ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΑΡΑΣΛΗ

ΣΥΛΛΟΓΗ

ΕΚΚΡΙΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΞΕΝΩΝ ΤΕ ΕΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗι ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙ
ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑι ΤΩΝ Κ.Κ.

ΣΠ. ΒΑΣΗ (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Γ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***ΑΓΓΕΛΟΥ ΒΛΑΧΟΥ***, ✝ ***Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Π. ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Δ. ΚΟΥΡΤΙΔΟΥ*** (καθ. τῆς φιλ.), ***ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Μ. ΛΑΠΠΑ*** (δ. φ.), ***Θ. ΛΙΒΑΔΑ*** (δ. φ.), ***Μ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ✝ ***Ι. ΠΑΝΤΑΖΙΔΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Θ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ*** (καθ. γυμν.), ***Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Α. ΠΡΟΒΕΛΕΓΓΙΟΥ*** (δ. φ.), ***Ε. ΡΟΙΔΟΥ*** (δ. ν.), ***Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΥ*** (διευθ. νομισμ. μουσ.), ***Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ*** (γυμνασιάρχ.), ***ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑ*** (ἐφ. τ. ἀρχ.), ***Δ. ΦΙΛΙΟΥ*** (ἐφ. τ. ἀρχ.), ***Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.) καὶ ἄλλων λογίων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑι ΔΕ

ΛΥΣΑΝΔΡΟΥ Γ. Χ. ΚΩΝΣΤΑ

LEOPOLD SCHMIDT

Η

ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΜΕΤΕΦΡΑΣΘΗ ΕΚ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΚΑΡΟΛΟΥ ΜΠΕΚ

1901

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΑΡΑΣΛΗ

LEOPOLD SCHMIDT

Η ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΜΕΤΕΦΡΑΣΘΗ ΕΚ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΠΡΩΤΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
1901

HARVARD
UNIVERSITY
LIBRARY
AUG 1971

ΠΡΟΛΟΓΟΣ ΤΗΣ ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΩΣ

Τὸ σύγγραμμα τοῦτο δὲν πραγματεύεται περὶ τῆς ἐπιστήμης τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν, ὡς ἠδύνατό τις ἐκ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ νὰ εἰκάσῃ, ἀλλὰ περὶ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν καὶ πεποιθήσεων τοῦ λαοῦ ἐκείνου. Τὸ θέμα τοῦτο εἶναι ἐκτάκτως μέγα καὶ σπουδαῖον, ὁ δὲ συγγραφεὺς (καθηγητὴς τοῦ ἐν Marburg πανεπιστημίου, ἔνθα ἐτελεύτησε πρὸ δεκαετίας περίπου) διαπεράνας αὐτὸ μετὰ μεγάλης ὀξυνοίας καὶ ἀκαμάτου φιλοπονίας, προσήνεγκεν ἡμῖν ἔργον διδαγμάτων κατάμεστον καὶ ὠφέλιμον οὐ μόνον τοῖς περὶ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφοῦσιν, ἀλλὰ καὶ τοῖς φιλολογοῦσιν, οἵτινες ἄσμενοι καὶ μετ' εὐχαριστήσεως ἀπεδέξαντο αὐτὸ ὡς κάλλιστον καρπὸν ἐκ τοῦ δένδρου τῶν περὶ τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα σπουδῶν, ἀφ' ὧν δὴ ἀείποτε προσδοκῶμεν τὴν δαψιλεστάτην ὠφέλειαν ὑπὲρ τῆς προόδου τῆς τῶν ἠθῶν ἐξημερώσεως. Ὡς τοιοῦτον ἐκρίθη τὸ βιβλίον, ὅτε ἐξεδόθη ἐν Γερμανίᾳ. Τούτου ἕνεκα ἄξιον ἦν νὰ καταλάβῃ θέσιν ἐν τῇ «Βιβλιοθήκῃ Μαρασλῆ», ἧς σκοπὸς εἶναι νὰ καταστήσῃ ἡμῖν τοῖς νῦν Ἕλλησιν ὡς ἔνεστιν εὐχερεστάτην τὴν σπουδὴν τοῦ βίου τῶν ἡμετέρων προγόνων, ἥτις ἀπὸ αἰώνων ἤδη κατέστη ἀέναος καὶ ἀκένωτος πηγὴ ἠθικῆς ἐξημερώσεως παρὰ τοῖς λαοῖς τοῖς φέρουσι τὰ σκῆπτρα τοῦ πολιτισμοῦ ἐν τοῖς καθ' ἡμᾶς χρόνοις. Τοσούτῳ δ' οἰκειοτέρα, ἀναγκαιοτέρα καὶ ὠφελιμωτέρα ἀποβαίνει ἡμῖν ἡ μελέτη τοῦ ἠθικοῦ βίου τῶν ἀρχαίων ἡμῶν προγόνων, καθ' ὅσον σύμπασα ἡ ὑπόστασις τοῦ βίου ἡμῶν ἐρείδεται ἐπ' ἐκείνου, πρὸς ὃν διὰ τοῦ μίτου μακραίωνος ἱστορίας διατελεῖ ἐν ἀδιακόπῳ συναφείᾳ κατὰ πάντα. Ὅστις ἐγκύψῃ μετὰ προσοχῆς εἰς τὴν μελέτην τοῦ βιβλίου τούτου οὐ μόνον θὰ πεισθῇ περὶ ὧν λέγομεν, ἀλλὰ καὶ θὰ προαχθῇ ἴσως εἰς βεβαίωσιν αὐτῶν δι' ἰδίων συγκριτικῶν μελετῶν, πρὸς ἃς πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως παρορμᾷ τὸ προκείμενον σύγγραμμα, θὰ εὐλογήσῃ δὲ τὸ ὄνομα τοῦ γενναίου καὶ ἐλευθεριωτάτου χορηγοῦ τῆς ἐκδόσεως τοιούτων ἐθνωφελῶν ἔργων.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΑΙ ΠΗΓΑΙ ΤΗΣ ΗΘΙΚΗΣ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

Ἡ ἔκθεσις τῆς ἠθικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὡς μέλλομεν νὰ πραγματευθῶμεν αὐτὴν ἐν τῷ προκειμένῳ ἔργῳ, ὁρμᾶται προδήλως ἐκ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι οὗτοι διὰ πάντων τῶν αἰώνων τοῦ βίου αὐτῶν ἤγοντο ὑπὸ συστήματος ὁμοειδῶν ἠθικῶν ἰδεῶν, ἄνευ δὲ τοιαύτης ὑποθέσεως δὲν θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ γείνῃ λόγος οὔτε περὶ ἑλληνικοῦ ἔθνους οὔτε περὶ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ. Οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι αἱ θεωρίαι τῶν Ἑλλήνων, προϊόντος τοῦ χρόνου, ὑπέστησαν οὐκ ὀλίγας μεταβολάς, οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι αἱ ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς ἐννοίαις συντελούμεναι ἀλλοιώσεις, ἡ προϊοῦσα ἀνάπτυξις καὶ τελείωσις τῶν τῆς πολιτείας ἔργων, ἡ βαθμιαία ἐξημέρωσις τῶν ἠθῶν, αἱ ἀπὸ τῶν Περσικῶν πολέμων διηνεκῶς αὐξάνουσαι ἐπικοινωνίαι μεταξὺ τῆς τοῦ λαοῦ νοήσεως καὶ τῶν ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας προβαλλομένων ζητημάτων, πάντα ταῦτα ἐπέδρασαν μεγάλως καὶ ἐπὶ τῶν ἠθικῶν παραστάσεων· ἀλλὰ δὲν θὰ ἦτο πλέον Ἕλλην ὅστις δὲν ᾐσθάνετο, ὅτι αἱ βουλαὶ καὶ αἱ προαιρέσεις αὐτοῦ, εὐθὺς ὡς ὑψοῦντο ὑπεράνω τοῦ κοινοτάτου μέτρου, διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ὅστις τὰ βιωτικὰ παραγγέλματα τοῦ Θεόγνιδος δὲν ἐθεώρει καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἀποτεινόμενα. Αὐτὴ ἡ ἰσχυρὰ ἐπίδρασις τῶν ποιητῶν καὶ τοῦ μυθολογικοῦ κόσμου, ὃν ἐν τοῖς ποιήμασιν αὐτῶν πραγματεύονται, ἐπὶ τῶν ἠθικῶν προτύπων τοῦ ἔθνους ἔδωκαν εἰς ταῦτα μονιμότητα καὶ ἐνδελέχειαν, ἥτις ἐκπλήττει μὲν πολλάκις ἐν ταῖς μερικαῖς αὐτῆς ἐκδηλώσεσι, θὰ ἔμενε δὲ ἄλλως ἀνεξήγητος· ἐπὶ ταύτης βεβαίως κατὰ μέγα μέρος βασίζεται καὶ ἡ ἀλήθεια τῆς εὐστοχώτατα τὴν ἑλληνικὴν φύσιν χαρακτηριζούσης κρίσεως τοῦ

Ἀριστοτέλους, ὅτι ἡ ποίησις φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ἱστορίας (Ποι. 1451[6] 5). Ἀλλ' ἡ γραμματεία, ἥ τε ποιητικὴ καὶ ἡ πεζογραφική, δὲν παρέχει μόνον τῇ ἀνθρωπίνῃ κοινωνίᾳ παρορμήσεις εἰς ἐνέργειαν, ἀλλὰ καὶ κατοπτρίζει τὰ ἐλατήρια, ὑφ' ὧν αὕτη κινεῖται, καὶ τοὺς σκοπούς, οὓς ἐπιδιώκει· ἀλλ' ὅπως ἀναμετρήσωμεν ἀκριβῶς τί κατώρθωσεν ἡ ἑλληνικὴ γραμματεία ὡς πρὸς τὸ πρῶτον, θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ ἐπισκοπήσωμεν ὅλην τὴν περιοχὴν τῶν ἱστορικῶν γεγονότων, ἐνῷ ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ἡ ἀξία αὐτῆς εἶναι φανερά. Ἂν καὶ πολλάκις λαμβάνομεν ἀφορμὴν νὰ θρηνήσωμεν, διότι δὲν περιεσώθησαν ἡμῖν πλείω ἐκ τῶν συγγραφικῶν προϊόντων τῶν Ἑλλήνων, ἐν τούτοις τὰ σῳζόμενα ἐξαρκοῦσιν ἐντελῶς, ὅπως εἰσίδωμεν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ τούτου καὶ γνωρίσωμεν τὰ ἰδεώδη αὐτοῦ. Καὶ μάλιστα συντελοῦσι πρὸς τοῦτο μᾶλλον ἢ ἧττον πάντα τὰ εἴδη τῶν περισωθέντων συγγραμμάτων. Οὐ μόνον ὁ πατὴρ τῆς ἠθικῆς γνώμης διδάσκει ἡμᾶς τί αὐτοὶ καὶ οἱ ὁμόφυλοι αὐτῶν νομίζουσι δίκαιον· ἀλλὰ καὶ ὁ τραγικός, ὅστις ποιεῖ τὸν ἥρωα αὐτοῦ σφαλλόμενον, καὶ ὁ κωμικός, ὅστις ἐκτυλίσσει ἐνώπιον ἡμῶν τὴν εἰκόνα ἀνθρωπίνης τινὸς ἀβελτερίας, παριστᾷ ἡμῖν διὰ τῆς ἀντιθέσεως ἐναργέστερον τί ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν· ὁ ῥήτωρ, ὁ ἀφειδῶς σκορπίζων τὸν ἔπαινον καὶ τὸν ψόγον περὶ τῶν ἀλλοτρίων πράξεων, καὶ ὁ ἱστορικὸς ὁ παρεμβάλλων αὐτὸν εὐκαιρίας διδομένης εἰς τὴν ἀφήγησιν τῶν γεγονότων, ἀποκαλύπτουσιν ἡμῖν τοὺς κανόνας τῆς κρίσεως, οὓς ἐδικαιοῦντο νὰ ἐλπίζωσιν ὅτι οἱ περὶ αὐτοὺς κατενόουν καὶ ἀπεδέχοντο· καὶ αὐτὸς ὁ μονήρεις ὁδοὺς τῆς θεωρίας τέμνων φιλόσοφος δὲν δύναται ν' ἀποσπασθῇ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν κόσμου, ὅταν διανοῆται τί ἐστιν αἱρετὸν καὶ φευκτὸν ἐν ταῖς πράξεσιν. Πόσον ὁ πραγματικὸς βίος τῶν Ἑλλήνων ἦν σύμφωνος πρὸς τὰ ἰδεώδη αὐτοῦ, εἶναι ζήτημα ἧττονος ἀξίας πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπόν· ἀλλὰ δὲν θὰ ἐπεδέχετο βεβαίως καθαρὰν λύσιν, οὐδὲ ἐὰν ἠδυνάμεθα νὰ μορφώσωμεν πολλῷ τελειοτέραν εἰκόνα τῆς πραγματικότητος τοῦ ἑλληνικοῦ βίου ἢ ὅσον ἡ ἡμετέρα γνῶσις ἐπι-

τρέπει. Ἐν πάσῃ περιόδῳ τῆς ἱστορίας σκιὰ καὶ φῶς ἐν ταῖς πράξεσι καὶ ταῖς βουλαῖς τῶν ἀνθρώπων εἶναι τόσον θαυμασίως ἀναμεμιγμένα, ὥστε κρέμαται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἀπὸ τῆς κράσεως καὶ τῶν προσωπικῶν διαθέσεων τοῦ θεατοῦ ἂν μᾶλλον ἕλκεται ὑπὸ τοῦ φωτὸς ἢ ἀπωθεῖται ὑπὸ τοῦ σκότους, καὶ μάλιστα οὐχὶ σπανίως τὸ αὐτὸ φαινόμενον οὗτος μὲν βλέπει ἐν λαμπρῷ, ἐκεῖνος δὲ ἐν ἀμαυρῷ χρώματι. Ὅθεν, ἐὰν ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἐπιτετραμμένον νὰ ὑποβάλωμεν εἰς ἐξέτασιν τοὺς ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἔθνους ζῶντας κανόνας τῆς ἠθικῆς ἐκτιμήσεως ὡς τοιούτους, τὰς δὲ πράξεις μόνον χρείας τυχούσης καὶ σποράδην νὰ μεταχειριζώμεθα πρὸς τὴν σύγκρισιν, ὀφείλομεν πάντων μάλιστα νὰ ἐρευνήσωμεν τίνα ἰδιαιτέραν σημασίαν ἔχουσι πρὸς τὴν λύσιν τοῦ ἡμετέρου προβλήματος ἐκεῖνα ἐκ τῶν περισωθέντων συγγραμμάτων, ἅτινα κατ' ἐξοχὴν εἶναι ἀνάγκη νὰ χρησιμεύσωσιν ἡμῖν ὡς ὁδηγοὶ ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐρεύνῃ.

Ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ βίου ἔχομεν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα. Πῶς νοητέα ἡ γένεσις τῶν ποιημάτων τούτων, ἂν μᾶλλον εἰς ταύτην συνεβάλετο ἡ ἀνάπτυξις τῶν κατακηλούντων τοὺς ἀκροατὰς αὐτοτελῶν μικρῶν ᾀσμάτων, ἢ ἡ ἑνότης τῆς ὑποθέσεως ἡ ἐκπηγάζουσα ἐκ τοῦ ἐδάφους τῶν ἐθνικῶν μύθων, τὸ ζήτημα τοῦτο, τὸ ἀκαταπαύστως ἀπασχολοῦν τοὺς ἐπιστήμονας τῶν νεωτέρων χρόνων, ἡμεῖς καταλείπομεν ἐνταῦθα ἄθικτον· διότι ἐν ἑκατέρῳ τῶν ποιημάτων τούτων ἐπικρατοῦσι πανταχοῦ ἐντελῶς ὁμοειδεῖς θεωρίαι καὶ μόνον περὶ τούτου δύναται νὰ ἐγερθῇ ἀμφιβολία, μήπως αἱ ἠθικαὶ δοξασίαι τῆς Ὀδυσσείας διαφέρουσιν ἔν τισι τῶν τῆς Ἰλιάδος [1])· ἀλλὰ καὶ ἡ ἀμφιβολία αὕτη διαλύεται δι' ἀκριβεστέρας παρατηρήσεως. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸ τὸ πολὺ σπουδαιότερον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξημερώσεως ζήτημα, κατὰ πόσον αἱ ὑπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν περιγραφόμεναι καταστάσεις τοῦ βίου ἦσαν πραγματικαὶ ἢ εἶναι πλάσματα τῆς λαμπρυνούσης τὰ πράγματα φαντασίας, ἔχει πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν ἧττονα ἀξίαν ἢ ὅσον ἐνδέχεται νὰ φανῇ ἐκ πρώτης ὄψεως·

διότι ἐὰν αἱ περιγραφαὶ ἐκεῖναι ἔχωσι στοιχεῖα μὴ συμφωνοῦντα πρὸς τὸ πραγματικόν, τὰ ἰδεώδη τοῦ ἔθνους ἢ τοὐλάχιστον τῶν κύκλων, ἐξ ὧν προῆλθον τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἀποτυποῦνται τοσούτῳ βεβαιότερον ἐν αὐτοῖς. Ἴσως οὐδέποτε ἐν Ἑλλάδι ἡ ὑπὸ τῶν ἱερέων διοικουμένη δημοσία λατρεία μετὰ τῶν τακτικῶν αὐτῆς ἑορτῶν ἔσχε τοσοῦτον ταπεινὴν θέσιν, ὅσον ἐν τῷ ὁμηρικῷ κόσμῳ· ἴσως ἡ σχέσις τῆς βασιλείας καὶ τῶν συμβούλων αὐτῆς γερόντων οὐδέποτε ἦτο οἵα περιγράφεται ἐκεῖ· ἀλλ' ἀκριβῶς ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐκδηλοῦται ἐν τοῖς ποιήμασι σαφέστατα ὁ πόθος πρὸς ἀπαλλαγὴν τοῦ βίου ἀπὸ τῆς στενοχωρίας τῶν ἱερατικῶν δογμάτων καὶ πρὸς κατάστασιν πολιτικὴν τοιαύτην, ἐν ᾗ ὁ βασιλεὺς καὶ οἱ εὐγενεῖς (οἱ ἄριστοι) ἀπὸ κοινοῦ συμπράττουσιν ὡς ἡγέται τοῦ λαοῦ· ἴσως δὲ δι' ὅμοιον λόγον ἀπονέμεται εἰς τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους παντελὴς ἄγνοια παντὸς κεκανονισμένου νομίσματος, τὸ δὲ ἀνταλλακτικὸν ἐμπόριον ἐμφανίζεται ὡς λίαν ἀνεπτυγμένον. Ἐν τούτοις ὅπως καὶ ἂν ἔχωσι ταῦτα, λαμπρὰ καὶ διαυγῆ ἀκτινοβολοῦσιν ἡμῖν ἐκ τῆς Ἰλιάδος καὶ Ὀδυσσείας τὰ ἀγαθά, εἰς ἃ ὁλοψύχως ἦσαν οἱ Ἕλληνες ἀφωσιωμένοι καὶ ὑπὲρ ὧν ἦσαν πρὸς πᾶσαν θυσίαν ἕτοιμοι, ἡ πατρίς, τὸ κλέος, ἡ φιλία, ἡ οἰκογενειακὴ εὐδαιμονία. Καὶ φαίνεται μὲν ἐν τοῖς ποιήμασι μικρὰ ἡ ὑπὲρ τῆς ἀσφαλείας τῶν ἀτόμων καὶ τῆς κτήσεως μέριμνα τῆς πολιτείας αἱ δὲ κατὰ τὸ δίκαιον σχέσεις τῶν ἐθνῶν πρὸς ἄλληλα ἀτελεῖς· ἀλλὰ τὸ αἴσθημα τῆς ἀξίας ἐκείνων τῶν ἠθικῶν στοιχείων, ὧν ὑπάρχει τελεία συνείδησις, εἶναι τοσούτῳ λεπτότερον καὶ βεβαιότερον. Δι' αὐτὸ τοῦτο, ὅτι οὐδεμία δημοσία δύναμις παρέχει προστασίαν τῷ ἀτόμῳ ὡς τοιούτῳ, τυγχάνει μεγίστης ἐπιμελείας ὁ βοήθειαν αἰτῶν ξένος· ὁ φίλος παραδίδοται τῷ φίλῳ καθ' ὁλοκληρίαν· ἐν δὲ ταῖς σχέσεσι τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας πρὸς ἄλληλα, ἰδίως δὲ τοῦ ἀδελφοῦ πρὸς τὸν ἀδελφόν, φανεροῦται βαθυτάτη οἰκειότης· ἄκρα φιλανθρωπία ἐπικρατεῖ ἐν τῇ μεταχειρίσει τῶν δούλων, ἐφ' ὅσον δὲν φαίνονται ἀνάξιοι αὐτῆς· ἡ δὲ σύζυγος ἀπολαύει τιμῆς, οἵας οὐδέποτε ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις. Οὗτοι καταστήσαντες τὸν πολι-

τικὸν νόμον μετὰ τῆς ὑποστηριζούσης αὐτὸν καὶ ὑπ' αὐτοῦ στηριζομένης λατρείας τὸ κέντρον παντὸς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου καὶ ἕνεκα τῆς μεταβληθείσης περὶ τοῦ θανάτου ἰδέας ἀπαιτοῦντες παρὰ τοῦ ζῶντος τὴν διηνεκῆ θεραπείαν τοῦ μετὰ τῶν μεταστάντων αὐτοῦ προγόνων συνδέσμου, ηὔρυναν μὲν τὸν κύκλον τῶν ἠθικῶν ἀξιώσεων, ἀλλ' ἀπολείπονται τοῦ ὁμηρικοῦ κόσμου ὡς πρὸς τὴν θερμότητα, μεθ' ἧς οὗτος κατελάμβανεν ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ τοῦθ' ὅπερ ἐκρίθη ὡς ἠθικὴν ἀξίαν ἔχον.

Ἐὰν ἀπὸ τῶν μεγαλοπρεπῶν τούτων δημιουργημάτων τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος στραφῶμεν πρὸς τὰ Ἔργα καὶ Ἡμέρας τοῦ Ἡσιόδου — διότι τὰ δύο ἄλλα ποιήματα τὰ φέροντα τὸ ὄνομα τοῦ ποιητοῦ τούτου ἀσχολοῦνται καθ' ὁλοκληρίαν περὶ τὸν βίον τῶν θεῶν καὶ τῶν ἡρώων καὶ οὐδὲν διδάσκουσιν ἡμᾶς περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐθεωροῦντο αἱ σχέσεις τοῦ ἀνθρωπίνου βίου — εἰσερχόμεθα εἰς κόσμον ἐντελῶς ἀλλοῖον. Ἀντὶ τοῦ ὑπὲρ τῶν ὑψίστων ἀγωνιζομένου καὶ εἰς αὐτὰ τὰ πάθη αὐτοῦ μεγαλοπρεποῦς ἥρωος, ἀπαντᾷ ἡμῖν ἐνταῦθα ὁ μετὰ μόχθων ἐργαζόμενος καὶ ὑπὸ τῶν ἀναγκῶν τοῦ βίου πιεζόμενος λαός. Οὐδὲν ὑψηλὸν ἀγαθὸν ἀποτελεῖ τὸν σκοπὸν τῆς ἐνεργείας τῶν ἀνθρώπων τούτων, ἡ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἰσχὺς δὲν τίθεται ἐν τοῖς πρώτοις σκοποῖς τῆς θελήσεως αὐτῶν, καὶ αὐτὸς ὁ γάμος, ἂν καὶ ἡ ἀξία αὐτοῦ ὁμολογεῖται, κρίνεται μᾶλλον κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ὠφελίμου· ἀλλ' ὅμως ἐμπνέονται ὑπὸ τῆς σταθερᾶς πεποιθήσεως, ὅτι ἡ δικαιοσύνη τοῦ Διὸς διέπει τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων, ἡ δὲ ἀδικία καὶ ἡ βία, καίπερ πολλάκις πρὸς στιγμὴν νικηφόροι ἀναδεικνύμεναι, δὲν διαφεύγουσιν ἕως τέλους τὴν τοῦ Διὸς τιμωρίαν. Αἱ ἀξιώσεις βίου χρηστοῦ, οἷον ἡ φιλοπονία, ἡ αὐτάρκεια, ἡ διατήρησις τῆς φιλαδελφίας καὶ φιλίας, ἡ ἐκπλήρωσις τῶν πρὸς τοὺς ξένους καθηκόντων, ἡ φιλαλήθεια, εἶναι ζωηραὶ ἐν τῇ συνειδήσει, ἡ δὲ συχνὴ παραμέλησις αὐτῶν ὑπὸ τῶν συγχρόνων διεγείρει σοβαρὰν ἀγανάκτησιν. Ὡς δὲ αἱ ὑλικαὶ συνθῆκαι τοῦ βίου, οὕτω καὶ αἱ μορφαὶ αὐτοῦ εἶναι αὐστηρῶς περιωρισμέναι, ὅλως τὸ ἀντίθετον τοῦ ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου

περιγραφομένου κόσμου· διότι αἱ πράξεις τῶν ἀνθρώπων ἐξήρτηνται ἐν πάσαις αὐτῶν ταῖς λεπτομερείαις ἀπὸ τοῦ δρόμου τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης, παραγγέλματα δὲ στενώτατα μετὰ τῆς λατρείας τῶν θεῶν συνδεδεμένα προδιαγράφουσι τί δέον ἑκάστην ἡμέραν τοῦ μηνὸς νὰ πράττηται καὶ τί νὰ παραλείπηται. Οὐδεμία ἀμφιβολία ὅτι ὡς ἔχει νῦν τὸ ποίημα δὲν εἶναι μιᾶς χειρὸς ἔργον, τοὐναντίον μεταγενέστερα στρώματα πολλαχῶς ἐπεκάθισαν ἐπὶ ἀρχαιοτέρων, ἀλλ' ἐν τῇ μορφῇ ταύτῃ κατοπτρίζει τὰς σκέψεις κοινωνίας ἐν ἑαυτῇ ὁμογενοῦς μέν, ἀλλὰ μικροπολιτικῆς καὶ ὑπὸ τὸ κράτος αὐστηρῶν θρησκευτικῶν διατάξεων ὑποτεταγμένης.

Οἱ μετὰ τὴν γένεσιν τῶν ἀρχαιοτάτων ἐπικῶν καὶ διδακτικῶν ποιημάτων ἀκολουθοῦντες αἰῶνες εἶναι αἰῶνες μεγάλων πολιτικῶν καὶ θρησκευτικῶν ἀνατροπῶν καὶ ἰσχυρᾶς πνευματικῆς κινήσεως τοὐλάχιστον ἐν τῇ ἠπειρωτικῇ Ἑλλάδι. Αἱ μὲν πολιτεῖαι, καὶ μάλιστα ἡ τῶν Σπαρτιατῶν, ἧς τὸ κράτος ἐξικνεῖτο καὶ πέραν τῶν ὁρίων τῆς ἰδίας χώρας, λαμβάνουσι σταθερὰ πολιτεύματα, ἡ δὲ λατρεία εὑρίσκει ἐν Δελφοῖς τὸ ὑπὸ πάντων ἀνεγνωρισμένον κέντρον· ἀμφότερα ταῦτα ἔχουσι μεγίστην ἠθικὴν σημασίαν. Ὁ πολιτικὸς νόμος δὲν σκοπεῖ νὰ ἐξασφαλίσῃ μόνον τὰ δίκαια τοῦ πολίτου, ἀλλὰ πρὸ πάντων ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον τῆς ἀγωγῆς αὐτοῦ, ὅπερ ἐν μὲν τῇ Σπάρτῃ περαίνεται διὰ τῆς ὅλον τὸν βίον περιλαμβανούσης στρατιωτικῆς παιδεύσεως, ἐν ἄλλαις δὲ πόλεσι διὰ τῆς ἀναγραφῆς τῶν ποινικῶν νόμων, ἣν ἐξετέλεσαν ἐν Λοκροῖς μὲν ὁ Ζάλευκος, ἐν Κατάνῃ δὲ ὁ Χαρώνδας καὶ ἐν Ἀθήναις ὁ Δράκων· διότι οὗτοι προὐτίθεντο μάλιστα διὰ τῆς νομοθεσίας αὐτῶν νὰ ὀξύνωσι τὴν περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου κρίσιν καὶ συνείδησιν τῶν πολιτῶν. Τῆς δὲ ἀπὸ τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ ἐξαπλουμένης λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος, ἥτις ἐγίγνετο ἀεὶ πνευματικωτέρα, ἡ βαθυτάτη ἠθικὴ ἐνέργεια ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἐγχαράττει βαθέως ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ἀνθρώπων τὴν εἰκόνα θεοῦ περιβεβλημένου λαμπρότητα καὶ μεγαλοπρέπειαν καὶ ἐχθροῦ πάσης ἐμπαθείας, ἀκαταστασίας καὶ θηριωδίας· ἀλλὰ μετὰ τῆς λα-

τρείας ταύτης συνέχεται στενῶς καὶ ἄλλο τι προσιτώτερον εἰς τὴν ἄμεσον ἀντίληψιν. Οἱ Δελφοὶ ὁρίζουσι τί ἐστι καθαρὸν καὶ ἀκάθαρτον, τίνι θεμιτόν ἐστι νὰ πλησιάζῃ τοῖς θεοῖς καὶ τί δέον νὰ μένῃ μακρὰν αὐτῶν· καὶ πολλάκις μὲν ἐν τῇ διακρίσει τούτων κρατοῦσιν ἐξωτερικοὶ λόγοι, ἀλλὰ συγχρόνως καταβάλλεται πᾶσα σπουδὴ ὅπως διασώζηται ἡ ἠθικὴ καθαρότης, ἐπιδεικνύηται δὲ τὸ ἁμάρτημα ὡς ἡ βαρυτάτη μορφὴ τοῦ μιάσματος· τοῦτο συνεβάλετο πάντως εἰς τὴν κάθαρσιν τοῦ ἠθικοῦ φρονήματος. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἡ περιελθοῦσα εἰς ἡμᾶς γνῶσις περὶ ταύτης τῆς ἐξόχως σπουδαιοτάτης ἀναπτύξεως εἶναι μόνον τοσοῦτον γενική, ὥστε δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν αὐτὴν ἐν ταῖς λεπτομερείαις, τὰ δὲ πενιχρὰ λείψανα τῶν συγχρόνων συγγραφέων ὀλίγα μόνον παρέχουσι πρὸς συμπλήρωσιν τῆς γνώσεως ταύτης. Γινώσκομεν ὅτι παρὰ τὸ ἔπος, τὸ ὁποῖον μακρὸν ἱκανῶς χρόνον ἐκαλλιεργεῖτο ἔτι πρὸς διάσωσιν καὶ πλουτισμὸν τῶν ἐγχωρίων μύθων, ἀνεφάνησαν νέα εἴδη ποιήσεως, ἡ ὡρισμένους σκοποὺς ἐπιδιώκουσα καὶ διαπεραίνουσα ἐλεγεία, ὁ σκωπτικὸς καὶ θορυβώδης ἴαμβος, τὸ μέλος τὸ προωρισμένον νὰ ᾄδηται ὑπὸ πολλῶν ἢ τοὐλάχιστον νὰ συνοδεύηται δαψιλῶς ὑπὸ μουσικῶν ὀργάνων· ἀλλὰ περὶ τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν τῶν ἐν αὐτοῖς ἐκφραζομένων μόνον σποραδικὰς εἰδήσεις ἔχομεν. Ἐὰν εἴπωμεν, ὅτι αἱ ἐλεγεῖαι τοῦ Καλλίνου καὶ Τυρταίου περιεῖχον διαπύρους εἰς ἀνδρείαν παρορμήσεις τῶν ὑπὲρ πατρίδος μαχομένων ἀνδρῶν, ὅτι ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν βεβαίως τῶν Δελφῶν ἡ ἔτι ἄγνωστος τῷ Ὁμήρῳ ἰδέα τῆς ἀνάγκης τοῦ ἐξιλασμοῦ τοῦ φόνου εὗρεν εἴσοδον εἰς τὸ νεώτερον ἔπος, ὅτι τοὺς ποιητὰς ἀπησχόλει τὸ πρόβλημα, ἂν ὁ ἀγαθὸς υἱὸς ὀφείλει καὶ παρὰ τῆς ἰδίας αὐτοῦ μητρὸς νὰ λάβῃ ἐκδίκησιν διὰ τὸν φόνον τοῦ πατρός, περιγράφομεν οὕτω τὸν κύκλον πάντων τῶν χαρακτηριστικῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης.

Ὅτι ἀπὸ τῆς ἕκτης π. Χ. ἑκατονταετηρίδος ἄρχεται ὑπὸ πολλὰς ἐπόψεις νέα ἐποχή, εἶναι γεγονός, ὅπερ καθόλου μὲν εὐχερῶς ἀντιλαμβάνεται ὁ παρατηρητής, ἀλλ' ἡ φύσις καὶ ἡ ἔκτασις τῶν

συντελουμένων ἀλλοιώσεων εἶναι δυσχερὲς νὰ προσδιορισθῇ ἀκριβέστερον. Φανερὸν εἶναι ὅτι ἡ μείζων ἰσχύς, ἣν ἡ τάξις τῶν πολιτῶν βαθμηδὸν προσεκτήσατο, ἐπέδρασεν ἱκανῶς ἐπὶ τῆς πνευματικῆς φυσιογνωμίας τῆς περιόδου ταύτης, ὅτι ἕνεκα τούτου ἐν πολλαῖς πόλεσιν ἡ ὑπὸ τῶν ἀριστοκρατικῶν κύκλων ὀλιγώτερον τιμωμένη λατρεία τῆς Δήμητρος καὶ τοῦ Διονύσου διεμορφώθη τελειότερον καὶ ἐν μέρει κατέλαβε τὸ κέντρον τοῦ θρησκευτικοῦ ἐνδιαφέροντος, ὅτι ἡ κτηθεῖσα αὐτοτέλεια τῆς ἀτομικῆς νοήσεως ἐφανερώθη ἐν σειρᾷ φιλοσοφικῶν συστημάτων. Ἀλλ' ἴσως τὸ μέγιστον χαρακτηριστικὸν τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ὅτι φιλεῖ νὰ περιβάλλῃ τὴν ἠθικὴν ἀξίωσιν διὰ τοῦ τύπου τοῦ γνωμικοῦ ἀποφθέγματος, ὅπερ εὐχερῶς ἐντυποῦται ἐν τῇ μνήμῃ. Ποικίλαι τοιαῦται γνῶμαι ἀπεδίδοντο εἰς τοὺς ἐξοχωτάτους ἄνδρας τῆς ἐποχῆς, ὧν ὁ ἀριθμὸς ἀνεβιβάσθη μέχρι τοῦ τυπικοῦ ἀριθμοῦ ἑπτὰ καὶ οὓς ἐφαντάζοντο συνδεδεμένους πως πρὸς ἀλλήλους. Οὕτως ἐμορφώθη ἡ παράδοσις περὶ τῶν ἑπτὰ σοφῶν, ἄγνωστος μὲν ἔτι τῷ Ἡροδότῳ, ἀλλ' ἤδη συνήθης τῷ Πλάτωνι, παμπληθῆ δὲ ἀποφθέγματα, ἀποδιδόμενα νῦν μὲν τούτῳ νῦν δὲ ἐκείνῳ ἐξ αὐτῶν, περιεφέροντο καὶ κατεγράφοντο ἐν συλλογαῖς. Καὶ δὲν εἶναι μὲν εὐχερὲς ἐν πάσῃ περιπτώσει νὰ προσδιορισθῇ ἡ ἀληθὴς καταγωγὴ τῶν οὕτω παραδεδομένων γνωμῶν, τὸ δὲ λεκτικὸν ἔν τισιν ἐξ αὐτῶν, ἰδίως ἡ ἐπισώρευσις ἀφῃρημένων οὐσιαστικῶν, ὧν ἡ χρῆσις κατέστη συνήθης διὰ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πεζοῦ λόγου, καταγγέλλει ἀναντιρρήτως τὴν μεταγενεστέραν αὐτῶν καταγωγήν, ἀλλ' ὅμως κατοπτρίζεται ἐν αὐτοῖς ἱκανῶς ὁ χαρακτὴρ τῆς ἐποχῆς. Τὸ μὲν ἡρωϊκὸν ἔπος θερμαίνει τὴν καρδίαν τῶν ἀκροατῶν κρατοῦν ἀεὶ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν αὐτοῦ τοὺς ὑψίστους τοῦ βίου σκοπούς, τὸ δὲ διδακτικὸν ποίημα τοῦ Ἡσιόδου περιορίζεται μετ' ἀφελοῦς σοβαρότητος εἰς τὸ νὰ προδιαγράφῃ τὰ σπουδαιότατα τῶν καθηκόντων· τοὐναντίον τὰ ἀποφθέγματα ἐκεῖνα στηρίζονται ἐπὶ τῆς παρατηρήσεως τῶν ποικιλωτάτων τοῦ βίου καταστάσεων καὶ παρέχουσι κανόνας περὶ τούτων, ὥστε ὀρθῶς δύναταί τις νὰ εἴπῃ, ὅτι ἐν αὐ-

τοῖς εἶναι καταβεβλημένα τὰ σπέρματα λεπτομεροῦς εἰδικῆς καθηκοντολογίας. Τρία ἐξ αὐτῶν, τὰ ἐξοχώτατα, ἅτινα ἀποβλέπουσιν εἰς τὸν πυρῆνα τοῦ φρονήματος καὶ αἰσθήματος τῶν Ἑλλήνων, καὶ ὧν τὸ μὲν ἀπαιτεῖ αὐτογνωσίαν («γνῶθι σαυτόν»), τὸ δὲ ἀπαγορεύει ἐν παντὶ πράγματι τὴν ὑπερβολὴν («Μηδὲν ἄγαν») καὶ τὸ τρίτον ἀποτρέπει ἀπὸ ἐγγυήσεων («Ἐγγύα· πάρα δ' ἄτα»), κατέλαβον θέσιν ὡς ἐπιγράμματα ἐν τῷ ναῷ τῶν Δελφῶν, οἱ δὲ ἀρχαῖοι ἐδιχογνωμόνουν, ἂν ταῦτα προῆλθον ἐκ τῶν ἐκεῖ ἱερέων ἢ ἔκ τινος τῶν ἑπτὰ σοφῶν [2])· ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν κρίνῃ τις περὶ αὐτῶν, ἐξάπαντος μαρτυροῦσι περὶ τοῦ πνεύματος τῆς ἐποχῆς, περὶ ἧς ὁ λόγος. Ἀνεγράφησαν δὲ ἐν τόπῳ τοσοῦτον σπουδαίῳ, ὅπως ἐμποιῶσιν ἀνεξίτηλον τὴν ἐντύπωσιν εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων. Τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἐπεδίωκε καὶ ὁ Ἵππαρχος ἐπιγράψας εἰς πάντας τοὺς Ἑρμᾶς τῶν λεωφόρων τῆς Ἀττικῆς ἐπιγραφὰς ἠθικάς, ὧν μία π. χ. προὔτρεπεν εἰς δικαιοσύνην («στεῖχε δίκαια φρονῶν»), ἑτέρα δέ τις ἐνουθέτει νὰ μὴ ἐξαπατᾷ τις τοὺς φίλους («μὴ φίλον ἐξαπάτα») (Πλάτ. Ἵππαρχ. 229α).

Τοῦ πνεύματος, ὑφ' οὗ ἀγόμενοι οἱ καλούμενοι ἑπτὰ σοφοὶ ἔδιδον τοῖς ἑαυτῶν πολίταις βιωτικὰ παραγγέλματα, δὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν τὸ τοῦ Μεγαρέως ἀριστοκρατικοῦ Θεόγνιδος, ὅστις συνήγαγε τὰ κεφάλαια γνησίου ἠθικοῦ βίου χάριν τοῦ τροφίμου αὐτοῦ Κύρνου. Ἡ εὐχερὴς ἀπομνημόνευσις, ἥτις ἐκεῖ ἐπεδιώκετο διὰ τῆς βραχυλογίας τοῦ γνωμικοῦ ἀποφθέγματος, κατωρθοῦτο ἐνταῦθα διὰ τοῦ ἐμμέτρου λόγου, ὅστις ἐπέτρεπεν ἅμα πλατυτέραν ἀνάπτυξιν τοῦ ἠθικοῦ περιεχομένου, ἢ ὅσον ἐκεῖ ἦτο δυνατή. Ἐν τοῖς στίχοις τοῦ Θεόγνιδος ἠδύνατο νὰ ἐκτεθῇ οὐ μόνον τί ὀφείλει νὰ πράττῃ ὁ ἄνθρωπος, ἀλλὰ καὶ διὰ τί ὀφείλει νὰ τὸ πράττῃ· καὶ διὰ τοῦτο ἐξετάζονται ἐν αὐτοῖς ἰδίως πολυειδῶς αἱ ὁδοὶ τῆς θείας τοῦ κόσμου κυβερνήσεως, αἱ πηγαὶ τοῦ ἀγαθοῦ καὶ αἱ αἰτίαι τοῦ κακοῦ. Ἐκ δὲ τῶνκαθηκόντων, ἅτινα παραγγέλλουσι, τὴν πρώτην σχεδὸν θέσιν κατέχουσι τὰ τῆς φιλίας καὶ φιλοξενίας, τὰ ὁποῖα ἐξόχως εἶναι πλείστου ἄξια εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ ἐθνικοῦ φρονήμα-

τος· ἀλλὰ καὶ ἡ πιστὴ τήρησις τοῦ ὅρκου, ἡ ὑποταγὴ εἰς τὸ θέλημα τῶν θεῶν, ἡ οἰκογενειακὴ εὐσέβεια, ἡ φιλοπατρία, ἡ πρόνοια ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσιν, ἡ ἀποφυγὴ τῆς ἀλαζονείας καὶ τῆς διώξεως σκοπῶν πολὺ ὑψηλῶν ἢ ἀδυνάτων συνιστῶνται ἐμβριθῶς καὶ ἐπιμόνως. Ὅθεν, εἰ καὶ τὸ ποίημα ὑφ' ἣν παρεδόθη ἡμῖν μορφὴν στερεῖται τῆς προσηκούσης τεχνικῆς τελειότητος, ἐν τούτοις προσφέρει ἡμῖν ὥσπερ εἰς σύστημα ἡνωμένην τὴν δημώδη ἠθικήν, οἷα ἔζη ἐν ταῖς καρδίαις τῶν τότε Ἑλλήνων, τοῦθ' ὅπερ καθιστᾷ ἡμῖν αὐτὸ πολυτιμοτάτην πηγὴν τῆς γνώσεως αὐτῆς. Ἀλλὰ καὶ οἱ Ἕλληνες τῶν ἐπομένων χρόνων ἐποιοῦντο δαψιλεστάτην αὐτοῦ χρῆσιν. Εὐλόγως δὲ δὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ ποιητὴς προώριζε τὸ ἑαυτοῦ ἔργον ἑνὶ τῶν εὐγενῶν νέων καὶ ἐπίστευεν, ὅτι μεταδίδωσι δι' αὐτοῦ μόνον κανόνας ἀριστοκρατικοῦ ἤθους, ἐνῷ τὰ ὑπ' αὐτοῦ διδασκόμενα πλὴν ὀλίγων ἦσαν εἰς πάσας τῶν ἀνθρώπων τὰς τάξεις ὠφέλιμα· διὰ τοῦτο μετεχειρίζοντο τὰς ῥήσεις τοῦ ποιήματος πρός τε διδασκαλίαν τῆς νεολαίας καὶ πρὸς νουθεσίαν τῶν ἐν ἡλικίᾳ, μετεσχημάτιζόν τινας ἐξ αὐτῶν εἰς φράσεις παροιμιώδεις ἢ μετέβαλλον ὀλίγον, ἵνα δύνωνται νὰ παραλαμβάνωσιν αὐτὰς εἰς τὰ ἑαυτῶν ποιήματα.

Κατὰ τὸν αὐτὸν αἰῶνα, ὅστις παρήγαγε τὰ ἀποφθέγματα τῶν ἑπτὰ σοφῶν καὶ τὸ διδακτικὸν ποίημα τοῦ Θεόγνιδος, ἱδρύθη καὶ ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ τῶν Πυθαγορείων, ἥτις ὑπὲρ πάσας τὰς ἀρχαίας σχολὰς ἐθεράπευσε μετὰ μεγίστης προσοχῆς τὴν ἠθικήν. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἔχει πάντως σημασίαν εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦ αἰῶνος ἐκείνου· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἐν τοῖς παραδεδομένοις ἡμῖν περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς διδασκαλίας τῶν Πυθαγορείων τὸ ἀνῆκον εἰς τὸν ἱδρυτὴν τῆς σχολῆς καὶ τοὺς ἀμέσους αὐτοῦ μαθητὰς φαίνεται οὕτω πολυτρόπως ἀναμεμιγμένον μετὰ τῶν προστεθέντων ὑπὸ των μεταγενεστέρων αὐτοῦ ὀπαδῶν, ὥστε εἶναι ἀδύνατος ὁ χωρισμὸς τῆς πρώτης διδασκαλίας ἐν ταῖς λεπτομερείαις αὐτῆς. Τοῦτο μόνον δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ διισχυρισθῶμεν, ὅτι οἱ Πυθαγόρειοι συνῆπτον στενώτατα τὴν ἠθικὴν μετὰ τῆς θρη-

σκείας. Οἱ Πυθαγόρειοι δὲν ἐθεώρουν ἱκανόν, ὅτι ἡ ὑπόμνησις τοῦ κράτους τῆς θείας δικαιοσύνης παρεῖχε τοῖς ἀνθρώποις κέντρον εἰς τὴν ἀρετὴν καὶ ἀπέτρεπεν αὐτοὺς ἀπὸ τοῦ κακοῦ· τοὐναντίον οἱ ἄνθρωποι ὤφειλον κατ' αὐτοὺς νὰ θεωρῶσιν ἑαυτοὺς ὡς κτῆμα τῶν θεῶν, νὰ ἕπωνται τούτοις ἐν πᾶσι καὶ νὰ σπουδάζωσι νὰ ὁμοιωθῶσιν αὐτοῖς οὕτως, ὥστε αἱ πράξεις αὐτῶν νἀποτελῶσιν ὡς οἷόν τε ἄμεσον ἐνσάρκωσιν ταύτης τῆς σχέσεως [3]). Αὕτη εἶναι βεβαίως ἡ ἰδανικωτάτη ἀντίληψις τῆς ἠθικότητος, ἥν ποτε Ἕλληνες ἐξέφρασαν· ἀλλ' ἂν καὶ εὕρισκε στήριγμα ἔν τισι θεωρίαις, ἃς ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος ἐξήγειρε καὶ ἐθεράπευεν, ἐν τούτοις πολὺ ἀπεῖχε τοῦ νὰ προσλάβῃ δύναμιν δεσπόζουσαν τῆς καθολου συνειδήσεως τῆς ἑλληνικῆς ἀνθρωπότητος· διότι ἀντέκειτο πρὸς τοῦτο οὐ μόνον ἡ ἐξωτερικότης, εἰς ἣν πολυειδῶς ἡ θεία λατρεία προσέκειτο, ἀλλ' ἴσως ἔτι μᾶλλον ἡ βαθέως ἐρριζωμένη καὶ ἀπὸ τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος παντελῶς ἀναπόσπαστος ἕξις τοῦ προσδοκᾶν παρὰ τῶν θεῶν πρὸ πάντων ἀμοιβὴν καὶ τιμωρίαν τῶν πράξεων. Ἀλλ' ἡ φιλοσοφία τῶν ἑπομένων χρόνων μετὰ ζήλου διετύπωσε καὶ ἐκαλλλιέργησε τὴν ἐνοῦσαν ἐνταῦθα ἰδέαν καὶ ἐκ τούτου τοῦ σπέρματος ἀνεβλάστησεν ἥ τε ἐνθουσιῶσα ἀφοσίωσις τοῦ Πλατωνισμοῦ εἰς τὸν νοητὸν κόσμον τῶν ἰδεῶν καὶ ὁ ἐπὶ ὁμοιότητι πρὸς τὸν θεὸν σεμνυνόμενος ἐνάρετος σοφὸς τῶν Στωϊκῶν. Διὰ τοῦτο ἡ Πυθαγόρειος φιλοσοφία ἀποτελεῖ μὲν σπουδαιότατον σημεῖον ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς ἠθικῆς τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ὡς πηγὴ τῆς γνώσεως αὐτῆς εἶναι μικροῦ λόγου ἀξία. Ὅ,τι γινώσκομεν περὶ τῶν πρακτικῶν παραγγελμάτων τῶν Πυθαγορείων, δὲν διαφέρει ἐν συνόλῳ τῶν καθόλου παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἰσχυόντων ἠθικῶν ἀξιωμάτων· διότι ἀναφέρεται κατὰ τὸ πλεῖστον ἔνθεν μὲν εἰς τὰ καθήκοντα πρὸς τοὺς θεούς, τὴν πατρίδα καὶ τοὺς γονεῖς, πρὸς τοὺς φίλους καὶ τοὺς πρεσβυτέρους, ἔνθεν δὲ εἰς τὴν κοσμίαν καὶ σώφρονα διαγωγήν.

Τὴν μεταξὺ τῆς ἀρχῆς τῶν Ὀλυμπιάδων καὶ τῶν Περσικῶν πολέμων χρονικὴν περίοδον εὐλόγως ἐχαρακτήρισαν ὡς τὸν με-

σαίωνα τῆς Ἑλλάδος· διότι πρῶτον μὲν διαδέχεται τὰς μεγάλας μεταναστεύσεις τῶν λαῶν, ἔπειτα εἰς τὸ μεῖζον αὐτῆς τμῆμα ἐγχαράττει τὸν διακριτικὸν αὐτῆς τύπον ἡ ἐπικράτησις τῶν εὐγενῶν καὶ τῶν ἱερέων, ᾗ συμπαρομαρτεῖ ἐπίτασις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος καὶ καθολικὴ σπουδὴ πρὸς διαμόρφωσιν καὶ πλουτισμὸν τῆς λατρείας, ἐνῷ ἐν τῇ τελευταίᾳ ἑκατονταετηρίδι τῆς περιόδου ἐξυψοῦται εἰς πολιτικὴν καὶ πνευματικὴν δύναμιν καὶ πολυειδῶς ὑπερισχύει εὔρωστος ἡ τάξις τῶν πολιτῶν. Ἐὰν συνεχίσωμεν τὴν σύγκρισιν καὶ ὀνομάσωμεν τὴν ἀπὸ τῶν Περσικῶν ἀρχομένην περίοδον τοὺς νέους χρόνους τῆς Ἑλλάδος, δύναται τοῦτο νὰ δικαιολογηθῇ τοὐλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀρχὴν αὐτῶν, ἤτοι τὸν χρόνον αὐτῶν τῶν Περσικῶν πολέμων, διότι ἡ ἐποχὴ αὕτη διεκρίθη διὰ τὴν ἐλευθέραν ἐνέργειαν πασῶν τῶν τέως λανθανουσῶν δυνάμεων, τὴν ἀκώλυτον ἐμφάνισιν τοῦ ἀτόμου ἐν ταῖς παντοίαις τῆς δράσεως σφαίραις καὶ τούτου ἕνεκα ἐξήγειρε τὴν εὐαισθησίαν πρὸς τὴν ποικιλίαν πάσης ἀνθρωπίνης κινήσεως καὶ διαπλάσεως τοῦ βίου ἐν μέτρῳ μεγάλως προάγοντι τὴν καλλιτεχνικὴν δημιουργίαν. Ἐν τῷ ὁρίῳ τῶν δύο περιόδων ἵσταται ὁ ποιητὴς Πίνδαρος, οὗ αἱ μὲν ἐντυπώσεις τῆς νεότητος διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ στενοῦ ὁρίζοντος τῆς ἀρχαιοτέρας περιόδου, ἐν δὲ τῇ πάλῃ τῆς ὡρίμου ἡλικίας μετεῖχε τῆς τολμηρᾶς κινήσεως τῆς νεωτέρας καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο ἀποτελεῖ φαινόμενον πολὺ διδακτικὸν εἰς ἡμᾶς. Τί ἐσήμαινεν ἐκείνη ἡ λατρεία τοῦ Ἀπόλλωνος, ἧς ἡ πνευματικὴ ἐπίδρασις εἰσεχώρει βαθύτατα εἰς τὰ στρώματα τοῦ λαοῦ, περὶ τούτου οὐδεμίαν ἔννοιαν ἠδύναντο νὰ παράσχωσιν ἡμῖν αἱ ψιλαὶ ἱστορικαὶ σημειώσεις περὶ τῆς δράσεως καὶ τῶν διατάξεων τῶν ἐν Δελφοῖς ἱερέων, οὐδ' ἐὰν εἴχομεν τοιαύτας πολὺ ἀφθονωτέρας· ἀλλ' ὅμως ἔργα τινὰ τοῦ Θηβαίου ποιητοῦ τοῦ ἐν δελφικαῖς θεωρίαις τραφέντος καὶ μετὰ τῶν Δελφῶν ἀεὶ συνδεδεμένου, χορηγοῦσιν ἡμῖν ὅ,τι ἐκεῖναι ἀρνοῦνται. Ἡ πέμπτη καὶ ὀγδόη ᾠδὴ τῶν Πυθιονικῶν ἀποπνέουσί πως ἡμῖν τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, μεθ' οὗ ὁ εὐσεβὴς προσήγγιζε τῷ θεῷ, καὶ κατα-

νοοῦμεν ἐντεῦθεν ὅτι μετὰ τῆς εἰς τὸν θεὸν ὑποταγῆς ἦν συνδεδεμένη ἡ ἐλπὶς ὅτι ὁ θεὸς θὰ ἐμβάλῃ τῇ ψυχῇ τοῦ παραδιδομένου εἰς αὐτὸν γαλήνην καὶ ἁρμονίαν καὶ θὰ λάβῃ ὅλον αὐτοῦ τὸν βίον ὑπὸ τὴν ἑαυτοῦ σκέπην. Πρόδηλον ὅτι αὕτη ἡ ἀντίληψις τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν θεότητα εἶναι συγγενὴς τῆς τῶν Πυθαγορείων, οἵτινες ὡσαύτως ἐλάτρευον κατ' ἐξοχὴν τὸν Ἀπόλλωνα· ἀλλὰ παρὰ Πινδάρῳ ἔχει αὕτη καὶ ἕτερον ἐπακολούθημα. Ἐφ' ὅσον οἱ θεοὶ ἐθεωροῦντο κυρίως ὡς φύλακες τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, ἦτο ἀνεκτὸν νὰ προσάπτῃ αὐτοῖς ἡ ποίησις τὴν γεώδη ὕλην τῶν ἀνθρωπίνων ἀτελειῶν καὶ παθῶν, τὸ μὲν διότι οὐδεμία ἀνάγκη εἶναι νὰ νοῆται ὁ δικαστὴς ἐπίσης αὐστηρὸς πρὸς ἑαυτὸν ὥσπερ πρὸς ἄλλους, ἰδίως δὲ διότι ἡ λατρεία διὰ πάντων τῶν μέσων αὐτῆς ὑπεμίμνησκεν, ὅτι τὸ ὄν, πρὸς ὃ αἴροντες χεῖρας ηὔχοντο, ἦν ὅλως διάφορον ἐκείνου, περὶ οὗ μετὰ τοσαύτης χάριτος ὁ ποιητὴς διηγεῖτο.

Ἀλλ' ἵνα ἡ τελεία ὑποταγὴ εἰς τὸν θεὸν καὶ ἡ βαθεῖα προσήλωσις εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ καταστήσῃ τὸν ἄνθρωπον ὅμοιον ἐκείνῳ καὶ οὕτως ἐξυψώσῃ καὶ καθάρῃ, ἡ παράστασις τῆς θεότητος δὲν ἔπρεπε κατ' οὐδένα τρόπον νὰ μολύνηται ὑπὸ ἀκαθάρτων στοιχείων· οὕτω δὲ ἡ ἀφαίρεσις πάντων ἐκείνων τῶν συστατικῶν τοῦ μύθου, ἅτινα λυμαίνονται τὸν θεῖον χαρακτῆρα, ἀπέβαινε πολύτιμον θρησκευτικὸν συμφέρον. Εἰς τὸν Πίνδαρον ἔλαχε τὸ ἔργον νὰ διαλλάξῃ τοῦτο πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς ποιήσεως. Ὁ Πίνδαρος δὲν ἠδύνατο μὲν ν' ἀποβάλῃ συλλήβδην τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῶν μυθικῶν θεῶν, ὡς ἔπραξεν ἥμισυν αἰῶνα πρὸ αὐτοῦ ὁ φιλόσοφος Ξενοφάνης· διότι ἐν τοῖς μυθολογήμασιν, ὧν ποιεῖται χρῆσιν, ὅπως καταυγάσῃ τὸν βίον τῶν ὑμνουμένων διὰ τῆς λαμπρότητος αὐτῶν, δὲν ἔπρεπε νὰ λείπωσιν αἱ ὑψηλαὶ εἰκόνες θεῶν αἰσθανομένων καὶ δρώντων· ἀλλ' ὅμως ἐσπούδαζε ν' ἀπαλλάξῃ αὐτὰς ἀπὸ τῶν λυμαινομένων στοιχείων τοῦ ἀρχαιοτέρου μύθου, ὥστε αἱ περιγραφαὶ αὐτοῦ καὶ εἰς τὴν εὐσεβῆ ψυχὴν νὰ μὴ προσκρούωσι. Κατὰ πόσον ἡ ἰδιάζουσα αὕτη ἐργασία τοῦ ποιητοῦ ἐπέδρασεν ἀμέσως ἐπὶ τῶν

θρησκευτικῶν αἰσθημάτων καὶ ἰδεῶν τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν, δὲν ἔχομεν τὰ μέσα νὰ ἐξακριβώσωμεν. Ἀλλ' ἡ ἀξία αὐτοῦ ὑπὸ ἠθικὴν ἔποψιν δὲν ἔγκειται ἐν ταύτῃ καὶ μόνῃ. Ὁ Πίνδαρος δὲν ἐκδηλοῖ μόνον ἐν ταῖς δύο μνημονευθείσαις ᾠδαῖς ἰσχυρὸν θρησκευτικὸν συναίσθημα, ὅπερ ἀπονέμει καὶ τοῖς ἥρωσιν αὐτοῦ, ἀλλὰ καθόλου τὰ συναισθήματα τοῦ ἔθνους ἐκδηλοῦνται παρ' αὐτῷ μετὰ τοιαύτης δυνάμεως, ἧς οὐδὲν ὅμοιον ἔχομεν νὰ παραβάλωμεν ἐκ τοῦ κύκλου τῶν γνωστῶν ἡμῖν συγγραφέων. Οὐδεὶς ἕτερος ὡς ὁ Πίνδαρος δύναται τοσοῦτον θερμῶς νἀντιληφθῇ καὶ ἐν τῇ ποιήσει νὰ ἐπωφεληθῇ τὴν ἐντύπωσιν, ἣν γεννῶσι τὰ φαινόμενα τῶν στοιχείων τῆς φύσεως ἐπὶ τῆς ψυχῆς τοῦ ἀνθρώπου· ἐν πολλοῖς τῶν ποιημάτων αὐτοῦ, μάλιστα δ' ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ἕκτῃ ᾠδῇ τῶν Ἰσθμιονικῶν ἐκφράζει τὴν ἐγκάρδιον αὐτοῦ ἀγάπην καὶ προσήλωσιν εἰς τὸ πάτριον ἔδαφος καὶ μετὰ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος περιγράφει συγγενῆ αἰσθήματα ἄλλων, οἷον τῶν μυθικῶν ἡρώων τὸν γλυκερὸν νόστον εἰς τὴν πατρίδα, ἢ τὸ ἄλγος, ὃ αἰσθάνεται ὁ Δαμόφιλος ἐν τῇ φυγῇ [4]· ἀλλὰ πάντως εἰς μέγιστον βαθμὸν σκιρτᾷ ἡ καρδία αὐτοῦ καὶ ἀγαλλιᾷ, ὅταν λαμβάνῃ εὐκαιρίαν νὰ μνημονεύσῃ τὴν ἐκ τῆς πατρικῆς χαρᾶς πηγάζουσαν εὐδαιμονίαν, ὡς ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν Ἰσθμιονικῶν καὶ ἐν πολλοῖς χωρίοις ἄλλων ᾠδῶν [5]. Τοιουτοτρόπως ἐν ταῖς ᾠδαῖς αὐτοῦ αἰσθάνεται ὁ ἀναγνώστης τρόπον τινὰ ἁπτὴν τὴν δύναμιν, μεθ' ἧς ἐνεργεῖ ἡ θρησκεία, ἡ εὐαισθησία πρὸς τὴν περιβάλλουσαν φύσιν, ἡ φιλοπατρία καὶ τὸ οἰκογενειακὸν πνεῦμα, δὲν εἶναι δὲ ἀνάγκη νὰ ἀναπτύξωμεν, πόσον φῶς ἐπιχύνεται ἐντεῦθεν ἐπὶ τῆς θελήσεως καὶ πράξεως σύμπαντος τοῦ ἔθνους. Ἀλλὰ καὶ τὰς ἀτομικὰς καὶ κοινωνικὰς ἀρετάς, τὴν ἐγκράτειαν καὶ τὴν δραστηριότητα, τὴν φιλοξενίαν καὶ εὐχαριστίαν, πρὸ πάντων δὲ τὴν φιλαλήθειαν ἐγκωμιάζει ποικιλοτρόπως ὁ Πίνδαρος· μία δὲ τῶν ἐξοχωτάτων ὄψεων τῆς περὶ τοῦ βίου θεωρίας τοῦ Πινδάρου, ἡ πολλάκις ἐκδηλωθεῖσα πίστις, ὅτι ἡ ἔμφυτος καὶ κληρονομικὴ ἀρετὴ εἶναι κρείττων τῆς διὰ μαθήσεως κτηθείσης,

ἔχει στενωτάτην συνάφειαν μετά τινος ἠθικοῦ ζητήματος, ὅπερ διηνεκῶς ἐκίνει τὰς καρδίας τῶν Ἑλλήνων.

Ἀπὸ τῶν Περσικῶν πολέμων αἱ Ἀθῆναι ἐγένοντο τὸ πνευματικὸν κέντρον τῆς Ἑλλάδος μέχρι τοσούτου, ὥστε ἐπὶ δύο αἰῶνας ἡ ἱστορία τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἔθνους συμπίπτει τῇ τῶν Ἀθηνῶν. Τὰ μὲν ἐξ Ἀθηνῶν ἐξερχόμενα ῥεύματα ἐκπέμπουσι πανταχόσε τὴν ἐνέργειαν αὐτῶν, αἱ δ' ἐξ ἄλλων χωρῶν ἐκπορευόμεναι πνευματικαὶ κινήσεις ζητοῦσιν εἰ δυνατὸν νὰ ἀναγνωρισθῶσιν ἐν Ἀθήναις· διὰ τοῦτο ὁ σήμερον ἐξετάζων τοὺς τοσοῦτον ἀφ' ἡμῶν ἀπέχοντας χρόνους δικαιοῦται τοσούτῳ μᾶλλον νὰ θεωρῇ οὐχὶ ὡς ἀττικὴν ἀλλ' ὡς ἑλληνικὴν θεωρίαν πᾶν ὅ τι τοιοῦτον εὑρίσκει ἐν τοῖς δημιουργήμασιν αὐτῆς. Τὸ ἀρχαιότατον συγγραφικὸν προϊὸν τῆς ἐποχῆς ταύτης εἶναι ἡ τραγῳδία, εἶδος ποιήσεως, ἐφ' οὗ ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα κρίσις τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι ἡ ποίησις φιλοσοφώτερον καὶ σπουδαιότερον ἱστορίας ἐστίν, ἐφαρμόζεται κατ' ἐξοχὴν καὶ ὀφείλει κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ νὰ ἐφαρμόζηται· διότι τῷ ὄντι ἡ τραγῳδία ὑπὲρ πᾶν ἄλλο εἶδος ποιήσεως ἀναλαμβάνει τὸ ἔργον νὰ παραστήσῃ ἐν τῇ τύχῃ τοῦ ἀτόμου ὡς ἐν κατόπτρῳ τὰς τύχας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ἐπειδὴ δὲ ἐξαρτᾷ πάντοτε τὴν τύχην ταύτην ἐκ φρονημάτων καὶ πράξεων καὶ ἀναγκάζει τὸν θεατὴν νὰ παραστῇ ὡς ἐπιδοκιμάζων ἢ ἀποδοκιμάζων ταύτας, διὰ τοῦτο ἀποβαίνει ἐξοχώτατον μέσον διδασκαλίας περὶ τῶν ἠθικῶν ἀρχῶν, αἷς ὁ ποιητὴς καὶ οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ ὁμοεθνεῖς ἠκολούθουν· ἀλλ' ἡ χρῆσις τῆς τραγῳδίας δὲν εἶναι πάντοτε τοσοῦτον εὐχερής, ὅσον τις εἶναι διατεθειμένος ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ πιστεύσῃ. Διότι ὁ τραγικὸς ποιητής, ὅπως ὑψώσῃ τὴν ὑπόθεσιν καὶ τὰ δρῶντα πρόσωπα, προσάγει σχεδὸν πάντοτε εἰς τοὺς θεατὰς παρελθὸν μᾶλλον ἢ ἧττον ἰδεῶδες καὶ δύναται κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ νομίσῃ, ὅτι πρὸς τελείαν τοῦ παρελθόντος παράστασιν εἶναι ἀναγκαῖον νἀποδώσῃ αὐτῷ ἠθικὰς κρίσεις διαφερούσας πως τῶν τοῦ παρόντος, καὶ μάλιστα δύνασαι νὰ συμβῇ ὥστε ἡ περὶ τὴν τέχνην δεινότης τοῦ ποιητοῦ νὰ ἐπιδεικνύηται μάλιστα ἐν τῷ

τρόπῳ, καθ' ὃν ἐπίσταται νὰ καθιστᾷ τὰς κρίσεις ἐκείνας καταληπτὰς εἰς τοὺς θεωμένους. Οὕτω π. χ. ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ πραγματευόμενος τὴν ἐκδίκησιν τοῦ φόνου τοῦ πατρὸς ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτῆς μητρὶ ὡς πρᾶγμα, τὸ ὁποῖον παρὰ τοῖς ἐκτελοῦσιν οὐδεμίαν ταραχὴν διεγείρει, προϋποτίθησιν ἠθικὴν κατάστασιν εἰλημμένην ἐκ τοῦ νεωτέρου ἔπους, ἥτις διαφέρει αἰσθητῶς τῆς τῶν συγχρόνων Ἀθηναίων.

Ἀλλ' ἐν συνόλῳ ὁ τραγικὸς ποιητὴς προάγεται εἰς τὸ νἀπαιτῇ παρὰ τῶν θεατῶν αὐτοῦ νὰ ἐκβαίνωσι τῶν συνήθων αὐτοῦ ἠθικῶν ἀρχῶν, ἢ διότι αὐτὴ ἡ ἰδιάζουσα φύσις τῆς προκειμένης ὑποθέσεως ἀπαιτεῖ, ἢ διότι πραγματευόμενος ὑπόθεσιν πολλάκις ἀναβιβασθεῖσαν εἰς τὴν σκηνὴν ἀναγκάζεται νὰ παραδώσῃ αὐτὴν ὑπὸ νέαν ὄψιν· ἀλλὰ τὸ συνηθέστερον καὶ φυσικώτερον εἶναι ὅτι μένει σύμφωνος πρὸς τὰς ἠθικὰς αὐτῶν γνώμας ἢ καὶ φιλοτιμεῖται ἐξ ἰδίων νὰ καταστήσῃ αὐτὰς εὐρυτέρας καὶ βαθυτέρας. Τὸ δεύτερον τοῦτο ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἐν Ἑλλάδι ὡς ἄμεσον ἐπακολούθημα τῆς θέσεως τοῦ ποιητοῦ, ὅστις ἦν ἅμα καὶ ὁ ἐξ ἐπαγγέλματος διδάσκαλος τοῦ λαοῦ· τοιοῦτος δὲ ἐν μεγίστῳ σχήματι ἐγένετο ὁ Αἰσχύλος. Οὗτος, τέκνον ὢν τῆς ἐποχῆς τῆς μεγίστης πνευματικῆς κινήσεως, ἔλαβεν ὡς ὑπόθεσιν τῆς δραματικῆς ποιήσεως τὰ βαθύτατα προβλήματα τῆς θρησκείας καὶ ἠθικῆς, τὰ ζητήματα περὶ τῆς σχέσεως τῶν ποιητικῶν μύθων πρὸς τὴν ἀπαίτησιν τῆς θείας τελειότητος, περὶ τοῦ μέτρου τοῦ προσνενεμημένου τῇ ἀνθρωπίνῃ εὐδαιμονίᾳ, περὶ τῆς γενέσεως τοῦ κακοῦ, περὶ τοῦ τρόπου τῆς μεταδόσεως τῆς ἠθικῆς ἐνοχῆς ἀπὸ τῶν προγόνων εἰς τοὺς ἀπογόνους, καὶ διὰ πάντων τῶν εἰς ταῦτα ἀναφερομένων δεσμεύει τοσοῦτον ἰσχυρῶς, ὥστε παρὰ τῷ σημερινῷ ἀναγνώστῃ ὑπολείπεται ἀπέναντι τούτων τὸ ἐνδιαφέρον ὑπὲρ ἐκείνων, ἃ τὰ σῳζόμενα αὐτοῦ δράματα, ἀντλήσαντα ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος καὶ φρονήματος, διδάσκουσιν ἡμᾶς περὶ τῆς ἀποφυγῆς τῆς ὑπερηφανίας καὶ ὕβρεως, περὶ τῶν καθηκόντων τῆς πολιτείας καὶ τῆς οἰκογενείας, περὶ τῆς ξενίας καὶ τοῦ γάμου, περὶ

παρθενικοῦ ἤθους. Ἀλλ' ὁ Σοφοκλῆς, ὅστις φαίνεται ἀντιπαρερχόμενος ἐν μετριοφροσύνῃ τὰ ὕψιστα ἐκεῖνα ζητήματα, δὲν ἀποστρέφει ὡς ὁ Αἰσχύλος τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἠθικῆς ἐξετάσεως τῶν συγκεκριμένων τοῦ βίου σχέσεων· τοὐναντίον αὗται κατέχουσι παρ' αὐτῷ τὴν πρώτην θέσιν καὶ παρ' αὐτοῦ ὡς παρ' οὐδενὸς ἄλλου μανθάνομεν πόσον ἀνεπτυγμένον καὶ πόσον λεπτὸν ὡς πρὸς αὐτὰς ἦν τὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων. Ἐὰν ἐκ πάντων τῶν ἑλληνικῶν συγγραμμάτων ὑπελείποντο ἡμῖν μόνον αἱ σῳζόμεναι τραγῳδίαι τοῦ Σοφοκλέους, θὰ ἐμανθάνομεν ἐξ αὐτῶν πῶς οἱ ἄριστοι τοῦ ἔθνους ἐσκέπτοντο περὶ φιλαληθείας καὶ ἀπάτης, περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς εἰς τὸ θέλημα τῶν θεῶν ὑποταγῆς, περὶ τῆς πατρικῆς ἐξουσίας καὶ τῆς υἱϊκῆς ὑπακοῆς, περὶ τῶν ἀδελφικῶν σχέσεων, πρὸ πάντων δὲ περὶ τῆς σχέσεως τῶν συζύγων. Ἐνίοτε βεβαίως καὶ παρ' αὐτῷ ἀναμιγνύεται ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα κλίσις ἡ μεταφέρουσα τὸν ποιητὴν εἰς τὴν περιωπὴν παρελθόντος κατὰ τὴν ἰδίαν προαίρεσιν καὶ φαντασίαν πλασθέντος καὶ ἐκ τῆς κλίσεως ταύτης προῆλθεν οὐ μόνον ὅ,τι ἡ Ἠλέκτρα ἔχει τὸ ἐκπλῆσσον ἡμᾶς, ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος καθ' ὃν πραγματεύεται τὸ δίκαιον τῶν τεθνεώτων ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ καὶ τῷ Αἴαντι· διότι ἀμφότερα τὰ δράματα ταῦτα εἰσάγουσι τὸν θεατὴν εἰς ἰδανικὴν ἐποχήν, ἐν ᾗ δύο γνῶμαι περὶ τῶν ὀφειλομένων τοῖς ἀποθανοῦσι πολιτικοῖς κακούργοις διαμάχονται πρὸς ἀλλήλας.

Ἃς μεταβῶμεν ἤδη ἀπὸ τῶν δύο τούτων μεγάλων ποιητῶν εἰς τὸν Εὐριπίδην. Ὁ ἐπιπολαίως ἐξετάζων ἤθελε διαπορήσῃ ἂν τῷ ὄντι ὁ ποιητὴς οὗτος ἀνήκει τῷ αὐτῷ ἔθνει, ᾧπερ καὶ ἐκεῖνοι, καὶ δὲν εἶναι μᾶλλον πολέμιος σύμπαντος τοῦ τρόπου, καθ' ὃν κρίνει καὶ αἰσθάνεται τὸ ἔθνος· διότι ὁ Εὐριπίδης οὐ μόνον κατὰ τῆς μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων σχέσεως, οἵαν ὑποτίθενται αὐτὴν οἱ πλεῖστοι τῶν μύθων, ἀλλὰ καὶ ἐναντίον ἐνίων ἀξιώσεων τοῦ ἐθνικοῦ ἤθους μετέρχεται τοιαύτην κριτικήν, ἧς δριμυτέραν μόλις τις τῶν πατέρων τῆς ἐκκλησίας ἠδύνατο νὰ ἐπινοήσῃ. Ἐν πολλαῖς τραγῳδίαις ἐπωφελεῖται συστηματικῶς τὸν τρόπον, καθ' ὃν

τὸ ἔπος μετ' ἀφελοῦς ἁπλότητος πραγματεύεται τὴν ἐπέμβασιν τῶν θεῶν εἰς τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων, ὅπως παραστήσῃ αὐτοὺς ὡς ὄντα, ἅτινα ἔν τε τῷ ἀγαθῷ καὶ τῷ κακῷ, τὸ ὁποῖον περιποιοῦσι τοῖς ἀνθρώποις, ἄγονται μόνον ὑπὸ τῶν ἰδίων παθῶν καὶ συμφερόντων, ἀφροντιστοῦντα τῆς δικαιοσύνης, ἅτινα δὲν ἐπιβάλλουσι τιμωρίαν, ἀλλ' ἀσκοῦσιν ἐκδίκησιν. Πολὺ ὠφέλιμος ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν εἶναι ἡ σύγκρισις τοῦ Αἴαντος τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Μαινομένου Ἡρακλέους τοῦ Εὐριπίδου· διότι ἐν ἀμφοτέροις τοῖς δράμασιν ὁ ἥρως περιπίπτει εἰς μανίαν κατὰ θείαν βουλήν· ἀλλ' ἐκεῖ μὲν ἡ Ἀθηνᾶ τιμωρεῖ τὸν Αἴαντα διὰ τὴν ἔπαρσιν αὐτοῦ, ἐνταῦθα δὲ ἡ Ἥρα καταδιώκει τὸν Ἡρακλέα δι' οὐδένα ἄλλον λόγον ἢ διὰ τὸ μῖσος, ὃ διεγείρει ἐν αὐτῇ ὁ ἐξ ἄλλης γυναικὸς υἱὸς τοῦ Διός. Σφόδρα φιλεῖ ὁ Εὐριπίδης νὰ παριστᾷ τὴν ἔχθραν τῶν θεῶν πρὸς τοὺς θνητοὺς πηγάζουσαν ἐκ προσβληθείσης φιλαυτίας, οἷα ἐν τῇ Ἑλένῃ ἡ τῆς Ἥρας κατὰ τοῦ Πάριδος, ἐν τῷ Ἱππολύτῳ ἡ τῆς Ἀφροδίτης πρὸς τὸν Ἱππόλυτον, ἐν ταῖς Τρῳάσιν ἡ τῆς Ἀθηνᾶς πρότερον μὲν κατὰ τῶν Τρώων ὕστερον δὲ κατὰ τῶν Ἀχαιῶν, ἐν ταῖς Βάκχαις, εἰ καὶ ἐνταῦθα μίγνυται καὶ θρησκευτικός τις λόγος, ἡ τοῦ Διονύσου κατὰ τοῦ Πενθέως καὶ τῆς Ἀγαύης [6]). Ἀλλὰ διὰ ταῦτα οὐδόλως διέκειτο καὶ ἐχθρικῶς πρὸς τὴν πίστιν τοῦ ἔθνους. Ὁ Εὐριπίδης ἐπεδίωκε πρώτιστα καὶ μάλιστα τὴν θεατρικὴν ἐνέργειαν, καὶ ἐπειδὴ εἰς ταύτην συμβάλλεται πᾶν ὅ,τι μαγικόν, μετεσχημάτιζε τοὺς θεοὺς εἰς ὄντα πεπροικισμένα διὰ παραδόξων μαγικῶν δυνάμεων, ἅτινα διαμορφοῦσι τὴν φορὰν τῶν πραγμάτων κατὰ τὸ δοκοῦν, οἱ δὲ ἄνθρωποι εἶναι ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν ἄλλοτε μὲν ὄργανα, ἄλλοτε δὲ μόνον παίγνια. Ἀλλ' ἐνῷ τοιουτοτρόπως ἔθελγε τὰ παχυλώτερα νεῦρα μεγάλου μέρους τῶν θεατῶν αὐτοῦ, δὲν παρημέλει νὰ ἱκανοποιῇ καὶ τοὺς εὐαισθητοτέρους ἐγκατασπείρων ἐν τοῖς δράμασι πολλὰς σκέψεις, αἵτινες οὐδεμίαν κατέλειπον ἀμφιβολίαν, ὅτι τὰ χρησιμεύοντα αὐτῷ ὡς ἐπιτήδεια τῆς παραστάσεως μέσα δὲν διετέλουν ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ περὶ τοῦ βίου θεωρίαν. Ὅθεν

πάντα τὰ παρ' αὐτῷ ἀπαντῶντα πολυειδῆ θρηνολογήματα περὶ τῆς ἀβεβαιότητος τῶν θεῶν, περὶ τῆς ὠμότητος αὐτῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, περὶ τοῦ ὅτι ἀδύνατον νἀπαιτήσῃ τις παρ' αὐτῶν λόγον διὰ τὰς πράξεις αὐτῶν, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἐκδηλώσεις τῆς διαστάσεως μεταξὺ τοῦ ποιητοῦ καὶ τοῦ ἐν τοῖς στήθεσιν αὐτοῦ ζῶντος φιλοσόφου, οὐχὶ δὲ καὶ τῆς ἀντιθέσεως, ἐν ᾗ οὗτος διετέλει πρὸς τὴν θρησκείαν τῶν συγχρόνων αὐτοῦ· μὴ δὲν ἦτο παρὰ τούτοις παρὰ πολὺ διαδεδομένη μάλιστα ἡ πεποίθησις, ὅτι ἡ λατρεία τῶν θεῶν μᾶλλον βλάβην ἢ κέρδος ἔχει ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς ποιήσεως διαπλασθέντων μύθων, αἱ δὲ μομφαὶ αἱ κατ' αὐτοῦ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἕνεκα τῆς ἀθείας αὐτοῦ ἐπιῤῥιφθεῖσαι δὲν προῆλθον ἐκ χωρίων ἀποσπασθέντων ἐκ τῆς συναφείας αὐτῶν;

Ἡ κλίσις τοῦ Εὐριπίδου εἰς τὸ νὰ ἐξαίρῃ ἐν τοῖς μυθολογήμασιν ἐξόχως τὰς μαγικὰς δυνάμεις τῶν θεῶν ἔχει βεβαίως καὶ τοῦτο τὸ ἐπακολούθημα, ὅτι ἡ μεταξὺ ἐνοχῆς ἠθικῆς καὶ τύχης τοῦ ἀνθρώπου ὑπάρχουσα συνάφεια, ἐν ᾗ ἄλλως ζητεῖται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὸ ἠθικὸν καὶ διδακτικὸν στοιχεῖον τῆς τραγῳδίας, παρ' αὐτῷ ἐναργῶς μειονεκτεῖ· καὶ ὅταν δὲ παρ' αὐτῷ τιμωρῶνται ἀνθρώπινα ἁμαρτήματα, ὡς ἡ κατάχρησις τῆς πίστεως ὑπὸ τοῦ Πολυμήστορος, ἡ ἀχαριστία καὶ ἡ συζυγικὴ ἀπιστία τοῦ Ἰάσονος, αἱ μετὰ δειλίας συνδεδεμέναι δολοπλοκίαι τοῦ Εὐρυσθέως, ἡ φιλαρχία καὶ ἡ ἀσέβεια τοῦ Ἐτεοκλέους καὶ Πολυνείκους, ταῦτα πάντα εἶναι τοσοῦτον κακοήθη, ὥστε οὔτε ὁ ἔλεος ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ θεατοῦ διεγείρεται πρὸς τὸν διὰ τοιαύττην αἰτίαν πάσχοντα, οὔτε ἡ κατανόησις ἠθικῶν ζητημάτων πλουτίζεται ἐξ αὐτῶν [7]. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν δικαιολογεῖ ἡμᾶς καὶ ν' ἀρνηθῶμεν αὐτῷ πᾶσαν ἠθικὴν ἀξίαν, ὡς ἔπραξαν οἵ τε ἀρχαῖοι καὶ οἱ νεώτεροι κατήγοροι αὐτοῦ. Ἔν τισι τῶν τραγῳδιῶν αὐτοῦ, ἐν τῷ Ἱππολύτῳ, τῇ Ἀνδρομάχῃ, τῇ Ἑλένῃ, πρὸς τὰς ὑποθέσεις τῶν ὁποίων ἐπιτρέπει ποιάν τινα σύγκρισιν καὶ ἡ τῆς ἐν Αὐλίδι Ἰφιγενείας, κρατεῖ ἄλλου εἴδους ποιητικὴ δικαιοσύνη· αὕτη ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ ἐν τῷ βίῳ ἀναιτίως πάσχων δοξάζεται μετὰ θάνατον, καὶ ἔχει συνάφειαν πρὸς

ἐκείνην τὴν ὄψιν τῆς ποιήσεως αὐτοῦ, ἥτις εἶναι ἡ ἀξιολογωτάτη εἰς τὸν ἡμέτερον σκοπόν, πρὸς τὴν κλίσιν δηλ. αὐτοῦ εἰς τὸ νὰ μεταχειρίζηται ἐν τοῖς δράμασιν αὐτοῦ κατὰ προτίμησιν γενναίους καὶ ἐναρέτους χαρακτῆρας. Ἐν τῇ εὐσταθείᾳ τοῦ Ἱππολύτου, ἐν τῇ ἱπποτικῇ προθυμίᾳ τοῦ Ἀχιλλέως καὶ τοῦ Θησέως εἰς τὸ βοηθεῖν, ἐν τῇ ὑποταγῇ καὶ αὐταπαρνήσει τῆς Μακαρίας, τοῦ Μενοικέως, τῆς Ἰφιγενείας, ἐν τῇ φιλίᾳ τοῦ Ὀρέστου καὶ Πυλάδου ἀνεβίβασεν ἐπὶ τὴν σκηνὴν παραδείγματα μεγαλοψυχίας, ἅτινα καὶ ἐπὶ τοῦ θεατοῦ ἐξάπαντος ἐπέδρων καὶ ἡμῖν ὑποδεικνύουσι τί οὗτοι ἐθεώρουν ὡς τὸ τιμιώτατον πάντων. Ἐὰν δὲ σὺν τούτοις ἐπέκρινε δριμέως, ὡς ἀνωτέρω ἐδηλώθη, καί τινας ἀξιώσεις τοῦ ἐθνικοῦ ἤθους, διδάσκει ἡμᾶς καὶ διὰ τῆς κριτικῆς ταύτης, ὅτι αἱ ἠθικαὶ ἔννοιαι τῆς ἐποχῆς ἐνεῖχον καὶ στοιχεῖα, ἅτινα δὲν ἐθεωροῦντο ἐξίσου ὡς ἀπολύτως σταθερά, ἢ τοὐλάχιστον ἐφαίνετο ἐπίκαιρος ἡ ἀποτροπὴ ἀπὸ συμπερασμάτων ἐκ τῆς καταχρήσεως αὐτῶν ἐξαγομένων. Πρὸ πάντων ἐξήγειρε τὴν ἀντιλογίαν αὐτοῦ ἡ ἀπαίτησις τῆς τοῦ φόνου ἐκδικήσεως. Ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ διάκειται πρὸς αὐτὴν παντελῶς σκεπτικῶς· ἐν πολλοῖς δὲ ἄλλοις δράμασιν ἐξαίρει ἐπιμελῶς πῶς αὕτη ἄγει εἰς τὸ ἀπεχθὲς συμπέρασμα, ὅτι πρέπει νἀποκτείνῃ τις τοὺς ἀνηλίκους υἱοὺς τεθνεώτων ἐχθρῶν [8])· πλὴν αὐτῆς ψέγει κατ' ἐξοχὴν τὴν ὑπερβολὴν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῶν καθηκόντων τῆς ξενίας (Ἀλκ. 509 κ. ἑ.), τὴν εἰς τὸ δίκαιον τοῦ ἀσύλου συχνάκις διδομένην ἐφαρμογὴν (Ἴων 1314) καὶ τὴν ὑπέρμετρον ἐκτίμησιν τῶν γυμνικῶν ἀγώνων (Αὐτολ. ἀπ. 284). Εἰς ταῦτα προσθετέαι καὶ ἐκεῖναι αἱ σποραδικαί, αἱ εἰς τὸ στόμα τῶν προσώπων αὐτοῦ βαλλόμεναι σκέψεις περὶ τῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεούς, αἵτινες σκοποῦσι μὲν κυρίως νὰ διασώσωσι τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀρχὰς ἀπέναντι τῶν ὑπὸ τῆς ποιητικῆς φαντασίας πλαττομένων, ἀλλ' ἔχουσιν ἐν μέρει σημασίαν πολὺ εὐρυτέραν. Διότι, ἐπειδή τινες ἐξ αὐτῶν ἀναφέρονται εἰς τὸ ζήτημα, πόσον ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἱκανὸς νὰ ὑποτάσσηται ἄνευ ἀντιστάσεως εἰς ἀνωτέρας δυνάμεις ἢ νὰ πράττῃ αὐτεξουσίως, ἅπτονται ἔσθ' ὅτε τῶν ζητημάτων περὶ

ἐλευθέρας θελήσεως καὶ περὶ γενέσεως τοῦ κακοῦ· καὶ κατέχομεν ἐν τοιούτοις χωρίοις, ὡς καὶ ἐν τοῖς δράμασι τοῦ Αἰσχύλου, ἴχνη σοβαρᾶς μελέτης περὶ ἐκείνων τῶν ζητημάτων ἐκ χρόνου, ὅστις προηγεῖται τῆς ἀναπτύξεως τῆς φιλοσοφικῆς ἠθικῆς.

Παρὰ τῇ τραγικῇ ποιήσει ἀναπτύσσεται συγχρόνως ἡ κωμική, ἧς τὰ ἀρχαιότατα ἡμῖν γνωστὰ προϊόντα, δηλ. αἱ σωθεῖσαι κωμῳδίαι τοῦ Ἀριστοφάνους, ἔχουσι μεγάλην ἀξίαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξημερώσεως. Αἱ ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν ἠθικὴν ἔρευναν παρεχόμεναι ὠφέλειαι ζητητέαι οὐχὶ ἀκριβῶς ἐκεῖ, ὅπου τὸ ὄνομα τῆς κωμῳδίας ἐπιτρέπει νὰ εἰκάσωμεν. Διότι ἡ μὲν κωμῳδία καθόλου ὑποτίθεται ἰδεώδη, δι' ὧν μετρεῖ τὰς πραγματικὰς καταστάσεις τοῦ βίου, παριστῶσα ταύτας ὡς ἀντιφασκούσας πρὸς ἐκεῖνα· ἡ δὲ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐπισκώπτει μόνον μωρίας καὶ κακίας παχυλωτάτας, αἵτινες ὑπὸ πάντων κρίνονται ὡς ἀπόβλητοι, δὲν καθάπτεται δὲ εὐκόλως τῶν λεπτοτέρων ἐκείνων ἀποχρώσεων τῆς ἀνθρωπίνης φαυλότητος, ὧν ἡ ἀποδοκιμασία εἶναι πολὺ διδακτική. Πρὸς τούτοις τὸ δραστικώτατον ἐν τοῖς δημιουργήμασιν αὐτοῦ εἶναι αἱ φανταστικαὶ ἐκεῖναι σκηναί, ἐν αἷς ὡς διὰ μαγείας προσάγει τοῖς θεαταῖς αὐτοῦ κόσμον πολὺ τοῦ πραγματικοῦ ἀφεστῶτα, καὶ οὗ τὰ ἐλατήρια οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσι πρὸς τὴν ἀνθρωπίνην θέλησιν. Ἀλλ' ὁ Ἀριστοφάνης χειρίζει τὴν γλῶσσαν τῆς ἀττικῆς κοινωνίας μετ' ἀνυπερβλήτου δεινότητος καὶ δανείζεται ἐξ αὐτῆς τοσαύτας ποικιλοτρόπως καὶ ἐν ἐπιγνώσει συνηρμολογημένας ἐκφράσεις τοῦ ἐπαίνου καὶ τοῦ ψόγου, ὥστε ἴσως οὐδεὶς ἄλλος συγγραφεὺς δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς αὐτὸν κατὰ τὴν ἀξίαν, ἣν ἔχει εἰς τὴν γνῶσιν τῶν εὐχρήστων παρὰ τῷ λαῷ ἠθικῶν ὅρων. Ἐπίσης παρέχει ἡμῖν πολυτίμους ἀποκαλύψεις περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν συγχρόνων αὐτοῦ. Ἰδιότροπον κρᾶμα δεισιδαιμονίας καὶ ἀμφιβολίας, περιδεοῦς τηρήσεως τῶν περὶ τὴν λατρείαν νομίμων καὶ σπουδῆς εἰς τὸ εὐκόλως ἀποπληροῦν τὰ αὐτῇ ὀφειλόμενα, ἀφελοῦς εἰς τοὺς θεοὺς ὑποταγῆς καὶ ἀπειθείας πρὸς αὐτούς, ὅταν ἡ δικαιοσύνη αὐτῶν δὲν ἀποκαλύπτηται ὁρατῶς ἐν ταῖς

τύχαις τῶν λαῶν ἢ τῶν ἀτόμων, αὕτη εἶναι ἡ εἰκὼν τῆς παρ' αὐτοῖς ἐπικρατούσης θρησκευτικῆς καταστάσεως, ἣν ἐκ τοῦ 'Αριστοφάνους λαμβάνομεν. 'Αλλὰ καὶ ἡ ἀντίληψις τῆς σχέσεως μεταξὺ παρόντος καὶ παρελθόντος ἔχει ἀξίαν πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπόν. Ὁ 'Αριστοφάνης εἶναι θιασώτης τοῦ ἰδανικοῦ ἐξ ἐκείνων, οἵτινες φιλοῦσι νὰ ἐξαίρωσι τὸ παρελθὸν πρὸς βλάβην τοῦ παρόντος· καὶ διὰ τοῦτο βεβαίως ἡ παρ' αὐτῷ περιγραφὴ τῶν ἀρχαίων 'Αθηνῶν τῶν Μαραθωνομάχων εἶναι μὲν μονομερής, ἀλλὰ μερικὰ στοιχεῖα, δι' ὧν εἶναι κεκοσμημένη, πλουτίζουσι τὴν ἡμετέραν γνῶσιν περὶ τῶν ἀξιώσεων, ἃς ὁ Ἕλλην ἀπέτεινεν ἰδίως πρὸς τὴν νεολαίαν. Μετὰ τούτου εἶναι συνδεδεμένη ἡ ὑψηλὴ ἰδέα, ἣν ἔχει περὶ τοῦ ἔργου τοῦ ποιητοῦ καὶ ἀσμένως ἐκφράζει. 'Ενῷ δὲ τὸν μὲν Αἰσχύλον θεωρεῖ ὡς τὸν ποιητήν, οἷος ὀφείλει νὰ εἶναι, τὸν δ' Εὐριπίδην ἀντιθέτως πρὸς ἐκεῖνον μεταχειρίζεται ὡς τὸν ποιητήν, οἷος δὲν ὀφείλει νὰ εἶναι, παρέχει συγχρόνως ἐν ἐκείνοις τοῖς τμήμασι τῶν κωμῳδιῶν αὐτοῦ, ἐν οἷς διὰ στόματος τοῦ κορυφαίου τοῦ χοροῦ ὁμιλεῖ πρὸς τοὺς θεατάς, πολλὰς ὑποδείξεις περὶ τῶν σοβαρωτέρων σκοπῶν τῆς ἑαυτοῦ μούσης. Οὕτω καθορῶμεν ἐν αὐτῷ σαφῶς, πῶς οἱ πολλοὶ τῶν Ἑλλήνων ἐσκέπτοντο περὶ τῆς ἀναγκαίας ἠθικῆς ἐνεργείας τῆς ποιήσεως.

Πρὸς τὴν τραγῳδίαν ἐξωτερικὴν μὲν ὁμοιότητα πολὺ μικροτέραν ἔχει ἡ ἱστοριογραφία τοῦ Ἡροδότου ἢ ἡ κωμῳδία, ἀλλ' ἔχει ἐσωτερικὴν συγγένειαν πολλῷ μείζονα ταύτης· διότι ἐν τῷ βάθει τῆς περὶ τοῦ βίου θεωρίας αὐτοῦ ὁ πατὴρ τῆς ἱστορίας διατελεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τῶν δύο μεγίστων τραγικῶν. Ὥσπερ ὁ Αἰσχύλος, καὶ ὁ Ἡρόδοτος φιλεῖ μᾶλλον νὰ ἀνιχνεύῃ τὰ ἐλατήρια τῆς ἠθικῆς παρεκτροπῆς καὶ τὴν σχέσιν τῆς ἐν αὐτῇ ἐνεργούσης ἐλευθέρας θελήσεως πρὸς τὰς θείας βουλάς, τὴν αἰτιώδη συνάφειαν τῆς ἁμαρτίας τῶν προγόνων καὶ τῆς τιμωρίας τῶν ἀπογόνων, τοὺς φραγμούς, οὓς ἡ του κόσμου διάταξις τίθησιν εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀτόμου. Μετὰ δὲ τοῦ Σοφοκλέους ἔχει κοινὴν τὴν καθόλου ψυχικὴν διάθεσιν, τὴν βαθεῖαν

αἴσθησιν περὶ τῆς ἀβεβαιότητος τῶν ἀνθρωπίνων καὶ περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐν ταπεινοφροσύνῃ ὑποταγῆς τοῦ θνητοῦ εἰς τὴν θεότητα. Ἐν τούτοις ὁ σύνδεσμος μεταξὺ τῶν πράξεων καὶ τῶν τυχῶν τῶν ἀνθρωπίνων ἔχει παρ' αὐτῷ εὐρυτέραν βάσιν· διότι ὁ Ἡρόδοτος μεταφέρει εἰς τὰ παθήματα ὁλοκλήρων λαῶν ὅ,τι ἡ τραγῳδία ἐν οἰκογενείαις ἰδιωτῶν περιγράφει, ἡ δὲ συνενοχή, ἥτις ἐν ἐκείνῃ ἐνεργεῖ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, διήκει παρ' Ἡροδότῳ διὰ μακρῶν αἰώνων· διακρίνεται δὲ τοῦ Αἰσχύλου καὶ ἐν τῇ πραγματείᾳ τῶν ὑψίστων προβλημάτων, καθόσον δὲν ἀντιλαμβάνεται αὐτῶν τοσοῦτον βαθέως καὶ διὰ τοῦτο ἴσως κατώρθωσε νὰ καταστήσῃ αὐτὰ τῷ σύμπαντι ἔθνει προσιτώτερα. Καὶ κατὰ μὲν τὴν ἔποψιν ταύτην τὸ ἔθνος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐδιδάχθη παρ' αὐτοῦ· ἀλλὰ συγχρόνως ὁ Ἡρόδοτος διδάσκει ἡμᾶς δαψιλέστατα πῶς τὸ ἔθνος ἔν τε τοῖς πρὸ αὐτοῦ καὶ τοῖς κατ' αὐτὸν χρόνοις ἐσκέπτετο περὶ πάντων τῶν εἰς τὴν θρησκείαν ἀναφερομένων· διότι αἱ διηγήσεις τοῦ Ἡροδότου παριστῶσιν ἡμῖν μετ' ἀπαραμίλλου ἀληθῶς ἐναργείας, πόσον ποικιλοτρόπως θρησκευτικὰ ἐλατήρια κατέχουσιν ὅλον τὸν βίον καὶ ἐν πλείσταις περιστάσεσιν αἱ πολιτικαὶ πράξεις ὁρίζονται ἐκ τῶν τῆς λατρείας διατάξεων.

Αὐτὸς δὲ ὁ Ἡρόδοτος μένει εἰς ταῦτα σύμφωνος πρὸς τὸ ἔθνος αὐτοῦ· διότι διὰ παντὸς θεωρεῖ τὴν βλάβην τῶν ἱερῶν, τὴν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ θεῖα σημεῖα καὶ λόγια, τὸ θρασέως κομπάζειν ἐπὶ ἀνθρωπίνῃ δυνάμει ὡς τὰ βαρύτατα ἁμαρτήματα, ἅτινα ἐπισπῶνται ἀδυσώπητον τὴν τιμωρίαν. Ἀλλ' αὕτη ἡ ὄψις τῆς ἠθικῆς θεωρίας τοῦ Ἡροδότου εἶναι τοσούτῳ μείζονος προσοχῆς ἀξία, καθ' ὅσον αὐτὸς ἀποκρούει ἀναμφισβητήτως τὸν ἀνθρωπομορφισμὸν τῆς μυθολογίας, δεικνύει ἡμῖν ἐν ἑνὶ παραδείγματι (τῷ ἰδίῳ) ἀντὶ πολλῶν, πῶς ὁ νοήμων Ἕλλην τῆς ἑκατονταετηρίδος ἐκείνης ἠδύνατο νὰ ἀφροντιστῇ, ὁποῖοι ἦσαν καθ' ἑαυτοὺς οἱ φορεῖς τῆς κυβερνώσης τὸν κόσμον δυνάμεως, χωρὶς νὰ κλονίζηται διὰ τοῦτο ἡ πεποίθησις αὐτοῦ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐνεργείας αὐτῶν καὶ τῶν τύπων, ὑφ' οὓς ὁ ἄνθρωπος χρεωστεῖ νὰ ἐκφράζῃ

τὴν πρὸς αὐτοὺς ὀφειλομένην εὐλάβειαν. Ἐπειδὴ ὁ κύκλος τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων κατέχει ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ τὴν πρώτην θέσιν, δύναταί τις σχεδὸν νὰ εὑρεθῇ διατεθειμένος νὰ καταλίπῃ ἕνεκα αὐτῶν ἀπαρατηρήτους τρόπον τινὰ τὰς δηλώσεις, ἃς ποιεῖται περὶ τῶν συγγενικῶν καὶ συζυγικῶν σχέσεων, τῶν καθηκόντων πρὸς τοὺς ξένους καὶ τοὺς βοηθείας δεομένους, περὶ τῆς πίστεως καὶ φιλαληθείας ἐν τῇ ἐπιμιξίᾳ, πρὸ πάντων δὲ περὶ τῶν πολιτικῶν ὑποχρεώσεων· ἀλλὰ καὶ αὗται εἶναι ἱκανῶς πολυάριθμοι καὶ ἀξιοσημείωτοι. Σποράδην περιέχονται αὗται ἐν ἀφηγήσεσιν ἱστορικῶν γεγονότων, ἐνίοτε δὲ παρέχονται ὑπὸ τὸ περίβλημα τῆς συγκρίσεως ἑλληνικῶν καὶ ἀλλοδαπῶν ἠθῶν, ἀλλαχοῦ πάλιν παραδίδονται ὡς ῥήσεις ἐξόχων ἀνδρῶν ξένων ἐθνῶν, ἀλλὰ πανταχοῦ προσνέμει αὐταῖς ἰδιάζουσαν χάριν ἡ τέχνη, δι' ἧς ὁ Ἡρόδοτος ἀποφεύγει ἐν αὐταῖς τὸν τόνον φορτικῆς διδασκαλίας.

Πρὸς τὸν Ἡρόδοτον διατελεῖ ὁ Θουκυδίδης εἰς φανερὰν ἀντίθεσιν ὥσπερ ἐν πολλοῖς ἄλλοις οὕτω καὶ ἐν τῇ καθόλου θεωρίᾳ περὶ τοῦ βίου. Καὶ οὗτος πιστεύει ὅτι ἀνωτέρα τις δικαιοσύνη διέπει τὰ ἀνθρώπινα· ὅταν θαυμάζῃ, ὅτι ἀνὴρ πᾶσαν ἀρετὴν ἐπιτηδεύσας, ὡς ὁ Νικίας, εὗρε τέλος τοσοῦτον οἰκτρὸν καὶ ὅταν ὑποδεικνύῃ, ὅτι ἐν τοῖς γενομένοις κατὰ τὸν πρῶτον πόλεμον οἱ Σπαρτιᾶται εἶχον νἀποτίσωσι τὴν τῶν συνθηκῶν παράβασιν, ὁρμᾶται ἐκ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ὁρίζουσι τὴν τύχην αὐτοῦ. Ἀλλ' ἀποφεύγει νὰ εἰσάγῃ τὸν ἀναγνώστην αὐτοῦ εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν ἀφανῶν αἰτίων, ἐξ ὧν προέρχεται τοῦτο τὸ ἀποτέλεσμα. Κατ' αὐτὸν ἡ κυβερνῶσα τὸν κόσμον δύναμις δὲν συνάπτει τὰς τύχας αἰώνων πρὸ πολλοῦ παρελθόντων πρὸς τὰς μεταγενεστέρων χρόνων· ἀγνοεῖ ὡσαύτως τὴν ἰδέαν ὅτι ἡ δύναμις ἐκείνη δύναται νὰ ῥίψῃ τὸν ὑπ' αὐτῆς καταδιωκόμενον εἰς νέαν ἁμαρτίαν, ὅπως ἐπιπέμψῃ οὕτως αὐτῷ τὴν ἐσχάτην τιμωρίαν· τοὐναντίον ὁ Θουκυδίδης φρονεῖ, ὅτι αἱ πράξεις τῶν τε ἀτόμων καὶ τῶν πολιτικῶν κοινωνιῶν εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθεραι καὶ ἐμπνέονται μόνον ἐκ τῶν ἰδίων φρονημάτων καὶ προαιρέσεων. Ἀλλὰ τοσούτῳ

προσεκτικώτερον μελετᾷ ταύτας καὶ τοσούτῳ ἀκριβεστέρα εἶναι ἡ περὶ τούτων κρίσις αὐτοῦ· δὲν στερεῖται δὲ καὶ μέσων ποικίλων, ὅπως ἐκφράσῃ αὐτὴν χωρὶς νὰ ἀπομακρύνηται πολὺ ἀπὸ τοῦ ἀντικειμενικοῦ τόνου τῆς διηγήσεως· ἕν δὲ τῶν ἐξοχωτάτων πρὸς τοῦτο μέσων εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν καὶ φατριῶν ἐν τοῖς ὑπ᾽ αὐτῶν ἀπαγγελλομένοις λόγοις. Τοιουτοτρόπως διδάσκει ἡμᾶς πολλαχῶς τί οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ ἐθεώρουν ἐπαίνου καὶ ψόγου ἄξιον καὶ τί κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην ἦτο τοιοῦτον. Καὶ ἐξετάζει μὲν ἐξόχως πάντα τὰ εἰς τὰς ἀξιώσεις τῆς πολιτείας ἀναφερόμενα, ἰδίᾳ δὲ διαφωτίζει ἐπανειλημμένως καὶ ἐκ διαφόρων ὄψεων τὴν σχέσιν τῆς πολιτικῆς πρὸς τὴν ἠθικήν, ἥτις τότε ζωηρῶς ἀπησχόλει τὰ πνεύματα τῶν Ἑλλήνων. Πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν ἴσως εἶναι ἐπίσης σπουδαῖον, ὅτι ἐν μὲν τῷ ἐπιταφίῳ τοῦ Περικλέους εἰκονίζει τὴν πολιτικὴν κατάστασιν, οἵα ὀφείλει νὰ εἶναι, ἐν δὲ τῇ περιγραφῇ τῆς ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπελθούσης διαφθορᾶς τῶν ἠθῶν, οἵα δὲν ὀφείλει νὰ εἶναι, καὶ μάλιστα κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὅστις δύναται ἔν τισι νὰ εὐρύνῃ καὶ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἡμετέραν γνῶσιν περὶ τῶν ἰδανικῶν τοῦ ἑλληνικοῦ βίου καὶ τῶν τούτοις ἀντικειμένων.

Περὶ τὰ τελευταῖα ἔτη καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου προσεκτᾶτο ἐν Ἀθήναις ἡ ῥητορεία ἀεὶ μείζονα σπουδαιότητα ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν γραμμάτων. Τὰ σωζόμενα ἔργα αὐτῆς ἔχουσιν ὡς πηγαὶ τῆς γνώσεως τῶν ἠθικῶν κρίσεων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἀξίαν ἀνεκτίμητον, καὶ μάλιστα πάντων οἱ δικανικοὶ λόγοι. Ἐν αὐτοῖς βλέπομεν πλέον ἢ ἀλλαχοῦ τὸν Ἀθηναῖον πολίτην ἐν τῷ καθημερινῷ αὐτοῦ βίῳ, παρακολουθοῦμεν αὐτὸν ἐπὶ τοῦ πλοίου καὶ εἰς τὸ γραφεῖον τοῦ τραπεζίτου, εἰς τὴν κοινότητα τῶν φυλετῶν καὶ φρατέρων καὶ εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου, βλέπομεν αὐτὸν διεκδικοῦντα τὰ κληρονομικὰ καὶ κτηματικὰ αὐτοῦ δικαιώματα· ἀλλὰ διὰ τοῦτο μανθάνομεν ἐκ τῶν δικανικῶν λόγων κατ᾽ ἐξοχὴν καὶ πῶς κρίνει ὁ Ἀθηναῖος τὰς πράξεις

καὶ παραλείψεις τῶν ἄλλων, τί ἀξιοῖ παρ' ἑαυτοῦ καὶ τί θεωρεῖ ἐπαινετὸν ἐνώπιον ἐκείνων, οὓς θέλει νὰ καταστήσῃ εὔνους πρὸς ἑαυτόν. Καθόλου εἰπεῖν πάντες μὲν οἱ ῥήτορες, ὧν λόγοι περιεσώθησαν ἡμῖν, συμβάλλονται ὡς πρὸς τοῦτο εἰς τὸν πλουτισμὸν τῆς ἡμετέρας γνώσεως, ἀλλ' ἔνιοι αὐτῶν ἔχουσιν ἰδιαιτέραν ἀξίαν πολὺ μείζονα, ἅτε ἐγκύψαντες κατ' ἐξοχὴν εἰς ὡρισμένα τινὰ βιωτικὰ ζητήματα. Τὰ ἰδιάζοντα συναισθήματα τῆς φρίκης, τὰ ὁποῖα διήγειρον πάντα τὰ πρὸς τὸν θάνατον καὶ τὸν φόνον σχέσιν ἔχοντα, τὸ ἀνιαρὸν συναίσθημα, τὸ ὁποῖον διήγειρεν ἡ λειτουργικὴ ἀκαθαρσία, ἑρμηνεύει ἡμῖν ὁ Ἀντιφῶν κατὰ τρόπον, καθ' ὃν μόνον ὁ Δημοσθένης ἐν ἑνὶ καὶ μόνῳ λόγῳ κατώρθωσε τοῦτο. Παρὰ τῷ Λυσίᾳ πολὺ ἀξιοσημείωτον θέσιν κατέχουσι πρὸ πάντων τὰ ποικίλα καθήκοντα τῆς τῶν ἀνθρώπων ἐπιμιξίας, ἅτινα κανονίζουσι τὴν σχέσιν πρὸς τοὺς πολίτας, πρὸς τοὺς ἑταίρους, πρὸς τοὺς φίλους καὶ ἃ καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἐχθροὺς ὑποχρεωτικὰ εἶναι.

Τὰ συναισθήματα τῆς εὐσεβείας, ἣν ὀφείλει ὁ ἄνθρωπος πρός τε τοὺς ζῶντας καὶ τοὺς τεθνεῶτας τῶν οἰκείων, ἀποτελοῦσι σχεδὸν πάντοτε τὴν ὑπόθεσιν τῶν λόγων τοῦ Ἰσαίου οὕτως, ὥστε οὗτοι ἀναπτύσσουσιν ἡμῖν ἐναργῶς τὸ πλῆθος τῶν ἐντεῦθεν ἀπορρεουσῶν ὑποχρεώσεων. Ὁ Ἰσοκράτης, ὅστις εἶναι ἄξιος τοῦ ὀνόματος τοῦ ῥήτορος σχεδὸν μόνον ἕνεκα τῆς ἐξωτερικῆς μορφῆς τοῦ λόγου καὶ ὑπὸ γλωσσικὴν ἔποψιν ἐν πολλοῖς δὲν διαφέρει πολὺ τῶν περὶ τῆς ἠθικῆς φιλοσοφούντων, εἶναι πλείστου ἄξιος ἡμῖν οὐ μόνον διὰ τὸ πλῆθος τῶν παρ' αὐτῷ τεθησαυρισμένων βιωτικῶν παραγγελμάτων καὶ ἄλλων γνωμῶν, ἀλλὰ κυρίως καὶ διὰ τὸν πλοῦτον καὶ τὴν ἀκρίβειαν τῶν λεκτικῶν ὅρων τῶν εἰς τὴν ἔκφρασιν τοῦ ἐπαίνου καὶ τοῦ ψόγου καθιερωμένων, καὶ διότι προαιρεῖται περιγραφάς, ἐν αἷς τὸ ἠθικὸν αὐτοῦ ἰδεῶδες ἀπεικονίζεται τοιουτοτρόπως, ὥστε τὰ ἐν τῷ περιβάλλοντι αὐτὸν κόσμῳ ἐλλείποντα συστατικὰ τοῦ ἰδεώδους ἀπονέμονται εἰς παρελθὸν αὐθαιρέτως καὶ κατὰ φαντασίαν ἀναζωγραφούμενον. Φύσις διαβολική, ἧς τὰ τεχνάσματα παρέχουσιν ἡμῖν ἀνεκτιμήτους ἀποκαλύψεις περὶ τῶν

πραγμάτων, ἅτινα ἦσαν ἱκανὰ νὰ ἑλκύσωσι τὴν καρδίαν τοῦ ἁπλοῦ Ἀθηναίου, εἶναι ὁ Αἰσχίνης. Εἶναι δεινότατος ἄλλοτε μὲν νὰ ὑποκρίνηται ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ τὴν σοβαρότητα κήρυκος τῆς ἀρετῆς ἢ τὸν ζῆλον φύλακος τῆς θρησκείας, ἄλλοτε δὲ νὰ ὑπερμαχῇ τῶν ἱερῶν δικαίων τῆς οἰκογενειακῆς εὐσεβείας, καὶ ἄλλοτε διά τινος κακοήθους ὑπαινιγμοῦ νὰ κινῇ τὸν γέλωτα τῶν ἀκροατῶν ἢ ἄλλως πως νὰ κολακεύῃ τὰς ἀδυναμίας αὐτῶν, πάντα δὲ ταῦτα νὰ μεταχειρίζηται τοιουτοτρόπως, ὥστε νὰ πίπτωσιν ἐντεῦθεν ἐπὶ τοῦ ἀντιπάλου αἱ ζοφερώταται σκιαί. Ἀλλὰ τὰ πλεῖστα προσφέρει ἡμῖν ὁ Δημοσθένης, εἴτε ὡς ἀξιώσεις ἐξαγομένας ἐκ τῶν σκέψεων τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, εἴτε ὡς ἰδίας. Ἡ ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἀθηναίων ζῶσα ἠθικὴ ἐκτίμησις τῆς ἐπιεικείας, τῆς πραότητος, τῆς πρὸς βοήθειαν προθυμίας, τῆς εὐχαριστίας ἀποτελεῖ οἱονεὶ τὸ φυσικὸν ἔδαφος, ἐφ' οὗ κινοῦνται αἱ παρ' αὐτῷ ἀπαντῶσαι κρίσεις περὶ τῶν πράξεων τῶν ἀνθρώπων ἐν διαφορωτάταις σχέσεσιν· ἀλλὰ σὺν τούτοις ἀπαιτεῖ τὸ ὕψιστον ἐν πᾶσι τοῖς ἀφορῶσιν εἰς τὴν πολιτείαν παρ' ἑαυτοῦ τε καὶ παρὰ τῶν ἄλλων. Τὸ ἐνταῦθα ἑρμηνευόμενον φρόνημα ἐνέπνεε καὶ ἄλλους ῥήτορας τῆς ἀντιμακεδονικῆς φατρίας, οἷον τὸν Λυκοῦργον καὶ τὸν Ὑπερείδην, ἀλλ' ὅμως παρ' αὐτοῖς δὲν εὗρε τοσοῦτον βαθεῖαν καὶ πολυμερῆ ἔκφρασιν, ὅσον παρὰ τῷ μεγάλῳ ἐκείνῳ πατριώτῃ.

Ἀλλὰ πολὺ πρὶν ἀκουσθῶσιν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου καὶ ἐν τοῖς δικαστηρίοις τῶν Ἀθηναίων οἱ τελευταῖοι λόγοι τοῦ Δημοσθένους καὶ τοῦ Ὑπερείδου, τὰ ζητήματα τῆς ἠθικῆς εἶχον γείνῃ καὶ ἀντικείμενον θεωρητικῆς ἐρεύνης καὶ οὕτω μετεβλήθη ἐν πολλοῖς ὁ τρόπος τῆς ἐξετάσεως αὐτῶν. Κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἐπεκράτει ἰσχυρῶς ἡ σπουδὴ ὅπως ζητεῖται ἑνότης καὶ συνάφεια ἐν ταῖς ἠθικαῖς ἐννοίαις, τὸ δὲ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον νὰ ὁρίζηται οὐχὶ ἐκ τοῦ ἔθους καὶ τῶν νόμων τῶν διαφόρων πολιτειῶν, ἀλλ' ἐκ λόγων ἐσωτερικῶν. Τοὺς ἄνδρας, οἵτινες ἐπηγγέλλοντο τότε νὰ διδάσκωσι τοὺς νέους τὴν ἀρετὴν καὶ νὰ ἀναπτύσσωσι καὶ ἐξακριβῶσι διὰ συγγραφῶν τὴν ἔννοιαν ταύτης, ὀνομά-

ζουσι συνήθως σοφιστάς· οἱ ἀρχαιότεροι τούτων, ὡς ὁ Πρωταγόρας, ὁ Γοργίας καὶ ὁ Πρόδικος, ὀλίγον μὲν ἀπεμακρύνοντο ἐν τοῖς πρακτικοῖς συμπεράσμασιν αὐτῶν τοῦ ἐδάφους τοῦ ἐθνικοῦ ἤθους, ἀλλ' ὅμως προτείνοντες τὰ προβλήματα ταῦτα ἐξήγειραν τὸ πνεῦμα τῆς κριτικῆς καὶ ἐξησθένισαν τὸ σέβας πρὸς τὰς δυνάμεις τὰς τέως ἱερὰς θεωρουμένας· ἔτι μᾶλλον ἐποίησαν τοῦτο οἱ διάδοχοι αὐτῶν, οἵτινες ἔλαβον ἀρνητικὴν στάσιν πρὸς τὸν νόμον τῆς πολιτείας καὶ τὰς παραδεδομένας ἐννοίας. Ἐὰν περιεσῴζοντο ἡμῖν ὀλίγα τινὰ ἐκ τῶν συγγραμμάτων ἀμφοτέρων τούτων τῶν τάξεων τῶν σοφιστῶν καὶ δὲν περιωριζόμεθα εἰς ὅσα ἄλλοι συγγραφεῖς λέγουσι περὶ αὐτῶν, πιθανῶς θὰ ἐπλουτίζετό πως ἐξ αὐτῶν ἡ γνῶσις ἡμῶν περὶ τῶν τότε παρὰ τοῖς πλείστοις ἐπικρατουσῶν δοξασιῶν. Ἀλλὰ νῦν ὑπολείπεται ἡμῖν νὰ ἐξάρωμεν πρὸ πάντων τὸ γεγονός, ὅτι ἡ πνευματικὴ κίνησις, ἣν αὐτοὶ παραλαβόντες οὐ μόνον προήγαγον, ἀλλὰ καὶ ἠρύοντο ἐξ αὐτῆς τὴν μεγάλην αὐτῶν δύναμιν, ἐμφαίνει σπουδαιότατον γενικὸν ἐνδιαφέρον πρὸς τὰ ζητήματα τῆς ἠθικῆς. Ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ ῥίζης ἐβλάστησε καὶ αὐτὴ ἡ φιλοσοφικὴ ἐξέτασις τῆς ἠθικῆς ἐπιστήμης ὑπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν ἀμέσων καὶ ἐμμέσων αὐτοῦ μαθητῶν. Ἀλλ' οὗτοι ἔσχον ὡς πρόδρομον ἄνδρα, ὅστις διὰ τῆς διανοίας αὐτοῦ περιέλαβεν ὡς ὀλίγοι ἄλλοι ἅπασαν τὴν ἐπικράτειαν τῆς ἠθικῆς, καίπερ μὴ συναγαγὼν τὰ πάντα εἰς ἑνότητα ἐπιστημονικοῦ συστήματος· ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶναι Δημόκριτος ὁ Ἀβδηρίτης. Ἔχων ὡς ἰδεῶδες τὴν εὐθυμίαν καὶ ἀταραξίαν τῆς ψυχῆς, προοδοποιεῖ ἤδη εἰς τὴν περὶ βίου θεωρίαν τῶν Στωϊκῶν καὶ Ἐπικουρείων τῶν ὑστέρων αἰώνων, ἀλλ' οὐχ ἧττον πραγματεύεται ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ πάντα τὰ σπουδαιότερα ζητήματα τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ κατὰ τοῦτο ἀποτελειοῖ τοῦθ' ὅπερ οἱ ἑπτὰ σοφοὶ εἶχον ἐπιχειρήσει διὰ τῶν ποικίλων αὐτῶν βιωτικῶν παραγγελμάτων. Ἐκ τῶν ἔργων αὐτοῦ ἔχομεν μόνον ἀποσπάσματα, ἀλλὰ ταῦτα εἶναι ἱκανὰ ὥστε νὰ κατίδωμεν τὸ πλῆθος τῶν ἐκ τῆς πείρας καὶ τῆς μελέτης προερχομένων κρίσεων αὐτοῦ περὶ παιδείας καὶ ἀνθρωπίνης φαυλότητος, περὶ ἐνεργείας καὶ ἐγ-

κρατείας, περὶ φιλίας καὶ ἀξίας χρημάτων, περὶ τῆς διαγωγῆς ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ οἰκογενείᾳ. Ἐνισχύει δὲ τὴν ἀξιοπιστίαν τῶν φερομένων γνωμῶν τοῦ Δημοκρίτου καὶ τὸ γεγονός, ὅτι αὐτὸς δὲν ἵδρυσε σχολὴν καὶ διὰ τοῦτο παρ᾽ αὐτῷ πολὺ ὀλιγώτερον ἢ παρ᾽ ἄλλοις παρείχετο ἀφορμὴ ὥστε παντοῖαι κρίσεις ὕστερον ἐπινοηθεῖσαι νὰ ἀποδίδωνται εἰς τὸ ὄνομα αὐτοῦ, τὸ μὲν ὅπως αὐξηθῇ ἔτι μᾶλλον ἡ δόξα αὐτοῦ, τὸ δὲ ὅπως περιβληθῶσιν αὗται τὸ κῦρος ἐκείνου. Ἐπειδὴ πρὸς τούτοις ὁ δημώδης τρόπος τῶν σῳζομένων ἠθικῶν φράσεων αὐτοῦ ἐγγυᾶται ἡμῖν, ὅτι ὁ Δημόκριτος ἐν συνόλῳ ἐρείδεται ἐπὶ τῆς δημώδους δόξης, εἰ καὶ ἔν τισι λεπτομερείαις ἀφίσταται αὐτῆς, διὰ τοῦτο τὰ ἠθικὰ ἀποσπάσματα τοῦ Δημοκρίτου καίπερ ὀλίγα εἶναι ἐκ τῶν πολυτιμοτάτων πηγῶν, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ ἀρυσθῶμεν εἰδήσεις εἰς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν χρησίμους [9]).

Τοὐναντίον ἡ μεγάλη μορφὴ τοῦ Σωκράτους δὲν ἔχει εἰς ἡμᾶς ἄμεσον ἀξίαν· διότι οὗτος δὲν κατέλιπε συγγράμματα καὶ ἀμφισβητεῖται μάλιστα τίς τῶν μαθητῶν αὐτοῦ ἀποδίδωσι πιστότατα τὴν εἰκόνα τοῦ βίου καὶ τῆς διανοίας αὐτοῦ. Τοσούτῳ σπουδαιότεροι εἶναι οὗτοι ἢ μᾶλλον οἱ δύο ἐξ αὐτῶν, οἱ καταλιπόντες ἡμῖν μακρὰς γραπτὰς ἀνακοινώσεις περὶ Σωκράτους, ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Πλάτων. Ὅστις ἔχει τὴν πρόληψιν, ὅτι ἀναγκαῖα γνωρίσματα τοῦ σωκρατικοῦ εἶναι ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος, ἡ ἀναζήτησις καὶ διδασκαλία ὅλως νέων ἠθικῶν ἀρχῶν, οὗτος ἐλέγχεται πλανώμενος, ἐὰν ἀποβλέψῃ πρὸς τὸν Ξενοφῶντα, οὗ αἱ ἀξιώσεις περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ ἐναρέτου ἀνδρὸς συμφωνοῦσιν ἐν πᾶσι πρὸς ὅ οἱ ὁμόφυλοι αὐτοῦ ἀνέκαθεν εἶχον θεωρήσει ὡς τοιοῦτον. Ἐν πρώτοις παρατηροῦμεν τὴν συμφωνίαν ταύτην ἐν τῇ περὶ τῶν ἀγαθῶν τοῦ βίου γνώμῃ, ἅτινα πολὺ ἀπέχει τοῦ νὰ θεωρῇ ὥς τι ἀδιάφορον καὶ σχετίζει αὐτὰ στενώτατα πρὸς τὴν ἀρετήν· διότι αὐτὸς δοξάζει ὅτι ἡ ἀξία τῶν ἐναρέτων πράξεων ἔγκειται μάλιστα ἐν τούτῳ, ὅτι ὑγεία, ἐπαρκὴς κτῆσις, εὐτεχνία, φιλίας ἀπόλαυσις, τιμὴ παρὰ τοῖς πολίταις εἶναι ἄνευ αὐτῶν ἐν γένει ἀδύνατα [10]).

Καὶ ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς πεποιθήσεσι δὲν ἀποχωρίζεται τοῦ ἔθνους αὐτοῦ ὁ Ξενοφῶν, τὸ παράδειγμα αὐτοῦ μάλιστα δεικνύει μετ' ἐξαιρέτου ἐναργείας, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἦτο ἐντελῶς δυνατὸν νὰ συνάπτῃ τις ὁμοῦ μεγάλην παιδείαν καὶ εὐσέβειαν. Πρόδηλον δὲ ὅτι οἱ θεοί, πρὸς οὓς ὁ Ξενοφῶν ηὔχετο, δὲν ἦσαν οἷοι οἱ ἐν τῇ Ἰλιάδι εἰς τοὺς ἀγῶνας τῶν ἀνθρώπων ἀναμιγνυόμενοι· ἀλλ' ὡς στρατιώτης ἐν πολλαῖς μάχαις παλαίσας πρὸς τὸν κίνδυνον ἥκιστα ἠδύνατο νὰ στερηθῇ τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἀνωτέρα δύναμις κυβερνᾷ τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων, ὡς φορεῖς δὲ ταύτης ἐθεώρει τοὺς θεοὺς τοῦ ἔθνους καὶ τῆς πατρίδος. Ἓν δὲ τῶν σπουδαιοτάτων τοῦ βίου καθηκόντων ἐθεώρει τὸ νὰ μὴ ἀμελῇ τις πρὸς τοὺς θεοὺς τὰ τῆς λατρείας, πρὸ πάσης δὲ ἐπιχειρήσεως, ἧς ἀβέβαιος ἡ ἔκβασις, νὰ ἐξερευνᾷ τὴν θέλησιν τῶν θεῶν. Ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ξενοφῶν βαίνει στερεῶς ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως, ὡς ἐκ πάντων τῶν εἰρημένων γίνεται φανερόν, προσλαμβάνει ἓν τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ κατὰ μέγα μέρος ἣν ἔχει ἀξίαν καὶ μάλιστα διὰ τοῦτο κατέστη δυνατὴ ἡ συγγραφὴ αὐτοῦ· τοῦτο εἶναι τὰ Ἀπομνημονεύματα, ἐν οἷς ἐπεχείρησε νὰ ἀποκαθάρῃ τὴν μνήμην τοῦ διδασκάλου ἀπὸ τῆς μομφῆς κουφόνου καινοτομίας περὶ τὴν θρησκείαν καὶ τὸ ἦθος. Ἠδύνατο δὲ νὰ πράξῃ τοῦτο τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσον ἐφρόνει σοβαρώτατα, ὅτι τὰ πρακτικὰ συμπεράσματα τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας ἦγον εἰς τὴν αὐστηροτάτην ἐκπλήρωσιν τῶν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων ζώντων καθηκόντων πρὸς θεοὺς καὶ ἀνθρώπους, τὴν δὲ ἡμετέραν γνῶσιν περὶ τῶν καθηκόντων τούτων ἐπαυξάνουσιν αἱ πρὸς ταῦτα ἀποβλέπουσαι ἀφηγήσεις. Ἀναντίρρητον εἶναι ὅτι εἰς τὴν εἰκόνα ταύτην τοῦ Σωκράτους συνήργησε καὶ ἀτομική τις κλίσις πρὸς τὸ ἰδανικόν· ἀλλὰ πολὺ ἐναργέστερον φαίνεται αὕτη ἐν τοῖς ἄλλοις συγγράμμασι τοῦ Ξενοφῶντος, ὅστις, φαίνεται, ἥδιστα ἐδράττετο τῆς γραφίδος, ὁσάκις εὕρισκεν εὐκαιρίαν νὰ προσαγάγῃ τοῖς ἑαυτοῦ ἀναγνώσταις παράδειγμα ἀξιομίμητον εἴτε ὑπὸ κοινότητος ἀνθρώπων εἴτε ὑπ' ἀτόμων. Οὕτως ἐν τῷ συγγράμματι περὶ τῆς «Λακεδαιμονίων

πολιτείας», παριστᾷ ταύτην ὡς ὑπόδειγμα καλῶς συντεταγμένης πολιτείας, ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ περιγράφει Κῦρον τὸν πρεσβύτερον ὡς τὸ λαμπρὸν πρότυπον φρονιμωτάτου στρατηγοῦ καὶ πολιτικοῦ, ἐν δὲ τῇ Ἀναβάσει (1, 9) καὶ Κῦρον τὸν νεώτερον καθ' ὅμοιον τρόπον ἐξετάζει· ὡσαύτως ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς κλείζει τὸν Ἀγησίλαον κατὰ τρόπον, ὅστις παρώτρυνε μιμητήν τινα αὐτοῦ νὰ συναγάγῃ τὰ κυριώτατα χαρακτηριστικὰ μετά τινων ἰδίων προσθηκῶν εἰς αὐτοτελῆ χαρακτῆρος εἰκόνα, διασωθεῖσαν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀγησίλαος.

Ἡ δαψιλὴς διδασκαλία, ἣν χορηγεῖ ἡμῖν ὁ ἕτερος ἐκ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ γνωστὸς ἡμῖν μαθητὴς τοῦ Σωκράτους, ὁ τοῦ Ξενοφῶντος τοσοῦτον ὑπερέχων Πλάτων, δὲν δύναται ἴσως νὰ χαρακτηρισθῇ διὰ βραχέων. Αὕτη ἡ διδασκαλία ἔγκειται τὸ μὲν ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ πόλεμος ὃν διεξάγει κατὰ τῶν παραδεδομένων ἠθικῶν δοξασιῶν εἶναι συγχρόνως καὶ διασάφησις αὐτῶν, τὸ δὲ ἐν τούτῳ, ὅτι ἐν τῷ τελευταίῳ ἔργῳ αὐτοῦ προσαρμόζεται πρὸς τὰς κρίσεις τοῦ λαοῦ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε ἐπὶ τῶν θεμελίων αὐτῶν νὰ οἰκοδομήσῃ τὸ σχέδιον τῆς ἀρίστης τῶν ἐφικτῶν πολιτειῶν, τὸ δὲ ἐν τούτῳ, ὅτι καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν ἥκιστα τοῖς κοινοῖς θνητοῖς προσβατῶν κορυφῶν τῆς θεωρίας αὐτοῦ οὐδέποτε ἀπαρνεῖται τὰ αἰσθήματα καὶ φρονήματα τοῦ ἔθνους αὐτοῦ. Τὸ σπουδαιότατον χωρίον τῆς Πολιτείας, ἐν ᾧ ὁ Πλάτων ὑποβάλλει εἰς κριτικὴν ἐκ θεμελίων ἀνατρέπουσαν τὰ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ ἐνεργὰ ἐλατήρια τῆς ἠθικότητος διὰ στόματος τοῦ Ἀδειμάντου (2, 365a—367e), συγκεφαλαιοῖ συγχρόνως τὴν οὐσίαν τῶν ἐλατηρίων τούτων τοσοῦτον συντόμως καὶ σαφῶς, ὅσον οὐδαμοῦ τοῦτο γίνεται, ἐκεῖνοι δὲ τῶν λόγων αὐτοῦ, οἵτινες σκοποῦσιν εἰς τὸ ν' ἀποδείξωσιν, ὅτι ἡ ἄνευ φιλοσοφίας ἐπὶ τῆς συνηθείας μόνον βασιζομένη ἀρετὴ εἶναι πάσης ἀξίας ἄμοιρος, χρησιμεύουσιν ἡμῖν ὡς νέα ἀπόδειξις περὶ τῆς δυνάμεως τοῦ ἐθισμοῦ καὶ τῆς ῥίζης αὐτοῦ, τοῦ ἤθους, ἐπὶ τῶν ψυχῶν τῶν ὁμοφύλων αὐτοῦ. Ἡ θαυμασία ποιητικὴ φαντασία τοῦ Πλάτωνος ἀποβαίνει ὡσαύτως ἀνεκτίμητον μέ-

σον, ὅπως ἀναπαραστήσωμεν ἐν τῇ διανοίᾳ ἡμῶν τὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἐκ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ ὄψεως. Καὶ ἀληθῶς ὁ Μένων τοῦ ὁμωνύμου διαλόγου, ὁ Παυσανίας τοῦ Συμποσίου, ὁ Κέφαλος, ὁ Πολέμαρχος, ὁ Γλαύκων, ὁ Ἀδείμαντος τῆς Πολιτείας εἶναι τύποι ἠθικῶν χαρακτήρων, οἷοι συχνάκις ὑπῆρχον μεταξὺ τῶν συγχρόνων καὶ οὓς οὐδεμία μετὰ σκέψεως μελέτη ἠδύνατο νὰ παραστήσῃ τῇ ψυχῇ ἡμῶν μετὰ τηλικαύτης ἐναργείας. Καὶ αὐτὸς ὁ κατὰ τῶν Σοφιστῶν πόλεμος τοῦ Πλάτωνος, καίπερ ἀναντιρρήτως μονομερῶς διεξαγόμενος, μεγάλως βοηθεῖ ἡμῖν εἰς τὸ νὰ κατίδωμεν οὐ μόνον πῶς ἕκαστος τούτων διενοεῖτο, ἀλλὰ καὶ πῶς ἰδίως τὰ ὑπ' αὐτῶν ἐξεταζόμενα προβλήματα, οἷον τὸ ζήτημα περὶ τοῦ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς σχέσεως τῆς δικαιοσύνης πρὸς τὸ τοῦ ἰσχυροτέρου δίκαιον ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ, συνεδέοντο στενῶς μετὰ τῶν γενικῶν συμφερόντων τῆς τότε πολιτείας. Ἀλλ' οὔτε πάντοτε οὔτε ἐν πᾶσι λαμβάνει ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἀρνητικὴν στάσιν πρὸς τὰς παραδεδομένας ἐννοίας. Οἱ Νόμοι, οὓς κατέλιπεν ἀτελεῖς καὶ οἵτινες εἶναι ὁ τελευταῖος καρπὸς τῆς συγγραφικῆς αὐτοῦ δράσεως, περιέχουσι τὴν εἰκόνα πολιτείας προσηρμοσμένης τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει, οἵα αὕτη εἶναι· οἱ θεσμοὶ καὶ αἱ περὶ τῶν σπουδαιοτάτων διατάξεις τῆς πολιτείας ταύτης κανονίζονται πρὸς τὰς δοξασίας, αἵτινες ἐπεκράτουν παρὰ τῷ ἑλληνικῷ λαῷ καὶ ἐξεδηλώθησαν ἐν ταῖς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσαις πολιτείαις. Ἡ σχέσις τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ ἡ ἰσχὺς τῆς κοινῆς λατρείας ὡς τοῦ σπουδαιοτάτου δεσμοῦ τοῦ συγκρατοῦντος τούς τε στενωτέρους καὶ τοὺς εὐρυτέρους κύκλους τοῦ κοινωνικοῦ βίου, τὸ κράτος τῆς πολιτείας ἐπὶ πασῶν τῶν βιωτικῶν σχέσεων τῶν πολιτῶν, τὸ οἰκογενειακὸν δίκαιον καὶ τὸ τῶν τεθνεώτων, τὰ καθήκοντα πρὸς τοὺς ἐνδεεῖς, ἡ ἰδιοκτησία καὶ τὰ διάφορα εἴδη τῶν χρηματιστικῶν ἐργασιῶν ἐξετάζονται πάντα πρὸς ἀρχάς, αἵτινες δὲν ἀντιφάσκουσι πρὸς τὴν πρᾶξιν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους ἢ τοὐλάχιστον μεγάλων αὐτοῦ τμημάτων καὶ ὧν ἡ ἀνάπτυξις χρησιμεύει μᾶλλον εἰς τὸ γνωρίσωμεν τὰ ἐλατήρια τῆς πράξεως ταύτης

ὑπὸ πολλὰς ὄψεις σαφέστερον ἢ ὅσον ἄλλως θὰ ἦτο δυνατόν. Καὶ ἐκεῖνα δὲ τὰ μέρη τῆς πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἐν οἷς αὕτη πλεῖστον ἀπομακρύνεται τῆς πραγματικότητος, περιέχουσι στοιχεῖα, δεικνύοντα, ὅτι ὁ τολμηρὸς φιλόσοφος δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκφύγῃ τὸ κράτος τῶν ἰδιαίτατα διακρινόντων τὸ πνεῦμα τοῦ ἔθνους παραγόντων, καὶ διαφωτίζοντα οὕτως ἔτι μᾶλλον τὸ κράτος τοῦτο. Οὕτως ἡ μεγάλη σπουδαιότης τοῦ ἔρωτος ἐν τῷ συστήματι τοῦ Πλάτωνος ἐρείδεται ἐπὶ τῆς δυνάμεως, ἣν εἶχεν ἐπὶ τῆς ψυχῆς τῶν Ἑλλήνων τὸ θεᾶσθαι, τὸ δὲ κοινωνικὸν ἰδεῶδες τῆς Πολιτείας αὐτοῦ, τὸ πάντα τὰ καθεστῶτα ὑπερορῶν, κατανοεῖται μόνον ἐκ τῆς βαθέως ἐρριζωμένης πίστεως τοῦ Ἕλληνος εἰς τὴν παιδαγωγικὴν δύναμιν καὶ ἀποστολὴν τῆς πολιτείας.

Ἡ οὐσιώδης ἀντίθεσις τοῦ Πλάτωνος πρὸς τὰς παραδεδομένας δοξασίας τῶν ὁμοφύλων αὐτοῦ εἶναι ὅτι, καὶ τοῦ Ξενοφῶντος εἰς τοῦτο παντελῶς διαφέρων, οὐδεμίαν αὐτοτελῆ ἀξίαν ἀπέδιδεν εἰς τοὺς λόγους, ἕνεκα τῶν ὁποίων συνήθως παρ' ἐκείνοις ἐπῃνεῖτο ἡ κατ' ἀρετὴν πρᾶξις, ἐθεώρει δὲ ὡς τελικὸν σκοπὸν ταύτης ὑψηλότερόν τι ἀγαθόν. Τὸ ζήτημα περὶ τοῦ ὑψηλοτέρου τούτου ἀγαθοῦ εἶναι ὁ πυρὴν τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἐὰν ἐφαρμόσωμεν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν νόησιν τῆς ἀρχαιότητος τοὺς ἀπὸ τοῦ Σλεϊερμάχερ ἐν χρήσει τεχνικοὺς ὅρους, δικαιούμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Πλάτων ἐπωφελούμενος τὸ ῥιφθὲν ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων σπέρμα διὰ τῆς παρ' αὐτῶν ἀπαιτουμένης ὁμοιώσεως πρὸς τὸν θεόν, ἐγένετο τῷ ὄντι ὁ ἱδρυτὴς τῆς περὶ τοῦ ἀγαθοῦ διδασκαλίας, ἐνῷ ἄλλως ἡ ἠθικὴ τῶν Ἑλλήνων διανόησις ἐστρέφετο κυρίως μόνον περὶ τὴν καθηκοντολογίαν· διότι ἐντὸς τῶν ὁρίων ταύτης κινοῦνται αἱ γνῶμαι τοῦ Θεόγνιδος καὶ τῶν ἑπτὰ σοφῶν ὡς καὶ ἡ ἀναγραφὴ λαμπρῶν προτύπων ἀρετῆς ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος· καὶ ὁ Δημόκριτος δὲ ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Περὶ Εὐθυμίας ἥψατο μὲν τοῦ ζητήματος περὶ τοῦ σκοποῦ τοῦ βίου, ἀλλὰ κατὰ τἆλλα ἔδωκε πολὺ μείζονα προσοχὴν εἰς τὰς λεπτομερείας τῶν βιωτικῶν παραγγελμάτων. Ἡ δὲ περὶ ἀρετῆς διδασκαλία ὀφείλει τὴν γένεσιν

εἰς τὸν ἄνδρα ἐκεῖνον, οὗ τὸ ὄνομα τοσοῦτον ἀσμένως σὺν τῷ τοῦ Πλάτωνος μνημονεύεται, τὸν Ἀριστοτέλην. Καὶ ὁ Πλάτων βεβαίως πολλάκις λαμβάνει εὐκαιρίαν, ἑπόμενος τοῖς Σοφισταῖς καὶ τῷ Σωκράτει, νὰ διαλέγηται περὶ τῶν καλουμένων πρώτων ἀρετῶν, ἀλλὰ μόνον ὅπως καταδείξῃ τὴν ἐσωτερικὴν ἑνότητα ἢ τοὐλάχιστον τὴν στενὴν συνάφειαν αὐτῶν πρὸς ἀλλήλας καὶ οὕτω πάλιν καταστήσῃ ἀρίδηλον τὴν ἀξίαν τῆς ἀρετῆς καθ' ἑαυτὴν ὡς τοῦ ὑψίστου πάντων τῶν ἀγαθῶν τοῦ βίου, ὥστε πάντα τὰ περὶ τούτου λεγόμενα ὑπ' αὐτοῦ καταλήγουσιν εἰς τὴν περὶ ἀγαθοῦ διδασκαλίαν. Τοὐναντίον παρ' Ἀριστοτέλει, ὅστις εἰς τὰ προβλήματα τῆς περὶ ἀγαθοῦ διδασκαλίας μόνον ἀόριστον καὶ ἀμφίβολον λύσιν δύναται νὰ δώσῃ, καταλαμβάνουσιν ἐντελῶς τὴν πρώτην θέσιν αἱ ἀρεταὶ ὡς προσωπικαὶ ἰδιότητες τῶν ἀνθρώπων, καὶ ὑποβάλλει ταύτας καὶ σὺν αὐταῖς τὰς ἀντικειμένας κακίας εἰς ἀκριβεστάτην ἐμπειρικὴν ἐξέτασιν ἀπαραλλάκτως ὥσπερ ζῷόν τι ἢ ἄλλο προϊὸν τῆς φύσεως. Ἐρευνᾷ, τίνες τῶν ἰδιοτήτων ἐκείνων παράγουσι τὰ ἰδιαίτερα εἴδη τῆς ὀρθῆς καὶ ἐσφαλμένης πράξεως, ἐνῷ κατὰ τὸ πλεῖστον παραδέχεται, ὅτι πάντες ἔχουσι συνείδησιν τί ἐστιν ἑκατέρα τούτων τῶν πράξεων· ἀλλὰ δι' αὐτὸ τοῦτο ὁ σήμερον ἀναγινώσκων τὸν Ἀριστοτέλην καθορᾷ ἐν ταῖς ἐρεύναις αὐτοῦ σαφῶς, πῶς διενοοῦντο κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ περὶ τούτων, πρὸς δὲ τούτοις ἀποβαίνουσιν αὗται ἀληθὴς πηγὴ πρὸς γνῶσιν τῶν λεπτοτέρων διακρίσεων τῶν ἀνθρωπίνων ἐλλείψεων καὶ ἀρετῶν. Δύο τοῦ βίου σχέσεις εἶναι τῷ Σταγειρίτῃ ἱκανῶς σπουδαῖαι, ὥστε νὰ μὴ περιγράψῃ αὐτὰς μόνον ὡς ἁπλοῦς παρατηρητής, ἀλλὰ νὰ δώσῃ καὶ αὐτοτελῆ παραγγέλματα περὶ αὐτῶν· αὗται εἶναι ἡ φιλία, εἰς ἣν ἀφιέρωσε τὰ δύο προτελευταῖα βιβλία τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, καὶ ὁ γάμος, περὶ οὗ συνέταξεν ἴδιον σύγγραμμα· τούτου τὰς κυρίας ἰδέας διαβλέπομεν ἐν τῇ κατὰ τὸν μεσαίωνα γενομένῃ λατινικῇ μεταφράσει περικοπῆς τινὸς ἐξ αὐτοῦ εἰλημμένης[11]) καὶ ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα αὐτοῦ σῳζομένων Οἰκονομικῶν. Τοὐναντίον ὀφείλομεν νὰ σημειώ-

σωμεν, ὅτι ἡ περὶ τῶν κρίσεων τοῦ ἔθνους ἐξ αὐτοῦ ἐξαγομένη ἰδέα εἶναι ἐλλιπής, καθ' ὅσον ἐν τῇ παρ' αὐτοῦ γινομένῃ ἐκτιμήσει ἀνθρωπίνων πραγμάτων οὐδεμίαν ἀπολύτως θέσιν ἔχει τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον. Συνιστᾷ μὲν ἐκ πολιτικοῦ συμφέροντος τῷ πολιτικῷ νὰ φαίνηται ἀεὶ διαφερόντως τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς σπουδάζων, διότι οὕτω κερδαίνει τὴν πίστιν τῶν πολιτῶν (Πολιτ. 1314b 38)· ἀλλ' ἡ εὐσέβεια οὐ μόνον ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἀρετῶν παρ' αὐτῷ οὐδεμίαν ἔχει θέσιν, ἀλλ' ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ χωρίῳ τῆς Ῥητορικῆς (1373b 19) διαιρεῖ τἀδικήματα διχῶς, τὰ πρὸς ἕνα καὶ ὡρισμένον, καὶ τὰ πρὸς τὸ κοινόν, τὴν δὲ ἱεροσυλίαν τάσσει εἰς τὴν δευτέραν κατηγορίαν (1374 a 4). Ἐκ τῶν σῳζομένων αὐτοῦ συγγραμμάτων ἐν πρώτοις ἐνδιαφέρουσιν ἡμῖν εἰκότως τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια, ὧν ἐσώθησαν τὰ τέσσαρα πρῶτα καὶ τὰ τρία τελευταῖα βιβλία, συμπληροῦσι δὲ αὐτὰ τρία ἐκ τῶν ἠθικῶν βιβλίων τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Εὐδήμου, ἅτινα πραγματεύονται τὰ θέματα τῶν μὴ σωθέντων ἢ μὴ ἐντελῶς ὑπ' αὐτοῦ ἐπεξεργασθέντων κεφαλαίων κατὰ τὰ οὐσιώδη συμφώνως πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Ἀριστοτέλους, ἐν μέρει δὲ καὶ ταῖς ἰδίαις αὐτοῦ λέξεσιν [12]). Ἀλλὰ καὶ ἡ Ῥητορικὴ δὲν εἶναι ὀλιγώτερον σπουδαία. Ἐπειδὴ τὸ μὲν πρῶτον βιβλίον αὐτῆς πραγματεύεται περὶ τῶν λόγων, ἐξ ὧν δεῖ προτρέπειν καὶ ἀποτρέπειν καὶ ἐπαινεῖν καὶ ψέγειν, τὸ δὲ δεύτερον περὶ τῶν προσωπικῶν ἰδιοτήτων, δι' ὧν ὁ ῥήτωρ κερδαίνει τὴν πίστιν τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ, διὰ τοῦτο πολλάκις ἐνταῦθα ἐξετάζονται ἠθικὰ ζητήματα καὶ οὕτω τινὰ μέρη τῆς Ῥητορικῆς ἀνακεφαλαιοῦσιν ἢ καὶ ἐπαυξάνουσι τὰ ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς, ἐνίοτε μάλιστα καὶ διαυγέστερον παριστῶσι τὸ ζητούμενον. Καὶ τὰ Πολιτικὰ περιέχουσι σπουδαίας ἐρεύνας περὶ τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας, περὶ χρηματισμοῦ καὶ κτήσεως, περὶ τῆς σχέσεως τῶν δούλων· τὸ δὲ κατ' ἐξοχὴν χαρακτηριστικὸν τούτων εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς αὐτῶν ὑποδεικνύει μὲν ποικιλοτρόπως τί ἐπιδοκιμάζει καὶ ἀποδοκιμάζει, ἀλλ' ἐν τῇ μορφῇ τοῦ λόγου ἐφαρμόζει

πανταχοῦ τὴν μέθοδον τῆς περιγραφῆς τῆς ἐπὶ εὐρυτάτης τῶν γεγονότων παρατηρήσεως ἐρειδομένης.

Τὰ Εὐδήμεια καὶ τὰ Μεγάλα Ἠθικὰ παρέχουσιν ἡμῖν ἰδέαν τινὰ τῶν ἐπαυξήσεων καὶ συμπληρώσεων, ἃς ἔλαβε τὸ ἠθικὸν σύστημα τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν ταῖς χερσὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, καὶ συγχρόνως πλουτίζουσι τὴν ἡμετέραν γνῶσιν περὶ τῶν σχετικῶν διακρίσεων τῶν ἐννοιῶν καὶ ὀνομασιῶν. Ἀλλὰ πολὺ σπουδαιότερος εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ ἄμεσος αὐτοῦ διάδοχος Θεόφραστος προέβη περαιτέρω ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου χαραχθείσῃ ὁδῷ καὶ ἔπλασεν ἐκ τῆς περιγραφούσης ἠθικῆς τὴν περιγραφὴν ἠθῶν· διότι αἱ ἐκ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἔργου ἐπιτομαί, αἱ ὑπὸ τὸν τίτλον «Χαρακτῆρες» διασωθεῖσαι, δικαιοῦσιν ἐντελῶς τὴν ὀνομασίαν ταύτην. Ἐκ πλουσίας τοῦ βίου παρατηρήσεως πηγάζουσαι περιγράφουσιν ἀκριβῶς καὶ διὰ τεχνικῶν ὅρων λεπτῶς διακρινομένων ποικίλα εἴδη ἀνθρωπίνης κακίας οὕτως, ὥστε ὁ ἀναγνώστης οὐ μόνον λαμβάνει τοῦ ἑκάστοτε περιγραφομένου χαρακτῆρος εἰκόνα πλουσιωτάτην, ἀλλὰ καὶ διδάσκεται τί κατ' ἐξοχὴν ἐν ταῖς ἀλλοτρίαις πράξεσιν ἐθεωρεῖτο ἄτοπον καὶ ἀπαρέσκον. Ὅτι μία τῶν περιγραφῶν τούτων ἀφιεροῦται εἰς τὰς ὑπερβολὰς τῆς θεοσεβείας, ὅτι μία μόνη ἐξ αὐτῶν, ἡ τῆς δειλίας, μαστίζει τὴν παραμέλησιν πολιτικῶν καθηκόντων, αἱ δὲ πλεῖσται πραγματεύονται τὴν πρὸς ἄλλους ἄτοπον διαγωγήν, τοῦτο χαρακτηρίζει τὸ μὲν τὴν φιλοσοφικὴν τάσιν τῆς περιπατητικῆς σχολῆς, τὸ δὲ τὴν ἐποχήν, ἐν ᾗ τὰ συμφέροντα τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἤρχιζον νὰ δεσπόζωσι πολὺ μᾶλλον τῆς συνειδήσεως ἢ τὰ δημόσια. Ὅτι τὸ παράδειγμα τοῦ Θεοφράστου εὗρε μιμητάς, πλὴν δὲ τῶν κακιῶν καὶ αἱ ἀρεταὶ ἐγίνοντο ὑπόθεσις λεπτομεροῦς περιγραφῆς, εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον φυσικόν, ὅσον ἡ πρὸς τὴν ἐμπειρίαν κλίσις ἐν τῇ μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην περιόδῳ εἶναι αὐτόχρημα ὁ χαρακτὴρ τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἐν δὲ τοῖς φιλοσοφικοῖς συστήμασιν, ἅτινα τότε ἦσαν τὰ προσφιλέστατα, ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία ἐτύγχανεν ἐξαιρέτου σπουδῆς. Αὐτὸς ὁ Θεόφραστος ἔγραψεν ἴδιον σύγγραμμα περὶ μιᾶς ἀρετῆς τοὐλάχιστον,

Περὶ τῆς εὐσεβείας, ὅπερ, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν περισωθέντων ἀποσπασμάτων, περιεῖχεν ἄφθονον ὑλικὸν πολυτίμου ἐμπειρίας [13]). Δύο ἑκατονταετηρίδας ὕστερον ὁ Ἐπικούρειος Φιλόδημος διέτριψε περὶ τὰ αὐτὰ ζητήματα· διότι ἔγραψε καὶ οὗτος Περὶ κακιῶν καὶ τῶν ἀντικειμένων ἀρετῶν, καὶ Περὶ εὐσεβείας, ἀλλ' ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ ἐξάγεται, ὅτι ἐν τῷ μεταξὺ καὶ ἄλλοι ἔγραψαν περὶ τῶν θεμάτων τούτων. Ὀφείλομεν βεβαίως νὰ μεταχειρισθῶμεν μετ' εὐχαριστίας τὰ παρεχόμενα ἡμῖν ὑπὸ τούτων διδάγματα, ἀλλὰ ταῦτα ὑπολείπονται πολὺ τοῦ πλούτου τῶν Θεοφραστείων περιγραφῶν. Ἄλλως δὲ ἡ μεγάλη συγγραφικὴ γονιμότης τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν τῶν τελευταίων π. Χ. ἑκατονταετηρίδων δὲν ἔχει ἄλλην ἀξίαν εἰς τὸν ἡμέτερον σκοπόν, διότι τὰ ἔργα αὐτῶν ἀπώλοντο καὶ εἴμεθα ἠναγκασμένοι νὰ ἀντλῶμεν μόνον ἐκ δευτέρων πηγῶν τὴν περὶ τῆς διδασκαλίας αὐτῶν γνῶσιν.

Ἀπὸ τοῦ περιγράφοντος τὰ ἤθη φιλοσόφου, ὅστις ἀναλύει τὰ διάφορα εἴδη τῆς ἀνθρωπίνης ἀβελτερίας ἐξ ἐπιστημονικοῦ πάντοτε ἐνδιαφέροντος, ἀλλ' οὐχὶ ἄνευ εὐτραπελίας καὶ ἀστειότητος, μέχρι τοῦ ποιητοῦ, ὅστις μεταχειρίζεται αὐτὰς ὡς ὑποθέσεις δραμάτων, τὸ βῆμα δὲν εἶναι καὶ πολὺ μέγα. Τοῦτο μόνον τὸ βῆμα χωρίζει τὸν Θεόφραστον ἀπὸ τοῦ φίλου αὐτοῦ Μενάνδρου καὶ ἀπὸ τῶν ποιητῶν τῆς νέας κωμῳδίας. Βεβαίως αἱ εἰδήσεις ἡμῶν περὶ τῶν ἔργων τῶν ἀνδρῶν τούτων δυστυχῶς εἶναι πολὺ ἐνδεεῖς, ἀλλὰ τὰ ὀλίγα, ἃ γινώσκομεν περὶ αὐτῶν, εἶναι ἱκανῶς σπουδαῖα, ὥστε νὰ ἑλκύσωσι πᾶσαν ἡμῶν τὴν προσοχήν. Παρ' αὐτοῖς εὑρίσκετο δαψιλῶς ἐκεῖνο, ὅπερ παρ' Ἀριστοφάνει ἔλειπεν, δηλ. ἡ ὑποτύπωσις τῶν λεπτοτέρων ἐκείνων ἠθικῶν ἐλαττωμάτων, ἐν οἷς τό τε γεγονός, ὅτι γίνονται ἀντικείμενον τῆς ἀποδοκιμασίας, καὶ οἱ λόγοι, δι' οὓς εἶναι τοιαῦτα, ἔχουσιν ἀληθῶς ἐνδιαφέρον, συνήπτετο δὲ τούτοις προφανῶς πιστὴ καὶ καταθέλγουσα παράστασις πολλῶν σχέσεων τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, αἵτινες δὲν ἠδύνατο νὰ ἐξετασθῶσι χωρὶς νὰ ὑποδειχθῇ τί ἐν αὐταῖς ἐστιν ὀρθὸν καὶ τί οὐχί. Αἱ ἀπομιμήσεις τοῦ Τερεντίου καὶ αἱ παρ' ἄλλων συγγραφέων γινό-

μεναι μνεῖαι παρέχουσιν ἡμῖν ἰδέαν περί τινων τῶν τοιούτων ἔργων. Βλέπομεν πῶς τοὐλάχιστον ἐν ἑνὶ δράματι παριστάνετο ἡ ἠθικὴ ἀποπλάνησις τοῦ ἑαυτὸν τιμωρουμένου, ἐν πολλοῖς ἄλλοις αἱ μωρίαι τῆς δεισιδαιμονίας, πῶς διεφωτίζοντο ποικιλοτρόπως αἱ σχέσεις μεταξὺ πατέρων καὶ υἱῶν καὶ μεταξὺ κυρίων καὶ δούλων καὶ ὁ γάμος δὲ ὁ ἐξ ἀμοιβαίας συμπαθείας ἐλαμβάνετο πολλάκις ὡς ὑπόθεσις, πῶς ὁ ἀλαζὼν στρατιώτης, ὁ κολακικὸς παράσιτος καὶ ἄλλαι τὸν γέλωτα ἐγείρουσαι μορφαὶ προσήγοντο τῷ κοινῷ κατὰ προτίμησιν, πῶς ἐπ' εὐκαιρίαις ἀνεβιβάζοντο ἐπὶ τὴν σκηνὴν αἱ φιλοσοφικαὶ σχολαὶ μετὰ τῶν ἰδιαζόντων αὐταῖς δογμάτων, πῶς ἡρμηνεύοντο πολυειδῶς αἱ γνῶμαι τῶν δρώντων προσώπων περὶ τύχης καὶ πορείας τοῦ κόσμου, περὶ πράξεων καὶ παραλείψεων. Καὶ θὰ ἐπλανᾶτο μέν τις, ἐὰν ἤθελε νὰ ἑνώσῃ εἰς σύστημα ἰδίας τοῦ Μενάνδρου θεωρίας τὰς πολυαρίθμους γενικὰς προτάσεις, ἃς ἐξήγαγον ἐκ τῶν κωμῳδιῶν αὐτοῦ οἱ γνώμας θηρεύοντες μεταγενέστεροι, μὴ ἀποβλέψαντες εἰς τὴν συνάφειαν, ἐν ᾗ ἀρχῆθεν ἔκειντο, ἀλλ' ὅμως ὡς ἔκφρασις δοξασιῶν, αἵτινες συχνάκις ἐλέγοντο ὑπὸ τῶν περὶ τὸν ποιητήν, ἔχουσι μεγάλην σπουδαιότητα.

Δύναταί τις ἴσως νὰ ἐρωτήσῃ, ἂν ὁ Μένανδρος καὶ οἱ ὁμότεχνοι αὐτοῦ δὲν εἶναι οἱ τελευταῖοι συγγραφεῖς, εἰς οὓς ὀφείλει νὰ στρέψῃ τὴν προσοχὴν ὁ μελετῶν τὴν ἐθνικὴν ἠθικὴν τῶν Ἑλλήνων· διότι μετ' αὐτοὺς τὸ ἐθνικὸν στοιχεῖον ὑποχωρεῖ ἔν τε τοῖς συγγράμμασι καὶ ἐν τῷ βίῳ παντί. Αἱ Ἀθῆναι μένουσι βεβαίως ἐπὶ πολλὰς ἔτι ἑκατονταετηρίδας κέντρον πνευματικοῦ βίου σπουδαιότατον, ἀλλὰ φορεὺς τῆς καθολικῆς ἐξημερώσεως εἶναι ἀνθρωπότης τις ἐπὶ εὐρυτάτων χωρῶν διεσκεδασμένη· αὕτη φέρει μὲν ὡς κοινὸν χαρακτῆρα ἑλληνικὴν γλῶσσαν καὶ ἑλληνικὸν ἦθος, ἀλλὰ μόνον μικρὸν αὐτῆς μέρος ἔχει γνησίαν ἑλληνικὴν καταγωγήν. Ἡ μεταξὺ τῶν μελῶν τῶν κοινοτήτων μεταδιδομένη παράδοσις παύει βαθμηδὸν οὖσα ἡ ὑπερτάτη πηγὴ τῶν ἐννοιῶν τοῦ δικαίου και ἀδίκου, ἀξιοῖ δὲ ἡ φιλοσοφία νὰ ὁρίζῃ ἐν τοῖς προσιτοῖς αὐτῇ κύκλοις τὴν κρίσιν καὶ τὴν θέλησιν μετ' αὐξούσης ἀεὶ

ἐπιτυχίας. Ἐν τούτοις δὲν δυνάμεθα νἀδιαφορήσωμεν πρὸς τὰ διδάγματα, ἅτινα προσφέρουσιν ἡμῖν ἔνια τῶν ἐξοχωτάτων συγγραφικῶν προϊόντων τῆς λεγομένης περιόδου τοῦ Ἑλληνισμοῦ (τῆς μετὰ τὸν Μ. Ἀλέξανδρον) καὶ τῆς τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, τὸ μὲν διότι ὀφείλομεν νὰ ἐπωφεληθῶμεν τὰς ἐν αὐτοῖς περιεχομένας εἰδήσεις περὶ τῆς ἀρχαιοτέρας Ἑλλάδος, τὸ δὲ διότι ἐν αὐτοῖς λαμβάνουσιν ἐπιφανῆ θέσιν ὄψεις τινὲς τοῦ βίου, αἵτινες τέως δὲν ἠξιώθησαν ἴσως τοιαύτης οὔτε ἐν τῇ ποιήσει οὔτ' ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ, τὸ δὲ διότι ἐν τῶν χαρακτηριστικῶν ἰδιωμάτων τῶν ἐποχῶν τούτων εἶναι νἀπομιμῶνται τὰ ἐν ταῖς προτέραις δημιουργηθέντα· ὑπὸ τῆς τάσεως δὲ ταύτης δὲν ἠδύναντο νὰ μένωσιν ἄθικτοι αἱ ἠθικαὶ δοξασίαι. Πρὸς δὲ τούτοις ἡ περὶ ἧς ἐγένετο λόγος ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς πραγματείας ταύτης μεγάλη δύναμις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, ἐν οἷς ἄλλως αἱ παραδόσεις τῆς ἀστικῆς κοινωνίας δὲν ἔχουσιν οὐδαμῶς τὴν αὐτὴν σημασίαν, ἥνπερ καὶ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις, διατελεῖ ἐνεργοῦσα καὶ πολὺ ἐπέκεινα τῆς ἐποχῆς Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου.

Δύναται πάντως αὐτὸς ὁ σπουδαιότατος συγγραφεὺς τῆς ἀλεξανδρινῆς περιόδου ἐκ πρώτης ὄψεως εὐλόγως νὰ παρατεθῇ ὡς μαρτυρῶν ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι οἱ συγγραφεῖς τῆς ἑλληνιζούσης περιόδου εἶναι ἄγονοι πρὸς τὴν ἐξερεύνησιν τοῦ ἐθνικοῦ ἤθους, διότι εἴπερ τις καὶ ἄλλος ὁ Πολύβιος ἀπομακρύνεται τοῦ ἐδάφους τοῦ ἤθους τούτου. Ἐνῷ ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης σπανίως μόνον καὶ περιεσκεμμένως ἐκφέρουσιν ἰδίας κρίσεις, ὁ ἱστορικὸς οὗτος φιλεῖ σφόδρα νὰ ἐπισυνάπτῃ τῇ ἀφηγήσει τῶν γεγονότων ἐκτενεῖς ἠθικὰς σκέψεις· ἀλλ' ἐν τῷ μεγάλῳ ἀριθμῷ τούτων οὐδεμία ὑπάρχει φέρουσα ἰδιάζοντα ἑλληνικὸν χαρακτῆρα καὶ μὴ δυναμένη νὰ νοηθῇ ὡς ἐκφερομένη ἐπίσης ὑπὸ Ῥωμαίου ἢ σοβαροῦ τινος ἀσιανοῦ. Ὅτι ἡ πλεονεξία εἶναι ἐπικίνδυνος πηγὴ πολλῶν κακῶν, ὅτι εἶναι αἰσχρὸν τὸ δουλεύειν ταῖς ἡδοναῖς τοῦ σώματος, ὅτι εἶναι ἄξιος ἀποδοκιμασίας ὅστις καὶ ἀφοῦ κατορθώσῃ τὸν σκοπὸν τοῦ πολέμου ζητεῖ νὰ βλάψῃ τοὺς πολεμίους ἐξ ἁπλῆς ἐκδι-

χήσεως, ὅτι δὲν ὑπάρχει βαρύτερον ἀνοσιούργημα ἐν τῷ βίῳ τῆς πολιτείας ἢ τὸ περιϋβρίζειν σπονδὰς καὶ ὅρκους, ὅτι εἶναι ἐγγὺς μανίας τὸ ἐπιβάλλειν χεῖρα ἀνόσιον ἐπὶ τῶν ἱερῶν καὶ τῶν κτημάτων αὐτῶν, πᾶσαι αὗται αἱ κρίσεις ἔχουσι κῦρος οὐχὶ κατὰ τὰς ἀρχὰς τῶν Ἑλλήνων μόνον, δὲν ἔχουσι δὲ παρ' αὐτῷ χρωματισμὸν ἐξαγγέλλοντα τὰ ἰδιαίτερα αἰσθήματα τοῦ λαοῦ τούτου. Καὶ αὐτὸ τὸ αἴτημα δικαιοσύνης διεπούσης τὰς τύχας τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἀτόμων καὶ ἀμοιβὴν καὶ ποινὴν ἀπονεμούσης, ὅπερ ἐν τοῖς δοκίμοις χρόνοις εἶναι ἀνεξιτήλως ἐν ταῖς ψυχαῖς ἐγκεχαραγμένον, ἔχει παρὰ τῷ Πολυβίῳ περιεσταλμένην δύναμιν, διότι συχνότατα παρατηρεῖ ὅτι δὲν ἐκπληροῦται, τὸ δὲ ὑποκείμενον τῆς κυβερνήσεως τοῦ κόσμου εἶναι παρ' αὐτῷ ἐν ἀορίστῳ σκότει κεκαλυμμένον. Καὶ τὸ ἑξῆς δὲ εἶναι σφόδρα σημαντικόν, ὅτι ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ τοῦ ἕκτου βιβλίου τῶν ἱστοριῶν ἐξετάζει τὴν γένεσιν τῶν σπουδαιοτάτων ἠθικῶν ἀπαιτήσεων, οἵα ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς ἀγάπη, ἡ εὐγνωμοσύνη, ἡ ἀνδρεία κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ἐν ᾧ οὔτε θρησκευτικοὶ λόγοι οὔτε ἐθνικὴ παράδοσις οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν, μόνον δὲ αἱ γενικαὶ κοινωνικαὶ ἀνάγκαι ἀποτελοῦσι τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἐρεύνης. Οὐδὲν ἧττον ἔχει ὁ Πολύβιος καὶ ἓν προσόν, τὸ ὁποῖον εἶναι ἄξιον προσοχῆς παρὰ τοῦ ἐπιχειροῦντος νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν· τοῦτο εἶναι οἱ ἠθικοὶ ὅροι, ὧν ποιεῖται χρῆσιν. Ἐπειδὴ ἐν ταῖς πλείσταις τῶν περιπτώσεων παρορμᾶται εἰς ἠθικὰς μελέτας, καταμεμφόμενος τὰς πράξεις τῶν ἀνδρῶν, περὶ ὧν ποιεῖται λόγον, ἔχει συχνάκις εὐκαιρίαν νὰ ἐφαρμόζῃ καὶ νὰ σωρεύῃ φράσεις τῆς ἀποδοκιμασίας, προτιμᾷ δὲ σαφῶς ἐκείνας, αἵτινες ἠχοῦσιν ἰσχυρότατα, οἷαι εἶναι ὠμότης, ἀγριότης, ἀποθηρίωσις, ἀκολασία, ἀνοσιότης. Καὶ δὲν δυνάμεθα μὲν νἀρνηθῶμεν ὅτι αὗται ἁρμόζουσιν ἐντελῶς εἰς τὰ πρόσωπα, εἰς ἃ ἀποδίδονται, ἀλλ' ὅμως ἡ γλῶσσα αὐτοῦ λαμβάνει χρωματισμὸν αἰσθητῶς διαφέροντα τῶν ἐμμελεστέρων ἕξεων καὶ πλουσιωτέρων παραλλαγῶν τῶν προτέρων ἑκατονταετηρίδων. Ἀλλ' ὁ σημερινὸς ἀναγνώστης

δὲν δύναται πάντοτε νὰ διακρίνῃ, ἂν ἐνταῦθα ἀποκαλύπτεται μᾶλλον ἡ ἀτομικὴ κλίσις τοῦ συγγραφέως εἰς τὸ νὰ ἐκφράζῃ δι' ἐντόνων λέξεων τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ἀγανάκτησιν ἢ ἀλλοίωσίς τις καὶ ἀμαύρωσις τῶν σημασιῶν ἐπελθοῦσα, προϊόντος τοῦ χρόνου, παρὰ τοῖς ὁμοεθνέσιν αὐτοῦ· διότι συμφώνως πρὸς τὴν γενικὴν πορείαν τῆς γλωσσικῆς ἀναπτύξεως καὶ ὁ τελευταῖος παράγων ἐπέδρασεν, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ περιστατικοῦ, ὅτι ὁ γλωσσικὸς θησαυρός, δι' οὗ ὁ Πολύβιος ἐκφράζει τὴν ἠθικὴν ἐκτίμησιν, διαφέρει ὡσαύτως ἔν τισι τῶν παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις πεζογράφοις εὐχρήστων λέξεων. Ἐν τούτοις, ὅπως καὶ ἂν χαράξωμεν τὸ ὅριον μεταξὺ τοῦ εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ ἐθνικοῦ πνεύματος ἀποδοτέου καὶ τοῦ εἰς τὸν Πολύβιον ἀνήκοντος, ἐξάπαντος προσφέρει ἡμῖν οὗτος τὸ ἀρχαιότατον καὶ διὰ τοῦτο ἤδη τὸ σπουδαιότατον εἰς ἡμᾶς παράδειγμα τύπου τῶν ἐπιστημονικῶν ὅρων τῆς ἠθικῆς, ὅστις ὕστερον ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Ῥωμαίων ἐπικρατεῖ ἐν τῇ πεζογραφίᾳ καὶ μάλιστα ἐν τοῖς Βίοις τοῦ Πλουτάρχου· τὸ μάλιστα δὲ χαρακτηρίζον τὸν τύπον τοῦτον εἶναι, ὅτι ὁ ἔπαινος καὶ ὁ ψόγος ἔχει παρ' αὐτῷ σχῆμα γενικώτερον καὶ ἐφαρμόζεται εἰς τὴν ἑκάστοτε διάθεσιν καὶ εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἑκάστοτε ἐξεταζομένου οὐχὶ τοσοῦτον συγκεκριμένως, ὅσον παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις καὶ ἰδίως τοῖς ἀττικοῖς συγγραφεῦσιν.

Ἐνδιαφέρον ἄλλης φύσεως διεγείρει ἄλλο τι γένος πεζογράφων τῶν μετὰ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον ἑκατονταετηρίδων, τῶν ὁποίων βεβαίως ἐν μέρει μόνον ἀποσπάσματα κατέχομεν, ὡσαύτως δὲ καί τινες τῶν χρόνων τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας. Εἰς τὴν μέθοδον τῆς παρατηρήσεως καὶ περιγραφῆς, ἥτις ἐπεκράτησεν ἐν τῇ ἐπιστήμῃ διὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, πρόχειρον καὶ εὐπρόσδεκτον ὕλην ἐχορήγουν καὶ τὰ ἤθη ἑκάστης τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν, καθ' ὅσον ἄλλοτε μὲν ἐλαμβάνοντο ὡς ὑποθέσεις συγγραμμάτων οἱ πολιτικοὶ θεσμοί, τὰ ἔθιμα, αἱ νενομισμέναι θρησκευτικαὶ τελεταὶ αὐτῶν, ἄλλοτε δὲ πάλιν συνελέγοντο ἀνέκδοτα, ἅτινα ἐφαίνοντο ἐπιτήδεια νὰ διαφωτίσωσι ταῦτα τὰ πράγματα.

Αἱ πάμπολλαι περὶ τούτων σημειώσεις, αἵτινες εἶναι τεθησαυρισμέναι παρὰ διαφορωτάτοις συγγραφεῦσιν ἀπὸ τοῦ Δικαιάρχου μέχρι Νικολάου τοῦ Δαμασκηνοῦ καὶ περαιτέρω μέχρι Ἀθηναίου καὶ Αἰλιανοῦ, ἔχουσιν οὐχὶ μικρὰν ἀξίαν πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπόν, διότι τὸ ἔθος πολλάκις ἀποκαλύπτει τὴν ἠθικὴν ἰδέαν, ἐξ ἧς πηγάζει, καὶ ἰδιαιτέρως τὰ περὶ τὴν λατρείαν νομιζόμενα συνδέονται στενώτατα μετὰ τῶν θρησκευτικῶν καθηκόντων καὶ παραστάσεων. Ἀλλὰ τὰ οὕτω προσφερόμενα ἡμῖν διδάγματα δὲν περιορίζονται μόνον ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης, διότι πολλὰς σχετικὰς εἰδήσεις εὑρίσκομεν καὶ παρὰ Ῥωμαίοις, οἵτινες λαμβάνουσιν εὐκαιρίαν νὰ κάμωσι λόγον περὶ ἑλληνικῶν πραγμάτων, οἷον παρὰ Κικέρωνι, Σενέκᾳ καὶ Γελλίῳ. Ἄλλως ὡς δαψιλεστάτη πηγὴ περὶ μὲν τῶν ἐθίμων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἀποδεικνύεται ὁ Αἰλιανός, περὶ πάντων δὲ τῶν εἰς τὴν λατρείαν ἀναφερομένων ὁ Παυσανίας, ἐὰν νῦν ἀφῶμεν κατὰ μέρος τὴν περὶ πάντων τῶν κλάδων τοῦ βίου ἀφθονίαν τῶν εἰδήσεων, ἣν παρέχει ἡμῖν ὁ Πλούταρχος καὶ περὶ ἧς θὰ γείνῃ κατωτέρω λόγος.

Ἀλλ' ἐνῷ ἐξ αὐτοῦ τοῦ πολιτικοῦ βίου τῆς ἑλληνιζούσης περιόδου τὸ ἐθνικὸν στοιχεῖον ἀπὸ τῆς ἱδρύσεως τῶν βασιλείων τῶν Διαδόχων ἀφανίζεται, τοῦτο δὲ ἐπιδρᾷ μεγάλως ἐπὶ τοῦ εἴδους τῆς ἱστοριογραφίας, ὡς παρατηρεῖται ἰδίως παρὰ τῷ Πολυβίῳ, δὲν δύναται οὐδαμῶς νὰ λεχθῇ τὸ αὐτὸ περὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Οἱ θεσμοὶ καὶ αἱ μορφαὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων διετηροῦντο ἔτι ἐπὶ μακρὸν καὶ μετέβαλλον μᾶλλον τὰ ἤθη τῶν χωρῶν τῶν νεωστὶ εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν ἠνεωγμένων, χωρὶς νὰ πάθωσι κλονισμόν τινα ὑπὸ τῶν ἐν ταῖς χώραις ταύταις κρατούντων ἐθίμων· οἱ δὲ συγγραφεῖς διετέλουν ἀσχολούμενοι εἰς τὴν ἔρευναν καὶ περιγραφὴν αὐτῶν μετὰ τῆς σπουδῆς ἐκείνης, ἥτις χαρακτηρίζει τὸν Θεόφραστον καὶ τὸν Μένανδρον. Δύο τῶν χαριεστάτων εἰδυλλίων τοῦ Θεοκρίτου περιγράφουσιν ὄψεις τοῦ βίου τῶν γυναικῶν, αἵτινες ἦσαν ἀλλότριαι εἰς τὰς δημοκρατικὰς Ἀθήνας τῶν δοκίμων χρόνων, οὐκ ὀλίγα δὲ τῶν ἐπιγραμμάτων, ἅτινα

ἐποιήθησαν ἐν τοῖς χρόνοις τοῖς ἀπὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου μέχρι τοῦ Ἁδριανοῦ καὶ σῴζονται νῦν συνειλεγμένα ἐν τῇ Ἑλληνικῇ Ἀνθολογίᾳ, εἰσάγουσιν ἡμᾶς εἰς τὰ αἰσθήματα καὶ φρονήματα κοινωνικῶν κύκλων, τοὺς ὁποίους οἱ ἀρχαιότεροι συγγραφεῖς ἐν συνόλῳ — διότι τὰ Ἔργα καὶ αἱ Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου εἶναι κατὰ ταύτην τὴν ἔποψιν μοναδικὰ — ἀπηξίουν νὰ ἐρευνήσωσιν. Πῶς ὁ χωρικός, ὁ ἐργάτης ἐπένθει τοὺς ἀποθανόντας οἰκείους, πῶς ὁ ναύτης ἐξεπλήρου τὸ εὐσεβὲς καθῆκον πρὸς τὸν ῥιφθέντα εἰς τὴν ἀκτὴν ναυαγόν, πῶς ἀνετίθει τοῖς θεοῖς μετ' εὐχαριστίας ὁ κυνηγὸς τὰ βέλη, ὁ ἁλιεὺς τὰ δίκτυα, ἡ νήθουσα τὸν ἄτρακτον, ταῦτα καὶ τὰ τούτοις παραπλήσια ἐκτίθενται ἐνταῦθα χαριέντως καὶ δεικνύουσιν ἡμῖν πῶς θρησκευτικὰ φρονήματα, γνωστὰ ἡμῖν ὡς ὑποθέσεις τῆς ὑψηλοτέρας ποιήσεως, ἐῤῥιζοῦντο ἐν τῷ λαῷ καὶ διετηροῦντο ἐν αὐτῷ.

Τὰ ἐπιγράμματα τῆς Ἀνθολογίας συνήχθησαν εἰς μεγάλας συλλογὰς πολὺ ὕστερον, ἀφοῦ πολλοὶ αἰῶνες εἶχον ἐργασθῇ ἐπ' αὐτῶν. Ἔτι μᾶλλον ἰσχύει τοῦτο περὶ ἄλλου τινὸς φιλολογικοῦ ἔργου, πολλὰς ὁμοιότητας πρὸς ἐκεῖνα ἔχοντος, περὶ τῶν μύθων. Ὁ μῦθος ἦλθεν ἐκ τῆς Ἀσίας, εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐκαλλιεργήθη ἐνταῦθα ἤδη κατὰ τὴν ἕκτην ἑκατονταετηρίδα πρὸ Χριστοῦ, κατέστη προσφιλὴς ὡς παιδαγωγικὸν μέσον, ἐνίοτε δὲ καὶ ὡς κόσμημα τῆς ποιήσεως ἢ τοῦ λόγου· ἀλλὰ μόνον μετὰ τὴν ἀκμὴν τῶν Ἀθηνῶν ἐπεχείρησε Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς συλλογὴν μύθων, καὶ πολὺ ὕστερον, πιθανῶς ἐν τοῖς χρόνοις τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας, ἐχύθη τὸ ὑπάρχον ὑλικὸν τῶν μύθων ὑπὸ τοῦ Βαβρίου εἰς τεχνικὸν τύπον. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι σχεδὸν μόνον εἰς αὐτὸν καὶ εἰς τὰς ἐξ αὐτοῦ ἐν πεζῷ λόγῳ γενομένας ἐπιτομὰς καὶ τὰς ὑπ' ἄλλων ἐπαυξήσεις τούτων ὀφείλομεν τὴν γνῶσιν ἡμῶν περὶ τῶν ἐπιτελεσθέντων ἐν τούτῳ τῷ εἴδει ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων· ἐν τούτοις τὸ ζήτημα περὶ τοῦ προσώπου καὶ τῆς ἐποχῆς τοῦ Βαβρίου ἔχει ὑποδεεστέραν μόνον σημασίαν εἰς τὴν ἱστορικὴν μελέτην τῆς καθολικῆς ἐξημερώσεως· διότι ὁ Βάβριος, ἑπόμενος τῇ τάσει τῆς

περιόδου ἐκείνης, ἣν σαφέστατα διαβλέπομεν ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης, κατ' οὐσίαν οὐδὲν ἄλλο ἐποίησεν ἢ ὑποθέσεις ἀρχαιοτέρας ἐπινοίας περιέβαλε νέαν μορφήν. Θὰ ἐχαίρομεν βεβαίως μανθάνοντες τὸν χρόνον τῆς ἐπινοίας ἑκάστοτε, ἀλλὰ στερούμεθα μέσων ἐπαρκῶν πρὸς ἐξακρίβωσιν τοῦ πράγματος. Τοσοῦτον μόνον εἶναι φανερόν, ὅτι τινὲς τῶν μύθων αὐτοῦ εἶναι ἀσιατικῆς καταγωγῆς, ἕτεροι δὲ ἐπλάσθησαν ἐπὶ ἀττικοῦ ἐδάφους, ἄρα πρὸ Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, εἷς εἶναι τῶν χρόνων τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας. Ἀλλ' ὅμως ὁ ἀναγνώστης παρατηρεῖ ποιάν τινα συγγένειαν τοῦ ἐν ταῖς διηγήσεσι ταύταις κρατοῦντος πνεύματος· αὕτη προέρχεται ἐκ τούτου, ὅτι ἑρμηνεύουσι ψυχικὰς διαθέσεις καὶ κρίσεις τοῦ ἐργατικοῦ λαοῦ τοῦ ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τοῦ βίου καταθλιβομένου καὶ ἐν μέρει εἰς τὴν τάξιν τῶν δούλων ἀνήκοντος, καὶ ὅτι αὗται μάλιστα ἐν ταῖς μεσημβριναῖς χώραις ὑπόκεινται εἰς μεταβολὰς πολὺ μικροτέρας ἢ αἱ τῶν ἀνωτέρων κοινωνικῶν τάξεων. Καὶ ἀκούεται μὲν ἔν τισι τῶν μύθων τούτων ἡ μεμψιμοιρία, ὅτι διάκειταί τις χεῖρον ἢ ἄλλοι, ἢ ὅτι ὑπὸ τούτων πολλὰ ἀναγκάζεταί τις νὰ ὑπομένῃ· ἀλλὰ πάντοτε εἶναι πρόχειροι δύο παρηγορίαι, μία μὲν ὅτι οἱ δυνατώτεροι καὶ κρείττω θέσιν κατέχοντες εἶναι καὶ εἰς τοσούτῳ μείζονας κινδύνους ἐκτεθειμένοι, ἑτέρα δέ, ὅτι πᾶσα ἀπόπειρα μεταβολῆς τῆς καθεστηκυίας τάξεως ἤθελεν ἐπενέγκῃ πολὺ δεινότερα κακά. Ἄλλοτε μὲν γίνεται ὑπόμνησις, ὅτι ἐν τῷ πολέμῳ τῶν μυῶν πρὸς τὰς γαλᾶς οἱ ἐκ τοῦ ὁπλισμοῦ αὐτῶν διακρινόμενοι στρατηγοὶ τῶν μυῶν ἁλίσκονται, οἱ δὲ λοιποὶ ἐκφεύγουσιν, ἢ ὅτι ὁ τῆς ἐργασίας ἀπαλλαγεὶς βοῦς σφάττεται, ὁ δὲ εἰς τὸ ἕλκειν χρησιμεύων σώζεται, ἄλλοτε δὲ τὰ πρόβατα αἰσθάνονται, ὅτι δὲν ἔχουσι δίκαιον νὰ παραπονῶνται διὰ τὴν τῶν κυνῶν προτίμησιν, διότι ἄνευ αὐτῶν θὰ ἔμενον ἀφύλακτα κατὰ τῶν λύκων, ἢ οἱ βόες διδάσκονται ὑπὸ πεπειραμένου συντρόφου, ὅτι οὐδὲν ἀτοπώτερον ἠδύναντο νὰ πράξωσι τοῦ νὰ φονεύσωσι τοὺς μαγείρους, διότι τούτους ἀπολέσαντες θὰ ἐσφάττοντο ὑπὸ ἀδεξίων χειρῶν μετὰ πολλῶν βασάνων. Οὐχὶ ὁ ἔρως τῆς δόξης καὶ τῆς διακρίσεως,

ἀλλ' ἡ αὐτάρκης μετριοφροσύνη θεωρεῖται ὡς τὸ τιμιώτατον ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ὧν τὰ φρονήματα ἐνταῦθα ἑρμηνεύονται, καὶ διὰ τοῦτο τὰ ἐν τοῖς μύθοις περιεχόμενα βιωτικὰ παραγγέλματα συνιστῶσι κατὰ μέγα μέρος περίνοιαν ἐν πᾶσι καὶ ἀποτρέπουσιν ἀπὸ ἐμπαθοῦς ἀπερισκεψίας· ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ τοιοῦτοι μῦθοι, οἵτινες διερμηνεύουσιν ἕτερα ὑπὸ πάντων ὁμολογούμενα ἀξιώματα τῆς ἠθικῆς τῶν Ἑλλήνων μετὰ χαριεστάτης ἀφελείας. Ἐκ τῶν θαυμασιωτάτων χαρακτηριστικῶν τῶν διηγήσεων τοῦ Βαβρίου εἶναι τὸ σκῶμμα, μεθ' οὗ πολλάκις πραγματεύονται ἔθιμα τῆς λατρείας, ἀλλ' ἐν τῇ περὶ αὐτῶν κρίσει ὀφείλομεν νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι τοιαῦτα καὶ τῷ Ἀριστοφάνει δὲν εἶναι ξένα.

Ἐπισυνάπτοντες εἰς τοὺς μύθους τοῦ Βαβρίου τὰ ἔργα ἐκείνου τοῦ πεζογράφου τῆς ἐποχῆς τῶν αὐτοκρατόρων, ὅστις περὶ πάντων τῶν ἠθικῶν ζητημάτων παρέχει ἡμῖν τὰς δαψιλεστάτας πηγάς, τοῦ Πλουτάρχου, παρατηροῦμεν ὅτι ταῦτά τε καὶ ἐκεῖνοι διαφέρουσι βεβαίως εἰς πλεῖστα, ἀλλ' ἔχουσι τοῦτο κοινόν, ὅτι ἀμφότερα δύνανται νὰ θεωρηθῶσι κατὰ τὸ περιεχόμενον ὡς προϊόντα ἐργασίας πολλῶν ἑκατονταετηρίδων, ἐνῷ κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν αὐτῶν μορφὴν εἶναι δημιουργήματα ὑπερόχου πνεύματος ἱσταμένου ἐν τῷ τέλει μακρᾶς ἀναπτύξεως. Ὅτι ὁ Πλούταρχος οὐ μόνον ἐν τοῖς Βίοις, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς Ἠθικοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ἥδεται δανειζόμενος ἀλλότρια ῥήματα καὶ νοήματα [15]), ἡ πεποίθησις περὶ τούτου γίνεται ἀεὶ ἰσχυροτέρα, ἀλλὰ τὴν ἐκ τούτου μείωσιν τῆς ἀμέσου συγγραφικῆς ἀξίας αὐτοῦ ἀντισταθμίζει ἡ σημασία, ἣν ἔχει ὡς πηγὴ δοξασιῶν πολὺ πρὸ αὐτοῦ ὑπαρχουσῶν καὶ διαδεδομένων. Ὅταν ἀναγινώσκωμεν τὸν Ἐπίκτητον καὶ τὸν Μάρκον Αὐρήλιον, μανθάνομεν πῶς οἱ ἄνδρες οὗτοι ὡς αὐτοτελῶς κρίνοντες μαθηταὶ τῆς Στοᾶς ἐσκέπτοντο αὐτοὶ περὶ τῶν σπουδαιοτάτων αὐτοῖς ζητημάτων τοῦ βίου· ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Πλουτάρχου ἔχομεν τὰ ἐξαγόμενα τῆς ἠθικῆς μελέτης ὁλοκλήρου περιόδου. Ἀπὸ τῶν ἡμερῶν τοῦ Ἀριστοτέλους Περιπατητικοί, Ἀκαδημαϊκοί, Στωϊκοί, Ἐπικούρειοι καὶ

Πυθαγόρειοι σχεδὸν ἁμιλλώμενοι ἐπεδόθησαν εἰς τὴν μελέτην τῶν ζητημάτων τῆς πρακτικῆς ἠθικότητος καὶ ἐξεῦρον καὶ συνέταξαν λεπτομερῆ ἠθικὰ παραγγέλματα περὶ τῶν ποικιλωτάτων βιωτικῶν σχέσεων· τὸ καταστάλαγμα τρόπον τινὰ πασῶν τούτων τῶν μελετῶν εὑρίσκομεν ἐν τοῖς συγγράμμασι τοῦ Χαιρωνέως φιλοσόφου, παρ' ᾧ τὸ ἠθικὸν ἐνδιαφέρον πάντοτε ἔχει τὴν πρώτην θέσιν, καὶ ὅταν ἐρευνᾷ ἱστορικὰ γεγονότα ἢ ἀναπτύσσῃ θεωρητικὰς ἰδέας. Ὁ Πλούταρχος ἀσπάζεται μὲν τὰ δόγματα τῆς Πλατωνικῆς φιλοσοφίας, ἀλλ' ὑπάρχει παρ' αὐτῷ καὶ ἰσχυρὰ δόσις περιπατητικῆς, διότι ἀκολουθεῖ μετὰ προφανοῦς προτιμήσεως τῷ Θεοφράστῳ, οὗ συχνάκις μνημονεύει ῥήσεις καὶ ἐξ οὗ φαίνεται ὅτι παρέλαβε τοὐλάχιστον τὸν χαρακτῆρα τοῦ κόλακος κατὰ λέξιν σχεδὸν εἰς τὸ σύγγραμμα αὐτοῦ Πῶς ἄν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου [16]). Ἴσως δὲν πλανώμεθα παραδεχόμενοι, ὅτι ἡ κλίσις τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου εἰς παρατήρησιν ἠθικῶν γεγονότων εἶχε πολὺ τὸ ἐπαγωγὸν διὰ τὸν Πλούταρχον. Πόσην δύναμιν ἤσκησεν ἐπὶ τοῦ Πλουτάρχου ἡ κατὰ τοὺς πρὸ αὐτοῦ χρόνους ἐκ νέου ἰσχύσασα Πυθαγόρειος φιλοσοφία, δὲν δεικνύουσι μόνον τὰ ἐξ αὐτῆς εἰλημμένα κεφάλαια τῆς θεωρητικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας, ἀλλὰ μάλιστα καὶ τὸ γεγονός, ὅτι αἱ ἄρισται παραβολαί, ὧν ποιεῖται χρῆσιν, εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τῆς μουσικῆς καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶχεν ἐν τούτῳ ὡς πρότυπον ὀπαδοὺς τῆς σχολῆς ταύτης. Παρὰ τὴν ἄκραν δὲ ἐν τῇ θεωρίᾳ ἀντίθεσιν αὐτοῦ πρὸς τοὺς Ἐπικουρείους καὶ τοὺς Στωϊκοὺς εὑρίσκομεν παρ' αὐτῷ πολλὰ συμφωνοῦντα πρὸς τὴν περὶ βίου θεωρίαν τῶν τελευταίων. Ἐνιαχοῦ συνιστᾷ πρὸς διατήρησιν τῆς ἰδίας ψυχικῆς γαλήνης ἰσχυρὰν ἀδιαφορίαν πρὸς τὰ ἐξωτερικὰ συμβάντα, καὶ ὅταν ἀναφέρωνται εἰς πρόσωπα οἰκειότατα· τοῦτο δύναται ἐν μέρει μὲν νἀποδοθῇ εἰς τὴν εὐρεῖαν διάδοσιν τῶν στωϊκῶν δογμάτων, ἐν μέρει δὲ καὶ εἰς τοῦτο, ὅτι δὲν διέφυγεν ὁλοσχερῶς τὴν χρῆσιν πηγῶν, ὧν οἱ συγγραφεῖς ἦσαν ὀπαδοὶ αὐτῶν. Τῷ ὄντι θὰ ἦτο θαυμαστόν, ἐὰν τὸ ἄφθονον ὑλικόν, τὸ ὁποῖον οἱ Στωϊκοὶ εἶχον

συλλέξει περὶ ποικιλωτάτων ζητημάτων τῆς ἐφηρμοσμένης ἠθικῆς, παρεῖχε πάντοτε μόνον ἀφορμὴν εἰς καταπολέμησιν καὶ οὐδέποτε εἰς ἄμεσον χρῆσιν τῷ συγγραφεῖ, ὅστις ἀφιέρωσε τὴν κυριωτάτην αὐτοῦ ἐνασχόλησιν εἰς ταῦτα τὰ ζητήματα καὶ οὐδαμῶς ἀπηξίου νὰ ἐξαρτᾷ ἑαυτὸν ἀπ' ἄλλων. Ὁ διεξιὼν τὸ πλῆθος τῶν ἐκ τῆς μυθολογίας, τῆς ἱστοριογραφίας καὶ τῆς ἱστορίας τῶν γραμμάτων στοιχείων, τὰ ὁποῖα ὁ Πλούταρχος ἐγκαταπλέκει εἰς τὰς ἠθικὰς αὐτοῦ πραγματείας, λαμβάνει τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι τὰ παραγγέλματα αὐτοῦ παρὰ τὰς φιλοσοφικὰς αὐτῶν βάσεις κατ' οὐσίαν συμφωνοῦσι πρὸς τὴν ἐθνικὴν συνείδησιν, ἂν καὶ ἔν τισιν ἐπιδιώκουσι τὴν κατὰ βάθος καὶ πλάτος ἀνάπτυξιν αὐτῆς, καὶ ἐμφανίζουσι τὰ συγγράμματα αὐτοῦ τοσούτῳ μᾶλλον ἐν τῇ κυριωτάτῃ ἐννοίᾳ ὡς πηγὴν τῆς ἠθικῆς τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων. Ὁ Πλούταρχος βεβαίως δὲν δύναται ὡς ὁ Ἀθηναῖος τῆς τετάρτης ἑκατονταετηρίδος νὰ θεωρήσῃ τὴν πολιτείαν ὡς ἀφετηρίαν πάσης ἠθικῆς ἐνεργείας, ἀλλ' ὅμως καὶ αὐτὸς τιμᾷ πολὺ τὰς ὑποχρεώσεις τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὸ κοινὸν καὶ ἐκφράζει εἰλικρινῆ θαυμασμὸν ὑπὲρ πάσης πατριωτικῆς θυσίας, ἀπαντώσης ἐν ἱστορικῷ τινι παραδείγματι. Τὸ ζωηρότατον δὲ ἐνδιαφέρον δεικνύει πάντοτε ὑπὲρ ἐκείνων τῶν μορφῶν τῆς ἰδιωτικῆς ἠθικῆς, αἵτινες μάλιστα ἀπησχόλησαν ἀνέκαθεν τὰς σχολὰς τῶν φιλοσόφων, δηλ. ὑπὲρ τῆς αὐτοαγωγῆς, τῶν οἰκογενειακῶν καθηκόντων, τοῦ γάμου, τῆς φιλίας, ἐξαιρέτως δὲ καὶ ὑπὲρ τῶν ποικίλων ἀξιώσεων τῆς κοινωνικῆς διαγωγῆς, εἰς ἃς ἐκ διαφορωτάτων ἀφορμῶν πολλάκις ἐπανέρχεται καὶ ἃς ἀεὶ διὰ μακρῶν διεξέρχεται. Ἐν δὲ τῇ θρησκευτικῇ αὐτοῦ δοξασίᾳ ἐπικρατεῖ ἡ αὐτὴ ἀνάγκη τοῦ συνάπτειν πεφωτισμένην διάνοιαν καὶ εὐσέβειαν, ἥτις ἀπὸ τῶν Περσικῶν παρατηρεῖται παρὰ τοσούτοις πεπαιδευμένοις Ἕλλησιν· καὶ αὐτὸς θέλει νὰ ἀπομακρύνηται ἐκ τῆς εἰκόνος τῶν θεῶν πᾶσα ἀκάθαρτος παράστασις, νὰ καλλιεργῆται δὲ ὡς εὐεργέτημα πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα τὸ μακάριον τὸν ἔχοντα ποιοῦν συναίσθημα, τὸ ὁποῖον χορηγεῖ ἡ διὰ τῆς λατρείας γινομένη κοινωνία πρὸς αὐ-

τούς. Ἀλλ' ἐν πᾶσι τούτοις πρέπει νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν πλὴν τῶν ἠθικῶν συγγραμμάτων τοῦ Πλουτάρχου καὶ οἱ Βίοι αὐτοῦ· διότι καὶ ἐν τῇ συντάξει τούτων ἐπρυτάνευσεν ἡ ἰδέα τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας τῶν ἀναγνωστῶν, τινὲς δ' αὐτῶν περιέχουσι κρίσεις καὶ ἐκθέσεις ὅλως πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ὑπηρετούσας.

Πόσον σπουδαῖος εἶναι ὁ Πλούταρχος πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπόν, κατανοοῦμεν σαφέστερον, ἐὰν παραβάλωμεν αὐτῷ τὸν τοσάκις σὺν αὐτῷ ὀνομαζόμενον Λουκιανόν. Οὗτος δὲν κατοπτρίζει ἐν τοῖς συγγράμμασιν αὐτοῦ ὡς ἐκεῖνος τὴν ἐπὶ τῶν ἀναμνήσεων πολλῶν ἑκατονταετηρίδων ἐρειδομένην ἑλληνικὴν παίδευσιν, ἀλλὰ παρίσταται ὡς γνήσιον τέκνον τῶν χρόνων τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας καὶ διὰ τοῦτο τὸ ἐξ αὐτοῦ κέρδος ἡμῶν εἶναι λίαν πενιχρόν. Χρήσιμος ἡμῖν εἶναι ὁ Λουκιανὸς μόνον, διότι διὰ περιγραφῶν μὴ ἀπηλλαγμένων μὲν πάντοτε τοῦ γελοίου, ἀλλὰ πολὺ ζωηρῶν αὐξάνει τὰ μέσα, δι' ὧν μανθάνομεν τὰ πονηρὰ παραβλαστήματα νοσηρᾶς τινος ἠθικῆς τῶν φιλοσόφων, ἥτις κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτοῦ ἦν πολὺ διαδεδομένη καὶ ἀπέσπα τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ πραγματικοῦ ἐδάφους τῆς ἀσκήσεως τῶν καθηκόντων, καὶ δι' ἧς μετροῦμεν τὴν πλήρη ἀξίαν ἐκείνης τῆς ἠθικῆς, ἥτις ὥριζε τὰς πράξεις καὶ κρίσεις τοῦ ἀρχαίου καὶ γνησίου ἑλληνισμοῦ. Ἀλλὰ παρεδόθησαν ἡμῖν καὶ ἄλλα τινὰ ὠφέλιμα ἔργα ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πλουτάρχου, ἅτινα δὲν πρέπει νὰ ἀντιπαρέλθωμεν, ἂν καὶ πραγματικῶς δὲν ἀνήκουσιν εἰς αὐτόν. Διότι πολλαὶ τῶν ἔτι σῳζομένων καὶ ἐσφαλμένως τῷ Πλουτάρχῳ ἀποδιδομένων πραγματειῶν, ὡς αἱ συλλογαὶ ἀποφθεγμάτων γνωστῶν βασιλέων, Λακώνων καὶ Λακαινῶν, ἐνδιαφέρουσιν ἡμῖν, τὸ μὲν διότι τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἔχει σχέσιν πρὸς συνήθη ἀξιώματα τοῦ βίου, τὸ δὲ καὶ διότι ὀφείλουσι τὴν ὕπαρξιν εἰς τὴν κλίσιν ἐκείνην πρὸς τὸ ἀνθολογεῖν, ἥτις προήρχετο ἐκ τοῦ τρόπου τῆς σπουδῆς τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις προσελάμβανεν ἀεὶ μείζονα δύναμιν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς γραμματείας [17]). Πρὸ πολλοῦ ἤδη εἶχον συναχθῇ ἐκ βιογραφιῶν καὶ ἀναγραφῶν ἀξιομνημονεύτων συμβάν-

των χαρακτηριστικοὶ λόγοι ἐξόχων ἀνδρῶν [18]), ἐκ ποιητικῶν ἔργων εἶχον ἐκλεχθῇ οἱ μάλιστα ἀξιοσημείωτοι στίχοι, ἐκ πεζῶν δὲ συγγραμμάτων τὰ σπουδαιότατα νοήματα· ἀλλ' ὅσῳ μᾶλλον ἠλαττοῦτο τῶν συγγραφέων ἡ δημιουργικὴ δύναμις καὶ ὅσῳ σπανιώτερον ἦσαν ἔτι προσιτὰ τοῖς ἀναγνώσταις τὰ ἀρχαιότερα πρωτότυπα, τοσούτῳ συχνότερον καθίστατο ἀναγκαῖον νὰ ἀναπληρῶσιν αἱ ἐκλογαὶ παρ' ἐκείνοις μὲν τὴν ἰδίαν παραγωγήν, παρὰ δὲ τούτοις τὴν γνωριμίαν τῶν πηγῶν. Ὥσπερ δὲ ἡ φιλοσοφικὴ παραγωγὴ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἀπέβλεπε κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ ζητήματα τῆς πρακτικῆς ἠθικότητος, οὕτω καὶ παρὰ τοῖς ἀνθολογοῦσιν ὑπερίσχυε πολὺ ἔτι μᾶλλον τὸ ἠθικὸν ἐνδιαφέρον, διότι ἐν ταῖς πλείσταις περιπτώσεσι παρελάμβανον ἐκ τῶν ἀρχαίων συγγραφέων γνώμας ἀμέσως εἰς τὸν βίον ἐφαρμοζομένας. Ἐντεῦθεν προῆλθεν ἡ ἐκλογὴ τῶν κατὰ τοῦτο μάλιστα ἀξιομνημονεύτων στίχων τοῦ Μενάνδρου, εἰς ἣν ἴσως ὀφείλεται ἐν μέρει ἡ ἀπώλεια τῶν ἀκεραίων κωμῳδιῶν, ἐντεῦθεν ἡ παράταξις χαρακτηριστικῶν ῥήσεων ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Δημοκρίτου, τοῦ Ἰσοκράτους, τῶν Πυθαγορείων, ἐντεῦθεν ἡ συναγωγὴ μειζόνων γνωμολογιῶν ἐκ διαφορωτάτων συγγραφέων εἰλημμένων.

Τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ἐργασίας φαίνεται ὅτι ἐνίσχυσε μεγάλως ἐν τῇ δευτέρᾳ μ. Χ. ἑκατονταετηρίδι ἡ ἐκ νέου ἀκμάσασα σοφιστική, ἀλλ' ὁ μέγιστος ζῆλος ἐστράφη πρὸς αὐτὴν μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ γνησίου ἀρχαίου πνευματικοῦ βίου κατὰ τὴν πέμπτην ἑκατονταετηρίδα ἐν τῷ ἀνατολικῷ τμήματι τοῦ ῥωμαϊκοῦ κράτους. Οἱ τότε Ἕλληνες ἐσπούδαζον εὐλόγως διὰ τοιούτων ἐργασιῶν νὰ ὑπομιμνήσκωσιν, ὅτι οἱ πατέρες αὐτῶν, ἂν καὶ ἡ θρησκεία ἐξ ἀνάγκης ὑπεχώρησεν εἰς τὴν χριστιανικήν, ὅμως διετύπωσαν πλῆθος ἀξιολόγων ἠθικῶν ἀξιωμάτων, ἅτινα ὡς μέχρι τοῦδε οὕτω καὶ τοῦ λοιποῦ ἦσαν ἄξια συστάσεως καὶ προσοχῆς. Ἐντεῦθεν προῆλθον ἔργα, οἷον τὸ χάριν τῆς αὐτοκρατείρας Εὐδοκίας συνταχθὲν Ἀνθολόγιον τοῦ Ὠρίωνος, ἡ μεγάλη συλλογὴ τοῦ Ἰωάννου Στοβαίου, ἴσως δὲ καὶ ἕτερα ὅμοια [19]). Ἐν δὲ ταῖς ἐπιούσαις ἑκατοντα-

ετηρίσι κατέστη συνήθεια νὰ ἐφαρμόζωσι τὴν αὐτὴν ἰδέαν, σαφηνίζοντες ἕκαστον κεφάλαιον τῆς ἠθικῆς διὰ τῆς παραθέσεως γνωμῶν ἐθνικῶν τε καὶ χριστιανῶν συγγραφέων, ὡς δεικνύουσι διάφοροι σῳζόμεναι γνωμολογίαι, πρὸ πάντων ἡ Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ, ἡ τοῦ Ἀντωνίου καὶ ἡ λαυρεντιανή, ὥστε καὶ κατὰ τοῦτο διετηρεῖτο σύνδεσμός τις μεταξὺ ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ χριστιανικῆς παιδεύσεως [20]). Εἰς ἡμᾶς ἔχει ἀξίαν πολὺ ὑπερβαίνουσαν τὴν πάντων τῶν ἄλλων τοιούτων προϊόντων ἐκεῖνο τὸ μέρος τῆς συλλογῆς τοῦ Στοβαίου, ὅπερ εἶναι ἀφιερωμένον εἰς ἠθικὰ συγγράμματα καὶ ἐκδίδεται ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀνθολόγιον. Τοῦτο συνετάχθη ἐκ πολλῶν ἄλλων ἀρχαιοτέρων συλλογῶν, ὡς οὐδεὶς σήμερον πλέον ἀμφιβάλλει, καὶ διὰ τοῦτο μάλιστα ἔχει καὶ τὸ πλεονέκτημα τῆς μεγάλης ποικιλίας, ἥτις θὰ ἦτο ἀκατόρθωτος εἰς συγγραφέα ἀμέσως ἐκ τῶν πηγῶν ἀρυόμενον, καὶ ἐμποιεῖ τῷ ἀναγνώστῃ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐνταῦθα ἀληθῶς προσφέρεται αὐτῷ τὸ ἄκρον ἄωτον τῶν εἰς τὰς κυριωτάτας τοῦ βίου σχέσεις ἀναφερομένων γνωμῶν τοῦ δοκίμου Ἑλληνισμοῦ. Ἀλλ᾽ ὁ ἐρευνητὴς τῆς ἑλληνικῆς ἠθικῆς οὐ μόνον μανθάνει ἐξ αὐτοῦ πληθὺν ῥήσεων, ἀλλαχοῦ μὴ τεθησαυρισμένων, ἐκ πάντων τῶν εἰδῶν τῶν συγγραμμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῆς διαιρέσεως τῆς ὕλης τῆς ἐπὶ τῶν διαφόρων τοῦ βίου σχέσεων στηριζομένης προσκτᾶται ἐπιτήδειον μέσον ταξινομήσεως· μόνον δὲν πρέπει νὰ λησμονῇ, ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν ὑπὸ τοῦ Στοβαίου ἀνακοινουμένων γνωμῶν εἶναι ἀπεσπασμέναι ἐκ τῆς συναφείας αὐτῶν καὶ ὅτι ἰδίως αἱ ἐκ τῶν δραματικῶν ποιημάτων εἰλημμέναι συχνάκις ἐκφράζουσι μᾶλλον ἀτομικὰ φρονήματα ἢ παρὰ πᾶσι διαδεδομένας γνώμας.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΑΙ ΓΕΝΙΚΑΙ ΗΘΙΚΑΙ ΕΝΝΟΙΑΙ

ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Αἱ θρησκευτικαὶ προϋποθέσεις τῆς ἠθικότητος.

Μία τῶν στερεωτάτων καὶ ἀδιασείστων προϋποθέσεων τῆς πίστεως τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἦτο, ὅτι τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων διέπει αὐστηρὰ δικαιοσύνη, ἥτις ἀνταμείβει μὲν τὸ ἀγαθόν, κολάζει δὲ τὸ κακόν. Ὅπως καὶ ἂν νοήσωμεν τὴν γένεσιν τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν, τοσοῦτον εἶναι βέβαιον, ὅτι τὸ οὐσιῶδες αὐτῶν περιεχόμενον διαπνεῖται ἐντελῶς ὑπὸ τῆς ἰδέας ταύτης. Οἱ Τρῶες περιέπεσον εἰς τὴν τιμωρίαν τῶν θεῶν, διότι εἷς ἐξ αὐτῶν ὑβρίσας παρέβη τὸ δίκαιον τῆς ξενίας, ηὔξησαν δὲ τὴν ἐνοχὴν αὐτῶν καταπατήσαντες τὰς πανηγυρικῶς καὶ μεθ' ὅρκων συνομολογηθείσας σπονδάς. Ὁ δὲ Ἀχιλλεὺς ἐκτίνει τὸ ὑπέρμετρον αὐτοῦ πάθος πρὸς ἐκδίκησιν. Ἔτι δὲ ἐναργέστερον δεικνύει ἡ Ὀδύσσεια, πῶς ἡ μὲν κακία δὲν ἐκφεύγει τὴν ποινήν, ἡ δὲ ἀρετὴ ἐπὶ τέλους εὑρίσκει τὴν προσήκουσαν ἀμοιβήν. Ὁ δὲ Ἡρόδοτος διὰ παντὸς τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ἔργου παριστᾷ τὸ κράτος τῆς θείας δικαιοσύνης ἐπὶ τῶν τυχῶν τῶν λαῶν καὶ τῶν βασιλευόντων οἴκων. Οὐχ ἧττον δὲ ἐκφαίνεται αὕτη παντοιοτρόπως ἐν τῇ τραγῳδίᾳ, ἥτις ἄνευ ταύτης δυσκόλως θὰ ἐπετύγχανε τοῦ σκοποῦ. Πολυαριθμότατα δὲ εἶναι ἔν τε τοῖς ποιηταῖς καὶ τοῖς πεζογράφοις τὰ χωρία, τὰ ὁποῖα ἢ ὑποδεικνύουσι τὸ κράτος τῆς θείας δίκης ἢ ὁρμῶνται ἀπὸ ταύτης ὡς αὐτόθεν δήλης καὶ ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένης. Ἀλλὰ πολὺ ὀλιγώτερον σαφῆ συνείδησιν εἶχον οἱ Ἕλληνες περὶ τῆς φύσεως τῆς δυνάμεως τῆς συντηρούσης τὸν ἠθι-

κὸν κόσμον. Καθόλου εἰπεῖν εἰς ἡμᾶς εἶναι δυσχερέστερον, ἢ ὅσον νομίζει ὁ ἐπιπολαίως ἐξετάζων, νὰ ἀναπαραστήσωμεν σαφῶς ἐν τῇ διανοίᾳ ἡμῶν τὰς ἰδέας, ἃς οἱ Ἕλληνες εἶχον περὶ τῶν ἰδίων θεῶν. Αἱ μορφαί, ἃς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ ἡ πλαστικὴ τέχνη ἔδωκαν εἰς τοὺς θεούς, εἶναι εἰς ἡμᾶς ἐκ νεότητος τοσοῦτον συνήθεις, ὥστε δυσκόλως δυνάμεθα νἀποφύγωμεν τὴν συγχέουσαν ἐπίδρασιν αὐτῶν· ἀλλ᾽ ὁ παραδεχόμενος αὐτὰς ἀβασανίστως ὡς θεοὺς τῆς τοῦ λαοῦ πίστεως, δὲν θὰ ἔκρινεν ἴσως ὀρθότερον τοῦ Βουδδιστοῦ ἢ Μωαμεθανοῦ, ὅστις ὡς μόνην πηγὴν τῶν περὶ θεοῦ καὶ Χριστοῦ χριστιανικῶν ἐννοιῶν ἤθελεν ἔχει τοῦ Γκαῖτε τὸν «Πρόλογον ἐν τῷ οὐρανῷ» ἢ τὰ δημιουργήματα τοῦ Μιχαὴλ Ἀγγέλου καὶ Ῥαφαήλ. Ὁ Ζεύς, πρὸς ὃν ὁ Ἀθηναῖος ἢ ὁ Σπαρτιάτης ἐν τοῖς δεινοῖς τοῦ βίου ἦρε τὰς χεῖρας, ἦτο κατ᾽ οὐσίαν διάφορος τοῦ ἐραστοῦ τῆς Ἰοῦς καὶ τῆς Σεμέλης· ὁ δὲ εἰσιὼν εἰς ἱερὸν τοῦ Ἡφαίστου ἢ τῆς Ἀφροδίτης ἐνόει τοὺς θεοὺς τούτους ἄλλως ἢ οἵους περιγράφει αὐτοὺς ἡ ὀγδόη ῥαψῳδία τῆς Ὀδυσσείας. Ἀλλὰ πολὺ μείζων τῆς διαφορᾶς τῶν θεῶν τῆς ποιητικῆς μυθολογίας ἀπὸ τῶν θεῶν, οὓς ἐν ταῖς προσευχαῖς ἐπεκαλοῦντο, εἶναι ἡ διαφορὰ μεταξὺ ἐκείνων καὶ τῶν φυλάκων τῶν ἠθικῶν νόμων ἐν ταῖς τύχαις τῆς ἀνθρωπότητος. Ἡ διαφορὰ αὕτη εἶναι ἤδη ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι καταφανής. Οἱ ὁμηρικοὶ θεοὶ οὐ μόνον ἔχουσιν ἕκαστος καθ᾽ ἑαυτὸν ἀδυναμίας τινὰς καὶ πάθη, ἀλλὰ καὶ ἐμπλέκονται ὑπὸ ἰδίων συμφερόντων ἀγόμενοι εἰς τὰς πράξεις τῶν διαμαχομένων ἀνθρώπων· ἀλλ᾽ ὅμως σύμπαντες ἐπαγρυπνοῦσιν ὡς σεμνοὶ τιμωροὶ καὶ δικασταὶ ἐπὶ τῶν πράξεων τῶν θνητῶν. Οὕτω διφυὴς ἐμφανίζεται ἡμῖν ἰδίως ὁ Ζεύς, οὗ ἡ κραταιὰ θέλησις συμπεριλαμβάνει πάντων τῶν θεῶν τὰς θελήσεις. Ὡς ἡ ῥωμαϊκὴ ἐκκλησία ποιεῖται διάκρισιν μεταξὺ τοῦ προσώπου τοῦ Πάπα ὡς ἀτόμου ὑποκειμένου εἰς ἁμαρτίαν καὶ πλάνην καὶ τῆς ἀπὸ καθέδρας (ex cathedra) διδασκούσης ὑπερτάτης κεφαλῆς τῆς ἐκκλησίας, οὕτω καὶ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ὁ Ζεὺς ἄλλος μὲν ἦτο, ὅτε διέθρυπτε τὸ θυγάτριον αὐτοῦ, τὴν Ἀθη-

νᾶν καὶ ὑπὸ τῆς πανούργου γυναικὸς αὐτοῦ ἐξηπατᾶτο ἐπὶ τῆς Ἴδης, ἄλλος δὲ ὅτε ἤσκει τὴν ὑπερτάτην δικαστικὴν ἀρχήν· πλὴν ὅτι ἡ ἀντίθεσις αὕτη δὲν λαμβάνει ἐνταῦθα τὴν λογικὴν διατύπωσιν δογματικοῦ συστήματος. Ἀλλ' ἂν ὁ Ζεύς, ὀρθῶν τὸν ἠθικὸν νόμον, ἐκτελεῖ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θέλησιν ἢ τὴν συμπάντων τῶν θεῶν, περὶ τούτου τὰ ὁμηρικὰ ἔπη οὐδεμίαν σταθερὰν γνώμην ἐκφράζουσι, τοὐναντίον ἐπικρατεῖ ἐν τούτῳ περίεργος περὶ τὴν φράσιν ἀβεβαιότης. Ὅπως περὶ τῶν διπλωματικῶν καὶ στρατιωτικῶν ἐνεργειῶν ξένου μοναρχικοῦ κράτους λόγον ποιούμενοι ἄλλοτε μὲν ἀποδίδομεν αὐτὰς εἰς τὸν ἡγεμόνα τοῦ κράτους, ἄλλοτε δὲ εἰς τὸν λαόν, ἀδιαφοροῦντες ἂν αὗται προέρχονται ἐκ τῆς γνώμης ἐκείνου ἢ ἂν συμπράττει ἐν αὐταῖς τὸ πλῆθος· οὕτω καὶ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀναφέρουσι τὴν ἀνταμοιβὴν καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων ἄλλοτε μὲν εἰς τὸν Δία, ἄλλοτε δὲ εἰς τοὺς θεοὺς ἄνευ διακρίσεως. Ἐν τῇ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (479) ὀνειδίζων ὁ Ὀδυσσεὺς τὸν Κύκλωπα λέγει, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐτιμώρησεν αὐτὸν καὶ οἱ ἄλλοι θεοί, διότι ἐκακούργησεν εἰς τοὺς ἑαυτοῦ ξένους· ἐν δὲ τῇ πρώτῃ (378. πρβλ. 2, 143) ὁ Τηλέμαχος λέγει, ὅτι θὰ ἐπικαλεσθῇ τοὺς θεούς, μήπως ὁ Ζεὺς δῷ νὰ τιμωρηθῶσιν οἱ μνηστῆρες, θεωρεῖ λοιπὸν τὴν ἐνέργειαν ἐκείνων καὶ τοῦ Διὸς ἀμέσως ὡς ἓν καὶ τὸ αὐτό· δι' ὁμοίας φράσεως ἐν τῇ δεκάτῃ ἑβδόμῃ ῥαψῳδίᾳ (50) προτρέπει τὴν ἑαυτοῦ μητέρα εἰς προσευχὴν περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως. Ἐν τῇ δεκάτῃ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (262) καταλέγει ὁ Ἀγαμέμνων τὰ ἄλγη, ὅσα οἱ θεοὶ δίδουσιν εἰς τοὺς ἐπιορκοῦντας· ἐν δὲ τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ τῆς Ὀδυσσείας ὁ Λαέρτης, ἀκούσας περὶ τοῦ φόνου τῶν μνηστήρων, ἀναφωνεῖ ὅτι ὑπάρχουσιν ἄρα ἔτι θεοὶ ἐν Ὀλύμπῳ· ἐξ αὐτοῦ τούτου προέρχεται καὶ ἡ συχνάκις ἀπαντῶσα «θεῶν ὄπις» (τιμωρὸς ἐπαγρύπνησις) (Ἰλ. 16, 388. Ὀδ. 14, 82. 20, 215). Ἐν τῇ δωδεκάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (377) αὐτὸς ὁ θεὸς Ἥλιος Ὑπερίων ἐπικαλεῖται τὸν Δία ὁμοῦ καὶ τοὺς ἄλλους μάκαρας θεούς, ἵνα τιμωρήσωσι τοὺς ἑταίρους τοῦ Ὀδυσσέως, οἳ τὰς βοῦς

αὐτοῦ ἐξ ὕβρεως ἔκτειναν. Ἀλλ' οὐχ ἧττον συχνὴ εἶναι ἡ ἐπίκλησις μόνον τοῦ Διός. Μετὰ τὰς σπονδάς, ἃς ἐποιήσαντο Ἀχαιοὶ καὶ Τρῶες ἐν τῇ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος, ἐπικαλοῦνται τὸν Δία ὡς φύλακα τῶν ὅρκων (320)· ὁ δὲ Μενέλαος Διὶ ἐπευξάμενος ἔχει πεποίθησιν, ὅτι θὰ τιμωρήσῃ τὸν Πάριν τὸν καταπατήσαντα τὸ τῆς ξενίας δίκαιον (351)· ἀφοῦ δὲ οἱ Τρῶες κατεπάτησαν τὰ πιστὰ ὅρκια, ὁ Ἀγαμέμνων παρὰ τοῦ Διὸς ἀναμένει τὴν τιμωρίαν αὐτῶν (4, 160-168. πρβλ. 235). Ἐν τῇ δεκάτῃ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (213) ὁ Ὀδυσσεὺς νομίσας ὅτι ἠπατήθη ὑπὸ τῶν Φαιάκων εὔχεται νὰ τιμωρήσῃ αὐτοὺς ὁ « ἱκετήσιος Ζεύς, ὅς τε καὶ ἄλλους ἀνθρώπους ἐφορᾷ καὶ τίνεται, ὅς κεν ἁμάρτῃ »· ὅταν φαῦλοι δικασταὶ διαστρέφωσι τὸ δίκαιον, κατὰ τὰ ἐν τῇ δεκάτῃ ἕκτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (386), ἡ ὀργὴ τοῦ Διὸς ἐπιφέρει τὸν κατακλυσμὸν τὸν καταστρέφοντα τὴν χώραν αὐτῶν. Ὅταν δὲ τῶν ἄλλων θεῶν τις τιμωρῇ τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ἡ Ἀθηνᾶ τοὺς ἀπὸ Τροίας οἴκαδε ἐρχομένους Ἀχαιοὺς ἐν τῇ τρίτῃ (130-161) καὶ ὁ Ποσειδῶν τοὺς Φαίακας ἐν τῇ δεκάτῃ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας, διότι ἅπαντας τοὺς ξένους ναυτίλους ἔπεμπον προθύμως οἴκαδε, πράττουσι τοῦτο ἢ κατὰ παρακέλευσιν ἢ κατ' ἰδιαιτέραν ἐπιδοκιμασίαν τοῦ Διός· ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει ἐνδιαφέρεται εἰς τὸ πρᾶγμα αὐτὸς ὁ θεὸς ὁ προσβληθεὶς ὑπὸ τῆς καθ' ἑαυτὴν ἀμέμπτου ἴσως πράξεως τῶν Φαιάκων, ὃς καὶ ἐν τῇ Ἰλιάδι λαμβάνει ἅπαξ εὐκαιρίαν νὰ κατηγορήσῃ τοὺς Ἀχαιοὺς πρὸς τὸν Δία (7, 446-453). Καὶ ἡ Πηνελόπη δὲ ἀπὸ τοιαύτης ὁρμᾶται ὑποθέσεως, ὅταν ἐν τῇ εἰκοστῇ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (63) μετά τινος θρησκευτικῆς εὐλαβείας λέγῃ πρὸς τὴν τροφὸν Εὐρύκλειαν, ὅτι τῶν ἀθανάτων τις ἔκτεινε τοὺς μνηστῆρας [1]).

Οἱ ποιηταὶ τῆς περιόδου τῆς ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῶν Μηδικῶν ἀσμενίζουσι μᾶλλον νὰ καλῶσι τὸν Δία φύλακα τοῦ ἠθικοῦ κόσμου. Ἐν «Ἔργοις καὶ Ἡμέραις» τοῦ Ἡσιόδου μνημονεύεται συχνάκις (242. 245. 267. 273. 281) ὡς φύλαξ τοῦ δικαίου, παρ' οὗ ἡ Δίκη, ἡ μετ' αὐτοῦ στενώτατα συνδεδεμένη θεὰ τῆς δι-

καιοσύνης, αἰτεῖται προστασίαν, ὅταν τις βλάπτῃ καὶ καταχλευάζῃ αὐτὴν (256-262)· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ ἀξιοσημειώτῳ (225-239) λέγεται, ὅτι ὁ Ζεὺς φυλάττει τοὺς μὴ παρεκβαίνοντας τοῦ δικαίου ἀπὸ τῶν δεινῶν τοῦ πολέμου καὶ δωρεῖται τῇ χώρᾳ αὐτῶν πᾶσαν εὐφορίαν καὶ εὐτυχίαν, τοὐναντίον δὲ τοὺς ὑβρίζοντας καὶ κακὰ ποιοῦντας κολάζει· ἀλλ' ἐνιαχοῦ καὶ σύμπασι τοῖς θεοῖς ὅμοια ἀποδίδονται (309. 325. 741)[2]. Ὁ Σόλων (13,25) λέγει, ὅτι ἡ τίσις τοῦ Διὸς δὲν ἔρχεται μὲν πάντοτε ταχεῖα, ἀλλ' ὅμως πάντως ἐπέρχεται· ἀναπτύσσων δὲ περαιτέρω τὴν ἔννοιαν ταύτην μεταχειρίζεται ὡς ταὐτόσημον τὴν φράσιν « μοῖρα θεῶν », ἥτις ὑπομιμνήσκει τὸ παρ' Ὁμήρῳ παρατηρηθέν· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ (4,15) ἀπονέμει τῇ Δίκῃ τὰ ἔργα τοῦ Διός. Ὁ Θέογνις ὑπὸ λυπηρῶν συμβάντων, ὧν νομίζει ὅτι ἔλαβε πεῖραν, παρασυρόμενος ἐκφράζει ἅπαξ ἀμφιβολίαν, ἂν ἡ θεία δικαιοσύνη διέπει πάντοτε τὰς τύχας τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ τὴν περὶ τῆς ἐλλείψεως τῆς δικαιοσύνης μεμψιμοιρίαν αὐτοῦ ἀποτείνει μόνον πρὸς τὸν Δία, οὗ ἡ ἐνέργεια εἶναι εἰς αὐτὸν ἀκατάληπτος (373 κ. ἑ.). Ὁσάκις μνημονεύεται τὸ κράτος τῶν θεῶν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου ἄνευ ἀναφορᾶς εἰς ὡρισμένην ἠθικὴν ἐνέργειαν, ἡ φράσις εἶναι μᾶλλον ποικίλη καὶ ἀόριστος· οὕτω π. χ. ἐν τῷ γνωστῷ κατόπτρῳ τῶν γυναικῶν Σιμωνίδου τοῦ Ἀμοργίνου ὀνομάζονται ἄλλοτε μὲν ὁ θεός, ἄλλοτε δὲ οἱ Ὀλύμπιοι, ἄλλοτε δὲ ὁ Ζεὺς ὡς δημιουργοὶ τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ γυναικείου φύλου· ὁμοίως ὁ Θέογνις (381) καὶ ὁ Πίνδαρος ἐν τῷ ὀψιαιτάτῳ τῶν ἐπινικίων, τῷ ὀγδόῳ τῶν Πυθιονικῶν (76), ἀποδίδουσιν εἰς τὸν δαίμονα τὸ ἀγχίστροφον καὶ ἀβέβαιον τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων.

Ἐπειδὴ ἡ ποίησις πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτῆς ἔχει χρείαν μορφῶν στερεῶς διατετυπωμένων, διὰ τοῦτο οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις, τῶν ὁποίων τὴν πίστιν καὶ τὰ φρονήματα μόνον ἡ ποιητικὴ παράδοσις καθιστᾷ ἡμῖν γνωστά, ἀπαντῶμεν κατ' ἐξοχὴν τὴν ὅλως συγκεκριμένην φρασιολογίαν περὶ τῆς κυβερνώσης θεότητος. Ἀλλ' ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, ἥτις εἰς πλεῖστα πράγματα εἶναι ἀκριβέστερον γνωστὴ ἡμῖν, δυνάμεθα ἐναργῶς νὰ παρακο-

λουθήσωμεν, πῶς ἡ πρὸς τὸ μυστηριωδῶς ἄγνωστον ὁλκή, ἥτις σπανίως ἐγκαταλείπει τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἔλαβε μεγίστην ῥοπὴν ἐπὶ τῶν παραστάσεων περὶ τῆς ὑψηλοτέρας τοῦ κόσμου κυβερνήσεως. Ἐνταῦθα συνετέλεσε μὲν καὶ τοῦτο, ὅτι αἱ μορφαὶ τῶν θεῶν, ἃς ἡ ποίησις ἔπλασεν, δὲν ἦσαν ἱκαναὶ νὰ ἐπαναπαύσωσι τὴν τοῦ ἀνθρώπου διάνοιαν· ἀλλὰ τὸ κύριον ἐλατήριον βεβαίως ἦτο θρησκευτική τις ἀνάγκη, ἥτις πιθανῶς πολὺ πρότερον ἐγένετο αἰσθητή. Ὡς ἐκ τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου Εὐθύφρονος ἐξάγεται, ὁ τὸ ὄνομα τοῦτο φέρων ἐφάνη εἰς ἅπαντας γελοῖος, διότι τῷ ὄντι ἐπίστευεν εἰς τὰ ὑπὸ τῶν ποιητῶν λεγόμενα, ὅτι γίνονται πόλεμοι τῶν θεῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ ἔχθραι δειναὶ καὶ μάχαι καὶ ὅτι ὁ Κρόνος ἐδέθη ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ τὰ τοιαῦτα· τοῦτο εἶναι ἐναργὲς τεκμήριον, ὅτι ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους δὲν ἦτο ἀνάγκη νὰ εἶναί τις μεμολυσμένος ἐκ τῶν ἀναξαγορείων δογμάτων, ὅπως ἀμφιβάλλῃ περὶ τῶν γεννημάτων ἐκείνων τῆς ποιητικῆς φαντασίας. Οὕτω καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ὅστις ἐν τοιούτοις ζητήμασι κρίνει ἀπὸ τῆς λαϊκῆς καὶ οὐχὶ ἀπὸ τῆς φιλοσοφικῆς συνειδήσεως ὁρμώμενος, ἀποφαίνεται ἐν τῷ Εὐαγόρᾳ (9) κατὰ τρόπον ἀξιοσημείωτον περὶ τῆς ἐλευθερίας τῶν ποιητῶν εἰς τὴν χρῆσιν παντοίων μέσων πρὸς διακόσμησιν τοῦ περὶ θεῶν λόγου. Ἐν δὲ τῷ Νικοκλεῖ (26) λέγει ὁ αὐτὸς συγγραφεύς, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐμόρφωσαν τὴν ἰδέαν τοῦ Διὸς ὡς ὑπάτου καὶ βασιλέως τῆς τῶν θεῶν πολιτείας, διότι μόνον ὑπὸ τὸν τύπον τῆς μοναρχίας ἠδύναντο νὰ νοήσωσι βίον μονίμως διακεκοσμημένον καὶ διατεταγμένον· ἡ δὲ φράσις τοῦ λόγου εἶναι τοιαύτη, ὥστε διαγιγνώσκεται σαφῶς ἡ καθολικότης τῆς περὶ τούτου τοῦ πράγματος ἐπικρατούσης σκέψεως. Ὡς δὲ ἡ σκέψις ἀπεδοκίμαζε τοὺς περὶ θεῶν μύθους, οὕτω τὸ αἴσθημα τῆς εὐσεβείας ἐθεώρει τὰ ὀνόματα τῶν θεῶν μόνον ὡς κατὰ προσέγγισιν δηλοῦντα τὸ ὀνομαζόμενον καὶ ὥς τινα ἀπόπειραν μόνον τοῦ ποιῆσαι διὰ τῶν ὀνομάτων καταληπτὴν τῇ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ τὴν κατὰ βάθος ἀκατάληπτον θεότητα. Διὰ τοῦτο παρ' Ἀθηναίοις ἦν νόμος — καὶ ἴσως οὐχὶ παρ' αὐτοῖς μόνον — ἐν

ταῖς πρὸς θεοὺς εὐχαῖς νὰ ἐπισυνάπτωσι τὴν προσθήκην «ὅστις τε καὶ ὁπόθεν χαίρεις ὀνομαζόμενος». Ὁ Πλάτων ἐπιμαρτυρεῖ τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐν Κρατύλῳ (400 e), ἐν δὲ τῷ Φιλήβῳ (12 c) ποιεῖ τὸν Σωκράτη ἀκολουθοῦντα τῷ νόμῳ ἐν εὐχῇ πρὸς τὴν Ἀφροδίτην. Ἕτερον παράδειγμα παρέχει ὁ Αἰσχύλος ἐν Ἀγαμέμνονι (160), ὅπου ὁ χορὸς λέγει· «Ζεῦ, ὅστις ποτ᾽ ἐστίν, εἰ τόδ᾽ αὐτῷ φίλον κεκλημένῳ, τοῦτό νιν προσεννέπω»[3]). Ἐκ τούτων λαμβάνει τὴν προσήκουσαν ἑρμηνείαν καὶ ἡ πολυθρύλητος φράσις τοῦ Ἡροδότου (2, 53), καθ᾽ ἣν ὁ Ὅμηρος καὶ Ἡσίοδος «εἰσὶν οἱ ποιήσαντες θεογονίην Ἕλλησι καὶ τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντες καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντες καὶ εἴδεα αὐτῶν σημήναντες». Βεβαίως ὁ Ἡρόδοτος διισχυρίζεται πολὺ ἀπονέμων μόνον εἰς ἐκείνους τοὺς ποιητὰς ὅ,τι κατὰ μέγα μέρος ἦν προϊὸν μακροχρονίου ἐθνικῆς ἀναπτύξεως· ἀλλ᾽ ὁ ἱστορικὸς ἤχθη εἰς τοῦτο ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ἡ τοῦ λαοῦ πίστις οὔτε τὰ ἔργα οὔτε τὰς ἰδιότητας, οὔτε τὰς ἐπωνυμίας τῶν θεῶν διέκρινε τοσοῦτον σαφῶς, ὅσον ἡ ποίησις, καὶ οὐδεμίαν προσοχὴν ἀπένειμεν εἰς τὰ ὑπὸ τῆς ποιήσεως λεγόμενα περὶ τῶν ἀμοιβαίων οἰκογενειακῶν σχέσεων τῶν θεῶν.

Ἐπειδὴ παρ᾽ Ὁμήρῳ ἤδη ἡ ἰδέα τῆς κυβερνώσης τὰ ἀνθρώπινα δυνάμεως εἶναί πως ἀόριστος, διὰ τοῦτο κατὰ τὰ εἰρημένα οὐδόλως εἶναι θαυμαστὸν ἂν οἱ Ἀθηναῖοι ἢ δὲν ἔχουσι σταθερὰν παράστασιν αὐτῆς ἢ ἀποφεύγουσι νὰ ἐκφράζωσι τοιαύτην. Τοῦτο δεικνύει μάλιστα ἡ παντελὴς περὶ τοὺς ὅρους ἀστάθεια τῶν πεζογράφων αὐτῶν· διότι οἱ ποιηταί, οἵτινες κινοῦνται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν ἀρχαίων μύθων, ἀντέχονται, ὡς εὐνόητον, καθόλου τῆς ὁμηρικῆς συνηθείας καὶ λόγον ποιοῦνται περὶ τοῦ Διὸς ἢ τῶν θεῶν. Οἱ δὲ πεζογράφοι τοὐναντίον ὀνομάζουσι μὲν καὶ αὐτοὶ οὐχὶ σπανίως ἁπλῶς τοὺς θεούς, ἀλλὰ συχνάκις ἀντικαθιστᾷ παρ᾽ αὐτοῖς τὸ ὄνομα ἡ ἀπρόσωπος ἔννοια «τὸ θεῖον»· ἔτι δὲ μᾶλλον ἀόριστος εἶναι ἡ φράσις «τὸ δαιμόνιον», διότι ἐμπεριέχει τὴν ἔννοιαν τοῦ μυστηριώδους καὶ ἀνερμηνεύτου· ἔσθ᾽ ὅτε δὲ καὶ «θεῶν τις» θεω-

ρεῖται ὡς αἴτιος ἐνεργείας τινὸς ὁρατῆς μέν, ἀλλ' ἧς τὴν ἀρχὴν δὲν δύναταί τις νὰ ἐξερευνήσῃ· ἢ ἀντὶ τῆς φράσεως ταύτης ὀνομάζεται γενικώτατα «ὁ θεός»· καὶ μάλιστα ἀπαντῶσι τοιαῦται φράσεις οὐ μόνον, ὅταν γίνηται λόγος περὶ τῆς ἀμειβούσης ἢ τιμωρούσης ἐνεργείας τῆς θεότητος (π. χ. Λυκ. 93. 96. Ξεν. Οἰκ. 8, 16), ἀλλὰ καὶ ὅταν πρόκηται περὶ ἄλλων ἐνεργειῶν ἐπὶ τοῦ ἀνθρωπίνου βίου. Παρετηρήθη ὅτι ὁ εὐσεβέστατος Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς αὐτοῦ μεταχειρίζεται τὰ ὀνόματα ἑκάστου τῶν θεῶν μόνον, ὅταν γίνηται λόγος περὶ τῆς εἰς αὐτοὺς καθιερωμένης λατρείας· τοὐναντίον δὲ πανταχοῦ, ὅπου ποιεῖται λόγον περὶ τῆς θείας προνοίας, μεταχειρίζεται μίαν τῶν ἀνωτέρω φράσεων· τὸ γεγονὸς τοῦτο βεβαίως εἶναι χαρακτηριστικόν [4]). Ὅτι δὲ αἱ διάφοροι αὗται ὀνομασίαι δὲν ἀφωρίζοντο διὰ λογικῶν γνωρισμάτων ἀπ' ἀλλήλων, ἐξάγεται ἤδη ἐκ τῆς ἐν τῇ Ῥητορικῇ τοῦ Ἀριστοτέλους (1398a 15) παρατηρήσεως, ὅτι οἱ ῥήτορες ἐνίοτε μόνον πρὸς σκοποὺς ῥητορικοὺς ὑπεμίμνησκον, «ὅτι τὸ δαιμόνιον οὐδέν ἐστιν, ἀλλ' ἢ θεὸς ἢ θεοῦ ἔργον». Ἔτι καταφανέστερον γίνεται τοῦτο ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ Ἰσοκράτης περὶ τὸ τέλος τῆς πρὸς Φίλιππον ἐπιστολῆς (149-151) ἐπιχειρεῖ νὰ συστήσῃ τὰς συμβουλὰς αὐτοῦ ὡς ἐξ ὑψηλοτέρας πηγῆς προερχομένας. Τὸ δαιμόνιον, λέγει, ὑπέβαλεν αὐτῷ ταύτας· καθόλου δὲ οἱ θεοὶ διοικοῦσι τὰ τῶν ἀνθρώπων οὕτως, ὥστε «οὔτε τῶν ἀγαθῶν οὔτε τῶν κακῶν τῶν συμβαινόντων αὐτοῖς γίγνονται αὐτόχειρες, ἀλλ' ἑκάστοις τοιαύτην ἔννοιαν ἐμποιοῦσιν, ὥστε δι' ἀλλήλων ἡμῖν ἑκάτερα παραγίγνεσθαι τούτων»· καὶ αὐτὰ δὲ τὰ πρότερον τῷ βασιλεῖ πεπραγμένα δὲν θὰ ἦσαν κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Ἰσοκράτους «τηλικαῦτα τὸ μέγεθος, εἰ μή τις θεῶν αὐτὰ συγκατώρθωσεν». Ἐπισυνάπτων δὲ εἰς ταῦτα τὴν ἰδέαν, ὅτι «αἰσχρόν ἐστι καλῶς τῆς τύχης ἡγουμένης ἀπολειφθῆναι» (152), συνδέει μετὰ τῶν ἤδη εἰρημένων τὴν ἔννοιαν τῆς τύχης ἔχουσαν ἐντελῶς τὴν αὐτὴν σημασίαν· ἡ ἔννοια αὕτη τοῦ ὑπεράνω τοῦ ἀνθρώπου ἑστῶτος κυβερνήτου τῶν ἀνθρωπίνων εἶναι εἰς τοὺς ῥήτορας μάλιστα προσφιλής. Ἀλλὰ καὶ τὰ ὅρια

αὐτῆς ἥκιστα εἶναι σταθερά. Ἔκπαλαι ηὔχοντο πρὸς τὴν θεὰν Τύχην καὶ ἀνήγειραν αὐτῇ πολλαχοῦ ναούς· ἦτο αὕτη ἡ θεὰ τῆς ἐπιτυχίας, τῆς ἀγαθῆς ἐκβάσεως, τρόπον τινὰ ἡ ἀντιπρόσωπος τῆς ἄνωθεν εὐλογίας, ἥτις ἀνάγκη νὰ συμπαρακολουθῇ ταῖς πράξεσι τῶν ἀνθρώπων. Ταύτην ἐξύμνησεν ὁ Πίνδαρος ἐν τῷ δωδεκάτῳ τῶν Ὀλυμπιονικῶν καὶ ἐν ᾠδῇ μὴ περισωθείσῃ (ἀπ. 13-16) καὶ πρὸς ταύτην ἀποβλέποντες ἐν πάσῃ ἐπιχειρήσει καὶ ἐν παντὶ ἐκτελουμένῳ πράγματι ἔλεγον «ἀγαθῇ τύχῃ». Ἀλλ' ὅμως προϊόντος τοῦ χρόνου κατέστη εὔχρηστος ἐπὶ τῆς ἐννοίας ταύτης ἡ λέξις εὐτυχία, ἧς ἡ σημασία φαίνεται σαφεστάτη ἐν τῇ φράσει τοῦ Δημοσθένους (5, 11), ὅτι ἡ εὐτυχία συμπάσης τῆς ἐν ἀνθρώποις οὔσης δεινότητος καὶ σοφίας εἶναι ἰσχυροτέρα, ἐνῷ ἡ λέξις τύχη ἔλαβε σημασίαν πολὺ γενικωτέραν. Διότι τύχη δύναται μὲν νὰ σημαίνῃ τὴν τυφλὴν σύμπτωσιν, ὡς καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ πρὸς Καλλίμαχον λόγῳ (10) λέγει ὅτι αἱ δίκαι «τύχῃ μᾶλλον ἢ τῷ δικαίῳ κρίνονται», ἀλλὰ πολὺ συχνότερον ἐμπεριέχει τὴν ἔννοιαν βεβουλευμένης κυβερνήσεως τῶν ἀνθρωπίνων. Ἐν ταύτῃ τῇ σημασίᾳ ἡ τύχη ἐμφανίζεται πολλάκις ἀναποσπάστως συνδεδεμένη μετὰ τοῦ δαίμονος ἢ τοῦ δαιμονίου· αὕτη, ὡς ἀποφαίνεται ὅ τε Δημοσθένης (4, 45) καὶ ὁ Ἰσοκράτης (1, 3. 9, 59), συναγωνίζεται τοῖς ἀνθρώποις ἐν τῇ κατορθώσει τῶν σκοπῶν αὐτῶν· ἀλλ' ὁ Δημοσθένης συγχρόνως ὀνομάζει μετὰ τῆς τύχης καὶ «τὸ εὐμενὲς τῶν θεῶν»· ἀλλαχοῦ δὲ (4, 12) ὁ ῥήτωρ οὗτος ἐν ἀθυμίᾳ λέγει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι ἡ τύχη ἀεὶ βέλτιον ἢ αὐτοὶ ἑαυτῶν ἐπιμελοῦνται, ἀποδίδων ἐλευθέρως τὰ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἤδη λεχθέντα περὶ τῆς δυσβουλίας τῶν Ἀθηναίων (Νεφ. 587. Ἐκκλ. 474. Πρβλ. Σουΐδ. ἐν λ. Ἀθηναίων δυσβουλία)· τὸ αὐτὸ νόημα ἐκφράζει ὁ Δημοσθένης ἐν ἄλλῳ χωρίῳ (1, 10), ἀλλ' ἀντὶ τῆς τύχης ὀνομάζει τοὺς θεούς, ἐξ οὗ δῆλον καθίσταται, ὅτι δὲν ἐγίνετο ἐν τῇ συνειδήσει διάκρισις μεταξὺ τούτων καὶ ἐκείνης. Ὅθεν εἰς αὐτὴν ἀπονέμεται συχνάκις τὸ ἀπόλυτον κράτος ἐπὶ τῆς πολιτικῆς ἐκβάσεως καὶ ἡ εὐτυχὴς ἔκβασις ἐπικινδύνων ἐπιχειρή-

σεων· ἡ δὲ εὐμένεια αὐτῆς δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τεκμήριον τῆς ὀρθότητος τῶν ἐφαρμοσθέντων μέσων (Δημ. 20, 110). Μολονότι δὲ ἡ ὀνομασία (τύχη) διεγείρει τὴν παράστασιν δυνάμεώς τινος ἀπροσδιορίστου καὶ προφανῶς ἐν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ πρὸ πάντων ἐξελέχθη, ἐν τούτοις ἡ ἰσχυρὰ κλίσις τῶν Ἑλλήνων εἰς προσωποποίησιν ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τῆς οὕτω νοουμένης τύχης καὶ προσέδωκεν αὐτῇ ποιάν τινα ὁμοιότητα πρὸς ζῶσαν θεότητα· ὅθεν ὁ ἄνθρωπος δύναται καὶ πρὸς αὐτὴν νὰ ἔχῃ χάριν διὰ τὸ προσγενόμενον αὐτῷ ἀγαθὸν (Δημ. 1, 11, 43, 67) [5].

Ἐὰν δὲ ἐνιαχοῦ μνημονεύηται καὶ ἡ τύχη ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ (ἡ σύμπτωσις, συγκυρία, τυφλὴ τύχη) ὡς παράγων ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων, τοῦτο δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὰ εἰρημένα· διότι παρ' ἅπασι τοῖς λαοῖς ἀπαντῶσι τοιαῦται ὀλιγωρίαι περὶ τὴν φράσιν, οὕτως ὥστε ἀντὶ τῆς οὐσίας σημαίνεται τὸ ἐξωτερικὸν φαινόμενον, ἡ δὲ βαθυτέρα ὑπόστασις τῶν ὄντων δὲν ἑρμηνεύεται· καὶ σήμερον δὲ οὐδ' ὁ εὐσεβέστατος τῶν εἰς τὴν θείαν πρόνοιαν πιστευόντων ἀποφεύγει νὰ κάμῃ εὐκαιρίας διδομένης λόγον περὶ τύχης. Ἡ πρὸς δήλωσιν τῆς ἐννοίας ταύτης εὔχρηστος λέξις — τὸ αὐτόματον — σημαίνει κυρίως τὸ ἀφ' ἑαυτοῦ γιγνόμενον καὶ ἐκφράζει ἀντίθεσιν πολὺ μᾶλλον πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου ἐκ βουλῆς καὶ προαιρέσεως πραχθὲν ἢ πρὸς τὰς διατάξεις τῶν θεῶν ἢ τῆς πεπρωμένης μοίρας· οὕτω π. χ. ὁ Ξενοφῶν (Ἀπομν. 3, 12, 8. 4, 2, 4) μεταχειρίζεται τὴν αὐτὴν φράσιν ἐπί τε τῆς κτήσεως κάλλους ἄνευ τῆς τοῦ σώματος ἐπιμελείας («οὐκ ἐθέλει αὐτόματον γίγνεσθαι») καὶ ἐπὶ τῶν αἰφνιδίως ἐπερχομένων ἡμῖν νοημάτων («ἃ ἂν ἀπὸ ταὐτομάτου ἐπίῃ»). Διὰ τοῦτο κατὰ τὴν χρῆσιν τῶν ἀττικῶν συγγραφέων τοῦτο τὸ ἄνευ τῆς συμπράξεως τοῦ ἀνθρώπου, τὸ αὐτομάτως γιγνόμενον, συμπίπτει κατ' οὐσίαν πρὸς τὸ ὑπὸ τῆς δυνάμεως τοῦ πεπρωμένου διατεταγμένον· φαίνεται δὲ τοῦτο ἐναργέστατα ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ πρώτου Ὀλυνθιακοῦ τοῦ Δημοσθένους, ὅπου ἡ ἔννοια αὕτη πολλάκις ἀπαντᾷ. Τὴν περιπλοκὴν τῶν Ὀλυνθίων εἰς πόλεμον πρὸς τὸν Φίλιππον θεωρεῖ ὁ Δημ. ὡς

καιρόν τινα εὐνοϊκώτατον τοῖς Ἀθηναίοις, ὅστις αὐτόματος ἐδόθη τῇ πόλει· ἐν ταὐτῷ δὲ ἀναγνωρίζει τοὺς θεοὺς ὡς αἰτίους τούτου, οἷς ὀφείλουσι μεγάλην χάριν (1, 7-10). Ὅμοια φρονεῖ ὁ Αἰσχίνης δὶς (1, 127. 2, 145) ἀποφαινόμενος περὶ τῆς φήμης, ἧς τὴν ἀξίαν πλεῖστον ἐξαίρει καὶ διὰ τοῦτο θεωρεῖ αὐτὴν ὡς ἔχουσαν πάντως συνάφειάν τινα πρὸς τοὺς θεούς, ὅτι πλανᾶται ἀπὸ ταὐτομάτου κατὰ τὴν πόλιν, γεννᾶται δηλονότι ἄνευ πάσης ἐσκεμμένης ἐπιδράσεως ἀνθρωπίνης βουλῆς καὶ προαιρέσεως· ὁ δὲ Ξενοφῶν λέγει ἐν τῷ Ἱέρωνι (3, 5), ὅτι «αὐτόματα τἀγαθὰ τῷ φιλουμένῳ γίγνεται καὶ παρὰ θεῶν καὶ παρὰ ἀνθρώπων», δηλ. ἄνευ τῆς συνεργίας αὐτοῦ. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον διανοεῖται ὅ τε Πλάτων (ἐν ἀπολ. 38 c) καὶ ὁ Δημοσθένης (18, 205) ὀνομάζοντες τὸν φυσικόν, μὴ διὰ χειρὸς ἀνθρώπου ἐπιφερόμενον, θάνατον αὐτόματον. Ἐναργέστατα ἐμφαίνεται ἡ σημασία τοῦ αὐτομάτου τῶν Ἑλλήνων ἐν οἷς ὁ Τιμολέων ἔπραξε μετὰ τὰ λαμπρὰ αὐτοῦ κατορθώματα ἐν Συρακούσαις. Ἀγόμενος ὑπὸ τῆς ἰδιαζούσης τῷ ἔθνει αὐτοῦ ῥοπῆς εἰς τὸ πάντα προσωποποιεῖν μετέβαλε τὸ αὐτόματον εἰς θεὰν Αὐτοματίαν καὶ ἱδρύσατο ταύτῃ ἱερὸν ἐν τῇ ἑαυτοῦ οἰκίᾳ (Πλούτ. Τιμολ. 36. Ἠθ. 542 e), βουλόμενος μόνον νὰ ἀποδείξῃ τὰ ὑπ' αὐτοῦ κατορθωθέντα οὐχὶ ὡς ὀφειλόμενα εἰς τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἀξίαν, οὐχὶ δὲ καὶ νὰ ἀποτρέψῃ τὰς διανοίας ἀπὸ τῶν θεῶν ὡς δοτήρων παντὸς ἀγαθοῦ. Πόσον ὀλίγον ἡ λέξις ἐκφράζει τοῦτο τὸ δεύτερον, δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς ἀπόδειξις στίχος τις τοῦ Κρατίνου (ἀπ. 165), καθ' ὃν ὁ θεὸς παρέχει τὰ ἀγαθὰ αὐτόματα.

Ἀλλ' ἡ ἔννοια τῆς τύχης εἶχε διττήν τινα ὄψιν, ἥτις ἐπέφερεν ἕτερα ἐπακολουθήματα. Ψυχαὶ εὐσεβεῖς, φροντίζουσαι νὰ ἀποφεύγωσι πᾶσαν δόκησιν ἀθείας, συνήθιζον διά τινος προσθήκης, — οἷον θεία τύχη, τύχη ἐκ τοῦ θείου, ἢ τύχη δαιμονία — νὰ ἐπισημαίνωσιν αὐτὴν ὡς θεόπεμπτον· τοῦτο πράττει πολλαχοῦ ὁ Ἡρόδοτος, οἱ Μήλιοι ἐν τῷ πρὸς Ἀθηναίους διαλόγῳ παρὰ Θουκυδίδῃ (5, 104. 112), βραδύτερον δὲ ὁ Πλούταρχος

(Δημ. 19). Ἀλλ' ὅμως, ἐπειδὴ ἦτο ἐπίσης εὔκολον νὰ ἀποχωρίσῃ τις αὐτὴν ἀπὸ τῆς ἰδέας τῆς θείας προνοίας, διὰ τοῦτο ἀφ' ἑτέρου ἦτο εὔκολον εἰς τὴν σκέψιν νὰ ὑψώσῃ αὐτὴν τρόπον τινὰ εἰς τὴν θέσιν ἀντιπάλου θεᾶς, ᾗ ἀπενέμετο πᾶν ὅ,τι δὲν ἤθελον νὰ ἀνάγωσιν εἰς τοὺς θεούς, καὶ τὴν ὁποίαν παρήγοντο νὰ λατρεύωσιν ἀντὶ τῶν θεῶν· τὰ ἀρχαιότατα ἴχνη τῆς τοιαύτης διαθέσεως εὑρίσκομεν ἐν δυσὶ χωρίοις τοῦ Εὐριπίδου, ἐν οἷς τὰ δρῶντα πρόσωπα καταλαμβάνονται ὑπὸ τῆς ἀμφιβολίας, μήπως ἡ τύχη εἶναι κρείττων τῶν θεῶν ἢ μάλιστα μόνη πάντα τὰ τῶν ἀνθρώπων ἐπισκοπεῖ καὶ διοικεῖ (Εὐρ. Κύκλ. 606. Ἑκ. 491). Ἡ διάθεσις αὕτη γίγνεται βραδύτερον πολλῷ συχνοτέρα. Οὕτως ἀναπτύσσεται αὕτη ἔν τινι μύθῳ τοῦ Βαβρίου (163), ἐν ᾧ ἡ Τύχη μέμφεται τὸν γεωργόν, ὅστις διὰ τὸν χρυσόν, ὃν εὗρεν ἐν τῷ ἀγρῷ αὐτοῦ σκάπτων, δὲν γνωρίζει χάριν αὐτῇ, ἀλλ' ἔστεφε τὴν Γῆν στεφάνοις πᾶσαν ἡμέραν, ἐνῷ, ἐὰν καταδαπανήσας μὴ δεόντως ἀποβάλῃ τὸν θησαυρόν, θὰ μέμφηται οὐχὶ τὴν Γῆν ἀλλὰ τὴν Τύχην. Ἀλλὰ τοῦτο ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν χρόνων τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου συντελεσθεῖσαν καὶ πολὺ διαδοθεῖσαν μεταβολὴν τῆς περὶ τοῦ βίου θεωρίας. Πρὶν ἀπολέσωσι τὴν ἐλευθερίαν οἱ Ἕλληνες, ἐλάλουν ἐνίοτε περὶ τύχης, μετὰ δὲ τὴν ἀπώλειαν αὐτῆς ἐπίστευον εἰς τὴν τύχην· ὅ,τι πρότερον ἦτο μόνον ὀλιγωρία τις περὶ τὴν ἀκρίβειαν τῆς φράσεως, ἑρμηνευούσης ἀντὶ τοῦ πράγματος τὴν ἐξωτερικὴν αὐτοῦ ὄψιν, διεμορφώθη ὕστερον εἰς σοβαρὰν θεωρίαν περὶ τῶν πραγμάτων. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἐκ τῶν γνωστῶν ἡμῖν συγγραφέων ὁ Ἀριστοτέλης πρῶτος ἔδωκε μείζονα προσοχὴν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς τύχης. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐρευνᾷ διὰ μακρῶν ἐν πολλοῖς κεφαλαίοις τῆς Φυσικῆς ἀκροάσεως (4-6) τὴν σχέσιν τῶν ἐννοιῶν τύχη καὶ αὐτόματον πρὸς ἀλλήλας καὶ καταπολεμεῖ ἐνταῦθα ὥσπερ καὶ ἐν τοῖς Μετὰ τὰ φυσικὰ (1, 3) τὴν γνώμην τῶν ἀρχαίων ἀτομικῶν, οἵτινες ἐδίδασκον, ὅτι ὁ κόσμος συνέστη ἐκ τῶν ἀτόμων ἀπὸ ταὐτομάτου, ἐνῷ ἐν τῷ συντετελεσμένῳ ἤδη κόσμῳ ἔλεγον, ὅτι οὐδὲν οὔτε εἶναι οὔτε γίγνεται ἀπὸ τύχης· ἀλλ' ὅτι

ὑπῆρχον καὶ φιλόσοφοι, οἵτινες κατὰ τὴν κοινὴν τοῦ λαοῦ γνώμην συνέδεον στενῶς τὴν ἔννοιαν τῆς τύχης μετὰ τοῦ θείου, δηλοῖ ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τῶν ἀξιοσημειώτων λέξεων (196 b 5)· «εἰσὶ δέ τινες, οἷς δοκεῖ εἶναι αἰτία μὲν ἡ τύχη, ἄδηλος δὲ ἀνθρωπίνῃ διανοίᾳ ὡς θεῖόν τι οὖσα καὶ δαιμονιώτερον». Αὐτὸς δὲ οὗτος θεωρεῖ ὡς σπουδαιότατον τὸ ζήτημα τῆς μεταξὺ τύχης καὶ αὐτομάτου διαφορᾶς καὶ λύει αὐτὸ ὧδε· ὅτι δηλ. τὸ μὲν αὐτόματον εἶναι γενικωτέρα ἔννοια περιλαμβάνουσα πᾶν τὸ γιγνόμενον ἄνευ λογισμοῦ, βουλῆς καὶ προαιρέσεως, ὥστε δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ π. χ. καὶ ἐπὶ τῶν συμβαινόντων τοῖς ἀψύχοις καὶ τοῖς ζῴοις· ἡ δὲ τύχη ἀναφέρεται εἰς τὴν τῶν ἀνθρώπων εὐτυχίαν, εὐπραγίαν ἢ δυσπραγίαν· ἡ διάκρισις αὕτη ἔσχεν εὐρεῖαν διάδοσιν, ὡς δῆλον ἐκ τούτου ὅτι ἐπαναλαμβάνεται ἀπαράλλακτα ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου Περὶ Εἱμαρμένης (571 e - 572 e). Ἐκ πάντων τῶν ἄλλων χωρίων τοῦ Σταγειρίτου, ἐν οἷς γίγνεται λόγος περὶ τῶν εἰρημένων ἐννοιῶν, τὸ σπουδαιότατον εἶναι τὸ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ ἑβδόμου βιβλίου τῶν Πολιτικῶν (1323 b 27), ἐν ᾧ διακρίνεται ἡ ἐκ τῆς ποιότητος τῆς ψυχῆς πηγάζουσα εὐδαιμονία ἀπὸ τῶν ἐξωτερικῶν ἀγαθῶν· τὸ χωρίον ἔχει οὕτω· «τῶν μὲν γὰρ ἐκτὸς ἀγαθῶν τῆς ψυχῆς [6]) αἴτιον ταὐτόματον καὶ ἡ τύχη, δίκαιος δὲ οὐδεὶς οὐδὲ σώφρων ἀπὸ τύχης οὐδὲ διὰ τύχην ἐστίν». Ὅτι δὲ παρὰ πάντων τὸ αὐτόματον καὶ ἡ τύχη, καὶ μάλιστα αὕτη, ἐθεωροῦντο ὡς τὸν βίον διέπουσαι δυνάμεις, δεικνύουσι σαφέστατα οἱ ποιηταὶ τῆς νέας κωμῳδίας, πρὸ πάντων δὲ ὁ Μένανδρος, οἵτινες συνεχῶς παραπέμπουσιν εἰς αὐτήν, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ λεξιλογίου τοῦ Ἰακωβίου [7]). Πολλάκις λέγεται, ὅτι πάντες ὑπόκεινται εἰς τὴν τύχην, ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν ἀντιτίθεται τὸ ὑπ' αὐτῆς διδόμενον πρὸς τὸ ἀπὸ τοῦ χαρακτῆρος καὶ τοῦ φρονήματος πηγάζον· καὶ ἄλλοτε μὲν κατηγορεῖται ἡ τυφλότης, ἄλλοτε δὲ ἡ ἀδικία αὐτῆς, ἐπ' εὐκαιρίᾳ δὲ προβάλλεται καὶ ἡ ἐρώτησις, μὴ τὸ αὐτόματον εἶναι θεότης, καὶ ὁμολογεῖται ὅτι ἐνίοτε εἶναι ὠφελιμώτατον καὶ μεριμνᾷ περὶ τῶν ἀνθρώπων πλέον ἢ αὐτοὶ οὗτοι. Καὶ θὰ ἦτο μὲν ἄτοπον

νὰ ἐξαγάγῃ τις ἀμέσως ἐντεῦθεν συμπεράσματα περὶ τῆς περὶ βίου γνώμης τῶν ποιητῶν· ἀλλ' ὅμως εἶναι φανερόν, ὅτι τοιαῦται γνῶμαι ἠκούοντο συχνότατα μεταξὺ τῶν συγχρόνων καὶ διὰ τοῦτο ἀπεδίδοντο εἰς τὰ ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἐμφανιζόμενα πρόσωπα ὥς τι φυσικὸν καὶ σύνηθες. Ὅμοια εὑρίσκομεν ἐν ἔργοις τῆς περιόδου τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἅτινα ἐκ τῶν ῥητορικῶν σχολῶν προελθόντα ἀπεδόθησαν εἰς ὀνόματα ἐνδόξων ῥητόρων τῆς ἀκμαζούσης ἀττικῆς περιόδου. Οὕτως ἐν τῷ δευτέρῳ τῶν ὑπὸ μεταγενεστέρου ῥήτορος συντεθέντων καὶ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους φερομένων προοιμίων —διότι τὰ ἀντίστοιχα χωρία τοῦ τριακοστοῦ ἕκτου καὶ τεσσαρακοστοῦ πρώτου ἀκολουθοῦσιν αὐτοῖς τοῖς νοήμασι τοῦ ῥήτορος καὶ διὰ τοῦτο πολὺ ὀλιγώτερον φαίνονται ὡς διερμηνεύοντα τὴν ἔννοιαν τοῦ πεπρωμένου — λέγεται· «πολλῶν τὸ τῆς τύχης αὐτόματον κρατεῖ»· ἐν τῷ ψευδῶς ἀποδιδομένῳ εἰς τὸν Λυσίαν λόγῳ Κατ' Ἀνδοκίδου (25) τίθεται μετ' ἰδιαζούσης ἀντιθέσεως ἡ ἐρώτησις· «καὶ τούτων πότερα τοὺς θεοὺς χρὴ ἢ τὸ αὐτόματον αἰτιᾶσθαι;», ὅπου ἡ γενομένη ἐπίδρασις ἐπὶ τῆς ζωῆς τοῦ κατηγορουμένου ἀποδίδεται μὲν εἰς τοὺς θεούς, ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου λαμβάνεται ὑπ' ὄψιν καὶ ἡ γνώμη ἡ θεωροῦσα τὸ αὐτόματον ὡς αὐτοτελῆ δύναμιν. Ὅτι ὁ αὐστηρῶς τῇ θεωρίᾳ ταύτῃ ἀκολουθῶν καταντᾷ εἰς ἀθεότητα, ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος· ἂν δὲ ὑπάρχῃ χρεία μάρτυρος περὶ τούτου, ἔχομεν τὸν Πλούταρχον, ὃς ἐν τῷ «περὶ δεισιδαιμονίας» συγγράμματι (167 f) προτιμᾷ τοῦ δεισιδαίμονος τὸν ἄθεον, διότι οὗτος, ὅταν δυσφορῇ καὶ βαρυπαθῇ, δὲν αἰτιᾶται τοὺς θεούς, ἀλλὰ «πάντας ἐπὶ τὴν τύχην καὶ τὸ αὐτόματον ἀπερείδεται τοὺς ὀδυρμούς». Ἀλλ' ἂν ἡ περὶ βίου θεωρία τῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ περιόδου πρὸ πάντων δι' ἐκείνας τὰς ἐν τῇ κωμῳδίᾳ συχνάκις ἐκφερομένας γνώμας ἐμποιεῖ ἡμῖν τὴν ἐντύπωσιν τῆς ἀμηχανίας καὶ ἀπογνώσεως, ὅμως δὲν πρέπει νὰ λησμονῶμεν, ὅτι αὕτη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ ἀντίστροφον τῆς φιλοσοφικῆς ἐκείνης θεωρίας, ἥτις πάσας τὰς τοῦ βίου περιπετείας θεωρεῖ ὡς σχετικῶς ἀδιαφόρους, ὡς τὸ μόνον δὲ σπουδαῖον ἀπο-

φαίνει τὸ φρόνημα καὶ τὰς πράξεις τῶν ἀνθρώπων· τὴν θεωρίαν ταύτην ἀνέπτυξε μὲν ἐν αὐστηρᾷ λογικῇ ἀκολουθίᾳ ἡ Στωϊκὴ σχολή, ἀλλ' ὑπὸ μορφὴν ἠπιωτέραν καὶ εἰς τοὺς Ἐπικουρείους δὲν ἦτο ξένη, τὰ δὲ σπέρματα αὐτῆς κεῖνται ἤδη παρ' Ἀριστοτέλει, ὡς δεικνύει κατ' ἐξοχὴν τὸ ἀνωτέρω παρατεθὲν ἐκ τῶν Πολιτικῶν χωρίον.

Ἐν γένει ὀφείλομεν νὰ ἐνθυμώμεθα πάντοτε, ὅτι ἡ συνείδησις τῆς ἀντιθέσεως τῆς τύχης πρὸς τὴν θέλησιν τοῦ ἀνθρώπου ἦτο καθόλου πολλῷ ζωηροτέρα ἢ τῆς πρὸς τὴν θείαν πρόνοιαν, ἡ δὲ ἐπίκλησις ἐκείνη, οὔτε ἄρνησις οὔτε ὁμολογία ταύτης ἦτο [8]). Μόνον οὕτω γίνεται καταληπτὴ ἡ ἐξαίρετος θέσις, ἣν ἡ τύχη λαμβάνει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Πολυβίου. Κατ' αὐτὸν ἡ τύχη εἶναι ἡ ὑπερτάτη δύναμις ἡ τὰς τύχας τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν ἀτόμων διέπουσα καὶ τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς ἐλπίδας τῶν ἀνθρώπων διασταυροῦσα· ἀλλὰ φέρει παρ' αὐτῷ διπλοῦν πρόσωπον· διότι ἔν τισι μὲν χωρίοις μέμφεται αὐτὴν ὡς ταραχώδη καὶ ἀτέκμαρτον, καθόσον φείδεται μὲν τῶν κακῶν, ταπεινοῖ δὲ τοὺς ἀρίστους· ἐν ἄλλοις δὲ χωρίοις πολυαρίθμοις τοὐναντίον μεταχειρίζεται αὐτὴν ὡς μετὰ συνειδήσεως καὶ σκοπίμως κυβερνῶσαν τὸν κόσμον, διότι οὐ μόνον βοηθεῖ τοὺς ἐναρέτους καὶ ἐπιβάλλει φοβερὰς ποινὰς τοῖς ἀνοσίοις, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν παρασκευάζει τὴν ὁδὸν εἰς τὴν κοσμοκρατορίαν τῶν Ῥωμαίων, ἄγει τὴν ἱστορικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἀνθρωπότητος πρὸς ὡρισμένον τέλος [9]). Ὅθεν ὅλως φυσικὸν εἶναι, ὅταν ἐκλαμβάνῃ τὴν τύχην κατὰ τὴν δευτέραν ἐκδοχήν, νὰ ἀντικαθιστᾷ αὐτὴν ἔσθ' ὅτε δι' ἄλλων φράσεων, π. χ. «οἱ θεοί», ἢ «τὸ δαιμόνιον», σποράδην δὲ δὲν ἀποφεύγει νὰ κάμνῃ λόγον περὶ τοῦ ὀφθαλμοῦ τῆς δίκης ἢ περὶ τῆς ὀργῆς τῶν θεῶν (20, 10, 3. 37, 9, 16)· κατὰ τοῦτο οἱ τεχνικοὶ ὅροι αὐτοῦ συμπίπτουσι πρὸς τοὺς τοῦ Ἰσοκράτους καὶ ἄλλων ῥητόρων, πλὴν ὅτι ὅ,τι παρὰ τούτοις εἶναι ἐξαίρεσις παρ' αὐτῷ εἶναι κανών. Ἐν πᾶσι τούτοις πιστὸς τοῦ Πολυβίου μαθητὴς ἐγένετο ὁ Διόδωρος, παρ' ᾧ ὡσαύτως ἡ τύχη ἄλλοτε μὲν εἶναι τυφλὴ δύναμις, ἄλλοτε δὲ κυβερνᾷ ὡς δικαία πρόνοια καὶ ἐν ταύτῃ τῇ σημασίᾳ ὀνομάζονται ἀντ' αὐτῆς ἐνίοτε οἱ

θεοί. Ἐπειδὴ δὲ τοῦτο κατ' ἐξοχὴν συμβαίνει ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν Διαδόχων, οὐδόλως ἀπίθανον, ὅτι ἀρχαιότεροι συγγραφεῖς ταύτης ἐκ τοῦ τέλους τῆς τετάρτης καὶ τῶν ἀρχῶν τῆς τρίτης ἑκατονταετηρίδος ἐχρησίμευσαν αὐτῷ ὡς παράδειγμα καὶ ἐν τούτῳ, ὡς ὑπῆρξαν καὶ οἱ μάρτυρες αὐτοῦ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα· ἀλλ' ὅμως μένει πάντοτε πολὺ πιθανώτερον, ὅτι θεωρία περὶ κόσμου τόσον ἀκριβῶς διατετυπωμένη ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου ἢ τοῦ Πολυβίου εἰσήχθη εἰς τὴν ἱστοριογραφίαν [10]). Αὐτὸς δὲ οὗτος συμπληροῖ ἀκριβέστερον ταύτην δεχόμενος, ὅτι ἡ ἰδιάζουσα τῇ τύχῃ σφαῖρα ἐνεργείας ἄρχεται ἐκεῖ ὅπου λήγει ἡ ἐπίδρασις τῆς τοῦ ἀνθρώπου πράξεως· διότι ἐν μακρᾷ τινι θεωρίᾳ παρεμβεβλημένῃ ἐν τῷ τριακοστῷ ἑβδόμῳ βιβλίῳ (κ. 9) δὲν ἐπιτρέπει νὰ αἰτιᾶταί τις τὴν τύχην ἢ τοὺς θεοὺς ἐκεῖ, ὅπου ἡ ἐπιτυχία ἢ ἀποτυχία ἐξήρτηται ἐκ τῆς τοῦ ἀνθρώπου ἐργασίας ἢ ῥαθυμίας. Εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη δὲν ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐν τῇ περιόδῳ τῆς παρακμῆς [11])· διότι ὁ Δημόκριτος (ἀπ. 14) ἤδη μετὰ σχετλιασμοῦ λέγει· «ἄνθρωποι τύχης εἴδωλον ἐπλάσαντο πρόφασιν ἰδίας ἀβουλίας· βαιὰ γὰρ φρονήσι τύχη μάχεται, τὰ δὲ πλεῖστα ψυχὴ εὐξύνετος ὀξυδερκέειν κατιθύνει»· ἀλλ' ὅμως ὁ τρόπος καθ' ὃν αὕτη καταλαμβάνει τὸ κέντρον τῆς περὶ βίου θεωρίας εἶναι χαρακτηριστικὸν τοῦ πῶς ᾐσθάνοντο κατὰ τὴν περίοδον ταύτην· ἐπαναλαμβάνεται δὲ καὶ ἐν δύο συγγραφαῖς τῆς ἐποχῆς τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, ἔν τινι μύθῳ τοῦ Βαβρίου (19) καὶ ἐν τῇ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πλουτάρχου πραγματείᾳ «Περὶ εἱμαρμένης». Ἐν μὲν τῷ μύθῳ ἐκείνῳ ἡ τύχη ἐπιστᾶσα ἐργάτῃ καθεύδοντι ὑπ' ἀγνοίας φρέατος ἐγγὺς λέγει αὐτῷ νὰ ἐγερθῇ, ἵνα μὴ πεσὼν εἰς αὐτὸ αἰτιᾶται παρ' ἀνθρώποις αὐτὴν καὶ δυσφημῇ· διότι, λέγει, «ἐμοὶ ἐγκαλοῦσι πάντα συλλήβδην, ὅσ' ἂν παρ' αὐτοῦ δυστυχῇ τις ἢ πταίῃ». Τοῦ δὲ Πλουταρχείου συγγράμματος σκοπὸς εἶναι ν' ἀποδειχθῇ, ὅτι ἡ δύναμις τῆς τύχης οὐδαμῶς εἶναι τοσοῦτον μεγάλη, ὅσον κοινῶς πιστεύεται· διότι τὰ πλεῖστα τῶν ἀνθρωπίνων κρέμανται ἀπὸ τῆς γνώμης καὶ τοῦ χαρακτῆρος αὐτῶν [12]).

Ἂς ἐπανέλθωμεν νῦν εἰς τοὺς δοκίμους χρόνους. Ἡ εὔκολος ἐναλλαγὴ τῆς ἑνότητος καὶ τῆς πληθύος ἐν τῇ ὀνομασίᾳ τῆς θεότητος ξενίζει πως ἡμᾶς, οἵτινες ἐκ παίδων εἴμεθα ἐξῳκειωμένοι πρὸς τὴν ἀντίθεσιν τοῦ μονοθεϊσμοῦ καὶ πολυθεϊσμοῦ. Τότε μόνον δυνάμεθα νὰ ἐννοήσωμεν ὀρθῶς τὸν ἐνταῦθα ἐκδηλούμενον τρόπον τοῦ αἰσθάνεσθαι, ὅταν ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι ἡ σπουδὴ τοῦ νὰ λάβωμεν πρὸς τὴν ὑψίστην αἰτίαν τοιαύτην διάθεσιν, οἵαν ἀπαιτεῖ τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα, ἀναγκαίως προϋποτίθησι τὴν ἐν μέρει ἐξανθρώπισιν αὐτῆς χάριν τῆς φαντασίας, ὅτι δὲ πᾶσα ἐν γένει ἀπόπειρα τοῦ ποιῆσαι αὐτὴν νοητὴν καὶ καταληπτὴν ἐξ ἀνάγκης μόνον κατὰ προσέγγισιν ἐπιτυγχάνει. Πόσον οἱ Ἕλληνες τῶν ἱστορικῶν χρόνων ᾐσθάνοντο τὸ τελευταῖον τοῦτο, δηλοῦται ἐκ τῆς ἐν ταῖς εὐχαῖς προσθήκης περὶ τῆς ἀρεστῆς τῷ θεῷ ὀνομασίας (ὅρ. ἀν. σελ. 67)· ἀλλ' ὁ ἰδιαίτερος τρόπος, καθ' ὃν ἐφαντάζοντο τὰ ἀντικείμενα τῆς λατρείας αὐτῶν, ἐπήγαζεν ἐκ τῆς ἰσχυρᾶς εἰς διηνεκῆ προσωποποίησιν ῥοπῆς, ἥτις ἦν ἐκ τῶν κυριωτάτων γνωρισμάτων τοῦ ἐθνικοῦ αὐτῶν χαρακτῆρος. Ἡ φαντασία τῶν Ἑλλήνων οὐ μόνον ἐπροσωποποίει ταχέως καὶ ἀσμένως πᾶν φυσικὸν φαινόμενον, πᾶσαν ἀστικὴν κοινωνίαν, πᾶσαν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ἐπέτεινε τὸ εἶδος τοῦτο τῆς δημιουργίας ἔτι μᾶλλον, ὅτε μία μόνη ἰδιότης ἢ ἐνέργειά τινος τῶν πεπλασμένων ἤδη ὑπ' αὐτῆς θεοτήτων παρεῖχεν ὡσαύτως ἀφορμὴν εἰς προσωποποίησιν· οὕτως ἡ μυθικὴ φαντασία ἀπονέμει εἰς τὴν Δίκην, ἤτοι δικαιοσύνην, ἥτις ἐστὶν ἰδιότης τοῦ Διός, αὐτοτελῆ παρ' αὐτῷ θέσιν καὶ ποιεῖ αὐτὴν συμπάρεδρον αὐτοῦ· ὁμοίως ἡ τολμηρὰ ποιητικὴ γλῶσσα τοῦ Πινδάρου (Πυθ. 3, 28) παρακαθίζει τῷ Ἀπόλλωνι τὸν πάντα εἰδότα νοῦν τοῦ θεοῦ ὡς εὐθύτατον αὐτοῦ κοινωνόν. Συναφὲς τούτοις εἶναι, ὅτι δὲν εἶναι σπάνιαι αἱ περιπτώσεις, ἐν αἷς μόνον ἀπὸ τῆς στιγμιαίας διαθέσεως ἐξήρτηται, ἄν τις ἀποτέλεσμά τι ἀναφέρει εἰς τὴν ἐπίδρασιν πολλῶν ὁμογενῶν ὄντων ἢ ἑνὸς μόνου· ἄνευ διακρίσεως ὁ ἐμπνεύσεως χρῄζων ποιητὴς ἐπικαλεῖται ἄλλοτε μὲν τὴν Μοῦσαν, ἄλλοτε δὲ τὰς Μούσας, ἄνευ

διακρίσεως ἀνατίθεται ἡ τιμωρία τοῦ ἀνοσιουργήσαντος ἄλλοτε μὲν εἰς τὴν Ἐρινύν, ἄλλοτε δὲ εἰς τὰς Ἐρινῦς [13]). Οὕτως ὁ γεννηθεὶς ὡς Ἕλλην καὶ ὁ αἰσθανόμενος ὡς Ἕλλην δὲν προσεῖχεν εἰς τὴν ἰδέαν τῆς ἀκριβοῦς ἀντιθέσεως μεταξὺ ἑνότητος καὶ πλήθύος ἐπὶ πνευματικῶν ὄντων, καὶ εὐκόλως ἐχώρει ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ ἑνότης τῆς ἐνεργείας ἄνευ ἑνότητος τοῦ προσώπου· διὰ τοῦτο ἠδύνατο νὰ πιστεύῃ μὲν εἰς ἑνιαίαν τοῦ κόσμου κυβέρνησιν, νὰ λατρεύῃ δὲ ὡς ἀσκοῦντας αὐτὴν πολλοὺς θεούς, ἐν δὲ τῇ ἐκφράσει νὰ ἄγηται ἐναλλὰξ ὑπὸ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου εἴδους τῆς ἀντιλήψεως.

Ἀλλ᾽ ὅμως παρὰ τὸ ἄστατον τῶν περὶ τῆς κυβερνώσης τὸν κόσμον δυνάμεως παραστάσεων αἱ περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ἦσαν ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις ἐν συνόλῳ σταθεραὶ καὶ βέβαιοι· ἔστι δὲ αὕτη τὸ φυλάττειν τὸ δίκαιον καὶ τὴν δικαιοσύνην ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀνθρώπων. Ὅτι τὸ ἀγαθὸν ἐκ προνοίας τῶν θεῶν εὑρίσκει ἐπὶ τέλους τὴν προσήκουσαν ἀμοιβήν, μάλιστα πάντων γίγνεται φανερὸν ἐκ τοῦ μύθου τῆς Ὀδυσσείας· ἐν τῷ ποιήματι τούτῳ ἡ ποιητικὴ δικαιοσύνη ἐκφαίνεται εἰς βαθμὸν ὑπερβαίνοντα τὸ ὑπὸ τῆς νεωτέρας αἰσθητικῆς ἐπιτρεπόμενον μέτρον. Ἀπὸ ὁμοίας σκέψεως ὁρμώμενος ὁ Ὀδυσσεὺς ἐξυμνεῖ ἐν τῇ παραβολῇ, ἣν μεταχειρίζεται ἐν τῇ δεκάτῃ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τοῦ ἔπους τούτου (109-114), τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ βασιλέως, ὅστις σῴζει τὴν εὐθυδικίαν καὶ τούτου ἕνεκα εὐφορεῖ ἡ χώρα αὐτοῦ καὶ ὁ λαὸς εὐημερεῖ. Ἡ αὐτὴ ἰδέα ἀναπτύσσεται διὰ μακροτέρων ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου (225-237)· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ τοῦ ποιήματος τούτου (280-285) λέγεται, ὅτι ὁ Ζεὺς διδοῖ ὄλβον ἐκείνῳ, ὅστις ἀγορεύει τὰ δίκαια, καὶ ὅτι τοῦ «εὐόρκου ἀνδρὸς γενεὰ μετόπισθεν ἀμείνων» ἢ ἡ τοῦ ἐπιορκοῦντος. Ἡ τετάρτη τῶν εἰς Πυθιονίκας ᾠδὴ τοῦ Πινδάρου δι᾽ ὧν λέγει περὶ τοῦ Ἰάσονος προσφέρει ἡμῖν ζωηροτάτην εἰκόνα τῆς προστασίας, ἧς ἀπολαύει παρὰ τῶν θεῶν ὁ ἐνάρετος καὶ ἐπιεικέστατος ἀνήρ. Καὶ ἀττικοὶ συγγραφεῖς ἀσμένως κηρύττουσιν, ὅτι εἰς τοὺς εὐσεβεῖς καὶ τὸ καθῆ-

κον πιστῶς ἐκπληροῦντας παντοιοτρόπως ἡ θεία πρόνοια δεικνύει τὴν ἑαυτῆς εὐμένειαν. Ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος (96) λέγει ὅτι «ἄξιον θεωρῆσαι τὸ θεῖον ὅτι τοῖς ἀνδράσι τοῖς ἀγαθοῖς εὐμενῶς ἔχει». Ἐν δὲ τοῖς Ἑλληνικοῖς τοῦ Ξενοφῶντος (2, 4, 14) ὁ Θρασύβουλος παραθαρρύνει τοὺς μεθ' ἑαυτοῦ λέγων, ὅτι οἱ θεοὶ φανερῶς συμμαχοῦσιν αὐτοῖς δίκαιον ἀγῶνα ἀγωνιζομένοις. Ὁ δὲ Ἰσοκράτης θεωρεῖ ὡς τεκμήριον ἐξαιρέτου τῶν θεῶν εὐνοίας καὶ ὡς ἀπόδειξιν ἐξόχου εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης, ὅτι ὁ ἀρχαῖος βασιλικὸς οἶκος τῆς Ἀττικῆς ἐπὶ τοσαύτας γενεὰς διέμεινεν ἄνευ οὐδεμιᾶς μεταβολῆς (12, 125)· ἀλλ' ἔτι καὶ ἐν τῇ μετὰ Σόλωνα καὶ Κλεισθένη περιόδῳ τῆς τῶν Ἀθηνῶν ἱστορίας οἱ πρόγονοι ἀντημείφθησαν διὰ τὴν ἀρετήν· διότι διὰ τὴν εὐσέβειαν αὐτῶν «τὰ παρὰ τῶν θεῶν οὐκ ἐμπλήκτως οὐδὲ ταραχωδῶς αὐτοῖς συνέβαινεν, ἀλλ' εὐκαίρως καὶ πρὸς τὴν ἐργασίαν τῆς χώρας καὶ πρὸς τὴν συγκομιδὴν τῶν καρπῶν» (7, 30). Ἀλλαχοῦ (15, 282) λέγει ὁ αὐτός· «Χρὴ δὲ καὶ νῦν πλέον ἔχειν ἡγεῖσθαι καὶ πλεονεκτήσειν νομίζειν παρὰ μὲν τῶν θεῶν τοὺς εὐσεβεστάτους καὶ τοὺς περὶ τὴν θεραπείαν τὴν ἐκείνων ἐπιμελεστάτους ὄντας, παρὰ δὲ τῶν ἀνθρώπων τοὺς ἄριστα πρὸς τούτους, μεθ' ὧν ἂν οἰκῶσι καὶ πολιτεύωνται, διακειμένους, καὶ τοὺς βελτίστους αὐτοὺς εἶναι δοκοῦντας». Οὐδὲν ἴσως κατὰ τοῦτο εἶναι σημαντικώτερον τῆς ἐννοίας τοῦ θ ε ο φ ι λ ο ῦ ς, ἥτις ὑποδηλοῖ τὴν ἐν τῷ εὐδαίμονι βίῳ ἐκδηλουμένην εὔνοιαν τοῦ θεοῦ καὶ εἶναι ἀναποσπάστως συνδεδεμένη μετά τε τῆς ἐννοίας τοῦ εὐδαίμονος καὶ τῆς τοῦ εὐσεβοῦς καὶ τῆς τοῦ φιλανθρώπου [14]). Ταύτην τὴν ἔννοιαν εἰς ἑαυτὸν ἐφαρμόζων ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ τέλει τοῦ λόγου «Περὶ ἀντιδόσεως» (322) λέγει· «θαρρῶ καὶ πολλὰς ἐλπίδας ἔχω τότε μοι τοῦ βίου τὴν τελευτὴν ἥξειν, ὅταν μέλλῃ συνοίσειν, σημείῳ χρώμενος, ὅτι καὶ τὸν παρελθόντα χρόνον οὕτω τυγχάνω βεβιωκὼς μέχρι ταύτης τῆς ἡμέρας, ὥσπερ προσήκει τοὺς εὐσεβεῖς καὶ θεοφιλεῖς τῶν ἀνθρώπων»· ἐνταῦθα αἱ ἔννοιαι τοῦ ἐναρέτου καὶ τοῦ εὐδαίμονος βίου φαίνονται ὅτι ἐντελῶς εἰς ἀλλήλας μεταπίπτουσιν. Διὰ τοῦτο καὶ εἶναι τεκμήριον

τῆς ὑψίστης τοῦ δαίμονος εὐνοίας, ὅταν τις μετὰ πολιτικήν τινα καταστροφὴν καταλαμβάνῃ τὴν ἀρχὴν μὴ μετασχὼν αὐτὸς τῆς γενομένης πρὸς τοῦτο ἀδικίας, ἄρα ὅταν αὐτὸς ὁ ἴδιος ὅλως καθαρὸς διατελῶν ὠφελῆται ἐκ τοῦ ἀλλοτρίου ἀδικήματος, ὡς ὁ αὐτὸς Ἰσοκράτης τὸν Εὐαγόραν εἰς τοῦτο ὕμνησεν (9, 25).

Τὸ πρακτικὸν καὶ ἠθικὸν συμφέρον καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς φαντασίας συντελοῦσιν ὁμοῦ, ὥστε τὰ ἐπακόλουθα τοῦ κακοῦ νὰ κινῶσι τὴν προσοχὴν μᾶλλον καὶ νὰ ἐξετάζωνται ἀκριβέστερον ἢ τὰ τοῦ ἀγαθοῦ. Ἐν τῷ ποιήματι τοῦ Δάντου αἱ τιμωρίαι τῆς κολάσεως ἀναζωγραφοῦνται ποικιλώτερον ἢ ἡ εὐδαιμονία τῶν μακαρίων ἐν τῷ παραδείσῳ· ἐπίσης εἰς τοὺς Ἕλληνας συγγραφεῖς καὶ εἰς τὸν μῦθον τὰ ἀναμένοντα τοὺς ἀνοσίους δεινὰ χορηγοῦσιν ὕλην πολλῷ πλουσιωτέραν ἢ ἡ ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς. Ὥσπερ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ οἱ μνηστῆρες λαμβάνουσι τὴν τύχην, ἧς ἐγένοντο ἄξιοι, οὕτως ἐν τῇ Ἰλιάδι ὡς βάσις τοῦ μύθου ὑπόκειται ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ Τρῶες ἐκτίνουσι τὴν ποινὴν διὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου καταπάτησιν τοῦ δικαίου τῆς ξενίας· χωρία ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἐπῶν, ἅτινα ὀνομάζουσιν ἄλλοτε μὲν τοὺς θεοὺς ἄλλοτε δὲ τὸν Δία ὡς αὐτουργὸν τοιαύτης ποινικῆς δικαιοσύνης, παρετέθησαν ἤδη πρότερον. Ἡ ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἱερέων κατὰ τὸ πλεῖστον ἀναπτυχθεῖσα μυθικὴ παράδοσις ἦτο πολὺ γονιμος κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰ εἴδη τῆς τιμωρίας τῶν πρὸς αὐτοὺς τοὺς θεοὺς ἀμέσως ἀναφερομένων ἁμαρτημάτων. Τὸ φοβερώτατον ἅμα καὶ γνωστότατον παράδειγμα ἐκ τῆς μυθολογίας εἶναι τὸ τῆς Νιόβης, ἥτις καυχηθεῖσα πρὸς τὴν Λητώ, οὖσαν μητέρα δύο μόνον τέκνων, διὰ τοὺς ἑπτὰ υἱοὺς καὶ τὰς ἑπτὰ αὐτῆς θυγατέρας, εἶδεν αὐτὰ παραχρῆμα πίπτοντα ὑπὸ τῶν ὠκέων βελῶν τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος. Ἐνίοτε ἐπακολούθημα τῶν τοιούτων ἁμαρτημάτων εἶναι ἡ τυφλότης, ὡς ἐν ταῖς περιπτώσεσι τοῦ Θαμύριδος, καυχηθέντος ὅτι ἠδύνατο νὰ νικήσῃ τὰς Μούσας ἐν τῷ μουσικῷ ἀγῶνι (Ἰλ. 2,599), τοῦ Λυκούργου ἐναντιωθέντος πρὸς τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου (Ἰλ. 6, 139), τοῦ Φινέως, ὅστις κατὰ Ἀπολλώνιον τὸν Ῥόδιον (2,179-

184 313) ἐγένετο ἄξιος τῆς τύχης του, διότι τοῦ δοθέντος αὐτῷ μαντικοῦ χαρίσματος κατάχρησιν ποιούμενος ἀνεκοίνου ἀσυστόλως τοῖς ἀνθρώποις τὰς βουλὰς τοῦ Διός· τῆς αὐτῆς φύσεως εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τῶν Παροιμιογράφων (Παροιμ. Ἑλλ. I, 83. II, 417) καὶ τοῦ Σουΐδου (I, 827) μνημονευομένη πίστις τοῦ λαοῦ, ὅτι αἱ Θεσσαλαὶ φαρμακίδες, αἵτινες ἐπειρῶντο νὰ καταβιβάσωσι τὴν σελήνην, ἐτυφλοῦντο. Ἀλλ' ὅμως ἐν τοῖς τοιούτοις προστίθεται πάντοτε εἰς τὴν τύφλωσιν καὶ ἄλλη τις τιμωρία· διότι ὁ μὲν Θάμυρις ἀπόλλυσι συγχρόνως τὸ χάρισμα τῆς «θεσπεσίης ἀοιδῆς», ὁ δὲ Λυκοῦργος βλέπει τὴν ζωὴν αὐτοῦ συντεμνομένην, ὁ δὲ Φινεὺς βασανίζεται ὑπὸ τῶν Ἁρπυιῶν, αἱ ὁποῖαι μολύνουσι τὰ παρατιθέμενα αὐτῷ ἐδέσματα καὶ αἱ Θεσσαλαὶ φαρμακίδες ἐστερίσκοντο καὶ τῶν ποδῶν· ὁ λόγος τῆς προσθέτου ποινῆς εἶναι, ὅτι κατὰ τοὺς μυθολογικοὺς χρόνους ἐπιστεύετο, ὅτι ἡ τύφλωσις συνεπήγετο τὸν ἐσωτερικὸν τῆς ψυχῆς φωτισμὸν ὡς ἀντιστάθμισμα καὶ διὰ τοῦτο ἐθεωρεῖτο ὡς μικρὰ συμφορὰ μόνον· οὕτως ὁ ποιητὴς Ὅμηρος καὶ ὁ μάντις Τειρεσίας ἦσαν τυφλοί· ὁμοίως ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (8, 63.64) λέγεται περὶ τοῦ ἀοιδοῦ Δημοδόκου, ὅτι ἡ Μοῦσα ἐξόχως ἐφίλησεν αὐτόν, «δίδου δ' ἀγαθόν τε κακόν τε· ὀφθαλμῶν μὲν ἄμερσε (ἐστέρησε), δίδου δ' ἡδεῖαν ἀοιδήν» [15]). Ἄλλοι δὲ τιμωροῦνται ἐπὶ τῇ κατὰ τῶν θεῶν ἀντιστάσει διὰ μανίας, ὡς αἱ θυγατέρες τοῦ Προίτου, αἵτινες κατὰ μὲν τὸν Ἡσίοδον (Ἀπολλοδ. 2,2, 3) «τὰς Διονύσου τελετὰς οὐ κατεδέχοντο», κατὰ δὲ τὸν Φερεκύδην (Σχολ. Ὀδ. 15,225), Ἀκουσίλαον (Ἀπολλόδ. 2, 2, 3) καὶ τὸν Σερούϊον (εἰς Verg. ecl. 6, 48) ἐχλεύασαν τὴν Ἥραν, λέγουσαι, ὅτι τὸ ἀνάκτορον τοῦ πατρὸς αὐτῶν ἦτο λαμπρότερον τοῦ ναοῦ τῆς θεᾶς, ἢ ἐκαυχῶντο ὅτι αὐταὶ ἦσαν ὡραιότεραι τοῦ τῆς Ἥρας ἀγάλματος. Ὅτι ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις ἡ μανία ὑπελαμβάνετο γενικῶς οὕτως εἰπεῖν ὡς ποινὴ τῆς τοῦ ἱεροῦ βεβηλώσεως, ἐξάγεται ἔκ τινος χωρίου τοῦ Ἀριστοφάνους (Θεσμ. 680), ἐν ᾧ οἱ βεβηλοῦντες τὰ Θεσμοφόρια ἀπειλοῦνται δι' αὐτῆς· τοῦτο ἐπιβεβαιοῦται περαιτέρω ἐκ τῶν διαφόρων γνωμῶν

περὶ τῆς αἰτίας τῆς μανίας τοῦ Κλεομένους, περὶ ὧν γράφει ὁ Ἡρόδοτος (6, 75-84), καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ὑπ' αὐτοῦ διδομένη ἐξήγησις τῆς μανίας τοῦ Καμβύσου (3, 30) ἐπὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως ἐρείδεται. Τὴν μανίαν τῆς Ἀντιόπης ἀπέδιδεν ὁ μῦθος εἰς τοῦτο, ὅτι παρώξυνε τοὺς υἱοὺς αὐτῆς εἰς σφόδρα ὠμὴν ἐκδίκησιν κατὰ τῆς Δίρκης· ὁ διηγούμενος τοῦτο Παυσανίας (9, 17, 4) ἐπαναλαμβάνει ἐν τῇ ἐπισυναπτομένῃ ἠθικῇ κρίσει ῥῆσίν τινα τοῦ Ἡροδότου περὶ Φερετίμης (4, 205· «ὡς ἄρα ἀνθρώποισι αἱ λίαν ἰσχυραὶ τιμωρίαι πρὸς θεῶν ἐπίφθονοι γίγνονται»), ἥτις διὰ τὴν ἀγρίαν ἐκδίκησιν, ἣν ἔλαβε παρὰ τῶν Βαρκαίων ἕνεκα τοῦ φόνου τοῦ Ἀρκεσιλάου, ἐτιμωρήθη ὑπὸ θεῶν κακῶς τὸν βίον τελευτήσασα, διότι ζῶσα ἐγένετο σκωληκόβρωτος. Οἱ κατὰ τοῦ Διὸς ἐξαμαρτάνοντες ἐκεραυνοῦντο. Ὁ Καπανεύς, ὅστις ἀναβαίνων εἰς τὰ τείχη τῶν Θηβῶν ἐκόμπαζεν, ὅτι οὐδὲ ὁ πυρφόρος κεραυνὸς τοῦ Διὸς θὰ ἐμποδίσῃ αὐτὸν νὰ ἐκπορθήσῃ τὴν πόλιν, ἐβλήθη κεραυνῷ ὑπὸ τοῦ Διὸς (Αἰσχ. Ἑ. 423-426. Εὐρ. Φοιν. 1172-1186. Ἱκ. 934)· ὁ Ἀσκληπιός, ὃς κατὰ τὸν ἀρχαιότερον μῦθον ἦν μόνον ἄνθρωπος εὐφυέστατος ἢ ἥρως, ὑπέστη τὴν αὐτὴν ποινήν, ἐπειδὴ ὑπερέβη τὰ ὅρια τὰ εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος τεθέντα, διότι «οὐ μόνον ἐκώλυέ τινας ἀποθνήσκειν, ἀλλ' ἀνήγειρε καὶ τοὺς ἀποθανόντας» (Ἀπολλόδ. 3, 10, 3. Πίνδ. Πυθ. 3, 55-58. Σχολ. Πινδ. Πυθ. 3, 96)[16]· κατά τινα δημώδη γνώμην γενικῶς ἐπικρατοῦσαν, ἣν ὁ Στρεψιάδης ἐν ταῖς Νεφέλαις τοῦ Ἀριστοφάνους (397) ἐκφράζει καὶ ἣν αἱ κατ' αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἐκφερόμεναι ἀμφιβολίαι ἔτι μᾶλλον διασαφηνίζουσιν, ὁ Ζεὺς ἔρριπτε τὸν κεραυνὸν καὶ κατὰ τῶν ἐπιόρκων· ὁ Κλέαρχος παρ' Ἀθηναίῳ (12,522e) διηγεῖται μίαν περίπτωσιν, καθ' ἣν χλευασταὶ τῆς θρησκείας ἐκεραυνώθησαν· ἦσαν δὲ οὗτοι Ταραντῖνοι, μιάναντες τὸν ναὸν τῆς ἐν Ἰαπυγίᾳ πόλεως Καρβίνης. Ἔτι δὲ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις βαρεῖαι νόσοι ἐθεωροῦντο συνήθως ὡς τιμωρία ἀσεβημάτων πρὸς τοὺς θεούς, οἷον εἶναι ὑπό τινα ἔποψιν καὶ τὸ παράδειγμα τῆς ἀνωτέρω μνημονευομένης Φερετίμης. Φερεκύδης ὁ Σύριος λέ-

γεται ὅτι ἐτελεύτησεν ἐκ φθειριάσεως, διότι ἐκαυχήθη «μηδενὶ τῶν θεῶν θῦσαι, καὶ ὅμως οὐδὲν ἧττον ἡδέως βεβιωκέναι καὶ ἀλύπως οὐ μεῖον τῶν ἑκατόμβας καταθυόντων.» (Αἰλ. Ἰ. Π. 4, 28). Ἑταιρεία τις ἀνοσίων χλευαστῶν ἐξέλεξαν ἐπίτηδες ὡς καταγελῶντες τῶν θεῶν καὶ τῶν νόμων τῆς πόλεως τὰς τελευταίας ἡμέρας τοῦ μηνός, αἵτινες ἐθεωροῦντο ὡς ἀποφράδες, εἰς τὰς συνεδριάσεις αὐτῶν καὶ ὠνόμαζον ἑαυτοὺς διὰ τοῦτο κακοδαιμονιστάς· διὰ ταῦτα, ὡς διηγεῖται ὁ Λυσίας ἐν τῷ λόγῳ ὑπὲρ Φανίου (Ἀθήν. 12, 551f-552b), τὸν ἡγούμενον αὐτῶν Κινησίαν «θεοὶ οὕτω διέθεσαν, ὥστε τοὺς ἐχθροὺς αὐτὸν βούλεσθαι ζῆν μᾶλλον ἢ τεθνάναι καὶ καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἀποθνήσκοντα μὴ δύνασθαι τελευτῆσαι τὸν βίον». Ὅμοιον, ὡς φαίνεται, εἶναι τὸ πάθημα τοῦ διεφθαρμένου τοὺς ὀφθαλμοὺς Ἀριστοκράτους, ὅστις κατὰ Δημοσθένη (54, 39) διέπραξεν ἀσέβειαν, μόνον ὑπὸ τῆς ἐσχάτης ἐνδείας ἐνίοτε τοῖς πένησιν ἐπιβαλλομένην, κατεσθίων μετὰ τῶν ἑαυτοῦ ἑταίρων, οἵτινες καὶ εἰς τὸ ὀμνύναι καὶ ἐπιορκεῖν ἦσαν πρόθυμοι, τὰ Ἑκαταῖα, καὶ τοὺς ὄρχεις τοὺς ἐκ τῶν χοίρων, οἷς καθαίρουσιν, ὅταν εἰσιέναι μέλλωσι, συλλέγοντες ἑκάστοτε συνεδείπνουν ἀλλήλοις [17]). Τὰ αὐτὰ ἔπασχον ἔν τισι περιστάσεσι καὶ οἱ ἱερόσυλοι. Ἐν τῷ ψευδωνύμῳ λόγῳ τοῦ Λυσίου κατ' Ἀνδοκίδου (2) λέγεται, ὅτι ἱερόσυλός τις ἀπώλετο θανάτῳ τῷ ἀλγίστῳ, ἤτοι τῷ λιμῷ· «πολλῶν γὰρ καὶ ἀγαθῶν αὐτῷ ἐπὶ τὴν τράπεζαν παρατιθεμένων ὄζειν ἐδόκει τοῦ ἄρτου καὶ τῆς μάζης κάκιστον, καὶ οὐκ ἠδύνατο ἐσθίειν». Καὶ κατὰ τὸν Διόδωρον (16, 38) ἡ φθινὰς καὶ ἐπίπονος νόσος, ἐξ ἧς ἐτελεύτησεν ὁ στρατηγὸς τῶν Φωκέων Φάϋλλος, ἐθεωρεῖτο ὡς ἀποτέλεσμα τῆς ὑπ' αὐτοῦ καταληστεύσεως τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ· ὡς φυσικὴ τιμωρία ἄλλου εἴδους ἀνοσιουργημάτων ἐθεωρεῖτο ὁ ἐν τῇ θαλάσσῃ πνιγμός.

Ὁ Δημοσθένης (32, 6) διηγούμενος, πῶς ὁ ἀπατεὼν Ἡγήστρατος ἐπειράθη νὰ καταδύσῃ τὸ πλοῖον, οὗ ἐπέβαινεν, ἐπειδὴ δὲ ἡλίσκετο καὶ δίκην δώσειν ὑπέλαβε, φεύγει καὶ διωκόμενος ῥίπτει αὑτὸν εἰς τὴν θάλασσαν καὶ πνίγεται, ἐπιλέγει, ὅτι «ὥσπερ ἄξιον

ῆν, κακὸς κακῶς ἀπώλετο»· ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ Κατ' Ἀνδοκίδου λόγου (19) θεωρεῖ ὡς σημεῖον τῆς ἐσχάτης ἀσεβείας τοῦ κατηγορουμένου, ὅτι παρὰ τὰ ἀνοσιουργήματα αὐτοῦ ἐτόλμησε πλεῖν τὴν θάλατταν. Τοὐναντίον τούτου ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ Ἡρῴδου φόνου (83) ὁ λέγων προβάλλει ὡς ἀπόδειξιν τῆς ἀθῳότητος αὐτοῦ, ὅτι ἀπὸ τοῦ χρόνου τοῦ κατ' αὐτοῦ προσαπτομένου ἐγκλήματος, ὅσοις συνέπλευσε καλλίστοις ἐχρήσαντο πλοῖς. Αὐτὸν τοῦτον τὸν λόγον ἔχει ἡ πολλάκις ἐκφερομένη γνώμη, ὅτι καὶ τῷ δικαίῳ ἐπικίνδυνον εἶναι νὰ συμπλέῃ ἀνθρώποις ἀνοσίοις, διότι εὐκόλως δύναται νὰ ναυαγήσῃ μετ' αὐτῶν. Ὁ δ' Αἰσχύλος ἔν τινι χωρίῳ τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (602-608) ἐκτίθησι διὰ πολλῶν τὴν ἰδέαν ταύτην καὶ ἐφαρμόζει αὐτὴν εἰς τὴν πολιτείαν, ἐν ᾗ εὐκόλως ὁ δίκαιος ἀνὴρ δύναται νὰ πέσῃ εἰς τὸν ὄλεθρον σὺν ἐχθροξένοις καὶ θεῶν ἀμνήμοσι συμπολίταις. Περὶ δὲ τοῦ Βίαντος διηγεῖται ὁ Διογ. Λ. (I, 86), ὅτι «συμπλέων ποτὲ ἀσεβέσι χειμαζομένης τῆς νεὼς κἀκείνων τοὺς θεοὺς ἐπικαλουμένων, Σιγᾶτε, ἔφη, μὴ αἴσθωνται ὑμᾶς ἐνθάδε πλέοντας». Μεταξὺ τῶν παραινέσεων, ἃς οἱ Διόσκουροι ἐν τῷ τέλει τῆς Ἠλέκτρας τοῦ Εὐριπίδου (1355) ἀποτείνουσι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους εἶναι καὶ ἡ τοῦ μὴ συμπλεῖν μετ' ἐπιόρκων. Περὶ δὲ τοῦ Κύρου λέγει ὁ Ξενοφῶν (Κ Π. 8, 1, 25), ὅτι, «ὥσπερ οἱ πλεῖν αἱρούμενοι μετὰ τῶν εὐσεβῶν μᾶλλον ἢ μετὰ τῶν ἠσεβηκέναι τι δοκούντων», ἤθελε πάντες οἱ περὶ αὐτὸν νὰ εἶναι θεοσεβεῖς ἄνδρες. Τὸ αὐτὸ νόημα ἐκφράζει ὁ Εὐριπίδης ἐν ἀποσπάσματι μὴ περισωθείσης τραγῳδίας (848) ἀποβλέπων εἰδικῶς πρὸς τοὺς ἀμελοῦντας τοῦ πρὸς τοὺς γονεῖς καθήκοντος, καὶ ὁ Ὁράτιος ἐν χωρίῳ τῆς δευτέρας ᾠδῆς τοῦ τρίτου βιβλίου (28), τὸ ὁποῖον προφανῶς εἶναι ἀπομίμησις ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, καὶ ἀναφέρεται εἰς τοὺς βεβηλοῦντας τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια· ἐν δὲ τοῖς Χαρακτῆρσι τοῦ Θεοφράστου (25) ὁ δειλὸς πυνθάνεται παρὰ τοῦ κυβερνήτου «τί αὐτῷ δοκεῖ τὰ τοῦ θεοῦ», διότι ἐκ τούτου πιστεύει, ὅτι κρέμαται ἡ τοῦ πλοίου ἀσφάλεια. Τοῦτο τὸ πρᾶγμα λέγεται ὅτι ἔδωκε τῷ

γνωστῷ ἀθέῳ Διαγόρᾳ ἀφορμὴν εἴς τινα τῶν σκεπτικῶν αὐτοῦ δηλώσεων· διότι «ἐν τῷ πλεῖν ποτε χειμαζομένου τοῦ σκάφους καὶ τῶν συνεπιβατῶν λεγόντων, ὅτι διὰ τοῦ ἀνδρὸς τούτου ἀπολλύμεθα, δείξας πλησίον ἕτερον σκάφος κινδυνεῦον ἔφη, μήτι κἀκείνοις Διαγόρας συμπλεῖ;» ('Ανθολ. Μον. 190. Cic. de n. d. 3, 37, 89). Ἐὰν δὲ ὁλόκληροι λαοὶ ἀσεβῶσι, εἶναι δυνατὸν καὶ οὗτοι νὰ ἐκτίσωσιν ὁμοίαν ποινὴν πνιγόμενοι, ὡς συνέβη εἰς τοὺς Πέρσας, οἵτινες ἠσέβησαν εἰς τὸν ναὸν καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος ἐν Ποτειδαίᾳ (Ἡρόδ. 8, 129), καὶ εἰς τοὺς Κρῆτας, οἵτινες μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς νήσου Σίφνου ἠθέτησαν τὸν πρὸς τοὺς κατοίκους δοθέντα ὅρκον, πλὴν δὲ τούτου ἐσύλησαν καὶ τοὺς ναοὺς αὐτῶν (Διόδ. 31, σ. 589)· ἀλλὰ συνηθέστερον τιμωροῦνται δι' ἀτεκνίας τῶν γυναικῶν, ἀγονίας τῶν ποιμνίων καὶ ἀκαρπίας τῶν ἀγρῶν. Εἰς τὸ δυνατὸν τῆς τιμωρίας ταύτης ἀποβλέπει συνήθης τις τύπος ἀρᾶς, οὗ ὕστερον θὰ γείνῃ μνεία. Αὐτὴν ὑπέστησαν π. χ. κατά τινα μῦθον, ὃν διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (6, 139), οἱ Πελασγοὶ τῆς νήσου Λήμνου, διότι ἀπέκτειναν τοὺς παῖδας τοὺς ἐκ τῶν 'Αττικῶν γυναικῶν αὐτοῖς γεννηθέντας, σὺν αὐτοῖς δὲ καὶ τὰς μητέρας· κατ' ἄλλον δὲ πάλιν λόγον διασωθέντα ὑπὸ Φιλοστράτου ἐν τῷ βίῳ τοῦ 'Απολλωνίου (3, 20) τὸ αὐτὸ συνέβη εἰς τοὺς ἐν Ἰνδικῇ πρότερον οἰκοῦντας Αἰθίοπας, διότι ἐφόνευσαν τὸν βασιλέα αὐτῶν Γάγγην· τοῦτο εἶναι ἀντεστραμμένον τὸ αὐτὸ νόημα, ὅπερ ὁ Ἡσίοδος ἀναπτύσσει ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (232-235) λέγων, ὅτι τοῖς δικαίοις φέρει μὲν ἡ γῆ πολὺν βίον, τὰ δὲ ποίμνια καταβεβρίθασι μαλλοῖς καὶ αἱ γυναῖκες τίκτουσιν ἐοικότα γονεῦσι τέκνα. Μόνον δι' ἀκαρπίας τῆς γῆς καὶ ἀγονίας τῶν ποιμνίων τιμωροῦνται κατὰ τὸν Ἡρόδοτον οἱ 'Απολλωνιᾶται, διότι ἐξετύφλωσαν τὸν Εὐήνιον, μόνον δι' ἀφορίας οἱ Θηραῖοι, διότι ἠμέλησαν τοῦ δοθέντος αὐτοῖς χρησμοῦ· οἱ δὲ 'Αγυλλαῖοι, ἐπειδὴ κατελιθοβόλησαν τοὺς Φωκαεῖς αἰχμαλώτους, ἐτιμωρήθησαν οὕτως, ὥστε «πάντα τὰ παριόντα τὸν χῶρον, ἐν ᾧ ἔκειντο οἱ Φωκαεῖς καταλευσθέντες, ἐγίγνετο διάστροφα καὶ ἔμπηρα καὶ ἀπόπληκτα,

ὁμοίως πρόβατα καὶ ὑποζύγια καὶ ἄνθρωποι» (9, 93. 4, 151. 1, 167). Ἐν χρόνοις δὲ πολέμων εὐκόλως οἱ ἄνθρωποι ζητοῦσι τὰ αἴτια τῆς ἥττης ἐν ταῖς ἁμαρτίαις τῶν ἡττωμένων, καὶ τοῦτο συμβαίνει συχνότατα.

Ὅτι διὰ τῆς συμπλοκῆς τῶν πραγμάτων συχνότατα ὁ ἀθῷος συμπάσχει μετὰ τοῦ ἐνόχου, ὅπερ ἰδίως ἑρμηνεύεται ἐν τῇ παραστάσει ἐκείνῃ περὶ τῆς ἀπωλείας τοῦ πλοίου, τοῦ παραλαβόντος ἀσεβῆ συμπλωτῆρα, εἶναι πρόδηλον· πρὸ πάντων δ' ἐθεωρεῖτο ἔκπαλαι ὡς αὐτόδηλον τὸ ὑπὸ τοῦ Αἰσχύλου εἰς ταύτην τὴν παράστασιν ἐπισυναπτόμενον περὶ τῆς ἐπιδράσεως τῆς ἐνοχῆς τῶν ἀτόμων ἐπὶ τῆς τύχης τῆς πολιτείας, εἰς ἣν ἀνήκουσιν. Σύμπαντες οἱ Τρῶες ἐκτίνουσι τὸ ἀνοσιούργημα τοῦ Πάριδος καὶ τὴν ἐπίτασιν αὐτοῦ διὰ τῆς ἐπιορκίας τοῦ Πανδάρου. Κατὰ τὴν ἐν τῇ δεκάτῃ ἕκτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (386) παραβολὴν ἡ διαστροφὴ τοῦ δικαίου ὑπὸ σκολιῶν δικαστῶν ἐπιφέρει πᾶσι τοῖς πολίταις καταστροφὴν τῶν ἀγρῶν· ὡς τἀνάπαλιν ἐν τῇ δεκάτῃ ἕκτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (109) ἡ δικαιοσύνη τοῦ θεοσεβοῦς βασιλέως γίνεται αἰτία τῆς εὐημερίας παντὸς τοῦ λαοῦ. Ὡσαύτως ὁ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (240-247) λέγει, ὅτι καὶ ξύμπασα πόλις τιμωρεῖται διὰ λιμοῦ καὶ λοιμοῦ, ἀτεκνίας τῶν γυναικῶν, ἢ καὶ δι' ἀπωλείας τοῦ στρατοῦ ἢ τῶν νεῶν διὰ τὰ ἀνοσιουργήματα ἑνὸς ἀνδρός. Καὶ ὅταν δύο ἄνδρες εἶναι συνδεδεμένοι διὰ κηδεστίας πρὸς ἀλλήλους, εἶναι δυνατὸν ἐντεῦθεν νὰ ἐπακολουθήσῃ, ὥστε ὁ εἷς νὰ συμπαρασύρῃ τὸν ἕτερον εἰς τὸν ὄλεθρον, οὗ αὐτὸς ἄξιος ἐγένετο· διὰ τοῦτο ἐν Ἱκέτισιν Εὐριπίδου (220-228) ὁ Θησεὺς ἀποφαίνεται, ὅτι ὁ Ἄδραστος ἠτύχησεν ἐν τῷ πολέμῳ, διότι ἐξέδωκε τὰς ἑαυτοῦ θυγατέρας εἰς τὸν Τυδέα καὶ Πολυνείκη. Ἐν ταῖς μοναρχικαῖς πολιτείαις τῶν χρόνων τῶν μετὰ τὴν ἀκμὴν ἦτο ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ εὔκολον νὰ μὴ γίνηται διάκρισις μεταξὺ τῆς πολιτείας καὶ τοῦ ἀτόμου, ἤτοι τοῦ ἡγεμόνος· διὰ τοῦτο ὑπάρχουσι παραδείγματα ἐξ ἐκείνων τῶν χρόνων, καθ' ἃ τὰ ἀσεβήματα τῶν βασιλέων ἀποτίνουσιν οἱ λαοὶ αὐτῶν· τὸ ἐξοχώτατον

τῶν παραδειγμάτων τούτων εἶναι τὸ τοῦ Προυσίου βασιλέως τῆς Βιθυνίας, ὅστις διέφθειρε τὸ τέμενος τὸ καλούμενον Νικηφόριον (τοῦ Νικηφόρου Διὸς) ἐγγὺς τοῦ Περγάμου καὶ τὸν νεὼν ἐλυμήνατο καὶ ἐσύλησεν, ἕνεκα δὲ τούτου τῶν μὲν στρατιωτῶν αὐτοῦ οἱ πλεῖστοι διεφθάρησαν ὑπὸ δυσεντερίας, ὁ δὲ στόλος κατὰ μέγα μέρος μετὰ τῶν πληρωμάτων κατεποντίσθη (Πολύϐ. 32, 27. Διόδ. 31, 35). Πᾶς εὖ φρονῶν ἠρύετο ἐκ πάντων τούτων τὸ δίδαγμα τοῦ νὰ μὴ ζητῇ μηδέποτε τὴν ὁμιλίαν ἀνδρῶν θεομισῶν, ἐφ' οὗ ἐρείδεται καὶ ἐκεῖνος ὁ ὑπὸ πάντων ὁμολογούμενος κανὼν τοῦ μὴ συμπλεῖν μετ' ἀσεϐῶν καὶ ὅπερ καὶ ἐν τῷ ἄνω μνημονευθέντι δράματι τοῦ Εὐριπίδου (589-597) ὑπὸ ἄλλην πως μορφὴν ἐκφέρεται ὑπὸ τοῦ Θησέως, ἀρνουμένου νὰ παραλάϐῃ ὡς συμπολεμιστὴν τὸν ἔνοχον Ἄδραστον [18]). Ἀλλὰ μόλις ὕστερον ἐν χρόνοις σκεπτικοῖς ἐπῆλθεν εἰς τὸν νοῦν τῶν ἀνθρώπων νὰ εὑρίσκωσι τὴν ἀλληλεγγύην ταύτην ἄτοπον καὶ νὰ ζητῶσιν ἐξηγήσεις αὐτῆς. Ἔν τινι μύθῳ τοῦ Βαϐρίου (117) πρὸς τὸν λέγοντα, ὅτι οἱ θεοὶ ἄδικα κρίνουσι δι' ἕνα ἀσεϐῆ πολλοὺς ἀπολλύοντες, ἀντιλέγεται, ὅτι καὶ αὐτὸς ὑφ' ἑνὸς μύρμηκος δηχθεὶς τοὺς πλείους συνεπάτησε. Σπουδαιοτέραν δικαιολογίαν τοῦ πράγματος ἀναγινώσκομεν παρὰ Πλουτάρχῳ (Ἠθ. 559a), ὅστις ἐξαίρει τὴν ὁμοιότητα τοῦ χαρακτῆρος καὶ τῆς διανοήσεως, δι' ἧς εἶναι συνδεδεμένοι οἱ τῆς αὐτῆς πόλεως ὄντες καὶ ἥτις καθιστᾷ δυνατὸν νὰ θεωρῆται ὁ εἷς ἐμμέσως ὡς ὑπεύθυνος διὰ τὰ ἀδικήματα τοῦ ἑτέρου.

Καθόλου εἰπεῖν ἐθεωρεῖτο ὡς συνᾷδον πρὸς τὴν φύσιν τῆς ὑπὸ τῶν θεῶν κυϐερνήσεως τοῦ κόσμου, ὅτι ἡ ποινὴ τοῦ ἁμαρτήματος δὲν ἐπακολουθεῖ κατὰ πόδας, ἀλλ' ἐπέρχεται ὕστερον. Ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι (4, 160) λέγει ὁ Ἀγαμέμνων περὶ τῆς ἐπιορκίας τοῦ Πανδάρου, ὅτι καὶ ἐὰν ὁ Ζεὺς δὲν ἐτέλεσεν αὐτίκα τὴν δικαιοσύνην, θὰ ἐκτελέσῃ καὶ ὀψέ, οἱ δὲ Τρῶες θὰ ἀποτίσωσιν αὐτὴν «σὺν σφῇσιν κεφαλῇσι γυναιξί τε καὶ τεκέεσσιν». Ὁ δὲ Σόλων λέγει (4, 15), ὅτι ἡ Δίκη σιγῶσα σύνοιδε τὰ γιγνόμενα καὶ τὰ προγεγενημένα, «τῷ δὲ χρόνῳ πάντως ἦλθ' ἀποτισομένη»· ἀλλαχοῦ

δὲ (13, 25), ὅτι ὁ Ζεὺς οὐχὶ ἐφ' ἑκάστῳ, «ὥσπερ θνητὸς ἀνήρ, γίγνεται ὀξύχολος», ἀλλ' ὁ ἁμαρτωλὸς οὐ λανθάνει αὐτὸν διὰ παντός, «ἀλλ' ὁ μὲν αὐτίκα ἔτισεν, ὁ δ' ὕστερον». Ὁ Σοφοκλῆς ἐν Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ (1536) λέγει, ὅτι οἱ θεοὶ «εὖ μέν, ὀψὲ δ' εἰσορῶσ', ὅταν τὰ θεῖ' ἀφείς τις εἰς τὸ μαίνεσθαι τραπῇ». Εἷς πολλάκις [19]) μνημονευόμενος στίχος ποιητοῦ ἀγνώστου ἔχει οὕτω·

Ὀψὲ θεῶν ἀλέουσι μύλοι, ἀλέουσι δὲ λεπτά·

ὅμοιος τούτου εἶναι ἕτερος, ὅστις ἔλαβε κῦρος παροιμίας (Ζηνόβ. 4, 11).

Ζεὺς κατεῖδε χρόνιος εἰς τὰς διφθέρας.

Ἐν τῷ ψευδεπιγράφῳ λόγῳ τοῦ Λυσίου κατ' Ἀνδοκίδου (20) ἀποφαίνεται ὁ λέγων, ἀναμφιβόλως ἀρχαιοτέρῳ ὑποδείγματι ἑπόμενος, ὅτι «ὁ θεὸς οὐ παραχρῆμα κολάζει, ἀλλ' αὕτη ἐστὶν ἀνθρωπίνη δίκη»· ἐπ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἰδέας στηριζόμενος καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ πρὸς Καλλίμαχον λόγῳ (3), διατείνεται ὅτι ὁ νόμος τοῦ Ἀρχίνου διὰ τοῦτο ὥρισε ποινὰς κατ' ἐκείνων, οἵτινες παρὰ τὴν δοθεῖσαν καθολικὴν ἀμνηστίαν ἤγειρον καταγγελίας, «ἵν' οἱ τολμῶντες μνησικακεῖν μὴ μόνον ἐπιορκοῦντες ἐξελέγχοιντο μηδὲ τὴν παρὰ τῶν θεῶν τιμωρίαν ὑπομένοιεν, ἀλλὰ καὶ παραχρῆμα ζημιοῖντο». Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀντιφῶντος πολλάκις (4 δ, 11. 5, 71. 5, 86) ἐκφερομένη γνώμη, ὅτι τὸ εἰς τὴν διάγνωσιν τοῦ ἐπιγείου δικαστοῦ ὑποκείμενον ἔγκλημα πολλάκις ὕστερον φανεροῦται καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἀνακάλυψις τοῦ ἐνόχου πρέπει νὰ ἀνατίθηται τῷ χρόνῳ, «μεθ' οὗ ὀρθότατα εὑρίσκουσιν οἱ τὴν ἀκρίβειαν ζητοῦντες τῶν πραγμάτων», ἴσως εἶναι ἀπαύγασμα τῆς θρησκευτικῆς ἐκείνης θεωρίας. «Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων» ὀνομάζεται ἓν τῶν σοφωτάτων συγγραμμάτων τοῦ Πλουτάρχου, τὸ ὁποῖον οὐ μόνον σαφῶς ἀποδεικνύει, ὅτι αὕτη ἡ βραδεῖα τιμωρία ὡμολογεῖτο ἐν τῇ ἀρχαιότητι ὑπὸ πάντων ὡς γεγονός, ἀλλὰ καὶ παρέχει ἡμῖν πολλοῦ ἀξίαν εἴδησιν περὶ τῶν

ἀμφιβολιῶν τῶν ἐκ ταύτης διεγειρομένων. Ἀλλὰ πρὸς τὰς ἀπορίας τῶν ψεγόντων ἐπὶ τούτῳ τὴν θείαν πρόνοιαν ἀντιτάσσει ὁ ἐκ Χαιρωνείας φιλόσοφος σειρὰν ἰσχυρῶν λόγων, οἵτινες κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ ποιοῦσι καταφανῆ τὴν σοφίαν, δι' ἧς ὁ κόσμος κυβερνᾶται. Ἐν τῇ περὶ τὰς τιμωρίας βραδύτητι τοῦ δαιμονίου καὶ μελλήσει ἀποκαλύπτεται πρῶτον ἡ τοῦ θείου πραότης καὶ μεγαλοπάθεια, ἥτις δύναται νὰ χρησιμεύῃ ἡμῖν ὡς παράδειγμα· ἔπειτα δίδωσιν αὕτη ἡ βραδύτης τοῖς πονηροῖς χρόνον πρὸς μετάνοιαν καὶ ἐπανόρθωσιν· τρίτον δὲ ἐπιτρέπει αὐτοῖς οὕτως ἵνα ἀποβαίνωσι τοῖς ἄλλοις ὠφέλιμοι· «καθάπερ γεωργὸς οὐκ ἐκκόπτει τὴν ἄκανθαν, ἂν μὴ λάβῃ τὸν ἀσπάραγον, .. οὕτως ὁ θεὸς ἐνδόξου καὶ βασιλικοῦ γένους ῥίζαν πονηρὰν καὶ τραχεῖαν οὐκ ἀναιρεῖ πρότερον ἢ φῦναι τὸν προσήκοντα καρπὸν ἀπ' αὐτῆς»· καὶ τέλος ἡ ἀναβολὴ τῆς τιμωρίας καθίστησιν εὐχερῆ τὴν ἐπιβολὴν τιμωρίας μᾶλλον ἁρμοζούσης τῷ ἁμαρτήματι. Πρὸς δὲ τούτοις ὁ μὲν βραδέως ἐπερχόμενος ὄλεθρος ὁ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν πάντων λαμβάνων χώραν ἀνοίγει εὐρύτερον τὸ στάδιον εἰς τὰς ἐκ τῆς τύψεως τοῦ συνειδότος ἐνεργείας, τὸν δὲ παραυτίκα ὄλεθρον μεταχειρίζεται ἡ θεία πρόνοια πρὸς σωφρονισμὸν τοῦ ὅλου οὕτως, ὥσπερ ὁ στρατηγὸς τὴν δεκάτευσιν τοῦ ἀπειθοῦντος στρατεύματος. Καὶ καθόλου μὲν οἱ μῦθοι τοῦ Βαβρίου ὑπομιμνήσκουσιν ἡμᾶς τὰ ἐν τοῖς Ἠθικοῖς τοῦ Πλουτάρχου ἐρευνώμενα ζητήματα, εἷς δὲ αὐτῶν (130) διηγεῖται ἡμῖν, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐκέλευσε τὸν Ἑρμῆν ἵνα γράφῃ τῶν πονηρῶν βροτῶν πάσας τὰς ἁμαρτίας ἐν ὀστράκοις καὶ ῥίπτῃ ταῦτα εἰς κιβώτιον, ὅπως ἐπιβάλλῃ ἑκάστῳ τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν· ἀλλὰ τὰ ὄστρακα ἀναμιγνύονται ἐν τῷ κιβωτίῳ οὕτως, ὥστε τὸ μὲν βράδιον τὸ δὲ τάχιον ἐμπίπτει εἰς τοῦ Διὸς τὰς χεῖρας κατὰ τὴν τῶν ποινῶν ἐκτέλεσιν. Οἱ ἀρχαιότεροι Ἕλληνες δὲν ἐπεχείρουν ἴσως νὰ διακαιολογήσωσιν ὅ,τι εἰς αὐτοὺς ἦν βέβαιον ὡς ἀντικείμενον παρατηρήσεως διὰ τοιούτων συλλογισμῶν, ὡς ὁ σοβαρὸς ἐκ Χαιρωνείας φιλόσοφος καὶ ὁ χαριεντιζόμενος μυθοποιός· ἀρκετὸν ἦν ἐκείνοις, ὅτι φύσει τὸ θεῖον εἶναι βραδὺ περὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν

βουλῶν αὐτοῦ, ὡς ὁ Εὐριπίδης ἐν τρισὶ χωρίοις (Ἴων 1615. Ὀρ. 420. Βάκχ. 883) ἀποφαίνεται. Τὸ ἀρχαιότατον ἴχνος τοιαύτης ἀποπείρας πρὸς ἐξήγησιν εὑρίσκομεν ἐν ἀποσπάσματι τραγῳδίας Θεοδέκτου τοῦ Φασηλίτου, μαθητοῦ τοῦ Πλάτωνος, Ἰσοκράτους καὶ Ἀριστοτέλους (ἀπ. 8), ὅστις λέγει·

Εἰ μὲν γὰρ αὐτίκ' ἦσαν αἱ τιμωρίαι,
πολλοὶ διὰ φόβον κο' δι' εὐσεβῆ τρόπον
θεοὺς ἂν ηὖξον· νῦν δὲ τῆς τιμωρίας
ἄπωθεν οὔσης τῇ φύσει χρῶνται βροτοί.

Ἐπειδὴ ἕνεκα τῆς περὶ τὴν τιμωρίαν βραδύτητος τῆς θείας δικαιοσύνης ἦτο πολὺ ἐνδεχόμενον νὰ μὴ καταλάβῃ πλέον αὕτη τὸν κακοῦργον ζῶντα, ἐγεννήθη ἡ ἰδέα ὅτι ἀντ' αὐτοῦ δύναται νὰ τραπῇ καὶ εἰς τοὺς ἐκγόνους· ἡ ἰδέα αὕτη ἠδύνατο τοσούτῳ εὐκολώτερον νὰ ἐπικρατήσῃ, ἐάν τις παρετήρει, ὅτι οὐχὶ διὰ πᾶν κακούργημα ἐτιμωρεῖτο ὁ δράστης, οὐδὲ πᾶσα συμφορὰ ἐφαίνετο πλήττουσα τὸν ἄνθρωπον ἐξ ἰδίας αὐτοῦ ἐνοχῆς. Ἄλλως δὲ πρόγονοι καὶ ἀπόγονοι παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐθεωροῦντο τοσοῦτον στενῶς συνδεδεμένοι, ὥστε ἡ μεταφορὰ τῆς τιμωρίας ἀπὸ ἐκείνων ἐπὶ τούτους οὐδὲν εἶχε τὸ παρὰ φύσιν· πρὸς δὲ τούτοις ἐνόμιζον τὴν μὲν ἀφθονίαν τῶν τέκνων ὡς ἓν τῶν τιμιωτάτων τοῦ βίου ἀγαθῶν, τὴν δ' ἔλλειψιν ὡς τὸ πάντων ἀλγεινότατον. Ὡς οἴκοθεν δῆλον, εἶναι δυνατὸν ν' ἀπολαύσῃ τις τῆς ἐντεῦθεν προωρισμένης αὐτῷ χαρᾶς ἢ λύπης ἔτι ζῶν. Ὁ Σόλων παρ' Ἡροδότῳ (1, 30) κρίνει Τέλλον τὸν Ἀθηναῖον ὀλβιώτατον πάντων, διότι ἔσχε παῖδας καλοὺς κἀγαθοὺς καὶ πρὸ τῆς λαμπροτάτης αὐτοῦ τελευτῆς εἶδεν αὐτοῖς ἅπασι τέκνα ἐκγενόμενα καὶ πάντα παραμείναντα· ἀφ' ἑτέρου εἶναι ἀδύνατον νὰ ὑπάρξῃ εἰς πατέρα σκληροτέρα τιμωρία τῶν θεῶν ἢ νὰ ἐπίδῃ τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἀπολλύμενον. Μόνον οὕτω κατανοεῖται ἐντελῶς ἡ Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλέους, ἐν ᾗ ὁ θάνατος τοῦ Αἵμονος καὶ ἡ συνείδησις, ὅτι ἐγένετο συναίτιος αὐτοῦ παρασκευάζει, τῷ Κρέοντι τύχην ἀσυγκρίτως πολλῷ βαρυτέραν παρὰ

τὴν τῆς Ἀντιγόνης· ἕτερον παράδειγμα παρέχει ἡ ὑπὸ τοῦ Αἰλιανοῦ (Ἱ. Π. 13, 2) ἐκτιθεμένη ἱστορία τοῦ ἱερέως τοῦ Διονύσου τοῦ Μυτιληναίου Μακαρέως, ὅστις ἐκτίνει διὰ τὸν ἀνόσιον φόνον τοῦ παρ' αὐτὸν ἐλθόντος ξένου φρικαλέαν ποινήν· διότι οἱ δύο αὐτοῦ παιδες, μιμούμενοι τὴν τοῦ πατρὸς ἱερουργίαν, τῷ βωμῷ τῷ πατρῴῳ προσῆλθον καὶ ὁ μὲν νεώτερος παρέσχε τὸν τράχηλον, ὁ δὲ πρεσβύτερος εὑρὼν σφαγίδα ἠμελημένην τὸν ἀδελφὸν ἀπέκτεινεν ὡς ἱερεῖον, αὐτὸς δὲ φονεύεται ὑπὸ τῆς ἰδίας μητρός. Ἀλλ' ἐν τῇ δημώδει ἰδέᾳ, περὶ ἧς ἡμῖν ὁ λόγος, πρόκειται περὶ τῆς ἐπιδράσεως καὶ ἐνοχῆς καὶ πέραν τῆς τελευτῆς τοῦ βίου. Ὅτι αὕτη εἶναι τῶν μεθ' Ὅμηρον χρόνων, γίγνεται ἡμῖν φανερὸν ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ μύθου περὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Πανδαρέου, περὶ ὧν ἡ Ὀδύσσεια (20, 66-78) τοῦτο μόνον γινώσκει, ὅτι παρὰ τὴν πρὸς αὐτὰς ἐπιδειχθεῖσαν εὔνοιαν τῶν θεῶν ἀνηρπάγησαν ὑπὸ τῶν Ἁρπυιῶν· τοὐναντίον ὁ πραγματισμὸς τῆς μεταγενεστέρας ποιήσεως παραδέχεται ὡς αἰτίαν ταύτης τῆς τύχης ἱεροσυλίαν τινὰ διαπραχθεῖσαν ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτῶν (Σχολ. Ὀδ. 19, 518. 20, 66). Οὕτω τὰ ἀρχαιότατα ἴχνη αὐτῆς δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Ἡσιόδου ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (282-285), οἵτινες κατὰ τὸν Πλάτωνα (Πολ. 2, 363 d) προσέλαβον ἐν τούτῳ αὐθεντικὸν κῦρος· κατ' αὐτοὺς τοῦ μὲν ἐπιόρκου «ἀμαυροτέρη γενεὴ μετόπισθε λέλειπται, ἀνδρὸς δ' εὐόρκου γενεὴ μετόπισθεν ἀμείνων»· ἀλλ' ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς παραστάσεως ταύτης ἦν συναφὴς τῇ ἀλλοιωθείσῃ ἰδέᾳ περὶ τῆς καταστάσεως τῶν τεθνεώτων ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον χρόνοις. Ἐάν, ὡς ἀεὶ γενικώτερον κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐπιστεύετο, οἱ τεθνεῶτες διετήρουν αἴσθησίν τινα περὶ τῶν ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ τοὐλάχιστον ἐν τοῖς οἰκειοτάτοις αὐτῶν κύκλοις συμβαινόντων, καὶ ἰδίως ᾐσθάνοντο χαρὰν ἢ λύπην ἐκ τῶν πράξεων καὶ παραλείψεων τῶν ἐπιζώντων συγγενῶν, ἀκόλουθον ἦτο ὥστε ἡ βαρεῖα συμφορὰ ἑνὸς τῶν ἰδίων ἐπιγόνων νὰ θεωρῆται ὡς τιμωρία πολὺ ἀλγεινὴ εἰς αὐτούς. Μνημονεύεται δ' ἡ ἰδέα αὕτη συχνότατα ὑπό

τε τῶν ποιητῶν καὶ τῶν πεζογράφων. Ὁ Σόλων ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χωρίου (13, 29) λέγει, ὅτι, ἐὰν οἱ κακοῦργοι φύγωσιν αὐτοὶ τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν πεμπομένην μοῖραν, ἀναίτιοι ἔργα τίνουσιν ἢ παῖδες τούτων ἢ γένος αὐτῶν ὀπίσω· ὁ δὲ Θέογνις διακρίνει τὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς ὁ κακὸς «αὐτὸς ἔτισε κακὸν χρέος οὐδὲ φίλοισιν ἄτην ἐξοπίσω παισὶν ὑπερκρέμασεν», ἀπ' ἐκείνων, ἐν αἷς «οὐ κατέμαρψεν αὐτὸν δίκη· θάνατος γὰρ ἀναιδὴς πρόσθεν ἐπὶ βλεφάροις ἕζετο κῆρα φέρων» (205-208)· ἡ συχνότης μάλιστα τῶν τελευταίων παρέχει αὐτῷ ἀφορμὴν εἰς σχοινοτενῆ ὀδυρμὸν (731-742)· στίχος δέ τις διασωθεὶς ἐκ τοῦ Ἀλκμαίωνος τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 83) λέγει· «τὰ τῶν τεκόντων ὡς μετέρχεται θεὸς μιάσματα»· ἐν δὲ τῷ Ἱππολύτῳ αὐτοῦ (831 -833. 1378-1383) ὅ τε Θησεὺς καὶ ὁ Ἱππόλυτος αἰτιῶνται διὰ τὴν συμφορὰν αὐτῶν τὰς ἁμαρτίας «παλαιῶν προγεννητόρων». Πολλὰ παραδείγματα ληφθέντα ἐκ τῆς ὑπὸ πάντων πιστευομένης παραδόσεως περιέχει ἡ ἱστορία. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται (1, 91), ὅτι ὁ Κροῖσος, ἀπολέσας τὴν ἀρχήν, «πέμπτου γονέος (τοῦ Γύγου) ἁμαρτάδα ἐξέπλησε, ὃς... ἐφόνευσε τὸν δεσπότην καὶ ἔσχε τὴν ἐκείνου τιμὴν οὐδέν οἱ προσήκουσαν»· ταύτην τὴν ποινὴν προὐθυμεῖτο μὲν ὁ Ἀπόλλων νὰ τρέψῃ ἐπὶ τοὺς παῖδας τοῦ Κροίσου, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀποτρέψῃ τὴν μοῖραν, κατώρθωσε δὲ μόνον νὰ ἀναβάλῃ τρία ἔτη τὴν ἅλωσιν τῶν Σάρδεων· ὁ Σπαρτιάτης Γλαῦκος «ἐκτέτριπται πρόρριζος ἐκ Σπάρτης», διότι εἶχεν αἰτήσει τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου τὴν συγκατάθεσιν εἰς ψευδῆ ὅρκον (6, 86)· τὸν πρεσβύτατον τῶν ἀπογόνων τοῦ Κυτισσώρου κατεδίωκε πάντοτε ἡ τοῦ θεοῦ μῆνις, ὥστε εἴργετο τοῦ ἐν Ἅλῳ πρυτανείου, εἰσερχόμενος δὲ ἐθύετο· «διότι καθαρμὸν τῆς χώρας ποιουμένων Ἀχαιῶν ἐκ θεοπροπίου Ἀθάμαντα τὸν Αἰόλου καὶ μελλόντων μιν θύειν ἀπικόμενος οὗτος ὁ Κυτίσσωρος ἐξ Αἴης τῆς Κολχίδος ἐρρύσατο» (7, 197).

Ἐκ τῶν ἀττικῶν πεζογράφων ἰδίως οἱ ῥήτορες ἐκφράζουσι πολλάκις τὴν ἰδέαν ταύτην. Ὁ Λυκοῦργος ἐν τῷ λόγῳ κατὰ Λεω-

κράτους (79) λέγει, ὅτι «τοὺς θεοὺς οὔτ' ἂν ἐπιορκήσας τις λάθοι οὔτ' ἂν ἐκφύγοι τὴν ἀπ' αὐτῶν τιμωρίαν, ἀλλ' εἰ μὴ αὐτός, οἱ παῖδές γε καὶ τὸ γένος ἅπαν τὸ τοῦ ἐπιορκήσαντος μεγάλοις ἀτυχήμασι περιπίπτει». Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου φερομένου λόγου Κατ' Ἀνδοκίδου (20) ἀναφέρει ὡς γεγονὸς συχνάκις λαμβάνον χώραν, ὅτι οἱ ἔκγονοι τιμωροῦνται διὰ τὰ ἁμαρτήματα τῶν ἠσεβηκότων προγόνων· τοὐναντίον ὁ γνήσιος Λυσίας λέγει περὶ τοῦ Κινησίου, ὅτι αὐτὸν «οἱ θεοὶ οὕτω διέθεσαν ὥστε τοὺς ἐχθροὺς αὐτὸν βούλεσθαι ζῆν μᾶλλον ἢ τεθνάναι, παράδειγμα τοῖς ἄλλοις, ἵν' ἴδωσιν, ὅτι τοῖς λίαν ὑβριστικῶς πρὸς τὰ θεῖα διακειμένοις οὐκ εἰς τοὺς παῖδας ἀποτίθενται τὰς τιμωρίας, ἀλλ' αὐτοὺς κακῶς ἀπολλύουσι» (Ἀθήν. 12, 552a).

Ὁ δὲ Ἰσοκράτης προτιμᾷ τὴν δοξασίαν τῶν Αἰγυπτίων, οἵτινες «τῶν ἁμαρτημάτων οἴονται παραχρῆμα δώσειν δίκην», τῆς παρὰ τοῖς Ἕλλησι συνήθους ὡς μᾶλλον τὴν ἠθικότητα προάγουσαν (11, 25)· πρὸς τοῦτο παραβλητέα τὰ ἀλλαχοῦ (8, 120) ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα, ὅτι ἡ θεία δίκη εἶναι φανερωτέρα ἐν τῷ βίῳ τῶν πολιτειῶν μᾶλλον ἢ τῶν ἰδιωτῶν· διότι «ἀνὴρ μὲν ἀσεβὴς καὶ πονηρὸς τυχὸν ἂν φθάσειε τελευτήσας πρὶν δοῦναι δίκην τῶν ἡμαρτημένων· αἱ δὲ πόλεις διὰ τὴν ἀθανασίαν ὑπομένουσι καὶ τὰς παρὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ τὰς παρὰ τῶν θεῶν τιμωρίας». Ἐνῷ δὲ ὁ Κυρηναϊκὸς Βίων ἐθεώρει γελοῖον τὸ δόγμα τῆς τοῦ λαοῦ πίστεως, ὅτι ὁ θεὸς κολάζει τοὺς παῖδας τῶν πονηρῶν (Πλούτ. Ἠθ. 561c), ἡ σχολὴ τῶν Στωϊκῶν ἠσπάσθη αὐτό, δι' ὃ ὁ Κόττας παρὰ Κικέρωνι (de n. d. 3, 38) σφόδρα πολεμεῖ αὐτὴν[20]).

Ἐπειδὴ κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε ἐκτεθέντα τὸ θέατρον τῆς θείας δικαιοσύνης, καὶ τῆς τιμωρούσης τοὺς ἀπογόνους διὰ τὰ ἁμαρτήματα τῶν τεθνεώτων, εἶναι ὅλως ὁ ἐπίγειος βίος, οὐδὲν θαυμαστόν, ὅτι ἡ ἔκβασις θεωρεῖται ὡς σπουδαιότατον μέτρον ἐν τῇ ἐκτιμήσει τῆς ἠθικῆς ἀξίας πάσης ἀνθρωπίνης πράξεως. Ὑπὸ τῆς ἰδέας ταύτης ἀγόμενος ὁ Θουκυδίδης (7, 86, 5) θαυμάζει, ὅτι ὁ Νικίας ἀνὴρ θεοσεβέστατος τοσοῦτον οἰκτρὸν θάνατον ἔλαβεν·

ὅμοια δὲ λέγει καὶ ὁ Λυσίας ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Νικομάχου (18), ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἔχουσι πάντα λόγον νὰ διατηρῶσι τὰς παρὰ τοῖς προγόνοις ἐθιζομένας θυσίας, διότι ἐκεῖνοι ταύτας θύοντες μεγίστην καὶ εὐδαιμονεστάτην τῶν Ἑλληνίδων τὴν πόλιν παρέδοσαν.

Κατά τινα γνωστὴν γλωσσικὴν χρῆσιν, εἰς τὴν ἠθικὴν σημασίαν τῆς ὁποίας ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ὅ τε Πλάτων (Χαρμ. 173d) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (Ἠθ. Ν.1095a19.1096b 21) καὶ ὁ Εὔδημος (1219b1), ἡ φράσις «εὖ πράττειν» σημαίνει τὸ «εὖ ἔχειν», περιλαμβάνεται λοιπὸν τρόπον τινὰ ἡ δευτέρα ἔννοια ἐν τῇ πρώτῃ· ἔτι σαφέστερον ἴσως ἐκδηλοῦται ἡ ἐπικρατοῦσα ἰδέα ἐν τῇ ἀνωτέρω ἤδη μνημονευθείσῃ χρήσει τῆς λέξεως θεοφιλής, ἥτις πολλάκις συνάπτει οἱονεὶ εἰς ἀχώριστον ἑνότητα τὰς δύο ἐννοίας τοῦ εὐδαίμονος καὶ τοῦ ἐναρέτου· ἐν ἄλλαις δὲ περιπτώσεσιν, ἐν αἷς προστίθεται πρὸς ἐξήγησιν καὶ δεύτερον ἐπίθετον (οἷον εὐτυχής, εὐσεβής, φιλάνθρωπος), ἑρμηνεύει μὲν τὴν μίαν ἔννοιαν ἐναργέστερον, ἀλλὰ συγχρόνως ὑποδηλοῖ καὶ τὴν ἑτέραν [21]). Τί ἐνόουν οἱ Ἕλληνες διὰ τῶν τοιούτων φράσεων, ἐναργέστατα παριστᾷ ἡμῖν ἡ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος δὶς (Ἱππαρχ. 9, 9. Κ. Π. 1, 6, 46) ἐκφερομένη ἰδέα, ὅτι οἱ θεοὶ ἐν ὀνείρασι καὶ ἄλλοις σημείοις ἀσμενέστατα καὶ τακτικώτατα προσημαίνουσι καὶ συμβουλεύουσιν ἐκείνοις ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ οὐ χρή, οἵτινες ἀεὶ θεραπεύουσιν αὐτοὺς καὶ οἷς ἂν ἵλεῳ ὦσιν· ἀλλὰ καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἀσεβεῖς ἄνθρωποι ἐνίοτε παραπλανῶνται διὰ χρησμῶν, ἔχει σχέσιν πρὸς ταῦτα.

Ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ἰδεῶν τούτων εὑρίσκομεν συγχρόνως καὶ τὸν λόγον τοῦ λίαν ξενίζοντος ἡμᾶς θεσμοῦ, καθ' ὃν ἔν τισι πόλεσι τῆς Ἑλλάδος, ἰδίως ἐν Ἀθήναις, καὶ ἱερατικὰ [22]) καὶ σπουδαῖα πολιτικὰ ἀξιώματα ἐδίδοντο διὰ κλήρου. Περὶ τῆς ἐννοίας τοῦ θεσμοῦ τούτου πολὺ διδακτικαὶ εἶναι δύο δηλώσεις τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ τρίτῳ καὶ ἕκτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (690c. 759b. c.), λέγοντος, ὅτι ὁ ἀεὶ λαγχάνων ἦτο θεοφιλὴς καὶ διὰ τοῦτο κατ' ἐξοχὴν ἄξιος τοῦ πολιτικοῦ ἀξιώματος, ἐξόχως δὲ τῆς ἱερωσύνης.

Διὰ τοῦτο ὁ Αἰσχίνης οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ ἢ ἐφαρμόζει γενικῶς ἰσχύουσαν γνώμην, ὅταν ἀγωνιζόμενος πρὸς τὸν Δημοσθένη ἐν τῇ κατὰ Κτησιφῶντος δίκῃ ὀνειδίζῃ τὸν ἀντίπαλον, ὅτι ἡ πολιτικὴ αὐτοῦ ἦν ἐγκαταλελειμμένη ὑπὸ τῆς τύχης καὶ ὅτι «οὔτε πόλις οὔτ' ἰδιώτης ἀνὴρ οὐδεὶς πώποτε καλῶς ἀπήλλαξε Δημοσθένει συμβούλῳ χρησάμενος» (3, 114. 157. 158). Πρόδηλον ὅτι ὁ Αἰσχίνης ταῦτα λέγων ἔκρουσε χορδήν, ἥτις ἀπήχησεν ἐν ταῖς καρδίαις τῶν ἀκροατῶν· διότι βλέπομεν, ὅτι ὁ Δημοσθένης ἐκλαμβάνει πολὺ σοβαρὸν καὶ διὰ μακρῶν ἀποκρούει τὸ ὄνειδος, ὅπερ ὕστερον καὶ ὁ μιμητὴς τοῦ Αἰσχίνου Δείναρχος κατ' αὐτοῦ ἐπήνεγκεν (1, 31. 77. 91-93). Πρὸς ἀναίρεσιν αὐτοῦ διεγείρει ὁ Δημοσθένης ἐν πρώτοις ἐν ταῖς καρδίαις τῶν Ἀθηναίων ἕτερον αἴσθημα ὡσαύτως ἑλληνικόν, ἐφιστῶν τὴν προσοχὴν εἰς τὴν ἔλλειψιν εὐγενοῦς αἰσθήματος παρὰ τοῖς ὀνειδίζουσι τὴν τύχην ἑτέρων· ἀλλὰ καὶ ὑλικῶς ἀποκρούει τὸ ὄνειδος πάσῃ δυνάμει. Δὲν εἶναι ἀληθές, λέγει, ὅτι ἡ πολιτική, ἣν αὐτὸς συνεβούλευσε καὶ ἐφήρμοσεν, ἔβλαψε τὴν πόλιν, τοὐναντίον διεφύλαξεν αὐτὴν ἀπὸ τοῦ ἐσχάτου κινδύνου· ἡ ἐπελθοῦσα ἀτυχία εἶναι κοινὴ τῶν πάντων ἀνθρώπων, Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων· ἀλλ' ἐν αὐτοῖς ἡ τῶν Ἀθηνῶν κατάστασις ἕνεκα τῆς πολιτικῆς ἐκείνης εἶναι ἀμείνων τῆς τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, «τῶν οἰηθέντων, εἰ πρόοιντο ἡμᾶς, ἐν εὐδαιμονίᾳ διάξειν» (18, 252-257). Ἀλλ' ἐπίσης εὐνόητον εἶναι, ὅτι οἱ κοινοὶ ἄνθρωποι ἠδύναντο νὰ συλλάβωσιν ὑποψίας περὶ τῶν θεῶν, ὅτε ἡ δικαιοσύνη αὐτῶν δὲν ἐξεφαίνετο ὁρατή. Τοῦτο συνέβη κατὰ τὸν Θουκυδίδην (2, 53, 4) ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸν λοιμόν· ὁρῶντες πάντας ἐν ἴσῳ ἀπολλυμένους ἔκρινον ἐν ὁμοίῳ καὶ σέβειν τοὺς θεοὺς καὶ μή. Ἐὰν δὲ παρετήρουν, ὅτι ἀνόσιοι ἄνθρωποι εὐτύχουν καὶ προέκοπτον, εὐκόλως ἔρρεπον εἰς τὴν ἄρνησιν πάσης μετοχῆς τῶν θεῶν εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα. Οἱ δραματικοὶ ποιηταί, οἵτινες πολλάκις ἐλάμβανον εὐκαιρίαν νὰ ἀκούωσι τοιαύτας ἐκφράσεις παρὰ τῶν περὶ αὐτούς, ἀπέδιδον ταύτας ἀσμένως εἰς τὰ πρόσωπα τῶν δραμάτων· τούτου παραδείγματα πολλὰ παρέχει

ὁ Εὐριπίδης (Ἡρ. μ. 669. Φοιν. 1726. Βελλ. ἀπ. 288), ἄλλα δὲ εἶναι συνειλεγμένα ἐν τῷ 106ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Στοβαίου· ἐμφαντικώτατα δὲ παριστᾷ ἡμῖν συχνάκις ὁ Ἀριστοφάνης τοιαύτας διαθέσεις, ἂν καὶ δὲν θὰ ἦτο δεδικαιολογημένον νὰ συμπεράνῃ τις ἐντεῦθεν περὶ τῆς ἰδίας γνώμης τοῦ ποιητοῦ. Ὅταν ὁ Τρυγαῖος ἐν τῇ Εἰρήνῃ ἐπιχειρῇ νὰ ἀναβῇ εἰς τὰ δώματα τῶν Ὀλυμπίων, ὅπως ζητήσῃ λόγον διὰ τὴν πρὸς τοὺς Ἕλληνας διαγωγὴν αὐτῶν· ὅταν ἐν ταῖς Ἐκκλησιαζούσαις (779-783) ὁ ἐνθουσιασμοῦ ἄμοιρος πολίτης δικαιολογούμενος ἀναφέρῃ, ὅτι καὶ οἱ θεοὶ εἶναι πρόθυμοι εἰς τὸ λαμβάνειν καὶ οὐχὶ εἰς τὸ διδόναι· ὅταν ἐν τῷ Πλούτῳ (87-92) κατηγορῆται ὁ Ζεύς, ὅτι ἐποίησε τὸν πλοῦτον τυφλόν, ἵνα μὴ διαγιγνώσκῃ τοὺς δικαίους καὶ σοφοὺς καὶ κοσμίους· ὅταν οἱ θεοί, ἅτε μὴ δυνάμενοι βεβαίως νὰ βοηθῶσι τοῖς ἀνθρώποις, ἀναγκάζωνται νὰ παραχωρήσωσι πρὸς τοὺς ὄρνιθας τὸ κράτος καὶ τὰς περὶ τιμῆς ἀξιώσεις αὐτῶν· ἐν πᾶσι τούτοις ἐμφαίνονται αἰσθήματα ἀθυμίας καὶ ἀπορίας, τὰ ὁποῖα βεβαίως πολλάκις ἐν τῷ βίῳ ἐλάμβανον χώραν. Ὡς δὲ ἐξ ὑπαινιγμῶν τινων ἐν τῇ Μηδείᾳ τοῦ Εὐριπίδου (493), ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Αἰσχίνου Κατὰ Κτησιφῶντος (208) καὶ ἐν διασωθέντι ἀποσπάσματι τοῦ κωμικοῦ Εὔφρονος (ἀπ. 6) δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ἦτο παροιμιώδης φράσις, ὅτι ὁ ἐπίορκος ἀναγκαίως πιστεύει, ὅτι δὲν ἄρχουσι πλέον οἱ ἀρχαῖοι, ἀλλὰ καινοὶ θεοὶ κατέλαβον τὴν θέσιν αὐτῶν· καὶ ἐνταῦθα ἐκδηλοῦνται ὅμοια νοήματα. Καὶ ἐν τούτῳ ὡσαύτως ἡ ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἑλλήνων ζῶσα ἀξίωσις καταφαίνεται, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀριστοτέλους τὴν ἔννοιαν τῆς νεμέσεως (νεμεσᾶν), ἥτις ἐσήμαινεν ἀρχῆθεν τὴν ἀγανάκτησιν ἐπὶ ἀδικήμασι διαπραχθεῖσιν ὑπ' ἀνθρώπων, μετήνεγκον εἰς τὴν διάθεσιν ἐκείνων, οἵτινες ἑώρων ἀναξίους εὖ πράττοντας ἢ τὴν ἰδίαν τύχην ἐθεώρουν ὡς μὴ συνᾴδουσαν τῇ ἀξίᾳ αὐτῶν (Ῥητ. 2, 9).

Ὡς ἐκ τῶν εἰρημένων εὐκόλως κατανοεῖται, τὸ πολὺ τοῦ ἔθνους ἠσμένιζε νὰ παρακολουθῇ τὰς λεπτομερείας τῶν ἀνθρωπίνων περι-

πετειῶν μὴ προσέχον εἰς τὸ σύνολον τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων· διὰ τοῦτο καθόλου εἰπεῖν ἦτο ἀλλοτρία αὐτῷ ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ θεότης, ἐπιπέμπουσα τοῖς θνητοῖς θλίψεις καὶ ταλαιπωρίας ἠδύνατο νὰ ἐπιδιώκῃ καὶ ἄλλον τινὰ σκοπόν, ἢ νὰ τιμωρήσῃ αὐτοὺς διὰ τὰς ἰδίας ἢ τὰς τῶν προγόνων ἁμαρτίας. Ἀλλ' οὐχ ἧττον οὐδαμῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη δὲν εἶναι ἑλληνική· ἐν τῷ βαθεῖ νοήματι τοῦ ἀρχαίου μύθου, ἐν τῇ σοβαρότητι τῆς ποιήσεως καὶ τῆς φιλοσοφίας ποικιλοτρόπως αὕτη ἡρμηνεύθη. Διότι ὁ ὁμηρικὸς Ὀδυσσεὺς ἤδη παρέχει κατά τινα ἔννοιαν εἰκόνα ἀνδρός, ὅστις πολλὰ ἄλγη καὶ θλίψεις παθὼν ὁδηγεῖται εἰς τὸν λιμένα τῆς ποθητῆς εὐδαιμονίας· ἀλλὰ τὸ γνήσιον πρότυπον ἥρωος, τὰ δεινότατα ὑπομείναντος καὶ εἰς τὴν ἐσχάτην ταπείνωσιν παραδοθέντος, ἵνα ἐπὶ τέλους δοξασθῇ, ἐνεχάραξεν ὁ μῦθος ἐν τῷ Ἡρακλεῖ. Φυσικὸν δὲ ὅλως ἦτο, ὅτι ἡ εὐσεβὴς σοφία τῶν ἐν Δελφοῖς ἱερέων τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπέδωκεν ἐν τῷ ἰδίῳ αὐτῆς τρόπῳ σχῆμα εἰς τὴν αὐτὴν ἰδέαν· ἐνταῦθα ὁ Νεοπτόλεμος, ὅστις κατά τινα παράδοσιν, ἥτις ἐν τῇ ἑβδόμῃ ᾠδῇ τῶν Νεμεονικῶν τοῦ Πινδάρου ἐκτίθεται καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου ἐν τῇ Ἀνδρομάχῃ (1085-1242) μεταβεβλημένη πως ὀλίγον ἐπαναλαμβάνεται, μετὰ πολλὰς ἀνιαρὰς πλάνας ἐλθὼν εἰς Δελφοὺς ἵνα θύσῃ φονεύεται ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων, ἀλλὰ διὰ τοῦτο θάπτεται ἐν τόπῳ ἱερωτάτῳ πλησίον τοῦ ναοῦ καὶ μετέσχεν ἡρωϊκῶν τιμῶν. Καὶ ἐν τῇ Ἑλένῃ καὶ τῷ Ἱππολύτῳ τοῦ Εὐριπίδου ἐπανέρχεται ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ ἀνάξια πάσχων ἐν τῷ βίῳ ἀνταμείβεται δοξαζόμενος μετὰ θάνατον. Μετὰ διανοίας ἔτι βαθυτέρας παρέστησεν ὁ Σοφοκλῆς ἐν δυσὶν ἐκ τῶν τραγῳδιῶν αὐτοῦ τὰς τύχας τῶν ἡρώων ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἀπόψεως. Ὁ Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ εἶναι ἄνθρωπος πολύτλας, ὅστις μετὰ βαρυτάτας πληγὰς τῆς μοίρας ὑπεξάγεται τοῦ βίου ἐν τόπῳ ἱερῷ καὶ γίγνεται ὁ σωτήριος δαίμων τῆς χώρας, ἥτις αὐτὸν ἐξένισεν· ἀλλὰ πρὸ πάντων ὁ Φιλοκτήτης τοῦ Σοφοκλέους, ἀφοῦ ἐπὶ ἔτη πολλὰ ὑπέμεινε τὰς ἀλγηδόνας τῆς νόσου καὶ τὰς ἔτι βαρυτέρας τῆς ἐρημίας, ὑψοῦται ἀπροσδοκήτως, διότι εἵμαρτο διὰ τῶν

τόξων καὶ τῆς συμπράξεως αὐτοῦ νὰ καταστήσῃ τοῖς Ἀχαιοῖς δυνατὴν τὴν ἅλωσιν τῆς Τροίας· καὶ ἐνταῦθα ὁ Ἡρακλῆς ἑρμηνεύει τὸν σκοπὸν τοῦ ποιητοῦ προσφωνῶν τῷ Φιλοκτήτῃ (1421-1422).

Καὶ σοί, σάφ' ἴσθι, τοῦτ' ὀφείλεται παθεῖν,
ἐκ τῶν πόνων τῶνδ' εὐκλεᾶ θέσθαι βίον.

Ἐν τούτοις δύναται νὰ προβληθῇ ἡ ἐρώτησις, ἂν ἡ ἔννοια τούτων τῶν μύθων καὶ τῶν ποιήσεων εἶναι ὅτι ἡ θεότης, ἐπειδὴ ἡ ὑπέρμετρος εὐδαιμονία ἀντιβαίνει εἰς τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, προνοοῦσα περὶ τῆς ἐξισούσης δικαιοσύνης ἐπιτρέπει νὰ πάσχωσι πρότερον ὑπὲρ τὸ σύνηθες μέτρον ἐκεῖνοι, οὓς θέλει νὰ ὑψώσῃ ὕστερον, ἢ ὅτι τὰ δεινὰ ἃ πάσχουσιν ἀποβαίνουσιν αὐτοῖς πηγὴ ἠθικῆς καθάρσεως, ἧς ἔχουσι χρείαν πρὸ τῆς μεταλλαγῆς τῆς τύχης αὐτῶν. Ἡ τελευταία ἐκδοχὴ δὲν εἶναι προφανῶς ἡ τοῦ Σοφοκλέους, ὅς τὸν Οἰδίποδα ἐπὶ Κολωνῷ διαρρήδην παριστᾷ ὡς ἀναξίως πάσχοντα τῇ θελήσει τῶν θεῶν [23]), καὶ ἀπέφυγε πᾶσαν νύξιν περὶ συναφείας τῆς κακοδαιμονίας τοῦ Φιλοκτήτου πρός τινα ἰδίαν αὐτοῦ ἁμαρτίαν· καὶ ἐν τοῖς περὶ Ἡρακλέους μύθοις, ὅστις ἐν τῇ ταπεινώσει ἀείποτε μένει ὁ σεμνὸς υἱὸς τοῦ Διός, οὐδὲν τοιοῦτον ἐμφαίνεται· ἀλλ' ἐντεῦθεν οὐδαμῶς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καθόλου ἡ ἰδέα ἐκείνη ἦν ξένη εἰς τὴν διάνοιαν τῶν Ἑλλήνων. Δὲν ἔχομεν ἀνάγκην νὰ ὑπομνήσωμεν; ὅτι ἤρκει μόνον νὰ συμπληρωθῶσι καὶ συναρμολογηθῶσιν αἱ διάφοροι διηγήσεως περὶ Οἰδίποδος καὶ Φιλοκτήτου, ὅπως ἀμφότεροι μεταποιηθῶσιν εἰς παραδείγματα ἡρώων, οἵτινες ὑψοῦνται, ἀφοῦ πρότερον ἐξηγνίσθησαν ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας — διότι καὶ ὁ Φιλοκτήτης κατά τινα διήγησιν (Hygin. f. 102) ἀπέτισεν ἀσέβειάν τινα πρὸς τὴν Ἥραν —, ἀλλὰ πάντως ὁ τοῦ Νεοπτολέμου μῦθος ἀρχῆθεν τοιαύτην ἔννοιαν περιεῖχεν. Διότι πλὴν τῆς μορφῆς, ἣν ἔχει παρὰ Πινδάρῳ ὁ μῦθος, ὅτι ὁ ἥρως φονεύεται ἐν ἔριδι τυχαίως ἐγερθείσῃ πρὸς ἕνα τῶν ἱερέων, ὑπάρχει καὶ ἑτέρα, καθ' ἣν ὁ Νεοπτόλεμος ἐτιμω-

ρήθη, διότι κατεμίανε τὰ ἱερὰ φονεύσας τὸν Πρίαμον ἐπὶ βωμοῦ, ἢ καὶ ὅτι ἦλθεν εἰς Δελφοὺς ὡς πολέμιος τοῦ θεοῦ, ὅπως λάβῃ δίκην παρὰ τοῦ Ἀπόλλωνος διὰ τὸν φόνον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ [24]), καὶ ἴσως δὲν θὰ ἐπλανώμεθα παραδεχόμενοι, ὅτι ἀμφότεραι αἱ μορφαὶ τοῦ μύθου οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ συστατικὰ μέρη μιᾶς διηγήσεως, διότι οἱ ἱερεῖς τοῦ Ἀπόλλωνος ἠδύναντο βεβαίως νὰ ἑνώσωσι μετὰ τῆς ἀρχικῆς ἰδέας τοῦ ἐξαγνισμοῦ τὴν ὕστερον ἐπελθοῦσαν ἐξύψωσιν. Δὲν λείπουσι δὲ ὅλως παρὰ τοῖς Ἕλλησι συγγραφεῦσι καὶ δηλώσεις περὶ τῆς καθαρτικῆς δυνάμεως τῆς κολάσεως. Ἐν τῷ ἐμβριθεῖ πρώτῳ ᾄσματι τοῦ Ἀγαμέμνονος τοῦ Αἰσχύλου ὁ χορὸς ἐξυμνῶν τὸν ὕψιστον θεὸν λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις (176 - 178)·

> ***Τὸν φρονεῖν βροτοὺς ὁδώ-***
> ***σαντα, τὸν πάθει μάθος***
> ***θέντα κυρίως ἔχειν,***

καὶ μετὰ ταῦτα περιγράφει τὴν ἐν τῷ ὕπνῳ διεγειρομένην καὶ τὴν ψυχὴν σωφρονίζουσαν τύψιν τοῦ συνειδότος. Πρὸς κατανόησιν τῆς ἐνταῦθα ἐκφερομένης γνώμης εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι ὁ Ἕλλην δὲν ἐχώριζε τὴν βελτίωσιν τῆς βουλήσεως ἀπὸ τῆς διορθώσεως τῆς γνώσεως· συγχρόνως δὲ πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ' ὄψει, ὅτι ἐκείνη ἡ γνώμη δὲν φαίνεται οὐδόλως νὰ εἶναι μόνον τοῦ ποιητοῦ ἴδιον κτῆμα· διότι αἱ λέξεις «πάθει μάθος» φέρουσι τὸν χαρακτῆρα φράσεως παροιμιώδους. Ὁμοίως μέρος τῶν λόγων, δι' ὧν ὁ Τιγράνης ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ τοῦ Ξενοφῶντος διατίθησι τὸν Κῦρον εἰς ἐπιείκειαν πρὸς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα, περιστρέφεται εἰς τὴν ἰδέαν, ὅτι τὰ παθήματα σωφρονίζουσιν (3, 1, 16 - 18). Ἀκόλουθος ταύτης εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐκφερομένη ἰδέα, ὅτι ἐκεῖνοι, ὧν τὰ ἁμαρτήματα εἶναι ἰάσιμα, δι' ἀλγηδόνων καὶ ὀδυνῶν ἀπαλλάττονται τῆς ἀδικίας· «οἳ δ' ἂν τὰ ἔσχατα ἀδικήσωσι καὶ διὰ τοιαῦτα ἀδικήματα ἀνίατοι γένωνται», χρησιμεύουσιν εἰς

τοὺς ἄλλους ὡς παραδείγματα ἀποτροπῆς (Γοργ. 525 b). Ἐν γένει ὁ φιλόσοφος συνηθίζει νὰ ὑποδεικνύῃ, ὅτι ἡ τιμωρία λυσιτελεῖ τοῖς ὑπομένουσιν αὐτὴν (Γοργ. 478 a - 479 c. Πολ. 2, 380 b)· ἀλλ' ἔτι ὑψηλοτέραν στάσιν λαμβάνει ἔν τινι χωρίῳ τοῦ δεκάτου βιβλίου τῆς Πολιτείας (613 a), ἔνθα λέγει, ὅτι «τῷ θεοφιλεῖ, ὅσα γε ἀπὸ θεῶν γίγνεται, πάντα γίγνεται ὡς οἷόν τε ἄριστα, εἰ μή τι ἀναγκαῖον αὐτῷ κακὸν ἐκ προτέρας ἁμαρτίας ὑπῆρχεν.. ἐάν τ' ἐν πενίᾳ γίγνηται ἐάν τ' ἐν νόσοις ἤ τινι ἄλλῳ τῶν δοκούντων κακῶν, τούτῳ ταῦτα εἰς ἀγαθόν τι τελευτήσει ζῶντι ἢ καὶ ἀποθανόντι».

Ἀλλ' ἐὰν ὁ μῦθος τοῦ Ἡρακλέους καὶ ἰδίᾳ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Σοφοκλῆς πραγματεύεται τὸν μῦθον τοῦ Οἰδίποδος καὶ Φιλοκτήτου, ἄγουσιν εἰς τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ δικαιοσύνη τῶν θεῶν δὲν φανεροῦται μόνον ὡς ἀνταμείβουσα ἢ κολάζουσα, ἀλλὰ δύναται νὰ ἔχῃ καὶ ἐνέργειαν ἐξισοῦσαν τὰς ἀνωμαλίας τῆς τύχης τῶν ἀνθρώπων, τοῦτο εἶναι συναφὲς πρός τινα πολὺ διαδεδομένην πίστιν τοῦ λαοῦ. Τῷ ἀνθρώπῳ εἶναι δεδομένον ὑπὸ τῆς μοίρας μόνον ὡρισμένον τι μέτρον εὐδαιμονίας, καὶ ἡ ἐπαγρύπνησις, ἵνα μὴ τοῦτο ὑπερβάλληται, εἶναι ἓν τῶν κυριωτάτων ἔργων τῆς θείας προνοίας· διότι ἄλλως διαρρηγνύεται ὁ φραγμὸς ὁ τεθειμένος εἰς τὸν θνητόν, ἡ διάκρισις ἀνθρωπίνης καὶ θείας φύσεως αἴρεται. Ἤδη ἐν τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (529) λέγει ὁ Ἀχιλλεύς, ὅτι ὁ Ζεὺς ἀναμίξας τῷ ἐσθλῷ κακὸν δίδωσιν· ὁ δὲ Πίνδαρος (Πυθ. 3, 80 - 82) χαρακτηρίζει πρὸς τὸν Ἱέρωνα ὡς καρπὸν βαθείας παλαιᾶς σοφίας τὴν γνώμην, ὅτι «ἓν παρ' ἐσλὸν πήματα σύνδυο δαίονται βροτοῖς ἀθάνατοι»· θεωρῶν βεβαίως ταύτην ὡς γνώμην ἐν μέσῳ τῶν ἐν Δελφοῖς ἱερέων γεννηθεῖσαν καὶ ἐντεῦθεν διαδοθεῖσαν. Ὁ Θησεὺς ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Εὐριπίδου (196), ὅστις ἀντιλέγει τῇ γνώμῃ ἐκείνῃ, γινώσκει αὐτὴν ὑπὸ τὴν ἀόριστόν πως διατύπωσιν, ὅτι «τὰ χείρονα πλείω βροτοῖσίν ἐστι τῶν ἀμεινόνων»· μετὰ κωμικῆς ὑπερβολῆς μεταχειρίζεται αὐτὴν ὁ Δίφιλος ἔν τινι ἀποσπάσματι (106), ἐν ᾧ λέγεται:

Ὥσπερ κυαθίζουσ' ἐνίοθ' ἡμῖν ἡ τύχη
ἓν ἀγαθὸν ἐπιχέασα τρί' ἐπαντλεῖ κακά.

Ὁ δὲ Ἡρόδοτος διαφωτίζει τρόπον τινὰ ἀντιθέτως τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐξαίρων ἐπιμελῶς καὶ ἐξεπίτηδες (8, 105), πῶς καὶ αὐτὴ ἡ σκληρὰ τύχη τοῦ ὑπὸ τοῦ αἰσχροκερδοῦς Χίου Πανιωνίου εὐνουχισθέντος Ἑρμοτίμου δὲν ἔμεινεν ἄνευ τινὸς ἀντισηκώματος· διότι ἀφικόμενος παρὰ βασιλέα «χρόνου προϊόντος πάντων τῶν εὐνούχων ἐτιμήθη μάλιστα παρὰ Ξέρξῃ». Κατὰ τὴν δημώδη ἀντίληψιν, ἥτις ποικιλοτρόπως ἐκφράζεται παρὰ τοῖς ποιηταῖς, τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἐνεργείας τῆς κυβερνώσης τὸν κόσμον ἀνωτέρας δυνάμεως πηγάζει ἐκ τοῦ «φθόνου τῶν θεῶν»· ἡ δὲ ἔννοια τούτου ἦν τοσοῦτον συνήθης, ὥστε καὶ ἁπλῶς ἡ λέξις φ θ ό ν ο ς ἤρκει νὰ δηλώσῃ αὐτήν· ἀπαντᾷ δὲ ὁ φθόνος οὗτος καὶ ἐπὶ ἀγγείου ὡς προσωποποίησις [26]) καὶ λέγεται ἐν ἀποσπάσματι τραγικοῦ ποιητοῦ (Στοβ. 105, 51) ὅτι «ἢ χρόνος τις ἢ φθόνος» καταστρέφει πᾶν ὕψος εὐδαιμονίας ἐν θνητῷ γένει. Εἴ τις εὖ ἔπραττεν ἢ ἀγαθόν τι προσεδόκα, ἐπισυνήπτετο πολλάκις ἡ εὐχὴ νὰ μὴ διαταράξῃ ὁ φθόνος ταῦτα. Ὁ Πίνδαρος ἀκολουθῶν τῇ συνηθείᾳ ταύτῃ εἰς τοὺς Θεσσαλοὺς Ἀλευάδας εὔχεται, ἵνα μὴ φθονεραῖς ἐκ θεῶν μετατροπαῖς συντύχωσιν (Πυθ. 10, 20)· ἐξυμνήσας τὰ μεγάλα καὶ πολυειδῆ τῶν Κορινθίων κατορθώματα, προστίθησι τὴν εὐχήν, ἵνα ὁ Ζεὺς ἀφθόνητος γένηται τοῖς ὕμνοις αὐτοῦ χρόνον ἅπαντα (Ὀλ. 13, 25)· ἑαυτῷ δὲ εὔχεται, μετὰ λύπην καὶ συμφορὰν ἀφόρητον εἰς εὐδίαν ἄλυπον ἐλθών, νὰ μὴ ταράσσῃ αὐτὸν ὁ φθόνος ὁ ἐκ θεῶν, ἐὰν ὅ,τι ἐν τῷ βίῳ τερπνὸν διώκων καὶ θηρεύων μεθ' ἡσυχίας καταστρέψῃ τὸν βίον (Ἰσθμ. 6, 39-42)· εἰς δὲ τοὺς Βλεψιάδας εὔχεται παρὰ τοῦ Διός, ἵνα μὴ ἐπὶ τῇ τῶν καλῶν μοίρᾳ ἐπιβάλῃ νέμεσιν καὶ βασκανίαν (Ὀλ. 8, 86). Ἐν τῇ Ἀλκήστιδι τοῦ Εὐριπίδου (1135) ἀποδιδοὺς ὁ Ἡρακλῆς τῷ Ἀδμήτῳ τὴν γυναῖκα δὲν παραλείπει τὴν εὐχὴν «φθόνος δὲ μὴ γένοιτό τις θεῶν»· ὁ δὲ Φιλοκτήτης τοῦ Σοφοκλέους μεταχειρίζεται τὸν φθόνον τοῦτον ὡς

θεότητα, διότι παραδιδοὺς τὰ τόξα τῷ Νεοπτολέμῳ προτρέπει αὐτὸν νὰ προσκυνήσῃ τὸν φθόνον, ὅπως μὴ γένωνται αὐτῷ πολύπονα, «μηδ' ὅπως τῷ Φιλοκτήτῃ καὶ τῷ πρόσθ' αὐτοῦ κεκτημένῳ» (776). Καὶ αὐτὴ ἡ Κλυταιμήστρα τοῦ Αἰσχύλου συνείρει μετὰ τῶν ἀσπασμῶν, δι' ὧν ὑποδέχεται τὸν ἐκ τῆς Τροίας ἐπιστρέφοντα νικηφόρον σύζυγον, τὴν φράσιν «φθόνος δ' ἀπέστω», στηρίζει δὲ τὴν ἀγαθὴν περὶ τούτου προσποιητὴν ἐλπίδα ἐπὶ τῶν κακῶν, ἃ τέως ὑπέμενεν ('Αγ. 904)· ἡ δολιότης τοῦ φρονήματος αὐτῆς καθιστᾷ τοσούτῳ εὐδηλότερον, πόσον τυπικὴ εἶχε γείνη ἡ φράσις ἐκείνη. 'Αλλ' ἡ εἰς ταῦτα πάντα ὑποκειμένη ἰδέα ἔλαβε τὴν τελειοτάτην ἀνάπτυξιν αὐτῆς παρ' Ἡροδότῳ, παρ' ᾧ ἡ δοξασία, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν ἀνέχονται τὸν ὑπὲρ τὸ μέτρον μέγαν καὶ διαρκῆ ὄλβον τῶν ἀνθρώπων, κατέστη ἄρθρον ἐνδομυχωτάτης πίστεως, ἣν ἀσμενίζει νὰ ἐκφέρῃ διὰ τοῦ στόματος τῶν σοφωτάτων ἀνδρῶν τῶν ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ ἐμφανιζομένων. Ποιεῖ τὸν Σόλωνα λέγοντα πρὸς τὸν Κροῖσον (1, 32), ὅτι «τὸ θεῖον πᾶν ἐστι φθονερόν τε καὶ ταραχῶδες»· ὁ δὲ Κροῖσος αὐτοῦ, ὑπὸ βαρυτάτων συμφορῶν συνετισθείς, λέγει πρὸς τὸν Κῦρον, «ὡς κύκλος τῶν ἀνθρωπηΐων ἐστὶ πρηγμάτων, περιφερόμενος δὲ οὐκ ἐᾷ τοὺς αὐτοὺς εὐτυχέειν» (1, 207)· ὁ δὲ 'Αρτάβανος ὑπομιμνήσκει τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ Ξέρξην, ὅτι ὁ θεὸς φιλεῖ τὰ ὑπερέχοντα πάντα κολούειν· «οὐ γὰρ ἐᾷ φρονέειν μέγα ὁ θεὸς ἢ ἑαυτόν»· καὶ ἀναπτύσσει τὴν γνώμην λέγων, ὅτι ὁ θεὸς τὰ ὑπερέχοντα ζῶα καὶ οἰκήματα τὰ μέγιστα καὶ δένδρα τὰ τοιαῦτα κεραυνοῖ (7, 10)· ἀλλαχοῦ δὲ (7, 46) ὁ αὐτὸς 'Αρτάβανος λέγει, ὅτι ἐν οὕτω βραχεῖ βίῳ οὐδεὶς ἄνθρωπος ὢν οὕτως εὐδαίμων πέφυκεν, ὥστε νὰ μὴ βουληθῇ πολλάκις καὶ οὐχὶ ἅπαξ τεθνάναι μᾶλλον ἢ ζώειν, «ὁ δὲ θεὸς γλυκὺν γεύσας τὸν αἰῶνα φθονερὸς ἐν αὐτῷ εὑρίσκεται ἐών». Ὡς ἰδίαν δὲ αὐτοῦ γνώμην ἀποφαίνεται τοῦτο ὁ ἱστορικὸς ἔνθα λέγει, ὅτι «ἐποιέετό τε πᾶν ὑπὸ τοῦ θεοῦ, ὅπως ἂν ἐξισωθείη τῷ Ἑλληνικῷ τὸ Περσικὸν μηδὲ πολλῷ πλέον εἴη» (8, 13)· ἡ φράσις ἐνταῦθα εἶναι μᾶλλον μεμετρημένη, ἀλλ' ἡ ἐκφερομένη

γνώμη εἶναι ἡ αὐτή. Ἀκόλουθον τούτοις εἶναι πάντως, ὅταν ὑμνῶνται ὡς ἐξοχώτατοι τῶν θνητῶν ἐκεῖνοι, οἷς ἐδόθη νὰ ἀποθάνωσι κατόπιν συμβάντος ἐξόχως εὐφροσύνου καὶ οὕτω νὰ διαφύγωσι τὴν παλιντροπίαν τῆς τύχης, ἥτις ἄλλως θὰ ἦτο ἄφυκτος· καὶ περὶ τούτου ὁ Ἡρόδοτος παριστᾷ τὸν Σόλωνα ἐκφέροντα τὴν ἑαυτοῦ γνώμην καὶ καταλέγοντα ἐν τοῖς ὀλβιωτάτοις τῶν ἀνθρώπων τὸν Κλέοβιν καὶ τὸν Βίτωνα, διότι ὁ θεὸς ἔδωκεν αὐτοῖς τὸν θάνατον καθ' ἣν στιγμὴν διὰ τῆς σωματικῆς ῥώμης καὶ τῆς υἱϊκῆς αὐτῶν στοργῆς ἐφείλκυσαν ἁπάντων τὸν θαυμασμὸν (1, 31). Ἡ αὐτὴ ἰδέα ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ παρὰ Πλουτάρχῳ (Ἠθ. 254 b-f) διασωθείσῃ Ναξίᾳ παραδόσει περὶ τῆς Πολυκρίτης· αὕτη κατώρθωσε διά τινος πανουργίας νὰ βοηθήσῃ τοῖς συμπολίταις αὐτῆς, ὅπως νικήσωσι τοὺς πολεμοῦντας πρὸς αὐτοὺς Ἐρυθραίους· «αὐτὴ δὲ πρὸς ταῖς πύλαις γενομένους τοὺς πολίτας ἀπαντῶντας αὐτῇ, μετὰ χαρᾶς καὶ στεφάνων ὑποδεχομένους καὶ θαυμάζοντας, οὐκ ἤνεγκε τὸ μέγεθος τῆς χαρᾶς, ἀλλ' ἀπέθανεν αὐτοῦ πεσοῦσα παρὰ τὴν πύλην, ὅπου τέθαπται καὶ καλεῖται βασκάνου τάφος, ὡς βασκάνῳ τινὶ τύχῃ τὴν Πολυκρίτην φθονηθεῖσαν ἀπολαῦσαι τῶν τιμῶν». Τὰ πρόσωπα, τὰ ἐν τοῖς δράμασι τοῦ Αἰσχύλου εἰσαγόμενα, πολλάκις ἐκφράζουσι τὴν ἰδέαν περὶ τοῦ φθόνου τῶν θεῶν, εἰ καὶ αὐτὸς ὁ ποιητὴς ἔχει περὶ τούτου ἄλλην γνώμην ἢ ὁ Ἡρόδοτος. Ἐν τοῖς Πέρσαις λέγει ὁ ἄγγελος, ὅτι ὁ Ξέρξης ἐπίστευσεν εἰς τὰ παρὰ τοῦ Θεμιστοκλέους ἀγγελλόμενα αὐτῷ περὶ τῶν προθέσεων τῶν Ἑλλήνων, «οὐ ξυνεὶς δόλον Ἕλληνος ἀνδρὸς οὐδὲ τὸν θεῶν φθόνον» (362). Ὁ δεσμώτης Προμηθεύς, ἵνα δηλώσῃ τὴν τύχην τὴν ἀπειλοῦσαν τοῖς υἱοῖς τοῦ Αἰγύπτου, οἷς ἦτο πεπρωμένον νὰ ἀποθάνωσιν ὑπὸ τῶν γυναικῶν αὐτῶν, μεταχειρίζεται τὴν ποιητικὴν περίφρασιν «φθόνον δὲ σωμάτων ἕξει θεὸς» (859) [27]. Ὁ δὲ Ἀγαμέμνων, ἐνῷ εἶναι ἕτοιμος, ὑπακούων εἰς τὰς παρακελεύσεις τῆς γυναικὸς αὐτοῦ, νὰ πατήσῃ τοὺς πρὸς ὑποδοχὴν αὐτοῦ στρωθέντας ἁλουργεῖς τάπητας, εὔχεται «θεῶν μή τις πρόσωθεν ὄμματος βάλοι φθόνος» (947). Ὁ Νικίας, ὁ γνήσιος

ἀντιπρόσωπος τῆς σεμνῆς τῶν προγόνων εὐσεβείας, ἐφρόνει ὅμοια τῷ Ἡροδότῳ· διότι ἐν τῇ ὑπὸ Θουκυδίδου (7, 77) ἀποδιδομένῃ προσαγορεύσει αὐτοῦ παρηγορεῖ τοὺς ἐκ τῶν συμφορῶν καταβεβλημένους στρατιώτας ἐν τῇ πολιορκίᾳ τῶν Συρακουσῶν λέγων, ὅτι, «καὶ εἴ τῳ θεῶν ἐπίφθονοι ἐστρατεύσαμεν, ἀποχρώντως ἤδη τετιμωρήμεθα· καὶ εἰκὸς νῦν τὰ ἀπὸ τοῦ θείου ἐλπίζειν ἠπιώτερα ἕξειν, τοῖς δὲ πολεμίοις ἱκανὰ εὐτύχηται», ὥστε ἦν πιθανὴ ἡ εἰς τοὔμπαλιν τροπὴ τῆς τύχης αὐτῶν. Καθόλου δὲ εὑρίσκονται ἀνάλογοι παραστάσεις μέχρι τῶν ὀψιαιτάτων συγγραφέων καὶ οὐδὲ τοῖς Ῥωμαίοις εἰσὶν ὅλως ξέναι.

Ἐν ὅλῳ ἐθεωρεῖτο ὅτι εἶναι ἄξιον νὰ ἀποπειραθῇ τις τὴν ἀπέλασιν τοῦ φθόνου τῶν θεῶν, θυσιάζων μέρος τῆς κατορθωθείσης εὐδαιμονίας, ὡς ὁ χορὸς ἀποφαίνεται ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι τοῦ Αἰσχύλου (1008-1013).

Καὶ πρὸ μέν τι χρημάτων
κτησίων ὄκνος βαλὼν
σφενδόνας ἀπ' εὐμέτρου,
οὐκ ἔδυ πρόπας δόμος
πημονᾶς γέμων ἄγαν,
οὐδ' ἐπόντισε σκάφος.

Ὁ Ἡρόδοτος καὶ τοῦτο τὸ ἄρθρον τῆς δημώδους πίστεως ἀσπάζεται. Ποιεῖ τὸν Ἄμασιν, βασιλέα τῶν Αἰγυπτίων, συμβουλεύοντα τῷ ἑαυτοῦ ξένῳ Πολυκράτει, ἵνα ἀποβάλῃ ἑκουσίως ὃ ἂν φροντίσας εὕρῃ πλείστου ἄξιον ὂν καὶ ἐφ' ᾧ ἀπολομένῳ μάλιστα τὴν ψυχὴν ἀλγήσει, ὅπως οὕτως ἐκφύγῃ τῶν μεγάλων εὐτυχιῶν τὸ κακὸν τέλος· ὁ δὲ Πολυκράτης ἀκολουθῶν τῇ συμβουλῇ ῥίπτει εἰς τὴν θάλασσαν τὸν χρυσόδετον δακτύλιον, τὸ πολυτιμότατον τῶν κειμηλίων· ἀλλ' ἐπειδὴ ἀπροσδοκήτως πάλιν ἐγένετο κύριος αὐτοῦ, ὁ Ἄμασις μαθὼν τοῦτο καὶ προϊδὼν «ὅτι οὐκ εὖ τελευτήσειν μέλλοι Πολυκράτης εὐτυχέων τὰ πάντα, ὃς καὶ τὰ ἀποβάλλει εὑρί-

σκεῖ», διελύσατο τὴν πρὸς αὐτὸν ξενίαν, «ἵνα μὴ συντυχίης δεινῆς τε καὶ μεγάλης Πολυκράτεα καταλαβούσης αὐτὸς ἀλγήσειε τὴν ψυχὴν ὡς περὶ ξείνου ἀνδρὸς» (3, 40-43).

Ὡς πρώτιστος σκοπὸς βεβαίως τῆς ἐξισούσης ἐκείνης ἐνεργείας τῆς θεότητος φαίνεται ἡ αὐστηρὰ διατήρησις τῶν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν θείαν τεθειμένων φραγμῶν, ἀλλ' ὅμως ἔχει καὶ ἠθικὸν λόγον, ὅστις ἔν τισι περιπτώσεσι γίγνεται φανερώτερος. Ἡ παρατήρησις τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ (8, 4, 14), ὅτι «χαλεπώτερόν ἐστιν εὑρεῖν ἄνδρα τἀγαθὰ καλῶς φέροντα ἢ τὰ κακά», εἶναι ὅσον ὀλίγα ἄλλα χαρακτηριστικὴ τοῦ ἔθνους· διότι ἐν ὅλῳ οἱ εἰς αὐτὸ ἀνήκοντες δὲν εἶχον ταύτην τὴν ἱκανότα, ἡ δὲ δοξασία, ὅτι πᾶς ὑπέρμετρος πλοῦτος, πᾶσα ὑπερμεγέθης δύναμις, πᾶσα ὅλως αἰφνιδία ὕψωσις, πᾶσα ὑπὲρ τὸ δέον μακρὰ διάρκεια ἀλύπου καταστάσεως σχεδὸν ἀναγκαίως συνεπάγεται ὑπερηφανίαν καὶ ὕβριν, ἣν δοξασίαν καὶ ἐξ ἄλλης ὄψεως θέλομεν ἐξετάσῃ, ἦτο ἕνεκα τούτου γενικωτάτη. Ὅθεν, ἐὰν ἡ θεότης ἀναμιγνύῃ τῇ χαρᾷ, ἣν ὁ βίος παρέχει, εὐθὺς λυπηρόν τι, ἐμφράσσει οὕτω μίαν πηγὴν τῆς ἁμαρτίας· ὅταν δὲ εἰς τὴν μακροχρόνιον μεγάλην εὐτυχίαν ἐπιπέμπῃ τὴν ἀπότομον κατάπτωσιν, τιμωρεῖ τὴν ὑπερφροσύνην, ἥτις δύναται νὰ ὑποτεθῇ μετὰ πιθανότητος ὡς ἐπακολούθημα τῆς εὐτυχίας, καὶ ἐὰν δὲν ἐξεδηλώθη ἔτι διὰ πράξεων. Καὶ αὐτῷ τῷ Ἡροδότῳ ἡ θεωρία αὕτη δὲν ἦτο ἀλλοτρία, ἂν καὶ πολὺ συνήθιζε νὰ ἐξαίρῃ τὸν φθόνον τῶν θεῶν ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ καὶ τὴν ἐκ τούτου πηγάζουσαν ἀστασίαν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων. Πολὺ σημαντικὸν εἶναι ὅτι ὁ Ἡρόδοτος (8, 109) ἐκφέρει διὰ στόματος τοῦ Θεμιστοκλέους τὴν γνώμην, ὅτι «τάδε (δηλ. τὴν νίκην) οὐχ ἡμεῖς κατεργασάμεθα, ἀλλὰ θεοί τε καὶ ἥρωες, οἳ ἐφθόνησαν ἄνδρα ἕνα τῆς τε Ἀσίης καὶ τῆς Εὐρώπης βασιλεῦσαι ἐόντα ἀνόσιόν τε καὶ ἀτάσθαλον»· τὰ δύο ἐλατήρια τῆς ἐπιχειρήσεως τοῦ Ξέρξου, δηλ. ἡ ὑπέρμετρος δύναμις καὶ τὸ ἀνόσιον φρόνημα συγχωνεύονται τρόπον τινὰ ἐνταῦθα εἰς ἕν. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ Κροίσου λέγει (1, 34), ὅτι «ἔλαβε αὐτὸν ἐκ θεοῦ νέ-

μεσις μεγάλη, ὅτι ἐνόμισε ἑωυτὸν εἶναι ἀνθρώπων ἁπάντων ὀλβιώτατον»· ὑπολαμβάνει λοιπὸν σχεδόν, ὅτι μᾶλλον τὸ ἐπακολούθημα τῆς εὐδαιμονίας, ἡ ἔπαρσις δηλ., ἢ αὕτη ἐπήνεγκε τὸν ὄλεθρον. Ἡ ἰδέα ὅτι, ὅταν τις ἐπαίρηται πλούτῳ καὶ γένει λαμπρῷ καὶ τὴν ἔπαρσιν αὐτοῦ ἐπιδεικνύῃ ἀτόπως, πρέπει εὐθὺς νὰ προσδοκᾷ τὴν νέμεσιν τῶν θεῶν, ἐκτίθεται καὶ ἐν ἀποσπάσματι εὐριπιδείου, ὡς εἰκάζεται, τραγῳδίας (ἀπ. 1027). Διὰ τὸν λόγον τοῦτον φοβούμενοι τοὺς θεοὺς ἀπέφευγον πᾶσαν φράσιν ἐκδηλοῦσαν τὴν πεποίθησιν εἰς τὴν δι' οἰκείας δυνάμεως κατόρθωσιν τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ, ἐὰν δὲ ἐκινδύνευον νὰ περιπέσωσιν εἰς τοιαύτην, τοσοῦτον περιδεῶς ἐφυλάσσοντο διὰ φράσεως ἀποτρεπούσης τὸν φθόνον, ὥσπερ καὶ ὅτε ἀπροσδόκητόν τι καὶ ἔκτακτον εὐτύχημα συνέβαινεν. Ἐν τῷ Ῥήσῳ ὁ χορὸς δὶς λαμβάνει τὴν εὐκαιρίαν πρὸς λόγους ὑπεροπτικούς, οὓς ἤκουσεν ἐκ τοῦ στόματος τῶν κυρίων προσώπων τοῦ δράματος, νὰ ἐπισυνάψῃ τοιαύτας φράσεις· πρῶτον, ὅτε ὁ Ἕκτωρ ἀπετόλμησε νὰ ἐκστομίσῃ τὸν λόγον, ὅτι δὲν ἔχει πλέον χρείαν τῆς συμμαχίας τοῦ ἐκ Θράκης ξένου αὐτοῦ Ῥήσου (342) καὶ δεύτερον, ὅτε ὁ Ῥῆσος ἐκαυχήθη, ὅτι, ἐνῷ ὁ Ἕκτωρ δέκατον ἔτος πολεμῶν οὐδὲν ἐπέραινεν, αὐτὸς ἐν ἡμέρᾳ μιᾷ διὰ τῆς ἑαυτοῦ μείζονος δυνάμεως θὰ ἐκπορθήσῃ πύργους καὶ ναύσταθμα τῶν Ἀχαιῶν (455). Ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Εὐριπίδου λέγει ὁ εὐσεβὴς Θησεύς, ὅτι εἰ δυνατὸν θὰ πείσῃ λόγοις τοὺς Θηβαίους, εἰ δὲ μή, θὰ ἀναγκάσῃ αὐτοὺς τῇ βίᾳ τῶν ὅπλων νὰ ἐκδώσωσι τοὺς νεκρούς, ἀλλ' ἵνα μετριάσῃ τὴν ἐνταῦθα κειμένην ἔκφρασιν τῆς εἰς ἑαυτὸν πεποιθήσεως, προστίθησιν ὅτι τοῦτο θὰ γείνῃ «οὐχὶ σὺν φθόνῳ θεῶν» (348). Ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Αὐλίδι τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ εἰς τὰ γνωρίσματα τῆς διαφθορᾶς τῶν ἠθῶν ἀριθμεῖται καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ κοινὸς ἀγὼν τῶν θνητῶν δὲν τείνει πρὸς τοῦτο «μή τις θεῶν φθόνος ἔλθῃ» (1097)· καὶ ἐνταῦθα προφανῶς ἔχει ἐν νῷ ὁ ποιητὴς τὴν ἐξέγερσιν τοῦ φθόνου δι' ὑπεροπτικῶν φρονημάτων καὶ λόγων [28]).

Ἡ δύναμις ἐκείνη, ἣν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν πρόνοιαν ἢ

εἱμαρμένην καὶ ἥτις προσωποποιεῖται ἐν τοῖς θεοῖς, δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν διαφύλαξιν τῶν τεθειμένων τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει φραγμῶν καὶ τὴν ἀπόδοσιν ἀμοιβῆς καὶ τιμωρίας, ἀλλ' ἐκτείνεται καὶ εἰς τὸν βίον τῶν ἀτόμων. Ἀπονέμει τοῖς ἀνθρώποις τὰς φυσικὰς δυνάμεις, ὑποδεικνύει αὐτοῖς τὴν ὁδόν, τὴν ὁποίαν ὀφείλουσι νὰ βαδίσωσιν, εἶναι ἀπόλυτος κυρία τῆς ἐκβάσεως ἰδίως τῶν πολιτικῶν πράξεων. Οὐχ ἧττον διευθύνει τὰς καρδίας τῶν ἀνθρώπων συμφώνως τῷ σκοπῷ αὐτῶν. Ἀπόφθεγμα ἀποδιδόμενον εἰς Βίαντα τὸν Πριηνέα (Διογ. Λ. 1,88. Στοβ. 3,79) λέγει «ὅταν ἀγαθὸν πράσσῃς, θεούς, μὴ σεαυτὸν αἰτιῶ». Εἰς τοὺς θεοὺς πρώτιστα καὶ μάλιστα, εἶτα δὲ εἰς τοὺς δικαστὰς ὀφείλεται κατὰ τὸν Δημοσθένη (24, 7) ἡ ἀθῴωσις τοῦ κατηγορουμένου· κατὰ δὲ τὸν Ἰσοκράτη (5,150) οἱ θεοὶ διοικοῦσι τὰ τῶν ἀνθρώπων οὐχὶ ἰδίαις χερσίν, «ἀλλ' ἑκάστοις τοιαύτην ἔννοιαν ἐμποιοῦσιν, ὥστε δι' ἀλλήλων ἡμῖν ἑκάτερα (τἀγαθὰ καὶ τὰ κακὰ) παραγίγνεσθαι τούτων». Τοιαύτην θεμελιώδη θεωρίαν ἑρμηνεύει καὶ ἡ φράσις «δίκη δὲ κυβερνήσειεν», ἥτις ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος κατὰ τῆς μητρυιᾶς (13) προτάσσεται τῆς ἀναπτύξεως τοῦ θέματος καὶ πιθανῶς οὐχὶ ἐνταῦθα μόνον, ἀλλὰ πολλάκις ἐγίγνετο τυπικὴ χρῆσις αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ἱκέτευον τοὺς θεούς, ὅπως ἀπονέμωσι τὸ ὀρθὸν φρόνημα ἑαυτοῖς τε καὶ ἄλλοις. Ὁ Θέογνις (759) εἰς τὴν πρὸς τὸν Δία εὐχήν, ὅπως σκέπῃ τὴν πόλιν, προστίθησι τὴν πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα, ὅπως ὀρθώσῃ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸν νοῦν τῶν πολιτῶν. Ἐν τῇ ὀγδόῃ ᾠδῇ τῶν Νεμεονικῶν (35-39) ἱκετεύει ὁ Πίνδαρος τὸν Δία, ἵνα μηδέποτε ἔχῃ ἦθος ἀπατηλὸν ἀλλὰ βαδίζῃ ἀεὶ ἁπλᾶς ὁδοὺς ζωῆς. Ἐκ τοῦ αὐτοῦ φρονήματος πηγάζουσιν ἡ παράκλησις τοῦ Πινδάρου πρὸς τὸν Δία ὑπὲρ τῆς πόλεως Αἴτνας ἐν τῇ πρώτῃ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν (29), ἵνα αὕτη καταλέγηται εἰς τὰ πράγματα, ἅτινα ἀνδάνουσιν αὐτῷ, ἡ δήλωσις αὐτοῦ ἐν τῷ αὐτῷ ποιήματι (41), ὅτι ἐκ θεῶν εἶναι πᾶσαι μηχαναὶ βροτείας ἀρετῆς. Ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου (698-709) ὁ χορὸς εἰς τὰς ἀγαθὰς εὐχὰς περὶ τῆς ἐξωτερικῆς

εὐημερίας τῶν Ἀργείων συνάπτει τὰς ὑπὲρ τῆς δικαιοσύνης αὐτῶν πρὸς τοὺς ξένους, τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς τιμῆς καὶ τῆς πρὸς τοὺς τεκόντας εὐσεβείας. Ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ Ἱππαρχικοῦ ὡς πρῶτον καθῆκον τοῦ ἀγαθοῦ ἱππάρχου ἀναγράφει « αἰτεῖσθαι θεοὺς ταῦτα διδόναι καὶ νοεῖν καὶ λέγειν καὶ πράττειν, ἀφ' ὧν θεοῖς μὲν κεχαρισμενώτατα ἄρξειεν ἄν, ἑαυτῷ δὲ καὶ φίλοις καὶ τῇ πόλει προσφιλέστατα καὶ εὐκλεέστατα καὶ πολυωφελέστατα ». Ὁ δὲ Δημοσθένης ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου Περὶ τοῦ στεφάνου εὔχεται τοῖς θεοῖς, ἵνα ἐμπνεύσωσι τοῖς δικασταῖς τὴν προσήκουσαν πίστιν πρὸς τὸ καθῆκον καὶ τὸν ὅρκον αὐτῶν. Οὕτως ἐπαναλαμβάνονται ποικιλοτρόπως μέχρι τῶν ὀψιαιτάτων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος ὅμοιαι εὐχαὶ καὶ ἐκφράσεις [29]).

Ἐν πάσῃ προσευχῇ, ἧς ἡ ὑπόθεσις δὲν εἶναι εὐχαριστία ἀλλὰ δέησις, ἀποπειρᾶται ὁ προσευχόμενος νὰ ἀποκαταστήσῃ συμφωνίαν μεταξὺ τῆς θείας καὶ τῆς ἰδίας βουλήσεως, εἴτε πιστεύων ὅτι εἶναι οὕτω δυνατὴ ἡ ἀλλοίωσις ἐκείνης εἴτε θεωρῶν ὡς σκοπὸν μόνον τὴν κάθαρσιν τῆς ἰδίας βουλήσεως διὰ τῆς ἀφοσιώσεως τῆς ψυχῆς εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος· εἶναι δὲ εὐθὺς φανερὸν πόσον ἐκείνη ἡ δέησις περὶ ἐμπνεύσεως τοῦ ὀρθοῦ φρονήματος συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς προσευχῆς. Ἀλλ' ὁ ἀρχαῖος ἄνθρωπος ἐν γένει ἠδύνατο νὰ ἀποτείνῃ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐχὰς ποικιλωτάτας, ὑπό τινα ἔποψιν μάλιστα ἔτι ποικιλωτέρας ἢ ὁ χριστιανός. Ὁ χριστιανὸς δύναται νὰ δεηθῇ τοῦ Κυρίου ὑπὲρ τῆς ἐξωτερικῆς εὐημερίας ἑαυτοῦ καὶ ἄλλων, ὑπὲρ εὐοδώσεως πάσης ἐπιχειρήσεως, ὑπὲρ ἐσωτερικοῦ φωτισμοῦ καὶ καθάρσεως, ὑπὲρ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν, ἀλλὰ δὲν ἐπικαλεῖται τὴν ἐκ θεοῦ τιμωρίαν κατὰ μελῶν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· διότι οὐδὲν ἄλλο αἴσθημα ἐνεφύτευσεν ὁ χριστιανισμὸς βαθύτερον τούτου εἰς τὰς καρδίας, ὅτι ἁρμόζει τῷ ἀνθρώπῳ νὰ σέβηται μὲν ἐν σιγῇ τὴν θείαν τιμωρίαν ἐπελθοῦσαν, νὰ μὴ πειρᾶται δὲ νὰ ἐπενέγκῃ αὐτὴν διὰ τῶν προσευχῶν. Ὅλως τοὐναντίον ὁ Ἕλλην, ὅμοιος κατὰ τοῦτο τῷ τε Ἑβραίῳ καὶ τῷ Ῥωμαίῳ. Ὁ Ἕλλην ἐθεώρει τὴν ἄσκησιν τῆς

δικαιοσύνης ὡς τὸ κυριώτατον ἔργον τῆς διεπούσης τὸν κόσμον θεότητος· καὶ διὰ τοῦτο ἡ τάσις πρὸς συμφωνίαν μετὰ τῆς βουλήσεως αὐτῆς (ἡ ἐν τῇ προσευχῇ σκοπουμένη) θὰ ἦτο αὐτῷ ὅλως ἀκατάληπτος, ἐὰν ἄφινεν ἄθικτον τὴν τιμωροῦσαν ἐνέργειαν τῆς θεότητος· δὲν ᾐσθάνετο δὲ καὶ ἀρκετὰ σαφῶς οὔτε τὸν σύνδεσμον τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, οὔτε τὴν συνάφειαν τῆς ἀλλοτρίας ἐνοχῆς μετὰ τῆς ἰδίας, ὥστε νὰ διατεθῇ ἐκ τούτου εἰς ἀποχήν. Ἐντεῦθεν αἱ συχναὶ εὐχαὶ ὑπὲρ ὀλέθρου τῶν ἀσεβῶν, ἃς ἡμεῖς ὀνομάζομεν κατάρας, ἐνῷ ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην διὰ τῆς λέξεως ἀ ρ ὰ ἐδήλου ἀμφοτέρας τὰς ἐννοίας, εὐχὴν καὶ κατάραν· πόσον ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ συμπίπτουσιν ἀμφότεραι, δεικνύει ἴσως σαφέστατα τὸ χωρίον τοῦ Εὐριπιδείου Ἱππολύτου, ἐν ᾧ ὁ Θησεὺς τὰς ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος ἐπιτραπείσας αὐτῷ ποτε τρεῖς ἀρὰς μεταχειρίζεται ὡς κατάρας κατὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ (887). Ἐντελέστατα συμφωνεῖ πρὸς ταῦτα ἡ φράσις «κατάραι καὶ θεοχλυτήσεις», δι' ἧς ὁ Πολύβιος (23, 10, 7) δηλοῖ τὰς κατάρας τὰς ὑπὸ τῶν πολυαρίθμων ζημιωθέντων κατὰ τοῦ βασιλέως Φιλίππου ἐκπεμπομένας. Ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ καταρωμένου διατελεῖ σύμφωνος πρὸς τὴν θείαν βούλησιν, καταφαίνεται ἐναργέστατα ἔκ τινος χωρίου τοῦ Φιλοκτήτου τοῦ Σοφοκλέους, ἐν ᾧ ὁ ἥρως τοῦ δράματος λέγει, ὅτι οἱ θεοί, ἐὰν μέλῃ αὐτοῖς περὶ δίκης, οἶδε δὲ καλῶς ὅτι μέλει αὐτοῖς, θὰ ἐκτελέσωσι τὰς κατάρας αὐτοῦ (1035-1039).

Θρησκευτικαὶ καὶ πολιτικαὶ κοινότητες ἰδίως συνήθιζον νὰ ἐπεύχωνται ἐπ' ἐκείνους, οἵτινες ἤθελον παραβῇ τὰ καθιερωμένα προστάγματα αὐτῶν, τὰς ὀλεθριωτάτας τῶν θεῶν τιμωρίας. Ἐν τῇ ἐκ τοῦ Αἰσχίνου (3, 110. 111) γνωστῇ ἡμῖν ἀρᾷ τῶν ἐν Δελφοῖς Ἀμφικτυόνων ἐπεύχονται τοῖς ἁμαρτάνουσι κατὰ τοῦ ἐν Δελφοῖς ἱεροῦ, εἴτε πόλις, εἴτε ἰδιώτης, εἴτε ἔθνος εἶναι, «μήτε γῆν καρποὺς φέρειν, μήτε γυναῖκας τέκνα τίκτειν γονεῦσιν ἐοικότα, ἀλλὰ τέρατα, μηδὲ βοσκήματα κατὰ φύσιν γονὰς ποιεῖσθαι, ἥτταν δὲ αὐτοῖς εἶναι πολέμου καὶ δικῶν καὶ ἀγορῶν, καὶ ἐξώλεις εἶναι καὶ αὐτοὺς καὶ οἰκίας καὶ γένος τὸ ἐκείνων· καὶ μήποτε ὁσίως

θύσειαν τῷ Ἀπόλλωνι μηδὲ τῇ Ἀρτέμιδι μηδὲ Λητοῖ μηδ' Ἀθηνᾷ Προνοίᾳ, μηδὲ δέξαιντο αὐτῶν τὰ ἱερά», οἱ θεοὶ δηλονότι τοῦ ἐν Δελφοῖς ἱεροῦ. Ὅτι ἡ χρῆσις τοῦ τύπου τούτου τῆς κατάρας ἦν γενικωτέρα, καταφαίνεται ἐκ τοῦ Οἰδίποδος τυράννου τοῦ Σοφοκλέους (269-272), ὅπου ὁ Οἰδίπους εὔχεται πρὸς τοὺς θεούς, τοῖς μὴ βοηθήσουσιν αὐτῷ εἰς τὴν ἀνακάλυψιν τῶν φονέων τοῦ Λαΐου «μήτ' ἄροτον αὐτοῖς γῆς ἀνιέναι τινὰ μήτ' οὖν γυναικῶν παῖδας, ἀλλὰ τῷ πότμῳ τῷ νῦν φθερεῖσθαι κἄτι τοῦδ' ἐχθίονι». Ὅμοια εὕρηνται καὶ ἐν τῇ κατωτέρω μνημονευθησομένῃ συνθήκῃ φιλίας τῶν Ἱεραπυτνίων. Αὕτη ἡ κατάρα ἦν ἡ ἀντιστροφὴ τῆς ὑπὲρ εὐτυχίας εὐχῆς, ἧς παράδειγμα παρέχει ἡ εὐχὴ τοῦ χοροῦ ὑπὲρ τῶν Ἀργείων ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου (656-697) καὶ ἥτις ἀναμφιβόλως πολλάκις ἐξεφέρετο· ἡνωμέναι εὕρηνται ἡ κατάρα ἐκείνη καὶ αὕτη ἡ εὐχὴ ὑπὲρ εὐτυχίας ἐν τοῖς λόγοις, οὓς ὁ ἀποθνήσκων Καμβύσης παρὰ τῷ Ἡροδότῳ (3, 65) ἀποτείνει πρὸς τοὺς Πέρσας εὐχόμενος αὐτοῖς, ἐὰν μὲν ποιῶσι τὰς ἐντολὰς αὐτοῦ, νὰ ἐκφέρῃ ἡ γῆ καρπὸν καὶ γυναῖκες καὶ ποῖμναι νὰ τίκτωσιν. Ἐὰν δὲ μὴ ποιῶσιν αὐτάς, τὰ ἐναντία τούτοις νὰ συμβῶσιν αὐτοῖς καὶ πρὸς τούτοις «τὸ τέλος Περσέων ἑκάστῳ ἐπιγενέσθαι οἷον αὐτῷ ἐπιγέγονεν». Ἐν ἄλλαις περιπτώσεσι κατηρῶντο μόνον τοῖς παραβάταις καὶ τῷ γένει αὐτῶν ἀπώλειαν. Ἐκ τῆς πανηγυρικῆς εὐχῆς, ἣν ὁ κῆρυξ ἐν Ἀθήναις ἐν τῇ ἀρχῇ ἑκάστης ἐκκλησίας τοῦ λαοῦ καὶ τῆς συνεδριάσεως τῆς βουλῆς ἀπήγγελλεν, ἀναφέρει ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῆς παραπρεσβείας (71) καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ἐν παρῳδίᾳ ἐν ταῖς Θεσμοφοριαζούσαις (249) ἐν χωρίον, καθ' ὃ τὸν προδότην τοῦ δήμου καὶ τῆς πόλεως ηὔχοντο τοῖς θεοῖς «ἐξώλη ποιεῖν αὐτὸν καὶ γένος καὶ οἰκίαν»· ὁμοία κατάρα ἐφηρμόζετο ἔν τινι νόμῳ τῶν Τηΐων σωθέντι ἐν ἐπιγραφῇ (CIG 3044) κατὰ τοῦ νεωστὶ αἱρεθέντος αἰσυμνήτου, ἐὰν ἤθελε κάμει κατάχρησιν τῆς ἀρχῆς αὐτοῦ, ὡς καὶ κατ' ἐκείνων, οἵτινες ἀπειθοῦσιν εἰς αὐτόν, μετέρχονται ληστείαν ἢ ἄλλως ζημιοῦσι τοὺς πολίτας· ἐν ἄλλῳ δὲ πάλιν (CIG 3059) κατὰ τῶν ταραττόντων

τοὺς νεωστὶ ἱδρυθέντας γυμνικοὺς ἀγῶνας. ἐν ψηφίσματι δὲ τῶν Μυλασέων (CIG 2691) ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες ἤθελον παραβαίνει τὰ ὑπὸ τούτου ὡρισμένα. Ἐντεῦθεν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν καθόλου τὸ πνεῦμα τοιούτων ἀρῶν, καὶ ἂν αἱ φράσεις, ἐν αἷς διετυποῦντο, δὲν μνημονεύονται πάντοτε λεπτομερῶς. Οἱ Ἴωνες ἐξήνεγκον κατάραν ἐναντίον ἐκείνων, οἵτινες ἤθελον ἐπιχειρήσει τὴν ἀνέγερσιν τῶν ἱερῶν τῶν ἐμπρησθέντων ὑπὸ τῶν Περσῶν ἢ μεταβολήν τινα ἐν τοῖς ἐρειπίοις αὐτῶν, «ἵν' ὑπόμνημα τοῖς ἐπιγιγνομένοις ᾖ τῆς τῶν βαρβάρων ἀσεβείας» (Ἰσοκρ. 4, 156). Ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ἀριστείδου (10) διηγεῖται, ὅτι οἱ ἐν Ἀθήναις ἱερεῖς κατὰ πρότασιν τοῦ Ἀριστείδου ἔθεντο ἀράς, «εἴ τις ἐπικηρυκεύσαιτο Μήδοις ἢ τὴν συμμαχίαν ἀπολίποι τῶν Ἑλλήνων», καὶ κατὰ τοὺς ὑπαινιγμοὺς τοῦ Ἀριστοφάνους (Θεσμ. 337. 365) καὶ τοῦ Ἰσοκράτους (4. 157) φαίνεται, ὅτι καὶ ὕστερον ἀκόμη ἐν τῇ τακτικῇ εὐχῇ τοῦ κήρυκος, δι' ἧς ἠνοίγετο ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου, διετηρήθη φράσις εἰς τοῦτο ἀναφερομένη. Συχνότατα μνημονεύεται ἡ τὰς Ἀθήνας χαρακτηρίζουσα ἀρὰ τοῦ Βουζύγου, ἀρχηγοῦ γένους ἱερατικοῦ ἐν Ἀττικῇ, ἥτις ἦν κατ' ἐκείνου, ὅστις δὲν ἐξεπλήρου τὰ γενικὰ τῆς φιλανθρωπίας καθήκοντα πρὸς ἄλλον, συμβουλεύων αὐτῷ ὅ,τι αὐτὸς ἔκρινεν ὡς ὀλέθριον, ἀρνούμενος τῷ αἰτοῦντι πῦρ καὶ ὕδωρ, μὴ δεικνύων τῷ πλανηθέντι τὴν ὁδόν, διαφθείρων τὸ ὕδωρ ἢ καταλείπων νεκρὸν ἄταφον[30]). Πολλαπλῆν εὐκαιρίαν πρὸς βεβαίωσιν ἀτομικῶν πόθων καὶ συμφερόντων δι' ἀρῶν παρεῖχεν ὁ ἰδιωτικὸς βίος· οὕτω π. χ. ὁ τραπεζίτης Πασίων κατὰ τὸν Δημοσθένη (36, 52) προσέθηκεν ἐν τῇ διαθήκῃ αὐτοῦ ἀράς, ἐὰν μὴ ἡ τελευταία αὐτοῦ θέλησις ἐκτελεσθῇ· ὁμοίως ἀγγεῖον πήλινον εὑρεθὲν πλησίον τῆς Κύμης φέρει τὴν ἐπιγραφὴν «ὃς δ' ἄν με κλέψῃ, τυφλὸς ἔσται» (CIG 8337).

Συγγενεῖς τούτων τῶν ἀρῶν, αἵτινες σκοποῦσι τὴν ἀποτροπὴν μελλόντων ἁμαρτημάτων, εἶναι ἐκεῖναι, δι' ὧν ὁ καταρώμενος ἐπεύχεται αὐτὸς ἑαυτῷ κακά, ἐν ᾗ περιπτώσει ἤθελε περιπέσει

εἰς πρᾶξιν ἀθέμιτον. Κατὰ βάθος πᾶς ὅρκος, ἰδίως ὁ πρὸς ἐπιβεβαίωσιν ὑποσχέσεως διδόμενος, ἐμπεριέχει ῥητῶς ἢ σιωπηλῶς τοιαύτην κατάραν, διότι σημαίνει κυρίως τὴν παράδοσιν τοῦ ὀμνύοντος εἰς τὰς βαρυτάτας τῶν θεῶν τιμωρίας, ἐὰν ἤθελε ψευσθῇ ἢ ἀθετήσει τὴν ὑπόσχεσιν· εἰς τοῦτο ἐφιστᾷ καὶ ὁ Πλούταρχος ἅπαξ τὴν προσοχὴν ἐν τοῖς Ῥωμαϊκοῖς (275 d). Διὰ τοῦτο ἤδη ἐν τῇ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (298-301) μετὰ τὰς σπονδὰς τὰς γενομένας πρὸς ἐπιβεβαίωσιν τῆς μεταξὺ Τρώων καὶ Ἀχαιῶν συναφθείσης καὶ ὅρκῳ κυρωθείσης συνθήκης ἐπιφέρεται ἡ ἀρά.

« ὁππότεροι πρότεροι ὑπὲρ ὅρκια πημήνειαν,
ὧδέ σφ᾽ ἐγκέφαλος χαμάδις ῥέοι, ὡς ὅδε οἶνος,
αὐτῶν καὶ τεκέων, ἄλοχοι δ᾽ ἄλλοισι δαμεῖεν ».

Ἀνάλογος τούτου εἶναι ὁ τύπος ἐν τῷ συμμαχικῷ ὅρκῳ τῶν Μολοσσῶν, ἐν ᾧ ταῦρος διεμελίζετο εἰς μικρὰ τεμάχια, ἐπὶ τούτων δ᾽ ἐπεχεῖτο οἶνος καὶ ἐπηκολούθει ἡ ἀρά, ὅπως ὁ παραβαίνων τοὺς ὅρκους πάθῃ ὅ,τι ὁ ταῦρος, καὶ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐκχυθῇ ὡς ὁ οἶνος (Παροιμ. I, 225). Καὶ ἀλλαχοῦ ἀναγράφονται ἐν ταῖς συνθήκαις πόλεων ἀραὶ κατὰ τοῦ ἀθετοῦντος αὐτάς· οὕτως ἡ ἐν ἐπιγραφῇ σῳζομένη συνθήκη φιλίας τῶν ἐν Κρήτῃ Ἱεραπυτνίων πρὸς τοὺς ἑαυτῶν ἀποίκους (CIG 2555) ἀπειλεῖ τῷ ἀθετοῦντι αὐτὴν διὰ τῆς ὀργῆς τῶν θεῶν καὶ τῆς ἀτεκνίας τῶν γυναικῶν καὶ ἀφορίας τῆς γῆς· ἡ συμμαχία τῶν πόλεων Λατοῦς καὶ Ὀλοῦντος (CIG 2554) ἀπειλεῖ τῷ ἐπιορκοῦντι τὰ ἐναντία παντὸς ἀγαθοῦ, ἡ συνθήκη τῶν Σμυρναίων καὶ Μαγνήτων (CIG 3137) τὸν ὄλεθρον τοῦ ἐπιορκοῦντος αὐτοῦ καὶ παντὸς τοῦ γένους αὐτοῦ. Ὁ δὲ Πλάτων περιγράφων ἐν τῷ Κριτίᾳ (119 c) τὴν στήλην, εἰς ἣν ὤμνυον οἱ ἀρχαῖοι βασιλεῖς τῆς νήσου Ἀτλαντίδος, « ὅτε δικάζειν μέλλοιεν », λέγει ὅτι ἐν αὐτῇ « πρὸς τοῖς νόμοις ὅρκος ἦν μεγάλας ἀρὰς ἐπευχόμενος τοῖς ἀπειθοῦσιν ». Οὐδὲν ἧττον καὶ ἄτομα ἐπεβεβαίουν τὰς ὑποσχέσεις αὐτῶν, δηλοῦντα τὸ εἶδος τοῦ ὀλέθρου, εἰς ὃν ἤθελον

περιπέσει, ἐὰν δὲν ἐξεπλήρουν αὐτὰς ἢ ἐλάλουν ψευδῆ. Ἐν τῇ δεκάτῃ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (258-265) ὀμνύει ὁ Ἀγαμέμνων, ὅτι δὲν ἐπήνεγκε χεῖρα τῇ Βρισηΐδι καὶ προστίθησιν,

> *εἰ δέ τι τῶνδ᾽ ἐπίορκον, ἐμοὶ θεοὶ ἄλγεα δοῖεν*
> *πολλὰ μάλ᾽, ὅσσα διδοῦσιν ὅ τις σφ᾽ ἀλίτηται ὀμόσσας.*

Ἐν δὲ τῇ Ἀναβάσει τοῦ Ξενοφῶντος (5, 6, 4) ὁ πρεσβευτὴς τῶν Σινωπέων Ἑκατώνυμος μέλλων νὰ συμβουλεύσῃ τοῖς Ἕλλησιν εἶπεν ἐπευξάμενος· «εἰ μὲν συμβουλεύοιμι ἃ βέλτιστά μοι δοκεῖ εἶναι, πολλά μοι κἀγαθὰ γένοιτο· εἰ δὲ μή, τἀναντία». Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου (141) καλεῖ τοὺς θεοὺς πάντας καὶ πάσας μάρτυρας τούτων, ἃ μέλλει νὰ εἴπῃ περὶ τῆς διαγωγῆς τοῦ Αἰσχίνου ἐν τοῖς πράγμασιν Ἀμφισσέων τῶν Λοκρῶν καὶ ἐπεύχεται αὐτοῖς, ἐὰν μὲν εἴπῃ ἀληθῆ, «εὐτυχίαν αὐτῷ δοῦναι καὶ σωτηρίαν», εἰ δὲ μή, πάντων τῶν ἀγαθῶν ἀνόνητον αὐτὸν ποιῆσαι· ἐν δὲ τῷ Κατὰ Κόνωνος (41) ὁ λαλῶν ἐπιβεβαιοῖ δι᾽ ὁμοίας ἀρᾶς τὴν διήγησιν αὐτοῦ περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγορουμένου γενομένης αὐτῷ ὕβρεως· ἐν τῷ Περὶ τῆς παραπρεσβείας (171. 172) διισχυρίζεται, ὅτι ἐπρέσβευσε μετὰ τῶν ἄλλων πρὸς Φίλιππον ἐπὶ τῇ συνομολογήσει τῆς φιλοκρατείου εἰρήνης μόνον, διότι ἠβούλετο νὰ λυτρώσῃ τοὺς Ἀθηναίους αἰχμαλώτους, ἐὰν δὲ μὴ ἀληθεύῃ, εὔχεται «ἐξώλης ἀπολέσθαι καὶ προώλης». Ὅμοια ἀναγινώσκομεν ἐν τοῖς λόγοις Πρὸς Τιμόθεον (66) καὶ πρὸς Καλλικλέα (24). Ὁ δὲ Λυσίας ἐν τῷ Κατὰ Ἐρατοσθένους λόγῳ (10) λέγει, ὅτι ὁ Πείσων ὑπέσχετο αὐτῷ, «ἐπειδὴ ὤμοσεν ἐξώλειαν ἑαυτῷ καὶ τοῖς παισὶν ἐπαρώμενος», ὅτι λαβὼν τάλαντον θὰ σώσῃ αὐτόν. Οἱ ἐπίσημοι ὅρκοι, οὓς ὤμνυον ἐν Ἀθήναις οἵ τε δικαζόμενοι καὶ οἱ μάρτυρες καὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες κατὰ τὰ Ἀπατούρια εἰσῆγον τοὺς παῖδας εἰς τὰς φρατρίας, περιεῖχον καὶ λέξεις, ἐν αἷς ὁ ὀμνύων ἐπειρᾶτο ἐξώλειαν ἑαυτῷ καὶ γένει καὶ οἰκίᾳ, ἐὰν ὤμνυε ψευδῆ (Ἀνδοκ. 1, 126. Αἰσχίν. 1, 114. 2, 87. Δημ. 57, 22. 57, 53.

59, 10) [31]). Καὶ μάλιστα ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας ταύτην τὴν ἔννοιαν τοῦ ὅρκου μετήνεγκεν ἀπὸ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸν τῶν θεῶν· διότι ὁ γνωστὸς ὅρκος τῶν θεῶν ἐπὶ τῆς Στυγὸς αὐστηρῶς ἐξεταζόμενος σημαίνει τὴν προθυμίαν τοῦ ὀμνύοντος, ὅπως καταβῇ εἰς τὸν Ἅιδην ἐν περιπτώσει ἐπιορκίας, νὰ στερηθῇ ἄρα τῆς ἀθανασίας· τὸ νόημα τοῦ ὅρκου προσπαθεῖ νὰ καταστήσῃ καταληπτὸν ὁ Ἡσίοδος ἐν τῇ Θεογονίᾳ (793-804) λέγων, ὅτι ὁ ἐπίορκος θεὸς ἀποκλείεται τῆς κοινωνίας τῶν ἀθανάτων ἐπὶ ὀκτὼ ἔτη, ἐν δὲ τῷ χρόνῳ τούτῳ κεῖται ἐν ἐστρωμένῃ κλίνῃ ἄπνους καὶ ἄναυδος ἄγευστος ἀμβροσίας καὶ νέκταρος, ὅπως μετὰ ταῦτα ὑποστῇ ἄλλον ἐξ ἄλλου χαλεπώτερον ἆθλον.

Κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε λεχθέντα ἡ κατάρα σκοπὸν εἶχε νὰ ἀποτρέπῃ τὴν ἐνδεχομένην περίπτωσιν, εἰς ἣν ἀπέβλεπεν· ἀλλὰ πολλάκις ἐξεφέρετο καθ' ὡρισμένων προσώπων ἢ λαῶν διὰ πράξεις τετελεσμένας. Οὕτως οἱ Εὐμολπίδαι, ὅτε ὁ Ἀλκιβιάδης κατεδικάσθη ἐν Ἀθήναις διὰ τὴν βεβήλωσιν τῶν μυστηρίων, κατηράσαντο αὐτῷ δημοσίᾳ, ἀλλ' ὕστερον ἀνακληθέντος ἠκύρωσαν τὰς κατ' αὐτοῦ ἀρὰς (Διόδ. 13, 69. Πλούτ. Ἀλκ. 22. 33). Παράδειγμα κατάρας ἐκπληρωθείσης κατὰ τὴν ὑπὸ πάντων πιστευομένων παράδοσιν εἶναι τὸ τοῦ Σκεδάσου. Οὗτος λέγεται ὅτι, ἐπειδὴ ἄνδρες Σπαρτιᾶται παρ' αὐτῷ ξενιζόμενοι ἐβιάσαντο τὰς κόρας αὐτοῦ, αὗται δὲ μὴ ἀνεχόμεναι τὴν ὕβριν ἀπῆγξαν ἑαυτάς, «ὡς οὐκ ἔτυχεν ἐν Λακεδαίμονι δίκης, ἀρὰς κατὰ τῶν Σπαρτιατῶν ἀρασάμενος ἔσφαξεν ἑαυτὸν ἐπὶ τοῖς τάφοις τῶν παρθένων», ἀποτέλεσμα δὲ τῶν ἀρῶν ἦτο ἡ ἧττα τῶν Σπαρτιατῶν ἐν Λεύκτροις, ὅπου ἦσαν οἱ τάφοι τῶν παρθένων· κατ' ἄλλους αὐταὶ ἐξήνεγκαν τὰς ἀρὰς πρὶν ἀποθάνωσιν [32]). Κατὰ τὸν γνωστότατον μῦθον τῶν φρικαλέων κακῶν, τῶν κατὰ τοῦ οἴκου τῶν Ἀτρειδῶν ἐπιπεσόντων, αἰτία ἦν, ὅτι ὁ Θυέστης μετὰ τὸ φοβερὸν δεῖπνον, δι' οὗ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Ἀτρεὺς ἐξένισεν αὐτόν, κατηράσατο τοῖς ἐκγόνοις ὄλεθρον ὅμοιον ἐκείνῳ, οἷον οἱ ἑαυτοῦ παῖδες εὗρον (Αἰσχ. Ἀγ. 1600)· κατ' ἄλλον μῦθον αἰτία τούτων

ἦτο κατάρα τις τοῦ Πέλοπος κατὰ τῶν δύο ἀδελφῶν (Σχολ. Ἰλ. 2, 105)· καὶ αἱ περιπέτειαι δὲ τοῦ οἴκου τῶν Λαβδακιδῶν εἰς τοιαύτην κατάραν κατὰ τοῦ Λαΐου ἀνάγονται (Ἀρ. Βυζ. ὑπόθ. Εὐρ. Φοιν.). Ἀλλὰ τὸ συχνότατον καὶ τρόπον τινὰ δικαιότατον εἶδος τῶν τοιούτων ἀρῶν εἶναι αἱ ὑπὸ τῶν γονέων κατὰ τῶν τέκνων ἐκτοξευόμεναι, περὶ ὧν ἡ ποίησις πολλὰ διηγεῖται. Παρ' Ὁμήρῳ ἡ Ἀλθαία ἀρᾶται τοῖς καταχθονίοις θεοῖς νὰ δώσωσι θάνατον τῷ Μελεάγρῳ ἀποκτείναντι τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς καὶ εἰσακούεται (Ἰλ. 9, 566-572)· ὁ Ἀμύντωρ ἐπικαλεῖται τὰς στυγερὰς Ἐρινῦς κατὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Φοίνικος, ἵνα μὴ ἴδῃ ἐξ αὐτοῦ τέκνα, διότι ἐμίγη τῇ παλλακῇ τοῦ πατρὸς (Ἰλ. 9, 453-457)· καὶ ὁ Τηλέμαχος φοβεῖται τὴν κατάραν τῆς μητρός, ἐὰν ἀποπέμψῃ αὐτὴν ἐκ τοῦ πατρικοῦ οἴκου (Ὀδ. 2, 135). Ὁ ὄλεθρος τοῦ Ἱππολύτου ἀποδίδεται ἐν τῇ τραγῳδίᾳ τοῦ Εὐριπίδου εἰς τὰς ἀρὰς τοῦ Θησέως (44. 1170)· ἡ Κλυταιμήστρα ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (912. 914) ἀπειλεῖ τῷ Ὀρέστῃ διὰ τῶν ἀρῶν αὐτῆς· ἐν ταῖς Θηβαϊκαῖς τραγῳδίαις τοῦ Αἰσχύλου καὶ Εὐριπίδου πολλάκις γίγνεται λόγος περὶ τῆς κατάρας τοῦ Οἰδίποδος κατὰ τοῦ Ἐτεοκλέους καὶ Πολυνείκους (Αἰσχ. Ἑ. 70. 65 5. 721. 785. 833. 841. 886. Εὐρ. Φοιν. 624), καθ' ἣν ἑκάτερος ἔμελλε νὰ φονευθῇ ὑπὸ τῆς χειρὸς τοῦ ἀδελφοῦ, παρὰ δὲ τῷ Σοφοκλεῖ (Οἰδ. Κ. 1383-1388) αὐτὸς ὁ Οἰδίπους ἐπὶ τῆς σκηνῆς ἐκφέρει τὰς ἀρὰς κατὰ τοῦ Πολυνείκους, ἐπειδὴ δὲ ὁ μῦθος ἦν περιβόητος, αἱ «ἀραὶ τοῦ Οἰδίποδος» κατήντησαν παροιμιώδεις ἐπὶ τῶν μεγάλων συμφορῶν (Παροιμ. I, 203). Σημειωτέον δὲ ὅτι καὶ τοῦτο τὸ εἶδος τῆς ἀρᾶς μετηνέχθη ἀπὸ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων εἰς τοὺς θεούς· διότι ἐν τῷ Προμηθεῖ τοῦ Αἰσχύλου (910-912) ὁ Κρόνος ἐκπίπτων τοῦ θρόνου καταρᾶται τὸν Δία. Πόσον γενικῶς ἐπιστεύετο ἡ ἔκβασις τῶν ἀρῶν τῶν γονέων, δεικνύει ὁ Πλάτων ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ βιβλίῳ τῶν νόμων (931 b-931 d), ἔνθα ἀναφέρων τοὺς μύθους ἐκείνους λέγει, ὅτι αἱ εὐχαὶ τῶν γονέων ἀναγκαίως ἐκτελοῦνται, ὥσπερ καὶ αἱ κατάραι αὗται· κατὰ τὸν Πλούταρχον (ἐρωτ. 766 c)

ἡ ἐνέργεια αὐτῶν διετέλει ὑπὸ τὴν ἰδιαιτέραν ἐπιμέλειαν τοῦ γενεθλίου Διός. Ἄλλως δὲ πρόδηλον ὅτι ἐνταῦθα ἐπιδρᾷ ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ πατὴρ καὶ παρ' αὐτῷ ἡ μήτηρ μέχρι τινὸς βαθμοῦ ἀσκοῦσιν ἐπὶ τῶν παίδων ἀξίωμα δικαστοῦ· ὁ δοὺς αὐτοῖς τὴν ζωὴν δικαιοῦται, ὅταν αἱ περιστάσεις ἐπιβάλλωσιν, ἐπικαλούμενος τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν ἢ νὰ λάβῃ ὀπίσω τὸ δῶρον, ἐπιφέρων τὸν θάνατον αὐτῶν, ἢ νὰ περιορίσῃ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ, κωλύων τὴν διάδοσιν τοῦ ἀποξενωθέντος καὶ μισητοῦ καταστάντος αὐτῷ γένους [33]).

Ἐπειδὴ σύμπαντες οἱ θεοὶ ἐπέδρων ἐπὶ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων κατ' ἐξοχὴν τὴν δικαιοσύνην ἐφαρμόζοντες καὶ ἐπὶ τῶν φρονημάτων αὐτῶν ἐνεργοῦντες, ἠδύνατο εὐκόλως νὰ γεννηθῇ ἡ ἐρώτησις ἂν καὶ πάσας τὰς ἄλλας λεπτομερείας τοῦ ἀνθρωπίνου βίου παρηκολούθουν μετὰ προσοχῆς. Ὁ Ἕλλην ἔρρεπεν εἰς τὴν ἄρνησιν ταύτης τῆς ἐρωτήσεως. Ἡ εὐσέβεια τοῦ Σωκράτους διέφερε τῆς τῶν πολλῶν κατὰ τὸν Ξενοφῶντα (Ἀπομν. 1, 1, 19) καὶ κατὰ τόδε, ὅτι «οὗτοι μὲν οἴονται τοὺς θεοὺς τὰ μὲν εἰδέναι, τὰ δὲ οὐκ εἰδέναι. Σωκράτης δὲ πάντα μὲν ἡγεῖτο θεοὺς εἰδέναι, τά τε λεγόμενα καὶ πραττόμενα καὶ τὰ σιγῇ βουλευόμενα, πανταχοῦ δὲ παρεῖναι καὶ σημαίνειν τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν ἀνθρωπείων πάντων». Αὐτὸς δὲ ὁ Ξενοφῶν ἐμβάλλει μὲν εἰς τὸ στόμα τοῦ ἀποθνήσκοντος Κύρου λόγους πολὺ προσεγγίζοντας τῇ σωκρατικῇ θεωρίᾳ (Κ. Π. 8, 7, 22), ἀλλ' ἡ ἐν τῷ Ἱππαρχικῷ μάλιστα ἐκφαινομένη αὐτοῦ τοῦ ἰδίου γνώμη (ὅρα ἀνωτ. σελ. 94), καθ' ἣν οἱ τοὺς θεοὺς ἀείποτε καὶ ἐν ἀνάγκαις καὶ ἐν εὐτυχίαις θεραπεύοντες φιλοῦνται μάλιστα πάντων ὑπ' αὐτῶν καὶ λαμβάνουσιν ἀεὶ παρ' αὐτῶν συμβουλήν, προϋποτίθησι παρὰ τοῖς θεοῖς ἀδιαφορίαν τινὰ πρὸς τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους. Αὕτη, γενομένη ἅπαξ δεκτή, δύναται νὰ νοηθῇ ὑπὸ πολὺ διαφόρους μορφὰς καὶ βαθμούς. Ἐν πρώτοις περιεῖχεν αὕτη συμφώνως τῷ πνεύματι τοῦ ῥηθέντος συγγραφέως τὴν προτροπὴν τοῦ μεταβάλλειν διὰ τῶν μέσων τῆς ἐξωτερικῆς λατρείας τὴν ἀδιαφορίαν εἰς συμπάθειαν· ἀλλ' ὅμως οὐ μόνον οἱ εὐσεβεῖς ἀλλὰ καὶ οἱ σκεπτικοὶ ἠδύναντο νὰ εὕρωσιν ἐν

αὐτῷ λαβάς· τοῦτο τὸ γεγονὸς ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς τὸν Πλάτωνα νὰ σχετίσῃ πολλάκις πρὸς ἀλλήλας τὰς δύο δοξασίας, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν φροντίζουσι περὶ τῶν ἀνθρώπων καὶ ὅτι ἀναπείθονται θυσίαις καὶ εὐχαῖς παραγόμενοι (Πολ. 2, 365 d. e. Νόμ. 10, 885 b. 908 e. 12, 948 c). Ὅσῳ δηλονότι εὐκολώτερον τὸ πολὺ πλῆθος τῶν Ἑλλήνων περιέπιπτεν εἰς ἀμφιβολίαν, ὅτε ἡ διέπουσα τὰ ἀνθρώπινα θεία δικαιοσύνη δὲν παρίστατο αὐτῷ ἱκανῶς ὁρατή, τοσούτῳ δυσκολώτερον δυνάμεθα νὰ ἀπαιτήσωμεν παρ' αὐτῶν ἀκολουθίαν ἐν τῇ δογματικῇ θεωρίᾳ, καθ' ἣν οἱ ἀθάνατοι ὠλιγώρουν μὲν τῶν ἠθικῶς ἀσημάντων πραγμάτων, ἀλλ' οὐδέποτε καὶ ἐκείνων, ἅτινα καθ' ἑαυτὰ ἦσαν ἄξια νὰ καταστῶσιν ἀντικείμενον τῆς δικαζούσης ἐνεργείας αὐτῶν· καὶ οὕτως ὁ Ἰσοκράτης (12, 186) λέγων, ὅτι τὸ νὰ ἀγωνίζωνται ἐνίοτε οἱ χρηστοὶ χεῖρον τῶν ἀδικεῖν βουλομένων δύναται νἀποδοθῇ εἰς ἀμέλειαν τῶν θεῶν, ἐκφράζει γνώμην οὐχὶ σπανίως ἀπαντῶσαν [34])· ἀπὸ ταύτης διὰ μικρῶν παραλλαγῶν βαθμηδὸν ἠδύνατό τις νὰ καταντήσῃ εἰς τὴν δοξασίαν ἐκείνων, οἵτινες ἡγοῦντο, ὅτι οἱ θεοὶ παντελῶς ὀλιγωροῦσι τῶν ἀνθρωπίνων, ὡς δεικνύει τοῦτο σαφῶς τοῦ Πλάτωνος ὁ πόλεμος καθ' ὅλης ταύτης τῆς θεωρίας ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (899 d - 905 d). Ἐν τούτοις εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν καθολικῶν τοῦ λαοῦ δοξασιῶν πλείονος ἀξία εἶναι ἡ παράστασις, ὅτι ἡ συμπάθεια τῆς θεότητος πρὸς τὸν ἄνθρωπον δὲν ἐννοεῖται οἴκοθεν ἐκ τῶν προτέρων ὑπάρχουσα, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐγερθῇ θυσίαις καὶ εὐχαῖς· διότι δι' αὐτῆς καθίσταται δυνατὴ ἡ διάκρισις μεταξὺ ἑνὸς ἑκάστου τῶν θεῶν ἰδίᾳ, καὶ τῆς τὸ σύμπαν κυβερνώσης θείας δυνάμεως, ὁ δὲ πολυθεϊσμὸς περιβάλλεται οὕτω μορφὴν λογικωτέραν ἐκείνης, ἣν ἄνευ τῆς διακρίσεως ἐκείνης φέρει. Εἷς ἕκαστος θεὸς εἶναι προσιτώτερος εἰς τὴν προσευχὴν τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἡ κυβερνῶσα δύναμις, εἴτε φέρει αὕτη τὸ προσωπικὸν ὄνομα Ζεὺς εἴτε ἐκλαμβάνεται ἀορίστως ὡς τὸ θεῖον, καὶ οὕτως ἐκεῖνος δύναται νὰ γείνῃ μεσίτης τοῦ ἀνθρώπου παρὰ ταύτῃ. Οἴκοθεν δῆλον βεβαίως εἶναι, ὅτι εἷς θεὸς ἰδίᾳ δὲν δύναται μὲν νὰ μετατρέψῃ τὴν ὑπὸ τῆς

ἀνωτέρας δικαιοσύνης ὡρισμένην πορείαν τοῦ κόσμου, ἀλλ' ὅμως εἶναι ἱκανὸς νὰ ἀσκήσῃ ἐπὶ τοῦ τρόπου τῆς ἐκτελέσεως αὐτῆς ἐπίδρασιν εὐνοϊκὴν πρὸς τὸν ἱκετεύοντα αὐτόν. Πῶς τοῦτο νοητέον διδάσκει ἡμᾶς ὁ Ἡρόδοτος (1, 91) διηγούμενος τὴν καταστροφὴν τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τῆς Λυδίας. Οὗτος ἕνεκα τῆς ἁμαρτίας τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτοῦ Γύγου δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποφύγῃ τὸν ὄλεθρον, ὁ δὲ Ἀπόλλων προθυμούμενος ὅπως ἡ καταστροφὴ τῶν Σάρδεων λάβῃ χώραν κατὰ τὸν χρόνον οὐχὶ τοῦ εὐσεβοῦς Κροίσου ἀλλὰ τῶν παίδων αὐτοῦ, δὲν ἠδυνήθη νὰ παραγάγῃ τὰς μοίρας, κατώρθωσε δὲ μόνον χάριν αὐτοῦ νὰ ἀναβάλῃ ἐπὶ τρία ἔτη τὴν καταστροφήν. Εὐκόλως θὰ εἰκάσῃ τις, ὅτι αὕτη ἡ σχεδὸν δογματικὴ διατύπωσις τοῦ πράγματος εἶναι γέννημα τῆς δελφικῆς θεολογίας, ἀλλὰ προφανῶς ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ θεοὶ ὡς πάτρωνες μεσιτεύουσιν ὑπὲρ τῶν ἀνθρώπων, καὶ ἀλλαχοῦ ἐπεκράτει. Ἤδη ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (20, 73) ἡ Ἀφροδίτη ἀναβαίνει εἰς τὸν Ὄλυμπον, ἵνα αἰτήσῃ παρὰ τοῦ Διὸς εὐτυχῆ γάμον τῶν θυγατέρων τοῦ Πανδαρέου καθ' ἣν στιγμὴν ὑποκύπτουσιν εἰς τὴν ἀδυσώπητον μοῖραν· ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ ἑβδόμῃ ᾠδῇ τῶν Νεμεονικῶν (95) ἱκετεύει τὸν Ἡρακλέα νὰ διαθέσῃ τὸν Δία καὶ τὴν Ἀθηνᾶν ὑπὲρ τοῦ Σωγένους· πρὸ τῆς εἰσβολῆς τοῦ Ξέρξου κατὰ τὸν παρ' Ἡροδότῳ (7, 141) χρησμόν, ἡ Παλλὰς Ἀθηνᾶ «οὐ δύναται Δι' Ὀλύμπιον ἐξιλάσασθαι λισσομένη πολλοῖσι λόγοισι καὶ μήτιδι πυκνῇ», ὅπως μετατρέψῃ τὴν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν πεπρωμένην μοῖραν. Διὰ τοῦτο ἡ προσευχὴ τοῦ ἀνθρώπου δύναται ἐνίοτε νὰ ἐπενέγκῃ μόνον ἀναβολὴν τοῦ ἐπικειμένου κακοῦ, ὡς ἡ Διοτίμα κατὰ τὴν παρὰ Πλάτωνι διήγησιν (συμπ. 201 d) «Ἀθηναίοις ποτὲ θυσαμένοις πρὸ τοῦ λοιμοῦ δέκα ἔτη ἀναβολὴν ἐποίησε τῆς νόσου»· τοὐναντίον παρ' Αἰσχύλῳ (Πέρσ. 741) ὁ Δαρεῖος δὲν κατορθοῖ νὰ πορίσῃ τοῖς Πέρσαις τοιαύτην ἔννοιαν, ὥστε νὰ προλάβῃ τὴν ἀναπόφευκτον αὐτῶν ἧτταν. Ἐπειδὴ δὲ κατὰ τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ ἡ θεία πρόνοια δὲν περιελάμβανεν ὅλον τὸν βίον ἐν πάσαις αὐτοῦ ταῖς λεπτομερείαις, ὑπελείπετο ἀρκετὰ εὐρὺς χῶρος δι' ὅσα ἠδύνατό τις νὰ ἐλπίζῃ ἢ καὶ

νὰ φοβῆται παρ᾽ ἑκάστου θεοῦ ἰδίᾳ· καὶ συμβαίνουσι τῷ ὄντι ἐν τῷ βίῳ παντὸς ἀνθρώπου οὐκ ὀλίγα ἡδέα ἢ λυπηρά, ἅτινα οὔτε τηλικαῦτα εἶναι ὥστε νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀμοιβὴ τῆς ἀρετῆς ἢ τιμωρία τῆς κακίας, οὔτε παρίστανται ὡς ὑποδεικνύοντα τὴν ὁδὸν, ἣν ὀφείλει τις νὰ τραπῇ ἐν τῷ βίῳ. Ἂν τὸ εἰσόδημα τῆς γεωργίας ἢ τῆς κτηνοτροφίας, τοῦ ἐμπορίου ἢ τῶν τεχνῶν εἶναι μεῖζον ἢ ἔλαττον, ἂν ὁ τοκετὸς τῶν παιδίων γίνεται δυσκολώτερον ἢ εὐκολώτερον, ἂν ἡ καθόλου ἀνεκτὴ ὑγεία διαταράσσεται συχνότερον ἢ σπανιώτερον, ταῦτα εἶναι πράγματα, τὰ ὁποῖα καθ' ἑαυτὰ δὲν ἀλλοιοῦσι σπουδαίως τὴν γενικὴν εὐημερίαν, καὶ αὐταὶ δὲ αἱ κατὰ καιροὺς ἐνσκήπτουσαι βαρύτεραι συμφοραί, οἷα ἡ ἀπώλεια προσφιλοῦς οἰκείου, προσῆκε νὰ θεωρῆται κατὰ πρῶτον ὡς φόρος εἰς τὸν ἀδυσώπητον νόμον τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως. Διὰ τοῦτο ἠδύνατό τις νὰ ἐπικαλῆται τὸν Ἀσκληπιὸν πρὸς θεραπείαν, τὴν Δήμητρα ὑπὲρ εὐφορίας τῶν καρπῶν τῆς γῆς, τὸν Ἑρμῆν ὑπὲρ ἐμπορικοῦ κέρδους, τὴν Εἰλείθυιαν ὑπὲρ εὐκόλου τοκετοῦ, ἢ νὰ ἐξομολογῆται τοὺς πόθους τῆς ἑαυτοῦ καρδίας καὶ εἰς αὐτὸν τὸν Δία ὑπὸ μίαν τῶν διαφόρων μορφῶν, ἃς ἔδωκεν αὐτῷ ἡ ἐγχώριος λατρεία καὶ αἵτινες δὲν ἐξαντλοῦσι τὸ ὑψηλὸν αὐτοῦ ἀξίωμα ὡς φύλακος τῆς ἠθικῆς τάξεως ἐν τῷ κόσμῳ, χωρὶς νὰ ἀπαιτήσῃ τὴν διακοπὴν τῶν αἰωνίων νόμων τῶν διεπόντων τὸν κόσμον.

Βεβαίως θὰ ἐπλανᾶτό τις, ἐὰν ἐπίστευεν, ὅτι κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν παρὰ τῷ λαῷ δοξασίαν καὶ μάλιστα ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις ἕκαστος θεὸς ἰδίᾳ θὰ διέκειτο οἴκοθεν πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος εὐμενέστερον καὶ συμπαθέστερον ἢ οἱ σύμπαντες θεοί· τοὐναντίον. Ἡ πάντως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν ἱερέων διαμορφωθεῖσα παράδοσις ἐμπεριέχει ποικιλωτάτας περιπτώσεις,ἐν αἷς θεός τις δείκνυται πρὸς τοὺς ἀνθρώπους δυσμενὴς καὶ ἐχθρὸς μάλιστα, ὁ δὲ φθόνος, ὅστις εἰς σύμπαντας τοὺς θεοὺς ἀναφερόμενος οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ ἰδίαν τινὰ μορφὴν τῆς θείας δικαιοσύνης, νοεῖται κατὰ γράμμα, ὅταν λέγηται περὶ ἑνὸς ἑκάστου θεοῦ ἰδίᾳ. Ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Αἰσχύλος ποιεῖ τὸν Δία ὀργιζόμενον κατὰ τοῦ Προμη-

θέως ἕνεκα τῶν ὑπὸ τούτου ἀπονεμηθέντων τοῖς ἀνθρώποις δώρων, στηρίζεται μὲν ἐπὶ τῶν θεοσοφικῶν γνωμῶν τοῦ ποιητοῦ, ἀλλ' ὁπωςδήποτε βάσις αὐτῶν εἶναι ἡ γενικὴ δοξασία περὶ τῆς σχέσεως τῆς μεταξὺ τῶν κατοίκων τοῦ Ὀλύμπου καὶ τῶν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων κρατούσης. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἡ δυσμένεια τοῦ Ποσειδῶνος καταδιώκει οὐ μόνον τὸν Ὀδυσσέα διὰ τὴν τύφλωσιν τοῦ Πολυφήμου, ἀλλὰ στρέφεται καὶ κατὰ τῶν Φαιάκων, διότι ὅλως ἀκάκως ὡδήγησαν αὐτὸν εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα. Ἀναρίθμητοι σχεδὸν εἶναι οἱ μῦθοι, ἐν οἷς θεοὶ ἐκδικοῦνται σκληρότατα ἀνθρώπους διὰ τυχαῖα ἁμαρτήματα ἢ ἀμελήματα, ἀπὸ τῆς ὀργῆς τῆς Ἥρας πρὸς τὰς ἀντεραστρίας αὐτῆς Ἀλκμήνην καὶ Ἰὼ καὶ τὰ ἔκγονα αὐτῶν μέχρι τῆς ἔχθρας τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς κατὰ τῶν Τρώων διὰ τὴν κρίσιν τοῦ Πάριδος καὶ τοῦ ὑπὸ τῆς Ἀρτέμιδος πεμφθέντος καλυδωνίου κάπρου ἕνεκα τῆς ὑπὸ τοῦ Οἰνέως παραλειφθείσης θυσίας. Δύο ἐξόχως θαυμάσια παραδείγματα ἐξαίρονται ὑπὸ τοῦ Τίμωνος ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων (574 c. d.) ἐπὶ σκοπῷ πολεμικῷ· ταῦτα εἶναι τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅστις ἐτιμώρησε τοὺς Φενεάτας «ἐμφράξας τὸ βάραθρον καὶ κατακλύσας τὴν χώραν ἅπασαν αὐτῶν, ὅτι πρὸ χιλίων ἐτῶν ὁ Ἡρακλῆς ἀνασπάσας τὸν τρίποδα τὸν μαντικὸν εἰς Φενεὸν ἀπήνεγκεν», καὶ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς, ἥτις ἐτιμώρει τοὺς Λοκροὺς ἐπὶ πολὺν χρόνον διὰ τὴν ἀκολασίαν τοῦ Αἴαντος μιάναντος τὸν ναὸν αὐτῆς ἐν Τροίᾳ. Τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι εἰς ἡμᾶς διδακτικὰ τὸ πλεῖστον διὰ τοῦτο, ὅτι ἀποδεικνύουσιν ἀναμφισβητήτως, ὅτι ἡ δοξασία αὕτη οὐδόλως ὀφείλεται μόνον εἰς τὴν ἀνάγκην τῆς ποιήσεως, ἥτις δὲν μεταχειρίζεται πάντοτε τοὺς θεοὺς μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ, ἀλλ' ὅτι ἀκριβῶς ὁ περὶ τὴν λατρείαν μῦθος συνεβάλετο μεγάλα εἰς αὐτήν. Ὅτι οἱ θεοὶ ἀρχῆθεν διάκεινται δυσμενῶς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, τοῦτο προφανῶς ἦτο ἔκπαλαι καὶ θρησκευτικὴ προϋπόθεσις. Πόσον δὲ δυνατὸν καὶ φυσικὸν παρίστατο τοῦτο πάντοτε εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ λαοῦ, δεικνύει μετὰ περιττῆς σαφηνείας μῦθός

τις, ὃν ὁ Βάβριος (10) περιέβαλε μὲν διὰ μορφῆς ποιητικῆς, ἀλλὰ τὸ περιεχόμενον αὐτοῦ ἀναμφιβόλως εἶναι πολὺ ἐκείνου ἀρχαιότερον. Κατὰ τὸν μῦθον τοῦτον κύριός τις ἠρᾶτο δούλης ἰδίας αἰσχρᾶς καὶ κακορρύπου καὶ παρεῖχεν αὐτῇ προθύμως πάντα αἰτούσῃ· ἡ δὲ δούλη ἐτίμα τὴν Ἀφροδίτην, καθ' ἑκάστην θύουσα, ὡς αἰτίαν τούτων· ἀλλ' ἡ Ἀφροδίτη φανεῖσα τῇ δούλῃ καθ' ὕπνους εἶπεν, ὅτι δὲν πράττει ταῦτα χάριν αὐτῆς, ἀλλ' ἵνα κολάσῃ τὸν δεσπότην, ἐνέπνευσεν αὐτῷ ἔρωτα πρὸς τὴν δούλην. Ὁ μῦθος οὗτος εἶναι ἄμουσος ἀπήχησις θεωρίας, ἥτις ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις οὐδ' εἰς τὰ ἀνώτερα κοινωνικὰ στρώματα ἦτο ξένη· διότι, ὡς παρὰ Θουκυδίδῃ (7, 77, 3) ὁ εὐσεβὴς Νικίας εὑρίσκει ἐν τῇ δυσμενείᾳ τῶν θεῶν δυνατὴν τὴν ἐξήγησιν τῶν ἑαυτοῦ ἀτυχημάτων, οὕτω καὶ ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ τοῦ Ξενοφῶντος δὶς (1, 6, 18. 5, 2, 12) ἡ προσδοκωμένη ἐπιτυχία τοῦ στρατηγοῦ τίθεται ὑπὸ τὸν ὅρον, «ἢν μὴ θεὸς βλάπτῃ». Ἰδίως ἐσῴζετο ἀεὶ ἡ παράστασις, ὅτι ὁ θεὸς δὲν λησμονεῖ, ἐὰν ἐν τῇ λατρείᾳ ἀμεληθῇ ὑπό τινος. Παρ' Ἡροδότῳ ὁ Πὰν δεικνύει τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ εὔνοιαν πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, κελεύσας τῷ Φειδιππίδῃ ἀπαγγεῖλαι, δι' ὅ,τι ἑαυτοῦ οὐδεμίαν ἐπιμέλειαν ποιοῦνται, καὶ παρορμῶν οὕτως εἰς τὸ νὰ ἱδρύσωσιν αὐτῷ ναὸν (6, 105). Καὶ αὐτὸς ὁ Ξενοφῶν, ἀνὴρ τοσοῦτον πεφωτισμένης εὐσεβείας, ἀπέδωκε τὴν στενοχωρίαν, ἥτις πρὸς καιρὸν κατέλαβεν αὐτὸν μετὰ τὴν εἰς Λάμψακον ἄφιξιν εἰς τὸ ὅτι ἀπὸ μακροῦ χρόνου δὲν ἔθυσε Διὶ τῷ Μειλιχίῳ (Ἀν. 7, 8, 4), ἐν δὲ Σκιλλοῦντι οἰκοδομήσας ναὸν τῇ Ἀρτέμιδι, ἔστησε στήλην παρ' αὐτόν, ἥτις ἔφερεν ἐπιγραφὴν ἀπειλοῦσαν τῷ μὴ καταθύοντι ἑκάστου ἔτους τὴν δεκάτην τῇ θεῷ διὰ τῆς ὀργῆς αὐτῆς (Ἀνάβ. 5, 3, 13). Ὁπωσδήποτε ἕκαστος τῶν θεῶν ἰδίᾳ εἶναι προσιτώτερος εἰς τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ἀνθρώπου ἢ οἱ σύμπαντες θεοὶ καὶ ὁ Ζεὺς ὡς ὑπέρτατος φύλαξ τῆς τάξεως τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, καὶ μάλιστα, ἐὰν ἀμελούμενος χαλεπαίνῃ, ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τούτῳ ἡ πρὸς τὸ ἀναπείθεσθαι διάθεσις, ἧς ἐπιλαμβάνεται ἡ λατρεία. Ἡ θυσία, ἡ προσευχή, ἡ θρησκευτικὴ πομπή,

ὁ χορός, ἐξόχως δὲ καὶ ἡ πρὸς τιμὴν αὐτοῦ γινομένη ἐπίδειξις τῆς σωματικῆς ῥώμης καὶ καλλονῆς ἐν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσιν εἶναι τὰ μέσα, ἅτινα μεταχειρίζονται ἄτομα, οἰκογένειαι ἢ πολιτικαὶ κοινότητες, ὅπως μετατρέψωσι τὴν ἀδιαφορίαν αὐτοῦ εἰς συμπάθειαν πρὸς ἑαυτοὺς καὶ ἔχωσιν αὐτὸν ἀρωγὸν καὶ προστάτην.

Ἄλλως δὲ ὅσῳ βεβαιότερον κατὰ τὴν κοινὴν πίστιν τῶν Ἑλλήνων ἐφανεροῦτο ἡ θεία δικαιοσύνη ἐν τῷ ἐπιγείῳ βίῳ, τοσούτῳ ὀλιγώτερον, ὡς εὐκόλως δύναται νὰ φανῇ, διήγειρεν ἡ θρησκευτικὴ ἀνάγκη αὐτῶν τὴν ἰδέαν περὶ ἀμοιβῆς τῆς ποινῆς μετὰ θάνατον· καὶ ἀληθῶς εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, τὰ ὁποῖα ἐπὶ μακρὸν χρόνον ὥριζον ὑπὸ τοσαύτας ἐπόψεις τὰς δοξασίας τοῦ ἔθνους, ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι ξένη. Οὐδὲν ἧττον σπέρματα αὐτῆς ὑπῆρχον ἀναμφιβόλως ἀνέκαθεν παρά τισι φυλαῖς, ἐν δὲ τοῖς μεθ' Ὅμηρον χρόνοις ἀναπτύσσεται ἔτι μᾶλλον καὶ ἀποβαίνει ἀεὶ γενικωτέρα. Κατὰ πρῶτον ὑποδηλοῦται ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (4, 561-569), μᾶλλον δὲ ὡρισμένως ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου (167-173), ἔπειτα παρὰ τοῖς ἑπομένοις ποιηταῖς (Ἴβυκ. ἀπ. 37. Ἀθήν. 15, 695b) ἀναφαίνεται ἡ ἰδέα, ὅτι ἄνδρες θεοφιλέστατοι χωρὶς νὰ ἀποθάνωσιν ἀφαρπάζονται καὶ πέμπονται εἰς τὰς νήσους τῶν μακάρων καὶ οὕτως ἐξυψοῦνται εἰς μέσην τινὰ βαθμίδα μεταξὺ θείας καὶ ἀνθρωπίνης ὑπάρξεως· ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ παράδοσις αὐξάνει βαθμηδὸν τὸν ἀριθμὸν ἐκείνων, οἵτινες κολάζονται ἐν τῷ ᾅδῃ διὰ τὴν κατὰ τῶν θεῶν ἔπαρσιν αὐτῶν. Κατ' ἀρχὰς τὰ ἀναμένοντα τοὺς ἁμαρτωλοὺς ἐν τῷ ᾅδῃ φαίνονται ὡς συνέχεια τῶν ἐν τῷ βίῳ βασάνων αὐτῶν, ἡ ψυχικὴ κατάστασις, ἥτις εἶναι οὐ μόνον αἰτία ἀλλὰ καὶ ἐπακολούθημα τῆς ἁμαρτίας αὐτῶν, νοεῖται παρατεινομένη ἐν τῷ ᾅδῃ, κατὰ πρῶτον μὲν ἴσως διά τινος εἰκονικῆς ἐκφράσεως, ἥτις παριστᾷ τὸ ἐν τῷ βίῳ ἀμεταβλήτως διαρκοῦν ὡς μήπω κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου λαβὸν πέρας, ἀλλ' εἶτα καὶ διότι αἴσθημά τι δικαιοσύνης εὑρίσκει ἱκανοποίησιν ἐν τῇ ἰδέᾳ τῆς ἐπέκεινα τοῦ τάφου παρατάσεως. Ἤδη ῥῆσίς τις τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν τῇ Ἰλιάδι, ὅτι οἱ ἐπίορκοι καὶ μετὰ θάνατον ἔτι τιμωροῦνται (3, 278. πρβλ.

19, 259), ἐπιτρέπει ἀμφοτέρας τὰς ἑρμηνείας, ἔτι δὲ μᾶλλον οἱ μῦθοι περὶ τῶν ἐν τῷ ᾅδῃ ἐκτινομένων ποινῶν, τοῦ Τιτυοῦ, Ταντάλου καὶ Σισύφου, τοὺς ὁποίους δικαιούμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς τοὺς ἀρχαιοτάτους. Περὶ τῶν βασάνων τῶν ἀνδρῶν ἐκείνων διηγεῖται ἡ ἑνδεκάτη ῥαψῳδία τῆς Ὀδυσσείας (576 - 600)· ἡ διήγησις αὕτη εἶναι μὲν πιθανῶς νεωτέρα πάντων τῶν λοιπῶν μερῶν τῆς Ὀδυσσείας, ἀλλ᾽ ὅμως ἀρχαιοτέρα τῶν ἄλλων γνωστῶν εἰς ἡμᾶς διηγήσεων ὁμοίας κατὰ τὸ φαινόμενον ὑποθέσεως. Τοῦ Τιτυοῦ δύο γῦπες καταβιβρώσκουσι τὸ ἧπαρ· οἱ γῦπες οὗτοι εἶναι ἡ μυθικὴ παράστασις τῶν ἀγρίων ἐπιθυμιῶν, αἵτινες ἐσπάρασσον τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ καὶ παρώρμησαν αὐτὸν νὰ προσβάλῃ τὴν πότνιαν Λητώ, τὴν μητέρα τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ τῆς Ἀρτέμιδος. Ὁ δὲ Τάνταλος ματαίως ἐμόχθει νὰ καταπαύσῃ τὴν δίψαν διὰ τοῦ ὕδατος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἦν μέχρι τοῦ γενείου βεβυθισμένος ἢ νὰ λάβῃ διὰ τῶν χειρῶν ἐκ τῶν ὑπεράνω τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ κρεμαμένων καρπῶν· ἐνταῦθα κατοπτρίζεται ἡ αὐτὴ πάντοτε ἀκόρεστος ἀπληστία, ἕνεκα τῆς ὁποίας δὲν ἠδυνήθη μετ᾽ εὐχαριστίας νὰ ἀπολαύσῃ οὐδὲ τῆς εὐτυχίας, ἧς ἠξιώθη γενόμενος ὁμοτράπεζος τοῦ ὑψίστου τῶν θεῶν. Ὁ Σίσυφος εἶχε κρατερὰ ἄλγη ὠθῶν τὸν πελώριον λίθον ἄνω πρὸς λόφον, ὃν μόλις ἔφερεν εἰς τὴν κορυφὴν καὶ ἔβλεπεν αὖθις κυλιόμενον κάτω εἰς τὸ πεδίον· εὐκόλως διορῶμεν ἐνταῦθα τὴν εἰκόνα τοῦ ἀγνοοῦντος τοὺς περιορίζοντας τὴν δύναμιν αὐτοῦ φραγμοὺς καὶ διὰ τοῦτο ἀεὶ νέας ἀπογοητεύσεις δοκιμάζοντος ἀνθρωπίνου πνεύματος. Τὴν σύνδεσιν τῶν τριῶν εἰς ἓν ὅλον χαρακτηρίζει ἄριστα ὁ Welcker ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Περὶ τῶν θεῶν τῶν Ἑλλήνων (Griechische Götterlehre, I, 817) λέγων· «Αἱ τρεῖς θαυμάσιαι τὸ κάλλος εἰκόνες φυσικῶν ποινῶν, τιμωροὶ σκιαὶ αὐτῶν τῶν ἁμαρτημάτων, ἅτινα φέρουσιν ἐν ἑαυτοῖς ὅμοια ἐπακολουθήματα, ἐπενοήθησαν ἰδίᾳ ἑκάστη, ὡς τοσαῦται ἀνακαλύψεις περὶ τῆς οὐσίας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· ὁ δὲ ποιητὴς συνέπλεξεν αὐτὰς εἰς τὴν μυθικὴν τριάδα» [35]). Ἀλλ᾽ οἱ δοξάζοντες, ὅτι ἡ μετὰ θάνατον τιμωρία εἶναι σπουδαιοτέρα ἢ ἡ

ἐσωτερικὴ συνάφεια τῆς ἁμαρτίας μετὰ τῆς ὑπὸ τῆς φαντασίας διαγραφομένης εἰκόνος τῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῆς ἐπηύξησαν βαθμηδὸν τὰ παραδείγματα καὶ ἐπολλαπλασίασαν τὰ εἴδη τῆς τιμωρίας χωρὶς νὰ δυνηθῶσι νὰ διασώσωσι τὴν ὑψηλὴν ποίησιν τῶν γνησίων ἐκείνων μύθων. Ἐπικὸν ποίημα ὀνόματι Μινυάς, οὗ μέμνηται ὁ Παυσανίας (4, 33, 7. 9, 5, 4. 10, 28, 1) καὶ ὃ φαίνεται ὅτι περιεῖχε πολλὰ τοιαῦτα ὡς καὶ οἱ σὺν αὐτῷ μνημονευόμενοι Νόστοι (10, 28, 4), διηγεῖτο, ὅτι οἱ ἀοιδοὶ Θάμυρις καὶ Ἀμφίων ἐκτίνουσιν ἐν τῷ Ἅδῃ δίκην ὁ μὲν «τοῦ εἰς τὰς Μούσας αὐχήματος», ὁ δὲ «ὧν εἰς Λητὼ καὶ τοὺς παῖδας ἀπέρριψε» λόγων· κατὰ τοὺς αὐτοὺς περίπου χρόνους ἐμορφώθησαν βεβαίως οἱ εἰς ἡμᾶς ἔτι διδακτικώτεροι μῦθοι περὶ τοῦ βασιλέως τῶν Λαπιθῶν Ἰξίονος καὶ περὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Δαναοῦ. Ὁ μὲν Ἰξίων εἶναι ἐν τῷ ᾅδῃ δεδεμένος περὶ τροχὸν πύρινον, διότι ἐδολοφόνησεν ἐπιβούλως τὸν πενθερὸν αὐτοῦ, εἶτα δέ, ἀφοῦ ὁ Ζεὺς ἐλεήσας ἐκάθηρεν αὐτόν, ἠξίωσε μάλιστα αὐτὸν καὶ τῆς ἑαυτοῦ τραπέζης, ἐπεβούλευσε τῇ σεμνῇ τοῦ Διὸς συζύγῳ· ἐν τῇ διηγήσει ταύτῃ ἐπικρατεῖ μόνον ἡ τάσις πρὸς ἐπιβολὴν φοβερᾶς ποινῆς εἰς ἐπισωρευθέντα κακουργήματα· τοὐναντίον οὐ μόνον λείπει ἡ ἑνότης τελείου τύπου χαρακτῆρος, ἀλλὰ καὶ λεπτομέρειαί τινες παρελήφθησαν ἐκ τῶν ἀρχαιοτέρων μύθων, τὸ ὅτι ἐγένετο ὁμοτράπεζος τοῦ ὑψίστου τῶν θεῶν καὶ ἡ πρὸς αὐτὸν ἀχαριστία ἐκ τοῦ μύθου περὶ Ταντάλου, ἡ δὲ κατὰ θεᾶς ἐπίθεσις ἐκ τοῦ περὶ Τιτυοῦ. Ὡσαύτως ἐν τῷ μύθῳ τῶν Δαναΐδων, αἵτινες ἀκαταπαύστως ἀντλοῦσιν ὕδωρ εἰς τετρημένον πίθον, διότι ἐφόνευσαν τοὺς συζύγους κατὰ τὴν νύκτα τοῦ γάμου, ἡ ἰδέα τῶν διηνεκῶν ματαίων μόχθων μετηνέχθη ἀπὸ τῆς ἀνδρικῆς ἐργασίας τοῦ Σισύφου εἰς γυναικείαν, ἀλλὰ σχέσις μεταξὺ τῆς τιμωρίας ταύτης καὶ τῆς πράξεως οὐδ' ἐνταῦθα ὑπάρχει. Οὕτως οἱ μῦθοι οὗτοι, εἰ καὶ ἡ ἐν αὐτοῖς τελουμένη ἀνάπτυξις δὲν δύναται νὰ θεωρηθῇ ὥς τις προοδεύουσα, συνδεόμενοι μετὰ τῆς πίστεως περὶ τῶν νήσων τῶν μακάρων μαρτυροῦσι μέν, ὅτι ηὔξανεν ἀεὶ ἡ σπουδὴ τῶν ἀνθρώπων, ὅπως θεω-

ρῶσι τὴν μετὰ θάνατον κατάστασιν ὡς σφαῖραν αὐτοτελοῦς ὑπάρξεως, ἀλλ' οὔτε δι' ἐκείνων οὔτε διὰ ταύτης καταπίπτουσι τὰ θεμελιώδη δόγματα τῆς ὁμηρικῆς περὶ κόσμου θεωρίας. Διότι ἀφοῦ κατὰ τοὺς μύθους τούτους μόνον παρὰ τοῖς ἐξοχωτάτοις τῶν ἡρώων ἢ κατ' ἐξαίρεσιν φοβεροῖς κακούργοις τὰ ἀποτελέσματα τοῦ χαρακτῆρος ἢ τῶν πράξεων ἐκτείνονται ἐπέκεινα τῆς ἐπιγείου ζωῆς, συμβιβάζεται ἐντελῶς πρὸς ταῦτα ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων μετὰ θάνατον καταπίπτουσιν εἰς ἀμαυρὰ καὶ σχεδὸν ἀναίσθητα εἴδωλα καμόντων, οἷοι εἶναι παρ' Ὁμήρῳ οἱ τεθνεῶτες. Εἰς τοὺς τοιούτους λοιπὸν ἀνθρώπους αἱ ἀνωτέρω ἐκτεθεῖσαι ἰδέαι οὐδεμίαν ἰσχυρὰν ἠθικὴν ὁρμὴν δύνανται νὰ ἐμβάλωσι, δύνανται τὸ πολὺ νἀποτρέπωσιν αὐτοὺς μόνον ἀπὸ τῆς ἐσχάτης ὑπερβολῆς τῆς ἀδικίας.

Ἀλλὰ προϊόντος τοῦ χρόνου ἀνεπτύχθη παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ ἡ πίστις, ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι ἀνεξαιρέτως λαμβάνουσι μετὰ θάνατον ἀνταπόδοσιν διὰ τὰ ἐν τῷ ἐπιγείῳ βίῳ πεπραγμένα· ἐπειδὴ δὲ ἡ πίστις αὕτη ὁμολουμένως ἐπεκράτει ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, δυνάμεθα ἐκ τούτου νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἤδη περὶ τοὺς χρόνους τῶν Μηδικῶν ἦτο σχεδὸν πανταχοῦ διαδεδομένη. Δύο ἰδέαι πολὺ ἑτερογενεῖς ἐπέδρασαν ἐπὶ τῆς πίστεως ταύτης, ὧν ἡ μὲν ἀνῆκε μᾶλλον εἰς τὴν θεωρητικὴν θεοσοφίαν, ἡ δ' ἑτέρα μᾶλλον εἰς τὴν δημώδη δοξασίαν, αἵτινες ὅμως ἠδύναντο νὰ συμφυῶσιν· αὗται εἶναι ἡ ἰδέα τῆς μετεμψυχώσεως καὶ ἡ τῆς κρίσεως τῶν τεθνεώτων. Ἡ περὶ μετεμψυχώσεως διδασκαλία, ἥτις κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (2, 123) κατάγεται ἐξ Αἰγύπτου, φαίνεται ὅτι διεδόθη ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τῶν Ὀρφικῶν, ἐνῷ συγχρόνως τῶν φιλοσόφων ἔνιοι, ὡς οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Ἐμπεδοκλῆς, εἶτα τούτοις ἑπόμενος καὶ ὁ Πλάτων, ἀσμένως ἠσπάσθησαν αὐτήν. Τὸ κεφάλαιον τῆς διδασκαλίας ταύτης ἦν τόδε, ὅτι ἡ ψυχὴ διέρχεται μακρὰν σειρὰν ὑπάρξεων τὸ μὲν ὑπὸ τὴν γῆν ἢ ὑπεράνω τῆς γῆς, τὸ δὲ ἐπὶ τῆς γῆς ἐν μορφῇ φυτοῦ, ζῴου ἢ ἀνθρώπου καὶ ὅτι ἐν πάσῃ ἑπομένῃ ὑπάρξει λαμβάνει ἀνταπόδοσιν διὰ τὴν ἐν τῇ προηγουμένῃ

διαγωγὴν αὐτῆς· ἠδύναντο δὲ νὰ συναφθῶσι μετ' αὐτῆς ἰδίως διάφοροι ἠθικαὶ μελέται, καθόσον ἄλλοτε μὲν ἐτονίζετο μᾶλλον ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ παροῦσα κατάστασις τῆς ἐν τῷ σώματι καθείρξεως τῆς ψυχῆς εἶναι τιμωρία διὰ προτέρας ἁμαρτίας, ἄλλοτε δὲ μᾶλλον ὅτι διὰ τὰ ἐν τῇ παρούσῃ πεπραγμένα ἔν τινι μεταγενεστέρᾳ ὑπάρξει πρέπει νὰ προσδοκῶμεν ἀμοιβὴν ἢ ποινήν. Ὁ Πίνδαρος ἤδη ἐν τῇ δευτέρᾳ ᾠδῇ τῶν Ὀλυμπιονικῶν (57-83) συνδέει ταύτην οὐ μόνον μετὰ τῆς ἰδέας περὶ τῆς κρίσεως τῶν νεκρῶν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τῆς ἀπὸ τοῦ Ἡσιόδου γνωστῆς ἰδέας περὶ τῶν νήσων τῶν μακάρων. Κατὰ τὴν περιγραφὴν ταύτην τοῦ Πινδάρου οἱ μὲν ἐπὶ τῆς γῆς ἁμαρτάνοντες, κατερχόμενοι εἰς τὸν ᾅδην, ὑποβάλλονται εἰς αὐστηρὰν κρίσιν, οἱ δ' ἐνάρετοι μετὰ θάνατον ἀπολαύουσι βίου φαιδροῦ καὶ ἀλύπου· ἐὰν δ' οἱ τεθνεῶτες διαπράξωσιν ἐν τῷ ᾅδῃ ἁμαρτήματα, τιμωροῦνται διὰ ταῦτα, ὅταν ἐπανέλθωσιν εἰς τοῦτον τὸν ἐπὶ γῆς βίον· ὅσοι δ' ἐτόλμησαν ἐς τρὶς ἑκατέρωθι μείναντες, δηλ. ἐν τούτῳ τῷ κόσμῳ καὶ ἐν τῷ ᾅδῃ, νὰ ἀπέχωνται πάμπαν τῆς ἀδικίας, ὁδηγοῦνται τέλος εἰς τὰς νήσους τῶν μακάρων καὶ ἀπολαύουσιν ἐκεῖ τῆς μακαρίας κοινωνίας μετὰ τῶν μεγίστων ἡρώων, περὶ ὧν ποιεῖται λόγον ἡ ἐθνικὴ παράδοσις. Συμπληροῦσι δὲ ταύτην τὴν εἰκόνα δύο σῳζόμενα ἀποσπάσματα ἐκ τῶν Θρήνων τοῦ ποιητοῦ (ἀπ. 95. 98), ὧν τὸ μὲν ἀναζωγραφεῖ ἀκριβέστερον τὰς ἀπολαύσεις τῶν ἀγαθῶν ἐν τῇ ἄλλῃ ζωῇ, τὸ δὲ ἕτερον τὴν τύχην τῶν βασιλέων καὶ τῶν μεγίστων ἐπὶ σοφίᾳ ἀνδρῶν παράγει ἐκ τούτου, ὅτι αὐτοὶ κατὰ τοὺς προτέρους βίους αὐτῶν ἀπέτισαν ἀποχρώντως τὴν παλαιὰν ἐκείνην ἁμαρτίαν, δι' ἣν ἠναγκάσθησαν νὰ καταβῶσιν εἰς τὴν ἀνακύκλησιν τοῦ βίου [36]). Ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀνακυκλήσεως ταύτης ὡς κτῆμα ἰδιαιτέρων κύκλων ἐθεωρεῖτο, ὑποδηλοῖ αὐτὸς ὁ Πίνδαρος (Ὀλ. 2, 85) καὶ τούτῳ συμφωνεῖ πληρέστατα τὸ ὅτι ὁ Πλάτων, ὅστις πολὺ ἡδέως ποιεῖται χρῆσιν αὐτῆς ὑπὲρ τῆς ἰδίας θεωρίας (Φαῖδρ. 248 c. πολ. 10, 615 a. πολιτ. 271 b. Τιμ. 42 b), ἀνάγει αὐτὴν εἰς τὰς μυστικὰς διδασκαλίας τῶν Ὀρφικῶν (Κρατ. 400 c. Φαίδ. 62 b. 69 c.

Νομ. 9, 870 d) [37]). Τοὐναντίον ἡ ἰδέα τῆς κρίσεως τῆς ἀναμενούσης πάντας τοὺς ἀνθρώπους μετὰ θάνατον ἦτο κοινὸν κτῆμα τοὐλάχιστον ἐν Ἀθήναις ἐν τῇ περιόδῳ τῆς ἀκμῆς τῆς ἀττικῆς γραμματείας. Μόνον περὶ τῶν δικαζόντων ἐν ᾅδῃ ἐπικρατεῖ τις ἀμφιβολία. Ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ δευτέρᾳ ᾠδῇ τῶν Ὀλυμπιονικῶν περικαλύπτει τὸ πρᾶγμα ἐν σκότει, ἐπίτηδες μεταχειριζόμενος τὴν ἀόριστον φράσιν δικάζει τις (65)· ὁ Αἰσχύλος (Ἱκ. 230. Εὐμ. 273) ὀνομάζει δικαστὴν αὐτὸν τὸν θεὸν Ἅιδην· ἀλλ' ἡ συνηθεστάτη ἰδέα φαίνεται ὅτι ἦτο ἢ τοὐλάχιστον κατέστη βαθμηδὸν αὕτη, ὅτι τὰς ψυχὰς τῶν νεκρῶν δικάζουσιν ἐν τῷ ᾅδῃ ὁ Μίνως, ὁ Ῥαδάμανθυς καὶ ὁ Αἰακός. Ὁ Σωκράτης ἐν τῇ ἀπολογίᾳ αὐτοῦ παρὰ Πλάτωνι (41 a) ἀναφέρει αὐτὴν ὡς διαδεδομένην πανταχοῦ, αὐτὸς δὲ ὁ Πλάτων ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ μύθου Περὶ μελλούσης ζωῆς, ὃν παρενείρει ἐν τῷ Γοργίᾳ, ὑποτίθησιν αὐτὴν ὡς γνωστὴν (523 c), καὶ παρὰ μεταγενεστέροις συγγραφεῦσιν, ἐξ ὧν εἶναι καὶ ὁ τὸν διάλογον Ἀξίοχον κατὰ μίμησιν τοῦ Πλάτωνος συγγράψας (361 b), παρίσταται ὡς παρὰ πάντων ὁμολογουμένη [38])· ἀλλ' ὅτι καὶ μεσάζουσαι γνῶμαι καὶ παραλλαγαὶ ἦσαν δυναταί, ἀποδεικνύει ὁ Ἰσοκράτης λέγων μόνον περὶ τοῦ Αἰακοῦ ἐν τῷ Εὐαγόρᾳ (15), ὅτι παρὰ Πλούτωνι καὶ Κόρῃ μεγίστας τιμὰς ἔχων παρεδρεύει ἐκείνοις. Σπουδαῖον ἐν τούτῳ εἶναι ὅτι τὰ ὁμηρικὰ ἔπη καὶ εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἰδέας ταύτης ἐπέδρασαν, εἰ καὶ αἱ δι' αὐτῶν διήκουσαι ἀρχοειδεῖς δοξασίαι εἶναι ἐντελῶς διάφοροι· διότι εἰς μὲν τὴν παραδοχὴν τοῦ Μίνωος ἐν τοῖς δικασταῖς τῶν νεκρῶν συνετέλεσε τὸ χωρίον τῆς ἑνδεκάτης ῥαψῳδίας τῆς Ὀδυσσείας (568-571), καθ' ὃ ὁ Μίνως ἐξακολουθεῖ τὸ δικαστικὸν ἔργον, ἐφ' ᾧ διεκρίνετο ἐν τῷ βίῳ, καὶ μεταξὺ τῶν νεκρῶν, εἰ καὶ ἥκιστα ἀποβλέπει τοῦτο εἰς τὴν κρίσιν τῶν πράξεων τοῦ παρελθόντος βίου· εἰς δὲ τὴν τοῦ Ῥαδαμάνθυος τὸ χωρίον τῆς τετάρτης ῥαψῳδίας (564), κατὰ τὸ ὁποῖον οὗτος οἰκεῖ ἐν τῷ Ἠλυσίῳ πεδίῳ, εἰς ὃ ἔμελλε νὰ μεταστῇ καὶ ὁ Μενέλαος, ὁ δὲ Αἰακὸς προσετέθη εἰς αὐτοὺς διὰ τὴν παρὰ πάντων ὑμνουμένην δικαιοσύνην αὐτοῦ.

Ἄλλως δὲ εἶναι πολὺ εὐνόητον, ὅτι ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ ἔπλασε τὰς ἀναμενούσας τοὺς πονηροὺς ἐν τῷ ᾅδῃ ποινὰς ποικιλωτέρας ἢ τὰς ἀνταμοιβὰς τῶν ἀγαθῶν. Ὁ ῥήτωρ ὁ συγγράψας τὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους πρῶτον λόγον Κατὰ Ἀριστογείτονος ὑποδεικνύει, ὅτι αἱ ἐν Ἅιδου τιμωρίαι ἦσαν προσφιλεῖς τοῖς ζωγράφοις ὑποθέσεις καὶ μνημονεύει ἅμα τῶν ἀλληγορικῶν μορφῶν ἀρᾶς καὶ βλασφημίας, φθόνου καὶ στάσεως καὶ νείκους, «μεθ' ὧν (ὡς δαιμόνων τιμωρῶν) οἱ ζωγράφοι τοὺς ἀσεβεῖς ἐν Ἅιδου γράφουσιν» (52)· ἐν δὲ τῇ ἐκ τοῦ Παυσανίου ἀκριβέστερον ἡμῖν γνωστῇ τῶν τοιούτων γραφῶν, τῇ τοῦ Πολυγνώτου ἐν τῇ Λέσχῃ τῶν Δελφῶν, τῇ εἰκονιζούσῃ τὸν Ἅιδην, ἦν γεγραμμένος ἐπὶ τῇ τοῦ Ἀχέροντος ὄχθῃ ἀνὴρ οὐ δίκαιος εἰς πατέρα ἀγχόμενος ὑπὸ τοῦ πατρός· τούτου δὲ πλησίον ἐκολάζετο ἀνὴρ ἱερὰ σεσυληκώς· γυνὴ δὲ ἡ κολάζουσα αὐτὸν φάρμακα ἄλλα τε καὶ ἐς αἰκίαν οἶδεν ἀνθρώπων (10, 28, 1. 2). Ἐκ τῶν αὐτῶν δοξασιῶν πηγάζει καὶ ἡ ἐν τοῖς Βατράχοις τοῦ Ἀριστοφάνους (147. 274) μνημονευομένη πίστις, ὅτι οἱ ξένους ἠδικηκότες, οἱ πατραλοῖαι καὶ μητραλοῖαι καὶ οἱ ἐπίορκοι ἐν τῷ Ἅιδῃ κεῖνται ἐν βορβόρῳ· πλὴν ταύτης ὁ Πλάτων ἀναφέρει (Πολ. 2, 363 d) ὡς παρὰ ποιηταῖς συχνάκις ἀπαντῶσαν καὶ τήνδε, ὁμοίαν τῇ ἐπιβληθείσῃ κατὰ τὸν μῦθον εἰς τὰς Δαναΐδας τιμωρίαν, ὅτι «τοὺς ἀνοσίους καὶ ἀδίκους (εἰς πηλόν τινα κατορύττουσιν) ἐν Ἅιδου καὶ κοσκίνῳ ὕδωρ ἀναγκάζουσι φέρειν» ἐν τῇ εἰκονιζούσῃ τὸν Ἅιδην γραφῇ τοῦ Πολυγνώτου ἡ ποινὴ αὕτη εἶναι ἐπιβεβλημένη εἰς δύο γυναῖκας τῶν οὐ μεμυημένων τὰ μυστήρια (Παυσ. 18, 31, 3)· ταύτην τὴν ἰδέαν αἰνίττεται καὶ ὁ κωμικὸς Φιλέταιρος (ἀπ. 17) καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Γοργίᾳ (493 b) λόγον ποιούμενος περὶ τῆς ἑρμηνείας, ἣν τῶν φιλοσόφων τις ἔδωκεν αὐτῇ. Συγγενὴς ταύτης εἶναι ἡ τύχη τοῦ ἀνδρὸς ἐκείνου, ὃν ὁ Κρατῖνος ἔν τινι τῶν κωμῳδιῶν αὐτοῦ ὑπέθετο σχοινίον πλέκοντα, ὅπερ πλεκόμενον ἀπεσθίει ὄνος (ἀπ. 353), καὶ ὅστις ἐγένετο καὶ πολλῶν ζωγράφων ἀντικείμενον (Πλούτ. Ἠθ. 472 e. Πλίν. φ. Ἱ. 35. 137)· ἐν δὲ τῇ γραφῇ τοῦ Πολυγνώτου, ἀναμφιβόλως κατὰ

τὸ παράδειγμα ἀρχαιοτέρου ποιητοῦ, ὁ ἀνὴρ οὗτος ἐπεγράφετο Ὄκνος, παρίστανε δηλ. ἀλληγορικῶς τὴν ὀκνηρίαν (Παυσ. 10, 29, 2), ὅπερ δεικνύει, ὅτι ἡ βαθύνοια ἐκείνη, ἧς γεννήματα εἶναι οἱ ἀρχαῖοι μῦθοι τοῦ Τιτυοῦ, Ταντάλου καὶ Σισύφου, δὲν εἶχεν ὁλοσχερῶς ἐξαντληθῇ καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ τὸ σχοινίον τοῦ Ὄκνου κατέστη παροιμιῶδες (ὅρ. Παυσ. ἐ. ἀν. καὶ Prop. 4, 3, 21)[39]. Αὗται αἱ οὕτω διαδεδομέναι δοξασίαι ἐκίνουν ἰσχυρῶς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνθρώπων· διότι ὅσοι κατεγέλων αὐτὰς νέοι ὄντες, προσεγγίζοντος τοῦ θανάτου ἤρχιζον νὰ πιστεύωσιν εἰς αὐτὰς καὶ ἀναλογιζόμενοι τὰ πεπραγμένα ἀδικήματα κατελαμβάνοντο ὑπὸ ἰσχυροῦ φόβου, ὡς διηγεῖται ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ (I, 330 d). Ἀλλ᾽ ὅμως καὶ ἡ εἰκὼν τῶν ἀναμενουσῶν τοὺς ἀγαθοὺς ἀμοιβῶν δὲν ἐστερεῖτο ζωηρότητος. Ὁ Πίνδαρος ἐρειδόμενος ἐπὶ τῶν διδαγμάτων σοφίας τινός, ἣν χαρακτηρίζει ὡς μὴ προσιτὴν ἅπασιν, περιγράφει τὸν βίον τῶν ἀγαθῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ ᾠδῇ τῶν Ὀλυμπιονικῶν ὡς ἐντελῶς ἄπονον· καθόλου δὲ ἀπαντῶμεν τῇ δοξασίᾳ, ὅτι οὗτος περικοσμεῖται διὰ τῶν θελγήτρων εὐγενοῦς κοινωνίας καὶ διὰ τῆς ἀναστροφῆς μετ᾽ ἀνδρῶν σπουδαίων, οὓς ἥδεταί τις ὁρῶν. Ἐν ἀποσπάσματι δὲ θρήνου (95) ὑμνεῖ τοὺς ἀγαθοὺς ὁ Πίνδαρος λέγων, ὅτι διατρίβοντες ἐν λειμῶσι φοινικορρόδοις ὑπὸ τὴν σκιὰν δένδρων ἡδεῖαν ὀσμὴν ἀποπνεόντων καὶ χρυσοῖς καρποῖς βεβριθότων τέρπονται ἵπποις καὶ γυμνασίοις, πεσσοῖς καὶ φόρμιξιν, ὀσμὴ δὲ κατὰ τὸν ἐρατεινὸν χῶρον σκεδάννυται ἐκ τῶν καιομένων παντοίων θυμιαμάτων ἐπὶ τοῖς βωμοῖς τῶν θεῶν· τῶν δὲ τῆς τραπέζης ἀπολαύσεων αὐτῶν περιγραφὴν ἐποίησέ ποτε ὁ Μουσαῖος, ἣν ὁ Ἀδείμαντος ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (2, 363 c) χλευάζει λέγων, ὅτι οἱ ποιηταὶ οὗτοι ποιοῦσι τοὺς δικαίους «ἐστεφανωμένους τὸν ἅπαντα χρόνον ἤδη διάγειν μεθύοντας, ἡγησάμενοι κάλλιστον ἀρετῆς μισθὸν μέθην αἰώνιον»· ὁ δὲ Ὑπερείδης ἐν τῷ ἐπιταφίῳ τῶν ἐν τῷ Λαμιακῷ πολέμῳ πεσόντων (στ. 12) ἐξυμνεῖ τὴν ὑποδοχήν, ἧς θὰ τύχῃ ὁ Λεωσθένης εἰς τὸν ᾅδην καταβαίνων παρὰ τῶν μυθικῶν ἡρώων τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου καὶ τῶν ἡρώων τῶν Μηδικῶν

πολέμων· πολλοὶ δέ, ὡς λέγει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Φαίδωνι (68 a), ἠθέλησαν ἑκόντες νὰ ἔλθωσιν εἰς τὸν ᾅδην, ὅπως ἐπανίδωσιν ἀνθρώπους προσφιλεῖς ἀποθανόντας. Ὅτι ἡ πίστις αὕτη ἦτο καθολικὴ μαρτυροῦσι καὶ αἱ φράσεις, δι' ὧν ὁ Σωκράτης παρὰ Πλάτωνι πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ ἑρμηνεύει τὰς ἰδίας αὐτοῦ προσδοκίας· διότι ἐν τῷ Φαίδωνι (63 b. c) λέγει, ὅτι ἐλπίζει ὅτι μετὰ τὸν θάνατον θὰ ἔλθῃ παρ' ἄνδρας ἀγαθοὺς καὶ ὅτι πάλαι λέγεται, ὅτι οἱ ἀγαθοὶ τετελευτηκότες διάκεινται ἄμεινον ἢ οἱ κακοί· ἐν δὲ τῇ Ἀπολογίᾳ (40 c. 40 e-41 c) χαίρει ὅτι, ἐὰν τὰ περὶ τούτου λεγόμενα εἶνε ἀληθῆ, θὰ εὕρῃ ἐν τῷ ᾅδῃ τοσούτους λαμπροὺς ἄνδρας ἐκ τῶν παλαιῶν. Ἐντεῦθεν κατανοεῖται εὐκόλως διὰ τί τοὺς ἀποθνήσκοντας οἰκείους καὶ φίλους, οὓς ἐθεώρουν καθόλου ὡς ἐναρέτους, συνήθιζον νὰ ὀνομάζωσιν ἁπλῶς μακαρίους ἢ μακαρίτας (Στοβ. Ἀνθ. 121, 18a [40])· Πλάτ. Νομ. 12, 947 d. Ξεν. Ἀγησ. 11, 8) καὶ μάλιστα διὰ τί ἡ φράσις « ἐς μακαρίαν » ἐγένετο τύπος κατάρας (Ἀριστοφ. Ἱπ. 1151. Πλάτ. Ἱππ. μ. 293a. Ἀντιφάν. ἀπ. 234) [41]), ὅπως καὶ νῦν λέγομεν περὶ ἀποστολῆς εἰς τὴν οὐράνιον βασιλείαν, εἰς τὸν ἄλλον κόσμον.

Δύναται νὰ προβληθῇ ἡ ἐρώτησις, ἂν ἐκεῖνοι, οἵτινες δὲν ἠσπάζοντο τὴν θεοσοφικὴν γνώμην περὶ ἀνακυκλήσεως τοῦ βίου (διὰ μετεμψυχώσεως) καὶ τῆς ἐξαρτήσεως τῆς ἑκάστοτε τύχης ἐκ τῆς ἐν τῇ προτέρᾳ ὑπάρξει διαγωγῆς, ἀλλ' ἦσαν ὀπαδοὶ τῆς ἀφελοῦς δημώδους δοξασίας, ἐπίστευον, ὅτι τὴν δικαιοσύνην μετὰ θάνατον ἀσκεῖ ἡ αὐτὴ δύναμις, ἡ ἐπὶ γῆς τὴν ἠθικὴν τάξιν διασῴζουσα, ἢ ἐθεώρουν τὰς δύο σφαίρας ὡς ἐντελῶς κεχωρισμένας. Ἐκ πρώτης ὄψεως πάντα φαίνονται συνηγοροῦντα ὑπὲρ τῆς δευτέρας γνώμης. Ἡ ῥῆσις τοῦ Αἰσχύλου (Ἱκ. 231), ὅτι ἐν τῷ ᾅδῃ ἄλλος Ζεὺς δικάζει τἀμπλακήματα, βεβαιοῖ κατὰ τρόπον ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας τὸ αὐτοτελὲς τοῦ Ἅιδου, ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ παράστασις περὶ ἰδίων δικαστῶν τῶν τεθνεώτων αὐστηρῶς λαμβανομένη δὲν ἐπιτρέπει νὰ παραδεχθῶμεν τὴν ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ὑψίστου θεοῦ καθυπόταξιν αὐτοῦ. Ἀλλ' ὅμως ἥκιστα δικαι-

ούμεθα νἀπαιτῶμεν ἐντελῆ ἀκολουθίαν ἐν πράγμασι φύσει σκοτεινοῖς· γνωρίζει δὲ καὶ ἡ δημώδης πίστις τὰς Ἐρινῦς ὡς μέλος μεσάζον, αἵτινες σχετίζονται ἄλλοτε μὲν μετὰ τοῦ Διὸς ἄλλοτε δὲ μετὰ τοῦ Ἅιδου, καὶ ἄλλοτε μὲν φαίνονται ἐνεργοῦσαι ἐν τῷ ἐπιγείῳ βίῳ ἄλλοτε δὲ ἐν τῷ ᾄδῃ. Πῶς δ' ἐνόουν τὴν δύναμιν τῶν Ἐρινύων ἐπὶ τῶν τεθνεώτων, δυνάμεθα κατὰ προσέγγισιν νὰ συμπεράνωμεν ἔκ τινος ῥήσεως τῷ Πυθαγόρᾳ ἀποδιδομένης, καθ' ἣν αἱ Ἐρινύες κρατοῦσι τὰς ψυχὰς τὰς ἀκαθάρτους ἐν ἀρρήκτοις δεσμοῖς δεδεμένας (Διογ. Λ. 8, 31)· διότι, ἐπειδὴ ἐν τῇ αὐτῇ ῥήσει μνημονεύεται ὁ Ἑρμῆς ὡς ψυχοπομπός, θὰ ἠκολούθει βεβαίως ὁ ταῦτα λέγων γνώμῃ γενικώτερον ἐπικρατούσῃ. Τοσούτῳ ὀλιγώτερον δύναται νὰ ἐκπλήξῃ ἡμᾶς, ἐὰν ἔσθ' ὅτε ἀναγινώσκωμεν φράσεις ὑποδηλούσας, ὅτι ἡ τὸν βίον τοῦτον διέπουσα δικαιοσύνη ἐνεργεῖ καὶ ἐπέκεινα αὐτοῦ εἰς τὴν μετὰ θάνατον ζωήν. Οὕτως ὁ Σωκράτης λέγει ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ (41 d), «ὅτι οὐκ ἔστιν ἀνδρὶ ἀγαθῷ κακὸν οὐδὲν οὔτε ζῶντι οὔτε τελευτήσαντι, οὐδὲ ἀμελεῖται ὑπὸ θεῶν τὰ τούτου πράγματα». Ἔτι μᾶλλον ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Ὑπερείδου λεγόμενον ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ τῶν ἐν τῷ Λαμιακῷ πολέμῳ πεσόντων (Στοβ. Ἀνθ. 124, 36)· «εἰ δ' ἔστιν αἴσθησις ἐν ᾄδου καὶ ἐπιμέλεια παρὰ τοῦ δαιμονίου, ὥσπερ ὑπολαμβάνομεν, εἰκὸς τοὺς ταῖς τιμαῖς τῶν θεῶν καταλυομέναις βοηθήσαντας πλείστης κηδεμονίας ὑπὸ τοῦ δαιμονίου τυγχάνειν».

Τὴν φορὰν τῆς φαντασίας πρὸς τὴν μετὰ θάνατον ζωὴν καὶ τὰς εἰς ταύτην ἀναφερομένας ἐλπίδας ἐπερρώννυον καὶ ἐζωογόνουν μεγάλως τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, μάλιστα ἐν Ἀθήναις, ἔνθα τοῖς πλείστοις τῶν πολιτῶν ἦν ἐλευθέρα ἡ εἰς ταῦτα εἴσοδος. Τὸ κῦρος αὐτῶν, ὅπερ ἐγίγνετο προϊόντος τοῦ χρόνου ἀεὶ μεῖζον, ἐβασίζετο καθ' ὅλα τὰ φαινόμενα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐπὶ τῆς ἀσμένως ἐξαγγελλομένης πίστεως, ὅτι οἱ ταῦτα μεμυημένοι θὰ εἶναι ποτε ἐν τῷ Ἅιδῃ τιμιώτεροι. Σαφέστατα ἴσως διερμηνεύουσι τὴν πίστιν ταύτην οἱ στίχοι τοῦ εἰς τὴν Δήμητρα ὁμηρικοῦ ὕμνου,

ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ τρόπον τινὰ ὡς ἱερὰ δέλτος τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων (480-482)·

ὄλβιος, ὃς τάδ' ὄπωπεν ἐπιχθονίων ἀνθρώπων·
ὃς δ' ἀτελὴς ἱερῶν, ὅς τ' ἄμμορος, οὔποθ' ὁμοίως
αἶσαν ἔχει φθίμενός περ ὑπὸ ζόφῳ εὐρώεντι.

Ἀλλὰ καὶ ὁ Πίνδαρος μακαρίζει ἐκεῖνον, «ὅστις ἰδὼν κεῖν' εἶσ' ὑπὸ χθόν'· οἶδε μὲν βίου τελευτάν, οἶδεν δὲ διόσδοτον ἀρχάν»· καὶ ὁ Σοφοκλῆς τὰ αὐτὰ ἐννοεῖ λέγων (ἀποσπ. 753)·

ὡς τρὶς ὄλβιοι
κεῖνοι βροτῶν, οἳ ταῦτα δερχθέντες τέλη
μόλωσ' εἰς Ἅιδου· τοῖςδε γὰρ μόνοις ἐκεῖ
ζῆν ἔστι, τοῖς δ' ἄλλοισι πάντ' ἐκεῖ κακά.

Ὡσαύτως ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Πανηγυρικῷ (28) χαρακτηρίζει τὴν τελετὴν τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων ὡς τοιαύτην, «ἧς οἱ μετασχόντες περί τε τῆς τοῦ βίου τελευτῆς καὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίους τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν». Καὶ ᾐσθάνοντο μὲν πάντως ἐσθ' ὅτε τὴν ἀντίφασιν, εἰς ἣν ἐνέπιπτον, προσδοκῶντες ἀπὸ τελετῆς ἀποτελέσματα, ἅτινα ἄλλως ἐπίστευον ὅτι ὁ ἠθικὸς βίος συνεπάγεται· ὁ κυνικὸς Διογένης μάλιστα εἶπέ ποτε χλευάζων, ὅτι κατ' αὐστηρὰν ἐφαρμογὴν τοῦ περὶ τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων δόγματος ἀνάγκη τοιοῦτοι ἄνδρες, οἷος ὁ Ἀγησίλαος καὶ ὁ Ἐπαμεινώνδας, νὰ διάγωσιν ἐν τῷ βορβόρῳ, ὁ δὲ εὐτελέστατος καὶ ἴσως οὐχὶ ἄμωμος Ἀθηναῖος ἰδιώτης, ἐπειδὴ εἶναι μεμυημένος, νὰ εἰσέλθῃ ἐλεύθερος εἰς τὰς νήσους τῶν μακάρων (Διογ. Λ. 6,39. Πλουτ. Ἠθ. 21 f)· ἀλλ' ὅμως καθόλου εἰπεῖν ἡ λύσις τῆς ἀντιφάσεως ταύτης δὲν ἐθεωρεῖτο, ὡς φαίνεται, αὐτόχρημα δυσχερής. Ὁ αὐτὸς Πλάτων, ὃς ἐν τῇ Πολιτείᾳ (2,366α) μετὰ πικρίας ἀποφαίνεται περὶ τῶν Ὀρφικῶν ἐκείνων, οἵτινες ἐπηγγέλλοντο, ὅτι διὰ τελετῶν καὶ ἁγνισμῶν ἀπαλλάτ-

τουσι τῶν ἐν ᾅδου τιμωριῶν, ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Μένωνος (81 a. b) μετ' ἀποδοκιμασίας ποιεῖται λόγον περὶ τῆς εἰς τὰ μέλλοντα ἀναφερομένης διδασκαλίας ἐνίων Ἐλευσινίων ἱερέων — διότι προφανῶς τοιούτους ἐννοεῖ —, «ὅσοις μεμέληκε περὶ ὧν μεταχειρίζονται λόγον οἵοις τ' εἶναι διδόναι», καὶ χαρακτηρίζει τὰ ὑπ' αὐτῶν λεγόμενα ὧδε· «ἃ δὲ λέγουσι ταὐτί ἐστι.. φασὶ γὰρ τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἀθάνατον, καὶ τοτὲ μὲν τελευτᾶν, ὃ δὴ ἀποθνῄσκειν καλοῦσι, τοτὲ δὲ πάλιν γίγνεσθαι, ἀπόλλυσθαι δ' οὐδέποτε· δεῖν δὴ διὰ ταῦτα ὡς ὁσιώτατα διαβιῶναι τὸν βίον». Κατὰ τοὺς λόγους τούτους τὰ καθήκοντα τῶν ἱερέων ἐκείνων ἀπέβλεπον εἰς τὴν ἐκτέλεσιν λειτουργικῶν πράξεων, ὧν ἡ δογματικὴ ἑρμηνεία ἦτο μὲν ἔργον τῆς ἀτομικῆς αὐτῶν κλίσεως καὶ ἱκανότητος, ἀλλ' ἐγίνετο οὕτως, ὥστε τὰ ἐπηγγελμένα τοῖς μεμυημένοις πλεονεκτήματα ἐν τῇ μελλούσῃ ζωῇ ἐφαίνοντο ἀναφερόμενα εἰς τοὺς ἠθικῶς ἀμέμπτους. Λαβαὶ πρὸς τοιαύτην τροπὴν τῆς ἀρχικῆς ἐπαγγελίας τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων ἐδίδοντο ἴσως παντοῖαι. Οἱ κακοῦργοι αὐτοὶ ἀπείργοντο ἐκ τῶν προτέρων τῆς μυήσεως τῶν Ἐλευσινίων ὡς ἀνάξιοι [42]), ἀλλ' ἡ τελετὴ προσέφερε καὶ τοῖς μετέχουσιν αὐτῆς πρὸ πάντων ἐνθουσιαστικὸν θέαμα καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὴν περὶ βίου θεωρίαν τῶν Ἑλλήνων τὸ θέαμα ἐκεῖνο ἤσκει ἰσχυρὰν καθαρτικὴν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ψυχῆς, δὲν ἦτο δύσκολον μόνον ἐκεῖνοι νὰ θεωρῶνται ὡς ἀληθῶς μεμυημένοι, οἵτινες ᾐσθάνοντο ἐν ἑαυτοῖς τὴν εὐεργετικὴν ἐκείνην ἐνέργειαν καὶ ἐξεδήλουν αὐτὴν ἐν τοῖς φρονήμασι καὶ πράξεσιν αὐτῶν. Τεχνητῶς ὅλως πειρᾶται νὰ διαλλάξῃ τὰς περὶ τούτων γνώμας ὁ συγγραφεὺς τοῦ ψευδεπιγράφου παρὰ Πλάτωνι διαλόγου Ἀξιόχου (371 c-e)· ἀλλὰ καὶ οὗτος πιθανῶς ἀκολουθεῖ ἄλλῳ προγενεστέρῳ, εἰ καὶ οὐχὶ ὀρθῶς ἴσως ἐπιμαρτύρεται χαλκᾶς τινας δέλτους τῆς Δήλου· κατ' αὐτὸν δηλονότι οἱ εὐσεβεῖς καὶ δίκαιοι ἀπολαύουσιν ἐν τῷ ᾅδῃ ἀκηράτου ἀλυπίας καὶ ἡδείας διαίτης, ἐν αὐτοῖς δὲ πάλιν ἔχουσι τὴν προεδρίαν οἱ μεμυημένοι. Ἡ σχετικὴ ἀδιαφορία, ἣν

οἱ Ἕλληνες ἐδείκνυον πρὸς τὰς ἐνδεχομένας περὶ τούτου διαφορὰς τῶν γνωμῶν, ἔχει μὲν ὄντως τι τὸ ἐκπλῆσσον ἡμᾶς, ἐάν μάλιστα παραβάλωμεν πρὸς ταύτην τοὺς πολέμους, οὓς ἤγειρεν ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ τὸ δόγμα περὶ δικαιώσεως, ἀλλ' εἶναι πολὺ σημαντικὴ διὰ τὴν μικρὰν ἀξίαν, ἣν τὸ δόγμα εἶχεν ἐν τῷ θρησκευτικῷ βίῳ τῆς ἀρχαιότητος.

Οὐδεμία ἀπόρρητος διδασκαλία μετεδίδετο κατὰ τὴν τελετὴν τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων εἰς τὸ θεώμενον καὶ ἐκπλησσόμενον πλῆθος· ἐν τούτοις ἐλαμβάνετο αὐστηρὰ πρόνοια, ὅπως μηδεὶς βεβηλοῖ ἀσεβῶς ἀπομιμούμενος τὰς τελετὰς τῶν μυστηρίων ἢ ἀπρεπῶς ἀνακοινοῖ τι περὶ αὐτῶν τοῖς ἀμυήτοις. Μεγάλη εὐλάβεια καὶ σέβας περιέβαλλε πάντα τὰ εἰς τὰ μυστήρια ἀναφερόμενα· διὰ τοῦτο καὶ περὶ τῶν ἐλπίδων, ἃς ταῦτα διήγειρον ἢ τοὐλάχιστον ὑπέθαλπον, πεφυλαγμένως καὶ βραχέα ἐλάλουν, εἰ καὶ δὲν ἦτο ἀπηγορευμένον τὸ λέγειν περὶ αὐτῶν. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ ἐλαφρὰ καὶ σκεπτικὴ μάλιστα φράσις, ἣ συχνάκις ἀπαντῶμεν ἐν τοῖς περὶ αὐτῶν λόγοις. Ὅπως ὑποδείξωσιν αὐτάς, ἀρκεῖ αὐτοῖς ἡ γενικὴ ὀνομασία ἐλπίς, ἢ ἡδεῖα ἐλπίς, ἀποφεύγουσι δὲ πᾶσαν περὶ τῆς ἐννοίας τῶν ἐλπίδων τούτων ἀκριβολογίαν. Οὕτως ὁ Πίνδαρος ἐν τοῖς παρὰ Πλάτωνι ἀναφερομένοις στίχοις λέγει περὶ τῆς γλυκείας ἐλπίδος ὡς ἀγαθῆς γηροτρόφου τοῦ δικαίου («γλυκεῖά οἱ καρδίαν ἀτάλλοισα γηροτρόφος συναορεῖ ἐλπίς»). Ὁμοίως ὁ Ἀντιφῶν ἐν τῷ λόγῳ περὶ τοῦ χορευτοῦ (5) λέγει· «ἔστι μὲν γὰρ τὰ πλείω τοῖς ἀνθρώποις τοῦ βίου ἐν ταῖς ἐλπίσιν· ἀσεβῶν δὲ καὶ παραβαίνων τὰ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ αὐτῆς ἂν τῆς ἐλπίδος, ὅπερ μέγιστόν ἐστιν ἀνθρώποις ἀγαθόν, αὐτὸς αὐτὸν ἀποστεροίη». Ὡσαύτως κατά τινα ῥῆσιν τοῦ Δημοσθένους (19, 240) ὁ εὐορκῶν δικαστὴς πορίζει ἑαυτῷ καὶ τοῖς παισὶν ἀγαθὰς ἐλπίδας· ὁ δὲ Ἰσοκράτης λέγει (1, 39)· «οἱ γὰρ δίκαιοι τῶν ἀδίκων εἰ μηδὲν ἄλλο πλεονεκτοῦσιν, ἀλλ' οὖν ἐλπίσι σπουδαίαις ὑπερέχουσιν», ἀλλαχοῦ δε (8, 34) τά δε· «ὁρῶ γὰρ τοὺς μετ' εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης ζῶντας ἔν τε τοῖς παροῦσι χρόνοις ἀσφαλῶς διάγοντας

καὶ περὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίους τὰς ἐλπίδας ἔχοντας ». Ἔτι μετριωτέρα εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ αὐτοῦ ῥήτορος, ὅταν λέγῃ (15, 282)· « χρὴ δὲ καὶ νῦν πλέον ἔχειν ἡγεῖσθαι καὶ πλεονεκτήσειν νομίζειν παρὰ μὲν τῶν θεῶν τοὺς εὐσεβεστάτους ὡς τοὺς περὶ τὴν θεραπείαν τὴν ἐκείνων ἐπιμελεστάτους ὄντας, παρὰ δὲ τῶν ἀνθρώθρώπων τοὺς ἄριστα πρὸς τούτους, μεθ' ὧν ἂν οἰκῶσι καὶ πολιτεύωνται, διακειμένους, καὶ τοὺς βελτίστους αὐτοὺς εἶναι δοκοῦντος ». Τὸ αὐτὸ σκοπῶν, ὡς φαίνεται, ὅ τε Σοφοκλῆς (Οἰ. Κ. 103) καὶ ὁ Θουκ. (2, 42, 2), ὕστερον δὲ καὶ ἄλλοι τούτους μιμούμενοι ὀνομάζουσι τὸν θάνατον καταστροφήν· τοῦτο γίνεται καταληπτὸν ἐκ τῆς ἀναλογίας τῶν περιπτώσεων, ἐν αἷς ἀναμιμνησκόμενοι ἐπίτηδες τῆς ἐπακολουθούσης εὐδαίμονος καταστάσεως μεταχειρίζονται τὴν φράσιν « μεταλλάσσειν τὸν βίον » (Ἰσοκρ. 6, 17. 9, 15)[43]· πρόδηλον ὅτι αἴσθημά τι λεπτὸν ἐκώλυε τὸν ἄνθρωπον νὰ ἐπιδεικνύῃ ἔξω τοὺς ἱερωτάτους πόθους τῆς ἰδίας καρδίας, τὰ δὲ ἀνάλογα αἰσθήματα τῶν ἄλλων νὰ προσβάλλῃ δημοσίᾳ περὶ αὐτῶν λόγον ποιούμενος. Τοῦτο ἐπιβεβαιοῖ καὶ ῥῆσίς τις τοῦ Δημοσθένους ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Τιμοκράτους (104), λέγοντος, ὅτι εἶναι ἄξιον νὰ καταδικασθῇ ὁ κατηγορούμενος διὰ τὸν ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθέντα νόμον δι' αὐτὸ τοῦτο « ἵν' ἐν Ἅιδου τοῖς ἀσεβέσι θῇ τοῦτον τὸν νόμον, ἡμᾶς δὲ τοὺς ζῶντας τοῖςδε τοῖς ὁσίοις καὶ δικαίοις ἐᾷ τὸ λοιπὸν χρῆσθαι »· εἰσάγει δὲ ταύτην τὴν πολὺ ἐλευθέραν δήλωσιν περὶ τῆς μελλούσης ζωῆς οὕτω δικαιολογούμενος· « καὶ γὰρ εἰ φορτικώτερον εἶναι τὸ ῥηθησόμενον δόξει, λέξω καὶ οὐκ ἀποτρέψομαι ». Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἰδέα τῆς μελλούσης ζωῆς ὡς ἀνταποδόσεως κατέστη κοινοτέρα ἰδίως δυνάμει φυσικῆς τινος ἀνάγκης καὶ δὲν ἐπεβλήθη ὡς δόγμα ὑποχρεωτικὸν καὶ ἐπειδὴ ἕνεκα τούτου, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ Φαίδωνος τοῦ Πλάτωνος, οἱ φιλόσοφοι περὶ αὐτῆς μάλιστα ἦσαν ἐλευθερώτεροι ἐν τῇ ἀρνήσει ἢ καταφάσει, ἢ περὶ παντὸς ἄλλου θρησκευτικοῦ ζητήματος, διὰ ταῦτα ἄλλο τι παρὰ τὴν ἀσέβειαν, ἴσως μάλιστα τὸ ἐναντίον ταύτης εἶναι τὸ αἴτιον, ὅτι ἐξέφραζον τὴν πιστιν ταύτην μετ' ἀμφιβολίας. Οὕτως ὁ Σωκράτης ἐν τῇ Ἀπολο-

γίᾳ (29 b. 37 b. 40 c-e) ἐκφράζων τὰς ἐλπίδας αὐτοῦ περὶ τῆς ἄλλης ζωῆς θεωρεῖ ἅμα δυνατόν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος μετὰ θάνατον δὲν ἔχει συνείδησιν· ὁμοίως ὁ Ὑπερείδης ἐν τῷ ἀνωτέρω (σ. 131) παρατεθέντι χωρίῳ τοῦ Ἐπιταφίου εἰς τοὺς λόγους· « εἰ δ' ἔστιν αἴσθησις ἐν Ἅιδου καὶ ἐπιμέλεια παρὰ τοῦ δαιμονίου», συνάπτει τὴν προσθήκην «ὥσπερ ὑπολαμβάνομεν»· πρὸς δὲ τούτοις ἔν τινι ἐπιτυμβίῳ ἐπιγραφῇ πιθανῶς τῆς Ἀλεξανδρινῆς περιόδου (CIG 2322 b 93) προσαγορεύεται ὁ τεθνεὼς διὰ τῶν λέξεων· « Εἰ δέ τις ἐν φθιμένοισι κρίσις, ὡς λόγος, ἀμφὶ θανόντων, Σώγενες, οἰκήσεις εἰς δόμον εὐσεβέων ».

Πολὺ καταφανῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν σώφρονα ταύτην εὐλάβειαν τῶν ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων ἀποτελεῖ ἡ προθυμία, μεθ' ἧς οἱ συγγραφεῖς τῶν χρόνων τῆς ῥωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας διεξοδικῶς πραγματεύονται περὶ τῶν ἐν Ἅιδου πραγμάτων, ἐρειδόμενοι ἐν μὲν ταῖς λεπτομερείαις ἐπὶ τῶν περιγραφῶν τῶν ἐν τοῖς διαλόγοις τοῦ Πλάτωνος παρεμβαλλομένων μύθων, κατὰ δὲ τὸ σύνολον τοῦ ἄγοντος αὐτοὺς ἐνδιαφέροντος διατελοῦντες ὑπὸ τὸ κράτος τῶν περὶ αὐτούς· περὶ τούτου ἀρκεῖ νὰ ὑπομνήσωμεν τὸν Ἀξίοχον, τὸ τέλος τῆς συγγραφῆς τοῦ Πλουτάρχου « Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων » καὶ τὰς ἐπὶ τοῦ δημώδους αἰσθήματος τῶν συγχρόνων στηριζομένας δηλώσεις αὐτοῦ ἐν τῷ συγγράμματι «Ὅτι οὐδὲ ζῆν ἔστιν ἡδέως κατ' Ἐπίκουρον» (Ἠθ. 1104b-1107c), καὶ τοὺς Νεκρικοὺς διαλόγους τοῦ Λουκιανοῦ [44]).

Ἀλλ' ἡ πίστις τῶν μεθ' Ὅμηρον χρόνων ἀπένεμε τοῖς τεθνεῶσιν οὐ μόνον κατάστασιν ἀνάλογον τῆς προτέρας αὐτῶν διαγωγῆς, ἀλλὰ καὶ διηνεκῆ συνάφειαν μετὰ τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ γιγνομένων. Ἴσως κατ' ἀρχὰς ἐγεννήθη ἡ ἀφελὴς ἰδέα, ὅτι οἱ νεωστὶ ἀποθανόντες κομίζουσιν εἰς τοὺς ἤδη ἀπὸ μακροτέρου χρόνου ἐν τῷ Ἅιδῃ ὄντας τὴν ἀγγελίαν περὶ τῶν τελευταίων συμβάντων τοῦ ἄνω κόσμου, αὕτη δὲ εὐκόλως παρήλλαξεν εἰς τρόπον, ὥστε δὲν ἐθεωροῦντο ὡρισμένα πρόσωπα ὡς κομισταὶ τῆς εἰδήσεως, ἀλλ' ἀντ' αὐτῶν ὠνομάζετο ἡ πανταχοῦ ἐνεργὸς οὖσα φήμη. Ἐν

ἀμφοτέραις ταῖς μορφαῖς ἀγαπῶσιν οἱ ποιηταὶ νὰ μεταχειρίζωνται τὴν ἰδέαν ταύτην. Παρὰ Πινδάρῳ (Ὀλ. 8, 81. 14, 21) καὶ Σοφοκλεῖ (Ἠλ. 1066) αἱ θεαὶ τῆς Ἀγγελίας, τῆς Ἠχοῦς ἢ τῆς Φήμης ἀγγέλλουσι τοῖς κατοίκοις τοῦ Ἅιδου τὰ ἐν τοῖς ἀνθρώποις συμβάντα· παρὰ δὲ τῷ Εὐριπίδῃ (Ἑκ. 422) ἡ Πολυξένη ἑτοιμοθάνατος οὖσα λαμβάνει παρὰ τῆς ἐπιζώσης Ἑκάβης ἐντολὰς πρὸς τὸν Πρίαμον καὶ τὸν Ἕκτορα· ἐπὶ τούτων βασιζόμενος ὁ Θεόκριτος εὔχεται (12, 18), ἵνα τις μετὰ διακοσίας γενεὰς ἀγγείλῃ αὐτῷ εἰς τὸν Ἅιδην, ὅτι ὁ ἔρως αὐτοῦ φέρεται ἔτι εἰς τὰ στόματα πάντων. Καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα, ὅτι τὰ ἐν τῷ ἄνω κόσμῳ λεγόμενα καὶ ᾀδόμενα διαπερῶντα τὴν γῆν ἔρχονται εἰς τὰς κατοικίας τῶν νεκρῶν, δὲν ἐφαίνετο ἀδύνατος. Ἤδη ἡ θεὰ τῆς Ἠχοῦς, ἣν ὁ Πίνδαρος ἐπικαλεῖται ἐν τῇ δεκάτῃ τετάρτῃ ᾠδῇ τῶν Ὀλυμπιονικῶν, δύναται κατὰ βάθος νὰ θεωρηθῇ ἢ ὡς προσωποποίησις τοῦ ἤχου ἢ ὡς ἄλλη μορφὴ τῆς θεᾶς τῆς φήμης· μετὰ πάσης δὲ θετικότητος ἀναφαίνεται ἡ ἰδέα ἐκείνη ἐν τῇ πέμπτῃ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν (96 - 103), ὅπου ὁ ποιητὴς παριστᾷ τοὺς ἀρχαίους βασιλεῖς τῆς Κυρήνης ἡδέως ἀκούοντας τοὺς εἰς τὸν ἀπόγονον αὐτῶν Ἀρκεσίλαον προσενεχθέντας ὕμνους, οὓς παραβάλλει πρὸς σπονδάς, διὰ τῆς ὑπὸ τὴν γῆν διανοίας αὐτῶν («χθονίᾳ φρενὶ»)[45]), κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἐκφράζει τὴν ἰδέαν ἡ Μεγάρα ἐν τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ τοῦ Εὐριπίδου (490). Ἀλλὰ καθόλου εἰπεῖν μᾶλλον ἐζητεῖτο, ποίαν ἐντύπωσιν ἐνεποίει αὐτοῖς ἡ εἴδησις περὶ τῶν πράξεων καὶ τῆς καταστάσεως τῶν ζώντων, ἢ πόθεν ἠρύοντο οἱ νεκροὶ αὐτήν. Ὑπῆρχον μάλιστα περὶ ἐκείνων καὶ ἀμφισβητήσεις. Ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ ἑνδεκάτου κεφαλαίου τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους, διηπορεῖτο περὶ τοὺς κεκμηκότας (τεθνεῶτας) εἴ τινος ἀγαθοῦ κοινωνοῦσιν ἢ τῶν ἀντικειμένων (δηλαδὴ τῶν κακῶν)· διότι, εἰ διικνεῖται πρὸς αὐτοὺς ὁτιοῦν περὶ τῆς εὐπραξίας ἢ δυσπραξίας τῶν φίλων, ἢ εἶναι ἀφαυρόν τι καὶ μικρὸν καὶ ὡς τοιοῦτον δὲν ταράσσει καθόλου τὴν ἥσυχον ἐκείνην εὐδαιμονίαν, ἥτις ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνταμοιβὴ τῶν δικαίων·

ἢ τοσοῦτόν γε καὶ τοιοῦτον ὥστε μὴ ποιεῖν εὐδαίμονας τοὺς μὴ ὄντας, μήτε τοὺς ὄντας μακαρίους ἀφαιρεῖσθαι τὸ μακάριον· ὁ Ἀριστοτέλης λοιπὸν παραδέχεται, ὅτι «συμβάλλονται μὲν τοῖς κεκμηκόσιν αἱ εὐπραξίαι τῶν φίλων, ὁμοίως δὲ καὶ αἱ δυσπραξίαι, τοιαῦτα δὲ καὶ τηλικαῦτα ὥστε μήτε τοὺς εὐδαίμονας μὴ εὐδαίμονας ποιεῖν μήτ' ἄλλο τῶν τοιούτων μηδέν». Οἱ ἀττικοὶ ῥήτορες εἰσάγουσι τὰς ὑπομνήσεις περὶ τῆς ἐντυπώσεως, ἣν ἡ διαγωγὴ τῶν ζώντων διεγείρει ἐν τοῖς τεθνεῶσι, διὰ τῆς ἐξῆς μᾶλλον ἢ ἧττον ὑποθετικῆς φράσεως· «εἴ τις ἐστὶν αἴσθησις τοῖς τετελευτηκόσι περὶ τῶν ἐνθάδε γιγνομένων», οὐχὶ βεβαίως διότι ὄντως ἀμφιβάλλουσι περὶ τούτων, ἀλλὰ μᾶλλον διότι κωλύονται κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπ' ἐκείνης τῆς τοσοῦτον γενικῶς ἐνεργούσης εὐλαβείας πρὸς τὸ ἀποκαλύπτειν τὰς εἰς τὴν μέλλουσαν ζωὴν ἀναφερομένας ἐλπίδας. Ἐὰν δὲ ἡ Μακαρία ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις τοῦ Εὐριπίδου μετά τινα ἔκφρασιν περὶ τῆς ἀβεβαιότητος («εἴ τι δὴ κάτω χθονὸς») εὔχηται νὰ παύσωσι μετὰ τοῦ θανάτου πᾶσαι αἱ μέριμναι (593-596), ποιεῖ τοῦτο οὐχὶ διότι πράγματι παραδέχεται τὸ τοιοῦτον, ἀλλὰ κόρον τῆς ζωῆς αἰσθανομένη. Πάντως ἐπεκράτει ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ τεθνεῶτες ἐκινοῦντο ὑπὸ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς γιγνομένων ἀρκετὰ ἰσχυρῶς, ἰσχυρότερον ἢ ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης εἶναι διατεθειμένος νὰ ὁμολογήσῃ [47])· τοῦτο μάλιστα εἶναι ἓν τῶν αἰτίων, δι' ἃ ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον χρόνοις ἐμορφώθη ἡ γνώμη, ὅτι διὰ τὰς ἁμαρτίας τῶν προγόνων ἠδύναντο νὰ τιμωρηθῶσιν οἱ ἀπόγονοι, διότι ἡ κακοδαιμονία τούτων λυπεῖ ἐκείνους. Ἐπὶ τῆς γνώμης ταύτης ἐρειδόμενος ὁ Πλάτων συνιστᾷ τὴν φιλάνθρωπον ἐπιμέλειαν περὶ τῶν ὀρφανῶν, διότι πρὸς τοὺς ἐγκαταλιμπάνοντας καὶ ὑβρίζοντας εἰς ὀρφανὰ καὶ ἔρημα οὐ μόνον οἱ θεοὶ ἀλλὰ καὶ αἱ ψυχαὶ τῶν κεκμηκότων δυσμενῶς διατίθενται (Νόμ. 11, 927a.b.).

Ἀπρεπὴς βίος τῶν παίδων καὶ ἐγγόνων θεωρεῖται ὥς τι βαθέως λυποῦν τὸν τεθνεῶτα· διὰ τοῦτο ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος, προτάσσων βεβαίως τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν ὑπόθεσιν περὶ τῆς

αἰσθήσεως τῶν τελευτηκότων, λέγει περὶ τῆς ἀγανακτήσεως, ἣν ἀναγκαίως θὰ διεγείρῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ τεθνεῶτος πατρὸς ὁ Λεωκράτης, ὅστις τὴν χαλκῆν εἰκόνα, ἣν ἐκεῖνος ἔστησεν ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διὸς τοῦ σωτῆρος μνημεῖον τῆς αὑτοῦ μετριότητος, κατέλιπε τοῖς πολεμίοις ἱεροσυλῆσαι καὶ αἰκίσασθαι καὶ ἐπονείδιστον ἐποίησεν (136). Πᾶν ὅ τι μειοῖ τὴν τιμὴν τῶν τε τελευτηκότων εἶναι ἀλγεινὸν εἰς αὐτούς, πᾶν δὲ τὸ τιμῶν τὴν μνήμην αὐτῶν εὐάρεστον. Διὰ τοῦτο ἀποφεύγουσι νὰ κακολογῶσιν αὐτοὺς καὶ φιλοτιμοῦνται νὰ εὐφραίνωσιν αὐτοὺς κατὰ τὰς περιστάσεις διὰ σπονδῶν (χοῶν), ἐπικηδείων τιμῶν, ἐπιταφίων λόγων καὶ ὕμνων, ἀλλὰ καὶ προθυμοῦνται νὰ ἐκτελέσωσιν εὐσυνειδήτως τὴν θέλησιν αὐτῶν. Διασῴζουσιν ἐπίσης οἱ νεκροὶ αἰσθήματα συμπαθείας καὶ ἀντιπαθείας πρὸς τοὺς ζῶντας. Οἱ φίλοι τοῦ ἀποθανόντος Ἀστυφίλου, ὡς λέγει ὁ Ἰσαῖος ἐν τῷ Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου (4), ἤγαγον τὸν ἀρρωστοῦντα πατρυιὸν αὐτοῦ ἐπὶ τὸ μνῆμα « εὖ εἰδότες ὅτι ἀσπάζοιτο αὐτὸν Ἀστύφιλος»· ὅλως δὲ ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι ὁ λέγων ἐν τῷ Αἰγινητικῷ τοῦ Ἰσοκράτους (45) ἐπικαλεῖται τὴν ἀναμφισβήτητον εὔνοιαν τοῦ Θρασύλλου πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ἐρειδόμενοι ἐπὶ τῶν διατάξεων τῆς διαθήκης τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἤγειρον ἀξιώσεις ἐπὶ τῆς κληρονομίας αὐτοῦ. Ἐπακολούθημα τούτων εἶναι, ὅτι πᾶσα προσέγγισις τοιούτων ἀνθρώπων, οἵτινες ἐν τῷ βίῳ ἐλύπησαν αὐτούς, εἶναι αὐτοῖς ἀνιαρά. Ὡς δὲ ἡ Ἠλέκτρα ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι τοῦ Σοφοκλέους (431 κ. ἑ.) δὲν ἐπιτρέπει τῇ ἀδελφῇ αὐτῆς νὰ καταθέσῃ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ Ἀγαμέμνονος τὰ ὑπὸ τῆς Κλυταιμήστρας πεμπόμενα κτερίσματα ὡς γυναικὸς ἐχθρᾶς, κελεύει δὲ τὴν ἀδελφὴν νὰ προσενέγκῃ ἴδια δῶρα, οὕτως ἐν τῷ Αἴαντι (1393-1401) ὁ Τεῦκρος ἀπαγορεύει τῷ Ὀδυσσεῖ νὰ μετάσχῃ τῆς ταφῆς τοῦ Αἴαντος, διότι ζῶντι αὐτῷ ἐχθρὸς ἦν· ὡσαύτως ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου (19) ὁ ἀποθνῄσκων Εὐθυκράτης « ἐπέσκηψε τοῖς οἰκείοις μηδένα ποτὲ ἐᾶσαι ἐλθεῖν τῶν Θουδίππου ἐπὶ τὸ μνῆμα τὸ ἑαυτοῦ ». Πρὸς δὲ τούτοις φαντάζονται μάλιστα τὸν ἀποθανόντα κατά τινα

ἔννοιαν ὡς παρατείνοντα τὸ ζῆν μεταξὺ τῶν ὑπολειφθέντων συγγενῶν· τοὐλάχιστον αἱ παραστάσεις ἀττικῶν ἀναγλύφων, αἵτινες παριστῶσιν αὐτὸν ὡς μετέχοντα τῆς οἰκογενειακῆς τραπέζης ἐκ τοιαύτης τινὸς θεωρίας φαίνονται πηγάζουσαι[48]). Δι' αὐτὸ τοῦτο οὐκ ὀλίγον πάσχει ὁ τεθνεώς, ὅταν τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ ταφῶσιν ἔξω τῆς πατρίδος καὶ τούτου ἕνεκα ἀπολέσῃ τὸν μετὰ τῆς οἰκογενείας αὐτοῦ σύνδεσμον καὶ τὰς κανονικὰς ἐπιταφίους τιμάς· τὸ αἴσθημα τοῦτο ζωηρῶς διερμηνεύουσι δύο σῳζόμενα ἐπιγράμματα τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας (Ἀνθ. Παλ. 7,259.715). Ὅτι ἐτιμώρουν τοὺς προδότας καὶ μετὰ θάνατον, ἀπαγορεύοντες τὴν ταφὴν τῶν ὀστῶν αὐτῶν ἐν τῇ πατρίδι, καὶ ὅτι ἀφ' ἑτέρου ἐν ὁμαλαῖς περιστάσεσιν οἱ συγγενεῖς οὐδενὸς ἐφείδοντο κόπου, ὅπως ἀνακομίσωσι τὰ λείψανα τοῦ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ τελευτήσαντος οἰκείου εἰς τὸ ἔδαφος τῆς πατρίδος, ἐν τούτῳ ἔχει τὴν αἰτίαν. Βεβαίως ἐν τοῖς κύκλοις τῶν φιλοσόφων δὲν ἔλειπον καὶ οἱ σκεπτικῶς πρὸς ταύτας τὰς δόξας διακείμενοι. Λέγεται ὅτι ὁ Ἀναξαγόρας παρεμυθήσατό τινα δυσφοροῦντα, ὅτι ἐπὶ ξένης τελευτᾷ, εἰπὼν «Πανταχόθεν ὁμοία ἐστὶν ἡ εἰς ᾅδου κατάβασις» (Διόγ. Λ. 2, 11. πρβλ. Cic. Tusc. 1,43,104)· ὁ δὲ Ἀρκεσίλαος ἐξέφρασεν ὁμοίαν ἰδέαν ἐν ἐπιτυμβίῳ ἐπιγράμματι (Διογ. Λ. 4,31)· μετὰ μείζονος ἀδιαφορίας ἐλάλουν περὶ τούτου ὁ Θεόδωρος καὶ ὁ Διογένης (Cic. ἐ. ἀν.), Ἀθηναῖος δέ τις φυγὰς «λοιδορουμένου τινὸς αὐτῷ καὶ λέγοντος Ἀλλ' οὐδὲ ταφήσῃ ἐν τῇ ἰδίᾳ, ἀλλ' ὥσπερ οἱ ἀσεβεῖς Ἀθηναίων ἐν τῇ Μεγαρικῇ, Ὥσπερ μὲν οὖν, ἔφη, οἱ εὐσεβεῖς Μεγαρέων ἐν τῇ Μεγαρικῇ» (Τέλης παρὰ Στοβ. 40,8).

Μείζονος τιμῆς ἢ οἱ κοινοὶ τεθνεῶτες ἀπήλαυον οἱ ἥρωες, οἷς ἡ τοῦ λαοῦ πίστις ἀπένεμε μέσην τινὰ θέσιν μεταξὺ ἐκείνων καὶ τῶν θεῶν καὶ οἳ διὰ τοῦτο οὐχὶ σπανίως σὺν τοῖς θεοῖς μνημονεύονται. Πρὸ πάντων ἐτιμῶντο ὡς τοιοῦτοι οἱ ἥρωες τῶν μυθικῶν χρόνων, οἱ οἰκισταὶ πόλεων, οἱ ἔξοχοι νομοθέται· ἀλλ' ἡ ἀεὶ νέα ἀντικείμενα λατρείας θηρεύουσα εὐσέβεια ἀνύψωσε καὶ δι' ἄλλους λόγους εἰς τὴν τάξιν τῶν ἡρώων παντοδαποὺς ἀνθρώπους

τοῦ παρελθόντος. Ἐκτὸς τοῦ ὅτι εἶχον οἱ ἥρωες μείζονας ἱεροὺς χώρους, οὓς ὠνόμαζον ἡρῷα, καὶ ὅτι ἡ λατρεία αὐτῶν ἐτελεῖτο πανηγυρικώτερον, διέφερον τῶν κοινῶν τεθνεώτων κυρίως κατὰ τοῦτο, ὅτι ἠδύναντο νὰ ἐπιδράσωσιν εἰς τὰς τύχας τῶν ζώντων βοηθοῦντες ἢ βλάπτοντες, ὅπερ ἐκεῖνοι δὲν εἶχον. Οἱ Διόσκουροι ἐθεωροῦντο γενικῶς ὡς προστάται τῶν ἐν θαλάσσῃ κινδυνευόντων· ὁ δ' ἐν Ἀθήναις ἀποθανὼν καὶ ταφεὶς Σκύθης Τόξαρις ἐθεωρεῖτο ἐνταῦθα ὡς ἥρως καὶ ἐτιμᾶτο ὑπὸ τὸ ἐπώνυμον Ξένος Ἰατρός, ἐθεράπευε δὲ ἰδίως τοὺς πυρέσσοντας (Λουκ. Σκύθ. 1)· οἱ Κιτιεῖς μαστιζόμενοι ὑπὸ λοιμοῦ καὶ ἀφορίας γῆς προσετάχθησαν ὑπὸ τοῦ ἐν Δελφοῖς θεοῦ νὰ σέβωνται καὶ γεραίρωσιν ὡς ἥρωα τὸν στρατηγὸν τῶν Ἀθηναίων Κίμωνα, ὃς ἀπέθανε παρ' αὐτοῖς καὶ οὗ τὰ ὀστᾶ ἐπίστευον ὅτι κατέχουσιν (Πλουτ. Κίμ. 19).

Ὁ Καμβύσης καὶ οἱ Πέρσαι πρὶν διαβῶσι τὰ ὅρια τῆς Περσίας καὶ Μηδίας προσηύξαντο «θεοῖς καὶ ἥρωσι τοῖς Περσίδα γῆν κατέχουσιν ἵλεως καὶ εὐμενεῖς πέμπειν σφᾶς» (Ξεν. Κυρ. Π. 2, 1, 1)· εἰς τοὺς θεοὺς καὶ ἥρωας ἀποδίδωσιν ὁ Θεμιστοκλῆς παρ' Ἡροδότῳ (8,109) τὰς κατὰ τῶν Περσῶν νίκας τῶν Ἑλλήνων· ὁ δὲ Σόλων εὐθὺς διαπλεύσας εἰς Σαλαμῖνα ἐνέτεμε σφάγια Περιφήμῳ καὶ Κυχρεῖ τοῖς ἥρωσι, τοῖς κατέχουσι τὴν νῆσον (Πλούτ. Σόλ. 9). Μάλιστα δ' ἐν τοῖς πολέμοις ἤλπιζον εἰς τὴν βοήθειαν τῶν ἡρώων τῆς πατρίδος. Ὁ Αἰακὸς μετὰ τῶν υἱῶν αὐτοῦ Πηλέως καὶ Τελαμῶνος καὶ τοῦ ἐγγόνου Ἀχιλλέως ἐθεωρεῖτο σὺν τῷ Διὶ ὡς προστάτης τῆς νήσου Αἰγίνης (Πίνδ. Πυθ. 8, 99)· οἱ Θηβαῖοι ἤτησάν ποτε παρὰ τῶν Αἰγινητῶν ὡς ἀγχιστέων βοήθειαν· «οἱ δέ σφι αἰτέουσι ἐπικουρίαν τοὺς Αἰακίδας συμπέμπειν ἔφασαν» (Ἡρόδ. 5,80)· πρὸ δὲ τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας οἱ συμμαχοῦντες Ἕλληνες ἀπέστειλαν εἰς Αἴγιναν ναῦν «ἐπὶ Αἰακὸν καὶ τοὺς ἄλλους Αἰακίδας» (Ἡρ. 8, 64)· ὅτε ἐξεστράτευον οἱ βασιλεῖς τῆς Σπάρτης, εἵποντο αὐτοῖς ἐπίκλητοι οἱ Διόσκουροι (Ἡρ. 5,75). Οἱ Ἐπιζεφύριοι Λοκροὶ κατέλειπον ἐν τῇ παρατάξει τῆς μάχης θέσιν κενὴν χάριν τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γένους αὐτῶν ἥρωος, τοῦ Αἰ-

αντος τοῦ Ὀϊλέως καὶ ἐπίστευον μάλιστα, ὅτι ὁ Αἴας ἔτρωσε τὸν στρατηγὸν τῶν Κροτωνιατῶν, θέλοντα νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὴν κενὴν θέσιν αὐτοῦ (Παυσ. 3, 19, 11. Κόνων 18). Κατὰ τὴν ἐν Μαραθῶνι μάχην «ἔδοξαν οὐκ ὀλίγοι (Ἀθηναῖοι) φάσμα Θησέως ἐν ὅπλοις καθορᾶν πρὸ αὐτῶν ἐπὶ τοὺς βαρβάρους φερόμενον»· ἐν δὲ τῇ γραφῇ τοῦ Παναίνου ἐν τῇ Ποικίλῃ στοᾷ ὑπῆρχε καὶ «Θησεὺς ἀνιόντι ἐκ γῆς εἰκασμένος» (Πλούτ. Θησ. 35. Παυσ. 1, 15, 4). Πάντα ταῦτα ἔχουσιν ἀξιοσημείωτον ὁμοιότητα πρὸς τὰ μεσαιωνικὰ συναξάρια, καθ' ἃ οἱ μάρτυρες καὶ οἱ πολιοῦχοι ἅγιοι ὁδηγοῦσιν εἰς τὴν νίκην τὰς ἐναντίον τῶν ἀπίστων μαχομένας χριστιανικὰς στρατιάς· ἴσως δὲ καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Καλδερὼν ἐπωφελεῖται τὸ στοιχεῖον τοῦτο ἐν τῷ τέλει τοῦ καρτεροῦ πρίγκιπος, εἶχε τὰ ἀνάλογα ἐν τῇ ἑλληνικῇ ποιήσει. Ἡμεῖς γινώσκομεν μόνον πολλὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς ἡ ἀττικὴ τραγῳδία ἡ περὶ τὸν βίον τῶν ἡρώων διατρίβουσα παριστᾷ τὰ πρόσωπα ἐκφράζοντα τὴν προσδοκίαν, ὅτι θὰ βοηθήσωσιν αὐτοῖς ἐν ταῖς ἐπιχειρήσεσιν αὐτῶν οἱ νεκροί, πρὸς ὧν τοὺς τάφους τυγχάνουσι τότε προσεγγίζοντες. Ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (130-148. 456-460. 479-509) καὶ ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους (453. 482) καὶ τῇ τοῦ Εὐριπίδου (677-684) ὁ ἐν τῷ Ἅιδῃ ἀναπαυόμενος Ἀγαμέμνων θεωρεῖται ὡς ὁ φυσικὸς ἀρωγὸς τῶν ἑαυτοῦ τέκνων ἐν τῷ ἔργῳ τῆς ἐκδικήσεως, ἐν δὲ τῷ Ὀρέστῃ τοῦ Εὐριπίδου (797) ὡς βοηθὸς τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ ἀπὸ τῶν Ἀργείων ἀπειλοῦντι αὐτὸν κινδύνῳ· ἐν τῇ Ἑλένῃ δὲ (63. 962) ὁ Μενέλαος καὶ ἡ Ἑλένη ἐξαιτοῦνται σωτηρίαν παρὰ τοῦ Πρωτέως, τοῦ τεθνεῶτος βασιλέως τῆς χώρας.

Ὅσῳ μικροτέραν συνάφειαν ἔχει πίστις τις πρὸς τὸ κέντρον τῆς θρησκείας, τοσούτῳ μᾶλλον κινδυνεύει νὰ μεταπέσῃ εἰς δεισιδαιμονίαν. Ἡ εἰς τοὺς ἥρωας πίστις τῶν Ἑλλήνων δὲν διέφυγε τοῦτον τὸν κίνδυνον καὶ τούτου ἕνεκα, ὅτι εἰς πᾶν ὅ,τι ἔχει σχέσιν πρὸς τὸν θάνατον καὶ τὸν τάφον εὐκόλως προσκολλῶνται παραστάσεις φρίκην καὶ τρόμον διεγείρουσαι· ἀπέβη λοιπὸν δεισιδαιμονία,

διότι συνήθιζον πολλῷ μᾶλλον ν'ἀπονέμωσιν εἰς τοὺς ἥρωας ἐπιβλαβεῖς ἐνεργείας ἢ νὰ ἐλπίζωσιν εἰς τὴν βοήθειαν αὐτῶν. Καὶ αὐτοὶ οἱ μυθικοὶ ἥρωες χώρας τινὸς ἠδύναντο ἐν ὡρισμένῃ περιπτώσει νὰ ἀποβῶσιν ἀντὶ φυλάκων ὀλετῆρες αὐτῆς. Ἐὰν δηλονότι τοιοῦτός τις ἥρως ἦν τεθαμμένος ἐν ξένῃ γῇ, οἱ δὲ συνδημόται ἠμέλησαν νὰ ἀνακομίσωσι τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ εἰς τὴν πάτριον, δὲν ἠδύναντο νὰ πολεμήσωσι πρὸς τὴν ξενίζουσαν αὐτὸν χώραν χωρὶς νὰ λάβωσι πεῖραν τῆς ἐρρωμένης βοηθείας, ἣν παρεῖχε τοῖς κατοίκοις ταύτης κατ' αὐτῶν· διὰ τοῦτο οἱ Σπαρτιᾶται ἐν τῷ κατὰ τῆς Τεγέας πολέμῳ πρότερον μὲν ἡττῶντο συνεχῶς, ἀφοῦ δὲ ἤνεγκαν τὰ ὀστᾶ τοῦ Ὀρέστου τὰ ἐκεῖ κατακείμενα εἰς τὴν Σπάρτην, ἀπὸ τούτου τοῦ χρόνου, ὁσάκις ἐπολέμουν πρὸς τοὺς Τεγεάτας, πολλῷ καθυπέρτεροι τῷ πολέμῳ ἐγίνοντο οἱ Λακεδαιμόνιοι (Ἡρ. 1, 67, 68)· διὰ τοῦτο καὶ οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὸν χρησμὸν δὲν ἠδύναντο νὰ καταλάβωσι τὴν Σκῦρον, ἐὰν μὴ πρότερον κατώρθουν νὰ καταγάγωσιν ἐντεῦθεν τὰ ὀστᾶ τοῦ Θησέως εἰς Ἀθήνας (Παυσ. 3, 3, 6)· διὰ τοῦτο περὶ τὸ τέλος τῶν Ἡρακλειδῶν τοῦ Εὐριπίδου (1026-1044) ὁ Εὐρυσθεύς, ὅστις ἐλπίζει, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι θὰ θάψωσιν αὐτὸν παρ' ἑαυτοῖς, ὑπισχνεῖται ὅτι αὐτὸς μὲν εὔνους καὶ πόλει σωτήριος μέτοικος ἀεὶ ἔσται, τοῖς δ' ἐκγόνοις τῶν ἑαυτοῦ ὁμοφύλων πολεμιώτατος· ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι ἐν τῷ Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ τοῦ Σοφοκλέους (551-667) δίδωσιν ὁ Οἰδίπους τὸ ἑαυτοῦ σῶμα δῶρον τοῖς Ἀθηναίοις, ὅπως παρέχῃ αὐτοῖς τὴν νίκην ἐν τῷ κατὰ τῶν Θηβαίων πολέμῳ. Ἐνταῦθα ἐνήργει, ὡς ὑποδεικνύεται παρὰ Σοφοκλεῖ καὶ Εὐριπίδῃ, καὶ ἡ ἰδέα ὅτι τὸ χυθὲν αἷμα τῶν ἡττηθέντων ὁμοφύλων τοῦ ἥρωος ἔμελλε νὰ ἀντικαταστήσῃ τὰ ἐναγίσματα, ὧν θὰ ἐτύγχανεν ἐν τῇ ἑαυτοῦ πατρίδι ἐν ὁμαλαῖς περιστάσεσιν[50]). Ἐκ χρησμοῦ τῆς Πυθίας ἐγένετο γνωστόν, ὅτι ὁ Μίνως ἐμήνιε τοῖς Ἕλλησι, διότι, ἐνῷ οἱ Κρῆτες ἐβοήθησαν αὐτοῖς προθυμότατα ἐν τῷ πρὸς τοὺς Τρῶας πολέμῳ, ἐκεῖνοι δὲν ἐβοήθησαν τοῖς Κρησὶν εἰς τὸ νὰ ἐκδικήσωσι τὸν ἐν Καμικῷ τῆς Σικελίας γενόμενον θάνατον τοῦ Μίνωος (Ἡρ. 7, 169)· τὸν Πέρ-

στην Ἀρταΰκτην κατεδίωκεν ἡ ὀργὴ τοῦ Πρωτεσιλάου, διότι ἐμίανε τὸ ἱερὸν αὐτοῦ ἐν Ἐλαιοῦντι (Ἡρ. 7, 33. 9, 116-120)· οἱ δὲ Ἀργεῖοι ἀπέδωκαν τὸν ὀδυνηρὸν θάνατον τοῦ Κλεομένους εἰς τὴν κατὰ τοῦ ἱεροῦ ἄλσους τοῦ Ἄργου ὕβριν αὐτοῦ, ὅπερ ἐνέπρησεν (Ἡρ. 6, 75-82)· εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους κατέσκηψεν ἡ μῆνις τοῦ Ταλθυβίου, τοῦ ἥρωος τῶν ἐν Σπάρτῃ κηρύκων, διότι παρὰ τὰς ἀνεγνωρισμένας ἀρχὰς τοῦ διεθνοῦς δικαίου ἐπέβαλον χεῖρα εἰς τοὺς κήρυκας τῶν Περσῶν (Ἡρ. 7, 133-137)· ἐν δὲ τῇ Τεμέσῃ (πόλει τῆς Βρεττίας ἐν Ἰταλίᾳ) ὑπῆρχεν ἡρῷον Πολίτου τοῦ ἐκ τῶν ἑταίρων τοῦ Ὀδυσσέως, «ὅς δολοφονηθεὶς ὑπὸ τῶν βαρβάρων ἐγένετο βαρύμηνις, ὥστε τοὺς περιοίκους δασμολογεῖν αὐτῷ κατά τι λόγιον» πρὸς ἐξιλέωσιν (Στράβ. 6, 255).

Πάντα τὰ εἰρημένα δεικνύουσιν, ὅτι τὰ ὄντα ταῦτα ὑπελαμβάνοντο λίαν εὐερέθιστα καὶ ὅτι ἡ ἰδιότης αὕτη βαθμηδὸν ἐγένετο τὸ ἐξοχώτατον χαρακτηριστικὸν τῆς εἰκόνος, ἣν περὶ αὐτῶν ἔπλαττον. Διὰ τοῦτο ἦν ἔθος νὰ παρέρχωνται ἐν σιγῇ τὰ ἡρῷα, ἵνα μὴ ἐξοργίζωσι τοὺς ἐν αὐτοῖς ἐνοικοῦντας (Σχολ. Ἀριστ. Ὀρν. 1490. Ἀλκίφρ. 3, 58. Ἡσύχ. ἐν λ. κρείττονας. Ἐτ. Μ. 438). διὰ τοῦτο ἔν τινι στίχῳ τῶν Συνεφήβων Μενάνδρου (άπ, 447) λέγεται, ὅτι «οἱ ἥρωες κακοῦν ἕτοιμοι μᾶλλον ἢ εὐεργετεῖν»· διὰ τοῦτο μῦθός τις τοῦ Βαβρίου (63) ἀναπτύσσει τὴν ἰδέαν, ὅτι μόνον παρὰ τῶν θεῶν ὀφείλομεν νὰ αἰτῶμεν ἀγαθά, οὐχὶ δὲ παρὰ τῶν ἡρώων, οἵτινές εἰσι κακῶν πάντων, ἃ ξύνεστιν ἀνθρώποις, δοτῆρες. Συναφὲς τούτοις εἶναι τὸ ὅτι παροιμιώδης τις φράσις ἐν τῇ Λυσιστράτῃ τοῦ Ἀριστοφάνους (68) ἀπαντῶσα, «κινεῖν τὸν Ἀνάγυρον», ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων ἀναγνωστῶν ἀνηνέχθη εἰς ἥρωα κακοποιὸν φέροντα τοῦτο τὸ ὄνομα (Παροιμ. I, 46), ὃς κατὰ τὰ λεγόμενα πρὸς τοῖς ἄλλοις ἐξεδικήθη τινὰ φοβερῶς, διότι δὲν ἐφείσθη τοῦ ἄλσους αὐτοῦ (Σουίδ. ἐν λ. Ἀναγυράσιος δαίμων)[51]).

Ὅτι τὸ μεταξὺ ἡρώων καὶ θεῶν ὅριον ἠδύνατο νὰ ἀφανισθῇ, πλὴν τοῦ φανερωτάτου καὶ γνωστοτάτου παραδείγματος τοῦ Ἡρα-

κλέους, δεικνύει ἰδίως τὸ τοῦ Αἰακοῦ, ὅς ἐν Αἰγίνῃ ἐτιμᾶτο σχεδὸν ὡς θεός. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῶν κοινῶν νεκρῶν οὐδὲν ὅριον ἐντελῶς σταθερὸν ἐχώριζε τοὺς ἥρωας, οὐ μόνον διότι πολλοὶ τῶν τετελευτηκότων κατόπιν ἐξυψοῦντο εἰς τὴν τάξιν τῶν ἡρώων, ἀλλὰ καὶ διότι αἱ παραστάσεις περὶ τῆς καταστάσεως τῶν ψυχῶν ἐν τῷ Ἅιδῃ ἦσαν τοσοῦτον ἀόριστοι καὶ εὐμετάβλητοι, ὥστε δὲν ἠδύνατό τις νὰ κρατῇ πάντοτε τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα. Κατὰ διαφόρους χρονικὰς περιόδους εὑρίσκομεν σποράδην ἴχνη δοξασίας τινός, καθ' ἣν οἱ νεκροὶ καταλαμβάνουσιν ἐν τῷ κόσμῳ θέσιν πολὺ ὑπέροχον. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ἐν τῷ διαλόγῳ Εὐδήμῳ ἦτο παλαιοτάτη ἡ πίστις, ὅτι οἱ τετελευτηκότες δὲν εἶναι μόνον μακάριοι καὶ εὐδαίμονες, ἀλλὰ καὶ βελτίονες καὶ χρείττονες τῶν ζώντων, κ ρ ε ί τ τ ο ν α ς δὲ κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡσυχίου συνήθιζον νὰ ὀνομάζωσι τοὺς ἥρωας· ὁ δὲ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (122-126), ἑπόμενος ἀναμφιβόλως διαδεδομένῃ τότε δοξασίᾳ, λέγει περὶ τῶν ἀνθρώπων τοῦ χρυσοῦ γένους, ὅτι, ἀφοῦ κατεκάλυψεν αὐτοὺς ἡ γῆ, δαίμονές εἰσιν ἐσθλοί, ἐπιχθόνιοι, φύλακες θνητῶν ἀνθρώπων, οἱ ὁποῖοι φοιτῶντες ἐπὶ γαῖαν φυλάσσουσι τὴν δικαιοσύνην· ὅθεν οὐδὲν θαυμαστόν, ὅτι ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (11, 927a) ποιεῖται μνείαν παλαιῶν φημῶν, καθ' ἃς «αἱ τῶν τελευτησάντων ψυχαὶ δύναμιν ἔχουσί τινα τελευτήσασαι, ᾗ τῶν κατ' ἀνθρώπους πραγμάτων ἐπιμελοῦνται», ἢ ὅτι τις τῶν ποιητῶν τῆς Νέας κωμῳδίας, πιθανῶς ὁ Μένανδρος[52]), λέγει· (παρὰ Στοβ. 121, 18a)

καὶ θύομέν γ' αὐτοῖσι τοῖς ἐναγίσμασιν
ὥσπερ θεοῖσι, καὶ χοάς γε χεόμενοι
αἰτούμεθ' αὐτοὺς δεῦρ' ἀνεῖναι τἀγαθά.

Ἀλλ' ἡ συνήθης δοξασία μόνον εἰς τοὺς ἥρωας ἀπένεμε τοιαύτας ἐνεργείας. Διὰ τοῦτο ὁ Ἰσοκράτης λέγει ἐν τῷ Φιλίππῳ (105) περὶ τῶν προγόνων τοῦ βασιλέως τῶν Μακεδόνων· «Περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἡγοῦμαι τόν τε πατέρα σου καὶ τὸν κτησάμενον τὴν βασιλείαν καὶ τὸν τοῦ γένους ἀρχηγόν, εἰ τῷ μὲν εἴη θέμις, οἱ δὲ δύ-

ναμιν λάβοιεν, τῶν αὐτῶν ἂν τούτων γενέσθαι συμβούλους, ὧν περ ἐγώ», ὑποδηλῶν διὰ τούτων, ὅτι ὁ Ἡρακλῆς ὡς ἥρως θὰ ἠδύνατο βεβαίως νὰ συμβουλεύσῃ τῷ Φιλίππῳ, ἐὰν ἡ καθόλου διάταξις τοῦ κόσμου ἐπέτρεπεν, ἀλλ' ὁ Ἀργαῖος (ὁ τοῦ βασιλικοῦ γένους ἀρχηγὸς) καὶ ὁ Ἀμύντας (ὁ τοῦ Φιλίππου πατὴρ) ὡς ἐκ τῶν κοινῶν τετελευτηκότων ὄντες δὲν ἔχουσι πρὸς τοῦτο τὴν δύναμιν. Ὅμοιον νόημα ἐκφράζουσι τὰ ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ῥήτορος ἐν τῷ Βουσίριδι (6) λεγόμενα, ὅτι «εἰ γένοιτ' ἐξουσία τοῖς τετελευτηκόσι βουλεύσασθαι περὶ τῶν εἰρημένων», ὁ μὲν ὑπὸ τοῦ Πολυκράτους κατηγορούμενος Σωκράτης ἤθελεν ἔχει χάριν αὐτῷ ὑπὲρ τῆς κατηγορίας, ὁ δὲ Βούσιρις, ὑπὲρ οὗ ἀπολογεῖται, ἤθελεν ἀγανακτήσει κατ' αὐτοῦ οὕτως, «ὥστε μηδεμιᾶς ἀποσχέσθαι τιμωρίας».

Μόνον ἐν μιᾷ περιπτώσει ἡ καθολικῶς διαδεδομένη δημώδης πίστις τῶν μεθ' Ὅμηρον χρόνων ἀπένεμε καὶ εἰς τετελευτηκότας μὴ ὑψωθέντας εἰς τὴν τάξιν τῶν ἡρώων ἀνωτέραν δύναμιν, ὅτε δηλαδὴ ὁ θάνατος αὐτῶν ὑπῆρξε βίαιος. Ἡ ὀργὴ τοῦ φονευθέντος κατεδίωκε τὸ μὲν τὸν φονέα ἢ κατὰ περιστάσεις τὸν συγγενῆ, ὅστις ἠμέλησε νὰ λάβῃ ἐκδίκησιν παρ' αὐτοῦ, τὸ δὲ ἐνέσκηπτε κατὰ τοῦ τόπου, ἐν' ᾧ ὁ φόνος ἐγένετο. Ἐναργέστατα ἐκτίθεται ἡ περὶ τούτου ἐπικρατοῦσα γνώμη ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (865 d)· «λέγεται δέ, ὡς ὁ θανατωθεὶς ἄρα βιαίως, ἐν ἐλευθέρῳ φρονήματι βεβιωκώς, θυμοῦταί τε τῷ δράσαντι νεοθνὴς ὤν, καὶ φόβου καὶ δείματος ἅμα διὰ τὴν βίαιον πάθην αὐτὸς πεπληρωμένος, ὁρῶν τε τὸν ἑαυτοῦ φονέα ἐν τοῖς ἤθεσι (τοῖς τόποις) τοῖς τῆς ἑαυτοῦ συνηθείας ἀναστρεφόμενον δειμαίνει, καὶ ταραττόμενος αὐτὸς ταράττει κατὰ δύναμιν πᾶσαν τὸν δράσαντα, μνήμην ξύμμαχον ἔχων, αὐτόν τε καὶ τὰς πράξεις αὐτοῦ»· καὶ ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Μείζονος Ἱππίου (282 a) ὀνομάζει τὴν «μῆνιν τῶν τετελευτηκότων» παίζων μέν, ἀλλ' οὕτως ὥστε εἶναι πρόδηλος ὁ ὑπαινιγμὸς φράσεως πολὺ εὐχρήστου καὶ πᾶσι συνήθους. Πολυάριθμοι μῦθοι διαφορωτάτων ἐποχῶν μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ πίστις αὕτη ἦτο καθολική. Ὑπὸ Παυσανίου

(6, 20, 8) μνημονεύεται τὸ μήνιμα τοῦ ὑπὸ τοῦ Πέλοπος φονευθέντος Μυρτίλου, παρὰ Πλουτάρχῳ δὲ (Πελοπ. 20) τὸ μήνιμα τοῦ Σκεδάσου, ὅς μὴ τυχὼν ἐν Λακεδαίμονι δίκης διὰ τὸν βιασμὸν τῶν ἑαυτοῦ θυγατέρων ἔσφαξεν ἑαυτὸν ἐπὶ τοῖς τάφοις τῶν παρθένων [53])· κατὰ δέ τινα ἀττικὸν μῦθον Ἠριγόνη, ἡ θυγάτηρ τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας, ἐμήνιε τοῖς Ἀθηναίοις, ἐπειδὴ δὲν ἠδυνήθη νὰ πείσῃ αὐτοὺς νὰ τιμωρήσωσι τὸν Ὀρέστην καὶ τούτου ἕνεκα ἀπήγξατο (Ἐτ. Μ. 42). Ἐν τῷ βίῳ τοῦ Κίμωνος (1) διηγεῖται ὁ Πλούταρχος, ὅτι τὸ εἴδωλον τοῦ ὑπὸ τῶν Χαιρωνέων δολίως ἐν τῷ λουτρῷ διαφθαρέντος Δάμωνος ἐπλήρου ἐπὶ πολὺν χρόνον τὸν τόπον τοῦ φόνου ἀγωνίας καὶ φρίκης. Ἐν τῷ Προμηθεῖ τοῦ Αἰσχύλου (567. 576) ὁ καταδιώκων τὴν Ἰὼ οἶστρος ἐμφανίζεται ὡς εἴδωλον τοῦ Ἄργου, εἰς οὗ τὸν θάνατον ὑπὸ τοῦ Ἑρμοῦ γενόμενον συνένοχος ἐγένετο. Ἐν τῷ ἐν Κανόσᾳ ἀγγείῳ τῆς Μηδείας (**Arch. Ztg. Tf. 3**) ἡ σκιὰ τοῦ Αἰήτου καταδιώκει τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Μήδειαν, ἥτις ἐνταῦθα θεωρεῖται προφανῶς ὡς φονεύσασα αὐτόν. Ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ τοῦ Ξενοφῶντος (8, 7, 18) ὁ ἀποθνήσκων Κῦρος μεταχειρίζεται τοὺς φόβους, οὓς αἱ ψυχαὶ τῶν ἄδικα παθόντων ἐμβάλλουσι τοῖς μιαιφόνοις, ὡς ἀπόδειξιν τῆς ἀθανασίας τῆς ψυχῆς. Ἡ μῆνις αὕτη τοῦ φονευθέντος, μονονουχὶ προσωποποιηθεῖσα ἐμφανίζεται ἔν τισι χωρίοις τοῦ Αἰσχύλου καὶ Ἀντιφῶντος ὡς δαίμων προστρόπαιος (ἐκδικητής). Παρὰ μὲν τῷ ποιητῇ (Χοηφ. 283 κ. ἑ.) ἀπομνημονεύει ὁ Ὀρέστης τοὺς ἀποτρεπτικοὺς λόγους τοῦ ἐν Δελφοῖς θεοῦ περὶ τῶν φοβερῶν κακῶν, ἃ αἱ Ἐρινύες ἐπιπέμπουσι τοῖς μὴ λαμβάνουσιν ἐκδίκησιν ὑπὲρ ὁμαίμων φονευθέντων· ἐν δὲ ταῖς Τετραλογίαις τοῦ ῥήτορος δὶς (2, γ, 10. 4, α, 4) οἱ κατήγοροι ἐξαίρουσιν, ὅτι διὰ τῆς κατηγορίας ἀπαλλάσσονται τῆς καταδιώξεως τοῦ προστροπαίου (τοῦ ἐκδικητοῦ δαίμονος τοῦ ἀποθανόντος)· ἅπαξ δὲ (4, 6, 8) ἐφιστᾷ ὁ κατηγορούμενος τὴν προσοχὴν τῶν δικαστῶν εἰς τοῦτο, ὅτι ἐὰν μὲν ἀποφύγῃ ἕνεκα ἀνεπαρκῶν ἀποδείξεων (διὰ τὸ μὴ ὀρθῶς ὑμᾶς διδαχθῆναι), ὁ δαίμων ἐκεῖνος τῆς ἐκδικήσεως (ὁ προστρόπαιος),

θὰ προσβάλῃ οὐχὶ αὐτούς, ἀλλὰ τὸν μὴ ὀρθῶς διδάξαντα αὐτοὺς κατήγορον· ἐὰν δὲ ἀδίκως καταδικασθῇ εἰς θάνατον, αὐτὸς προστρίψεται αὐτοῖς τὸ μήνιμα τῶν ἀλιτηρίων. Καὶ ὁ γραμματικός, ᾧ ὀφείλομεν τὴν σημείωσιν περὶ τῆς μήνιδος τῆς Ἠριγόνης, προσωποποιεῖ τὴν μῆνιν, πιθανῶς κατὰ τὸ παράδειγμα τραγικοῦ τινος, εἰς δαίμονα ἐκδικήσεως. Ἐνίοτε δὲ ἐκλέγεται τοιαύτη φράσις, ὥστε ἡ ἐνέργεια φαίνεται προερχομένη μᾶλλον ἀπό τινος θείας τιμωροῦ δυνάμεως ἢ ἀπὸ τῆς φρίκην ἐμβαλλούσης καὶ ἐκδίκησιν ἀπαιτούσης ψυχῆς τοῦ φονευθέντος. Οὕτω παρὰ τῷ Ἀντιφῶντι ἐκεῖνος ὁ κατηγορούμενος ἐν τῇ ἑαυτοῦ ἀπολογίᾳ ἐπισείει τοῖς δικασταῖς ὡς ἀπειλὴν οὐχὶ τὸν ἑαυτοῦ ἐκδικητὴν δαίμονα (τὸν προστρόπαιον), ἀλλὰ τὸ μήνιμα τῶν ἀλιτηρίων· αὕτη δὲ ἡ λίαν γενικῶς ἐκφερομένη φράσις ἐπαναλαμβάνεται ἀλλαχοῦ (4, α, 3) τοιουτοτρόπως, ὥστε ἡ τῷ φονεῖ προσήκουσα τιμωρία ἐκ θεοῦ μετατίθεται εἰς «τὴν τῶν ἀλιτηρίων δυσμένειαν». Πολὺ σημαντικὸν εἶναι ὅτι ὁ αὐτὸς Παυσανίας, ὃς ἐν τῷ ἄνω μνημονευθέντι χωρίῳ λέγει, ὅτι ὁ Πέλοψ ἔθυσε τῷ Μυρτίλῳ τὸ ἐπὶ τῷ φόνῳ μήνιμα ἰώμενος, ἐν ἄλλῳ χωρίῳ (5, 1, 5) διηγεῖται, ὅτι ὁ Πέλοψ πρῶτος ἱδρύσατο ἐν Πελοποννήσῳ Ἑρμοῦ ναὸν καὶ ἔθυσε τῷ θεῷ, «ἀποτρεπόμενος τὸ ἐπὶ τῷ Μυρτίλου θανάτῳ μήνιμα ἐκ τοῦ θεοῦ»· ὡσαύτως κατά τινα ἐγχώριον μῦθον τῆς Κορίνθου ἡ μῆνις τοῦ Ποσειδῶνος ἀναγκάζει τὸν δυνατὸν Ἀρχίαν εἰς φυγήν, διότι οὗτος ἐφόνευσε τὸν καλὸν παῖδα Ἀκταίωνα (Πλούτ. Ἠθ. 773 b). Καὶ ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι λόγῳ τοῦ Ὀρέστου παρ' Αἰσχύλῳ ἡ φράσις εἶναι οὕτω κατεσκευασμένη, ὥστε φαίνεται, ὅτι ὁ ἐκδικητὴς δαίμων (προστρόπαιος) τοῦ φονευθέντος προκαλεῖ τὰς τιμωρίας τῶν καταχθονίων θεῶν («τὸ σκοτεινὸν τῶν ἐνερτέρων βέλος» στ. 286). Ὅτι ἐν πράγμασι τοσοῦτον σκοτεινοῖς αἱ παραστάσεις δὲν ἦσαν ἐντελῶς σταθεραί, τοῦτο δὲ μετεδίδετο καὶ εἰς τὰς φράσεις, δι' ὧν ἡρμηνεύοντο, εἶναι βεβαίως ἀρκούντως εὐνόητον· ἀλλ' ὅμως δὲν στερεῖται λογικῆς συναφείας ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ μηνίουσα ψυχή, ὅταν ἡ ἄμεσος αὐτῆς ἐπίδρασις ἐπὶ

τῆς ψυχῆς εἴτε τοῦ φονέως εἴτε τοῦ ὀφείλοντος νὰ ἐκδικήσῃ τὸν φόνον δὲν εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρά, ἐπικαλεῖται τὴν προστασίαν ἰσχυροτέρων θείων δυνάμεων [54]).

Μετὰ τῆς παραστάσεως ταύτης τρόπον τινὰ συνδεδεμένη ἐμορφώθη ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον χρόνοις καί τις ἑτέρα, ἥτις ἐπέδρασε βαθέως εἰς πάσας τὰς μορφὰς τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Ἡ ἐξωτερικὴ λατρεία τῶν θεῶν ἐλάμβανεν ἀεὶ πλουσιωτέραν καὶ ποικιλωτέραν μορφήν, αἱ πολιτιτεῖαι ἐφιλοτιμοῦντο νὰ κανονίσωσι δι' ἀκριβῶν διατάξεων τὰς τελετάς αὐτῆς, ἡ δὲ τάξις τῶν ἱερέων ἡ μόνον εἰς τὴν ἐπιμέλειαν αὐτῆς ἀφιερωμένη, προσεκτᾶτο δύναμιν καὶ ἀξίωμα. Ἐπειδὴ ὡς πρώτιστος σκοπὸς τῆς λατρείας ἐθεωρεῖτο τὸ εὐαρεστῆσαι τοῖς θεοῖς, διὰ τοῦτο δὲ ἦν ἀναγκαῖον νὰ ἀποκλείηται αὐτῆς πᾶν τῷ σκοπῷ τούτῳ ἀντενεργοῦν, ἐγεννήθη ἡ ἰδέα τοῦ μιαροῦ, περιλαμβάνουσα πάντα τὰ πράγματα καὶ πρόσωπα, οἷς δὲν ἦτο θεμιτὸν νὰ προσπελάζωσι τῷ ὀφθαλμῷ τῶν θεῶν χωρὶς νὰ προσβάλλωσιν αὐτούς. Ὅσῳ δὲ σεμνοτέρα ἦν ἡ τελετή, ὅσῳ ἁγιώτερος ὁ τῆς λατρείας τόπος, τοσούτῳ μείζων ἡ περὶ τοῦτο αὐστηρότης, τοσούτῳ εὐρύτερον ἐξετείνετο ἡ ἔννοια τοῦ μιαροῦ καὶ ἀκαθάρτου. Διδακτικώτατον κατὰ τοῦτο εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ ἡ περιδεὴς θεοσέβεια τῶν Ἀθηναίων ἀπῄτει παρὰ τῆς νήσου Δήλου τῆς καθιερωμένης τῷ Ἀπόλλωνι καὶ ὅ ἐν μέρει ἡ σύνεσις τῶν πολιτικῶν αὐτῶν ἐπέτεινε καὶ ἐπωφελήθη. Ἀφοῦ ἤδη ὁ Πεισίστρατος εἶχεν ἐκτελέσει μερικὴν κάθαρσιν αὐτῆς (Ἡρ. 1,64), ἐν τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ «ἐκαθάρθη πᾶσα τρόπῳ τοιῷδε· θῆκαι ὅσαι ἦσαν τῶν τεθνεώτων ἐν Δήλῳ, πάσας ἀνεῖλον, καὶ τὸ λοιπὸν προεῖπον μήτε ἐναποθνήσκειν ἐν τῇ νήσῳ μήτε ἐντίκτειν, ἀλλ' εἰς Ῥήνειαν διακομίζεσθαι» (Θουκ. 3, 104)· ὀλίγοις ἔτεσιν ὕστερον ἡ κάθαρσις αὕτη ἐθεωρήθη ἐλλιπής, διότι οἱ κάτοικοι διὰ παλαιάν τινα αἰτίαν δὲν ἦσαν καθαροὶ καὶ διὰ τοῦτο ἀνέστησαν αὐτοὺς ἐκ τῆς νήσου, ἀλλὰ μετὰ ἓν ἔτος κατήγαγον πάλιν εἰς Δῆλον «τοῦ ἐν Δελφοῖς θεοῦ χρήσαντος» (Θουκ. 5,1. 5,32.1)· ὅτε ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις προσεβλήθησαν ὑπὸ νόσου

λοιμώδους, ἐπείσθησαν εὐθύς, ὅτι ἔπασχον ταῦτα κατὰ μῆνιν Ἀπόλλωνος, «ταφέντος ἐν τῇ νήσῳ τινὸς τῶν ἐπιφανῶν, οὐ πρότερον εἰωθός» (Αἰσχίν. Ἐπ. 1,2). Τὸ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῷ περιβόλῳ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ (Παυσ. 2, 27, 1). Ἐνταῦθα κρατεῖ ἡ ὑπόθεσις, ὅτι τὸ ἀνιαρὸν καὶ ἀπεχθὲς τοῦ θανάτου, ἡ φυσικὴ ἀκαθαρσία τῆς λοχείας, ἡ ἠθικὴ ἀπαξία τοῦ ἐνόχου κωλύουσιν ἐξίσου τὸ προσπελάζειν τῇ θεότητι· ἡ ὑπόθεσις αὕτη ἐκφέρεται ἅπαξ ὑπὸ γενικὸν τύπον ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Ταύροις τοῦ Εὐριπίδου (381) καὶ ἔχει ὡς ἐπακολούθημα ὅτι, ἐάν τις ἅψηται νεκροῦ ἢ λεχοῦς, δὲν δύναται οὕτως ἔχων νὰ πλησιάζῃ πάλιν τοῖς θεοῖς· ἐντεῦθεν οἱ ποικίλοι καθαρμοὶ δι' ὕδατος, διὰ θυσιῶν, διὰ ῥαντισμῶν, καὶ θυμιάσεων, εἰς οὓς ὑπεβάλλετο πᾶς ὅστις ἐνόμιζεν ἑαυτὸν διὰ τοιαύτην τινὰ αἰτίαν ἀκάθαρτον, καὶ οἵτινες ἤνοιγον αὐτῷ πάλιν τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς πρόσοδον. Ἀλλ' ἡ κάθαρσις ἦτο διαφερόντως ἀναγκαία καὶ διὰ τοῦτο ἐξετελεῖτο καὶ μετὰ μείζονος ἐπισημότητος, ὅτε τις εἶχε διαπράξει φόνον· διότι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ συνέπραττον καὶ τάδε, ὅτι τὸ αἷμα τοῦ θύματος ἔβαπτε τρόπον τινὰ τὴν χεῖρα αὐτοῦ, ὅτι ἡ καταδιώκουσα αὐτὸν μῆνις τοῦ φονευθέντος ἀφῄρει αὐτοῦ τὴν φωτεινὴν συνείδησιν καὶ ὅτι καὶ ἠθικῆς ἐνοχῆς σπανίως μόνον ἦν ὅλως ἐλεύθερος. Ἐπειδὴ δὲ πρὸς τούτοις ὁ φονεὺς ὑπεβάλλετο κατὰ καιροὺς εἰς φυγήν, διότι ἡ μῆνις τοῦ φονευθέντος ἤσκει τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς ἐν τῇ χώρᾳ, ἐν ᾗ ὁ φόνος ἐγένετο, κατανοεῖται ἐντεῦθεν διὰ τί περὶ τῶν τοιούτων καθάρσεων συχνότατος εἶναι ὁ λόγος παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν. Ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον μύθοις εὑρίσκομεν πλεῖστα παραδείγματα ἥρωος, ὅστις φονεύσας ἄνδρα φεύγει ἐκ τῆς πατρίδος καὶ καθαίρεται τοῦ φόνου ὑπὸ τοῦ ξενίζοντος αὐτὸν ἐκ φιλανθρωπίας. Τὸ ἀρχαιότατον τῶν ἡμῖν γνωστῶν εἶναι τὸ τοῦ Ἀχιλλέως, ὅστις κατὰ τὴν διήγησιν τῆς Αἰθιοπίδος τοῦ Ἀρκτίνου ἐκαθάρθη ἐν Λέσβῳ ὑπὸ Ὀδυσσέως διὰ τὸν φόνον τοῦ Θερσίτου[55])· καὶ αὐτὴ δὲ ἡ δημώδης δοξασία καὶ τὸ ἐπιχώριον ἔθιμον τῆς Μικρᾶς Ἀσίας, καθ' ἃ ὁ Φρὺξ Ἄδρα-

στος φονεύσας τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφὸν ζητεῖ καὶ εὑρίσκει παρὰ τῷ Κροίσῳ κάθαρσιν, ὡς διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (1,35), δὲν διέφερε κατὰ τοῦτο πολὺ τῶν ἑλληνικῶν. Ὁ ἑλληνικὸς μῦθος, ἀγόμενος ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας νὰ σμικρύνῃ ὡς οἷόν τε μάλιστα τὸ μεσότοιχον τὸ μεταξὺ τοῦ βίου τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῦ βίου τῶν Ὀλυμπίων θεῶν ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις χρόνοις, ἔπλασε καὶ τούτους ἀνθρώπινα πάσχοντας· διηγεῖται λοιπόν, ὅτι ὁ μὲν Ζεὺς ὑπεδέξατο καὶ ἐκάθηρε τὸν ἐκ τοῦ φόνου τοῦ πενθεροῦ αὐτοῦ μεμιασμένον Ἰξίονα, ὁ δὲ Ἀπόλλων, φονεύσας τὸν δράκοντα Πύθωνα, ἔφυγεν ἐκ Δελφῶν καὶ εὗρε κάθαρσιν εἰς τὰ Τέμπη ἢ ἐν Κρήτῃ[56]). Τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος συμβὰν ἀποκαλύπτει ἡμῖν τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀπόλλων καὶ οἱ ἱερεῖς αὐτοῦ ἐν Δελφοῖς ὥρισαν ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ τοὺς κανόνας, καθ' οὓς ἔδει νὰ ἐκτελῶνται οἱ καθαρμοί, ὅπερ καὶ ἄλλοθεν πολλαχόθεν ἐπιβεβαιοῦται. Οἱ Δελφοὶ διεσαφήνισαν ἰδίως τὴν συνείδησιν περὶ τῆς σχέσεως τοῦ λειτουργικοῦ μιάσματος πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐνοχήν. Ὅτι αὕτη οὐδόλως ἐθεωρεῖτο ἀρχῆθεν ὡς ἀναγκαίως ἐν ἐκείνῳ περιλαμβανομένη, δεικνύει πρὸ πάντων τὸ μνημονευθὲν παράδειγμα τοῦ Ἀπόλλωνος, ὡσαύτως δὲ καὶ τὸ τοῦ Θησέως, ὅς κατά τινα ἀττικὸν μῦθον ληστὰς ἀποκτείνας ἔτυχε καθαρσίων ἐπὶ τῷ βωμῷ τοῦ Μειλιχίου Διός· ἀλλὰ τὸ συνηθέστερον εἶναι ὅτι καὶ ἐκείνη συνυπάρχει. Ὅτι δὲ οὐδ' ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει τὰ δύο στοιχεῖα συμπίπτουσιν, ἀποδεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ Ὀρέστου στενωτάτην ἔχοντος σχέσιν πρὸς τὸν ἐν Δελφοῖς Θεόν· οὗτος δηλονότι κατὰ τὴν αὐθεντικὴν παράστασιν τοῦ Αἰσχύλου ἐν ταῖς Εὐμενίσι (282. 451. πρβλ. Χοηφ. 1038) ὑπεβλήθη μὲν εὐθὺς μετὰ τὴν πρᾶξιν εἰς πάντας τοὺς ἀναγκαίους καθαρμούς, ἀλλὰ τὸ ζήτημα, ἂν ἦτο ἔνοχος ἢ ἀθῶος, ἦν ἔτι ἄθικτον ἀναμένον τὴν λύσιν ὑπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐν Ἀθήναις. Ἀλλὰ συγχρόνως διαγιγνώσκεται σαφῶς ἡ τάσις τῶν ἱερέων, ὅπως θεωρῶσιν ἀμφότερα μᾶλλον ἀπ' ἀλλήλων ἐξηρτημένα. Ἡ τάσις αὕτη γίνεται καταφανὴς ἰδίως ἐκ τῶν διατάξεων περὶ τῶν διαφόρων βαθμῶν

τῆς ἀνάγκης τοῦ καθαρμοῦ τῶν ἐν τοῖς Νόμοις τοῦ Πλάτωνος (9, 865 κ.έ.) καταλεγομένων, καθόσον ἔνθεν μὲν ἐλάμβανον ὑπ' ὄψιν, ἂν ὁ φόνος διεπράχθη ἀπροβουλεύτως ἐξ ἀμελείας ἢ ἑκουσίως καὶ προβεβουλευμένως, καὶ τὰς συνοδευούσας αὐτὸν δικαιολογητικὰς περιστάσεις, ἑτέρωθεν δὲ προσεῖχον καὶ εἰς τὴν μῆνιν τοῦ φονευθέντος. Κατὰ τὰς διατάξεις ταύτας ὁ ἰατρός, ἂν ὁ θεραπευόμενος ὑπ' αὐτοῦ τελευτήσῃ, ἐθεωρεῖτο εὐθὺς καθαρὸς κατὰ νόμον· ὁ ἐν ἀγῶνι καὶ ἄθλοις δημοσίοις ἀποκτείνας φίλον τινά, ὡς καὶ ὁ ἀποκτείνας τὸν ἑαυτοῦ δοῦλον ὤφειλον νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὴν κατὰ νόμον κάθαρσιν, ἐν ᾧ ὁ ἀποκτείνας ἀλλότριον δοῦλον ἐχρῆτο καθαρμοῖς μείζοσί τε καὶ πλείοσι· τοὐναντίον ὁ ἀποκτείνας ἐλεύθερον ἄνευ οὐδεμιᾶς τῶν δεδηλωμένων ἀφορμῶν ἦν ἠναγκασμένος νὰ ὑποβληθῇ εἰς φυγήν, ἧς ἡ διάρκεια ἐκανονίζετο ἐκ τῶν περιστατικῶν τῆς πράξεως καὶ ἐκ τῆς διαθέσεως τοῦ διαπράξαντος τὸν φόνον. Τὰ ὑπὸ τῶν Δελφῶν διαταχθέντα ἐγένοντο δεκτὰ σχεδὸν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος, μάλιστα δ' ἐν Ἀθήναις εἰσαχθέντα εἰς τὴν νομοθεσίαν τοῦ Δράκοντος καὶ συμπληρωθέντα ἴσως διά τινων διατάξεων κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα γενομένων [57]). Ἡ ἰδιάζουσα διάταξις τῆς διαδικασίας τῆς ἀναφερομένης ὁπωσδήποτε εἰς τὴν καταστροφὴν ἀλλοτρίας ζωῆς διαφωτίζεται ἐκ τούτων. Χαρακτηριστικὸν τῶν ἐνταῦθα κρατουσῶν σκέψεων εἶναι ὅτι καὶ αὐτὰ τὰ ἄψυχα, «ἐάν τῳ ἐμπεσόντα ἀποκτείνῃ», ὑπεβάλλοντο εἰς ἀνάκρισιν πρὸ τοῦ δικαστηρίου ἐν τῷ πρυτανείῳ καὶ ὡς ἀκάθαρτα ἐρρίπτοντο ἔξω τῶν ὁρίων τῆς χώρας (Πλάτ. Νόμ. 9,873θ· Αἰσχίν. 3,244. Πολυδ. 8,120)· καὶ οἱ Θάσιοι κατεπόντωσαν τὸν ἀνδριάντα τοῦ Θεαγένους, ὃς ἐμπεσὼν ἀπέκτεινεν ἄνθρωπον, «ἐπακολουθήσαντες γνώμῃ τῇ Δράκοντος, ὃς Ἀθηναίοις θεσμοὺς γράψας φονικοὺς ὑπερώρισε καὶ τὰ ἄψυχα, εἴ γε ἐμπεσόν τι ἐξ αὐτῶν ἀποκτείνειεν ἄνθρωπον» (Παυσ. 6, 11, 2). Εὐνόητον δὲ εἶναι διὰ τί οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ προσπελάσῃ τοῖς ἐπὶ τοῦτο ὡρισμένοις δικαστηρίοις ἄνευ τινὸς ὀρρωδίας, ἥτις καὶ νῦν ἔτι σχεδὸν ἀμέσως γίνεται αἰσθητὴ ἡμῖν ἐκ τοῦ Κατὰ Ἀριστοκράτους λόγου τοῦ Δημοσθένους. Ἀλλ' οἱ

πλησιέστατοι συγγενεῖς ὤφειλον νὰ καταδιώκωσι τὸν κτείναντα ἐπὶ φόνῳ, ἐὰν δὲ ἠμέλουν τούτου τοῦ καθήκοντος, περιέπιπτον αὐτοὶ εἰς τὴν μῆνιν τοῦ παθόντος, ἅμα δὲ καὶ εἰς τὸ μίασμα, ὡς διατείνεται ὁ Πλάτων ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ἄνω μνημονευθέντος χωρίου (866b) καὶ ὁ Ἀντιφῶν ἐν ταῖς Τετραλογίαις (ὅρα ἀν. σ. 147). Καὶ τὸ ἔργον τῶν δικαστῶν δὲν ἦτο εὐχερές. Πρὸς ἄρσιν πάσης ἀμφιβολίας ὑπῆρχε διάταξις, καθ' ἣν ὁ νικῶν ἐν ταῖς φονικαῖς δίκαις μετὰ τὴν κρίσιν τοῦ δικαστηρίου ὤμνυεν ἔτι ἅπαξ, ὅτι, ὅσοι τῶν δικαστῶν ἤνεγκον τὴν ψῆφον ὑπὲρ αὐτοῦ, τὰ δίκαια ἐψηφίσαντο καὶ οὐδὲν ψεῦδος εἶπον· εἰ δὲ μή, ἐπηρᾶτο ἐξώλειαν ἑαυτῷ καὶ τῇ οἰκίᾳ τῇ αὐτοῦ, τοῖς δὲ δικασταῖς ηὔχετο πολλὰ καὶ ἀγαθά· ὁ Αἰσχίνης ὁ ταῦτα μνημονεύων ἐν τῷ λόγῳ Περὶ παραπρεσβείας (87) προστίθησι πρὸς ἐξήγησιν τάδε· «εἰ γὰρ μηδεὶς ἂν ὑμῶν ἑαυτὸν ἀναπλῆσαι φόνου δικαίου βούλοιτο, ἦ που ἀδίκου γε φυλάξαιτ' ἂν τὴν ψυχὴν ἢ τὴν οὐσίαν ἢ τὴν ἐπιτιμίαν τινὸς ἀφελόμενος, ἐξ ὧν αὐτοὺς ἀνηρήκασί τινες, οἱ δὲ καὶ δημοσίᾳ ἐτελεύτησαν».

Τὸ δ' ἐξωτερικὸν ἀποτέλεσμα τοῦ μιασμοῦ εἶναι, ὅτι ἡ τοῖς θεοῖς τελουμένη θυσία διαταράσσεται ἐκ τῆς παρουσίας τοῦ μιαροῦ πράγματος ἢ προσώπου. Πῶς τοῦτο νοεῖται, εἰκονίζει ζωηρῶς ὁ λόγος, δι' οὗ ὁ Τειρεσίας ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους περιγράφει τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἀμεληθείσης ταφῆς τοῦ Πολυνείκους (998-1032). Ὄρνιθες καὶ κύνες ἔφαγον ἐκ τοῦ ἐκτεθειμένου νεκροῦ καὶ ἐπλήρωσαν μάλιστα ἐκ τῆς βορᾶς καὶ τοὺς βωμοὺς τεμαχίων, διὰ τοῦτο οἱ μηροὶ οἱ εἰς θυσίαν προωρισμένοι ἀπογυμνοῦνται τῆς καλυπτούσης αὐτοὺς πιμελῆς, ἡ δὲ φλὸξ ἐκ τῶν θυμάτων οὐκ ἔλαμπεν, καὶ οἱ ὄρνιθες οἱ γευσάμενοι τῆς ἀηδοῦς βορᾶς ἐκπέμπουσι φωνὰς προαγγελλούσας συμφοράν. Τὸ αὐτὸ συμβαίνει, καὶ ὅταν τις, νεκροῦ ἁψάμενος καὶ μὴ καθαρθεὶς μετὰ τοῦτο, ἢ ἄλλως πως τὴν ἀγανάκτησιν τῶν θεῶν καθ' ἑαυτοῦ κινήσας, προσέλθῃ εἰς τὴν ἱερὰν τελετήν. Διὰ τοῦτο ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (82. 83) ὁ κατηγορού-

μενος διατείνεται ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ὅτι ὅσοις μὲν συνέπλευσε καλλίστοις ἐχρήσαντο πλοῖς, ὅπου δὲ ἱεροῖς παρέστη, πανταχοῦ κάλλιστα τὰ ἱερὰ ἐγένετο, προστιθεὶς ἅμα τὴν γενικὴν παρατήρησιν· «ἱεροῖς παραστάντες πολλοὶ δὴ καταφανεῖς ἐγένοντο οὐχ ὅσιοι ὄντες καὶ διακωλύοντες τὰ ἱερὰ μὴ γίγνεσθαι τὰ νομιζόμενα». Καὶ δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο ἐν ταῖς ἀραῖς προστίθεται ἡ εὐχὴ «καὶ μήποτε ὁσίως θύσειαν», ἧς παράδειγμα ἔχομεν τὴν τῶν Ἀμφικτυόνων παρ' Αἰσχίνῃ (3, 111). Αὕτη ἡ μετὰ τῆς ἀρᾶς συνάφεια ὑποδεικνύει σαφέστατα τὰ ἄλλα δεινὰ ἐπακολουθήματα, ἃ συνεπιφέρει ἡ διατάραξις τῆς λατρείας· ἔτι δὲ εὐκρινέστερον ὑπομιμνήσκει ὁ κατήγορος ἐν τῇ πρώτῃ Τετραλογίᾳ τοῦ Ἀντιφῶντος (α, 10. πρβλ. β, 11) ταῦτα, λέγων, ὅτι καὶ ἀφορίαι γίγνονται καὶ αἱ πολιτικαὶ πράξεις δυστυχεῖς καθίστανται, ὅταν ἐπιτρέπηται τῷ φονεῖ νὰ εἰσέρχηται ἀδεῶς εἰς τὰ τεμένη τῶν θεῶν καὶ νὰ μιαίνῃ τὴν ἁγνείαν αὐτῶν. Ἴσως ἐνιαχοῦ ἡ ἐγχώριος πίστις παρεδέχετο καὶ ἄλλα ἐπακολουθήματα τοῦ μιάσματος· οὕτω π. χ. ἐλέγετο, ὅτι ὅστις αἵματι ἢ ἄλλῳ τῳ μιάσματι ἔνοχος ἢ καὶ ἀσεβὴς εἰσῄει εἰς τὸ ἐν Κερυνείᾳ τῆς Ἀχαΐας ἱερὸν τῶν Εὐμενίδων αὐτίκα δείμασιν ἐκτὸς τῶν φρενῶν ἐγίνετο (Παυσ. 7, 25, 4).

Αἱ ἑλληνικαὶ πόλεις ἐθεώρουν ὡς ἓν τῶν σποδαιοτάτων αὐτῶν ἔργων τὴν ἐπιμέλειαν περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐκτελέσεως τῆς θείας λατρείας καὶ διὰ τοῦτο ἐπηγρύπνουν αὐστηρότατα, ὅπως μὴ ματαιῶται ὁ σκοπὸς αὐτῆς διὰ συμμεθέξεως ἀκαθάρτων προσώπων ἢ καὶ διὰ μιάνσεως ὅλης αὐτῶν τῆς χώρας. Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ἀριστείδου (20), ὅτι μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην ὁ Πύθιος θεὸς ἀνεῖλε τοῖς Ἕλλησιν ἐρομένοις περὶ θυσίας «μὴ θῦσαι πρότερον ἢ τὸ κατὰ τὴν χώραν πῦρ ἀποσβέσαντας ὡς ὑπὸ τῶν βαρβάρων μεμιασμένον ἐναύσασθαι καθαρὸν ἐκ Δελφῶν ἀπὸ τῆς κοινῆς ἑστίας». Ὅτε δέ ποτε πρέσβεις τῶν ἀγρίων καὶ μιαρῶν Κυναιθέων διῆλθον διὰ τῆς χώρας τῶν Μαντινέων, οὗτοι ἐποιήσαντο ταύτης καθαρμὸν «καὶ σφάγια περιήνεγκον τῆς τε πόλεως κύκλῳ καὶ τῆς χώρας πάσης» (Πολύβ. 4,

21, 9)· καὶ ὅτε αἱ Ἀθῆναι ἐμιάνθησαν ἐκ τοῦ φόνου τῶν εἰς τοὺς βωμοὺς ἐπὶ τῆς Ἀκροπόλεως προσφυγόντων ὀπαδῶν τοῦ Κύλωνος, αἱ ἄλλαι ἐν τοιαύταις περιστάσεσι συνήθεις τελεταὶ δὲν ἐθεωρήθησαν ἐπαρκεῖς καὶ διὰ τοῦτο μετεπέμψαντο τὸν Ἐπιμενίδην ἐκ Κρήτης, ἵνα δι' ἐκτάκτων ἱλασμῶν καὶ καθαρμῶν ἀποκαταστήσῃ τῇ πόλει τὴν φυσικὴν αὐτῆς πρὸς τοὺς θεοὺς σχέσιν. Πόσον σπουδαῖον ἐθεώρουν οἱ Ἀθηναῖοι ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων τὸ νὰ τελῶνται αἱ ὑπὸ τῆς πόλεως προσφερόμεναι θυσίαι μόνον ἐνώπιον καθαρῶν καὶ ὑπὸ χειρῶν ἐντελῶς καθαρῶν, διδάσκουσι πολυάριθμα παραδείγματα. Εὐθὺς ὡς ἐπεδίδετο μήνυσις ἐπὶ φόνῳ, ὁ ἄρχων Βασιλεὺς ἀπηγόρευε τῷ κατηγορουμένῳ νὰ μετέχῃ τῶν δημοσίων τελετῶν, ἰδίως δὲ τῶν μυστηρίων (Ἀντιφ. 6, 36, Πολυδ. 8, 66. 90. Β. Ἀ. 1,310)· ἐὰν δὲ μετὰ τὴν διαδικασίαν ἐπηκολούθει ἡ ἐκ τῆς χώρας ἐξορία, αὕτη ἠγγέλλετο οὐχὶ γενικῶς μόνον, ἀλλ' ὠνομάζοντο ῥητῶς πάντα τὰ θρησκευτικὴν ἔχοντα σημασίαν πράγματα, ὧν ἀπείργετο ὁ ἐξοριζόμενος, ἵνα ἐκφαίνηται σαφῶς ὁ κύριος σκοπὸς τῆς δικαστικῆς πράξεως. Κατά τινα ἀρχαῖον νόμον τοῦ Δράκοντος, οὗ ποιεῖται μνείαν ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ Πρὸς Λεπτίνην λόγῳ (158), ὁ ἀνδροφόνος εἴργετο χερνίβων, σπονδῶν, κρατήρων, ἱερῶν, ἀγορᾶς· παρὰ δὲ τῷ Ἀντιφῶντι (6,4) ἀναγινώσκομεν τὴν φράσιν «καὶ νόμῳ εἴργεσθαι πόλεως, ἱερῶν, ἀγώνων, θυσιῶν», ἧς ἀναμφιβόλως καὶ ἄλλως ἐγίνετο χρῆσις· ὁ δὲ Πλάτων λέγει, ὅτι «ὃς ἂν ἐκ προνοίας τε καὶ ἀδίκως ὁντιναοῦν τῶν ἐμφυλίων αὐτόχειρ κτείνῃ, τῶν νομίμων εἰργέσθω, μήτε ἱερὰ μήτε ἀγορὰν μήτε λιμένας μήτε ἄλλον κοινὸν ξύλλογον μηδένα μιαίνων» (Νόμ. 9,871 a). Μάλιστα δὲ πάντων ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Ἀριστοκράτους (38—40) μνημονευομένη διάταξις τοῦ νόμου, καθ' ἣν ὁ καταδικασθεὶς ἀνδροφόνος ὤφειλε νὰ ἀπέχηται και τῶν πᾶσι τοῖς Ἕλλησι κοινῶν ἱερῶν, ὡς ἐὰν ὡς πρὸς ταῦτα ὅλη ἡ Ἑλλὰς ἀπετέλει μίαν μόνην ἐπικράτειαν· διότι λέγεται αὐτόθι ὅτι πρέπει νὰ ἀπέχηται «ἀγορᾶς ἐφορίας (τῆς ἐπὶ τοῖς ὁρίοις τῆς

χώρας) καὶ ἄθλων (τῶν κοινῶν ἀγώνων) καὶ ἱερῶν Ἀμφικτυονικῶν». Ὅτι οἱ Ἕλληνες ἐρρύθμιζον τὸν βίον πρὸς τὰς παραστάσεις ταύτας, ἔχομεν πανταχόθεν τεκμήρια. Ὅτε οἱ ἐν Πειραιεῖ συνειλεγμένοι Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Τριάκοντα ἐτέλουν τὴν πομπὴν εἰς τὴν πόλιν πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Ἀθηνᾶς, ὁ τῶν πολιτῶν ἡγούμενος Αἴσιμος, ἰδὼν τὸν Ἀγόρατον συνακολουθοῦντα καὶ συμπέμποντα τὴν πομπὴν μετὰ τῶν πολιτῶν, πρὶν εἰσέλθωσιν εἰς τὴν πόλιν, προσῆλθεν αὐτῷ, καὶ τήν τε ἀσπίδα αὐτοῦ λαβὼν ἔρριψε «καὶ ἀπιέναι ἐκέλευσεν ἐς κόρακας ἐκ τῶν πολιτῶν· οὐ γὰρ ἔφη δεῖν ἀνδροφόνον αὐτὸν ὄντα συμπέμπειν τὴν πομπὴν τῇ Ἀθηνᾷ» (Λυσ. 13, 81). Καὶ ἐπειδὴ πᾶς μὴ πράττων ὥσπερ ὁ Αἴσιμος οὗτος καθίσταται ἔνοχος βαρέος ἐγκλήματος, διὰ τοῦτο ὁ Δημοσθένης (21, 114. 115) καυτηριάζει τὸν Μειδίαν ὡς ἀσεβῆ καὶ μιαρόν, διότι, ἐνῷ κατεμήνυσεν ἐπὶ φόνῳ τὸν Δημοσθένη, «εἴασεν αὐτὸν εἰσιτήρια ὑπὲρ τῆς βουλῆς ἱεροποιῆσαι καὶ θῦσαι καὶ κατάρξασθαι τῶν ἱερῶν ὑπὲρ ὅλης τῆς πόλεως, εἴασε δ' ἀρχιθεωροῦντα ἀγαγεῖν τῷ Διὶ τῷ Νεμείῳ τὴν κοινὴν ὑπὲρ τῆς πόλεως θεωρίαν, περιεῖδε δὲ ταῖς σεμναῖς θεαῖς (Δήμητρι καὶ Κόρῃ) ἱεροποιὸν αἱρεθέντα ἐξ Ἀθηναίων ἁπάντων τρίτον αὐτὸν καὶ καταρξάμενον τῶν ἱερῶν»· καὶ ὁ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ χορευτοῦ (45) λέγων τὴν αὐτὴν μομφὴν ποιεῖται κατὰ τῶν κατηγόρων αὐτοῦ, διότι δὲν ἐκώλυσαν αὐτὸν τοῦ νὰ μετέχῃ τῶν θυσιῶν τῆς βουλῆς. Καὶ τῷ ἀπεμπολῶντι τὸ ἑαυτοῦ σῶμα δὲν ἦτο ἐπιτετραμμένον μήτε εἰς τὰ ἱερὰ νὰ εἰσέρχηται μήτε νὰ ἱερᾶται, ὡς μαρτυρεῖ ὁ Αἰσχίνης (1,19) καὶ ὁ Δημοσθένης (22,73), καθόλου δὲ ἀπηγορεύετο αὐτῷ πᾶσα ἀρχὴ στεφανηφόρος, δηλ. πᾶσα πρᾶξις, ἣν ἐκτελῶν τις ἔφερε στέφανον, καὶ τοιαύτη ἦτο π. χ. καὶ τὸ δημηγορεῖν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου[58]). Ἴσως ἔτι αὐστηρότερον ἦν τὸ περὶ τὴν λατρείαν ἔθος πρὸς τὰς γυναῖκας, ἐν αἷς τὸ ἠθικῶς καὶ λειτουργικῶς ἐπιλήψιμον φαίνεται ὅτι στενώτερον συνεχωνεύοντο. Γυναικὶ μοιχευομένῃ δὲν ἐπέτρεπον οἱ νόμοι τοῦ Σόλωνος νὰ κοσμῆται μηδὲ νὰ εἰσέρχηται εἰς τὰ δημο-

τελῇ ἱερά· «ἐὰν δ' εἰσίῃ ἢ κοσμῆται, τὸν ἐντυχόντα κελεύει καταρρηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὸν κόσμον ἀφαιρεῖσθαι καὶ τύπτειν, εἰργόμενον θανάτου καὶ τοῦ ἀνάπηρον ποιῆσαι» (Αἰσχίν. 1, 183. Δημ. 59, 86)· οὐχὶ μικρότερον σκάνδαλον ἤγειρεν ἑταίρα τις, ἥτις ἐτόλμησε νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὸ ἱερὸν μετὰ τῶν ἀστῶν γυναικῶν, ἀγουσῶν τὴν ἁγιωτάτην ἑορτὴν τῶν Θεσμοφορίων (Ἰσαῖ. 6,50).

Καὶ τῷ ἀναστρεφομένῳ μόνον μετὰ τοῦ μιαροῦ ἠδύνατο νὰ μεταδοθῇ τὸ μίασμα, ἀλλὰ κατὰ τρόπον διάφορον ἀναλόγως τοῦ βαθμοῦ καὶ τῶν ἄλλων αὐτοῦ περιστατικῶν. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Ἀνδροτίωνος (2) λέγεται, ὅτι ὁ Ἀνδροτίων κατεσκεύασεν ἀσεβείας γραφὴν ἐπὶ τὸν θεῖον τοῦ Διοδώρου, ὡς συνιόντα εἰς ταὐτὸ τούτῳ, κατηγορουμένῳ ἐπὶ πατροκτονίᾳ. Ἁπλοῦ μιάσματος ἔνοχος καθίστατο, ὅστις ἐγένετο ὁμωρόφιος ἢ ὁμοτράπεζος, ἢ διελέγετο μετὰ τοῦ διαπράξαντος φόνον καὶ μὴ καθαρθέντος. Ὁ Λυσίας διηγεῖται (13, 79), ὅτι οὐδεὶς οὔτε νὰ συσσιτήσῃ ἤθελεν, οὔτε σύσκηνος τῷ ἀνδροφόνῳ Ἀγοράτῳ νὰ γείνῃ, «ἀλλ' ὥσπερ ἀλιτηρίῳ οὐδεὶς ἀνθρώπων διελέγετο». Ἐν γένει δὲ ἐν ὁμαλαῖς περιστάσεσιν οὐδεὶς σωφρονῶν θέλει νὰ περιέλθῃ ἀλογίστως εἰς τοιαύτην θέσιν. Ἐκ τῆς ὅλως φυσικῆς ταύτης προϋποθέσεως ἀντλεῖ ἐπιχείρημα ὁ Ἀντιφῶν ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ χορευτοῦ (46) λέγων, ὅτι οἱ κατήγοροι δὲν ἐκώλυσαν τὸν κατηγορούμενον τοῦ νὰ μετάσχῃ τῆς βουλῆς καὶ τῶν δημοσίων ἱερῶν καὶ θυσιῶν, οὐδὲ τὴν μετ' αὐτοῦ ἀναστροφὴν ἀπέφευγον, διότι δὲν ἐπίστευον εἰς τὴν ἀλήθειαν τῆς γενομένης κατ' αὐτῶν καταγγελίας ἐπὶ φόνῳ. Ἀφ' ἑτέρου ὁ Δημοσθένης (21,118-120), ἵνα καταστήσῃ καταφανεστάτην τὴν μιαρίαν τοῦ Μειδίου, ὑπομιμνήσκει, ὅτι, ἐνῷ κατήγγειλεν ἐνώπιον τῆς βουλῆς τὸν Ἀρίσταρχον ὡς φονέα, ἐν τούτοις καὶ πρὸ τῆς καταγγελίας καὶ τῇ ὑστεραίᾳ ταύτης εἰσελθὼν εἰς τὴν οἰκίαν ἐκείνου ἐκάθισε παρ' αὐτῷ καὶ τὴν δεξιὰν ἐνέβαλε, παρόντων πολλῶν, ὃ κρίνει ὡς «οὐκ ἔχον ὑπερβολὴν ἀκαθαρσίας». Ὅπως δὲ οἱ κατήγοροι καὶ οἱ δικασταὶ μὴ ἀναγκάζωνται νὰ γίνωνται ὁμωρόφιοι τῷ κατηγορουμένῳ,

ἅπαντα τὰ δικαστήρια ἐδίκαζον ἐν ὑπαίθρῳ τοὺς φόνους ('Αντιφ. 5, 11). Καὶ ὅταν ὁ μιαιφόνος εἶναι αὐτὸς ὁ ἴδιος πατήρ, ὁ περισσῶς θεοσεβὴς φοβεῖται νὰ γείνῃ συνένοχος τοῦ μιάσματος συνὼν αὐτῷ· τοῦτο πράττει π. χ. ὁ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος περιγραφόμενος δεισιδαίμων Εὐθύφρων (4e). Τουναντίον ἡ ἀκαθαρσία τῶν ἠταιρηκότων καὶ τῶν μοιχαλίδων καὶ τῶν ἑταιρῶν φαίνεται ὅτι δὲν ἐθεωρήθη ποτὲ ὡς μεταδιδομένη τοῖς μετ' αὐτῶν ἀναστρεφομένοις.

Ταύτας τὰς σκέψεις, αἵτινες εἶχον ἐνσαρκωθῇ οὕτως εἰπεῖν ἐν τοῖς 'Αθηναίοις, μεταφέρει ἡ τραγῳδία κατὰ πολλοὺς καὶ διαφόρους τρόπους εἰς τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους. 'Επανειλημμένως ἐκφράζεται ἐν αὐτῇ ἡ φυσικωτάτη καὶ δικαιοτάτη εὐχὴ τοῦ νὰ μὴ διατελῇ τις ἐν μηδεμιᾷ κοινωνίᾳ μετὰ ὑβριστῶν καὶ ἀσεβῶν καὶ τοὺς γονέας ἀτιμαζόντων (Σοφ. 'Αντ. 372. Εὐρ. ἀπ. 848). 'Εκ τῆς ἐπιτάσεως, ἣν ἐφαντάζοντο, ὅτι ἐλάμβανε τὸ μίασμα τῶν πατροκτόνων, κατανοεῖται διὰ τί ὁ Εὐριπίδης περιγράφει ἐν τῇ 'Ιφιγενείᾳ ἐν Ταύροις (947-957) κατὰ διάφορον τοῦ Αἰσχύλου τρόπον τὴν διαγωγὴν τῶν 'Αθηναίων πρὸς τὸν μητροκτόνον 'Ορέστην. "Αν καὶ ἡ πρᾶξις δὲν ἐξετελέσθη ἐν τῇ χώρᾳ αὐτῶν, τινὲς μὲν ἀρνοῦνται αὐτῷ πᾶσαν ξενίαν· ἕτεροι δὲ οἰκτείρουσι μὲν αὐτὸν καὶ παρέχουσι βρῶσιν καὶ πόσιν, ἀλλ' ἐπιμελέστατα ἀποφεύγουσι πᾶσαν μετ' αὐτῶν κοινωνίαν οὔτε διαλεγόμενοι αὐτῷ οὔτε ὁμοτράπεζον δεχόμενοι, ἕως οὗ ὁ Ἄρειος Πάγος ἀπήλλαξεν αὐτὸν τῆς μιαιφονίας. Πόσον δὲ περιδεῶς ἀπέφευγον ἐν Ἄργει πᾶσαν πρὸς αὐτὸν κοινωνίαν, δηλοῖ ὁ αὐτὸς ποιητὴς ἐν πολλοῖς χωρίοις τοῦ 'Ορέστου (46. 428. 481)· ἐν δὲ τῷ προμνημονευθέντι δράματι (1191 κ. ἑ.) ἡ ἰδέα, ὅτι πρότερον ἔχει ἀνάγκην ἁγνῶν καθαρμῶν πρὶν θυσιασθῇ τῇ 'Αρτέμιδι, χρησιμεύει τῇ 'Ιφιγενείᾳ εἰς τὸν δόλον, ὃν πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ μηχανᾶται. Τοὐναντίον κατὰ τὸν ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου ἀνακοινούμενον δελφικὸν χρησμὸν ἡ ἀόρατος μῆνις τοῦ πατρὸς θὰ καταδιώκῃ τὸν 'Ορέστην ἀπείργουσα αὐτὸν ὡς ἀκάθαρτον κρατῆρος καὶ σπονδῶν καὶ βωμῶν, ἐν

ὅσῳ ἠμέλει νὰ λάβῃ παρὰ τῆς μητρὸς ἐκδίκησιν διὰ τὸν φόνον ἐκείνου (291-294).

Ἡ Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλέους λέγουσα, ὅτι ὁ βίος αὐτῆς κατέστη ὀδυνηρότερος, ὁθούνεκα σύντροφος τοῖς φονεῦσι τοῦ πατρός ἐστι (262-264. 1190), ὑποδεικνύει, ὅτι οὗτοι εἶναι ἀκάθαρτοι καὶ μιαίνουσιν αὐτὴν πρὸς αὐτοὺς κοινωνοῦσαν. Ἐν τῇ Ἀλκήστιδι τοῦ Εὐριπίδου (22) καταλείπει ὁ Ἀπόλλων τὰ μέλαθρα τοῦ Ἀδμήτου, ἵνα μὴ καταλάβῃ αὐτὸν τὸ μίασμα, ὅπερ ἔμελλεν ἀναγκαίως νὰ παραγάγῃ ὁ θάνατος τῆς ψυχορραγούσης ἐν αὐτοῖς βασιλίσσης. Ὁ δὲ τρόπος, καθ' ὃν ἐν Οἰδίποδι τυράννῳ μέλλουσιν οἱ Θηβαῖοι νὰ μεταχειρισθῶσι τὸν μήπω ἀνακαλυφθέντα φονέα τοῦ Λαΐου κατὰ τὰς διαταγὰς τοῦ Οἰδίποδος, ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς σαφῶς τὰ συμβαίνοντα ἐν Ἀθήναις τοῖς καταγγελλομένοις ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου ἐπὶ φόνῳ· λέγεται δηλαδή, ὅτι δύναται νὰ ἀπέλθῃ τῆς γῆς ἀσφαλής· ἐὰν δὲ μένῃ, ἀπαγορεύεται « μήτ' εἰσδέχεσθαι μήτε προσφωνεῖν τινα, μήτ' ἐν θεῶν εὐχαῖσι μήτε θύμασι κοινὸν ποιεῖσθαι, ὠθεῖν δ' ἀπ' οἴκων πάντας, ὡς μιάσματος τοῦδ' ὄντος » (298-243). Καὶ ὅτι δὲ ὁ μιαιφόνος ὀφείλει νὰ μένῃ ἄφθογγος μέχρι τῆς ἐκτελέσεως τοῦ καθαρμοῦ, ὡς λέγεται ἐν ταῖς Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου (448), ἵνα μὴ μιάνῃ ἐκεῖνον, ὃν προσφωνεῖ, συμφωνεῖ πρὸς τὸ ἐν τῇ πράξει ἐφαρμοζόμενον ἔθος· τοὐλάχιστον ὁ Κροῖσος ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Ἡροδότου (1, 35), ἀφοῦ πρῶτον ἐποίησε τὰ νομιζόμενα περὶ τὴν κάθαρσιν, τότε ἐπυνθάνετο παρὰ τοῦ Ἀδράστου, ὁπόθεν τε εἴη καὶ τίς εἴη. Τὸ ἔθος τοῦτο ὑπαινίσσεται καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἐν τῇ Ἀλκήστιδι τοῦ Εὐριπίδου (1144) λέγων τῷ Ἀδμήτῳ, ὅτι δὲν εἶναι ἀκόμη αὐτῷ θεμιτὸν νἀκούσῃ τῶν προσφωνημάτων τῆς ἐκ τοῦ Ἅιδου ἀναχθείσης γυναικός, « πρὶν ἂν θεοῖσι τοῖσι νερτέροις ἀφαγνίσηται καὶ τρίτον μόλῃ φάος ». Πῶς δ' ἐνοοῦντο οἱ διάφοροι βαθμοὶ τῆς τοῦ καθαρμοῦ χρείας, καταφαίνεται διδακτικώτατα ἐν τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ τοῦ Εὐριπίδου. Ἀφ' οὗ ὁ Ἡρακλῆς ἐφόνευσε τὸν ἐχθρὸν αὐτοῦ Λύκον, ἀρκεῖται εἰς ἁπλῆν τινα καθάρσιον θυσίαν ἐπὶ τοῦ βω-

μοῦ τοῦ Διός, ἣν αὐτὸς δύναται νὰ τελέσῃ· ἀλλ' ἐνῷ ἡτοιμάζετο πρὸς τοῦτο, καταληφθεὶς ὑπὸ τῆς μανίας διανοεῖται νὰ ἀναβάλῃ τὴν θυσίαν, ἕως ἂν ἀποκτείνῃ καὶ τὸν Εὐρυσθέα (922-941)· ἀφοῦ δὲ ἡ γυνὴ καὶ οἱ παῖδες ἔπεσον θύματα τῆς μανίας αὐτοῦ, ἀπείργεται ἐν Θήβαις πάσης κοινωνίας ἀνθρώπων τε καὶ θεῶν καὶ ἀκολουθεῖ τῷ ἑαυτοῦ φίλῳ Θησεῖ εἰς Ἀθήνας, ὅπως ἐνταῦθα ἐξαγνισθῇ ὑπ' αὐτοῦ (1293. 1324). Ἐν δὲ τῷ τρόπῳ, καθ' ὃν ὁ ποιητὴς ἀναζωγραφεῖ ταῦτα, διορῶμεν τὸ κατέχον τὴν ψυχὴν τοῦ μιαιφόνου συναίσθημα παντελοῦς συντριβῆς (1281-1302)· ὅτι δὲ ἡ οὕτως ἅπαξ ἐγερθεῖσα ψυχικὴ κατάστασις διαρκεῖ καὶ μετὰ τὴν κάθαρσιν, δεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀδράστου παρ' Ἡροδότῳ (1, 42) ὅστις καὶ μετὰ ταύτην ἀποφεύγει πᾶσαν φαιδρὰν ἀνθρώπων ὁμιλίαν [59]).

Ἕνεκα τῆς μεγάλης διαφορᾶς τῶν περιπτώσεων, ἐφ' ὧν ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ ἡ ἔννοια τῆς ἀκαθαρσίας, ἀναγκαίως ἀπέβαινε πολλάκις ἀβέβαιον, ἂν ὑπῆρχεν αὕτη, ἂν καὶ ἐν τίνι μέτρῳ μετεδίδοτο ἄλλοις, διὰ τίνων μέσων ἠδύνατο νὰ ἐξαλειφθῇ. Διὰ τοῦτο οἱ ἐν Δελφοῖς ἱερεῖς ἐλάμβανον βεβαίως πολυειδῶς εὐκαιρίαν, εἰς ειδικὰς ἐρωτήσεις ἀποκρινόμενοι, νὰ προσδιορίζωσιν ἀκριβέστερον καὶ νὰ ἐπεκτείνωσι τὰ ἐξ αὐτῶν προελθόντα γενικὰ παραγγέλματα· ἐν Ἀθήναις δὲ ἴσως καὶ οἱ ἐξηγηταὶ τῶν περὶ τὰ ἱερὰ νομίμων οὐχὶ σπανίως ἠδύναντο νὰ παρέχωσιν ἐξηγήσεις καὶ συμπληρώσεις. Καθόλου δὲ οἱ Δελφοὶ ἐσπούδαζον προφανῶς πάντοτε νὰ διατυπῶσι τὰς θρησκευτικὰς ἀξιώσεις οὕτως, ὥστε νὰ μὴ περιπίπτωσιν εἰς ἀπότομον ἀντίφασιν πρὸς τὰς ἠθικάς. Κατὰ τοῦτο διδακτικώτατοι εἶναι δύο δελφικοὶ χρησμοὶ σωθέντες ἐν τοῖς Σχολίοις εἰς τοὺς Νόμους τοῦ Πλάτωνος (9, 865b), ὧν ὁ μὲν ἦν ἐπὶ τοῦ ἄκοντος ἀνελόντος τὸν φίλον ἔχων ὧδε·

Ἔκτεινας σὸν ἑταῖρον ἀμύνων· οὔ σε μιαίνει
αἷμα, φόνου δὲ πέλεις καθαρώτερος ἢ πάρος ἦσθα·

ὁ δ' ἀντίστροφος τούτῳ ἐπὶ τοῦ μὴ ὑπεραποθανόντος τοῦ φίλου·

ἀνδρὶ φίλῳ θνήσκοντι παρὼν πέλας οὐκ ἐπαμύνας,
ἤλυθες οὐ καθαρός· περικαλλέος ἔξιθι νηοῦ.

Καὶ τὰ ὑπὸ Πλουτάρχου (Λυκ. 27) περὶ τοῦ Λυκούργου λεγόμενα, ὅτι ἐφρόντισε νὰ ἐκριζώσῃ τὴν δεισιδαιμονίαν τῶν Σπαρτιατῶν καὶ νὰ κατορθώσῃ διὰ διαφόρων διατάξεων νὰ μὴ ὀρρωδῶσι τὸν θάνατον ὡς μιαίνοντα τοὺς ἀψαμένους νεκροῦ σώματος ἢ διὰ τάφων διελθόντας, ἴσως μὲν ἐν ταῖς λεπτομερείαις δὲν εἶναι πάντη ἀξιόπιστα, ἀλλ' ὅμως βασίζονται ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον συνετέλεσεν εἰς τὴν περιστολὴν τῶν περὶ ταῦτα δεισιδαιμονιῶν· διότι ὁ Λυκοῦργος, ὅπως καὶ ἂν νοήσωμεν τὸ ἱστορικὸν τοῦ προσώπου αὐτοῦ, ἐμφανίζεται ὡς ἀντιπρόσωπος δελφικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τῶν πραγμάτων καὶ τῶν ἠθῶν τῆς Σπάρτης. Ἕτερον ἴχνος τῆς διαφωνίας μεταξὺ ἀπηρχαιωμένου δόγματος καὶ κεκαθαρμένης γνώμης δείκνυται ἐν τούτῳ, ὅτι κατὰ μὲν τὸν ἀνωτέρω μνημονευθέντα μῦθον (Παυσ. 1, 37, 3) ὁ Θησεὺς λῃστὰς φονεύσας ζητεῖ κάθαρσιν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ τοῦ Μειλιχίου Διός, τοὐναντίον δὲ ὁ Δημόκριτος (ἀπ. 209) ἀποφαίνεται, ὅτι «κιξάλλην (λωποδύτην) καὶ λῃστὴν πάντα κτείνων τις ἀθῷος ἂν εἴη, καὶ αὐτοχειρίῃ καὶ κελεύων καὶ ψήφῳ». Ἄλλως δὲ εὐκόλως γεννᾶται ἐν ἡμῖν ἡ ἐντύπωσις, ὅτι προϊόντος τοῦ χρόνου, καθίστατο ἀεὶ συνηθέστερον δι' αὐτὴν τὴν φαυλότητα τῆς πράξεως ὡς τοιαύτην ἀνεξαρτήτως τῆς συναφείας αὐτῆς πρὸς τὰ τῆς λατρείας πράγματα νὰ κηρύσσηταί τις ἀκάθαρτος οὐχὶ τῇ κρίσει τῶν ἱερέων, ἀλλ' ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης· διότι οὕτω μόνον γίνονται ἡμῖν καταληπταὶ αἱ εἰδήσεις, καθ' ἃς οἱ Ἀθηναῖοι οὕτως ἐμίσησαν καὶ ἀπεστράφησαν τοὺς κατηγόρους τοῦ Σωκράτους καὶ οἱ Σπαρτιᾶται, κοινῷ ἔθει ἀκολουθοῦντες, τοὺς ἐν πολέμῳ τὴν τάξιν ὑπὸ δειλίας καταλιπόντας, ὥστε μήτε πῦρ αὔειν, μήτε ἀποκρίνεσθαι πυνθανομένοις (Πλούτ. Ἠθ. 538a. Ἡρ. 7, 231). Ὁμοίαν διαγωγὴν ἔδειξαν οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς τὸν συκοφάντην Καλλίξενον, διότι αὐτὸς προὔτεινε τὸν θάνατον τῶν στρατηγῶν τῶν ἐν Ἀργινούσαις

(Σουΐδ. ἐν λ. ἐναύειν). Τὰ περὶ τῶν κατηγόρων τοῦ Σωκράτους λεγόμενα εἶναι καὶ δι'ἄλλον λόγον ἰδίως ἀξιοσημείωτα, διότι μνημονεύεται ἐν αὐτοῖς περιστατικόν τι διδάσκον, ὅτι ἐν τῷ αἰσθήματι τοῦ Ἕλληνος πρὸς τὸν μεμιασμένον ἀνεμιγνύετο μετὰ τῆς φρίκης καὶ τοῦ συχνάκις τοὐλάχιστον ὑπάρχοντος οἴκτου καὶ μοῖρά τις φυσικῆς βδελυγμίας. Οἱ ἄλλοι Ἀθηναῖοι δηλονότι δὲν εἰσέβαινον εἰς τὸ ὕδωρ, ἐν ᾧ ἐκεῖνοι πρότερον ἐλούσθησαν, ἀλλ' ἠνάγκαζον τοὺς ὑπηρέτας τῶν λουτρῶν ἐκχεῖν ἐκεῖνο ὡς μεμιασμένον. Τοῦτο δὲ δὲν εἶναι μοναδικόν· τὸ αὐτὸ ἔπραξαν αἰῶνας ὕστερον οἱ ἐν Σικυῶνι συνηθροισμένοι Ἕλληνες πρὸς τοὺς προδότας τῆς Ἀχαϊκῆς συμπολιτείας Καλλικράτην καὶ Ἀνδρωνίδαν (Πολύβ. 30, 23, 3).

Διὰ τὸ μέγα πλῆθος τῶν ἐπιφερόντων τὸν μιασμὸν ἑτεροειδῶν αἰτίων ἦτο δυνατὸν νὰ τύχωσι καὶ περιπτώσεις τοσοῦτον βαρεῖαι, ὥστε ὁ ἐξαγνισμὸς καθίστατο ἀδύνατος· τοιοῦτό τι συνέβη κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (6,91) εἰς τοὺς εὐγενεῖς τῶν Αἰγινητῶν, οἵτινες ἄνδρα τινὰ τοῦ δήμου καταφυγόντα εἰς τὰ πρόθυρα τοῦ ναοῦ τῆς Δήμητρος καὶ ἐχόμενον τῶν ἐπισπαστήρων τῆς θύρας πρὸς σωτηρίαν, ἐπειδὴ δὲν ἠδύναντο νὰ ἀποσπάσωσιν αὐτὸν ἀφέλκοντες, ἀπέκοψαν αὐτοῦ τὰς χεῖρας καὶ οὕτως ἦγον, αἱ δὲ χεῖρες ἐκεῖναι ἦσαν ἐμπεφυκυῖαι τοῖς ἐπισπάστροις. Ἄλλως δὲ ὡς πρὸς τὴν ἰσχὺν τοῦ ἐκ τῆς ἀκαθαρσίας ἐξεγειρομένου συναισθήματος καὶ τὰ πράγματα τὰ διεγείροντα αὐτὸ ἐπεκράτουν καὶ ποικίλαι τοπικαὶ διαφοραί. Ἔν τισι πόλεσιν ἐξετέλουν τοσοῦτον αὐστηρῶς τὸν ἀναγκαῖον ἀποχωρισμόν, ὥστε εἶχον ἰδιαιτέρας «πύλας ἀποφράδας καὶ σκυθρωπάς, δι' ὧν ἐξῆγον τοὺς θανατουμένους καὶ τὰ λύματα καὶ τοὺς καθαρμοὺς ἐξέβαλλον, εὐαγὲς δ' οὐδὲν οὐδὲ ἱερὸν εἰσῄει καὶ διεξῄει δι' αὐτῶν» (Πλούτ. Ἠθ. 518b)· τοὐναντίον οἱ Τραλλιανοὶ εἶχον νόμον, καθ' ὃν ὁ κτείνας Μινύην ἢ Λέλεγα ἦν καθαρός, μέδιμνον ὀρόβων ἀπομετρήσας τοῖς οἰκείοις τοῦ φονευθέντος (Πλουτ. Ἠθ. 302b). Τέλος ὅπου ἔθος καὶ κοινὴ γνώμη ἢ ὁ λόγος δημοσίας τινὸς ἀρχῆς δὲν ἐχρησίμευον ἀπολύτως ὡς στάθμη, ἐδίδοτο

πολλὴ ἐξουσία εἰς τὸν φόβον, τὴν ἰδιοτροπίαν καὶ τὴν ἰδιογνωμοσύνην τῶν ἰδιωτῶν, ὅπως ἀποκρούωσιν ἀφ᾽ἑαυτῶν τὴν ὑποτιθεμένην ἀκαθαρσίαν. Ὡς διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (3,50 κ. ἑ.), Λυκόφρων ὁ υἱὸς τοῦ Περιάνδρου οὔτε προσηγόρευε τὸν πατέρα ἅτε φονέα τῆς μητρὸς οὔτε διαλεγομένῳ προσδιελέγετο αὐτῷ καὶ ἐρωτῶντι οὐδένα λόγον ἐδίδου· ὁ δὲ Περίανδρος ἀνταπέδωκε ταῦτα οὐ μόνον ἐξελάσας αὐτὸν τῆς οἰκίας, ἀλλὰ καὶ τοῖς Κορινθίοις πᾶσιν ἀπηγόρευσεν ἐπὶ ποινῇ μήτε νὰ ὑποδέχωνται αὐτὸν εἰς τὴν οἰκίαν μήτε νὰ προσδιαλέγωνται. Πιθανῶς ὁ τύραννος ἤχθη εἰς τοῦτο ὑπὸ τῆς σκέψεως, ὅτι αὐτὴ ἡ ἰδέα τῆς πατροκτονίας, ἣν ἀναμφιβόλως ὁ Λυκόφρων ἐμελέτα, ἐποίει αὐτὸν ἀκάθαρτον· ἡ δὲ διαγωγὴ τοῦ Λυκόφρονος διαφωτίζεται δεόντως ἐκ τῆς παραπλησίου διαγωγῆς τοῦ Εὐθύφρονος ἐν τῷ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος (ὅρα ἀνωτ. σ. 158)· ἐπειδὴ δηλονότι ὁ φόβος αὐτοῦ μήπως συνὼν τῷ πατρὶ καταστῇ ἔνοχος μιάσματος παρίσταται ὡς γέννημα νοσηρᾶς δεισιδαιμονίας, δυνάμεθα ἴσως νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι γενικῶς δὲν ἦσαν οἱ ἄνθρωποι διατεθειμένοι νὰ ἐφαρμόζωσι τὰ ἰσχύοντα νόμιμα καὶ ἐπὶ τοιούτων περιπτώσεων. Πόσον περιδεῶς ἐσπούδαζόν τινες νὰ φεύγωσι πάντα κίνδυνον τῆς ἐξωτερικῆς μόνον μιάνσεως, ἥτις εὐχερῶς ἠδύνατο νὰ ἐξαλειφθῇ διὰ τῶν ὑπὸ πάντων παραδεδεγμένων μέσων, εἰκονίζει ζωηρότατα ὁ δεισιδαίμων τοῦ Θεοφράστου (Χαρ. 16). Οὗτος δὲν θέλει οὔτε ἐπὶ νεκρὸν οὔτε ἐπὶ λεχὼ νὰ ἔλθῃ οὔτε μνῆμα νὰ πατήσῃ· εἶναι δὲ δεινὸς καὶ εἰς τὸ καθαίρειν πυκνὰ τὴν οἰκίαν· περιρραίνεται καθ᾽ ἑκάστην ὕδατι ἡγιασμένῳ ἀπὸ τοῦ ναοῦ κομίζων καὶ εἰς τὸ στόμα δάφνην λαβὼν οὕτω τὴν ἡμέραν περιπατεῖ· ἐνίοτε δὲ ἱερείας καλέσας κελεύει νὰ περικαθάρωσιν αὐτὸν σκίλλῃ ἢ αἵματι σκύλακος· καὶ ἐὰν ἴδῃ μόνον μαινόμενον ἢ ἐπίληπτον, φρίξας πτύει εἰς τὸν κόλπον. Εἰς τὴν αὔξησιν τῆς ἀσταθείας τῆς χαρακτηριζούσης πάντα τὰ εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀναγόμενα αἰσθήματα καὶ φρονήματα συνετέλεσε καὶ τοῦτο, ὅτι ἠδύναντο ὁμολογουμένως νὰ ἐπέλθωσι περιπτώσεις, ἐν αἷς τὰ συνήθη τῶν καθαρμῶν μέσα δὲν ἐξήρκουν, καὶ διὰ τοῦτο ἠναγκάζοντο νὰ καταφεύγωσι εἰς ἔκτακτα·

γνωστότατον εἶναι ὡς πρὸς τοῦτο, ὅτι αἱ Ἀθῆναι ἀπηλλάγησαν τοῦ δεινοῦ χυλωνείου ἄγους ὑπὸ Ἐπιμενίδου τοῦ Κρητός, ἀνδρὸς θεοφιλοῦς καὶ σοφοῦ περὶ τὰ θεῖα, τὴν ἐνθουσιαστικὴν καὶ τελεστικὴν σοφίαν. Εὐνόητον ὅτι ἐκ τῆς ἀβεβαιότητος ταύτης πολλάκις ἐπήγαζεν ἡ ἀδημονία τῶν ἀνθρώπων, ἀφοῦ μάλιστα ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει ἡ ἔννοια τοῦ λειτουργικοῦ μιάσματος καὶ ἡ τῆς ἠθικῆς ἐνοχῆς τοσοῦτον εὐκόλως συνεχέοντο· ἡ δὲ ἀνθρωπίνη φύσις δὲν θὰ ἦτο ἐν παντὶ χρόνῳ ἡ αὐτή, ἐὰν τὴν ψυχικὴν ταύτην ἀνησυχίαν δὲν ἐπωφελεῖτο ἰδία τάξις ἀνθρώπων πρὸς ἐπίτευξιν τῶν ἑαυτῆς σκοπῶν. Ἐνταῦθα ἐστήριζον τὴν δύναμιν αὐτῶν οἱ Ὀρφεοτελεσταί, οἵτινες διετείνοντο, ὅτι ἠπίσταντο καὶ ἠδύναντο νὰ ἐφαρμόζωσιν ἰδιαιτέρας θυσίας καὶ ἐπῳδὰς εἰς τὰς ποικιλωτάτας περιπτώσεις καὶ ὠνομάζοντο οὕτω, διότι αὐτοὶ οὗτοι ἀνῆγον τὴν ἐπιστήμην καὶ τὸ ἔργον αὐτῶν εἰς τὸν Θρᾷκα μουσικὸν Ὀρφέα. Ὁ δεισιδαίμων τοῦ Θεοφράστου πορεύεται κατὰ μῆνα πρὸς τοὺς Ὀρφεοτελεστὰς τελεσθησόμενος μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν παίδων· ὁ δὲ Πλάτων παρέχει ἡμῖν ἐν τῇ Πολιτείᾳ (2, 364b) εἰκόνα σατυρικὴν μὲν ἴσως κατά τι ἀλλὰ πολὺ διδακτικὴν τοῦ τρόπου τῆς ἐνεργείας αὐτῶν λέγων, ὅτι «ἐπὶ πλουσίων θύρας ἰόντες πείθουσιν ὡς ἔστι παρὰ σφίσι δύναμις ἐκ θεῶν ποριζομένη θυσίαις τε καὶ ἐπῳδαῖς, εἴτε τι ἀδίκημά του γέγονεν αὐτοῦ ἢ προγόνων, ἀκεῖσθαι μεθ' ἡδονῶν τε καὶ ἑορτῶν, ἐάν τέ τινα ἐχθρὸν πημῆναι ἐθέλῃ, μετὰ σμικρῶν δαπανῶν ὁμοίως δίκαιον ἀδίκῳ βλάψειν, ἐπαγωγαῖς τισι καὶ καταδέσμοις τοὺς θεούς, ὥς φασι, πείθοντές σφισιν ὑπηρετεῖν». Ἡ διαφορὰ τῶν ἀνθρώπων τούτων ἀπὸ τῶν ἀρχαίων ἐκείνων ἱερέων τῶν Δελφῶν, οἵτινες διέταξαν καὶ ἐκανόνισαν τὰ περὶ καθαρότητος καὶ ἀκαθαρσίας δόγματα, ἴσως δὲν ἦτο μικροτέρα τῆς μεταξὺ Τετζέλου καὶ τοῦ πάπα Γρηγορίου τοῦ Μεγάλου· ἀλλ' ὅμως ὁμολογητέον, ὅτι καὶ αὐτῶν τὸ ἔργον ἀπέβλεπεν εἰς ὑπάρχουσαν ψυχικὴν ἀνάγκην[60]).

Ἐν τούτοις πᾶσαι αὗται αἱ εἰς τὴν λειτουργικὴν καθαρότητα ἀποβλέπουσαι δοξασίαι εἶχον καὶ τὴν ἀντίπαλον αὐτῶν θεωρίαν.

Ἴσως αὐτὰ ἤδη τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἐξέφραζον ἐναντίας σκέψεις. Καὶ ἀγνοεῖ μὲν ὁ ποιητὴς αὐτῶν τὴν κάθαρσιν τοῦ φόνου, διότι καὶ ἡ μῆνις τοῦ φονευθέντος ἢ τὸν φονέα καταδιώκουσα ἦν αὐτῷ ἄγνωστος· ἀλλὰ καὶ ἡ κάθαρσις μετὰ τὴν κατάπαυσιν τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος πεμφθέντος λοιμοῦ (Ἰλ. 1, 314) καὶ τὸ διὰ θείου κάπνισμα τῆς οἰκίας τοῦ Ὀδυσσέως μετὰ τὴν μνηστηροφονίαν (Ὀδ. 22, 494) τοσοῦτον βραχέως ἐν αὐτοῖς μνημονεύεται, ὥστε ὁ ἀναγνώστης ἀναγκαίως ἀμφιβάλλει, ἂν ἐγένοντο μόνον ὑγείας ἕνεκα ἢ καὶ πρὸς ἀποκατάστασιν τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς κοινωνίας· πλησιεστάτη πρὸς τὰς δοξασίας τῶν ὑστέρων χρόνων εἶναι ἡ δήλωσις τοῦ Ἕκτορος ἐν τῇ ἕκτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (267), ὅτι δὲν εἶναι θεμιτὸν νὰ εὔχηταί τις τῷ Διὶ αἵματι καὶ λύθρῳ τὰς χεῖρας μεμολυσμένος. Αἴτιον τούτου εἶναι ἴσως ἡ ἔτι ἀτελὴς διαμόρφωσις τῶν λειτουργικῶν ἐννοιῶν καθ' οὓς χρόνους ἐποιήθησαν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ἀλλ' ἴσως καὶ αὐτὸς οὗτος ὁ ποιητὴς σπουδάζων συμφώνως πρὸς τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἰδεῶδες νὰ παραστήσῃ ὡς μέχρι ἀφανείας μικρὸν τὸ κράτος τῆς ὑπὸ τῶν ἱερέων μορφωθείσης ἐννοίας τῆς καθαρότητος ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις. Σαφέστερον ἐκδηλοῦται ἡ κατὰ τῆς ἰδέας ταύτης ἀντίθεσις μετά τινας αἰῶνας ὑπὸ Ἑλλήνων ἐν τῇ Ἀσίᾳ οἰκούντων. Ὁ Ἐφέσιος φιλόσοφος Ἡράκλειτος ὠνείδιζε τοὺς χρωμένους τοῖς καθαρμοῖς ὡς πηλῷ πηλὸν καθαιρομένους· ἔν τινι δὲ συγγράμματι τῆς Ἱπποκρατείου σχολῆς Περὶ τῆς ἱερᾶς νόσου (Ἱπποκρ. II, 328L) ἐκφέρεται ψόγος, ὅτι θέλουσιν «αἵματί τε καὶ τοῖσι ἄλλοισι τοῖσι τοιούτοισι» νὰ καθαίρωσιν ἐκείνους, οἵτινες ὤφειλον μᾶλλον νὰ καταπραΰνωσι τοὺς θεοὺς ἐν τοῖς ναοῖς διὰ θυσιῶν καὶ εὐχῶν· ἔνθα σημειωτέον ἰδίως, ὅτι ὁμολογεῖται μὲν ἡ ἔκρυθμος κατάστασις τοῦ ἀκαθάρτου, ἀλλὰ θεωρεῖται δυνατὴ καὶ ἡ μετὰ θάρρους προσέγγισις αὐτοῦ πρὸς τοὺς θεοὺς καὶ ὡς τὸ μόνον ἐπιτήδειον πρὸς θεραπείαν μέσον. Ἐν Ἀθήναις ἴσως ἡ περιφρόνησις, ἧς οἱ Ὀρφεοτελεσταὶ ἐτύγχανον, ἐγέννα ἐσθ' ὅτε τοιαύτας σκέψεις. Δὲν εἶναι δὲ σπάνιαι καὶ αἱ κρίσεις, καθ' ἃς ἡ λειτουργικὴ καθαρότης ἦν

ὑποδεεστέρα τῆς ἠθικῆς· οὕτως ὁ Δημοσθένης (22, 78. Πρβλ. 23, 186) θεωρεῖ αὐτόχρημα ἀσέβειαν νὰ ἀνατίθηται εἰς ἄνδρα, οἷος ὁ Ἀνδροτίων, λειτουργικὸν ἀξίωμα· διότι πρὸς τοῦτο δὲν ἀρκεῖ «προειρημένον ἡμερῶν ἀριθμὸν ἁγνεύειν, ἀλλὰ τὸν βίον ἡγνευκέναι τοιούτων ἐπιτηδευμάτων, οἷα τῷ Ἀνδροτίωνι βεβίωται». Ὁμοίως ὁ Θησεὺς λέγει ἐν τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ τοῦ Εὐριπίδου (1234), ὅτι ὁ φίλος δὲν μεταδίδει εἰς τὸν φίλον τὸ μίασμα, δηλῶν οὕτως, ὅτι ἡ ἐκπλήρωσις τοῦ καθήκοντος τοῦ πρὸς τοὺς φίλους εἶναι κρείττων τῆς περιδεῶς φυλασσομένης ἁγνείας τοῦ οἰκείου προσώπου· ὡσαύτως ὁ Οἰδίπους ἐν τῷ Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ (548) διατείνεται, ὅτι εἶναι κατὰ νόμον καθαρός, διότι ἐν ἀγνοίᾳ περιῆλθεν εἰς τὴν θέσιν τοῦ πατροκτόνου· τοῦτο δέ, ὡς δεικνύει ἡ περαιτέρω ἐκτύλιξις τοῦ δράματος, δὲν εἶναι ὀρθὸν μόνον ἔξω τῶν ὁρίων τῆς πατρίδος αὐτοῦ κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ ποιητοῦ· διότι καὶ οἱ συμπολῖται τοῦ Οἰδίποδος Θηβαῖοι μόλις πολλὰ ἔτη ὕστερον ἐσκέφθησαν, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ἀνέχωνται αὐτὸν ἐπὶ Θηβαϊκοῦ ἐδάφους· ἐν ἄλλοις λόγοις, πολιτικοὺς σκοποὺς ἐπιδιώκοντες, ὡς πρόφασιν μόνον ἔλαβον τὴν θρησκευτικὴν ὑπόθεσιν (440. Πρβλ. 601). Ἀλλ' ὁ σεμνότατος τῶν περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου ῥηθέντων λόγων εἶναι ὁ τῆς Πυθαγορείου Θεανοῦς, ἥτις ἐρωτηθεῖσα «ποσταία (μετὰ πόσας ἡμέρας) γυνὴ ἀπ' ἀνδρὸς καθαρεύει, ἀπὸ μὲν τοῦ ἰδίου, εἶπε, παραχρῆμα· ἀπὸ δὲ τοῦ ἀλλοτρίου οὐδέποτε» (Διογ. Λ. 8, 43. Στοβ. 74, 53).

Πρόδηλον ὅτι αἵ τε σποραδικαὶ αὗται ἀντιλογίαι κατὰ τῆς ἰδέας τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος καὶ ἡ σοβαρωτάτη φροντὶς τῶν ἐν Δελφοῖς ἱερέων, ὅπως φέρωσιν αὐτὴν εἰς σχέσιν ὡς οἷόν τε στενωτάτην πρὸς τὰς ἠθικὰς ἀπαιτήσεις, εἶναι συναφεῖς πρός τινα εὐρυτέραν μεταβολήν, ἣν ὑπέστησαν αἱ θρησκευτικαὶ δοξασίαι τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ φορᾷ τῶν αἰώνων. Αὗται περιεῖχον τὸ πρῶτον πολλὰ τὰ ἀντιφάσκοντα, ἔτι δὲ καὶ πολλὰ τὰ τραχέα καὶ ἐξωτερικά, ὥστε δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μὴ ἐξεγερθῇ κατ' αὐτῶν, προϊούσης τῆς ἀναπτύξεως τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ἡ διάνοια καὶ

πολλῷ ἀποτελεσματικώτερον ἡ καρδία. Ἀποβαίνει ἡμῖν δυσχερὲς νὰ κατανοήσωμεν, πότε καὶ πῶς ἔλαβεν ἀρχὴν ἡ πνευματικὴ αὕτη κίνησις διὰ τὸν λόγον, ὅτι πολλάκις ἀδυνατοῦμεν νὰ διακρίνωμεν τὰς κρίσεις, αἵτινες ἁπλῶς καταπολεμοῦσι τοὺς μύθους τῶν ποιητῶν τοὺς λυμαινομένους τοὺς χαρακτῆρας τῶν θεῶν, ἀπὸ τῶν ἐκφερομένων κατὰ θρησκευτικῶν δοξασιῶν, αἵτινες ἦσαν πράγματι ζῶσαι ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ λαοῦ. Ἀλλ' ὅμως ἡ ἐξέγερσις αὕτη εἶναι ἱκανῶς σπουδαία, ὥστε ἀνάγκη νὰ ὑποβάλλωμεν τὰ εὐδιάγνωστα ἴχνη αὐτῆς εἰς ἀκριβεστέραν πως ἔρευναν. Ἡ ἐνέργεια αὐτῆς δὲν ὑπῆρξε μόνον ἀνατρεπτική, ἀλλὰ καὶ πολυτρόπως οἰκοδομητική, καὶ μάλιστα κατὰ μέγα μέρος εἰς ταύτην ὀφείλεται ὅτι σοβαρὰ πνεύματα ᾐσθάνοντο χαρὰν διατηροῦντα ἢ καὶ περαιτέρω ἀναπτύσσοντα τὴν παρὰ τῶν πατέρων κληρονομηθεῖσαν θρησκείαν.

Ἡ ἔννοια τῆς πολυθεΐας, ἥτις κατὰ τὸ σήμερον ἐπικρατοῦν πνεῦμα φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἀτοπωτάτη, δι' οὓς ἀνωτέρω (σελ. 77. 78) ἀνεπτύξαμεν λόγους, ἥκιστα βεβαίως ἐπολεμεῖτο. Ἡ κατὰ θεωρίαν δυνατὴ σύγκρουσις τῶν καθηκόντων πρὸς τοῦτον τὸν θεὸν καὶ τῶν πρὸς ἐκεῖνον οὐδέποτε, φαίνεται, ἐγένετο αἰσθητὴ εἰς τὴν ἀφελῆ θρησκευτικὴν πρᾶξιν καὶ μόνον ὑπὸ τῶν σκεπτομένων ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν, ὅτε ὡρισμένα συμφέροντα ἀπῄτουν τὴν λεπτομερῆ περιγραφὴν αὐτῆς. Πῶς τοῦτο ἐγίνετο, δεικνύουσιν ἡμῖν ὁ Ἱππόλυτος τοῦ Εὐριπίδου καὶ ὁ Εὐθύφρων τοῦ Πλάτωνος. Ἐν ἐκείνῳ μὲν ἡ Ἄρτεμις καὶ ἡ Ἀφροδίτη ἀντιπροσωπεύουσι δύο ἀντιθέτους θεωρίας περὶ τοῦ βίου, ὁ δὲ ἥρως καθίσταται ἄξιος τῆς τιμωρίας ὑπὸ τῆς θεᾶς τοῦ ἔρωτος, διότι ὑπακούει μόνον τῇ θεᾷ τῆς θήρας καὶ τῆς ἁγνείας· ἐν δὲ τῷ Εὐθύφρονι εἰς τὸν δισχυρισμὸν τούτου, ὅτι ὅσιον μὲν εἶναι τὸ τοῖς θεοῖς προσφιλές, τὸ δὲ μὴ προσφιλὲς ἀνόσιον, ἀντιτάσσει ὁ Σωκράτης, ὅτι τοῖς διαφόροις θεοῖς διάφορα δύνανται νὰ εἶναι τὰ προσφιλῆ, ὁ δὲ Εὐθύφρων μένει ἀναπολόγητος (6e-8e).

Ὁ μὲν ποιητὴς δεικνύει τί συμβαίνει, ὅταν ἡ ἐν τῇ ποιήσει ἀνέκαθεν προσφιλὴς αὐθυποστάτωσις ἑνὸς ἑκάστου θεοῦ νοῆται

σοβαρῶς, ὁ δὲ φιλόσοφος ὑποδεικνύει τὰ ἄτοπα, ἅτινα ἀναγκαίως ἕπονται, ὅταν οἱ ἁπαλοὶ ἱστοὶ τῆς δημώδους πίστεως ὑποβάλλωνται εἰς τὴν μάχαιραν τῆς λογικῆς. Πολὺ πρὸ τοῦ Πλάτωνος ὁ ἱδρυτὴς τῆς Ἐλεατικῆς σχολῆς Ξενοφάνης ἐξήγαγε τοιοῦτο συμπέρασμα μετ' αὐστηρότητος πολλῷ ἀποτομωτέρας· ἠρνεῖτο δηλονότι τὴν ὕπαρξιν πολλῶν θεῶν καὶ ὡμολόγει ἕνα μόνον θεὸν ἀΐδιον καὶ ἀεὶ ἐν ταὐτῷ μένοντα καὶ πάμπαν ἀκίνητον. Τὴν ἀρχοειδῆ ταύτην ἰδέαν μιᾶς δυνάμεως ἑνιαίως τὸ σύμπαν συνεχούσης καὶ τὸν κόσμον δημιουργούσης ἠσπάσθησαν καὶ ἀνέπτυξαν ἔτι μᾶλλον πολλὰ τῶν μετ' αὐτὸν φιλοσοφικῶν συστημάτων εἰς τἆλλα πολὺ ἀλλήλων διαφέροντα· ἀλλ' ὅμως τοῦτο δὲν εἶχε παρ' αὐτοῖς ὡς ἀναγκαῖον συμπέρασμα τὴν ῥητὴν ἄρνησιν τῶν θεῶν τῆς κοινῆς πίστεως. Θὰ ἦτο πολὺ προπετὲς νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι οἱ φιλόσοφοι ἕνεκα λόγων ἐξωτερικῶν ἐν ἐπιγνώσει προσηρμόζοντο εἰς τὰς κοινὰς δοξασίας· τοὐναντίον ἐξηγεῖται τὸ πρᾶγμα εὐχερέστατα, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν, πόσον δυσκόλως ὁ Ἕλλην ἠδύνατο νὰ ἐκριζώσῃ ἐκ τοῦ πνεύματος αὐτοῦ τὴν εἰς φύσιν μεταβληθεῖσαν ῥοπὴν τῆς φαντασίας εἰς τὸ προσωποποιεῖν. Ὅθεν, ἐὰν ὁ Ἀντισθένης ἐξήνεγκε τὴν περὶ τῶν θείων γνώμην αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τύπον τόνδε, ὅτι νόμῳ μὲν ὑπάρχουσι πολλοὶ θεοί, φύσει δὲ εἷς [63]), ἡ ὀξύτης τῆς κρίσεως ταύτης πηγάζει μόνον ἐκ τῆς ἀρνητικῆς διαθέσεως τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ πρὸς τὴν λατρείαν· διότι κατὰ τἆλλα ἐξήγαγεν ἐκ προτάσεων σχεδόν τι ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένων συμπέρασμα εὔλογον, τὸ ὁποῖον ἄλλοι δὲν εἶχον συμφέρον τοσοῦτον ῥητῶς νὰ ἐξενέγκωσιν, ὁ δὲ ἀποδεχόμενος τὴν κρίσιν τοῦ Ἀντισθένους ἠδύνατο πάντοτε κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ θεωρήσῃ ὡς κυριώτατον τὸ πρῶτον ἐπίσης ὡς καὶ τὸ δεύτερον μέρος τῆς ἀντιθέσεως. Διότι ὁ τὴν ἰδέαν τῆς πληθύος φέρων ἄγραφος νόμος, ἤτοι ἡ παράδοσις, δὲν ἐσήμαινε παντάπασι, νομίζω, μόνον φραγμόν, πρὸς ὃν ἡ εὐσέβεια εὐλαβεῖτο νὰ προσκρούῃ, ἀλλ' ἦτο διὰ τὸ ἐθνικὸν φρόνημα καὶ αἴσθημα ἀναγκαῖος ὅρος πάσης θρησκευτικῆς προσεγγίσεως πληρούσης πόθον τῆς καρδίας, οἷα ἦτο παν-

τάπασιν ἀδύνατος πρὸς τὸν ἑνιαῖον θεὸν τῆς φιλοσοφικῆς θεωρίας. Πρὸς τούτοις εὔκολον ἦτο νὰ ὑπολάβῃ τις, ὅτι διὰ τὴν ἀβεβαιότητα τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων τὸ ἄριστον ἦτο νὰ ἀκολουθῇ τις περὶ αὐτῶν ὡς οἷόν τε τῷ νόμῳ· ἡ γνώμη αὕτη ὑποδηλοῦται ἔν τε τῇ Ἑκάβῃ τοῦ Εὐριπίδου (800) καὶ ἐν τῷ Τιμαίῳ τοῦ Πλάτωνος (40 c). Ὅθεν εἶναι καὶ ἐντελῶς εὐνόητον, διὰ τί καὶ αὐτοὶ οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἑνότητος τοῦ θεοῦ δὲν ἀποφεύγουσι πάντοτε νὰ λαλῶσι περὶ τῶν θεῶν εἰς πληθυντικὸν ἀριθμόν. Ὁ Ξενοφάνης ὀνομάζει τὸν ἕνα θεόν, ὃν διδάσκει, μέγιστον ἔν τε θεοῖς καὶ ἀνθρώποις. Ὁ δὲ τοῦ Ἀντισθένους μαθητὴς Διογένης ἔλεγεν, ὅτι οἱ σοφοί εἰσι φίλοι τοῖς θεοῖς, οἱ δὲ ἀγαθοὶ ἄνδρες εἰκόνες τῶν θεῶν (Διογ. Λ. 6,37. 51)· καὶ αὐτοῦ τοῦ Ἀντισθένους μνημονεύεται ὁμοία τις ῥῆσις (Ανθ. Ἰ. Δαμ. 2, 13, 76). Τέλος ἡ περὶ πολλῶν θεῶν ἔκφρασις ἀπέβαινεν ἀναγκαία, ὅτε πορίσματά τινα φιλοσοφικὰ ἔπασχον τρόπον τινὰ θλάσιν διερχόμενα διὰ τοῦ παχυλοῦ μέσου τῆς κοινῆς ἀντιλήψεως. Οὕτω περιεσώθη ἡμῖν ἔκ τινος κωμῳδίας τοῦ Ἐπιχάρμου διάλογος, ἐν ᾧ δύο ἄνδρες ἐπιπίπτουσι κατ᾽ἀλλήλων, ὁ μὲν ἐλεατικάς τινας δόξας ἐπιστάμενος, ὁ δὲ ἡρακλειτείους, καὶ ὁ πρῶτος στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἰδέας ὅτι ἐκ τοῦ μηδενὸς οὐδὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γείνῃ κηρύσσει τὴν αἰωνιότητα τοῦ κόσμου καὶ τῶν θεῶν[64]) (Διογ. Λ. 3, 10)· ὁ περὶ ἑνὸς θεοῦ λόγος θὰ ἦτο ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ λόγου τούτου ἄτοπος.

Ἀλλ᾽ ὅμως ἡ συχνὴ σπουδὴ περὶ τὸ ἀναγράφειν ἀκριβέστερον τὴν εἰκόνα ἑνός τινος θεοῦ καὶ προσαρμόζειν αὐτὴν εἰς τὰς ἰδίας κλίσεις καὶ χρείας εὐκόλως ἐπέφερε διαστροφὰς αὐτῆς, αἵτινες ἦσαν πολὺ ἐπικινδυνότεραι ἢ ἐκείνη ἡ ἔλλειψις λογικῆς ἀκολουθίας ἐν τῷ κυρίῳ δόγματι. Εἰς τὴν καθόλου περὶ τῶν Ἑλλήνων κρίσιν δευτερεύουσαν μόνον σημασίαν ἔχει, ἐὰν ἐν βιωτικαῖς σφαίραις, ὧν ἡ ποίησις μικρὸν ἢ οὐδόλως ἥπτετο, ἐτίθετο ὑπὸ τὴν προστασίαν θεοῦ τινος ἢ ἥρωος καὶ αὐτὸ τὸ κακόν, τὸ ὁποῖον δὲν ἠδύναντο νὰ παραλίπωσιν, ὡς π. χ. λησταὶ καὶ ἀπατεῶνες ἐθεώρουν τὸν Δόλιον Ἑρμῆν ὡς προστάτην, οἱ δὲ δραπέται δοῦλοι

τῶν Χίων ἀνεκήρυξαν ἥρωα ἑαυτῶν τὸν ἀρχαῖον λῃστὴν Δρίμακον ('Αθήν. 6, 266 d)· τοῦτο ὑπομιμνήσκει τοὺς πάτρωνας ἁγίους τῶν λῃστρικῶν συμμοριῶν τῆς Καλαβρίας. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ, δεικνύει καὶ τοῦτο ποῦ ἠδύνατο νὰ φέρῃ ἡ περὶ ταῦτα ἀχαλίνωτος φαντασία. Ἀλλὰ καὶ ἐκείνους τοὺς θεοὺς ἐφαντάζοντο ὡς εὐερεθίστους καὶ διὰ μικρὰς σχετικῶς αἰτίας τοῖς μὲν ὀργιζομένους τοῖς δὲ εὐμενῶς διατιθεμένους, ὧν τὴν λατρείαν ἱερεῖς εὐσεβεῖς εἰσηγοῦντο καὶ οἷς ἦσαν οἱ ἱερώτατοι ναοὶ καθιερωμένοι. Ὅλως διάφορον μορφὴν προσένεμον τοῖς θεοῖς οἱ ποιηταὶ ἐν ταῖς διηγήσεσιν αὐτῶν· κατ' αὐτοὺς οἱ θεοὶ ἐσπούδαζον περὶ τοὺς ἔρωτας, ἀνεμιγνύοντο αὐτοπροσώπως εἰς τὰς μάχας τῶν θνητῶν, ἐξύφαινον δόλους πρὸς ὠφέλειαν τῶν ἰδίων υἱῶν καὶ βλάβην τῶν ἀνταγωνιστῶν αὐτῶν. Ὅτι τὸ ἔθνος ἐν συνόλῳ εἶχε τὴν δύναμιν νὰ κρατῇ χωριστοὺς ἀπ' ἀλλήλων τοὺς δύο κύκλους τῶν παραστάσεων, ὅτι ταῦτα τὰ εὐπετῆ παίγνια τῆς φαντασίας ἐν συνόλῳ δὲν ἐτάραττον τὴν εὐσέβειαν, δύναται νὰ ἐκπλήξῃ ἡμᾶς καὶ νὰ διεγείρῃ κατά τινα ἔννοιαν τὸν θαυμασμὸν ἡμῶν· ἀλλὰ θὰ ἦτο σφαλερὸν νὰ διισχυρισθῶμεν, ὅτι ταῦτα οὐδόλως ἔβλαψαν τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα οὐδ' αὐτὸ τὸ ἠθικὸν φρόνημα· διότι ἡ ποίησις ἦτο δύναμις εἰς πάντας τοὺς βιωτικοὺς κύκλους εἰσδύνουσα καὶ μέχρι τῆς λατρείας τὴν ἐνέργειαν αὐτῆς ἐπεκτείνουσα. Ὅσῳ μᾶλλον ἰδίως ἡ σκέψις ἐξηπλοῦτο, τοσούτῳ μᾶλλον ἠφανίζετο ἡ ἄκακος ἐκείνη ἀφέλεια, ἥτις ἐτέρπετο ἐκ τῶν ἀνθρωπίνων ἀδυναμιῶν αὐτῶν ἐκείνων τῶν θεῶν, τῶν ὁποίων τὴν ἁγίαν καὶ ἀγαθοποιὸν ἐνέργειαν συγχρόνως βαθύτατα ἐλάτρευεν. Δυστυχῶς ἡ φιλοσοφικὴ μελέτη ἡ ἐπιδιώκουσα λογικὴν ἀκολουθίαν ἐν ταῖς παραστάσεσι δὲν ἐπέφερε πάντοτε καὶ πανταχοῦ τὴν ἀποβολὴν τῶν ποιητικῶν μύθων, τοὐναντίον μάλιστα ἡ σοφιστική, ἥτις σπουδάζουσα νὰ δικαιολογῇ διαλεκτικῶς καὶ τὰ ἑτερογενέστατα πράγματα οὐδενὸς μέσου πρὸς τοῦτο κατεφρόνει, ἀποδεχομένη τὴν ἀλήθειαν τῶν μύθων κατεσκεύαζεν ἐξ αὐτῶν συλλογισμὸν ἐπικινδυνότατον, διότι ἐδικαιολόγει τὰς ἀκολασίας τῶν ἀνθρώπων ὑποδεικνύουσα ὁμοίας ὑπὸ θεῶν

διαπεπραγμένας. Ἐκεῖνο δ' ὅπερ κατ' ἀρχὰς οὐδὲν ἄλλο ἦτο ἢ σόφισμα τῆς σχολῆς, ἔσχε μεγάλην ῥοπὴν εἰς τὸν βίον, διότι ἐπανελαμβάνετο ἀσμένως, ἐὰν ἐφαίνετο ὑπηρετοῦν τῷ ἰδίῳ συμφέροντι· καὶ μάλιστα ἕνεκα τῆς ἰδιαζούσης στοργῆς τοῦ ἀττικοῦ κοινοῦ πρὸς τὴν διαλεκτικὴν ἀνεβιβάζετο καὶ εἰς τὴν σκηνὴν πᾶν ὅ,τι καθ' ἑκάστην ἡμέραν πλέον ἦσαν συνειθισμένοι οἱ ἄνθρωποι νἀκούωσιν. Ἐξαιρέτως δὲ ἠκούοντο ἀπὸ τῆς σκηνῆς ἡ ἀγρία διαγωγὴ τοῦ Διὸς πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ Κρόνον καὶ τὰ περὶ τἀφροδίσια πλημμελήματα τῶν θεῶν. Ὁ Θέογνις ἤδη συγχωρεῖ τὸ παιδοφιλεῖν λέγων, ὅτι καὶ ὁ Ζεύς ποτε ὑπέκυψεν εἰς τὸ πάθος τοῦτο (1345)· ἐν δὲ ταῖς Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου (641) πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα δισχυριζόμενον, ὅτι τὸ προτιμᾶν τὸν πατέρα τῆς μητρὸς εἶναι θέλησις τοῦ Διός, ἀντιτάσσει χλευάζων ὁ χορός, ὅτι αὐτὸς ὁ Ζεὺς ἔπραξε τοὐναντίον τούτων δήσας τὸν ἑαυτοῦ πατέρα Κρόνον. Ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπίδου (948-950) ἡ Ἑλένη δικαιολογεῖται λέγουσα, ὅτι καὶ ὁ Ζεὺς «τῶν μὲν ἄλλων δαιμόνων ἔχει κράτος, κείνης δὲ δοῦλός ἐστι», δηλ. τῆς Ἀφροδίτης· οἷς συμφωνότατα εἶναι, ἃ ἡ τροφὸς λέγει ἐν τῷ Ἱππολύτῳ (436-451)· ἐν τῷ Ἴωνι τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (436-451) ὁ Ἴων ἐλέγχει τοὺς θεούς, ὅτι παραβαίνοντες τοὺς νόμους, οὓς αὐτοὶ ἔγραψαν καὶ διασῴζουσι πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, παράγουσιν αὐτοὺς εἰς τὴν φαυλότητα, διὰ τοῦτο «οὐκέτ' ἀνθρώπους κακοὺς λέγειν δίκαιον, εἰ τὰ τῶν θεῶν κακὰ μιμοῦνται, ἀλλὰ τοὺς διδάσκοντας τάδε». Καὶ αὐτὴν τὴν ἁρπαγὴν τοῦ τρίποδος ὑπὸ τοῦ Ἡρακλέους καὶ τὸ κωμικὸν περιεχόμενον τοῦ Ὁμηρικοῦ ὕμνου εἰς Ἑρμῆν, ὡς συνάγεται ἔκ τινος χωρίου τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος (12, 941b), ὑπεμίμνησκον, μέλλοντες νὰ δικαιολογήσωσι κλοπάς. Προφανῶς τὰ τοιαῦτα δὲν ἦσαν μόνον στιγμιαῖα χαριεντίσματα τῆς εὐτραπελίας· διότι ὁ Ἀριστοφάνης παριστᾷ ἐν ταῖς Νεφέλαις τὸν Ἄδικον λόγον, ἐν ᾧ προσωποποιεῖ τὰς ὀλεθρίας ἐπὶ τῆς ἠθικῆς ἐπιδράσεως τῆς διδασκαλίας τῶν σοφιστῶν, τὰ αὐτὰ λέγοντα· ἀρνεῖται δηλονότι οὗτος τὴν ὕπαρξιν τῆς δικαιοσύνης ἐν τῷ κόσμῳ· διότι «πῶς, λέ-

γει, δίκης οὔσης ὁ Ζεὺς οὐκ ἀπόλωλεν τὸν πατέρ' αὐτοῦ δήσας;» (904-906), καὶ ἐάν τις ἁλῷ μοιχός, συμβουλεύει αὐτῷ νἀντιλέγῃ, ὅτι οὐδὲν ἠδίκηκεν, καὶ νὰ ἀνενέγκῃ τὸ κακὸν εἰς τὸν Δία λέγων, ὅτι κἀκεῖνος ἥττων ἔρωτός ἐστι καὶ γυναικῶν (1080-1082). Καὶ σοβαρώτερα μάλιστα πνεύματα περιωρισμένης ἀντιλήψεως προσέφευγον εἰς τοιαύτας ἀποδείξεις. Ὁ Πλάτων περιγράφει ἐν τῷ Εὐθύφρονι τοῦ διαλόγου αὐτοῦ μετὰ τῆς ἰδιαζούσης αὐτῷ δεινότητος Ἀθηναῖόν τινα, ὃς ἐχόμενος αὐστηρῶς τῆς ἀρχαίας πίστεως καὶ ἐφαρμόζων ἀκριβῶς ταύτην, καθίσταται τοῖς συμπολίταις γελοῖος· τῆς εἰκόνος ταύτης αἱ γραμμαὶ φαίνονται μὲν πανταχοῦ ὑπερβολικαί, ἀλλὰ κατὰ τὰ οὐσιώδη εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τοῦ βίου· καὶ ὁ Εὐθύφρων οὗτος τὸ παράδειγμα τοῦ Διὸς ἐπικαλεῖται, ὅπως δικαιολογήσῃ τὴν πρὸ τοῦ δικαστηρίου καταγγελίαν κατὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ (5e). Δι' αὐτὸ τοῦτο κατηγοροῦνται οἱ Κρῆτες ὡς λογοποιήσαντες τὸν περὶ τὸν Γανυμήδη μῦθον, ἵνα ἑπόμενοι δὴ τῷ θεῷ καρπῶνται καὶ ταύτην τὴν ἡδονὴν (Πλάτ. Νόμ. 1, 636c).

Διὰ τοῦτο οὐχὶ ὁ πολυθεϊσμός, ἀλλ' ὁ ἀνθρωπομορφισμὸς τῆς ἐκ παραδόσεως πίστεως διήγειρε διηνεκῶς τὴν ἀντιλογίαν τῶν εὐγενεστάτων ἀνδρῶν ἐν Ἑλλάδι, ἡ δὲ καταπολέμησις τούτου τὰ μέγιστα συνεβάλλετο εἰς τὸ νὰ γίνηται ἀεὶ βαθύτερον καὶ ζωηρότερον τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα. Καὶ αὐτὸς ὁ πρώτιστος κήρυξ τῆς ἑνότητος τοῦ θεοῦ Ξενοφάνης ἔστρεψε τὰ ὅπλα τῆς διαλεκτικῆς αὐτοῦ ἐναντίον ἐκείνων τῶν ποιητικῶν παραστάσεων, αἵτινες τὰ μειονεκτήματα καὶ τὰς ἀτελείας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀνετίθεσαν τοῖς θεοῖς· συνῳδὰ δὲ τούτοις ἀπεφαίνετο καὶ ὁ Ἀντισθένης, ὅτι ὁ θεὸς «οὐδενὶ ἔοικε, διόπερ αὐτὸν οὐδεὶς ἐκμαθεῖν ἐξ εἰκόνος δύναται»[66]). Καθολικώτερον ἦν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν τῶν προερχομένων ἀπὸ τῶν κύκλων τῆς περὶ τὸν Ἀπόλλωνα λατρείας. Ἡ γνῶσις ἡμῶν δὲν ἐξαρκεῖ εἰς τὸ νὰ ὁρίσωμεν πόσον εἰς ταῦτα συνεβάλετο ὁ τῶν Πυθαγορείων σύλλογος· ἀλλ' ὅμως τοσοῦτον εἶναι φανερόν, ὅτι οὗτος ἐπεμελεῖτο κατ' ἐξοχὴν τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος καὶ εἶχεν

ὑψηλὴν ἰδέαν περὶ τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν θεόν. Οἱ ἐν Δελφοῖς ἱερεῖς, οἵτινες τοσοῦτον ἐφρόντιζον νὰ ἀπονέμωσι τῇ ἐννοίᾳ τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος τύπον σεμνοπρεπῆ, ἐθεώρουν τήν τε εἰκόνα τοῦ θεοῦ, ᾧ ἐδούλευον, καὶ τὴν τῶν ἄλλων θεῶν ὡς οἷόν τε σεμνοτάτην· τοῦτο δὲ καταφαίνεται καὶ ἐκ πολλῶν μὲν ἄλλων, μάλιστα δὲ βεβαιοῖ αὐτὸ τὸ παράδειγμα τοῦ Πινδάρου, ἀνδρός, ὅστις μεγίστης τιμῆς ἀπήλαυεν ἐν Δελφοῖς καὶ τὰ αἰσθήματα καὶ φρονήματα αὐτοῦ ἐντεῦθεν κατὰ μέγα μέρος ἐρρυθμίζοντο. Ὁ Πίνδαρος εἶχε μὲν ὡς ποιητὴς ἀνάγκην τοῦ μύθου, ἀλλ' ἀφῄρει ἐξ αὐτοῦ ἐκεῖνα τὰ στοιχεῖα, ἅτινα ἐφαίνοντο λυμαινόμενα τὴν εἰκόνα τῆς θείας μεγαλειότητος. Τὸν τὰ πάντα εἰδότα Ἀπόλλωνα δὲν λανθάνει τὸ ἁμάρτημα τῆς Κορωνίδος κατὰ τὴν ἀφήγησιν τοῦ Πινδάρου ἐν τῇ τρίτῃ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν, ἐν ᾧ κατὰ τὸν Ἡσίοδον ὁ κόραξ ἔφρασεν αὐτῷ τὴν πρᾶξιν τῆς Κορωνίδος· ὡσαύτως ἐν τῇ πρώτῃ τῶν Ὀλυμπιονικῶν τὸν μῦθον, καθ' ὃν ὁ Πέλοψ καταμελισθεὶς παρετέθη τοῖς θεοῖς εἰς βρῶσιν, θεωρεῖ ὡς ἐπίνοιαν φθονερῶν γειτόνων· ἐν δὲ τῇ ἐνάτῃ Ὀλυμπιονικῶν ἀπορρίπτει ὡς βλασφήμους τοὺς λόγους τοὺς διατρίβοντας περὶ τοὺς πολέμους καὶ τὰς μάχας τῶν θεῶν πρὸς ἀλλήλους, καίπερ μὴ ἀρνούμενος τὴν ἀλήθειαν αὐτῶν [67]). Ὡς ποιητὴς ἅμα καὶ θεολόγος παρίσταται ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ ἑβδόμῃ ᾠδῇ τῶν Ἰσθμιονικῶν καὶ ἐν τῇ ἐνάτῃ τῶν Πυθιονικῶν θεωρῶν τοὺς θεοὺς ὡς ὄντα, ἅτινα δύνανται μὲν νὰ καταληφθῶσιν ὑπὸ σφοδροῦ πάθους, ἀλλ' εὐθὺς καταπραΰνονται καὶ ὑποτάσσονται ἀλύπως εἰς τὸ κράτος τῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ ἠθικοῦ νόμου [68]). Ἄλλην ὁδὸν ἔτεμεν ὁ Αἰσχύλος. Οὗτος προείλετο αὐτοὺς τοὺς ἀρχαίους ἀγῶνας τῶν θεῶν πρὸς ἀλλήλους ὡς ὑπόθεσιν τῆς ποιήσεως αὐτοῦ, οὓς ὁ Πίνδαρος θέλει ἐν σιγῇ νὰ παρέρχηται, καὶ παρέστησε, πῶς δι' αὐτῶν εἶχεν ἱδρυθῇ τὸ κράτος τοῦ Διὸς καὶ τῶν μετ' αὐτοῦ συμμαχησάντων Ὀλυμπίων θεῶν· οὕτως ἠδύνατο ν' ἀποδώσῃ τὸ δίκαιον εἰς τὸν μῦθον, θεωρήσας τοὺς θεοὺς ἕνεκα τῆς πάλης ἐκείνης ὡς διατελοῦντας ἔτι ἐν τῷ γίγνεσθαι καὶ διὰ τοῦτο εἰς σφοδρὰ πάθη δου-

λεύοντας, ἀλλ' ἀφοῦ πλέον ἐγένοντο ἀναμφισβητήτως κυβερνῆται τοῦ κόσμου παρίστανται τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ ἐν πάσῃ τῇ μεγαλοπρεπείᾳ, λαμπρότητι καὶ καθαρότητι τῆς θείας φύσεως. Διὰ τῆς ὁδοῦ ταύτης κατέστη ἱκανὸς ὁ Αἰσχύλος ἔν τε ταῖς Ἱκέτισι (90 κ. ἑ.) καὶ ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι (160 κ. ἑ.) νὰ ἐξυμνήσῃ τὸν ὕψιστον θεὸν εἰς τρόπον τῷ μονοθεϊσμῷ πρέποντα καὶ μετὰ σοβαρότητος σχεδὸν ἀπαραμίλλου ἐν τοῖς δοκίμοις χρόνοις τῆς ἀρχαιότητος. Τούτου ἕνεκα ἀπορρίπτει ὡς ἀπρεπῆ τὴν ἰδέαν τοῦ φθόνου τῶν θεῶν. Διότι, εἰ καὶ ὁ χορὸς τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν τῷ τετάρτῳ ᾄσματι κρίνει ὅλως κατὰ τὰς κοινὰς τοῦ λαοῦ δοξασίας (1001-1018), ἐν τῷ τρίτῳ ἐκφράζει προφανῶς ὁ ποιητὴς τὴν ἀντικειμένην πρὸς ταῦτα ἰδίαν αὐτοῦ πεποίθησιν διὰ στόματος τοῦ χοροῦ ᾄδοντος τάδε·

Παλαίφατος δ' ἐν βροτοῖς γέρων λόγος
τέτυκται, μέγαν τελεσθέντα φωτὸς ὄλβον
τεκνοῦσθαι μηδ' ἄπαιδα θνήσκειν,
ἐκ δ' ἀγαθᾶς τύχας γένει
βλαστάνειν ἀκόρεστον οἰζύν!
δίχα δ' ἄλλων μονόφρων εἰ-
μί· τὸ δυσσεβὲς γὰρ ἔργον
μετὰ μὲν πλείονα τίκτει,
σφετέρᾳ δ' εἰκότα γέννᾳ·
οἴκων δ' ἄρ' εὐθυδίκων
καλλίπαις πότμος ἀεί.

Καὶ θὰ φανῇ μὲν ἴσως παράδοξον, ἐὰν οἱ περὶ τὰς εἰκαστικὰς τέχνας ἀσχολούμενοι τάσσονται ἐν τοῖς πολεμίοις τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, ἀλλ' ὅμως ὅσοι ἐξ αὐτῶν διετέλουν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς διὰ τῶν Περσικῶν πολέμων ἐξεγερθείσης ἐθνικῆς μεταβολῆς, συνεβάλοντο τὰ μέγιστα εἰς τὴν κάθαρσιν τῆς θρησκείας. Διὰ τῆς ἐνσαρκώσεως ἐκείνης τοῦ πνευματικοῦ χαρακτῆρος τοῦ θεοῦ ἐν τῷ καλλιτεχνήματι, ἥτις θεωρεῖται ὡς τὸ μέγιστον κατόρθωμα τοῦ

Φειδίου καὶ πολλῶν ἐκ τῶν διαδόχων αὐτοῦ, ἐν δὲ τῇ ἱστορίᾳ τῆς τέχνης φέρει τὸ ὄνομα ἰδανικὴ ἐργασία, συνεχίζεται τὸ ἔργον τοῦ Πινδάρου· διότι πρὸς τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον ἐν μείζονι ἔτι μέτρῳ ἢ εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ κατεργασίαν τῶν μύθων νὰ περιαιρεθῇ μὲν πᾶν τὸ ἀμαυροῦν καὶ τῇ μεταβολῇ ὑποκείμενον, νὰ καταστῇ δὲ ἐκπρεπὲς τὸ ἀΐδιον ἐν τῇ φύσει τῆς θεότητος.

Ὁ Πίνδαρος καὶ ὁ Αἰσχύλος, ὁ Φειδίας καὶ ὁ Ἀλκαμένης ἦσαν δημιουργικὰ πνεύματα ἐπιστάμενα νὰ ἐγχαράττωσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν συγχρόνων τὰς εἰκόνας θεῶν ἀξίων τῆς λατρείας, εἰκόνας, πρὸς ἃς πάντοτε μὲν ἡ ἀνθρωπίνη μορφὴ ἐχρησίμευεν ὡς τύπος, ἀλλ᾽ αἵτινες πάσης ἀνθρωπίνης ἀτελείας ἦσαν ἀπηλλαγμέναι. Τὴν χορείαν ταύτην ἐπηύξανον ἄλλοι προσεκτικώτερον μελετῶντες, οἵτινες περὶ ἐκείνων, ἃ ἀπέρριπτον, ἀποφαίνονται σαφέστερον ἢ περὶ ὧν ἐπίστευον. Τοιοῦτος εἶναι ἐν πρώτοις ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις δὲν αἴρεται μὲν εἰς τὸ ὕψος τοῦ Αἰσχύλου, καθόσον διατηρεῖ τὴν ἰδέαν τοῦ φθόνου τῶν θεῶν, ἀλλ᾽ ἀφ᾽ ἑτέρου τοσούτῳ ἐναργέστερον ἐναντιοῦται ταῖς κοιναῖς δόξαις, αἵτινες περιβάλλουσι τοὺς θεοὺς σῶμα ὅμοιον τῷ ἀνθρωπίνῳ καὶ φύσιν παραπλησίαν τῇ τῶν ἀνθρώπων. Πρόδηλον ὅτι ἡ μελέτη τῶν θρησκειῶν διαφορωτάτων ἐθνῶν ἤγαγε τὸν Ἡρόδοτον εἰς τὸ νὰ θεωρῇ τὸ ἐν αὐταῖς κοινὸν ὡς τὸ οὐσιῶδες, μόνον ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τὰ ἰδιάζοντα ἑκάστῳ ἔθνει περὶ τὴν θρησκείαν τιθέμενος. Διὰ τοῦτο ὁμιλεῖ μὲν μετ᾽ ἀπροκαλύπτου συμπαθείας περὶ τῶν Περσῶν, οἵτινες «ἀγάλματα καὶ ναοὺς καὶ βωμοὺς οὐκ ἐν νόμῳ ποιοῦνται ἱδρύεσθαι, ἀλλὰ καὶ τοῖς ποιοῦσι μωρίαν ἐπιφέρουσι», διότι, ὡς αὐτὸς νομίζει, «οὐκ ἀνθρωποφυεῖς ἐνόμισαν τοὺς θεοὺς εἶναι καθάπερ οἱ Ἕλληνες» (1,131), δὲν πιστεύει δὲ τὰ παρὰ τῶν Βαβυλωνίων καὶ Αἰγυπτίων λεγόμενα, ὅτι ὁ θεὸς φοιτᾷ εἰς τὸν ναὸν καὶ ἀναπαύεται ἐπὶ κλίνης ἡτοιμασμένης αὐτῷ (1, 182). Περὶ δὲ τοῦ Πανὸς δὲν θέλει νὰ εἴπῃ, διὰ τί γράφουσί τε καὶ γλύφουσιν οἱ ζωγράφοι καὶ οἱ ἀγαλματοποιοὶ Αἰγύπτιοί τε καὶ Ἕλληνες τὸ ἄγαλμα αὐτοῦ αἰγοπρόσωπον καὶ τραγοσκελέα, ἐνῷ δὲν νομίζουσιν αὐτὸν τοιοῦ-

τον, ἀλλ' ὅμοιον τοῖς ἄλλοις θεοῖς (2,46)· ἡ σύστασις καὶ σύνταξις τῆς τῶν θεῶν πολιτείας, ἣν οἱ Ἕλληνες ἐδιδάχθησαν ἐκ τῶν ὁμηρικῶν καὶ ἡσιοδείων ἐπῶν, εἶναι εἰς αὐτὸν ἀμφίβολος καὶ καθόλου μέν, μάλιστα δὲ διότι παριστάνει τοὺς θεοὺς οὐχὶ ὡς πρὸ αἰώνων ὑπάρχοντας, ἀλλ' ὡς γενομένους (2, 53)· ἀλλαχοῦ δὲ ὁμολογεῖ τὸ ἀνεπαρκὲς τῆς ἀνθρωπίνης γνώσεως περὶ τῶν θείων (2, 3. 9, 65). Ὡσαύτως ὁ προσεκτικὸς ἀναγνώστης πείθεται, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἀποδοκιμάζει τὴν λατρείαν τοῦ Διονύσου ὡς θεοῦ, ὅς « μαίνεσθαι ἐνάγει ἀνθρώπους », καί τινας τῶν περὶ τὴν λατρείαν αὐτοῦ τελετῶν θεωρεῖ σκανδαλώδεις (2, 49. 4, 79). Τολμηρότερον προβαίνει ὁ Εὐριπίδης. Ἐγένετο ἤδη ἀλλαχοῦ λόγος περὶ τῶν αἰτίων, δι' ἃ ὁ ποιητὴς οὗτος διηνεκῶς ἔφερεν ἐπὶ τὴν σκηνὴν μύθους, ἐν οἷς οἱ θεοὶ οὐδεμίαν ἔντιμον θέσιν κατέχουσιν, ἐν τούτῳ δὲ ἔσωζε τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἀρχὰς μόνον διὰ σκέψεων καὶ κρίσεων ἐν τοῖς δράμασιν ἐγκατεσπαρμένων. Ἀλλ' ἐπειδὴ αὗται καθιστῶσιν ἀναντίρρητον, ὅτι κατ' αὐτὸν ὁ μικροπρεπὴς καὶ ἐγωϊστικὸς τρόπος εἶναι ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ θεοῦ, ἑρμηνεύουσι τὴν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ζῶσαν ἀξίωσιν ἐντελοῦς ἠθικῆς καθαρότητος τῶν θεῶν καὶ σκοπὸς αὐτῶν δὲν εἶναι μόνον ἡ ἐπίκρισις τῶν παλαιῶν μύθων. Πολλάκις βεβαίως ἡ γνώμη τοῦ ποιητοῦ περικαλύπτεται· διότι ποιεῖ ἓν τῶν προσώπων τοῦ δράματος ἐλέγχον καὶ οἰκτεῖρον τὰς μὴ θεοπρεπεῖς πράξεις τῶν θεῶν· ἀλλαχοῦ ὅμως πρόκειται ἡμῖν αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν φανερὰ καὶ μάλιστα τὰ ἐνταῦθα ἀναγόμενα χωρία, πολὺ εὐτυχῶς δι' ἡμᾶς, συμπληροῦσιν ἄλληλα. Ἐν στίχῳ τινὶ τοῦ Βελλεροφόντου, τραγῳδίας μὴ περισωθείσης ἐκφράζει τὴν κατ' αὐτὸν ἀρχοειδῆ ἰδέαν λέγων·

Εἰ θεοί τι δρῶσιν αἰσχρόν, οὐκ εἰσιν θεοί.

Ἐν δὲ τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ (1341 - 1346) ὁρίζει τὴν θέσιν αὐτοῦ πρὸς τοὺς μύθους τῶν ποιητῶν ὧδε·

Ἐγὼ δὲ τοὺς θεοὺς οὔτε λέκτρ' ἃ μὴ θέμις
στέργειν νομίζω, δεσμά τ' ἐξάπτειν χεροῖν
οὔτ' ἠξίωσα πώποτ' οὔτε πείσομαι,
οὐδ' ἄλλον ἄλλου δεσπότην πεφυκέναι·
δεῖται γὰρ ὁ θεός, εἴπερ ἔστ' ὄντως θεός,
οὐδενός· ἀοιδῶν οἵδε δύστηνοι λόγοι.

Ἐν δὲ τῇ ἐν Ταυρίδι Ἰφιγενείᾳ μεταβαίνει εἰς τὸ ἔδαφος αὐτῆς τῆς θρησκείας, παριστάνων τὴν ἡρωΐδα λέγουσαν ἐξ ἀφορμῆς τῶν ἐν Ταυρίδι προσφερομένων τῇ Ἀρτέμιδι ἀνθρωποθυσιῶν (380-391).

Τὰ τῆς θεοῦ δὲ μέμφομαι σοφίσματα,
ἥτις βροτῶν μὲν ἤν τις ἅψηται φόνου,
ἢ καὶ λοχείας ἢ νεκροῦ θίγῃ χεροῖν,
βωμῶν ἀπείργει, μυσαρὸν ὡς ἡγουμένη,
αὐτὴ δὲ θυσίαις ἥδεται βροτοκτόνοις·
οὐκ ἔσθ' ὅπως ἔτεκεν ἂν ἡ Διὸς δάμαρ
Λητὼ τοσαύτην ἀμαθίαν· ἐγὼ μὲν οὖν
τὰ Ταντάλου θεοῖσιν ἑστιάματα
ἄπιστα κρίνω, παιδὸς ἡσθῆναι βορᾷ,
τοὺς δ' ἐνθάδ' αὐτοὺς ὄντας ἀνθρωποκτόνους,
εἰς τὴν θεὸν τὸ φαῦλον ἀναφέρειν δοκῶ·
οὐδένα γὰρ οἶμαι δαιμόνων εἶναι κακόν.

Ἐν τοῖς στίχοις τούτοις κηρύσσεται ὁ κίνδυνος αὐτὸς τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ καὶ ὁ πρώτιστος λόγος τῆς κατ' αὐτοῦ ἐπιθέσεως. Οἱ ἄνθρωποι πλάττοντες τοὺς θεοὺς κατ' εἰκόνα ἑαυτῶν εἶναι διατεθειμένοι εἰς τὸ νὰ μεταφέρωσιν εἰς αὐτοὺς καὶ τὴν ἰδίαν αὐτῶν ἀκαθαρσίαν· ταύτης τῆς ῥοπῆς ποικίλα τεκμήρια παρέχουσιν αἱ θρησκευτικαὶ δοξασίαι τῶν Ἑλλήνων καὶ κατὰ ταύτης ἐξανίστανται πάντα τὰ πεφωτισμένα ἐκεῖνα πνεύματα, εἰς ἃ ἀναφέρεται ἡ ἀφήγησις ἡμῶν. Ἀλλὰ τὴν ἐξοχωτάτην θέσιν ἐν τούτοις κατέ-

χει ὁ Πλάτων. Ὡς ὁ Αἰσχύλος ἀποδοκιμάζει καὶ αὐτὸς τὴν γνώμην περὶ τοῦ φθόνου τῶν θεῶν ὡς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ζῶν ἰδεῶδες τῆς θείας μεγαλειότητος καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἀποδέχεται ἐν γένει, ὅτι οἱ θεοὶ διάκεινται δυσμενῶς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους· ὁ δὲ τρόπος τῆς λέξεως αὐτοῦ ποιεῖ ἀεὶ φανερόν, ὅτι αἱ ἰδέαι, καθ' ὧν ἀντεπεξέρχεται, ἦσαν πολὺ διαδεδομέναι. Ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Φαίδρου (247 a), ὅπερ κατέστη περίφημον, περιγράφων τὰς οὐρανίους τῶν θεῶν πορείας, προστίθησι τάδε· «ἕπεται δὲ ὁ ἀεὶ ἐθέλων τε καὶ δυνάμενος· φθόνος γὰρ ἔξω θείου χοροῦ ἵσταται» [71])· ἐν δὲ τῷ Θεαιτήτῳ (151 c) λέγει ὁ Σωκράτης, ὅτι πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων πόρρω εἰσὶ τοῦ εἰδέναι, ὅτι οὐδεὶς θεὸς δύσνους ἀνθρώποις, ὥσπερ οὐδ' αὐτὸς δυσνοίᾳ ποιεῖ, ἐπειδάν τινα λῆρον τῶν ἀνθρώπων ἀφαιρῆται· τὸ αὐτὸ φρόνημα ἑρμηνεύει καὶ ἐν Τιμαίῳ (29 e) λέγων, ὅτι ὁ δημιουργὸς «ἀγαθὸς ἦν· ἀγαθῷ δὲ οὐδεὶς περὶ οὐδενὸς οὐδέποτε ἐγγίγνεται φθόνος· τούτου δ' ἐκτὸς ὢν πάντα ὅτι μάλιστα γενέσθαι ἐβουλήθη παραπλήσια ἑαυτῷ». Ἀλλὰ καὶ ἡ τὸν σκοπὸν πολλῶν τελετῶν ἀποτελοῦσα ὑπόθεσις, ὅτι οἱ θεοί εἰσι δώροις ἁλωτοὶ καὶ «οἷοι θυσίαις τε καὶ εὐχωλαῖς ἀγανῇσι καὶ ἀναθήμασι παράγεσθαι πειθόμενοι», εἶναι κατὰ Πλάτωνα ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν δικαιοσύνην αὐτῶν καὶ ἀπορρίπτει αὐτὴν διαρρήδην ἔν τε τῇ Πολιτείᾳ (2, 364 b-366 b) καὶ ἐν τοῖς Νόμοις (10, 905 d-907 b. 12. 948 c) [72]). Τὰ οὐσιώδη τῆς πλατωνικῆς γνώμης ἀπεδέξαντο ὕστερον οἱ Στωϊκοί, πειρώμενοι νὰ ἀναμορφώσωσι τὴν πίστιν τοῦ λαοῦ, ὡς αὐτοὶ ἐγίνωσκον· ἀλλὰ πρὸ πάντων ἠκολούθησεν αὐτῷ εἷς φιλόσοφος τῆς ἐποχῆς τῶν ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, ὅστις ὁμολογεῖ ἑαυτὸν ὀπαδὸν τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλάτωνος καὶ εἴπερ ἐν ἄλλῳ τινὶ ἐν τούτῳ γνήσιος αὐτοῦ μαθητής ἐστιν· ὁ φιλόσοφος οὗτος εἶναι ὁ Πλούταρχος. Οὗτος ἀφιεροῖ μέγα μέρος ἑνὸς τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων (169 f-170 e) εἰς τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι ὑβρίζει τοὺς θεοὺς ὁ πιστεύων, ὅτι εἶναι ἀβέβαιοι, εὐμετάβολοι, εὐχερεῖς πρὸς ὀργήν, ἐπὶ τοῖς τυχοῦσι τιμωρητικοί, μικρόλυποι· συνῳδὰ δὲ τού-

τοις λέγει ἀλλαχοῦ (1102d), ὅτι ἐν τῷ θεῷ οὐκ ἐγγίγνεται φθόνος, οὔτε φόβος οὔτ' ὀργὴ ἢ μῖσος, ἅπαξ μάλιστα (1051 e) μνημονεύει μετὰ μομφῆς τοὺς Ἰουδαίους μετ' ἐκείνων, οἵτινες δὲν θεωροῦσι τοὺς θεοὺς ἀγαθοποιοὺς καὶ φιλανθρώπους. Τὸ τελευταῖον εἶναι διὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ Πλουτάρχου ὡς Ἕλληνος ἰδιαιτέρως χαρακτηριστικόν· ἐνῷ δηλ. ἡ ἔλλειψις τῆς ἀγαθότητος ἐν τῇ περὶ θεοῦ ἐννοίᾳ τῶν Ἰουδαίων φαίνεται αὐτῷ ὡς τὸ σπουδαιότατον, ἡ περὶ τοῦ ἑνιαίου θεοῦ ἔννοια αὐτῶν εἶναι αὐτῷ ἀδιάφορος.

Ἀλλ' αἱ δημώδεις παραστάσεις περὶ τῶν θεῶν ἦσαν ἐλλιπεῖς, οὐ μόνον διότι ἀνετίθεσαν αὐτοῖς ἀνθρώπινα πάθη, ἀλλὰ καὶ διότι ἐχάρασσον τὸν κύκλον τῆς ἐνεργείας αὐτῶν τοσοῦτον στενόν, ὥστε ὁ ἰσχυρότερον τὴν ἀνάγκην τῆς θρησκείας αἰσθανόμενος δὲν εὑρίσκει αὐτὸν συνᾴδοντα τῇ ἐννοίᾳ τῆς θεότητος. Ὅτι οἱ θεοὶ ἤσκουν δικαιοσύνην, ἦτο καθολικὴ πίστις· πρὸς τούτοις πάντες οἱ σπουδαῖοι ἦσαν πεπεισμένοι, ὅτι οἱ θεοὶ ἐμπνέουσι τοῖς ἐναρέτοις τῶν θνητῶν ἀγαθὰ φρονήματα καὶ δύναμιν τοῦ πράττειν· ἀλλ' ἐκτὸς τῶν οὕτω διαγραφομένων ὁρίων τοῦ κράτους τῶν θεῶν, ἐφαίνετο ἤδη ἀμφίβολον κατὰ πόσον ἔστρεφον τὴν προσοχὴν αὐτῶν εἰς τὰς λεπτομερείας τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, αἵτινες δὲν ἔχουσιν ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸ δικαστικὸν αὐτῶν ἀξίωμα. Ὀνομάζονται μὲν ἤδη παρ' Ὁμήρῳ οἱ θεοὶ δοτῆρες ἀγαθῶν, ἀλλ' ἐάν τις ἤθελε νὰ νοήσῃ ὑπὸ τὴν ὀνομασίαν ταύτην σκοπιμωτάτας διατάξεις ὑπὲρ τῆς προαγωγῆς συμπάσης τῆς ὑπάρξεως καὶ οὐχὶ μᾶλλον στιγμιαίας ἀγαθοποιΐας, θὰ ἀντέβαινε τοῦτο πρὸς ὅλον τὸν χαρακτῆρα τῆς ὁμηρικῆς τοῦ κόσμου ἀντιλήψεως. Ἦτο μέγιστον τὸ κατόρθωμα τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῆς γενέσεως, ὅτι συνέλαβε τὴν ἔννοιαν τῆς εἰς ἑνιαίαν τινὰ αἰτίαν ὀφειλομένης διακοσμήσεως τῆς φύσεως καὶ ὅτι ὑπὸ τὸ κράτος τῆς φιλοσοφίας, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἐμορφώθη ἡ ἰδέα τοῦ Σύμπαντος, ἥτις ἦν ὅλως ἄγνωστος εἰς τὰς ἀφελεῖς θεωρίας τῶν προτέρων αἰώνων. Ὑπὸ τῆς ἰδέας ταύτης ἀγόμενοι οἱ φιλόσοφοι ἐνέκυψαν εἰς τὴν μελέτην τῆς σκο-

πιμότητος τοῦ κόσμου, ἣν οἱ Ἀτομικοὶ Λεύκιππος καὶ Δημόκριτος καὶ ὁ τὸν νοῦν πρῶτος εἰσαγαγὼν ὡς ἀρχὴν Ἀναξαγόρας διαφόρως μὲν ἡρμήνευον, ἀλλ' ἐξ ἴσου ὡμολόγουν· ἡ ἰδέα αὕτη, ὡς εἰκός, ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τῆς θρησκείας καὶ ἡ σοφὴ διακόσμησις τῆς φύσεως ἐτέθη εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς την δικαιοσύνην τοῦ ἠθικοῦ κόσμου. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι οἱ δύο κεκηρυγμένοι πολέμιοι τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ ἐκ τῶν μὴ φιλοσόφων συγγραφέων τῆς ἀττικῆς περιόδου ἐγένοντο ἑρμηνεῖς καὶ τῆς οὕτω πλουτισθείσης θρησκευτικῆς συνειδήσεως. Ὁ Ἡρόδοτος λόγον ποιούμενος περὶ τῶν ὑποπτέρων ὄφεων, οἵτινες μόνον ἐν Ἀραβίᾳ ζῶσιν ἀθρόοι, συνάπτει τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἡ τοῦ θείου πρόνοια περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, οὖσα σοφή, ὥσπερ καὶ εἰκός ἐστι, ὅσα μέν γε ψυχήν τε δειλὰ καὶ ἐδώδιμα, ταῦτα μὲν πάντα πολύγονα πεποίηκεν, ἵνα μὴ ἐπιλίπῃ κατεσθιόμενα, ὅσα δὲ σχέτλια καὶ ἀνιαρά, ὀλιγόγονα (3, 108. 109). Ὁ δὲ Εὐριπίδης ὑμνεῖ τοὺς θεοὺς ἐν ταῖς Ἱκέτισι (195-215) διὰ στόματος τοῦ Θησέως διὰ τὰ δῶρα τὰ δοθέντα ὑπὸ τῶν θεῶν τοῖς ἀνθρώποις· τοιοῦτον δὲ ἰδίως εἶναι πλὴν τῆς συνέσεως, τῆς γλώσσης καὶ τῶν διὰ τῆς μαντικῆς γινομένων ἀποκαλύψεων, καὶ ἡ τῆς φύσεως διάταξις, ἐξ ἧςποριζόμεθα τὰ μέσα τοῦ τρέφεσθαι, ἐνδύεσθαι καὶ κατοικεῖν. Ἐναργέστερον ἢ παρὰ τῷ ἱστορικῷ καταφαίνεται παρὰ τῷ ποιητῇ ὁ σκοπὸς τοῦ καταστῆσαι φανερὰν τὴν εὔνοιαν τῶν θεῶν πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος· διότι ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα μελέτη αὐτοῦ ἀντίκειται τῇ ἐπικρατούσῃ γνώμῃ, ὅτι ὁ ἀνθρώπινος βίος παρέχει πλείονα κακὰ ἢ ἀγαθά. Εἰς τὰ ἴχνη αὐτοῦ ἐβάδισε πρὸ πάντων ὁ Σωκράτης· οὗτος ἐν τοῖς πρὸς τοὺς συγχρόνους διαλόγοις τοὺς ἀποφεύγοντας ἐξ ἀμφιβολίας τὰ καθήκοντα τῆς λατρείας ὑπεδείκνυε τὴν πάσης εὐχαριστίας ἀξίαν εὔνοιαν, ἣν οἱ θεοὶ ἐπεδείξαντο πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τοῦ ἀνθρωπίνου σώματος καὶ τῆς περιβαλλούσης τὸν ἄνθρωπον φύσεως. Ὁ Ξενοφῶν ἐν δυσὶ κεφαλαίοις τῶν ἀπομνημονευμάτων (1, 4. 4, 3) παρέδωκεν ἡμῖν δείγματα τῆς περὶ τούτου σωκρατικῆς διδασκαλίας, ὧν ἡ συμφωνία

πρὸς τοὺς διαλογισμοὺς τοῦ Εὐριπίδου εἶναι τηλικαύτη, ὥστε πλὴν τῶν φυσικῶν ἐκείνων γεγονότων ὀνομάζεται καὶ ἡ μαντικὴ ὡς ἀπόδειξις τῆς εὐνοίας τῶν θεῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους. Τὰ διδάγματα ταῦτα διήγειραν ὕστερον μεγάλως τὴν προσοχὴν τῆς τῶν Στωϊκῶν σχολῆς, οἵτινες μετεχειρίσθησαν αὐτὰ εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἀπόδειξιν τῆς τελεολογίας καὶ μετεβλήθησαν μὲν ἐν ταῖς χερσὶν αὐτῶν πολλαχῶς περὶ τὴν ἔκφρασιν καὶ διὰ προσθηκῶν ἐπλουτίσθησαν, ἀλλ' εἰς πάντα τὰ οὐσιώδη ἔχουσι τὴν ἀρχὴν ἀπὸ τοῦ Ξενοφῶντος, πρὸς οὗ τὸν ἀπολογητικὸν σκοπὸν τὸ εἶδος τοῦτο δημώδους τελεολογίας ἥρμοζεν ἐντελῶς ἐν τῷ στόματι τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ [73]).

Ἐκ τῶν εἰρημένων εὐκόλως γεννᾶται ἡ ἐρώτησις, πόσον αἱ γνῶμαι τῶν πεφωτισμένων ἐκείνων πνευμάτων, αἵτινες παρὰ πᾶσαν τὴν ἐν ταῖς λεπτομερείαις διαφορὰν ἐν τῷ κυρίῳ σκοπῷ ἦσαν σύμφωνοι, ἐπέδρασαν ἐπὶ τοῦ κοινοῦ τῶν συγχρόνων, ἰδίως πόσον ἥψατο τῆς καθόλου γνώμης τῶν Ἀθηναίων ἐν τῇ περιόδῳ τῆς ἀκμῆς ἐκείνη ἡ ἀναμορφωτικὴ κίνησις. Εἰ καὶ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ δοθῇ πλήρης ἡ ἀπόκρισις εἰς τὴν ἐρώτησιν ταύτην, ἐν τούτοις ἔχομεν μέσα νὰ ἐμβλέψωμεν εἰς τὴν τότε θρησκευτικὴν τοῦ κοινοῦ κατάστασιν. Ὁ Ἰσοκράτης λέγει ἔν τε τῷ Παναθηναϊκῷ (64) καὶ ἔν τινι ἐπιστολῇ (2, 16), ὅτι δὲν τολμᾷ νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηναίων οὐδὲν πεπλημμέληκεν, ἀφ' οὗ οἱ ἄλλοι οὐδὲ τοὺς θεοὺς ἀναμαρτήτους νομίζουσιν· ὑποδεικνύει λοιπὸν ὅτι δὲν ἠσπάζοντο πάντες τὴν ἀξίωσιν ἐκείνην τοῦ Πινδάρου, Εὐριπίδου καὶ Πλάτωνος νὰ μὴ ἀναμιγνύηται μηδὲν ἀπρεπὲς εἰς τὰς περὶ θεῶν παραστάσεις. Ἀλλ' ἴσως μεταξὺ τῶν τοιαῦτα περὶ θεῶν φρονούντων ὑπῆρχον καί τινες νομίζοντες, ὅτι ὤφειλον πρὸς τοὺς θεοὺς νὰ μιμῶνται τὸ παράδειγμα τοῦ ἀγαθοῦ υἱοῦ, ὅστις δὲν ἀγνοεῖ μὲν τὰς ἀδυναμίας τοῦ πατρός, ἀλλὰ θεωρεῖ ἀπρεπὲς νὰ κάμνῃ λόγον περὶ αὐτῶν ἢ καὶ κατὰ διάνοιαν μόνον νὰ ἐνδιατρίβῃ περὶ αὐτάς. Ὡσαύτως ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος μετ' ἀπαραμίλλου πλαστικῆς χαραχθεῖσα εἰκὼν τοῦ Εὐθύφρονος οὐδεμίαν ἐπιτρέπει

ἀμφιβολίαν, ὅτι ὑπῆρχον ἄνδρες περιωρισμένου μὲν πνεύματος, ἀλλ' ἔντιμοι ἐκλαμβάνοντες πάσας τὰς περὶ θεῶν ἀρχαίας ἀφηγήσεις ὡς ἀληθεῖς κατὰ γράμμα, οἵτινες ὅμως ἐγίνοντο καταγέλαστοι παρὰ τοῖς ἄλλοις. Τὴν εὐσέβειαν πολλῶν σοβαρῶν Ἀθηναίων δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν παραπλησίαν τῇ τοῦ Νικίου καὶ Ξενοφῶντος· ἐσπούδαζον δηλονότι ἐπιμελῶς ἐν πάσῃ ἐπιχειρήσει νὰ ἐρευνῶσι τὸ θέλημα τῶν θεῶν καὶ νὰ συμμορφῶνται πρὸς αὐτό, θεωροῦντες μὲν τὴν εὔνοιαν αὐτῶν ὡς τὸ ὕψιστον ἀγαθόν, ἀλλὰ καὶ φοβούμενοι τὴν εὐχερῶς διεγειρομένην δυσμένειαν αὐτῶν. Οἱ τοιοῦτοι ἄνδρες δὲν εἶχον χρείαν νὰ πιστεύωσι τὰ συναξάρια τῶν ἱερέων, ὡς ὁ Ξενοφῶν π. χ. οὐδέποτε κρίνει αὐτὰ ἄξια προσοχῆς, καὶ οὕτω παρήλλασσον αἰσθητῶς τοῦ τυφλῶς εἰς τὰς παλαιὰς παραδόσεις ἀφωσιωμένου Εὐθύφρονος, καθ' ὃν ἐκεῖνα ἔχουσι πραγματικὴν ἀξίαν εἰς τὴν γνῶσιν τῆς φύσεως τῶν θεῶν, ἀλλὰ καὶ ἀναγκαίως διαστρέφουσι καὶ ἀμαυροῦσι τὴν εἰκόνα αὐτῶν. Πολλάκις δὲ ἐζήτουν νὰ ἱκανοποιῶσι καὶ τὰς μυθικὰς διηγήσεις δι' ἀλληγορικῆς ἑρμηνείας καὶ προωδοποίησαν οὕτως εἰς τὴν θεωρίαν ἐκείνην, ἐφ' ἧς οἱ Στωϊκοὶ ἐστήριζον τὴν θρησκευτικὴν αὐτῶν φιλοσοφίαν· τῆς συνηθείας ταύτης εὑρίσκομεν πολὺ διδακτικὰ παραδείγματα ἐν τοῖς διαλόγοις τοῦ Πλάτωνος. Ἐν τῇ τάξει τῶν μάντεων, ἐν μέρει δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ἐπαγγέλμασιν ὑπῆρχον ἔνιοι εὐφυεῖς ἐπικαλούμενοι πανοῦργοι καὶ ὑποκριταί, αὐτοὶ μὲν ἄμοιροι παντὸς θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, ἀλλ' ἐπιστάμενοι νὰ ἐξαπατῶσι τὸν λαὸν διὰ τῆς ψευδευλαβείας. Περὶ τούτων ἀποφαίνεται ὁ Πλάτων μετὰ μεγάλης δριμύτητος ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ χωρίῳ τῶν Νόμων (10, 908d) καὶ θεωρεῖ αὐτοὺς ἐπιβλαβεστέρους τῶν μετὰ παρρησίας τοὺς θεοὺς ἀρνουμένων. Ὅτι ἐν καταστάσει δυσθυμίας οὐχὶ σπανίως κατήντων εἰς τὸ νὰ ἀρνῶνται πᾶσαν οἱανδήποτε ἀνάμιξιν τῶν θεῶν εἰς τὰ ἀνθρώπινα πράγματα, ἐγένετο φανερὸν ἐκ πολλῶν τοιούτων ῥήσεων παρὰ δραματικοῖς ποιηταῖς (ὅρα σ. 95. 96) ἀλλ' ἡ παροδικὴ αὕτη ψυχικὴ διάθεσις ἠδύνατο νὰ μεταβληθῇ καὶ εἰς

διαρκῆ θεωρίαν, περὶ ἧς ὁ Πλάτων πολλαχοῦ ποιεῖται μνείαν ὡς σχετικῶς συχνάκις ἀπαντώσης (Πολ. 2, 365 d. Νόμ. 10, 885b. 908e. 12, 948c) καὶ ἅπαξ ἐλέγχει αὐτὴν διὰ μακρῶν (Νόμ. 10, 899 d-905 d) [74]· πῶς διὰ βαθμιαίων μεταβάσεων προῆλθεν ἐκ τῆς συνήθους τοῦ λαοῦ δοξασίας, ἐλέχθη ἀνωτέρω (σ. 116 117). Ταύτην τὴν θεωρίαν ἐτελείωσαν καὶ μετὰ πάσης ἀκολουθίας ἐφήρμοσαν ὕστερον οἱ Ἐπικούρειοι κατορθώσαντες δι' αὐτῆς νὰ διατηρῶσι τὴν θείαν λατρείαν χωρὶς νὰ ὑποτάσσωσι τὸν ἀνθρώπινον βίον ὑπὸ τὸ κράτος τῶν θεῶν. Τὰ δ' ἄλλα δὲν διέφερον οὐσιωδῶς τῆς ἀρνήσεως τῶν θεῶν, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Πλάτων ἐν ταῖς περὶ αὐτῆς μνείαις κατά τε τὰ πρακτικὰ καὶ ἠθικὰ ἀποτελέσματα καὶ κατὰ τὰς ἀφορμὰς αὐτῆς· διότι ἡ παρατήρησις καταφανοῦς ἐλλείψεως δικαιοσύνης ἐν τῷ κόσμῳ ἠδύνατο ἐξ ἴσου δικαίως νὰ φανῇ, ὅτι ἄγει πρός τε τὴν μίαν καὶ πρὸς τὴν ἑτέραν ὑπόθεσιν· ὡς πρὸς τὸ τελευταῖον ἀξιοσημείωτον εἶναι τὸ περὶ τοῦ Διαγόρου λεγόμενον, ὅτι ἐγένετο ἄθεος, «ἀφ' οὗ τις ὁμότεχνος, αἰτιαθεὶς ὑπ' αὐτοῦ, ὡς δὴ παιᾶνα ἀφελόμενος, ὃν αὐτὸς ἐπεποιήκει, ἐξωμόσατο μὴ κεκλοφέναι τοῦτον, μικρὸν δὲ ὕστερον ἐπιδειξάμενος αὐτὸν εὐημέρησεν» (Σουίδ. ἐν λ. Διαγόρας). Ὅτι τὸ δόγμα τῆς ἀθείας, οὗ σύμβολον κατέστη τὸ ὄνομα τοῦ ἀνδρὸς τούτου, εἶχεν ὀπαδοὺς ἐν τοῖς συγχρόνοις τοῦ Πλάτωνος, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῆς μακρᾶς ἀνασκευῆς, ἧς ὁ φιλόσοφος κρίνει αὐτὸ ἄξιον ἐν τοῖς Νόμοις (10, 885c-899d.)· ἀλλ' ὁ Πλάτων διδάσκει ἡμᾶς συγχρόνως, ὅτι οὐδεὶς πώποτε λαβὼν ἐκ νέου τὴν δόξαν ταύτην περὶ θεῶν, ὡς οὐκ εἰσί, διετέλεσε πρὸς γῆρας μείνας ἐν ταύτῃ τῇ διανοήσει.

Ἀληθῶς ἔχομεν ἐνταῦθα μεγάλην ποικιλίαν παραλλαγῶν περὶ τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας καὶ ἐξ αὐτῶν καταφαίνεται, ὅτι ἡ ἰδεώδης ἀντίληψις τῶν καθαρώτατα περὶ θεῶν διανοουμένων δὲν ἐγένετο ἀμέσως κοινὸν κτῆμα. Ἀλλ' ὅμως παρὰ πάντα ταῦτα ὁ προσεκτικὸς παρατηρητὴς τοῦ σύμπαντος βίου τῆς ἀττικῆς περιόδου εὐκόλως ἀντιλαμβάνεται, ὅτι κατὰ τὴν ἐν ταύτῃ ὡς ἐπὶ τὸ

πολὺ κρατοῦσαν θεωρίαν ἐν τῇ εἰκόνι τῶν θεῶν ἑνοῦται μετὰ τῆς σοβαρότητος καὶ πραότης τις φιλάνθρωπος, ἥτις διατελεῖ εἰς ἄκραν ἀντίθεσιν πρὸς τὴν σκυθρωπὴν αὐστηρότητα καὶ ὀργιλότητα, ὑφ' ὧν κατέχονται οἱ θεοὶ ἔν τισιν ἀρχαιοτέροις τοπικοῖς μύθοις, ἡ δὲ μετ' αὐτῶν κοινωνία ἦν πολὺ εὐεργετικὴ καὶ εὐφραίνουσα. Οὐδενὸς δόγματος αἰσθητὴν ἀλλοίωσιν ὑποστάντος, ἡ θρησκευτικὴ κατάστασις σχετικῶς πρὸς ἀρχαιοτέρους χρόνους φαίνεται κεκαθαρμένη καὶ ἐξηυγενισμένη. Κατὰ τοῦτο οὐδὲν εἶναι τοσοῦτον διδακτικόν, ὅσον ὁ ἐπίλογος τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους Περὶ τοῦ στεφάνου. Ὡς ἐν τῷ προοιμίῳ ὁ ῥήτωρ εὔχεται τοῖς θεοῖς, ἵνα ἐμπνεύσωσι τοῖς δικασταῖς τὸ ὀρθὸν φρόνημα, οὕτω καὶ ὁ ἐπίλογος εἶναι εὐχὴ ἀναφερομένη εἰς τοὺς πάσης φιλοπατρίας γυμνοὺς πολίτας, οἵτινες στέργουσι τὴν ἐνσκήψασαν κατὰ τῶν Ἀθηνῶν δουλείαν καὶ φροντίζουσιν, ὅπως τὸν ἅπαντα χρόνον μένῃ. Περὶ αὐτῶν καὶ τῶν ἐλπίδων αὐτῶν εὔχεται ὁ Δημοσθένης λέγων· «Μὴ δῆτ', ὦ πάντες θεοί, μηδεὶς ταῦθ' ὑμῶν ἐπινεύσειεν, ἀλλὰ μάλιστα μὲν καὶ τούτοις βελτίω τινὰ νοῦν καὶ φρένας ἐνθείητε, εἰ δ' ἄρ' ἔχουσιν ἀνιάτως, τούτους μὲν αὐτοὺς καθ' ἑαυτοὺς ἐξώλεις καὶ προώλεις ἐν γῇ καὶ θαλάττῃ ποιήσατε, ἡμῖν δὲ τοῖς λοιποῖς τὴν ταχίστην ἀπαλλαγὴν τῶν ἐπηρτημένων φόβων δότε καὶ σωτηρίαν ἀσφαλῆ». Πρόδηλον ὅτι ὁ Δημοσθένης τὴν θείαν τιμωρίαν θεωρεῖ ὡς τὸ πιθανώτερον καὶ εὔχεται μόνον, ἵνα αὕτη ἐπιπέσῃ κατὰ τῶν δυσσεβῶν, φειδομένη τῶν ἀθῴων· ἀλλά, πρὶν εἴπῃ περὶ αὐτῆς, θεωρεῖ ὡς δυνατὸν καὶ ἕτερόν τι καὶ δὴ μᾶλλον ἀγαπητὸν αὐτῷ, τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν δηλονότι ἐνεργητέαν μεταβολὴν τοῦ φρονήματος τῶν ἀναισθήτως ἐχόντων πρὸς τὰ συμφέροντα τῆς πόλεως. Ὁ χριστιανὸς πρώτιστα καὶ μάλιστα ὑπὲρ τούτου θὰ ἱκέτευε τὸν θεόν, τελευταῖον δὲ καὶ ἔσχατον θὰ ὑπεδείκνυε πόρρω τὴν ἀπειλοῦσαν τοῖς ἁμαρτωλοῖς θείαν ὀργήν· ἀλλ' ἡ γνώμη τοῦ φιλοπόλιδος Ἀθηναίου, ὅστις θεωρεῖ τὴν δι' ἀνωτέρας ἐμπνεύσεως ἐσωτερικὴν ἐπιστροφὴν τῶν ἀνοσίων ἐκείνων ὡς δυνατὴν καὶ ὡς τὸ εὐκταιότατον, εἶναι κατὰ τὸν πυρῆνα αὐτῆς πολὺ συγ-

γενεστέρα πρὸς τὴν τοῦ χριστιατοῦ ἢ ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται. Τῇ βοηθείᾳ τῶν θεῶν δύνανται οὐ μόνον οἱ ἀσθενεῖς καὶ οἱ κλονιζόμενοι νὰ ἐνισχυθῶσιν ἠθικῶς, ἀλλὰ καὶ οἱ τέλεον ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ ἀπεστραμμένοι νὰ φωτισθῶσι καὶ μεταβληθῶσιν· ἐκεῖνο μὲν ὑποδεικνύει ἡ ἀρχή, τοῦτο δὲ τὸ τέλος τοῦ θαυμασίου λόγου.

Μετὰ τῆς ἐξημερώσεως, ἣν ἡ θρησκεία νῦν δεικνύει ἐν συγκρίσει πρὸς τὰς τραχείας ἕξεις τῶν καταρῶν ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις, συνέχεται ἡ αὔξουσα διάθεσις τῶν ἀνθρώπων εἰς τὸ νὰ μὴ ἀπονέμωσι πολὺ συχνὰ καὶ πολὺ φανερῶς τοῖς θεοῖς ὀλεθρίας ἐνεργείας· τῆς διαθέσεως ταύτης πολλὰ ἴχνη ὑπάρχουσιν. Ὁ Αἰσχύλος, ὅστις ἀσμενίζει νὰ λαμβάνῃ ὑπόθεσιν τῶν δραμάτων αὐτοῦ τοὺς ἀγῶνας μεταξὺ τῆς πρεσβυτέρας καὶ τῆς νεωτέρας γενεᾶς τῶν θεῶν, ἐν τῇ τριλογίᾳ τῆς Ὀρεστείας ἀντιτάσσει ἀλλήλοις τοὺς Ὀλυμπίους θεούς, ἐξ ὧν εἶναι ὁ Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, καὶ τοὺς καταχθονίους, ἐν οἷς τάσσονται αἱ Ἐρινύες· καὶ ἐκεῖνοι μὲν ἐκπροσωποῦσι παρ' αὐτῷ τὴν ἰδέαν τῆς πραότητος καὶ τῆς καταλλαγῆς, οὗτοι δὲ τὴν αὐστηρότητα τοῦ ἀρχαίου φονικοῦ δικαίου· ἡ δὲ ἀντίθεσις αὕτη δὲν εἶναι μόνον προϊὸν τῆς θεοσοφικῆς θεωρίας τοῦ ποιητοῦ. Ἐν τῇ διακρίσει ταύτῃ ἔχει τὴν ἀρχὴν τὸ ἔθος τοῦ λαοῦ, ὅπερ ἐν ταῖς τελευταίαις πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίσιν εὑρίσκομεν πολὺ διαδεδομένον ἐν διαφόροις ἑλληνικαῖς χώραις· εἶναι τὸ ἔθος νὰ θέτωσιν εἰς τοὺς τάφους μολίβδινα πινάκια φέροντα τὸ ὄνομα ἀνθρώπων, ὧν εὔχονται τὴν ἀπώλειαν ἕνεκα συκοφαντίας, κλοπῆς, ἀπάτης ἢ ἄλλου τινὸς λόγου, καὶ νὰ παραδίδωσιν αὐτοὺς τοῖς καταχθονίοις θεοῖς ὡς κυρίοις τοῦ θανάτου. Ἐξελέχθη δὲ πρὸς τοῦτο ὁ τάφος ὡς τόπος ἀνήκων εἰς τὴν ἐπικράτειαν τούτων τῶν θεῶν καὶ διὰ τοῦτο μὴ διαφεύγων τὴν προσοχὴν αὐτῶν, ὅπερ ἐπιβεβαιοῦται καὶ ἐκ τῶν ἐν Κνίδῳ εὑρεθέντων τοιούτων πινακίων ὑπὲρ γῆς ἔν τινι ἱερῷ τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης[75]). Ἀλλ' ὅμως τοῦτο οὐδὲν ἕτερον κυρίως ἀποδεικνύει, ἢ ὅτι εἰς τοὺς καταχθονίους θεοὺς ἀνετίθετο φυσικώτατα ὁ θάνατος· ἡ δὲ μετ' ἐντελοῦς θρησκευτικῆς ἀκολουθίας διαίρεσις

τῶν θεῶν εἰς τὰς κατηγορίας ἐκείνας ἐξετελέσθη, φαίνεται, μόνον ἐν Ἀθήναις. Ὁ Ἰσοκράτης λέγει ἐν τῷ Φιλίππῳ, ὅτι «τῶν θεῶν οἱ μὲν τῶν ἀγαθῶν αἴτιοι ἡμῖν ὄντες Ὀλύμπιοι προσαγορεύονται, οἱ δ' ἐπὶ ταῖς συμφοραῖς καὶ ταῖς τιμωρίαις τεταγμένοι δυσχερεστέρας τὰς ἐπωνυμίας ἔχουσι, καὶ τῶν μὲν καὶ οἱ ἰδιῶται καὶ αἱ πόλεις καὶ νεὼς καὶ βωμοὺς εἰσιν ἱδρυμένοι, οἱ δ' οὔτ' ἐν ταῖς εὐχαῖς οὔτ' ἐν ταῖς θυσίαις τιμῶνται, ἀλλ' ἀποπομπὰς αὐτῶν ποιούμεθα». Ὁ δὲ λεξικογράφος Πολυδεύκης, ἀρυόμενος ἀναμφιβόλως ἐκ συγγραφέως τὰς ἀττικὰς δοξασίας ἑρμηνεύοντος, διακρίνει δύο γένη δαιμόνων, ὧν οἱ μὲν ἀποτρέπουσι τὰς ἀράς, οἱ δὲ ἐκτελοῦσιν αὐτὰς (5,131). Καὶ ἐκεῖνοι μὲν καλοῦνται ἀλεξίκακοι, ἀποπομπαῖοι, ἀποτρόπαιοι, λύσιοι, φύξιοι, οὗτοι δὲ ἀλιτήριοι, ἀλιτηριώδεις, προστρόπαιοι, παλαμναῖοι. Ὁ Πολυδεύκης καλεῖ ἀμφοτέρους δαίμονας, ἡ δὲ λέξις αὕτη ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ σημαίνει καὶ τοὺς θεοὺς ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ καὶ τὰ κατώτερα αὐτῶν ὄντα τὰ μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου τοσούτῳ φανερώτερον γίνεται ἐντεῦθεν, ὅτι οἱ τελευταῖοι οὗτοι ἔλαβον ἐν τῇ διανοίᾳ ἐκείνων, ἀφ' ὧν ὁ Πολυδεύκης ἀρύεται, ποιάν τινα αὐτοτέλειαν καὶ δὲν θεωροῦνται πλέον ὡς ἁπλᾶ ὄργανα τῶν θεῶν, ὡς π. χ. ὁ ἔν τινι χρησμῷ παρ' Ἡροδότῳ (6, 86) μνημονευόμενος ἀνώνυμος ὅρκου παῖς ὁ τιμωρὸς τῶν ἐπιορκούντων. Ἐντελῶς σύμφωνον τούτοις εἶναι, ὅτι παρ' ἀττικοῖς ποιηταῖς τε καὶ πεζογράφοις μνημονεύονται ποικιλοτρόπως δαίμονες καταδιώκοντες τοὺς ὑπὸ κατάραν διατελοῦντας ἢ τιμωροὶ τοῦ αἵματος ὑπὸ τὰ ὀνόματα τὰ ὑπὸ τοῦ λεξικογράφου ἀπαριθμούμενα, εἰς οὐδεμίαν σχέσιν ἄμεσον πρὸς τοὺς θεοὺς τιθέμενοι. Ἀλλὰ μία μορφὴ συγγενὴς τούτοις, ἥτις ἤδη ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι πολλαχῶς ἀπαντᾷ καὶ περὶ ἧς ἀνωτέρω (σ. 130) ἐσημειώθη, ὅτι ἐμφανίζεται μετά τε τῶν οὐρανίων καὶ τῶν καταχθονίων θεῶν, εἶναι ἀξία ἀκριβεστέρας μελέτης· αὕτη εἶναι ἡ Ἐρινὺς ἄλλοτε μὲν εἰς ἑνικὸν ἄλλοτε δ' εἰς πληθυντικὸν ἀριθμὸν ἀπαντῶσα.

Ὡς ἐκτελοῦσα τὰς ποινικὰς κρίσεις τῶν θεῶν μνημονεύεται ἡ Ἐρινὺς ἐνίοτε μὲν μετὰ τῶν Ὀλυμπίων θεῶν (Αἰσχ. Ἀγ. 55-59. 461-466) ἐνίοτε δὲ μετὰ τῆς παρέδρου τοῦ Διὸς Δίκης (Αἰσχ. Ἀγ. 1432. Σοφ. Αἴ. 1390. Τραχ. 808. Εὐρ. Μηδ. 1389), ἐνίοτε δὲ μετὰ τοῦ Ἅιδου καὶ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Περσεφόνης (Ἰλ. 9, 454-458. 569-572. Σοφ. Ἀντ. 1075), ἀλλὰ συχνότατα φαίνεται μόνη ἀσκοῦσα τὸ ἐπιτετραμμένον αὐτῇ ἀξίωμα. Ἡ ἐπικράτεια τῆς ἐνεργείας αὐτῆς εἶναι τοσοῦτον εὐρεῖα, ὥστε καὶ τῶν νόμων τοῦ φυσικοῦ κόσμου παραβάσεις, οὐδεμίαν ἔχουσαι ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὰ παραγγέλματα τῆς ἠθικῆς, ὑπ᾽ αὐτῆς ἐμποδίζονται· διὰ τοῦτο ἐν τῇ Ἰλ. (19, 418) Ἐρινύες ἔσχεθον τὴν ἀνθρωπίνην αὐδὴν τοῦ Ξάνθου, ἵππου τοῦ Ἀχιλλέως· καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὸν Ἡράκλειτον «ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα, εἰ δὲ μή, Ἐρινύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν» (Πλουτ. Ἠθ. 604 a. Πρβλ. 370 d). Ὁ Αἰσχύλος ἐξάγει ἐκ τῆς οὕτω ἀρξαμένης ἀκολουθίας τῶν νοημάτων τολμηρὸν συμπέρασμα, ποιῶν τὸν Προμηθέα λέγοντα, ὅτι αἱ Μοῖραι καὶ αἱ Ἐρινύες εἶναι ἰσχυρότεραι τοῦ Διὸς καὶ θὰ καταῤῥίψωσί ποτε τὸ κράτος αὐτοῦ (516). Αἱ Ἐρινύες δὲν διασῴζουσι μόνον τοὺς νόμους τοῦ κόσμου καθόλου· αὐταὶ εἶναι καὶ αἱ μὴ ἀνεχόμεναι νὰ ἀπολαύῃ ὁ ἄνθρωπος τῆς ἅπαξ ἀπηγορευμένης αὐτῷ ἀταράχου εὐτυχίας· διὰ τοῦτο ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (20, 78) αἱ πασῶν γυναικῶν ἐξοχώταται εἰς κάλλος καὶ σύνεσιν θυγατέρες τοῦ Πανδαρέου παραδίδονται ὑπὸ τῶν Ἁρπυιῶν εἰς τὰς στυγερὰς Ἐρινῦς, καθ᾽ ἣν στιγμὴν μέλλει νὰ ἐπιστέψῃ τὴν εὐτυχίαν αὐτῶν ὁ γάμος[76])· ἐκ τῆς αὐτῆς δὲ γνώμης ὁρμώμενος ὁ Τελαμὼν ἐν τῷ Τεύκρῳ τοῦ Σοφοκλέους ὀδύρεται·

Ὡς ἄρ᾽, ὦ τέκνον, κενὴν
ἐτερπόμην σου τέρψιν εὐλογουμένου
ὡς ζῶντος ἡ δ᾽ ἄρ᾽ ἐν σκότῳ λαθοῦσά με
ἔσαιν᾽ Ἐρινὺς ἡδοναῖς ἐψευσμένον.

Ἀλλὰ τὸ κυριώτατον πεδίον, ἔνθα ἡ ἐνέργεια αὐτῶν γίνεται ὁρατή, εἶναι ἡ τιμωρία τῆς ἀδικίας. Πρὸ πάντων κολάζουσι τὴν ἐπιορκίαν, ὅπερ κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν τῇ Ἰλιάδι (19, 259) καὶ ἐν τῷ Ἅιδῃ ἔτι διατελοῦσι ποιοῦσαι· ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις ἀναγραφομένη δεισιδαιμονία ἀποδίδωσιν αὐταῖς τὴν πέμπτην ἡμέραν τοῦ μηνὸς πρὸς τοῦτο τὸ ἔργον (803). Ἀλλὰ προστατεύουσι καὶ τοὺς συγγενικοὺς δεσμούς, τιμωροῦσαι τὴν ἀδικίαν πρὸς τὰ ἴδια τέκνα (Αἰσχ. Ἀγ. 1433. Εὐρ. Μηδ. 1389), πρὸς τὸν πατέρα (Πίνδ. Ὀλ. 2, 41. Εὐρ. Ἡρ. Μ. 1076) ἢ τὴν μητέρα (Ὀδ. 2, 135. Ἰλ. 21, 412), τὴν παραμέλησιν τοῦ πρεσβυτέρου ἀδελφοῦ (Ἰλ. 15, 204), τὴν ἀπιστίαν τοῦ γάμου (Σοφ. Ἠλ. 114. 491. πρβλ. Τραχ. 809), ἐπίσης δὲ εἰς τὴν σκέπην αὐτῶν εἶναι διαπεπιστευμένον τὸ δίκαιον τῆς ξενίας ἐν τῇ εὐρείᾳ ἐννοίᾳ, ἣν ἡ ἀρχαιότης εἰς τὴν λέξιν ἔδιδεν· διότι καταδιώκουσι πάντα τὸν εἰς τοὺς ἱκέτας ἢ ἀδυνάτους ἁμαρτάνοντα (Ὀδ. 17, 475). Ἐπειδὴ δὲ ἐν πᾶσι τοῖς ἐνταῦθα μνημονευθεῖσιν ἁμαρτήμασιν ὑπάρχει τις ἑκάστοτε ὁ ἀδικηθείς, ἐν τῷ στήθει τοῦ ὁποίου τὸ προσγενόμενον αὐτῷ ἀδίκημα ἐξεγείρει χόλον, οὗτος δὲ σφοδρότερος γιγνόμενος καὶ μετὰ τῆς σαφοῦς συνειδήσεως τοῦ μεγέθους τοῦ γενομένου ἀδικήματος συνδυαζόμενος ἐκρήγνυται εἰς κατάραν, πρὸς ἣν καὶ ἐν τοῖς ἀσθενεστέροις αὐτοῦ βαθμοῖς ἔχει στενὴν συγγένειαν, διὰ ταῦτα μετὰ τῆς ἰδέας τῆς τὸν ἀδικήσαντα βαλλούσης τιμωρίας μίγνυται εὐκόλως ἡ τῆς ὀργῆς καὶ τῆς κατάρας τοῦ ἀδικηθέντος. Ἡ ἔννοια τῆς Ἐρινύος ἀνεπτύχθη τοιουτρόπως, ὥστε ἐν αὐτῇ γίνεται πολὺ καταφανὴς αὕτη ἡ ὄψις τοῦ πράγματος, ἡ τύχη δηλονότι τοῦ ἀδικήσαντος φαίνεται συχνάκις ἐξηρτημένη σχεδὸν μᾶλλον ἀπὸ τῆς διαθέσεως τοῦ ἠδικημένου ἢ ἀπὸ τοῦ διέποντος τὸν κόσμον ἠθικοῦ νόμου· ἡ θρησκευτικὴ σημασία, ἣν εἶχεν ἡ κατάρα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, ἡ συνάφεια αὐτῆς μετὰ τῆς θείας προνοίας ἀποτελεῖ τὸ συνδετικὸν μέλος ἐνταῦθα. Διὰ τοῦτο ὁ καταρώμενος ζητεῖ καὶ εὑρίσκει πρόθυμον ἀκρόασιν παρὰ τῶν Ἐρινύων, ὡς ὁ Ἀμύντωρ καὶ ἡ Ἀλθαία ἐν

τῇ Ἰλιάδι (9, 454. 571), ἡ Ἰοκάστη ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (11,279), ὁ Οἰδίπους ἐν τῇ Θηβαΐδι (Ἀθήν. 11, 466a), ὁ Αἴας παρὰ Σοφοκλεῖ (Αἴ. 835-844), εἴτε μόναι αὗται εἴτε καὶ μετ' ἄλλων θεῶν ὀνομάζονται· καὶ περὶ τοῦ Ἐπιμενίδου μάλιστα διηγοῦνται, ὅτι «μέλλων ὑπό τινων ἀναιρεῖσθαι, ἐπειδὴ τὰς Ἐρινύας ἐπεκαλέσατο καὶ τοὺς τιμωροὺς θεούς, ἐποίησε τοὺς ἐπιβουλεύοντας πάντας ἄρδην παρὰ ἑαυτοῖς ἀποσφαγῆναι» (Ἰάμβλ. 6. Πυθ. 32, 222). Ἐντεῦθεν κατανοεῖται, διὰ τί κατὰ τὸ ἐν ταῖς Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου (417) χωρίον φέρουσιν ἐν τῷ Ἅιδῃ τὸ ὄνομα Ἀραί, ἡ δὲ Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλέους (112) ἐπικαλεῖται αὐτὰς σὺν τῇ Ἀρᾷ· ἰδίως οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ συνηθίζουσι νὰ συνάπτωσι τὴν Ἐρινὺν μετ' ἐκείνης τῆς ἀρᾶς, ἣν ὁ Οἰδίπους ἀφῆκε κατὰ τῶν δύο αὐτοῦ υἱῶν, θεωροῦντες αὐτὴν ἢ ὡς ἀμέσως τῇ ἀρᾷ ταὐτοσήμαντον (Αἰσχ. Ἑ. ἐπὶ Θ. 70. 977. 989. Σοφ. Οἰδ. Κ. 1299. 1434. Εὐρ. Φοιν. 624 Ἱκ. 836) ἢ ὡς ἐκτελοῦσαν τὰς ἀρὰς (Αἰσχ. Ἑ. 724. 791), ἴσως διότι ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ πλήθους τῶν Θηβαίων, αὕτη ἡ ἀρὰ ἔλαβεν ἁδροτέραν τινὰ μορφήν, καθόσον οἱ ἐν Θήβαις Αἰγεῖδαι ἱδρύσαντο ἐκ θεοπροπίου Ἐρινύων τῶν Λαΐου τε καὶ Οἰδίποδος ἱερὸν κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (4, 149). Ἀλλ' ὅμως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προηγῆται πάντοτε τῆς ἐνεργείας αὐτῶν ῥητὴ κατάρα. Ἡ χαρακτηριστικὴ παροιμία «Εἰσὶ καὶ κυσὶν Ἐρινύες» (Παροιμ. I, 397) φαίνεται ὅτι δὲν σημαίνει μόνον, ὅτι οὐδὲν ἧττον ὀφείλει νὰ μὴ λυπῇ τις τὰ ζῷα ταῦτα ἢ τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ ἄναυδον βλέμμα τοῦ προσβληθέντος ἐπισπᾶται ἀναγκαίως τὴν τιμωρίαν, ὡς ἡ εὐχή, ἣν τις φθεγγόμενος πρὸς τοὺς θεοὺς ἀποτείνει· πάντως ἡ τοιαύτη ἑρμηνεία συμφωνεῖ τελείως πρὸς τὴν ἔννοιαν τῶν μυθικῶν ἐκείνων ὄντων. Δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο ἡ Ἐρινὺς ἐν πάσῃ περιπτώσει παρίσταται τῷ φονευθέντι καὶ καταδιώκει οὐ μόνον τὸν φονέα (Αἰσχ. Χο. 651. Σοφ. Ἠλ. 112.276. 491. Εὐρ. Ἡρ. Μ. 1076) ἢ τὸν υἱὸν αὐτοῦ (Αἰσχ. Ἀγ. 1580), ἀλλὰ καὶ τὸν ἔχοντα καθῆκον νὰ τιμωρήσῃ τὸν φονέα, ἐὰν ἀμελήσῃ τούτου (Αἰσχ. Χο. 283. Εὐρ. Ὀρ. 582), ὁ Αἰσχύλος μάλι-

στα παριστᾷ αὐτὴν ὡς πίνουσαν τὸ αἷμα τὸ ἐκχεόμενον ἐν τῇ ἐκτελέσει τῆς τιμωρίας (Χο. 577). Εὐρυτέρας πως λαμβανομένης τῆς ἐννοίας τῆς Ἐρινύος, γίνεται περὶ αὐτῆς λόγος ἐν τῇ τραγῳδίᾳ, καὶ ὁσάκις πρόκειται νὰ δηλωθῇ ὁ δαίμων τοῦ ὀλέθρου ὁ καταδιώκων γένος εἰς ἀπώλειαν προωρισμένον, χωρὶς νὰ λαμβάνηται διαρρήδην ὑπ' ὄψιν ἀρά τις προηγηθεῖσα ἢ ἀδίκημα ἐξιλασμοῦ χρείαν ἔχον· τοῦτο γίνεται ἐναργέστατα ἐν τῷ θρήνῳ τῆς Ἀντιγόνης ἐν ταῖς Φοινίσσαις Εὐριπίδου, ἐν ᾧ αὕτη ὀνομάζει τοὺς νεκροὺς τῆς Ἰοκάστης, τοῦ Ἐτεοκλέους καὶ τοῦ Πολυνείκους, οὓς ὀφείλει νὰ θάψῃ, «χάρματ' Ἐρινύος, ἣ δόμον Οἰδίποδος πρόπαν ὤλεσε» (1504)· ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ εὑρίσκομεν ὅμοια (Αἰσχ. Ἑ. 1055. Εὐρ. Φοιν. 255). Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ἕλλην εὐκόλως ἠδύνατο νὰ φαντασθῇ, ὅτι πᾶσα συμφορὰ ἐνέχει θείαν τιμωρίαν, καὶ ὅταν δὲν εἶναι δυνατὸν ἀμέσως νὰ καταδειχθῇ τὸ ἔγκλημα, δι' ὃ ἐπεβλήθη, διὰ τοῦτο ἐν τῷ σοβαρῷ τόνῳ τῆς τραγῳδίας ἡ λέξις Ἐρινὺς λαμβάνεται ἐνίοτε ὡς ταυτοσήμαντος τῇ συμφορᾷ, φανερώτατα δέ, ἀλλ' οὐχὶ καὶ μόνον, ἐν τοιαύταις φράσεσιν, ἐν αἷς τὸ λυπηρὸν ᾆσμα ὀνομάζεται θρῆνος Ἐρινύος (Αἰσχ. Ἑ. 867 Ἀγ. 645. 991), ἢ ὁ ὄλεθρον φέρων χιτὼν Ἐρινύων ἀμφίβληστρον (Σοφ. Τραχ. 1051), ἢ τὸ ὀλέθριον ξίφος λέγεται ὅτι ἐχάλκευσεν ἡ Ἐρινὺς (Σοφ. Αἶ. 1034)· φυσικῶς ἐπιτείνεται ἐν τοιαύταις περιστάσεσι τὸ συναίσθημα τῆς φρίκης, ὅπερ διεγείρει ἡ φράσις ἐν τῇ ψυχῇ τῶν ἀκροατῶν. Πῶς γίνεται ἡ μετάβασις, ἄριστα ἴσως δύναται νὰ δείξῃ ἡ ἐρώτησις τοῦ χοροῦ ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι τοῦ Αἰσχύλου, ποίαν Ἐρινὺν κελεύει ἡ Κασσάνδρα νὰ θρηνῳδήσῃ (1119), διότι ἡ αἰνιγματώδης ἀοριστία τῆς αἰτίας καὶ τοῦ εἴδους τοῦ προφητευθέντος ὀλέθρου εἶναι ἡ ἀφορμὴ τῆς ἐρωτήσεως. Ἐντεῦθεν προέρχεται καὶ ὅτι αἱ Ἐρινύες ταυτίζονται πρὸς τὰς Κῆρας, ἤτοι τὰς θεὰς τοῦ θανάτου, ἐν τρισὶ χωρίοις τραγικῶν ποιητῶν (Αἰσχ. Ἑ. 1055. Σοφ. Οἰ. Τ. 471. Εὐρ. Ἠλ. 1252) καὶ ὅτι πολλάκις ὁ συμφορῶν αἴτιος ἄνθρωπος καλεῖται Ἐρινὺς[77]).

Τούτων τῶν ὄντων, ἅτινα τρόπον τινὰ ἀναπληροῦσι τοὺς

θεοὺς ὡς δικασταὶ τιμωροὶ τῶν ἀνθρώπων, συγγενής πως εἶναι καὶ ὁ «ἐπίσκοπος δαίμων», οὗ ἔργον ἔν τινι μύθῳ τοῦ Βαβρίου (11) εἶναι νὰ ἐπιφέρῃ τὰ ὀλέθρια ἐπακολουθήματα τῆς ἄφρονος πράξεως ἀνθρώπου τινός. Ἀλλ' ἡ ἔννοια τῶν δαιμόνων ἐν γένει εἶναι ποικιλωτάτη. Ἐπειδὴ κατὰ τὴν δημώδη ἀντίληψιν ἡ συμπάθεια τῶν θεῶν ἐν ταῖς εὐτυχίαις καὶ δυστυχίαις τῶν ἀνθρώπων οὐδόλως εἶναι αὐτὴ καθ' ἑαυτὴν ἀναμφίλογος, διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος, καίπερ δυνάμενος ἐν ταῖς ποικίλαις τοῦ βίου περιστάσεσι νὰ προσφεύγῃ εἰς αὐτούς, ἐν τούτοις ᾐσθάνετο τὴν ἀνάγκην νὰ γινώσκῃ, ὅτι ὑπάρχουσιν ὄντα οἰκειότερα καὶ πλησιέστερα πρὸς αὐτόν, καὶ διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν ἐμορφώθη βαθμηδὸν τελειότερον ἡ πίστις εἰς ὄντα τινὰ μεσάζοντα μεταξὺ θεῶν καὶ ἀνθρώπων, ἅτινα ὠνόμαζον ἐπίσης δαίμονας καὶ εἰς ἃ ἀπένεμον ὡρισμένην δύναμιν ἐπὶ τῶν ἀνθρωπίνων τυχῶν. Παραδόξως ἡ πίστις αὕτη κηρύσσεται ἰδίως ὑπὸ τῶν φιλοσόφων καὶ μάλιστα ἐν τοιαύτῃ ὁμοφωνίᾳ, ὥστε δὲν φαίνεται ὡς ἐξαγόμενον θεωρίας ἰδίας ὁδοὺς τεμνούσης, ἀλλ' ὡς ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ ζῶσα παράστασις. Ἡ πίστις αὕτη ἐπεχωρίαζεν ἰδίως ἐν Ἀθήναις, ὡς ἐκ πολλῶν ὑπαινιγμῶν παρὰ Πλάτωνι ἐξάγεται· κατὰ ταύτην πᾶς ἄνθρωπος ἀπὸ τῆς γεννήσεως μέχρι τοῦ θανάτου διευθύνεται ὑπὸ ἰδιαιτέρου δαίμονος. Ἐν τῷ Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος (107d) λέγει ὁ Σωκράτης περὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς· «λέγεται δὲ οὕτως, ὡς ἄρα τελευτήσαντα ἕκαστον ὁ ἑ κ ά σ τ ο υ δ α ί μ ω ν, ὅ σ π ε ρ ζ ῶ ν τ α ε ἰ λ ή χ ε ι, οὗτος ἄγειν ἐπιχειρεῖ εἰς δή τινα τόπον, οἷ δεῖ τοὺς ξυλλεγέντας διαδικασαμένους εἰς Ἅιδου πορεύεσθαι μετὰ ἡγεμόνος ἐκείνου, ᾧ δὴ προστέτακται τοὺς ἐνθένδε ἐκεῖσε πορεῦσαι»· ἐνταῦθα αἱ ἀραιοῖς γράμμασι διακριθεῖσαι λέξεις περιέχουσι προφανῶς τὴν ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει κρατοῦσαν ὑπόθεσιν, ἣν ὁ Σωκράτης μεταχειρίζεται πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ καὶ μεταφέρει εἰς τὴν κατάστασιν τῶν τεθνεώτων. Τὸ αὐτὸ πράττει ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας, ὅπου σαφῶς ἐπίσης εἰς τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἀναφερόμενος παριστᾷ τὸν προφήτην λέγοντα πρὸς τὰς ψυχὰς τῶν τεθνεώτων (617e)· «οὐχ

ὑμᾶς δαίμων λήξεται, ἀλλ' ὑμεῖς δαίμονα αἱρήσεσθε». Λέγων δὲ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Πολιτικῷ (271 d. e), ὅτι ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τοῦ Κρόνου τὰ ζῷα κατὰ γένη καὶ ἀγέλας οἷον νομεῖς θεῖοι διειλήφεσαν δαίμονες, τοὺς δ' ἀνθρώπους θεὸς ἔνεμεν αὐτὸς ἐπιστατῶν, ὑποδεικνύει ἀναντιρρήτως, ὅτι ὁ αἰών, καθ' ὃν οἱ ἄνθρωποι εἶναι διαπεπιστευμένοι εἰς τὴν διεύθυνσιν τῶν δαιμόνων, παραβαλλόμενος πρὸς τὴν πρώτην ἐκείνην μακαρίαν κατάστασιν, εἶναι βαθέως καταπεπτωκώς· ἔτι φανερώτερον ἐκτίθεται ἡ δημώδης παράστασις ἐν τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (713 d), ἔνθα λέγεται ὅτι ὁ Κρόνος ἐν τῷ χρυσῷ αἰῶνι «ἐφίστη βασιλέας τε καὶ ἄρχοντας ταῖς πόλεσιν οὐκ ἀνθρώπους, ἀλλὰ γένους θειοτέρου τε καὶ ἀμείνονος, δαίμονας». Τοὐναντίον πολεμικοὶ κατὰ τῆς ἰδέας εἶναι οἱ ἐν Τιμαίῳ (90 a) λόγοι· «τὸ δὲ περὶ τοῦ κυριωτάτου παρ' ἡμῖν ψυχῆς εἴδους διανοεῖσθαι δεῖ τῇδε, ὡς ἄρα αὐτὸ δαίμονα θεὸς ἑκάστῳ δέδωκε, τοῦτο ὃ δή φαμεν οἰκεῖν μὲν ἡμῶν ἐπ' ἄκρῳ τῷ σώματι, πρὸς δὲ τὴν ἐν οὐρανῷ ξυγγένειαν ἀπὸ γῆς ἡμᾶς αἴρειν, ὡς ὄντας φυτὸν οὐκ ἔγγειον ἀλλὰ οὐράνιον». Ἔτι μᾶλλον φωτίζουσι τὴν δημώδη παράστασιν οἱ στίχοι τοῦ Μενάνδρου οἱ πιθανῶς διὰ στόματος φιλοσόφου ἀπαγγελλόμενοι.

> *Ἅπαντι δαίμων ἀνδρὶ συμπαρίσταται*
> *εὐθὺς γενομένῳ, μυσταγωγὸς τοῦ βίου*
> *ἀγαθός· κακὸν γὰρ δαίμον' οὐ νομιστέον*
> *εἶναι βίον βλάπτοντα χρηστόν.*

Ἐκ τῶν στίχων τούτων δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἦν διαδεδομένη ἡ ἰδέα, καθ' ἣν οἱ μὲν τῶν ἀνθρώπων ἄγονται ἐν τῷ βίῳ ὑπὸ ἀγαθῶν, οἱ δὲ ὑπὸ πονηρῶν δαιμόνων. Τὸ φυσικώτατον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι αὕτη δὲν ἦτο ἡ γνώμη τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ φιλοσόφου, ἀλλ' ἡ τοῦ ἀττικοῦ λαοῦ καὶ ὅτι δὲν ἐφάνη τυχὸν βραχύ τι πρὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μενάνδρου· ὅτι δὲν ἀπαντᾷ παρὰ τοῖς ἄλλοις συγγραφεῦσι, δὲν εἶναι κατ' αὐτῆς λόγος, διότι ἄνευ

τῆς χρήσεως αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος θὰ ἐστερούμεθα πάσης εἰδήσεως περὶ τῆς ὄψεως ταύτης τῆς δημώδους πίστεως. Καταφανεστάτη εἶναι ἡ ἀνάπτυξις καὶ ἐπικράτησις τῆς τῶν δαιμόνων πίστεως ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τῶν μετὰ τοὺς δοκίμους χρόνους ἑκατονταετηρίδων, ἰδίως μάλιστα ἡ θρησκευτικὴ φιλοσοφία τῶν Στωϊκῶν καὶ ἡ τοῦ Πλουτάρχου μεγάλην ἐφαρμογὴν αὐτῆς ἐποιήσατο, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἔχει ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπόν [78]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Τὰ ἐλατήρια τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ.

Αὐτὰρ ἐγὼ θυμῷ νοέω καὶ οἶδα ἕκαστα,
ἐσθλά τε καὶ τὰ χέρεια· πάρος δ' ἔτι νήπιος ἦα.

Ταῦτα λέγει ὁ Τηλέμαχος ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (18,228) πρὸς τὴν ἑαυτοῦ μητέρα, ὅπως χαρακτηρίσῃ τὴν ἡλικίαν εἰς ἣν ἦλθε, δηλῶν διὰ τούτων καὶ τί οἱ Ἕλληνες ἀεὶ ἐθεώρουν ὡς τεκμήριον τῆς ὡρίμου ἡλικίας· διότι καὶ παρὰ τοῖς ἀττικοῖς ἀπαντῶσιν ἡμῖν πολλάκις τοιαῦται ἐκδηλώσεις. Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ Κατὰ Κτησιφῶντος λόγου ὁ Αἰσχίνης ἐπικαλεῖται τὴν ἀρετὴν καὶ τὴν σύνεσιν καὶ τὴν παιδείαν, ᾗ διαγιγνώσκομεν τὰ καλὰ καὶ τὰ αἰσχρά· ἐν δὲ τῷ κατὰ Τιμάρχου (18) λέγει, ὅτι ἐν ὅσῳ ὁ παῖς εἶναι ἀνῆλιξ, ὁ νομοθέτης διαλέγεται οὐχὶ αὐτῷ τῷ παιδί, «ἀλλὰ τοῖς περὶ τὸν παῖδα, πατρί, ἀδελφῷ, ἐπιτρόπῳ, διδασκάλοις· ἐπειδὰν δ' ἐγγραφῇ εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον καὶ τοὺς νόμους γνῷ καὶ εἰδῇ τοὺς τῆς πόλεως καὶ ἤδη δύνηται διαλογίζεσθαι τὰ καλὰ καὶ τὰ μή, οὐκέτι ἑτέρῳ διαλέγεται, ἀλλ' ἤδη αὐτῷ». Τοὐναντίον ὁ κενόδοξος Ἀλκιβιάδης ἐν τῷ ὁμωνύμῳ πλατωνικῷ διαλόγῳ γίνεται καταγέλαστος διατεινόμενος, ὅτι παῖς ἤδη ὢν ἠπίστατο τὰ δίκαια καὶ τὰ ἄδικα, ἀλλ' ἀναγκάζεται ἔπειτα νὰ ἐπανορθώσῃ ἑαυτὸν λέγων, ὅτι ἔμαθε καὶ αὐτὸς ταῦτα ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι παρὰ τῶν πολλῶν (110 c). Θὰ ἐπλανώμεθα βεβαίως, ἐὰν ἠθέλομεν ἐντεῦθεν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἅπαντες καθόλου οἱ δυνάμενοι νὰ κρίνωσιν ἦσαν ἐν πάσῃ μερικῇ περιπτώ-

σει ἐντελῶς σύμφωνοι περὶ τοῦ τί ἐστι δίκαιον καὶ ἄδικον· τοὐναντίον μάλιστα ἔκ τινος πλατωνικοῦ χωρίου διδασκόμεθα, ὅτι καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πλάτωνος οἱ ἄνθρωποι διαφερόμενοι περὶ τούτων καὶ οὐ δυνάμενοι ἐπὶ ἱκανὴν κρίσιν αὐτῶν ἐλθεῖν ἐγίγνοντο ἐχθροὶ ἀλλήλοις (Εὐθύφρ. 7 c), καὶ ἡ ἀκριβῶς τότε κατ' ἐξοχὴν αἰσθητὴ οὖσα ἀμφιταλάντευσις τῶν περὶ ταῦτα γνωμῶν ἐγένετο αἰτία, ὥστε ἡ φιλοσοφία νὰ ἀσχολῆται εἰς τὴν εὕρεσιν σταθεροῦ συστήματος ἠθικῶν ἐννοιῶν, αἵτινες νὰ χρησιμεύωσιν ὡς κανὼν τῶν πράξεων. Ἀλλὰ καὶ παρὰ πᾶσαν τὴν ἀβεβαιότητα τὴν περί τινα τῶν καθ' ἕκαστα ὑπάρχουσαν, ἦτο ἐρριζωμένη ἀκράδαντος ἡ πεποίθησις, ὅτι ὑπάρχει ἠθικὸς νόμος, ὅτι αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου διακρίνονται εἰς καλὰς καὶ κακάς· ὥστε εἶναι ἀντάξιον τοῦ κόπου νὰ ἐρευνήσωμεν τί κατὰ τὴν πίστιν καὶ τὸ ἠθικὸν αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων ἦν τὸ ὁρίζον τὸν ἄνθρωπον νὰ αἱρῆται μὲν τὰ καλά, νὰ φεύγῃ δὲ τὰ αἰσχρά.

Ἀλλά, καθόλου εἰπεῖν, αἱρεῖται τὸ ἀγαθὸν ὁ ἄνθρωπος καὶ φεύγει τὸ κακὸν ἐξ ἐλευθέρας βουλήσεως καὶ προαιρέσεως; Πασίγνωστον εἶναι, ὅτι ἐν τῇ ἠθικῇ φιλοσοφίᾳ τῶν νεωτέρων δύο ἀντίθετοι δοξασίαι περὶ τούτου κρατοῦσι· διότι οἱ μὲν δοξάζουσιν ὅτι ἡ βούλησις εἶναι ἀπολύτως ἐλευθέρα καὶ ἀπροσδιόριστος, οἱ δὲ ὅτι ὁρίζεται ἀεὶ ἔκ τινος αἰτίου· γνωστὸν ὡσαύτως εἶναι ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς χριστιανικῆς ἐκκλησίας τὸ δόγμα τοῦ προορισμοῦ, ὅπερ οἱ μὲν τῶν θεολόγων ἐδέχοντο, οἱ δ' ἀπέρριπτον· τὸ αὐτὸ πρόβλημα ἔμελλεν ἀναγκαίως νὰ γεννηθῇ παρὰ παντὶ μελετῶντι καὶ σκοποῦντι ὁπωσδήποτε τοὺς λόγους τῆς ἠθικῆς ἐκτιμήσεως τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων. Δύο αἴτια ἐπέδρασαν σπουδαιότατα ἐπὶ τῆς ἰδιαιτέρας διατυπώσεως τοῦ προβλήματος τούτου παρὰ τοῖς Ἕλλησιν· ἐν πρώτοις, ἐπειδὴ παρ' αὐτοῖς ἡ ἰδέα τῆς δημιουργίας ἥκιστα ἦν σταθερά [1]), ἤρεσκεν αὐτοῖς νὰ θεωρῶσι τὸν ἄνθρωπον κατά τε τὴν πνευματικὴν καὶ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ὑπόστασιν ὡς πλάσμα τῆς φύσεως· δεύτερον δὲ συνήθιζον νὰ θεωρῶσι τὴν βούλησιν καὶ τὴν γνῶσιν τοσοῦτον ἀναποσπάστως συνδεδεμένας, ὥστε

δὲν ἠδύναντο παντάπασιν οὐδὲ κατὰ διάνοιαν νὰ χωρίσωσι τὴν βελτίωσιν τῆς βουλήσεως ἀπὸ τῆς διορθώσεως τῆς γνώσεως· διότι ἡ περὶ τούτου διδασκαλία τοῦ Σωκράτους καὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ εἶναι ἐπακολούθημα φυσικὸν τῆς δημώδους δόξης, ἥτις ἀπὸ πολλοῦ εἶχεν ἐνσαρκωθῆ ἐν τῇ γλώσσῃ. Αἱ λέξεις αἱ σημαίνουσαι τὴν βούλησιν καὶ αἱ δηλοῦσαι τὴν σκέψιν (βούλεσθαι, βουλεύεσθαι, βούλησις, βουλή) εἶναι ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ συγγενέσταται· ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι τὸ εἰδέναι σημαίνει τήν τε γνῶσιν καὶ τὸ ἠθικὸν φρόνημα [2]· ὡσαύτως ἡ λέξις γνώμη ἐκφράζει ἐπίσης τὴν κατάστασιν τῆς νοήσεως καὶ τὴν τῆς βουλήσεως· ὁμοίως ἡ ἐν δυσὶ χωρίοις τοῦ Εὐριπίδου ('Αλκ. 303. Φοιν. 357) ἀπαντῶσα φράσις εὖ φρονεῖν καὶ ἡ παρὰ Θουκυδίδῃ τὰ ἄριστα φρονεῖν (2,22,1) σημαίνουσι προφανῶς τὴν ὀρθότητα τῆς τε βουλήσεως καὶ τῆς διανοίας. Διὰ τοῦτο οἱ Ἕλληνες δὲν ἐζήτουν ἂν ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἀγαθὸς ἐκ θείου προορισμοῦ ἢ ἐξ ἰδίας προαιρέσεως, ἀλλ' ἂν ἡ ἀρετὴ εἶναι ἔμφυτον τῷ ἀνθρώπῳ ἢ διδακτόν· τοῦτο δὲ τὸ ζήτημα ἀπειράκις ἐτέθη ὑπ' αὐτῶν καὶ διαφόρους λύσεις ἔλαβεν. Εἰς τοῦτο συνεβάλλετο ἐν μέρει καὶ ὅτι ἡ λέξις ἀρετὴ εἶχε κατ' ἀρχὰς εὐρυτέραν ἔννοιαν σημαίνουσα πᾶσαν ἔξοχον ἱκανότητα, ὕστερον δὲ ἡ φιλοσοφία ἀναπτυσσομένη περιώρισεν αὐτὴν εἰς τὴν ἠθικήν. Διὰ τοῦτο ὁ Πίνδαρος πολλαχοῦ τῶν ποιημάτων αὐτοῦ ('Ολ. 2, 94. 9, 100. Νεμ. 3, 40) ὑμνεῖ μὲν τὴν σύμφυτον ἀρετήν, τὴν δὲ διδακτὴν καταφρονεῖ σφόδρα [4]), ἐνῷ ὁ Δημόκριτος (παρὰ Στοβ. 29, 66) δοξάζει τοὐναντίον, ὅτι «πλέονες ἐξ ἀσκήσιος ἀγαθοὶ γίνονται ἢ ἀπὸ φύσιος»· διὰ τοῦτο ὁ τῆς Σικελίας κωμικὸς Ἐπίχαρμος (Στοβ. 29, 54) καὶ ὁ Εὐριπίδης ('Ικ. 913. πρβλ. Ἱππόλ. 79) [5]) βάλλουσιν εἰς τὸ στόμα τῶν προσώπων ἐν τοῖς δράμασιν αὐτῶν φράσεις εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο ἀναφερομένας· ὁ δὲ Ἰσοκράτης ἀποφαίνεται αὐστηρῶς κατὰ τῶν νομιζόντων, ὅτι ὑπάρχει τέχνη, «ἥτις τοῖς κακῶς πεφυκόσιν ἀρετὴν ἐνεργάσαιτ' ἂν καὶ δικαιοσύνην» (13, 21. 15, 274)· δὲν εἶναι δὲ καὶ τυχαῖον ὅτι ὁ ῥήτωρ οὗτος

χρῆται πρὸ πάντων τῇ λέξει φύσις εἰς δήλωσιν τοῦ συνόλου τῶν ἠθικῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀνθρώπου. Ὅτι ἡ περὶ τὸ πρόβλημα τοῦτο σπουδὴ ἦν πολὺ διαδεδομένη, δεικνύει ἴσως ἐναργέστατα ὁ Θεσσαλὸς ἱππότης Μένων ἐν τῷ ὁμωνύμῳ πλατωνικῷ διαλόγῳ, ὃς ἅμα ἐντυχὼν τῷ Σωκράτει προβάλλει αὐτῷ εὐθὺς ἄνευ προοιμίων τὸ ἐρώτημα, ἂν ἡ ἀρετὴ διδακτόν, ἢ οὐ διδακτόν, ἀλλ' ἀσκητόν, ἢ οὔτε ἀσκητόν, οὔτε μαθητόν, ἀλλὰ φύσει παραγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις ἢ ἄλλῳ τινὶ τρόπῳ· διότι ἐνόμιζεν, ὅτι ἀνὴρ οἷος ὁ Ἀθηναῖος σοφὸς εἶχε πρόχειρον τὴν λύσιν τοῦ σπουδαιοτάτου τῶν προβλημάτων τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως. Οὐχ ἧττον διδακτικὸς εἶναι ὁ Πρωταγόρας τοῦ Πλάτωνος, ἐν ᾧ ὁ ἀφ' οὗ καλεῖται ὁ διάλογος σοφιστὴς πειρᾶται νὰ διασκεδάσῃ τὰς ἀμφιβολίας τοῦ Σωκράτους περὶ τοῦ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς (320 c κ. ἑ.), λέγων πρὸς τοῦτο σὺν τοῖς ἄλλοις, ὅτι ἡ δοξασία περὶ ἐμφύτου ἀρετῆς ἀντιφάσκει πρὸς τὴν παρὰ πάντων ὁμολογουμένην ἠθικὴν ἀξίωσιν, ἀναιροῦσα τὸν καταλογισμὸν τῶν τοῦ ἀνθρώπου πράξεων (323 - 324 c)· καὶ ἐκ τούτων φαίνεται ὅτι ὁ λόγος εἶναι περὶ θέματος, ὃ πολὺ ἐμελετᾶτο καὶ συνεζητεῖτο. Διότι ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος ἡ φιλοσοφία ἀεὶ ἐπανήρχετο εἰς τοῦτο τὸ πρόβλημα καὶ ἔδιδε συνήθως λύσιν τοιάνδε· ὅτι ἡ φύσις εἶναι μὲν πρὸς τὴν ἀρετὴν διατεθειμένη, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη νὰ προσέλθῃ ἡ διὰ τῆς παιδείας κτηθεῖσα γνῶσις, ὅπως τηρῇ τὴν ἀνάπτυξιν αὐτῆς ἐν τῇ ὀρθῇ ὁδῷ· ἡ λύσις αὕτη ὑπεδείχθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος (Πολιτ. 310 α. Ἀλκ. Α. 120 c) καὶ ἀνεπτύχθη περαιτέρω ὑπὸ τῶν Περιπατητικῶν, ὡς δεικνύουσι τὰ Ἠθικὰ Νικομάχεια (1144^b 1 - 1145^a 11). Ὅτι τὸ ὑπὲρ τοῦ προβλήματος τούτου ἐνδιαφέρον διετέλει ζωηρόν, δεικνύει σαφῶς ὁ πενιχρὸς περὶ ἀρετῆς διάλογος, ἔργον μεταγενεστέρου κατὰ μίμησιν τοῦ Μένωνος συγγραφὲν καὶ ἐν τοῖς πλατωνικοῖς διαλόγοις φερόμενον. Πολλοὶ τῶν Στωϊκῶν ἀπεδείκνυον, ὅτι ἡ ἀρετὴ διδακτή ἐστι « ἐκ τοῦ γίνεσθαι ἀγαθοὺς ἐκ φαύλων » (Διογ. Λ. 7, 91), ὁ δὲ Πλούταρχος ἐνθέρμως ὑπερμαχεῖ τῆς αὐτῆς ἰδέας ἐν τῇ πραγματείᾳ Περὶ ἠθικῆς ἀρετῆς.

Παρὰ τοῖς Ἕλλησι τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ ἀφελεστέρων χρόνων συνεβάλοντο προσέτι τὰ μέγιστα εἰς τὴν ἐμπέδωσιν τῆς πίστεως, ὅτι ἡ ἀρετὴ φύσει παραγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, καὶ αἱ ἰδέαι, ἃς παρῆγε καὶ ἔτρεφεν ἡ ἀριστοκρατικὴ πολιτεία καὶ ἡ αὐστηρῶς διατετυπωμένη τάξις τοῦ βίου αὐτῆς, καὶ καθ' ἃς ὅ τε πνευματικὸς καὶ ὁ ἠθικὸς ὥσπερ καὶ ὁ φυσικὸς βίος τοῦ ἀνθρώπου ἐξήρτηται κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῆς καταγωγῆς· διὰ ταῦτα ἡ ἀρετὴ τοῦ νέου ἐφαίνετο ἐντελῶς ὡς ἐπακολούθημα τῆς τοῦ πατρὸς καὶ τοῦ πάππου, εἰς δὲ τὰς ἔξωθεν ἐνεργούσας παιδευτικὰς δυνάμεις καὶ τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τοῦ ἀτόμου δὲν ἀπενέμετο ἡ προσήκουσα σημασία. Ἐντεῦθεν πηγάζει οὐ μόνον ἡ ἤδη παρ' Ὁμήρῳ καὶ ὕστερον ἀεὶ συχνοτέρα γινομένη γλωσσικὴ χρῆσις, καθ' ἣν ἡ ἔννοια εὐγενὴς δηλοῦται διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως τῆς σημαινούσης καὶ τὸν ἀγαθόν, ἀλλὰ καὶ ἡ παρ' Ἀθηναίοις λίαν προσφιλὴς φράσις «ἀγαθὸς κἀξ ἀγαθῶν» καὶ ἡ χρῆσις ἄλλης φράσεως, δηλούσης τὸν εὐγενῆ, ἐπὶ τοῦ ἀγαθοῦ τὸ ἦθος[n]). Ὡς εἰκὸς αἱ ἐνταῦθα ὑποκείμεναι παραστάσεις διετυπώθησαν ἀκριβέστατα ἐν τοῖς κύκλοις τῆς γνησίας ἀριστοκρατίας, σῴζεται δὲ ἡμῖν καὶ γραπτὸν μνημεῖον ἀπεικονίζον τὰ φρονήματα ταύτης· διότι τὸ διδακτικὸν ποίημα τοῦ Μεγαρέως εὐγενοῦς Θεόγνιδος ἐμφορεῖται ὅλον τῆς ἰδέας, ὅτι ἀγαθὸν καὶ εὐγενὲς τὸ αὐτὸ σημαίνουσιν, ὁ δὲ εὐγενής, ὅπως ἐμμείνῃ πιστὸς τῷ ἑαυτοῦ γένει, ὀφείλει μόνον νἀποφεύγῃ τὴν ταπεινοῦσαν ἀναστροφὴν μετὰ τῶν κακῶν, ἤτοι τῶν μὴ εὐγενῶν. Καὶ ὁ Πίνδαρος μεγάλως ἐκτιμᾷ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ πατρικοῦ ἤθους ἐπὶ τοῦ βίου τῶν υἱῶν. Ἄσμενος κηρύττει, ὅτι «τὸ συγγενὲς ἐμβέβακεν ἴχνεσιν πατρός» (Πυθ. 10, 13), ὅτι ὁ νεαρὸς νικητὴς κινεῖ τὸν ἑαυτοῦ πόδα ἐν τοῖς ἴχνεσι τοῦ πατροπάτορος (Νεμ. 6, 18), ἕτερος δέ τις «ἀνδρῶν ἀρετὰν σύμφυτον οὐ κατελέγχει» (Ἰσθμ. 3, 13), ὅτι τὸ ἐκ τῶν πατέρων καταγόμενον γενναῖον φρόνημα γίνεται φανερὸν ἐν τοῖς υἱοῖς («φυᾷ τὸ γενναῖον ἐπιπρέπει ἐκ πατέρων παισὶν λῆμα» Πυθ. 8, 44). Καὶ δὲν ἀποκλείουσι μὲν ταῦτα τὴν ὑπὸ τῶν γονέων παρεχομένην ἀνατροφὴν

τὴν σῴζουσαν τὴν εὐγένειαν τῆς οἰκογενείας, ἀλλ' ὅμως εὔδηλόν ἐστιν, ὅτι εἶναι συναφῆ πρὸς τὴν μεγάλην τοῦ Πινδάρου ἐκτίμησιν τῶν συμφύτων πλεονεκτημάτων [7]). Καὶ ἐν τῷ πρώτῳ ἔτι Ἀλκιβιάδῃ τοῦ Πλάτωνος (120 d) θεωρεῖται ὡς ὁμολογούμενον ὅτι ἀμείνους γίνονται φύσεις ἐν γενναίοις γένεσιν. Τὰ πρόσωπα, ἅτινα οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ τῶν Ἀθηνῶν ἀνεβίβαζον ἐπὶ τὴν σκηνήν, ἠσμένιζον εἰς τὸ νὰ ἀναπτύσσωσι γνώμας τοιάςδε, ὅτι κακὸς πατὴρ οὐδέποτε δύναται νὰ ἔχῃ ἀγαθὸν υἱόν, ὅτι ἐξ ἀγαθῶν μὲν ἀνδρῶν ἀγαθοί, ἐκ δὲ κακῶν κακοὶ γεννῶνται υἱοί, ὅτι ἡ εὐγένεια εὐκόλως ἐμποιεῖ τὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ ἔχῃ ὡς ἐπακολούθημα τὴν ἀρετήν, ὅτι αὕτη καὶ αὐτῷ τῷ πένητι τιμὴν παρέχει· ἀλλὰ καὶ σκεπτικαὶ ἐκδηλώσεις ἐξεφέροντο διὰ στόματος αὐτῶν, καθ' ἃς δὲν πρέπει πάντοτε νὰ ἐπαναπαύηταί τις ἐπὶ τῆς εὐγενείας, διότι πλειστάκις οἱ υἱοὶ δὲν γίνονται τοῖς γονεῦσιν ὅμοιοι, ἡ δ' ἀληθὴς εὐγένεια ἐν τῇ ἀρετῇ ἐστιν. Παραδείγματα τοῦ μὲν δευτέρου εἴδους πολυάριθμα εἶναι συνηγμένα ἐν τῷ ὀγδοηκοστῷ ἕκτῳ καὶ ἐν τῷ ὀγδοηκοστῷ ἑβδόμῳ, τοῦ δὲ πρώτου ἐν τῷ ὀγδοηκοστῷ ὀγδόῳ καὶ ὀγδοηκοστῷ ἐνάτῳ κεφαλαίῳ τοῦ Στοβαίου. Ἀλλ' οὐδεὶς ἴσως ἡρμήνευσεν ἀκριβέστερον τὸ φρόνημα τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν οἰκογενειῶν ἢ ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τῇ Παραβάσει τῶν Βατράχων, ἔνθα τοὺς μὲν ἀρχαίους εὐγενεῖς πολίτας παραβάλλει πρὸς τὰ κάλλιστα ἀρχαῖα, οὐ κεκιβδηλευμένα καὶ μόνα ὀρθῶς κοπέντα νομίσματα, τοὺς δὲ ὑστάτους ἀφιγμένους εἰς τὴν πόλιν, οἷς δυστυχῶς εἰς ἅπαντα ὁ δῆμος ἐχρῆτο, πρὸς τὰ χθὲς καὶ πρῴην κοπέντα τῷ κακίστῳ κόμματι, καὶ ἐκείνους μὲν ὀνομάζει εὐγενεῖς καὶ σώφρονας καὶ δικαίους καὶ καλούς τε κἀγαθούς, τούτους δὲ ξένους καὶ πυρρίας καὶ πονηροὺς κἀκ πονηρῶν (718-733). Καὶ ὁ Φαῖδρος ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος, καταριθμῶν τὴν συγγένειαν ἐν τοῖς ἐλατηρίοις τοῦ καλοῦ βίου, λαλεῖ ὡς μέλος τῆς ἀττικῆς κοινωνίας (178c). Καθόλου δὲ εἰπεῖν ἡ τῶν Ἀθηναίων δημοκρατία, ἥτις κάλλιστα ἠδύνατο νὰ ὀνομασθῇ ἀριστοκρατία ἐν τῇ νῦν συνήθει τοῖς Εὐρωπαίοις σημασίᾳ τῆς λέξεως, οὐδόλως ἦτο ἀδιά-

φορος πρὸς τὰ πλεονεκτήματα τοῦ γένους· ἀλλ' ὅμως ἡ ἰδέα τῆς ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν κληροδοτουμένης ἀρετῆς δὲν διετέλεσεν ἀδιάσειστος ὑπὸ τῆς σκέψεως, ὅτε αὕτη ὑψώθη εἰς δύναμιν περιλαμβάνουσαν πάσας τοῦ βίου τὰς σχέσεις. Ὅταν ὁ Σωκράτης λέγῃ ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (4, 4, 23), ὅτι πρὸς εὐτεκνίαν δὲν ἀρκεῖ νὰ εἶναι ἀγαθοὶ οἱ ἐξ ἀλλήλων παιδοποιούμενοι, ἀλλὰ χρειάζεται καὶ ἄλλο τι· ἢ ὅταν ὁ Πλάτων παριστᾷ ἐν τῷ Θεαιτήτῳ (174 e) τὸν φιλόσοφον μετὰ περιφρονήσεως λαλοῦντα περὶ τῶν εὐγενῶν, οἵτινες ἔχουσιν ἑπτὰ πάππους πλουσίους ἀποφῆναι, θεωρητέαι αἱ κρίσεις αὗται ὡς σποραδικαὶ ἐκδηλώσεις καὶ ἀλλαχοῦ εὐρέως διαδεδομένης ἐξεγέρσεως κατὰ τῶν ἀρχαίων δοξασιῶν, τῆς ὁποίας τὰ ἴχνη ἔτι σαφέστερον παρατηροῦνται ἐν τοῖς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι χωρίοις τῶν σκηνικῶν ποιητῶν. Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ὑπάγεται καὶ τὸ ὑπὸ Διογένους Λαερτίου (3, 88) λεγόμενον, ὅτι ὁ Πλάτων διέκρινε τέσσαρα εἴδη εὐγενείας· ἓν μὲν ἐὰν ὦσιν οἱ πρόγονοι καλοὶ κἀγαθοὶ καὶ δίκαιοι, τοὺς ἐκ τούτων γεγεννημένους εὐγενεῖς φασιν εἶναι· δεύτερον δὲ εἶδος εὐγενείας εἶναι, ἐὰν ὦσιν οἱ πρόγονοι δεδυναστευκότες καὶ ἄρχοντες γεγενημένοι· τρίτον, ἐὰν ὦσιν οἱ πρόγονοι ὀνομαστοί, οἷον ἀπὸ στρατηγίας, ἀπὸ στεφανιτῶν ἀγώνων· καὶ τέταρτον, ἐὰν αὐτός τις ᾖ γεννάδας τὴν ψυχὴν καὶ μεγαλόψυχος, καὶ τοῦτον εὐγενῆ φασι· καὶ τῆς γε εὐγενείας αὕτη κρατίστη. Ἡ θετικὴ σχολὴ τῶν Περιπατητικῶν ἡ ὑποβαλοῦσα εἰς τὴν ἀκριβεστάτην αὐτῆς παρατήρησιν τὰ γεγονότα τοῦ βίου δὲν ἠδύνατο νἀντιπαρέλθῃ ζήτημα τηλικαύτης σπουδαιότητος, οἷον εἶναι τὸ περὶ τῆς ἀξίας τῆς εὐγενείας. Ὁ Ἀριστοτέλης ἔν τε τῇ Ῥητορικῇ (1390 b 22-31) καὶ ἐν τοῖς Πολιτικοῖς (1255 a 32-b 4) ἀποφαίνεται, ὅτι ἄλλοτε γίγνεται ἐν τοῖς γένεσι φορὰ ἀνδρῶν ἐξόχων, ὥσπερ ἐν τοῖς κατὰ τὰς χώρας γιγνομένοις, «καὶ ἡ φύσις βούλεται μὲν τοῦτο ποιεῖν πολλάκις, οὐ μέντοι δύναται». Ἡ ἰδέα αὕτη ἀνεπτύσσετο διὰ μακροτέρων ἔν τινι διαλόγῳ «Περὶ εὐγενείας», ὃς ἐν μέρει μὲν ἀπεδίδετο αὐτῷ τῷ Σταγειρίτῃ, ἐν μέρει δὲ καὶ ὀρθότερον ἴσως ἑνὶ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ. Τὸ

σπουδαιότατον τῶν σῳζομένων πολλῶν ἀποσπασμάτων τοῦ διαλόγου τούτου [8]) ἐξαίρει τὴν ἐν τῷ γένει διάρκειαν τῆς τὸ ἔξοχον παραγούσης δυνάμεως. Οἱ δὲ Στωϊκοὶ ἑπόμενοι ταῖς ἀρχαῖς αὐτῶν κατέλεγον τὴν εὐγένειαν, ὡς καὶ πάντα τὰ ἐξωτερικά, εἰς τὰ ἀδιάφορα· ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἦν τοσοῦτον σπουδαῖον, ὥστε αὐτοί τε καὶ οἱ ἀντίπαλοι αὐτῶν συνέγραψαν περὶ τούτου πραγματείας, ἐξ αὐτῶν μὲν Διογένης ὁ Βαβυλώνιος ('Αθήν. 4, 168 e), ἐκ δὲ τῶν Ἐπικουρείων ὁ Μητρόδωρος (Διογ. Λ. 10, 24). Πόσον προσφιλὲς ἦν ἀεὶ τὸ θέμα τοῦτο μαρτυρεῖ καὶ τὸ ὅτι ὁ Πλούταρχος συνέγραψεν ἐπίσης βιβλίον περὶ εὐγενείας, οὗ ἀποσπάσματα διέσωσεν ὁ Στοβαῖος· ταῦτα ἀναπτύξας ἀδέξιός τις νοθευτὴς συνέρραψεν εἰς ἰδίαν πραγματείαν ἐν τοῖς ἔργοις του Χαιρωνέως φερομένην [9]).

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀριστοκρατικὴ θεωρία περὶ τοῦ βίου ἄγει εἰς διάφορά πως ἠθικὰ συμπεράσματα, καθ' ὅσον θεωρεῖται ὡς τὸ σπουδαιότατον ἡ μία ἢ ἡ ἑτέρα τῶν δύο ὄψεων τῆς ἐξετάσεως τοῦ πράγματος, αἵτινές εἰσιν ἐν αὐτῷ ἡνωμέναι καὶ ἐν τῷ διδακτικῷ ποιήματι τοῦ Θεόγνιδος ἐξ ἴσου διδάσκονται [10]). Ἐὰν μὲν ἐν τῇ εὐγενείᾳ τὸ ὁρίζον εἶναι ἡ καταγωγή, τότε ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπορρέουσα ἀρετὴ εἶναι προϊὸν τῆς φύσεως· ἐὰν δὲ βαρύνωσι μεῖζον αἱ πνευματικαὶ ἐπιδράσεις, ἃς ἀσκοῦσι κατὰ τὴν νεανικὴν ἡλικίαν ἡ ἀγωγὴ καὶ ἡ μετ' εὐγενῶν ἀναστροφή, εἶναι μέχρι τινὸς ἡ ἀρετὴ ἐπίκτητον καὶ οὕτως ἡ ἀντίληψις αὕτη ἄγει εἰς διάφορον ἐκείνης λύσιν τοῦ σπουδαιοτάτου προβλήματος τοῦ τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων κατέχοντος. Διότι κατὰ ταύτην εἶναι ἀνάγκη νὰ καταβάλληται διηνεκῶς ἡ προσήκουσα μέριμνα, ὅπως ἡ ἀναστροφὴ ᾖ ἀξία τῆς καταγωγῆς, ἡ δὲ ψυχὴ ἐν διηνεκεῖ ἐπικοινωνίᾳ πρὸς ἀγαθοὺς διατελοῦσα εἰσδέχηται μόνον ἀγαθά. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικὸν ὅτι ὁ τοῦ διδακτοῦ τῆς ἀρετῆς διαπρύσιος κῆρυξ, ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντος ('Απομν. 1, 2, 20), διὰ στίχων τοῦ εὐγενῆ φρονήματα θεραπεύοντος ἐκείνου ποιητοῦ στηρίζει τὴν γνώμην αὐτοῦ περὶ τῆς σπουδαιότητος, ἣν ἔχει ἡ ἐκλογὴ τῆς συναναστροφῆς εἰς τὴν νεολαίαν, τὴν ἀρχὴν δὲ ταύτην λέγει ὁ Σωκράτης ὅτι καὶ οἱ πα-

τέρες ἐφαρμόζουσιν, «οἳ τοὺς υἱεῖς κἂν ὦσι σώφρονες, ὅμως ἀπὸ τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων εἴργουσιν», ὁ δὲ Εὐριπίδης καὶ ἐπὶ τῆς τραγικῆς σκηνῆς ἐποιήσατο αὐτῆς χρῆσιν (Αἰγ. ἀπ. 7. Πελ. ἀπ. 612)

Τὸ ζήτημα ἂν ἡ ἀρετὴ ἔχει τὴν ῥίζαν ἐν τῇ φύσει ἢ εἶναι μαθητὸν καὶ τὸ περὶ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως εἶναι βεβαίως στενῶς συνδεδεμένα· ἀλλ' ὅμως ἑκάτερον ἐρευνᾶται κατὰ τρόπον διάφορον, καθ' ὅσον ἐν ἐκείνῳ μὲν σκοπός ἐστιν ἡ ἐξήγησις τοῦ ἀγαθοῦ, ἐν τούτῳ δὲ ἡ ἐξήγησις τοῦ κακοῦ. Ἡ ἰδέα τῆς ἐξαρτήσεως καὶ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς βουλήσεως ἀνεφάνησαν, ὅτε ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος, ᾧ προωδοποίησεν ἡ βαθύνους τοῦ Αἰσχύλου ποίησις, οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι ἤρξαντο νὰ ἐρευνῶσιν ἀκριβέστατα τὸ πρόβλημα τῆς πτώσεως καὶ ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρώπου· ἐπειδὴ αἱ ἰδέαι ἐκεῖναι εἶναι ἀναποσπάστως μετὰ τοῦ προβλήματος τούτου συνδεδεμέναι, θὰ ἐξετάσωμεν αὐτὰς ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ τῷ περὶ τῶν αἰτίων τοῦ κακοῦ πραγματευομένῳ· ἀλλ' ἤδη σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης μετὰ πάσης ἀκριβείας θεωρητικῶς κατέδειξε τὴν σπουδαιότητα τῆς βουλήσεως ἐν τῇ διακρίσει αὐτῆς ἀπὸ τῆς φρονήσεως, οὐ μόνον διότι ἐθεμελίωσε φιλοσοφικῶς τὸ δόγμα τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ καὶ διότι ἐχώρισε τὰς διανοητικὰς ἀρετὰς ἀπὸ τῶν πρακτικῶν ἐν τῇ περὶ ἀρετῆς θεωρίᾳ. Ὅτι δὲ ἡ οὕτω προκληθεῖσα πνευματικὴ κίνησις ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τὰ πνεύματα τῶν μὴ ἀσχολουμένων περὶ τὴν θεωρίαν ὁμάδων τοῦ ἔθνους, εἶναι αὐτόθεν δῆλον, καὶ πάντως ὑπὸ τὸ κράτος τῆς περιπατητικῆς σχολῆς διετέλουν ὅ τε Μένανδρος (ἀπ. 770. 798) καὶ ὁ Δίφιλος (ἀπ. 113) κηρύττοντες ἀπὸ τῆς κωμικῆς σκηνῆς, ὅτι μέγιστον ἀγαθόν ἐστι φρόνησις μετὰ χρηστοῦ τρόπου. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων δὲν ἐχώριζον ταῦτα πολὺ ἀπ' ἀλλήλων ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτῶν· ἐν τούτοις θὰ ἐπλανώμεθα, νομίζοντες, ὅτι αὐτοὶ οὐδεμίαν εἶχον συνείδησιν τῆς ἀξίας τῆς ὀρθῆς βουλήσεως· διότι τὸ ἐναντίον τούτου ἀποδεικνύει ἤδη ἡ συνήθης παρ' αὐτοῖς ἀναγωγὴ τοῦ

κακοῦ εἰς τὴν ὕβριν. Διαφωτίζει δὲ τὸ ζητούμενον καὶ ἡ ῥῆσις τοῦ Δημοκρίτου, ὅτι « ἀγαθὸν οὐ τὸ μὴ ἀδικέειν, ἀλλὰ τὸ μηδὲ ἐθέλειν » (ἀπ. 109)· ἡ ῥῆσις αὕτη, ἐὰν ἐξήγοντο τὰ ἐξ αὐτῆς συμπεράσματα, θὰ ὡδήγει μάλιστα εἰς βαθυτέραν κατάληψιν τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος ἢ ἡ διδασκαλία τῶν Περιπατητικῶν.

'Αλλ' ἀνεξαρτήτως ἀπὸ τῆς καθολικῆς ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων ἡ ἠθικὴ ἐκτίμησις καὶ ὁ συναφὴς ταύτῃ καταλογισμὸς τῶν πράξεων καὶ παραλείψεων μένει ἐν ταῖς διαφόροις περιστάσεσι τοῦ βίου ἀνεξάλειπτος ἀνάγκη τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ ἡ ἀνάγκη αὕτη εἶναι μάλιστα μείζων ἐν χρόνοις, οἵτινες ἀγνοοῦσι τὴν θεωρίαν καὶ σκέψιν καὶ ἐν οἷς ἥκιστα ἐπιζητεῖται λογικὴ ἀκολουθία ἐν ταῖς κρίσεσι· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἕλλην τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν δὲν ἠδύνατο, ὥσπερ οὐδ' ὁ σύγχρονος τοῦ Πλάτωνος ἢ ὁ σημερινός, νὰ παύσῃ τοῦ νὰ κρίνῃ ἂν πρᾶξίς τις εἶναι ἀγαθὴ ἢ κακή. Καὶ ἀπὸ τοῦ συναφοῦς ζητήματος περὶ τῶν αἰτίων τοῦ ἀγαθοῦ ἀκριβῶς αὐτοῦ ἡ προσοχὴ δὲν ἠδύνατο νἀποσπασθῇ ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἐμφύτου διαθέσεως τοῦ ἀνθρώπου· διότι ἡ ἰδέα αὕτη ὑπῆρχε μὲν παρ' αὐτῷ, ἀλλὰ δὲν κατεῖχε σύμπασαν αὐτοῦ τὴν συνείδησιν, ὡς παρὰ τῷ Θεόγνιδι. Καὶ τῷ ὄντι εὑρίσκομεν ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι καὶ τὰ οὐσιώδη στοιχεῖα τῆς ἔπειτα παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐπικρατούσης περὶ τοῦ ἀγαθοῦ θεωρίας, δηλ. τὸ θρησκευτικὸν καὶ τὸ καθαρῶς ἠθικόν, ἂν καὶ ἀμφότερα ἀνεπτύχθησαν ὕστερον οὐ μόνον κατὰ πλάτος, ἀλλὰ καὶ κατὰ βάθος. Ἡ πεῖρα ὡς γνωστὸν γενικῶς διδάσκει, ὅτι ἐν τῇ ἀναζητήσει τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν λαμβάνονται συνήθως ὡς ἀφετηρία τὸ μὲν τὰ θρησκευτικὰ δόγματα, τὸ δὲ αἱ ἀξιώσεις τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας· ἀλλὰ διὰ τοῦτο οὔτε σύνηθες οὔτε φυσικὸν εἶναι νὰ λαμβάνηται μονομερῶς ὑπ' ὄψιν μόνον ὁ ἕτερος τῶν δύο τούτων παραγόντων. Ἐν συνόλῳ τὸ φυσικὸν εἶναι αἱ μὲν γενικαὶ ἀρχαὶ τῆς ἠθικῆς νὰ παράγωνται ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ θείου, ἡ δὲ διατύπωσις τῶν εἰδικῶν καθηκόντων τοῦ βίου ἐκ τῶν ὅρων τῆς ὑπάρξεως τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ ἐκ τῶν ἐντεῦθεν γεννωμένων πρακτικῶν ἀξιωμάτων· ἀλλὰ τοῦτο δὲν σημαίνει ὅτι πε-

ριγράφονται τυχὸν δύο χωρισταὶ ἀπ' ἀλλήλων ἐπικράτειαι, τοὐναντίον ἡ κοινὴ γνώμη πάντων τῶν χρόνων συνετέλεσεν ἀμφοτέρων τὴν ἕνωσιν ὡς οἴκοθεν ἐπιβαλλομένην, τὴν ἕνωσιν δὲ ταύτην ἑρμηνεύουσιν αἱ συνήθεις δημώδεις φράσεις, ὅτι δύναταί τις νὰ δώσῃ λόγον τῶν ἑαυτοῦ πράξεων ἐνώπιον θεοῦ τε καὶ ἀνθρώπων. Καὶ παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἀπαντῶσιν ὅμοιαι φράσεις. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ Τηλέμαχος ἐλέγχει τοὺς Ἰθακησίους, ὅτι ἀνάνδρως ἐπιτρέπουσιν εἰς τοὺς μνηστῆρας νὰ καταστρέφωσι τὸν οἶκον τοῦ Ὀδυσσέως καὶ κελεύει αὐτοὺς ἔνθεν μὲν νὰ αἰδεσθῶσι, πλὴν τῆς φωνῆς τοῦ ἑαυτῶν συνειδότος, καὶ τοὺς περιοικοῦντας ἀνθρώπους, ἔνθεν δὲ νὰ φοβηθῶσι καὶ τὴν μῆνιν τῶν θεῶν (2, 64 κ. ἑ.). Ἀλλαχοῦ δὲ μέμφεται ὁ Ὀδυσσεὺς τοὺς μνηστῆρας, ὅτι οὔτε θεοὺς ἔδεισαν, οὔτε τῶν ἀνθρώπων τὴν ἀγανάκτησιν ἀνελογίσθησαν (22, 39). Παρὰ δὲ τῷ Ξενοφῶντι (Κύρ. II. 8, 7, 22. 23) ὁ τελευτῶν Κῦρος, ἵνα ἀπονείμῃ εἰς τὰς ἑαυτοῦ παραινέσεις μεῖζον κῦρος, ὑπομιμνήσκει τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ τοὺς πάντ' ἐφορῶντας καὶ πάντα δυναμένους θεούς, ἑτέρωθεν δὲ τὴν κρίσιν τῶν τε συγχρόνων καὶ τῶν ἀεὶ ἐπιγιγνομένων ἀνθρώπων· ὁ δὲ Θουκυδίδης δὲν δύναται νὰ χαρακτηρίσῃ εὐστοχώτερον τὴν φοβερὰν ἐξαγρίωσιν, ἣν ὁ γνωστὸς λοιμὸς ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἀθηναίων ἐπήνεγκεν ἢ διὰ τῆς φράσεως· « θεῶν δὲ φόβος ἢ ἀνθρώπων νόμος » οὐδεὶς ἀπεῖργε τοὺς ἀνθρώπους ἀπὸ τοῦ διώκειν τὴν ἐφήμερον ἀπόλαυσιν καὶ τὸ κέρδος (2, 53, 4).

Ἀναμφιβόλως συμβαίνει ὥστε ἔν τισι μὲν χρονικαῖς περιόδοις νὰ ἐκφαίνωνται ἰσχυρότερον αἱ θρησκευτικαὶ βάσεις τῆς ἠθικῆς, ἐν ἑτέραις δὲ πάλιν αἱ κοινωνικαί. Ἐν ταῖς ὑπὸ τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν περιγραφομέναις καταστάσεσιν αἱ ἀξιώσεις τῆς κοινωνίας περὶ τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων εἶναι μὲν κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν πολὺ σαφεῖς, ἀλλ' οὐχὶ καὶ κατὰ πάσας τὰς ἐπόψεις ἀνεπτυγμέναι· πλὴν δὲ τῶν ἀξιώσεων ἐκείνων μεγάλως βαρύνει πάντοτε ἡ ἰδέα τοῦ κράτους τῶν θεῶν. Ἐν δὲ τῷ μεταξὺ Ὁμήρου καὶ τῶν Μηδικῶν χρόνῳ, τῷ μεσαίωνι τῆς Ἑλλάδος, τὸ θρη-

σκευτικὸν αἴσθημα καὶ τὸ κράτος τῶν ἱερέων εἶναι τοσοῦτον ἰσχυρά, ὥστε παρὰ τὰ πολιτικὰ ἱδρύματα, ἅτινα εἶναι ἐκ τῶν χαρακτηριζόντων τὴν περίοδον ταύτην δημιουργημάτων, ὁ ἠθικὸς βίος ἐξετάζεται, ἐφ' ὅσον δυνάμεθα νὰ κρίνωμεν, κατὰ ταύτην ἐξαιρέτως ἀπὸ τῆς θρησκευτικῆς ὄψεως. Ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ λαμβάνει ὁ κοινωνικὸς βίος κατὰ πάσας τὰς διευθύνσεις τὴν τελειοτάτην ἀνάπτυξιν. Φυσικὸν ἐπακολούθημα τούτου εἶναι, ὅτι αἱ ἐξ αὐτοῦ ἀπορρέουσαι σχέσεις καὶ ὑποχρεώσεις πολλαπλασιάζονται, τὸ δ' ἐν τῇ κοινωνίᾳ ταύτῃ ἰσχὺν κτησάμενον ἀποβαίνει εἰς βαθμὸν πολλῷ μείζονα τὸ μέτρον τῆς ἠθικῆς ἐκτιμήσεως. Ἡ οὕτω παρασκευασθεῖσα ἀλλοίωσις τῶν δοξασιῶν ἀποτελειοῦται ἐν τῇ ἠθικῇ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἥτις ἀποκλείουσα τὸ θρησκευτικὸν στοιχεῖον θεωρεῖ ὡς ἀρετὰς καὶ κακίας τὰς ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης τῶν ἀνθρώπων καθιερωθείσας.

Τὰ ὁμηρικὰ ἔπη διαπνέονται καθ' ὁλοκληρίαν ὑπὸ τῆς πίστεως εἰς τὴν πάντα διέπουσαν θείαν δίκην, εἰ καὶ αὕτη δὲν ἐπεκτείνεται ἔτι ἐν αὐτοῖς ἐπὶ υἱοὺς υἱῶν. Καθ' ὅσον ἡ θεία δικαιοσύνη δὲν ἐπιτρέπει τῷ κακῷ νὰ ἐκφύγῃ τὴν ἐπιβαλλομένην τιμωρίαν, συμπυκνοῦται εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς τιμωρούσης ἐποπτείας ἢ ὄπιδος, ἐκ δὲ τῶν σπουδαιοτάτων καθηκόντων παντὸς σώφρονος ἀνθρώπου εἶναι μηδέποτε νὰ λησμονῇ αὐτήν. Οἱ ἄδικοι δικασταὶ δὲν συλλογίζονται τὴν τῶν θεῶν ὄπιν, ὡς λέγεται ἐν τῇ Ἰλιάδι (16, 388)· ἡ αὐτὴ δὲ μομφὴ ἐπιρρίπτεται κατὰ τῶν μνηστήρων ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (14, 82. 20, 215)· ὁ Ἶλος, ἐπειδὴ φοβεῖται τοὺς θεούς, ἀρνεῖται τῷ Ὀδυσσεῖ τὸ ζητούμενον ἀνδροφόνον φάρμακον, ὅπως χρίῃ τὰ βέλη (Ὀδ. 1, 263)· ὁ δὲ Πρίαμος παραινεῖ τῷ Ἀχιλλεῖ, παρ' οὗ ἐξαιτεῖται τὸν νεκρὸν τοῦ Ἕκτορος, νὰ αἰδεσθῇ τοὺς θεοὺς (Ἰλ. 24, 503)· τὸ αὐτό, ἀλλὰ ματαίως, λέγει καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς πρὸς τὸν Κύκλωπα (Ὀδ. 9, 269). Ὁ Μενέλαος ἐλέγχει τοὺς Τρῶας, ὅτι δὲν ἐφοβήθησαν τὴν μῆνιν τοῦ ξενίου Διὸς (Ἰλ. 13, 624), διὰ τὸν φόβον δὲ τοῦ αὐτοῦ θεοῦ ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου παρέχει τῷ Ὀδυσσεῖ προστασίαν (Ὀδ. 14, 283) καὶ ὁ συβώτης

Εὔμαιος Δία ξένιον δείσας ὑποδέχεται αὐτὸν φιλανθρώπως εἰς τὴν ἑαυτοῦ καλύβην (Ὀδυσ. 14, 389). Ὁ τὸ ἄδικον αὐτοῦ συνιδὼν Ἀντίλοχος βούλεται μᾶλλον νὰ παράσχῃ πᾶσαν ἱκανοποίησιν τῷ Μενελάῳ ἢ νὰ εἶναι ἀνόσιος πρὸς τοὺς θεοὺς (Ἰλ. 23, 595). Ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως στηρίζεται ἡ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ πολλάκις ἀπαντῶσα ἔννοια «θεουδής» (= θεοφοβούμενος, θεοσεβής), ἥτις σημαίνει μὲν κατ' ἐξοχὴν τὸν σεβόμενον τὰ δίκαια τῆς ξενίας (6, 121. 8, 576. 9, 176. 13, 202), ἀλλὰ λέγεται καὶ ἐπὶ τοῦ δικαίως κυβερνῶντος βασιλέως καὶ ἐπὶ τοῦ εὐσεβοῦς Ὀδυσσέως (19, 109, 364). Τὰ Ἔργα καὶ αἱ Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου τονίζουσιν ἔτι μᾶλλον ἢ τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τὸ κράτος τῆς θείας δικαιοσύνης καὶ θεωροῦσιν αὐτὸ ὡς τὸ μόνον ἐλατήριον τῆς ἠθικότητος, καθ' ὅσον οὐδόλως ποιοῦνται μνείαν τῆς ἐπιδράσεως τῆς δημοσίας γνώμης ἐπὶ τῶν πράξεων. Κατὰ τὸν Ἡσίοδον ἐν τῷ σιδηρῷ αἰῶνι τὰ τέκνα δὲν τιμῶσι τοὺς γονεῖς γηράσκοντας, διότι δὲν συλλογίζονται τὴν ὄπιν τῶν θεῶν (187), τὴν δὲ πρὸς εὐσέβειαν παραίνεσιν στηρίζει ὑποδεικνύων ὡς ἀμοιβὴν τὴν μέλλουσαν αὔξησιν τῆς περιουσίας (341)· ὡσαύτως οἱ δωροφάγοι βασιλεῖς ὑπομιμνήσκονται, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐπιτηρεῖ τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων διὰ φυλάκων, ὅτι ἡ δίκη παρεδρεύουσα αὐτῷ καταγγέλλει αὐτίκα πρὸς αὐτὸν τὰς ἀδίκους κρίσεις τῶν βασιλέων (248-269).

Οἱ ἀρχαιότατοι οὗτοι ποιηταὶ οὐδεμίαν ἄλλην ἐπίδρασιν τῶν θρησκευτικῶν παραστάσεων ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου γινώσκουσιν ἢ τήνδε, ὅτι ἡ ἰδέα τῆς ἀμοιβῆς καὶ τῆς τιμωρίας τῶν θεῶν παρορμᾷ εἰς τὸ ποιεῖν τὸ δίκαιον καὶ φεύγειν τὸ ἄδικον. Ὅταν παρ' Ὁμήρῳ ἄνθρωπός τις ἔχῃ πρὸς θεόν τινα στενωτέραν σχέσιν ἕνεκα συγγενείας ἢ ἰδιαιτέρας εὐνοίας, τοῦτο εἶναι ἁπλῶς προϊὸν τοῦ ἐργαστηρίου τῆς ποιητικῆς φαντασίας, ἀλλ' οὐδέποτε ἡ σχέσις ἐκείνη γίνεται ἐλατήριον θρησκευτικῆς ἐξάρσεως ἢ ἠθικῆς προαγωγῆς. Ἓν ἐκ τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς μεγάλης ἐκείνης μεταβολῆς τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος τῶν Ἑλλήνων τῆς συντελεσθείσης ἐν τῇ μεταξὺ τῆς ἀρχῆς τῶν Ὀλυμπιάδων καὶ τῶν Μηδικῶν χρονικῇ

περιόδῳ, ἧς ἀτυχῶς δὲν δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἀκριβῶς τὰ ἴχνη, εἶναι ἡ σύλληψις τῆς ἰδέας, ὅτι ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς προσέγγισις καθαίρει τὸν ἄνθρωπον· πρὸς τοῦτο δὲ συνεβάλοντο τὰ μέγιστα αἱ ἰδιάζουσαι περὶ καθαρότητος καὶ σεμνότητος δοξασίαι αἱ ἀπὸ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος ἐκπηγάζουσαι καὶ κατ' ἐξοχὴν διὰ τῆς ἐνεργείας τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν καλλιεργούμεναι. Αἱ ἠθικαὶ σκέψεις τῶν Πυθαγορείων τῶν μετὰ τῆς λατρείας τοῦ Ἀπόλλωνος στενῶς συνδεδεμένων καὶ ἐν ταῖς περὶ ὧν ἐνταῦθα ὁ λόγος κρίσεσιν ὑπὸ τὸ κράτος αὐτῆς διατελούντων παρέχουσιν ἡμῖν τὰ πρῶτα γνωστὰ παραδείγματα τῆς νέας θρησκευτικῆς ἀντιλήψεως. «Ἕπου θεῷ», εἶναι τὸ χαρακτηριστικὸν δόγμα τοῦ ἱδρυτοῦ τοῦ Πυθαγορείου δεσμοῦ, πρὸς ὃ συμφωνεῖ ἐντελῶς ἡ τούτῳ ὡσαύτως ἀπονεμομένη ῥῆσις, ὅτι «βέλτιστοι γιγνόμεθα πρὸς τοὺς θεοὺς βαδίζοντες»[11])· ταῦτα δηλοῦσιν ὡρισμένως, ὅτι ἡ θεότης δὲν εἶναι μόνον φύλαξ τῆς ἐν τῷ κόσμῳ τάξεως, ἀλλὰ δύναται νὰ καταστῇ τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἀντικείμενον προσεγγίσεως καὶ ὑπόδειγμα. Ὁ Πίνδαρος, ὁ ἐκ τοῦ ἱερατείου τῶν Δελφῶν προελθὼν καὶ πρωΐμως τὰς θρησκευτικάς, πολιτικὰς καὶ ἠθικὰς αὐτοῦ ἰδέας ἐνστερνισθείς, ἀπεικονίζει ἔν τινι τῶν ᾠδῶν αὐτοῦ (Πυθ. 5) μετ' ἐνθουσιασμοῦ τὸν Ἀπόλλωνα ἐξαίρων τὴν δύναμιν, ἣν ἡ λατρεία αὐτοῦ ἀσκεῖ εἰς τὴν ἡμέρωσιν τῶν ἠθῶν, καὶ ἐξυμνῶν αὐτον ὡς ἐγχέοντα εἰς τὰς ψυχὰς «ἀπόλεμον εὐνομίαν».

Καὶ ἐκ τῶν ἀττικῶν ἄνδρες σοβαροὶ συνέδεσαν στενώτατα τὰς ἠθικὰς ἀξιώσεις μετὰ τῆς θρησκείας. Ἔν τινι λαμπρῷ ᾄσματι τοῦ Οἰδίποδος Τυράννου τοῦ Σοφοκλέους (863-872) ἐξυμνεῖ ὁ χορὸς τοὺς ὑψίποδας νόμους, τοὺς ἐν τῷ οὐρανίῳ αἰθέρι τεκνωθέντας, ὧν Ὄλυμπος πατὴρ μόνος, οὐδὲ θνητὴ φύσις ἀνδρῶν ἔτικτεν, οὐδὲ μήποτε λήθη κατακοιμήσῃ αὐτούς. Ὅμοιον νόημα διαφαίνεται ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Ἰσοκράτους (12, 169), ὅτι τὸ ἔθος τοῦ μὴ ἐᾶν τοὺς νεκροὺς ἀτάφους εἶναι παλαιὸν καὶ πάτριον, «ᾧ πάντες ἄνθρωποι χρώμενοι διατελοῦσιν οὐχ ὡς ὑπ' ἀνθρωπίνης κειμένῳ φύσεως, ἀλλ' ὡς ὑπὸ

δαιμονίας προστεταγμένῳ δυνάμεως.» Ἐγγύτερόν πως τῆς ἀρχῆς τῶν Πυθαγορείων ἵσταται ὁ Σωκράτης, ὅς ἐν τῇ ἀπολογίᾳ αὐτοῦ παρὰ Πλάτωνι λέγει, ὅτι ὀφείλει νὰ ὑπακούῃ τῷ θεῷ καὶ νὰ μένῃ ἐκεῖ ὅπου ἐτάχθη ὑπ' αὐτοῦ (28 d - 30 c). Αὐτὸς δὲ ὁ Πλάτων ἀναμφιβόλως πυθαγόρειον δόγμα διακηρύττει, χαρακτηρίζων πολλάκις ὡς προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὁμοιωθῆναι τῷ θεῷ (Θεαίτ. 176 b. Πολ. 10, 613 a. Νόμ. 4, 716 d. πρβλ. Πολ. 6, 500 c)· εἰς τὴν αὐτὴν πηγὴν δυνάμεθα νὰ ἀναγάγωμεν καὶ τὴν πολλάκις παρ' αὐτῷ ἀπαντῶσαν φράσιν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος εἶναι κτῆμα τῶν θεῶν (Φαίδ. 62 b. Νόμ. 10, 906 a. Κριτί. 109 b)· ἐν δὲ τῷ Φαίδρῳ (273 e) ἐξάγει ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι οὐ δεῖ ὁμοδούλοις χαρίζεσθαι, τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλὰ δεσπόταις ἀγαθοῖς, ἤτοι τοῖς θεοῖς, κεχαρισμένα μὲν λέγειν, κεχαρισμένως δὲ πράττειν τὸ πᾶν εἰς δύναμιν. Διαφερόντως διδακτικὸς εἶναι καὶ ὁ διάλογος Εὐθύφρων, διότι ὁ ἀντιπρόσωπος τῆς παλαιᾶς πίστεως παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις Εὐθύφρων λέγει ἐν αὐτῷ, ὅτι ἀγαθόν ἐστι τὸ προσφιλὲς τοῖς θεοῖς. Πῶς ὁ Σωκράτης ἀντιτάσσων αὐτῷ, ὅτι διὰ τὴν διαφορὰν τῶν διαθέσεων ἑκάστου τῶν θεῶν ἐνδέχεται τὸ προσφιλὲς τῷ ἑνὶ νὰ εἶναι τῷ ἑτέρῳ μισητόν, ἐξάγει ἐκ τοῦ πολυθεϊσμοῦ συμπέρασμα παντελῶς ξένον πρὸς τὴν συνείδησιν τῶν τότε Ἀθηναίων, ἐξετέθη ἀνωτέρω (ὅρ. σελ. 167). Μῦθοι καὶ ποιηταὶ ἀπονέμουσι βεβαίως καὶ τοῖς θεοῖς μεγάλην διαφορὰν περὶ τὰς γνώμας, τὰς θυμικὰς καταστάσεις καὶ τὰ πάθη, ἀλλ' ἐν τούτοις παρὰ τῷ εὐσεβεῖ Ἕλληνι διέμενον πάντοτε οἱ κοινοὶ φύλακες καὶ ἐκτελεσταὶ τῶν διεπόντων τὸν κόσμον αἰωνίων νόμων.

Ὅπως ἡ ἰδέα τῶν θεῶν δύναται νὰ ἐπιδράσῃ διττῶς ἐπὶ τῶν πράξεων τοῦ ἀνθρώπου, καθ' ὅσον ἢ ἀναλογιζόμενος ὁ πράττων τὴν θείαν δικαιοσύνην ἀποτρέπεται τοῦ κακοῦ καὶ ἐμμένει ἐν τῷ ἀγαθῷ, ἢ δεύτερον, ὅπερ εἶναι σύμφωνον πρὸς τὰς ἰδέας τῆς τοῦ Ἀπόλλωνος λατρείας, ἐγκύπτων βαθέως εἰς τὴν οὐσίαν τῆς θεότητος, ἐξευγενίζει οὕτω τὸ φρόνημα· οὕτω καὶ ἐν τῇ ἐπιδράσει, ἣν ἡ ἀλλοτρία κρίσις ἀσκεῖ ἐπὶ τοῦ πράττοντος, δύο τινὰ εἶναι ἐνδε-

χόμενα. Καὶ ἐν ταύτῃ εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποβλέπῃ ὁ πράττων εἰς τὰ ἐπακολουθήματα, ἃ ἡ πρᾶξις ἔχει ὡς πρὸς αὐτὸν ἢ νὰ ὀλιγωρῇ τούτων, καθ' ὅσον τὸ κινοῦν ἐλατήριον εἶναι ἢ ὁ φόβος τοῦ ψόγου, ὃν ἤθελεν ἐφελκύσει διὰ τῆς ἀπρεποῦς διαγωγῆς, ἢ ὁ πόθος νὰ μὴ προσβάλῃ τὴν εὐαισθησίαν ἑτέρων· ἐνταῦθα δὲ στηρίζεται ἡ διάκρισις δύο ἐννοιῶν, συγγενῶν μὲν πολύ, ἀλλὰ μὴ ταυτιζομένων, αἵτινες συχνότατα μνημονεύονται ὡς παράγοντες τῆς ἠθικότητος, ἤτοι τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς αἰσχύνης. Διὰ τῆς λέξεως αἰδὼς ἐσήμαινον οἱ Ἕλληνες τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ μὴ λυπεῖν ἑτέρους, πρὸς οὓς δι' οἱονδήποτε λόγον ὀφείλεται σεβασμός· διὰ δὲ τῆς λέξεως αἰσχύνη τὸν φόβον τοῦ ὑποπίπτειν εἰς τὸν ψόγον τῶν ἄλλων· ὥστε ἐκείνη μὲν πηγάζει ἐκ τῆς σκέψεως περὶ τοῦ ἀλλοτρίου, αὕτη δὲ ἐκ τῆς περὶ τοῦ ἰδίου συναισθήματος. Ἡ αἰδὼς δὲν ἀναφέρεται ἀναγκαίως εἰς τὴν σχέσιν πρὸς τοὺς ἡλικίᾳ καὶ ἀξιώματι ὑπερέχοντας, ἀλλὰ δύναται νἀποβλέπῃ καὶ πρὸς τοὺς ὁμοίους, καὶ μάλιστα στρέφεται ἡδέως πρὸς τοὺς χρείαν βοηθείας ἔχοντας καὶ δυστυχοῦντας· διότι ὁ εὐαίσθητος ἄνθρωπος ἀποφεύγει μετ' ἐξαιρέτου προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας τὸ λυπεῖν τοὺς τοιούτους, καὶ οὕτως ἡ αἰδὼς καθίσταται ταυτοσήμαντος τῇ συμπαθείᾳ. Ἐὰν δὲ καὶ νῦν, ὁπότε οἱ ἄνθρωποι εἶναι πολλῷ πλέον εἰθισμένοι εἰς ἀφῃρημένας σκέψεις καὶ λόγους, ἀναγκαζώμεθα νὰ κάμνωμεν λόγον περὶ προσβολῆς τῶν θείων ἐντολῶν, τῶν τεθέντων τῷ ἀνθρώπῳ ὁρίων, τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὡς ἐὰν ταῦτα εἶχον αἴσθησιν, οὐδὲν θαυμαστὸν ἂν οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες οἱ τοσοῦτον τὸ προσωποποιεῖν φιλοῦντες μεταχειρίζονται ταῦτα ἐν τῇ γλώσσῃ ὡς τοιαῦτα καὶ τὸν φόβον τοῦ ἀντιμάχεσθαι πρὸς αὐτὰ αἰδῶ ἐκάλουν.

Τὸ ὅριον βεβαίως μεταξὺ τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς αἰσχύνης εἶναι τοσοῦτον στενόν, ὥστε πολλάκις ἐν τῇ συνειδήσει ἐντελῶς ἀφανίζεται καὶ οὐχὶ σπανίως ἐξαρτᾶται ἀπὸ τῆς γενικῆς χροιᾶς τῆς φράσεως ἢ τῆς διαθέσεως τοῦ λέγοντος, ἂν ὀνομάζεται αὕτη ἢ ἐκείνη ὡς τὸ ἐλατήριον τῆς πράξεως ἢ παραλείψεως. Ὅταν τις

φοβῆται μὴ διεγείρῃ καθ' ἑαυτοῦ τὸν ψόγον ἑτέρων, ἔνθεν μὲν θὰ ἀναλογισθῇ πάντως, καὶ μάλιστα ὁ ψυχὴν εὐγενῆ ἔχων, τὸ ἐν ἑαυτῷ γεννώμενον λυπηρὸν συναίσθημα, ἔνθεν δὲ τὸ προκαλοῦν τὸν ἀλλότριον ψόγον ἐν ταῖς πλείσταις περιπτώσεσι θὰ ἀποτρέψῃ τὸν εὐαισθητότερον καὶ ὡς ἐσωτερικῶς ἀθέμιτον· ὅταν δέ τις αἰσθάνηται, ὅτι μία πρᾶξις ἤθελεν ὑπερβῇ τὰ ὅρια τοῦ ἀτόμου, καθιστᾷ οὐχὶ σπανίως τὸ ἐπιλήψιμον αὐτῆς καταληπτὸν τοῖς ἄλλοις μάλιστα καὶ πρώτιστα, ἐὰν ὑπομιμνήσκῃ τὴν κρίσιν τρίτων. Ὥσπερ ἡ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ἐγκλίσεων τοῦ ἐνεστῶτος καὶ τῶν τοῦ ἀορίστου ἐπισκοτίζεται ἐνίοτε παντελῶς ἕνεκα τυχαίων ἕξεων, συχνότερον δὲ μόνον ὑπὸ τοῦ ἔχοντος λεπτότερον τὸ γλωσσικὸν αἴσθημα διαγιγνώσκεται, διαφεύγει δὲ τὴν παρατήρησιν τοῦ μὴ ἔχοντος τοῦτο τὸ χάρισμα, οὕτω συμβαίνει καὶ περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν δύο ἐκείνων λέξεων· καὶ μάλιστα ἡ ὁμοιότης μεταξὺ ἐκείνων καὶ τούτων προχωρεῖ μέχρι τούτου, ὅτι ἡ συνείδησις τῆς ἐν τούτοις κειμένης παραλλαγῆς ἐν τῷ λόγῳ τῆς ἀττικῆς περιόδου εἶναι αἰσθητῶς ἀκριβεστέρα ἢ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν. Ἐν τούτοις τοῖς ποιήμασι μόνον τρία χωρία τῆς Ὀδυσσείας διαλαμβάνουσι περὶ τῆς αἰσχύνης, περὶ τῆς αἰδοῦς τοὐναντίον συχνότατα καὶ πολυειδῶς γίνεται λόγος· ἀλλ' ἐάν τις παραβάλῃ ἐκεῖνα πρὸς ταῦτα, κατανοεῖ καὶ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ αἰσχύνη ἔχει τι τὸ ἐξωτερικὸν καὶ εἶναι ἤδη δυνατὴ ἐν ἱκανῶς κατωτέραις βαθμῖσι τοῦ συναισθητικοῦ βίου, ἐν ᾧ τὸ κράτος τῆς αἰδοῦς ἐφικνεῖται μέχρι τῶν τρυφερωτάτων θυμικῶν καταστάσεων τοῦ ἀνθρώπου καὶ καθόλου εἶναι πολλῷ εὐρύτερον. Εὐλόγως δυνάμεθα νἀμφιβάλλωμεν, ἄν ποτε εἶναι δυνατὸν νἀποδοθῇ εἰς τοὺς μνηστῆρας αἰδώς, ἀλλὰ τῆς αἰσχύνης καὶ αὐτοὶ εἶναι δεκτικοὶ μὴ θέλοντες νὰ ἐπιτρέψωσιν, ὅπως ξένος ἄγνωστος ἐντείνῃ τὸ τόξον, ὃ ματαίως αὐτοὶ ἐμόχθησαν νὰ κάμωσιν· ὡσαύτως ὁ ἐπαίτης Ἶρος εἶναι τοιοῦτος, ἀφ' οὗ φοβεῖται τὴν ἀπειλοῦσαν αὐτῷ χλεύην, ἐὰν δὲν κατώρθου νἀναγκάσῃ τὸν Ὀδυσσέα εἰς ὑποχώρησιν (Ὀδ. 21, 323. 18, 12). Ἐν τῷ τρίτῳ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος χωρίων (Ὀδ. 7, 305)

ἀναφέρεται ἡ αἰσχύνη ὡς τὸ ἐλατήριον, ὅπερ ἐκώλυσε τὸν Ὀδυσσέα νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν πόλιν μετὰ τῆς ἀκολουθίας τῆς Ναυσικᾶς· καὶ ἐνεργεῖ μὲν ἡ αἰσχύνη ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἐν εὐγενεστέρᾳ καρδίᾳ, ἀλλ' ὅμως εἶναι φανερόν, ὅτι ἀποβλέπει μόνον εἰς τὰς προσδοκωμένας μομφάς, χωρὶς νὰ συνάπτηται μετ'αὐτῆς ἡ ἔννοια πραγματικῶς ἀθεμίτου πράξεως. Ὁσάκις τοὐναντίον ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν ὁ σεβασμὸς τῆς κρίσεως τῶν ἄλλων φέρει τὸ ὄνομα αἰδώς, τότε μίγνυται ταύτῃ ἀεὶ καί τι ἄλλο καὶ ὑψηλότερον στοιχεῖον, εἴτε διότι ἡ πρὸς τὸν ψόγον εὐαισθησία περιλαμβάνει συγχρόνως τὴν πρὸς τὸ ψεκτὸν τῆς πράξεως, ὡς ἐν τοῖς πολυαρίθμοις χωρίοις, ἐν οἷς ὑπομιμνήσκεται αὕτη πρὸς πολεμιστὰς κλονιζομένους, ὅπως προτραπῶσιν εἰς ἀνδρείαν, εἴτε διότι ὁ ψέγων εἶναι ἀντικείμενον ἐξαιρέτου τιμῆς παρὰ τῷ φοβουμένῳ τὰς μομφὰς αὐτοῦ, ὡς ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Εὐμαίου πρὸς τὸν Τηλέμαχον (Ὀδ. 17, 188), εἴτε διότι ἐνταῦθα ὁ ἐσωτερικὸς ψυχικὸς βίος καθ' ἑαυτὸν εἰς συμπάθειαν ἄγεται, ὡς παρὰ τῷ Ὀδυσσεῖ θέλοντι νὰ κρύψῃ ἀπὸ τῶν Φαιάκων τὰ δάκρυα (Ὀδ. 8, 86). Ἀλλὰ συχνότατα λείπει παντελῶς ἐκ τῆς αἰδοῦς, ὅπερ συμφωνεῖ πληρέστατα τῇ ἐννοίᾳ αὐτῆς, ἡ ἰδέα περὶ τῆς γνώμης ἐνδεχομένου ἐπιτιμητοῦ, ἐμφανίζεται δὲ ἡ αἰδὼς ὡς φόβος πάσης διαμάχης πρὸς τοὺς διέποντας τὸν ἀνθρώπινον βίον ἠθικοὺς νόμους· οὕτω παρ' Ὁμήρῳ ὑπομιμνήσκει ἡ αἰδὼς ἰδίως τὰ καθήκοντα τῆς ἐν πολέμῳ ἀνδρείας, τὰ τῆς φιλοξενίας, τὰ τοῦ συζυγικοῦ δεσμοῦ καὶ τὰ τῆς εὐγνωμοσύνης καὶ πρὸς αὐτοὺς τοὺς ἀπόντας [12]).

Ἐν τῇ τελευταίᾳ χρήσει τῆς λέξεως ἐτελέσθη τὸ ἀντίστροφον τοῦ ἐν τῇ ἀντιθέτῳ ἐννοίᾳ τῆς ὕβρεως γενομένου· διότι αὕτη σημαίνει κυρίως ὑπέρβασιν τῶν καθόλου τῷ ἀνθρώπῳ τεθέντων ὁρίων, ἀλλ' ἐν στενωτέρᾳ σημασίᾳ δηλοῖ τὴν θρασεῖαν καταπάτησιν τῶν δικαιωμάτων τοῦ πλησίον, τὴν περιφρόνησιν καὶ κακοποίησιν αὐτοῦ· ἡ δὲ αἰδὼς τοὐναντίον ἀπὸ τοῦ πρὸς ἄτομα σεβασμοῦ μεταφέρεται εἰς τὸν πρὸς τὰς ἀοράτους ἐκείνας δυνάμεις. Οὕτως ἐγεννήθη ἡ ἐκδοχὴ ἐκείνη, καθ' ἣν ἡ αἰδὼς παρίσταται ὡς

περιλαμβάνουσα τὸν σεβασμὸν τῶν τεθειμένων τῷ ἀνθρώπῳ ὁρίων καὶ ὡς τὸ ἐναντίον τῆς ὕβρεως σχεδὸν εἶναι ἡ ῥίζα τῆς ἀρετῆς· ἡ ἐκδοχὴ αὕτη, ὡς εὐκόλως ἐννοεῖται, ἴσχυσε κατ' ἐξοχὴν ἐν χρόνοις αὐστηρῶς ὡρισμένων βιωτικῶν σχέσεων, οἷοι ἦσαν οἱ μεταξὺ Ὁμήρου καὶ τῶν Περσικῶν. Εὑρίσκομεν αὐτὴν πολλάκις ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου, ἐν οἷς ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἅπαξ αἰδὼς καὶ δίκη ὁμοῦ ὀνομάζονται ὡς πράγματα στενῶς συνδεδεμένα (192)· συχνότατα δὲ ἐν ταῖς γνώμαις τοῦ Θεόγνιδος. Γνώμη καὶ αἰδὼς εἶναι ἀκόλουθοι τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν (635). Οὐδένα θησαυρὸν αἰδοῦς ἀμείνω ἔχει τις νὰ καταλίπῃ τοῖς παισὶν (409), ἀλλὰ σπάνιοί εἰσιν ἐκεῖνοι, οἷς ἐπὶ γλώσσῃ καὶ ὀφθαλμοῖς ἔπεστιν αἰδὼς (85), ὕβρις δὲ καὶ ἀναίδεια πᾶσαν τὴν γῆν κατέχει (291. 647).

Ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, ἥτις ἐν γένει εἶχε πλουσιώτερον λεξιλόγιον ἠθικῶν ὅρων καὶ ἡ δημοκρατικὴ κοινωνία αὐτῆς ἀπένεμε πολὺ μεγάλην ἀξίαν εἰς τὴν κοινὴν γνώμην, ἐτιμήθη οὕτως εἰπεῖν παρὰ τὴν αἰδῶ καὶ ἡ αἰσχύνη καὶ ποικίλως παραλλάσσουσιν αἱ χρήσεις ἑκατέρας. Ὅτι ἡ αἰσχύνη ἐκ τῶν προτέρων ἦτο μᾶλλον κακόηχος, προκύπτει ἤδη ἐκ τούτου, ὅτι συχνάκις ἀκολουθεῖ τῇ ἀναλογίᾳ τοῦ συγγενοῦς οὐσιαστικοῦ αἶσχος καὶ τοῦ ἐκ τούτου παραγομένου ἐπιθέτου αἰσχρὸς καὶ τῇ σημασίᾳ αὐτῶν· ἀλλ' ἐνταῦθα ἐνδιαφέρει ἡμῖν κατά τε τὸν οὐσιαστικὸν καὶ τὸν ῥηματικὸν τύπον, μόνον καθ' ὅσον σημαίνει τὸ ἐκ τοῦ φόβου τοῦ ἔτι ἐπικειμένου ψόγου πηγάζον ἠθικὸν ἐλατήριον. Ἀλλ' ὅπως κατανοήσωμεν πῶς ἡ συνείδησις παρὰ τὰς ποικίλας συμπτώσεις καὶ μεταβάσεις ἑκατέρας εἰς τὴν ἑτέραν ἠδύνατο ἐν ὅλῳ νὰ διατηρήσῃ τὴν διαφορὰν τῆς αἰσχύνης καὶ αἰδοῦς, ἴσως ἡ φυσιογνωμικὴ παρατήρησις εἶναι ἀνυσιμωτέρα τῆς διαλεκτικῆς ἀναλύσεως. Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (Ῥητ. 1367 a 8-14) ἀνακοινούμενος διάλογος τοῦ Ἀλκαίου καὶ τῆς Σαπφοῦς, ἐν ᾧ ἐκεῖνος λέγει «θέλω τι εἰπεῖν, ἀλλά με κωλύει αἰδώς», αὕτη δ' ἀποκρίνεται «εἰ εἶχες ἐσθλῶν ἵμερον ἢ καλῶν, αἰδώς κέν σε οὐκ εἶχεν ὄμ-

ματα», διερμηνεύει, ὡς καὶ ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς στίχος τοῦ Θεόγνιδος, τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἡ αἰδὼς ἑδρεύει κατ' ἐξοχὴν ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς. Ἡ αὐτὴ ἰδέα εἶναι ἡ ὑπόθεσις παροιμίας πολλάκις ἀναφερομένης (Ἀριστοτ. Ῥητ. 1384 a 36. Εὐρ. Κρεσφ. ἀπ. 458. Ἀριστ. Σφ. 147. Ἰω. Δαμ. 2, 13, 62), ᾗ ὁ Εὐριπίδης χρῆται καὶ ὅταν λέγῃ, ὅτι ὁ ἀνυψῶν τοὺς ὀφθαλμούς, ἐνῷ ψέγεται ἢ φέρεται ἀπρεπῶς πρὸς φίλους, στερεῖται αἰδοῦς (Ἰφ. Αὐ. 379. Μηδ. 470). Τοὐναντίον ἡ αἰσχύνη ὑπό τε τοῦ Πλάτωνος (Χαρμ. 158 c) καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (Κατ. 9 b 30· πρβλ. Gell. 19, 6) σχετίζεται πρὸς τὸ ἐρυθριᾶν, ἡ δ' ἔλλειψις αὐτῆς περιγράφεται ὡς ἀνικανότης πρὸς τὸ ἐρυθριᾶν (ἀπερυθριᾶν) ὑπό τε τῶν κωμικῶν (Ἀριστ. Νεφ. 1216. Μέν ἀπ. 813. Δίφ. ἀπ. 97. Ἀπολλόδ. ἀπ. 13, 10 ἀπηρυθριακότως) καὶ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου (1, 105 «τὸ μὴ ἐπίστασθαι ἐρυθριᾶν ἐπὶ τοῖς αἰσχροῖς»). Διὰ τοῦτο ὁ μὲν κάτω βλέπων ὀφθαλμὸς θεωρεῖται ὡς τὸ ἐξωτερικὸν τεκμήριον τῆς αἰδοῦς, ἡ δ' ἐρυθριῶσα παρειὰ τῆς αἰσχύνης, καὶ δὲν εἶναι δύσκολον νὰ παραγάγωμεν ἐντεῦθεν τὰς μεθ' ἑκατέρας τῶν λέξεων τούτων συνημμένας παραστάσεις. Ὅθεν ἡ αἰδὼς ἀποβαίνει κατ' ἐξοχὴν ἀρετὴ τῶν γυναικῶν, ἐφ' ὧν διὰ τοῦτο συχνότατα περὶ αὐτῆς γίνεται λόγος. Μόνον οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ μεταχειρίζονται σποράδην ἐπὶ γυναικῶν τὴν ἔννοιαν τῆς αἰσχύνης ἐν περιπτώσεσι τοιαύταις, καθ' ἃς ἕνεκα διαπραχθέντος ἁμαρτήματος ἢ ἐκτάκτου βιωτικῆς περιστάσεως ἐπιβάλλεται αὐταῖς ἀνάγκη νὰ ἐκτεθῶσιν ὑπὲρ τὸ σύνηθες μέτρον· φιλεῖ δὲ τοῦτο μάλιστα ὁ Εὐριπίδης, ἀλλὰ τότε συνήθως προτάσσει ἢ ἐπιτάσσει μετά τινος παραλλαγῆς τὴν ἠπιωτέραν λέξιν αἰδὼς (Ἑκ. 968-70. Ὀρ. 98-101. Ἰφ. Αὐ. 1341. 42. Ἱππολ. 244-246. Ἴ. 336-341)· ἔν τινι χωρίῳ τῶν Φοινισσῶν (1276) ἐκφαίνεται τοῦτο ἐναργέστερον, διότι ἡ μὲν Ἀντιγόνη μεταχειρίζεται ἐν παρθενικῷ πνεύματι τὴν λέξιν αἰδούμεθα, ἡ δὲ μήτηρ αὐτῆς ὀνομάζουσα τὴν αἰσχύνην τρόπον τινὰ ἐπανορθοῖ αὐτὴν [13]). Ἐπειδὴ δὲ πρὸς τούτοις τὸ ἔθος ἐν τῇ μετὰ τῶν γυναικῶν ἀνα-

στροφῇ ἐπιβάλλει καὶ τοῖς ἀνδράσι μεγίστην εὐλάβειαν καὶ συστολήν, διὰ τοῦτο ἡ πρὸς ταύτας ὀφειλομένη αἰδὼς εἶναι στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν τηρουμένης. Διὰ τοῦτο ὁ Ξενοφῶν λέγει (Κ. Π. 8, 1, 28), ὅτι «καὶ γυναῖκας, ἃς ἂν αἰδουμένας αἰσθάνωνται, ἀνταιδεῖσθαι μᾶλλον ἐθέλουσιν ὁρῶντες», καὶ ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (665) σπουδαίως ἐξαίρεται ἡ αἰδὼς τοῦ ὁδοιπόρου, ὃν ἐν τῷ ξένῳ οἴκῳ γυνὴ ἀντ' ἀνδρὸς ὑποδέχεται, ἐν δὲ τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Αὐλίδι (821) ἡ τοῦ Ἀχιλλέως ἐν τῇ ἀπροσδοκήτῳ συναντήσει τῆς Κλυταιμήστρας. Τοιαύτη οὖσα ἡ αἰδὼς εἶναι ἐπίσης καὶ τοῖς νεανίαις πρεπωδέστατον· κάλλιστα ἑρμηνεύει τοῦτο Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς λέγων· «τοὺς νέους δεῖν ἐπὶ μὲν τῆς οἰκίας τοὺς γονέας αἰδεῖσθαι, ἐν δὲ ταῖς ὁδοῖς τοὺς ἀπαντῶντας, ἐν δὲ ταῖς ἐρημίαις ἑαυτούς» (Διογ. Λ. 5, 82)· ὁμοίως ὁ Δημόκριτος ἔν τινι τῶν ἠθικῶν ἀποσπασμάτων (ἀπ. 235) ἀποφαίνεται ὅτι τὸ αἰδεῖσθαι μάλιστα τὴν ἀρετὴν ξυνέχει, ὁ δὲ Δίκαιος λόγος ἐν ταῖς Νεφέλαις τοῦ Ἀριστοφάνους (995) ἀπαιτεῖ ὅπως ὁ νέος παριστᾷ ἐν ἑαυτῷ «τἄγαλμα τῆς Αἰδοῦς»[14]). Ὅσα λέγει ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ «Λακεδαιμονίων πολιτείᾳ» (2, 10, 3, 4) περὶ τῶν προαγουσῶν τὴν αἰδημοσύνην θεσμῶν τοῦ σπαρτιατικοῦ πολιτεύματος συμφωνοῦσιν ἐντελῶς τοῖς εἰρημένοις. Παρὰ τοῖς ἀνδράσιν ἡ αἰδὼς τηρητέα ἐν τῇ σχέσει πρὸς τοὺς ἀνωτέρους. Ὅθεν τὸ χείριστον σχεδὸν πάντων, ὅσα δύναταί τις νὰ εἴπῃ περὶ τοῦ στρατηγοῦ, εἶναι ὅτι δὲν εἶναι ἱκανὸς οὔτ' αἰδῶ οὔτε φόβον τοῖς ἑαυτοῦ στρατιώταις ἐμποιῆσαι, τὸ χείριστον δὲ περὶ τῆς στρατιᾶς, ὅτι οὐδένα φόβον οὐδ' αἰδῶ ἔχει. Τὸ πρῶτον μεταχειρίζεται ὁ Ξενοφῶν, ἵνα χαρακτηρίσῃ τὸν Πρόξενον τὸν μὴ ὄντα ἱκανὸν πρὸς ὃ εἶχεν ἀξίωμα (Ἀν. 2, 6, 19), τῆς δὲ δευτέρας ἰδέας ποιεῖται χρῆσιν ὁ Μενέλαος ἐν τῷ Αἴαντι τοῦ Σοφοκλέους (1075). Καὶ ἐπειδὴ ἀκριβῶς ἡ αἰδὼς δὲν εἶναι μόνον παροδικόν τι συναίσθημα, ἀλλ' ἐρείδεται ἐπὶ διαρκοῦς διαθέσεως τῆς ψυχῆς, διὰ τοῦτο μεταφέρεται εἰς τὴν ἀμοιβαίαν διαγωγὴν τῶν ὑπηκόων ἀνδρὸς παρὰ πάντων μεγάλως τιμωμένου, ὡς ὁ Ξενοφῶν ἐγκωμιάζων τὸν

Κῦρον λέγει, ὅτι ἐνεποίησε τοῖς ἑαυτοῦ ὑπηκόοις « πολλὴν αἰδῶ καὶ εὐκοσμίαν πρὸς ἀλλήλους » (Κ. Π. 8, 1, 33)· ἀλλὰ καὶ ἐν ταύτῃ τῇ σχέσει εἶναι δυνατὴ ἡ ἀμοιβαία ἐπίδρασις, ὥσπερ καὶ ἐν τῇ μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, καὶ ἡ αἰδὼς τῶν ὑπηκόων νὰ προάγηται ὑπὸ τῆς αἰδοῦς τοῦ ἄρχοντος, « εἰ αὐτὸς φανερὸς εἴη πάντας οὕτως αἰδούμενος ὡς μήτ' εἰπεῖν ἂν μήτε ποιῆσαι μηδὲν αἰσχρόν », ὅπερ ὡσαύτως ὁ Κῦρος ἐποίει κατὰ τὸν Ξενοφῶντα (Κ. Π. 8, 1, 27). Πλὴν τῶν ἰδιαιτέρων τούτων σχέσεων ἀντικείμενα αἰδοῦς παντὶ ἀνδρὶ καθ' ἑαυτὸν εἶναι κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀττικῶν κυρίως μόνον οἱ θεοί, τὰ τῷ ἀνθρώπῳ ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου κεχαραγμένα ὅρια, οἱ γονεῖς καὶ οἱ πρόγονοι καὶ ὁ χρείαν βοηθείας ἔχων, ὅν τῆς συμφορᾶς τὸ χρῖσμα ἱερὸν πρόσωπον κατέστησεν. Ἀλλ' ἔξω τούτων τὸ γνήσιον ἀνδρικὸν αἴσθημα εἶναι ἡ αἰσχύνη, ἡ πρὸς τὴν ὑποταγὴν οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουσα ἐπιθυμία καὶ φιλοτιμία τοῦ νὰ μὴ ὑποπέσῃ τις μηδέποτε εἰς τὸν ψόγον τῶν ἑαυτοῦ συμπολιτῶν, ἣν ὁ μὲν Αἰσχύλος μεταβάλλει εἰς πρόσωπον μυθολογικόν, λέγων περὶ τοῦ ἀνδρείου Μελανίππου, ὅτι « τὸν Αἰσχύνης θρόνον τιμᾷ » (Ἑ. ἐπὶ Θ. 409) [15]), ὁ δὲ Μενέλαος παρὰ Σοφοκλεῖ (Αἴ. 1079) θεωρεῖ ὡς σπουδαῖον μέσον σωτηρίας τῷ ἔχοντι, καὶ περὶ ἧς ὁ Εὐριπίδης (Ἡρακλ. 200) λέγει, ὅτι τιμιωτέρα τοῦ ζῆν παρ' ἐσθλοῖς ἀνδράσι νομίζεται. Ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ τοῦ Ξενοφῶντος χρησιμεύει ἡ αἰσχύνη ὡς κέντρον πρός τε τὸ πράττειν καὶ παραλείπειν, κατ' ἐξοχὴν ὅταν ἀμφιβάλλωνται αἱ ὑποχρέωσεις πρὸς φίλους καὶ συμμάχους (3, 3, 13. 5, 1, 21), ἅπαξ δὲ συνάπτεται μετὰ τοῦ φόβου τῶν θεῶν (5, 1, 13). Παρὰ Θουκυδίδῃ πολλάκις ἡ αἰσχύνη παρίσταται κατά τε τὸν οὐσιαστικὸν καὶ τὸν ῥηματικὸν αὐτῆς τύπον ὡς ἐλατήριον γενναίων πράξεων. Κατὰ τὸν ἐν Ἀθήναις ἐνσκήψαντα λοιμὸν πολλοὶ ἄνθρωποι « αἰσχύνῃ ἠφείδουν σφῶν αὐτῶν ἐσιόντες παρ' ἀλλήλους »· καὶ οὕτω διεφθείροντο (2, 51, 5)· ἡ αἰσχύνη ἐστὶν ἡ ψυχὴ τῆς ἐν ταῖς συνθήκαις πίστεως, τῆς ἀνδρείας καὶ τῆς πολιτικῆς καρτερίας (4, 19, 3. 5, 104. 5, 9, 9. 2, 43, 1)· ἀλλὰ δύναται ὑπό τινα ἔποψιν νὰ

ὑποπέσῃ καὶ εἰς ψόγον, ὅταν παράγῃ πολιτείαν τινὰ εἰς τὸ νὰ ἐπιδιώκῃ τι, ὅπερ φαίνεται ἐπιβαλλόμενον αὐτῇ ἠθικῶς, χωρὶς νὰ ὑπολογίζηται δεόντως τὰς ἑαυτῆς δυνάμεις (5, 111, 3). Ἅπαξ μεταχειρίζεται ὁ ἱστορικὸς τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος ἐννοίας εὐθὺς τὴν μίαν μετὰ τὴν ἑτέραν οὕτως, ὥστε ἡ διαφορὰ καθίσταται ἐναργής. Διὰ στόματος δηλονότι τοῦ βασιλέως Ἀρχιδάμου λέγει, ὅτι ἡ πολεμικὴ ἀρετὴ τῶν Σπαρτιατῶν ἔχει πηγὴν τὴν εὐκοσμίαν αὐτῶν καὶ αἰτιολογεῖ τοῦτο ἀκριβέστερον λέγων, ὅτι ἡ μὲν αἰδώς, ὁ σεβασμὸς δηλαδὴ πρὸς τοὺς ἄρχοντας, σωφροσύνης πλεῖστον μετέχει, ὅ ἐστιν εἶναι γέννημα τοῦ ἐν τῇ εὐκοσμίᾳ περιεχομένου ὑγιοῦς νοῦ, ἡ δὲ εὐψυχία, δηλ. ἡ ἀνδρεία, ἐκπηγάζει ἐκ τῆς ἐν ταύτῃ ἐπίσης περιλαμβανομένης αἰσχύνης, τ. ἔ. τῆς φιλοτιμίας (1, 84, 3)[16]). Εἴπερ που καὶ ἄλλοθι ἐνταῦθα ὁ Θουκυδίδης ἀποδείκνυται μαθητὴς τοῦ αὐστηρῶς ἀπ' ἀλλήλων τὰς τῶν συνωνύμων σημασίας διακρίνοντος Ἀντϊφῶντος. Ἐὰν δὲ ὁ Κατὰ τῆς μητρυιᾶς λόγος εἶναι ἔργον τούτου, καὶ αὐτὸς μεταχειρίζεται ἐν αὐτῷ (27) τὴν φράσιν, ὅτι ἡ κρινομένη δὲν εἶναι ἀξία «μήτ' αἰδοῦς μήτ' ἐλέου μήτ' αἰσχύνης», ἡ δὲ τελευταία λέξις δὲν δύναται βεβαίως νὰ ἐκληφθῇ ἄλλως ἢ ὡς εὐλάβεια πρὸς τὴν γνώμην αὐτῆς περὶ τῶν δικαστῶν καὶ τῆς κρίσεως αὐτῶν.

Τὸ κριτικὸν ζήτημα περὶ τοῦ συγγραφέως τοῦ μνημονευθέντος λόγου δὲν δύναται νὰ λυθῇ ἐνταῦθα, ἀλλὰ καὶ μεταγενέστερος ἐὰν εἶναι ὁ λόγος, ἡ κατά τι περίεργος χρῆσις τῆς λέξεως θὰ εἶχε τὰ ἀνάλογα ἐν τῇ γλωσσικῇ χρήσει τῶν ἀττικῶν τῆς ἀκμαζούσης περιόδου. Ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν περαιτέρω ἀνάπτυξιν, ἣν ἡ ἔννοια τῆς αἰσχύνης ἔλαβεν ἐν τῷ πεζῷ λόγῳ τῶν ἀττικῶν. Τὸ οὐσιαστικὸν παρὰ τοῖς νεωτέροις ῥήτορσιν ἔχει μὲν κατὰ τὸ πλεῖστον τὴν ἄνω μνημονευθεῖσαν κακὴν σημασίαν, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ τὴν παρὰ Θουκυδίδῃ συνήθη· πλὴν τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἀναπτύξεως ἔγκειται ἐν τῷ οἰκείῳ ῥήματι κατὰ τὸν μέσον αὐτοῦ τύπον (αἰσχύνεσθαι). Τὸ ῥῆμα τοῦτο χρησιμεύει εἰς δήλωσιν τοῦ παρὰ τοῖς Ἕλλησι συχνάκις ἀπαντῶντος φαινομένου, ὅτι φοβεῖταί

τις τὸν ψόγον οὐχὶ ἁπάντων τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ μόνον ὡρισμένου προσώπου. Τοῦτο δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ προέρχηται ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὸ πρόσωπον τοῦτο, ὁ Ἀριστοτέλης μάλιστα ἀπαριθμεῖ ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1384a 26-b 27) σειρὰν ἐνδεχομένων τῆς αἰσχύνης λόγων, ἐν ᾗ κατέχει θέσιν καὶ ἡ κακολογία καὶ ἡ κλίσις καὶ ἱκανότης τοῦ ψέγοντος εἰς τὸ ἐξαγγέλλειν τὴν ἑαυτοῦ κρίσιν εἰς τοὺς ἀνθρώπους· ἀλλ' ὅμως τὸ πρᾶγμα τότε μόνον ἔχει ὄντως ἠθικὴν ἀξίαν, ὅταν ὁ σεβασμὸς ἐπιβάλλῃ αὐτό, τοῦτο δὲ εἶναι ἐξάπαντος τὸ πολλῷ συνηθέστατον. Πλέον ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ περιπτώσει ἐν ταύτῃ φαίνεται, ὅτι ἡ αἰσχύνη ἅπτεται τῆς ἐπικρατείας τῆς αἰδοῦς, ἀλλ' ὅμως ἐντελῶς δὲν συμπίπτουσιν ἀμφότεραι, διότι ἡ γλωσσικὴ παράστασις ἐξαίρει μόνον ὡρισμένην τινὰ ἐκδήλωσιν τοῦ σεβασμοῦ, παραλείπουσα τὸ λοιπὸν αὐτοῦ περιεχόμενον. Πόσον μεγάλη ἠθικὴ ἀξία εἰς τοιαῦτα συναισθήματα ἠδύνατο ἐνίοτε νὰ ἀποδοθῇ, μαρτυρεῖ τὸ χωρίον τῶν Πρὸς Δημόνικον παραινέσεων (Ἰσοκρ. 1, 16), ἐν ᾧ τὸ αἰσχύνεσθαι τοὺς φίλους παραγγέλλεται συγχρόνως μετὰ τοῦ φοβεῖσθαι τοὺς θεούς, τιμᾶν τοὺς γονεῖς καὶ πείθεσθαι τοῖς νόμοις. Ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (216b) ὁμολογεῖ ὁ Ἀλκιβιάδης ὅτι μόνον ἀνθρώπων τὸν Σωκράτη αἰσχύνεται, διότι «σύνοιδεν ἑαυτῷ ἀντιλέγειν οὐ δυναμένῳ, ὡς οὐ δεῖ ποιεῖν, ἃ οὗτος κελεύει», ἀλλ' ἀδυνατεῖ νὰ πράξῃ αὐτά· ἐν τῷ αὐτῷ διαλόγῳ (178d. e) ἡ δύναμις, ἣν ἀσκοῦσιν ἐς ἀλλήλους ἐρασταὶ καὶ ἐρώμενοι, ὅταν παροξύνωσιν ἀλλήλους εἰς τὰ μέγιστα τῆς ἀρετῆς κατορθώματα, ἀνάγεται εἰς τὴν ἀμοιβαίαν αἰσχύνην· καὶ ἐκεῖνο δὲ συναφές ἐστι τούτοις, τὸ περὶ τοῦ Ἀγάθωνος λεγόμενον, ὅτι αἰσχύνεται μᾶλλον τοὺς φρονίμους ἢ τοὺς πολλοὺς (194 c. d), εἰ καὶ τὸ ἐνταῦθα νοούμενον ἐξέρχεται τρόπον τινὰ τῶν ὁρίων τοῦ ἠθικοῦ. Ἐν τῇ Ἀναβάσει τοῦ Ξενοφῶντος (1, 3, 10) μεταχειρίζεται ὁ Κλέαρχος πρὸς τοὺς στρατιώτας τὴν αὐτὴν φράσιν, λέγων, ὅτι αἰσχύνεται τὸν Κῦρον, διότι σύνοιδεν ἑαυτῷ πάντα ἐψευσμένος αὐτόν, ἔπειτα δὲ καὶ φοβεῖται μὴ λαβὼν αὐτὸν δίκην ἐπιθῇ ὧν νομίζει ὑπ' αὐτοῦ ἠδικῆσθαι, ὅπου ἀξία προ-

σογῆς εἶνε ἡ ῥητὴ διάκρισις τῆς αἰσχύνης καὶ τοῦ φόβου. Ἐν δὲ τῇ Κύρου Παιδείᾳ (6, 1, 35) περιγράφεται ἡ ψυχικὴ κατάστασις τοῦ Ἀριάσπου, ὅστις κατάχρησιν ποιησάμενος τῆς πίστεως τοῦ Κύρου δακρύει ὑπὸ λύπης, κατεδύετο δ' ὑπὸ τῆς αἰσχύνης πρὸς τὸν ἀπεσταλμένον τοῦ Κύρου καὶ ἦν ἀπολωλὼς διὰ τὸν φόβον «μή τι καὶ πάθοι ὑπὸ Κύρου». Ἐν τῷ Πλούτῳ τοῦ Ἀριστοφάνους (981. πρβλ. 988) κωμικῶς παρῳδοῦσα τὴν ἔννοιαν τῆς αἰσχύνης λέγει ἡ ἐρῶσα γραῖα πρὸς ἔπαινον μέγιστον τοῦ φίλου αὐτῇ μειρακίου, ὅτι τοσοῦτον ᾐσχύνετο αὐτήν, ὥστε περιώριζε τὰς ἑαυτοῦ ἀπαιτήσεις εἰς τἀναγκαιότατα. Ἐπὶ τῶν σχέσεων τῶν πόλεων πρὸς ἀλλήλας μεταχειρίζεται αὐτὴν ὁ Θουκυδίδης ἐν τῇ δημηγορίᾳ τῶν Κορινθίων, οἵτινες μέμφονται τοὺς Κερκυραίους λέγοντες, ὅτι οὗτοι οὐχὶ δι' ἀρετὴν οὐδενὸς τὴν συμμαχίαν ἐδέξαντο, ἀλλ' ἵνα μὴ ἔχωσι μάρτυρας τῶν ἀδικημάτων, οὓς ἀνάγκη ἦν νὰ αἰσχύνωνται (1, 37, 2).

Εἶναι γεγονὸς λυπηρὸν μέν, ἀλλ' ἐν πᾶσι τοῖς κύκλοις τοῦ βίου ἐπαναλαμβανόμενον, ὅτι ἀείποτε τὸ ἄριστον ὧν ἔχει ὁ ἄνθρωπος εὐκολώτατα διαφθείρεται, ἡ δὲ διεφθαρμένη εἰκὼν πολλάκις εἶναι τοσοῦτον ὁμοία πρὸς τὸ ἀρχέτυπον, ὥστε εὐκόλως ἐναλλάσσεται πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ μὴ ἱκανῶς ἠσκημένου ὀφθαλμοῦ. Καὶ ἡ αἰδώς, αἴσθημα δικαίως παρὰ τοῖς Ἕλλησι μεγάλως τιμώμενον, δὲν δύναται νὰ ἐκφύγῃ τὴν τύχην ταύτην. Ἀνεπαισθήτως ἡ εὐλάβεια μὴ προσβάλωμεν ἄλλους μεταπίπτει εἰς ἐντελῆ ἐξουδένωσιν ἑαυτῶν, ὁ δὲ σεβασμὸς πρὸς τοὺς ὑπερέχοντας εἰς τὴν ῥοπὴν τοῦ ἐπιδοκιμάζειν τὰ ἁμαρτήματα αὐτῶν καὶ ἀκολουθεῖν αὐτοῖς ἐν ὁδοῖς ἀπωλείας, καὶ ὁ φόβος μὴ ὑπερβῶμεν τὰ κεχαραγμένα τῷ ἀνθρώπῳ ὅρια εἰς παράλειψιν καὶ τῶν ἐπιβαλλομένων πράξεων. Ἐκ τῆς παρατηρήσεως ταύτης ἐγεννήθη ἡ σχεδὸν παροιμιώδης καταστᾶσα φράσις, ὅτι ὑπάρχει ὠφέλιμος αἰδὼς καὶ βλαβερὰ αἰδώς· τὴν πρότασιν ταύτην ἡ κλίσις τοῦ ἔθνους εἰς τὸ νὰ ἀνάγῃ πάσας τὰς ἠθικὰς ἀληθείας εἰς στίχους ἀρχαίων ποιητῶν ἐξήρτησεν ἔκ τινος ὁμηρικοῦ στίχου (Ὀδ. 17, 347), καθ' ὃν

ἡ αἰδὼς δὲν εἶναι ὠφέλιμος ἀνδρὶ ἐπαιτοῦντι (« αἰδὼς δ' οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένῳ ἀνδρὶ παρεῖναι »). Ἔν τινι χωρίῳ τῶν Ἔργων καὶ Ἡμερῶν τοῦ Ἡσιόδου (317-326) παρεμβεβλημένῳ καὶ ἐκ διαφόρων στοιχείων συμπεπιλημένῳ μετὰ τὸν προτασσόμενον ὁμηρικὸν στίχον ἐπαναλαμβάνεται ἡ ἔννοια τῆς διττῆς αἰδοῦς εἰς τρεῖς διαφόρους ἐξηγήσεις, ὧν μία μάλιστα μετὰ παιδιᾶς τινος μετενεχθεῖσα εἰς τὴν εἰκοστὴν τετάρτην ῥαψῳδίαν τῆς Ἰλιάδος (45) εἰσήχθη ἐν θέσει ἥκιστα καταλλήλῳ· ὁ δ' Εὐριπίδης προφανῶς τῷ ἡσιοδείῳ χωρίῳ ἑπόμενος ἐποιήσατο ἐπανειλημμένως χρῆσιν τῆς διττῆς αἰδοῦς (Ἱππολ. 384. Ἐρεχθ. ἀπ. 367. Βελλεροφ. ἀπ. 287, 14). Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ὁ στίχος ἀγνώστου ποιητοῦ (Στοβ. 32, 3a) « κακὴ γὰρ αἰδὼς ἔνθα τἀναιδὲς κρατεῖ »[17]), ἀπήχησις δὲ τῆς ἐννοίας ταύτης εἶναι καὶ ἡ κρίσις τῆς Κλυταιμήστρας παρ' Αἰσχύλῳ (Ἀγ. 937) προτρεπούσης τὸν Ἀγαμέμνονα νὰ μὴ αἰδεσθῇ τὸν ἀνθρώπειον ψόγον, ἐν ᾧ αὐτὴ δὲν θεωρεῖ τοῦτον αἰδοῦς ἄξιον. Τὸ πρῶτον μέρος τοῦ συγγράμματος τοῦ Πλουτάρχου Περὶ δυσωπίας πραγματεύεται ὅλον περὶ ταύτης.

Ἐκ τῶν συγγραφέων, ἐφ' ὧν ἡ μέχρι τοῦδε ἔρευνα ἡμῶν ἐστηρίχθη, ὁ Πλάτων μόνον δευτερεύουσαν ἔσχε θέσιν, διότι ἐδόθη ἡμῖν εὐκαιρία μόνον νὰ παραθέσωμεν ἐκ τῶν διαλόγων αὐτοῦ παραδείγματα τῆς αἰσχύνης πρὸς ἄτομα ῥητῶς ὀνομαζόμενα, ἥτις χρησιμεύει ἐν αὐτοῖς ὡς στοιχεῖον τοῦ χαρακτηρισμοῦ τοῦ προσώπου. Ἀλλὰ καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν σκέψεων αὐτοῦ συμβάλλεται πλεῖστα εἰς τὴν κατανόησιν τῶν δύο ἐννοιῶν, αἵτινες ἀπασχολοῦσιν ἡμᾶς· ἀνεβάλομεν δὲ τὸν περὶ τούτου λόγον, μόνον διότι ὁ Πλάτων ἵσταται ἐν τῷ μεταιχμίῳ μεταξὺ ἐκείνων, οἵτινες ἐν τῇ χρήσει τῶν ἐννοιῶν ἐκείνων ἄγονται μόνον ὑπὸ ἀφελοῦς γλωσσικοῦ αἰσθήματος, καὶ ἐκείνων, οἵτινες σπουδάζουσιν ἐν συνειδήσει νὰ ὁρίζωσιν αὐτάς. Ἐν τῷ συστήματι τοῦ Πλάτωνος, ὅπερ ἐπεχείρησε νὰ ἀναγάγῃ πάντα τὰ ἐλατήρια τῆς βουλήσεως εἰς τὴν φρόνησιν, δὲν ὑπῆρχε τόπος διὰ τὰς σημαινομένας ὑπὸ τῶν λέξεων ἐκείνων ἰδιότητας· ἀλλ' ὅμως ἦτο ἀδύνατον τὸ πνεῦμα τοῦτο, οὗτινος ἅπασα ἡ ὑπό-

στασις εἶναι ἐρριζωμένη ἐν τῇ φύσει καὶ τῷ χαρακτῆρι τοῦ ἔθνους, ν' ἀντιπαρέλθῃ μετ' ἀδιαφορίας καὶ μάλιστα τὴν λέξιν αἰδώς, ἥτις εἴπερ τι ἄλλο χαρακτηρίζει τὰ κάλλιστα αἰσθήματα τῶν Ἑλλήνων, καὶ διὰ τοῦτο ἔπραξεν ἐνταῦθα τοῦθ' ὅπερ πάντοτε ἐποίει, ὁσάκις ὁ πλοῦτος τῶν ἐσωτερικῶν αὐτοῦ ἐποπτειῶν ἦτο μείζων ἢ τὰ ἐξαγόμενα τῆς διαλεκτικῆς αὐτοῦ, κατέφευγε δηλονότι εἰς τοὺς ποιητάς. Αἱ φράσεις, ἐν αἷς ἡ αἰδὼς παρ' Ὁμήρῳ καὶ Ἡσιόδῳ ἀπαντᾷ, ἐπαναλαμβάνονται παρὰ τῷ Πλάτωνι καὶ λαμβάνουσιν εὐρυτέραν ἐφαρμογήν. Ἐν τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (111) ἀναμιμνήσκεται ὁ Ζεὺς τὸ παλαιὸν αὐτοῦ καθῆκον τῆς εὐχαριστίας πρός τὴν Θέτιν λέγων, ὅτι «αἰδῶ καὶ φιλότητα αὐτῆς μετόπισθε φυλάσσει»· τὸν στίχον τοῦτον ἐν νῷ ἔχων ὁ Πλάτων προοιμιάζεται τὴν τοῦ Ὁμήρου καταδίκην ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας διὰ τῶν λέξεων· «καίτοι φιλία γέ τίς με καὶ αἰδὼς ἐκ παιδὸς ἔχουσα περὶ Ὁμήρου ἀποκωλύει λέγειν» (595b). Ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς καταστάσεως τῶν Ἀργείων τῶν ἀπὸ τῶν πρώτων νεῶν ἀποχωρησάντων ἐν τῇ πέμπτῃ καὶ δεκάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (657) λέγεται ὅτι «παρὰ κλισίῃσιν ἔμειναν ἀθρόοι οὐδ' ἐσκεδάσθησαν κατὰ στρατόν· ἴσχε γὰρ αἰδὼς καὶ δέος», ὅπου ἡ μὲν αἰδὼς εἶναι ἡ ἐνδόμυχος ἀποστροφὴ πρὸς τὴν ταπεινοῦσαν τοὺς ἄνδρας δειλίαν, τὸ δὲ δέος ὁ φόβος ἑνὸς ἑκάστου ὁ ἐκ τῶν μομφῶν τῶν ἄλλων· ἡ παράθεσις τῶν ὁμοίων ἐννοιῶν «αἰδοῖος δεινός τε» χρησιμεύει ἐν τῇ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (172) πρὸς ἔκφρασιν τῶν αἰσθημάτων τῆς Ἑλένης πρὸς τὸν Πρίαμον, ὃς καὶ τὸ δικαίωμα εἶχε νὰ ὀνειδίσῃ καὶ τιμωρήσῃ αὐτὴν καὶ σεβασμοῦ ἀντικείμενον αὐτῇ εἶναι· ἐν δὲ τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ (435) τὰ ῥήματα «δείδοικα καὶ αἰδέομαι» δηλοῦσι τὰ ἐλατήρια, δι' ἃ ὁ θεράπων δὲν δέχεται δῶρα τῷ κυρίῳ προσήκοντα, καὶ μάλιστα ὑποδεικνύων τὰ εὐκόλως αὐτῷ γεννώμενα κακὰ ἐπακολουθήματα, ἃ ἡ μνεία τοῦ φόβου προτίθεται νὰ ἐξηγήσῃ. Ὁ Πλάτων οἰκειοποιεῖται τὴν παράθεσιν τῶν δύο λέξεων πολλάκις, ἣν καὶ ὁ Σοφοκλῆς (Αἴ. 1076) καὶ ὁ Ξενοφῶν (Ἀναβ. 2, 6, 19) ἐμιμήθησαν.

Ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (465a.b) προσδοκᾶται ὡς καρπὸς τῆς διαλύσεως παντὸς οἰκογενειακοῦ δεσμοῦ ἐν τῇ ἰδανικῇ αὐτοῦ πολιτείᾳ, ὅτι νεώτερος πρεσβύτερον οὐδέποτε κατ' οὐδένα τρόπον ἀτιμάσει· « ἱκανὼ γὰρ τὼ φύλακε κωλύοντε, δέος τε καὶ αἰδώς, αἰδὼς μὲν ὡς γονέων μὴ ἅπτεσθαι εἴργουσα, δέος δὲ τὸ τῷ πάσχοντι τοὺς ἄλλους βοηθεῖν, τοὺς μὲν ὡς υἱεῖς, τοὺς δὲ ὡς ἀδελφούς, τοὺς δὲ ὡς πατέρας»· ἐνταῦθα λοιπὸν ἡ μνεία τοῦ δέους ἔχει τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, ἣν καὶ ἐν τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος. Ἀλλ' ἐν χωρίῳ τινὶ τοῦ Εὐθύφρονος (12b c) ἐκλαμβάνεται ἡ αἰδὼς συμφώνως πρὸς τὰς λέξεις τῆς δεκάτης πέμπτης ῥαψῳδίας τῆς Ἰλιάδος ὡς φόβος τοῦ ψόγου, λαμβάνει ἄρα κυρίως τὴν σημασίαν τῆς αἰσχύνης καὶ ἐνταῦθα ἡ ἔκθεσις ἡ κατὰ τῆς ῥήσεως τοῦ Στασίνου φερομένη « ἵνα γὰρ δέος, ἔνθα καὶ αἰδώς », ἔχει τι τὸ παράδοξον. Τὸ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν Στασῖνον ἀντιτασσόμενον, ὅτι « ἵνα γε αἰδώς, ἔνθα καὶ δέος» στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἰδέας, ὅτι ὁ φόβος (δέος), καθ' ὅσον περὶ αὐτοῦ καὶ ἐν πολλαῖς ἄλλαις περιστάσεσι γίνεται λόγος, εἶναι ἡ εὐρυτέρα ἐκ τῶν δύο ἐννοιῶν, ἀλλὰ συγχρόνως διά τινος περαιτέρω ζητήσεως καὶ ἐξηγήσεως τῶν λέξεων ἡ αἰδὼς ὑπάγεται εἰς τὴν αἰσχύνην, αὕτη δὲ πάλιν εἰς τὸν φόβον τῆς δυσφημίας («ἔστιν ὅστις αἰδούμενός τι πρᾶγμα καὶ αἰσχυνόμενος οὐ πεφόβηταί τε καὶ δέδοικεν ἅμα δόξαν πονηρίας ; ») [19]. Ἡ ὁμηρικὴ ῥῆσις, ὅτι ἡ αἰδὼς δὲν εἶναι ὠφέλιμος εἰς τὸν ἐνδεᾶ (ὅρα σελ. 219), ἀναφέρεται ἐν τῷ Χαρμίδῃ (161a), ὅπως κατὰ τοῦ ὁρισμοῦ « ἡ σωφροσύνη ἐστὶν ὅπερ ἡ αἰδώς» ἐγερθῇ ἡ ἔνστασις, ὅτι ἡ σωφροσύνη ἀεὶ τυγχάνει ἀγαθὸν ὄν.[20]. Ἡ σύναψις τῆς αἰδοῦς μετὰ τῆς δίκης, ἥτις ἀπαντᾷ παρ' Ἡσιόδῳ ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ σιδηροῦ γένους (Ἔ. καὶ Ἡ. 192) ἐπανέρχεται ὡσαύτως παρὰ τῷ Πλάτωνι. Ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ (322 c. d) ὁ Ζεὺς νέμει τοῖς ἀνθρώποις διὰ τοῦ Ἑρμοῦ δίκην καὶ αἰδῶ, ἵνα ὦσι πόλεων κόσμοι τε καὶ δεσμοὶ φιλίας συναγωγοί· ἐν τῷ δωδεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (943c) τοῦ λόγου ὄντος περὶ δικαιοσύνης, λέγει, ὅτι « ψεῦδος αἰδοῖ καὶ δίκῃ νεμεσητὸν

κατὰ φύσιν»· ἐν τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (713 e) ὑμνεῖ τὸ γένος τῶν δαιμόνων, ὅτι «εἰρήνην τε καὶ αἰδῶ καὶ εὐνομίαν καὶ ἀφθονίαν δίκης παρεχόμενον, ἀστασίαστα καὶ εὐδαίμονα τὰ τῶν ἀνθρώπων ἀπειργάζετο γένη»· ἡ αὐτὴ ἀνάμνησις διαφαίνεται καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ Σοφιστοῦ (216 b), ἔνθα πολὺ ἐλευθέρως ἀποδιδοὺς ὁμηρικόν τι νόημα περιγράφει τοὺς χρηστοὺς ἀνθρώπους ὡς μετέχοντας αἰδοῦς δικαίας. Ἐν πᾶσι τούτοις φανεροῦται οὐ μόνον ἡ κλίσις τοῦ Πλάτωνος νὰ ἀρύηται ἐκ τῆς πολυχεύμονος πηγῆς τῆς ἐθνικῆς ποιήσεως, ἀλλὰ καὶ ἡ σπουδὴ εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ εὐχερῆ τὴν κατανόησιν τῆς καθ' ἑαυτὴν πολυσημάντου λέξεως διὰ τῆς προσθήκης ἑτέρας εἰς οὐδεμίαν ἀσάφειαν ὑποκειμένης· καὶ ἐπειδὴ ἡ αἰσχύνη, περὶ ἧς καὶ ὁ Πλάτων ὡς καὶ πᾶς ἄλλος Ἕλλην ἥκιστα ἀμφέβαλλεν, ὅτι σημαίνει τὸν φόβον τοῦ γενικοῦ ψόγου, ἣν κατὰ πολλὰ συγγενεστέρα πρὸς τὴν αἰδῶ, ἢ ὁ ἔρως, ὁ φόβος καὶ ἡ δικαιοσύνη, οὐδὲν φυσικώτερον ἢ ὅτι ὁ Πλάτων καὶ αὐτὴν ἐπίσης μετεχειρίζετο, ἴσως οὐδ' αὐτὸς ἐντελῶς ἀκριβῆ συνείδησιν ἔχων, ἂν αἱ δύο ἔννοιαι θεωρητέαι μόνον ὡς στενῶς συγγενεύουσαι ἢ ὡς συμπίπτουσαι. Διότι, ὅπως ἐν τῷ ἀνωτέρῳ μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ Εὐθύφρονος ἡ ἔννοια τῆς αἰσχύνης χρησιμεύει ὡς μέλος συνδετικὸν μεταξὺ τῶν ἐννοιῶν τῆς αἰδοῦς καὶ τοῦ φόβου, οὕτω καὶ ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (646 e. 647 a) λέγεται, ὅτι πάντες καλοῦσιν αἰσχύνην τὸν φόβον μὴ νομίζωνται κακοί, ὁ δὲ νομοθέτης «τοῦτον τὸν φόβον ἐν τιμῇ μεγίστῃ σέβει καὶ καλῶν αἰδῶ, τὸ τούτῳ ἐναντίον θάρρος ἀναίδειάν τε προσαγορεύει καὶ μέγιστον κακὸν ἰδίᾳ τε καὶ δημοσίᾳ πᾶσι νενόμικεν» τούτων γίνεται μετὰ μεγάλης ἐμφάσεως ὑπόμνησις περί τε τὸ τέλος τοῦ πρώτου βιβλίου (649 c) καὶ ἐν τῷ ἑπομένῳ (671 d), προϋποτίθεται δ' ὡς φαίνεται, ὅτι ἡ αἰδὼς εἶναι μὲν ὄνομα εὐγενέστερον ἠχοῦν ἢ ἡ αἰσχύνη, ἀλλὰ κατ' ἔννοιαν δὲν εἶναι κυρίως ταύτης διάφορος. Ἔτι μᾶλλον χαρακτηριστικὸν εἶναι ἡ ἐναλλαγὴ τῶν λέξεων ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (729 b. c)· «Παισὶ δὲ αἰδῶ χρὴ πολλήν, οὐ χρυσὸν

καταλείπειν», λέγει αὐτόθι ὁ Πλάτων ἀναμιμνησκόμενος προφανῶς τὸν ἀνωτέρω (σ. 212) μνημονευθέντα στίχον τοῦ Θεόγνιδος· ἀλλὰ τοῦτο δὲν κατορθοῦμεν λέγοντες «ὡς δεῖ πάντα αἰσχύνεσθαι τὸν νέον· ὁ δὲ ἔμφρων νομοθέτης τοῖς πρεσβυτέροις ἂν μᾶλλον παρακελεύοιτο αἰσχύνεσθαι τοὺς νέους, καὶ πάντων μάλιστα εὐλαβεῖσθαι, μή ποτέ τις αὐτὸν ἴδῃ τῶν νέων ἢ καὶ ἐπακούσῃ δρῶντα ἢ λέγοντά τι τῶν αἰσχρῶν, ὡς ὅπου ἀναισχυντοῦσι γέροντες, ἀνάγκη καὶ νέους ἐνταῦθα εἶναι ἀναιδεστάτους». Ἐπειδὴ δὲ ἡ εὐαισθησία πρὸς τὴν κρίσιν τῶν ἄλλων δύναται βεβαίως νὰ αὐξηθῇ διεγειρομένης τῆς προσοχῆς πρὸς ταύτην, πρόδηλον ὅτι ἡ αἰσχύνη ἐνταῦθα θεωρεῖται ὡς πρᾶγμα πολλῷ εὐκολώτερον διὰ παραινέσεων ἐγγιγνόμενον ἢ ἡ αἰδώς, κατάστασις ψυχικὴ ἐν τοῖς μυχαιτάτοις τοῦ ἀνθρώπου τὰς ῥίζας ἔχουσα, ἀλλ' ἀνυσιμώτερον πάντως ἀποδεικνύεται τὸ παράδειγμα καὶ τὸ ἀξίωμα· καὶ διὰ τοῦτο, ὅταν οἱ γέροντες διὰ τῆς διαγωγῆς αὐτῶν δηλῶσιν, ὅτι οὐδὲν μέλει αὐτοῖς περὶ τῆς ἀγαθῆς γνώμης τῶν νέων, ὑποσκάπτουσι παρὰ τούτοις τὴν ἰδίαν αὐτῶν τιμήν, ἅμα δὲ καὶ τὴν πρὸς πᾶν ὑψηλότερον εὐλάβειαν. Ἐν τῷ Χαρμίδῃ (160e) θεωρεῖται ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς περὶ τὴν διαλεκτικὴν ἀβεβαιότητος τοῦ νεανίσκου, ἀφ' οὗ ἐπονομάζεται ὁ διάλογος, ὅτι ἐν τῷ πρώτῳ αὐτοῦ ὁρισμῷ τῆς σωφροσύνης μεταπηδᾷ ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς αἰσχύνης εἰς τὴν τῆς αἰδοῦς. Ἐὰν δὲ πρὸς τούτοις λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (698b. 699c) αἰδῶ ὀνομάζει τὸν φόβον, δι' ὃν ὑποτασσόμεθα εἰς τοὺς νόμους, ὅτι ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ (886a) διακρίνει τῆς αἰδοῦς τὸν συνήθη φόβον, ὃν καὶ οἱ μοχθηροὶ ἐμπνέουσιν, ἐν δὲ τῷ ἑνδεκάτῳ (917a. b) τὸ ἔτι ὑψηλότερον αἴσθημα, ὃ πρὸς τοὺς θεοὺς αἰσθανόμεθα (τὸ σέβεσθαι), ἀναφέρει ἄρα τὴν αἰδῶ πρὸς ἀνθρώπους τιμῆς καὶ σεβασμοῦ ἀξίους, καὶ ὅτι τέλος ἐν τῷ Πολιτικῷ (310d) παραδέχεται ψυχὴν αἰδοῦς λίαν πλήρη καὶ ἀκέραστον τόλμης ἀνδρείας· ἐὰν πάντα ταῦτα ἀναλογισθῶμεν, πειθόμεθα ὅτι ἡ σημασία τῆς λέξεως ἐπησχόλει αὐτὸν ἀδιακόπως. Δὲν ἠδύνατο πλέον νὰ μετα-

χειρίζηται αὐτὴν μετὰ τῆς αὐτῆς ἀφελοῦς βεβαιότητος, ὥσπερ οἱ ποιηταί, ἀλλ' ἀπεκαλύφθησαν αὐτοῦ τούτου ἕνεκα πολὺ ποικιλώτεραι αὐτῆς ὄψεις εἰς αὐτόν.

Ἐν τῷ χωρίῳ τῷ μνημονευθέντι ἐκ τοῦ πέμπτου βιβλίου τῶν Νόμων ἡ παραλλαγὴ τῶν δύο λέξεων ἐπεκτείνεται καὶ ἐπὶ τῶν στερητικῶν ἐπιθέτων ἀναιδὴς καὶ ἀναίσχυντος, ὡς ἡ φύσις τοῦ λόγου ἐνταῦθα ἐπέβαλλεν. Καὶ ἀλλαχοῦ συχνάκις παρατηρεῖται ἡ λεπτὴ περὶ τὴν σημασίαν τούτων διαφορά· ἀλλ' εἰς τοῦτο θὰ ἐπανέλθωμεν ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ, ἐν ᾧ πραγματευόμεθα περὶ τῶν ἠθικῶν ὅρων. Ἐν τούτοις εὐκόλως δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν καὶ νὰ ἐννοήσωμεν, ὅτι καὶ αἱ περιπτώσεις πολλαὶ εἶναι, ἐν αἷς ἡ διαφορὰ αὕτη ἀφανίζεται καὶ ἡ ἑτέρα τῶν λέξεων τούτων δύναται νὰ νοηθῇ ὡς τὴν ἑτέραν ἀντικαθιστῶσα ἄνευ ἀπωλείας τῆς σημασίας· διότι ᾧ οὐδὲν μέλει ἂν προσβάλλει ἄλλους, οὗτος καὶ τοῦ ψόγου ὀλιγωρεῖ, καὶ ὁ τὴν κρίσιν πάντων περιφρονῶν, οὗτος εἶναι παντάπασιν ἄμοιρος τοῦ αἰσθήματος τῆς αἰδοῦς καὶ τοῦ σεβασμοῦ.

Ἐπειδὴ ἡ σωκρατικὴ σχολὴ ἠσχολεῖτο κατ' ἐξοχὴν περὶ τὸν ὁρισμόν, δύναται νὰ ὑποτεθῇ ἀμέσως, ὅτι καὶ ἄλλοι Σωκρατικοὶ ἐκτὸς τοῦ Πλάτωνος ἐπειράθησαν νὰ ἀποδῶσι τὸν ὁρισμὸν τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς αἰσχύνης. Ἐν τούτοις εὑρίσκομεν παρὰ τῷ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 8, 1, 13) μόνον τὴν διάκρισιν τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς σωφροσύνης, κειμένην ἐν τῷδε, ὅτι οἱ μὲν αἰδούμενοι τὰ ἐν τῷ φανερῷ αἰσχρὰ φεύγουσιν, οἱ δὲ σώφρονες καὶ τὰ ἐν τῷ ἀφανεῖ. Πρόδηλον ὅτι ἐνταῦθα ἐπικρατεῖ ἡ τάσις τῆς σχολῆς εἰς τὸ ἐξᾶραι τὴν προσφιλῆ αὐτῇ ἔννοιαν τῆς σωφροσύνης· ἀλλ' ὅμως θαυμαστὸν εἶναι, ὅτι ἄνθρωπος ἐπιστάμενος τὸν Ἡσίοδον καὶ Θέογνιν ἠδύνατο νὰ καταστήσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς αἰδοῦς τοσοῦτον ἐξωτερικήν· ὅτι δὲ ἐν ἄλλαις τοὐλάχιστον φιλοσοφικαῖς σχολαῖς κατενόουν αὐτὴν βαθύτερον, μαρτυρεῖ γνώμη τις τῷ Πυθαγόρᾳ ἀποδιδομένη καὶ λέγουσα· «θέλε μᾶλλον τοὺς συνόντας σοι αἰδεῖσθαί σε ἢ φοβεῖσθαι· αἰδοῖ μὲν γὰρ πρόσεστι σέβας, φόβῳ δὲ μῖσος»

(Στοβ. 48, 20). Ἀλλ' ἡ κρίσις τοῦ Ξενοφῶντος περὶ τῆς αἰδοῦς θὰ συνεφώνει πάντως πρὸς τὰς ἕξεις τῶν Ἀθηναίων ἐν τοῖς μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον χρόνοις· ἐκ τῆς προϋποθέσεως ταύτης ἐξηγεῖται τοὐλάχιστον ἡ ἔλλειψις σταθερότητος τοῦ γλωσσικοῦ αἰσθήματος, ἡ καταφωρωμένη ἐν τοῖς ὁρισμοῖς τῶν κατόπιν φιλοσοφικῶν σχολῶν. Ὅσῳ συχνότερον ἀνεφέρετο ἡ αἰσχύνη εἰς τὸν μετὰ τὴν γενομένην ἤδη πρᾶξιν ἐπιγιγνόμενον φόβον τῆς ἐκ ταύτης πηγαζούσης καταφρονήσεως, τοσούτῳ εὐκολώτερον ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ ἡ κλίσις νὰ διακρίνωσι τὰς δύο λέξεις μόνον κατὰ τὸν χρόνον καὶ τὴν μὲν προηγουμένην τῆς πράξεως καὶ ἐν ἀνάγκῃ ἀπὸ ταύτης ἀποτρέπουσαν ψυχικὴν διάθεσιν νὰ καλῶσιν αἰδῶ, τὴν δὲ τῇ πράξει ἀκολουθοῦσαν αἰσχύνην. Ὅτι τοιοῦτόν τι εἶχε καθιερωθῇ, ὑποδεικνύει τὸ δέκατον πέμπτον κεφάλαιον τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους Τοῦτο τὸ κεφάλαιον, ὅπερ, ὡς νῦν ἔχει, φαίνεται δυστυχῶς ἀτελές, ἐξετάζει τὸ ζήτημα, ἂν ἡ αἰδὼς καταλεκτέα εἰς τὰς ἀρετάς, μολονότι δὲ ἐν ταῖς λεπτομερείαις τῆς ἐκθέσεως καταφαίνεται ἡ ἐπίδρασις τοῦ Πλάτωνος, διότι ὁ ὁρισμὸς τῆς αἰδοῦς ὡς φόβου ἀδοξίας ἐρείδεται ἐπὶ τοῦ Εὐθύφρονος, ἡ δὲ ἀντιπαράθεσις τῶν νέων, παρ' ὧν ἀπαιτοῦμεν αἰδῶ, καὶ τῶν γερόντων, παρ' ὧν προσδοκῶμεν αἰσχύνην, ἐπὶ τοῦ πέμπτου βιβλίου τῶν Νόμων, ἐν τούτοις ἡ οὐσία τῆς ἀριστοτελικῆς ἐννοίας εἶναι παντελῶς διάφορος τῆς πλατωνικῆς. Ἐκείνη στρέφεται περὶ τοῦτο, ὅτι ὁ αἰδῶ ἔχων συλλογίζεται τὴν ὕστερον παρ' αὐτῷ ἐγγιγνομένην αἰσχύνην· διὸ ἡ ἠθικὴ ἀξία τῆς αἰδοῦς τοὐλάχιστον διὰ τοὺς ὡρίμους τὴν ἡλικίαν ἀπορρίπτεται, ἐπειδὴ τῷ τελείῳ εἰς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν ἀνδρὶ οὐδέποτε ἐπέρχεται ἡ ἰδέα, ὅτι θὰ ἔχῃ ποτὲ αἰσχύνην, τοῦ δὲ Πλάτωνος ἡ παρὰ τῶν γερόντων ἀξίωσις ἀποκρούεται οὐ μόνον κατὰ τὴν ἔκφρασιν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὸ νόημα αὐτῆς [21]). Ἀλλ' ὅτι ἐνταῦθα δὲν ἐλέχθη ἡ τελευταία λέξις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ αἰδοῦς, φαίνεται ἤδη ἐξ ὧν ἐν τῷ ἑβδόμῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου ὡς ἐν τύπῳ καὶ ἐπὶ κεφαλαίῳ λέγει περὶ τῶν διαφόρων

εἰδῶν τῶν ἀρετῶν· διότι ἐνταῦθα ὁρίζεται ἡ αἰδὼς ὡς μεσότης μεταξὺ καταπλήξεως καὶ ἀναισχυντίας (1108 a 33), ὅπερ δυσκόλως δύναται νὰ συμβιβασθῇ ἐντελῶς πρὸς ἐκείνην τὴν ἐξήγησιν. Ἀλλὰ καὶ τὸν ἐκεῖ δοθέντα στενὸν ὁρισμὸν τῆς αἰσχύνης ἐγκαταλείπει ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς Ῥητορικῆς τῷ ἐν συνεχείᾳ περὶ αὐτῆς πραγματευομένῳ, καὶ ὁρίζει τὴν αἰσχύνην ὡς « λύπην τινὰ ἢ ταραχὴν περὶ τὰ εἰς ἀδοξίαν φαινόμενα φέρειν τῶν κακῶν, ἢ παρόντων ἢ γεγονότων ἢ μελλόντων », βεβαίως ὅπως συμπεριλάβῃ πάσας αὐτῆς τὰς ὄψεις καὶ προσεγγίσῃ οὕτω πάλιν πρὸς τὸ ἄλλοτε σύνηθες ὄν· δὲν εἶναι δ' ἴσως τυχαῖον ὅτι ἀποφεύγει ἐν τῷ ὁρισμῷ τούτῳ τὴν λέξιν φόβος· διότι τοιουτοτρόπως μένει πάντοτε ἀκόμη ἐλαφρά τις διαφορὰ μεταξὺ τῆς εἰς τὸ μέλλον ἀναφερομένης αἰσχύνης καὶ τούτου, ὃ ὑπ' αὐτοῦ πρότερον αἰδὼς ἐκλήθη. Ἡ περιπατητικὴ σχολὴ ὑπέβαλλεν εἰς μελέτην τὸ ζήτημα περὶ τῶν φυσιολογικῶν αἰτίων τῆς ἐρυθριάσεως τῶν αἰσχυνομένων, ὡς δεικνύουσι τὰ ἐν αὐτῇ γεννηθέντα Προβλήματα (960 a 36. 961 a 8 πρβλ. καὶ 905 a 7)· ἀλλὰ δὲν ἀπέφευγε πάντοτε ἐν ταῖς περὶ τούτου ζητήσεσιν ἀντὶ τῆς αἰσχύνης νὰ λέγῃ περὶ αἰδοῦς [22]). Ἄλλως δὲ περὶ τῆς αἰδοῦς διδάσκουσιν οἱ Περιπατητικοὶ ἐν συνόλῳ τὰ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν εἰρημένα· διότι μετ' ἀκριβεστέρου τινὸς προσδιορισμοῦ τῆς ποιότητος τῶν ἐμπνεόντων τὸ αἴσθημα τοῦτο προσώπων καὶ τῶν ἄλλων περιστάσεων, ἀφ' ὧν ἐξήρτηται ἡ διάγνωσις τῆς ὀρθῆς μεσότητος, ἐπαναλαμβάνονται ταῦτα ἐν τῇ περιλήψει τοῦ συστήματος ἐν ταῖς ἐκλογαῖς τοῦ Στοβαίου (2, 6, 17), ἐν τοῖς Εὐδημείοις καὶ ἐν τοῖς Μεγάλοις Ἠθικοῖς (1233 b 26. 1193 a 1)· ἀλλ' εἷς τῶν ὀπαδῶν τῆς σχολῆς κατενόησεν ἀσυγκρίτως βαθύτερον τήν τε σημασίαν καὶ τὴν σχέσιν ἅμα αὐτῆς πρὸς τὴν αἰσχύνην. Τοῦ Θεοφράστου εἶναι τὸ παρὰ Στοβαίῳ (Ἀνθολ. 31, 10) διασωθὲν παράγγελμα « Αἰδοῦ σαυτόν, καὶ ἄλλον οὐκ αἰσχυνθήσει »· ἡ ῥῆσις αὕτη κατ' ἔννοιαν ἀποδίδωσι βεβαίως γνώμην τινὰ τοῦ Δημοκρίτου, μόνον ἴσως οὐχὶ

ἀκριβῶς παραδοθεῖσαν ἡμῖν (ἀπ. 98. 100), ἀλλ' ὡς ἐκφέρεται καθιστᾷ ἐναργεστάτην τὴν διαφορὰν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος δύο ἐννοιῶν. 'Αλλὰ καὶ αἱ ἄλλαι φιλοσοφικαὶ σχολαὶ αἱ ἐν τοῖς ἠθικοῖς ζητήμασι πρωτοστατοῦσαι δὲν κατέλιπον ἀπαρατήρητον ταύτην τὴν διαφοράν. 'Εν τῇ ἀκαδημαϊκῇ σχολῇ, ἧς αἱ γνῶμαι εἶναι τεθησαυρισμέναι ἐν τοῖς πλατωνικοῖς λεγομένοις ὅροις, ὡρίζετο ἡ αἰσχύνη «φόβος ἐπὶ προσδοκίᾳ ἀδοξίας» (416), τῆς δὲ αἰδοῦς ἐδίδοντο τρεῖς ἐξηγήσεις· «αἰδὼς τολμήσεως ὑποχώρησις ἑκουσία δικαίως καὶ πρὸς τὸ βέλτιστον φανέν· καταλαβὴ ἑκουσία τοῦ βελτίστου· εὐλάβεια ὀρθοῦ ψόγου» (412 c). Καὶ ἐν τῷ τελευταίῳ τῶν ὁρισμῶν τούτων ἡ φράσις εἶναι τοιαύτη, ὥστε αἱ δύο ἔννοιαι δὲν ταυτίζονται· διότι κατ' αὐτὸν ὁ αἰδῶ ἔχων εἶναι καθ' ἑαυτὸν βέβαιος, ὅτι δύναται εὐκόλως νὰ ἀποφεύγῃ ὃ φοβεῖται, ἐνῷ ὁ ὑπὸ τῆς αἰσχύνης κατεχόμενος βλέπει πρὸ τῶν ἑαυτοῦ ὀμμάτων αἰωρούμενον ὡς ἀπειλοῦν φάσμα τὸ ἀντικείμενον τοῦ φόβου, ὅπερ ἴσως δὲν δύναται νὰ ἀποκρούσῃ ἀφ' ἑαυτοῦ· ἡ ὑπὸ τοῦ 'Αριστοτέλους γενομένη διάκρισις εἶναι ἐνταῦθα ὀλίγον μεταβεβλημένη. Οἱ Στωϊκοὶ «καὶ τῷ ῥήματι τὸ αἰσχύνεσθαι καὶ δυσωπεῖσθαι τοῦ αἰδεῖσθαι διέστησαν, ἵνα μηδὲ τὴν ὁμωνυμίαν τῷ πάθει πρόφασιν τοῦ βλάπτειν ἀπολίπωσιν», ὡς λέγει ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ δυσωπίας (529 d), ὃς οὐδὲν ἕτερον σημειοῦται περὶ τοῦ τρόπου καθ' ὃν ἐποιοῦντο τὴν διάκρισιν. Ἴσως μετεχειρίζοντο πρὸς τοῦτο καὶ τὸν ὁρισμόν, ὃν ὁ Γέλλιος (19,6) ἀορίστως πως τοῖς φιλοσόφοις ἐν γένει ἀποδίδωσιν, ὅτι ἡ αἰσχύνη ἐστὶ φόβος δικαίου ψόγου. Περὶ δὲ τοῦ αἰσθήματος, τὸ ὁποῖον τὸ ἑλληνικὸν οὖς συνῆπτεν ἑκατέρᾳ λέξει, πολλοῦ λόγου ἀξίαν ὑπόμνησιν παρέχει ἡμῖν ὁ Πλούταρχος· διότι ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς (449 a) λέγει, ὅτι κατ' εὐφημίαν «αἰδεῖσθαι τὸ αἰσχύνεσθαι καλοῦσι, καὶ τὸ ἥδεσθαι χαίρειν, καὶ τοὺς φόβους εὐλαβείας», δηλῶν οὕτω τὴν ἐσωτερικὴν ἀντίθεσιν τὴν ὑφισταμένην μεταξὺ τοῦ ἁγνοῦ αἰσθήματος καὶ τοῦ ἀγεννέσι στοιχείοις συμπεφυρμένου, ἀλλὰ μὴ διατυπῶν αὐτὴν βεβαίως μετὰ τῆς αὐτῆς σαφηνείας,

ἣν ἔχει ἐν τῷ ὡραίῳ παραγγέλματι τοῦ Θεοφράστου. Οἱ μετὰ τὴν περίοδον τῆς ἀκμῆς Ἕλληνες διὰ σοβαρᾶς μελέτης ἦλθον εἰς ἐπίγνωσιν τῆς σημασίας λέξεων, ὧν περὶ τὴν εὐστοχωτάτην χρῆσιν δὲν ἐσφάλλοντο οἱ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ὁμήρου, Θεόγνιδος καὶ Αἰσχύλου.

Εἰς τὴν σκέψιν τοῦ πράττοντος περὶ τῶν ἀλλοτρίων αἰσθημάτων, ἧς αἱ διάφοροι ὄψεις ἐκφράζονται ἐν ταῖς δυσὶν ἄρτι ἐξετασθείσαις ἐννοίαις, ἀντίκεινται αὐτὰ ταῦτα τὰ αἰσθήματα. Ἐὰν ταῦτα εἶναι λυπηρά, σημαίνονται παρ' Ὁμήρῳ ἰδίως διὰ τῆς λέξεως νέμεσις, δι' ἧς νοεῖται οὐ μόνον ἡ ἀγανάκτησις ἐπὶ τῇ παραβάσει καθήκοντος, ἀλλὰ καὶ ἡ προσβολὴ διὰ πράξεως ἀπρεποῦς· διὰ τοῦτο ὁ Ὀδυσσεὺς μέμφεται τοὺς μνηστῆρας, ὅτι οὔτε θεοὺς φοβοῦνται οὔτε τῶν ἀνθρώπων τὴν νέμεσιν. Συνήθης εἶναι καὶ ἡ ἔκφρασις, ὅτι δὲν εἶναί τι νεμέσεως ἄξιον (οὐ νέμεσις, νεμεσητόν), σημαίνουσα ὅτι τὸ πρᾶγμα εὐκόλως δύναται νὰ συγχωρηθῇ καὶ δὲν εἶναι τοιοῦτον, ὥστε νὰ διεγείρῃ ἀγανάκτησιν· τὴν φράσιν ταύτην μεταχειρίζονται ἐν τῷ γνωστῷ στίχῳ τῆς Ἰλιάδος (3, 156) οἱ γέροντες τῶν Τρώων, ὅπως δικαιολογήσωσι τὸν περὶ τοιᾶσδε γυναικός, οἵα ἡ Ἑλένη, ἀναφλεχθέντα πόλεμον.

Ἐν γένει δὲ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν εἶναι πανταχοῦ καταφανές, πόσον μεγάλην ῥοπὴν ἔχει ἡ δημοσία κρίσις εἰς τὰς πράξεις τοῦ μὴ περιφρονοῦντος αὐτὴν καὶ ἀπὸ πόσων παρεκτροπῶν προφυλάττει τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον. Ὁ Φοῖνιξ διηγεῖται ἐν τῇ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (460), πῶς ἡ κακὴ φήμη καὶ τὰ πολλὰ ὀνείδη τῶν ἀνθρώπων, ἃ ὡς πατροκτόνος θὰ ἐξήγειρεν ἐναντίον ἑαυτοῦ, ἐκώλυσαν αὐτὸν νὰ φονεύσῃ τὸν πατέρα ἀτιμάζοντα τὴν μητέρα αὐτοῦ. Κατὰ τὴν πλαστὴν διήγησιν τοῦ Ὀδυσσέως ἐν τῇ δεκάτῃ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (239) οὗτος δὲν ἠδύνατο νὰ ἀρνηθῇ τὴν συμμετοχὴν αὐτοῦ ἐν τῇ κατὰ τῆς Τροίας ἐκστρατείᾳ, διότι ἐφοβεῖτο τὴν χαλεπὴν φάτιν τοῦ δήμου. Ἡ Πηνελόπη προβάλλει τῷ Τηλεμάχῳ οἷον αἶσχος εἰς αὐτὸν θὰ προσήπτετο, ἐὰν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ κατεπατοῦντο τὰ καθήκοντα τῆς φι-

λοξενίας (Ὀδ. 18, 225), ὅταν δ'αὐτὴ σκέπτηται, ἂν πρέπει νἀκολουθήσῃ ἑνὶ τῶν μνηστήρων ἢ νὰ μένῃ παρὰ τῷ υἱῷ αὐτῆς σῴζουσα τὸν οἶκον, συλλογίζεται πλὴν τῆς ἱερότητος τοῦ συζυγικοῦ δεσμοῦ καὶ τοῦ δήμου τὴν φήμην (Ὀδ. 16, 75. 19, 527). Ἡ δὲ Ἑλένη ὀνειδίζουσα τὸν σύζυγον αὐτῆς Ἀλέξανδρον εὔχεται νὰ ἦτο γυνὴ ἀμείνονος ἀνδρός, «ὃς ἤδη νέμεσίν τε καὶ αἴσχεα πόλλ' ἀνθρώπων» (Ἰλ. 6, 350-51)[24]. Ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, ἐν ᾗ ἡ σχέσις τοῦ ἀνθρώπου ὡς μέλους ἐλευθέρας πολιτικῆς κοινότητος καθορίζει σύμπασαν τὴν ἠθικὴν ὑπόστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ὁ πόθος τοῦ ἐπαίνου τῶν ἄλλων λαμβάνει ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου ἔτι μείζονα δύναμιν ὡς γενικὸν ἐλατήριον τῶν πράξεων. Ὁ Ἰσοκράτης δὲν προτίθεται βεβαίως νὰ διδάξῃ σύστημα ἠθικῆς, ἀλλὰ μόνον νὰ ἐκφράσῃ γεγονὸς ἐκ τῆς παρατηρήσεως τοῦ βίου εἰλημμένον, ὅταν λέγῃ ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (217), ὅτι «ἡδονῆς ἢ κέρδους ἢ τιμῆς ἕνεκα πάντες πάντα πράττουσιν»· ἀλλ' ἡ γνώμη αὐτοῦ, ὅτι μόνη ἡ τιμὴ εἶναι αἰτία πάσης ὑψηλοτέρας ἐπιθυμίας καὶ σπουδῆς, καταφαίνεται ἐν τούτοις ἱκανῶς· ἐντελῶς σύμφωνα τούτοις εἶναι ἃ λέγει ἐν ταῖς πρὸς Δημόνικον παραινέσεσιν: (43) «μᾶλλον εὐλαβοῦ ψόγον ἢ κίνδυνον· δεῖ γὰρ εἶναι φοβερὰν τοῖς μὲν φαύλοις τὴν τοῦ βίου τελευτήν, τοῖς δὲ σπουδαίοις τὴν ἐν τῷ ζῆν ἀδοξίαν». Παρὰ τῷ Ξενοφῶντι ὁ Σιμωνίδης ἀποφαίνεται, ὅτι «τούτῳ διαφέρει ἀνὴρ τῶν ἄλλων ζῴων, τῷ τιμῆς ὀρέγεσθαι» (Ἱέρ. 7, 1-3), ὁ δὲ Σωκράτης λέγει περὶ τῶν Ἀθηναίων, ὅτι οὔτε εὐφωνίᾳ τοσοῦτον διαφέρουσι τῶν ἄλλων οὔτε σωμάτων μεγέθει καὶ ῥώμῃ, ὅσον φιλοτιμίᾳ καὶ εἶναι «φιλοτιμότατοί γε καὶ μεγαλοφρονέστατοι πάντων, ἅπερ οὐχ ἥκιστα παροξύνει κινδυνεύειν ὑπὲρ εὐδοξίας τε καὶ πατρίδος» (Ἀπομν. 3, 3, 13. 3, 5, 3). Ὁ Κῦρος τοῦ Ξενοφῶντος οὐ μόνον πάντα πόνον καὶ πάντα κίνδυνον ὑπομένει τοῦ ἐπαινεῖσθαι ἕνεκα (Κ. Π. 1, 2, 1), ἀλλὰ καὶ αἰσθάνεται ὅτι ὀφείλει χάριν τῷ Γωβρύᾳ, διότι οὗτος παρέσχεν αὐτῷ εὐκαιρίαν νὰ δείξῃ τὴν ἑαυτοῦ σωφροσύνην καὶ δικαιοσύνην, ἐν ᾧ πολλοὶ ἀγαθοὶ ἄνθρωποι «ἀποθνῄσκουσι πρότερον, πρὶν δῆλοι γίγνεσθαι οἷοι

ἦσαν» (Κ. Π. 5, 2, 8-13). Ἐν τῷ αὐτῷ πνεύματι ἐξυμνεῖ ὁ Νικίας τοὺς Σπαρτιάτας παρὰ Θουκυδίδῃ (6, 11, 6), ὅτι «καὶ περὶ πλείστου καὶ διὰ πλείστου δόξαν ἀρετῆς μελετῶσιν». Ἡ τῷ Κλεοβούλῳ ἀποδιδομένη γνώμη «μάλιστα σωφρονεῖν δῆμον, ὅπου τὸν ψόγον μᾶλλον οἱ πολιτευόμενοι δεδοίκασιν ἢ τὸν νόμον» (Στοβ. 43, 131) ἐκ τῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως πηγάζει. Ἀλλ᾽ ἐν τούτοις ἡ τοῦ λαοῦ συνείδησις, καίπερ ἀδυνατοῦσα νὰ νοήσῃ τὴν ἀρετὴν κεχωρισμένην ἀπὸ τῆς τιμῆς τῆς ὑπὸ τῶν ἄλλων αὐτῇ ἀπονεμομένης, καθόλου εἰπεῖν, δὲν ἦτο διατεθειμένη νὰ ἐκτιμᾷ ἀντὶ τῆς οὐσίας τῆς ἀρετῆς τὸ ἐξωτερικὸν αὐτῆς εἶδος. Ὁ στίχος, δι᾽ οὗ ὁ Αἰσχύλος ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (592) ἐχαρακτήρισε τὸν σοφὸν Ἀμφιάραον

Οὐ γὰρ δοκεῖν ἄριστος, ἀλλ᾽ εἶναι θέλει,

ἠκούσθη ἐνθουσιωδῶς ὑπὸ πάντων τῶν θεατῶν, οἵτινες πάντες ἀπέβλεψαν πρὸς τὸν Ἀριστείδην, νομίζοντες, ὅτι εἰς τοῦτον ἥρμοζε τὸ λεχθέν· φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας ὅλας ἀπέμεινε παροιμιώδης, διότι καὶ ὁ Φιλήμων ἔτι ἐποιήσατο αὐτοῦ χρῆσιν ἔν τινι κωμῳδίᾳ (ἀπ. 92) [*]). Καὶ ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντος, ὅστις «ἀεὶ ἔλεγεν ὡς οὐκ εἴη καλλίων ὁδὸς ἐπ᾽ εὐδοξίαν ἢ δι᾽ ἧς ἄν τις ἀγαθὸς τοῦτο γένοιτο, ὃ καὶ δοκεῖν βούλοιτο» (Ἀπομν. 1, 7, 1. 2, 6, 39. Πρβλ. Κ. Π. 1, 6, 22) οὐδὲν νέον καὶ ἀλλότριον τῶν κοινῶν δοξασιῶν διεκήρυττεν.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ὄρεξις τοῦ ἐπαινεῖσθαι παρὰ τῶν ἄλλων δὲν ἔμενε πάντοτε ἐντὸς τῶν ἑαυτῆς ὁρίων· ἡ τῆς Ἑλένης δήλωσις παρ᾽ Εὐριπίδῃ (270-272), ὅτι «οὐκ οὖσα ἄδικος δυσκλεής ἐστι, καὶ τοῦτο μεῖζον τῆς ἀληθείας κακόν, ὅστις τὰ μὴ προσήκοντα κέκτηται κακά», δεικνύει, ποῦ ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ ἡ μονομερὴς τοῦ ἐπαίνου ἐπιδίωξις. Καὶ ἐν αὐτῷ τῷ πεδίῳ τῆς πολιτικῆς ἠδύναντο αἱ τοιαῦται μονομερεῖς κρίσεις νὰ ἔχωσιν ἐπιβλαβῆ ἀποτελέσματα. Ὁ Θουκυδίδης θεωρεῖ ὡς ἓν τῶν ἐπικινδυνοτάτων σημείων τῶν καιρῶν τῶν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπελθόν-

των ἅμα τῇ ἀρχῇ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου, ὅτι οἱ προεστῶτες τῶν πολιτικῶν κομμάτων «μετ' ὀνόματος ἑκάτεροι εὐπρεποῦς», δι' οὗ ἐπεκάλυπτον τὰς βδελυρὰς αὐτῶν πράξεις, ἠγωνίζοντο νὰ σώζωσι τὴν ἀγαθὴν φήμην παρὰ τοῖς ἑαυτῶν πολίταις, ὀλιγωροῦντες παντάπασι τῆς ἀληθινῆς εὐσεβείας (3, 82, 8). Ὅταν δὲ ὁ Ξενοφῶν τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τοῦ Σωκράτους ἐξυμνῶν λέγῃ, ὅτι ἐποίει «τοὺς συνόντας ἀπέχεσθαι τῶν ἀνοσίων τε καὶ ἀδίκων, οὐ μόνον ὁπότε ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὁρῷντο, ἀλλὰ καὶ ὁπότε ἐν ἐρημίᾳ εἶεν, ἡγούμενοι μηδὲν ἄν ποτε ὧν πράττοιεν θεοὺς διαλαθεῖν» (Ἀπομν. 1, 4, 19), ὑποδηλοῖ ἅμα, ὅτι πολλοῖς τῶν συμπολιτῶν ἦν ἀρκετὸν νὰ καλῶνται μόνον ἀγαθοί. Ἡ ἀντίδρασις, ἥτις δὲ ἐβράδυνε νὰ ἐπέλθῃ, δὲν ἐστράφη μόνον κατὰ τῶν τοιούτων κακῶν παραβλαστημάτων, ἀλλὰ καὶ κατ' αὐτοῦ τοῦ πυρῆνος τῆς δημώδους δοξασίας, ἀρχηγὸς δ' αὐτῆς ἦν ὁ Πλάτων. Σχετικὸν πρὸς ταῦτα ἀνέκδοτον διασωθὲν ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ Σερήνου παρὰ Στοβαίῳ (5, 82), καὶ ἂν δὲν εἶναι ἱστορικόν, χαρακτηρίζει ἐν τούτοις ἐξόχως τὴν ἀντίθεσιν τῶν γνωμῶν· τὸ ἀνέκδοτον ἔχει οὕτω· «Εὐριπίδης εὐδοκίμησεν ἐν θεάτρῳ εἰπών· Τί δ' αἰσχρὸν ἦν μὴ τοῖσι χρωμένοις δοκῇ; ἢ καὶ Πλάτων ἐντυχὼν αὐτῷ, «ὦ Εὐριπίδη, ἔφη, αἰσχρὸν τό γ' αἰσχρόν, κἂν δοκῇ κἂν μὴ δοκῇ». Τῷ ὄντι δὲ ἡ ἐν τοῖς διαλόγοις τοῦ Πλάτωνος περὶ τούτου ὑποκειμένη ἰδέα συμφωνεῖ ἐντελῶς πρὸς τὸ ἐν τῷ ἀνεκδότῳ ὑποδεικνυόμενον. Ἐν τῇ Πολιτείᾳ (2,362e), ψέγει ὁ Ἀδείμαντος, ὅτι «λέγουσι καὶ παρακελεύονται πατέρες τε υἱέσι καὶ πάντες οἱ τινῶν κηδόμενοι, ὡς χρὴ δίκαιον εἶναι, οὐκ αὐτὸ δικαιοσύνην ἐπαινοῦντες, ἀλλὰ τὰς ἀπ' αὐτῆς εὐδοκιμήσεις» καὶ οὕτω ἀντὶ τῆς οὐσίας προάγουσι τὸ δοκεῖν· ταῦτα ταυτίζονται προφανῶς πρὸς τὴν γνώμην αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως. Πολὺ αὐστηρῶς ἀποφαίνεται ὁ φιλόσοφος ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Θεαιτήτου, ὅπου ἐξετάζεται ἡ τῷ θεῷ ὁμοίωσις ὡς ὁ μόνος λόγου ἄξιος σκοπὸς τοῦ ἠθικοῦ βίου· διότι ἐν αὐτῷ κηρύττει ὡς «γραῶν ὕθλον» τὴν γνώμην τῶν πολλῶν, οἵ «φασι δεῖν πονη-

ρίαν μὲν φεύγειν, ἀρετὴν δὲ διώκειν, . . . ἵνα μὴ κακὸς καὶ ἵνα ἀγαθὸς δοκῇ εἶναι» (176 b). Καὶ ἴσως ἐπὶ τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως πλατωνικοῦ νοήματος ὑπό τινος τῶν μεταγενεστέρων ἀκαδημαϊκῶν ἐρειδόμενος ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων (567 a. b) ἐν ταῖς ἐν τῷ ᾅδῃ βασανιζομέναις ψυχαῖς ἀριθμεῖ καὶ τὰς τῶν ἀνθρώπων, «ὅσοι πρόσχημα καὶ δόξαν ἀρετῆς περιβαλλόμενοι διεβίωσαν κακίᾳ λανθανούσῃ· οὓς ἐπιπόνως καὶ ὀδυνηρῶς ἠνάγκαζον ἕτεροι περιεστῶτες ἐκτρέπεσθαι τὰ ἐντὸς ἔξω τῆς ψυχῆς». Οἱ δὲ Στωϊκοί, οἵτινες ἐθεώρουν τὸ φιλοσοφοῦν ἄτομον ἀπομεμονωμένον ὡς κέντρον τῆς ἠθικότητος, ἀπέρριπτον πάμπαν πᾶσαν σκέψιν περὶ τῆς ἀλλοτρίας κρίσεως ὡς ἐλατηρίου τῶν πράξεων, ὡς δεικνύουσι μάλιστα πάντων δύο χωρία τοῦ Ἐγχειριδίου τοῦ Ἐπικτήτου (23. 28).

Κατὰ περίεργον τινὰ συντυχίαν ἔνδειά τις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐγένετο ἀφορμὴ εἰς τὸ νὰ διεγερθῇ ἡ προσοχὴ εἰς τὸ ἐπικίνδυνον τῆς κοινῆς γνώμης· διότι ἡ αὐτὴ λέξις φιλοτιμία ἡ σημαίνουσα τὸν ἔρωτα παντὸς γενναίου καὶ ὑψηλοῦ ἐσήμαινεν ἅμα καὶ τὸν ἄγριον ἔρωτα τῆς δόξης, τὴν δοξομανίαν τὴν πάντα λόγον περὶ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ ὑπερορῶσαν. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις αὐτὸς πόρρω ἀπεῖχε τοῦ νὰ διασείσῃ διὰ τῆς κριτικῆς αὐτοῦ τὰ θεμέλια γνώμης, ἥτις καὶ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ συστήματος ἐδέσποζεν, δὶς ποιεῖται λόγον περὶ τῆς διττῆς σημασίας τῆς λέξεως ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1107 b 27-1108 a 1. 1125 b 6-23), ἀποφαινόμενος, ὅτι «ἔστιν ὡς δεῖ ὀρέγεσθαι τιμῆς καὶ μᾶλλον ἢ δεῖ καὶ ἧττον» καὶ ὅτι ἄλλοτε μὲν ἡ ὑπερβολὴ ἄλλοτε δὲ ἡ μεσότης καλεῖται φιλοτιμία· οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς ἐπιβεβαιοῦσι τοῦτο πολυειδῶς. Ὁ Πίνδαρος εἶπέ ποτε «ἄγαν φιλοτιμίαν μνώμενοι ἐν πόλεσιν ἄνδρες ἢ στάσιν ἄλγος ἐμφανές» εἰσιν (ἀπ. 229)· παρὰ τῷ Ἡροδότῳ (3, 53) ὁ Περίανδρος παραγγέλει διὰ τῆς θυγατρὸς τῷ υἱῷ αὐτοῦ ὅτι «φιλοτιμίη κτῆμα σκαιὸν», ὅπερ βεβαίως φαίνεταί πως καὶ παράδοξον· ἐν δύο χωρίοις τῶν τραγῳδιῶν αὐτοῦ ὁ Εὐριπίδης (Φοιν. 532.

Ἰ. Αὐ. 527) ἀποδοκιμάζει παντελῶς τὴν φιλοτιμίαν καλῶν αὐτὴν κακίστην τῶν δαιμόνων καὶ δεινὸν κακόν. Πολὺ ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι οἱ δοκιμώτατοι τῶν ἀττικῶν πεζογράφων μεταχειρίζονται τὴν λέξιν ἄλλοτε μὲν μετὰ μεγίστου ἐπαίνου, ἄλλοτε δὲ μετὰ βαρυτάτου ψόγου. Ὁ αὐτὸς Θουκυδίδης, ὃς διὰ στόματος τοῦ Περικλέους ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ διακηρύττει πρὸς ἔπαινον τῶν παρηβηκότων, ὅτι « τὸ φιλότιμον ἀγήρων μόνον », διότι αὐτοὺς τέρπει παντὸς μᾶλλον τὸ τιμᾶσθαι (2, 44, 4), ἐν τῇ περιφήμῳ περιγραφῇ τῆς καθολικῆς διαφθορᾶς τῶν ἠθῶν ἐν τῷ Ἑλληνικῷ (3, 82, 8) λέγει, ὅτι « πάντων αὐτῶν αἴτιον ἀρχὴ ἡ διὰ πλεονεξίαν καὶ φιλοτιμίαν ». Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Φιλίππῳ (110) συνάπτει τὴν φιλοτιμίαν μετὰ τῆς φρονήσεως καὶ τῆς δικαιοσύνης, ὅπως συγκεφαλαιώσῃ τὰς ἰδιότητας, δι' ἃς ὁ Ἡρακλῆς διήνεγκε πάντων τῶν προγεγενημένων· ἀλλ' ἐν τῷ Νικοκλεῖ (18) μέμφεται ἐκείνους, οἵτινες « ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις καὶ ταῖς δημοκρατίαις διὰ τὰς πρὸς σφᾶς αὐτοὺς φιλοτιμίας λυμαίνονται τοῖς κοινοῖς », καὶ ἐν τῇ δευτέρᾳ τῶν Ἐπιστολῶν λέγει, ὅτι « χρὴ μὴ τιμᾶν τὴν ἀνδρείαν τὴν μετ' ἀνοίας ἀλογίστου καὶ φιλοτιμίας ἀκαίρου γιγνομένην ». Ὁ δὲ Πλάτων μόνον ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Φαίδρου ἐν τῷ Συμποσίῳ (178d) θεωρεῖ τὴν ἐπὶ τοῖς καλοῖς φιλοτιμίαν καὶ τὴν ἐπὶ τοῖς αἰσχροῖς αἰσχύνην ὡς τὰ ἐλατήρια παντὸς μεγάλου καὶ καλοῦ ἔργου, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (841 c) συνάπτει « τό τε θεοσεβὲς ἅμα καὶ φιλότιμον καὶ τὸ μὴ τῶν σωμάτων, ἀλλὰ τῶν τρόπων τῆς ψυχῆς, ὄντων καλῶν, γεγονὸς ἐν ἐπιθυμίᾳ »· τοὐναντίον ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (632 c) λέγει, ὅτι ὁ νομοθέτης ὀφείλει νὰ προνοήσῃ, « ὅπως πάντα (τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος) ταῦτα ξυνδήσας ὁ νοῦς, ἑπόμενα σωφροσύνῃ καὶ δικαιοσύνῃ ἀποφήνῃ, ἀλλὰ μὴ πλούτῳ μηδὲ φ ι λ ο τ ι μ ί ᾳ »· ἐν δὲ τῷ Φαίδωνι (82 c), ὅτι « οἱ ὀρθῶς φιλοσοφοῦντες ἀπέχονται τῶν κατὰ τὸ σῶμα ἐπιθυμιῶν ἁπασῶν,.. οὔ τι οἰκοφθορίαν τε καὶ πενίαν φοβούμενοι, ὥσπερ οἱ πολλοὶ καὶ φιλοχρήματοι, οὐδ' αὖ ἀτιμίαν τε καὶ ἀδοξίαν μοχθηρίας δεδι-

ότες, ὥσπερ οἱ φίλαρχοί τε καὶ φιλότιμοι»· ὅμοιον εἶναι τὸ νόημα τῶν ἐν τῷ αὐτῷ διαλόγῳ (68 c) λεγομένων· «ὃν ἂν ἴδῃς ἀγανακτοῦντα μέλλοντα ἀποθανεῖσθαι, . . . οὐκ ἄρ' ἦν φιλόσοφος ἀλλά τις φιλοσώματος· ὁ αὐτὸς δή που οὗτος τυγχάνει ὢν καὶ φιλοχρήματος καὶ φιλότιμος, ἤτοι τὰ ἕτερα τούτων ἢ ἀμφότερα». Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις πολλάκις ἀπομιμεῖται πλατωνικὰ διανοήματα, λέγει που ἐν τοῖς Πολιτικοῖς (1271 a 18), ὅτι «τῶν ἑκουσίων ἀδικημάτων τὰ πλεῖστα συμβαίνει σχεδὸν διὰ φιλοτιμίαν καὶ διὰ φιλοχρηματίαν τοῖς ἀνθρώποις». Ἕνεκα τῆς διττῆς σημασίας, ἣν ἡ λέξις ἔλαβε, προὐτιμᾶτο ἔν τισι περιπτώσεσι μετά τινος μικρᾶς μετακινήσεως τῆς ἐννοίας, μόλις αἰσθητῆς τῷ Ἕλληνι, ἀντὶ τῆς φιλοτιμίας ἐν τῇ κρείττονι σημασίᾳ ἡ φράσις τ ὸ φ ι λ ό κ α λ ο ν· τὰ πρῶτα παραδείγματα τῆς χρήσεως ταύτης εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς σωκρατικοῖς Ξενοφῶντι καὶ Πλάτωνι, οἷς ἠκολούθησεν ἐν πρώτοις ὁ Ἀριστοτέλης πολλαχοῦ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, ὕστερον δὲ ὁ Πλούταρχος [26]· ἡ φράσις αὕτη σημαίνει κυρίως τὸν ἔρωτα τοῦ καλοῦ καθ' ἑαυτό· ἀλλ' ὅταν τὸ ἀγαθὸν νοῆται ὡς καλόν, δὲν δύναται εὐκόλως ν' ἀποχωρισθῇ τῆς φιλοκαλίας ἡ ἰδέα τῆς ἐπιδοκιμασίας, ἣν καὶ παρ' ἄλλοις διεγείρει. Εἶναι δὲ ἄξιον σημειώσεως, ὅτι κατά τινα ῥῆσιν τῷ Ἐπικτήτῳ ἀποδιδομένην καὶ ὑπὸ Στοβαίου διασωθεῖσαν (3, 77) «οὐδεὶς φιλοχρήματος καὶ φιλήδονος καὶ φιλόδοξος φιλάνθρωπος, ἀλλὰ μόνος ὁ φ ι λ ό κ α λ ο ς», ὅ ἐστιν ἡ μὲν φιλοκαλία θεωρεῖται ὡς πηγὴ τῆς ἀρετῆς, ἡ δὲ φιλοχρηματία, φιληδονία καὶ φιλοδοξία ὡς πηγαὶ τῆς ἁμαρτίας· δὲν εἶναι δὲ δύσκολον νὰ διακρίνωμεν τὴν πλατωνικὴν καταγωγὴν μάλιστα τοῦ ἀρνητικοῦ μέρους τοῦ νοήματος, ὅπερ κατὰ ταῦτα ἐπαναλαμβάνεται καὶ ὑπὸ τοῦ Πυθαγορείου Κλεινίου (Στοβ. 1, 66) καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 1049 d) προστιθέντος καὶ τὴν φιλαρχίαν.

Καθόλου δὲ εἰπεῖν ἦν ἀναπόσπαστος τοῦ Ἕλληνος ἡ παράστασις, ὅτι τὸ δυνάμεως καὶ τιμῆς ὀρέγεσθαι εἶναι πάντων ἀνθρώπῳ πρεπωδέστατον καὶ καθίστησιν αὐτὸν ἱκανὸν πρὸς τὰ μέ-

γιστα ἐν πάσῃ ἐνεργείᾳ κατορθώματα. Μεγάλα δὲ πρὸς τοῦτο συνεβάλετο ἰδίωμά τι τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος, τὸ ὁποῖον κατεῖχε πάσας τὰς κοινωνικὰς τάξεις, ἡ κλίσις δηλονότι πρὸς τὸ ἐξεγείρειν τὴν ἅμιλλαν καὶ τιθέναι ὡς σκοπὸν τὸ ὑπερβάλλειν τοὺς ἄλλους. Πόσον ἐνωρὶς τοῦτο κατέλαβε τὴν συνείδησιν πάντων τῶν στρωμάτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, κατανοοῦμεν, ἐὰν ῥίψωμεν ἓν βλέμμα εἰς τὰ ἀρχαιότατα τῶν γνωστῶν ἡμῖν ποιημάτων· διότι τὰ ἄριστα γένη τῶν ἡρώων, ὧν τὰς πράξεις ἱστορεῖ ἡ Ἰλιάς, καὶ τὸ πλῆθος τῶν μικρῶν πολιτῶν, ὧν τὰς σχέσεις διαγράφει τὸ Ἡσιόδειον ποίημα Ἔργα καὶ Ἡμέραι, ἄγονται πρὸς τὸ ὑποδειχθὲν τέλος ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐλατηρίου. «Αἰὲν ἀριστεύειν καὶ ὑπείροχον ἔμμεναι ἄλλων» ἐπέτελλε κατὰ τὴν Ἰλιάδα (6, 208) ὁ Ἱππόλοχος τῷ υἱῷ Γλαύκῳ πέμπων αὐτὸν εἰς Τροίαν· κατὰ δὲ τὸν Ἡσίοδον (Ἔ. καὶ Ἡ. 17-24) ὑπάρχουσιν ἐπὶ γῆς δύο γένη ἐρίδων, κακὴ καὶ ἀγαθή· αὕτη ἐστὶν ἡ ἅμιλλα, «ἥτε καὶ ἀπάλαμόν περ (τὸν ὀκνηρὸν δηλ.) ὁμῶς ἐπὶ ἔργον ἐγείρει», διότι «ζηλοῖ γείτονα γείτων εἰς ἄφενον (=πλοῦτον) σπεύδοντα». Ἄριστα διατυπώνει ὁ Ξενοφῶν τὸ καθολικὸν γεγονός, «ὅτι περὶ ὁπόσων ἂν γένωνται ἀνθρώποις φιλονικίαι, πολὺ μᾶλλον ἐθέλουσι τοῦτ᾽ ἀσκεῖν» (Κ. Π. 2, 1, 22)· τοῦτο καὶ ἡ κλίσις πρὸς τὸ ἐπιδεικνύειν τὰ ἴδια προτερήματα ἀπετέλει τὴν βάσιν πολλῶν θεσμῶν τῶν διαφορωτάτων πολιτειῶν. Ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων καὶ βαθύτατα ἐρριζωμένων ἐθνικῶν ἐθίμων ἦσαν οἱ ἀγῶνες περὶ τὰς τέχνας τῆς γυμναστικῆς τὸ μὲν παιδιᾶς χάριν καὶ τέρψεως, ἐν οἷς ὁ νικῶν οὐδὲν ἄλλο πλὴν τῆς τιμῆς ἐκέρδαινεν, ὡς παρὰ τοῖς Φαίαξιν ἐν τῇ ὀγδόῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας· ἀλλὰ πολλῷ συνηθέστερον ἐτίθεντο ὡς ἆθλα στέφανοι ἢ χρήματα (ἀγὼν στεφανίτης ἢ χρηματίτης)· τοιοῦτοι ἀγῶνες εἶναι ἤδη οἱ κατὰ τὴν ταφὴν τοῦ Πατρόκλου ἐν τῇ εἰκοστῇ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος, ἐτελοῦντο δὲ καὶ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις πρὸς τιμὴν τῶν τεθνεώτων ἢ ἐν καιροῖς εὐφροσύνοις[27]), δὲν ὑπῆρχε δὲ χώρα, ἐν ᾗ οἱ ἀγῶνες δὲν ἀπετέλουν οὐσιῶδες μέρος τῶν ἑορτῶν, ἐν οἷς τὰς ἰδίως σωματικὰς ἀσκήσεις συχνότατα

παρηκολούθει ἡ δεξιότης περὶ τὴν ἡνιοχείαν τῶν ἁρμάτων. Ὁ Ἡρόδοτος μετ' ἐθνικῆς ὑπερηφανίας ἱστορεῖ, πῶς Τιγράνης ὁ Ἀρταβάνου πυνθανόμενος, ὅτι τὸ ἆθλον τῶν ἀγώνων παρ' Ἕλλησιν ἦν στέφανος ἐλαίας καὶ οὐχὶ χρήματα θαυμάσας ἀνεβόησε· «παπαὶ, Μαρδόνιε, ποίους ἐπ' ἄνδρας ἤγαγες μαχησομένους ἡμέας, οἳ οὐ περὶ χρημάτων τὸν ἀγῶνα ποιοῦνται, ἀλλὰ περὶ ἀρετῆς» (8, 26). Καὶ οἱ περὶ τὰς ἀδελφὰς τέχνας τῆς μουσικῆς καὶ τῆς ποιήσεως ἀγῶνες εἶναι παλαιότατοι. Ὁ μουσικὸς ἀγὼν ἦν ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις τὸ κυριώτατον συστατικὸν τῆς ἑορτῆς τῶν Πυθίων ἐν Δελφοῖς («μόνον κιθαρῳδῶν ἀγωνιζομένων τὸ παλαιὸν» Σχολ. Πινδ.): ἐν δὲ τοῖς Νεμέοις, τοῖς Ἰσθμίοις καὶ τοῖς Παναθηναίοις προσετέθησαν εἰς τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας καὶ μουσικοί· οὐχὶ σπανίως οἱ νικηταὶ τῶν μεγάλων ἐθνικῶν ἀγώνων ἐκάλουν πολλοὺς ποιητάς, ὅπως ἐγκωμιάσωσιν αὐτοὺς καὶ ἀντήμειβον διὰ χρηματικοῦ βραβείου τὸν ἄριστα τοῦτο πράξαντα[28]). Ἡ μεγάλη ἀκμὴ τῆς τε τραγῳδίας καὶ τῆς κωμῳδίας ἐν Ἀθήναις ὀφείλεται ἐν μέρει εἰς τοῦτο, ὅτι ἐν ταῖς ἑορταῖς τοῦ Διονύσου ἐτελοῦντο δραματικοὶ ἀγῶνες, ἐν οἷς πολλοὶ ποιηταὶ διηγωνίζοντο πρὸς ἀλλήλους περὶ τοῦ ἄθλου· κατὰ τὰς αὐτὰς ἑορτὰς οἱ ἐν τῷ διθυράμβῳ νικῶντες ἐλάμβανον βραβεῖα. Ἐν τοῖς Ὀλυμπίοις ἠγωνίζοντο περὶ τοῦ ἄθλου καὶ οἱ κήρυκες καὶ οἱ σαλπιγκταί· ἀγῶνες δὲ ῥαψῳδῶν παρενετέθησαν εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν Παναθηναίων, τῶν Ἀπατουρίων καὶ τῶν ἐκ τοῦ δήμου τῆς Ἀττικῆς, ἐν ᾧ ἐτελοῦντο, ὀνομαζομένων Βραυρωνίων· πολλάκις ἐγίγνοντο ἐξ ἰδιαιτέρων πανηγυρικῶν ἀφορμῶν, π. χ. πρὸς τιμὴν τεθνεῶτος ἢ ἐν ἐπινικίοις, ἀγῶνες μουσικοὶ μετὰ γυμνικῶν καὶ ἱππικῶν[29]). Πόσον ἡδέως ἐθεῶντο τὰς ἁμίλλας τῶν νεῶν, ὧν οἱ κυβερνῆται διηγωνίζοντο περὶ τοῦ ἄθλου, μαρτυρεῖ ὁ Πίνδαρος ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς τετάρτης ᾠδῆς τῶν Ἰσθμιονικῶν (4-6)· τοιαύτην ἅμιλλαν ἐποιήσαντο καὶ αἱ τῶν Ἀθηναίων νῆες μέχρι Αἰγίνης μετὰ τὰς νομιζομένας πρὸ τῆς ἀναγωγῆς εὐχὰς ἐκπλέουσαι εἰς Σικελίαν (Θουκ. 6, 32, 2)· καὶ ὁ Νικοκλῆς δὲ ὁ τοῦ Εὐαγόρου υἱὸς ἐν Κύπρῳ ἐτίμα τὸν τάφον τοῦ πα-

τρὸς πλὴν τῶν ἄλλων «καὶ τριήρων ἁμίλλαις» (Ἰσοκρ. 9, 1). Κατὰ δὲ τὸν Ξενοφῶντα (Κ. Π. 8, 2, 26) Κῦρος ὁ πρεσβύτερος προὐτίθει τοῖς περὶ αὐτὸν ἀγῶνας καὶ ἆθλα, «φιλονικίας ἐμποιεῖν βουλόμενος περὶ τῶν καλῶν κἀγαθῶν ἔργων», οὐ μόνον ὅπως ἀσκῆται ἡ ἀρετή, ἀλλ' ἵνα διὰ τῶν ἀγώνων τούτων ἐμβάλλῃ καὶ ἔριδας πρὸς ἀλλήλους ἕνεκεν τοῦ ἰδίου συμφέροντος, τὴν δ' ἐκλογὴν τῶν κριτῶν ἐπέτρεπε τοῖς ἀγωνιζομένοις· τὸ αὐτὸ δὲ κατ' ἄλλον τρόπον ἐπεδίωκεν ὁ Κῦρος, τιμῶν τοὺς παρ' ἑαυτῷ κρατιστεύοντας «ἐξ ἕδρας καὶ παραστάσεως· οὐ μέντοι ἀθάνατον τὴν ταχθεῖσαν ἕδραν κατεστήσατο, ἀλλὰ νόμιμον ἐποιήσατο καὶ ἀγαθοῖς ἔργοις προβῆναι εἰς τὴν τιμιωτέραν ἕδραν, καὶ εἴ τις ῥᾳδιουργοίη, ἀναχωρῆσαι εἰς τὴν ἀτιμοτέραν» (Κ. Π. 8, 4, 5). Ὁ Σιμωνίδης συμβουλεύει τῷ Ἱέρωνι, ὅπως προτιθῇ ἆθλα καὶ εὐοπλίας καὶ εὐταξίας καὶ ἱππικῆς καὶ ἀλκῆς τῆς ἐν πολέμῳ καὶ δικαιοσύνης τῆς ἐν τοῖς συμβολαίοις, ὅπως ταῦτα πάντα διὰ φιλονικίαν ἐντόνως ἀσκῶνται, καὶ αὐτὴ δὲ ἡ γεωργία, λέγει, «πολὺ ἂν ἐπιδοίη, εἴτις ἆθλα προτιθείη κατ' ἀγροὺς ἢ κατὰ κώμας τοῖς κάλλιστα τὴν γῆν ἐξεργαζομένοις» (Ξεν. Ἱέρ. 9, 6, 7)· ἐν δὲ τῷ Ἱππαρχικῷ (1, 26) συνιστῶνται τὰ ἆθλα ταῖς φυλαῖς, ὅπως προτρέπωνται ἐκ φιλονικίας εἰς ἄσκησιν «πάντων ὁπόσα ἀγαθὰ νομίζουσιν ἀσκεῖσθαι ἐν ταῖς θέαις ὑπὸ τοῦ ἱππικοῦ». Ἀλλὰ καὶ τὴν ἐν πολέμῳ ἀρετὴν ἐπειρῶντο δι' ἀγώνων νὰ ἐξεγείρωσιν ἔσθ' ὅτε τὸ μυθολογικὸν οὕτως εἰπεῖν πρότυπον τοιούτων ἀγώνων εἶναι ὁ μεταξὺ Ὀδυσσέως καὶ Αἴαντος, κρινομένων περὶ τῶν ὅπλων τοῦ Ἀχιλλέως ἐν τῇ μάχῃ πεπτωκότος, ἐν ᾧ ἐνίκησεν ὁ Ὀδυσσεὺς δόξας πλέον τι ἀριστεῦσαι περὶ τὴν τοῦ σώματος (τοῦ Ἀχιλλέως) κομιδήν. Κατὰ τὴν πρώτην συνάντησιν τῶν ἑλληνικῶν καὶ περσικῶν νεῶν παρὰ τὸ Ἀρτεμίσιον οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Περσῶν, ὡς ἱστορεῖ ὁ Ἡρόδοτος (8, 10. 11), «ἅμιλλαν ἐποιοῦντο ὅπως αὐτὸς ἕκαστος νηῦν ἀττικὴν ἑλὼν παρὰ βασιλέως δῶρα λήψεται»· ἀλλὰ παρὰ προσδοκίαν ἐνίκησαν οἱ Ἕλληνες, «πρῶτος δὲ Ἑλλήνων νηῦν τῶν πολεμίων εἷλεν ἀνὴρ Ἀθηναῖος Λυκομή-

δης Αἰσχραίου, καὶ τὸ ἀριστεῖον ἔλαβεν οὗτος». Ἂν μετὰ τὸ πέρας τῆς κυρίας μάχης καὶ αἱ μάλιστα ἀριστεύσασαι ἑκατέρωθεν μοῖραι τῶν νεῶν ἔλαβον ἀριστεῖον ἢ ἂν ἐκρίθη ἱκανὸν μόνον τῇ μνήμῃ τῶν ἐπιγιγνομένων νὰ παραδοθῶσι τὰ ὀνόματα αὐτῶν, δὲν φαίνεται βέβαιον ἐκ τῶν λόγων τοῦ ἱστορικοῦ (8, 17). Μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν ἀπενεμήθησαν ὑπὸ κριτῶν πρὸς τοῦτο ταχθέντων ἀριστεῖα ἀνδρείας· ἀλλ' ἡ ζηλοτυπία τῶν Σπαρτιατῶν κατώρθωσεν, ὥστε ἐκ μὲν τῶν ἑλληνίδων πόλεων ἡ Αἴγινα νὰ λάβῃ τὸ πρῶτον, αἱ δὲ Ἀθῆναι τὸ δεύτερον, ἐκ δὲ τῶν ἀνδρῶν τὸ πρῶτον Ἀμεινίας ὁ Ἀθηναῖος· ὅτε δὲ ἔμελλον νὰ βραβεύσωσιν ἐκ τῶν στρατηγῶν τὸν ἀξιώτατον γενόμενον κατὰ τὸν πόλεμον, τότε πᾶς τις αὐτῶν ἑαυτῷ ἐτίθετο τὴν ψῆφον, αὐτὸς ἕκαστος δοκῶν ἄριστος γενέσθαι, δεύτερον δὲ οἱ πολλοὶ τὸν Θεμιστοκλέα ἔκρινον [30]). Ὅμοιον παράδειγμα ἐξ ἐποχῆς, περὶ ἧς ἔχομεν γνῶσιν ἀσφαλῆ, εἶναι αἱ ἀμοιβαί, ἃς οἱ Ἐφέσιοι ἔδωκαν τοῖς Συρακοσίοις καὶ Σελινουσίοις, ἐπειδὴ ἐβοήθησαν αὐτοῖς εἰς τὸ νἀποκρούσωσι τὴν ὑπὸ Θρασύλλου γενομένην κατὰ τῆς Ἐφέσου προσβολὴν τῷ τρίτῳ ἔτει τῆς 92ας Ὀλυμπιάδος (Ξεν. Ἑλλην. 1, 2, 10). Ὅτι εἰς τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς τῶν Ἀθηναίων δὲν ἦτο ἀλλότριον τὸ προτιθέναι ἆθλα τοῖς ἐπ' ἀνδρείᾳ διαπρέψασι, μαρτυρεῖ τὸ τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὃς μετὰ τὴν ἐν Ποτειδαίᾳ μάχην ἔλαβε τἀριστεῖα, εἰ καὶ αὐτὸς ἐκέλευε νὰ δοθῶσι τῷ Σωκράτει, σώσαντι αὐτὸν τετρωμένον (Πλάτ. Συμπ. 220 e. Πλούτ. Ἀλκ. 7). Οὐ μόνον δὲ τὰ προτερήματα, ἃ κτᾶται ὁ ἄνθρωπος ἐν μέρει τοὐλάχιστον διὰ τῶν ἰδίων μόχθων καὶ πόνων, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνα, ἅτινα εἶναι χαρίσματα τῶν θεῶν, ἐτιμῶντο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοσοῦτον, ὥστε προὐτίθεντο περὶ αὐτῶν ἀγῶνες καὶ στέφανοι, πρὸ πάντων δὲ τὸ κάλλος. Ἀγὼν τῶν ἀνδρῶν περὶ κάλλους ἐτελεῖτο ἐν Ἤλιδι, τῶν δὲ γερόντων ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰ Παναθήναια, τῶν δὲ γυναικῶν ἀγῶνα κάλλους ἔθηκεν ὁ Κύψελος κατὰ τὴν ἵδρυσιν ἑορτῆς εἰς τιμὴν τῆς Δήμητρος ἐν πόλει τῆς Ἀρκαδίας νεωστὶ οἰκισθείσῃ, ἄλλοι δὲ πάλιν ἐγίνοντο ἐν Τενέδῳ καὶ Λέσβῳ. Ὁ ἀγὼν οὗτος ὑπομι-

μνήσκει ἡμᾶς τὴν περὶ κάλλους ἔριδα τῆς Ἀφροδίτης, Ἥρας καὶ Ἀθηνᾶς, ἣν ὁ Πάρις ἔκρινεν ὑπὲρ τῆς Ἀφροδίτης. Πρὸς τὸν περὶ κάλλους ἀγῶνα σχέσιν ἔχει ὁ ἐν Μεγάροις τελούμενος πρὸς τιμὴν τοῦ φιλόπαιδος Διοκλέους ἀγὼν φιλήματος τῶν ἐφήβων, ἐν ᾧ «ὅς ἂν προσμάξῃ γλυκερώτερα χείλεσι χείλη, βριθόμενος στεφάνοισιν ἑὴν ἐς μητέρ' ἀπῆλθεν» (Θεόκρ. 12, 27-34). Ἐντεῦθεν οὐδὲν θαυμαστόν, ὅτι ἡ ἅμιλλα συχνάκις ἐτίθετο εἰς χρῆσιν, ὅπως καταστήσῃ φαιδροτέραν τὴν συναναστροφήν· πολλάκις προὐτίθεντο ἆθλα διὰ τὴν λύσιν τῶν ἐν συμποσίοις προβαλλομένων αἰνιγμάτων καὶ γρίφων (Ἀθήν. 10, 457 d) ἢ διὰ τοὺς νικῶντας ἐν τῷ πότῳ (Ἀθήν. 15, 666 c) ἢ καὶ περὶ ἀγρυπνίας ἡμιλλῶντο ἐν τοῖς συμποσίοις, «καὶ ὁ διαγρυπνήσας μέχρι τῆς ἕω νικήσας ἐλάμβανε τὸν πυραμοῦντα» (Σχολ. Πινδ. Ὀλ. 9, 1. πρβλ. Ἀθήν. 14, 647 c)· καὶ ἐν τῇ τῶν Χοῶν ἑορτῇ ἐν Ἀθήναις πρὸς τιμὴν τοῦ Διονύσου «προὔκειτο ἆθλον τῷ πιόντι πλεῖστον στέφανος χρυσοῦς» (Αἰλ. Ἰ. Π. 2, 41)[32], κατά τινα μῦθον μάλιστα, ἔχοντα ἴσως τὴν πηγὴν ἐν τῷ σατυρικῷ δράματι ὁ Λεπρέος καὶ ὁ Ἡρακλῆς ἤρισαν ἀλλήλοις «καὶ τίς καταδειπνήσει ταῦρον πρότερος» (Αἰλ. Ἰ. Π. 1, 24. Παυσ. 5, 5, 4). Τοιουτοτρόπως ἐν πάσαις τοῦ βίου ταῖς περιστάσεσι, σοβαραῖς τε καὶ φαιδραῖς, ἐδέσποζεν ἡ αὐτὴ ὁρμή, ἥτις θὰ ἦτο ἀκατανόητος, ἐὰν δὲν συνείχετο στενώτατα μετὰ τῆς καθόλου ἀντιλήψεως τοῦ βίου, καθ' ἣν ὁ ἀνὴρ προώρισται νὰ διακρίνηται καὶ νὰ ὑπερβάλλῃ τοὺς ὁμοίους. Ἐξ αὐτῆς πηγάζει ἡ προσφιλὴς ἔκφρασις ἡ πάντα πόνον τοῦ ἀνθρώπου, δι' οὗ ἐπιδιώκονται ὑψηλότεροι σκοποί, χαρακτηρίζουσα ὡς ἀγῶνα, ἤτοι ἅμιλλαν γινομένην περὶ βραβείου. Ὁ Ἰσοκράτης ἐπαινεῖ τοὺς ἀρχαίους Ἀθηναίους καὶ Λακεδαιμονίους, ὅτι ἐνόμιζον ἑαυτοὺς οὐκ ἐχθροὺς ἀλλ' ἀνταγωνιστὰς καὶ ἐποιοῦντο περὶ τούτου τὴν ἅμιλλαν, ὁπότεροι τῆς κοινῆς σωτηρίας αἴτιοι γενήσονται (4, 85). Ὁ Πλάτων λέγει ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (830a), ὅτι ὁ νομοθέτης τρέφει τοὺς πολίτας «ἀθλητὰς τῶν μεγίστων ἀγώνων, οἷς ἀνταγωνισταὶ μυρίοι ὑπάρ-

χουσι». Συχνότατα ὀνομάζεται ἀγὼν ἡ ἔρις τῶν διαδίκων ἐν τῷ δικαστηρίῳ, ἧς ἡ ἔκβασις ἐπιφέρει πολλάκις σωτηρίαν ἢ ἀπώλειαν τῶν μεγίστων τοῦ βίου ἀγαθῶν καὶ πάντοτε ἀπαιτεῖ ἑκατέρωθεν τὴν χρῆσιν μεγίστης δυνάμεως, οὐ σπανίως δὲ ἡ αὐτὴ παρομοίωσις μεταφέρεται καὶ εἰς τοὺς ἐν πολέμῳ μαχομένους, ἰδίως ὅταν πλὴν τοῦ συμφέροντος τῆς πατρίδος κινδυνεύῃ καὶ ἴδιόν τι αὐτῶν τούτων ἀγαθὸν (Ἡρόδ. 8, 11. Θουκ. 8, 29, 8. 7, 61, 1. Αἰσχίν. 3, 175). Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου (66) ἐγκωμιάζει τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα ὡς «ἀεὶ περὶ πρωτείων καὶ τιμῆς καὶ δόξης ἀγωνιζομένην», ἐπαναλαμβάνει δὲ δὶς ἔτι ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ (209. 321) τὴν αὐτὴν ἰδέαν, ἣν ἀπεμιμήθη καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ λεγομένου τετάρτου κατὰ Φιλίππου λόγου (74). Ἐν τῷ πλατωνικῷ Φιλήβῳ ἡ ζήτησις τίς τῶν τριῶν προτεθέντων βίων (νοῦ, φρονήσεως καὶ ἡδονῆς) ἐστὶν αἱρετώτερος, ἐκτίθεται ὡς ἀγών τις, ἐν ᾧ ὁ μὲν ἀμφισβητεῖ περὶ τῶν νικητηρίων ἤτοι πρωτείων, ὁ δὲ περὶ δευτερείων καὶ ὁ τελευταῖος περὶ τῶν τριτείων (22 c-e. 333 c)· ὁμοίως ὁ Ἀριστοτέλης λέγει περὶ τοῦ Εὐδόξου, ὅτι «δοκεῖ καλῶς συνηγορῆσαι περὶ τῶν ἀριστείων τῇ ἡδονῇ» (Ἠθ. Νικ. 1191 b 28). Ἡ σύγκρισις τοσοῦτον κατέστη συνήθης, ὥστε καὶ οἱ μεταγενέστεροι Ἕλληνες, ἰδίως ὁ Πλούταρχος, βουλόμενοι νὰ δηλώσωσιν, ὅτι διέπρεψέ τις, λέγουσιν ὅτι ἔλαβε τὰ πρωτεῖα[33]).

Αὕτη ἡ σπουδή, ἥτις τοσοῦτον κατεῖχε σύμπαντα τὸν βίον, ἐπέδρασε βεβαίως ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικότητος. Ὥσπερ τὸ κάλλος, ἡ σωματικὴ δεξιότης, ἡ πολεμικὴ ἀνδρεία, ἡ ποιητικὴ καὶ ἡ μουσικὴ τέχνη, οὕτω καὶ ἡ ἀρετὴ ἦν ἀντικείμενον ἁμίλλης καὶ ἐθεωρεῖτο καθῆκον νὰ ὑπερβάλλῃ τις εἰς αὐτὴν τοὺς ἄλλους ἢ τοὐλάχιστον νὰ μὴ ὑπερβάλληται ὑπ' αὐτῶν, ὡς σκοπὸς δὲ νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ δι' αὐτῆς ἐφικτοῦ ἄθλου τῆς μεγίστης τιμῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Ὅθεν οὐδὲν φυσικώτερον τοῦ φρονήματος τοῦ Θεμιστοκλέους λέγοντος, «ὡς οὐκ ἐῴη αὐτὸν καθεύδειν τὸ τοῦ Μιλτιάδου τρόπαιον»[34]). Διὰ τοῦτο ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου ἐν τῷ

ἐπιλόγῳ τοῦ Ἐπιταφίου (2,46) ἀποβλέπων εἰς τὰς τιμὰς τὰς ἀποδοθείσας τοῖς θαπτομένοις καὶ τὴν τροφὴν τῶν παίδων αὐτῶν δημοσίᾳ ὑπὸ τῆς πόλεως ἐπιλέγει τάδε· «ἆθλα γὰρ οἷς κεῖται ἀρετῆς μέγιστα, τοῖς δὲ καὶ ἄνδρες ἄριστοι πολιτεύουσι». Ὀλίγον δὲ πρότερον (2, 45, 1) λέγει, ὅτι τοῖς παισὶ καὶ ἀδελφοῖς τῶν θαπτομένων ὁ ἀγών ἐστι μέγας· «τὸν γὰρ οὐκ ὄντα ἅπας εἴωθεν ἐπαινεῖν», αὐτοὶ δὲ καὶ ὑπερβάλλουσαν ἀρετὴν ἐπιδεικνύοντες μόλις δύνανται νὰ κριθῶσιν οὐχ ὁμοῖοι ἀλλ' ὀλίγῳ χείρους· «φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον, τὸ δὲ μὴ ἐμποδὼν ἀνανταγωνίστῳ εὐνοίᾳ τετίμηται». Ὁ ἀποθνήσκων Κῦρος παρὰ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 8, 7, 12) οὐδὲν ἄλλο ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ διαδεχομένου τὴν βασιλείαν υἱοῦ αὐτοῦ Καμβύσου ἢ «τὸ δυσκαταπρακτοτέρων τε ἐρᾶν καὶ τὸ πολλὰ μεριμνᾶν καὶ τὸ μὴ δύνασθαι ἡσυχίαν ἔχειν κεντριζόμενον ὑπὸ τῆς πρὸς τὰ ἔργα τοῦ πατρὸς φιλονικίας». Διότι καθόλου εἰπεῖν οὐδεμία σχέσις εἶναι τοσοῦτον οἰκεία, ὥστε οἱ δι' αὐτῆς συνδεδεμένοι νὰ μὴ θεωρῶσι καθῆκον ἑαυτῶν τὸ ἁμιλλᾶσθαι πρὸς ἀλλήλους. Ἐντεῦθεν ἡ ἐκ πρώτης ὄψεως τοσοῦτον παράδοξος φαινομένη πρότασις, ἣν ὁ Σωκράτης μάλιστα φιλεῖ, ἀλλὰ πηγὴ αὐτῆς εἶναι ἡ καθολικὴ ἀντίληψις, ὅτι δὲν πρέπει τῷ ἀληθινῷ ἀνδρὶ τὸ ἡττᾶσθαι τῶν φίλων ταῖς εὐποιΐαις· ἀλλ ἐντεῦθεν καὶ ἀνάλογός τις περὶ τοῦ γάμου θεωρία. Ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος λέγει ὁ Ἰσχόμαχος πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα· «οὐ τοῦτο δεῖ λογίζεσθαι, πότερος ἄρα ἀριθμῷ πλείω συμβέβληται ἡμῶν, ἀλλ' ἐκεῖνο δεῖ εὖ εἰδέναι, ὅτι ὁπότερος ἂν ἡμῶν βελτίων κοινωνὸς ᾖ, οὗτος τὰ πλείονος ἄξια συμβάλλεται» (7, 13) καὶ ὅτι τὸ πάντων ἥδιστον θὰ εἶναι εἰς αὐτήν, ἐὰν βελτίων αὐτοῦ φανῇ (7,42). Ἔτι ἀκριβέστερον ἀναπτύσσεται τὸ αὐτὸ νόημα ἐν τῷ τέλει συγγράμματος γνωστοῦ ἡμῖν ἐν λατινικῇ μεταφράσει τοῦ μέσου αἰῶνος καὶ φέροντος τὸ ὄνομα δευτέρου βιβλίου τῶν Οἰκονομικῶν Ἀριστοτέλους, οὗ τὸ περιεχόμενον κατ' οὐσίαν ἀριστοτελικὸν φαίνεται· κατὰ τὸ βιβλίον τοῦτο καθῆκον τῶν συζύγων εἶναι νὰ ἀγωνίζωνται ὁπότερος θὰ συμβάλληται ὑπὲρ τοῦ

κοινοῦ ἀγαθοῦ πλείω τοῦ ἑτέρου καὶ θὰ εἶναι βελτίων καὶ δικαιότερος, ὅπως ἐν τῷ γήρατι ἐπικαλῆται ταῦτα πρὸς τὰ τέκνα καὶ παρὰ θεοῖς εὕρῃ τέλειον τὸν μισθόν [35]). Ἕνεκα τούτου ὑπῆρχε παρὰ τοῖς Ἕλλησι λίαν συνήθης ἰδιότης τις, ἣν αὐτοὶ ἐθεώρουν φυσικὴν καὶ ἐκάλουν φιλονικίαν (ἔρωτα νίκης). Τὴν σήμερον πρόκεται ἡμῖν ἡ λέξις αὕτη φανερωτάτη καὶ ἀναντίρρητος ἔν τισι χωρίοις τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος (9, 581 c. 582 e. 586 c. b) καὶ τῆς Ῥητορικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους (1363 b 1. 1368 b 21. 1370 b 33. 1389 a 12), ἐν οἷς ῥητῶς ὀνομάζεται ἡ νίκη καὶ ἡ ὑπεροχὴ ὡς ἀντικείμενον τῆς διὰ τῆς λέξεως σημαινομένης ὀρέξεως· ἀλλ' ἡ χρῆσις αὐτῆς παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι συνεχύθη ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων συγγραφέων γραφόντων ἀντ' αὐτῆς τὴν εἰς τὸ οὖς αὐτῶν ὁμόφωνον λέξιν φιλονεικία, ἥτις σημαίνει ἐπιθυμίαν νείκους, δηλ. ἔριδος [36]). Ἄλλως δὲ εὐκόλως κατανοεῖται, ὅτι πρὸς τὸ ἐθνικὸν τοῦτο ἰδίωμα, ὅπερ τοσαῦτα καλὰ παρήγαγε, συγγενὴς κατὰ τὴν ῥίζαν αὐτοῦ εἶναι καὶ ὁ φθόνος ἐκεῖνος, ὅστις εἶναι ἐκ τῶν ἀπεχθεστάτων ἐλαττωμάτων τοῦ Ἕλληνος· διότι ὁ πάσῃ ψυχῇ καὶ διανοίᾳ ἀγωνιζόμενος νὰ ὑπερέχῃ τῶν ἄλλων, οὗτος μόνον μετὰ λύπης θὰ προσβλέπῃ τὰ τῶν ἄλλων προτερήματα, καὶ μάλιστα, ὡς συνέβαινε παρ' ἐκείνοις, ὅταν καὶ ἐκεῖνα θεωρῶνται ἄξια μεγάλου βραβείου, ἅτινα εἶναι δῶρα τῶν θεῶν.

Ἀλλ' ὁ Ἕλλην δὲν ἤθελε μόνον ζῶν νὰ τιμᾶται· ἔτι σπουδαιότερον ἦν αὐτῷ νὰ τυγχάνῃ μετὰ θάνατον εὐκλεοῦς μνήμης. Ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη εἶναι ἤδη συνήθης τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι· διότι ταύτης ἕνεκα τὰ ἐγκώμια τῶν ἡρωϊκῶν κατορθωμάτων ὀνομάζονται ὑπὸ τοῦ Ὁμήρου «κλέα ἀνδρῶν» καὶ αὕτη ἡ γνώμη ἑρμηνεύεται ἐν τοῖς στίχοις τῆς Ἰλιάδος (9, 412-416) ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως·

εἰ μέν κ' αὖθι μένων Τρώων πόλιν ἀμφιμάχωμαι,
ὤλετο μέν μοι νόστος, ἀτὰρ κλέος ἄφθιτον ἔσται·
εἰ δέ κεν οἴκαδ' ἵκωμι φίλην ἐς πατρίδα γαῖαν,

ὤλετό μοι κλέος ἐσθλόν, ἐπὶ δηρὸν δέ μοι αἰὼν
ἔσσεται, οὐδέ κέ μ' ὦκα τέλος θανάτοιο κιχείη.

Πολλῷ δὲ ἰσχυρότερον ἐδέσποζε τῶν ψυχῶν ἡ ἰδέα τῆς ὑστεροφημίας ἐν χρόνοις, καθ' οὓς ἤλλαξεν ἡ περὶ θανάτου γνώμη καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπίστευον, ὅτι αἱ ψυχαὶ τῶν τετελευτηκότων εἶχον αἴσθησιν τῶν πράξεων καὶ κρίσεων τῶν ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζώντων. Διὰ τοῦτο ὁ Πίνδαρος συχνάκις ὑπομιμνήσκει, ὅτι εἶναι πλείστου ἄξιον παντὶ ἐργασαμένῳ μεγάλα καὶ καλὰ νὰ μὴ στερηθῇ τοῦ ἐξυμνοῦντος αὐτὰ ποιητοῦ, ἵνα μὴ τὰ ὑπ' αὐτοῦ πραχθέντα περιπέσωσιν εἰς λήθην, οἱ δὲ ἀττικοὶ συγγραφεῖς εἶναι μεστοὶ τοιούτων ἐκφράσεων. Ἡ Διοτίμα ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (208c-e) πραγματεύεται ὡς τοῖς πᾶσι καταληπτὸν πρᾶγμα, ὅτι οἱ ἄνθρωποι «δεινῶς διάκεινται ἔρωτι τοῦ ὀνομαστοὶ γενέσθαι καὶ κλέους εἰς τὸν ἀεὶ χρόνον ἀθάνατον καταθέσθαι, καὶ ὑπὲρ τούτου κινδύνους τε κινδυνεύειν ἕτοιμοί εἰσι πάντες. . καὶ χρήματ' ἀναλίσκειν καὶ πόνους πονεῖν οὑστινασοῦν καὶ ὑπεραποθνήσκειν» καὶ θεωρεῖ τὸν ἔρωτα τοῦτον ὡς μίαν τῶν τριῶν μορφῶν τῆς ἐνούσης τῷ ἀνθρώπῳ ὁρμῆς πρὸς τὸ μετασχεῖν ἀθανασίας. Ὁ ἀποθνήσκων Κῦρος παρὰ τῷ Ξενοφῶντι προτρέπων τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ εἰς ὁμόνοιαν λέγει, ὅτι μετὰ τοὺς θεοὺς πρέπει νὰ αἰδῶνται «καὶ ἀνθρώπων τὸ πᾶν γένος τὸ ἀεὶ ἐπιγιγνόμενον» μὴ διακρίνων σαφῶς τοὺς συγχρόνους αὐτοῖς, οἵτινες ὡς πρὸς αὐτὸν εἶναι ἤδη ἐπιγιγνόμενοι, τῶν ὕστερον γεννηθέντων (Κ. Π. 8, 7, 23). Συχνότατα ποιεῖται λόγον ὁ Ἰσοκράτης περὶ τῆς ἀξίας τῆς ὑστεροφημίας. Ἐν τῷ Φιλίππῳ (134-136) λέγει ὁ ῥήτωρ οὗτος, ὅτι οὐ μόνον βασιλεῖς ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδιωτῶν ὁ ἐπιεικέστατος ὑπὲρ τοῦ τυχεῖν καλῆς δόξης ἀποθνήσκειν ἐν τοῖς πολέμοις ἐθέλουσιν, ὅλως δὲ οἱ μὲν τιμῆς ἐπιθυμοῦντες ἀεὶ μείζονος ἧς ἔχουσιν ὑπὸ πάντων ἐπαινοῦνται, οἱ δὲ πρὸς ἄλλο τι τῶν ὄντων ἀπλήστως διακείμενοι ἀκρατέστεροι καὶ φαυλότεροι εἶναι δοκοῦσι· καὶ ὅτι «συμβαίνει τοῦ μὲν πλούτου καὶ τῶν δυναστειῶν πολλάκις τοὺς ἐχ-

θρούς κυρίους γίγνεσθαι, τῆς δ' εὐνοίας τῆς παρὰ τῶν πολλῶν καὶ τῶν ἄλλων τῶν προειρημένων μηδένας ἄλλους καταλείπεσθαι κληρονόμους ἢ τοὺς ἐξ ἡμῶν γεγονότας». Ὁμοίως ἐν τῷ Εὐαγόρᾳ (3) λέγει, ὅτι οἱ φιλότιμοι καὶ μεγαλόψυχοι τῶν ἀνδρῶν πάντα ποιοῦσιν, ὅπως ἀθάνατον τὴν περὶ αὐτῶν μνήμην καταλείψουσιν· ἐν δὲ ταῖς Πρὸς Δημόνικον παραινέσεσιν (43), ὅτι οἱ μὲν φαῦλοι φοβοῦνται τὴν τοῦ βίου τελευτήν, οἱ δὲ σπουδαῖοι τὴν ἐν τῷ ζῆν ἀδοξίαν. Ἐνιαχοῦ θεωρεῖται ἡ ὑστεροφημία ὡς ἡ μόνη μετὰ θάνατον ἀπολειπομένη τῷ ἀνθρώπῳ ἀμοιβὴ τῶν ἔργων αὐτοῦ, προφανῶς ἐκ φόβου μὴ γείνῃ λόγος περὶ τῶν ἐν Ἅιδῃ πραγμάτων. Ἐν ἄλλῳ χωρίῳ τοῦ Πρὸς Δημόνικον λόγου (38) λέγει ὁ Ἰσοκράτης, ὅτι «τοσούτῳ κρείττων δικαιοσύνη χρημάτων, ὅσῳ τὰ μὲν ζῶντας μόνον ὠφελεῖ, ἡ δὲ καὶ τελευτήσασι δόξαν παρασκευάζει, κἀκείνων μὲν καὶ τοῖς φαύλοις μέτεστι, τούτου δὲ τοῖς μοχθηροῖς ἀδύνατον μεταλαβεῖν». Ἐν δὲ τῷ Παναθηναϊκῷ (260) ποιεῖ τῶν ἑαυτοῦ φίλων τινὰ λέγοντα αὐτῷ, ὅτι τελευτήσας τὸν βίον μεθέξει ἀθανασίας, «οὐ τῆς τοῖς θεοῖς παρούσης, ἀλλὰ τῆς τοῖς ἐπιγιγνομένοις περὶ τῶν διενεγκόντων ἐπί τινι τῶν καλῶν ἔργων μνήμην ἐμποιούσης». Ἀμφότερα τὰ χωρία σιγῶσιν ἐξεπίτηδες περὶ πάσης ἄλλης μετὰ θανάτον ἀμοιβῆς. Καὶ ἐκεῖνα, ἅπερ ὁ Ὑπερείδης ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ (στήλῃ 9) λέγει περὶ Λεωσθένους καὶ τῶν συναγωνιστῶν αὐτοῦ, ὅτι «διὰ τὴν τῆς ἀρετῆς ἀπόδειξιν εὐτυχεῖς μᾶλλον ἢ διὰ τὴν τοῦ ζῆν ἀπόλειψιν ἀτυχεῖς νομιστέον» αὐτούς, πρέπει νὰ ἀνενεχθῶσι κατ' οὐσίαν ἢ καὶ ὅλως εἰς τὴν ὑστεροφημίαν, ἀφοῦ μάλιστα εὐθὺς ἐπισυνάπτεται ἡ ἰδέα, ὅτι αὐτοὶ «θνητοῦ σώματος ἀθάνατον δόξαν ἐκτήσαντο»[37]).

Ὁ φόβος τῆς ἐκ τῶν θεῶν τιμωρίας, ἐν εὐνοϊκῇ δὲ περιπτώσει ἡ ἐλπὶς εἰς τὴν ἐξ αὐτῶν ἐπιδοκιμασίαν καὶ ἀμοιβήν, τὸ ὑπὸ τῶν πολιτῶν τιμᾶσθαι, ἡ συνείδησις τοῦ ὑπερέχειν τῶν ἄλλων, ᾗ συμπαραμαρτοῦσι καὶ ἐξωτερικὰ σημεῖα διακρίσεως, εἶναι ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῶν ἰσχυροὶ μοχλοὶ τῶν πράξεων, ἀλλ', ἵνα ὀρθῶς ἐνεργῶσιν, ἔχουσι χρείαν ἱδρύματος, σῴζοντος τὴν πίστιν, ὅτι οἱ θεοὶ

διέπουσι τὸν κόσμον, παρέχοντος τοῖς ἀνθρώποις τὰ μέσα, ὅπως ἐκφράζωσι τὴν ἑαυτῶν κρίσιν, καὶ ὀξύνοντος τὸ αἴσθημα τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου. Τοιοῦτον ἵδρυμα θεωρεῖ ὁ Ἕλλην τὴν πολιτείαν, ἄνευ τῆς ὁποίας καὶ ἔξω αὐτῆς ἀδυνατεῖ νὰ νοήσῃ βίον ἀνθρώπου ἄξιον. Ἤδη ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν, ἐν οἷς περιγράφονται πολιτικὰ ἱδρύματα ἀτελέστατα ἔτι καὶ μόνον ἀσφάλειάν τινα ἔσωθέν τε καὶ ἔξωθεν σκοποῦντα, εὑρίσκομεν ἴχνη τῆς γνώσεως, ὅτι ἐξημέρωσις καὶ ἦθος ἐξήρτηνται ἀπολύτως ἐκ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν. Ὅτι οἱ Κύκλωπες οὔτε ἀγορὰς βουληφόρους οὔτε θέμιστας ἔχουσιν, ἀλλ' ἕκαστος θεμιστεύει παίδων ἠδ' ἀλόχων οὐδ' ἀλλήλων φροντίζουσι, θεωρεῖται ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (9,112) ὡς σημεῖον ἐντελῶς ἀγρίας φυσικῆς καταστάσεως, ἡ δὲ παραλυσία, ἡ λυμαινομένη τὴν Ἰθάκην ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεως τοῦ Ὀδυσσέως, κατοπτρίζεται ἐν τῇ παραμελήσει τοιούτων ἐκδηλώσεων εὐτάκτου συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων (2,26). Ὁ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (276-280) λέγει, ὅτι ὁ Κρονίδης διέταξεν ὥστε τὰ μὲν θηρία νὰ ἐσθίωσιν ἄλληλα, «ἐπεὶ οὐ δίκη ἐστὶν ἐν αὐτοῖς· ἀνθρώποισι δ' ἔδωκε δίκην, ἣ πολλὸν ἀρίστη γίγνεται». Ἐν τοῖς ἑπομένοις χρόνοις ὑπερίσχυεν ἀεὶ μᾶλλον ἡ ἰδέα περὶ τοῦ παιδευτικοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας. Σύμπας ὁ πολιτικὸς ὀργανισμὸς τῆς Σπάρτης ἀπέβλεπεν εἰς τὸ νὰ παιδεύσῃ πολίτας πολεμικοὺς καὶ ἑτοίμους νὰ θυσιάζωσι τὰ πάντα ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος καὶ διὰ παντὸς μέσου νὰ ἀναπτύξῃ τὰς πρὸς τοῦτο ἀναγκαιούσας σωματικὰς καὶ πνευματικὰς δυνάμεις· καὶ ἐν ταῖς πολιτείαις τῶν Κρητῶν φαίνεται ὅτι ἐν προτέροις χρόνοις ὅμοιαι γνῶμαι ἐπεκράτουν· αἱ δὲ ἀρχαιόταται ἀναγραφαὶ τῶν νόμων, ἡ τοῦ Ζαλεύκου καὶ Χαρώνδα ἐν τῇ δυτικῇ Ἑλλάδι (τῇ κάτω Ἰταλίᾳ) ὡρμῶντο, ὅσον ἐπιτρέπει ἡμῖν ἡ περὶ αὐτῶν ἐνδεὴς γνῶσις νὰ συμπεράνωμεν, ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας ὡς παιδαγωγικοῦ ἱδρύματος. Ἀλλὰ τελείως ἀνεπτύχθη ἡ ἔννοια τῆς πολιτείας ἐν Ἀθήναις, ὅπου ὅ τε σκοπὸς τῆς τοῦ δικαίου προστασίας καὶ ὁ τῆς ἀγωγῆς τοῦ πολίτου εἰς ἄνθρωπον διὰ τῶν ὑπ' αὐτῆς παρε-

χομένων μέσων ἐπετελέσθη κατὰ τρόπον τέως ἄγνωστον. Πρὸ πάντων ἴσχυεν ἐνταῦθα ὡς ἀλήθεια ὁμολογουμένη παρὰ πάντων, ὅτι ἡ πολιτεία διὰ τοῦ ἔθους καὶ τῶν θεσμῶν αὐτῆς ἀναπτύσσει τὰς παραστάσεις περὶ τοῦ τί ἐστι δίκαιον καὶ τί ἄδικον. Διὰ τοῦτο ὁ Λυσίας λέγει (1,35)· «ἐγὼ μὲν γὰρ οἶμαι πάσας τὰς πόλεις διὰ τοῦτο τοὺς νόμους τίθεσθαι, ἵνα, περὶ ὧν ἂν πραγμάτων ἀπορῶμεν, παρὰ τούτους ἐλθόντες σκεψώμεθα ὅ,τι ἡμῖν ποιητέον ἐστίν»· εἰς τὸ αὐτὸ ἀποβλέπουσι καὶ οἱ ἐν ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου μνημονευθέντες λόγοι τοῦ Αἰσχίνου, ὅτι ὁ νομοθέτης, ἐφ᾽ ὅσον ὁ παῖς εἶναι ἀνῆλιξ, διαλέγεται οὐχὶ αὐτῷ, «ἀλλὰ τοῖς περὶ τὸν παῖδα, πατρί, ἀδελφῷ, ἐπιτρόπῳ, διδασκάλοις· ἐπειδὰν δ᾽ ἐγγραφῇ εἰς τὸ ληξιαρχικὸν γραμματεῖον, ... οὐκέτι ἑτέρῳ διαλέγεται, ἀλλ᾽ ἤδη αὐτῷ». Σοφώτατοι εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τὸ τέλος τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (1179 b 31 - 1180 a 25) κορυφούμενοι εἰς τάδε· «ἡ μὲν πατρικὴ πρόσταξις οὐκ ἔχει τὸ ἰσχυρὸν οὐδὲ τὸ ἀναγκαῖον, οὐδὲ δὴ ὅλως ἡ ἑνὸς ἀνδρός, μὴ βασιλέως ἤ τινος τοιούτου, ὁ δὲ νόμος ἀναγκαστικὴν ἔχει δύναμιν, λόγος ὢν ἀπό τινος φρονήσεως καὶ νοῦ, καὶ τῶν μὲν ἀνθρώπων ἐχθαίρουσι τοὺς ἐναντιουμένους ταῖς ὁρμαῖς, κἂν ὀρθῶς αὐτὸ δρῶσιν· ὁ δὲ νόμος οὐκ ἔστιν ἐπαχθὴς τάττων τὸ ἐπιεικές». Πολλάκις εὑρίσκομεν τὴν ἰδέαν, ὅτι σκοπὸς τοῦ νόμου ἐν μέρει εἶναι νὰ παραγάγῃ ἕξεις ἀγαθὰς ἄνευ συνειδήσεως τοῦ καλοῦ τοσοῦτον ἰσχυράς, ὥστε μηδέποτε νὰ διανοηθῶσιν οἱ ἔχοντες αὐτὰς νὰ ἐναντιωθῶσι ταύταις· οὕτω κατὰ τὸν Πρωταγόραν ἐν τῷ ὁμωνύμῳ πλατωνικῷ διαλόγῳ, «ἐπειδὰν οἱ νέοι ἐκ διδασκάλων ἀπαλλαγῶσιν, ἡ πόλις αὖ τούς τε νόμους ἀναγκάζει μανθάνειν καὶ κατὰ τούτους ζῆν κατὰ παράδειγμα, ἵνα μὴ αὐτοὶ ἐφ᾽ ἑαυτῶν εἰκῇ πράττωσιν, ἀλλ᾽ ἀτεχνῶς ὥσπερ οἱ γραμματισταὶ τοῖς μήπω δεινοῖς γράφειν τῶν παίδων ὑπογράψαντες γραμμὰς τῇ γραφίδι οὕτω τὸ γραμματεῖον διδόασι καὶ ἀναγκάζουσι γράφειν κατὰ τὴν ὑφήγησιν τῶν γραμμῶν, ὡς δὲ καὶ ἡ πόλις, νόμους ὑπογράψασα, ἀγαθῶν καὶ

παλαιῶν νομοθετῶν εὑρήματα, κατὰ τούτους ἀναγκάζει καὶ ἄρχειν καὶ ἄρχεσθαι» (306 c. d)· καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (9, 862 d) διδάσκει, ὅτι ἔργον τῶν καλλίστων νόμων ἐστὶν ὅπως ᾧ τινι τρόπῳ ποιήσωσι «μισῆσαι μὲν τὴν ἀδικίαν, στέρξαι δὲ ἢ μὴ μισεῖν τὴν τοῦ δικαίου φύσιν». Ὁ δὲ Ξενοφῶν διαφωτίζων ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ τὰ τῶν Περσῶν πράγματα διὰ τοῦ φωτὸς τῶν ἑλληνικῶν δοξασιῶν, λέγει, ὅτι «οἱ Περσικοὶ νόμοι προλαβόντες ἐπιμέλονται, ὅπως τὴν ἀρχὴν μὴ τοιοῦτοι ἔσονται οἱ πολῖται, οἷοι πονηροῦ τινος ἢ αἰσχροῦ ἔργου ἐφίεσθαι» (1, 2, 3)· ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν διὰ στόματος τοῦ Κύρου διδάσκει, ὅτι «εἰ μέλλουσι τοιαῦται διάνοιαι (δηλ. «ὡς αἱρετώτερόν ἐστι μαχομένους ἀποθνήσκειν μᾶλλον ἢ φεύγοντας σῴζεσθαι») ἐγγραφήσεσθαι ἀνθρώποις καὶ ἔμμονοι ἔσεσθαι, πρῶτον μὲν νόμους ὑπάρξαι δεῖ τοιούτους, δι' ὧν τοῖς μὲν ἀγαθοῖς ἔντιμος καὶ ἐλευθέριος ὁ βίος παρασκευασθήσεται, τοῖς δὲ κακοῖς ταπεινός τε καὶ ἀλγεινὸς καὶ ἀβίωτος ὁ αἰὼν ἐπανακείσεται» (3, 3, 52). Ἐντεῦθεν κατανοεῖται καὶ τὸ ὑπὸ τῆς Ἑκάβης παρ' Εὐριπίδῃ (801) λεγόμενον, ὅτι νόμῳ διακρίνομεν ἄδικα καὶ δίκαια, καὶ ἡ τοῦ Μελήτου ἀπόκρισις πρὸς τὴν τοῦ Σωκράτους ἐρώτησιν, τίς τοὺς νεωτέρους βελτίους ποιεῖ, ὅτι οἱ νόμοι (Πλάτ. Ἀπολ. 24 d). καὶ ὅτι αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐν τῷ Κρίτωνι (51 c. e) ὀνομάζει τοὺς νόμους γεννητάς, τροφεῖς καὶ παιδευτὰς τῶν νέων, εἰς οὓς οὗτοι ὀφείλουσιν ὑπακοήν· ὅτι ἐν τῷ Πολιτικῷ (295 e) τὰ δίκαια καὶ ἄδικα καὶ καλὰ καὶ αἰσχρὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ κακὰ ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων, ἃς ὁ νομοθέτης ὀφείλει νὰ καταλίπῃ τοῖς ἑαυτοῦ πολίταις, ὅταν αὐτὸς ἀποιχόμενος ἀδυνατῇ προσωπικῶς νὰ ἐπιδρᾷ ἐπ' αὐτῶν. Καὶ ὁ Καλλικλῆς ἐν τῷ Γοργίᾳ (482 c - 483 c), πραγματευόμενος περὶ τῆς κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ δυνατῆς οὔσης διπλῆς ἐκδοχῆς τοῦ δικαίου, θεωρεῖ τὴν μὲν ἀκολασίαν τῶν φυσικῶν ὁρμῶν ὡς τὸ κατὰ φύσιν δίκαιον, τὸ δὲ σύνολον τῶν ἠθικῶν σχέσεων ὡς τὸ κατὰ νόμον, ἄρα ἐκλαμβάνει ὡς ταὐτοσήμαντα νόμον καὶ ἠθικότητα. Διὰ τοῦτο οἱ νόμοι ἑκάστης χώρας εἶναι

πρὸς τοὺς κατοίκους ἀντικείμενον εὐσεβοῦς ἀφοσιώσεως· τὸ γεγονὸς τοῦτο διερμηνεύει ζωηρότατα ὁ Ἡρόδοτος λέγων, ὅτι, « εἴ τις προθείη πᾶσι ἀνθρώποισι ἐκλέξασθαι κελεύων νόμους τοὺς καλλίστους ἐκ τῶν πάντων νόμων, διασκεψάμενοι ἂν ἑλοίατο ἕκαστοι τοὺς ἑαυτῶν » (3, 38). Ἐν πᾶσι τούτοις ἐπέδρα καὶ τὸ περιστατικόν, ὅτι ἡ λέξις νόμος σημαίνει παρὰ τοῖς Ἕλλησι τό τε ἔθος, ὅπερ ἐστὶν ἄγραφος νόμος, καὶ τὸν νόμον ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ, ἤτοι τὸν γραπτόν, ἡ δὲ συγχώνευσις αὕτη τῶν ἐννοιῶν δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα γλωσσικῆς ἐνδείας, ἀλλὰ βαθέως ἐρριζωμένης δοξασίας, καθ' ἣν ὁ γνήσιος νόμος οὐδὲν ἄλλο ὤφειλε νὰ εἶναι ἢ τὸ κατάσταλαγμα οὕτως εἰπεῖν τοῦ πατρίου ἔθους, νὰ διαφέρωσι δὲ μόνον ἀμφότερα κατὰ τοῦτο, ὅτι ὁ μὲν νόμος εἶναι ἀναγεγραμμένος, τὸ δὲ ἔθος ἄγραφον. Διὰ τοῦτο συχνότατα γίγνεται λόγος περὶ γραπτῶν καὶ ἀγράφων νόμων, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου (2, 37, 3) ἐγκωμιάζων τὴν ὑπακοὴν τῶν Ἀθηναίων εἰς τοὺς νόμους καὶ μάλιστα εἰς ἐκείνους, « ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν », δηλοῖ οὕτως, ὅτι ἡ κοινὴ συνείδησις τοσούτῳ αὐστηρότερον ἐπαγρυπνεῖ ἐπὶ τῆς τηρήσεως αὐτῶν, καθ' ὅσον δὲν προστατεύονται ὑπὸ ἐξωτερικῶν τοῦ δικαίου διατάξεων. Τί εἰσιν ἄγραφοι νόμοι, δεικνύουσιν ἐμφανέστατα δύο χωρία τοῦ Πλάτωνος, ἐν οἷς λέγεται, ὅτι « καὶ περὶ υἱέος ἢ θυγατρὸς ὁ αὐτὸς νόμος ἄγραφος ὢν ὡς οἷόν τε ἱκανώτατα φυλάττει μήτε φανερῶς μήτε λάθρᾳ συγκαθεύδοντα ἤ πως ἄλλως ἀσπαζόμενον ἅπτεσθαι τούτων », καὶ ὅτι ἐν τῇ τῶν ἀφροδισίων χρήσει « τὸ λανθάνειν .. καλὸν παρ' αὐτοῖς ἔστω ἔθει καὶ ἀγράφῳ νομισθὲν νόμῳ, τὸ δὲ μὴ λανθάνειν αἰσχρὸν » (Νόμ. 8, 838 b. 841 b)· ὅμοιος τούτοις εἶναι καὶ ὁ διάλογος τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν σοφιστὴν Ἱππίαν ἐν Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύμασι (4, 4), ἐν ᾧ πλὴν τῶν ἄλλων εἰς τοὺς ἀγράφους νόμους τίθεται καὶ τὸ θεοὺς σέβειν, γονέας τιμᾶν καὶ τοὺς εὖ ποιοῦντας ἀντευεργετεῖν. Ἀλλὰ πόσον ὀλίγον ἐχώριζον κατὰ διάνοιαν τὰ δύο ἐκεῖνα εἴδη τῶν νόμων, φαίνεται ἐκ τοῦ ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος λόγου

τοῦ Παυσανίου, ἐν ᾧ τὰ ἐν ταῖς διαφόροις χώραις τῆς Ἑλλάδος περὶ τοῦ ἔρωτος τῶν παίδων ἰσχύοντα ἔθιμα θεωροῦνται ὡς ἔργα νομοθετῶν· λέγεται δ' αὐτόθι, ὅτι «χρῆν καὶ νόμον εἶναι μὴ ἐρᾶν παίδων» καὶ ὅτι οἱ μὲν ἀγαθοὶ τὸν νόμον τοῦτον αὐτοὶ αὑτοῖς ἑκόντες τίθενται, «χρῆν δὲ καὶ τούτους τοὺς πανδήμους ἐραστὰς προσαναγκάζειν τὸ τοιοῦτον», καὶ ὅτι «ἐν Ἤλιδι καὶ ἐν Βοιωτοῖς ἁπλῶς νενομοθέτηται καλὸν τὸ χαρίζεσθαι ἐρασταῖς» (181 c. 182 b). Τοσούτῳ εὐκολώτερον κατανοοῦμεν, διὰ τί ὁ Πλάτων πολλάκις ἐκ προθέσεώς πως παριστάνει τὴν διαφορὰν ὡς ὅλως ἀσήμαντον (Πολ. 8, 563 d. Πολιτ. 295 a. 298 d. πρβλ. Νόμ. 7, 793 b), ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χωρίου (1180 a 35. b 1) ἀκολουθεῖ αὐτῷ κατὰ τοῦτο. Ἀλλ' ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τοῖς μετὰ τὴν ἀκμὴν ἄλλως ἐνόουν ταῦτα, μαρτυρεῖ μάλιστα ὁ Πολύβιος (6, 47, 1) ὅστις διακρίνει τὰ ἔθη καὶ τοὺς νόμους ὡς δύο ἀρχὰς πάσης πολιτείας ἐκ παραλλήλου κειμένας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ οὕτως εὐρυνομένη ἔννοια τοῦ νόμου δὲν διαγράφει ὅλον τὸ μέγεθος τοῦ ἔργου, ὃ ἡ πολιτεία ὡς παιδευτὴς τῶν πολιτῶν κέκληται νὰ ἐκτελέσῃ. Ἡ ἀνατροφὴ ἐν κοινωνίᾳ εὐκόσμως διατεταγμένῃ, ἡ ἐπίδρασις τῶν ἐν αὐτῇ κρατουσῶν καὶ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν παραδιδομένων δοξασιῶν, ἡ δύναμις τοῦ παραδείγματος τῶν ὑπὸ εὐγενοῦς ἁμίλλης ἐμψυχουμένων μελῶν τῆς κοινωνίας, ἡ πολλάκις γινομένη ὑπόμνησις τῆς ἀρετῆς τῶν προγόνων, τὸ συχνὸν θέαμα ἀμοιβῶν καὶ ποινῶν καθιστῶσι τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες ἀναφαίρετον τῆς ψυχῆς κτῆμα καὶ ὀξύνουσι τό αἴσθημα τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου. Τοῦτο ἔχων ἐν νῷ ὁ Ἰσοκράτης ἀποφαίνεται ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ (14) τὰ ἀξιοσημείωτα τάδε· «ἔστι γὰρ ψυχὴ πόλεως οὐδὲν ἕτερον ἢ πολιτεία, τοσαύτην ἔχουσα δύναμιν, ὅσηνπερ ἐν σώματι φρόνησις . . . ταύτῃ καὶ τοὺς νόμους καὶ τοὺς ῥήτορας καὶ τοὺς ἰδιώτας ἀναγκαῖόν ἐστιν ὁμοιοῦσθαι καὶ πράττειν οὕτως ἑκάστους, οἵαν περ ἂν ταύτην ἔχωσιν», ὅμοια δὲ λέγει καὶ ἀλλαχοῦ πολλάκις (7, 41. 12, 144). Ἑτέ-

ρωθεν δὲ οὐδέν ἐστιν ἀνθρώπῳ χεῖρον ἢ τὸ νὰ διατελῇ ἐκτὸς τοῦ εὐεργετικοῦ κράτους τῶν νόμων· διὸ ὁ Δημοσθένης, ἔχων βεβαίως πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ ὑπὸ τοῦ Πρωταγόρου παρὰ Πλάτωνι λεγόμενα (327 c), ἀποφαίνεται περί τινος ὠμοῦ καὶ ὑβριστοῦ στρατηγοῦ, ὅτι καταλαμβάνων πόλεις Ἑλληνίδας πολλὰ καὶ δεινὰ ἐποίει, «παῖδας ἐλευθέρους ἀδικῶν καὶ γυναῖκας ὑβρίζων, καὶ πάντα ποιῶν ὅσ' ἂν ἄνθρωπος ποιήσειεν ἄνευ νόμων καὶ τῶν ἐν πολιτείᾳ καλῶν τεθραμμένος εἰς ἐξουσίαν ἐλθών» (23,141). Πρὸς ταῦτα στενὴν συνάφειαν ἔχει ἡ ἔννοια τοῦ βαρβάρου, ἣν ὁ Ἕλλην ἐφήρμοζεν ἐπὶ πάντων ἐκείνων, οἵτινες δὲν ἀπήλαυσαν τῆς ζωτικῆς αὔρας τῆς ἑλληνικῆς παιδείας, χαρακτηριστικώτατα δ' ἴσως ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρώτου λόγου Κατὰ Στεφάνου (30), ἐν ᾧ λέγεται, ὅτι ὁ κατηγορούμενος δὲν εἶναι βάρβαρος, διότι σολοικίζει τῇ φωνῇ, ἀλλὰ «τῷ μισεῖν, οὓς αὐτῷ προσῆκε τιμᾶν· τῷ δὲ κακουργῆσαι καὶ διορύξαι πράγματα οὐδενὸς λείπεται». Τὸ ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους (18, 127) σκωπτόμενον πάθος, μεθ' οὗ ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ Κατὰ Κτησιφῶντος λόγου (260) ἐγκωμιάζει τὴν παιδείαν, μόνον ἐκ τούτων κατανοεῖται ἄριστα.

Ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων βεβαίως μέσων, δι' ὧν ὁ κοινωνικὸς βίος ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ ἀτόμου, εἶναι ἡ ὑπὸ τῶν προγενεστέρων γενεῶν εἰς τὰς ἐπιγιγνομένας παράδοσις δοξασιῶν τινων, ταύτης δὲ πάλιν σπουδαιότατα ὄργανα εἶναι αἱ διδασκαλίαι καὶ αἱ ῥήσεις τῶν ποιητῶν, αἵτινες ἀεὶ ἐθεωροῦντο ἐκ τῶν ἀνυσιμωτάτων μέσων πρὸς ἀγωγὴν τῆς νεότητος. Ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος ἐπαινεῖ τὴν ἐν Ἀθήναις διάταξιν τοῦ νόμου, ὅπως καθ' ἑκάστην πενταετηρίδα τῶν Παναθηναίων ῥαψῳδῶνται τὰ ἔπη τοῦ Ὁμήρου· «οἱ μὲν γὰρ νόμοι διὰ τὴν συντομίαν οὐ διδάσκουσιν ἀλλ' ἐπιτάττουσιν ἃ δεῖ ποιεῖν, οἱ δὲ ποιηταὶ μιμούμενοι τὸν ἀνθρώπινον βίον, τὰ κάλλιστα τῶν ἔργων ἐκλεξάμενοι, μετὰ λόγου καὶ ἀποδείξεως τοὺς ἀνθρώπους συμπείθουσιν» (102)· παρὰ τὴν ἐπίδρασιν τοιούτων παραδειγμάτων ἐξυψούντων καὶ προτρεπόντων διηγείρετο ἡ προσοχὴ καὶ εἰς τὰ ἀποτρέποντα, οἷα ἰδίως ἡ τραγῳδία προσέφερεν (Πλάτ.

Νόμ. 8, 838c). Ἕτεροι δὲ πάλιν ἀπένεμον ἔτι μείζονα ἀξίαν εἰς τὴν ἐκλογὴν καὶ ἀπομνημόνευσιν ἐξόχων γνωμῶν· τοιαύτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Αἰσχίνου λέγοντος, ὅτι «διὰ τοῦτο παῖδες ὄντες τὰς τῶν ποιητῶν γνώμας ἐκμανθάνομεν, ἵν' ἄνδρες ὄντες αὐταῖς χρώμεθα» (3,135) ὁ δὲ Σωκράτης ἐν τῷ Λύσιδι Πλάτωνος (214a) μέλλων νὰ κάμῃ χρῆσιν ὁμηρικοῦ στίχου, αἰτιολογεῖ τοῦτο λέγων· «οὗτοι γὰρ ἡμῖν ὥσπερ πατέρες τῆς σοφίας εἰσὶ καὶ ἡγεμόνες». Ἡ τελευταία ἕξις μάλιστα ἐνεῖχε καί τινα κίνδυνον, ὅταν χωρίον ποιήματός τινος ἀπομονούμενον τῆς συναφείας αὐτοῦ ἀπέβαινεν ὕποπτον παράγγελμα· τούτου ἕνεκα Κηφισόδωρός τις μαθητὴς τοῦ Ἰσοκράτους συνήγαγε τὰ παρὰ διαφόροις ποιηταῖς ἢ καὶ σοφισταῖς πονηρῶς εἰρημένα (Ἀθήν. 3, 122 b). Οὐδεὶς ὑπὸ τὸ σύστημα τοῦτο τῆς κρίσεως ἔπαθε πλέον τοῦ Εὐριπίδου, ὅστις πολλάκις ἐλάμβανεν εὐκαιρίαν νἀπαιτῇ παρὰ τῶν θεατῶν, ὅπως ἀναμένωσι τὴν περαιτέρω ἐκτύλιξιν τῆς πράξεως, ὁσάκις ῥῆσίς τις ἢ περιγραφὴ χαρακτῆρος ἔν τινι τῶν δραμάτων αὐτοῦ ἐσκανδάλιζεν ὡς ἀνήθικος φαινομένη (Πλούτ. Ἠθ. 19 e. Sen. epist. 19, 6, 15) καὶ ὅστις ἰδίως διὰ τὸν ἐν Ἱππολύτῳ στίχον (612) περὶ ὅρκου «ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος» κατεπολεμήθη σφοδρότατα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους (Θεσμ. 275. Βατρ. 101. 1471) καὶ ἄλλων (Ἀριστ. Ῥητ. 1416a 28). Ἀλλ' εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ αὐτὸς Ἀριστοφάνης ὁ καταστηλιτεύσας αὐτὸν διὰ τὰς ὀλεθρίας αὐτοῦ ἐπιδράσεις ἐπὶ τῶν θεατῶν, ποιεῖ αὐτὸν σὺν τῷ Αἰσχύλῳ ἀποφαινόμενον, ὅτι ἔργον τῶν ποιητῶν ἐστι τὸ βελτίους ποιεῖν τοὺς πολίτας ἐν ταῖς πόλεσιν (Βατρ. 1009), ἄρα αἰτιᾶται αὐτὸν μόνον, ὅτι δὲν ἐφήρμοσεν ὀρθῶς τοῦτο τὸ ἀξίωμα. Ἀλλ' ὁ Πλάτων μνημονεύει ἐν τῷ ἑβδόμῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (810 c-811 b) ἀμφοτέρων τῶν μεθόδων τῆς παιδαγωγικῆς χρήσεως τῶν ποιητῶν μετ' ἐλαφρᾶς τινος ἀποδοκιμασίας καὶ τηρεῖ οὕτω κατ' οὐσίαν πολεμίου στάσιν κατὰ τοῦ ἐθνικοῦ ἔθους, ἣν μετὰ μεγάλης αὐστηρότητος εἶχεν ἐκφράσει ἐν τῷ δευτέρῳ, τρίτῳ καὶ δεκάτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας.

Ἡ πίστις εἰς τὴν διέπουσαν τἀνθρώπινα θείαν δικαιοσύνην καὶ

τὸ σύνολον τῶν κοινωνικῶν θεσμῶν ἐπιδρῶσι βεβαίως βαθύτατα καὶ ὁρίζουσι τὰς πράξεις τοῦ ἀνθρώπου· ἀλλ' ὑπάρχουσιν ἐν αὐτῷ δύο δυνάμεις, λαλοῦσαι πρὸς αὐτὸν γλῶσσαν ἔτι μᾶλλον ἀκαταμάχητον, δηλαδὴ ἡ ἀγάπη καὶ τὸ συνειδός. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν ἠδύνατο νὰ μένῃ ἀπαρατήρητον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, εἰ καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐνόουν τὰς δύο ταύτας δυνάμεις, ἐμφαίνει ποιάν τινα προσθήκην ἐκ τῆς ἰδίας τοῦ ἔθνους φύσεως.

Ἵνα δὲ πρῶτον περὶ τῆς ἀγάπης εἴπωμεν, ἡ θρησκεία αὐτῶν βεβαίως δὲν ἐδίδασκεν ὡς ἡ χριστιανικὴ ταύτην ὡς καθολικὴν ἐντολήν, ἀλλὰ πολλοὶ μῦθοι δεικνύουσιν, ὅτι ἠπίσταντο νὰ ἐκτιμῶσι μεγάλως πᾶν ἔργον τῆς ὑπὲρ τοῦ πλησίον πάντα ὑπομενούσης ἀγάπης· διότι ὁ Ἀντίλοχος σῴζων διὰ τῆς ἰδίας ζωῆς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα, ἡ Ἄλκηστις ἀντὶ τοῦ ἑαυτῆς ἀνδρὸς τελευτῶσα, ὁ Ὀρφεὺς καταβαίνων εἰς τὸ ζοφερὸν τῶν σκιῶν βασίλειον, ὅπως ἀναγάγῃ ἐξ αὐτοῦ τὴν σύζυγον Εὐρυδίκην, ὁ Πειρίθους, ὁ τῷ Θησεῖ ἀκολουθῶν ἐν τῇ ἐπικινδύνῳ ἐκεῖσε ὁδῷ, ἐθαυμάζοντο παρὰ πάντων ἄνευ ἐξαιρέσεως. Οὐδὲν ἧττον ὁ τρόπος τῆς φράσεως πολλάκις μηνύει, ὅτι σφόδρα ἐτίμων τὴν ἀγάπην ὡς οὐσιῶδες στοιχεῖον τοῦ προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Οὕτω π. χ. ὁ Ὅμηρος συνηθίζει νὰ καλῇ πάντοτε τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰ πράγματα τὰ ἀνήκοντα εἴς τινα φίλα, προφανῶς ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἰδέας, ὅτι ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται στοργὴν καὶ ἀγάπην πρὸς πᾶν τὸ οἰκεῖον αὐτῷ· ὡσαύτως δὲ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ λαοῦ ἀπέδιδε τῇ λέξει φίλαυτος κακὴν σημασίαν, δεικνύει πόσον κατέκρινε τὸν ἐγωϊσμὸν καὶ ὅτι τὴν πρὸς ἄλλους ἀφοσίωσιν ἐθεώρει ὡς τὴν μόνην κατὰ φύσιν διάθεσιν. Τὸ αὐτὸ νοεῖ ὁ Αἰσχίνης (2, 146) λέγων περὶ ἑαυτοῦ, ὅτι, ἐὰν ἀληθῶς ἦτο προδότης τῆς πατρίδος, ἔδει νὰ ἦναι θηριώδης καὶ τὴν ψυχὴν ἄστοργος, θεωρεῖ λοιπὸν τὴν ἀστοργίαν ὡς τὸν ὕψιστον βαθμὸν τῆς φαυλότητος ἐντελῶς συμφωνῶν τῷ Ξενοφῶντι, ὅστις λέγει περὶ τοῦ Μένωνος, ὅτι οὐδένα ἦν φανερὸς στέργων (Ἀν. 2, 6, 23). Τοὐναντίον ἡ ἔννοια τοῦ φιλοστόργου, ὡς δεικνύει ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς εἰς τὸν χαρακτη-

ρισμὸν τοῦ παιδὸς Κύρου ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (1, 3, 2. 1, 4, 3), καὶ ἡ συχνὴ χρῆσις αὐτῆς παρὰ Πλουτάρχῳ, ἠχεῖ ἐμμελέστατα· παραβλητέον δὲ τούτοις καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους (2, 15) λεγόμενον, ὅτι ὁ ἄρχων πρὸς τῇ πνευματικῇ μορφώσει ὀφείλει νὰ εἶναι φιλάνθρωπος καὶ φιλόπολις. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἐνταῦθα ὅτι τρία ῥήματα ἦσαν ἐν χρήσει πρὸς δήλωσιν τῆς ψυχικῆς ἐκείνης διαθέσεως τῆς συνδεούσης συγγενεῖς, συζύγους, φίλους ἢ ἄλλους ἐν τῷ βίῳ ἐξ ἀλλήλων ἐξηρτημένους ἀνθρώπους, τὸ φιλεῖν, στέργειν καὶ ἀγαπᾶν· ἀλλ' αἱ σημασίαι αὐτῶν οὔτε ἀκριβῶς ταυτίζονται, οὔτε αὐστηρῶς χωρίζονται ἀλλήλων· τὸ μὲν φιλεῖν σημαίνει πᾶν αἴσθημα καὶ πᾶσαν ἐπίδειξιν εὐνοίας ἀσχέτως πρὸς τὴν πηγὴν αὐτῆς, τὸ δὲ στέργειν τὴν ἀφοσίωσιν, ἣν στεναὶ σχέσεις παράγουσι καὶ ἧς ἡ ἔλλειψις θὰ ἦτό τι παρὰ φύσιν καὶ κηλὶς ἠθική, τὸ δὲ ἀγαπᾶν τὴν εὔνοιαν τὴν ὑποθαλπομένην ὑπὸ ληφθέντος ἢ προσδοκωμένου ἀγαθοῦ[38]).

Ἀλλ' ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἕτερόν τι αἴσθημα μικρόν πως διάφορον τῆς ἀγάπης κατεῖχε θέσιν πολὺ ὑψηλοτέραν ὡς ἐλατήριον πράξεων, δηλ. ὁ ἔρως, ὁ ἐκ τῆς ἐντρυφήσεως τοῦ ὀφθαλμοῦ εἰς τὸ προσφιλὲς ἀντικείμενον τρεφόμενος. Ἑστία αὐτοῦ κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ σημασίαν εἶναι ἡ σχέσις ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἢ ἀνδρῶν πρεσβυτέρων καὶ νέων· ἀλλὰ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἡ ἔννοια τοῦ ἔρωτος ηὐρύνθη εἰς τρόπον ἰδεώδη. Ἡ σχέσις ἀνδρῶν ὡρίμων καὶ μειρακίων ἐθεωρεῖτο ἰδίως ἐν δωρικαῖς πολιτείαις, ἐν Σπάρτῃ καὶ εν Κρήτῃ, ὡς ἓν τῶν σπουδαιοτάτων μέσων τῆς ἠθικῆς προαγωγῆς, διότι ἡ μετὰ μειρακίου ἀναστροφὴ μετέδιδεν εἰς τὸν ἄνδρα αἴσθημά τι ἱερόν, ὅπερ καθίστα αὐτὸν ἱκανὸν νὰ ἐμπνέῃ εἰς τὸν νεαρὸν φίλον τὰ οὕτως ἐξεγερθέντα γενναῖα φρονήματα· διὰ τοῦτο οὗτος μὲν ἐκαλεῖτο ἀΐτας (= ἀκούων), ἐκεῖνος δὲ εἰσπνήλας, δηλ. εἰσπνέων καὶ ἐμπνέων, ἂν καὶ ἡ ἑρμηνεία αὕτη δὲν εἶναι πάσης ἀμφιβολίας ἀπηλλαγμένη[39]). Πῶς ἐνόουν ἀλλαχοῦ τὸν ἔρωτα, ὑποδηλοῦσι τὰ ἐγκώμια τοῦ ἔρωτος ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος, ἅτινα βεβαίως περιέχουσι μὲν ὡς τὰ

πολλὰ ἰδίας σκέψεις ἑκάστου τῶν ἐγκωμιαζόντων, ἀλλ' ἐν μέρει τοὐλάχιστον δὲν ἀφίστανται τῆς βάσεως τοῦ ἔθους καὶ τῆς κοινῆς δόξης τοῦ ἔθνους. Ἐνταῦθα σημειωτέον κατ' ἐξοχὴν τὸ ὑπὸ τοῦ Φαίδρου λεγόμενον, ὅτι ἄλλο οὐδὲν ὡς ἔρως οἷόν τε ἐμποιῆσαι τὴν ἐπὶ τοῖς καλοῖς φιλοτιμίαν, διότι « ὅστις ἐρᾷ εἴ τι αἰσχρὸν ποιῶν κατάδηλος γίγνοιτο ἢ πάσχων ὑπό του δι' ἀνανδρίαν μὴ ἀμυνόμενος, ὑπ' οὐδενὸς ἄλλου ὀφθεὶς οὕτως ἂν ἀλγήσειεν ὡς ὑπὸ παιδικῶν· ταὐτὸν δὲ τοῦτο καὶ τὸν ἐρώμενον ὁρῶμεν, ὅτι διαφερόντως τοὺς ἐραστὰς αἰσχύνεται, ὅταν ὀφθῇ ἐν αἰσχρῷ τινι ὤν » (Συμπ. 178 d. e.). Αὕτη ἡ ἰδέα ἐφηρμόσθη ἐν Θήβαις εἰς τὸν καλούμενον « ἱερὸν λόγον », ὅστις συνέκειτο ἐξ ἐραστῶν καὶ ἐρωμένων, οἵτινες ἀμοιβαίως διὰ τῆς ἑαυτῶν παρουσίας εἰς τὴν ὑψίστην ἀνδρείαν ἀνεφλέγοντο[40]). Ὡς πρότυπον δὲ τοιούτων σχέσεων ἐθεώρουν οἱ Θηβαῖοι τὸν Ἰόλαον, εἰς τὸν ἔρωτα ἀποδίδοντες τὴν ἐν τοῖς ἄθλοις τοῦ Ἡρακλέους κοινωνίαν αὐτοῦ· καὶ διὰ τοῦτο οἱ ἐρῶντες ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἔρωτος ὅρκους τε καὶ πίστεις παρὰ τῶν ἐρωμένων ἐλάμβανον (Πλούτ. Πελοπ. 18. Ἠθ. 761 d,). Παρ' Εὐβοεῦσιν ὑπῆρχε παράδοσις περί τινος πολεμιστοῦ, ὅς, πρὶν ἐπιτεθῇ κατὰ τῶν πολεμίων, « ἠρώτησε παρόντα τὸν ἐρώμενον, εἰ μέλλει θεᾶσθαι τὸν ἀγῶνα· φήσαντος δὲ τοῦ νεανίσκου, . . ἐπιγαυρωθεὶς ὁ Κλεόμαχος, ἐξήλασε λαμπρῶς, καὶ προσέπεσε τοῖς πολεμίοις, ὥστε συνταράξαι καὶ τρέψασθαι τὸ ἱππικὸν » (Πλούτ. Ἠθ. 760 f - 761 d). Ἀλλ' ἐν Ἀθήναις ἐνόουν ἔτι βαθύτερον τὸν ἔρωτα Εἶχε μὲν ἐνίοτε καὶ παρ' Ἀθηναίοις ἡ λέξις τὴν ἔννοιαν πάθους εἰς ἁμαρτήματα ἐμβάλλοντος, ὡς ἀποδεικνύει ὁ λόγος τοῦ Διοδότου παρὰ Θουκυδίδῃ (3, 45, 5)· ἀλλ' ὅμως ἔρως ὠνομάζετο κατ' ἐξοχὴν ἡ παντελὴς εἰς τὸ ἀντικείμενον ἀφοσίωσις, ὅπερ ἐνδέχεται νὰ εἶναι καὶ πνευματικόν, ἡ μεγαλοφροσύνην ἐμπνέουσα καὶ εἰς ἔργα παρορμῶσα, ἥτις γεννᾶται ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀμετατρέπτως τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ ἀντικειμένου θεωμένου καὶ ὑπὸ τῶν θελγήτρων αὐτοῦ ἁλισκομένου. Διὰ τοῦτο ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ (2, 43, 1) προτρέπει τοὺς Ἀθηναίους νὰ μάχωνται ὑπὲρ τῆς πα-

τρίδος, «σκοποῦντες μὴ λόγῳ μόνῳ τὴν ὠφελίαν» τὴν ἐντεῦθεν πηγάζουσαν, «ἀλλὰ μᾶλλον τὴν τῆς πόλεως δύναμιν καθ' ἡμέραν ἔργῳ θεώμενοι καὶ ἐρασταὶ γιγνόμενοι αὐτῆς». Τὸ αὐτὸ νόημα, ἀλλ' ἄνευ τῆς λέξεως ἔρως, ἐκφράζει καὶ ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ περὶ τοῦ στεφάνου (68) λέγων, ὅτι οὐ προσήκει τοῖς Ἀθηναίοις «κατὰ τὴν ἡμέραν ἑκάστην ἐν πᾶσι καὶ λόγοις καὶ θεωρήμασι τῆς τῶν προγόνων ἀρετῆς ὑπομνήμαθ' ὁρῶσι τοσαύτην κακίαν ὑπάρξαι ὥστε τῆς τῶν Ἑλλήνων ἐλευθερίας αὐτεπαγγέλτους ἐθελοντὰς παραχωρῆσαι Φιλίππῳ», ἡ δὲ ἔκκλησις αὐτοῦ εἰς τὸ θάρρος, τὸ ὁποῖον ἐμπνέουσι τὰ τοιαῦτα ὑπομνήματα, ἐν δυσὶν ἄλλοις λόγοις (15, 35. 22, 13) προέρχεται ἐκ τῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως. Ἀμφότεροι οὗτοι οἱ ἄνδρες μετεχειρίσθησαν τὰς φράσεις θεᾶσθαι καὶ θεωρεῖν, διότι παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ὁ ὀφθαλμὸς εἶναι τὸ ὄργανον τὸ διαβιβάζον εἰς τὴν ψυχὴν τὰς ἰσχυροτάτας ἐντυπώσεις καὶ τὰ διαρκέστατα αἰσθήματα. Τί ἐσήμαινε παρ' Ἕλλησιν ἡ θεωρία (θεᾶσθαι) καταφαίνεται μάλιστα ἐκ τῶν ἐνθουσιωδῶν ῥημάτων, δι' ὧν ὁ Πίνδαρος ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς τετάρτης ᾠδῆς τῶν Ἰσθμιονικῶν ἐξυμνεῖ ὡς θεὰν τὴν προσωποποίησιν αὐτῆς, τὴν πολυώνυμον Θείαν, ἣν καλεῖ μητέρα τοῦ Ἡλίου καὶ εἰς ἣν ἀνάγει τὰ θέλγητρα τοῦ χρυσοῦ καὶ τῆς θέας τῶν ἀγώνων. Περὶ δὲ τῆς ἠθικῆς αὐτῆς δυνάμεως ἄριστα διδάσκει ὁ ἔπαινος, ὃν ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ λόγῳ πρὸς Νικοκλέα (48. 49) ποιεῖται περὶ τῶν δραματικῶν ποιητῶν, «ὅτι κατιδόντες τὴν φύσιν τὴν τῶν ἀνθρώπων, τοὺς μύθους εἰς ἀγῶνας καὶ πράξεις κατέστησαν, ὥστε μὴ μόνον ἀκουστοὺς ἡμῖν ἀλλὰ καὶ θεατοὺς γενέσθαι», καὶ οὕτω κατώρθωσαν ἃ διὰ τοῦ νουθετεῖν καὶ συμβουλεύειν μόνον εἶναι ἀνέφικτα. Ὁ βουλόμενος νὰ συγκινήσῃ σφοδρότατα τὴν καρδίαν τῶν Ἑλλήνων ὤφειλε νὰ ψαύσῃ ἐκείνην τὴν χορδὴν αὐτῆς, ἐν ᾗ εἶχε τὴν ῥίζαν οὐ μόνον ἡ ἱκανότης τοῦ παράγειν τὰ κάλλιστα τεχνουργήματα, ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ ἐμπαθὴς αὐτοῦ ἀφοσίωσις εἰς τὴν θέαν καλῶν μορφῶν.

Τοῦτο παρέχει ἡμῖν τὴν κλεῖδα πρὸς μίαν τῶν ἰδιοτροπωτάτων ἐκδηλώσεων ἑλληνικῆς διανοήσεως, πρὸς τὴν θέσιν, ἣν ὁ

Πλάτων ἀπένειμε τῷ ἔρωτι ἐν τῷ ἠθικῷ αὐτοῦ συστήματι. Κατὰ τὸν Πλάτωνα ὁ τελικὸς σκοπὸς τοῦ ἀνθρώπου εἶναι νὰ ἐξεγείρῃ ἐν ἑαυτῷ ὡς οἷόν τε μάλιστα τὴν ἀνάμνησιν τῶν αἰωνίων ἰδεῶν, ἅς ποτε ἐθεάσατο πρὸ τῆς ἐπιγείου αὐτοῦ ὑπάρξεως, νὰ καταστήσῃ τὸ περιεχόμενον αὐτῶν ἀντικείμενον τῆς γνώσεως, νὰ μεταδώσῃ αὐτὸ ἑτέροις καὶ νὰ ἐντυπώσῃ εἰς τὸν βίον ἀλλ' ὁδὸς ἄγουσα πρὸς τοῦτο εἶναι ὁ τοῦ καλοῦ ἔρως. Τὸν λόγον παρέχουσιν ἡμῖν δύο ἐκθέσεις τοῦ Πλάτωνος, αἵτινες συμπληροῦνται ἀμοιβαίως, ἡ ἐν τῷ Φαίδρῳ (249 d - 253 c) καὶ ἡ ἐν τῷ Συμποσίῳ (204 c - 212 a). Κατὰ τὴν πρώτην ἐκ πασῶν τῶν ἰδεῶν, ἅς ποτε ἡ ψυχὴ ἐθεάσατο, ἡ ἐλάχιστα ἠμαυρωμένη ἐν τοῖς ἐπιγείοις αὐτῆς ὁμοιώμασι καὶ ἐναργέστατα ἐξ αὐτῶν στίλβουσα εἶναι ἡ τοῦ κάλλους· ὥστε ὁ ἄνθρωπος, ὅταν ἐνταῦθα βλέπῃ τὰ τοῦ καλοῦ ὁμοιώματα, ἀναμιμνήσκεται ζωηρῶς τὴν ἐκεῖ ἰδέαν καὶ τὴν μετὰ τοῦ θεοῦ κοινωνίαν, μεθ' οὗ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ συμπορευομένη ἐθεᾶτο αὐτήν· ἀναμιμνῃσκόμενος δ' ἐκπλήσσεται καὶ σέβεται προσορῶν τὸ καλὸν ἀντικείμενον, ἡ δὲ ψυχὴ αὐτοῦ ἀναπτερουμένη, οὐ μόνον αὐτὴ σπεύδει νὰ ὁμοιωθῇ τῷ θεῷ, ὅσον ἐστὶν ἀνθρώπῳ δυνατόν, ἀλλὰ καὶ τὸν ἐρώμενον πειρᾶται ἄγειν εἰς τὴν αὐτὴν ὁμοίωσιν, τῷ θεῷ δ' ἐκείνῳ, οὗ ὀπαδὸς οὖσα ἐν τῇ οὐρανίῳ ἐκείνῃ ζωῇ ἐθεᾶτο τὰς ἰδέας. Κατὰ δὲ τὰ ἐν τῷ Συμποσίῳ ἡ σπουδὴ τοῦ μετασχεῖν ἀθανασίας διὰ σωματικῆς ἢ πνευματικῆς γεννήσεως εἶναι τῷ ἀνθρώπῳ ἀνάγκη ἄφευκτος· ἀλλὰ πρὸς ἀμφοτέρας ἔχει χρείαν τῶν θελγήτρων τοῦ καλοῦ· διότι, ὥσπερ τὸ κάλλος τῶν γυναικῶν εἶναι ὁ ὅρος τῆς σωματικῆς γεννήσεως («τίκτειν δὲ ἐν μὲν τῷ αἰσχρῷ οὐ δύναται, ἐν δὲ τῷ καλῷ»), οὕτως ἡ ὁρμὴ πρὸς γέννησιν φρονήσεως καὶ τῆς ἄλλης ἀρετῆς, ἰδίᾳ δὲ σωφροσύνης καὶ δικαιοσύνης ἐν ἀλλοτρίᾳ ψυχῇ διεγείρεται πρῶτον ἐκ τῆς θέας καλῶν νέων, οὓς ὁ κυῶν ζητεῖ περιιὼν καὶ οὗτος· διότι ἐν τῷ αἰσχρῷ οὐδέποτε γεννήσει. Μετὰ δὲ ταῦτα αὐξάνει βαθμηδὸν ἡ δύναμις τοῦ πνεύματος, ἡ δὲ ἐνέργεια αὐτοῦ δὲν περιορίζεται πλέον εἰς ἓν σῶμα καλόν, ἀλλὰ γίγνεται πάντων τῶν καλῶν

σωμάτων ἐραστής· εἶτα δὲ τὸ ἐν ταῖς ψυχαῖς κάλλος τιμιώτερον ἡγεῖται τοῦ ἐν τῷ σώματι· μετὰ δὲ τοῦτο θεᾶται τὸ ἐν τοῖς ἐπιτηδεύμασι καὶ τοῖς νόμοις καλόν, μετὰ δὲ τὰ ἐπιτηδεύματα τῶν ἐπιστημῶν τὸ κάλλος καὶ τὰ καλὰ μαθήματα, « ἕως ἀπὸ τῶν μαθημάτων ἐπ' ἐκεῖνο τὸ μάθημα τελευτήσῃ, ὅ ἐστιν οὐκ ἄλλου ἢ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ καλοῦ μάθημα, καὶ γνῷ αὐτὸ τελευτῶν ὅ ἔστι καλόν ». Πολλὰ τούτων βεβαίως φέρουσι τὴν σφραγῖδα τῆς ἰδιαιτάτης ἀτομικῆς φύσεως τοῦ φιλοσόφου· ἀλλ' ὅμως εἶναι βέβαιον, ὅτι λαλεῖ ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ ἰδίου ἔθνους, ὅταν εἰς τὰ θέλγητρα τοῦ καλοῦ ἀπονέμῃ τὴν μεγίστην δύναμιν ἐν τῇ ἀναπτύξει τοῦ ἀνθρώπου εἰς τελειοτέραν ὕπαρξιν.

Ὥσπερ ὁ ἔρως οὕτω καὶ ἡ ἠθικὴ συνείδησις ἢ τὸ συνειδὸς ἐμφανίζεται ἐν τῷ ἑλληνικῷ ἐδάφει ὑπὸ μορφὰς οὐχὶ ἀμοίρους ἰδιαιτέρας ἐθνικῆς χροιᾶς. Πολλάκις βεβαίως τοῦ συνειδότος ἡ ἐνέργεια δὲν δύναται νἀποχωρισθῇ ἀπὸ τῆς πίστεως εἰς τὰς ἐνεργείας τῆς θείας δικαιοσύνης, οὐδ' ἀπὸ τῆς σκέψεως περὶ τῆς κρίσεως ἄλλων. Ἀλλ' ἐνῷ ἡ νεωτέρα θεολογία θεωρεῖ τὸν ἄμεσον σύνδεσμον τοῦ συνειδότος μετὰ τῆς πίστεως ὥς τι φυσικὸν καὶ ἀναγκαῖον, ἐν τῇ διανοίᾳ τῶν Ἑλλήνων κατέχει οὗτος πολὺ μικρὰν θέσιν. Μόνον ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Δημοκρίτου (119) καὶ μᾶλλον ὡρισμένως ἔν τινι χωρίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος (330 e-331 a) λέγεται, ὅτι περὶ τὸ τέλος τοῦ βίου ἐξεγείρεται τὸ συνειδὸς καὶ ὁ ἄνθρωπος ἀναλογίζεται τὰς μελλούσας ἀμοιβὰς καὶ τιμωρίας, καὶ σκοπεῖ εἴ τινά τι ἠδίκηκεν. Ἴσως διὰ τοῦτο ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς εὐθύνης, ἡ παρὰ τοῖς χριστιανικοῖς λαοῖς εἰς σάρκα καὶ αἷμα μετουσιωθεῖσα, ἡ τὴν φωνὴν τοῦ συνειδότος διὰ τῆς ἰδέας τῆς μελλούσης κρίσεως περιβάλλουσα, ἦν ξένη τοῖς Ἕλλησιν· διότι ἡ ὁμολογία τοῦ Δημοσθένους (18, 111), ὅτι ἅπαντα τὸν βίον ἐστὶν ὑπεύθυνος ὧν πεπολίτευται, δηλοῖ μόνον ὅτι εἶναι ἕτοιμος δοῦναι ἐν παντὶ καιρῷ λόγον ἐνώπιον τῶν ἀρχῶν, ἔχει ἄρα ἁπλῶς εὐρυτέραν τινὰ νομικὴν ἔννοιαν. Τοὐναντίον ἡ ἀγανάκτησις τῶν ἄλλων ἐπὶ ἀξιομέμπτοις πράξεσιν εἶναι κατὰ τὴν

κρίσιν τῶν Ἑλλήνων τοσοῦτον συγγενὴς τῇ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ πράξαντος τοῦτο διεγειρομένῃ, ὥστε ἀμφότεραι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν τῇ ἐκφράσει δὲν διακρίνονται. Παρ' Ὁμήρῳ ἡ νέμεσις ἡ σημαίνουσα συνήθως ἀποδοκιμασίαν ἀλλοτρίων πράξεων σημαίνει ἅμα καὶ τὴν ἀποδοκιμασίαν ὧν αὐτός τις ἔπραξεν ἢ βουλεύεται νὰ πράξῃ. Ἐν τῷ ἀνωτέρῳ (σ. 204) μνημονευθέντι σπουδαίῳ χωρίῳ τῆς Ὀδυσσείας, ἐν ᾧ ὁ Τηλέμαχος προβάλλει τοῖς Ἰθακησίοις διὰ τὴν ἀξιοκατάκριτον αὐτῶν ἐπιείκειαν πρὸς τὴν ἀκολασίαν τῶν μνηστήρων τὰ τρία κυριώτατα ἐλατήρια, ἅτινα παρορμῶσιν ἀναγκαίως τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ δίκαια πράττειν, ὀνομάζει τὸ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτῶν αἴσθημα, ὅπερ ἀπαιτεῖ παρ' αὐτῶν, διὰ τοῦ ῥήματος τοῦ παραγομένου ἐκ τῆς λέξεως νέμεσις («νεμεσσήθητε καὶ αὐτοί» 2, 64). Ὁμοίως ὁ Ποσειδῶν παρακελευόμενος τοῖς Ἀχαιοῖς «ἐν φρεσὶ θέσθαι αἰδῶ καὶ νέμεσιν» (Ἰλ. 13, 122), διὰ μὲν τῆς αἰδοῦς νοεῖ τὴν ἀμοιβαίαν ἀλλήλων ἐντροπήν, ὡς πολλὰ ἀνάλογα χωρία δεικνύουσιν (Ἰλ. 5, 530. 15, 562. 661), διὰ δὲ τῆς νεμέσεως τὸ αἴσθημα ἑκάστου τὸ ἐκ τῆς ἰδίας αὐτοῦ διαγωγῆς ἐγειρόμενον. Ὁ Ἕλλην τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ἐθεώρει τὴν ἑαυτοῦ πρᾶξιν ἐξ ἀντικειμένου ὡς ἀλλοτρίαν καὶ διήρει τρόπον τινὰ τὸ Ἐγὼ αὐτοῦ εἰς πρᾶττον καὶ κρῖνον· ἡμεῖς δ' ἀκολουθοῦμεν τῇ γνώμῃ, καθ' ἣν ἡ ἀνθρωπίνη κοινωνία τὴν ἐν μέσῳ αὐτῆς πραχθεῖσαν πρᾶξιν θεωρεῖ ὡς ἴδιον ἔργον καὶ ἕκαστον τῶν ἑαυτῆς μελῶν ὡς μετέχον αὐτῆς κατά τινα τρόπον οἱονδήποτε· διὰ τοῦτο ποιούμεθα λόγον περὶ κοινῆς ἢ δημοσίας συνειδήσεως. Χαρακτηριστικὸν δὲ εἶναι καὶ τὸ ὄνομα συνειδός, ὅπερ οἱ μεθ' Ὅμηρον ἀπέδωκαν εἰς τὸ κριτήριον τῆς συνειδήσεως, διότι ὑπεμφαίνει καὶ αὐτὸ τὴν διαίρεσιν τοῦ κρίνοντος ὑποκειμένου, ὅπερ λαμβάνει ἐπίσης εἴδησιν τῆς πράξεως, καὶ ἐκείνου, ὅπερ ἐστὶν ἡ πρώτη ἀρχὴ τῆς πράξεως.

Ἐκ τῶν εἰρημένων ἤδη γίνεται φανερόν, ὅτι καὶ τὰ αἰσθήματα τῆς αἰδοῦς καὶ τῆς αἰσχύνης, τὰ διὰ μακρῶν ἀνωτέρω ἐξετασθέντα, εἶναι στενώτατα συνημμένα μετὰ τοῦ συνειδότος. Μά-

λιστα δὲ ἰσχύει τὸ λεχθὲν περὶ τῆς αἰδοῦς, ἥτις, ὅταν ἀποβλέπῃ εἰς τὰ ὅρια τὰ τεθέντα τῷ ἀνθρώπῳ ὑπὸ ἀνωτέρων δυνάμεων, ἀποτελεῖ κυρίως τὴν χαρακτηρίζουσαν κατ' ἐξοχὴν τὸ αἴσθημα τοῦ Ἕλληνος ἐνέργειαν τοῦ συνειδότος· ἀλλὰ καὶ ὅταν ἀποτρέπῃ ἀπὸ τῆς προσβολῆς ἄλλων, κάλλιστα δύναται νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ τὴν γενικὴν ταύτην ἔννοιαν· τῆς δ' αἰσχύνης ἡ μετὰ τοῦ συνειδότος συνάφεια ἔχει τὴν αὐτὴν ῥίζαν, ἣν καὶ ἡ τῆς νεμέσεως, ἤτοι τὴν κατὰ διάνοιαν διαίρεσιν τοῦ Ἐγώ, ἐν ᾧ τὸ μὲν κρῖνον δύναται νὰ τρέφῃ πρὸς τὸ πρᾶττον νέμεσιν, τοῦτο δὲ ἀντ' αὐτῆς προσφέρει πρὸς ἐκεῖνο αἰσχύνην. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ποικιλία τῶν μορφῶν, ἐν ᾗ ἡ ῥῆσις τοῦ Θεοφράστου « αἰδοῦ σαυτὸν καὶ ἄλλον οὐκ αἰσχυνθήσει » ἀπαντᾷ παρὰ διαφόροις συγγραφεῦσιν. Εἰς τὸν Δημόκριτον ἀποδίδεται αὔτη ὑπὸ δύο μορφάς, ὧν ἡ μὲν ὀνομάζει τὸ ἀπαιτούμενον αἴσθημα κατ' ἀμφοτέρας τὰς σχέσεις αἰσχύνην (Στοβ. 31, 7), ἡ δ' ἑτέρα ὡσαύτως κατ' ἀμφοτέρας αἰδῶ (Στοβ. 46, 46)· τοὐναντίον ὁ Θεόφραστος ποιεῖται τὴν λεπτὴν διάκρισιν, καλῶν τὸ αἴσθημα αἰδῶ μὲν ἐν σχέσει πρὸς τὸ ὑποκείμενον, αἰσχύνην δ' ἐν σχέσει πρὸς τοὺς ἄλλους (ὅρ. ἀν. σ. 226). Ἀπόσπασμα τοῦ κωμικοῦ Διφίλου (ἀπ. 95) τρέπει τὸ νόημα οὕτως, ὥστε ἀντὶ τοῦ αἰσθήματος, ὃ προηγεῖται τῆς πράξεως καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ ταύτης, ἀποβλέπει εἰς τὸ ἑπόμενον αὐτῇ καὶ ὀνομάζει αὐτὸ αἰσχύνην ὑπὸ ἔννοιαν πολὺ συγγενῆ πρὸς τὰ ὑπὸ Ἀριστοτέλους ἐν Νικομαχείων Ἠθικῶν βιβλίῳ τετάρτῳ (ὅρ. ἀν. σ. 225) λεγόμενα· ἡ δὲ ἀξίωσις τοῦ Στωϊκοῦ Μουσωνίου (Στοβ. 31, 6) « Αἰδοῦς παρὰ πᾶσιν ἄξιος ἔσῃ, ἐὰν πρῶτον ἄρξῃ σαυτὸν αἰδεῖσθαι », ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ τὸν ἀντίθετον πρὸς ταῦτα πόλον. Τὸ νόημα τῆς ῥήσεως ἀποδίδωσιν ὁ Ἰσοκράτης ἐν ταῖς πρὸς Δημόνικον παραινέσεσιν οὐδετέρᾳ τῶν δύο ἐκείνων ἐννοιῶν χρώμενος· « μηδέποτε μηδὲν αἰσχρὸν ποιήσας ἔλπιζε λήσειν· καὶ γὰρ ἂν τοὺς ἄλλους λάθῃς, σαυτῷ συνειδήσεις ».

Οἱ νεώτεροι θεολόγοι διακρίνουσιν ὡς γνωστὸν τὸ νομοθετοῦν καὶ τὸ κρῖνον συνειδὸς καὶ ὀνομάζουσι διὰ μὲν τοῦ πρώτου ὀνόμα-

τος τὰ προηγούμενα τῆς πράξεως συναισθήματα, διὰ δὲ τοῦ δευτέρου τὰ ἑπόμενα ταύτῃ. Ἡ γλῶσσα εὐλόγως συνάπτει ἀμφοτέρας τὰς ἐννοίας ἐν τῷ αὐτῷ ὀνόματι· διότι ἀμφότερα, τὸ μὲν παραινοῦν, τὸ δὲ σωφρονίζον, ἔχουσιν ὡς περιεχόμενον τὸν εἰς τὸ ἀγαθὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, ὡς ὁ **Albrecht Ritschl** ἀπέδειξεν ἔν τινι συγγράμματι περὶ τούτου [42]). Ἀλλ' ἀκριβῶς ἐν τούτῳ παρέχει ἡ αἰσχύνη τῶν Ἑλλήνων διὰ τῆς διττῆς αὐτῆς ἐννοίας, ἥτις παροδικῶς μόνον ἠδύνατο νὰ ἐπισκοτισθῇ, καταπληκτικὴν ἀναλογίαν πρὸς τὸ διττὸν ἐκεῖνο συνειδός. Βάσις τῆς αἰσχύνης εἶναι ἡ ἀπόλυτος ἀξία τῆς ἀγαθῆς γνώμης τῶν ἄλλων· ἐὰν ἡ αἰσχύνη δὲν εἶναι ἀρκούντως ἰσχυρά, ὥστε νὰ κρατῇ τὴν ἀξίαν ἐκείνην παροῦσαν ἐν τῇ συνειδήσει πρὸ τῆς πράξεως, ἐμφανίζεται κατόπιν ταύτης ὡς λυπηρὸν συναίσθημα. Ἀλλ' οὕτω δὲν ἐξηντλήθησαν ἔτι τὰ κοινὰ σημεῖα, καὶ μάλιστα οὐδαμῶς μόνον διότι ὁ ἄνθρωπος πλειστάκις νομίζει, ὅτι ἀκούει τὸν ἐν ἑαυτῷ κριτήν, ὅπου πράγματι ὁρίζεται μόνον ἐκ τῆς φροντίδος περὶ τῆς τῶν ἄλλων κρίσεως. Ὁ Πολύβιος περιγράφει ἐν τῷ γνωστῷ περὶ τοῦ προδότου λόγῳ αὐτοῦ τὰς ἐσωτερικὰς βασάνους, ὑφ' ὧν κατατρύχονται οἱ τοῦ ὀνόματος τούτου ἀληθῶς ἄξιοι, καὶ διηγεῖται πῶς καταδιώκει αὐτοὺς ἀκαταπαύστως ἡ συνείδησις, «οὐδὲ κατὰ τοὺς ὕπνους ἐῶσα λήθην αὐτοὺς ἔχειν τῶν ἡμαρτημένων, ἀλλ' ὀνειρώττειν ἀναγκάζουσα πᾶν γένος ἐπιβουλῆς καὶ περιπετείας ἅτε συνειδότας ἑαυτοῖς τὴν ὑπάρχουσαν ἐκ πάντων ἀλλοτριότητα πρὸς σφᾶς καὶ τὸ κοινὸν μῖσος» (Πολύβ. 18, 15, 12-13), ὅπου μετὰ τοῦ συναισθήματος τοῦ ἐκ τῆς διαθέσεως τῶν ἄλλων ἀνθρώπων διεγειρομένου μίγνυται τὸ πονηρὸν συνειδός. Πολλῷ ἔτι συχνοτέρα εἶναι μέση τις κατάστασις μεταξὺ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ συνειδότος τῆς τὸ ἐσωτερικὸν τοῦ ὑποκειμένου περιοριζομένης καὶ τοῦ φόβου τῆς ἀλλοτρίας μομφῆς. Ὅταν λέγωμεν, ὅτι αἰσχύνεταί τις τὸ δεῖνα πρόσωπον, τοῦτο δὲν σημαίνει μόνον, ὅτι φοβεῖται τὴν κρίσιν αὐτοῦ πλέον ἢ τὴν τῶν ἄλλων, ἀλλὰ καὶ ὅτι τὸ ἀποκοιμηθὲν οὕτως εἰπεῖν συνειδὸς αὐτοῦ ἐξεγείρεται ἐκ τῆς παρουσίας

τοῦ προσώπου ἐκείνου ὑπὲρ τὸ σύνηθες μέτρον· τοῦτο δὲ ἰσχύει ἐπίσης περὶ τῶν ἀνωτέρω ἐξετασθεισῶν περιπτώσεων, ἐν αἷς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ αἰσχύνη ἑνὸς μόνου ἀνθρώπου ἐμφανίζεται ὡς ἐνεργοῦν ἐλατήριον, διότι ἐνταῦθα αἰσθάνεται ὁ αἰσχυνόμενος ἐν τῷ ἅμα τὴν μομφὴν ἐκείνου καὶ ὡς ἀλγεινὴν καὶ ὡς δεδικαιολογημένην. Ὑπάρχει μάλιστα μία περίπτωσις, καθ' ἣν τὸ τὴν ῥοπὴν φέρον εἶναι αὐτὴ μόνη ἡ ἐξέγερσις τοῦ συνειδότος ὑπὸ τῆς παρουσίας ἄλλου· εἶναι ἡ περίπτωσις, καθ' ἣν οὗτος ὁ ἄλλος οὐδεμίαν ἢ τοὐλάχιστον οὐδεμίαν ἀσφαλῆ γνῶσιν ἔχει περὶ τῆς ἐνοχῆς τοῦ ὑποκειμένου. Ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι «Πῶς ἄν τις αἴσθοιτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ» (85 b. c) τὴν συχνότητα τοιούτων ψυχολογικῶν φαινομένων ἐξετάζων, ἐπιλέγει, ὅτι «τὸ μηκέτι ταράττεσθαι σφόδρα μηδ' ἐρυθριᾶν μηδὲ κατακρύπτειν ἢ μετασχηματίζειν τι τῶν καθ' ἑαυτόν, ἀνδρὸς ἐνδόξου καὶ σώφρονος ἐξαπίνης ἐπιφανέντος, ἀλλὰ θαρρεῖν ὁμόσε χωροῦντα τοῖς τοιούτοις ἔχει τοῦ συνειδότος τινὰ βεβαίωσιν», ἥτις ἐστὶ σημεῖον τοῦ ἐπ' ἀρετῇ ἐπιδιδόντος· οὐδὲν ἧττον ἡ συχνότης αὕτη προϋποτίθεται ὑπὸ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων στίχων τοῦ Διφίλου (ἀπ. 95), ἐν οἷς λέγεται· «ὅστις γὰρ αὐτὸς ἑαυτὸν οὐχ αἰσχύνεται συνειδόθ' αὐτῷ φαῦλα διαπεπραγμένῳ, πῶς τόν γε μηδὲν εἰδότ' αἰσχυνθήσεται;» Συνηθέστατα δ' ἐλαμβάνετο τοῦτο ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν ἀκμὴν τῶν Ἀθηνῶν ἐν ταῖς δίκαις· διότι εὐκόλως πᾶς τις ἐνόει, ὅτι ὁ κατηγορούμενος ὁ αἰσθανόμενος ἑαυτὸν ἔνοχον δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ προσβλέψῃ πρὸς τὸν κατήγορον καὶ τὸν δικαστήν. Σαφέστατα πάντων ἐκφράζει τοῦτο ὁ κατηγορούμενος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου, λέγων (93)· «εὖ δ' ἴστε ὅτι οὐκ ἂν ποτ' ἦλθον εἰς τὴν πόλιν, εἴ τι ξυνῄδειν ἐμαυτῷ τοιοῦτον· νῦν δὲ πιστεύων τῷ δικαίῳ, οὗ πλέονος οὐδὲν ἐστιν ἄξιον ἀνδρὶ συναγωνίζεσθαι, μηδὲν αὑτῷ συνειδότι ἀνόσιον εἰργασμένῳ μηδ' εἰς τοὺς θεοὺς ἠσεβηκότι· ἐν γὰρ τῷ τοιούτῳ ἤδη καὶ τὸ σῶμα ἀπειρηκὸς ἡ ψυχὴ συνεξέσωσεν, ἐθέλουσα ταλαιπωρεῖν διὰ τὸ μὴ ξυνειδέναι ἑαυτῇ· τῷ δὲ ξυνειδότι τοῦτο αὐτὸ

πρῶτον πολέμιόν ἐστιν· ἔτι γὰρ καὶ τοῦ σώματος ἰσχύοντος ἡ ψυχὴ προαπολείπει, ἡγουμένη τιμωρίαν οἱ ἥκειν ταύτην τῶν ἀσεβημάτων· ἐγὼ δ' ἐμαυτῷ τοιοῦτον οὐδὲν ξυνειδὼς ἥκω εἰς ὑμᾶς». Ὁμοίως ἄρχεται τοῦ λόγου Περὶ τοῦ χορευτοῦ ὁ αὐτὸς Ἀντιφῶν ὧδε· «Ἥδιστον μέν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἀνθρώπῳ ὄντι μὴ γενέσθαι μηδένα κίνδυνον περὶ τοῦ σώματος, καὶ εὐχόμενος ἄν τις ταῦτα εὔξαιτο· εἰ δ' ἄρα τις καὶ ἀναγκάζοιτο κινδυνεύειν, τοῦτο γοῦν ὑπάρχειν, ὅπερ μέγιστον ἐγὼ νομίζω ἐν πράγματι τοιούτῳ, αὐτὸν ἑαυτῷ συνειδέναι μηδὲν ἐξημαρτηκότι, ἀλλ' εἴ τις καὶ συμφορὰ γίγνοιτο, ἄνευ κακότητος καὶ αἰσχύνης γίγνεσθαι, καὶ τύχῃ μᾶλλον ἢ ἀδικίᾳ.» Ὁ Ἀνδοκίδης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῶν μυστηρίων (3) μεταχειριζόμενος ὡς ἐπιχείρημα ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ὅτι πιστεύσας μηδὲν ἀδικεῖν κατέστη ἐθελοντὴς εἰς τοὺς κινδύνους τῆς δίκης, ἀπαιτεῖ, ἵνα καὶ οἱ δικασταὶ περὶ τῶν τοιούτων «τοιαύτην ἔχωσι τὴν γνώμην, οἵαν περ καὶ αὐτοὶ περὶ αὐτῶν ἔσχον»· ἐκ δὲ τοῦ Λυκούργου (90) μανθάνομεν, ὅτι τοῦ ἐπιχειρήματος τούτου ἐν τοῖς κατόπιν χρόνοις οὐχὶ σπανίως ἐγίγνετο κατάχρησις, διότι οὐ μόνον ὁ ὑπ' αὐτοῦ κατηγορούμενος Λεωκράτης, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι κακοῦργοι ἔφερον τοῦτο ὡς τεκμήριον τῆς καθαρᾶς αὐτῶν συνειδήσεως, ὅτι ἦλθον ἐθελονταὶ πρὸς τοὺς δικαστάς, ἐνῷ κατὰ τὸν Λυκοῦργον εἶναι σημεῖον τῆς ἀναιδείας αὐτῶν.

Ἐνῷ ἡ αἰσχύνη ἐνταῦθα δεικνύει στενὴν συγγένειαν πρὸς τὸ κρῖνον συνειδός, ἡ αἰδὼς παριστᾷ ἐν ταῖς ἐνταῦθα ἀναγομέναις περιπτώσεσιν ἰδιαιτέραν τινὰ μορφὴν τοῦ προστάσσοντος συνειδότος. Ἀλλὰ διὰ τοῦτο οὐδόλως περιλαμβάνει ὅλον τὸ πλάτος τούτου, τοὐναντίον αὐτὰ τὰ ἠθικῶς ἀξιολογώτατα φαινόμενα αὐτοῦ ὑπερβαίνουσι τὴν τῆς αἰδοῦς ἐπικράτειαν, ἐκεῖνα δηλονότι, ἐν οἷς δὲν ἀποτρέπει, ἀλλὰ προτρέπει καὶ ἐκδηλοῦται ὡς συναίσθησις τοῦ οἰκείου προορισμοῦ τοῦ ἀτόμου καὶ τῆς ἑαυτοῦ κλήσεως· οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχον μὲν λέξιν σημαίνουσαν ταῦτα τὰ φαινόμενα, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἐγίγνωσκον ἄριστα. Δύο τῶν καλλίστων πλασμάτων τῆς ἀττικῆς τραγῳδίας εἶναι ἀθάνατα μνημεῖα τῆς δυνάμεως τοῦ

προστάττοντος συνειδότος· ταῦτα εἶναι ἡ Ἀντιγόνη τοῦ Σοφοκλέους, ἥτις ὑπακούει εἰς τὸ ἀκαταμάχητον πρόσταγμα τῆς ἐσωτερικῆς φωνῆς, θεωροῦσα τιμιώτερα τὰ δίκαια τῶν τεθνεώτων τὰ ἐπὶ τῶν αἰωνίων διατάξεων τοῦ Διὸς ἐρειδόμενα, ἢ τἀνθρώπινα δόγματα τὰ ὑπὸ τοῦ Κρέοντος προκηρυττόμενα, ὅπου ἡ ἐλπὶς τῆς ἐν τῷ Ἅιδῃ ἀναμενούσης αὐτὴν ἀμοιβῆς ἀμυδρῶς μόνον ἐμφαίνεται (75. 458)· τὸ ἕτερον εἶναι ὁ νεαρὸς Νεοπτόλεμος ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ, ὅστις ἀδυνατεῖ ἐναντίον τῆς ἑαυτοῦ κρείττονος φύσεως τῆς ἐπὶ τῆς ἀληθείας ἑδραζομένης νὰ πράξῃ τὰ μὴ προσεικότα, ἃ ἔδει νὰ πράξῃ, ἐὰν ἤθελε νὰ ἀγάγῃ εἰς πέρας τὴν ἀπάτην, ἣν ἐπεχείρησεν, ὅπως λάβῃ τὰ ὅπλα τοῦ Φιλοκτήτου (902. 903). Οὐδένα ἕτερον λόγον ἔχει ἡ διαγωγὴ τοῦ Σωκράτους, πρὸς ὃν ἐσωτερική τις φωνή, διὰ τοῦ χρησμοῦ τοῦ ἐν Δελφοῖς θεοῦ ἀδιάψευστον βεβαιότητα λαβοῦσα, λέγει, ὅτι δὲν δύναται νὰ παύσῃ παρακελευόμενος τοῖς ἀνθρώποις νὰ ἐξετάζωσιν ἑαυτοὺς καὶ ἐπανάγων εἰς τὴν ἀληθῆ αὐτῶν φύσιν. Διὰ τοῦτο λέγει ἐν τῷ λαμπρῷ δεκάτῳ ἑβδόμῳ κεφαλαίῳ τῆς Ἀπολογίας παρὰ Πλάτωνι, ὅτι ὥσπερ ὁ στρατιώτης οὕτω καὶ αὐτὸς δὲν δύναται νὰ καταλίπῃ τὴν τάξιν, ἐν ᾗ ἐτάχθη ὑπὸ τοῦ θεοῦ, τ. ἔ. νὰ ζῇ φιλοσοφῶν καὶ ἐξετάζων ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους, φοβηθεὶς θάνατον ἢ ἄλλο ὁτιοῦν πρᾶγμα· καὶ ὅτι, ἐὰν οἱ δικασταὶ ἤθελον ἀπολύσει αὐτὸν ἐπὶ τῷ ὅρῳ μηκέτι ἐν ταύτῃ τῇ ζητήσει διατρίβειν μηδὲ φιλοσοφεῖν, ἤθελεν εἰπεῖ αὐτοῖς, ὅτι πειθόμενος τῷ θεῷ μᾶλλον ἢ αὐτοῖς, ἕωςπερ ἂν ἐμπνέῃ καὶ οἷός τε ᾖ οὐ μὴ παύσηται φιλοσοφῶν καὶ ἐξετάζων καὶ ἐλέγχων πάντα Ἀθηναῖον οὐχ ἐπιμελούμενον οὐδὲ φροντίζοντα περὶ φρονήσεως καὶ ἀληθείας καὶ περὶ τῆς ψυχῆς, ὅπως ὡς βελτίστη ἔσται. Τὸ αὐτὸ φρόνημα τὸ ἐν τοῖς λόγοις τούτοις ἐκδηλούμενον ἀπαγορεύει αὐτῷ πρό τε τῆς καταδίκης νὰ διεγείρῃ διὰ τῆς συνήθους ἐν Ἀθήναις μεθόδου τὸν ἔλεον τῶν δικαστῶν καὶ μετὰ τὴν καταδίκην νἀντιπροτείνῃ σοβαρῶς ἀντὶ τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγόρου ὁρισθείσης ποινῆς τοῦ θανάτου ἑτέραν, δι' ἧς θὰ ὡμολόγει ἐμμέσως τὴν ἑαυτοῦ ἐνοχήν· διότι ἀμφότερα θεωρεῖ ὡς ἀντιστρα-

τευόμενα πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Ὁ Σωκράτης συνῆψεν ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις, ἃς ὁ μέγας ποιητὴς κεχωρισμένας παρέστησεν· διότι πρὸς μὲν τὸν Νεοπτόλεμον ἔχει κοινὸν τοῦτο, ὅτι ἡ φιλαλήθεια, ἓν τῶν ἰσχυροτάτων ἐλατηρίων τοῦ προστάσσοντος συνειδότος, κωλύει αὐτὸν νὰ πράξῃ ἄλλως, ἢ ὡς μέχρι τοῦδε ἔπραττε, πρὸς δὲ τὴν Ἀντιγόνην ἐκεῖνο, ὅτι τὸ θεῖον πρόσταγμα, εἰς ὃ πιστεύει, εἶναι εἰς αὐτὸν τιμιώτερον πάσης ἀνθρωπίνης ἀξιώσεως. Ἀλλὰ καὶ ἐν περιπτώσεσιν εἰς τὴν συνήθη συνείδησιν εὐληπτοτέραις, ἐν αἷς τὸ συνειδὸς ἐνεργεῖ ἀρνητικῶς ἐμποδίζον τὴν πρᾶξιν, εἰς ἣν ἡ πρώτη ὁρμὴ ὠθεῖ, δύναται νὰ προσλάβῃ δύναμιν ἀναγκαστικήν, ἧς ἕνεκα δὲν ταυτίζεται πλέον μετὰ τῆς αἰδοῦς καὶ διὰ τοῦτο ἀνάγκη νὰ ὀνομασθῇ δι' ἑτέρου ὀνόματος, διότι ἡ αἰδὼς δὲν εἶναι δυνατὴ ἄνευ ἠπίας διαθέσεως τῆς ψυχῆς. Τοιαῦται περιπτώσεις π. χ. εἶναι, ὅταν ἐν τῇ ἕκτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος ἀποτρέπῃ τὸν Προῖτον νἀποκτείνῃ ἀμέσως τὸν πρὸς αὐτὸν διαβληθέντα Βελλεροφόντην (167) καὶ τὸν Ἀχιλλέα νὰ συλήσῃ τὰ ὅπλα τοῦ φονευθέντος Ἠετίωνος (417). Σχεδὸν τὴν αὐτὴν φράσιν, ἧς γίνεται χρῆσις ἐν ἀμφοτέραις ταύταις ταῖς περιπτώσεσι («σεβάσσατο γὰρ τό γε θυμῷ») καὶ ἥτις δηλοῖ κυρίως ἰσχυρὸν φόβον μετὰ θρησκευτικοῦ συναισθήματος κεκραμένον, μεταχειρίζεται ἡ Ἶρις ἐν τῇ δεκάτῃ ὀγδόῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (178), ἵνα ὑπομνήσῃ τὸν Ἀχιλλέα, ὅτι ὀφείλει εὐλαβούμενος νὰ μὴ ἐπιτρέψῃ, ὅπως ὁ νεκρὸς τοῦ Πατρόκλου ῥιφθῇ ταῖς κυσὶ τῶν Τρώων («σέβας δέ σε θυμὸν ἱκέσθω»). Ὁ Εὐριπίδης μεταχειρίζεται ἐν Ἡρακλεῖ μαινομένῳ (722) τὴν λέξιν ἐνθύμιον, ἥτις ἀλλαχοῦ σημαίνει μόνον τὴν μετὰ τὴν πρᾶξιν ἐξεγειρομένην τύψιν τοῦ συνειδότος, πρὸς δήλωσιν τοῦ αἰσθήματος, ὅπερ ἀποτρέπει τὸν Ἀμφιτρύωνα νἀποσπάσῃ τὴν Μεγάραν ἀπὸ τοῦ βωμοῦ· τοῦτο χαρακτηρίζει τὴν ἐσωτερικὴν συνάφειαν τοῦ προστάττοντος καὶ τοῦ κρίνοντος συνειδότος δι' αὐτὸ τοῦτο, διότι οἱ Ἕλληνες δὲν εἶχον ἄλλην λέξιν ἀμφότερα σημαίνουσαν.

Τοσούτῳ συχνότερον προσηλοῦτο ἡ παρατήρησις αὐτῶν εἰς

τὴν μέσην βαθμῖδα τὴν μεταξὺ αὐτῶν, εἰς τὴν σκεπτομένην δηλονότι συνείδησιν, ἥτις ἀποτρέπει τὸν ἄνθρωπον ἀπό τινος πράξεως, ὑπομιμνήσκουσα αὐτόν, ὅτι τὸ συνειδὸς ὕστερον θὰ κατακρίνῃ αὐτὸν διὰ ταύτην. Εὐνόητον, ὅτι τοῦτο ἠδύνατο τότε ἰδίως νὰ ἐνεργῇ ἰσχυρότατα, ὅτε προὔκειτο περὶ καταδιώξεως καὶ τιμωρίας φόνου, ἐν γένει περὶ ζωῆς καὶ θανάτου ἀνθρώπου τινός, διότι ἡ φαντασία τῶν Ἑλλήνων τὰς ἐξ οὐχ ὀρθῶν πράξεων ἐν τοιαύταις περιπτώσεσι πηγαζούσας ψυχικὰς καταστάσεις μετέπλαττεν εἰς πλάσματα σχεδὸν αἰσθητά. Ὁ φονευθεὶς ἐκολλᾶτο ὡς δαίμων προστρόπαιος εἰς τὸν συγγενῆ, ὅστις ἠμέλησε νὰ καταδιώξῃ τὸν φονέα αὐτοῦ ἢ ἀντὶ τούτου κατεδίωκεν ἕτερον, ἠδύνατο δὲ νἀπειλῇ καὶ τὸν ἐναντίον τῆς ἀληθείας κρίνοντα δικαστὴν (ὅρ. ἀν. σ. 147)· ἐπίσης ἠδύνατο ὁ ἀδίκως καταδικασθεὶς καὶ θανατωθεὶς νὰ γείνῃ προστρόπαιος δαίμων τοῦ κατηγόρου καὶ τῶν δικαστῶν αὐτοῦ, καὶ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ᾐσθάνετο ὁ οὕτω καταστὰς ἔνοχος τὴν τύψιν τοῦ συνειδότος ἢ τὸ ἐ ν θ ύ μ ι ο ν. Αἱ τετραλογίαι τοῦ Ἀντιφῶντος παρέχουσι ποικίλας μαρτυρίας ὑπὲρ τῶν δοξασιῶν τούτων. Ἐν τῇ τρίτῃ λέγει ὁ κατήγορος (α, 4)· «ἡμεῖς οἱ τιμωροὶ (ἐκδικηταὶ) τῶν διεφθαρμένων, εἰ δι' ἄλλην τινὰ ἔχθραν τοὺς ἀναιτίους διώκοιμεν, τῷ μὲν ἀποθανόντι οὐ τιμωροῦντες δεινοὺς ἀλιτηρίους ἕξομεν τοὺς τῶν ἀποθανόντων προστροπαίους, τοὺς δὲ καθαροὺς ἀδίκως ἀποκτείνοντες ἔνοχοι τοῦ φόνου τοῖς ἐπιτιμίοις ἐσμέν, ὑμᾶς τε ἄνομα δρᾶν πείθοντες καὶ τοῦ ὑμετέρου ἁμαρτήματος ὑπαίτιοι γιγνόμεθα». Πρὸς ταῦτα ἀντιλέγει ὁ κατηγορούμενος (β, 8)· «ἀδίκως μὲν γὰρ ἀπολυθείς, διὰ τὸ μὴ ὀρθῶς ὑμᾶς διδαχθῆναι ἀποφυγών, τοῦ μὴ διδάξαντος καὶ οὐχ ὑμέτερον τὸν προστρόπαιον τοῦ ἀποθανόντος καταστήσω· μὴ ὀρθῶς δὲ καταληφθεὶς ὑφ' ὑμῶν ὑμῖν καὶ οὐ τούτῳ τὸ μήνιμα τῶν ἀλιτηρίων προστρίψομαι», οἷς συνᾴδει τὸ ὑπὸ τοῦ συνηγόρου περὶ αὐτοῦ λεγόμενον (δ, 10)· «ὅ τε γὰρ ἀποκτείνας τούτου ἀποθανόντος οὐδὲν ἧσσον τοῖς αἰτίοις προστρόπαιος ἔσται, οὗτός τε ἀνοσίως διαφθαρεὶς διπλάσιον καθίστησι τὸ μήνιμα τῶν ἀλιτηρίων τοῖς ἀποκτείνασιν αὐτόν». Ὅτι

διὰ τῆς ἀδίκου ἀθῳώσεως ἡ ἐνοχὴ καὶ ἡ τύψις τοῦ συνειδότος ἀπὸ τοῦ κατηγόρου ἀποτινάσσεται ἐπὶ τὸν δικαστήν, δηλοῦται ἐν τοῖς λόγοις τοῦ κατηγόρου ἐν τῇ πρώτῃ τετραλογίᾳ (γ, 10)· «ἀδίκως δ' ἀπολυομένου τούτου ὑφ' ὑμῶν, ἡμῖν μὲν προστρόπαιος ὁ ἀποθανὼν οὐκ ἔσται, ἡμῖν δὲ ἐνθύμιος γενήσεται». Ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ τετραλογίᾳ λέγει ὁ συνήγορος (δ, 9)· «οὐκ οὖν ἐὰν ἀπολύσητε ἡμᾶς, ἀλλ' ἐὰν καταλάβητε, ἐνθύμιον ὑπολείψεσθε· ὁ μὲν γὰρ αὐτὸς τὰς ἑαυτοῦ ἁμαρτίας φέρων οὐδενὶ οὐδὲν προστρόπαιον καταλείψει· ὁ δὲ καθαρὸς τῆς αἰτίας ἐὰν διαφθαρῇ, τοῖς καταλαμβάνουσι (= καταδικάζουσι) μεῖζον τὸ ἐνθύμιον γενήσεται». Ὅλως κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὑπομιμνήσκει ἐν τῇ περὶ τῶν στρατηγῶν τῶν ἐν Ἀργινούσαις ἐκκλησίᾳ ὁ Εὐρυπτόλεμος τοὺς Ἀθηναίους παρὰ Ξενοφῶντι (Ἑλλην. 1, 7, 27) τὰ ἐπακολουθήματα τῆς μετὰ σπουδῆς γινομένης καταδίκης εἰς θάνατον. Ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις περιπτώσεσι τὸ γεγονὸς τοῦ κρίνοντος συνειδότος θεωρεῖται ὥς τι τοσοῦτον γνωστὸν καὶ βέβαιον, ὥστε σύμβουλοι ἀγαθὰ φρονοῦντες ἔχουσι δραστικὸν μέσον πρὸς νουθεσίαν τὰ ὡς πρὸς τοῦτο ἄφυκτα ἐπακολουθήματα τῆς πράξεως. Τούτου τοῦ μέσου ποιεῖται χρῆσιν π. χ. ὁ Ἰσοκράτης ἐν ταῖς Πρὸς Δημόνικον παραινέσεσιν (16)· ὁμοίως ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Κτησιφῶντος (233) σημειοῖ τί συμβαίνει τῷ δικαστῇ, ὅστις ἀπατᾶται ἐκ τῶν τεχνασμάτων τοῦ ῥήτορος, καὶ λέγει· «ἔπειθ' ὁ ὅρκος, δν ὀμωμοκὼς δικάζει, συμπαρακολουθῶν αὐτὸν λυπεῖ· δι' αὐτὸν γὰρ γέγονε τὸ ἁμάρτημα· ἡ δὲ χάρις πρὸς ὃν ἐχαρίζετο ἄδηλος γεγένηται· ἡ γὰρ ψῆφος ἀφανὴς φέρεται».

Ἐν τῇ ἀμέσῳ αὐτοῦ μορφῇ ἐκδηλοῦται τὸ κρῖνον συνειδὸς ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου ποικιλοτρόπως σφόδρα. Τὸ κυριώτατον παράδειγμα εἶναι ἡ Ἑλένη, ἡ Μαγδαληνὴ τῆς ἀρχαιότητος. Ὀνομάζει ἑαυτὴν κυνώπιδα (= ἀναιδῆ) καὶ στυγερὰν (Ἰλ. 3, 180. Ὀδ. 4, 145. Ἰλ. 3, 404), λέγει, ὅτι ἐστέναζε διὰ τὸ ἑαυτῆς ἁμάρτημα («ἄτην δὲ μετέστενον» Ὀδ. 4, 261), καταρᾶται ἑαυτὴν λέγουσα «ὡς μ' ὄφελ' ἤματι τῷ ὅτε με πρῶτον τέκε μήτηρ | οἴχεσθαι προ-

φέρουσα κακὴ ἀνέμοιο θύελλα | εἰς ὄρος ἢ εἰς κῦμα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης», ἵνα τὰ ἐξ αὐτῆς διαπραχθέντα κακὰ προληφθῶσι (Ἰλ. 6. 345), ἐκστομίζει δέ ποτε καὶ τοὺς λόγους τούς δε (Ἰλ. 3, 173)·

ὡς ὄφελεν θάνατός μοι ἁδεῖν κακός, ὁππότε δεῦρο
υἱέϊ σῷ ἑπόμην, θάλαμον γνωτούς τε λιποῦσα
παῖδά τε τηλυγέτην καὶ ὁμηλικίην ἐρατεινήν·
ἀλλὰ τάγ' οὐκ ἐγένοντο· τὸ καὶ κλαίουσα τέτηκα.

Πρὸς ταῦτα δύναταί πως νὰ παραβληθῇ καὶ τὸ συναίσθημα τοῦ Ἀγαμέμνονος ἐν τῇ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος, ὅστις κατανοῶν ὁ πρὸς τὸν Ἀχιλλέα διέπραξεν ἀδίκημα λέγει πρὸς τὸν Νέστορα (115. 116. πρβλ. 119)·

ὦ γέρον, οὔτι ψεῦδος ἐμὰς ἄτας κατέλεξας,
ἀασάμην, οὐδ' αὐτὸς ἀναίνομαι.

Ἡ Θεογονία τοῦ Ἡσιόδου χαρακτηρίζει τὸν προσωποποιούμενον Ὅρκον διὰ τῶνδε· «ὃς δὴ πλεῖστον ἐπιχθονίους ἀνθρώπους πημαίνει, ὅτε κέν τις ἑκὼν ἐπίορκον ὀμόσσῃ» (231), ἔνθα προφανῶς νοεῖται μᾶλλον ἡ ἐσωτερικὴ ταραχὴ τῆς ψυχῆς ἢ τὰ ἐξωτερικὰ ἐπακολουθήματα, ἃ ὁ ἐπίορκος ὡς τιμωρίαν ἐκ τῶν θεῶν ἀναμένει. Ἐν ταῖς ἑπομέναις περιόδοις αὐξάνουσι τὰ παραδείγματα. Ὁ Χίλων κατὰ τὸν Γέλλιον (1, 3) ἐν τῇ τελευτῇ τοῦ βίου ὢν εἶπεν, ὡς λέγεται, ὅτι μία μόνη ἐκ πασῶν τῶν πράξεων αὐτοῦ ἐτάραττεν αὐτόν, διότι ἠγνόει, ἂν δι' αὐτῆς τοῦ ὀρθοῦ ἐστοχάσθη, ἡ διέξοδος δηλονότι, ᾗ ποτε ἐχρήσατο περιπεσὼν εἰς σύγκρουσιν μεταξὺ φιλίας καὶ δικαστικοῦ καθήκοντος. Παρ' ἀττικοῖς συνηθέστατα ὑπομιμνήσκεται ὁ δικαστὴς τὰς τύψεις τοῦ συνειδότος, αἵτινες ἀναμένουσιν αὐτόν, ἐὰν συντελέσῃ εἰς ἄδικον κρίσιν. Λόγοι τοιοῦτοι ὑπομιμνήσκοντες τοὺς νῦν δικάζοντας τὰ ἐπακολουθήματα τῆς πράξεως αὐτῶν παρετέθησαν ἤδη ἀνωτέρω· ὁμοίως ἐν τῷ λόγῳ

τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (91) γίγνεται λόγος περὶ τῆς μετανοίας, ἥτις καταλαμβάνει τοὺς ἀδίκως καταδικάζοντας· ὁ δὲ Αἰσχίνης ἐν τῷ Περὶ παραπρεσβείας (88) μνημονεύει, ὅτι καὶ ἑαυτοὺς ἀνῃρήκασί τινες ὕστερον διὰ τὰς κρίσεις, ἃς ἀδίκως ἔκριναν. Παρὰ Ξενοφῶντι (Ἀν. 2, 5, 7) λέγει ὁ Κλέαρχος, ὅτι οὐδένα δύναται νὰ θεωρήσῃ εὐδαίμονα, ὅστις τῶν ὅρκων πρὸς τοὺς θεοὺς «σύνοιδεν αὑτῷ παρημεληκώς». Ἐν ἀποσπάσματι τοῦ Μενάνδρου διασωθέντι παρὰ Στοβαίῳ (24, 3) λέγεται, ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ ἁμαρτήματος καὶ τὸν θρασύτατον ποιεῖ δειλότατον [13]). Πῶς οἱ μοχθηροὶ φεύγουσι τὴν ἀπομόνωσιν καὶ ἑαυτούς, ζητοῦσι δὲ μεθ' ὧν συνδιημερεύσουσι, περιγράφει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1166 b 13-25) δι' ὀλίγων μὲν ἀλλὰ συντόνων λέξεων· ὁμοίως ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ Εὐθυμίας (476 f) λέγει, ὅτι «τὰς μὲν ἄλλας ἀναιρεῖ λύπας ὁ λόγος (λογισμός)· τὴν δὲ μετάνοιαν (τὴν τύψιν τοῦ συνειδότος) αὐτὸς ἐργάζεται δακνομένης σὺν αἰσχύνῃ τῆς ψυχῆς καὶ κολαζομένης ὑφ' αὑτῆς». Ἐν δὲ τῷ συγγράμματι Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων, ἐν ᾧ περὶ πολλῶν ἐνταῦθα ἀναγομένων λόγος γίγνεται (555 a-556 d), διηγεῖται ὁ Πλούταρχος, ὅτι πατροκτόνος τις «πολὺν χρόνον ἐλάνθανεν, ὕστερον δὲ πρὸς ξένους ἐπὶ δεῖπνον ἐλθών, χελιδόνων τινὰ νεοσσιὰν τῇ λόγχῃ νύξας κατέβαλε, καὶ τοὺς νεοσσοὺς διέφθειρε· λεγόντων δὲ τῶν παρόντων· Ἄνθρωπε, τί παθὼν ἔργον οὕτως ἀλλόκοτον ἔπραξας; Οὐ γὰρ (ἔφη) μου πάλαι καταμαρτυροῦσιν αὗται ψευδῶς καὶ καταβοῶσιν ὡς ἀπεκτονότος τὸν πατέρα;» (553 e). Ὁ δὲ Πολύβιος λέγει που (18, 43, 13), ὅτι «οὐδεὶς οὕτως οὔτε μάρτυς ἐστὶ φοβερὸς οὔτε κατήγορος δεινὸς ὡς ἡ σύνεσις (συνειδὸς) ἡ ἐγκατοικοῦσα ταῖς ἑκάστων ψυχαῖς». Ἰσχυρόταται δὲ εἶναι αἱ τύψεις τοῦ συνειδότος τοῦ ἐνόχου ἐν νυκτί. Παράδειγμα τούτου ἔχομεν τὸν βασιλέα τῶν Λακεδαιμονίων Παυσανίαν. Οὗτος μετεπέμψατο, ὡς διηγεῖται ὁ ὁμώνυμος Περιηγητὴς (3, 17, 8) καὶ ὁ Πλούταρχος (Κίμ. 6. Ἠθ. 555 c), παρθένον τινὰ Βυζαντίαν ἐπ' αἰσχύνῃ.

Ἐν τούτῳ δὲ ὑπνωμένον τὸν Παυσανίαν ἐπήγειρεν ὁ ψόφος, ὃν ἡ κόρη ἐποίησεν ἄκουσα καταβαλοῦσα τὸν λύχνον· ἅτε δὲ ὁ Παυσανίας συνειδὼς αὑτῷ προδιδόντι τὴν Ἑλλάδα καὶ δι' αὐτὸ ἐχόμενος ταραχῇ τε ἀεὶ καὶ δείματι, ὥς τινος ἐπ' αὐτὸν ἐχθροῦ βαδίζοντος, ἐπάταξε τὴν κόρην τῷ ἀκινάκῃ καὶ ἐφόνευσεν. Ἔτι πλείονος ἄξιοι ἡμῖν εἶναι οἱ λόγοι, οὓς ἐκφέρει ὁ χορὸς ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι τοῦ Αἰσχύλου (179)·

στάζει δ' ἔν θ' ὕπνῳ πρὸ καρδίας
μνησιπήμων πόνος· καὶ παρ' ἄ-
κοντας ἦλθε σωφρονεῖν,

διότι ὑποδηλοῦσι καὶ τὴν διόρθωσιν, τὴν διὰ τῆς μετανοίας γιγνομένην, ἥτις ἄλλως ἦν ἀλλοτρία τῇ ἀρχαίᾳ περὶ τούτου ἀντιλήψει. —Ὅτι ἡ ἱλαρότης τοῦ ἀγαθοῦ συνειδότος δυσκολώτερον ὑπέπιπτεν εἰς τὴν παρατήρησιν ἢ ἡ βάσανος τοῦ πονηροῦ, ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος· ὅθεν οὐδὲν παράδοξον, ἐὰν παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι σχετικῶς ὕστερον γίνεται μνεία αὐτῆς. Οἱ ἑπτὰ σοφοὶ φαίνεται ὅτι πρῶτοι ἐπέστησαν πρὸς ταύτην τὴν προσοχὴν ἐν ταῖς ἠθικαῖς αὐτῶν μελέταις· διότι ὁ Βίας, ὡς λέγεται, ἐρωτηθεὶς τί ἂν εἴη τῶν κατὰ βίον ἄφοβον, καὶ ὁ Περίανδρος τί ἐστιν ἐλευθερία, ἀπεκρίναντο· «ἀγαθὴ συνείδησις». (Στοβ. 24, 11. 12). Ὅτι ἐν τῇ ἀποκρίσει ταύτῃ ἀντὶ τῆς λέξεως σ υ ν ε ι δ ὸ ς γίνεται χρῆσις τοῦ ἀφῃρημένου οὐσιαστικοῦ σ υ ν ε ί δ η σ ι ς, δικαιολογεῖ μὲν τὴν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς λεκτικῆς ἀκριβείας τῆς ἀποδόσεως τῶν ῥήσεων τούτων, ἀλλ' οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει νἀρνηθῶμεν τὴν γνησιότητα τοῦ ἀποδιδομένου ἐκείνοις τοῖς ἀνδράσι νοήματος. Ὀρθότερον διέσωσε τὴν πρώτην αὐτῆς ἔκφρασιν ῥῆσίς τις τοῦ Δημοκρίτου (Στοβ. 7, 32), καθ' ἣν «δίκης κῦδος γνώμης θάρσος καὶ ἀθαμβίη, ἀδικίης δὲ δεῖμα ξυμφορῆς τέρμα». Ὅμοιαι κατὰ τὸ νόημα ῥήσεις ἀποδίδονται τῷ Σωκράτει καὶ τῷ Διογένει (Στοβ. 24, 13. 14), ἀπόσπασμα δέ τι τοῦ κωμικοῦ Ἀντιφάνους (ἀπ.

269. Στοβ. 24, 7) λέγει· «Τὸ μὴ συνειδέναι γὰρ αὑτοῦ τῷ βίῳ | ἀδίκημα μηδὲν ἡδονὴν πολλὴν ἔχει». Καὶ ὁ Ἰσοκράτης λέγει ἐν τῷ Νικοκλεῖ (59)· «ζηλοῦτε μὴ τοὺς πλεῖστα κεκτημένους, ἀλλὰ τοὺς μηδὲν κακὸν σφίσιν αὐτοῖς συνειδότας· μετὰ γὰρ τοιαύτης ψυχῆς ἥδιστ' ἂν τις δύναιτο τὸν βίον διαγαγεῖν.»

Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἐφίλουν νὰ θεωρῶσι τὰς ὁμάδας ὡς ἄτομα, οὐδὲν ἦν φυσικώτερον ἢ νἀπονείμωσι τὸ συνειδὸς καὶ εἰς κοινότητας καὶ στρατιάς, εὐθυμία δὲ καὶ ἀθυμία παρὰ ταύταις νὰ θεωρῶνται ὡς πηγάζουσαι ἐκ τῆς συνειδήσεως περὶ τῆς δικαιοσύνης ἢ ἀδικίας τοῦ ἔργου αὐτῶν· τοῦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσον οἱ ὅρκοι, δι' ὧν ἐγίγνοντο αἱ συνθῆκαι ἢ συμμαχίαι, εἶχον αὐτόχρημα τὸν σκοπὸν νὰ δεσμεύωσι τὸ συνειδὸς πάντων τῶν μελῶν τῶν ὀμνυουσῶν ὁμάδων. Τοιαύτην ἀντίληψιν ὑποδεικνύει ἤδη τὸ χωρίον τῆς Ἰλιάδος (7, 350), ἐν ᾧ ὁ Ἀντήνωρ συμβουλεύει τοῖς Τρωσὶ τὴν ἀπόδοσιν τῆς Ἑλένης, διότι κατεπάτησαν τοὺς ὅρκους καὶ διὰ τοῦτο οὐδεμίαν ἀγαθὴν ἐλπίδα περὶ τῆς ἐκβάσεως τοῦ ἀγῶνος δύνανται νὰ τρέφωσιν. Ἀλλὰ πολλῷ σαφέστερον ἐμφανίζεται αὕτη ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ. Λίαν ἀξιοσημείωτος κατὰ τοῦτο εἶναι ἡ δήλωσις τῶν Κερκυραίων πρέσβεων ἐν Ἀθήναις παρὰ Θουκυδίδῃ (1, 36). Ἐπειδὴ ὑπώπτευον, μὴ πολλοὶ τῶν Ἀθηναίων θεωρήσωσι τὴν αἴτησιν αὐτῶν ἀντιβαίνουσαν πρὸς τὰς ἐκ τῶν σπονδῶν ὑποχρεώσεις αὐτῶν, ζητοῦσι νὰ καταπραΰνωσι τὸν περὶ τούτου φόβον αὐτῶν λέγοντες· «Καὶ ὅτῳ τάδε ξυμφέροντα μὲν δοκεῖ λέγεσθαι, φοβεῖται δὲ μὴ δι' αὐτὰ πειθόμενος τὰς σπονδὰς λύσῃ, γνώτω τὸ μὲν δεδιὸς αὐτοῦ, ἰσχὺν ἔχον, τοὺς ἐναντίους μᾶλλον φοβῆσον, τὸ δὲ θαρσοῦν μὴ δεξαμένου, ἀσθενὲς ὂν πρὸς ἰσχύοντας τοὺς ἐχθρούς, ἀδεέστερον ἐσόμενον». Οἱ λόγοι οὗτοι ὑπεμφαίνουσιν, ὅτι ὁρμῶνται ἐκ τῆς ἰδέας, ὅτι ἡ μὲν ἐπιπόλαιος ἀντίληψις τῶν συνθηκῶν γεννᾷ περιδεῆ καὶ ἀβέβαιον ψυχικὴν διάθεσιν (τὸ δεδιός), ἡ δὲ αὐστηρὰ τήρησις αὐτῶν θαρραλέαν (τὸ θαρσοῦν)· ἡ δὲ συντομία αὐτῶν δεικνύει, ὅτι ἐν αὐτοῖς πρόκειται περὶ ἰδέας συνηθεστάτης εἰς τοὺς ἀκροατάς, ἐν ᾧ σκοπὸς αὐτῶν εἶναι νὰ

μειώσωσι τὴν ἀξίαν τῶν ἠθικῶν ἐκείνων παραγόντων ἀπέναντι τῶν μέσων τῆς ὑλικῆς δυνάμεως. Πολὺ διδακτικὴ εἶναι ἡ παραβολὴ τούτων πρὸς τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ ἱστορικοῦ περὶ τοῦ φρονήματος τῶν Σπαρτιατῶν ἐν ἀρχῇ τοῦ Δεκελεικοῦ πολέμου (7, 18, 2), ὅτι ἦσαν πλήρεις χαρᾶς καὶ ἐλπίδος, διότι ἐνόμιζον, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πρότεροι εἶχον λύσει τὰς σπονδάς, ἐν ᾧ ἐν τῷ προτέρῳ πολέμῳ σφέτερον τὸ παρανόμημα μᾶλλον ἐγένετο. Τὸ θάρρος, ὅπερ ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ Ἀναβάσει (3, 1, 21) ἐκδηλοῖ πρὸς τοὺς λύσαντας τὰς σπονδὰς βαρβάρους, ἔχει τὴν αὐτὴν αἰτίαν.

Πανταχοῦ ὅπου ὅρκος εἶναι τὸ ἐνεργοῦν ἐλατήριον, ὡς ἐν ταῖς ἄρτι μνημονευθείσαις περιπτώσεσιν, εὐκόλως δύναται νὰ ἐπέλθῃ εἰς τὸν νοῦν ἡ ἰδέα τῶν συμφορῶν, εἰς ἃς περιπίπτει ὁ ἐπίορκος· ὡσαύτως ὁ φόβος τῆς τιμωρίας τῶν θεῶν, ὡς π. χ. ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (14, 88) περιγράφεται ὡς ἐμπίπτων εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ἀνοσίων ληστῶν, δὲν δύναται βεβαίως νὰ νοηθῇ ἄνευ ἐξεγέρσεως τοῦ συνειδότος. Κατὰ τοῦτο ἡ ἐνέργεια τοῦ συνειδότος ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν καὶ πρὸς τὴν θείαν δικαιοσύνην τὴν τὸν ἐνθάδε βίον διέπουσαν· ὅτι δὲ τοῦτο δύναται νὰ συμβῇ, καταφαίνεται ἔτι ἀκριβέστερον ἔκ τινος παραδείγματος τῶν μετὰ τὸν Μέγαν Ἀλέξανδρον χρόνων, ἐν τῇ διηγήσει δηλονότι τοῦ Πολυβίου περὶ τῆς συνεργίας τῶν τύψεων τῆς ἐνόχου συνειδήσεως καὶ τῆς θείας τιμωρίας παρὰ τῷ βασιλεῖ τῆς Μακεδονίας Φιλίππῳ τῷ τρίτῳ (23, 10, 14-16). Ἀλλὰ παρὰ τοῖς ἀρχαιοτέροις Ἕλλησιν οὐδεμία παρατηρεῖται τάσις πρὸς ἐξακρίβωσιν ταύτης τῆς σχέσεως· παρ' αὐτοῖς συνεχεῖτο μᾶλλον τὸ συναίσθημα πραγματικοῦ τινος ἢ καὶ νομιζομένου λειτουργικοῦ μιάσματος μετὰ τοῦ συναισθήματος τῆς ἐνοχῆς· διότι καὶ ἐκτὸς τοῦ ὅτι πᾶν πραγματικὸν ἀνοσιούργημα αὐτὸ καθ' ἑαυτὸ ἐπέφερε τοιοῦτον μιασμόν, ὁ ἀποκλεισμὸς ἀπὸ τῆς δημοσίας λατρείας ἠδύνατο νὰ γεννήσῃ μόνον συναίσθημα βαρυθυμίας, συγγενὲς πρὸς τὴν συνείδησιν τῆς ἐνοχῆς καὶ εὐκόλως πρὸς ταύτην συγχεόμενον. Ἰδίως ὅτε φόνος ἦν ἡ αἰτία, ἡ περίφοβος ψυχὴ πολλάκις δὲν ἠδύνατο νὰ χωρίσῃ εὐκόλως οὔτε τὴν

παράστασιν τῆς οὕτω διαπραχθείσης ἀδικίας ἀπὸ τῆς παραστάσεως τοῦ ἐντεῦθεν γεννηθέντος μιάσματος, οὔτε τὴν τῆς ἐξεγερθείσης ὀργῆς τῶν θεῶν ἀπὸ τῆς παραστάσεως τῆς ὀργῆς τοῦ φονευθέντος Πόσον δὲ προὐχώρει καὶ ἄνευ τοιαύτης βαρείας ἀφορμῆς ἡ σύγχυσις ἐν τῷ συναισθήματι τοῦ λαοῦ, δεικνύει ἐναργέστατα ὁ δεισιδαίμων τοῦ Θεοφράστου, ὃν ἡ αὐτὴ ἀγωνία ἀναγκάζει ἔνθεν μὲν νὰ περιπατῇ ὅλην τὴν ἡμέραν φέρων δάφνην ἐν τῷ στόματι καὶ νὰ ἀποφεύγῃ τὰ μνήματα καὶ τὰς λεχούς, ἑτέρωθεν δὲ νὰ ζητῇ κατὰ μῆνα παρὰ τοῖς Ὀρφεοτελεσταῖς κάθαρσιν ἁμαρτιῶν.

Τὸ συνειδὸς εἶναι πρᾶγμα τοσοῦτον πολύμορφον, ὥστε εὐκολώτατα δύναταί τις νὰ παραχθῇ εἰς τὸ νὰ συνάπτῃ μετ' αὐτοῦ φαινόμενα, ἃ δυνανται μὲν νὰ φανῶσιν εἰς τὸν ἐπιπολαίως ἐξετάζοντα ὡς τοῦ συνειδότος ἐκδηλώσεις, πράγματι δὲ εἶναι κατ' οὐσίαν τούτου διάφορα. Οὕτω π. χ. αἱ καταδιώκουσαι τὸν μητροκτόνον Ὀρέστην Ἐρινύες ἐν τῇ ποιήσει τοῦ Αἰσχύλου. Αἱ δύο συνήθεις τῇ συνειδήσει τοῦ Ἑλληνικοῦ λαοῦ παραστάσεις, ὅτι ἡ κατάρα τῶν γονέων καταδιώκει ἀδυσωπήτως τὰ τέκνα καὶ ὅτι ἡ ὀργὴ τοῦ φονευθέντος οὐκ ἐᾷ τὸν φονέα νὰ εὕρῃ ἡσυχίαν, συνεχωνεύθησαν ἐν ταῖς Ἐρινύσι εἰς μίαν μεγαλοπρεπῆ προσωποποιΐαν, χωρὶς εἰς τοῦτο νὰ συμπράξῃ ἡ σκέψις, ὅτι συναίσθημα ἐνοχῆς κατεῖχε τὸν Ὀρέστην. Ἐπειδὴ δὶς ἐν ταῖς Χοηφόροις (924. 1054) ὀνομάζονται «ἔγκοτοι κύνες μητρός», τ. ἔ. κύνες τοῦ κότου τῆς μητρός, καὶ ἐπειδὴ ἡ σκιὰ τῆς Κλυταιμήστρας ἐξεγείρει αὐτὰς ἐκ τοῦ ὕπνου ἐν ταῖς Εὐμενίσιν, οὐδεμίαν καταλείπει ὁ ποιητὴς ἀμφιβολίαν περὶ τῆς σημασίας αὐτῶν. Καὶ ὁ Εὐριπίδης, ὅστις ἐν τῷ Ὀρέστῃ αὐτοῦ ἀσκεῖ ἐπὶ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου ποιητοῦ ἐπιπόλαιόν τινα κριτικήν, πιστεύει ὅτι ὑπερβάλλει αὐτὸν καὶ ἐν τούτῳ ἰδίως, ὅτι ποιεῖ τὸν ἥρωα αὐτοῦ λέγοντα, ὅτι ἡ ἀπολλύουσα αὐτὸν νόσος ἐστὶν «ἡ σύνεσις, ὅτι σύνοιδε δείν' εἰργασμένος» (396). Ἐὰν εἴχομεν ἀκριβεστέραν γνῶσιν περὶ τῶν διαφόρων μορφῶν, ἃς ἡ ἑλληνικὴ τραγῳδία ἔδωκεν εἰς ἄλλην ὑπόθεσιν συγγενεστάτην

τῇ προειρημένῃ, εἰς τὸν μῦθον τοῦ μητροκτόνου Ἀλκμέωνος, ἴσως ἐντεῦθεν θὰ ἐσαφηνίζετο ἔτι μᾶλλον ἡ διαφορά, περὶ ἧς νῦν ὁ λόγος· διότι καὶ ὁ Ἀλκμέων ἀναγκάζεται ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ φονευθέντος πατρὸς νὰ φονεύσῃ τὴν μητέρα, ἐξανίσταται κατὰ τοῦ ἔργου καὶ μετ' αὐτὸ καταδιώκεται ὑπὸ τῶν Ἐρινύων. Ἀξιοσημείωτος εἶναι διὰ τοῦτο φράσις τις τοῦ Διοδώρου (4, 65) λέγοντος περὶ τοῦ εἰρημένου ἥρωος, ὅτι «διὰ τὴν συνείδησιν τοῦ μύσους» περιέπεσεν εἰς μανίαν. Ἐὰν δηλονότι ὁ ἱστορικὸς ἠκολούθει ἐμμέσως ἢ ἀμέσως τῇ παραστάσει τραγικοῦ τινος ἐν ταύτῃ τῇ γνώμῃ, ὅπερ δύναται νὰ θεωρηθῇ τοὐλάχιστον ὡς δυνατόν, ὁ τραγικὸς ἐκεῖνος θὰ ἐπεχείρει ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ περὶ τῶν Εὐμενίδων μύθου τροπήν τινα ὁμοίαν τῇ τοῦ Εὐριπίδου ἐν τῷ Ὀρέστῃ, ἀλλὰ συγχρόνως θὰ συνεχώνευεν ἐν τῷ Ἀλκμέωνι τὸ συναίσθημα τοῦ ἄγους (μύσους) μετὰ τῆς ταραχῆς τοῦ συνειδότος ἐπίσης, ὡς ἐποίησεν ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῷ ἥρωϊ τοῦ Οἰδίποδος Τυράννου.

Πολλῷ στενωτέραν συνάφειαν πρὸς ὃ νῦν συνειδὸς καλοῦμεν, τ. ἔ. πρὸς τὸ εἶδος τοῦ προστάσσοντος συνειδότος, ἔχει ἓν τῶν μάλιστα ἀμφισβητουμένων φαινομένων, ὧν ἔχομεν γνῶσιν ἐκ τῆς ἀρχαιότητος. Ἐν πολλοῖς χωρίοις τοῦ Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος γίγνεται λόγος, ὅτι τὸν Σωκράτη ἐκ παιδὸς συχνάκις ἐσωτερική τις φωνή, ἣν ἐκάλει τὸ ἐν αὐτῷ θεῖον ἢ δαιμόνιον, ἀπέτρεπε τοῦ νὰ πράττῃ τι, ὅπερ ἄλλως θὰ ἔπραττεν, τοῦτο μάλιστα ἦν ἡ κυριωτάτη αἰτία, δι' ἣν οἱ κατήγοροι κατηγόρησαν αὐτοῦ, ὅτι εἰσάγει ἐν Ἀθήναις καινὰ δαιμόνια. Τοῦτο τὸ εἰωθὸς αὐτῷ σημεῖον, ὅπερ ὁ Ξενοφῶν παραβάλλει πρὸς τοὺς χρησμούς, ἀπείργει αὐτὸν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων (Πλάτ. Ἀπολ. 31 d. Πολ. 6, 496 c), ἐπιχειροῦντος δὲ ἤδη φροντίσαι τῆς πρὸς τοὺς δικαστὰς ἀπολογίας, ἠναντιώθη τὸ δαιμόνιον (Ξεν. Ἀπομν. 4, 8, 5. Ἀπολ. 4. Πρβλ. Πλάτ. Ἀπολ. 40 a. b), ἀποκωλύει αὐτὸν ξυνεῖναι ἐνίοις τῶν καταφρονησάντων αὐτοῦ καὶ ἀπελθόντων, ὅταν πάλιν ἔλθωσι δεόμενοι τῆς αὐτοῦ ξυνουσίας καὶ θαυμαστὰ δρῶν-

τες (Πλάτ. Θεαιτ. 151 a. Ἀλκιβ. Α. 103 a. πρβλ. Ξεν. Συμπ. 8, 5)· κατὰ δὲ τὸν Ξενοφῶντα (Ἀπομν. 1, 1, 4) ἠδύνατο ὁ Σωκράτης καὶ πολλοῖς τῶν συνόντων προαγορεύειν τὰ μὲν ποιεῖν, τὰ δὲ μὴ ποιεῖν, ὡς τοῦ δαιμονίου προσημαίνοντος. Ποίαν ἰδέαν ἐμόρφωσε περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους ἡ περικοσμοῦσα καὶ θαυμάσια πλάττουσα παράδοσις τῶν κατόπιν φιλοσοφικῶν σχολῶν, περὶ ἧς πληροφορεῖ ἡμᾶς τὸ σύγγραμμα τοῦ Πλουτάρχου τὸ Περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους πραγματευόμενον [44]), δυνάμεθα εὐλόγως νὰ ἀφήσωμεν κατὰ μέρος· ἀλλ' ἀξιοσημείωτος εἶναι ὁ διάφορος τρόπος, καθ' ὃν πραγματεύονται αὐτὸ οἱ δύο ἐκεῖνοι συγγραφεῖς, οἵτινες ὡς ἄμεσοι μαθηταὶ τοῦ Σωκράτους δύνανται μόνον νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀξιόχρεοι μάρτυρες. Ἐξαιρουμένου δηλ. τοῦ ἐν Εὐθύφρονι χωρίου (3 b), ἐν ᾧ λέγεται, ὅτι οἱ κατήγοροι ἐπωφελήθησαν εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ κατηγορίαν τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Σωκράτους, ὅτι τὸ δαιμόνιον ἑκάστοτε γίγνεται αὐτῷ, ὁ Πλάτων ἐν τοῖς διαλόγοις, λαλεῖ πάντοτε μετὰ ποιᾶς τινος εἰρωνείας, ὡς περί τινος θαυμαστοῦ πράγματος, ὅπερ δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνηται καὶ πολὺ σοβαρῶς· ἀλλ' ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ ὥς περ καὶ παρὰ Ξενοφῶντι ποιεῖται περὶ τούτου τὸν λόγον μετὰ πάσης σοβαρότητος καὶ ἀναγνωρίζων αὐτοῦ τὴν σπουδαιότητα. Ὁ λόγος τῆς διαφορᾶς ταύτης εἶναι εὐνόητος. Ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ μὲν ἀποδίδωσιν ὁ Πλάτων ὡς οἷόν τε ἀκριβέστατα τὰ ὑπὸ Σωκράτους πρὸς ἀπολογίαν λεχθέντα καὶ σκοπεῖ διὰ τοῦτο πιστὴν περιγραφὴν τοῦ πραγματικοῦ Σωκράτους, ὥς περ καὶ ὁ Ξενοφῶν, εἰ καὶ οὗτος ἐν στενωτέρῳ βεβαίως πνεύματι, ἀλλ' ὁ Σωκράτης τῶν διαλόγων αὐτοῦ εἶναι ὅλως ἰδεώδης. Ἐν τῇ εἰκόνι τούτου τοῦ Σωκράτους, ὅστις κατέχεται ὅλος ὑπὸ τῆς σπουδῆς πρὸς τὸ εὑρίσκειν σταθερὰς ἐννοίας, ἃς τίθησιν ὡς κανόνα τῶν πράξεων, παρίσταταί πως ὡς ἰδίωμα ταράττον τὴν ἁρμονίαν ἡ ἕξις τοῦ νὰ ἐξαρτᾷ ἀπὸ τοῦ ἀκατανοήτου (τοῦ δαιμονίου δηλ.) βουλεύματα συνεπαγόμενα τοσαῦτα ἐπακολουθήματα· ἐντεῦθεν ἡ τάσις τοῦ φιλοσόφου νὰ ἐμφανίζῃ αὐτὸ ὑπὸ τὸ φῶς φιλοπαίγμονος διαθέσεως κατ' εὐκαιρίαν ἐξεγειρομένης· τοὐναντίον ἡ ἕξις

ἐκείνη εἶναι σημαντικώτατον στοιχεῖον ἐν τῷ χαρακτῆρι τοῦ πραγματικοῦ Σωκράτους τῆς Ἀπολογίας καὶ τοῦ Ξενοφῶντος, ὅστις μετὰ τῆς καινότητος τῆς βουλήσεως συνῆπτε μεγάλην ἀρχαϊκὴν εὐσέβειαν. Ἀλλ' εἶναι ζήτημα, ἂν ἡ ἐσωτερικὴ ἐκείνη φωνὴ συμπίπτει ἢ εἶναι συγγενὴς πρὸς τὸ συνειδός. Τινὲς διισχυρίσθησαν, ὅτι εἶναι ἐντελῶς τούτου διάφορος, διότι κυρίως δὲν σημαίνει ἀμφιβολίαν περὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν πράξεων, ἀλλὰ περὶ τῆς προβλεπομένης ἐκβάσεως αὐτῶν· ἡ γνώμη αὕτη στηρίζεται κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῆς ὑπὸ Ξενοφῶντος μετ' ἐμφάσεως γινομένης παραβολῆς τοῦ δαιμονίου πρὸς τοὺς χρησμοὺς καὶ ἐπὶ τοῦ ὅτι κατὰ τὸν συγγραφέα τοῦτον ὁ Σωκράτης δι' αὐτοῦ καθίστατο ἱκανὸς καὶ ἄλλους νὰ συμβουλεύῃ ἐν σπουδαίαις τοῦ βίου περιστάσεσιν. Ἀλλ' ἐνταῦθα ὀφείλομεν νὰ ἀναλογισθῶμεν, ὅτι ὁ Ξενοφῶν περὶ πλείστου ποιεῖται νὰ καταδείξῃ ὀφθαλμοφανῶς τὴν συμφωνίαν τοῦ διδασκάλου πρὸς τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τοῦ ἔθνους καὶ διὰ τοῦτο ὁ παρ' αὐτοῦ γινόμενος παραλληλισμὸς τοῦ δαιμονίου καὶ τῶν χρησμῶν πρέπει μετὰ περισκέψεως νὰ γείνῃ δεκτός· δὲν ἔχομεν δὲ καὶ οὐδὲν μέσον ἀληθῶς, ὅπως προσδιορίσωμεν πόσον ἐκεῖνο πραγματικῶς ἠδύνατο νὰ ἐπεκτείνηται ἐπὶ τὰς ἀλλοτρίας σχέσεις. Καὶ ἡ ἀντίθεσις τοῦ ὑπολογισμοῦ τῆς ἐκβάσεως πρὸς τὴν ἠθικὴν ἐκτίμησιν τῶν πράξεων δὲν χορηγεῖ ἡμῖν εὔστοχον λύσιν τοῦ προκειμένου ζητήματος· διότι οὕτως ὑποβάλλεται τῷ Σωκράτει διάκρισις ἄγνωστος αὐτῷ, ὅστις συνήθιζε νὰ ἐξετάζῃ καὶ συνιστᾷ τὸ ἀγαθὸν ἐκ τῆς χρησιμότητος αὐτοῦ. Ἡ ὀρθὴ γνώμη, ὡς φαίνεται, ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐξετάσεως ἐκείνων τῶν πραγμάτων, ἀφ' ὧν ἀποτρέπει τὸ δαιμόνιον. Τὸ πράττειν τὰ πολιτικὰ καὶ ἡ προβεβουλευμένη παρασκευὴ πρὸς ἀπολογίαν ἐν τῷ δικαστηρίῳ, εἰ καὶ ὁ Σωκράτης θεωρεῖ πολὺ σπουδαῖον τὸν ἠθικὸν κίνδυνον τὸν ἀπὸ τοῦ πολιτεύεσθαι ἐπικρεμάμενον καὶ σφόδρα ἀποστρέφεται τὰ ἐν τοῖς δικαστηρίοις συνήθως ἐφαρμοζόμενα τεχνάσματα, ὅμως καὶ παρ' αὐτῷ αἱ πράξεις αὗται δὲν εἶναι καθ' ἑαυτὰς οὐδαμῶς ἀπόβλητοι· τοὐναντίον εἶναι ἀπολύτως ἀσυμβίβαστοι πρὸς τὴν ἀτομικὴν αὐ-

τοῦ φύσιν· τὸ αὐτὸ δὲ ῥητέον καὶ περὶ τῆς συναναστροφῆς μετὰ τοιούτων ἀνδρῶν, ἐφ' ὧν ἡ ληφθεῖσα ἤδη πεῖρα ἔπειθεν αὐτὸν ὅτι οὐδὲν ἰσχύει. Καὶ ἐν αὐτῇ μάλιστα τῇ παρὰ Πλάτωνι δὶς ἀπαντώσῃ ἀστειολογίᾳ, ὅτι τὸ δαιμόνιον ἐκώλυσε τὸν Σωκράτην νὰ καταλίπῃ τόπον, καθ' ἣν στιγμὴν ἐν νῷ εἶχεν ἀναστὰς νἀπέλθῃ, καταφαίνεται ἡ αὐτὴ γενικὴ ἀντίληψις. Ἐν μὲν τῷ Φαίδρῳ (242b) αἰσθάνεται ἑαυτὸν κωλυόμενον, ἕως οὗ εὗρε τὴν προσηκουσαν ἔκφρασιν εἰς τὸ οὐκ ὀρθῶς μέχρι τότε συζητούμενον θέμα περὶ τοῦ ἔρωτος· ἐν δὲ τῷ Εὐθυδήμῳ (272e), ἕως οὗ συνομιλήσῃ τοῖς τηνικαῦτα ἀκριβῶς εἰσερχομένοις, διότι ἀντίκειται εἰς τὴν φύσιν αὐτοῦ νὰ ἀπέρχηται οἴκαδε, πρὶν περάνῃ ἐντελῶς συζήτησιν ἤδη ἀρξαμένην ἢ ἐπωφεληθῇ τὴν εὐκαιρίαν πρὸς σπουδαίαν τινὰ γνωριμίαν. Ὅθεν ἡ καθόλου σημασία τοῦ δαιμονίου, τοῦ εἰωθότος τῷ Σωκράτει σημείου, ὅπερ ἐν ταῖς μνημονευθείσαις περιπτώσεσιν ἀναφέρεται εἰς πράγματα σχετικῶς ἧττονος σπουδαιότητος, εἶναι ἥ δε, ὅτι δηλ. ἀποτρέπει ἀπ' ἐκείνων, ἅτινα δὲν συνᾴδουσι πρὸς τοὺς ὅρους τῆς οἰκείας ὑπάρξεως. Ὅθεν οὐδαμῶς ὑπάγεται εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ συνειδότος, διότι οὐσιῶδες τούτου γνώρισμα εἶναι τὸ γενικὸν κῦρος τῶν ἀπαιτήσεων αὐτοῦ ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ ὑποκειμένου· ἀλλ' ἔχει μετ' αὐτοῦ κοινὸν τοῦτο, ὅτι εἶναι ἐπίσης ἠθικὴ δύναμις αὐτομάτως ἐνεργοῦσα· διότι ἡ παράλειψις τοῦ εἰς τὴν ἀτομικὴν φύσιν ἀντιστρατευομένου προσλαμβάνει παρ' ἀνθρώποις ἀκριβῶς ἐκπεφρασμένης ἰδιοφυΐας τὴν ἐπιτακτικὴν ἀνάγκην ἠθικοῦ προστάγματος. Ὁ τὴν ἔννοιαν αὐτοῦ ἐκφράζων τύπος εἶναι· «οὐ δύναμαι καὶ διὰ τοῦτο δέν μοι ἐπιτρέπεται, ἐν ᾧ ἄλλῳ ἐν τῇ ἐμῇ ὄντι θέσει θὰ ἐπετρέπετο κάλλιστα», τοὐναντίον τὸ ἀπαγορεῦον συνειδὸς ἑρμηνεύεται διὰ τῆς φράσεως «δέν μοι ἐπιτρέπεται καὶ οὐδενὶ δὲ ἄλλῳ ἐν τῇ αὐτῇ θέσει ὄντι θὰ ἐπετρέπετο». Ἐπειδὴ καθόλου οἱ Ἕλληνες ἐπεδίωκον τὴν ἁρμονικὴν ἀνάπτυξιν πασῶν τῶν δυνάμεων τῶν τε πνευματικῶν καὶ σωματικῶν καὶ τὴν σύμμετρον μετοχὴν εἰς πάντα τὰ τῷ ἀνδρὶ πρέποντα ἔργα, δυσχερέστερον ἠδύναντο νὰ κατανοήσωσι τὰ τοῦ σωκρατικοῦ δαιμονίου ἢ

οἱ μονομερέστεροι νεώτεροι· τοῦτο τὸ περιστατικὸν μεγάλως συνετέλεσεν ἀναμφιβόλως, ὥστε οἱ σύγχρονοι τοῦ Σωκράτους νὰ θεωρῶσι τὸ δαιμόνιον ὥς τι ἀλλότριον καὶ παράδοξον πρᾶγμα. Εὐστοχώτατον πάντως εἶναι τὸ λεγόμενόν που ὑπὸ τοῦ Vilmar περὶ αὐτοῦ [45])· «Τὸ δαιμόνιον οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ αἱ ὑπὸ τοῦ Γκαῖτε κληθεῖσαι ὀχυρωματικαὶ γραμμαὶ τῆς ἰδίας ὑπάρξεως, δώρημα ἴδιον παντὸς εὐγενεστέρου καὶ βαθυτέρας φύσεως πνεύματος, τὸ εἰδέναι δηλονότι καὶ ἀεὶ συνείδησιν ἀκριβῆ ἔχειν τί οὐ θεμιτόν, χωρὶς νὰ ἐξέρχηταί τις τῶν ἰδίων αὐτοῦ φυσικῶν δυνάμεων καὶ νὰ ὑπερβαίνῃ τὰ ὅρια αὐτῶν. Το χάρισμα τοῦτο ἔχει τῷ ὄντι στενὴν πρὸς τὸ συνειδὸς συγγένειαν, οὐ μόνον ἕνεκα τῆς ἀρχῆθεν ἀρνητικῆς καὶ ἀπαγορευτικῆς αὐτοῦ φύσεως, ἀλλὰ καὶ διότι ἡ καταφρόνησις ἢ καὶ πρόσκαιρος μόνον αὐτοῦ λήθη γεννᾷ κατάστασιν πνευματικὴν ἐντελῶς ὁμοίαν πρὸς τὴν ἠθικὴν ταραχὴν τοῦ συνειδότος· ἐὰν ἐπιχειρήσωμεν λ. χ. πράγματα, ἅτινα (μὴ ὄντα καθ' ἑαυτὰ ἠθικῶς ὕποπτα οὐδὲ ἀξιοκατάκριτα) ὑπερβαίνουσι τὰς φυσικὰς ἡμῶν δυνάμεις ἢ εἶναι κατώτερα τῆς πνευματικῆς ἡμῶν εὐφυΐας, ἐπακολουθεῖ δυσαρέσκειά τις ἐφ' ἡμῖν αὐτοῖς, ἣν δὲν δυνάμεθα νὰ καταπνίξωμεν καὶ ἥτις πολλάκις εἶναι μακροχρόνιος, κατηγορία τις καὶ καταδίκη ἡμῶν αὐτῶν, ἥτις σχεδὸν ὁμοιάζει πρὸς ἀγανάκτησιν καθ' ἡμῶν αὐτῶν». Ἀλλ' ἂν τὸ δαιμόνιον πράγματι ἐχρησίμευε τῷ Σωκράτει καὶ ὡς μέσον νὰ συμβουλεύῃ τοῖς ἄλλοις, ἢ ἂν ὁ Ξενοφῶν, ἀναμιμνῃσκόμενος ἐπίκαιρόν τινα ἀστεϊσμὸν τοῦ ἑαυτοῦ διδασκάλου, διισχυρίζεται τοῦτο, ὅπως ἐπεκτείνῃ ἔτι περαιτέρω τὴν πρὸς τοὺς χρησμοὺς σύγκρισιν, εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀφεθῇ ἐντελῶς ἀνεξέταστον, διότι τὰ περὶ τούτου ἐν τῷ νοθευομένῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος Θεάγει (128d-129d) λεγόμενα εἶναι φυσικῶς πλάσματα [46]).

Ἐκ τῶν φιλοσόφων οἱ Στωϊκοὶ κατ' ἐξοχὴν ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν πρὸς τὸ γεγονὸς τοῦ συνειδότος, ὡς φαίνεται ἐκ πολλῶν ἐκφράσεων τῶν ὀπαδῶν τῆς Στοᾶς ἐν ῥωμαϊκοῖς χρόνοις. Ὁ Σενέκας ἰδίως πολλαχοῦ μνημονεύει τὴν γαλήνην τοῦ ἀγα-

θοῦ συνειδότος ὡς κυριωτάτην ἀμοιβὴν τῆς ἀρετῆς, τὰς δὲ τύψεις τοῦ πονηροῦ ὡς κυριωτάτην ποινὴν τῆς κακίας. Ἡ Στοὰ συνήθιζε νὰ ἐκφράζῃ τὴν ἀντίθεσιν αὐτῆς πρὸς τὴν δοξασίαν τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῆς Ἑλλάδος, κηρύττουσα τὴν μὲν φροντίδα περὶ τῆς γνώμης τῶν ἀνθρώπων ὡς ἀδιάφορον, τὴν δὲ περὶ τοῦ συνειδότος ὡς μόνην σπουδαίαν· τοιοῦτον φρόνημα ἐκφράζει οὐ μόνον ὁ Σενέκας (dial. 7, 20, 4) καὶ ὁ Ἐπίκτητος (Διατρ. 3, 24, 50), ἀλλ' ἅπαξ καὶ ὁ Κικέρων ἔν τινι τῶν ἐπιστολῶν (ad Att. 13, 20, 4). Φαίνεται δὲ ὅτι καὶ ἡ χρῆσις τοῦ οὐσιαστικοῦ συνείδησις, ἥτις ὕστερον ἐγένετο καθολική, εἰς τοὺς Στωϊκοὺς ὀφείλεται, ἐν ᾧ ἄλλως ἦν ἐν χρήσει τὸ κατάλληλον ῥῆμα ἐν περιφράσει ἢ ἡ μετοχὴ αὐτοῦ (τὸ συνειδός), σποράδην δὲ μετεχειρίζοντο καὶ τὴν λέξιν σύνεσις, ἥτις κυρίως σημαίνει τὸ ἀνεξάρτητον τῆς ἠθικῆς κρίσεως ἀπὸ ἀλλοτρίων γνωμῶν· καὶ ταύτης τῆς λέξεως ἡ χρῆσις φανερώνει τὴν κλίσιν τοῦ ἀντιτάσσειν πρὸς τὸ κρῖνον ὑποκείμενον τὰς ἰδίας αὐτοῦ πράξεις τρόπον τινὰ ὡς ἀντικείμενον· τὴν λέξιν ταύτην μεταχειρίζονται κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Εὐριπίδου (Ὀρ. 396) καὶ Μενάνδρου (ἀπ. 605) ἰδίως ὁ Πολύβιος (18, 43, 13), ὁ Ἡρωδιανὸς (4, 7, 1) καὶ ὁ Φιλόστρατος (β. Ἀπολλ. 7, 4) [47]).

Τοὺς Ἕλληνας, τοὺς προσεκτικοὺς παρατηρητὰς τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, δὲν διέλαθε τὸ λυπηρὸν γεγονός, ὅτι καὶ τὸ συνειδὸς δὲν εἶναι ἀναμάρτητος πάντοτε ὁδηγός, ὅτι ὑπάρχει, ἵνα μεταχειρισθῶμεν τὸν τεχνικὸν ὅρον τῆς θεολογίας, καὶ συνειδὸς πλανώμενον. Καὶ ἐν τούτῳ δέ, ὥσπερ ἐν τοσούτοις ἄλλοις, ἡ ποίησις εἶναι ἡ διανοίγουσα ἡμῖν τὸν θησαυρὸν τοῦ πνευματικοῦ αὐτῶν βίου καὶ τὸν πλοῦτον τῶν παραστάσεων καὶ ἰδεῶν αὐτῶν· διότι εἷς τῶν τραγικῶν καὶ εἷς τῶν κωμικῶν αὐτῶν ποιητῶν ἔλαβον τὸ πλανώμενον συνειδὸς ὡς ὑπόθεσιν δραματικῆς παραστάσεως, ὁ μὲν ἀρυόμενος ἐκ τοῦ βάθους τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, ὁ δὲ ἕτερος σκώπτων μετὰ θυμηδίας νοσηράν τινα ψυχικὴν κατάστασιν. Ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῷ «Οἰδίποδι Τυράννῳ» παριστᾷ ἡμῖν χαρακτῆρα ἐμ-

πνεόμενον εἰς ἄκρον βαθμὸν ὑπὸ τοῦ ζήλου τοῦ ποιεῖν τὰ δίκαια, ἀλλὰ μονομερῶς τοῦτο πράττων, ἔνθεν μὲν ἐπιλανθάνεται, ὅτι τὸν βίον διέπουσι καὶ ἄλλαι δυνάμεις ἀνεξάρτητοι τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, ἔνθεν δὲ σπεύδων ἐν τοῖς βουλεύμασιν αὐτοῦ παρορᾷ σπουδαῖα στοιχεῖα καὶ οὕτω σφάλλεται. Ὅτε ὁ χρησμὸς προεῖπεν αὐτῷ, ὅτι θὰ ἀποκτείνῃ τὸν πατέρα καὶ θὰ λάβῃ τὴν ἑαυτοῦ μητέρα γυναῖκα, ἐπίστευεν, ὅτι ἐν τῇ θελήσει αὐτοῦ κεῖται νὰ ἐκφύγῃ τὸ πεπρωμένον, καὶ ἐπιλανθάνεται ἐν τούτῳ, ὅτι οὐδὲν ἄλλο ἢ ἡ ἐν αὐτῷ ἐγερθεῖσα ἀμφιβολία, ἂν ὁ Πόλυβος καὶ ἡ Μερόπη εἶναι ἀληθῶς οἱ γονεῖς αὐτοῦ, ἠνάγκασεν αὐτὸν νὰ ἐρωτήσῃ τὸν ἐν Δελφοῖς θεόν· ὅτε δ' ὕστερον περιεπλάκη εἰς ἔριδα πρὸς τὸν Λάϊον καὶ ὅτε μάλιστα προσφέρεται αὐτῷ εἰς γάμον γυνὴ πολλῷ πρεσβυτέρα αὐτοῦ, οὐδεμία ἀναβαίνει ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ σκέψις περὶ τοῦ νουθετοῦντος χρησμοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος. Μετὰ τῆς διανοητικῆς ταύτης ἀποτυφλώσεως στενώτατα συνέχεται ἡ ἀπερίσκεπτος αὐτοῦ σπουδή, ἄνευ τῆς ὁποίας θὰ ἦτο ἤδη ἀδύνατος ἡ λήθη ἐκείνη τῆς ἀμφιβολίας. Δὲν προσέχει παντάπασιν εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Κρέοντος κομιζομένην εἴδησιν, ὅτι διεσώθη εἷς τῶν συνοδοιπόρων τοῦ Λαΐου (118), ἐν ᾧ εἶναι σπουδαιοτάτη εἰς τὸ ἀντικείμενον τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐρεύνης· ὡσαύτως ἄνευ σοβαρᾶς ἐξετάσεως τῶν πραγμάτων καταλαμβάνεται ταχέως ὑπὸ τῆς ὑπονοίας κατὰ τοῦ γυναικαδέλφου αὐτοῦ καὶ κατὰ τοῦ Τειρεσίου καὶ σταθμίζει πρὸς ταύτην τὴν ἑαυτοῦ ἐνέργειαν. Καὶ ἐπειδὴ ἐν γένει οὐδὲν ἕτερον παρὰ τὴν ἀνθρωπίνην βούλησιν γιγνώσκει, ἐπειδὴ ἀγνοεῖ τὴν ἰδέαν τοῦ θεόθεν πεπρωμένου, διὰ ταῦτα, ἀφοῦ ἔλαβε σαφῆ γνῶσιν τῆς φοβερᾶς αὐτοῦ θέσεως, μεγαλύνει εἰς ὑπερβολὴν τὴν παράστασιν τοῦ ἰδίου ἐγκλήματος, ὥσπερ πρότερον καὶ τὴν εἰς ἑαυτὸν πεποίθησιν, πρὸς ὃ συνεργεῖ τὸ συναίσθημα τοῦ ἀναμφιβόλως ὑπάρχοντος μιασμοῦ, πρᾶγμα ὅπερ δὲν πρέπει νὰ παρίδῃ ὁ τὴν ψυχολογικὴν ἐξήγησιν ζητῶν. Οὐ μόνον δὲ ἐξισοῖ ἑαυτὸν πρὸς κακοῦργον μετὰ συνειδήσεως καὶ προαιρέσεως δρῶντα, ἀλλὰ καὶ ἐπιβάλλει πάραυτα ἑαυτῷ τὴν τιμωρίαν, ἀντὶ νὰ μάθῃ πρό-

τερον τὴν γνώμην τῶν θεῶν[48]). Αὕτη ἡ ἀναισθησία καὶ ἀποτύφλωσις πρὸς τὰς θεόθεν διδομένας ὑποδείξεις καὶ ὑφηγήσεις, ἡ ἐν πᾶσι τούτοις καταφανὴς γινομένη, ἀναγκαίως τῷ Ἕλληνι θεατῇ ἐφαίνετο ὡς μεγάλη ἔλλειψις, ἀλλ' ἡ δοξασία αὐτοῦ δὲν ἀπέχει τοσοῦτον τοῦ χριστιανικοῦ αἰσθήματος, ὅσον τις θὰ ὑπελάμβανεν ἐκ πρώτης ὄψεως· διότι καὶ πρὸς τὸ χριστιανικὸν φρόνημα δὲν συνᾴδει παντάπασιν ἡ περὶ τὴν δικαιοπραγίαν σπουδὴ ἡ μόνον ὑπὸ τῆς εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις πεποιθήσεως βασταζομένη καὶ μὴ καταστελλομένη ὑπὸ τῆς συνειδήσεως τῆς ἀνθρωπίνης ἀδυναμίας καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἄνωθεν εὐλογίας. Ἡ ἠθικότης δὲ ἰδίως ἐκείνου, ὅστις αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τοῦ πράττειν τοσοῦτον ἰσχυράν, ὥστε προβαίνει σταθερῶς εἰς ἀπόφασιν, πρὶν ἢ σταθμήσῃ πάντας τοὺς λόγους, οὓς εἶναι ἀνάγκη νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν, καὶ ἀπὸ τῶν ἡμετέρων ἠθικῶν ἀρχῶν δὲν θὰ ἐκρίνετο ἄλλως ἢ ὡς καὶ παρὰ τῶν Ἑλλήνων. Τούτου ἕνεκα δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ εὐλόγως ἡ ἔννοια τοῦ πλανωμένου συνειδότος ἐπὶ τῆς λίαν συντόνου ἐνεργείας τοῦ συνειδότος, ἥτις συνεπάγεται τὴν ἔπαρσιν καὶ τοιαύτην μονομερῆ δρᾶσιν τῆς ὑπ' αὐτοῦ οἰακιζομένης βουλήσεως.

Ἡ ἀντίστροφος τῷ Οἰδίποδι τοῦ Σοφοκλέους φαιδρὰ εἰκὼν εἶναι ὁ ἐκ τοῦ καθημερινοῦ βίου εἰλημμένος « Ἑαυτὸν τιμωρούμενος» τοῦ Μενάνδρου, ὃν μόνον ἐκ τῆς λατινικῆς μεταφράσεως τοῦ Τερεντίου γινώσκομεν, ἡ δ' ἐκ τοῦ χαρακτῆρος δοθεῖσα ὀνομασία αὐτοῦ οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν, ὅτι καὶ ἄλλοι τῶν ἀττικῶν κωμικῶν ἀνεβίβασαν ἐπὶ τὴν σκηνὴν τὸν αὐτὸν τύπον. Ὁ ἥρως τοῦ δράματος, ὅστις διὰ τῆς αὐστηροτάτης χρήσεως τῆς πατρικῆς ἐξουσίας ἠνάγκασε τὸν ἀκόλαστον αὐτοῦ υἱὸν νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν πατρίδα, ὕστερον δὲ οὐ μόνον ἐπιρρίπτει καθ' ἑαυτοῦ τούτου ἕνεκα τὰς ἀηδεστάτας μομφάς, ἀλλὰ καὶ μεταβάλλει μετὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ υἱοῦ τὴν προτέραν αὐτοῦ σκληρότητα εἰς ἄμετρον ἐπιείκειαν, εἶναι ζῶσα εἰκὼν τῶν χαρακτήρων ἐκείνων, ἐν

οἷς ἡ ὀδυνηρὰ ἐπισκόπησις τῶν ἰδίων οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀπόρροια τῆς πνευματικῆς ἀσθενείας καὶ ἐπειδὴ αἰσθάνονται ὡς βαρὺ φορτίον τὴν ὑποχρέωσιν τῶν καθηκόντων τοῦ βίου, ἐπιλαμβάνονται ἄσμενοι καὶ ἀνεπιγνώστως τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ διαπραχθέντος ἁμαρτήματος, ὅπως ἀποβάλωσι πᾶσαν βεβαιότητα τῆς βουλήσεως καὶ πράξεως.

Ἀλλ' ὅμως, διότι ὁ ὀφθαλμὸς ἡμῶν ὑπόκειται εἰς ἀπάτην, δὲν ἕπεται ἐκ τούτου, ὅτι δυνάμεθα νὰ στερηθῶμεν τὸ φῶς τῶν ὀφθαλμῶν, καὶ ὁ λύχνος τῆς ἡμετέρας βουλήσεως, ὅστις πάντα τὸν χρόνον τοιοῦτος ὁμολογεῖται, δὲν παύεται φέγγων, διότι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ μένῃ ἄθικτος ὑπὸ τῶν θολούντων τὴν ἡμετέραν ψυχήν. Οὐ μόνον δὲ οὗτος ἀλλὰ καὶ αἱ λοιπαὶ βάσεις τῆς ἠθικότητος ἀναλλοίωτοι σχεδὸν διαμένουσαι συνέχουσι πάσας τὰς περιόδους τοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἀνθρωπότητος. Τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τῶν Ἑλλήνων χωρίζει ἀναμφιβόλως ἀπὸ τῶν ἡμετέρων εὐρὺ χάσμα, οὐ μόνον διότι ἠγνόουν τὴν ἑνότητα τοῦ θεοῦ καὶ αἱ περὶ θεῶν παραστάσεις αὐτῶν ἦσαν ἐσκοτισμέναι ὑπὸ πολλῶν ἀνθρωπομορφικῶν στοιχείων, ἀλλὰ πολλῷ ἔτι μᾶλλον διότι ἡ θεότης πολυτρόπως ἦν ξένη τῷ ἀνθρώπῳ, διότι ἀείποτε ἦτο ἀνάγκη δι' ἰδιαιτέρων μέσων νὰ ἐγερθῇ ἡ εὐσπλαγχνία αὐτῆς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, διότι ἐν ταῖς πλείσταις περιπτώσεσιν ἦτο ἀδύνατος ἡ ἄμεσος καὶ ἀσφαλὴς εἰς αὐτὴν πεποίθησις. Ἀλλ' ἐπίσης ἀναμφίβολον εἶναι, ὅτι τὰ ἐλατήρια τῆς ἠθικῆς βουλήσεως τῶν Ἑλλήνων κεῖνται ἀσυγκρίτως πολὺ πλησιέστερον πρὸς ἐκεῖνα, ὑφ' ὧν ἡμεῖς ἀγόμεθα. Διότι ἦσαν μὲν αἱ ἰδέαι περὶ τῶν διεπόντων τὴν δικαιοσύνην ταύτην παρ' αὐτοῖς τεθολωμέναι, ἀλλ' ὅμως κατείχοντο ὑπὸ τῆς πίστεως, ὅτι θεία δικαιοσύνη, οὐδεμίαν παράβασιν ἀνεχομένη, διέπει τὰς τύχας τῶν τε ἀτόμων καὶ τῶν ἐθνῶν· ἡ δὲ κοινὴ γνώμη ἡ περιδεῶς παρατηρουμένη καὶ μόνη σχεδὸν ὡς στάθμη τοῦ βίου λαμβανομένη, ἧς φορεὺς ἦν ἡ πολιτικὴ κοινότης, διέσῳζε τὴν συνείδησιν τῶν πολυειδῶν τοῦ βίου καθηκόντων·

ή δύναμις τοῦ ἔρωτος καθίστα τὸν ἄνθρωπον ἱκανὸν εἰς πράξεις ὑψίστης αὐταπαρνήσεως· καὶ τὸ συνειδὸς ἐμαρτύρει ἐπιβλητικῶς, ὅτι ὑπάρχει ἠθικὸς νόμος, οὗ τὰς ἀπαιτήσεις οὐδεὶς ἀτιμωρητεὶ ἀθετεῖ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Τὰ αἴτια τῆς παρεκτροπῆς ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ.

Δυσχερέστερον ἢ τὸ περὶ τῶν ἐλατηρίων τοῦ ἀγαθοῦ δύναται νὰ λυθῇ τὸ ζήτημα περὶ τῶν αἰτίων τῆς παρεκτροπῆς ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ. Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι κατὰ τὴν κοσμολογίαν τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ἥτις δὲν ἐθεώρει τοὺς ἀνθρώπους ὡς δημιουργήματα τῆς θεότητος καὶ σύμπασαν τὴν ὕπαρξιν καὶ ἐνέργειαν αὐτῶν ἀπὸ ταύτης ἐξηρτημένην, τὸ αἴνιγμα τῆς παρεκτροπῆς ἐκείνης δὲν εἶναι τοσοῦτον μέγα, ὅσον κατὰ τὴν χριστιανικήν· ἀλλ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν, ὅτι ἡ διάνοια τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους εὗρεν ἐκ τῶν ἰδίων αὐτῆς προϋποθέσεων καὶ ἀρχῶν σαφῆ λύσιν προβλήματος, ὅπερ ματαίως ἀπησχόλησε τὰ σοβαρώτατα πνεύματα πάντων τῶν αἰώνων· εἶναι δὲ ἀληθῶς καὶ ἡ φύσις τοῦ κακοῦ ἰδιαίτατα τρόπον τινὰ ἀκατάληπτος. Ἀλλὰ δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο καὶ δὲν ἐπιτρέπεται ἡμῖν πάντα τὰ ἐν οἱαδήποτε περιστάσει ἐκ θαυμασμοῦ ἢ ἀγανακτήσεως ἢ ἐξ ἐφέσεως συγγνώμης λεγόμενα περὶ τῆς ἀφορμῆς κακῆς τινος πράξεως νὰ ἐκλαμβάνωμεν ὡς ἔκφρασιν γνώμης καὶ ἀλλαχοῦ κρατούσης· τοὐναντίον εἶναι ἀναγκαῖον νὰ διακρίνωνται τοιαῦται δηλώσεις ἐκ στιγμιαίων διαθέσεων προερχόμεναι τῶν σοβαρῶν ἀποπειρῶν πρὸς λύσιν τοῦ προβλήματος τῶν ἐρειδομένων ἐπὶ δοξασιῶν καθολικώτερον διαδεδομένων.

Τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδεὶς ἄνθρωπος εἶναι ἀπηλλαγμένος ἁμαρτίας ἀντιλαμβάνονται καὶ ὁμολογοῦσι πάντες. Τὴν καθολικὴν ταύτην παρατήρησιν ἐκφραστικώτατα ἴσως ἡρμήνευσεν ὁ Σοφοκλῆς, λέγων διὰ τοῦ Τειρεσίου ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ (1023-1027)·

ἀνθρώποισι γὰρ
τοῖς πᾶσι κοινόν ἐστι τοὐξαμαρτάνειν·
ἐπεὶ δ' ἁμάρτῃ, κεῖνος οὐκέτ' ἔστ' ἀνὴρ
ἄβουλος οὐδ' ἄνολβος, ὅστις ἐς κακὸν
πεσὼν ἀκῆται μηδ' ἀκίνητος πέλῃ.

Ὁ Φίλων μνημονεύει ἐν τῷ περὶ τῆς Γενέσεως λόγῳ (7, 188) ῥῆσίν τινα τοῦ Ἐπιχάρμου, καθ' ἣν ἄριστός ἐστιν ὁ ἐλάχιστα ἁμαρτάνων, σὺν αὐτῇ δὲ (7, 188. 240) καὶ τοῦ Εὐριπίδου ῥήσεις, ὧν τὸ οὐσιῶδες νόημα εἶναι τόδε, ὅτι οὐδείς ἐστιν ἄμεμπτος, οἱ δὲ ἄνθρωποι ἀνάγκη νὰ διακρίνωνται κατὰ τοῦτο, ἂν ἐν αὐτοῖς ἐπικρατοῦσιν αἱ ἀγαθαὶ ἢ αἱ κακαὶ κλίσεις. Ἐν τῇ δημηγορίᾳ τοῦ Διοδότου παρὰ Θουκυδίδῃ (3, 45, 3) λεγονται τάδε· «πεφύκασι δὲ ἅπαντες καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ ἁμαρτάνειν, καὶ οὐκ ἔστι νόμος ὅστις ἀπείρξει τούτου». Πόσον ἡ καθολικὴ ἀδυναμία τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καθίστα τὸν ἄνθρωπον εὐδιάθετον πρὸς ἐπιείκειαν ἐν τῇ περὶ τῶν ἄλλων κρίσει, δηλοῖ ὁ Δημοσθένης λέγων πρὸς τὸν Ἀνδροτίωνα, ὅς χειροτονηθεὶς εἰσπράττειν χρήματα ὠνείδιζε καὶ προὔφερε τὰς συμφορὰς ἑκάστῳ τῶν διδόντων τὰς εἰσφοράς, τάδε· «εἴτε γὰρ ἦσαν ἀληθεῖς, οὐ σοὶ ῥητέαι· πολλὰ γὰρ ἡμῶν ἕκαστος οὐχ ὡς βούλεται πράττει». Ἄξιον πρὸς τὰ τοῦ Δημοσθένους νὰ παραβληθῶσιν οἱ λόγοι, δι' ὧν ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Περὶ ἀντιδόσεως (130) δικαιολογεῖ τὴν διαγωγὴν τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν ἔξοχον στρατηγὸν Τιμόθεον· «ἣν δ' ἀναλογίσησθε τὴν ἄγνοιαν, ὅσην ἔχομεν πάντες ἄνθρωποι, καὶ τοὺς φθόνους τοὺς ἐγγιγνομένους ἡμῖν, ἔτι δὲ τὰς ταραχὰς καὶ τὴν τύρβην, ἐν ᾗ ζῶμεν, οὐδὲν τούτων ἀλόγως οὐδ' ἔξω τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εὑρεθήσεται γεγενημένον, ἀλλὰ καὶ Τιμόθεος μέρος τι συμβεβλημένος τοῦ μὴ κατὰ τρόπον γνωσθῆναι περὶ αὐτῶν».

Ἐπειδὴ ἡ θεότης δὲν διάκειται ἐξ ἀρχῆς καὶ οἴκοθεν εὐμενῶς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, δύναται κάλλιστα νὰ γεννηθῇ ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ εἰς τὴν ἁμαρτίαν ἀποπλάνησις προέρχεται ἐξ αὐτῆς, χωρὶς νὰ

κατανοηθῇ πάραυτα ὡς παράλογος. Ἐὰν ἠδυνάμεθα νὰ ὁρμηθῶμεν ἀπὸ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι ὁ μῦθος τῆς Ἰλιάδος ἐν πάσαις αὐτοῦ ταῖς λεπτομερείαις συνᾴδει πρὸς τὰς ἐπικρατούσας θρησκευτικὰς ἰδέας, οὗτος θὰ προσέφερεν ἡμῖν πολὺ ψηλαφητὸν μάλιστα παράδειγμα τοιαύτης παραπλανήσεως· διότι ὁ Πάνδαρος ἐκτοξεύει τὸν ὀϊστὸν κατὰ τοῦ Μενελάου καὶ οὕτω καταπατήσας τὰ ὅρκια ἐπισύρει κατὰ τῶν Τρώων δεινὴν συμφορὰν ἐκ ῥητῆς παρακελεύσεως τῆς Ἀθηνᾶς (Ἰλ. 4, 86-103)· ἀλλὰ τοῦτο εἶναι μόνον στοιχεῖον τῆς ποιητικῆς τέχνης καὶ πλοκῆς τοῦ μύθου, οὐδὲν κοινὸν ἔχον πρὸς θρησκευτικὰς δοξασίας. Ἡ θεὰ ἐνταῦθα ἄγεται μόνον ὑπὸ τῆς ἰδίας ἰδιοτροπίας καὶ τῆς εὐνοίας, ἣν μετὰ τῆς Ἥρας ἔχει πρὸς τοὺς Ἀχαιοὺς καὶ ἐν ᾗ δὲν ἐνοχλεῖται ὑπὸ τοῦ ἐνδοτικοῦ πατρὸς αὐτῆς, τοῦ Διός, δὲν ἐνεργεῖ ἄρα ἐνταῦθα ὡς φύλαξ τῆς ἠθικῆς ἐν τῷ κόσμῳ τάξεως· καὶ ὅμως οὐδὲν ἴσως ἄλλο θ᾽ ἀντεστρατεύετο πρὸς τὴν ἀληθῆ φύσιν τῶν θεῶν ἢ ἡ προαγωγὴ αὐτοῦ ἐκείνου τοῦ ἐγκλήματος, ὅπερ ἐγγύτατα ἅπτεται τῆς ἁγιότητος αὐτῶν, τῆς ἐπιορκίας δηλονότι. Ἀλλ᾽ ἐν γένει ὑπῆρχε βεβαίως ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ θεοὶ δύνανται νὰ εἶναι αἴτιοι τοῦ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων διαπραττομένου κακοῦ, διότι μάρτυς οὐχὶ ἄξιος καταφρονήσεως, ὁ Ζεὺς τῆς Ὀδυσσείας, ποιεῖται λόγον περὶ ταύτης, καὶ ἀποκρούει αὐτὴν λέγων (1, 32-34)·

ὢ πόποι, οἷον δή νυ θεοὺς βροτοὶ αἰτιόωνται·
ἐξ ἡμέων γάρ φασι κάκ᾽ ἔμμεναι, οἱ δὲ καὶ αὐτοὶ
σφῇσιν ἀτασθαλίῃσιν ὑπὲρ μόρον ἄλγε᾽ ἔχουσιν.

Τὸ δ᾽ ἐπισυναπτόμενον τούτοις παράδειγμα τοῦ Αἰγίσθου ἀποδεικνύει, ὅτι ἡ τιμωρία εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς ἁμαρτίας· αὕτη ἡ ἐκδοχὴ ἐμφαίνεται καὶ ἐν τοῖς παρατεθεῖσι στίχοις, ἐν οἷς ἡ λέξις κακὰ δηλοῖ ἐξ ἴσου τό τε ἠθικὸν καὶ τὸ φυσικὸν κακὸν, ὅπερ γεννᾶται ἐξ ἐκείνου ὡς ἐπακολούθημα. Φράσεις τοιαύτας, αἵτινες πηγάζουσιν ἐκ τῆς κλίσεως ἐκείνης τοῦ ἀνάγειν εἰς τοὺς θεοὺς τὴν

ἁμαρτίαν, εὑρίσκομεν καὶ ἀλλαχοῦ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν, ὡς π. χ. ὅταν ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ λέγηται (19,396), ὅτι ὁ Ἑρμῆς ἔδωκε τῷ Αὐτολύκῳ κλεπτοσύνην καὶ ὅρκον, ἐν οἷς ὑπερέβαλε πάντας ἀνθρώπους, καὶ ὅταν ἐν τῇ δεκάτῃ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος πολλάκις (87. 137. 270) ὁ Ἀγαμέμνων λέγῃ, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐξείλετο τὰς φρένας αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἔπραξε τὸ πρὸς τὸν Ἀχιλλέα ἁμάρτημα ἁρπάσας αὐτοῦ τὸ γέρας. Ἀλλ' ἐν τῷ τελευταίῳ τῶν σημειωθέντων χωρίων παρατηρεῖται φανερὰ ἡ τάσις τοῦ λέγοντος νὰ μετριάσῃ ὡς οἷόν τε μάλιστα τὸ ἐνὸν ἐν τῇ διαγωγῇ τοῦ Ἀγαμέμνονος κακόν, ὅστις ἐνώπιον τῶν συνηθροισμένων Ἀχαιῶν διαλλάσσεται πρὸς τὸν μέχρι τοῦδε ἐχθρὸν αὐτοῦ, ὡς ἐπιτηδειότατον δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον μέσον ἐφάνη ἡ ἀπόδοσις τοῦ ἁμαρτήματος εἰς τὸν Δία, ᾧ προστίθεται ἅπαξ (87) ἡ Μοῖρα καὶ ἡ Ἐρινύς, εἰ καὶ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ποιητοῦ ἡ παράστασις, ἐφ' ἧς οἱ λόγοι οὗτοι ἐρείδονται, εἶχεν ἤδη καταπέσει πιθανῶς εἰς ἁπλῆν φρασεολογίαν. Ἀλλ' οἱ περὶ Αὐτολύκου στίχοι τῆς Ὀδυσσείας ἀκριβῶς ἕνεκα τῆς προστιθεμένης τῇ κλεπτοσύνῃ ἐπιορκίας φαίνονται ὥς τις παρεμβεβλημένος εἰς τὸ ποίημα χαριεντισμός, οὗ ἡ πηγὴ ζητητέα ἐν παλαιῷ τινι μύθῳ, οὗ ὕστερον ὁ Φερεκύδης (ἀπ. 63) ἐποιήσατο πληρεστέραν χρῆσιν· ἐξ αὐτῶν κατ' οὐδένα τρόπον δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τῆς ἀληθοῦς γνώμης τοῦ ποιητοῦ [1]). Ἐντελῶς ἀσήμαντος καὶ μόνον ἐκ τῆς λεκτικῆς συνηθείας ἐξηγητέα εἶναι ἡ φράσις τῆς Ἑλένης (Ὀδ. 4,261), ὅτι ἡ Ἀφροδίτη ἔδωκεν αὐτῇ τὴν τῶν φρενῶν βλάβην καὶ ἤγαγεν αὐτὴν εἰς Τροίαν «φίλης ἀπὸ πατρίδος αἴης», διότι ἐν τοῖς λόγοις τούτοις δεικνύει τὴν ἑαυτῆς μετάνοιαν καὶ οὐδόλως διανοεῖται νὰ ἀποκρύψῃ τὸ ἑαυτῆς ἔγκλημα [2])· ὅμοια εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Τηλεμάχου μετὰ προσποιήσεως λεγόμενα, ὅτι, ἐνῷ ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἀπεφάσισε νὰ λάβῃ ἄνδρα ἕνα τῶν μνηστήρων, αὐτὸς γελᾷ καὶ τέρπεται ἄφρονι θυμῷ, διότι ὁ Ζεὺς ἐποίησεν αὐτὸν μάλ' ἄφρονα (Ὀδ. 21, 102). Πᾶσαι δ' αὗται αἱ δηλώσεις δὲν διακρίνονται κατ' οὐσίαν ἄλλων, ἐν αἷς ἀποδίδονται εἰς τὴν

ἐνέργειαν τῆς θεότητος ἁπλῶς μωραὶ πράξεις τῶν ἀνθρώπων, οὐδεμίαν ἠθικὴν κηλῖδα φέρουσαι, εἴτε εἰς τὴν τοῦ Διὸς ἐνέργειαν, ὡς ἡ τῶν Τρώων γερόντων κακότης, οἵτινες ἐκώλυσαν τὸν Ἕκτορα ἐθέλοντα νὰ προχωρήσῃ μέχρι τῶν νεῶν (Ἰλ. 15, 724), ἢ ἡ μωρία τοῦ Γλαύκου, ὃς ἤμειβε πρὸς τὸν Διομήδη «τεύχεα χρύσεα χαλκείων, ἑκατόμβοι' ἐννεαβοίων» (Ἰλ. 6, 234), εἴτε εἰς τὴν τῆς Ἀθηνᾶς, ὡς ἡ τῶν Τρώων πρᾶξις, οἵτινες δὲν ἀκολουθοῦσι τῷ Πολυδάμαντι, «ὃς ἐσθλὴν φράζετο βουλήν», ἀλλὰ τῷ κακὰ βουλευομένῳ Ἕκτορι (Ἰλ. 18,311), εἴτε εἰς τὴν τῶν θεῶν ἐν γένει, ὡς ἡ πρᾶξις τοῦ Αὐτομέδοντος, ὃς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Πατρόκλου «οἷος πρὸς Τρῶας ἐμάχετο πρώτῳ ἐν ὁμίλῳ» (Ἰλ. 17,470), καὶ ἡ τῆς Εὐρυκλείας, ἥτις, ὡς ἡ Πηνελόπη ἐφαντάζετο, μόνον παραφρονοῦσα δύναται νὰ ἐλπίζῃ εἰς τὴν ἐπάνοδον τοῦ Ὀδυσσέως (Ὀδ. 23,11)· περὶ δὲ τοῦ Τηλεμάχου λέγει ὁ Εὔμαιος, ὅτι τῶν ἀθανάτων ἢ καὶ τῶν ἀνθρώπων τις ἔβλαψεν αὐτοῦ τὰς φρένας, ὥστε νὰ τολμήσῃ νὰ μεταβῇ εἰς Πύλον, ἐνῷ οἱ μνηστῆρες ἐνεδρεύουσι νἀποκτείνωσιν αὐτὸν οἴκαδ' ἰόντα (Ὀδ. 14,178). Μέσην τινὰ θέσιν μεταξὺ τῶν δύο εἰδῶν τῶν τοιούτων ἐκφράσεων κατέχει τὸ χωρίον τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾧ ὁ Ἀχιλλεὺς ἀπορρίπτων τὰ δῶρα τοῦ Ἀγαμέμνονος λέγει περὶ αὐτοῦ· «ἐκ γάρ εὐ φρένας εἵλετο μητίετα Ζεύς» (377)· ἐπειδὴ ἐνταῦθα ὁ Ἀχιλλεὺς μᾶλλον περιφρόνησιν ἢ ἀγανάκτησιν ἐκδηλοῖ, φαίνεται ὅτι θέλει νὰ ἐκθέσῃ οὐχὶ τὴν ἀδικίαν τόσον, ὅσον τὴν μωρίαν τοῦ Ἀγαμέμνονος [3]).

Ἐν δὲ τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις οὐχὶ σπανίως ἀπαντᾷ ἡ δόξα, ὅτι ἐν πολέμῳ οἱ θεοὶ ἐλαύνουσιν εἰς πράξεις παραλόγους ἐκεῖνο ἐκ τῶν πολεμούντων κρατῶν, οὗτινος τὴν ἧτταν ἐπιδιώκουσιν. Ἡ γνώμη αὕτη πολλάκις ἐκδηλοῦται ἐν ταῖς ἱστορίαις τοῦ Ἡροδότου· ὁ Ἑλλήνων θεὸς (ὁ Ἀπόλλων) ἐπαίρει τὸν Κροῖσον, ἵνα ἐκστρατεύσῃ κατὰ τοῦ Κύρου πρὸς εὐδαιμονίαν μὲν τούτου, ἑαυτοῦ δὲ κακοδαιμονίαν (1, 87)· ἐν τῇ πολιορκίᾳ τῆς Πάρου ἡ ἱέρεια

τῆς Δήμητρος Τιμὼ ἔδωκε τῷ Μιλτιάδῃ συμβουλὴν πρὸς κακὸν αὐτοῦ ἀποβᾶσαν καὶ τὴν λύσιν τῆς πολιορκίας ἐπενεγκοῦσαν, τὸ δ' ἐν Δελφοῖς μαντεῖον ἀπεφήνατο ὕστερον, ὅτι ἡ Τιμὼ θείᾳ βουλῇ ἐφάνη τῷ Μιλτιάδῃ τῶν κακῶν ὁδηγὸς καὶ σύμβουλος (6, 134. 135)· ὁ Ξέρξης δι' ὀνείρων, αὐτῷ τε καὶ τῷ συμβούλῳ αὐτοῦ Ἀρταβάνῳ ἐπιφαινομένων, προτρέπεται εἰς τὴν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐκστρατείαν (7, 12-18)[4]. Ὁμοίως ἀποφαίνεται ὁ Ὑρκάνιος παρὰ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 5, 1, 28) λέγων· «Ἀλλ' ἐγὼ μέν, ὦ Μῆδοι, εἰ νῦν ἀπέλθοιτε, δαίμονος ἂν φαίην τὴν ἐπιβουλὴν εἶναι τὸ μὴ ἐᾶσαι ὑμᾶς μέγα εὐδαίμονας γενέσθαι»· καὶ αὐτὸς ὁ Πολύβιος ἔτι ἀποδίδωσι τὴν πρὸς τοὺς Ῥωμαίους ἀχαριστίαν τῶν Μακεδόνων, ἥτις ἐπήνεγκε τὴν παντελῆ αὐτῶν ὑποδούλωσιν, εἰς δαιμονοβλάβειαν καὶ μῆνιν ἐκ θεῶν ἅπασι Μακεδόσιν ἐπισκήψασαν (37, 9, 16). Ἀκριβῶς ἐν τούτῳ τῷ τελευταίῳ παραδείγματι καὶ ἔτι σαφέστερον ἐν τῷ παρ' Ἡροδότῳ τοῦ Μιλτιάδου, ὅστις ἀποπειρᾶται ἱεροσυλίαν, ἡ τοῦ νοῦ ἀποτύφλωσις μεταπίπτει εἰς τὴν ἐξαπάτησιν, ὥσπερ δὴ καὶ τὸ ὅριον τὸ μεταξὺ τούτων ἦν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀσταθές. Πρὸς ταῦτα συναφές ἐστι καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου (3, 133) περὶ τῶν Θηβαίων λεγόμενον, ὅτι «τήν γε θεοβλάβειαν καὶ τὴν ἀφροσύνην οὐκ ἀνθρωπίνως, ἀλλὰ δαιμονίως ἐκτήσαντο», ὅπου παρατηρεῖται ἡ αὐτὴ συνήθεια τοῦ ἀποδιδόναι τὰ τοιαῦτα οὐχὶ εἰς ὡρισμένους ὀνομαστὶ θεούς, ἡ καὶ ἀλλαχοῦ παρατηρουμένη. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου τὸ χωρίον τοῦτο δεικνύει, ὅτι ἡ κυρία σημασία τῆς λέξεως «θεοβλάβεια» εἶχεν ἐπισκοτισθῇ παντελῶς ἐν τῇ συνειδήσει, διότι ἄλλως θὰ ἐσήμαινέ τι, ὅπερ εἶναι τοσοῦτον αὐτόδηλον, ὥστε ἀναγκαίως θὰ ἐνεποίει τὴν ἐντύπωσιν τοῦ ἀλλοκότου· μᾶλλον φαίνεται, ὅτι τὸ ἐπίθετον θεοβλαβὴς διατηρεῖ παρ' Ἡροδότῳ τὴν πρώτην σημασίαν, διότι μεταχειρίζεται αὐτὸ δὶς (1, 127. 8, 137) πρὸς δήλωσιν μωρῶν πράξεων, αἵτινες ἀπέβησαν πρὸς ὄλεθρον τῶν πραξάντων.

Ἀλλὰ καὶ πολὺν ἔτι χρόνον μεθ' Ὅμηρον εὑρίσκομεν πολλάκις πρὸς τὸν βίον τῶν ἀτόμων ἀναφερόμενα ἴχνη τῆς μαρτυ-

ρουμένης ὑπὸ τοῦ ἀνωτέρω παρατεθέντος χωρίου τῆς Ὀδυσσείας γνώμης, ὅτι οἱ θεοί εἰσιν αἴτιοι τῶν κακῶν. Δύναταί τις ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ θεωρήσῃ ὡς τοιοῦτον τὸ δίστιχον τοῦ Θεόγνιδος (165. 166).

οὐδεὶς ἀνθρώπων οὔτ' ὄλβιος οὔτε πενιχρὸς
οὔτε κακὸς νόσφιν δαίμονος οὔτ' ἀγαθός·

ἀλλ' ὅμως τὸ λεκτικὸν τοῦ ποιητοῦ καὶ αἱ δύο πρῶται ὀνομασθεῖσαι ἔννοιαι (ὄλβιος-πενιχρὸς) ποιοῦσι πιθανόν, ὅτι αἱ λέξεις ἀγαθὸς καὶ κακὸς οὐδὲν ἄλλο σημαίνουσιν ἢ τὸν εὐγενῆ καὶ ἀγενῆ. Τοὐναντίον σποράδην ἐν τῇ ἀττικῇ τραγῳδίᾳ ἀπαντῶσαι ῥήσεις μαρτυροῦσι τὴν ὕπαρξιν τῆς γνώμης ἐκείνης. Αὕτη κατέχει ὅλως ἰδιάζουσαν θέσιν ἐν τῇ διανοίᾳ καὶ ταῖς δραματικαῖς ὑποθέσεσι τοῦ Εὐριπίδου. Ἐπειδὴ οὗτος ὡς ὕλην τῶν τραγῳδιῶν αὐτοῦ μετεχειρίζετο πολὺ τὰ ἐλαττώματα καὶ τὰ πάθη τῶν θεῶν, ὡς προσέφερεν αὐτὰ ἡ μυθολογία, συγχρόνως δὲ πολὺ κατεπολέμει θεωρητικῶς τὴν πραγματικὴν αὐτῶν παραδοχήν, πολὺ φυσικὸν ἦτο νὰ προσάγῃ ἐπανειλημμένως εἰς τὴν σκηνὴν πράξεις, δι' ὧν οἱ θεοὶ περιπλέκουσι καὶ πλανῶσι τοὺς ἀνθρώπους εἰς τὴν ἁμαρτίαν, χωρὶς νὰ ὁμολογῇ ὁπωσδήποτε ὡς θρησκευτικῶς καλῶς ἐχούσας τὰς ἐνταῦθα γινομένας προϋποθέσεις. Ἔν τινι διαλόγῳ Ἑλένης καὶ Ἑκάβης ἐν ταῖς Τρῳάσιν (914-1032) σαφηνίζεται τὸ πρᾶγμα τοῦτο· διότι ἡ μὲν Ἑλένη ἐπιρρίπτει τὴν αἰτίαν τῶν ἁμαρτημάτων αὐτῆς εἰς τὴν Ἀφροδίτην, ἡ δὲ Ἑκάβη, ἐκφράζουσα πάντως τὴν γνώμην αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ, ἐναντιοῦται αὐτῇ λέγουσα, ὅτι οἱ ἄνθρωποι φιλοῦσιν εἰς τὴν πονηρὰν ἐπιθυμίαν τῆς ἑαυτῶν ψυχῆς νὰ ἐπιθέτωσι τὸ ὄνομα θεότητός τινος, ὅπως συγκαλύπτωσι τὰς πράξεις αὐτῶν· ἐν ἄλλοις δὲ χωρίοις (Ἡρακλ. 989. Ὀρ. 285. Φοιν. 1612) ἀποδίδοται ἁπλῶς ὑπὸ τῶν πραξάντων ἡ αἰτία εἴς τινα τῶν θεῶν ἄνευ ἀντιλογίας· ἴσως δὲ δὲν εἶναι πολὺ τολμηρὸν νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ἐν τούτοις κατοπτρίζεταί τι, ὅπερ πολυτρόπως ἐδίδοτο ἀφορμὴ νὰ λέγηται ὑπὸ τῶν

τότε Ἀθηναίων. Ἐν τῇ Νιόβῃ τοῦ Αἰσχύλου (ἀπ. 151) ἐλέγετο· «θεὸς μὲν αἰτίαν φύει βροτοῖς, ὅταν κακῶσαι δῶμα παμπήδην θέλῃ». Ταύτην τὴν ῥῆσιν μεταχειρίζεται ὁ Πλάτων σὺν ἄλλαις (Πολ. 2, 380 a), ὅπως ἀποδείξῃ, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐκβληθῶσιν οἱ ποιηταὶ τῶν τοιούτων ἐκ τῆς ἰδανικῆς αὐτοῦ πολιτείας. Ὁμοίως λέγει ἕτερος τραγικός, οὗ τοὺς στίχους διέσωσεν ὁ Λυκοῦργος (92)·

Ὅταν γὰρ ὀργὴ δαιμόνων βλάπτῃ τινά,
τοῦτ' αὐτὸ πρῶτον, ἐξαφαιρεῖται φρενῶν
τὸν νοῦν τὸν ἐσθλόν, εἰς δὲ τὴν χείρω τρέπει
γνώμην, ἵν' εἰδῇ μηδὲν ὧν ἁμαρτάνει.

Ὅτι δὲ τοιαῦται ἰδέαι ἐπεκράτουν ἐν τῷ λαῷ, περὶ τούτου μαρτυροῦσιν αἱ παρ' Ἀριστοφάνει (Σφ. 418) καὶ παρὰ Δημοσθένει (18, 46. 61. 22, 59) πολλάκις ἀπαντῶσαι φράσεις θεοῖς ἐχθρὸς καὶ θεοισεχθρία, αἷς χρῶνται πρὸς τοῦτο, ἵνα σημάνωσιν οὐ μόνον τὴν αἰτίαν ἀλλὰ καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς δι' αὐτῶν δηλουμένης κακίας. Αἱ φράσεις διασαφοῦνται ἔτι πληρέστερον ἐξ ὧν λέγει ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (193 b), ὅτι πᾶς ἀνὴρ ὀφείλει νὰ εὐσεβῇ περὶ θεούς, ὅπως ἐκφύγῃ μὲν τὸν κίνδυνον τοῦ νὰ διασχισθῇ καὶ αὖθις, τύχῃ δὲ τούτων, «ὧν ὁ Ἔρως ἡμῖν ἡγεμὼν καὶ στρατηγός· ᾧ μηδεὶς ἐναντία πραττέτω· πράττει δ' ἐναντία ὅστις θεοῖς ἀπεχθάνεται»· ὥστε καὶ κατὰ ταῦτα ἡ θεοισεχθρία ἄγει εἰς ἀτόπους πράξεις. Κατὰ τῶν δοξασιῶν, αἵτινες, εἰ καὶ ἐν μέρει ἀνεπιγνώστως, διετηροῦντο ἔτι ἐν ταῖς τοιαύταις φράσεσι, στρέφεται ἡ ἀντιλογία τῶν πεπαιδευμένων ὁπωσοῦν ἀνδρῶν. Οὕτω π. χ. ὁ Σωκράτης ἐν τῷ Θεαιτήτῳ τοῦ Πλάτωνος (151 c) λέγει, ὅτι πολλοὶ ἄνθρωποι «πόρρω εἰσὶ τοῦ εἰδέναι, ὅτι οὐδεὶς θεὸς δύσνους ἀνθρώποις»· ὅμοια δὲ λέγει καὶ ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ κατὰ Τιμάρχου (190)· «Μὴ οἴεσθε, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τὰς τῶν ἀδικημάτων ἀρχὰς [1]) ἀπὸ θεῶν, ἀλλ' οὐχ ὑπ' ἀνθρώπων ἀσελγείας γίγνεσθαι, μηδὲ τοὺς ἠσεβηκότας, καθάπερ ἐν ταῖς τραγῳδίαις, Ποινὰς ἐλαύνειν καὶ κολάζειν δᾳσὶν ἡμμέναις· ἀλλ' αἱ

προπετεῖς τοῦ σώματος ἡδοναὶ καὶ τὸ μηδὲν ἱκανὸν ἡγεῖσθαι, ταῦτα πληροῖ τὰ ληστήρια, ταῦτ' εἰς τὸν ἐπακτροκέλητα ἐμβιβάζει, ταῦτά ἐστιν ἑκάστῳ Ποινή, ταῦτα παρακελεύεται σφάττειν τοὺς πολίτας, ὑπηρετεῖν τοῖς τυράννοις, συγκαταλύειν τὸν δῆμον· οὐ γὰρ τὴν αἰσχύνην οὐδ' ἃ πείσονται λογίζονται, ἀλλ' ἐφ' οἷς κατορθώσαντες εὐφρανθήσονται, τούτοις κεκήληνται».

Ἀλλ' ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ θεοὶ μωραίνοντες τὸν ἄνθρωπον πλανῶσιν εἰς ἁμαρτίαν, ἣν ἐπιδεκτικὴ καθάρσεως καὶ οὕτω κεκαθαρμένη ἀπαντᾷ πολλάκις παρὰ τοῖς ἀττικοῖς συγγραφεῦσι· διότι ἐπανειλημμένως οὗτοι ἀποφαίνονται, ὅτι οἱ θεοὶ ἀποτυφλοῦσι τῶν κακῶν τὸν νοῦν, ἵνα τάχιον ὑποστῶσι τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν. Ἀκριβέστατα ἐκφράζεται ἡ γνώμη αὕτη ἔν τινι χωρίῳ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος (9, 854 a), ἔνθα λέγεται, ὅτι ἐκ παλαιῶν καὶ ἀκαθάρτων ἀδικημάτων ἐμφυόμενος τοῖς ἀνθρώποις οἶστρός τις ἐπεγείρει αὐτοὺς εἰς ἱεροσυλίας καὶ ἔχουσι χρείαν θυσιῶν καὶ προσευχῶν καὶ τῆς μετὰ τῶν ἀγαθῶν ἀνδρῶν συνουσίας, ἵνα μὴ ὑποκύψωσιν εἰς αὐτόν. Καὶ οἱ ῥήτορες συχνάκις λαμβάνουσιν ἀφορμὴν πρὸς τοιαύτας ἐκδηλώσεις. Κατὰ τοιοῦτον τρόπον ἀποδεικνύει ὁ Λυκοῦργος τὴν διαγωγὴν τοῦ Λεωκράτους, ὅς, ἀντὶ τοῦ νὰ ἐκφύγῃ τὴν ἀναμένουσαν αὐτὸν τιμωρίαν μὴ ἐπανερχόμενος εἰς τὴν πόλιν, αὐτὸς ἐλθὼν ὑπέμεινε τὴν δίκην καὶ ἡτοιμάζετο νὰ μεταχειρισθῇ τοῦτο ὡς τεκμήριον τῆς ἀθῳότητος αὐτοῦ. Ὁ ῥήτωρ λέγει (91. 92)· «ἐπεί γε τὸ ἐλθεῖν τοῦτον, οἶμαι θεόν τινα ἐπ' αὐτὴν ἀγαγεῖν τὴν τιμωρίαν, ἵν', ἐπειδὴ τὸν εὐκλεᾶ κίνδυνον ἔφυγε, τοῦ ἀκλεοῦς καὶ ἀδόξου θανάτου τύχοι . . . οἱ γὰρ θεοὶ οὐδὲν πρότερον ποιοῦσιν ἢ τῶν πονηρῶν ἀνθρώπων τὴν διάνοιαν παράγουσιν», εἶτα δὲ μετά τινος ἐλαφρᾶς παραλλάξεως τῆς ἐννοίας ἐπικαλεῖται μάρτυρα τὸν τραγικὸν ποιητήν, οὗ τοὺς στίχους παρέθεμεν ἀνωτέρω. Ἡ παραλλαγὴ αὕτη καθίστατο εὐχερὴς ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν αἱ ἔννοιαι τῆς διανοητικῆς πλάνης καὶ τοῦ ἠθικοῦ σφάλματος συνεχέοντο πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ φανερὸν ὅτι δὲν ἐγένετο ὅλως ἄνευ προθέσεως· διότι δι' αὐτῆς ὁ Λεωκράτης ἐμφανί-

ζεται ὡς ὑπέχων αὐτὸς τὴν αἰτίαν τῆς ἰδίας αὐτοῦ μωρίας. Ὁμοίως πράττει ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ κατὰ Τιμοκράτους (121) πρὸς τὸν Ἀνδροτίωνα, ὅστις κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ ἐγένετο ἱερόσυλος, διότι δὲν παρέδωκεν ἐγκαίρως τὰ ὑπ' αὐτοῦ ὀφειλόμενα χρήματα εἰς τὸν θησαυρὸν τῆς Ἀθηνᾶς, καὶ ἤδη πρὸς τιμωρίαν ἀναγκάζεται ὑπὸ τῆς θεᾶς εἰς τὸ νὰ καταβάλῃ αὐτὰ δεκαπλάσια κατὰ τοὺς νόμους, ὅπερ ἀναγκαίως θὰ ἐπενέγκῃ τὴν ἀπώλειαν αὐτοῦ τε καὶ τῶν ἑαυτοῦ φίλων· διότι ἀντὶ νὰ ὑποταχθῇ ἀγογγύστως εἰς τὴν κατ' αὐτοῦ ἐξενεχθεῖσαν κρίσιν ἐλπίζει, ὅτι θὰ κωλύσῃ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῆς διὰ νόμου, ὃν εἰσήγαγε τῇ ὑποκινήσει αὐτοῦ ὁ Τιμοκράτης, ἀλλὰ μόνον εἰς τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα δύναται νὰ καταντήσῃ. Καὶ εἶναι μὲν τοῦτο κυρίως μόνον ἀποπλάνησις τοῦ νοῦ, ἀλλ' ὅμως ἡ ἐντεῦθεν προκληθεῖσα ἐνέργεια τῆς συμμορίας παρίσταται ὡς ὕ β ρ ι ς καὶ ὑ π ε ρ η φ α ν ί α, καὶ ὁ ρήτωρ οὕτω χαρακτηρίζει τὴν πρᾶξιν τοῦ Ἀνδροτίωνος, διότι οὕτω δύναται νὰ προσάψῃ αὐτῷ τοὐλάχιστον κατὰ τὰ φαινόμενα καὶ μίαν ἀκόμη κηλῖδα, χωρὶς ν' ἀποδώσῃ τῇ Ἀθηνᾷ πραγματικὴν παραπλάνησιν. Διὸ λέγει· «οἶμαι δὲ νὴ τὸν Δία τὸν Ὀλύμπιον, ὦ ἄνδρες δικασταί, οὐχ ἀπὸ ταὐτομάτου τὴν ὕβριν καὶ τὴν ὑπερηφανίαν ἐπελθεῖν Ἀνδροτίωνι, ἀλλ' ὑπὸ τῆς θεοῦ ἐπιπεμφθεῖσαν, ἵν', ὥσπερ οἱ τὰ ἀκρωτήρια (τὰ πτερὰ) τῆς Νίκης περικόψαντες ἀπώλοντο αὐτοὶ ὑφ' αὑτῶν, οὕτω καὶ οὗτοι αὐτοὶ αὑτοῖς δικαζόζόμενοι ἀπόλοιντο καὶ τὰ χρήματα καταθεῖεν δεκαπλάσια κατὰ τοὺς νόμους ἢ δεθεῖεν». Τὸ αὐτὸ κατ' οὐσίαν πράττει καὶ ὁ Αἰσχίνης, ὅταν ἱστορῶν τὰ τῆς συναθροίσεως τῶν Πυλαγόρων ἐν τῷ λόγῳ κατὰ Κτησιφῶντος (117) χαρακτηρίζῃ τὸν Ἀμφισσέα, ὅστις ἐπειρᾶτο νὰ ἐξερεθίσῃ τοὺς Ἀμφικτύονας ἐναντίον τῶν Ἀθηναίων, ὡς ἄνθρωπον ἀσελγέστατον καὶ οὐδεμιᾶς παιδείας μετεσχηκότα, εἶτα δ' ἀμφιβάλλων ἐπισυνάπτῃ· «ἴσως δὲ καὶ δαιμονίου τινὸς ἐξαμαρτάνειν αὐτὸν προαγομένου». Ἐν τῇ διηγήσει ταύτῃ τοῦ Αἰσχίνου δὲν πρόκειται τόσον περὶ τῆς ἀδικίας, ἣν ὁ Ἀμφισσεὺς ἐκεῖνος διαπράττει ἐξερεθίζων τοὺς Ἀμφικτύονας κατὰ

τῶν Ἀθηνῶν, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον περὶ τῆς ἀφροσύνης, δι' ἧς ἐπισύρει τὰ δεινότατα ἐπακολουθήματα κατὰ τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος, ἥτις σφετερισθεῖσα κτήματα τοῦ ἱεροῦ τῶν Δελφῶν ὑπέπεσεν εἰς βαρὺ ἀνοσιούργημα· διότι οἱ λόγοι τοῦ Ἀμφισσέως ἀναγκάζουσι τὸν Αἰσχίνην νὰ ὑπομνήσῃ τοῦτο καὶ νὰ προκαλέσῃ κατὰ τῆς ἀνοσίου πόλεως τὴν τιμωρίαν, ἧς ἀξία ἐγένετο. Ἡ τοῦ νοῦ ἀποπλάνησις ἐνταῦθα δὲν ἀποδίδοται εἰς θεότητα ὀνομαστὶ ὡρισμένην, ἀλλ' εἰς «δαιμόνιόν τι», διότι τοιαύτας ἐνεργείας συνήθιζον νὰ περικαλύπτωσιν ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ μυστηριώδους καὶ αἰνιγματώδους ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον· ὑπὸ τὸ δαιμόνιον δὲ οὐδαμῶς ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ νοήσωμεν οὐδὲν τῶν μέσων ἐκείνων ὄντων, ἅτινα ὁδηγοῦσι τοὺς ἀνθρώπους ἐν τῷ βίῳ. Ὁ Ἀντιφῶν ἐν τῇ δευτέρᾳ τετραλογίᾳ (γ, 8) αἰτιολογεῖ τὸ ἀναγκαῖον τῆς καταδίκης τοῦ κατηγορουμένου, ὅστις διέπραξε φόνον ἀκούσιον, πρὸς τοῖς ἄλλοις διὰ τῶνδε· «Οὐ δίκαιος δὲ ἀποφυγεῖν ἐστι διὰ τὴν ἀτυχίαν τῆς ἁμαρτίας· εἰ μὲν γὰρ ὑπὸ μηδεμιᾶς ἐπιμελείας τοῦ θεοῦ ἡ ἀτυχία γίγνεται, ἁμάρτημα οὖσα τῷ ἁμαρτόντι συμφορὰ δικαία γενέσθαι ἐστίν· εἰ δὲ θεία κηλὶς τῷ δράσαντι προσπίπτει ἀσεβοῦντι, οὐ δίκαιον τὰς θείας προσβολὰς διακωλύειν γίγνεσθαι». Ἐν τῷ οὐκ ὀρθῶς τῷ Λυσίᾳ ἀποδιδομένῳ λόγῳ κατ' Ἀνδοκίδου λέγεται περὶ τῆς ποινῆς, ἣν ὁ Ἀνδοκίδης καθ' ἑαυτοῦ προτείνει (22)· «καίτοι πῶς οὐ θεῶν τις τὴν τούτου γνώμην διέφθειρεν, ὃς ῥᾷον ἡγήσατο δεσμοῦ τιμήσασθαι ἢ ἀργυρίου ἐπ' ἐλπίδι τῇ αὐτῇ;» καὶ εὐθὺς μετὰ ταῦτα (27)· «ἀποδρὰς δὲ ἐκ τούτου τοῦ κινδύνου κατέπλευσεν εἰς τὴν ἑαυτοῦ πόλιν ἐπὶ τῶν τετρακοσίων... θεὸς λήθην ἔδωκεν, ὥστε εἰς τοὺς ἠδικημένους αὐτοὺς ἐπεθύμησεν ἀφικέσθαι» (πρβλ. 19). Ἐντεῦθεν διαφωτίζονται προσηκόντως καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους ἐν τῷ τρίτῳ λόγῳ Κατὰ Φιλίππου περὶ τῶν Ἀθηναίων λεγόμενα, οἵτινες γελῶσιν, ὅταν οἱ μισθωτοὶ τοῦ Φιλίππου σκώπτωσιν ἄλλους. Ὁ ῥήτωρ λέγει (54)· «ἀλλ' εἰς τοῦτο ἀφῖχθε μωρίας ἢ παρανοίας ἢ οὐκ ἔχω τί λέγω (πολλάκις γὰρ ἔμοιγ' ἐπελήλυθε καὶ τοῦτο φοβεῖσθαι, μή τι δαιμόνιον τὰ πράγματ'

ἐλαύνῃ), ὥστε λοιδορίας ἢ φθόνου ἢ σκώμματος, ἧς τινος ἂν τύχητε ἕνεκ' αἰτίας ἀνθρώπους μισθωτούς, ὧν οὐδ' ἂν ἀρνηθεῖεν ἔνιοι ὡς οὐκ εἰσὶ τοιοῦτοι, λέγειν κελεύετε, καὶ γελᾶτε, ἄν τισι λοιδορηθῶσιν». Ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι δὲν αἰσθάνονται τὸν κίνδυνον τὸν ἐκ τῆς παρεχομένης τοῖς προδόταις ἐλευθέρας ἐνεργείας ἀπειλοῦντα αὐτοῖς, ἀποδοτέον ἐν πρώτοις εἰς τὴν μωρίαν αὐτῶν, ἀλλ' ὁ Δημοσθένης ἀνάγων ταύτην εἰς τὴν ἐνέργειαν δαιμονίου τινός, τοῦτο δὲ παραδόξως ὑπομιμνῄσκει ἡμᾶς τὸ ῥηθὲν ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου περὶ τοῦ Ἀμφισσέως, ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ μωρία αὕτη ἐνδέχεται νὰ εἶναι καὶ θεόθεν ἐπιβεβλημένη πρὸς τιμωρίαν αὐτῶν διὰ τὴν παραμέλησιν τῶν τῆς πόλεως συμφερόντων. Ὁ Φιλοκτήτης τοῦ Σοφοκλέους στηρίζει τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ θεία δικαιοσύνη θὰ τιμωρήσῃ τοὺς ἐχθροὺς αὐτοῦ, ἐπὶ τῆς σκέψεως, ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ δὲν θὰ ἔπλεον εἰς τὴν νῆσον Λῆμνον, «εἰ μή τι κέντρον θεῖον ἦγεν» αὐτοὺς (1039). Πρὸς ταῦτα δύνανται βεβαίως νὰ παραβληθῶσι καὶ ἃ ὁ Αἰσχύλος (Πέρσ. 724. 725) ποιεῖ τὴν Ἄτοσσαν καὶ τὸν Δαρεῖον λέγοντας περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῶν ἐπιχειρήσαντος νὰ ζεύξῃ τὸν Ἑλλήσποντον·

Ἀτ. Ὧδ' ἔχει· γνώμη δέ πού τις δαιμόνων ξυνήψατο.
Δ. Φεῦ, μέγας τις ἦλθε δαίμων, ὥστε μὴ φρονεῖν καλῶς.

Διότι ἐνταῦθα οὐδεμία πρόθεσις ὑπάρχει νὰ παρασταθῇ ὁ Ξέρξης ὡς μὴ ὑπαίτιος τῆς ἑαυτοῦ τύχης. Ἄλλως δέ, ἐπειδὴ αἱ ἔννοιαι παράνοια καὶ ἐνοχὴ πολλὰ ἔχουσι τὰ κοινὰ σημεῖα, δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι καὶ ἐν τοῖς στίχοις τοῦ ὑπὸ Λυκούργου μνημονευομένου τραγικοῦ καὶ ἐν τοῖς τοῦ Αἰσχύλου ἐκ τῆς Νιόβης τὸ ἀληθὲς νόημα δὲν εἶναι ὅτι οἱ θεοὶ ἄνευ προηγουμένης αἰτίας πλανῶσι τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ὅτι πρὸς τιμωρίαν παλαιᾶς ἁμαρτίας ἐλαύνουσιν αὐτοὺς εἰς νέον ἁμάρτημα. Ὁ Πλάτων ψέγων τὸν Αἰσχύλον, διότι τὴν ἐκ τῶν θεῶν τιμωρίαν δὲν παριστᾷ ὡς ἐπ' ὠφελείᾳ τῶν κολαζομένων γινομένην, ἐπιτρέπει ἐντελῶς τοιαύτην ἑρμηνείαν, ἡ δὲ ἐφαρμογή, ἣν ὁ Λυκοῦργος παρέχει εἰς τοὺς ὑπ' αὐ-

τοῦ παρατιθεμένους στίχους, φαίνεται μάλιστα καὶ ὑπὲρ ταύτης οὖσα [6]· ἀλλ' οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες λόγοι τοῦ Αἰσχίνου κωλύουσι βεβαίως ἡμᾶς νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι εἰς τὴν πίστιν τοῦ ἀττικοῦ λαοῦ μόνον ὑπὸ ταύτην τὴν μορφὴν ὑπῆρξε γνωστὴ ἡ ἠθικῶς βλαβερὰ τῶν θεῶν ἐπίδρασις. Ἐξάπαντος τοιαύτη τις γνώμη ἤδη ἐνωρὶς κατέλαβε θέσιν ἐν τοῖς διανοήμασι τῶν Ἑλλήνων· διότι οὕτω μόνον δύναται νὰ γείνῃ καταληπτόν, ὅτι ἡ τὴν θείαν τιμωρίαν ἐκτελοῦσα Ἐρινὺς (ὅρ. ἀν. σ. 187-190) θεωρεῖται ἐνίοτε καὶ ὡς ἡ ἐπιφέρουσα τὴν τοῦ νοῦ τύφλωσιν, τὴν μωρίαν, τὴν εἰς ἀτόπους πράξεις ἀποπλανῶσαν, καὶ μάλιστα χωρὶς ὁ ταῦτα λέγων νὰ ἔχῃ πάντοτε σαφῆ συνείδησιν τί δι' αὐτῶν λέγει. Ὁ Ἀγαμέμνων τῆς δεκάτης ἐνάτης ῥαψῳδίας τῆς Ἰλιάδος (87) μεταχειρίζεται προφανῶς φράσιν συνήθη κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ποιητοῦ λέγων, ὅτι «Ζεὺς καὶ Μοῖρα καὶ ἠεροφοῖτις Ἐρινὺς» ἐνέβαλον εἰς τὰς φρένας αὐτοῦ τὴν ἀγρίαν ἀφροσύνην ἐν τῇ ἀγορᾷ· διότι πόρρω ἀπέχει τοῦ νὰ ἀναγάγῃ ταύτην εἰς προτέραν τινὰ ἁμαρτίαν. Παραπλησίως δὲ καὶ ἐν τῇ δεκάτῃ πέμπτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (234) ἐκ τῆς Ἐρινύος ἐνεργεῖται ἡ παράνοια τοῦ Μελάμποδος (ἄτη βαρεῖα), ὅστις παρὰ τὸν ἐκ τῆς πράξεως ἀπειλούμενον αὐτῷ κίνδυνον ἐπιχειρῇ νὰ ἁρπάσῃ τὰς βοῦς τοῦ Ἰφίκλου, ὅπως κερδήσῃ τὴν νύμφην χάριν τοῦ ἑαυτοῦ ἀδελφοῦ· ὡσαύτως ὁ χορὸς τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους (603) ὀνομάζει τὴν ἐμπάθειαν τῆς ἡρωΐδος τοῦ δράματος «φρενῶν Ἐρινύν» [7]).

Ὁ Αἰσχύλος ἐν τῇ ἀκεραίᾳ σῳζομένῃ τριλογίᾳ Ὀρεστείᾳ, ἑνὶ τῶν τελειοτάτων αὐτοῦ δραματικῶν ἔργων, ἐνεβάθυνεν ἰδιαζόντως καὶ ἀνέπτυξε τὴν ἰδέαν ἁμαρτήματος νέου ἔκ τινος προγενεστέρου προελθόντος καὶ διεπέρανεν αὐτὴν δραματικῶς τοσούτῳ εὐχερέστερον, ὅσον αὐτὸς ἦν ἱκανὸς ἐν γένει νὰ διεξάγῃ αὐστηρῶς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς δραματικῆς συνθέσεως. Διότι ὁ στερεὸς καὶ συνεσφιγμένος σύνδεσμος τῆς τριλογίας παρεῖχεν αὐτῷ εὐκαιρίαν νὰ παρακολουθῇ τὰς τύχας ἡρωϊκοῦ τινος γένους ἐπὶ πολλὰς γενεὰς καὶ νὰ δεικνύῃ, πῶς τὴν ἁμαρτίαν τῶν πατέρων

ἐκτίνουσιν οἱ υἱοὶ καὶ οἱ ἔγγονοι, ἀλλὰ κατὰ τὰς ἀξιώσεις τῆς τραγικῆς ποιήσεως ἡ ἔκτισις αὕτη δὲν ἐπεραίνετο μόνον διὰ παθημάτων. Τοὐναντίον διὰ τῆς ἀλληλουχίας τῶν πραγμάτων ἡ ἁμαρτία τοῦ προγόνου καθίσταται αἰτία, ὅπως ὁ ἀπόγονος περιπέσῃ εἰς νέον ἁμάρτημα, ὅπερ αὖθις συνεπάγεται τὴν τιμωρίαν, ἕως ἂν τέλος κατορθωθῇ ὁ πλήρης ἐξιλασμός. Ἐν τῇ τριλογίᾳ τῆς Ὀρεστείας γίγνεται τοῦτο οὕτως, ὥστε κατὰ τὴν ἀνταπόδοσιν προτέρας τινὸς ἀδικίας διαπράττεται νέον ἀδίκημα καὶ τούτῳ τῷ τρόπῳ ἐπέρχεται βαθμηδὸν ἡ λύσις. Ὁ Ἀτρεὺς ἔσφαξε τὰ τέκνα τοῦ ἀδελφοῦ Θυέστου καὶ παρέθηκε τῷ κακοδαίμονι πατρὶ δεῖπνον· τὸ ἁμάρτημα τοῦτο ἐκτίνει ὁ Ἀγαμέμνων πρῶτον ἀναγκασθεὶς νὰ θυσιάσῃ τὴν ἑαυτοῦ θυγατέρα πρὸς σωτηρίαν τῶν ἐν Αὐλίδι ὑπὸ ἀπλοίας κατεχομένων Ἀχαιῶν· ἡ οὕτω τῇ ἑαυτοῦ συζύγῳ Κλυταιμήστρᾳ συγχρόνως προσγενομένη ἀδικία παρέχει ἀφορμήν, ὅπως αὕτη διαπράξῃ ἔγκλημα μοιχείας μετὰ τοῦ Αἰγίσθου υἱοῦ τοῦ Θυέστου· οὕτως ὁ Ἀγαμέμνων ἐκτίνει τὸ ἁμάρτημα, διότι ἡ σύζυγος αὐτοῦ, ἧς τὸ μητρικὸν αἴσθημα βαθέως ἐτρώθη, καὶ ὁ υἱὸς τοῦ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ Ἀτρέως τοσοῦτον σκληρῶς ἀδικηθέντος Θυέστου κοινῇ σφετερίζονται τὴν ἀρχὴν αὐτοῦ καὶ φονεύουσιν αὐτὸν ἐκ Τροίας ἐπανελθόντα. Ἀλλ' αὖθις ἐκδικητὴς αὐτοῦ γίγνεται ὁ Ὀρέστης, υἱὸς Ἀγαμέμνονος καὶ Κλυταιμήστρας, ὃς κατὰ τὸ πρόσταγμα τοῦ Ἀπόλλωνος θεωρῶν τὸ πρὸς τὸν πατέρα καθῆκον τιμιώτερον τοῦ πρὸς τὴν μητέρα, ἀποκτείνει ταύτην καὶ τὸν μοιχὸν αὐτῆς· ὑπὸ δὲ τῶν Ἐρινύων τῆς Κλυταιμήστρας καταδιωκόμενος, ἀποτίνει ὁ Ὀρέστης ἐν πρώτοις τὸ μέρος τοῦ ἁμαρτήματος τὸ ἐπιβάλλον, ἀλλ' ὅμως ἡ κρίσις τῆς Ἀθηνᾶς ἀναγνωρίζει τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ δεδικαιολογημένην καὶ οὕτω τὸ γένος αὐτοῦ ἀπαλλάσσεται τοῦ βαρύνοντος αὐτὸ μιάσματος. Ἡ ἐν τῷ τέλει τῆς τριλογίας διδομένη λύσις ἱκανοποιεῖ κατὰ τοῦτο, ὅτι διασαφηνίζει τὰς ἐννοίας τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς εὐσεβείας τὰς ὑπὸ τῶν προηγουμένων συγκρούσεων εἰς σύγχυσιν περιπεσούσας. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ τριλογίᾳ τῆς Οἰδιποδείας τῇ ἐκ

τῶν τραγῳδιῶν Λαΐου, Οἰδίποδος καὶ Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας συγκειμένη, ἧς μόνον τὸ τελευταῖον δρᾶμα διεσώθη, ἀναμφιβόλως ἐδέσποζε τοιαύτη ἀλληλουχία ἁμαρτημάτων, πλὴν ὅτι ἐν ταύτῃ ἡ ἐνοχὴ δὲν μετριάζεται ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν, ἀλλ' ἐπιτείνεται οὕτως, ὥστε ἐπὶ τέλους μόνον ὁ ὄλεθρος δύναται νὰ προσφέρῃ τὸν ἐξιλασμόν. Ὁ Λάϊος ἐπιθυμίᾳ κτηνώδει δουλεύων ἁρπάζει τὸν καλὸν παῖδα Χρύσιππον καὶ καταβάλλει οὕτω τὸ σπέρμα τῆς συγχύσεως τῶν φρενῶν περὶ τὰς φυσικὰς σχέσεις τῶν δύο φύλων, ἥτις ἐν τοῖς ἀπογόνοις αὐτοῦ ἐξακολουθεῖ ἀεὶ αὐξάνουσα. Ὁ πρῶτος καρπὸς τῆς οὕτω παραχθείσης διαφθορᾶς εἶναι, ὅτι παρακούει τὰς νουθεσίας τοῦ χρησμοῦ τοῦ ἀποτρέποντος αὐτὸν τῆς γεννήσεως τέκνων· ὁ δὲ δεύτερος, ὅτι ἐν τῷ βλαστῷ τοῦ γάμου αὐτοῦ, τῷ Οἰδίποδι, τὸ φυσικὸν αἴσθημα ἀπαμβλύνεται· διότι ὅταν οὗτος ἐν ξένῃ γῇ ἀνατραφεὶς συναντᾷ ἄγνωστος τῷ ἑαυτοῦ πατρὶ ἀγνώστῳ εἰς αὐτόν, ἡ φωνὴ τοῦ αἵματος δὲν ἀποτρέπει αὐτὸν νὰ φονεύσῃ τὸν πατέρα, ὡσαύτως οὐδεμία τοιαύτη φωνὴ ἐγείρεται ἐν αὐτῷ, ὅταν λαμβάνῃ γυναῖκα τὴν ἑαυτοῦ μητέρα ἄγνωστον καὶ ταύτην εἰς αὐτόν. Ἀλλ' ἡ δεινοτάτη μορφὴ τῆς συμφορᾶς, ἅ τε ἐν πλήρει συνειδήσει γενομένη, ἐμφανίζεται ἐν τῇ ἀκολούθῳ γενεᾷ, μεταξὺ τῶν βλαστῶν τοῦ ἐκ τοῦ ἀθεμίτου γάμου τοῦ υἱοῦ μετὰ τῆς μητρὸς προελθόντων. Οὗτοι καταδιώκουσιν ἀλλήλους ἀγριώτατα καὶ ὅτε ἐξερράγη ὁ πόλεμος πρὸ τῶν πυλῶν τῶν Θηβῶν, τὸ πρὸς τὸν ἀδελφὸν μῖσος τοῦ Ἐτεοκλέους εἶναι τοσοῦτον σφοδρόν, ὥστε ἀντιτάσσεται αὐτὸς ὁ ἴδιος κατὰ τοῦ ἀδελφοῦ καὶ οὕτω φονεύονται ἀμφότεροι ὑπ' ἀλλήλων [8]). Ἐπειδὴ ἐνταῦθα ὁ Αἰσχύλος ἐφαρμόζει προφανῶς θεωρίαν βαθέως τεθεμελιωμένην, ἐπιτρέπεται ἡμῖν νὰ θεωρήσωμεν ὡς πιθανόν, εἰ καὶ δὲν δυνάμεθα νὰ τὸ ἀποδείξωμεν, ὅτι καὶ ἐν ἄλλαις τριλογίαις ἐποιήσατο χρῆσιν αὐτῆς. Εὐκόλως προάγεταί τις νὰ συγκρίνῃ τὴν θεωρίαν ἐκείνην πρὸς τὸ χριστιανικὸν δόγμα περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος· ἀλλ' ὅμως δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν τὴν σπουδαιοτάτην διαφοράν, ὅτι κατὰ μὲν τὸ χριστιανικὸν δόγμα ἡ καθολικὴ διαφθορὰ ἁπάσης τῆς ἀνθρωπό-

τητος βαρύνει ἕκαστον ταύτης μέλος, κατὰ δὲ τὸν Ἕλληνα ποιητὴν μία οἰκογένεια ἕνεκα τοῦ ἁμαρτήματος τοῦ ἀρχηγοῦ αὐτῆς καταλαμβάνεται ὑπὸ τοῦ ὀλέθρου πρὸς ὡρισμένον τέλος. Ἀλλὰ λίαν ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ἡ ἐσωτερικὴ αἰτιώδης συνάφεια μετά τινος προτέρου ἁμαρτήματος δὲν αἴρει οὐδὲ μειοῖ τὴν ἠθικὴν ὑπαιτιότητα τοῦ ὕστερον πράττοντος ἐπὶ τῇ ἑαυτοῦ ἁμαρτίᾳ, ὡς δεικνύει ἡ ἑπομένη τιμωρία καὶ ὡς ἀποφαίνεται ὁ χορὸς ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι, ὃς πρὸς τὴν Κλυταιμήστραν λέγουσαν, ὅτι αἴτιος τοῦ διαπραχθέντος ὑπ' αὐτῆς φόνου τοῦ Ἀγαμέμνονος εἶναι ὁ «παλαιὸς δριμὺς ἀλάστωρ» (= κακὸς δαίμων) τοῦ οἴκου τῶν Ἀτρειδῶν, ἀποκρίνεται (1505-1508)·

ὡς μὲν ἀναίτιος εἶ (σὺ)
τοῦδε φόνου τίς ὁ μαρτυρήσων;
πῶ πῶ; πατρόθεν δὲ συλλή-
πτωρ γένοιτ' ἂν ἀλάστωρ.

Ἀλλὰ τὴν ἐν τούτῳ ἰσχύουσαν ἀρχὴν ἐκφράζει ὁ αὐτὸς χορὸς ἐν προηγουμένῳ ᾄσματι λέγων (758-772)·

τὸ δυσσεβὲς γὰρ ἔργον
μετὰ μὲν πλείονα τίκτει,
σφετέρᾳ δ' εἰκότα γέννᾳ,
οἴκων δ' ἄρ' εὐθυδίκων
καλλίπαις πότμος ἀεί·
φιλεῖ δὲ τίκτειν ὕβρις μὲν παλαιὰ νεά-
ζουσαν ἐν κακοῖς βροτῶν
ὕβριν, τότ' ἢ τόθ', ὅτε τὸ κύριον μόλῃ φάος τόκου,
δαίμονά τε τὸν ἀμάχετον, ἀπόλεμον,
ἀνίερον θράσος μελαίνας μελάθροισιν Ἄτας,
εἰδομέναν τοκεῦσιν.

Ὅμοια λέγει ὁ χορὸς τῶν Χοηφόρων (402-404)·

βοᾷ γὰρ λοιγὸς Ἐρινὺν
παρὰ τῶν πρότερον φθιμένων ἄταν
ἑτέραν ἐπάγουσαν ἐπ' ἄτῃ,

καὶ ἐν τῷ τελευταίῳ ἔτι δράματι τῆς τριλογίας, ἐν ταῖς Εὐμενίσιν (934), ἡ Ἀθηνᾶ ἐκφράζει τὸ αὐτὸ νόημα.

Ὁ στενὸς σύνδεσμος τῆς περιγραφείσης θεωρίας μετὰ τῆς δραματικῆς τριλογίας[9]) καθίσταται σαφέστατος, ἐὰν συγκρίνωμεν ταύτην πρὸς τὴν δραματικὴν διασκευὴν τῶν αὐτῶν μύθων ὑπὸ τοῦ Σοφοκλέους, ὃς «πρῶτος ἤρξατο δρᾶμα πρὸς δρᾶμα ἀγωνίζεσθαι, ἀλλὰ μὴ τριλογίαν». Καὶ παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ ἀποκτείνει ὁ Ὀρέστης μετὰ τῆς ἑαυτοῦ ἀδελφῆς Ἠλέκτρας τὴν μητέρα καὶ τὸν μοιχὸν αὐτῆς· ἀλλ' ἡ πρᾶξις αὕτη θεωρεῖται κατὰ πάντα ὡς ἐπιβαλλομένη καὶ οἴκοθεν νοουμένη ἐκδίκησις τοῦ πατρικοῦ αἵματος καὶ εἶναι ἄμικτος πάσης ἐνοχῆς. Ὁ Οἰδίπους τοῦ Σοφοκλέους ὥσπερ καὶ ὁ τοῦ Αἰσχύλου ἐγένετο πατροκτόνος καὶ σύζυγος τῆς ἑαυτοῦ μητρός· ἀλλ' ἐν οὐδετέρῳ τῶν δύο δραμάτων τοῦ Σοφοκλέους ἐξετάζεται ἡ κακοδαιμονία αὕτη ὡς προελθοῦσα ἐκ τῆς διαφθορᾶς τοῦ περὶ τοὺς συγγενικοὺς δεσμοὺς αἰσθήματος τῆς ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν μεταδιδομένης· διότι ἐν μὲν τῷ Οἰδίποδι Τυράννῳ τιμωρεῖται ὁ ἥρως διὰ τὴν ἐπὶ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ δικαιοσύνην πεποίθησιν, ἕνεκα τῆς ὁποίας ἀμνήμων γενόμενος τῆς ἀβεβαιότητος τῆς ἀνθρωπίνης τύχης θεωρεῖ καθόλου τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν καὶ βούλησιν ἱκανῶς ἰσχυράς, ὅπως ἀποκρούσωσι τὴν αὐτῷ τε καὶ τοῖς ἑαυτοῦ πολίταις ἀπειλοῦσαν συμφοράν· ἐν δὲ τῷ Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ παρίσταται ὡς πολύτλας τις βαρέως ὑπὸ τῶν θεῶν δεδοκιμασμένος, ὅστις τέλος εὑρίσκει τὴν ποθητὴν γαλήνην καὶ ἀνυψοῦται.

Δυσχερὴς εἶναι ἡ λύσις τοῦ σπουδαιοτάτου ζητήματος, κατὰ πόσον ὁ Αἰσχύλος ἐν τῇ ἐκτεθείσῃ θεωρίᾳ ἠκολούθησεν ἄλλοις προγενεστέροις. Δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἀπονείμωμεν μεγάλην ἀξίαν εἰς τὴν ὑψιπετῆ διάνοιαν καὶ τὴν βαθύνοιαν τοῦ ποιητοῦ· ἀλλὰ

δυσκόλως δυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἀπήγγελλεν ἀπὸ τῆς σκηνῆς διδασκαλίαν τοσοῦτον ἰδιοφυᾶ οὐδὲν κοινὸν πρὸς αὐτὴν εὑρίσκων ἐν ταῖς διανοίαις τῶν θεατῶν· ὀφείλομεν βεβαίως νὰ διακρίνωμεν ἐνταῦθα δύο μέρη τῆς διδασκαλίας ταύτης, τὸ περὶ τῆς τιμωρίας τοῦ ἁμαρτήματος διὰ νέου ἁμαρτήματος καὶ τὸ περὶ τῆς μεταδόσεως αὐτοῦ ἀπὸ τῶν προγόνων εἰς τοὺς ἀπογόνους. Ὅτι τὸ πρῶτον δὲν ἦτο ξένον καθόλου εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ περὶ τούτου θὰ ἠδύνατο νὰ μαρτυρήσῃ τὸ δίστιχον τοῦ Θεόγνιδος (151.152)·

> ***Ὕβριν, Κύρνε, θεὸς πρῶτον κακὸν ὤπασεν ἀνδρί,***
> ***οὗ μέλλει χώρην μηδεμίαν θέμεναι,***

ἐὰν δὲν ἦτο παραδεδομένον ἡμῖν ἐν μορφῇ τοσοῦτον ἀβεβαίῳ· ἀλλὰ πολλῷ σπουδαιότερον εἶναι ὅτι καὶ ἐν τῷ μύθῳ ἐνωρὶς ἐκφράζεται ἡ ἰδέα αὕτη. Ἐν τοῖς Κυπρίοις, ἅτινα ὡς ἐπικὸν ποίημα δύνανται τοὐλάχιστον νὰ θεωρηθῶσιν ἀρχαιότερα τῶν ἀρχαιοτάτων προϊόντων τῆς λυρικῆς ποιήσεως, ὡς μία τῶν αἰτιῶν τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου ἀναφέρεται, ὅτι ὁ Πάρις ἐν τῇ γνωστῇ περὶ τοῦ μήλου ἔριδι Ἥρας, Ἀθηνᾶς καὶ Ἀφροδίτης δελεασθεὶς ὑπὸ τῆς ὑποσχέσεως τῆς Ἀφροδίτης, ὅτι θὰ δώσῃ αὐτῷ γυναῖκα καλήν, προὔκρινε ταύτην τῆς Ἥρας καὶ τῆς Ἀθηνᾶς· ἐὰν δὲ προσθέσωμεν, ὅτι καὶ αἱ δύο αὗται θεαὶ ὑπέσχοντο δῶρα τῷ νεαρῷ ποιμένι[10]), ὅπερ κατὰ τὰς ὑπαρχούσας περὶ τοῦ ἀντικειμένου μαρτυρίας τῶν συγγραφέων καὶ τῆς τέχνης τὰς παραστάσεις εἶναι ἀναμφίβολον, διαγιγνώσκομεν ἐναργῶς τὴν ἀλληλουχίαν τῆς ἁμαρτίας. Ὁ Πάρις ἥμαρτε, διότι προὐτίμησε τὸ δελεαστικὸν τῆς Ἀφροδίτης δῶρον τοῦ ἐπὶ τῆς Ἀσίας κράτους, ὃ ὑπέσχετο ἡ Ἥρα, καὶ τῆς πολεμικῆς δόξης, ἣν ὑπέσχετο αὐτῷ ἡ Ἀθηνᾶ· ἀποτίνει τὸ πρῶτον τοῦτο ἁμάρτημα, διότι, ἵνα λάβῃ τὴν καλὴν γυναῖκα, διαπράττει μοιχείαν καὶ προδοσίαν κατὰ τοῦ ξενίζοντος αὐτὸν Μενελάου· ἐκτίνει δὲ τοῦτο τὸ δεύτερον καὶ βαρύτερον, ἐφέλ-

κων οὕτως ὄλεθρον καθ' ἑαυτοῦ καὶ κατὰ τῆς πατρίδος. Ἡ ἰδέα, ἥτις ἐκεῖ ἐκτενέστερον ἀνεπτύσσετο, συνεπυκνώθη ὑπό τινος μεταγενεστέρου ῥαψῳδοῦ εἰς δύο στίχους παρεμβληθέντας εἰς τὴν εἰκοστὴν τετάρτην ῥαψῳδίαν τῆς Ἰλιάδος, οὓς ὁ Ἀρίσταρχος ἤδη διέκρινεν ὡς μὴ ἀνήκοντας ἀρχῆθεν ἐκεῖσε (29.30) [11]). Ἄξιον ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ὅτι ἐνταῦθα πρὸς τὴν προσωπικὴν προσβολὴν τῶν δύο θεῶν προστίθεται ἡ ἀγανάκτησις αὐτῶν ἐπὶ τῇ ἐκδηλουμένῃ ἐν τῇ ἐκλογῇ τοῦ Πάριδος ἀναξίᾳ ἀνδρὸς μαλακίᾳ, οὗ ἕνεκα ἡ ὑπόθεσις ἐξίσταται τῆς σφαίρας τοῦ καθαροῦ ποιητικοῦ μηχανισμοῦ καὶ λαμβάνει ἠθικὴν σημασίαν, ἥτις καθιστᾷ αὐτὴν κατάλληλον, ὅπως χρησιμεύσῃ ὡς μέλος ἐν τῇ ἀλληλουχίᾳ τῶν ἁμαρτημάτων· ἴσως δ' ἐν ταὐτῷ εἶναι καὶ γνώρισμα ἐποχῆς ἀγωνιζομένης νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς τὰ πράγματα. Ἀλλ' ὁ Αἰσχύλος ἴσως δὲν εἶναι ὁ πρῶτος συλλαβὼν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἔν τινι οἴκῳ ἀπὸ τῶν προγόνων εἰς τοὺς ἀπογόνους μεταδιδομένου ἁμαρτήματος· διότι οἱ διάδοχοι αὐτοῦ Σοφοκλῆς καὶ Εὐριπίδης γινώσκουσι ταύτην καὶ ἐφαρμόζουσι κατὰ τρόπον διάφορον τοῦ Αἰσχύλου, ὁ τρόπος δὲ οὗτος δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἔχῃ ἐξ αὐτῶν τούτων τὴν ἀρχήν, διότι αὐτοὶ δὲν ἀναπτύσσουσι ποιητικῶς τὸ πρᾶγμα, ἀλλὰ μόνον μεταχειρίζονται ὡς βάσιν τῶν ἰδίων δραματικῶν παραστάσεων. Ἀμφότεροι οἱ ποιηταί, ὁ μὲν Σοφοκλῆς ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ (508-515), ὁ δ' Εὐριπίδης ἐν τῷ Ὀρέστῃ (987-1012. 1546-1548) θεωροῦσιν ὡς πρῶτον ἁμάρτημα τοῦ οἴκου τῶν Πελοπιδῶν τὸν φόνον τοῦ Μυρτίλου ἡνιόχου τοῦ Οἰνομάου, ὃν διέπραξεν ὁ Πέλοψ, ὅπως μὴ γνωσθῇ ἡ τῇ βοηθείᾳ ἐκείνου τελεσθεῖσα προδοσία, τοὐντεῦθεν δὲ σωρεύεται ἀνοσιούργημα ἐπὶ ἀνοσιουργήματι, ἐν ᾧ ὁ Αἰσχύλος «πρώταρχον ἄτην» (Ἀγαμ. 1192) ὀνομάζει τὴν μοιχείαν τοῦ Θυέστου μετὰ τῆς γυναικὸς τοῦ Ἀτρέως καὶ τὸν ἐκ ταύτης προκληθέντα φόνον τῶν υἱῶν τοῦ Θυέστου ὑπὸ τοῦ Ἀτρέως τὸ πρῶτον αἱματηρὸν κακούργημα [12]). Ὁ Αἰσχύλος προὐτίθετο ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς τριλογίας αὐτοῦ νὰ καταδείξῃ τὴν ἐν τῷ οἴκῳ τούτῳ διηνεκῶς ἐπιτεινομένην διαφθορὰν καὶ σύγχυσιν τοῦ περὶ τοὺς ἱερω-

τάτους οἰκογενειακοὺς δεσμοὺς αἰσθήματος, ὥσπερ τινὰ ἠθικὴν κληρονομικὴν νόσον, ἐν ᾧ ἐν τῷ προϋπάρχοντι μύθῳ ὅλως γενικῶς τὸ ἀδίκημα τοῦ πατρὸς ἐθεωρεῖτο ὡς αἴτιον παρὰ τῷ υἱῷ νέου ἀδικήματος. Ἀλλ' ἐὰν ἐρωτήσωμεν, τίς ἔδωκε τῷ μύθῳ τὴν μορφὴν ταύτην, ὅπερ συνέχεται μετὰ τοῦ ἑτέρου ζητήματος· ἀπὸ τίνος χρόνου ἡ ἐν αὐτῷ ἑρμηνευομένη δοξασία ἐνιδρύθη ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἔθνους, τὸ φυσικώτατον εἶναι νὰ ἀναγάγωμεν αὐτὴν εἰς τὴν λυρικὴν ποίησιν· διότι τὸ μὲν ἀρχαῖον ἔπος δὲν ἠδύνατο βεβαίως οὕτω παντελῶς νὰ ἐγκαταλίπῃ τὴν ἰδέαν τῆς ὁμηρικῆς ποιήσεως, ἡ δὲ ἀνάπτυξις ἐκείνης λαμβάνει χώραν ἐν περιόδῳ ὑψίστης πνευματικῆς ἐντάσεως καὶ θερμοτάτης εὐαισθησίας καὶ δεκτικότητος πρὸς νέας ἠθικὰς ἰδέας· ἴσως ὁ Στησίχορος εἶναι ὁ πρῶτος εἰσηγητής· διότι ὁ ποιητὴς οὗτος ἐφίλει νὰ ἐγκαταπλέκῃ εἰς τὰ ποιήματα αὐτοῦ τὴν ἐπεξεργασίαν εὑρέων μυθικῶν συμπλεγμάτων καὶ διότι αὐτός, ὡς δύναται νὰ ἀποδειχθῇ, ἐγίνωσκε τὸν τελεσθέντα τῇ βοηθείᾳ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀγῶνα τοῦ Ὀρέστου κατὰ τῶν Ἐρινύων (ἀπ. 40) [13]).

Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἔνθεν μὲν ἀείποτε ἐφίλουν τὴν προσωποποίησιν, ἔνθεν δ' ἀπέφευγον νὰ συνάπτωσιν ἀμέσως τοῖς τῶν θεῶν ὀνόμασιν φοβερὰς ἐνεργείας τῆς θείας δυνάμεως, διὰ τοῦτο τὸν τιμωρὸν δαίμονα, ὅστις ἢ αὐτὸν τὸν ὄλεθρον ἐπιφέρει ἢ τὸ εἰς τοῦτον ἄγον νέον ἁμάρτημα, ὠνόμαζον ἀ λ ά σ τ ο ρ α. Ὁ Αἰσχύλος κατ' ἐξοχὴν εἰς τὸν ἀλάστορα ἀποδίδει τὴν ἐν τοῖς οἴκοις διηνεκῶς αὐξάνουσαν ἁμαρτίαν (Ἀγαμ. 1501. 1507)· αὐτῷ δ' ἠκολούθησεν ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ χρήσει τοῦ ὀνόματος (Φοιν. 1556. Ὀρ. 1546)· ὁ δὲ Σοφοκλῆς μεταχειρίζεται μὲν αὐτό, ἀλλὰ πρὸς δήλωσιν τῆς κληρονομικῶς μεταδιδομένης συμφορᾶς μᾶλλον ἢ τῆς ἁμαρτίας (Οἰδ. Κ. 788)· ἀλλαχοῦ δὲ ἀνατίθενται αὐτῷ καὶ ἄλλαι ἐνέργειαι ἀποπλανῶσαι ἢ ὄλεθρον φέρουσαι, εἴτε διότι ῥητῶς ὡς ἐπὶ τιμωρίᾳ γινόμεναι ἐκλαμβάνονται (Αἰσχ. Ἱκ. 415. Εὐρ. Φοιν. 1593. Μηδ. 1059. 1333), εἴτε διότι ἡ θρησκευτικὴ πίστις εὐκόλως δύναται ν' ἀπονείμῃ αὐταῖς τοιαύτην σημασίαν (Αἰσχ. Πέρσ. 354.

Σοφ. Τραχ. 1092. 1235. Εὐρ. Ἠλ. 979. Ὀρ. 1669. Ἰφ. Αὐ. 878). Ὅθεν εὐνόητον εἶναι, διὰ τί ἡ Ἀνδρομάχη ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπίδου (768. πρβλ. Ἰφ. Αὐ. 946) καλεῖ τὴν Ἑλένην θυγατέρα τοῦ Ἀλάστορος καὶ ἄλλων πονηρῶν δαιμόνων· ἀλλ' ἡ φαντασία τοῦ λαοῦ συνετέλεσεν εἰς τὸν θαυμασιώτατον συνδυασμὸν συγχωνεύσασα τὸν Ἀλάστορα δαίμονα καὶ τὸν ὑπ' αὐτοῦ κατεχόμενον τρόπον τινὰ εἰς ἓν ὄν, ὀνομάζουσα καὶ τοῦτον ἀλάστορα, ὥσπερ καὶ πρόσωπα, ἅτινα ὡς ὄργανα τῶν Ἐρινύων ἐπιφέρουσι τὸν ὄλεθρον, ὀνομάζονται ἐνιαχοῦ ὑπὸ τῶν τραγικῶν καὶ αὐτὰ Ἐρινύες (ὅρ. σελ. 190). Τοιουτοτρόπως ὁ Ὀρέστης ἤδη ἐν ταῖς Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου (236) ὀνομάζει ἑαυτὸν ἀλάστορα, ἐν δὲ τῷ ῥητορικῷ βήματι τῶν Ἀθηνῶν χρησιμεύει ἡ λέξις πρὸς ὀνειδισμὸν φαύλου ἀνθρώπου (Δημ. 18, 296. 19, 305). Μεταξὺ τῶν δύο τοιουτοτρόπως γεννηθεισῶν σημασιῶν εὐτραπελία ὁμοῦ καὶ δεισιδαιμονία ἔζευξε κατὰ παράδοξον τρόπον γέφυραν, καθ' ὅσον ὁσάκις εἶχον λόγον νὰ θεωρῶσιν οἶκόν τινα ἢ χώραν ὡς ὑπὸ τοῦ ἀλάστορος κατατρεχομένην, ἐφαντάζοντο τοῦτον ἐνσεσαρκωμένον ἐν ὡρισμένῳ προσώπῳ. Οὕτω ποτὲ ἐν Ἀθήναις διεφημίσθη, ὅτι ὁ ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ πλουσίου Ἱππονίκου περιφερόμενος ἀλιτήριος δαίμων ἦν αὐτὸς ὁ υἱὸς αὐτοῦ (Ἀνδοκ. 1, 30), Ἱμεραία δέ τις ἰδοῦσα κατ' ὄναρ τὸν ἀλάστορα τῆς Σικελίας, ἀνεκάλυψε κατόπιν τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτοῦ ἐν τῷ προσώπῳ Διονυσίου τοῦ τυράννου (Σχολ. Αἰσχίν. 751)· ὥσπερ καὶ νῦν τὸν πονηρὸν ἄνθρωπον καλοῦμεν σεσαρκωμένον διάβολον ἢ λέγομεν, ὅτι τὸ δεῖνα πρόσωπον καθιστᾷ ἡμῖν εὐχερὲς νὰ πλάσωμεν ἐν τῇ φαντασίᾳ τὴν εἰκόνα τοῦ διαβόλου· διὰ τοῦτο οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι καὶ ἡ ἀντίστροφος μεταφορὰ εὑρίσκεται. Ἡ λέξις ἀλιτήριος, ἥτις ἀρχικῶς καὶ κυρίως σημαίνει τὸν ἀνόσιον, προσέλαβεν ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ῥητόρων τὴν σημασίαν τοῦ ἀλάστορος (πρβλ. ἀν. σ. 186) καὶ ὡς τοιαύτη φαίνεται π. χ. ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Ἀνδοκίδου περὶ τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Ἱππονίκου συμβαινόντων καὶ ἐν πολλοῖς χωρίοις τοῦ Ἀντιφῶντος, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῶν καταδιωκόντων τὸν φονέα τιμωρῶν

δαιμόνων· ἕνεκα δὲ τούτου φυσικὸν εἶναι ὅτι, ὁσάκις γίνεται χρῆσις τῆς λέξεως ἐπὶ προσώπων, διαφαίνεται ἰσχυρῶς ἡ ἔννοια τοῦ μιασμοῦ παρὰ τὴν τῆς ἁμαρτίας αὐτῶν (π. χ. Ἀριστ. Βατρ. 445. Θουκ. 1, 126, 11. Λυσ. 13, 79).

Ἡ ἀναγωγὴ τῆς κακῆς πράξεως εἰς σύγχυσιν τῶν φρενῶν, ἥτις καθόλου συνᾴδει τῇ τῶν Ἑλλήνων ἀντιλήψει καὶ ὑποφαίνεται ἐξαιρέτως ἐκεῖ, ὅπου θεία ἐνέργεια εἶναι τὸ ἔσχατον αἴτιον, δύναται κατὰ βάθος νὰ ἐξετασθῇ διττῶς, καθόσον δηλονότι ὁ μωρὸς ἄνθρωπος ἢ ἐπιλανθάνεται τῶν ἐπακολουθημάτων τῆς πράξεως, ἢ ἀπόλλυσι τὴν διάκρισιν ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ἥτις ἄλλως εἶναι βεβαία καὶ ἔμπεδος εἰς πᾶσαν ὥριμον διάνοιαν. Ἡ πρώτη ἀντίληψις εἶναι ἡ πηγὴ τῆς ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι καὶ ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου πολλάκις ἀπαντώσης μομφῆς, ὅτι οἱ ὑβρισταὶ « θεῶν ὄπιν οὐκ ἀλέγουσιν »· ἡ δὲ δευτέρα ἐκφράζεται σαφέστατα ἔν τινι χορικῷ ᾄσματι τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους, ἐν ᾧ λέγεται ἐν σχέσει πρὸς τὰς τύχας τοῦ οἴκου τῶν Λαβδακιδῶν· « τὸ κακὸν δοκεῖν ποτ' ἐσθλὸν τῷδ' ἔμμεν, ὅτῳ φρένας θεὸς ἄγει πρὸς ἄταν » (620—624)· ἧττον σαφῶς ἐπαναλαμβάνεται τὸ αὐτὸ νόημα ἔν τινι ὑπὸ τοῦ Σχολιαστοῦ τοῦ χωρίου τούτου διασωθέντι ἀποσπάσματι ἀγνώστου τραγικοῦ, καθ' ὃ, ὅταν ὁ θεὸς βούληται νὰ παρασκευάσῃ τινὶ κακόν, βλάπτει αὐτοῦ πρῶτον τὴν διάνοιαν. Ὁ χορὸς τῆς Ἀντιγόνης λέγει, ὅτι ἡ γνώμη ἐκείνη εἶναι κλεινὸν ἔπος σοφοῦ τινος παλαιοῦ καὶ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν στίχους τοῦ Θεόγνιδος (402—406), οἵτινες ἀκριβῶς ἐξεταζόμενοι παριστῶσιν ὡς ἐπακολούθημα τῆς θεοπέμπτου μωρίας οὐχὶ τὴν σύγχυσιν τοῦ ἀδίκου πρὸς τὸ δίκαιον, ἀλλὰ τὴν τοῦ βλαβεροῦ πρὸς τὸ ὠφέλιμον· ἡ διπλῆ σημασία τῶν λέξεων ἀγαθὸν καὶ κακὸν συνετέλει παρ' αὐτοῖς εἰς παρανόησιν, ἣν δὲν ἀπέφευγεν οὐδόλως ἡ ἐν τοιούτοις πράγμασι πολὺ ἐλευθέρως ἐνεργοῦσα ἠθικὴ διανόησις. Ἀλλ' ἂν ἡ συνείδησις ἐχώριζε πάντοτε αὐστηρῶς τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος δύο ταύτας ὄψεις τῆς ἀντιλήψεως, οὔτε ν' ἀποδειχθῇ δυνατὸν εἶναι οὔτε πιθανόν.

Ἀλλ' ἡ ἀνάμιξις τοῦ διανοητικοῦ μετὰ τοῦ ἠθικοῦ, ἥτις ἐνταῦθα ὥσπερ καὶ ἐν ἄλλοις πολλοῖς παρατηρεῖται, ὑπόκειται καὶ τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἄτης, ἥτις ἰδίως παρ' Ὁμήρῳ πολλάκις ἀπαντᾷ καὶ περὶ ἧς πολλοὶ τῶν νεωτέρων ἐπραγματεύθησαν [14])· ἐν ταύτῃ τελεῖται σχεδὸν ἡ ἀντίστροφος μεταβολὴ τῆς ἐν τῇ Ἐρινύϊ γενομένης, ἥτις ἔν τε τοῖς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι δύο χωρίοις τοῦ Ὁμήρου (σ. 296) καὶ ἔν τινι τῶν Χοηφόρων τοῦ Αἰσχύλου (403) θεωρεῖται ὡς ἐπάγουσα τὴν ἄτην, ἅπαξ δ' ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι τοῦ ποιητοῦ τούτου (1433) συνάπτεται μετὰ τῆς ἄτης ὡς τὸ αὐτὸ σημαίνουσα. Διότι ἡ ἄτη σημαίνει μὲν ἀρχῆθεν πᾶν εἶδος ὀλέθρου, ἀλλ' ἐφαρμόζεται κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ τῆς φρενοβλαβείας τῆς εἰς ἁμαρτίας ἐλαυνούσης καὶ τῶν ἐκ ταύτης ἀποβαινόντων. Ὅτι ἐν τῇ λέξει ταύτῃ αἱ ἁμαρτίαι καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῶν συγχωνεύονται εἰς ἑνιαίαν τινὰ παράστασιν, καταφαίνεται πολὺ σαφῶς ἔκ τινος χωρίου τῆς Ἰλιάδος (24,480), ὃ περιγράφει τὴν κατάστασιν τοῦ εἰς χώραν ἀλλοδαπὴν καταφεύγοντος φονέως, καὶ ἐξ ἄλλου τινὸς τῆς Ὀδυσσείας (21,302), ὃ διηγεῖται περὶ τοῦ Κενταύρου Εὐρυτίωνος, ὅστις ἠναγκάσθη ν' ἀποτίσῃ τὰ ἐν τῷ δόμῳ τοῦ Λαπίθου Πειρίθου ῥεχθέντα κακὰ ἀπολέσας ὦτα καὶ ῥῖνα· ἀλλὰ τὸ ὅλον περιεχόμενον τῆς λέξεως ἀποκαλύπτουσιν ἡμῖν δύο ἀλληγορικαὶ περικοπαὶ τῆς Ἰλιάδος. Ἐν μὲν τῇ μιᾷ, τῇ ἐν τῇ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ (502—512), ὁ Φοῖνιξ, ὅπως πείσῃ τὸν Ἀχιλλέα, ὅτι ἡ μετὰ τοῦ Ἀγαμέμνονος συνδιαλλαγὴ εἶναι λίαν ποθητή, περιγράφει πῶς ἡ Ἄτη σθεναρά τε καὶ ἀρτίπους οὖσα προτρέχει πασῶν, πῶς αἱ Λιταί, κόραι τοῦ μεγάλου Διός, «χωλαί τε ῥυσαί τε παραβλῶπες τ' ὀφθαλμὼ» οὖσαι ἀκολουθοῦσι καὶ θεραπεύουσι πάλιν τὴν ὑπ' ἐκείνης γενομένην βλάβην, ἀλλὰ καὶ πῶς, ἐάν τις «ἀνήνηται καὶ στερεῶς ἀποείπῃ, λίσσονται δ' ἄρα ταί γε Δία Κρονίωνα κιοῦσαι, τῷ Ἄτην ἅμ' ἕπεσθαι, ἵνα βλαφθεὶς ἀποτίσῃ»· καὶ ἐν τούτοις τοῖς λόγοις εἶναι πολὺ ἐναργὴς ἡ ἄμεσος ἕνωσις τοῦ κακοῦ μετὰ τῆς ἐξ αὐτοῦ πηγαζούσης βλάβης. Ἡ δ' ἑτέρα περικοπή, ἡ ἐν τῇ δεκάτῃ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (91-136),

εἶναι μέρος τοῦ λόγου ἐκείνου, τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος, δι' οὗ ὁ 'Αγαμέμνων ἐξαιτεῖται συγγνώμην διὰ τὸ πραχθὲν ἀδίκημα. 'Ενταῦθα ἡ Ἄτη περιγράφεται ὡς θυγάτηρ τοῦ Διός, ἣ πάντας ἀᾶται, εἰς τὸ κράτος δ' αὐτῆς καὶ αὐτός ποτε ὁ Ζεύς, «τόν περ ἄριστον ἀνδρῶν ἠδὲ θεῶν φασ' ἔμμεναι», ὑπέκυψε, διότι δολοφροσύναις Ἥρας ἀπατηθεὶς ἔδωκεν ὑπόσχεσιν, ἧς ἡ Ἥρα ὕστερον ἐποιήσατο κατάχρησιν κατὰ τρόπον ἀντιστρατευόμενον πρὸς τὴν βουλὴν τοῦ Διός· χαρακτηριστικὸν τοῦ πνεύματος ὅλης τῆς ἐκθέσεως εἶναι, ὅτι ἡ πρᾶξις αὕτη τῆς ἀβουλίας ἐξομοιοῦται τῇ πρὸς τὴν ἀδικίαν ἀγούσῃ φρενοβλαβείᾳ. Σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀπάτης ἐμφαίνεται καὶ ἐν ἄλλοις δύο χωρίοις τῆς 'Ιλιάδος (2,111. 8,237), ἐν οἷς ἡ λέξις ἔχει κυρίως τὴν σημασίαν τῆς πραγματικῆς βλάβης, δηλοῦσα τὴν ζημίαν, ἣν ὁ Ζεὺς προσεποίησε τῷ 'Αγαμέμνονι ὡς ἀρχηγῷ τοῦ στρατοῦ μὴ δοὺς αὐτῷ τὴν ἐλπιζομένην κατὰ τῶν Τρώων νίκην. 'Αλλὰ καὶ ἄνθρωπος ἀνθρώπῳ δύναται νὰ ἐπενέγκῃ ἄτην· διὰ τοῦτο ὁ Δόλων, ὅστις ἐπείσθη ὑπὸ τοῦ Ἕκτορος ὑποσχομένου αὐτῷ τοὺς ἵππους τοῦ 'Αχιλλέως νὰ ἀναλάβῃ νυκτερινήν τινα κατασκοπήν, ἐξαιτούμενος παρὰ τοῦ 'Οδυσσέως συγγνώμην λέγει· «πολλῇσιν μ' ἄτῃσι παρὲκ νόον ἤγαγεν Ἕκτωρ» ('Ιλ. 10, 391). Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ἔννοια τῆς σωματικῆς μόνον ναρκώσεως καὶ ἀναισθησίας δηλοῦται ὑπὸ τῆς λέξεως, ὡς ἀποδεικνύει ἡ περιγραφὴ τοῦ περὶ ψυχῆς ἀγῶνος τοῦ Πατρόκλου ἐν τῇ δεκάτῃ ἕκτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς 'Ιλιάδος (805). 'Αλλ' ἐν τούτοις ὑπάρχουσι καὶ χωρία, ἐν οἷς ἐφαρμόζεται μὲν ἡ ἔννοια τῆς ἄτης, ἀλλὰ δὲν ἐλαττοῦται ἕνεκα ταύτης ἡ ἐνοχή· οὕτω π. χ. ὁ 'Αχιλλεὺς ἀπαιτεῖ ἀμέσως μετὰ τὴν προσγενομένην αὐτῷ ὕβριν ἐν τῇ πρώτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς 'Ιλιάδος (412), ἵνα ὁ 'Αγαμέμνων «γνῷ ἣν ἄτην, ὅ τ' ἄριστον 'Αχαιῶν οὐδὲν ἔτισεν»· ὁμοίως ὁ 'Αγαμέμνων ἐν τῇ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ (115) ὁμολογεῖ αὐτὸς πρὸς τὸν Νέστορα ἐν μετανοίᾳ τὴν ἄτην ταύτην· ὡσαύτως ἡ 'Ελένη ἐν τῇ ἕκτῃ (356. πρβλ. 'Οδ. 4,261) λέγει περὶ τῆς ἰδίας ἄτης καὶ τῆς τοῦ 'Αλεξάνδρου· ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ

ἐπίσης γίνεται λόγος ἐν τῇ τελευταίᾳ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (28) περὶ τῆς ἄτης τοῦ Ἀλεξάνδρου ὡς πρὸς τὴν διαγωγὴν αὐτοῦ πρὸς τὰς τρεῖς θεάς. Ἀλλὰ τὸ ῥῆμα ἀ ᾶ ν, ἐξ οὗ παράγεται τὸ οὐσιαστικὸν ἄτη προσαρμόζεται κατὰ ποικιλωτάτους τύπους πρὸς τὰς διαφόρους χρήσεις τοῦ οὐσιαστικοῦ ἐν τῇ σημασίᾳ βλάπτειν, μωραίνειν, ἀναίσθητον ποιεῖν καὶ δύναται νὰ λεχθῇ περί τε τοῦ μωραίνοντος τὸν ἄνθρωπον θεοῦ, καὶ περὶ τῶν βλαπτόντων ἀνθρώπων καὶ περὶ τοῦ ἀναισθησίαν ἐμποιοῦντος ὕπνου ἢ οἴνου. Ὅτι δὲ ὡς τὸ οὐσιαστικὸν συμπεριλαμβάνει καὶ τὸ ῥῆμα τό τε ἁμάρτημα καὶ τὰ ἀποτελέσματα αὐτοῦ, ἀποδεικνύουσι σαφέστατα δύο χωρία, ἐν οἷς ὥσπερ καὶ ἀλλαχοῦ οὐχὶ σπανίως τίθεται τὸ μέσον ἢ τὸ παθητικὸν ἐπὶ τοῦ μωραινομένου· τὸ μὲν τούτων εἶναι τὸ τῆς Ὀδυσσείας, ὅπου ὁ Αἴας διὰ τὸ ὑπερφίαλον αὐτοῦ ἔπος, ὅτι θὰ διέφευγε τὸν κίνδυνον τῆς τρικυμίας ἄνευ τῆς βοηθείας τῶν θεῶν, κατεποντίσθη ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος (Ὀδ. 4, 503-509)· τὸ ἕτερον χωρίον εἶναι τὸ τοῦ ὁμηρικοῦ ὕμνου εἰς Ἀφροδίτην (253), ὅπου ἡ θεὰ παντελῶς ὡς θνητὴ αἰσθανομένη καὶ λαλοῦσα αἰτιᾶται ἑαυτήν, ὅτι σφόδρα ἀασθεῖσα, «παῖδα ὑπὸ ζώνῃ ἔθετο βροτῷ (τῷ Ἀγχίσῃ) εὐνηθεῖσα», καὶ οὕτως ἀπολέσασα τὴν παρὰ τοῖς θεοῖς τιμὴν καὶ ὑπόληψιν. Ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον χρόνοις ὑποχωρεῖ βαθμηδὸν ἡ ἠθικὴ σημασία τῆς λέξεως, ἀλλὰ δὲν ἀποβάλλεται παντάπασιν ἐκ τῆς χρήσεως. Ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου ἀπαντᾷ δὶς (231 καὶ 413) ἐν τῇ σημασίᾳ ὑλικῆς ζημίας, ἥτις ὅμως καὶ ἐνταῦθα ὀφείλεται εἰς ἁμάρτημα πραχθέν· ἐν δύο ἄλλοις χωρίοις (216 καὶ 352) σημαίνει ὡς καὶ παρ' Ὁμήρῳ τοσάκις τὸ ἁμάρτημα ὁμοῦ καὶ τὰ ἐπακολουθήματα αὐτοῦ· τὴν αὐτὴν σημασίαν ἔχει καὶ ἔν τινι χωρίῳ τῆς Ἀσπίδος τοῦ Ἡρακλέους (93), ὅπου λέγεται, ὅτι ὁ Ἰφικλῆς κατόπιν μετενόησε διὰ τὴν διαγωγὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν Εὐρυσθέα, πλὴν δὲν ὑποδεικνύεται, τίς ἦν ἡ διαγωγὴ αὕτη. Ἡ αὐτὴ ἔννοια καταφαίνεται καὶ ἐν τῇ Θεογονίᾳ (230), ὅπου ἡ προσωποποιουμένη Ἄτη ὀνομάζεται σύντροφος (συνήθης) τῆς Δυσνομίας. Ὁ Σόλων ἐν ταῖς Ὑποθήκαις εἰς Ἀθη-

ναίους (36) λέγει, ὅτι ἡ εὐνομία «ὕβριν ἀμαυροῖ, αὐαίνει δ' ἄτης ἄνθεα φυόμενα», ὅπου ἡ ἕνωσις τῆς ἀδικίας μετὰ τῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῆς εἶναι τοσοῦτον σαφὴς ὡς καὶ παρ' Ὁμήρῳ· ἡ αὐτὴ ἑρμηνεία δύναται τοὐλάχιστον νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἐν τοῖς στίχοις τῶν Ὑποθηκῶν εἰς ἑαυτὸν (75. 76), ἐν οἷς λέγεται, ὅτι ἐκ τῆς διώξεως τῶν κερδῶν ἀναφαίνεται ἄτη, «ἣν ὁπόταν Ζεὺς πέμψῃ τισομένην, ἄλλοτε ἄλλος ἔχει». Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἔχει ἡ ἄτη ἐν τῷ γνωστῷ δελφικῷ γνωμικῷ «ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα» καὶ πολλάκις παρὰ Πινδάρῳ ('Ολ. 1, 57. 'Ολ. 11, 37. Π. 2, 28. Π. 3, 24. Ν. 9, 21). Παρὰ δὲ τῷ Θεόγνιδι τὸ οὐσιαστικὸν σημαίνει μόνον τὴν ζημίαν (103. 119. 133), ἐν ᾧ τὸ ἐξ αὐτοῦ παραγόμενον ἐπίθετον λαμβάνει τὴν σημασίαν τῆς παραφροσύνης (433. 634). Ἐκ δὲ τῶν ἀττικῶν τραγικῶν παρ' Αἰσχύλῳ συχνότατα ἔχει ἡ λέξις τὴν σημασίαν τοῦ μετὰ τῆς τιμωρίας συνημμένου ἁμαρτήματος καὶ μάλιστα ἐν ἐκείναις ταῖς τραγῳδίαις, αἵτινες ἔχουσιν ὑπόθεσιν τὴν ἐν ἀρχαίοις ἡρωϊκοῖς οἴκοις συνεχῶς ἐνεργοῦσαν ἁμαρτίαν καὶ τὸν ἐξιλασμόν, ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας καὶ ἐν τῇ Ὀρεστείᾳ· παρὰ δὲ τῷ Σοφοκλεῖ καὶ Εὐριπίδῃ πολὺ συνηθέστερον σημαίνει ἁπλῶς τὴν συμφοράν, ἔν τισι δὲ περιπτώσεσιν ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ὑπὸ τῶν θεῶν ἐπενεχθεῖσαν βλάβην τῶν φρενῶν. Παρὰ τοῖς πεζογράφοις καὶ παρ' Ἀριστοφάνει σπανιώτατα μόνον ἀπαντᾷ ἡ λέξις· οἱ δὲ μεταγενέστεροι ἐπικοὶ ἔμαθον παρ' Ὁμήρου τὴν χρῆσιν αὐτῆς, ᾧ καὶ ἀκολουθοῦσιν ἐν ταύτῃ [15]).

Πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἄτης πολὺ συγγενὴς εἶναι ἡ τῆς ἀπάτης, ὡς δεικνύει ἰδίως ἓν χωρίον ἐν τοῖς Πέρσαις τοῦ Αἰσχύλου (93), ὃ λέγει· «δολόμητιν δ' ἀπάταν θεοῦ τίς ἀνὴρ θνητὸς ἀλύξει;» ἀλλ' ἡ καταγωγὴ τοῦ ὀνόματος ἐπιτρέπει νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἐν αὐτῷ προέχει ἔτι μᾶλλον τὸ στοιχεῖον τῆς διανοητικῆς συγχύσεως. Ἡ φαντασία τῶν Ἑλλήνων μετέπλασεν αὐτὴν εἰς ἀλληγορικὸν πρόσωπον, ὅπερ κατὰ πρῶτον ἐν τῇ Θεογονίᾳ τοῦ Ἡσιόδου (224) μνημονεύεται, ὕστερον δὲ ὁ Ἀπελλῆς ἐν τῇ μεγάλῃ

εἰκόνι τῆς Διαβολῆς μετεχειρίσθη αὐτὴν ὡς μίαν τῶν δευτερευουσῶν μορφῶν (Λουκιαν. περὶ τοῦ μὴ ῥ. πιστ. τῇ διαβολῇ)[5]), ἀλλ' ἐνίοτε παρίστατο καὶ ἐπὶ τῆς σκηνῆς τῶν Ἀθηνῶν, ὥσπερ καὶ ἄλλαι προσωποποιήσεις, οἷον μανία, ὕβρις, μέθη, φθόνος καὶ ἄλλαι (Πολυδ. 4, 142). Μετὰ τίνος νοήματος ἐγένετο τοῦτο, διδάσκουσιν ἡμᾶς δύο εἰκόνες ἀγγείων φέρουσαι ἐπιγραφὰς ὀνομάτων, ὧν αἱ ὑποθέσεις προδήλως εἰσὶν εἰλημμέναι ἐκ τῆς τραγῳδίας. Ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Τηρέως ἐν τῷ μουσείῳ τῆς Νεαπόλεως, ἀπαντᾷ τῷ Τηρεῖ ἑτοιμαζομένῳ νὰ καταισχύνῃ τὴν Φιλομήλαν καὶ ὕστερον νὰ ἐκτέμῃ τὴν γλῶσσαν αὐτῆς, ἡ Ἀπάτη, πρὸς δήλωσιν, ὅτι αὕτη ἐστὶν ἡ παράγουσα αὐτὸν εἰς τὴν φρικαλέαν πρᾶξιν· ἐπὶ δὲ τοῦ ἀγγείου τοῦ Δαρείου ἐν τῷ αὐτῷ μουσείῳ ἵσταται ἡ ἀπάτη, τοὐλάχιστον κατὰ τὴν πιθανωτάτην ἀνάγνωσιν τοῦ ἐπιγεγραμμένου ὀνόματος, κρατοῦσα δύο δᾷδας ἀνημμένας πρὸ τῆς Ἀσίας ἑτοίμου οὔσης νὰ ἐπέλθῃ κατὰ τῆς Ἑλλάδος καὶ μετὰ περιεργίας ἀκροωμένης τοῦ λόγου αὐτῆς. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσι δὲν νοεῖται ἐξαπάτησις ὑπὸ ἄλλων γενομένη, ἀλλ' ἡ ἐκ τῶν ἰδίων παθῶν ἐπενεχθεῖσα παραφροσύνη, ἄρα πρᾶγμά τι τοὐλάχιστον πολὺ ὅμοιον πρὸς τὴν ἐκ θείας ἐνεργείας τελουμένην παραπλάνησιν. Ἡ ἐμφάνισις τῆς Ἀπάτης ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ Ἀπελλοῦ δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὰς ἀναλογίας ταύτας. Ἐν τῇ εἰκόνι ταύτῃ ἐκ δεξιῶν μὲν κάθηται ὁ ἀνὴρ ὁ παρέχων ἀκρόασιν εἰς τὰς διαβολάς, περὶ δὲ αὐτὸν ἑστᾶσι δύο γυναῖκες, ἡ Ἄγνοια καὶ ἡ Ὑπόληψις (=ὑποψία)· ἑτέρωθεν δὲ προσέρχεται ἡ Διαβολή, ᾗ παρομαρτοῦσι μετὰ τοῦ Φθόνου δύο ἄλλαι γυναῖκες, ἡ Ἐπιβουλὴ καὶ ἡ Ἀπάτη, αὕτη δηλονότι εἶναι ἐκ τῶν κατεχόντων τὴν ψυχὴν τοῦ διαβάλλοντος παραγόντων, ἐπισκοτίζουσα τὸν νοῦν αὐτοῦ, ὥσπερ καὶ ἐν τῇ παραστάσει τοῦ ἀγγείου ἐκείνου τὴν τοῦ Τηρέως. Μετάνοια δὲ καὶ Ἀλήθεια, αἵτινες ἔρχονται κατόπιν, ἔχουσι σχέσιν πρός τε τὸν διαβάλλοντα καὶ πρὸς τὸν προθύμως τὴν διαβολὴν ἀκροώμενον[16]). Μορφαὶ ἀλληγορικαὶ συγγενεῖς πρὸς τὴν Ἀπάτην, αἵτινες παριστῶσι τὴν μετάνοιαν

τοῦ πλανηθέντος πνεύματος, οἷον Λύσσα, Μανία, Οἶστρος πολλάκις ἐπίσης εἰκονίζονται ἐπὶ ἀγγείων τῶν μεταγενεστέρων χρόνων κατὰ μίμησιν τῆς τραγῳδίας, ἄλλοτε μὲν φέρουσαι ὀνόματα ἐπιγεγραμμένα, ἄλλοτε δ' οὔ· ἐν τῇ τελευταίᾳ περιπτώσει φυσικῶς ἡ ἑρμηνεία εὐκόλως δύναται νὰ ἀποβῇ ἀμφίβολος, καὶ μάλιστα ἀφοῦ ἐνίοτε ἐνδέχεται νὰ νοῆται καὶ ἡ Ἐρινύς[17]).

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε εἰρημένων θὰ ἠδύνατό τις, εἰ καὶ ὅλως ἀτόπως, νὰ συναγάγῃ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ διαστροφὴ τοῦ νοῦ καὶ ἡ φαυλότης ἐθεωροῦντο οὐτωσὶν ἁπλῶς ὡς ὁμοειδῆ καὶ ἰσοδύναμα· τοὐναντίον ἡ ἠθικὴ ἐκτίμησις διακρίνει μεθ' ἱκανῆς ἀκριβείας τὴν ἠθικὴν ἀποπλάνησιν ἀπὸ τῆς ἁπλῆς μωρίας· ἀλλὰ φαίνεται ἤδη βεβαίως καὶ ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν οἱ ἀττικοὶ πεζογράφοι διερμηνεύουσι τὴν ἔννοιαν τῆς τῶν φρενῶν βλάβης, δι' ἧς ἐπάγεται ἡ ἐκ τῶν θεῶν τιμωρία· διότι κατ' αὐτοὺς εἶναι μὲν ἡ φρενοβλάβεια σύμπτωμα προτέρου ἁμαρτήματος, ἀλλ' ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον οὐδὲν γνώρισμα νέου ἁμαρτήματος περιέχει. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ κρίσις διακρίνει αὐστηρῶς τὰ ἀκούσια καὶ τὰ ἑκούσια ἁμαρτήματα. Ταύτην τὴν διάκρισιν βαθέως αἰσθανόμενος ὁ Ἀντιφῶν λέγει μετ' ἰδιαζούσης ἀκριβείας, ὅτι οἱ δικασταὶ ὀφείλουσιν ἀνταφελέσθαι τὸν φονέα τὴν βουλεύσασαν ψυχὴν αὐτοῦ. Ὁ αὐτὸς λέγει ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (92)· «ἔπειτα δὲ τὰ μὲν ἀκούσια τῶν ἁμαρτημάτων ἔχει συγγνώμην, τὰ δὲ ἑκούσια οὐκ ἔχει· τὸ μὲν γὰρ ἀκούσιον ἁμάρτημα, ὦ ἄνδρες, τῆς τύχης ἐστί, τὸ δὲ ἑκούσιον τῆς γνώμης»· ὡσαύτως λέγει ὁ Δημοσθένης πρὸς τὸν Τιμοκράτην (24,49)· «τῷ λάθρα καὶ ταχὺ καὶ παρὰ τοὺς νόμους ἐμβαλεῖν τὸν νόμον εἰς τοὺς νόμους καὶ μὴ θεῖναι πᾶσαν ἀφῄρησαι σαυτοῦ τὴν συγγνώμην· τοῖς γὰρ ἄκουσιν ἁμαρτοῦσι μέτεστι συγγνώμης, οὐ τοῖς ἐπιβουλεύσασιν, ὃ σὺ νῦν εἴληψαι ποιῶν». Περὶ δὲ τοῦ Ἀγησιλάου λέγει ὁ Ξενοφῶν (11, 9), ὅτι «μείζω συμφορὰν ἔκρινε τὸ γιγνώσκοντα ἢ ἀγνοοῦντα ἀμελεῖν τῶν ἀγαθῶν». Ἀλλ' ὁ Εὐριπίδης ἐν πολλοῖς χωρίοις τῶν δραμάτων αὐτοῦ ἐπίτηδές πως κατεπολέμησε τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ ὀρθὴ

γνώμη ἔχει ἀμέσως ὡς ἐπακολούθημα τὴν ὀρθὴν πρᾶξιν. Οὕτως ἐν τῷ Ἱππολύτῳ (376-382) λέγει ἡ Φαίδρα.

καί μοι δοκοῦσιν (οἱ θνητοὶ) οὐ κατὰ γνώμης φύσιν
πράσσειν κάκιον· ἔστι γὰρ τό γ' εὖ φρονεῖν
πολλοῖσιν· ἀλλὰ τῇδ' ἀθρητέον τόδε·
τὰ χρήστ' ἐπιστάμεθα καὶ γινώσκομεν,
οὐκ ἐκπονοῦμεν δ' οἱ μὲν ἀργίας ὕπο,
οἱ δ' ἡδονὴν προθέντες ἀντὶ τοῦ καλοῦ
ἄλλην τινά.

ἐκ προθέσεως βεβαίως ἀναφέρονται ἐνταῦθα αἱ φράσεις γνώμη καὶ εὖ φρονεῖν μόνον εἰς τὴν διάνοιαν, αἵτινες ἄλλως συνάπτουσι τότε διανοητικὸν καὶ τὸ ἠθικὸν (ὅρ. σ. 195). Ὅμοια λέγει ὁ αὐτὸς ποιητὴς ἐν ἀποσπάσματι τῆς Ἀντιόπης (221), ὅτι πολλοὶ τῶν θνητῶν «γνώμῃ φρονοῦντες οὐ θέλουσιν ὑπηρετεῖν ψυχῇ, τὰ πολλὰ πρὸς φίλων νικώμενοι», ἐν δὲ τῷ Χρυσίππῳ τοῦ Εὐριπίδου ἔλεγεν ὁ Λάϊος (837) «γνώμην δ' ἔχοντά μ' ἡ φύσις βιάζεται», μεθ' οὗ συνάφειαν ἔχει τὸ ἐν ἄλλῳ ἀποσπάσματι (838) τῆς αὐτῆς τραγῳδίας λεγόμενον, ὅτι «τόδ' ἤδη θεῖον ἀνθρώποις κακόν, ὅταν τις εἰδῇ τἀγαθόν, χρῆται δὲ μή». Ἡ αὐτὴ γνώμη, ἧς καὶ δύο Ῥωμαῖοι, ὁ Ὀβίδιος (Μεταμ. 7,20) καὶ ὁ Σενέκας (Ἱππολ. 177-180), μιμηταὶ τοῦ Εὐριπίδου, χρῆσιν ἐποιήσαντο, ἐκφράζεται ἐν τοῖς λόγοις τῆς Μηδείας (1078-1080)·

Καὶ μανθάνω μὲν οἷα δρᾶν μέλλω κακά,
θυμὸς δὲ κρείσσων τῶν ἐμῶν βουλευμάτων,
ὅςπερ μεγίστων αἴτιος κακῶν βροτοῖς.

Ὁ Εὐριπίδης, εἰ καὶ ἔκρινεν ἀναγκαῖον νὰ μεταχειρισθῇ ὕφος ὁπωσοῦν πολεμικόν, ὅπως κατισχύσῃ ἡ γνώμη αὕτη, ἐν τούτοις εἶχε τοὺς πλείστους τῶν ἑαυτοῦ συμπολιτῶν ὀπαδοὺς εἰς ταύτην· διότι ὁ Πλάτων, ὁ τὴν ἀντίθετον πρεσβεύων γνώμην, λέγει ἐν τῷ Πρω-

ταγόρᾳ (352 d), ὅτι οἱ πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων οὐ πείθονται, ὅτι ἡ ἐπιστήμη καὶ ἡ σοφία εἶναι κράτιστον τῶν ἀνθρωπείων πραγμάτων, «ἀλλὰ πολλούς φασι γιγνώσκοντας τὰ βέλτιστα οὐκ ἐθέλειν πράττειν, ἐξὸν αὐτοῖς, ἀλλὰ ἄλλα πράττειν· καὶ ὅσους δὲ ἐγὼ ἠρόμην ὅ τί ποτε αἴτιόν ἐστι τούτου, ὑπὸ ἡδονῆς φασιν ἡττωμένους ἢ λύπης ἢ ὧν νῦν δὴ ἐγὼ ἔλεγον, ὑπό τινος τούτων κρατουμένους ταῦτα ποιεῖν τοὺς ποιοῦντας»

Εἰς τοὺς Ἕλληνας δὲν ἐπόρισε τὴν γνῶσιν ταύτην ἁπλῶς μεταγενεστέρα τις σχετικῶς ἠθικὴ σκέψις· τοὐναντίον παρὰ τὴν ἀτέλειαν τῶν τεχνικῶν ὅρων τῆς γλώσσης ἐν τῇ διακρίσει τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς σφαίρας τοῦ ψυχικοῦ βίου εἶχον ἐκεῖνοι ἀνέκαθεν ζωηρὸν τὸ αἴσθημα, ὅτι ὑπάρχει καὶ ἑτέρα τις πηγὴ τῆς ἀντιστάσεως κατὰ τοῦ ἀγαθοῦ παρὰ τὴν ἐπισκότησιν τῆς διανοίας. Ἐὰν κατὰ τὰ πρότερον εἰρημένα καὶ μάλιστα ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις ἐθεώρουν ὡς μίαν τῶν σπουδαιοτάτων ἠθικῶν ἀξιώσεων τὴν διὰ τῆς αἰδοῦς ἐκφραζομένην φροντίδα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως μὴ βλάπτῃ μήτε τοὺς ὁμοίους αὐτοῦ μήτε τοὺς θεοὺς μήτε τοὺς διέποντας τὸν κόσμον αἰωνίους νόμους, εὔλογον εἶναι, ὅτι ὄρεξις πρὸς ταῦτα ἀντιστρατευομένη καὶ πάντας τοὺς φραγμοὺς τοὺς περιορίζοντας τὸν ἄνθρωπον ἐν πάσαις ταύταις ταῖς σχέσεσι περιφρονοῦσα ἀπήρεσκεν αὐτοῖς εἰς τὸν ἔσχατον βαθμόν. Ταύτην λοιπὸν τὴν ὄρεξιν, ἥτις οἴκοθεν νοεῖται ὅτι δὲν εἶναι ἔκφρασις ψιλῆς πλάνης τοῦ νοῦ, ἀλλ' ἔχει τὴν ῥίζαν ἐν τῷ φρονήματι καὶ ἐν τῇ βουλήσει τοῦ ἐφ' ἑαυτὸ καὶ ἐπὶ τὴν δύναμιν αὐτοῦ μόνον πεποιθότος Ἐγώ, ἐκάλουν οἱ Ἕλληνες ὕβριν, εἴτε ὡς ἀσέβεια πρὸς τοὺς θεοὺς ἐξεδηλοῦτο, εἴτε ὡς ἔλλειψις σεβασμοῦ καὶ τιμῆς πρὸς τοὺς ἀνωτέρους, εἴτε ὡς σκληρότης πρὸς ἴσους ἢ βοηθείας δεομένους, ὡς καταπάτησις ἀλλοτρίων δικαιωμάτων, ὡς ἀθέτησις τοῦ ἔθους καὶ τοῦ νόμου, εἴτε ὡς ἀπόπειρα τοῦ ἀντιστρατεύεσθαι πρὸς τοὺς φυσικοὺς νόμους τῆς ὑπάρξεως· τὴν ὕβριν ταύτην ἐθεώρουν ὡς τὸ ἀληθὲς ἠθικὸν κακόν. Εἰς τὴν ὕβριν ὑπάγονται αἱ ἁμαρτίαι τῶν μυθικῶν ἐκείνων προσώπων, ἅτινα κατὰ τοὺς ἀρχαίους μύθους ἐν

τῷ Ἅιδῃ τὸ πρῶτον ἀπελάμβανον τὴν προσήκουσαν τιμωρίαν, ἡ κατὰ τῆς Λητοῦς ἐπιτεθεῖσα ἀσέλγεια τοῦ Τιτυοῦ, ἡ τοῦ Ταντάλου ἀπληστία, ἣν οὐδ' ἡ μετὰ τοῦ Διὸς κοινωνία ἐκόρεσεν, ἡ ἀδιαλείπτως καινὰ ἐπινοοῦσα πανουργία τοῦ Σισύφου (ὅρ. ἀν. σ. 122. 123). Τοῦθ' ὅπερ δ' ἐν τούτοις, ὥσπερ ἐν τοῖς τύποις οὕτως εἰπεῖν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ζωγραφεῖται, εὑρίσκομεν οὐχ ἧττον ἐν ταῖς πράξεσι προσώπων, εἰς ἃ ἡ ποίησις ἀπέδωκεν ἀτομικὸν χαρακτῆρα· διότι ὕβριν ἐπιτηδεύουσιν οἱ μνηστῆρες ἐν τῇ Ὀδυσσεία διασπαθῶντες τὴν περιουσίαν τοῦ βασιλέως τῆς Ἰθάκης, κακῶς ποιοῦντες τοὺς οἰκείους αὐτοῦ καὶ πρὸς τοὺς ξένους καὶ τοὺς ἐπαίτας ἀναιδέστατα προσφερόμενοι· ὕβρις εἶναι ὁ ὑπερφίαλος λόγος τοῦ Αἴαντος, ὃς σωθεὶς ὑπὸ τοῦ Ποσειδῶνος ἐκ τῆς τρικυμίας ἔφη «ἀέκητι θεῶν φυγέειν μέγα λαῖτμα θαλάσσης» (Ὀδ. 4, 504)· ὕβριν ἐνέχει ἡ διαγωγὴ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἁρπάζοντος τὸ δοθὲν τῷ Ἀχιλλεῖ γέρας. Καὶ ἐν τῇ δικανικῇ γλώσσῃ τῶν Ἀττικῶν ὕβρις ἐκαλεῖτο ἡ προσβολὴ πολίτου ἤ τινος τῶν οἰκείων αὐτοῦ δι' αἰκίας ἢ κακώσεως τοῦ προσώπου[18]). Ὅτι δὲ κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἠδύνατο ὅτε δοῦλος καὶ ἡ γυνὴ ἢ ὁ υἱὸς τοῦ ἄλλου νὰ εἶναι ὁ ὑβριζόμενος, κατανοοῦμεν ἐκ τούτου, ὅτι ἐνταῦθα τὸ οὐσιῶδες εἶναι ὅτι ὁ ὑβρίζων ἐξέρχεται τῆς σφαίρας τῶν ἰδίων αὐτοῦ δικαιωμάτων· συγχρόνως δὲ ἔχει σημασίαν τὸ ὅτι ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Μειδίου (42-44) ἐφίστησι τὴν προσοχὴν τῶν δικαστῶν εἰς τὴν προαίρεσιν ὡς ἓν τῶν κυριωτάτων γνωρισμάτων τῆς ὕβρεως. Ἀλλὰ καὶ πολυτέλεια ἄλλους προσβάλλουσα καὶ τοὺς θεοὺς πειράζουσα ἐφαίνετο ὕβρις εἰς τὸν Ἕλληνα· διὰ τοῦτο ὁ Ἀγαμέμνων παρ' Αἰσχύλῳ φοβεῖται νὰ πατήσῃ τοὺς ἐν τῇ εἰσόδῳ τῶν ἀνακτόρων αὐτοῦ ἐστρωμένους τάπητας. Ἐντελῶς ὁμοίως ᾐσθάνοντο τὴν ὕβριν ἐν τῇ θέσει, ἣν ἐλάμβανον ἀσιατικοὶ βασιλεῖς, οἵτινες ἀπῄτουν νὰ τιμῶνται μεῖζον πάντων τῶν λοιπῶν ἀνθρώπων· ὁ Ξέρξης ἦν τῶν τοιούτων ὁ τύπος ἐν τῇ συνειδήσει πάντων τῶν ἀνθρώπων. Πάντα ταῦτα ἔχουσι στενωτάτην συνάφειαν πρὸς τὴν βαθέως ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἔθνους ἐρρι-

ζωμένην ἰδέαν τοῦ μέτρου, ἣν ἐκφράζει μὲν σαφέστατα ἡ πολλάκις μνημονευομένη ῥῆσις «πᾶν μέτρον ἄριστον» καὶ τὸ ἐν τῷ Δελφικῷ ναῷ ἐπιγεγραμμένον «Μηδὲν ἄγαν» (Πλάτ. Χαρμ. 165a), ἀλλὰ καὶ σύμπαντα τὰ ἔργα τῆς καλλιτεχνικῆς αὐτῶν δημιουργίας· διότι ἐν τῷ ἠθικῷ βίῳ ἡ ὑπέρβασις τοῦ μέτρου, ᾧ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ὑποβάλληται, εἶναι ὕβρις. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης δὲ ἐν τῇ ἠθικῇ πρὸς ταύτην τὴν γενικὴν ἰδέαν ῥυθμίζεται, θεωρῶν πᾶσαν ὑπέρβασιν τοῦ μέτρου καθ' ὑπερβολήν τε καὶ ἔλλειψιν ὡς κακίαν, τὴν δὲ μεσότητα τούτων ὡς ἀρετήν. Κατὰ ταῦτα ἡ ἰδέα τῆς ὕβρεως ἔχει εἰδικῶς ἐθνικὸν χαρακτῆρα· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἔχει τι κοινὸν πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἁμαρτίας, ἣν ἐμόρφωσεν ἡ χριστιανικὴ θεολογία· διότι οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ὕβρεως εἶναι, ὅτι ζητεῖ νὰ καταστήσῃ τὸ Ἐγὼ κέντρον καὶ νὰ ἀποσπάσῃ αὐτὸ ἀπὸ τῶν ὅρων τῆς τε ἰδίας καὶ πάσης καθόλου ὑπάρξεως. Τὸ μέγεθος τῆς ἀγανακτήσεως, ἣν διήγειρεν ἐν πᾶσι τοῖς εἴδεσιν αὐτῆς, ἐξεδήλουν οἱ Ἕλληνες δι' ἐντονωτάτων φράσεων. «Ὕβριν χρὴ σβεννύειν μᾶλλον ἢ πυρκαϊὴν», ἔλεγεν ὁ Ἡράκλειτος (Διογ. Λ. 9, 2). «Ὕβριν θεὸς πρῶτον κακὸν ὤπασεν ἀνδρί, οὗ μέλλει χώραν μηδεμίαν θέμεναι», λέγει ὁ Θέογνις (151.152). «Ὕβρις φυτεύει τύραννον» λέγει ὁ χορὸς ἐν τῷ Οἰδίποδι Τυράννῳ (873 κ. ἑ.), ἥτις, ἐὰν πολλῶν ὑπερπλησθῇ μάτην, ἃ μὴ ἐπίκαιρά ἐστι μηδὲ συμφέροντα, εἰς ἀκρότατον ὕψος ἀναβᾶσα, καταπίπτει εἰς ἀπότομον ἀνάγκην· εὐθὺς δὲ κατόπιν (883-886) περιγράφει τὰς ἐκφάνσεις αὐτῆς καὶ εἰκονίζει τὸν κατεχόμενον ὑπ' αὐτῆς ὡς ἄνθρωπον, ὅστις ἐν ἔργοις τε καὶ λόγοις ὑπεροπτικῶς πορεύεται, οὔτε τὴν δίκην φοβούμενος οὔτε τὰ ἱερὰ τῶν θεῶν σέβων. Παραπλήσια τούτοις εἶναι ἃ ὁ Κάλχας λέγει ἐν τῷ Αἴαντι τοῦ Σοφοκλέους (760), ὅτι «βαρείαις πρὸς θεῶν δυσπραξίαις πίπτει, ὅστις ἀνθρώπου φύσιν βλαστὼν ἔπειτα μὴ κατ' ἄνθρωπον φρονῇ»· συνᾴδοντα δὲ τούτοις λέγει Κῦρος παρὰ Ξενοφῶντι ἐν τῇ τελευταίᾳ πρὸς τοὺς θεοὺς προσευχῇ (Κ. Π. 8, 7, 3), ὅτι οὐδεπώποτε ἐπὶ ταῖς εὐτυχίαις ὑπὲρ ἄνθρωπον ἐφρόνησεν. Ὁποῖον δὲ αἴσθημα διεγείρει ἡ ὕβρις καὶ

παρὰ τῷ δικανικῶς αὐτὴν θεωροῦντι, μαρτυρεῖ ὁ Δημοσθένης μαρτυρίαν ἀξιοσημείωτον λέγων ἐν τῷ λόγῳ κατὰ Μειδίου (46)· «οὐ γὰρ ἔστιν, οὐκ ἔστιν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, τῶν πάντων οὐδὲν ὕβρεως ἀφορητότερον, οὐδ' ἐφ' ὅτῳ μᾶλλον ὑμῖν ὀργίζεσθαι προσήκει». Ἀκριβέστερον δὲ αἰτιολογεῖ τοῦτο κατωτέρω ἕτερον χωρίον (76)· «οὐ γὰρ ἡ πληγὴ παρέστησε τὴν ὀργήν, ἀλλ' ἡ ἀτιμία· οὐδὲ τὸ τύπτεσθαι τοῖς ἐλευθέροις ἐστὶ δεινόν, καί περ ὂν δεινόν, ἀλλὰ τὸ ἐφ' ὕβρει. Πολλὰ γὰρ ἂν ποιήσειεν ὁ τύπτων, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ὧν ὁ παθὼν ἔνια οὐδ' ἂν ἀπαγγεῖλαι δύναιθ' ἑτέρῳ, τῷ σχήματι, τῷ βλέμματι, τῇ φωνῇ, ὅταν ὡς ὑβρίζων, ὅταν ὡς ἐχθρὸς ὑπάρχων, ὅταν κονδύλοις, ὅταν ἐπὶ κόρρης. Ταῦτα κινεῖ, ταῦτ' ἐξίστησιν ἀνθρώπους αὐτῶν, ἀήθεις ὄντας τοῦ προπηλακίζεσθαι. Οὐδεὶς ἄν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, ταῦτ' ἀπαγγέλλων δύναιτο τὸ δεινὸν παραστῆσαι τοῖς ἀκούουσιν οὕτως ὡς ἐπὶ τῆς ἀληθείας καὶ τοῦ πράγματος τῷ πάσχοντι καὶ τοῖς ὁρῶσιν ἐναργὴς ἡ ὕβρις φαίνεται». Αἱ τελευταῖαι λέξεις τῆς περικοπῆς ταύτης σαφῶς δεικνύουσιν, ὅτι ἡ οὐσία τῆς ὕβρεως καὶ ὑπὸ ταύτην τὴν μορφὴν εἶναι τὸ φρόνημα καὶ ὅτι ὅλως ἐκ τούτου πηγάζει ἐν αὐτῇ τὸ διεγεῖρον τὴν ἀγανάκτησιν.

Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ὑπολαμβάνωμεν, ὅτι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς πᾶσαν ἁμαρτίαν ἀνῆγεν εἰς τὴν ὕβριν ἀεὶ μετ' ἐπιγνώσεως· τοιαύτην συστηματικὴν ἀκολουθίαν ἐν ταῖς σκέψεσιν αὐτοῦ δὲν εἶχεν· ἐξ ἐναντίας ἐθεώρει ἐπίσης καὶ τὸν φθόνον καὶ τὴν ὀργὴν ὡς πρωτογενεῖς ψυχικὰς κινήσεις παραγούσας ἀναγκαίως τὸ ἁμάρτημα· ὧν ὁ μὲν καταστρέφει τὴν καθαρότητα τῆς βουλήσεως, ἡ δὲ κατ' ἐξοχὴν θολοῖ τὴν σύνεσιν τῆς προαιρέσεως.

Ὅτι ἡ πρὸς τὸν φθόνον ῥοπὴ ἦν στενώτατα σύμφυτος τῷ πνευματικῷ ὀργανισμῷ τῶν Ἑλλήνων, ἐσημειώθη που ἤδη πρότερον. Ἡ πρὸς πᾶσαν ὑπερβολὴν ἀποστροφὴ ἡ πηγάζουσα ἐκ τῆς τοῦ μέτρου αἰσθήσεως, ἥτις καὶ τὴν ὕβριν καθίστα αὐτοῖς τοσοῦτον ἐπαχθῆ, εἶχε συγχρόνως καὶ τοῦτο τὸ ἐπακολούθημα, ὅτι ἡ ὑπέροχος εὐδαιμονία ἄλλων διήγειρεν ἐν αὐτοῖς συναίσθημα καταθλί-

ψεως, ὅπερ εὐκολώτατα μετέπιπτεν εἰς φθόνον· ἀπέδιδον δ' ὡς γνωστὸν καὶ τοῖς θεοῖς φθόνον, οἵτινες δὲν ἠνείχοντο τὴν μακροτέραν διάρκειαν τοιαύτης εὐτυχίας ὡς πρὸς τοὺς παγκοσμίους νόμους ἀντιβαίνουσαν. Πρὸς δὲ τούτοις ἡ σπουδὴ τοῦ ὑπερέχειν τῶν ἄλλων ἢ καὶ εἰς αὐτὰς τὰς πρώτας προσωπικὰς σχέσεις ἐπεκτεινομένη, ἥτις ἦτο παρ' αὐτοῖς τοσοῦτον σπουδαῖον κέντρον τῆς ἐνεργείας, συχνότατα ἐκώλυεν αὐτοὺς νὰ προσβλέπωσι μετ' ἀλύπου φαιδρότητος πρὸς τὰ ἀλλότρια προτερήματα· οὕτω λοιπὸν πάντα συνέτρεχον εἰς τὸ νὰ φαίνηται αὐτοῖς ὁ φθόνος ὡς ἓν τῶν φυσικωτάτων τοῦ ἀνθρώπου συναισθημάτων, ἔτι πρωτογενέστερον καὶ τῆς ὕβρεως, ἥτις γεννᾶται μᾶλλον ἐξ ἰδιαιτέρων ἀφορμῶν. Ὁ Πέρσης Ὀτάνης ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ περὶ τῶν τριῶν πολιτευμάτων παρ' Ἡροδότῳ (3,80) θεωρεῖ τὰ δύο ταῦτα, ὕβριν καὶ φθόνον, ὡς τὰ κυριώτατα αἴτια τῆς ἠθικῆς διαφθορᾶς, λέγων περὶ τοῦ μονάρχου τάδε· «καὶ γὰρ ἂν τὸν ἄριστον ἀνδρῶν πάντων στάντα ἐς ταύτην τὴν ἀρχὴν ἐκτὸς τῶν εἰωθότων νοημάτων στήσειε (ἡ μοναρχία)· ἐγγίγνεται μὲν γάρ οἱ ὕβρις ὑπὸ τῶν παρεόντων ἀγαθῶν, φθόνος δὲ ἀρχῆθεν ἐμφύεται ἀνθρώπῳ· δύο δ' ἔχων ταῦτα ἔχει πᾶσαν κακότητα· τὰ μὲν γὰρ ὕβρει κεκορημένος ἔρδει πολλὰ καὶ ἀτάσθαλα, τὰ δὲ φθόνῳ». Διὰ στόματος ἄλλου Πέρσου, τοῦ Ἀχαιμένους, παριστᾷ ὁ Ἡρόδοτος (7, 236) τὸν φθόνον ὡς ἐθνικὸν ἐλάττωμα πάντων τῶν Ἑλλήνων, οἳ «καὶ τρόποισι τοιούτοισι χρεώμενοι χαίρουσι· τοῦ τε εὐτυχέειν φθονέουσι καὶ τὸ κρέσσον στυγέουσι», περὶ δὲ τῆς ἀληθείας τῶν λόγων τούτων μαρτυρεῖ ἡ ἱστορία καὶ πάντα τὰ συγγράμματα αὐτῶν. Ἄριστα εἰκονίζει τοῦ φθόνου τὰ ἀποτελέσματα ὁ Πλάτων λέγων (Νόμ. 5, 731a)· «ὁ δὲ φθονερὸς τῇ τῶν ἄλλων διαβολῇ δεῖν οἰόμενος ὑπερέχειν αὐτός τε ἧττον συντείνει πρὸς ἀρετὴν τὴν ἀληθῆ, τούς τε ἀνθαμιλλωμένους εἰς ἀθυμίαν καθίστησι τῷ ἀδίκως ψέγεσθαι, καὶ διὰ ταῦτα ἀγύμναστον τὴν πόλιν ὅλην ἐς ἅμιλλαν ἀρετῆς ποιῶν σμικροτέραν αὐτὴν πρὸς εὐδοξίαν τὸ ἑαυτοῦ μέρος ἀπεργάζεται»· καὶ ἀλλαχοῦ (9, 870c)· «δεύτερον δὲ (ὁ

ποιεῖ φόνου ἑκουσίου τὰς μεγίστας δίκας) φιλοτίμου ψυχῆς ἕξις, φθόνους ἐντίκτουσα χαλεποὺς ξυνοίκους μάλιστα μὲν αὐτῷ τῷ κεκτημένῳ τὸν φθόνον, δευτέροις δὲ τοῖς ἀρίστοις τῶν ἐν τῇ πόλει». Ἀπὸ τοιαύτης γενικῆς ἀντιλήψεως ὁρμώμενος, ἀλλὰ καὶ σκοπῶν ἅμα νὰ διακρίνῃ ἀπ' ἀλλήλων τὸν φθόνον καὶ τὴν ἅμιλλαν, λέγει ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι «Πῶς ἄν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο» (92c)· «ὁ εὐτυχίᾳ διαφέρειν αὐτοῦ τὸν ἐχθρὸν ἡγούμενος,.. ἐκ τοῦ πράττειν τι καὶ ζηλοῦν εἰς τὸ βασκαίνειν παντάπασι καὶ ἀθυμεῖν καταδυόμενος, ἀργῷ τῷ φθόνῳ καὶ ἀπράκτῳ σύνεστιν· ὁ δὲ μὴ τυφλούμενος περὶ τὸ μισούμενον ἀλλὰ καὶ βίου καὶ ἤθους καὶ λόγων καὶ ἔργων γιγνόμενος θεατὴς δίκαιος τὰ πλεῖστα κατόψεται τῶν ζηλουμένων ἐξ ἐπιμελείας καὶ προνοίας καὶ πράξεων χρηστῶν περιγιγνόμενα τοῖς κεκτημένοις, καὶ πρὸς ταῦτα συντείνων ἐπασκήσει τὸ φιλότιμον αὐτοῦ καὶ φιλόκαλον, τὸ δὲ χασμῶδες ἐκκόψει καὶ ῥάθυμον». Ἐν δὲ τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Πῶς ἄν τις αἴσθοιτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ (82b) ὀνομάζει αἴσχη ἐντὸς τῆς ψυχῆς καὶ ἕλκη τὰς μικρολογίας καὶ φιληδονίας καὶ κακοηθείας καὶ φθόνους· τούτοις συναπτέα τὰ λεγόμενα ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ τοῦ ἀκούειν (39d), ὅτι «φθόνος μετὰ βασκανίας καὶ δυσμενείας οὐδενὶ μὲν ἔργῳ παρὼν ἀγαθόν, ἀλλὰ πᾶσιν ἐμπόδιος τοῖς καλοῖς, κάκιστος δ' ἀκροωμένῳ πάρεδρος καὶ σύμβουλος, ἀνιαρὰ καὶ ἀηδῆ καὶ δυσπρόσδεκτα ποιῶν τὰ ὠφέλιμα διὰ τὸ πᾶσι μᾶλλον ἥδεσθαι τοὺς φθονοῦντας ἢ τοῖς εὖ λεγομένοις.»

Διὰ ταῦτα καὶ ἡ πρὸς τὸν φθόνον βδελυγμία ἐκδηλοῦται κατὰ ποικιλωτάτους τρόπους. Εἰς τὸν Περίανδρον ἀποδίδεται τὸ ἀπόφθεγμα· «Μηδενὶ φθόνει» (Στοβ. 38, 51). Μία τῶν συμβολικῶν γνωμῶν τοῦ Πυθαγόρου διασωθεῖσα ὑπὸ τοῦ Πορφυρίου (βί. Πυθ. 42) λέγει· «στέφανον μὴ τίλλειν» καὶ χαρακτηρίζει πιθανῶς (εἰ καὶ ὁ Πορφύριος ἑρμηνεύει αὐτὴν «τουτέστι τοὺς νόμους μὴ λυμαίνεσθαι· στέφανοι γὰρ πόλεων οὗτοι») τὴν εὐλόγως προσδοκωμένην διάθεσιν τοῦ ἡττηθέντος ἐν τῷ ἀγῶνι πρὸς τὸν εὐτυχῆ αὐ-

τοῦ ἀνταγωνιστήν· παρέσχε δὲ κατὰ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Welcker, ἥτις βεβαίως δὲν εἶναι πάσης ἀμφιβολίας ἀνωτέρα, ὑπόθεσιν εἰς τὴν ἐπί τινος ἀγγείου γραφήν, ἐν ᾗ ὁ φθόνος ὡς νεανίας εἰκονιζόμενος τίλλει πτερὸν ἐκ τῆς πτέρυγος τῆς Νίκης τῆς τὸν νικητὴν στεφανούσης [19]. Ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπίδου (768) ἡ Ἀνδρομάχη ὀνομάζει τὴν Ἑλένην πολλῶν πατέρων ἔρνος, ἤτοι «Ἀλάστορος μὲν πρῶτον, εἶτα δὲ Φθόνου, Φόνου τε Θανάτου θ', ὅσα τε γῆ τρέφει κακά», θεωρεῖ λοιπὸν καὶ τὸν φθόνον ἐν τῶν ὀλεθριωτάτων κακῶν τῆς ὑπάρξεως. Κατὰ δὲ τὸν Μένανδρον (ἀποσπ. 528) ὁ φθόνος εἶναι «τὸ κάκιστον τῶν κακῶν πάντων, ὁ φθισικὸν πεποίηκε καὶ ποιήσει καὶ ποιεῖ (τὸν ἔχοντα), ψυχῆς πονηρᾶς δυσσεβὴς παράστασις». Τοιαῦται δὲ κρίσεις καὶ ἐκδηλώσεις ἦσαν παρὰ τοῖς ποιηταῖς καθόλου τοσοῦτον συχναί, ὥστε ὁ Στοβαῖος ἠδυνήθη νὰ συναγάγῃ πολυάριθμον ἐκλογὴν ἐξ αὐτῶν ἐν τῷ τριακοστῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου. Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ πρὸς Λεπτίνην (139-141) ἐλέγχων τοὺς Ἀθηναίους λέγει, ὅτι θὰ νομισθῶσιν ὡς πράξαντες ἐκ φθόνου, ἐὰν πεισθῶσι νὰ ἀφέλωσι πάλιν τὰς ἀτελείας τὰς χορηγηθείσας πολίταις εὐεργετήσασι τὴν πόλιν καὶ τοῖς ἀπογόνοις τούτων· εἶτα δὲ προστίθησιν· «ἔστι δὲ πάντα μέν, ὡς ἔπος εἰπεῖν, ὀνείδη φευκτέον, τοῦτο δὲ πάντων μάλιστα, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι· διὰ τί; ὅτι παντάπασι φύσεως κακίας σημεῖόν ἐστιν ὁ φθόνος καὶ οὐκ ἔχει πρόφασιν, δι' ἣν ἂν τύχοι συγγνώμης ὁ τοῦτο πεπονθώς· εἶτα καὶ οὐδ' ἔστιν ὄνειδος, ὅτου πορρωτέρω ἐστὶν ἡ πόλις ἡμῶν ἢ τοῦ φθονερὰ δοκεῖν εἶναι, ἁπάντων ἀπέχουσα τῶν αἰσχρῶν». Ἐν δὲ τῇ συνεχείᾳ τῆς περικοπῆς ταύτης ἐξαίρεται ἡ ἐλευθεριότης τῆς πόλεως ἐν ταῖς δωρεαῖς, αἷς ἀντ' εὖ ποιεῖ τοὺς εὖ ποιοῦντας αὐτήν, ἃ πάντα «δικαιοσύνης, ἀρετῆς, μεγαλοψυχίας ἐπιδείγματά ἐστιν», ἄρα ὅλως ἀντίθετα τοῦ φθονεροῦ φρονήματος.

Ἀλλ' ὅμως ὁ φθόνος, καίπερ τοσοῦτον δριμέως κατακρινόμενος, ἦν συχνότατος· κατὰ τὴν κρίσιν ἐξόχων παρὰ τοῖς Ἕλλησι πνευμάτων τοῖς παλαιοῖς ἀνδράσιν ἴσως δὲ καὶ τοῖς ἄρτι τετελευ-

τηκόσιν ἀπονέμεται δικαιότερος ἔπαινος διὰ τὸν πρὸς τοὺς συζῶντας προσκολλώμενον φθόνον. Οὕτω φρονῶν λέγει ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Εὐαγόρᾳ (6)· «νῦν δὲ τίς οὐκ ἂν ἀθυμήσειεν, ὅταν ὁρᾷ τοὺς μὲν περὶ τὰ Τρωϊκὰ καὶ τοὺς ἐπέκεινα γενομένους ὑμνουμένους καὶ τραγῳδουμένους, αὐτὸν δὲ προειδῇ, μηδ' ἂν ὑπερβάλλῃ τὰς ἐκείνων ἀρετάς, μηδέποτε τοιούτων ἐπαίνων ἀξιωθησόμενον; τούτων δ' αἴτιος ὁ φθόνος, ᾧ τοῦτο μόνον ἀγαθὸν πρόσεστιν, ὅτι μέγιστον κακὸν τοῖς ἔχουσίν ἐστιν· οὕτω γάρ τινες δυσκόλως πεφύκασιν, ὥσθ' ἥδιον ἂν εὐλογουμένων ἀκούοιεν, οὓς οὐκ ἴσασιν εἰ γεγόνασιν, ἢ τούτους, ὑφ' ὧν εὖ πεπονθότες αὐτοὶ τυγχάνουσιν». Καὶ ὁ Περικλῆς ἐν τῷ ἐπιταφίῳ παρὰ Θουκυδίδῃ λέγει (2, 45, 1)· «φθόνος γὰρ τοῖς ζῶσι πρὸς τὸ ἀντίπαλον, τὸ δὲ μὴ ἐμποδὼν ἀνανταγωνίστῳ εὐνοίᾳ τετίμηται»· ὁ μιμητὴς τοῦ Περικλέους Ἀλκιβιάδης ἐπαναλαμβάνει τὴν αὐτὴν γνώμην ὑπὸ ἄλλην ὅμως μορφὴν ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ παρὰ Θουκυδίδῃ (6, 16, 5). Σύμφωνοι τούτοις εἶναι οἱ λόγοι τοῦ Δημοσθένους ἐν τῷ Περὶ τοῦ στεφάνου (315)· «τίς γὰρ οὐκ οἶδε τῶν πάντων, ὅτι τοῖς μὲν ζῶσι πᾶσιν ὕπεστί τις ἢ πλείων ἢ ἐλάττων φθόνος, τοὺς τεθνεῶτας δὲ οὐδὲ τῶν ἐχθρῶν οὐδεὶς ἔτι μισεῖ»; ὡσαύτως οἱ ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῆς παραπρεσβείας (313)· «τῶν μὲν ἄλλων ἀγαθῶν οὐ μέτεστι τοῖς τεθνεῶσιν, οἱ δ' ἐπὶ τοῖς καλῶς πραχθεῖσιν ἔπαινοι τῶν οὕτω τετελευτηκότων ἴδιον κτῆμά εἰσιν· οὐδὲ γὰρ ὁ φθόνος αὐτοῖς ἔτι τηνικαῦτ' ἐναντιοῦται». Ἡ αὐτὴ ἰδέα ἐκφράζεται ἐν ἀποσπάσματι τοῦ τραγικοῦ Μιμνέρμου (Νεοπτ. 1) καὶ ἐν ἑτέρῳ τοῦ κωμικοῦ Τιμοκλέους (ἀπ. 31. Στοβ. 125, 10, 12b), ἐπαναλαμβάνεται δὲ πολλάκις καὶ παρὰ μεταγενεστέροις Ἕλλησι συγγραφεῦσιν [2c]). Ὅθεν οὐδόλως εἶναι θαυμαστὸν ἴσως, ἂν ὁ κοινὸς Ἕλλην καὶ αὐτοῦ τοῦ ἀρίστου φίλου τὴν εὐτυχίαν προσέβλεπε μετὰ μικτοῦ συναισθήματος καὶ εὐκολώτερον ἠδύνατο νὰ συλλυπῆται ἐν ταῖς συμφοραῖς ἢ νὰ συγχαίρῃ ἐπὶ ταῖς εὐτυχίαις ἐκείνου. Περὶ τούτου διδάσκει ἡμᾶς ὁ Ἰσοκράτης, ὅστις ἐν ταῖς παραινέσεσιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Δημόνικον περὶ ἐκλογῆς τῶν φίλων λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις (26)· «πολ-

λοὶ γὰρ ἀτυχοῦσι μὲν συνάχθονται, καλῶς δὲ πράττουσι φθονοῦσιν». Τὰ αὐτὰ λέγει ὁ Ἀγαμέμνων τοῦ Αἰσχύλου (832-837).

Παύροις γὰρ ἀνδρῶν ἐστι συγγενὲς τόδε,
φίλον τὸν εὐτυχοῦντ' ἄνευ φθόνου σέβειν
δύσφρων γὰρ ἰὸς καρδίαν προσήμενος
ἄχθος διπλοΐζει τῷ πεπαμένῳ νόσον.
τοῖς τ' αὐτὸς αὐτοῦ πήμασιν βαρύνεται
καὶ τὸν θυραῖον ὄλβον εἰσορῶν στένει.

Ἡ ἐν Ταύροις Ἰφιγένεια τοῦ Εὐριπίδου λέγει, ὅτι νῦν ἐστι δύσνους πρὸς τοὺς ξένους, «οἱ δυστυχεῖς γὰρ τοῖσιν εὐτυχεστέροις αὐτοὶ κακῶς πράξαντες οὐ φρονοῦσιν εὖ». (352. 353) Ἐν τοῖς Ἀπαμνημονεύμασι μάλιστα ὁ Ξενοφῶν (3, 9, 8) λέγει περὶ Σωκράτους τάδε· «Φθόνον δὲ σκοπῶν ὅ,τι εἴη, λύπην μέν τινα ἐξεύρισκεν αὐτὸν ὄντα, οὔτε μέντοι τὴν ἐπὶ φίλων ἀτυχίαις οὔτε τὴν ἐπ' ἐχθρῶν εὐτυχίαις γιγνομένην, ἀλλὰ μόνους ἔφη φθονεῖν τοὺς ἐπὶ ταῖς τῶν φίλων εὐπραξίαις ἀνιωμένους· θαυμαζόντων δέ τινων εἴ τις φιλῶν τινα ἐπὶ τῇ εὐπραξίᾳ αὐτοῦ λυποῖτο, ὑπεμίμνησκεν, ὅτι πολλοὶ οὕτω πρός τινας ἔχουσιν ὥστε κακῶς μὲν πράττοντας μὴ δύνασθαι περιορᾶν, ἀλλὰ βοηθεῖν ἀτυχοῦσιν, εὐτυχούντων δὲ λυπεῖσθαι· τοῦτο μέν τοι φρονίμῳ μὲν ἀνδρὶ οὐκ ἂν συμβῆναι, τοὺς ἠλιθίους δὲ ἀεὶ πάσχειν αὐτό». Ἐντελῶς σύμφωνος τούτοις εἶναι ὁ ἐν τοῖς πλατωνικοῖς λεγομένοις Ὅροις (416) ὁρισμός· «φθόνος λύπη ἐπὶ φίλων ἀγαθοῖς ἢ οὖσιν ἢ γεγενημένοις»[21]).

Ἑτέρα πηγὴ τῆς ἁμαρτίας καὶ μάλιστα πολὺ ἐπικίνδυνος ἦν καὶ ἡ σφοδρὰ ὀργή, μία τῶν ἐκπρεπεστάτων ὄψεων τῆς θυμικῆς φύσεως τῶν Ἑλλήνων. Εὐθὺς ἐν τῷ οὐδῷ τῆς πνευματικῆς ἀναπτύξεως τῶν Ἑλλήνων ὑπαντᾷ ἡμῖν, ὡς προεικονίζουσα οὐ μόνον τοσαύτας μυθικὰς μορφὰς ὑπὸ τῶν ὕστερον ποιητῶν διαπλασθείσας, ἀλλὰ καὶ πολυάριθμα πρόσωπα τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἡ μετ' ἀμιμήτου πλαστικότητος γενομένη περιγραφὴ νεανίσκου ἀμέτρως ὀργιζομένου· ἀλλ' ὁ Ἀχιλλεὺς τῆς Ἰλιάδος ποιεῖται

ὁμολογίαν πλείστου λόγου ἀξίαν ἀφορῶσαν εἴς τε τὸ δελεάζον καὶ τὸ ἐπικίνδυνον τῆς ὀργῆς λέγων (Ἰλ. 18, 107-110)·

ὡς ἔρις ἔκ τε θεῶν ἔκ τ' ἀνθρώπων ἀπόλοιτο,
καὶ χόλος, ὅςτ' ἐφέηκε πολύφρονά περ χαλεπῆναι,
ὅςτε πολὺ γλυκίων μέλιτος καταλειβομένοιο
ἀνδρῶν ἐν στήθεσιν ἀέξεται ἠΰτε καπνός.

Ἐν ταῖς ἑπομέναις ἑκατονταετηρίσιν αὐξάνουσι τὰ παραδείγματα τοῦ ὑπὸ τῆς ὀργῆς ἐν ταῖς ψυχαῖς ἐγγιγνομένου κακοῦ. Οὕτω π. χ. ὁ Θέογνις (631) λέγει, ὅτι ὅστις δὲν εἶναι κύριος τοῦ θυμοῦ « αἰὲν ἐν ἄταις καὶ ἐν μεγάλαις κεῖται ἀμηχανίαις », καὶ ἀλλαχοῦ (1223.1224) « οὐδὲν ὀργῆς ἀδικώτερον, ἣ τὸν ἔχοντα πημαίνει, θυμῷ δειλὰ χαριζομένη ». Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (Ἠθ. Ν. 1105 a 7) μνημονευομένη ῥῆσις τοῦ Ἡρακλείτου « χαλεπώτερον ἡδονῇ μάχεσθαι ἢ θυμῷ » προϋποτίθησιν, ὅτι ὁ θυμὸς ἐνομίζετο παρὰ πᾶσιν ὡς τὸ μάλιστα πάντων εἰς ἁμαρτίαν ἀποπλανῶν. Τὰ μετ' ὀργῆς πραχθέντα θεωρεῖ ὁ Ἰσαῖος (1, 13) ὡς τοιαῦτα, « ἐν οἷς ἅπαντες πεφύκαμεν ἁμαρτάνειν »· ὡσαύτως δὲ καὶ ὁ Ἀντιφῶν λέγει (5, 72)· « οὐ γὰρ ἔστιν ὅ τι ἂν ὀργιζόμενος ἄνθρωπος εὖ γνοίη· αὐτὸ γάρ, ᾧ βουλεύεται, τὴν γνώμην διαφθείρει τοῦ ἀνθρώπου». Τὸ αὐτὸ νόημα ἔχουσι τὰ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τοῖς Νόμοις λεγόμενα (11,935 a)· «πράγματι γὰρ ἀχαρίστῳ, θυμῷ, χαριζόμενος ὁ λέγων, ἐμπιπλὰς ὀργὴν κακῶν ἑστιαμάτων, ὅσον ὑπὸ παιδείας ἡμερώθη ποτέ, πάλιν ἐξαγριῶν τῆς ψυχῆς τὸ τοιοῦτον, θηριούμενος ἐν δυσκολίᾳ ζῶν γίγνεται, πικρὰν τοῦ θυμοῦ χάριν ἀποδεχόμενος ». Οἱ δραματικοὶ ποιηταὶ ἐφίλουν πολὺ νὰ ἐκφέρωσι διὰ στόματος τῶν ἀναβιβαζομένων ἐπὶ τὴν σκηνὴν προσώπων κρίσεις κατὰ τῆς ὀργῆς ὡς ἐξαπατώσης καὶ εἰς ὄλεθρον ῥιπτούσης τοὺς ἔχοντας αὐτήν· πολλὰς τοιαύτας ῥήσεις ἀπεταμίευσεν ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ εἰκοστῷ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου. Περὶ τῶν μεταγενεστέρων φιλοσόφων, οἵτινες ἐν τοῖς ἠθικοῖς αὐ-

τῶν συστήμασιν ἐδίδασκον, ὅτι οὐδὲν ἧττον ἡ μὴ σφόδρα ὑπέρμετρος ὀργὴ σχετικῶς δύναται νὰ δικαιολογηθῇ, γενήσεται ὕστερον λόγος ἐν τῇ ἐκθέσει τῶν εἰδικῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου. Πρὸς τὸν νῦν σκοπὸν ἡμῶν σημειοῦμεν μόνον ἐκ τῶν τοιούτων κρίσεων τὴν ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις τοῦ Ἀριστοτέλους (1149b 20), ὅτι ὕβρις καὶ ὀργὴ εἶναι ἀντίθετα· διότι «οὐδεὶς ὑβρίζει λυπούμενος, ὁ δ' ὀργῇ ποιῶν πᾶς ποιεῖ λυπούμενος, ὁ δ' ὑβρίζων μεθ' ἡδονῆς».

Ἄλλη πηγὴ τοῦ πειρασμοῦ ἔτι χείρων, καὶ τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ σφόδρα δελεάζουσα, ἦν ἡ πλεονεξία. Πόσα θύματα ἔσχεν αὕτη ἐν τοῖς Ἕλλησι, διδάσκει ἐν πάσῃ σχεδὸν σελίδι ἡ ἱστορία, οἱ δὲ σωζόμενοι δικανικοὶ λόγοι τῶν ἀττικῶν ῥητόρων διδάσκουσιν ἡμᾶς σαφέστατα, ὅτι οἱ Ἕλληνες ἦσαν ἀεὶ πρόθυμοι νὰ προσάπτωσιν ἀλλήλοις τὸ χείριστον τῆς πλεονεξίας ἐπακολούθημα, τὴν δωροδοκίαν. Εἰς τὴν πρὸς τοῦτο ἀγαγοῦσαν ψυχολογικὴν πεῖραν ῥίπτει φῶς σχεδὸν καταπλῆττον ἡμᾶς ὁ Δημοσθένης, ὅστις ἐν τῷ Περὶ εἰρήνης λόγῳ (11.12) λέγει, ὅτι αὐτὸς προορᾷ βέλτιον τῶν ἄλλων, καὶ διότι προῖκα τὰ πράγματα κρίνει καὶ λογίζεται, «καὶ οὐδὲν λῆμμ' ἂν οὐδεὶς ἔχοι πρὸς οἷς ἂν ἐγὼ πεπολίτευμαι καὶ λέγω δεῖξαι προσηρτημένον. Ὀρθὸν οὖν, ὅ τι ἄν ποτ' ἀπ' αὐτῶν ὑπάρχῃ τῶν πραγμάτων, τὸ συμφέρον φαίνεταί μοι. Ὅταν δ' ἐπὶ θάτερ' ὥσπερ εἰς τρυτάνην ἀργύριον προσενέγκῃς, οἴχεται φέρον καὶ καθείλκυκε τὸν λογισμὸν ἐφ' αὐτό, καὶ οὐκ ἂν ἔτ' ὀρθῶς οὐδ' ὑγιῶς ὁ τοῦτο ποιήσας περὶ οὐδενὸς λογίσαιτο.» Ἡ γενικὴ ἰδέα, ὅτι ἡ πλεονεξία καταστρέφει ἀναγκαίως τὸν ἠθικὸν ἄνθρωπον, ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ ποικιλωτάτας μορφάς. Διήκει διὰ τῶν σκέψεων, ἃς ὁ Πολύβιος ἐν ταῖς ἱστορίαις αὐτοῦ ἐγκαταπλέκει πρὸς στηλίτευσιν τῆς κακίας ταύτης, εἶναι ἡ ὑπόθεσις πολλῶν ῥήσεων ποιητικῶν τε καὶ πεζῶν, ἃς ὁ Στοβαῖος ἀπεθησαύρισεν ἐν τῷ δεκάτῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου, καὶ ἀποτελεῖ τὸ θεμέλιον τῆς διδασκαλίας τῶν περὶ ἠθικῆς γραψάντων φιλοσόφων, καθ' ἣν φιλοχρηματία, φιληδονία καὶ φιλοδοξία εἶναι αἱ ῥίζαι τῆς ἁμαρτίας (ὅρα σ. 233. 234).

Οἱ Ἕλληνες ἐγίγνωσκον λοιπὸν στοιχεῖα ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου, ἅτινα ἐκώλυον αὐτὸν νὰ ὑπακούῃ ἀεὶ εἰς τὰς ἐμπνεύσεις τοῦ ἀγαθοῦ· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκεῖνα δὲν εἶναι πάντοτε, ὁσάκις ἐνεργοῦσιν, ἱκανῶς ἰσχυρά, ὥστε νὰ καταπνίγωσι ταύτας, ἀναγκαίως ἐγίγνωσκον καὶ τὸν ἐσωτερικὸν πόλεμον. Ἐπειδὴ δὲ οὐδέποτε ἐπροσωποποίησαν τὸ κακὸν καθ' ἑαυτό, ἐστερεῖτο μὲν ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα λέξεως σημαινούσης τοῦθ' ὅπερ νῦν καλοῦμεν πειρασμόν, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα πολλάκις βεβαίως ἐγένετο ἀντικείμενον τῆς παρατηρήσεως αὐτῶν. Ὁ Πίνδαρος ἐπιμελῶς φροντίζων νὰπομακρύνῃ ἀπὸ τῆς θείας εἰκόνος πάντα τὰ ῥυπαίνοντα αὐτὴν στοιχεῖα, ἀναζωγραφεῖ τὸ ὕψος τοῦ θεοῦ ἐν δυσὶ τῶν ποιημάτων αὐτοῦ οὕτως, ὥστε πρὸς στιγμὴν μὲν ἐγγίζει αὐτὸν ὁ πειρασμός, ἀλλὰ παραχρῆμα ὁ θεὸς κατανικᾷ αὐτὸν οὐδαμῶς ὑποκύπτων. Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσιν ὁ πειρασμὸς γεννᾶται ἐκ τοῦ πάθους ἐκείνου, ὅπερ οἱ μῦθοι συχνότατα προσάπτουσι τοῖς θεοῖς, ἐκ τοῦ ἔρωτος. Ἐν μὲν τῇ ἑβδόμῃ ᾠδῇ τῶν Ἰσθμιονικῶν ὁ Ζεὺς καὶ ὁ Ποσειδῶν, ἐν δὲ τῇ ἐνάτῃ τῶν Πυθιονικῶν ὁ Ἀπόλλων ἐκκαίονται ὑπὸ σφοδρᾶς ἐπιθυμίας, ἀλλὰ πάραυτα καταπραϋνόμενοι ταχέως ὑποκύπτουσιν ἀλύπως εἰς τὸ πρόσταγμα τῆς ἀνάγκης καὶ τῆς ἠθικῆς τάξεως [22]). Εὐνόητον ὅτι ὁ ποιητὴς ἐν τούτοις ὑποδεικνύει ἅμα, τί αὐτὸς ἐθεώρει ὡς τὸ ὕψιστον τοῦ ἀνθρώπου ἰδανικόν. Τοῦτο δὲν εἶναι νὰ μένῃ τις ἀπείραστος ὑπὸ παντὸς πειρασμοῦ, ἀλλὰ νὰ καταβάλλῃ αὐτὸν μετὰ γοργότητος καὶ ἀσφαλείας. Ἱστορικὸν παράδειγμα τῆς καταπολεμήσεως καὶ κατανικήσεως τοῦ ἰδίου πάθους, ἥτις κατὰ τὸ ἰδανικὸν ἐκεῖνο ἐπιβάλλεται, εἶναι τὸ περὶ τοῦ Πλάτωνος λεχθέν, ὅτι «ὀργισθείς ποτέ τινι τῶν δούλων χάριν ἔχειν τοῖς θεοῖς ἐκέλευεν αὐτὸν ὅτι ὀργίζεται, κολασθῆναι γὰρ ἂν πάντως, εἰ μὴ ὠργίζετο», ἢ κατ' ἄλλην ἔκδοσιν ἐκέλευσε τὸν τῆς ἀδελφῆς υἱὸν Σπεύσιππον, ἵνα κολάσῃ αὐτόν, «ἐγὼ γὰρ πάνυ θυμοῦμαι», εἶπεν· ὅμοιόν τι λέγεται καὶ περὶ Ἀρχύτου τοῦ Ταραντίνου [23]). Πόσον δὲ βαθέως ᾐσθάνοντο καὶ παρετήρουν πολλάκις τὴν πάλην τοῦ κρείττονος πρὸς τὸ χεῖρον τῆς ψυχῆς μόριον ἐν τῷ στήθει αὐτῶν οἱ ἄνθρω-

ποι, διδάσκει ἐναργέστατα ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ πρὸς Λεπτίνην (165) λέγων· «οὐ γὰρ ἀγνοεῖ τοῦτ' οὐδεὶς οὔτε τῶν περιεστηκότων οὔτε τῶν ἄλλων, ὅτι ἐν μὲν τῷ δικαστηρίῳ Λεπτίνης πρὸς ἡμᾶς ἀγωνίζεται, ἐν δὲ τῇ τῶν καθημένων ὑμῶν ἑνὸς ἑκάστου γνώμῃ φιλανθρωπία πρὸς φθόνον καὶ δικαιοσύνη πρὸς κακίαν καὶ πάντα τὰ χρηστὰ πρὸς τὰ πονηρότατα ἀντιτάττεται». Ἡ ἀπονεμομένη τῷ φθόνῳ διάκρισις μεταξὺ τῶν κακῶν διαθέσεων τῆς ψυχῆς χαρακτηρίζει τὴν θυμικὴν κατάστασιν τοῦ ἔθνους.

Ἀλλ' ἂν ἡ ἐν τῷ ἔσω ἀνθρώπῳ ἐνοικοῦσα ὁλκὴ πρὸς τὸ πονηρὸν προσλαμβάνει μείζονα ἢ ἐλάττονα ἰσχύν, πρὸς τοῦτο συμβάλλονται αἱ περιστάσεις τοῦ βίου κατὰ πολλοὺς καὶ παντοίους τρόπους. Εἰς τὰ πράγματα, ὧν ἡ κατὰ τοῦτο ἐπιβλαβὴς ἐπίδρασις ἦν μάλιστα καταφανής, προσηλοῦτο μετ' ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἡ παρατήρησις.

Ὅπου αἱ παραστάσεις περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου ἔχουσιν ὡς πρώτην πηγὴν τὰς ἐν τῇ κοινωνίᾳ ἐκ παραδόσεως κρατούσας ἐννοίας, ὡς συνέβαινε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ἐκεῖ μέγιστον διέτρεχε κίνδυνον ἡ ἠθικὴ κατάστασις οὐ μόνον ἑνὸς ἑκάστου ἰδίᾳ, ἀλλὰ καὶ τοῦ συνόλου, ἐὰν αἱ ἔννοιαι αὗται ἐπεσκοτίζοντο καὶ συνεχέοντο ἐν τῇ συνειδήσει τὰ ὅρια μεταξὺ δικαίου καὶ ἀδίκου· διότι οὐδὲν ὑπῆρχε, δι' οὗ ἠδύνατο πάλιν νὰ ἀνορθωθῇ ἡ κοινωνία, ἀπολέσασα ἅπαξ τὸν ἀσφαλῆ ὁδηγόν, ὃν ἐν ταῖς παραδεδομέναις δοξασίαις ἐκέκτητο. Τὸν κίνδυνον δὲ τοῦτον καὶ ᾐσθάνοντο πράγματι ζωηρότατα τὰ ἐμβριθέστερα πνεύματα. Ἤδη ἡ δύναμις τῶν ποιητῶν, εἰ καὶ οὗτοι καθόλου εἰπεῖν μεγάλως ἐτιμῶντο ὡς οἱ φυσικοὶ διδάσκαλοι τοῦ λαοῦ, ἐθεωρεῖτο ἐνίοτε μετὰ δυσπιστίας διὰ τὴν περὶ τὸ ψεῦδος γοητείαν τῆς ποιητικῆς· διότι ὁ Πλάτων, ὅστις ἐξέβαλλε τῆς ἰδανικῆς αὐτοῦ πολιτείας τοὺς ποιητάς, δὲν ἦτο ὁ μόνος πρεσβεύων τὴν ἀρχήν, ὑφ' ἧς ἐν τούτῳ ἤγετο. Ἡ τῷ Γοργίᾳ ἀποδιδομένη ἀπόφανσις, ὅτι ἡ τραγῳδία εἶναι ἀπάτη, «ἥν ὅ τ' ἀπατήσας δικαιότερος τοῦ μὴ ἀπατήσαντος καὶ ὁ ἀπατηθεὶς σοφώτερος τοῦ μὴ ἀπατηθέντος» (Πλούτ. Ἠθ. 15d), σκοπεῖ ἀναντιρρήτως

τὴν καταπολέμησιν γνώμης ἀντικειμένης ταύτῃ, περίπου τοιαύτης, οἵαν ἐμπεριέχει ἀνέκδοτόν τι περὶ Σόλωνος, ὅς ποτε «ἐθεάσατο τὸν Θέσπιν αὐτὸν ὑποκρινόμενον. Μετὰ δὲ τὴν θέαν προσαγορεύσας αὐτὸν ἠρώτησεν, εἰ τοσούτων ἐναντίον οὐκ αἰσχύνεται τηλικαῦτα ψευδόμενος. Φήσαντος δὲ τοῦ Θέσπιδος μὴ δεινὸν εἶναι τὸ μετὰ παιδιᾶς λέγειν τὰ τοιαῦτα καὶ πράσσειν, σφόδρα τῇ βακτηρίᾳ τὴν γῆν ὁ Σόλων πατάξας· Ταχὺ μέντοι τὴν παιδιάν, ἔφη, ταύτην ἐπαινοῦντες οὕτω καὶ τιμῶντες, εὑρήσομεν ἐν τοῖς συμβολαίοις» (Πλουτ. Σόλ. 29). Ἀλλ' ὅμως τοιαῦται γνῶμαι ἦσαν σποραδικαὶ μόνον· τοὐναντίον πολλῷ μᾶλλον ἐγένετο παρὰ πᾶσιν αἰσθητὸς ὁ κίνδυνος, ὅτε ἡ τὰ πάντα διαλύουσα κριτικὴ σκέψις διέσειε τὰς φυσικὰς βάσεις τῶν ἠθικῶν δοξασιῶν, ἃς σὺν τῷ μητρικῷ γάλακτι ἐθήλασαν. Ἔτι μᾶλλον διὰ τοῦτον τὸν λόγον ἢ διὰ τὰ ἄτοπα ἄμεσα ἀποτελέσματα αὐτῆς στηλιτεύει ὁ Ἀριστοφάνης ἐν ταῖς Νεφέλαις ἐν τῷ προσώπου τοῦ Ἀδίκου λόγου τὴν νέαν τέχνην τοῦ διὰ σοφισμάτων καὶ παραλογισμῶν «τὸν ἥττω λόγον κρείττω ποιεῖν», καὶ αὐτὸν δὲ τὸν Σωκράτην τούτου ἕνεκα σκώπτει, διότι ἡ σπουδὴ αὐτοῦ νὰ ἀνοικοδομήσῃ τρόπον τινὰ ἐπὶ διαλεκτικῆς βάσεως τὰς ἠθικὰς ἰδέας ἦν ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν ἀφελῆ διατήρησιν τῆς τῶν πατέρων παραδόσεως. Οὐχ ἧττον ὀλέθριον ἐθεωρεῖτο, ἴσως δὲ καὶ ὡς βαρύτατα συνεπαγομένη ἐπακολουθήματα νόθευσις τῶν ἐννοιῶν ἐκρίνετο, ὁσάκις εἰθίζοντο λέξεις ἀγαθὴν σημασίαν ἐχούσας νὰ μεταχειρίζωνται ἐπὶ κακῶν πραγμάτων καὶ οὕτω βαθμηδὸν νὰ κατορθῶσιν, ὥστε ταῦτα μηδεμίαν ἀηδῆ ἐντύπωσιν νὰ ἐμποιῶσιν. Ἡ ἠθικὴ φιλοσοφία τῶν μεταγενεστέρων αἰώνων, ὡς ὁ Πλούταρχος ἐποίησεν ἅπαξ (Ἠθ. 462 f), εὐκόλως ἠδύνατο νὰ ἐνθυμηθῇ, ὅτι ἀναγκαίως ἐπακολουθεῖ ἡ παράλειψις τῆς καταπολεμήσεως τῶν παθῶν, ὅταν ταῦτα κατονομάζωνται πάντοτε σεμνοῖς ὀνόμασιν· ἀλλ' ἐν τοῖς δοκίμοις τῶν Ἀθηνῶν χρόνοις τὸ πρᾶγμα ἐξελαμβάνετο ἔτι σοβαρώτερον. Ὁ Πλάτων ἐν τῇ παραθέσει τοῦ ὀλιγαρχικοῦ καὶ δημοκρατικοῦ φρονήματος ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (560 d.e) δεικνύει, πόσον τὰ

τοιαῦτα ἐπιδρῶσιν ἐπὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα τοῦ εὐμεταπείστου νεανίσκου. Πρόδηλον, ὅτι τὰ ἐν ταῖς σχολαῖς τῶν Σοφιστῶν συμβαίνοντα ἐννοεῖ, ὅταν λέγῃ, ὅτι λόγοι ἀλαζόνες τὴν μὲν αἰδῶ ἠλιθιότητα ὀνομάζουσι, τὴν σωφροσύνην δὲ ἀνανδρίαν, τὴν δὲ μετριότητα καὶ κοσμίαν δαπάνην ἀγροικίαν καὶ ἀνελευθερίαν, ὕβριν δὲ καὶ ἀναρχίαν καὶ ἀσωτίαν καὶ ἀναίδειαν ἐγκωμιάζουσιν, ὕβριν μὲν εὐπαιδευσίαν καλοῦντες, ἀναρχίαν δὲ ἐλευθερίαν, ἀσωτίαν δὲ μεγαλοπρέπειαν, ἀναίδειαν δὲ ἀνδρείαν. Μᾶλλον εἰς τὴν καθόλου ἠθικὴν κατάστασιν ἀναφέρεται ἡ μομφὴ τοῦ Ἰσοκράτους ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (283)· «νῦν οὕτως ἀνέστραπται καὶ συγκέχυται πολλὰ τῶν κατὰ τὴν πόλιν, ὥστ' οὐδὲ τοῖς ὀνόμασιν ἔνιοί τινες ἔτι χρῶνται κατὰ φύσιν, ἀλλὰ μεταφέρουσιν ἀπὸ τῶν καλλίστων πραγμάτων ἐπὶ τὰ φαυλότατα τῶν ἐπιτηδευμάτων». Ὡς παραδείγματα δὲ ἐπισυνάπτει, ὅτι «τοὺς μὲν βωμολοχευομένους καὶ σκώπτειν καὶ μιμεῖσθαι δυναμένους εὐφυεῖς καλοῦσι (ὅρα καὶ Ἀρεοπαγ. 49), προσῆκον τῆς κατηγορίας ταύτης τυγχάνειν τοὺς ἄριστα πρὸς ἀρετὴν πεφυκότας· τοὺς δὲ ταῖς κακοηθείαις καὶ ταῖς κακουργίαις χρωμένους, καὶ μικρὰ μὲν λαμβάνοντας, πονηρὰν δὲ δόξαν κτωμένους πλεονεκτικοὺς νομίζουσιν, ἀλλ' οὐ τοὺς ὁσιωτάτους καὶ δικαιοτάτους, οἳ περὶ τῶν ἀγαθῶν ἀλλ' οὐ τῶν κακῶν πνεονεκτοῦσι· τοὺς δὲ τῶν μὲν ἀναγκαίων ἀμελοῦντας, τὰς δὲ τῶν παλαιῶν σοφιστῶν τερατολογίας ἀγαπῶντας φιλοσοφεῖν φασιν, ἀμελήσαντες ἐπαινεῖν τοὺς τὰ τοιαῦτα μανθάνοντας καὶ μελετῶντας, ἐξ ὧν καὶ τὸν ἴδιον οἶκον καὶ τὰ κοινὰ τὰ τῆς πόλεως καλῶς διοικήσουσι»· τὰ παραδείγματα ταῦτα βεβαίως εἶναι ὀλίγα ἐκ πολλῶν καὶ δὴ ἐκεῖνα, ὧν αὐτὸς ἔσχε πεῖραν πικράν. Ἀπὸ ὑψηλοτέρας περιωπῆς ἐπισκοπῶν τὰ πράγματα ὁ Θουκυδίδης ἄγει τὸ κακὸν εἰς συνάφειαν πρὸς τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, ἅτινα ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ ἱστορεῖ. Ἐν τῇ περιφήμῳ αὐτοῦ περιγραφῇ τῆς καθολικῆς ἀναστατώσεως, ἥτις ἀποτέλεσμα οὖσα τῶν ἐν τῷ πελοποννησιακῷ πολέμῳ ἐκραγεισῶν στάσεων κατέσεισεν ἐκ βάθρων καὶ συνετάραξε πάσας τὰς Ἑλληνικὰς πολιτείας, καταλέγει εἰς τὰ γνωρίσματα

τῆς καταστάσεως ταύτης καὶ τὴν ἀλλοιωθεῖσαν ἐκτίμησιν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ τὴν συνήθειαν τοῦ νὰ ὀνομάζωσιν αὐτὰς ψευδέσιν ὀνόμασιν (3, 82, 4), εἰ καὶ συμφώνως πρὸς τὸν ἑαυτοῦ σκοπὸν περιορίζεται εἰς τὰς πολιτικὰς σχέσεις. «Τόλμα μὲν γὰρ ἀλόγιστος, λέγει, ἀνδρεία φιλέταιρος ἐνομίσθη, μέλλησις δὲ προμηθὴς δειλία εὐπρεπής, τὸ δὲ σῶφρον τοῦ ἀνάνδρου πρόσχημα, καὶ τὸ πρὸς ἅπαν ξυνετὸν ἐπὶ πᾶν ἀργόν· τὸ δ' ἐμπλήκτως ὀξὺ ἀνδρὸς μοίρᾳ προσετέθη, ἀσφαλείᾳ δὲ τὸ ἐπιβουλεύσασθαι ἀποτροπῆς πρόφασις εὔλογος». Ἀλλ' ἐν τῇ συνεχείᾳ τῆς περιγραφῆς ταύτης εὑρίσκομεν δήλωσίν τινα, ἥτις παρίστησιν ἡμῖν ἐναργέστερον ἐκεῖνο, ὃ αὐτόχρημα ὀλέθριον κατέστη ὡς πρὸς τοῦτο τοῖς Ἕλλησιν. Εἶναι γνωστόν, ὅτι ὁ λαὸς οὗτος περὶ πλείστου ἐποιεῖτο τὸ διανοητικόν· ἡ μελέτη ἡ ἡμετέρα κατέδειξε πόσον ἔν τε τῇ καταλήψει καὶ ἑρμηνείᾳ οἱ Ἕλληνες ἐφίλουν νὰ μὴ χωρίζωσιν αὐτὸ ἀπὸ τοῦ ἠθικοῦ· διὰ τοῦτο δὲ καὶ εὐκολώτερον ὑπέκυπτον εἰς τὸν πειρασμὸν νὰ θεωρῶσιν ἐκεῖνο τούτου τιμιώτερον. Ὅτι δὲ τοιοῦτος πειρασμὸς ἐν τῇ περιόδῳ ἐκείνῃ τῆς καθολικῆς ἀναστατώσεως ἐν εὐρυτάτῳ κύκλῳ ἐπέδρα, περὶ τούτου διδάσκουσιν ἡμᾶς οἱ λόγοι τοῦ μεγάλου ἱστορικοῦ (αὐτ. § 7)· «ῥᾷον δ' οἱ πολλοὶ κακοῦργοι ὄντες δεξιοὶ κέκληνται ἢ ἀμαθεῖς ἀγαθοί, καὶ τῷ μὲν αἰσχύνονται, ἐπὶ δὲ τῷ ἀγάλλονται». Στενὴν δὲ συνάφειαν πρὸς ταῦτα ἔχει τὸ μετ' ὀλίγον λεγόμενον (3, 83, 1)· «καὶ τὸ εὔηθες (= χρηστὸν ἦθος), οὗ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει, καταγελασθὲν ἠφανίσθη».

Ἐπειδὴ δὲ τὸ ζωογονοῦν τὸν Ἕλληνα ἦν ἡ ἐνέργεια αὐτοῦ ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ, ἡ δὲ πολιτεία ὁ πρώτιστος τῶν παιδευόντων εἰς τὴν ἠθικότητα παραγόντων, πρόδηλον ἦν, καὶ μάλιστα ἐν τοῖς χρόνοις, καθ' οὓς αἱ πολιτικαὶ ἔννοιαι ἦσαν μᾶλλόν πως ἀνεπτυγμέναι, ὅτι ἡ χαλαρότης αὐτῆς περὶ τὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος τούτου, ἡ ἀδιαφορία περὶ τὴν διαγωγὴν τῶν πολιτῶν ἐσήμαινεν ἀναγκαίως γενικὸν κίνδυνον. Διὰ τοῦτο ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ (47), τὴν ἰδίαν αὐτοῦ κρίσιν ὡς γνώμην τῶν προ-

γόνων τῶν Ἀθηναίων ἐκτιθέμενος, λέγει ὅτι ἐκεῖνοι ἠπίσταντο, ὅτι «παρ' οἷς μήτε φυλακὴ μηδεμία τῶν τοιούτων (τῶν ἀδικιῶν καὶ πονηριῶν) καθέστηκε μήθ' αἱ κρίσεις ἀκριβεῖς εἰσι, παρὰ τούτοις διαφθείρονται καὶ αἱ ἐπιεικεῖς τῶν φύσεων». Ἀλλὰ σχεδὸν ὡς ἔτι φυσικώτερον ἐπακολούθημα τῆς προϋποθέσεως ἐκείνης ἐμφανίζεται, ὅτι ἡ στέρησις τῆς πολιτείας καὶ τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων, τ. ἔ. ἡ δουλεία, ἐκρίνετο ὡς ἠθικῶς ἐπιβλαβής. Οἱ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι περιγραφόμενοι δικαιολογικοὶ θεσμοὶ εἶναι μὲν ἔτι λίαν ἀτελεῖς καὶ διὰ τοῦτο ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων δὲν ἔχει ἐν αὐτοῖς οἵαν βραδύτερον προσέλαβεν αὐστηρότητα, ἐν τούτοις ὅμως ἐκφράζει ἤδη ταύτην ἡ Ὀδύσσεια, ἐν ᾗ ὁ Εὔμαιος λέγει (17, 322)·

ἥμισυ γάρ τ' ἀρετῆς ἀποαίνυται εὐρύοπα Ζεὺς
ἀνέρος, εὖτ' ἂν μιν κατὰ δούλιον ἦμαρ ἕλῃσιν·

ὅτι ἐν τοῖς κατόπιν χρόνοις, ὅτε οἱ δοῦλοι προήρχοντο ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἐξ αἰχμαλώτων βαρβάρων καὶ τὸ αἴσθημα τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῶν εἰς ἐλευθερίαν προωρισμένων Ἑλλήνων καὶ τῶν ταύτης ἀνεπιδέκτων κατωτέρων λαῶν ἀνεμίχθη εἰς τὴν διάκρισιν ταύτην ἡ ἰδέα αὕτη ἐγένετο ἔτι ἰσχυροτέρα, εἶναι εὐνόητον· κατὰ ταύτην ἡ δουλεία δὲν εἶναι μόνον αἰτία, ἀλλὰ καὶ ἐπακολούθημα τῆς ἐλλειπούσης ἀρετῆς, τ. ἔ. τῆς πρὸς ταύτην ἀφυΐας. Διὰ τοῦτο ὁ Θέογνις, ὁ μάλιστα καὶ πιστότατα πάντων ἀκολουθῶν τῇ γνώμῃ περὶ τῆς ἐμφύτου ἀρετῆς καὶ κακίας, ἀποφαίνεται ὅτι «οὔ ποτε δουλείη κεφαλὴ ἰθεῖα πέφυκεν, | ἀλλ' αἰεὶ σκολιὴ καὐχένα λοξὸν ἔχει» καὶ οὐδέποτ' ἐκ δούλης τέκνον ἐλευθέριον φύεται (535-538) καὶ μάλιστα μεταχειρίζεται ἅπαξ τὴν λέξιν δούλιον ὡς ταὐτόσημον τῷ ψευδὲς λέγων· «οὐδένα πω προὔδωκα φίλον καὶ πιστὸν ἑταῖρον οὐδ' ἐν τῇ ἐμῇ ψυχῇ δούλιον οὐδὲν ἔνι» (529. 530). Ἐν τῷ πρὸς τὸν Εὐθύδημον διαλόγῳ ἐν Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύμασιν (4, 2, 22) λέγει ὁ Σωκράτης, ὅτι ἀνδραποδώδεις

ὀνομάζονται οἱ τὰ καλὰ καὶ ἀγαθὰ καὶ δίκαια μὴ εἰδότες. Ἄλλως ἐν Ἀθήναις παρετήρουν ἰδίως τοῦτο τῶν δούλων, ὅτι «οὐχ οἷόν τε αὐτοῖς τἀληθῆ λέγειν, εἰ δεσπόταισι μὴ πρέποντα τυγχάνοι», ὡς ὁ Εὐριπίδης ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Βουσίριδος (ἀπ. 315) ἀπεφήνατο. Ὅμοια λέγει καὶ ὁ Μένανδρος ἔν τινι κωμῳδίᾳ (ἀπ. 359)·

Ἂν πάντα δουλεύειν ὁ δοῦλος μανθάνῃ,
πονηρὸς ἔσται· μεταδίδου παρρησίας,
βελτίον' αὐτὸν τοῦτο ποιήσει πολύ.

Ἐντεῦθεν κατανοοῦμεν διὰ τί ἐξηνάγκαζον τοὺς δούλους διὰ βασάνων εἰς τὰς ὁμολογίας, ἃς ἤθελον νὰ μεταχειρισθῶσιν ἐν τῷ δικαστηρίῳ· διότι ἐνόμιζον, ὅτι ἡ παροῦσα ἀλγηδὼν ἀπήλλαττε τὴν ψυχὴν αὐτῶν ἀπὸ τῆς περιδεοῦς φροντίδος περὶ τῶν μελλόντων ἐπακολουθημάτων· περὶ τούτου διαφωτίζει ἡμᾶς τελείως ὁ Ἀντιφῶν (6, 25). Ἔν τισι χωρίοις τοῦ Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου, ἅτινα ὁ Στοβαῖος ἀπεθησαύρισεν ἐν τῷ ἑξηκοστῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου (1. 2. 26. 33. 38. 39), ἐκφράζεται κατὰ διαφόρους τρόπους ἡ γνώμη, ὅτι ὁ δοῦλος δύναται νὰ ἔχῃ ἐλεύθερον νοῦν, εἶτα δὲ νὰ εἶναι ἐπίσης ἀγαθός, καὶ ἀμείνων μάλιστα τοῦ ἐλευθέρου· ἐξ οὗ ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ διὰ τούτων πολεμουμένη γνώμη ἦν ἡ γενικῶς ἰσχύουσα. Ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη εὗρε τὸν Ἀριστοτέλην συνήγορον μετ' ἐπιγνώσεως ἅμα καὶ εὐστοχίας τελείας κρίνοντα, ὃς ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Πολιτικῶν (3-6) ὑπερασπίζει τὴν δουλείαν ὡς κατὰ φύσιν οὖσαν, τεκμηρίῳ χρώμενος πρὸς ἑτέροις καὶ ἐκείνῳ, ὅτι ὁ δοῦλος στερεῖται λόγου (δηλ. λογικῆς σκέψεως), ὅς ἐστι τὸ σπουδαιότατον γνώρισμα τοῦ ἐλευθέρου ἀνδρός.

Ἀλλὰ παρὰ τὴν δουλείαν τὴν μαραίνουσαν καὶ μονονουχὶ ἀποσβεννύουσαν τὴν ἠθικὴν τοῦ ἀνθρώπου ὕπαρξιν, τὸν μέγιστον κίνδυνον διέτρεχεν ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ κατὰ τὰς ἰδέας τῶν Ἑλλήνων ἐκ τῆς εὐτυχίας. Ἡ ῥῆσις τοῦ Göthe· «Πάντα ἐν τῷ κόσμῳ ὑπο-

φέρονται πλὴν τῆς συνεχοῦς εὐδίας», ἠλήθευε προφανῶς ἐξαιρέτως πάμπαν ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων, οἵτινες δυσκόλως ἠδύναντο νἀντιστῶσιν εἰς τὸν κίνδυνον τοῦ ἐκ τῆς εὐτυχίας μεθύσκεσθαι· ἐνταῦθα βεβαίως ἔχει ἐν μέρει τὴν ῥίζαν καὶ ἡ δόξα περὶ τοῦ φθόνου τῶν θεῶν, ὅστις ὑπηρετεῖ καὶ αὐτὸς εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἠθικῆς ἐν τῷ κόσμῳ εὐταξίας, καθ' ὅσον προφυλάττει τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τοῦ ἀφύκτου ἄλλως κινδύνου τοῦ ἐκ τῆς ὑπερμέτρου εὐτυχίας ἀπειλουμένου. Βαθυτέρα τις ψυχολογικὴ ἀντίληψις ἠδύνατο βεβαίως νὰ διακρίνῃ τὴν ἀρχῆθεν ἐνοῦσαν τῷ ἀνθρώπῳ ῥοπὴν εἰς τὸ κακὸν ὡς αἰτίαν καὶ τὰς ἀγούσας εἰς τοῦτο περιστάσεις ὡς προφάσεις. Τοῦτο ἦν ἰδίως τῷ Θεόγνιδι εὐχερές, κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ὁποίου οἱ εἰς τὸ ἀγαθὸν καὶ οἱ εἰς τὸ κακὸν προωρισμένοι, οἱ εὐγενεῖς δηλονότι καὶ οἱ ἀγεννεῖς, ἦσαν δύο τάξεις ἀνθρώπων ἐξ ἀρχῆς κεχωρισμέναι. Διὰ τοῦτο λέγει· «Τίκτει τοι κόρος ὕβριν, ὅταν κακῷ ὄλβος ἕπηται ἀνθρώπῳ, καὶ ὅτῳ μὴ νόος ἄρτιος ᾖ» (153.154), τὸ αὐτὸ δὲ νόημα ἐκφράζει καὶ ἐν δυσὶν ἔτι ἄλλοις χωρίοις (321. 751). Ὁ κόρος ὁ ἐνταῦθα σημαίνων τὴν κατάστασιν ἐκείνου, ὅς ἐκ τῆς εὐτυχίας μεθυσκόμενος πλανᾶται ἐν ταῖς κρίσεσι καὶ πράξεσι, θεωρεῖται ἀλλαχοῦ μετὰ τῆς ὕβρεως ὡς ἡ ῥίζα πάσης κακίας (1173-1176)· καὶ ὁ Αἰσχύλος μεταχειρίζεται ἅπαξ τὸν κόρον ὡς ὅλως ταὐτοσήμαντον πρὸς τὴν ὕβριν ('Αγ. 382)· καθόλου δὲ ἐν ταύτῃ τῇ σημασίᾳ ἐγίνετο παρὰ πάντων χρῆσις τῆς λέξεως. Τῷ Σόλωνι ἀποδίδεται ἡ γνώμη ὅτι «ὁ μὲν κόρος ὑπὸ τοῦ πλούτου γεννᾶται, ἡ δὲ ὕβρις ὑπὸ τοῦ κόρου» (Διογ. Λ. 1,59)· ἂν ὁ Θέογνις ἤθελε νὰ διορθώσῃ ταύτην τὴν κρίσιν τοῦ Σόλωνος διὰ τῆς ἑαυτοῦ, ὡς διατείνεται Κλήμης ὁ 'Αλεξανδρεὺς (Στρωμ. 6, 2, 8), δὲν ἐξετάζομεν· πιθανώτατον ὅτι ἀμφότεραι εἶχον ὡς πηγὴν ἀρχαιοτέραν τινὰ καὶ πολλάκις μνημονευομένην παροιμίαν («τίκτει τοι κόρος ὕβριν»)[24]), ἧς καὶ ὁ Εὐριπίδης δὶς ἐποιήσατο χρῆσιν ἐν τῷ μὴ διασωθέντι Ἱππολύτῳ μετά τινος παραλλαγῆς (ἀπ. 440. 441). Ὁ δὲ Πυθαγόρας «εἶπεν εἰσιέναι εἰς τὰς πόλεις πρῶτον τρυφήν, ἔπειτα κό-

ρον, εἶτα ὕβριν, μετὰ δὲ ταῦτα ὄλεθρον» (Στοβ. 43, 79). Ὁ Πίνδαρος σαφηνίζει ἡμῖν τὴν ψυχολογικὴν κατάστασιν, τὴν ἐνταῦθα προϋποτιθεμένην, ἐν τῇ πρώτῃ ᾠδῇ τῶν Ὀλυμπιονικῶν διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ Ταντάλου, ὃς «καταπέψαι μέγαν ὄλβον οὐκ ἐδυνάσθη, κόρῳ δ' ἕλεν ἄταν ὑπέροπλον» (55-57). Ὁ αὐτὸς ποιητὴς ἐν τῇ δεκάτῃ τρίτῃ ᾠδῇ τῶν Ὀλυμπιονικῶν (10) ὀνομάζει τὴν ὕβριν, ἣν ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ εἰρήνη ἀπομακρύνουσι τῆς Κορίνθου, «κόρου μητέρα θρασύμυθον», ὅπου ἡ διαφορὰ ἀπὸ τοῦ Θεόγνιδος εἶναι φαινομένη μόνον. Διότι καὶ ἐνταῦθα ἐκφέρεται ἡ γνώμη, ὅτι τὸ φρόνημα τῆς ὕβρεως ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ, ὅπως συντελέσῃ, ὥστε ἡ εὐτυχία νὰ γεννήσῃ κόρον, ἡ δὲ περὶ τὴν φράσιν διαφορὰ πηγάζει ἐντεῦθεν, ὅτι ὁ μὲν Θέογνις ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ἐν πράξεσιν ἐκφαινομένης, ὁ δὲ Πίνδαρος περὶ τῆς ἐν τῇ ψυχῇ ἐνοικούσης ὕβρεως. Ἡ τοῦ Πινδάρου ἐκδοχὴ ἀναφαίνεται ἐν χρησμῷ τινι τοῦ Βάκιδος παρ' Ἡροδότῳ (8, 77), δοθέντι τοῖς Ἕλλησιν ἐν ἀρχῇ τοῦ πρὸς τὸν Ξέρξην πολέμου· ὁ χρησμὸς λέγει· «δῖα δίκη σβέσσει κρατερὸν κόρον, ὕβριος υἱόν, δεινὸν μαιμώοντα (= μαινόμενον), δοκεῦντ' ἂν ἅπαντα πιθέσθαι».

Τὴν ἰδέαν ταύτην, ἥτις διὰ τῆς ἀρχαίας γνωμολογίας κατέστη κοινὸν κτῆμα τοῦ ἔθνους, μετεχειρίζοντο ποικιλοτρόπως οἱ συγγραφεῖς ἐν τῇ περιόδῳ τῆς ἀκμῆς τῆς γραμματείας. Παρὰ τῷ αὐτῷ ἱστορικῷ, ὅστις κατέστησεν ἡμῖν γνωστὸν ἐκεῖνον τὸν χρησμὸν τοῦ Βάκιδος, ὁ Ὀτάνης ἀποδοκιμάζει τὴν μοναρχίαν, διότι αὕτη «καὶ τὸν ἄριστον ἀνδρῶν πάντων στάντα ἐς ταύτην τὴν ἀρχὴν ἐκτὸς τῶν ἐωθότων νοημάτων στήσειεν ἄν· ἐγγίνεται γάρ οἱ ὕβρις ὑπὸ τῶν παρεόντων ἀγαθῶν» (3, 80)· ἐν δὲ τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ τοῦ Εὐριπίδου (774) λέγει ὁ χορὸς, ὅτι «ὁ χρυσὸς ἥ τ' εὐτυχία φρενῶν βροτοὺς ἐξάγεται, δύνασιν ἄδικον ἐφέλκων»· ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (124) λέγει ὁ Ἄδραστος, ὅτι οἱ Θηβαῖοι οὐκ ἐῶσιν αὐτὸν θάπτειν τοὺς νεκρούς, διότι «εὐτυχοῦντες οὐκ ἐπίστανται φέρειν». Παρὰ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 7, 2, 23) ὁμολογεῖ ὁ Κροῖσος, ὅτι ὑπό τε πλούτου τοῦ παρόντος

διαθρυπτόμενος καὶ ὑπὸ τῶν περὶ αὐτὸν κολακείαις ἀναφυσώμενος ἐπεχείρησε τῇ κατὰ τοῦ Κύρου ἐκστρατείᾳ. Ὅμοια λέγει ὁ Δημοσθένης (1, 23) περὶ τοῦ Φιλίππου· «τὸ γὰρ εὖ πράττειν παρὰ τὴν ἀξίαν ἀφορμὴ τοῦ κακῶς φρονεῖν τοῖς ἀνοήτοις γίγνεται, διόπερ πολλάκις δοκεῖ τὸ φυλάξαι τἀγαθὰ τοῦ κτήσασθαι χαλεπώτερον». Παρὰ Θουκυδίδῃ οἱ πρέσβεις τῶν Λακεδαιμονίων παραινοῦσι τοῖς Ἀθηναίοις νὰ μὴ πάθωσιν «ὅπερ οἱ ἀήθως τι ἀγαθὸν λαμβάνοντες τῶν ἀνθρώπων· ἀεὶ γὰρ τοῦ πλέονος ἐλπίδι ὀρέγονται διὰ τὸ καὶ τὰ παρόντα ἀδοκήτως εὐτυχῆσαι» (4, 17, 4)· συγγενῆ τούτοις εἶναι καὶ ἃ λέγει ὁ Θουκυδίδης περὶ τῶν Ἀθηναίων, οἵτινες κατεδίκασαν τοὺς ἀναγκασθέντας νἀποχωρήσωσιν ἐκ Σικελίας στρατηγοὺς ὡς προδότας· «αἰτία δ' ἦν ἡ παρὰ λόγον τῶν πλειόνων εὐπραγία αὐτοῖς ὑποτιθεῖσα ἰσχὺν τῆς ἐλπίδος» (4, 65, 4). Ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἀναπτύσσει διὰ μακρῶν ἐν τῇ ῥητορικῇ, πῶς ἡ πολιτικὴ δύναμις καὶ ἄλλαι τοιαῦται εὐτυχίαι καθιστῶσι τοὺς ἀνθρώπους φιλοτιμοτέρους καὶ ἀνδρωδεστέρους τῶν πλουσίων, οἵτινες γίνονται ὑβρισταὶ καὶ ὑπερήφανοι, πάσχοντές τι ὑπὸ τῆς κτήσεως τοῦ πλούτου, καὶ μάλιστα οἱ νεόπλουτοι ἔχοντες ἅπαντα μᾶλλον καὶ φαυλότερα τὰ κακά, καὶ ἀδικήματα ἀδικοῦσιν οὐ κακουργικὰ ἀλλὰ τὰ μὲν ὑβριστικὰ τὰ δὲ ἀκρατευτικὰ (1390 b 32-1391 a 16).

Ἐκ τῶν μεταγενεστέρων περὶ ἠθικῆς γραψάντων φιλοσόφων πραγματεύεται ἰδίως ὁ Πυθαγόρειος Καλλικρατίδας ἐν ἀποσπάσματι ἐκ τοῦ «Περὶ οἴκων εὐδαιμονίας» συγγράμματος, διασωθέντος ὑπὸ Στοβαίου (85, 16), περὶ τῶν κινδύνων τῶν ἐκ τῆς ὑπερβαλλούσης εὐτυχίας[25]). Ἀλλὰ τοσούτῳ μείζονος ἐπαίνου ἄξιος γίγνεται ὁ ἀνθιστάμενος τῷ ἐν τῇ εὐτυχίᾳ κειμένῳ πειρασμῷ, διότι οὕτω δεικνύει, ὅτι δὲν ὑπάρχει ἐν αὐτῷ ἔμφυτος ῥοπὴ πρὸς ὕβριν, ἤ, ἵνα κατὰ Θεόγνιν εἴπωμεν, δὲν εἶναι ἐκ τῶν μὴ ἐχόντων ἄρτιον νοῦν. Διὰ τοῦτο λέγει ὁ Πλάτων ἐν τῷ Γοργίᾳ (526 a), ὅτι εἶναι «χαλεπὸν καὶ πολλοῦ ἐπαίνου ἄξιον ἐν μεγάλῃ ἐξουσίᾳ τοῦ ἀδικεῖν γενομενον δικαίως διαβιῶναι». Ὁ δὲ Ἰσοκρά-

της ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ ἀπαριθμῶν τὰ γνωρίσματα τῶν πεπαιδευμένων λέγει καὶ τάδε (32)· « τέταρτον (καλῶ πεπαιδευμένους), ὅπερ μέγιστον, τοὺς μὴ διαφθειρομένους ὑπὸ τῶν εὐπραγιῶν μηδ' ἐξισταμένους αὐτῶν μηδ' ὑπερηφάνους γιγνομένους, ἀλλ' ἐμμένοντας τῇ τάξει τῇ τῶν εὖ φρονούντων, καὶ μὴ μᾶλλον χαίροντας τοῖς διὰ τύχην ὑπάρξασιν ἀγαθοῖς ἢ τοῖς διὰ τὴν αὐτῶν φύσιν καὶ φρόνησιν ἐξ ἀρχῆς γιγνομένοις ». Παρὰ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 8, 7, 7) διηγεῖται ἐν ταῖς ἐσχάταις τοῦ βίου στιγμαῖς ὁ Κῦρος τοῖς ἑαυτοῦ παισίν, ὅτι ἀφ' ὅτου κατώρθωσε τὰ μεγάλα αὐτοῦ ἔργα « φόβος αὐτῷ συμπαρομαρτῶν μή τι ἐν τῷ ἐπιόντι χρόνῳ ἢ ἴδοι ἢ ἀκούσειεν ἢ πάθοι χαλεπόν, οὐκ εἴα τελέως μέγα φρονεῖν οὐδ' εὐφραίνεσθαι ἐκπεπταμένως », καὶ ὁ Γωβρύας δὲ πιστεύει νῦν μᾶλλον τοῖς περὶ τὸν Κῦρον κρατιστεύουσι, διότι νῦν ὁρᾷ αὐτοὺς τἀγαθὰ σωφρόνως φέροντας (8, 4, 14). Ἡ ἰδέα ὅτι εὐτυχίαν ἐνεγκεῖν ἐμμελῶς χαλεπώτερον ἢ ἀτυχίαν, ἀναπτύσσεται ἐν δυσὶν ἠθικοῖς ἀποσπάσμασιν ἀποδιδομένοις τῷ Ἀρχύτᾳ (Στοβ. 1. 80. 81). Ἐνίοτε παρετηρεῖτο καὶ ἐν ταῖς πολιτείαις τοῦτο τὸ ἐν τῷ βίῳ τῶν ἀτόμων συνήθως γιγνόμενον. Οὕτω π. χ. ὁ Κλέων ἐν τῷ λόγῳ κατὰ τῶν Μυτιληναίων παρὰ Θουκυδίδῃ (3, 39, 4) λέγει· « εἴωθε δὲ, τῶν πόλεων αἷς ἂν μάλιστα καὶ δι' ἐλαχίστου ἀπροσδόκητος εὐπραξία ἔλθῃ, ἐς ὕβριν τρέπειν· τὰ δὲ πολλὰ κατὰ λόγον τοῖς ἀνθρώποις εὐτυχοῦντα ἀσφαλέστερα ἢ παρὰ δόξαν, καὶ κακοπραγίαν, ὡς εἰπεῖν, ῥᾷον ἀπωθοῦνται ἢ εὐδαιμονίαν διασῴζονται »· ὁ δὲ Ἰσοκράτης, ἵνα ἀποδείξῃ, διὰ τί τῶν πόλεων αἱ ἄριστα πράττειν οἰόμεναι κάκιστα βουλεύονται καὶ αἱ μάλιστα θαρροῦσαι εἰς πλείστους κινδύνους καθίστανται, λέγει ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ (4)· « αἴτιον δὲ τούτων ἐστίν, ὅτι τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν κακῶν οὐδὲν αὐτὸ καθ' αὑτὸ παραγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, ἀλλὰ συντέτακται καὶ συνακολουθεῖ τοῖς μὲν πλούτοις καὶ ταῖς δυναστείαις ἄνοια καὶ μετὰ ταύτης ἀκολασία, ταῖς δ' ἐνδείαις καὶ ταῖς ταπεινότησι σωφροσύνη καὶ πολλὴ μετριότης ». Τὸ νόημα τῶν τελευταίων λέξεων διερμηνεύει ὁ Πλούταρχος κατά τινα διάφορον τρόπον,

ἀλλ' ἐπὶ τῶν ἀτόμων ἐφαρμόζων αὐτὸ ἐν τῷ ἑπομένῳ χωρίῳ τοῦ συγγράμματος « Πῶς ἄν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου » (68 f)· « ὀλίγοι γάρ εἰσιν οἷς μετὰ τοῦ εὐτυχεῖν παραγίγνεται τὸ φρονεῖν· οἱ δὲ πολλοὶ φρενῶν ἐπεισάκτων δέονται καὶ λογισμῶν πιεζόντων ἔξωθεν αὐτοὺς ὑπὸ τῆς τύχης φυσωμένους καὶ σαλευομένους. Ὅταν δ' ὁ δαίμων καταβάλῃ καὶ περιέλῃ τὸν ὄγκον, αὐτοῖς τοῖς πράγμασιν ἔνεστι τὸ νουθετοῦν καὶ μετάνοιαν ἐμποιοῦν». Ἐκ τούτων δῆλον γίνεται, ὅτι οἱ Ἕλληνες κατενόουν μὲν τὴν παιδαγωγικὴν ἀξίαν τῆς μὴ ἀκηράτου κακῶν εὐδαιμονίας, ἀλλὰ κατὰ μέγιστον μέρος δὲν συνῃσθάνοντο πολὺ βαθέως τὴν καθαρτικὴν δύναμιν τῶν παθημάτων, διότι ἦσαν κατ' ἐξοχὴν συνειθισμένοι νὰ θεωρῶσι τὴν εὐπραγίαν καὶ κακοπραγίαν ὑπὸ τὴν ἔποψιν τῆς ἀμοιβῆς καὶ ποινῆς.

Ἐπειδὴ ὁ παρὰ τῶν ἄλλων ἔπαινος εἶχε παρ' αὐτοῖς μεγάλην ἀξίαν, εὐκολώτατον ἦν αὐτοῖς καὶ τούτου τὴν ἐπίδρασιν, ἐπειδὴ κατ' οὐσίαν οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ εἶδος εὐτυχίας, νὰ ἐξισῶσι πρὸς τὴν τῆς εὐτυχίας. Πόσον ἐπιβλαβὴς ἠδύνατο νὰ καταστῇ ἔν τισι περιστάσεσιν ὁ ἔπαινος, ὁμολογεῖ ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ (229. 230) μετὰ παρρησίας ἀξιεράστου ἐξ ἰδίας αὐτοῦ πείρας κρίνων. Κατηγορήσας πρός τινα λακωνίζοντα ὀλιγαρχικὸν τῶν σπαρτιωτικῶν θεσμῶν, ἐπῃνέθη ὑπὸ τῶν παρόντων μειρακίων, ἅτινα ἐκείνου κατεφρόνησαν, οὐκ ὀρθῶς, λέγει ὁ Ἰσοκράτης· « ὁ μὲν γὰρ ἀπῄει φρονιμώτερος γεγενημένος καὶ συνεσταλμένην ἔχων τὴν διάνοιαν, ὥσπερ χρὴ τοὺς εὖ φρονοῦντας, καὶ πεπονθὼς τὸ γεγραμμένον ἐν Δελφοῖς, αὑτόν τ' ἐγνωκὼς καὶ τὴν Λακεδαιμονίων φύσιν μᾶλλον ἢ πρότερον· ἐγὼ δ' ὑπελειπόμην ἐπιτυχῶς μὲν ἴσως διειλεγμένος, ἀνοητότερος δὲ δι' αὐτὸ τοῦτο γεγενημένος, καὶ φρονῶν μεῖζον ἢ προσῆκε τοὺς τηλικούτους, καὶ ταραχῆς μειρακιώδους μεστὸς ὢν » [26]).

Ἀλλὰ καὶ ἡ πενία ἐθεωρεῖτο ὥς τι ἐπικίνδυνον εἰς τὴν ἠθικήν, ὅπερ φαίνεται μὲν ἀντιφάσκον πρὸς τὴν ἤδη ἐκτεθεῖσαν γνώμην τὴν βαθείας ἔχουσαν ῥίζας, ἀλλ' ὅμως εἶναι ἐντελῶς εὐνόητον·

διότι ὁ ἐλεύθερος Ἕλλην εἶχεν ἀνάγκην κτήσεως οἱασδήποτε, ὅπως ἀναπτύσσῃ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ὑπόστασιν καὶ ἀπέχηται πάσης ταπεινούσης αὐτὸν ἐργασίας. Εἰς τοῦτο τὸ ζήτημα ἀναφέρονται πολλαὶ τοῦ Θεόγνιδος γνῶμαι λίαν διδακτικαί. Μία τούτων (393-398) λέγει, ὅτι ἐν πενίᾳ δοκιμάζεται ὅ τε δειλὸς ἀνὴρ ὅ τε πολλὸν ἀμείνων· «τοῦ μὲν γὰρ τὰ δίκαια φρονεῖ νόος, οὗ τέ περ αἰεὶ ἰθεῖα γνώμη στήθεσιν ἐμπεφύῃ», ὁ δὲ κακὸς δὲν ἔχει νοῦν οὔτ' ἐν τοῖς κακοῖς οὔτ' ἐν τοῖς ἀγαθοῖς· ἐν δύο δ' ἑτέροις χωρίοις (383-392. 649-652) θρηνεῖ ὁ Θέογνις, ὅτι ἡ πενία καταισχύνει τὸν ἄνδρα καὶ οὐκ ἐθέλοντα αἰσχρὰ πολλὰ διδάσκει, «ψεύδεά τ' ἐξαπάτας τ' οὐλομένας τ' ἔριδας». Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Διοδότου παρὰ Θουκυδίδῃ (3, 45, 4) λέγεται, ὅτι « ἡ μὲν πενία ἀνάγκῃ τὴν τόλμαν παρέχουσα, ἡ δ' ἐξουσία ὕβρει τὴν πλεονεξίαν καὶ φρονήματι, αἱ δ' ἄλλαι ξυντυχίαι ὀργῇ τὸν ἄνθρωπον, ὡς ἑκάστη τις κατέχεται ὑπ' ἀνηκέστου τινὸς κρείσσονος, ἐξάγουσιν ἐς τοὺς κινδύνους». Ὁμοίως ἀποφαίνεται ὁ Πλάτων περὶ πλούτου καὶ πενίας ἐν τοῖς Νόμοις (11, 919 b) λέγων, ὅτι ὁ μὲν διέφθαρκε τρυφῇ τὴν ψυχὴν τῶν ἀνθρώπων, ἡ δὲ λύπαις προτρέπεται εἰς ἀναισχυντίαν αὐτήν. Ἀφ' ἑτέρου φυσικὸν ἦτο νὰ ἐπέρχηται εἰς τὴν διάνοιαν καὶ ὁ διαλογισμός, ὅστις ἐκφράζεται ἅπαξ ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τοῦ Ἀπολλοδώρου κατὰ Στεφάνου, (Δημ. 45, 67) ὅτι « μᾶλλον ἄξιον ὀργίλως ἔχειν τοῖς μετ' εὐπορίας πονηροῖς ἢ τοῖς μετ' ἐνδείας· τοῖς μὲν γὰρ ἡ τῆς ἀνάγκης χρεία φέρει τινὰ συγγνώμην παρὰ τοῖς ἀνθρωπίνως λογιζομένοις· οἱ δ' ἐκ περιουσίας πονηροὶ οὐδεμίαν πρόφασιν δικαίαν ἔχοιεν ἂν εἰπεῖν».

Ὁ ἄνθρωπος παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἐθεωρεῖτο ὡς ἀναπόσπαστον συστατικὸν τοῦ συνόλου, οὗ μέλος ἦν, μέχρι τοσούτου, ὥστε ἀπενέμετο μεγίστη σπουδαιότης εἰς τὴν καθημερινὴν ἀναστροφήν· διὰ τοῦτο ἡ κακὴ ὁμιλία κατετάσσετο ἐν τοῖς ὀλεθριωτάτοις εἰς τὴν ἠθικὴν πράγμασιν· ἐξόχως δ' ἔκρινεν οὕτω περὶ αὐτῆς ὁ Θέογνις, ὅπερ συνῇδεν ἐντελῶς πρὸς τἀριστοκρατικὰ αὐτοῦ φρονήματα. Πολλάκις (31-38. 563-566) οὗτος παραινεῖ

τῷ ὑπὸ τὴν προστασίαν αὐτοῦ νέῳ, τῷ Κύρνῳ, κακοῖς μὲν ἀνδράσι νὰ μὴ προσομιλῇ, νὰ ἔχηται δ' ἀεὶ τῶν ἀγαθῶν, ὅπως διδάσκηται ἐκ τῆς σοφίας αὐτῶν, ἢν δὲ κακοῖς συμμίσγῃ ἀπολεῖ καὶ ὃν ἔχει νοῦν· ἔν τινι δὲ χωρίῳ (305-308), ὅπως ἐγχαράξῃ βαθύτερον τὰ παραγγέλματα ταῦτα ἐν τῇ ψυχῇ ἐκείνου, μεταχειρίζεται φράσιν, ἣν ἄλλως δὲν δύναται μετὰ πάσης σπουδαιότητος νὰ ἐκφέρῃ, δηλονότι τήνδε, ὅτι καὶ οἱ κακοὶ οὐ πάντως ἐκ γαστρὸς κακοὶ γεγόνασιν, ἀλλ' ἄνδρεσσι κακοῖς συνθέμενοι φιλίαν, ἔμαθον παρ'αὐτῶν ἔργα τε δειλὰ καὶ ἔπη δύσφημα καὶ ὕβριν. Καὶ τῷ Σόλωνι ἀποδίδεται τὸ ἀπόφθεγμα «Μὴ κακοῖς ὁμίλει» (Διογ. Λ. 1, 60. Στοβ. 3, 79), καὶ ὁ Δημόκριτος δὲ (ἀποσπ. 234) ἀποφαίνεται, ὅτι «φαύλων ὁμιλία ξυνεχὴς ἕξιν κακίης αὔξει». Ἐκ τῆς αὐτῆς περὶ βίου θεωρίας πηγάζει καὶ ἡ συμβουλή, ἣν ὁ Πλάτων (Νόμ. 9, 854 b.c) συμβουλεύει τῷ ὑπὸ κακῆς ἐπιθυμίας πρὸς ἱεροσυλίαν ἐπεγειρομένῳ· «ἴθι ἐπὶ τὰς τῶν λεγομένων ἀνδρῶν ὑμῖν ἀγαθῶν ξυνουσίας, καὶ τὰ μὲν ἄκουε, τὰ δὲ πειρῶ λέγειν αὐτός, ὡς δεῖ τὰ καλὰ καὶ τὰ δίκαια πάντα ἄνδρα τιμᾶν». Ἰδίως ὤφειλον κατὰ τοῦτο αἱ γυναῖκες νὰ εἶναι προσεκτικαί. Τούτου ἕνεκα κατέστη περιβόητος ὁ στίχος, δι' οὗ ἡ Ἑρμιόνη ἐν τῇ Ἀνδρομάχῃ τοῦ Εὐριπίδου (930) ζητεῖ νὰ εὕρῃ κρίσιν ἐπιεικεστέραν·

κακῶν γυναικῶν εἴσοδοί μ' ἀπώλεσαν,

καὶ μεθ' οὗ ἀποτείνει πρὸς τοὺς ἄνδρας τὴν παραίνεσιν ταύτην·

ἀλλ' οὔ ποτ' οὔ ποτε . . .
χρὴ τούς γε νοῦν ἔχοντας, οἷς ἔστιν γυνή,
πρὸς τὴν ἐν οἴκοις ἄλοχον εἰσφοιτᾶν ἐᾶν
γυναῖκας· αὗται γὰρ διδάσκαλοι κακῶν.

Ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς Γαμικοῖς παραγγέλμασιν (143 f) ἀναφέρει τὸν στίχον ἐκεῖνον, ὅπως ἐπισυνάψῃ αὐτῷ τὴν πρὸς τὰς γυναῖκας παραίνεσιν, ἵνα ταῖς τοιαύταις γυναιξὶ μήτε τὰς θύρας

μήτε τὰς ἀκοὰς ἀνοίγωσιν· ἐν δὲ τῷ Παραμυθητικῷ πρὸς τὴν ἰδίαν γυναῖκα (610b) λέγει πρὸς ἔπαινον αὐτῆς καὶ τόδε, ὅτι «οὐκ ἂν φοβηθείη κακῶν γυναικῶν εἰσόδους καὶ φωνὰς καὶ συνεπιθρηνήσεις, αἳ ἐκτρίβουσι καὶ παραθήγουσι τὴν λύπην οὔθ' ὑπ' ἄλλων οὔτ' αὐτὴν ὑφ' ἑαυτῆς ἐῶσαι μαρανθῆναι», διότι ἡ γυνὴ αὐτοῦ οἴκοθεν φυλάξεται ταῦτα. Δύο ἔτι συγγραφεῖς μεταγενέστεροι, ὧν τὰς γνώμας διέσωσεν ὁ Στοβαῖος (74, 7. 64), ὁ Ναυμάχιος καὶ ὁ Νικόστρατος, παραινοῦσι τὰς γυναῖκας μετὰ πάσης σοβαρότητος νὰ μὴ παρέχωσιν ἀκρόασιν εἰς τὰς ἀκολάστους ὑποθήκας ἄλλων γυναικῶν, καὶ μάλιστα γραῶν. Ὅσῳ δὲ μᾶλλον, προϊόντος τοῦ χρόνου, συνήθιζον νὰ μὴ κάμνωσι μηδεμίαν διάκρισιν μεταξὺ ἠθικῆς καὶ λειτουργικῆς ἀκαθαρσίας, τοσούτῳ μᾶλλον ἠδύναντο νὰ ἐπιχειρήσωσι νὰ ὑπαγάγωσι τὴν ἐνέργειαν τῆς ἐπιβλαβοῦς συναναστροφῆς ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς μεταδόσεως μιάσματος, ὅπερ παραδόξως ἐκτίθεται ἀκριβέστατα ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Ἐγχειριδίου τοῦ Ἐπικτήτου (33, 6). Ἄλλως δὲ πολλάκις εὑρίσκομεν καὶ τὴν νῦν συνήθη κρίσιν, ὅτι ἐκ τῆς συναναστροφῆς, ἣν ὁ ἄνθρωπος ἐκλέγει, δυνάμεθα νὰ ἐκτιμήσωμεν αὐτὸν ὀρθῶς. Οὕτω π. χ. ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Τιμάρχου (152-154) ἐπικαλεῖται τοὺς στίχους τοῦ Φοίνικος τοῦ Εὐριπίδου:

Ὅστις δ' ὁμιλῶν ἥδεται κακοῖς ἀνήρ,
οὐ πώποτ' ἠρώτησα, γιγνώσκων, ὅτι
τοιοῦτός ἐστιν οἷσπερ ἥδεται ξυνών,

οὓς ἐφαρμόζει ἐπὶ τοῦ Τιμάρχου· ὁ δὲ Λυκοῦργος (135) λέγει περὶ τῶν φίλων τοῦ Λεωκράτους τῶν συνηγορούντων αὐτῷ, ὅτι «τοῖς αὐτοῖς (τῷ Λεωκράτει) ἤθεσι χρώμενοι τὴν πρὸς τοῦτον φιλίαν διαφυλάττουσι» καὶ διὰ τοῦτο καὶ αὐτοὶ εἶναι ἄξιοι τιμωρίας.

Ὡσαύτως ὁ ἀκόλαστος βίος ἐθεωρεῖτο ὡς ὀλέθριος, τ. ἔ. ὡς ἠθικῶς ὅλον τὸν ἄνθρωπον διαφθείρων, καὶ δὴ ἄνδρας τε καὶ γυ-

ναῖκας. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἤδη ὁ Εὔμαιος διηγούμενος περὶ τῆς δούλης τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἥτις ἐξαπατηθεῖσα ὑπὸ Φοινίκων ναυτῶν ἠκολούθησεν αὐτοῖς εἰς Φοινίκην παραλαβοῦσα καὶ τὸν Εὔμαιον, παρεμβάλλει τήνδε τὴν κρίσιν περὶ τῆς ἐρωτικῆς ἀποπλανήσεως (15, 421)·

τά τε φρένας ἠπεροπεύει
θηλυτέρῃσι γυναιξί, καὶ ἥ κ' ἐνεργὸς ἔῃσιν.

Πολὺ δριμύτερον ἀποφαίνεται ὁ Λυσίας, ὁ ἐν τοῖς ἀστικοῖς ἤθεσι τῶν Ἀθηνῶν ἀνατραφείς, ἔν τινι ἀποσπάσματι (90) λέγων· «Ἧ γὰρ ἂν ἡμέρᾳ γυνὴ προδῷ τὸ σῶμα καὶ τὴν τάξιν λίπῃ τῆς αἰδοῦς, εὐθέως παραλλάττει τῶν φρενῶν, ὥστε νομίζειν τοὺς μὲν οἰκείους ἐχθρούς, τοὺς δὲ ἀλλοτρίους πιστούς, περὶ δὲ τῶν καλῶν καὶ αἰσχρῶν ἐναντίαν ἔχειν τὴν γνώμην». Περὶ δὲ τῶν ἀνδρῶν λέγει ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Τιμάρχου (67), ὅτι τὸ ἐπιτήδευμα τοῦτο (ἡ ἀκολασία) ἀπεργάζεται αὐτοὺς «καταφρονοῦντας μὲν τῶν θεῶν, ὑπερορῶντας δὲ τοὺς νόμους, ὀλιγώρως δὲ ἔχοντας πρὸς ἅπασαν αἰσχύνην». Ὁμοίαν γνώμην ἐκδηλοῖ ὁ Σωκράτης παρὰ Ξενοφῶντι (Ἀπομν. 1, 3, 8) καὶ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (836 d.e) ἀπαγορεύων τὰς παρὰ τοῖς Κρησὶν ἐρωτικὰς σχέσεις τῶν παίδων καὶ ἀρρένων ὡς ἐκθηλυνούσας καὶ εἰς ἀκολασίαν ἀγούσας. Συνῳδὰ τούτοις λέγει καὶ ὁ κωμικὸς Ἀπολλόδωρος (ἀπ. 13), ὅτι δὲν πρέπει οἱ ἑαυτοὺς ἀτιμάσαντες νὰ λαμβάνωσιν ἀξιώματα ἐν τῇ πόλει· διότι

αὑτοῦ προδότης κακός τε τῆς ὥρας φύλαξ
μάλισθ' ὁ τοιοῦτος ἀνατρέπει πᾶσαν πόλιν·
οὐδὲν γὰρ αἰσχρόν ἐστιν αὐτοῖς ἀποτυχεῖν
πράττουσι πάντα· τὴν γὰρ αἰσχύνην πάλαι
πᾶσαν ἀπολωλέκασι καθ' ἑτέρας θύρας·
ὅθεν ἐπιχειρεῖ πάντ' ἀπηρυθριακότως

ἕκαστος αὐτῶν, πρὸς δὲ πάντ' ἐστὶ θρασύς,
ψεύδετ' ἐπιορκεῖ μαρτυρεῖ δικορραφεῖ
κλέπτει τελωνεῖ ῥᾳδιουργεῖ· τὸ δὲ πέρας
οὐ πόλιν ὅλην φυλὴν δὲ μαλακὸς ἀνατρέπει.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι οἱ Ἕλληνες, ἐπὶ τῆς πείρας ἀναμφιβόλως ἐρειδόμενοι, παρὰ τὸν σεβασμόν, ὃν καθῆκον ἐθεώρουν νὰ ἀπονέμωσι τοῖς πρεσβυτέροις, ἐδόξαζον, ὅτι καὶ τὸ γῆρας ὀλεθρίως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς ἠθικῆς. Ἡ ἥκιστα κολακευτικὴ περιγραφὴ τοῦ ἤθους τῶν πρεσβυτέρων καὶ παρηκμακότων ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῷ δεκάτῳ τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς Ῥητορικῆς διδάσκει ἡμᾶς ἱκανῶς περὶ τῆς κρατούσης περὶ τούτου γνώμης· εἶναι κακοήθεις, δηλαδὴ ἐπὶ τὸ χεῖρον ὑπολαμβάνουσι πάντα, καχύποπτοι διὰ τὴν ἀπιστίαν καὶ ἄπιστοι δι' ἐμπειρίαν· καὶ οὔτε φιλοῦσι σφόδρα οὔτε μισοῦσι διὰ ταῦτα, μικρόψυχοι διὰ τὸ τεταπεινῶσθαι ὑπὸ τοῦ βίου, καὶ ἀνελεύθεροι, καὶ δειλοὶ καὶ πάντα προφοβητικοί· καὶ φίλαυτοι μᾶλλον ἢ δεῖ· καὶ πρὸς τὸ συμφέρον ζῶσιν, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸ καλόν, μᾶλλον ἢ δεῖ, διὰ τὸ φίλαυτοι εἶναι. Φαίνεται δ' ὅτι παρὰ πάντων ὡμολογεῖτο ὡς γεγονός, ὅτι τὸ γῆρας δουλεύει τῇ φιλαργυρίᾳ καὶ τῇ πλεονεξίᾳ. Ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 786 b) διηγεῖται, ὅτι «ὁ Σιμωνίδης ἔλεγε πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας αὐτῷ φιλαργυρίαν, ὅτι τῶν ἄλλων ἀπεστερημένος διὰ τὸ γῆρας ἡδονῶν ὑπὸ μιᾶς ἔτι γηροβοσκεῖται τῆς ἀπὸ τοῦ κερδαίνειν»· ἡ δὲ γνώμη αὕτη ἦν τοσοῦτον γνωστή, ὥστε ὁ Περικλῆς παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 44, 4) κρίνει ἀναγκαῖον νὰ καταπολεμήσῃ αὐτὴν λέγων, ὅτι «οὐκ ἐν τῷ ἀχρείῳ τῆς ἡλικίας τὸ κερδαίνειν, ὥσπερ τινές φασι, μᾶλλον τέρπει, ἀλλὰ τὸ τιμᾶσθαι»[27]).

Ἡ σοβαρὰ μελέτη τῶν Ἑλλήνων περὶ τῶν αἰτίων τοῦ κακοῦ καταφαίνεται ἤδη ἀρκούντως ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε λεχθέντων· ἐὰν δ' ἦτο χρεία καὶ ἄλλης μαρτυρίας περὶ τούτου, θὰ ἤρκει μόνον νὰ παραπέμψωμεν εἰς τοὺς λόγους, δι' ὧν ὁ Εὐριπίδης ἐν τῷ Ἱππολύτῳ ὑπὸ τὸ πρόσωπον τῆς Φαίδρας ἄρχεται τῆς ἀναι-

ρέσεως τῆς γνώμης, ὅτι τὸ κακὸν πηγάζει μόνον ἐκ τῆς ἐλλείψεως φρονήσεως (374. 375)·

ἤδη ποτ' ἄλλως νυκτὸς ἐν μακρῷ χρόνῳ
θνητῶν ἐφρόντισ' ᾗ διέφθαρται βίος,

διότι προφανῶς οἱ στίχοι οὗτοι περιέχουσιν ἐξομολόγησιν αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ. Ἀλλὰ θὰ ἐνόμιζέ τις, ὅτι ἐν μέτρῳ πολὺ μείζονι οἱ φιλόσοφοι ἐθεώρησαν ὡς ἴδιον ἔργον τὴν περὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ ἔρευναν, καὶ ὑπῆρξε τοὐλάχιστον εἷς ἐν αὐτοῖς, ὅστις κατενόησε πᾶσαν τὴν σπουδαιότητα τοῦ προβλήματος τούτου καὶ ἀπεπειράθη νὰ λύσῃ αὐτό, δηλ. ὁ Πλάτων. Ἐν πολλοῖς χωρίοις ἐπανέρχεται εἰς τὸ ζήτημα, ἀλλὰ πολὺ ἀπέχει τοῦ νὰ δίδῃ πάντοτε τὴν αὐτὴν λύσιν. Τοὐναντίον πραγματεύεται αὐτὸ ἐκ τοσούτων ποικίλων ἀπόψεων, ὥστε αἱ πλεῖσται ὑπὸ τῆς νεωτέρας θεολογίας καὶ φιλοσοφίας δοθεῖσαι λύσεις τοῦ αἰνίγματος ἤδη ὑπ' αὐτοῦ ὑποδεικνύονται. Εἰς τὰς περὶ τοῦ ζητήματος τούτου σκέψεις τοῦ Πλάτωνος ἀναντιρρήτως ἐπέδρασεν ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Σωκράτης, ὅστις ἀνῆγεν, ὡς γνωστόν, τὴν ἀρετὴν καθόλου εἰς τὸ εἰδέναι καὶ διετείνετο, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀεὶ προαιρεῖται ἐκ τῶν ἐνδεχομένων ὃ οἴεται αὐτῷ συμφορώτατον εἶναι καὶ βέλτιστον (Ξεν. Ἀπομν. 3, 9, 4. Ἀριστ. Ἠθ. Νικ. 1145 b 25). Δύο χωρία τῆς Κύρου Παιδείας τοῦ Ξενοφῶντος, ὅστις βεβαίως δὲν ἐξήρχετο τοῦ κύκλου τῶν παραστάσεων τῶν παρὰ τοῖς συνοῦσι τῷ Σωκράτει ἐπικρατουσῶν, διδάσκουσιν ἡμᾶς περὶ τοῦ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος, μεθ' οὗ οὗτοι προσεῖχον πρὸς τὸ οὕτω τιθέμενον πρόβλημα· διότι ἐν μὲν τῷ ἑνὶ τούτων (3, 1, 38) ἐκφέρεται διὰ στόματος τοῦ Ἀρμενίου Τιγράνου ἰδιότροπός τις κριτικὴ τῆς σωκρατικῆς γνώμης ἐπὶ τῆς ἀνθρωπίνης ζηλοτυπίας ἐρειδομένη, τὸ δ' ἕτερον (6, 1, 41) δεικνύει, ὅτι καὶ ἐν ἐκείνοις τοῖς κύκλοις ἐλαμβάνετο ὑπ' ὄψιν ἡ δημώδης δοξασία, ὅτι ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου δύο στοιχεῖα, τὸ κρεῖσσον καὶ τὸ ἧττον, ἀντιμάχονται

ἀλλήλοις, καὶ ὁτὲ μὲν τοῦτο, ὁτὲ δ' ἐκεῖνο κρατεῖ. Ἐνταῦθα λέγει ὁ Ἀράσπας· «Δύο γάρ, ἔφη, ὦ Κῦρε, σαφῶς ἔχω ψυχάς· νῦν τοῦτο πεφιλοσόφηκα μετὰ τοῦ ἀδίκου σοφιστοῦ, τοῦ Ἔρωτος. Οὐ γὰρ δὴ μία γε οὖσα ἅμα ἀγαθή τέ ἐστι καὶ κακή, οὐδ' ἅμα καλῶν τε καὶ αἰσχρῶν ἔργων ἐρᾷ καὶ ταὐτὰ ἅμα βούλεταί τε καὶ οὐ βούλεται πράττειν, ἀλλὰ δῆλον ὅτι δύο ἐστὸν ψυχά, καὶ ὅταν μὲν ἡ ἀγαθὴ κρατῇ, τὰ καλὰ πράττεται, ὅταν δὲ ἡ πονηρά, τὰ αἰσχρὰ ἐπιχειρεῖται. Νῦν δὲ ὡς σὲ σύμμαχον ἔλαβε, κρατεῖ ἡ ἀγαθὴ καὶ πάνυ πολύ». Ἡ τοῦ Πλάτωνος διάνοια στρέφεται κατὰ μέγα μέρος περὶ τὸ ζήτημα, ποτέρα τούτων τῶν θεωριῶν εἶναι ἡ ὀρθή. Ἐν τοῖς διαλόγοις, οἵτινες ἵστανται ἐγγὺς τῆς σωκρατικῆς διδασκαλίας, ἀντέχεται τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ἠθικὴ φαυλότης καθόλου προέρχεται ἐκ τῆς ἀγνοίας. Πρὸ πάντων δὲ ὁ Πρωταγόρας περιέχει ἐκτενῆ συζήτησιν περὶ τῆς γνώμης ταύτης, ἥτις μάλιστα συνάπτεται κατὰ τρόπον ἀξιοσημείωτον πρὸς τὴν καταπολέμησιν τῆς τῶν πολλῶν δοξασίας, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἁμαρτάνει, διότι ἄρχει αὐτοῦ πολλάκις οὐχὶ ἡ ἐν αὐτῷ ἐνοῦσα ἐπιστήμη, ἀλλ' ἄλλο τι, τοτὲ μὲν θυμός, τοτὲ δὲ ἡδονή, τοτὲ δὲ λύπη, ἐνίοτε δὲ ἔρως, πολλάκις δὲ φόβος (351 b-353 b)· τῆς γνώμης ταύτης, ἔνθερμον συνήγορον εἴδομεν τὸν Εὐριπίδην. Κατὰ τὰ ἐνταῦθα ἐκτιθέμενα (353 c-360) ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ ἀνθρώπου νὰ αἱρῆται ἀντὶ τοῦ κακοῦ τὸ ἀπὸ τοῦ ἡδέος κατ' οὐσίαν οὐ διαφέρον ἀγαθὸν καὶ τὸ βέλτιον τοῦ ἧττον ἀγαθοῦ· ἀλλ' ἐπειδὴ συχνάκις δὲν δύναται νὰ ἐκτιμήσῃ ὀρθῶς ταῦτα, φαίνεται δ' αὐτῷ πολλάκις ψευδῶς τὸ κατὰ χρόνον ἐγγύτερον ἀγαθὸν ὡς τὸ βέλτιον καὶ κρεῖττον, διὰ τοῦτο εὐκόλως συμβαίνει αὐτῷ νὰ προαιρῆται ἕνεκα τοιαύτης διανοητικῆς πλάνης τὸ κακόν· πρὸς ταῦτα ἔχει σχέσιν τὸ ῥηθὲν ἐν προηγουμένῳ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ διαλόγου (345 b): «αὕτη μόνη ἐστὶ κακὴ πρᾶξις, ἐπιστήμης στερηθῆναι». Ὁμοίως ἀποδεικνύεται ἐν τῷ Μένωνι (77 b-78 b), ὅτι τῶν κακῶν ἐπιθυμοῦσι μόνον οἱ οἰόμενοι αὐτὰ ἀγαθὰ εἶναι· οὐδὲν δ' ἄλλο ἢ ἑτέρα ἔκφρασις τοῦ αὐτοῦ νοήματος εἶναι τὸ ἐν τῷ Γοργίᾳ (466 d-467 a) λεγό-

μενον, ὅτι οἱ ποιοῦντες ἐν ταῖς πόλεσιν ἃ δοκεῖ αὐτοῖς οὐδὲν ἀγαθὸν τοῦτο κεκτήσονται, εἰ δὴ δύναμίς ἐστιν ἀγαθόν, τὸ δὲ ποιεῖν ἄνευ νοῦ ἃ δοκεῖ κακόν ἐστιν. Τὴν ἐν πᾶσι τούτοις ἐκδηλουμένην ἀντίληψιν προάγει μέχρι ἀτοπίας κατὰ τὸ φαινόμενον ὁ Ἐλάσσων Ἱππίας, ὃς διὰ ταῦτα καὶ νόθος ἐθεωρήθη ὑπό τινων ὡς ἐμποιῶν ἐντύπωσιν σοφιστικῆς κακοτεχνίας [28])· διότι ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ ἑκὼν ἁμαρτάνων οὐκ ἂν ἄλλος εἴη ἢ ὁ ἀγαθός, ἡ δὲ ἀληθὴς γνώμη ὑποδηλοῦται διὰ τῆς παρενθήκης «εἴπερ τίς ἐστιν οὗτος» (375c -376b). Ἀλλὰ σποραδικαί τινες δηλώσεις ἐν πᾶσι τούτοις τοῖς διαλόγοις οὐδεμίαν καταλείπουσιν ἀμφιβολίαν τῷ μετὰ προσοχῆς ἀναγινώσκοντι, ὅτι τὰ ἐν τούτοις εἰρημένα δὲν εἶναι αἱ τελευταῖαι λέξεις τοῦ φιλοσόφου περὶ τοῦ ζητήματος, ἐν δὲ τοῖς ὡριμωτέροις αὐτοῦ ἔργοις λαμβάνει ἀλλοίαν στάσιν, προσεγγίζουσαν πρὸς τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ καταπολεμηθεῖσαν γνώμην. Ὁρμώμενος ἐκ παραστάσεων, ἃς οἱ Πυθαγόρειοι διεμόρφωσαν, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἴδιον αὐτὰς πρὸς τοὺς ἰδίους ἠθικοὺς σκοποὺς ἐφαρμόζων, μεταχειρίζεται ἤδη ἐν τῷ Φαίδρῳ (246a. b. 253c- 254e) τὸ περικάλυμμα μυθικῆς εἰκόνος, ὅπως παραστήσῃ τὴν σύνθεσιν τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ τὴν ἐκ ταύτης προκαλουμένην ἐν αὐτῇ διάστασιν. Ἔοικε, λέγει, ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου ξυμφύτῳ δυνάμει ὑποπτέρου ζεύγους τε καὶ ἡνιόχου· τῆς δὲ ξυνωρίδος τῶν ἵππων ὁ μέν ἐστιν ἀγαθός, ὁ δ' οὔ· «ὁ μὲν τοίνυν αὐτοῖν ἐν τῇ καλλίονι στάσει ὢν τό τε εἶδος ὀρθὸς καὶ διηρθρωμένος, ὑψαύχην, ἐπίγρυπος, λευκὸς ἰδεῖν, μελανόμματος, τιμῆς ἐραστὴς μετὰ σωφροσύνης τε καὶ αἰδοῦς, καὶ ἀληθινῆς δόξης ἑταῖρος, ἄπληκτος, κελεύματι μόνον καὶ λόγῳ ἡνιοχεῖται· ὁ δ' αὖ σκολιός, πολύς, εἰκῇ συμπεφορημένος, κρατεραύχην, βραχυτράχηλος, σιμοπρόσωπος, μελάγχρους, γλαυκόμματος, ὕφαιμος, ὕβρεως καὶ ἀλαζονείας ἑταῖρος, περὶ ὦτα λάσιος, κωφός, μάστιγι μετὰ κέντρων μόλις ὑπείκων». Ἡ ἀντίθετος δὲ αὕτη φύσις τῶν ἵππων ἐπιτείνεται εἰς ἄκρον, ὅταν ἡ ψυχὴ ἔρχηται πλησίον τοῦ ἐρωμένου προσώπου. Βλέπομεν, ὅτι ἡ ἐνταῦθα ἐκφερομένη γνώμη περὶ τῆς

διαμάχης τῆς ὑπεικούσης τῷ λόγῳ ἠθικῆς βουλήσεως καὶ τῶν ἐπιθυμιῶν, αἵτινες ἔχουσιν ἀνάγκην νὰ καταπιέζωνται διὰ τῆς βίας, εἶναι πολὺ ὁμοία ἐκείνη, ἣν ὁ Ἀράσπας παρὰ Ξενοφῶντι ἐκφέρει. Τὴν αὐτὴν περίπου ἔννοιαν ἄνευ μυθικοῦ περικαλύμματος διερμηνεύει τὸ τέταρτον βιβλίον τῆς Πολιτείας (436a-445e). Ἡ ψυχὴ τοῦ ἀνθρώπου σύγκειται ἐκ τριῶν μερῶν, τοῦ λογιστικοῦ, τοῦ θυμοειδοῦς καὶ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ, καὶ τῷ μὲν λογιστικῷ ἄρχειν προσήκει, σοφῷ ὄντι καὶ ἔχοντι τὴν ὑπὲρ ἁπάσης τῆς ψυχῆς προμήθειαν, τῷ δὲ θυμοειδεῖ ὑπηκόῳ εἶναι καὶ ξυμμάχῳ τούτου, ἐὰν μὴ ὑπὸ κακῆς τροφῆς διαφθαρῇ. Ταῦτα λόγοις τε καλοῖς καὶ μαθήμασιν ὀρθῶς τραφέντα καὶ ὡς ἀληθῶς τὰ αὑτῶν μαθόντα καὶ παιδευθέντα προστατεύσουσι τὸ ἐπιθυμητικὸν καὶ τηρήσουσι, μὴ τῷ πίμπλασθαι τῶν περὶ τὸ σῶμα καλουμένων ἡδονῶν πολὺ καὶ ἰσχυρὸν γενόμενον οὐκ αὖ τὰ αὑτοῦ πράττῃ, ἀλλὰ καταδουλώσασθαι καὶ ἄρχειν ἐπιχειρήσῃ ὧν οὐ προσῆκον αὐτῷ γένει, καὶ ξύμπαντα τὸν βίον πάντων ἀνατρέψῃ. Ὅταν λοιπὸν τὸ σύνολον ὑγιαίνῃ, αἱ ἐπιθυμίαι διατελοῦσιν ὑποτεταγμέναι τοῖς εὐγενεστέροις ἐκείνοις μορίοις τῆς ψυχῆς, ὥσπερ ἐν πόλει εὖ διατεταγμένῃ τὸ χρηματιστικὸν γένος ὑπακούει εἰς τὸ βουλευτικὸν καὶ ἐπικουρικὸν γένος· ὅταν δὲ τὸ ἐπιθυμητικὸν δὲν ὑπακούῃ, ἀλλ᾽ ἐπιχειρῇ αὐτὸ ἄρχειν, γεννᾶται ἡ τῆς ψυχῆς κακία. Ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας ἐπανέρχεται ὁ Πλάτων εἰς τὸ πρᾶγμα, ὅπου τὸ μὲν λογιστικὸν παραβάλλεται πρὸς ἄνθρωπον, εἶναι ὁ ἐντὸς ἄνθρωπος, τὸ δὲ θυμοειδὲς πρὸς λέοντα, τὸ δὲ ἐπιθυμητικὸν πρὸς θηρίον ποικίλον καὶ πολυκέφαλον· ὁ δὲ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ πράττῃ ταῦτα καὶ νὰ λέγῃ ταῦτα, « ὅθεν τοῦ ἀνθρώπου ὁ ἐντὸς ἄνθρωπος ἔσται ἐγκρατέστατος, καὶ τοῦ πολυκεφάλου θρέμματος ἐπιμελήσεται ὥσπερ γεωργός, τὰ μὲν ἥμερα τρέφων καὶ τιθασεύων τὰ δὲ ἄγρια ἀποκωλύων φύεσθαι, ξύμμαχον ποιησάμενος τὴν τοῦ λέοντος φύσιν »· ταῦτα ποιήσει ὁ τὰ δίκαια λέγων λυσιτελεῖν· ὁ δὲ φρονῶν ὅτι λυσιτελεῖ τῷ ἀνθρώπῳ τὸ ἀδικεῖν « οὐδὲν ἄλλο φησὶν ἢ λυσιτελεῖν αὐτῷ τὸ παντοδαπὸν θηρίον

εὐωχοῦντι ποιεῖν ἰσχυρὸν καὶ τὸν λέοντα καὶ τὰ περὶ τὸν λέοντα, τὸν δὲ ἄνθρωπον λιμοκτονεῖν καὶ ποιεῖν ἀσθενῆ, ὥστε ἕλκεσθαι, ὅπῃ ἂν ἐκείνων ὁπότερον ἄγῃ, καὶ μηδὲν ἕτερον ἑτέρῳ ξυνεθίζειν, ἀλλ' ἐᾶν αὐτὰ ἐν αὐτοῖς δάκνεσθαί τε καὶ μαχόμενα ἐσθίειν ἄλληλα». Ἐν δὲ τῇ περιγραφῇ τῆς ἐμφυτεύσεως τῶν ἀνθρωπίνων ψυχῶν εἰς τὰ σώματα ἐν τῷ Τιμαίῳ (42 a.b) λέγει ὁ Πλάτων περὶ τῶν παθῶν τῶν ἑκάστῃ ψυχῇ ξυμφύτων, οἷον ἔρωτος, φόβου καὶ θυμοῦ, ὅτι εἰ μὲν κρατήσουσιν οἱ ἄνθρωποι αὐτῶν, δίκῃ βιώσονται, κρατηθέντες δὲ, ἀδικίᾳ· «καὶ ὁ μὲν εὖ τὸν προσήκοντα χρόνον βιούς, πάλιν εἰς τὴν τοῦ ξυννόμου πορευθὺς οἴκησιν ἄστρου, βίον εὐδαίμονα καὶ συνήθη ἕξει· σφαλεὶς δὲ τούτων εἰς γυναικὸς φύσιν ἐν τῇ δευτέρᾳ γενέσει μεταβαλεῖ· μὴ παυόμενός τε ἐν τούτοις ἔτι κακίας, τρόπον ὃν κακύνοιτο, κατὰ τὴν ὁμοιότητα τῆς τοῦ τρόπου γενέσεως εἴς τινα τοιαύτην ἀεὶ μεταβαλεῖ θήρειον φύσιν». Ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (644 b - 645 c) λέγει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἄρχει ἑαυτοῦ, ὅταν ὁ λόγος ὑπερισχύῃ τῶν παθῶν, ἅτινα σπῶσι καὶ ἀνθέλκουσιν ἐναντία ὄντα ἐπ' ἐναντίας πράξεις, καὶ κατὰ ταῦτα ὁρίζει ἀρετὴν καὶ κακίαν· ὁμοίως ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ (863 a - 864 c) λέγει· «τὴν τοῦ θυμοῦ καὶ φόβου καὶ ἡδονῆς καὶ λύπης καὶ φθόνων καὶ ἐπιθυμιῶν ἐν ψυχῇ τυραννίδα, ἐάν τέ τι βλάπτῃ καὶ ἐὰν μή, πάντως ἀδικίαν προσαγορεύω· τὴν δὲ τοῦ ἀρίστου δόξαν, . . . ἐὰν αὕτη κρατοῦσα ἐν ψυχαῖς διακοσμῇ πάντα ἄνδρα, δίκαιον πᾶν εἶναι φατέον τὸ ταύτῃ πραχθέν». Ἐὰν δὲ προστεθῇ τούτοις τὸ ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (362a) λεγόμενον, ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι διάστασίς τις καὶ διαφορὰ ἐν τῇ ψυχῇ ἑκάστου[29]), εἶναι μὲν δυνατὸν πάντα ταῦτα νὰ ἐμποιήσωσι τὴν ἐντύπωσιν, ὡς εἰ μετέβαλεν ὁ Πλάτων τὴν γνώμην, ἣν πρεσβεύει ἐν τοῖς λεγομένοις σωκρατικοῖς διαλόγοις, ἀνταλλάξας πρὸς τὴν ἀντίθετον, ἀλλ' ὅμως καὶ οὕτω δὲν ἑρμηνεύεται ἡ ἀληθὴς αὐτοῦ γνώμη. Ἔν τε τῷ ἄρτι μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῆς Πολιτείας καὶ ἐν τῷ τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῶν Νόμων ὑποδεικνύει, ὅτι ἡ ὑπ' αὐτοῦ ἐκτεθεῖσα θεωρία περὶ τῶν τριῶν μερῶν τῆς ψυ-

χῆς δὲν ἀποκλείει ἀπολύτως τὴν ἀναγωγὴν τῆς ἁμαρτίας εἰς τὴν ἔλλειψιν γνώσεως· διότι ἐν ἐκείνῳ μὲν ἐπισυνάπτει τὴν παρατήρησιν (589c), ὅτι ὁ ἐπαινέτης τῆς ἀδικίας καὶ ψέκτης τῆς δικαιοσύνης οὐκ εἰδὼς ψέγει ὅ,τι ψέγει· τοῦ δὲ δευτέρου προτάσσεται μακρά πως ἀνάπτυξις (860c-863a) τῆσδε τῆς ἐννοίας, ὅτι ἡ ἀδικία εἶναι πάντοτε ἀκούσιόν τι καὶ διὰ τοῦτό τις ἀκριβολογούμενος μόνον περὶ ἑκουσίως προσγενομένης βλάβης ὀφείλει νὰ λέγῃ, οὐχὶ δὲ περὶ ἑκουσίου ἀδικήματος καὶ ὅτι σκοπὸς τῆς τιμωρίας εἶναι μόνον νὰ θεραπεύσῃ τὴν νοσοῦσαν ψυχὴν ἤ, ἐὰν εἶναι ἀνίατος, νὰ δώσῃ παράδειγμα τοῖς ἄλλοις τοῦ μὴ ἀδικεῖν καὶ νὰ ἀπαλλάξῃ τὴν πόλιν κακῶν ἀνδρῶν καὶ ἐπικινδύνων. Ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (908 a-c) γίνεται διαίρεσις τῆς ἀσεβείας ἐρειδομένη ὡσαύτως ἐπὶ τῆς σπουδῆς τοῦ συνάψαι τὰς δύο γνώμας περὶ τῆς γενέσεως τοῦ κακοῦ· κατὰ ταύτην ὁ ἀσεβὴς ἢ οὐ νομίζει θεοὺς εἶναι τὸ παράπαν ἢ ἔχει ψευδῆ δόξαν περὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἀλλ' ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι ἧττον ἐπικίνδυνος, ἐνδέχεται μάλιστα νὰ ἔχῃ καὶ ἦθος δίκαιον κατὰ τὰ ἄλλα, ἐὰν μὴ ἡ ἔλλειψις αὕτη τῆς γνώσεως παρακολουθῆται ὑπὸ ἀχαλινώτων παθῶν. Βαθύτερον εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ πράγματος χωρεῖ ὁ Πλάτων ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (689a-e). Ὅταν τις, λέγει, τὸ δόξαν καλὸν ἢ ἀγαθὸν εἶναι μὴ φιλῇ τοῦτο ἀλλὰ μισῇ, τὸ δὲ πονηρὸν καὶ ἄδικον δοκοῦν εἶναι φιλῇ τε καὶ ἀσπάζηται, διατελεῖ ἐν τῇ ἐσχάτῃ ἀμαθίᾳ· διότι ἐκδηλοῖ τὴν μεγίστην διαφωνίαν μεταξὺ τοῦ ἐπιθυμητικοῦ καὶ τοῦ λόγου τοῦ φύσει ἀρχικοῦ εἴδους τῆς ψυχῆς, ἀλλ' ἡ φρόνησις καὶ ἡ σοφία ἀπαιτοῦσι συμφωνίαν, « ἡ δὲ καλλίστη καὶ μεγίστη τῶν συμφωνιῶν μεγίστη δικαιότατ' ἂν λέγοιτο σοφία ». Ἀλλὰ πραγματικὴν ἕνωσιν τῶν δύο ἀρχῆθεν ἀντικειμένων γνωμῶν περιέχει ὁ Σοφιστὴς (227d-228e), ἐν ᾧ διακρίνονται δύο εἴδη κακίας περὶ ψυχήν. Τὸ μέν, οἷον νόσος ἐν σώματι, εἶναι ἡ στάσις τῶν κατωτέρων τῆς ψυχῆς μορίων πρὸς τὰ εὐγενέστερα, τὸ δ' ἕτερον, ὂν οἷον τὸ αἶσχος ἐν τῷ σώματι, εἶναι ἡ ἀδυναμία τοῦ στοχά-

ζεσθαι τοῦ ὀρθοῦ πηγάζουσα ἐξ ἐλλείψεως ἐσωτερικῆς συμμετρίας καὶ ἐκδηλουμένη ὡς παραφροσύνη.

Βλέπομεν ἐν τοῖς εἰρημένοις τὴν διάνοιαν τοῦ Πλάτωνος ἀδιαλείπτως στρεφομένην περὶ τὸ πρόβλημα ἐκεῖνο, οὗ τὴν σπουδαιότητα ἤδη ὁ Εὐριπίδης εἶχε διακηρύξει ἐν τῷ Ἱππολύτῳ. Ἔδωκε δ' εἰς αὐτὸ κατὰ διαφόρους καιροὺς διαφόρους λύσεις καὶ ἀπέφυγεν ἰδίως κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ βίου αὐτοῦ περιόδους νὰ κηρυχθῇ ἐντελῶς ὑπὲρ τῆς μιᾶς φάσεως τοῦ διλήμματος· ἐὰν ὁ Σοφιστής, ὡς ὁ Ueberweg κατέστησε πιθανόν [30]), ἦτο ἐκ τῶν τελευταίων αὐτοῦ ἔργων, ἡ ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ ἐκφερομένη γνώμη θὰ ἦτο τὸ ὡριμώτατον ἐξαγόμενον τῆς πολλάκις γενομένης ὑπ' αὐτοῦ μελέτης τοῦ πράγματος. Ἀλλ' εἰς πνεῦμα σοβαρόν, οἷος ὁ Πλάτων, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἐντελῶς ἀρκετὴ μία λύσις· διότι, ἐὰν τοὐλάχιστον ἐξηγῆται ἡ ἁμαρτία ἐκ τῆς κυριαρχίας τῶν παθῶν, ἐπιβάλλεται εὐθὺς τὸ ἕτερον ζήτημα, διὰ τί τὰ πάθη ἀποτελοῦσι τοσοῦτον οὐσιῶδες μέρος τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ διὰ τί συχνάκις λαμβάνουσι τηλικαύτην δύναμιν. Ὁ Πλάτων ἐφρόντιζε πρὸ πάντων νἀποτρέψῃ τὴν παράστασιν, ὅτι τοῦτο εἶναι τάχα διατεταγμένον οὕτως ὑπ' αὐτοῦ τοῦ δημιουργοῦ τοῦ κόσμου. Διὰ τοῦτο ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (379a-380c) καταπολεμεῖ τὴν δημώδη δόξαν, ὅτι οἱ θεοὶ ποιοῦσι τοὺς ἀνθρώπους ἁμαρτάνειν· ἀλλ' ἔτι σαφέστερον καὶ ἀκριβέστερον ἑρμηνεύεται ἡ πεποίθησις αὐτοῦ ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (617d-619a). Ἐνταῦθα ἀναπτύσσει διὰ μυθικῆς εἰκόνος τὴν ἰδέαν, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ἐν τῇ καταστάσει τῆς προϋπάρξεως αἱροῦνται αὐτοὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον ἕκαστος μετὰ τῶν παρομαρτούντων αὐτῷ ἠθικῶν ἐπακολουθημάτων, καὶ μεταχειρίζεται πρὸς τοῦτο τήνδε τὴν ἀξιοσημείωτον ῥῆσιν (617e)· «ἀρετὴ δὲ ἀδέσποτον, ἣν τιμῶν καὶ ἀτιμάζων πλέον καὶ ἔλαττον αὐτῆς ἕκαστος ἕξει· αἰτία ἑλομένου· θεὸς ἀναίτιος». Τὸ αὐτὸ νόημα ἐκφράζει ἐν τῷ Τιμαίῳ ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος χωρίου περὶ τῆς ἐμφυτεύσεως τῶν ψυχῶν εἰς τὰ σώματα καὶ τῶν

κατόπιν μεταναστεύσεων αὐτῶν εἰς ἄλλα (42 d. e) λέγων, ὅτι «διαθεσμοθετήσας (ὁ δημιουργὸς) πάντα αὐτοῖς ταῦτα, ἵνα τῆς ἔπειτα εἴη κακίας ἑκάστων ἀναίτιος, ἔσπειρε τοὺς μὲν εἰς γῆν, τοὺς δ' εἰς σελήνην, τοὺς δ' εἰς τἆλλα ὅσα ὄργανα χρόνου· τὸ δὲ μετὰ τὸν σπόρον τοῖς νέοις παρέδωκε θεοῖς σώματα πλάττειν θνητά, τό τε ἐπίλοιπον, ὅσον ἔτι ἦν ψυχῆς ἀνθρωπίνης δέον προσγενέσθαι, τοῦτο καὶ πάνθ' ὅσα ἀκόλουθα ἐκείνους ἀπεργασαμένους ἄρχειν, καὶ κατὰ δύναμιν ὅτι κάλλιστα καὶ ἄριστα τὸ θνητὸν διακυβερνᾶν ζῶον, ὅτι μὴ κακῶν αὐτὸ ἑαυτῷ γίγνοιτο αἴτιον». Εἰς τὸ αὐτὸ καταλήγει καὶ ἡ ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (904 a-c) ἐκτιθεμένη ἰδέα, ὅτι ὁ βασιλεὺς τοῦ κόσμου ἐν τῇ διακοσμήσει τῶν περὶ τὴν ψυχὴν «ἐμηχανήσατο, ποῦ κείμενον ἕκαστον τῶν μερῶν νικῶσαν ἀρετήν, ἡττωμένην δὲ κακίαν ἐν τῷ παντὶ παρέχοι μάλιστ' ἂν καὶ ῥᾷστα καὶ ἄριστα. Μεμηχάνηται δὲ πρὸς πᾶν τοῦτο τὸ ποῖόν τι γιγνόμενον ἀεὶ ποίαν ἕδραν δεῖ μεταλαμβάνον οἰκίζεσθαι καὶ τίνας ποτὲ τόπους· τῆς δὲ γενέσεως τὸ ποίου τινὸς ἀφῆκε ταῖς βουλήσεσιν ἑκάστων ἡμῶν τὰς αἰτίας· ὅπῃ γὰρ ἂν ἐπιθυμῇ καὶ ὁποῖός τις ὢν τὴν ψυχήν, ταύτῃ σχεδὸν ἑκάστοτε καὶ τοιοῦτος γίγνεται ἅπας ἡμῶν ὡς τὸ πολύ». Πῶς ὁ φιλόσοφος νοεῖ ἐνταῦθα τὴν ἄμεσον τοῦ δημιουργοῦ ἐπίδρασιν ὑποχωροῦσαν, περὶ τούτου δύναται ἴσως νὰ διαφωτίσῃ πως ἡμᾶς ὁ μῦθος ἐν τῷ Πολιτικῷ (272 d-273 d), καθ' ὃν ὁ κόσμος ἐν τῇ προτέρᾳ αὐτοῦ ὑπάρξει ἐκυβερνᾶτο ὑπὸ τοῦ ὑψίστου κυβερνήτου, ἐν δὲ τῇ ἑπομένῃ, τῇ νῦν ἔτι διαρκούσῃ, ἐγκατελείφθη εἰς ἑαυτόν· καὶ κατ' ἀρχὰς μέν, τὴν τοῦ δημιουργοῦ καὶ πατρὸς ἀπομνημονεύων διδαχὴν εἰς δύναμιν, εἰς τὸν εἰωθότα δρόμον τὸν ἑαυτοῦ κατακοσμούμενος ᾔει, ἐπιμέλειαν καὶ κράτος ἔχων αὐτὸς τῶν ἐν αὐτῷ τε καὶ ἑαυτοῦ· προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου καὶ λήθης ἐν αὐτῷ ἐγγιγνομένης μᾶλλον καὶ δυναστεύει τὸ τῆς παλαιᾶς ἀναρμοστίας πάθος, τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ σωματοειδὲς τὸ τῆς πάλαι ποτὲ φύσεως ξύντροφον. Ὅπως καὶ ἂν θεωρηθῶσι ταῦτα, φανερά ἐστιν ἡ

σπουδὴ τοῦ Πλάτωνος νὰ καταδείξῃ ἐναργῶς, ὅτι ἡ γένεσις τοῦ ἠθικοῦ κακοῦ δὲν ἔχει τὴν αἰτίαν ἐν τῇ θεότητι, ἀλλ' ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ κινήσει τῶν ψυχῶν.

Ἀλλὰ πῶς γεννᾶται ἐν τῇ ψυχῇ τὸ κακόν, περὶ τούτου ἀποφαίνεται ὁ Πλάτων ἐν διαφόροις χωρίοις καθ' ὅλως διάφορον τρόπον. Κατὰ τὸν ἐν τῷ Φαίδρῳ μῦθον (248c-250a) μόνον ἐκείνη ἡ ψυχὴ εἰσέρχεται εἰς ἀνθρώπινον σῶμα, ἥτις ἐν τῇ οὐρανίᾳ αὐτῆς ὑπάρξει ἐθεάσατο τὰς ἰδέας, ὕστερον δὲ ξυντυχίᾳ τινὶ χρησαμένη λήθης τε καὶ κακίας πλησθεῖσα ἐβαρύνθη, βαρυνθεῖσα δὲ ἐπτερορρύησέ τε καὶ ἐπὶ τὴν γῆν ἔπεσεν· ἀλλὰ τοῦτο οὐδὲν ἄλλο κυρίως εἶναι ἢ εἰκονικὴ παράστασις, οὐχὶ δὲ ἐξήγησις τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ φύσει παράκεινται ἀλλήλοις τὸ ἠθικὸν ἰδανικὸν καὶ ἡ ἀτέλεια· ἀλλ' ὁπωςδήποτε γίνεται καταφανὴς ἡ θεμελιώδης δόξα, ὅτι ἡ ἀτέλεια αὕτη ἔχει ἐν αὐτῇ τῇ ψυχῇ τὴν πηγήν. Ἀλλ' ἐν τῷ Τιμαίῳ ὁρμᾶται ἐξ ἀρχῆς σημαντικῶς διαφερούσης. Ἐνταῦθα (86b-87b) ἀποφαίνεται ὁ φιλόσοφος, ὅτι τὰ νοσήματα τῆς ψυχῆς πηγάζουσιν ἐκ τῶν περὶ τὸ σῶμα ἐλαττωμάτων· διότι, ὅταν ἐν τῷ σώματι τὸ σπέρμα ᾖ πολὺ καὶ ῥυῶδες, γεννᾶται ἡ περὶ τὰ ἀφροδίσια ἀκολασία· ὅταν δὲ οἱ τῶν ὀξέων καὶ τῶν ἁλυκῶν φλεγμάτων καὶ ὅσοι πικροὶ καὶ χολώδεις χυμοὶ κατὰ τὸ σῶμα πλανηθέντες ἔξω μὴ λάβωσιν ἀναπνοήν, γεννῶνται ποικίλα μὲν εἴδη δυσκολίας καὶ δυσθυμίας, ποικίλα δὲ θρασύτητος καὶ δειλίας, ἔτι δὲ λήθης ἅμα καὶ δυσμαθίας· ἔργον δὲ τῶν παιδαγωγῶν ἐστι καὶ τῶν πολιτειῶν νὰ κωλύωσι τὴν ἀνάπτυξιν τῶν κακῶν τούτων καὶ διὰ τροφῆς καὶ δι' ἐπιτηδευμάτων καὶ διὰ μαθημάτων· καὶ διὰ τοῦτο ἐὰν ἡ θεραπεία δὲν ἐπάγηται ἐγκαίρως, αἰτιατέον μᾶλλον τοὺς τρέφοντας τῶν τρεφομένων. Καὶ ἐν τούτῳ τῷ λόγῳ ἐκφράζεται ἡ ἰδέα, ὅτι οὐδεὶς ἑκὼν κακός, «διὰ δὲ πονηρὰν ἕξιν τινὰ τοῦ σώματος καὶ ἀπαίδευτον τροφὴν ὁ κακὸς γίγνεται κακός»· πρὸς δὲ τούτοις πάντα ἐκεῖνα τὰ νοσήματα τῆς ψυχῆς ἀνάγονται εἰς δύο γένη, τὴν μανίαν καὶ τὴν ἀμαθίαν, ὅπου πάλιν παρατηρεῖται ἡ σπουδὴ τοῦ Πλάτωνος νὰ συμβιβάσῃ τὰς δύο ἐναν-

τίας γνώμας περὶ τῆς φύσεως τοῦ κακοῦ. Κατὰ διάφορον δὲ πάλιν τρόπον ἐξετάζει τὸ πρᾶγμα ὁ Πλάτων ἐν διαφόροις χωρίοις τῶν Νόμων. Ἀξίαν λόγου σημασίαν δὲν ἔχει βεβαίως τὸ χωρίον τοῦ τετάρτου βιβλίου (716 a) περιέχον προσαγόρευσιν οἰκιστοῦ πρὸς τοὺς ἐποίκους, ἐν ᾗ λέγεται, ὅτι « εἴτις ἐξαρθεὶς ὑπὸ μεγαλαυχίας ἢ χρήμασιν ἐπαιρόμενος ἢ τιμαῖς ἢ καὶ σώματος εὐμορφίᾳ ἅμα νεότητι καὶ ἀνοίᾳ φλέγεται τὴν ψυχὴν μεθ' ὕβρεως, ὡς οὔτ' ἄρχοντος οὔτε τινὸς ἡγεμόνος δεόμενος, ἀλλὰ καὶ ἄλλοις ἱκανὸς ὢν ἡγεῖσθαι, καταλείπεται ἔρημος θεοῦ »· διότι ἑρμηνεύει τὴν καὶ ἄλλοθεν γνωστὴν δημώδη δόξαν. Ἀλλὰ τοσούτῳ σπουδαιότερα εἶναι ἄλλα τινὰ χωρία. Ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ (731 d-732 b) θεωρεῖ τὴν φιλαυτίαν πάντων τῶν ἁμαρτημάτων αἴτιον· « τυφλοῦται γὰρ περὶ τὸ φιλούμενον ὁ φιλῶν, ὥστε τὰ δίκαια καὶ τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰ καλὰ κακῶς κρίνει, τὸ ἑαυτοῦ πρὸ τοῦ ἀληθοῦς ἀεὶ τιμᾶν δεῖν ἡγούμενος· οὔτε γὰρ ἑαυτὸν οὔτε τὰ ἑαυτοῦ χρὴ τόν γε μέγαν ἄνδρα ἐσόμενον στέργειν, ἀλλὰ τὰ δίκαια, ἐάν τε παρ' αὐτῷ ἐάν τε παρ' ἄλλῳ πραττόμενα τυγχάνῃ ». Ἔν τινι δὲ χωρίῳ τοῦ ἐνάτου βιβλίου (854 b) δὶς ἤδη μνημονευθέντι ἀνάγει τὴν ἐνιαχοῦ παρατηρουμένην νοσηρὰν κλίσιν πρὸς ἱεροσυλίας εἰς οἶστρόν τινα ἐμφυόμενον ἐκ παλαιῶν καὶ ἀκαθάρτων τοῖς ἀνθρώποις ἀδικημάτων, περιφερόμενον ἀλιτηριώδη, ὃν εὐλαβεῖσθαι χρεὼν παντὶ σθένει, προσεγγίζων οὕτω τῇ δημώδει διανοίᾳ καὶ τῇ γνώμῃ τοῦ θεοσόφου Αἰσχύλου.

Παρὰ πάντα ταῦτα πολλάκις ὁ Πλάτων ἐπειράθη νἀποδείξῃ, ὅτι τὸ κακὸν εἶναι τρόπον τινὰ ἀναγκαῖον ἐν τῷ κόσμῳ. Ἐν τῷ Θεαιτήτῳ (176 a) λέγει, ὅτι « οὔτ' ἀπολέσθαι τὰ κακὰ δυνατόν· ὑπεναντίον γάρ τι τῷ ἀγαθῷ ἀεὶ εἶναι ἀνάγκη· οὔτ' ἐν θεοῖς αὐτὰ ἱδρύσθαι, τὴν δὲ θνητὴν φύσιν καὶ τόνδε τὸν τόπον περιπολεῖ ἐξ ἀνάγκης· διὸ καὶ πειρᾶσθαι χρὴ ἐνθένδε ἐκεῖσε φεύγειν ὅτι τάχιστα ». Ἔν τινι τῶν πρωϊμωτάτων αὐτοῦ συγγραμμάτων, ἐν τῷ Λύσιδι (216 c-218 c), πειρᾶται μίαν ἐξέτασιν τοῦ πράγματος, ἣν βεβαίως ὕστερον ἀναγκάζεται πάλιν νὰ ἐγκαταλίπῃ συμφώνως πρὸς τὴν

οἰκονομίαν τοῦ διαλόγου τούτου, ἀλλ' ἥτις ἔχει ἀναμφιβόλως τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῆς ἠθικὴν σημασίαν· κατὰ ταύτην ἡ παρουσία τοῦ κακοῦ ἐν ἐκείνῳ, ὃ ὑπ' αὐτοῦ δὲν δεσπόζεται ἐντελῶς καὶ διὰ τοῦτο οὔτε ἀγαθὸν οὔτε κακὸν εἶναι, διεγείρει τὴν πρὸς τὸ ἀγαθὸν ἀγάπην, καθ' ὃν τρόπον ἡ νόσος ἐν τῷ μὴ ἀνιάτως νοσοῦντι διεγείρει τὸν πόθον τῆς ἰατρικῆς [31]).

Ὁ τὰς ποικιλωτάτας ταύτας ἐπόψεις συνορῶν, ὑφ' ἃς ὁ Πλάτων ἐξετάζει τὸ κακὸν ἐν ταῖς διαφόροις ταύταις ὑποτυπώσεσιν αὐτοῦ καὶ ἐκθέσεσιν, ἀφεύκτως παρατηρεῖ, ὅτι ἐκ τῶν διαφόρων λύσεων τοῦ αἰνίγματος τούτου, ἃς ἤγαγεν εἰς φῶς ἡ φιλοσοφικὴ καὶ θρησκευτικὴ νόησις ἐν τῷ χριστιανικῷ κόσμῳ, οὐδεμία ὑπάρχει ἴσως μὴ ἀπαντῶσα καὶ παρ' αὐτῷ τοὐλάχιστον ἐν σπέρματι. Ἡ ἐν τῷ Τιμαίῳ ἐκτιθεμένη παραγωγὴ τοῦ κακοῦ ἐκ τῶν νοσηρῶν καταστάσεων τοῦ σώματος καὶ τῆς παρημελημένης ἀνατροφῆς εἶναι τοιαύτη, ὥστε ὁ τὴν ἐλευθερίαν τῆς βουλήσεως ἀρνούμενος ὑλισμὸς τῶν νέων χρόνων ἴσως οὐδεμίαν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐγείρῃ κατ' αὐτῆς ἀντιλογίαν. Ὅτι δὲ ἡ ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας ἀναπτυσσομένη ἰδέα περὶ τῆς αἱρέσεως τοῦ βίου ἐν τῇ οὐρανίῳ προϋπάρξει ἐπανέρχεται ὑπὸ μορφὴν ὀλίγον μόνον ἠλλοιωμένην ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Καντίου καὶ τοῦ Σιοπεγχάουερ περὶ τοῦ νοητοῦ χαρακτῆρος τοῦ ἀνθρώπου, εἶναι οἴκοθεν φανερόν. Ἡ δ' ἐν τῷ Πολιτικῷ ὑποδεικνυομένη δόξα, ὅτι ὁ κόσμος φέρει ἐν ἑαυτῷ ὑλικόν τι συστατικὸν ἐκ χρονικῆς περιόδου προτέρας τῆς νῦν διακοσμήσεως αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ δημιουργοῦ, συγγενεύει πρὸς τὸν δυϊσμὸν τῶν Μανιχαίων. Τὸ δ' ἐν τῷ Φαίδρῳ λεγόμενον, ὅτι αἰτία τοῦ κακοῦ εἶναι ἡ λήθη ὧν ἡ ψυχὴ ἐν προτέρᾳ τινὶ καὶ κρείττονι ὑπάρξει ἐθεάσατο, ὑπομιμνήσκει παραδόξως τὴν περὶ στερήσεως θεωρίαν τοῦ Αὐγουστίνου. Ἡ δ' ἐν τῷ Θεαιτήτῳ ἐκφερομένη γνώμη συγγενεύει πρὸς τὴν ὑπὸ διαφόρους μορφὰς ἀναφερομένην παρὰ Λακταντίῳ, Σκώτῳ Ἐριγένῃ καὶ Λεϊβνιτίῳ, ὅτι ἡ ὕπαρξις ἐναντιότητός τινος τοῦ ἀγαθοῦ εἶναι ὁ ἀναγκαῖος ὅρος τῆς ὡς δυνατὸν μεγίστης τελειότητος τοῦ κόσμου. Τὸ ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ τῶν

Νόμων λεγόμενον, ὅτι τὸ κακὸν εἶναι ἀποτέλεσμα παλαιοῦ ἁμαρτήματος τῶν ἀνθρώπων, ὡς καὶ ἡ ἀνάλογος ἔκθεσις ὁμοίας ἰδέας παρ' Αἰσχύλῳ, ἔχει συγγένειάν τινα πρὸς τὸ χριστιανικὸν δόγμα περὶ τοῦ προπατορικοῦ ἁμαρτήματος, εἰ καὶ ἡ διαφορὰ εἶναι πάντοτε πολὺ μεγάλη, διότι ἐνταῦθα δὲν πρόκειται περὶ ὀλέθρου καταλαμβάνοντος ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος. Πρὸς δὲ τὴν γνώμην, ἣν οἱ χριστιανοὶ θεολόγοι ἡδέως θεραπεύουσιν, ὅτι πηγὴ τῆς ἁμαρτίας εἶναι ἡ μονομερὴς ἐξύψωσις τοῦ ἐγώ, ὁ ἐγωϊσμὸς δηλονότι, ἔχει μὲν ἤδη ἡ δημώδης παρ' Ἕλλησιν ἔννοια τῆς ὕβρεως στενὴν συγγένειαν, πολὺ δὲ πλησιάζει ἡ ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων γνώμη, ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ φιλαυτία εἶναι ἡ πηγὴ πάντων τῶν κακῶν. Οὕτω δὲ καὶ τοῦ Σλαϊερμάχερ ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ ἁμαρτία εἶναι ἀναγκαία κατὰ τὸ θεῖον σχέδιον τοῦ κόσμου χάριν τῆς ἀπολυτρώσεως, διότι μόνον ἡ συνείδησις ἐκείνης διεγείρει τὸν πόθον ταύτης, προδιατυποῦται ἐν τῷ Λύσιδι, καθ' ὅν, ὡς εἴδομεν, ἡ παρουσία τοῦ κακοῦ γεννᾷ τὸν πόθον τοῦ ἀγαθοῦ [32]).

Ὁ μέγας Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἀναντιρρήτως ἐπάλαιε διηνεκῶς κατὰ τοῦ δυσχερεστάτου πάντων τῶν προβλημάτων· οὐδόλως δὲ θαυμαστόν, ἂν δὲν εὗρε λύσιν τέλεον αὐτὸν ἀναπαύουσαν. Ἐὰν νῦν ἀφέντες αὐτὸν στραφῶμεν πρὸς τὸν Ἀριστοτέλην, ἡ διάφορος ἐκ τούτου ἐντύπωσις δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς ἐκείνην, ἣν ἀναγκαίως θὰ ἐνεποίει ἡ ἀνάγνωσις κωμῳδίας τοῦ Μενάνδρου μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τραγῳδίας τοῦ Σοφοκλέους. Ὁ Πλάτων καταβαίνει εἰς τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ὁ Ἀριστοτέλης διὰ τοῦ εὐρέος βλέμματος περιλαμβάνει τὸ ἐκτεταμένον πλῆθος τῶν ἐν τῷ βίῳ ἀναφυομένων ἠθικῶν φαινομένων. Ὁ Σταγειρίτης ἐξετάζει πᾶν ἠθικὸν ζήτημα ὁρμώμενος ἐκ τῆς ὑπερτάτης ἀρχῆς, ὅτι πᾶσα μὲν κακία εἶναι ὑπερβολὴ ἢ ἔλλειψις ἔν τινι ἰδιότητι, πᾶσα δὲ ἀρετὴ μεσότης τῶν δύο τούτων κακιῶν τῆς καθ' ὑπερβολὴν καὶ τῆς κατ' ἔλλειψιν. Ἡ ἔποψις αὕτη ἀναμφιβόλως συμφωνεῖ μὲν πρὸς τὸ γνησίως ἑλληνικὸν αἴσθημα τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ μέτρου ἐν παντὶ πράγματι, καὶ ἔχει διὰ τοῦτο συγ-

γένειάν τινα πρὸς τὸ αἴσθημα, ἐξ οὗ προῆλθεν ἡ ἔννοια τῆς ὕβρεως, ἀλλ' ὑποβιβάζει τὸ κακὸν εἰς ἁπλῆν διαφορὰν κατὰ ποσότητα, τούτου δ' ἕνεκα ἀπόλλυται ἡ συνείδησις τῆς εἰδεχθοῦς δυνάμεως αὐτοῦ, ἥτις ἐν τῇ πλατωνικῇ ἐκφράζεται ἀπαραμείωτος. Καὶ μάλιστα φαίνεται σχεδὸν ὡσεὶ ὁ τιθέμενος ταύτην τὴν ἀρχὴν οὐδόλως συνῃσθάνετο τὴν ἀνάγκην, ἥτις παρώρμα τὸν προκάτοχον αὐτοῦ διηνεκῶς εἰς ἔρευναν περὶ τῆς πηγῆς τοῦ κακοῦ. Πολὺ χαρακτηριστικὸς κατὰ τοῦτο εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν καταπολεμεῖ τὴν δημώδη δόξαν, ὅτι ἡ φιλαυτία εἶναι ὀλεθρία, ποιεῖ δὲ τοῦτο οὕτως, ὥστε γίνεται καταφανὴς ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ὅπως ἐναντιωθῇ τοῖς ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων λεγομένοις. Ὁμολογεῖ μὲν ὅτι ὑπάρχει καὶ διεστραμμένη φιλαυτία, ἡ ἐπιδιώκουσα χρήματα καὶ τιμὰς καὶ ἡδονὰς τὰς σωματικάς· ἀλλὰ πρὸς ταῦτα ἀντιτάσσει ἐντόνως, ὅτι ἡ εὐγενεστέρα φιλαυτία, ἡ τὰ κάλλιστα καὶ μάλιστ' ἀγαθὰ ἑαυτῇ ἀπονέμουσα, οὐδενὸς ψόγου ἐστὶν ἀξία, ἀλλὰ πρὸς τὴν ἀρετὴν ἀναγκαία. Ἐπειδὴ ἐν τῷ συστήματι τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ ὁ Ἀριστοτέλης λαμβάνει ὡς μέτρον τῆς ἠθικῆς ἐκτιμήσεως τὴν ἠθικὴν ἕξιν τὴν προσλαβοῦσαν τύπον καὶ εὐστάθειαν χαρακτῆρος, οὐχὶ δὲ τὸν πυρῆνα τοῦ φρονήματος, διὰ τοῦτο ἀγνοεῖ αὐτόχρημα τὴν λελεπτυσμένην ἐκείνην φιλαυτίαν, ἥτις εὐκολώτατα δύναται νὰ ἐμφανίζηται ἐξωτερικῶς ὡς πάσης τιμῆς ἀξία· ἐν ᾧ ὁ Πλάτων προσέχει τὸν νοῦν ὡρισμένως τοὐλάχιστον εἰς τοὺς κινδύνους τῆς ψευδοῦς ἐκτιμήσεως τῆς οἰκείας ἀξίας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀξιοῖ ἵνα μὴ μόνον πράττῃ τις τὰ καλὰ καὶ δίκαια, ἀλλὰ καὶ πράττῃ ὅπως δεῖ, πρῶτον μὲν εἰδώς, ἔπειτα προαιρούμενος, προαιρούμενος δὲ δι' αὐτὰ οὐχὶ διὰ φόβον τιμωρίας, καὶ τρίτον βεβαίως καὶ ἀμετακινήτως ἔχων, καὶ γινώσκει ἄριστα, ὅτι τοῦτο εἶναι χαλεπὸν (ὅρ. Ἠθ. Ν. 1105 a 9)· ἀλλὰ θεωρῶν μόνην τὴν ἐν τῇ ἀρετῇ ἄσκησιν ὡς μέσον πρὸς κατόρθωσιν αὐτῆς, δὲν κατανοεῖ τὸ μέγεθος τοῦ πρὸς τὸ ἔργον τοῦτο ἀναγκαίου ἀγῶνος. Ἡ ἀδιαφορία αὐτοῦ περὶ τὰς ψυ-

χολογικὰς ῥίζας τῆς ἠθικῆς ἕξεως χωρεῖ μέχρι τούτου, ὥστε τὰ ἐν τῇ ψυχῇ πάθη, ἐπιθυμίαν ὀργὴν φόβον θάρσος φθόνον χαρὰν φιλίαν μῖσος πόθον ζῆλον ἔλεον ὡς ἀνεξάρτητα ἀπὸ τῆς ἐλευθέρας βουλήσεως ἀποκλείει τῆς ἠθικῆς ἐκτιμήσεως, διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν κατώρθωσεν, ὡς φαίνεται, νὰ εὕρῃ τὸν κατάλληλον ὅρον πρὸς δήλωσιν τῆς ἐλλείψεως τῆς ἐφ' ἑαυτοῦ κυριαρχίας, κατὰ τὰ ἐν τῷ ἑβδόμῳ βιβλίῳ (1-9. σ. 1145a15-1151a28) λεγόμενα (ὅπερ τινὲς τῶν νεωτέρων ἀποδίδουσι τῷ μαθητῇ αὐτοῦ Εὐδήμῳ). Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον τὰ συμπεράσματα, ἅτινα ἐξάγει ἐκ τῆς ἀξιώσεως ἐκείνης περὶ τῆς ἀσκήσεως εἰς τὴν ἀρετήν, ἔχουσι τὸ ἰδιάζον αὐτοῖς βάθος. Ἀκριβῶς καταπολεμεῖ τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος πολλάκις ἐκφερομένην ἀξίωσιν, ὅτι οὐδεὶς ἑκὼν κακὸς (Ἠθ. Ν. 3, 7), ἀλλ' οὐδαμῶς, πολλοῦ γε δεῖ, διατείνεται περὶ ἑκάστης ἰδίᾳ πράξεως ἀνθρώπου ἔχοντος ὡρισμένον χαρακτῆρα, ὅτι δύναται καὶ νὰ παραλειφθῇ καὶ νὰ πραχθῇ· τοὐναντίον θεωρεῖ τὸν αὐτουργὸν αὐτῆς ὑπεύθυνον, διότι ὑπέθαλψε καὶ ἐξέθρεψεν ἐν ἑαυτῷ τὰς ἕξεις, ἐξ ὧν ἡ πρᾶξις ἐκβλαστάνει, ἐφαρμόζει δὲ τοῦτο καὶ ἐπὶ τῶν κακιῶν, αἵτινες γεννῶνται ἐξ ἁπλῆς ἀμελείας. Κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη ὁ ἄνθρωπος, ὅπως στοχάζηται τῆς ὀρθῆς μεσότητος, τοῦ σκοποῦ τῆς ὀρέξεως, ὀφείλει κατ' ἐξοχὴν νὰ ἀποκρούῃ ἐκείνας τὰς κακίας, πρὸς ἃς ἐστιν εὐκατάφορος, ὥσπερ ποιοῦσιν οἱ τὰ διεστραμμένα τῶν ξύλων ὀρθοῦντες (1109 b4)· οὕτως ἡ ἰδέα τοῦ ἠθικοῦ ἀγῶνος ἀληθῶς δὲν εἶναι ἄγνωστος αὐτῷ, ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδεμίαν φράσιν ἔχει δηλοῦσαν τὸν ἐχθρόν, καθ' οὗ ὁ ἀγὼν ἐκεῖνος πρέπει νὰ διεξαχθῇ, ἀπαμβλύνεται παρ' αὐτῷ ἡ πλήρης σπουδαιότης καὶ ἡ ὅλη χαλεπότης αὐτοῦ. Καθόλου ἡ κακία κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη εἶναι τὸ ἐναντίον τῆς ἀρετῆς, καὶ ἐκείνη μὲν εἶναι ἡ οὐκ ὀρθὴ σχέσις περὶ λύπας καὶ ἡδονάς, διότι πᾶσαι αἱ πράξεις τοῦ ἀνθρώπου ἔχουσιν ὡς σκοπὸν τὸ φεύγειν τὴν λύπην καὶ τὸ τυγχάνειν τῆς ἡδονῆς, διότι καὶ τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον ἡδὺ φαίνεται (1105a 1) [34]. Νὰ ἐμβαθύνῃ μᾶλλον εἰς τὸ ζήτημα περὶ τῆς γενέσεως τοῦ κακοῦ δὲν λαμβά-

νει ἀφορμὴν ἕνεκα τῆς οἰκονομίας τοῦ συστήματος αὐτοῦ, εἰ καὶ αἰσθάνεται βεβαίως μάλιστα τὸ ἐν αὐτῷ κείμενον αἴνιγμα· διότι ἐν τῷ μόνῳ χωρίῳ τῶν σῳζομένων βιβλίων τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, ἐν ᾧ ἅπτεται αὐτοῦ (1102b 16-25), παράγει τὸ κακὸν ἐκ τῆσδε τῆς αἰτίας, ὅτι τὸ ἄλογον τῆς ψυχῆς μόριον ἀντὶ τοῦ πειθαρχεῖν τῷ λόγῳ ἐναντιοῦται τούτῳ καὶ μάχεται, «ἀτεχνῶς καθάπερ τὰ παραλελυμένα τοῦ σώματος μόρια εἰς τὰ δεξιὰ προαιρουμένων κινῆσαι τοὐναντίον εἰς τὰ ἀριστερὰ παραφέρεται», ἐπαναλαμβάνει λοιπὸν τὴν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ Φαίδρῳ ἀναπτυσσομένην ἰδέαν ἄνευ τοῦ μυθικοῦ περικαλύμματος. Ἀξιοσημείωτον πρόοδον τοὐναντίον παρατηροῦμεν ἐν τῷ ἀποδιδομένῳ εἰς τὸν Εὔδημον ἑβδόμῳ βιβλίῳ, διότι ἐν αὐτῷ ὁμολογεῖται ἐν μέτρῳ πολὺ μείζονι ἡ καταστρεπτικὴ ἐνέργεια τοῦ κακοῦ ἢ παρὰ Πλάτωνι. Κατὰ τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα ἡ ἠθικὴ φαυλότης τοῦ ἀνθρώπου πηγάζει ἐκ τῆς διαφθορᾶς τοῦ βελτίστου, ὃ ἔχει μὲν ὁ ἄνθρωπος, τὸ δὲ ζῷον οὐκ ἔχει, διὰ τοῦτο καὶ εἶναι χείρων ἡ τοῦ ἀνθρώπου κακία τῆς θηριότητος τοῦ ζῴου (1150 a 2), ἐντεῦθεν δὲ προέρχεται καὶ ἡ μεταξὺ ἀ κ ο λ ά σ τ ο υ καὶ ἀ κ ρ α τ ο ῦ ς γινομένη ἐνταῦθα διάκρισις. Ὁ μὲν ἀκόλαστος εἶναι κακός, διότι διώκει τὰς ἡδονὰς καθ᾽ ὑπερβολὴν διὰ προαίρεσιν, δι᾽ αὐτὰς καὶ μηδὲν δι᾽ ἕτερον ἀποβαῖνον, καὶ διὰ τοῦτο ἀναγκαίως δὲν εἶναι μεταμελητικός· ὁ δὲ ἀκρατὴς ἁμαρτάνει τὸ μὲν διὰ προπέτειαν, τὸ δὲ δι᾽ ἀσθένειαν· «οἱ μὲν γὰρ βουλευσάμενοι οὐκ ἐμμένουσιν οἷς ἐβουλεύσαντο διὰ τὸ πάθος, οἱ δὲ διὰ τὸ μὴ βουλεύσασθαι ἄγονται ὑπὸ τοῦ πάθους», διὰ τοῦτο ὁ ἀκρατὴς εἶναι μεταμελητικὸς καὶ εὐμετάπειστος· τοῦ ἀκολάστου ἡ κακία διέφθειρε τὸ βέλτιστον, τὴν ἀρχὴν τῆς βουλήσεως, ὅπερ ἐν τῷ ἀκρατεῖ σῴζεται (1151 a 25). Ἐὰν τὸ βιβλίον τοῦτο εἶναι τοῦ Εὐδήμου, ἐπιτρέπεται ἴσως ἡμῖν νὰ εἰκάσωμεν, ὅτι ὁ μαθητὴς ἠκολούθησεν ἐνταῦθα ταῖς ὑφηγήσεσιν, ἃς ὁ διδάσκαλος κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τοῦ βίου ἔδωκεν.

Οἱ ὁρισμοὶ τοῦ κακοῦ, οἷς χρῆται ἡ μακρόβιος σχολὴ τῶν

Στωϊκῶν, εἶναι εἰλημμένοι κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλ' ἐμπεριέχουσι καὶ στοιχεῖα ἐκ τῆς περιπατητικῆς σχολῆς. Τὸ ἐν τῷ Θεαιτήτῳ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ὑπάρχῃ τι ὑπεναντίον τῷ ἀγαθῷ, ἐπανέρχεται ἐν τῷ γνωστῷ ἀξιώματι τῶν Στωϊκῶν τῷ ἰδίως ὑπὸ τοῦ Χρυσίππου ἐκτεθέντι (ὅρ. Gell. n. A. 7, 1), ὅτι τὸ ἀγαθὸν εἶναι ἀδύνατον ἄνευ τοῦ κακοῦ, διότι ἡ ἀδικία ἄγει εἰς ἐπίγνωσιν τῆς δικαιοσύνης, ἡ δειλία τῆς ἀνδρείας, ἡ ἀκρασία τῆς ἐγκρατείας, ἡ ἀφροσύνη τῆς σοφίας· τοῦτο τὸ ἀξίωμα διήγειρεν ἐν τῇ ἀρχαιότητι πολλὰς ἀντιλογίας καὶ ἐκ μὲν τῶν ἐθνικῶν κατεπολέμησαν αὐτὸ κατ' ἐξοχὴν οἱ ἐκ τῆς Ἀκαδημίας καὶ ὁ Πλούταρχος (ὅρ. Cic. de nat. d. 3, 30, 31. Πλούτ. Ἠθ. 1050b-1051b. 1064c-1068f), ἐκ δὲ τῶν χριστιανῶν πρὸ πάντων ὁ Τερτυλλιανός. Πλατωνικῆς καταγωγῆς ἀναμφιβόλως εἶναι καὶ τὸ δόγμα τῶν Στωϊκῶν, ὅτι πάντα τὰ πάθη, ἅτινα καθ' ἑαυτὰ ὡς ταὐτόσημα τῷ ἠθικῷ κακῷ ἐθεωροῦντο, πηγάζουσιν ἐκ ψευδοῦς δόξης περὶ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ, ἄρα ἐξ ἐσφαλμένης κρίσεως [35]). Τοὐναντίον ἡ ὑπὸ τῶν Στωϊκῶν ὡσαύτως διδαχθεῖσα γνώμη, ὅτι τὸ πάθος εἶναι ἀλλοίωσις τοῦ αὐτοῦ μορίου τῆς ψυχῆς, ὅπερ ἐν τῷ πνευματικῶς ὑγιαίνοντι ἐμφανίζεται ὡς «διάνοια καὶ ἡγεμονικὸν» (Πλούτ. Ἠθ. 441c.d), ὑπομιμνήσκει τὸ ὑπὸ τοῦ Εὐδήμου ἐν τῇ περιπατητικῇ σχολῇ ἀναπτυχθὲν δόγμα, ὅτι ἡ κακία εἶναι διαφθορὰ τοῦ βελτίστου μέρους τοῦ ἀνθρώπου· τούτῳ τῷ δόγματι ἕπεται καὶ ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων, καταλέγων εἰς τοὺς ἐν τῷ Ἅιδῃ κολαζομένους καὶ τοὺς «ἐν τῷ λογιστικῷ καὶ κυρίῳ τὴν μοχθηρίαν ἔχοντας» (567b). Παρὰ τῆς σχολῆς τῶν Ἐπικουρείων, οἵτινες ἐτίθεντο τὸ ἀγαθὸν ἐν τῇ ὀρθῇ ἐκτιμήσει τῆς ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς ἡδονῆς, δὲν δυνάμεθα νὰ ἀναμένωμεν βαθυτέραν τινὰ μελέτην τῆς τοῦ κακοῦ φύσεως.

Ἡ φιλοσοφία καταστήσασα ἀπὸ τοῦ Πλάτωνος τὴν φύσιν τοῦ κακοῦ ἀντικείμενον προσεκτικωτέρας μελέτης ἐξ ἀνάγκης ἐσπούδασε καὶ περὶ τὸ στενῶς μετ' αὐτῆς συνδεδεμένον ζήτημα περὶ τῆς

ἐλευθερίας τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως, ὅπερ οἱ ἀρχαιότεροι Ἕλληνες ἐγίγνωσκον μόνον ὑπὸ τὴν μορφὴν εἰ ἡ ἀρετὴ φύσει παραγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, ἢ διδακτὸν καὶ μαθητόν ἐστιν (ὅρ. ἀν. σελ. 197-202). Αὐτόθεν δῆλον ὅτι ἡ λύσις τοῦ ζητήματος ἀπέβη διάφορος ἐν τοῖς διαφόροις φιλοσοφικοῖς συστήμασιν. Ὁ μὲν Πλάτων κατ' ἐξοχὴν ἀποφαίνεται ὡς θεωρῶν τὴν βούλησιν ἐξηρτημένην καὶ ἡ ἐλευθέρα δὲ αἵρεσις τῆς ἠθικῆς ποιότητος, ἣν παραχωρεῖ τῷ ἀνθρώπῳ ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας, τίθεται ἐν τῇ περιόδῳ τῆς προϋπάρξεως· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς ὀκτὼ πρώτοις κεφαλαίοις τοῦ τρίτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς βουλήσεως. Καὶ μάλιστα δὲν ἐπικαλεῖται μόνον τὴν ἀνάγκην τῆς ἀνθρωπίνης νοήσεως, ἥτις ἀείποτε πᾶσαν ἑκουσίαν πρᾶξιν καταλογίζεται εἰς τὸν ταύτης αὐτουργόν, πάσης δ' ἀκουσίας θεωρεῖ αὐτὸν ἀνεύθυνον, ἀλλὰ καὶ τῷ Πλάτωνι ἐναντιούμενος, διατείνεται, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς ἀγνοίας δὲν πρέπει νὰ ἐφαρμόζηται ἀπολύτως, ἵνα ὁ διαπράξας ἄτοπον πρᾶξιν ἀπαλλάσσηται τῆς αἰτίας· τοὐναντίον κατ' αὐτὸν μόνον ἡ ἄγνοια τῶν ἰδιαιτέρων περιστάσεων, αἵτινες ἐπιβάλλουσι τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου ἐπὶ ὡρισμένης περιπτώσεως, εἶναι λόγος συγγνώμης, ἡ δὲ ἄγνοια αὐτοῦ τοῦ ἠθικοῦ νόμου εἶναι ἰσοδύναμος τῇ φαυλότητι. Ἐκ τῶν φιλοσόφων τῶν ἑπομένων χρόνων οἱ Στωϊκοὶ κατ' ἐξοχὴν ἐπεδόθησαν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ζητήματος τούτου καὶ ἐν αὐτοῖς ὁ Χρύσιππος μάλιστα. Ἑπόμενοι τῷ ἑαυτῶν συστήματι, καθ' ὃ πᾶν τὸ γιγνόμενον ἀναγκαίως γίγνεται, προήχθησαν εἰς τὸ δόγμα τῆς αὐστηρᾶς ἐξαρτήσεως τῆς βουλήσεως, ἀλλὰ πειρώμενοι νὰ συμβιβάσωσι πρὸς αὐτὸ τὸ ὑπεύθυνον τοῦ ἀνθρώπου περιεπλάκησαν εἰς ἱκανὰς δυσχερείας (Gell. n. A. 7, 2) καὶ οὕτω παρέσχον τοῖς ἀντιπάλοις αὐτῶν λαβὴν αὐστηρᾶς ἐπικρίσεως· πῶς δὲ αὕτη ἐτελεῖτο, διδάσκουσιν ἡμᾶς πλὴν τοῦ ἀποσπάσματος τοῦ Κικέρωνος Περὶ εἱμαρμένης (5, 9. 14, 31. 17-19) τὸ σύγγραμμα τοῦ Πλουτάρχου Περὶ στωϊκῶν ἐναντιωμάτων καὶ τὸ τοῦ Ἀλεξάνδρου Ἀφροδισιέως Περὶ προορισμοῦ καὶ ἐλευθέρας

βουλήσεως[36]). Τοὐναντίον ὁ Ἐπίκουρος, οὗ τὰς γνώμας περί τε τούτου καὶ περὶ ἄλλων ζητημάτων δὲν ἀνέπτυξαν, ὡς φαίνεται, κατ' οὐσίαν περισσότερον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, ἀποκρούει μετὰ μεγάλης σαφηνείας τὴν ἐξάρτησιν τῶν ἀνθρωπίνων βουλημάτων ἐκ τῆς τῶν πάντων κρατούσης ἀνάγκης. Ἀποσπάσματά τινα τοῦ Περὶ φύσεως συγγράμματος αὐτοῦ γνωσθέντα ἐκ τῶν ἐν Ἡρακλείῳ τῆς Ἰταλίας εὑρεθέντων παπύρων δεικνύουσιν, ὅτι ὁ Ἐπίκουρος διηρεύνησε τὸ πρᾶγμα βαθύτερον καὶ διεσάφησεν αὐτὸ τελεώτερον ἢ ὅσον θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ὑπολάβωμεν ἐκ τῶν συντόμων σημειώσεων παρὰ Διογένει Λαερτίῳ (10, 133) καὶ Κικέρωνι (de fato 9, 18. 10, 23. de. n. d. 1, 25, 69)· ἡ τελευταία αὐτοῦ λέξις περὶ τοῦ ζητήματος δὲν περιέχεται βεβαίως ἔτι ἐν αὐτοῖς, ἀλλ' ὡς φαίνεται, ἐθεώρει τὰς προαιρέσεις τῆς βουλήσεως διατελούσας ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων καὶ τῶν ὑποκειμενικῶν δοξασιῶν, καὶ κατ' ἀκολουθίαν οὐχὶ ὅλως ὡς ἀναιτίους, ἀλλὰ καὶ οὐχὶ ὡς παντελῶς ἐξηρτημένας[37]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Οἱ τεχνικοὶ ὅροι τοῦ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ.

Οὐδὲν ὑπάρχει ἔθνος μὴ ἔχον χρείαν τῆς ἐννοίας ἀγαθός, ἀλλὰ καὶ οὐδὲν περιορίζον τὴν χρῆσιν αὐτῆς ἐντὸς στενῶν ὁρίων· εἰκότως. Διότι τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐγέννησεν ἡ ἀνάγκη φράσεως δηλούσης ἐκτίμησιν καὶ δυναμένης νὰ ἐφαρμόζηται εἰς ἅπαντα ἐξ ἴσου, ἀνθρώπους, πράξεις καὶ πράγματα, καὶ μάλιστα τοσοῦτον ἀπόλυτον ἐκτίμησιν, ὥστε ἀρχῆθεν ἀποκλείεται ἐξ αὐτῆς καὶ αὐτὴ ἡ ἰδέα τοῦ πλέον καὶ ἔλαττον· διότι αἱ συνήθεις ἡμῖν γλῶσσαι τοὐλάχιστον δὲν σχηματίζουσιν ἐκ τῶν ὀνομάτων, δι' ὧν σημαίνουσι τὴν ἁπλῆν ἰδιότητα ἀγαθός, συγκριτικὰ καὶ ὑπερθετικά, ἀλλὰ δανείζονται ταῦτα ἐξ ἄλλων θεμάτων· ἀγαθώτερος, ἀγαθώτατος οὐδέποτε ἔλεγον οἱ Ἕλληνες τῶν δοκίμων χρόνων, ταῦτα μεταχειρίζονται μόνον οἱ μεταγενέστεροι. Λέγεται δὲ οὐ μόνον ἀνὴρ ἀγαθός, ἀλλὰ καὶ ἵππος, καὶ χώρα ἀγαθή, καὶ ἀγαθοῦ πατρὸς τέκνον, σημαίνει ἄρα ἡ λέξις οὐ μόνον τὴν ἠθικὴν ἐκτίμησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν χρησιμότητα πρὸς ὡρισμένον σκοπὸν καὶ τὴν ἐνυπάρχουσαν ἐν τῇ οἰκογενείᾳ εὐγένειαν τὴν διὰ τῆς καταγωγῆς μεταδιδομένην, καὶ διατηρεῖ τὰς τρεῖς ταύτας σημασίας ἐν πάσαις ταῖς περιόδοις τῆς γλώσσης. Ὁ Ὅμηρος λέγει, «ὅστις ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ ἐχέφρων τὴν αὐτοῦ φιλέει καὶ κήδεται» (Ἰλ. 9, 341), ἀλλ' ἐπίσης ὀνομάζει καὶ «ἰητῆρ' ἀγαθὸν» (Ἰλ. 2, 732) καὶ «δαῖτ' ἀγαθὴν» (Ὀδ. 15, 507), λέγει δὲ καὶ περὶ τῶν ὑπηρεσιῶν, ἃς «τοῖς ἀγαθοῖσι παραδρώωσι χέρηες» (Ὀδ. 15, 324)· πολυάριθμα ἄλλα παραδείγματα ἑκάστης τῶν

τριῶν τούτων σημασιῶν δύναται νὰ εὕρῃ τις εὐκολώτατα ἐν τῷ ὁμηρικῷ λεξικῷ. Ἐπειδὴ κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους ἡ ἀνδρεία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ ὑψίστη τῶν ἀρετῶν, διὰ τοῦτο ἡ λέξις σημαίνει ἐνίοτε μόνον ταύτην τὴν ἰδιότητα, ἐναργέστατα ἰδίως ἐν τῷ χωρίῳ τῆς Ἰλιάδος (13, 284), ὅπου περιγράφεται ἡ διάφορος κατάστασις τοῦ δειλοῦ καὶ ἀλκίμου πρὸ τῆς ἀναθέσεως εἰς αὐτοὺς ἔργου ἐπικινδύνου. Εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐννοίας ἔχει μείζονα σπουδαιότητα καὶ οὕτως εἰπεῖν προϋποτύπωσιν τῶν συζητήσεων, ἃς ὕστερον παρὰ τοῖς φιλοσόφοις ἐκίνησεν, ὅτι τὸ οὐσιαστικοῦ τόπον λαβὸν οὐδέτερον ἔν τισι χωρίοις (π. χ. Ὀδ. 2, 34. 3, 196. 8, 63. 14, 441) σημαίνει τὸ δι' ἑαυτὸ αἱρετόν. Καταβαίνοντες εἰς τοὺς μεθ' Ὅμηρον χρόνους ἐκπληττόμεθα ἐπὶ τῇ συχνῇ χρήσει τοῦ οὐδετέρου ἐπὶ τῆς ἄρτι μνημονευθείσης σημασίας ἐν τῇ Θεογονίᾳ τοῦ Ἡσιόδου· τοὐναντίον ἐν ταῖς ἐπομέναις ἑκατονταετηρίσιν ἐπικρατεῖ, συνῳδὰ τῇ περὶ τοῦ βίου θεωρίᾳ τῇ κατὰ ταύτας ἰσχυούσῃ, ἡ ἔννοια τῆς εὐγενείας. Ὅτι ἐν καθαρῶς πολιτικῇ ἐννοίᾳ σημαίνει τοὺς εὐγενεῖς, δεικνύουσι πολλὰ χωρία τοῦ Πινδάρου (Πυθ. 2, 96. 3, 71. 10, 71), ἀλλ' ἡ πηγὴ τῆς γλωσσικῆς ταύτης χρήσεως εἶναι ἡ συνήθεια τῶν ἀριστοκρατικῶν, οἵτινες τὰς ἐννοίας εὐγενὴς καὶ ἀγαθὸς μετεχειρίζοντο ὡς ἰσοδυνάμους καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐν τῷ λόγῳ ἐταύτιζον αὐτάς· τὴν συνήθειαν δὲ ταύτην παρατηροῦμεν ἐναργέστατα ἐν ταῖς γνωμολογίαις τοῦ ἐκ τοιούτων ἀριστοκρατικῶν κύκλων προελθόντος Θεόγνιδος τοῦ Μεγαρέως. Παρὰ τῷ Θεόγνιδι τοσοῦτον αἱ δύο ἔννοιαι μεταπίπτουσιν εἰς ἀλλήλας, ὥστε καὶ ἡ γινομένη που (436) δήλωσις, ὅτι εἶναι δυνατὸν ἐξ ἀγαθοῦ πατρὸς νὰ γεννηθῇ κακὸς υἱός, ἔχει τι τὸ παράδοξον ὑπ' αὐτοῦ ἐκφερομένη, ἀλλ' ἀκριβῶς αὐτὴ διαφωτίζει συγχρόνως καθαρώτερον τὴν ἀρχήν, ἣν ὁ ποιητὴς πρεσβεύει· διότι προϋποτίθησιν, ὅτι τοιαύτη περίπτωσις εἶναι ἀπρεπὴς καὶ παρὰ φύσιν. Ἐν ταῖς συνηθείαις τῶν Ἀττικῶν ὑποχωρεῖ πως ἡ τοιαύτη ἐκδοχὴ τοῦ ἐπιθέτου, τοὐναντίον δέ, ὡς δεικνύει π. χ. ἡ προσφιλὴς προσφώνησις «ὦ ἀγαθέ», μεταχειρίζονται

αὐτὸ ἐπὶ ἠθικῆς σημασίας, ὅθεν ἐξηγητέον καὶ τὸ παρ' αὐτοῖς τε καὶ παρ' Ἡροδότῳ πολλάκις ἀπαντῶν σύνθετον οὐσιαστικὸν ἀνδραγαθία, περὶ οὗ καὶ ὕστερον γενήσεται λόγος. Ἀλλὰ πολὺ μείζονα χρῆσιν ποιοῦνται αὐτοῦ ἐπὶ τῆς ἐννοίας τοῦ πρός τινα ὡρισμένον σκοπὸν ἐπιτηδείου καὶ ἱκανοῦ, ἐν ταύτῃ δὲ τῇ σημασίᾳ εὕρηται καὶ ἐν τοιαῖςδε συνδέσεσιν· «ἀγαθὸς καὶ ὠφέλιμος», «χρήσιμος καὶ ἀγαθὸς» (π. χ. Πλάτ. Λύσ. 210 d. Πολ. 1, 333 b. Μέν. 87e. 98e. Χαρμ. 169 b. Ξεν. Ἀπομν. 4, 6, 8)· συγχρόνως δ' εἶναι παρ' αὐτοῖς συχνοτάτη ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα χρῆσις τοῦ οὐδετέρου, ἥτις ἄλλως καὶ κατὰ τὰς προηγουμένας ἑκατονταετηρίδας εἶναι συνήθης. Ἐκ τῆς χρήσεως ταύτης προῆλθεν ἡ ὡς γνωμικὸν ἰσχύουσα ῥῆσις, ὅτι τὸ σπουδαιότατον πάντων τῶν ἀγαθῶν εἶναι ἡ ὑγεία («λῷστον δ' ὑγιαίνειν»)· τὴν ῥῆσιν ταύτην πειρᾶται νὰ συνδέσῃ μετὰ τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος[3]) τὸ περιληφθὲν καὶ εἰς τὴν συλλογὴν τοῦ Θεόγνιδος (255. 256), περιέχεται δ' αὕτη ὑπὸ ἄλλον τύπον καὶ ἔν τινι προσφιλεῖ τοῖς ἀρχαίοις σκολίῳ, ὅπερ συνεπλήρου τὴν σειρὰν τῶν ἀγαθῶν τῇ προσθήκῃ τοῦ κάλλους καὶ τοῦ πλουτεῖν ἀδόλως (Πλατ. Γοργ. 451 e. πρβλ. Νόμ. 1, 631 c. 2, 661 d), μετεχειρίσθη δ' αὐτὴν ἐν τῇ διαιρέσει τῶν ἀγαθῶν καὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν Μεγάλων Ἠθικῶν (1184a4). Ἀλλ' ὅμως δὲν διέφυγε τὴν διάνοιαν τῶν φιλοσόφων, ὅτι κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον συμφοροῦνται εἰς τὴν λέξιν πράγματα ἀληθῶς πολὺ ἑτεροειδῆ καὶ ἀντιφάσκοντά πως μάλιστα· διότι ἐν μὲν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ὠφελίμου ἔγκειται τὸ ἔχειν τὸν σκοπὸν ἐκτὸς ἑαυτοῦ, πᾶσα δ' ἠθικὴ ἐκτίμησις ἐρείδεται ἐπὶ τῆς βαθέως ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ἐρριζωμένης προϋποθέσεως, ὅτι αἱ πράξεις καὶ οἱ πράττοντες αὐτὰς δὲν πρέπει νὰ κρίνωνται μόνον ἐκ τῶν ἔργῳ δι' αὐτῶν κατορθουμένων, καὶ ἰδίως θεωροῦσιν ὡς ἀγαθὸν αὐτὸ δὴ τὸ ἑαυτοῦ ἕνεκα ἐπιδιωκόμενον. Ἡ ἀπόπειρα τοῦ Σωκράτους νὰ ἐξαγάγῃ ἐκ τῆς ἀοριστίας ἐκείνης τῆς δημώδους φράσεως σημασίαν τινὰ ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς θεωρίας καὶ νὰ ἀναγάγῃ τὸ ἠθικὸν εἰς τὸ

ὠφέλιμον, ἣν ἐξ ἐκείνων, δι᾽ ὧν προσέβαλλε τὸ αἴσθημα τοῦ λαοῦ, ἀλλ᾽ ἔδωκε καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ἀφορμὴν πρὸς ἀκριβεστέραν διάκρισιν τῶν ἐννοιῶν, ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι πρῶτος ὁ Πλάτων ἐποίησε τοῦτο. Ἐν τῷ Ἐλάσσονι Ἱππίᾳ αὐτοῦ περιάγεται ὁ σοφιστής, ἀφ᾽ οὗ ὀνομάζεται ὁ διάλογος οὗτος, εἰς στενοχωρίαν, διότι λέγων ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἐμφανίζεται παρ᾽ Ὁμήρῳ ὡς ἐξόχως ἀγαθὸς ἀνὴρ ἰδίως διὰ τὴν φιλαλήθειαν αὐτοῦ, δὲν δύναται νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον κατὰ τῶν ἐνστάσεων, τῶν εἰλημμένων ἐκ τῆς συνηθείας τοῦ ἀποδίδοσθαι τὸ ὄνομα τοῦτο ἐκείνῳ, ὅστις πληρέστατα κατορθοῖ τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ καὶ δι᾽ αὐτῆς ἔτι τῆς ἀπάτης. Ἀλλὰ ζωηροτέρας συζητήσεις διήγειρε τὸ οὐσιαστικοῦ δύναμιν λαβὸν οὐδέτερον καὶ ἡ σχέσις τῆς ἐννοίας αὐτοῦ πρὸς τὴν τοῦ ὠφελίμου. Οὕτως ὁ Πλάτων ἀποφαίνεται ἐν τῷ Φιλήβῳ (20d), ὅτι «πᾶν τὸ γιγνῶσκον αὐτὸ (τἀγαθὸν) θηρεύει καὶ ἐφίεται βουλόμενον ἑλεῖν καὶ περὶ αὐτὸ κτήσασθαι καὶ τῶν ἄλλων οὐδὲν φροντίζει πλὴν τῶν ἀποτελουμένων ἅμα ἀγαθοῖς», καὶ διακρίνει ἐν ἀρχῇ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῆς Πολιτείας τοῦ ἀγαθοῦ τρία εἴδη, πρῶτον ὃ αὐτὸ αὐτοῦ ἕνεκα ἀσπαζόμεθα, δεύτερον, ὃ αὐτό τε αὐτοῦ χάριν ἀγαπῶμεν καὶ τῶν ἀπ᾽ αὐτοῦ γιγνομένων, καὶ τρίτον εἶδος ἀγαθοῦ τὸ ὠφελοῦν ἡμᾶς, ὃ δεχόμεθα οὐχὶ ἑαυτοῦ ἕνεκα, ἀλλὰ τῶν ἄλλων, ὅσα γίγνεται ἀπ᾽ αὐτοῦ· τὴν σειρὰν τῶν νοημάτων συμπληροῖ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (πρβλ. Ῥητ. 1, 6) λέγων, ὅτι καθόλου τὸ ἀγαθόν, αὐτὸ ἑαυτοῦ ἕνεκα αἱρετὸν ὄν, αἱρετώτερον καὶ κρεῖττόν ἐστι πάντων τῶν δι᾽ ἄλλο τι διωκομένων καὶ ὡς μέσων πρὸς τοῦτο χρησιμευόντων. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος ἀπονέμει τῇ ἰδέᾳ τοῦ ἀγαθοῦ τὴν ὑψίστην θέσιν ἐν ταῖς ἰδέαις (Πολ. 6, 505 a-509 b. πρβλ. 7, 517 b). Πανταχοῦ ἐκδηλοῦται ἡ συνείδησις φράσεως δηλούσης ἐκτίμησιν, ἅπαντα περιλαμβανούσης καὶ ἧς οὐδεμία ἄλλη εὐρυτέρα ὑπάρχει[4]).

Τῆς λέξεως ἀγαθὸς διάφορος εἶναι ἡ λέξις ἐ σ θ λ ό ς, κυρίως μόνον διότι σχεδὸν παρὰ μόνοις τοῖς ποιηταῖς ἦν εὔχρηστος. Τού-

του ἕνεκα φυσικῶς δὲν ἠδύναντο οἱ φιλόσοφοι νὰ μεταχειρισθῶσιν αὐτὴν ὥσπερ ἐκείνην ἐν τῇ φιλοσοφικῇ ἐπεξεργασίᾳ τῶν ἐννοιῶν. Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἔχει ἐπίσης τὰς σημασίας τῆς εὐγενοῦς καταγωγῆς, τῆς πολεμικῆς ἀνδρείας, τῆς ἠθικῆς ἐξοχότητος, ἐπὶ πραγμάτων δὲ τὴν τοῦ ἐπιθυμητοῦ καὶ τοῦ χρησίμου. ἡ ἀναλογία μάλιστα χωρεῖ μέχρι τοσούτου, ὥστε τὸ μὲν ἐ σ θ λ ὸ ς ἅπαξ παρὰ Πινδάρῳ (Ὀλ. 4, 5), τὸ δὲ ἀ γ α θ ὸ ς δὶς παρὰ Σοφοκλεῖ (Ἀντ. 31. Φιλ. 873) ἐπὶ προσώπων τεθὲν προσέλαβεν εἰρωνικὴν ἔννοιαν. Ὅτι δὲν ἐθεωροῦντο διάφοροι αἱ λέξεις, φαίνεται ἐκ τοῦ Πρωταγόρου τοῦ Πλάτωνος (338 e-345 c), ὅπου συζητοῦνται ἐκ παραβολῆς παλαιαὶ ῥήσεις τοῦ Πιττακοῦ καὶ Σιμωνίδου, ἐν αἷς ἄλλοτε μὲν ἡ μία ἄλλοτε δ' ἡ ἑτέρα λέξις ἐν χρήσει εἶναι. Ἀλλ' ὅμως ὁπωςδήποτε κατοπτρίζεται ἡ βαθμιαία ἀνάπτυξις τῶν δοξασιῶν τρόπον τινὰ ἐν τῷδε, ὅτι ἡ λέξις ἐ σ θ λ ό ς, διαφέρουσα εἰς τοῦτο ὀλίγον τῆς λέξεως ἀ γ α θ ό ς, ἐν μὲν τῇ γλώσσῃ τοῦ Ὁμήρου δὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν καθόλου ἠθικὴν κατάστασιν τοῦ ἀνθρώπου, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν περιορίζεται εἰς μόνην τὴν ἀνδρείαν, τοὐναντίον δ' ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου ἀμφότεραι αἱ λέξεις ἔχουσι ταύτην τὴν σημασίαν, ὡς δύναταί τις νὰ πεισθῇ ἀνοίγων τὰ σχετικὰ εἰδικὰ λεξικά [5]).

Τρίτη τις λέξις πρὸς ἀμφοτέρας ταύτας πλησιάζουσα, ἡ λέξις χ ρ η σ τ ό ς, δὲν ἐκφράζει ὥσπερ αὗται τὴν ἰδέαν τοῦ εὐγενοῦς, ἀλλὰ σημαίνει μᾶλλον τὸ πρός τι ὡρισμένον τέλος ἐπιτήδειον, διότι κατὰ τὴν παραγωγὴν αὐτῆς δηλοῖ κυρίως τὸ εὔχρηστον καὶ χρήσιμον καὶ πλειστάκις ἀπαντᾷ ἐν τῇ σημασίᾳ ταύτῃ ἄνευ οὐδεμιᾶς ἠθικῆς ἀναφορᾶς· ὅτι δ' ἐν τῇ γλωσσικῇ συνειδήσει ἦν τοσοῦτον στενῶς συνημμένη μετὰ τῆς λέξεως ἀγαθός, ὥσπερ καὶ ἡ λέξις ἐσθλός, φαίνεται ἰδίως ἐκ τῆς ἀλλαγῆς τῶν λέξεων ἔν τινι χωρίῳ τοῦ πλατωνικοῦ Γοργίου (499 d.e). Διαφέρει δὲ τῆς ἐ σ θ λ ὸ ς καὶ ἐν τούτῳ, ὅτι δὲν ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ γλώσσῃ, ἀναφαίνεται δὲ πρῶτον ἐν τῇ ἀττικῇ, ἐκ ταύτης δὲ μετέβη οὐ μόνον εἰς τὰς ἄλλας διαλέκτους, ὡς δεικνύουσι παραδείγματα παρ'

Ἡροδότῳ καὶ ἐν ἐπιγραφαῖς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν μεταγενεστέραν ἑλληνικήν. Ἐν τῇ συχνῇ χρήσει τῆς λέξεως ἐπὶ καθόλου ἠθικῆς σημασίας φαίνεται κατ' ἀρχὰς κρατοῦσα ἡ ἀρχὴ τῆς κατὰ τὴν ὠφέλειαν αὐτῶν ἐκτιμήσεως τῶν πραγμάτων, ἣν ἐκφράζει ἡ πολὺ συνήθης φράσις « ἀγαθὸν καὶ ὠφέλιμον », καὶ ἣν ὁ Σωκράτης θεωρητικῶς ἀνέπτυξεν· ἀλλ' ὅμως παρέχει ἡ λέξις καὶ ἄλλην τινὰ ὄψιν εἰς τὴν ἐξέτασιν. Κατὰ μὲν τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους δηλονότι ἡ ἀρετὴ τοῦ ἀνδρὸς ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς εὐγενοῦς καταγωγῆς ἅμα καὶ τῶν ἐλευθέρως ἀναπτυσσομένων προσωπικῶν ἰδιοτήτων σωματικῶν τε καὶ ψυχικῶν· ἀλλ' ἐν τοῖς χρόνοις, καθ' οὓς ἀνεπτύχθη τὸ φρόνημα τοῦ πολίτου, ἀναγκαίως ἐθεωρεῖτο πολὺ σπουδαία καὶ ἡ ἱκανότης τοῦ ἀνδρὸς νὰ κατορθοῖ τι ὑπὲρ τῆς κοινότητος, ἧς ἦν μέλος· ἡ δ' ἐντεῦθεν ὁρμωμένη γενικὴ ἐκτίμησις ἤγαγεν εἰς τὴν χρῆσιν τοῦ ἐπιθέτου ἐκείνου. Καὶ τῷ ὄντι παρὰ τὴν συχνὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ἐπὶ ἀγαθοῦ χαρακτῆρος οἱ Ἀττικοὶ χρηστὸν ὠνόμαζον τὸν καλῶς πληροῦντα ὃν ἐν τῇ πολιτικῇ κοινωνίᾳ κατέλαβε τόπον. Ὁ ποιητὴς Ἴων ἔλεγεν ἐν τῷ παρ' Ἀθηναίῳ (13, 604 d) διασωθέντι χαρακτηρισμῷ τοῦ Σοφοκλέους, ὅτι « τὰ πολιτικὰ οὔτε σοφὸς οὔτε ῥεκτήριος ἦν, ἀλλ' ὡς ἄν τις εἷς τῶν χρηστῶν Ἀθηναίων ». Ἐν τῷ αἰνιγματώδει λόγῳ ὑπὲρ Πολυστράτου, τῷ ἀποδιδομένῳ εἰς Λυσίαν, λέγεται ὅτι ὁ κατηγορούμενος « ᾑρέθη ὑπὸ τῶν φυλετῶν (εἷς τῶν τετρακοσίων) ὡς χρηστὸς ὢν ἀνὴρ καὶ περὶ τοὺς δημότας καὶ περὶ τὸ πλῆθος τὸ ἡμέτερον ». Ὁ δὲ γνήσιος Λυσίας ψέγει ἐκείνους, οἵτινες θέλουσι νἀποδείξωσι τὴν πρὸς τὸν δῆμον εὔνοιαν « ἑτέρους κακῶς ποιοῦντες, ἀλλ' οὐ σφᾶς αὐτοὺς χ ρ η σ τ ο ὺ ς παρέχοντες ». Ὁ Αἰσχίνης δὶς (1, 30. 3, 78) ἀποφαίνεται, ὅτι οὐχ οἷόν τ' ἐστὶ τὸν αὐτὸν ἄνθρωπον ἰδίᾳ μὲν εἶναι πονηρόν, δημοσίᾳ δὲ χρηστόν· παραπλήσια τούτοις εἶναι τὰ λεγόμενα παρὰ Ἰσοκράτους (8, 122), ὅτι οἱ χρηστοὶ διαφέρουσι τῶν πονηρῶν, οὐ μόνον διότι ποιοῦσι τὴν πόλιν εὐδαίμονα, ἀλλὰ καὶ διότι ἐν τῷ παρελθόντι ἐπὶ τῶν χρηστῶν ἀρχόντων ἡ δημοκρατία ἐν πολλοῖς ἔτεσιν οὔτε ἐκινήθη οὔτε μετέστη.

Ὡσαύτως ὁ Δημοσθένης νομίζει ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀριστοκράτους (190) « τὸ ἐφ' οἷς μέγα πρᾶγμα ἀλυσιτελὲς τῇ πόλει κατεσκευάζετο ἐναντιοῦσθαι χρηστοῦ καὶ φιλοπόλιδος ἀνδρὸς ἔργον εἶναι ». Διὰ τοῦτο ἔχει ἰδιάζουσάν τινα δριμύτητα ἡ κατὰ τῆς δημοκρατίας μομφὴ τοῦ Πλάτωνος (Πολ. 6, 489 b.d), « ὡς ἄχρηστοι τοῖς πολλοῖς οἱ ἐπιεικέστατοι τῶν ἐν φιλοσοφίᾳ ». Ὅπερ δ' ἀνωτέρω εἴπομεν, ὅτι ἡ ἔννοια τῆς εὐγενείας δὲν ἑρμηνεύεται διὰ τῆς λέξεως ταύτης, ἐπιβεβαιοῦται μάλιστα ὑπὸ τῶν φαινομένων ἐξαιρέσεων. Κατά τινα παρατήρησιν τοῦ Θηραμένους παρὰ Ξενοφῶντι (Ἑλλ. 2, 3, 47) οἱ ὀλιγαρχικοὶ τῶν Ἀθηνῶν ἐφίλουν νὰ καλῶσι τοὺς ἀντιπάλους αὐτῶν μ ι σ ο χ ρ ή σ τ ο υ ς, βεβαίως διότι ἐθεώρουν ὡς οἴκοθεν δῆλον ὅτι πάντες οἱ ὀλιγαρχικοὶ μετεῖχον τῆς χρηστότητος. Εἷς δὲ τῶν δεινοτάτων περὶ τὴν τέχνην τοῦ σκώπτειν μετὰ ψυχρότητος, ὁ συγγραφεὺς τῆς πραγματείας « Ἀθηναίων πολιτεία », πειρᾶται νὰ καταδείξῃ ἐκ τῶν πραγμάτων ὅλως, ὅτι ἡ δημοκρατία ἀναγκαίως ἀποκλείει ἀπὸ τῆς πολιτικῆς πάντας τοὺς χρηστοὺς ἄνδρας, καὶ καλεῖ αὐτοὺς οὕτω πάντοτε, διότι σκοπὸς αὐτοῦ εἶναι νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι οὐχὶ τυχὸν ἡ εὐγένεια καὶ ἡ ἔξοχος κοινωνικὴ θέσις, ἀλλ' ἡ ἠθικὴ ἀξία καὶ ἡ πολιτικὴ ἀρετὴ καθιστῶσιν αὐτοὺς ἀνικάνους νὰ ὑπερισχύσωσιν ὑπ' ἐκεῖνο τὸ πολίτευμα· διὸ καὶ ἐναντίους τούτων ὀνομάζει τοὺς π ο ν η ρ ο ύ ς, ἀπονέμων ἀναμφιβόλως τῇ λέξει ἠθικὴν σημασίαν (1, 1. 2, 19). Ὡς φαίνεται δέ, οἱ μεταγενέστεροι, ξένοι ὄντες πρὸς τὰ πράγματα, περὶ ὧν ἐκεῖνος ἔγραφε, δὲν κατενόησαν τὴν αὐστηρότητα τῆς φράσεως αὐτοῦ· διότι οὕτω βεβαίως δύναται νὰ ἐξηγηθῇ, διὰ τί ὁ λεξικογράφος Πολυδεύκης (6, 197) ἀριθμεῖ καὶ τὸ ἐπίθετον χρηστὸς μεταξὺ τῶν ποικιλωτάτων ἄλλων, ἅτινα δηλοῦσι τὰ ἀριστοκρατικὰ στοιχεῖα τῆς πολιτείας.

Ἐπίσης εὐρεῖα ὡς ἡ τῶν ἐπιθέτων τούτων εἶναι ἡ ἐκτίμησις, ἣν ἐκφράζει τὸ οὐσιαστικὸν ἀ ρ ε τ ή. Ἡ λέξις αὕτη ἀρχῆθεν δὲν ἔχει μόνον τὴν σημασίαν, ἣν οἱ φιλόσοφοι αὐτῇ ἀπένειμαν, ἀλλὰ σημαίνει πᾶν ὅ τι καθιστᾷ πρόσωπόν τι ἢ πρᾶγμα ἔξοχον, εἴτε

πρακτικὸν εἴτε ἠθικὸν εἴτε διανοητικὸν εἴτε σωματικὸν προτέρημα εἶναι. Ἰδίως δὲ παρ' Ὁμήρῳ δηλοῖ πᾶν εἶδος ὑπεροχῆς δυναμένης νὰ ἐφελκύσῃ τὴν προσοχὴν τῶν ἀνθρώπων, κάλλος, τάχος, σύνεσιν, πολεμικὴν ἢ ἀθλητικὴν ῥώμην, ἀλλὰ καὶ προκοπὴν καὶ εὐτυχίαν ὑπὸ τῶν θεῶν χορηγουμένην (Ὀδ. 13, 45. 14, 402. 18, 133). Καὶ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ὕμνοις ἔχει ἡ λέξις τὴν τελευταίαν σημασίαν, διότι πολλάκις τελευτῶσι διὰ τῶν λέξεων «δίδου δ' ἀρετήν τε καὶ ὄλβον» (15, 9. 20, 8), ἐσχηματίσθη δὲ καὶ ῥῆμα ἐκ τῆς λέξεως, ἀρετᾶν, σημαῖνον τὸ εὐθηνεῖν καὶ εὐφορεῖν (Ὀδ. 8, 329. 19, 114). Ἄξιον δὲ σημειώσεως καὶ χαρακτηριστικὸν τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος εἶναι ὅτι ἡ παράστασις τῆς ἰδιότητος καὶ ἡ ὑπὸ ταύτης παραγομένη ὑπόληψις παρὰ τοῖς ἄλλοις συγχωνεύονται εἰς ἀδιαίρετον ἑνότητα. Ὁ Νίτσχιος, ὅστις περιφράζει τὴν ἔννοιαν τῆς λέξεως διὰ τοῦ «εὐαρέσκεια τοῖς ἀνθρώποις», πολὺ ὀρθῶς λέγει περὶ τούτου[9]· «Τὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων ἰδίως συνάπτει πάντοτε μετὰ τῆς καλλονῆς, εὐημερίας, ἀρετῆς καὶ πάσης εὐτυχίας εὐθὺς τὴν παράστασιν τῆς προσοχῆς, τοῦ ἐπαίνου καὶ τῆς δόξης, ὧν ταῦτα παρὰ τοῖς ἄλλοις τυγχάνουσιν. Οὕτω συμβαίνει ὥστε αἱ ἔννοιαι δόξα, ἀρετή, εὐτυχία, κάλλος νὰ μεταπίπτωσιν εἰς ἀλλήλας καὶ νὰ ὀνομάζωνται ἔνθεν μὲν ἡ ἀρετὴ καὶ τὸ κάλλος διὰ λέξεων, αἵτινες κατὰ τὴν πρώτην αὐτῶν σημασίαν εἶναι συγγενεῖς πρὸς τὰς ἐννοίας δόξα καὶ τιμὴ (ἀρετή, ἀγλαΐη), ἑτέρωθεν δὲ νὰ ὀνομάζῃ τις δόξαν καὶ τιμὴν (κλέος, κῦδος), ἔνθα ὀφείλει νὰ νοῇ κάλλος, εὐτυχίαν, εὐημερίαν. Αἱ μεσολαβοῦσαι ἔννοιαι εἶναι ἀγλαΐα, κόσμος, εὐαρέσκεια». Ὁ αὐτὸς χαρακτὴρ τοῦ ἐθνικοῦ φρονήματος ἐκδηλοῦται καὶ ἔν τινι περιέργῳ φαινομένῳ τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἐν τῇ συνηθείᾳ δηλονότι τοῦ λέγειν περὶ κτήσεως ἢ ἀπωλείας ἰδιότητός τινος ἐκεῖ, ἔνθα μόνον πρόκειται περὶ κτήσεως ἢ ἀπωλείας τῆς ἐκ ταύτης ὑπολήψεως· οὕτω π. χ. ὁ Δημοσθένης λέγει (34, 40)· «ἵνα καὶ τὴν ὑπάρχουσαν ἐπιείκειαν ἀποβάλωμεν»· ὁμοίως συχνάκις ἀπαντᾷ ἡ φράσις «μωρίαν (κακίαν, δειλίαν) ὀφλισκάνειν»· οὕτως ὁ Ξε-

νοφῶν (Κ. Π. 8, 4, 32) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (Ἠθ. Ν. 1119b 29) μεταχειρίζονται τὴν φράσιν «ἀνελευθερίαν περιάπτειν, ἢ προσάπτειν» Καὶ ἡ λέξις ἀρετή, ἵνα ἐπανέλθωμεν εἰς αὐτήν, ἔχει ἐπίσης διττὴν ἔννοιαν ἐν τῇ περιόδῳ τῆς γραμματείας τῇ μεταξὺ Ὁμήρου καὶ τῶν Περσικῶν. Ἐν τῇ ἀρχῇ μακρᾶς τινος παραινέσεως πρὸς τὸν ἀδελφὸν Πέρσην ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (287 κ.ἑ.) ὁ Ἡσίοδος ἀντιπαραβάλλει τὴν εἰς ἀθλιότητα ἄγουσαν νωθρότητα (κακότης) καὶ τὴν εὐτυχίαν φέρουσαν δραστηριότητα, ἣν καλεῖ ἀρετήν, τοιουτοτρόπως, ὥστε ἐν ἑκατέρᾳ αἰτία καὶ ἀποτέλεσμα φαίνονται ἀμέσως ἐν τῇ γλωσσικῇ φράσει ἡνωμένα. Διατείνεται δ' ἐνταῦθα ἐν στίχῳ πολλάκις ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων μνημονευομένῳ (289), ὅτι «τῆς ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν ἀθάνατοι»· μετὰ στίχους δὲ εἴκοσι καὶ τέσσαρας ἀπονέμει αὐτῇ τὴν σημασίαν τῆς ὑπολήψεως λέγων· «πλούτῳ δ' ἀρετὴ καὶ κῦδος ὀπηδεῖ» (313). Τοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἐμφορούμενος ὁ Τυρταῖος λέγει περὶ τῆς ἀνδρείας, τῆς «θούριδος ἀλκῆς» (12, 13).

ἥδ' ἀρετή, τόδ' ἄεθλον ἐν ἀνθρώποισιν ἄριστον
κάλλιστόν τε φέρειν γίγνεται ἀνδρὶ νέῳ.

Ὁ δὲ Θέογνις μεταχειρίζεται τὴν λέξιν συνήθως πρὸς δήλωσιν τῆς εὐπραγίας συνδεδεμένης μετὰ διαπρεποῦς θέσεως ἐν τῇ κοινωνίᾳ. Διὰ τοῦτο λέγει «μήδ' αἰσχροῖσιν ἐπ' ἔργμασι μηδ' ἀδίκοισιν τιμὰς μηδ' ἀρετὰς ἕλκεο μηδ' ἄφενος» (30)· καὶ «μήτ' ἀρετὴν εὔχου ἔξοχος εἶναι, μήτ' ἄφενος» (129)· ὑπομιμνήσκει, ὅτι «πολλάκις εἰς ἀρετὴν σπεύδει ἀνήρ, κέρδος διζήμενος, ὅν τινα δαίμων πρόφρων εἰς μεγάλην ἀμπλακίην παράγει» (402), οἰκτείρει ὅτι τῷ «πλήθει τῶν ἀνθρώπων ἀρετὴ μία γίνεται ἤδη, πλουτεῖν» (699) καὶ εὔχεται ἑαυτῷ λέγων «εὐδαίμων εἴην καὶ θεοῖς φίλος ἀθανάτοισιν, ἀρετῆς δ' ἄλλης οὐδεμιᾶς ἔραμαι» (654). Ἐντεῦθεν πηγάζει καὶ ἡ γνώμη αὐτοῦ, ὅτι «ἐν δικαιοσύνῃ (δηλ. ἐν τῇ ἠθικότητι) συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή ἐστιν» (147)· διότι ὁ στίχος οὗτος

ἑρμηνεύεται τὸ μὲν ἐκ τοῦ ἑπομένου, «πᾶς δέ τ' ἀνὴρ ἀγαθός, δίκαιος ἐών», τὸ δὲ ἐκ τῶν προηγουμένων «βούλεο δ' εὐσεβέων ὀλίγοις σὺν χρήμασιν οἰκεῖν ἢ πλουτεῖν, ἀδίκως χρήματα πασάμενος»· διότι ἐκεῖνος μὲν ὁ στίχος ἐκφράζει τὸν κοινωνικὸν παράγοντα τῆς ἀρετῆς, οὗτος δὲ τὴν προσωπικὴν εὐπραγίαν. Καὶ ἴσως δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητηθῇ ἄλλο νόημα ἐν τοῖςδε· «χρήματα μὲν δαίμων καὶ παγκάκῳ ἀνδρὶ δίδωσιν· ἀρετῆς δ' ὀλίγοις ἄνδρασι μοῖρ' ἕπεται». (149. 150). Ἐκ τούτων βλέπομεν, ὅτι ἡ χρῆσις τούτου τοῦ ποιητοῦ εἶναι πολὺ ἐπιτηδεία εἰς τὸ νὰ συντελέσῃ πρὸς διασάφησιν τῶν ἀορίστων πως παραστάσεων, ἃς ἡ τοῦ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου ὁπωςδήποτε διεγείρει. Ἐν τούτοις ὑπάρχει καὶ παρ' αὐτῷ ἓν χωρίον, ἐν ᾧ ἡ λέξις σημαίνει τὴν ἀνδρείαν (867)· ἡ σημασία αὕτη φαίνεται εἶτα συχνοτέρα πολὺ ἐν τοῖς ἐπιγράμμασι Σιμωνίδου τοῦ Κείου (ἀπ. 4. 84. 114. 130), παρὰ τῷ ὁποίῳ ἄλλως ἔχει τὴν καὶ παρὰ Θεόγνιδι συνήθη σημασίαν· διότι ἔν τινι τῶν σῳζομένων ἀποσπασμάτων λέγει (38)· «Πάντα γὰρ μίαν ἱκνεῖται δασπλῆτα Χάρυβδιν, αἱ μεγάλαι τ' ἀρεταὶ καὶ ὁ πλοῦτος», ἐν ἑτέρῳ δὲ (61), ὅτι «οὔτις ἄνευθε θεῶν ἀρετὰν λάβεν, οὐ πόλις, οὐ βροτός», ἐν δύο δὲ ἄλλοις χωρίοις (95. 96) ἡ ἀρετὴ οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τὸ κλέος. Συχνότατα φιλεῖ νὰ μεταχειρίζηται τὴν λέξιν ὁ Πίνδαρος. Παρ' αὐτῷ σημαίνει ἐνίοτε τὴν πολεμικὴν ἀνδρείαν, πολὺ δὲ συχνότερον τὴν ἀθλητικὴν καὶ τὸ ἐκ ταύτης προερχόμενον κλέος ὁμοῦ, οὕτως ὥστε ἄλλοτε μὲν ἐκεῖνο ἄλλοτε δὲ τοῦτο μᾶλλον ἐκφαίνεται· πόσον δὲ ἐνδομύχως εἶναι αἱ δύο ὄψεις συνημμέναι, δεικνύουσι χωρία, οἷον τὸ τῆς τρίτης ᾠδῆς τῶν Πυθιονικῶν (114) «ἁ δ' ἀρετὰ κλειναῖς ἀοιδαῖς χρονία τελέθει», τὸ ἐν τῇ ὀγδόῃ τῶν Νεμεονικῶν (40) «αὔξεται δ' ἀρετά, χλωραῖς ἀέρσαις ὡς ὅτε δένδρεον ᾄσσει, ἐν σοφοῖς ἀνδρῶν ἀερθεῖσ' ἐν δικαίοις τε, πρὸς ὑγρὸν αἰθέρα», καὶ τὸ ἐν τῇ τρίτῃ τῶν Ἰσθμιονικῶν (56), καθ' ὃ ὁ Ὅμηρος ὤρθωσεν Αἴαντα πᾶσαν ἀρετάν· χαρακτηριστικὸν δὲ εἶναι καὶ τὸ ἐν τῇ τετάρτῃ τῶν Πυθιονικῶν (187), ὅτι ἕκαστος τῶν νεαρῶν ἡρώων τῶν μετασχόντων

τῆς ἀργοναυτικῆς ἐκστρατείας ἐζήτησεν ἐν ταύτῃ νὰ εὕρῃ «φάρμαχον κάλλιστον ἑᾶς ἀρετᾶς». Ἐν τούτοις παρὰ πάντα ταῦτα καὶ ἐν ταῖς ἀρχαιοτέραις ἤδη περιόδοις τῆς γλώσσης παρατηρεῖται σποράδην ἡ σπουδὴ τοῦ μεταβιβάσαι τὴν ἔννοιαν εἰς τὴν κυρίως ἠθικὴν χώραν· ἐν τῇ δεκάτῃ ἑβδόμῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (322) λέγει ὁ Εὔμαιος, ὅτι τὸ ἥμισυ τῆς ἀρετῆς ἀποβάλλει ὁ ἀνὴρ δοῦλος γενόμενος, ὅπερ ἐνταῦθα ἀναφέρεται εἰς τὴν ἑκουσίαν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος· ἐν δὲ τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ (193. 197) λέγει ἡ ψυχὴ τοῦ Ἀγαμέμνονος πρὸς τὸν Ὀδυσσέα, ὅτι ἐκτήσατο ἄκοιτιν (τὴν Πηνελόπην) μεγάλην ἀρετὴν ἔχουσαν, ἧς τὸ κλέος οὔποτ' ὀλεῖται· ἐντελῶς ὅμοιον εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Πινδάρου λεγόμενον (Πυθ. 1, 94) «οὐ φθίνει Κροίσου φιλόφρων ἀρετά». Ἔτι μᾶλλον κατανοεῖται ἐκ τούτων ἡ ἀνάπτυξις, ἣν ἡ λέξις βαθμηδὸν ἔλαβεν ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ ἐν τῇ ἀττικῇ παρὰ τοῖς ποιηταῖς τοὐλάχιστον ἔχει ἔτι τὴν σημασίαν τοῦ κλέους (π. χ. Σοφ. Φιλ. 1420. Εὐρ. Ἑλ. 1141), ἀλλ' αὐτη ὑποχωρεῖ εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς καθόλου ἠθικῆς ὑπεροχῆς. Ἐν πρώτοις σημαίνει ἡ λέξις τὴν ἰδιότητα ἐκείνην, δι' ἧς ὁ ἄνθρωπος πορίζεται τιμὴν καὶ χάριν οὐχὶ τοσοῦτον παρ' ἅπασι τοῖς ἀνθρώποις, ὅσον παρ' ὡρισμέναις τάξεσιν ἢ ἀτόμοις, ἔχει λοιπὸν τὴν ἔννοιαν τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους εὐποιΐας, καὶ μάλιστα καὶ αὐτὴν τὴν διὰ τοιαύτης πράξεως ἐκδηλουμένην εὔνοιαν· οὕτως ὁ Ἀνδοκίδης ἐν τῷ τέλει τοῦ λόγου Περὶ τῶν μυστηρίων (150) ποιεῖται λόγον περὶ ἐκείνων, «οἵτινες ἀρετῆς ἤδη τῆς μεγίστης εἰς τὸ πλῆθος (τῶν Ἀθηναίων) ἔλεγχον ἔδοσαν»· ὁμοίως ὁ Κῦρος παρὰ Ξενοφῶντι (Ἀν. 1, 4, 8) λέγει περὶ τῶν ἀπολελοιπότων αὐτὸν Ξενίου καὶ Πασίωνος, ὅτι «ἀπολήψονται (τέκνα καὶ γυναῖκας) τῆς πρόσθεν ἕνεκα περὶ αὐτὸν ἀρετῆς»· ἰδίως δὲ παρὰ Θουκυδίδῃ εἶναι πολυάριθμα τὰ παραδείγματα τῆς τοιαύτης χρήσεως [10]). Ἀλλὰ καθόλου ἡ λέξις καταντᾷ νὰ σημαίνῃ μᾶλλον τὸ ἐνεργοῦν, τὸ προτέρημα δηλονότι, ἢ τὸ ἀποτέλεσμα αὐτοῦ, ἤτοι τὸν ἔπαινον· τοῦτο δὲ σαφέστατα ἴσως δύνανται νὰ καταδείξωσι δύο προτάσεις τοῦ λόγου τῆς Διο-

τίμας ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (208d), ὧν ἡ μὲν ἀπονέμει ὡς μισθὸν τοῖς ὑπὲρ τῶν οἰκείων ἢ τῆς πατρίδος ὑπεραποθνήσκουσιν «ἀθάνατον μνήμην ἀρετῆς πέρι ἑαυτῶν», ἡ δὲ ἑτέρα «ἀρετὴν ἀθάνατον καὶ τοιαύτην δόξαν εὐκλεᾶ». Συνηθίζουσι δὲ νὰ ὀνομάζωσιν ἀρετὴν ἐκείνην τὴν ἰδιότητα ἑκάστου πράγματος ἢ προσώπου, ἧς ἕνεκα ταῦτα ἐκτιμῶνται, διότι πᾶσα ἀρετὴ «οὗ ἂν ᾖ ἀρετή, αὐτό τε εὖ ἔχον ἀποτελεῖ καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ εὖ ἀποδίδωσιν» ('Αριστοτ. Ν. 'Ηθ. 1106a 15)· διὰ τοῦτο ἡ γονιμότης ὀνομάζεται ἀρετὴ τῆς γῆς, ἡ ὄψις ἀρετὴ τοῦ ὀφθαλμοῦ, ἡ ταχύτης ἀρετὴ τοῦ ἵππου, τὸ κάλλος (ὡς ἐν Ξενοφ. Κ. Π. 5, 1, 5) ἀρετὴ τῆς γυναικός, καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις γίνεται λόγος περὶ ἀρετῆς τοῦ κυβερνήτου, τοῦ αὐλητοῦ, τοῦ ἀρχιτέκτονος. 'Εντεῦθεν κατανοεῖται ὀρθῶς ἡ ἐν τῷ Μένωνι τοῦ Πλάτωνος (71 e) καὶ τοῖς 'Απομνημονεύμασι Ξενοφῶντος (2, 6, 35) μνημονευομένη δημώδης δόξα, ὅτι ἓν τῶν κυριωτάτων στοιχείων τῆς ἀρετῆς τοῦ ἀνδρὸς εἶναι τὸ νικᾶν τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιοῦντα, τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς· τοῦτο δηλ. δὲν εἶναι ἐν τῇ κυριωτάτῃ ἐννοίᾳ ἠθικὴ ἀξίωσις, ἀλλὰ μᾶλλον κρίσις, ὅτι ὁ ἀνὴρ δὲν ἐκπληροῖ τὸν προορισμὸν αὐτοῦ ἐν τῷ βίῳ μὴ ἔχων ταύτην τὴν ἱκανότητα. 'Ακριβῶς τοῦτο τὸ χωρίον τοῦ Μένωνος, ἐν ᾧ ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ γίγνεται ἀκριβὴς διάκρισις τῆς ἀρετῆς τῶν διαφόρων ἡλικιῶν καὶ φύλων, εἶναι κατὰ τοῦτο πολὺ διδακτικόν. 'Αλλὰ συγχρόνως ἐκείνη ἡ ἐν τοῖς παλαιοτέροις χρόνοις παρατηρηθεῖσα κλίσις πρὸς τὸ ἀπονέμειν τῇ λέξει ἠθικὴν ἔννοιαν συνέστησεν αὐτὴν τοῖς σοφισταῖς ἐν ταῖς ἠθικαῖς αὐτῶν ἐρεύναις ὡς ἐπιτηδείαν πρὸς δήλωσιν πασῶν τῶν ἠθικῶν ἰδιοτήτων συλλήβδην· ἀλλ' ὅμως δι' αὐτὸ τοῦτο ἡ τοιουτοτρόπως κτηθεῖσα ἔννοια ἦν βεβαρημένη διὰ παραστάσεων ἐχουσῶν τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς συνήθους χρήσεως. Τῆς ἐντεῦθεν ἐπελθούσης ἀσταθείας περὶ τὴν χρῆσιν ἐναργῆ εἰκόνα παρέχει ὁ ἄρτι μνημονευθεὶς διάλογος τοῦ Πλάτωνος. Ἡ εὐθὺς ἐν ἀρχῇ αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ Θεσσαλοῦ Μένωνος, ἀφ' οὗ ὁ διάλογος ὀνομάζεται, προβαλλομένη ἐρώτησις εἰ ἄρα διδακτὸν ἡ ἀρετὴ ἢ ἀσκητόν, ἢ οὔτε ἀσκητὸν

οὔτε μαθητόν, ἀλλὰ φύσει παραγίγνεται τοῖς ἀνθρώποις, ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἠθικὴν ἐκείνην σημασίαν· δὲν λείπουσι δὲ καὶ ὑποδείξεις πῶς ὑπὸ τῶν σοφιστῶν ἐνοεῖτο· διότι ἡ δήλωσις τοῦ Σωκράτους (91 a), ὅτι ὁ Μένων «ἐπιθυμεῖ ταύτης τῆς σοφίας καὶ ἀρετῆς, ᾗ οἱ ἄνθρωποι τάς τε οἰκίας καὶ τὰς πόλεις καλῶς διοικοῦσι καὶ τοὺς γονέας τοὺς αὐτῶν θεραπεύουσι καὶ πολίτας καὶ ξένους ὑποδέξασθαί τε καὶ ἀποπέμψαι ἐπίστανται ἀξίως ἀνδρὸς ἀγαθοῦ», διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι οἱ σοφισταὶ συνῆπτον τὴν ἀρετὴν μετὰ τῶν σπουδαιοτάτων τοῦ ἀνθρώπου καθηκόντων πλὴν τῶν θρησκευτικῶν βεβαίως. Ἀλλ' ὁ Μένων ἀδυνατεῖ νὰ διατηρήσῃ τὴν οὕτω κτηθεῖσαν στάσιν, διότι στενοχωρούμενος ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἀπαιτοῦντος ὁρισμὸν τῆς ἐννοίας καταπίπτει πάλιν ἀεὶ εἰς τὴν δημώδη ἀντίληψιν τῆς λέξεως. Διὰ τοῦτο ἔν τινι μὲν χωρίῳ ὁρίζεται τὴν ἀρετὴν ὡς ἱκανότητα εἰς τὸ ἄρχειν ἀνθρώπων (73 d), ἀλλαχοῦ δὲ (77 b) λέγει, ὅτι ἀρετή ἐστι, «καθάπερ ὁ ποιητὴς λέγει, χαίρειν τε καλοῖσι καὶ δύνασθαι· καὶ ἐγὼ τοῦτο λέγω ἀρετήν, ἐπιθυμοῦντα τῶν καλῶν δυνατὸν εἶναι πορίζεσθαι», καὶ ὕστερον μόλις ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ὑπομιμνησκόμενος προστίθησιν, ὅτι ἐκεῖνό τε καὶ τοῦτο πρέπει νὰ γίνηται δικαίως, ἵνα ὀνομασθῇ ἀρετή· ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἔνθα ὀνομάζει τὴν δικαιοσύνην ὡς μίαν τῶν μορφῶν τῆς ἀρετῆς, λέγει ὅτι καὶ ἡ ἀνδρεία εἶναι ἀρετὴ καὶ ἡ σωφροσύνη καὶ ἡ σοφία καὶ ἡ μεγαλοπρέπεια καὶ ἄλλαι πάμπολλαι (73 d - 74 a) καὶ ἐμφαίνει διὰ τῆς τελευταίας φράσεως, ὅτι οὐδαμῶς περιορίζεται ἐν ἐπιγνώσει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἠθικῆς. Πολύτιμον συμπλήρωμα τούτων εἶναι τὰ ὑπὸ τοῦ Πρωταγόρου ἐν τῷ ὁμωνύμῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος διδασκόμενα. Ὁ Πρωταγόρας, πνεῦμα διαυγέστερον τοῦ Μένωνος ὡς εἰκός, ἀναφέρει τὴν ἀρετὴν εἰς τὸ κέντρον τῆς πολιτείας. Ὁ παρ' αὐτοῦ διδασκόμενος «μαθήσεται, λέγει, οὐ περὶ ἄλλου του ἢ περὶ οὗ ἥκει· τὸ δὲ μάθημά ἐστιν εὐβουλία περί τε τῶν οἰκείων, ὅπως ἂν ἄριστα τὴν αὑτοῦ οἰκίαν διοικοῖ, καὶ περὶ τῶν τῆς πόλεως, ὅπως τὰ τῆς πόλεως δυνατώτατος ἂν εἴη καὶ πράττειν καὶ λέγειν»

(318 e)· κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἀποφαίνεται περὶ τῆς δικαιοσύνης καὶ τῆς ἄλλης πολιτικῆς ἀρετῆς (323 b) ὡς καὶ περὶ τοῦ ἐναντίου αὐτῆς, οἷόν ἐστιν ἡ ἀδικία καὶ ἡ ἀσέβεια (324 a)· ὡσαύτως ἀποφαίνεται, ὅτι ἀναγκαῖον πάντας τοὺς πολίτας μετέχειν τῆς ἀρετῆς, εἴπερ μέλλει πόλις εἶναι (324 e). Ἀλλ᾽ ὅταν ὡς μόρια τῆς ἀρετῆς θεωρῇ τὴν δικαιοσύνην, τὴν σωφροσύνην, τὴν ὁσιότητα, τὴν σοφίαν καὶ τὴν ἀνδρείαν καὶ περιπίπτῃ εἰς ἔριδα πρὸς τὸν Σωκράτη περὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ συνόλου, καταφαίνεται τέλεον ἐντεῦθεν, ὅτι ἡ ἀρετὴ παρ᾽ αὐτῷ ἔχει μόνον ἠθικὴν σημασίαν, διότι ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ συνῳδὰ πρὸς τὴν συνήθη τοῖς Ἕλλησι καθόλου ἀντίληψιν ἡ πολιτεία εἶναι τὸ ἔδαφος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου πᾶσα ἠθικότης ἐκδηλοῦται· ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται συγχρόνως διὰ τί διαφωνῶν τῷ Μένωνι ἀριθμεῖ καὶ τὴν εὐσέβειαν ἐν τοῖς μορίοις τῆς ἀρετῆς. Σὺν τούτοις ὀφείλομεν νὰ παραλάβωμεν καὶ τὴν ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων Ξενοφῶντος γνωστὴν ἀλληγορίαν τοῦ Προδίκου περὶ κακίας καὶ ἀρετῆς, ὧν ἑκατέρα πειρᾶται νὰ ἑλκύσῃ πρὸς ἑαυτὴν τὸν νέον Ἡρακλέα· ἐν αὐτῇ ἡ ἔννοια τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς εἶναι ὁλοσχερῶς τὸ κύριον γνώρισμα τῆς ἐννοίας, εἰ καὶ ἔν τισι φράσεσι διαφαίνεται ἡ ἰδέα τοῦ δι᾽ οὗ κτώμεθα τὴν παρὰ τοῖς ἄλλοις ὑπόληψιν. Ἀναμφίβολον λοιπὸν εἶναι ὅτι οἱ σοφισταὶ διεμόρφωσαν καὶ καθιέρωσαν τὴν λέξιν πρὸς δήλωσιν τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς, ὁ δὲ Πλάτων εὗρεν ἔδαφος κατὰ τοῦτο παρεσκευασμένον, ἐφ᾽ οὗ βαίνων ἀνέπτυξε περαιτέρω τὴν περὶ ἀρετῆς διδασκαλίαν. Οὐδὲν ἧττον ἰδιαίτεροί τινες προσδιορισμοὶ ἐν ταῖς ἀναλύσεσιν αὐτοῦ κατανοοῦνται μόνον, ἐάν τις ἀναμιμνήσκηται τὴν προηγουμένην ἱστορίαν τῆς λέξεως, ὡς π. χ. ἡ ἐν τῷ τέλει τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Πολιτείας ἀναπτυσσομένη ἰδέα, ὅτι ἀρετὴ παντὸς πράγματος εἶναι ἐκεῖνο, δι᾽ οὗ «τὸ ἑαυτῶν ἔργον εὖ ἐργάσεται τὰ ἐργαζόμενα», τοιαύτη δὲ ἀρετὴ τῆς ψυχῆς εἶναι ἡ δικαιοσύνη, μόνον ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἀπόψεως διαφωτίζεται. Ἔτι μεῖζον ἰσχύει τοῦτο περὶ τοῦ Ἀριστοτέλους· διότι οὗτος οὐ μόνον ἐπαναλαμβάνει ἐν τῷ

έκτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου καὶ ἐν τῷ πέμπτῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τὴν αὐτὴν πρότασιν, ἀλλὰ καὶ διακρίνει ἐν τῷ δεκάτῳ τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Πολιτικῶν ἀπαραλλάκτως ὥσπερ ὁ Μένων τὴν ἀρετὴν τῶν φύλων καὶ τῶν ἡλικιῶν, δούλων καὶ ἐλευθέρων, ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων, ἐν δὲ τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος ἐπισκοπεῖ ἰδιαιτέρως, εἰ τὴν αὐτὴν ἀρετὴν θετέον ἀνδρὸς ἀγαθοῦ καὶ σπουδαίου πολίτου. Καὶ ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἐκδοχὴν αὐτοῦ τὸ πλάτος τῆς ἐννοίας τῆς ἀρετῆς δὲν ἐξαντλεῖται ὑπὸ τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικότητος, ἀλλὰ τὸ πράττειν καὶ τὸ εἰδέναι ὁμοῦ ἀποτελοῦσι τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου, διαιρεῖ ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς κατὰ τὸν γνωστὸν τρόπον τὴν ἀρετὴν εἰς ἠθικὴν καὶ διανοητικήν [11]).

Οὐχὶ τοσοῦτον εὐρεῖαν ἔννοιαν ἔχει τὸ οὐσιαστικὸν ἀνδραγαθία, ὅπερ φιλοῦσι νὰ μεταχειρίζωνται οἱ Ἀττικοί, τούτοις δ' ἑπόμενοι καὶ οἱ μεταγενέστεροι πεζογράφοι, ὁ δὲ Δημόκριτος ἐπέγραψεν αὐτὸ ἐπί τινος τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων (Διογ. Λ. 9, 46). Καθόλου εἰπεῖν ἡ λέξις αὕτη σημαίνει κατ' ἐξοχὴν ἁπάσας συλλήβδην τὰς ἰδιότητας, δι' ὧν ὁ ἀνὴρ καθίσταται ἄξιος ἐν μὲν τῇ μοναρχίᾳ τοῦ βασιλικοῦ ἀξιώματος (Ἡρ. 1, 99. 5, 39. 5, 42. 7, 166), ἐν δὲ ταῖς δημοκρατίαις θέσεως ὑπερόχου (Δημ. κατὰ Νεαίρ. 75. Ἀριστ. Πολιτ. 1270 b 38) ἢ διασήμου τινὸς ἀμοιβῆς (Αἰσχίν. 3, 189), ὡς μνηστήρ, ὅστις μετ' ἄλλων πολλῶν μνᾶται, τῆς νύμφης (Ἡρ. 6, 128), ἕνεκα δὲ τῆς συνηθείας τῶν Ἑλλήνων νὰ προσωποποιῶσι τὰς κοινότητας μεταφέρεται εὐκόλως καὶ ἐπὶ ἐκείνας τὰς ἰδιότητας, ὧν ἕνεκα παραχωρεῖται μιᾷ πόλει τὸ πρωτεῖον μεταξὺ ἄλλων (Θουκ. 3, 57, 1. 3, 64, 4. Δημ. 22, 72). Ἐν δὲ ταῖς περιγραφαῖς τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων τῶν λαῶν λαμβάνει εὐκαιρίαν ὁ Ἡρόδοτος νὰ ἐκθέσῃ πῶς τὸ περιεχόμενον τῆς ἐννοίας διαφόρως ὁρίζεται ἐνιαχοῦ κατὰ τὰς ἐπικρατούσας ἐθνικὰς δοξασίας, ὡς π. χ. παρὰ τοῖς Πέρσαις «ἀνδραγαθίη αὕτη ἀποδέδεκται, μετὰ τὸ μάχεσθαι εἶναι ἀγαθόν, ὃς ἂν πολλοὺς ἀπο-

δέξῃ παῖδας» (1, 136), παρὰ δὲ τοῖς Σκύθαις δεικνύει ἀνδραγαθίαν ὁ πολλὰς κεφαλὰς ἔχων πολεμίων φονευθέντων (4, 65)· ἔτι ὀλιγώτερον θαυμαστὸν εἶναι ὅτι ἡ λέξις, βεβαίως ἐκφράζουσα τὸ φρόνημα τῶν πλείστων λαῶν τῆς ἀρχαιότητος, τίθεται ἐξαιρέτως ἐπὶ τῆς πολεμικῆς ἀνδρείας (ὅρ. Θουκ. 2, 42, 3. Ξεν. Ἀν. 5, 2, 11. Κ. Π. 7, 5, 82. Ἱππαρχ. 9, 3). Ἀλλ' ὅμως ἔν τινι τῶν τοιούτων χωρίων διαφαίνεται ἀμυδρῶς ἡ ἰδέα κενοῦ τινος ἀλαζονεύματος, ὅπερ ἐπιδιῶκον μόνον τὴν ἐπίδειξιν γενναιότητος, παραλείπει τὸ ἐκ τῶν πραγμάτων ἐπιβαλλόμενον· τοῦτο εἶναι τὸ ἐν τῷ διαλόγῳ τῶν Ἀθηναίων καὶ Μηλίων παρὰ Θουκυδίδῃ, ἐν ᾧ οἱ Ἀθηναῖοι λέγουσι τοῖς Μηλίοις, ὅτι νῦν «οὐ περὶ ἀνδραγαθίας ὁ ἀγὼν ἀπὸ τοῦ ἴσου ὑμῖν μὴ αἰσχύνην ὀφλεῖν, περὶ δὲ σωτηρίας μᾶλλον ἡ βουλὴ πρὸς τοὺς κρείσσονας πολλῷ μὴ ἀνθίστασθαι» (5, 101)· ἡ δὲ ὄψις αὕτη ἐγένετο ἔτι καταφανεστέρα ἐν τῷ παραγώγῳ ῥήματι ἀνδραγαθίζεσθαι, ὅπερ τίθεται ἐπὶ ἐκείνων, οἵτινες χρηστότητα προσποιούμενοι δὲν θέλουσι νὰ πράξωσι τὸ ὑπὸ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως ἐπιτασσόμενον (Θουκ. 2, 63, 2. 3, 40, 4). Παρὰ τὴν ἐνταῦθα παρατηρουμένην τάσιν τῆς γλώσσης, ὅπως καταβιβάσῃ τὴν λέξιν ὀλίγον ἀπὸ τοῦ πρώτου ὕψους τῆς σημασίας αὐτῆς, ἐγένετο αὕτη ἡ κυρία ὀνομασία τῆς ἠθικῆς τελειότητος διά τινος τῶν μαθητῶν ἐκείνου τοῦ ἀνδρός, ὅστις πρὸ πάντων ἠγωνίζετο νὰ καταστήσῃ τοῖς ἑαυτοῦ συμπολίταις τὰ ἠθικὰ ζητήματα τὸ κέντρον πάσης διανοήσεως. Ἐπειδὴ δὲ εἰς πρᾶγμα τοσοῦτον σπουδαῖον δὲν ἤρκει μία μόνη ὀνομασία, διὰ τοῦτο βεβαίως ὁ Ξενοφῶν πολλαχοῦ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ κάμνει λόγον περὶ τῆς ἀρετῆς ἅμα καὶ ἀνδραγαθίας οὕτως, ὥστε ἐκλαμβάνει αὐτὰς ὡς ὅλως τὸ αὐτὸ σημαινούσας (Κ. Π. 3, 3, 55. Λακ. πολ. 4, 2. πρβλ. Συμπ. 8, 38. 43), ὁ δὲ μιμητὴς αὐτοῦ, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀγησιλάου, ὑποτάσσει μάλιστα τῇ γενικῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀνδραγαθίας τὴν εὐσέβειαν, τὴν δικαιοσύνην, τὴν σωφροσύνην καὶ τὴν ἐγκράτειαν (10, 2), αἵτινες ἄλλως ἐν τῷ ἠθικῷ συστήματι ἐμφανίζονται ὡς συστατικὰ ἐκείνης.

Ἀλλ' ἡ ἀνάγκη φράσεων, ὧν ἡ σημασία νὰ περιλαμβάνη μὲν ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς ἠθικότητος, ἀλλὰ νὰ μὴ ὑπερβαίνῃ τὰ ὅρια αὐτῆς, δὲν ἐγεννήθη τὸ πρῶτον ἐντὸς τῆς σωκρατικῆς σχολῆς, ἀλλ' ὑπῆρχεν ἀνέκαθεν. Ὁ ἀρχαιότερος Ἕλλην, ὅστις φαντάζεται τὸν ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Διὸς καὶ τῶν θεῶν διατελοῦντα ἠθικὸν κόσμον ὡς ὑπὸ τοῦ δικαίου διεπόμενον, ἐπήρκει τῇ ἀνάγκῃ ἐκείνῃ ὀνομάζων τὸν κατὰ τοὺς νόμους τῆς δικαιοσύνης πράττοντα δίκαιον· τῆς χρήσεως δὲ ταύτης ποικίλα παραδείγματα εὑρίσκονται ἀπὸ Ὁμήρου καὶ Ἡσιόδου μέχρι τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἐναργέστατα ἴσως καταφαίνεται ἡ σημασία τῆς λέξεως ἐν τῷ πολλάκις ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (6,120. 9, 175. 13, 201. πρβλ. καὶ 8, 575) ἐπαναλαμβανομένῳ διστίχῳ, δι' οὗ ὁ Ὀδυσσεὺς ἀφικνούμενος εἰς ξένην χώραν ἐρωτᾷ ἑκάστοτε, ἂν οἱ κάτοικοι αὐτῆς εἰσιν «ὑβρισταί τε καὶ ἄγριοι οὐδὲ δίκαιοι, ἠὲ φιλόξεινοι καί σφιν νόος ἐστὶ θεουδής»· ἡ διὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ὑποτιθεμένη καταφρόνησις τῶν περιοριζόντων τὸν ἄνθρωπον καὶ τὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπιμιξίαν ῥυθμιζόντων φραγμῶν εἶναι ἀδικία. Ἐν τῷ διστίχῳ τοῦ Θεόγνιδος

Ἐν δὲ δικαιοσύνῃ συλλήβδην πᾶσ' ἀρετή ἐστιν,
πᾶς δέ τ' ἀνὴρ ἀγαθός, Κύρνε, δίκαιος ἐών

αἱ μὲν λέξεις δικαιοσύνη καὶ δίκαιος σημαίνουσι τὴν ἠθικὴν κατάστασιν, αἱ δὲ ἀρετὴ καὶ ἀγαθὸς τὴν ἔξοχον ὑπόληψιν καὶ τὴν εὐγενῆ καταγωγήν. Ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἐννοίας ὡρμήθησαν αἱ πρῶται ἀρχαὶ τῆς ἠθικῆς ἐρεύνης. Τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος πληροφορεῖ ἡμᾶς ἄριστα περὶ τῶν διαφόρων ἀποπειρῶν, αἳ ἐγένοντο, ὅπως ὁρισθῇ ἀκριβέστερον ἡ ἔννοια τῆς δικαιοσύνης. Ὁ μὲν Σιμωνίδης ἔλεγεν, ὅτι δικαιοσύνη εἶναι ἡ ἀλήθεια καὶ τὸ ἀποδιδόναι τὰ ὀφειλόμενα ἑκάστῳ (331 c. e), ἕτεροι δὲ πάλιν ἔλεγον, ὅτι δίκαιόν ἐστι τὸ δέον (336d). Ἴσως ὁ Ξενοφῶν θέλων νὰ ἀντιδράσῃ κατὰ τῶν περὶ δικαιοσύνης δοξα-

σιῶν τῶν ἐπερειδομένων ἐπὶ τῆς θεωρίας τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ, ἀναπτύσσει ἐν τῷ διαλόγῳ τοῦ Σωκράτους καὶ Ἱππίου ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι (4, 4) τὴν ἰδέαν, ὅτι δίκαιός ἐστιν ὁ πειθόμενος τοῖς νόμοις, τοῖς γραπτοῖς τε καὶ ἀγράφοις. Ἡ διὰ τῆς λέξεως δικαιοσύνη ἐκφραζομένη παράστασις διαφωτίζεται ἔτι μᾶλλον καὶ ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ἐκ τοῦ αὐτοῦ θέματος παραγομένη ἀρνητικὴ φράσις ἀδίκημα δηλοῖ τὰς διαφόρους ἠθικὰς ἀποπλανήσεις τοῦ ἀνθρώπου, ὡς π. χ. ἐν τῷ μύθῳ τοῦ πλατωνικοῦ Γοργίου (522e) κατὰ πληθυντικὸν ἀριθμὸν περιλαμβάνει πάσας τὰς πράξεις, αἵτινες μετὰ θάνατον κολάζονται. Ἡ τῇ ἐννοίᾳ ὑποκειμένη θεωρία ἤγαγε καὶ εἰς ἐκείνας τὰς πλάνας ἐνίων σοφιστῶν, ὧν ὁ Πλάτων παρέχει ἐν τῷ εἰρημένῳ διαλόγῳ εἰκόνα πάντως μονομερῆ μὲν καὶ ὑπερβολικήν, ἀλλὰ κατ' οὐσίαν ἀληθῆ ἴσως, ποιῶν τὸν Καλλικλέα διδάσκοντα (482c-484c), ὅτι τοῖς νόμοις τοῖς ὑπὸ τῆς πόλεως πρὸς τὸ ἑαυτῆς συμφέρον τεθεῖσιν ἀντίκεινται οἱ ὑπὸ τῆς φύσεως δεδομένοι, καθ' οὓς «δίκαιόν ἐστι τὸν ἀμείνω τοῦ χείρονος πλέον ἔχειν καὶ τὸν δυνατώτερον τοῦ ἀδυνατωτέρου,.. καὶ πάντα εἶναι κτήματα τοῦ βελτίονός τε καὶ κρείττονος τὰ τῶν χειρόνων τε καὶ ἡττόνων», ὥστε οἱ κατὰ τούτους πράττοντες κατὰ φύσιν τὴν τοῦ δικαίου πράττουσι καὶ δύνανται νὰ καλῶνται ἐπίσης δίκαιοι, εἰ καὶ κατ' ἄλλην ἔννοιαν. Ἀλλ' ἀκριβεστέρα τις ἐπίσκεψις τῆς ἐννοίας ἔπειθε βαθμηδόν, ὅτι ἡ κτηθεῖσα ἀφετηρία εἶναι ὀλίγον στενὴ καὶ ὅτι ἡ λέξις δὲν περιλαμβάνει ὅλην τὴν περιοχὴν τῶν ἠθικῶν ἀξιώσεων. Παρατηρήσαντες ὅτι ἡ δικαιοσύνη αὐστηρῶς ἐξεταζομένη ἀπέβλεπε μόνον εἰς τὰς σχέσεις τὰς ῥυθμιζούσας τὴν τῶν ἀνθρώπων ἐπιμιξίαν πρὸς ἀλλήλους, συνεπλήρωσαν αὐτὴν τῇ προσθήκῃ ἑτέρας ἀναφερομένης εἰς τὸ ὀρθὸν φρόνημα καὶ τὴν πρέπουσαν σχέσιν πρὸς τοὺς θεούς, καὶ οὕτως ὁ λόγος ἦν αὐτοῖς περὶ δικαιοσύνης καὶ ἰσότητος. Κατὰ τὸν Γοργίαν τοῦ Πλάτωνος, ὅστις εἶναι τοσοῦτον σπουδαῖος εἰς τὴν γνῶσιν τῶν λεκτικῶν τούτων ὅρων καὶ ἄρτι δὶς ἤδη ἐμνημονεύθη, «τὸν τὰ δίκαια καὶ ὅσια πράττοντα ἀνάγκη δίκαιον καὶ ὅσιον εἶναι» (507b),

«νόμος δὲ ἦν περὶ ἀνθρώπων ἐπὶ Κρόνου, καὶ ἀεὶ καὶ νῦν ἔτι ἔστιν ἐν θεοῖς, τῶν ἀνθρώπων τὸν δικαίως τὸν βίον διελθόντα καὶ ὁσίως, ἐπειδὰν τελευτήσῃ, εἰς μακάρων νήσους ἀπιόντα οἰκεῖν ἐν πάσῃ εὐδαιμονίᾳ ἐκτὸς κακῶν» (523a). Ἡ αὐτὴ σύνδεσις τῶν δύο ἐννοιῶν εὕρηται καὶ ἀλλαχοῦ πολλάκις παρὰ τῷ φιλοσόφῳ, ὥσπερ καὶ παρ' Ἀντιφῶντι καὶ Ἰσοκράτει (ὅρ. κατ. σ. 380)· ὁμοίως ὁ Δημοσθένης λέγει (9, 16), ὅτι «τὸ εὐσεβὲς καὶ τὸ δίκαιον, ἄν τ' ἐπὶ μικροῦ τις ἄν τ' ἐπὶ μείζονος παραβαίνῃ τὴν αὐτὴν ἔχει δύναμιν». Οὕτω συνήθισαν νὰ μὴ θεωρῶσι πλέον τὴν δικαιοσύνην ὡς συλλήβδην πᾶσαν ἀρετὴν περιλαμβάνουσαν καὶ προπαρεσκευάσθη ἡ ὁδὸς εἰς τὴν ἠθικὴν θεωρίαν τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ὑπάρχουσι τέσσαρες κύριαι ἀρεταί, ὧν αὕτη μία ἦν. Εἰς τὴν τήρησιν πασῶν ἐκείνων τῶν ἀξιώσεων, αἵτινες πηγάζουσιν ἐκ τῆς ὁμαλῆς καταστάσεως τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας, προσετέθη ἡ τήρησις ἐκείνων, ἃς ἐπιβάλλει ἡ ἐμπόλεμος κατάστασις· ἀλλὰ μετὰ τούτων ἐπὶ πλέον συνεδέθη ἡ διάσωσις ἐν τῇ ἰδίᾳ ψυχῇ καταστάσεως μὴ ἐπιτρεπούσης ταῖς ἐπιθυμίαις νὰ ἐπιδρῶσιν ὀλεθρίως καὶ πρὸς διαφθορὰν τῆς ἠθικῆς, καὶ τέλος ἡ γνησίως φιλοσοφικὴ ἀρετή, ἡ σοφία. Ἡ οὕτως ἀναπτυχθεῖσα διπλῆ ἔννοια τοῦ δικαίου παρατηρεῖται ἰδίως παρ' Ἀριστοτέλει καὶ τῷ μαθητῇ αὐτοῦ Εὐδήμῳ. Ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους ἀπαντᾷ πολλάκις ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ καθόλου ἠθικοῦ (1094b14. 1095b5. 1101b26). Ἐν δὲ τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῆς Ῥητορικῆς (κ. 13) ἐξετάζει τὰ δίκαια καὶ τὰ ἄδικα πρὸς δύο νόμους, τόν τε ἴδιον, τὸν ἑκάστοις ὡρισμένον πρὸς αὐτούς, καὶ τὸν κοινόν, τὸν κατὰ φύσιν· «ἔστι γάρ, λέγει, φύσει κοινὸν δίκαιον καὶ ἄδικον, κἂν μηδεμία κοινωνία πρὸς ἀλλήλους ᾖ μηδὲ συνθήκη». Ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Ἠθικῶν Νικομαχείων (ὅπερ ἀποδίδοται νῦν τῷ Εὐδήμῳ), λέγεται, ὅτι πάντα τὰ νόμιμα εἶναι δίκαια, ἄδικος δὲ εἶναι ὅ τε παράνομος καὶ ὁ πλεονέκτης καὶ ὁ ἄνισος (1-7). Πανταχοῦ παρατη-

ρεῖται ἀμφιταλάντευσίς τις μεταξὺ εὐρυτέρας καὶ στενωτέρας ἐκδοχῆς τῆς ἐννοίας.

Ἔν τε τῇ στενωτέρᾳ καὶ ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ αὐτῆς ἐννοίᾳ ἀναφέρεται ἡ λέξις ἀδιακρίτως εἰς τὸν πράττοντα τὴν δικαιοσύνην καὶ εἰς τὴν πρᾶξιν, δι᾿ ἧς αὕτη ἐκδηλοῦται. Ἀλλ᾿ ὁ Ἕλλην καὶ μάλιστα ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις ἠγάπα νὰ ἀποβλέπῃ μᾶλλον εἰς τὰ πρόσωπα ἢ εἰς τὰ πράγματα. Ὡς ἐν τῇ συντάξει δεικνύει τὴν χαρακτηριστικὴν κλίσιν εἰς τὸ νὰ ἀποφαίνηται περὶ τοῦ ὑποκειμένου τῆς πράξεως ὅ,τι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἰδιότης ταύτης, οὕτως ἡ ἠθικὴ αὐτοῦ ἐξέτασις περιστρέφεται μᾶλλον περὶ τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀτόμου ἢ περὶ τὸ ποιὸν τοῦ καθήκοντος, ὃ ὑπ᾿ αὐτοῦ ἐκπληροῦται. Ὁ Ἀριστοτέλης θεωρῶν τὸν ἐθισμὸν ὡς τὸ κέντρον τῆς ἠθικῆς σπουδῆς, ἔτι δὲ καὶ τὴν κρίσιν περὶ δυσχερῶν περιπτώσεων ἀνατιθεὶς τῇ εὐστοχίᾳ τοῦ εἰς τὴν ἀρετὴν ἠσκημένου, ἐμμένει ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀνέκαθεν παρὰ τῷ ἔθνει αὐτοῦ ἰσχυούσης δοξασίας. Ἐκ ταύτης προῆλθεν ὅτι ἡ γλῶσσα διέπλασε πολλῷ ἀφθονώτερα μέσα, ὅπως σημαίνῃ τὸ ἠθικῶς ὑπερέχον ἄτομον, ἢ ὅπως διεγείρῃ ἐν τῷ ἀτόμῳ τὴν συνείδησιν τῶν ἀξιώσεων, πρὸς ἃς ἔζη. Ἐνταῦθα ἐκδηλοῦται ἐναργῶς ἡ τὰς ψυχὰς τῶν Ἑλλήνων κατέχουσα πίστις εἰς τὴν πραγματικὴν ὕπαρξιν ἀνθρωπίνης τελειότητος, εἰς ἀκριβῶς κεχαραγμένον ὅριον μεταξὺ εὐγενῶν καὶ ποταπῶν φύσεων, ἧς ἕνεκα ἐπελανθάνοντο, ὅτι καὶ ὁ ἄριστος ταλαντεύεται ἀεὶ μεταξὺ τοῦ ἀρχετύπου καὶ τῆς γελοιογραφίας αὐτοῦ, ὡς εὐφυῶς λέγει ὁ Σλαϊερμάχερ.

Καὶ ἡ ὀνομασία «δίκαιος ἀνὴρ» ἐκφράζει τρόπον τινὰ μόνον τὴν ἐξωτερικὴν ὄψιν τῆς ἠθικότητος. Νὰ εἰσχωρήσῃ τις εἰς τὰς ψυχολογικὰς αὐτῆς ῥίζας καὶ νὰ κάμῃ γλωσσικὴν αὐτῶν χρῆσιν ἦτο ἀνάγκη τοσούτῳ μᾶλλον φυσική, ὅσον ἐκ τούτου ἐκερδαίνετο συγχρόνως εἶδός τι τιμῆς ἔτι ἀνωτέρας. Πρὸ πάντων προσεφέρετο ἐνταῦθα ὁ ἔπαινος τῆς εὐσεβείας ὡς ἰδιότητος, ἥτις ἐπάγεται μετὰ πάσης ἀνάγκης τὸ δίκαια πράττειν. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἡ λέξις θεουδὴς πολλάκις σημαίνει τὸ φρόνημα τοιούτων ἀνθρώπων,

οἵτινες ἐπιμελῶς φυλάττονται νὰ ὑπερβῶσι τὰ τεθειμένα αὐτοῖς ὅρια, ὥσπερ καὶ τοὺς δικαίως κυβερνῶντας βασιλεῖς [12]). Καὶ αὕτη μὲν ἡ λέξις σημαίνει ἁπλῶς ἄνθρωπον διὰ παντὸς τοῦ βίου κατεχόμενον ὑπὸ σεβασμοῦ πρὸς τὴν θέλησιν καὶ τὸ κράτος τῶν θεῶν· ἀλλὰ κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας ἐμορφώθη, ἀναμφιβόλως ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἱερέων, ὧν ἡ δύναμις ἀεὶ μείζων ηὐξάνετο, ἡ παράστασις, ὅτι τὸ τοιοῦτον φρόνημα εἶναι ἀχώριστον τῆς ἐν προσευχῇ καὶ λατρείᾳ ἐκδηλώσεως αὐτοῦ· διὰ τοῦτο μεταχειρίζονται ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἐννοίας τὴν λέξιν εὐσεβής, δι' ἧς ἐκφράζουσι καὶ ταύτην. Ὁ Θέογνις ἀντιτίθησιν αὐτὴν ἀμέσως πρὸς τὸ ἄδικος λέγων (145. 146)·

βούλεο δ' εὐσεβέων ὀλίγοις σὺν χρήμασιν οἰκεῖν,
ἢ πλουτεῖν, ἀδίκως χρήματα πασάμενος.

Ἡ αὐτὴ ἀντίθεσις διήκει διὰ τοῦ ἐκτενοῦς αὐτοῦ θρήνου περὶ τῆς καταστάσεως τῆς παρούσης ἀνθρωπότητος (1135-1150). Ἐκ δὲ τῶν ἀττικῶν συγγραφέων ἀγαπῶσιν ἐξαιρέτως οἱ τραγικοὶ νὰ μεταχειρίζωνται τὴν λέξιν ἐπὶ τοιαύτης γενικῆς ἐννοίας. Ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ τοῦ Σοφοκλέους λέγει ὁ Ὀδυσσεὺς πρὸς τὸν Νεοπτόλεμον, ἀποστρεφόμενον τοὺς δόλους, οὓς αὐτὸς μηχανᾶται κατὰ τοῦ Φιλοκτήτου (82-85)·

τόλμα δίκαιοι δ' αὖθις ἐκφανούμεθα·
νῦν δ εἰς ἀναιδὲς ἡμέρας μέρος βραχὺ
δός μοι σεαυτόν, κᾆτα τὸν λοιπὸν χρόνον
κέκλησο πάντων εὐσεβέστατος βροτῶν.

Ἀλλαχοῦ δὲ λέγει ὁ Ὀδυσσεὺς περὶ ἑαυτοῦ (1050-1051).

χὤπου δικαίων κἀγαθῶν ἀνδρῶν κρίσις,
οὐκ ἂν λάβοις μου μᾶλλον οὐδέν' εὐσεβῆ.

Παρὰ τῷ αὐτῷ ποιητῇ ἀντιτίθησιν ἡ Ἀντιγόνη μετ' ἰδιάζοντος σαρκασμοῦ τὴν ἑαυτῆς θρησκευτικὴν δικαιοσύνην πρὸς τὴν πολιτικὴν ἀδικίαν λέγουσα (924)·

τὴν δυσσέβειαν εὐσεβοῦσ' ἐκτησάμην.

Ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Αὐλίδι τοῦ Εὐριπίδου (926) λέγει ὁ Ἀχιλλεὺς περὶ ἑαυτοῦ·

Ἐγὼ δ' ἐν ἀνδρὸς εὐσεβεστάτου τραφεὶς
Χείρωνος, ἔμαθον τοὺς τρόπους ἁπλοῦς ἔχειν.

Ἐν δὲ ταῖς Φοινίσσαις (524. 525) λέγει ὁ Ἐτεοκλῆς·

Εἴπερ γὰρ ἀδικεῖν χρή, τυραννίδος πέρι
κάλλιστον ἀδικεῖν, τἄλλα δ' εὐσεβεῖν χρεών·

ἀπόσπασμα δέ τι τοῦ Ἐρεχθέως (364, 8) δεικνύει, ὅτι τὸ ἴσον παρέχειν τῷ τε πλουσίῳ καὶ τῷ μή, ἄρα ἡ δικαιοσύνη κατὰ τὴν παρ' ἡμῖν συνήθη ἔννοιαν, ἐστὶν ε ὐ σ ε β ε ῖ ν. Ἐνιαχοῦ παρατηρεῖται ἐλαφρά τις διαφορὰ συγγενῶν φράσεων, καθ' ὅσον ἐξαίρονται διάφοροι ὄψεις τῆς δικαιοπραγίας. Οὕτως ἐν τῇ περιφήμῳ παραβολῇ τοῦ Αἰσχύλου ἐν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (602-608), ἐν ᾗ ὁ ὑπὸ κακῶν πολιτῶν εἰς ὄλεθρον παρασυρόμενος ἀγαθὸς ἀνὴρ παραβάλλεται πρὸς τὸν συμπλέοντα μετ' ἀσεβῶν, καλεῖται ἐκεῖνος μὲν δίκαιος, οὗτος δ' εὐσεβής· διότι δηλονότι παρ' ἐκείνῳ μὲν ἐξετάζεται μᾶλλον ἡ πολιτικὴ κατάστασις, παρὰ δὲ τούτῳ μᾶλλον ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς σχέσις. Ὁμοίως ὁ Ἱππόλυτος τοῦ Εὐριπίδου ὀνομάζεται (1307-1309. πρβλ. 656) δίκαιος μέν, ὡς ἀπορρίψας τῆς Φαίδρας τοὺς λόγους, εὐσεβὴς δέ, ὡς μὴ θέλων νὰ παραβῇ τὸν δοθέντα αὐτῇ ὅρκον. Ἐξετάζοντες δὲ τὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς οἱ τραγικοὶ μεταχειρίζονται τὴν λέξιν ἄνευ ἀμέσου ἀναφορᾶς πρὸς τὴν λατρείαν τῶν θεῶν, ἐκπληττόμεθα εὑρίσκον-

τες ἐν αὐταῖς πλείστας, ἐν αἷς σημαίνει τὴν εὐσυνείδητον ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων πρὸς ξένους καὶ ἱκέτας. Συμβαίνει δὲ τοῦτο κατ' ἐξοχὴν πολλάκις ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου (339. 419. 941) καὶ ἐν τῇ Ἑλένῃ τοῦ Εὐριπίδου (901. 973. 998. 1021. 1029. 1632), ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ ἐπίσης (Σοφ. Οἰδ. Κ. 279. Εὐρ. Ἀλκ. 1148. Ἑκ. 1004. Ἱκ. 373. Κύκλ. 310)· ἀπηχεῖ ἐν αὐτοῖς ἡ ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημονευθείσῃ λέξει τῆς Ὀδυσσείας ἐκφραζομένη ἰδέα, ἐν τῇ χρήσει τῆς ὁποίας ἡ πρὸς τοὺς ξένους πραότης ἀποτελεῖ οὐσιῶδες στοιχεῖον. Ἐνίοτε ὑποδηλοῖ ἡ λέξις τὴν ἁγνότητα ἐν σχέσεσιν, ἐν αἷς αὕτη ἐπιβάλλεται (Αἰσχ. Μυρμ. ἀπ. 132. Εὐρ. Ἠλ. 253-255)· τοῦτο δ' ἴσως προῆλθεν ἐκ τῆς ἄλλως συχνοτέρας καὶ καθ' ἑαυτὴν φυσικωτέρας χρήσεως τῆς λέξεως πρὸς δήλωσιν τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος (π. χ. Σοφο. Οἰδ. Κ. 287. Εὐρ. Ὀρ. 900. Ἠλ. 1195. πρβλ. καὶ Ἀντιφ. 2, δ. 11). Αἱ περιπτώσεις, ἐν αἷς ἡ λέξις ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων πρὸς τετελευτηκότας (ὡς Σοφ. Ἠλ. 308. Εὐρ. Ἱκ. 559. Ἑλ. 1277), δὲν χρῄζουσιν ἴσως μνείας, διότι ταῦτα συγγενεύουσι στενώτατα πρὸς τὰ καθήκοντα πρὸς τοὺς θεούς· πρὸς τὴν τοιαύτην χρῆσιν πληρέστατα συμφωνεῖ ἡ τῶν ῥητόρων ἐπὶ τῶν σεβομένων τὸν ὅρκον δικαστῶν, ὅταν βούλωνται νὰ ὑπομνήσωσιν αὐτοὺς τοῦτον (Ἀντ. 4, 6, 7. 5, 96. Δείν. 1, 84. Δημ. 18, 1. 7. 8. 126). Ἐπὶ σημασίας γενικῆς, ὥσπερ οἱ τραγικοί, μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἐκ τῶν πεζογράφων ἴσως μόνον ὁ Ἰσοκράτης ἅπαξ (9, 28).—Ἀλλ' ἀντ' αὐτῆς φιλεῖ ὁ ῥήτωρ οὗτος ἑτέραν, τὴν λέξιν ὅ σ ι ο ς, ἣν ἀναφέρει πρὸς τὴν εὔνουν καὶ πᾶσαν κατάχρησιν ἀποφεύγουσαν χρῆσιν τῆς πολιτικῆς δυνάμεως (9, 51. 14, 22. 14, 39)· καὶ ὁ Πλάτων μεταχειρίζεται ἅπαξ τὴν λέξιν, ὀνομάζων πρῶτον τοὺς ὁ σ ί ο υ ς, εὐθὺς δὲ κατόπιν τοὺς δ ι κ α ί ο υ ς, ὡς τὸ αὐτὸ ἀμφότερα σημαίνοντα (Πολ. 2, 363 a.b). Συχνοτέρα παρ' ἀμφοτέροις τούτοις τοῖς συγγραφεῦσιν εἶναι ἡ τὸ πρῶτον ὑπὸ Ἀντιφῶντος (2, δ, 12. 3, γ, 11) εἰς χρῆσιν τεθεῖσα τυπικὴ φράσις «ὅσιος καὶ δίκαιος» πρὸς

δήλωσιν τῶν κρίσεων τῶν δικαστῶν· καὶ ὁ μὲν Πλάτων μεταχειρίζεται αὐτὴν ἐπὶ τῆς καθόλου ποιότητος τοῦ βίου (Γοργ. 523a. Θεαιτ. 176b. Πολ. 10, 615b. Νόμ. 2, 663b. 12, 959b), ὁ δὲ Ἰσοκράτης τὸ μὲν ἐπὶ τῆς χρηστότητος καὶ πραότητος ἐν τοῖς κοινοῖς πράγμασι (9, 38. 14, 2. 15, 284), τὸ δὲ ἐπὶ τῆς ἀξιοπρεπείας τοῦ λόγου (15, 76. 321)· ἀλλ' ὅμως ἀμφότεροι δὲν ἀποφεύγουσι καὶ τὸν αὐστηρὸν χωρισμὸν τῶν ἐννοιῶν, ὅπου οὗτος εἶναι ἀναγκαῖος εἰς τὸν σκοπὸν τῆς διηγήσεως (Πλάτ. Γοργ. 507b. Ἰσοκρ. 12, 204. 217. πρβλ. Ἰσοκρ. 8, 33).— Οὐχ ἧττον ἐκ τῶν λεχθέντων πρότερον περὶ τῆς συμπτώσεως τῶν ἐννοιῶν τοῦ θεοφιλοῦς καὶ τοῦ εὐσεβοῦς κατανοεῖται, διὰ τί καὶ τὸ ὄνομα θεοφιλής σημαίνει αὐτὸν τὸν ἐνάρετον. «Θεοφιλῶς καὶ φιλανθρώπως διῴκει τὴν πόλιν» ὁ Εὐαγόρας κατὰ τὸν Ἰσοκράτη (9, 43), κατὰ δὲ τὸν Πλάτωνα (Πολ. 8, 560b) ἐπιτηδεύματα καλὰ καὶ λόγοι ἀληθεῖς «ἄριστοι φρουροί τε καὶ φύλακες ἐν ἀνδρῶν θεοφιλῶν εἰσὶ διανοίαις» [13]). Κατά τινα ἔννοιαν δύναται πρὸς ταύτην νὰ παραβληθῇ ἡ ὀνομασία «θεῖος ἀνὴρ» ἡ ἐπὶ ὁμηρικῆς χρήσεως ἐρειδομένη καὶ ἐκ τῶν Ἀττικῶν ἐξαιρέτως παρὰ Πλάτωνι συνήθης· ἀλλὰ διὰ ταύτης ἐκφράζονται μόνον αἱ ἐσωτερικαὶ πνευματικαὶ σχέσεις πρὸς τὴν θεότητα, οὐχὶ δὲ αἱ ἐκδηλώσεις τοῦ ἐντεῦθεν παραγομένου φρονήματος ἐν ταῖς πράξεσιν, ὥστε δὲν ἅπτεται ἡ φράσις αὕτη ἀμέσως τῆς ἠθικῆς ποιότητος.

Οὐδεμία ἦτο ἀνάγκη νὰ ὑπομιμνῄσκηται ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς σχέσις, ὅπως ἀνάγηται τὸ δικαιοπραγεῖν εἰς τὴν ἑαυτοῦ αἰτίαν· ἀρκετὸν ἦτο νὰ χαρακτηρίζηται ἡ ψυχικὴ κατάστασις καθ' ἑαυτὴν ὡς εὔρυθμος καὶ ὑγιής. Καὶ τούτου ὑπάρχουσι ποικίλαι φράσεις. Ἡ τῆς ἀττικῆς προηγησαμένη περίοδος ἐγίνωσκε τὴν ἔννοιαν σωματικῶς καὶ πνευματικῶς ἀμέμπτου ἀνθρώπου, διότι ἠγάπα νὰ νοῇ ἀμφότερα ἡνωμένα. Συμφώνως δὲ πρὸς τὰς μαθηματικὰς παραστάσεις, ἐν αἷς ἡδέως ἐκινοῦντο καὶ αἵτινες καὶ εἰς τὴν τῶν Πυθαγορείων θεωρίαν περὶ τῶν ἀριθμῶν εἰσεχώρησαν, ἐλάμβανον τὴν εἰκόνα δι' ἧς αὐτὸν ἐχαρακτήριζον, ἐκ τοῦ διαγράμματος ναοῦ

καλῶς ᾠκοδομημένου καὶ ἐκάλουν αὐτὸν τετράγωνον, ἐξαίροντες οὕτω τὴν ἔλλειψιν πάσης σκολιότητος καὶ ἀνωμαλίας ἐν τῇ ὑπάρξει αὐτοῦ. Παράδειγμα παρέχουσιν οἱ στίχοι τοῦ Σιμωνίδου, ὧν ὁ Πλάτων μνημονεύει ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ (339 b)·

ἄνδρ' ἀγαθὸν μὲν ἀλαθέως γενέσθαι χαλεπόν,
χερσίν τε καὶ ποσὶ καὶ νόῳ τετράγωνον, ἄνευ ψόγου τετυγμένον.

οἱ στίχοι οὗτοι προφανῶς κατέστησαν περίφημοι παρὰ τοῖς ἀρχαίοις, διότι ὁ Ἀριστοτέλης ὑπαινίσσεται αὐτοὺς ἔν τε τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις (1100 b 21) καὶ ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1411 b 26), λέγει δ' ἐν τῷ δευτέρῳ χωρίῳ, ὅτι ἡ λέξις σημαίνει τὸν τέλειον. Δὲν εἶναι δὲ ἡ φράσις ἁπλοῦν ἐπινόημα τῆς ποιητικῆς φαντασίας τοῦ Σιμωνίδου· διότι τεχνοκρίται μετεχειρίζοντο αὐτὴν ἐπὶ τῶν ἀνδριάντων τοῦ Πολυκλείτου, οἵτινες διεκρίνοντο διὰ τὴν παντελῆ συμμετρίαν αὐτῶν, ὅπερ εἶναι σαφὲς τεκμήριον γενικῆς χρήσεως[14]. Ἐξ ὁμοίας ἀντιλήψεως καὶ ἡ λέξις ἰθύς (= εὐθύς) μεταφέρεται ἐπίσης ποικιλοτρόπως εἰς τὴν ἠθικήν· διότι γινώσκει μὲν ὁ Ὅμηρος καὶ ὁ Ἡσίοδος μόνον ἰθείας κρίσεις τῶν δικαστῶν, ἀλλ' ὁ Θέογνις (1026) ἀντιτίθησι πρὸς τὸν μωρὸν νοῦν τῶν δειλῶν, ἤτοι τῶν ἀγεννῶν, τὰς ἰθυτέρας πράξεις τῶν ἀγαθῶν καὶ ὁ Ἡρόδοτος (1, 96) ὀνομάζει τὸν Δηϊόκη «ἰθύν τε καὶ δίκαιον»· ὀνομάζει δὲ ὁ ἱστορικὸς οὗτος (1, 118) καὶ λόγον τινὰ τοῦ Ἁρπάγου ἰθύν, δηλονότι ἀληθῆ.

Ἀσυγκρίτως συχνοτέρα εἶναι ἡ ἐν διαρκεῖ χρήσει μείνασα λέξις σώφρων, παριστῶσα μόνον τὴν ποιότητα τῆς ψυχῆς καὶ δηλοῦσα κυρίως τὸν σῶας ἤτοι ὑγιεῖς ἔχοντα φρένας. Εἶναι σημειώσεως ἄξιον, ὅτι ὁ Θέογνις ἐν τῷ χωρίῳ, ὅπου θαυμάζει ὅτι ὁ Ζεὺς ὁμοίως μεταχειρίζεται καὶ τὸν δίκαιον καὶ τὸν ἄδικον, ἀντιτίθησι τὴν σωφροσύνην πρὸς τὴν ὕβριν («ἤν τ' ἐπὶ σωφροσύνην τρεφθῇ νόος, ἤν τε πρὸς ὕβριν» 379)· ἡ μὲν σωφροσύνη εἶναι ἡ κατάστασις τῆς ἐκ τῆς φυσικῆς αὐτῆς τάξεως μὴ ἐκβαινούσης

ψυχῆς, ἡ δὲ ὕβρις ἡ τῆς αὐτὴν ἐγκαταλειπούσης. Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες καθόλου δὲν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ χωρίζωσιν ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτῶν κρίσιν καὶ βούλησιν, διὰ τοῦτο παρ' αὐτοῖς ἐθεωρεῖτο ὡς οὐσιῶδες ἐκείνων γνώρισμα, ὅτι τὰ πάθη ὡς νόσοι τῆς ψυχῆς οὔτε τὴν κρίσιν θολοῦσιν, οὔτε ἐπὶ τῆς βουλήσεως βλαβερὰν ἐπίδρασιν ἀσκοῦσιν· ὅθεν οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι ἡ λέξις παρὰ Πινδάρῳ, παρ' ᾧ δὶς ἀπαντᾷ (Πυθ. 3, 63. Ἰ. 7, 25), ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν τελειότητα τῆς γνώσεως. Ἀπὸ τῶν Περσικῶν πολέμων ἀπαντῶσι τό τε ἐπίθετον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ παραγόμενον οὐσιαστικὸν καὶ ῥῆμα κατ' ἀναριθμήτους τρόπους παρ' ἅπασι τοῖς συγγραφεῦσιν, ὅταν θέλωσι νὰ ἐπαινέσωσιν ἢ νὰ συμβουλεύσωσι συνετὴν βουλήν, ἤρεμον ἐγκράτειαν, προσοχὴν περὶ τὸ πράττειν. Ἡ σύγχυσις τῆς διανοητικῆς καὶ ἠθικῆς ἐκτιμήσεως εἶναι πανταχοῦ αἰσθητή· παρ' Ἡροδότῳ (3, 71) καὶ Θουκυδίδῃ (1, 39, 4) τὸ ἐπίθετον καὶ τὸ οὐσιαστικὸν ἀντιτίθενται πρὸς τὴν ἀβουλίαν, ἐν ᾧ ὁ Αἰσχύλος μεταχειρίζεται τὸ ῥῆμα κατ' ἐξοχὴν ἐπὶ ἐκείνων, οἵτινες διὰ μετανοίας διωρθώθησαν (Προμ. 982. Πέρσ. 829. Ἀγ. 181. 1425. 1620. Εὐμ. 520). Περὶ τῆς εὐρύτητος τῆς ἐννοίας μαρτυρεῖ εὐγλώττως ὁ πλατωνικὸς διάλογος Χαρμίδης, ἐν ᾧ γίγνεται ἀπόπειρα πρὸς ἀκριβέστερον αὐτῆς ὁρισμόν, διότι ἡ ἐν αὐτῇ ἐκφραζομένη δημώδης συνείδησις ἔχει πρόχειρον πληθὺν ὁρισμῶν αὐτῆς, ἐξ ὧν ἔπειτα οὐδεμία βεβαίως ἐπαναπαύει ἐντελῶς. Ὅτι ἐν ἀρχῇ τῆς περὶ ταύτης συζητήσεως (157b) ἡ σωφροσύνη ἀντιτίθεται τῇ ὑγείᾳ τοῦ σώματος καὶ ἐξετάζεται ἀκριβῶς ὥσπερ καὶ αὕτη, δεικνύει ὅτι ἡ ἀρχαία σημασία τῆς λέξεως δὲν ἐπεσκοτίσθη ἐν τῇ συνειδήσει· ἐκ πάντων δὲ τῶν λοιπῶν προκύπτει, ὅτι μετὰ τῆς λέξεως συνήπτετο κυρίως ἡ παράστασις τοῦ ἐπιμελῶς φεύγειν πᾶσαν ὑπέρβασιν τοῦ τεθέντος τῷ ἀτόμῳ ὁρίου. Διὰ τοῦτο ἄλλοτε μὲν δοκεῖ « σωφροσύνης εἶναι τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῇ » (159b), ἄλλοτε δὲ « δοκεῖ αἰσχύνεσθαι ποιεῖν καὶ αἰσχυντηλὸν τὸν ἄνθρωπον, καὶ εἶναι ὅπερ αἰδὼς ἡ σωφροσύνη » (160e), ἄλλοτε δὲ πάλιν λέγεται ὅτι σω-

φροσύνη ἐστὶ τὸ τὰ ἑαυτοῦ πράττειν (161 b), ἄλλοτε δὲ σωφροσύνη λέγεται «τὸ γιγνώσκειν ἑαυτὸν» (164 d). Ἐκ τῆς τελευταίας γνώμης ἀπαντώσης καὶ ἐν τῷ πρώτῳ Ἀλκιβιάδῃ (133 c), ὁρμώμενος ὁ Σωκράτης ἐξακολουθεῖ περαιτέρω τὴν ζήτησιν· ἀλλὰ συγχρόνως δεχόμενος ὡς ὁμολογούμενον καὶ οἴκοθεν δῆλον, ὅτι τὸ ἀγαθὰ πράττειν καὶ τὸ πράττειν τὰ δέοντα σωφροσύνη ἐστίν (163 e. 164 b), δεικνύει ὅτι διὰ τῆς σωφροσύνης ἐνόουν κατὰ πρῶτον τὸ ὅλον τῆς ἠθικῆς τελειότητος. Ἐν τούτοις ἡ θεωρία περὶ τῆς ἀρετῆς χωροῦσα ἀεὶ περαιτέρω εἰς τὸν προσδιορισμὸν τῶν εἰδῶν αὐτῆς ἐθεώρησε βαθμηδὸν καὶ τὴν σωφροσύνην ὡς μίαν μεταξὺ ἄλλων ἀρετῶν, εὑρίσκουσα πρὸς τοῦτο ἐρείσματα ἐν τῇ δημώδει γνώμῃ. Ἡ Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλέους (307) λέγουσα ὅτι «οὔτε σωφρονεῖν, οὔτ' εὐσεβεῖν πάρεστιν», ἐννοεῖ δι' ἐκείνης μὲν τῆς λέξεως τὴν πρέπουσαν αὐτῇ ἀπαθῆ καὶ ἥρεμον στάσιν, διὰ ταύτης δὲ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐκδικήσεως, ἣν θεωρεῖ ὡς θρησκευτικὸν καθῆκον. Καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Περὶ εἰρήνης λόγῳ (63) τὴν διάκρισιν τῆς σωφροσύνης καὶ εὐσεβείας σκοπεῖ ὁμοῦ παρατιθέμενος αὐτάς. Ἐν δὲ ταῖς ἠθικαῖς ζητήσεσι τοῦ Σωκράτους ἐν Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύμασιν ἡ λέξις σημαίνει τὸ ἐναντίον τῆς ἀκρασίας, ἄρα τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθίστασθαι καὶ νικᾶν τὰς ἐπιθυμίας (3, 9, 4. 4, 5, 7). Παρὰ Πλάτωνι ἡ ἐκδοχὴ τῆς σωφροσύνης εἶναι διάφορος ἐν διαφόροις διαλόγοις, καθ' ὅσον λαμβάνεται μᾶλλον ὑπ' ὄψιν ἡ ἀπὸ τῶν σοφιστῶν πιθανῶς προελθοῦσα διαίρεσις τῶν ἀρετῶν, ἢ ὑπερισχύει μᾶλλον ἡ ἐσωτερικὴ ἑνότης τῆς ἀρετῆς ἡ πρὸς τὴν προσωπικὴν πεποίθησιν τοῦ φιλοσόφου συμφωνοῦσα. Ἐν τῷ Λάχητι (199 d) καὶ ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ (330 b) εὑρίσκομεν μᾶλλον ἢ ἧττον τελείας ἀπαριθμήσεις τῶν διαφόρων ἀρετῶν, ὧν μία καὶ ἡ σωφροσύνη· ἐν δὲ τῷ Γοργίᾳ (506 c-507 c) ἡ σωφροσύνη εἶναι ἡ ἐσωτερικὴ ἁρμονία τῆς ψυχῆς, ἥτις ἔργῳ ἐκδηλοῦται ἐν τῇ δικαιοσύνῃ, τῇ εὐσεβείᾳ καὶ τῇ ἀνδρείᾳ· καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ (4, 431 e. 432 a. 442 c d) ἡ ἔννοια τῆς σωφροσύνης εἶναι ἡ αὐτή, ἀλλὰ δὲν καταλαμβάνει τὴν

αὐτὴν κεντρικὴν θέσιν πρὸς τὰς ἄλλας τρεῖς κυρίας ἀρετάς· περιεργότατον δέ ἐστιν ὅτι ἐν τῷ Πολιτικῷ (306a-310e) καὶ ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (696b) ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἀνδρείαν καὶ ἐξετάζεται τρόπον τινὰ ὡς ἰδιότης ἄλλης τάξεως ἀνθρώπων [15]). Ἐν τῇ ἠθικῇ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐκλαμβάνεται πάλιν ἡ λέξις ἐν τῇ αὐτῇ ἐννοίᾳ ὥσπερ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους τοῦ Ξενοφῶντος, ὡς τὸ ἐναντίον τῆς ἀκρασίας ἢ ἀκριβέστερον ὡς ἡ μεσότης μεταξὺ ἀκολασίας καὶ ἀναισθησίας (Ἠθ. Ν. 1107b5. 1108b20. 1117b 23-1119 b18. Ῥητ. 1366b13), ἀλλ' ὅμως καθίσταται παρὰ Ἀριστοτέλει μᾶλλον εὔδηλον ἢ παρὰ τῷ Σωκράτει, ὅτι ἡ σωφροσύνη δὲν σημαίνει τὴν βιαίαν καταπολέμησιν τῶν ἐπιθυμιῶν, ἀλλὰ μᾶλλον φυσικήν τινα συμμετρίαν, ὅπερ εὐκόλως ἐξηγεῖται ἐκ τῆς θεμελιώδους σημασίας καὶ πρὸς τὴν πλατωνικὴν χρῆσιν λίαν πλησιάζει (πρβλ. Ἠθ. Ν. 1102b27). — Τέλος δὲν πρέπει νὰ μείνῃ ἀπαρατήρητον, ὅτι ὁ Πλάτων μεταχειρίζεται καὶ τὴν λέξιν ὑγιής, ἥτις καὶ ἀλλαχοῦ ἀπαντᾷ μετενηνεγμένη εἰς τὸ διανοητικόν, ἐν δυσὶ χωρίοις (Φαίδ. 89 d. Νόμ, 1, 630b) ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ συνάπτων μετ' αὐτῆς τὴν λέξιν πιστός, εὐρύνων λοιπὸν δι' αὐτῆς ταύτην τὴν ἔννοιαν [16]).

Καθ' ὅσον ἡ σωφροσύνη ἀναφέρεται ἐξ ἴσου εἰς τὴν διάνοιαν καὶ εἰς τὴν βούλησιν, ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τὴν λέξιν γνώμη, ἥτις περιλαμβάνει ἀμφότερα καὶ περὶ ἧς ἐγένετο ἀνωτέρω λόγος (σελ. 195).—Ἐκ ταύτης παράγεται τὸ ἐπίθετον εὐγνώμων σημαῖνον τὸν ἀγαθὰ φρονοῦντα, εὔνουν πρός τινα.

Ὅταν ἡ ψυχὴ ὑγιαίνῃ, ὅταν πάντα τὰ μόρια αὐτῆς διατελῶσιν ἐν τῇ προσηκούσῃ ἁρμονίᾳ πρὸς ἄλληλα, τότε καὶ ὁ τρόπος καὶ τὸ ἦθος εἶναι ἐν εὐταξίᾳ. Ὁ ἄνθρωπος, οὗ τὸ ἐσωτερικὸν τοιουτοτρόπως ἐκδηλοῦται, ὀνομάζεται ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων κόσμιος. Ἡ πρώτη σημασία τῆς λέξεως ἴσως φαίνεται ἔν τινι χωρίῳ τοῦ λόγου τοῦ Ἰσοκράτους Περὶ ἀντιδόσεως (144), καθ' ὃ ὁ ῥήτωρ οὕτω κοσμίως καὶ τεταγμένως βεβίωκεν, ὡς οὐδεὶς ἄλλος τῶν πολιτῶν, καὶ οὗτινος τὸ νόημα ἐπαναλαμβάνεται ὕστερον

(162) συντόμως («κοσμιώτερον βεβιωκέναι τῶν ἄλλων»). Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες εἶχον μεγάλως ἀνεπτυγμένον τὸ αἴσθημα τῆς συμμετρίας καὶ τοῦ κανόνος, συνήφθη τῇ λέξει εὐκόλως ἡ ἔκφρασις ὅλως ἰδιαιτέρας εὐαρεσκείας. Ὁ Καρίων ἐν τῷ Πλούτῳ τοῦ Ἀριστοφάνους οὐδὲν ὑψηλότερον γινώσκει νὰ εἴπῃ περὶ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἢ ὅτι «τὰ νοσήματα σκοπῶν περιῄει κοσμίως πάνυ» (709), ἐπίσης ἡ γραῦς ἐν τῇ αὐτῇ κωμῳδίᾳ λέγει περὶ τοῦ φιλουμένου ὑπ' αὐτῆς μειρακίου· «εἰ γάρ του δεηθείην ἐγώ, ἅπαντ' ἐποίει κοσμίως μοι καὶ καλῶς» (978). Οἱ ῥήτορες μεταχειρίζονται τὴν λέξιν ἐπὶ τοιούτων ἀνδρῶν, οἵτινες διά τε τῆς ὑποταγῆς εἰς τοὺς νόμους καὶ διὰ τῆς ἀναλήψεως τῶν ἐπιβαλλομένων αὐτοῖς ὑποχρεώσεων ἐκπληροῦσι τὰ πρὸς τὴν πόλιν καθήκοντα (Λυσ. 1, 26. 26, 3. Ἰσοκρ. 18, 18. 20, 18. Ἰσαῖ. 4, 27. 10, 25· πρβλ. Ξεν. Ἱέρ. 5, 1), ἀναφέρεται δὲ καὶ εἰς τὴν πειθαρχίαν τῶν στρατιωτῶν (Ξεν. Ἀν. 6, 6, 32), εἰς τὴν ἐξωτερικὴν εὐπρέπειαν, οἵαν π. χ. δεικνύουσιν οἱ Ἀρεοπαγῖται (Κατὰ Νεαίρ. 80), εἰς τὸ φέρειν τὰς συμφορὰς ἀταράχως (Λυσ. 3, 4) καὶ εἰς τὴν εὐσχημοσύνην ἐν τοῖς ἀφροδισίοις (Ξεν. Ἀπομν. 3, 11, 14). Ἐὰν μετὰ τῆς κοσμιότητος ὀνομάζεται ἡ σωφροσύνη ὡς τὸ αὐτὸ σημαίνουσα ὑπὸ Ἰσοκράτους (15, 24) καὶ Ἀριστοφάνους (Πλοῦτ. 563. 564) καὶ ὑπὸ τοῦ Λυσίου συνάπτεται μετ' αὐτῆς ὡς συγγενής, τοῦτο εἶναι εὐνόητον· ἀλλ' ὅμως δὲν ἀκολουθεῖ ἐντεῦθεν ὅτι καὶ δὲν παρετηρεῖτο ἐνίοτε ἐλαφρά τις διαφορά· διότι ἡ Χρυσόθεμις ἐν τῇ Ἠλέκτρα τοῦ Σοφοκλέους, ἥτις κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτῆς ἔκφρασιν ὑφ' ἡδονῆς διωκομένη, τὸ κόσμιον μεθεῖσα σὺν τάχει ἔμολε (872), δὲν ἤθελε βεβαίως νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἐσωτερικὴν συμμετρίαν τῆς ψυχῆς, ἤτοι τὴν σωφροσύνην. Ἐκ τούτου δῆλον γίγνεται, ὅτι τὸ ἐπίθετον κόσμιος σημαίνει τι πάντοτε σχετικῶς ἧττον οὐσιῶδες· διὰ τοῦτο εὐκολώτερον ἠδύνατο μετὰ τῆς χρήσεως αὐτοῦ νὰ συνδεθῇ ἐξωτερική τις μᾶλλον ἔννοια. Τοῦτο παρατηρεῖται ἐν τοῖς ἑπομένοις στίχοις τοῖς διασωθεῖσιν ἐκ τῶν Ἀδελφῶν τοῦ Φιλήμονος (ἀπ. 5).

Οὐκ ἂν λαλῇ τις μικρόν, ἐστὶ κόσμιος,
οὐδ' ἂν πορεύηταί τις εἰς τὴν γῆν βλέπων·
ὃ δ' ἡλίκον μὲν ἡ φύσις φέρει λαλῶν,
μηδὲν ποιῶν δ' ἄσχημον, οὗτος κόσμιος.

Ἐνταῦθα ἐπιδρῶσι προφανῶς ἕξεις τῆς γλώσσης τοῦ κοινοῦ βίου, αἵτινες περιεῖχον τὸ σπέρμα χρήσεως μετὰ σημασίας οὐχὶ ἀπολύτως καλῆς, τοῦτο δὲ τὸ σπέρμα ἀνεπτύχθη περαιτέρω ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν φιλοσόφων. Ὁ Πλάτων, ὅστις συχνότατα μεταχειρίζεται τὴν λέξιν, ἀποδίδωσιν αὐτῇ σημασίαν ὅλως ἰσότιμον πρὸς τὴν τῆς σωφροσύνης (ὅρ. ἰδ. Γοργ. 506 e), ἀλλ' ἀκριβῶς ἐν τοῖς χωρίοις τοῦ Πολιτικοῦ (307 b. 309 e. 310 c), ἐν οἷς ἡ ἰδιότης αὕτη ἀντιτίθεται πρὸς τὴν ἀνδρείαν, μεταχειρίζεται τὴν λέξιν κόσμιος, ὅπως ἐμβάλῃ εἰς αὐτὴν τὸ δυνατὸν ἐλλείψεώς τινος, ἧς ἡ ἔννοια ἐν ἐκείνῃ δὲν θὰ περιείχετο. — Ἴσως τούτου ἕνεκα, ὅταν ὁ λόγος εἶναι περὶ εὐσχημοσύνης καὶ εὐπρεπείας, μεταχειρίζονται συνήθως τὴν λέξιν εὔκοσμος, ἐπιτείνοντες ὀλίγον τι τὴν φράσιν, καὶ τὸ ἐξ αὐτῆς παραγόμενον οὐσιαστικόν· ὁ Ἰσοκράτης (7,37) καὶ ὁ Αἰσχίνης (1, 7. 8) συνδέουσι τὴν εὐκοσμίαν μετὰ τῆς σωφροσύνης ὡς τὸ αὐτὸ σημαίνουσαν· πόσον δὲ εὐκόλως συνήπτετο μετ' αὐτῆς παράστασις περιλαμβάνουσα σχεδὸν ὅλην τὴν περιοχὴν τῆς ἠθικότητος, δεικνύει σπουδαῖόν τι χωρίον ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀρχιδάμου παρὰ Θουκυδίδῃ (1, 84, 3). — Ὡς συγγενῆ τρόπον τινὰ ταύτης ἀναφέρομεν ἐνταῦθα καὶ τὴν λέξιν εὔτακτος, εἰ καὶ ἡ χρῆσις αὐτῆς εἶναι πολὺ περιωρισμένη. Καθόλου ἡ λέξις αὕτη σημαίνει τὸν τηροῦντα τὴν στρατιωτικὴν πειθαρχίαν καὶ τὸν ὑπακούοντα εἰς τοὺς ἄρχοντας, ἀλλ' ἐνίοτε καὶ τὸν ὑποτασσόμενον εἰς τὰς ἀξιώσεις τῆς πολιτικῆς κοινωνίας καὶ τοῦ χρηστοῦ ἤθους. Ὁ Ἀπολλόδωρος ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Στεφάνου (77) καυχᾶται ὅτι εἶναι μέτριος κατὰ πάσας τὰς εἰς ἑαυτὸν δαπάνας καὶ ζῇ τοῦ Στεφάνου καὶ τοιούτων ἑτέρων εὐτακτότερον· ἐν δὲ τῷ πρὸς Πολυκλέα (64)

λέγει ὁ Ἀπολλόδωρος, ὅτι παρέσχεν ἑαυτὸν τοῖς Ἀθηναίοις εὔτακτον καὶ χρήσιμον· ὁ δὲ Ἀριστοφάνης διδάσκει ἐν ταῖς Νεφέλαις (964) τοὺς παῖδας νὰ βαδίζωσιν εὐτάκτως ἐν ταῖς ὁδοῖς. — Τέλος ὡς ἀποκορύφωσιν ἰδιόρρυθμον τῆς ἐν πάσαις ταύταις ταῖς λέξεσιν ἐκδηλουμένης ἀντιλήψεως μεταχειρίζεται ὁ Εὐριπίδης ἅπαξ (ἀπ. 685) τὸ ἐπίρρημα ἀκριβῶς, ἵνα ἐκφράσῃ τὸ ἀποφεύγειν πᾶσαν ἀκηδίαν καὶ ὀλιγωρίαν ἐν ταῖς πράξεσιν.

Μετὰ τῶν παραστάσεων τῶν σημαινομένων διὰ τῶν λέξεων τούτων στενῶς εἶναι συνδεδεμένη ἡ ἀξία, ἣν οἱ Ἕλληνες ἀπένεμον εἰς τὴν ἐν πάσῃ ἐκφάνσει τῆς ζωῆς αὐτῶν διατήρησιν καλοῦ ἐξωτερικοῦ σχήματος. Τὸ τοιοῦτον οὐ μόνον ἀνέπαυε τὴν καλλιαισθησίαν αὐτῶν, ἀλλ' εἶχε παρ' αὐτοῖς καὶ ὑψηλὴν ἠθικὴν σημασίαν· ὅθεν ἡ ἔξοχος ἐπιδοκιμασία, ἥτις ἐκδηλοῦται διὰ τοῦ σημαίνοντος ταύτην ἐπιθέτου εὐσχήμων. Πρὸ πάντων δὲν ἔπρεπε νὰ λείπῃ ἡ εὐσχημοσύνη ἐν ταῖς θρησκευτικαῖς τελεταῖς καὶ διὰ τοῦτο ἐν ἐπιγραφαῖς γίνεται μετ' ἐπαίνου περὶ αὐτῆς λόγος [17]· ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ ἄλλῳ βίῳ ἠδύνατο καὶ ἀνάγκη ἦτο νὰ ἐκδηλῶται ἡ ἰδιότης, ἣν ἡ λέξις ἐκείνη σημαίνει. Ἡ Πάνθεια ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ Ξενοφῶντος (5, 1, 5), καί περ ὁμοίαν ταῖς ἑαυτῆς δούλαις τὴν ἐσθῆτα ἔχουσα, ταχέως ἐγνωρίσθη « πρῶτον μὲν τῷ μεγέθει, ἔπειτα δὲ καὶ τῇ ἀρετῇ καὶ τῇ εὐσχημοσύνῃ καίπερ ἐν ταπεινῷ σχήματι ἑστηκυῖα ». Ὁ δὲ Μένανδρος λέγει (ἀπ. 547)

Ἔνεγκ' ἀτυχίαν καὶ βλάβην εὐσχημόνως·
τοῦτ' ἔστιν ἀνδρὸς νοῦν ἔχοντος

Ὁ Αἰσχίνης (3, 162) ἀποφεύγει τὸν λόγον περὶ ῥυπαροῦ τινος πράγματος, διότι οὐδαμῶς θεωρεῖ εὔσχημον ἑαυτῷ τὸ λέγειν περὶ αὐτοῦ. Ἡ τελευταία αὕτη χρῆσις εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν παρ' Ἡροδότῳ ἐν δυσὶ χωρίοις (2, 47. 7, 220) χρῆσιν τῆς λέξεως εὐπρεπής, ἥτις ὅμως δὲν χαρακτηρίζει, ὡς ἐκείνη, ὡρισμένην τινὰ ὄψιν τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος.

Ἡ ἁρμονία τῆς ἐσωτερικῆς οὐσίας καὶ τοῦ ἐξωτερικοῦ σχήματος, πρὸς δήλωσιν τῆς ὁποίας χρησιμεύουσιν αἱ ἄρτι ἐξετασθεῖσαι λέξεις, ἔγκειται οὐσιωδῶς κατά τινα ἰδέαν βαθείας ἔχουσαν ῥίζας ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἑλλήνων ἐν τῇ τηρήσει τοῦ ὀρθοῦ, τοῦ προσήκοντος μέτρου. Ὥσπερ ἡ τοσοῦτον μισητὴ αὐτοῖς ὕβρις εἶναι ὑπέρβασις αὐτοῦ, οὕτω πᾶσα ὑπερβολὴ καὶ πᾶσα ἔλλειψις προσέβαλλε πλὴν τοῦ καλλιτεχνικοῦ καὶ τὸ ἠθικὸν ἅμα αἴσθημα αὐτῶν· διὰ τοῦτο τοσάκις ἐν τοῖς ἀποφθέγμασιν αὐτῶν ἐξυμνεῖται τὸ ὀρθὸν μέτρον, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης ὑπὸ γνησίου ἐθνικοῦ φρονήματος κατεχόμενος ἀπέφαινε τὴν ἀρετὴν μεσότητα δύο κακιῶν, τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως. Διὰ ταύτην τὴν αἰτίαν ἐπίσης ἔκρινον ὡς οὐσιωδέστατον γνώρισμα τοῦ ἠθικοῦ ἀνδρὸς τὸ ἀποφεύγειν ταύτας τὰς ἀκρότητας, τὴν ὑπερβολὴν καὶ τὴν ἔλλειψιν δηλονότι, καὶ ἐκάλουν τὸν τοιοῦτον μέτριον, δι' ἧς λέξεως ἐσήμαινον καὶ τὴν πρὸς τὸ πρᾶγμα σύμφωνον κατά τε ποιὸν καὶ ποσὸν συμμετρίαν τοῦ γραπτοῦ καὶ προφορικοῦ λόγου (π. χ. Θουκ. 2, 35, 2. Δημ. 18, 4. Πλάτ. Φαῖδρ. 277b, Ἀριστ. Ῥητ. 1416 b 35 «τοῦτο (μετρίως) δ' ἐστὶ τὸ λέγειν ὅσα δηλώσει τὸ πρᾶγμα»). Ἡ πρώτη σημασία τῆς λέξεως διακρίνεται ἴσως σαφέστατα ἔκ τινος χωρίου τοῦ Πλούτου τοῦ Ἀριστοφάνους (245), ὅπου λέγεται ὅτι ὁ πλοῦτος μετρίου ἀνδρὸς οὐκ ἐπέτυχε πώποτε, ἀνδρὸς δηλονότι, ὃς οὔτε φιλάργυρος οὔτε σπαταλὸς εἶναι, ὅπερ πολὺ ὑπομιμνήσκει τὴν ἠθικὴν τοῦ Ἀριστοτέλους. Ἀλλαχοῦ δὲ γίνεται αἰσθητὴ μᾶλλον ἡ ἀντίθεσις πρὸς τὴν ὑπέρβασιν τῶν τεθειμένων τῷ ἀνθρώπῳ ὁρίων, ὡς ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου (1060), ὅπου τὸ ἓν ἡμιχόριον λέγει πρὸς τὸ ἕτερον· «μέτριον νῦν ἔπος εὔχου», διότι κινδυνεύει ἐν τῇ θερμῇ αὐτοῦ ἱκεσίᾳ νὰ παρίδῃ τὸ πρὸς τὸν ὕψιστον θεὸν σέβας, καὶ παρὰ Ξενοφῶντι (Ἀγησ. 11, 11), ὅπου ἐγκωμιάζεται ὁ Ἀγησίλαος, διότι «τῶν ὑπεραύχων καταφρονῶν τῶν μετρίων ταπεινότερος ἦν». Ἄλλως ἡ λέξις φαίνεται πολλάκις γενικώτατα ἐπὶ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τιθεμένη. Ὁ Θεόγνις (615) λέγει·

Οὐδένα παμπήδην ἀγαθὸν καὶ μέτριον ἄνδρα
τῶν νῦν ἀνθρώπων ἥλιος καθορᾷ.

Ὁ Πλάτων, ὅστις καθόλου πολὺ ἀγαπᾷ τὴν λέξιν, πολλάκις διαλέγεται περὶ μετρίων ἀνδρῶν (Φαίδ. 82b. Πολ· 3, 396 c. 4, 423e. 7, 538 b. Νόμ. 2, 666 c. 7, 816b), ὁ δὲ Λυκοῦργος (136) ὀνομάζει τὴν χαλκῆν εἰκόνα τοῦ Διός, ἣν ἔστησεν ὁ πατὴρ τοῦ Λεωκράτους, μνημεῖον τῆς μετριότητος τοῦ ἀνδρὸς τούτου· ὅμοια εὑρίσκομεν παρὰ τῷ Λυσίᾳ (16,3) καὶ τῷ Ἰσαίῳ (7,40). Συχνότατα σημαίνει τὴν πρὸς τοὺς ἄλλους φιλανθρωπίαν καὶ πραότητα, ἰδίως τῶν πολιτικῶς, ἠθικῶς ἢ χρηματικῶς ἰσχυροτέρων πρὸς τοὺς ἀσθενεστέρους (π.χ. Θουκ. 1, 77, 2. 5, 111, 4. Ξεν, Κ. Π. 4, 3, 7. Ἑλλ. 6, 4, 29. Ἰσοκρ. 12, 31. 12, 56. 18, 32. Αἰσχίν. 1, 1. 1, 39. 3, 129. 3, 133. Δημ. 24, 190)· ἐπὶ ταύτης τῆς ἐννοίας μεταχειριζόμενος τὴν λέξιν ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Μειδίου (101. πρβ. 185) συμπληροῖ αὐτὴν διὰ τῶν ἐννοιῶν ἐλεήμων καὶ εὖ ποιῶν ἢ φιλάνθρωπος, καὶ ἀντιτίθησι πρὸς τὸ βίαιος, ἐξ οὗ δῆλον γίγνεται, ὅτι καὶ ἐνταῦθα ὑπόκειται ἡ ἔννοια τῆς μὴ ὑπερβάσεως τῶν τεθέντων τῷ ἀνθρώπῳ ὁρίων. Εἶναι δὲ περιττὸν νὰ ἀποδείξωμεν, ὅτι παρὰ ταύτην δὲν ἀπόλλυται ἡ ἀρχικὴ σημασία τοῦ μὴ ὑπερβαλλόντως μεγάλου ἢ μὴ ὑπερβαλλόντως πολλοῦ· αὕτη εὑρίσκεται ἰδίως ἐν πολλοῖς χωρίοις τοῦ Πλάτωνος· ἐξ αὐτῆς πηγάζει εὐκόλως ἡ ἐν τῇ Μηδείᾳ τοῦ Εὐριπίδου (125) καὶ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Μειδίου (183) ἀπαντῶσα ἔννοια τοῦ μὴ ὑπερβαίνοντος τὸ σύνηθες ἐν τῷ βίῳ μέτρον, ἣν ἔννοιαν ἔχει καὶ νῦν ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ· ἀλλ' ἰδιάζουσα εἶναι ἡ σχέσις, ἣν ἡ στενωτέρα αὕτη σημασία λαμβάνει πρὸς ἐκείνην τὴν εὐρυτέραν. Ὁ Αἰσχίνης ἐπανορθοῖ που (3, 11) τὴν μίαν διὰ τῆς ἑτέρας λέγων, ὅτι τινὲς τῶν παράνομα γραφόντων λαμβάνουσι πρόνοιάν τινα ἐν ταῖς τοιαύταις προτάσεσι, διότι φύσει μέτριοί εἰσιν, ἀλλ' ὥσπερ περιορίζων τὸ λεχθὲν προστίθησι τὴν ἀμφιβολίαν, « εἰ δή τίς ἐστι μέ-

τριος τῶν τὰ παράνομα γραφόντων»· ἐνταῦθα εἰς τὴν ἁπλῶς ἐξωτερικὴν ἀποφυγὴν τῆς ὑπερβολῆς ἀντιτίθεται ἡ ἐσωτερικὴ συμμετρία τῆς ψυχῆς. Ἐνίοτε οἱ ῥήτορες ἐπωφελούμενοι ἐκ τῆς ἀγαθῆς ἐντυπώσεως, ἣν ἡ λέξις ἔλαβεν ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐξετασθείσης χρήσεως, ἐξαίρουσι δι' αὐτῆς λίαν ἐπωφελῶς μετὰ διφορουμένης πως σημασίας τὰς μερικωτέρας ἰδιότητας, ἃς μετ' αὐτὴν σημαίνει. Ἐπὶ τούτῳ τῷ σκοπῷ ὁ Ἰσοκράτης ἀντιτιθεὶς τὴν μετριότητα πρὸς τὴν ἀπληστίαν λέγει, ὅτι ἐκείνη εὐδοκιμεῖ παρὰ τοῖς πολλοῖς (Ἐπιστ. 3, 4)· ὁ δὲ Αἰσχίνης λέγει (3, 218), ὅτι τὴν σιωπὴν αὐτοῦ ἡ τοῦ βίου μετριότης παρεσκεύασε καὶ ἀπαιτεῖ παρὰ παντὸς δημοτικοῦ ἀνδρὸς νὰ εἶναι μέτριος πρὸς τὴν καθ' ἡμέραν δαπάνην, «ὅπως μὴ διὰ τὴν ἀσέλγειαν τῆς δαπάνης δωροδοκῇ κατὰ τοῦ δήμου» (3, 170)· ἐνταῦθα σημαίνει ἡ λέξις, ὡς καὶ ἐν τῇ πλατωνικῇ Πολιτείᾳ ἅπαξ (5, 466b), τὴν αὐτάρκειαν καὶ ὀλιγάρκειαν, ἀλλ' ὑπομιμνήσκει ἅμα καὶ τὴν ἀρετὴν καθόλου. Ἔτι περιεργότερον εἶναι χωρίον τι ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Περὶ τοῦ στεφάνου (10). Ὁ Αἰσχίνης διέβαλεν οὐ μόνον τὸν πολιτικὸν βίον τοῦ Δημοσθένους, ἀλλὰ καὶ τὴν καταγωγὴν αὐτοῦ· ὁ Δημοσθένης ἐπίτηδες ἀφίνει ἀοριστίαν τινὰ ἐν ταῖς φράσεσι περὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας καὶ περὶ τῆς πολιτικῆς αὐτοῦ θέσεως καὶ λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι οὐδενός ἐστι τῶν μ ε τ ρ ί ω ν χείρων, ὅπερ δύναται νὰ σημαίνῃ καὶ ὅτι ἠθικῶς οὐδενὸς πολίτου μετρίας, δηλονότι οὐχὶ ὑψηλῆς ἐν τῇ κοινωνίᾳ θέσεως, εἶναι κατώτερος· πρὸς τὴν τελευταίαν ἐκδοχήν, ἥτις ἥδιστη προσέπιπτεν εἰς τὸ οὖς τῶν μετὰ ζηλοτυπίας ἐχομένων τῆς δημοκρατικῆς ἰσότητος ἀκροατῶν αὐτοῦ, συνᾴδει ἄριστα καὶ ἡ προστεθεῖσα προφύλαξις, «ἵνα μηδὲν ἐπαχθὲς λέγω». Ἐπειδὴ δὲ ἡ διπλῆ ἔννοια τῆς λέξεως ἔχει γενικήν τινα συνάφειαν μετὰ τοῦ ἔργου τοῦ πολίτου ἐν τῇ πολιτείᾳ, πρέπει νὰ μνημονευθῇ ἐνταῦθα καὶ χωρίον τι τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ ἑβδόμῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (809 e), ὅπου ὁ λόγος περὶ τῆς παιδείας τοῦ μέλλοντος ἔσεσθαι μ ε τ ρ ί ο υ πολίτου. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι καὶ οἱ ἀρχαῖοι λεξικογράφοι ἐπέστησαν τὴν προ-

σοχὴν εἰς τὰς δύο σημασίας τοῦ ἐπιθέτου, αἵτινες ἐνταῦθα συνάπτονται· τοὐλάχιστον ὁ Ἡσύχιος ταύτας ἀκριβῶς ἀναφέρει[18]). Ἀλλὰ τὸ ποικίλον περιεχόμενον τοῦ ἐν αὐτῇ ἐκφραζομένου ἐπαίνου σαφέστατα κατεδείχθη ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ περικοπῇ τοῦ Πολιτικοῦ (283 b - 284 e), ἐν ᾗ ἐκτίθεται, τίνα ἀξίαν ἔχει τὸ μέτριον ἐν ταῖς τέχναις καὶ ἐν τῷ βίῳ καὶ πῶς χρησιμεύει κατ' ἐξοχὴν εἰς τὴν διάκρισιν τῶν ἀγαθῶν ἀπὸ τῶν κακῶν, καὶ ἡ ἔννοια αὐτοῦ φαίνεται στενῶς συνδεδεμένη πρὸς τὸ πρέπον καὶ τὸν καιρὸν καὶ τὸ δέον.

Ἡ διὰ τῆς ἄρτι ἐξετασθείσης λέξεως ἑρμηνευομένη ἠθικὴ ἀντίληψις, ἡ τὴν ἔννοιαν τῆς ὑπερβολῆς καὶ ἐλλείψεως εἰς τὸ κέντρον τῆς ἠθικῆς ἐκτιμήσεως τιθεῖσα, πλὴν δὲ τούτου καὶ μὴ ἐντελῶς ἀπηλλαγμένη τῆς παραστάσεως τοπικῶν σχέσεων, φαίνεται μὲν παράδοξός πως, ἀλλ' ἐν τούτοις καὶ νῦν λέγομεν, ὅτι ἐφαρμόζομεν ἠθικὸν κανόνα (ἢ μέτρον), ὅπως δηλώσωμεν ἣν ἀξιοῦμεν ἀντιπαραβολὴν μεταξὺ τοῦ εἶναι καὶ ὀφείλειν, τοῦ πραγματικοῦ καὶ τοῦ ἰδεώδους. Νοοῦμεν δὲ τὸν κανόνα τοῦτον ὥς τι δεδομένον καὶ ἕτοιμον, ὅπερ, ἐὰν τυχὸν δὲν ἀναφέρηται εἰς θείας ἐντολὰς ὡς τὴν τελευταίαν αὐτοῦ πηγήν, δύναται νὰ ζητηθῇ κατὰ τὰ πρότερον ἐκτεθέντα μόνον ἐν ταῖς δοξασίαις τῆς κοινωνίας περὶ θεμιτοῦ καὶ ἀθεμίτου, ὅπου τὸ ὅριον μεταξὺ τοῦ κατὰ συνθήκην εὐπρεποῦς καὶ τοῦ ὑπὸ τῆς ἠθικῆς ἐπιτασσομένου εὐκόλως καθίσταται ἀόρατον. Ἀλλὰ τῷ ἀκριβέστερον ἐξετάζοντι ὁ ἐκ τῆς γνώμης τοῦ συνόλου τῆς κοινωνίας σχηματισθεὶς κανὼν (πῆχυς) οὐδόλως ἀποδεικνύεται ὡς τοσοῦτον σταθερός, ὅσον ἡ εἰκονικὴ φράσις (κανών, μέτρον) φαίνεται ὑποδηλοῦσα· διότι αἱ ἐν ἀκαταπαύστῳ ῥοῇ διατελοῦσαι κοινωνικαὶ καταστάσεις διηνεκῶς δημιουργοῦσι νέας συνθήκας καὶ καθήκοντα, πρὸς ἃ δὲν ἐπαρκοῦσι τὰ τέως ἐφαρμοζόμενα ἠθικὰ ἀξιώματα. Διὰ τοῦτο τὸ ἄτομον, οὗτινος τὸ φρόνημα εἶναι ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες τοῦ ἔθνους, δὲν δέχεται μόνον παρὰ τούτου, ἀλλὰ διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἔργων ἢ διὰ τῆς διανοίας συνεργάζεται εἰς τὴν συμπλήρωσιν, ἐπαύξησιν

ἢ διόρθωσιν τοῦ ἰδεώδους. Τὴν διπλῆν ταύτην σχέσιν ἐκφράζει παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἡ λέξις ἐ π ι ε ι κ ή ς. Ἐπιεικὴς καλεῖται οὐ μόνον ὁ ῥυθμίζων τὸν βίον αὐτοῦ ἀκριβέστατα πρὸς τὸ κρατοῦν ἦθος, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος, οὗτινος τὸ ἠθικὸν αἴσθημα εἶναι τοσοῦτον ἀσφαλὲς καὶ λεπτόν, ὥστε τρόπον τινὰ κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν ἰσχυουσῶν ἀξιώσεων ἐλευθέρως δημιουργῶν, ἐν τῇ σχέσει ἰδίως πρὸς ἄλλους, καὶ ἐκεῖ στοχάζεται τοῦ ὀρθοτάτου καὶ ἀρίστου, ὅπου ἕτερός τις ἧττον προσεκτικὸς ἢ ἄμοιρος αὐτοβουλίας οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν καὶ οὐδένα κανόνα βλέπει. Ἡ συνάφεια μεταξὺ τῆς ἀρχικῆς καὶ τῆς εὐρυνθείσης σημασίας τῆς λέξεως διαγιγνώσκεται ἰδίως σαφέστατα ἐν τῇ χρήσει αὐτῆς ἐπὶ τοιούτων φύσεων, αἵτινες ἐπίστανται νὰ φέρωσι τὰ παθήματα καὶ τὰς πληγὰς τῆς τύχης, ἐν αἷς ἄρα ἐξωτερικὸν κατάστημα καὶ ἐσωτερικὴ διάθεσις συμβαδίζουσι· τοιαύτην χρῆσιν ἔχει πολλάκις ἡ λέξις ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (1, 330 a. 3, 387 d. 10, 603 e). Ἡ φράσις «ἐπιεικὴς δόξα» (=ὑπόληψις), ἣν ἀναγινώσκομεν παρὰ τῷ Ἰσοκράτει (15, 278) καὶ ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Θεοκρίνου (66), εἶναι ὑπὸ ταύτην τὴν ἔποψιν ἐπίσης ἀξία προσοχῆς· ἐν πᾶσι τούτοις ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι δὲν δυνάμεθα κατὰ βῆμα νὰ παρακολουθήσωμεν πάσας τὰς ὁδούς, ἃς ἡ γλῶσσα ἐβάδισεν, ἕως ἀφίκετο εἰς τὸ τέρμα τῆς βαθείας ἐκείνης ἐννοίας. Ἡ σημείωσις Γρηγορίου τοῦ Κορίνθου (διαλ. Ἰων. 116), ὅτι οἱ Ἴωνες ἐχρήσαντο τῇ λέξει εἰς δήλωσιν «τοῦ μετρίου καὶ καλῶς ἔχοντος», παρέχει μόνον λίαν ἀτελῆ ἐξήγησιν. Αἱ περιπτώσεις, ἐν αἷς σημαίνει τὸ πιθανόν, τὸ εἰκός, αἱ πηγάζουσαι ἐξ ἄλλης χρήσεως τοῦ ῥήματος, ἐξ οὗ ἡ λέξις, πρόδηλον ὅτι εἶναι ἄσχετοι πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα. Τὴν πρώτην καὶ ἁπλουστάτην σημασίαν π. χ. εὑρίσκομεν παρ' Ὁμήρῳ λέγοντι περὶ «ἐπιεικοῦς ἀμοιβῆς» ἁρπαγέντων βοῶν (Ὀδ. 12, 382), ἢ περὶ παροχῆς τῷ νεκρῷ «ὅσσ' ἐπιεικές ἔχοντα νέεσθαι ὑπὸ ζόφον ἠερόεντα» (Ἰλ. 23, 50), καὶ ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Ἡσιόδου (85), ὅπου λέγεται, ὅτι τῷ ξένῳ προσφέρονται δῶρα, ὡς ἔστιν ἐπιεικές.

Ἐν τοῖς ἑπομένοις χρόνοις τὴν σημασίαν ταύτην διατηρεῖ κυρίως τὸ ἐκ τῆς λέξεως παραγόμενον ἐπίρρημα, ὅπερ προσέτι σημαίνει πολλάκις καὶ τὸ κατὰ ποσὸν ἀρκετόν [19]), ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίθετον ἐπίσης δὲν ἀποβάλλει αὐτήν· διότι ὁ Ἰσοκράτης (7, 49) λέγων, ὅτι ἐν προτέροις χρόνοις «ἐν καπηλείῳ φαγεῖν ἢ πιεῖν οὐδεὶς οὐδ' ἂν οἰκέτης ἐπιεικὴς ἐτόλμησεν», οὐδὲν ἄλλο ἐν νῷ ἔχει ἢ τὴν τήρησιν τῆς παραδεδεγμένης εὐπρεπείας· οὕτω δὲ πάντως νοητέα καὶ ἡ τοῦ Πλάτωνος φράσις «ἐπιεικὴς γυμναστική» (Πολ. 3, 404 b). Πρὸς τούτοις, ἐπειδὴ οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες ἀπένεμον ἀξίαν εἰς τὴν σωματικὴν τελειότητα, ὑπῆγον καὶ τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν ὑπὸ τὴν ἰδέαν τοῦ ἐπιεικοῦς, ὀνομάζοντες οὕτω τὸν ἔχοντα ταύτην ἄμεμπτον, διὸ ἀναγινώσκομεν πολλάκις περὶ νεανίου ἐπιεικοῦς τὸ εἶδος· ἐν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ λέγει καὶ ὁ Ἡρόδοτος (1, 85) περὶ τοῦ βωβοῦ υἱοῦ τοῦ Κροίσου, ὅτι τὰ ἄλλα ἦν ἐπιεικής, καὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν Ἀντεραστῶν, διαλόγου ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος φερομένου, διηγεῖται ἐν τῇ ἀρχῇ (132 a), ὅτι εἰσελθὼν εἰς Διονυσίου τοῦ γραμματιστοῦ εἶδεν αὐτόθι τῶν νέων τοὺς ἐπιεικεστάτους δοκοῦντας εἶναι τὴν ἰδέαν. Ἀλλ' ἀφοῦ ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις τῆς σημασίας τοῦ ἐπιθέτου ἔλαβε τὴν ἀνωτέρω δηλωθεῖσαν ὁδόν, κατήντησε σχεδὸν νὰ σημαίνῃ ἐπίτασίν τινα τῶν ἰδιοτήτων, αἵτινες σημαίνονται διὰ τῶν πρότερον ἐξετασθέντων ἐπιθέτων. Παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐσωτερικὴ τελειότης ἐστὶν ἡ ἀπὸ τῆς ὕβρεως ἐλευθερία, αὕτη δὲ ἐκδηλοῦται ἐν τῇ ἀκριβεῖ ὑποταγῇ εἰς τοὺς καθεστῶτας θεσμούς, ἐν τῷ σεβασμῷ τῶν ἀλλοτρίων δικαιωμάτων καὶ ἐν τῷ ἐμμένειν ἐντὸς τῆς σφαίρας τῶν ἰδίων δικαιωμάτων. Ἀλλ' ὅμως ὑπάρχει ἐλαφροτέρα τις ὕβρις, ἥτις δὲν ἀναιρεῖται ἀκόμη ἐκ τούτου· διότι δύναταί τις νὰ κάμῃ κατάχρησιν τοῦ ἰδίου δικαίου, μὴ ὑπερβαίνων αὐτό, καὶ νὰ προσβάλῃ τὸν ἄλλον χωρὶς νὰ ἀδικῇ αὐτόν· καὶ ταύτην τὴν ὕβριν ὀφείλουσι νὰ φεύγωσιν αἱ φύσεις ἐκεῖναι αἱ δημιουργικαὶ ἠθικῶς καὶ τὸν κανόνα ἐκ τοῦ ἠθικοῦ αὐτῶν συναισθήματος συμπληροῦσαι, ἐφ' ὧν ἐφαρμόζεται ἡ νῦν ἀπασχολοῦσα ἡμᾶς ἔννοια. Διὰ

τοῦτο παρὰ Σοφοκλεῖ, Θουκυδίδῃ, Πλάτωνι, Ἰσοκράτει καὶ παρὰ μεταγενεστέροις τῷ παραδείγματι ἐκείνων ἀκολουθοῦσιν ἡ λέξις ἐπιεικὴς σημαίνει πολλάκις τὸν πρὸς τοὺς ἄλλους φιλάνθρωπον καὶ πρᾶον, τὸν παραβλέποντα καὶ μὴ αὐστηρῶς ἐπικρίνοντα τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰς ἐλλείψεις ἐκείνων· ταύτην τὴν σημασίαν ἔχει μόνην ἐν τῇ νῦν ἑλληνικῇ γλώσσῃ· ἔν τισι δὲ χωρίοις τοῦ Ἡροδότου (3, 53), Σοφοκλέους (ἀπ. 699), Ἀντιφῶντος (2,b,13) καὶ Πλάτωνος (Νόμ. 6, 757 d) ἀντιτίθεται ῥητῶς πρὸς τὴν αὐστηρὰν δικαιοσύνην· τοῦτο δὲ δύναται, ὡς ἀπόσπασμά τι τοῦ Εὐριπίδου (1, 030) καὶ χωρίον τι τοῦ Ἰσοκράτους (18, 34) δεικνύουσι, νὰ καταντήσῃ μέχρι τοσούτου, ὥστε ἡ ἀντίθεσις αὕτη νὰ διεγείρῃ πως τὸν ψόγον. Περὶ τῆς βάσεως τῆς σημασίας ταύτης ἐκφράζει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ δεκάτῳ τρίτῳ καὶ δεκάτῳ πέμπτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Ῥητορικῆς (1374a26-b 23. 1375 a27-33) ἰδέαν τινά, ἥτις ἄνευ τῆς ἀναφορᾶς αὐτῆς πρὸς τὴν πολιτικὴν νομοθεσίαν ἄγει εἰς ἐκεῖνο, ὅπερ καὶ ἡμῖν κατεδείχθη ὡς προϋπόθεσις πρὸς τὴν κατανόησιν. Ὁ Ἀριστοτέλης δηλονότι ἀποφαίνεται, ὅτι ἔργον τῆς ἐπιεικείας εἶναι συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ νομοθέτου νὰ συμπληροῖ καὶ νὰ διορθοῖ τὸν νόμον ἐκεῖ, ὅπου αἱ διατάξεις αὐτοῦ ἕνεκα τῆς φύσεως τοῦ πράγματος δὲν δύνανται νὰ προβλέψωσι καὶ ὁρίσωσι πάσας τὰς ἐνδεχομένας περιπτώσεις· τὴν αὐτὴν ἰδέαν ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ Εὔδημος ἐν τῷ ἀποδιδομένῳ εἰς αὐτὸν πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (14) καὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν Μεγάλων Ἠθικῶν (2, 1). Ἀλλ' ὅμως ἡ σημασία τῆς οὕτω μεταρρυθμιζομένης δικαιοσύνης, καίπερ λίαν ἐπιπολάζουσα, δὲν ἐξέβαλλεν ἐκ τῆς συνειδήσεως τὴν γενικωτέραν σημασίαν τῆς λεπτότητος, αὐτοβουλίας καὶ βεβαιότητος τοῦ ἠθικοῦ συναισθήματος. Μάλιστα ἀποδεικνύει τοῦτο ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀνδροτίωνος (40) κελεύων τοὺς ἀκροατὰς αὐτοῦ νὰ ἐρωτῶσι τὸν Ἀρχίαν «ταῦτα, ἃ κατηγόρηται τῆς βουλῆς, πότερ' αὐτῷ δοκεῖ καλῶς ἔχειν ἢ κακῶς· κἂν μὲν φῇ καλῶς, μηκέτι τὸν νοῦν ὡς ἐπιεικεῖ προσέχειν, ἂν δὲ κακῶς, τί δὴ ταῦτ' εἴα

φάσκων ἐπιεικὴς εἶναι». Ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο ἡ λέξις παρά τε τοῖς ἀττικοῖς καὶ τοῖς μεταγενεστέροις συγγραφεῦσι συχνότατα χρησιμεύει εἰς δήλωσιν τοῦ ἠθικῶς ἀγαθοῦ· διότι οἴκοθεν δῆλον ὅτι τὸ ὀρθὸν ἠθικὸν συναίσθημα ἐκφαίνεται ἐν ταῖς πράξεσιν, ἡ δὲ σύνδεσις τῶν νοημάτων ἐνταῦθα εἶναι ἡ αὐτή, ἥπερ καὶ ἐν ταῖς ἐννοίαις τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς σωφροσύνης[20]). Βεβαίως οὐδὲν ἔχει τὸ θαυμαστόν, ἂν ἀριστοκρατικοὶ κύκλοι ἐθεώρουν τὸν διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἐκφραζόμενον ὑψηλὸν ἔπαινον ὡς προσήκοντα συλλήβδην καὶ μόνον τοῖς μέλεσιν αὐτῶν καὶ ἐνίοτε συνήθιζον νὰ ὀνομάζωσιν ἑαυτοὺς ἐπιεικεῖς· τῆς χρήσεως ταύτης ἴχνη εὑρίσκομεν ἐν τοῖς Πολιτικοῖς τοῦ Ἀριστοτέλους (1281 a 12. 1308b27. 1310 b 10. 1318b 35) καὶ παρὰ Πλουτάρχῳ ἐν τῷ βίῳ τοῦ Φωκίωνος (28)· πρὸς τὸν σκοπὸν ἡμῶν μείζονα σπουδαιότητα ἔχει ἡ προτίμησις, μεθ' ἧς ὁ Ἀριστοτέλης χρῆται τῇ λέξει εἰς δήλωσιν τοῦ ἐναρέτου ἀνδρὸς καὶ τοῦ ἐναρέτου φρονήματος· διότι ἐν αὐτῇ ἐκφαίνεται ὁ πυρὴν τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ θεωρίας. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὡς ἀναπτύσσει ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, λαμβάνει ὡς ἀφετηρίαν τοῦ ἠθικοῦ κανόνος οὐχὶ γενικήν τινα ἀρχήν, ἀλλὰ τὴν ἄμεσον εὐστοχίαν τοῦ ἐκ φύσεώς τε καὶ παιδείας ἠθικὴν εὐαισθησίαν ἐξαίρετον κεκτημένου προσώπου, ἄρα ἐκείνην τὴν ἱκανότητα τοῦ πνεύματος, πρὸς δήλωσιν τῆς ὁποίας ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐδημιούργησε τὴν ὑφ' ἡμῶν ἐξεταζομένην λέξιν.

Ἐξετάζοντες ἀνωτέρω τὴν λέξιν μέτριος ἐμνημονεύσαμεν χωρίον τοῦ Δημοσθένους (18, 10), ἐν ᾧ εἰς τὰς κατηγορίας τοῦ ἀντιπάλου αὐτοῦ ἀντιλέγει, ὅτι οὐδενός ἐστι τῶν μετρίων χείρων.

Ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ ὑπάρχει καὶ ἄλλη τις χαρακτηριστικὴ φράσις, ἥτις ἐστὶν ἐπιτηδεία νὰ μεταβιβάσῃ τὴν ἡμετέραν ἔρευναν εἰς ἐκείνας τὰς λέξεις, αἵτινες, κατά τινα δοξασίαν πολὺ διαδεδομένην παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ περὶ ἧς ἐν τοῖς ἡγουμένοις ἐγένετο λόγος, παριστῶσι τὴν ἀρετὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐξηρτημένην ἐκ τῆς οἰκογενειακῆς αὐτοῦ θέσεως. Ὁ Δημοσθένης διατείνεται, ὅτι

οἱ Ἀθηναῖοι γινώσκουσιν αὐτὸν ὡς «πολλῷ βελτίω τούτου (τοῦ Αἰσχίνου) καὶ ἐκ βελτιόνων», ὅπερ δηλοῖ κυρίως, ὅτι ἐν ἀντιθέσει πρὸς αὐτὸν κατάγεται ἐξ ἀττικοῦ γένους ἀμιγοῦς καὶ καθαροῦ, ἀλλὰ συγχρόνως ὑποδεικνύει καὶ τὴν ἠθικὴν αὐτοῦ ὑπεροχήν· διότι καὶ ἐνταῦθα ἡ ὀνομασία τοῦ ἑνὸς ὑπομιμνήσκει τὸ ἕτερον. «Ἀγαθὸς κἀξ ἀγαθῶν» δηλονότι εἶναι τυπικὴ φράσις, δηλοῦσα ἐν πρώτοις τὴν γνησίαν καὶ ἀμιγῆ καταγωγὴν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀττικοῦ δικαίου, ὡς φαίνεται ἐναργέστατα ἐκ τοῦ ἐναντίου αὐτῆς· διότι, καθὰ ὁ Δημοσθένης διηγεῖται ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀνδροτίωνος (61. 68), ὠνείδιζεν ὁ κατηγορούμενος πολίταις Ἀθηναίοις ὀνομάζων αὐτοὺς δούλους καὶ ἐκ δούλων. Περιορίζεται δὲ ἡ χρῆσις ἄλλως παρὰ τοῖς ῥήτορσιν ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς ἀρχικῆς σημασίας οὕτως ἐν τῷ ἄρτι μνημονευθέντι λόγῳ (63. 68) ἀντιτίθενται τῷ Ἀνδροτίωνι οἱ «βελτίους καὶ ἐκ βελτιόνων»· ἐν δὲ τῷ λόγῳ τοῦ Ἀνδοκίδου Περὶ τῶν μυστηρίων (109) οἱ Ἀθηναῖοι πολῖται, οἱ μετὰ τὴν πτῶσιν τῶν Τριάκοντα τὴν καθολικὴν ἀμνηστίαν ψηφισάμενοι, ὀνομάζονται ἕνεκα τῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Περσικῶν γενομένων προγόνων αὐτῶν «ἀγαθοὶ ἐξ ἀγαθῶν»· ὁμοίως ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τοῦ Λυσίου Κατὰ Θεομνήστου (23) λέγεται, ὅτι ὁ κατηγορούμενος δὲν δύναται νὰ εἴπῃ, «ὅτι βελτίων καὶ ἐκ βελτιόνων» ἐστὶ τοῦ λαλοῦντος· ὡσαύτως ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου (126) εἰσάγει τὴν ἐξέτασιν τῶν οἰκογενειακῶν σχέσεων τοῦ Αἰσχίνου λέγων, ὅτι πρέπει νὰ δείξῃ «τίς ὢν (ὁ Αἰσχίνης) καὶ τίνων ῥᾳδίως οὕτως ἄρχει τοῦ κακῶς λέγειν». Ὡσαύτως ὁ Σωκράτης ἐν τῷ Γοργίᾳ τοῦ Πλάτωνος (512 d) λέγει, ὅτι ὁ Καλλικλῆς οὐκ ἂν θέλοι δοῦναι τὴν θυγατέρα αὐτοῦ τῷ υἱῷ τοῦ μηχανοποιοῦ, διότι θεωρεῖ ἑαυτὸν βελτίονα καὶ ἐκ βελτιόνων. Ἀλλ' ὅτι ἡ τυπικὴ αὕτη φράσις ἠδύνατο κατὰ προσέγγισιν τοὐλάχιστον νὰ ἀποβῇ ἅμα φράσις δηλοῦσα τὸ ἔξοχον καθόλου, προκύπτει ἐκ τῶν ἐφαρμογῶν, ἃς ποιεῖται αὐτῆς ὁ Πλάτων ἐν τῷ Φαίδρῳ. Κατὰ τὴν μυθικὴν ψυχολογίαν τοῦ διαλόγου τούτου ἡ ψυχὴ «ἔοικε ξυμφύτῳ δυνάμει

ὑποπτέρου ζεύγους τε καὶ ἡνιόχου· θεῶν μὲν οὖν ἵπποι τε καὶ ἡνίοχοι πάντες αὐτοί τε ἀγαθοὶ καὶ ἐξ ἀγαθῶν», ἐν δὲ τῷ ἀνθρώπῳ «τοῦ ἵππου ὁ μὲν καλός τε καὶ ἀγαθὸς καὶ ἐκ τοιούτων, ὁ δὲ ἐξ ἐναντίων τε καὶ ἐναντίος» (246 a. b.)· ἀλλὰ καὶ τὴν ἐνθουσίασιν, τὴν πηγάζουσαν ἐκ τῆς ἀναμνήσεως τοῦ ἀληθοῦς κάλλους, ὀνομάζει ἀρίστην καὶ ἐξ ἀρίστων (249 e) καὶ τοὺς θεοὺς αὐτούς, οἷς ὁ νοῦν ἔχων ἕπεται, δεσπότας ἀγαθούς τε καὶ ἐξ ἀγαθῶν (274a). Ἀναντιρρήτως ὁ Πλάτων διατελεῖ ἐνταῦθα ὑπὸ τὸ κράτος στιγμιαίας τινὸς ἐμπνεύσεως, ἀλλ᾿ ὅμως ἀριστοτέχνης περὶ τὴν γλῶσσαν οἷος ὁ Ἀθηναῖος φιλόσοφος δὲν ἐξέλεξε τὰς λέξεις ἐν τῷ εἰκονικῷ τούτῳ λόγῳ ὅλως ἄνευ συνειδήσεως καὶ σκοποῦ· διὰ τοῦ ἵππου λοιπὸν τῆς ψυχῆς διεγείρει τὴν παράστασιν τοῦ ἀγαθοῦ γένους, διὰ τῆς ἐνθουσιάσεως ἐκείνης ἀναμιμνήσκει τὴν ὑπεροχὴν τῆς πρώτης αὐτῆς πηγῆς καὶ διαφωτίζει τὴν ἀντιπαραβολὴν τῶν ἀνθρώπων πρὸς δούλους, ἣν ἐφαρμόζει ἐπὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τοὺς θεούς, ὑποδεικνύων ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ τὸ κατὰ πολλὰ εὐγενέστερον γένος τῶν δεσποτῶν. Ἀλλ᾿ ὅτι ἡ φράσις ἦν συνηθεστάτη ἐν τῇ γλώσσῃ, φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Σοφοκλέους (Ἠλ. 589), ἐν ᾧ ἡ Ἠλέκτρα ἀντικαθιστῶσα δι᾿ ἑτέρου τὸ ἐπίθετον λέγει μετὰ πικρίας, ὅτι ἡ μήτηρ αὐτῆς Κλυταιμήστρα ἐξέβαλε «τοὺς πρόσθεν εὐσεβεῖς κἀξ εὐσεβῶν βλαστόντας», ἤτοι τὸν Ὀρέστην καὶ Ἀγαμέμνονα. Πολλάκις δ᾿ ἀπαντᾷ ἡ ἐναντία φράσις «πονηρὸς κἀκ πονηρῶν» παρὰ τοῖς τραγικοῖς καὶ τῷ Ἀριστοφάνει[21]).

Ἡ μεταφορὰ λέξεων, σημαινουσῶν τὸ πρῶτον τὴν καλὴν καταγωγήν, εἰς τὴν τοῦ ἤθους ἀρετὴν ἀπαντᾷ βεβαίως παρ᾿ ἅπασι τοῖς λαοῖς· εἶναι δὲ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἰδίως εὐνόητος, παρ᾿ οἷς ἡ ὑποκειμένη ἐνταῦθα ἰδέα ἐπὶ πολλοὺς αἰῶνας ἰσχυρῶς ἐπέδρα καὶ παρ᾿ οἷς ἤδη ἡ χρῆσις τῆς γενικωτάτης τῶν φράσεων, αἵτινες δηλοῦσιν ἐκτίμησιν, δεικνύει, ὅτι αἱ δύο παραστάσεις ἐπὶ τοσοῦτον μεταπίπτουσιν εἰς ἀλλήλας. Δύο τοιαῦτα ἐπίθετα εὑρίσκο-

μεν ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων, ὧν τὸ μὲν διασῴζει ἐν συνόλῳ τὴν κυρίαν σημασίαν καὶ μόνον ἐν ποιητικῇ εἰκονικῇ γλώσσῃ προσλαμβάνει ἐνίοτε τὴν ἠθικήν· τὸ δ' ἕτερον μὴ ἀποβάλλον τὴν κυρίαν, ἀπαντᾷ κατ' ἐξοχὴν καὶ ὑπὸ ποικιλωτάτας ἀναφορὰς ἐν τῇ ἠθικῇ σημασίᾳ· ταῦτα εἶναι τὰ ἐπίθετα εὐγενὴς καὶ γενναῖος, ἀνθ' οὗ σποράδην (Ἀριστ. Βατρ. 179. Πλάτ. Φαῖδρ. 243 c. Χαρμ. 155 d. Ἀριστ. Ν. Ἠθ. 1100 b 32) εὕρηται ὁ τύπος γεννάδας. Ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις προσέσχεν εἰς τὴν διαφοράν, ὁρίζει ταύτην οὕτως· «ἔστι δὲ εὐγενὲς μὲν κατὰ τὴν τοῦ γένους ἀρετήν, γενναῖον δὲ κατὰ τὸ μὴ ἐξίστασθαι τῆς φύσεως· ὅπερ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οὐ συμβαίνει τοῖς εὐγενέσιν, ἀλλ' εἰσὶν οἱ πολλοὶ εὐτελεῖς» (Ῥητ. 1390 b 22. Ζ. Ἱ. 488 b 18), ὅπερ προσεγγίζει μὲν εἰς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ δὲν ἐκφράζει αὐτὴν ὅλην· ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἑρμηνεία τῆς δευτέρας λέξεως φαίνεται κυρίως ἐρειδομένη ἐπί τινος στίχου τῆς πέμπτης ῥαψῳδίας τῆς Ἰλιάδος, εἰς ὃν οἱ ἀρχαῖοι μεγάλην ἔδωκαν προσοχὴν (253), ὅπου ὁ Διομήδης χρῆται τῷ οὐδετέρῳ λέγων, ὅτι οὐκ ἔστιν αὐτῷ «γενναῖον ἀλυσκάζοντι μάχεσθαι, οὐδὲ καταπτώσσειν» [22]). Ἡ δ' ἑτέρα λέξις ἀπαντᾷ πολλάκις παρὰ τοῖς τραγικοῖς ἐν τῇ μὴ κυρίᾳ σημασίᾳ, τῇ μεταφορικῇ. Οὕτως ἑρμηνεύονται αἱ λέξεις τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους πρὸς τὴν ἀδελφὴν αὐτῆς Ἰσμήνην (38)· «καὶ δείξεις τάχα εἴτ' εὐγενὴς πέφυκας εἴτ' ἐσθλῶν κακή», καὶ τοῦ Φιλοκτήτου πρὸς τὸν Νεοπτόλεμον (874) «ἀλλ' εὐγενὴς γὰρ ἡ φύσις κἀξ εὐγενῶν», ἐν αἷς ἡ ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσα τυπικὴ φράσις μεταβάλλεται κατὰ τρόπον χαρακτηριστικὸν τοῦ νοήματος τῆς μεταφορᾶς. Ὡσαύτως ἡ Ἠλέκτρα λέγει (257)· «πῶς γὰρ εὐγενὴς γυνή, πατρῷ' ὁρῶσα σήματα, οὐ δρῴη τάδ' ἄν;» καὶ ὁ Αἴας (480)· «ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι τὸν εὐγενῆ χρή», καί· «ὅτου δ' ἀπορρεῖ μνῆστις εὖ πεπονθότος, οὐκ ἂν γένοιτ' ἔθ' οὗτος εὐγενὴς ἀνήρ» (523. 524), καὶ ἔν τινι ἀποσπάσματι ἐκ τῶν Ἀλεαδῶν (77) «κακὸν τὸ κεύθειν κοὐ πρὸς ἀνδρὸς εὐγενοῦς». Ἐπίσης παρ' Εὐριπίδῃ εὑρίσκομεν φράσεις τοιαύτας, οἷον

«τὸ εὐγενὲς τῶν φρενῶν» (Ἱππολ. 1390), «κατθανούμεθ' εὐγενῶς» (Κύκλ. 201), «εὐγενῶς δ' ἄλγει κακοῖς» (Τρῳάδ. 727), «εὐγενὴς φόνος» (Ἰφιγ. ἐν Αὐλ. 1595), «λόγος τοῦ πρὶν εὐγενέστερος» (Ἡρακλ. 553), «λῆμ' εὐγενὲς» (Πρωτεσ. ἀπ. 658), «τὰς χάριτας ὅστις εὐγενῶς χαρίζεται» (Ἐρεχθ. ἀπ. 362) κ. τ.τ., παραλείπομεν δὲ τὰς πολυαρίθμους περιπτώσεις, ἐν αἷς ἡ λέξις ὑποδηλοῖ μᾶλλον ἢ ἧττον σκεπτικῶς τὴν σχέσιν τῆς καταγωγῆς πρὸς τὴν ἀληθῆ ἀρετὴν ἢ πρὸς τὸν πλοῦτον (π. χ. Ἠλ. 385. 551. Αἰόλ. ἀπ. 22. Ἀλεξ. ἀπ. 53. 54. Δίκτ. ἀπ. 345. Μελαν. ἀπ. 514) [23]). Ἐν ὁμοίᾳ μεταφορᾷ μεταχειρίζεται ὁ Ἀριστοτέλης τὴν λέξιν πρὸς δήλωσιν τῆς ἀγαθῆς ἐμφύτου προδιαθέσεως, λέγων ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (1179b8), ὅτι οἱ θεωρητικοὶ λόγοι «φαίνονται προτρέψασθαι μὲν καὶ παρορμῆσαι τῶν νέων τοὺς ἐλευθερίους ἰσχύειν, ἦθός τ' εὐγενὲς καὶ ὡς ἀληθῶς φιλόκαλον ποιῆσαι ἂν κατοκώχιμον ἐκ τῆς ἀρετῆς, τοὺς δὲ πολλοὺς ἀδυνατεῖν πρὸς καλοκἀγαθίαν προτρέψασθαι». Ἐκ τοῦ ἀριστοτελικοῦ τούτου χωρίου προῆλθε πιθανῶς ὁ ὑπὸ τῆς σχολῆς τῶν Ἀκαδημαϊκῶν δοθεὶς καὶ εἰς τοὺς λεγομένους πλατωνικοὺς ὅρους (413b) παραληφθεὶς ὁρισμός, καθ' ὃν «Εὐγένεια ἀρετὴ εὐγενοῦς ἤθους· εὐαγωγία ψυχῆς πρὸς λόγους ἢ πράξεις». Οὐχὶ τοσοῦτον ἁπλῆ εἶναι ἡ χρῆσις τοῦ ἐπιθέτου γενναῖος· διότι τοῦτο εἶναι ὑπὸ τὸ κράτος τῆς γενικῶς παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐπικρατούσης παραστάσεως περὶ τῆς αὐστηρᾶς ἀντιθέσεως μεταξὺ τῆς ἐμφύτου καὶ τῆς διὰ μαθήσεως προσγιγνομένης ἀρετῆς. Ὅθεν, ἐὰν παραλίπωμεν τὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς τὸ ἐπίθετον τοῦτο διατηρεῖ τὴν πρώτην οὕτως εἰπεῖν φυσικὴν αὐτοῦ σημασίαν, ὁπότε συνάπτεται ἐν μέρει μετὰ τοῦ ἀντιθέτου ἀγεννής, καὶ ἐν μέρει τίθεται καὶ ἐπὶ ζῴων ἀγαθοῦ γένους (π. χ. Θουκ. 2, 97, 3. Ἀθην. πολιτ. 1, 2. Πλάτ. Εὐθυδ. 306 e. Νόμ. 3, 690 a. 5, 735 b. Ξεν. Κ. Π. 1, 4, 15. 21. Πολυβ. 5, 37), εὑρίσκομεν, ὅτι σχεδὸν πάντοτε σημαίνει ἄνθρωπον ποιοῦντα τὸ ὀρθὸν οἴκοθεν ἄνευ μεσολαβήσεως τῆς περὶ τούτου σκέψεως, διότι οὐ δύναται ἄλλως,

καὶ ὅστις κατ' ἀκολουθίαν καὶ φανεροῦται τοιοῦτος οἷός ἐστιν, ἤτοι φυσικός, ἁπλοῦς, ἀφελής, εἰλικρινής. Ἵνα καταστήσωμεν αἰσθητὴν τὴν περιοχὴν τῆς ἰδιότητος, ἣν ἡ λέξις γενναῖος σημαίνει, λαμβάνομεν ὑπ' ὄψιν τὸ πρόσωπον, ἐν ᾧ ἡ ποίησις ἐνεσάρκωσεν αὐτήν. Οὗτος εἶναι ὁ Νεοπτόλεμος ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ τοῦ Σοφοκλέους, νέος κληρονομήσας τὴν μεγαλοφροσύνην γενναίου πατρός, πανταχοῦ ὑπὸ τῶν ἀμέσων αἰσθημάτων ἀγόμενος εἴτε τῆς φιλοτιμίας, εἴτε τῆς συμπαθείας ἢ τῆς ἀνάγκης τοῦ βοηθεῖν, πρόθυμος εἰς ἄδολον ἀφοσίωσιν καὶ διὰ τοῦτο ἀνίκανος νὰ καταλάβῃ εὐθύς, ὅτι αὐτὸς καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς εἶναι χαρακτῆρες τοσοῦτον διάφοροι, ὥστε δὲν δύνανται νὰ συμβαδίζωσιν, ἅμα δὲ καὶ τοσοῦτον ἁπλοῦς καὶ εἰλικρινής, ὥστε δὲν δύναται ἐπὶ πολὺ νὰ ὑποφέρῃ σχῆμα, ἀναγκάζον αὐτὸν νὰ προβῇ εἰς ἀπάτην. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἀπονέμεται αὐτῷ ἐπανειλημμένως ἐν τῷ δράματι ἡ γενναιότης, ἡ εὐγενὴς δηλονότι φύσις. Ἡ ὀνομασία αὕτη προφανῶς ἀπεδόθη ἤδη πολλάκις αὐτῷ, διότι ὁ Ὀδυσσεὺς εὐθὺς ἐν τῇ πρώτῃ ἀνακοινώσει τῶν βουλευμάτων αὐτοῦ πειρᾶται νὰ προσελκύσῃ τὸν Νεοπτόλεμον λέγων, ὅτι ὀφείλει νὰ δείξῃ τὴν γενναιότητα οὐ μόνον τῷ σώματι, ἀλλὰ καὶ ἤν τι καινὸν ὧν πρὶν οὐκ ἀκήκοε κλύῃ ὑπουργῶν (51), καὶ ὕστερον παρακελευόμενος αὐτῷ νὰ μὴ προσβλέπῃ τὸν Φιλοκτήτην, «γενναῖός περ ὤν», ἵνα μὴ τὴν πρᾶξιν διαφθείρῃ (1068), ὁμολογεῖ τὴν ἀντίφασιν τῆς ἀξιώσεως αὐτοῦ πρὸς τὴν γενναιότητα τοῦ Νεοπτολέμου. Ἀλλὰ καὶ ὁ Φιλοκτήτης, οὗτινος ἡ ψυχολογικὴ ἐντύπωσις ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην εἶναι ἀψευδής, ἐπικαλεῖται ἐν ταῖς παρακλήσεσιν αὐτοῦ ταύτην πολλάκις (475. 799. 801), ἅπαξ δὲ (475) μετὰ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι «τοῖσι γενναίοισί τοι τό τ' αἰσχρὸν ἐχθρὸν καὶ τὸ χρηστὸν εὐκλεές». Ἐκ τῶν διαφόρων ὄψεων, αἵτινες ἐνταῦθα ἑνοῦνται εἰς μίαν εἰκόνα, ἐκφαίνεται ἐν τῇ χρήσει τῆς λέξεως εὐκόλως νῦν μὲν αὕτη ἄλλοτε δ' ἐκείνη ζωηρότερον, ἀλλ' ἡ θεμελιώδης σημασία εἶναι ἡ αὐτή. Ἐκείνη ἡ συμφωνία πρὸς τὸν τρόπον τῶν προγόνων ἢ ὅλον τὸν βίον ὁρίζουσα, ἥτις μόνον ἐν τῷ ὁρισμῷ τοῦ Ἀριστο-

τέλους ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν, ἐμφανίζεται ὡς τὸ κυριώτατον, ὅταν ὁ Πίνδαρος ποιῇ τὸν Ἀμφιάραον λέγοντα περὶ τῶν Ἐπιγόνων· «Φυᾷ τὸ γενναῖον ἐπιπρέπει ἐκ πατέρων παισὶν λῆμα» (Πυθ. 8, 44), ἢ ὁ Εὐριπίδης τὸν χορὸν τῆς ἐν Αὐλίδι Ἰφιγενείας λέγοντα περὶ τοῦ Μενελάου· «γενναῖ' ἔλεξας Ταντάλῳ τε τῷ Διὸς πρέποντα· προγόνους οὐ καταισχύνεις σέθεν». Ὁμοίως ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος ἀποδίδωσι τῇ Πραξιθέᾳ, ἥτις ἐθυσίασε τὴν ἑαυτῆς θυγατέρα ὑπὲρ τῆς πατρίδος, «μεγαλοψυχίαν καὶ γενναιότητα ἀξίαν καὶ τῆς πόλεως καὶ τοῦ γενέσθαι Κηφισοῦ θυγατέρα» (100), ὅπου ὅμως πρέπει νὰ νοήσωμεν τοὐλάχιστον ἐξ ἴσου καὶ τὴν ἐν τῇ πράξει αὐτῆς ἐκδηλουμένην δεκτικότητα ἁγνῶν αἰσθημάτων. Ὅλως ἐκφανὴς γίγνεται ἡ ὄψις αὕτη τῆς λέξεως παρὰ Πλάτωνι λέγοντι, ὅτι τἀδικήματα «οὐκ ἔστιν ἄλλως ἐκφυγεῖν ἢ μαχόμενον καὶ ἀμυνόμενον νικῶντα καὶ τῷ μηδὲν ἀνιέναι κολάζοντα, τοῦτο δὲ ἄνευ θυμοῦ γενναίου ψυχὴ πᾶσα ἀδύνατος δρᾶν» (Νόμ. 5, 731 c), καὶ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Κρέοντος ἐν Φοινίσσαις Εὐριπίδου (1680), ὅτι ἡ Ἀντιγόνη συμφεύγουσα τῷ ἀθλιωτάτῳ αὐτῆς πατρὶ δεικνύει μὲν γενναιότητα, ἀλλὰ καί τινα μωρίαν. Ὅπου δὲ ἡ γενναιότης σχετίζεται πρὸς τὴν εὐήθειαν, ὡς ἐν ταῖς λέξεσι τοῦ Θουκυδίδου (3, 83, 1) «καὶ τὸ εὔηθες, οὗ τὸ γενναῖον πλεῖστον μετέχει», ἢ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (1, 348 d), ὅπου ὁ Θρασύμαχος καλεῖ τὴν δικαιοσύνην «πάνυ γενναίαν εὐήθειαν», τὸ οὐσιῶδες καὶ κύριον εἶναι ἡ πρόθυμος καὶ μετὰ πάσης πεποιθήσεως ἀφοσίωσις, ἡ ἀπουσία παντὸς καχυπόπτου διαλογισμοῦ καὶ πονηρᾶς ἐνθυμήσεως· ἡ αὐτὴ δὲ σημασία οὐχὶ σπανίως καὶ ἀλλαχοῦ παρατηρεῖται. Οὕτως ὁ Ξενοφῶν καλεῖ τοὺς Φλιασίους γενναίους, διότι «τὸν Πελληνέα Πρόξενον ζῶντα λαβόντες, καίπερ πάντων σπανιζόμενοι, ἀφῆκαν ἄνευ λύτρων» (Ἑλλ. 7, 2, 16), καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀγησιλάου λέγει περὶ τούτου, ὅτι «ᾑρεῖτο καὶ σὺν τῷ γενναίῳ μειονεκτεῖν ἢ σὺν τῷ ἀδίκῳ πλέον ἔχειν» (4, 5), οὕτως ὁ Προκλῆς λέγει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι ἤθελον δείξει γενναιότητα, «εἰ μὴ ὧν ἐβλάβησαν

μᾶλλον ἢ ὧν εὖ ἔπαθον ὑπὸ Λακεδαιμονίων μνησθεῖεν» (Ἑλλ. 6, 5, 48)· ὁμοίως ὁ Θουκυδίδης ἐν τῇ δεινῇ ἐκείνῃ περιγραφῇ τῆς ἐξαγριώσεως τῶν ἠθῶν λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι οἱ ἄνθρωποι «τὰ ἀπὸ τῶν ἐναντίων καλῶς λεγόμενα ἐνεδέχοντο ἔργων φυλακῇ, εἰ προὔχοιεν, καὶ οὐ γενναιότητι» (3, 82, 7)· ὡσαύτως ὁ Ἀδείμαντος ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (8, 558c) ὀνομάζει μετά τινος εἰρωνείας τὴν δημοκρατίαν γενναῖον πολίτευμα, διότι «οὐδὲν φροντίζει, ἐξ ὁποίων ἄν τις ἐπιτηδευμάτων ἐπὶ τὰ πολιτικὰ ἰὼν πράττῃ, ἀλλὰ τιμᾷ, ἐὰν φῇ μόνον εὔνους εἶναι τῷ πλήθει». Ἀλλαχοῦ δὲ σημαίνει ἡ γενναιότης εἰλικρίνειαν καὶ φιλαλήθειαν. Ὁ Ξενοφῶν ἀποφαίνεται, ὅτι «οἱ μὲν ἄλλοι τεχνῖται ἀποκρύπτονταί πως τὰ ἐπικαιριώτατα ἧς ἕκαστος ἔχει τέχνης, τῶν δὲ γεωργῶν ὁ κάλλιστα μὲν φυτεύων μάλιστ' ἂν ἥδοιτο, εἴ τις αὐτὸν θεῷτο, ὁ κάλλιστα δὲ σπείρων ὡσαύτως· ὅ,τι δὲ ἔροιο τῶν καλῶς πεποιημένων, οὐδὲν ὅ,τι ἂν σε ἀποκρύψαιτο ὅπως ἐποίησεν· οὕτω καὶ τὰ ἤθη γενναιοτάτους τοὺς αὐτῇ συνόντας ἡ γεωργία ἔοικε παρέχεσθαι» (Οἰκ. 15, 11. 12). Ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις τοῦ Εὐριπίδου ὁ θεράπων τῆς Ἀλκμήνης ὑπομιμνήσκων αὐτὴν τὴν ὑπόσχεσιν ὅτι θὰ τὸν ἐλευθερώσῃ ἐπιλέγει· «ἐν τοῖς τοιοῖςδε χρὴ ἀψευδὲς εἶναι τοῖσι γενναίοις στόμα» (891)· ἐν τοῖς διαλόγοις πολλάκις ἀξιοῖ ὁ εἷς παρὰ τοῦ ἑτέρου, ἵν' ἀποκρίνωνται γενναίως, ὅ ἐστιν εἰλικρινῶς (π. χ. Εὐριπ. Ἰφ. ἐν Αὐλ. 1129. Πλάτ. Γοργ. 475 d. 521 a). Δι' αὐτὸ τοῦτο λαμβάνει ἰδιάζουσάν τινα κορύφωσιν ἡ ἔννοια τοῦ γενναίου ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος (414 b), ὅπου ὁ Σωκράτης λέγει, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον ἐκ τῶν ψευδῶν τῶν ἐν δέοντι γιγνομένων «γενναῖόν τι ἓν ψευδομένους πεῖσαι μάλιστα μὲν καὶ αὐτοὺς τοὺς ἄρχοντας, εἰ δὲ μή, τὴν ἄλλην πόλιν»· θέλει διὰ τούτων νὰ δηλώσῃ, ὅτι τὸ φαινόμενον πονηρὸν ἕνεκα τοῦ φρονήματος, ἐξ οὗ πηγάζει, εἶναι ἐν τούτοις ἁγνόν. Ἐνίοτε φαίνεται ὡς τὸ σπουδαιότατον ἡ διάσωσις τῆς πρώτης ἀτομικῆς φύσεως, χωρὶς νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν ἡ συμφωνία πρὸς τὸ ἦθος τῶν προγόνων,

ὡς ὅταν ὁ Πλάτων ἐν τῷ ἕκτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (496 b) θεωρῇ ὡς περίστασιν πολὺ εὐνοϊκὴν εἰς τὴν φιλοσοφικὴν παίδευσιν, ἐὰν «ὑπὸ φυγῆς καταληφθῇ γενναῖον καὶ εὖ τεθραμμένον ἦθος καὶ ἀπορίᾳ τῶν διαφθερούντων κατὰ φύσιν μείνῃ ἐπ' αὐτῇ»· ταύτῃ παραπλήσιαι τοὐλάχιστον εἶναι αἱ περιπτώσεις, ἐν αἷς ὑμνεῖται ἡ γενναιότης φυλῶν τινων καὶ παράγονται ἐκ ταύτης ἕξεις τινὲς αὐτῶν (π. χ. Θουκ. 4, 92, 7. Πλάτ. Μενεξ. 245c). Πόσον μεγάλη ἠθικὴ ἀξία ἀπενέμετο τῇ γενναιότητι, ἥτις διὰ πάντων τούτων διαλάμπει ὥσπερ ἐν διαφόροις τῶν ἀκτίνων θλάσεσι, δεικνύει ἐναργέστατα ῥῆσίς τις τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (679 b). Αὕτη ἔχει ὧδε· «ᾗ δ' ἄν ποτε ξυνοικίᾳ μήτε πλοῦτος ξυνοικῇ μήτε πενία, σχεδὸν ἐν ταύτῃ γενναιότατα ἤθη γίγνοιτ' ἄν· οὔτε γὰρ ὕβρις οὔτ' ἀδικία, ζῆλοί τε αὖ καὶ φθόνοι οὐκ ἐγγίγνονται»· ὥστε τὸ περιεχόμενον τῆς λέξεως ἐξισοῦται σχεδὸν τῇ ἀπουσίᾳ τῶν ἀκαθάρτων τούτων στοιχείων. Ἀλλὰ τοσούτῳ μᾶλλον εὐνόητον καθίσταται, ὅτι ἡ λέξις ἐν ἀναριθμήτοις περιπτώσεσι σημαίνει ἔξοχον ἀρετὴν χωρὶς νὰ δίδηται προσοχὴ οὐδεμία εἰς τὴν θεμελιώδη αὐτῆς σημασίαν ἢ εἴς τινα τῶν διαφόρων αὐτῆς ὄψεων ἰδίᾳ· ἐντεῦθεν ἡ συχνὴ χρῆσις αὐτῆς ἐν ταῖς προσαγορεύσεσιν. Ὅλως διάφορος ταύτης εἶναι ἡ χρῆσις ἐπὶ τοῦ ἰσχυροῦ καὶ δεινοῦ, ἣν σημασίαν προσλαμβάνει ἡ λέξις πλειστάκις διὰ μεταφορᾶς ἀπὸ τῶν ζῴων ἐκλεκτοῦ γένους, μάλιστα ὅταν ὁ λόγος εἶναι περὶ ἀψύχων πραγμάτων, περὶ φυσικῶν κινήσεων ἢ καὶ ψυχικῶν παθῶν· ταῦτα δὲν εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἀκριβολογήσωμεν, διότι ἐμμέσως μόνον συνέχονται μετὰ τοῦ ἀντικειμένου τῆς ἡμετέρας ἐρεύνης[24]). Τοὐναντίον ὀφείλομεν νὰ μνημονεύσωμεν, ὅτι καὶ ἐν ταύτῃ ὥσπερ καὶ ἐν τῇ λέξει μέτριος, καθίσταται φανερόν, πόσον στενῶς ἦν συνδεδεμένον τὸ ἠθικὸν αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων μετὰ τοῦ καλλιλογικοῦ· διότι ἐντεῦθεν κατανοεῖται τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν τοῖς Βατράχοις (97) λεγόμενον·

γόνιμον δὲ ποιητὴν ἂν οὐχ εὕροις ἔτι
ζητῶν ἄν, ὅστις ῥῆμα γενναῖον λάκοι.

Γενναῖον δὲ ῥῆμα ἐννοεῖ τὸ ἐκ τῆς ψυχῆς πηγάζον πρωτότυπον καὶ ἀπεριτέχνητον· τὸ τοιοῦτον συγκινεῖ τὰς καρδίας ἐμποιοῦν τὴν αὐτὴν ἀγαθοποιὸν ἐντύπωσιν, ἣν ἡ ἀκράδαντος εὐστάθεια χαρακτῆρος φύσει ἀγνοῦ καὶ ὑπὸ τῶν ἀμέσων αὐτοῦ αἰσθημάτων ἀγομένου.

Ἀλλὰ τὴν ἰδέαν τῆς στενῆς συναφείας τῆς εὐγενείας μετὰ τῶν ἐξόχων ἠθικῶν προτερημάτων ἐκφράζει πρὸς τούτοις καὶ ἑτέρα τις σύνδεσις ἐπιθέτων, ἥτις εἶναι τοσοῦτον ἐρριζωμένη ἐν τοῖς ἐθνικοῖς αἰσθήμασι καὶ φρονήμασι τῶν Ἑλλήνων, ὥστε ἐν ἄλλαις γλώσσαις εἶναι ἀδύνατον νὰ εὑρεθῇ φράσις ἐντελῶς πρὸς αὐτὴν ἀνάλογος. Ὁ Σιμωνίδης θέλων τὸν ἀγαθὸν ἄνδρα ἐν τοῖς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι στίχοις «χερσίν τε καὶ ποσὶ καὶ νόῳ τετράγωνον, ἄνευ ψόγου τετυγμένον», διερμηνεύει μόνον τὴν συνήθη μὲν καὶ φυσικὴν τοῖς ἀρχαιοτέροις Ἕλλησιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ οὐδαμῶς τέλεον ἐγκαταλειφθεῖσαν ἀξίωσιν, ὅπως ὁ ἀληθῶς ἀγαθὸς ἀνὴρ συνενοῖ μετὰ τῆς πνευματικῆς τελειότητος καὶ τὴν σωματικήν· αὕτη δὲ ἐθεωρεῖτο ἀναγκαίως τοσούτῳ μᾶλλον ὡς αὐτόδηλος, ὅσῳ μᾶλλον τὸ σωματικὸν στοιχεῖον τῆς καταγωγῆς περιελαμβάνετο εἰς τοὺς παράγοντας τῆς ἀρετῆς. Τῇ οὕτως ὑποδεικνυομένῃ σειρᾷ τῶν παραστάσεων περαιτέρω παρακολουθοῦντες ὠνόμαζον τὸν ἄνδρα, ὅστις εἶναι ἐντελῶς οἷος ὀφείλει νὰ εἶναι, καλὸν κἀγαθόν. Ὅτι δὲ τῶν δύο συστατικῶν τῆς ἐννοίας ταύτης μετὰ συνειδήσεως χωρισμὸς ἐτελεῖτο κυρίως μόνον κατ' ἐξαίρεσιν καὶ πρὸς ἰδιαίτερον σκοπόν, ὡς ὅταν ὁ Κριτόβουλος ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 6, 30) λέγῃ, ὅτι ζητεῖ φίλους ἀγαθοὺς τὰς ψυχὰς καὶ καλοὺς τὰ σώματα, ἢ ὁ Σωκράτης ἐν τῷ αὐτῷ συγγράμματι (3, 8, 5) καταδεικνύῃ τὴν συνάφειαν ἀμφοτέρων ὡς πρὸς τὴν ἀρετήν, ἢ ὅταν ὁ Φαῖδρος κατὰ τὸν σοφιστικὸν αὐτοῦ τρόπον κατασκευάζῃ τὸ εἰς τὸν Ἔρωτα ἐγκώμιον ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος οὕτως, ὥστε κατὰ πρῶτον ἀποδεικνύει, ὅτι ὁ θεὸς οὗτος εἶναι κάλλιστος, καὶ εἶτα ὅτι εἶναι ἄριστος (ὅρ. 195 a, 197 e. πρβλ. 199 a), ἢ

ὅταν ὁ Σωκράτης ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (2, 381 bc) λέγῃ, ὅτι ἕκαστος τῶν θεῶν ἐστι κάλλιστος καὶ ἄριστος εἰς τὸ δυνατόν. Ἀλλὰ τὸ σύνηθες εἶναι ὅτι συμφύονται εἰς ἀδιαίρετον ἑνότητα, ἥτις δύναται νὰ ἐπεκταθῇ καὶ ἐπ' αὐτὴν τὴν ἐξωτερικὴν μορφὴν τῶν λέξεων. Τελειοτάτη ἐμφανίζεται ἡ συνάφεια αὕτη ἐν τῷ παραγώγῳ οὐσιαστικῷ· διότι περιορίζεται μὲν ὁ Πλάτων, τὴν καθαρότητα τῆς γλώσσης διώκων, εἰς τὴν σύνδεσιν τῶν δύο ἐπιθέτων[25]), ἀλλ' ὅμως ἄλλοι συγγραφεῖς ἡδέως λαλοῦσι περὶ τῆς καλοκαγαθίας. Φυσικὸν εἶναι ὅτι οὕτως τὸ πρῶτον μέρος βαθμηδὸν ἐπαύσατο κατὰ γράμμα λαμβανόμενον καὶ ὅτι συνήθιζον νὰ ἐκλαμβάνωσιν αὐτὸ καθ' ἣν ἔννοιαν ὁ σοφιστὴς Ἱππίας ἐν τῷ ὁμωνύμῳ πλατωνικῷ διαλόγῳ (290 d) νοεῖ αὐτό, ὅταν λέγῃ, « ὅτι ὃ ἂν πρέπῃ ἑκάστῳ, τοῦτο καλὸν ποιεῖ ἕκαστον ». Καθόλου δὲ ἡ χρῆσις τῆς λέξεως εἶναι τοσοῦτον εὐρεῖα, ὥστε ἐμπεριέχει πάντοτε τὴν ἰδέαν ἰδιότητος ὑπερβαινούσης τὸ σύνηθες. Δὲν ἦτο δὲ παρὰ μόνοις τοῖς Ἀθηναίοις εὔχρηστος. Ὁ Ἡρόδοτος (2, 143) μεταφράζει δι' αὐτῆς λέξιν αἰγυπτιακήν, δηλοῦσαν προφανῶς εὐγενῆ καταγωγήν· ὁ δὲ Ξενοφῶν (Κ. Π. 1, 4, 27. 4, 3, 23) μεταφέρει αὐτὴν εἰς τὰς σχέσεις τῶν Μήδων καὶ Περσῶν· ὁ Ἀριστοτέλης ὀνομάζει καλοὺς κἀγαθοὺς ἐν τοῖς Πολιτικοῖς πολλάκις (2, 9. 4, 8) τὴν τάξιν τὴν ἄρχουσαν ἐν ταῖς ὀλιγαρχίαις (πρβλ. καὶ Πλάτ. Πολ. 8, 569 a). Φαίνεται δὲ ὅτι ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις ἅπαντες οἱ ἐλεύθεροι Σπαρτιᾶται προσῳκειοῦντο τὴν ἐπωνυμίαν ταύτην· τοὐλάχιστον ὑπαινίσσεται τοῦτο ἡ παρὰ Θουκιδίδῃ (4, 40, 2) μνημονευομένη σαρκαστικὴ ἐρώτησίς τινος τῶν Ἀθηναίων συμμάχων « ἐρομένου δι' ἀχθηδόνα ἕνα τῶν ἐκ τῆς νήσου (Σφακτηρίας) αἰχμαλώτων, εἰ οἱ τεθνεῶτες αὐτῶν καλοὶ κἀγαθοί ». Ἐν Ἀθήναις φυσικῶς δύναται νὰ σημαίνῃ ἡ φράσις καὶ τὴν τάξιν τῶν εὐγενῶν εἰδικῶς, ὡς συμβαίνει ἐν τῇ ἐφαρμογῇ αὐτῆς ἐπὶ τοῦ νέου Χαρμίδου ἐν τῷ ὁμωνύμῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος (157 e). Ἀλλ' ἐν συνόλῳ ὠνομάζοντο ἐνταῦθα οὕτως ἀρχῆθεν βεβαίως τὰ μέλη κατ' ἐξοχὴν τῶν οἰκογενειῶν, αἵτινες διετήρησαν ἀκραι-

φνῆ τὴν γνησιότητα καὶ ἑνότητα τοῦ γένους, τὰ ὁποῖα εἶχον λάβει καλὴν ἀγωγὴν καὶ ἀπείχοντο πάσης ἀσχολίας βαναυσικῆς ταπεινούσης αὐτούς. Περὶ τούτου διδάσκουσιν ἡμᾶς οἱ πολλοὶ ὑπαινιγμοὶ τοῦ Ἀριστοφάνους. Ἐν τοῖς Ἱππεῦσιν (185-193) ὁ Δῆμος λέγει πρὸς τὸν Ἀλλαντοπώλην ὅτι, διότι δὴ στερεῖται τῆς καλοκαγαθίας καὶ εἶναι σχεδὸν παντελῶς ἀγράμματος, εἶναι ἐπιτήδειος εἰς τὴν δημαγωγίαν· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ (738-740) λέγει ὁ Ἀλλαντοπώλης πρὸς τὸν Δῆμον·

τοὺς μὲν καλούς τε κἀγαθοὺς οὐ προσδέχει,
σαυτὸν δὲ λυχνοπώλαισι καὶ νευρορράφοις
καὶ σκυτοτόμοις καὶ βυρσοπώλαισιν δίδως.

Ἐν ταῖς Νεφέλαις (797) ὀνομάζει ὁ Στρεψιάδης καλὸν κἀγαθὸν τὸν ἑαυτοῦ υἱόν, ὅστις προείλετο βίον πολὺ ὑπερβαίνοντα τὴν πενιχρὰν κατάστασιν τοῦ πατρός· ἐν τοῖς Βατράχοις (728) ἀντιτάσσει τῶν πολιτῶν τοὺς εὐγενεῖς καὶ σώφρονας ἄνδρας καὶ δικαίους καὶ καλούς τε κἀγαθοὺς καὶ καλῶς τραφέντας ὡς γνησίους πολίτας πρὸς ἐκείνους, οἵτινες εἶναι ἀνάξιοι τούτου τοῦ ὀνόματος· ὁμοία τις ἀντιπαράθεσις ἀπαντᾷ ἅπαξ καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (5, 466 a). Ὅτι δὲ τὸ διὰ τῆς φράσεως «καλὸς κἀγαθὸς» νοούμενον ἦν μᾶλλον ἀντικείμενον τῆς παραστάσεως καὶ τοῦ αἰσθήματος ἢ ἀκριβοῦς ὁρισμοῦ, γίνεται δῆλον ἐκ τοῦ Οἰκονομικοῦ τοῦ Ξενοφῶντος (κ. 6-12). Ἐν αὐτῷ ὁ Σωκράτης, βουλόμενος νὰ μάθῃ τί ποτε οἱ ἔχοντες τὸ ὄνομα «καλοί τε κἀγαθοὶ» ἐργαζόμενοι ἠξιοῦντο καλεῖσθαι τοῦτο, ἀναζητεῖ τὸν Ἰσχόμαχον, ὃς «πρὸς πάντων καὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν καὶ ξένων καὶ ἀστῶν καλός τε κἀγαθὸς ἐπωνομάζετο»· εὑρίσκει λοιπὸν ἀστὸν εὔπορον περὶ τὴν γεωργίαν διατρίβοντα, ὃς διατηρεῖ τὸν οἶκον αὐτοῦ ἐν μεγάλῃ τάξει, μεταχειρίζεται τὴν γυναῖκα αὐτοῦ καὶ τοὺς δούλους φιλανθρώπως καὶ συνετῶς, τῆς περιουσίας αὐτοῦ ποιῆται τὴν ἀρίστην χρῆσιν πρὸς θρησκευτικούς, πολιτικοὺς καὶ

φιλανθρωπικούς σκοπούς, διὰ τῶν καθημερινῶν αὐτοῦ πόνων καὶ ἐργασιῶν ἀσκεῖται εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν στρατιωτικῶν καὶ πολιτικῶν αὐτοῦ καθηκόντων, ἐκτὸς δὲ τούτων ἐξαίρετον ἀπονέμει ἀξίαν εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ὑγείας διὰ περιπάτων καὶ ἱππασιῶν. Ἐν τῇ ὁλικῇ εἰκόνι τοῦ καλοῦ κἀγαθοῦ εὐκόλως διακρίνομεν ὡς χαρακτηριστικὰ οὐσιωδέστατα τὴν εὐπορίαν, τὸ εὐγενὲς φρόνημα, ἀγαθὴν κατ' οἶκον ἀνατροφήν, καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τοῦ διασῴζειν τοὺς καρποὺς τῆς ἀνατροφῆς ταύτης, εἰ δυνατὸν δὲ καὶ ἀναγκαῖον, καὶ ἐπαυξάνειν. Λεπτομέρειαί τινες ὑπομιμνήσκουσι τὸν ἀναγνώστην ἀγγλικὰς ἕξεις· τοσούτῳ μᾶλλον κλίνομεν νὰ δικαιώσωμεν τοὺς Ἄγγλους διατεινομένους, ὅτι ὁ καλὸς κἀγαθὸς εἶναι περίπου ὁ ὑπ' αὐτῶν καλούμενος Gentleman, διότι καὶ οὗτος ἐνοεῖ ὡσαύτως τὴν ἰδέαν τοῦ ἀξιοπρεποῦς βίου καὶ τὴν τῆς ἠθικῆς ἀξίας. Ἄλλως δὲ οἱ Ἕλληνες ἦσαν τοσοῦτον συνειθισμένοι νὰ νοῶσι διὰ τῆς φράσεως καθόλου πᾶν ἔξοχον, ὥστε ὁ Ἀριστοφάνης (Βατρ. 1236) ὀνομάζει καὶ λήκυθον καλὴν κἀγαθήν, ὁ δὲ Ξενοφῶν (Κ. Π. 7, 2, 12) τὰ κτήματα τῶν Σαρδιανῶν, ὁ Πλάτων ἐν Ἀπολογίᾳ (20a) ὀνομάζει πώλους καὶ μόσχους καλούς τε κἀγαθούς, ὁ δὲ Ἰσχόμαχος (Οἰκ. 14, 9) τοὺς δικαίους καὶ φιλοτίμους δούλους οὐ μόνον πλουτίζει, ἀλλὰ καὶ τιμᾷ ὡς καλούς τε κἀγαθούς. Ἐπειδὴ ἐν τῇ χρήσει τῆς φράσεως ἐπὶ προσώπων ἡ καλὴ ἀγωγὴ εἶναι προφανῶς ἐκ τῶν ἐκπρεπεστάτων στοιχείων, διὰ τοῦτο γίνεται μᾶλλον εὐνόητον, διὰ τί οἱ ὀλιγαρχικοί, οἵτινες περὶ τὸ τέλος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον εἶχον ἐν χερσὶ τὰ τῶν Ἀθηνῶν πράγματα, ὠνόμαζον ἑαυτοὺς καλοὺς κἀγαθούς, διότι ἤθελον νὰ εἶναι μᾶλλον ἀριστοκρατία τῆς παιδεύσεως ἢ τῆς καταγωγῆς· κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν ὁ Θουκυδίδης (8, 48, 6) διηγούμενος τὰ γεγονότα τοῦ ἔτους 411 ἀντιτίθησι τοὺς καλοὺς κἀγαθοὺς ὀνομαζομένους τῷ δήμῳ. Τοῦτο τὸ περιστατικὸν ἴσως συνετέλεσεν εἰς τὴν σπουδαιότητα, ἣν ἡ καλοκαγαθία προσέλαβεν ἐν τοῖς ἠθικοῖς ὀνόμασιν, οἷς ἐχρῆτο ὁ Σωκράτης καὶ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ· διότι οὗτοι ἰδίως εἶχον στενὰς σχέσεις

πρὸς τοὺς ὀλιγαρχικούς, ἀλλ' ὅμως συνέπραττεν ἅμα καὶ λόγος τις ἐσωτερικὸς πολλῷ ἰσχυρότερον. Ἐπειδὴ δηλονότι ἡ καλοκαγαθία ἔχει τὴν ῥίζαν κυρίως ἐν τῇ ἀγωγῇ καὶ δὴ οὐχ ἥκιστα ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ ἰδίου προσώπου γινομένῃ, ἑπόμενον ἦτο νὰ θεωρῆται οὐχὶ τοσοῦτον ὥς τις ἑτοίμη καὶ ὑπάρχουσα ἰδιότης τοῦ ἀτόμου, ὅσον ὡς σκοπὸς ἐπιδιωκτέος, τῆς θεωρίας δὲ ταύτης εὑρίσκομεν ποικίλα ἴχνη. Ὁ σοφιστὴς Πρωταγόρας ἐν τῷ ὁμωνύμῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος (328b) καυχᾶται, ὅτι εἶναι ἱκανὸς καὶ διαφερόντως μάλιστα τοὺς ὀρεγομένους καλοκαγαθίας νὰ προβιβάσῃ εἰς ταύτην διδάσκων, ὁμοίως δὲ καὶ ἀλλαχοῦ γίγνεται λόγος περὶ τῶν ὀρεγομένων τῆς καλοκαγαθίας (Ξεν. Ἀπομν. 4, 2, 23. Ἰσοκ. 1, 51), περὶ τοῦ ἔρωτος αὐτῆς (Ξεν. συμπ. 8, 3), περὶ τῆς ἀγωγῆς εἰς αὐτὴν (Ξεν. Ἀπομν. 1, 6, 14. 4, 8, 11. Πλάτ. Γοργ. 515a). Ἀλλ' ὅσῳ μᾶλλον μετὰ τῆς φράσεως συνήπτετο ἡ παράστασις προτερήματός τινος μόνον ἐν τῷ προσώπῳ φανερουμένου καὶ ὁρισμὸν οὐκ ἐπιδεχομένου, τοσούτῳ εὐχερεστέρα ἐκ τούτου ἀπέβαινεν ἡ χρῆσις αὐτῆς πρὸς δήλωσιν τοῦ ὑψίστου τῶν ἐφικτῶν τῷ ἀνθρώπῳ ἀγαθῶν καὶ τοῦ προσνέμοντος αὐτῷ τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἀξίαν, τῆς τελείας δηλονότι ἠθικῆς ἀρετῆς· τοῦτο δ' ἔπραξαν οἱ περὶ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφήσαντες. Πρόδηλον, ὅτι αὕτη ἦν ἤδη ἡ ἰδέα τοῦ Πρωταγόρου· ὁμοίως μεταχειρίζεται τὴν φράσιν ὁ Πλάτων ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ χωρίῳ τῆς Πολιτείας (6, 489e), ἐν ᾧ ὁ λόγος περὶ τῆς ἀναβάσεως τοῦ ἐν φιλοσοφίᾳ μαθητεύοντος εἰς τὴν ἀλήθειαν καὶ διὰ ταύτης εἰς τὴν καθαρότητα τοῦ φρονήματος· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης, ὅς καὶ ἐν τούτῳ φαίνεται τῷ διδασκάλῳ ἑπόμενος, δὶς μεταχειρίζεται τὴν αὐτὴν φρασιολογίαν ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις (1124a4. 1179b10). Ἀλλ' οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι πᾶς συγγραφεὺς δύναται νὰ μεταχειρισθῇ λέξιν, ἥτις κυρίως εἰς ὅλην τὴν ἀρετὴν ἀποδίδοται, ὅπως ἐξυμνήσῃ μίαν μόνην ὄψιν τῆς ἀρετῆς, τοῦτο δὲ ποιεῖ ὁ Ξενοφῶν, ὅταν ὀνομάζῃ καλοκαγαθίαν τὴν δικαιοσύνην (Συμπ. 3, 4), τὴν εὐσέβειαν (Συμπ. 4, 49), τὴν αἰδῶ πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους (Ἀπομν. 3, 5, 15),

τὴν αἰδημοσύνην (Συμπ. 8, 11. Κ. Π. 5, 1, 18) ἢ ἐλευθεριότητα (Κ. Π. 8, 4, 34)· τῷ Ξενοφῶντι ἀκολουθεῖ ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀγησιλάου, ὀνομάζων καλοκαγαθίαν τὴν πολιτικὴν δραστηριότητα (11, 6). Ἀλλὰ δὲν εἶναι σπάνια καὶ τὰ παραδείγματα, ἐν οἷς ἡ καλοκαγαθία δέον νὰ ἐκλαμβάνηται καθ' ὁλοκληρίαν ἐπὶ ἠθικῆς ἐννοίας, οὐ δηλοῦσα ὡρισμένως οὔτε μόριόν τι οὔτε τὴν ὅλην ἀρετὴν (π. χ. Ξεν. Συμπ. 2, 4. 8, 17. Πολιτ. Λακ. 10, 1. 10, 4. Κ. Π. 2, 2, 23. Πλάτ. Πολ. 3, 396 c. Ἰσοκρ. 1, 6. 15, 220. Αἰσχίν. 3, 78. Δείν. 3, 18. Πρβλ. Πλάτ. Θεάγ. 127a). Τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως ἐπὶ τῆς τελείας ἠθικότητος τῆς περιλαμβανούσης πάσας τὰς ἀρετὰς ἀπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους παρέλαβον οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ, διὰ τοῦτο ἀπαντᾷ ἔν τε τοῖς Εὐδημείοις καὶ ἐν τοῖς Μεγάλοις Ἠθικοῖς (Ἠθ. Εὐδ. 7, 15. Ἠθ. Μεγ. 2, 9), ἀλλ' οἱ συγγραφεῖς τῶν ἔργων τούτων περιέπεσον εἰς ἀγνόημά τι, ὅπερ σαφῶς δεικνύει, ὅτι ἡ ἐποχὴ αὐτῶν εἶχεν ἀπολέσει τὸ χαρακτηρίζον τοὺς δοκίμους χρόνους τῆς Ἑλλάδος αἴσθημα τῆς συμμετρίας μεταξὺ τοῦ εἴδους καὶ τοῦ περιεχομένου, τοῦ νοουμένου καὶ τῆς φράσεως. Ἐν τοῖς δοκίμοις χρόνοις συνεδέοντο τὸ καλὸς κἀγαθός, διότι ἐθεωρεῖτο ὡς ἰδεῶδες, ἵνα ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία τοῦ ἐντελῶς πεπαιδευμένου ἀνθρώπου ἐκδηλῶται καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ τοῦ ἀνθρώπου· οἱ δὲ περιπατητικοὶ ἐκεῖνοι τοὐναντίον ἐνόμιζον, ὅτι ἠδύναντο νὰ ἑρμηνεύσωσι τὸ πρᾶγμα ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ δύναμιν οὐσιαστικοῦ λαβόντος οὐδετέρου καλόν, ὅπερ σημαίνει τὸ ὡραῖον, πρὸς δήλωσιν τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ, ἐνῷ ἀληθῶς ἡ χρῆσις αὕτη περιορίζεται ὅλως εἰς τὴν ἀφῃρημένην ἔννοιαν καὶ δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐφαρμογὴν ἐπὶ προσώπων. Χωρία, ἐν οἷς μετά τινος παιδιᾶς ἡ διαλεκτικὴ μεταχειρίζεται τὴν φράσιν ἐκείνην, ἵνα ἀποδείξῃ, ὅτι καλὸν καὶ ἀγαθὸν εἶναι ἀδιαίρετα (οἷον Ξεν. Ἀπομν. 3, 8, 5) ἢ ἐν οἷς τὰ οὐδέτερα τῶν δύο ἐπιθέτων ἡνωμένα χρησιμεύουσι πρὸς δήλωσιν τοῦ ἠθικῶς ἐξόχου (ὡς Πλάτ. Πολ. 5, 451a. Ξεν. Κ. Π. 2, 1, 15. 2, 2, 23. 2, 3, 5. Ἀπομν. 1, 3, 11), ἴσως ἔδωκαν τὴν ἐξωτερικὴν ἀφορμὴν εἰς τὴν παρεξήγησιν·

ὅτι δὲ ἐν τῇ τελευταίᾳ περιπτώσει δύναται νὰ ἀντιστραφῇ ἡ θέσις τῶν λέξεων (Πλάτ. Πολιτ. 284 a), δεικνύει σαφῶς, ὅτι ἐνταῦθα ἡ ἔννοια εἶναι διάφορος ἢ ἐν τῇ ἐπὶ προσώπων χρήσει [26]). Ἀλλὰ κατὰ τὰ ἐκτεθέντα οὐδόλως θὰ φανῇ παράδοξον, ἐὰν ἐν τοῖς συγγραφεῦσι τῶν μεταγενεστέρων χρόνων ἡ καλοκαγαθία ἀποβάλλῃ πᾶσαν ἀκριβεστέραν καὶ εἰδικωτέραν σημασίαν καὶ ἀπομένῃ ἔτι μία ἐκ τῶν πολλῶν φράσεων, δι' ἧς δηλοῦται ἡ ἠθικὴ ἀρετὴ καθόλου [27]).

Πρὸς τὴν καλοκαγαθίαν ἐν τῇ ἀρχικῇ αὐτῆς ἐννοίᾳ οὐδὲν φυσικῶς εἶναι μᾶλλον ἐναντίον ἢ αἱ σωματικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἰδιότητες τῶν δούλων· διὰ τοῦτο ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν ὁ Ξενοφῶν (1, 1, 16) λέγει, ὅτι ὁ Σωκράτης τοὺς μὲν εἰδότας τὰς ἠθικὰς ἐννοίας «ἡγεῖτο καλοὺς κἀγαθοὺς εἶναι, τοὺς δ' ἀγνοοῦνται ἀνδραποδώδεις ἂν δικαίως κεκλῆσθαι»· διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐπίσης ἐν ἄλλῳ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (1, 2, 29) τὸν κολακευτικὸν τρόπον πρὸς ἐρώμενον ἀποφαίνει ἀνελεύθερον καὶ οὐ πρέποντα ἀνδρὶ καλῷ κἀγαθῷ. Ἀλλ' ὁ Ξενοφῶν ἀποδίδει ἠθικὴν σημασίαν καὶ εἰς τὴν λέξιν ἐλευθέριος, ἥτις σημαίνει κυρίως μόνον τὴν φύσιν καὶ τοὺς τρόπους τοῦ ἐλευθέρου ἐν διακρίσει ἀπὸ τοῦ δουλικοῦ τρόπου καὶ ταύτην τὴν σημασίαν ἔχει συχνάκις καὶ παρ' αὐτῷ· διότι λέγει παρ' αὐτῷ ὁ Σωκράτης, ὅτι «καὶ τὸ μεγαλοπρεπές τε καὶ ἐλευθέριον καὶ τὸ ταπεινόν τε καὶ ἀνελεύθερον καὶ τὸ σωφρονικόν τε καὶ φρόνιμον καὶ τὸ ὑβριστικόν τε καὶ ἀπειρόκαλον καὶ διὰ τοῦ προσώπου καὶ διὰ τῶν σχημάτων καὶ ἑστώτων καὶ κινουμένων ἀνθρώπων διαφαίνει» (Ἀπομνημ. 3, 10, 5), καὶ ἀλλαχοῦ λέγει περὶ τοῦ Σωκράτους ὁ Ξενοφῶν, ὅτι ἀπελογήσατο κατὰ τὴν δίκην πάντων ἀνθρώπων ἀληθέστατα καὶ ἐλευθεριώτατα καὶ δικαιότατα (Ἀπομν. 4, 8, 1). Φανερὸν ὅτι ἐνταῦθα ἡ ἐλευθεριότης οὐδὲν ἄλλο εἶναι κατὰ βάθος ἢ ἀσθενεστέρα τις ἔκφρασις τῆς ἀλλαχοῦ ὀνομαζομένης καλοκαγαθίας, σημαίνουσα περίπου τὸ ἀξιοπρεπές, ὅπερ καὶ διὰ ταύτης πολλάκις δηλοῦται. Ἀλλ' ὁ Ἀριστοτέλης, ἀκολουθῶν προφανῶς τῇ γενικῶς

κρατούση ἐν τῇ γλώσσῃ τῆς ἀναστροφῆς χρήσει, ἀπέδωκε τῷ ἐπιθέτῳ ἐλευθέριος στενωτέραν ἔννοιαν, ὀνομάζων οὕτω τὸν περὶ δόσιν καὶ λῆψιν χρημάτων ὀρθῶς ἔχοντα, τὸν μεταξὺ ἀσώτου καὶ φιλοχρημάτου κείμενον (Ἠθ. Ν. 2, 7. 4, 1).

Καὶ τὸ ἐπίθετον χαρίεις δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν πρὸς τὴν ἐξετασθεῖσαν φράσιν. Τοῦτο μεταχειρίζονται ὁ Ἰσοκράτης, ὁ Πλάτων καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, οὓς μιμοῦνται καὶ οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς, συχνότατα πρὸς δήλωσιν τοῦ πεπαιδευμένου ἐν γένει ἢ περὶ ἴδιόν τι ἐσπουδακότος· ἀλλὰ πόσον ἐν τούτοις προσεγγίζει εἰς τὴν ἠθικήν, δεικνύει ἤδη ἡ ἔν τινι ἐπιστολῇ τοῦ Ἰσοκράτους (4, 2) ἀπαντῶσα σύνδεσις μετὰ τοῦ ἐπιθέτου σώφρων, ἔτι δὲ σαφέστερον φαίνεται τοῦτο παρὰ τῷ Φιλοδήμῳ (περὶ ὀργῆς στήλ. 39), ὅστις μεταχειρίζεται αὐτὸ ἐπὶ τοῦ ἠθικῶς τελείου σοφοῦ. Καὶ ἐνταῦθα φανεροῦται ὅτι οἱ Ἕλληνες μικρὸν ἦσαν διατεθειμένοι νὰ χωρίζωσιν αὐστηρῶς τὸ ἠθικὸν ἀπὸ τοῦ διανοητικοῦ. Τούτου ἕνεκα ὁ πληθυντικὸς τοῦ ἐπιθέτου ἐν τῇ πολιτικῇ γλώσσῃ σημαίνει ὡσαύτως τοὺς ἀρίστους καὶ γνωρίμους, ταύτης δὲ τῆς χρήσεως παραδείγματα παρέχουσι τὰ Πολιτικὰ τοῦ Ἀριστοτέλους (1267 a 1. 40)· ἐὰν δὲ ἡ λέξις ἐκφράζῃ μᾶλλον τὸ προτέρημα τῆς ὑψηλοτέρας παιδείας, αὐτὸ δὴ τοῦτο ἔχει κοινὸν πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ καλοῦ κἀγαθοῦ.

Πᾶσαι αἱ μέχρι τοῦδε ἐξετασθεῖσαι λέξεις καὶ φράσεις φέρουσιν εἴτε ἐν τῇ θεμελιώδει ἐννοίᾳ, εἴτε ἔν τισι τῶν εἰδικῶν αὐτῶν χρήσεων ἰδιαιτέραν τινὰ ἐθνικὴν χροιάν, ἧς ἕνεκα ἐκφεύγουσί πως πᾶσαν εἰς ἄλλην γλῶσσαν μετάφρασιν ἀποδίδουσαν ἐντελῶς τὸ νόημα αὐτῶν· ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ἐν τῷ ἐπιθέτῳ σπουδαῖος. Τοῦτο σημαίνει κυρίως τὸ ἄξιον σπουδῆς καὶ φροντίδος, τὸ σοβαρόν· ἡ δὲ σημασία αὕτη, ἣν ἔχει ἤδη παρὰ τῷ Θεόγνιδι, μεταφέρεται εἰς πρόσωπα καὶ δὴ ἐν πρώτοις μὲν τοιαῦτα, ἅτινα ἀποστρέφονται τὰς παιδιὰς καὶ τὰ χαριεντίσματα, ἔπειτα δὲ μετὰ βαθυτέρας ἠθικῆς ἐννοίας καὶ εἰς τοιαῦτα, οἷς πᾶσα κουφότης καὶ ἐπιπολαιότης εἶναι ἀλλοτρία. Περὶ τούτου μαρτυροῦσιν ἐξόχως δύο

χωρία τοῦ Ξενοφῶντος, τὸ μὲν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν (4, 2, 2), ἔνθα λέγεται περὶ τοῦ Θεμιστοκλέους, ὅτι «φύσει τοσοῦτον διήνεγκε τῶν πολιτῶν, ὥστε πρὸς ἐκεῖνον ἀποβλέπειν τὴν πόλιν, ὁπότε σπουδαίου ἀνδρὸς δεηθείη»· τὸ δ' ἕτερον ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ (2, 2, 24), ἐν ᾧ ὁ Κῦρος οἰκτείρει, ὅτι «πολλάκις πλείονας ὁμογνώμονας λαμβάνουσιν οἱ φαῦλοι ἢ οἱ σπουδαῖοι». Ἐν τῷ πρώτῳ δηλοῖ τὴν φρόνησιν καὶ σύνεσιν τὴν πάντα περιλαμβάνουσαν καὶ ἐξετάζουσαν, καὶ τὴν ἐντεῦθεν προσγιγνομένην ἀξιοπιστίαν τοῦ πολιτικοῦ ἐκείνου ἀνδρός. Ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ, ὅτι οἱ πνευματικῶς δεινότατοι ἄνδρες ἐν ταῖς πλείσταις περιπτώσεσι δὲν ἔχουσι τὴν ἐπιτηδειότητα νὰ κινῶσι ταχέως τὸ πλῆθος. Καὶ ἀπαντᾷ μὲν ἡ λέξις αὕτη μετὰ τῆς ἠθικῆς ταύτης σημασίας παρά τε τοῖς Ἀττικοῖς καὶ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις συγγραφεῦσι συχνότατα, ἀλλ' ὅμως οὐχὶ ἴσως ἐκ τύχης ὁ Ἀριστοτέλης συνάπτει αὐτὴν λογικῶς ἀμέσως μετὰ τοῦ οὐσιαστικοῦ ἀρετὴ καὶ μεταχειρίζεται αὐτὴν ἀντὶ τοῦ ἐλλείποντος ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ἐπιθέτου ἐκ τῆς λέξεως ἀρετὴ (Κατηγ. 10 b 7. Ἠθ. Νικ. 1098 a 9-15. 1105 b 30). Ἐπειδὴ δηλονότι τὸ οὐσιαστικὸν τοῦτο, ὡς ἐξετέθη ἀνωτέρω, σημαίνει τὴν τελειότητα ἀτόμου ἢ πράγματος, δι' ἧς τοῦτο εὖ ἀποτελεῖ τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἔργον, διὰ τοῦτο ἡ ἔννοια τῆς σπουδαιότητος, ἡ πᾶσαν ἐπιπολαιότητα καὶ πᾶσαν δόκησιν ἀξίας ἀποκλείουσα, συμφωνεῖ ἐντελῶς πρὸς τὴν ἔννοιαν τοιαύτης τελειότητος, ὡς δοκιμαζομένη καὶ αὕτη ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ ἰδιάζοντος αὐτῇ ἔργου[28]).

Ἐν τοῖς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλην χρόνοις μεταχειρίζονται ἐπὶ ἠθικῆς ἀξίας καθόλου καὶ τὸ ἐπίθετον μεγαλόψυχος· τοιοῦτος εἶναι κατὰ τὸν Σταγειρίτην φιλόσοφον «ὁ μεγάλων αὑτὸν ἀξιῶν ἄξιος ὤν· ἀξιοῖ δ' ἑαυτὸν μάλιστα τιμῆς, κατ' ἀξίαν δέ· εἴπερ δὲ τῶν μεγίστων ἄξιος, ἄριστος ἂν εἴη. Τὸν ὡς ἀληθῶς ἄρα μεγαλόψυχον δεῖ ἀγαθὸν εἶναι· τῆς ἀρετῆς γὰρ ἆθλον ἡ τιμὴ καὶ ἀπονέμεται τοῖς ἀγαθοῖς». Οὕτως ἡ μεγαλοψυχία ἀποβαίνει ἡ ὑψίστη τῶν ἀρετῶν ἐν τῷ ἠθικῷ συστήματι τοῦ Ἀριστοτέλους (Ἠθ. Ν.

1123 b 1 κ. ἑ.). Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν τοῖς ὕστερον χρόνοις συνήθιζον νἀπονέμωσι τῇ λέξει τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς τελειότητος καθόλου, ἧς χρήσεως πολυάριθμα παραδείγματα παρέχει ἡμῖν ὁ Πολύβιος, ἐκδηλοῦται ἐν αὐτῇ σαφέστατα, ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τούτοις μέγα ἦν τὸ κράτος τῆς ἠθικῆς θεωρίας, ἥτις τὸ ἐπὶ τῆς ἰδίας ἀξίας ἐρειδόμενον ἄτομον ἔτασσεν εἰς τὸ κέντρον τῶν ἠθικῶν ἀξιώσεων.

Παρὰ τὸ ἀξιόλογον πλῆθος τῶν μνημονευθεισῶν καὶ ἐξετασθεισῶν λέξεων ἢ ἴσως αὐτοῦ τούτου ἕνεκα δὲν ἔλειπε παντελῶς ἡ συναίσθησις, ὅτι κυρίως ἑκάστη αὐτῶν ἐμφανίζει ὡρισμένην τινὰ ὄψιν τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικότητος, οὐδεμία δὲ παριστᾷ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐν ὅλῃ τῇ καθαρότητι. Διὰ τοῦτο ἐν τῇ ἀττικῇ γλώσσῃ παρατηρεῖται ἡ τάσις νὰ λαμβάνωνται δύο ἢ πλείονες ὁμοῦ, ὅπως περιλάβωσιν ὅλον τῆς ἐννοίας τὸ περιεχόμενον. Πόσον φιλοῦσι διὰ τὸν λόγον τοῦτον νὰ συνδέωσι τὴν δηλοῦσαν τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς ὀρθὴν σχέσιν καὶ τὴν σημαίνουσαν τὴν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω· ἀλλ' ἐν γένει ἡ παράθεσις δύο ἐκ τῶν τοιούτων φράσεων εἶναι πολὺ συνήθης ἰδίως παρὰ Πλάτωνι καὶ τοῖς ῥήτορσιν [29]). Ἔτι περαιτέρω χωροῦσιν ὡς πρὸς τοῦτο οἱ ποιηταί, παρ' οἷς οὐχὶ σπανίως φαίνεται κρατοῦν τὸ αἴσθημα, ὅτι μόνον διὰ παρατάξεως πολλῶν τοιούτων ὀνομάτων δύνανται νὰ εὕρωσιν ἔκφρασιν ἀξίαν τῆς τελείας ἠθικότητος. Οὕτως ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας τοῦ Αἰσχύλου (610) ὁ Ἀμφιάραος ὀνομάζεται «σώφρων, δίκαιος, ἀγαθός, εὐσεβὴς ἀνήρ»· ὁμοίως ἐν ἀποσπάσματι τοῦ Δίκτυος τοῦ Εὐριπίδου (342) γίγνεται λόγος περὶ «ψυχῆς δικαίας σώφρονός τε κἀγαθῆς»· ὁ δὲ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς Βατράχοις (727) λέγει· «τῶν πολιτῶν θ' οὓς ἴσμεν εὐγενεῖς καὶ σώφρονας ἄνδρας ὄντας καὶ δικαίους καὶ καλούς τε κἀγαθούς»· ὁμοίως ὁ Πλοῦτος τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (89) διηγεῖται, ὅτι ὁ Ζεὺς ἐτύφλωσεν αὐτόν, διότι μειράκιον ὢν ἠπείλησεν, ὅτι «ὡς τοὺς δικαίους καὶ σοφοὺς καὶ κοσμίους μόνους» βαδιεῖται. Καὶ ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ταῖς ἀναφερομέναις εἰς πράγματα τῆς λατρείας συνήθιζον νὰ διακηρύττωσιν ἐντονώτερον τὸν ἔπαινον τῶν πρὸς ταῦτα τεταγμένων ἀρχῶν πα-

ρατάσσοντες δύο ἢ καὶ πλείω σχετικὰ ἐπιρρήματα, ὡς «καλῶς καὶ εὐσεβῶς», «καλῶς καὶ φιλοτίμως», «καλῶς καὶ εὐσχημόνως καὶ εὐσεβῶς» [30]).

Ἐν σχέσει πρὸς τὴν μεγάλην ποικιλίαν τῶν λέξεων τούτων εἶναι μὲν ὀλιγάριθμοι αἱ ἀναφερόμεναι εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ὀφείλειν, τοῦ καθήκοντος, ἀλλὰ κέκτηνται ἰδιάζουσάν τινα ἀκρίβειαν αἱ δι' αὐτῶν ἑρμηνευόμεναι παραστάσεις. Ἐκ τῶν εὐχρηστοτάτων καὶ μάλιστα χαρακτηριστικῶν τῆς γλώσσης τοῦ Ὁμήρου καὶ τοῦ Ἡσιόδου καὶ τῶν κατόπιν χρόνων εἶναι ἡ λέξις θ έ μ ι ς σημαίνουσα τὸ παρὰ θεοῖς τε καὶ ἀνθρώποις ὡς ἔννομον καὶ δίκαιον νομιζόμενον· διότι αὕτη παριστᾷ ὡς ἀναποσπάστως συνδεδεμένον τὸ ὑπὸ τῶν θεῶν ἐπιτασσόμενον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ ἀνθρωπίνου ἔθους καθιερωμένον. Θέ μ ι ς ἐστὶ ξένια παρατιθέναι τοῖς ξένοις (Ἰλ. 11, 779) ἢ τοῖς θεοῖς θύειν (Ἡσ. Ἔργα καὶ Ἡμ. 137), ἀλλὰ καὶ Διόθεν θέμις ἦν, ἵνα ὁ Ἡρακλῆς ἐκδικήσῃ τὸν φόνον τῶν κασιγνήτων τῆς ἰδίας ἀλόχου (Ἡσ. ἀσπ. Ἡρ. 22)· εὐχρηστοτέρα σχεδὸν κατὰ πάντας τοὺς χρόνους εἶναι ἡ ἀρνητικὴ φράσις ο ὐ θ έ μ ι ς, ἥτις ἐμπεριέχει ἐλαφράν τινα ἀλλοίωσιν τῆς θετικῆς ἐννοίας. Αὕτη δηλονότι προσλαμβάνουσα τὴν σημασίαν τοῦ ἐναντίου τῷ ἀπρεπεῖ δύναται νὰ τεθῇ ἐπί τε τοῦ θεμιτοῦ, τοῦ ἐπιτρεπομένου, καὶ ἐπὶ τοῦ διατασσομένου ὑπὸ τοῦ ἠθικοῦ νόμου· πρὸς τούτοις προστίθεται συνήθως κατὰ δοτικὴν τὸ πρόσωπον, ᾧ εἶναί τι θεμιτὸν ἢ ἐπιτάσσεται, τοῦτο δὲ προσάπτει τῇ ἐννοίᾳ ἀτομικόν τι καὶ συγκεκριμένον. Ἐν ταύτῃ, ὡς ἐλέχθη, συγχωνεύονται αἱ δύο ἐπόψεις, ὑφ' ἃς δύναται νὰ θεωρηθῇ ὁ ἠθικὸς νόμος· ἀλλ' ὅμως καὶ ἑκατέρα τούτων εἶχεν ἰδίαν ἔκφρασιν, καὶ οὕτω δὴ ὠνόμαζον τὸ ἀγαθόν, ὡς ἐρειδόμενον μὲν ἐπὶ τῆς βουλήσεως τῶν θεῶν, ὅ σ ι ο ν, ὡς ἐπὶ τῶν συνθηκῶν δὲ τῆς ὑπάρξεως τῆς πολιτικῆς κοινωνίας θεμελιούμενον, δ ί κ α ι ο ν. Οἴκοθεν ἐννοεῖται, ὅτι ὁ ἀκριβέστερος ὁρισμὸς τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν ὑπὸ τῶν ἱερέων καὶ ἡ αὐξάνουσα ἀνάπτυξις τῶν πολιτικῶν θεσμῶν ἐν τοῖς μεταξὺ Ὁμήρου καὶ τῶν Περσικῶν χρόνοις συνετέλεσαν, ὥστε ἀμφότεραι

αὗται αἱ λέξεις νὰ καταστῶσι σὺν τῇ μνημονευθείσῃ πρὸ αὐτῶν συνήθεις, ἀλλ' ὅμως ἡ δευτέρα ἐξ αὐτῶν καὶ τὸ ἐκ τῆς πρώτης παραγόμενον οὐσιαστικὸν ὁσίη, ὅπερ σημαίνει ὅ τι καὶ τὸ ὅσιον, εἶναι ἤδη τῇ Ὀδυσσείᾳ γνωσταὶ (20, 294. 21, 312. 16, 423. 22, 412). Ἐν τούτοις τὸ ἠθικὸν ἀγαθὸν παρίσταται τῷ ἀνθρώπῳ καὶ ἀπὸ ἄλλης τινὸς ὄψεως διαφόρου ἐκείνης, καθ' ἣν ἡ παράλειψις αὐτοῦ τιμωρεῖται μὲν ὑπὸ τῶν θεῶν, ψέγεται δὲ ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων. Τὸ ἠθικὸν θερμαίνει πως καὶ ἐξυψοῖ τὸ πνεῦμα καὶ γεννᾷ φυσικήν τινα εὐαρέστησιν, οἱ δὲ Ἕλληνες ἔχοντες τὴν ἀντίληψιν τῆς ὁράσεως πολὺ ἀνεπτυγμένην, παρέβαλον αὐτὸ πρὸς τὸ τέρπον τοὺς ὀφθαλμοὺς καὶ διὰ τοῦτο ἔχαιρον μάλιστα ὀνομάζοντες αὐτὸ τὸ καλόν. Παραδείγματα τούτου παρέχουσιν ἤδη δύο χωρία τῆς Ὀδυσσείας, ἐν οἷς ἡ φράσις «οὐ γὰρ καλὸν οὐδὲ δίκαιον» χρησιμεύει πρὸς δήλωσιν τῆς ἀποδοκιμασίας (20, 294. 21, 312)· ἐν δὲ τοῖς κατόπιν χρόνοις ἡ χρῆσις καθίσταται συχνοτέρα. Πολὺ διδακτικὸν κατὰ τοῦτο εἶναι ἀπόφθεγμά τι ἐν μορφῇ ἐπιγράμματος, ὅπερ κατὰ τὸν Ἀριστοτέλην (Ἠθ. Νικ. 1099 a 25) καὶ τὸν Εὔδημον (1, 1) ἦν ἐπιγεγραμμένον ἐπὶ τοῦ προπυλαίου τοῦ ναοῦ τοῦ Ἀπόλλωνος ἐν Δήλῳ, ἀλλ' ὅπερ ὑπὸ διάφορον ὀλίγον τύπον παρελήφθη καὶ ἐν τῷ γνωμολογίῳ τοῦ Θεόγνιδος (255), τὸ δὲ γενικὸν αὐτοῦ κῦρος μαρτυρεῖ καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ Σοφοκλῆς ἀναχωνεύσας αὐτὸ κατὰ τὸν τύπον τοῦ τραγικοῦ διαλόγου ἐμβάλλει εἰς τὸ στόμα ἑνὸς τῶν ἐν τῇ Κρεούσῃ αὐτοῦ δρώντων προσώπων (ἀπ. 328). Κατὰ τὸ ἀπόφθεγμα τοῦτο, ὅπερ τρόπον τινὰ ὡς ἡ ἀρχαιοτάτη ἀπόπειρα ἐρεύνης τῶν ἠθικῶν συνωνύμων δύναται νὰ θεωρηθῇ,

κάλλιστον τὸ δικαιότατον, λῷστον δ' ὑγιαίνειν·
ἥδιστον δὲ πέφυχ' οὗτις ἐρᾷ τὸ τυχεῖν.

Βλέπομεν ἐνταῦθα, ὅτι τὸ καλὸν καὶ τὸ δίκαιον θεωροῦνται ὡς τὸ αὐτὸ σημαίνοντα, ἀλλὰ τὸ μὲν δίκαιον φαίνεται ὡς ἡ κυρία ὀνομασία τῆς ἠθικῆς εὐεξίας ἔχουσα αὐστηρῶς ὡρισμένον πλάτος, τὸ

δὲ καλὸν ὡς γενικωτέρα ἔννοια ἡ περιέχουσα τὸν λόγον τῆς ἀποδιδομένης ἐκείνῳ ἀξίας, ἐν ᾧ τὸ ἀγαθὸν κατὰ τὰ πρότερον λεχθέντα εἶναι ἔννοια πολὺ εὐρυτέρα καὶ οὐδόλως περιορίζεται εἰς τὴν ἠθικὴν σφαῖραν. Πόσον δὲ σύνηθες κατέστη, προϊόντος τοῦ χρόνου, νὰ μεταχειρίζωνται τὰς τρεῖς ὀνομασίας τοῦ δικαίου, τοῦ ὁσίου καὶ τοῦ καλοῦ ἐπὶ τοῦ πράττειν κατὰ τὸ καθῆκον, μαρτυρεῖ χωρίον τι τοῦ πλατωνικοῦ Πρωταγόρου (325 d), ἐν ᾧ ἀποδίδονται οἱ λόγοι, οὓς ἀπέτεινον ἐν τῇ ἀγωγῇ πρὸς τοὺς παῖδας λέγοντες, «ὅτι τὸ μὲν δίκαιον, τὸ δὲ ἄδικον, καὶ τόδε μὲν καλόν, τόδε δὲ αἰσχρόν, καὶ τόδε μὲν ὅσιον, τόδε δὲ ἀνόσιον, καὶ τὰ μὲν ποίει, τὰ δὲ μὴ ποίει»· συγγενές πως τούτοις ἐστὶ τὸ ἐν τῇ Πολιτείᾳ (7, 538 e), ὅπου αἱ παραστάσεις τοῦ καλοῦ, τοῦ δικαίου καὶ τοῦ ἀγαθοῦ ἀναφέρονται ὡς ὑπὸ τοῦ νομοθέτου πρωΐμως ἐμπνευσθεῖσαι. Ἀλλ' ὅσῳ μᾶλλον, προϊούσης τῆς ἀναπτύξεως τῆς διδασκαλίας περὶ ἀρετῆς, ἀπεχωρίζοντο αὐτῆς ὡς αὐτοτελῆ ἡ εὐσέβεια καὶ τὸ δίκαιον, τοσούτῳ μᾶλλον ἀπέβαινε φυσικῶς τὸ ὄνομα τοῦ καλοῦ τὸ εὐχρηστότατον ἐν τῇ γενικῇ ἐκείνῃ σημασίᾳ· πρὸς τοῦτο δὲ συνετέλεσε καὶ τὸ ὅτι τὸ ἐναντίον αὐτοῦ, τὸ αἰσχρόν, ἐδήλου τό τε καλλιλογικῶς καὶ τὸ ἠθικῶς ἀπαρέσκον (δηλ. τό τε ἄσχημον καὶ τὸ ἀνήθικον), οὕτως ὥστε ἐν τῷ καλῷ ἐξεφαίνετο ἔτι μᾶλλον ἡ ἰδέα τοῦ κοσμοῦντος τὸν ἄνθρωπον. Ἀλλὰ τὸ καλὸν ἔχει κυρίως τοσοῦτον εὐρεῖαν σημασίαν καὶ ἐπὶ τοσαῦτα μεταφέρεται, ὥστε, ὡς δύναται νὰποδείξῃ ὁ Μείζων Ἱππίας τοῦ Πλάτωνος, πᾶσα ἀπόπειρα διασαφήσεως καὶ ἀναλύσεως ὅλου τοῦ βάθους τῆς ἐννοίας αὐτοῦ ἀναγκαίως ἀπετύγχανεν. Ἀλλ' ἡ βεβαιότης τοῦ μετ' αὐτῆς συνδεομένου αἰσθήματος οὐδὲν ἐκ τούτου ἐβλάπτετο· τὸ αἴσθημα τοῦτο ἦν τοσοῦτον βαθέως ἐν ταῖς ψυχαῖς ἐγκεχαραγμένον, ὥστε καὶ ἀνὴρ ἀποβαλὼν πάσας τὰς ἠθικὰς ἀρχὰς ἐπὶ τοσοῦτον, ὅσον ὁ Πῶλος τοῦ πλατωνικοῦ Γοργίου, ἀναγκάζεται νὰ ὁμολογήσῃ, ὅτι εἶναι μὲν τὸ ἀδικεῖσθαι κάκιον τοῦ ἀδικεῖν, ἀλλὰ τὸ ἀδικεῖν αἴσχιον ἐκείνου (474 c)· ἡ δὲ ὁμολογία αὕτη παρέχει τῷ Σωκράτει λαβήν, ὅπως ἀνατρέψῃ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ· ἐκ τῶν

αὐτῶν σκέψεων πηγάζει τὸ ἐν τῷ πρώτῳ Ἀλκιβιάδῃ (115 b) προβαλλόμενον ἐρώτημα, ἂν ἡ ἀνδρεία, ἥτις ἀναμφιβόλως εἶναι καλόν τι, δύναται ἐπίσης νὰ θεωρηθῇ ἀπολύτως καὶ ὡς ἀγαθόν τι[31]). Ἐν γένει οἱ ἀττικοὶ συγγραφεῖς παρέχουσι ποικιλώτατα παραδείγματα τῆς χρήσεως ταύτης ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ, ἐφ' ὅσον διεγείρει ἀπόλυτον ἐπιδοκιμασίαν· ἀλλὰ συνηθεστάτη εἶναι αὕτη παρ' Ἀριστοτέλει, πόσον δὲ ὁ νηφάλιος οὗτος φιλόσοφος ᾐσθάνετο τὴν ἀρχικὴν τῆς λέξεως σημασίαν, δεικνύει ἡ εἰκών, ἣν μεταχειρίζεται περὶ τῶν γενναίων φύσεων λέγων, ὅτι «διαλάμπει τὸ καλόν» (Ἠθ. Νικ. 1100 b 30). Καὶ συνάπτει δέ που (1125 a 11) τὸ καλὸν μετὰ τοῦ ἀκάρπου ὡς τὸ αὐτὸ περίπου σημαίνοντα, ὅπερ εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὸν τῆς διαφορᾶς τοῦ καλοῦ ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ, οἵα καθωρίσθη ἐν τῇ γλωσσικῇ χρήσει. Τοὐναντίον οὐδὲν χαρακτηρίζει τοσοῦτον τὴν εἰς τὸ ὠφέλιμον ἀφορῶσαν θεωρίαν τοῦ Σωκράτους τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος, ὅσον ὅτι ἔν τε τῷ διαλόγῳ πρὸς τὸν Ἀρίστιππον καὶ ἐν τῷ πρὸς τὸν Εὐθύδημον (3, 8. 4, 6, 9) ἀνάγει τὸ καλὸν εἰς τὸ ὠφέλιμον, ἡ δὲ σημασία τῆς ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (5, 457 b) μνημονευομένης παροιμιώδους φράσεως «ὅτι τὸ μὲν ὠφέλιμον καλόν, τὸ δὲ βλαβερὸν αἰσχρόν» ἔγκειται μόνον ἐν τῇ καταφανεῖ αὐτῆς παραδοξολογίᾳ.

Συγγενής πως πρὸς τὴν τελευταῖον ἐξετασθεῖσαν φράσιν, καίπερ μὴ πηγάζουσα ἐξ ἐθνικῆς ἀντιλήψεως τοσοῦτον βαθείας, εἶναι ἡ σχηματιζομένη ἐκ τοῦ ἐπιθέτου ἄξιον μετ' ἀπαρεμφάτων. Αὕτη ἐκφράζει βεβαίως ἐν πολλαῖς περιπτώσεσι μόνον τὴν σπουδαιότητα, ἣν ἔχει ἡ πρᾶξις ἐκ τῶν παρ' αὐτῆς προσδοκωμένων καρπῶν, ἀλλὰ πολλάκις καὶ ἠθικήν τινα ἐκτίμησιν ἀναφερομένην φυσικώτατα εἰς τὴν ἀξίαν τοῦ πράττοντος· ἰδίως δὲ συμβαίνει τοῦτο συχνάκις ἐν τῇ ἀρνητικῇ φράσει «οὐκ ἄξιον»[32]). Ἐντεῦθεν βεβαίως προῆλθε καὶ ἡ συνήθεια νὰ μεταχειρίζωνται τὸ παράγωγον ῥῆμα ἀξιοῦν οὐ μόνον, ὅταν αὐτός τις κρίνῃ ὀρθὸν νὰ πράξῃ τι, ἀλλὰ καὶ ὅταν παρ' ἄλλου ἀπαιτῇ τοῦτο ὡς προσῆκον.

Ἐκ τῶν ἐπιθέτων, ἅτινα εἶναι προωρισμένα κυρίως νὰ ἀπαιτῶσι τὴν ἠθικότητα προσώπων, χρησιμεύει καὶ τὸ οὐδέτερον τοῦ ἐπιθέτου μέτριος ἐν γενικῇ σημασίᾳ πρὸς δήλωσιν τῆς ὀρθῆς ἕξεως· τοῦτο εἶναι εὐνόητον, διότι ὑπὲρ τὰ ἄλλα ἐκφράζει ἀπαίτησιν βαθείας ἔχουσαν τὰς ῥίζας ἐν τῷ φρονήματι τῶν Ἑλλήνων. Ἐντεῦθεν ὁ Αἰσχίνης (1, 51), περιγράφων διαγωγὴν σχετικῶς τοὐλάχιστον μετριωτέραν τῆς τοῦ Τιμάρχου, ἐπισυνάπτει· «εἰ δή τι τῶν τοιούτων ἐστὶ μέτριον»· ἀλλὰ πολὺ σπουδαιότερα εἶναι ὅσα περὶ τούτου εὑρίσκομεν παρὰ τοῖς φιλοσόφοις. Ἐν τῇ πρότερον μνημονευθείσῃ περικοπῇ τοῦ Πολιτικοῦ τοῦ Πλάτωνος, ἐν ᾗ συζητεῖται ἐμβριθῶς ἡ ἀπόλυτος ἀξία τοῦ μετρίου ὡς μεταξὺ τῆς ὑπερβολῆς καὶ τῆς ἐλλείψεως κειμένου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν ἀναφορικὸν προσδιορισμὸν τοῦ μᾶλλον καὶ ἧττον (283b-284e), παρίσταται τὸ μέτριον διηνεκῶς ὡς τὸ ὕψιστον ἠθικῶς τε καὶ καλλιλογικῶς, διὸ τελευταῖον παρατίθενται αὐτῷ τὸ πρέπον, ὁ καιρὸς καὶ τὸ δέον, τὸ μὲν ὡς τὸ αὐτὸ δηλοῦντα, τὸ δὲ ὡς συμπληροῦντα· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης βουλόμενος νὰ ὀνομάσῃ τοὺς μόνους σκοπούς, δι' οὓς δικαιοῦταί τις νὰ ὑπομένῃ τὰ αἰσχρά, εὐρύνει τὴν ἔννοιαν τοῦ καλοῦ διὰ τῆς τοῦ μετρίου, διότι προφανῶς αὕτη εἶναι ἡ πλησιεστάτη ἐκείνης, λέγων· «τὰ γὰρ αἴσχισθ' ὑπομεῖναι ἐπὶ μηδενὶ καλῷ ἢ μετρίῳ φαύλου» (Ἠθ. Νικ. 1110a23).

Ὁ Θουκυδίδης μεταχειρίζεται τὸ οὐδέτερον τοῦ ἐπιθέτου ὀρθός, ὅπερ σημαίνει κυρίως διανοητικὴν ἀξίαν, ἅπαξ καθ' ἑνικὸν καὶ ἅπαξ κατὰ πληθυντικὸν οὕτως, ὥστε ὑπεμφαίνεται τοὐλάχιστον συγχρόνως καὶ ἡ ἠθικὴ (3, 56, 3. 3, 66, 4)· τὸ ὅμοιον συμβαίνει σποράδην παρὰ Σοφοκλεῖ (Ἀντ. 1195), Ἡροδότῳ (1, 96) καὶ Πλάτωνι (Γοργ. 485a. Νόμ. 4, 716e). Ἀλλὰ τοῦτο, καίπερ συνᾷδον πρός τινα ἐπανειλημμένως ἤδη ἐξετασθεῖσαν καὶ προσφιλῆ τοῖς Ἕλλησιν ἕξιν τῆς ἀντιλήψεως, ὅμως ἡ γλῶσσα δὲν παρηκολούθησε περαιτέρω· τοὐναντίον τὸ οὐσιαστικοῦ δύναμιν λαβὸν ἐκεῖνο οὐδέτερον περιωρίσθη εἰς τὴν ἔκφρασιν διανοητικῆς ἀξίας. Παρατηρητέον δὲ ἐνταῦθα ἐν παρόδῳ, ὅτι, ὅταν μετα-

χειρίζωνται τὸ ἐπίθετον ὀ ρ θ ὸ ς πρὸς ἔπαινον νόμων ἢ πολιτευμάτων, πάντοτε ἡ φράσις εἶναι μεταφορική, ἡ δὲ μεταφορὰ γίνεται ἐκ τῆς ἀρχικῆς σημασίας τοῦ εὐθέος καὶ ὀρθοῦ καὶ εἶναι ὁμοία πρὸς τὴν τοῦ ἐπιθέτου ἰ θ ύ ς, περὶ οὗ ἀνωτέρω (σ. 382) ἐγένετο λόγος.

Αἱ πρὸς δήλωσιν τῶν ἠθικῶν ἀξιώσεων εὔχρηστοι φράσεις δὲν ἐξέφυγον πάντως τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ κρατούσης δόξης, ὅτι τὸν κανόνα τῶν ἠθικῶν πράξεων παρέχει ἡ πολιτεία καὶ αἱ παρὰ τοῦ ἀνθρώπου ἀπαιτήσεις αὐτῆς. Ἐνίοτε ὀνομάζεται τὸ ν ό μ ι μ ο ν μετὰ τῆς αὐτῆς ἐννοίας, μεθ' ἧς ἄλλως τὸ δίκαιον· οὕτως ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ (5, 451 a) λέγει· «ἐλπίζω γὰρ ἔλαττον ἁμάρτημα ἀκουσίως τινὸς φονέα γενέσθαι, ἢ ἀπατεῶνα καλῶν τε καὶ ἀγαθῶν καὶ νομίμων πέρι» [33]), καὶ ἐν τοῖς Νόμοις (9, 861 d)· «οὐ γὰρ ἂν νόμιμον οὐδ' ὅσιον ἂν εἴη» τὸ μὴ λέγειν τὴν ἰδίαν γνώμην περὶ ἑκουσίων καὶ ἀκουσίων ἀδικημάτων· συναφὲς τούτοις εἶναι καὶ τὸ ἐν ἄλλῳ χωρίῳ τῆς Πολιτείας (4, 430 b) λεγόμενον, ὅτι ἡ ἀνδρεία ἐστὶ δόξα ὀρθή τε καὶ νόμιμος δεινῶν πέρι καὶ μή.

Εἰς τὰς πολιτικὰς πράξεις ὡσαύτως ἀνεφέρετο κατ' ἀρχάς, εἶτα δὲ μετηνέχθη καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς σχέσεις καθόλου τὸ μετοχικὸν οὐδέτερον τ ὸ δ έ ο ν ἢ τ ὰ δ έ ο ν τ α, ὅ ἐστιν ἐκεῖνο, ὃ ὀφείλει τις νὰ πράξῃ. Παρὰ Θουκυδίδῃ καὶ Ξενοφῶντι σημαίνει τοῦτο πολλάκις τὰ στρατιωτικὰ καὶ πολιτικὰ καθήκοντα εἴτε ὑπὸ τῶν ἀνωτέρων προστατπόμενα (ὡς Θουκ. 5, 66, 3. Ξεν. Ἀπομν. 3, 9, 11. Κ. Π. 2, 1, 22. 2, 4, 4. 3, 1, 28. 6, 3, 27), εἴτε ὑπ' αὐτοῦ τοῦ πράττοντος ἀναγνωριζόμενα ὡς ἀναγκαῖα καὶ ἐκ τοῦ πράγματος ἐπιβαλλόμενα· τοῦτο π. χ. συμβαίνει ἐν τῇ γνωστῇ τοῦ Περικλέους ῥήσει τῇ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους κωμῳδουμένῃ (Νεφ. 859), ὅτι τὰ δέκα τάλαντα εἰς τ ὸ δ έ ο ν ἀνήλωσεν (Πλουτ. Περ. 23), ἢ ὅταν ὁ Θουκυδίδης λέγῃ, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι οὐδὲν ἄλλο ἡγοῦνται ἑορτὴν «ἢ τὸ τὰ δέοντα πρᾶξαι» (1, 70, 8), ἢ ὅτι «τολμῶντες καὶ γιγνώσκοντες τὰ δ έ ο ν τ α» ἄνδρες ἐκτήσαντο τὴν

δύναμιν τῶν Ἀθηνῶν (2, 43, 1), ἢ ὅτι ὁ Περικλῆς οὐδενὸς ἦν ἥσσων «γνῶναί τε τὰ δέοντα καὶ ἑρμηνεῦσαι ταῦτα» (2, 60, 5), ἐπίσης καὶ ὅταν ὁ Ξενοφῶν (Ἱέρ. 11, 1) παριστάνῃ τὸν Σιμωνίδην λέγοντα, ὅτι τὰ ὑπὸ τοῦ τυράννου εἰς τὴν πόλιν ἀναλούμενα μᾶλλον εἰς τὸ δέον ἀναλίσκονται ἢ τὰ εἰς τὸ ἴδιον. Τοῦτο δὲ χωρεῖ ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ σημαίνῃ ἡ λέξις κατ' ἐξοχὴν τὰς ὑπὸ τῶν ἰδιαιτέρων περιστάσεων τῆς παρούσης στιγμῆς ἐπιϐαλλομένας ἀπαιτήσεις· διὰ τοῦτο ὁ Θουκυδίδης (1, 138, 3) λέγει περὶ τοῦ Θεμιστοκλέους, ὅτι «κράτιστος δὴ οὗτος αὐτοσχεδιάζειν τὰ δέοντα ἐγένετο»· περὶ δ' ἑαυτοῦ ἀποφαίνεται, ὅτι τοὺς ἐν τῇ ἱστορίᾳ αὐτοῦ δημηγοροῦντας παριστᾷ οὕτω λέγοντας, «ὡς ἂν ἐδόκουν (αὐτῷ) ἕκαστοι περὶ τῶν ἀεὶ παρόντων τὰ δέοντα μάλιστ' εἰπεῖν» (1, 22, 1)· τοὺς δὲ πρέσϐεις τῶν Λακεδαιμονίων ἱστορεῖ λέγοντας, ὅτι ἐπιχώριόν ἐστιν αὐτοῖς «οὗ μὲν βραχεῖς (λόγοι) ἀρκῶσι, μὴ πολλοῖς χρῆσθαι, πλείοσι δέ, ἐν ᾧ ἂν καιρὸς ᾖ διδάσκοντάς τι τῶν προὔργου λόγοις τὸ δέον πράσσειν» (4, 17, 2). Ῥᾳδίως ἐν τούτοις καταφαίνεται, πόσον ἡ χρῆσις αὕτη διατελεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς γνησίας ἐκείνης ἑλληνικῆς ἀντιλήψεως, καθ' ἣν τὸ προσαρμόζεσθαι τῷ καιρῷ καὶ δράττεσθαι αὐτοῦ εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων πραγμάτων ἐν τῷ βίῳ· ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο αἱ ἔννοιαι τοῦ δέοντος καὶ τοῦ προσήκοντος καιροῦ ἠδύναντο νὰ μεταπίπτωσιν ἑκατέρα εἰς τὴν ἑτέραν. Τοῦτο δηλοῦται διὰ φράσεων σχηματιζομένων τῇ προσθήκῃ προθέσεων εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἀφῃρημένον οὐδέτερον, ἐς δέον, ἐν δέοντι, ἃς μεταχειρίζονται οὐ μόνον ἐπὶ βεϐουλευμένων πράξεων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τυχαίων συμϐάντων, καὶ αἵτινες λογικῶς ἑρμηνευόμεναι σημαίνουσιν, ὅτι ταῦτα λαμϐάνουσι χώραν ἀκριϐῶς καθ' ὃν χρόνον ὤφειλον νὰ συμϐῶσι κατὰ τοὺς ὑπολογισμοὺς τοῦ περὶ ταῦτα σπουδάζοντος παρατηρητοῦ. Πολυάριθμα τοιαῦτα παραδείγματα εὑρίσκομεν παρά τε τοῖς ἀττικοῖς ποιηταῖς καὶ παρ' Ἡροδότῳ, Ξενοφῶντι καὶ Πλάτωνι [34]· εἷς μιμητὴς τοῦ Πλάτωνος, ὁ συγγραφεὺς τοῦ διαλόγου Περὶ δικαίου (375 a), συνάπτει μάλιστα μετὰ παραδό-

ξου περιττολογίας τὴν φράσιν ταύτην μετὰ τῆς κυριολεκτικῆς τὸν κατάλληλον καιρὸν δηλούσης λέγων, ὅτι «ἐν τῷ δέοντι καὶ τῷ καιρῷ ἕκαστα τούτων γιγνόμενα δίκαιά ἐστι»· ἀλλ᾽ ὅμως ὁ Ἡρόδοτος (1, 119. 1, 186) καὶ ὁ Δημοσθένης (20, 41) μεταχειρίζονται καὶ τὴν φράσιν «ἐς δέον γεγονέναι», δηλοῦντες δι᾽ αὐτῆς τὴν εὐτυχῆ ἔκβασιν χωρὶς νὰ ἀποβλέπωσιν εἰς τὸν καιρόν. Συγγενὴς ταύτῃ εἶναι ἡ φράσις, δι᾽ ἧς ὁ Ξενοφῶν ἀποκρίνεται πρὸς τὸν Χειρίσοφον λέγοντα· «ἐπειδὰν ἀρξώμεθα εἰς τὸ δασὺ προϊέναι, φέρονται οἱ λίθοι πολλοί. Αὐτὸ ἄν, ἔφη (ὁ Ξενοφῶν), τὸ δέον εἴη· θᾶττον γὰρ ἀναλώσουσι τοὺς λίθους», ἢ ὅ λέγει ἀλλαχοῦ (1, 3, 8) περὶ Κλεάρχου, ὅς πέμπων πρὸς Κῦρον ἄγγελον «ἔλεγε θαρρεῖν ὡς καταστησομένων τούτων εἰς τὸ δέον».

Ἀλλ᾽ ἡ ἐν στενωτάτῃ ἐννοίᾳ ἠθικὴ σημασία τῆς λέξεως, ἐν ᾗ ἐκλείπει ἡ ἄμεσος ἀναφορὰ πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς πολιτείας καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ καιροῦ, ἀπαντᾷ ἡμῖν κατὰ πρῶτον ἐν δύο ἀποσπάσμασι τοῦ Δημοκρίτου (117. 135), ὕστερον δὲ ἀνεπτύχθη περαιτέρω ὑπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ. Ὡς ἐκ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος μανθάνομεν, ἐδίδασκεν ὁ Σωκράτης, ὅτι οἱ μὴ ἐπιστάμενοι τὰ δέοντα δίκαιον εἶναι νὰ μανθάνωσι ταῦτα παρὰ τῶν ἐπισταμένων (1, 2, 50), «μόνους δ᾽ ἔφασκεν ἀξίους εἶναι τιμῆς τοὺς εἰδότας τὰ δέοντα καὶ ἑρμηνεῦσαι δυναμένους» (1, 2, 52), ἐθεώρει δὲ «τοὺς εἰς φιλοποσίαν προαχθέντας καὶ τοὺς εἰς ἔρωτας ἐκκυλισθέντας ἧττον δυναμένους τῶν τε δεόντων ἐπιμέλεσθαι καὶ τῶν μὴ δεόντων ἀπέχεσθαι» (1, 2, 22), πρὸς ὅ συμφωνεῖ καὶ τὸ ἀλλαχοῦ λεγόμενον, ὅτι «ὁ ὑπὸ τούτων κρατούμενος οὔτ᾽ αὐτὸς ἑαυτῷ δύναιτ᾽ ἂν οὔτε φίλῳ τὰ δέοντα πράττειν» (2, 6, 1)· τὴν αὐτὴν διάνοιαν ἔχων ὁ συγγραφεὺς ἄρχεται διηγούμενος τὸν διάλογον τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν Ἀρίστιππον ἀπὸ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ὁ Σωκράτης «βουλόμενος τοὺς συνόντας ὠφελεῖν ἀπεκρίνατο (πρὸς τὸν Ἀρίστιππον) οὐχ ὥσπερ οἱ φυλαττόμενοι μή πῃ ὁ λόγος ἐπαλλαχθῇ (διαστρεβλωθῇ), ἀλλ᾽ ὡς ἂν πεπεισμένος μάλιστα

πράττειν τὰ δέοντα» (3, 8, 1). Πολύτιμον ἐπιβεβαίωσιν, ὅτι ἡ φράσις αὕτη ἦν προσφιλὴς τῷ Σωκράτει, παρέχει τὸ χωρίον τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος (1, 336 d), ἐν ᾧ ὁ Θρασύμαχος λέγει πρὸς τὸν Σωκράτην· «καὶ ὅπως μοι μὴ ἐρεῖς, ὅτι τὸ δέον ἐστὶ (δίκαιον), μηδ' ὅτι τὸ ὠφέλιμον μηδ' ὅτι τὸ λυσιτελοῦν μηδ' ὅτι τὸ κερδαλέον μηδ' ὅτι τὸ ξυμφέρον», καὶ ὅπου ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι τὸ δέον ὀνομάζεται πρῶτον· σχεδὸν τῶν αὐτῶν ὀνομάτων τὴν παράθεσιν ἀναγινώσκομεν ἐν τῷ Κρατύλῳ (419 a), ἔνθα μετὰ παιδιᾶς ἐτυμολογεῖται ἡ σημασία τῶν λέξεων, μιμεῖται δ' αὐτὴν καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ νόθου διαλόγου Κλειτοφῶντος (409 c). Οὕτως ἡ ὁδὸς ἠνοίχθη, οὐδὲν δὲ θαυμαστόν, ὅτι ὁ Πλάτων, καὶ ὅταν τὰ ἴδια αὐτοῦ νοήματα ἐκφέρῃ διὰ στόματος τοῦ Σωκράτους, τῇ αὐτῇ ἀκολουθεῖ χρήσει, ὡς π. χ. ἐν τῷ Φαίδωνι (99 c) λέγων, ὅτι «τἀγαθὸν καὶ τὸ δέον» ξυνδεῖ καὶ συνέχει τὸν κόσμον, καὶ ἐν τῷ Χαρμίδῃ (164 b) λέγων, ὅτι ὁ ἰατρὸς ὁ τὸν νοσοῦντα ὑγιᾶ ποιῶν πράττει τὰ δέοντα, ὁ δὲ τὰ δέοντα πράττων σωφρονεῖ· ἐπίσης μεταχειρίζεται πολλάκις τὴν φράσιν «μᾶλλον τοῦ δέοντος» καὶ ἄλλας τοιαύτας (π. χ. Γοργ. 487 b. Θεαιτ. 150 e. Πολιτ. 308 a). Ὁ δὲ ἡδέως περὶ τὴν ἠθικὴν σπουδάζων Ἰσοκράτης προσέλαβε τὴν σπουδαίαν ταύτην ἐπαύξησιν τῆς ἠθικῆς φρασιολογίας καὶ εἶπεν ἐν τῷ λόγῳ Περὶ εἰρήνης (28) «στοχάζεσθαι τοῦ δέοντος» ἐν τῇ ἐκτελέσει τοῦ σκοποῦ τοῦ βίου, ἀλλ' ἰδίως ἠσπάσατο τὴν ἕξιν τοῦ ὀνομάζειν διὰ τῆς γενικῆς πληθυντικῆς τῆς λέξεως (τ ῶ ν δ ε ό ν τ ω ν τι ἢ ο ὐ δ ὲ ν τ ῶ ν δ ε ό ν τ ω ν) ἅπαντα, ὅσα ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ πράττῃ, ἵνα ὑποδείξῃ, ὅτι ὁ οὐδὲν ἢ μικρὸν μόνον μέρος τούτων ἐκτελῶν ἀστοχεῖ τοῦ ἰδίου προορισμοῦ (2, 15. 2, 45. 3, 25. 5, 24. 15, 276)· καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος ἀπαντᾷ ἅπαξ τοιαύτη τις φράσις (5, 469 d). Ἀλλὰ καθόλου ἡ σπουδαιότης τῆς ἐννοίας ταύτης ἦν καθ' ὑπερβολὴν μεγάλη· διότι δι' αὐτῆς τὸ πρῶτον ἡ ἔννοια τοῦ ὀφείλειν ὡς τοιαύτη ἀντικατέστησεν ἐν τῇ γλώσσῃ τὴν παραγωγὴν παντὸς ἠθικοῦ ἐκ τῆς βουλήσεως τῶν θεῶν, ἐκ τῶν ἀξιώσεων τῆς κοινωνίας ἢ ἐκ τῆς

εὐαρεσκείας, ἣν διεγείρει· ἡ δὲ μελέτη καὶ ἐξέτασις τῶν ἠθικῶν προβλημάτων ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ὑποστῶσι τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς. Βεβαίως τὸ πολυσήμαντον, ὅπερ ἐνεῖχεν ἡ λέξις ἕνεκα τῆς ἐτυμολογίας τῆς ὑπομιμνησκούσης τὴν ἔννοιαν τοῦ βίᾳ δεσμεύοντος καὶ ἕνεκα τῆς ἱστορίας αὐτῆς, παρέσχεν ἀφορμὴν τοῖς σοφισταῖς εἰς διαλεκτικὰ σοφίσματα, ὧν ἀφετηρία δύναται νὰ θεωρηθῇ κατά τινα ἔννοιαν ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα περικοπὴ τοῦ πλατωνικοῦ Κρατύλου (418 b-419 b), δείγματα δὲ αὐτῶν μανθάνομεν ἐκ τῶν Σοφιστικῶν ἐλέγχων τοῦ Ἀριστοτέλους (165 b 35. 177 a 23)· ἐνταῦθα λέγεται, ὅτι «τὰ δέοντα ἀγαθά, τὰ δὲ κακὰ δέοντα· διττὸν γὰρ τὸ δέον, τό τ' ἀναγκαῖον, ὃ συμβαίνει πολλάκις καὶ ἐπὶ τῶν κακῶν (ἔστι γὰρ κακόν τι ἀναγκαῖον), καὶ τἀγαθὰ δὲ δέοντά φαμεν εἶναι», ὅθεν «καὶ τὰ δέοντα πρακτέον ἔστιν ἅ, ἔστι δ' ἃ οὔ». Ἀλλὰ πόσον σοβαρωτέρων σκέψεων ἀφορμὴ ἐγένετο αὕτη ἡ ἔννοια, δεικνύει τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν Τοπικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους (110 b 9-12). Ἐνταῦθα τίθενται κανόνες, πῶς πρέπει νὰ πραγματεύηταί τις λογικῶς γενικὰς προτάσεις, ὡς παράδειγμα δὲ εὐρυτέρας ἐννοίας, ᾗ ὑπάγεται τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον ὡς στενώτεραι ἔννοιαι, λαμβάνεται τὸ δέον· ἐξ οὗ ὑποδεικνύεται, ὅτι ἐκεῖνα τὰ δύο διαγράφουσιν ὅλην τὴν περιοχήν, ὧν ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ πράττῃ, ἀλλὰ τὸ δέον εἶναι ἡ μόνη φράσις ἡ περιλαμβάνουσα καὶ ἑρμηνεύουσα ὁλόκληρον ἐκείνην τὴν περιοχήν· ἡ οὕτω δοθεῖσα διαίρεσις τοσοῦτον ἐπεκράτησεν ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις, ὥστε παρελήφθη ὑπὸ εὐρύτερόν τινα τύπον καὶ εἰς τὸ λεξικὸν τοῦ Σουΐδα (1, 524.525). Ἐκ τούτων κατανοεῖται εὐκολώτερον ἡ σημασία, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ἀπονέμει τῇ λέξει ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς. Ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου (1094 a 24) θέλων νὰ δείξῃ ὡς οἷόν τε σαφέστατα, ὅτι καὶ πρὸς τὸν βίον μεγάλην ἔχει ῥοπὴν ἡ γνῶσις τοῦ ἀγαθοῦ, λέγει ὅτι «καθάπερ τοξόται σκοπὸν ἔχοντες μᾶλλον ἂν τυγχάνοιμεν τοῦ δέοντος», ἐν δὲ τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ τετάρτου βιβλίου (1121 b 12) προστίθησιν εἰς τὸ μέσον, ὅπερ ἐν τῷ

συστήματι αὐτοῦ ἀποτελεῖ τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες, τὸ δέον ὡς τὸ αὐτὸ σημαῖνον, λέγων ὅτι ὁ ἄσωτος «τυχὼν ἐπιμελείας εἰς τὸ μέσον καὶ τὸ δέον ἀφίκοιτ' ἄν»· μεταχειρίζεται δὲ καὶ πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐναντίου πολλάκις τὴν φράσιν «παρὰ τὸ δέον» συνδεομένην ἐνίοτε μετ' ἄλλων συνωνύμων (1121 a 1. 1122 b 29. 1123 a 20).

Οὐχὶ σπανίως οἱ ἀττικοὶ συγγραφεῖς μεταχειρίζονται καὶ τὸ μετοχικὸν οὐδέτερον προσῆκον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ παραγόμενον ἐπίρρημα, ὅπως ἐπαινῶσιν ἢ ἐπιδοκιμάζωσι πρᾶξιν συμφωνοῦσαν πρὸς τὴν παροῦσαν θέσιν ἢ πρὸς τὰς σχέσεις ὡρισμένου προσώπου. Ἕτερον οὐδέτερον τοῦ αὐτοῦ ῥήματος, ἀλλὰ μετ' ἄλλης προθέσεως, τὸ καθῆκον, εἰσήγαγεν ἡ Στωϊκὴ σχολὴ πρὸς δήλωσιν τούτου, ὃ ὀφείλομεν νὰ πράττωμεν· τοῦτο παρέλαβον καὶ οἱ ἐκτὸς τῆς φιλοσοφίας συγγραφεῖς, πολλὰ δὲ παραδείγματα παρέχει ἰδίως ὁ Πολύβιος. Ἡ ἐγκατάλειψις τῆς παρὰ Δημοκρίτῳ καὶ τοῖς Σωκρατικοῖς εὐχρηστούσης λέξεως φαίνεται παράδοξος· τὸ αἴτιον ἴσως εἶναι ὅτι τὸ μὲν δέον ἔχει ποιάν τινα συνάφειαν μετὰ τῆς συνειδήσεως τοῦ πολίτου, δηλοῦν ἀρχῆθεν τὸ τῇ πολιτείᾳ ὀφειλόμενον, ἡ δὲ ὑπὸ τῶν Στωϊκῶν προτιμηθεῖσα λέξις περιέχει μᾶλλον τὴν ἔννοιαν τοῦ τῷ ἀτόμῳ πρέποντος.

Ἐάν, ὡς διατείνεται ὁ Θρασύμαχος ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (366d), ὁ Σωκράτης εἶχε πάντοτε πρόχειρον ἀριθμόν τινα ὀνομασιῶν, δι' ὧν ἐφίλει νὰ ὁρίζῃ τὸ δίκαιον, πλὴν τοῦ δέοντος ἦσαν τοιαῦται καὶ ἄλλαι πολλαὶ σημαίνουσαι κυρίως τὸ ὠφέλιμον καὶ χαρακτηρίζουσαι διὰ τοῦτο τὴν πρὸς τὸ ὠφέλιμον τείνουσαν σωκρατικὴν θεωρίαν, ἀλλ' ἐν αὐταῖς ἐξέχει ἡ φράσις τὸ συμφέρον, ἥτις, προϊόντος τοῦ χρόνου, διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γλώσσης καὶ τῆς διανοήσεως προσεκτᾶτο ἀεὶ συχνοτέραν πρὸς τὸ ἠθικὸν σχέσιν. Καὶ ὑπάρχουσι μὲν ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις συγγραφεῦσι χωρία, ἐν οἷς ἡ λέξις σημαίνει καθαρῶς τὸ προσωπικὸν συμφέρον (Ἀθην. πολ. 1, 13, Ἀντιφ. 5, 50)· ἀλλ' ὅμως ἡ πρώτη καὶ κυρία χρῆσις αὐτῆς εἶναι ἡ ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων. Οἱ ἐν τῇ ἱστορικῇ συγγραφῇ τοῦ Θουκυδίδου δημηγο-

ροῦντες ἡδέως πάνυ λαλοῦσι περὶ τοῦ συμφέροντος τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν μερίδι, τοῖς πρὸς οὓς ἀγορεύουσιν ἢ τοῖς ἀντιπάλοις, ὅπου ἐνίοτε (3, 56, 3. 5, 90. 5, 105, 4. 5, 107) γίνεται αὐστηρὰ διάκρισις τοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ δικαίου, ἐνιαχοῦ δὲ (1, 42, 2. 3, 56, 7 [35]) καὶ ὑποδηλοῦται, ὅτι τῷ μετὰ περισκέψεως σκοποῦντι δὲν παρίστανται τὰ δύο ταῦτα ὡς διάφορα· ὁμοίως μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ὁ Ξενοφῶν, πλὴν ὅτι ἐξαίρει πως τὸ ὑπὸ πολεμικὴν ἔποψιν ὠφέλιμον (Κ. Π. 3, 2, 30. Ἑλλ. 4, 6, 13. Ἱππαρχ. 9, 1)· ἐπειδὴ δὲ καθῆκον τοῦ πολίτου εἶναι νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος ἔν τε τοῖς ἐσωτερικοῖς καὶ ἐξωτερικοῖς πράγμασιν, ἑπόμενον ἦτο νὰ προσλάβῃ ἡ λέξις τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπιτασσομένου παντὶ τὴν πατρίδα φιλοῦντι. Ἐν τῇ εὐγενεστέρᾳ καὶ βαθυτέρᾳ ταύτῃ ἐννοίᾳ ἀπαντᾷ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Περὶ τοῦ στεφάνου (28. 30), ἐν δὲ τῷ τοῦ Αἰσχίνου Κατὰ Κτησιφῶντος (80. 220) εὕρηται συνδεδεμένη μετὰ τοῦ καιροῦ, οὗ ἡ ἀντίληψις εἶναι ἐπίσης σπουδαία· ὁ ῥήτωρ οὗτος μάλιστα συνάπτει αὐτὸ ἅπαξ μετὰ τοῦ δικαίου ὡς τὸ αὐτὸ περίπου σημαῖνον, θέλων νὰ προσδιορίσῃ τὸν σκοπὸν τῶν νόμων (1, 178). Ὅθεν ὁ Ἀριστοτέλης οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ ἢ ἀνάγει εἰς θεωρίαν τὸ ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει ὑπάρχον, ὅταν ἔν τε τοῖς Πολιτικοῖς (1279 a 17) καὶ ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1160 a 11 - 14) ἀναπτύσσῃ τὴν ἰδέαν, ὅτι τὸ κοινῇ συμφέρον εἶναι ὁ σύνδεσμος τῆς πολιτείας, καὶ ἔτι περαιτέρω παρακολουθῶν ταύτῃ ἐν τοῖς Πολιτικοῖς (1279 a 17 - b 10) ἀποφαίνηται, ὅτι, «ὅσαι μὲν πολιτεῖαι τὸ κοινῇ συμφέρον σκοποῦσιν, αὗται μὲν ὀρθαὶ τυγχάνουσιν οὖσαι κατὰ τὸ ἁπλῶς δίκαιον, ὅσαι δὲ τὸ σφέτερον μόνον τῶν ἀρχόντων, ἡμαρτημέναι πᾶσαι καὶ παρεκβάσεις τῶν ὀρθῶν πολιτειῶν». Ἡ γνώμη τοῦ Ἀριστοτέλους ἀποκορυφοῦται ἐν τῷ ὁρισμῷ τῷ διδομένῳ ἐν τῷ ἕκτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Ῥητορικῆς (1362 b 28) καὶ ἐν τῷ δωδεκάτῳ τοῦ τρίτου βιβλίου τῶν Πολιτικῶν (1282 b 17), καθ' ὃν «ἔστι πολιτικὸν ἀγαθὸν τὸ δίκαιον, τοῦτο δ' ἐστὶ τὸ κοινῇ συμφέρον»· καὶ διὰ τοῦτο ἐν τῷ κεφαλαίῳ ἐκείνῳ τῆς

Ῥητορικῆς πολλάκις τὸ συμφέρον ἐξισοῦται τῷ ἀγαθῷ, ὃ ἐνταῦθα σημαίνει τὸ ὀρεκτὸν καὶ σπουδῆς ἄξιον κατὰ τὴν πρότερον ἐξετασθεῖσαν ἔννοιαν. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τῆς ἀτομικῆς ἀπόψεως ἦτο δυνατὴ ἐκδοχή τις τοῦ συμφέροντος ἐξυψοῦσα ταύτην τὴν ἔννοιαν πολὺ ὑπὲρ τὴν σημασίαν τοῦ ἁπλῶς ἐξωτερικῶς ὠφελίμου. Ὅτι δὲ ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τοῦ συμφέροντος ἐρρύθμιζεν ἀεὶ μᾶλλον τὴν χρῆσιν τῆς λέξεως, πρὸς τοῦτο συνετέλεσε καὶ ἠθική τις θεωρία, καθ' ἣν τὸ ζήτημα περὶ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς ἡδονῆς κατεῖχε τὴν πρώτην θέσιν· διότι αὕτη ἐκλαμβάνουσα τὸ ἡδὺ ὡς μόνον τῇ νῦν στιγμῇ ἀνῆκον καὶ ἑπομένως κατώτερον ἀντέτασσεν αὐτῷ ὡς ἀνώτερον καὶ τιμιώτερον τὸ συμφέρον, οὗ οὐσιῶδες καὶ ἀναγκαῖον γνώρισμα εἶναι τὸ ἀποβλέπειν εἰς τὰ μόνιμα ἀποτελέσματα. Ἡ ἀντίθεσις διετυπώθη πιθανῶς τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ Ἀντισθένους, τοῦ ἱδρυτοῦ τῆς κυνικῆς σχολῆς, εἰς οὗ τὸ στόμα ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ Συμποσίῳ (4, 39) ἐμβάλλει τοὺς χαρακτηριστικοὺς λόγους, ὅτι δοκεῖ αὐτῷ ἔνια τῶν κτημάτων «ἡδίω εἶναι τοῦ συμφέροντος». Ὅτι δὲ εὐθὺς κατέστη κοινή, μαρτυροῦσι δύο ῥήσεις τοῦ Ἰσοκράτους, ὅστις ἐν μὲν τῷ λόγῳ Πρὸς Νικοκλέα (45) ψέγει τοὺς «οὔτε τῶν σιτίων χαίροντας τοῖς ὑγιεινοτάτοις οὔτε τῶν ἐπιτηδευμάτων τοῖς καλλίστοις οὔτε τῶν πραγμάτων τοῖς βελτίστοις οὔτε τῶν μαθημάτων τοῖς ὠφελιμωτάτοις, ἀλλὰ παντάπασιν ἐναντίας τῷ συμφέροντι τὰς ἡδονὰς ἔχοντας», ἐν δὲ τῷ Περὶ ἀντιδόσεως (221) λέγει, ὅτι «πολλοὶ τῶν ἀνθρώπων διὰ τὰς ἀκρασίας οὐκ ἐμμένουσι τοῖς λογισμοῖς, ἀλλ' ἀμελήσαντες τοῦ συμφέροντος ἐπὶ τὰς ἡδονὰς ὁρμῶσιν». Ἕνεκα τῆς ἀντιθέσεως ταύτης τὸ συμφέρον ἀπέβη φράσις, οὐδὲν ἧττον δόκιμος ἢ τὸ δέον, σημαίνουσα τοῦτο, πρὸς ὃ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ οἰακίζῃ τὴν ἑαυτοῦ ἐνέργειαν, ἡ δὲ χρῆσις καὶ ταύτης της φράσεως δὲν ἔμενε συνδεδεμένη πρὸς τὴν ῥητὴν δήλωσιν τῆς ἀντιθέσεως. Παρὰ τῷ αὐτῷ ῥήτορι, ἐξ οὗ ἐλάβομεν τὰ ἄρτι μνημονευθέντα παραδείγματα, ἀναγινώσκομεν (8, 28), ὅτι «ἅπαντες μὲν ἐπιθυμοῦσι τοῦ συμφέροντος καὶ τοῦ πλέον ἔχειν τῶν ἄλλων, οὐχ

ἴσασι δὲ τὰς πράξεις τὰς ἐπὶ ταῦτα φερούσας, ἀλλὰ ταῖς δόξαις διαφέρουσιν ἀλλήλων· οἱ μὲν γὰρ ἔχουσιν ἐπιεικεῖς καὶ στοχάζεσθαι τοῦ δέοντος δυναμένας, οἱ δ' ὡς οἷόν τε πλεῖστον τοῦ συμφέροντος διαμαρτανούσας», ὅπου σχεδὸν ἀφανίζεται ἡ διαφορὰ τῶν δύο ἐννοιῶν· ἀλλαχοῦ δὲ (12, 30) λέγει ὁ Ἰσοκράτης, ὅτι πεπαιδευμένους καλεῖ «τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἑκάστην προσπίπτουσι καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῆ τῶν καιρῶν ἔχοντας καὶ δυναμένην ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στοχάζεσθαι τοῦ συμφέροντος». Οὕτω κατανοεῖται ἐντελῶς ἡ σπουδαιότης τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἀντιλογίας τῶν φιλοσόφων, ἂν τὸ δέον ἐστὶ τὸ συμφέρον ἢ τὸ καλόν, περὶ ἧς ὁ Ἀριστοτέλης ποιεῖται λόγον ἐν τοῖς Τοπικοῖς (110 b 9-12)· διότι τῷ ὄντι ἀμφότερα εἶναι στοιχεῖα τοῦ ἠθικοῦ, ἀμοιβαίως συμπληρούμενα, τὸ μὲν συμφέρον σκοποῦν πρὸς τὰ ἀποτελέσματα, τὸ δὲ καλὸν ὡς ἄμεσον ἐλατήριον ἐνεργοῦν. Ἀλλ' οἴκοθεν ἐννοεῖται ὅτι καὶ ἄλλαι ἔρευναι ζητοῦσαι τὴν ἀξίαν τοῦ συμφέροντος καὶ τῶν συγγενῶν αὐτῷ ἐννοιῶν δὲν ἀποκλείονται, π. χ. ἡ τοῦ Σταγειρίτου ἐν τῷ τέλει τοῦ δευτέρου κεφαλαίου τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Νικομαχείων Ἠθικῶν, ὅτι τρία εἰσὶ τὰ αἱρετὰ ἀνθρώπῳ, καλόν, συμφέρον, ἡδύ. Μᾶλλον δύναται νὰ φανῇ παράδοξον, ὅτι ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς Ῥητορικῆς (1389 b 36. πρβλ. 1389 a 34) ψέγων λέγει, ὅτι οἱ γέροντες «πρὸς τὸ συμφέρον ζῶσιν, ἀλλ' οὐ πρὸς τὸ καλόν, μᾶλλον ἢ δεῖ, διὰ τὸ φίλαυτοι εἶναι», ταῦτα δὲ λέγων ἔχει ἐν νῷ μόνον τὸ κατώτερον τοῦ καλοῦ κοινὸν ὠφέλιμον· ἀλλ' ὅμως ἐνταῦθα σπουδάζει μᾶλλον ὁ Ἀριστοτέλης νὰ μὴ ἐξέλθῃ τοῦ κύκλου τῶν ἀπηκριβωμένων ἐκείνων φράσεων, ἐξ ὧν κατεσκεύαζε τὰς ἐναργεστάτας ἀντιθέσεις καὶ τὰς πλείστας ἀφετηρίας πρὸς τὰς συνήθεις κινήσεις τῆς νοήσεως. Αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀπέφευγε νὰ ἀπονέμῃ εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ συμφέροντος βαθυτέραν σημασίαν· διότι ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῆς Ῥητορικῆς (1358 b 20-29) ἀποδίδωσι τῷ μὲν συμβουλευτικῷ εἴδει τῶν λόγων τὸ συμφέρον καὶ βλαβε-

ρόν, τῷ δὲ δικανικῷ τὸ δίκαιον καὶ τὸ ἄδικον, καὶ τῷ ἐπιδεικτικῷ τὸ καλὸν καὶ τὸ αἰσχρόν· τοῦτο δὲ ποιῶν οὐδαμῶς βούλεται νὰ ὑποβιβάσῃ τὸν σκοπὸν τοῦ πρώτου εἴδους πρὸς τὸν τῶν δύο ἄλλων. Ἔτι δὲ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι παρὰ τῷ Ἀριστοτέλει, ὅστις τοσοῦτον ἀκριβολογεῖται τὰς φράσεις, εὑρίσκομεν δύο χωρία, ἐν οἷς τὸ συμφέρον προσέλαβεν αὐτόχρημα τὴν σημασίαν τοῦ ἠθικοῦ ἀγαθοῦ. Ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (1104 a 3) λέγων, «ὅτι πᾶς ὁ περὶ τοῦ πρακτοῦ λόγος τύπῳ καὶ οὐκ ἀκριβῶς ὀφείλει λέγεσθαι», προστίθησι τὴν αἰτιολογίαν· «τὰ ἐν ταῖς πράξεσι καὶ τὰ συμφέροντα οὐδὲν ἑστηκὸς ἔχει»· ἔτι σπουδαιότερον εἶναι τὸ ἕτερον χωρίον ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (1110 b 30), ἐν ᾧ λέγει· «τὸ δ' ἀκούσιον βούλεται λέγεσθαι οὐχ εἴ τις ἀγνοεῖ τὸ συμφέρον· οὐ γὰρ ἡ ἐν τῇ προαιρέσει ἄγνοια αἰτία τοῦ ἀκουσίου ἀλλὰ τῆς μοχθηρίας», ἡ λέξις ἄρα ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐσωτερικὴν διαφορὰν τοῦ δικαίου καὶ ἀδίκου ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνταῦθα πρόκειται ἡμῖν τὸ τέλειον ἀποτέλεσμα τῆς γλωσσικῆς ἐκείνης ἀναπτύξεως τῶν Ἑλλήνων, ἥτις βαθμηδὸν ἀνέδειξε τὸ συμφέρον μίαν τῶν πρωτίστων ὀνομασιῶν τοῦ ἠθικοῦ σκοποῦ [36]).

Οἱ ἀττικοὶ ποιηταὶ περὶ προσώπων ποιούμενοι λόγον φιλοῦσι νὰ σωρεύωσι τὰς σημαντικὰς τοῦ ἐπαίνου λέξεις· ἀλλὰ καὶ οἱ πεζογράφοι παρέχουσιν ἱκανὰ τὰ τούτοις ἀνάλογα θέλοντες νὰ ἐκφράσωσι τὰς σχετικὰς γενικὰς ἐννοίας. Ὁ Πλάτων λέγει (Πολ. 5, 451 a)· «ἐλπίζω γὰρ οὖν ἔλαττον ἁμάρτημα ἀκουσίως τινὸς φονέως γενέσθαι ἢ ἀπατεῶνα καλῶν τε καὶ ἀγαθῶν καὶ νομίμων πέρι»· καὶ ὁ Ξενοφῶν ποιεῖ τὸν Σωκράτη λέγοντα, ὅτι ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴ δικάζει τὰς δίκας κάλλιον, νομιμώτερον, σεμνότερον καὶ δικαιότερον παντὸς ἄλλου (Ἀπομν. 3, 5, 20).

Καθόλου θὰ εἶναί τις διατεθειμένος νὰ προσδοκᾷ, ὅτι πρὸς πᾶσαν ἔκφρασιν τῆς ἠθικῆς ἐκτιμήσεως ἀντίκειται μία ἔκφρασις τοῦ ψόγου ἀκριβῶς ἐναντία ἐκείνῃ, ἀλλὰ τὰ γεγονότα δὲν συμφωνοῦσιν ἀκριβῶς πρὸς τὴν προσδοκίαν ταύτην. Διότι τὰ ἐπίθετα τὰ δη-

λοῦντα ἠθικὴν ἀποδοκιμασίαν προσώπων ἢ φρονημάτων δύνανται μὲν νὰ ἀναχθῶσιν εἰς τὰς αὐτὰς πηγὰς τῆς κρίσεως, ὥσπερ τὰ ἐκφράζοντα ἔπαινον· ἀλλ' ὁ παραλληλισμὸς τῶν δύο σειρῶν μέχρι λεπτομερείας δὲν εἶναι δυνατός. Ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἐκφέρῃ ψόγον, ἡ διάνοια αὐτοῦ οὖσα ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ σχεδὸν πάντοτε ἀναμιγνυομένου πάθους ἀποβλέπει συνήθως μᾶλλον εἰς βαθμολογικὴν ἢ εἰς αὐστηρὰν λογικὴν διάκρισιν· διὰ τοῦτο ἐνταῦθα δὲν εὑρίσκομεν τὸν αὐτὸν πλοῦτον τῶν λεπτῶν διακρίσεων, ὅν περ ἐν ταῖς ἐκφράσεσι τοῦ ἐπαίνου· ἡ διαφορὰ αὕτη καθίσταται μείζων ἐκ τούτου, ὅτι τὴν κακίαν οἱ Ἕλληνες ἡδέως ἀνάγουσιν εἰς ἐλατήριον, ὅπερ οὐδένα ἔχει τόπον ἐν ταῖς ὀνομασίαις τοῦ ἀγαθοῦ.

Ἐντελέστατα ἴσως ἀντιστοιχοῦσιν αἱ ἔννοιαι ἀ γ α θ ὸ ς καὶ τὸ ἐναντίον αὐτῆς, κ α κ ό ς, διότι καὶ τοῦτο ἀναφέρεται εἴς τε τὴν καταγωγὴν καὶ εἰς τὴν πρὸς τὸν ἴδιον σκοπὸν ἱκανότητα καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν ποιότητα, καὶ μάλιστα τὴν ἐν τῷ ἀγῶνι ἐκφαινομένην. Σημειωτέον ἐν τούτοις, ὅτι ἐν πολλαῖς συνθέσεσιν ἡ ἔννοια προσλαμβάνει τὴν σημασίαν τῆς ἐνδομύχου δυσμενείας καὶ ἀποστροφῆς πρὸς ἄλλους, τῆς μοχθηρίας. Διὰ τοῦτο ὁ τῆς μοχθηρίας ἀπηλλαγμένος καλεῖται ἄ κ α κ ο ς· διὰ τοῦτο ἡ συκοφαντία καλεῖται κ α κ ό θ ρ ο υ ς λόγος, ἡ περὶ τὸ κακὸν ἐπιτηδειότης, ἡ πανουργία, κ α κ ε ν τ ρ έ χ ε ι α, τὰ δὲ ἀπατηλὰ μέσα τὰ ἐφαρμοζόμενα πρὸς βλάβην τοῦ ἀντιδίκου κ α κ ο υ ρ γ ί α ι ἢ κ α κ ο τ ε χ ν ί α ι· ἐντεῦθεν καὶ τὸ ἐπίθετον κ α κ ό ν ο υ ς τὸ σημαῖνον τὴν πρὸς πρόσωπα ἔχθραν καὶ δυσμένειαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίθετον κ α κ ο ή θ η ς. Ἰδίας προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ τελευταία λέξις, ἥτις ἐνίοτε παρὰ Πλάτωνι (Πολ. 1, 348 d. 3, 491 a.b) καὶ Ἰσοκράτει (7, 47. 15, 223) οὐδὲν ἄλλο σημαίνει ἢ τὴν φαυλότητα τοῦ χαρακτῆρος ἐν γένει· ἀλλ' ἡ γλῶσσα τοῦ λαοῦ, οἵα ἀκούεται ἀπὸ τοῦ ῥητορικοῦ βήματος, ἀπέδωκεν εἰς τὴν λέξιν ταύτην τὴν σημασίαν πονηρίας ἐντέχνου καὶ τῷ ἀκάκῳ ὀφθαλμῷ ἀποκρυπτομένης. Οὕτως ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ λόγου Περὶ παραπρεσβείας (4) καλεῖ τὰ ῥητορικὰ τεχνάσματα τοῦ ἀντιπάλου, ὑφ' ὧν φοβεῖται μὴ

ψυχαγωγηθέντες τινὲς τῶν δικαστῶν ἀγνοήσωσιν αὐτόν, «ἐπιβεβουλευμένα καὶ κακοήθη ἀντίθετα»· καὶ κατωτέρω ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ ὀνομάζει τὴν πρὸς τοὺς συμπρέσβεις διαγωγὴν τοῦ Δημοσθένους κακοήθειαν, οὓς διεβουκόλει προσποιούμενος ἁπλότητα, ἵνα ἀπολέσῃ ἔτι ἀσφαλέστερον (22. 40)· αὐτὸς ὁ Δημοσθένης ὀνομάζει τὸν Πανταίνετον κακοήθη, διότι προσφέρεται τοῖς ἀνθρώποις ὡς φίλος μόνον ἕως οὗ κατορθώσῃ τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ, εἶτα δὲ ἐγκαταλιμπάνων αὐτοὺς γίγνεται ἐχθρὸς καὶ διάφορος (37, 15), καὶ τὸν Μειδίαν, διότι κατ᾽ἀρχὰς μὲν προσποιεῖται, ὅτι δέχεται τὴν δίαιταν, τὴν δὲ τελευταίαν ἡμέραν τῶν διαιτῶν τὸν μὴ ἐλθόντα διαιτητήν, κατηγορῶν ἔρημον, οὐδενὸς παρόντος, ἐκβάλλει καὶ ἀτιμοῖ αὐτὸν (21, 86)· ἄλλα χωρία τοῦ Ξενοφῶντος (Κυνηγ. 13, 16), Ἰσοκράτους (15, 284), Αἰσχίνου (1,166) καὶ Δημοσθένους (18, 11), ἅτινα καθ' ἑαυτὸ ἕκαστον ἐξεταζόμενον φαίνονται σημαίνοντα μόνον τὸν ἀπατεῶνα ἐν γένει, παραβαλλόμενα πρὸς τὰ ἀνωτέρω παρατεθέντα, ἐμφανίζονται πολὺ τραχύτερα. Ἀλλὰ τὸ ἐπίθετον κακοήθης ἔχει καὶ τὴν σημασίαν τοῦ ἐπιρρεποῦς εἰς τὸ ὑπολαμβάνειν τὰ χείριστα περὶ ἄλλων, διότι ὑπὸ ταύτην τὴν ἔννοιαν ὀνομάζει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1389 b 20. πρβλ. 1389 a 17) τοὺς πρεσβυτέρους καὶ παρηκμακότας τὴν ἡλικίαν κακοήθεις· «ἔστι γὰρ κακοήθεια, λέγει, τὸ ἐπὶ τὸ χεῖρον ὑπολαμβάνειν πάντα»· ὥσπερ δὲ νῦν οὕτω καὶ τότε οἱ ἰατροὶ ὠνόμαζον νοσήματά τινα κακοήθη.

Τὸ ἀντίθετον τοῦ χρηστὸς εἶναι τὸ φαῦλος ἢ φλαῦρος· ὁ δεύτερος τύπος τίθεται κυρίως ἐπὶ λόγων [37])· ἀλλ᾽ ἕνεκα τῆς γενικῆς ἐννοίας, ἣν λαμβάνει ἡ λέξις, δύναται νὰ σημαίνῃ πάντας τοὺς βαθμοὺς τῆς κακίας, καὶ μάλιστα ἐν τοιαύτῃ ἐκτάσει, ὥστε ἀναφέρεται καὶ εἰς τὴν ὑποδεεστέραν διανοητικὴν ἱκανότητα μετὰ τῆς δευτερευούσης καλῆς σημασίας τοῦ ἁπλοῦ καὶ ἀφελοῦς. Ὡς ἔκφρασις ἠθικοῦ ψόγου ἀντιτίθεται ἰδίως παρ᾽ Ἀριστοτέλει πρὸς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαθοῦ, τοῦ χρηστοῦ, τοῦ ἐπιεικοῦς καὶ τοῦ σπουδαίου [38]).

Τὸ ἐναντίον τοῦ δίκαιος, δηλ. ἄδικος ἔχει ἐπίσης μεγά-

λην χρῆσιν ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ, ὥσπερ καὶ ἡ λέξις δίκαιος. Τοῦτο δεικνύει ἴσως ἐναργέστατα χωρίον τι ἐν ταῖς Βάκχαις τοῦ Εὐριπίδου (997), ἐν ᾧ ὁ χορὸς ἀποδίδει τὴν ἀσεβῆ καὶ ἄθεον τοῦ Πενθέως διαγωγὴν «ἀδίκῳ γνώμᾳ παρανόμῳ τ' ὀργᾷ», οὕτως ὥστε διὰ τῆς προσθήκης τοῦ δευτέρου μέλους ἔτι μᾶλλον καταφαίνεται ἡ τάσις τῆς γλώσσης εἰς τὸ νὰ μὴ χωρίζῃ τὰς δύο κυρίας σφαίρας τῆς ἠθικότητος.

Λίαν ποικίλαι εἶναι αἱ φράσεις, αἵτινες παράγουσι τὴν φαυλότητα ἐξ ἀθέου καὶ ἀσεβοῦς φρονήματος. Ἄθεος, ἀνόσιος, ἀσεβὴς καί, κατὰ τὴν ἀνωτέρω ἐξετασθεῖσαν (σ. 290) ἤδη γλωσσικὴν χρῆσιν, θεοίσεχθρος ὀνομάζεται ὁ οὕτω κακουργῶν· ἀλλ' ἐπειδὴ κατὰ τὰ δόγματα τῆς λατρείας ἀπείργεται ἐν πρώτοις τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς κοινωνίας ὁ λειτουργικῶς ἀκάθαρτος, ἡ εἰκὼν τοῦ τοιούτου μιάσματος δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς καὶ διὰ τοῦτο νὰ ὀνομασθῇ μιαρός [39]). Ἡ λέξις αὕτη προσλαμβάνει καὶ ἐλαφράν τινα σκωπτικὴν σημασίαν, ὡς ἡ παρ' ἡμῖν ἐν τοιαύτῃ ἐννοίᾳ εὔχρηστος λέξις κατηραμένος· τοιαύτην τινὰ σημασίαν π. χ. ἔχει ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ τοῦ Σωκράτους (23 c), ὅπου, ὡς αὐτὸς ὁ Σωκράτης διηγεῖται, οἱ ἀγνοοῦντες αὐτὸν καὶ τὸ ἔργον αὐτοῦ ἀποκαλοῦσιν αὐτὸν μιαρώτατον· ἢ ὅταν ὁ νέος Κῦρος παρὰ τῷ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 1, 3, 11) ὀνομάζῃ τὸν Σάκαν μιαρώτατον, ἐκφράζων τὸ πρὸς αὐτὸν μῖσος, διότι πολλάκις πρὸς τὸν πάππον ἐπιθυμοῦντα προσδραμεῖν ἀποκωλύει· ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται, ὅτι ἐν τῷ ἐλαφρῷ λεκτικῷ τρόπῳ τῶν διαλόγων μεταχειρίζονται αὐτὴν ὡς σκωπτικὴν προσηγορίαν (Πλάτ. Φαῖδρ. 236 e. Θεάγ. 124e Χαρμ. 161 b. 174 b). Ἀλλ' ἐνταῦθα πρέπει νὰ καταλεχθῶσι καί τινα ἐπίθετα μόνον εἰς τὴν κατάληξιν ἀλλήλων διαφέροντα μετὰ τοῦ οἰκείου ῥήματος, ἅτινα φαίνονται μὲν ἀρχῆθεν μόνον τὴν ἔννοιαν τοῦ πλανωμένου καὶ τῆς τοῦ πλανᾶσθαι περιέχοντα, ἀλλ' ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς γλώσσης καθιερώθησαν ὡς ὀνομασίαι τοῦ ἀνοσίου καὶ τοῦ ἀνοσιουργεῖν, ἀναφερόμεναι συνήθως εἰς προσβολὰς τῶν θεῶν ἢ σπουδαιοτάτων

ἀνθρωπίνων σχέσεων· ταῦτα εἶνα· ἀ λ ι τ ρ ό ς, ἀ λ ι τ ή μ ω ν, ἀ λ ι τ ή ρ ι ο ς καὶ ἀ λ ι τ α ί ν ε ι ν.

Τὸ ἐναντίον τῆς τοσοῦτον χαρακτηριζούσης τοὺς ἀρχαιοτέρους Ἕλληνας ἐννοίας τ ε τ ρ ά γ ω ν ο ς καὶ τῆς συγγενοῦς αὐτῇ ἰ θ ύ ς εἶναι ἡ ἔννοια σ κ ο λ ι ό ς, στενωτέρα μὲν κατά τι ἐκείνων, ἀλλ' ἐντελῶς ἀνάλογος πρὸς αὐτάς· καθ' ὅσον περιλαμβάνει σωματικάς τε καὶ πνευματικὰς ἰδιότητας. Οὕτως ὁ Θέογνις (535. 536) τὴν ἔλλειψιν τῆς εὐθύτητος τοῦ φρονήματος καὶ τῆς σωματικῆς στάσεως συμπεριλαμβάνει εἰς μίαν παράστασιν λέγων·

Οὔ ποτε δουλείη κεφαλὴ ἰθεῖα πέφυκεν,
ἀλλ' αἰεὶ σκολιή, καὐχένα λοξὸν ἔχει.

Καὶ αὐτὴ δὲ ἡ ἐν τῇ ἀρχῇ τῶν Ἔργων καὶ Ἡμερῶν τοῦ Ἡσιόδου (7) ῥῆσις· « ῥεῖα δέ τ' ἰθύνει σκολιὸν καὶ ἀγήνορα κάρφει Ζεὺς ὑψιβρεμέτης », ἐμφαίνει τοιαύτην τινὰ διπλῆν σημασίαν. Οἱ μετὰ τοὺς δοκίμους χρόνους συγγραφεῖς ἐγίγνωσκον ἀναμφιβόλως ἔτι πλείω παραδείγματα ἐξ ἀρχαιοτέρων περιόδων τῆς γραμματείας, ἐν οἷς ἡ λέξις ἐτίθετο ἐπὶ προσώπων μετὰ σημασίας καθόλου ψεκτικῆς, διότι μόνον οὕτως ἐξηγεῖται ἥ τε φράσις τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 551.f), ὅτι ὁ Κέκροψ ἐν ἀρχῇ ἦν « σκολιὸς καὶ φοβερός », καὶ ἡ συχνὴ χρῆσις τῆς λέξεως παρὰ τοῖς ἐκκλησιαστικοῖς συγγραφεῦσι, καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Τζέτζη ἑρμηνεία τοῦ μνημονευθέντος ἡσιοδείου στίχου, ὅτι νοοῦνται αἱ κολάσεις, δι' ὧν ὁ Ζεὺς τὸν σκολιὸν σωφρονίζει. Πολλῷ συνηθεστέρα ἐν τοῖς σῳζομένοις ἀρχαιοτέροις συγγράμμασιν εἶναι ἡ χρῆσις ἐπὶ πράξεων, ἐν αἷς ἐκδηλοῦται φρόνημα ἀπατηλόν, διὰ τοῦτο λίαν προσφιλεῖς εἶναι αἱ φράσεις « σκολιαὶ θέμιστες », « σκολιαὶ δίκαι », « σκολιὸς λόγος », ἐν δὲ τῇ ἐπιτήμῳ γλώσσῃ τῆς Σπάρτης ἡ ὑπὸ τοῦ δήμου ψηφιζομένη οὐκ ὀρθὴ γνώμη ἐκαλεῖτο ἁπλῶς σ κ ο λ ι ά [40]). Ἐκ τῶν ἀττικῶν συγγραφέων ὁ Πλάτων ἠσπάσατο τὴν φράσιν ταύτην δηλῶν δι' αὐτῆς πᾶν ὅ τι ἐνέχεται ἐν τῷ ψεύδει ἢ καθόλου διάστροφον εἶναι [41]).

Γνωστὸν εἶναι, ὅτι ἡ πεπαιδευμένη ἐθνικὴ διάνοια πηγὴν καὶ κέντρον τοῦ χρηστοῦ καὶ κοσμίου τρόπου ἐθεώρει τὴν σωφροσύνην· ἀλλὰ ταύτῃ οὐδέν ἐστι μᾶλλον ἐναντίον ἢ ἡ κατάστασις τοῦ ὑπὸ τῆς ἄτης κατειλημμένου. Διὰ τοῦτο δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν τὸ ἐκ ταύτης παραγόμενον ἐπίθετον ἀτάσθαλος, ὅπερ εἶναι σύνηθες ἰδίως μὲν παρ' Ὁμήρῳ καὶ Ἡσιόδῳ, ἀλλὰ καὶ παρὰ τῷ Θεόγνιδι, τῷ Ἡροδότῳ καὶ παρά τισι μεταγενεστέροις δὲν εἶναι ἄγνωστον, ὡς τὴν ἀρχαιοτάτην ἔκφρασιν τοῦ ἐναντίου τῆς σωφροσύνης[42])· ἀναφέρεται δ' ἴσως οὐχὶ σπανιώτερον εἰς πράξεις ἢ εἰς πρόσωπα. Πολλῆς προσοχῆς δὲ ἄξιον εἶναι, ὅτι ὁ Ἡρόδοτος μεταχειρίζεται αὐτὸ πάντοτε ἐπὶ τῶν βαρβάρων καὶ τῶν ἔργων αὐτῶν, ἅπαξ μάλιστα (7, 35) συνάπτει αὐτὸ μετὰ τοῦ βάρβαρος. — Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ σωφροσύνη ἐν τῇ ἀττικῇ διαλέκτῳ προσέλαβεν ἀκριβῶς ὡρισμένην σημασίαν μεγάλης σπουδαιότητος, διὰ τοῦτο τὸ λογικῶς ἐναντίον αὐτῆς ζητητέον κυρίως ἐν ἄλλῳ τινὶ ἐπιθέτῳ, ὅπερ ἐλήφθη ἐκ τῆς μουσικῆς καὶ σημαίνει κυρίως τὸ μὴ ἁρμονικόν· τοῦτο τὸ ἐπίθετον εἶναι τὸ πλημμελής, ὅπερ ὑποδεικνύει αὐτό τε καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ παραγόμενον οὐσιαστικὸν πλημμέλεια καὶ τὸ ῥῆμα πλημμελεῖν τὴν ἔλλειψιν τῆς ἐσωτερικῆς ἐκείνης ἁρμονίας, ἥτις παρὰ τῷ ἀρχαίῳ Ἕλληνι ἦν κατὰ πάντα μία τῶν ὑψίστων ἀξιώσεων, καὶ περιλαμβάνει πάντα τὰ εἴδη τῆς ἀπὸ τοῦ κανονικοῦ καὶ ἐμμελοῦς παρεκτροπῆς τοῦ πνεύματος, ἀπὸ τῆς ἀκουσίου πλάνης μέχρι τῆς δεινῆς ὕβρεως[43]). — Πρὸς δὲ τὴν σωφροσύνην ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ, ἐν ᾗ περίπου συμπίπτει τῇ φρονήσει, ἀντιτίθεται καὶ τὸ ἐπίθετον θερμός, ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐμπαθοῦς.

Τῷ δὲ κοσμίῳ ἀντίκειται ἐν πρώτοις τὸ σχέτλιος, ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου ἤδη πολλάκις ἀπαντῶσα λέξις, συχνάκις δ' ἰδίως ἐν τῇ ἀττικῇ γλώσσῃ, σημαίνουσα τρόπον τινὰ τὸν ἀδάμαστον καὶ ἀτίθασσον. Ἔλαβε δὲ διαφόρους ἑρμηνείας, διότι ἀπεδόθη αὐτῷ οὐ μόνον ἡ σημασία τοῦ καρτερικοῦ καὶ δραστηρίου, ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ δαιμονιζομένου[44]), ἀλλ' ὅμως φαίνεται ὅτι σημαίνει μᾶλλον

ἐκεῖνον, ὃν ὁ νῦν θεωρῶν πολὺ θὰ ἐπεθύμει νὰ κωλύσῃ ἀπὸ τῆς πράξεως αὐτοῦ, ὅπερ φυσικῶς δὲν σημαίνει πάντοτε καὶ ὅτι δύναται νὰ πράξῃ τοῦτο. Οὕτω κατανοοῦμεν, διὰ τί ἐν τῇ Ἰλιάδι (10,164) ὁ Διομήδης ὀνομάζει τὸν Νέστορα σχέτλιον ἄνευ τοῦ ἐλαχίστου ἠθικοῦ ψόγου, διότι, καίπερ σφόδρα γηραιός, «πόνου οὔποτε λήγει» ἐν τῷ πολέμῳ· ἐκ δὲ τῶν χωρίων τῶν ἀττικῶν συγγραφέων ὁμοιότατον τούτῳ εἶναι ἴσως τὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν τοῖς Βατράχοις (116), ἐν ᾧ ὁ Ἡρακλῆς ὀνομάζει οὕτω τὸν Διόνυσον βουλόμενον νὰ καταβῇ εἰς τὸν Ἅιδην· καθόλου ἡ συχνὴ χρῆσις ἐν τῇ προσαγορεύσει ἐκφράζει τοῦ προσαγορεύοντος τὴν διάθεσιν νὰ ἐπεμβῇ καὶ κωλύσῃ τὸ πραττόμενον, ἐὰν ἠδύνατο. Ἐντεῦθεν κατανοεῖται συγχρόνως ἡ παρὰ τοῖς ἀττικοῖς ποιηταῖς οὐχὶ σπανία μεταφορὰ τῆς λέξεως εἰς δυστυχεῖς, ἥτις καθίστησι δυνατὴν τὴν χρῆσιν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ λαλοῦντος ἐφ' ἑαυτοῦ, διότι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν συνηθίζει νὰ διακρίνῃ αὐστηρῶς τὴν ἑκούσιον πρᾶξιν καὶ τὴν ἀκούσιον κατάστασιν, ἡ δὲ περὶ ἧς ὁ λόγος διάθεσις δύναται νὰ διεγερθῇ οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ φρίκην ἐμποιοῦντος παθήματος, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῆς παραδόξου ἐνεργείας. Τοὐναντίον τούτου οἱ ῥήτορες τῶν Ἀθηνῶν φιλοῦσι νὰ θεωρῶσι τοὺς χειρίστους ὑβριστὰς καὶ τὰ δεινότατα ἀνοσιουργήματα ὡς τὴν αἰτίαν ταύτης τῆς διαθέσεως καὶ νὰ ἀπονέμωσιν αὐτοῖς διὰ τοῦτο ἐκείνην τὴν ἰδιότητα.

Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς περὶ ἧς ὁ λόγος λέξεως ὑπάρχει καὶ ἠπιωτέρα φράσις δηλοῦσα τὸ ἐναντίον τοῦ κοσμίου, τὸ ἐπίθετον δηλονότι ἄκοσμος καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ παραγόμενον οὐσιαστικὸν ἀκοσμία καὶ τὸ ῥῆμα ἀκοσμεῖν. Ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι (2,213) λέγεται, ὅτι ὁ Θερσίτης «ἔπεα φρεσὶν ᾗσιν ἄκοσμά τε πολλά τε ᾔδει»· ἐν τοῖς κατόπιν χρόνοις καλεῖται οὕτω συχνάκις ἰδίως ἡ διατάραξις τῆς στρατιωτικῆς τάξεως, εἴτε ἐξ ἥττης εἴτε ἐξ ἀπειθείας τῶν στρατιωτῶν εἰς τὰ προστάγματα τῶν ἀνωτέρων· ἀλλ' ἐπίσης καὶ ἡ κατὰ τῶν νόμων ἐξέγερσις, ἡ καταπάτησις τῶν φραγμῶν ἐν τῇ ἀμοιβαίᾳ ἐπιμιξίᾳ τῶν φύλων καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ βήματος

ἀσχημοσύνη τῶν ῥητόρων· ὁ Αἰσχίνης λέγει ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ χωρίῳ (1, 189), ὅτι «ὁ περὶ τῶν μεγίστων τοὺς νόμους καὶ τὴν σωφροσύνην ὑπεριδὼν ἔχει τινὰ ἕξιν τῆς ψυχῆς, ἣ διάδηλος ἐκ τῆς ἀκοσμίας τοῦ τρόπου γίγνεται». — Κατ' ἔννοιαν οὐχὶ διάφορος ἴσως ταύτης καὶ μόνον κατὰ τὴν ἐτυμολογίαν οὐχὶ ἐπίσης σαφὴς εἶναι ἡ λέξις ἀσελγής, ἥτις εἶναι ἰδίως τοῖς ἀττικοῖς ῥήτορσι καὶ τῷ Πολυβίῳ προσφιλής.

Τῷ ἐπιθέτῳ εὐσχήμων, ὅπερ ἐν τοῖς ἔμπροσθεν ἐξητάσαμεν, ἀντίκειται τὸ ἀρνητικὸν ἀσχήμων, αἱ δὲ χρήσεις αὐτοῦ δύνανται βεβαίως νὰ συμπληρώσωσι τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐπαίνου, ὃν ἐκεῖνο ἐκφράζει. «Ὁ μηδὲν ποιῶν ἄσχημον, οὗτος κόσμιος» κατὰ τὸ ἤδη μνημονευθὲν ἀπόσπασμα τοῦ Φιλήμονος (ἀπ. 5)· «ὀργῇ δὲ φαύλῃ πόλλ' ἔνεστ' ἀσχήμονα» κατὰ τὸν Εὐριπίδην (Ἀρχελ. ἀπ. 261)· κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη κακίαι τινὲς «οὐκ ἐπιφέρουσιν ὀνείδη διὰ τὸ μήτε βλαβεραὶ τῷ πέλας εἶναι μήτε λίαν ἀσχήμονες» (1123 a 33)· καὶ ὁ Γέλων παρ' Ἡροδότῳ (7, 160) λέγει πρὸς τὸν Σπαρτιάτην Σύαγρον· «σὺ μέντοι ἀποδεξάμενος ὑβρίσματα ἐν τῷ λόγῳ οὔ με πείσεις ἀσχήμονα ἐν τῇ ἀμοιβῇ γενέσθαι». Τὸ μέγεθος τοῦ ψόγου, ὃν ἡ λέξις ἀσχήμων ἐκφράζει, καθίσταται φανερώτατον ἐν τῇ συνδέσει αὐτῆς μετὰ τοῦ ἐπιθέτου βδελυρὸς ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Αἰσχίνου (3, 246).

Τῷ μετρίῳ ἀντίκεινται ἐν πρώτοις αἱ ἔννοιαι ὑπερφίαλος (= καθ' ὑπερβολὴν βίαιος) καὶ ὑπέροπλος (= καθ' ὑπερβολὴν δυνατὸς), ὧν τὸ πρῶτον συνθετικὸν ἀποτελεῖ τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος· ἀλλ' αὗται ὅμως εἶναι εὔχρηστοι μόνον ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ ποιήσει καὶ παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις ταύτης μιμηταῖς. Ἐπειδὴ λοιπὸν ἀνήκουσιν εἰς χρόνους, καθ' οὓς ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ σφριγώσῃ ὑπερβολῇ τῆς δυνάμεως ἦν ἔτι ἀντίρροπος τῆς ἐθνικῆς ἀποστροφῆς πρὸς πᾶν τὸ ὑπέρμετρον, διὰ τοῦτο ὁ ψόγος, ὃν συνήθως βεβαίως δηλοῦσιν αἱ λέξεις αὗται, δὲν εἶναι παντάπασιν ἀναγκαίως μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένος, ἀπαντῶσι δὲ τὸ μὲν πρῶτον ἐπίθετον καὶ τὸ ἐξ αὐτοῦ παραγόμενον ἐπίρρημα πολλάκις ἐν τῇ

Ὀδυσσείᾳ (15, 315. 21, 289. 4, 663. 16, 346. 18, 71. 21, 285), τὸ δὲ δεύτερον ἅπαξ παρὰ Πινδάρῳ (Πυθ. 9, 14 καὶ ἄνευ πάσης σκιᾶς ψόγου 46). Τοὐναντίον οἱ μεταγενέστεροι Ἕλληνες, ὧν τὸ αἴσθημα μεγάλως προσέβαλλεν ἡ καταφρόνησις τῆς πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς τάξεως καὶ ἡμερώσεως, μεταχειρίζονται πρὸς δήλωσιν ταύτης μετὰ μεγίστης μομφῆς μίαν τῶν λέξεων θηριώδης ἢ ὠμός. — Ἀλλ' ἡ βαθυτέρα ἔννοια τοῦ ἠθικοῦ μέτρου ὡριμάζει ἐν τοῖς χρόνοις τοῖς μεταξὺ Ὁμήρου καὶ τῶν Περσικῶν, τελείαν δὲ ἀνάπτυξιν λαβοῦσα δεσπόζει τῆς νοήσεως κατὰ τὴν ἀττικὴν περίοδον. Ἡ ἔννοια τοῦ μετρίου ἀποκλείει ἐν πρώτοις πᾶσαν καταπάτησιν ἀλλοτρίων δικαιωμάτων καὶ σὺν αὐτῇ πᾶσαν αὐθαιρεσίαν προσβάλλουσαν τὸ αἴσθημα τοῦ ἄλλου, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ πᾶσαν ἐγωϊστικὴν κλίσιν τοῦ ἀτόμου περιφρονοῦσαν τὴν κοινὴν γνώμην, ἐν ἄλλαις λέξεσιν, ἔχει στενωτάτην συνάφειαν πρὸς τὰ δύο ἐκεῖνα συγγενῆ ἀλλήλοις συναισθήματα, ἃ οἱ Ἕλληνες ἐκάλουν αἰδῶ καὶ αἰσχύνην καὶ ἃ ἔσχομεν εὐκαιρίαν ἐν τοῖς ἔμπροσθεν νὰ ἐξετάσωμεν. Ἡ γλῶσσα ἔπλασεν ἴδιον ἐπίθετον πρὸς δήλωσιν τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως ἑκατέρου τούτων τῶν συναισθημάτων, τὸ ἀναιδὴς καὶ ἀναίσχυντος· ἀμφότερα ταῦτα ἀντίκεινται καταφανέστατα τῷ μετρίῳ. Ὅτι ἡ λεπτὴ διάκρισις τῶν οὐσιαστικῶν, ἐξ ὧν γίνονται τὰ ἐπίθετα, παρατηρεῖται καὶ ἐν τῇ χρήσει τούτων, ἐσημειώσαμεν ἤδη ἀνωτέρω (σ. 224) ἐρεισθέντες ἐπί τινος πλατωνικοῦ χωρίου χαρακτηριστικοῦ κατὰ τοῦτο. Ἀναιδὴς καλεῖται ἔν τινι πολλάκις μνημονευθέντι στίχῳ τῆς Ὀδυσσείας (11, 598) ὁ λίθος, ὅστις βασανίζει τὸν Σίσυφον, διότι καταγελᾷ καὶ ματαιοῖ πάντας τοὺς κόπους, οὓς καταβάλλει, ἵνα κυλίσῃ αὐτὸν ἄνω πρὸς τὴν κορυφὴν τοῦ λόφου· ἀναιδῆ καλεῖ τὸν θάνατον ὁ Πίνδαρος ἐν τῷ τέλει τῆς ἑνδεκάτης τῶν Ὀλυμπιονικῶν ᾠδῆς, διότι οὐδενὸς φειδόμενος μόνον κατ' ἐξαίρεσιν τῇ ὡραιότητι καὶ τῷ κάλλει τοῦ Γανυμήδους ὑποχωρεῖ· «θρέμμ' ἀναιδὲς» καλεῖ ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους (622 πρβλ. 607) ἡ Κλυταιμήστρα τὴν ἑαυτῆς θυγα-

τέρα, ὁ δὲ Οἰδίπους ἀποκαλεῖ «φθέγμ' ἀναιδὲς» τὸν Κρέοντα ἐν τῷ Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ (863). Ἡ λέξις αὕτη πανταχοῦ ὑποδηλοῖ, ὅτι ὁ μὴ τυγχάνων φειδοῦς ἢ προσοχῆς, εἶναι ἄξιος τούτων, καὶ διὰ τοῦτο ἡ διὰ τῆς λέξεως ἄσπλαγχνος ἑρμηνεία, ἥτις ἰδίως ἔν τισιν ὁμηρικοῖς χωρίοις φαίνεται ὡς ἡ ἁπλουστάτη, δὲν ἐξαντλεῖ ὅλον αὐτῆς τὸ περιεχόμενον. Τοὐναντίον ἐν τῷ ἑτέρῳ ἐπιθέτῳ (ἀναίσχυντος) τὸ οὐσιῶδες πάντοτε εἶναι ἡ ἀδιαφορία περὶ τῆς κρίσεως τοῦ κόσμου καὶ τῆς δημοσίου εὐπρεπείας. Διὰ τοῦτο ὁ Θουκυδίδης ὀνομάζει ἀναισχύντους τὰς ταφάς, εἰς ἃς ἐτρέποντο κατὰ τὸν λοιμὸν οἱ Ἀθηναῖοι σπάνει τῶν ἐπιτηδείων· «ἐπὶ πυρὰς γὰρ ἀλλοτρίας φθάσαντες τοὺς νήσαντας οἱ μὲν ἐπιθέντες τὸν ἑαυτῶν νεκρὸν ὑφῆπτον, οἱ δὲ καιομένου ἄλλου ἐπιβαλόντες ὃν φέροιεν ἀπῆσαν»· οἱ δὲ Κορίνθιοι μέμφονται τοὺς Κερκυραίους, ὅτι ἀπέφευγον τέως τὰς συμμαχίας, ὅπως «ἤν πού τι προσλάβωσιν, ἀναισχυντῶσιν», μὴ ἔχοντες σύμμαχον, οὗ τὴν κρίσιν ὤφειλον νὰ σέβωνται (Θουκ. 1, 37, 4)· ἀναίσχυντον καὶ βδελυρὸν ὀνομάζει ὁ χορὸς ἐν τοῖς Ἀχαρνεῦσι τοῦ Ἀριστοφάνους (289) τὸν Δικαιόπολιν, διότι μόνος ἄνευ τοῦ δήμου σπεισάμενος πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους καὶ οὕτω προδότης τῆς πατρίδος γενόμενος τολμᾷ πρὸς αὐτὸν ἀποβλέπειν· ἀναισχυντοτάτους δὲ καλεῖ ὁ Ἰσοκράτης (8, 38) τοὺς συγχρόνους αὐτῷ ῥήτορας, οἳ «τοὺς τότε (περὶ τὰ Περσικὰ) πολιτευομένους ἐπαινοῦντες τἀναντία πράττειν ἐκείνοις πείθουσι τοὺς πολίτας». Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ διαφορὰ τῶν δύο ἐννοιῶν δὲν ἦτο βεβαίως πολὺ μεγάλη, πολλάκις ἠφανίζετο παντελῶς, ὅτε τις ἐν σφοδρᾷ ἀγανακτήσει ὢν δὲν ἐσπούδαζε περὶ τὴν ἀκριβολογίαν τῆς φράσεως, ἢ ὅτε ὁ ἐκφερόμενος ψόγος δὲν ἐξελαμβάνετο ὡς λίαν σοβαρός. Τῆς δευτέρας περιπτώσεως παράδειγμα παρέχει ὁ Θεαίτητος τοῦ Πλάτωνος, ἐν ᾧ ὁ Σωκράτης καὶ ὁ μετ' αὐτοῦ διαλεγόμενος ἀναγκάζονται νὰ ὁρίσωσι τὸ ἐπίστασθαι μὴ εἰδότες τί ἐστιν ἐπιστήμη, καὶ ὁ Σωκράτης ἀποκαλεῖ τοῦτο κατ' ἀρχὰς μὲν ἀναίσχυντον, εἶτα δὲ ἀναιδές, οὐχὶ διάφορα, ἀλλὰ τὸ αὐτὸ δι' ἀμφοτέρων ἐννοῶν (196 d). Ὅτι ἀμφότερα ἀν-

τίκεινται τῷ μετρίῳ καταφαίνεται ἴσως ἐνταῦθα σαφέστερον, ἢ ἐν τοιούτοις χωρίοις, ἐν οἷς πράγματι σημαίνει ἠθικὸν ψόγον· ἔτι μᾶλλον ἐκφαίνεται ἡ ἀντίθεσις ἔν τινι χρήσει τῆς λέξεως ἀναίσχυντος, ἥτις ὡς φαίνεται ἀνεπτύχθη ἐν τῇ κοινῇ ὁμιλίᾳ καὶ ἐκ τῶν συγγραφέων ἀπαντᾷ πρῶτον παρὰ τῷ Ἰσοκράτει (17, 8)· κατὰ ταύτην ἡ λέξις συμπίπτει τῇ νῦν παρ᾽ἡμῖν ἐν χρήσει ἀδιάντροπος. Ζῶσαν εἰκόνα τοῦ κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν ἀναισχύντου διαγράφει τὸ ἔνατον κεφάλαιον τῶν χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου. Ὁ ἐνταῦθα προτασσόμενος ὁρισμὸς τῆς ἀναισχυντίας «καταφρόνησις δόξης αἰσχροῦ κέρδους ἕνεκα» ὑπῆρξεν ἀναγκαίως τοῖς μετὰ τὸν Ἀριστοτέλη περὶ ἠθικῆς φιλοσοφήσασι προσφιλής, διότι εὑρίσκομεν αὐτὸν ἐν τοῖς λεγομένοις Πλατωνικοῖς ὅροις (416), οἵτινες εἶναι προϊὸν τῆς σχολῆς τῶν Ἀκαδημαϊκῶν, ἀφορμὴν δὲ πάντως εἰς τοῦτο ἔδωκεν ἡ συνήθεια ἐκείνη τῆς κοινῆς ὁμιλίας. Δύναται μὲν ἡ διατύπωσις τοῦ ὁρισμοῦ ἐκείνου καθ᾽ἑαυτὴν λαμβανομένη εὐκόλως νὰ ἀπατήσῃ ἡμᾶς περὶ τούτου, ὅτι ἡ οὐσία αὐτοῦ ἔγκειται ὅλως ἐν τῷ πρώτῳ αὐτοῦ μέρει, ἀλλ ἡ προσεκτικὴ ἐξέτασις τῶν ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου συλλεχθέντων χαρακτηριστικῶν καθιστᾷ τοῦτο ἀναμφίβολον. Τῷ ἀναισχύντῳ οὐδὲν μέλει ὅτι ὃν ἀποστερεῖ, πρὸς τοῦτον ἀπελθὼν δανείζεται· εἶτα θύσας τοῖς θεοῖς αὐτὸς μὲν δειπνεῖ παρ᾽ ἑτέρῳ, τὰ δὲ χρέα ἀποτίθησιν ἁλσὶ πάσας· καὶ προσκαλεσάμενος τὸν ἀκόλουθον δίδωσιν ἀπὸ τῆς (ξένης) τραπέζης ἄρτον καὶ κρέας ἄρας καὶ λέγει πάντων ἀκουόντων πρὸς αὐτόν· Εὐωχοῦ, Τίβιε· καὶ ὀψωνῶν δὲ ὑπομιμνήσκει τὸν κρεωπώλην, εἴ τι χρήσιμος αὐτῷ γέγονε, καὶ ἑστηκὼς πρὸς τῷ σταθμῷ μάλιστα μὲν κρέας, εἰ δὲ μή, ὀστοῦν εἰς τὸν ζωμὸν ἐμβάλλει (εἰς τὸν σταθμόν)· ἐν δὲ τῷ βαλανείῳ ἀποκρούει τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ βαλανέως, ἵνα μὴ ὑποχρεωθῇ εἰς ἀμοιβήν· καὶ τοῖς ξενιζομένοις δὲ παρ᾽αὐτοῦ εἰσιτήρια τοῦ θεάτρου ἀγοράσας θεωρεῖ μὴ δοὺς τὸ ἑαυτοῦ μέρος, ἄγει δὲ τὴν ἄλλην ἡμέραν καὶ τοὺς υἱοὺς καὶ τὸν παιδαγωγόν· καὶ ἐπὶ τὴν ἀλλοτρίαν οἰκίαν ἐλθὼν δανείζεται κριθάς, ποτὲ δὲ ἄχυρον καὶ ἀναγκάζει τοὺς δανείσαν-

τας νὰ φέρωσιν αὐτὰ πρὸς αὐτόν· ἐν πᾶσι τούτοις ἡ δίωξις τοῦ κέρδους εἶναι δευτερεῦόν τι, τὸ δὲ οὐσιῶδες εἶναι ἡ ἐσπουδασμένη καταπάτησις τῶν ἀξιώσεων τῆς εὐπρεπείας καὶ τῆς ἰδίας ἀξιοπρεπείας [47]). Οὕτως ἡ λέξις ἀποβάλλει τὴν εὐρεῖαν αὐτῆς σημασίαν καὶ καταντᾷ νὰ δηλοῖ μίαν μόνην κακὴν πρᾶξιν· ἀλλ' οὕτω διασαφηνίζεται ἔτι μᾶλλον ἡ πρώτη αὐτῆς σημασία.

Τῷ ἐπιθέτῳ ἐπιεικὴς ἀντίκειται ἐξωτερικῶς τὸ ἀρνητικὸν ἀεικὴς ἢ ἀεικέλιος, ὅπερ ἐστὶ κατὰ τοῦτο ἀνάλογον πρὸς ἐκεῖνο, ὅτι οὐχὶ σπανίως ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ ἀπιθάνου ἢ τοῦ μὴ κατὰ φύσιν, ἀλλὰ πρὸς τὰς βαθυτέρας ἠθικὰς σχέσεις, ἃς ἡ γλῶσσα μετ' ἐκείνου συνέδεσε, δὲν ἀναφέρεται. Ἅπαξ μόνον παρ' Ἡροδότῳ (7, 13) χρησιμεύει εἰς δήλωσιν ἀπρεπῶν λόγων· ἄλλως ἐκφράζει κατ' ἐξοχὴν τὸ ἀπρεπῆ καὶ ἄτοπα πάσχειν διὰ φόνου, παραμορφώσεως ἢ κακώσεως. Ἀλλ' ἐὰν οὐσιῶδες γνώρισμα τοῦ ἀνδρός, ᾧ ἀπονέμεται δικαίως τὸ ἐπίθετον ἐπιεικής, εἶναι τοῦτο, ὅτι ἔνθεν μὲν ἱκανοποιεῖ τὰ ἠθικὰ συναισθήματα ἄλλων, ἑτέρωθεν δὲ συμβάλλεται εἰς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς λεπτότητος αὐτῶν, πρὸς τοῦτον τελείαν ἀντίθεσιν ἀποτελεῖ ὁ ἀκαταπαύστως ταῦτα προσβάλλων, οὗτος δὲ καλεῖται βδελυρός. Κατ' αὐστηρὰν λογικὴν ἐξεταζόμενος ὁ βδελυρὸς διαφέρει τοῦ μὲν ἀναιδοῦς κατὰ τοῦτο, ὅτι αὐτὸς μὲν ἐξ ἴσου πάντων τὴν ἀγανάκτησιν διεγείρει, ὁ δὲ ἀναιδὴς ὀλιγωρεῖ μόνον τοῦ πρὸς ἴδιά τινα πρόσωπα ὀφειλομένου σεβασμοῦ· τοῦ δὲ ἀναισχύντου κατὰ τοῦτο, ὅτι ἡ ἀποδοκιμασία τῶν ἄλλων οὐδαμῶς ταράττει αὐτόν· ἀλλὰ πάντως συγγενεύει πρὸς ἀμφοτέρους, διὸ οὐδόλως παράδοξον ὅτι πολλάκις συνάπτεται μετ' ἐκείνων. Ἀλλ', ἐπειδὴ ἐκφράζει βαρύτερον ἠθικὸν ψόγον ἢ ἐκεῖναι αἱ λέξεις, ἡ παρὰ τῷ Δημοσθένει δὶς (21, 197. 22, 59) ἀπαντῶσα παράθεσις αὐτῆς μετὰ τοῦ θεοίσεχθρος συμφωνεῖ ἔτι μᾶλλον κυρίως πρὸς τὸ ἐσωτερικὸν αὐτῆς νόημα· δι' αὐτὸν τοῦτον τὸν λόγον μεταχειρίζεται καὶ ὁ Ἀριστοφάνης τὴν λέξιν πολλάκις ἐν περιπαθεστάταις φράσεσι καὶ ὁ Αἰσχίνης συχνάκις καλεῖ οὕτω τὸν Τίμαρχον, διότι δὲν ἔχει λέξιν ἰσχυρότερον ἐκδη-

λοῦσαν τὴν διαγωγὴν αὐτοῦ [48]). Ἐν τούτοις καὶ αὕτη ἡ λέξις προσεβλήθη ὑπὸ τῆς τάσεως, ἣν ἔχει ἡ γλῶσσα ἀκριβῶς τὸν σφοδρότατον ψόγον νὰ ἐκχέῃ διὰ τῆς ἀπερισκέπτως λεγομένης ὀνειδιστικῆς λέξεως καὶ οὕτω νὰ ἀπαμβλύνῃ· διότι ἅπαξ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (1, 338 d) αὐτὸς ὁ Σωκράτης καλεῖται μετὰ παιδιᾶς τινος βδελυρός, διότι διὰ τῆς ὑπερόχου διαλεκτικῆς αὐτοῦ λυπεῖ τοὺς συνδιαλεγομένους. Ἐν δὲ τῇ γλώσσῃ τῆς κοινῆς ὁμιλίας κατέστη σταθερὰ ὀνομασία τοῦ ἑκουσίως προσβάλλοντος ἑτέρους δι' ἀγροικίας καὶ βαναύσου ἀπειροκαλίας· ταύτην τὴν ἀκριβῶς περιωρισμένην σημασίαν ἔχει ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ τῶν χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου, καθ' ὃν ὁ βδελυρὸς πρὸς τοῖς ἄλλοις εἶναι τοιοῦτος, «οἷος ἀπαντήσας γυναιξὶν ἐλευθέραις δεῖξαι τὸ αἰδοῖον· καὶ ἐν θεάτρῳ κροτεῖν, ὅταν οἱ ἄλλοι παύωνται, καὶ συρίττειν οὓς ἡδέως θεωροῦσιν οἱ λοιποί· καὶ ὅταν σιωπήσῃ τὸ θέατρον, ἀνακύψας ἐρυγεῖν, ἵνα τοὺς καθημένους μεταστραφῆναι ποιήσῃ.. καὶ ἡττημένῳ δὲ μεγάλην δίκην ἀπιόντι ἀπὸ τοῦ δικαστηρίου προσελθεῖν καὶ συνησθῆναι». — Ἀλλ' ὅμως τὸ προσβάλλον τὰ χρηστὰ ἤθη καὶ τὰ συναισθήματα τῶν ἀνθρώπων δὲν διεγείρει πάντοτε τὴν βδελυγμίαν τούτων, ἀλλὰ πολλάκις, καὶ μάλιστα ὅταν ἀναμιγνύηται δόσις τις ἀδεξιότητος, μόνον τὴν χλεύην αὐτῶν κινεῖ, καὶ ἐντεῦθεν προκύπτει καὶ ἕτερόν τι εἶδος ἀντιθέσεως πρὸς τὸν ὑπὸ τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἐπιεικῆ καλούμενον. Ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (189 b) λέγει ὁ Ἀριστοφάνης πρὸς τὸν Ἐρυξίμαχον· «φοβοῦμαι περὶ τῶν μελλόντων ῥηθήσεσθαι, οὔτι μὴ γελοῖα εἴπω, τοῦτο μὲν γὰρ ἂν κέρδος εἴη καὶ τῆς ἡμετέρας μούσης ἐπιχώριον, ἀλλὰ μὴ καταγέλαστα», ὑποδηλῶν ἡμῖν ἐν τούτοις, πόσον εὐαίσθητοι ἦσαν οἱ ὁμόφυλοι αὐτοῦ πρὸς πᾶν ὅ τι ἦν ἄξιον τοῦ δευτέρου ὀνόματος. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἕνεκα τούτου ἐπετάθη ἡ διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἐκφερομένη μομφή, ἠδύνατο νὰ ἐκφράζηται δι' αὐτῆς ἡ ἀντίδρασις τοῦ σκώμματος κατά τε τῆς ἠθικῆς φαυλότητος καὶ ἡ κατὰ τῆς σκαιᾶς ἀδεξιότητος· καὶ ὑπάρχουσι μὲν χωρία, ἐν οἷς τὸ ἐπίθετον ἐκεῖνο χρησιμεύει

πρὸς ἔκφρασιν σκαιοῦ τρόπου καὶ διανοητικῆς ἐνδείας, ἀλλ᾽ ἐν ἑτέροις λαμβάνει τὴν σημασίαν τοῦ καταφρονητέου καὶ καταπτύστου [49]). Ὁ Αἰσχίνης ὀνειδίζει τῷ Τιμάρχῳ, ὅτι καταγελάστως ἐκέχρητο τῷ ἑαυτοῦ σώματι (1, 31), καὶ τὸν Δημοσθένη ὡς «καταγελάστως τὰ πατρῷα προέμενον» (3, 173)· ὁ δὲ Ἰσοκράτης λέγει περὶ ἑαυτοῦ: «καὶ γὰρ ἂν πάντων εἴην καταγελαστότατος, εἰ τοῦ κατηγόρου διαβάλλοντος, ὅτι τοιούτους γράφω λόγους, οἳ καὶ τὴν πόλιν βλάπτουσι καὶ τοὺς νεωτέρους διαφθείρουσι, δι᾽ ἑτέρων ποιοίμην τὴν ἀπολογίαν, ἐξὸν αὐτοὺς δείξαντι τούτους ἀπολύσασθαι τὴν διαβολὴν τὴν λεγομένην περὶ ἡμῶν» (15, 56), καὶ περὶ τοῦ Πασίωνος λέγει, ὅτι ἔσται καταγέλαστος, «ὁ γὰρ παῖς, ἐὰν βασανίζηται, περὶ πάντων τἀληθῆ κατερεῖ» (17, 21)· καὶ ὁ Σωκράτης ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ (35 b) ἀποφαίνεται, ὅτι οἱ διὰ παντοίων μέσων ζητοῦντες νὰ συγκινήσωσι τοὺς δικαστὰς ὑπὲρ ἑαυτῶν ποιοῦσι τὴν πόλιν καταγέλαστον· ἐν δὲ τοῖς Νόμοις ὁ Πλάτων θεωρεῖ καταγέλαστον τὴν ἐπιχείρησιν τοῦ «γυναῖκας προσβιάζεσθαι τὴν σίτων καὶ ποτῶν ἀνάλωσιν φανερὰν θεωρεῖσθαι», τ.ἕ. μετέχειν τῶν κοινῶν συσσιτίων (6, 781 c). Ἐπειδὴ ἐνταῦθα ἐξαίρεται ἡ εἰς τὸν κόσμον γινομένη ἐντύπωσις, διὰ τοῦτο εὐνόητον εἶναι συγχρόνως, ὅτι ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος δὶς (1, 7, 2. 4, 2, 29) ἀπαντᾷ ἡ λέξις συνδεδεμένη μετὰ τῶν ῥημάτων κακοδοξεῖν καὶ ἀδοξεῖν [50]).

Ἡ ἐξάρτησις τῆς ἠθικῆς καταστάσεως ἐκ τῆς καταγωγῆς δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ ἀρνητικῶς τε καὶ θετικῶς. Τῇ προσφιλεῖ ῥήσει «ἀγαθὸς κἀξ ἀγαθῶν» ἀντιτίθεται παρὰ τοῖς ἀττικοῖς τραγικοῖς ἡ «κακὸς κἀκ κακῶν», ὅταν ὁ λέγων θέλῃ νὰ ἐπιτείνῃ τὸν ψόγον, ῥίπτων τῆς δυσφημίας τὴν σκιὰν καὶ ἐπ᾽ αὐτοῦ τοῦ γένους τοῦ ψεγομένου· ὁ Φιλοκτήτης τοῦ Σοφοκλέους μεταχειριζόμενος τὴν φράσιν ταύτην ἐπὶ τοῦ Ὀδυσσέως ὑπαινίσσεται τὸν μῦθον, καθ᾽ ὃν ὁ Ὀδυσσεὺς ἦν υἱὸς οὐχὶ τοῦ Λαέρτου, ἀλλὰ τοῦ Σισύφου (384)· ἐν δὲ τῷ Οἰδίποδι Τυράννῳ ἐφαρμόζει αὐτὴν εἰς ἑαυτὸν ὁ Οἰδίπους ἀποβλέπων εἰς τὰς στυγνὰς περιστάσεις τῆς

ἑαυτοῦ καταγωγῆς (1397)· ἐν τῇ 'Ανδρομάχῃ τοῦ Εὐριπίδου μεταχειρίζεται ὁ Πηλεὺς τὴν φράσιν, ὅπως ταπεινώσῃ ἐνώπιον τῶν 'Αθηναίων τὸν Μενέλαον καὶ ὡς Σπαρτιάτην (190). 'Εν τῷ χωρίῳ ἐκείνῳ τῶν Βατράχων, ὅπερ τοσοῦτον καλῶς χαρακτηρίζει τὸ φρόνημα τοῦ 'Αριστοφάνους, καὶ ἐν ᾧ ἀντιτάσσει τοὺς κακοὺς πολίτας πρὸς τοὺς ἀγαθοὺς καὶ παρ' ἑκατέροις ἀναποσπάστως συνδεδεμένας θεωρεῖ καταγωγήν, ἀνατροφὴν καὶ ἠθικὴν κατάστασιν, μεταχειρίζεται τὸν αὐτὸν τύπον (731), τὸ ἐπίθετον μόνον ἀλλάσσων, «πονηρὸς κἀκ πονηρῶν». — Τῷ ἐπιθέτῳ γενναῖος ἀντίκειται τὸ ἀγεννής, ἔχον πρὸς αὐτὸ καὶ τοῦτο κοινόν, ὅτι πλὴν τῶν δι' αὐτοῦ ἐκφραζομένων πνευματικῶν σχέσεων τίθεται καὶ ἐπὶ τοῦ γένους τῶν ζῴων· ὅτι δὲ ὥσπερ ἐκεῖνο τὸν εἰλικρινῆ καὶ ἄδολον οὕτω καὶ τοῦτο σημαίνει τὸν ἐναντίον, τὸν δόλιον, δεικνύει ἰδίως ἐν χωρίον τῆς ἐν Αὐλίδι 'Ιφιγενείας τοῦ Εὐριπίδου (1457)· δὲν εἶναι ἐντελῶς βέβαιον ἂν πλὴν τοῦ ἀγεννὴς ὑπάρχει καὶ ὁ τύπος ἀγενής, ὅπερ ἀντίκειται ἀμέσως τῷ εὐγενής [51]). — Καθ' ὅσον δὲ τὸ ἐπίθετον γενναῖος, ἐκφράζει κατὰ τὰ πρότερον ἐκτεθέντα ἰδιαιτέρως τὸ ἦθος ἐκείνου, ὅστις ἐμφανίζεται ὅλως τοιοῦτος οἷός περ καὶ ἔστιν, δύνανται νὰ μεταχειρισθῶσιν ὡς ἀντίθετον αὐτοῦ καὶ τὸ ἐπίθετον κίβδηλος, ὅπερ σημαίνει μὲν κυρίως τὰ νενοθευμένα νομίσματα, ἀλλὰ μεταφερόμενον καὶ εἰς τὰς ἠθικὰς σχέσεις δηλοῖ τὴν ἀντίφασιν μεταξὺ τοῦ ἐξωτερικοῦ τρόπου καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ποιότητος. 'Εν ταύτῃ τῇ ἐννοίᾳ πολλάκις ὀνομάζει ὁ Θέογνις κίβδηλον τὸν χαρακτῆρα ἀνδρῶν (117. 965), ὁ δὲ Δημόκριτος (ἀπ. 122) λέγει ὅτι «τὸ ἐπὶ φλαύροισι ἔργμασι εὐλογέειν κιβδήλου καὶ ἀπατεῶνος», καὶ ὁ 'Ιππόλυτος τοῦ Εὐριπίδου καλεῖ τὰς γυναῖκας κίβδηλον κακὸν (616)· ὁ δὲ Πλάτων λέγει ἐν τοῖς Νόμοις (5, 738 e)· «δεῖ δὴ πάντα ἄνδρα ἓν πρὸς ἓν τοῦτο σπεύδειν ἐν πάσαις πόλεσιν, ὅπως μήτε αὐτὸς κίβδηλός ποτε φανεῖται ὁτῳοῦν, ἁπλοῦς δὲ καὶ ἀληθὴς ἀεί, μήτε ἄλλος τοιοῦτος ὢν αὐτὸν διαπατήσει». Οὐχὶ σπανίως καὶ ἐπὶ πραγμάτων ἔχει ἡ λέξις τὴν σημασίαν τοῦ ἀπατηλοῦ.

Ὅτι πρὸς τὰς ἰδιότητας τοῦ «καλοῦ κἀγαθοῦ» οὐδὲν δύναται νὰ ὑπάρχῃ ἐναντιώτερον ἢ αἱ τῇ δουλίῳ φύσει προσήκουσαι, ἐλέχθη πρότερον, ὅτε ὁ λόγος ἦν περὶ τῆς φράσεως ἐκείνης· διὰ τοῦτο ἀντίκειται αὐτῷ τὸ ἐπίθετον ἀνελεύθερος. Σύμφωνος δὲ πρὸς τὴν πολλάκις ἤδη ὑφ' ἡμῶν παρατηρηθεῖσαν κλίσιν τῶν Ἑλλήνων τοῦ κρίνειν κατὰ τὴν αὐτὴν ἀρχὴν τό τε ποιεῖν καὶ τὸ πάσχειν εἶναι ἡ χρῆσις τῆς λέξεως καὶ ἐπὶ ἀπρεποῦς καταστάσεως· διότι ἡ κοίτη τοῦ Ἀγαμέμνονος καλεῖται παρ' Αἰσχύλῳ (1494. 1518) ἀνελεύθερος· ἀλλὰ πολλῷ συνηθέστερον ἀναφέρεται, ὡς δεικνύουσι πολυάριθμα χωρία τοῦ Πλάτωνος, Ξενοφῶντος καὶ Ἀριστοτέλους εἰς τὴν ἐξευτελίζουσαν ἀσχολίαν, τὴν μικροπρεπῆ μικρολογίαν, τὴν ἔλλειψιν τῆς πρὸς ἑαυτὸν ὀφειλομένης αἰδοῦς, καὶ ἰδίως εἰς τὴν αἰσχροκέρδειαν [52])· τὸ διακριτικὸν γνώρισμα τοῦ ἀνελευθέρου σαφέστατα ἴσως καταφαίνεται ἐν τῷ χωρίῳ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος (12, 941 b), ἐν ᾧ ὀνομάζεται «κλοπὴ μὲν χρημάτων ἀνελεύθερον, ἁρπαγὴ δὲ ἀναίσχυντον». Τὸ δὲ ἠθικὸν λεξιλόγιον τῆς περιπατητικῆς σχολῆς κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀριστοτέλους (Ἠθ. Νικ. 2,7 σ. 1107 b 10 - 14. 4, 3) κατέστησε τὴν λέξιν σταθερὰν ὀνομασίαν τοῦ πάθους τοῦ φιλαργύρου, ᾧ ὁ Θεόφραστος ἀφιέρωσε τὸ εἰκοστὸν δεύτερον κεφάλαιον τῶν χαρακτήρων· οὕτως τὸ ἀνελεύθερος ἀντιτίθεται λογικῶς καὶ πρὸς τὸ ἐπαίνου σημαντικὸν ἐπίθετον ἐλευθέριος.

Πρὸς τὸ ἐπίθετον σπουδαῖος φαίνονται ἐξωτερικῶς ἐξεταζόμενα ὅτι ἀντίκεινται ἐν πρώτοις τὰ ἐπίθετα ῥᾳδιουργὸς (= ἐπιπόλαιος) καὶ ῥᾴθυμος (= κουφόνους)· ἀλλὰ ταῦτα οὐδόλως ἐκφράζουσι ψόγον εἰς ὅλην τὴν τοῦ προσώπου ὑπόστασιν ἀφορῶντα καὶ τοιαύτης βαρύτητος, οἷος εἶναι ὁ δι' ἐκείνου ἐκφερόμενος ἔπαινος· καὶ μάλιστα ἐνῷ ἡ σημασία τοῦ πρώτου αὐτῶν ὄντως παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις Ἕλλησι κατά τι ἐπετάθη, εὑρίσκομεν τὸ δεύτερον ἐν τῇ δοκίμῳ περιόδῳ οὐχὶ σπανίως μετὰ τῆς ἐντελῶς ἐλευθέρας ψόγου σημασίας τῆς ἁπλῆς ἀφροντιστίας [53]). Τὴν ἀληθῆ ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἐπίθετον σπουδαῖος εὑρίσκομεν

ἐν τῇ λέξει μάταιος. Ὥσπερ τὸ ἐναντίον αὐτοῦ οὐχὶ σπανίως ἔχει τὴν σημασίαν τοῦ σοβαροῦ, οὕτω καὶ τὸ ἐπίθετον μάταιος δύναται νὰ χρησιμεύσῃ πρὸς δήλωσιν τοῦ ἀστείου καὶ παιγνιώδους· οὕτω μεταχειρίζεται αὐτὸ ὁ Ἡρόδοτος (2, 173) πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ βασιλέως Ἀμάσιδος, ὃς μέχρι μὲν πληθούσης ἀγορᾶς ἔπρασσε τὰ προσφερόμενα πράγματα, «τὸ δὲ ἀπὸ τούτου ἔπινέ τε καὶ κατέσκωπτε τοὺς συμπότας καὶ ἦν μάταιός τε καὶ παιγνιήμων»· ἀλλὰ πολὺ συνηθέστερον τίθεται ἐπὶ πραγμάτων καὶ προσώπων, ἅτινα δὲν εἶναι ἄξια οἱασδήποτε σοβαρᾶς προσοχῆς, καὶ οὕτως ἀποβαίνει ἔκφρασις τῆς παντελοῦς ὀλιγωρίας καὶ καταφρονήσεως, οἵαν οὐδεμία ἄλλη γλῶσσα ἐν τοιαύτῃ ἀκριβείᾳ κέκτηται. Ὅθεν ὅταν τις λαλῇ περὶ ματαίων λόγων, ὡς συχνάκις συμβαίνει τοῦτο παρ' Ἡροδότῳ καὶ τοῖς τραγικοῖς, νοοῦνται λόγοι τοιοῦτοι συνήθως, οἵτινες λέγονται μέν, ἵνα προσβάλωσιν, ἀλλὰ δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀδιάφοροι ὑπ' ἐκείνου, καθ' οὗ ἐκτοξεύονται, διότι οὐδαμῶς δύνανται νὰ διασείσωσιν αὐτοῦ τὸ ἀξίωμα· οὕτω π. χ. ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Εὐριπίδου (583) ὁ Θησεὺς λέγει πρὸς τον Θηβαῖον κήρυκα «ἀποστέλλου χθονός, λόγους ματαίους, οὕςπερ ἠνέγκω, λαβών», ἐν δὲ τῷ Ἱππολύτῳ (119) ὁ θεράπων τοῦ ἥρωος ἱκετεύει τὴν Ἀφροδίτην λέγων·

χρὴ δὲ συγγνώμην ἔχειν,
εἴ τίς σ' ὑφ' ἥβης σπλάγχνον ἔντονον φέρων
μάταια βάζει· μὴ δόκει τούτου κλύειν.

Ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους (642) ἡ Κλυταιμήστρα προσποιεῖται ἀδιαφορίαν, ἐκδηλοῦσα τὸν φόβον, μὴ ἡ θυγάτηρ αὐτῆς «σπείρῃ ματαίαν βάξιν εἰς πᾶσαν πόλιν». Μετά τινος ἰδιαζούσης εἰρωνείας ποιεῖ ὁ Αἰσχύλος τὸν χορὸν τοῦ Ἀγαμέμνονος (1151) καλοῦντα τὴν προφητικὴν μανίαν τῆς Κασσάνδρας «ματαίους δύας», ἤτοι θρήνους, ὥσπερ ἐὰν οἱ λόγοι αὐτῆς οὐδεμιᾶς προσοχῆς ἦσαν ἄξιοι, καὶ διαφωτίζει οὕτω λαμπρότατα τὴν ἀντίθεσιν

μεταξὺ τῆς ἐσωτερικῆς διαυγείας τῆς προφητευούσης παρθένου καὶ τοῦ πνευματικοῦ σκότους, ἐν ᾧ οἱ περὶ αὐτὴν κινοῦνται. Τὸ ἐν τῷ Κυνηγετικῷ τοῦ Ξενοφῶντος λεγόμενον (12, 13) «ἐκ τῶν ματαίων λόγων ἔχθρας ἀναιροῦνται» ἐκφράζει πολὺ σαφῶς ἀποδοκιμασίαν κατὰ τῶν προσεχόντων εἰς τὰ προσοχῆς ἀνάξια. Σχεδὸν ἔτι μᾶλλον ἐπιτείνεται ἡ καταφρόνησις, ὅταν γυνὴ τελείαν συνείδησιν ἔχουσα τῆς γυναικείας σεμνότητος στρέφῃ τὴν λέξιν οὐχὶ ἐναντίον λόγων ἀλλ' ἐναντίον πράξεως, ἥτις ἠδύνατο νὰ προσβάλῃ αὐτὴν καὶ ὑφ' ἧς ἐν τούτοις ἐσωτερικῶς μένει ἄθικτος· οὕτω ἐν ταῖς Τραχινίαις τοῦ Σοφοκλέους (565) ὀνομάζει ἡ Δηϊάνειρα ματαίας τὰς χεῖρας τοῦ Κενταύρου, ὃς ψαύει αὐτήν· ἐν δὲ ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου (820) ὁ χορὸς τῶν Δαναΐδων λέγει, ὅτι οἱ υἱοὶ τοῦ Αἰγύπτου «μάταισι πολυθρόοις βίαια δίζηνται λαβεῖν» [54]). Διὰ πάντων τούτων κατανοεῖται ὀρθῶς ἡ αὐστηρότης, μεθ' ἧς ὁ Ἐτεοκλῆς ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (438), τὰ ἀντίθετα ἐν μιᾷ φράσει συνάπτων, κατακρίνει τὰ «μάταια φρονήματα» τοῦ Καπανέως, ἀλλὰ συγχρόνως διανοίγεται ἐντεῦθεν ἡ κατανόησις ἐκείνων τῶν περιπτώσεων, ἐν αἷς ἡ λέξις κεῖται ἐπὶ προσώπων. Τινὲς ἐξ αὐτῶν, ἰδίως παρὰ Σοφοκλεῖ, ἐξηγοῦνται ἐκ τῆς κλίσεως τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης νὰ θεωρῇ τὴν ποιότητα τῆς πράξεως ὡς ἰδιότητα τοῦ πράττοντος προσώπου, ὅθεν π. χ. ὁ χορὸς τῶν Τραχινίων ἐρωτᾷ ἑαυτόν· «πότερον ἐγὼ μάταιος (τ. ἔ. ἂν ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ εἶναι ἀπατηλή), ἢ κλύω τινὸς οἴκτου δι' οἴκων ἀρτίως ὁρμωμένου» (863), καὶ τὴν ἀμφιβολίαν αὐτοῦ περὶ τῆς διηγήσεως τῆς τροφοῦ εἰς τὴν προσφώνησιν ταύτης ὡς ματαίας ἐμβάλλει (887), καὶ ἡ τροφὸς δὲ ὀνομάζει μάταιον ἐκεῖνον, ὅστις δύο ἢ καί τι πλείους ἡμέρας πρότερον λογίζεται (945)· τῇ αὐτῇ συνηθείᾳ ἀκολουθῶν ὁ Τειρεσίας ὀνομάζει ἐν ταῖς Φοινίσσαις τοῦ Εὐριπίδου (955) μάταιον ἐκεῖνον, «ὅστις ἐμπύρῳ χρῆται τέχνῃ», δηλ. τὸν μάντιν, ὅπου φαίνεται συνεργοῦσα καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀσκόπως γινομένου καὶ οὐδὲν ἀποτέλεσμα φέροντος, ἣν ἔχει τὸ οἰκεῖον ἐπίρρημα μάτην, ἀλλὰ καὶ τὸ ἐπίθε-

τον πολλάκις, ὅταν ἀναφέρηται εἰς πράγματα. Ἀλλ' ὅμως συχνότερον διὰ τῆς φράσεως ταύτης ἀποδοκιμάζεται ἐν ὅλῃ αὐτοῦ τῇ ὑποστάσει τὸ πρόσωπον, ᾧ τὸ ἐπίθετον τοῦτο ἀπονέμεται. Συμφώνως πρὸς τὰς ἰδέας τῶν Ἑλλήνων δύναται ἡ ἀποδοκιμασία αὕτη νὰ ἐκλαμβάνηται μόνον διανοητικῶς καὶ νὰ ἀναφέρηται εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν τῆς μωρίας, ἰδίως ὅταν τις αὐτὸς καταγινώσκῃ ταύτην ἑαυτοῦ, ὥς ποτε ὁ Καμβύσης παρ' Ἡροδότῳ (3,65) ὁ Κρέων ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους (1339) καὶ ὑπὸ ὅρον τινὰ ὁ Ἱππόλυτος τοῦ Εὐριπίδου (1012)· ἀλλὰ συνηθέστερον ἐκφέρεται δι' αὐτῆς βαρὺς ἠθικὸς ψόγος. Μάταια καὶ ἀνόσια κνώδαλα καλεῖ ὁ χορὸς τοὺς λύκους ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου (762), πρὸς οὓς παραβάλλονται οἱ υἱοὶ τοῦ Αἰγύπτου, ματαίους καὶ τοῦ ἀδελφοῦ Κάστορος οὐκ ἀξίας θεωρεῖ ἡ Ἠλέκτρα τοῦ Εὐριπίδου (1064) τὴν Κλυταιμήστραν καὶ τὴν Ἑλένην διὰ τὴν μοιχείαν αὐτῶν καὶ ἀπιστίαν· μάταιον ὀνομάζει ὁ βουκόλος ἐν τῇ ἐν Ταυρίδι Ἰφιγενείᾳ τοῦ Εὐριπίδου (275) τὸν ἑταῖρον αὐτοῦ, ὅστις ἐγέλασε, θρασὺς ἀνομίᾳ, διὰ τὰς πρὸς τοὺς θαλασσίους δαίμονας εὐχὰς ἄλλου τινός, ἐν δὲ τῇ Ἑλένῃ (918) λέγει ἡ ἡρωῒς τοῦ δράματος πρὸς τὴν Θεονόην· « οὔκουν χρή σε συγγόνῳ πλέον νέμειν ματαίῳ μᾶλλον ἢ χρηστῷ πατρί », διότι οὗτος μὲν ἐτήρησε τὸ τῆς ξενίας δίκαιον, ἐκεῖνος δὲ βούλεται νὰ καταπατήσῃ αὐτό. Ἐξ αὐτῶν τούτων κατανοοῦμεν, διὰ τί ὁ χορὸς ἐν τῷ Κύκλωπι τοῦ Εὐριπίδου κελεύει νὰ σπεύδωσιν εἰς τὴν ἐκτύφλωσιν τοῦ Πολυφήμου, ἵνα μὴ ἐξοδυνηθεὶς δράσῃ τι μάταιον, τ. ἔ. φόνον, καὶ ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (918) ἡ Κλυταιμήστρα ὀνομάζει πρὸς τὸν Ὀρέστην τὴν θυσίαν τῆς Ἰφιγενείας « τοῦ πατρὸς μάτας », ἐν χορικῷ δέ τινι τῶν Εὐμενίδων τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (337) γίνεται λόγος περὶ ματαίων φόνων. Ἀλλ', ὡς φαίνεται, μόνον ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ποιητῶν προσέλαβεν ἡ λέξις τοσοῦτον σοβαρὰν σημασίαν, ἡ δὲ ἐκφερομένη δι' αὐτῆς περιφρόνησις ἔμεινεν ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν πεζογράφων καὶ τῇ τοῦ κοινοῦ βίου ἐλευθέρα πάσης τοιαύτης προσμίξεως ἠθικῆς

ἀγανακτήσεως· τοῦτο τοὐλάχιστον ἐξάγεται ἔκ τινος φράσεως τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1127b11), ὅτι ὁ «μείζω τῶν ὑπαρχόντων προσποιούμενος μηθενὸς ἕνεκα (δηλ. ὁ ἀλαζὼν) φαύλῳ μὲν ἔοικεν (οὐ γὰρ ἂν ἔχαιρε τῷ ψεύδει), μάταιος δὲ φαίνεται μᾶλλον ἢ κακός» [55]).

Ἡ ἄρτι ἐξετασθεῖσα λέξις εἶναι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ κατὰ τοῦτο ἀξιοσημείωτος, ὅτι παρέχει νέαν ἀπόδειξιν περὶ τῆς ἀλλαχοῦ ἐρευνηθείσης κλίσεως τῶν Ἑλλήνων νὰ μὴ χωρίζωσιν ἀπ' ἀλλήλων τὸ ἠθικὸν καὶ τὸ διανοητικὸν ἐν τῇ κρίσει. Ἡ κλίσις αὕτη ἐγένετο αἰτία καὶ ἄλλων γλωσσικῶν συνηθειῶν. Ἓν ἐπίθετον καὶ δύο οὐσιαστικά, ἄβουλος, ἀβουλία, δυσβουλία, ἅτινα κατὰ τὴν κυρίαν καὶ ἐπικρατεστέραν χρῆσιν αὐτῶν σημαίνουσι τὴν ἔλλειψιν βουλεύσεως, περισκέψεως καὶ βουλῆς ἢ γνώμης, τίθενται δὲ καὶ ἐπὶ περιστάσεων, ἐν αἷς πᾶς ἠθικὸς ψόγος ἀποκλείεται (π.χ. Εὐρ. Ἱκ. 321), κατέστησαν φράσεις δηλοῦσαι πολλαχῶς ἀναμφίβολον ἠθικὴν κατάκρισιν ἰδίως παρὰ ποιηταῖς (Πίνδ. Ὀλ. 11, 41. Αἰσχ. Ἑ. 750. 802. Ἀγ. 1609. Σοφ. Ἀντ. 1026. Ἠλ. 546). Τὴν οὕτω παραχθεῖσαν διττότητα τῆς ἐννοίας αὐτῶν καταλαμβάνομεν μάλιστα, ἐὰν παραβάλωμεν τὸ χωρίον τῆς Ἠλέκτρας τοῦ Σοφοκλέους (964), ἐν ᾧ λέγεται· «οὐ γὰρ ὧδ' ἄβουλός ἐστ' ἀνὴρ Αἴγισθος ὥστε σόν ποτ' ἢ κἀμὸν γένος βλαστεῖν ἐᾶσαι, πημονὴν αὐτῷ σαφῆ», πρὸς τὸ τοῦ Ἀντιφῶντος ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ τῆς μητρυιᾶς (23), ἐν ᾧ ἀπαντῶσι συνδεδεμέναι αἱ λέξεις «ἀβούλως τε καὶ ἀθέως». Τοιαύτη ἀνάπτυξις περὶ τὴν σημασίαν ἐτελέσθη ἐν ταῖς λέξεσιν: ἀπονενοημένος, ἀπόνοια, ὧν ἡ μὲν μετοχὴ σημαίνει τὸν ἐξεστηκότα τῶν φρενῶν, τὸ δὲ οὐσιαστικὸν τὴν κατάστασιν τοῦ τοιούτου, καὶ μεθ' ὧν ἡ γλωσσικὴ χρῆσις συνέδεσε βαθμηδὸν τὴν ἔννοιαν τῆς ἐσχάτης ἠθικῆς ἀποδοκιμασίας. Ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἐκεῖνος, ᾧ ἀποδίδοται ἡ ἰδιότης αὕτη, ἀπώλεσε τὰς ἐλπίδας, τὰ συμφέροντα καὶ πάντα ἐκεῖνα, ἅτινα ἐν τῇ φυσικῇ πορείᾳ τῶν πραγμάτων σῴζουσι τὸν ἄνθρωπον, καὶ μόνον ἀπὸ ἐκτάκτου τινὸς τύ-

χης δύναται νὰ ἐλπίσῃ τι· διὸ ἐν τῇ σημασίᾳ αὐτῶν ἐμπεριέχεται καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀπεγνωσμένου, τοῦ πᾶσαν ἐλπίδα ἀποβαλόντος, καὶ τῆς ἀπελπισίας. Ἐπὶ ταύτης τῆς σημασίας μεταχειρίζονται τὰς λέξεις ὁ Θουκυδίδης (1, 82, 4. 7, 67, 4. 7, 81, 5), ὁ Ξενοφῶν (Ἑλλην. 6, 4, 23. 7, 5, 12), ἅπαξ δὲ καὶ ὁ Ἰσοκράτης (6, 75), ἀλλ' ἔν τινι τῶν χωρίων τοῦ Θουκυδίδου (7, 67, 4) ἐπισυνάπτεται ἀνάπτυξίς τις σπουδαία εἰς τὴν κατανόησιν τῆς σημασίας. Ὁ Γύλιππος λέγει ἐν τῷ πρὸς τοὺς Συρακοσίους καὶ τοὺς συμμάχους λόγῳ αὐτοῦ, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι «ὑπερβαλλόντων αὐτοῖς τῶν κακῶν καὶ βιαζόμενοι ὑπὸ τῆς παρούσης ἀπορίας εἰς ἀπόνοιαν καθεστήκασιν (ἤτοι ἀπεφάσισαν διὰ τῆς βίας νὰ ἐκπλεύσωσι τοῦ λιμένος) οὐ παρασκευῆς πίστει μᾶλλον ἢ τύχης ἀποκινδυνεῦσαι οὕτως ὅπως δύνανται, ἵν' ἢ βιασάμενοι ἐκπλεύσωσιν ἢ κατὰ γῆν μετὰ τοῦτο τὴν ἀποχώρησιν ποιῶνται, ὡς τῶν γε παρόντων οὐκ ἂν πράξαντες χεῖρον»· αὕτη ἡ περιγραφὴ τῆς ἀπονοίας εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον ἐπιτυχής, καθ' ὅσον ἁρμόζει καὶ εἰς ἐκεῖνα τὰ ἄτομα, ἅτινα ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν ῥητόρων ἐπὶ ψόγῳ καλοῦνται ἀπονενοημένα. Ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Κατὰ Ἀριστογείτονος, ὅστις οὐχὶ ὀρθῶς μὲν φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους, ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἔχει ἰδιαιτέραν ἀξίαν, διότι οἱ ῥήτορες οἱ πραγματευόμενοι τὸ θέμα τῶν κακουργημάτων τοῦ Ἀριστογείτονος οὐ μόνον τὰ γεγονότα, ἀλλὰ καὶ τὰ νοήματα ἀναμφιβόλως ἠρύσαντο ἐκ τοῦ μὴ περισωθέντος λόγου τοῦ Λυκούργου, περιγράφεται (32-34) ἡ ψυχικὴ κατάστασις τοῦ ἀπονενοημένου κατὰ τρόπον, ὅστις οἴκοθεν προσφέρεται ἐνταῦθα πρὸς παραβολήν· ἐνταῦθα λέγεται πρῶτον· «ὁ γὰρ ἀπονενοημένος ἅπας αὐτὸν μὲν προεῖται καὶ τὴν ἐκ λογισμοῦ σωτηρίαν, ἐκ δὲ τοῦ παραδόξου καὶ παραλόγου, ἐὰν ἄρα σωθῇ, σῴζεται». Σημειωτέον δὲ καὶ τόδε, ὅτι ἡ ἀπόνοια δὲν ἀντιτίθεται μόνον πρὸς τὸν λογισμὸν (32), ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν αἰδῶ, συναπτομένη πρὸς τὸ ἐναντίον ταύτης, τὴν ἀναίδειαν (34). Τί δὲ τοῦτο σημαίνει γίγνεται σαφέστερον, ἐὰν ἀναμνησθῶμεν παραπλήσιόν τινα ἔκφρασιν τοῦ Ἰσοκράτους

λέγοντος ἐν τῷ λόγῳ Περὶ εἰρήνης (93), ὅτι οὐδεὶς θὰ ἐδέχετο νὰ ἐπίδῃ τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν τοιαῦτα παθοῦσαν (οἷα ὑπὸ Λακεδαιμονίων ἔπαθεν), «πλὴν εἴ τις ἀπονενοημένος ἐστὶ καὶ μήθ' ἱερῶν μήτε γονέων μήτε παίδων μήτ' ἄλλου μηδενὸς φροντίζει πλὴν τοῦ χρόνου μόνον τοῦ καθ' αὑτόν». Διότι οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ἀπονοίας εἶναι, ὅτι ὁ ἀπογνοὺς τὴν ἐπιτυχίαν διὰ τῆς τακτικῆς ὁδοῦ καταφρονεῖ καὶ πᾶν ὅ,τι ἄλλως ἐμπνέει τῷ ἀνθρώπῳ εὐλάβειαν· συμβαίνει δὲ τοῦτο εὐκόλως, ὅταν ἤδη ἡ ἀπόνοια καταλαμβάνῃ σύνολον ἀνθρώπων ὡς παροδικὸν ἐπακολούθημα ἐκτάκτως δεινῆς ἀμηχανίας· ἀλλ' ἐν μέτρῳ πολὺ μείζονι, ὅταν τὸ ἄτομον εἰς ἀδιεξόδους δυσχερείας περιπλακὲν καὶ εἰς ἀπόνοιαν περιπεσὸν κατέχηται διαρκῶς ὑπὸ ταύτης· ἐνταῦθα καταστρέφει πᾶσαν αἴσθησιν ἠθικῶν ἐλατηρίων καὶ ἀποβαίνει ἡ πηγὴ παντελοῦς ἠθικοῦ ὀλέθρου. Ταύτην τὴν ἔννοιαν ἔχουσιν αἱ λέξεις, ἃς νῦν ἐξετάζομεν, πολλάκις παρὰ Δημοσθένει (18, 249. 19, 69. 43, 41) καὶ Ὑπερείδῃ (ὑπὲρ Λυκ. στ. 5)· ταύτην ἐπίσης ἔχουσι καὶ ἐν τῷ ἕκτῳ τῶν Χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου, ὅστις εἶναι εἷς τῶν σπουδαιοτάτων· κατὰ τοῦτον «ἡ ἀπόνοιά ἐστιν ὑπομονὴ αἰσχρῶν ἔργων τε καὶ λόγων, ὁ δὲ ἀπονενοημένος τοιοῦτός τις, οἷος ὀμόσαι ταχύ, κακῶς ἀκοῦσαι, λοιδορηθῆναι δυναμένοις, τῷ ἤθει ἀγοραῖός τις καὶ ἀνασεσυρμένος καὶ παντοποιός», οὐδεμίαν αἰσχρὰν ἐργασίαν ἀποδοκιμάζων, καὶ αὐτῶν τῶν κακουργημάτων μὴ ἀπεχόμενος, ὥστε τὸ δεσμωτήριον πλείω χρόνον οἰκεῖν ἢ τὴν αὑτοῦ οἰκίαν. Ἐν κοινωνίᾳ τοιαύτῃ, ἐν ᾗ ἡ παρὰ τοῖς συμπολίταις ὑπόληψις εἶναι καθ' ὑπερβολὴν σπουδαιότατος παράγων, ἡ εἰκὼν αὕτη ἐμφανίζεται πολὺ ζωηροτέρα. Ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς δὲ τοιαύτης κοινωνίας ἡ ἀπόνοια θεωρεῖται ἓν τῶν προσόντων τοῦ χάριν καλοῦ δείπνου πᾶσαν ταπείνωσιν ἀγογγύστως ὑπομένοντος παρασίτου, οἷα περιγράφονται ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ κωμικοῦ Νικολάου μετ' ἐκπάγλου ζωηρότητος (Στοβ. 14, 7. στ. 43). — Ἐκ τοῦ αὐτοῦ συνειρμοῦ τῶν νοημάτων, ὅθεν προῆλθον αἱ δύο ἄρτι ἐξετασθεῖσαι φράσεις, ἐπήγασε καὶ ἡ συνήθεια νὰ ὀνομάζηται

ἐνίοτε ἡ ὑπερβάλλουσα ἠθικὴ φαυλότης μανία (π. χ. Δημ. 18, 249. 50, 35), ὅπερ συμβαίνει μὲν ἐν πάσαις ταῖς γλώσσαις, ἀλλ' ἐν τῇ ἑλληνικῇ εἶναι ἐξαιρέτως εὐνόητον. Ἕνεκα ὁμοίων παραστάσεων καὶ ἡ λέξις ἀπάλαμος ἢ ἀπάλαμνος, ἥτις ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ ποιήσει οὐχὶ σπανίως ἀπαντᾷ σημαίνουσα κυρίως τὸν μὴ θέλοντα ἢ μὴ δυνάμενον νὰ μεταχειρισθῇ τὰς ἑαυτοῦ χεῖρας, ἄρα τὸν ἀπρακτοῦντα ἢ ἀδέξιον[56]), παρὰ Πινδάρῳ σημαίνει ἅπαξ (Ὀλ. 2, 57) τὸν ἁμαρτωλόν, ἀναφερομένη εἰς τὰς ψυχὰς τῶν τελευτησάντων, αἵτινες διέπραξαν ἐν τῇ ἄλλῃ ζωῇ ἁμαρτήματα [57]).

Ἐν τῇ συγχύσει τῶν ὁρίων τοῦ διανοητικοῦ καὶ ἠθικοῦ, ἥτις εἶναι ἡ πηγὴ τῶν γλωσσικῶν τούτων φαινομένων, συνεργεῖ καὶ ἡ τάσις τῶν Ἑλλήνων νὰ μὴ τονίζωσι πολὺ τὴν δύναμιν τῆς βουλήσεως ἐν ταῖς πράξεσι τοῦ ἀνθρώπου· ἡ τάσις αὕτη γίνεται ἔτι καταφανεστέρα ἐν τούτῳ, ὅτι συνῆπτον ἐν μεγάλῳ μέτρῳ καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς δυστυχίας μετὰ τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικῆς φαυλότητος. Κατὰ τὴν ἀντίληψιν αὐτῶν, ἐν τοῖς πρὸ τῶν Περσικῶν χρόνοις μάλιστα, ἡ εὐτυχία καὶ ἡ δυστυχία ἦν πολυτρόπως συνδεδεμένη μετὰ τῶν ἠθικῶν αὐτῆς αἰτίων, ἡ ὀρθὴ καὶ ἡ ἐσφαλμένη πρᾶξις μετὰ τῶν ἐπακολουθημάτων αὐτῆς καὶ μετὰ τῆς ἐν μέρει ἤδη ἐν αὐτῇ ταύτῃ φανερουμένης εὐμενείας καὶ δυσμενείας τῶν θεῶν καὶ δὴ τοσοῦτον ἀμέσως, ὥστε αἱ λέξεις αἱ δηλοῦσαι τὸ ἓν καὶ τὸ ἕτερον μετηλλάσσοντο πρὸς ἀλλήλας εἰς τρόπον ἡμῖν δυσνόητον. Ἴσως ὁ λόγος οὗτος ὁ ἐν θρησκευτικαῖς δοξασίαις τὰς ῥίζας ἔχων ἐνισχύετο καὶ ὑπὸ τῆς κλίσεως πρὸς προσωποποίησιν, ἥτις ἰδιάζει πάσαις ταῖς ἀρχαιοτέραις γλωσσικαῖς περιόδοις. Αὕτη ἡ κλίσις δηλονότι ἔχει ὡς λογικὸν ἐπακολούθημα τόδε, οὐ μόνον νὰ θεωρῇ τὸ ἄψυχον ὡς ἔμψυχον, ἀλλὰ καὶ νὰ νοῇ τὸ ἔμψυχον, ὅταν μόνον ὑπὸ ἐξωτερικῆς αἰτίας μεταφέρηται εἴς τινα κατάστασιν, ὡς συνεργοῦν εἰς τοῦτο· τὸ περιστατικὸν τοῦτο παρέχει ἡμῖν καὶ τὴν ἐξήγησιν τοῦδε τοῦ γλωσσικοῦ φαινομένου, ὅτι ἡ γλῶσσα τὸ παθητικὸν τῶν ῥημάτων, ἅτινα σημαίνουσιν ἁπλῶς ὅτι τὸ ὑποκείμενον πάσχει ὑπό τινος πράξεως, σχηματίζει ἐκ τοῦ αὐτοπαθοῦς μέσου, ὅπερ

παριστᾷ τὸ ὑποκείμενον ὡς ἐκτελοῦν πρᾶξίν τινα καὶ συγχρόνως πάσχον ὑπ' αὐτῆς. Τῆς κλίσεως ἐκείνης πρὸς μίξιν τῆς ἀνθρωπίνης τύχης μετὰ τῶν τοῦ ἀνθρώπου πράξεων εἴδομεν ἤδη ἐν τοῖς προηγουμένοις τινὰ παραδείγματα. Ἐμάθομεν τὸ οὐσιαστικὸν ἀρετή, ὅπερ συνάπτει ἐν ἑαυτῷ τὰς ἐννοίας τῆς ἱκανότητος καὶ τῆς προκοπῆς καὶ βαθμηδὸν καθιερώθη πρὸς δήλωσιν τῆς ἠθικῆς τελειότητος, ἐπίσης τὸ ἐπίθετον σχέτλιος, ὅπερ ἐκφράζει τὸν πόθον τῆς κωλύσεως συνδεδεμένον μετὰ τῆς φρίκης ἐπί τε τοῖς παθήμασι καὶ ταῖς ἐνεργείαις ἄλλων· ὅμοιον τούτοις φαινόμενον εἶναι ἡ μετάβασις τῆς λέξεως κακότης, ἥτις δηλοῖ ἠθικὴν φαυλότητα, εἰς τὴν σημασίαν τῆς δυστυχίας ἀλλὰ τὸ σπουδαιότατον τῶν τοιούτων γεγονότων εἶναι ἡ πρότερον ἤδη (σ. 94) ὡσαύτως μνημονευθεῖσα συνήθεια τῶν Ἑλλήνων νὰ μεταφέρωσι τὸ ῥῆμα πράττειν, ὅπερ σημαίνει κυρίως ἐνεργεῖν, ποιεῖν, κατὰ ποικίλας συνδέσεις οὐ μόνον καθόλου εἰς τὴν κατάστασιν τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ νὰ λέγωσιν ἰδίως ἀντὶ τοῦ «εὖ ἢ κακῶς ἔχειν» «εὖ ἢ κακῶς πράττειν». Ἡ συνήθεια αὕτη, ἧς ἀμυδρὰν ἀναλογίαν παρέχει ἡ συνήθης ἡμῖν σήμερον ἐρώτησις τί κάμνεις, εἶναι τοσούτῳ μείζονος προσοχῆς ἀξία, ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ προσδιορισμῷ τῆς εὐδαιμονίας ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν μεταχειρίζεται αὐτήν, ἵνα ὑποδείξῃ, ὅτι ἡ εὐδαιμονία δὲν πρέπει νὰ νοῆται ὡς ἀπραξία, λέγων· «τὸ δ' εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν ταὐτὸν ὑπολαμβάνουσι τῷ εὐδαιμονεῖν» (1095 a 19), καὶ κατωτέρω· «συνᾴδει δὲ τῷ λόγῳ καὶ τὸ εὖ ζῆν καὶ τὸ εὖ πράττειν τὸν εὐδαίμονα» (1060 b 20)· ἡ δὲ ὑπόδειξις καθίσταται ἔτι καταφανεστέρα ἐξ ὧν ἔτι κατωτέρω λέγει· «πράξει γὰρ ἐξ ἀνάγκης, καὶ εὖ πράξει», ἡ ἐνέργεια δηλονότι, ἐν ᾗ κεῖται ἡ εὐδαιμονία (1099 a 3). Τὸ μάλιστα χαρακτηριστικὸν παράδειγμα παρέχει τὸ ἐπίθετον δειλός, σημαῖνον ἀρχῆθεν τὸν ὑπὸ φόβου καταλαμβανόμενον. Ἐπειδὴ ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις ἡ ἀνδρεία θεωρεῖται ὡς ἡ σπουδαιοτάτη καὶ ὑψίστη τῶν ἀρετῶν, ἡ δὲ ἔννοια τοῦ ἀγαθοῦ δὲν χωρίζεται τῆς τοῦ ἀνδρείου, τὸ ἐπίθετον δειλὸς προσέλαβεν ἐνωρὶς πιθα-

νώτατα τὴν σημασίαν τοῦ ἠθικῶς κακοῦ, ἣν φαίνεται ὅτι ἔχει ἔν τισι χωρίοις τῶν σῳζομένων ποιητῶν (π. χ. Ὀδ. 8, 551. Ἡσ. Ἔ. καὶ Ἡ. 713. Θέογν. 307. Σχόλ. παρ' Ἀθην. 15, 695 c), περαιτέρω δὲ χωρούσης τῆς ἀναπτύξεως ταύτης καὶ τὴν τοῦ δυστυχοῦς, ἥτις παρ' Ὁμήρῳ ἤδη εἶναι συχνοτάτη καὶ ἣν ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ ἐκφράζει ὁ παρασχηματισμὸς τῆς λέξεως ταύτης δείλαιος. Ὅμοιον συνέβη καὶ τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι ἐπιθέτῳ ἀπάλαμνος (= ἀδέξιος), ὅπερ οὐ μόνον, ὡς ἐλέχθη, εἰς τὴν ἔννοιαν τοῦ ἁμαρτωλοῦ μεταβαίνει, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν τοῦ ὀλεθρίου, πιθανῶς τῇ μεσολαβήσει τῆς τελευταίας[59]). Πολλῷ φυσικώτερον φαίνεται ἡμῖν τὸ ἐναντίον φαινόμενον, καθ' ὃ λέξεις σημαίνουσαι κυρίως τὸν δυστυχῆ, τίθενται ἐπὶ τοῦ ἠθικῶς κακοῦ, διότι τοῦτο γίγνεται ἐν πάσαις ταῖς γλώσσαις, αἰτία δ' αὐτοῦ καθόλου εἶναι ἡ φιλάνθρωπος κλίσις πρὸς τὸ μετριάζειν τὴν αὐστηρότητα τοῦ ψόγου τῇ προσμίξει τῆς συμπαθείας· ἀλλ' ἐν τῇ ἑλληνικῇ τὸ φαινόμενον ἐκεῖνο εἶναι κατ' ἐξοχὴν συχνὸν καὶ ἔχει προφανῶς συνάφειαν πρὸς τὰς ἄρτι ἐξετασθείσας ἐθνικὰς δοξασίας. Πόσον ἡδέως μεταχειρίζονται κατὰ τὸν σημειωθέντα τρόπον οἱ ἀττικοὶ τραγικοὶ τοιαῦτα ἐπίθετά τε καὶ ῥήματα, οἷον ἄνολβος, δύστηνος, τλήμων, δυστυχεῖν, μοχθεῖν, (π. χ. Σοφ. Αἴ. 1156. Ἀντ. 1026. Ἠλ. 121. 275. Οἰ. Κ. 800. Εὐρ. Ἀνδρ. 680), παρετηρήθη πολλάκις[60])· λίαν ἀξιοσημείωτον παράδειγμα τοιαύτης μεταφορᾶς εἶναι ἡ τοῦ ἐπιθέτου ὀϊζυρὸς παρὰ Θεόγνιδι (65)· παρὰ δὲ τοῖς πεζογράφοις, καὶ μάλιστα τοῖς ῥήτορσι, παρ' οἷς ἐπίσης ἀπαντῶσιν ὅμοιαι οὐσιαστικαί, ἐπιθετικαὶ καὶ ῥηματικαὶ φράσεις, οἷον βαρυδαιμονία, κακοδαιμονία, ἀτυχής, κακοδαιμονεῖν (Ξεν. Ἀπομν. 2, 3, 19. Λυσ. 4, 9. Δημ. 2, 20. 3, 21. 8, 16.), εὐκόλως συνάπτεται μετ' αὐτῶν ἡ ἔννοια διανοητικῆς ἐνδείας. Ἀλλ' ἔτι μᾶλλον χαρακτηριστικὸν εἶναι ὅτι ἡ λέξις πονηρός, ἥτις καθιερώθη ὡς συνήθης ὀνομασία τοῦ ἠθικῶς φαύλου, ὥσπερ καὶ ἡ συγγενὴς αὐτῇ μοχθηρός, ἣν ὁ Πλάτων κατ' ἐξοχὴν καὶ ὁ Ἀριστοτέλης φιλοῦσιν, ἔχει

ἀρχῆθεν τὴν σημασίαν τοῦ ἐπιπόνου ἢ ἀλγεινοῦ, ἄρα τοῦ δυστυχοῦς καὶ ἀθλίου. Καὶ μάλιστα ἐν ἐκείνῃ οὐδὲ ἀπώλετο ἐντελῶς τὸ αἴσθημα διὰ τὴν κυρίαν σημασίαν ἐν ταύτῃ τῇ χρήσει. Τοῦτο δεικνύει παροιμία τις ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους μνημονευομένη (Ἠθ. Ν. 1113 b 14), ἐν ᾗ ἡ διπλῆ ἔννοια τῆς λέξεως χρησιμεύει εἰς τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι «οὐδεὶς ἑκὼν πονηρός, οὐδ' ἄκων μάκαρ», οὐχ ἧττον δὲ καὶ ἓν περίεργον χωρίον τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Καλλικλέα (30), ἐν ᾧ ὁ λέγων, οὐχὶ τοσοῦτον, ἵνα ψέξῃ, ὅσον ἵνα δικαιολογήσῃ, νομίζει ὅτι ὁ ἀντίδικος αὐτοῦ δικαζόμενος πρὸς αὐτὸν «πονηρότατός τέ ἐστι καὶ διεφθαρμένος ὑπὸ νόσου». Πόσον δὲ βαθέως ἐν ταῖς ψυχαῖς ἐρριζωμέναι ἦσαν αἱ παραστάσεις, ἃς αἱ σημειωθεῖσαι φράσεις ἑρμηνεύουσι, δηλοῖ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Ἡρόδοτος παρέκαμψε φράσιν τινὰ ἐκ παραδόσεως ἐν χρήσει οὖσαν. Ὑπῆρχε ῥῆσις, ἣν ἄλλοι μὲν ἀπέδιδον τῷ Σωκράτει, ἄλλοι δ' ὀρθότερον ἴσως τῷ Σόλωνι (Πλουτ. Ἠθ. 106 b. Val. Max. 7, 2, ext. 2) λέγουσα· «εἰ συνεισενέγκαιμεν εἰς τὸ κοινὸν τὰς ἀτυχίας, ὥστε διελέσθαι τὸ ἴσον ἕκαστον, ἀσμένως ἂν τοὺς πλείους τὰς αὑτῶν λαβόντας ἀπελθεῖν». Ταύτην ὁ ἱστορικὸς μετήνεγκεν εἰς ἠθικὰ παραπτώματα· ἐφαρμόζει δηλονότι αὐτὴν ἐπὶ τῶν Ἀργείων, οἵτινες συνθηκολογήσαντες πρὸς τοὺς Πέρσας προὔδωκαν τὴν Ἑλλάδα, ἵνα ὑποδείξῃ, ὅτι «οὐκ Ἀργείοισι αἴσχιστα πεποίηται» (7, 152).

Ὥσπερ, ὅταν ἐκφέρωσιν ἠθικὸν ἔπαινον, φιλοῦσιν οἱ Ἕλληνες νὰ συνάπτωσι δύο ἐπίθετα συμπληροῦντες τρόπον τινὰ τὸ ἓν διὰ τοῦ ἄλλου, οὕτω καὶ ἔτι μᾶλλον ἴσως ποιοῦσι, καὶ ὅταν ψέγωσι, καθόσον ἐνταῦθα καὶ τὸ πάθος, ὅπερ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον προστίθεται, ἀπαιτεῖ πλεονασμόν τινα περὶ τὴν φράσιν. «Μάταιος καὶ μοχθηρός», «βδελυρὸς καὶ ἀναίσχυντος», «ἀβούλως τε καὶ ἀθέως» καὶ ἄλλας τοιαύτας φράσεις εὑρίσκομεν πλείστας ἤδη ἐν τοῖς δοκίμοις χρόνοις, ὁ δὲ Πολύβιος χωρεῖ πολὺ ἔτι περαιτέρω ἐν τῇ ἐπισωρεύσει τοιούτων ὀνομασιῶν, ὡς ἤδη ἐλάβομεν εὐκαιρίαν ἐν τῇ γραμματολογικῇ εἰσαγωγῇ νὰ σημειώσωμεν. Τοῦτο τὸ γλωσ-

σικὸν φαινόμενον ὑποδεικνύει, ὡς δυνάμεθα βεβαίως νὰ ἰσχυρισθῶμεν, τῷ προσεκτικῷ παρατηρητῇ, ὅτι ἡ ἀπόλυτος ἐπιδοκιμασία, ἣν ὁ ἄνθρωπος περὶ τοῦ ἄλλου ἐκφράζει, δὲν εἶναι παντὸς ἀμφισβητήματος ἀπηλλαγμένη, ἔτι δ' ἐπισφαλέστερον τὸ πρᾶγμα ἀποβαίνει, ὅταν ἐκφέρῃ περὶ αὐτοῦ ὥς τινος ὅλου ἀποδοκιμασίαν. Διότι πᾶσα οἱαδήποτε ἔποψις, ὑφ' ἣν ὁ ἠθικῶς ἐξετάζων ἐκφέρει τὴν ἑαυτοῦ κρίσιν, εἶναι μονομερής, τοῦτο δὲ συναισθανόμενος ἐπιθυμεῖ νὰ συμπληρώσῃ καὶ εὐρύνῃ αὐτήν, ἅμα δὲ θολοῖ τὴν κρίσιν καὶ ἡ τοῦ πάθους ἐπίδρασις. Ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος δύναται βεβαίως νὰ κρίνῃ τὴν συγκεκριμένην ἐπίψογον πρᾶξιν τοῦ ἑτέρου καὶ κέκληται πρὸς τοῦτο, καθόσον οὕτω συνεργάζεται εἰς τὴν μόρφωσιν τῆς κοινῆς κρίσεως, ἥτις εἶναι ἐκ τῶν ἀναγκαίων ἠθικῶν παραγόντων· καὶ τοῦτο ὡσαύτως ἀποτυποῦται κάλλιστα ἐν τοῖς φαινομένοις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Αἱ φράσεις βεβαίως δὲν συντίθενται ποικιλώτεραι, ὅταν ἀσχέτως πρὸς τὰς ἰδιαιτέρας περιστάσεις ὡρισμένης τινὸς πράξεως καὶ κρίσεως ὁ λόγος περιστρέφηται ἐν γένει περὶ τὸ ἐναντίον ἐκείνου, ὅπερ ὡς καθῆκον ἐπιτάσσεται. Τοὐναντίον ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει ἐξαρκεῖ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἡ προσθήκη τοῦ ἀρνητικοῦ μορίου εἰς τὰς λέξεις τὰς δηλούσας τὸ ἠθικῶς ὀρθόν, καὶ λέγουσι λοιπόν· οὐ θέμις, οὐχ ὅσιον, οὐκ ἄξιον κτλ. μόνον πρὸς τὸ καλὸν ἀντιτίθεται τὸ αἰσχρόν, ὅπερ διεγείρει τὴν παράστασιν τοῦ αἰσχύνην καὶ ὄνειδος περιάπτοντος ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν ἄλλων, ἀποτελοῦν ἀντίθεσιν ἔχουσαν αὐτοτελῆ ἔννοιαν καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο συντελοῦν εἰς τὸ νὰ καταστῇ ἔτι μᾶλλον διαυγεστέρα ἐκείνη ἡ ἔννοια. Ἀλλ', ὅταν πρόκηται νὰ ἐξενεχθῇ κρίσις περὶ πράξεως, ἧς ἥ τε γένεσις καὶ τὰ ἐλατήρια δύνανται ἀκριβῶς νὰ γνωσθῶσι, τότε ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἔχει κλίμακα ἐκτιμήσεων, δι' ὧν παριστάνεται ὁ μείζων ἢ ἐλάττων βαθμὸς τῆς ἐνοχῆς τῆς καταλογιστέας κατὰ τὴν γνώμην τοῦ λέγοντος τῷ αὐτουργῷ τῆς πράξεως. Οὐχὶ σπανίως ὑπάρχει συμφέρον νὰ καλύπτηται ἡ ἐνοχὴ καθόλου ἢ τοὐλάχιστον νὰ περιστέλληται ἐντελῶς ἐν τῇ φράσει· ἐν ταύτῃ τῇ περιπτώσει ἠδύναντο νὰ ὀνο-

μάζωσι τὴν πρᾶξιν συμφοράν, διότι ἐκεῖναι αἱ παραστάσεις, καθ' ἃς καὶ αὐτὸς ὁ οὐδαμῶς ἀναίτιος ἁμαρτωλὸς θεωρεῖται ὡς δυστυχής, ἦσαν βαθέως ἐν ταῖς ψυχαῖς κεχαραγμέναι καὶ ἐν τῇ γλώσσῃ ποικιλοτρόπως ἐξεδηλοῦντο. Πολὺ εὐνόητον εἶναι, ὅτι αὐτὸς ὁ δράστης ἡδέως ὀνομάζει ἑαυτὸν οὕτως, ὅταν ἐξαιτῆται τὸν οἶκτον τῶν ἄλλων. Οὕτω π. χ. ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ τοῦ Ξενοφῶντος (6, 1, 37) ὁ Ἀράσπας, ὅστις ἐκυριεύθη ὑπὸ ἔρωτος πρὸς τὴν καλὴν Πάνθειαν καὶ ὃν μόνον ἡ εὐστάθεια ταύτης ἀπέτρεψεν ἀπὸ τῶν ἐσχάτων, λέγει· «ὡς γὰρ ὁ θροῦς διῆλθε τῆς ἐμῆς συμφορᾶς, οἱ μὲν ἐχθροὶ ἐφήδονταί μοι, οἱ δὲ φίλοι προσιόντες συμβουλεύουσιν ἐκποδὼν ἔχειν ἐμαυτόν, μή τι καὶ πάθω ὑπὸ σοῦ, ὡς ἠδικηκότος ἐμοῦ μεγάλα». Ἐν τῷ Τραπεζιτικῷ τοῦ Ἰσοκράτους (18) διηγεῖται ὁ λέγων, ὅτι ὁ Πασίων, ἀφοῦ ἀπέβησαν μάταιαι πᾶσαι αἱ πανουργίαι αὐτοῦ καὶ εἶδεν ὅτι ἐκινδύνευε νὰ ἀνακαλυφθῇ, «ἐδεῖτο αὐτοῦ συγγνώμην ἔχειν αὐτῷ καὶ συγκρύψαι τὴν συμφοράν, ἵνα μὴ παρακαταθήκας δεχόμενος φανερὸς γένηται τοιαῦτ' ἐξημαρτηκώς», ὅπου προφανῶς ἀποδίδονται ἀκριβῶς σχεδὸν αἱ λέξεις, ἃς αὐτὸς ὁ Πασίων μετεχειρίσθη. Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Τιμοκράτους (52) ὑπομιμνήσκει τοὺς δικαστάς, ὅτι ὁ νομοθέτης «βουλόμενος μηδεμίαν πρόφασιν τοῦ τὰ κοινὰ κακῶς ἔχειν ὑπολιπεῖν, τοὺς μετὰ τῶν νόμων κρίσει καὶ δικαστηρίῳ μὴ δίκαια ποιεῖν ἐγνωσμένους οὐκ ᾤετο τῆς εὐηθείας τῆς ὑμετέρας ἀπολαύειν, τὸ δεῖσθαι καὶ μετὰ συμφορᾶς ἱκετεύειν ἔχοντας ἀφορμήν»· καὶ ἐνταῦθα φανερῶς ὁ ῥήτωρ εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν τοὺς λόγους ἐκείνων τῶν ἐνόχων. Ὁ Ἀνδοκίδης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου (7) ὑποδεικνύει τὰ αἴτια, ἅτινα ἐπήνεγκον τὴν φυγὴν αὐτοῦ· μεταξὺ αὐτῶν ὀνομάζει τὴν δύναμιν τῶν πεισάντων αὐτὸν «ἐλθεῖν εἰς τοιαύτην συμφορὰν τῶν φρενῶν» καὶ ἐπιτείνει διὰ τῆς προσθήκης (τῶν φρενῶν) ἔτι μᾶλλον τὴν ἐν τῇ ὀνομασίᾳ (συμφορὰ) κειμένην δικαιολόγησιν. Πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ὁ Περίανδρος παρ' Ἡροδότῳ (3, 52), ἁπτόμενος ἐν τῷ πρὸς τὸν

υἱὸν αὐτοῦ διαλόγῳ τοῦ φόνου τῆς Μελίσσης. Ἀλλ' ἡ χρῆσις τῆς λέξεως καὶ τότε εἶναι εὔλογος, ὅταν θέλῃ τις νἀποδοκιμάσῃ ἐκεῖνον, ὅστις οὐδόλως πρὸς τοῦτο δικαιούμενος ὀνειδίζει ἄλλοις τὰ παραπτώματα αὐτῶν, ὅπερ ἔπραξε κατὰ τὸν Ἀνδοκίδην ἐν τῷ ἄρτι μνημονευθέντι λόγῳ (5) ὁ τούτου ἀντίδικος, καὶ κατὰ τὸν Δημοσθένη ὁ Ἀνδροτίων (22, 62)· διότι ἡ λέξις ἐκφράζει ἐπίχαιρέν τινα διόρθωσιν τῶν αὐτεπαγγέλτως τὰ ἀλλότρια ἁμαρτήματα ψεγόντων. Καὶ ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀριστοκράτους (70) χρῆται ὁ Δημοσθένης τῇ λέξει, ὅπως ἀντιτάξῃ τὴν ἠπιωτέραν κρίσιν πρός τινα ἐνδεχομένην αὐστηροτέραν, λέγων, ὅτι «οἱ ταῦτ' ἐξ ἀρχῆς τὰ νόμιμα διαθέντες, οἵτινές ποτ' ἦσαν, εἴθ' ἥρωες εἴτε θεοί, οὐκ ἐπέθεντο τοῖς ἀτυχήμασιν, ἀλλ' ἀνθρωπίνως ἐπεκούφισαν, εἰς ὅσον εἶχε καλῶς, τὰς συμφοράς». Ὡσαύτως ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ ἑβδόμῃ τῶν Ὀλυμπιονικῶν ᾠδῇ (77) ὀνομάζει τὸν φόνον τοῦ Λικυμνίου ὑπὸ Τληπολέμου συμφορὰν οἰκτράν, διότι σπουδάζει νὰ παραστήσῃ αὐτὸν ὡς ἕνα κρίκον ἐν τῇ ἀλύσει τῶν τυχαίων πλημμελημάτων, ἅτινα ἔλαβον χώραν ἐν τῇ μυθώδει ἱστορίᾳ τῆς Ῥόδου καὶ ὕστερον ἀπέβησαν πρὸς εὐτυχίαν αὐτῆς. Ἀξία σημειώσεως εἶναι ἡ χρῆσις τῆς λέξεως παρὰ Πλάτωνι ἐν τῷ ἐνάτῳ καὶ ἑνδεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (854 d. 873 a. 934 b). Ὁρμώμενος δηλονότι ἐκ τῆς θεωρίας, καθ' ἣν πᾶν ἀδίκημα εἶναί τι ἀκούσιον, μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἐπὶ παντὸς εἴδους ἁμαρτημάτων καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν βαρυτάτων, οἷον εἶναι ἡ ἱεροσυλία καὶ ὁ φόνος πατρὸς ἢ μητρὸς ἢ ἀδελφῶν ἢ τέκνων· ὁμοίαν γνώμην ἀποδίδει τῷ Ἀγησιλάῳ ὁ συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο μεταξὺ τῶν τοῦ Ξενοφῶντος ἔργων φερομένου συγγράμματος, λέγων ὅτι ὁ Ἀγησίλαος «μείζω συμφορὰν ἔκρινε τὸ γιγνώσκοντα ἢ ἀγνοοῦντα ἀμελεῖν τῶν ἀγαθῶν» (11,9). Ὅταν ὁ λέγων δὲν σπουδάζῃ νὰ συγκρύψῃ τὴν ἐνοχὴν παντελῶς, ἀλλὰ νὰ προκαλέσῃ ἐπιεικῆ περὶ αὐτῆς κρίσιν, μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἁμάρτημα καὶ τὸ ῥῆμα ἁμαρτάνειν. Ὁσάκις γίνεται λόγος περὶ τῆς κοινῶς πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις μοιραίας ῥοπῆς πρὸς

τὸ ἁμαρτάνειν, αὕτη ἡ λέξις εἶναι σχεδὸν πάντοτε ἡ προχειροτάτη, διότι τὸ καθολικὸν τοῦτο γεγονὸς ἀνακουφίζει τρόπον τινά, εἰ καὶ οὐχὶ ἐντελῶς, τὸ ἄτομον, ὅπερ ὑποκύπτει εἰς τὴν μοῖραν τοῦ ὅλου γένους· οὕτως ὁ Τειρεσίας ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους (1024) λέγων, ὅτι «ἀνθρώποισι τοῖς πᾶσι κοινόν ἐστι τοὐξαμαρτάνειν», προστίθησι τὴν παρατήρησιν·

ἐπεὶ δ' ἁμάρτῃ, κεῖνος οὐκέτ' ἔστ' ἀνὴρ
ἄβουλος οὐδ' ἄνολβος, ὅστις ἐς κακὸν
πεσὼν ἀκῆται μηδ' ἀκίνητος πέλῃ·

ὁμοίως ὁ Ἀνδοκίδης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου (5.6) λέγει· «μεγάλη δὲ δήπου καὶ τὸ ἐξαμαρτεῖν δυσπραξία ἐστί, καὶ εἰσὶν εὐτυχέστατοι μὲν οἱ ἐλάχιστα ἐξαμαρτάνοντες, σωφρονέστατοι δὲ οἳ ἂν τάχιστα μεταγιγνώσκωσιν»· ὡσαύτως ἐπαναλαμβάνει τὴν φράσιν ὁ Ἰσαῖος (1, 13) λέγων, ὅτι «ἐν τοῖς μετ' ὀργῆς πραχθεῖσιν ἅπαντες πεφύκαμεν ἁμαρτάνειν». Ἔν τινι κωμῳδίᾳ τοῦ Φιλιππίδου (ἀπ. 27) νεανίας τις ὁμολογεῖ ὅτι ἥμαρτεν, ἀλλ' ὁ πατὴρ ἐπανορθοῖ αὐτὸν λέγων· «ὁ εἰς τὸν ἀσθενῆ βίᾳ τι ποιῶν ὑβρίζειν, οὐχ ἁμαρτάνειν δοκεῖ». Ἡ λέξις αὕτη περιλαμβάνει τρόπον τινὰ τὴν μεθόριον χώραν, ἐφ' ἧς αἱ πράξεις, αἵτινες ἐντελῶς πρέπει νὰ καταλογίζωνται εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐφάπτονται ἐκείνων, αἵτινες δὲν εἶναι δίκαιον νὰ καταλογίζωνται, καὶ διὰ τοῦτο διακρίνουσιν ἑκούσια καὶ ἀκούσια ἁμαρτήματα, διότι διὰ τούτων τῶν ἐννοιῶν ζητεῖ τὸ φυσικὸν αἴσθημα νὰ προσδιορίσῃ τὸ χωρίζον ἀμφότερα ὅριον, ὅπερ ὅμως καθ' ἑαυτὸ δύσκολον εἶναι νὰ χαραχθῇ· «τὰ μὲν ἀκούσια τῶν ἁμαρτημάτων», ὡς λέγει ὁ Ἀντιφῶν (5, 92) καὶ ὁ Δημοσθένης ὁ διάφορόν πως διατύπωσιν τοῦ αὐτοῦ νοήματος παρέχων (24, 49), «ἔχει συγγνώμην, τὰ δὲ ἑκούσια οὐκ ἔχει». — Ὅταν τις τὸ κατὰ τῶν θεσμῶν τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας ἁμάρτημα θέλῃ νὰ ὀνομάσῃ διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ ὀνόματος, μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἀδίκημα, ὡς π. χ. ὁ Δημο-

σθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀριστοκράτους (26), ὅπου τῇ γνώμῃ τοῦ νομοθέτου ἑπόμενος ἀπαιτεῖ ψυχρὰν νομικὴν ἀντίληψιν τῶν πραγμάτων, ἥτις διακρίνει αὐστηρῶς τὴν οὔπω ἀποδειχθεῖσαν κατηγορίαν ἀπὸ τῆς βεβαιωθείσης ἐνοχῆς· ἐὰν δὲ ὁ λέγων συγχρόνως διατελῇ ὑπὸ τὸ κράτος ὀργῆς, τότε μεταχειρίζεται τὴν λέξιν κακούργημα, ἥτις ἐν πολλαῖς περιπτώσεσιν ὑποδηλοῖ ἀπατηλήν τινα πρόθεσιν καὶ οὐχὶ σπανίως ὡς τεχνικὸς ὅρος σημαίνει εἶδος ἐξόχως πονηρῶν πράξεων· ἡ ἰσχὺς τοῦ διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἐκφραζομένου αἰσθήματος γίνεται ἴσως καταφανεστάτη ἔκ τινος χωρίου ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (10).— Ἀλλὰ πολὺ βαρύτερον εἶναι πρᾶξίς τις νὰ χαρακτηρίζηται ὡς ἀσέβημα. Ἡ λέξις αὕτη δηλοῖ, ὅτι ἡ πρᾶξις προσκρούει εἰς τὰ ἱερώτατα καθήκοντα· ταῦτα δὲ ἦν εὐχερέστερον τοῖς Ἕλλησι νὰ λάβωσιν ὡς στάθμην τῆς κρίσεως ἢ νὰ ποιήσωσι καὶ ἑτέρας ἔτι διακρίσεις ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν τῆς διαστροφῆς τῆς βουλήσεως, ἥτις δύναται νὰ διαγνωσθῇ ἐν τῷ πράττοντι. Ὅτι ἡ λέξις ἐμποιεῖ διάφορον ἐντύπωσιν τῶν πρότερον μνημονευθεισῶν, μαρτυρεῖ ἡ δήλωσις τοῦ Δημοσθένους (21,104), ὅτι ὁ Μειδίας πειρώμενος νὰ περιπλέξῃ αὐτὸν εἰς κατηγορίαν ἐπὶ φόνῳ ἔπραξε «κοινὸν ἀσέβημα (ἀφορῶν δηλ. εἰς τὴν κοινωνίαν), οὐκ ἀδίκημα μόνον», οὐχ ἧττον δὲ καὶ ἡ τοῦ Ἀντιφῶντος (5,91) λέγοντος· «καὶ μὴν εἰ δέοι ἁμαρτεῖν τι, τὸ ἀδίκως ἀπολῦσαι ὁσιώτερον ἂν εἴη τοῦ μὴ δικαίως ἀπολέσαι· τὸ μὲν γὰρ ἁμάρτημα μόνον ἐστί, τὸ δὲ ἕτερον καὶ ἀσέβημα».

Ἐν γένει οὐκ ὀλίγαι ῥήσεις τοῦ Ἀντιφῶντος, ὅστις ὑπὲρ πάντα ἄλλον ῥήτορα ἐπεδίωκε τὴν ἐξακρίβωσιν τῆς σημασίας τῶν ὀνομάτων, διασαφηνίζουσιν ἀκριβέστατα τὴν σχέσιν τῶν διαφόρων ὀνομασιῶν τῆς ἠθικῆς ἀποπλανήσεως πρὸς ἀλλήλας· ἐνίοτε βεβαίως αὗται εἶναι τρόπον τινὰ περιειργασμέναι οὕτως, ὥστε φαίνεται ὅτι δὲν ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τὰς ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ ὑπαρχούσας διακρίσεις. Εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς γλωσσικῆς ἀναπτύξεως ἔχει ἰδιάζουσαν σπουδαιότητα τὸ γεγονός, ὅτι ὁ Ἀντιφῶν

δὲν μεταχειρίζεται ἔτι τὴν λέξιν συμφορὰ ἐπὶ ἠθικῶν πράξεων, ὡς ποιοῦσιν οἱ μετ' αὐτὸν συχνάκις, ἀλλ' ἀντ' αὐτῆς ἔχει τὴν λέξιν ἀτυχία, ἐν μιᾷ μάλιστα τῶν Τετραλογιῶν (Γ, γ, 4) ἀντιτίθησιν αὐτὰς πρὸς ἀλλήλας λέγων· «ἔστι δὲ ἡ μὲν ἀτυχία τοῦ πατάξαντος, ἡ δὲ συμφορὰ τοῦ παθόντος. Ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ (Γ, β. 6) μεταχειρίζεται τὴν λέξιν ἀτυχία, ἵνα καταστήσῃ ἐντελῶς σαφῆ τὴν μετάβασιν τῆς σημασίας, ἤτοι τὴν ἐν τῇ φράσει ἐνοῦσαν ἀμφιταλάντευσιν μεταξὺ τῆς ἀρνήσεως καὶ τῆς ὁμολογίας τῆς ἐνοχῆς· λέγει δηλονότι· «ὁ ἀποθανών, εἰ ἀτυχίᾳ τέθνηκε, τῇ ἑαυτοῦ ἀτυχίᾳ κέχρηται· ἠτύχησε γὰρ ἄρξας τῆς πληγῆς». Δὶς δὲ ἐν ταῖς Τετραλογίαις προσάγει τρόπον τινὰ πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ ἀναγνώστου προοδευτικήν τινα κλίμακα τῶν σχετικῶν ἐννοιῶν. Τὸ μὲν πρῶτον (Α, γ, 1) λέγει· «ἥ τε ἀτυχία ἀδικεῖται ὑπ' αὐτοῦ (τοῦ κατηγορουμένου), ἣν προϊστάμενος τῆς κακουργίας ἀφανίσαι τὴν αὐτοῦ μαρτυρίαν ζητεῖ», τὸ δὲ δεύτερον (Β, γ, 8) λέγει· «οὐ δίκαιος δὲ ἀποφυγεῖν ἐστὶ διὰ τὴν ἀτυχίαν τῆς ἁμαρτίας· εἰ μὲν γὰρ ὑπὸ μηδεμιᾶς ἐπιμελείας τοῦ θεοῦ ἡ ἀτυχία γίγνεται, ἁμάρτημα οὖσα τῷ ἁμαρτόντι συμφορὰ δικαία γενέσθαι ἐστίν». Διὰ τῆς λέξεως συμφορὰ ἐννοεῖ ἐνταῦθα, ὥσπερ καὶ ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ λόγου Περὶ τοῦ χορευτοῦ, ἁπλῶς τὴν καταδίκην καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς, οὐδεμία δὲ ὑποδήλωσις τῆς ἠθικῆς καταστάσεως ἐπιπροστίθεται. Ἀλλ' ἡ σπουδαιότης, ἣν τοιαῦται βαθμολογικαὶ διακρίσεις ἔχουσιν εἰς τοὺς σκοποὺς τῶν δικανικῶν λόγων, οὐδὲ τοὺς περὶ τὴν θεωρητικὴν ἔρευναν αὐτῶν ἀσχοληθέντας διέλαθεν· διὸ ὁ Ἀριστοτέλης ἰδίως ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῆς Ῥητορικῆς (1371 b 4-10) ἀποφαίνεται, ὅτι πολλάκις εἶναι ἀναγκαῖον νὰ διορίζῃ ὁ ῥήτωρ ταῦτα καὶ «τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ ἀδικήματα μὴ τοῦ ἴσου ἀξιοῦν, μηδὲ τὰ ἁμαρτήματα καὶ τὰ ἀτυχήματα».

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

1) Ὅτι τοῦτο συμβαίνει, διὰ μακρῶν ἐπειράθη νὰ ἀποδείξῃ ὁ **Benjamin Constant, De la religion t. III, p. 409 - 433.**

2) Εἰς τοὺς ἐν Δελφοῖς ἱερεῖς ἀπεδίδοντο τὰ ἀποφθέγματα ὑπὸ τοῦ Ἀντισθένους (Διογ. Λ. 1, 40), Ἀριστοτέλους (Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. 1, 14, 60. 61. Στοβ. 21, 26) καὶ Κλεάρχου (Στοβ. 21, 12. 26), εἰς Χείλωνα δὲ ἢ ἕτερόν τινα τῶν ἑπτὰ σοφῶν ὑπὸ Πλάτωνος (Πρωτ. 343 b. Χαρμ. 164 d), Δημητρίου τοῦ Φαληρέως (Στοβ. 3, 79), Χαμαιλέοντος (Κλήμ. Ἀλεξ. ἐ. ἀ.), Παλλαδᾶ (Ἀνθολ. Παλ. 7, 683), Διοδώρου (9, 9), Παυσανίου (10, 24, 1), Πλινίου (h. n. 7, 119) καὶ ἄλλων, πόσον δὲ σφοδρὰ περὶ τούτου ἦν ἡ ἔρις μαρτυροῦσι τὰ ὑπὸ τοῦ Διογένους Λαερτίου ἐν τῷ μνημονευθέντι αὐτοῦ χωρίῳ, Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως ἐ. ἀ. καὶ Πορφυρίου παρὰ Στοβαίῳ 21, 26 ἀνακοινούμενα. Πρβλ. κατὰ τὰ ἄλλα περὶ τῶν ἀποφθεγμάτων τούτων καὶ περὶ τῶν ἀποδιδομένων ἐν γένει εἰς τοὺς ἑπτὰ σοφοὺς **F. Schutz** ἐν τῷ **Philologus** τ. 24, σ. 194 κ. ἑ. **O. Bernhardt, die sieben Weisen Griechenlands, Sorau 1864. Bohren, de septem sapientibus, Bonnae 1867.** Τὰ δὲ ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευόμενα ἀφῃρημένα οὐσιαστικὰ εὕρηνται πολυάριθμα ἰδίως ἐν τοῖς ἀποδιδομένοις ὑπὸ τοῦ Στοβαίου 3. 79 τῷ Θάλητι καὶ Βίαντι ἀποφθέγμασιν· ἡ τῷ Βίαντι ἀποδιδομένη καλοκἀγαθία εἶναι ξένη τῆς ἐποχῆς τῶν ἑπτὰ σοφῶν.

3) Ὅτι οἱ ἄνθρωποι κατὰ τὰς ἰδέας τῶν Πυθαγορείων ὤφειλον νὰ θεωρῶσιν ἑαυτοὺς ὡς κτῆμα τῶν θεῶν, ἐξάγεται ἐκ τοῦ Φαίδωνος τοῦ Πλάτωνος 62 b· ὅτι δὲ κατ' αὐτοὺς ὁ ἄνθρωπος προώρισται νὰ εἶναι «εἰκὼν πρὸς Θεὸν» μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Θεμιστίου, λ. 15, 192 b καὶ Κλήμεντος τοῦ Ἀλεξανδρέως Στρωμ. 5, 5, 29 καὶ ἐπιβεβαιοῦται ὑπὸ τῶν ὀρθῶς ὡς ἔοικεν ἀποδιδομένων τῷ ἱδρυτῇ τῆς σχολῆς ῥήσεων, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τότε εἰσὶ τοῖς θεοῖς ὅμοιοι, «ἐὰν ἀληθεύωσιν» (Στοβ. 11, 25) καὶ «γίγνονται βέλτιστοι πρὸς τοὺς θεοὺς βαδίζοντες». Πλούτ. Ἠθ. 169 e. 413 b. Φωτ. βιβλ. 439 a 8. **Cic. de legg.** 2, 11, 26. **Sen. epist.** 94, § 42). Γνωστότατον εἶναι τὸ παράγγελμα τῶν Πυθαγορείων «Ἕπου θεῷ» καὶ ἡ συναφὴς αὐτῷ γνώμη· «τέλος ὁμοίωσιν θεοῦ» (Ἰάμβλ. β. Πυθ. 137. Στοβ. ἐκλ. ἠθ. 2, 6, 3). Πρβλ. **Zeller, die Philosophie der Griechen,** 3η ἐκδ. **Th.** 1, σ 395. 396· ὅρα καὶ κατωτέρω βιβλίον 1 κεφ. 2 (σ. 207) καὶ βιβλίον 2 κεφ. 1.

4) Πυθ. 4, 32. Νεμ. 9, 22. Πυθ. 4. 293.

5) Ὀλ 11, 86. Πυθ. 4, 120. Πυθ. 8, 56.

6) Πρβλ. **Jessen** ἐν **Mützell Zeitschrift f. d. gymnw. Jg.** 6, σ. 748 κ. ἑ.

7) Τὰς Βάκχας δὲν δυνάμεθα νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα, διότι ἐν αὐταῖς ἡ κυρία ἰδέα εἶναι μόνον ἡ μαγικὴ δύναμις τοῦ Διονύσου, περὶ πραγματικοῦ δὲ ἁμαρτήματος τοῦ Πενθέως καὶ τῶν θυγατέρων τοῦ Κάδμου δὲν δύναται νὰ γείνῃ λόγος, καθ' ὅσον μάλιστα κατὰ τὰς κρατούσας παρ' Ἀθηναίοις δοξασίας ἡ ἀντίστασις κατὰ νέας καὶ ξένης λατρείας εἶναι ἐντελῶς δικαία. Ἡ δ' ἐναντία γνώμη τοῦ **E. Pfander, die Tragik des Eu-**

ripides, I., Bern 1868, φαίνεται μὲν ὅτι δύναται νὰ στηριχθῇ ἐπί τινων χωρίων τοῦ δράματος, ἀλλὰ δὲν λαμβάνει πολὺ ὑπ' ὄψιν τὸν τρόπον, καθ' ὃν ὁ ποιητὴς συνηθίζει νὰ μεταχειρίζηται τὰ μυθολογικὰ συμβάντα.

8) Τοῦτο γίνεται ἐν Τρῳ. 723. Ἡρ. Μαιν. 168. Ἡρακλ. 468. Ἀνδρομ. 519. Ἑκ. 1138. Καὶ ἐν Ὀρ. 288 χαχίζεται ἡ τοῦ φόνου ἐκδίκησις.

9) Πρβλ. περὶ τῆς γνησιότητος τῶν πλείστων δημοκριτείων ἀποσπασμάτων **Lortzing, über die ethischen Fragmente Demokrit's Berlin** 1873.

10) Εἰς ταύτην τὴν λίαν χαρακτηριστικὴν ὄψιν τῆς θεωρίας τοῦ Ξενοφῶντος πολὺ εὐλόγως ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ὁ **Strümpell, Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen vor Aristoteles** σ. 487-489.

11) Ὅρα ταύτην παρὰ **Val. Rose, Aristoteles pseudepigraphus** σ. 647-654.

12) Ἐν τῷ δυσχερεῖ ζητήματι περὶ τῆς καταγωγῆς τῶν τριῶν ἀμφισβητουμένων βιβλίων, φαίνεται ὅτι προσήγγισε μάλιστα εἰς τὴν ἀλήθειαν διὰ τῆς περιεσκεμμένης αὐτοῦ κρίσεως ὁ **Al. Grant, the Ethiks of Aristotle vol. I. p** 11-43. Ὁ κατ' αὐτοῦ ἀντιλέγων **Rassow, Forschungen über die nicomachishe Ethik** σ. 49-51, δὲν προσέχει πολὺ εἰς τὸ κύριον ἐπιχείρημα τοῦ **Grant**, τὴν ἀναλογίαν μεταξύ τινων ἀναλύσεων τῶν βιβλίων ἐκείνων καὶ τοῦ βιβλίου 2, κεφ. 11 τῶν Εὐδημείων ἠθικῶν.

13) Πρβλ. **Theophrastos' Schrift über Frömmigkeit, ein Beitrag zur Religionsgeschichte von J. Bernays, Berlin** 1866.

14) Πρβ. **O. Keller** ἐν **Jahrbb. f. cl. Phil. Suppltbd.** 4, σ. 309-412. **Babrii fabulae ex recensione Alfr. Eberhard p. III. IV. de Babrii choliambis scr. Car. Deutschmann, Aquis Matt.** 1879.

15) Λόγοι τοῦ **J. Bernays** ἐν τῷ **Rheinisches Museum Jg.** 7, σ. 92.

16 Πρβλ. ὡς πρὸς τὸ πρῶτον μὲν **Volkmann, Leben, Schriften und Philosophie des Plutarch von Chäronea Th.** 2. σ. 24, περὶ δὲ τοῦ δευτέρου **Heylbut, de Theophrasti libris** Περὶ φιλίας σ. 28-36.

17) Πρβλ. **H. Diels. Doxographi graeci** σ. 65.

18) Πρβλ. **Ritschl, Opuscula philol. I**, 576-580.

19) Πρβλ. περὶ τοῦ Ἀνθολογίου τοῦ Ὠρίωνος (παρὰ Στοβ. 4,249 κ. ἑ.) **Ritschl, Opuscc. philol. I**, 562, περὶ δὲ τῆς πρώτης καταστάσεως τοῦ ἔργου τοῦ Στοβαίου **C. Wachsmuth, commentatio de Stobaei eclogis, Gott.** 1871.

20) Πρβλ. περὶ τῶν γνωμολογιῶν Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ καὶ τοῦ Ἀντωνίου **Ritschl, Opuscc. philol. I.** 731. 835. **R. Dressler** ἐν **Jahrbb. f. cl. Philol. Suppltbd.** 5, σ. 307-350 **C. Wachsmuth, comm. de Stob. eclogis** σ. 20-29. περὶ τοῦ Λαυρεντιακοῦ **C. Wachsmuth, commentatio I. II de florilegio q. d Joannis Damasceni Laurentiano, Gott.** 1871· περί τινων δὲ ἄλλων **Ritschl, Opuscc. philol. I**, 560-581. **Dressler** ἐ. ἀν. σ. 336-342, **Westermann, Florilegii Lipsiensis specimen, Lips.** 1864.

21) Πρβλ. **O. Bernhardt, quaestiones Stobenses, Bonnae** 1861. **H. Diels** ἐν **Rhein. Museum** 30, 172 κ. ἑ.

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

1) Πρβλ. Nägelsbach, homerische Theologie, ἐκδ. β', σ. 345-450.

2) Πρβλ. Lilié ἐν Jahn, Archiv f. Philol. u. Päd Bd. 16. 326 328.

3) Πρβλ. Schömann, des Aeschylos gefesselter Prometheus, σ. 98. Stallbaum εἰς Πλάτ. Φίλ. 12 e.

4) Ὅρα Nägelsbach, nachhomerische Theologie, σ. 138. 139, καὶ Krische, die theologischen Lehren der griechischen Denker, σ. 221. Λίαν ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ἡ καὶ παρὰ τοῖς πεζογράφοις συνήθης φράσις «θεῶν τις» συχνότατα ἀπαντᾷ παρὰ Σοφοκλεῖ, πρβλ. Elmsley ἐν Εὐριπ. Μηδ. ὅτι ἐντελῶς ὁμοία φράσις («ἀθανάτων τις») σποράδην ἤδη παρ' Ὁμήρῳ (Ὀδ. 23, 63) ἀπαντᾷ, ἐδηλώθη ἤδη ἀνωτέρω σ. 64.

5) Περὶ τῆς στενωτέρας σημασίας τῆς τύχης πρβλ. Lehrs, populäre Aufsätze aus dem Alterthum, ἐκδ. 6'. σ. 175 - 184, καὶ Welcker, griechische Götterlehre, τ. 2. σ. 799 - 804. περὶ δὲ τῆς συχνῆς χρήσεως τῆς λέξεως ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ὅρα τὰ πολυάριθμα παραδείγματα παρὰ Nägelsbach, nachhomer. Theologie σ. 153 - 156. Ὅτι ἀμφότεραι δύνανται νὰ προσεγγίζωσιν ἀλλήλαις, δεικνύει ἴσως πρὸ πάντων ὁ στίχος τοῦ Ἀγάθωνος (ἀπ. 6) «τέχνη τύχην ἔστερξε καὶ τύχη τέχνην», ἐν ᾧ εὐκόλως διαγιγνώσκεται ἡ ἰδέα τῆς ἐπιτυχίας παρὰ τὴν τῆς εὐνοούσης τύχης· ἀλλὰ καὶ ἡ ἔννοια στέργειν φαίνεται ἐνέχουσα διπλῆν τινα ὄψιν, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν κατὰ τὴν ἀναλογίαν τῆς φράσεως «στέργω τὴν τύχην» παρὰ Δημοσθένει 55, 30.

6) Ὅτι ἡ παραδεδομένη γραφὴ «τῶν μὲν γὰρ ἐκτὸς ἀγαθῶν τῆς ψυχῆς» εἶναι ἀναμφισβήτητος, ἀπέδειξεν ὁ Vahlen, Sitzungsberr. d. philos. histor. Cl. d. Wiener Akad. d. Wiss. τόμ. 72. σ. 42 κ. ἑ.

7) Ὅρ. Comicae dictionis index comp. H. Jacobi I, 225. II, 1081 - 1083.

8) Τὴν λογικὴν ἀκολουθίαν ταύτης τῆς ἰδιαζούσης διπλῆς ἐννοίας ἐκφράζει μετὰ μεγάλης ἀκριβείας τὸ ἐν τῷ Ἀνθολογίῳ τοῦ Μονάχου 108 (παρὰ Στοβ. 4, 275) σωζόμενον δίστιχον ἀγνώστου δυστυχῶς κωμικοῦ·

Εἰ μὲν θεοὶ σθένουσιν, οὐκ ἔστιν τύχη,
Εἰ δ' οὐ σθένουσιν, οὐδέν ἐστιν ἡ τύχη.

9) Παραδείγματα πολλὰ ἀμφοτέρων τῶν σημασιῶν τῆς τύχης παρὰ Πολυβίῳ συνήγαγεν ὁ Markhauser, der Geschichtsschreiber Polybius, σ. 114 - 119.

10) Ὁ Unger (Sitzungsberr. der philos. - philol. Cl. der bair. Akad. der Wiss,

1878, τόμ. 1, σ. 431 - 435. Rhein. Mus. τ. 34, σ. 104. 105) ἐπειράθη νὰ ἀναγάγῃ τὰς διαφόρους ἐκφράσεις περὶ τῆς τύχης καὶ τῆς τοῦ κόσμου κυβερνήσεως, ἃς ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν Διαδόχων μεταχειρίζεται ὁ Διόδωρος, εἰς τὴν διαφορὰν τῶν γνωμῶν τῶν συγγραφέων, οἵτινες ἐχρησίμευσαν αὐτῷ ὡς πηγαί, Ἱερωνύμου τοῦ Καρδιανοῦ, Διύλλου καὶ Δούριδος τοῦ Σαμίου, καὶ νὰ μεταχειρισθῇ αὐτὰς ὡς κριτήριον εἰς εὕρεσιν τῶν περικοπῶν, ἐν αἷς ἠκολούθησε τούτῳ ἢ ἐκείνῳ ἐξ αὐτῶν· ἀλλ' ὅμως τοῦτο φαίνεται πολὺ ἐπισφαλές, ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν, ὅτι τοιαύτη ἀσταθὴς φρασιολογία ἀπαντᾷ ἔνθεν μὲν παρ' Ἰσοκράτει καὶ Δημοσθένει, ἑτέρωθεν δὲ παρὰ Πολυβίῳ. Ἄλλα σχετικὰ περὶ τούτου περιέχει τὸ σύγγραμμα τοῦ F. Rösiger, die Bedeutung der Tyche bei ben späteren griechischen historikern, namentlich bei Demetrios von Phaleron Konstanz 1880.

11) Πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Δημοκρίτου διατελεῖ ἐν βεβουλευμένῃ ἴσως ἀντιθέσει ἡ ὑπὸ Ἡροδότου (7, 10δ) διὰ στόματος τὸν Πέρσου Ἀρταβάνου ἐκφερομένη, εἰ καὶ συμφωνεῖ πρὸς αὐτὴν ὡς πρὸς τὴν ἀξίαν, ἣν ἀπονέμει τῷ βουλεύεσθαι.

12) Περὶ τῆς σημασίας ἣν ἡ τύχη ἐν τῇ θρησκείᾳ καὶ τῇ λατρείᾳ τῶν μεταγενεστέρων χρόνων εἶχεν, ὅρα Welcker, Griech. Götterlehre τόμ. 2. σ. 814 - 810, ὅπου γίνεται ἰδίως λόγος καὶ περὶ τοῦ σπουδαίου χωρίου τοῦ Πλινίου h. n. 2, 7, 22.

13) Πρβλ. Welcker, griech. Götterl. 1, 699. 701.

14) Ὅρα σημ. 21.

15) Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ταύτην δοξασίαν ἡ ὑπὸ τοῦ Ἡροδ. 2,111 μνημονευομένη παράδοσις τῶν Αἰγυπτίων ἱερέων ἀποδίδει τὴν τύφλωσιν τοῦ Φερῶ εἰς τὴν κατὰ τοῦ Νείλου ὕβριν αὐτοῦ.

16) Πρβλ. περὶ τῶν ἐν τοῖς προηγουμένοις μνημονευθέντων μυθικῶν παραδειγμάτων Ed. Tournier, Némésis et la jalousie des dieux, Paris 1863, σ. 70. 71.

17) Πλείω περὶ τοῦ ἔθους τούτου πρβλ. Hemsterhuys εἰς Νεκρικοὺς διαλόγους Λουκιανοῦ κεφ. 1 καὶ ἰδίως E. Lübbert ἐν: Annali dell' Istituto di corrisp. archeol. vol. 37, σ. 88 - 90.

18) Ὁμοίαν πως ἰδέαν περιέχει ὁ μῦθος τοῦ Βαβρίου περὶ τοῦ πελαργοῦ τοῦ σὺν ταῖς γεράνοις ὑπὸ τοῦ γεωργοῦ συλληφθέντος (13)· ἀλλ' ἐνταῦθα πρόκειται μᾶλλον περὶ τῆς κρίσεως τῶν ἀνθρώπων ἢ περὶ τῆς τιμωρούσης δικαιοσύνης τῶν θεῶν.

19) Ὅρα τὴν ἀνάπτυξιν παρὰ Πλουτ. Ἠθ. 549 d. Σέξτ. Ἐμπ. πρὸς μαθ. 1, 287. Σιβυλλ. 8,14, Ὠριγ. κατὰ Κέλ. 8,40. Παροιμιογρ. 1,444.

20) Πρβ. περὶ τῆς ὅλης ἰδέας Valckenaer ἐν Εὐρ. Ἱππολ. 831. Nitzsch, die Sagenpoesie der Griechen σ. 514 κ. ἑ. Nägelsbach, nachhom. Theol. σ. 34 κ. ἑ. v. Limburg-Brouwer, Histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs, t. VIII. p. 90- 93.

21) Ἀχωρίστως ἡνωμέναι φαίνονται αἱ ἔννοιαι τοῦ εὐτυχοῦς καὶ τοῦ ἐναρέτου ἐν τῷ ἐπιθέτῳ θεοφιλής ἐν χωρίοις ὡς Πλάτ. πολ. 10,612e. Νόμ. 11,931e. Φιλ. 39e. 40b. Ἰσοκρ. 4,29. Ἡ ἔννοια τοῦ εὐτυχοῦς ἐκφαίνεται ἐν τῇ λέξει ταύτῃ μᾶλλόν πως π. χ. ἐν Αἰσχ. ἀπ. 340,3. Ἰσοκρ. 12,125 ἢ τῇ προσθήκῃ ἑτέρου ἐπιθέτου ἰδίᾳ ταύτην ἐκφράζοντος Πλάτ. Νόμ. 3,690c. Ἰσοκρ. 9,70· ἡ δ' ἔννοια τοῦ ἐναρέτου π. χ. Πλάτ. πολ. 6, 501e, 8 560c. Ἀλκ. I 134d, ἢ τῇ προσθήκῃ δευτέρου ἐπιθέτου ταύτην ἰδίᾳ ἐκφράζοντος Ἰσοκρ. 9, 43. 15, 322.

22) Πρβλ. Nägelsbach, nachhom. Theol. σ. 210 καὶ περὶ τῆς σημασίας τῆς διὰ κλήρου ἐκλογῆς τῶν ἀρχῶν ἐν γένει Lugebil ἐν: Jahrbb. f. cl. Philol. Suppltbd. 5, σ. 669 κ. ἑ.

23) Πρβλ. **Symbola philologorum Bonnensium** σ. 237.

24) Πρβλ. περὶ τῶν διαφόρων μορφῶν τοῦ μύθου **Dissen** ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Πινδάρου ὑπὸ **Böckh** II, 2, 426.

25) Μὴ ἄρά γε οἱ αἰνιγματώδεις λόγοι τοῦ Περικλέους παρὰ Θουκυδίδῃ 2, 44, 1 περιέχουσι παροιμιώδη τινὰ φράσιν τοιάνδε, ὅτι ἐκεῖνοί εἰσιν εὐδαίμονες, «οἷς ἐνευδαιμονῆσαί τε ὁ βίος ὁμοίως καὶ ἐλλυπηθῆναι ξυνεμετρήθη», ὁ δὲ ἱστορικὸς ἀντήλλαξε τὸ ἐλλυπηθῆναι διὰ τοῦ ἐντελευτῆσαι, ὡς ἁρμόζοντος μᾶλλον πρὸς τοὺς ἰδιαιτέρους σκοποὺς τῶν λεγομένων; Ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ὡς ἔξοχος εὐδαιμονία θὰ ἐθεωρεῖτο, ὅταν ἡ χαρὰ καὶ ἡ λύπη ἐν τῷ βίῳ τοῦ ἀνθρώπου διατελῶσιν ἐν ἀμοιβαίᾳ ἰσορροπίᾳ.

26) Τοῦτο συμβαίνει ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τῆς συλλογῆς **Santangelo** ἐν Νεαπόλει τοῦ παριστῶντος τὸν θάνατον τοῦ Μελεάγρου, ἐπὶ τοῦ ὁποίου τὸ πρόσωπον τὸ ἐπιγραφόμενον Φθόνος δὲν δύναται ἄλλως νὰ ἑρμηνευθῇ· πρβλ. περὶ αὐτοῦ **Kekulé, Strenna festosa offerta al Signore Gugl. Henzen, Roma** 1867. **Heydemann, die Vasensammlungen des Museo Nazionale zu Neapel** σ. 629-631. **G. Körte, über Personificationen psychologischer Affekte in der späteren Vasenmalerei,** σ. 67. 68. Μᾶλλον δύναταί τις νὰ ἀμφιβάλλῃ, ἂν ὁ ὑπὸ τοῦ Πολυδ. 4, 142 ὡς «ἔκσκευον πρόσωπον» μνημονευόμενος φθόνος, εἰς ὃν ὁ **O. Jahn, Arch. Ztg.** 1867, σ. 36, ἐφίστησι τὴν προσοχήν, εἶναι ὁ φθόνος τῶν θεῶν ἢ ὁ τῶν ἀνθρώπων.

27) Οὕτως ἑρμηνεύει ἄνευ ἀμφιβολίας ὀρθῶς ὁ **Heimsoeth, die Wiederherstellung der Dramen des Aischylos** σ. 432.

28) Πρβλ. περὶ τοῦ φθόνου τῶν θεῶν ἐν γένει **Tafel, dilucidationes Pindaricae** I, 324. **Nägelsbach, nachhomer. Theol.** σ. 46-54. **Lehrs, populäre Aufsätze a. d. Alterthum** σ. 33-68.

29) Πρβλ. **Nägelsbach nachhom. Theol.** 213. **Lasaulx. Studien des classishen Alterthums** σ. 146 κ. ἑ.

30) Ἐκτενέστερον περὶ τῆς ἀρᾶς τοῦ Βουζύγου ὅρα Βιβλ. 2, κεφ. 6.

31) Καὶ ὁ νόθος τῶν ἡλιαστῶν ὅρκος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους κατὰ Τιμοκράτους (149-151) ἀποδεικνύει, ὅτι γενικῶς τοιαύτη φράσις περιελαμβάνετο ἐν τῷ ὅρκῳ

32) Ἡ διήγησις αὕτη ποικίλλουσα ἐν ταῖς λεπτομερείαις εὕρηται παρὰ Ξενοφῶντι, Ἑλλην. 6, 4, 7. Διοδώρῳ 15, 54. Πλουτάρχῳ Πελοπ. 20. Παυσανίᾳ 9, 13, 3. Ψευδοπλουτάρχῳ ἐρωτ. διηγ. 773 b - 774 d. Περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ὑπαρχούσης μεταξὺ τοῦ ἐν τῷ τελευταίῳ χωρίῳ καὶ τῆς ἐν τῷ βίῳ τοῦ Πελοπίδου διηγήσεως πρβλ. **Volkmann. Leben und Schriften des Plutarch von Chäronea** 1, 127-129.

33) Πρβλ. περὶ πάντων τῶν εἰς τὴν κατάραν ἀναφερομένων **Lasaulx, Studien dse classischen Alterthums,** σ. 159-177.

34) Τὸ παρὰ Διογένει Λαερτίῳ (1, 86) περὶ τοῦ Βίαντος ἱστορούμενον ὅτι «συμπλέων ποτὲ ἀσεβέσι, χειμαζομένης τῆς νεώς, κἀκείνων τοὺς θεοὺς ἐπικαλουμένων, Σιγᾶτε, ἔφη, μὴ αἴσθωνται ὑμᾶς ἐνθάδε πλέοντας», δὲν δύναται μὲν νὰ ἐκληφθῇ ὡς πολὺ σοβαρόν, ἀλλ' ὅμως κατανοεῖται μόνον, ἐὰν παραδεχθῶμεν ὅτι αἱ ἐν τῷ κειμένῳ περιγραφόμεναι δοξασίαι ἦσαν συνηθέσταται.

35) Πρβλ. περὶ τῶν μύθων τούτων καὶ **Nitzsch, erklärende Anmerkungen zu Homer's Odyssee,** τ. 3, σ. 312-334. Περὶ τῆς ἰδέας τῶν νήσων τῶν μακάρων ὅρα **Welcker, gr. Götterl.** 1, 820-822.

36) Ὅτι τὸ ἀπ. 97 (παρὰ Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. 4, 26, 169) εἶναι ἀληθῶς πινδαρικὸν δὲν φαίνεται πιθανὸν παρὰ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ **Welcker, griech. Götter. I**, 742 (πρβλ. καὶ **Bergk, poetae lyr. gr. ed. IV. vol. I**, p. 427)· διότι δὲν εἶναι μὲν ἀνάρμοστος τῷ ποιητῇ ἡ ἰδέα ὅτι αἱ ψυχαὶ διατρίβουσιν ἐν τῷ αἰθέρι, ἀλλὰ τὴν δυσχέρειαν παρέχουσιν αἱ λέξεις «μάκαρα μέγαν ἀείδοντ' ἐν ὕμνοις».

37) Πρβλ. περὶ τῆς ἀναπτύξεως τοῦ δόγματος τῆς μετεμψυχώσεως **Lobeck, Aglaophamus** 2, 795. 806. **Zeller, die Philos. der Griechen**, 3η ἐκδ. τόμ. 1, σ. 55-60. 388-392. 654-656. τόμ. 2, τμ. 1, σ. 691-713.

38) Πρβλ. **Heyne** εἰς **Vergil.** (ed. IV) vol. II, p. 1024, **v. Limbourg-Brouwer, hist. de la civil. mor. et rel. des Grecs t. VIII**, p. 153. **H. u. St.** ἐν **Pauly Realencyclopädie** τ. 1 (β' ἐκδ.) σ. 201. 202.

39) Περὶ τῆς μνημονευομένης παρὰ Πλινίῳ γραφῆς τοῦ Νικοφάνους ὅρα **Brunn, Geschichte der griechischen Künstler**, τ. 2. σ. 155, καὶ περὶ ἄλλων τινῶν σωζομένων παραστάσεων τοῦ ἀντικειμένου τούτου, ἰδίως **Mus. Pioclem. IV**, 36, **Welcker, die Composition der polygnotischen Gemälde** σ. 52, 53. Ἀλλὰ τῶν εὐτραπέλων τις, μὴ κατανοῶν ἢ μὴ θέλων νὰ κατανοήσῃ τὴν ἀληθῆ σημασίαν τῆς ἀλληγορίας, ἡρμήνευσεν αὐτὴν οὕτω: ὅτι δηλ. ὁ μὲν Ὄχνος ἦν φιλεργὸς ἄνθρωπος, γυναῖκα δὲ εἶχε δαπανηράν· «καὶ ὁπόσα συλλέξαιτο ἐργαζόμενος, οὐ πολὺ ἂν ὕστερον ὑπὸ ἐκείνης ἀνήλωτο», τὴν γνώμην δὲ τούτου ἠσπάσθη παραδόξως καὶ ὁ Παυσανίας (10, 29, 1).

40) Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα ἀπόσπασμα κωμῳδίας ἀποδίδοται ὑπὸ τοῦ **Meineke Fragmenta comic. graecorum II**, 1148, τοῖς Ταγηνισταῖς τοῦ Ἀριστοφάνους, οἷς ἀνήκει τὸ ἀμέσως προηγούμενον, ὑπὸ δὲ τοῦ **Dindorf, poetae scenici graeci IV**, 218, ὀρθότερον πάντως ἔργῳ τινὶ τῆς νέας κωμῳδίας· ἄλλως δὲ καὶ αὐτὸ ὑπαινίσσεται τὸ ὅτι οἱ νεκροὶ πίνουσιν. Μήπως εἶναι τοῦ Μενάνδρου καὶ τοῦτο ἔχει πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Φώτιος ἐν τῷ λεξικῷ γράφων· «μακαρίτας, τοὺς τεθνηκότας· οὕτως Μένανδρος»; πρβλ. **Meineke Fragmenta comic. graecorum IV**, 310.

41) Πρβλ. περὶ τούτου καὶ **Ruhnken** ἐν **Timaei Lexicum vocum Platonicarum**, σ. 59.

42) Λέγει μὲν ὁ Ἰσοκράτης (4, 157), ὅτι εἴργοντο τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων οἱ βάρβαροι καὶ οἱ ἀνδροφόνοι, ἀλλ' ἡ μακρὰ παρῳδία τοῦ σχετικοῦ κηρύγματος τῶν ἱεροφαντῶν καὶ τῶν δᾳδούχων ἐν Ἀριστοφάνους Βατράχοις 353-371 οὐδεμίαν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν, ὅτι ἐν τῇ ἀπαγορεύσει ἐκείνῃ ὀνομάζονται καὶ πολλῶν ἄλλων κατηγοριῶν ἄνθρωποι. Πρβλ. **Lobeck, Aglaoph.** 1, 15 καὶ ἑ. καὶ **K. F. Hermann, gottesdienstl. Alterthümer** § 55, 13.

43) Ἐν τοῖς μεταγενεστέροις χρόνοις μεταχειρίζονται μάλιστα μόνον τὸ ῥῆμα μεταλλάσσειν ἄνευ τῆς αἰτ. τὸν βίον, ἀντ' αὐτοῦ δὲ καὶ τὸ μεθίστασθαι ἐπὶ τοῦ ἀποθνήσκειν, ὅθεν ἔτι σαφεστέρα καθίσταται ἡ ἀναλογία πρὸς τὴν λέξιν καταστροφή· ὅρα Πλουτ. Ἠθ. 1104 c.

44) Ποικίλην ἄλλην ὕλην περὶ τῶν ἰδεῶν τῶν Ἑλλήνων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸν ἐν Ἅιδῃ βίον εὑρίσκομεν παρὰ **Welcker, griech. Götterl.** 2, σ. 511-532, παρὰ **v. Limbourg-Brouwer t. VIII**, 121-191 καὶ παρὰ **Lehrs, popul. Aufsätze aus dem Alterthum**, σ. 301-362.

45) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Pindar's Leben und Dichtung** σ. 304-317.

46) Ὅρα Πλάτ. Μενέξ. 248b. Ἰσοκρ. 9, 2. 14, 61. 19, 42. Λυκ. 136. Δημ. 19, 66. 20, 87. Καὶ ἡ ἐν τῷ κειμένῳ ἀναφερομένη φράσις τῆς Μεγάρας ἐν Ἡρακλεῖ

μαινομένῳ 490 εἶναί πως συγγενὴς πρὸς ταῦτα, καὶ ὁ Πολύβιος ἔτι μεταχειρίζεται τὴν φράσιν περὶ τοῦ Ἀράτου, 8, 14, 8. Ὁ Κικέρων μιμεῖται αὐτὴν γράφων ἐν Φιλιππ. IX, 6, 13· **Mihi autem gratior illi videtur, si qui est sensus in morte aenea statua futura.**

47) Ὁ Ἀριστοτέλης αὐτὸς ὑποδεικνύει τοῦτο διὰ τῶν λέξεων «τὸ μηδοτεοῦν συμβάλλεσθαι . . . ταῖς δόξαις ἐναντίον», 1101 a 24.

48) «Ὁ τεθνεὼς ἐμφανίζεται νῦν ἐν τῷ μέσῳ τῶν συγγενῶν καὶ φίλων. Ἰδίως δὲ παρίσταται ἐνώπιον ἡμῶν ἐν τοιαύταις τοῦ κοινοῦ βίου πράξεσι, καθ' ἃς ἅπασα ἡ οἰκογένεια συνήθιζε νὰ συνάγηται καὶ ἡ ἀπουσία αὐτοῦ δι' αὐτὸ τοῦτο ἐνεποίει ἀλγεινοτάτην αἴσθησιν. Ἀλλ' ἐκ πασῶν τούτων τῶν κοινῶν πράξεων τοῦ κοινοῦ βίου τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων τὸ κοινὸν οἰκογενειακὸν δεῖπνον ἐξόχως ἐθεωρεῖτο παρὰ τοῖς εὐθύμοις Ἕλλησιν ὡς ἓν τῶν κυριωτάτων συστατικῶν τῆς εὐθυμίας. Εἰς αὐτὸ συνήγετο ἅπασα ἡ οἰκογένεια ἐν οἰκειότητι. Πάντα τὰ μέλη αὐτῆς, παιδία, ὑπηρέται, καὶ αὐτὰ τὰ κατοικίδια ζῷα, ὁ προσφιλὴς ἵππος, ὁ κύων, ὁ ὄφις, περιεστοίχιζον τὸν ἐν τῷ μέσῳ ἀνακεκλιμένον οἰκοδεσπότην καὶ τὴν παρ' αὐτῷ καθημένην οἰκοδέσποιναν». Περβάνογλους, **das Familienmahl auf altgriechischen Grabsteinen**, ἐν Λειψίᾳ 1872 σ. 6. Πρβλ. καὶ O. **Jahn** ἐν **Berichte der k. sächs. Ges. der Wissenschaften** 1851 σ. 175 κ. ἑ.

49) Πρβλ. τὰ ὑπὸ **F. W. Val. Schmidt, die Schauspiele Calderon's** σ. 385 μνημονευόμενα συγγράμματα καὶ **Welcker, griech. Götterlehre** 3, 267.

50) Πρβλ. **Schmalfeld, einige Bemerkungen zum zweiten Oedipus des Sophocles, Eisleben** 1861 σ. 23.

51) Πρβλ. **Meineke, Menandri et Philemonis reliquiae**, σ. 158. **Welcker, gr. Götterl.** 3, 257 - 294.

52) Ὅρα σημ. 40.

53) Ὅρ. σημ. 32.

54) Πρβλ. περὶ τῆς ὀργῆς τῶν τεθνεώτων ἰδίως **Welcker, gr. Götterl.** 3, 78 καὶ τὰ αὐτόθι μνημονευόμενα ἔργα τῆς τέχνης· ὅρα προσέτι **Lobeck, Aglaoph.** 1, 302. 637. **Nitzsch, erklärende Anmerkungen zu Hom. Odyss.** τ. 3, σ. 166.

55) Πρβλ. τὰ πολυάριθμα παραδείγματα τοιούτων μυθικῶν καθάρσεων παρὰ **Lobeck, Aglaoph.** 2, 968. 969, περὶ δὲ τῆς Αἰθιοπίδος **Welcker, epischer Cyclus**, τ. 2, σ. 521.

56) Πρβλ. περὶ τοῦ Ἰξίονος (ὅρα Αἰσχ. Εὐμ. 441 καὶ Φερεκύδη παρὰ σχολ. Πινδ. Πυθ. 2, 39) **Welcker, die aeschylische Trilogie Prometheus**, σ. 548 καὶ **gr. Götterl.** 2, 199, περὶ δὲ τοῦ Ἀπόλλωνος **O. Müller, Prolegomena zu einer wissenschaftl. Mythologie**, σ. 157 κ. ἑ. καὶ **Welcker, gr. Götterl.** 2, 376 κ. ἑ. Κατ' ἄλλην παράδοσιν ὁ Ἀπόλλων ἀντὶ τοῦ δράκοντος ἐφόνευσε ληστὴν (ὅρα Παυσ. 10, 6, 3).

57) Ὅρ Δημ. 20, 158. Λεπτομερῆ παραβολὴν μεταξὺ τῶν ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος διδομένων παραγγελμάτων καὶ τῶν παρ' Ἀθηναίοις νόμων τῶν εἰς τοὺς φόνους ἀναφερομένων ἔχαμεν ὁ **K. F. Hermann, disputatio de vestigiis institutorum, imprimis Atticorum, per Platonis de legibus libros indagandis, Marb.** 1836, σ. 46 - 58. Ἐν Ἀθήναις ἴσως ἀνεπτύχθησαν ἰδιαίτατα ἐκεῖναι αἱ διατάξεις, καθ' ἃς δὲν ἐγίνετο καταδίωξις τοῦ φονέως, ἐὰν ὁ φονευθεὶς πρὶν ἐκπνεύσῃ συνεχώρει αὐτόν, ἄρα, ὡς πρέπει τοῦτο ἀναγκαίως νὰ ἑρμηνευθῇ, τὸ μίασμα ᾕρετο, καὶ ἐν περιπτώσει ἀκουσίου φόνου οἱ συγγενεῖς εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ συγχωρῶσι τῷ φονεῖ, περὶ οὗ γενήσεται μακρότερος λόγος ἐν βιβλίῳ 2, κεφ. 3. Λίαν ἀξιοσημείωτοι εἶναι καὶ αἱ πολλάκις παρὰ τοῖς ῥήτορσιν ἀπαντῶσαι ὑποδηλώσεις (Ἀντιφ. 5. 48. Λυκ. 65. Δημ. 47, 70), ὅτι ἐνίοτε ἡ ἀναίρεσις ἀλ-

λοτρίου δούλου κατὰ τὸν ἀρχαῖον ἀττικὸν νόμον ὤφειλε νὰ κρίνηται ὥσπερ καὶ ἡ τοῦ ἐλευθέρου· ἴσως τοῦτο συνέβαινεν ἰδίως ἐν τῇ ὑπὸ Πλάτωνος Νόμ. 9, 872 c μνημονευομένῃ περιπτώσει, δηλ. «φόβῳ μὴ μηνυτὴς αἰσχρῶν ἔργων καὶ κακῶν αὐτοῦ γίγνηται».

58) Κατὰ τὸν ὑπαινιγμὸν ἐν Ἀριστοφάνους Ἱππεῦσι 876-880 φαίνεται ὅτι ὁ Κλέων μετεχειρίσθη ποτὲ τὴν διάταξιν ταύτην ὡς ὅπλον κατά τινος πολιτικοῦ ἀντιπάλου· εὐκόλως δὲ ἀναμιμνήσκεταί τις ἐνταῦθα τὴν νουθεσίαν τοῦ κωμικοῦ Ἀπολλοδώρου (ἀπ. 13).

59) Ὁμοίαν ἰδέαν φαίνεται ἑρμηνεύων καὶ ὁ Μαινόμενος Ἡρακλῆς τοῦ Εὐριπίδου στίχ. 1258 κ. ἑ. λέγων, ὅτι ὁ Ἀμφιτρύων «κτανὼν μητρὸς γηραιὸν πατέρα προστρόπαιος ὢν ἔγημεν τὴν τεκοῦσαν αὐτὸν Ἀλκμήνην καὶ κατέστησεν αὐτὴν οὕτως ἐκ τῶν προτέρων δυστυχῆ. Ἦ μήπως ἐννοεῖ, ὅτι ὁ φθόνος τοῦ Ἠλεκτρύονος ἐν τῇ καταστάσει αὐτοῦ δὲν ἐπέτρεπεν ἐντελῆ κάθαρσιν;

60) Περί τινων συγγενῶν φαινομένων ποιεῖται λόγον ὁ **Lobeck, Aglaoph.** 1,632-633. Ὅτι δὲ αἱ περὶ καθαρότητος ἀξιώσεις διαφοροτρόπως διετυποῦντο ἀναλόγως τοῦ τόπου καὶ τῆς λατρείας καταφαίνεται ἐκ τῆς παρ' Ἀθην. 10,422 d μνημονευομένης ἀπαγορεύσεως τοῦ νὰ εἰσέρχηται εἰς τὸ ἱερὸν τῆς Ῥέας ὁ σκόροδα καταφαγών.

61) Ὅρα **Schleiermacher** ἐν **Museum der Alterthumuswissenschaft** 1,431 καὶ **J. Bernays, Theophrastos' Schrift über Frömmigkeit** σ. 190-192.

62) Ἀκριβέστατα φαίνεται ἀκολουθήσας τῇ ὑπὸ Ξενοφάνους διατυπωθείσῃ ἰδέᾳ ὁ Φιλόλαος, ἐὰν τὸ ἀπόσπασμα παρὰ Φίλων περὶ δημιουργίας κόσμου σ. 23 εἶναι γνήσιον.

63) Πρβλ. Φιλόδημον Περὶ εὐσεβείας ἀπ. 21 καὶ ἄλλα χωρία παρὰ **Zeller, Philos. d. Griechen** τ. 2, μ. 1, σ. 281.

64) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Quaestiones Epicharmeae** σ. 36.

65) Πρβλ. περὶ τοῦ Ἑρμοῦ συχνάκις ὡς τοιούτου ἐμφανιζομένου **Welker, gr. Götterl.** 2, 460-467.

66) Ὅρα Κλήμ. Ἀλεξ. Προτρ. 6, 71. Θεοδώρ. Ἑλλ. παθ. θερ. 1, 75. Πρβλ. **Zeller, Philos. der Griechen** 2, 1, 281.

67) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Pindar's Leben und Dichtung** σ. 237. 261. 361. 369.

68) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Pindar's L. u. D.** σ. 359.

69) Πρβλ. περὶ τῆς ἐννοίας ταύτης **Brunn, Geschichte der griechischen Künster** 1, σ. 197 κ. ἑ.

70) Τὰ κυριώτατα τῶν ἐνταῦθα αναγομένων χωρίων εἶναι Ἴων 384-391. 425-428. 436-451. 885. Ἡρ. μ. 339-347. Τρῳ. 845.

71) «Φθόνος γὰρ ἔξω θείου χοροῦ ἵσταται», οἱ λόγοι οὗτοι πολλάκις μνημονεύονται ὑπὸ τῶν συγγραφέων τῶν μεταγενεστέρων αἰώνων.

72) Πολυάριθμα ἄλλα χωρία, ἐν οἷς ἐκφράζεται ὑψηλή τις ἀντίληψις περὶ τοῦ θείου συνήγαγεν ὁ **Zeller, Philos. der. Gr.** 2, 1, 788.

73) Ἡ ἀπόπειρα τοῦ **A. Krohn, Sokrates und Xenophon,** σ. 1-21. 46-60, νὰ ἀποδείξῃ νόθα τὰ περὶ ὧν λόγος δύο βιβλία βασίζεται ἐπὶ τῆς ἐσφαλμένης, ὡς ἐν τῷ κειμένῳ ἐδείχθη, προϋποθέσεως, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σωκράτους, ἵνα κάμῃ τις λόγον περὶ τῆς σκοπιμότητος τοῦ κόσμου καὶ ἐφαρμόσῃ αὐτὴν ἐπὶ τῆς θρησκείας ἔδει νὰ εἶναι εἰδικὸς φυσιολόγος (περὶ φύσεως φιλοσοφῶν)· φαίνεται δὲ ὅτι καὶ τοῦτο διέλαθε τὸν συγγραφέα τῆς ἀποπείρας ταύτης, πόσον ἀσταθεῖς ἦσαν αἱ φράσεις, δι' ὧν τότε ὠνόμαζον τὸ ὑποκείμενον τὸ κυβερνῶν τὸν κόσμον. Ἡ δὲ ὑπ' αὐτοῦ ἰσχυρῶς λίαν τονιζομένη ἐπανάληψις τῶν παρὰ Ξενοφῶντι αναπτυσσομένων νοημάτων ἐν τῷ συγγράμματι

τοῦ Ἀριστοτέλους Περὶ ζώων μορίων εἶναι κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοιαύτης φύσεως οἷος καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ φιλόσοφος οὗτος ἐπωφελήθη τὸν Οἰκονομικὸν τοῦ Ξενοφῶντος πραγματευόμενος τὸν γάμον. Κατ' οὐσίαν στοχάζεται τοῦ ὀρθοῦ ὁ **Krische, die theologischen Lehren der griechischen Denker**, σ. 204 - 233, ὡς καὶ ἡ διασκευὴ τῶν δύο βιβλίων προύχώρησεν ἴσως περαιτέρω ἢ ὅσον αὐτός ἐνόμισεν. Ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἀμφότερα τὰ χωρία ἐθεώρουν γνήσια, προκύπτει ἐκ τοῦ Φιλοδήμου π ε ρ ὶ ε ὐ σ ε β ε ί α ς ἀπ. 20. **Cicero de n. d.** 1, 12, 31. 2, 6, 18. Διογ. Λαερτίου 2, 45. Ἄλλως δὲ ὀρθῶς ὁ **Nägelsbach, nachhomer. Theol.** σ. 91 ἐπέστησεν ἐπὶ τοῦτο τὴν προσοχήν, ὅτι ὑποδηλώσεις τῆς ἐν αὐτοῖς ἐκτιθεμένης τελεολογικῆς θεωρίας ἀπαντῶσιν ἔτι καὶ ἐν δυσὶν ἄλλοις χωρίοις τοῦ Ξενοφῶντος, Ἀπομν, 2, 3, 18. Περὶ ἱππικῆς 5, 6. — Περὶ τῆς σχέσεως τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὴν τελεολογικὴν ἐξέτασιν τῆς ἱστορίας θὰ σημειωθῶσι τὰ δέοντα ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου.

74) Καὶ ὁ Εὐριπίδης ἐν ταῖς Βάκχαις στ. 392 ῥητῶς ἐναντιοῦται αὐτῇ.

75) Πρβλ. περὶ τῶν μολυβδίνων τούτων πινακίδων **C. Wachsmuth** ἐν **Rheinisches Museum** 18, 560 - 574. Αἱ ἐν Κνίδῳ εὑρεθεῖσαι ἐξεδόθησαν ὑπὸ τοῦ **Newton, a history of discoveries at Halicarnassus, Cnidus and Branchidae** σ. 719 - 745.

76) Αὕτη ἡ ἑρμηνεία τοῦ μύθου ἐξάγεται προφανῶς ἐκ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ μύθου, ἣν ἡ Πηνελόπη ποιεῖται· περὶ δὲ τῆς ἀλλοιώσεως, ἣν ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον χρόνοις ὑπέστη, τῆς ἐκ τῶν σχολίων ἐξαγομένης, ὅρα ἀν. σ. 91.

77) Ἡ σημασία τῆς συμφορᾶς ἐν γένει εἶναι σαφὴς ἐν Αἰσχ. Ἑ. ἐπὶ Θ. 574. Σοφ. Τραχ. 895. Εὐρ. Φοιν. 1029. Ἐπὶ προσώπων συμφορὰν φερόντων μεταφέρεται ἡ λέξις ἐν Αἰσχ. 749. Σοφ. Ἠλ. 1080. Εὐρ. Ὀρ. 264. 1390. Τρῳ. 457. (Ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Εὐρ. Μηδ. 1260 νόημα καὶ γραφὴ εἶναι ἀμφίβολα).Πρβλ. περὶ τῆς σημασίας τῶν Ἐρινύων **Prusinowski, de Erinyum religione apud Graecos, Berl.** 1844. **Rosenberg, die Eriuyen Berl.** 1873. **Nägelsbach, hom. Theol.** 262 - 266. **Welcker, gr. Götterl.** 1, 698 - 700. 3, 75 - 81. Ἡ ἔρευνα τῆς ἐτυμολογίας τῆς λέξεως δὲν εἶναι ἐνταῦθα ἀναγκαία.

78) Πρβλ. περὶ τούτου **Ukert** ἐν : **Abhandlungen der philol. - histor. Classe der K. sächs. Gesellschaft der der Wissenschaften.** τ. 1, σ. 147 - 161 καὶ **C. Wachsmuth, die Ansichten der Stoiker über Mantik und Dämonen, Berl.** 1860, σ. 34 - 36.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

1) Πρβλ. περὶ τῶν δοξασιῶν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν γένεσιν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους **Welcker gr. Gött.** 1, 181 - 183. 777 - 787.

2) Τοιαῦται φράσεις εἶναι· α ἴ σ ι μ α ε ἰ δ έ ν α ι, ἤ π ι α ε ἰ δ έ ν α ι, ἀ θ ε μ ί σ τ ι α ε ἰ δ έ ν α ι, ὀ λ ο φ ώ ϊ α ε ἰ δ έ ν α ι κ. τ. λ. Πρβλ. περὶ αὐτῶν **Baumeister** ἐν : **Zeitschrift für des Gymnasialwesen Jg.** 34, σ. 418. 419.

3) Τὸ μάλιστα χαρακτηριστικὸν χωρίον κατὰ τοῦτο εἶναι ἴσως τὸ τοῦ Θουκ. 3, 82, 2, ἐν ᾧ αἱ ἀ μ ε ί ν ο υ ς γ ν ῶ μ α ι, αἵτινες ἐπικρατοῦσιν ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν ἀγαθοῖς πράγμασιν, ἀντιτίθενται πρὸς τὰς ὀ ρ γ ά ς, ἤτοι τὰ ἄγρια πάθη, τὰ ἐν πολέμῳ ἐξαπτόμενα. Περὶ τοῦ πράγματος ἐν γένει πρβλ. τοῦ **Classen. Einleitung zu Thukydides** σ. **LX.**

4) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Pindar' Leben und Dichtung** σ. 46.

5) Ἐν τῷ Ἱππολύτῳ διεγείρει βεβαίως ἡ παραδόξως ἐκφερομένη ἰδέα τὴν ὑπόνοιαν μεταγενεστέρας παρεμβολῆς ὑπό τινος τῶν ὑποκριτῶν (πρβλ. **W. Dindorf. Poetae scenici gr.** III, 44), ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ταύτῃ τῇ ὑποθέσει τὸ χωρίον ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ κοινὸν τῶν Ἀθηναίων ἡδέως ἤκουεν ἀπὸ τῆς σκηνῆς τοιαύτας γνώμας

6) Πρβλ. κατωτέρω κεφ. 4.

7) Πρβλ. **E. Lübbert. de elocutione Pindari**, σ. 41.

8) Πρβλ. περὶ τούτων **Val. Rose, Aristoteles pseudepigraphus** σ. 96-101. **J. Bernays, die Dialoge des Aristoteles** σ. 140-142. **Heitz, die verlorenen Schriften des Aristoteles** σ. 202. **Zeller, Philos. der Griechen** 2, 2, 62.

9) Πρβλ. περὶ τοῦ ἱστορικοῦ ἐν γένει **Welcker, Theognidis reliquiae** σ. **XXI-LXX.**

10) Ἅπαξ μάλιστα (305-308) ἀποφαίνεται ὁ Θέογνις οὕτως, ὡς εἰ ἐθεώρει τὴν γέννησιν ὥς τι ἀδιάφορον καὶ πάντα ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἀναστροφῆς, λέγων οὕτω·
Οἱ κακοὶ οὐ πάντες κακοὶ ἐκ γαστρὸς γεγόνασιν,

ἀλλ' ἄνδρεσσι κακοῖς συνθέμενοι φιλίην
ἔργα τε δείλ' ἔμαθον καὶ ἔπη δύσφημα καὶ ὕβριν
ἐλπόμενοι κείνους πάντα λέγειν ἔτυμα.

Ἐν τούτοις οἱ στίχοι οὗτοι οἱ ἐκτὸς πάσης συναφείας παραδιδόμενοι δὲν πρέπει νὰ θεωρηθῶσιν ἴσως ὡς διερμηνεύοντες τὴν γνώμην αὐτοῦ πλήρη, ἀλλὰ μόνον ὡς σκοποῦντες νὰ ἀποτρέψωσιν ἀπὸ τῆς κακῆς συναναστροφῆς.

11) Ὅρα ἀνωτέρω σ. 461 σημ. 3.

12) Πρὸς ταῦτα παράβαλε τὰ ἀκόλουθα παραδείγματα· Ἰλ. 7, 93. 13, 122. 17, 95.-Ἰλ. 9, 640. Ὀδ. 21, 28.-Ὀδ. 16, 75. 19, 527.-Ὀδ. 14, 146.

13) Ἄνευ τοιαύτης ἐπιτάσεως διὰ τῆς προσθήκης τοῦ αἰδεῖσθαι μεταχειρίζεται ἡ Κρέουσα τὸ αἰσχύνεσθαι ἐν τῷ Ἴωνι τοῦ Εὐριπίδου 934. Ἐκ τῶν τοῦ Αἰσχύλου χωρίων παραβλητέα Ἑ. ἐπὶ Θ. 1029 καὶ ἴσως Προμ. 642, τοῦ δὲ Σοφοκλέους Ἠλ. 616 καὶ Ἀντ. 540. Οἱονεὶ τὸν ἀντίθετον πόλον πρὸς τὴν ἔκτακτον θέσιν, ἐν ᾗ αἱ γυναῖκες εὑρίσκονται ἐν τοῖς μνημονευομένοις ἐνταῦθα χωρίοις, ἀποτελεῖ ἡ τοῦ Ἡρακλέους ἐν τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ τοῦ Εὐριπίδου, ἡ μὴ ἁρμόζουσα πλέον εἰς τὴν θέσιν τοῦ φύλου αὐτοῦ, διὸ εἰς αὐτὸν οὐχὶ αἰσχύνη, ἀλλ' αἰδὼς πρὸς τὸν Θησέα ἀποδίδοται (1199).

14) Ἐνταῦθα ἀνήκει καὶ ἡ ἀξίωσις τοῦ Πλάτωνος παρὰ τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ἣν μνημονεύει Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἐν τῷ χωρίῳ τῷ ἐν τῷ κειμένῳ σημειωθέντι 2, 13. 62. Πρβλ. **K. Fr. Hermann, griechische Privatalterthümer** § 34, ἀρ. 12. Μεταγενέστεροι συγγραφεῖς ἐφίλουν νὰ ἐκφράζωνται ὥσπερ ὁ Ἀριστοφάνης, ὅρα **Jacobs, animadversiones in Philostrati imagines**, σ. 404

15) Ἐὰν ἐνταῦθα ἀντὶ τῆς αἰσχύνης ἐτίθετο ἡ αἰδώς, αἱ ἑπόμεναι λέξεις «στυγοῦνθ' ὑπέρφρονας λόγους» οὐδὲν θὰ ἐξέφερον μὴ ὑπάρχον ἤδη ἐν ἐκείνῃ τῇ λέξει· ἀλλὰ πρόδηλον ὅτι ὁ ποιητὴς ἤθελε νὰ ἀπονείμῃ τῷ Μελανίππῳ τριμελῆ τινα ἔπαινον· («Μάλ' εὐγενῆ τε καὶ τὸν Αἰσχύνης θρόνον Τιμῶντα καὶ στυγοῦνθ' ὑπέρφρονας λόγους»).

16) Οἱ λόγοι εἰσὶν οἵδε· «πολεμικοί τε καὶ εὔβουλοι διὰ τὸ εὔκοσμον γιγνόμεθα, τὸ μὲν ὅτι αἰδὼς σωφροσύνης πλεῖστον μετέχει, αἰσχύνης δὲ εὐψυχία, εὔβουλοι δὲ ἀμαθέστερον τῶν νόμων τῆς ὑπεροψίας παιδευόμενοι καὶ ξὺν χαλεπότητι σωφρονέστερον ἢ ὥστε αὐτῶν ἀνηκουστεῖν» κτλ. καὶ ἑρμηνεύονται συνήθως οὕτως, ὅτι ὁ λέγων παράγει πρῶτον

ἐκ τῆς σωφροσύνης τὴν αἰδῶ, ἔπειτα δὲ ἐκ ταύτης, ἀνταλλάσσων αἰφνιδίως τὴν λέξιν αἰδὼς διὰ τῆς λέξεως αἰσχύνη, τὴν εὐψυχίαν ὡς τὴν σπουδαιοτάτην πολεμικὴν ἀρετήν. Ἀλλ' ὅμως εἶναι ἀκατανόητον, πῶς δύναταί τις νὰ πεισθῇ, ὅτι συγγραφεὺς τοσοῦτον ἀκριβολόγος περὶ τὴν χρῆσιν τῶν συνωνύμων οὐ μόνον τὰς δύο ἐκείνας ἐννοίας ὡς ὅλως ταυτιζομένας μεταχειρίζεται, ἀλλὰ καὶ ἐπισκοτίζει τὴν συνάφειαν ἄνευ οὐδενὸς λόγου αὐθαιρέτως τῇ ἑτέρᾳ ἀντὶ τῆς ἑτέρας τῶν δύο λέξεων χρώμενος, οὐδὲν ἧττον δὲ ἀκατάληπτον εἶναι, πῶς παρεγνωρίσθη ὁ παραλληλισμὸς τῶν δύο διπλῶν μελῶν. Ὥσπερ ἐν τῇ πολιτικῇ ἀρετῇ τῶν Σπαρτιατῶν (τῷ εὐβούλῳ) δύο ὁμοταγῆ αἴτια συμπράττουσιν, δηλονότι τὸ ἀμαθὲς τῆς παιδείας αὐτῶν καὶ τὸ σῶφρον αὐτῆς, οὕτω δύο τοιαῦτα ἀποτελοῦσι καὶ τὴν βάσιν τῆς πολεμικῆς αὐτῶν ἀρετῆς, δηλαδὴ ἡ ἐκ τῆς σωφροσύνης πηγάζουσα αἰδὼς καὶ ἡ ἐκ τῆς αἰσχύνης πηγάζουσα ἀνδρεία, ἡ δὲ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ νοήματος καταστρέφεται, ἐὰν τὴν ἀντιπαράθεσιν αὐτῶν ἀντικαταστήσῃ διὰ τῆς παραγωγῆς τῆς μιᾶς ἐκ τῆς ἑτέρας. Ἡ ὀρθὴ ἑρμηνεία ὑπεδείχθη ἤδη ἐν τῷ συγγράμματι Πινδάρου **Leben und Dichtung** σ. 301.

17) Ὁ στίχος τοῦ Σοφοκλέους «αἰδὼς γὰρ ἐν κακοῖσιν οὐδὲν ὠφελεῖ» (ἀπ. 843) ἀνῆκεν ἴσως εἰς ὁμοίαν τινὰ περικοπήν, εἰ καὶ ἀμέσως φέρει μόνον τὸν χαρακτῆρα ἀπομιμήσεως τοῦ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἀποφθέγματος.

18) Ταύτην τὴν παράταξιν τῶν λέξεων μιμεῖται καὶ ὁ νόθος στίχος τῆς Ὀδυσσείας 14, 505 «ἀμφότερον, φιλότητι καὶ αἰδοῖ φωτὸς ἑῆος».

19) Ἕτερα παραδείγματα τῆς παραθέσεως τῶν δύο ἐννοιῶν παρέχει **Wyttenbach, animadverss. in Plutarchi apophthegm. Lac.** σ. 217 a.

20) Ὁ στίχος ἀναφέρεται καὶ ἐν τῷ Λάχητι (201 b), ἀλλ' ἐκεῖ χρησιμεύει μόνον πρὸς διευκρίνησιν τῆς καταστάσεως, ἡ δὲ σημασία τῆς αἰδοῦς δὲν ἐξετάζεται.

21) Τὸ κύριον νόημα ἐνταῦθα περιέχεται ἐν ταῖς προτάσεσι σ. 1128 b 26 κ. ἑ. «τὸ δ' οὕτως ἔχειν ὥστ' εἰ πράξειέ τι τῶν τοιούτων αἰσχύνεσθαι καὶ διὰ τοῦτ' οἴεσθαι ἐπιεικῆ εἶναι, ἄτοπον· ἐπὶ τοῖς ἑκουσίοις γὰρ ἡ αἰδώς, ἑκὼν δὲ ὁ ἐπιεικὴς οὐδέποτε πράξει τὰ φαῦλα· εἴη δ' ἂν ἡ αἰδὼς ἐξ ὑποθέσεως ἐπιεικές· εἰ γὰρ πράξαι, αἰσχύνοιτ' ἄν· οὐκ ἔστι δὲ τοῦτο περὶ τὰς ἀρετάς». Πόλεμον κατὰ τοῦ Πλάτωνος, ὅπερ ἐν παρόδῳ σημειωθήτω χρησιμεύει μετ' ἄλλων ὡς ἀπόδειξις τῆς μερικῆς τοὐλάχιστον γνησιότητος τῶν Νόμων, ἐκφράζουσιν αἱ προηγούμεναι λέξεις γρ. 19 κ. ἑ. «πρεσβύτερον δ' οὐδεὶς ἂν ἐπαινέσειεν ὅτι αἰσχυντηλός· οὐδὲν γὰρ οἰόμεθα δεῖν αὐτὸν πράττειν ἐφ' οἷς ἐστιν αἰσχύνη».

22) Αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἦν ἐν τούτῳ ἀκριβέστερος, ἐὰν τοὐλάχιστον ὡς δυνάμεθα βεβαίως νὰ πιστεύσωμεν, οἱ παρὰ τῷ Γελλίῳ 19, 6 ἀναφερόμενοι λόγοι, ἐν οἷς πρόκειται περὶ τῆς αἰσχύνης καὶ τοῦ αἰσχύνεσθαι κατ' εἶδος καὶ ὕλην ἐξ αὐτοῦ προέρχωνται.

23) Πολυάριθμα παραδείγματα τῆς ὁμηρικῆς ταύτης χρήσεως τῆς λέξεως συνέλεξεν ὁ **Tournier, Némésis et. la jalousie des Dieux**, σ. 30. 31.

24) Πρβλ. **Nitzsch, erkl. Anmerkungen zu Od.** τ. 2. σ. 125 καὶ **Nägelsbach, hom. Theol.** σ. 337. 338.

25) Ὅτι ἡ οὕτω διατυπωθεῖσα ἀντίθεσις καὶ τοῖς περὶ ἠθικῆς φιλοσοφοῦσιν ἦν ἀξία λόγου, δεικνύει ἡ ὕπαρξις συγγράμματος τοῦ Τέλητος «περὶ τοῦ δοκεῖν καὶ εἶναι», οὗ ἐπιτομὴν ἐποίησεν ὁ Θεόδωρος, ταύτης δὲ δεῖγμα προσφέρει ἡμῖν Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς (1, 7, 47).

26) Πρβλ. Ξεν. Κ. Π. 2, 1, 22. 8, 3, 5. Συμπ. 4, 15. Πλάτ. Κριτί. 111e

Ἀριστ. Ἠθ. Ν. 1099a 13. 1125 b 12. 1179 b 9 καὶ περὶ τοῦ Πλουτάρχου **Wyttenbach** ἐν τῷ **Lexicon Plutarcheum.**

27) Παραδείγματα ἄφθονα συνέλεξεν ὁ **Krause, die Gymnastik und Agonistik der Hellenen.** τ. 1 σ. 9 σημ. σ. 13, σημ. Παράδειγμα ἀγῶνος, πρὸς ἵδρυσιν τοῦ ὁποίου ἡ ἀφορμὴ ἦν σοβαρά, εἶναι ὁ τῶν Ἀγυλλαίων, περὶ οὗ διηγεῖται ὁ Ἡρόδ. 1,167.

28) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Pindar's Leben und Dichtung** σ. 169. 177. 223. 247. Τὰ παρ' Ὀρχομενίοις κατὰ δύο ἐπιγραφὰς (CIG 1583. 1584) τιθέμενα ἐν τοῖς ἐκεῖ Χαριτησίοις βραβεῖα εἰς τοὺς ᾄδοντας ἐπινίκια ἀναφέρονται εἰς ἄλλου εἴδους ἐπινίκια.

29) Οἷον ἀγῶνες πρὸς τιμὴν τοῦ Τιμολέοντος παρὰ Διοδώρῳ 16, 90, τοῦ Εὐαγόρου παρ' Ἰσοκράτει 9, 1, τοῦ Ἡφαιστίωνος παρ' Ἀρριανῷ 7, 14, 10, τοῦ Καλανοῦ παρ' Αἰλιανῷ Ἰ. Π. 2, 41 καὶ οἱ μυθικοὶ ἀγῶνες παρὰ **Krause** ἐ. ἄν. σ. 9 σημ. καὶ ὁ Πλάτων ὑποδεικνύει Νόμ. 12, 947e, ὅτι συχνὸν ἦν τὸ ἔθος τῶν ἀγώνων ἐν ταφαῖς. Μία περίπτωσις, ἐν ᾗ τὴν ἀφορμὴν παρέσχεν ἑορτὴ νίκης, εἶναι ἡ τῶν χαριστηρίων τῆς κατ' Ἰνδῶν νίκης Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου.

30) Τὸ ἐν τῷ κειμένῳ λεγόμενον ἐξάγομεν ἐκ τοῦ συνδυασμοῦ τῆς παρ' Ἡροδότῳ (8, 93. 122. 123) καὶ τῆς παρὰ Διοδώρῳ (11, 27. 55) διηγήσεως· πρβλ. καὶ Πλούτ. Θεμ. 17.

31) Περὶ τοῦ ἀγῶνος τῶν ἀνδρῶν ὅρα Ἀθήν. 13, 565 f. 609 f, τοῦ ἀγῶνος τῶν γερόντων Ξεν. συμπ. 4, 17. ΨευδοΑνδοκ. Κατὰ Ἀλκ. 42. Ἀριστ. Σφ. 544, περὶ τῶν ἀγώνων τῶν γυναικῶν Ἀθήν. 13, 609 e — 610 a. Σχολ. Ἰλ. 1. 129. Πρβλ. **Krause, Gymn. und Agon. d. Hell.** τομ. 1, σ. 35, 36. **Welcker, gr. Götterl.** 2, 323.

32) Ὁ ἀγὼν οἰνοποσίας, ὃν Ἀλέξανδρος ὁ Μέγας ἔθηκεν ἐπὶ τῇ ταφῇ τοῦ Καλανοῦ, εἴθιστο κατὰ τὸν Αἰλιανὸν Ἰ. π. 2, 41 παρὰ τοῖς Ἰνδοῖς.

33) Ἰδίως ἡ λέξις πρωτεῖον εἶναι πολὺ συχνὴ παρὰ Πλουτάρχῳ, ὡς φαίνεται ἐκ τοῦ **Wyttenbach, Lexicon Plutarcheum.** — Περὶ τῆς σημασίας ἐν γένει τῶν ἀγώνων ἐν τῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων πρβλ. καὶ τοῦ **Planck** τὸ ἄρθρον ἀγῶνες ἐν **Pauly, Real-Encyclopädie** τ. 1, β'. ἔκδ. σ. 572-576.

34) Ὅρα τὰ χωρία περὶ τούτου παρὰ **Wyttenbach** εἰς τὸ τοῦ Πλουτ. Πῶς ἄν τις αἴσθοιτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ 84 b.

35) Ὅρα **Valentin Rose, Arestoteles pseudepigraphus** σ. 654. Ἀλλὰ καὶ ὁ Μουσώνιος ἐξήνεγκε τὴν ἰδέαν ὅτι οἱ σύζυγοι ὀφείλουσιν «ἁμιλλώμενοι νικᾶν ὁ ἕτερος τὸν ἕτερον», ἑπόμενος προφανῶς τῷ Ξενοφῶντι καὶ Ἀριστοτέλει (Στοβ. 69, 23).

36) Ὅτι ἡ γραφὴ τῶν χειρογράφων φιλόνεικος, φιλονεικία κτλ. δὲν εἶναι πάντοτε ἡ ὀρθή, παρετηρήθη ἤδη ἐνωρίς, ὡς δεικνύουσιν αἱ παρατηρήσεις τοῦ Ὀλυμπιοδώρου καὶ τοῦ σχολιαστοῦ τοῦ πρώτου Ἀλκιβιάδου 122 c, ἐξ ὧν ὁ πρῶτος λέγει (σ. 167 Cr.) «τὸ δὲ φιλονικίαν διὰ τοῦ ι γραπτέον· ἔχαιρον γὰρ τῇ νίκῃ», ὁ δὲ ἕτερος· «σημείωσαι φιλονικίαν διὰ τοῦ ι, τὴν φιλίαν τῆς νίκης»· εἶναι δὲ καὶ πρόδηλον ὅτι εὐκόλως τοὺς ἀντιγραφεῖς ἠδύνατο νὰ πλανήσῃ ἡ ἕξις τοῦ προφέρειν τὴν δίφθογγον ει ὡς ι καὶ ἡ παρανόησις τῆς γνησίας ἀρχαίας ἐννοίας. Ἐκ τῶν νεωτέρων ἀπέρριψαν πάντες τὴν διὰ τοῦ ι γραφὴν ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ πρώτου Ἀλκιβιάδου ὁ **Böckh, Pindari opera t. 1. p. II, p.** 196 καὶ ὁ **Buttmann**· ἔνθα βεβαίως πλὴν τῶν παρὰ τοῖς λεξικογράφοις (Πολυδ. 1, 178. Βekk. ἀν. I, 315, 23) σημειώσεων τὰ χωρία τῆς ῥητορικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους θεωρητέα ὡς σιωπηλῶς ἐξαιρούμενα. Ὁ **Baiter** ἐν τῇ σημειώσει εἰς τὸν πανηγυρικὸν τοῦ Ἰσοκράτους § 19 καὶ ὁ **Bremi** ἐν τῇ διατριβῇ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἰσοκράτους σ. **I**, σ. 199, ἔλα-

δον ὡς στάθμην τὰ χειρόγραφα, ἅτινα παρὰ τούτῳ τῷ ῥήτορι ἀκριβῶς παρέχουσιν ἐξ ἴσου παραδείγματα ἀμφοτέρων τῶν τύπων καὶ παρετήρησαν προσέτι τὴν διαφοράν, ὅτι φιλονεικία κτλ. κεῖται μετὰ ψόγου· ὁ δὲ **Beier** ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ **Cicero de officiis t. I. p.** 356 ἀποφαίνεται ὑπὲρ τῆς ἀποκαταστάσεως τῶν τύπων φιλόνικος κτλ παρὰ Πλάτωνι. Ὁ **K. Fr. Hermann (Platonis dialogi vol. IV, p. XVIII** πρβλ. τ. **vol. II, p. XXII)** παραδέχεται τὴν διὰ τοῦ ι γραφὴν ἐν τοῖς σημειωθεῖσιν ἐν τῷ κειμένῳ τρισὶ χωρίοις τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος, ὅπου προφανῶς ἦν ἀναγκαία· ὁ δὲ **Cobet (novae lectiones** σ. 691, 692) ἀπῄτει διὰ λόγους ἐτυμολογικοὺς πανταχοῦ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῆς, πρὸς ὃ ἀντεῖπεν ὁ **Franke (Philologus Suppltbd. I** σ. 469-473). Ὁ **L. Dindorf**, ὅστις ἐν ταῖς ἐν Ὀξωνίῳ ἐκδόσεσι τοῦ Ξενοφῶντος προὐτίμησε τὰς διὰ τῆς διφθόγγου γραφάς, ἐν τῇ **Praefatio** τῆς Κύρου Παιδείας τοῦ Ξενοφῶντος, **editio quarta emendatior Lips. 1871**, σ. **XV** ἀπαιτεῖ πανταχοῦ τὴν γραφὴν διὰ τοῦ ι· συμφώνως πρὸς τὴν γνώμην ταύτην ἐξεφράσθη καὶ ὁ **J. M. Stahl, quaestiones grammaticae ad Thucydidem pertinentes**, σ. 13. 14. Ὁ δὲ **W. Dindorf** ἐν τῷ **Thesaurus graecae linguae VIII 864** θέτει τὸν ἑξῆς κανόνα, ὅτι ἐν πάσῃ μερικῇ περιπτώσει ὀφείλομεν νὰ κρίνωμεν ἀποβλέποντες εἰς τὸ νόημα· ὁ δὲ **G. Sauppe** ἐν τῷ **lexilogus Xenophonteus** σ. 139 λαμβάνει πρὸς τὸ ζήτημα στάσιν ἐφεκτικὴν (πρβλ. καὶ τοῦ ἰδίου **Quaestiones Xenophonteae part. I. p.11**). Ὁ **Cobet** ἐπειράθη νὰ ἀποδείξῃ, ὅτι κατὰ τὰς ἄλλας ἀναλογίας τῆς ἀττικῆς χρήσεως (διότι ταύτην μόνον φαίνεται ἔχων ἐν ὄψει) ἐπίθετον σύνθετον ἐκ τοῦ φίλος καὶ νεῖκος δὲν θὰ ἦτο φιλόνεικος, ἀλλὰ φιλονεικής· ἀλλ' ὅμως τὴν γνώμην ταύτην διέσεισεν ὁ **Franke** (ἔν. ἀν. σ.473) ὑπομνήσας τὸ καὶ παρ' Αἰσχύλῳ ἀπαντῶν θηλυκὸν νείκη ὡς παρασχηματισμὸν τοῦ νεῖκος, ἐξ οὗ δύναται βεβαίως νὰ ἐτυμολογηθῇ τὸ φιλόνεικος, καὶ δύναταί τις κατὰ τοῦτο νὰ δικαιώσῃ αὐτὸν τοσούτῳ μᾶλλον καθόσον χωρίον τι τοῦ Πινδάρου, Ὀλ. 6, 19, ἐν ᾗ ἀπαντῶσιν ὁμοῦ τὰ ἐπίθετα δύσηρις καὶ φιλόνεικος, τοὐλάχιστον καθίστησιν ἀναμφισβήτητον τοῦτο, ὅτι τὸ φιλόνεικος δὲν εἶναι λέξις ἀπολύτως ξένη τῆς ἑλληνικῆς. Ἀλλὰ πολλῷ ἧττον εὐτυχὴς εἶναι ὁ αὐτὸς ἐπιστήμων, ὅταν ζητῇ νὰ διακρίνῃ ἐκ τῆς ἐννοίας τὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς γραπτέον ει καὶ ἐν αἷς ι, διότι ἐνταῦθα πραγματεύεται τὴν φιλονεικίαν καθ' ὅλου ὥσπερ ταὐτοσήμαντον τῇ ἔριδι, ἐνῷ σημαίνει τὴν ὄρεξιν μόνον τῆς ἔριδος· τὴν δὲ φιλονικίαν τοὐναντίον περιορίζει εἰς ἐκείνας τὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς ὁ λόγος εἶναι ὅλως κατὰ γράμμα περὶ νίκης, ἣν στρατηγὸς ἢ ἀγωνιστής τις ἐπιδιώκει, ὡς παρὰ Ξεν. Ἀπομν. 3, 4, 3. Δημ. 21, 66. Ἀλλὰ παρεγνωρίσθη ἐν τούτοις ἀκριβῶς ἡ ἰδιάζουσα ἐκείνη ἐθνικὴ δοξασία, ἡ ἐν τῷ κειμένῳ ἀναπτυχθεῖσα. Ἐπειδὴ κατὰ τὸν Ἕλληνα πᾶσα ἐπικράτησις τῆς οἰκείας δυνάμεως, ὑφ' ἧς ἡ τῶν ἄλλων ἐπισκιάζεται, ἐμφανίζεται ὡς κατανίκησις τούτων, εὔκολον εἶναι εἰς αὐτὸν νὰ χαρακτηρίζῃ ὡς φιλονικίαν τὴν ἐπιδίωξιν αὐτῆς, ᾗ ὅλη ψυχῇ καὶ καρδίᾳ πρόσκειται, ἀκριβεστέρα δὲ ἐξέτασις διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ἐν πλείστοις χωρίοις ἡ ἔννοια αὕτη εἶναι κατὰ πολλὰ προσφορωτέρα ἢ ἡ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ἔριδος (φιλονεικίας). Πρὸ πάντων σπουδαῖα εἶναι ἐνταῦθα πολλὰ χωρία τοῦ Θουκυδίδου, ἐν οἷς ἡ μνεία τῆς πρὸς τὴν ἔριδα ἀγάπης εἶναι αὐτόχρημα παράλογος, τοὐναντίον ἡ μετὰ προθυμίας δίωξις τῆς νίκης ἢ τῆς ὑπεροχῆς χορηγεῖ καταλληλοτάτην ἔννοιαν· π. χ. 1, 41, 3, ὅπου οἱ Κορίνθιοι περιγράφουσι κατάστασιν, ἐν ᾗ ὁ ἄνθρωπος κατέχεται μόνον ὑπὸ τῆς ἰδέας τῆς νίκης καὶ ταύτης ἕνεκα πᾶν ἄλλο συμφέρον περιορᾷ (« καὶ τὰ οἰκεῖα χεῖρον τίθενται φιλονικίας ἕνεκα τῆς αὐτίκα », πρβλ. τὸ προηγούμενον « τῶν πάντων ἀπερίοπτοί εἰσι παρὰ τὸ νικᾶν »)· 7, 28, 2, ὅπου ἡ ψυχικὴ κατάστασις τῶν Ἀθηναίων περιγράφεται περὶ δύο ἅμα πολέμων ἐχόντων φροντίδα καὶ μέρι-

μναν, οἱ ὁποῖοι πρόδηλον ὅτι δὲν ἔχαιρον ἐπὶ τῷ πολέμῳ, ἀλλ' ἐπεδίωκον τὴν περάτωσιν αὐτοῦ διὰ κατανικήσεως τῶν ἐναντίων (« μάλιστα δ' αὐτοὺς ἐπίεζεν ὅτι δύο πολέμους ἅμα εἶχον, καὶ ἐς φιλονικίαν καθέστασαν τοιαύτην, ἣν πρὶν γενέσθαι ἠπίστησεν ἄν τις ἀκούσας»)· 4, 64, 1, ὅπου ἡ ἐν τῷ κειμένῳ περιγραφεῖσα ἔννοια τοῦ συναισθήματος τῆς οἰκείας δυνάμεως, ἥτις καὶ ἐν τῷ ἄρτι παρατεθέντι χωρίῳ ὑποφαίνεται, σαφῶς ἐστιν ἐκφανὴς («μηδὲ μωρίᾳ φιλονικῶν ἡγεῖσθαι τῆς τε οἰκείας γνώμης ὁμοίως αὐτοκράτωρ εἶναι καὶ ἧς οὐκ ἄρχω τύχης»). Κατ' ἀναλογίαν τούτων φαίνεται ὅτι καὶ ἐν 5, 43, 2 δὲν ἐξαίρεται ὁ τοῦ πολέμου ἔρως τοῦ Ἀλκιβιάδου, ἀλλὰ τὸ συναίσθημα τῆς αὐτοῦ ἰσχύος («οὐ μέντοι ἀλλὰ καὶ φρονήματι φιλονικῶν ἠναντιοῦτο»). Ἐν τοῖς δύο τμήμασι τῆς περιγραφῆς τῆς ναυμαχίας μεταξὺ Ἀθηναιων καὶ Συρακοσίων, ἐν οἷς ἀπαντᾷ ἡ λέξις, 7, 70, 7 καὶ 7, 71, 1, συμφωνεῖ τῇ συνεχείᾳ τῶν χωρίων μᾶλλον ἡ μνεία τῆς ἁμίλλης τῆς ἐπιδιωκούσης τὴν ὑπεροχήν, ἢ ἡ τῆς ἁπλῆς ἐπιθυμίας τοῦ μάχεσθαι, διότι ἐν ἀμφοτέροις τοῖς χωρίοις συνάπτεται ἡ μνεία ἰδεώδους τινὸς ἐπάθλου τῆς νίκης, εἰς ὃ οἱ μαχόμενοι ἀποβλέπουσιν (ἐν 7, 70, 7 λέγεται· «πολλὴ γὰρ δὴ ἡ παρακέλευσις . . . τοῖς κελευσταῖς κατά τε τὴν τέχνην καὶ πρὸς τὴν αὐτίκα φιλονικίαν ἐγίγνετο, τοῖς μὲν Ἀθηναίοις βιάζεσθαί τε τὸν ἔκπλουν ἐπιβοῶντας καὶ περὶ τῆς ἐς την πατρίδα σωτηρίας . . . προθύμως ἀντιλαβέσθαι, τοῖς δὲ Συρακοσίοις καὶ ξυμμάχοις καλὸν εἶναι . . . τὴν οἰκείαν ἑκάστους πατρίδα νικήσαντας ἐπαυξῆσαι»· καὶ ἐν 7, 71, 1 « φιλονικῶν ὁ αὐτόθεν περὶ τοῦ πλείονος ἤδη καλοῦ»). Ἐντεῦθεν ὁρμώμενοι, δυνάμεθα διὰ τὸ ὁμοιόμορφον τῆς φράσεως καὶ ἐν αὐτοῖς ἐκείνοις τοῖς χωρίοις τοῦ ἱστορικοῦ, ἅτινα καθ' ἑαυτὰ ἐξεταζόμενα φαίνονται ὅτι ἐπιτρέπουσι καὶ τὴν σημασίαν τῆς ἐπιθυμίας τοῦ μάχεσθαι καὶ τὴν τῆς ἐπιδιώξεως τῆς ἐπικρατήσεως, νὰ προτιμῶμεν τὴν δευτέραν σημασίαν καὶ ἑπομένως τὴν διὰ τοῦ ι γραφήν· οἷον 8, 76, 1 (« ἐς φιλονικίαν τε καθέστασαν . . . οἱ μὲν τὴν πόλιν ἀναγκάζοντες δημοκρατεῖσθαι, οἱ δὲ τὸ στρατόπεδον ὀλιγαρχεῖσθαι »)· 5, 111, 4 (» οὐκ ἀπρεπὲς νομιεῖτε.!.. δοθείσης αἱρέσεως πολέμου πέρι καὶ ἀσφαλείας μὴ τὰ χείρω φιλονικῆσαι», ὅπου πρὸς τούτοις ἡ προσθήκη τ ὰ χ ε ί ρ ω θὰ ἦτο παράδοξος ἐν τῇ διὰ τοῦ ει γραφῇ)· 3, 82, 8 («ἐκ δ' αὐτῶν καὶ ἐς τὸ φιλονικεῖν καθισταμένων τὸ πρόθυμον », ὅπου αἱ ἀκολουθοῦσαι λέξεις « ἆθλα ἐποιοῦντο, παντὶ δὲ τρόπῳ ἀλλήλων περιγίγνεσθαι ἐτόλμησαν » εἶναι σπουδαῖαι εἰς τὴν ὀρθὴν κατανόησιν)· 5, 32, 4 (« οἱ Κορίνθιοι μέχρι τούτου προθύμως πράσσοντες ἀνεῖσαν τῆς φιλονικίας », ὅπου βεβαίως ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται μᾶλλον ἡ διὰ τοῦ ει γραφὴ ἁρμόζουσα, ἀλλὰ πρέπει νὰ ἐνθυμηθῶμεν καὶ τὴν ἐν τοῖς προηγουμένοις μνημονευθεῖσαν σπουδὴν τῶν Κορινθίων πρὸς ἐπέκτασιν τῆς δυνάμεως). Πάμπολλα εἶναι τὰ χωρία τοῦ Ξενοφῶντος, ἐν οἷς ἡ λέξις τοσοῦτον φανερῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν ἅμιλλαν, εἰς τοὺς ἀγῶνας καὶ τὰ μετ' αὐτῶν συνδεόμενα ἆθλα, ὥστε ἡ ἐν τοῖς χειρογράφοις συνήθως ὑπὸ τῆς ἑτέρας ἀντικατασταθεῖσα γραφὴ διὰ τοῦ ι εἶναι ἡ πολλῷ φυσικωτέρα· εἰς τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐπέστησαν τὴν προσοχὴν ἤδη ὁ Gesner καὶ ὁ Ernesti. Τοιαῦτα χωρία εἶναι: Κ. Π. 1, 4, 15. 2, 1, 22. 3, 3, 57. 7, 1, 18. 8, 2, 14. 8, 2, 26. 8, 4, 4. Ἀναβ. 4, 8, 27. Ἀπομν. 2, 3, 17 (ὅπου ὁ Franke ὅλως πλανώμενος εὑρίσκει ἐν ταῖς λέξεσι « πάνυ φ ι λ ο ν ι κ ή σ ε ι ν, ὅπως περιγένηταί σου καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ εὖ ποιῶν» ἀπαράδεκτον ταυτολογίαν, ἐνῷ τοὐναντίον θὰ ἦτο ὅλως ἀπρεπὴς ἡ μνεία τῆς πρὸς τὸ ἐρίζειν ὀρέξεως ὡς σκοποῦ ἐπιθυμητοῦ ἐν λόγῳ, ὅπου ἀκριβῶς πρόκειται περὶ τῆς ἄρσεως τῆς μέχρι τοῦδε μεταξὺ τῶν ἀδελφῶν ὑφισταμένης ἔριδος)· 2, 6, 5. 3, 4, 3. Οἰκον. 21, 10. Ἱερ. 9, 6. 9, 7. Ἀγησ. 2, 8. Πολ. Λακ. 4, 2. περὶ ἱππ. 9, 8. Ἱππαρχ. 1, 26. κυνηγ. 6, 16, καὶ κατ' ἀναλογίαν τούτων θεωρητέον ὡς πολὺ πιθανόν, ὅτι ἐν Κ. Π. 7, 5, 64 τῶν

εὐνούχων ἐξαίρεται οὐχὶ ὁ πρὸς τὸ μάχεσθαι ἔρως, ἀλλ' ἡ σπουδὴ τῆς διακρίσεως («ἔσωζον τὸ φιλόνικον ἐν ταῖς ψυχαῖς»). Ὅτι παρὰ Δημ. 21, 59 μόνον περὶ «φιλονικοῦντος χορηγοῦ» καὶ παρὰ Λυσίᾳ 3, 40 μόνον περὶ τοῦ «φιλονικεῖν περὶ παίδων» δύναται νὰ εἶναι ὁ λόγος, κατανοεῖται οἴκοθεν· ἀλλὰ καὶ παρ' Ἰσοκράτει ὑπάρχουσι χωρία, ἐν οἷς ἡ διὰ τοῦ ι γραφὴ εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαία, ὡς Πανηγ. 85 («περὶ καλλίστων ἐν ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἐφιλονίκησαν, οὐχ ἐχθροὺς ἀλλ' ἀνταγωνιστὰς σφᾶς αὐτοὺς εἶναι νομίζοντες»), Φίλ. 113 («φιλονικεῖν ὅπως τῷ προγόνῳ σαυτὸν ὅμοιον παρασκευάσεις;»). Ἀρχίδ. 92 («ὥσθ' ὁμοίως ἡμῖν φιλονικητέον ἐστὶν ὑπὲρ τῶν ἐνθάδε ψηφισθησομένων ὥσπερ ὑπὲρ τῶν ἐν τοῖς ὅπλοις ἀγώνων»]. Παρὰ Πλάτωνι ἀπαντᾷ ἡ ἀμφίβολος λέξις πλὴν τῶν τριῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευθέντων χωρίων συχνάκις καὶ ἀλλαχοῦ κατὰ τρόπον καθιστῶντα πιθανωτέραν καὶ προσφορωτέραν τὴν διὰ τοῦ ι γραφήν, δηλ. ἐν ἐπιστ. 7, 330a. Πολ. 1, 338a. Γοργ. 457e. 505e. Πρωτ. 360e, ἐν τοῖς πέντε τούτοις χωρίοις ἔγκειται ἡ ἔννοια τοῦ ἡδέως καταπράττειν, νικᾶν· πρὸς τούτοις Πολ. 8, 545a. 548c. 550b. 551a. 555a. Νόμ. 5, 731 a. 7, 796 a. 820 c. 8, 834 c. 11, 935 b. Λάχ. 194a. Πολιτ. 294 d. Ἀλκ. Α. 122 c. Τίμ. 70 a. Ἴσως ἡ χαρακτηριστικωτάτη χρῆσις εὕρηται ἐν Νόμ. 10, 907 c, ὅπως ὁ λόγος εἶναι περὶ τοῦ προθύμως μοχθοῦντος νὰ ἐκριζώσῃ δόξαν ἐπικίνδυνον διὰ τὰ πρακτικὰ αὐτῆς ἐπακολουθήματα («τούτου γε ἕνεκα πεφιλονίκηνται, μήποτε λόγοις ἡγῶνται κρατοῦντες ἐξουσίαν εἶναι σφίσιν ἃ βούλονται πράττειν οἱ κακοί»). Καὶ δὲν ἔχουσι μὲν οἱ μεταγενέστεροι συγγραφεῖς σημασίαν πρὸς τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου, ἐν τούτοις ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα ἐν παρόδῳ κατὰ τοῦ **Franke**, ὅτι καὶ παρὰ Πολυβίῳ 4, 49, 2 μόνον ἡ διὰ τοῦ ι γραφὴ ἁρμόζει («ἐπὶ τῷ πᾶσαν προσενέγκασθαι φιλονικίαν εἰς τὸ διαλῦσαι τὴν Ἀχαιοῦ πρὸς Ἄτταλον ἔχθραν καὶ τὸν πόλεμον»), διότι οὐχὶ ἐξ ἔρωτος πρὸς ἔριδα, ἀλλ' ἐκ προθυμίας καὶ ζήλου νὰ προαγάγωσι τὸ ἴδιον συμφέρον ἐζήτουν οἱ Βυζάντιοι νὰ διαλλάξωσι τὸν Ἀχαιὸν πρὸς τὸν Ἄτταλον. Ὅθεν τοῦ διὰ τοῦ ει τύπου φαίνεται ὅτι πρέπει νὰ γίνηται χρῆσις μόνον, ὅπου ἡ λέξις ἐκφράζει ψόγον, ὡς ἐφρόνει ὁ **Baiter** καὶ ὁ **Bremi**, ἀλλὰ καὶ πρὸς ταύτην τὴν γνώμην δὲν ὑπάρχει λόγος οὐδεὶς ἀναγκάζων. Τὰ χειρόγραφα ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ εἶναι ἱκανῶς ἀσήμαντα· διότι, ἐὰν θελήσωμεν νὰ ἀπονείμωμεν εἰς αὐτὰ σημασίαν, προσκόπτομεν εἰς τὸ παράδοξον γεγονός, ὅτι ἀκριβῶς τὸ χειρόγραφον, ὅπερ ἐν ὀρθογραφικοῖς ζητήμασιν εἶναι πολλῶν ἄλλων μᾶλλον λόγου ἄξιον, δηλ. ὁ **Urbinas** τοῦ Ἰσοκράτους, ἔχει τὸ ι πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων τριῶν χωρίων πολλάκις καὶ ἐκεῖ ὅπου ἡ λέξις φανερῶς ἐκφέρει ψόγον, πρὸς Δημόν. 31. Πανηγ. 19. Φίλ. 4. ἐπιστ. 9, 14, ἐν ᾧ ἀφ' ἑτέρου εὕρηται ἐν αὐτῷ πολλάκις ει ὅπου τὸ νόημα ἀναγκαίως ἀπαιτεῖ ι, πρὸς Νικοκλ. 25 («φιλονείκει μὴ περὶ πάντων, ἀλλὰ περὶ ὧν ἂν κρατήσαντί σοι μέλλῃ συνοίσειν»). Ἀροπαγ. 53 («τῶν περὶ τὰς χορηγίας φιλονεικιῶν»), Ἑλ. ἐγκ. 48 («τὰς θεὰς περὶ κάλλους φιλονεικούσας»)· ἄλλα χωρία, ἐν οἷς ὁ κῶδιξ οὗτος ἔχει ει, εἶναι Ἑλ. ἐγκ. 51. Παναθην. 158 (πρβλ. **Baiter** ἐν. ἀν.) Ἀπαραλλάκτως δὲ ὥσπερ ἡ πολλαχῶς συγγενὴς καὶ πολλάκις παρὰ Πλάτωνι καὶ παρὰ τῷ Ψευδολυσίᾳ 2, 16 μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένη λέξις φ ι λ ο τ ι μ ί α τίθεται μετ' ἐπαίνου τε καὶ μετὰ ψόγου, οὕτως εὐκολώτατον εἶναι ἡ φ ι λ ο ν ι κ ί α νὰ μεταβληθῇ εἰς ζ η λ ο τ υ π ί α ν, διότι ὁμολογουμένως εἰς τὴν σπουδὴν τοῦ ὑπερτερῆσαι τῶν ἄλλων πολὺ εὐκόλως ἀναμιγνύεται χαμαίζηλός τις ἐχθρικὴ διάθεσις πρὸς τούτους ἢ ἐγωϊστική τις προσπάθεια περὶ τῆς ἰδίας ὑπερτερήσεως. Τὴν μετάβασιν δεικνύουσι σαφέστατα δύο χωρία, ἐν οἷς ἡ περὶ τὴν κατόρθωσιν τῆς νίκης σπουδάζουσα ἅμιλλα μνημονεύεται μετά τινος καταφρονήσεως, δηλονότι ἐν Ἰσοκρ. Ἀρεοπ. 53 («οὐ γὰρ ἐκ τῶν

πομπῶν οὐδ' ἐκ τῶν περὶ τὰς χορηγίας φιλονικιῶν οὐδ' ἐκ τῶν τοιούτων ἀλαζονειῶν τὴν εὐδαιμονίαν ἐδοκίμαζον ») καὶ Πλάτ. Νόμ. 7, 796 a, ὅπου ὁ Ἀθηναῖος κρίνει τὴν πάλην καὶ πυγμὴν ὡς τέχνην οὐδεμίαν ἀξίαν ἔχουσαν πρὸς τὸν πόλεμον καὶ ἐπινοηθεῖσαν « φιλονικίας ἀχρήστου χάριν ». Ἀλλὰ παραδείγματά τινα τῆς μετὰ ψόγου χρήσεως τῆς λέξεως ἐπιτρέπουσι τὴν ἔννοιαν τῆς ζηλοτυπίας ἐπίσης καὶ ἐν μέρει ἔτι μᾶλλον ἢ τὴν τῆς ἐπιθυμίας τῆς ἔριδος· ἅπαξ, παρ' Αἰσχίνῃ Κατὰ Τιμάρχου 136, ὁ λόγος εἶναι μάλιστα περὶ τῆς ἐν τοῖς ἐρωτικοῖς ζυλοτυπίας (« αἱ ἐκ τοῦ πράγματος γινόμεναι πρὸς ἑτέρους φιλονικίαι »). Πρβλ. κατὰ τοῦτο Πλάτ. Λύσ. 215 d. Μενεξ. 243 b. Νόμ. 3, 677 b. Τίμ. 88 a. 90 b. Λυσ. πρὸς Σίμ. 40. Ἰσοκρ. Παναθ. 158. ἐπιστ. 9, 14 Ψευδοδημ. πρὸς Λεωχ. 63. Ἀλλ' ἡ περὶ τὴν νίκην σπουδὴ ἐνδέχεται νὰ εἶναι καὶ τότε ψεκτή, ὅταν ὁ ἄνθρωπος ἔχων ἐν νῷ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ οἰκείου προσώπου ὀλιγωρῇ τῶν πραγματικῶν συμφερόντων, οἷς μέλλει νὰ ὑπηρετήσῃ ἡ πρὸς ταύτην γινομένη ἐνέργεια, καὶ κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ψέγεται ἐνίοτε ἡ φ ι λ ο ν ι κ ί α τῶν πρὸ τοῦ δικαστηρίου ἢ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου ἀγορευόντων ῥητόρων, οὕτω π. χ. ὑπὸ Πλάτωνος Νόμ. 11, 938 b (« τιμάτω τὸ δικαστήριον εἴτε φιλοχρηματίᾳ δοκεῖ δρᾶν τὸ τοιοῦτον εἴτε φιλονικίᾳ » κτλ.), ὑπὸ Δημ. ὑπὲρ Μεγαλοπ. 1 (« ἄνευ φιλονικίας τῶν ἐνθάδε συμβουλεύειν ἀξιούντων »). πρβλ. Περὶ τῶν ἐν Χερρον. 1. Περὶ τοῦ στεφ. 141. Πρὸς Λεπτ. 144. Ψευδοδημ. Προοιμ. 31. Ὅλως ἀνάλογος εἶναι ἡ χρῆσις ἐπὶ ἐριζόντων φιλοσόφων, παρ' οἷς ἡ ἐπιθυμία τοῦ νὰ νικήσῃ ἡ ἅπαξ ὑπ' αὐτοῦ ἐξενεχθεῖσα γνώμη εἶναι ἰσχυροτέρα τῆς ἀληθείας, παρὰ Πλάτωνι Φαίδ. 91 a. Γοργ. 457 d. 515 b. Φιλ. 50 b. Νόμ. 10, 907 c (« διὰ φιλονικίαν τῶν κακῶν ἀνθρώπων ») καὶ χαρακτηριστικώτατα ἐν τῷ νόθῳ διαλόγῳ Ἐρασταὶ 134 c (« πρὸς μέντοι σὲ οὐδὲν δέομαι παρὰ δόξαν φιλονικεῖν, ἀλλ' ὁμολογῶ » κτλ.)· ἡ ἔννοια προσωπικῆς μεροληψίας παρατηρεῖται ἐν Πρωτ. 336 e. Καὶ ἐπειδὴ εὔκολον εἶναι νὰ μετενεχθῇ τοῦτο εἰς τὴν διαγωγὴν πολιτειῶν, αἵτινες ἄνευ πολιτικῆς ἀνάγκης, ἀλλὰ μόνον πρὸς ἐπίδειξιν τῆς ἑαυτῶν ἰσχύος ἀναλαμβάνουσι πολέμους, δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν ὡς πιθανώτατον, ὅτι καὶ παρὰ τῷ Αἰσχίνῃ Περὶ παραπρ. 75 ὁ λόγος στρέφεται περὶ τὰ ἁ μ α ρ τ ή μ α τ α καὶ τὴν ἄ κ α ι ρ ο ν φ ι λ ο ν ι κ ί α ν τῶν προγόνων τῶν Ἀθηναίων, ἧς παράδειγμα ἀναφέρεται ἡ εἰς Σικελίαν ἐκστρατεία, καὶ ὅτι ὁ Δημοσθένης Περὶ Ῥοδ. ἐλευθ. 17 λέγει, ὅτι οἱ πόλεμοι τῶν Ἀθηνῶν πρὸς ἄλλας δημοκρατίας γίγνονται « ἢ περὶ γῆς μέρους ἢ ὅρων ἢ φ ι λ ο ν ι κ ί α ς ἢ τῆς ἡγεμονίας ». Μετὰ ταῦτα πάντα δύναταί τις νὰ σχηματίσῃ τὴν γνώμην, ὅτι ἡ λέξις φ ι λ ό ν ε ι κ ο ς καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς παραγόμεναι ἀπαντᾷ μόνον, ὡς π. χ. ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ Πινδάρου καὶ ἐν τῷ 147 ἀποσπάσματι τοῦ Δημοκρίτου (« φιλονεικίη πᾶσα ἀνόητος· τὸ γὰρ κατὰ τοῦ δυσμενέος βλαβερὸν θεωρεῦσα τὸ ἴδιον ξυμφέρον οὐ βλέπει »), ἐκτὸς τῆς ἀττικῆς διαλέκτου, ἀλλ' ἡ ὀρθότης τῆς γνώμης ταύτης μένει ἐν τούτοις ἀμφίβολος. Διότι ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Franke, ὅτι ἐν Πλάτ. Φιλ. 14 b γεννᾶται ταυτολογία, ἣν δυσκόλως δυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν συγγραφεῖ διακρινομένῳ ἐπὶ καλλιεπείᾳ καὶ φιλοκαλίᾳ, ἐὰν ἀναγνωσθῇ « νῦν γὰρ οὐ δήπου πρός γε αὐτὸ τοῦτο φ ι λ ο ν ι κ ο ῦ μ ε ν, ὅπως ἁγὼ τίθεμαι ταῦτ' ἔσται τὰ ν ι κ ῶ ν τ α, ἢ ταῦθ' ἃ σύ »· τοὐλάχιστον θὰ ἐξηγεῖτο τοῦτο μόνον ἐκ τῆς ὀλίγον πιθανῆς ὑποθέσεως, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἕνεκα τῆς συχνῆς χρήσεως δὲν ᾐσθάνοντο πλέον τὴν σύνθεσιν τοῦ ῥήματος φ ι λ ο ν ι κ ε ῖ ν. Ὅθεν καὶ ἐν τῷ Παρμενίδῃ τοῦ Πλάτωνος (128 d. e), ὅπου ἡ ἐν λόγῳ ἰδιότης ὡς τῇ νεότητι φύσει προσήκουσα ῥητῶς ἀντιτίθεται πρὸς τὴν φ ι λ ο τ ι μ ί α ν τῆς ὡριμωτέρας ἡλικίας, φαίνεται ἁρμόζουσα μᾶλλον ἡ μνεία τῆς φιλονεικίας ἢ ἡ τῆς φιλονικίας, διότι αὕτη εἶναι τοσοῦτον συγγενὴς τῇ

φιλοτιμίᾳ, ὥστε δὲν δύναται νὰ ἀποτελῇ πρὸς ταύτην τοιαύτην ἀντίθεσιν, καθόσον μάλιστα ἡ διδασκαλία συστήματος εἰς ὀξεῖαν ἀντίθεσιν πρὸς τὰς μέχρι τοῦδε δοξασίας διατελοῦντος, περὶ ἧς ἀντιθέσεως ἐνταῦθα πρόκειται, ἔτι εὐκολώτερον δύναται νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν πρὸς ἔριδα κλίσιν ἢ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἐπικρατήσεως· ὁμοίως ἐν τοῖς Νόμ. 9, 860 d, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐλατηρίων παραδόξου τινὸς γνώμης, φαίνεται μᾶλλον ἁρμόζουσα ἡ γραφὴ «φιλον ε ι κίας ἢ φιλοτιμίας ἕνεκα», ἀλλὰ χωρὶς νὰ εἶναι καὶ ἀναγκαία. Τοῦτο δὲ παραδεχόμενοι, ἀνάγκη νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι καὶ παρὰ Λυσίᾳ κ. τ. σιτοπωλῶν 8, ὅπου ὁ λόγος περὶ τῶν ὑπερβαλλόντων ἀλλήλους καὶ πρὸς σφᾶς αὐτοὺς μαχομένων σιτοπωλῶν, παρὰ Δημ. Κατὰ Φιλ. 3, 14, ἔνθα περὶ τῶν πρὸς ἀλλήλους ἐριζόντων Ἀθηναίων καὶ παρὰ τῷ αὐτῷ ῥήτορι Πρὸς Εὔβουλ. 6, ὅπου περὶ τῶν αἰσχρῶν ἐλατηρίων τῶν κινούντων τοὺς δημότας ἐν ταῖς κρίσεσιν ὁ λόγος, ἡ ἔννοια τῆς φιλον ε ι κίας ἁρμόζει πως μᾶλλον ἢ ἡ τῆς φιλον ι κίας. Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης, ὃς ἐν τοῖς μνημονευθεῖσιν ἐν τῷ κειμένῳ χωρίοις τῆς Ῥητορικῆς φέρει τὸν φ ι λ ό ν ι κ ο ν εἰς ἄμεσον σχέσιν πρὸς τὴν ν ί κ η ν, ταυτίζει σχεδὸν ἐν τῷ αὐτῷ συγγράμματι (1381 a 32) τοὺς φ ι λ ο ν ε ί κ ο υ ς πρὸς τοὺς δ υ σ έ ρ ι δ α ς, ὥστε ἡ γραφὴ αὕτη φαίνεται ἀναγκαίως ἐκ τῶν συμφραζομένων ἐπιβαλλομένη. Ὁπωσδήποτε τὸ φ ι λ ό ν ι κ ο ς μετὰ τῶν ἐξ αὐτοῦ παραγομένων εἶναι προφανῶς παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς πολὺ συχνότερον. Ὡσαύτως δὲν εἶναι πάντως ξένον τῷ Πλουτάρχῳ τὸ φιλόνικος μετὰ τῶν ἐξ αὐτοῦ παραγομένων λέξεων, ὡς σαφῶς καταφαίνεται ἰδίως ἐκ τοῦ χωρίου Συμπ. προβλ. 724 b, ὅπου ὁ Ἀπόλλων καλεῖται «φίλαθλος καὶ φιλόνικος», ἀλλὰ καὶ ἔν τισιν ἄλλοις χωρίοις εὐκόλως διαγιγνώσκεται (π. χ. βί. Ἀλκιβ. 30. Καμ. 40. Περ. 31. Λυσ. 2. Ἀγησ. 2)· ἐν ἄλλοις δὲ χωρίοις φαίνεται ὅλως ἀναγκαία ἡ διὰ τοῦ ε ι γραφὴ παρὰ τῷ συγγραφεῖ τούτῳ. Πρὸς μείζω διασάφησιν τῆς σχέσεως τῶν δύο ἐπιθέτων χρησιμεύουσι καὶ τὰ σχετικὰ κύρια ὀνόματα. Αἱ σημειώσεις παρὰ Roehl ἐν τῷ CIG vol. IV, fasc. III, p. 132 δύνανται δηλαδὴ νὰ διδάξωσιν ἡμᾶς εὐκόλως, ὅτι ἐν ἐπιγραφαῖς τὸ ὄνομα Φ ι λ ό ν ι κ ο ς εἶναι σχετικῶς συχνόν, τὸ δὲ ὄνομα Φιλόν ε ι κος οὐχὶ μὲν ἀνήκουστον, ἀλλὰ σπάνιον· ἐν γένει, ὅταν παρά τινι συγγραφεῖ ἀπαντᾷ τοιοῦτον ὄνομα, μετὰ μείζονος πιθανότητος θὰ προτιμᾶται ἡ διὰ τοῦ ι γραφὴ παρ' Ἀττικοῖς (Ἰσαῖ. 5, 29. Δημ. 19, 291), ἢ παρὰ Πλουτάρχῳ ἢ παρὰ Διονυσίῳ τῷ Ἁλικαρνασσεῖ (Περὶ Ἰσοκρ. 13).

37) Πρβλ. **Nägelsbach, nachhom. Theol.** σ. 420.

38) Τὰ μάλιστα χαρακτηριστικὰ χωρία διὰ τὴν σημασίαν τοῦ σ τ έ ρ γ ε ι ν εἶναι πλὴν τοῦ ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευθέντος τοῦ Αἰσχίνου (2, 146) ἕτερόν τι τοῦ αὐτοῦ ῥήτορος, 3, 78, πρὸς τούτοις Θουκ. 1, 38, 3. Αἰσχ. Εὐμ. 911. Σοφ. Αἴ. 212. Ἀριστοτ. Ἠθ. Νικ. σ. 1126 b 22, τὰ δὲ τὴν σημασίαν τοῦ ἀ γ α π ᾶ ν μάλιστα χαρακτηρίζοντα εἶναι Πλάτ. Λύσ. 215 a καὶ Ξεν. Ἀπομν. 2, 7, 9. Πολὺ διδακτικὴ εἶναι καὶ περικοπή τις τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, 9, 7 σ. 1167 b 17 - 1168 a 8, ἐν ᾗ τὸ μὲν φ ι λ ε ῖ ν ἐκφράζει γενικώτατα τὸ αἴσθημα τῆς ἀγάπης, τὸ δὲ σ τ έ ρ γ ε ι ν δηλοῖ τὸ κατὰ φυσικὸν νόμον δεδομένον αἴσθημα τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα, τὸ ἀ γ α π ᾶ ν δὲ ἀποβλέπει εἰς τὸ παρὰ δόξαν γιγνόμενον, ὅπερ ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι οἱ εὐεργέται καὶ τεχνῖται καὶ ποιηταὶ προσποιοῦνται ὅτι αὐτοὶ εἶναι οἱ εὖ παθόντες καὶ τὰ ἔργα οἱ τὴν εὐγνωμοσύνην ὀφείλοντες. Ἐξηγεῖται πολὺ εὐκόλως καὶ ἡ μετάβασις τοῦ ἀγαπᾶν καὶ στέργειν εἰς τὴν σημασίαν τοῦ ἀρκεῖσθαι τινί, μένειν εὐχαριστημένον, διότι τὸ μὲν πρῶτον ὑποδηλοῖ, ὅτι πρέπον εἶναι νὰ ἀποδέχηταί τις μετ' εὐχαριστίας τὸ πραγματικῶς ὑπάρχον, τὸ δὲ δεύτερον ὅτι

ὁ μὴ ὑπείκων εἰς τὸ ἅπαξ ὑπὸ τῆς μοίρας αὐτῷ δεδομένον ἁμαρτάνει εἰς τὴν τοῦ κόσμου διάταξιν καὶ εἰς τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου.

39) Ὅρα Θεόκρ. 12, 13. Καλλίμ. ἀπ. 169. Ἐτ. Μ. 43, 31. 306, 22. Εὐστάθ. 1500,28. 1547, 18. Πρβλ. **Welcker, kl. Schriften**, τ. 2, σ. 93, καὶ τὰ ἄρθρα ἀίτης καὶ εἰσπνήλης ἐν τῷ **Thesaurus graecae linguae.**

40) Ὅρα Πλουτ. Πελοπ. 18. Ἠθ. 761 b. Ἀθήν. 13, 561 f. 602 a. Πολύαιν. Στρατηγ. 2, 5, 1. Μάξ Τύρ. διατρ. 24, 2. Πρβλ. **A. Hug** εἰς Πλάτωνος Συμπ. σ. 178e.

41) **Die beiden Grundprobleme der Ethik**, β' ἐκδ. σ. 192.

42) **Ueber das Gevissen, Bonn** 1876 σ. 30 - 32

43) Δύο στίχοι παραληφθέντες ἐν ταῖς «Μονοστίχοις Γνώμαις» τοῦ Μενάνδρου («Ἅπασιν ἡμῖν ἡ συνείδησις θεός» 597. καὶ «Βροτοῖς ἅπασιν ἡ συνείδησις θεός» 654) δὲν εἶναι ἴσως γνήσιαι. Πολλὰ ὑποβολιμαῖα περιέχουσιν αἱ γνῶμαι ἐκεῖναι. Πρβλ. **Jahnel, de conscientiae notione qualis fuerit apud veteres et apud Christianos usque ad medii aevi exitum, Berol.** 1862. σ. 21.

44) Ἐνταῦθα ἀνήκει προσέτι ἰδίως τὰ παρὰ **Cicero de div.** 1, 54 ἀναφερόμενα καὶ οἱ δύο λόγοι τοῦ Μαξίμου Τυρίου Περὶ τοῦ δαιμονίου τοῦ Σωκράτους (14, 15)· ὀλιγώτερόν τι ἀνόητον εἶναι ὅ λέγει ὁ **Apulejus, de deo Socratis c.** 19. 20. Οἷα μωρολογήματα ἐπενοοῦντο ἐνίοτε ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς σχολαῖς, δεικνύει ἰδίως ἡ ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου (580 d - f) μνημονευομένη διήγησις, ὅτι μίαν φορὰν ὁ Σωκράτης ὑπὸ τοῦ δαιμονίου κινηθεὶς κατέλιπεν αἴφνης ἣν ἐβάδιζεν ὁδὸν καὶ ἐπορεύετο δι' ἄλλης· ὕστερον δὲ τοῖς ἄλλοις μὴ ἀκολουθήσασιν αὐτῷ νεανίσκοις «σύες ἀπαντῶσιν ἀθρόοι βορβόρου περίπλεοι, καὶ κατ' ἀλλήλων ὠθούμεναι διὰ πλῆθος· ἐκτροπῆς δὲ μὴ παρούσης, τοὺς μὲν ἀνέτρεψαν ἐμβαλοῦσαι, τοὺς δ' ἀνεμόλυναν».

45) **Pastoraltheologische Blätter**. τ. 6, σ. 338. 339.

46) Σύνοψιν τῶν ἐξενεχθεισῶν περὶ τοῦ πράγματος διαφόρων γνωμῶν παρέχει ὁ **C. R. Volquardsen, das Dämonium des Sokrates und seine Interpreten, Kiel** 1862. πρβλ. προσέτι τὰ συγγράμματα τὰ μνημονευόμενα ὑπὸ **Zeller, Philyos. d. Gr**, 2, 1, 69 -83. Αὐτὸς ὁ **Zeller**, ᾧ ἠκολούθησεν ὁ **Brandis** ἐν τῇ τελευταίᾳ αὐτοῦ ἐξετάσει τοῦ πράγματος (**Geschichte der Entwickelungen der griechischen Philosophie** 1, 243) ἀποφαίνεται κατὰ τῶν ταυτιζόντων τὸ δαιμόνιον μετὰ τοῦ συνειδότος· ἄλλως ὁ **S. Ribbing, über Sokrates' Dämonion, Upsala** 1870.

47) Ἡ πρώτη σημασία τῆς λέξεως σύνεσις συνάγεται ἰδίως ἐκ τοῦ Αἰσχίνου 3, 260 καὶ τῶν Εὐδημίων Ἠθικῶν 5, 11 (1142 b 34 κ. ἑ.). Περὶ τῶν χωρίων τῶν Στωϊκῶν καὶ ἄλλων μεταγενεστέρων συγγραφέων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὰ ἐν τῷ κειμένῳ λεγόμενα ὅρα **Jahnel** ἑ. ἀ. σ. 28 - 43. Πρβλ. καὶ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως τὸ ἔργον **Ueber den Begriff Gewissen in der griechischen Philosophie, Glatz**, 1872, σ. 10 - 18.

48) Πρβλ. **Symbola philologorum Bonnensium** σ. 229 - 231 καὶ **Joh. Müller, die thebanischen Tragödien des Sophokles** σ. 23 - 52. Ἐὰν ἐν τῷ **Symbola** ἐλέγχθη ὅτι δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν Οἰδίποδα ἑτέρου φρονήματος καὶ ἤθους, ὑποδεικνύομεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ τοῦ Εὐριπίδου κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τοιοῦτος ἦν· πρβλ. **Welcker, die griechischen Tragödien** 2, 547 καὶ **Joh. Müller** ἑ. ἀ. σ. 20.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

1) Πρβλ. περὶ τοῦ ἐνεργοῦντος ἐνταῦθα Δολίου Ἑρμοῦ ἀνωτέρω σ. 468 σημ. 65 καὶ σ. 169. Προφανῶς ἀτυχὴς εἶναι ἡ ἀπόπειρα τοῦ **Döderlein** (**homerisches glossarium** 3, 122) νὰ παραστήσῃ τὸν ἥρωα τῶν κλεπτῶν ὡς ἄνδρα τοὺς ὅρκους φοβούμενον, ὅστις ἐπίσταται μόνον νὰ ἀσκῇ θεμιτήν τινα τέχνην ὑποκρίσεως. Ὁ δὲ **Wehrmann, das Wesen und Wirken des Hermes**, 2, **Magdeb.** 1852. σ. 18. 19, ἀπεπειράθη νὰ παράσχῃ συμβολικὴν ἑρμηνείαν.

2) Ὁ παρεμβαλὼν τοὺς στίχους Ὀδ. 23, 218-224 πρὸς δικαιολογίαν μᾶλλον ἐπαναλαμβάνει τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐν ταῖς λέξεσι « τὴν δ' ἤτοι ῥέξαι θεὸς ὤρορεν ἔργον ἀεικές » (222).

3) Πρβλ. **Nägelsbach, hom. Theol.** σ. 70. 71.

4) Ὅτι εἰς τὴν δημώδη θρησκείαν αὐτῶν τῶν Περσῶν τοιαῦται ἀποπλανήσεις δι' ἐνυπνίων δὲν ἦσαν ξέναι, ἐξάγεται ἐξ ὧν διηγεῖται περὶ τοῦ Καμβύσου ὁ Ἡρόδοτος (3,30).

5) Ἄνευ οὐδενὸς λόγου παρέλαβεν ὁ **F. Schutz** ἐκ τοῦ Θέωνος καὶ τοῦ Παρισινοῦ κώδικος G τὴν γραφὴν « τὰς τῶν ἀ τ υ χ η μ ά τ ω ν ἀρχάς »· ἡ κρεῖττον μεμαρτυρημένη γραφὴ ἀ δ ι κ η μ ά τ ω ν εἶναι καὶ ἡ ἀληθῶς πρὸς τὸ νόημα σύμφωνος. Αἱ μιμήσεις τοῦ Κικέρωνος (**pro Rosc. Am.** 24, 67. **in Pison.** 20, 46. **de legg.** 1, 14, 40) καὶ τοῦ Πλατωνικοῦ Ἰούγκου (Στοβ. 117, 9) ἀποδίδουσι τὸ νόημα μόνον, ἀνάγουσαι τὰς τιμωροὺς Ἐρινῦς τῆς τραγῳδίας εἰς ψυχολογικὰ φαινόμενα.

6) Τὴν πιθανότητα ταύτην ὑποδεικνύει καὶ ὁ **Schiller, Einleitung zu Aeschylos' Persern** σ. 22, ὅστις ἅμα ὀρθῶς διατείνεται, ὅτι διὰ τῆς ἀντιθέτου ὑποθέσεως δὲν εἶναι οὐδαμῶς χρεία νὰ ζητηθῇ ἐν ταῖς λέξεσιν ἡ γνώμη αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ.

7) Πρβλ. περὶ ταύτης τῆς μεταβολῆς τῆς σημασίας **Lobeck. Sophokles Aias**, στ. 69.

8) Τὴν ἰδέαν τῆς διαφθορᾶς τοῦ αἰσθήματος τῶν συγγενικῶν δεσμῶν ἐν τοῖς τέκνοις διὰ τὴν παρὰ φύσιν σχέσιν τῶν γονέων ἐν τῇ γεννήσει, ἥτις ἐνταῦθα παρ' Αἰσχύλῳ ἀναγκαίως πρέπει νὰ ὑποτεθῇ, πολλάκις μετεχειρίσθη καὶ ὁ ἱσπανὸς ποιητὴς **Calderon**. πρβλ. **die Schauspiele Calderon's dargestellt und erläutert von F. W. Val. Schmidt** σ. XXX σημ. καὶ **Symbola philologorum Bonnensium** σ. 235, 236. Τὸ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ ὑποθέσει τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας λεγόμενον περὶ τῆς κατάρας τοῦ Πέλοπος κατὰ τοῦ Λαΐου ἁρπάσαντος τὸν Χρύσιππον (πρβλ. ὑπόθ. Εὐρ. Φοιν. V. Σχολ. Εὐρ. Φοιν. 66) ὑποδεικνύει σαφῶς τὴν συνάφειαν μεταξὺ τῆς ἁρπαγῆς ταύτης καὶ τῶν κατόπιν περιπετειῶν τοῦ Λαΐου.

9) Πρβλ. περὶ ταύτης **Nägelsbach, de religionibus Orestiam Aeschyli continentibus, Norimb.** 1843. **Nitzsch die Sagenpoesie der Griechen** σ. 484 κ. ἑ.

10) Περὶ τῶν δώρων, ἃ αἱ τρεῖς θεαὶ ὑπέσχοντο τῷ Πάριδι. ὅρα Εὐρ. Τρῳ. 925-931. Ἰσοκρ. 10, 41. Λουκ. Θεῶν διαλ. 20, 11-14. Δἱ. Χρυσόστ. 20, 19. **Ov. Heroid.** 17, 117-136. **Hygin. F.** 92. **Apul. Metam.** 10, 31. 32 Ὅτι ἡ μνεία τῶν δώρων τούτων πηγάζει ἐκ τῶν Κυπρίων, ἐξάγεται σαφῶς ἐκ τοῦ Πρόκλου ἀπ. 3 (ὅρα **Welcker, der epische Cyclus** 2, 506). Πρβλ. **Welcker** ἑ. ἀ. σ. 89. **Overbeck, Gallerie heroischer Bildwerke** 1, 216. 217.

11) Ἡ δριμεῖα φράσις « ἣ οἱ πόρε μαχλοσύνην ἀλεγεινήν », ἥτις ἐσκανδάλισε τὸν Ἀρίσταρχον, χαρακτηρίζει ἀκριβῶς ἐνταῦθα τὴν γνώμην. Ὁ Ἀριστοφάνης προείλετο τὴν συνεσταλμένην γραφὴν « ἣ οἱ κεχαρισμένα δῶρ' ὀνόμηνε »,

12) Τοῦτο προκύπτει σαφῶς ἐκ τοῦ Ἀγαμ 1090 - 1097. 1186 - 1226. Χοηφ. 1065 - 1076. Πρβλ. τὴν ὑπὸ **Schneidewin** ἑρμηνείαν ἀμφοτέρων τῶν χωρίων τοῦ Ἀγαμέμνονος.

13) Παρ' Ὁμήρῳ, παρ' ᾧ ὁ Ὀρέστης μόνον τὴν δικαίαν ἐκδίκησιν τοῦ φόνου τοῦ πατρὸς ἀσκεῖ ἐν τῷ Αἰγίσθῳ (Ὀδ - 1, 29 - 43. 3, 306 - 308) καὶ ἡ μήτηρ μένει ὅλως ἔξω τῆς ὑποθέσεως, λείπει ἔτι παντελῶς ἡ ἰδέα τῆς ἀλληλουχίας τῆς ἐνοχῆς. Περὶ τῆς ἀπὸ τῆς συνήθους διαφερούσης ἐκδοχῆς τῆς ἐννοίας ταύτης παρ' Αἰσχύλῳ πρβλ. **Nitzsch. Sagenpoesie**, σ. 524, περὶ δὲ τοῦ πῶς πραγματεύεται ὁ Στησίχορος τοὺς μύθους **Welcker Kleine Schriften**, 1, 164 καὶ **Nitzsch** ἑ. ἀ. σ. 504. Ὅτι οἱ Νόστοι τοῦ Ἀγίου ἐχρησίμευσαν ὡς πηγὴ τῆς νέας ἐκδοχῆς, βεβαίως δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὑποτεθῇ.

14) Πρβλ. **Buttmann, Lexilogus**, 1, 223 - 228. **Lehrs, populäre Aufsätze aus dem Alterthum**, σ. 415 - 422. **Welcker, gr. Götterlehre**, 1, 709 - 714. **Nägelsbach, hom. Theol.** 317 - 321. **Körte, über Personificationen Psychologischer Affecte in der späteren Vasenmalerei** σ. 8, 13.

15) Ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Ἀριστοφάνους, Εἰρήνη 605, ὅπου ἀποκατεστάθη πολὺ ὀρθῶς ὑπὸ τοῦ **Seidler** ἡ λέξις, φαίνεται ὅτι ἡ ἄ τ η ὑποδηλοῖ τὴν ἀλληλουχίαν τῆς ἐνοχῆς, ἐν δὲ τοῖς Σφηξὶν 1299 τὸ ἀ τ η ρ ὸ ς σημαίνει τὸν παράφρονα, ὁμοίως τὸ ἀ τ έ ω ν παρ' Ἡροδότῳ 7, 223. Τὸ οὐσιαστικὸν ἄ τ η παρ' Ἡροδότῳ 1, 32 φαίνεται ὅτι σημαίνει τὴν ἀπώλειαν. Ἀ τ η ρ ί α παρὰ Ξεν. Ἀπομν. 3, 5, 17 εἶναι βεβαίως ἐσφαλμένον. Πρβλ. περὶ πάντων τούτων **W. Dindocf** ἐν **Lexicon Sophocleum** σ. 67. Ἐν τῷ Κρατύλῳ 395 **b. c** μεταχειρίζεται καὶ ὁ Πλάτων τὴν λέξιν ἀ τ η ρ ὸ ς πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ ὀνόματος Ἀτρεύς, ἔχων ἐν νῷ, ὡς φαίνεται, τὴν ἀλληλουχίαν τῆς ἐνοχῆς. Περὶ δὲ τῆς χρήσεως τῶν μεταγενεστέρων ἐπικῶν, ἐξ ὧν ὁ Ῥιανὸς παρὰ Στοβαίῳ 4, 34 σαφέστατα δεικνύει ὅτι ἀκολουθεῖ τῷ Ὁμήρῳ, ἐπραγματεύθη ὁ **Lehrs** ἑ. ἀ. ἐκτενέστερον.

16) Πρβλ. **Welcker, gr. Götterl.** 3, 99 καὶ **alte Denkmäler** 3, 366 (ὅπου ἐξετάζεται ἡ Ἀπάτη ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Τηρέως). Τὴν ἀνάγνωσιν ΑΠΑ, τ. ἔ. ΑΠΑΤΗ, τοῦ τίτλου ἐπὶ τοῦ ἀγγείου τοῦ Δαρείου (ὅρα **Arch. Ztg** 1857, πίν. III) ὑπερήσπισαν, ἑπόμενοι τῷ **Minervini** (ὅρα αὐτόθι σ. 53, 54) ὁ **Stephani** ἐν τῷ **Compte-rendu de la commission impériale archéologique pour l'année 1862**, σ. 138 - 142 καὶ **H. Brunn** ἐν **Pauly's Realencyclopädie** τ. 1, β'. ἔκδ. σ. 1219, κατὰ τὰ φαινόμενα ὀρθῶς. Ὁ **Welcker** ἀνέγνωσεν ἀντὶ τούτου ΑΡΑ. Πρβλ. καὶ **G. Körte, über Personificationen psychologischer Affecte in der späteren Vasenmalerei** σ. 48 - 52, ὅστις ἐν σ. 13 - 15 πραγματεύεται ἐν γένει περὶ τῆς ἀπάτης. Ἀλλ' ὁ **Stephani** (**Compte-rendu** 1864, σ. 108) ἐπέστησε τὴν προσοχὴν εἰς χωρίον τι τοῦ Δίωνος Χρυσοστόμου (λόγ. 4, § 114), ἐν ᾧ ἡ ἀπάτη μνημονεύεται ὅλως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἄτης.

17) Πρβλ. περὶ τῶν εἰς ταῦτα ἀναφερομένων εἰκόνων ἐπὶ ἀγγείων **Dilthey** ἐν τῇ **Archäolog. Zeitung Jg.** 1874, σ. 84 - 88, **G. Körte** ἑ. ἀ. σ. 18 - 74.

18) Πρβλ. **Meier und Schömann, der attische Process** σ. 320 - 326, καὶ περὶ τῆς πρὸς τοὺς δούλους ὕβρεως τὸ αὐτόθι σ. 326 σημ. ὑπὸ τοῦ **Böckh** σημειούμενον, προσέτι δὲ **K. Fr. Hermann, gr. Staatsalterthümer** § 114, ἀρ. 7.

19) Ὅρα **Welcker, alte Denkmäler** 3, 255. **griech. Götterl.** 3, 231. Ὁ **G. Körte. über Peronificationen psychologischer Affecte in der späteren Vasenmalerei** σ. 81, παρατηρεῖ ὅτι ἡ χειρονομία τοῦ ἐκτίλλειν τὰ πτερὰ παρὰ τῷ ὄπισθεν τῆς Νίκης καθημένῳ νεανίᾳ τοὐλάχιστον ἐν τῇ ἀποτυπώσει δὲν εἶναι ἐντελῶς σαφής, οὕτως ὥστε αὐτὸς ἴσως

παριστάνει τὸν ἡττώμενον ἀνταγωνιστήν, ὅστις προτρέπει τὴν θεὰν τῆς Νίκης νὰ δώσῃ τὸν στέφανον αὐτῆς τῷ ἀξιωθέντι τούτου. Ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἡ ἰδέα αὕτη οὐδαμῶς προσπίπτει τῷ θεατῇ ἐκ τοῦ σχήματος τοῦ καθημένου νεανίσκου μετὰ βεβαιότητος, μένει ἐλευθέρα ἡ ὑπόθεσις, ὅτι ὁ γράψας τὸ ἀγγεῖον ἀτελῶς μόνον ἀπέδωκε τὸ πρωτότυπον, ὅπερ περιεῖχε τὴν ὑπὸ τοῦ **Welcker** ἐπινοηθεῖσαν ἰδέαν.

20) Πρβλ. **Poppo** εἰς Θουκ. 2, 45, 1.

21) Πρβλ. **Kant, Die Religion innerhalb der Grenzen der blossen Vernunft, erstes Stück, III.** Ἀλλ' ὁ **Jul. Müller, die christliche Lehre von der Sünde** τ. 1, **Breslau**, 1844, σ. 193, σημειοῦται, ὅτι ἡ παρατήρησις ἐπιτρέπει καὶ ἠπιωτέραν τινὰ ἑρμηνείαν, οἵα ἐξεφράσθη ἐν τῇ γνώμῃ τοῦ **Larochefoucauld** (**Réfl.** 285): **Nous nous consolons aisément des dirgrâces de nos amis, lorsqu' elles servent à signaler notre tendresse pour eux.**

22) Πρβλ. σ. 468 σημ. 68.

23) Ὅρα Πλούτ. Ἠθ. 10 **d.** 551 **a. b.** 1108 **a.** Διογ. Λ. 3, 38. 39. **Seneca de ira** 3, 12. **Val. Max.** 4, 1. Στοβ. 20, 43. Πρβλ. **Wyttenbach. animadversiones in librum Plutarchi d. s. n. v.** (Περὶ τῶν ὑπὸ τοῦ θείου βραδέως τιμωρουμένων), σ. 32.

24) Ὅρα Ἀριστοτ, ἀπ, 89 σ. 1492 **a** 10. Σχολ. Πινδ. Ὀλ. 2, 173. Φίλ. βί. Μωσέως σ. 714. Παροιμιογρ. I, 308. II, 218. Ἡ προσθήκη τῶν Παροιμιογράφων, « ὅταν κακῷ ἀνδρὶ παρείη » φαίνεται προελθοῦσα ἐκ τροποποιήσεως τῶν λέξεων τοῦ Θεόγνιδος « Τίκτει τοι κόρος ὕβριν, ὅταν κακῷ ὄλβος ἕπεται Ἀνθρώπῳ καὶ ὅτῳ μὴ νόος ἄρτιος ᾖ».

25) Δυνάμεθα ἐνταῦθα νὰ παραθέσωμεν καὶ τοῦ Γάλβα λόγιον παρὰ Ταχίτῳ (**hist.** 1, 15) **miseriae tolerantur, felicitate corrumpimur.**

26) Ἴσως ἡ παρὰ τῷ Στοβαίῳ (85, 12) σωθεῖσα ῥῆσις τοῦ Πυθαγορείου Δίωνος « μέγα γὰρ δυσώπημα σωφροσύνης τέκνωσις » τοιαύτην ἔννοιαν ἤθελε νὰ ἐκφράσῃ, ἀλλ' ἀγνοοῦμεν τίνος λόγου συνέχεια εἶναι.

27) Οἴκοθεν δῆλον ὅτι καὶ ἐκτὸς τῆς ἐν τῷ κειμένῳ ἐξαιρομένης ἠθικῆς ἀπόψεως οὔτε μομφαὶ οὔτε ἐγκώμια τοῦ γήρατος ἔλειπον· ἰδέαν τινὰ τούτου παρέχουσιν ἡμῖν τὰ ἐν τῷ 116ῳ καὶ 117ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Στοβαίου περιεχόμενα παραδείγματα.

28) Ὁ τρόπος, καθ' ὃν μνημονεύεται τὸ χωρίον ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτοτέλους, Μετὰ τὰ φυσ. 1025 **a** 6, καθιστᾷ πιθανὴν τὴν πλατωνικὴν αὐτοῦ καταγωγήν, ὡς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ **Uerberweg, Untersuchungen über die Aechtheit und Zeitfolge platonischer Schriften** σ. 143. Πρβλ. δὲ περὶ τῶν εἰς τὸ ζήτημα ἀναφερομένων συγγραμμάτων **Susemihl, die genetische Entwickelung der platonischen Philosophie** 1, σ. 13 κ.ἑ.

29) Οὐχὶ ἐντελῶς τὸ αὐτὸ σημαίνει ἡ « στάσις καὶ ἀντίστασις καὶ μάχη ἐν αὐτῷ πρὸς αὐτόν », περὶ ἧς ὁ λόγος ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας 560 **a**· διότι ἐνταῦθα πρόκειται περὶ διαμάχης τῶν διαφόρων ψυχικῶν καταστάσεων ἐν τῷ νέῳ, οὐχὶ τῶν διαφόρων ψυχικῶν μορίων.

30) Ἐν τῷ μνημονευθέντι (σημ. 28) ἔργῳ, σ. 207 - 209.

31) Τὸ χωρίον τῶν Νόμων 7, 816 **d. e**, ὅπερ πραγματεύεται περὶ τῆς ἐντέχνου παραστάσεως καὶ μιμήσεως τῶν αἰσχρῶν σωμάτων καὶ διανοημάτων, ἐπιπόλαιόν τινα συγγένειαν μόνον ἔχει πρὸς ταῦτα.

32) Περὶ πασῶν τῶν ἐνταῦθα βραχέως μνημονευθεισῶν θεωριῶν περὶ τοῦ κακοῦ ὅρα **Jul. Müller, die christliche Lehre von der Sünde**, 1, σ. 314 - 518.

33) Πλὴν τῶν πρότερον ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευθέντων χωρίων τοῦ Τιμαίου (86 **d**),

τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῆς Πολιτείας (589 c) καὶ τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῶν Νόμων (860 d) εὕρηται αὕτη καὶ ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ 345 d.

34) Πρβλ. περὶ πάντων τούτων Zeller, Philos. der. Griechen 2, 2, 624-631.

35) Ὅρα τὰ χωρία παρὰ Zeller, Philos. der Gr. 3, 1, 226. 227.

36) Πρβλ. Zeller, Philos. der Gr. 3, 1, 164-168. 512 καὶ Scholten, der freie Wille, μετάφρ. γερμ. τοῦ Manchtot, σ. 10-12.

37) Τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα τοῦ Ἐπικούρου ἐδημοσίευσεν ὁ Gomperz ἐν τῇ ἀξιολογωτάτῃ πραγματείᾳ αὐτοῦ ἐν τοῖς Sitzungsberichte der philosophisch-historischen Klasse der Wiener Akademie der Wissenschaften τ. 83, σ. 87-98, ἐκ πανομοιοτύπων εὑρισκομένων ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ ἐν Ὀξονίῳ πανεπιστημίου καὶ ἐφείλκυσε τὴν εἰς ταῦτα προσοχήν. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ τελευταία ἀπόκρισις εἰς τὸ ἐρώτημα «τίς ὁ κανὼν καὶ τοὐπικρῖνον πάντα τὰ διὰ τῶν δοξῶν περαινόμενα», δὲν δίδοται ἐν αὐτοῖς, φαίνεται ὁ Gomperz πολὺ προχωρῶν, ὅταν ἐπ' αὐτοῦ στηριζόμενος διατείνεται, ὅτι ὁ Ἐπίκουρος ὑπῆρξε μόνον ἐναντίος τοῦ δόγματος περὶ τοῦ πεπρωμένου, οὐχὶ τῆς θεωρίας περὶ ἐξαρτήσεως τῆς βουλήσεως. Πρβλ. καὶ Zeller, Philos. d. Gr. 3, 1, 424-427.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

1) Ὅτι ἐν τοῖς δοκίμοις χρόνοις ἀπέφευγον τὴν χρῆσιν τῶν τύπων: ἀγαθώτερος, ἀγαθώτατος, πρβλ. τὰ ἐν τῷ Θησαυρῷ τοῦ Στεφάνου τ. I, p. I. p. 136-138 παρατιθέμενα χωρία.

2) Φαίνεται ἐνταῦθα ὅτι ἐν τοῖς κύκλοις τῶν ἀριστοκρατικῶν ἰδίως ἀνεπτύχθη ἡ συνήθεια νὰ μεταχειρίζωνται τὸ ὑπερθετικὸν βέλτιστος ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐξόχου, εὐγενοῦς· ὅρα Θουκ. 8, 47, 2. Ἀθην. πολ. 3, 11. Ξεν. Ἑλλ. 1, 4, 16. 2, 3, 25. 5, 2, 6. Πρβλ. Krüger Dionysii Halic. historiographica σ. 270.

3) Ὅρα πλείω περὶ τούτου ἐν σελ. 402.

4) Πρβλ. περὶ τῆς σημασίας τοῦ ἀγαθοῦ παρὰ Πλάτωνι, Strümpell, Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen σ. 241-263.

5) Τοιαύτην εὐρεῖαν ἐφαρμογήν, οἵαν τὸ ἀγαθὸς καὶ ἐσθλός, ἔχει καὶ τὸ ἐπαινετικὸν ἐπίθετον ἀμύμων τὸ παρ' Ὁμήρῳ συχνάκις ἀπαντῶν καὶ ἐκ τῆς ἐπικῆς ποιήσεως εἰς τὴν τοῦ Πινδάρου (Ὀλ. 11, 27) μετενεχθέν· ἀλλ' ἡ σημασία αὐτοῦ δὲν διεσαφηνίσθη ἐπὶ τοσοῦτον, ὥστε νὰ χρησιμεύσῃ εἰς τὴν ἔρευναν τῶν ἠθικῶν δοξασιῶν τῶν Ἑλλήνων. Περὶ τῶν διαφόρων αὐτοῦ ἑρμηνειῶν ὅρα Ebeling, Lexicon Homericum. τ. 1, σ. 98.

6) Τούτου τοῦ χαρακτηρισμοῦ ἀναμφιβόλως εἶναι ἄξιος ὁ συγγραφεὺς ἐκεῖνος, ἀδιάφορον ἂν ἔδωκεν εἰς τὸν λίβελλον αὐτοῦ τὴν τοῦ διαλόγου μορφὴν ἢ οὔ. (Τὴν πρώτην γνώμην ὑπεστήριξεν, ἑπόμενος τῷ Cobet καὶ Pankow ὁ C. Wachsmuth, commentatio de Xenophontis qui fertur libello Ἀθηναίων πολιτεία, Gött. 1874).

7) Αἱ ἔν τινι ἀποσπάσματι τῶν Τημενιδῶν τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 739) ἀπαντῶσαι λέξεις «κἂν γὰρ πένης ὢν τυγχάνῃ, χρηστὸς γεγὼς Τιμὴν ἔχει τίν'» δὲν δύνανται οὐδόλως νὰ προβληθῶσιν ὑπὲρ τῆς ἀντιθέτου γνώμης, διότι, ἐπειδὴ ἡ εὐγενὴς καταγωγὴ ἐμνημονεύθη ἤδη ἐν τοῖς πρὸ αὐτῶν στίχοις, διὰ τοῦτο περιέχουσιν εὐρυτέραν ἀνάπτυξιν

καὶ πρόοδον τοῦ νοήματος μόνον ἐὰν ἡ λέξις χρηστὸς ἔχῃ τὴν εἰδικὴν σημασίαν τῆς ἱκανότητος.

8) Ὅλως αἰνιγματώδη τινὰ χρῆσιν τῆς λέξεως ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν, ἣν οὐδ' ὁ Ἀριστοτέλης ἠδύνατο νὰ ἑρμηνεύσῃ, ἀναφέρει ὁ Πλούταρχος Ἠθ. 292 b.

9) Erklärende Anmerkungen z. Hom Od. 1, σ. 146.

10) Πρβλ. τὰ ὑπὸ Classen ἐν τῇ εἰσαγωγῇ αὐτοῦ εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Θουκυδίδου τ. 1, σ. LXII συλλεγέντα παραδείγματα, περὶ δὲ τῆς χρήσεως τῆς λέξεως ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς δόξης G. Hermann ἐν Φιλοκτήτῃ Σοφοκλέους 1420 καὶ A. Hug εἰς συμπόσιον Πλάτωνος 208 d.

11) Πρβλ. περὶ τῆς ἐνταῦθα ἐξεταζομένης ἱστορίας τῆς λέξεως ἀρετὴ Döderlein, hom. Gloss. 2, σ. 84. Ebeling, lex. Hom. I. 169. Welcker, Theogn. reliquiae σ. XXIX.

12) Ὀδ. 6, 121. 8, 576. 9, 176. 13, 202. 19, 109. 19, 364. Πρβλ. Nitzsch. Erkl. Anmerkungen z. Hom. Od. 2, σ. 105.

13) Πρβλ. ἀνωτέρω σ. 73. 74 καὶ τὰ ἐν σελ. 464 σημ. 20 μνημονευόμενα παραδείγματα.

14) Ἡ ὑπὸ πολλῶν νεωτέρων ἀσπαστὴ γενομένη ἑρμηνεία τοῦ Σωπάτρου παρὰ Στοβαίῳ (Ἀνθ. 46, 51), ὅτι τετράγωνος σημαίνει κυρίως μὲν τὴν στερεὰν καὶ ἀδιάσπαστον συναρμογήν, μεταφορικῶς δὲ ἐκεῖνον, « ὅς κατὰ πᾶσαν τύχην καὶ πραγμάτων μετάστασιν ἀσφαλῶς ἐστήξεται κτλ, προέρχεται ἐκ παρανοήσεως τῆς ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς μνείας τοῦ ὀνόματος.

15) Πρβλ. περὶ τῶν διαφόρων τούτων ἐκδοχῶν Zeller Philos. d. Griechen 2. 1, 746. 750, καὶ εἰδικῶς περὶ τῆς σχέσεως τῆς σωφροσύνης πρὸς τὰς ἄλλας ἀρετὰς ἐν τῷ Γοργίᾳ καὶ ἐν τῇ Πολιτείᾳ R. Hirzel ἐν τῷ Ἑρμῇ τ. 8, σ. 379-441· κατὰ τὰς ἐκεῖ διδομένας ἐξηγήσεις ἡ σωφροσύνη θεωρεῖται ἐν τῇ Πολιτείᾳ ὡς ἡ ἁρμονία συμπάσης τῆς ψυχῆς, ἡ δὲ δικαιοσύνη τοὐναντίον ἐφαρμοζομένη ἐπὶ τῆς ψυχῆς, ὡς ἡ ἀρετή, δυνάμει τῆς ὁποίας ἕκαστον τῶν τῆς ψυχῆς μερῶν πράττει τὰ ἑαυτοῦ.

16) Δὲν δυνάμεθα μετὰ βεβαιότητος νὰ κρίνωμεν ἂν τὸ ἐπίθετον ὑγιὴς ἔχει τὴν αὐτὴν σημασίαν ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Σιμωνίδου τῷ μνημονευομένῳ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ 346 c. διότι ἐνταῦθα δυνατὸν νὰ σημαίνῃ τὴν διανοητικήν, ἢ αὐτὴν τὴν σωματικὴν ὑγείαν. Ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν ἔτι τὸ παρ' Αἰσχύλῳ Εὐμ. 535 « ὑγίεια φρενῶν ».

17) Πρβλ. σημ. 30. Πρβλ. τὸ παρὰ Διογ. Λ. 6, 37 « γυνὴ ἀσχημονέστερον τοῖς θεοῖς προσπίπτουσα ».

18) Ἡ ἑρμηνεία αὐτοῦ ἔχει οὕτω· « μέτριοι· ἐπιεικεῖς· μικροί, εὐτελεῖς, καὶ οἱ μεμετρημένην οὐσίαν ἔχοντες »· ἐν ταῖς τελευταίαις λέξεσι φαίνεται πρὸ ὀφθαλμῶν ἔχων τὸ μνημονευθὲν ἐν τῷ κειμένῳ χωρίον τοῦ Κατὰ Μειδίου λόγου §. 183, ἐν ᾧ ἀντιτίθενται οἱ « μέτριοι καὶ δημοτικοί » καὶ οἱ πλούσιοι. Ἡ δὲ ἑρμηνεία τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ « μέτριον τὸ ταπεινὸν » ἀποβλέπει πάντως εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ἀγησιλάου τοῦ Ψευδοξενοφῶντος.

19) Πόσον ἀκριβὴς εἶναι ἡ συμφωνία. δεικνύουσι χωρία, οἷον Ἰσαῖ. 6, 18. Κατὰ Νεαίρας 58.

20) Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι παρὰ Θουκυδίδῃ, ὅστις συχνάκις μεταχειρίζεται τὴν λέξιν, δὲν ἀπαντᾷ αὕτη ἡ γενικωτέρα σημασία. Ἐξαιρέτως φιλοῦσι τὴν χρῆσιν αὐτοῦ ὁ

Ἰσοκράτης καὶ ὁ Πλάτων, ὁ πρῶτος ἰδίως ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως, καὶ δὴ συχνότατα μὲν ἐν τῇ γενικῇ, πολὺ δὲ σπανιώτερον ἐν τῇ στενωτέρᾳ σημασίᾳ. Τὴν ἐνδομυχωτάτην οὐσίαν τοῦ φρονήματος δηλοῖ ἴσως ἐν Πλάτ. Πολ. 7, 538 c, σαφέστατα δὲ τὴν ἔννοιαν τοῦ πρέποντος ἐκφράζει ἐν Πλάτ. Πρωτ. 336 d.

21) Πρβλ. περὶ τῆς ἐν τῷ κειμένῳ ἐξεταζομένης φράσεως Stallbaum ἐν Πλάτωνος Φαίδρῳ 246 a καὶ Γοργίᾳ 512 d, ὡσαύτως Dissen ἐν Δημοσθένους Περὶ τοῦ στεφάνου § 10.

22) Πρβλ. τὸ σχόλιον A εἰς τὸ χωρίον τοῦτο, Lehrs de Aristarchi studiis Homericis σ 146 καὶ τὰ ἐν τῷ Ὁμηρικῷ λεξικῷ τοῦ Ebeling I, 251 παρατιθέμενα χωρία τῶν γραμματικῶν.

23) Πλείονα παραδείγματα εὑρίσκει τις ἐν Welcker, Vorrede zu Theognis LXII. LXIII καὶ ἐν Beck, Index zu Euripides ἐν λ. εὐγένεια, εὐγενὴς καὶ εὐγενῶς (τ. IX τῆς Γλασκοβείου ἐκδόσεως σ. 235. 236).

24) Τὴν μετάβασιν δεικνύει βεβαίως σαφέστατα ἡ φράσις «μαῖα μάλα γενναία τε καὶ βλοσυρά» ἐν Πλάτωνος Θεαιτήτῳ 149 a. Εἰς τὸ λεκτικὸν τοῦ Πλάτωνος τὸ ζωηρὸν καὶ εἰκόνων μεστὸν ἀποδοτέον ὅτι μεταχειρίζεται τὴν σημασίαν ταύτην καὶ ἔν τινι χωρίῳ, ὅπου μᾶλλον δύναταί τις νὰ προσδοκᾷ τὴν ἠθικὴν ἔννοιαν, δηλ. ἐν Θεαιτ. 166 c, ὅπου λέγεται ὅτι θὰ εἰσέλθῃ εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ συζητουμένου δυνατώτερον,¹ καὶ ἴσως καὶ σφοδρότερόν πως. Ἡ δὲ «γενναία δύη» παρὰ Σοφοκλεῖ Αἴ. 938 βεβαίως οὕτω νοητέα κατὰ Keck ἐν Ἀγαμέμνονι Αἰσχύλου 1157 (1198 Dind.) τοὐναντίον ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὅπου ἀναγκαίως κατὰ τὸν ἐκδότην τοῦτον καὶ τὸν Weil ἀναγνωστέον «καὶ πῶς ἂν ὅρκοις (ἴσως ὅρκῳ;) πῆμα γενναίως παγὲν κτλ.» σημαίνει πῆμα παγιωθὲν ὥσπερ ἐκ καταγωγῆς τρόπον τινά, κατ' ἀναλογίαν τοῦ ἐν Ἰλ. 5, 253.

25) Περὶ τῆς ἐνταῦθα εὐχρήστου συναλοιφῆς πρβλ. M. Schanz, Novae Commentationes Platonicae σ. 100. 101.

26) Στενὴν συγγένειαν πρὸς τὰ ἐν τῷ κειμένῳ σημειούμενα παραδείγματα ἔχει καὶ ἡ φράσις «καλὰ κἀγαθὰ πράγματα» παρ' Ἰσοκράτει 10, 8. Ἅμα δὲ παρατηρητέον ἐνταῦθα προσέτι, ὅτι κατὰ τῆς ἐν τῷ κειμένῳ σημειώσεως, ὅτι ἡ ἠθικὴ σημασία τοῦ οὐδετέρου καλὸν δὲν ἐπιτρέπει τὴν ἐπὶ προσώπων χρῆσιν, δὲν δύναται ν' ἀντιτάξῃ τὸ τοῦ Πλάτ. Φαιδρ. 279 b, διότι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ μεταφέρεται τὸ κάλλος ὡς ἰδιότης τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τοῦ σώματος εἰς τὴν ψυχήν, ὅπερ λίαν χαρακτηριστικὸν τῆς τοῦ Σωκράτους μεθόδου, καὶ τὸ οὕτω κατασκευαζόμενον ἐσωτερικὸν κάλλος ἀντιτίθεται πρὸς τὸ ἐξωτερικόν.

27) Πρβλ. περὶ τῆς καλοκἀγαθίας ἐν γένει Köhnhorn, καλοκἀγαθία ex locis Xenophontis adumbrata, Neisse 1850, πρὸς δὲ τούτοις Arnold zu Thukyd. 4, 40. Kühner εἰς Ξεν. Ἀπομν. 1, 1, 16 καὶ Fritzsche zur eudemischen Ethik σ. 256.

28) Πρβλ. περὶ τούτου Vahlen, Beiträge zu Aristoteles Poetik, 2, 78.

29 Παρὰ Πλάτωνι ἔχει τοῦτο συνάφειαν πρὸς καθολικήν τινα γλωσσικὴν κλίσιν, ἥτις ἐπεκτείνεται ἰδίως καὶ ἐπὶ τὰ ἐπιρρήματα· πρβλ. περὶ ταύτης M. Schanz, Nov. Commentationes Plat. σ. 88.

30) Ἱκανὰ τούτου παραδείγματα εὑρίσκομεν ἐν ταῖς ἐπιγραφαῖς ταῖς ὑπὸ Foucart συλλεχθείσαις ἐν τῷ τέλει τοῦ συγγράμματος des associations religieuses chez les Grecs.

31) Πρβλ. περὶ τῶν παρὰ Πλάτωνι ἀπαντωσῶν ζητήσεων περὶ τοῦ καλοῦ Strümpell, Geschichte der praktischen Philosophie der Griechen σ. 226-240.

32) Ὅτι ἡ χρῆσις αὕτη ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν λεξικογράφων ἐξάγεται ἐκ τοῦ παρὰ Σουΐδᾳ ἄρθρου ἄ ξ ι ο ν.

33) Ὅτι ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἀναγνωστέον μετὰ τοῦ Schneider «καλῶν τε καὶ ἀγαθῶν καὶ νομίμων πέρι», οὐδεμία ἀμφιβολία.

34) Σημειωτέα ἰδίως ἐνταῦθα τὰ χωρία Σοφ. Οἰ. Τ. 1416, Ἀντ. 386. Φιλ. 891, Εὐρ. Μηδ. 1277. Ἱππολ. 923. Ὀρ. 212. Ἀλκ. 817. 1101. Ἡρ. 1, 32. 2, 159. 2, 173. 6, 89 (ὅπου ἄξιον προσοχῆς εἶναι πῶς τὸ ἐνταῦθα «οὐ παραγίνονται ἐς δέον» εὐθὺς κατόπιν, κ. 90 λέγεται «ἐς τὸν καιρὸν οὐ παρεγίνοντο»). Πλάτ. Πολ. 3, 414b. 10, 596e. Ξεν. Κ. Π. 8, 1, 20. Κυνηγ. 6, 3. Πρβλ. Valckenaer καὶ Monk εἰς Εὐρ. Ἱππόλ. 923 καὶ Bähr εἰς Ἡρ. 1, 32. Περὶ τοῦ ὅτι ἡ ἔννοια κ α ι ρ ὸ ς συγγενεύει πρὸς τὸ δ έ ο ν, θὰ εἴπωμεν πλείω ἐν βιβλίῳ 2, κεφ. 1.

35) Τοῦ χωρίου 3, 56, 7 εἶναι μὲν ἀβεβαία ἡ γραφὴ καὶ ἡ ἑρμηνεία, ἀλλ' ὅμως οὐδόλως εἶναι ἀμφίβολον ἐκ τῆς συνεχείας, ὅτι τὸ κύριον νόημα εἶναι ὅτι τὸ σ υ μ φ έ ρ ο ν καταντᾷ νὰ ταυτίζηται τῇ ἠθικῇ διαγωγῇ πρὸς τοὺς συμμάχους· εἶναι δὲ καὶ λίαν ἀξιοσημείωτον, ὅτι θεωρεῖται κρεῖττον ἢ τὸ «παραυτίκα ὠφέλιμον». Ἄλλα χωρία τοῦ Θουκυδίδου, ἐν οἷς τὸ σ υ μ φ έ ρ ο ν ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ πολιτικοῦ συμφέροντος, εἶναι 2, 40, 5. 4, 60, 1. 5, 9, 4. 7, 57, 1. Ἐκ τοῦ Δημοσθένους παραβλητέαι τούτοις εἶναι αἱ ἐν τῷ λόγῳ Ὑπὲρ Μεγαλοπολιτῶν § 27 ὡς ὑπ' αὐτῶν τούτων εἰρημέναι ἀναφερόμεναι λέξεις «τὸ συμφέρον εἶναι τὸ ποιοῦν τὴν φιλίαν».

36) Πῶς διεμορφώθη ἡ χρῆσις τῆς λέξεως σ υ μ φ έ ρ ο ν ἐν τῇ γλώσσῃ τοῦ λαοῦ, θὰ ἐλαμβάνομεν περὶ τούτου ἴσως σαφεστέραν ἔννοιαν, ἐὰν ἦτο ἡμῖν γνωστὴ ἡ συνέχεια τοῦ παρὰ Στοβαίῳ διασωθέντος (1, 13) ἀποσπάσματος τοῦ Φιλιππίδου.

37) Περὶ τῆς ὑποδειχθείσης ἐν τῷ κειμένῳ ἐλαφρᾶς διαφορᾶς τοῦ φ α ῦ λ ο ς καὶ φ λ α ῦ ρ ο ς καὶ τῆς συχνῆς ἐναλλαγῆς αὐτῶν ἐν τοῖς χειρογράφοις ὅρα Lobeck ἐν Σοφοκλ. Αἴ. στ. 1323.

38) Πρβλ. Vahlen, Beiträge zu Arist. Poetik 2, 78. 79, καὶ Bonitz ἐν τῷ Index Aristotelicus, σ. 271. 813.

39) Περὶ τῆς χρήσεως τοῦ ἐντεῦθεν παραγομένου οὐσιαστικοῦ μ ι α ρ ί α παρ' ἀττικοῖς συγγραφεῦσιν ὅρα Lobeck εἰς Φρύνιχον σ. 343.

40) «Αἱ δὲ σκολιὰν ὁ δᾶμος ἕλοιτο» λέγεται ἐν τῇ ὑπὸ Πολυδώρου καὶ Θεοπόμπου γενομένῃ ἀναπτύξει τῆς λυκουργείου ῥήτρας παρὰ Πλουτάρχῳ Λυκ. 6, ὅπου συμπληρωτέον εἰς τὸ σ κ ο λ ι ὰ ν τὴν λ. ῥ ή τ ρ α ν.

41) Χαρακτηριστικώτατον κατὰ τοῦτο εἶναι τὸ χωρίον ἐν τῷ Θεαιτήτῳ 173a, ἐν ᾧ γίνεται λόγος περὶ τῶν κινδύνων, οὓς παρασκευάζουσιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν νέων οἱ ἐν τοῖς δικαστηρίοις δικανικοὶ λόγοι. Ἐν αὐτῷ λέγεται· «τὴν γὰρ αὔξην καὶ τὸ εὐθύ τε καὶ τὸ ἐλεύθερον ἡ ἐκ νέου δουλεία ἀφῄρηται, ἀναγκάζουσα πράττειν σκολιά»· καὶ ὕστερον· «εὐθὺς ἐπὶ τὸ ψεῦδός τε καὶ τὸ ἀλλήλους ἀνταδικεῖν τρεπόμενοι πολλὰ κάμπτονται καὶ συγκλῶνται». Ὅμοιον εἶναι τὸ χωρίον ἐν τῷ Γοργίᾳ 525a, ἔνθα περιγράφεται ἡ ἐξέτασις τῶν ψυχῶν ὑπὸ τοῦ Ῥαδαμάνθυος, ὅστις ἐν ψυχῇ ὑπὸ τῆς ἀδικίας διεφθαρμένῃ βλέπει «πάντα σκολιὰ ὑπὸ ψεύδους καὶ ἀλαζονείας καὶ οὐδὲν εὐθὺ διὰ τὸ ἄνευ ἀληθείας τεθράφθαι» καὶ τὸ ὅτι ἐν τῷ μύθῳ τοῦ Φαίδρου 253 d ὁ κακὸς ἵππος χαρακτηρίζεται ὡς «σκολιός, πολύς, εἰκῇ συμπεφορημένος», ἀνήκει ἐνταῦθα, καθόσον διὰ τῆς σωματικῆς φύσεως αὐτοῦ πρόκειται ἅμα νὰ ὑποδηλωθῇ ἡ πνευματικὴ ἐκείνου, ὅπερ εἰκονίζει. Παραβλητέον πρὸς τούτοις τὸ χωρίον τῶν Νόμων 12, 945 b.

42) Ὅτι ἡ βραχύτης τοῦ ἀρκτικοῦ α οὐδόλως ἐμποδίζει τὴν παραγωγὴν ἐκ τῆς λέξεως ἄ τ η, περὶ τούτου ὅρα Buttmann, Lexilogus τ. 1, σ. 227.

43) Ἡ ἀναφορὰ εἰς βαρέα ἀνοσιουργήματα καταφαίνεται ἰδίως ἐν τοῖς ἑξῆς χωρίοις· Ῥῆσ. 858. Εὐρ. Μηδ. 306, Ἑλ. 1085. Φοιν. 1655. Πλάτ. Νόμ. 5, 731 d.

44) Ἡ πρώτη εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν, ὡς φαίνεται ἐκ τῶν σχολίων Ὀδ. μ, 279, ἡ δευτέρα (= σχετός) ἡ τοῦ Döderlein, hom. gloss. 3, 341. Τὰς πολυειδεῖς περὶ τὴν σημασίαν παραλλαγὰς τῆς λέξεως παρετήρησεν ἤδη ὁ Ἀρίσταρχος, ὅρα Σχολ. Ἰλ. Κ, 164. Θ, 361.

45) Ἐπὶ τῆς διαταράξεως τῆς στρατιωτικῆς τάξεως καὶ πειθαρχίας μετεχειρίζοντο τὸ ἀ κ ο σ μ ε ῖ ν Αἰσχ. Πέρσ. 374. 422. 470. Σοφ. Φιλ. 387. Λυσ. 3, 45. 14, 12. 14, 13. 14, 21. Δημ. 24, 92. 50, 64· ὁμοία ταύτῃ εἶναι ἡ ἐπὶ προδότου τῆς πατρίδος χρῆσις ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Σοφ. Ἀντ. 730, ἐπὶ τῆς παραβάσεως τῶν νόμων Πλάτ. Νόμ. 6, 764 b. Ἰσοκρ. 7, 42. 7, 46, ἐπὶ τῆς ἀπρεποῦς διαγωγῆς ἐν τῇ σχέσει τῶν φύλων πρὸς ἄλληλα Πλάτ. Νόμ. 6, 784 d. 785 a, ἐπὶ τῆς ἀκαίρου καὶ ἀτόπου πρὸ τοῦ κοινοῦ ἐμφανίσεως τῶν ῥητόρων Αἰσχίν. 1, 169. 3, 4. ἀνευλαβὴς θόρυβος ἐν ταῖς πύλαις ἀνωτέρων ὀνομάζεται ἀ κ ο σ μ ί α Εὐρ. Ἰφ. Αὐλ. 317.

46) Οἱ ἀρχαῖοι παρῆγον τὸ ὑ π ε ρ φ ί α λ ο ς ἐκ τῆς λ. φιάλη καὶ ἐνόουν δι' αὐτοῦ ἄλλοτε μὲν τὸν ἐπίορκον ἄλλοτε δὲ τὸν ὑπέρπλεων, ἀλλ' ὁ Buttmann Lexilogus, 2. σ. 209-216, τὸ παράγει ἐκ τοῦ ὑ π ε ρ φ υ ή ς, ὁ δὲ Lobeck, pathol. serm. gr. prolegg. σ. 91, ἐκ τοῦ ὑ π έ ρ β ι ο ς, ὁ Nitzsch erklär. Anmerkungen zu Hom. Od., 1 σ. 297 συμφωνεῖ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ πρὸς τὸν Buttmann· ὅτι ἡ λέξις δὲν ἐκφράζει πάντοτε ψόγον, παρετήρησεν ἤδη ὁ Ἀρίσταρχος, ὅρ. σχολ. Ἰλ. Ο, 94. Ὑ π έ ρ ο π λ ο ς σημαίνει, φαίνεται, τὸν ἐπὶ τῇ δυνάμει τῶν ὅπλων μέγα φρονοῦντα, ἀλλ' ὅμως μένουσι περὶ τούτου ἀμφιβολίαι, εἰς ἃς ὁ Buttmann ἐπέστησε τὴν προσοχήν, σ. 216. Τρίτη τις λέξις ταύταις συγγενής, τὸ ὑ π ε ρ η ν ο ρ έ ω ν, δὲν ἠδύνατο νὰ καταλεχθῇ μετὰ τῶν ἄλλων ἐν τῷ κειμένῳ ἐξεταζομένων λέξεων τῶν δηλουσῶν γενικὴν ἠθικὴν ἀποδοκιμασίαν, διότι σημαίνει μόνον τὴν ὑπερβάλλουσαν τοῦ ἀνδρὸς δύναμιν· ὃ ὁ Buttmann σὺν τοῖς ἄλλοις ἐξετάζει.

47) Πρὸς τοῦτο καὶ πρὸς τὴν ἐντεῦθεν προκύπτουσαν διαφορὰν τοῦ ἀ ν α ί σ χ υ ν τ ο ς ἀπὸ τοῦ μ ι κ ρ ο λ ό γ ο ς, ἀ ν ε λ ε ύ θ ε ρ ο ς καὶ α ἰ σ χ ρ ο κ ε ρ δ ή ς ἐφείλκυσε δικαίως τὴν προσοχὴν ὁ Hottinger ἐν τῇ μεταφράσει τῶν χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου σ. 137 - 142.

48) Μετὰ τοῦ ἀ ν α ι δ ή ς, ὡς καὶ μετὰ τοῦ ἐκ τούτου παραγομένου οὐσιαστικοῦ ἀ ν α ί δ ε ι α, εὑρίσκεται ἐν Δημ. 8, 68. 19, 206, ὥσπερ καὶ ἐν τῇ ἐκ γνησίου τινὸς λόγου εἰλημμένῃ φράσει τῆς τρίτης ἐπιστολῆς τοῦ Ψευδοδημοσθένους σ. 1478 «βδελυρία καὶ ἀναίρεσις καὶ προαίρεσις πονηρίας»· μετὰ τοῦ ἀναίσχυντος Ἀριστ. Βατρ. 465. Ἡ ἰσχὺς τῆς οὕτω σχηματιζομένης φράσεως καθίσταται ἰδίως σαφὴς καὶ ἐκ τοῦ ἄρτι μνημονευθέντος ἀριστοφανείου χωρίου καὶ τῶν δύο ἐν τῷ Πλούτῳ 993. 1069. Ἡ συχνὴ χρῆσις ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Τιμάρχου (26. 31. 54. 60. 70. 107. 189. 192) ἔδωκεν ἀφορμὴν τοῖς ἀρχαίοις γραμματικοῖς, ὡς δεικνύει τὸ σχόλιον εἰς Ἀριστ. Νεφ. 445, νὰ ἀποδώσωσι τῇ λέξει τὴν σημασίαν τῆς ἀσελγείας, ἀλλ' ὅμως αὕτη εἶναι μόνον παράγωγος καὶ ἐκ τῆς ἰδιαιτέρας τοῦ λόγου συνεχείας ἐξηρτημένη.

49) Ἁπλῶς τὴν ἀδεξιότητα σημαίνει π. χ. ἐν Ξεν. Ἀπομν. 3, 6, 1. Αἰσχίν. 2, 38, τὴν πνευματικὴν ἔνδειαν Ἰσοκρ. 10, 9. 13, 5. Πλάτ. Πολ. 7, 518 b. Σοφ. 252 b. Πολιτ. 296 d. Θεάγ. 130 b. Τὸ μέσον τρόπον τινὰ μεταξὺ τῆς πρὸς τὸ ἐξωτερικῶς

καταγέλαστον καὶ τῆς ἠθικῆς σημασίας ἐκφράζουσι τὰ χωρία Ἡρ. 8, 100. Ξεν. Ἀπομν. 2, 6, 38. Αἰσχίν. 1, 167.

50) Ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ λέγεται περὶ ἐκείνου, ὅστις μὴ ὢν ἀγαθὸς αὐλητὴς δοκεῖν βούλεται τάδε· «καίτοι πολλὰ μὲν δαπανῶν, μηδὲν δ' ὠφελούμενος, πρὸς δὲ τούτοις κακοδοξῶν, πῶς οὐκ ἐπιπόνως τε καὶ ἀλυσιτελῶς καὶ καταγελάστως βιώσεται;», ὅπου πολὺ ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἀκριβὴς συμφωνία μεταξὺ τῶν τριῶν ἐπιρρημάτων καὶ τῶν τριῶν προηγουμένων ἐπιθέτων· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ σωρεύονται ὡς ἑξῆς αἱ φράσεις τῆς ὑπὸ πάντων καταφρονήσεως ἐκείνων, οἵτινες ἐπιχειροῦσιν ὅ,τι οὐκ ἴσασιν· «ἀδοξοῦσι διὰ ταῦτα καὶ καταγέλαστοι γίγνονται καὶ καταφρονούμενοι καὶ ἀτιμαζόμενοι ζῶσιν».

51) Αἱ εἰς τὸ ζήτημα περὶ τοῦ ἀ γ ε ν ν ὴ ς καὶ ἀγενὴς ἀναφερόμεναι πραγματεῖαι σημειοῦνται ἐν τῇ Παρισιανῇ ἐκδόσει τ. Ι, σ. Ι, σ. 275, 276· ὀρθοτάτην περὶ τούτων ἐξήνεγκε κρίσιν ὁ **Buttmann** ἐν τῇ σημειώσει εἰς τὸν Ἀλκιβιάδην πρῶτον 107 b. Τῷ **Ast** ἑπόμενος λέγει, ὅτι τὸ μὲν ἀ γ ε ν ὴ ς ἀναφέρεται εἰς τὸ γένος, τὸ δὲ ἀ γ ε ν ν ὴ ς εἰς τὴν πνευματικὴν ποιότητα: «**Neque sane de posteriori hujus praecepti parte dubitare nos sinit locus Aristoph. pac. 748** «καὶ βωμολοχεύματ' ἀγεννῆ». **Sed** ἀγενὴς **de non generoso scribendum esse id neque metrice neque ex antiquioris grammatici praecepto probatur. Immo per quam est probabile, sicut** γενναῖος, **ita** ἀγεννὴς **quoque utraque relatione dixisse Atticos. Neque tamen est quod formam** ἀγενὴς **suspectam reddat nobis, cum** εὐγενὴς **utraque significatione probum sit**». Ἄλλως ὁ τύπος ἀ γ ε ν ὴ ς βεβαιοῦται ἐκ τοῦ παρὰ Στοβ. Ἀνθ. 43, 6 διασωθέντος ἀποσπάσματος τῶν Ἀλεαδῶν τοῦ Σοφοκλέους· «Ὅταν οἵ τ' ἀγαθοὶ πρὸς τῶν ἀγενῶν κατανικῶνται».

52) Διδακτικὸν εἶναι περὶ τοῦ ἐκφραζομένου διὰ τῆς λέξεως συναισθήματος ἡ μετὰ τοῦ μ ι κ ρ ο λ ό γ ο ς σύναψις αὐτῆς ἐν Ψευδοδημ. Κατὰ Νεαίρας 36.

53) Ὅτι τὸ ῥᾴθυμος ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ δύναται νὰ προσλάβῃ σχεδὸν ἔπαινον ἐκφέρουσαν σημασίαν, δεικνύει ἰδίως τὸ περίεργον χωρίον τοῦ Θουκυδ. 2, 39, 4· τοὐλάχιστον ὅλως ἀπηλλαγμένον ψόγου μεταχειρίζεται αὐτὸ ὁ Ἰσοκράτης 9, 42, 12, 128. 12, 246. 15, 147.

54) Σημειωτέα ἔτι ἐνταῦθα τὰ συγγενῆ τοῖς ἐν τῷ κειμένῳ σημειωθεῖσι χωρία Ἡρ. 3, 120. 7, 10. 7, 11. 7, 15. Εὐρ. Μηδ. 450. Ἀνδρομ. 602. Δίκτ. ἀπ. 347, ἐπίσης ἡ «γλῶσσα ματαία» Αἰσχ. Προμ. 329. Ἀγ. 1662. Εὐμ. 830. τὰ «ὑλάγματα μάταια» Ἀγ. 1672 καὶ ἡ περίφρασις τῆς εὐκοσμίας διὰ τῶν λέξεων «τὸ μὴ μάταιον» Ἱκ. 198.

57) Ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος ὅτι πολλάκις δυνατὸν νὰ μένῃ ἀμφίβολον ποία τῶν διαφόρων σημασιῶν εἶναι ἡ ἐν μερικῇ τινι περιπτώσει πρὸς τὸν νοῦν τοῦ συγγραφέως συμφωνοῦσα. Ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Θεόγνιδος στ. 1025, καθ' ὃ οἱ δειλοί, τ. ἔ. οἱ ἀγενεῖς εἶναι «ματαιότεροι νόον», φαίνεται ὅτι ὑπάρχει μετάβασίς τις ἀπὸ τῆς σημασίας τῆς μωρίας εἰς τὴν τῆς ἠθικῆς φαυλότητος· τὸ αὐτὸ ἰσχύει περὶ τοῦ χωρίου τοῦ Πινδάρου Πυθ. 3, 21. Ἐν τῇ Μηδείᾳ τοῦ Εὐριπίδου ἡ ἡρωῒς προσφωνεῖται τρὶς (152. 333. 959) «ὦ ματαία», σημαίνει ἆρά γε ἡ προσφώνησις αὕτη ἁπλῶς (κατ' ἀναλογίαν Αἰσχ. Προμ. 999. Εὐρ. Ἱκ. 549) ὦ μ ω ρ ά, ἢ συγχρόνως ἐκφράζει καὶ τὴν περιφρόνησιν τοῦ Ἕλληνος πρὸς τὴν βάρβαρον; Παρ' Ἡρ. 6, 68 ὀνομάζει ὁ Δημάρατος τὸν λόγον, καθ' ὃν ἐγέννησεν αὐτὸν ἡ μήτηρ συνελθοῦσα τῷ ὀνοφορβῷ, μ α τ α ι ό τ ε ρ ο ν· εἶναι οὗτος ὁ κενώτερος, τ. ἔ. ἀπιθανώτερος, ἢ ὁ κατὰ τὸν προορισμὸν αὐτοῦ εἰ καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ ἀποτέλεσμα προσβλητικώτερος; Ἐπίσης δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ὁρισθῇ μετὰ ἀκρι-

θείας ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δαναοῦ Αἰσχ. Ἱκ. 229 « πῶς δ' ἂν γαμῶν ἄκουσαν ἄκοντος πάρα Ἁγνὸς γένοιτ' ἄν ; οὐδὲ μὴ 'ν Ἅιδου θανὼν φύγῃ ματαίων αἰτίας, πράξας τάδε » νοεῖται μόνον ἡ ματαία κενότης τῆς οὐδὲν τέλος ἐχούσης φλυαρίας ἢ καὶ τὸ ἁμαρτωλόν, ὃ ἐνέχει ἡ λύμη τοῦ τεθνεῶτος. Ἔτι σκοτεινοτέρα εἶναι ἡ ὀνομασία « μάταιοι τύχαι », δι' ἧς ὁ χορὸς ἐν Χοηφ. 82 ὀνομάζει τὰς τύχας τοῦ ἐν Ἄργει βασιλικοῦ οἴκου· πιθανῶς ἐνταῦθα κρατεῖ ὁ σκοπὸς νὰ ὑποδειχθῶσιν ἐλαφρῶς μόνον τὰ ἀνοσιουργήματα, ἅτινα ἐπ' αὐτῶν ἐπέδρασαν. Ἡ συχνὴ χρῆσις τῆς λέξεως ἐν τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀνωφελοῦς καὶ οὐδὲν ἀποτέλεσμα φέροντος δὲν ἔχει χρείαν ἀκριβεστέρας ἐξετάσεως. Πρβλ. δὲ καὶ **Nägelsbach, nachomerische Theologie** σ. 321.

56) Πρβλ. Ἰλ. 5, 597. Ἡσ. Ἔ καὶ Ἡμ. 20. Ἀλκαῖ. ἀπ. 50. Σόλ. ἀπ. 27 στ. 12. Θέογν. 281. 481. Σιμων. ἀπ. 5, στ. 3.

57) Σημειωτέον ἐνταῦθα ἐν παρόδῳ, ὅτι ὅμοιον τούτῳ, ὅπερ συμβαίνει ἐν τῷ ἀ π ά λ α μ ν ο ς, γίνεται καὶ ἐν τῇ λέξει π α ν ο ῦ ρ γ ο ς, ἥτις ἐσήμαινεν ἀρχικῶς τὸ ἐναντίον ἐκείνου, ἤτοι τὸν πρὸς πάντα ἐπιτήδειον καὶ ἐπιδέξιον, ἀλλ' ὅμως τίθεται ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον πρὸς δήλωσιν τοῦ δολίως ἐνεργοῦντος. Τούτου ἕνεκα δύναται νὰ σημαίνῃ ἐνίοτε καὶ τὴν ἀποδοκιμασίαν ἐν γένει· ἀλλὰ φαίνεται ὅτι τοιαύτην σημασίαν ἔχει μόνον ἡ συνοπτικὴ προσφώνησις « ὦ πανοῦργε » (ὅρα Εὐρ. Ἡρακλ. 947. Ἀριστ. Ἀχ. 311), ἐνῷ ἡ τοῦ δόλια μηχανωμένου καὶ πράττοντος πανταχοῦ εἶναι φανερά, ὡς π. χ. καὶ ἐν Αἰσχ. Χο. 383.

58) Ὅτι οὐδὲν ἧττον πολλάκις ἡ ἐν τῇ φράσει περιεχομένη ἔννοια τοῦ ἐν καλῇ ἢ κακῇ καταστάσει διατελεῖν δύναται αὐστηρῶς νὰ διακρίνηται ἀπὸ τῆς ἐννοίας τῆς ἠθικῆς καταστάσεως, δεικνύουσιν ἰδίως οἱ λόγοι τοῦ Ἀνδοκίδου ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῆς ἑαυτοῦ καθόδου § 6· « ἀλλ' ἔστιν ἐν τῷ κοινῷ πᾶσιν ἀνθρώποις καὶ ἐξαμαρτεῖν τι καὶ κακῶς πρᾶξαι», οἵτινες λόγοι διασαφηνίζονται ὡς δεῖ ὑπὸ τῶν προηγουμένων ἐν § 5· « πάντες ἄνθρωποι γίνονται ἐπὶ τῷ εὖ καὶ κακῶς πράττειν, μεγάλη δὲ δήπου καὶ τὸ ἐξαμαρτεῖν δυσπραξία ἐστί ». Ἀξία ἀκριβεστέρας ἐρεύνης ἐνταῦθα εἶναι καὶ ἡ σχέσις τῶν τριῶν λέξεων ε ὐ τ υ χ ί α, ε ὐ π ρ α γ ί α καὶ ε ὐ δ α ι μ ο ν ί α πρὸς ἀλλήλας, ὧν ἡ μὲν πρώτη σημαίνει τὴν στιγμιαίαν ἐπιτυχίαν, ἡ δὲ δευτέρα τὴν παροδικὴν καλὴν κατάστασιν καὶ ἡ τρίτη τὴν διαρκῆ εὐνοϊκὴν τοῦ βίου κατάστασιν· πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Pindar's Leben und Dichtung** σ. 87.

59) Ὅρα Θέογν. 281. Πινδ. Ὀλ. 1, 59. Εὐρ. Κύκλ. 598 (κατὰ τὴν πιθανὴν διόρθωσιν τοῦ **Canter**).

60) Πρβλ. περὶ τῶν ἐνταῦθα ἐξεταζομένων φαινομένων πλὴν τοῦ ἑρμηνευτοῦ τοῦ Σοφοκλέους ἰδίως **Lehrs, populäre Aufsätze aus dem Alterthum** σ. 416. **G. Curtius Grundzüge der giechischen Etymologie**, γ' ἔκδ. σ. 108.

61) Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ Ἡρόδοτος μεταχειρίζεται τὴν φράσιν ο ὐ χ ὅ σ ι ο ν ὡς καὶ τὸ ἐπίθετον ἀ ν ό σ ι ο ς ἐπὶ τῆς παραβάσεως τῶν καθηκόντων πρὸς στενοὺς συγγενεῖς 3, 19. 3, 65. 4, 154.

62) Πόσον ἡ ἔννοια τοῦ α ἰ σ χ ρ ο ῦ συνέχεται μετὰ τῆς σκέψεως περὶ τῆς ἐντυπώσεως, ἣν ἄλλοις ἐμποιεῖ, καθίσταται σαφέστατον ἐκ τοῦ χωρίου τοῦ Πλάτωνος Συμπ. 194 c. d. « εἰ δὲ ἄλλοις ἐντύχοις σοφοῖς, τάχ' ἂν αἰσχύνοιο αὐτούς, εἴ τι ἴσως οἴοιο αἰσχρὸν ὂν ποιεῖν . . . τοὺς δὲ πολλοὺς οὐκ ἂν αἰσχύνοιο εἴ τ ι ο ἴ ο ι ο α ἰ σ χ ρ ὸ ν ποιεῖν».

ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ. . . . . Σελὶς 461

Βιβλίον πρῶτον.

ΤΥΠΟΓΡΑΦΙΚΑ ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελίς	Σειρὰ	Γραπτέον	Ἀντί
23	2 κάτ.	δύναται	δύνασαι
51	14 »	ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Ἑλλάδα,	
75	9 ἄν.	ἐκείνης	ἐκείνη
83	11 »	ᾗ	ἡ
88	11 κάτ.	καὶ ἡ ὑπὸ	καὶ ὑπὸ
98	8 »	διηγήσεις	διηγήσεως
105	12 ἄν.	ἱκανότητα	ἱκανότα
113	3 κάτ.	ἐπηρᾶτο	ἐπειρᾶτο
114	13 »	πιστευομένην	πιστευομένων
117	1 »	αὐτῷ	αὐτῇ
118	4 »	εὔνοιαν	ἔννοιαν
121	15 ἄν.	ἣν μὴ	ἡν μὴ
133	2 »	ἐπιδοκιμασία	ἀποδοκιμασία
135	4 »	καὶ τοὺς	ὡς τοὺς
139	1 »	τετελευτηκότων	τελευτηκότων
157	9 κάτ.	αὐτοῦ	αὐτῶν
158	11 »	αὐτοῦ	αὐτῶν
171	3 »	ἐπιδράσεις	ἐπιδράσεως
231	14 »	ἣν	ἡν
		ᾗ	ἡ
260	5 »	τῆς εἰς τὸ	τῆς τὸ

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΑΡΑΣΛΗ

ΣΥΛΛΟΓΗ

ΕΚΚΡΙΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΞΕΝΩΝ ΤΕ ΕΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗι ΜΕΤΑΦΡΑΣΕΙ
ΚΑΙ ΠΡΩΤΟΤΥΠΩΝ ΣΥΓΓΡΑΜΜΑΤΩΝ

ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΗ ΣΥΝΕΡΓΕΙΑι ΤΩΝ Κ.Κ.

ΣΠ. ΒΑΣΗ (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Γ. ΒΕΡΝΑΡΔΑΚΗ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***ΑΓΓΕΛΟΥ ΒΛΑΧΟΥ***, † ***Σ. Α. ΚΟΥΜΑΝΟΥΔΗ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Π. ΚΑΡΟΛΙΔΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Α. ΚΟΥΡΤΙΔΟΥ*** (καθ. τῆς φιλ.), ***ΣΠΥΡ. Π. ΛΑΜΠΡΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Μ. ΛΑΠΠΑ*** (δ. φ.), ***Θ. ΛΙΒΑΔΑ*** (δ. φ.), ***Μ. ΕΥΑΓΓΕΛΙΔΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), † ***Ι. ΠΑΝΤΑΖΙΔΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Θ. ΠΑΠΑΔΗΜΗΤΡΑΚΟΠΟΥΛΟΥ*** (καθ. γυμν.), ***Ν. Γ. ΠΟΛΙΤΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Α. ΠΡΟΒΕΛΕΓΓΙΟΥ*** (δ φ.), ***Ε. ΡΟΙΔΟΥ*** (δ ν.), ***Σ. Κ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΟΠΟΥΛΟΥ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.), ***Ι. ΣΒΟΡΩΝΟΥ*** (διευθ. νομισμ. μουσ.), ***Γ. ΣΩΤΗΡΙΑΔΟΥ*** (γυμνασιάρχ.), ***ΧΡ. ΤΣΟΥΝΤΑ*** (ἐφ. τ. ἀρχ.), ***Δ. ΦΙΛΙΟΥ*** (ἐφ. τ. ἀρχ.), ***Γ. ΧΑΤΖΙΔΑΚΙ*** (καθ. ἐν τῷ Πανεπ.) καὶ ἄλλων λογίων

ΕΠΙΜΕΛΕΙΑι ΔΕ

ΛΥΣΑΝΔΡΟΥ Γ. Χ. ΚΩΝΣΤΑ

LEOPOLD SCHMIDT

Η

ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΜΕΤΕΦΡΑΣΘΗ ΕΚ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ

ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΠΩΛΕΙΟΝ ΚΑΡΟΛΟΥ ΜΠΕΚ

1901

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ ΜΑΡΑΣΛΗ

LEOPOLD SCHMIDT

Η
ΗΘΙΚΗ ΤΩΝ ΑΡΧΑΙΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ

ΜΕΤΕΦΡΑΣΘΗ ΕΚ ΤΟΥ ΓΕΡΜΑΝΙΚΟΥ

ΥΠΟ

ΔΗΜ. ΙΩΑΝΝΙΔΟΥ ΟΛΥΜΠΙΟΥ

ΤΟΜΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΣ

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
ΤΥΠΟΙΣ Π. Δ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΥ
1901

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

Σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς θεούς.

Καθ' ὅσον οἱ θεοὶ εἶναι συντηρηταὶ τοῦ ἠθικοῦ κόσμου, ὁ ἄνθρωπος ἐκπληροῖ καθῆκον ὀφειλόμενον πρὸς αὐτοὺς ὑπακούων εἰς τὸν ἠθικὸν νόμον· καθ' ὅσον δὲ παρίστανται αὐτῷ ὡς προστάται καὶ σύμβουλοι ἐν πάσῃ τοῦ βίου περιστάσει, ἀξιοῦσιν ὅπως προσφέρῃ αὐτοῖς τὰς προσηκούσας τιμὰς καὶ παρέχῃ τὴν ἀναγκαίαν προσοχὴν τοῖς ὑπ' αὐτῶν διδομένοις νεύμασι καὶ σημείοις. Διὰ τὸν πρῶτον λόγον πᾶσα ἐνάρετος διαγωγὴ καὶ πρᾶξις παρίσταται ὡς ἄσκησις καθήκοντος πρὸς τοὺς θεούς· ἐκ δὲ τοῦ δευτέρου πηγάζει ὁ στενώτερος κύκλος τῶν θρησκευτικῶν ἀπαιτήσεων, ὅστις ἐνταῦθα χρῄζει ἰδιαιτέρας ἐξετάσεως· ἀμφότερα συγχωνεύονται ἐν τῇ ἐννοίᾳ εὐσεβής, ἧς τὴν διπλῆν σημασίαν ἐξητάσαμεν ἤδη πρότερον (τ. 1, σ. 377-380). Ἐν τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ ἐκφράζεται μὲν ἡ τάσις πρὸς ἐξάλειψιν πάσης διακρίσεως τῶν δύο πραγμάτων, ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι δὲν ἔλειπεν ἡ ἀντίδρασις κατὰ ταύτης τῆς τάσεως.

Ἀλλ' ὅμως ὑπάρχει πεδίον τι, ἐν ᾧ ὅ,τι οἱ θεοὶ ἕνεκα τῆς ἁγιότητος αὐτῶν ἀπαιτοῦσι, συμπίπτει ὅλως καὶ ἀπ' εὐθείας πρὸς τὰς γενικωτέρας ἀξιώσεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου· τοῦτο εἶναι τὸ τοῦ ὅρκου. Ὁ ψευδορκῶν ἐξ ἴσου ὑποσκάπτει τὰ θεμέλια τῆς ἀνθρωπίνης κοινωνίας καὶ τὸ μεγαλεῖον τῶν ἀθανάτων ἐκείνων ὄντων χλευάζει, ὧν ἀπετόλμησε τὴν ἐπίκλησιν· διὰ τοῦτο ἀνέκαθεν ἡ μὲν ἐπιορκία ἐθεωρήθη ὡς τὸ βαρύτατον τῶν ἁμαρτημάτων, ἡ

δ' εὐορκία ὡς τὸ ἀναγκαιότατον καὶ τρόπον τινὰ στοιχειωδέστατον συστατικὸν τῆς χρηστότητος. Ζωηρότατα ἐκφράζει τοῦτο ἡ Ἰλιάς, ἥτις παρὰ τὰς ἐν αὐτῇ κρατούσας ἄλλας δοξασίας κηρύσσει, ὅτι αἱ τιμωρίαι τῶν ἐπιόρκων οὐδὲ μετὰ τοῦ θανάτου λήγουσι (3, 278. 19, 259. πρβλ. τ. 1, σ. 122), τὰ δὲ ἄφυκτα ἐπακολουθήματα τῆς καταπατήσεως τῶν ὁρκίων ὑπὸ τῶν Τρώων εὐγλώττως ἐκτίθησι διὰ στόματος τοῦ Ἀγαμέμνονος (Ἰλ. 4, 158-168). Ὁ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις λέγει, ὅτι τοῦ μὲν ἐπιόρκου «ἀμαυροτέρη γενεὴ μετόπισθε λέλειπται, ἀνδρὸς δ' εὐόρκου γενεὴ μετόπισθεν ἀμείνων» (282-285), ἐκτὸς δὲ τούτου τῇ πέμπτῃ ἡμέρᾳ ἑκάστου μηνὸς καταδιώκεται ὁ ἐπίορκος ὑπὸ τῶν Ἐρινύων (803). Αἱ ἐκδηλώσεις ὁμοίου φρονήματος ἐν τοῖς συγγράμμασι τῶν ἑπομένων περιόδων εἶναι πάμπολλαι, καὶ ἀπενέμετο μάλιστα εἰς τὴν δι' ὅρκου βεβαίωσιν τοσούτῳ μείζων σπουδαιότης, ὅσῳ μᾶλλον ὑπῆρχεν ἐν γένει λόγος νὰ μὴ πιστεύωσιν εἰς τὴν ἀπόλυτον καὶ ἀκραιφνῆ φιλαλήθειαν τῆς ἁπλῆς ὁμολογίας. Μάλιστα δ' ἐν ταῖς περιπτώσεσιν, ἐν αἷς ἠδύνατο νὰ λάβῃ χώραν σύγκρουσις μεταξὺ τῶν διαφόρων καθηκόντων, ὁ ὅρκος ἐθεωρεῖτο ὡς ἰσχυρὸς φραγμός, οὗ ἡ ὑπέρβασις οὐδενὸς ἄλλου συμφέροντος χάριν ἐπετρέπετο· διότι ἐθεωρεῖτο μὲν ἐνίοτε θεμιτὸν νὰ ἐκκλίνῃ τις τῆς εὐθείας ὁδοῦ τοῦ δικαίου χάριν φίλου ἢ χάριν τῆς πατρίδος, ἀλλὰ μόνον ἐὰν τοῦτο ποιῶν δὲν ἠθέτει ὅρκον [1]). Ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος (127) χαρακτηρίζει τὸν ὑπὸ τῶν προγόνων δοθέντα καὶ τοῖς ἀπογόνοις διὰ κληρονομίας καταλειφθέντα ὅρκον ὡς ὅμηρον τοῖς θεοῖς ὑπ' αὐτῶν δεδομένον, ἑρμηνεύων διὰ τῆς φράσεως ταύτης βεβαίως τὸ παρ' ἅπασιν ἐπικρατοῦν αἴσθημα. Πολλάκις ἡ τύχη τοῦ ἐπιόρκου περιγράφεται ὡς φοβερά, φοβερώτατα δ' ἴσως ἔν τινι χωρίῳ τῆς Ἀναβάσεως τοῦ Ξενοφῶντος (2, 5, 7) μεγάλην ὁμοιότητα ἔχοντος πρὸς τὸ τοῦ Προφητάνακτος Δαυῒδ (Ψ, 129, 7-10), ἐν ᾧ λέγεται· «ὅστις δὲ τούτων (τῶν ὅρκων) σύνοιδεν αὑτῷ παρημεληκώς, τοῦτον ἐγὼ οὔποτ' ἂν εὐδαιμονίσαιμι· τὸν γὰρ θεῶν πόλεμον οὐκ οἶδα οὔτ' ἀπὸ ποίου ἂν τάχους φεύγων τις ἀπο-

φύγοι οὔτ' εἰς ποῖον ἂν σκότος ἀποδραίη οὔθ' ὅπως ἂν εἰς ἐχυρὸν χωρίον ἀποσταίη». Ὁ Πλάτων ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (363 d) συγκεφαλαιοῖ τὴν χρηστότητα πᾶσαν ἐν ταῖς ἐννοίαις ὅσιος καὶ εὔορκος, ἐν δὲ τῷ Γοργίᾳ (524 c) ὀνομάζει ἐκ παραλλήλου τὰς ἐπιορκίας καὶ ἀδικίας ὡς πράξεις κολαστέας ἐν τῷ Ἅιδῃ. Οἱ ἀττικοὶ ῥήτορες φιλοῦσι νὰ ὑπομιμνήσκωσι τοὺς δικαστάς, πρὸς οὓς ὁμιλοῦσι, τοὺς ὅρκους αὐτῶν καὶ τὰ δεινά, ἃ ἤθελον πάθει, ἀμνήμονες ἐκείνων γενόμενοι, ποιοῦσι δὲ τοῦτο δηλονότι ἐλπίζοντες μετὰ βεβαιότητος, ὅτι θὰ συγκινήσωσιν αὐτοὺς καὶ θὰ ἐνισχύσωσι τὴν ὑπάρχουσαν ἤδη διάθεσιν [2]). Πολλάκις μάλιστα ἐκφέρεται ἡ γνώμη, ὅτι «ὅστις ὀμνύοντι μηδὲν πείθεται, αὐτὸς ἐπιορκεῖν ῥᾳδίως ἐπίσταται» (Στοβ. 27, 4, 5), ἡ δὲ σοβαρότης, μεθ' ἧς ἐν τῷ Οἰδίποδι Τυράννῳ τοῦ Σοφοκλέους (647. 653) ἥ τε Ἰοκάστη καὶ ὁ χορὸς ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ Οἰδίποδος νὰ αἰδεσθῇ τὸν ὑπὸ τοῦ Κρέοντος δοθέντα ὅρκον, δεικνύει ὅτι τὴν ὀλιγωρίαν καὶ περιφρόνησιν αὐτοῦ αἰσθάνονται ὡς προσβολὴν τῶν θεῶν. Καὶ ἡ παροιμιώδης φράσις ὅτι ὁ ἐπίορκος ἀναγκαίως πιστεύει, ὅτι καινοὶ θεοὶ ἀντικατέστησαν τοὺς παλαιούς, ἔχει πρὸς τὰ εἰρημένα σχέσιν (ὅρ. τ. 1, σ. 96).

Δὲν δυνάμεθα βεβαίως νὰ εἴπωμεν, ὅτι αἱ ἀρχαί, ὧν στερρῶς εἴχοντο πάντες οἱ βαθύτερον αἰσθανόμενοι, ἐτηροῦντο καὶ ὑπὸ πάντων. Ἐν τῇ ἐξ ἀρχαίου μυθαρίου παραληφθείσῃ εἰς τὴν Ὀδύσσειαν (19, 396) ἀστειολογίᾳ, ὅτι αὐτὸς ὁ Ἑρμῆς ἔδωκε τῷ Αὐτολύκῳ κλεπτοσύνην καὶ ὅρκον (τ. ἔ. ἐπιορκίαν), ἐκφέρεται ἀναμφιβόλως ἡ ἀλήθεια, ὅτι ἤδη λίαν ἐνωρὶς ὑπῆρχον τάξεις ἀνθρώπων, ἐν αἷς ἡ πρὸς βεβαίωσιν γινομένη ἐπίκλησις τῶν θεῶν ἐγίνετο μετὰ μεγάλης ἐλαφρότητος [3]), ὁ δὲ Σοφοκλῆς ἐπαυξάνει τὴν δόσιν τῆς ἀγροικίας καὶ τραχύτητος, ἣν ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ αὐτοῦ ἀπονέμει τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις, ποιῶν τὸν Ὀρέστην ἐντελλόμενον τῷ παιδαγωγῷ, ἵνα δι' ὅρκου βεβαιώσῃ τὰς ψευδεῖς ἀγγελίας, δι' ὧν πρόκειται νὰ τελεσθῇ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος ἀπαιτουμένη ἀπάτη τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας (47). Ἐν τοῖς

ἱστορικοῖς χρόνοις ἔνιοι τῶν πολιτικῶν ἀνδρῶν τῆς Σπάρτης καὶ ἐν τοῖς ἀττικοῖς δικαστηρίοις οὐκ ὀλίγοι ἐξ ἐκείνων, οὓς οἱ διαδικαζόμενοι ἐκάλουν μάρτυρας, δὲν ἦσαν εἰς τοῦτο αὐστηρότεροι, ἵνα μὴ μνημονεύσωμεν τῶν εἰς ἀθυμίαν ἐμβαλλόντων λόγων περὶ τῆς ἐλαττώσεως τῆς κατὰ τοῦτο φιλαληθείας. Ἐπίσης ἡ σύμφυτος τῷ ἐθνικῷ χαρακτῆρι πρὸς πανουργίαν ῥοπὴ ἐζήτει νὰ θεραπεύῃ ἑαυτὴν διὰ τῆς χρήσεως διφορουμένων λέξεων καὶ φράσεων· τούτου παράδειγμα ἀπεταμίευσεν ἡμῖν ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ Περὶ ἐπιορκίας κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου (28, 18) μνημονεύων ἅμα καὶ τῆς ὕστερον ἐπελθούσης ἐκ θεῶν τιμωρίας. Ἀρχέτιμός τις ἐξ Ἐρυθραίας παρεπιδημήσας ἐν Τενέδῳ συνῆψε ξενίαν πρός τινα Κυδίαν, ᾧ παρακατέθετο πρὸς φυλακὴν ὅσον εἶχε χρυσίον. Ὁ Κυδίας ἀπαιτούμενος τὴν παρακαταθήκην ἀντέταξε σκληρὰν ἄρνησιν καὶ ἐδείχθη πρόθυμος νὰ κυρώσῃ τοῦτο ὅρκῳ· ἀλλὰ πρότερον κοιλήνας ῥάβδον ἔθηκεν ἐντὸς αὐτῆς τὸ χρυσίον. Ἐπὶ ταύτης λοιπὸν ἐρειδόμενος, διότι ἦν δῆθεν ἄρρωστος, ἦλθε τῇ τεταγμένῃ ἡμέρᾳ καὶ καταστὰς ἐνώπιον τοῦ θεοῦ, ὃν περ ἔμελλε συνίστορα ποιεῖσθαι, δίδωσιν Ἀρχετίμῳ τὴν τὸ χρυσίον ἐγκρύπτουσαν ῥάβδον, ἕως οὗ τελευτήσῃ τὸν ὅρκον. Ἀνατείνας λοιπὸν τὰς χεῖρας ὤμοσεν, ὅτι ἔλαβε παρ' Ἀρχετίμου τὴν παρακαταθήκην, ἀλλ' ἀπέδωκε ταύτην· διότι τῷ ὄντι τὴν στιγμὴν ταύτην εἶχεν ὁ Ἀρχέτιμος ἐν ταῖς χερσὶν αὐτοῦ τὴν παρακαταθήκην. Ὁ Ἀρχέτιμος ἀγανακτήσας ἐπὶ τοῖς εἰρημένοις πλήσσει τὴν ῥάβδον βαρέως πρὸς τὸ ἔδαφος, ῥαγείσης δὲ ἐρρύη ἐξ αὐτῆς τὸ χρυσίον. Συχνότατα φαίνεται περιέπιπτον εἰς τοιαύτην κατάχρησιν τῆς γλώσσης ἐν πολιτικαῖς διαπραγματεύσεσι· τοὐλάχιστον πολλάκις γίγνεται λόγος περὶ τούτου πρὸς τὰς τοιαύτας περιστάσεις ἀναφερόμενος. Οὕτως οἱ Ἐπιζεφύριοι Λοκροὶ ἐμβαλόντες εἰς τὰ πέλματα τῶν ὑποδημάτων γῆν, ἐπὶ δὲ τοὺς ὤμους σκόρδων κεφαλὰς ἀφανεῖς ὑποθέμενοι, ἐποιήσαντο πρὸς Σικελοὺς ὁμολογίας τοιαύτας, « ἦ μὴν εὐνοήσειν αὐτοῖς καὶ κοινῇ τὴν χώραν ἕξειν, ἕως ἂν ἐπιβαίνωσι τῇ γῇ ταύτῃ καὶ τὰς κεφαλὰς ἐπὶ τοῖς ὤμοις φορῶσι », καὶ ἔπειτα τὴν

μὲν γῆν ἐκβαλόντες ἐκ τῶν ὑποδημάτων, τὰς δὲ κεφαλὰς τῶν σκόρδων ἀπορρίψαντες μετ' οὐ πολὺ καιροῦ παραπεσόντος ἐξέβαλον τοὺς Σικελοὺς ἐκ τῆς χώρας (Πολύβ. 12, 6. Πολύαιν. 6, 22). Πολλάκις ἀναγινώσκομεν, ὅτι στρατηγοὶ συνομολογήσαντες πρὸς τοὺς πολεμίους ἀνακωχὴν ἐπὶ ὡρισμένας ἡμέρας, ἐπέπεσον τοῖς ὀλιγωρότερον ἕνεκα τῆς ἀνακωχῆς στρατοπεδεύουσι πολεμίοις νύκτωρ, φάσκοντες μὴ παραβῆναι τὰς σπονδάς· « συνθέσθαι γὰρ ἡμέρας, νύκτωρ δ' ἐπιθέσθαι » (Cic. de ofs. 1, 10, 33. Στράβ. 9, 401. Πολύαιν. 7, 43. Ζηνόβ. 4, 37)· χαρακτηριστικὸν δὲ τῆς πανούργου πολιτικῆς τῶν Σπαρτιατῶν εἶναι ὅτι καὶ ὁ Κλεομένης ἐποίησε τοῦτο· « ἀνοχὰς ἐφθημέρους πρὸς Ἀργείους ποιησάμενος, φυλάξας αὐτοὺς τῇ τρίτῃ νυκτὶ κοιμωμένους διὰ τὸ πεποιθέναι ταῖς σπονδαῖς ἐπέθετο » (Πλούτ. Ἠθ. 223 a. b). Καὶ οἱ Πέρσαι ποτὲ κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (4, 201) ὤμοσαν πρὸς τοὺς Βαρκαίους, ὅτι θὰ τηρήσωσι τὴν πρὸς αὐτοὺς γενομένην ὁμολογίαν « ἔστ' ἂν ἡ γῆ αὕτη οὕτω ἔχῃ », ἐφ' ἧς ἵσταντο· ἀλλ' αὐτοὶ πρότερον ὀρύξαντες τάφρον καὶ ξύλα ἀσθενῆ ἐπ' αὐτῆς ἐπιθέντες ἐπεφόρησαν ἐπ' αὐτῶν χοῦν, ὕστερον δὲ ἀφεῖλον τὰ ξύλα καὶ κατέπεσεν ἡ γῆ, οὕτω δὲ ἐθεώρησαν ἑαυτοὺς ἀπηλλαγμένους τῶν ὅρκων. Ἀλλὰ καὶ δὲν ἦτο πάντοτε ὁ δόλος αἰτία τοῦ νὰ μὴ ἐκλαμβάνωσι τὸν ὅρκον μετὰ τῆς σοβαρότητος, ἣν ἡ ἱερότης αὐτοῦ ἀπαιτεῖ· διότι πολλάκις καὶ χαριεντισμοῦ ἕνεκεν ἐποίουν οὕτως, ὡς δεικνύει τὸ παρ' Ἀθηναίῳ (8, 338 c) ἀνέκδοτον περὶ τοῦ Λάσου· ὅς « παίζων ποτὲ ἰχθὺν παρά τινων ἁλιέων ὑφείλετο καὶ λαβὼν ἔδωκέ τινι τῶν παρεστώτων· ὁρκίζοντος δὲ ὤμοσε μήτ' αὐτὸς ἔχειν τὸν ἰχθὺν μήτ' ἄλλῳ συνειδέναι λαβόντι, διὰ τὸ λαβεῖν μὲν αὐτὸς ἔχειν δὲ ἕτερον, ὃν ἐδίδαξεν ἀπομόσαι πάλιν, ὅτι οὔτ' αὐτὸς ἔλαβεν οὔτ' ἄλλον ἔχοντ' οἶδεν· εἰλήφει μὲν γὰρ ὁ Λᾶσος, εἶχε δὲ αὐτός ». Ὅτι δὲ ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ ἦσαν εἰθισμένοι οἱ ἄνθρωποι καὶ τὰ εὐτελέστατα πράγματα νὰ βεβαιῶσιν ὀμνύοντες, διδάσκουσι πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως αἱ κωμῳδίαι τοῦ Ἀριστοφάνους. Παραπλησία τις μείωσις τῆς τοῦ ὅρκου ἀξίας ἐκδηλοῦται

ἐν τῇ παρ' Ἡσιόδῳ τὸ πρῶτον ἀπαντώσῃ (ὅρ. Ἀπολλόδ. 2, 1, 3), ὕστερον δὲ παρὰ Πλάτωνι καὶ ἄλλοις συγγραφεῦσι συνήθει παροιμιώδει φράσει, ὅτι τῷ ἐρῶντι «καὶ ὀμνύντι μόνῳ συγγνώμη παρὰ θεῶν ἐκβάντι τὸν ὅρκον» (Πλάτ. Συμπ. 183 b. Φιλ. 65 c).

Ἀλλ' ἐπῆλθεν ἡ ἀντίδρασις τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως κατὰ τῆς τοιαύτης καταχρήσεως πράγματος σοβαροῦ. Αὕτη ἤγαγεν ἐν πρώτοις εἰς τὸν καλούμενον ὅρκον τοῦ Ῥαδαμάνθυος, ὃν σὺν ἄλλοις καὶ ὁ Σωκράτης ἐφίλει νὰ μεταχειρίζηται, τ. ἔ. εἰς τὴν συνήθειαν νὰ ὀμνύωσιν ἐν τῷ καθημερινῷ βίῳ τὸν κύνα, τὸν χῆνα, τὰ λάχανα κ.τ.τ. Ἡ συνήθεια αὕτη φαίνεται λαβοῦσα τὴν ἀρχὴν ἐκ τοῦδε· ὁ ὀμνύων ἡτοιμάζετο νὰ ὀνομάσῃ τὸ ὄνομα τῶν θεῶν τινος, ἀλλ' ὕστερον ἐνθυμούμενος τὸ ἀπρεπὲς καὶ ἄτοπον τοῦ πράγματος ἀντικαθίστα τὸ ὄνομα ἀδιαφόρου τινὸς πράγματος [5])· ὁ Ἀριστοφάνης παίζων ἐν τοῖς Ὄρνισι (1611) λέγει περὶ τούτου·

Ὅταν ὀμνύῃ τις τὸν κόρακα καὶ τὸν Δία,
ὁ κόραξ παρελθὼν τοὐπιορκοῦντος λάθρᾳ
προσπτάμενος ἐκκόψει τὸν ὀφθαλμὸν θενών.

Ἀλλὰ πολλοὶ εὐσυνείδητοι ἄνθρωποι ὁρῶντες τὰ τοιαῦτα ἐπόθουν, ἵνα ὡς οἷόν τε μάλιστα περιορισθῶσιν αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἀπῃτεῖτο ὁ ὅρκος, σὺν αὐταῖς δὲ καὶ αἱ ἀφορμαὶ πρὸς τὸ εἰκῇ καὶ κούφως περὶ τὰ τοιαῦτα ἔχειν. Γνώμας πρὸς τοῦτο τεινούσας συνήγαγεν ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ εἰκοστῷ ἑβδόμῳ καὶ εἰκοστῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου ἐκ διαφόρων ποιητῶν καὶ πεζογράφων· ἡ αὐστηροτάτη τούτων εἶναι ἡ τοῦ Χοιρίλου λέγουσα· «Ὅρκον δ' οὔτ' ἄδικον χρεὼν ἔμμεναι οὔτε δίκαιον» (Στοβ. 27, 1), ᾧ ἠκολούθησεν ὁ Μένανδρος ἔν τινι τῶν γνωμῶν αὐτοῦ (Μονόστ. 441)· ὁμοία γνώμη («Ὅρκῳ μὴ χρῶ») ὑπάρχει ἐν ταῖς ὑποθήκαις τῶν ἑπτὰ σοφῶν ταῖς ὑπὸ Σωσιάδου συλλεγείσαις (Στοβ. 3, 80). Ἄλλοι ἐστήριζον τὴν ἀπὸ ἀπερισκέπτων ὅρκων ἀποτροπὴν ἐπὶ ἐθίμων

ἢ κρίσεων ξένων ἐθνῶν, ὡς ὁ συγγραφεύς, ἐξ οὗ ἀρύεται Νικόλαος ὁ Δαμασκηνὸς (ἀπ. 128), διατεινόμενος, ὅτι οἱ Φρύγες ἀπέφευγον πάντα ὅρκον, ὁμοίως ὁ Ἡρόδοτος, ἀπονέμων τῷ Κύρῳ τὴν ἀποδοκιμαστικὴν περὶ τῶν Ἑλλήνων κρίσιν, ὅτι συλλεγόμενοι εἰς τὴν ἀγορὰν «ἀλλήλους ὀμνύντες ἐξαπατῶσιν» (1, 153). Ἐξαιρέτως διήγειρε ποικιλοτρόπως τὴν προσοχὴν τὸ ὕποπτον τῶν ἐν τοῖς δικαστηρίοις ὅρκων. Ὁ Ξενοφάνης ἔλεγεν, ὅτι ἡ εἰς ὅρκον πρόκλησις «οὐκ ἴση ἀσεβεῖ πρὸς εὐσεβῆ, ἀλλ' ὁμοία καὶ εἰ ἰσχυρὸς ἀσθενῆ πατάξαι ἢ πληγῆναι προκαλέσαιτο». Ὁ Ἀριστοτέλης ὁ μνημονεύων τῆς ῥήσεως ταύτης ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1377a 19) ἐξετάζει ἐνταῦθα τοὺς διαφόρους τρόπους, καθ' οὓς ὁ ἕτερος τῶν ἀντιδίκων δύναται νὰ παραστήσῃ ὡς εὐνοϊκὴν πρὸς ἑαυτὸν τὴν παραδοχὴν ἢ ἀπόκρουσιν τοῦ ὅρκου καὶ τὴν ἐπιβολὴν αὐτοῦ ἢ μὴ εἰς τὸν ἀντίπαλον (1377 a 7 - b 11), ὅθεν προκύπτει, ὅτι κατὰ τὰς περιστάσεις ἄλλοτε μὲν ἡ παραδοχὴ ἄλλοτε δ' ἡ ἀπόκρουσις ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς γνώρισμα εὐσεβείας[6]). Ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (12, 948 b - e) ἀπαιτεῖ τὴν κατάργησιν τοῦ ἐν Ἀθήναις ἰσχύοντος θεσμοῦ, καθ' ὃν ἐν ταῖς δίκαις οἱ ἀντίδικοι ἐπιβεβαιοῦσι δι' ὅρκου τὰς ὁμολογίας αὐτῶν· ὁ θεσμὸς οὗτος κατὰ τὴν γνώμην τοῦ Πλάτωνος ἦν σκόπιμος καὶ τελεσφόρος κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ εἰσαγαγόντος αὐτὸν τὸ πρῶτον Ῥαδαμάνθυος, ὅτε οἱ ἄνθρωποι ἐναργῶς ἡγοῦντο εἶναι θεούς· «νῦν δὲ ὅτε μέρος μέν τι ἀνθρώπων τὸ παράπαν οὐχ ἡγοῦνται θεούς, οἱ δὲ οὐ φροντίζειν ἡμῶν αὐτοὺς διανοοῦνται, . . . οὐκέτι δὴ τοῖς νῦν ἀνθρώποις ἡ Ῥαδαμάνθυος ἂν εἴη τέχνη πρέπουσα ἐν δίκαις· μεταβεβληκυιῶν οὖν τῶν περὶ θεοὺς δοξῶν ἐν τοῖς ἀνθρώποις μεταβάλλειν χρὴ καὶ τοὺς νόμους. . . Νόμος δὴ κείσθω δικαστὴν ὀμνύναι δικάζειν μέλλοντα» καὶ μηδένα ἄλλον. Ἐν ταῖς πρὸς Δημόνικον ὑποθήκαις τοῦ Ἰσοκράτους εἶναι καὶ ἥδε (23)· «Ὅρκον ἐπακτὸν προσδέχου διὰ δύο προφάσεις, ἢ σεαυτὸν αἰτίας αἰσχρᾶς ἀπολύων, ἢ φίλους ἐκ μεγάλων κινδύνων διασῴζων· ἕνεκα δὲ χρημάτων μηδένα θεῶν ὀμόσῃς, μηδ' ἂν εὐορκεῖν μέλλῃς· δόξεις γὰρ τοῖς μὲν ἐπιορκεῖν, τοῖς δὲ φιλοχρη-

ματως ἔχειν». Ἐνταῦθα ἡ προστεθεῖσα αἰτιολογία προδήλως δὲν περιέχει τὸν ἐσωτερικὸν λόγον τῆς ὑποθήκης, ἀλλ' ὑποστηρίζει ταύτην μόνον ὑποδεικνύουσαν τὴν τοσοῦτον σπουδαίαν παρὰ τοῖς Ἕλλησι κοινὴν γνώμην.

Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι οἱ Ἕλληνες τῶν δοκίμων χρόνων, ἐφ' ὅσον δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν σχετικῶν πρὸς τοῦτο δηλώσεων αὐτῶν, οὐδεμίαν παντάπασι διάκρισιν ἐποιοῦντο μεταξὺ τῶν ὅρκων, δι' ὧν ἐπιβεβαιοῦται ἡ ἀλήθεια γεγονότων, καὶ ἐκείνων, δι' ὧν ἀναλαμβάνεται ὑποχρέωσις ἐν τῷ μέλλοντι. Καθ' ἡμᾶς ὁ Στωϊκὸς Χρύσιππος πρῶτος ἐποιήσατο τοιαύτην διάκρισιν μεταχειριζόμενος ἐπὶ μὲν τῶν ὅρκων τοῦ πρώτου εἴδους τὰς λέξεις ἀληθορκεῖν καὶ ψευδορκεῖν, ἐπὶ δὲ τῶν τοῦ δευτέρου τὰς λέξεις εὐορκεῖν καὶ ἐπιορκεῖν (Στοβ. 28, 15)[7]. Ἐν τούτοις ᾐσθάνοντο ἀναγκαίως καὶ οἱ ἀρχαιότεροι Ἕλληνες, ὅτι δὲν ἔχουσιν ἀμφότεροι ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐντελῶς τὴν αὐτὴν ἠθικὴν ἀξίαν, ἀλλὰ τὴν περὶ τούτου συνείδησιν φαίνεται ὅτι βιαίως πως κατεσίγαζον, καθ' ἣν ὁ Εὐριπίδης ἔλαβε πικρὰν τούτου πεῖραν. Ὁ ποιητὴς οὗτος ἀνεβίβασεν ἐπὶ τὴν σκηνὴν ἐν τῷ στεφανηφόρῳ αὐτοῦ Ἱππολύτῳ παράδειγμα τῆς φοβερᾶς συγκρούσεως, ἥτις συμβαίνει, ὅταν ὁ ὀμνύων δὲν προαισθάνηται τὰ ἀποτελέσματα τοῦ παρ' αὐτοῦ ἀπαιτηθέντος ὅρκου, καθ' ὃν χρόνον ἄνευ πάσης ὑποψίας ὀμνύει, καὶ ὕστερον μόλις κατανοῇ, ὅτι μόνον ἀθετῶν ἕτερα σπουδαῖα καθήκοντα δύναται νὰ ἐμμένῃ τῷ ὅρκῳ. Ὁ Ἱππόλυτος ὤμοσε πρὸς τὴν τροφὸν τῆς μητρυιᾶς αὐτοῦ Φαίδρας, ὅτι θὰ τηρήσῃ μυστικὰς τὰς ἐξομολογήσεις, ἃς ἔμελλε νὰ κάμῃ πρὸς αὐτόν· μετὰ φρίκης βλέπει, ὅτι αὗται τείνουσιν εἰς τὴν ἀθεμιτοτάτην τῶν ἀξιώσεων· αἰσθάνεται, ὅτι ἡ τήρησις τῆς ἐπιβληθείσης αὐτῷ σιωπῆς ἐμπεριέχει βαρὺ κατὰ τοῦ ἰδίου πατρὸς ἁμάρτημα, καὶ ταλαντεύεται πρὸς στιγμήν· ἀλλ' εὐθὺς ἀποφασίζει νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ὑπόσχεσιν καὶ ἐπιφέρει οὕτω τὸν ἴδιον αὐτοῦ ὄλεθρον. Ἡ ἰδέα τῆς ἀπαραβιάστου ἱερότητος τοῦ ὅρκου ὑπερισχύει (656-658)· μόνον παροδικῶς διεγείρεται ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἡ ἀμφιβο-

λία, ἂν τοιοῦτος ὅρκος τῷ ὄντι δεσμεύει αὐτόν, ἣν ἀμφιβολίαν ἐκφέρει ἐν τῷ περιβοήτῳ καταστάντι στίχῳ (612)

Ἡ γλῶσσ' ὀμώμοχ', ἡ δὲ φρὴν ἀνώμοτος.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ ἀμφιβολία, ἐκφερομένη ὑπὸ νεανίου ἁγνοῦ καὶ εὐσυνειδήτου, οἷος παριστάνεται ὁ Ἱππόλυτος, ἐφάνη τοῖς συγχρόνοις τοῦ ποιητοῦ ὡς σφόδρα ἐπικίνδυνος καὶ ἐπέσπασεν αὐτῷ μίση καὶ ἔχθη σφοδρότατα. Ἀθηναῖός τις Ὑγιαίνων καλούμενος κατεμήνυσεν αὐτὸν ἐπὶ τούτῳ ὡς ἀσεβῆ (Ἀριστοτ. Ῥητ. 1416 a 28)· ὁ δὲ Ἀριστοφάνης διὰ τὸν αὐτὸν λόγον πλάττει πικρότατα λογοπαίγνια πολλαχοῦ τῶν ἑαυτοῦ κωμῳδιῶν κατὰ τοῦ στίχου τούτου (Θεσμ. 275. Βατρ. 101. 1471) [8]). Πρόδηλον, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τὴν μεγίστην σπουδαιότητα, ἣν παρ' αὐτοῖς εἶχεν ἡ διατήρησις τῆς καθαρότητος τῶν ἠθικῶν ἰδεῶν, ἐθεώρουν ὡς ἐσχάτως ἐπικίνδυνον, ἐὰν ἡ σκέψις, ὅτι ὑπάρχουσι περιπτώσεις, ἐν αἷς τοῦ ὅρκου ἡ ὑποχρέωσις δὲν εἶναι ἐντελῶς ἀπόλυτος, διὰ ποιητικῆς τινος ῥήσεως εὐκόλως ἀπομνημονευομένης ἀνυψοῦτο εἰς τάξιν ἀξιώματος· τοὐναντίον ἔκφρασίς τις τοῦ Ἀγαμέμνονος περὶ ὅρκων βίᾳ ἐπιβαλλομένων ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Αὐλίδι (395, «οὐ γὰρ ἀσύνετον τὸ θεῖον, ἀλλ' ἔχει συνιέναι τοὺς κακῶς παγέντας ὅρκους καὶ κατηναγκασμένους»), καίπερ πολὺ σκανδαλωδεστέρα κυρίως, παρῆλθεν ἀνεπιτίμητος, διότι οὔτε τὸν βραχὺν ἀποφθεγματικὸν τύπον εἶχεν, οὔτε καθόλου ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκδηλοῦσα τὴν γνώμην αὐτοῦ τοῦ Εὐριπίδου. Ἀλλὰ πῶς ἡ πανουργία τῶν Ἑλλήνων ἐνίοτε καὶ ἐν θέσει ὁμοίᾳ πρὸς τὴν τοῦ Ἱππολύτου ἐξεύρισκε μηχανὴν σωτηρίας, δεικνύει τὸ παρ' Ἡροδότῳ ἀνακοινούμενον (4, 154) παράδειγμα ἀνδρός, ὅστις ἀπερισκέπτως ὤμοσε τῷ ξενίζοντι αὐτόν, ὅτι θὰ ῥίψῃ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ εἰς τὴν θάλασσαν, ἵνα δ' ἐκπληρώσῃ τὴν ὑπόσχεσιν, σχοινίοις αὐτὴν διαδήσας καθῆκεν εἰς τὸ πέλαγος, εἶτα δ' ἀνέσπασεν αὐτήν. Ἕτεροι δὲ ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι τοιαῦται περιστά-

σεις ἦσαν συχναὶ ἐν τῷ βίῳ ἐδίδασκον, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ εἶναι πολὺ προσεκτικὸς ἐν τῷ διδόναι ἐνόρκους ὑποσχέσεις, ἴσως δὲ καὶ αἱ κρίσεις τῶν ἐντελῶς ἀπορριπτόντων τὸν ὅρκον εἰς τοιούτους ὅρκους κυρίως ἀπέβλεπον. Μετὰ πόσης αὐστηρότητος καὶ ἐν ἀρχαιοτέροις ἔτι χρόνοις ἔκρινον περὶ τούτου μαρτυρεῖ ἡ δεκάτη ῥαψῳδία τῆς Ἰλιάδος, χαρακτηρίζουσα ὡς ἐπιορκίαν (332) τοὺς λόγους, ἐν οἷς ὁ Ἕκτωρ ὑπισχνεῖται τῷ Δόλωνι, ὅτι οὐδεὶς ἄλλος τῶν Τρώων πλὴν αὐτοῦ ἐποχήσεται τοῦ ἅρματος καὶ τῶν ἵππων τοῦ Ἀχιλλέως, διότι διεγείρουσι τὴν ὕστερον μὴ πληρωθεῖσαν προσδοκίαν, ὅτι αὐτὸς τῷ ὄντι θὰ λάβῃ ἐκεῖνο τὸ δῶρον. Ὁ Ἡρόδοτος (6, 62) διηγεῖται, ὅτι Σπαρτιάτης τις Ἄγητος καλούμενος ὑπέσχετο τῷ ἑαυτοῦ ἑταίρῳ Ἀρίστωνι δώσειν τῶν ἑαυτοῦ πάντων ἕν, ὃ ἂν αὐτὸς ἐκεῖνος ἕληται· ἐπειδὴ δὲ οὗτος ἐζήτησε τὴν γυναῖκα αὐτοῦ, ὁ Ἄγητος ἀναγκαζόμενος τῷ ὅρκῳ ἀφίει αὐτὴν ἀπάγεσθαι ὑπὸ τοῦ ἑταίρου. Ἀλλ' ὅτι οἱ μεταγενέστεροι φιλόσοφοι κατέστησαν ἀντικείμενον μελέτης τὸ ζήτημα περὶ τῶν ὁρίων τῆς διὰ τοῦ ὅρκου ὑποχρεώσεως, τινὲς τούτων, ὡς δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐκ τοῦ τρίτου βιβλίου τοῦ Περὶ καθηκόντων συγγράμματος τοῦ Κικέρωνος (κεφ. 29), ἠσπάζοντο πολὺ ἀνειμένας ἀρχάς [9]).

Ἡ σοβαρότης, ἥτις εἶναι ἀναγκαία ἐν τῇ χρήσει τοῦ ὅρκου, ἐπιβάλλεται οὐ μόνον ὑπὸ τῆς σκέψεως περὶ τῶν ἐπακολουθημάτων τῆς ἐπιορκίας, οἷα πηγάζουσιν ἐκ τῆς ἐν αὐτῷ περιεχομένης κατάρας κατὰ τοῦ ὀμνύοντος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ αἰσθήματος τῆς ἁγιότητος τῶν θεῶν, οὓς οὗτος ἐπιμαρτύρεται. Ἀλλὰ τὸ αἴσθημα τοῦτο ἄγει ἔτι περαιτέρω ἐπιβάλλον νὰ ἀπείργηται μακρὰν τῶν θεῶν πᾶν ὅ,τι ἀκάθαρτον. Παρ' Ἡροδότῳ (6, 86) ὁ Λεωτυχίδης θέλων νὰ διδάξῃ καὶ παραινέσῃ τοῖς Ἀθηναίοις τὴν τήρησιν τῆς ἀρχῆς ταύτης διηγεῖται τὴν ἱστορίαν τοῦ Γλαύκου, ὅστις ἠρώτησε τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον ἂν μεθ' ὅρκου δύναται νὰ ἀπαρνηθῇ, ὅτι ἔλαβε τὴν πιστευθεῖσαν αὐτῷ παρακαταθήκην, ἀπέτισε δὲ τὴν ἀνόσιον ταύτην πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα ἐρώτησιν διὰ τοῦ ὀλέθρου

σύμπαντος τοῦ γένους αὐτοῦ, εἰ καὶ παρῃτήσατο τὸν θεὸν συγγνώμην αὐτῷ ἔχειν τῶν ῥηθέντων· διότι, ἔφη ἡ Πυθία, τὸ πειραθῆναι τοῦ θεοῦ καὶ τὸ ποιῆσαι ἴσον δύναται. Ἀλλ' ὁ ἰδιαίτερος τρόπος, καθ' ὃν ἡ ἀρχὴ αὕτη ἐφηρμόζετο, ἐξηρτᾶτο πολυτρόπως ἐκ τῶν δοξασιῶν, ἃς οἱ ἄνθρωποι εἶχον περὶ τῶν θεῶν· ἄλλως ἐφήρμοζον αὐτὴν ἐκεῖνοι, ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν ὁποίων ὁ μῦθος εἶχε δύναμιν συμπράττουσαν εἰς τὴν ῥύθμισιν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, καὶ ἄλλως πάλιν παρὰ τοῖς ἐθισθεῖσι νὰ νοῶσι τὸ θεῖον ὡς ὂν πνευματικώτερον. Οἱ ἱερεῖς τῶν Δελφῶν ἐν τῇ περιόδῳ, καθ' ἣν ἀνήγαγον πανταχοῦ τὴν λατρείαν εἰς τὴν ὑψίστην τελειότητα, ἐπεδίωκον ἀναγκαίως τὸν διπλοῦν σκοπὸν νὰ περικοσμήσωσι τὴν εἰκόνα τῶν θεῶν ὡς οἷόν τε πλουσιώτατα διὰ μυθικῶν χαρακτήρων καὶ ἀφ' ἑτέρου νὰ ἐπιδείξωσιν αὐτὴν ὡς οἷόν τε μάλιστα ἐν καθαρᾷ μεγαλοπρεπείᾳ ἀπαστράπτουσαν· δεῖγμα δὲ τοῦ πνεύματος, ἐν ᾧ συνήρμοττον ἀμφότερα ταῦτα, δύνανται νὰ παράσχωσιν ἡμῖν αἱ ᾠδαὶ τοῦ ἐξ αὐτῶν προελθόντος ποιητοῦ Πινδάρου, ὃς ἐποιεῖτο μὲν ποικιλωτάτην χρῆσιν τῶν παραδεδομένων μύθων, ἀλλ' ἐπιμελῶς ἐξήλειφεν ἐξ αὐτῶν τὰ χαρακτηριστικά, ἅτινα ἐφαίνοντο θολοῦντα τὴν λαμπρότητα τῶν θείων μορφῶν[1c]). Κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν οἱ ἄνθρωποι ὅσῳ μᾶλλον ὀλιγώρως διέκειντο πρὸς τὰς μυθικὰς παραδόσεις, τοσούτῳ μᾶλλον ᾐσθάνοντο τὴν ἀνάγκην νἀποφεύγωσι πάντα τὰ ἄγοντα εἰς ἐπαφὴν μετὰ τῆς θεότητος πᾶν ὅ τι ταύτης ἀνάξιον. Διὰ τοῦτο ὁ Λυκοῦργος δὲν ἐνέγραψεν εἰς τὴν κατὰ Λεωκράτους κατηγορίαν ὅτι οὗτος προὔδωκε τὴν χαλκῆν εἰκόνα, ἣν ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἀνέθηκεν ἐν τῷ ἱερῷ τοῦ Διὸς τοῦ σωτῆρος· «ἐγὼ δέ, λέγει, οὐκ ἠγνόουν τοῦτο τὸ ἀδίκημα ἄξιον τῆς μεγίστης τιμωρίας, ἀλλ' οὐχ ἡγούμην δεῖν περὶ προδοσίας τοῦτον κρίνων ὄνομα Διὸς σωτῆρος ἐπιγράψαι πρὸς τὴν εἰσαγγελίαν» (137). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον, ὡς μανθάνομεν ἐκ τοῦ λεξικογράφου Πολυδεύκους (8,41), ἀπερίσκεπτος καὶ μετὰ κουφότητος γενομένη γραφὴ ἀσεβείας ἐτιμωρεῖτο διὰ θανάτου, καὶ ἐνταῦθα δὲ διαφαίνεται ἡ αὐτὴ θεωρία, ὅτι βαρέα πο-

λιτικὰ ἀνοσιουργήματα ἐθεωροῦντο ὡς παράγοντα λειτουργικὴν ἀκαθαρσίαν καὶ ἑπομένως ὡς ἀποκλείοντα τῆς μετὰ τῶν θεῶν κοινωνίας (ὅρα τ. 1, σ. 160. 161). Ἐντεῦθεν πηγάζει ἐπίσης καὶ ἡ ἀπαίτησις τοῦ νὰ ἀποφεύγωσι πᾶσαν βλασφημίαν, ὅταν τελῆται θυσία (Πλάτ. Νόμ. 7, 800 c). Ἥκιστα δ' ἐπιτρέπεται νὰ γίνηται κατάχρησις τοῦ ὀνόματος τῶν θεῶν πρὸς παρακάλυψιν ἀδικημάτων. Τοῦτο ἀναπτύσσει ὁ Δημοσθένης (20, 125. 126) μετὰ πάσης ἐμβριθείας, ὅταν λέγῃ, ὅτι οἱ περὶ τὸν Λεπτίνην θὰ ἀπαιτήσωσι τὴν κατάργησιν τῆς ἀπὸ τῶν χορηγιῶν καὶ γυμνασιαρχιῶν ἀτελείας, ἣν ὁ δῆμος ἔδωκεν εἴς τινας τῶν πολιτῶν διὰ τὴν τῶν προγόνων αὐτῶν ἀρετήν, λέγοντες ὅτι «ταῦθ' ἱερῶν ἐστιν ἅπαντα τἀναλώματα»· ὁ Δημοσθένης νομίζει δεινὸν πρᾶγμα, ἐὰν ταῦτα εἴπωσιν· «εἰ γὰρ» λέγει, «ἃ κατὰ μηδέν' ἄλλον ἔχουσι τρόπον δεῖξαί δίκαιον ὑμᾶς ἀφελέσθαι, ταῦτ' ἐπὶ τῷ τῶν θεῶν ὀνόματι ποιεῖν ζητήσουσι, πῶς οὐκ ἀσεβέστατον ἔργον καὶ δεινότατον πράξουσι;»[11]).

Ἐκ τοῦ ἀνθρωπομορφισμοῦ, δι' οὗ περιβάλλονται πολυειδῶς αἱ παραστάσεις τῶν θεῶν, ἐπήγαζεν ὁ κίνδυνος νὰ καταλάβῃ τὸν ἄνθρωπον ὁ πόθος τῆς πρὸς αὐτοὺς ἐξισώσεως, ὁ δὲ πόθος οὗτος ἐν μὲν τοῖς μύθοις ἐξεδηλοῦτο δι' ἁμίλλης πρὸς τοὺς θεοὺς ἐν τῇ ἐπιδείξει τῆς δυνάμεως, ἐν δὲ τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις δι' ἀποθεώσεως ἀνθρώπων. Ἐκεῖ μὲν ἔχομεν ποιητικὴν περικόσμησιν, ἐνταῦθα δὲ γυμνὰ γεγονότα, ἀλλ' ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσιν ἐκδηλοῦται τὸ αὐτὸ φρόνημα, ὅπερ θρησκευτικῶς μὲν εἶναι ἄτοπον, διότι καταρρίπτει τὴν θείαν μεγαλοπρέπειαν, ἠθικῶς δὲ ἀποδοκιμαστέον διὰ τὴν ἐν αὐτῷ φανερουμένην ἔπαρσιν. Καὶ διὰ τοῦτο ἀεὶ τυγχάνει αὐστηροτάτης κατακρίσεως καὶ σκληροτάτης τιμωρίας. Ὁ Θάμυρις καυχᾶται, ὅτι θὰ νικήσῃ ἐν τῷ ᾄσματι αὐτὰς τὰς Μούσας, τὰς κόρας τοῦ Διός, καὶ πρὸς τιμωρίαν τυφλοῦται ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἀφαιρεῖται τὴν θεσπεσίαν ἀοιδὴν (Ἰλ. 2, 597). Τὸν Εὔρυτον ἀπέκτεινεν ὁ Ἀπόλλων, «οὕνεκά μιν προκαλίζετο τοξάζεσθαι» (Ὀδ. 8, 227)· ὁ δὲ Ἀγαμέμνων κατὰ τὰ Κύπρια (Πρόκλ. Χρηστομ. 1) ἀναγκάζεται νὰ θυσιάσῃ ἐν Αὐλίδι τὴν

θυγατέρα αὐτοῦ Ἰφιγένειαν τῇ ὀργῇ τῆς Ἀρτέμιδος, διότι ἐκαυχήθη, ὅτι ὡς κυνηγὸς ὑπερβάλλει καὶ τὴν θεὰν ταύτην· κατὰ τὸν Εὐριπίδην (Βάκχ. 339), καὶ τὸν Ἀκταίωνα «ὠμόσιτοι σκύλακες, ἃς ἐθρέψατο, διεσπάσαντο, κρείσσον' ἐν κυναγίαις Ἀρτέμιδος εἶναι κομπάσαντα». Αἱ Προιτίδες ἐμάνησαν, διότι κατά τινα παράδοσιν ἐκαυχήθησαν, ὅτι τὸ ἀνάκτορον τοῦ πατρὸς αὐτῶν ἦτο πολὺ λαμπρότερον τοῦ ναοῦ τῆς Ἥρας (Σχολ. Ὀδ. ο, 225)[12]· ὅμοιον εἶναι καὶ τὸ τοῦ Κήϋκος καὶ τῆς Ἀλκυόνης, οἵτινες δι' ὑπερηφανίαν ἀπώλοντο· «ὁ μὲν γὰρ τὴν γυναῖκα ἔλεγεν Ἥραν, ἡ δὲ τὸν ἄνδρα Δία, Ζεὺς δὲ αὐτοὺς ἀπωρνέωσε, καὶ τὴν μὲν ἀλκυόνα ἐποίησε, τὸν δὲ κήϋκα» (Ἀπολλόδ. 1, 7, 4)[13]. Πολὺ χαρακτηριστικὸν τῆς διπροσωπίας, ἣν τὸ ἀρχαῖον ἔπος προσάπτει τοῖς θεοῖς, εἶναι, ὅτι τὸ εἶδος τοῦτο τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς διαμάχης ἐμφανίζεται ἐν αὐτῷ ὡς βαρὺ ἀνοσιούργημα, ἐνῷ ἡ πολεμικὴ ἀντιπαράταξις πρὸς αὐτοὺς ἐν τῇ μάχῃ, ὅταν ἀναμιγνύωνται εἰς τοὺς πολέμους τῶν ἀνθρώπων, δὲν παρίσταται ὥς τι ἀθέμιτον· διότι ἐκεῖ μὲν οἱ θεοὶ εἶναι ἀντικείμενα θρησκευτικῆς λατρείας, ἐνταῦθα δὲ ἁπλῶς ὄντα ὑπερτέρας δυνάμεως, οἵων ἡ ποίησις ἔχει χρείαν. Ἐν τούτοις οἱ γνωστοὶ ἡμῖν ποιηταὶ ὀλίγας μόνον τοιαύτας ἐν πολέμοις ἀναμίξεις τῶν θεῶν πραγματεύονται. Ἐπειδὴ ἡ περίπτωσις τοῦ Πατρόκλου, ᾧ ἄγνωστος καὶ ἀόρατος ὁ Ἀπόλλων ἀντεβόλησεν (Ἰλ. 16, 789), εἶναι ἐντελῶς διάφορος, δύο κυρίως τῶν ἐξοχωτάτων ἡρώων ἀντιμετροῦνται πρὸς τοὺς θεοὺς κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὁ Διομήδης ἐν τῇ πέμπτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος καὶ ὁ Ἡρακλῆς τῶν Ἠοίων τοῦ Ἡσιόδου[14]· τρία ἕτερα τοιαῦτα παραδείγματα μνημονεύει ἡ Διώνη παραμυθουμένη ἐν τῇ Ἰλιάδι (5, 382-415) τὴν ὑπὸ τοῦ Διομήδους τρωθεῖσαν Ἀφροδίτην. Ἀλλ' ἡ Διώνη προστίθησιν ἐνταῦθα τὴν παρατήρησιν· «ὅττι μάλ' οὐ δηναιὸς ὃς ἀθανάτοισι μάχηται» (407), ὥσπερ καὶ ὁ Ἀγχίσης ἐν τῷ ὕμνῳ εἰς Ἀφροδίτην (109) λέγει, «οὐ βιοθάλμιος ἀνὴρ γίγνεται, ὅς τε θεαῖς εὐνάζεται ἀθανάτῃσι»· ἐνῷ λόγος ἠθικῆς μομφῆς δὲν ὑπάρχει, ἡ ὑπέρβασις τοῦ προσήκοντος τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει μέτρου

δυνάμεως καὶ εὐτυχίας ἀπαιτεῖ ἐξίσωσιν διὰ τῆς τοῦ βίου βραχύνσεως. Ἀλλὰ τὴν δοξασίαν, ὅτι πᾶσα καύχησις πρὸς τοὺς θεοὺς εἶναι παντελῶς ἀπόβλητος, διερμηνεύουσι καὶ οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ τῶν Ἀθηνῶν τοσοῦτον σαφῶς ὥσπερ καὶ τὸ ἔπος, πλὴν ὅτι οὗτοι ἔχουσιν ἐν νῷ οὐχὶ τοσοῦτον τὴν ἀντιπαραβολὴν τῆς ἀνθρωπίνης δυνάμεως πρὸς τὴν θείαν, ὅσον τὴν ὑπεροπτικὴν ἀπόκρουσιν τῆς θείας βοηθείας. Ὁ Καπανεὺς παρ' Αἰσχύλῳ κομπάζει « θεοῦ τε θέλοντος ἐκπέρσειν Θήβας καὶ μὴ θέλοντος» καὶ ἐπισπᾶται οὕτω καθ' ἑαυτοῦ τὸν πυρφόρον κεραυνὸν τοῦ Διὸς (Ἑ. ἐπὶ Θ. 427. 444)· ὁ Αἴας παρὰ Σοφοκλεῖ πλήσσεται μανίᾳ, διότι ἀπέρριψε τὴν βοήθειαν τῆς Ἀθηνᾶς ἐν τῷ πολέμῳ λέγων ὑψικόμπως κἀφρόνως (766-769)·

θεοῖς μὲν κἂν ὁ μηδὲν ὢν ὁμοῦ
κράτος κατακτήσαιτ', ἐγὼ δὲ καὶ δίχα
κείνων πέποιθα τοῦτ' ἐπισπάσειν κλέος,

ἐξ οὗ ἡ Ἀθηνᾶ δίδωσι τὸ δεινὸν μάθημα πρὸς τὸν Ὀδυσσέα ἐν στίχ. 127-133. Καὶ ἐξ ἱστορικῶν ἔτι παραδειγμάτων ἠδύναντο νὰ ἐξαχθῶσιν ὅμοια μαθήματα· ὁ Ἡρόδοτος (2,169) διηγεῖται περὶ τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων Ἀπρίου, ὅστις οὕτως ἀσφαλῶς ἑαυτῷ ἱδρῦσθαι ἐδόκει, ὥστε μηδὲ θεὸς θὰ ἠδύνατο νὰ παύσῃ αὐτὸν τῆς βασιλείας· ἀλλὰ συμβαλὼν πρὸς τὸν Ἄμασιν ἡττήθη καὶ ζωγρηθεὶς ἀπήχθη εἰς τὴν ἑαυτοῦ πρότερον οὖσαν οἰκίαν, τότε δὲ Ἀμάσιος ἤδη βασίλεια. Καὶ οἱ Ἀθηναῖοι δὲ διηγοῦντο, ὅτι ὁ στρατηγὸς Τιμόθεος ἠτύχησε, νεμεσησάσης αὐτῷ τῆς τύχης, διότι «ἀλαζονευόμενος ἔφη αὐτοῦ εἶναι μᾶλλον ἢ τῆς τύχης τὰ κατορθώματα» (Σχολ. Ἀριστ. Πλούτ. 180. Σουΐδ. ἐν λ. Τιμόθεος). Ἐν γένει δὲ τὸ αὐτὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα εἶναι πάντοτε μᾶλλον ἢ ἧττον ἐνεργόν, ὁσάκις γίγνεται ἀποτροπὴ ἀπὸ τῆς ὑπεροψίας, ὡς ἐν ταῖς λέξεσι, δι' ὧν ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ τετάρτῃ ᾠδῇ τῶν Ἰσθμιονικῶν (51) ἀποτρέπει ἀπὸ τῆς ὑπερβολικῆς μεγα-

λαυχίας ἐπὶ τῇ ἐν Σαλαμῖνι νίκῃ («ἀλλ' ὅμως καύχημα κατάβρεχε σιγᾷ»), καὶ ἐν πολυαρίθμοις χωρίοις ὑπὸ τοῦ Στοβαίου ἐν τῷ εἰκοστῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ συνηγμένοις. Ἀλλ' ὅπου ἐν ἱστορικοῖς χρόνοις ἡ ἀναγκαία ὑποταγὴ εἰς τοὺς θεοὺς τοσοῦτον δεινῶς παρημελεῖτο, ὥστε θνητοῖς ἀνδράσιν ἀπενέμοντο θεῖαι τιμαί, ἐκεῖ ἀναγκαίως προσεβάλλετο βαθέως ἐκ τούτου τὸ γνήσιον ἑλληνικὸν αἴσθημα, αἱ δὲ Ἀθῆναι εἶναι ἰδιαιτέρας τιμῆς ἄξιαι, ὅτι ἐν αὐταῖς τὸ αἴσθημα τοῦτο μακρὸν χρόνον διετήρησεν ἀμείωτον τὴν ἰσχύν, ἐν ᾧ ἀλλαχοῦ ἀπώλετο σχετικῶς λίαν πρωΐμως. Ὅτε οἱ δύο Σπαρτιᾶται οἱ πεμφθέντες εἰς Σοῦσα, ἵνα τίσωσι ποινὴν ἀντὶ τῶν ἐν Σπάρτῃ ἀπολομένων κηρύκων, ἠρνοῦντο, καίπερ ἀναγκαζόμενοι, νὰ προσπέσωσι καὶ νὰ προσκυνήσωσι τὸν βασιλέα, ὡς διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (7, 136), ἔλεγον «οὐ σφίσιν ἐν νόμῳ εἶναι ἄνθρωπον προσκυνέειν»· ἀλλ' ἤδη ὁ Λύσανδρος ἔχαιρεν, ὅτι αἱ πόλεις τῆς Ἀσίας ἀνέστησαν αὐτῷ βωμοὺς ὡς θεῷ καὶ θυσίας ἔθυσαν, εἰς πρῶτον δ' αὐτὸν παιᾶνες ᾔσθησαν, οἵτινες μόνον τοῖς θεοῖς ᾔδοντο καὶ ὅτι οἱ Σάμιοι τὰ παρ' αὐτοῖς Ἡραῖα Λυσάνδρεια καλεῖν ἐψηφίσαντο (Πλούτ. Λυσ. 18. Ἀθήν. 15, 696 e). Τοὐναντίον δὲ ἔπραξεν ὁ Ἀγησίλαος· «τῶν Θασίων ναοῖς αὐτὸν καὶ ἀποθεώσεσι τιμησάντων, καὶ περὶ τούτου πρεσβείαν ἀποστειλάντων, ἀναγνοὺς τὰς τιμάς, ἃς αὐτῷ προσήνεγκαν οἱ πρέσβεις, ἠρώτησεν εἰ ἡ πατρὶς αὐτῶν ἀποθεοῦν ἀνθρώπους δύναται· φαμένων δέ, Ἄγετ' ἔφη, ποιήσατε πρώτους ἑαυτούς· καὶ τοῦτ' ἂν πράξητε, τότε πιστεύσω ὑμῖν, ὅτι κἀμὲ δυνήσεσθε θεὸν ποιῆσαι» (Πλούτ. Ἠθ. 210 d). Ἀλλὰ πρὸς Ἀθηναῖον στρατηγὸν οὐδὲ ἡ προσφορὰ οὐδέποτε θὰ ἐγίγνετο. Ὅταν ἀναγινώσκωμεν ἐν τοῖς Πέρσαις τοῦ Αἰσχύλου τὴν σκηνήν, ἐν ᾗ ὁ χορὸς τῶν γερόντων Περσῶν προσπίπτει ἐνώπιον τῆς Ἀτόσσης καὶ καλεῖ αὐτὴν θεοῦ μὲν εὐνάτειραν (σύζυγον) θεοῦ δὲ καὶ μητέρα (150 κ. ἑ.), αἰσθανόμεθα πόσον ἀπεχθὲς ἦτο τὸ αὐτόθι περιγραφόμενον ἔθιμον εἰς τοὺς θεατὰς τοῦ ποιητοῦ. Ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ παρίστησι τὸ ἔθιμον τοῦ προσπίπτειν τοῖς βασιλεῦσι καὶ προσκυνεῖν

ὡς ἀρχῆθεν ἀσσυριακὸν (4, 4, 13. 5, 3, 18), ὅπερ οἱ Πέρσαι ὕστερον ἠσπάσθησαν καὶ ἐφήρμοσαν πρὸς τὸν Κῦρον, ὅτε οὗτος ἦν ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς δυνάμεως αὐτοῦ (8, 3, 14), ζητῶν οὕτω νὰ ὑψώσῃ τοὺς Πέρσας παρὰ τοῖς Ἕλλησιν αὐτοῦ ἀναγνώσταις· τοὐναντίον ὁ Ἰσοκράτης καταρρίπτει αὐτοὺς ἐν τῷ Πανηγυρικῷ (151) χαρακτηρίζων ὡς τοιούτους, οἳ «τὰς ψυχὰς διὰ τὰς μοναρχίας ταπεινὰς καὶ περιδεεῖς ἔχουσιν, ἐξεταζόμενοι πρὸς αὐτοῖς τοῖς βασιλείοις καὶ προκαλινδούμενοι καὶ πάντα τρόπον μικρὸν φρονεῖν μελετῶντες, θνητὸν μὲν ἄνδρα προσκυνοῦντες καὶ δαίμονα προσαγορεύοντες, τῶν δὲ θεῶν μᾶλλον ἢ τῶν ἀνθρώπων ὀλιγωροῦντες». Κατὰ τὸ ἔτος 324 ἡ ἀπαίτησις νὰ τιμᾶται ὡς θεὸς ὁ Ἀλέξανδρος, ἅτε προσβάλλουσα ἐξ ἴσου βαθέως τό τε θρησκευτικὸν καὶ τὸ πολιτικὸν αἴσθημα τῶν Ἀθηναίων, διήγειρε γενικὴν ἀγανάκτησιν καὶ τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Δημοσθένους καὶ τῶν φίλων αὐτοῦ εὗρεν ἀκαταμάχητον ἀντίστασιν· χαρακτηριστικὸν δὲ τοῦ τότε κρατοῦντος φρονήματος εἶναι τὸ ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ ὑπὸ Λυκούργου τοῦ ῥήτορος λεχθέν· «Καὶ ποδαπὸς ἂν (εἶπεν) ὁ θεός, οὗ τὸ ἱερὸν ἐξιόντας δεήσει περιρράνασθαι;» (Πλουτ. Ἠθ. βί. δ. ῥητ. 842d). Μετά τινα χρόνον βεβαίως κατώρθωσεν ὁ Δημάδης νὰ ἐκτελεσθῇ ἡ ἀπαίτησις τοῦ Ἀλεξάνδρου, ἀλλὰ κατεδικάσθη τούτου ἕνεκα ἐπὶ ἀσεβείᾳ. Καὶ τὸ ἑξῆς δὲ δὲν εἶναι ἀσήμαντον, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ. ἐπειδή περ τὸν ὕμνον ἐποίησεν εἰς τὸν τεθνεῶτα φίλον αὐτοῦ Ἑρμείαν τύραννον τοῦ Ἀταρνέως, ὁ δὲ ὕμνος οὗτος κατὰ τὸν κατήγορον εἶχε μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τοὺς παιᾶνας τοὺς μόνους τοῖς θεοῖς ᾀδομένους (Ἀθήν. 15, 696a. Διογ. Λ. 5, 5-9). Ὅτι δὲ μόνον δέκα καὶ ἓξ ἔτη ὕστερον ἀπεδόθησαν τῷ Ἀντιγόνῳ καὶ Δημητρίῳ τῷ Πολιορκητῇ μετὰ τηλικαύτης εὐκολίας θεῖαι τιμαί, εἶναι σημεῖον τῆς ταχείας καταπτώσεως τοῦ ἀττικοῦ φρονήματος μετὰ τὸν Λαμιακὸν πόλεμον, ὃς ἔθηκε τέρμα εἰς τὴν ἐλευθερίαν τῶν Ἀθηνῶν[15].

Εἴπομεν ἀλλαχοῦ, ὅτι ὁ Ἕλλην τὴν εὔνοιαν τοῦ θεοῦ οὐδόλως

ὑπελάμβανεν ὡς ἀεὶ οἴκοθεν ὑπάρχουσαν, καὶ ὅτι ὁ φθόνος τῶν θεῶν παρ' αὐτῷ δὲν ἦτο ἁπλῶς εἰκονικὴ φράσις. Τούτου ἕνεκα εἶχεν ἀνάγκην νὰ φροντίζῃ σοβαρῶς, ὅπως διαθέσῃ αὐτοὺς ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τὴν ὑπάρχουσαν τυχὸν δυσμένειαν μεταβάλῃ εἰς εὔνοιαν· πρὸς τοῦτο παρεῖχεν ἡ λατρεία ἐν ταῖς ποικίλαις αὐτῆς μορφαῖς πάμπολλα μέσα. Ὁ ἄνθρωπος ἠδύνατο νὰ ἐκφράσῃ διὰ τῆς προσευχῆς τὴν εὐχαριστίαν καὶ τὴν πίστιν αὐτοῦ πρὸς τὸν θεὸν ἐκεῖνον, πρὸς ὃν μάλιστα εἶχε χρείαν νὰ προσέλθῃ, ἠδύνατο δι' ἀναθημάτων νὰ φανερώσῃ, ὅτι αὐτῷ προσήκει τὸ ἐκλεκτότατον τῶν ἰδίων κτημάτων, ἠδύνατο νὰ τιμήσῃ αὐτὸν διὰ θυσίας καὶ τρόπον τινὰ νὰ ξενίσῃ παρ' ἑαυτῷ, ἠδύνατο νὰ προσφέρῃ τοῖς ὀφθαλμοῖς αὐτοῦ τερπνὸν θέαμα παρασκευάζων χοροὺς καὶ πομπὰς ἢ ἐπιδεικνύμενος σωματικὴν ῥώμην, δεξιότητα καὶ κάλλος ἐν ἀγῶσιν. Κατὰ δὲ τὸ παρ' ἅπασιν ἐπικρατοῦν αἴσθημα τὰ τοιαῦτα ἐπλήρουν ἀνάγκην τινὰ αὐτῶν τῶν θεῶν, εἰ καὶ ἡ δοξασία ἀγροικοτέρων χρόνων, ὅτι ἡ κνῖσα τῶν θυσιῶν ἀπετέλει τὴν τροφὴν αὐτῶν, δὲν εἶχε πλέον χώραν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων ἐκείνων, πρὸς οὓς ἀναφέρεται ἡ ἱστορικὴ ἡμῶν γνῶσις. Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (190 c) λεγόμενον, ὅτι οἱ θεοὶ οὐκ εἶχον ὅπως τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων ἀφανίσαιεν, καὶ τιμαὶ γὰρ αὐτοῖς καὶ ἱερὰ τὰ παρὰ τῶν ἀνθρώπων ἠφανίζετο », ὃν τρόπον τινὰ ἐπανάληψις τῆς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ ἐν τοῖς Ὄρνισιν ἐφαρμοσθείσης ἰδέας, ὅτι οἱ θεοὶ περιέρχονται εἰς λιμόν, διότι ἐστερήθησαν ὑπὸ τῶν ὀρνίθων τὴν τῶν μηρίων κνῖσαν, ἐκφράζει τὸ αὐτὸ νόημα τρόπῳ κωμικῷ, ὅπερ ἐν πάσῃ σοβαρότητι καὶ τὸ χωρίον τοῦ Ὁμηρικοῦ ὕμνου εἰς Δήμητραν· « γεράων τ' ἐρικυδέα τιμὴν καὶ θυσιῶν ἤμερσαν Ὀλύμπια δώματ' ἔχοντας » (311. 312)· ὁμοία δοξασία ἐκφράζεται ἐν τῷ εἰς Ἀπόλλωνα τὸν Δήλιον ὕμνῳ (149-150).

οἱ δέ σε πυγμαχίῃ τε καὶ ὀρχηθμῷ καὶ ἀοιδῇ
μνησάμενοι τέρπουσιν, ὅταν στήσωνται ἀγῶνα.

Τὸ ἐντεῦθεν ἀπορρέον καθῆκον πρὸς τοὺς θεοὺς εἶχον οἱ Ἕλληνες πάντων τῶν χρονικῶν περιόδων ζωηρὸν ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῶν, εἰ καὶ οἱ τύποι, καθ' οὓς ἐξεπληροῦτο, πολὺ ἤλλασσον. Ἐν τῇ Ἰλιάδι (9, 497-501) ὁ Φοῖνιξ ὑπομιμνήσκει τὸν Ἀχιλλέα, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ θεοί εἰσι στρεπτοί, οἱ δὲ ἄνθρωποι θυσίαις τε καὶ εὐχωλαῖς ἀγαναῖς παρατρωπῶσι λισσόμενοι, ὅταν ἁμάρτωσιν· ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ (19, 365-369) θαυμάζει ἡ Εὐρύκλεια, ὅτι αἱ ἑκατόμβαι, ὅσας προσήνεγκεν ὁ Ὀδυσσεὺς τῷ Διί, οὐδόλως ἴσχυσαν νἀποτρέψωσι τὴν θλιβερὰν αὐτοῦ τύχην· τὰ Ἔργα καὶ αἱ Ἡμέραι τοῦ Ἡσιόδου (336-340) παραγγέλλουσιν, ἵνα διὰ θυσιῶν, σπονδῶν καὶ θυμιαμάτων ἱλάσκηται ὁ ἄνθρωπος τοὺς ἀθανάτους θεούς, ὅπως ἔχωσιν ἵλαον καρδίαν καὶ θυμὸν πρὸς αὐτόν. Καὶ εἰς τὰ ὁμηρικὰ ἔπη εἶναι γνωστοὶ οἱ διάφοροι τρόποι, καθ' οὓς ὁ ἄνθρωπος ἐνδέχεται νὰ περιπέσῃ εἰς ἁμάρτημα πρὸς τὴν λατρείαν· διότι κατ' αὐτὰ δεινὸν ἀνοσιούργημα πράττει ὅστις ἔργῳ ἀντιπράττει κατὰ τῆς λατρείας θεοῦ τινος, ὥσπερ ὁ Λυκοῦργος κατὰ τῆς τοῦ Διονύσου (Ἰλ. 6, 130-140), ἢ ἅπτεται ἱερῶν ἀντικειμένων, ὡς οἱ ἑταῖροι τοῦ Ὀδυσσέως τῶν βοῶν τοῦ Ἡλίου (Ὀδ. 12, 339 κ. ἑ.), ἢ ἀτόπως καταμελεῖ τῆς ὀφειλομένης θεῷ τινι τιμῆς, ὡς τοὐλάχιστον τῷ Ποσειδῶνι φαίνονται ποιήσαντες οἱ Ἀχαιοί, οἵτινες τεῖχος περὶ τὰς ναῦς ἐτειχίσαντο καὶ τάφρον ἤλασαν «οὐδὲ θεοῖσι δόσαν κλειτὰς ἑκατόμβας» (Ἰλ. 7, 450), καὶ ὡς ὁ Οἰνεύς, ὅς ἠμέλησε νὰ θύσῃ τῇ Ἀρτέμιδι Ἰλ. 9, 533-546). Ἐν τούτοις οὐ μόνον τὸ ἔργον τῶν ἱερέων ἀσήμαντον παρίσταται ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν, ἀλλὰ λείπουσι σχεδὸν καὶ πᾶσαι ἐκεῖναι αἱ σταθεραὶ περὶ τὴν θείαν λατρείαν διατάξεις, ἃς πανταχοῦ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις εὑρίσκομεν· διότι μόνον ἅπαξ ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (21, 268. πρβλ. 20, 276) μνημονεύεται ἑορτὴ θεοῦ τελουμένη τακτικῶς μετὰ χρόνον ὡρισμένον. Ἀναντιρρήτως τὸ φαινόμενον τοῦτο, ὅπερ ἔχει στενὴν συνάφειαν πρὸς τὴν ἄγνοιαν τῆς ἐννοίας τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν, ἐπιδέχεται διττήν τινα ἑρμηνείαν, ἤ, ὅτε τὰ ποιήματα ἐποιήθησαν,

δὲν ἐξικνεῖτο ἀκόμη τὸ κράτος τῶν κυρίων ἐδρῶν τῆς ἀρχαίας ἱερωσύνης καὶ ἰδίως τῶν Δελφῶν ἐπὶ τοσοῦτον, ὅσον ὕστερον, καὶ δὲν ἐρρύθμιζεν ἀκόμη οὐδαμῶς σύμπαντα τὸν βίον· ἢ ἐν τοῖς κύκλοις, ἐξ ὧν προῆλθον τὰ ἔπη, ἐθεωρεῖτο ὡς ἰδεῶδες ἀληθῶς ἀξίας τοῦ ἀνθρώπου καταστάσεως, ὅπερ ἄσμενοι μετέφερον εἰς τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους, τὸ νὰ ἔχῃ ὁ ἱερεὺς σὺν πᾶσι τοῖς ὑπ' αὐτοῦ διατεταγμένοις τύποις τῆς λατρείας πολὺ μικρὰν σημασίαν, τὰ δὲ καθήκοντα αὐτοῦ νὰ ἐκτελῶνται ὅσον οἷόν τε ὑπὸ τοῦ βασιλέως· ἴσως δὲ μέχρι τινὸς βαθμοῦ καὶ ἀμφότερα ταῦτα ἐπέδρασαν. Τοσοῦτον μόνον εἶναι βέβαιον, ὅτι ἡ δημοσία λατρεία ἐν τῇ χρονικῇ περιόδῳ τῇ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς τῶν Ὀλυμπιάδων μέχρι τῶν Περσικῶν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος ἔλαβε τῇ συμπράξει τῶν ἐν Δελφοῖς ἱερέων λεπτομερῆ διακόσμησιν, ἧς οὐδὲν ἴχνος ὑπάρχει ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ Ὀδυσσείᾳ. Ἡ ἰδέα, ὅτι ἐν τῇ λατρείᾳ αὐτῇ ἡ τῶν ἀστῶν εὐσεβὴς κοινότης παριστάνει ἑαυτὴν ἐνώπιον τῆς θεότητος, ἐγίνετο ἀεὶ ἰσχυροτέρα, τῶν ὀρχήσεων καὶ τῶν πομπῶν ηὔξανεν ἡ σπουδαιότης, ἡ διακόσμησις καὶ ὁ ἀριθμός, ἔτι δὲ οἱ πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν τελούμενοι ἀγῶνες, οἵτινες συνεδέοντο μετὰ τῶν σπουδαιοτέρων ἑορτῶν, καθίσταντο ἀεὶ πλουσιώτεροι καὶ ποικιλώτεροι. Σὺν τούτοις δὲ ἡ μετοχὴ ἐν τῇ δημοσίᾳ λατρείᾳ ἐθεωρεῖτο ἀεὶ μᾶλλον ὡς ἀπαράβατον καθῆκον παντὸς πολίτου· οἴκοθεν δ' ἐννοεῖται, ὅτι τὴν θεωρίαν ταύτην προῆγον παντοιοτρόπως οἱ ἱερεῖς. Ἀλλὰ καὶ πάντα τὰ πρὸς τὴν λατρείαν ἔχοντα σχέσιν ἤσκουν μεγάλην δύναμιν ἐπὶ τῶν ψυχῶν ἐν τῇ περιόδῳ ἐκείνῃ, ἐν ᾗ τοσοῦτον ζωηρὸν ἦν τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα· ὁ Γελῷος Τηλίνης κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου (7, 153) κατήγαγε τοὺς ἐκ Γέλας φυγόντας εἰς τὴν πατρίδα ἔχων οὐδεμίαν ἀνδρῶν δύναμιν, ἀλλ' ἱερὰ τῶν χθονίων θεῶν· τηλικαύτην ἐντύπωσιν ἐνεποίησαν ταῦτα τοῖς ἐν Γέλᾳ ἄρχουσιν. Καὶ ἐν τοῖς ὕστερον ἔτι χρόνοις ἡ τήρησις τῶν ὑπὸ τῆς πολιτείας τεθεσπισμένων ἑορτῶν ἐθεωρεῖτο τοσοῦτον σπουδαῖον πρᾶγμα, ὥστε οὐχὶ σπανίως διεκόπτοντο χάριν αὐτῶν καὶ πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις·

οὕτως ἕνεκα τῶν Καρνείων οἱ Σπαρτιᾶται οὐ μόνον ἐν τῷ πρώτῳ Περσικῷ πολέμῳ ἦλθον πολὺ ὕστερον εἰς βοήθειαν τῶν ἐν Μαραθῶνι μαχομένων Ἀθηναίων (Ἡρ. 6, 106), ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ δευτέρῳ ὀλίγους μόνον ἔπεμψαν εἰς Θερμοπύλας, μετὰ δὲ τὰ Κάρνεια ἔμελλον κατὰ τάχος βοηθεῖν πανδημεὶ (Ἡρ. 7, 206) καὶ ἐν τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ πολλάκις δὲν παρευρίσκοντο ἐγκαίρως ἐν τῷ πεδίῳ τοῦ πολέμου (Θουκ. 5, 54. 75)· ὁμοίως οἱ Συρακόσιοι ἕνεκα τῆς ἑορτῆς τοῦ Ἡρακλέους δὲν κατεδίωξαν τοὺς Ἀθηναίους εὐθὺς μετὰ τὴν ναυμαχίαν (Θουκ. 7, 73)· ὡσαύτως οἱ Κορίνθιοι, ἐνῷ οἱ ἄλλοι σύμμαχοι ἠπείγοντο τὸν πλοῦν εἰς Χίον κατὰ τὸν Δεκελεικὸν πόλεμον, « οὐ προεθυμήθησαν ξυμπλεῖν πρὶν τὰ Ἴσθμια, ἃ τότε ἦν, διεορτάσωσιν ». (Θουκ. 8, 9)· ἐν δὲ τῷ Κορινθιακῷ πολέμῳ κατεστράφη ἡ μόρα τῶν Σπαρτιατῶν ὑπὸ τοῦ Ἰφικράτους, διότι οἱ Ἀμυκλαῖοι ἀπῆλθον, ἵνα ἑορτάσωσι τὰ Ὑακίνθια (Ξεν. Ἑλλ. 4, 5, 11)[16]. Διὸ οὐδόλως ἐκπλησσόμεθα ἀναγινώσκοντες ἐν τῇ Ἀναβάσει τοῦ Ξενοφῶντος (2, 1, 9), ὅτι ὁ Κλέαρχος ἐγκαταλείπει τοὺς πρέσβεις τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν, « ὅπως ἴδοι τὰ ἱερὰ ἐξῃρημένα· ἔτυχε γὰρ θυόμενος ».

Πασῶν τῶν Ἑλληνίδων πόλεων ὑπερεῖχον αἱ Ἀθῆναι κατὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν λαμπρότητα τῶν ἑορτῶν, ἃς ἦγον πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν. Καὶ ὁ μὲν Περικλῆς παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 38, 1) κρίνει τὰς ἑορτὰς ὡς ἀναπαύλας τῶν πόνων, διότι ἡ φαιδρότης, ἣν ἐν ταῖς ψυχαῖς γεννῶσιν αἱ ἑορταὶ καὶ αἱ πανηγύρεις, προάγει τὴν ζωηρότητα καὶ τὴν εὐτονίαν τοῦ πνεύματος· οἱ δὲ ψέγοντες τοὺς θεσμοὺς τῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτείας μέμφονται ταύτην, « ὅτι ἐνίοτε οὐκ ἔστιν αὐτόθι χρηματίσαι τῇ βουλῇ οὐδὲ τῷ δήμῳ καθημένῳ ἀνθρώπῳ » διὰ τὸ πλῆθος τῶν ὑποθέσεων, δὲν δύνανται δὲ ταύτας νὰ διαπεραίνωσιν ἐγκαίρως καὶ διότι ὀφείλουσι νὰ ἑορτάσωσιν ἑορτάς, ὅσας οὐδεμία τῶν Ἑλληνίδων πόλεων (Ξεν. Ἀθην. πολ. 3, 1. 2), διπλασίας ἢ οἱ ἄλλοι (3, 8). Ὁμοίως ἐν τῷ δευτέρῳ Ἀλκιβιάδῃ (148e) λέγει ὁ Σωκράτης, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πλείστας θυσίας καὶ καλλίστας τῶν Ἑλλήνων ἄγουσιν. Εἰς

τὸ γεγονὸς τοῦτο ἀποβλέποντες βεβαίως οἱ ῥήτορες αὐτῶν συχνάκις ἐξυμνοῦσι τὴν ὑπεροχήν, ἧς διὰ τὴν ἑαυτῶν εὐσέβειαν ἀπολαύουσιν. Ὁ Λυκοῦργος (15) λέγει περὶ αὐτῶν, ὅτι πλεῖστον διαφέρουσι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων «τῷ πρός τε τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς καὶ πρὸς τοὺς γονεῖς ὁσίως καὶ πρὸς τὴν πατρίδα φιλοτίμως ἔχειν», ἐκφράζων ἅμα ἐν τούτοις καὶ τὴν ἐλπίδα, ὅτι καὶ ἐν τῇ προκειμένῃ δίκῃ τοιοῦτοι θὰ φανῶσιν. Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ (124) ἐγκωμιάζει τοὺς προγόνους τῶν Ἀθηναίων ὡς «ἅπαντα τὸν χρόνον ἠσκηκότας εὐσέβειαν μὲν πρὸς τοὺς θεούς, δικαιοσύνην δὲ περὶ τοὺς ἀνθρώπους». Ἡ περιδεὴς τήρησις ἐν τούτοις πάντων τῶν εἰς τὴν λατρείαν ἀναγομένων τύπων ἔσχε καὶ τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῇ παρέκβασιν. Οἱ ὑπὸ τοῦ δήμου χειροτονούμενοι στρατηγοί, ἀντὶ νὰ ἄγωσι τὸν στρατὸν κατὰ τοῦ ἐχθροῦ ἔμενον ἔσθ' ὅτε ἐν Ἀθήναις, ἵνα μετέχωσι τῶν πομπῶν καὶ τῶν ἄλλων τελετῶν, περὶ οὗ ὁ Δημοσθένης ποιεῖται λόγον ἐν τῷ πρώτῳ Ὀλυνθιακῷ (20) καὶ ἔτι σαφέστερον ἐν τῷ πρώτῳ Κατὰ Φιλίππου (26) λόγῳ· ἐν τούτῳ (35) μέμφεται τοὺς Ἀθηναίους καὶ ὅτι εἰς τὴν τῶν Παναθηναίων ἑορτὴν καὶ τὴν τῶν Διονυσίων μείζω κατηνάλισκον ἢ εἰς τὸν ἐξοπλισμὸν τῶν νεῶν.

Εὐνόητον ἐπακολούθημα τῶν ἐν τούτοις ἐκδηλουμένων δοξασιῶν εἶναι, ὅτι ἡ ἱεροσυλία καὶ ὁ ἀσεβὴς χλευασμὸς τῆς λατρείας πανταχοῦ καὶ πάντοτε ἐθεωροῦντο ὡς τὰ μέγιστα ἀνοσιουργήματα, ὧν δύναται νὰ καταστῇ ὁ ἄνθρωπος ἔνοχος· διὰ τοῦτο αἱ πλεῖσται περιπτώσεις ἐκτάκτου τιμωρίας ὑπὸ τῶν θεῶν, ἧς ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου ἱκανὰ παραδείγματα συνηγάγομεν, προὐκλήθησαν ἐκ τοιούτων ἁμαρτημάτων. Φυσικὸν βεβαίως εἶναι, ὅτι ὁ πολιτικὸς νόμος ἠπείλει διὰ τῶν βαρυτάτων ποινῶν τοὺς εἰς τοιαῦτα ἁμαρτήματα ὑποπίπτοντας. Οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέκτειναν Ἀτάρβην τινά, «ὅτι τοῦ Ἀσκληπιοῦ τὸν ἱερὸν στρουθὸν ἀπέκτεινε πατάξας» (Αἰλ. Ἱ. Π. 5, 17)· ἐν Δελφοῖς δὲ κατεκρήμνιζον τὸν ἱερόσυλον ἀπό τινος πέτρας (Αἰλ. Ἱ, Π. 11, 5, Ἀριστ. Πολιτ. 1304a 3)· ἀλλαχοῦ δὲ πάλιν οἱ δικασταὶ ἀπέ-

κτειναν παιδίον, «ὅτι ἐκ τοῦ τῆς Ἀρτέμιδος στεφάνου πέταλον χρυσοῦν ἐκπεσὸν ἀνείλετο» (Αἰλ. Ἰ. Π. 5, 16). Γνωστὸν ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἐκρίθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ ὡς ἀποκαλύψας ἔν τινι δράματι τὰ ἀπόρρητα τῶν μυστηρίων, καὶ ὅτι καὶ κατὰ τοῦ Ἀνδοκίδου ἡ αὐτὴ κατηγορία ἐγένετο. Τὰ θεῷ τινι ἀφιερωμένα δένδρα ἀπήλαυον ὁμοίας προστασίας ὥσπερ καὶ τἀγάλματα αὐτοῦ καὶ τἄλλα πράγματα τὰ εἰς τὴν λατρείαν αὐτοῦ ἀνήκοντα, οἷον τὰ δένδρα τοῦ ἱεροῦ ἄλσους τοῦ Διὸς ἐν Κερκύρᾳ, ὧν ἡ χρῆσις ὑπὸ ἰδιωτῶν ἐτιμωρεῖτο διὰ μεγάλης χρηματικῆς ζημίας (Θουκ. 3, 70, 4), αἱ ἱεραὶ ἐλαῖαι τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Ἀθήναις, ὡσαύτως οἱ περὶ τὰ ἡρῷα αὐτόθι ὑπάρχοντες πρῖνοι (Αἰλ. Ἰ. Π. 5, 17). Ὅτι δὲ οἱ ἐν Δελφοῖς ἱερεῖς ἐνίοτε μάλιστα ἠναγκάζοντο νὰ περιστέλλωσι τὰς ὡς πρὸς τοῦτο ὑπερβολὰς τοῦ θρησκευτικοῦ αἰσθήματος, μαρτυρεῖ τὸ γινόμενόν ποτε ἐν Κονδυλέᾳ τῆς Ἀρκαδίας, χωρίῳ τῶν Καφυῶν· «παιδία περὶ τὸ ἱερὸν (τῆς Ἀρτέμιδος) παίζοντα, ἐπέτυχε καλῳδίῳ, δήσαντα δὲ τὸ καλῴδιον τοῦ ἀγάλματος περὶ τὸν τράχηλον ἐπέλεγεν ὡς ἀπάγχοιτο ἡ Ἄρτεμις· φωράσαντες δὲ οἱ Καφυεῖς τὰ ποιηθέντα ὑπὸ τῶν παιδίων καταλεύουσιν αὐτά· καί σφισι ταῦτα ἐργασαμένοις ἐπέπεσεν εἰς τὰς γυναῖκας νόσος, τὰ ἐν τῇ γαστρὶ πρὸ τοκετοῦ τεθνεῶτα ἐκβάλλεσθαι, ἐς ὃ ἡ Πυθία θάψαι τε τὰ παιδία ἀνεῖπε καὶ ἐναγίζειν αὐτοῖς κατ' ἔτος· ἀποθανεῖν γὰρ αὐτὰ οὐ σὺν δίκῃ» (Παυσ. 8, 23, 5). Καὶ τόδε πρὸς τούτοις εἶναι πολὺ σημαντικόν, ὅτι ὁ πειρασμός, δι' οὗ κατὰ τὴν ἀξιοσημείωτον παρατήρησιν τοῦ Πλάτωνος ἐν τοῖς Νόμοις (9, 854a) παλαιὰ ἀδικήματα τιμωροῦνται, εἶναι μάλιστα ἀκαταμάχητός τις ῥοπὴ πρὸς ἱεροσυλίαν· αὕτη κατὰ τὰς θρησκευτικὰς δοξασίας τῶν ἀρχαίων παρίστατο ὡς κατ' ἐξοχὴν βαρεῖα συμφορά, τὸ δὲ πραγματικόν, ὅπερ ἐνταῦθα ὑπόκειται, ἐξηγεῖται ψυχολογικῶς ἐκ τοῦ θελγήτρου, ὃ ἀσκεῖ τὸ αὐστηρότατα ἀπαγορευόμενον. Παραδείγματα, ἐν οἷς τὸ θέλγητρον τοῦτο γίγνεται αἰσθητόν, εὑρίσκομεν εὐκόλως ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ ἐὰν μόνον ἀναμνησθῶμεν, ὅτι εἰς τὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων ἐντελῶς ἴσον τῇ ἱεροσυλίᾳ κα-

χὸν κρίνεται ἡ παραβίασις τοῦ ἀσύλου τῶν ἱερῶν, ἡ ἀναίρεσις ἢ βιαία ἀπαγωγὴ τῶν καταφευγόντων εἰς τοὺς βωμούς, διότι ὁ τοὺς ἱκέτας τοῦ θεοῦ προσβάλλων προσβάλλει αὐτὸν τοῦτον. Ἀλλὰ τοιαῦτα συχνάκις συνέβαινον, καὶ μάλιστα, ὅπερ ἀξιοσημείωτον, κατ' ἐξοχὴν ἐν ἐμφυλίοις πολέμοις, ἐν οἷς τὰ πάθη σφοδρότατα ἐξήπτοντο, τὰ δὲ φυσικὰ αἰσθήματα κατὰ τὸ πλεῖστον κατεπνίγοντο· ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐντεῦθεν γεννωμένης ἐξαγριώσεως ὁ ἔρως τῆς ἐκδικήσεως ἐπληροῦτο μετὰ μείζονος ἡδονῆς, ἐὰν ὁ φονεύων τὸν ἑαυτοῦ ἐχθρὸν ἐμίαινεν ἅμα καὶ τὸ ἱερόν, εἰς ὃ οὗτος τυχὸν κατέφευγεν. Ὁ Θουκυδίδης διηγούμενος τὰς φρικαλέας ὠμότητας τῶν ἐμφυλίων στάσεων ἐν Κερκύρᾳ κατὰ τὸ ἔτος 427 λέγει, ὅπως δηλώσῃ τὴν ἐπίτασιν αὐτῶν, ὅτι «καὶ πατὴρ παῖδα ἀπέκτεινε καὶ ἀπὸ τῶν ἱερῶν ἀπεσπῶντο καὶ πρὸς αὐτοῖς ἐκτείνοντο, οἱ δέ τινες καὶ περιοικοδομηθέντες ἐν τοῦ Διονύσου τῷ ἱερῷ ἀπέθανον» (3, 81, 5). Ὅμοιον ἀνοσιούργημα διέπραξαν ἐν Ἀθήναις οἱ Ἀλκμεωνίδαι ἀποκτείναντες τοὺς εἰς τοὺς βωμοὺς τῶν σεμνῶν θεῶν καθεζομένους ὀπαδοὺς τοῦ Κύλωνος (Θουκ. 1, 126), οἱ δυνατοὶ τῶν Αἰγινητῶν, οἵτινες ἕνα τῶν τοῦ δήμου καταφυγόντα πρὸς τὰ πρόθυρα τῆς Δήμητρος θεσμοφόρου καὶ ἐχόμενον τῶν ἐπισπάστρων τῆς θύρας, ἐπειδὴ ἀποσπάσαι αὐτὸν οὐκ ἠδύναντο ἀφέλκοντες, ἀποκόψαντες αὐτοῦ τὰς χεῖρας οὕτως ἦγον (Ἡρ. 6, 91), οἱ Σπαρτιᾶται, οἵτινες «ἀναστήσαντές ποτε ἐκ τοῦ ἱεροῦ τοῦ Ποσειδῶνος ἀπὸ Ταινάρου τῶν Εἱλώτων ἱκέτας ἀπαγαγόντες διέφθειραν» (Θουκ. 1, 128, 1), οἱ Συβαρῖται, οἵτινες κιθαρῳδόν τινα, ὑπὲρ οὗ ἐστασίασαν πρὸς ἀλλήλους, αὐτῇ στολῇ καταφυγόντα εἰς τὸν τῆς Ἥρας βωμὸν αὐτοῦ ἐφόνευσαν (Αἰλ. Ἱ. Π. 3, 43), ἐν Ἀθήναις οἱ Τριάκοντα, κελεύσαντες τοὺς ἕνδεκα νὰ ἀποσπάσωσι τὸν Θηραμένη ἀπὸ τοῦ βωμοῦ τῆς Ἑστίας, πρὸς ὃν εἶχε καταφύγει, ὅπως ἀποκτείνωσιν αὐτὸν (Ξεν. Ἑλλ. 2, 3, 54), οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἑνώσεως τῶν Ἀρκάδων εἰς μίαν πόλιν, ὅτε τοὺς καταφυγόντας εἰς τὸν τῆς Ἀρτέμιδος ναὸν ἀντιπάλους «ἀναβάντες ἐπὶ τὸν ναὸν καὶ τὴν ὀροφὴν διελόντες ἔπαιον ταῖς κεραμί-

σιν» καὶ οὕτως ἠνάγκασαν αὐτοὺς νὰ παραδοθῶσιν (Ξεν. Ἑλλ. 6, 5, 9)· ἀλλὰ τοὐλάχιστον ἐν ταῖς τέσσαρσι πρώταις τῶν μνημονευθεισῶν περιπτώσεων αἱ πηγαὶ ἡμῶν δὲν ἀποσιωπῶσι καὶ τὴν δυσχέρειαν ἢ τὸ ἀδύνατον τῆς καθάρσεως ἀπὸ τοῦ ἄγους, ὅπερ εἶναι ἐπακολούθημα τοιούτων ἀνοσίων πράξεων. Πανταχοῦ τὸ ἁμάρτημα τοῦτο εἶναι ἰδίως φοβερόν, διότι γίγνεται εἰς τὰ ἱερὰ τῆς ἰδίας πατρίδος· ἀλλ' ὅμως εὐσεβεῖς ἄνδρες οὐδὲ τὰ τῆς ἀλλοτρίας χώρας ἱερὰ προσέβαλλον, ὃ εἶχεν ἐξαιρέτως ὁ Ἀγησίλαος (11, 1) ὡς ἀξίωμα, ὅστις δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο μετὰ τὴν ἐν Κορωνείᾳ μάχην τοὺς Θηβαίους ὁπλίτας, ὅσοι κατέφυγον εἰς τὸν ναὸν τῆς Ἰτωνίας Ἀθηνᾶς, «ἐᾶν τε ἀπιέναι ᾗ βούλοιντο ἐκέλευε καὶ ἀδικεῖν οὐκ εἴα» (Ξεν. Ἑλλ. 4, 3, 20. Πλούτ. Ἀγησ. 19). Ἥκιστα δὲ ὤκνουν νὰ μεταχειρίζωνται τὰ ἱερὰ ἀλλοτρίας χώρας πρὸς σκοποὺς πολεμικούς, ὅτε δὲν ἔμελλον νὰ γείνωσι διὰ τῆς βίας κύριοι ἀνδρῶν καταφυγόντων εἰς αὐτά. Οἱ Ἀθηναῖοι ἐτείχισαν τὸ ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος τὸ ἐν Δηλίῳ παρὰ τὴν Τάναγραν καὶ ἀπέκρουσαν τὴν μομφὴν τῶν Θηβαίων, «ὅτι οὐ δικαίως δράσειαν παραβαίνοντες τὰ νόμιμα τῶν Ἑλλήνων», φάσκοντες «τὸν νόμον τοῖς Ἕλλησιν εἶναι, ὧν ἂν ᾖ τὸ κράτος τῆς γῆς ἑκάστης, τούτων καὶ τὰ ἱερὰ ἀεὶ γίγνεται, τρόποις θεραπευόμενα, οἷς ἂν πρὸς τοῖς εἰωθόσι καὶ δύνωνται» (Θουκ. 4, 92. 97. 98)· ὁ στρατηγὸς αὐτῶν Δημοσθένης πορευόμενος εἰς Αἰτωλίαν «ηὐλίσατο τῷ στρατῷ ἐν τοῦ Διὸς τοῦ Νεμείου τῷ ἱερῷ» (Θουκ. 3, 96, 1)· κατὰ δὲ τὸν εἰς Σικελίαν πλοῦν «στρατόπεδον κατεσκευάσαντο ἐν τῷ τῆς Ἀρτέμιδος ἱερῷ» παρὰ τὸ Ῥήγιον (Θουκ. 6,44,3)· ὡς ὑποδεικνύει δὲ ὁ Πλούταρχος (Νικ.16. πρβλ. Θουκ. 6, 71, 1), φαίνεται ὅτι καὶ ἀπεδοκιμάσθη μάλιστα ὁ Νικίας ὑπὸ τῶν πολιτῶν αὐτοῦ, διότι ἐκ θρησκευτικῆς αὐστηρότητος δὲν κατέλαβε τὸ Ὀλυμπίειον παρὰ τὰς Συρακούσας, ὅπως κάμῃ χρῆσιν τῶν ἐν αὐτῷ πολλῶν χρυσῶν καὶ ἀργυρῶν ἀναθημάτων ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ πόλεως, «ἡγούμενος, ἐὰν τὰ χρήματα διαρπάσωσιν οἱ στρατιῶται, τὸ μὲν κοινὸν οὐκ ὠφεληθήσεσθαι, τὴν δ' αἰτίαν

αὐτὸς ἔξειν τοῦ ἀσεβήματος» [17]). Ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ τόποι λατρείας ἐξ ἴσου πᾶσι τοῖς Ἕλλησι σεβαστοί, ὡς σύμπασα ἡ χώρα τῶν Ἠλείων ὡς ἕδρα τῆς τῶν Ὀλυμπίων πανηγύρεως, δι' ἧς μάλιστα κατὰ τὰ ἀρχαῖα νόμιμα, ἅτινα βεβαίως ἐν τῇ περιόδῳ τοῦ χρόνου πολυτρόπως κατεπατήθησαν, οἱ στρατοπέδῳ ἰόντες τὰ ὅπλα παραδόντες ἀπελάμβανον μετὰ τὴν ἐκ τῶν ὅρων ἔκβασιν (Πολύβ. 4, 73, 10. Στράβ. 8, 358), καὶ οὐχ ἧττον οἱ Δελφοί, ὧν ἡ μὲν σύλησις κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Σόλωνος ἐγένετο αἰτία τοῦ πρώτου ἱεροῦ πολέμου, ἡ δὲ βεβήλωσις ὑπὸ ἐχθρικῶν στρατιῶν κατὰ τοὺς χρόνους Φιλίππου τοῦ Μακεδόνος ἢ τοῦ Φωκικοῦ ἢ δευτέρου ἱεροῦ πολέμου. Ἕτερον ἐπακολούθημα τούτου ἦν ὅτι καὶ οἱ θεωροὶ τῶν πόλεων, οἱ φοιτῶντες εἰς τοιούτους τόπους πανελληνίου λατρείας, ἐθεωροῦντο ὡς πρόσωπα ἀπαραβίαστα παρ' ἅπασι τοῖς Ἕλλησιν. Ἐνταῦθα ἀναφέρεται καὶ τὸ ὑπὸ Παυσανίου ἱστορούμενον (4, 9, 2), ὅτι ἄνδρες Λακεδαιμόνιοι λοχήσαντες τὸν πεμφθέντα ὑπὸ τῶν Μεσσηνίων εἰς Δελφοὺς θεωρόν, ἀμυνόμενον «καὶ ἀνθεστηκότα ἐτίτρωσκον, ἐς ὃ γίνεται βοή σφισιν ἐξ ἀφανοῦς· Τὸν χρησμοφόρον μέθες». Λέγεται δὲ ὅτι καὶ οἱ Ἀμφικτύονές ποτε βαρέως ἐτιμώρησαν τοὺς Μεγαρέας, διότι θεωρίαν Πελοποννησίων εἰς Δελφοὺς διὰ τῆς Μεγαρικῆς πορευομένην, οἱ θρασύτατοι αὐτῶν μεθυσθέντες, «ὕβρει καὶ ὠμότητι τὰς ἁμάξας ἀνακυλίσαντες εἰς τὴν λίμνην ἐνεώσαντο, ὥστε πολλοὺς ἀποπνιγῆναι τῶν θεωρῶν» (Πλούτ. Ἠθ. 304 f).

Τὴν ἀξίωσιν τοῦ ἀπέχεσθαι ἐν τῇ χώρᾳ τῶν πολεμίων τοὐλάχιστον πάσης πρὸς τὰ ἱερὰ ἀσεβείας μὴ ἐπιβαλλομένης ὑπὸ πολεμικῆς ἀνάγκης, ἀπηχεῖ ἡ τραγῳδία, ὑποδηλοῦσα, ὅτι κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τροίας ἦτο καθῆκον τῶν Ἀχαιῶν, νὰ φείδωνται τῶν ἱερῶν (Αἰσχ. Ἀγ. 338. Σοφ. Φιλ. 1440)· ἔτι δὲ μᾶλλον παρεῖχεν εὐκαιρίαν πρὸς ἐκδήλωσιν αὐτῆς ἡ περὶ τὰ ἱερὰ μυθολογήματα παράδοσις, ὅτε κατεῖχεν ἱστορικὰ γεγονότα καὶ διέπλαττεν αὐτὰ ὡς αὐτὴ ἠπίστατο. Ἡ ἐπίδρασις ταύτης καθίσταται κατ' ἐξοχὴν φανερὰ ἐν ταῖς διηγήσεσι περὶ τῶν Περσικῶν πολέμων,

ἐν αἷς ἡ διαγωγὴ τῶν Περσῶν πρὸς τὰ ἱερά τῶν Ἑλλήνων ἐκτίθεται ὑπὸ διαφορωτάτας ὄψεις. Ὅτι οἱ Πέρσαι πολλάκις ἐσύλησαν καὶ ἐνέπρησαν αὐτὰ εἶναι ἀναμφίβολον, ἡ δὲ ἀγανάκτησις ἡ ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἑλλήνων ἐκ τούτου ἐξεγερθεῖσα εὑρίσκει σφοδρὰν ἔκφρασιν ἐν τοῖς εἰς ταῦτα ἀναφερομένοις στίχοις τοῦ Αἰσχύλου (Πέρσ. 809-812)· ἀλλ' ἤδη ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀπεπειράθησαν νὰ αἰτιολογήσωσι τὴν τοιαύτην διαγωγὴν τῶν Περσῶν ἐκ τοῦ ὅτι προσέκρουεν εἰς τὸ ἴδιον αὐτῶν θρησκευτικὸν αἴσθημα ἡ δοξασία, ὅτι οἰκοδομήματα ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων ποιηθέντα ἠδύναντο νὰ χρησιμεύωσιν ὡς κατοικίαι θεῶν· τῆς ἑρμηνείας ταύτης ἠχὼ ἐγένετο ὁ Κικέρων (de rep. 3, 9, 14. de legibus 2, 10, 26). Ἀλλ' ὅμως ἐν ταῖς ἱστορίαις τοῦ Ἡροδότου ἀπαντῶσι πλὴν τῶν παραδειγμάτων τῆς καταστροφῆς (ὡς 6, 32. 6, 101. 8, 32. 8, 53. 8, 129. 9, 65) καὶ παραδείγματα ἐσπουδασμένης φειδοῦς τῶν ἑλληνικῶν ἱερῶν, ἧς αἴτιός ἐστιν ὁ Ξέρξης· ὃς οὐ μόνον τὸν περσικὸν στόλον διέταξε τὴν Δῆλον, ἐν ᾗ ἐγεννήθησαν οἱ δύο θεοί, Ἀπόλλων καὶ Ἄρτεμις, «ταύτην μηδὲν σίνεσθαι, μήτε αὐτὴν τὴν χώραν μήτε τοὺς οἰκήτορας αὐτῆς» καὶ τοῦ παρὰ τὴν Ἄλον τῆς Ἀχαΐας (Φθιώτιδος) ἄλσους τοῦ Λαφυδίου Διὸς αὐτός τε εἴργετο καὶ τῇ στρατιᾷ πάσῃ παρήγγειλε (6, 97. 7, 197), ἀλλὰ καὶ ὀλίγας ἡμέρας μετὰ τὸν ἐμπρησμὸν τῆς ἀκροπόλεως τῶν Ἀθηνῶν, « συγκαλέσας Ἀθηναίων τοὺς φυγάδας, ἑαυτῷ δὲ ἑπομένους, ἐκέλευε τρόπῳ τῷ σφετέρῳ θῦσαι τὰ ἱερὰ ἀναβάντας εἰς τὴν ἀκρόπολιν» (8, 54). Περὶ δὲ τῆς διαγωγῆς αὐτῶν πρὸς τὸ ἐν Δελφοῖς ἱερὸν τοῦ Ἀπόλλωνος διαφέρουσιν αἱ ἱστορικαὶ εἰδήσεις εἰς τρόπον λίαν ἀξιοσημείωτον. Κατά τινα παράδοσιν ἱστορουμένην ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου (8, 35-39) οἱ ἐπὶ τὸ ἱερὸν τὸ ἐν Δελφοῖς ὁρμηθέντες Πέρσαι ἠναγκάσθησαν ἐκ θαύματος τοῦ θεοῦ νὰ ὑποχωρήσωσι· καθ' ἑτέραν δὲ (9, 42) ὁ Μαρδόνιος ἐγίνωσκε χρησμόν, « ὡς χρεών ἐστι Πέρσας ἀφικομένους εἰς τὴν Ἑλλάδα διαρπάσαι τὸ ἱερὸν τὸ ἐν Δελφοῖς, μετὰ δὲ τὴν διαρπαγὴν ἀπολέσθαι πάντας», τοῦτον δὲ τὸν χρησμὸν

ἐπιστάμενοι δὲν ἐπεχείρησαν τὴν διαρπαγὴν αὐτοῦ· κατὰ δὲ τὸν Κτησίαν (Περσ. 25. 27) μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν εἰς Ἀσίαν ἔπεμψεν ὁ Ξέρξης τὸν Ματάκαν, ὅπως καταστρέψη αὐτό, ἀφοῦ ὁ Μαρδόνιος δὲν ἐξετέλεσε τὴν περὶ τούτου πρότερον δοθεῖσαν ἐντολήν. Καθόλου δὲ εὐκόλως πειθόμεθα, ὅτι ἡ συνετὴ ἀνεξιθρησκεία τῶν ἀνωτάτων ἀρχηγῶν τῶν Περσῶν διετέλει ποικιλοτρόπως ἐν συγκρούσει πρὸς τὸν φανατισμὸν τοῦ ὄχλου κατὰ τῶν ἱερῶν καὶ ἀγαλμάτων τῶν ἑλληνικῶν θεῶν, ὡς ἰδίως τὸ εἰς τὸν ναὸν καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Ποσειδῶνος τὸ ἐν τῷ προαστείῳ τῆς Ποτειδαίας ἀσέβημα ἦν ἔργον τῶν Περσῶν μόνον ἐκείνων, οἵτινες μετ' ὀλίγον διεφθάρησαν ὑπὸ τῆς θαλάσσης (Ἡρ. 8, 129) [19], ἀλλ' ὁ Ἡρόδοτος ἐπίσταται καὶ ἕτερον λόγον τῶν γενομένων καταστροφῶν, ὅς εἶναι ἄξιος προσοχῆς διὰ τὴν συνάφειαν, ἣν ἔχει πρός τινα δοξασίαν καὶ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἀπαντῶσαν. Κατὰ τὸν ἐμπρησμὸν τῶν Σάρδεων ἐνέπρησαν οἱ Ἴωνες καὶ οἱ Ἀθηναῖοι καὶ τὸ ἱερὸν τῆς ἐπιχωρίας Θεοῦ Κυβήβης, «τὸ σκηπτόμενοι», λέγει ὁ Ἡρόδοτος, «οἱ Πέρσαι ὕστερον ἀντενεπίμπρασαν τὰ ἐν Ἕλλησι ἱερά» (5, 102. 6, 101. 7, 8). Τὸ οὕτως ὑποδεικνυόμενον ἀξίωμα, ὅτι ἡ ἔν τινι χώρᾳ ὑπὸ ἀλλοδαποῦ ἐχθροῦ γενομένη βεβήλωσις τῶν ἱερῶν δύναται νὰ ἀνταποδοθῇ καὶ ἐξαγνισθῇ διὰ βεβηλώσεως τῶν ἱερῶν ἐν τῇ πατρίδι τοῦ ἐχθροῦ τούτου, προϋποθέτει προδήλως βαθμῖδά τινα τῆς θρησκευτικῆς ἀναπτύξεως, καθ' ἣν ὁ πάτρων θεὸς χώρας τινὸς ἐννοεῖται στενῶς συνδεδεμένος μετὰ τῶν κατοίκων αὐτῆς καὶ τρόπον τινὰ ὑπεύθυνος διὰ τὰς πράξεις αὐτῶν· ἀλλ' ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι ἰσχύει τοῦτο ἐνίοτε καὶ κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς χρόνους· οἱ Αἰτωλοὶ ἔν τινι εἰσβολῇ εἰς Μακεδονίαν εἰσελθόντες εἰς τὸ Δῖον, πόλιν τῆς Πιερίας, ἐνέπρησαν τὰς στοὰς τὰς περὶ τὸ τέμενος καὶ τὰ λοιπὰ διέφθειραν τῶν ἀναθημάτων· ὁ δὲ βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας Φίλιππος ὁ τρίτος πρὸς τιμωρίαν αὐτῶν διέταξε νὰ γείνωσι πολλῷ μείζονες καὶ δεινότεραι καταστροφαὶ ἱερῶν καὶ ἀναθημάτων. Ὁ Πολύβιος, ὅστις διηγεῖται ταῦτα μετ' αὐστηρᾶς ἀποδοκιμασίας (5, 9. πρβλ. 4,62. 7,

14, 3), ἐν γένει πολλάκις λαμβάνει εὐκαιρίαν νὰ ἀναφέρῃ τοιαύτας βαρβαρότητας ἐν τοῖς χρόνοις, ὧν τὰ γεγονότα ἐξιστορεῖ ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ· τοσούτῳ μᾶλλον δὲ ἐξαίρει τὸ παράδειγμα τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ὡς ἐπαίνου καὶ μιμήσεως ἄξιον, ὃς «ἐπὶ τοσοῦτον ἐξοργισθεὶς Θηβαίοις ὥστε τοὺς μὲν οἰκήτορας ἐξανδραποδίσασθαι, τὴν δὲ πόλιν εἰς ἔδαφος κατασκάψαι, τῆς γε πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας οὐκ ὠλιγώρησε περὶ τὴν κατάληψιν τῆς πόλεως, ἀλλὰ πλείστην ἐποιήσατο πρόνοιαν ὑπὲρ τοῦ μηδ' ἀκούσιον ἁμάρτημα γενέσθαι περὶ τὰ ἱερὰ καὶ καθόλου τὰ τεμένη» (5, 10)[19].

Πάντοτε προϋποτίθεται, ὅτι τὸν θεὸν αὐτὸν προσβάλλει, ὅστις διαφθείρει, κλέπτει ἢ βεβηλοῖ πράγματα εἰς αὐτὸν ἀνήκοντα, ὅστις ἑορτὴν ἀγομένην πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ διαταράσσει καὶ εἰς αὐτὰ ἔτι τὰ ἐπουσιώδη μέρη αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁ συγγραφεὺς τοῦ λόγου κατὰ Νεαίρας (126), ἐν ᾧ πρὸς τοῖς ἄλλοις ἡ ὑπόδικος κατηγορεῖται ὅτι ἡ θυγάτηρ αὐτῆς ξένη οὖσα καὶ μεμοιχευμένη «ἔθυσε τὰ ἱερὰ τὰ ἄρρητα ὑπὲρ τῆς πόλεως», διατείνεται, ὅτι τοῖς θεοῖς, οἷς οἱ κατηγορούμενοι ἠσεβήκασι τιμωρῶν κατέστησέ τε αὐτοὺς εἰς ἀγῶνα καὶ ὑπὸ τὴν ψῆφον τῶν δικαστῶν ἤγαγε· καὶ πρὸς τοὺς δικαστὰς λέγει· «ὑμέτερον ἤδη τὸ ἀσέβημα γίγνεται τὸ πρὸς τοὺς θεούς, ἐὰν μὴ ταύτην κολάσητε» (109). Ὁ Δημοσθένης, ὅστις ἐν τῇ ἐξασκήσει τοῦ ἀξιώματος αὐτοῦ ὡς χορηγὸς ἐν τοῖς μεγάλοις Διονυσίοις ἐρραπίσθη ὑπὸ τοῦ Μειδίου, διισχυρίζεται ἐν τῷ κατὰ τούτου λόγῳ, ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ ὑβρίσθη ὁ θεός, ᾧ χορηγὸς καθειστήκει ὁ Δημοσθένης, «καὶ τὸ τῆς ὁσίας, ὅ τι δήποτ' ἐστί, τὸ σεμνὸν καὶ τὸ δαιμόνιον» (126), θεωρεῖ δὲ τὸν νόμον, ὑφ' οὗ ἡ τῆς ἑορτῆς τάξις κανονίζεται, ὡς αὐτοῦ τοῦ θεοῦ χάριν τεθέντα (35). Τὸ δὲ γενικὸν ἀξίωμα, ὅπερ ἐν τούτοις πρέπει νὰ λαμβάνηται ὑπ' ὄψιν, ἐκφέρει ἐν τῷ αὐτῷ λόγῳ (147) ὧδε ἀποφαινόμενος· «ἅπαντα, οἶμαι, τἀσεβήματα τῆς αὐτῆς ὀργῆς δίκαιον ἀξιοῦν».

Εἶναι πολὺ ἀξιοσημείωτον ὅτι ὑπὸ τὸ ἀσέβημα, ὅπερ τηλι-

καύτην ἀγανάκτησιν διεγείρει καὶ τοσοῦτον βαρεῖαν ποινὴν ἐπάγεται, νοεῖται κυρίως πάντοτε ἡ καθ' οἱονδήποτε τρόπον γινομένη καταπάτησις τῆς λατρείας, ἐνῷ τοὐλάχιστον οἱ Ἀθηναῖοι, παρ' οἷς μόνον δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν τὸ πρᾶγμα, τὴν θεωρητικὴν ἄρνησιν τοῦ θεοῦ πολὺ εὐκολώτερον ἠνείχοντο. Ὅτι δὲ αὕτη καὶ ἐκτὸς τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν δὲν ἦτο πρᾶγμα σπάνιον, καταφαίνεται σαφῶς ἐκ πολλῶν χωρίων τοῦ δεκάτου βιβλίου τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος, ἅτινα ἅμα μεθ' ἱκανῆς ἀκριβείας διερμηνεύουσι καὶ τὴν τότε περὶ τοῦ ζητήματος τούτου ἐν γένει κρατοῦσαν γνώμην. Ἔν τινι τῶν χωρίων τούτων (887c-888a) ἐκφράζει ὁ συγγραφεὺς τὴν ἀγανάκτησιν αὐτοῦ βεβαίως περὶ ἐκείνων, οἵτινες τῶν ἐντυπώσεων τῆς νεότητος αὐτῶν ἀμνήμονες γινόμενοι ἀπαιτοῦσιν ἀποδείξεις τῆς ὑπάρξεως τῶν θεῶν· ἀλλ' ἐν ἄλλῳ χωρίῳ (908b) ὁμολογεῖ, ὅτι ἡ ἀπιστία σχετικῶς εἶναι ἀκίνδυνος, ὅταν τῷ μὴ νομίζοντι θεοὺς ἦθος φύσει προσγένηται δίκαιον καὶ φεύγῃ μὲν τοὺς μὴ δικαίους τῶν ἀνθρώπων, στέργῃ δὲ τοὺς δικαίους, καὶ τότε μόνον εἶναι καθ' ὑπερβολὴν ἐπικίνδυνον πρᾶγμα ἡ ἀθεΐα, ὅταν παρακολουθῇ αὐτῇ ἀκολασία ἤθους καὶ δόλος καὶ ὑπόκρισις, δι' ὧν ἐξαπατῶνται οἱ ἄλλοι. Πολὺ δὲ διδακτικὸν εἶναι καὶ τὸ γεγονὸς τὸ ὑπ' αὐτοῦ βεβαιούμενον καὶ ἐντελῶς συνᾷδον ταῖς δηλώσεσι τοῦ Ξενοφῶντος (Ἀπομν. 1, 4, 16), « τὸ μηδένα πώποτε λαβόντα ἐκ νέου ταύτην τὴν δόξαν περὶ θεῶν, ὡς οὐκ εἰσί, διατελέσαι πρὸς γῆρας μείναντα ἐν ταύτῃ τῇ διανοήσει » (888b. c). Εὐκολώτατα δ' ἠνείχοντο οἱ Ἀθηναῖοι τὰς ἀντιφασκούσας πρὸς τὴν θρησκευτικὴν παράδοσιν δοξασίας, ἐὰν προήρχοντο οὐχὶ ἐξ ἐγχωρίων ἀνδρῶν, ὡς συνέβαινε παρὰ τοῖς ἀρχαιοτάτοις φιλοσόφοις καὶ σοφισταῖς.

Περὶ τῆς αἰτίας τούτου παρέχει ἡμῖν πολύτιμον πληροφορίαν ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου φερόμενος λόγος « Κατ' Ἀνδοκίδου ἀσεβείας », ὅστις εἶναι μὲν ἔργον μεταγενεστέρας ῥητορικῆς σχολῆς, ἀλλὰ συνετέθη προφανῶς ἐκ στοιχείων ἀρχαιοτέρων λόγων καὶ διὰ τοῦτο καὶ πρότερον ἤδη ἐχρησίμευσεν ἡμῖν εἰς τὴν ἐξέτα-

σιν δοξασιῶν τῆς ἀττικῆς περιόδου. Ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ ἀναγινώσκομεν (17)· « τοσοῦτο δ' οὗτος Διαγόρου τοῦ Μηλίου ἀσεβέστερος γεγένηται· ἐκεῖνος μὲν γὰρ λόγῳ περὶ τὰ ἀλλότρια ἱερὰ καὶ ἑορτὰς ἠσέβει, οὗτος δὲ ἔργῳ περὶ τὰ ἐν τῇ αὐτοῦ πόλει », ἔνθα καὶ τοῦτο εἶναι σημαντικόν, ὅτι ὁ Διαγόρας κρίνεται ὡς ἀσεβῶν οὐχὶ περὶ τοὺς θεούς, ἀλλὰ περὶ τὰ ἱερὰ καὶ τὰς ἑορτάς. Εἶναι δὲ ἄξιον προσοχῆς, ὅτι πρὸς τὴν καταδίκην ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων, γενομένην κατὰ τὸν Διόδωρον (13, 6) τῷ 415, ἔδωκεν ἀφορμὴν ὁ Διαγόρας ἐναντιούμενος οὐχὶ πρὸς τὴν τῶν θεῶν πίστιν, ἀλλὰ κατὰ τῶν μυστηρίων, ἅτινα « πᾶσι διηγεῖτο κοινοποιῶν αὐτὰ καὶ μικρὰ ποιῶν καὶ τοὺς βουλομένους μυεῖσθαι ἀποτρέπων » (Σχολ. Ἀριστ. Ὀρν. 1073). Ἐὰν ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερον τοὺς ἐκ τῆς ἱστορίας γνωστοὺς καταδιωγμοὺς φιλοσόφων ἕνεκα τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὴν θρησκείαν, εὐκόλως πειθόμεθα, ὅτι αὕτη μόνον ὡς πρόφασις αὐτῶν ἐχρησίμευσε, τὸ δὲ κύριον αἴτιον ἦσαν λόγοι πολιτικοί. Ὁ Ἀναξαγόρας, ὅστις βραχὺ πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ, ἐγένετο ὥσπερ καὶ ὁ Φειδίας θῦμα τῶν πολιτικῶν μηχανορραφιῶν κατὰ τοῦ Περικλέους, οὗ οἱ ἀντίπαλοι ἐζήτουν νὰ πικράνωσι τὴν ζωὴν ἀποστεροῦντες αὐτὸν φίλων πολυτίμων (Πλούτ. Περ. 31. 32. Διογ. Λ. 2, 12). Ὁ δὲ Πρωταγόρας ὑπεβλήθη εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τῷ 411, καθ' ὃν χρόνον ἐμαίνοντο τὰ πάθη μεταξὺ τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ τοῦ δήμου, ὑπό τινος τῶν ἐκ τῆς ὀλιγαρχικῆς κυβερνήσεως τῶν τετρακοσίων, ἥτις ἐνόμιζεν ἴσως ὅτι ἠδύνατο ἄριστα νὰ σωθῇ, ἐὰν ἐπροστάτευε δραστηρίως τὴν πάτριον θρησκείαν. Ὁ Ἀριστοτέλης κατηγγέλθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ ὑπὸ Εὐρυμέδοντος τοῦ ἱεροφάντου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου, ὅτε αἱ ἐθνικαὶ ἐλπίδες τῶν Ἑλλήνων ἀνεζωπυρήθησαν καὶ ἐκ τούτου ἀνεπτύχθη ἰσχυρὰ ἔχθρα πρὸς τοὺς τῇ μακεδονικῇ βασιλείᾳ συμπαθοῦντας, ἐξ ὧν ἐθεωρεῖτο καὶ ὁ φιλόσοφος. Δι' ὁμοίαν αἰτίαν ἀναμφιβόλως κατηγορήθη ἐπὶ ἀσεβείᾳ καὶ ὁ μαθητὴς τοῦ Σταγειρίτου Θεόφραστος (Διογ. Λ. 5, 37)· τὸ αὐτὸ

δὲ πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν καὶ περὶ τῆς κατὰ Θεοδώρου καὶ Στίλπωνος κατηγορίας (Διογ. Λ. 2, 101. 116). Ὁ Σωκράτης ἐπὶ πολλὰς δεκαετηρίδας ἀνέγκλητος ἐν Ἀθήναις βιοὺς καὶ διδάξας, ὑπέστη ὀλίγα ἔτη μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν Τριάκοντα τὴν γνωστὴν καταδίωξιν, ἐν ᾗ κατηγορήθη ὡς ἀσεβὴς καὶ ὡς διαφθείρων τοὺς νέους, ἐπειδὴ ὁ δῆμος ὁ παρὰ πᾶσαν τὴν διάθεσιν αὐτοῦ πρὸς λήθην καὶ συνδιαλλαγὴν ἐξωργισμένος, ἐξ ὧν ἔπαθε δεινῶν, ἀπήτει ἓν θῦμα, ἐθεώρησε δὲ τὸν Σωκράτη ὡς ἕνα τῶν πνευματικῶν πρωταιτίων τῆς ὀλιγαρχικῆς κινήσεως· ὅτι δὲ αὕτη ἦν ἡ κυρία αἰτία οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ μετὰ πάσας τὰς περὶ τούτου γενομένας συζητήσεις. Ἡ δὲ τύχη τοῦ Σωκράτους διὰ τοῦτο μόνον ἦν διάφορος τῆς τῶν ἄρτι μνημονευθέντων, ὅτι αὐτὸς δὲν ἠθέλησε νὰ ἐκφύγῃ τὴν δίκην δραπετεύων ἢ νὰ μεταχειρισθῇ ἄλλα συνήθη μέσα πρὸς σωτηρίαν. Ἀναμφιβόλως αἱ διατάξεις τῶν νόμων κατὰ τῆς ἀσεβείας θὰ ἦσαν οὕτω διατετυπωμέναι, ὥστε νὰ ἐφαρμόζωνται καὶ εἰς τὰς περὶ θεῶν ἐκφερομένας γνώμας καὶ κρίσεις τὰς ἀπὸ τῶν πατρίων διαφερούσας· ἀλλ' ἕνεκα τῆς ἐλευθερίας, ἧς οἱ Ἕλληνες ἐν τούτῳ ἀπήλαυον, καὶ ἕνεκα τῆς παντελοῦς ἐλλείψεως δογματικοῦ συστήματος ἐπιβεβλημένου, οὐδεὶς διενοεῖτο νὰ ἐξαγάγῃ τοιαῦτα συμπεράσματα, ἐὰν δὲν ὑπῆρχεν ἰδιαίτερον συμφέρον· γνωστὸν ἄλλως εἶναι τὸ ἐν πλείσταις πολιτείαις γιγνόμενον, ὅτι δηλ. νόμοι, οὐδεμίαν γενικὴν ἐφαρμογὴν ἐπιδεχόμενοι πλέον, ἅτε μὴ ὄντες ἀνάλογοι τῶν μεταβεβλημένων ἰδεῶν, ἐν καιροῖς ταραχῶν ἐξάγονται ἐκ τῆς λήθης, ἵνα χρησιμεύσωσιν ὡς ὅπλον κατὰ τῶν πολιτικῶν ἀντιπάλων. Ἐκ τῆς Ἀπολογίας τοῦ Πλάτωνος (26 d) μανθάνομεν, ὅτι αἱ δοξασίαι τοῦ Ἀναξαγόρου, ὅτι ὁ μὲν ἥλιος εἶναι λίθος, ἡ δὲ σελήνη γῆ, ἦσαν πολὺ διαδεδομέναι παρὰ τοῖς πεπαιδευμένοις τοῦ καιροῦ ἐκείνου· καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι αἱ δοξασίαι αὗται δὲν συνεπήγοντο, πολλοῦ γε καὶ δεῖ, ἀθεΐαν, ἀλλ' ὅμως ἐκ τῶν Νεφελῶν τοῦ Ἀριστοφάνους γίνεται φανερόν, πόσην ἀδημονίαν ᾐσθάνετο ὁ ἁπλοῦς Ἀθηναῖος ὁρῶν, ὅτι ἐκ τῆς τοιαύτης δι-

δασκαλίας ἡ τέως ἔμψυχος φύσις ἀπενεκροῦτο. Ἀλλ' ἴσως καὶ τοῦτο ἐγίγνετο, οὐχὶ διότι τοιουτοτρόπως ὁ Ἥλιος καὶ ἡ Σελήνη, ἅτινα ἐν τῇ ἀττικῇ λατρείᾳ ἐτιμῶντο ὀλιγώτερον ἢ ἀλλαχοῦ, ἀπέβαλλόν τι ἐκ τοῦ θείου αὐτῶν ἀξιώματος, ἀλλὰ μᾶλλον διότι ἐκ τῆς καθαρᾶς φυσικῆς θεωρίας τὰ οὐράνια σημεῖα, ἅτινα ἐν παντὶ τῷ βίῳ τῶν Ἑλλήνων ἐχρησίμευον ὡς προτρέποντα καὶ ἀποτρέποντα νεύματα τῶν θεῶν, ἀνήγοντο ἀναγκαίως εἰς φυσικὰ αἴτια· περὶ τοῦ Ἀναξαγόρου τοὐλάχιστον γινώσκομεν, ὅτι οὐδεμίαν ἀξίαν ἀπένεμεν εἰς τὰ σημεῖα (Πλούτ. Περ. 6) καὶ ἐδίδασκε π. χ. ὅτι «ὅταν τὸ θερμὸν εἰς τὸ ψυχρὸν ἐμπέσῃ (τοῦτο δ' ἐστὶν αἰθέριον μέρος εἰς ἀερῶδες) τῷ μὲν ψόφῳ τὴν βροντὴν ἀποτελεῖ τῷ δὲ παρὰ τὴν μελανίαν τοῦ νεφώδους χρώματι τὴν ἀστραπήν, τῷ δὲ πλήθει καὶ μεγέθει τοῦ φωτὸς τὸν κεραυνόν, τῷ δὲ πολυσωματωτέρῳ πυρὶ τὸν τυφῶνα, τῷ δὲ νεφελοειδεῖ τὸν πρηστῆρα» (Πλούτ. περὶ τῶν ἀρεσκ. τοῖς φιλοσ. 3, 3, 3) [20]. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα, δι' ὧν οἱ φιλόσοφοι κατὰ καιροὺς ἠδύναντο νὰ προσβάλλωσι τὸ αἴσθημα τοῦ λαοῦ, οὐδὲ πόρρωθεν δύνανται νὰ παραβληθῶσι πρὸς τὴν κατάπληξιν καὶ μανίαν, ἣν ἐξήγειρε παρ' αὐτῷ ἡ φοβερὰ ἀσέβεια τῆς περικοπῆς τῶν Ἑρμῶν τῆς πόλεως ἐν ἔτει 415 ὀλίγον πρὸ τοῦ ἔκπλου τοῦ εἰς Σικελίαν πεμπομένου στόλου.

Ὅσῳ μᾶλλον αἱ περὶ τῶν θεῶν παραστάσεις ἐκαθαίροντο, ὅσῳ μᾶλλον ἐξησθένει ἡ ἰδέα, ὅτι οἱ θεοὶ εἶναι κατ' ἐξοχὴν ὄντα δυσμενῶς καὶ ζηλοτύπως πρὸς τὸν ἄνθρωπον διακείμενα, τοσούτῳ μᾶλλον ἡ μετ' αὐτῶν κοινωνία ἡ διὰ τῆς λατρείας γινομένη προσελάμβανε τὸν χαρακτῆρα πράγματος εὐφραίνοντος καὶ φαιδρύνοντος. Ἡ ἀνθρωποθυσία συχνάκις ἐν τοῖς ἀρχαιοτάτοις χρόνοις ἀπαντῶσα ὡς συστατικὸν τῆς θείας λατρείας κατηργήθη ἢ ἀντικατεστάθη διὰ συμβολικῶν πράξεων ἐν ἐκείναις ταῖς χώραις τῆς Ἑλλάδος, αἵτινες δὲν ἔμειναν κεκλεισμέναι εἰς τὰς προόδους τῆς ἐθνικῆς ἐξημερώσεως [21]· αἱ ἑορταί, αἵτινες ἔμελλον νὰ προσελκύσωσι πρὸς ἑαυτὰς τὸ ἵλεων βλέμμα τοῦ θεοῦ, ἐχρησίμευον ἅμα εἰς τὸ νὰ ἐμποιῶσι φαιδρότητα τοῖς ἑορτάζουσιν· ὁ ναός, ὅς

πρότερον ἐκτίζετο μόνον ὅπως κρύπτῃ ἐντὸς τῶν στερεῶν τοίχων τὰ ἐν αὐτῷ φυλαττόμενα ἅγια, ἀφοῦ ἡ ἀναπεπταμένη στοὰ τῶν κιόνων ἀπετέλεσε τὴν εἴσοδον αὐτοῦ, ἐκάλει τοὺς προσιόντας εἴσω καὶ ἔθελγε διὰ τοὺς κάλλους αὐτῶν τοὺς ὀφθαλμούς. Ὅτε δὲ αἱ ἔνδοξοι νῖκαι, ἃς ἤρατο ἐν τοῖς κατὰ τῶν Περσῶν πολέμοις, διήγειραν ἐν τῷ ἑλληνικῷ λαῷ τὴν ὑψίστην εἰς ἑαυτὸν πεποίθησιν, τότε ἐκτήσατο καὶ τὴν ἱκανότητα νὰ ἀναβλέπῃ πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ θεοὺς μετὰ πλήρους ἐλευθερίας χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ ἀποβάλλῃ τὴν ἱερὰν σοβαρότητα, ἥτις ἐπιβάλλεται ὑπὸ τῆς πρὸς αὐτοὺς κοινωνίας· καὶ ὁ μὲν Πίνδαρος κατώρθωσε δι' ἐνθέου μεγαλορρημοσύνης νὰ ὑπογράψῃ τὸν σεμνὸν καὶ ὑψηλὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἀπόλλωνος, ὁ δὲ Φειδίας νὰ πλαστουργήσῃ τὴν εἰκόνα τοῦ πατρὸς ἀνδρῶν τε θεῶν τε, τοῦ Μεγάλου Διός. Ὅμοιον δὲ πνεῦμα διέπνεε καὶ τὰς δημοτελεῖς πανηγύρεις κατὰ τὴν ἀκμὴν τῶν Ἀθηνῶν τοὐλάχιστον κατὰ μέγα μέρος, ἐφ' ὅσον εἶναι ἡμῖν γνωσταί. Ἡ δὲ παρθενικὴ ἐκείνη θεά, πρὸς τὴν αὐστηρὰν σεμνότητα τῆς ὁποίας καὶ τὴν καθαρὰν βούλησιν ᾐσθάνετο συγγενευούσας ὁ ἀττικὸς λαὸς τὰς ἀρίστας ἰδιότητας τῆς ἑαυτοῦ φύσεως, ἡ πολιοῦχος τῶν Ἀθηνῶν, ἐλαμπρύνθη καὶ ἐκοσμήθη διὰ παντὸς ὅ,τι σεμνὸν καὶ πολύτιμον εἶχε νὰ ἐπιδείξῃ ἡ πόλις· ὁ θεὸς τοῦ οἴνου ἐτιμᾶτο ἐν σειρᾷ ἑορτῶν ὡς ὁ ἀντιπρόσωπος πάσης εὐγενεστέρας ἐνθουσιαστικῆς ἐκστάσεως· ἀλλὰ βεβαίως μάλιστα ἰδιάζουσα τοῖς Ἀθηναίοις εἶναι ἡ περιπαθὴς εὐλάβεια, μεθ' ἧς ἐτέλουν τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια εἰς τιμὴν τῆς Δήμητρος, τῆς θεᾶς τῶν καρπῶν. Διότι, ἅτε ὑπὲρ πάντας τοὺς ἄλλους Ἕλληνας προσκεκολλημένοι εἰς τὸ πάτριον αὐτῶν ἔδαφος, ἐτίμων μετὰ μοναδικῆς ἀφοσιώσεως τὴν μνήμην τῶν ἐν αὐτῷ ἀναπαυομένων νεκρῶν αὐτῶν καὶ ᾐσθάνοντο ἐν τῇ βλαστήσει, αὐξήσει καὶ ἐκ νέου εἰς γῆν καταβολῇ τοῦ σπέρματος ὅλην τὴν μυστηριώδη ζωὴν τὴν ἐν τοῖς σπλάγχνοις τῆς γῆς, εἰς ἣν οἱ ἄνθρωποι παραδίδουσι τοὺς φιλτάτους αὐτῶν. Σὺν τούτοις δὲ καὶ αἱ συμβολικαὶ πράξεις τῆς ἑορτῆς ἐκείνης προσῆγον τῷ ὀφθαλμῷ τὴν εἰκόνα θεότητος πασχούσης

καὶ ἐν τῷ μητρικῷ αὐτῆς αἰσθήματι τετρωμένης, ἥτις ἦν πάσης ἄλλης πλησιεστέρα πρὸς τὸν κόσμον τῶν ἀνθρωπίνων συναισθημάτων· διότι ἐν αὐτῇ δεσπόζει ἀνθρωπομορφισμὸς ἀσυγκρίτως ὑψηλοτέρας φύσεως τοῦ συνήθους ἐκείνου, ὅστις ἐξήγειρε τὴν ἀντιλογίαν τῶν εὐγενεστάτων Ἑλλήνων.

Ἐκ τῶν ἄρτι εἰρημένων κατανοεῖται, διὰ τί ἐν τῇ ἀττικῇ ἰδίως περιόδῳ ἡ θεία λατρεία θεωρεῖται οὐ μόνον τὸ σπουδαιότατον καθῆκον ἀλλὰ καὶ ἡ ἡδίστη (μακαριωτάτη) ἀπόλαυσις τοῦ ἀνθρώπου. Πόσον ἦτο διαδεδομένη ἡ ἰδέα αὕτη, ὑποδεικνύει ὁ Πλάτων, ὃς ἐν τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (716 d) ὀνομάζει τὸν τοιόνδε λόγον ἁπάντων κάλλιστον καὶ ἀληθέστατον, «ὡς τῷ μὲν ἀγαθῷ θύειν καὶ προσομιλεῖν δὴ τοῖς θεοῖς εὐχαῖς καὶ ἀναθήμασι καὶ ξυμπάσῃ θεραπείᾳ θεῶν κάλλιστον καὶ ἄριστον καὶ ἀνυσιμώτατον πρὸς τὸν εὐδαίμονα βίον καὶ δὴ καὶ διαφερόντως πρέπον, τῷ δὲ κακῷ τούτων τἀναντία πέφυκεν». Ἐντεῦθεν κατανοεῖται τέλεον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἐρυξιμάχου ἐν τῷ Συμποσίῳ (188 c) λεχθέν, ὅτι ἡ λατρεία ἐστὶν «ἡ περὶ θεούς τε καὶ ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους κοινωνία». Αὕτη τοσοῦτον ἐθεωρεῖτο ὡς συστατικὸν τοῦ εὐδαίμονος βίου, ὥστε ἐν τῇ εἰκόνι, ἣν ἔπλαττον περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως τῶν ἐναρέτων, ἦν ἀπαραίτητος. Ἔν τινι τῶν θρήνων τοῦ Πινδάρου (ἀπ. 95) ἐκ τῶν ἀσχολιῶν τῶν μακαρίων ἐν τῷ Ἅιδῃ εἶναι καὶ τὸ «ἀεὶ θύα μιγνύναι πυρὶ τηλεφανεῖ παντοῖα θεῶν ἐπὶ βωμοῖς», κατὰ δὲ τὴν ἐν τῷ Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος περιγραφὴν τῆς καταστάσεως, ἐν ᾗ διατελοῦσι μετὰ θάνατον οἱ τέλειοι, εἰς τὴν μακαριότητα αὐτῶν συντελεῖ καὶ τόδε, «καὶ θεῶν ἄλση τε καὶ ἱερὰ αὐτοῖς εἶναι, ἐν οἷς τῷ ὄντι οἰκητὰς θεοὺς εἶναι, καὶ φήμας τε καὶ μαντείας καὶ αἰσθήσεις τῶν θεῶν καὶ τοιαύτας ξυνουσίας γίγνεσθαι αὐτοῖς πρὸς αὐτούς» (111 b). Ὁ Ἱππόλυτος τοῦ Εὐριπίδου (86) δὲν βλέπει μὲν τὸ ὄμμα τῆς Ἀρτέμιδος, ᾗ ἀφιέρωσεν ὅλην αὐτοῦ τὴν ὕπαρξιν, ἀλλ' ἀκούει τὴν φωνὴν αὐτῆς. Τὸ ἰδανικὸν λοιπὸν τῶν εὐσεβεστάτων Ἀθηναίων, ὡς φαίνεται ἐκ τούτου, ἦτο τὸ σωματικῶς τρόπον τινὰ

ὁρᾶν καὶ ἀκούειν τοὺς θεούς, διὸ καὶ εὐνόητον εἶναι, ὅτι, ἐὰν τοῦτο ἀπέβαινεν ἀδύνατον, ἡ ψυχικὴ διάθεσις αὐτῶν ἠδύνατο νὰ μεταπίπτῃ εἰς τοὐναντίον οὕτως, ὥστε μετ' ἀθυμίας ἐγκατέλειπον τὴν λατρείαν. Παράδειγμα τοιοῦτον παρέχει ἡμῖν ὁ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τὸν Εὐθύδημον, πρὸς ὃν ὁ Σωκράτης λέγει· «ὅτι δ' ἀληθῆ λέγω καὶ σὺ γνώσει, ἂν μὴ ἀναμένῃς ἕως ἂν τὰς μορφὰς τῶν θεῶν ἴδῃς, ἀλλ' ἐξαρκῇ σοι τὰ ἔργα αὐτῶν ὁρῶντι σέβεσθαι καὶ τιμᾶν τοὺς θεούς», καὶ ὅστις κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ἔκφρασιν ἀμφιβάλλει περὶ τῆς ἀξίας τῆς λατρείας, διότι δοκεῖ αὐτῷ «τὰς τῶν θεῶν εὐεργεσίας οὐδ' ἂν εἷς ποτε ἀνθρώπων ἀξίαις χάρισιν ἀμείβεσθαι» (4, 3, 13. 15). Ὁ Εὐθύδημος διαφέρει οὐσιωδῶς τοῦ ἐν τῷ αὐτῷ συγγράμματι ἐμφανιζομένου Ἀριστοδήμου, ὅστις ἐκ τῶν προτέρων εἰς τὴν σκέψιν ῥέπων, εἰ καὶ οὐδαμῶς εἶναι ἄθεος, ὅμως δὲν πιστεύει, ὅτι νοῦς κυβερνᾷ τὸν κόσμον καὶ διατηρεῖ ἐν τάξει τάδε τὰ ὑπερμεγέθη καὶ πλῆθος ἄπειρα, διότι, λέγει, «οὐχ ὁρᾷ τοὺς κυρίους τούτων, ὥσπερ τῶν ἐνθάδε γιγνομένων τοὺς δημιουργούς» (1, 4, 9). Ἀμφοτέροις συνιστᾷ ἐμβριθῶς ὁ Σωκράτης τὴν σπουδαιότητα καὶ ἀνάγκην τῶν τῆς λατρείας τελετῶν· ὁ συγγραφεὺς ἔχει συμφέρον νἀποδείξῃ, ὅτι ὁ Σωκράτης εἰς ταῦτα διετέλει ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὴν τοῦ λαοῦ πίστιν, καὶ ὅτι πράγματι ὅλος ὁ βίος τῆς μεγίστης τοῦ ἔθνους μερίδος ἐν πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς μέρεσιν ἦν ἐνυφασμένος ὑπὸ εὐσεβῶν τῆς λατρείας ἀσκήσεων, τοῦτο ἐκφράζει ἐμβριθέστατα τὸ χωρίον τοῦ δεκάτου βιβλίου τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος (887 d. e), ὃ περιγράφει τὴν τερατώδη ἀποσκίρτησιν ἀπὸ τῶν θρησκευτικῶν ἕξεων, ἐν αἷς ἐκ παίδων ἔτι ἐν γάλαξιν ἐτράφησαν οἱ ὕστερον τὴν ὕπαρξιν τῶν θεῶν ἀρνούμενοι.

Ἕνεκα τῆς εὐσταθείας καὶ στασιμότητος, ἥτις χαρακτηρίζει τὸν θρησκευτικὸν βίον τῶν μεσημβρινῶν λαῶν, ἡ ἐκτεθεῖσα δοξασία περὶ τῆς σχέσεως πρὸς τοὺς θεοὺς ἔμεινε σχεδὸν ἀναλλοίωτος μέχρι τῶν πρώτων μετὰ Χριστὸν αἰώνων, διότι ἐντελῶς ὅμοια στοιχεῖα εὑρίσκομεν ἔτι ἔν τινι ἀξιολογωτάτῃ τοῦ Πλουτάρχου περι-

γραφῇ ('Ηθ. 1101 d-1102 a) τῆς ψυχικῆς πρὸς τὸν θεὸν διαθέσεως, μεθ' ἧς οἱ σύγχρονοι αὐτοῦ ἐτέλουν τὰς ἑορτάς. Ἔχει μὲν ἡ διάθεσις αὕτη φόβον τινὰ μεμιγμένον, « μυριάκις δὲ μεῖζόν ἐστι καὶ πλέον αὐτῇ τὸ εὔελπι καὶ περιχαρὲς καὶ πᾶσαν ὄνησιν, ὡς ἐκ θεῶν οὖσαν, εὐχόμενον καὶ δεχόμενον »· διότι ἡ ψυχὴ « ὅπου μάλιστα δοξάζει καὶ διανοεῖται παρεῖναι τὸν θεόν, ἐκεῖ μάλιστα λύπας καὶ φόβους καὶ τὸ φροντίζειν ἀπωσαμένη, τῷ ἡδομένῳ μέχρι μέθης καὶ παιδιᾶς καὶ γέλωτος ἀφίησιν ἑαυτήν »· ἰδίως δὲ ἐξαίρεται ὅτι ἐν ταῖς ἑορταῖς ἀνακουφίζονται οἱ ὑπὸ τῶν δεινῶν τοῦ βίου πιεζόμενοι· « ἐν δὲ πομπαῖς καὶ θυσίαις οὐ μόνον γέρων καὶ γραῦς, οὐδὲ πένης καὶ ἰδιώτης, ἀλλὰ καὶ Παχυσκελὴς ἀλετρὶς πρὸς μύλην κινουμένη, καὶ οἰκότριβες καὶ θῆτες ὑπὸ γήθους καὶ χαρμοσύνης ἀναφέρονται », ἴσως δὲ τὴν σημασίαν τοῦ τελευταίου τούτου περιστατικοῦ ᾐσθάνοντο ἐν τοῖς χρόνοις τῶν αὐτοκρατόρων βαθύτερον ἢ ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ. Οὕτω λοιπὸν ὁ ἐκ Χαιρωνείας φιλόσοφος διερμηνεύει ἅμα τό τε φρόνημα τῆς ἑαυτοῦ ἐποχῆς καὶ τὸ τῶν ἀρίστων χρόνων τῆς Ἑλλάδος, ὅταν ἐν ἄλλῳ χωρίῳ λέγῃ· « ἥδιστα δὲ τοῖς ἀνθρώποις ἑορταὶ καὶ εἰλαπίναι πρὸς ἱεροῖς καὶ μυήσεις καὶ ὀργιασμοὶ καὶ κατευχαὶ θεῶν καὶ προσκυνήσεις » ('Ηθ. 169 d).

Ἠδύνατο ἐνίοτε ἡ περιγραφεῖσα θρησκευτικὴ διάθεσις νὰ ἔχῃ ὡς ἐπακολούθημα θαρραλέαν τινὰ προσέγγισιν πρὸς τοὺς θεοὺς ἰδιαζούσης ἀφελείας, ἥτις πηγάζει μὲν ἀναμφιβόλως ἔκ τινος βαθέως ἐρριζωμένης ἀνάγκης τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας, ἀλλ' ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἑλληνικῆς θρησκείας φαίνεται πάντοτε τρόπον τινὰ ἀπροσδόκητος. Ὅτε οἱ θεοπρόποι τῶν Ἀθηναίων πρὸ τῆς ἀρχῆς τοῦ δευτέρου περσικοῦ πολέμου ἔλαβον παρὰ τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου χρησμὸν δυσμενέστατον τῇ ἑαυτῶν πόλει, προσῆλθον ἐκ δευτέρου, ὡς διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (7, 141), πρὸς τὸν θεὸν ὡς ἱκέται καὶ ἔλεγον· « ὦναξ, χρῆσον ἡμῖν ἄμεινόν τι περὶ τῆς πατρίδος, αἰδεσθεὶς τὰς ἱκετηρίας τάσδε, τάς τοι ἥκομεν φέροντες· ἢ οὔ τοι ἄπιμεν ἐκ τοῦ ἀδύτου, ἀλλ' αὐτοῦ τῇδε μενέομεν ἔστ' ἂν

καὶ τελευτήσωμεν », ἡ δὲ Πυθία ἔδωκεν αὐτοῖς δεύτερον χρησμὸν ἠπιώτερον τοῦ πρώτου· ὁ Παυσανίας, ὅστις ἐν τῇ ἀρχῇ τῆς ἐν Πλαταιαῖς μάχης προσέταξε τοῖς Λακεδαιμονίοις μηδένα τῶν πολεμίων ἀμύνεσθαι, διότι θυόμενος οὐκ ἐκαλλιέρει, « τρέπεται πρὸ τὸ Ἡραῖον τῇ ὄψει δεδακρυμένος καὶ τὰς χεῖρας ἀνασχὼν εὔξατο Κιθαιρωνίᾳ Ἥρᾳ καὶ θεοῖς ἄλλοις, οἳ Πλαταιίδα γῆν ἔχουσιν . . ἅμα δὲ ταῖς εὐχαῖς ἐφάνη τὰ ἱερὰ καὶ νίκην ὁ μάντις ἔφραζε » καὶ οὕτως ἔδωκε τὸ παράγγελμα νὰ βαδίσωσι πρὸς τοὺς πολεμίους (Ἡρόδ. 9, 61. 62. Πλούτ. Ἀριστ. 17. 18). Περὶ δὲ τοῦ Φειδίου διηγεῖται ὁ Παυσανίας (5, 11, 4), ὅτι « ὡς ἐκτετελεσμένον ἤδη τὸ ἄγαλμα (τοῦ Διὸς) ἦν, ηὔξατο ὁ Φειδίας ἐπισημῆναι τὸν θεὸν εἰ τὸ ἔργον ἐστὶν αὐτῷ κατὰ γνώμην· αὐτίκα δ' ἐς τοῦτο τοῦ ἐδάφους κατασκῆψαι κεραυνόν φασιν, ἔνθα ὑδρία καὶ ἐς ἐμὲ ἐπίθημα ἦν ἡ χαλκῆ ». Ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν ἠδύναντο πάντως νὰ γεννηθῶσι διαθέσεις, οἵας ἐκφράζει ὁ Αἰσχύλος ἐν ταῖς Ἱκέτισιν (1060), ὅπου τὸ ἓν ἡμιχόριον διδάσκει τὸ ἕτερον νὰ εὔχηται τῷ Διὶ μέτριον καὶ « τὰ θεῶν μηδὲν ἀγάζειν », διότι τοῦτο κινδυνεύει νὰ ὑπερβῇ τὰ ὅρια τοῦ πρὸς τὸν ὕψιστον θεὸν ὀφειλομένου σεβασμοῦ (πρβλ. τ. 1, σ. 389).

Ὅτι πᾶσα σπουδαία πρᾶξις ἔδει νὰ ἄρχηται μετὰ προσευχῆς, ἐθεωρεῖτο παρὰ πάντων ἀξίωμα. Ὁ Ἀρριανὸς ἐν τῷ Κυνηγετικῷ (35) ἐπὶ ἀρχαιοτέρων παραδόσεων βεβαίως ἐρειδόμενος λέγει, ὅτι πάντες οἱ ἄνθρωποι ἄρχονται τοῦ ἔργου ἀπὸ θεῶν, καὶ μάλιστα ἐκείνων, οἵτινες πρὸ πάντων ἔχουσι πρὸς τὰ ἔργα σχέσιν, καὶ οἷς θύουσι χαριστήρια, ὅταν τὸ ἔργον εἰς ἀγαθὸν ἀποτελευτήσῃ· « οἷον ὅσοι μὲν ναυτίλλονται, τοῖς θαλαττίοις θεοῖς Ποσειδῶνι καὶ Ἀμφιτρίτῃ καὶ Νηρηΐσι, καὶ ὅσοι τὴν γῆν ἐργάζονται, Δήμητρι καὶ Κόρῃ καὶ Διονύσῳ· οἱ δὲ ἀμφὶ τὰς τέχνας πονούμενοι Ἀθηνᾷ καὶ Ἡφαίστῳ· καὶ οἱ ἀμφὶ παίδευσιν, Μούσαις καὶ Ἀπόλλωνι Μουσηγέτῃ καὶ Μνημοσύνῃ καὶ Ἑρμῇ· οἱ δὲ ἀμφὶ τὰ ἐρωτικά, Ἀφροδίτῃ καὶ Ἔρωτι καὶ Πειθοῖ καὶ Χάρισιν· οὕτω καὶ τοὺς ἐπὶ θήρᾳ ἐσπουδακότας οὐ χρὴ ἀμελεῖν τῆς

Ἀρτέμιδος τῆς Ἀγροτέρας οὐδὲ Ἀπόλλωνος οὐδὲ Πανὸς οὐδὲ Νυμφῶν οὐδὲ Ἑρμοῦ Ἐνοδίου καὶ Ἡγεμονίου, οὐδὲ ὅσοι ἄλλοι ὄρειοι θεοί»· περὶ τοῦ τελευταίου τούτου διδάσκει καὶ ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ ἑαυτοῦ Κυνηγετικῷ (6, 13). Τὸ ἔθος τοῦ προσεύχεσθαι τῷ Ἡλίῳ κατὰ τὴν ἕω δὲν ἦτο μόνον τοῦ Σωκράτους ἴδιον, ὡ ἀποδίδοται ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (220 d), ἀλλ' ἦν γενικόν, ὡς ὑποδεικνύει τὸ δέκατον βιβλίον τῶν Νόμων (887 e). ὅθεν ἐξηγεῖται καὶ ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ εἰς τοὺς ἐλέφαντας ἐν τῷ περὶ ζώων ἰδιότητος τοῦ Αἰλιανοῦ (7, 14). Ὡσαύτως ἐν ἀρχῇ τοῦ δείπνου καὶ τοῦ ἀρίστου ἐπεκαλοῦντο τὸν θεόν, οὐχ ὡς δεόμενοί τινος τῶν τοιούτων, ἀλλ' εἰς τὸ μνησθέντας κατακοσμηθῆναι τὴν ψυχήν, ὡς λέγει ὁ Πυθαγόρειος Διωτογένης (Στοβ. 43, 130). Ὅτι δὲ πρὸ πάσης πολεμικῆς ἐπιχειρήσεως καὶ ἰδίως πρὸ τῆς μάχης ἐπεκαλοῦντο τοὺς θεούς, ἐννοεῖται οἴκοθεν καὶ μνημονεύεται πολλάκις ὑπὸ τῶν ἱστορικῶν, εἰ καὶ ἐνταῦθα συνδέονται συνήθως πράξεις τῆς θείας λατρείας διάφορον ἔχουσαι σκοπόν, μετὰ τῆς προσευχῆς συνάπτεται ἡ πρὸς ἐξέτασιν τῆς βουλήσεως τῶν θεῶν προωρισμένη θυσία καὶ ἡ εὐχὴ ἐν περιπτώσει ἐπιτυχίας [22])· χαρακτῆρα καθαρᾶς προσευχῆς ἔχει ἴσως ἡ ὑπὸ Θουκυδίδου (6, 32) περιγραφομένη πρὸ τοῦ ἔκπλου τοῦ στόλου τῶν Ἀθηναίων εἰς τὴν κατὰ τῆς Σικελίας ἐκστρατείαν. Ἰδίως δὲ ἐφρόντιζε καὶ ὁ ἐπιχειρῶν δυσχερὲς πνευματικὸν ἔργον νὰ ἐξαιτῆται παρὰ τῶν θεῶν τὴν προσήκουσαν ἔμπνευσιν. Ὁ Περικλῆς κατὰ τὸν Πλούταρχον (Περ. 8. Ἠθ. 803 f) τοσοῦτον εὐλαβὴς περὶ τὸν λόγον ἦν, «ὥστ' ἀεὶ πρὸς τὸ βῆμα βαδίζων ηὔχετο τοῖς θεοῖς μηδὲ ῥῆμα μηδὲν ἐκπεσεῖν ἄκοντος αὐτοῦ πρὸς τὴν προκειμένην χρείαν ἀνάρμοστον». Ὁ δὲ Ξενοφῶν παραγγέλλει τῷ Ἱππάρχῳ, ὅπως αἰτῆται θεοὺς διδόναι αὐτῷ καὶ νοεῖν καὶ λέγειν καὶ πράττειν τὰ δέοντα (ἱππαρχ. 1, 1)· ἐν τῷ Τιμαίῳ τοῦ Πλάτωνος (27 b c) θεωρεῖται ὡς νόμος γενικός, ὅτι «ἐπὶ παντὸς ὁρμῇ καὶ σμικροῦ καὶ μεγάλου πράγματος θεὸν ἀείπου καλοῦσιν»· ὁμοίως ἐν πολλοῖς ἄλλοις χωρίοις τοῦ φιλοσόφου αἱ δυσχερεῖς συζητή-

σεις ἄρχονται ἀπὸ τῆς ἐπικλήσεως τῶν θεῶν (Τίμ. 48 d. Φίλ. 12 c. Νόμ. 4,712b. 10, 893b). Ὅτι δὲ ἀσμένως ἱκέτευον τοὺς θεούς, ὅπως ἐμπνέωσιν αὐτοῖς τὸ προσῆκον φρόνημα καὶ ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ ὑπὲρ τῶν ἄλλων, διότι τοῦτο πρὸ πάντων παρ' αὐτῶν προσεδόκων, ἐξετέθη ἤδη πρότερον (τ. 1. σ. 107. 108).

Ἀλλὰ δὲν περιωρίζοντο βεβαίως πάντοτε εἰς τὸ νὰ αἰτῶνται διὰ τῆς προσευχῆς τὴν παρὰ τῶν θεῶν εὐλογίαν πρὸς τὸν ἐπιδιωκόμενον σκοπὸν ἢ ἐσωτερικὸν φωτισμὸν καὶ ἐνίσχυσιν. Οἱ Ἀθηναῖοι κατ' ἐξοχὴν εἶχον, ὡς φαίνεται, εἰς μέγαν βαθμὸν τὴν ἕξιν νὰ εὔχωνται παρὰ τῶν θεῶν πᾶν ὅ τι ἐπόθουν. Σαφέστατα ἀποδεικνύεται τοῦτο ἐκ τοῦ δευτέρου Ἀλκιβιάδου, συγγραφέντος πιθανώτατα κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ἀττικῆς δημοκρατίας[23]), ἐν ᾧ (148 b-149 c) ψέγονται οἱ Ἀθηναῖοι, ὅτι εὔχονται ἅττ' ἂν τύχῃ, ἐπὶ κινδύνῳ νὰ μὴ θεωρῶσι πλέον τὸ αἰτηθὲν ὡς ἐπιθυμητόν, ἀφοῦ τύχωσιν αὐτοῦ, τοὐναντίον δὲ ἐπαινοῦνται οἱ Σπαρτιᾶται, οἵτινες «ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ ἑκάστοτε παραπλησίαν εὐχὴν εὔχονται, τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς τοὺς θεοὺς διδόναι κελεύοντες σφίσιν αὐτοῖς»·[24]). Ὁ ψόγος ἐκφέρεται διὰ στόματος τοῦ Σωκράτους, πρὸς οὗ τὰς ἀρχὰς συμφωνεῖ ἐντελῶς· διότι κατὰ τὴν ἀψευδῆ μαρτυρίαν τοῦ Ξενοφῶντος (Απομν. 1, 3, 2) ὁ Σωκράτης «ηὔχετο πρὸς τοὺς θεοὺς ἁπλῶς τἀγαθὰ διδόναι, ὡς τοὺς θεοὺς κάλλιστα εἰδότας, ὁποῖα ἀγαθά ἐστι, τοὺς δ' εὐχομένους χρυσίον ἢ ἀργύριον ἢ τυραννίδα ἢ ἄλλο τι τῶν τοιούτων οὐδὲν διάφορον ἐνόμιζεν εὔχεσθαι ἢ εἰ κυβείαν ἢ μάχην ἢ ἄλλο τι εὔχοιντο τῶν φανερῶς ἀδήλων ὅπως ἀποβήσοιτο»[25]). Τὴν ἐν τῷ Ἀλκιβιάδῃ ἐπαινουμένην συνήθειαν τῶν Σπαρτιατῶν ἀποδίδει αὐτοῖς καὶ ὁ Πλούταρχος λέγων· «εὐχὴ δ' αὐτῶν, διδόναι τὰ καλὰ ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς, καὶ οὐδὲν πλέον» (Ἠθ. 239 a)· τὴν ἐνταῦθα ἐνοῦσαν ἔννοιαν εὐστόχως διερμηνεύει ὁ ἀνώνυμος ποιητής, ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ συγγραφέως τοῦ δευτέρου Ἀλκιβιάδου μνημονευομένοις στίχοις·

Ζεῦ βασιλεῦ, τὰ μὲν ἐσθλὰ καὶ εὐχομένοις καὶ ἀνεύκτοις
ἄμμι δίδου, τὰ δὲ δεινὰ καὶ εὐχομένοις ἀπαλέξειν.

Ἀλλὰ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἕνεκα τῆς μνημονευθείσης ἕξεως καὶ ἡ φράσις « εὔχεσθαι τοῖς θεοῖς » ἀπέβη σχεδὸν ταὐτοσήμαντος τῷ εὔχεσθαι ἁπλῶς, δηλ. ἐπιθυμεῖν. Ὅθεν ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως λέγει (246) περὶ τῆς ἐν τῷ λέγειν δεινότητος· « καὶ τοῖς μὲν θεοῖς οὐδεὶς ἔστιν ὅστις οὐκ ἂν εὔξαιτο μάλιστα μὲν αὐτὸς δύνασθαι λέγειν, εἰ δὲ μή, τοὺς παῖδας καὶ τοὺς οἰκείους τοὺς αὐτοῦ », καὶ σκώπτει ἐν τῷ Περὶ εἰρήνης (127) τοὺς δημαγωγοὺς τοὺς διισχυριζομένους, « ὡς διὰ τὴν τῶν κοινῶν ἐπιμέλειαν οὐ δύνανται τοῖς αὐτῶν ἰδίοις προσέχειν τὸν νοῦν », λέγων· « φαίνεται δὲ τὰ μὲν ἀμελούμενα τοσαύτην εἰληφότα τὴν ἐπίδοσιν, ὅσην οὐδ' ἂν εὔξασθαι τοῖς θεοῖς πρότερον ἠξίωσαν ». Ὅτι ἡ φράσις αὕτη ἦν εὔχρηστος, πειθόμεθα παραβάλλοντες πρὸς ταῦτα τὰ ὑπὸ Δημοσθένους λεγόμενα ἐν τῷ Πρὸς Λεπτίνην λόγῳ καὶ ἐν τῷ Περὶ τοῦ στεφάνου. Ἐν ἐκείνῳ μὲν (25) τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ, ὅπως οἱ Ἀθηναῖοι ἔχωσι δόξαν χρηστήν, διερμηνεύει οὕτως· « ἐγὼ μὲν γὰρ εὔχομαι τοῖς θεοῖς μάλιστα μὲν ἡμῖν καὶ χρήματα πολλὰ γενέσθαι, εἰ δὲ μή, τό γε πιστοῖς εἶναι καὶ βεβαίοις δοκεῖν διαμένειν »· ἐν τούτῳ δὲ (89) λέγει περὶ τῶν μελλουσῶν ἐλπίδων τῶν ἐχθρῶν τῆς πατρίδος· « ὧν διαμάρτοιεν καὶ μετάσχοιεν ὧν ὑμεῖς οἱ τὰ βέλτιστα βουλόμενοι τοὺς θεοὺς αἰτεῖτε, μὴ μεταδοῖεν ὑμῖν ὧν αὐτοὶ προῄρηνται ». Ὁ δὲ Πολύβιος, ὅστις ἐν πολλοῖς μεταχειρίζεται τὴν φρασιολογίαν τῶν ἀττικῶν ῥητόρων, ἔλαβε παρ' αὐτοῦ καὶ ταύτην τὴν φράσιν (π. χ. 4, 74, 3. 5, 104, 11).

Ὅ,τι ὁ Σωκράτης σαφέστατα ἀπεφήνατο περὶ τοῦ περιεχομένου τῆς προσευχῆς, ἐπαναλαμβάνουσι πολυειδῶς καὶ ἄλλοι, φιλόσοφοι καὶ μὴ φιλόσοφοι. Τὸ ἄτοπον, ὃ πράττει ὁ πάσης ἐπελθούσης αὐτῷ ἐπιθυμίας τὴν πλήρωσιν παρὰ τῶν θεῶν αἰτούμενος, ἐπισκώπτεται ἔν τινι μύθῳ τοῦ Βαβρίου [23]), ἐν ᾧ βοηλάτης ταῦρον ἀπολέσας εὔχεται νὰ θύσῃ ταῖς νύμφαις ἄρνα, ἐὰν ἤθελε συλλάβῃ τὸν κλέπτην· ἀλλ' ὄχθον ὑπερβὰς βλέπει τὸν ταῦρον γινόμενον βορὰν λέοντος, καὶ τότε ὁ δυστυχὴς « ἐπαρᾶται καὶ βοῦς προσάξειν, εἰ

φύγοι γε τὸν κλέπτην ». Ὁ κυνικὸς Διογένης ἐμέμφετο τοὺς πολλούς, « αἰτεῖσθαι λέγων αὐτοὺς ἀγαθὰ τὰ αὐτοῖς δοκοῦντα, καὶ οὐ τὰ κατὰ ἀλήθειαν » (Διογ. Λ. 6, 42), καὶ ἐπειδὴ ἐφίλουν βιωτικὰ παραγγέλματα νὰ ἀνάγωσιν εἰς ἔθιμα δῆθεν ξένων λαῶν, διὰ τοῦτο διισχυρίζοντο περί τινος Ἰνδικοῦ ἔθνους, ὅτι « αἰτεῖται ἀεὶ παρὰ τῶν θεῶν οὐδὲν ἄλλο πλὴν δικαιοσύνης » (Νικ. Δαμ. ἀπ. 145). Ἕτερον παράγγελμα περὶ προσευχῆς ἀπῄτει ἵνα ἡ παρ' αὐτῆς ἐλπιζομένη ἐπιτυχία ὑποστηρίζηται ἀεὶ ὡς οἷόν τε μάλιστα ὑπὸ τῆς ἐνεργείας τοῦ προσευχομένου, ὡς τοῦτο διατυποῦται συντόμως ἐν τῷ παροιμιώδει στίχῳ τῶν Σπαρτιατῶν (Πλούτ. Ἠθ. 239 a)·

Τὰν χεῖρα ποτιφέροντα τὰν τύχαν καλεῖν,

καὶ κατὰ τὸν Ξενοφῶντα (Κ. Π. 1, 6, 6) συνιστᾶται θερμῶς τῷ νέῳ Κύρῳ ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Τὴν δὲ μωρίαν τοῦ πράττοντος τἀναντία ἀπογυμνοῖ μῦθός τις τοῦ Βαβρίου [20]), καθ' ὃν βοηλάτης, οὗ ἡ ἅμαξα ἐνέπεσεν εἰς φάραγγα κοιλώδη, δέον βοηθεῖν, αὐτὸς ἀργὸς εἱστήκει καὶ προσηύχετο τῷ Ἡρακλεῖ· ὁ δὲ θεὸς ἐπιστὰς εἶπε· « Τῶν τροχῶν ἅπτου καὶ τοὺς βόας κέντριζε· τοῖς θεοῖς δ' εὔχου, Ὅταν τι ποιῇς καὐτός, ἢ μάτην εὔξῃ ».

Πρὸς τίνα θεὸν ἐν ἑκάστῃ ἰδιαιτέρᾳ περιπτώσει ἀπετείνοντο, τοῦτο ἐξηρτᾶτο φυσικῶς πολλάκις ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχῆς, περὶ οὗ τὸ ἤδη ἀνωτέρω (σ. 41) μνημονευθὲν χωρίον τοῦ Κυνηγετικοῦ τοῦ Ἀρριανοῦ ἀποχρώντως μαρτυρεῖ· ἀλλὰ συχνάκις καὶ ἄλλα περιστατικὰ ἐκανόνιζον τοῦτο, ὡς ἡ τοπικὴ γειτνίασις ἱεροῦ τινος ἢ ἡ ἰδιαιτέρα σχέσις τοῦ προσευχομένου ἢ τῆς πατρίδος αὐτοῦ πρός τινα τῶν θεῶν. Κατὰ τύχην τὰ πλεῖστα παραδείγματα ἰδιωτικῶν προσευχῶν εὑρίσκομεν ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι· καὶ ὀφείλομεν μὲν μετὰ πολλῆς μόνον προσοχῆς νὰ μεταχειριζώμεθα αὐτὰ ὡς πηγὴν ἐν τοῖς θρησκευτικοῖς ἕνεκα τῆς ποικίλης ἀναμίξεως τῶν θεῶν εἰς τὸν βίον τῶν ἀνθρώπων, ἀλλ' οἱ προδηλωθέντες λόγοι γίνονται ἐξ αὐτῶν λίαν καταφανεῖς. Ἡ

Πηνελόπη ἐπεύχεται τῇ Ἀρτέμιδι, ἧς τὰ βέλη ἐπιφέρουσιν αὐτίκα τὸν θάνατον, ἵνα ἰὸν ἐνὶ στήθεσσι βαλοῦσα ἐξέληται τὴν ζωὴν αὐτῆς (Ὀδ. 20, 61)· οἱ παρ' Ἀγαμέμνονος πρὸς Ἀχιλλέα πεμπόμενοι ἥρωες, βαίνοντες παρὰ θῖνα πολυφλοίσβοιο θαλάσσης, εὔχονται τῷ θαλασσίῳ θεῷ Ποσειδῶνι «ῥηϊδίως πεπιθεῖν μεγάλας φρένας Αἰακίδαο» (Ἰλ. 9, 182-184)· ὁ Ὀδυσσεὺς παρατηρήσας ὅτι εἶναι ἐγγὺς τοῦ ἄντρου τῶν Νυμφῶν μετὰ τὴν εἰς Ἰθάκην ἄφιξιν αὐτοῦ, πρὸς ταύτας ἀρᾶται χεῖρας ἀνασχὼν (Ὀδ. 13, 356)· ἄλλοτε δὲ αὐτός τε καὶ οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ ἐν πάσαις ταῖς ἀνάγκαις αὐτῶν προσεύχονται πρὸς τὴν προστάτιδα αὐτῶν Ἀθηνᾶν (Ὀδ. 4, 762. 6, 324. 24,521. πρβλ. Ἰλ. 10, 278. 23, 770)· τοὐναντίον φυσικὸν εἶναι ὅτι ὁ ἐν τοῖς ἀγροῖς διαιτώμενος συβώτης Εὔμαιος ἀνατίθησι τὰς ἐλπίδας καὶ τοὺς πόθους εἰς τὰς Νύμφας (Ὀδ. 17, 240). Ὅτι δὲ τὸν ὅρκιον, ξένιον, ἱκετήσιον Δία ἐπικαλοῦνται ἐν ταῖς περιστάσεσιν, ἐν αἷς ἡ βοήθεια αὐτοῦ φαίνεται ἀναγκαία, εἶναι αὐτόθεν δῆλον· τοὐναντίον περίεργος εἶναι ἡ συνήθεια, ὅταν μετὰ παιδιᾶς ἐκφέρωσιν εὐχάς, αἵτινες ἐμπνέονται ὑπὸ τῆς φαντασίας καὶ διὰ τοῦτο δὲν προσδοκᾶται ἡ πλήρωσις αὐτῶν, νὰ ἄρχωνται ἀπὸ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ Διός, τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος· ἡ ἐπίκλησις αὕτη ἀναμφιβόλως εἶναι ἀρχὴ προσευχῆς, ἥτις κατήντησε ψιλὸς τύπος. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τυπικὴ αὕτη φράσις ἀπαντᾷ συχνάκις ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ Ὀδυσσείᾳ, ἐπιστεύθη παραδόξως, ὅτι ὁ Ὅμηρος ἦν Ἀθηναῖος (Κραμέρου Ἀνέκδοτα Παρισ. III, 383), διότι κατά τινα σημείωσιν ἐν τῷ Εὐθυδήμῳ τοῦ Πλάτωνος (302 d) ὁ Ζεύς, ἡ Ἀθηνᾶ καὶ ὁ Ἀπόλλων ἦσαν τοῖς Ἀθηναίοις πατρῷοι θεοί· ἡ φράσις ἀπαντᾷ καὶ παρὰ Δημοσθένει ἅπαξ (21, 198). Ἄλλως δὲ οἱ λόγοι τῆς ἐκλογῆς τῶν θεῶν κατὰ τὴν προσευχὴν δὲν ἦσαν ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ βεβαίως οὐσιωδῶς διάφοροι τῶν ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασι παρατηρουμένων, πλὴν ὅτι ἡ ἰδέα τῶν προστατευόντων πρόσωπα θεῶν ἀεὶ ἐξέλειπε καὶ μᾶλλον μερικαὶ θεότητες ἐθεωροῦντο ὡς ἰδιαιτέρως εὐμενεῖς πρὸς τοὺς κατοίκους τινὸς πόλεως.

Ἐν τῷ τέλει τοῦ πλατωνικοῦ Φαίδρου ὁ Σωκράτης, ὑπὸ τῆς τοποθεσίας ἐν ᾗ εὑρίσκεται ἐμπνεόμενος, εὔχεται πρὸς τὸν Πᾶνα καὶ τοὺς ἄλλους θεούς, ὅσοι ἐκεῖ ἐφιλοχώρουν, περὶ τῶν πολυτιμοτάτων αὐτῷ ἀγαθῶν· καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ὁ Πὰν ἀπήλαυε μεγάλης τιμῆς ἐν Ἀθήναις, ἀλλ' ὅμως ὁ τόπος ἀναντιρρήτως παρέχει τὴν πρώτην ἀφορμὴν πρὸς τοιαύτην εὐχήν. Ἐν τῷ Ἀθήνησι βουλευτηρίῳ ὑπῆρχεν ἱερὸν Διὸς βουλαίου καὶ Ἀθηνᾶς βουλαίας, ὅπου οἱ βουλευταὶ εἰσιόντες προσηύχοντο, ὡς λέγει ὁ Ἀντιφῶν ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ χορευτοῦ (45)· πρόδηλον, ὅτι ἐδέοντο ὅπως φωτισθῶσιν ἄνωθεν περὶ τῶν βελτίστων τῇ πόλει, συνέπραττε δ' ἐνταῦθα ὅ τε τόπος καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς προσευχῆς. Κατά τινα σημείωσιν ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Ξενοφῶντος αἰτοῦνται παρὰ τῆς Ἀφροδίτης «ἐπαφρόδιτα καὶ ἔπη καὶ ἔργα διδόναι». Παρὰ τῷ Ἰσαίῳ (8, 16) ἀναγινώσκομεν, ὅτι ὁ Κίρων, τῷ Διὶ θύων τῷ Κτησίῳ, ὅστις καθόλου ἐν τῇ οἰκιακῇ λατρείᾳ τῶν Ἀθηναίων μεγάλως ἐσπουδάζετο καὶ ἐτιμᾶτο[26]), ηὔχετο τοῖς ἐγγόνοις αὐτοῦ ὑγίειαν διδόναι καὶ κτῆσιν ἀγαθήν.

Ὅτι δ' αἱ Ἀτθίδες τὰς εὐχάς, ἃς ἔτρεφον ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τῶν ἰδίων θυγατέρων, ἀπήγγελλον πρὸς τὰς ἐλευσινίας θεὰς Δήμητρα καὶ Περσεφόνην, εἶναι μὲν καὶ καθ' ἑαυτὸ εὐνόητον, ἐπιβεβαιοῦται δὲ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους παρῳδοῦντος τὴν προσευχὴν αὐτῶν ἐν ταῖς Θεσμοφοριαζούσαις (286-291). Ἐν τῷ χρησμῷ, ὅστις παρενεβλήθη ὑπὸ μεταγενεστέρων γραμματικῶν εἰς τὸν λόγον τοῦ Δημοσθένους κατὰ Μειδίου (52) καὶ ὅστις εἶναι μὲν οἷος ἐκεῖ παραδίδοται νόθος, ἀλλ' εἰς τὴν σύνθεσιν αὐτοῦ ἐχρησίμευσαν προφανῶς ἀρχαῖα γνήσια στοιχεῖα, προτρέπονται οἱ Ἀθηναῖοι «περὶ ὑγιείας θύειν Διὶ ὑπάτῳ, Ἡρακλεῖ, Ἀπόλλωνι προστατηρίῳ· περὶ τύχας ἀγαθᾶς Ἀπόλλωνι ἀγυιεῖ, Λατοῖ, Ἀρτέμιδι», ὅπερ πάντως θὰ εἶναι ἀπόσπασμα διατάξεων ἐκτενεστέρου λειτουργικοῦ τυπικοῦ, οὗτινος ἡ ἀπώλεια εἶναι σφόδρα ἀξιολύπητος. Ἰδιαιτέραν ἀφορμήν, ὅπως προσελκύσωσι τὴν εὔνοιαν ἑνός τινος θεοῦ διὰ θυσίας ἢ προσευχῆς, εἶχον ὅσοι ὡς ποιη-

ταὶ ἢ κορυφαῖοι χοροῦ, ὡς ἀοιδοὶ ἢ λαμπαδηδρομοῦντες, ὡς παλαισταὶ ἢ ἡνίοχοι ἐν ἑορτῇ πρὸς τιμὴν τούτου τοῦ θεοῦ ἀγομένῃ ἤλπιζον νὰ κερδήσωσι τὸ ἆθλον Σχετικῶς πολλαὶ εἶναι καὶ αἱ εἰς τὰς τραγῳδίας τοῦ Εὐριπίδου παρεμβαλλόμεναι προσευχαί, ἐν αἷς ἡ ἐκλογὴ τοῦ θεοῦ, οὗ γίνεται ἐπίκλησις, προσαρμόζεται τῇ ἑκάστοτε σκηνικῇ καταστάσει μετὰ πολλῆς εὐφυΐας [27]. Ἄλλως αἱ μαρτυρίαι τῶν συγγραφέων παρέχουσιν ἡμῖν σαφεστέραν ἰδέαν τῶν προσευχῶν, αἵτινες ἀποτείνονται πρὸς τοὺς θεοὺς ὑπὲρ ἁπάσης τῆς πόλεως, ἢ ἐκείνων, ὧν τὰ αἰτήματα εἶναι εὐχαὶ ἰδιωτῶν, ἀλλὰ καὶ ἐν ἐκείναις συχνάκις γίνεται ἐπίκλησις ὡρισμένων θεῶν, οἵτινες εἰδικώτερον θεωροῦνται ὡς πολιοῦχοι τῆς χώρας. Ὁ χορὸς τῶν Ἱκετίδων τοῦ Αἰσχύλου ἀποτείνει μὲν καθόλου πρὸς τὸν Δία εὐχὰς ἀγαθὰς ἐπ' Ἀργείοις, ἀλλ' εὔχεται καὶ πρὸς τὴν Ἄρτεμιν « γυναικῶν λόχους ἐφορεύειν » (676)· ὁ δὲ τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας ἐπικαλεῖται ἐν τῇ ἀμηχανίᾳ αὐτοῦ σύμπαντας τοὺς πολιούχους τῆς χώρας θεοὺς κατὰ σειρὰν ἐν τῷ πρώτῳ αὐτοῦ ᾄσματι (78-181)· αἱ Θεσμοφοριάζουσαι τοῦ Ἀριστοφάνους μετὰ τὴν ἐκτενῆ πως ἀπαρίθμησιν τῶν θεῶν, πρὸς οὓς γίνεται ἡ προσευχὴ (295-311), μιμούμεναι προφανῶς ἔθιμον κρατοῦν ἐν τῇ λατρείᾳ, περιέχουσι χορικὸν ᾆσμα, ἐν ᾧ καλοῦνται ὁ Ζεύς, ὁ Ἀπόλλων, ἡ Ἀθηνᾶ, ἡ Ἄρτεμις, ὁ Ποσειδῶν καὶ αἱ Νύμφαι, ἵνα « φανέντες ταῖσδ' ἐπ' εὐχαῖς ἐπιχαρῶσι » καὶ ἐπακούσωσιν αὐτῶν εὐμενῶς (312-330). Συχνότατα μνημονεύονται αἱ θυσίαι καὶ αἱ προσευχαί, δι' ὧν ἀνοίγονται πολιτικαὶ διαπραγματεύσεις, ἄρχονται ἐκστρατεῖαι, καθιεροῦνται μεταβολαὶ πολιτευμάτων, χωρὶς νὰ ὀνομάζωνται οἱ θεοί, πρὸς οὓς ἐν ταύταις ταῖς προσευχαῖς ἀποτείνονται· ἓν μόνον χαρακτηριστικὸν τῶν σπαρτιατικῶν ἐθίμων περὶ τὸν πόλεμον εἶναι ἀξιοσημείωτον. Πρὸ πάσης ἐκστρατείας ὁ βασιλεὺς « θύει μὲν πρῶτον οἴκοι ὢν Διὶ ἀγήτορι καὶ οἱ σὺν αὐτῷ· ἢν δὲ ἐνταῦθα καλλιερήσῃ, λαβὼν ὁ πυρφόρος πῦρ ἀπὸ τοῦ βωμοῦ προηγεῖται ἐπὶ τὰ ὅρια τῆς χώρας· ὁ δὲ βασιλεὺς ἐκεῖ αὖ θύεται Διὶ καὶ Ἀθηνᾷ . . . ἀεὶ δὲ ὅταν θύηται, ἄρχεται τούτου

τοῦ ἔργου ἔτι κνεφαῖος, προλαμβάνειν βουλόμενος τὴν τοῦ θεοῦ εὔνοιαν» (Ξεν. Λακ. πολ. 13, 2. 3)· ἐν δὲ ταῖς μάχαις προεθύετο ταῖς Μούσαις (Πλούτ. Λυκ. 21. Ἠθ. 458 e), «ἀναμιμνήσκων, ὡς ἔοικε, τῆς παιδείας καὶ τῶν κρίσεων, ἵνα ὦσι πρόχειροι παρὰ τὰ δεινὰ καὶ λόγου τινὸς ἀξίως παρέχωσι τὰς πράξεις τῶν μαχομένων», ὡς παρατηρεῖ ὁ Πλούταρχος. Καὶ ἰδιῶται ἀνέπεμπον πρὸς τοὺς θεοὺς εὐχὰς ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τῶν πολιτῶν αὐτῶν· χαριέστατα τούτου παραδείγματα παρέχουσιν ἡμῖν δύο παρ' Ἀθηναίῳ (15, 694 c) περισωθέντα σχόλια, τάδε·

1.

Παλλὰς τριτογένει' ἄνασσ' Ἀθηνᾶ,
ὄρθου τήνδε πόλιν τε καὶ πολίτας
ἄτερ ἀλγέων καὶ στάσεων
καὶ θανάτων ἀώρων σύ τε καὶ πατήρ.

2.

Πλούτου μητέρ' ὀλυμπίαν ἀείδω
Δήμητρα στεφανηφόροις ἐν ὥραις,
σέ τε παῖ Διὸς Περσεφόνη.
Χαίρετον, εὖ δὲ τήνδ' ἀμφέπετον πόλιν.

Τοῦτο συνῇδε πρὸς αἴσθημα εὐεξήγητον, οὗ τὴν ἐξάπλωσιν ἐπιμαρτυρεῖ ὁ Ἡρόδοτος (1, 132), λέγων μετὰ προφανοῦς συμπαθείας περὶ τῶν Περσῶν· «ἑωυτῷ μὲν δὴ τῷ θύοντι ἰδίῃ μούνῳ οὔ οἱ ἐγγίνεται (=ἔξεστι) ἀρᾶσθαι ἀγαθά· ὁ δὲ τοῖσι πᾶσι Πέρσῃσι κατεύχεται εὖ γίνεσθαι καὶ τῷ βασιλέϊ· ἐν γὰρ δὴ τοῖσι ἅπασι Πέρσῃσι καὶ αὐτὸς γίνεται».

Ἐν τούτοις πολλάκις ἦν ἀμφίβολον πρὸς τίνα θεὸν ἦν λυσιτελέστατον νἀποτείνῃ τις τὰς ἑαυτοῦ δεήσεις· περὶ πασῶν τῶν τοιούτων περιπτώσεων ἴσχυεν ὡς κανὼν νὰ ζητῆται ἡ συμβουλή τινος τῶν ἐνδόξων μαντείων. Ὁ Ξενοφῶν προσκληθεὶς ὑπὸ τοῦ

φίλου αὐτοῦ Προξένου νὰ μετάσχῃ τῆς ἐκστρατείας τοῦ Κύρου, ἐλθὼν εἰς Δελφοὺς «ἐπήρετο τὸν Ἀπόλλω τίνι ἂν θεῶν θύων καὶ εὐχόμενος κάλλιστα καὶ ἄριστα ἔλθοι τὴν ὁδὸν ἣν ἐπινοεῖ καὶ καλῶς πράξας σωθείη» (Ἀνάβ. 3, 1, 6). Ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ προσόδων προτρέπει ὁ Ξενοφῶν τοὺς ἑαυτοῦ πολίτας «πέμψαντας εἰς Δωδώνην καὶ εἰς Δελφοὺς ἐπερέσθαι τοὺς θεοὺς εἰ λῷον καὶ ἄμεινον εἴη τῇ πόλει οὕτω κατασκευαζομένῃ (ὡς αὐτὸς δηλ. συμβουλεύει) καὶ αὐτίκα καὶ εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον· εἰ δὲ ταῦτα συναινοῖεν, τότε ἐπερωτᾶν τίνας θεῶν προσποιούμενοι ταῦτα κάλλιστα καὶ ἄριστα πράττοιμεν ἄν· οὓς δ' ἀνέλοιεν θεούς, τούτοις εἰκὸς καλλιερήσαντας ἄρχεσθαι τοῦ ἔργου» (6, 2. 3). Ὅτι δὲ ταῦτα δὲν εἶναι τὰ μόνα παραδείγματα, περὶ τούτου διαφερόντως διαφωτίζουσιν ἡμᾶς ἔνιαι τῶν ἐν Δωδώνῃ ἀνευρεθεισῶν μολυβδίνων πλακῶν, αἵτινες φέρουσιν ἐπιγεγραμμένας ἐρωτήσεις πρὸς τὸν Δία καὶ τὴν Διώνην, οἷς ἦν ὁ ἐκεῖ ναὸς καθιερωμένος, πρὸς τίνα θεὸν ἢ ἥρωα ὀφείλουσιν ἰδιῶται νὰ ἀποτείνωσι δεήσεις, ὅπως ἀνακτήσωνται αὐτοὶ ἢ οἱ οἰκεῖοι αὐτῶν τὴν ὑγείαν, ἢ πόλεις ὅπως διατηρήσωσι τὴν ὁμόνοιαν τῶν πολιτῶν πρὸς ἀλλήλους [28]). Διὰ τοιαύτην δέ τινα συνήθειαν καὶ ὁ δεισιδαίμων τοῦ Θεοφράστου (Χαρ. 16), «ὅταν ἐνύπνιον ἴδῃ, πορεύεται πρὸς τοὺς ὀνειροκρίτας, πρὸς τοὺς μάντεις, πρὸς τοὺς ὀρνιθοσκόπους, ἐρωτήσων τίνι θεῷ ἢ θεᾷ εὔχεσθαι δεῖ».

Ἀξιοσημείωτον ἐνταῦθα εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι ὁ Δημοσθένης ἐν ὅρκοις ἢ πρὸς ἔκφρασιν θαυμασμοῦ πλειστάκις μετ' ἰδιαιτέρας ἐμφάσεως ἐπικαλεῖται «πάντας τοὺς θεούς», ἢ «τὸν Δία καὶ πάντας τοὺς θεούς». ἢ καὶ «τὸν Δία καὶ τοὺς ἄλλους θεούς». Ἀναμφιβόλως τοιαῦται ἐπικλήσεις ἐλήφθησαν ἐκ τῆς γλώσσης τοῦ βίου καὶ κατέστησαν τυπικαί, διότι αἱ αὐταὶ ἢ ταύταις ὁμοιόταται φράσεις ἀπαντῶσι καὶ παρ' Ἀντιφῶντι, Λυκούργῳ καὶ Αἰσχίνῃ, ἀλλ' ἐκ τῆς συχνῆς χρήσεως αὐτῶν ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι παρ' αὐτῷ ἡ χρῆσις αὕτη ἐρείδεται οὐ μόνον ἐπὶ προσωπικῆς τινος ἕξεως ἀλλὰ καὶ ἐπὶ προσωπικῆς αὐτοῦ δο-

ξασίας. Φαίνεται σχεδόν, ὅτι ὁ ἰσχυρὰν θέλησιν ἔχων ἀνὴρ ἐσπούδαζε τρόπον τινὰ νὰ ἀπομακρύνῃ ἔκ τε τῆς ἑαυτοῦ διανοίας καὶ τῆς τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ τὸν ὑποβιβασμὸν τῶν προσωπικῶν ὄντων, ἅτινα κοινῇ κυβερνῶσι τὰς τύχας τοῦ κόσμου κατὰ τὴν ἀρχαίαν πίστιν, εἰς τὴν ἀόριστον γενικότητα μοιραίας τινὸς δυνάμεως [29]).

Ὅτι αἱ πλεῖσται τῶν προσευχῶν, περὶ ὧν ἔχομεν γνῶσιν, εἶναι αἰτήσεις, εἶναι τοσοῦτον ἀνθρώπινον, ὥστε δὲν ἔχει χρείαν ἐξηγήσεως· ἀλλὰ καὶ τὸ αἴσθημα ὅτι ὀφείλεται χάρις τοῖς θεοῖς διὰ τὰ ὑπ' αὐτῶν χορηγούμενα ἀγαθά, εἶναι ζωηρότατον. Πολλάκις τὸ αἴσθημα τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς εὐχαριστίας ἐξεδηλοῦτο τοιουτοτρόπως, ὥστε ἀμφότερα τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα νὰ μεταπίπτωσιν εἰς ἄλληλα, διότι μετὰ τοῦ αἰτήματος συνήπτετο εὐχή τις (τάξιμον)· ὁ γεωργὸς ἢ ἄλλος τις τῶν χρηματιστῶν ἐπηγγέλλετο τῷ θεῷ ἐν περιπτώσει ἀφθόνου κέρδους μέρος τούτου, ὁ στρατηγὸς θυσίαν ἐπὶ τῇ νίκῃ, ἀνάθημα ὁ νοσῶν, ὑγιὴς γενόμενος, καὶ ὁ ἐν θαλάσσῃ κινδυνεύων, σωθείς. Τὰ ἀναθήματα καὶ αἱ θυσίαι, ἃς οἱ ἐν ἀγῶσι νικῶντες τοῖς θεοῖς προσέφερον, εἶναι προσφιλὲς θέμα τῆς ἀττικῆς ἀγγειογραφίας καὶ τῶν ἀναγλύφων παραστάσεων, αἵτινες πολλάκις εἶναι ζωηρόταται [30]). Πολλάκις κοινότητες, ἑορτάζουσαι εὐφρόσυνον πολιτικὸν γεγονὸς ἢ νίκην ἐν πολέμῳ, συνήθιζον νὰ τελῶσι θυσίαν εὐχαριστήριον, χαριστήρια· ἐνίοτε δὲ ἐθεσπίζετο ὅπως τὰ τοιαῦτα χαριστήρια τελῶνται κατ' ἔτος, ὡς ἐγένετο ἐν Ἀθήναις μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Θρασυβούλου ἀποκατάστασιν τῆς δημοκρατίας (Πλούτ. Ἠθ. 349 f). Περὶ τῆς ἐν τοιαύταις ἑορταῖς ἐπικρατούσης διαθέσεως δύναται ἴσως νὰ παράσχῃ ἡμῖν ἰδέαν τινὰ τὸ χορικὸν ᾆσμα ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι τοῦ Αἰσχύλου, ὅπερ ἐκφράζει τὴν χαρὰν τῶν Ἀργείων ἐπὶ τῇ ἁλώσει τῆς Τροίας μετὰ τὸν μακρὸν πόλεμον (355 κ. ἑ.). Ἀλλὰ πολὺ ἔτι σαφεστέραν ἔννοιαν τῶν αἰσθημάτων, μεθ' ὧν ἰδιῶται προσέφερον τοῖς θεοῖς τὴν εὐχαριστίαν αὐτῶν ἐπί τινι εὐτυχήματι ἢ σωτηρίᾳ ἐκ κινδύνου, παρέχουσιν ἡμῖν τὰ ἐπιγράμματα τῆς ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας, ἅτινα διασαφηνίζουσι τὰ ἐκ τοιούτων ἀφορ-

μῶν ἱδρυμένα ἀναθήματα. Γραῦς χωλὴ ἰαθεῖσα τῷ ὕδατι θερμῆς πηγῆς, ἀνέθηκε ταῖς Νύμφαις τὴν βακτηρίαν, ἐφ' ἧς στηριζομένη ἐβάδιζεν ('Ανθ. Παλ. 6, 203)· ὁ Ἄλκων φονεύσας διὰ τοῦ βέλους δράκοντα περισφίγξαντα τὸν ἑαυτοῦ παῖδα, ἀνέθηκε τοῖς θεοῖς τὴν φαρέτραν «σῆμα καὶ εὐτυχίης καὶ εὐστοχίης» (6, 331)· λέων ἐν νυκτὶ χειμερίᾳ κατέφυγεν εἰς μάνδραν, ἔνθα διανυκτερεύσας ᾤχετο, «οὔτε τιν' ἀνδρῶν, οὔτε βοτοῦ βλάψας»· οἱ ποιμένες εἰς ἀνάμνησιν τοῦ συμβάντος, ἀπροσδοκήτως σωθέντες, ἱδρύουσι τῷ Διὶ εἰκόνα παρ' εὐπρέμνῳ δρυΐ (6, 221)· ὁ 'Αντίφιλος, ἐκ μακρᾶς πορείας σῶος ἐπανελθών, ἀφιεροῖ τῇ 'Αρτέμιδι τὸν ὁδοιπορικὸν αὐτοῦ πῖλον (6, 199)· τρεῖς ἀδελφαί, αἵτινες διεβίωσαν ἐκ τῆς ἐργασίας τῶν ἰδίων χειρῶν «δίχα παντὸς ὀνείδους», ἀφιεροῦσιν ἐν τῷ γήρατι τῇ 'Αθηνᾷ ἡ μὲν τὸν ἄτρακτον μετὰ τῆς ἠλακάτης, ἡ δὲ τὴν κερκίδα, ἡ δὲ εὔπλοκον ταλαρίσκον (6, 39. 174). Συνδυάζοντες πρὸς ταύτας τὰς ἐκδηλώσεις τοῦ φρονήματος ἀφελῶν κοινωνικῶν τάξεων πρὸς τὴν παρατήρησιν τοῦ 'Αριστοτέλους ('Ρητ. 1391 b 12), ὅτι «ἐν ἀκολουθεῖ βέλτιστον ἦθος τῇ εὐτυχίᾳ ὅτι φιλόθεοί εἰσι», πειθόμεθα ὅτι ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἦν βαθέως ἐρριζωμένον τὸ αἴσθημα τῆς φαιδρᾶς εὐχαριστίας πρὸς τοὺς δοτῆρας τῶν ἀγαθῶν. Εἷς τῶν συγγραφέων τῆς δοκίμου περιόδου, ὁ Ξενοφῶν, ἐθεώρησε περισπούδαστον αὐτοῦ μέλημα νὰ καταστήσῃ τοῖς ἀναγνώσταις ἐναργές, πόσον τὸ ἔχειν ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ ὁμολογεῖν τὴν εὐχαριστίαν ταύτην ἀποτελεῖ συστατικὸν τοῦ ἠθικοῦ αὐτοῦ ἰδεώδους. Ὁ Κῦρος αὐτοῦ πρὸ τοῦ θανάτου θύων τοῖς θεοῖς, ἐπεύχεται ὧδε· «Ζεῦ πατρῷε καὶ Ἥλιε καὶ πάντες θεοί, δέχεσθε τάδε καὶ τελεστήρια πολλῶν καὶ καλῶν πράξεων καὶ χαριστήρια ὅτι ἐσημήνατέ μοι καὶ ἐν ἱεροῖς καὶ ἐν οὐρανίοις σημείοις καὶ ἐν οἰωνοῖς καὶ ἐν φήμαις ἅτ' ἐχρῆν ποιεῖν καὶ ἃ οὐκ ἐχρῆν» (Κ. Π. 8, 7, 3), πρὸς ὃ ἐντελῶς συνᾴδει, ὅτι μετὰ τὴν κατὰ τῶν 'Ασσυρίων νίκην προτρέπει τοὺς Πέρσας πρῶτον ἵνα τελέσωσι χαριστήρια τοῖς θεοῖς (4, 1, 2)· καὶ περὶ τοῦ Γαδάτα καὶ Γωβρύου λέγει ὁ Ξενοφῶν ὅτι «θεοὺς πρῶτον προσεκύ-

νουν ὅτι τετιμωρημένοι ἦσαν τὸν ἀνόσιον βασιλέα » τῶν Βαβυλωνίων (7, 5, 32). Ὅθεν ἐντελῶς σύμφωνος πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Ξενοφῶντος εἶναι ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀγησιλάου, γράφων περὶ τοῦ ἥρωος αὐτοῦ· « ἀλλὰ μὴν καὶ ὁπότε εὐτυχοίη, οὐκ ἀνθρώπων ὑπερεφρόνει, ἀλλὰ θεοῖς χάριν ᾔδει » (11, 2)[31]).

Εὐνόητον εἶναι, ὅτι ἡ θυσία, ἥτις κατὰ πάντας τοὺς χρόνους ἦν ἐκ τῶν οὐσιωδεστάτων συστατικῶν τῆς τε ἰδίᾳ καὶ τῆς δημοσίᾳ τελουμένης λατρείας, ἦν ἐπίσης ἐν ταῖς διαφόροις αὐτῆς μορφαῖς κατ' ἐξοχὴν προωρισμένη νὰ διερμηνεύῃ τὴν εὐχαριστίαν τῶν θυόντων πρὸς τοὺς διδόντας τἀγαθὰ θεούς, ἐκτὸς ἐὰν ὡς ἱλαστήριος ἐχρησίμευεν εἰς κάθαρσιν μιάσματος ἢ ἐξαγνισμὸν ἐγκλήματος. Ἀλλὰ τοῦτο εὐκολώτερον δύναται οὑτωσὶ γενικῶς νὰ λεχθῇ, ἢ νὰ καταδειχθῇ ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον. Ἐξ αὐτῆς τῆς δοκίμου περιόδου δὲν ὑπάρχουσι μαρτυρίαι συγγραφέων, ἀμέσως διαλευκαίνουσαι τοῦτο τὸ ζήτημα· ἀλλ' ἐσώθησαν ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Θεοφράστου Περὶ εὐσεβείας παρὰ Πορφυρίῳ (Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων 2, 24) ἐπιτομαὶ πραγματευόμεναι περὶ αὐτοῦ· ἐν αὐταῖς ἀναγινώσκομεν τάδε· « καὶ γὰρ ὅλως τριῶν ἕνεκα θυτέον τοῖς θεοῖς· ἢ γὰρ διὰ τιμὴν ἢ διὰ χάριν ἢ διὰ χρείαν τῶν ἀγαθῶν· καθάπερ γὰρ τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσιν, οὕτω κἀκείνοις ἡγούμεθα δεῖν ποιεῖσθαι τὰς ἀπαρχάς· τιμῶμεν δὲ τοὺς θεοὺς ἢ κακῶν μὲν ἀποτροπήν, ἀγαθῶν δὲ παρασκευὴν ἡμῖν γενέσθαι ζητοῦντες, ἢ προπεπονθότες εὖ [ἢ ἵνα τύχωμεν ὠφελείας τινὸς] ἢ κατὰ ψιλὴν τὴν τῆς ἀγαθῆς αὐτῶν ἕξεως ἐκτίμησιν »[32]). Ἐὰν εἰς τὴν καθιέρωσιν τῆς θυσίας ζῴων συνετέλεσεν ὁπωσοῦν ὁ πόθος τοῦ νὰ ἐξαγιασθῇ ἡ καθ' ἑαυτὴν ἀλγεινὴ πρᾶξις τῆς τῶν ζῴων σφαγῆς, θέλει δειχθῇ ὕστερον. Πῶς δ' ἐξελαμβάνετο ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ἡ θυσία, εἶναι ἡμῖν δυσχερέστατον νὰ σχηματίσωμεν σαφῆ παράστασιν· διότι εἶναι μὲν φανερόν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος προέβη εἰς αὐτὴν θέλων νὰ τιμήσῃ τὸν θεὸν ὡς παρ' αὐτῷ ξενιζόμενον καὶ οὕτως ἢ νὰ διατηρήσῃ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀγαθὴν σχέσιν ἢ νὰ βελτιώσῃ ταύτην· ἀλλὰ δὲν λύεται τὸ ζήτημα κατὰ πόσον οἱ πολλοὶ

τῶν Ἑλλήνων ἐν διαφόροις χρόνοις καὶ τόποις ἐφαντάζοντο τὸν θεὸν ὡς ἀληθῶς παρόντα καὶ μετέχοντα τῆς θυσίας, ἂν ὑπέβαλλον εἰς τὴν τελετὴν ἁπλῶς συμβολικὴν σημασίαν, ἂν ἦσαν δυναταὶ μεσάζουσαι βαθμῖδες μεταξὺ τῶν δύο ἐκδοχῶν. Φαίνεται μάλιστα ἐν μέρει ὅτι καὶ εἰς αὐτοὺς τούτους ὁ σκοπὸς τῆς πράξεως ἦν σκοτεινός· τοὐλάχιστον ἐθεώρουν αὐτὴν πολλαχῆ ὥς τινα καθηγιασμένην παράδοσιν, ἀφ' ἧς δὲν ἐπετρέπετο νὰ παρεκκλίνωσιν. Ἐκ ταύτης δὲ τῆς ἀβεβαιότητος ἐπήγασαν δύο ἀντίθετοι ἐξ ἴσου ἐλλιπεῖς τάσεις· διότι οἱ μὲν ἐζήτουν νἀπαλλαγῶσι τῆς ἀφύκτου ὑποχρεώσεως ὡς οἷόν τε ῥᾷστα καὶ ἐντελέστατα, οἱ δὲ ἐπίστευον, ὅτι ὑπερβαίνοντες τὸ ἀναγκαῖον μέτρον δύνανται νὰ καταστῶσι τοῖς θεοῖς διαφερόντως προσφιλεῖς. Ἡ τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν ἑρμηνεία τοῦ ἤθους τῆς θυσίας κατὰ τὰ Ἀπατούρια ἐν Ἀθήναις διδάσκει ἡμᾶς πολλὰ περὶ τούτου. Κατὰ τὰ Ἀπατούρια ἐζυγίζετο τὸ ἱερεῖον τὸ πρὸσφερόμενον ὑπὸ τοῦ εἰσάγοντος παῖδα εἰς τὴν φρατρίαν, οἱ δὲ παρεστῶτες ἀνεφώνουν· μεῖον! ἐὰν ἦν ἐλαφρότερον τοῦ ὡρισμένου βάρους· ἀλλ' οἱ γραμματικοὶ ἐκεῖνοι δὲν συνεφώνουν, ἂν τοῦτο τὸ μέτρον ἐλαμβάνετο κατ' ἐκείνων, οἵτινες πλέον, ἢ κατ' ἐκείνων, οἵτινες ὀλιγώτερον τοῦ προσήκοντος ἤθελον νὰ τελέσωσιν (Σχολ. Ἀριστ. Βατρ. 797. Πολυδ. 3,53). Εἰ καὶ ἡ δευτέρα γνώμη εἶναι πιθανῶς ἡ ὀρθή, ὅμως εἶναι ἀξιοσημείωτον ὅτι καὶ ἡ πρώτη ἐθεωρεῖτο ὡς δυνατή, τοῦτο δὲ συμφωνεῖ ἐντελῶς πρὸς τὰ ἄλλως γνωστὰ ἡμῖν περὶ τούτου.

Τῷ ἀρχαίῳ ἔθει παρεπόμενον ἦν ὅτι ἐν θυσίαις ζῴων ἔκαιον κυρίως πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν τὰ διὰ πιμελῆς περικεκαλυμμένα ὀστᾶ καὶ μάλιστα τὰ τῶν μηρῶν τοῦ θύματος μετὰ μείζονος ἢ ἐλάσσονος προσθήκης κρέατος· τοῦτο ἐνεποίει τὴν ἐντύπωσιν, ὥσπερ εἰ ἐπίτηδες ἐξέλεγον τὰ εἰς τροφὴν αὐτῶν τῶν ἀνθρώπων ἄχρηστα. Αὕτη ἡ ἐντύπωσις, ἣν οἱ ἱερεῖς εὐκολώτατα ἠδύναντο νὰ ἐπωφεληθῶσιν, ὅπως παρορμῶσι τοὺς εὐσεβεῖς εἰς ὡς δυνατὸν δαψιλεστάτην προσμέτρησιν τῶν προστιθεμένων τεμαχίων κρέατος, ἐκδηλοῦται συχνάκις μετὰ σκώμματος μᾶλλον ἢ ἧττον πι-

κρου· ἡ Θεογονία τοῦ Ἡσιόδου (535-560) ἑρμηνεύει τὸ πανταχοῦ ἐπικρατῆσαν ἔθος ὧδε· ὅτε, λέγει, ἐκρίνοντο θεοὶ θνητοί τ' ἄνθρωποι, ὁ Προμηθεὺς μέγαν βοῦν πρόφρονι θυμῷ δασάμενος προὔθηκε, Διὸς νόον ἐξαπατῶν· τοῖς μὲν γὰρ θνητοῖς σάρκας τε καὶ ἔγκατα πίονα ἐν τῷ δέρματι κατέθηκε, καλύψας γαστρὶ βοείῃ, τῷ δὲ Διὶ ὀστέα λευκὰ βοὸς δολίως εὐθετίσας κατέθηκε, καλύψας τῇ λευκῇ πιμελῇ· εἶτα εἶπε πρὸς τὸν Δία, ἵνα ἐκλέξῃ ἐκ τῶν δύο μοιρῶν ὁποτέραν βούλεται· ὁ δὲ Ζεὺς καίπερ γνοὺς τὸν δόλον, χερσὶν ἀμφοτέρῃσιν ἀνείλετο λευκὸν ἄλειφα·

ἐκ τοῦ δ' ἀθανάτοισιν ἐπὶ χθονὶ φῦλ' ἀνθρώπων
καίουσ' ὀστέα λευκὰ θυηέντων ἐπὶ βωμῶν.

Καὶ τῶν ἀττικῶν κωμικῶν χωρία οὐκ ὀλίγα σκώπτουσι τὴν μωρίαν καὶ εὐπιστίαν τῶν ἀνθρώπων, οἵτινες ἐλπίζουσιν, ὅτι οἱ θεοὶ χαίρουσιν

ὀστῶν ἀσάρκων καὶ χολῆς πυρουμένης,
ἃ καὶ κυσὶν πεινῶσιν οὐχὶ βρώσιμα.

(Φερεκρ. ἀπ. 18. Εὔβουλ. ἀπ. 96. Μένανδ. ἀπ. 131. Ἀνών. 53) [35]). Ἀλλ' ἡ αὐτὴ ἐντύπωσις ἦν ἐπιτηδεία καὶ νὰ ἐνισχύσῃ τὴν εὐκόλως ἐπερχομένην ἰδέαν παρὰ τοῖς ἰδιώταις, ὅτι πρόκειται μόνον νὰ ἐκπληρωθῇ τὸ θρησκευτικὸν χρέος καθ' οἱονδήποτε τρόπον, ἡ δὲ πραγματικὴ ἀξία τῆς γινομένης πρὸς τοὺς θεοὺς προσφορᾶς εἶναι πρᾶγμα ἐντελῶς ἀδιάφορον· ἡ ἰδέα αὕτη ἐκδηλοῦται ἐν πολλοῖς. Ταύτης ἕνεκα, ὅτε ἡ κανονικὴ ἐκτέλεσις τῆς θυσίας ἦν ἀδύνατος, κατέφευγον εἰς ἀντικατάστασιν τοῦ θύματος διὰ τοῦ ἑκάστοτε παρατυγχάνοντος ἀντικειμένου. Τοῦτο ἡ παράδοσις ἠπίστατο νὰ παριστᾷ μάλιστα καὶ ὡς ἐξαιρέτως ἀρεστὸν τοῖς θεοῖς, ἐὰν δηλονότι οἱ θύοντες ἐξ ἀπροβλέπτου ἐμποδίου περιήρχοντο εἰς ἀμηχανίαν καὶ ἐν τούτοις δὲν ἤθελον νὰποστῶσι τοῦ εὐσεβοῦς καθήκοντος· οὕτως ἐποίησαν οἱ Ῥόδιοι κατὰ τὸν Πίνδαρον ἐν τῷ ἑβδόμῳ τῶν Ὀλυμπίων, οἵτινες μέλλοντες νὰ προσενέγκωσι πρῶ-

τοι θυσίαν τῇ ἄρτι γεννηθείσῃ Ἀθηνᾷ, ἐπιλαθόμενοι ἀνέβησαν εἰς τὴν ἀκρόπολιν οὐκ ἔχοντες αἰθούσης φλογὸς σπέρμα καὶ διὰ τοῦτο προσήνεγκον ἄπυρον θυσίαν· οἱ δὲ Βοιωτοὶ κατὰ τὴν ὑπὸ Πολυδεύκους (1, 30) σωθεῖσαν παράδοσιν, ἐπειδὴ τὸ πρόβατον τὸ προωρισμένον νὰ θυσιασθῇ τῷ Ἡρακλεῖ δὲν ἦλθεν ἐγκαίρως, ἔλαβον πρᾶγμα ἐν τῇ ἑλληνικῇ γλώσσῃ ὁμώνυμον τῷ προβάτῳ, δηλ. μῆλον, καὶ δόντες αὐτῷ μορφὴν προβάτου ἔθυσαν. Τοὐναντίον βαρέως προσεβάλλοντο οἱ θεοί, ἐὰν ἐκ τῶν προτέρων δὲν ἦτο εἰλικρινὴς ἡ γνώμη, ὡς παρὰ τῷ ἀσθενεῖ τοῦ Αἰσωπείου μύθου (58 H), ὅστις καίπερ μὴ δυνάμενος νὰ ἐκπληρώσῃ τὴν ὑπόσχεσιν ηὔξατο θυσίαν ἑκατὸν ταύρων, ἐὰν γείνῃ ὑγιής, ἐπειδὴ δὲ ἀληθινῶν βοῶν ἠπόρει, «στεατίνους ἑκατὸν πλάσας ἐπί τινος βωμοῦ κατέκαυσεν». Ἡ δὲ τιμωρία αὐτοῦ ἦν ἡ κατ' ὄναρ δοθεῖσα αὐτῷ ὑπόσχεσις, ὅτι παρὰ τὴν θάλασσαν βαδίζων «εὑρήσει ἀττικὰς χιλίας»· δρομαῖος ἐκεῖσε πορευθεὶς εὗρε πράγματι ταύτας, πλὴν οὐχὶ ἑαυτῷ, ἀλλὰ τοῖς λησταῖς, ὑφ' ὧν συλληφθεὶς «εὗρε δραχμὰς χιλίας», ὅ ἐστι μεθερμηνευόμενον, ἐπωλήθη ἀντὶ χιλίων δραχμῶν. Ἡ ἐν πᾶσι τούτοις κρατοῦσα ἐκδοχὴ τῆς θυσίας, καταφαίνεται ἴσως ἐναργέστατα ἐν τῇ ἤδη ὑπὸ τῶν ἀρχαίων γραμματικῶν (ὅρα B. A. I. 471. 472) παρατηρηθείσῃ μεταβολῇ, ἣν ὑπέστη ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν Ἀθηναίων ἡ σημασία τῆς λέξεως ἀ φ ο σ ι ο ῦ σ θ α ι, ἥτις σημαίνει κυρίως ἐκτελεῖν τι ὡς θρησκευτικὸν καθῆκον, ἀλλ' ὕστερον ἔλαβε τὴν σημασίαν τοῦ ποιεῖν τι μόνον ὅπως πληρωθῇ ὁ τύπος (ἐν ὑποκρίσεσι θωπεύειν, τιμᾶν, κατὰ τὸν Ἡσύχιον)· οὕτω μεταχειρίζεται ὁ Ἰσοκράτης (12, 269) τὴν λέξιν ἐπὶ ἐκείνων, οἵτινες μόνον ὅπως εἴπωσί τι καταναλίσκουσι κομψοὺς καὶ ἐπαινετικοὺς λόγους· ὁ Ἰσαῖος (7, 38) λέγει περί τινος, ὅτι «τάς τε ἄλλας ἁπάσας λειτουργίας λελειτούργηκε, καὶ τριηραρχῶν τὸν πάντα χρόνον διετέλεσεν... οὐκ ἀφοσιούμενος (δηλ. πρὸς τὸ θεαθῆναι μόνον, ὅπως νῦν λέγομεν), ἀλλ' ὡς οἷόν τε ἄριστα παρασκευαζόμενος» · ὁ δὲ Πλάτων (Ἐπιστ. 7, 331 b) μεταχειρίζεται αὐτὴν ἐπὶ ἐκείνων, οἵτινες τοῖς ζητοῦσι παρ' αὐτῶν συμβουλὰς οὐ

προθύμως συμβουλεύουσι· καὶ ὁ Ἡρόδοτος μεταχειρίζεται ἅπαξ τὴν λέξιν (4, 154) ἐπὶ τοῦ ἐκτελέσαντος τὴν δοθεῖσαν μεθ' ὅρκου ὑπόσχεσιν κατὰ γράμμα οὐχὶ κατ' ἔννοιαν. Ὅτι δὲ αἱ περὶ τὰς τελετὰς τυπικαὶ διατάξεις, ἐν αἷς ἡ μηχανικὴ ἐργασία ὑποτίθεται ὡς φυσική, κατ' ἐξοχὴν ἀνεφέροντο εἰς τὰς θυσίας, εἶναι εὐνόητον καὶ ἐμφανίζεται ὡς ἁπλῆ ἀκολουθία τῶν δοξασιῶν, περὶ ὧν ἐνταῦθα σκοποῦμεν. Καθόλου εἰπεῖν πολὺ ἀτοπώτερον ἔπραττον ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐπιδεικτικῶς ὑπερβάλλοντες τὸ προσῆκον μέτρον ἐν ταῖς θυσίαις ἐσπούδαζον νὰ διακρίνωνται τρόπον τινὰ παρὰ τοῖς θεοῖς. Διὰ τοῦτο ὁ Λυσίας δεινῶς μέμφεται τὸν Νικόμαχον, ὅτι ἀναγράψας πρὸς θυσίας πλείω τῶν προσταχθέντων αἴτιος γεγένηται νὰ ἀναλίσκωνται τὰ χρήματα τῆς πόλεως εἰς ταῦτα, ἐν δὲ ταῖς πατρίοις θυσίαις ταῖς ἐν τοῖς νόμοις τοῦ Σόλωνος διατεταγμέναις νὰ ἐπιλείπωσιν (30, 17-21). Ὁ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντος, οὗ αἱ περὶ τούτου δοξασίαι βεβαίως οὐδόλως διέφερον τῶν δοξασιῶν τῶν εὐσεβεστέρων αὐτοῦ πολιτῶν, « θυσίας θύων μικρὰς ἀπὸ μικρῶν οὐδὲν ἡγεῖτο μειοῦσθαι τῶν ἀπὸ πολλῶν καὶ μεγάλων πολλὰ καὶ μεγάλα θυόντων . . . ἀλλ' ἐνόμιζε τοὺς θεοὺς ταῖς παρὰ τῶν εὐσεβεστάτων τιμαῖς μάλιστα χαίρειν », εἴτε μικραῖς εἴτε μεγάλαις· ἐπαινέτης δ' ἦν καὶ τοῦ Ἡσιοδείου ἔπους (Ἔ. καὶ Ἡ. 336).

Κὰδ δύναμιν δ' ἔρδειν ἱέρ' ἀθανάτοισι θεοῖσι.

Ὁμοίαν γνώμην ἐκφράζουσι δύο ἀποσπάσματα τοῦ Εὐριπίδου, ὧν τὸ μὲν (940) ἔχει ὧδε·

Εὖ ἴσθ', ὅταν τις εὐσεβῶν θύῃ θεοῖς,
κἂν μικρὰ θύῃ, τυγχάνει σωτηρίας·

τὸ δ' ἕτερον (329) λέγει· « πένητας ἄνδρας εἰσορῶ θεοῖσι μικρὰ χειρὶ θύοντας τέλη τῶν βουθυτούντων ὄντας εὐσεβεστέρους »· καὶ ἔν τινι ἐπιγράμματι τῆς ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας (Ἀ. Π. 10, 7) ἀναγινώσκομεν· « οὐδ' ἑκατόμβη τόσσον, ὅσον τιμὴ δαίμοσιν ἁνδάνεται ». Ἔν τινι τῶν Αἰσωπείων μύθων (161) γίνεται μάλιστα

λόγος περὶ ἀνδρός, ὃς ἔθυε πολυτελῶς τῷ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἥρωι καὶ πολλὰ εἰς θυσίας ἐδαπάνα· τούτῳ ἐπιστὰς νύκτωρ ὁ ἥρως ἔφη· «πέπαυσο διατρίβων τὴν οὐσίαν· ἐὰν γὰρ πάντα ἀναλώσῃ καὶ πένης γίνῃ, ἐμὲ αἰτιάσῃ»· τοῦτο ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τὴν κατὰ τοῦ Νικομάχου μομφὴν τοῦ Λυσίου. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Θεόφραστος ἐν τῷ Περὶ εὐσεβείας συγγράμματι ἔλεγε· «Χρὴ τοίνυν τὸν μέλλοντα θαυμασθήσεσθαι περὶ τὸ θεῖον φιλοθύτην εἶναι, μὴ τῷ πολλὰ θύειν ἀλλὰ τῷ πυκνὰ τιμᾶν τὸ θεῖον· τὸ μὲν γὰρ εὐπορίας, τὸ δ' ὁσιότητητος σημεῖον» (Στοβ. 3, 50)· καὶ ἐν τῇ ἐκ τοῦ αὐτοῦ ἔργου παρὰ Πορφυρίῳ ἐπιτομῇ, πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι ἀφεκτέον τῶν ζῴων ἐν ταῖς θυσίαις καὶ θυτέον ἐκ τῶν καρπῶν, οὓς ἡμεῖς σπείρομεν καὶ φυτεύομεν καὶ ἀνατρέφομεν, ἐπιφέρεται· «ἐπεὶ καὶ τὸ εὐδάπανον καὶ εὐπόριστον τοῦ δυσπορίστου ὁσιώτερον καὶ θεοῖς κεχαρισμένον καὶ το ῥᾷστον τοῖς θύουσι πρὸς συνεχῆ εὐσέβειαν ἕτοιμον» (Πορφύρ. Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων 2, 13), θεωρεῖται λοιπὸν ἡ ἰδέα αὕτη ὡς παρὰ πάντων ὁμολογουμένη[34]). Ταῦτα δ' ἐμπεδοῖ ὁ Πορφύριος ὀλίγον κατωτέρω (2, 15) λέγων· «καὶ μαρτυρεῖ γε ἡ πεῖρα ὅτι χαίρουσι τούτῳ οἱ θεοὶ ἢ τῷ πολυδαπάνῳ· οὐ γὰρ ἂν τοῦ Θετταλοῦ ἐκείνου τοῦ τοὺς χρυσόκερως βοῦς καὶ τὰς ἑκατόμβας τῷ Πυθίῳ προσάγοντος μᾶλλον ἔφησεν ἡ Πυθία τὸν Ἑρμιονέα κεχαρίσθαι θύσαντα τῶν ψαιστῶν ἐκ τοῦ πηριδίου τοῖς τρισὶ δακτύλοις, προσεπιβαλόντι δὲ διὰ τὸ ῥηθὲν τὰ λοιπὰ πάντα τῆς πήρας ἐπὶ τὸν βωμόν, εἶπε πάλιν ὅτι δὶς τόσον ἀπέχθοιτο τοῦτο δράσας ἢ πρότερον ἦν κεχαρισμένος· οὕτω τὸ εὐδάπανον φίλον θεοῖς καὶ μᾶλλον τὸ δαιμόνιον πρὸς τὸ τῶν θυόντων ἦθος ἢ πρὸς τὸ τῶν θυομένων πλῆθος βλέπει». Ἑτέραν μαρτυρίαν περὶ τούτου ἀναφέρει ὁ Πορφύριος ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ἐρεύνῃ τοῦ ζητήματος τήνδε· οἱ Τυρρηνοὶ κρατήσαντες Καρχηδονίων ἑκατόμβας εὐπρεπεῖς παρέστησαν τῷ Ἀπόλλωνι ἁμιλλώμενοι πρὸς ἀλλήλους· εἶτα δ' ἐπυνθάνοντο αἷς ἥσθείη μάλιστα· ὁ δὲ παρὰ πᾶσαν ἐλπίδα ἀπεκρίνατο «ὅτι τοῖς Δοκίμου ψαιστοῖς. Δελφὸς δὲ ἦν οὗτος, σκληρὰ γεωργῶν πετρίδια· κατιὼν δὲ ἀπὸ τοῦ χωρίου

ἐκείνης τῆς ἡμέρας, ἐκ τῆς περικειμένης πήρας τῶν ἀλφίτων ὀλίγας δράκας ἐθυλήσατο, πλέον τέρψας τὸν θεὸν τῶν μεγαλοπρεπεῖς θυσίας συντελεσάντων». Πρὸς δὲ τούτοις παρατίθησι τοῦ κωμικοῦ Ἀντιφάνους τοὺς στίχους τούςδε (ἀπ. 163)·

ταῖς εὐτελείαις οἱ θεοὶ χαίρουσι γάρ·
τεκμήριον δ'· ὅταν γὰρ ἑκατόμβας τινὲς
θύωσιν, ἐπὶ τούτοις ἅπασιν ὕστατος
πάντων καὶ λιβανωτὸς ἐπετέθη,
ὡς τἄλλα μὲν τὰ πολλὰ παραναλούμενα
δαπάνην ματαίαν οὖσαν αὐτῶν οὕνεκα,
τὸ δὲ μικρὸν αὐτὸ τοῦτ' ἀρεστὸν τοῖς θεοῖς.

Ἐντελῶς ἐκ τῶν αὐτῶν παραστάσεων πηγάζει τὸ ὑπὸ Πλουτάρχου (Ἠθ. 83 c) περὶ τοῦ Μεγαρέως φιλοσόφου Στίλπωνος λεγόμενον, συγχρόνου τῶν πρώτων Διαδόχων γενομένου. Οὗτος «ἰδεῖν ἔδοξε κατὰ τοὺς ὕπνους ὀργιζόμενον αὐτῷ τὸν Ποσειδῶνα μὴ θύσαντι βοῦν, ὥσπερ ἔθος ἦν Μεγαρεῦσιν· αὐτὸν δὲ μηδὲν ἐκπλαγέντα 'τί λέγεις' φάναι 'ὦ Πόσειδον; ὥσπερ ἥκεις μεμψιμοιρῶν ὅτι μὴ δανεισάμενος ἐνέπλησα κνίσης τὴν πόλιν, ἀλλ' ἀφ' ὧν εἶχον ἔθυσά σοι μετρίως οἴκοθεν;' καὶ μέν τοι δοκεῖν αὐτῷ τὸν Ποσειδῶνα μειδιάσαντα τὴν δεξιὰν προτεῖναι καὶ εἰπεῖν ὡς ἀφύων φορὰν Μεγαρεῦσι ποιήσει δι' ἐκεῖνον». Ὁμοίως ἡ Πυθαγορεία Φίντυς παραγγέλλει τῇ γυναικὶ «ἐν τῇ θυσίᾳ τῇ περὶ τὸ θεῖον εὐλαβῆ εἶναι καὶ μετρίαν» (Στοβ. 74, 61). Ἔτι περαιτέρω χωρεῖ ἡ δοξασία, ἡ ἐκδηλουμένη ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ δευτέρου Ἀλκιβιάδου (148 d - 149 c) παραδεδομένῃ ἱστορίᾳ, ἥτις καὶ αὐτὴν τὴν τυπικὴν ἀκρίβειαν θεωρεῖ ὡς πρᾶγμα ἀδιάφορον· κατὰ τὸ ἱστόρημα τοῦτο οἱ Ἀθηναῖοι ἀγανακτοῦντες ὅτι ἔν τινι πρὸς Λακεδαιμονίους πολέμῳ ἀεὶ καὶ κατὰ γῆν καὶ κατὰ θάλατταν ἐδυστύχουν καὶ οὐδέποτε ἠδύναντο κρατῆσαι, καὶ ἀπορούμενοι, τίνι χρὴ μηχανῇ τῶν παρόντων κακῶν ἀποτροπὴν εὑρεῖν, ἔπεμψαν πρὸς Ἄμμωνα, ἵνα ἐπερωτήσωσιν αὐτὸν περὶ τούτου· ἔτι δὲ πρὸς τούτοις καὶ διὰ

τί Λακεδαιμονίοις οἱ θεοὶ μᾶλλον νίκην διδόασιν ἢ σφίσιν αὐτοῖς, οἳ πλείστας θυσίας καὶ καλλίστας τῶν Ἑλλήνων ἄγουσι· Λακεδαιμονίοις δὲ οὐδεπώποτ' ἐμέλησεν οὐδὲν τούτων, ἀλλ' οὕτως ὀλιγώρως διάκεινται πρὸς τοὺς θεούς, ὥστε καὶ ἀνάπηρα θύουσιν ἑκάστοτε· ὁ δὲ προφήτης τοῦ Ἄμμωνος ἀπεκρίθη· «ὁ Ἄμμων φησὶν ἂν βούλεσθαι αὐτῷ τὴν Λακεδαιμονίων εὐφημίαν εἶναι μᾶλλον ἢ τὰ ξύμπαντα τῶν Ἑλλήνων ἱερά». Διὰ τοῦτο ὁ Πλάτων οὐ μόνον τὸ αἴσθημα τοῦ ἔθνους διερμηνεύει, ἀλλὰ καὶ μάχεται κατὰ τῆς πολλαχῶς ἐκδηλουμένης ἀλογίας τῆς κρατούσης κοινῆς πίστεως, ὅταν ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (906 c - 907 b) ἀποκρούῃ δι' αὐστηρῶν λόγων τὴν δόξαν ἐκείνων, οἵτινες πιστεύουσιν ὅτι οἱ θεοὶ προδιδοῦσι τὸ δίκαιον ἕνεκα δώρων παρὰ ἀδίκων ἀνδρῶν ἀνοσίως διδομένων καὶ ὅτι συγγνώμονές εἰσι τοῖς ἀδίκοις καὶ ἀδικοῦσιν, ἂν αὐτοῖς τῶν ἀδικημάτων τις ἀπονέμῃ μέρος, προσφέρων δηλονότι θυσίας. Ταῦτα ἔχουσιν ἄμεσον συνάφειαν πρὸς τὴν ἀρχήν, ὅτι οὐκ ἔξεστιν ἀπὸ κλοπιμαίων θύειν. Ὅτι δ' ἡ ἀρχὴ αὕτη δὲν ἴσχυε σιωπηλῶς μόνον, ἀλλὰ καὶ ῥητῶς ἐκηρύσσετο, διδάσκει ἡμᾶς ὁ Πορφύριος λέγων (Περὶ ἀπ. ἐμψ. 2, 12)· «οὐδὲ καρποὺς ὁ ἀφελόμενος ἄλλων ὁσίως θύει» [35])· πόσον δὲ σπουδαία τῷ ὄντι ἐθεωρεῖτο τῆς ἀρχῆς ταύτης ἡ τήρησις, μαρτυρεῖ ὁ Ἡρόδοτος (1, 160) ἱστορῶν ὅτι «Χίων οὐδεὶς ἐκ τοῦ Ἀταρνέος οὔτε οὐλὰς κριθέων πρόχυσιν ἐποιέετο θεῶν οὐδενὶ οὔτε πέμματα ἐπέσσετο καρποῦ τοῦ ἐνθεῦτεν, ἀπείχετό τε τῶν πάντων ἱρῶν τὰ πάντα ἐκ τῆς χώρης ταύτης γινόμενα»· διότι ἐκτήσαντο τὸν Ἀταρνέα ἀνοσίως καὶ ἀδίκως, ἐκδόντες τὸν καταφυγόντα πρὸς αὐτοὺς Λυδὸν Πακτύην τοῖς Πέρσαις «ἐπὶ τῷ Ἀταρνέϊ μισθῷ».

Ἀλλ' ἐν τούτοις τῷ ἔθει τοῦ θύειν ἔμενον πιστοὶ οἱ ἄνθρωποι· διὰ τοῦτο οὐ μόνον ὁ ἔν τινι τῶν τετραλογιῶν τοῦ Ἀντιφῶντος (Α, β, 12) λαλῶν καταλέγει εἰς τὰς ἀγαθὰς αὐτοῦ πράξεις καὶ τὸ ὅτι εἶναι φιλοθύτης, ἀλλ' ἔτι καὶ ἐν τοῖς χρόνοις τῆς εὐρείας ἐξαπλώσεως τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως οἱ Ἐπικούρειοι διήγειρον σκάνδαλον, διότι ἐν τῷ δείπνῳ δὲν ἔθυον (Ἀθήν. 5, 179 d), καί-

περ τῶν ἄλλων θρησκευτικῶν καθηκόντων μὴ ἀμελοῦντες (Φιλόδ. περὶ μουσ. 4, στ. 4). Τὸ θύειν ἐν τῷ δείπνῳ ἐθεωρεῖτο ὡς καθηγιασμένον ἔθιμον, ὅπερ ὡς τοιοῦτον ἔδει νὰ τηρῆται αὐστηρότατα. Διὰ τοῦτο ἴσχυσεν ἐπὶ πλέον τὸ ἀξίωμα, καθ' ὃ ἔν τε τούτοις καὶ καθόλου ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς λατρείας ὀφείλει τις νὰ ἀκολουθῇ ἐντελῶς τῇ παραδόσει καὶ τῷ νόμῳ τῆς πολιτείας, νὰ ἀποφεύγῃ δὲ πᾶσαν, καὶ τὴν ἐλαχίστην παρεκτροπὴν ἀπὸ τούτου. Στίχος τις τοῦ Ἡσιόδου λέγει (ἀπ. 185. Πορφ. περὶ ἀπ. ἐμψ. 2, 18).

ὥς κε πόλις ῥέζῃσι, νόμος δ' ἀρχαῖος ἄριστος·

τὸ αὐτὸ διέτασσε καὶ νόμος τις τοῦ Δράκοντος (Πορφύρ. περὶ ἀπ. ἐμψ. 4, 22). Τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον ἐπερωτώμενον, πῶς δεῖ τιμᾶν τοὺς θεούς, ἀπεκρίνετο «Νόμῳ πόλεως»· ταύτην τὴν ἀπόκρισιν τῆς Πυθίας ἔδιδε καὶ ὁ Σωκράτης πρὸς τοὺς ἐρωτῶντας αὐτὸν περὶ τούτου (Ξεν. Ἀπομν. 1, 3, 1. 4, 3, 16. πρβλ. Cic. de legibus 2, 16, 40). Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν καὶ ἄλλοι ποικίλως ἐκφράζουσιν. Ὁ Ἰσοκράτης πρὸς ταῖς ἄλλαις ἀποτείνει πρὸς τὸν Δημόνικον καὶ ταύτην τὴν ὑποθήκην (13)· «τίμα τὸ δαιμόνιον ἀεὶ μέν, μάλιστα δὲ μετὰ τῆς πόλεως». Ἐν δὲ τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ (29. 30) ἐγκωμιάζει ὁ ῥήτωρ οὗτος τὰ ἤθη τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων λέγων, ὅτι ἐκεῖνοι «τὰ περὶ τοὺς θεοὺς οὐκ ἀνωμάλως οὐδ' ἀτάκτως οὔτ' ἐθεράπευον οὔτ' ὠργίαζον· οὐδ' ὁπότε μὲν δόξειεν αὐτοῖς, τριακοσίους βοῦς ἔπεμπον, ὁπότε δὲ τύχοιεν, τὰς πατρίους θυσίας ἐξέλειπον . . . ἀλλ' ἐκεῖνο μόνον ἐτήρουν, ὅπως μηδὲν μήτε τῶν πατρίων καταλύσουσι μήτ' ἔξω τῶν νομιζομένων προσθήσουσιν· οὐ γὰρ ἐν ταῖς πολυτελείαις ἐνόμιζον εἶναι τὴν εὐσέβειαν, ἀλλ' ἐν τῷ μηδὲν κινεῖν ὧν αὐτοῖς οἱ πρόγονοι παρέδοσαν». Ἐν τῷ πρότερον μνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ λόγου τοῦ Λυσίου Κατὰ Νικομάχου ἡ βαρύτης τῆς κατὰ τούτου ῥιπτομένης μομφῆς ἔγκειται ἐν τούτῳ ὅτι ὁ κατηγορούμενος διὰ τῶν ὑπ' αὐτοῦ διαταχθεισῶν ἐκτάκτων θυσιῶν ἐκώλυσε τὴν τέλεσιν τῶν ἐν ταῖς κύρβεσι τοῦ Σόλωνος ἀναγεγραμμένων, ὁ δὲ κατήγορος

ἀποφαίνεται, ὅτι αὐτός ἐστιν εὐσεβέστερος ἐκείνου, ἀξιῶν κατὰ τὰ πάτρια θύειν. Ὁμοία εἶναι ἡ μομφὴ τοῦ Δημοσθένους κατὰ τοῦ Αἰσχίνου, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι παρακρουσθέντες ὑπ' αὐτοῦ ἐψηφίσαντο τὰ Ἡράκλεια ἐντὸς τείχους θύειν εἰρήνης οὔσης (19, 86). Συναφὲς τούτοις εἶναι, ὅτι ἐν Ἀθήναις ἐτιμωρεῖτο ὅστις ἐτέλει τὰς δημοσίας θυσίας παρὰ τὰ πάτρια· παράδειγμα τοιοῦτον ἔχομεν τὸν ἱεροφάντην Ἀρχίαν ἐν τῷ Κατὰ Νεαίρας λόγῳ (116)[36]). Πόσον συχνὰ ἐν γένει ἐλάμβανον ἀφορμὴν οἱ ἀττικοὶ ῥήτορες νὰ ὁμιλῶσι περὶ τούτων, ἀναλόγως τοῦ χρόνου καὶ τῶν περιστάσεων δεξιόντες ἄλλοτε μὲν ὡς τὰ καθεστῶτα διαφυλακτέον, ἄλλοτε δὲ συμβουλεύοντες ἐπὶ τὸ μεγαλοπρεπέστερον μεθιστάναι τὰς θυσίας, ἄλλοτε δὲ ἐπὶ τὸ ταπεινότερον συστέλλειν, δεικνύουσι σαφέστατα αἱ λεπτομερεῖς συμβουλαί, ἃς περὶ τῶν τοιούτων περιπτώσεων παρέχει τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς λεγομένης Πρὸς Ἀλέξανδρον ἀριστοτελικῆς ῥητορικῆς[37]).

Ὅπως ᾖ εὐάρεστος τῷ θεῷ οὐ μόνον ἡ θυσία, ἀλλὰ καὶ πᾶσα ἄλλη ἱερὰ τελετή, πλὴν τῆς λειτουργικῆς τυπικότητος καὶ ἀκριβείας καὶ τῆς ἀποφυγῆς παντὸς ἀπρεποῦς καὶ ἀτόπου, ἦν ἀναγκαία καὶ ἐξωτερικὴ στάσις συνᾴδουσα τῇ σοβαρότητι τῆς πράξεως[38]). Ἔτι σπουδαιοτέρα ἦν ἡ τελεία καθαρότης πάντων τῶν μετεχόντων τῆς θυσίας. Ἐφ' ὅσον ἐνταῦθα πρόκειται περὶ τῆς ἀπουσίας παντὸς μιάσματος ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ, τὸ λεχθὲν εἶναι οἴκοθεν δῆλον· ἀλλ' ἔν τινι τῶν προηγουμένων κεφαλαίων, ἐν ᾧ ἡ ἔννοια αὕτη ἐξητάσθη ἀκριβέστερον (τ. 1, σ. 149-166), ἐδείχθη, ὅτι τὸ λειτουργικὸν καὶ τὸ ἠθικὸν στοιχεῖον ἐνταῦθα πολλαχῶς συνάπτεται καὶ ὅτι ἰδίως τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον ἐσπούδαζε νὰ ἐξαρτᾷ τὸ βαρύτερον μίασμα καθ' ὁλοκληρίαν ἐκ τῆς ἁμαρτίας· τοῦτο περαιτέρω παρακολουθοῦντες προήγοντο πολὺ φυσικῶς εἰς τὸ νὰ ἀπαιτῶσι παρὰ τοῦ ἀσκοῦντος τὴν θείαν λατρείαν τὴν παντελῆ ἠθικὴν ἁγνότητα καὶ ἐν ἐκείναις ταῖς σχέσεσιν, ἐν αἷς ἡ ἔλλειψις αὐτῆς δὲν ἐπιφέρει μιασμόν. Κατὰ τὸν Πορφύριον (Περὶ ἀπ. ἐμψ. 2, 19) καὶ Κλήμεντα τὸν Ἀλεξαν-

δρέα (Στρωμ. 5, 1, 13) ὑπεράνω τῆς εἰσόδου τοῦ ἐν Ἐπιδαύρῳ ἱεροῦ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἀνεγινώσκετο ἡ ἐπιγραφὴ ἥδε·

ἁγνὸν χρὴ ναοῖο θυώδεος ἐντὸς ἰόντα
ἔμμεναι· ἁγνεία δ' ἐστὶ φρονεῖν ὅσια·

ἥντινα ἐπιγραφὴν μετὰ μεγίστης πιθανότητος δυνάμεθα νἀποδώσωμεν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν σχετικῶς ὄψιμον ἐξάπλωσιν τῆς λατρείας τοῦ Ἀσκληπιοῦ [39]). Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς ταύτης δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν κατὰ πόσον ἀνεγνωρίζετο τότε ἡ ὑπ' αὐτῆς ἐκφραζομένη ἐντολή, διότι οἱ ἱερεῖς δὲν θὰ ἐκήρυσσον ἀπὸ θέσεως τοσοῦτον ἐξόχου οὐδὲν ὅλως οἴκοθεν ἐννοούμενον, ἀλλ' οὐδὲ θὰ ἐπέγραφον πάλιν οὐδέν, ὅπερ μόνον ὑπό τινων φιλοσόφων ἐδιδάσκετο. Δύο ἐπιγράμματα τῆς ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας (Ἀ. Π. 14, 71. 74) ἐπαναλαμβάνουσι τὸ οὐσιῶδες αὐτῆς νόημα, λέγοντα ὅτι τὸν μὲν φαῦλον ἄνδρα οὐδέν, οὐδ' ὁ πᾶς ὠκεανὸς δύναται νὰ καθάρῃ, τοῖς δ' ἀγαθοῖς κατὰ τὸ μὲν ἀρκεῖ πρὸς κάθαρσιν μικρὰ λιβὰς (ῥαντισμός), κατὰ δὲ τὸ ἕτερον οὐδεμία ἐστὶ χρεία καθαρμῶν. Παρ' ἀττικοῖς συγγραφεῦσιν ὅμοια νοήματα ἐπαναλαμβάνονται ὑπὸ διαφόρους μορφάς. Ὁ Λυσίας (26, 8) προτρέπει τοὺς βουλευτὰς νὰ σκεφθῶσι «πότερον εὐσεβέστερον τὸν βασιλέα καὶ τοὺς συνάρχοντας τὰ ὑπὲρ τοῦ μέλλοντος ἄρξειν ἱερὰ θῦσαι, ὡς καὶ πρότερον ἤδη γεγένηται, ἢ καὶ τοῦτον (τὸν Εὔανδρον δηλονότι, τὸν ὑποψήφιον ἄρχοντα), ὃν οὐδὲ καθαρὸν εἶναι τὰς χεῖρας οἱ εἰδότες μεμαρτυρήκασι», καὶ ὅστις δὲν εἶχεν ὑποστῇ ἔτι τὴν νόμιμον δοκιμασίαν. «Ἐὰν δέ τις γονέας μὴ θεραπεύῃ», λέγει ἐν Ξενοφῶντος Ἀπομνημονεύμασιν ὁ Σωκράτης (2, 2, 13), «ἡ πόλις οὐκ ἐᾷ ἄρχειν τοῦτον, ὡς οὔτε ἂν τὰ ἱερὰ εὐσεβῶς θυόμενα ὑπὲρ τῆς πόλεως τούτου θύοντος οὔτε ἄλλο καλῶς καὶ δικαίως οὐδὲν ἂν τούτου πράξαντος». Ὁ Ἰσοκράτης ἐν ταῖς παραινέσεσι Πρὸς Νικοκλέα (20) λέγει· «τὰ πρὸς τοὺς θεοὺς ποίει μὲν ὡς οἱ πρόγονοι κατέδειξαν, ἡγοῦ δὲ θῦμα τοῦτο κάλλιστον εἶναι καὶ θεραπείαν μεγίστην, ἂν ὡς βέλτιστον

καὶ δικαιότατον σαυτὸν παρέχῃς »· ὅπερ συμφωνεῖ ἐντελῶς πρὸς τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἀγησιλάου, ὃς « ὑμνῶν οὔποτ' ἔληγεν ὡς τοὺς θεοὺς οἴοιτο οὐδὲν ἧττον ὁσίοις ἔργοις ἢ ἁγνοῖς ἱεροῖς ἥδεσθαι» (Ξεν. Ἀγησ. 11, 2). Ὅταν δὲ ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ Ἀναβάσει (5, 7, 32) ἐρωτᾷ τοὺς ἑαυτοῦ στρατιώτας «πῶς θεοῖς θύσομεν ἡδέως ποιοῦντες ἔργα ἀσεβῆ ; », διότι κατέλευσαν τοὺς ξένους πρέσβεις· καὶ ὅταν ὁ Δημοσθένης (22, 78. πρβλ. 24, 186) θεωρῇ ὡς μέγιστον ἀσέβημα, ὅτι ὁ Ἀνδροτίων, ἀνὴρ ἐν αἰσχροῖς ἐπιτηδεύμασι τὸν βίον διαγαγών, ἐγένετο «πομπείων ἐπισκευαστής », τ. ἔ. τῶν εἰς τὰς πομπὰς ἀναγκαίων σκευῶν παρασκευαστής· ἔχουσι βεβαίως οὗτοι συγχρόνως πρὸ ὀφθαλμῶν αὐτὴν τὴν λειτουργικὴν καθαρότητα, ἀλλὰ καὶ ταῦτα τὰ παραδείγματα δῆλον ποιοῦσιν, ὅτι τὸ αἴσθημα συνῆπτεν αὐτὴν ἀμέσως μετὰ τῆς ἠθικῆς ἁγνότητος. Ἐκ δὲ τῶν ἐκτεθεισῶν θεωριῶν ἀνεβλάστησεν ὡς φυσικὴ ἀκολουθία ἡ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τοῖς Νόμοις (4, 716 d) παγκάλως ἐκφραζομένη ἰδέα, ὅτι « τῷ μὲν ἀγαθῷ θύειν καὶ προσομιλεῖν δὴ τοῖς θεοῖς εὐχαῖς καὶ ἀναθήμασι καὶ ξυμπάσῃ θεραπείᾳ θεῶν κάλλιστον καὶ ἄριστον καὶ ἀνυσιμώτατον πρὸς τὸν εὐδαίμονα βίον καὶ δὴ καὶ διαφερόντως πρέπον, τῷ δὲ κακῷ τούτων τἀναντία πέφυκεν, ἀκάθαρτος γὰρ τὴν ψυχὴν ὅ γε κακός, καθαρὸς δὲ ὁ ἐναντίος· παρὰ δὲ μιαροῦ δῶρα οὔτ' ἄνδρ' ἀγαθὸν οὔτε θεὸν ἔστι ποτὲ τό γε ὀρθὸν δέχεσθαι ». Οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι ἡ ἰδέα αὕτη ἐπανελαμβάνετο καὶ ὑπὸ μεταγενεστέρων· τοὐλάχιστον ὁ στωϊκὸς συγγραφεὺς τοῦ « Προοιμίου τῶν νόμων τοῦ Ζαλεύκου » ἰδιοποιεῖται αὐτὴν σχεδὸν αὐτολεξεὶ (Στοβ. 44, 20. Διόδ. 12, 20).

Ὁ ἀντεχόμενος τοῦ καθηγιασμένου ἔθους τῆς θείας λατρείας ἀπεδεικνύετο οὐ μόνον εὐσεβὴς ἀνήρ, ἀλλὰ καὶ ἀγαθὸς πολίτης· διότι τὸ ἔθος τοῦτο ἦν οὐσιωδέστατον στοιχεῖον τοῦ πολιτικοῦ νόμου καὶ ἐχρησίμευε διαφερόντως ὡς σύνδεσμος τῆς πολιτείας. Διὰ τοῦτο τὸ ῥῆμα νομίζειν, ὅπερ δηλοῖ τὸ πιστεύειν καὶ δὴ πρώτιστα καὶ μάλιστα τὸ εἰς θεοὺς πιστεύειν, σημαίνει κυρίως « ἀναγνωρίζειν τι ὡς νόμον, ἄγραφον δηλονότι, ἤτοι ὡς ἔθος »· ἐξ οὗ ἡ

χρῆσις αὐτοῦ ἐν τῷ νόμῳ, ἐφ' οὗ ἐστηρίχθη ἡ κατὰ τοῦ Σωκράτους κατηγορία, ἔλαβε διττὴν ἑρμηνείαν· διότι ἠδύνατο νὰ σημαίνῃ οὐ μόνον τὸ κατὰ τὸ πάτριον ἔθος μετέχειν τῆς λατρείας τῶν θεῶν τῆς πόλεως, ἀλλὰ καὶ τὸ πιστεύειν εἰς τὴν ὕπαρξιν αὐτῶν. Ἠδύναντο δὲ νὰ γεννηθῶσι καὶ ἀμφιβολίαι, πῶς ὀφείλει νὰ θεωρῇ τὴν ἄσκησιν τῆς θρησκείας ὁ ἐγκαταλείπων τὸ πάτριον ἔδαφος. Οἱ Βοιωτοὶ μετὰ τὴν ἐν Τανάγρᾳ νίκην ἔπεμψαν κήρυκα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους λέγοντα, « ὅτι οὐ δικαίως δράσειαν παραβαίνοντες τὰ νόμιμα τῶν Ἑλλήνων· πᾶσι γὰρ εἶναι καθεστηκὸς ἰόντας ἐπὶ τὴν ἀλλήλων ἱερῶν τῶν ἐνόντων ἀπέχεσθαι »· οἱ δὲ Ἀθηναῖοι ἀντέλεγον, ὅτι ὁ νόμος τοῖς Ἕλλησίν ἐστιν, « ὧν ἂν ᾖ τὸ κράτος τῆς γῆς ἑκάστης ἤν τε πλέονος ἤν τε βραχυτέρας, τούτων καὶ τὰ ἱερὰ ἀεὶ γίγνεσθαι » (Θουκ. 4, 97. 98). Οἱ Βοιωτοὶ πάντως ἦσαν ἐν τούτῳ διαφερόντως αὐστηροί· διότι, ὡς γνωστόν, πυθόμενοι, ὅτι ὁ Ἀγησίλαος, μέλλων νὰ ἐκπλεύσῃ εἰς Ἀσίαν, ἔθυεν ἐν Αὐλίδι τῇ Ἀρτέμιδι κατὰ τὸ σπαρτιατικὸν ἔθος, « πέμψαντες ἱππέας τοῦ τε λοιποῦ εἶπον μὴ θύειν καὶ οἷς ἐνέτυχον ἱεροῖς τεθυμένοις διέρριψαν ἀπὸ τοῦ βωμοῦ » (Ξεν. Ἑλλ. 3, 4, 4. Πλούτ. Ἀγησ. 6). Ὅμοια τούτοις ἐφρόνει ὁ Ἀργεῖος ἱερεύς, ὅστις ἐκώλυσε τὸν Κλεομένη βουλόμενον θύειν ἐν τῷ Ἡραίῳ ἐπὶ τοῦ βωμοῦ εἰπὼν ὅτι, οὐχ ὅσιόν ἐστι ξένῳ αὐτόθι θύειν· ἀλλ' ὁ Κλεομένης «τὸν ἱερέα ἐκέλευε τοὺς εἵλωτας ἀπὸ τοῦ βωμοῦ ἀπάγοντας μαστιγῶσαι, καὶ αὐτὸς ἔθυσε » (Ἡρόδ. 6, 81). Ὅτι ἐν καιρῷ πολέμου ἐνίοτε ἦν ἄφυκτος ἀνάγκη ὥστε τὰ ἱερὰ ξένης καὶ μάλιστα ἐχθρικῆς χώρας νὰ βεβηλῶνται καταλαμβανόμενα καὶ ὅτι τοιαῦται πράξεις εὐκόλως ἐτύγχανον συγγνώμης, ἐλέχθη πρότερον (σ. 28)· ἀλλὰ γενικῶς φαίνεται ὅτι εὐσεβεῖς ἄνδρες ἡδέως ἠκολούθουν τῷ ἀξιώματι τοῦ Ἀγησιλάου (Ψευδοξεν. Ἀγησ. 11, 1), ὃς « ἱερὰ καὶ τὰ ἐν τοῖς πολεμίοις ἐσέβετο ». Οὕτω π. χ. ὁ Κῦρος τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τοῖς ὁρίοις τῆς Περσίδος προσεύχεται θεοῖς καὶ ἥρωσι τοῖς Περσίδα γῆν κατέχουσιν· διαβὰς δὲ τὰ ὅρια προσεύχεται αὖθις θεοῖς τοῖς Μηδίαν γῆν κατέχουσι ἵλεως καὶ εὐμενεῖς δέχεσθαι

αὐτήν· ὡσαύτως μέλλων νὰ διαβῇ εἰς τὴν Ἀσσυρίαν προσεύχεται πρῶτον μὲν Διὶ βασιλεῖ, ἔπειτα δὲ καὶ τοῖς ἄλλοις θεοῖς τῶν Περσῶν, συμπαρεκάλει δὲ καὶ ἥρωας γῆς Μηδίας οἰκήτορας καὶ κηδεμόνας· «ἐπεὶ δὲ τάχιστα διέβη τὰ ὅρια, ἐκεῖ αὖ καὶ Γῆν ἱλάσκετο χοαῖς καὶ θεοὺς θυσίαις καὶ ἥρωας Ἀσσυρίους οἰκήτορας ηὐμενίζετο» (Κ. Π. 2, 1, 1. 3, 3, 21)· αὐτὸς δὲ ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ Ἀρμενίᾳ ὢν «ἵππον ὃν εἰλήφει παλαίτερον δίδωσι τῷ κωμάρχῃ ἀναθρέψαντι καταθῦσαι, ὅτι ἤκουεν αὐτὸν ἱερὸν εἶναι τοῦ Ἡλίου, δεδιὼς μὴ ἀποθάνῃ· ἐκεκάκωτο γὰρ ὑπὸ τῆς πορείας» (Ἀνάβ. 4,5,35).

Ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἐτίμων μεγάλως τὴν διατήρησιν τῶν πατρίων καὶ ὑπὸ τῆς πολιτείας καθιερωμένων τύπων τῆς θείας λατρείας, κατεφρόνουν διὰ τοῦτο τὰς ἰδιωτικὰς ἐκείνας λατρείας, δι' ὧν ἔνιοι, καὶ μάλιστα ἀσθενεῖς καὶ γυναῖκες ἐζήτουν νὰ ἀναπαύσωσι τὸ θρησκευτικὸν αὐτῶν αἴσθημα· διὸ καὶ ὁ Πλάτων ἀπαγορεύει ταῦτα αὐστηρῶς ἐν τῷ τέλει τοῦ δεκάτου βιβλίου τῶν Νόμων (910c) λέγων· «κείσθω νόμος οὗτος, μὴ κεκτῆσθαι θεῶν ἐν ἰδίαις οἰκίαις ἱερά». Ἡ κλίσις τῶν γυναικῶν πρὸς τοιαύτας λατρείας, μεθ' ὧν συνήπτοντο πολλάκις ἄγριαι ἐκστατικαὶ τελεταί, διετέλει κατὰ πάντας τοὺς χρόνους ὑπάρχουσα· διὰ τοῦτο μεταγενέστεροι φιλόσοφοι, ὡς ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς Γαμικοῖς παραγγέλμασι (145c) καὶ ἡ Πυθαγορεία Φίντυς (Στοβ. 74, 61), νουθετοῦσι τὰς γυναῖκας μὴ χρῆσθαι τοῖς τοιούτοις ὀργιασμοῖς. Ἐθεωρεῖτο δὲ ὑπὸ πάντων ὡς ὅλως ἀθέμιτον τὸ ἀσπάζεσθαι ξένας λατρείας. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἐν Ἀθήναις ἐπεκράτει πάλιν καί τις ἰδιάζουσα κλίσις πρὸς ταύτας, ἣν οἱ κωμικοὶ ποιηταὶ πολλάκις ἔσκωψαν [10])· ὁ Στράβων ποιεῖται μνείαν ταύτης ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ χωρίῳ (10,471) λέγων· «Ἀθηναῖοι δ' ὥσπερ περὶ τὰ ἄλλα φιλοξενοῦντες διατελοῦσιν, οὕτω καὶ περὶ τοὺς θεούς»· τοῦτο ὑπαινίσσεται καὶ ἡ διήγησις ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τοῦ Περὶ νόμων συγγράμματος τοῦ Κικέρωνος (16, 40), καθ' ἣν οἱ Ἀθηναῖοι διαταχθέντες ὑπὸ τῆς Πυθίας νὰ διατηρῶσι τὰς λατρείας τὰς μάλιστα τῷ πατρίῳ ἔθει συναδούσας, ἐπηρώτων πάλιν λέγοντες,

ὅτι τὸ πάτριον ἔθος πολλάκις μετεβλήθη. Ἀλλὰ τὴν κλίσιν ταύτην περιέστελλον ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν οἱ νόμοι τῆς πολιτείας· διότι ἐκεῖνο, ὃ λέγει ὁ Ἰώσηπος (Κατὰ Ἀπίωνος 2, 37)· «νόμῳ δ' ἦν τοῦτο παρ' αὐτοῖς κεκωλυμένον, καὶ τιμωρία κατὰ τῶν ξένον εἰσαγόντων θεὸν ὥριστο θάνατος» δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοῦτο μόνον, ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἐσκόπει νὰ ἀνεύρῃ παρ' ἅπασι τοῖς ἄλλοις λαοῖς τὴν μισαλλοθρησκείαν τῶν Ἰουδαίων, τοὐναντίον διὰ τὴν εὐκολίαν, μεθ' ἧς κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἠδύναντο νὰ διδάσκωνται περὶ τῶν κυριωτάτων πραγμάτων τῶν ἀρχαίων δημοκρατουμένων Ἀθηνῶν, δὲν ἐπιδέχεται τὸ γεγονὸς ἀμφιβολίαν. Περὶ τοῦ πρώτου μητραγύρτου, ὅστις ἔφερε τὰ μυστήρια τῆς Μεγάλης μητρὸς ἐκ τῆς Φρυγίας εἰς τὰς Ἀθήνας καὶ πολλὰς γυναῖκας ταῦτα ἐμύησε, διηγοῦνται οἱ λεξικογράφοι (Φώτ. καὶ Σουίδ. ἐν λ. μητραγύρτης), ὅτι «οἱ Ἀθηναῖοι ἀπέκτειναν αὐτὸν ἐμβαλόντες εἰς βάραθρον ἐπὶ κεφαλήν· λοιμοῦ δὲ γενομένου ἔλαβον χρησμὸν ἱλάσασθαι τὸν πεφονευμένον καὶ διὰ τοῦτο ᾠκοδόμησαν βουλευτήριον ἐν ᾧ ἀνεῖλον τὸν μητραγύρτην . . . ἀναστήσαντες καὶ ἀνδριάντα τοῦ μητραγύρτου». Ἡ κατὰ τοῦ ἱερέως τούτου ἀγανάκτησις ἐξεκαύθη, φαίνεται, ἔτι μᾶλλον ἐκ τούτου, ὅτι αἱ ὑπ' αὐτοῦ εἰσαχθεῖσαι τελεταὶ ὑπεμίμνησκον τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια καὶ διὰ τοῦτο ἐφαίνοντο ὡς χλεύη αὐτῶν (Σχολ. Ἀριστοφ. Πλ. 431). Ἐὰν δὲ ὁ Ἀριστοφάνης ἐν ταῖς Ὥραις, κωμῳδίᾳ μὴ περισωθείσῃ, παρίστανε τὸν Σαβάζιον καί τινας ἄλλους ξένους θεοὺς καταδικαζομένους καὶ ἀπελαυνομένους ἐκ τῆς πόλεως, τοῦτο καθ' ἑαυτὸ θεωρούμενον οὐδὲν ἄλλο βεβαίως εἶναι ἢ μία τῶν προσφιλῶν τῇ κωμῳδίᾳ ἐκδηλώσεων τοῦ σκώμματος, ὧν ὁ Στράβων ποιεῖται μνείαν· ἀλλ' ὅμως τὸ πρᾶγμα εἶναι πολὺ δεινότερον, ἐὰν ὑπῆρχε νόμος, καθ' ὃν τὸ ὡς δυνατὸν παριστάμενον ἠδύνατο πράγματι νὰ λάβῃ χώραν. Ὅλως δὲ συνᾷδον τῷ ἄλλως γνωστῷ φρονήματι τοῦ εἰρημένου ποιητοῦ εἶναι, ὅτι καθ' ἣν περίστασιν ἐφαίνετο τὸ καλὸν ἔθος τῶν Ἀθηνῶν κινδυνεῦον, συνίστη ἐπιμόνως τὴν αὐστηρὰν ἐφαρμογὴν νόμου,

ἰσχύοντος μὲν νομικῶς, ἔργῳ δὲ εἰς ἀχρηστίαν περιπεσόντος. Διότι τοιοῦτος θὰ ἦτο ὁ περὶ οὗ ἡμῖν ὁ λόγος νόμος· καὶ οὕτω μόνον κατανοεῖται τὸ ἄλλως παράδοξον φαινόμενον, ὅτι ὁ Κικέρων ἐξετάζων τὸ πρᾶγμα τοῦτο (de legibus 2, 15, 37) ἐπικαλεῖται τὴν εἰρωνικὴν ἐκείνην ῥῆσιν τοῦ Ἀριστοφάνους, οὐχὶ δὲ ἱστορικὰ παραδείγματα τῆς ἀποσκορακίσεως ξένων θρησκευτικῶν τελετῶν. Ἀλλ' ὅμως φαίνεται ὅτι καὶ μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀριστοφάνους, δὲν λείπουσιν ὅλως τοιαῦτα παραδείγματα. Ὁ Εὐθίας κατηγόρησε τὴν ἑταίραν Φρύνην ἐπὶ ἀσεβείᾳ ἅτε «κωμάσασαν ἀναιδῶς, καινοῦ θεοῦ εἰσηγήτριαν, θιάσους ἀνδρῶν ἐκθέσμους καὶ γυναικῶν συναγαγοῦσαν» (Sauppe O. A. II, 320). Ὁ Δημοσθένης ὑποδεικνύει που (19, 281), ὅτι ἱέρεια τέθνηκεν, ἥτις ὥσπερ ἡ τοῦ Αἰσχίνου μήτηρ συνῆγε τοὺς μὴ ἐπιτρεπομένους θρησκευτικοὺς θιάσους· ἡ καθ' ἑαυτὴν λίαν εὐνόητος ὑπόθεσις, ὅτι καὶ ἡ ῥηθεῖσα ἱέρεια παρεκίνει εἰς τὴν λατρείαν ξένων θεοτήτων, καθίσταται ἔτι πιθανωτέρα, ἐὰν ἐνθυμηθῶμεν, ὅτι τὸ ὄνομα αὐτῆς κατά τινα ἀρχαῖον σχολιαστὴν ἦν Νῖνος, τὸ αὐτὸ ὄνομα, ὅπερ κατὰ τὴν φυσικωτάτην διόρθωσιν τοῦ κειμένου (ἀντὶ τοῦ Νῦν μὲν γάρ, Νῖνον γάρ) ἔφερεν ἐκείνη, ἥτις μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἰωσήπου ὡς καταδικασθεῖσα διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν εἰς θάνατον. Τὸ αὐτὸ πιθανώτατα συνέβη εἰς τὴν Λημνίαν φαρμακίδα Θεωρίδα, ἣν ἀπέκτειναν οἱ Ἀθηναῖοι διὰ τὰς ἐνεργουμένας παρ' αὐτῆς μαγγανείας καὶ φαρμακείας (Δημ. Κατὰ Ἀριστογ. α' 79). Δύναται δὲ νὰ θεωρηθῇ ὡς βέβαιον, ὅτι αἱ Ἀθῆναι ὡσαύτως πρέπει νὰ ὑποτεθῶσιν ὡς τόπος καὶ τῆς ἐν τῷ αἰσωπείῳ μύθῳ (112 H) διηγήσεως περὶ τῆς μάγου γυναικός, ἥτις ὡς καινοτομοῦσα περὶ τὰ θεῖα κατεδικάσθη εἰς θάνατον. Καὶ ἐν τῇ δίκῃ τοῦ Σωκράτους ὁ νόμος συνεβάλετο τὸ ἑαυτοῦ μέρος, διότι ἡ ψυχολογικῶς ἰσχυροτάτη τῶν κατ' αὐτοῦ γενομένων τριῶν κατηγοριῶν νομικῶς ἐστηρίχθη ἐπὶ τούτου, ὅτι τὸ δαιμόνιον τοῦ Σωκράτους ἐνεφανίζετο ὥσπερ τις καινὴ καὶ ξένη θεότης ἐν ἀντιθέσει πρὸς τοὺς θεοὺς τῆς πόλεως.[41]).

Οὐχ ἧττον τῆς ἐκπληρώσεως τῶν τῆς λατρείας καθηκόντων ὤφειλεν ὁ εὖ φρονῶν νὰ τηρῇ ἀπολύτως καὶ τὰ προστάγματα τῶν θεῶν, ἐξαγγελλόμενα αὐτῷ εἴτε ἐν χρησμοῖς καὶ σημείοις, εἴτε ἐν φωτισμῷ τῆς διανοίας αὐτοῦ ὑπό τινος ἐσωτερικῆς φωνῆς, ὁραμάτων ἢ ἐνυπνίων. Τὸ ἀρχαῖον παράγγελμα τοῦ Πυθαγόρου «Ἕπου θεῷ» [42]) διετήρησε μὲν ἐν τοῖς μετ' αὐτὸν αἰῶσι τὸ κῦρος, ἀλλὰ δὲν εἶχε πλέον τὴν βαθεῖαν ἐκείνην ἔννοιαν ὡς παρόρμησις εἰς τὸ ἐπιδιώκειν τὴν πρὸς τὸν θεὸν ὁμοίωσιν, ἣν ἐκεῖνος ἠθέλησε νὰ ἐμβάλῃ εἰς αὐτό· ὅτι δὲ παρὰ πάντων ὡμολογεῖτο, δηλοῦται σαφῶς ἐκ τῆς παροιμιώδους αὐτοῦ χρήσεως, ἧς παράδειγμα παρέχει ἡμῖν ἰδίως χωρίον τι τοῦ Εὐαγόρου τοῦ Ἰσοκράτους (29), ἐν ᾧ λέγεται ὅτι οἱ σύμμαχοι τοῦ βασιλέως τῆς Κύπρου «ὥσπερ θεῷ συνακολουθοῦντες ἅπαντες ἐνέμειναν τοῖς ὡμολογημένοις». Ἐν τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος (716 b) προτάσσει ὁ Κλεινίας τῆς ἐξετάσεως τῶν καθηκόντων τοῦ πολίτου ὡς ἀξίωμα τόδε, «ὡς τῶν ξυνακολουθησόντων ἐσόμενον τῷ θεῷ δεῖ διανοηθῆναι πάντα ἄνδρα». Ὁ Σωκράτης ἴσως ἀξιοπρεπέστατα πάντων ἐφήρμοσε τὸ παράγγελμα τοῦτο λέγων ἐν τῇ ἀπολογίᾳ αὐτοῦ (28 e), ὅτι προσταχθείς, ὡς αὐτὸς ᾠήθη καὶ ὑπέλαβεν, ὑπὸ τοῦ θεοῦ νὰ διάγῃ τὸν βίον φιλοσοφῶν καὶ ἐξετάζων ἑαυτὸν καὶ τοὺς ἄλλους, δὲν δύναται νὰ καταλίπῃ τὴν τάξιν, φοβηθεὶς ἢ θάνατον ἢ ἄλλο ὁτιοῦν πρᾶγμα. Μόνον διάφορος ἔκφρασις τοῦ αὐτοῦ νοήματος εἶναι, ὅταν ὁ Σωκράτης ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (4, 3, 17) συμβουλεύων τῷ Εὐθυδήμῳ νὰ τιμᾷ τοὺς θεοὺς 'νόμῳ πόλεως', ὡς κελεύει ὁ ἐν Δελφοῖς θεός, ἐπιλέγῃ, ὅτι ἄλλως δὲν δύναται νὰ ἀρέσκῃ τις τοῖς θεοῖς, ἢ πειθόμενος αὐτοῖς ὡς μάλιστα. Καὶ ἄλλως δὲ συνήθιζεν, ὡς ἐξ ἄλλου χωρίου τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (1, 3, 4) μανθάνομεν, νὰ κατηγορῇ μωρίαν τῶν ἄλλων, «οἵτινες παρὰ τὰ ὑπὸ τῶν θεῶν σημαινόμενα ποιοῦσί τι, φυλαττόμενοι τὴν παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ἀδοξίαν· αὐτὸς δὲ πάντα τἀνθρώπινα ὑπερεώρα πρὸς τὴν παρὰ τῶν θεῶν συμβουλίαν». Πολλάκις γίγνεται ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι

λόγος περὶ τῆς ἀξίας, ἣν ὁ Σωκράτης ἀπένεμεν εἰς τὰ θεῖα σημεῖα (1, 1, 9. 1, 1, 19. 1, 4, 15. 4, 3, 12. 4, 7, 10). Ὡσαύτως οὐδὲν ἄλλο ἢ τὴν γνώμην τοῦ Σωκράτους ἑρμηνεύει ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ξενοφῶν, ὅταν ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (1, 6, 44) ποιῇ τὸν πατέρα συμβουλεύοντα τῷ υἱῷ τάδε· « παρὰ γὰρ ἱερὰ καὶ οἰωνοὺς μήτε σαυτῷ μηδέποτε μήτε στρατιᾷ κινδυνεύσῃς, κατανοῶν ὡς ἄνθρωποι μὲν αἱροῦνται πράξεις εἰκάζοντες, εἰδότες δὲ οὐδὲν ἀπὸ ποίας ἔσται αὐτῶν τἀγαθά » καὶ τὸν Κῦρον περὶ τὴν τελευτὴν τοῦ βίου εὐχαριστοῦντα τοῖς θεοῖς, ὅτι ἐσήμηναν αὐτῷ « καὶ ἐν ἱεροῖς καὶ ἐν οὐρανίοις σημείοις καὶ ἐν οἰωνοῖς καὶ ἐν φήμαις ἅτ' ἐχρῆν ποιεῖν καὶ ἃ οὐκ ἐχρῆν » (8, 7, 3)· ὁμοία εἶναι ἡ ἔκφρασις τοῦ Ἑρμογένους ἐν τῷ Συμποσίῳ (4, 48). Ἡ μομφὴ τῆς Ἀρτέμιδος κατὰ τοῦ Θησέως ἐν τῷ Ἱππολύτῳ τοῦ Εὐριπίδου (1321), ὅτι, πρὶν βεβαιωθῇ περὶ τῆς ἐνοχῆς τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἐκ τῆς γνώμης τῶν μάντεων, ἀρὰς ἀφῆκε τῷ παιδὶ καὶ κατέκτανεν, εἶναι προϊὸν τοῦ αὐτοῦ φρονήματος.

Τὸ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους τοσοῦτον ἐμβριθῶς κηρυχθὲν ἀξίωμα ἐδέσποζε σύμπαντος τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων· καὶ ἴσως μὲν ἰδιῶται ἐχλεύαζον αὐτὸ πολλάκις, ἀλλ' αἱ πόλεις δὲν ἠδύναντο εὐκόλως νὰ περιορῶσιν. Σπουδαιοτάτη ἴσως ἐθεωρεῖτο ἡ τήρησις αὐτοῦ ἐν πᾶσι τοῖς ἀφορῶσιν εἰς τὴν θείαν λατρείαν. Σχεδὸν πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος αἱ τῆς λατρείας διατάξεις ἐγένοντο ὑπὸ τοῦ δελφικοῦ μαντείου ἢ τοὐλάχιστον τῇ συναινέσει αὐτοῦ· ἀλλὰ καὶ ὅπου αἱ διατάξεις εἶναι σταθερῶς ὡρισμέναι, ὁ ἐξηγητὴς τῶν σημείων ἔργον ἔχει νὰ καθιστᾷ προσεκτικοὺς τοὺς παραλείποντάς τι τῶν περὶ ταύτην, ὡς π. χ. ὁ μάντις Εὐκλείδης συμβουλεύει τῷ Ξενοφῶντι ἐν τῇ Ἀναβάσει, ἵνα θύσῃ τῷ Μειλιχίῳ Διί, πρὸς ὃν δὲν εἶχε θύσει ἐξ ὅτου ἀπεδήμησεν. Ὅτι δὲ ἰδιῶται ἢ πόλεις ὁσάκις ἠπόρουν τίνι θεῶν θύοντες ἔμελλον νὰ τύχωσιν ἀσφαλέστατα τοῦ ἐπιδιωκομένου σκοποῦ ἐζήτουν τὴν συμβουλὴν ἐπισήμων μαντείων, ἐσημειώθη ἤδη πρότερον (σ. 49). Καὶ περὶ αὐτοῦ τούτου ἠδύνατο τὸ μαντεῖον νὰ παράσχῃ ἐνίοτε γνώμην, ἂν τὰ προσε-

νευθέντα τοῖς θεοῖς δῶρα ἦσαν ἱκανὰ ἢ οὔ· παράδειγμα τοιοῦτον ἔχομεν τοὺς νικηφόρους Ἕλληνας, οἵ μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν πέμψαντες ἀκροθίνια εἰς Δελφοὺς ἐπηρώτων τὸν θεὸν κοινῇ εἰ ἔλαβε πλήρη καὶ ἀρεστὰ τὰ ἀκροθίνια· ὁ δὲ παρ' Ἑλλήνων μὲν τῶν ἄλλων ἔφησεν ἔχειν, παρὰ Αἰγινητῶν δὲ οὔ, ἀλλὰ ἀπήτει αὐτοὺς τὰ ἀριστεῖα τῆς ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίας (Ἡρόδ. 8, 122). Ἐντεῦθεν καὶ ὁ Ἐρυξίμαχος ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (188 c) ἀποφαίνεται ὅτι τὰ ἔργα, οἷς ἡ μαντικὴ ἐπιστατεῖ, εἶναι « ἡ περὶ θεούς τε καὶ ἀνθρώπους πρὸς ἀλλήλους κοινωνία ».

Καὶ ἐν πᾶσι δὲ τοῖς λοιποῖς ἐπίστευον, ὅτι ἡ εὐημερία τῶν πόλεων εἰς μέγαν βαθμὸν κρέμαται ἐκ τῆς τηρήσεως τοῦ μνημονευθέντος ἀξιώματος. Πρὸ πάσης σπουδαίας ἐπιχειρήσεως ἐπηρώτων τὸ μαντεῖον. Πᾶσα δ' ἐξαίρεσις ἐφαίνετο ἄτοπος· σφόδρα ἀποδοκιμάζει ὁ Ἡρόδοτος (5, 42) τὸν Σπαρτιάτην Δωριέα, ὃς ἦγε Σπαρτιάτας εἰς ἀποικίαν, «οὔτε τὸ ἐν Δελφοῖσι χρηστηρίῳ χρησάμενος εἰς ἥν τινα γῆν κτίσων ἴῃ, οὔτε ποιήσας οὐδὲν τῶν νομιζομένων», καὶ ὁ Ξενοφῶν (Ἑλλ. 7,1,27) τοὺς Θηβαίους καὶ Λακεδαιμονίους, οἵτινες τῷ 368 ἐλθόντες εἰς Δελφοὺς « τῷ μὲν θεῷ οὐδὲν ἀνεκοινώσαντο ὅπως ἂν ἡ εἰρήνη γένοιτο, αὐτοὶ δὲ ἐβουλεύοντο ». Εἶναι ἀληθὲς ὅτι οἱ χρησμοὶ πολλάκις ἦσαν πολυσήμαντοι οὕτως ὥστε ἠνοίγετο εὐρὺ στάδιον εἰς τοὺς ἐξηγητὰς καὶ οὐχὶ σπανίως τὸ ἐναντίον ἐξ αὐτῶν ἐξήγετο, ἀλλ' ὅμως δυσκόλως συνέβαινε νὰ περιορῶσιν αὐτούς. Ὁ Ἡρόδοτος (4,164) διηγεῖται, ὅτι Ἀρκεσίλαος ὁ τέταρτος ἀπώλεσε τὴν ἀρχὴν καὶ τὴν ζωὴν αὐτοῦ, διότι ἐπιλαθόμενος τοῦ χρησμοῦ τοῦ δοθέντος αὐτῷ παρὰ τῆς Πυθίας ἐκόλασεν ἀσπλάγχνως τοὺς ἐκβαλόντας αὐτὸν ἐκ τῆς Κυρήνης ἀντιστασιώτας· καὶ δι' αὐτὴν δὲ τὴν καταφρόνησιν χρησμοῦ τινος τοῦ Βοιωτοῦ μάντεως Βάκιδος, ὅστις δὲν εἶχε πολλοῦ γε δεῖ τὴν ἐπισημότητα καὶ τὴν ἀξίαν τῶν δελφικῶν χρησμῶν, ἐτιμωρήθησαν κατὰ τὸν αὐτὸν ἱστορικὸν οἱ Εὐβοεῖς (8,20) κατὰ τὴν ὑποχώρησιν τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τοῦ Ἀρτεμισίου. Σχεδὸν ἔτι μᾶλλον ὤφειλον νὰ μὴ κλείωσι τὰ ὦτα καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς πρὸς

τὴν διδασκαλίαν, ἣν οἱ θεοὶ παρεῖχον δι' ἐκτάκτων συμβάντων, ἅτινα ἔδει νὰ θεωρῶνται ὡς σημεῖα. Ὁ Ἀντιφῶν (5,81) ἐπαινε, τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι τοῖς ἀπὸ τῶν Θεῶν γενομένοις σημείοις πιστεύοντες μάλιστα τὰ κοινὰ τῆς πόλεως ἀσφαλῶς διαπράσσονται· τοὐναντίον ὁ Αἰσχίνης δεινῶς μέμφεται αὐτοὺς (3,130.131), ὅτι ἐν τῷ πολέμῳ κατὰ τῶν Ἀμφισσέων, ἐνῷ οἱ Θεοὶ προὔλεγον, προεσήμαινον φυλάξασθαι, μόνον οὐκ ἀνθρώπων φωνὰς προσκτησάμενοι, ἐν ᾧ τὸ τοῖς μυστηρίοις φανὲν σημεῖον, δηλ. ἡ τῶν μυστῶν τελευτή, ἣν ἱκανὸν νὰ ἀποτρέψῃ αὐτούς, ὅμως οὐκ ἀπέστησαν τῆς μετὰ τῶν Ἀμφισσέων συμμαχίας. Δι' ὁμοίαν αἰτίαν φαίνεται καὶ ὁ Ἡρόδοτος νὰ μέμφηται τοὺς Χίους (6,27)· ἔπεμψαν εἰς Δελφοὺς χορὸν νεανιῶν ἑκατὸν, ἐξ ὧν δύο μόνον ἀπενόστησαν, τοὺς δὲ ἄλλους λοιμὸς διέφθειρεν· ἐν τῷ αὐτῷ δὲ χρόνῳ «παισὶ γράμματα διδασκομένοις ἐνέπεσεν ἡ στέγη, ὥστε ἀπὸ ἑκατὸν καὶ εἴκοσι παίδων εἷς μόνος ἀπέφυγε»· ταῦτα τὰ σημεῖα γενόμενα ἐκ θεοῦ, οὐδὲν ἐδίδαξαν αὐτούς, ὅθεν εὑρέθησαν ἀπαράσκευοι, ὅτε ὁ Ἱστιαῖος αἰφνιδίως εἰσέβαλεν εἰς τὴν χώραν αὐτῶν. Πολεμικαὶ ἐπιχειρήσεις καὶ πολιτικαὶ πράξεις παρελείποντο ἢ διεκόπτοντο, ἐὰν συνέβαινε φυσικὸν φαινόμενον, ὅπερ ἐφαίνετο ὅτι προεσήμαινε κακόν. Διὰ τοῦτο εἰς τὸ κείμενον τῶν σπονδῶν διαφόρων πόλεων πρὸς ἀλλήλας προσετίθετο ὁ ὅρος, ὅτι ἕκαστοι τῶν συνθηκολογούντων θὰ ὑπακούσωσι τοῖς κοινῇ δόξασιν, «ἣν μή τι θεῶν ἢ ἡρώων κώλυμα ᾖ». Τοιοῦτον παράδειγμα γνωστὸν ἡμῖν εἶναι ἡ συμμαχία τῶν ἐν Πελοποννήσῳ πόλεων μετὰ τῆς Σπάρτης (Θουκ. 5,30,1. 3)· διότι ἀνέφερον μὲν οἱ Κορίνθιοι τὸν ὅρον ἐκεῖνον καὶ εἰς τὰς δι' ὅρκου ἀναληφθείσας ὑποχρεώσεις αὐτῶν πρὸς τοὺς κατοίκους τῶν ἐπὶ Θράκης πόλεων, ὅπως ἐπικαλούμενοι ταύτας ἀρνηθῶσι νὰ προσχωρήσωσιν εἰς τὰς πρὸς τοὺς Ἀθηναίων σπονδάς· ἀλλ' ὅμως δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι τὴν ἀρχὴν ἐνόουν τοιούτου εἴδους κωλύματα, ἐκ σημείων δηλονότι ἢ ἐξ ἱερομηνιῶν προερχόμενα [43]). Ὁ Παυσανίας (3,5,8) λέγει ὅτι οἱ Λακεδαιμόνιοι μάλιστα Ἑλλήνων, ὡσαύτως δὲ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι, εὐλαβοῦντο τὰς διοσημίας.

Οὐκ ὀλίγα γνωστὰ ἡμῖν παραδείγματα ἱστορικὰ ἐπιβεβαιοῦσι τὸ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενον. Ὁ πατὴρ τοῦ Παυσανίου Κλεόμβροτος τῷ 480 ἀπήγαγεν ἐκ τοῦ Ἰσθμοῦ τὴν στρατιὰν τὴν τὸ τεῖχος δείμασαν, διότι θυομένῳ αὐτῷ ἐπὶ τῷ Πέρσῃ ὁ ἥλιος ἐσκοτίσθη ἐν τῷ οὐρανῷ (Ἡρ. 9,10). Κατὰ τὸ θέρος τοῦ 420 μετὰ τὰ Ὀλύμπια ἦλθον εἰς Κόρινθον «Ἀργεῖοί τε καὶ οἱ ξύμμαχοι δεησόμενοι αὐτοῦ παρὰ σφᾶς ἐλθεῖν, καὶ Λακεδαιμονίων πρέσβεις ἔτυχον παρόντες· καὶ πολλῶν λόγων γενομένων τέλος οὐδὲν ἐπράχθη, ἀλλὰ σεισμοῦ γενομένου διελύθησαν ἕκαστοι ἐπ' οἴκου» (Θουκ. 5,50, 5). Τῷ 412 οἱ Σπαρτιᾶται μετέβαλον τὰς ληφθείσας ἀποφάσεις, πέμψαντες εἰς Χίον ἀντὶ δέκα μόνον πέντε ναῦς καὶ στρατηγὸν ἀντὶ τοῦ Μελαγκρίδου τὸν Χαλκιδέα, διότι ἐγένετο σεισμὸς (Θουκ. 8, 6, 5). Ὁ βασιλεὺς τῶν Σπαρτιατῶν Ἆγις εἰσέβαλεν εἰς τὴν Ἠλείαν καὶ ἐπόρθει αὐτήν· ἀλλ' ἐπιγίγνεται σεισμός, ὁ δὲ θεῖον ἡγησάμενος τοῦτο ἐξελθὼν πάλιν ἐκ τῆς χώρας διέλυσε τὸ στράτευμα (Ξεν. Ἑλλ. 3, 2, 24). Σκεπτικώτερόν πως ἢ τοὐλάχιστον τολμηρότερον ἔπραξε κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ξενοφῶντος (Ἑλλ. 4, 7, 4-7) ὁ Ἀγησίπολις, ὅτε μετὰ τὴν εἰσβολὴν αὐτοῦ εἰς Ἄργος ἐγένετο σεισμός. Οἱ μὲν ἄλλοι στρατιῶται ᾤοντο ἀπιέναι, ὅτι καὶ ὁ Ἆγις σεισμοῦ ποτε γενομένου ἀπήγαγεν ἐξ Ἥλιδος· ὁ δὲ Ἀγησίπολις εἶπεν, ὅτι ἐὰν ὁ σεισμὸς ἐγίνετο, ὅτε ἔμελλε νὰ εἰσβάλῃ, θὰ ἐθεωρεῖτο ὡς κώλυμα, ἐπειδὴ δὲ ἐγένετο μετὰ τὴν εἰσβολήν, θεωρεῖ αὐτὸν ὡς ἐπικελεύοντα αὐτούς· ἀλλ' ὕστερον πίπτει κεραυνὸς εἰς τὸ στρατόπεδον, ἐξ οὗ ἀπέθανον πολλοὶ στρατιῶται οἱ μὲν πληγέντες οἱ δὲ ἐμβροντηθέντες· ἐφάνησαν δὲ καὶ τὰ ἱερὰ ἄλοβα, ὅθεν ἀπήγαγε τὸ στράτευμα καὶ διέλυσεν. Τῷ 397 οἱ Κορίνθιοι «καίπερ ἐς τὰ μάλιστα ἔχοντες προθύμως μετασχεῖν τοῦ εἰς τὴν Ἀσίαν στόλου (ὑπὸ τὸν Ἀγησίλαον), κατακαυθέντος σφίσιν ἐξαίφνης ναοῦ Διὸς ἐπίκλησιν Ὀλυμπίου, ποιησάμενοι πονηρὸν οἰωνὸν καταμένουσιν ἄκοντες» (Παυσ. 3, 9, 1). Τῷ 392 ὁ Ἰφικράτης «πολιορκῶν τὴν Στύμφαλον καὶ μηδὲν περαίνων ἐπεχείρησε τὴν κατάδυσιν ἀποφράξαι σπόγγους

πορισάμενος πολλούς, ἐπαύσατο δὲ διοσημίας γενομένης» (Στράβ. 8, 389). Ἐν Συρακούσαις μετὰ τὴν ἀπέλασιν τοῦ Διονυσίου «θέρους μεσοῦντος· ἐξαίσιοι βρονταὶ καὶ διοσημίαι πονηραὶ συνέβαινον ἐφ' ἡμέρας δεκαπέντε συνεχῶς, ἀνιστᾶσαι τὸν δῆμον ὑπὸ δεισιδαιμονίας κωλυόμενον ἑτέρους ἀποδεῖξαι στρατηγούς» (Πλούτ. Δί. 38). Ὡς ὑποδηλοῖ ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς Ἀχαρνεῦσιν (171), ἀνεβάλλετο ἐν Ἀθήναις ἡ ἐκκλησία, ἐὰν βροχὴ ἐπελθοῦσα ἐσήμαινεν, ὅτι ὁ Ζεὺς εἶναι δυσμενής, ὅπερ διὰ τοῦτο δὴ ἐκαλεῖτο διοσημία· ἐπιβεβαιοῖ τοῦτο ἡ ἐν ἔαρι τοῦ 420 γενομένη ἐκκλησία, ἐν ᾗ Σπαρτιᾶται πρέσβεις διεπραγματεύοντο περὶ συνθήκης καὶ ἥτις σεισμοῦ γενομένου, πρὶν ἐπικυρωθῇ τι τῶν λεχθέντων, ἀνεβλήθη (Θουκ. 5, 45, 1. Πλούτ. Νικ. 10). Ἐκ τῶν γνωστοτάτων γεγονότων τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας εἶναι, ὅτι ὁ Νικίας τῷ 413 πρὸς μεγάλην βλάβην τῶν Ἀθηνῶν ἀνέβαλε τὸν ἐκ Συρακουσῶν ἀπόπλουν, ὅστις εἶχεν ἤδη καταστῇ ἀναγκαῖος, φοβηθεὶς τὴν γενομένην ἔκλειψιν τῆς σελήνης, ἀλλ' ἡ ἔκθεσις τοῦ Θουκυδίδου (7, 50, 4) διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ὁ Νικίας δὲν ἦτο ὁ μόνος τοιαῦτα φρονῶν, διότι οἱ πλείους τῶν Ἀθηναίων τῶν ἐν τῷ στρατοπέδῳ «ἐπισχεῖν ἐκέλευον τοὺς στρατηγοὺς ἐνθύμιον ποιούμενοι», ὅ ἐστι, διότι ἡ συνείδησις δὲν ἐπέτρεπεν αὐτοῖς νὰ περιίδωσιν ἓν τοιοῦτον σημεῖον τῶν θεῶν. Καὶ ἔχουσι μὲν αἱ διοσημίαι ἐν ταῖς πλείσταις τῶν περιπτώσεων, ὧν ἔχομεν γνῶσιν, σημασίαν ἀποτρεπτικήν, ἀλλ' ὑπάρχουσι καὶ τοιαῦται, αἵτινες ἐμπνέουσι θάρρος, οἷον εἶναι π. χ. τὸ φῶς, ὃ λέγεται τῷ Κύρῳ καὶ τῷ στρατεύματι ἐκ τοῦ οὐρανοῦ προφανὲς γενέσθαι, ὅτε ἐπορεύοντο κατὰ τῶν Ἀσσυρίων, «ὥστε πᾶσι μὲν φρίκην ἐγγίγνεσθαι πρὸς τὸ θεῖον, θάρρος δὲ πρὸς τοὺς πολεμίους» (Ξεν Κ. Π. 4, 2, 15). Πρὸ πάντων δὲ ἐν τῷ πολέμῳ ἦν ἐκτάκτως σπουδαῖον, ὅπως ἐκ τῶν θυσιῶν διαγιγνώσκηται, ὅτι οἱ θεοὶ εὐδοκοῦσιν ἐν αὐταῖς καὶ ἐν τοῖς προσφέρουσι ταύτας, πρὸς ὃ ἀπῃτεῖτο οὐ μόνον ἡ ἄμεμπτος τελειότης τῶν σπλάγχνων τῶν θυμάτων, ἀλλὰ καὶ ἡ κανονικὴ ἀνάβασις τῆς ἐκ τῆς θυσίας ἀναδιδομένης φλογός. Διὰ τοῦτο

ἓν ἐκ τῶν πρωτίστων καθηκόντων τοῦ στρατηγοῦ ἦν νὰ προσέχῃ εἰς ταῦτα καὶ ἐὰν τὰ πρῶτα σημεῖα δὲν ἀποβαίνωσι καλά, νὰ ἐπαναλαμβάνῃ τὴν θυσίαν, ἕως οὗ τὰ ἱερὰ εὑρεθῶσι καλά· διότι ἡ συνείδησις, ὅτι οἱ θεοὶ μὲ ἵλεων ὄμμα ἐπιβλέπουσιν ἐπὶ τὴν θυσίαν, ἐξάπτει ὡς οὐδὲν ἄλλο τὸ μένος τῶν ἀνδρῶν, τοῦτο ἐξαίρει ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ Ἱππαρχικῷ (6, 6) καὶ μετ' αὐτὸν ἔτι ἰσχυρότερον ὁ μεταγενέστερος Ὀνόσανδρος (10, 25-28). Τὸ ὑπὸ τῶν συγγραφέων τούτων λεγόμενον ἄριστα διασαφηνίζει ἡ πρᾶξις τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Παυσανίου κατὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην, ὃς κατ' ἀρχὰς μέν, ἐπειδὴ τὰ σφάγια δὲν ἦσαν καλά, «προσέταξε τοῖς Λακεδαιμονίοις τὰς ἀσπίδας πρὸ τῶν ποδῶν θεμένους ἀτρέμα καθέζεσθαι καὶ προσέχειν αὐτῷ μηδένα τῶν πολεμίων ἀμυνομένους», ὕστερον δὲ καλλιερρήσας, ἐκέλευσεν αὐτοὺς νὰ βαδίσωσιν ἐναντίον τῶν πολεμίων (Ἡρόδ. 9, 61. 62. 72. Πλούτ. Ἀριστ. 17.18). Αὐστηρότατα ἐτήρησεν ἀεὶ τὸν κανόνα τοῦτον ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ πορείᾳ τῶν καταβαινόντων Ἑλλήνων, ἣν αὐτὸς περιέγραψεν ἐν τῇ Ἀναβάσει. Ὅτε οἱ Ἕλληνες εἵλοντο αὐτὸν στρατηγὸν αὐτοκράτορα, τὰ ἱερὰ ἐσήμηναν αὐτῷ, ὅτι πρέπει νὰ ἀπέχηται τῆς μοναρχίας· ἀναμνησθεὶς δὲ καὶ ἕτερον σημεῖον γενόμενον αὐτῷ πρότερον, «ὅτε ἐξ Ἐφέσου ὡρμᾶτο Κύρῳ συσταθησόμενος», ἀπέρριψε τὴν προσφερομένην αὐτῷ ἀρχήν· οἱ δὲ στρατιῶται, οἵτινες τέως οὐδεμίαν ἀκρόασιν παρεῖχον εἰς τοὺς πολιτικοὺς αὐτοῦ ἐνδοιασμούς, εὐθὺς ὡς ἤκουσαν, ὅτι οἱ θεοὶ οὕτως ἐσήμηναν ἐν τοῖς ἱεροῖς, παραχρῆμα ἐπείσθησαν, ὅτι ἀνάγκη ἦν νὰ πράξῃ οὕτως (Ἀν. 6, 1, 18-32).

Μετά τινας ἡμέρας ἐπεχείρησεν ὁ Ξενοφῶν νὰ ἐκπλεύσῃ ἀπαλλαγεὶς τῆς στρατιᾶς· «θυομένῳ δὲ αὐτῷ τῷ ἡγεμόνι Ἡρακλεῖ καὶ κοινουμένῳ, πότερον λῷον καὶ ἄμεινον εἴη στρατεύεσθαι ἔχοντι τοὺς παραμείναντας τῶν στρατιωτῶν ἢ ἀπαλλάττεσθαι, ἐσήμηνεν ὁ θεὸς τοῖς ἱεροῖς συστρατεύεσθαι» (6,2,15). Ὅτε δὲ ἐστρατοπεδεύοντο οἱ Ἕλληνες ἐν τῷ λιμένι τῆς Κάλπης, ἠναγκάσθησαν νὰ διατρίψωσιν ἐκεῖ πολλὰς ἡμέρας, διότι «θυομένοις ἐπὶ τῇ ἀφόδῳ

οὐκ ἐγίγνετο τὰ ἱερὰ» (6,4,12—6,5,2.) Ὅτε δὲ ἐκλήθη ὑπὸ τοῦ Σεύθου, ἐπίσης «ἐθύετο εἰ παρεῖεν αὐτῷ οἱ θεοὶ πειρᾶσθαι πρὸς Σεύθην ἄγειν τὸ στράτευμα» καὶ πάλιν μέλλων νὰ ἐγκαταλίπῃ αὐτὸν «ἐθύετο τῷ Διὶ τῷ Βασιλεῖ, πότερά οἱ λῷον καὶ ἄμεινον εἴη μένειν παρὰ Σεύθῃ, ἐφ' οἷς Σεύθης λέγει, ἢ ἀπιέναι σὺν τῷ στρατεύματι» (7,2,15—17.7,6,44)· τὸ αὐτὸ ἔπραξε καὶ πρὶν ἐπιτεθῇ κατὰ τοῦ Πέρσου Ἀσιδάτου (7,8,10—22). Ὅτι δὲ καὶ τὸν Κῦρον ἐν τῇ Κύρου Παιδείᾳ ὁμοίως ποιοῦντα περιγράφει, ἐξ αὐτοῦ τοῦ σκοποῦ τοῦ συγγράμματος δῆλον γίνεται (π. χ. 1, 5,6. 3,2,4. 3,3,22). Ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς ἱστορεῖ ὁ Ξενοφῶν περὶ δύο στρατηγῶν τῆς Σπάρτης, οἵτινες τὴν αὐτὴν ἐτήρουν αὐστηρότητα, περὶ τοῦ Δερκυλίδα, ὅστις παρασκευαζόμενος νὰ προσβάλῃ τὴν πόλιν Κεβρῆνα, ἐπειδὴ τὰ ἱερὰ δὲν ἐγίγνοντο καλά, «μέχρι τεττάρων ἡμερῶν ἐκαρτέρει θυόμενος» (3,1,17—19), καὶ περὶ τοῦ Ἀγησιλάου, ὃς διὰ τὴν αὐτὴν αἰτίαν νικήσας τὸ ἱππικὸν τῶν Περσῶν δὲν κατεδίωξεν αὐτὸ (3,4,15)· τὰ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου ἱστορούμενα (5,54.55.116) περὶ τῶν Σπαρτιατῶν πορευομένων ἐναντίον τοῦ Ἄργους κατὰ τὰ ἔτη 419 καὶ 416 εἶναι ἐντελῶς σύμφωνα πρὸς τὰ ἀνωτέρω. Ὁ Ἡρόδοτος διηγεῖται (5,44) ὅτι ὁ Ἠλεῖος μάντις Καλλίας ἀποδρὰς παρὰ τοῦ τυράννου τῶν Συβαριτῶν ἀφίκετο παρὰ τοὺς Κροτωνιάτας, ἐπειδὴ θυομένῳ αὐτῷ ἐπὶ Κρότωνα οὐκ ἐγίνετο χρηστὰ τὰ ἱερά.

Καὶ εἰς τὸν βίον τῶν ἰδιωτῶν μεγάλην εἶχον ῥοπὴν οἱ χρησμοὶ καὶ τὰ θεῖα σημεῖα. Ὁ γάμος καὶ ἡ ἐν αὐτῷ συμβίωσις ἐξηρτῶντο πολλάκις ἐξ αὐτῶν· ἐν ταῖς καλουμέναις Ἐρωτικαῖς διηγήσεσι τοῦ Πλουτάρχου (772 a. 774 c) μνημονεύονται δύο περιπτώσεις, ἐν αἷς ὁ πατὴρ τῆς κόρης, ἧς οἱ μνηστῆρες εἶναι πολλοί, βουλεύεται νὰ ἐπιτρέψῃ τῷ θεῷ τὴν αἵρεσιν μεταξὺ αὐτῶν· ὁ Δελφὸς Ὀργίλαος, ἐπειδὴ ὁ κρατὴρ αὐτομάτως ἐπὶ ταῖς σπονδαῖς ἐρράγη μέσος, θεωρήσας τοῦτο ὡς κακὸν οἰωνὸν κατέλιπε τὴν νύμφην καὶ ἔδωκεν ἀφορμὴν δεινοῦ ἐμφυλίου πολέμου (Ἀριστοτ. Πολιτ. 1304 a 1. Πλούτ. Ἠθ. 825 b)· ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης

Ἄγις «σεισμοῦ γενομένου φοβηθεὶς ἐξῆλθε τοῦ θαλάμου παρὰ τῆς γυναικός, εἶτα δέκα μηνῶν οὐκέτι συνῆλθεν αὐτῇ, μεθ' οὓς γενόμενον τὸν Λεωτυχίδην ἀπέφησεν ἐξ αὐτοῦ μὴ γεγονέναι. Καὶ διὰ τοῦτο τῆς βασιλείας ἐξέπεσεν ὕστερον ὁ Λεωτυχίδης» (Πλούτ. Ἀλκ. 23. Ξεν. Ἑλλ. 3, 3, 2). Κατὰ τὸ ἀξίωμα, ὃ ὁ Σωκράτης ἐκήρυττε (Ξεν. Ἀπομν. 2, 6, 8), πάντως δὲ καὶ ἄλλοι σὺν αὐτῷ, ὁ βουλόμενος νὰ συνάψῃ φιλίαν πρός τινα, ἥτις εἶναι σπουδαιότατον πρᾶγμα κατὰ τὴν κρίσιν τῶν Ἑλλήνων, ὀφείλει πρῶτον νὰ ἐξετάσῃ, «εἰ συμβουλεύουσιν (οἱ θεοὶ) αὐτὸν φίλον ποιεῖσθαι». Ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ μάλιστα εἶχον κατ' ἐξοχὴν ῥοπὴν ποικίλα πράγματα ἧττον ἀσυνήθους φύσεως, ἅτινα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐπίστευεν ὡς σημαντικά, οἷα εἶναι ἡ πτῆσις τῶν ὀρνέων (οἰωνοί), ἡ κατὰ τύχην ἀκουομένη λέξις (φῆμαι ἢ κληδόνες), ἡ ἀπροσδόκητος συνάντησις (σύμβολοι ἐνόδιοι) καὶ αὐτὸς ὁ αἰφνίδιος πταρμός. Ἀλλ' ὅμως, εἰ καὶ ἡ συμβολική, ἐφ' ἧς ἐστηρίζετο ἡ τήρησις τούτων ἐν τοῖς καθ' ἕκαστον, ἦτο πολὺ ἀνεπτυγμένη, ἡμεῖς ἐν τούτοις δὲν δυνάμεθα νὰ διακρίνωμεν, ποῦ ἔληγε παρ' αὐτοῖς ἡ τὸν εὐσεβῆ ὑποχρεοῦσα παραίνεσις τοῦ θείου καὶ ἤρχιζεν αὐτὴ ἡ πρόρρησις ἡ ἀγαθὰ ἢ κακὰ προαγγέλλουσα· ἐντεῦθεν τοῦ ὁρίου τούτου δὲν κινεῖ πλέον αὕτη τὸ κυρίως ἠθικὸν ἐνδιαφέρον. Ἀλλὰ πάντως εἶναι γεγονὸς οὐχὶ μικροῦ λόγου ἄξιον, ὅτι ὁ Σωκράτης κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ξενοφῶντος (Ἀπομν. 1, 1, 3) καὶ εἰς πάντα τὰ τοιαῦτα σημεῖα μεγάλην ἀπένεμεν ἀξίαν καὶ ἐπίστευεν, ὅτι οἱ θεοὶ διὰ τούτων ἀποκαλύπτουσι τοῖς ἀνθρώποις τὰ συμφέροντα.

Πολὺ ἔξοχον θέσιν μεταξὺ τῶν διαφόρων σημείων κατέχουσι τὰ ὄνειρα. Ἀλλ', ὡς φαίνεται, ἐπεκράτει ἡ γνώμη, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ διακρίνωνται τὰ ἀληθῶς ὑπὸ τῶν θεῶν ἐμπνεόμενα ἐνύπνια ἀπὸ τῶν προερχομένων ἐκ τῶν φροντίδων καὶ ἐντυπώσεων τῶν προηγουμένων ἡμερῶν· ταύτην τὴν γνώμην ἐκφέρουσιν, ἑκάτερος κατὰ τὸν ἴδιον αὐτοῦ τρόπον, ὅ τε Ἡρόδοτος διὰ στόματος τοῦ Ἀρταβάνου (7, 16) καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ (9, 571 c - 572 a)· πῶς ἐθεωροῦντο τὰ πρῶτα, διδάσκει ἡμᾶς ὁ

Σωκράτης μετ' ἰδιαζούσης σαφηνείας. Οὐ μόνον ἐν τῇ πλατωνικῇ Ἀπολογίᾳ (33 c) ἀριθμεῖ αὐτὰ μετὰ τῶν ἄλλων μέσων, δι' ὧν οἱ θεοὶ προσέταξαν αὐτῷ νὰ ἐμμένῃ μετὰ καρτερίας ἐν τῷ ἔργῳ, εἰς ὃ ᾐσθάνετο ἑαυτὸν κεκλημένον, ἀλλὰ καὶ προήχθη κατὰ τὰ ἐν τῷ Φαίδωνι λεγόμενα (60 d - 61 b) ὑπό τινος ἐνυπνίου πολλάκις αὐτῷ φοιτῶντος ἐν τῷ παρελθόντι, ἵνα ποιήσῃ πρὸ τοῦ θανάτου ποιήματα ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ. Ὅτι ἐν πᾶσι τοῖς κοινωνικοῖς κύκλοις ἠξιοῦντο προσοχῆς, βλέπομεν διηνεκῶς ἐν ταῖς διηγήσεσι τῶν συγγραφέων· ὡς δεῖγμα τῶν διαφορωτάτων μορφῶν, ἃς ἐλάμβανον αἱ ἐν αὐτοῖς περιεχόμεναι παραστάσεις, σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Ἀρτεμίδωρος (Ὀνειροκρ. 1, 42) ἱστορεῖ, ὅτι ἀνήρ τις ἐδάνεισεν ἑτέρῳ χρήματα ἄνευ γραμματίου, διότι εἶδεν αὐτὸν κατ' ὄναρ ἄνευ δακτύλων. Ὅτι δὲ τὰ ἐνύπνια μάλιστα ἐν τῷ βίῳ τῶν ἰδιωτῶν εἶχον μείζονα ἰσχὺν ἢ ἐν τῷ τῶν πόλεων, τοῦτο ἐν γένει μὲν εἶναι εὔκολον νὰ εἰκάσωμεν, ἀλλ' ἐκ τῆς φύσεως τοῦ πράγματος ἀποβαίνει ἀδύνατον νὰ προσδιορίσωμεν αὐτὸ ἀκριβέστερον. Ἀλλ' ὁπωσδήποτε, καὶ ἐὰν ἀφῶμεν κατὰ μέρος τὰ δι' ἐνυπνίων μαντευόμενα χρηστήρια [44]), καὶ τὰ πόλεων πράγματα καὶ τὰ τῆς λατρείας δὲν ἦσαν ἐκτὸς τῆς ἐπιδράσεως αὐτῶν· οὕτω π. χ. ὁ Παυσανίας (7, 20, 5. 3. 18, 2. πρβλ. Πλούτ. Λυσ. 20) ἀναφέρει, ὅτι ὄψις ὀνείρατος ἐκίνησε τὸν Ἀχαιὸν Πρευγένη μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Λακωνικῆς ὑφελέσθαι τὸ ἄγαλμα τῆς Λιμνάτιδος Ἀρτέμιδος ἐκ τῆς Σπάρτης, καὶ τῷ Λυσάνδρῳ πολιορκοῦντι Ἄφυτιν τὴν ἐν τῇ Παλλήνῃ νύκτωρ ἐπιφανεὶς ὁ Ἄμμων προηγόρευεν ὡς ἄμεινον ἐκείνῳ τε ἔσοιτο καὶ τῇ Λακεδαίμονι πολέμου πρὸς Ἀφυταίους παυσαμένοις· καὶ οὕτω τὴν πολιορκίαν διέλυσεν ὁ Λύσανδρος. Ἀλλὰ φαίνεται ὅτι τὰ σημαντικὰ ὄνειρα, ὧν ἡ ἐξήγησις μεγάλως ἀπησχόλει τὰ πνεύματα καὶ οὐκ ὀλίγα συγγράμματα εἰς τὸ φῶς προήνεγκον, ἐθεωροῦντο συχνάκις κατ' ἐξοχὴν μᾶλλον ὡς μέσα εἰς τὴν πρόγνωσιν τοῦ μέλλοντος ἢ ὡς προτροπαὶ εἰς τὸ πράττειν ἢ παραλείπειν ὡρισμένας πράξεις [45]).

Ἀλλὰ τά τε ἐνύπνια καὶ τὰ ἄλλα θεῖα σημεῖα εἶχον ἀνάγκην

ἐξηγήσεως, καὶ ἐπειδὴ οἱ ταύτην ἐπαγγελλόμενοι, οἱ μάντεις, συχνάκις δὲν ἦσαν ἀξιόπιστοι, καθίστατο δυσχερὴς ἡ ἐφαρμογὴ τῆς ἄλλως ἀνεγνωρισμένης ἀρχῆς, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει ἐν πᾶσι νὰ διευθύνηται ὑπὸ τῆς βουλήσεως τῶν θεῶν. Σχεδὸν καθολικὴ ἦν ἡ ῥιπτομένη κατ' αὐτῶν μομφή, ὅτι ἐδεκάζοντο καὶ οὐχὶ σπανίως πρὸς τὸ συμφέρον τρίτων προσώπων ψευδῶς ἐξηγοῦντο τοῖς ἐπερωτῶσιν αὐτοὺς τὴν τῶν θεῶν βούλησιν ἢ ὅπως αὐξήσωσι τὴν ἑαυτῶν δόξαν ἔλεγον πλείω τῶν ὅσα ἐγίγνωσκον· ἀφοῦ δὲ ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Πεισιστρατιδῶν καὶ τοῦ Δημαράτου ἡ Πυθία, ἡ ἱέρεια τοῦ διασημοτάτου μαντείου τῆς Ἑλλάδος, κατηγορήθη ὡς νοθεύσασα τοὺς χρησμοὺς τοῦ Ἀπόλλωνος ἕνεκα ὀλίγων χρημάτων, δὲν δυνάμεθα νὰ προσδοκῶμεν, ὅτι μετὰ μίαν ἢ δύο ἑκατονταετηρίδας ἡ τάξις τῶν ἀνθρώπων, ἥτις ἐν ταῖς διαφόροις τῆς Ἑλλάδος πόλεσιν ἐπηγγέλλετο τὴν τῶν σημείων ἐξήγησιν ἢ παρηκολούθει ταῖς στρατιαῖς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, ἔμελλε νὰ εἶναι ἀξία καὶ νὰ τυγχάνῃ μείζονος πίστεως. Ὁ Κρέων ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους (1033-1063) διερμηνεύει πάντως τὸ φρόνημα πολλῶν συγχρόνων τοῦ ποιητοῦ, ὅταν τὸν Τειρεσίαν, ὅστις ἀνακοινοῦται αὐτῷ τὴν κακὰ προμηνύουσαν κίνησιν καὶ τὴν ἀπαίσιον κλαγγὴν τῶν ὀρνίθων καὶ τὰ ὡσαύτως ἀπαίσια σημεῖα τῶν ἐπὶ τοῦ βωμοῦ καιομένων θυμάτων, καταγγέλλῃ ὡς λόγους αἰσχροὺς καλῶς λέγοντα τοῦ κέρδους χάριν καὶ κατακρίνῃ πᾶν τὸ μαντικὸν γένος ὡς φιλάργυρον. Ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Εὐριπίδου (399. 400) ὁ Ὀρέστης λέγει, ὅτι τοῦ μὲν Λοξίου οἱ χρησμοὶ ἔμπεδοι, « βροτῶν δὲ μαντικὴν χαίρειν ἐῶ »· ἀπὸ ὁμοίου φρονήματος πηγάζουσιν, ὅσα ὁ Ἀχιλλεὺς λέγει περὶ τῶν μάντεων ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Αὐλίδι (956-958). Ὁ Πλάτων λέγει, ὅτι ἐκ τῶν ὑποκρινομένων εὐσέβειαν, δόλου δὲ καὶ ἐνέδρας μεστῶν ἀνδρῶν « μάντεις κατασκευάζονται πολλοί » (Νόμ. 10, 908 d), ἐν δὲ τῷ Χαρμίδῃ (173 c) ἀποτρέπει τοὺς ἀλαζόνας τῆς μαντικῆς καὶ καθίστησι τοὺς ὡς ἀληθῶς μάντεις προφήτας τῶν μελλόντων· κατὰ δὲ τὸν Ἀριστοτέλη (Ἠθ. Ν. 1127 b 20) ἀλαζόνες ἕνεκα κέρδους εἶναι

κυρίως οἱ προσποιούμενοι μάντιν, σοφόν, ἰατρόν [46]). Παράδειγμα ἱστορικὸν μάντεως αἶσχος περιποιοῦντος τῷ ἑαυτοῦ ἐπαγγέλματι εἶναι ὁ ἐν τῇ Ἀναβάσει τοῦ Ξενοφῶντος πολλάκις μνημονευόμενος Σιλανὸς ὁ Ἀμπρακιώτης. Ὅτε ὁ Ξενοφῶν συνέλαβε τὴν ἰδέαν νὰ κτίσῃ πόλιν ἐν τῷ Πόντῳ καὶ ἐπὶ τούτῳ ἐθύετο Σιλανὸν παρακαλέσας τὸν μάντιν, οὗτος ἐξήγγειλε τοῦτο εὐθὺς τοῖς στρατιώταις (5, 6, 16-18)· ἔπειτα ἀπεφήνατο, ὅτι τὰ ἱερὰ ἦσαν καλά, διότι ἐγίνωσκεν ὅτι καὶ ὁ Ξενοφῶν δὲν ἦτο ἄπειρος τῆς μαντικῆς, πλὴν εἶπεν, ὅτι ἐν τοῖς ἱεροῖς φαίνοιτό τις δόλος καὶ ἐπιβουλὴ τῷ Ξενοφῶντι, ὡς ἄρα γιγνώσκων ὅτι αὐτὸς ἐπεβούλευε διαβάλλειν ἐκεῖνον πρὸς τοὺς στρατιώτας (5, 6, 29)· καὶ τέλος, ἀφ' οὗ ἐπεσπάσατο πάντων τὴν ἀγανάκτησιν, ἐδραπέτευσεν ἐξ Ἡρακλείας (6, 4, 13). Διὰ τοῦτο πολλοὶ σοβαροὶ ἄνδρες, ὅπως ἀποφεύγωσι τὸν δόλον τῶν μάντεων, ἐξεμάνθανον τὴν μαντικήν, ὅπερ ἔπραξεν ὁ Ξενοφῶν. Ἠκολούθει ἐν τούτοις τῇ συμβουλῇ, ἣν ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Σωκράτης ἔδιδε τοῖς βουλομένοις μᾶλλον ἢ κατὰ τὴν ἀνθρωπίνην σοφίαν ὠφελεῖσθαι, νὰ ἐπιμελῶνται δηλ. τῆς μαντικῆς· «τὸν γὰρ εἰδότα δι' ὧν οἱ θεοὶ τοῖς ἀνθρώποις περὶ τῶν πραγμάτων σημαίνουσιν οὐδέποτ' ἔρημον ἔφη γίγνεσθαι συμβουλῆς θεῶν» (Ἀπομν. 4,7,10). Τὴν γνώμην αὐτοῦ ἐμβάλλει καὶ εἰς τὸ στόμα τοῦ Καμβύσου, ὃν ποιεῖ λέγοντα πρὸς τὸν Κῦρον (Κ. Π. 1, 6, 2)· «ἐγὼ γάρ σε ταῦτα ἐπίτηδες ἐδιδαξάμην, ὅπως μὴ δι' ἄλλων ἑρμηνέων τὰς τῶν θεῶν συμβουλίας συνείης, ἀλλ' αὐτὸς καὶ ὁρῶν τὰ ὁρατὰ καὶ ἀκούων τὰ ἀκουστὰ γιγνώσκοις καὶ μὴ ἐπὶ μάντεσιν εἴης, εἰ βούλοιντό σε ἐξαπατᾶν ἕτερα λέγοντες ἢ τὰ παρὰ τῶν θεῶν σημαινόμενα, μηδ' αὖ, εἴ ποτε ἄρα ἄνευ μάντεως γένοιο, ἀποροῖο θείοις σημείοις ὅτι χρῷο, ἀλλὰ γιγνώσκων διὰ τῆς μαντικῆς τὰ παρὰ τῶν θεῶν συμβουλευόμενα, τούτοις πείθοιο».

Οἱ πρὸς τὴν σκέψιν κλίνοντες, τοιοῦτοι δὲ πάντοτε ὑπῆρχον, εὗρον ἐνωρίτατα βεβαίως ἐν τοῖς χρησμοῖς γόνιμον πεδίον· διότι ἔνθεν μὲν παρὰ τὴν ὑπὸ τῶν ἱερέων λαμβανομένην πρόνοιαν δὲν ἔλειπον περιπτώσεις, καθ' ἃς οἱ χρησμοὶ ἐπλάνων, ἔνθεν δὲ ἀναγ-

καίως ἡ καταφρόνησις τῶν μάντεων ἐπέδρα καὶ ἐπὶ τοὺς χρησμοὺς τρόπον τινά· καὶ ἀφοῦ τὰ θεῖα σημεῖα πολλάκις ἐσφαλμένως ἡρμηνεύοντο, εὐκόλως ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ ἀμφιβολία περὶ τῆς ὀρθότητος τῶν χρησμῶν, οἵτινες ἐξελαμβάνοντο ὡς θεῖα λόγια. Φυσικῶς συνετέλει εἰς τοῦτο μεγάλως καὶ τὸ ὅτι οἱ χρησμοὶ ἦσαν οὐχὶ σπανίως πολυσήμαντοι. Τὰς ἐντεῦθεν ἐγγιγνομένας ἐντυπώσεις διερμηνεύει ἐναργῶς ἡ Ἰοκάστη ἐν τῷ Οἰδίποδι τυράννῳ τοῦ Σοφοκλέους, ἥτις, ἐπειδὴ τὸ ὑπὸ τῆς Πυθίας ἀγγελθὲν κατὰ τὸ φαινόμενον δὲν ἀπέβη ἀληθές, ἀρνεῖται καθόλου τὴν θείαν καταγωγὴν τῶν ῥημάτων αὐτῆς (707-725. 851-858)· καίτοι ὕστερον ἐκτίνει βαρέως τὴν ἀπιστίαν ταύτην· ὅτι τοιαῦται διαθέσεις ἐξεδηλοῦντο καὶ ἐν τοῖς κατωτέροις τοῦ λαοῦ στρώμασιν, ὑποδεικνύει ὁ Αἰσώπειος μῦθος (55 H), ἐν ᾧ ἀνὴρ κακοπράγμων, «λαβὼν στρουθίον εἰς τὴν χεῖρα καὶ τοῦτο τῷ ἱματίῳ σκεπάσας, ἧκεν εἰς τὸ (ἐν Δελφοῖς) ἱερὸν καὶ ἐπηρώτα, πότερόν τι ἔμπνουν ἔχει μετὰ χεῖρας ἢ ἄπνουν· βουλόμενος, ἐὰν μὲν ἄψυχον εἴπῃ, ζῶν τὸ στρουθίον ἐπιδεῖξαι, ἐὰν δὲ ἔμπνουν, ἀποπνίξας προενεγκεῖν», καὶ οὕτω νὰ ἐπιδείξῃ ἐν πάσῃ περιπτώσει τὸ μαντεῖον ψευδόμενον [47]). Ἐνίοτε ἐλάμβανον πρόνοιαν νὰ ἐπερωτῶσι πλέον τοῦ ἑνὸς μαντεῖα, θέλοντες βεβαίως νὰ ἐξασφαλισθῶσι μόνον κατὰ τῶν μεσολαβούντων προσώπων· διὰ τοῦτο ὁ Ὑπερείδης ἐν τῷ Ὑπὲρ Εὐξενίππου λόγῳ (στ. 28) λέγει· «εἰ δέ, ὥσπερ νυνὶ λέγεις, ἡγοῦ αὐτὸν καταψεύσασθαι τοῦ θεοῦ (Ἀμφιαράου ἐν Ὠρωπῷ) καὶ χαριζόμενόν τισι μὴ τἀληθῆ ἀπηγγελκέναι τῷ δήμῳ, οὐ ψήφισμα ἐχρῆν σε πρὸς τὸ ἐνύπνιον γράφειν, ἀλλ' ὅπερ ὁ πρότερος ἐμοῦ λέγων εἶπεν εἰς Δελφοὺς πέμψαντα πυθέσθαι παρὰ τοῦ θεοῦ τὴν ἀλήθειαν». Ἀλλ' ἐν ἄλλαις περιπτώσεσι συνέτρεχε πρὸς τοῦτο καὶ ἡ πρὸς ἀμφιβολίαν ῥοπὴ τοῦ ἐπερωτῶντος· διότι δὲν ἦτο μεμονωμένον τὸ παράδειγμα τοῦ Κροίσου, ὅστις ἀποπειραθεὶς πρῶτον τῶν μαντείων τῶν τε ἐν Ἕλλησι καὶ τοῦ ἐν Λιβύῃ, ἐξελέξατο τὸ ἐν Δελφοῖς ὡς σύμβουλον καὶ ὁδηγὸν αὐτοῦ, νομίσας μόνον εἶναι μαντεῖον τὸ ἐν Δελφοῖς, διότι εἶχεν ἐξεύρει, ἃ αὐτὸς ἐποίησεν

(Ἡρ. 1,46 κ. ἑ.). Οὕτω π. χ. ὁ Ἀγησίπολις, ἀφοῦ ἔλαβε παρὰ τοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ Διὸς τὴν ἐπιδοκιμασίαν τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης ἑρμηνείας συνθήκης τινὸς μεταξὺ Σπαρτιατῶν καὶ Ἀργείων ὑπαρχούσης, πορευθεὶς εἰς Δελφοὺς ἐπήρετο καὶ τὸν Ἀπόλλω «εἰ κἀκείνῳ δοκοίη περὶ τῶν σπονδῶν καθάπερ τῷ πατρὶ» (Ξεν. Ἑλλ. 4,7,2). Τὸ αὐτὸ ἱστορεῖ ὁ Ἀριστοτέλης περί τινος Ἡγησίππου (Ῥητ. 1398b 32). Τοιαῦται διαθέσεις δύνανται κατά τινα ἔννοιαν νὰ καταδειχθῶσιν ἤδη ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν, ὡς π. χ. ὁ λόγος τοῦ Ἕκτορος ἐν τῇ δωδεκάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (231-250) περὶ τῶν οἰωνῶν, ὅτι οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀξίαν, ἐκ τοιαύτης διαθέσεως πηγάζει· ἀλλ' ἐπειδὴ ἐνταῦθα σύμπασα ἡ θέσις τῶν θεῶν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους διαφόρως νοεῖται, τοῦτο δὲν δύναται οὕτως ἀμέσως νὰ παραβληθῇ πρὸς τὰ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις συμβαίνοντα [48]).

Τὴν ἀπορίαν, διὰ τί οἱ χρησμοὶ πολλάκις περιέχουσιν ἀντιφάσεις καὶ ἐξαπατῶσιν, ὁ εὐσεβὴς διέλυεν εὐχερέστατα πάντως, καθάπερ δοξάζει ὁ Ξενοφῶν λέγων, ὅτι οἱ θεοὶ «ἐθέλουσι συμβουλεύειν τούτοις οἳ ἂν μὴ μόνον ὅταν δέωνται ἐπερωτῶσι τί χρὴ ποιεῖν, ἀλλὰ καὶ ἐν ταῖς εὐτυχίαις θεραπεύωσιν ὅ,τι ἂν δύνωνται τοὺς θεοὺς» καὶ «οἷς ἂν ἵλεῳ ὦσι προσημαίνουσιν ἅ τε χρὴ ποιεῖν καὶ ἃ οὐ χρὴ» (Ἱππαρχ. 9,9. Κ. Π. 1,6,46). Ἴσως οὐχὶ πάντες οὐδὲ πάντοτε εἶχον ἐξ ἴσου ἀκριβῆ συνείδησιν τῆς ἰδέας ταύτης, ὥσπερ ὁ συγγραφεὺς οὗτος, ἀλλὰ κατὰ βάθος αὕτη οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀκολουθία ἄλλης ἀρχῆς ὁμολογουμένης· διότι ὥσπερ εἶναι ἀδύνατον νὰ γίνωσιν εὐπρόσδεκτοι τοῖς θεοῖς αἱ θυσίαι καὶ αἱ προσευχαί, ἐὰν μὴ προσφέρωνται ἐν καθαρᾷ καρδίᾳ καὶ ἀπὸ καθαροῦ τοῦ συνειδότος, οὕτως εἶναι ἀδύνατος καὶ ἡ ἐξερεύνησις τῆς βουλήσεως τῶν θεῶν ὑπὸ τοῦ στερουμένου τούτων· καὶ τοσοῦτον τοὐλάχιστον ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας, ὅτι ἦν ἐκτεθειμένος εἰς τὴν χειρίστην ἀποτυχίαν καὶ εἰς τὴν βαρυτάτην τιμωρίαν ἐκεῖνος, παρ' ᾧ ὁ σκοπὸς τῆς ἐρωτήσεως ἢ αἱ περιστάσεις, ὑφ' ἃς αὕτη ἐγίγνετο, ἐστεροῦντο τοῦ ἀναγκαίου ἐκείνου ὅρου.

Κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Ξενοφῶντος (Κ. Π. 7,1,15—25) ὁ Κροῖσος ἐγένετο αὐτὸς αἴτιος ἐν μέρει τῆς καταλαβούσης αὐτὸν συμφορᾶς, διότι «ἀμελήσας (ὡς λέγει) ἐρωτᾶν τὸν θεόν, εἴ τι ἐδεόμην, ἀπεπειρώμην αὐτοῦ εἰ δύναιτο ἀληθεύειν». Ὁ Κλεομένης, ὃς ἀνέπεισε τὴν Πυθίαν νὰ νοθεύσῃ τὸν χρησμὸν ὑπὲρ αὐτοῦ, ἀπέτισε τοῦτο, ὡς ἱστορεῖ ὁ Ἡρόδοτος (6,75.80)· λαβὼν ἀπατηλὸν χρησμὸν καὶ παρερμηνεύσας αὐτὸν παρεσκεύασεν ἑαυτῷ ὄλεθρον. Ἐκτὸς δὲ τούτου οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων εἰς τὴν αὐτὴν αἰτίαν ἀνῆγον καὶ τὴν καταλαβοῦσαν αὐτὸν μανίαν. Φοβερωτάτη ἐνέσκηπτεν ἡ ὀργὴ τοῦ θεοῦ κατ' ἐκείνων, οἵτινες ἀπετόλμων νὰ ζητήσωσι τὴν συγκατάθεσιν αὐτοῦ εἰς βαρὺ ἀδίκημα. Ὅτε οἱ Κυμαῖοι ἐλθόντες εἰς Βραγχίδας ἐχρηστηριάζοντο, ἂν ἔπρεπε νὰ ἐκδώσωσιν εἰς τοὺς Πέρσας Πακτύην τὸν Λυδὸν τὸν παρ' αὐτοὺς ὡς ἱκέτην ἐλθόντα, ὁ θεὸς ἔδωκεν αὐτοῖς καταφατικὴν ἀπόκρισιν διὰ τοῦτο, ἵνα ἀσεβήσαντες θᾶσσον ἀπόλωνται, ὡς μὴ τὸ λοιπὸν περὶ ἱκετῶν ἐκδόσεως ἔλθωσιν ἐπὶ τὸ χρηστήριον (Ἡρόδ. 1,159)· καὶ ὁ ἀνωτέρω (σ. 14) μνημονευθεὶς Γλαῦκος, ὅστις ἐπηρώτησε τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον, ἂν ἐπετρέπετο νὰ σφετερισθῇ ὅρκῳ τὰ παρακατατεθέντα αὐτῷ χρήματα, ἀπώλετο διὰ τοῦτο πρόρριζος ἐκ Σπάρτης αὐτὸς καὶ τὸ γένος αὐτοῦ. Ἀλλὰ τὸ ἐνταῦθα περιεχόμενον δίδαγμα ἔχει πολὺ μείζονα σπουδαιότητα ἢ ὅσην φαίνεται ἐκ πρώτης ὄψεως ἔχον. Σοβαρῶς ἐξεταζόμενον ἄγει ἀναγκαίως εἰς τὸ παράγγελμα νὰ μὴ προσέρχηταί τις τῷ θεῷ, ὅταν ἡ μέλλουσα πορεία τῆς πράξεως δύναται νὰ εὑρεθῇ δι' ἠθικῶν σκέψεων, νὰ αἰτῆται δὲ τὴν συμβουλὴν αὐτοῦ μόνον τότε, ὅταν ἡ ἀβεβαιότης τῆς ἐκβάσεως καθιστᾷ ἀμφίβολον τὴν ἀπόφασιν, τοῦτο δὲ τὸ παράγγελμα ἐκηρύχθη προφανῶς ἐκ τῶν Δελφῶν. Ὁ Σωκράτης ἀσπασθεὶς αὐτό, οὐδὲν ἄλλο ἐποίησεν ἢ κατὰ τὴν ἑαυτοῦ συνήθειαν μετέτρεψε τὸ ἠθικὸν εἰς τὸ διανοητικόν, ὡς δεικνύουσι τὰ παρὰ Ξενοφῶντος λεγόμενα (Ἀπομν. 1, 1, 9. Κ. Π. 1, 6, 23), καὶ ἔλεγεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι δὲν πρέπει νὰ ἐπερωτῶσι τοὺς θεοὺς περὶ ἐκείνων, «ἃ μαθόντες ποιεῖν ἔδωκαν οἱ θεοί», ἀλλὰ νὰ μαν-

θάνωσι ταῦτα· τοῦτο σαφέστερον διατυποῦται ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Ἐγχειριδίου τοῦ Ἐπικτήτου (32, 3). Ἡ ἐνταῦθα δεσπόζουσα κυρία ἔννοια ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ κυνικοῦ Διδύμου λεγομένοις ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου Περὶ τῶν ἐκλελοιπότων χρηστηρίων (Ἠθ. 413b), ὅτι οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι ὁ θεὸς ἐπαύσατο συμβουλεύων διὰ χρησμῶν τοῖς ἀνθρώποις, ἀφοῦ οὗτοι προβάλλουσιν αὐτῷ ἄθεα καὶ αἰσχρὰ ἐρωτήματα, οἱ μὲν ὡς σοφιστοῦ διάπειραν λαμβάνοντες, οἱ δὲ περὶ θησαυρῶν ἢ κληρονομιῶν ἢ γάμων παρανόμων διερωτῶντες[49]).

Ὅπως, ὅτε ἡ πρόρρησις δὲν ἐπηλήθευεν, ἐπήρχετο καταφρόνησις τῶν χρηστηρίων, οὕτως ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ ἀποστροφὴ καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν θείαν λατρείαν, ἐὰν δὲν ἔφερεν αὕτη τὰ προσδοκώμενα ἀποτελέσματα, ἢ ταῦτα δὲν ἦσαν ἀρκούντως ἁπτά. Ἰδίως ἐν τοῖς κατωτέροις τοῦ λαοῦ στρώμασι δὲν ἦτο, φαίνεται, σπανία ἡ αἰφνιδία μετάπτωσις ἀπὸ τῆς εὐλαβείας εἰς τὸν ἐμπαιγμὸν τῶν θεῶν διὰ τοιαύτην αἰτίαν· καὶ εἶναι μὲν οἱ συγγραφεῖς, ἐξ ὧν ἀρυόμεθα τὰς εἰδήσεις περὶ τῶν τοιούτων φαινομένων, ἱκανῶς μεταγενέστεροι, ἀλλ' ὅμως θὰ ἐπλανώμεθα, ἐὰν ἐθεωροῦμεν αὐτὰ ὡς ἐκ τῆς διαλυομένης θρησκευτικῆς πίστεως πηγάζοντα, διότι αὐτὰ δὴ ταῦτα προϋποθέτουσιν ἀφελὲς θρησκευτικὸν αἴσθημα. Μῦθός τις τοῦ Βαβρίου (2) πραγματεύεται περὶ γεωργοῦ, ὅστις ἀπολέσας δίκελλαν, κατῆγεν εἰς τὴν πόλιν τοὺς γείτονας, ἵνα ὁρκώσῃ αὐτοὺς ἔν τινι τῶν ἐνταῦθα ἱερῶν καὶ οὕτως εὕρῃ, τίς ἐξ αὐτῶν ἔκλεψε τὴν δίκελλαν· εἰσιὼν δ' εἰς τὴν πόλιν ἀκούει νὰ προκηρύσσηται ἀμοιβὴ χιλίων δραχμῶν τῷ εἰδότι τὸν συλήσαντα τὸ ἱερόν· τοῦτο δ' ἀκούσας εἶπεν· «ὡς μάτην ἥκω, κλέπτας γὰρ ἄλλους πῶς ὁ θεὸς ἂν εἰδείη, ὃς τοὺς ἑαυτοῦ φῶρας οὐχὶ γιγνώσκει, ζητεῖ δὲ μισθοῦ μή τις οἶδεν ἀνθρώπων;» Ἐνίοτε δὲ ὁ τῆς ἐλπίδος ψευσθεὶς εἰδωλολατρικῶς συγχεῖ τὴν εἰκόνα τοῦ θεοῦ πρὸς αὐτὸν τὸν θεόν· ὁπότε ἡ εἰκὼν καὶ ἐμαστιγοῦτο ὡς ἀμελήσασα τοῦ ἑαυτῆς χρέους. Ἐν τῷ ἑβδόμῳ εἰδυλλίῳ τοῦ Θεοκρίτου (106) ὑπομιμνήσκεται ὁ Πάν, ὅτι οἱ Ἀρκαδικοὶ παῖδες βάλλουσι

σκίλλαις (μὲ σκιλλοκρόμμυδα) τὰ ἀγάλματα αὐτοῦ, «ὅτε κρέα τυτθὰ παρείη», τὰ ἐκ τῶν ποιμνίων αὐτῶν δηλονότι. Ἔν τινι δὲ τῶν μύθων τοῦ Βαβρίου (119) χειρῶναξ θυμωθεὶς καταθραύει τὸν ξύλινον Ἑρμῆν, διότι καθ' ἡμέραν σπένδων καὶ θύων αὐτῷ, ἐδυστύχει· ἀλλ' αἴφνης ἐκ τῆς κεφαλῆς συντριβείσης ἐρρύη χρυσός, ὃν συλλέγων εἶπεν· «Ἑρμῆς σκαιός τις εἶ σὺ καὶ φίλοις ἀγνώμων, ὃς προσκυνοῦντας οὐδὲν ὠφέλεις ἡμᾶς, ἀγαθοῖς δὲ πολλοῖς ὑβρίσαντας ἡμείψω» [5c]). Ἀλλὰ μᾶλλον προϊὸν σκέψεώς τινος φαίνεται ὁ Αἰσώπειος μῦθος (137 Η), ὅστις παρίστησι τὴν μικρὰν τιμήν, ἧς ὁ Ἑρμῆς ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἠξιοῦτο. Ὁ Ἑρμῆς δηλονότι γνῶναι βουλόμενος ἐν τίνι τιμῇ παρ' ἀνθρώποις ἐστίν, ἀφομοιωθεὶς ἀνθρώπῳ ἦλθεν εἰς ἐργαστήριον ἀγαλματοποιοῦ καὶ θεασάμενος Διὸς ἄγαλμα ἐπύθετο, πόσου· ἔπειτα ἠρώτα τῆς Ἥρας τὸ ἄγαλμα, πόσου ἐστίν· θεασάμενος δὲ καὶ ἑαυτοῦ ἄγαλμα, ὑπέλαβεν, ὅτι αὐτόν, ἐπειδὴ καὶ ἄγγελός ἐστι καὶ ἐπικερδής, περὶ πολλοῦ οἱ ἄνθρωποι ποιοῦνται. Διὸ προσεπυνθάνετο ὁ Ἑρμῆς, ὁ δὲ ἀγαλματοποιὸς ἔφη πρὸς μεγάλην τοῦ Ἑρμοῦ αἰσχύνην· «ἀλλ' ἐὰν τούτους ἀγοράσῃς, τοῦτόν σοι προσθήκην δώσω».

Ὁ ζῆλος περὶ τὴν αὐστηρὰν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς καθηκόντων συνδεόμενος μετὰ τοῦ φόβου, μὴ ἀμέλειά τις περὶ ταῦτα ἐπισπάσηται τὴν θείαν ὀργὴν καὶ τιμωρίαν, μετέπιπτε παρά τισιν εἰς τὸ ἐναντίον καὶ παρῆγεν εἰς ὑπερβολὰς τοῦ χειρίστου εἴδους. Ἐντεῦθεν ἐπήγαζεν ἡ ὑπὸ τῶν συνετῶν πολλάκις ψεγομένη δεισιδαιμονία. Ὡς τύπον ταύτης ἐν τῇ χειρίστῃ αὐτῆς μορφῇ μεταχειρίζεται ὁ Πολύβιος (12,24,5) τὸν συγγραφέα Τίμαιον τὸν Ταυρομενίτην διὰ τὸ πρὸς τὰ θαύματα πάθος αὐτοῦ, ὑφ' οὗ παραγόμενος ἐνέπλησε τὴν ἱστορίαν αὐτοῦ «ἐνυπνίων καὶ τεράτων καὶ μύθων ἀπιθάνων καὶ συλλήβδην δεισιδαιμονίας ἀγενοῦς καὶ τερατείας γυναικώδους». Ἴδιον σύγγραμμα περὶ αὐτῆς ἔγραψεν ὁ Πλούταρχος, ὃς καὶ ἀλλαχοῦ μὲν ποιεῖται πολλάκις λόγον περὶ αὐτῆς, ἐν αὐτῷ δὲ ἐξετάζει αὐτὴν ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν συγκρίνων αὐτὴν ἅμα πρός τε τὴν ἀθεΐαν καὶ τὴν ἀληθῆ θεοσέβειαν καὶ χα-

ρακτηρίζων ὡς τὸ ἀγενέστατον καὶ αἴσχιστον τῶν τῆς ψυχῆς παθῶν καὶ νοσημάτων. Ἰδιαίτερά τινα χαρακτηριστικὰ πάντα ἀλλοκότου φύσεως, ἅτινα συμπληροῦσι τὴν εἰκόνα τῆς δεισιδαιμονίας, χορηγεῖ ἡμῖν τὸ περὶ ταύτης κεφάλαιον τῶν Χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου (16). Ἐπειδὴ δὲ οἱ Χαρακτῆρες οὗτοι περιστρέφονται καθ' ὁλοκληρίαν περὶ τὰς ἕξεις τοῦ ἀττικοῦ βίου, φανερόν ἐστιν ἐντεῦθεν ἤδη, ὅτι ἡ συχνότης τῆς δεισιδαιμονίας δὲν ἐμφανίζεται τὸ πρῶτον ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Πλουτάρχου, ἀλλ' ὅτι καὶ εἰς τὴν ἀττικὴν περίοδον ἤδη δὲν εἶναι ξένη. Πρὸς τούτοις καὶ εἰς τὴν ἀττικὴν κωμῳδίαν ἐχρησίμευσεν ὡς ὑπόθεσις· διότι ὁ Οἰωνιστὴς τοῦ Ἀντιφάνους καὶ ὁ κατὰ μέγιστον μέρος ἐξ αὐτοῦ εἰλημμένος Δεισιδαίμων τοῦ Μενάνδρου [52]) σκοπὸν εἶχον τὸν χλευασμὸν ταύτης. Ἀλλ' ὑπὸ μίαν ἔποψιν παρατηρεῖται διαφορά τις τῶν χρόνων. Ὁ δεισιδαίμων τοῦ Θεοφράστου δηλονότι φοβεῖται μιασμὸν ἀπὸ πάντων καὶ διὰ τοῦτο ἐν πάσῃ περιπτώσει ἔχει πρόχειρα τὰ μέσα κατ' αὐτοῦ· περὶ τούτου οὐδεὶς λόγος γίνεται παρὰ τῷ δεισιδαίμονι τοῦ Πλουτάρχου, τοὐναντίον αὐτὸς αἰτιᾶται πάντων τῶν ἐν τῷ βίῳ ἀτυχημάτων εἴ τε μεγάλων εἴτε μικρῶν τὸν θεόν, καὶ ἐκεῖθεν, δηλ. ἐκ τοῦ θεοῦ, «ἐπ' αὐτὸν ἥκειν καὶ φέρεσθαι ῥεῦμα δαιμόνιον ἄτης φησί, καὶ ὡς οὐ δυστυχὴς ὢν ἀλλὰ θεομισής τις ἄνθρωπος ὑπὸ τῶν θεῶν κολάζεσθαι καὶ δίκην διδόναι καὶ πάντα πάσχειν προσηκόντως δι' αὐτὸν οἴεται» (Ἠθ. 168b-f).

Ἐκ τούτου βλέπομεν, ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Πλουτάρχου δὲν ὑπῆρχε πλέον ζωηρὸν τὸ αἴσθημα τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος καὶ ἀκαθαρσίας ὡς ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, ὅτι δὲ τοὐναντίον εἶχεν ἀναπτυχθῇ κατ' ἐκείνους τοὺς χρόνους ἡ ἕξις τῆς ἠθικῆς αὐτοπαρατηρησίας καὶ τῆς ἐξετάσεως τῶν ἰδίων ἁμαρτημάτων, ἥτις ἦν ξένη ταύτης. Ἡ ἕξις αὕτη ἀποτέλεσμα οὖσα τῆς μεγάλης ἐπιδράσεως, ἣν ἤσκησεν ἡ φιλοσοφία κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους αἰῶνας τῆς ἀρχαιότητος ἐπὶ τοῦ ἠθικοῦ βίου, πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόοδος ἐν τῇ ὁλικῇ ἀναπτύξει τῆς ἀνθρωπότητος, εἰ καὶ ἡ μορφή, ὑφ' ἣν ἐμφανίζεται ἐν τῷ μνημονευθέντι

συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου, εἶναι τοσοῦτον ἀμαυρά. Ὁ Πλούταρχος περιγράφει λεπτομερῶς πᾶν ὅ τι διακρίνει τὰς πράξεις τοῦ δεισιδαίμονος ἀπὸ τῆς ἀληθοῦς εὐσεβείας. Ὁ δεισιδαίμων, ὡς καὶ τὸ ὄνομα αὐτοῦ δηλοῖ, εἶναι ἀεὶ διατεθειμένος νὰ προσδοκᾷ τὰ κάκιστα παρὰ τῶν θεῶν, ὥστε τὸ εὐμενὲς τῆς θείας φύσεως καὶ τὸ πατρικὸν καὶ κηδεμονικὸν καὶ εὐεργετικὸν τῆς ἐνεργείας τῶν θεῶν ἀφανίζεται παντελῶς ἐν τῇ φαντασίᾳ τοῦ δεισιδαίμονος· ὑπολαμβάνει δ' αὐτοὺς «ἐμπλήκτους, ἀπίστους, εὐμεταβόλους, τιμωρητικούς, ὠμούς, μικρολύπους» (167 d. 170 a. b. d). Δι' αὐτὸ δὲ τοῦτο εἶναι ἀνίκανος καὶ πρὸς τὴν ἀληθινὴν λατρείαν· διότι οὐδεμίαν πεποίθησιν ἔχων εἰς τοὺς θεούς, βούλεται μὲν οὐ δύναται δὲ χαίρειν ἐν ταῖς τῶν θεῶν ἑορταῖς καὶ πανηγύρεσιν· «ἐστεφανωμένος ὠχριᾷ, θύει καὶ φοβεῖται, εὔχεται φωνῇ παλλομένῃ καὶ χερσὶν ἐπιθυμιᾷ τρεμούσαις, καὶ ὅλως ἀποδείκνυσι τὸν Πυθαγόρου λόγον φλύαρον εἰπόντος, ὅτι 'βέλτιστοι γιγνόμεθα πρὸς τοὺς θεοὺς βαδίζοντες'· τότε γὰρ ἀθλιώτατα καὶ κάκιστα πράττουσιν οἱ δεισιδαίμονες» (169 e). Ἡ σημείωσις τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως ἐν τῷ βίῳ τοῦ Μαρκέλλου (5), ὅτι ἡ ἀκριβὴς τήρησις τῶν πατρίων δὲν εἶναι δεισιδαιμονία, δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τὰ εἰρημένα· ἀλλ' εἰς τὴν ὑπ' αὐτοῦ διαγραφεῖσαν εἰκόνα προστίθεται ἔτι ὡς συμπλήρωμα ἐκ τοῦ σχετικοῦ κεφαλαίου τοῦ Θεοφράστου τὸ χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ δεισιδαίμων καὶ εἰς τὴν ἐν γένει πρὸς τὰ θρησκευτικὰ καθήκοντα συνᾴδουσαν εὐλάβειαν τῶν θεόθεν δεδομένων σημείων εἶναι ὑπερβολικός· διότι τὸ εὐτελέστατον καὶ παντάπασι τυχαῖον ἐξετάζει ὡς τοιοῦτον, ἰδίως δὲ ἀγαπᾷ νὰ ἀνακαλύπτῃ ἐν πᾶσιν ἀπαίσια σημεῖα. Ἐὰν τὴν ὁδὸν ὑπερδράμῃ γαλῆ, ὁ δεισιδαίμων δὲν πορεύεται πρότερον πρὶν διεξέλθῃ ἄλλος τις, ἢ λίθους τρεῖς ὑπὲρ τῆς ὁδοῦ διαβάλῃ. Ἐὰν ἴδῃ ἐν τῇ οἰκίᾳ ὄφιν, καλεῖ τὸν Σαβάζιον. Ἐὰν μῦς θύλακον ἀλφίτων διαφάγῃ, πρὸς τὸν ἐξηγητὴν ἐλθὼν ἐρωτᾷ, τί χρὴ ποιεῖν· καὶ ἐὰν ἀποκρίνηται αὐτῷ, ἐκδοῦναι τῷ σκυτοδέψῃ ἐπιρράψαι, οὐ προσέχει τούτοις, ἀλλ' ἀποτραπεὶς θύεται. Κἂν γλαῦκες βαδίζοντος αὐτοῦ ἀνα-

κράγωσι, ταράττεται καὶ εἰπὼν « Ἀθηνᾶ κρείττων », οὕτω παρέρχεται. Καὶ ὅταν ἐνύπνιον ἴδῃ, πορεύεται πρὸς τοὺς ὀνειροκρίτας, πρὸς τοὺς μάντεις, πρὸς τοὺς ὀρνιθοσκόπους, ἐρωτήσων τίνι θεῷ ἢ θεᾷ εὔχεσθαι δεῖ. Ἔτι μᾶλλον γελοῖος παρίσταται ὁ δεισιδαίμων παρὰ τῷ Μενάνδρῳ (ἀπ. 110), λέγων·

Ἀγαθόν τί μοι γένοιτο, πολύτιμοι θεοί·
ὑποδούμενος τὸν ἱμάντα γὰρ τῆς δεξιᾶς
ἐμβάδος ἀπέρρηξα.

Ἀλλὰ σημειωτέον ὅτι ἡ κακὴ σημασία τῆς λέξεως δεισιδαίμων τὸ πρῶτον παρὰ τῷ ποιητῇ τούτῳ καὶ τῷ συγχρόνῳ καὶ φίλῳ αὐτοῦ Θεοφράστῳ δύναται νὰ καταδειχθῇ ὑφ' ἡμῶν, ἐνῷ οὐ μόνον παρὰ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 3, 3, 58. πρβλ. Ἀγησ. 11, 8), ἀλλὰ καὶ παρ' αὐτῷ τῷ Ἀριστοτέλει (Πολιτ. 1315a1) ἀπαντᾷ ἐπὶ τῆς καλῆς ὅλως σημασίας τοῦ θεοσεβοῦς, τοῦ φοβουμένου τὸν θεόν. Δυστυχῶς δὲν παρεδόθη ἡμῖν ἡ λέξις, δι' ἧς ὁ Ἀντιφάνης (ἐν τῷ Οἰωνιστῇ) ὠνόμαζε τὴν ὑπερτάτην ἰδιότητα τοῦ ἥρωος τῆς κωμῳδίας αὐτοῦ, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἄλλη τις ἦν. Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὴν περίφρασιν, ἣν ὁ Θουκυδίδης μεταχειρίζεται, ὅπως δηλώσῃ τὸν τρόπον τοῦ Νικίου (« ἦν γάρ τι καὶ ἄγαν θειασμῷ τε καὶ τῷ τοιούτῳ προσκείμενος », 7, 50, 4), ὅστις τοὐλάχιστον κατὰ τὴν κρίσιν αὐτοῦ εἰς ταύτην τὴν κατηγορίαν ἀνῆκεν, εἰ καὶ δὲν ἐκρίνετο ὁμοίως ὑπὸ πάντων τῶν Ἀθηναίων, παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ γλῶσσα ὕστερον μόλις κατώρθωσε νὰ κάμῃ διάκρισιν μεταξὺ ἀληθοῦς καὶ ψευδοῦς εὐσεβείας, ὥστε ἡ διάκρισις αὕτη βεβαίως ὀλίγον κατ' ὀλίγον εἰσῆλθεν εἰς τὴν συνείδησιν. Συμφώνως πρὸς τὴν καθολικὴν πεῖραν, ὅτι, ὅπου ἡ ἀπιστία εἶναι διαδεδομένη, ἐκεῖ καὶ ἡ δεισιδαιμονία εὑρίσκει τὸ γονιμώτατον ἔδαφος, πολὺ πιστευτὸν βεβαίως εἶναι, ὅτι ἡ στυγνὴ δεισιδαιμονία μεγάλως ἐπλεόνασε κατὰ τοὺς μεταγενεστέρους χρόνους τῆς ἀρχαίας Ἑλλάδος· ἴσως δὲ πασῶν μάλιστα ἀξιοση-

μείωτος εἶναι περίπτωσίς τις ἐκ τῶν μακεδονικῶν χρόνων, ἐν ᾗ ἀμφότεραι αἱ ἰδιότητες ἑνοῦνται ἐν τῷ αὐτῷ προσώπῳ. Τὸ πρόσωπον τοῦτο εἶναι ὁ βασιλεὺς τῆς Βιθυνίας Προυσίας, περὶ οὗ ὁ Πολύβιος (32, 25) ἱστορεῖ, ὅτι ἐν Περγάμῳ παρασκευασάμενος θυσίαν πολυτελῆ προσήγαγε πρὸς τὸ τέμενος τοῦ Ἀσκληπιοῦ καὶ βουθυτήσας καὶ καλλιερήσας ἐπανῆλθεν εἰς τὴν παρεμβολήν· κατὰ δὲ τὴν ἐπιοῦσαν τόν τε ναὸν τοῦ Ἀσκληπιοῦ, ἐν ᾧ ἔθυσε, μετὰ πολλῶν καὶ ἄλλων διέφθειρε, καὶ «τὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ ἄγαλμα βαστάσας ἀπήνεγκεν ὡς αὐτόν, ᾧ τῇ πρότερον ἡμέρᾳ κατασπένδων ἐβουθύτει καὶ κατηύχετο, δεόμενος, ὅπερ εἰκός, ἵλεων αὐτῷ γενέσθαι καὶ εὐμενῆ κατὰ πάντα τρόπον». Τοιαῦτα ἠδύναντο πολλάκις νὰ πράττωσιν ἄνθρωποι ἀσταθεῖς· εἰς ἡμᾶς τοῦτο χρησιμεύει συγχρόνως καὶ ὡς παράδειγμα ἐκείνης τῆς πρὸς ἱεροσυλίαν ῥοπῆς, ἥτις κατὰ τὸν Πλάτωνα ἐκυρίευεν ἐνίων τὰς ψυχάς.

Περὶ τῶν αἰτίων, ἅτινα σχετικῶς ἐνωρὶς οὐχὶ σπανίως ἐξήγειρον ποιάν τινα σκέψιν ἐν τῷ ἑλληνικῷ λαῷ ἐπραγματεύθημεν ἀλλαχοῦ (ὅρα τ. 1, σ. 95. 116. 182). Ἐπειδὴ ἡ σκέψις ἀπὸ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς φιλοσοφικῆς ἐρεύνης κατελάμβανεν ἀεὶ εὐρυτέρους κύκλους, διὰ τοῦτο πολὺ ὀλιγώτερον εἶναι θαυμαστὸν ὅτι ἐνιαχοῦ εὑρίσκομεν καταφρόνησιν τῶν περὶ τὴν λατρείαν, ἢ ὅτι αὕτη ἐν συνόλῳ διετήρησε μέχρι τῶν ὑστάτων χρόνων τηλικαύτην δύναμιν. Αἰτία τούτου εἶναι ἡ παντελὴς ἔλλειψις τῆς διδασκαλίας ἐν τῇ θείᾳ λατρείᾳ παρὰ τοῖς Ἕλλησι· διότι, ὅτι τελεταὶ ἐπιμελῶς διακεκοσμημέναι καὶ ὑπὸ τῶν ἀγώνων καθηγιασμέναι εἶχον μέγα κράτος ἐπὶ τῶν ψυχῶν καὶ ὁσάκις αἱ δογματικαὶ προϋποθέσεις αὐτῶν δὲν ὡμολογοῦντο ὑπὸ πάντων κατὰ πάντα, εἶναι πολὺ εὔληπτον· καὶ ἡ ἀρχαιότης δὲ εἶχε συνείδησιν τοῦ πράγματος. Αὐτὸς ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Ἐπιταφίου ἐκφράζει τὴν ἰδέαν, ὅτι αἱ ταφαὶ θὰ ἐπέδρων ἀσφαλέστερον εἰς τὰς ψυχὰς τῶν ὁρώντων, ἐὰν περιωρίζοντο μόνον εἰς τὰ ἔργῳ τελούμενα καὶ μηδεὶς λόγος ἀπηγγέλλετο κατ' αὐτάς.

διότι οἱ λόγοι ἐξεγείρουσι τὴν ἐπίκρισιν τῶν ἀκροατῶν καὶ οὕτω διαταράσσουσι πολὺ εὐκόλως τὴν εὐλάβειαν (2, 35)· ἀναμφιβόλως δὲ ταῦτα ἔλεγεν ὁ Περικλῆς, ἐνθυμούμενος ἣν ἐκ τῆς θείας λατρείας εἶχε πεῖραν.

Ἡ ἔκθεσις τῆς θρησκευτικῆς διαθέσεως τῶν Ἑλλήνων θὰ ἦτο ἀτελής, ἐὰν ἤθελε νὰ ἐξετάσῃ μόνον τὰς μορφάς, ὑφ' ἃς ἐξεδήλουν τὴν θεοσέβειαν αὐτῶν, οὐχὶ δὲ συγχρόνως καὶ τὴν μεγάλην δύναμιν, ἣν αἱ παραστάσεις αὐτῶν περὶ τῆς φύσεως καὶ τῆς ἐνεργείας τῶν θεῶν ἤσκουν εἰς σύμπασαν τὴν περὶ τὸν βίον θεωρίαν. Τὸ κράτος τῶν θεῶν ἐφανεροῦτο κατὰ τοὺς Ἕλληνας πρὸ πάντων ἐν τῇ ἀσκήσει τῆς δικαιοσύνης, ἐν τῇ ἐξεγέρσει τῶν προσηκόντων φρονημάτων ἐν τοῖς ἀνθρώποις, ἐν τῇ καθοδηγήσει αὐτῶν διὰ χρησμῶν καὶ σημείων· ἐκτὸς τούτων σοβαρώτερα πνεύματα ἐθεώρουν τὴν φαινομένην κακοδαιμονίαν ἐξόχων θνητῶν ὡς δοκιμασίαν πρὸς σωτηρίαν αὐτῶν συντελοῦσαν, τινὲς δὲ παρετήρουν μετὰ προσοχῆς τὴν ἐν τῇ σκοπιμότητι τῆς φύσεως ἀποκαλυπτομένην πρόνοιαν τῶν θεῶν ὑπὲρ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους (ὅρ. τ. 1, σ. 180). Ἀλλὰ παντάπασιν ἀλλοτρία ἦν τοῖς Ἕλλησι τῶν δοκίμων χρόνων ἡ ἰδέα, ὅτι αἱ τύχαι συμπάσης τῆς ἀνθρωπότητος ἢ καὶ ἑνὸς μόνου ἔθνους φέρονται ὑπό τινος ἀνωτέρας δυνάμεως πρός τι τέλος μετ' ἐπιγνώσεως. Ὅ τι οἱ νεώτεροι κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θεωρίαν ἕκαστος ὀνομάζουσι πρόοδον, ἀγωγὴν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ἢ ἐπικράτησιν τῆς βασιλείας τοῦ θεοῦ, οὐδεμίαν θέσιν εἶχεν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων· τὸ πρῶτον σπέρμα τοιαύτης θεωρίας ἐν τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν εὑρίσκομεν ἐν τῇ δοξασίᾳ τοῦ Πολυβίου, ὅτι ἡ τύχη διὰ τῶν σκοπιμωτάτων αὐτῆς διατάξεων ἐπήνεγκε τὴν κοσμοκρατορίαν τῆς Ῥώμης ἐπ' ἀγαθῷ τῆς ἀνθρωπότητος· ἥτις δοξασία παρὰ πολὺ διαφέρει τῆς ὑπ' αὐτοῦ μετ' ἐπιδοκιμασίας μνημονευομένης γνώμης Δημητρίου τοῦ Φαληρέως, καθ' ἣν ἡ ἐνέργεια τῆς τύχης συνίσταται μόνον ἐν τῇ μεταβολῇ τῶν τυχῶν τῶν μεγάλων βασιλείων. Διὰ τοῦτο οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχαιοτέρων Ἑλλήνων ὀλίγον ἦσαν διατεθειμένοι νὰ θεωρῶσι τὴν

βελτίωσιν τῶν βιωτικῶν καταστάσεων ἐν τῇ πολιτείᾳ ὡς τὸν μέλλοντα σκοπόν, ὃν ὤφειλον μετὰ συνειδήσεως νὰ ἐπιδιώκωσιν. Πολλάκις βεβαίως συνετοὶ καὶ ἰσχυρᾶς βουλήσεως ἄνδρες διέγνωσαν τὰ σημεῖα τῶν καιρῶν καὶ ἔτεμον ὁδοὺς εἰς τὴν ἀναγκαίαν πρόοδον ἀγούσας, ἄνδρες οἷος ὁ Σόλων, ὁ Κλεισθένης, ὁ Ἀριστείδης ἐτελεσιούργησαν μεταβολὰς ἐξαισίας εὐτολμίας, ἀλλ' οἱ ἄνδρες οὗτοι ἐνήργουν ὑπὲρ τοῦ λαοῦ, οὐχὶ διὰ τοῦ λαοῦ. Ἵνα πολιτικόν τι ἰδεῶδες ἢ δημοτικὸν ἐν τῇ γνησίᾳ τῆς λέξεως σημασίᾳ, ὤφειλε νὰ ἔχῃ τὸ πρότυπον αὐτοῦ ἐν τῷ παρελθόντι, νὰ δύνηται ἡ πραγματοποίησις αὐτοῦ νὰ θεωρῆται ὡς διάσωσις τοῦ ὑπάρχοντος ἢ ὡς ἀποκατάστασις τοῦ πρότερον ὑπάρξαντος· ὅπου δὲ ἡ βάσις αὕτη ἔλειπεν, ἐκεῖ ἠδύνατο μὲν λαμπρά τις ἰδέα νὰ δελεάσῃ τὰ πλήθη καὶ νὰ ἐξάψῃ παροδικῶς τὸ πάθος αὐτῶν, ἀλλ' οὐχὶ καὶ νὰ διεγείρῃ σοβαρὸν ζῆλον καὶ προθυμίαν δράσεως ἐν αὐτοῖς. Ἐκ τοῦ θαυμαστοῦ κόσμου τῶν μύθων ἢ ἐκ τοῦ ἐπαίροντος τὸ φρόνημα παραδείγματος τῶν προγόνων ὤφειλε νὰ δέχηται τὸ φῶς πᾶν ὅ,τι ἔμελλε νὰ θερμαίνῃ διαρκῶς τὴν καρδίαν τοῦ λαοῦ. Ὁ Αἰσχύλος συνίστη τοῖς Ἀθηναίοις τὴν διατήρησιν τῆς δικαιοδοσίας τῆς ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλῆς ἐπὶ τῶν φονικῶν, ὑποδεικνύων τὴν σεμνὴν αὐτῆς ἀρχαιότητα καὶ τὸ πρόσωπον ὃ παρέστησεν ἐν ἀρχαιοτάτοις μυθικοῖς χρόνοις. Ὁ Περικλῆς παρῄνει τοῖς συγχρόνοις αὐτοῦ νὰ μὴ ἐγκαταλίπωσιν ἀνάνδρως, ἃ οἱ πατέρες καὶ οἱ πρόγονοι μετὰ μεγίστων κινδύνων κτησάμενοι παρέδωκαν αὐτοῖς. Μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν Τριάκοντα συνετάχθη ἐν Ἀθήναις πολίτευμα, τελειότερον ἴσως πάντων τῶν ἐν τῇ ἀρχαιότητι φανέντων, ἀλλ' ἡ δόξα αὐτοῦ ἐπήγαζεν ἐκ τοῦ ὅτι ἔφερε τὴν σφραγῖδα τῆς ἐπανορθώσεως τοῦ σολωνείου πολιτεύματος. Ὁ Δημοσθένης ἠξίου παρὰ τῶν πολιτῶν αὐτοῦ ἵνα ὦσιν ἀεὶ μνήμονες τῆς τάξεως, ἣν ἡ πόλις αὐτῶν πρότερον ἐν καιροῖς κοινοῦ κινδύνου εἶχε καταλάβει ἐν Ἑλλάδι, καὶ ταύτην νὰ διατηρήσωσι μετὰ προθυμίας καὶ τόλμης πρὸς τοὺς Μακεδόνας ἀνθιστάμενοι. Καὶ ὅτε Κλεομένης ὁ τρίτος ἐν Σπάρτῃ ἐπεχείρησε τὴν ἐκ θεμελίων ανα-

τροπὴν τῶν καθεστώτων, περιέβαλε ταύτην διὰ τῆς αἴγλης τῆς ἀνακαινίσεως τῶν ἀρχαίων θεσμῶν τοῦ Λυκούργου, ὅμοια δὲ πιθανῶς οὐχὶ σπανίως συνέβησαν ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ ἱστορίᾳ τῆς Σπάρτης.

Ὥσπερ ἡ μελέτη τοῦ βίου τῶν λαῶν, οὕτω καὶ ἡ τοῦ βίου τῶν ἀτόμων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι πολὺ ὀλιγώτερον ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς ἐλπίδος ἢ παρὰ τοῖς νεωτέροις. Διὰ πασῶν τῶν περιόδων τῆς ἑλληνικῆς γραμματείας παρακολουθοῦντες τὴν λέξιν παρατηροῦμεν, ὅτι πολὺ ὀλιγώτερον ἢ παρὰ τοῖς νεωτέροις ἐξέφραζε γλυκὺ καὶ φαιδρὸν συναίσθημα, συχνάκις δὲ ἐσήμαινεν ἀπατηλόν τι ἴνδαλμα τῆς φαντασίας. Ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου (96) ἡ ἐλπὶς κεῖται μεταξὺ τῶν κακῶν τῶν ἐν τῷ πίθῳ τῆς Πανδώρας, ἐξ οὗ τὰ μὲν ἄλλα ἀπέπτησαν καὶ ἐσκεδάσθησαν, μόνη δ' αὕτη «ἔνδον ἔμιμνε πίθου ὑπὸ χείλεσιν», ἴσως διότι ὕστερον μέλλει νὰ δωρηθῇ τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τοῦ Προμηθέως· τοῦτο συνάγεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ Αἰσχύλου (Προμ. 250), ὃς θεωρεῖ τὰς ἐλπίδας δῶρον αὐτοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, δι' ὧν πρὸς τοῖς ἄλλοις «θνητοὺς ἔπαυσε μὴ προδέρκεσθαι μόρον» (248). Ἐνῷ δὲ τοῦτο παρ' Αἰσχύλῳ δηλοῖ πρόοδον τῶν ἀνθρώπων, διότι οὕτω καθίστανται προθυμότεροι καὶ ἐπιτηδειότεροι πρὸς ἐνέργειαν καὶ ἀπομακρύνονται τῆς νηπιώδους καταστάσεως καὶ οὐδενείας τῆς προτέρας αὐτῶν ὑπάρξεως, ἡ αὐτὴ μεταβολὴ κατὰ τὴν ἐκδοχὴν τῶν Ἔργων καὶ Ἡμερῶν ἔχει τὸ ἀντίθετον ἀποτέλεσμα, διότι τὸ κατ' ἀρχὰς μικρὸν μόνον χάσμα μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ θεῶν τοιουτοτρόπως εὐρύνεται[53])· ὑπὸ ἔννοιαν διάφορόν πως ψέγει ἕτερον χωρίον τοῦ αὐτοῦ ποιήματος (498) τὴν κενὴν ἐλπίδα, ἣν ἀεργὸς ἀνὴρ ἀναμένων, χρηΐζων βιότοιο, πολλὰ κακὰ μηχανᾶται. Πανταχοῦ ἡ ἐλπὶς νοεῖται ὡς γέννημα τῆς φαντασίας πηγάζον ἐκ τῆς ἀδηλότητος τοῦ μέλλοντος, ἥτις ἄλλοτε μὲν ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ἐπιλήσμονα τῶν ὁρίων τοῦ ἐφικτοῦ, ἄλλοτε δὲ παράγει αὐτὸν εἰς τὸ νὰ προσδοκᾷ ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς παρούσης ἀθλιότητος παρά τινος αἰφνιδίας τῆς τύχης μεταπτώσεως. Ὁ Θέογνις

ὀνομάζει τὴν ἐλπίδα μόνην ἐσθλὴν θεόν, ἥτις ἔμεινεν ἐν ἀνθρώποις, ἀφοῦ ἡ πίστις, ἡ σωφροσύνη, αἱ χάριτες καὶ οἱ πιστοὶ ὅρκοι ἐγκατέλιπον τὴν γῆν, καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀξία ἐξαιρέτου λατρείας (1135-1146), ἀλλὰ προφανῶς δὲν θεωρεῖ ταύτην ὡς ῥωννύουσαν τροφὴν τοῦ ὑγιαίνοντος, ἀλλ' ὡς γλίσχρον ἀναψυκτικὸν τοῦ θανασίμως νοσοῦντος, οἱ δὲ λόγοι αὐτοῦ εἶναι ἔκφρασις ἀπογνώσεως, σχεδόν τι μάλιστα σκωπτικοί· πρὸς ταῦτα φαινομενικῶς μόνον ἀντιφάσκουσιν, ἃ λέγει ἀλλαχοῦ (637), ὅτι «ἐλπὶς καὶ κίνδυνος ἐν ἀνθρώποισιν ὁμοῖοι· οὗτοι γὰρ χαλεποὶ δαίμονες ἀμφότεροι». Καὶ ποίημά τι Σιμωνίδου τοῦ 'Αμοργίνου διασωθὲν παρὰ Στοβαίῳ (98, 16), ὅπερ θρηνεῖ τὴν ἀθλιότητα τῆς ζωῆς, ἀνάγει τὴν ἐλπίδα εἰς τὴν ἄγνοιαν τοῦ μέλλοντος καὶ λέγει, ὅτι αὕτη τρέφει τοὺς ἀνθρώπους, ὅταν ἐπιδιώκωσιν ἀνέφικτα («ἄπρηκτον ὁρμαίνοντας»), μετ' αὐτῆς δὲ στενῶς εἶναι συνδεδεμένη ἡ ἐπιπειθείη, δηλ. ἡ πεποίθησις. Τούτῳ τῷ ποιήματι συγγενὲς εἶναι ἕτερον, περὶ οὗ δὲν θεωρῶ ἀναγκαῖον νὰ ἐξετάσω ἐνταῦθα, ἂν εἶναι τοῦ 'Αμοργίνου ἢ τοῦ Κείου Σιμωνίδου (Στοβ. 98,29)· τοῦτο τὸ ποίημα ψέγει τοὺς νέους, ὅτι μὴ εἰδότες, «ὡς χρόνος ἔσθ' ἥβης καὶ βιότοιο ὀλίγος θνητοῖς», κούφαις ἐλπίσι παραδίδονται. 'Εὰν εἶναι ἀληθὲς τὸ ὑπὸ Διογένους Λαερτίου (1, 69) ἱστορούμενον περὶ τοῦ Χίλωνος, ὅτι «'Ερωτηθεὶς τίνι διαφέρουσιν οἱ πεπαιδευμένοι τῶν ἀπαιδεύτων; ἔφη, 'Ελπίσιν ἀγαθαῖς», καὶ τῆς γνώμης ταύτης ὁ πυρὴν ζητητέος ἐν τῇ ἀποδοκιμασίᾳ τῶν κενῶν ἐλπίδων τῶν ἀπαιδεύτων ἀνθρώπων. 'Εν τῷ δευτέρῳ τῶν 'Ισθμίων λέγει ὁ Πίνδαρος (43), ὅτι «φθονεραὶ θνατῶν φρένας ἀμφικρέμανται ἐλπίδες»· ἐν δὲ τῇ δωδεκάτῃ ᾠδῇ τῶν 'Ολυμπιονικῶν (5), ὅτι αἱ τῶν ἀνθρώπων ἐλπίδες ὥσπερ κύματα «πόλλ' ἄνω τὰ δ' αὖ κάτω ψεύδη μεταμώνια τάμνοισαι κυλίνδονται»· ἐν τῇ ἐνδεκάτῃ τῶν Νεμεονικῶν (45) λέγει· «δέδεται γὰρ ἀναιδεῖ ἐλπίδι γυῖα· προμαθείας δ' ἀπόκεινται ῥοαί», ἤτοι «συνδέδεται τὰ ἡμέτερα σώματα ἀναιδεστάτῃ ἐλπίδι (ὅτι οἱ πολλοὶ ἡμῶν ἀδύνατα ἐλπίζουσιν), τὸ δὲ προβουλεύεσθαι καὶ μανθάνειν μακρὰν

ἡμῶν ἀπῴκησεν» (Σχολ.)· ὑπαινίσσεται ἐν τούτοις μῦθόν τινα ὅμοιον τῷ ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου περὶ Πανδώρας[54])· πάντως δὲ ὑπόκειται ἐνταῦθα ἡ παράστασις τοῦ ταραχώδους καὶ ὀχληροῦ, ὃ ἡ ἐλπὶς ἔχει κατὰ τὴν ἔννοιαν τῶν ἀρχαίων. Ἐὰν δὲ κατὰ τὸν Στοβαῖον (111, 12) ὁ Πίνδαρος εἶπε «τὰς ἐλπίδας εἶναι ἐγρηγορότων ἐνύπνια», ὅπερ ἄλλοι (Αἰλιαν. Ἰ. Π. 13, 29. Διογ. Λ. 5, 18) ἀποδίδουσιν εἰς τὸν Πλάτωνα ἢ Ἀριστοτέλη, διερμηνεύει τοῦτο τοὐλάχιστον τὸ ἐν ἐκείνοις τοῖς χωρίοις κρατοῦν φρόνημα. Ὁ Αἴας τοῦ Σοφοκλέους ἐν τῷ πρώτῳ αὐτοῦ μονολόγῳ (477) λέγει·

Οὐκ ἂν πριαίμην οὐδενὸς λόγου βροτόν,
ὅστις κεναῖσιν ἐλπίσιν θερμαίνεται·

σταθμίζων δέ πως τὰς ἐλπίδας ὁ χορὸς τῆς Ἀντιγόνης λέγει (615).

ἁ γὰρ δὴ πολύπλαγκτος ἐλπὶς
πολλοῖς μὲν ὄνασις ἀνδρῶν,
πολλοῖς δ' ἀπάτα κουφονόων ἐρώτων

ταύτην δὲ τὴν ἠπιωτέραν ἔκφρασιν παρατηροῦμεν καὶ ἐν στίχοις τοῦ Ἀντιφάνους (ἀπ. 122) καὶ τοῦ Μενάνδρου (ἀπ. 693. μονόστ. 643), ἐν οἷς πρόκειται περὶ τούτου, πῶς ἡ ἐλπὶς τὸν ἐπίμοχθον βίον τοῦ χειρώνακτος καὶ τοῦ γεωργοῦ ἢ τὸν τοῦ ἀτυχοῦντος ἐν γένει καθιστᾷ ἀνεκτόν· τοὐναντίον μία τῶν μονοστίχων γνωμῶν τοῦ Μενάνδρου (42) λέγει μετ' ἀπολύτου ἀποδοκιμασίας· «αἱ δ' ἐλπίδες βόσκουσι τοὺς κενοὺς βροτῶν». Τί οἱ ἀρχαῖοι ᾐσθάνοντο περὶ τούτου ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῷ μύθῳ τοῦ Βαβρίου περὶ τοῦ λύκου, ὅστις τὴν ἑσπέραν δὲν φέρει οὐδεμίαν τροφὴν εἰς τὴν λύκαιναν, διότι ἀκούσας ἄγροικον τίτθην ἀπειλήσασαν νηπίῳ κλαίοντι «Παῦσαι, μή σε τῷ λύκῳ ῥίψω», ἐνόμισεν ὅτι ἡ γραῦς ἀληθεύει καὶ ἔχει ἕτοιμον τὸ δεῖπνον· ἀλλ' ὁ μὲν παῖς ἐκοιμήθη, ὁ δὲ λύκος ἀπῆλθε νωθραῖς ἐλπίσι παρεδρεύσας (16). Παρὰ Θουκυδίδῃ

(5, 103) οἱ Ἀθηναῖοι ἐν τῷ πρὸς τοὺς Μηλίους διαλόγῳ λέγουσι περὶ τῆς ἐλπίδος μετ' ἀξιοσημειώτου εἰρωνείας· « Ἐλπὶς δέ, κινδύνῳ παραμύθιον οὖσα, τοὺς μὲν ἀπὸ περιουσίας χρωμένους αὐτῇ, κἂν βλάψῃ, οὐ καθεῖλε· τοῖς δ' ἐς ἅπαν τὸ ὑπάρχον ἀναρρίπτουσι (δάπανος γὰρ φύσει) ἅμα τε γιγνώσκεται σφαλέντων καὶ ἐν ὅτῳ ἔτι φυλάξεταί τις αὐτὴν γνωρισθεῖσαν οὐκ ἐλλείπει ». Ἡ ἐνταῦθα γινομένη ἐφαρμογὴ τῆς ἐννοίας ἐπὶ τῆς σχέσεως πολιτειῶν, αἵτινες μὴ σταθμίζουσαι προσηκόντως τὰς ἰδίας δυνάμεις ῥίπτονται τολμηρῶς εἰς τοὺς κινδύνους, ἀπαντᾷ καὶ ἔν τινι χωρίῳ τῶν Ἱκετίδων τοῦ Εὐριπίδου (479), ἐν ᾧ ὁ Θηβαῖος κήρυξ ἀποτρέπει τὸν Θησέα ἀπὸ τοῦ ἐπιχειρῆσαι πόλεμον. Παροιμιώδης τις φράσις ὑπὸ Ἡσυχίου μνημονευομένη καὶ παρὰ τῷ ῥήτορι Ἀλκίφρονι ἀπαντῶσα (3, 5) ὀνομάζει τὸ ὑπὸ τῶν ἐλπίδων ἐξαπατᾶσθαι « ἐλπίσι βουκολεῖσθαι », δηλ. βόσκεσθαι [55])· πρὸς ταύτην τὴν φράσιν παραβλητέα ἐκείνη, ἣν ὁ Αἰσχίνης μεταχειρίζεται περὶ τοῦ Δημοσθένους λέγων, ὅτι ἀνεκρέμασε τοὺς Ἀθηναίους ἀπὸ τῶν ἐλπίδων (3, 100). Ἡ παρατήρησις τοῦ Ἀριστοτέλους (Ῥητ. 1389 a 21), ὅτι οἱ νέοι « ζῶσι τὰ πλεῖστα ἐλπίδι » συνᾴδει ἐντελῶς τοῖς εἰρημένοις.

Ἡ διαφορὰ περὶ τὴν ἐκδοχὴν τῆς ἐλπίδος παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ παρὰ τοῖς νεωτέροις δὲν ἔγκειται ἐν τῇ ἐννοίᾳ, ἀλλ' ἐν τῇ περὶ τοῦ βίου δοξασίᾳ, ὑφ' ἧς δεσπόζεται ἡ ἐφαρμογὴ αὐτῆς. Ὥσπερ δὲ ἡ παρὰ τοῖς Ἕλλησι συνήθης ἐκδοχὴ οὐδόλως εἶναι ξένη ἡμῖν [56]), οὕτω καὶ ἐκεῖνοι ἐγίνωσκον περιστάσεις τοῦ βίου, ἐν αἷς πρέπει τῷ ἐναρέτῳ νὰ ἀντλῇ θάρρος ἐκ τῆς ἐλπίδος, διότι συνᾴδει πρὸς τὸ φύσει εὐσεβὲς φρόνημα νὰ τρέφῃ τὴν πεποίθησιν, ὅτι οἱ θεοὶ θὰ καταπαύσωσι τὰ δεινὰ τοῦ ἀναξίως πάσχοντος ἢ θὰ συντελέσωσιν εἰς τὸν θρίαμβον τοῦ δικαίου. Καὶ αὐτὸς ὁ Πίνδαρος, παρ' ᾧ ἡ ἀντίθετος ἐκδοχὴ τοσοῦτον ἐπικρατεστέρα εἶναι, ἐν τῇ ἑβδόμῃ ᾠδῇ τῶν Ἰσθμιονικῶν (15), ἀποβλέπων εἰς τὴν θλίψιν, ἣν ἐμποιεῖ αὐτῷ ἡ τύχη τῆς ἰδίας πατρίδος, λέγει, ὅτι ἡ ἀγαθὴ ἐλπὶς ὀφείλει νὰ εἶναι μέλημα τοῦ ἀνδρός· τῇ δὲ Δηϊανείρᾳ παρὰ τῷ

Σοφοκλεῖ (Τραχ. 125) παραινεῖ ὁ χορὸς νὰ μὴ ἀποβάλῃ τὴν ἐλπίδα καὶ νὰ ἐνθυμῆται, ὅτι ὁ πάντα κραίνων βασιλεὺς Κρονίδης ἐπέβαλε τοῖς θνητοῖς, ἵνα λύπη καὶ χαρὰ κυκλῶσι περὶ πάντας «οἷον ἄρκτου στροφάδες κέλευθοι»· ἐν τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ τοῦ Εὐριπίδου (105) ἀποφαίνεται ὁ Ἀμφιτρύων· «οὗτος δ' ἀνὴρ ἄριστος, ὅστις ἐλπίσι πέποιθεν αἰεί»· ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου (2, 43, 6) ἐξυμνεῖ τὸν θάνατον τῶν ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων ὡς «μετὰ ῥώμης καὶ κοινῆς (= ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ) ἐλπίδος ἅμα γιγνόμενον»· ὁ Δημοσθένης λέγει (18, 97), ὅτι «δεῖ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας ἐγχειρεῖν ἅπασιν ἀεὶ τοῖς καλοῖς, τὴν ἀγαθὴν προβαλλομένους ἐλπίδα»· ὁ δὲ Μένανδρος λέγει ἔν τινι ἀποσπάσματι (565)·

Ὅταν τι πράττῃς ὅσιον, ἀγαθὴν ἐλπίδα
πρόβαλλε σαυτῷ, τοῦτο γινώσκων, ὅτι
τόλμῃ δικαίᾳ καὶ θεὸς συλλαμβάνει.

Ὅτι ἐν τοῖς πλείστοις τῶν παραδειγμάτων τούτων ἡ ἐλπὶς καλεῖται ἀγαθή, δὲν στερεῖται σημασίας· ὀνομάζει βεβαίως καὶ ὁ Ἀντιφῶν ἅπαξ χρηστὴν τὴν ἐλπίδα ἑνὸς ψευδομάρτυρος περὶ τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἀπατηλῆς αὐτοῦ μαρτυρίας καὶ κατ' ἀκολουθίαν τῆς σωτηρίας τῆς ἰδίας ζωῆς[57]). Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἐποιοῦντο λόγον περὶ τῶν ἐλπίδων, ἃς τρέφει τὸ ἄτομον περὶ τῆς μακαρίας μετὰ θάνατον καταστάσεως. Οὕτως ὁ Πίνδαρος ἐν ἀποσπάσματι (233), οὗ καὶ ὁ Πλάτων ποιεῖται χρῆσιν (Πολ. 1, 331 a), λέγει ὅτι τῷ δικαίως καὶ ὁσίως τὸν βίον διαγαγόντι γλυκεῖα ἐλπὶς γηροτρόφος παρακολουθεῖ τρέφουσα τὴν καρδίαν αὐτοῦ, «ἃ μάλιστα θνητῶν πολύστροφον γνώμαν κυβερνᾷ». Ὁ Ἰσοκράτης λέγει, ὅτι οἱ μετασχόντες τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων «περί τε τῆς τοῦ βίου τελευτῆς καὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίους τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν» (4, 28), ἐν ἑτέροις δὲ χωρίοις (1, 39. 8, 34), ὅτι οἱ δίκαιοι πλεονεκτοῦσι τῶν ἀδίκων, οὐ μόνον διότι ἐν τοῖς παροῦσι χρόνοις ἀσφαλῶς διάγουσιν, ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ σύμπαντος αἰῶνος ἡδίους

τὰς ἐλπίδας ἔχουσιν· ὁ Ἀντιφῶν (6, 5) λόγον ποιούμενος περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος λέγει· « ἔστι μὲν γὰρ τὰ πλείω τοῖς ἀνθρώποις τοῦ βίου ἐν ταῖς ἐλπίσιν· ἀσεβῶν δὲ καὶ παραβαίνων τὰ εἰς τοὺς θεοὺς καὶ αὐτῆς ἂν τῆς ἐλπίδος, ὅπερ μέγιστόν ἐστιν ἀνθρώποις ἀγαθόν, αὐτὸς αὑτὸν ἀποστεροίη ». Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ Περὶ τῆς παραπρεσβείας λόγῳ (240) προτρέπει τοὺς δικαστὰς εἰς τὴν δικαιοσύνην λέγων, ὅτι « χρεῖττόν ἐστιν ἑκάστῳ τὰς ἀγαθὰς ἐλπίδας τοῖς παισὶ καὶ ἑαυτῷ, τὰ δίκαια γνόντα καὶ τὰ προσήκοντα, παρὰ τῶν θεῶν περιποιήσασθαι, ἢ τὴν ἀφανῆ καὶ ἄδηλον χάριν τούτοις (τοῖς δικαζομένοις) καταθέσθαι » (πρβλ. τ. 1, σ. 134). Ἐπειδὴ αἱ τακτικῶς ἀποδιδόμεναι τοῖς νεκροῖς τιμαὶ σπουδαίως συντελοῦσιν εἰς τὴν μακαριότητα αὐτῶν, διὰ τοῦτο ὁ Λυσίας ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ (9) χαρακτηρίζει τοὺς πεσόντας ἐν τῷ πολέμῳ στρατιώτας, οἵτινες δὲν ἔτυχον τῆς ταφῆς, ὡς « κοινῆς ἐλπίδος ἡμαρτηκότας ».

Οὐδόλως εἶναι ἀδύνατον νὰ ἀναχθῶσιν αἱ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαι διάφοροι ἐκφράσεις εἰς μίαν ἑνιαίαν καὶ ἀρχοειδῆ ἰδέαν, οἷα ὑποδηλοῦται ἐν τῇ ῥήσει τοῦ Δημοκρίτου (ἀπ. 79. πρβλ. 78) « ἐλπίδες αἱ τῶν ὀρθὰ φρονούντων ἐφικταί, αἱ δὲ τῶν ἀξυνέτων ἀδύνατοι ». Πρέπον ἐστίν, ἵνα ὁ ἄνθρωπος, ὅταν πράττῃ τὸ ἀγαθόν, ἐλπίζῃ εἰς τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν καὶ εἰς τὴν ἀμοιβὴν τῆς ἀρετῆς ἐν τῷ ἄλλῳ κόσμῳ· ἐὰν τοὐναντίον ἐπιδιώκων τὴν πλήρωσιν τῶν ἰδίων αὐτοῦ πόθων, ἢ ἀναλαμβάνων τολμηρὰς ἐπιχειρήσεις ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ προσδοκᾷ ἐπιτυχίαν μετὰ βεβαιότητος μείζονα τοῦ δέοντος, ὑπείκει μὲν εἰς ἀνάγκην ἐν τῇ φύσει αὐτοῦ κειμένην, ἀλλ' ὁ τρόπος αὐτοῦ δὲν εἶναι ἀπηλλαγμένος θρασύτητος. Οὐδὲν ἧττον ἴσως δὲν εἶναι τυχαῖον, ὅτι ἐν τοῖς σῳζομένοις συγγράμμασι τὸ θεωρεῖν τὴν ἐλπίδα ὡς ἀναντιρρήτως δεδικαιολογημένην πεποίθησιν ἀπαντᾷ κατ' ἀρχὰς παρὰ Πινδάρῳ μόνον, πάντα δὲ τὰ ἄλλα χωρία, ἐν οἷς οὕτως ἡ ἐλπὶς ἐκλαμβάνεται, ἀνήκουσιν εἰς τοὺς μετὰ τὰ Περσικὰ χρόνους. Δυνάμεθα βεβαίως νὰ θεωρήσωμεν τοῦτο ὡς τεκμήριον τῆς ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ ἐπελθού-

στης θρησκευτικῆς προόδου, ἧς καὶ ἄλλα οὐκ ὀλίγα ἴχνη διέγνωμεν· διότι οἰκειοτέρα τις ἀντίληψις τῆς σχέσεως τῶν ἀνθρώπων πρὸς τοὺς θεοὺς συνέπραττε μετὰ τῆς γενικωτέρας καταστάσης εὐαισθησίας ὑπὲρ τῆς ἠθικῆς ὄψεως σκοπίμων πολιτικῶν ἐνεργειῶν καὶ μετὰ τῆς καθάρσεως τῶν περὶ τῆς μετὰ θάνατον ζωῆς δοξασιῶν. Ἐνταῦθα ἴσως δυνάμεθα νὰ εὕρωμεν καὶ τὸν λόγον, δι' ὃν ὁ Βάβριος (58) ἀντέστρεψε τὸν ἡσιόδειον μῦθον ἐλευθέρως ἐπωφεληθεὶς τὴν ὑπὸ τοῦ Θεόγνιδος ἐκτεθεῖσαν ἰδέαν. Κατὰ τὸν Βάβριον ὁ ὑπὸ τοῦ Διὸς δοθεὶς τῷ ἀνθρώπῳ πίθος περιέχει οὐχὶ τὰ κακά, ἀλλὰ τἀγαθὰ πάντα· ὅτε δ' ὁ ἀκρατὴς ἄνθρωπος εἰδέναι σπεύδων τί ποτ' ἦν ἐν αὐτῷ, τὸ πῶμα ἀφεῖλεν, ἀπέπτησαν τὰ ἐν αὐτῷ ἀγαθὰ πρὸς θεῶν οἴκους, μόνη δ' ἔμεινεν ἡ Ἐλπίς, ἣν κατέλαβε τὸ πῶμα τεθέν· ὅθεν αὕτη μόνη σύνεστι τοῖς ἀνθρώποις ὑπισχνουμένη δώσειν ἡμῖν ἕκαστον τῶν πεφευγότων ἡμᾶς ἀγαθῶν. Ἀλλ' ὁ Στοβαῖος ἀπεταμίευσεν ἐν τῷ 110ῳ καὶ 111ῳ κεφαλαίῳ πολυάριθμα παραδείγματα ῥήσεων ἐπαινετικῶν τε καὶ ψεκτικῶν περὶ τῆς ἐλπίδος, κατ' ἐξοχὴν ποιητικῶν. Ὁ νῦν ἐξετάζων τὰ περὶ αὐτῆς παρατηρεῖ πολὺ ἐναργῶς τὰς βαθμῖδας, αἵτινες ἦσαν δυναταὶ ἐν τῇ ἐκτιμήσει αὐτῆς, ἐν ταῖς διαφόροις μορφαῖς, ὑφ' ἃς ἐρώτημά τι προτεθὲν τρισὶν Ἕλλησι φιλοσόφοις ἔλαβε τὴν αὐτὴν ἀπόκρισιν. Ὁ Θαλῆς ἐρωτηθεὶς τί κοινότατον, ἀπεκρίνατο· Ἐλπίς (Στοβ. 110,24)· ὁ Βίας ἐρωτηθεὶς τί γλυκὺ ἀνθρώποις, Ἐλπίς, ἔφη (Διογ. Λ. 1, 87) καὶ ὁ Διογένης ἐρωτηθεὶς τί τῶν κατὰ τὸν βίον ἀκρότατον εἶπεν· Ἐλπὶς (Στοβ. 110, 20)· ἐν τῇ πρώτῃ μορφῇ τῆς ἐρωτήσεως ἡ γενικότης ὁρίζει τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλπίδος, ἐν τῇ δευτέρᾳ ἡ γλυκύτης, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ ἡ ἐσωτερικὴ ἀξία[58]).

Ἐν πάσῃ περιπτώσει ὁ ἄνθρωπος ἔχει καθῆκον νὰ διαμνημονεύῃ ἀεὶ τὴν ἀβεβαιότητα τοῦ μέλλοντος. Ὁ Θέογνις (659) λέγει, ὅτι «οὐδ' ὀμόσαι χρὴ τοῦθ', ὅτι μήποτε πρῆγμα τόδ' ἔσται· θεοὶ γάρ τε νεμεσῶσ', οἷς ἔπεστι τέλος»· ὁ δὲ Δημοσθένης ἐν τῷ Πρὸς Λεπτίνην λόγῳ (160-162) συμβουλεύει τοῖς Ἀθηναίοις «τοιαῦτα καὶ λέγειν καὶ νομοθετεῖν, οἷς μηδεὶς ἂν νεμεσήσαι, καὶ

τἀγαθὰ μὴ προσδοκᾶν καὶ τοῖς θεοῖς εὔχεσθαι διδόναι, πάντα δ' ἀνθρώπινα ἡγεῖσθαι»· ἐν δὲ τῷ Κατὰ Ἀριστοκράτους λόγῳ (58) παραινεῖ νὰ τρέφωσι τὰς ἐλπίδας ἀνθρωπίνως· τὸ ἐπίρρημα τοῦτο εἶναι χαρακτηριστικόν, διότι ὑποδεικνύει, πόσον ἡ ταπεινοφροσύνη εἰς τοῦτο ἁρμόζει τῇ σχέσει τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς θεούς[59]). Ἐν γένει δὲ πολὺ συχναὶ εἶναι παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι πασῶν τῶν περιόδων αἱ παραινέσεις νὰ μὴ βασίζωνται οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς διαρκείας τῆς εὐτυχίας μηδὲ ἐπὶ τῆς ἀγαθῆς ἐκβάσεως τῶν ἐπιχειρήσεων. Κατὰ ταῦτα δύναται μάλιστα νὰ φανῇ ἀξία συστάσεως καὶ ποιά τις κουφόνους καὶ ἀκηδὴς ῥᾳστώνη, ὑπομιμνήσκουσα τὸ τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς «Μὴ μεριμνήσητε εἰς τὴν αὔριον», οἵα εἶναι π. χ. ἐκείνη, δι' ἣν ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου (2, 39, 4) ἐξυμνεῖ τοὺς Ἀθηναίους. Ἐὰν ὁ ἄνθρωπος περιπέσῃ εἰς συμφοράν, ἐὰν δὲν ἐπιτύχῃ οὗ μετὰ πόθου ἐφίεται, ὀφείλει νὰ ὑποτάσσηται εἰς τὸ θέλημα τῶν θεῶν· πολλοὶ καὶ διάφοροι συγγραφεῖς ἐξήνεγκον τὴν ἀξίωσιν ταύτην, κάλλιστα δὲ πάντων ἴσως ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ χωρίῳ ἐκείνῳ τοῦ Περὶ τοῦ στεφάνου λόγου (97), ὅπερ ἐμνημονεύθη ἀνωτέρω ὡς σχετικὸν πρὸς τὴν ἐλπίδα, καὶ ὅπερ πλῆρες ἔχει οὕτω· «Πέρας μὲν γὰρ ἅπασιν ἀνθρώποις ἐστὶ τοῦ βίου θάνατος, κἂν ἐν οἰκίσκῳ τις αὑτὸν καθείρξας τηρῇ· δεῖ δὲ τοὺς ἀγαθοὺς ἄνδρας ἐγχειρεῖν μὲν ἅπασιν ἀεὶ τοις καλοῖς, τὴν ἀγαθὴν προβαλλομένους ἐλπίδα, φέρειν δ' ὅ τι ἂν ὁ θεὸς διδῷ γενναίως»[60]). Τὸ φέρειν τὰς θεόθεν ἐρχομένας συμφορὰς ὠνόμαζον στέργειν, ὅπερ κυρίως περιέχει τὴν ἔννοιαν τοῦ ἀγαπᾶν· τὸ γλωσσικὸν τοῦτο γεγονὸς δεικνύει, ὅτι οὐχὶ τὸ φέρειν μετ' ἀπογνώσεως, ἀλλὰ τὸ μετὰ ψυχικῆς γαλήνης ἀποδέχεσθαι τὰ ἐκ θεῶν συμβαίνοντα ἦν τὸ ἰδανικόν.

Ἀλλὰ πρὸς τὸ καθῆκον τοῦ φέρειν τὰς ἀναγκαίας τύχας ἀντίκειται τὸ ἕτερον καθῆκον τοῦ μὴ ἐμμένειν ἑκουσίως ἐν τῇ δυστυχίᾳ, ὡς ὁ Νεοπτόλεμος παρὰ Σοφοκλεῖ (Φιλ. 1316-1320) προβάλλει πρὸς τὸν Φιλοκτήτην· τοῦτο δὲ τὸ δεύτερον εἶναι μετὰ πολλῶν ἄλλων συνδεδεμένον. Ἐπειδὴ ἀκριβῶς τὸ μέλλον εἶναι

ἄδηλον καὶ εἰς τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν δὲν εἶναι δυνατὸν πάντοτε νὰ ἐλπίζῃ τις, εἶναι δεινὴ ἀχαριστία κατὰ τὴν ἀντίληψιν τῶν Ἑλλήνων νὰ μὴ δράττηταί τις ἐξ ὀλιγωρίας τῶν καιρῶν, ἐν οἷς οἱ θεοὶ σαφῶς ἐκδηλοῦσι τὴν εὔνοιαν αὐτῶν πρὸς ἐπιτυχίαν τῶν ἐπιδιωκομένων σκοπῶν. Τοιουτοτρόπως τὸ ἐγκαίρως πράττειν καὶ τὸ ὀρθῶς πράττειν συμπίπτουσι σχεδὸν ἐν τῇ διανοίᾳ. Διὰ τοῦτο ἑκάτερον δηλοῦται διὰ τῆς αὐτῆς μετοχῆς δέον μετὰ τῆς προθέσεως ἐς ἢ ἄνευ αὐτῆς (ὅρα τ. 1, σ. 421)· ἀλλ' ἐξαιρέτως ἔγκειται ἐνταῦθα ἡ σπουδαιότης ἡ ἀποδιδομένη εἰς τὸ δράττεσθαι τοῦ καιροῦ, ἐν ᾧ ἐμφανίζονται ἀδιαιρέτως ἡνωμέναι ἡ ἔννοια τῆς εὐνοϊκῆς περιστάσεως δηλ. τῆς εὐκαιρίας καὶ ἡ τοῦ καταλλήλου χρονικοῦ σημείου. Ἓν ἀπόφθεγμα τοῦ Θάλητος λέγει· «Καιρὸν γνῶθι» (Στοβ. 3,79)· τούτου χρῆσιν ποιεῖται ὁ Πίνδαρος (Πυθ. 4, 287) ἐξυμνῶν ὡς ἀξιολογωτάτην τοῦ Δημοφίλου ἀρετὴν ταύτην, ὅτι «εὖ νιν (τὸν καιρὸν) ἔγνωκεν· θεράπων δέ οἱ οὐ δράστας ὀπαδεῖ (ὁ καιρός)», ἤτοι ἀκολουθεῖ αὐτῷ οὐχὶ ὡς δράστης, δηλ. φυγάς, ἀλλὰ θεράπων εὔνους καὶ ἀγαθός, ἤγουν συνεργὸν κέκτηται καὶ αὐτὸν τὸν καιρὸν ἐν παντὶ πράγματι (Σχολ.), ἀλλὰ προτάσσει τούτου ὁ Πίνδαρος τὴν παρατήρησιν «ὁ γὰρ καιρὸς πρὸς ἀνθρώπων βραχὺ μέτρον ἔχει»· ἐνιαχοῦ δὲ ἀποδίδει τῷ καιρῷ σημασίαν πολὺ προσεγγίζουσαν εἰς τὴν τοῦ ὀρθοῦ μέτρου, ἔχων ἐν νῷ τὸ ἀποφεύγειν πᾶσαν περιττὴν μακρηγορίαν (Πυθ. 9, 78. Πυθ. 1, 81. Ὀλ. 13, 48).

Ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους (75) λέγει ὁ Ὀρέστης πρὸς τὸν Παιδαγωγόν, ὅτι ὁ «καιρὸς ἀνδράσι μέγιστος ἔργου παντός ἐστ' ἐπιστάτης». Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ (30-32) καλεῖ πεπαιδευμένους πρώτιστα καὶ μάλιστα τοὺς καλῶς χρωμένους τοῖς πράγμασι τοῖς κατὰ τὴν ἡμέραν ἑκάστην προσπίπτουσι καὶ τὴν δόξαν ἐπιτυχῆ τῶν καιρῶν ἔχοντας καὶ δυναμένους ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ στοχάζεσθαι τοῦ συμφέροντος· ἔπειτα τοὺς πρεπόντως καὶ δικαίως ὁμιλοῦντας τοῖς ἀεὶ πλησιάζουσιν, ἔτι δὲ τοὺς τῶν μὲν ἡδονῶν ἀεὶ κρατοῦντας τῶν δὲ συμφορῶν μὴ λίαν

ἡττωμένους· καὶ τέταρτον τοὺς μὴ διαφθειρομένους ὑπὸ τῶν εὐπραγιῶν, ἐν δὲ τῷ Φιλίππῳ (137) λέγει πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Μακεδόνων, ὅτι προτρέπουσιν αὐτὸν εἰς τὴν κατὰ τῶν Περσῶν ἐκστρατείαν οἱ πρόγονοι καὶ ἡ τῶν βαρβάρων ἀνανδρία καὶ οἱ ὀνομαστότατοι γενόμενοι διὰ τὴν στρατείαν τὴν ἐπ' ἐκείνους, μάλιστα δὲ πάντων ὁ καιρὸς ὁ παρεχόμενος ἐκ τῆς ὑπαρχούσης αὐτῷ δυνάμεως καὶ ἐκ τῆς παρ' ἅπασιν ἐπικρατούσης διαθέσεως. Ἡ τὸν κανόνα κατὰ τὸ φαινόμενον περιορίζουσα ὑποθήκη αὐτοῦ Πρὸς Νικοκλέα (33) « κράτιστον μὲν τῆς ἀκμῆς τῶν καιρῶν τυγχάνειν, ἐπειδὴ δὲ δυσκαταμαθήτως ἔχουσιν, ἐλλείπειν αἱροῦ καὶ μὴ πλεονάζειν », προϋποτίθησιν αὐτὸν γενικῶς ἰσχύοντα καὶ ἐπικυροῖ ἄρα τὴν ἐθνικὴν αὐτοῦ σημασίαν. Ὁμοίως ὁ Αἰσχίνης ἐν δυσὶ χωρίοις τοῦ λόγου Κατὰ Κτησιφῶντος (80. 220) ἄγει εἰς ἄμεσον συνάφειαν τὸν καιρὸν μετὰ τοῦ συμφέροντος τῆς πατρίδος, τοῦ πολιτικοῦ δηλονότι (πρβλ. τ. 1, σ. 426). Ἐν τῷ Πολιτικῷ (305 d) μεταχειρίζεται ὁ Πλάτων δύο ἐννοίας εἰς τὸν καιρὸν ἀναφερομένας, τὴν ἐ γ κ α ι ρ ί α ν καὶ ἀ κ α ι ρ ί α ν, ἵνα διαγράψῃ τὴν οὐσίαν τῆς βασιλικῆς τέχνης, δι' ἧς κυβερνῶνται αἱ πόλεις· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ διαλόγου (284 e) ὁ καιρὸς καταλέγεται μετὰ τοῦ μετρίου, τοῦ πρέποντος καὶ τοῦ δέοντος, ὅπως περιγραφῇ ὡς οἷόν τε εὐρυτάτη ἡ περιοχὴ τῶν ἠθικῶν ἀξιώσεων. Ἀπὸ τῶν τοιούτων δοξασιῶν μέχρι τῆς προσωποποιήσεως τοῦ καιροῦ ὡς θεότητος ἓν μόνον βῆμα ἦτο, διὸ οὐδὲν θαυμαστόν, ὅτι ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ σταδίου ἐν Ὀλυμπίᾳ ἦν βωμὸς τοῦ Καιροῦ, οὐδ' ὅτι ὁ Χῖος ποιητὴς Ἴων ἐποίησεν εἰς τὸν Καιρὸν ὕμνον, ἐνῷ ἐγενεαλόγει αὐτὸν νεώτατον τοῦ Διὸς παίδων (Παυσ. 5, 14, 7), οὐδ' ὅτι ὁ Μένανδρος ὠνόμασέ που αὐτὸν θεόν (Ἀνθ. Παλ. 10, 52). Πῶς ἐξήτασεν αὐτὸν Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς ἐν τῷ Περὶ καιροῦ συγγράμματι δὲν δυνάμεθα νὰ γνωρίσωμεν (Διογ. Λ. 5, 81). Τὰς ἰδιότητας τοῦ Καιροῦ ἐζήτησεν ὁ Λύσιππος νὰ παραδώσῃ ἀλληγορικῶς ἐν τῷ περιπύστῳ ἀγάλματι ἐκ χαλκοῦ, εἰκονίζων αὐτὸν παῖδα ἡβῶντα, ὃς τὰ ὄπισθεν εἶχε φαλακρά, οἱ δὲ πλόκαμοι τῆς κόμης

αὐτοῦ κατὰ τοῦ προσώπου ἐπεσείοντο· ἔφερε τῇ μὲν δεξιᾷ χειρὶ ξυρόν, τὴν δ' ἀριστερὰν ζυγῷ ἐπεῖχεν· εἱστήκει δὲ ἐπί τινος σφαίρας, ἐπ' ἄκρων τῶν ταρσῶν βεβηκώς, ἐπτερωμένος τὼ πόδε· καὶ τὰ μὲν ἄλλα ἰδιώματα αὐτοῦ ποιοῦσιν ἡμῖν αἰσθητὴν τὴν στιγμιαίαν ῥοπὴν τῆς κρίσεως καὶ τὴν ὀξύτητα μεθ' ἧς παρέρχεται, ὁ δὲ ἰδιοφυὴς σχηματισμὸς τῆς κόμης ἐκφράζει τὴν ἠθικὴν ὄψιν τῆς ἰδέας, «ὅτι προσιόντος μὲν αὐτοῦ λαβέσθαι ῥᾴδιον, παρελθόντος δὲ ἡ τῶν πραγμάτων ἀκμὴ συνεξέρχεται καὶ οὐκ ἔστιν ὀλιγωρηθέντα λαβεῖν τὸν Καιρόν» (Καλλίστρ. εἰκ. 6)[61]). Ὁ ἐσωτερικὸς λόγος, ὁ ἐνταῦθα κρατῶν, ἐκφράζεται ἐπανειλημμένως ὑπὸ ἀττικῶν συγγραφέων. Παρὰ Ξενοφῶντι ὁ Φλιάσιος Προκλῆς λέγει πρὸς τοὺς Ἀθηναίους, ὅτι διὰ τῆς αἰτήσεως τῶν Λακεδαιμονίων «ἐκ θεῶν τινος καιρὸς παραγεγένηται (αὐτοῖς), ἐὰν δεομένοις βοηθήσωσι Λακεδαιμονίοις, κτήσασθαι τούτους εἰς τὸν ἅπαντα χρόνον φίλους ἀπροφασίστους». (Ἑλλ. 6, 5, 41). Ὁ Κῦρος (Κ. Π. 3, 1, 23), πρὶν προβῇ εἰς τὴν ἐξακολούθησιν τοῦ κατὰ τῶν Ἀσσυρίων πολέμου, ἀγορεύων λέγει· «θεῶν οὕτω διδόντων περιφανῶς ἀγαθὰ καὶ φοβοίμην ἂν αὐτοὺς καὶ αἰσχυνοίμην ἀπολιπὼν ταῦτα εἰκῇ ἀπελθεῖν», θεωρεῖ μάλιστα τὴν καταδίωξιν τῶν ἐχθρῶν μετά τινα νίκην ὥς τι διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐπιβαλλόμενον (4, 1, 10). Ὁ δὲ Ἰσοκράτης ἐν τῷ πρὸς Φίλιππον λόγῳ (152) λέγει· «αἰσχρὸν οὖν ἐστι καλῶς τῆς τύχης ἡγουμένης ἀπολειφθῆναι καὶ μὴ παρασχεῖν σαυτὸν εἰς ὃ βούλεταί σε προαγαγεῖν». Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ πρώτῳ Ὀλυνθιακῷ παραβάλλει τοὺς μὴ χρωμένους τοῖς καιροῖς ὀρθῶς πρὸς τοὺς ἀσώτους, οἵτινες μετὰ τῶν χρημάτων συναναλίσκουσι καὶ τὴν ὀφειλομένην τῇ τύχῃ χάριν, ἥτις ἐφάνη εὔνους αὐτοῖς· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ Ὀλυνθιακῷ (22. 23) μέμφεται τοὺς Ἀθηναίους, ὡς ὀλιγωροῦντας τῶν καιρῶν τῶν τοσοῦτον δαψιλῶς καὶ μετὰ τοσαύτης εὐνοίας παρεχομένων αὐτοῖς ὑπὸ τῶν θεῶν· μετὰ πολλὰ ἔτη ἐξήνεγκεν ὁμοίαν μομφὴν κατ' αὐτοῦ τοῦ Δημοσθένους ὁ Δείναρχος (1, 31 «πλείστοις καιροῖς ἐν ταῖς δημηγορίαις χρώμενος, ἅπαντας ἀφῆκε τοὺς ὑπὲρ ὑμῶν και-

ρούς»). Ὅτι δὲ ἡ ἐν πᾶσι τούτοις μετὰ τοιαύτης σοβαρότητος ἐκφερομένη διδασκαλία ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ ἐπὶ τῶν σχέσεων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, μαρτυρεῖ πρὸ πάντων τὸ ἑξῆς ἀπόσπασμα (414) τοῦ κωμικοῦ Μενάνδρου·

> ***Ὁ μὴ δεχόμενος τῶν θεῶν τὸ σύμφορον***
> ***αὐτῷ διδόντων ἕνεκα τοῦ ζῆν, βούλεται***
> ***οὗτος ἀτυχεῖν.***

Ἀλλὰ τῆς καθολικῶς ἰσχυούσης ἀξιώσεως οὐ μόνον τοῦ δράττεσθαι, ἀλλὰ καὶ ὀξέως δράττεσθαι τῆς εὐκαιρίας, φυσικὴ ἀκολουθία ἦν ὅτι πολὺ δυσμενῶς ἐκρίνετο ἡ ὀκνηρία. Αὕτη ἐπροσωποποιήθη ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ Ὄκνου, ὅστις ἐν τῇ γραφῇ τοῦ Πολυγνώτου κολάζεται διὰ τὸν τρόπον αὐτοῦ ἐν τῷ Ἅιδῃ (ὅρ. τ. 1, σ. 129)· καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἐν ταῖς πρὸς Δημόνικον παραινέσεσι (7) τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐν τῇ προσηγορικῇ σημασίᾳ μεταχειριζόμενος λέγει, ὅτι ἡ γνησία ἀρετὴ ἡγεῖται «τὸν μὲν ὄκνον ψόγον, τὸν δὲ πόνον ἔπαινον».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν φύσιν.

Ἐὰν ὁ σημερινὸς Εὐρωπαῖος διατρυπᾷ σήραγγας ὑπὸ τὰς Ἄλπεις καὶ ὑποτάσσῃ ἑαυτῷ τὴν δύναμιν τοῦ ἀτμοῦ, ὅπως διαπλέῃ τὸν Ὠκεανόν, δὲν δύναται νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἱερᾶς Γραφῆς· ἐπειδὴ δηλονότι αὕτη ἐδίδαξεν αὐτὸν νὰ θεωρῇ ἑαυτὸν κύριον τῆς δημιουργίας, ἀτενίζει ἐπηρμένῃ τῇ κεφαλῇ πρὸς τὰ ἐμπόδια, ἅτινα ἡ φύσις παρασκευάζει εἰς τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ. Ὅπου τὸ δεινὸν καὶ θαυμάσιον τοῦτο βιβλίον δὲν ἤσκησε τὰς ἐνεργείας αὐτοῦ, ἐκεῖ ἐπικρατεῖ μὲν πολλαχῶς λεπτοτέρα τις εὐαισθησία ὑπὲρ τῆς ἰδιαζούσης τῇ φύσει ζωῆς, ἀλλὰ μόνον μετὰ ὄκνου καὶ τρόμου προβαίνει ὁ ἄνθρωπος εἰς τὴν κατ' αὐτῆς πάλην. Ἡ γνῶσις ὅτι τὸ ἐξημερωτικὸν ἔργον τοῦ ἀνθρώπου εἶναι κατὰ μέγα μέρος διηνεκὴς ἀγὼν πρὸς τὴν φύσιν, διήγειρεν ἀείποτε παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι τὸ συναίσθημα, ὅτι ὁ ἐν τῷ ἔργῳ ἐκείνῳ ἐργαζόμενος διέτρεχε τὸν κίνδυνον νὰ ὑπερβῇ τὸ τεθὲν τῷ ἀνθρωπίνῳ γένει ὅριον καὶ ὅτι ἡ θρασύτης αὐτοῦ ἠδύνατο νὰ ἐξεγείρῃ κατ' αὐτοῦ τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν· διὰ τοῦτο ἀπέβλεπον πρὸς πάντα τὰ ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ κατορθωθέντα ἐν μέρει μὲν μετὰ θαυμασμοῦ, ἐν μέρει δὲ μετὰ δέους. Ἤδη ἐν ἀρχαιοτάτοις χρόνοις ἀπεξήραναν ἕλη, παρωχέτευσαν ποταμούς, κατέστησαν χώρας οἰκησίμους ἐξολοθρεύσαντες ἄγρια θηρία, ἀλλ' ἡ μυθικὴ διανόησις ἠσμένιζε νὰ συνάπτῃ τὴν ἀνάμνησιν τοιούτων εὐεργετημάτων μετὰ τοῦ ὀνόματος τοῦ Ἡρακλέους, ἥρωος πολὺ ὑπερβαλόντος τὴν ὕπαρξιν καὶ τὴν δύναμιν τῶν κοινῶν θνητῶν. Διὰ τοῦτο ἐφαν-

τάζοντο τὰς πορείας αὐτοῦ ἐκταθείσας μέχρι τῶν ἐσχατιῶν τῆς οἰκουμένης πρὸς δυσμὰς καὶ ὠνόμασαν τὸ τέρμα αὐτῶν Ἡρακλείους στήλας· ἡ ἐντεῦθεν πηγάζουσα παράστασις, ὅτι εἶναι ἀπηγορευμένον τῷ θνητῷ νὰ προχωρήσῃ πέραν τούτων, διερμηνεύεται ἔν τινι παροιμιώδει φράσει, ἣν φιλεῖ ὁ Πίνδαρος (Ὀλ. 3, 44. Ν. 3, 21. Ν. 4, 69. Ἰ. 3, 30) καὶ ἥτις τὸν μὲν κατορθώσαντα τὰ ὕψιστα τῶν ἐφικτῶν τῷ ἀνθρώπῳ χαρακτηρίζει ὡς μέχρι τούτων χωρήσαντα, τὸν δ' ἔτι μειζόνων ἐφιέμενον ὡς θέλοντα νὰ ὑπερβῇ ταύτας. Ἀλλ' ἤδη τὸ ἐπιπλεῖν τὴν θάλασσαν ἐφαίνετο καθ' ἑαυτὸ ὡς ἐγκατάλειψις τῆς ἀποδειχθείσης τῷ ἀνθρώπῳ σφαίρας καὶ διὰ τοῦτο ὡς παρακεκινδυνευμένον τόλμημα· ἡ δόξα αὕτη ἐκφράζεται μὲν πληρέστατα ἐν τῇ τρίτῃ ᾠδῇ τοῦ πρώτου βιβλίου τοῦ Ὁρατίου, ἥτις προφανῶς εἶναι ἀπομίμησις ἑλληνικοῦ τινος πρωτοτύπου, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ πολλάκις ὑποδηλοῦται· διότι ὁ χρυσοῦς αἰὼν ἀγνοεῖ τὴν ναυτιλίαν (Ἄρατ. φαιν. 110 «βίον οὔπω νῆες ἀπόπροθεν ἠγίνεσκον»· πρβλ. Verg. Ecl. 4, 32. Ov. Met 1, 94), καὶ κατὰ τὴν περιγραφὴν τοῦ Ἡσιόδου ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις ἓν τῶν εὐτυχημάτων τοῦ δικαίως κυβερνωμένου λαοῦ εἶναι ὅτι «οὐδ' ἐπὶ νηῶν νίσσονται, καρπὸν δὲ φέρει ζείδωρος ἄρουρα» (236). Ἐὰν ἐν τῷ Δεσμώτῃ Προμηθεῖ τοῦ Αἰσχύλου (252-254. 450-468) οὐ μόνον ἡ ναυτιλία, ἀλλὰ καὶ ἡ ξυλουργία, ἡ οἰκοδομία, ἡ παρατήρησις τῶν ἄστρων, ἡ χρῆσις τοῦ βοὸς καὶ τοῦ ἵππου καὶ αὐτὸ τὸ πῦρ παρέχηται τοῖς ἀνθρώποις ὑπὸ τοῦ Προμηθέως παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ Διός, εἶναι μὲν τοῦτο, ὅπως λέγεται, κυρίως τὸ ἐξαγόμενον τῆς ἐν τῷ δράματι τούτῳ ἐκτιθεμένης θεοσοφικῆς θεωρίας, ἀλλὰ κατὰ βάθος εἶναι ἡ ἀκολουθία τῆς μέχρι τῶν ἐσχάτων παρακολουθουμένης καθολικῶς κρατούσης διανοήσεως. Ἴσως οὐδεὶς ἄλλος ἡρμήνευσεν ἐν λόγοις κάλλιον τοῦ Σοφοκλέους ἐν ταῖς περιφήμοις πρώταις στροφαῖς τοῦ δευτέρου χορικοῦ ᾄσματος τῆς Ἀντιγόνης τὸ μικτὸν συναίσθημα, ὅπερ διεγείρει ἡ βαθμηδὸν κτηθεῖσα κυριαρχία ἐπὶ τῆς φύσεως (332 κ. ἑ.)·

Πολλὰ τὰ δεινὰ κοὐδὲν ἀνθρώπου δεινότερον πέλει·
τοῦτο καὶ πολιοῦ πέραν πόντου χειμερίῳ νότῳ
χωρεῖ, περιβρυχίοισιν
περῶν ὑπ᾽ οἴδμασιν,
θεῶν τε τὰν ὑπερτάταν, Γᾶν
ἄφθιτον ἀκαμάταν, ἀποτρύεται
ἰλλομένων ἀρότρων ἔτος εἰς ἔτος, ἱππείῳ γένει πολεύων.
Κουφονόων τε φῦλον ὀρνίθων ἀμφιβαλὼν ἄγει
καὶ θηρῶν ἀγρίων ἔθνη πόντου τ᾽ εἰναλίαν φύσιν
σπείραισι δικτυοκλώστοις,
περιφραδὴς ἀνήρ.
Κρατεῖ δὲ μηχαναῖς ἀγραύλου
θηρὸς ὀρεσιβάτα, λασιαύχενά θ᾽
ἵππον ἔθελξ᾽ ὑπαὶ ἀμφίλοφον ζυγὸν οὔρειόν τ᾽ ἀκμῆτα ταῦρον.
Καὶ φθέγμα καὶ ἀνεμόεν φρόνημα καὶ ἀστυνόμους
ἀγορὰς ἐδιδάξατο καὶ δυσαύλων
πάγων ὑπαίθρεια καὶ
δύσομβρα φεύγειν βέλη·
παντοπόρος ἄπορος ἐπ᾽ οὐδὲν ἔρχεται
τὸ μέλλον· Ἅιδα μόνον
φεῦξιν οὐκ ἐπάξεται·
νόσων δ᾽ ἀμηχάνων φυγὰς ξυμπέφρασται·

οἷς ἐπισυνάπτεται ἡ ἀξιοσημείωτος παρατήρησις, ὅτι ἡ δεξιότης καὶ εὐμηχανία τοῦ ἀνθρώπου ἄγει αὐτὸν ποτὲ μὲν εἰς τὸ κακόν, ἄλλοτε δ᾽ ἐπ᾽ ἐσθλόν. Τὸ ἐν τοῖς στίχοις τούτοις ἐκφραζόμενον αἴσθημα μὴ νομίσῃ τις ὅτι ἀπημβλύνθη ἐν τῇ περιόδῳ τῶν αἰώνων. Πλίνιος ὁ πρεσβύτερος ἀπομιμούμενος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα Ἑλληνά τινα συγγραφέα τῆς ἀλεξανδρεωτικῆς περιόδου ἐκφράζει ἐν τῇ εἰσαγωγῇ τοῦ τριακοστοῦ τρίτου βιβλίου τῆς φυσικῆς ἱστορίας τὴν ἀγανάκτησιν αὐτοῦ ἐπὶ τῇ ἀκορέστῳ πλεονεξίᾳ τῶν ἀνθρώπων, ἥτις, μὴ ἀρκουμένη εἰς ὅσα ἡ μήτηρ γῆ ἐπὶ τῆς ἐπιφανείας χορηγεῖ αὐτοῖς, εἰσδύνει εἰς τὰ σπλάγχνα ἐκείνης, ἀναζητοῦσα ὅ,τι ἡ τάξις τῆς φύσεως ἀπέκρυψεν ἀπὸ τῶν ὀφθαλ-

μῶν τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀνευρίσκουσα πλούτη, κοσμήματα τοῦ βίου καὶ ὑλικὸν εἰς κατασκευὴν φονικῶν ὀργάνων.

Ὁ ταῦτα λέγων φαίνεται βεβαίως ὅτι ἐκφράζει μόνον τὴν ψυχικὴν αὐτοῦ διάθεσιν, δὲν διανοεῖται δὲ μετὰ σοβαρότητος νὰ συστήσῃ βίον ἄνευ ναυτιλίας, μεταλλουργίας καὶ τῶν ἄλλων ἔργων τῆς ἐξημερωμένης ἀνθρωπότητος, ἢ νὰ ψέξῃ τοὺς περὶ ταῦτα ἀσχολουμένους. Ἀλλ' ὅμως ἐξάγεται ἐντεῦθεν τὸ καθῆκον τοῦ μὴ ταράσσειν βιαίως τὴν τάξιν τῆς φύσεως. Κατὰ πρῶτον λαμβάνει ὑπόστασιν τὸ καθῆκον τοῦτο ἐν τοῖς μυθολογήμασι τοῖς περιγράφουσι τὴν παράβολον ἰταμότητα ἐκείνων, οἵτινες βούλονται νὰ κατορθώσωσιν ὅ,τι μόνον τοῖς θεοῖς δέδοται, τοῖς δὲ θνητοῖς εἶναι ἀπολύτως ἀπηγορευμένον. Ὁ Ἴκαρος ἐπιχειρεῖ, τοὐλάχιστον κατὰ τὸν ὑπὸ τοῦ Ὀβιδίου (Μετ. 8, 195 κ. ἑ.) καὶ Ὑγίνου (40) μεταδιδόμενον μῦθον, διὰ κηρίνων πτερύγων νὰ προσεγγίσῃ τῷ ἡλίῳ καὶ καταπίπτει πρὸς τιμωρίαν εἰς τὴν θάλασσαν· ὁ μῦθος οὗτος εἶναι πιθανῶς μετάπλασις ἑτέρου τὸ κατ' ἀρχὰς εἰς τὴν ναυτιλίαν ἀναφερομένου, διότι κατὰ τὸν Παυσανίαν (9, 11, 3) ὁ Ἴκαρος ἀμαθέστερον κυβερνῶν τὰ ἱστία τῆς νεώς, ἃ ὁ πατὴρ αὐτοῦ Δαίδαλος ἐπετεχνήσατο, «ὡς τοῦ Μίνω ναυτικοῦ τὴν εἰρεσίαν φθάνοιεν ἐπιφόρῳ τῷ ἀνέμῳ χρώμενοι», ἀνέτρεψε τὴν ναῦν καὶ ἐπνίγη, καθίσταται δὲ ἐκ τούτου δῆλον, ὅτι ἐν παλαιοῖς χρόνοις τὸ τόλμημα τῆς ναυτιλίας ἐνεποίει εἰς τὸν λαὸν τὴν ἐντύπωσιν τῆς θρασύτητος. Ὁ Ἀσκληπιός, ἀνὴρ σοφώτατος κατὰ τὴν ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπιχωριάζουσαν παράδοσιν, ἧς ἐποιήσατο χρῆσιν ὁ Ἡσίοδος (ἀπ. 49), ὁ Στησίχορος (ἀπ. 16), ὁ Πίνδαρος (Π. 3, 55) καὶ διάφοροι τραγικοὶ ποιηταί, διὰ χρυσοῦ πεισθεὶς ἰάσατο πλούσιον ἄνδρα θανάσιμον ἤδη ὄντα, ὅθεν καὶ ἐκεραυνώθη ὑπὸ τοῦ Διός[1]· τὴν αὐτὴν τύχην ἔλαβεν ὁ Φαέθων, ὁ υἱὸς τοῦ Ἡλίου, διότι ἐπειράθη νὰ ἡνιοχήσῃ ἀντὶ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ τοῦ θεοῦ τὸ ἡλιακὸν ἅρμα, χωρίς, ἐννοεῖται, νὰ δυνηθῇ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν κενόδοξον αὐτοῦ ἐπιχείρησιν. Οὕτως ἡ καταπάτησις τῶν φυσικῶν νόμων παρίσταται ἐν τοῖς μύθοις οὐχὶ ὡς πρᾶγμα φυσικῶς

ἀδύνατον, ἀλλ' ὅμως ὡς παρὰ τοῦ ἀνθρώπου ἠθικῶς ἀσυγχώρητον· ἐν δὲ τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις τὴν αὐτὴν ὑφίσταται καταδίκην ὁ πειρώμενος νὰ μεταβάλῃ τὴν γεωγραφικὴν φύσιν τοῦ ἐδάφους καὶ νὰ βάλῃ χεῖρα ἐπὶ τῆς διακρίσεως ξηρᾶς καὶ θαλάσσης τῆς θείᾳ βουλῇ γενομένης. Ὅτε ὁ Ξέρξης ἐν μέρει ὑπὸ τῶν μέσων τῆς εἰς μέγαν βαθμὸν ἀνεπτυγμένης τέχνης τῶν Φοινίκων βοηθούμενος διέταξε νὰ διορύξωσι τὸν ἰσθμὸν τὸν συνάπτοντα τὸ ἀκρωτήριον τοῦ Ἄθω μετὰ τῆς ἠπείρου καὶ ἔζευξε τὸν Ἑλλήσποντον διὰ γεφυρῶν, οἱ Ἕλληνες ἐθεώρησαν τὸ ἔργον τοῦτο ὡς δεινὴν ὕβριν. Ὁ Αἰσχύλος ἐν τοῖς Πέρσαις (744-752) παριστάνει τὴν σκιὰν τοῦ Δαρείου ψέγουσαν τὸ θρασὺ τόλμημα· τοῦ δὲ Ἡροδότου ἡ διήγησις τῶν γεγονότων (7, 22-24. 34-36) εἶναι πλήρης ἀποδοκιμασίας· ὁ Ἰσοκράτης (4, 89) λέγει, ὅτι ὁ βασιλεὺς τῶν Περσῶν «βουληθεὶς τοιοῦτον μνημεῖον καταλιπεῖν, ὃ μὴ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεώς ἐστιν, οὐ πρότερον ἐπαύσατο, πρὶν ἐξεῦρε καὶ συνηνάγκασεν, ὃ πάντες θρυλλοῦσιν, ὥστε τῷ στρατοπέδῳ πλεῦσαι μὲν διὰ τῆς ἠπείρου, πεζεῦσαι δὲ διὰ τῆς θαλάττης, τὸν μὲν Ἑλλήσποντον ζεύξας, τὸν δὲ Ἄθω διορύξας»· ὁ δὲ συγγραφεὺς τοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου σῳζομένου ἐπιταφίου ἔτι αὐστηρότερον ἐκφράζει τὸ αὐτὸ νόημα λέγων (29), ὅτι ὁ Ξέρξης «ὑπεριδὼν καὶ τὰ φύσει πεφυκότα καὶ τὰ θεῖα πράγματα καὶ τὰς ἀνθρωπίνας διανοίας ὁδὸν μὲν διὰ τῆς θαλάσσης ἐποιήσατο, πλοῦν δὲ διὰ τῆς γῆς ἠνάγκασε γενέσθαι, ζεύξας μὲν τὸν Ἑλλήσποντον, διορύξας δὲ τὸν Ἄθω». Τὸ αὐτὸ πνεῦμα καταφαίνεται καὶ ἐν τῷ χρησμῷ τῷ δοθέντι τοῖς Κνιδίοις ἐργαζομένοις ὅπως διορύξωσι τὸν στενὸν ἰσθμὸν τὸν συνάπτοντα τὴν χερσόνησον αὐτῶν μετὰ τῆς ἠπείρου (Ἡρ. 1, 174)·

Ἰσθμὸν δὲ μὴ πυργοῦτε μηδ' ὀρύσσετε.
Ζεὺς γάρ κ' ἔθηκε νῆσον, εἰ κ' ἐβούλετο.

Ἐν πᾶσι τούτοις συμπράττει οὐ μόνον ἡ ἔννοια τοῦ τεθειμένου τῇ ἀνθρωπίνῃ δράσει ὁρίου, ἀλλὰ καὶ ἡ συναίσθησις, ὅτι ἡ

τάξις τῆς φύσεως εἶναι ἐξ ἴσου ἱερὰ ὥσπερ καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ αἱ αὗται δυνάμεις εἶναι καὶ ἐκείνης φύλακες· ἀπαντᾷ μάλιστα σποράδην καὶ ἡ δοξασία, ὅτι ἡ βαθέως χωροῦσα διατάραξις τῆς ἑτέρας ἕλκει ἀναγκαίως τὴν ἑτέραν εἰς συμπάθειαν. Ταύτην τὴν δοξασίαν μεταχειρίζεται ὁ Εὐριπίδης ἔν τινι μύθῳ τῆς Ἠλέκτρας αὐτοῦ (726-736), καθ' ὃν ὁ Ζεὺς ἕνεκα τῶν φρικαλέων ἀνοσιουργημάτων τῶν ἐν τῷ οἴκῳ τοῦ Ἀτρέως καὶ τοῦ Θυέστου διαπραχθέντων μετέβαλε τὴν πορείαν τοῦ ἡλίου καὶ τὰς φαεινὰς ὁδοὺς τῶν ἄστρων καὶ τὰς τῶν νεφελῶν, περιέχεται δὲ καὶ ἐν τῇ ῥήσει τοῦ Ἡρακλείτου «ἥλιος οὐχ ὑπερβήσεται μέτρα, εἰ δὲ μή, Ἐριννύες μιν Δίκης ἐπίκουροι ἐξευρήσουσιν» (Πλούτ. Ἠθ. 604a. 370d). Στενωτάτην πρὸς ταῦτα σχέσιν ἔχει καὶ ἡ μυθικὴ ἐκείνη ἰδέα, ὅτι οἱ Ὀλύμπιοι θεοί, οἱ δοτῆρες καὶ φύλακες τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἐστερέωσαν καὶ ἐπαγίωσαν τὸ ἀρτίως ἱδρυθὲν κράτος αὐτῶν οὐχ ἥκιστα, διότι κατέβαλον τοὺς ἀντιπροσωπεύοντας τὰς ἀγρίας φυσικὰς δυνάμεις Γίγαντας.

Ἀλλ' ἐν τοῖς εἰρημένοις δὲν ἐξηντλήσαμεν οὐδαμῶς τὰ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἰδιάζοντα ἢ τὰ διαφωνοῦντα τοὐλάχιστον πρὸς τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν. Οὐ μόνον ἡ τὴν ἐνέργειαν τοῦ ἀνθρώπου περιορίζουσα καὶ τὸν δρόμον τῆς φύσεως ῥυθμίζουσα θέλησις τῶν θεῶν ἀπῄτει ὑποταγήν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἀντικείμενον τῆς φύσεως ὡς τοιοῦτον ἠδύνατο νὰ φανῇ προσόμοιον τῷ θεῷ καὶ νὰ ἐμπνέῃ εὐλάβειαν, προφυλάττουσαν αὐτὸ ἀπὸ ἀπερισκέπτου λύμης ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου. Ὡς γνωστὸν ἐκείνη ἡ λατρεία ἠθικῶν ὄντων, προστατευόντων τὴν κοινωνίαν, ἡ ἀποτελοῦσα τὸν πυρῆνα τῆς τῶν Ἑλλήνων θρησκείας, ἦν κατ' ἀρχὰς λατρεία τῆς φύσεως, ὕστερον δὲ διά τινος ἰσχυρᾶς τῶν πνευμάτων ἐξάρσεως, ἣν ὁ **Welcker** μετὰ μεγίστης ἀγχινοίας κατέστησε καταληπτήν, μετέπεσε μὲν εἰς ἐκείνην, ἀλλ' ὅμως τὰ ἴχνη αὐτῆς δὲν ἐξηλείφθησαν καθ' ὁλοκληρίαν. Οὐδὲν εἶναι ἐρριζωμένον ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ λαοῦ βαθύτερον τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν· καὶ ἐὰν ἐκβληθῶσιν ἐκ τῆς λατρείας, τὰ ἀρχαῖα τῆς λατρείας ἀντικείμενα διατηροῦσιν ὑπὸ ἄλλην μορ-

φὴν τὸ κράτος αὐτῶν ἐπὶ τοῦ αἰσθήματος. Ἐν Ἑλλάδι δὲ οὐδ' ἐξεδλήθησαν πράγματι, διότι εἰ καὶ εἰθίζοντο ἀείποτε μᾶλλον νὰ νοῶσιν ὑπὸ μὲν τὸ ὄνομα τοῦ Διὸς τὰς ἀναλλοιώτους ἀξιώσεις τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ὑπὸ δὲ τὸ τοῦ Ἀπόλλωνος τὴν κάθαρσιν καὶ τὸν φωτισμὸν τοῦ πνεύματος, ὑπὸ τὸ τῆς Ἥρας τὴν ἁγιότητα τοῦ γάμου καὶ ὑπὸ τὸ τῆς Ἀθηνᾶς τὰ ἀγαθὰ τῆς νοήμονος τοῦ ἀνθρώπου ἐνεργείας, ὅμως οὐκ ἐπαύσαντο ἀνεγείροντες τῷ Ἀλφειῷ βωμοὺς καὶ τὰς χεῖρας πρὸς τοὺς θεοὺς τοῦ ἡλίου καὶ τῆς σελήνης ἐπαίροντες. Ἀλλὰ τούτου σπουδαιότερον εἶναι, ὅτι ἡ ψυχὴ τοῦ λαοῦ ἐπὶ μακρότατον διετήρησε τὴν κλίσιν τοῦ αἰσθάνεσθαι ἐν ἑνὶ ἑκάστῳ ἀντικειμένῳ τῆς φύσεως πρᾶγμά τι τῷ θεῷ ὅμοιον. Ὡς γνωστόν, ἐγένετο ἀντικείμενον ποικίλων ἀμφισδητήσεων, ἂν οἱ Ἕλληνες εἶχον αἴσθησιν τῆς φύσεως ὁμοίως ἀνεπτυγμένην, ὥσπερ οἱ νεώτεροι· ἀλλ' ὅμως μόνον ἕνεκα ἐσφαλμένης διατυπώσεως τῆς ἐννοίας ἦτο καθόλου δυνατὸν νὰ προδληθῇ τὸ ζήτημα τοῦτο, καθ' ὅσον συνέχεον πάντοτε τὴν αἴσθησιν τῶν γραφικῶν χωρίων, τῶν τοπ είων, πρὸς τὴν αἴσθησιν τῆς φύσεως. Δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο, ὅτι οἱ Ἕλληνες καὶ μάλιστα τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων ἦσαν ὑπερφυῶς εὐαίσθητοι τῶν καθ' ἕκαστον τοῦ βίου τῆς φύσεως, ὅτι τοῦ πτηνοῦ ἡ πτῆσις, ὁ ῥόθος τοῦ ποταμοῦ, ἡ τρυφερὰ χάρις τοῦ φυτοῦ ἰσχυρὰν ἐνεποίει αὐτοῖς ἐντύπωσιν, ὥσπερ εἰ ἐνυπῆρχεν ἐν τοῖς πράγμασι τούτοις ἀποκάλυψίς τις ὑπερκοσμίων πνευμάτων, ἦσαν τῶν νῦν ἀνθρώπων ἧττον διατεθειμένοι νὰ δέχωνται τὴν ἑνιαίαν καὶ ὁλικὴν ἐπίδρασιν μεγάλων συμπλεγμάτων ἐξ ἑτεροειδῶν τῆς φύσεως ἀντικειμένων καὶ οὕτω νὰ παράγωσιν ἐν ἑαυτοῖς τοῦθ' ὅπερ νῦν καλεῖται αἴσθημα τῶν γραφικῶν καλλονῶν τῆς φύσεως· ἐν τῇ Ἀλεξανδρεωτικῇ περιόδῳ τὰ τοιαῦτα ἀποδαίνουσι συχνότερα ἢ πρότερον, ἀλλὰ τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἐπελθούσης κατὰ τὴν περίοδον ταύτην μειώσεως ἐκείνης τῆς εὐαισθησίας[3]). Ἀλλ' ὁ τρόπος, καθ' ὃν αὕτη ἡ εὐαισθησία, ἐκδηλοῦται, εἶναι τοσοῦτον συγγενὴς πρὸς τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα, παριστᾷ τὸ ἀντικείμενον τῆς φύσεως τοσάκις ὡς ὑπέρτερον τοῦ ἀνθρώπου ἢ καὶ ὡς

συγγενὲς πρὸς αὐτόν, ὥστε δι' αὐτὸ τοῦτο ἀπαιτεῖ ἰδιαιτέραν ἐξέτασιν.

Ἡ ἀρχαία λατρεία τῆς φύσεως διετηρήθη καθαρωτάτη καὶ γνησιωτάτη ἴσως πρὸς τοὺς ποταμούς. Τὸ ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις τοῦ Ἡσιόδου (737) διδόμενον παράγγελμα·

Μηδέποτ' ἀενάων ποταμῶν καλλίρροον ὕδωρ
Ποσσὶ περᾶν, πρὶν γ' εὔξῃ ἰδὼν ἐς καλὰ ῥέεθρα,
χεῖρας νιψάμενος πολυηράτῳ ὕδατι λευκῷ,

ἀποκαλύπτει ἡμῖν ἐναργῶς τὸ περὶ τούτου φρόνημα τοῦ λαοῦ. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἀφικόμενος εἰς τὴν γῆν τῶν Φαιάκων, εὔχεται πρῶτον πρὸς τὸν ποταμόν, οὗ κατὰ τὸ στόμα εὑρίσκει ἀκίνδυνον καὶ εὐχερῆ εἰς τὴν γῆν ἀπόβασιν (Ὀδ. 5, 445). Ὁ Ἀγαμέμνων ὀμνύων ἐπικαλεῖται πλὴν τοῦ Διὸς καὶ τοῦ Ἡλίου καὶ τῆς Γαίας τοὺς ποταμοὺς (Ἰλ. 3, 278)· συχνάκις δὲ ἀναγινώσκομεν περὶ θυσιῶν τελουμένων εἰς τιμὴν αὐτῶν. Εἷς ἐκ τῶν τρόπων, καθ' οὓς αὗται ἐξετελοῦντο, εἶναι λίαν χαρακτηριστικός. Ῥίπτουσιν εἰς αὐτοὺς ταύρους, ὡς μνημονεύει ὁ Διόδωρος (5, 4), ὅτι ἐποίησαν οἱ Συρακόσιοι, ἢ ζῶντας ἵππους, ὥσπερ ἐν τῇ Ἰλιάδι (21, 132) οἱ Τρῶες ποιοῦσι πρὸς τὸν Σκάμανδρον· ἐν τούτοις καταφαίνεται σαφῶς ἡ ἀπονεμομένη τῷ στοιχείῳ ὡς τοιούτῳ λατρεία, ὡς καὶ ἐν τῇ ὁμοίᾳ θυσίᾳ, ἣν οἱ Ἀργεῖοι τὸ παλαιὸν ἐτέλουν τῷ Ποσειδῶνι καθιέντες εἰς τὴν Δίνην (« ἔστι δὲ ἡ Δίνη κατὰ τὸ Γενέθλιον καλούμενον τῆς Ἀργολίδος ὕδωρ γλυκὺ ἐκ θαλάσσης ἀνερχόμενον »)· ἵππους κεκοσμημένους χαλινοῖς, κατὰ τὸν Παυσανίαν (8, 7, 2)· τοὐναντίον δέ, ὅταν ἐπὶ βωμοῦ σφαγιάζωνται ταῦροι τῷ Ἀλφειῷ ἐν Ἤλιδι (Ἰλ. 11, 728· πρβλ. Παυσ. 5, 10, 2. 5, 14, 5), τῷ Σπερχειῷ ἐν Θεσσαλίᾳ (Ἰλ. 23, 146), τῷ Ἀχελῴῳ ἐν Ἠπείρῳ (Σχολ. Ἰλ. 21, 194), τῷ Ἐρασίνῳ ἐν Ἄργει (Ἡρ. 6, 76), προϋποτίθεται πολὺ ἀνεπτυγμένη προσωποποίησις, ἥτις διέπλασε τὸν ποτάμιον θεὸν εἰς ὃν ἀνάλογον πρὸς τὸν

Δία, τὸν Ποσειδῶνα ἢ τὸν Ἥλιον. Ὅτι κατὰ τὴν Ἰλιάδα (21, 131) οἱ Τρῶες ἱερεύουσι τῷ Σκαμάνδρῳ πολλοὺς ταύρους πλὴν τῶν ἵππων, οὓς καθίεσαν ζωοὺς εἰς τὰς δίνας αὐτοῦ, ἀποδεικνύει, ὅτι παρὰ τὸ νεώτερον ἔθιμον τῆς λατρείας διατηρεῖται καὶ τὸ ἀρχαιότερον [4]). Χαλεπώτατον ἴσως εἶναι νὰ καταστήσωμεν καταληπτὸν εἰς τὴν διάνοιαν τῶν νῦν ἀνθρώπων τὸ αἴσθημα, ὅπερ διήγειρεν ἡ πολλάκις μνημονευομένη συνήθεια τοῦ νὰ τρέφωσιν οἱ νεανίαι τὴν κόμην, ὅπως ἀφιερώσωσιν αὐτὴν δῶρον τῷ ποταμῷ τῆς γενεθλίου χώρας· ἐπειδὴ δηλονότι προσέφερον τὴν κόμην καὶ τῷ Ἀπόλλωνι καὶ ἄλλοις θεοῖς ἢ καὶ τετελευτηκόσιν οἰκείοις, εἶναι βεβαίως πολὺ εὔλογον νὰ θεωρῆται καὶ τοῦτο ὡς θυσία τῶν ἄλλων παραπλησία, ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ ἀφιέρωσις τῆς κόμης ἐσήμαινεν, ὡς φαίνεται, συμβολικῶς τὴν τῆς κεφαλῆς (Tertull. de an. 39), εὐκόλως ἀγόμεθα νὰ θεωρήσωμεν αὐτὴν ὡς ἀντικατάστασιν τῶν ἀνθρωποθυσιῶν, αἷς οἱ ποταμοὶ ἐτιμῶντο ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις [5]). Ἔν τινι γνωστῇ ἡμῖν περιπτώσει ἐμφανίζεται ὁ ποταμὸς τὸ μὲν ὡς θεὸς τὸ δὲ ὡς ἥρως· οὗτος εἶναι ὁ ποταμὸς Αἴας, ὃν οἱ Ἐπιδάμνιοι ἠξίουν ὅτι ἠδύναντο νὰ πέμψωσι τοῖς Ἀπολλωνιάταις πρὸς βοήθειαν καὶ ὃν οὗτοι οὐ μόνον θυσίαις ἐτίμων, ἀλλὰ καὶ ἀρχηγῷ ἐν τῇ μάχῃ ἐχρῶντο (Val Max. 1, 5 ext. 2). Ἀλλὰ πανταχοῦ τοσοῦτον εἶναι φανερόν, ὅτι οἱ Ἕλληνες δὲν ἠδύναντο νὰ θεωρῶσι τὸν ποταμὸν μόνον ὡς ἄψυχον ὄγκον ῥέοντος ὕδατος· διὰ τοῦτο ὁ Πλούταρχος ἑρμηνεύει γνήσιον ἐθνικὸν αἴσθημα, ὅταν ἐξιστορῶν τὰ συμβάντα πρὸ τῆς ἐν Πλαταιαῖς μάχης ἐν τῷ βίῳ τοῦ Ἀριστείδου (16) λέγῃ· «καὶ τοῖς Ἕλλησι βουλευομένοις ἔδοξε πορρωτέρω μεταστρατοπεδεῦσαι καὶ καταλαβεῖν ἔνυδρον χωρίον, ἐπεὶ τὰ πλησίον νάματα καθύβριστο καὶ διέφθαρτο τῶν βαρβάρων ἱπποκρατούντων». Φιλοῦσι δὲ διαφερόντως πως οἱ Ἕλληνες συγγραφεῖς νὰ ἀναζητῶσιν ἴχνη ὁμοίου αἰσθήματος καὶ παρ' ἄλλοις λαοῖς, εἴτε ἐκδηλοῦται τοῦτο διὰ πράξεων τῆς λατρείας εἴτε οἱ ποταμοὶ καθίστανται ὑπ' αὐτῶν ὥσπερ ἄνθρωποι ὑπεύθυνοι τῆς ἐνεργείας αὐτῶν. Ὁ Ἡρόδοτος ἱστορεῖ μετ' ἰδιαιτέρας ἡδονῆς,

ὅτι οἱ Πέρσαι « ἐς ποταμὸν οὔτε ἐνουρέουσι οὔτε ἐμπτύουσι, οὐ χεῖρας ἐναπονίζονται, οὐδὲ ἄλλον οὐδένα περιορέουσι, ἀλλὰ σέβονται ποταμοὺς μάλιστα » (1, 138). Ὁ δὲ τρόπος τοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Φερῶ, ὃς « ἀτασθαλίῃ χρησάμενος λαβὼν αἰχμὴν ἔβαλεν ἐς μέσας τὰς δίνας τοῦ ποταμοῦ (Νείλου) » καὶ διὰ τοῦτο πρὸς τιμωρίαν ἐτυφλώθη, ἀπαρέσκει αὐτῷ σφόδρα (2, 111), οὐδὲν δὲ ἧττον καὶ ἡ πρᾶξις τοῦ βασιλέως τῶν Περσῶν Κύρου, ὅστις διεῖλε τὸν ποταμὸν Γύνδην εἰς τριακοσίας καὶ ἑξήκοντα μικρὰς διώρυχας, διότι εἷς τῶν ἱερῶν ἵππων τῶν λευκῶν ἐπνίγη ἐν αὐτῷ (1, 189)· ἀλλὰ πρόδηλον ὅτι ὁ Ἡρόδοτος ἡδέως μνημονεύει ἀμφότερα, διότι καταφαίνεται ἐν αὐτοῖς ἡ αὐτὴ τάσις εἰς προσωποποίησιν. Καὶ ὅτε δὲ ὁ Ξέρξης διέταξε νὰ μαστιγώσωσι τὸν Ἑλλήσποντον πρὸς τιμωρίαν διὰ τὴν διάλυσιν τῶν ἐπ' αὐτοῦ ποιηθεισῶν γεφυρῶν κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου (7, 35. πρβλ. 8, 109) καὶ ἀπηγόρευσε νὰ θύωσιν αὐτῷ, μετεχειρίσθη τὸν πορθμὸν προφανῶς ὡς ποταμόν, δὲν ἐξετάζομεν δὲ ἡμεῖς, ἂν τὸ ἱστορούμενον γεγονὸς ἦν τῷ ὄντι ἔκρηξις τῆς ὀργῆς τοῦ χολωθέντος δεσπότου, ἢ θρησκευτική τις τελετὴ τῶν μάγων [6]). Ὁ δὲ Στράβων ἱστορεῖ, ὅτι οἱ Φρύγες καὶ δίκας ἤγειρον κατὰ τοῦ Μαιάνδρου, ὁσάκις ἀλλάσσων δρόμον παρέσυρε τοὺς ἀγροὺς αὐτῶν, « ἁλόντος δὲ τὰς ζημίας ἐκ τῶν πορθμικῶν διαλύεσθαι τελῶν » (12, 580)· ἐν τῇ πράξει ταύτῃ τῶν Φρυγῶν ἐκδηλοῦται ἠπιώτερον τὸ αὐτὸ πνεῦμα, ὃ καὶ ἐν τῇ πράξει τῶν βαρβάρων ἐκείνων βασιλέων.

Ἐπειδὴ οἱ ἄνεμοι ἔχουσι μεγίστην ῥοπὴν εἰς τὴν ὑγείαν τῶν ἀνθρώπων καὶ τὴν αὔξησιν τῶν φυτῶν, λίαν εὐνόητον εἶναι ὅτι καὶ οὗτοι δὲν ἔλειπον ἐκ τῆς λατρείας καὶ ὅτι οἱ Ἕλληνες πάντοτε διετέλουν θύοντες καὶ εὐχόμενοι τῷ Ζεφύρῳ καὶ Βορέᾳ. Ἀλλ' ἰδιαιτέρας μνείας χρήζει ἡ ἰδιάζουσα ἀφέλεια, μεθ' ἧς ἐνίοτε μετεχειρίζοντο τὸν ἕτερον αὐτῶν, τὸν Βορέαν, σχεδὸν ὡς ἑαυτῶν ὅμοιον. Προεῖχον δ' ἐν τούτῳ οἱ Ἀθηναῖοι, οἵτινες ὠνόμαζον τὸν Βορέαν γαμβρὸν αὐτῶν ὡς λαβόντα γυναῖκα τὴν Ὠρείθυιαν θυγα-

τέρα τοῦ βασιλέως τῆς Ἀττικῆς Ἐρεχθέως καί ποτε ἐκ θεοπροπίου ἐπεκαλέσαντο αὐτὸν ἐπίκουρον « κατὰ τὸ κῆδος τοῦτο » (Ἡρ. 7, 189)· τοῖς Ἀθηναίοις εἵποντο οἱ Θούριοι, οἵτινες οὐ μόνον ἔθυον αὐτῷ, ὥσπερ καὶ ἄλλαι πόλεις ἐποίουν, ἀλλ' ἐπειδὴ συνέτριψε τὰ σκάφη καὶ ἠφάνισε τὴν ναυτικὴν δύναμιν τοῦ ἐναντίον αὐτῶν ἐπιπλέοντος Διονυσίου, « ἐψηφίσαντο εἶναι τὸν ἄνεμον πολίτην καὶ οἰκίαν αὐτῷ καὶ κλῆρον ἀπεκλήρωσαν » (Αἰλ. Ἰ. Π. 12, 61)[7].

Ἡ συμπάθεια, ἣν ἡ ζωὴ τοῦ φυτοῦ διεγείρει ἐν τῷ αἰσθανομένῳ ἀνθρώπῳ, ἦτο ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἑλλήνων διαφερόντως ζωηρὰ καὶ ἐπετείνετο πολλάκις μέχρι ποιᾶς τινος θρησκευτικῆς εὐλαβείας. Δοξασία τις διαδεδομένη, ἥτις διὰ τῶν ἐλευσινίων μυστηρίων κατέστη κοινὸν κτῆμα τῶν Ἀθηναίων, συνῆπτε στενῶς τὴν ἰδέαν τῆς εἰς τὸν Ἅιδην καταβαινούσης καὶ ἐντεῦθεν πάλιν ἀνυψουμένης ψυχῆς τοῦ τεθνεῶτος μετὰ τῆς ἰδέας τοῦ εἰς τὴν γῆν καταβαλλομένου σπέρματος καὶ εἶτα ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ στάχυος καὶ τοῦ καρποῦ ἐξ αὐτῆς ἀναβαίνοντος καὶ συνέδεεν ἑκατέραν πρὸς τὰ ὀνόματα τῆς Δήμητρος καὶ τῆς Περσεφόνης, ὅπερ εἶναι σαφὲς τεκμήριον, ὅτι οὐδὲν χάσμα ἤθελον νὰ φαντάζωνται χωρίζον τὴν τῶν φυτῶν ζωὴν ἀπὸ τῆς τῶν ἀνθρώπων. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον, ὡς μανθάνομεν ἔκ τινων ἐπιγραμμάτων τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας (9, 312. 706. 282), ἐφείδοντο νὰ κόπτωσι τὴν δρῦν, τὴν μητέρα τῶν βαλάνων, διότι αὗται ἦσαν αἱ ἀρχαιόταται μητέρες τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἢ νὰ βλάπτωσι τὴν αἴγειρον καὶ τὴν δάφνην, διότι ἀμφότερα ταῦτα τὰ δένδρα ἦσαν μεταμορφώσεις παρθένων. Ἐπ' αὐτῆς ταύτης τῆς θεωρίας στηρίζεται ὁ ἐν τῷ ὁμηρικῷ ὕμνῳ εἰς Ἀφροδίτην (264-272) χαριέντως ἐκτιθέμενος μῦθος περὶ τῶν Ἁμαδρυάδων. Αὗται εἶναι νύμφαι ὀρεστιάδες μακρὸν χρόνον ζῶσαι καὶ ἀθάνατον βρῶσιν ἐσθίουσαι, ἅμα δ' αὐταῖς γεννωμέναις ἢ ἐλάται ἢ δρύες ὑψικάρηνοι φύονται « ἐπὶ χθονὶ βωτιανείρῃ καλαί, τηλεθάουσαι, ἐν οὔρεσιν ὑψηλοῖσιν »· ἀλλ', ὅταν τέλος ἔλθῃ ἡ μοῖρα τοῦ θανάτου, ξηραίνονται μὲν πρῶτον ἐπὶ χθονὶ τὰ καλὰ δένδρα, ὁ δὲ φλοιὸς αὐτῶν ἀμφιπεριφθινύ-

θει, ἀποπίπτουσι δ' οἱ κλάδοι, ὁμοῦ δὲ καὶ τῶν νυμφῶν ἡ ψυχὴ λείπει φάος ἠελίοιο· τὸ χαρακτηρίζον τὸ πνεῦμα τῆς περιγραφῆς ταύτης εἶναι ὅτι δὲν ἐξαρτᾷ τὴν ζωὴν τῶν νυμφῶν ἐκ τῆς τῶν δένδρων, ἀλλὰ τὴν τῶν δένδρων ἐκ τῆς τῶν νυμφῶν. Πῶς ἐνοεῖτο ἡ σχέσις αὕτη, διδάσκει ἡμᾶς ἀπόσπασμά τι τοῦ Πινδάρου (145 «ἰσοδένδρου τέκμαρ αἰῶνος λαχοῖσαι») καὶ ἀνέκδοτόν τι διασωθὲν ὑπὸ Χάρωνος τοῦ Λαμψακηνοῦ (ἀπ. 12). Ῥοῖκός τις θεασάμενος δρῦν ὅσον οὔπω μέλλουσαν ἐπὶ γῆς καταφέρεσθαι, προσέταξε τοῖς παισὶν ὑποστηρίξαι ταύτην· ἡ δὲ μέλλουσα συμφθείρεσθαι τῇ δρυὶ νύμφη, χάριν ὀφείλουσα ὑπὲρ τῆς σωτηρίας ἠξίωσεν αὐτὸν τῆς ἑαυτῆς εὐνοίας· ἀλλ' ὕστερον ἀμεληθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ῥοίκου ἐτύφλωσεν αὐτόν. Παραπλησίαν τῆς τούτου τύχην ὑπέστη ὁ πατὴρ τοῦ Παραιβίου παρ' Ἀπολλωνίῳ τῷ Ῥοδίῳ (2, 476-483), ὅστις ἔκοψε δρῦν καταφρονήσας τῶν λιτῶν τῆς ἀμαδρυάδος νύμφης, ἥτις ὀδυρομένη ἱκέτευεν αὐτὸν «μὴ ταμέειν πρέμνον δρυὸς ἥλικος, ᾗ ἔπι πουλὺν αἰῶνα τρίβεσκε διηνεκές», οὐ μόνον δ' αὐτὸς ἐτιμωρήθη διὰ θανάτου, ἀλλὰ καὶ τῷ υἱῷ κατέλιπε τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐκτίσῃ τὸ ἁμάρτημα τοῦ πατρός. Ἀλλ' ὅμως τὸ ὑπὸ τῶν δένδρων διεγειρόμενον αἴσθημα δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ ὡς χωριστή τις σφαῖρα θρησκευτικοῦ συναισθήματος χωρὶς νὰ ἐπενέγκῃ ἐσωτερικήν τινα διάστασιν, καὶ ἴσως ἐκείνη ἡ τάξις τῶν ἱερέων, ἥτις κατώρθωσε βαθμηδὸν νὰ ἐγκαθιδρύσῃ τὴν λατρείαν τῶν Ὀλυμπίων θεῶν εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἐσπούδαζε λίαν ἐσκεμμένως νὰ συνδέσῃ ἐκείνην πρὸς ταύτην· τοὐλάχιστον ἐξηγεῖται εὐχερέστατα διὰ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἡ συχνότης τῶν περιπτώσεων, ἐν αἷς δένδρα ἢ ἄλση διὰ τοῦτο θεωροῦνται ὡς ἱερά, διότι εἶναι κτῆμα τῶν θεῶν τινος. Ἡ δρῦς τοῦ Διὸς ἐν Δωδώνῃ, αἱ ἐλαῖαι τοῦ αὐτοῦ θεοῦ ἐν Ὀλυμπίᾳ, αἱ κράνειαι τοῦ Ἀπόλλωνος ἐπὶ τῆς Ἴδης, αἱ ἐλαῖαι τῆς Ἀθηνᾶς ἐν Ἀθήναις ἀποδεικνύουσιν ἱκανῶς, ὅτι τό τε αἴσθημα τῆς φρίκης, ὃ διεγείρει ἡ ἐρημία τοῦ δάσους καὶ ἡ εὐφρόσυνος ἐντύπωσις δαψιλοῦς γονιμότητος ἢ τῆς ἀναψυχούσης σκιᾶς αὐτοῦ ἐξ ἴσου συνετέλουν εἰς

τὸ νὰ καταστήσωσι ζωηρὰν τὴν εἰκόνα τῆς θεότητος, ἣν ἐφαντάζοντο μετ' αὐτοῦ συνδεδεμένην [8]). Περὶ τοῦ ἐντεῦθεν διεγειρομένου αἰσθήματος τῆς εὐλαβείας μαρτυρεῖ εὐφραδῶς ἡ τρίτη ᾠδὴ τῶν Ὀλυμπιονικῶν τοῦ Πινδάρου περιγράφουσα, πῶς ὁ Ἡρακλῆς ἐλθὼν εἰς τοὺς Ὑπερβορέους ἐθεᾶτο θαυμάζων τὰ δένδρα τῆς ἐλαίας, ἔσχε δ' αὐτὸν ἵμερος ἵνα φυτεύσῃ ἀπ' αὐτῶν περὶ τοὺς τόπους τοῦ ἱππικοῦ σταδίου ἐν τῷ ἱερῷ χώρῳ τῆς Ὀλυμπίας, ὃν αὐτὸς καθιέρωσεν εἰς τέλεσιν τῆς πανηγύρεως, καὶ ὃς τέως γυμνὸς ὢν κατεκαίετο ὑπὸ τοῦ ἡλίου· ᾔτησε λοιπὸν παρὰ τῶν θεραπόντων τοῦ Ἀπόλλωνος Ὑπερβορέων τὴν ἐλαίαν χάριν τοῦ ἄλσους τοῦ Διός, ἵνα σκιάζῃ τοὺς ἀνθρώπους, ἅμα δὲ χρησιμεύῃ καὶ εἰς τοὺς στεφάνους τῆς ἀρετῆς τῶν νικώντων ἐν τῷ ἀγῶνι· πρὸς ταῦτα παραβλητέα ἡ στροφὴ τοῦ χορικοῦ ᾄσματος τοῦ Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῷ τοῦ Σοφοκλέους (698-706)·

φύτευμ' ἀγήρατον αὐτόποιον,
ἐγχέων φόβημα δαΐων,
ὃ τᾷδε θάλλει μέγιστα χώρᾳ,
γλαυκᾶς παιδοτρόφου φύλλον ἐλαίας·
τὸ μέν τις οὔθ' ἁβὸς οὔτε γήρᾳ
σημαίνων ἁλιώσει χερὶ Πέρσας· ὁ γὰρ αἰὲν ὁρῶν κύκλος
λεύσσει νιν μορίου Διὸς
χὰ γλαυκῶπις Ἀθάνα·

τὸ ἄλσος τοῦτο δηλονότι εἶναι ἱερὸν καὶ ἄθικτον διατελοῦν ὑπὸ τὴν σκέπην τοῦ Διὸς καὶ τῆς Ἀθηνᾶς. Συχνότατα γίγνεται λόγος πῶς ἡ ἀσεβὴς καταστροφὴ τοιούτων φυτῶν ἐπάγεται τὴν τιμωρίαν τῶν τε θεῶν καὶ τῶν ἀνθρώπων. Ὁ σχολιαστὴς τοῦ Ἀριστοφάνους (Νεφ. 1001) διηγεῖται, ὅτι ὁ Ἁλιρρόθιος, ὁ παῖς τοῦ Ποσειδῶνος, ἠθέλησεν ἐκκόψαι τὰς ἐλαίας τῆς Ἀθηνᾶς διὰ τὸ τῆς ἐλαίας εὑρεθείσης κριθῆναι τῆς Ἀθηνᾶς τὴν πόλιν· ὁ δὲ ἀνατείνας τὸν πέλεκυν καὶ ταύτης ἀποτυχὼν ἔπληξεν ἑαυτὸν καὶ

ἀπέθανεν· πόσον δὲ ὁ πολιτικὸς νόμος ἐπροστάτευε τὰς ἐλαίας τῆς Ἀθηνᾶς· διότι ἡ βουλὴ τοῦ Ἀρείου Πάγου ἤσκει διηνεκῆ ἐπ' αὐτῶν ἐποπτείαν καὶ οὐ μόνον ἦν ἀπηγορευμένον νὰ ἐκκόπτωσιν αὐτάς, ἀλλὰ καὶ τὸν περὶ ταύτας χῶρον νὰ γεωργῶσι· περὶ τούτου διδάσκει ἡμᾶς ὁ λόγος τοῦ Λυσίου Περὶ τοῦ σηκοῦ ἀπολογία. Οἱ Ἀχαιοὶ ἐκτεμόντες ἐν τῇ Ἴδῃ τῇ Τρωϊκῇ κρανείας ἐν τῷ ἄλσει τοῦ Ἀπόλλωνος πεφυκυίας εἰς τοῦ ἵππου τοῦ δουρείου τὴν ποίησιν ἐρεθίζουσι τὴν ὀργὴν τοῦ Ἀπόλλωνος (Παυσ. 3, 13, 3)· ὁ Τριόπας ἐκκόψας τὸ τέμενος τῆς Δήμητρος ἐν τῷ Δωτίῳ πεδίῳ κατεχρήσατο τῇ ὕλῃ πρὸς βασιλείων κατασκευήν· δι' ἣν αἰτίαν ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων μισηθεὶς ἔφυγεν ἐκ Θεσσαλίας (Διόδ. 5, 61)· ὁ ἥρως Ἀνάγυρος ἐν Ἀθήναις τὸν παροικοῦντα πρεσβύτην, ἐκτέμνοντα τὸ ἄλσος, ἐτιμωρήσατο ἀπολέσας αὐτόν τε καὶ τὸν υἱὸν αὐτοῦ (Σουΐδ. λ. Ἀναγυράσιος)· ἐν Ἀθήναις «εἴ τις πρινίδιον ἐξέκοψεν ἐξ ἡρῴου, ἀπέκτεινον αὐτόν» (Αἰλ. Ἰ. Π. 5, 17)· ὅμοιαι διατάξεις ἐκώλυον ἀλλαχοῦ τὸ βλάπτειν τὰ περὶ τὰ ἡρῷα πεφυτευμένα ἄλση (Παυσ. 2, 28, 3. 8, 24, 4). Εἰς τὴν καθιέρωσιν δένδρου τινὸς ἠδύναντο βεβαίως νὰ συντελέσωσι παντοῖοι λόγοι. Ἔν τινι τῶν Αἰσωπείων μύθων (102) γεωργὸς ἔμελλε νὰ κόψῃ δένδρον τι ὡς ἄκαρπον· ἀλλ', ἀφοῦ διὰ τριῶν πληγῶν, ἃς κατήνεγκεν, ἐκοίλανεν αὐτό, εὗρε σμῆνος μελισσῶν καὶ μέλι. Γευσάμενος δὲ τὸν πέλεκυν ἔρριψε καὶ τὸ φυτὸν ἐτίμα ὡς ἱερὸν καὶ ἐπεμελεῖτο. Ὁ Παυσανίας (2, 2, 6) διηγεῖται, ὅτι τὸ δένδρον, εἰς ὃ ἀναβὰς ὁ Πενθεὺς ἐπὶ τοῦ Κιθαιρῶνος ἐθεάσατο τὰ ὄργια τοῦ Διονύσου, ἐκέλευσεν ἡ Πυθία νὰ σέβωσιν ἴσα τῷ θεῷ· καὶ ἀπ' αὐτοῦ ὡς ἱεροῦ ἐποιήθησαν τὰ ξόανα τοῦ Διονύσου· πλειστάκις βεβαίως ἡ καθιέρωσις σκοπὸν εἶχε τὴν διὰ παντὸς μέσου διάσωσιν καὶ διατήρησιν τοῦ ἄλσους διὰ λόγους δημοσίας ὑγείας καὶ γενικῆς εὐπρεπείας. Ἐν πολλαῖς δὲ ἄλλαις περιπτώσεσι τὸ κινοῦν ἐλατήριον ἦν τὸ φύσει ἐν τῇ εὐσεβεῖ ψυχῇ ἐνοικοῦν αἴσθημα τῆς εὐχαριστίας· τοῦτο ἐξαίρει που ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 703 c) ἐνθέρμως, λέγων, ὅτι «οὐκ ἀτόπως οἱ παλαιοὶ καὶ δρῦς ἐσέ-

βοντο καρποφόρους καὶ συκῆν τινα προσηγόρευσαν ἱερὰν Ἀθηναῖοι καὶ μορίαν ἐκκόπτειν ἀπαγορεύουσι· ταῦτα γὰρ οὐ ποιεῖ πρὸς δεισιδαιμονίαν ἐπιφόρους, ὡς ἔνιοί φασιν, ἀλλὰ προσεθίζει τὸ εὐχάριστον ἡμῶν καὶ κοινωνικὸν ἐν τοῖς ἀναισθήτοις καὶ ἀψύχοις πρὸς ἀλλήλους». Ὅτι δὲ ἡ καθιέρωσις δένδρου εἰς θεόν τινα δὲν ἐκώλυε νὰ ἔχῃ τοῦτο καὶ Ἁμαδρυάδα, διδάσκει ὁ ὑπὸ τοῦ Καλλιμάχου ἐν τῷ ὕμνῳ εἰς Δήμητρα καὶ ὑπὸ τοῦ Ὀβιδίου (Μετ. 8, 739-878) ἐκτιθέμενος μῦθος περὶ τοῦ Ἐρυσίχθονος, ὅς ἐπιχειρήσας νὰ κόπτῃ τὰ δένδρα ἐν τῷ ἄλσει τῆς Δήμητρος κατεμηνύθη ὑπὸ τῶν νυμφῶν τῶν δένδρων παρ' αὐτῇ καὶ τούτου ἕνεκα κατεδικάσθη εἰς τὸν διὰ λιμοῦ θάνατον.

Οἱ τοιαῦτα αἰσθήματα καὶ φρονήματα τρέφοντες ὤφειλον νὰ θεωρῶσιν ὡς φυσικὸν τὸ φείδεσθαι ἐν τῷ πολέμῳ τῶν δενδροφυτειῶν πανταχοῦ ὡς οἷόν τε μάλιστα. Τῷ ὄντι φαίνεται ὅτι ἀεὶ δυσκόλως ἀπεφάσιζον νὰ θυσιάζωσι τὰ τῆς ἰδίας χώρας δένδρα πρὸς ἀμυντικὰ ἔργα. Κατὰ τὸν Λυσίαν (14, 33) Ἀλκιβιάδης ὁ νεώτερος ἔλεγεν, ὅτι οἱ ἐν Ἀθήναις δημοκρατικοὶ οἱ τὴν Φυλὴν καταλαβόντες οὐδὲν ὄνειδος τοῖς παισὶ κατέλιπον, καίπερ τεμόντες τὰ δένδρα, ὃ ἐποίησαν βεβαίως διὰ τὰς ἀνάγκας τοῦ πολέμου· ὁ δὲ ῥήτωρ Λυκοῦργος (44), ἵνα καταδείξῃ τὰς ἐκτάκτους θυσίας, ἃς οἱ πρὸ τῆς ἐν Χαιρωνείᾳ μάχης χρόνοι ἐπέβαλον, ἐξαίρει ἐντόνως, ὅτι ἡ μὲν χώρα τὰ δένδρα συνεβάλετο εἰς τὴν τῆς πόλεως σωτηρίαν, οἱ δὲ τετελευτηκότες τὰς θήκας, οἱ δὲ ναοὶ τὰ ἐν αὐτοῖς ἀνατεθειμένα ὅπλα· ἐπανέρχεται μάλιστα καὶ δευτέραν φορὰν εἰς τοῦτο προτρέπων ἐν τέλει τοῦ λόγου (150) τοὺς δικαστὰς νὰ νομίζωσιν, ὅτι ἡ χώρα καὶ τὰ δένδρα, οἱ λιμένες καὶ τὰ τείχη τῆς πόλεως ἱκετεύουσιν αὐτοὺς νὰ καταδικάσωσι τὸν Λεωκράτη. Ἀλλ' ὅμως παράδοξον ἀντίθεσιν πρὸς ταῦτα ἀποτελεῖ, ὅτι τὰ δένδρα ξένης χώρας εἰς πολλὰς ψυχὰς ἔτι μικροτέραν εὐλάβειαν ἐνέπνεον ἢ τὰ ἱερὰ αὐτῆς, ἅτινα ὡς γνωστὸν τοσάκις οὐδεμιᾶς προσοχῆς ἠξιοῦντο ἢ καὶ εἰς πολεμικοὺς σκοποὺς ἐχρησιμοποιοῦντο, καὶ ὅτι μάλιστα ἠγάπων διὰ τῆς καταστροφῆς αὐ-

τῶν οὐ μόνον νὰ βλάπτωσιν, ἀλλὰ καὶ νὰ λυπῶσιν αὐτούς. Ὁ Σωκράτης θεωρεῖ τὸ τέμνειν τὸν σῖτον καὶ τὰ δένδρα τῶν πολεμίων ὡς οἴκοθεν δῆλον (Ξεν. Ἀπομν. 2, 1, 13)· ὁ Θουκυδίδης (1, 108, 2) μνημονεύει εἰσβολήν τινα τῶν Λακεδαιμονίων εἰς τὴν Μεγαρίδα γενομένην μόνον πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, τοῦ δενδροτομῆσαι δηλ. τὴν χώραν, ἄνευ οὐδεμιᾶς ἄλλης πολεμικῆς ὠφελείας· ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς τοῦ Ξενοφῶντος (4, 1, 33) ὁ Φαρνάβαζος μέμφεται πικρῶς τοὺς Σπαρτιάτας, οἵτινες, καίπερ ὀφείλοντες αὐτῷ χάριν, κατέκοψαν οὓς ὁ πατὴρ κατέλιπεν αὐτῷ παραδείσους καὶ δένδρων καὶ θηρίων μεστούς, ἐφ' οἷς εὐφραίνετο. Ὅτι δὲ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἀσιᾶται ὁμοίως ἔπραττον, δεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ Κύρου, ὅστις ἐξέκοψε τὸν μέγαν καὶ καλὸν παράδεισον τοῦ σατράπου τῆς Συρίας Βελέσυος, καὶ τὸ τῶν Φοινίκων, οἵτινες κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πρὸς Πέρσας πολέμου τῷ 351 κατέκοψαν τὸν τοῦ βασιλέως παράδεισον (Ξεν. Ἀν. 1, 4, 10. Διόδ. 16, 41). Πολὺ ὕστερον καὶ μικρὸν κατὰ μικρὸν ἐπεκράτησαν παρὰ τοῖς Ἕλλησι κρείττονες ἀρχαὶ καὶ μάλιστα τὸ πρῶτον παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν. Ὁ Πολύβιος μέμφεται αὐστηρῶς ἐκείνους, οἵτινες προξενοῦσιν εἰς τὴν χώραν τῶν πολεμίων ζημίαν ἀνεπανόρθωτον, οὐ μόνον τὸν ἐτήσιον καρπὸν ἀλλὰ καὶ τὰ δένδρα αὐτῆς καταστρέφοντες, διότι ἐντεῦθεν γεννᾶται ἔχθρα ἀδιάλλακτος καὶ τῶν ἀνθρώπων αἱ ψυχαὶ ἀποθηριοῦνται (23, 15)· ὁ δὲ Διόδωρος προβάλλει τοῖς εὐρωπαϊκοῖς λαοῖς ὡς ὑπόδειγμα τοὺς Ἰνδούς, οἵτινες παντελῶς τὰ τοιαῦτα ἀποφεύγουσιν.

Ὅτι τὰ ζῷα διήγειρον ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν Ἑλλήνων ποικιλωτάτας συμπαθείας, μαρτυρεῖ κατ' ἐξοχὴν ἡ εἰκονικὴ γλῶσσα τῶν ποιητῶν τοῦ ἔθνους, οἵτινες φιλοῦσι νὰ διασαφηνίζωσι τὰς τῶν ἀνθρώπων ἰδιότητας παραβάλλοντες αὐτὰς πρὸς τὰς τῶν ζῴων, εἰ καὶ εἶχον φαεινὴν τὴν συνείδησιν τῆς ὑπεροχῆς, ἣν ὁ ἄνθρωπος κέκτηται ἐν τῇ ἐπὶ τοῦ δικαίου τεθεμελιωμένῃ πολιτικῇ κοινωνίᾳ, ὅπερ τοσοῦτον ὁ Ἡσίοδος ἤδη ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (276-280) ἐξαίρει, αὐτῷ δ' ἑπόμενος καὶ ὁ Ἰσοκράτης (3, 6). Ἀλλ' ὅσῳ

ὁμοιότερα πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἐφαίνοντο τὰ ζῷα, τοσούτῳ χαλεπώτερον ἠδύναντο νὰ παρέλθωσι τὸ ζήτημα πόθεν ὁ ἄνθρωπος λαμβάνει τὸ δικαίωμα νὰ θυσιάζῃ τὴν ζωὴν αὐτῶν χάριν τῆς ἑαυτοῦ διατροφῆς, καὶ τὸ ζήτημα τοῦτο οὐδέποτε εὗρεν ἐντελῶς καθαρὰν λύσιν. Ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 729 f) ἀνακοινοῖ ἡμῖν παράδοσίν τινα, καθ' ἣν χρησμὸς ἐκ Δελφῶν ἐπεκελεύσατο τοῖς καρποῖς ἀρήγειν δηλῶν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ κωλύῃ τὴν μεγάλην αὔξησιν τῶν ζῴων, ἐὰν θέλῃ νὰ μὴ ἀφαιρεθῇ ὑπ' αὐτῶν καὶ τὴν ἀναγκαιοῦσαν αὐτῷ φυτικὴν τροφήν· ἐπισυνάπτει δ' ὁ συγγραφεὺς τὴν παρατήρησιν· «ἔτι δ' ὅμως ταραττόμενοι καὶ δειμαίνοντες (τὴν σφαγὴν δηλ. τῶν ζῴων οἱ ἄνθρωποι), ἔ ρ δ ε ι ν μὲν ἐκάλουν καὶ ῥ έ ζ ε ι ν, ὥς τι μέγα δρῶντες τὸ θύειν ἔμψυχον· ἄχρι δὲ νῦν παραφυλάττουσιν ἰσχυρῶς τὸ μὴ σφάττειν πρὶν ἐπινεῦσαι κατασπενδόμενον», πρὶν δηλονότι τὸ ζῷον διά τινος ἐπινεύσεως ἐκδηλώσῃ τὴν συγκατάθεσιν αὐτοῦ εἰς τὴν σφαγήν. Ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ νὰ χαρακτηρίσωσι τὴν σφαγὴν τῶν ζῴων ὡς ἱερουργίαν καὶ οὕτω νὰ ἀφέλωσιν αὐτῆς, ὃ ἔχει ἀπεχθές, ἦν ἓν τῶν αἰτίων, ἅτινα ἐδημιούργησαν τὸ ἔθος τοῦ θύειν ἔμψυχα, εἶναι καθ' ἑαυτὸ πολὺ πιθανόν· ἀλλὰ καὶ αἱ τελεταὶ αἱ γινόμεναι ἐν Ἀθήναις κατὰ τὴν ἑορτὴν τῶν Βουφονίων δεικνύουσιν, ὅτι ἐπίστευον ὅτι εὕρισκον φυσικώτατα δικαιολογίαν τῆς σφαγῆς ἐν θρησκευτικοῖς λόγοις. Ἦγον τὸν εἰς θυσίαν ἕτοιμον βοῦν εἰς τὸν βωμόν, ἐφ' οὗ ἦσαν καταχεχυμέναι κριθαὶ πυροῖς μεμιγμέναι, προφανῶς, ἵνα εὐθὺς ὡς ἔτρωγεν ἐξ αὐτῶν δυνηθῶσι νὰ θεωρήσωσιν αὐτὸν ὡς ἱερόσυλον καὶ οὕτω καθιερώσωσιν εἰς τὸν ὄλεθρον· μετὰ τοῦτο εἷς τῶν ἱερέων ἔρριπτε κατὰ τοῦ βοὸς τὸν πέλεκυν καὶ ἔφευγεν· ὕστερον ἐπηκολούθει διαδικασία, ἐν ᾗ ὁ μὲν σφαγεὺς ἠθῳοῦτο, κατεδικάζετο δὲ ὡς ὑπαίτιος τοῦ φόνου ὁ πέλεκυς (Παυσ. 1, 24, 4. Αἰλ. Ι. Π. 8, 3. Σουΐδ. ἐν λ. βουφόνια). Τὸ ζῷον περιήγετο εἰς τὸ ἄδικον, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ὁ φόνος αὐτοῦ ἀπῄτει ἔτι ἰδιόν τινα ἐξιλασμόν. Ὁμοίως ὑπελάμβανον, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ Ὀβιδίου (Μετ. 15, 112), ὅτι ἠδύναντο νὰ δικαιολογήσωσι

τὴν σφαγὴν τοῦ χοίρου, ὃς πρῶτος ἐν τοῖς ζῴοις ὑπέστη κατὰ τὴν κοινὴν ὁμολογίαν (Varro de r. r. 2, 4) τὴν τύχην ταύτην, λέγοντες ὅτι διὰ τοῦ ῥύγχους αὐτοῦ ἐξώρυττεν ἐκ τῆς γῆς τὸν σπόρον, καὶ ἴσως διὰ τοῦτο ἐθύετο κατ' ἐξοχὴν τῇ Δήμητρι ὡς τῇ ἐκ τούτου ἀδικουμένῃ θεᾷ [9]). Ἀναμφιβόλως αἱ δικαιολογίαι αὗται περιεῖχον ἰσχυρὰν δόσιν ἱερατικῆς σοφιστείας, ἀλλ' ὅμως συνετέλεσαν εἰς τὸ νὰ κραταιώσωσιν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ τὸ ἀξίωμα, ὅτι ζῷα βλάπτοντα τὸν ἄνθρωπον δύναταί τις ἀταράχως νὰ φονεύῃ, τοὐναντίον δὲ τῶν ὠφελούντων αὐτὸν ἔχει καθῆκον ἀπαραίτητον νὰ φείδηται· ὁ δὲ Δημόκριτος διατυποῖ μόνον τὴν μίαν ὄψιν τῆς ἀρχῆς ταύτης, ἧς ἡ συμπλήρωσις οἴκοθεν ἐπέρχεται, λέγων ἐν πολλοῖς τῶν σῳζομένων ἀποσπασμάτων, ὅτι «τὰ ἀδικέοντα (τῶν ζῴων) καὶ θέλοντα ἀδικέειν ἀθῶϊος ὁ κτείνων» (Στοβ. 44, 16. 17. 18).

Ἐὰν αἱ ὑπηρεσίαι ζῴου τινὸς ἀπεδεικνύοντο ἐκτάκτως πολύτιμοι, εὐλόγως καὶ αἱ ἐκδηλώσεις τῆς πρὸς αὐτὸ εὐχαριστίας ἦσαν ἔκτακτοι. Τοῦτο μαρτυρεῖ ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ βίῳ τοῦ πρεσβυτέρου Κάτωνος (5), βουλόμενος διὰ τῆς συγκρίσεως πρὸς τὰ ὑπὸ τῶν ὁμοφύλων αὐτοῦ ἡδέως πραττόμενα νὰ ἐκθέσῃ τὴν μικρολογίαν τοῦ καθ' ὑπερβολὴν φειδωλοῦ Ῥωμαίου, ὃς καὶ αὐτοὺς τοὺς πρεσβυτέρους οἰκέτας ἐπώλει· «ὁ τῶν Ἀθηναίων δῆμος οἰκοδομῶν τὸν Ἑκατόμπεδον, ὅσας κατενόησεν ἡμιόνους μάλιστα τοῖς πόνοις ἐγκαρτερούσας, ἀπέλυσεν ἐλευθέρως νέμεσθαι καὶ ἀφέτους, ὧν μίαν φασὶ καταβαίνουσαν ἀφ' ἑαυτῆς πρὸς τὰ ἔργα τοῖς ἀνάγουσι τὰς ἁμάξας ὑποζυγίοις εἰς ἀκρόπολιν συμπαρατρέχειν καὶ προηγεῖσθαι καθάπερ ἐγκελευομένην καὶ συνεξορμῶσαν, ἣν καὶ τρέφεσθαι δημοσίᾳ μέχρι τελευτῆς ἐψηφίσαντο». Ὁ Κίμων τὰς ἵππους, αἷς τρὶς Ὀλύμπια ἐνίκησε, καὶ ταφῶν ἠξίωσε πλησίον τῶν ἑαυτοῦ μνημάτων· ὁ δὲ Ξάνθιππος ὁ παλαιὸς «τὸν εἰς Σαλαμῖνα τῇ τριήρει παρανηξάμενον κύνα, ὅτε τὴν πόλιν ὁ δῆμος ἐξέλειπεν, ἐπὶ τῆς ἄκρας ἐκήδευσεν, ἣν Κυνὸς σῆμα μέχρι νῦν καλοῦσιν». Διαφερόντως δὲ ἐτηρεῖτο ἡ ἀρχὴ αὕτη πρὸς τὸν ἀροτῆρα βοῦν, τὸν

πιστὸν τοῦ ἀνθρώπου συνεργάτην ἐν τῇ ἐργασίᾳ τῆς γῆς. Ἐν Ἀθήναις ὁμοίως καὶ ἐν Πελοποννήσῳ ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθεν ὁ φόνος αὐτοῦ ὡς θανάτου ἄξιον κακούργημα (Varro de r. r. 2, 5. Αἰλ. Ἰ. Π. 5, 14), ἐνῷ ἀλλαχοῦ (Σχολ. Ἀράτ. 132) κατηγοροῦνται οἱ Ἀθηναῖοι, ὅτι αὐτοὶ πρῶτοι κατεπάτησαν τὸ περὶ τούτου παρ' ἅπασι κρατοῦν ἔθος· ἐν τῇ νήσῳ Κύπρῳ ἡ Δημώνασσα, πολιτική τε ὁμοῦ γυνὴ καὶ νομοθετική, τρεῖς ἔθηκε νόμους, περὶ μοιχείας, περὶ αὐτοκτονίας, καὶ τρίτον «ὥστε μὴ ἀποκτεῖναι βοῦν ἀρότριον» (Δί. Χρ. 64, 3)· ἔτι κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Διαδόχων γεωργός τις Ἄλκων, κατά τι ἐπίγραμμα τοῦ Ἀδδαίου (Ἀνθ. Παλ. 6, 228), καυχᾶται ὅτι τὸν αὔλακι καὶ γήρᾳ τετρυμένον ἐργάτην βοῦν οὐκ ἤγαγεν εἰς σφαγήν, αἰδεσθεὶς τὰ ἔργα αὐτοῦ, «ὁ δέ που ἐν βαθείᾳ πόᾳ μυκηθμοῖς ἀρότρου τέρπετ' ἐλευθερίᾳ». Ἔν τινι δὲ τῶν Αἰσωπείων μύθων (95) γεωργός τις κατέφαγε τοὺς ἀροτῆρας βοῦς, μόνον διότι ὑπὸ χειμῶνος ἀποκλεισθεὶς ἐν τῇ ἐπαύλει περιῆλθεν εἰς τὴν ἐσχάτην ἔνδειαν τῶν ἀναγκαίων. Ὅτι τὸ αὐτὸ αἴσθημα ἐπεκράτει καὶ παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις, ἀποδεικνύει τὸ ὑπὸ Πλινίου (h. n. 8, 180) μνημονευόμενον γεγονός, ὅτι κατὰ τοὺς ἀρχαίους χρόνους ὁ φόνος τοῦ ἀροτῆρος βοὸς ἐτιμωρεῖτο ὥσπερ καὶ ὁ τῶν γεωργικῶν ἀνδραπόδων διὰ φυγῆς [10]).

Ἀλλὰ ποικιλοτρόπως προέβαινον καὶ πέρα τῆς ἀξιώσεως τοῦ φείδεσθαι τῶν ὠφελίμων ζῴων. Ἐν τῇ περιγραφῇ τῶν περιόδων τοῦ ἀνθρωπίνου γένους παρὰ τῷ Ἀράτῳ ὡς μόνον γνώρισμα τῆς κατὰ μικρὸν διαφθαρείσης καταστάσεως θεωρεῖται, ὅτι οἱ ἄνθρωποι τοῦ σιδηροῦ γένους οὐδόλως ὑπελάμβανον ὡς κακὸν τὸν φόνον τοῦ ἀροτῆρος βοὸς (132)· τοὐναντίον δὲ οἱ τοῦ χρυσοῦ γένους νοοῦνται κατ' οὐσίαν πανταχοῦ ὡς παντάπασιν ἀγνοοῦντες τὴν ζωϊκὴν τροφὴν καὶ ἀρκούμενοι εἰς τὴν φυτικὴν μόνον, ὁ Ἐμπεδοκλῆς μάλιστα (431 - 434) καὶ ὁ Πλάτων ἐν τῷ Πολιτικῷ (272 c. d) διισχυρίζονται, ὅτι οἱ ἄνθρωποι εἶχον τὴν δύναμιν καὶ νὰ διαλέγωνται πρὸς τὰ θηρία καὶ διηνεκῶς ὡμίλουν πρὸς αὐτὰ οἰκειότατα, ὅπερ δηλοῖ, ὅτι ἐθεωρεῖτο ἀδύνατος ἡ ἀμοιβαία ἐχθρική

σχέσις αὐτῶν. Οὐδ' ὑπελάμβανον δὲ πάντες τὸ παντελῶς ἀπέχεσθαι τῶν ζώων ὡς ἰδανικὸν πράγματι ἀνέφικτον. Οἱ φιλόσοφοι οἱ διδάσκοντες τὴν μετεμψύχωσιν εὐχερῶς ἠδύναντο νὰ ἐξαγάγωσιν ἐκ τῆς θεωρίας ταύτης τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὀφείλει τις νὰ ἀποφεύγῃ τὸν φόνον παντὸς ζώου, διότι οὐδέποτε δύναται νὰ ἠξεύρῃ ἂν δὲν ἐντυγχάνῃ ἐν αὐτῷ τινι τῶν ἑαυτοῦ οἰκείων· ὁ Ἐμπεδοκλῆς τοὐλάχιστον (438 - 447) ἐξήνεγκε τὴν ἰδέαν ταύτην μετὰ πάσης ἀκριβείας καὶ ἀπηγόρευσε διὰ τοῦτο ἀπολύτως πάντα φόνον καὶ πᾶσαν θυσίαν ἐμψύχων. Ἐκ δὲ τῶν Πυθαγορείων, ὡς ἐξάγεται ἀναγκαίως ἐκ τῆς διαφορᾶς τῶν εἰδήσεων περὶ τοῦ φρονήματος τοῦ θεμελιωτοῦ τῆς σχολῆς αὐτῶν (Διογ. Λ. 8, 20. Γέλλ. 4, 11), πολλοὶ μὲν ἠκολούθησαν τῷ αὐστηρῷ τούτῳ κανόνι, ἄλλοι δὲ ἐθεράπευσαν ἠπιωτέραν τινὰ ἀρχὴν καὶ μόνον ἀροτῆρος βοὸς ἀπείχοντο καὶ κριοῦ· τρίτη τις τάξις Πυθαγορείων, ὧν τὰς σκέψεις διὰ μακρῶν ἐκτίθησιν ὁ Πλούταρχος ἔν τινι τῶν Συμποσιακῶν προβλημάτων (8, 8. Ἠθ. 728d - 730f) ἀπηγόρευε κατ' ἐξοχὴν μόνον τὴν βρῶσιν τῶν ἰχθύων[1]). Ἀπὸ τῶν κατὰ πρῶτον μνημονευθέντων διεβιβάσθη τὸ ἀξίωμα τῆς παντελοῦς ἀποχῆς ἀπὸ τῆς σαρκοφαγίας εἰς τοὺς μετέχοντας τῶν λεγομένων Ὀρφικῶν βίων, οἵτινες κατὰ τοῦτο πολλαχῶς διήγειρον τὴν προσοχὴν καὶ τὴν παρατήρησιν (Πλάτ. Νόμ. 6, 782c. Εὐρ. Ἱππ. 952. Πλούτ. Ἠθ. 159c.)· παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις φιλοσόφοις τῆς ἀρχαιότητος τὸ ζήτημα, ἂν πρέπει νὰ τηρῆται τὸ ἀξίωμα ἐκεῖνο ἢ μή, ἔδωκεν ἀφορμὴν εἰς μακρὰς συζητήσεις καὶ μελέτας. Τὸ σύγγραμμα τοῦ Πλουτάρχου «Πότερα τῶν ζώων φρονιμώτερα, τὰ χερσαῖα ἢ τὰ ἔνυδρα», οἱ δύο λόγοι αὐτοῦ Περὶ σαρκοφαγίας καὶ τὰ τέσσαρα βιβλία τοῦ Πορφυρίου Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων διαφωτίζουσιν ἡμᾶς μεγάλως περὶ τῆς ἱστορίας καὶ τῶν ἐλατηρίων τῆς γενομένης περὶ τούτου ἔριδος. Ὁ Θεόφραστος μέγα μέρος τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ Περὶ εὐσεβείας, οὗ ἐπιτομὴ ἐσώθη παρὰ Πορφυρίῳ (2, 12 - 20), ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ἀπόδειξιν, ὅτι τοὐλάχιστον ἡ θυσία τῶν ζώων δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀρεστὴ τοῖς

θεοῖς, διότι τὰ θυόμενα ζῷα εἶναι κτῆμα αὐτῶν, ὅσιος δὲ οὐδείς, ὃς ἐκ τῶν ἀλλοτρίων ἀποδίδωσι χάριτας, ὀφείλομεν λοιπὸν νὰ θύωμεν αὐτοῖς ἐκ τῶν ἡμετέρων, «ἡμῶν δὲ δοκοῦσιν εἶναι οἱ καρποί· ἡμεῖς γὰρ καὶ σπείρομεν αὐτοὺς καὶ φυτεύομεν καὶ ταῖς ἄλλαις ἐπιμελείαις ἀνατρέφομεν». Ἄλλοι περιπατητικοὶ συνηγόρουν ὥσπερ καὶ οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι ὑπὲρ τῆς σαρκοφαγίας, ἐνῷ οἱ Πυθαγόρειοι καὶ οἱ Νεοπλατωνικοὶ ἀδιαλείπτως κατεπολέμουν αὐτήν. Οἱ μὲν διετείνοντο, ὅτι αὕτη εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαία εἰς τὸν ἄνθρωπον, ὅτι οὐδὲν δίκαιον ὑφίσταται μεταξὺ ἀνθρώπων καὶ ζῴων, προέβαλλον δὲ καὶ τὸ καθολικὸν ἔθιμον τῆς θυσίας καὶ τὴν ἀνάγκην νὰ τεθῇ φραγμὸς εἰς τὴν αὔξησιν τῶν ζῴων, ἵνα μὴ καταστραφῶσιν οἱ ὅροι τῆς ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· οἱ δὲ ἕτεροι ἀντέλεγον, ὅτι ἡ αἴσθησις καὶ τὰ πολλὰ ἴχνη λογικῆς διανοήσεως παρὰ τοῖς ζῴοις ἀναγκάζουσιν ἡμᾶς νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰ ὡς ὁμοειδῆ τῷ ἀνθρώπῳ ὄντα, ὅτι ἤδη αὐτὴ ἡ πιθανότης τοῦ δόγματος τῆς μετεμψυχώσεως ἀποτρέπει ἀναγκαίως ἀπὸ τοῦ φόνου τῶν ζῴων, ὅτι ὡς ἐκδηλώσεις τῆς μεγίστης εὐσεβείας θεωροῦνται πάντοτε αἱ ἀναίμακτοι θυσίαι, ὅτι ἡ σαρκοφαγία ποιεῖ τὸν ἄνθρωπον ὠμὸν καὶ καταπνίγει ἐν αὐτῷ τὸν ὑψηλότερον πνευματικὸν βίον· ἐν ἐνδεχομένῃ δὲ ἀνάγκῃ ἀπῃτεῖτο νὰ περιορίζηται τοὐλάχιστον ἡ σφαγὴ τῶν ζῴων εἰς τὸ ἀπαραιτήτως ἀναγκαῖον μέτρον καὶ νὰ ἀποφεύγηται ἡ σαρκοφαγία ὑπὸ τῶν διαγόντων ἀληθῶς πνευματικὸν βίον καὶ πνευματικῶς ἐργαζομένων. Πρὸς τὴν ἀξίωσιν τῶν Στωϊκῶν, ὅτι οἱ θεοὶ ἔπλασαν τὰ ἐδώδιμα ζῷα χάριν τῶν ἀνθρώπων, ἀντετάσσετο ὡς πόρισμα τῆς θεωρίας ταύτης ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὑπάρχουσι χάριν τῶν ἁρπακτικῶν ζῴων. Ὁ μαθητὴς τοῦ Πλάτωνος Ξενοκράτης ἐφρόνει, ὅτι «ἀσύμφορόν ἐστιν ἡ διὰ τῶν σαρκῶν τροφή, εἰργασμένη ἤδη καὶ ἐξομοιουμένη ταῖς τῶν ἀλόγων ζῴων ψυχαῖς» (Κλ. Στρωμ. 7, 6, 32), ἔλεγε δέ, ὅτι τῶν νόμων τοῦ Τριπτολέμου τρεῖς ἔτι διέμενον ἐν Ἐλευσῖνι· «γονεῖς τιμᾶν, θεοὺς καρποῖς ἀγάλλειν· ζῷα μὴ σίνεσθαι»· καὶ οἱ μὲν δύο πρῶτοι καλῶς παρεδόθησαν, περὶ δὲ τοῦ τρί-

του διηπόρει, τίποτε διανοηθεὶς ὁ Τριπτόλεμος παρήγγειλεν ἀπέχεσθαι τῶν ζῴων· ἔλυε δὲ τὴν ἀπορίαν παραδεχόμενος, ὅτι ὁ Τριπτόλεμος βουλόμενος ἥμερον ποιῆσαι τὸν βίον ἐπειράθη καὶ τὰ συνανθρωπεύοντα καὶ μάλιστα τῶν ζῴων ἥμερα διασῴζειν (Πορφ. 4,22) [12]).

Δὲν δυνάμεθα νὰ ἠξεύρωμεν, ὁποία τις ἦν ἡ πραγματικὴ δύναμις τῶν νόμων ἐκείνων τοῦ Τριπτολέμου· ἀλλ' ἦτο δυνατὸν νὰ ἰσχύωσιν ἐν Ἐλευσῖνι χωρὶς διὰ τοῦτο νὰ διαδοθῇ ἐκ τούτου τοῦ ἔκπαλαι ἱεροῦ τόπου ἡ φυτοφαγία. Ὅτι ἐκεῖ παρηγγέλλοντο κατ' ἐξοχὴν θυσίαι καρπῶν («θεοὺς καρποῖς ἀγάλλειν»), εἶναι πολὺ φυσικόν, ὁ δὲ τρίτος νόμος «ζῷα μὴ σίνεσθαι» ἐπιδέχεται καὶ ἑρμηνείαν, καθ' ἣν ἀπηγορεύετο οὐχὶ τὸ σφάττειν, ἀλλὰ μόνον τὸ αὐθαιρέτως βλάπτειν καὶ βασανίζειν τὰ ζῷα. Τοῦτο ἦν ἐντελῶς σύμφωνον πρὸς τὸ καθολικὸν τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ φρόνημα, ὅπερ ἦν ὅλως ἐναντίον παντὸς αἰκισμοῦ τῶν ζῴων. Οἱ Ἀθηναῖοι τῷ ζῶντα τὸν κριὸν ἐκδείραντι δίκην ἐπέθηκαν (Πλούτ. Ἠθ. 996 a)· καὶ ἡ παροιμία «εἰσὶ καὶ κυνῶν Ἐρινύες» (Παροιμιογρ. I, 397. II, 161) ἐκφράζει σαφῶς τὸ αἴσθημα, ὅτι ἡ ἄσπλαγχνος τούτων κακοποίησις ἐτιμωρεῖτο ὑπὸ τῶν θεῶν ἐπίσης ὡς καὶ ἡ τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν ἐπεκράτει καθολικῶς ἡ ἰδέα, ὅτι τὰ νεογνὰ ζῷα διατελοῦσιν ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν θεῶν. Ἐν λαμπρᾷ τινι εἰκόνι παραβάλλει ὁ Αἰσχύλος (Ἀγ. 48-59) τὴν ὀργὴν τῶν Ἀτρειδῶν διὰ τὴν ἁρπαγὴν τῆς Ἑλένης πρὸς τὴν τῶν αἰγυπιῶν, οἵτινες ἀπροσδοκήτως εὑρίσκουσι τὴν φωλεὰν ἔρημον τῶν νεοσσῶν ἁρπαγέντων, καὶ ὑπομιμνήσκει, ὅτι ἤ τις Ἀπόλλων ἢ Πὰν ἢ Ζεὺς ἀκούων τὸν σπαρακτικὸν γόον τῶν ὀρνέων τούτων θὰ τιμωρήσῃ τοὺς ἅρπαγας. Τὰ λίαν νεογνὰ τῶν λαγῶν οἱ φιλοκυνηγέται ἀφιᾶσι τῇ Ἀρτέμιδι κατὰ τὸν Ξενοφῶντα (Κυνηγ. 5, 14) καὶ τὸν μιμητὴν αὐτοῦ Ἀρριανὸν (Κυνηγ. 22, 1). Τῆς αὐτῆς σκέψεως ἕτερον πόρισμα εἶναι, ὅτι κατ' ἐξοχὴν ὁ φόνος τῶν κυούντων ζῴων εἶναι ἔργον ἀπεχθὲς τῇ Ἀρτέμιδι· ἐπίγραμμά τι τοῦ Φιλίππου (Ἀνθ. Παλ. 9, 22) ἔχει ὡς ὑπόθεσιν ταύτην, ὅτι δά-

μαλιν ἔγκυον εἰς θυσίαν ἀγομένην ἡ ὠδὶς τοῦ τοκετοῦ ἔσωσεν, ἐπέμφθη δ' εἰς ἀγέλην τεκνογονεῖν ἄφετος, διότι ἡ τῶν ὠδίνων ἐπίσκοπος θεὸς δὲν ἔκρινε δίκαιον «τικτούσας κτείνειν, ἃς ἐλεεῖν ἔμαθεν»· ὁ δὲ Αἰσχύλος ἐν τῇ ἀλληγορίᾳ τῶν δύο ἀετῶν τῶν σπαρασσόντων λαγωὸν ἐγκυμονοῦντα ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι (138) λέγει, ὅτι ἡ ἁγνὴ Ἄρτεμις «στυγεῖ δεῖπνον ἀετῶν». Λίαν ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Αἰλιανοῦ (11, 6) μνημονευομένη πίστις τῶν Ἀρκάδων, καθ' ἣν ἐν Ἀρκαδίᾳ ὑπῆρχε χωρίον ἱερὸν τοῦ Πανός, ὅπερ ἐκαλεῖτο Αὐλή· ὅσα τῶν ζῴων κατέφευγον εἰς αὐτό, ὥσπερ ἱκέτας ὁ θεὸς δι' αἰδοῦς ἄγων, ἔσῳζεν αὐτὰ τὴν μεγίστην σωτηρίαν· «οἱ γάρ τοι λύκοι οἱ διώκοντες παρελθεῖν ἔσω πεφρίκασι καὶ ἀναστέλλονται μόνον θεασάμενοι οἷ κατέφυγεν». Ἐὰν ἀγέλαι ζῴων ἐκηρύσσοντο ὡς ἱεραὶ θεοῦ τινος, ὅπερ πλὴν τῶν μυθικῶν διηγήσεων, οἷα ἡ περὶ τῶν βοῶν τοῦ Ἡλίου καὶ τῶν ἀθίκτων ἐλάφων τῆς Ἀρτέμιδος, ἀποδεικνύει κατ' ἐξοχὴν ἡ στερεότυπος καταστᾶσα φράσις «ἀφέτους νέμεσθαι»[13]), ἐγίγνετο τοῦτο βεβαίως συνήθως ἐπὶ τῷ σκοπῷ περιεσκεμμένης φειδοῦς τῶν ζῴων, ἀλλ' ἦτο εὔκολον νὰ ὑποστηριχθῇ αὕτη ἰσχυρῶς διὰ τῆς διεγέρσεως θρησκευτικοῦ τινος συναισθήματος ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ λαοῦ ἐνυπάρχοντος.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τοὺς τεθνεῶτας

Ἐσημειώθη ἐν τοῖς ἔμπροσθεν, ὅτι ἡ λατρεία τῆς Δήμητρος ἐν Ἐλευσῖνι διὰ τοῦτο ἤσκει τηλικαύτην δύναμιν ἐπὶ τῶν ψυχῶν τῶν Ἀθηναίων, διότι διήγειρεν ἅμα ἐν τοῖς λατρεύουσι τὴν συμπάθειαν πρὸς τὸν βίον τῆς φύσεως καὶ τὴν ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν πρὸς τοὺς τεθνεῶτας· ὥστε τρία εἴδη θρησκευτικοῦ συναισθήματος δεσπόζοντα τῆς ψυχῆς τοῦ Ἕλληνος εὕρισκον ἐξ ἴσου ἐν αὐτῇ τροφήν. Ἐν τοῖς δυσὶ προηγουμένοις κεφαλαίοις ἐπραγματεύθημεν τὰ δύο τῶν τριῶν τούτων συναισθημάτων, ὑπολείπεται νῦν νὰ μελετήσωμεν καὶ τὸ τρίτον. Ἡ πρὸς τοὺς τεθνεῶτας συμπάθεια, ἡ εὐσυνείδητος ἐκπλήρωσις τῶν πρὸς αὐτοὺς καθηκόντων ἐθεωρεῖτο ἀνέκαθεν πλείστου ἀξία. Ἐν τῷ ὁμηρικῷ κόσμῳ αἱ παραστάσεις περὶ τῆς μετὰ θάνατον καταστάσεως δὲν εἶναι ἀκόμη πολὺ ἀνεπτυγμέναι, ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἔχουσιν ἐν αὐτῷ οἱ τεθνεῶτες ἀξιώσεις τινὰς παρὰ τῶν ζώντων οὐχὶ καταφρονητέας, ἀξιοῦσι πρὸ πάντων τὴν ταφὴν καὶ τὰς μετ' αὐτῆς συνδεομένας ἐκδηλώσεις τοῦ πένθους, αἵτινες ἐν δυσὶ χωρίοις τῆς Ὀδυσσείας (4, 197. 24, 296) χαρακτηρίζονται ὡς γέρας θανόντων. Τὸν Ἀχιλλέα, ὅς ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἀτλήτου πένθους ἐβράδυνε ν' ἀπονείμῃ τῷ Πατρόκλῳ τὰς τελευταίας τιμάς, ὑπομιμνήσκει ἡ ψυχὴ τοῦ τεθνεῶτος φίλου τὸ καθῆκον λέγουσα·

Εὕδεις, αὐτὰρ ἐμεῖο λελασμένος ἔπλευ, Ἀχιλεῦ,
οὐ μέν μευ ζώοντος ἀκήδεις, ἀλλὰ θανόντος·
θάπτε με ὅττι τάχιστα, πύλας Ἀΐδαο περήσω·

τῆλέ μ' ἐέργουσι ψυχαί, εἴδωλα καμόντων,
οὐδέ μέ πω μίσγεσθαι ὑπὲρ ποταμοῖο ἐῶσιν,
ἀλλ' αὔτως ἀλάλημαι ἀν' εὐρυπυλὲς Ἄϊδος δῶ.

Ὁμοίως ὁ Ἐλπήνωρ κατὰ τὴν διήγησιν τῆς Ὀδυσσείας (11, 61 - 80), ὁ ἐκ τοῦ μεγάρου τῆς Κίρκης καταπεσὼν καὶ ἐκπνεύσας, ἱκετεύει τὸν Ὀδυσσέα ἐν ὀνόματι τῶν φιλτάτων αὐτοῦ νὰ μὴ καταλίπῃ αὐτὸν ἄθαπτον καὶ ἄκλαυτον. Ὁ δὲ γέρων Πρίαμος οὐ μόνον ἀπερείσι' ἄποινα φέρει, ἀλλὰ καὶ ἑαυτὸν εἰς τὸν ἔσχατον ῥίπτει κίνδυνον, ὅπως λάβῃ τὸν νεκρὸν τοῦ προσφιλοῦς υἱοῦ Ἕκτορος καὶ ἀπονείμῃ αὐτῷ τὰς νομιζομένας τιμάς. Ὁ ἐξ ἀπερισκεψίας τοῦ καθήκοντος τούτου ἀμελῶν ἢ διὰ κακίαν κωλύων τὴν ταφὴν τοῦ τεθνεῶτος δύναται κατὰ περιστάσεις νὰ ἐφελκύσῃ καθ' ἑαυτοῦ τῶν θεῶν τὴν ὀργήν· διὰ τοῦτο ὁ Ἐλπήνωρ εἰς τὴν παράκλησιν αὐτοῦ πρὸς τὸν Ὀδυσσέα προστίθησι· «μή τοί τι θεῶν μήνιμα γένωμαι» (Ὀδ. 11, 73), καὶ αὐτὸς ὁ ἐκπνέων Ἕκτωρ ἀποτείνει πρὸς τὸν Ἀχιλλέα, ἀπειλοῦντα νὰ ῥίψῃ τὸν νεκρὸν αὐτοῦ βορὰν τοῖς κυσί τε καὶ οἰωνοῖς, τὴν αὐτὴν νουθεσίαν (Ἰλ. 22. 358). Ὅτι οἱ νεκροὶ τοσούτων ἀνδρείων κατάκεινται πολλάκις βορὰ τῶν κυνῶν καὶ οἰωνῶν, εἶναι μὲν ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τοῦ πολέμου, ἀλλ' ἀείποτε μετά τινος βδελυγμίας μνημονεύεται καὶ καταβάλλεται τοὐλάχιστον πᾶσα δυνατὴ φροντὶς εἰς περιστολὴν τοῦ δεινοῦ τούτου. Ἐν τῇ ἑβδόμῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (394-411) Ἀχαιοὶ καὶ Τρῶες παύονται τοῦ πολέμου, ὅπως καύσωσιν ἑκάτεροι τοὺς νεκροὺς αὐτῶν· ἐν ἄλλοις δὲ χωρίοις (Ἰλ. 4, 468. 5, 573. 17, 4. 18, 151. πρβλ. 5, 21) μάχονται, ὅπως ἀποσπάσωσι τοὺς νεκροὺς τῶν πεσόντων φίλων ἐκ τῶν χειρῶν τῶν πολεμίων. Τοὺς νεκροὺς ἐκήδευον συνήθως καίοντες αὐτούς· τὸ δὲ πένθος ἐξεδήλουν μάλιστα μὲν διὰ κλαυθμῶν καὶ ὀδυρμῶν, πρὸς δὲ τούτοις καὶ τροφῆς ἀπεχόμενοι ἢ κόνιν κατὰ κεφαλῆς καταχέοντες ἢ τὴν κόμην κείροντες ἢ περιβαλλόμενοι μέλανα ἱμάτια[1]). Ἀλλὰ καὶ κατ' ἄλλους τρόπους ἐτίμων τοὺς νεκρούς. Ἔν τισι

περιπτώσεσι σὺν τοῖς νεκροῖς ἐκαίοντο καὶ θύματα, ἐν οἷς κατὰ τὴν ταφὴν τοῦ Πατρόκλου ὑπῆρχον καὶ «δώδεκα Τρώων μεγαθύμων υἱέες ἐσθλοί» (Ὀδ. 24, 65. Ἰλ. 23, 170-176)· ὁ Ἐλπήνωρ ἀπαιτεῖ, ἵνα κατακαύσωσιν αὐτὸν σὺν τοῖς τεύχεσιν, ἃ εἶχε (Ὀδ. 11, 74)· ἐν δὲ τῇ ὑπὸ τοῦ Νέστορος μνημονευομένῃ ταφῇ τοῦ βασιλέως τῶν Ἐπειῶν Ἀμαρυγκέως (Ἰλ. 23, 630), ἐν τῇ τοῦ Πατρόκλου (Ἰλ. 23, 258) καὶ ἐν τῇ τοῦ Ἀχιλλέως (Ὀδ. 24, 91) ἐτελέσθησαν καὶ ἀγῶνες. Δὲν εἶναι δὲ σπάνιαι καὶ ἐπιτάφιοι εὐωχίαι, οἵαν παραδόξως καὶ αὐτὸς ὁ Ὀρέστης παρέθηκε τοῖς Ἀργείοις μετὰ τὸν φόνον τοῦ Αἰγίσθου, ὃς ἔκτεινε τὸν ἔνδοξον αὐτοῦ πατέρα Ἀγαμέμνονα (Ἰλ. 23, 29. 24, 802. Ὀδ. 3, 309). Καὶ εἶναι μὲν ἄλλως ξένη ταῖς δοξασίαις τῶν ὁμηρικῶν ἐπῶν ἡ ἰδέα συναφείας μεταξὺ τῶν ζώντων καὶ τῶν ψυχῶν τῶν μεταστάντων, ἀλλ' ὅμως μνημονεύεται ἤδη ἔν τινι χωρίῳ πραγματικὴ νεκρικὴ θυσία, χοή, ἥτις γίνεται χάριν νεκρῶν πρότερον ἤδη ταφέντων. Τὴν προσφορὰν τοιαύτης θυσίας συμβουλεύει τῷ Ὀδυσσεῖ ἡ Κίρκη (Ὀδ. 10, 518-528. πρβλ. 11, 26-36) ἐν τῇ εἰσόδῳ τοῦ Ἅιδου, ἵνα προσελκύσῃ τοὺς νεκρούς· «χοὴν χεῖσθαι πᾶσιν νεκύεσσιν, — πρῶτα μελικρήτῳ, μετέπειτα δὲ ἡδέϊ οἴνῳ, τὸ τρίτον αὖ ὕδατι», οἷα ὕστερον κατέστη γενικὴ συνήθεια· πρὸς δὲ τῇ χοῇ ταύτῃ νὰ ὑποσχεθῇ εἰς τὰς ψυχὰς τῶν τεθνεώτων, ὅτι «ἐλθὼν εἰς Ἰθάκην στεῖραν βοῦν, ἥτις ἀρίστη, ῥέξει ἐν μεγάροισιν». Ὅθεν, ἐὰν δὲν θέλωμεν νὰ θεωρήσωμεν τὴν περικοπὴν ταύτην ὥσπερ καὶ ὅλην τὴν ἐνδεκάτην ῥαψῳδίαν τῆς Ὀδυσσείας ὡς πολὺ νεώτερον παρέμβλημα, ὀφείλομεν πάντως νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ἐν τοῖς κύκλοις, ἐν οἷς ἐποιήθη ἡ Ὀδύσσεια, ἦσαν γνωσταὶ τοιαῦται θυσίαι ἴσως ὡς ἔθος ἰδίας τινὸς χώρας μόνον.

Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἄνδρες εὐγενεστέρων φρονημάτων καὶ τοῖς πολεμίοις ἀσμένως ἐπέτρεπον νὰ ἐκπληρῶσι τὸ τελευταῖον καθῆκον πρὸς τοὺς ἑαυτῶν φιλτάτους, ἡ δὲ παραμέλησις τῶν τεθνεώτων καὶ αὐτοὺς τοὺς θεοὺς ἠδύνατο νὰ παροργίσῃ, ἀλλ' ὅμως οἱ ὁμηρικοὶ ἥρωες δὲν κατείχοντο γενικῶς, πολλοῦ γε δεῖ,

ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος, ὅτι ἡ καταπολέμησις τοῦ ἀντιπάλου ἀπολύτως εἶναι ἀνάγκη νὰ λαμβάνῃ τέλος μετὰ τῆς τούτου τελευτῆς, τοὐναντίον ἀπαντῶμεν παρ' αὐτοῖς πολλάκις ἐκρήξεις ὠμότητος ὑπομιμνησκούσας τὰς τοῦ Παρισιανοῦ ὄχλου μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κολιγνῦ. Παρὰ τὴν ἀποτροπὴν τοῦ ἐκπνέοντος Ἕκτορος ὁ Ἀχιλλεὺς ἐκχύνει τὴν λύσσαν αὐτοῦ κατὰ τοῦ νεκροῦ, ἐπαναλαμβάνει δὲ τὴν ἀπειλήν, ὅτι θὰ ῥίψῃ αὐτὸν βορὰν τοῖς κυσὶν ἔτι καὶ κατὰ τὴν ταφὴν τοῦ Πατρόκλου (Ἰλ. 23, 182)· μόλις ὕστερον αἱ ἱκεσίαι τοῦ Πριάμου κάμπτουσιν αὐτόν. Ἡ δὲ περίπτωσις αὕτη οὐδόλως εἶναι μεμονωμένη. Καὶ αὐτὸς ὁ Ἕκτωρ προὐτίθετο νὰ ῥίψῃ τὸν νέκυν τοῦ Πατρόκλου «Τρωῇσιν κυσὶν» κατὰ τὸν Ὅμηρον (Ἰλ. 17, 127) καὶ ἤθελε μάλιστα τὴν κεφαλὴν αὐτοῦ «πῆξαι ἀνὰ σκολόπεσσι, ταμὼν ἁπαλῆς ἀπὸ δειρῆς» (Ἰλ. 18, 176)· καὶ ἐναντίον τοῦ Τελαμωνίου Αἴαντος ἐξήνεγκεν ἀπειλήν, οἵαν ὁ Ἀχιλλεὺς κατ' αὐτοῦ (Ἰλ. 13, 831)· ὁ δὲ Οἰλιάδης Αἴας ἀποκόψας τὴν κεφαλὴν τοῦ Ἰμβρίου «ἧκέ μιν σφαιρηδὸν ἑλιξάμενος δι' ὁμίλου» (Ἰλ. 13, 204)· ὁ δὲ Πηνέλεως διαπερᾷ τὴν τοῦ Ἰλιονέως εἰς τὸ ἔγχος καὶ ἀνυψώσας ἐπιδεικνύει χλευάζων πρὸς τοὺς Τρῶας (Ἰλ. 14, 499). Ἐν ἄλλῳ τινὶ ἔπει, οὗ ἐπιτομὴν ἐποιήσατο ὁ Φερεκύδης, ἐλέγετο, ὅτι ὁ Τυδεὺς ἐξερρόφησε τὸν ἐγκέφαλον τοῦ φονευθέντος Μελανίππου (Σχολ. Ἰλ. 5, 126). Καὶ ὅτι δὲ οἱ ἀττικοὶ ποιηταὶ τοσοῦτον φιλοῦσι νὰ λαμβάνωσιν ὡς τραγικὴν ὑπόθεσιν τὴν τῆς ταφῆς ἀπαγόρευσιν, μαρτυρεῖ, ὅτι ἐθεώρουν ταύτην συμφωνοῦσαν πρὸς τὰ ἤθη τῶν ἐν τῷ ἔπει εἰκονιζομένων ἡρωϊκῶν χρόνων, πρὸς γνῶσιν τῶν ὁποίων ἐκεῖνοι εἶχον πλείους πηγὰς ἢ ἡμεῖς.

Ἀλλ' ἐν τοῖς ἑπομένοις χρόνοις τὸ πρᾶγμα ἐξελαμβάνετο πολὺ σοβαρώτερον. Ὁ περὶ τὰ ζῷα μῦθος, ὅστις ἀπένεμεν εἰς ταῦτα ἀνθρώπινα αἰσθήματα καὶ προὔβαλλεν αὐτὰ μάλιστα τοῖς ἀνθρώποις ὡς ὑποδείγματα, διηγεῖτο περὶ τοῦ ἱέρακος, ὅτι ἐὰν ἴδῃ νεκρὸν ἄνθρωπον, πάντως ἐπιβάλλει γῆν τῷ ἀτάφῳ καὶ δὲν ἅπτεται τοῦ σώματος (Αἰλ. Ζ. 2, 42). Ὡς δὲ ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Πανα-

θηναϊκῷ (169. 170) διαρρήδην ἀποφαίνεται, ὑπῆρχεν ἔθος παλαιὸν καὶ πάτριος νόμος, κοινὸς ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων, « ᾧ πάντες ἄνθρωποι χρώμενοι διατελοῦσιν οὐχ ὡς ὑπ' ἀνθρωπίνης κειμένῳ φύσεως, ἀλλ' ὡς ὑπὸ δαιμονίας προστεταγμένῳ δυνάμεως », νὰ παραδίδωσι μετὰ τὴν μάχην τοῖς πολεμίοις τοὺς νεκροὺς αὐτῶν· ἡ δὲ ζηλοτυπία τῶν φυλῶν ἤριζε περὶ τούτου, ἂν ὁ Θησεὺς ἢ ὁ Ἡρακλῆς πρῶτος εἰσήγαγε καὶ κατέστησε κοινὸν τὸν νόμον τοῦτον (Πλούτ. Θησ. 29). Οἱ Ἀθηναῖοι ἐκαυχῶντο κατὰ τὸν Παυσανίαν (1, 32, 4. 9, 32, 6), ὅτι οἱ πρόγονοι αὐτῶν ἔθαψαν τοὺς ἐν Μαραθῶνι πεσόντας Πέρσας, « ὡς πάντως ὅσιον ἀνθρώπου νεκρὸν γῇ κρύψαι»· τοῦτο κατὰ τὸν Παυσανίαν ἐποίησε καὶ ὁ Ξέρξης θάψας τοὺς ἐν Θερμοπύλαις πεσόντας Λακεδαιμονίους. Ἐν τῇ διηγήσει τοῦ Ἡροδότου (9, 78. 79. πρβλ. 7, 238) ἡ πρᾶξις τοῦ βασιλέως περιγράφεται ὡς πολὺ ζοφερωτέρα, ἀλλ' ἀκριβῶς τοῦτο μεταχειρίζεται ὁ ἱστορικός, ὅπως ἐπιδείξῃ λαμπρότερον τὴν εὐγένειαν τοῦ φρονήματος καὶ τοῦ ἤθους τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Ξέρξης μετὰ τοῦ στρατηγοῦ αὐτοῦ Μαρδονίου ἀποτεμόντες τὴν κεφαλὴν τοῦ ἐν Θερμοπύλαις πεσόντος Λεωνίδου ἀνεσκολόπισαν· μετὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην ὁ Αἰγινήτης Λάμπων συμβουλεύει τῷ Παυσανίᾳ υἱῷ Κλεομβρότου καὶ ἀνεψιῷ τοῦ Λεωνίδου, ἵνα ἐκδικηθῇ τὸν ἑαυτοῦ θεῖον ἀνασκολοπίσας τὸν νεκρὸν τοῦ Μαρδονίου· ἀλλ' ὁ Παυσανίας ἀπορρίπτει μετ' ἀγανακτήσεως τὴν συμβουλήν, διότι τοιαύτη ἐκδίκησις πρέπει μᾶλλον βαρβάροις ἢ Ἕλλησιν. Φίλιππος ὁ Μακεδὼν μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην « χωρὶς λύτρων ἀποστείλας τοὺς αἰχμαλώτους καὶ κηδεύσας Ἀθηναίων τοὺς τετελευτηκότας, μικρᾷ δαπάνῃ διὰ τὴν ἀγχίνοιαν τὴν μεγίστην πρᾶξιν κατειργάσατο· τὸ γὰρ Ἀθηναίων φρόνημα καταπληξάμενος τῇ μεγαλοψυχίᾳ πρὸς πᾶν ἑτοίμους αὐτοὺς ἔσχε συναγωνιστὰς ἀντὶ πολεμίων », κατὰ τὸν Πολύβιον (5, 10, 4) [2]). Ἐὰν Ἕλληνες παρέλιπον τὰς τιμὰς τὰς ὀφειλομένας τοῖς νεκροῖς τῶν πολεμίων, ὑπέπιπτον εἰς αὐστηρότατον ἐπὶ τούτῳ ψόγον. Οὕτω π. χ. ὁ Λύσανδρος κατὰ τὸν Παυσανίαν (9, 32, 6) μέγα ὄνειδος προσεκτήσατο, διότι « Φιλο-

κλέα τὸν Ἀθηναῖον ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς καὶ αὐτὸν στρατηγοῦντα καὶ Ἀθηναίων τῶν ἄλλων ὅσον τετρακισχιλίους αἰχμαλώτους ὄντας ἀπέκτεινεν, καί σφισιν οὐδὲ ἀποθανοῦσιν ἐπήνεγκε γῆν»· ἐν δὲ ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Εὐριπίδου οἱ Θηβαῖοι, ἐπειδὴ ἀρνοῦνται τὴν παράδοσιν τῶν πεσόντων Ἀργείων, χαρακτηρίζονται ὡς «νόμιμα πάσης Ἑλλάδος συγχέοντες» (311). Διὰ τοῦτο ὁ Ἰσοκράτης οὐδὲν ἄλλο ποιεῖ ἢ ἑρμηνεύει ζωηρῶς τὸ παρ' ἅπασι κρατοῦν φρόνημα λέγων ἐν τῷ Πλαταϊκῷ (55), ὅτι τὸ τοὺς τεθνεῶτας ταφῆς εἴργεσθαι δεινότερόν ἐστι τοῖς κωλύουσιν ἢ τοῖς ἀτυχοῦσιν. Τοσοῦτον φυσικὸν μάλιστα ἐφαίνετο τοῖς Ἕλλησιν ἡ ἀμοιβαία τῶν νεκρῶν παράδοσις, ὥστε ἡ κλίσις τοῦ ἀνευρίσκειν ἀνθρώπινα ἤθη ἐν τῷ βίῳ τῶν ζῴων καὶ μέχρι τούτου ἐξετείνετο. Καθάπερ διηγεῖται ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι Πότερα τῶν ζῴων φρονιμώτερα κ.τ.λ. (Ἠθ. 967e), ὁ Κλεάνθης ἔλεγεν, ὅτι παρέτυχε τοιούτῳ θεάματι· μύρμηκες ἦλθον ἐπὶ μυρμηκιὰν ἑτέραν μύρμηκα νεκρὸν φέροντες· ἕτεροι δὲ ἀνιόντες ἐκ τῆς μυρμηκιᾶς τρόπον τινὰ διελέγοντο αὐτοῖς καὶ πάλιν κατήρχοντο· καὶ τοῦτο ἐγένετο δὶς ἢ τρίς· τέλος δὲ οἱ μὲν κάτωθεν ἀνήνεγκον ὥσπερ λύτρα τοῦ νεκροῦ σκώληκα, οἱ δὲ ἐκεῖνον ἀράμενοι, ἀποδόντες δὲ τὸν νεκρὸν ᾤχοντο. Καὶ ἐὰν οἱ Λοκροὶ ἐν τῷ ἱερῷ πολέμῳ ἠρνοῦντο νὰ ἐκδώσωσι τοὺς νεκροὺς τῶν πεσόντων Φωκέων, λέγοντες «ὅτι παρὰ πᾶσι τοῖς Ἕλλησι κοινὸς νόμος ἐστὶν ἀτάφους ῥίπτεσθαι τοὺς ἱεροσύλους» (Διόδ. 16, 25), ἴσως μὲν ἡ πρόφασις αὐτῶν ἦν ἀληθής, ἀλλ' ὅμως προσέπταιον εἰς τὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων ἁπάντων. Ἡ ἔλλειψις τοῦ ἡμέρου ἤθους, ἥτις οὐχὶ σπανίως ἐπεκράτει παρὰ τοῖς Ἕλλησι μισθοφόροις ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ ἐκ πολιτῶν στρατεύματα, ἐγένετο λίαν κατάδηλος κατὰ τὴν πολιορκίαν τῆς Ἁλικαρνασσοῦ, ὅτε οἱ στρατηγοὶ τῶν Ἑλλήνων μισθοφόρων τῶν μαχομένων μετὰ τῶν Περσῶν διεφώνουν, ἂν ἔπρεπε νὰ ἐκδώσωσι τοὺς πεσόντας Μακεδόνας ἢ οὔ, καὶ οἱ μὲν Ἀθηναῖοι Ἐφιάλτης καὶ Θρασύβουλος ἦσαν ἐναντίοι τῆς ἐκδόσεως, ἀλλ' ὁ Μέμνων ἦν συνήγορος αὐτῆς καὶ ἐξέδωκε τοὺς νεκρούς (Διόδ. 17, 25).

Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου (3, 55) ἐν τῇ πολιορκίᾳ τῆς Σάμου δύο Σπαρτιᾶται συνεισπεσόντες τοῖς Σαμίοις φεύγουσιν εἰς τὸ τεῖχος καὶ ἀποκλεισθέντες τῆς ὀπίσω ὁδοῦ ἀπέθανον ἐν τῇ πόλει τῇ Σαμίων, οἱ δὲ Σάμιοι ἔθαψαν αὐτοὺς δημοσίᾳ. Τὰ τοιαῦτα βεβαίως δὲν ἦσαν σπάνια· διότι ὅ,τι ἐνταῦθα ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπαίτησις, ἐμφαίνεται καὶ ἐν τῇ συνδρομῇ, ἣν παρέχει τῇ Ἑκάβῃ ὁ Ταλθύβιος ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπίδου (1133-1155) κατὰ τὸν ἐνταφιασμὸν τοῦ Ἀστυάνακτος. Ἀλλὰ κράτιστον ἐθεωρεῖτο νὰ θάπτωσιν ἑκάτεροι τῶν πολεμούντων αὐτοὶ τοὺς ἑαυτῶν νεκροὺς καὶ τούτου ἕνεκα ἴσχυεν ὁ κανὼν μετὰ πᾶσαν μάχην νὰ γίνηται ἀνακωχὴ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Τοῦτο οὐδεμίαν παρεῖχε δυσκολίαν, ἐὰν ἡ μάχη κατέληγεν εἰς ἀποτέλεσμα ἀναμφισβήτητον· ἀλλ' ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει ἠδύναντο βεβαίως τὰς περὶ τούτου γενομένας διαπραγματεύσεις νὰ ἐπωφελῶνται ἑκάτεροι, ὅπως ἐπιτύχωσιν ὁμολογίαν τινὰ παρὰ τοῦ ἀντιπάλου, πρὸς τοῦτο δὲ μεγάλην σημασίαν εἶχεν, ὅτι ἐκεῖνος ἐθεωρεῖτο νικητὴς καὶ ἑπομένως εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ στήσῃ τρόπαιον, ὅστις ἔμενε κύριος τοῦ πεδίου τῆς μάχης καὶ σὺν αὐτῷ τοῦ πλείστου μέρους τῶν νεκρῶν. Διὰ τοῦτο, ὁσάκις ἦν ἀμφίβολός πως ἡ ἔκβασις τῆς μάχης, ἐσπούδαζον νὰ συγκομίζωσιν ἐντὸς τῆς περιοχῆς τῶν ὅπλων αὐτῶν ὡς ἠδύναντο πλείστους νεκροὺς τῶν πολεμίων, ὅπως ἀναγκάσωσιν οὕτω τὸν ἀντίπαλον νὰ ζητήσῃ σπονδάς, νὰ ὁμολογήσῃ ἄρα τὴν ἧτταν αὐτοῦ· τοιοῦτόν τι ἐποίησεν ὁ Ἆγις μετὰ τὴν ἐν Μαντινείᾳ καὶ ὁ Ἀγησίλαος μετὰ τὴν ἐν Κορωνείᾳ μάχην (Θουκ. 5, 74, 2. Ξεν. Ἀγησ. 2, 15. Πλούτ. Ἀγησ. 19). Ἄριστα πάντων διαφωτίζεται τὸ πρᾶγμα, ἐξ ὧν ὁ Πολύαινος (2, 32) διηγεῖται περὶ Κινέου τοῦ Ἀθηναίου, οὗ ὁ ἀδελφὸς Δημήτριος ἐτεθνήκει κατὰ τὴν ἐν Μαντινείᾳ μάχην· οὗτος εἶπε πρὸς τοὺς Μαντινέας «μᾶλλον ἂν τὸν ἀδελφὸν ἄταφον περιιδεῖν, ἢ τοῖς πολεμίοις ἧτταν ὁμολογῆσαι βούλεσθαι· καὶ γὰρ τὸν ἀδελφὸν διὰ τοῦτο προθύμως ἀποθανεῖν, ἵνα μὴ σταθείη τρόπαιον κατ' αὐτοῦ καὶ κατὰ τῆς πατρίδος». Ἐφ' ὅσον ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν ἡ κα-

τοχὴ τῶν νεκρῶν ἐχρησίμευεν ἁπλῶς ὡς μέσον, ὅπως ἐξασφαλισθῇ τῷ νικητῇ ἡ προσήκουσα ὑπεροχή, οὐδὲν δεινὸν εἶχε τὸ πρᾶγμα, ἀλλ' ὅμως ἦτο πολὺ ἄτοπον βεβαίως, ἐὰν διά τινος παραχωρήσεως, ἧς ἡ ἄρνησις ἦτο ἠθικῶς ἀδύνατος, ἐπειρᾶτό τις βίᾳ νἀποσπάσῃ παρὰ τοῦ ἀντιπάλου καὶ ἕτερον ὑλικὸν πλεονέκτημα περὶ τὸν πόλεμον· οὕτως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Θουκυδίδου (4, 98, 7) καταχρίνονται ὡς ἀσεβεῖς οἱ Βοιωτοὶ μετὰ τὴν ἐν Δηλίῳ μάχην, διότι ἠξίουν παρὰ τῶν Ἀθηναίων νἀπέλθωσι πρῶτον ἐκ τοῦ ἐκεῖ ἱεροῦ τοῦ Ἀπόλλωνος τοῦ ὑπ' αὐτῶν κατεχομένου καὶ ἔπειτα νὰ ζητήσωσι τὴν ἀπόδοσιν τῶν νεκρῶν αὐτῶν. Πόσον αὐστηρῶς ἐπεβάλλετο τῷ στρατηγῷ τὸ καθῆκον τῆς ταφῆς τῶν οἰκείων νεκρῶν, μαρτυρεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ Νικίου, ὅς μετὰ τὴν ἐν Κορίνθῳ μάχην ἐπεραιώθη εἰς τὰς ἐπικειμένας νήσους ἔχων καὶ τοὺς νεκροὺς «πλὴν δυοῖν, οὓς ἐγκατέλιπεν οὐ δυνάμενος εὑρεῖν»· ἐκεῖ δ' ἐπιστήσας τὸν στόλον ἔπεμψε κήρυκα περὶ ἀναιρέσεως αὐτῶν, προελόμενος «μᾶλλον προέσθαι τὸ νίκημα καὶ τὴν δόξαν ἢ καταλιπεῖν ἀτάφους δύο τῶν πολιτῶν» (Θουκ. 4, 44, 6. Πλούτ. Νικ. 6). Ἐν τῇ Ἀναβάσει (4, 1, 19) ὁ Ξενοφῶν αἰτιᾶται τὸν Χειρίσοφον, ὅτι ἔσπευδε πολὺ κατὰ τὴν διὰ τῶν Καρδούχων πορείαν, οὕτως ὥστε οἱ περὶ τὸν Ξενοφῶντα ὀπισθοφύλακες ἠναγκάζοντο φεύγοντες ἅμα μάχεσθαι καὶ ἀπώλεσαν δύο ἄνδρας καλούς τε καὶ ἀγαθούς, οὓς οὔτε ἀνελέσθαι οὔτε θάψαι ἐδυνήθησαν. Οἱ ἐν Ἀργινούσαις νικήσαντες στρατηγοὶ τῶν Ἀθηναίων κατηγορήθησαν ἐξ ἴσου τοὐλάχιστον, διότι ἠμέλησαν νὰ περισυλλέξωσι τοὺς νεκροὺς τῶν φονευθέντων, ὅσον καὶ διότι ὠλιγώρησαν νὰ σώσωσι τοὺς ἐν ταῖς βυθιζομέναις ναυσὶν ὄντας καὶ ἔτι ζῶντας πολίτας[3]). Αἱ ἀξιώσεις τοῦ αἰσθήματος τῶν Ἀθηναίων ἐπεβλήθησαν ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ μετὰ τηλικαύτης δυνάμεως, ὥστε τριάκοντα ἔτη ὕστερον ὁ Χαβρίας μετὰ τὴν ἐν Νάξῳ νίκην ἀναμνησθεὶς τῆς καταδίκης τῶν ἐν Ἀργινούσαις στρατηγῶν, «εὐλαβήθη μήποτε τῆς περιστάσεως ὁμοίας γενομένης κινδυνεύσῃ παθεῖν παραπλήσια, διόπερ ἀποστὰς τοῦ διώκειν (τοὺς ἡττηθέν-

τας πολεμίους) ἀνελέγετο τῶν πολιτῶν τοὺς διανηχομένους, καὶ τοὺς μὲν ἔτι ζῶντας διέσωσε, τοὺς δὲ τετελευτηκότας ἔθαψεν» (Διόδ. 15, 35). Καὶ ὁ συγγραφεὺς τῶν ρωμαϊκῶν χρόνων Ὀνόσανδρος, παρ' οὗ πλεῖστα μανθάνομεν συντελοῦντα εἰς τὴν ὁλικὴν κατάληψιν τῶν περὶ τὸν πόλεμον ἐν τῇ ἀρχαιότητι, μνημονεύει ὡς ἓν τῶν σπουδαιοτάτων καθηκόντων τοῦ στρατηγοῦ τὸ προνοεῖν τῆς τῶν νεκρῶν κηδείας (Στρατηγ. 36), ἀποδιδοὺς ἐν τούτῳ πιθανῶς τὰς γνώμας ἀττικῶν συγγραφέων. Ὡς ἐὰν ἐκ τῶν συμβάντων μετὰ τὴν ἐν Ἀργινούσαις ναυμαχίαν εἶχεν ἐξαχθῇ θεωρητική τις διδασκαλία, ἐντέλλεται τῷ στρατηγῷ νὰ πράττῃ τοῦτο «μήτε καιρὸν μήθ' ὥραν μήτε τόπον μήτε φόβον προφασιζόμενος, ἄν τε τύχῃ νικῶν, ἄν τε ἡττώμενος· ὁσία μὲν γὰρ καὶ ἡ πρὸς τοὺς ἀποιχομένους εὐσέβεια, ἀναγκαία δὲ καὶ ἡ πρὸς τοὺς ζῶντας ἀπόδειξις· ἕκαστος γὰρ τῶν στρατιωτῶν ὡς αὐτὸς ἀμελούμενος, εἰ πεσὼν ἔτυχεν, παρ' ὀφθαλμοῖς ὁρῶν τὴν τύχην καὶ ὑπὲρ τοῦ μέλλοντος καταμαντευόμενος, ὡς οὐδ' αὐτὸς, εἰ τεθναίη, ταφησόμενος, ἐπαχθῶς φέρει τὴν ἀτύμβευτον ὕβριν». Ἀλλ' ὅταν ἀναγινώσκωμεν ἐν τῷ Θουκυδίδῃ (7, 72, 2. 7, 75, 3), ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀπερχόμενοι ἐκ Συρακουσῶν ἐγκατέλιπον ἀτάφους τοὺς νεκροὺς αὐτῶν καὶ ὑπὸ μεγέθους τῶν παρόντων κακῶν οὐδ' ἐπενόουν αἰτῆσαι ἀναίρεσιν αὐτῶν, τοῦτο εἶναι ὑπὲρ πᾶν ἄλλο ἱκανὸν τεκμήριον τῆς παντελοῦς αὐτῶν ἠθικῆς καταπτώσεως.

Πολὺ εὐκολώτερον, ἢ τοῖς ἐν τῷ πολέμῳ πεσοῦσι πολεμίοις, ἠδύναντο νὰ ἀρνηθῶσι τὰς ἐπικηδείους τιμὰς τοῖς οἰκείοις πολίταις, οἵτινες ἐτελεύτησαν ἔνοχοι ἐγκλήματος, καὶ μάλιστα ἠδύναντο τοὺς κατὰ τοῦ ἱεροῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος ἐξαμαρτάνοντας νὰ ἀπείργωσι τούτου μετὰ τὸν θάνατον· τὴν διάκρισιν ταύτην παρεῖδον ἢ ἠθέλησαν νὰ παρίδωσιν οἱ Λοκροὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες ἠρνήθησαν τοῖς Φωκεῦσι τὴν τῶν νεκρῶν ἀπόδοσιν. Οὕτως οἱ Ἀρκάδες κατὰ τὸν Παυσανίαν (4, 22, 4) καταλιθώσαντες τὸν Ἀριστοκράτην ἐξέβαλλον ἐκτὸς τῶν ὅρων ἄταφον, διότι προὔδωκε τὰ ἀπόρρητα αὐτῶν τοῖς Σπαρτιάταις. Παρ' Ἀθηναίοις ὑπῆρχε νόμος,

πολλάκις μνημονευόμενος, ἐπὶ τοῖς ἱεροσύλοις καὶ προδόταις, « ἐάν τις ἢ τὴν πόλιν προδιδῷ ἢ τὰ ἱερὰ κλέπτῃ, κριθέντα ἐν δικαστηρίῳ, ἂν καταγνωσθῇ, μὴ ταφῆναι ἐν τῇ Ἀττικῇ » (Ξεν. Ἑλλ. 1, 7, 22. Ὑπερείδ. ὑπὲρ Λυκ. 16. Πλούτ. Ἠθ. 549α. πρβλ. Δί. Χρυσ. 31, 85)· ὁ νόμος οὗτος π. χ. ἐφηρμόσθη εἰς τὸν Θεμιστοκλέα (Θουκ. 1, 138, 6) καὶ κατὰ τὸ ἐν τῷ Βίῳ τῶν δέκα ῥητόρων (Πλουτ. Ἠθ. 834α) μνημονευόμενον ψήφισμα εἰς τὸν Ἀρχεπτόλεμον καὶ Ἀντιφῶντα μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν τετρακοσίων. Εἰς δύο γνωστὰς ἡμῖν περιπτώσεις μάλιστα καὶ αὐτὰ τὰ ὀστᾶ τοιούτων κακούργων ἀνορύξαντες ὕστερον ἐξέβαλον τῆς Ἀττικῆς, τῶν ἐνεχομένων δηλονότι εἰς τὸ Κυλώνειον ἄγος, οἵτινες ἐξήμαρτον εἰς τοὺς βωμοὺς τῆς Ἀθηνᾶς καὶ τῶν Εὐμενίδων (Θουκ. 1, 126, 12), καὶ τοῦ ὀλιγαρχικοῦ Φρυνίχου, προδιδόντος τὴν πόλιν εἰς τοὺς Σπαρτιάτας, οὗ ἡ πρᾶξις τοσοῦτον αὐστηρῶς ἐκρίθη, ὥστε ἐψηφίσαντο « καὶ ἐὰν ἀπολογῶνταί τινες περὶ τοῦ τετελευτηκότος, ἐὰν ἁλῷ ὁ τεθνηκώς, ἐνόχους εἶναι καὶ τούτους τοῖς αὐτοῖς ἐπιτιμίοις », κατὰ τὴν οὐχὶ πολὺ ὀρθὴν ἴσως ἔκθεσιν τοῦ ῥήτορος Λυκούργου (112, 115). Οἴκοθεν δῆλον, ὅτι ἐν πάσαις ταῖς τοιαύταις περιπτώσεσιν ἡ γείτων πόλις ἐφρόντιζεν ἕνεκα θρησκευτικῶν λόγων περὶ τῶν ἀπολύτως ἀναγκαίων τοὐλάχιστον πρὸς ταφὴν τῶν εἰς αὐτὴν παρὰ τὴν ἰδίαν θέλησιν ἐκβληθέντων νεκρῶν· μαρτυρεῖ δὲ περὶ τούτου τὸ ὑπὸ τοῦ Πυθαγορείου Τέλητος (Στοβ. 40, 8) ἱστορούμενον περί τινος τῶν Ἀττικῶν φυγάδων, ὅς πρὸς τὸν λοιδορούμενον αὐτῷ καὶ λέγοντα « ἀλλ' οὐδὲ ταφήσῃ ἐν τῇ ἰδίᾳ, ἀλλ' ὥσπερ οἱ ἀσεβεῖς Ἀθηναίων ἐν τῇ Μεγαρικῇ », οὐκ ἀηδῶς ἔφη· « ὥσπερ μὲν οὖν οἱ εὐσεβεῖς τῶν Μεγαρέων ἐν τῇ Μεγαρικῇ »[4]. Τὸ βάραθρον, εἰς ὃ ἄλλοι κακοῦργοι εἰς θάνατον καταδικαζόμενοι ἐρρίπτοντο καὶ ὅπερ ἔκειτο ἐν τῷ δήμῳ τῶν Κειριαδῶν, ἐχρησίμευεν ἅμα καὶ ὡς τάφος αὐτῶν· ἐν Σπάρτῃ δὲ ὁ τοιοῦτος τόπος ἐκαλεῖτο Καιάδας (Β. Ἀν. I, 219)[5]. Πλησίον που τοῦ Καιάδα τούτου κατώρυξαν κατ' ἀρχὰς οἱ Σπαρτιᾶται τὸν προδότην αὐτῶν βασιλέα Παυσανίαν[6], ἀλλ' « ὁ θεὸς ὁ ἐν Δελφοῖς τὸν τάφον ὕστε-

ρον ἔχρησε τοῖς Λακεδαιμονίοις μετενεγκεῖν οὗπερ ἀπέθανεν», ἤτοι ἐν τῷ προτεμενίσματι τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς (Θουκ. 1, 134, 4), ὅπερ τεκμηριοῖ, ὅτι τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον ἐσπούδαζε καὶ κατὰ τοῦτο νὰ καταστήσῃ τὰ ἤθη ἡμερώτερα. Ἰδιάζων ἦν ὁ τρόπος, καθ' ὃν μετεχειρίζοντο τοὺς αὐτόχειρας καὶ τοὺς ὑπὸ κεραυνοῦ βληθέντας. Οἱ αὐτόχειρες δὲν ἐτύγχανον τοὐλάχιστον ἔν τισι τῶν πόλεων ἁπάσης τῆς ἐπικηδείου τιμῆς· ἐν Ἀθήναις λ. χ. εἴ τις ἑαυτὸν διεχρῆτο, τὴν χεῖρα τὴν τοῦτο πράξασαν χωρὶς τοῦ σώματος ἔθαπτον (Αἰσχίν. 3, 244), ἐν Θήβαις ἀπέφευγον πᾶσαν ἐπισημότητα περὶ τὴν ταφὴν (Παροιμιογρ. I, 166), ἐν Κύπρῳ δὲ ὁ ἑαυτὸν ἀποκτείνας ἐρρίπτετο ἄταφος (Δί. Χρυσ. 64, 3), ἀλλαχοῦ πάλιν κατά τινα σημείωσιν τοῦ Φιλοστράτου (Ἡρ. 12, 3) ἐπεκράτει ἡ δοξασία, ὅτι δὲν ἦτο θεμιτὸν νὰ καίωσιν αὐτούς, ἵνα μὴ τὸ πῦρ ὑπ' αὐτῶν μιαίνηται [7]). Τοὺς δὲ κεραυνοβλήτους, εἰ καὶ τὸ πάθημα αὐτῶν ἐν ταῖς πλείσταις περιπτώσεσιν ἐφαίνετο ὡς ἐπακολούθημα θείας δίκης, ἐθεώρουν ὡς καθαγιαζομένους διά τινος ἀμέσου ἐπαφῆς τοῦ θείου καὶ μετεχειρίζοντο ὡς τοιούτους. Εἰς τοῦτο ἐπέδρα ἡ παλαιὰ δοξασία τῆς φυσικῆς θρησκείας, ὅτι ἐν τῇ ἐνσκήψει τοῦ κεραυνοῦ ὁ Ζεὺς ὡς Ζεὺς Καταιβάτης κατέβαινεν εἰς τὴν γῆν καὶ παρεῖχε τῷ ὑπ' αὐτοῦ βληθέντι τόπῳ ἰδιάζουσάν τινα ἱερότητα (Πολυβ. 9, 41. Ἐτ. Μ. 341), καὶ ἡ ἰδέα ὅτι ἡ τοῦ πυρὸς δύναμις ἐξαλείφει πᾶσαν ἀκαθαρσίαν. Διὰ τοῦτο τοὺς νεκροὺς τῶν τοιούτων δὲν ἔφερον εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς ἄλλους καὶ ἔθαπτον αὐτοὺς χωριστὰ ἐν αὐτῷ τῷ τόπῳ, ὅπου ἐβλήθησαν ὑπὸ τοῦ κεραυνοῦ (Ἀρτεμίδ. Ὀνειρ. 2, 9)· ἐπίστευον δὲ ὅτι «τῶν ὑπὸ κεραυνοῦ διαφθαρέντων τὰ σώματα ἄσηπτα διαμένει» καὶ διὰ τοῦτο πολλοὶ οὔτε ἔκαιον, οὔτε κατώρυττον, ἀλλ' εἴων περιφράξαντες, «ὥστε ὁρᾶσθαι τοὺς νεκροὺς ἀσήπτους ἀεί» (Πλούτ. Ἠθ. 665 c). Ὁ Ἀθήναιος (12, 522 f) διηγεῖται κατὰ τὸν Κλέαρχον, ὅτι μέχρι τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ ἐν Τάραντι ἑκάστη τῶν οἰκιῶν τῶν διὰ μεγάλην τινὰ ἀσέβειαν κεραυνωθέντων Ταραντίνων «ἔχει στήλας πρὸ τῶν θυρῶν, ἐφ' αἷς καθ' ὃν ἀπώλοντο

χρόνον οὔτ' οἰκτίζονται τοὺς ἀποιχομένους οὔτε τὰς νομίμους χέονται χοάς, ἀλλὰ θύουσι Διὶ καταιβάτῃ». Ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Εὐριπίδου (934-938) ὁ Θησεύς, ὅστις παρίσταται ὡς ὑπόδειγμα αὐστηρᾶς τηρήσεως τῶν πρὸς τοὺς τεθνεῶτας καθηκόντων, διατάσσει τοὺς μὲν ἄλλους πάντας ἐν μιᾷ πυρᾷ νὰ καύσωσι, τὸν δὲ Διὸς πυρὶ πληγέντα Καπανέα νὰ θάψωσι χωρὶς ὡς νεκρὸν ἱερόν, ὅπερ παρέχει εὐκαιρίαν τῇ γυναικὶ αὐτοῦ Εὐάδνῃ νὰ ῥιφθῇ εἰς τὴν καταναλίσκουσαν αὐτὸν φλόγα[8]).

Καθολικῶς ἐπικρατοῦν ἔθιμον τοῦ πολέμου ἦτο νὰ σκυλεύωσι τοὺς πεσόντας πολεμίους μετὰ τὴν μάχην καὶ νὰ μεταχειρίζωνται τὰ σκυλευθέντα ὅπλα ὡς τρόπαιον· ἀλλὰ πλὴν ταύτης τῆς περιπτώσεως ἡ σκύλευσις τῶν νεκρῶν ἐθεωρεῖτο ὡς πρᾶξις αἰσχρὰ καὶ εἰς τὸ ὀφειλόμενον πρὸς τοὺς νεκροὺς σέβας ἀντιβαίνουσα. Οὐδὲν θαυμαστὸν βεβαίως, ἂν παρὰ ταῦτα πολλάκις δὲν ἠδύναντο νἀντιστῶσιν εἰς τὸν πειρασμὸν καὶ ἰδιοποιοῦντο τὸν κόσμον τῶν πολεμίων νεκρῶν· ἀλλ' ὁ Πλάτων μνείαν τούτου ποιούμενος ἐν τῇ Πολιτείᾳ (5, 469c) κατακρίνει ὡς «ἀνελεύθερον καὶ φιλοχρήματον νεκρὸν συλᾶν, καὶ γυναικείας τε καὶ σμικρᾶς διανοίας τὸ πολέμιον νομίζειν τὸ σῶμα τοῦ τεθνεῶτος, ἀποπταμένου τοῦ ἐχθροῦ, λελοιπότος δὲ ᾧ ἐπολέμει»· πρὸς δὲ τούτοις «πρόφασιν ἔχει τοῖς δειλοῖς μὴ πρὸς τὸν μαχόμενον ἰέναι, ὥς τι τῶν δεόντων δρῶντας, ὅταν περὶ τὸν τεθνεῶτα κυπτάζωσι, πολλὰ δὲ ἤδη στρατόπεδα διὰ τὴν τοιαύτην ἁρπαγὴν ἀπώλετο». Ἐπιεικέστερον φρόνημα ἐξεδήλωσεν ὁ Θεμιστοκλῆς, ἐὰν τοὐλάχιστον εἶναι ἀληθὲς τὸ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (Θεμ. 18. Ἠθ. 808 f) περὶ αὐτοῦ ἱστορούμενον· μετὰ τὴν ἐν Σαλαμῖνι ναυμαχίαν δηλονότι «τῶν νεκρῶν τοὺς ἐκπεσόντας ἐπισκοπῶν παρὰ τὴν θάλατταν, ὡς εἶδε περικειμένους ψέλια χρυσᾶ καὶ στρεπτούς, αὐτὸς μὲν παρῆλθε, τῷ δ' ἑπομένῳ φίλῳ δείξας εἶπεν, Ἀνελοῦ σαυτῷ· σὺ γὰρ οὐκ εἶ Θεμιστοκλῆς». Ἀπεχθεστάτη ἦν ἡ τῶν νεκρῶν σύλησις ἐν εἰρήνῃ. Τὸ «κἂν ἀπὸ νεκροῦ φέρειν» ἦν παροιμία ἐκφράζουσα τὴν ἐσχάτην αἰσχροκέρδειαν καὶ ἀνελευθερίαν (Ἀριστ. Ῥητ. 1383b 25),

ἣν στηλιτεύει καὶ ἐπίγραμμά τι τῆς Ἀνθολογίας (7, 268) φέρον τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος·

Ναυηγόν με δέδορκας· ὃν οἰκτείρασα θάλασσα
γυμνῶσαι πυμάτου φάρεος ᾐδέσατο,
ἄνθρωπος παλάμῃσιν ἀταρϐήτοις μ' ἀπέδυσε
τόσσον ἄγος τόσσου κέρδεος ἀράμενος.
κεῖνο μὲν ἐνδύσαιτο καὶ εἰν Ἀίδαο φέροιτο,
καί μιν ἴδοι Μίνως τοὐμὸν ἔχοντα ῥάκος.

Αἱ Ἀθῆναι ἐθεώρουν ὡς ἰδιαίτερον αὐτῶν καύχημα, ὅτι ἀνέκαθεν ἐξεπλήρουν μετὰ μεγάλης αὐστηρότητος τὰ πρὸς τοὺς τεθνεῶτας καθήκοντα καὶ τὰ μέγιστα συνεϐάλοντο εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῶν περὶ ταῦτα δοξασιῶν. Ὁ Μοσχίων ἔν τινι ἀποσπάσματι (7) δράματος οὐ περισωθέντος λέγων, ὅτι ἐξ ὅτου οἱ ἄνθρωποι τὸν πρὶν ἠγριωμένον βίον (« ὁπηνίκα θηρσὶν διαίτας εἶχον ἐμφερεῖς βροτοί . . . , βοραὶ δὲ σαρκοϐρῶτες ἀλληλοκτόνους παρεῖχον αὐτοῖς δαῖτας ») εἰς ἥμερον δίαιταν ἤγαγον,

ἐκ τοῦδε τοὺς θανόντας ὥρισεν νόμος
τύμϐοις καλύπτειν κἀπιμοιρᾶσθαι κόνιν,
νεκροὺς τ' ἀθάπτους μηδ' ἐν ὀφθαλμοῖς ἐᾶν,

ἑρμηνεύει τὸ φρόνημα τοῦ Ἀθηναίου ἐπὶ τοσοῦτον μόνον, ὅτι ἀποφαίνει τὴν Δήμητρα καὶ τὸν Διόνυσον, τὰς ἐν Ἀττικῇ κατ' ἐξοχὴν λατρευομένας θεότητας, ὡς τοὺς πρώτους αἰτίους ἐκείνης τῆς ἡμερώσεως. Ἀλλ' ὅτι ὁ Θησεύς, ὁ μυθικὸς τύπος ἀττικῆς ἐξημερώσεως, ἀνέλαϐε πόλεμον, ὅπως ἀναγκάσῃ τοὺς Θηϐαίους νὰ ἐπιτρέψωσι τὴν ταφὴν τῶν πεσόντων Ἀργείων, οὐ μόνον ὑπὸ τραγικῶν ποιητῶν, οἷον τοῦ Εὐριπίδου ἐν ταῖς Ἱκέτισιν, ἐξυμνήθη καὶ οὐ μόνον εἰς τοὺς ῥήτορας παρέσχεν ἐγκωμίων ὑπόθεσιν (π. χ. Ἰσοκρ. 4, 58. 14, 53. Ψευδο-Λυσ. 2, 7-10), ἀλλὰ καὶ ἀλλοδαποὶ ἠδύναντο διὰ τῆς ὑπομνήσεως τούτου νὰ φανῶσιν ἀρεστοὶ

τοῖς Ἀθηναίοις, ὡς διδάσκει τὸ παράδειγμα τοῦ Φλιασίου Προκλέους ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς τοῦ Ξενοφῶντος (6, 5, 46). Ἡ δὲ παρατήρησις τοῦ σχολιαστοῦ τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους (στ. 255), ἥτις ὑποστηρίζεται καὶ ὑπό τινος σημειώσεως τοῦ Αἰλιανοῦ (Ἱ. Π. 5, 14), ὅτι μία τῶν ἀρχαίων ἀρῶν τοῦ Βουζύγου ἦν κατ' ἐκείνου, ὅστις ἰδὼν νεκρὸν ἄταφον δὲν ἐκάλυπτεν αὐτὸν οὐδὲ δι' ὀλίγης κόνεως τοὐλάχιστον, ἀποδεικνύει ἐπίσης, ὅτι εἰσηγηταὶ τοῦ καθήκοντος τούτου οἱ Ἀθηναῖοι ἐγένοντο. Διὰ τοῦτο ἡ εἴδησις, ὅτι ἐν Ἀθήναις οἱ δήμαρχοι εἶχον καθῆκον νὰ φροντίζωσιν, ὅπως μηδεὶς νεκρὸς μένῃ ἐπὶ πολὺ ἄταφος, ἀμελοῦντες δὲ τούτου ἐτιμωροῦντο, ἔχει μεγίστην ἐσωτερικὴν πιθανότητα, εἰ καὶ τὸ ἔγγραφον, ἐνῷ περιέχεται ἡ διάταξις αὕτη (Δημ. 43, 57. 58), δὲν φέρει βεβαίως τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ μορφήν· ἀπέβλεπε δὲ ἡ διάταξις οὐ μόνον εἰς τὸ δικαίωμα τῶν τετελευτηκότων, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος. Εἰς δὲ τοὺς προσενεγκόντας ἐξόχους πρὸς τὸ κοινὸν ὑπηρεσίας ἀπένεμεν αὐτὸς ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἀντὶ τῶν συγγενῶν τὰς ἐπικηδείους τιμάς· τοιαύτης ταφῆς δημοσίᾳ ἔτυχεν ὁ Περικλῆς π. χ., ὁ Χαβρίας, ὁ Φορμίων, ὕστερον δὲ καὶ αὐτὸς ὁ φιλόσοφος Ζήνων (Παυσ. 1, 29, 3. Διογ. Λ. 7, 11). Ἐν πᾶσι τούτοις ἐκδηλοῦται τὸ φρόνημα ἐκεῖνο, οὗ ἀκριβέστατος διερμηνεὺς γίγνεται ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος (94), ὀνομάζων ἐκ παραλλήλου τὴν περὶ τοὺς γονέας καὶ τοὺς τετελευτηκότας καὶ τὴν πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσέβειαν.

Ἐν τῷ μύθῳ περὶ τοῦ πολέμου τοῦ Θησέως κατὰ τῶν Θηβῶν ἀντιτίθεται ἡ ἀττικὴ εὐσέβεια καὶ ἡμέρωσις πρὸς τὴν ἀναισθησίαν ἑτέρας φυλῆς· ἀλλ' ἠδύναντο, ὡς ὑποδεικνύουσιν οἱ ἀνωτέρω μνημονευθέντες στίχοι τοῦ Μοσχίωνος, νὰ ἀντιπαρατεθῶσιν ἀρχαιοτέρα τις καὶ μεταγενεστέρα περίοδος ἐξημερώσεως πρὸς ἀλλήλας. Τοῦτο ἐποίησαν ὑπὸ μίαν σχέσιν ἰδίως οἱ τραγικοὶ ποιηταί. Φιλοῦσι δηλονότι νὰ μεταχειρίζωνται τὸ ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις ἐπικρατοῦν ἔθος τοῦ ἐᾶν παντελῶς ἀτάφους τοὺς προδότας τῆς βασιλείας καὶ τῆς πατρίδος, ἐνῷ ὁ ἀττικὸς νόμος ἠρνεῖτο

αὐτοῖς μόνον τὴν ἐν τῷ πατρίῳ ἐδάφει ταφήν, ὅπως διδάξωσι τοὺς θεατὰς αὐτῶν, πόσον τὸ ἴδιον αὐτῶν αἴσθημα ἀπεῖχε τοῦ τῶν χρόνων ἐκείνων. Καὶ εὕρηται μὲν ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσιν ἓν μόνον ἴχνος τοῦ ἔθους ἐκείνου ἐν τῷ χωρίῳ τῆς τρίτης ῥαψῳδίας τῆς Ὀδυσσείας (256-261), ὅπου ὁ Νέστωρ λέγει·

εἰ ζωόν γ' Αἴγισθον ἐνὶ μεγάροισιν ἔτετμεν
Ἀτρεΐδης Τροίηθεν ἰών, ξανθὸς Μενέλαος·
τῷ κέ οἱ οὐδὲ θανόντι χυτὴν ἐπὶ γαῖαν ἔχευαν,
ἀλλ' ἄρα τόν γε κύνες τε καὶ οἰωνοὶ κατέδαψαν
κείμενον ἐν πεδίῳ ἑκὰς ἄστεως, οὐδέ κέ τίς μιν
κλαῦσεν Ἀχαιϊάδων· μάλα γὰρ μέγα μήσατο ἔργον·

ἀλλ' οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι ἐγίνωσκον πλείω τοιαῦτα παραδείγματα ἐξ ἄλλων ἐπῶν, τοῦτο δὲ παρεῖχε τῇ τραγῳδίᾳ τὴν ἀφορμήν, ὅπως ἀπονέμῃ εἰς τοὺς ἥρωας αὐτῆς ἐναλλὰξ τὸ ἀγριώτερον καὶ ἡμερώτερον φρόνημα. Οὕτως ὁ Ἀγαμέμνων ἐν τῷ Αἴαντι τοῦ Σοφοκλέους κελεύει κατ' ἀρχάς, ἵνα μηδεὶς θάψῃ τὸν Αἴαντα, ὃς αὐτόν τε τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ τὸν στρατὸν σύμπαντα ἐβουλήθη νὰ φονεύσῃ· ὁμοίως ὁ αὐτὸς Ἀγαμέμνων κατά τινα μῦθον ὑπὸ Φιλοστράτου (Ἡρ. 10, 7) μνημονευόμενον ἀπαγορεύει τὴν ταφὴν τοῦ προδότου νομισθέντος Παλαμήδους· ὡσαύτως καὶ ὁ Κρέων τὴν τοῦ Πολυνείκους, διότι ἤρατο πόλεμον κατὰ τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος. Ἀλλ' ἐν τῇ περιπτώσει τοῦ Αἴαντος ὁ εὐγενὴς Ὀδυσσεὺς ἑρμηνεύει τὸ φρόνημα τοῦ ποιητοῦ, ἀποδοκιμάζων καὶ ματαιῶν τὸ ἀπάνθρωπον πρόσταγμα (1332-1345)· ἔτι σπουδαιοτέρα εἶναι ἡ τοῦ Πολυνείκους διὰ τὸν διάφορον τροπον, καθ' ὃν πραγματεύονται αὐτὴν οἱ τρεῖς μεγάλοι τραγικοί. Ὁ Αἰσχύλος ἐν τῷ τέλει τῶν Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας ἀποδίδει τὴν ἀπαγόρευσιν τῆς ταφῆς τοῦ Πολυνείκους εἰς τοὺς προβούλους τοῦ δήμου τῆς πόλεως, ἀλλὰ διὰ τῆς φράσεως «ἔξω βαλεῖν ἄθαπτον, ἁρπαγὴν κυσὶν» (στ. 1014) μένει ἀόριστον, ἂν ἀπαγορεύεται ἡ ταφὴ καθόλου ἢ μόνον ἡ ταφὴ ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς χώρας· παρὰ δὲ τῷ

Εὐριπίδῃ ἐν τῷ τέλει τῶν Φοινισσῶν ὁ Κρέων κελεύει· «Πολυνείκους νέκυν ἐκβάλετ' ἄθαπτον τῆς δ' ὅρων ἔξω χθονός» (στ. 1630)· ὁ δὲ Σοφοκλῆς αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ὑπὸ τοῦ Κρέοντος ἐκδοθεῖσαν διαταγὴν νὰ τιμωρηθῇ ὁ Πολυνείκης ῥιπτόμενος παντελῶς ἄταφος τίθησιν ἐν τῷ κέντρῳ τῆς ἑαυτοῦ 'Αντιγόνης. Ἡ ἡρωῒς τοῦ δράματος, ἥτις ἐν τούτῳ ἐμφορεῖται παντελῶς γνησίου ἀττικοῦ φρονήματος, θεωρεῖ τὸ πρόσταγμα τοῦ Κρέοντος ὡς ἀθέμιτον καὶ οὐκ ἀνεκτὸν ἀδίκημα εἰς τὴν ἱερότητα τῆς τῶν νεκρῶν ἀναπαύσεως, καθ' οὗ αὕτη ἐξανίσταται οὐ μόνον ὡς ἀδελφή, ἀλλὰ καὶ ὡς εὐσεβὴς φύλαξ τῶν τῆς λατρείας ἐθίμων. Ὁ δὲ ποιητὴς οὐδεμίαν καταλείπει ἀμφιβολίαν, ὅτι ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ πράγματος δὲν ἔχει διάφορον τῆς 'Αντιγόνης γνώμην· διότι τοῦτο μὲν ἐξυπακούεται ἐν τῇ ὅλῃ τοῦ χοροῦ εὐλαβείᾳ, ὅτι δὲ καὶ τὸ πλῆθος τῶν Θηβαίων τὰ αὐτὰ φρονεῖ, γίγνεται φανερὸν ἐκ τῆς μαρτυρίας τοῦ Αἵμονος (211. 216. 278. 504. 509. 733)· ὁ Τειρεσίας ἀγγέλλει, ὅτι οἱ μὲν ἄνω θεοὶ ὑβρίζονται ἐκ τῆς θέας τοῦ ἀτάφου νεκροῦ, οἱ δὲ κάτω διότι ὁ νεκρὸς μένει ἀκτέριστος (1064-1083)· καὶ αὐτὸς ὁ Κρέων ἀναγκάζεται ἐπὶ τέλους ν' ἀποσύρῃ τὴν ἀπαγόρευσιν. 'Αλλ' ὅμως ὁ Κρέων προαγορεύων ταῦτα δὲν ἐκινεῖτο ὑπὸ τυφλοῦ πάθους, ἀλλ' ὡρμᾶτο ἀπό τινος δοξασίας, ἣν οἱ περὶ αὐτὸν δὲν ἀπεδέχοντο· ταύτην ὁ ποιητὴς καὶ ἐνταῦθα πραγματεύεται ὡς δοξασίαν τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων, ἀλλὰ μεταφέρει τὸ δρᾶμα εἰς ἰδανικὸν χρόνον, καθ' ὃν αὕτη εἶναι ἐν τῷ ἐκλείπειν καὶ παράγει ἐκ τούτου τὴν τραγικὴν σύγκρουσιν[10]). Τὸ πρᾶγμα καθίσταται ἔτι σαφέστερον παραβαλλόμενον πρὸς τὸν τρόπον, καθ' ὃν εἰσάγει ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοὺς δολοφόνους τοῦ Αἰγίσθου μεταχειριζομένους τὸν νεκρὸν αὐτοῦ. Φανερὸν ὅτι ὁ Αἴγισθος, ὅστις μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ νομίμου κυρίου κατέλαβε θρόνον αὐτῷ οὐ προσήκοντα, θεωρεῖται ὡς προδότης καὶ ὡς τοιοῦτος δύναται νὰ τιμωρηθῇ, καὶ ἐντεῦθεν κατανοεῖται ἡ ἀπαίτησις τῆς 'Ηλέκτρας λεγούσης πρὸς τὸν 'Ορέστην (1488)·

ὡς τάχιστα κτεῖνε (Αἴγισθον) καὶ κτανὼν πρόθες
ταφεῦσιν, ὧν τόνδ' εἰκός ἐστι τυγχάνειν,

κυσὶ καὶ ὀρνέοις δηλονότι· ἀλλ' ὅτι τοῦτο προβάλλεται ὥς τι οἴκοθεν νοούμενον χωρὶς νὰ ἐγείρῃ ἀμφιβολίαν ἢ νὰ εὕρῃ ἀντιλογίαν, εἶναι ἓν τῶν μέσων, ἃ μεταχειρίζεται ὁ Σοφοκλῆς, ὅπως εἰσαγάγῃ τὸν θεατὴν εἰς τὰς ἠθικὰς προϋποθέσεις τοῦ δράματος. Διότι ἐν παντελεῖ ἀντιθέσει πρὸς τὴν Ἀντιγόνην τὰ δρῶντα πρόσωπα ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ κινοῦνται μετ' ἀδιαπτώτου ἀσφαλείας ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῶν δοξασιῶν, ἃς ὁ Σοφοκλῆς τοσούτῳ μᾶλλον ἠδύνατο νὰ θεωρῇ ὡς βεβαιοτέρας, ὅσον εὑρίσκει στήριγμα περὶ τῆς οὐσιωδεστάτης ὄψεως τοῦ μύθου ἐν τῷ τρόπῳ, καθ' ὃν οὗτος ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ μνημονεύεται. Κατὰ τὰς δοξασίας ταύτας τὸ καθῆκον τῆς ἐκδικήσεως τοῦ φονευθέντος πατρὸς θεωρεῖται οὕτως ἀπόλυτον, ὥστε τὸ περιστατικόν, ὅτι αὐτουργὸς τοῦ φόνου εἶναι ἡ μήτηρ, οὐδεμίαν ἀλλοίωσιν ἐν αὐτῷ φέρει, ἄλλως ἢ ἐν τῇ τριλογίᾳ τοῦ Αἰσχύλου, ὅστις καθίστησι καταφανῆ καθ' ὅλον αὐτῆς τὸ βάθος τὴν ἐντεῦθεν προκύπτουσαν σύγκρουσιν, καὶ ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Εὐριπίδου, ἥτις πρὸς τὸ ἠθικὸν πρόβλημα λαμβάνει στάσιν ἐντελῶς ἐφεκτικήν. Παρὰ Σοφοκλεῖ ὁ λόγος ἐκεῖνος τῆς Ἠλέκτρας πρὸς τὸν Ὀρέστην περὶ τοῦ νεκροῦ τοῦ Αἰγίσθου συμπληροῖ τὴν εἰκόνα τῆς γενικῆς βάσεως τοῦ δράματος· οὐδὲν ἧττον ἡ σαλεύουσα ἐξέτασις ταύτης τῆς ὄψεως τοῦ πράγματος παρ' Εὐριπίδῃ συνέχεται μετὰ τῆς γενικῆς ἀβεβαιότητος περὶ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἠθικῶν ἐλατηρίων, ἥτις ἐπικρατεῖ ἐν τῷ δράματι αὐτοῦ. Παρ' αὐτῷ ὁ Ὀρέστης εὐθὺς μετὰ τὸν φόνον τοῦ Αἰγίσθου φέρων τὸν νεκρὸν πρὸς τὴν Ἠλέκτραν λέγει (896-899)·

εἴτε χρῄζεις θηρσὶν ἁρπαγὴν πρόθες,
ἢ σκῦλον οἰωνοῖσιν, αἰθέρος τέκνοις,
πήξασ' ἔρεισον σκόλοπι·

ἀλλ' ἡ Ἠλέκτρα λέγει ὅτι αἰσχύνεται νεκροὺς ὑβρίζειν, μή τις

αὐτὴν φθόνῳ βάλῃ, διότι ἡ πόλις εἶναι δυσάρεστος καὶ φιλόψογος (900-956)· καὶ τέλος οἱ Διόσκουροι διατάσσουσι τοὺς πολίτας τοῦ Ἄργους, ἵνα τὸν Αἰγίσθου νέκυν τάφῳ καλύψωσιν (1276). Καὶ παρὰ μὲν τῷ Ὀρέστῃ καὶ τῇ Ἠλέκτρᾳ παρατηροῦμεν μόνον αἰσθήματα μεταβαλλόμενα, οὐχὶ ἀξιώματα ἠθικά, ἡ δὲ διάταξις αὕτη σκοπεῖ νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν γνώμην τοῦ ποιητοῦ, οὗ ἡ πρὸς τὸν μῦθον σχέσις κατὰ τἆλλα περικαλύπτεται βεβαίως ἐκ προθέσεως διά τινος ἀσαφείας, καθ'ὅσον αὐτοὶ οὗτοι οἱ Διόσκουροι ψέγουσι τὸ περὶ ἐκδικήσεως πρόσταγμα τοῦ Ἀπόλλωνος, ὅστις σοφὸς ὢν οὐκ ἔχρησε σοφά (1246).

Τὴν πρώτην ῥοπὴν εἰς τὴν μεταβολὴν τοῦ ἤθους ἐν τοῖς μεταξὺ τῶν ἡρωϊκῶν καὶ τῆς ἀττικῆς περιόδου χρόνοις ἔδωκεν ἡ ἀνάπτυξις τῆς ἔτι ἀγνώστου ἐκείνοις τοῖς χρόνοις ἐννοίας τῆς λειτουργικῆς καθαρότητος· τοῦτο δηλοῦται μὲν σαφῶς ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους, ἀλλὰ καὶ ἄνευ τούτου εὐκόλως θὰ ἠδυνάμεθα νὰ τὸ μαντεύσωμεν. Ὁ ἄταφος νεκρὸς μιαίνει τὸ ἔδαφος, ἐφ' οὗ κεῖται, τὸ θέαμα αὐτοῦ προσβάλλει τοὺς θεούς, διὰ δὲ τῆς ἀποφορᾶς, ἣν ἐκπέμπει, δύναται νὰ βεβηλώσῃ καὶ αὐτὴν τὴν ἱερὰν φλόγα τῆς θυσίας. Ἐντεῦθεν ἡ σπουδὴ τοῦ φυλάττειν τὴν οἰκείαν χώραν ἀπὸ τοιούτων δεινῶν, ἡ δὲ σπουδὴ αὕτη ἤγαγεν εἰς τὸ ἔθος τοῦ ἐκβάλλειν ἔξω τῶν ὁρίων τοὺς νεκροὺς τῶν κακούργων· ἐφ' ὅσον δὲ ἠδύναντο νὰ προσδοκῶσιν, ὅτι ἐκεῖ θὰ τύχωσιν οἱ νεκροὶ ταφῆς, ἐπέδρα ἐν τούτῳ καὶ ἡ παράστασις περὶ τῆς ἐξαιρέτου ἱερότητος τοῦ πατρίου ἐδάφους. Ἀλλ' ἡ προτίμησις, μεθ' ἧς οἱ Ἀττικοὶ ποιηταὶ ἔφερον ἐπὶ τὴν σκηνὴν τὴν διαφωνίαν ἐκείνην μεταξὺ τῶν δοξασιῶν ἀρχαιοτέρων καὶ νεωτέρων χρόνων, δὲν δύναται νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ μόνου τοῦ ἀρχαιολογικοῦ ἐνδιαφέροντος. Ἀναμφιβόλως ἀπησχόλει ζωηρῶς τὰ πνεύματα αὐτῶν τῶν συγχρόνων τοῦ Σοφοκλέους καὶ Εὐριπίδου τὸ ζήτημα, κατὰ πόσον ὁ θάνατος ἐξαγνίζει πᾶν ἔγκλημα καὶ τὰ δίκαια τῶν τετελευτηκότων ἐν πάσῃ περιπτώσει ἰσχύουσιν. Ἡ λεπτὴ εὐαισθησία, ἐφ' ᾗ οἱ Ἀθηναῖοι διεκρίνοντο εἰς πᾶν ὅ,τι ἀπέβλεπεν εἰς τὰ πρὸς τοὺς τε-

θνεῶτας νομιζόμενα, δύναται εὐκόλως νὰ ὑποληφθῇ ὡς ἡ αἰτία, δι' ἣν πᾶσα περιττὴ σκληρότης πρὸς τοὺς τελευτήσαντας ἐνεποίει αὐτοῖς εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν ἀλγεινὴν ἐντύπωσιν, τὸ δὲ δρᾶμα αὐτῶν ἐδείκνυεν ἀνταύγειάν τινα τούτου τοῦ αἰσθήματος. 'Αλλ' ὅμως ὑπάρχουσι καὶ ἴχνη ἀντιθέτου ῥεύματος, ὅπερ βεβαίως εἶναι κατά τι νεώτερον τῆς ἀκμῆς τῆς τραγῳδίας. Ὁ Πλάτων δηλονότι ἐν τοῖς Νόμοις ἀπαιτεῖ ἀκριβῆ ὁρισμὸν τῶν διατάξεων, καθ' ἃς περιστέλλονται αἱ ἐπιτάφιοι τιμαὶ εἴς τινας κατηγορίας νεκρῶν· κατ' αὐτὰς οἱ ἑαυτοὺς ἀποκτείναντες πρέπει νὰ θάπτωνται «κατὰ μόνας μηδὲ μεθ' ἑνὸς ξυντάφου» ἐν ἐρήμοις τόποις, ἀκλεεῖς, οἱ δὲ τάφοι αὐτῶν νὰ μὴ δηλῶνται μήτε στήλαις μήτε ὀνόμασιν· οἱ δὲ νεκροὶ τῶν φονέων καὶ τῶν περὶ τοὺς θεοὺς ἀσεβούντων νὰ ἐκβάλλωνται ἔξω τῶν ὁρίων ἄταφοι· ἐὰν δέ τις ἀποκτείνῃ πατέρα ἢ μητέρα ἢ ἀδελφὸν ἢ τέκνον, «οἱ μὲν τῶν δικαστῶν ὑπηρέται καὶ ἄρχοντες ἀποκτείναντες (τοῦτον), εἰς τεταγμένην τρίοδον ἔξω τῆς πόλεως ἐκβαλλόντων γυμνόν, αἱ δὲ ἀρχαὶ πᾶσαι ὑπὲρ τῆς πόλεως, λίθον ἕκαστος φέρων ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ βάλλων ἀφοσιούτω τὴν πόλιν ὅλην, μετὰ δὲ τοῦτο εἰς τὰ τῆς χώρας ὅρια φέροντες ἐκβαλλόντων τῷ νόμῳ ἄταφον» (9,855 a. 870 e-873 d. 874 b. 10, 909 a-c. πρβλ. 12, 960 b). Ἐν τῇ ἀναπτύξει τῶν προτάσεων τούτων παρατηρεῖται εὐκόλως ἡ ἐπίδρασις, ἣν καὶ ἐπ' αὐτὰς ἔχει ἡ ἔννοια τῆς καθαρότητος, διότι τὸ ἱερὸν τῆς πατρίδος ἔδαφος δὲν πρέπει νὰ βεβηλῶται ὑπὸ τῶν νεκρῶν τῶν χειρίστων κακούργων.

Ἐν συνήθει καταστάσει πραγμάτων ἦτο ἔργον τῆς οἰκογενείας νὰ τιμᾷ τὴν μνήμην τοῦ μεταστάντος· διότι καὶ εἰς αὐτὴν ἡ ἀνάμνησις προσφιλεστάτων προγόνων ἦν οὐχὶ σπανίως ὁ φυσικώτατος σύνδεσμος. Πόσον ἰσχυρῶς ἡ ἀνάμνησις τοῦ τελευτήσαντος συνεκίνει τὰς καρδίας τῶν ἐπιζώντων, διδάσκει ἡμᾶς ἐναργέστατα, νομίζω, τὸ ἑξῆς χωρίον ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Κατὰ Διογείτονος (18)· «τότε μὲν οὖν, ὦ ἄνδρες δικασταί, (λέγουσιν οἱ φίλοι τοῦ τετελευτηκότος Διοδότου), πολλῶν καὶ δεινῶν ὑπὸ τῆς γυναι-

κὸς ῥηθέντων οὕτω διετέθημεν πάντες οἱ παρόντες ὑπὸ τῶν τούτῳ (τῷ Διογείτονι) πεπραγμένων καὶ τῶν λόγων τῶν ἐκείνης, ὁρῶντες μὲν τοὺς παῖδας (τοῦ Διοδότου), οἷα ἦσαν πεπονθότες, ἀναμιμνησκόμενοι δὲ τοῦ ἀποθανόντος, ὡς ἀνάξιον τῆς οὐσίας τὸν ἐπίτροπον κατέλιπεν, ἐνθυμούμενοι δὲ ὡς χαλεπὸν ἐξευρεῖν ὅτῳ χρὴ περὶ τῶν ἑαυτοῦ πιστεῦσαί τινα, ὥστε μηδένα τῶν παρόντων δύνασθαι φθέγγεσθαι, ἀλλὰ καὶ δακρύοντας μηδὲν ἧττον τῶν πεπονθότων ἀπιόντας οἴχεσθαι σιωπῇ ». Καὶ ἐν τῇ περιπτώσει μὲν ταύτῃ εἶχον ἤδη παρέλθει ἱκανὰ ἔτη ἀπὸ τῆς τελευτῆς τοῦ Διοδότου· ἀλλ' ἡ ἀνάμνησις τοῦ ἄρτι τελευτήσαντος διήγειρε πάντως πολὺ ζωηρότερον τὸ συναίσθημα καὶ ἀπεδείκνυε τὰ πρὸς αὐτὸν καθήκοντα πολὺ ἱερώτερα. Ἐν πρώτοις ἡ ταφὴ παντὸς φυσικῷ θανάτῳ τελευτήσαντος προσῆκεν εἰς τοὺς πλησιεστάτους οἰκείους καὶ μάλιστα κατὰ πρῶτον εἰς τοὺς ἐκγόνους αὐτοῦ. Καὶ αὐτὸς ὁ ὑπὸ τοῦ πατρὸς προαγωγευθεὶς υἱός, τῶν ἄλλων πρὸς τὸν πατέρα ὑποχρεώσεων ἀπηλλαγμένος, ἐπετάσσετο ὅμως νὰ θάπτῃ αὐτὸν ἀποθανόντα καὶ τἆλλα νὰ ποιῇ τὰ νομιζόμενα, διότι ὁ θάνατος ἐφαίνετο καὶ κατὰ τοῦτο ἐξαλείφων τὸ ἀδίκημα καὶ ἀποκαθιστὰς τὴν φυσικὴν σχέσιν (Αἰσχίν. 1, 13. 14). Ἐὰν δ' ἐνίοτε παρὰ φύσιν ἀσεβεῖς υἱοὶ παρημέλουν τοῦ ἱερωτάτου τούτου καθήκοντος, προσήπτετο αὐτοῖς ἐν τοῖς ὄμμασι τῶν πολιτῶν ἡ αἰσχίστη κηλίς. Οὕτω π. χ. ὁ Ἀριστογείτων, ὃς ἀπὸ τοῦ ῥητορικοῦ βήματος ἐχαρακτηρίζετο ὡς τὸ σύνολον πάντων καθόλου τῶν δυνατῶν ἀνοσιουργημάτων, καθάπερ λέγεται ἐν τῷ πρώτῳ τῶν κατ' αὐτοῦ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους σῳζομένων λόγων (54), οὐ μόνον ἐν τῷ δεσμωτηρίῳ προδοὺς τὸν ἑαυτοῦ πατέρα ἀπῆλθεν ἐξ Ἐρετρίας, ἀλλὰ καὶ ἀποθανόντα ὁ ἀσεβὴς καὶ μιαρὸς οὐκ ἔθαψεν, οὐδὲ τοῖς θάψασι τὴν τῆς ταφῆς δαπάνην ἀπέδωκεν. Ἡ μήτηρ τοῦ Φίλωνος κατὰ τὸν Λυσίαν (31, 21) « τούτῳ μὲν ἠπίστησεν ἀποθανοῦσαν ἑαυτὴν ἐπιτρέψαι, Ἀντιφάνει δὲ οὐδὲν προσήκουσα πιστεύσασα ἔδωκεν εἰς τὴν ἑαυτῆς ταφὴν τρεῖς μνᾶς ἀργυρίου, παραλιποῦσα τοῦτον υἱὸν ὄντα ἑαυτῆς, ὅτι εὖ ᾔδει αὐτὸν οὐδὲ διὰ

τὸ προσήκειν αὐτῇ τὰ δέοντα ἂν ποιήσοντα». Ἐν περιπτώσει δὲ ἀμφιβολίας δύναται αὐτὴ ἡ περὶ τῆς ταφῆς μέριμνα νὰ χρησιμεύσῃ ὡς τεκμήριον τῆς πλησιεστέρας συγγενείας καὶ τοῦ ἐπὶ ταύτης θεμελιωτέου δικαιώματος τῆς κληρονομίας. Οὕτως ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου (21-27. πρβλ. 38. 39) ὁ θυγατριδοῦς τοῦ Κίρωνος ὑποστηρίζει τὴν ἐπὶ τῆς κληρονομίας ἀξίωσιν λέγων πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πάππου αὐτοῦ κατ' ἀρχὰς οὔτε ὑπὸ τῆς χήρας οὔτε ὑπὸ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτῆς, ὅστις ὕστερον ἀντεπεξῆλθεν αὐτῷ, ἐκωλύθη εἰς τὴν παρασκευὴν καὶ τέλεσιν τῆς ταφῆς, ὕστερον δὲ μετὰ τὴν ταφὴν ἀνεψιός τις τοῦ Κίρωνος ἠξίωσε νὰποτίσῃ τὰ τῆς ταφῆς ἀναλώματα. Ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου (4) ὁ προσποιούμενος ὅτι ἦτο θετὸς υἱὸς ἐξελέγχεται ψευδόμενος, διότι οὐ προὔθετο οὐδ' ἔθαψε τὸν Ἀστύφιλον, ἐν δὲ τῷ Περὶ Νικοστράτου κλήρου (19) ὁ ἕνεκα διαθήκης ἐγείρων ἀξιώσεις κληρονομικὰς ἀποδεικνύεται ὡσαύτως ψευδόμενος, διότι «οὔτ' ἀποθανόντ' ἀνείλετο οὔτ' ἔκαυσεν οὔτε ὠστολόγησε» τὸν Νικόστρατον τὸν δῆθεν πατρικὸν αὐτοῦ φίλον.

Ἐν δὲ τῷ περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου λόγῳ (40) οἱ συγγενεῖς τοῦ Εὐκτήμονος μετὰ τὸν θάνατον τούτου δὲν ἤθελον νὰ ἐπιτρέψωσι τῇ χήρᾳ καὶ ταῖς θυγατράσιν αὐτοῦ τὴν ταφὴν τοῦ νεκροῦ, «φάσκοντες οὐ προσήκειν αὐταῖς θάπτειν Εὐκτήμονα», ὅπως συγχέωσι λοιπὸν πρὸς ἴδιον ὄφελος τὴν συγγενικὴν σχέσιν τῶν γυναικῶν πρὸς τὸν τελευτήσαντα. Τὰ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ταφῶν φαίνεται ὅτι οἱ νόμοι, οὓς οἱ Ἀθηναῖοι, ὡς καὶ πάντα ἄλλον ἀρχαῖον θεσμόν, ἀνῆγον εἰς τὸν Σόλωνα, ἐκανόνιζον λεπτομερέστατα. Ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Μακάρτατον (66. 67) μανθάνομεν, ὅτι ἔν τινι ὡρισμένῃ περιπτώσει ὁ δῆμος ὁ Ἀθηναίων ἐπηρώτησε τὸ ἐν Δελφοῖς μαντεῖον περὶ τοῦ πρακτέου, ὁ δὲ θεὸς προσέταξε ταὐτὰ («τοῖς ἀποφθιμένοις ἐν ἱκνουμένᾳ ἁμέρᾳ τελεῖν τοὺς ποθίκοντας καττὰ ἀγημένα»), ἅπερ καὶ ὁ Σόλων ἐν τοῖς νόμοις λέγει, λοιπὸν καὶ ἐνταῦθα τὸ μαντεῖον ἠκολού-

θησε τῇ ἀρχῇ, ὅτι πανταχοῦ πρέπει νὰ τηρῶνται κατὰ τὸ δυνατὸν τὰ ἐγχώρια τῆς λατρείας ἔθιμα. Τοὺς νεκροὺς ἔλουον καὶ ἔχριον αἱ γυναῖκες αἱ κατὰ τὴν συγγένειαν πλησιέσταται, μέχρι ἀνεψιότητος, ἤτοι μέχρι τρίτου βαθμοῦ συγγενείας, ὡς ἐξάγεται ἔκ τε τοῦ λόγου τοῦ Ἰσαίου Περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου (40. 41) καὶ τοῦ Περὶ τοῦ Κίρωνος (22), καὶ ἐκ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Μακάρτατον (62-64). Ἀφ' οὗ ὁ οὕτω κοσμηθεὶς νεκρὸς προὐτίθετο ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐπὶ χρόνον «μὴ μακρότερον τοῦ δηλοῦντος τόν τε ἐκτεθνεῶτα (=τὸν λειποθυμήσαντα) καὶ τὸν ὄντως τεθνηκότα» (Πλάτ. Νόμ. 12, 959 a), ἴσως δὲ καί, ὡς λέγει ὁ Πολυδεύκης (8, 65), «ὡς ὁρῷτο ὁ νεκρός, μή τι βιαίως πέπονθε», ἐξεφέρετο εἰς τὸν τόπον τῆς ταφῆς, εἴτε ὅπως ταφῇ εἴτε ὅπως καῇ, πολὺ δὲ ἐφρόντιζον, ὅπως τοῦτο γείνῃ τάχιστα. Ὥσπερ ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι ἡ ψυχὴ τοῦ Πατρόκλου μέμφεται τὸν Ἀχιλλέα, ὅτι τὸ σῶμα αὐτοῦ μένει ἔτι ἄταφον καὶ διὰ τοῦτο αὕτη ἀπείργεται τοῦ Ἅιδου, οὕτω καὶ οἱ Ἀθηναῖοι φαίνονται ὑπὸ τοιαύτης τινὸς σκέψεως περὶ τῶν τεθνεώτων ἐμπνεόμενοι· ἀλλὰ παρ' αὐτοῖς συνήργει ἀναμφιβόλως καὶ ἡ παράστασις, ὅτι ἡ μιαίνουσα τοῦ νεκροῦ παρουσία ἐν τῷ ἄνω κόσμῳ δὲν πρέπει νὰ παρατείνηται μακρότερον τοῦ ἀπολύτως ἀναγκαίου. Ἐκ δὲ τῶν μετεχόντων τῆς κηδείας ἀνδρῶν ἦσαν καὶ οἱ φίλοι τοῦ νεκροῦ, τοὐναντίον κατὰ τὸν ἐν τῷ Πρὸς Μακάρτατον λόγῳ παρεμβεβλημένον νόμον τοῦ Σόλωνος (63. 64) μόνον ἐκεῖναι αἱ γυναῖκες παρηκολούθουν τὴν ἐκφοράν, αἵτινες διὰ τὸν ἀνωτέρω δηλωθέντα βαθμὸν τῆς συγγενείας εἶχον τὸ δικαίωμα νὰ κοσμήσωσιν αὐτόν.

Ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος κεῖται, ὅτι, ὥσπερ τινὲς τῶν πλουσίων ἐσπούδαζον νὰ διαπρέπωσι διὰ τῆς πολυτελείας τῶν θυσιῶν, ἃς τοῖς θεοῖς προσέφερον, οὕτω πολλοὶ καὶ τοῦτο περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο, νὰ θάπτωσι τοὺς οἰκείους μετ' ἐκτάκτου μεγαλοπρεπείας. Ἐν τῷ Μείζονι Ἱππίᾳ τοῦ Πλάτωνος ἀναγκάζεται ὁ σοφιστής, ἀφ' οὗ ὁ διάλογος ἐπονομάζεται, ὑπὸ τῆς διαλεκτικῆς τοῦ Σωκράτους στενοχωρηθείς, νὰ εἴπῃ, ὅτι «ἀεὶ καὶ παντὶ καὶ

πανταχοῦ κάλλιστόν ἐστιν ἀνδρί, πλουτοῦντι, ὑγιαίνοντι, τιμωμένῳ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀφικομένῳ εἰς γῆρας, τοὺς αὑτοῦ γονέας τελευτήσαντας καλῶς περιστείλαντι, ὑπὸ τῶν αὑτοῦ ἐκγόνων καλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς ταφῆναι» (291 d). Ἀλλὰ καθόλου αἱ τοιαῦται ταφαὶ ἐκρίνοντο, ὥσπερ καὶ ἡ ὑπερβολικὴ ἐν ταῖς θυσίαις ἐπίδειξις, διότι τὴν τήρησιν τῶν διὰ τοῦ πατρίου ἔθους καθιερωθέντων τύπων ἐθεώρουν ὡς ὑπερτέραν εὐσέβειαν, ἡ δὲ περιφρόνησις τῶν πολυτελῶν ταφῶν, ἥτις ἐκδηλοῦται ἐν δυσὶ χωρίοις τοῦ Εὐριπίδου (Τρῳ. 1248. Πολύϊδ. ἀπ. 641) καὶ ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Μενάνδρου (Περινθ. 386), εἶναι προφανῶς ἀπήχησις πολὺ διαδεδομένης γνώμης. Διὰ τοῦτο ἐν ἐνίαις τῶν πόλεων ἐφρόντιζον διὰ νόμων νὰ περιστέλλωσι τὰς ὑπερβολάς, εἰς ἃς οἱ ἰδιῶται εἶναι εὐκατάφοροι. Ἐν Συρακούσαις ἰδίως ὑπῆρχε τοιοῦτος νόμος περιστέλλων τὰς πολυτελεῖς ἐκφοράς, ὃν ὁ Γέλων, ὅτε ἐτελεύτα, ἐνετείλατο καὶ ἐν τῇ ἑαυτοῦ ταφῇ ἀκριβῶς νὰ τηρήσωσιν (Διόδ. 11, 38)· καὶ ὁ Σόλων λέγεται ὅτι ἔγραψε νόμον κωλύοντα τὴν πολυτέλειαν ἐν ταῖς ταφαῖς, ἰδίως δὲ «τὸ ἐναγίζειν (ἐν αὐταῖς) βοῦν οὐκ εἴασεν» (Πλούτ. Σόλ. 21. Cic. de legibus 2, 25, 64). Ἐν τοῖς Νόμοις τοῦ Πλάτωνος πολλάκις περὶ τούτου γίγνεται λόγος. Ἐν τῷ χωρίῳ, ἐν ᾧ ὁ μακρότατος περὶ τούτου λόγος (958c-960b), ἀξιοῖ, ὅπως ὁ νομοθέτης πείθῃ τοὺς πολίτας, ὅτι «σώματος ἡ ψυχὴ ἐστι τὸ πᾶν διαφέρουσα, ἐν αὐτῷ τε τῷ βίῳ τὸ παρεχόμενον ἡμῶν ἕκαστον τοῦτ' ἐστὶ μηδὲν ἀλλ' ἢ τὴν ψυχήν, τὸ δὲ σῶμα ἰνδαλλόμενον ἡμῖν ἑκάστοις ἕπεσθαι, καὶ τελευτησάντων λέγεται καλῶς εἴδωλα εἶναι τὰ τῶν νεκρῶν σώματα, τὸν δὲ ὄντα ἡμῶν ἕκαστον ὄντως ἀθάνατον, ψυχὴν ἐπονομαζόμενον, παρὰ θεοὺς ἄλλους ἀπιέναι δώσοντα λόγον, καθάπερ ὁ νόμος ὁ πάτριος λέγει, τῷ μὲν ἀγαθῷ θαρραλέον, τῷ δὲ κακῷ μάλα φοβερόν, βοήθειάν τε αὐτῷ μή τινα μεγάλην εἶναι τετελευτηκότι· ζῶντι γὰρ ἔδει βοηθεῖν πάντας τοὺς προσήκοντας, ὅπως ὅτι δικαιότατος ὢν καὶ ὁσιώτατος ἔζη τε ζῶν καὶ τελευτήσας ἀτιμώρητος ἂν κακῶν ἁμαρτημάτων ἐγίγνετο τὸν μετὰ τὸν ἐνθάδε

βίον»· συνίστησι δὲ ὅπως «εἷς γέ τις νομοφύλαξ ἐπιστατῇ, ὃν ἂν οἱ τοῦ τετελευτηκότος ἐπίσκοπον οἰκεῖοι παραλάβωσιν, ᾧ καλόν τ' ἔστω καλῶς καὶ μετρίως τὰ περὶ τὸν τετελευτηκότα γιγνόμενα καὶ μὴ καλῶς αἰσχρόν», καὶ ὁρίζει τὸ εἰς πᾶσαν ταφὴν ἀναλωτέον ποσὸν χρημάτων ἀναλόγως τοῦ τιμήματος, τὸ ὁποῖον οὐδαμῶς ἐπιτρέπει νὰ ὑπερβαίνωσιν. Ἀλλὰ τὸ φρόνημα, ἐξ οὗ πρὸς ταῦτα ὁρμᾶται καὶ οὗπερ πλεῖστοι τοὐλάχιστον τῶν συγχρόνων τοῦ συγγραφέως μετεῖχον, ἐκδηλοῦται καθαρώτατον ἐν τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ, ἔνθα λέγει· «τελευτησάντων δὲ γονέων ταφὴ μὲν ἡ σωφρονεστάτη καλλίστη, μήθ' ὑπεραίροντα τῶν εἰθισμένων ὄγκων, μήτ' ἐλλείποντα ὧν οἱ προπάτορες τοὺς ἑαυτῶν γεννητὰς ἐτίθεσαν» (717d. πρβλ. καὶ 719d). Ὅμοιον αἴσθημα ἐκφράζει ὁ Κῦρος τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ λέγων· «τὸ δ' ἐμὸν σῶμα, ὦ παῖδες, ὅταν τελευτήσω, μήτε ἐν χρυσῷ θῆτε μήτε ἐν ἀργύρῳ μήτε ἐν ἄλλῳ μηδενί, ἀλλὰ τῇ γῇ ὡς τάχιστα ἀπόδοτε» (8, 7, 25).

Ὅτι πολλάκις τὸ ἄλγος ἐπὶ νεκρῷ προσφιλεῖ ἐξεδηλοῦτο περιπαθέστατα ἔν τε τῇ προθέσει καὶ τῇ ἐκφορᾷ αὐτοῦ, ἦν σύμφωνον πρός τε τὴν φύσιν τοῦ Ἕλληνος καὶ πρὸς τὰ καθολικὰ περὶ τὸ πένθος ἔθιμα τῶν ἀρχαίων λαῶν. Ἡ συνήθεια τῶν γυναικῶν ἐν τοιαύταις περιστάσεσι νὰ σπαράττωσι διὰ τῶν ὀνύχων τὰς παρειάς, νὰ τύπτωσι τὰ στήθη καὶ τὴν ἐσθῆτα νὰ καταρρηγνύωσι μνημονεύεται κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ τραγῳδίᾳ πολυτρόπως (Αἰσχ. Χο. 24. Εὐρ. Ἑκ. 655. Ἑλ. 1089), ὡς ἔθιμον ἴσως τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων. Ἀλλὰ φανερὸν καὶ εὐνόητον εἶναι, ὅτι τὰ ἔθιμα τῶν διαφόρων φυλῶν δὲν συνεφώνουν ἐν τούτῳ καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς ἄλληλα· οὕτω π. χ. παρὰ τοῖς Λοκροῖς «ὀδύρεσθαι οὐκ ἔστιν ἐπὶ τοῖς τελευτήσασιν, ἀλλ' ἐπειδὰν ἐκκομίσωσιν, εὐωχοῦνται»· ἐν δὲ τῇ νήσῳ Κέῳ οὐδέν ἐστι πένθος διὰ τοὺς τελευτῶντας «ἐν ἀνδράσι περὶ ἐσθῆτα ἢ κουράν, μητρὶ δέ, νέου τελευτήσαντος, ἐνιαυτός» (Ἡρακλ. Ποντ. 30, 2. 9, 4) [12].

Παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις παρατηρεῖται καθαρῶς ποιά τις σπουδὴ

πρὸς περιστολὴν τῶν καθ' ὑπερβολὴν ἀγρίων τῆς λύπης ἐκρήξεων. Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς παρὰ Κικέρωνι (de legibus 2, 25, 64) καὶ αὐτῷ ἀναμφιβόλως ἀκολουθῶν ὁ Πλούταρχος (Σόλ. 12. 21) ἀποδίδουσι τῷ Σόλωνι νόμους κωλύοντας τὴν προτέραν τῶν γυναικῶν περὶ τὸ πένθος ἀκρασίαν, τὴν πολὺ τὸ βαρβαρικὸν ἔχουσαν, καὶ ἀπαγορεύοντας αὐταῖς ἰδίως τὰς ἀμυχὰς τῶν παρειῶν καὶ τὰς θρηνῳδίας· ἐὰν τοῦτο εἶναι ἱστορικὸν καὶ δὲν ἀνάγηται ἴσως εἰς σολωνείους διατάξεις ὅ,τι ἡ εὐσχημοσύνη τῶν ὕστερον χρόνων ἐπέβαλλεν, ἡ ἀπαγόρευσις ἀπέβλεπε βεβαίως εἰς τὴν δημοσίαν ταφήν, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ οἰκίᾳ προθέσεως τοῦ νεκροῦ. 'Αλλ' ἐκεῖνο τὸ αἴσθημα τῆς εὐσχημοσύνης συνεβάλετο ἐξάπαντος, ὥστε αἱ γυναῖκες καὶ ἐν ταύτῃ τῇ εὐκαιρίᾳ ὡς οἷόν τε ἥκιστα νὰ γίνωνται ὁραταὶ καὶ νὰ ἀρκῶνται εἰς τὴν ὡς ἔνεστι σιωπηλὴν τοῦ πένθους ἐκδήλωσιν. 'Ακριβέστατα ἴσως ἑρμηνεύει τοῦτο ὁ Περικλῆς ἐν τῷ ἐπιταφίῳ παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 45, 2) παραινῶν ταῖς χήραις τῶν πεσόντων, ὅτι μεγάλη δόξα τῆς γυναικὸς εἶναι τὸ νὰ μὴ φανῶσι χείρους τῆς ὑπαρχούσης φύσεως τοῦ γυναικείου φύλου καὶ ὡς δυνατὸν ἐλάχιστος λόγος νὰ γίνηται περὶ αὐτῶν ἐν τοῖς ἄρσεσιν ἀρετῆς πέρι ἢ ψόγου, νοεῖ δὲ ὁ Περικλῆς ὡς ἰδιάζουσαν τῶν γυναικῶν φύσιν ἔνθεν μὲν τὸ αἴσθημα τῆς εὐσχημοσύνης, ἔνθεν δὲ τὴν εἰς τὸ ὑπομένειν ἱκανότητα [12]· ἀλλὰ πάντως οἱ λόγοι περιέχουσι προτροπὴν εἰς τὸ φυλάττεσθαι πᾶσαν ἄτοπον τοῦ πένθους ἐκδήλωσιν τὴν προσοχὴν τῶν ξένων διεγείρουσαν. 'Εν τῷ Μενεξένῳ τοῦ Πλάτωνος (248 b.c. πρβλ. 249 c) οἱ τετελευτηκότες υἱοὶ λέγουσι πρὸς τοὺς πατέρας καὶ τὰς μητέρας, ὅτι «οὐ θρηνοῦντες οὐδὲ ὀλοφυρόμενοι αὐτοὺς μάλιστα αὐτοῖς χαριοῦνται, ἀλλ' εἴ τις ἔστι τοῖς τετελευτηκόσιν αἴσθησις τῶν ζώντων, οὕτως ἀχάριστοι εἶεν ἂν μάλιστα, ἑαυτούς τε κακοῦντες καὶ βαρέως φέροντες τὰς συμφοράς· κούφως δὲ καὶ μετρίως μάλιστ' ἂν χαρίζοιντο». Ὕστερον δὲ ἐν τοῖς μετὰ τὸν 'Αριστοτέλη χρόνοις ἡ φιλοσοφία, καὶ μάλιστα ἡ Στωϊκή, ἥτις ἀνύψωσε τὴν ἀναλγησίαν εἰς ἰδανικὸν ἀνθρωπίνης τε-

λειότητος, ἐπέτεινε πολλῷ μᾶλλον τὰς τοιαύτας ἀξιώσεις, θέλουσα μετὰ τῶν ἐκδηλώσεων τοῦ πένθους καὶ αὐτὸ τοῦτο νὰ καταστείλῃ ὡς οἷόν τε μάλιστα. Ὁ Στωϊκὸς ἠθικολόγος, οὗ τὰ παραγγέλματα ἐσφαλμένως ἔλαβον τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχαίου νομοθέτου Χαρώνδα καὶ ἐν τῷ Ἀνθολογίῳ τοῦ Στοβαίου (44, 40) ἐταμιεύθησαν, λέγει· «χρὴ δὲ καὶ τῶν τελευτώντων ἕκαστον τιμᾶν μὴ δακρύοις μηδὲ οἴκτοις, ἀλλὰ μνήμῃ ἀγαθῇ καὶ τῇ τῶν κατ' ἔτος ὡραίων ἐπιφορᾷ, ὡς ἀχαριστίας οὔσης πρὸς δαίμονας χθονίους λύπης ὑπὲρ τὸ μέτρον γιγνομένης». Πληρέστατα ἀναπτύσσει τὰς εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο ἀναφερομένας δοξασίας τῶν φιλοσόφων ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ Παραμυθητικῷ πρὸς τὴν ἰδίαν γυναῖκα Τιμοξέναν μετὰ τὴν τοῦ θυγατρίου τελευτήν. Ὁ Πλούταρχος φρονεῖ ὅτι ἡ ὑπερβολικὴ λύπη διὰ τὸν θάνατον προσφιλοῦς ὄντος βλάπτει αὐτὸ τοῦτο, ὅπερ τῷ ἀποθανόντι ὀφείλεται, δηλ. τὴν μνήμην αὐτοῦ· «δέδια, λέγει, μὴ συνεκβάλωμεν τῷ λυποῦντι τὴν μνήμην.. πᾶν γὰρ ἡ φύσις φεύγει τὸ δυσχεραινόμενον». Ἀλλὰ καὶ ἡ ἀκολασία περὶ τὴν τοῦ πένθους ἐκδήλωσιν εἶναι τοσοῦτον ἀναξία σεμνῆς καὶ σώφρονος γυναικὸς ὥσπερ καὶ ἡ ἐκβεβακχευμένη τῆς χαρᾶς ἔκφρασις. Διὰ τοῦτο θαυμάζει καὶ ἐπαινεῖ τὴν περὶ τοῦτο ἐγκράτειαν τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Τιμοξένας, ἥτις οὐδὲ ἱμάτιον ἀνέλαβε πένθιμον οὐδὲ ἑαυτῇ ἢ θεραπαινίσι προσήγαγέ τινα ἀμορφίαν ἢ αἰκίαν.

Ἐπειδὴ αἱ πρὸς τὸν μεταστάντα τιμαὶ δὲν ἐλάμβανον τέλος μετὰ τῆς ταφῆς, διὰ τοῦτο ἐφίλουν νὰ μετακομίζωσι τὰ ὀστᾶ τῶν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ τελευτησάντων οἰκείων εἰς τὴν πατρίδα καὶ ἐκεῖ νὰ τελῶσιν ἐπίσημον οὕτως εἰπεῖν ταφήν. Ἡ δι' ἐπιγράμματος ὑμνηθεῖσα παράδοσις, ὅτι αἱ θυγατέρες τοῦ Πινδάρου ἐκόμισαν τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ ἐξ Ἄργους εἰς Θήβας (Εὐστάθ. προοιμ. 25), ἐπήγασεν ἐκ ταύτης τῆς συνηθείας. Ἡ σποδὸς τοῦ Ὀρέστου κομίζεται εἰς τὸ Ἄργος κατὰ τὴν πλαστὴν διήγησιν τοῦ παιδαγωγοῦ ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους, «ὅπως πατρῴας τύμβον ἐκλάχῃ χθονὸς» (στ. 760). Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου περὶ τοῦ

Ἀστυφίλου κλήρου, ὅστις ἀποδημήσας μετὰ τῶν εἰς Μυτιλήνην στρατιωτῶν ἐτελεύτησεν, λέγεται ὅτι τὰ ὀστᾶ αὐτοῦ ἐκομίσθησαν εἰς Ἀθήνας καὶ ἐκεῖ ἐτάφησαν (4). Ἐν δὲ τῷ Περὶ τοῦ Νικοστράτου κλήρου, τοῦ ἐπίσης ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ τελευτήσαντος, ἀναγινώσκομεν τὴν φράσιν « οὔτ' ἔκαυσεν οὔτε ὠστολόγησεν », δηλ. τὰ ὀστᾶ συνέλεξεν, ὁ δὲ Χαριάδης, ὁ προσποιούμενος ὅτι διὰ διαθήκης κατέστη κληρονόμος τοῦ Νικοστράτου, ὀνειδίζεται, διότι δὲν ἔπραξε ταῦτα, ἀλλὰ τοῖς μηδὲν προσήκουσι παρῆκε ποιῆσαι, τοῖς ἐκ πατραδέλφων Νικοστράτου ἐξαδέλφοις (19. 26). Ὁ μνημονευθεὶς ῥήτωρ θεωρεῖ τὴν τήρησιν τούτου τοῦ καθήκοντος σχεδὸν ὥς τι ἀναγκαῖον· ἀλλὰ πολὺ αὐστηροτέρα φαίνεται ἡ ἀποδοκιμασία, ἣν κατὰ τὸν Λυσίαν (14, 27) ὁ Ἀλκιβιάδης λέγεται ὅτι ἐξήνεγκεν ἐναντίον τοῦ ἰδίου υἱοῦ, εἰπὼν ὅτι οὐδὲ ἀποθανόντος αὐτοῦ τὰ ὀστᾶ εἰς τὴν πατρίδα θὰ ἐκόμιζεν. Ἐνίοτε μάλιστα οἱ συγγενεῖς τοῦ διὰ ψηφίσματος ἀποκλεισθέντος τῆς ἐν τῇ Ἀττικῇ ταφῆς ἐκόμιζον κρύφα τὴν κόνιν αὐτοῦ. Τοῦτο ἐποίησαν π. χ. κατὰ τὸν Θουκυδίδην (1, 138, 6) οἱ συγγενεῖς τοῦ Θεμιστοκλέους· ὁμοίως ἐν τῷ βίῳ τῶν δέκα ῥητόρων (849 c) ὁ Ἕρμιππος λέγει, ὅτι ὁ Ὑπερείδης τελευτήσας ἐν Μακεδονίᾳ ἐρρίφθη ἄταφος, ἀνεψιὸς δέ τις αὐτοῦ λαβὼν ἐξουσίαν τοῦ σώματος, ἔκαυσεν αὐτὸ καὶ τὰ ὀστᾶ ἐκόμισεν εἰς Ἀθήνας τοῖς προσήκουσι παρὰ τὰ τῶν Ἀθηναίων καὶ Μακεδόνων δόγματα (συνθήκας)· ἐπίσης ἡ γυνὴ τοῦ Φωκίωνος παροῦσα κατὰ τὴν καῦσιν τοῦ νεκροῦ τοῦ ἀνδρὸς μετὰ τῶν θεραπαινίδων « ἔχωσε μὲν αὐτόθι χῶμα κενὸν καὶ κατέσπεισεν, ἐνθεμένη δὲ τῷ κόλπῳ τὰ ὀστᾶ καὶ κομίσασα νύκτωρ εἰς τὴν οἰκίαν κατώρυξε παρὰ τὴν ἑστίαν », μετὰ βραχὺν δὲ χρόνον ἔθαψεν αὐτὰ ὁ δῆμος δημοσίοις τέλεσιν (Πλούτ. Φωκ. 37. 38). Ὅτι δὲ ἡ οἰκογενειακὴ εὐσέβεια ἡ ἀγαπῶσα νὰ κρύπτῃ τὰ ὀστᾶ τῶν οἰκείων ἐν τῇ πατρίδι δὲν ἦτο μόνον ἐν Ἀττικῇ συνήθης, ἀποδεικνύει, ἐὰν τοῦτο ἔχει χρείαν ἀποδείξεως, τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἡγησίππου ἐν τῇ Ἀνθολογίᾳ (13, 12), τὸ ὁποῖον περιγράφει πῶς ὁ νεκρὸς τοῦ ναυαγήσαντος Ἀβδηρίτου Ἀβδηρίωνος ἐρρίφθη ὑπὸ

τοῦ κλύδωνος εἰς τὴν τραχεῖαν Σέριφον, ἐκεῖ δὲ καέντος ἀπεστάλη ἡ κόνις αὐτοῦ εἰς Ἄβδηρα ἐντὸς χαλκῆς κάλπης. Εἰς δὲ τοὺς τεθνεῶτας, ὧν τὰ ὀστᾶ δὲν ἠδύναντο νὰ εὕρωσιν, ἀνήγειρον κενοτάφια, ἵνα δύνωνται τοὐλάχιστον νὰ τιμῶσι τὴν μνήμην αὐτῶν καὶ τὰς ἄλλας ὀφειλομένας τοῖς νεκροῖς τιμὰς νὰ προσφέρωσιν. Τὸ πρῶτον ἴχνος τοῦ ἐθίμου τούτου εὑρίσκομεν ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ, ὅπου ὁ Μενέλαος, μαθὼν παρὰ τοῦ Πρωτέως τὸν θάνατον τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ, « χεῦ' Ἀγαμέμνονι τύμβον, ἵν' ἄσβεστον κλέος εἴη » (Ὀδ. 4, 584). Ἐν Θήβαις δὲ ἐδεικνύετο κενοτάφιον τοῦ Τειρεσίου, ὃς κατὰ τὴν ὁμολογίαν αὐτῶν τῶν Θηβαίων ἐτελεύτησεν ἐν τῇ Ἁλιαρτίᾳ (Παυσ. 9, 18, 3). Ἔν τινι ἐπιγράμματι τοῦ Ἀγαθίου (Ἀνθ. Παλ. 7, 569) Θεσσαλὴ ἀποθανοῦσα καὶ ταφεῖσα ἐγγὺς Βοσπορίης ἠϊόνος παραγγέλλει, ἵνα ὁ σύζυγος ἀνεγείρῃ αὐτῇ αὐτόθι ἐν Θεσσαλίᾳ ἐγγὺς ἑαυτοῦ κενοτάφιον, « ὄφρ' ἀναμιμνήσκηται τῆς ποτὲ κουριδίης ». Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν φαίνεται ὅτι ἦν ἔθος ἀπαράβατον ἐν τῷ πολέμῳ νὰ μὴ ἐπιλανθάνωνται τῶν συστρατιωτῶν ἐκείνων, ὧν τοὺς νεκροὺς δὲν ἠδύναντο νὰ ἀνεύρωσιν. Διὰ τοῦτο ἐν Ἀθήναις κατὰ τὰς ταφὰς τῶν ἐν τῷ Πελοποννησιακῷ πολέμῳ πρῶτον ἀποθανόντων, περὶ ὧν ἱστορεῖ ὁ Θουκυδίδης (2, 34), « μία κλίνη κενὴ φέρεται ἐστρωμένη τῶν ἀφανῶν, οἳ ἂν μὴ εὑρεθῶσιν εἰς ἀναίρεσιν ». Ὁ Ξενοφῶν ἐπίσης διηγεῖται ἐν τῇ Ἀναβάσει (6, 4, 9), ὅτι ἀφοῦ ἔθαψαν ὅσους εὗρον νεκροὺς τῶν ἐν Βιθυνίᾳ πεσόντων Ἀρκάδων, τῶν ἄλλων, « οὓς μὴ εὕρισκον, κενοτάφιον ἐποίησαν μέγα, καὶ στεφάνους ἐπέθεσαν ». Ἴσως ἐν πολλαῖς τοιαύταις περιπτώσεσιν ἐγίνετο καὶ τῆς ψυχῆς τοῦ τεθνεῶτος συμβολική τις ἀνάκλησις, ὡς δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν ἐκ τῆς τετάρτης τῶν Πυθιονικῶν τοῦ Πινδάρου (159), ὅπου ὁ Φρίξος κελεύει νὰ κομίσωσι τὴν ἑαυτοῦ ψυχὴν εἰς Θεσσαλίαν ἐκ τῆς Κολχίδος [14]).

Ὅτι δὲ πρὸς ταφὴν ἐξελέγετο τόπος εὐπρεπὴς καὶ τερπνός, οἴκοθεν δῆλον· διὰ τοῦτο ὁ ἀγορεύων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Καλλικλέα ἀναιρεῖ τὸν δυσχυρισμὸν τοῦ ἀντιδίκου,

ὅτι ἐν τῷ πρὸς τὸ γειτονικὸν κτῆμα συνορεύοντι τμήματι τοῦ χωρίου αὐτοῦ ἦν κατ' ἀρχὰς χαράδρα, λέγων ὅτι ἐκεῖ ἦσαν οἱ τάφοι παλαιοτέρων τοῦ χωρίου κτητόρων καὶ δένδρα ὀπωροφόρα πεφυτευμένα (13.14). Περὶ πλείστου δ' ἐποιοῦντο τὸ ἐν τοῖς πατρικοῖς κτήμασι ταφῆναι. Ἡ μήτηρ τοῦ Τιμάρχου, τοῦ τὴν πατρῴαν οὐσίαν ὅλην καταφαγόντος, ἱκέτευε κατὰ τὸν Αἰσχίνην (1, 99) καὶ ἠντιβόλει αὐτόν, εἰ καὶ μάτην, «τὸ Ἀλωπεκῆσι χωρίον ἐᾶσαι καὶ μὴ ἀποδόσθαι, ἀλλ' εἰ μήτι ἄλλο, ἐνταφῆναι ὑπολιπεῖν αὐτῇ». Παντελῶς δὲ ἀδύνατον ἦτο νὰ ἐπιτρέπωσι τὴν ταφὴν ἑτέρων μὴ συγγενῶν ἐν τοῖς πατρῴοις τάφοις τῆς οἰκογενείας· κατὰ τὴν μαρτυρίαν μάλιστα τοῦ Κικέρωνος (de legibus 2, 26, 64) καὶ ὁ νόμος ἐν Ἀθήναις ἀπηγόρευεν αὐτό. Ἐν τῷ Πρὸς Εὐβουλίδην λόγῳ τοῦ Δημοσθένους ὁ Εὐξίθεος ἀποδεικνύει τὴν ἐξ ἀστῶν γνησίαν αὐτοῦ καταγωγὴν λέγων πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι τέσσαρες ἀδελφοὶ αὐτοῦ ὁμομήτριοι τελευτήσαντες ἐτάφησαν εἰς τὰ πατρῷα μνήματα, «ὧν ὅσοι πέρ εἰσι τοῦ γένους κοινωνοῦσι· καὶ τούτων (τῶν ἀντιδίκων) οὐδεὶς οὐκ ἀπεῖπε πώποτε, οὐκ ἐκώλυσεν, οὐ δίκην ἔλαχεν» (28)· ἐν δὲ τῷ Πρὸς Μακάρτατον (79.80) τοὐναντίον ὅτι ὁ κατηγορούμενος δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸ γένος τῶν Βουσελιδῶν ἐξάγεται ἐκ τούτου, ὅτι οὔτε ὁ πατὴρ αὐτοῦ οὔτε ὁ πάππος κεκοινωνήκασι τοῦ μεγάλου μνήματος τῶν Βουσελιδῶν. Τί δὲ ἐν παντὶ χρόνῳ τὸ αἴσθημα τοῦ Ἕλληνος περὶ τούτου ἀδυσωπήτως ἠξίου, περὶ τούτου μαρτυρεῖ καὶ ὁλόκληρος σειρὰ ὑστέρων χαρικῶν ἐπιγραφῶν (CIG 2824-2835), ἐν αἷς προαγορεύονται ἔνθεν μὲν χρηματικαὶ ζημίαι ἔνθεν δὲ ἀραί, ἐάν τις ἤθελε μεταχειρισθῇ εἰς ταφὴν ἀλλότρια μνήματα ἢ ἄλλως ἤθελε βλάψει αὐτά. Ἐντεῦθεν κατανοεῖται τελειότερον, διὰ τί ὁ Θουκυδίδης θεωρεῖ ὡς τεκμήριον τῆς ἐπελθούσης καθολικῆς ἐκλύσεως τὸ ὅτι κατὰ τὸν λοιμὸν ἐν Ἀθήναις «πολλοὶ καὶ εἰς ἀναισχύντους θήκας ἐτράποντο σπάνει τῶν ἐπιτηδείων διὰ τὸ συχνοὺς ἤδη προτεθνάναι σφίσιν· ἐπὶ πυρὰς γὰρ ἀλλοτρίας φθάσαντες τοὺς νήσαντας οἱ μὲν ἐπιθέντες τὸν ἑαυτῶν νεκρὸν ὑφῆπτον, οἱ δὲ

καιομένου ἄλλου ἄνωθεν ἐπιβαλόντες ὃν φέροιεν ἀπῇσαν» (2, 52, 4).

Ἓν τῶν ἱερωτάτων καθηκόντων τῶν ἐπιζώντων ἦν νὰ προσφέρωσιν ἐν τοῖς τεταγμένοις καιροῖς τὰς τακτικὰς θυσίας παρὰ τοὺς τάφους τῶν κεκοιμημένων μελῶν τῆς οἰκογενείας· ἐγίνετο δὲ τοῦτο ἐν πρώτοις τῇ τρίτῃ καὶ τῇ ἐνάτῃ ἡμέρᾳ μετὰ τὴν τελευτήν, εἶτα δὲ ἐν τεταγμέναις ἑορταῖς κατ' ἔτος ἐπαναλαμβανομέναις[15]). «Πάντες οἱ τελευτήσειν μέλλοντες», λέγει ὁ Ἰσαῖος (7, 30), «πρόνοιαν ποιοῦνται σφῶν αὐτῶν, ὅπως μὴ ἐξερημώσουσι τοὺς σφετέρους αὐτῶν οἴκους, ἀλλ' ἔσται τις καὶ ὁ ἐναγιῶν καὶ πάντα τὰ νομιζόμενα αὐτοῖς ποιήσων· διὸ κἂν ἄπαιδες τελευτήσωσιν, ἀλλ' οὖν υἱὸν ποιησάμενοι καταλείπουσιν.» Ἡ ἐκπλήρωσις τῶν ἐντεῦθεν διὰ τοὺς ἀπογόνους πηγαζόντων καθηκόντων τοσοῦτον ἐθεωρεῖτο ὡς τεκμήριον τῆς ἀξίας τοῦ ἀνδρός, ὥστε καὶ τοῦτο ἐξήταζεν ἡ πόλις ἐν ταῖς τῶν ἀρχόντων δοκιμασίαις, ἐάν τις δηλονότι τῶν γονέων τελευτησάντων τοὺς τάφους μὴ κοσμῇ (Ξεν. Ἀπομν. 2, 2, 13. πρβλ. Δείν. 2, 17)· ἐκ τοῦ αὐτοῦ φρονήματος ὁρμώμενος ὁ Λυκοῦργος τὴν ὑπὸ τοῦ Λεωκράτους εἰς Μέγαρα καταφυγόντος παραμέλησιν τῶν προγονικῶν μνημείων θεωρεῖ ἴσην πρὸς τὴν τῶν τοκέων κάκωσιν (147. πρβλ. 8). Ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ ἀγάπη πρὸς τὸ πάτριον ἔδαφος ἀναφλέγεται κατ' ἐξοχὴν ἐκ τῆς ἀναμνήσεως ὅτι ἐν αὐτῷ ἀναπαύονται τὰ ὀστᾶ τῶν προγόνων, ἐκφράζεται ποικιλοτρόπως. Ἐν τοῖς Πέρσαις τοῦ Αἰσχύλου (402 -405) ἡ πρὸς τοὺς μαχομένους παρεκέλευσις εἶναι ἥδε·

> *ὦ παῖδες Ἑλλήνων, ἴτε,*
> *ἐλευθεροῦτε πατρίδα, ἐλευθεροῦτε δὲ*
> *παῖδας, γυναῖκας, θεῶν τε πατρῴων ἕδη,*
> *θήκας τε προγόνων.*

Ὁμοίως ἐν τοῖς Νόμοις τοῦ Πλάτωνος (3, 699c) τὸ ἔργον τῶν προγόνων ἐν Μαραθῶνι καὶ Σαλαμῖνι χαρακτηρίζεται ὡς ἀγὼν ὑπὲρ ἱερῶν τε καὶ τάφων καὶ πατρίδος καὶ τῶν ἄλλων οἰκείων τε

ἅμα καὶ φίλων. Ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ παραπρεσβείας (152), ἵνα ἀποκρούσῃ τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι προὔδωκε τὰς Ἀθήνας, ἐρωτᾷ τοὺς Ἀθηναίους, ἂν νομίζουσιν ὅτι αὐτὸς ἠδύνατο πρὸς τῇ πατρίδι καὶ τῇ τῶν φίλων συνηθείᾳ καὶ ἱερῶν καὶ τάφων πατρῴων μετουσίᾳ καὶ τοὺς πάντων ἀνθρώπων αὐτῷ φιλτάτους, δηλ. τοὺς τρεῖς αὐτοῦ παῖδας, προδοῦναι Φιλίππῳ. Ἐν τῷ Πλαταϊκῷ τοῦ Ἰσοκράτους (61) λέγει ὁ Πλαταιεὺς ῥήτωρ, ὅτι οἱ πρόγονοι κακῶς ἤθελον διατεθῇ, «εἰ αἴσθοιντο τοὺς μὲν τῶν συγκινδυνευσάντων (τῶν Πλαταιέων) τάφους μὴ τυγχάνοντας τῶν νομιζομένων σπάνει τῶν ἐποισόντων, Θηβαίους δὲ τοὺς τἀναντία (δηλ. μετὰ τῶν Μήδων) παραταξαμένους κρατοῦντας τῆς χώρας ἐκείνης (τῶν Πλαταιῶν)». Τοῦτο εἶναι ἐπανάληψις τοῦ ἐπιχειρήματος, δι' οὗ οἱ Πλαταιεῖς παρὰ Θουκυδίδῃ πειρῶνται νὰ διαθέσωσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν τοὺς Σπαρτιάτας (3, 58, 4. 5. 59, 2), τὸ δὲ παράδειγμα εἶναι ἅμα καὶ τούτου ἕνεκα πολὺ διδακτικόν, διότι δεικνύει, πῶς ἕνεκα τῶν περιστάσεων καὶ τοῖς πολίταις συμμάχου πόλεως ἠδύνατο τοῦτο νὰ ἀποβῇ ὠφέλιμον, ὅπερ κυρίως ἀπενέμετο τοῖς οἰκείοις πολίταις καὶ τοῖς μέλεσι τῆς οἰκογενείας. Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται ἐν τῷ βίῳ τοῦ Θεμιστοκλέους (9) ἐξ ἀρχαιοτέρας πηγῆς πάντως ἀρυόμενος, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι, ἀφοῦ ὁ Ξέρξης μετὰ τὰς ἐν Θερμοπύλαις μάχας προήλαυνεν ἐναντίον τῆς Ἀττικῆς, «ὃ ἦν μόνον ἀναγκαῖον ἐν τῷ παρόντι, τὴν πόλιν ἀφέντας ἐμφῦναι ταῖς ναυσίν, οἱ πολλοὶ χαλεπῶς ἤκουον, ὡς μήτε νίκης δεόμενοι μήτε σωτηρίαν ἐπιστάμενοι θεῶν τε ἱερὰ καὶ πατέρων ἠρία προϊεμένων». Ἀλλ' ἡ παράθεσις αὕτη τῶν ἱερῶν καὶ τῶν τάφων κατήντησε παρὰ τοῖς μεταγενεστέροις συγγραφεῦσιν αὐτόχρημα τυπικὴ εἰς δήλωσιν τοῦ πατρίου ἐδάφους[16]).

Ὅσῳ μείζων ἐθεωρεῖτο ἡ ἱερότης τῶν τάφων, τοσούτῳ ἀνοσιωτέρα, ὡς εἰκός, ἐξελαμβάνετο ἡ βεβήλωσις αὐτῶν. Ὁ περὶ οὗ ἤδη πολλάκις ἐν τοῖς προηγουμένοις ἐγένετο λόγος νόμος τῶν Ἀθηναίων, ὁ ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος (de legibus 2, 26, 64) μνημονευόμενος, ὥριζε τὰς ποινὰς ἐκείνων, οἵτινες ἔβλαπτον τάφον ἢ

στήλην ἐπιτάφιον, ἐκ δὲ τῆς ὑποθέσεως ἀρχαίου τινὸς γραμματικοῦ εἰς τὸν Κατὰ Μειδίου λόγον τοῦ Δημοσθένους (512) μανθάνομεν, ὅτι ἡ ἐξέτασις τοῦ ζητήματος, ἂν αἱ ποιναὶ τῆς τυμβωρυχίας ἔπρεπε καὶ τότε νὰ ἐπιβάλλωνται, ὅτε τις κενοτάφιον ὤρυσσεν, ἦν προσφιλὲς θέμα των ῥητορικῶν σχολῶν. Ἔν τισι περιπτώσεσιν ἐγίγνετο χρῆσις τῆς θρησκευτικῆς ἀρᾶς εἰς προφύλαξιν τοῦ τάφου ἀπὸ τῆς βεβηλώσεως· καὶ εἶναι μὲν τὰ εἰς ἡμᾶς γνωστὰ τοιαῦτα παραδείγματα τῶν μεταγενεστέρων χρόνων, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἐστηρίζετο βεβαίως ἐπὶ ἀρχαιοτέρου ἐθίμου. Ἐπὶ ἀττικῆς ἐπιγραφῆς τῶν χρόνων τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων (CIG. 916) ἐξαγγέλλεται ἡ ἐξαιρέτως δεινὴ ἀρά· μὴ γῆ βατή, μὴ θάλασσα πλωτή, ἀλλὰ ἐκριζωθήσεται παγγενεί, ἐάν τις ἀποκοσμήσῃ ἡρῷον ἢ ἄλλως βεβηλώσῃ τάφους· ὅμοια ἀναγινώσκομεν καὶ ἐν ἄλλαις ἐπιγραφαῖς. Κατ' ἐξοχὴν ὀπαδὸς τοῦ ἐθίμου τούτου ἦν Ἡρώδης ὁ Ἀττικός· ἀνήγειρεν εἰς τοὺς πρὸ αὐτοῦ ἀποθανόντας τρεῖς τροφίμους (παῖδας, οὓς τῷ υἱῷ συνέτρεφεν) ἀνδριάντας, ἐφ' ὧν ἐχάραξεν, ὡς διηγεῖται ὁ Φιλόστρατος (β. σοφ. 2, 1, 10) καὶ σῳζόμενόν τι μνημεῖον ἐπιβεβαιοῖ (CIG 989), ἐπιγραφὰς ἀπειλούσας τῷ περικόψοντι ἢ κινήσοντι παντοῖα κακὰ (« μήτε γῆν καρπὸν φέρειν, μήτε θάλασσαν πλωτὴν εἶναι, κακῶς τε ἀπολέσθαι αὐτὸς καὶ γένος »). Καὶ ἔμμετρα ἐπιτύμβια τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας ἔχουσι πολλάκις τοιαύτην ὑπόθεσιν· ἰδίως ἀπαγορεύουσι πολλὰ ἐξ αὐτῶν (Ἀνθ. Παλ. 7, 175. 176. 280. 281) τοῖς γεωργοῖς νὰ ἀροτριῶσι τοὺς τάφους. Ἀλλ' ἐν τῇ ἀκμῇ τῆς Ἑλλάδος τὸ καθολικὸν αἴσθημα ἐξεδηλοῦτο σαφέστατα ἐν τούτῳ, ὅτι μόνον ἐν τοῖς ἐσχάτοις κινδύνοις τῆς χώρας ἐτόλμων νὰ συλῶσι τοὺς τάφους χάριν πολεμικῶν ἔργων. Ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος (44) ἀποδεικνύει τὸ μέγεθος τοῦ κινδύνου τοῦ ἀπειλήσαντος ταῖς Ἀθήναις μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην, λέγων ὅτι εἰς τὴν τῆς πόλεως σωτηρίαν « ἡ μὲν χώρα τὰ δένδρα συνεβάλετο, οἱ δὲ τετελευτηκότες τὰς θήκας, οἱ δὲ νεῴ τὰ ὅπλα » (τὰ ἐν αὐτοῖς ἀνακείμενα)· ὁ δὲ Αἰσχίνης, οὗ ἓν τῶν προσφιλεστάτων ῥητορικῶν

ἐπιχειρημάτων ἦν ἡ ἐξέγερσις τῶν θρησκευτικῶν συναισθημάτων τοῦ ἀκροατηρίου κατὰ τῶν ἀντιδίκων αὐτοῦ, λέγει ἐν τῷ Κατὰ Κτησιφῶντος λόγῳ (236), ὅτι ὁ Δημοσθένης κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ὡς ἐπιστάτης τῶν ὀχυρωματικῶν ἔργων οὐδεμίαν ἐξαίρετον εὐεργεσίαν εὐηργέτησε τὴν πόλιν, διότι ἀνεῖλε τοὺς δημοσίους τάφους εἰς ὀχύρωσιν τῆς πόλεως.

Οἱ ἐπιζῶντες συγγενεῖς, οἵτινες εἶχον πρώτιστον καθῆκον νὰ τιμῶσι τὴν μνήμην τοῦ μεταστάντος, ὤφειλον ὡς εἰκὸς ἐπίσης κατὰ τὰς πρώτας ἡμέρας μετὰ τὴν τελευτὴν ἐκείνου νὰ προσαρμόζωσιν ὅλην αὐτῶν τὴν διαγωγὴν πρὸς τὴν σοβαρότητα τῆς θέσεως. Οὕτω π. χ. ἀπρεπὲς ἦν ἐν τοιούτῳ καιρῷ νὰ ἐγείρωσι συγγενικὰς ἔριδας. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Ὀλυμπιοδώρου (6.7) ἀναγινώσκομεν ὅτι ὁ Καλλίστρατος μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ Κόνωνος ἐκ τῶν ψευδῶν καὶ ἀναισχύντων ἀξιώσεων, ἃς ὁ Ὀλυμπιόδωρος ἤγειρεν ἐπὶ τῆς περιουσίας τοῦ τελευτήσαντος, τὸ μὲν πρῶτον ὡς οἷόν τε μάλιστα ὠργίσθη καὶ ἠγανάκτησεν ἐπὶ τῇ ἀναισχυντίᾳ τοῦ λόγου, ἔπειτα δ' ἐλογίσατο καθ' ἑαυτὸν καὶ ἀπεκρίνατο ἐκείνῳ, ὅτι ἐν μὲν τῷ παρόντι προσῆκε θάπτειν τὸν τετελευτηκότα καὶ τἄλλα ποιεῖν τὰ νομιζόμενα, «ἐπειδὰν δὲ τούτων ἁπάντων ἐπιμεληθῶμεν», εἶπε, «τόθ' ἡμῖν αὐτοῖς διαλεξόμεθα». Θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως νὰ εἰκάσωμεν ὅτι τοιοῦτον αἴσθημα κατεῖχε καὶ τοὺς συγγενεῖς τοῦ παιδός, εἰς ὃν ἀναφέρεται ὁ λόγος τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ χορευτοῦ, διότι ὡς ἐν τῷ λόγῳ ἐκτίθεται (34 κ. ἑ.), τῇ μὲν πρώτῃ ἡμέρᾳ ᾗ ἀπέθανεν ὁ παῖς καὶ τῇ ὑστεραίᾳ ᾗ προέκειτο οὐδεμίαν μομφὴν κατὰ τοῦ χορηγοῦ ἐξήνεγκον, ὃν ᾐτιῶντο ὡς φονέα τοῦ παιδός· τῇ δὲ τρίτῃ ἡμέρᾳ, ᾗ ἐξεφέρετο ὁ παῖς, παρεσκευάζοντο εἰς τὴν κατὰ τοῦ χορηγοῦ κατηγορίαν· ἀλλ' ὅμως ἐνθυμητέον ἐνταῦθα, ὅτι οὗτος δὲν ἦτο συγγενὴς καὶ κατ' ἀκολουθίαν ἡ πρὸς αὐτὸν ἔρις δὲν ἐτάραττε τὸ αἴσθημα τῆς οἰκογενειακῆς εὐλαβείας. Ἔτι σπουδαιότερον εἶναι, ὅτι ἀπέφευγον πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ ὑποληφθῇ ὡς χαρᾶς σημεῖον. Ὅτι ἡ γυνὴ τοῦ Εὐφιλήτου ἦν ἐψιμιθυωμένη τοῦ ἀδελφοῦ (αὐτῆς) τε-

θνεῶτος οὔπω τριάκονθ' ἡμέρας, ἔδει ὡς πρᾶγμα ὅλως παρὰ φύσιν νὰ διεγείρῃ τὴν ὑποψίαν τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, ὡς ὑποδηλοῦται ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου (14). Μία τῶν πράξεων, δι' ὧν ἡ κατήγορος, ἧς αἱ ἀξιώσεις ἐν τῷ Αἰγινητικῷ τοῦ Ἰσοκράτους ἀνατρέπονται, ἔδειξε τὴν ἐνδόμυχον αὐτῆς ὀλιγωρίαν πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ Θρασυλόχου, εἶναι καὶ αὕτη, ὅτι οὐ πολλαῖς ἡμέραις ὕστερον μετὰ τὴν ἀγγελίαν τοῦ θανάτου τοῦ Θρασυλόχου ἔθυε καὶ ἑώρταζεν (40). Ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Κτησιφῶντος, ἵνα ἐξεγείρῃ τὰ αἰσθήματα τῶν ἀκροατῶν κατὰ τοῦ Δημοσθένους, λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι οὗτος, πυθόμενος τὴν Φιλίππου τελευτήν, « ἑβδόμην ἡμέραν τῆς θυγατρὸς αὐτῷ τετελευτηκυίας, πρὶν πενθῆσαι καὶ τὰ νομιζόμενα ποιῆσαι, στεφανωσάμενος καὶ λευκὴν ἐσθῆτα λαβὼν ἐβουθύτει καὶ παρενόμει, τὴν μόνην ὁ δείλαιος καὶ πρώτην αὐτὸν πατέρα προσειποῦσαν ἀπολέσας » (77)[17].

Ἐν πᾶσι τούτοις ὑπόκειται ἡ ἀλλαχοῦ ἐξετασθεῖσα δοξασία, ὅτι οἱ τετελευτηκότες ἔχουσιν αἴσθησιν τῶν γιγνομένων περὶ τὰ λείψανα αὐτῶν καὶ τοὺς τόπους, ἐν οἷς ταῦτα ἀναπαύονται. Ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου (51) προβάλλει ὁ Ἰσαῖος τὸ ἐρώτημα « πότερον δεῖ τὸν ἐκ ταύτης (δηλ. φαυλοβίου τινὸς δούλης) τοῦ Φιλοκτήμονος εἶναι κληρονόμον καὶ ἐπὶ τὰ μνήματα ἰέναι χεόμενον καὶ ἐναγιοῦντα, ἢ τὸν ἐκ τῆς ἀδελφῆς (αὐτοῦ) τοῦτον, ὃν υἱὸν αὐτὸς ἐποιήσατο », βουλόμενος δηλονότι νὰ δείξῃ, ὅτι τὸ δεύτερον μόνον δύναται νὰ ἦναι τῷ τελευτήσαντι ἀρεστόν. Δι' αὐτὸ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη νὰ προσέχωσιν, ὅπως μὴ οἱ ἄλλοτε ἐχθροὶ αὐτοῦ τελῶσιν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ τεθνεῶτος, ὃ μόνον ἐκείνων εἶναι ἔργον, οἵτινες ἐν τῷ βίῳ ἦσαν αὐτῷ προσφιλεῖς, καὶ οὕτως οἱονεὶ ἐκ νέου ἐξεγείρουσιν ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ τὴν ἀνάμνησιν ὧν ὑπ' αὐτῶν ἔπαθεν. Ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου (19) διηγεῖται ὁ Ἰσαῖος, ὅτι Εὐθυκράτης ὁ πατὴρ Ἀστυφίλου, ὅτε ἀπέθνησκεν, « ἐπέσκηψε τοῖς οἰκείοις μηδένα ποτὲ ἐᾶσαι ἐλθεῖν τῶν Θουδίππου ἐπὶ τὸ μνῆμα τὸ ἑαυτοῦ », κατωτέρω

δὲ (6) μετ' ἀγανακτήσεως ἀποκρούει τὴν σκέψιν, ὅτι θὰ ἠδύναντο οἱ ἔχθιστοι τοῦ Ἀστυφίλου νὰ πορεύωνται ἐπί τε τὰ μνήματα καὶ τὰ ἱερὰ τὰ ἐκείνου. Ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους (431-438) ἡ ἡρωὶς τοῦ δράματος λέγει πρὸς τὴν ἀδελφὴν Χρυσόθεμιν·

> *οὐ γάρ σοι θέμις*
> *οὐδ' ὅσιον ἐχθρᾶς ἀπὸ γυναικὸς (τῆς Κλυταιμήστρας) ἱστάναι*
> *κτερίσματ' οὐδὲ λουτρὰ προσφέρειν πατρί,*

καὶ κελεύει αὐτὴν ἢ νὰ διασκορπίσῃ ταῦτα εἰς τὰς πνοὰς τοῦ ἀνέμου ἢ νὰ τὰ κρύψῃ εἰς τὴν γῆν, ὅπως, ὅταν ἐκείνη θάνῃ, σῴζωνται αὐτῇ κειμήλια κάτω. Ἐν δὲ τῷ Αἴαντι (1393-1401) ὁ Τεῦκρος, ἔχων ἐν νῷ τὴν προτέραν σχέσιν τοῦ Ὀδυσσέως πρὸς τὸν Αἴαντα, καίπερ νῦν πολὺ εὐγενῶς φερομένου, λέγει·

> *σὲ δ', ὦ γεραιοῦ σπέρμα Λαέρτου πατρός,*
> *τάφου μὲν ὀκνῶ τοῦδ' ἐπιψαύειν ἐᾶν,*
> *μὴ τῷ θανόντι τοῦτο δυσχερὲς ποιῶ·*

ὁ δὲ Ὀδυσσεὺς ὁμολογεῖ, ὅτι ἔχει δίκαιον ὁ Τεῦκρος. Ἐν τῷ Ὀρέστῃ τοῦ Εὐριπίδου (105) ἡ Ἠλέκτρα κελευομένη ὑπὸ τῆς Ἑλένης νὰ κομίσῃ εἰς τὸν τάφον τῆς Κλυταιμήστρας τῆς κόμης τὰς ἀπαρχὰς καὶ τὰς χοὰς ἐκείνης ἀποποιεῖται λέγουσα· «οὐκ ἂν δυναίμην μητρὸς εἰσβλέψαι τάφον»· ἐν δὲ τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ (1361) τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ ὁ Ἡρακλῆς λέγει πρὸς τὸν Θησέα νὰ θάψῃ τοὺς ἰδίους παῖδας, οὓς ἐν τῇ μανίᾳ ἐφόνευσεν, διότι αὐτὸν οὐκ ἐᾷ ὁ νόμος νὰ ποιήσῃ τοῦτο.

Ἐκ τῆς αὐτῆς δοξασίας πηγάζει, ὅτι ἡ εἰς τὴν μνήμην τῶν τεθνεώτων ἀπονεμομένη τιμὴ ἐν ὕμνοις, ἐπιταφίοις λόγοις καὶ τοῖς τοιούτοις, ἐθεωρεῖτο ὡς πρᾶγμα ἐξαιρέτως αὐτοῖς ἀρεστόν. Διὰ τοῦτο ἐν τῇ πέμπτῃ τῶν Πυθιονικῶν ᾠδῇ τοῦ Πινδάρου (99. 100) οἱ ὕμνοι παραβάλλονται πρὸς τὰς χοὰς («μεγάλαν δ' ἀρετὰν | δρόσῳ μαλθακᾷ | ῥανθεῖσαν ὕ μ ν ω ν ὑ π ο χ ε ύ μ α σ ι ν | ἀκού-

οντί ποι χθονίᾳ φρενί »)· ἐντεῦθεν τὸ ὑπὸ τοῦ Κικέρωνος (de legibus 2, 25, 63) καὶ Σουΐδου (ἐν λ. περίδειπνον) ὡς ἀττικὸν μὲν μνημονευόμενον, πιθανῶς δὲ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος κρατοῦν ἔθος τοῦ νὰ συνέρχωνται μετὰ τὴν ταφὴν οἱ συγγενεῖς εἰς δεῖπνον ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ ἀποθανόντος καὶ νὰ λέγωσιν ὅ,τι ἕκαστος ἐνόμιζεν ὅτι ἔφερεν ἐκείνῳ ἔπαινον[18]). Ἡ καθολικότης τοῦ ἔθους τούτου ἐγέννησε τὴν παροιμίαν· «οὐκ ἐπαινεθείης οὐδ' ἐν περιδείπνῳ», λεγομένην ἐπὶ τῶν σφόδρα πονηρῶν καὶ μηδὲ τοῦ τυχόντος ἐπαίνου ἀξίων (Παροιμιογρ. I, 130).

Λαμπροτέρων ἐγκωμίων ἐτύγχανον ἐκεῖνοι, οἵτινες ἔπιπτον ὑπὲρ τῆς πατρίδος αὐτῶν, τῶν Ἀθηνῶν, ἐνώπιον τῶν πολεμίων· ἐπὶ τούτοις πλὴν τῶν ἄλλων ἐπικηδείων τιμῶν ἀπηγγέλλετο καὶ λόγος ἐπιτάφιος· τῷ ἔθει τούτῳ ὀφείλεται ὁ ἔξοχος ἐπιτάφιος τοῦ Περικλέους παρὰ Θουκυδίδῃ καὶ ὁ τοῦ Ὑπερείδου εἰς τοὺς μετὰ Λεωσθένους ἐν τῷ Λαμιακῷ πολέμῳ πεσόντας· ἀλλ' ὅμως ἐκεῖνο τὸ ἔθος προήνεγκεν εἰς φῶς καὶ πολλὰς στερεοτύπους ἐπιδείξεις, οἷος εἶναι ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου φερόμενος ἐπιτάφιος καὶ ἡ παρῳδοῦσα ἀπομίμησις ὅλου τοῦ γένους τῶν τοιούτων ἐγκωμίων ἐν τῷ Μενεξένῳ τοῦ Πλάτωνος. Τὴν ἐν τούτοις κρατοῦσαν ἰδέαν ἐκφράζει ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ Εὐαγόρου. Τὸ πλῆθος καὶ τὸ κάλλος τῶν ἐπιφερομένων τῷ τοῦ πατρὸς τάφῳ, τοὺς χοροὺς καὶ τὴν μουσικὴν καὶ τοὺς γυμνικοὺς ἀγῶνας, πρὸς δὲ τούτοις τὰς τῶν ἵππων τε καὶ τριήρων ἁμίλλας, δι' ὧν ὁ Νικοκλῆς τιμᾷ τὴν μνήμην τοῦ πατρός, ἀποδέχεται μὲν εὐμενῶς ὁ Εὐαγόρας καὶ χαίρει ὁρῶν τήν τε περὶ αὐτὸν ἐπιμέλειαν καὶ τὴν τοῦ υἱοῦ μεγαλοπρέπειαν, «πολὺ δ' ἂν ἔτι πλείω χάριν ἔχοι ἢ τοῖς ἄλλοις ἅπασιν, εἴτις δυνηθείη περὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων αὐτοῦ καὶ τῶν κινδύνων ἀξίως διελθεῖν τῶν ἐκείνῳ πεπραγμένων»· διότι αἱ μὲν δαπάναι ἐκεῖναι τῆς μεγαλοπρεπείας εἶναι τοῦ πλούτου σημεῖον, οἱ δὲ μουσικοὶ καὶ οἱ ἄλλοι ἀγῶνες καθιστῶσιν ἐντιμοτέρους τοὺς ἀγωνιζομένους· «ὁ δὲ λόγος εἰ καλῶς διέλθοι τὰς ἐκείνου πράξεις, ἀείμνηστον ἂν τὴν ἀρετὴν τὴν Εὐαγόρου παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ποιήσειεν».

Ὥσπερ ἡ ἐξύμνησις τῶν τετελευτηκότων ἐπετάσσετο, οὕτως ἀπηγορεύετο ἡ ταπείνωσις αὐτῶν. Ὁ λόγος τοῦ σοφιστοῦ Ἱππίου ἐν τῷ ἀπ' αὐτοῦ ὀνομαζομένῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος (Ἱππ. μείζ. 282 a)· «εἴωθα ἔγωγε τοὺς παλαιούς τε καὶ προτέρους ἡμῶν προτέρους τε καὶ μᾶλλον ἐγκωμιάζειν ἢ τοὺς νῦν, εὐλαβούμενος μὲν φθόνον τῶν ζώντων, φοβούμενος δὲ μῆνιν τῶν τετελευτηκότων», ἂν καὶ δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὡς μετὰ πάσης τῆς σοβαρότητος λεχθείς, ὅμως ὑποδηλοῖ τὴν καθολικῶς ἐπικρατοῦσαν παράστασιν, ὅτι τοὺς τετελευτηκότας πᾶς ἐκφαυλισμὸς τιτρώσκει. Ἤδη ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ἀποφαίνεται ὁ Ὀδυσσεὺς ὅτι εἶναι ἀνόσιον ἔργον «κταμένοισιν ἐπ' ἀνδράσι (τοῖς μνηστῆρσι) εὐχετάασθαι», ὅπερ τοσούτῳ μᾶλλον εἶναι ἀξιοσημείωτον, καθ' ὅσον δὲν ὑφίσταται ἐνταῦθα ἡ ὑπόθεσις, ὅτι οἱ τεθνεῶτες λαμβάνουσι γνῶσιν τούτου. Αὐτὸς ὁ μάλιστα πάντων τῶν ποιητῶν φιλολοίδορος Ἀρχίλοχος ἀποφαίνεται (ἀπ. 64)·

Οὐ γὰρ ἐσθλὰ κατθανοῦσι κερτομέειν ἐπ' ἀνδράσιν·

τὸ ἀξίωμα δὲ τοῦτο προσέλαβε τοιοῦτον κῦρος, ὥστε ἐν Ἀθήναις παρελήφθη εἰς τὴν νομοθεσίαν. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Λεπτίνην (104) καὶ ἐν τῷ Πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικὸς μητρῴας, ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐπίσης (Σόλ. 21) καὶ τῶν λεξικογράφων (Σουΐδ. ἐν λ. ἔνδειξις. Λεξ. ῥητ. σ. 671) μνημονεύεται νόμος ἐκ τῶν τοῦ Σόλωνος καλῶς δοκούντων ἔχειν «μὴ λέγειν κακῶς τὸν τεθνεῶτα, μηδ' ἂν ὑπὸ τῶν ἐκείνου τις ἀκούῃ παίδων αὐτός», ἐπιτρέπων τούτοις νὰ καταγγέλλωσιν εἰς τὸ δικαστήριον τὸν παραβάτην τοῦ νόμου τούτου [19]). Βαρύτατον δὲ ἁμάρτημα πράττει ὁ τῆς μνήμης τοῦ ἰδίου πατρὸς μὴ φειδόμενος, ὡς ὀνειδίζεται ἐν τῷ εἰρημένῳ λόγῳ ὁ Βοιωτὸς (46-49). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὁ Ἀπολλόδωρος ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Κατὰ Στεφάνου δὲν θεωρεῖ καλὸν νὰ εἴπῃ ἀκριβῶς, ὃν τρόπον ἡ μήτηρ αὐτοῦ μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ πρώτου αὐτῆς ἀνδρὸς συνῆψε γάμον μετὰ τοῦ Φορμίωνος (3, 27). Καὶ περὶ τῶν προγόνων τοῦ οἰκείου ἔθνους κακόν

τι λέγειν ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπαιδευσίας τεκμήριον. Κατὰ τὸν Δημοσθένη ὁ Λεπτίνης ἀποδεικνύεται ἀπαίδευτος λέγων, ὅτι οἱ πρόγονοι μεγάλα εὖ παθόντες οὐδένα τῶν εὐεργετῶν ἐτίμησαν, καὶ καταγγέλλων αὐτοὺς ὡς ἀχαρίστους (119).

Ἐπειδὴ οἱ τεθνεῶτες αἰσθάνονται τὰ ὑπὸ τῶν ἐκγόνων πραττόμενα, διὰ τοῦτο ὀφείλουσιν οὗτοι νὰ ἐκτελῶσι τὴν θέλησιν ἐκείνων μετὰ πάσης εὐσυνειδησίας. Ἀπὸ τοιούτου πνεύματος ὁ ἀποθνήσκων Κῦρος ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ τοῦ Ξενοφῶντος (8, 7, 22) παραινεῖ τοῖς υἱοῖς, ἵνα τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, ἥτις κατὰ τὴν πεποίθησιν αὐτοῦ εἶναι ἀθάνατος, καταιδούμενοι ποιῶσιν ἃ συμβουλεύει καὶ παραγγέλλει αὐτοῖς. Τὴν θέλησιν τοῦ ἀποθανόντος ἐνθυμούμενοι ὀφείλουσιν ἐπίσης νὰ ἐκτελῶσι πιστῶς καὶ ἀκριβῶς τὰς διαθήκας. Ἅπαξ, ἐν τῷ Αἰγινητικῷ τοῦ Ἰσοκράτους (42-44), προβάλλεται τὸ παράδοξον ἀμφισβήτημα, ἂν ἐν περιπτώσει ἀμφιβολίας ὀφείλει τις νὰ προσέχῃ μᾶλλον εἰς τὴν θέλησιν τῶν πάλαι τεθνεώτων ἢ τῶν ἔναγχος τὸν κλῆρον καταλιπόντων. Ὁ ῥήτωρ ἀποφαίνεται ὑπὲρ τούτων, διότι τὰ δικαιώματα ἐκείνων μετὰ τῆς κληρονομίας μετεβιβάσθησαν εἰς αὐτοὺς καὶ διὰ τοῦτο πάντως ἀρεστὸν ἔσται ἐκείνοις νὰ βλέπωσι τὴν θέλησιν αὐτῶν τιμωμένην. Ἀλλ' ὅμως οὐδ' ἀναγκαῖον εἶναι πάντοτε νὰ εἶναι ἀκριβῶς ἐκπεφρασμένη ἡ θέλησις προσφιλῶν προσώπων τελευτησάντων, ὅπως ἀσκῇ τοιαύτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν πράξεων τῶν ἐπιζώντων· εἶναι δυνατὸν νὰ συμπεράνῃ τις περὶ αὐτῆς ἐκ τοῦ καθόλου τρόπου καὶ φρονήματος τοῦ τελευτήσαντος καὶ νὰ ὑποταχθῇ εἰς αὐτήν, διότι γιγνώσκει, ὅτι ἄλλως ἤθελεν ἀσεβήσει πρὸς τὴν μνήμην τοῦ τεθνεῶτος. Οὕτω π. χ. ἡ Θεονόη ἐν τῇ Ἑλένῃ τοῦ Εὐριπίδου (999. πρβλ. 914) ἀναμιμνησκομένη τῆς προστασίας, ἣν ὁ τελευτήσας πατὴρ αὐτῆς παρέσχε τῇ Ἑλένῃ, ἐμμένει πιστὴ εἰς τὸ φρόνημα αὐτοῦ καὶ ἀνθίσταται εἰς τὴν παράνομον τοῦ ἑαυτῆς ἀδελφοῦ ἀξίωσιν. Οἱ ῥήτορες ἀσμένως ἐπωφελοῦνται τὰ τοιαῦτα αἰσθήματα, ὅπως ἐνισχύσωσι τῶν ἀκροατῶν τὴν γνώμην περὶ ἐκείνου, ὃ θεωροῦσιν ἀναγκαῖον τῇ πόλει, καὶ πρὸς τοῦτο ἐπικαλοῦνται τὴν

ἐντύπωσιν, ἣν ἡ ἐπικειμένη κρίσις, σωτήριος ἢ ὀλεθρία τῇ πόλει οὖσα, ἀναγκαίως θὰ παραγάγῃ ἐν τοῖς πρότερον ὑπὲρ τῆς πατρίδος τελευτήσασιν ἢ καθόλου ἐν τοῖς προγόνοις· ὁ Λυσίας ἐν τῷ Κατὰ Ἐρατοσθένους λόγῳ (100) ὑπομιμνήσκει τοὺς δικαστὰς πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τοὺς ὑπὸ τῶν Τριάκοντα φονευθέντας δημοκρατικούς, ὁ δ' Αἰσχίνης ἐν τῷ Κατὰ Κτησιφῶντος (259) τοὺς ἐν Μαραθῶνι καὶ ἐν Πλαταιαῖς τελευτήσαντας, καὶ ὁ Δημοσθένης ὀνομάζει ἐν γένει τοὺς ὑπὲρ δόξης καὶ ἐλευθερίας τελευτήσαντας καὶ πολλῶν καὶ καλῶν ἔργων ὑπομνήματα καταλιπόντας πρὸς ὑποστήριξιν τῆς περὶ τοῦ Αἰσχίνου καὶ Ἀριστοκράτους ἀποδοκιμαστικῆς αὐτοῦ κρίσεως (19, 66. 23, 210). Ὁ Δημοσθένης μεταχειρίζεταί ποτε τὸ αὐτὸ μέσον καὶ ἔν τινι ἰδιωτικῇ ὑποθέσει, ἐν ᾗ διακινδυνεύεται ἡ διὰ διαθήκης ὡρισμένη τοῦ ἀποθανόντος θέλησις· ἐν τῷ ἐπιλόγῳ δηλονότι τοῦ πρώτου λόγου Κατὰ Ἀφόβου λέγει, ὅτι μεγάλως ἤθελε στενάζει ὁ πατὴρ αὐτοῦ, ἐὰν ἤθελε λάβει αἴσθησιν, ὅτι ἡ μὲν χήρα καὶ ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ ἀποστεροῦνται τῶν προικῶν καὶ τῶν δωρεῶν, ἃς αὐτὸς τοῖς ἐπιτρόποις ἔδωκεν, ὁ δὲ υἱὸς κινδυνεύει νὰ καταδικασθῇ εἰς πρόστιμον, ἐὰν ἀπολέσῃ τὴν δίκην.

Ὑπῆρχε μία περίπτωσις, ἐν ᾗ οἱ συγγενεῖς τοῦ τετελευτηκότος ἐξαιρέτως ὑπεχρεοῦντο νὰ ἐκτελέσωσι τὴν θέλησιν αὐτοῦ· ἐκείνη δηλονότι, καθ' ἣν ὁ ἀποθανὼν διὰ φόνου ἐτελεύτα τὸν βίον καὶ ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἀπῄτει ἐκδίκησιν. Ἤδη ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς χρόνοις ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν ἐθεωρεῖτο ἀναγκαία ἡ ἀνταπόδοσις, ἀλλ' ἐνταῦθα φέρει αὕτη μόνον χαρακτῆρα ἰδιωτικοῦ δικαιώματος τῆς ἐκ τοῦ φόνου ἀδικουμένης οἰκογενείας, οὐχὶ θρησκευτικοῦ καθήκοντος· διὰ τοῦτο αὕτη εἶχε τὴν αἵρεσιν, ἂν ἤθελε νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἐκδίκησιν ἢ νὰ διαλλαγῇ πρὸς τὸν φονέα λαμβάνουσα χρήματα. Ὅτι τὸ δεύτερον συχνάκις ἐγίγνετο, καταφαίνεται μάλιστα ἐξ ὧν ὁ Αἴας λέγει πρὸς τὸν Ἀχιλλέα (Ἰλ. 9, 632), ὅτι καὶ παρὰ τοῦ φονέως τοῦ ἀδελφοῦ ἢ τοῦ ἰδίου παιδὸς φονευθέντος δέχεταί τις χρηματικὴν ἀποζημίωσιν

καὶ ῥ ὁ μὲν ἐν δήμῳ μένει αὐτοῦ, πόλλ' ἀποτίσας,
τοῦ δέ τ' ἐρητύεται καρδία καὶ θυμὸς ἀγήνωρ
ποινὴν δεξαμένου·

συμφωνεῖ δ' ἐντελῶς πρὸς ταῦτα, ὅτι ἡ μόνη παρ' Ὁμήρῳ περιγραφομένη δίκη, ἡ ἐν τῇ ἀσπίδι τοῦ Ἀχιλλέως εἰκονιζομένη (Ἰλ. 18, 497), περιστρέφεται εἰς τὸ ζήτημα, ἂν ὁ τοῦ φονευθέντος συγγενὴς ἔλαβε τὴν ἀποζημίωσιν (« ὁ μὲν εὔχετο πάντ' ἀποδοῦναι (ὁ φονεύς)... ὁ δ' ἀναίνετο μηδὲν ἑλέσθαι »). Ἀλλὰ δὲν λείπουσι βεβαίως καὶ παραδείγματα ἀνδρῶν τοιούτων, οἵτινες φεύγουσιν ἐκ τῆς ἰδίας πατρίδος φοβούμενοι τὴν ἐκδίκησιν τῶν συγγενῶν τοῦ φονευθέντος ὑπ' αὐτῶν, ὡς ὁ Τληπόλεμος (Ἰλ. 2, 661), ὁ Ἐπειγεὺς (Ἰλ. 16, 571) καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς ἐν τῇ πλαστῇ διηγήσει τῶν περιπετειῶν αὐτοῦ πρὸς τὴν Ἀθηνᾶν ἐν τῇ δεκάτῃ τρίτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας (259)· καὶ ἡ παραβολὴ δὲ τοῦ ἐνώπιον τοῦ Ἀχιλλέως παραστάντος Πριάμου πρὸς ἄνδρα, ὅς « ἐνὶ πάτρῃ φῶτα κατακτείνας ἄλλων ἐξίκετο δῆμον », ἐν τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (480) μαρτυρεῖ, ὅτι τοῦτο συχνάκις ἐλάμβανε χώραν. Ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς μύθοις τῶν κατόπιν χρόνων αὐξάνουσιν αἱ περιπτώσεις καθ' ἃς ἥρωες διὰ φόνον, ὃν ἐν τῇ οἰκείᾳ πατρίδι διέπραξαν, φεύγουσιν ἐκ ταύτης καὶ ζητοῦσιν ἅμα ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ κάθαρσιν ἀπὸ τοῦ μιάσματος τοῦ ἐκ τοῦ φόνου πηγάζοντος, ὅπερ παρ' Ὁμήρῳ εἶναι ἔτι ἄγνωστον[20]). Ἐπειδὴ ἡ ἔννοια τοῦ μιασμοῦ τούτου ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν τῆς ὀργῆς τοῦ φονευθέντος κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ φονέως, δὲν θὰ πλανηθῶμεν, ἐὰν τὴν γένεσιν τῆς νέας παραστάσεως ἐξαρτήσωμεν ἐκ τῆς μεταβεβλημένης δοξασίας περὶ τῆς τῶν τεθνεώτων καταστάσεως· ἀλλ' ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ, ὅτι καὶ ἡ ἐκδίκησις ἔδει νὰ θεωρῆται ὡς ἀναγκαστικὸν πρόσταγμα τοῦ φονευθέντος, τοῦ ὑπὸ ὀργῆς κατεχομένου, καὶ δὲν ἠδύνατο νὰ τεθῇ ὑπὸ τὴν προαίρεσιν τῶν συγγενῶν αὐτοῦ. Τῷ ὄντι οἱ μεθ' Ὅμηρον μῦθοι, ὅσον γινώσκομεν, οὐδεμίαν πλέον περίπτωσιν χρηματικῆς ἀποζημιώσεως δεικνύουσιν· ἀλλ' εὑρίσκομεν ὅμως ἐν αὐτοῖς

τὴν τοῦ αἵματος ἐκδίκησιν ὡς ἐλατήριον τῆς πράξεως, ἰδίως ἐν τῷ μύθῳ περὶ τῆς ἐκστρατείας τῶν Ἐπιγόνων, ἣν οἱ τῶν πεσόντων πρὸ τῶν Θηβῶν ἡρώων παῖδες ἐπεχείρησαν, «τὸν τῶν πατέρων θάνατον τιμωρήσασθαι βουλόμενοι «('Απολλόδ. 3, 7, 2). Καθ' ὅμοιον τρόπον ἐν τῇ ἡσιοδείῳ Ἀσπίδι Ἡρακλέους (20-22) ἡ ἐκδίκησις τοῦ φόνου τῶν ἀδελφῶν τῆς Ἀλκμήνης, οὓς οἱ Τάφιοι καὶ οἱ Τηλεβόαι ἀπέκτειναν, χαρακτηρίζεται ὡς θρησκευτικὸν καθῆκον τοῦ συζύγου αὐτῆς Ἀμφιτρύωνος, οὗ ἡ παράλειψις ἤθελεν ἐφελκύσει κατ' αὐτοῦ τὴν ὀργὴν τῶν θεῶν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι τοῦτο συνεπήγετο παράδοξόν τι ἐπακολούθημα. Ἐὰν ἡ τοῦ αἵματος ἐκδίκησις εἶναι ἀναγκαία, πᾶς ὁ ἀποκτείνων τινὰ γινώσκει, ὅτι ἀπειλεῖται αὐτῷ ἐν τῷ μέλλοντι κίνδυνος ἀπὸ τῶν υἱῶν τοῦ φονευθέντος, καὶ διὰ τοῦτο εὐκόλως ἐγεννᾶτο ἡ σκέψις, ἣν ὁ στίχος τῶν Κυπρίων τοῦ Στασίνου ἐκφράζει (ἀπ. 22)·

Νήπιος ὃς πατέρα κτείνων παῖδας καταλείπει,

καὶ ὑπὲρ ἧς καὶ ὁ Κῦρος παρ' Ἡροδότῳ (1,155) συνηγορεῖ λέγων, ὅτι μὴ ἐξανδραποδισάμενος τοὺς Λυδοὺς ἐποίησεν ὁμοίως, «ὡς εἴτις πατέρα ἀποκτείνας τῶν παίδων αὐτοῦ φείσαιτο.» Διὰ τοῦτο ὁ φόνος ἀνηλίκων παίδων ἐν οὐκ ὀλίγαις περιπτώσεσιν ἐπετάσσετο ὑπὸ τῆς προνοίας καὶ τῆς αὐτοσυντηρησίας· τὴν λίαν εἰδεχθῆ ταύτην ὄψιν τοῦ πράγματος μετεχειρίσθη ἐξαιρέτως ὁ Εὐριπίδης, ὅπως ἐκφαυλίσῃ τὰς περὶ τούτου δοξασίας τοῦ ἔθνους (ὁρ. τ. 1, σ. 28)· ἐν ταῖς Τρῳάσι (723) ῥίπτεται ὁ Ἀστυάναξ ἀπὸ τῶν Τρωϊκῶν πύργων κατὰ συμβουλὴν τοῦ Ὀδυσσέως «λέξαντος ἀρίστου παῖδα μὴ τρέφειν πατρός», ἐν τῇ Ἀνδρομάχῃ (515) θέλει ὁ Μενέλαος σὺν τῇ Ἀνδρομάχῃ νὰ φονεύσῃ συγχρόνως καὶ τὸν παῖδα αὐτῆς Μολοσσόν, ἐν τῷ Μαινομένῳ Ἡρακλεῖ (165) ὁ Λύκος καὶ ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις (468.1000) ὁ Εὐρυσθεὺς θεωροῦσι τὸν φόνον τῶν υἱῶν τοῦ Ἡρακλέους ἀναγκαῖον πρὸς ἰδίαν αὐτῶν ἀσφάλειαν. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἐνταῦθα εἰς τὸν ἰδιαίτερον χρωματισμὸν τῶν περιγραφομένων πράξεων καὶ βουλευμάτων

συμβάλλεται καὶ ἡ ἀπὸ τῆς εἰκόνος τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων ἀναπόσπαστος βιαιότης τοῦ ἤθους τῶν ἡρώων, ἀλλ' ὅμως δὲν δυνάμεθα σχεδὸν νἀποκρούσωμεν τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι καὶ ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ τῶν ἱστορικῶν χρόνων συχνάκις διεπράττοντο τοιαῦται ὠμότητες κατὰ τῶν προδήλων ἐκδικητῶν τῶν ἰδίων πατέρων καὶ πάππων. Μέχρι τίνος ἠδύναντο ἐν τοιαύταις περιπτώσεσι νὰ προβαίνωσιν, ἐξάγεται ἔκ τινος τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Πλουτάρχου φερομένων Ἐρωτικῶν διηγήσεων (Ἠθ. 775 d). Ἄλκιππος ὁ Λακεδαιμόνιος, πολίτης χρηστός, ἐφθονήθη ὑπὸ τῶν ἀντιπολιτευομένων, οἳ τοὺς Ἐφόρους ψευδέσι λόγοις παραγαγόντες, φυγῇ περιέβαλον τὸν ἄνδρα καὶ τὴν οὐσίαν αὐτοῦ ἐδήμευσαν, ἵνα μὴ εὐπορῶσι προικὸς αἱ δύο αὐτοῦ θυγατέρες. «Ἐπεὶ δὲ καὶ ὥς ἐμνηστεύοντό τινες τὰς παῖδας διὰ τὴν τοῦ πατρὸς ἀρετήν, ἐκώλυσαν οἱ ἐχθροὶ διὰ ψηφίσματος μὴ μνηστεύεσθαί τινας τὰς κόρας, λέγοντες, ὡς ἡ μήτηρ αὐτῶν Δαμοκρίτα πολλάκις εὔξατο τὰς θυγατέρας ταχέως γεννῆσαι παῖδας, τιμωροὺς τῷ πατρὶ γενησομένους». Σημειωτέον δ' ὅτι ἐνταῦθα οὐδὲ περὶ ἐκδικήσεως χυθέντος αἵματος πρόκειται.

Τί περὶ τούτου ἐπέτασσε τὸ πρὸς τοὺς τεθνεῶτας καθῆκον τὸ ὑπὸ θρησκευτικῶν λόγων ὑπαγορευόμενον, αὐστηρότατα κατενόουν οἱ Ἀθηναῖοι, εἰ καὶ αἱ δοξασίαι αὐτῶν δὲν θὰ ἦσαν ἴσως διάφοροι παρὰ τὰς τῶν ἄλλων Ἑλλήνων. Ἐνταῦθα χαρακτηριστικὸν τῆς ἐν τῇ περιόδῳ τῶν χρόνων ἐπελθούσης μεταβολῆς τῶν παραστάσεων εἶναι, ὅτι ἐν τῷ κατὰ Θεοκρίνου λόγῳ (28.29) καταλογίζεται τούτῳ ὡς ἓν τῶν βαρυτάτων ἐγκλημάτων, ὅτι περὶ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ, βιαίῳ θανάτῳ τελευτήσαντα, τοιοῦτος ἐγένετο, «ὥστ' ἀναζητήσας τοὺς δράσαντας καὶ πυθόμενος οἵτινες ἦσαν ἀργύριον λαβὼν ἀπηλλάγη,» ἐνῷ πρότερον «σχετλιάζων περιῄει καὶ φάσκων εἰς Ἄρειον πάγον Δημοχάρην (ὡς φονέα δῆθεν) προσκαλεῖσθαι, ἕως διελύσατο πρὸς τοὺς τὴν αἰτίαν ἔχοντας». Κατὰ τὴν ἐν τοῖς προηγουμένοις ἤδη (τ. 1, σ. 153) ἐξετασθεῖσαν δοξασίαν, ἥτις σαφέστατα ἐκτίθεται ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος

καὶ παρ' Ἀντιφῶντι, ὁ τὸ καθῆκον τῆς ἐκδικήσεως ἀναλαμβάνων συγγενής, ὁ παραλείπων τὴν τούτου ἐκτέλεσιν, καθίσταται καὶ αὐτὸς ἀκάθαρτος, διότι ἡ μῆνις τοῦ φονευθέντος τρέπεται ἐναντίον αὐτοῦ. Οὐχ ἧττον χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φράσις «βοηθήσας τῷ Πατρόκλῳ καὶ τιμωρήσας», ἣν μεταχειρίζεται ὁ Φαῖδρος ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (179 e) πρὸς δήλωσιν τῆς ἐκδικήσεως, ὡς ἐὰν ὁ τεθνεὼς ἀπήτει τρόπον τινὰ ἐπικουρίαν. Ἐναργέστατα παρίσταται ἡμῖν τὸ δίκαιον καὶ ἡ ἀπαίτησις τοῦ φονευθέντος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Κατὰ Ἀγοράτου. — Ἐνταῦθα ἀναγινώσκομεν ὅτι ὁ Διονυσόδωρος, πρὶν ἀχθῇ εἰς θάνατον, μεταπέμπεται τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα εἰς τὸ δεσμωτήριον· ἐνώπιον δὲ αὐτῆς «τά τε οἰκεῖα τὰ αὐτοῦ διέθετο, ὅπως αὐτῷ ἐδόκει, καὶ περὶ Ἀγοράτου ἔλεγεν, ὅτι αἴτιος ἦν τοῦ θανάτου καὶ ἐπέσκηπτε τῷ ἀδελφῷ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ καὶ Διονυσίῳ, τῷ ἀδελφῷ τῷ αὐτοῦ, καὶ τοῖς φίλοις πᾶσι τιμωρεῖν ὑπὲρ αὐτοῦ Ἀγόρατον· καὶ τῇ γυναικὶ τῇ αὐτοῦ ἐπέσκηπτε, νομίζων αὐτὴν κυεῖν ἐξ αὐτοῦ, ἐὰν γένηται αὐτῇ παιδίον, φράζειν τῷ γενομένῳ, ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῦ Ἀγόρατος ἀπέκτεινε, καὶ κελεύειν τιμωρεῖν ὑπὲρ αὐτοῦ ὡς φονέα ὄντα» (40-42)· ἐπὶ τούτων στηρίζει ὁ κατὰ τοῦ Ἀγοράτου ἀγορεύων γυναικάδελφος τοῦ Διονυσοδώρου τὸ ἰδιαίτερον αὐτοῦ καθῆκον πρὸς ἐκδίκησιν τοῦ τελευτήσαντος (92).

Βεβαίως ἐν εὐνομουμένῃ πολιτείᾳ δὲν ἐπετρέπετο, ἵνα οἱ πρὸς τοῦτο δικαιούμενοι αὐτοὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἐκτελῶσι τοῦ φόνου τὴν ἐκδίκησιν, ὅπερ ἐν τῇ οὔπω ἀνεπτυγμένῃ πολιτικῇ κοινωνίᾳ τῶν ὁμηρικῶν χρόνων ἦτο δυνατὸν ἢ ὡς τοιοῦτον ἐνοεῖτο. Μόνον ἐν τοῖς τυραννικοῖς οἴκοις, οἵτινες ὑπ' οὐδενὸς νόμου ἐδεσμεύοντο, ἠδύνατο νὰ διατηρηθῇ ὁ παλαιὸς ἐκεῖνος τρόπος· οὕτω π. χ. κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ξενοφῶντος (Ἑλλ. 6, 4, 34. πρβλ. Πλούτ. Πελοπ. 29) Ἀλέξανδρος ὁ Φεραῖος φονεύει τὸν Πολύφρονα, τιμωρῶν τῷ πατρὶ ἢ θείῳ αὐτοῦ Πολυδώρῳ, ὃν ἐκεῖνος ἀπέκτεινεν. Καὶ ἐν τῷ πολέμῳ ἠδύναντο ἐνίοτε νὰ κυριεύσωσι τὰς ψυχὰς τοιαῦται σκέψεις, ὡς π. χ. ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Παυσανίας

παρ' Ἡροδότῳ (9, 79) πρὸς τὸν Αἰγινήτην, ὅστις συνεβούλευεν αὐτῷ νὰ ἀνασκολοπίσῃ τὸν Μαρδόνιον, ὅπως ἐκδικηθῇ τὸν ἑαυτοῦ πάτρων Λεωνίδαν, ἀπεκρίνετο· «Λεωνίδῃ δέ, τῷ με κελεύεις τιμωρῆσαι, φημὶ μεγάλως τετιμωρῆσθαι, ψυχῇσί τε τῇσι τῶνδε (τῶν ἐν Πλαταιαῖς πεσόντων Περσῶν) ἀναριθμήτοισι τετίμηται αὐτός τε καὶ οἱ ἄλλοι οἱ ἐν Θερμοπύλῃσι τελευτήσαντες». Ἀλλὰ τῆς εὐνομουμένης πολιτείας οὐσιῶδες γνώρισμα ἦτο, ὅτι μόνον κατόπιν τακτικῆς διαδικασίας, ἥτις ἀπεδείκνυε τὴν ἐνοχὴν τοῦ φονέως, ἐπετρέπετο νὰ παραδοθῇ οὗτος εἰς τοὺς ἑαυτοῦ ἀντιδίκους. Πῶς τοῦτο ἐν ταῖς λεπτομερείαις ἐγίνετο, περὶ τούτου ἀκριβεστέραν γνῶσιν ἔχομεν μόνον εἰς τὰς Ἀθήνας ἀναφερομένην· ἀλλ' οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι ἡ θεμελιώδης ἀρχὴ τῆς διαδικασίας ἐν ἄλλαις πολιτείαις δὲν ἦτο διάφορος τῆς ἐν Ἀθήναις ἐφαρμοζομένης. Τὰ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ, ἐπὶ Παλλαδίῳ, ἐπὶ Δελφινίῳ, ἐπὶ Πρυτανείῳ καὶ ἐν Φρεατοῖ δικαστήρια ἐδέχοντο παρὰ τῶν δικαιουμένων καταγγελίας ἐπὶ φόνῳ βιαίῳ, ἐπὶ φόνῳ ἐξ ἀμύνης διαπραχθέντι, ἢ ὑπὸ ἀγνώστων γενομένῳ, ἐπὶ ἐπανειλημμένοις φόνοις ἢ ἀκουσίοις· καὶ διέτασσον μὲν οἱ δικασταὶ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς δικαστικῆς ἀποφάσεως, ἀλλ' ὅμως ὁ τρόπος, καθ' ὃν εἰσήγετο τὸ πρᾶγμα, διέσωζε τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν αἱ τοιαῦται δίκαι περιστρέφονται περὶ ἰδιωτικόν τι δίκαιον τῆς ἀδικηθείσης οἰκογενείας. Νόμος ἐν ἐπιγραφῇ σῳζόμενος (CIA ἀρ. 61), οὗ αἱ ἀτελεῖς ἐν μέρει λέξεις συμπληροῦνται διὰ τῶν ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Μακάρτατον (57. 58) παρεμβεβλημένων νόμων [21]), διέτασσε νὰ ἐγείρωσι τὴν κατηγορίαν πρῶτοι οἱ μέχρι τρίτου βαθμοῦ ἐξ αἵματος συγγενεῖς («ἐντὸς ἀνεψιότητος») τοῦ φονευθέντος, «συνδιώκειν δὲ καὶ ἀνεψιῶν παῖδας καὶ γαμβροὺς καὶ πενθεροὺς καὶ φράτερας». Ἀλλὰ βεβαίως αἱ διατάξεις αὗται δὲν ἐξήντλησαν πᾶν ὅ,τι ὑπὸ τὴν ἔποψιν ταύτην ἦτο δυνατὸν νὰ γείνῃ ἢ ὅ τι αἱ περιστάσεις ἐπέβαλλον. Ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου (68-70) οἱ ἐξηγηταὶ τῶν ἱερῶν νομίμων ἀποφαίνονται μέν, ὅτι ἐπιτρέπεται τῷ ἀγορεύοντι νὰ καταμηνύσῃ τοὺς δεδρακότας καὶ κτείναντας τὴν

τιτθὴν αὐτοῦ γενικῶς καὶ ἀορίστως οὐχὶ ὀνομαστί, διότι δὲν δύναται νὰ προσαγάγῃ πλήρη τὴν ἀπόδειξιν περὶ τοῦ δράστου τοῦ φόνου· ἀλλ' ἀποτρέπουσιν αὐτὸν ἀπὸ τῆς δίκης, διότι θὰ ἐξεγείρῃ ἐναντίον ἑαυτοῦ ἁπάντων τὴν μομφήν, ἐὰν κάμῃ κατηγορίαν, πρὸς ἣν ὁ νόμος δὲν ἀναγκάζει αὐτόν, διότι οὔτε γένει προσῆκεν αὐτῷ ἡ ἄνθρωπος, οὐδ' αὖ θεράπαινά γε αὐτοῦ ἦν, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ ἐλευθέρα ἀφεῖτο καὶ χωρὶς ᾤκει καὶ ἄνδρα ἔσχεν. Ἐντεῦθεν ἐξάγεται ἐν πρώτοις, ὅτι ὁ κύριος ὤφειλεν ἢ τοὐλάχιστον ἠδύνατο νὰ καταδιώκῃ τὸν φονέα τοῦ δούλου αὐτοῦ, ὑπὲρ οὗ εὑρίσκομεν δηλώσεις παρ' Ἀντιφῶντι (5, 48) καὶ Λυκούργῳ (65), πλὴν δὲ τούτου προσέτι, ὅτι τὸ δικαίωμα πρὸς κατηγορίαν τοὐλάχιστον ἔν τισι περιπτώσεσιν εἶχον καὶ ἄλλοι ἐκτὸς τῶν ἀμέσως πρὸς τοῦτο ὑποχρεουμένων, ἀλλ' ὅτι τὴν χρῆσιν τοῦ δικαιώματος τούτου ἡδέως ἀπέφευγον καὶ ἐθεώρουν αὐτὴν ὡς ἐπαχθῆ καὶ ἐπίφθονον. Ἄλως δὲ οἱ μὴ δικαιούμενοι εἰς τοῦτο ἀμέσως ἠδύναντο νὰ καταστήσωσι γνωστὸν τὸν βίαιον θάνατον πρῶτον μὲν ἐπιφέροντες δόρυ ἐπὶ τῇ ἐκφορᾷ καὶ προαγορεύοντες ἐπὶ τῷ μνήματι εἴ τίς ἐστι προσήκων τοῦ φονυθέντος, ἔπειτα τὸ μνῆμα φυλάττοντες ἐπὶ τρεῖς ἡμέρας· τοῦτο ἐξάγεται μὲν ἐκ τῆς ἀνωτέρω σημειωθείσης περικοπῆς τοῦ Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου λόγου, μνημονεύεται δὲ πολλάκις καὶ ὑπὸ τῶν λεξικογράφωσ[22]). Οἱ δὲ καθῆκον ἔχοντες τότε μόνον δύνανται νὰ παραλίπωσι τὴν καταδίωξιν τοῦ ἐκ προνοίας ἀποκτείναντος, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Πανταίνετον (59. πρβλ. 38 22), «ἂν ὁ παθὼν αὐτὸς ἀφῇ τοῦ φόνου, πρὶν τελευτῆσαι. τὸν δράσαντα», ἐνῷ εἰς τὸν ἀκουσίως κτείναντα ἠδύναντο νἀπονείμωσι χάριν, ὅπερ αἰδεῖσθαι ἔλεγον («ἐὰν αἰδέσηται καὶ ἀφῇ») Ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ὤφειλον νὰ εἶναι σύμφωνοι οἱ περὶ τοῦ πράγματος ἐνδιαφερόμενοι, ὡς διδάσκει ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς νόμας[23]), ἐξ οὗ πρὸς τούτοις ἐξάγεται, ὅτι, ἐὰν τοιοῦτοι δὲν ὑπῆρμον, ὤφειλον οἱ ἐφέται νὰ ὁρίσωσι δέκα ἐκ τῶν φρατέρων τοῦ χονευθέντος, ὅπως λάβωσι τὴν θέσιν ἐκείνων. Ὁ Πλάτων μάλι-

στα ἐν τοῖς Νόμοις (9, 866b. 868b. 871b) νομοθετεῖ, ὅπως, «ἐὰν ὁ προσήκων ἐγγύτατα μὴ ἐπεξίῃ τῷ παθήματι (δηλ. δὲν καταδιώκῃ τὸν φονέα), τὸ μίασμα (τὸ ἐκ τοῦ φόνου) ὡς εἰς αὐτὸν περιεληλυθὸς τοῦ παθόντος προστρεπομένου τὴν πάθην, ὁ βουλόμενος ἐπεξελθὼν τούτῳ δίκην πέντε ἔτη ἀποσχέσθαι τῆς αὐτοῦ πατρίδος ἀναγκαζέτω κατὰ νόμον»· ἀλλ' εἶναι ἀμφίβολον, ἂν πράγματι ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις τοιοῦτος νόμος, τὸ δὲ ἀνωτέρω μνημονευθὲν παράδειγμα τοῦ Θεοκρίνου, ὃς παρὰ τὴν ἀσεβῆ διαγωγὴν αὐτοῦ ἔμεινεν ἄθικτος, φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἶναι κατὰ τῆς γνώμης ταύτης. Οὕτω τὸ ὑπὸ πάντων ὁμολογούμενον καθῆκον διετηρεῖτο βεβαίως μόνον ὑπὸ τοῦ ἔθους, οὐδαμόθεν διὰ τῆς βίας ἐπιβαλλόμενον[24]). Ἀλλ' ἐν τούτοις ἐθεωρεῖτο τοσοῦτον ἱερὸν καὶ ἀπαραβίαστον, ὥστε οὐδὲ τότε ἐπετρέπετο νὰ παραμελῆται, ὅτε ὁ φόνος ἐγίγνετο ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ· διότι ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ οἱ συγγενεῖς τοῦ φονευθέντος εἶχον τὸ δικαίωμα, ἐὰν ὁ φονεὺς δὲν ἐξεδίδετο, νὰ συλλάβωσι τρεῖς τῶν πολιτῶν τῆς χώρας ἐκείνης (ἀνδροληψία) καὶ νὰ προσαγάγωσιν αὐτοὺς ἐνώπιον τοῦ δικαστηρίου ἐν Ἀθήναις (Δημ. 23, 83)[25]).

Ὁ τοῦ τεθνεῶτος ἀμελήσας, ὁ ὑβρίσας ἢ ἐκ παρανοήσεως βλάψας αὐτὸν ἠδύνατο δι' ἐξιλασμῶν νὰ καταπραΰνῃ τὴν ὀργὴν αὐτοῦ, καὶ μάλιστα τοῦτο ἴσχυεν οὐ μόνον ἐπὶ ἀτόμων, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ ὁλοκλήρων λαῶν. Περιπτώσεις τοῦ τελευταίου εἴδους δὲν εἶναι σπάνιαι ἰδίως ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις τοπικοῖς μύθοις τῆς Ἑλλάδος, ἀναμίγνυνται δ' ἐν αὐτοῖς πολυειδῶς αἱ πρότερον (τ. 1, σ. 142-148) ἐξετασθεῖσαι δοξασίαι περὶ τῆς ὀργῆς τῶν φονευθέντων κατὰ τῶν ἑαυτῶν φονέων καὶ περὶ τῆς εὐερεθίστου φύσεως τῶν ἡρώων, διότι τὸ ὅριον τὸ μεταξὺ τούτων καὶ τῶν κοινῶν τεθνεώτων δὲν ἦτο πάντοτε καὶ πανταχοῦ ἐντελῶς σταθερόν[26]). Τοὺς Ὀρχομενίους ἐκέλευσε χρησμὸς τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου νἀπαλλάξωσι τὴν χώραν ἀπὸ τοῦ λυμαινομένου αὐτὴν εἰδώλου τοῦ Ἀκταίωνος, ὅστις ἐκεῖ εἶχε σπαραχθῆ ὑπὸ τῶν ἑαυτοῦ κυνῶν, ἀνευρόντες καὶ γῇ κρύψαντες εἴ τι ἦν Ἀκταίωνος λοιπόν, νὰ στήσωσι δὲ χαλκῆν εἰκόνα

τοῦ εἰδώλου καὶ νὰ ἐναγίζωσιν ἀνὰ πᾶν ἔτος τῷ Ἀκταίωνι (Παυσ. 9, 38, 4). Ὑπὸ τῶν Κορινθίων κατελιθώθησαν τῆς Μηδείας οἱ παῖδες Μέρμερος καὶ Φέρης, διότι κατὰ διαταγὴν τῆς μητρὸς ἐκόμισαν τῇ Γλαύκῃ τὰ δηλητήριον ἔχοντα δῶρα· « ἅτε δὲ τοῦ θανάτου βιαίου καὶ οὐ σὺν τῷ δικαίῳ γενομένου, τὰ τέκνα Κορινθίων τὰ νήπια ὑπ' αὐτῶν ἐφθείρετο πρὶν ἢ χρήσαντος τοῦ θεοῦ θυσίαι αὐτοῖς ἐπέτειοι κατέστησαν» (Παυσ. 2, 3, 6), Ὁ Ἰάσων, ὅπως ἀφέλῃ τὴν μῆνιν τῶν χθονίων, ὀφείλει, ὡς λέγεται παρὰ Πινδάρῳ (Π. 4, 158. 159), νὰ κομίσῃ εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα τὴν ψυχὴν τοῦ ἐν Κολχίδι διαφθαρέντος Φρίξου, ἐπειδὴ δὲ οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ ἀνακομιδῆς τῶν ὀστῶν, πρόκειται μόνον περὶ συμβολικῶν τελετῶν κατὰ τὴν ἐν τοῖς ἄνω (σ. 154) ὑποδειχθεῖσαν ἔννοιαν. Ἐξαιρέτως ἦν ἀναγκαῖος ὁ τοιοῦτος ἐξιλασμός, ἐὰν ὁ τέθνεὼς ὑπῆρξε προσφιλὴς τῷ Ἀπόλλωνι, ὁπότε ἡ ὀργὴ αὐτοῦ τῇ δυνάμει τοῦ προστατεύοντος αὐτὸν θεοῦ ἦν ἐξαιρέτως ἐνεργός. Οὕτω κατὰ τὴν μετανάστευσιν τῶν Δωριέων Ἱππότης τις τῶν ἀφ' Ἡρακλέους ἐφόνευσε τὸν μάντιν Κάρνον, ἑπόμενον αὐτοῖς ὡς φάσμα Ἀπόλλωνος· τούτου δὲ ἕνεκα «λοιμοῦ τούτοις προσπεσόντος ἤλασαν τὸν Ἱππότην τοῦ στρατοπέδου», ὅπως ἐξιλεώσωσι τὴν σκιὰν τοῦ Κάρνου (Κόνων 26). Ἐπίσης τὸ μαντεῖον τῶν Δελφῶν ἐκέλευσε τὸν Καλώνδην, τὸν ἐν τῇ μάχῃ ἀποκτείναντα τὸν Ἀρχίλοχον, ἱλάσασθαι τὴν ψυχὴν αὐτοῦ, διότι ὁ ποιητὴς οὗτος ἦν ἀνὴρ ἱερὸς τῶν Μουσῶν καὶ τοῦ Ἀπόλλωνος (Πλούτ. Ἠθ. 560 e. Σουΐδ. ἐν λ. Ἀρχίλοχος)[27]). Ὅλως συγγενὴς τούτοις εἶναι ἡ περὶ τοῦ μυθοποιοῦ Αἰσώπου παράδοσις· οἱ Δελφοὶ συνθέντες αἰτίαν ἐπ' αὐτὸν ἱεροσυλίας ἀπέκτειναν, ὤσαντες ἀπὸ τῆς Ὑαμπείας πέτρας· « ἐκ δὲ τούτου λέγεται μηνίσαι τὸ θεῖον αὐτοῖς, ἀφορίαν τε γῆς ἐπαγαγεῖν καὶ νόσων ἀτόπων ἰδέαν πᾶσαν, ὥστε περιιόντας ἐν ταῖς Ἑλληνικαῖς πανηγύρεσι κηρύττειν καὶ καλεῖν ἀεὶ τὸν βουλόμενον ὑπὲρ Αἰσώπου δίκην λαβεῖν παρ' αὐτῶν. Τρίτῃ δὲ γενεᾷ Σάμιος Ἴδμων ἀφίκετο, γένει μὲν οὐδὲν Αἰσώπῳ προσήκων, ἀπόγονος δὲ τῶν πριαμένων αὐτὸν ἐν Σάμῳ γεγονώς· καὶ

τούτῳ τινὰς δίκας δόντες οἱ Δελφοί, τῶν κακῶν ἀπηλλάγησαν » (Πλούτ. Ἠθ. 557 a. πρβλ. Ἡρ. 2, 134). Ἐν τῷ πολλάκις μνημονευθέντι παραδείγματι τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Παυσανίου εἶναι παντελῶς συνημμένη ἡ μῆνις τοῦ τεθνεῶτος καὶ ἡ μῆνις τῆς ἐκ τοῦ εἴδους τοῦ θανάτου αὐτοῦ ὑβρισθείσης θεότητος. Ὁ Παυσανίας, καταδιωκόμενος ὑπὸ τῶν ἐφόρων, προλαβὼν κατέφυγε πρὸς τὸ ἱερὸν τῆς Χαλκιοίκου Ἀθηνᾶς καὶ εἰς οἴκημα οὐ μέγα, ὃ ἦν τοῦ ἱεροῦ, εἰσελθὼν ἡσύχαζεν· οἱ δὲ Ἔφοροι ἀφελόντες τοῦ οἰκήματος τὸν ὄροφον καὶ τὰς θύρας ἀποικοδομήσαντες, προσκαθεζόμενοί τε ἐξεπολιόρκησαν αὐτὸν λιμῷ· ἐνῷ δ' αὐτὸς ἔμελλε νὰ ἐκπνεύσῃ, αἰσθόμενοι ἐξάγουσιν ἐκ τοῦ ἱεροῦ ἔτι ἔμπνουν ὄντα καὶ ἐξαχθεὶς ἀπέθανε παραχρῆμα· ὁ δὲ θεὸς ὁ ἐν Δελφοῖς ἔχρησεν ὕστερον τοῖς Λακεδαιμονίοις τόν τε τάφον μετενεγκεῖν οὗπερ ἀπέθανε « καὶ ὡς ἄγος αὐτοῖς ὂν τὸ πεπραγμένον δύο σώματα ἀνθ' ἑνὸς τῇ Χαλκιοίκῳ ἀποδοῦναι. Οἱ δὲ Λακεδαιμόνιοι ποιησάμενοι χαλκοῦς ἀνδριάντας δύο ὡς ἀντὶ Παυσανίου ἀνέθεσαν » (Θουκ. 1, 134). Ἐκτὸς τοῦ ὅτι, ὡς ἤδη ἀνωτέρω (σ. 136) ἐσημειώθη, οἱ Δελφοὶ διὰ τοῦ χρησμοῦ τούτου ἠναντιώθησαν κατὰ τοῦ σκληροῦ ἐθίμου τῆς ἀπαγορεύσεως τῆς ταφῆς, αἱ διατάξεις αὗται δεικνύουσιν ἅμα, ὅτι ἥ τε θεὰ ἐκ τῆς τοῦ ἀσύλου καταφρονήσεως καὶ ὁ τεθνεὼς ἐκ τῆς καταπατήσεως τοῦ τῶν ἱκετῶν δικαιώματος ἦσαν προσβεβλημένοι καὶ ἔδει νὰ ἐξιλεωθῶσιν· ἐκ τῶν ἱστορούντων ταῦτα ὁ μὲν Θουκυδίδης (ἐ. ἀν.) καὶ τούτῳ ἀκολουθῶν ὁ Διόδωρος (11, 45) θεωροῦσι τὸ πρᾶγμα ἀπὸ τῆς πρώτης ὄψεως, ὁ δὲ Πλούταρχος ἀπὸ τῆς ἑτέρας (Ἠθ. 560 f). Περὶ τοῦ αὐτοῦ Παυσανίου διηγοῦνται, ὅτι διὰ τὴν Βυζαντίαν κόρην, ἣν ἐπ' αἰσχύνῃ μεταπεμψάμενος, ἐφόνευσε προσιοῦσαν, διότι ἐταράχθη ἐκ τοῦ ψόφου τοῦ ἐκ τῶν χειρῶν αὐτῆς καταπεσόντος λύχνου (« ἅτε συνειδὼς αὐτῷ προδιδόντι τὴν Ἑλλάδα καὶ δι' αὐτὸ ἐχόμενος ταραχῇ τε καὶ δείματι »), οὐδαμοῦ ἠδύνατο νὰ εὕρῃ ἐξιλασμὸν καὶ ὅτι τὸ ἐκ ταύτης καταπιέζον αὐτὸν μίασμα ἐθεωρεῖτο ὡς συναίτιον τῆς τοιαύτης αὐτοῦ τελευτῆς (Παυσ. 3, 17, 8. Πλούτ. Κίμ.

6. Ἠθ. 555 c. Πρβλ. τ. 1, σ. 269)· τοῦτο τὸ διήγημα χρησιμεύει ἡμῖν ὡς ἀπόδειξις, ὅτι ὁ ἐξιλασμὸς δὲν ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὡς πρᾶγμα ἀναμφιβόλως ἐφικτόν. Ἐν τῇ μνημονευθείσῃ περιπτώσει, ἥτις εἶναι ὅλως ἰδιαζούσης φύσεως, ἐμποδίζεται ὁ ἐξιλασμὸς ὑπὸ τῆς συρροῆς πολλῶν ἐγκλημάτων· διότι μετὰ τοῦ φόνου συνάπτεται οὐ μόνον ἡ κατὰ τῆς κόρης καὶ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς ἐπενεχθεῖσα βία, ἀλλὰ καὶ τὸ παλαιὸν πρὸς τὴν Σπάρτην καὶ τὴν Ἑλλάδα ἀδίκημα· ἄλλως δυνάμεθα καθόλου νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι ὁ μὲν ἐξιλασμὸς τοῦ ἐκ προνοίας φονευθέντος ἐθεωρεῖτο ὡς ἀδύνατος, ὁ δὲ τοῦ ἀκουσίως ἀναιρεθέντος ὡς δυνατὸς καὶ ὅτι οὗτος ἦν ἀναγκαῖος ὅρος τῆς ἀπὸ τῶν συγγενῶν συγγνώμης, ἠδύνατο δὲ κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ ν' ἀντικαταστήσῃ ταύτην. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ δεισιδαιμονία τῶν ἀρχαίων ἐγίνωσκε μέσον, δι' οὗ ἐπειρᾶτο νὰ ἐκφύγῃ τὴν μῆνιν τοῦ ἐκ προνοίας φονευθέντος, καὶ ὅπερ ἦν τόδε· ἀπέτεμνον δηλ. τεμάχια ἀπὸ τῶν μελῶν τοῦ νεκροῦ καὶ προσέδενον αὐτὰ οἱ φονεῖς ὑπὸ τὴν μασχάλην (μασχαλίσματα)· ἀλλ' ὅμως τὸ μέσον τοῦτο βεβαίως μόνον ὥς τις οἱαδήποτε καθαρῶς ἐξωτερικὴ ἀποτροπὴ τῶν στιγμιαίων ἐνεργειῶν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ, οὐχὶ δὲ καὶ ὡς ἐσωτερικὴ καταπράϋνσις, ἥτις θὰ ἦτο ἐντελῶς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὴν τοιαύτην τοῦ νεκροῦ λώβην. Ὁ χορὸς ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (439) καὶ ἡ Ἠλέκτρα ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι τοῦ Σοφοκλέους (445) νομίζουσιν, ὅτι ἡ Κλυταιμήστρα κατέστησε βαρύτερον τὸ ἀνοσιούργημα αὐτῆς ποιήσασα τοῦτο μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Ἀγαμέμνονος, ἡ δὲ Ἠλέκτρα κηρύττει τούτου ἕνεκα ἔτι μᾶλλον ἀσυγχώρητον τὴν ἐπιθυμίαν αὐτῆς νὰ προσενέγκῃ ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ κτερίσματα [28]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

Σχέσις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν οἰκογένειαν.

Ὁ Ἕλλην ὤφειλε κατ' ἐξοχὴν νὰ τιμᾷ τοὺς μεταστάντας αὐτοῦ προγόνους, ἐπακολούθημα δὲ τῶν πρὸς αὐτοὺς καθηκόντων ἦτο νὰ μεριμνᾷ καὶ περὶ τούτου, ὅπως δηλονότι μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ μὴ μένωσιν ἐκεῖνοι τοιούτων τιμῶν ἄμοιροι. Διὰ τὸν λόγον λοιπὸν τοῦτον ἤδη ὤφειλε νὰ λαμβάνῃ πρόνοιαν περὶ συντηρήσεως τῆς ἑαυτοῦ οἰκογενείας, ἐπέβαλλε δὲ τοῦτο καὶ τὸ συμφέρον τῆς πολιτείας, ἥτις ἔχει χρείαν τῶν πολιτῶν, καὶ τὸ τῆς θρησκείας ἐν στενωτέρᾳ σημασίᾳ, διότι αἱ μετὰ τοῦ γένους συνδεδεμέναι οἰκιακαὶ τελεταὶ τῆς λατρείας μόνον οὕτω διέφευγον τοῦ ὀλέθρου τὸν κίνδυνον. Ἰσχυρότατον δὲ πλὴν τούτων ἐλατήριον ἦν ἐξόχως παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἡ ἐπιθυμία τοῦ ἔχειν ἐν τῷ γήρατι «ὅστις ζῶντα γηροτροφήσει καὶ τελευτήσαντα θάψει αὐτὸν καὶ εἰς τὸν ἔπειτα χρόνον τὰ νομιζόμενα αὐτῷ ποιήσει» (Λυσ. 13, 45. Ἰσαῖ. 2, 10. 7, 30. Πλάτ. Ἱππ. μ, 291 e) [1]). Ὁ χορὸς ἐν τῷ Ἴωνι τοῦ Εὐριπίδου, ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκ τῆς παρακλήσεως, ἣν ὁ Ξοῦθος καὶ ἡ Κρέουσα ἀποτείνουσι πρὸς τὸν Ἀπόλλωνα περὶ εὐτεκνίας, ἐξυμνεῖ διὰ μακρῶν τὴν ὑπερβάλλουσαν εὐδαιμονίαν τῆς τῶν παίδων κτήσεως, τὴν ὕπαρξιν προσφιλῶν κληρονόμων, κοινωνῶν ἐν πάσῃ εὐτυχίᾳ καὶ δυστυχίᾳ, ἀεὶ προθύμων ἀμυντόρων πάσης πολεμίων ἐπιθέσεως κατὰ τῆς πατρίου γῆς (472-491). Ἐν τῇ Μηδείᾳ τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ ὁ Αἰγεύς, οὗ ἡ θέσις εἶναι ἐντελῶς ὁμοία τῇ τοῦ Ξούθου ἐν ἐκείνῳ τῷ δράματι,

ἐκφράζει ζωηρότατα τὴν ἑαυτοῦ χαρὰν ἐπὶ τῇ ἐπαγγελίᾳ τῆς Μηδείας, ὅτι παύσει αὐτὸν ὄντ' ἄπαιδα καὶ παίδων γονὰς σπεῖραι θήσει (717-722). Οὕτω λοιπὸν διὰ παντὸς θεωρεῖται ὡς ἓν τῶν συστατικῶν τῆς εὐδαιμονίας τὸ ἔχειν τέκνα χρηστά· ἀλλὰ ὡς ἔκ τ' ἄλλων καὶ ἐκ τῶν παρὰ Στοβαίῳ (77, 1-8) τεθησαυρισμένων χωρίων ἐξάγεται, νοοῦνται συχνότερον καὶ προτιμότερον οἱ ἄρρενες παῖδες, ὡς στῦλοι οἴκων ὄντες, ἢ αἱ θυγατέρες, ἃς ὁ Μένανδρος (αὐτ.) χαρακτηρίζει ὡς χαλεπὸν κτῆμα καὶ δυσδιάθετον. Ἐκ τῶν γνωστῶν ἡμῖν Ἑλλήνων ποιητῶν ὁ Πίνδαρος διερμηνεύει κατ' ἐξοχὴν τὰ ἐντεῦθεν ἐγειρόμενα αἰσθήματα. Ἐν τῇ ὀγδόῃ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν (56-65), ἣν ἐποίησεν ἐν βαθεῖ γήρατι, λέγει, ὅτι ὁ Ἀπόλλων ὤπασεν αὐτῷ ἐν Δελφοῖς τὸ μέγιστον τῶν χαρμάτων, ὅτε ὁ υἱὸς αὐτοῦ ὁ φύλαξ τῶν κτεάνων αὐτοῦ, ὡς ἱερεὺς καὶ μάντις τοῦ Ἀπόλλωνος «ὑπήντησεν ἰόντι (τῷ Πινδάρῳ) γῆς ὀμφαλὸν παρ' ἀοίδιμον» [2]). Τὴν οὐσίαν τῆς πέμπτης ᾠδῆς τῶν Πυθιονικῶν ἀποτελεῖ ἡ ἐπαγγελία, ἣν ὁ Ἡρακλῆς εὐξάμενος τῷ Διί, ὅπως τελέσῃ τῷ ξενίζοντι αὐτὸν Τελαμῶνι «υἱὸν θρασὺν ἐξ Ἐριβοίας» καὶ διὰ μεγάλου οἰωνοῦ βεβαιωθεὶς πεμφθέντος παρὰ τοῦ θεοῦ, δίδωσιν αὐτῷ ἅτε μάντις ἀνήρ· «ἔσσεταί τοι παῖς ὃν αἰτεῖς, ὦ Τελαμὼν» (52)· διὰ στίχων, οἵτινες ἐκ τῶν μυχιαιτάτων τῆς καρδίας αὐτοῦ προεκβλύζουσιν, ἐξυμνεῖ ἐν μὲν τῇ τετάρτῃ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν (120-123) τὴν χαρὰν τοῦ γηραιοῦ Αἴσονος διὰ τὴν ἐπάνοδον τοῦ Ἰάσονος («ἐκ δ' ἄρ' αὐτοῦ πομφόλυξαν δάκρυα γηραλέων γλεφάρων | , ἂν πέρι ψυχὰν ἐπεὶ γάθησεν ἐξαίρετον γόνον ἰδὼν κάλλιστον ἀνδρῶν»), ἐν δὲ τῇ δεκάτῃ τῶν Ὀλυμπιονικῶν (86-90) τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ τέως ἄπαιδος γέροντος, ὃς παρὰ προσδοκίαν ἐγέννησε τοῦ πλούτου κληρονόμον, ἐν δὲ τῇ δεκάτῃ τῶν Πυθιονικῶν (22-26) ὀνομάζει εὐδαίμονα καὶ ὑμνητὸν τὸν ἄνδρα ἐκεῖνον, ὃς ἂν «καὶ ζώων ἔτι νεαρὸν κατ' αἶσαν υἱὸν ἴδῃ τυχόντα στεφάνων Πυθίων»· ἀλλὰ καὶ ἡ φράσις «γλυκυτάτα γενεά», ἣν μεταχειρίζεται ἐν τῇ ἑνδεκάτῃ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν (57), τὸ αὐτὸ αἴσθημα διερμηνεύει. Ὁ Σόλων ἐν τῷ

γνωστῷ πρὸς τὸν Κροῖσον διαλόγῳ παρ' Ἡροδότῳ (1, 30. 31) ὀνομάζει Τέλλον τὸν Ἀθηναῖον πάντων ἀνθρώπων ὀλβιώτατον, διότι ἔσχε παῖδας καλούς τε κἀγαθοὺς καὶ εἶδεν ἐξ αὐτῶν ἁπάντων τέκνα ἐκγενόμενα καὶ πάντα παραμείναντα· τὴν δὲ μητέρα τοῦ Κλεόβιδος καὶ Βίτωνος ἐμακάριζον αἱ Ἀργεῖαι, διότι τοιούτων τέκνων ἐκύρησεν. Ὁ Κικέρων (Tusc. 1, 46, 111) διηγεῖται, ὅτι εἰς Διαγόραν τὸν Ῥόδιον, οὗ δύο παῖδες τῇ αὐτῇ ἡμέρᾳ ἐνίκησαν ἐν Ὀλυμπίᾳ, ηὔξατο τῶν φίλων τις νὰ μὴ ἐπιζήσῃ πολὺ κατόπιν τῆς μεγάλης ταύτης εὐτυχίας· καὶ ἡ εὐχὴ αὕτη ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηγάζει φρονήματος. Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Εὐαγόρᾳ (72) χαρακτηρίζει ὡς σπανιώτατον πρᾶγμα καὶ χαλεπώτατον «εὐπαιδίας τυχεῖν ἅμα καὶ πολυπαιδίας»· ὁμοίας γνώμας ἐκ τραγικῶν καὶ κωμικῶν ποιητῶν, ὧν ἡ ἰδιάζουσα μορφὴ προέρχεται ἐκ τῆς ἑκάστοτε συναφείας τοῦ λόγου, ὅθεν ἀποσπῶνται, συνήγαγεν ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ 75ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου. Πόσον πολύτιμος εἶναι ἡ τῶν τέκνων κτῆσις, καταφαίνεται σὺν ἄλλοις καὶ ἐκ τῆς βαρύτητος τοῦ ἐν τοῖς δικανικοῖς λόγοις τῶν ἀττικῶν ῥητόρων πολλάκις μνημονευομένου ὅρκου, καθ' ὃν ὁ ὀμνύων παραστήσας πλησίον ἑαυτοῦ τὰ τέκνα καὶ τὰς χεῖρας ἐπὶ τῶν κεφαλῶν αὐτῶν ἐπιθεὶς ὀμνύει κατ' αὐτῶν, νοῶν δηλονότι ὅτι ἡ θεία δίκη ὀφείλει νὰ καταλάβῃ ταῦτα ἐν περιπτώσει ἐπιορκίας. Κατὰ τὸν τρίτον λόγον Πρὸς Ἄφοβον ἡ μήτηρ τοῦ Δημοσθένους ἦν πρόθυμος νὰ ὀμόσῃ κατὰ τῆς κεφαλῆς τῶν ἑαυτῆς τέκνων, ὅτι ὁ πατὴρ τοῦ Δημοσθένους, ἡνίκ' ἐτελεύτα ἀφῆκεν ἐλεύθερον τὸν Μιλύαν καὶ ὅτι ὁ Ἄφοβος ἔλαβε τὴν προῖκα αὐτῆς (26-33), ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ὑπὸ τοῦ ῥήτορος κληθέντες μάρτυρες, «παραστησάμενοι τοὺς παῖδας, ὑπὲρ ὧν ἐμαρτύρησαν, πίστιν ἐπιθεῖναι ἠθέλησαν κατ' ἐκείνων» (54). Ἐν δὲ τῷ Κατὰ Κόνωνος λόγῳ τοῦ Δημοσθένους (38) λέγεται, ὅτι ὁ Κόνων μέλλει ποιεῖν τὸ πάντων ἀναιδέστατον· «φασὶ γὰρ παραστησάμενον τοὺς παῖδας αὐτὸν κατὰ τούτων ὀμεῖσθαι», ὅπερ θεωρεῖται ὡς τεκμήριον τῆς φαυλότητος τοῦ βίου καὶ τοῦ τρόπου αὐτοῦ. Στενὴν συνάφειαν πρὸς ταῦτα ἔχει καὶ τὸ ὅτι αἱ

ἀραὶ περιλαμβάνουσι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἀτεκνίαν καὶ ἀτυχίαν περὶ τὰ τέκνα, ἤ, ὡς ἐν τῇ τῶν Ἀμφικτυόνων ἀρᾷ (Αἰσχίν. 3,111) λέγεται, «μήτε γυναῖκας τέκνα τίκτειν γονεῦσιν ἐοικότα, ἀλλὰ τέρατα» (ὅρ. τ. 1, σ. 109. 110). Ἐν πᾶσι τούτοις ὑπόκειται ἡ σκέψις, ὅτι τὸν ἐπίορκον καὶ ἐν γένει πάντα κακοῦργον καταλαμβάνει ἡ σκληροτάτη τιμωρία, ὅταν τιμωρῆται διὰ τῆς ἀπωλείας τῶν παίδων καὶ τῶν ἑαυτοῦ ἐκγόνων, ἡ αὐτὴ σκέψις, ἥτις κυριώτατα ῥυθμίζει τὴν θεωρίαν περὶ ἐνεργείας τῆς θείας δικαιοσύνης ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον χρόνοις. Πῶς οἱ ποιηταὶ καὶ ἠθολόγοι δύνανται νὰ χρησιμοποιήσωσι τὴν συμφορὰν πατρός, ὅστις ἐξ ἰδίας ὑπαιτιότητος ἐπιφέρει τὸν θάνατον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, παρετηρήσαμεν (τ. 1, σ. 90) ἐν τοῖς παραδείγμασι τοῦ Κρέοντος τῆς Ἀντιγόνης τοῦ Σοφοκλέους καὶ τοῦ Μυτιληναίου ἱερέως Μακαρέως, περὶ οὗ διηγεῖται ὁ Αἰλιανὸς (Π. Ἱ. 13, 2)· καὶ ἡ τύχη τοῦ Ἰάσονος ἐν τῇ Μηδείᾳ καὶ τοῦ Θησέως ἐν τῷ Ἱππολύτῳ τοῦ Εὐριπίδου μόνον ἀπὸ ταύτης τῆς ἀπόψεως κατανοεῖται ἐντελῶς. Ἕνεκα δὲ τοῦ φρονήματος τοῦ ἐνταῦθα ἐκδηλουμένου ἐθεωρεῖτο ἀείποτε ὡς γνώρισμα ἐξαιρέτου καρτερίας, ἐάν τις ἠδύνατο ἀταράχως νἀκούσῃ, ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἐτελεύτησεν ἔνδοξον θάνατον ἢ καὶ κατὰ τύχην μέν, ἀλλ' ἄνευ πάσης ἐνοχῆς ἐπελθόντα· ὁ Αἰλιανὸς συνήγαγε παραδείγματα ἱστορικά, ἐν οἷς ἡ τοιαύτη καρτερία ἐκίνησε τὸν θαυμασμὸν τῶν συγχρόνων (Π. Ἱ. 3, 2-5).

Εὐκόλως δύναται νὰ ὑποτεθῇ ὅτι ὁ ἄπαις, ἐπειδὴ οὐδεὶς δεσμὸς συνέχει αὐτὸν μετὰ τοῦ μέλλοντος τῆς πολιτείας, ἔχει ἧττον θερμὸν ἢ ἄλλοι τὸ ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐνδιαφέρον. Ὁ Περικλῆς ἐν τῷ ἐπιταφίῳ παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 44, 3) παραμυθούμενος τοὺς τοκέας τῶν πεσόντων ὑπὲρ τῆς πόλεως λέγει πρὸς αὐτούς, ὅτι «καρτερεῖν χρὴ καὶ ἄλλων παίδων ἐλπίδι οἷς ἔτι ἡλικία τέκνωσιν ποιεῖσθαι», ὅπερ καὶ αὐτοῖς ἰδίᾳ συμφέρον εἶναι καὶ τῇ πόλει· «οὐ γὰρ οἷόν τε ἴσον τι ἢ δίκαιον βουλεύεσθαι, οἳ ἂν μὴ καὶ παῖδας ἐκ τοῦ ὁμοίου παραβαλλόμενοι κινδυνεύωσιν». Ὁμοίως ὁ Πλούταρχος ἐν τῇ διηγήσει περὶ τοῦ ἡρωϊσμοῦ τῆς Ἠλείας Με-

γιστοῦς λέγει ὅτι ὁ τύραννος Ἀριστότιμος ἐθεώρει τὸν γέροντα Ἑλλάνικον ὡς ἀκίνδυνον, διότι εἶχεν ἀπολέσει τὰ δύο αὐτοῦ τέκνα (Ἠθ. 251 f). Πόσον βαθέως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τοῦ συναισθήματος ἡ στέρησις τῆς πατρικῆς εὐδαιμονίας, καταφαίνεται ἐναργέστατα ἐν τοῖς ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι δυσὶ χωρίοις τοῦ Εὐριπίδου καὶ ἐν τῷ τῆς ἑνδεκάτης ᾠδῆς τῶν Ὀλυμπιονικῶν τοῦ Πινδάρου· μετὰ μείζονος δὲ σχεδὸν ζωηρότητος διερμηνεύεται ἡ περὶ τοῦτο εὐαισθησία τοῦ Ἕλληνος ἐν τοῖς λόγοις, δι' ὧν περιγράφει ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (5, 4, 30. 31) τὴν λύπην τοῦ ὑπὸ τοῦ φιλεκδίκου βασιλέως αὐτοῦ ἐκτμηθέντος Ἀσσυρίου Γαδάτα, διότι ἀνάγκη σὺν αὐτῷ τελευτῶντι πᾶν ἀποσβῆναι τὸ αὐτοῦ γένος καὶ ὄνομα. Διὰ τοῦτο ἓν τῶν μάλιστα γελοίων χαρακτηριστικῶν τοῦ μεμψιμοίρου τοῦ Θεοφράστου (Χαρ. 17) εἶναι « πρὸς τὸν εὐαγγελιζόμενον Υἱός σοι γέγονεν' εἰπεῖν ὅτι Ἂν προσθῇς Καὶ τῆς οὐσίας τὸ ἥμισυ ἄπεστιν, ἀληθῆ ἐρεῖς ». Ὅτι ἀδιαφορία, φόβος τῶν φροντίδων καὶ πικρὰ πεῖρα ἐνίοτε διήγειρον πράγματι αἰσθήματα καὶ φρονήματα ἀντίθετα πρὸς τὰ ἄλλως φυσικὰ θεωρούμενα, εἶναι κατ' οὐσίαν οἴκοθεν δῆλον· ἀλλ' οὐχ ἧττον ὁ Στοβαῖος συνήγαγεν ἐν τῷ 76ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου ἱκανὰς ῥήσεις ὑπὸ τὸν τίτλον « ὅτι ἀσύμφορον τὸ ἔχειν τέκνα »· ἡ συναγωγὴ αὕτη οὐδεμίαν θὰ εἶχεν ἀξίαν, ἐὰν μὴ περιεῖχε καὶ ῥήσεις τοῦ Δημοκρίτου, αἵτινες ἀποδεικνύουσιν, ὅτι ὁ φιλόσοφος οὗτος, ὅστις ἄλλως φιλεῖ νὰ κινῆται ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐθνικῆς συνειδήσεως, ἐν τούτῳ τῷ ζητήματι ἀπεμακρύνετο ἀπὸ τῆς στάσεως τοῦ φυσικοῦ αἰσθήματος καὶ ἠσπάζετο γνώμην ὅλως ἐκ ψυχρᾶς σκέψεως ἀπορρέουσαν· ἐκ τῶν τοῦ Δημοκρίτου ῥήσεων ἐξαιρέτως χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ λέγουσα (16), ὅτι ἄμεινόν ἐστι τὸ ἔχειν θετὸν παῖδα ἢ ἴδιον· διότι ἐκεῖνον μὲν « ἔστιν ἐκλέξασθαι οἷον θέλει καὶ ὡς ἂν δοκέῃ ἐπιτήδειος εἶναι . . . ἣν δέ τις ποιέηται ἀπὸ ἑαυτοῦ, πολλοὶ ἔνεισι κίνδυνοι· ἀνάγκη γὰρ ὃς ἂν γένηται, τούτῳ χρῆσθαι ». Ἐναντίον τῶν ἀτομικῶν τούτων ἰδιοτροπιῶν ἐμερίμνα ἔν τισι πόλεσιν ὁ νόμος περὶ τῆς διατηρήσεως τῆς οἰκογενείας, ἀναγκάζων τοὺς ἀγά-

μους νὰ συνάπτωσι γάμον. Γνωστότατον εἶναι τοῦτο περὶ τῆς Σπάρτης, ὅπου οἱ μὲν ἄγαμοι ἠπειλοῦντο δι' ἀτιμίας καὶ ποινῆς, οἱ δὲ γεννήσαντες πολλοὺς παῖδας ἐτύγχανον ἰδιαιτέρων τιμῶν (Πλούτ. Λυκ. 15. Ἡσύχ. ἐν λ. ἀγαμίου. Στοβ. Ἀνθ. 67, 16. Ἀριστοτ. Πολιτ. 1270b 3) καὶ ὅπου ἡ ἐποπτεία τῶν ἐπικλήρων θυγατέρων καὶ τῆς υἱοθεσίας ἦν ἔργον τῶν βασιλέων (Ἡρόδ. 6, 57)· ἀλλ' ὅμως ἔκ τινων δηλώσεων τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ Συμποσίῳ (192b) καὶ ἐν τοῖς Νόμοις (6, 774 a), ἔτι δὲ καὶ τοῦ λεξικογράφου Πολυδεύκους (8, 40) δυνάμεθα βεβαίως νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ ἐν ἄλλαις χώραις ὑπῆρχον τοιαῦται διατάξεις[4]).

Ἀλλ' ἡ ἐν Σπάρτῃ κρατοῦσα θεωρία περὶ τοῦ γάμου ὡς θεσμοῦ παντάπασι τῷ συμφέροντι τῆς πολιτείας ὑπηρετοῦντος εἶχε καὶ τὴν λίαν ἐπικίνδυνον αὐτῆς ὄψιν, ὡς ἀγαγοῦσα εἰς τὴν ὑπὸ Πλουτάρχου μνημονευομένην (Λυκ. 16) καὶ ἱκανὸν χρόνον ἰσχύσασαν διάταξιν, καθ' ἣν οἱ ἄρχοντες οἱ ἐπὶ τῆς δοκιμασίας τῶν νεογνῶν τεταγμένοι, «καταμαθόντες τὸ παιδάριον, εἰ μὲν εὐπαγὲς εἴη καὶ ῥωμαλέον, τρέφειν ἐκέλευον· εἰ δ' ἀγεννὲς καὶ ἄμορφον, ἀπέπεμπον εἰς τοὺς λεγομένους Ἀποθέτας, παρὰ Ταΰγετον βαραθρώδη τόπον, ὡς οὔτε αὐτῷ ζῆν ἄμεινον οὔτε τῇ πόλει τὸ μὴ καλῶς εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς πρὸς εὐεξίαν καὶ ῥώμην πεφυκός». Παρὰ τοῖς Θηβαίοις κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους (Πολιτ. 2, 1274 b 3) «νομοθέτης ἐγένετο Φιλόλαος περί τ' ἄλλων τινῶν καὶ περὶ τῆς παιδοποιίας, οὓς καλοῦσιν ἐκεῖνοι νόμους θετικούς· καὶ τοῦτ' ἐστὶν ἰδίως ὑπ' ἐκείνου νενομοθετημένον, ὅπως ὁ ἀριθμὸς σώζηται τῶν κλήρων». Λίαν ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι αὐτὸς ὁ Ἀριστοτέλης ἔν τινι ἄλλῳ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (1335 b 19-26), ἴσως ἀρχαιοτέρῳ τινὶ συγγραφεῖ ἑπόμενος, ἀποφαίνεται, ὅτι ἡ πολιτεία ὀφείλει νὰσκῇ εὐρυτάτην ἐποπτείαν ἐπὶ τῶν γάμων, καὶ ἀσπάζεται ἀμφότερα τὰ εἰρημένα νομοθετήματα, τό τε εἰς τὴν ἀπόθεσιν καὶ τροφὴν τῶν γενομένων ἀποβλέπον καὶ τὸ ὁρίζον τῆς παιδοποιίας τὸ πλῆθος. Ἐν Ἀθήναις ὁ νόμος προσέταττε τῷ ἄρχοντι μόνον τὴν ἐπιμέλειαν τῶν οἴκων, «ὅπως ἂν μὴ

ἐξερημῶνται » (Ἰσαΐ. 7, 30) [5]), πρὸς ὃ οἱ ἄπαιδες υἱὸν ποιησάμενοι κατέλειπον. Ἐν τοῖς χρόνοις τῆς νεωτέρας ἀττικῆς κωμῳδίας ἡ σκέψις περὶ τῆς δυσχερείας, ἣν παρέχει μάλιστα τοῖς ἐνδεέσιν ἡ γέννησις θυγατέρων, ἠνάγκαζεν αὐτοὺς νὰ ἐκθέτωσι ταύτας μετὰ τὴν γέννησιν. Οὕτω τοιαύτη τις ἔκθεσις π. χ. ἐχρησίμευεν ἐν τῷ Ἑαυτὸν τιμωρουμένῳ τοῦ Μενάνδρου τῷ γνωστῷ ἡμῖν ἐκ τῆς μιμήσεως τοῦ Τερεντίου ὡς οὐσιώδης παράγων τῆς πράξεως· ὁμοίως εὑρίσκομεν ὑπαινιγμοὺς εἰς τοῦτο ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Διφίλου (115) καὶ ἔν τινι τοῦ Ποσειδίππου (8)· καὶ ἐπειδὴ ἐπὶ τῆς πράξεως ταύτης ἦν ἰδιαιτέρα φράσις ἐν χρήσει, τὸ ἐγχυτρίζειν (Ἡσύχ. ἐν λ. Μοῖρις ἐν λ. ἐγχυτρισμός. Σχολ. Ἀριστ. Σφ. 289 καὶ Βατρ. 1190. Σχολ. Πλάτ. Μέν. 315 c), καὶ τούτου ἕνεκα φαίνεται ὅτι δὲν ἦτο τὸ πρᾶγμα πολὺ σπάνιον. Ἡ πεποίθησις εἰς τὴν ἀγαθότητα τῶν Μεγαρέων, οἵτινες κατὰ τὴν παρατήρησιν γραμματικοῦ τινος [6]) ἔτρεφον τὰ τοιαῦτα ἔκθετα, συνετέλει βεβαίως οὐχὶ σπανίως εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην. Καὶ φαίνεται μὲν ὅτι μόνον παρὰ τοῖς Θηβαίοις ἐλήφθη νομοθετικὴ πρόνοια ἐναντίον τῆς αὐθαιρέτου ταύτης παραμελήσεως τῶν φυσικωτάτων καθηκόντων (Αἰλ. Π. Ἱ. 2, 7), ἀλλ' ὅμως οὐδαμῶς δικαιούμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι ἀλλαχοῦ ἡ κοινὴ γνώμη ἐπεδοκίμαζεν αὐτήν [7])· τοὐναντίον μάλιστα ὑποδηλοῦται ἀρκετὰ σαφῶς ἐν τῇ ἀνωτέρω μνημονευθείσῃ περικοπῇ τῶν Πολιτικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους (1335 b 21). Καὶ ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 497 e) λέγει μέν, ὅτι « ἡ φύσις ἐν αὐτοῖς τοῖς ἡμαρτημένοις ἤθεσι καὶ πάθεσιν ἐκφαίνει τὸ πρὸς τὰ ἔκγονα φιλόστοργον· οἱ μὲν γὰρ πένητες οὐ τρέφουσι τέκνα φοβούμενοι μὴ χεῖρον ἢ προσήκει τραφέντα δουλοπρεπῆ καὶ ἀπαίδευτα καὶ τῶν καλῶν πάντων ἐνδεᾶ γένηται· τὴν γὰρ πενίαν ἔσχατον ἡγούμενοι κακόν, οὐχ ὑπομένουσι μεταδοῦναι τέκνοις ὥσπερ τινὸς χαλεποῦ καὶ μεγάλου νοσήματος »· ἀλλ' ὅμως πρόδηλον, ὅτι οὐδαμῶς πιστεύει, ὅτι οἱ ἀναγνῶσται αὐτοῦ ἐπιδοκιμάζουσι τὴν πρᾶξιν ταύτην. Ἐν τῇ παραλυσίᾳ πάντων τῶν πραγμάτων, ἥτις χαρακτηρίζει ἀρχομένην τὴν περίοδον τῶν Ῥωμαίων

αὐτοκρατόρων, τὰ τοιαῦτα ἐγένοντο βεβαίως τοσοῦτον συχνά, ὥστε ὁ Μουσώνιος ἔλαβεν ἀφορμὴν νὰ γράψῃ ἴδιον σύγγραμμα περὶ τούτου τοῦ ζητήματος (Στοβ. 75, 15. 84, 21).

Τὸ μέγεθος τοῦ ψυχικοῦ ἄλγους, ὃ πονηροὶ παῖδες προξενοῦσι τοῖς γονεῦσιν, ἑρμηνεύει ἐναργῶς χωρίον τι τοῦ Ἰσαίου (5, 39), ἐν ᾧ ἡ μήτηρ τοῦ Δικαιογένους καθημένη ἐν τῷ τῆς Εἰλειθυίας ἱερῷ ἐγκαλεῖ αὐτῷ διὰ τὴν πρὸς αὐτὴν διαγωγήν· ἡ αὐτὴ θεά, ἣν κατὰ τὸν τοκετὸν αὐτοῦ ἐπεκαλέσατο, γίγνεται καὶ μάρτυς τῆς θλίψεως τῆς μητρός. Διὰ τοῦτο κατὰ τὸν Θέογνιν (271-278) τῶν πάντων κάκιστον ἐν ἀνθρώποις, θανάτου τε καὶ νόσων πασῶν πονηρότατόν ἐστιν, ὅταν οἱ παῖδες, οὓς ἔθρεψεν, ἐχθαίρωσι τὸν πατέρα καὶ καταρῶνται ἀπολέσθαι. Διότι δὲ τοσοῦτον βαθέως ᾐσθάνοντο τοῦτο, εἶχεν ὁ πατὴρ ἐξουσίαν νἀποκηρύττῃ τὸν πονηρὸν υἱόν. Ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (11, 928 d) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1163 b 19) ὑποδεικνύουσιν, ὅτι ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχε νόμος παρέχων ἐξουσίαν εἰς τοὺς πατέρας, «ἐὰν βούλωνται τὸν υἱὸν (ἕνεκα διαφορᾶς πρὸς τὸν πατέρα) ὑπὸ κήρυκος ἐναντίον ἁπάντων ἀπειπεῖν υἱὸν κατὰ νόμον μηκέτ' εἶναι»· εἰς αὐτὸ τοῦτο τείνουσι καὶ αἱ σημειώσεις πολλῶν λεξικογράφων, οἵτινες ἑρμηνεύουσι τὴν λέξιν ἀποκήρυκτος, δι' ἧς ὠνομάζοντο οἱ τοιοῦτοι (Πολυδ. 4, 93. Ἡσύχ., Ἀμμών., Σουΐδ. ἐν λ.). Ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, εἰς ὧν τὰς δοξασίας εἰσάγουσιν ἡμᾶς ὁ Ἀποκηρυττόμενος τοῦ Λουκιανοῦ καί τις ῥητορικὴ ἐπίδειξις τοῦ Κοϊντιλιανοῦ (283), ὁ ἀδικούμενος πατήρ, ὅπως ἀποκηρύξῃ τὸν υἱὸν εἶχε χρείαν τῆς συναινέσεως τοῦ δικαστηρίου· τοὐναντίον ὁ ἐν Ἀθήναις νόμος στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἰδέας τοῦ δικαστικοῦ ἀξιώματος, ὅπερ ὁ ἀρχηγὸς τῆς οἰκογενείας ἀσκεῖ ἐπὶ τῶν μελῶν αὐτῆς. Εἶναι ἡ αὐτὴ ἰδέα, ἐφ' ἧς βασίζεται ἡ πατρικὴ ἀρά, ἧς οἱ ἡρωϊκοὶ μῦθοι τοσοῦτον ποικίλα παραδείγματα προσφέρουσι (πρβλ. τ. 1, σ. 115. 116)· καὶ ὁ τὸν Πολυνείκη καταρώμενος Οἰδίπους ἐπὶ Κολωνῷ τοῦ Σοφοκλέους παρέχει ἡμῖν ἐναργεστάτην εἰκόνα τῶν ἐν τοιαύταις περιπτώσεσι κρατούντων αἰσθη-

μάτων καὶ φρονημάτων. Ὅτι δὲ ἦτο δυνατὸν νὰ γείνῃ ποτὲ καὶ κατάχρησις ταύτης τῆς ἐξουσίας τοῦ ἀποκηρύττειν καὶ κατ' ἀκολουθίαν πράγματι νὰ συμβῇ, ὥστε ἐξ ἰδιοτροπίας τοῦ πατρὸς ὁ παντελῶς ἀθῷος υἱὸς νὰ στερηθῇ τῶν οἰκογενειακῶν αὐτοῦ δικαιωμάτων, ἐννοεῖται ὡς ἐκ τῆς φύσεως τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων οἴκοθεν. Ἀρχαῖός τις ἑρμηνευτὴς τοῦ Ἀριστοτέλους (286 b 13. πρβλ. Σουΐδ. ἐ. ἀ.) διϊσχυρίζεται, ὅτι τοῦτο συνέβη τῷ Θεμιστοκλεῖ, ἀλλ' ὁ Πλούταρχος (Θεμ. 2) θεωρεῖ τὴν εἴδησιν ταύτην ὡς ψευδὲς πλάσμα· τῷ δὲ Ἀθηναίῳ Ἱπποκράτει, τῷ πατρὶ τοῦ Πεισιστράτου, συνεβούλευσε κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (1, 59) Χίλων ὁ Λακεδαιμόνιος «πρῶτα μὲν γυναῖκα μὴ ἄγεσθαι τεκνοποιὸν ἐς τὰ οἰκία, εἰ δὲ τυγχάνει ἔχων, δεύτερον τὴν γυναῖκα ἐκπέμπειν, καὶ εἴ τίς οἱ τυγχάνει ἐὼν παῖς, τοῦτον ἀπείπασθαι», διότι τερατῶδές τι σημεῖον ἐν τῇ θυσίᾳ προανήγγελλεν αὐτῷ συμφορὰν οἰκογενειακήν[8]. Ἀλλ' ὅταν ἔν τινι πάμπαν γελοίᾳ σκηνῇ τῆς Ἀλκήστιδος τοῦ Εὐριπίδου (629-738) ὁ Ἄδμητος προσποιῆται, ὡς εἰ ἦν ἐλεύθερος νἀποκηρύξῃ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα, διότι οὗτος δὲν ἐθυσιάσθη ὑπὲρ αὐτοῦ ἀντὶ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ἀλκήστιδος, τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀντιστροφὴ τῆς φυσικῆς σχέσεως σκοποῦσα νὰ κινήσῃ τὸν γέλωτα τῶν θεατῶν[9].

Πλὴν τῶν τοιούτων ὅλως ἰδίας φύσεως περιπτώσεων ἡ θερμοτάτη ἀγάπη τοῦ πατρὸς πρὸς τὰ τέκνα φαίνεται καθόλου ὡς πρᾶγμα φυσικώτατον. Καὶ αὐτὴ ἡ πρὸς ξένους ζηλοτυπία, οἵτινες ἐπίστανται νὰ κυριεύωσιν ἐντελῶς τὴν καρδίαν τῶν τέκνων, δὲν θεωρεῖται παρὰ τῷ πατρὶ ὡς πρᾶγμα ἀδύνατον· ὁ Ἀρμένιος βασιλεὺς κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (3, 1, 38. 39) ἀπέκτεινε τὸν σοφὸν διδάσκαλον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ, διότι, ὡς λέγει, ἐφθόνει ἐκείνῳ, ὅτι ἐδόκει ποιεῖν τὸν υἱὸν μᾶλλον αὐτὸν θαυμάζειν ἢ τὸν πατέρα· ἀλλ' ὁ Ξενοφῶν ἐνταῦθα ἤθελεν ὄντως νὰ κάμῃ ὑπαινιγμὸν εἰς τὴν διαγωγὴν τῶν Ἀθηναίων πρὸς τὸν Σωκράτη. Ἡ ἔλλειψις τῆς φιλοστοργίας δύναται νὰ μαρτυρήσῃ καὶ περὶ τῆς ἄλλης φαυλότητος τοῦ χαρακτῆρος. Ταύτην

τὴν γενικῶς παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ὑπάρχουσαν παράστασιν ἐπωφελεῖται ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Κτησιφῶντος (77), ὅπως διαβάλῃ τὸν ἀντίπαλον αὐτοῦ Δημοσθένη, ὃν ὁ θάνατος τῆς ἰδίας θυγατρὸς τοσοῦτον ὀλίγον ἐλύπησεν, ὥστε ὀλίγας μετὰ τὸν θάνατον αὐτῆς ἡμέρας ἐτόλμησε νὰ πανηγυρίσῃ φαιδρῶς ἐπὶ τῇ ἀγγελίᾳ τῇ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Φιλίππου· κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ῥήτορος πατὴρ τοσοῦτον φαῦλος δὲν δύναται νὰ εἶναι ἀγαθὸς πολιτικός.

Ἐνῷ κατὰ τὴν σπαρτιατικὴν νομοθεσίαν ἡ ἀγωγὴ τῶν παίδων καὶ τῶν μειρακίων ἦν ἔργον τῆς πολιτείας [10]), ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν ταῖς πλείσταις βεβαίως τῶν ἑλληνικῶν πολεων ὁ νόμος ἐπέτρεπεν αὐτὴν εἰς τὰς χεῖρας τῆς οἰκογενείας καὶ ἐπέβαλλεν οὕτω τῷ ἀρχηγῷ ταύτης, τῷ πατρί, σπουδαῖον καθῆκον. Ἐφρόντιζε δὲ ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν τοὐλάχιστον, ὅπως τὸ δικαίωμα τοῦ παιδεύειν τὰ τέκνα κατὰ βούλησιν μὴ περιπέσῃ εἰς ἐξουσίαν τοῦ ἐᾶν αὐτὰ ἀπαίδευτα. Ὁ Πλούταρχος (Σόλ. 22) καὶ ὁ Βιτρούβιος (**Vorr. B.** 6) ποιοῦνται μνείαν ἀττικοῦ νόμου γραφέντος ὑπὸ Σόλωνος, ὃς ὥριζεν « υἱῷ τρέφειν τὸν πατέρα μὴ διδαξάμενον τέχνην ἐπάναγκες μὴ εἶναι », εἰ καὶ ἡ πρωτίστη προσωπικὴ ὠφέλεια τοῦ πατρὸς ἐκ τῆς παιδοποιίας εἶναι τὸ ὑπὸ τῶν τέκνων γηροβοσκεῖσθαι. Καὶ δυνάμεθα μὲν ἴσως νἀμφιβάλλωμεν περὶ τῆς σολωνείου καταγωγῆς τοῦ νόμου τούτου, ἣν ὁ Πλούταρχος δέχεται, καὶ στερούμεθα ἀκριβεστέρων εἰδήσεων περὶ τῶν λεπτομερειῶν αὐτοῦ καὶ τοῦ χρόνου, καθ' ὃν ἴσχυσεν, ἀλλ' ὅμως ὁ σκοπὸς αὐτοῦ εἶναι σαφέστατος καὶ συμφωνεῖ ἐντελῶς πρὸς τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἡ τῶν Ἀθηνῶν πόλις καὶ ἐν ἄλλοις πράγμασι τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου ἐφίλει νὰ ἐπιδρᾷ. Ἀλλ' ἐν τῇ ἀκμῇ αὐτῆς τῆς ἀττικῆς περιόδου ἔλαβε τὸ ἔθιμον τοῦτο εὐρεῖαν ἐξάπλωσιν, διότι κατέστη πρᾶγμα οἴκοθεν δῆλον, ὅτι πᾶς Ἀθηναῖος, οὗ ἡ περιουσία ἐπέτρεπεν, ὤφειλε νὰ προνοῇ περὶ τῆς ἐπιμεμελημένης διδασκαλίας τῶν υἱῶν αὐτοῦ. Ὅσῳ δὲ μᾶλλον αὕτη κατελείπετο τῷ πατρί, τοσούτῳ μᾶλλον ἐπεβάλλετο αὐτῷ μηδὲν παρὰ τῷ υἱῷ φαῦλον νὰ ἀνέχη-

ται, μηδὲ νὰ παρέχῃ αὐτὸς ἐκείνῳ μηδὲν κακὸν παράδειγμα. Τὴν ἐπὶ ἐναντίᾳ διαγωγῇ ἀγανάκτησιν διερμηνεύει ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Κόνωνος (54, 23) λέγων· «καὶ γὰρ εἰ μηδὲν αὐτὸς εἴργαστο τῶν πεπραγμένων, ἀλλ' εἰ παρεστηκότος τούτου Κτησίας ὁ υἱὸς ὁ τούτου ταῦθ' ἅπερ νυνὶ πεποιηκὼς ἐφαίνετο, τοῦτον ἐμισεῖτ' ἂν δικαίως· εἰ γὰρ οὕτω τοὺς ἑαυτοῦ προῆκται παῖδας ὥστ' ἐναντίον ἐξαμαρτάνοντας ἑαυτοῦ, καὶ ταῦτα ἐφ' ὧν ἐνίοις θάνατος ἡ ζημία κεῖται, μήτε φοβεῖσθαι μήτ' αἰσχύνεσθαι, τί τοῦτον οὐκ ἂν εἰκότως παθεῖν οἴεσθε; ἐγὼ μὲν γὰρ ἡγοῦμαι ταῦτ' εἶναι σημεῖα τοῦ μηδὲ τοῦτον τὸν ἑαυτοῦ πατέρα αἰσχύνεσθαι· εἰ γὰρ ἐκεῖνον αὐτὸς ἐτίμα καὶ ἐδεδίει, κἂν τούτους αὐτὸν ἠξίου». Τὸ δὲ φοβερώτατον ἦν νὰ καταπέσῃ ὁ πατὴρ μέχρι τοσούτου, ὥστε νὰ προαγωγεύσῃ τὸν ἑαυτοῦ υἱόν. Ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Αἰσχίνου Κατὰ Τιμάρχου (13. 14) μανθάνομεν, ὅτι ὑπῆρχεν ἐν Ἀθήναις κατὰ τοῦ τοιούτου πατρὸς νόμος, ὃς πλὴν τῆς ἄλλης πολιτικῆς ποινῆς ὥριζε «καὶ μὴ ἐπάναγκες εἶναι τῷ παιδὶ ἡβήσαντι τρέφειν τὸν πατέρα μηδὲ οἴκησιν παρέχειν, ὃς ἂν ἐκμισθωθῇ (ὑπὸ τοῦ πατρὸς) ἑταιρεῖν· ἀποθανόντα δὲ αὐτὸν θαπτέτω καὶ τἆλλα ποιείτω τὰ νομιζόμενα», διότι τοῦτο τὸ τελευταῖον ἦν τοῦ ἱεροῦ δικαίου μέρος ἀπαραβίαστον.

Καθόλου εἰπεῖν δὲν γίγνεται συχνὸς λόγος περὶ τῶν καθηκόντων τῶν γονέων πρὸς τὰ τέκνα, ἴσως διότι ἡ μὲν ὕπαρξις ἐνδομύχου πρὸς αὐτὰ στοργῆς θεωρεῖται ὡς νοουμένη οἴκοθεν, ἡ δ' ἔλλειψις αὐτῆς, ὅπου παρατηρεῖται, ὡς τεκμήριον ἐσχάτης καταπτώσεως. Ἀλλὰ τοσούτῳ σπουδαιοτέραν θέσιν καταλαμβάνουσιν ἐν ταῖς ἠθικαῖς μελέταις τῶν Ἑλλήνων τὰ τῶν τέκνων πρὸς τοὺς γονεῖς καθήκοντα, ὡς δύναται νὰ πείσῃ ἓν μόνον βλέμμα εἰς τὰς ὑπὸ τοῦ Στοβαίου ἐν τῷ 79ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου ἀποτεταμιευμένας γνώμας. Πολυάριθμοι ῥήσεις διαφορωτάτων συγγραφέων συντάσσουσι ταῦτα μετὰ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς ὡς σχεδὸν ἢ ἐντελῶς ἰσότιμα τούτοις, συνάπτοντες μετ' αὐτῶν κατὰ τὰς περιστάσεις καὶ τὰ πρὸς τοὺς τεθνεῶτας ἢ τὰ πρὸς τὴν πατρίδα

καθήκοντα· τὸ συμπέρασμα τῆς θεωρίας ταύτης ἐξάγει ὁ μεταγενέστερος Περιπατητικὸς ὁ συγγράψας τὸ βιβλίον Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν ἐν τῇ Ἀριστοτελείῳ συλλογῇ, ὅστις τὰ τέσσαρα εἰρημένα εἴδη τῶν καθηκόντων θεωρεῖ πάντα ὡς ὁμοταγῆ (1250b 19. 1251a 31). Κατά τινα μῦθον, ὃν καὶ ὁ Πίνδαρος (Π. 6, 23-27) μεταχειρίζεται, ὁ σοφὸς Χείρων παρῄνει τῷ Ἀχιλλεῖ μάλιστα μὲν Κρονίδην θεῶν νὰ σέβηται, εἶτα δὲ νὰ τιμᾷ τοὺς γονεῖς αὐτοῦ. Ἀπόσπασμα τῆς Ἀντιόπης τοῦ Εὐριπίδου (219) λέγει τάδε·

> ***τρεῖς εἰσὶν ἀρεταί, τὰς χρεών σ' ἀσκεῖν, τέκνον,***
> ***θεούς τε τιμᾶν τούς τε θρέψαντας γονεῖς***
> ***νόμους τε κοινῆς Ἑλλάδος· καὶ ταῦτα δρῶν***
> ***κάλλιστον ἕξεις στέφανον εὐκλείας ἀεί.***

Ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐν τῷ Κατὰ Λεωκράτους (94) λέγει· «Ἡγοῦμαι δ' ἔγωγε, ὦ ἄνδρες, τὴν τῶν θεῶν ἐπιμέλειαν πάσας μὲν τὰς ἀνθρωπίνας πράξεις ἐπισκοπεῖν, μάλιστα δὲ τὴν περὶ τοὺς γονέας καὶ τοὺς τετελευτηκότας καὶ τὴν πρὸς αὐτοὺς εὐσέβειαν, εἰκότως. παρ' ὧν γὰρ τὴν ἀρχὴν τοῦ ζῆν εἰλήφαμεν καὶ πλεῖστα ἀγαθὰ πεπόνθαμεν, εἰς τούτους μὴ ὅτι ἁμαρτεῖν, ἀλλ' ὅτι μὴ εὐεργετοῦντας τὸν αὑτῶν βίον καταναλῶσαι μέγιστον ἀσέβημά ἐστι»· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ (15) λέγει, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πλεῖστον διαφέρουσι τῶν ἄλλων ἀνθρώπων «τῷ πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβῶς καὶ πρὸς τοὺς γονεῖς ὁσίως καὶ πρὸς τὴν πατρίδα φιλοτίμως ἔχειν». Ἔτι ἐντονώτερον ἐκφράζεται ὁ Αἰσχίνης (1,28) λέγων· «εἴ τις οὓς ἐξ ἴσου δεῖ τιμᾶν τοῖς θεοῖς, εἰς τούτους ἐστὶ φαῦλος, τί ποτε ὑπ' αὐτοῦ πείσονται οἱ ἀλλότριοι καὶ ἡ πόλις ὅλη;». Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1163b 17) ζητεῖ νὰ ἀναγάγῃ εἰς τὸ αἴτιον αὐτοῦ τὸ ἐνταῦθα ἐκδηλούμενον ἐθνικὸν αἴσθημα· κατ' αὐτὸν ἡ πρὸς τοὺς θεοὺς τιμὴ καὶ ἡ πρὸς τοὺς γονεῖς εἶναι ὁμοειδεῖς, διότι ἐν ἀμφοτέραις «οὐδεὶς ἄν ποτε τὴν ἀξίαν ἀποδοίη, εἰς δύναμιν δὲ ὁ θεραπεύων ἐπιεικὴς εἶναι δοκεῖ.» Ὁ δὲ

Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (11, 930e-931e) περὶ τούτου διεξιὼν λέγει, «ὡς οὐδὲν πρὸς θεῶν τιμιώτερον ἄγαλμ' ἂν κτησαίμεθα πατρὸς καὶ προπάτορος παρειμένων γήρᾳ καὶ μητέρων τὴν αὐτὴν δύναμιν ἐχουσῶν, οὓς ὅταν ἀγάλλῃ τις τιμαῖς, γέγηθεν ὁ θεὸς» καὶ ἐπακούει αὐτῶν οὐδὲν ἧττον εὐλογούντων ἢ καταρωμένων τὰ ἑαυτῶν τέκνα, ὡς μαρτυρεῖ τὸ παράδειγμα τοῦ Ἀμύντορος, τοῦ Θησέως, τοῦ Οἰδίποδος· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ τῶν Νόμων (4, 717 d) παραινῶν ὁ Πλάτων λέγει· «θυμουμένοις τε (τοῖς γονεῦσιν) οὖν ὑπείκειν δεῖ καὶ ἀποπιμπλᾶσι τὸν θυμόν, ἐάν τ' ἐν λόγοις ἐάν τ' ἐν ἔργοις δρῶσι τὸ τοιοῦτον, ξυγγιγνώσκοντα, ὡς εἰκότως μάλιστα πατὴρ υἱεῖ δοξάζων ἀδικεῖσθαι θυμοῖτ' ἂν διαφερόντως». Ἓν δὲ τῶν χειρίστων γνωρισμάτων, δι' ὧν γίγνεται φανερὰ ἡ διαφθορὰ τοῦ σιδηροῦ γένους, εἶναι κατὰ τὸν Ἡσίοδον (Ἔ. καὶ Ἡ. 185) καὶ τόδε, ὅτι τὰ τέκνα οὐ μόνον δὲν τιμῶσι τοὺς γονεῖς, ἀλλὰ δὲν αἰσχύνονται καὶ νὰ χλευάζωσιν αὐτοὺς («αἶψα δὲ γηράσκοντας ἀτιμήσουσι τοκῆας»).

Αἱ θρησκευτικαὶ τοῦ λαοῦ παραστάσεις, οἱ μῦθοι οἱ ἀρχαῖοι καὶ οἱ Αἰσώπειοι διερμηνεύουσι ποικιλοτρόπως τὰ αὐτὰ νοήματα. Ὅτι ἐκεῖνον, ὅστις τολμήσει πατρὸς ἢ μητρὸς ἢ τούτων ἔτι προγόνων ἅψασθαί ποτε βιαζόμενος αἰκίᾳ τινί, ἥ τε μῆνις τῶν ἄνω θεῶν καταδιώκει καὶ ἐν Ἅιδου αἱ ἔσχαται τιμωρίαι ἀναμένουσιν, εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα (Νόμ. 9, 880e. 881a) λόγοι παλαιοὶ καὶ ὑπὸ πάντων εἰρημένοι. Τοὐναντίον ὁ μῦθος περιέβαλε διὰ τῆς ἐκλαμπρυνούσης αὐτοῦ αἴγλης δύο ἥρωας, διακριθέντας διὰ τὴν μέχρι θανάτου ὑπὲρ τῶν ἑαυτῶν πατέρων ἐθελοθυσίαν, τὸν Ἀντίλοχον, ὃς ἐν τῷ πρὸς Μέμνονα ἀγῶνι οὐκ ἐφείσατο τῆς ἰδίας αὐτοῦ ζωῆς, ὅπως σώσῃ τὸν γηραιὸν πατέρα Νέστορα, καὶ τὸν Αἰνείαν, ὃς τὸν πατέρα αὐτοῦ Ἀγχίσην ἐπὶ τῶν ὤμων φέρων ἔσωσεν ἐκ τῆς ἁλούσης ἢ ἤδη ἁλισκομένης Τροίας· ὅτι δὲ ἐφίλουν νὰ παραβάλλωσιν αὐτοὺς πρὸς ἀλλήλους, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ Κυνηγετικῷ (1, 14. 15) ὀνομάζει αὐτοὺς τὸν ἕνα μετὰ τὸν ἄλλον. Κατά τινα σικελικὴν

παράδοσιν μνημονευομένην ὑπὸ τοῦ Λυκούργου (95. 96) καὶ ὑπὸ τοῦ Στοβαίου μετά τινος παραλλαγῆς (79, 38) ἐγένετο ῥύαξ πυρὸς ἐκ τῆς Αἴτνης, φερόμενος καὶ ἐπὶ τὴν ἄλλην χώραν καὶ δὴ καὶ πρὸς πόλιν τινὰ τῶν ἐκεῖ κατοικουμένων· οἱ μὲν οὖν ἄλλοι ὥρμησαν πρὸς φυγήν, τὴν αὑτῶν σωτηρίαν ζητοῦντες, εἷς δέ τις τῶν νεωτέρων, ὁρῶν τὸν πατέρα πρεσβύτερον ὄντα καὶ οὐχὶ δυνάμενον ἀποχωρεῖν ἀλλὰ ἐγκαταλαμβανόμενον, ἀράμενος ἔφερεν· φορτίου δὲ προσγενομένου καὶ αὐτὸς ἐγκατελήφθη· ἀλλὰ θείᾳ προνοίᾳ τὸ πῦρ κύκλῳ τὸν τόπον ἐκεῖνον περιέρρευσε καὶ ἐσώθησαν οὗτοι μόνοι, ἀφ' ὧν καὶ τὸ χωρίον προσηγορεύθη τῶν εὐσεβῶν χῶρος· οἱ δὲ ταχεῖαν τὴν ἀποχώρησιν ποιησάμενοι καὶ τοὺς ἑαυτῶν γονεῖς ἐγκαταλιπόντες ἅπαντες ἀπώλοντο. Ἐκ τοῦ βίου τῶν ζώων προὐβάλλετο συνήθως τοῖς ἀνθρώποις τὸ παράδειγμα τῶν πελαργῶν, οἵτινες κατὰ τοὺς ἀρχαίους τρέφειν τοὺς πατέρας γεγηρακότας ἐθέλουσιν, ὥσπερ αὐτοὶ νεοσσοὶ ὄντες ἐτράφησαν πρότερον ὑπ' ἐκείνων. Ὁ χορὸς τῆς Ἠλέκτρας τοῦ Σοφοκλέους (1058κ. ἑ.) μεταχειρίζεται τοῦτο, ὅπως ἀποδείξῃ, ὅτι ἡ τελειοτάτη τῶν τέκνων εὐσέβεια ἔχει τὴν ῥίζαν ἐν τῇ φύσει· ἐν δὲ τοῖς Ὄρνισι τοῦ Ἀριστοφάνους (1355) χρησιμεύει πρὸς διδασκαλίαν νέου τινός, ὅστις ἐσφαλμένως ἐπίστευεν, ὅτι παρὰ τοῖς ὄρνισι καλὸν νομίζεται τὸν πατέρα ἄγχειν καὶ δάκνειν· ἐν τῷ Πρώτῳ Ἀλκιβιάδῃ τοῦ Πλάτωνος (135e) λαμβάνεται πρὸς σύγκρισιν ὡς τὸ γνωστότατον παράδειγμα τῆς ὕστερον γινομένης μεταβολῆς τῆς σχέσεως μεταξὺ εὐεργέτου καὶ εὐεργετηθέντος· οἱ δὲ θεωρητικῶς τὴν ἱστορίαν τῶν ζώων πραγματευόμενοι, ὡς ὁ Ἀριστοτέλης (615b 23) καὶ ὁ Αἰλιανὸς (Περὶ ζώων 3, 23), ὥσπερ καὶ ὁ μυθοποιὸς Βάβριος (13, 7), χαρακτηρίζουσι τὸν λόγον, ὅτι οἱ πελαργοὶ ἀντεκτρέφονται, ὡς παρὰ πᾶσι θρυλούμενον[11])

Ἕνεκα τῆς σπουδαιότητος, ἥτις ἀπενέμετο εἰς τὸ μέρος τοῦτο τοῦ ἠθικοῦ βίου, εὐκόλως ἠδύνατο πᾶσα πνευματικὴ κίνησις ὑπεροχὴν ἐν τῇ πόλει ἐπιδιώκουσα νὰ διαβληθῇ ὡς βλάπτουσα αὐτό, καὶ ἡ διαβολὴ αὕτη νὰ ἀποβῇ ὅπλον ἐπικίνδυνον ἐν ταῖς χερσὶ τῶν

ἀντιπάλων τῆς τοιαύτης κινήσεως. Δαψιλεστάτην χρῆσιν τοῦ ὅπλου τούτου ἔκαμον οἱ κατήγοροι τοῦ Σωκράτους, οὗ ἡ ἠθική, ἅτε ἐπὶ τῆς φρονήσεως θεμελιουμένη, ὀλίγον ἐφαίνετο προσέχουσα εἰς τὸ ἄμεσον αἴσθημα καὶ κατεφρόνει τὴν πρὸς τὰς ἐθνικὰς παραδόσεις συνάφειαν. Ἡ ἐν ταῖς Νεφέλαις τοῦ Ἀριστοφάνους περιγραφὴ τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ Φειδιππίδου ἐναντίον τοῦ πατρὸς Στρεψιάδου, ἥτις καταυγάζεται θαυμασιώτατα ἐξ ὧν ὁ Δίκαιος λόγος πρὸς τὸν Ἄδικον ἀντιτασσόμενος ἐπαγγέλλεται τῷ νεανίᾳ ὡς καρπὸν τῆς ἑαυτοῦ διδασκαλίας (994—999), ἦτο πάντως ἐπιτηδεία νὰ ἐξάψῃ τὸ μῖσος τοῦ λαοῦ ἐναντίον διδασκάλου τῆς νεότητος, ἐξ οὗ ἠδύνατο νὰ πηγάσῃ ἡ πρὸς τοιαῦτα πλημμελήματα παρόρμησις· ὁ δὲ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν (1, 2, 49) ὑποδεικνύει, ὅτι οἱ κατήγοροι τοῦ Σωκράτους τὴν αὐτὴν κατηγορίαν κατ' αὐτοῦ ἤγειραν, ὅτι δηλαδὴ «τοὺς πατέρας προπηλακίζειν ἐδίδασκε». Πόσον σοβαρὸν ὑπολαμβάνει τοῦτο ὁ ὑπὲρ τοῦ διδασκάλου ἀπολογούμενος μαθητής, φαίνεται ἐκ τούτου, ὅτι ὅλον τὸ δεύτερον κεφάλαιον τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν ἀπομνημονευμάτων κατέχει ὁ διάλογος, ἐν ᾧ ὁ Σωκράτης τὸν ἴδιον αὐτοῦ υἱὸν Λαμπροκλέα πρὸς τὴν μητέρα χαλεπαίνοντα πειρᾶται διὰ λογικῶν ἐπιχειρημάτων νἀποτρέψῃ τοῦ ἀχαριστεῖν πρὸς τοὺς γονεῖς καὶ νὰ ἐμπνεύσῃ αὐτῷ φρόνημα εὐχαριστίας καὶ εὐσεβείας πρὸς τὴν μητέρα αὐτοῦ. Ἀλλ' ἐν τούτοις ἡ σωκρατικὴ σχολὴ δὲν παρέλιπε νἀνταποδώσῃ τὴν κατηγορίαν εἰς τὴν ἀντίπαλον αὐτῆς μερίδα καὶ νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ μονομερῶς ἐπιδιωκομένη δογματικὴ εὐσέβεια δύναται ἐπίσης νὰ καταπνίξῃ τὰ ὡς ἱερὰ ἀνεγνωρισμένα φυσικὰ αἰσθήματα, ὥσπερ καὶ ἡ ἐπὶ μόνου τοῦ καθαροῦ λόγου θεμελίωσις τῆς ἠθικῆς. Διότι ὁ Πλάτων παριστᾷ τὸν ἀντιπρόσωπον τῶν αὐστηροτάτων ὀπαδῶν τῆς παλαιᾶς πίστεως, τὸν μάντιν Εὐθύφρονα ἐν τῷ ὁμωνύμῳ διαλόγῳ διώκοντα τὸν ἑαυτοῦ πατέρα ἐπὶ φόνῳ, διότι ἡ δοξασία αὐτοῦ περὶ τῶν πρὸς τοὺς θεοὺς καθηκόντων φαίνεται ἐπιβάλλουσα αὐτῷ τοῦτο.

Ὁ ἐν Ἀθήναις πολιτικὸς νόμος συμφώνως πρὸς τὴν κοινὴν

συνείδησιν ὡρμᾶτο ἐκ τῆς ἀρχῆς, ὅτι οὗτος μόνον δύναται νὰ εἶναι πιστὸς ὑπηρέτης καὶ σύμβουλος τῆς πατρίδος, ὅστις πρότερον ἐγένετο ἀγαθὸς υἱός· διότι οἱ μέλλοντες νὰ ἀναλάβωσιν ἀρχήν τινα ἐν τῇ πόλει ὤφειλον δοκιμαζόμενοι νὰ ἀποδείξωσι σαφῶς, ὅτι ἐξεπλήρουν τὰ πρὸς τοὺς γονεῖς καθήκοντα (Δείν. 2, 17. Πολυβ. 8, 86.), κατὰ δὲ τὸν Αἰσχίνην (1, 28), ἐάν τις τὸν πατέρα τύπτῃ ἢ τὴν μητέρα, ἢ μὴ τρέφῃ, ἢ μὴ παρέχῃ οἴκησιν, τοῦτον οὐκ ἐᾷ ὁ νομοθέτης ἐν τῷ δήμῳ λέγειν. Τὴν ἀπομάκρυνσιν τῶν πρὸς τοὺς γονεῖς ἀσεβούντων ἀπὸ τῶν δημοσίων ἀξιωμάτων αἰτολογεῖ ὁ Ξενοφῶν ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι (2, 2, 13) λέγων, ὅτι ἡ πόλις, «ἐάν τις γονέας μὴ θεραπεύῃ, τούτῳ δίκην τε ἐπιτίθησι καὶ ἀποδοκιμάζουσα οὐκ ἐᾷ ἄρχειν τοῦτον, ὡς οὔτε ἂν τὰ ἱερὰ εὐσεβῶς θυόμενα ὑπὲρ τῆς πόλεως τούτου θύοντος οὔτε ἄλλο καλῶς καὶ δικαίως οὐδὲν ἂν τούτου πράξαντος». Ἀλλ' ὅμως ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν οὐδαμῶς προέβαινε μέχρι τοσούτου, ὥστε μηδὲν δικαίωμα νὰ παραχωρῇ τῷ υἱῷ ἢ τῇ θυγατρί, ὅπως καταγγέλλῃ τὸν πατέρα. Ὅτι ἡ ἐξάσκησις τοῦ δικαιώματος τούτου, καθ' ὃν τρόπον γίνεται ὑπὸ τοῦ Εὐθύφρονος ἐν τῷ μνημονευθέντι διαλόγῳ, διήγειρε τὸν ψόγον ἁπάντων, θὰ ἠδυνάμεθα εὐθὺς νὰ πιστεύσωμεν καὶ ἐπιβεβαιοῦται τοῦτο ἐκ τῆς ἀγανακτήσεως τῶν οἰκείων τοῦ Εὐθύφρονος ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ Πλάτωνος (4 d) καὶ ἐκ τοῦ θαυμασμοῦ τοῦ Σωκράτους ἐπὶ τούτῳ· ἀλλ' ἦτο δυνατὸν νὰ ὑπάρχωσι καὶ περιπτώσεις ἀλλοῖαι, ἐν αἷς σπουδαιότατοι λόγοι ἐδικαιολόγουν τὴν ἄλλως πλημμελῆ πρᾶξιν. Τοιαύτη εἶναι ἡ περίπτωσις, περὶ ἣν στρέφεται ὁ λόγος τοῦ Λυσίου Κατὰ Διογείτονος. Ἐν τῷ λόγῳ τούτῳ γυνή τις ἀπαιτεῖ δικαστικῶς παρὰ τοῦ ἑαυτῆς πατρός, ὅστις ὡς ἀδελφὸς τοῦ τελευτήσαντος αὐτῆς συζύγου ἐπίτροπος τῶν ὀρφανῶν γενόμενος ἐσφετερίσθη τῶν ἐπιτροπευομένων τὴν περιουσίαν καὶ ἐδαπάνησεν αὐτὴν ὑπὲρ τῶν ἐκ δευτέρου γάμου τέκνων αὐτοῦ, τὴν κληρονομίαν ἐκείνων, καὶ βεβαίως οὐχὶ πολλοὶ τῶν συμπολιτῶν ἀπέδωκαν αὐτῇ ἐν τούτῳ ἄδικον. Συχνόταται τῶν τοιούτων δικῶν ἦσαν αἱ

δίκαι παρανοίας, ἃς ἤγειρον υἱοὶ κατὰ πατέρων πνευματικῶς πασχόντων ὑπὸ νόσων ἢ γήρατος, ὅπως ἐξασφαλίσωσι τὰ ἐπὶ τῆς περιουσίας δικαιώματα ἑαυτῶν καὶ τῆς οἰκογενείας· ἀλλ' αἱ γνῶμαι τῶν Ἀθηναίων περὶ τοῦ νόμου τούτου, ὅστις παρεῖχε τοιαύτην ἐξουσίαν, διεφώνουν πολύ. Ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (11, 928e) νομίζει, ὅτι «ταῦτα ὄντως ἐν παγκάκων ἤθεσιν ἀνθρώπων γίγνεσθαι φιλεῖ»· ὁ δὲ Μένανδρος ἔν τινι ἀποσπάσματι (784) φρονεῖ, ὅτι ὁ δίκας γραφόμενος πρὸς γονεῖς μαίνεται· αἱ εἰδήσεις ἡμῶν περὶ τῆς δίκης τῶν υἱῶν τοῦ Σοφοκλέους κατὰ τοῦ πατρός, ἥτις ἀναμφιβόλως τοιαύτη ἦν, ἐμποιοῦσι τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἡ ἀρχαιότης ἐν ταύτῃ ἐτάσσετο πρὸς τὸ μέρος τοῦ ποιητοῦ[12])· ἀλλ' ἰδίως εἶναι σημαντικόν, ὅτι ὁ Ἀριστοφάνης ἐν ταῖς Νεφέλαις (845) ἀποδίδει τὴν ἐπίνοιαν τοιαύτης κατηγορίας τῷ Φειδιππίδῃ, ὃς παριστάνει τὸ ἀρχέτυπον τοῦ ἀχαρίστου υἱοῦ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει ἐπεβάλλετο μεγίστη περίσκεψις περὶ τὴν χρῆσιν τούτου τοῦ δικαιώματος. Τί ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν ἐθεωρεῖτο πρέπον, μαρτυρεῖ τὸ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐξ Ἑλλήνων ῥητόρων εἰλημμένον παράγγελμα τοῦ Κοϊντιλιανοῦ (7, 4, 10) τοῦ μὴ ἀνευλαβῶς ἀγορεύειν καὶ τὸ ἴδιον συμφέρον μὴ σφόδρα ἐξαίρειν, παράγγελμα, ἐφαρμοζόμενον ἐπίσης καὶ εἰς τὸν τρόπον τῶν γονέων πρὸς τοὺς υἱοὺς ἐν δίκαις ἀποκηρύξεως. Ἐκ τοιαύτης πηγῆς ἴσως προέρχεται καὶ ὁ κανὼν τοῦ μὴ ἐγείρειν κατὰ τοῦ ἰδίου πατρὸς ἄλλην δίκην ἢ ἐπὶ παρανοίᾳ, τ. ἐ. ἀκαταλογιστίᾳ (adversus patrem ne qua sit actio nisi dementiae), ὅστις ἀποτελεῖ τὸ θέμα ῥητορικῆς τινος ἐπιδείξεως ἐκ τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Κοϊντιλιανοῦ φερομένων (346). Τὸ καθόλου φρόνημα τῆς ἀρχαιότητος περὶ τούτου χαρακτηρίζει ἡ τῷ Πιττακῷ ἀποδιδομένη ῥῆσις (Στοβ. 79, 41), ὃς «παρακαλούμενος υἱῷ καὶ πατρὶ διαιτῆσαι εἶπε πρὸς τὸν υἱόν· εἰ μὲν ἀδικώτερα μέλλεις λέγειν τοῦ πατρός, καταkριθήσῃ· εἰ δὲ δικαιότερα, διὰ τοῦτο αὐτὸ ἄξιος εἶ καταkριθῆναι».

Πάντα δεικνύουσιν, ὅτι τὰ ὅρια τῆς υἱϊκῆς ὑποταγῆς ἠδύναντο

μὲν ἐνίοτε νὰ ἀμφισβητῶνται, ἀλλ' ὅμως καθόλου εἰπεῖν εὐρύτατα διεγράφοντο. Ὁ αὐτὸς Πλάτων, ὅς ἐν τοῖς Νόμοις ἀποδοκιμάζει τὴν τῆς παρανοίας γραφὴν κατὰ τῶν πατέρων, ἐν τῇ ἑβδόμῃ ἐπιστολῇ (331 c) γράφει τάδε· «πατέρα δὲ ἢ μητέρα οὐχ ὅσιον ἡγοῦμαι προσβιάζεσθαι μὴ νόσῳ παραφροσύνης ἐχομένους· ἐὰν δέ τινα καθεστῶτα ζῶσι βίον, ἑαυτοῖς ἀρέσκοντα, ἐμοὶ δὲ μή, μήτε ἀπεχθάνεσθαι μάτην νουθετοῦντα μήτε δὴ κολακεύοντά γε ὑπηρετεῖν αὐτοῖς πληρώσεις ἐπιθυμιῶν ἐκπορίζοντα, ἃς αὐτὸς ἀσπαζόμενος οὐκ ἂν ἐθέλοιμι ζῆν.» Ὡς ἐκ δηλώσεων τοῦ Ἀριστοτέλους (Ἠθ. Ν. 1164 b 23) καὶ τοῦ Γελλίου (2, 7) ἐξάγεται, ἐν ταῖς φιλοσοφικαῖς σχολαῖς προὐβάλλετο τὸ ζήτημα, εἰ «δεῖ πάντα τῷ πατρὶ ἀπονέμειν καὶ πείθεσθαι»· ἀκριβεστάτην ἀπόκρισιν πρὸς τοῦτο τὸ ἐρώτημα εὑρίσκομεν ἔν τινι παρὰ Στοβαίῳ (79, 51) διασωθέντι ἀποσπάσματι τοῦ Μουσωνίου, ἀποφαινομένου, ὅτι οὐδαμῶς ἀπειθεῖ ὁ υἱὸς τῷ πατρί, μὴ ὑπουργῶν αὐτῷ κακά, ἢ ἄδικα ἢ αἰσχρὰ προστάττοντι. Καὶ ἔτι σαφέστερον ἴσως ἑρμηνεύουσι τὴν κρατοῦσαν γνώμην οἱ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 534 e) μνημονευόμενοι ὡραῖοι λόγοι τοῦ Ἀγησιλάου, ὅς «ὑπὸ τοῦ πατρὸς κελευόμενος κρῖναί τινα δίκην παρὰ τὸν νόμον, Ἀλλ' ὑπὸ σοῦ, ἔφη, πάτερ, πείθεσθαι τοῖς νόμοις ἐδιδασκόμην ἀπ' ἀρχῆς· διὸ καὶ νῦν σοι πείθομαι μηδὲν ποιεῖν παράνομον». Ἐν τούτοις ὁ Πλάτων ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ (346 a. b) σύμφωνον βεβαίως τὴν κοινὴν γνώμην ἐν τούτῳ ἔχων ἀποφαίνεται, ὅτι οἱ μὲν πονηροὶ ὥσπερ ἄσμενοι ὁρῶσι καὶ ψέγοντες ἐπιδεικνύουσι καὶ κατηγοροῦσι τὴν πονηρίαν τῶν γονέων ἢ τῆς πατρίδος, ἵνα αὐτοῖς ἀμελοῦσιν αὐτῶν μὴ ἐγκαλῶσιν οἱ ἄνθρωποι μηδ' ὀνειδίζωσιν ὅτι ἀμελοῦσιν· οἱ δὲ ἀγαθοὶ ἐπικρύπτονταί τε καὶ ἐπαινεῖν ἀναγκάζονται, καὶ ἄν τι ὀργισθῶσι τοῖς γονεῦσιν ἢ πατρίδι ἀδικηθέντες, αὐτοὶ ἑαυτοὺς παραμυθοῦνται καὶ διαλλάττονται προσαναγκάζοντες ἑαυτοὺς φιλεῖν τοὺς ἑαυτῶν καὶ ἐπαινεῖν. Καὶ ἄλλως αἱ ὑπὸ τῆς υἱϊκῆς εὐσεβείας ἐπιβαλλόμεναι ὑποχρεώσεις εἶναι λίαν ποικίλαι. Τοιαύτη σὺν ἄλλοις εἶναι ἡ πολλάκις παρατηρουμένη

ἀποστροφὴ πρὸς τὴν ἀλλαγὴν τοῦ ὀνόματος, περὶ τῶν ἐλατηρίων τῆς ὁποίας διδάσκει ἡμᾶς ὁ τοῦ Δημοσθένους λόγος πρὸς Βοιωτὸν περὶ τοῦ ὀνόματος, διότι ἐν αὐτῷ ὁ ἀγορεύων δὲν θέλει νὰ μεταβάλῃ τὸ ὄνομα, ὅπερ ἀξιοῖ νὰ λάβῃ ὁ ἐξ ἑτέρας μητρὸς ἀδελφὸς αὐτοῦ, διότι ὁ πατὴρ βουλόμενος καὶ ὑπ' οὐδενὸς βιασθεὶς ἔθετο αὐτῷ τὸ ὄνομα, ἵνα αὐτὸς καὶ μηδεὶς ἄλλος φέρῃ τοῦτο (6. 20. 31)[13]. Καὶ μνημονεύεται μὲν ἐν τοῖς περὶ τοιούτων λόγοις καθόλου ἡ πρὸς τὸν πατέρα σχέσις συχνότερον ἢ ἡ πρὸς τὴν μητέρα, ἀλλ' ὅμως ἐν ὀρθῇ καὶ φυσικῇ καταστάσει πραγμάτων καὶ τὰ πρὸς τὴν μητέρα αἰσθήματα τοῦ υἱοῦ εἶναι βαθύτατα καὶ τρυφερώτατα, ἡ δ' ἔλλειψις αὐτῶν προσάπτει δίκαιον ψόγον. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (2, 130—137) ὁ Τηλέμαχος πρὸς τὸν Ἀντίνοον συμβουλεύοντα αὐτῷ νὰ ἀποπέμψῃ τὴν μητέρα αὐτοῦ Πηνελόπην καὶ νὰ κελεύσῃ αὐτὴν ἵνα ἐπὶ τέλους λάβῃ σύζυγον ἐκ τῶν Ἀχαιῶν ὃν ἂν ἐθέλῃ, ἀποκρίνεται ὅτι κατ' οὐδένα τρόπον δύναται νἀπώσῃ δόμων ἐκείνην, ἣ ἔτεκε καὶ ἔθρεψεν αὐτόν, ὑποδεικνύων ἅμα, ὅτι καὶ τῶν θεῶν τὴν τιμωρίαν καὶ τῶν ἀνθρώπων τὴν ἀγανάκτησιν ἐναντίον ἑαυτοῦ θὰ ἐξεγείρῃ. Ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ πρὸς Εὐβουλίδην λόγου τοῦ Δημοσθένους (70) ὁ κινδυνεύων νὰ ἀπολέσῃ τὰ πολιτικὰ αὐτοῦ δικαιώματα Εὐξίθεος λέγει πρὸς τοὺς δικαστὰς τάδε· «ἐγὼ δὲ τοῦ μὲν πατρὸς ὀρφανὸς κατελείφθην, τὴν δὲ μητέρ' ἱκετεύω ὑμᾶς καὶ ἀντιβολῶ διὰ τοῦτον τὸν ἀγῶνα ἀπόδοτέ μοι θάψαι εἰς τὰ πατρῷα μνήματα καὶ μή με κωλύσητε, μηδὲ ἄπολιν ποιήσητε». Τὴν ἑαυτοῦ μητέρα ὀφείλει νὰ τιμᾷ τις καὶ ἐν τοῖς ἐκγόνοις αὐτῆς· διὰ τοῦτο ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ κατὰ Στεφάνου (56) προσάπτεται τῷ κατηγορουμένῳ ἡ μομφή, ὅτι «οὐδὲ τὴν αὐτοῦ μητέρα ᾐσχύνθη τοῖς ἀπ' ἐκείνης οἰκείοις τῆς ἐσχάτης ἐνδείας αἴτιος γενόμενος».

Λίαν εὐνόητον πόρισμα τῶν γενικῶν γνωμῶν εἶναι ὅτι ὁ τῶν γονέων φόνος καὶ μάλιστα ἡ πατροκτονία ἐθεωρεῖτο ὡς τοσοῦτον ἀνήκουστον ἀνοσιούργημα, ὥστε κυρίως οὐδὲ νὰ νοῆται ὤφειλεν, ὅτι δὲ ἐνδέχεται νὰ συμβαίνῃ, τοῦτο εἶναι ἤδη σύμπτωμα ἠθικῆς

καταπτώσεως τῆς κοινωνίας. Τὸ λεγόμενον περὶ τοῦ Σόλωνος, ὅτι «ἐρωτηθείς, διὰ τί κατὰ πατροκτόνου νόμον οὐκ ἔθηκε; διὰ τὸ ἀπελπίσαι ἔφη», διότι δηλαδὴ οὐδ' ἤλπισεν, ὅτι τοιοῦτον κακούργημα θὰ λάβῃ χώραν (Διογ. Λ. 1, 59. Cic pro Roscio Am. 25, 70), ἴσως μὲν δὲν εἶναι ἱστορικόν, ἀλλ' ὑποδεικνύει, ὅτι ὑπῆρχε τοιοῦτον φρόνημα πολὺ ἐξηπλωμένον. Καὶ ὁ Ἡρόδοτος (1, 137) διερμηνεύει αὐτὸ λέγων περὶ τῶν Περσῶν τάδε· «ἀποκτεῖναι δὲ οὐδένα κω λέγουσι (Πέρσαι) τὸν ἑαυτοῦ πατέρα οὐδὲ μητέρα, ἀλλὰ ὁκόσα ἤδη τοιαῦτα ἐγένετο, πᾶσαν ἀνάγκην φασὶ ἀναζητεόμενα ταῦτα ἀνευρεθῆναι ἤτοι ὑποβολιμαῖα ἐόντα ἢ μοιχίδια· οὐ γὰρ δή φασι οἰκὸς εἶναι τόν γε ἀληθῶς τοκέα ὑπὸ τοῦ ἑαυτοῦ παιδὸς ἀποθνήσκειν». Τὴν ἀρνητικὴν τρόπον τινὰ ὄψιν τοῦ πράγματος δεικνύει ὁ Ἀριστοφάνης παριστῶν ἐν τοῖς Ὄρνισι (1337—1371) πατραλοίαν νεανίσκον ἀναζητοῦντα τὴν πόλιν τῶν Ὀρνίθων Νεφελοκοκκυγίαν, διότι πιστεύει, ὅτι παρ' αὐτοῖς «καλὸν νομίζεται τὸν πατέρα ἄγχειν καὶ δάκνειν», ἀλλ' ἐκεῖ μανθάνει, ὅτι οἱ ὄρνιθες θεωροῦσι τοῦτο μᾶλλον ὡς ἔθος τῶν ἀνθρώπων· διότι ὑποδεικνύει ἐν τούτοις μετὰ φοβερᾶς πικρίας πρὸς οἷα κακουργήματα ὁ πόρρωθεν ἐπισκοπῶν δύναται νὰ θεωρήσῃ ἱκανοὺς τοὺς ὁμοεθνεῖς αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο καὶ δὲν δύναται οὐδεὶς νὰ ἐπινοήσῃ κατὰ συμπολίτου δεινοτέραν κατηγορίαν τῆς πατροκτονίας, ὁ δὲ Ἀνδροτίων αἰτιασάμενος ἀδίκως τὸν Διόδωρον, ὅτι τὸν ἑαυτοῦ πατέρα ἀπέκτεινεν, ᾐτιάσατο «ἃ καὶ λέγειν ἄν τις ὀκνήσειεν εὖ φρονῶν», ὡς κρίνεται τοῦτο ἐν δυσὶ λόγοις τοῦ Δημοσθένους (22, 2. 24, 7). Ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (9, 872 c—873 c) διατάσσει, ἵνα τοῦ πατέρα ἢ μητέρα ἀποκτείναντος ὁ νεκρὸς ἐκβάλληται πρῶτον γυμνὸς εἰς τεταγμένην τρίοδον ἔξω τῆς πόλεως, ἐκεῖ δὲ αἱ ἀρχαὶ πᾶσαι ὑπὲρ ὅλης τῆς πόλεως, λίθον φέρων ἕκαστος βάλλῃ ἐπὶ τὴν κεφαλὴν τοῦ νεκροῦ, μετὰ δὲ τοῦτο ἐκβάλληται εἰς τὰ τῆς χώρας ὅρια ἄταφος· ἐν δὲ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ μνημονεύει, ὅτι μῦθος ἢ λόγος ἢ ὅ,τι χρὴ προσαγορεύειν αὐτόν, ἐκ παλαιῶν ἱερέων εἴρηται σαφῶς,

καθ' ὃν ὁ πατροκτόνος ἢ μητροκτόνος θὰ πάθῃ ἀναγκαίως ταὐτά, ἅπερ ἔδρασεν, ἐν χρόνοις ὑστέροις.

Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἡ τραγῳδία, ἥτις ἄλλως συχνότατα ἐλάμβανεν ὡς ὑπόθεσιν τὴν παράλυσιν τῶν ἱερωτάτων δεσμῶν τῆς οἰκογενείας, ἐγίνωσκε τὴν ἐκ προνοίας πατροκτονίαν κατὰ πάντα τὰ φαινόμενα μόνον ὡς ἀποπλάνησιν ἐρωτομανῶν γυναικῶν. Τὸ γνωστότατον καὶ ἀσφαλέστατον παράδειγμα εἶναι ἡ Σκύλλα· αὕτη ἐρασθεῖσα τοῦ Μίνωος ἐξεῖλε τὴν τρίχα τὴν ἐν μέσῃ τῇ κεφαλῇ τοῦ πατρὸς αὐτῆς Νίσου, δι' ἧς οὗτος ἦν ἀθάνατος, καὶ ἐπήνεγκεν αὐτῷ τὸν θάνατον (Ἀπολλόδ. 3, 15, 8, 2)· διότι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ὀβιδίου (Tr. 2, 393) ἡ τραγικὴ ποίησις ἐποιήσατο χρῆσιν τοῦ ἀντικειμένου τούτου[14]). Ἡ αὐτὴ πρᾶξις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἀπεδόθη καὶ τῇ Μηδείᾳ ἔν τινι τραγῳδίᾳ μὴ περισωθείσῃ· τοῦτο ὑποδεικνύει τοὐλάχιστον τὸ ἀγγεῖον τῆς Κανόσας, ἐφ' οὗ ἡ Μήδεια καταδιώκεται ὅλως κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ὑπὸ τῆς σκιᾶς τοῦ Αἰήτου, ὥσπερ ἐπὶ ἄλλων ὁ Ὀρέστης ὑπὸ τῆς σκιᾶς τῆς Κλυταιμήστρας [15]). Ἀναμφιβόλως πρώτιστος σκοπὸς ἐνταῦθα ἦν νὰ παρασταθῇ τὸ πάθος τῆς βαρβάρου γυναικὸς τοσούτῳ φοβερώτερον, ἅμα δὲ νὰ αἰτιολογηθῇ τοσούτῳ πληρέστερον καὶ ἡ καταλαμβάνουσα αὐτὴν νέμεσις, ὠθουμένην ὑπὸ τοῦ πάθους εἰς τὸ νὰ ἀποκτείνῃ τὰ ἴδια αὐτῆς τέκνα. Ἀξιοσημείωτον ἀντίθεσιν πρὸς τὰς γυναῖκας ταύτας ἀποτελεῖ ὁ Αἵμων ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους, ὃς ἐν τῇ ἐξάψει καὶ τῷ πόθῳ νὰ σώσῃ τὴν ἑαυτοῦ νύμφην ἐκτοξεύει μὲν κατὰ τοῦ πατρὸς λόγους δριμεῖς, ἀλλ' ἐπειδὴ οὐδὲν κατορθοῖ, αἱρεῖται μᾶλλον νὰ ἀποκτείνῃ ἑαυτὸν ἢ νὰ ἀντιτάξῃ πρὸς ἐκεῖνον βίαν. Ἐν τῷ μαινομένῳ Ἡρακλεῖ τοῦ Εὐριπίδου (1069-1076) φεύγει ὁ Ἀμφιτρύων τὸν ἐξεγειρόμενον Ἡρακλέα, οὐχὶ διότι φοβεῖται τὸν θάνατον, ἀλλὰ διότι θέλει νὰ προφυλάξῃ τοῦτον, ὅστις ἤδη ἐφόνευσε τὴν γυναῖκα καὶ τὰ τέκνα αὐτοῦ, καὶ ἀπὸ τῆς δεινοτέρας συμφορᾶς τῆς πατροκτονίας. Πολὺ σημαντικὴ εἶναι ἡ τελευταία σκηνὴ τῶν Τραχινίων τοῦ Σοφοκλέους. Ὁ Ὕλλος μεθ' ὅρκου ὑπισχνεῖται τῷ

πατρί, ὅτι θὰ ἐκτελέσῃ πᾶν ὅ τι ἤθελεν οὗτος ἀπαιτήσει παρ' αὐτοῦ, ἀλλ' ἐκπλήσσεται καὶ φρίττει μανθάνων, ὅτι ἀπῄτει νὰ κατασκευάσῃ ἰδίαις χερσὶ πυρὰν καὶ νὰ καύσῃ ἐπ' αὐτῆς τὸ σῶμα τοῦ πατρός, νὰ γείνῃ δηλονότι φονεὺς αὐτοῦ, κατορθοῖ δὲ διὰ τῶν ἱκεσιῶν, ὥστε νὰ ἀρκεσθῇ ὁ Ἡρακλῆς μόνον εἰς τὴν ἐπισώρευσιν τῆς πυρᾶς ὑπὸ τοῦ υἱοῦ, νἀπαλλάξῃ δ' αὐτὸν τῆς ἀνάγκης τοῦ νὰ ἐμβάλῃ αὐτὸς εἰς τὴν πυρὰν τὸν ἑαυτοῦ πατέρα. Ἔτι σημαντικώτερος εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἡ τραγῳδία, καὶ μάλιστα ἡ τοῦ Αἰσχύλου, ἐνόησε τὴν ἀκούσιον πατροκτονίαν τοῦ Οἰδίποδος· διότι παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ αὕτη, ἐπειδὴ γίνεται πρὸ τῆς ἐπὶ τῆς σκηνῆς παριστανομένης πράξεως, δὲν ἀποτελεῖ ἠθικῶς ἐνεργοῦντα παράγοντα, ἀλλ' ἐμφανίζεται ὡς μέρος τῶν μοιραίων συμφορῶν τοῦ Οἰδίποδος. Ἡ ἐκ τῶν τραγῳδιῶν Λαΐου, Οἰδίποδος καὶ Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας συγκειμένη τριλογία τοῦ Αἰσχύλου προὐτίθετο ἀναμφιβόλως νὰ παραστήσῃ τὴν προοδεύουσαν παράλυσιν τῶν φυσικῶν δεσμῶν ἐν τῷ βασιλικῷ οἴκῳ τῶν Θηβῶν. Ὁ Λάϊος ὑπέκυψεν εἰς νοσηράν τινα ἐπιθυμίαν, ἧς ἡ πλήρωσις ἀντέκειτο πρὸς τοῦ θεοῦ τὸ πρόσταγμα, τὰ δ' ἐπακολουθήματα αὐτῆς ἐφανερώθησαν κατὰ φοβερώτατον τρόπον ἐν τοῖς ἐντεῦθεν προελθοῦσιν ἐκγόνοις. Ἐν τῷ Οἰδίποδι, τῷ πρώτῳ αὐτῆς καρπῷ, τὰ φυσικὰ αἰσθήματα καταπνίγονται μέχρι τοσούτου, ὥστε εἶναι ἱκανὸς δι' ἄγνοιαν τῶν προσώπων νὰ φονεύσῃ τὸν ἑαυτοῦ πατέρα καὶ νὰ συζευχθῇ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ μητέρα, χωρὶς ἡ φωνὴ τοῦ αἵματος νὰ ἀποτρέψῃ αὐτόν· ἐν τοῖς υἱοῖς τοῦ φρικτοῦ τούτου γάμου, τῷ Ἐτεοκλεῖ καὶ Πολυνείκει, ἡ ἐξαγρίωσις χωρεῖ περαιτέρω, διότι ἀντὶ ἀγάπης εἶναι πλήρεις ἀμοιβαίου μίσους, ὁ δὲ ἀδελφὸς εὑρίσκει ἡδονὴν νὰ φονεύσῃ ἐν τῇ μονομαχίᾳ τὸν ἀδελφόν[16]). Ἡ ἑλληνικὴ λοιπὸν συνείδησις ἐθεώρει ὡς ὀρθὸν καὶ νόμιμον τὸ ἄμεσον καὶ φυσικὸν αἴσθημα, ὅπερ κωλύει τὸν υἱὸν νὰ ἀντεπεξέρχηται κατὰ τοῦ πατρὸς ὡς ξένου καὶ νὰ προσεγγίζῃ τῇ μητρὶ ὥςπερ ξένῃ. Τοῦτο μάλιστα ἀντιστρεφόμενον δύναται νὰ ληφθῇ ὡς τεκμήριον, ὅτι δὲν εἶναι γνήσιος υἱὸς τοῦ νομιζομένου πατρὸς ἐκεῖνος, ὅστις εἰς αὐτὸν βα-

ναύσως ἁμαρτάνει. Διὰ τοῦτο οἱ βλάσφημοι λόγοι, οὓς ἐξήνεγκεν ὁ Βοιωτὸς περὶ τοῦ τεθνεῶτος Μαντίου, ἀποδεικνύουσι κατὰ τὸν κατήγορον αὐτοῦ Μαντίθεον σαφῶς, ὅτι τῇ ἀληθείᾳ δὲν εἶναι υἱὸς τοῦ Μαντίου· «οἱ μὲν γὰρ φύσει παῖδες ὄντες, κἂν πρὸς ζῶντας τοὺς πατέρας διενεχθῶσιν, ἀλλ' οὖν τελευτήσαντάς γε αὐτοὺς ἐπαινοῦσιν· οἱ δὲ νομιζόμενοι μὲν υἱεῖς, μὴ ὄντες δὲ γένει ἐξ ἐκείνων, ῥᾳδίως μὲν αὐτοῖς διαφέρονται ζῶσιν, οὐδὲν δὲ φροντίζουσι περὶ τεθνεώτων αὐτῶν βλασφημοῦντες» (Δημ. 40, 47)· καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Ἡροδότου περὶ τῶν Περσῶν λεγόμενα ἐν τῇ ἀνωτέρω παρατεθείσῃ περικοπῇ ἀπὸ τῆς αὐτῆς διανοίας ἀπορρέουσιν.

Ἐγκάρδιος ἀφοσίωσις πρὸς τὸν πατέρα καὶ τὴν μητέρα ἦν παρὰ τῷ ἀγαθῆς καὶ ὑγιοῦς φύσεως μετέχοντι Ἕλληνι ἀνάγκη ἐξ ἴσου καὶ καθῆκον· διὰ τοῦτο τοσοῦτον ἀλγεινοτέρα ἦν ἡ σύγκρουσις, εἰς ἣν περιέπιπτεν, ἐὰν διάστασις ἀναφυομένη μεταξὺ τῶν γονέων ἠνάγκαζε τὸν υἱὸν νὰ λάβῃ μέρος ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς αὐτῶν κατὰ τοῦ ἑτέρου. Οἱ συγγραφεῖς διδάσκουσιν ἡμᾶς ποικιλοτρόπως περὶ τῶν ἐντεῦθεν πηγαζουσῶν ψυχικῶν καταστάσεων. Ἐν τῇ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (449 κ. ἑ.) διηγεῖται ὁ Φοῖνιξ, ὅτι ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἀτιμαζομένη ὑπὸ τοῦ πατρὸς παλλακίδι χρωμένου, αἰὲν αὐτὸν ἐλίσσετο «παλλακίδι προμιγῆναι ἵν' ἐχθήρειε γέροντα», ὁ δὲ γέρων ἐννοήσας τοῦτο κατηρᾶτο μηδέποτε νὰ καθίσῃ ἐπὶ τῶν ἑαυτοῦ γονάτων φίλον υἱὸν ἐκ τοῦ Φοίνικος γεγονότα, δι' ὃ ὀργισθεὶς οὗτος ἐβούλευσε νὰ κατακτείνῃ τὸν πατέρα, ἀλλ' ἀπέστη τῆς βουλῆς ταύτης, διότι δὲν ἤθελε νὰ ὀνειδίζηται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων ὡς πατροκτόνος. Ὁ νεώτερος υἱὸς τοῦ Περιάνδρου Λυκόφρων κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου (3, 50-53) ἀκούσας ὅτι ὁ πατὴρ ἀπέκτεινε τὴν μητέρα, οὕτως ἤλγησεν, ὥστε «ἀφικόμενος εἰς τὴν Κόρινθον ἅτε φονέα τῆς μητρὸς τὸν πατέρα οὔτε προσεῖπε, διαλεγομένῳ τε οὔτε προσδιελέγετο, ἱστορέοντί τε λόγον οὐδένα ἐδίδου», ὁ δὲ Περίανδρος οὔτε δι' αὐστηρῶν, οὔτε διὰ μειλιχίων μέσων κατώρθωσε νὰ τρέψῃ αὐτοῦ τὴν διάνοιαν. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς ταῦτα ὁ ἑλληνικὸς μῦθος γινώσκει περιπτώ-

σεις, ἐν αἷς ἀγαθὸς υἱὸς ἀναγκάζεται νὰ ἐκδικηθῇ τὸν ὑπὸ τῆς μητρὸς δολοφονηθέντα πατέρα οὐχὶ διὰ σιωπηλοῦ μίσους καὶ κότου, ἀλλ' ἀποκτείνων αὐτήν· αἱ περιπτώσεις αὗται εἶναι ἡ τοῦ Ἀλκμέωνος καὶ ἡ τοῦ Ὀρέστου. Ἀμφότεροι οἱ μῦθοι περιέχουσι πολλὰ ὅμοια καὶ ἀνεπτύχθησαν παντάπασιν ἐκ παραλλήλου. Ἐν ἀμφοτέροις, ὡς παρετήρησαν ἤδη οἱ ἀρχαῖοι ἑρμηνευταὶ (Σχολ. Ὀδυσσ. 3,303. 15, 248), ἡ Ὀδύσσεια γινώσκει μὲν τὸ ἀνοσιούργημα τῆς γυναικός, ἀλλ' οὐχὶ καὶ τὴν τιμωρίαν αὐτῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου υἱοῦ· ἐν ἀμφοτέροις αὕτη ἀπαντᾷ τὸ πρῶτον ἐν τῷ μεθ' Ὅμηρον ἔπει· ἐν ἀμφοτέροις κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ὁ Στησίχορος πρῶτος ἐξήνεγκε τὴν ἰδέαν, ὅτι ἡ ἕνεκα τοῦ πατρὸς διαπραχθεῖσα μητροκτονία εἶναι μὲν πρᾶξις ἀναπόφευκτος, ἀλλ' ὅμως κηλῖδα φέρουσα καὶ διὰ τοῦτο καθάρσεως καὶ ἐξιλασμοῦ χρῄζουσα· ἐν ἀμφοτέροις αἱ ἐντεῦθεν προερχόμεναι συγκρούσεις παρεῖχον πλουσίαν ὕλην εἰς τὴν τραγικὴν ποίησιν. Ἡ συνάφεια τῆς προϊούσης ταύτης ἀναπτύξεως καὶ συμπληρώσεως μετὰ τῆς ἄλλης μεταβολῆς τῶν δοξασιῶν τῆς σὺν τῷ χρόνῳ ἐπελθούσης εἶναι εὐδιάγνωστος. Ἡ σεμνὴ θέσις, ἣν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη ἀπονέμουσι τῇ γυναικί, ἀντέβαινεν εἰς τὴν παράστασιν, ὅτι τὸ πρὸς τὴν μητέρα καθῆκον εἶναι ὑποδεέστερον τοῦ πρὸς τὸν πατέρα, καὶ μάλιστα δὲν εἶναι ἀπίθανον, ὅτι ὁ ποιητὴς αὐτῶν τοῦ ἄλλοθεν γνωστοῦ μύθου περὶ τῆς μητροκτονίας τούτου ἕνεκα ἐπίτηδες ὠλιγώρησεν [17]· ἐν τῷ μεθ' Ὅμηρον ἔπει ὑπερίσχυσεν ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ τεθνεὼς ταράσσεται ὑπὸ τῶν ἐν τῷ βίῳ συμβαινόντων καὶ διὰ τοῦτο πρὸς καταπράϋνσιν δύναται νἀπαιτῇ ἀπολύτως παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ τοῦ γένους αὐτοῦ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ἐκδικήσεως· εἰς τὴν ποίησιν τοῦ Στησιχόρου ἔσχε ῥοπὴν ἡ ἐκ τῆς ἐνεργείας τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου προελθοῦσα ἐπίτασις τοῦ αἰσθήματος τῆς καθαρότητος καὶ ἀκαθαρσίας καὶ ἡ σχέσις ταύτης πρὸς τὴν συνείδησιν τῆς ἐνοχῆς· τῇ δὲ ἀττικῇ περιόδῳ ἥρμοζε νὰ διαφωτίσῃ ἐκ διαφόρων ἐπόψεων τὸ ὅλως ἰδιαζούσης φύσεως ἠθικὸν τοῦτο πρόβλημα.

Ἡ Ἐριφύλη, λαβοῦσα παρὰ τοῦ Πολυνείκους ὡς δῶρον

χρυσοῦν ὅρμον, πείθει τὸν ἄνδρα αὐτῆς Ἀμφιάραον, ὃς πρότερον εἶχεν ὁμόσει «περὶ ὧν ἂν Ἄδραστος διαφέρηται, διακρίνειν Ἐριφύλῃ συγχωρῆσαι», νὰ μετάσχῃ τῆς ἐπὶ Θήβας ἐκστρατείας· ὁ δὲ Ἀμφιάραος, πρὶν ἀπέλθῃ, ἐντολὰς ἔδωκε τοῖς παισὶν αὐτοῦ τελειωθεῖσι κτείνειν τὴν μητέρα· ὁ δὲ Ἀλκμέων μόνος ἢ σὺν Ἀμφιλόχῳ τῷ ἀδελφῷ ἐκτελῶν τὴν ἐντολὴν τοῦ πατρὸς τὴν μητέρα ἀπέκτεινεν οὐχὶ ἄνευ ἐσωτερικῆς πάλης καὶ στενοχωρίας. Οὗτός ἐστιν ὁ μῦθος τοῦ Ἀλκμέωνος, ὡς βαθμηδὸν διεμορφώθη καὶ ἐπανελήφθη ὑπὸ μεταγενεστέρων συγγραφέων, οἷον τοῦ Ἀπολλοδώρου (3, 6, 2. 7, 5), τοῦ Ἀσκληπιάδου (Σχολ. Ὀδ. 11, 326) καὶ Διοδώρου (4, 65). Ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ὁ Ὅμηρος ὀνομάζει μὲν τὴν στυγερὰν Ἐριφύλην, ἣ χρυσὸν ἀντὶ τοῦ ἑαυτῆς ἀνδρὸς ἐδέξατο τιμήεντα, οὐδεμίαν δὲ ποιεῖται μνείαν τῶν πράξεων καὶ τῆς τύχης τοῦ υἱοῦ αὐτῆς· φαίνεται δὲ σχεδόν, ὡσεὶ καὶ ὁ κατασκευάσας τὴν λάρνακα τοῦ Κυψέλου ἀπὸ τῆς αὐτῆς ἁπλουστάτης τοῦ μύθου μορφῆς ὡρμᾶτο, ὅτε εἰκόνιζε τὸν μὲν ἐπὶ Θήβας στρατεύοντα Ἀμφιάραον ἔχοντα τὸν ἕνα πόδα ἐπὶ τοῦ ἅρματος, τὸ ξίφος γυμνὸν καὶ εἰς τὴν Ἐριφύλην ἐν ὀργῇ ἐπεστραμμένον, τὰς δὲ θυγατέρας αὐτοῦ ἑστηκυίας παρὰ τὴν Ἐριφύλην καὶ τὸν υἱὸν Ἀλκμέωνα γυμνὸν (Παυσ. 5, 17, 4). Ὅτι δὲ τὸ σχετικῶς μεταγενέστερον ἔπος Ἀλκμεωνὶς ἢ Ἐπίγονοι, τὸ ἔχον ὑπόθεσιν τὴν ἐξύμνησιν τοῦ Ἀλκμέωνος, ἐπραγματεύετο πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὴν ἐκδίκησιν τοῦ ἥρωος τούτου, εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον ἀναμφισβήτητον, καθ' ὅσον ὑπὲρ τῆς εἰκασίας ταύτης συνηγορεῖ καὶ ἡ ἀναλογία τοῦ ἔπους τοῦ Ἀγίου, ὅπερ τὴν τοῦ Ὀρέστου ἐπραγματεύετο· κατὰ τὸν αὐτὸν δὲ τρόπον ἡ ἀναλογία τῆς Ὀρεστείας τοῦ Στησιχόρου ἄγει εἰς τοῦτο, ὅτι ἡ Ἐριφύλη τοῦ ποιητοῦ τούτου ἐπραγματεύετο οὐ μόνον τὴν τιμωρίαν τῆς συζυγοκτόνου, ἀλλὰ καὶ τὸ ψυχικὸν ἄλγος καὶ τὸν ἐξιλασμὸν τοῦ μητροκτόνου. Ἐκ τῶν τραγικῶν ποιητῶν, ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν ἀποσπασμάτων, ὁ μὲν Σοφοκλῆς ἔλαβεν ὡς ὑπόθεσιν κυρίως τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ

φόνου καὶ τὰς προηγησαμένας τούτου ἀμφιβολίας καὶ ταραχάς, ὁ δ' Εὐριπίδης καὶ μετ' αὐτὸν ὁ Θεοδέκτης [18]) τὴν μανίαν τὴν ἕνεκα τοῦ φόνου καταλαβοῦσαν τὸν Ἀλκμέωνα, πρὸς δὲ ταύτῃ καὶ τὴν θεραπείαν αὐτῆς καὶ τοὺς ἐν διαφόροις μύθοις διαφόρως ἐκτεθειμένους καθαρμούς, ὧν ἔτυχεν· ἐν πᾶσι δὲ τούτοις αἱ ἀντίθετοι ἐπικρίσεις, εἰς ἃς ἡ πρᾶξις τοῦ ἥρωος ὑπέκειτο, ὁ οἶκτος καὶ ἡ ἀποστροφή, ὧν ἐναλλὰξ ἐτύγχανεν ἐν ταῖς ἑαυτοῦ περιπλανήσεσιν, παρεῖχον πλουσίαν ὕλην εἰς τὴν ποιητικὴν τῆς ὑποθέσεως περικόσμησιν. Ἐκ τοῦ Ἀλκμέωνος τοῦ Ἀγάθωνος καὶ τοῦ Νικομάχου οὐδὲν πλέον τοῦ ὀνόματος γινώσκομεν· ἀλλ' ὅμως λαμβάνομεν ἰδέαν τινὰ περὶ τῆς ἐλευθερίας, μεθ' ἧς ἡ σκηνὴ διεσκεύαζε τὰς μυθικὰς παραδόσεις, ἐκ τῆς σημειώσεως τοῦ Ἀριστοτέλους (Ποιητ. 1453 b 33), ὅτι ἔν τινι τραγῳδίᾳ τοῦ Ἀστυδάμαντος ὁ Ἀλκμέων ἀπέκτεινε τὴν Ἐριφύλην ἀγνοῶν αὐτήν, ἄρα ἡ χαρακτηριστικὴ σύγκρουσις παρεκάμπτετο [19]).

Ἔτι μᾶλλον δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν ἐν ταῖς λεπτομερείαις τὴν βαθμιαίαν ἀνάπτυξιν τοῦ μύθου περὶ Ὀρέστου. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (3, 197. 307) ὁ Ὀρέστης κατέκτεινε μόνον τὸν δολόμητιν Αἴγισθον τὸν φονέα τοῦ κλυτοῦ αὐτοῦ πατρός, εἰ καὶ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ μήτηρ αὐτοῦ ἦν συναυτουργὸς τοῦ φόνου τοῦ Ἀγαμέμνονος, μνημονεύεται ἐν τῇ συνεχείᾳ τῶν ἀνωτέρω χωρίων (3, 235. 310. πρβλ. 4, 92. 11, 410). Τοὐναντίον, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς περιλήψεως τοῦ Πρόκλου, ἐν τοῖς Νόστοις τοῦ Τροιζηνίου Ἀγίου ἐγίνετο λόγος περὶ τῆς ὑπὸ Ὀρέστου καὶ Πυλάδου παρά τε τοῦ Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας ληφθείσης ἐκδικήσεως, ὁ δε Στησίχορος ἐγίνωσκε τὴν καταδίωξιν τοῦ Ὀρέστου ὑπὸ τῶν Ἐρινύων, διότι ἐξ αὐτοῦ ἐδανείσθη ὁ Εὐριπίδης τὴν σημείωσιν, ὅτι ὁ Ὀρέστης δέχεται παρὰ τοῦ Ἀπόλλωνος τόξον πρὸς καταπολέμησιν αὐτῶν (Σχολ. Εὐρ. Ὀρ. 268). Τῶν ὑπὸ τῶν ποιητῶν τούτων προστεθέντων εἰς τὸν μῦθον στοιχείων ἔκαμεν εὐρυτάτην χρῆσιν ἡ τραγῳδία. Ἡ Ὀρέστεια τοῦ Αἰσχύλου δύναται νὰ δείξῃ, ὅτι ἡ ἐν τῷ μύθῳ ἐκφραζομένη γνώμη,

ὅτι δηλ. τὸ πρὸς τὸν πατέρα καθῆκον εἶναι ἀπολύτως ἀναγκαῖον νὰ ἐκπληρῶται, ἣν ἡ καθόλου ἐν Ἀθήναις ἰσχύουσα, εἰ καὶ δὲν ἔμεινεν ἀντιλογίας πάσης ἀπηλλαγμένη καὶ ὡμολογεῖτο, ὅτι ἡ κατὰ τῆς μητρὸς ἐξανάστασις εἶναι ὕποπτος καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν. Τὸν Ὀρέστην ἀναγκάζει τὸ ἐπιτακτικὸν καὶ σὺν ἀπειλαῖς δοθὲν κέλευσμα τοῦ ἐν Δελφοῖς θεοῦ νὰ ἐκτελέσῃ τὴν κατὰ τῆς Κλυταιμήστρας ἐκδίκησιν (Χοηφ. 269—296) καὶ ὅτε πρὸ τῆς ἐκτελέσεως ὀκνεῖ ἐπί τινα στιγμήν, ὑπομιμνήσκει αὐτὸν ὁ Πυλάδης τὰ πυθόχρηστα τοῦ Λοξίου μαντεύματα (899—902). Ἀλλὰ τὸ πρὸ τῆς πράξεως καὶ κατ᾽ αὐτὴν καταπνιγόμενον αἴσθημα ἐξεγείρεται πάλιν μετὰ ταύτην σφοδρῶς καὶ γεννᾷ μετὰ τῆς μητρικῆς κατάρας τὰς βασάνους ἐκείνας, ἃς ὁ ποιητὴς προσωποποιεῖ ἐν τῇ μορφῇ τῶν καταδιωκουσῶν αὐτὸν Ἐρινύων, ὅπερ σαφῶς σημαίνει, ὅτι ἐνταῦθα ἡ ἐκπλήρωσις τῆς μιᾶς ἠθικῆς ἀπαιτήσεως ἀθετεῖ ἑτέραν. Τὸ τελευταῖον δρᾶμα τῆς τριλογίας στρέφεται περὶ τὸ ζήτημα, ἂν ὁ Ὀρέστης ὀρθῶς ἔπραττεν, ὅτε τῷ προστάγματι τοῦ Ἀπόλλωνος ὑπακούων ἐξεδικεῖτο τὸν τοῦ πατρὸς θάνατον διὰ τοῦ φόνου τῆς μητρός, τὸ αὐτὸ δηλ. ζήτημα, ὅπερ ἐν τῷ Ἀλκμέωνι τοῦ Θεοδέκτου φαίνεται ὅτι ἐξητάσθη σχετικῶς πρὸς τὸν ὁμώνυμον ἥρωα τοῦ δράματος. Ὁ μὲν Ἀπόλλων καὶ ἡ Ἀθηνᾶ, οἱ θεοὶ τῆς νέας τάξεως, προστατεύουσι τὸ δίκαιον τοῦ Ὀρέστου, αἱ δὲ Ἐρινύες, θεαὶ τῆς παλαιᾶς τάξεως, διατείνονται τὸ μεῖζον κῦρος τῆς φυσικῆς πρὸς τὴν μητέρα σχέσεως, καὶ ἡ κρίσις ἐπιτρέπεται τῷ ἐν Ἀθήναις δικαστηρίῳ τοῦ Ἀρείου Πάγου. Καὶ ἐνταῦθα αἱ γνῶμαι εἶναι διῃρημέναι, διότι αἵ τε καταδικάζουσαι καὶ αἱ ἀθῳοῦσαι τὸν Ὀρέστην ψῆφοι εἶναι ἰσάριθμοι, ἡ δὲ ψῆφος τῆς Ἀθηνᾶς ὑπὲρ τοῦ Ὀρέστου δοθεῖσα τίθησι πέρας εἰς τὴν ὑπόθεσιν. Βλέπομεν, ὅτι ἡ λύσις τοῦ ἠθικοῦ προβλήματος δὲν εἶναι εὐχερής, ἀλλ᾽ ὅτι ὁ Αἰσχύλος ἀπονέμει μείζονα τιμὴν εἰς τὸ πρὸς τὸν πατέρα καθῆκον. Ἔκπληξίς τις καταλαμβάνει ἡμᾶς, ὅταν πρὸς τὴν βαθέως εἰς τὸ πρόβλημα εἰσδύνουσαν διασκευὴν τοῦ μύθου παρ᾽ Αἰσχύλῳ παραβάλλωμεν

τὴν τοῦ Σοφοκλέους, παρ' ᾧ ἡ ἀνάγκη τοῦ φόνου τοῦ τε Αἰγίσθου καὶ τῆς Κλυταιμήστρας θεωρεῖται ἐκ τῶν προτέρων ὡς ἀναντίρρητος, ὁ δὲ Ὀρέστης καὶ ἡ Ἠλέκτρα οὔτε πρὸ τῆς πράξεως ἔχουσι δισταγμόν τινα οὔτε μετ' αὐτὴν αἰσθάνονται τύψιν τῆς συνειδήσεως, ἡ Ἠλέκτρα μάλιστα κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ θανάτου τῆς Κλυταιμήστρας ἐκρήγνυται εἰς ἄγρια αἰσθήματα ἐκδικήσεως προσκρούοντα εἰς τὸ ἡμέτερον αἴσθημα (1445 «παῖσον, εἰ σθένεις, διπλῆν»). Ποιητικῶς αἰτιολογεῖ ὁ Σοφοκλῆς τὴν τοιάνδε παράστασιν πληρέστατα, διότι περιγράφει μὲν διὰ ζωηρῶν χρωμάτων τὰ παθήματα, ἃ ἡ Ἠλέκτρα ὑποφέρει ἐν τῷ βασιλικῷ οἴκῳ τοῦ Ἄργους, παριστᾷ δὲ τὴν Κλυταιμήστραν ἑορτάζουσαν τὴν ἐπέτειον τοῦ θανάτου τοῦ Ἀγαμέμνονος μετ' ἀναιδοῦς χλευασμοῦ, ἐμβάλλει δὲ εἰς τὸ στόμα αὐτῆς τῆς Ἠλέκτρας φράσεις, καθ' ἃς τοσοῦτον τερατώδης μήτηρ δὲν εἶναι τῇ ἀληθείᾳ μήτηρ αὐτῆς (1154. 1194)· ἀλλ' αἱ ἠθικαὶ ἀρχαί, ἐφ' ὧν αὕτη ἐρείδεται, δὲν διασαφηνίζονται ἐκ τούτων. Ὡς φαίνεται, ὁ ποιητὴς ἐνταῦθα ἤγετο ὑπὸ τῆς σπουδῆς τοῦ νὰ μὴ ἀποδώσῃ εἰς τὰ πρόσωπα τοῦ δράματος οὐδὲν αἴσθημα τῆς ἰδίας αὐτοῦ ἐποχῆς, ἀλλὰ νὰ παραστήσῃ αὐτὰ κατεχόμενα ὑπὸ τῶν στρυφνῶν σκέψεων τῆς ἐν τοῖς μεθ' Ὅμηρον ἔπεσι περιγραφομένης ἡρωϊκῆς ἐποχῆς· ἐν δὲ τῇ σπουδῇ ταύτῃ ἠδύνατο βεβαίως νὰ πιστεύῃ, ὅτι οἱ θεαταὶ αὐτοῦ οἱ τοὺς ἀρχαίους μύθους ἀρκούντως γινώσκοντες κατενόουν αὐτόν· ἐὰν δὲ ἡ ὑπόθεσις αὕτη εἶναι ὀρθή, τὸ δρᾶμα τοῦ Σοφοκλέους οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν εἰς τὴν γνῶσιν τῶν ἠθικῶν ἐννοιῶν τῆς ἀττικῆς περιόδου. Ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ ἑαυτοῦ Ἠλέκτρᾳ κατὰ μὲν τὴν ἐξωτερικὴν σχέσιν τῶν δραματικῶν στοιχείων ἀκολουθεῖ κατ' οὐσίαν τῷ Αἰσχύλῳ, ἀλλ' οὐδὲ πόρρωθεν ἐφικνεῖται τῆς βαθυνοίας τοῦ ποιητοῦ τούτου ἐν τῇ διεξαγωγῇ τῆς συγκρούσεως· ὁ δὲ Ὀρέστης αὐτοῦ μόλις εἶναι ἄξιος μνείας ἐκεῖ, ὅπου πρόκειται περὶ διευκρινήσεως ἠθικῶν ἐννοιῶν, διότι ἀποβλέπει μόνον εἰς τὴν συνηθεστάτην συγκίνησιν τῶν θεατῶν, πρὸς ἣν καὶ αὐτοὶ οἱ θεοὶ ὡς ἁπλαῖ μη-

χαναὶ χρησιμεύουσιν, οὐδεμίαν βαθυτέραν ἔννοιαν ἔχοντες. Ἐν μὲν τῷ πρώτῳ αὐτοῦ μέρει πρόκειται ἡ πρᾶξις τοῦ Ὀρέστου ὡς ἀντικείμενον γενικῆς ἀποδοκιμασίας, ἀλλ' ἐπὶ ταύτῃ ὑπεύθυνος κρίνεται ὁ Ἀπόλλων, οὗ ὁ χρησμὸς ἔπεισε τὸν Ὀρέστην νὰ ἀποκτείνῃ τὴν τεκοῦσαν αὐτὸν (28. 162. 285. 414. 591)· ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ πειρᾶται ὁ ποιητὴς νὰ παραστήσῃ πως αὐτὴν εὐπρεπεστέραν, καθόσον καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τῶν Ἀργείων ἀναστὰς ἀνὴρ συνετός, ἀκέραιος καὶ ἀνεπίπληκτον ἠσκηκὼς βίον λέγει νὰ στεφανώσωσι τὸν Ὀρέστην, ὃς τιμωρῶν τῷ πατρὶ κακὴν γυναῖκα κᾄθεον ἀπέκτεινεν, καὶ ὁ Ὀρέστης διατείνεται, ὅτι ἀγαθὸν ἔργον ποιεῖ ὁ κακὰς γυναῖκας ἀποκτείνων· τοῦτο δὲ παρέχει εὐκαιρίαν τῷ ποιητῇ νὰ ἐκχέῃ τὸ μῖσος αὐτοῦ πρὸς τὰς γυναῖκας (925—942. 1590. 1607. πρβλ. 1139).

Ἀλλ' ὅμως καὶ τὸ ἡμαρτημένον τοῦτο προϊὸν τῆς τραγικῆς ποιήσεως περιέχει στοιχεῖόν τι ἐπιτήδειον νὰ διαφωτίσῃ τὴν ἀληθῆ γνώμην τῆς ἀρχαιότητος. Ὁ Εὐριπίδης δηλονότι ἐπαγγέλλεται τὸν διδάσκαλον καὶ ἐπανορθοῖ τὸν μέγαν αὐτοῦ προκάτοχον, διότι ὁ μὲν πατὴρ τῆς τραγῳδίας δραματοποιεῖ τὸν μῦθον αὐτὸν ὡς ἔχει, ὁ δ' Εὐριπίδης ἐξάγει εἰς τὸ φῶς τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ ἔννοιαν· διὰ τοῦτο λοιπόν, ὥσπερ καὶ ἐν τῷ μύθῳ τοῦ Ἀλκμέωνος συχνότερον, φαίνεται, ἐποίησε, μετατρέπει τὴν καταδίωξιν τοῦ Ὀρέστου ὑπὸ τῶν Ἐρινύων εἰς ψυχικὴν νόσον, τὴν μανίαν, τὰ δὲ φάσματα τῆς μαινομένης αὐτοῦ φαντασίας παρίσταντο αὐτῷ ὁρατῶς ὡς τρεῖς κόραι νυκτὶ προσφερεῖς καταδιώκουσαι αὐτόν, δηλ. ὡς Ἐρινύες· διὰ τοῦτο ποιεῖ αὐτὸν τὸν ἥρωα λέγοντα, ὅτι ἡ οὐσία τῆς διαφθειρούσης αὐτὸν νόσου εἶναι ἡ συνείδησις, ὅτι δεινὰ ἐστιν εἰργασμένος (396) [20]· ἀλλὰ διὰ τοῦτο καὶ ἐμβάλλει εἰς τὸ στόμα τοῦ Τυνδάρεω τοὺς λόγους, ὅτι ὀρθὸν καὶ δίκαιον ἦν νὰ καταδιώξῃ ἐν τῷ δικαστηρίῳ τὴν ἔνοχον μητέρα ἀντὶ νὰ ἀποκτείνῃ αὐτὴν ἀμέσως (500-503). Ἡ τελευταία παρατήρησις μεθερμηνεύει τρόπον τινὰ τὸ ἔθος τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων, οἵτινες οὐδεμίαν ἄλλην ἐκδίκησιν τοῦ φόνου ἐγίνωσκον ἢ τὴν ἀμέσως διὰ τοῦ ξίφους ἐκτε-

λουμένην, εἰς τὸ ἔθος τῆς ἀττικῆς περιόδου, ἐν ᾗ ὁ πλησιέστατος τῶν συγγενῶν τοῦ φονευθέντος ὤφειλε νὰ καταγγέλλῃ τὸν φονέα εἰς τὸ δικαστήριον· καὶ ὁ Αἰσχύλος οὐδὲν ἕτερον θὰ ἀπῄτει παρ' Ὀρέστου τῶν ἡμερῶν αὐτοῦ, ἢ νὰ παραστῇ ὡς κατήγορος τῆς μητρός, τῆς ἀποκτεινάσης τὸν πατέρα. Ὅτι δὲ τοῦτο πράγματι ἦν σύμφωνον πρὸς δοξασίαν τινὰ συνήθη ἐν τῷ βίῳ, δύναται νἀποδείξῃ χωρίον τι ἐκ τοῦ πρώτου τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀντιφῶντος παραδεδομένων λόγων, ἐν ᾧ ὁ ἀγορεύων, οὗ ἡ μητρυιὰ τὸν αὐτοῦ πατέρα φαρμάκῳ ἀνεῖλεν, μέμφεται τὸν υἱὸν ταύτης, διότι παρέστη συνήγορος τῆς μητρὸς ἀντὶ νὰ συμπράξῃ αὐτῇ εἰς ἐκδίκησιν τοῦ κοινοῦ πατρός· λέγει δὲ τάδε (5)· «Θαυμάζω δ' ἔγωγε καὶ τοῦ ἀδελφοῦ ἥν τινά ποτε γνώμην ἔχων ἀντίδικος καθέστηκε πρὸς ἐμέ, καὶ εἰ νομίζει τοῦτο εὐσέβειαν εἶναι, τὸ τὴν μητέρα μὴ προδοῦναι, ἐγὼ δ' ἡγοῦμαι πολὺ ἀνοσιώτερον εἶναι ἀφεῖναι τοῦ τεθνεῶτος τὴν τιμωρίαν, ἄλλως τε καὶ τοῦ μὲν ἐκ προβουλῆς ἀκουσίως ἀποθανόντος, τῆς δὲ ἑκουσίως ἐκ προνοίας ἀποκτεινάσης».

Ἐκεῖνοι οἱ δύο τραγικοὶ καὶ ὁ κατήγορος οὗτος συμφώνως θεωροῦσι τὸ πρὸς τὸν φονευθέντα πατέρα καθῆκον τιμιώτερον τοῦ πρὸς τὴν μητέρα· ζητεῖται, διὰ τίνα λόγον. Ὁ Ἀπόλλων ἐν ταῖς Εὐμενίσι τοῦ Αἰσχύλου (658-666) ἀποβλέπων διαρρήδην εἰς τὴν ἄνευ μητρὸς γέννησιν τῆς θεᾶς Ἀθηνᾶς ἀνακηρύττει μόνον τὸν πατέρα ὡς τὸν ἀληθινὸν γεννήτορα, τὴν δὲ μητέρα ἁπλῶς ὡς ὄργανον τῆς γεννήσεως καὶ τροφὸν τοῦ κυομένου· οἱ λόγοι οὗτοι εὐκόλως δύνανται νὰ ὁδηγήσωσιν εἰς τὴν γνώμην, ὅτι καθόλου ἡ σχέσις τοῦ τέκνου πρὸς τὸν πατέρα νομίζεται ὡς στενωτέρα τῆς πρὸς τὴν μητέρα· ἀλλ' ἡ γνώμη αὕτη ἀκριβέστερον ἐξεταζομένη ἐλέγχεται ἀστήρικτος. Οἱ λόγοι ἐκεῖνοι, ὧν τὸ κύριον μὲν νόημα ἰδιοποιεῖται ὁ Ὀρέστης τοῦ Εὐριπίδου (552-554) κατὰ σοφιστικὸν ὅλως τρόπον, ἀλλὰ τὴν βάσιν αὐτῶν ἀδυνατεῖ νὰ ἀποδώσῃ, σκοποῦσι προφανῶς παρ' Αἰσχύλῳ μόνον νὰ χαρακτηρίσωσι τὴν στρυφνότητα τὴν κατέχουσαν τοὺς θεοὺς τῆς νέας τάξεως πρὸ τοῦ διαχωρισμοῦ αὐτῶν ἀπὸ τῶν τῆς παλαιᾶς κατὰ τὸ θεολογικὸν αὐ-

τοῦ σύστημα· τοὐναντίον αὐτὸ τὸ αἴσθημα, ὑφ' οὗ κατέχεται ἀρχῆθεν ὁ Ὀρέστης παρ' αὐτῷ, καὶ ὅπερ ὁ Ἀπόλλων βιαίως σχεδὸν ἀναγκάζεται νὰ κατανικήσῃ, δεικνύει, ὅτι ἡ πρὸς τὴν μητέρα σχέσις φύσει ὡς λίαν ἐνδόμυχος ἐθεωρεῖτο. Ἀλλὰ διέκρινον βεβαίως οἱ Ἕλληνες, ὡς ἐκ πολλῶν χωρίων τῶν τραγικῶν ἐξάγεται, μεταξὺ τοιούτων, οἵτινες ὑπὸ ἀμέσου τινὸς ὁλκῆς τῆς καρδίας ἀγόμενοι μᾶλλον πρὸς τὴν μητέρα ἀφωσιοῦντο, καὶ τοιούτων, οἵτινες ᾐσθάνοντο ἑαυτοὺς ὡς τέκνα τοῦ πατρὸς αὐτῶν μᾶλλον καὶ προέκρινον τοὺς τελευταίους ὡς φύσεις ῥωμαλεωτέρας καὶ ὡς φύλακας τοῦ οἰκογενειακοῦ ἀξιώματος. Τοῦτο ὑποδεικνύει ἠρέμα καὶ αὐτὴ ἡ Κλυταιμήστρα ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Εὐριπίδου (1103. 1104) λέγουσα·

Ἔστιν δὲ καὶ τόδ'· οἱ μὲν εἰσιν ἀρσένων,
οἱ δ' αὖ φιλοῦσι μητέρας μᾶλλον πατρός,

ἐν ᾧ αὐτὴ ἡ Ἠλέκτρα διὰ βαρέων λόγων ἀποφαίνεται (933-935)·

κἀκείνους στυγῶ
τοὺς παῖδας, ὅστις τοῦ μὲν ἄρσενος πατρὸς
οὐκ ὠνόμασται, τῆς δὲ μητρὸς ἐν πόλει,

ἐπ' αὐτοῦ δὲ τούτου ἐρείδεται καὶ ἡ μομφή, ἣν παρὰ Σοφοκλεῖ (Ἠλ. 365-367) βάλλει κατὰ τῆς ἀδελφῆς αὐτῆς Χρυσοθέμιδος λέγουσα·

νῦν δ' ἐξὸν πατρὸς
πάντων ἀρίστου παῖδα κεκλῆσθαι, καλοῦ
τῆς μητρός.

Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 1048) παρὰ Στοβαίῳ διασωθέντι υἱός τις εἰπὼν πρὸς τὴν μητέρα, ὅτι ἀεὶ θὰ ἔχῃ αὐτὴν προσφιλῆ, προστίθησι τάδε·

στέργω δὲ τὸν φύσαντα τῶν πάντων βροτῶν
μάλισθ'· ὁρίζω τοῦτο, καὶ σὺ μὴ φθόνει·
κείνου γὰρ ἐξέβλαστον· οὐδ' ἂν εἷς ἀνὴρ
γυναικὸς αὐδήσειεν, ἀλλὰ τοῦ πατρός.

Ἐντεῦθεν πρῶτον κατανοεῖται ἐντελῶς, ὅτι τὸ ζήτημα, τί ὀφείλει νὰ πράξῃ υἱὸς ἐν τῇ θέσει τοῦ Ὀρέστου ὤν, ἠδύνατο καθόλου νὰ καταστῇ ἀντικείμενον τῆς ἀμφιβολίας. Ἡ μὲν φυσικὴ ὁρμὴ τῆς καρδίας ἦγεν αὐτὸν εἰς τὸ νὰ συμπαθῇ ὑπὲρ τῆς μητρός, ἀλλ' ἀνωτέρα τις ἠθικὴ ἀπαίτησις ἠνάγκαζεν αὐτὸν νὰ κατανικήσῃ τὴν ὁρμὴν ἐκείνην ἀναμιμνησκόμενος, ὅτι κεφαλὴ τῆς οἰκογενείας εἶναι ὁ πατήρ, αὐτὸς δὲ ὀφείλει τούτου τὴν τιμὴν πρὸ πάντων νὰ διασώζῃ, εἰς τὰς προσταγὰς αὐτοῦ πρὸ πάντων νὰ ὑπακούῃ· τὰ λοιπὰ ἠκολούθουν ἐκ τῆς σκέψεως, ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τῆς ἐκδικήσεως εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν τοῦ πατρὸς θέλησιν. Καὶ ἡ τελευταία σκηνὴ τῶν Τραχινίων ῥίπτει φῶς ἐπὶ τοῦ πράγματος. Ὅτε ὁ Ἡρακλῆς ἐπισκήπτει τῷ Ὕλλῳ νὰ λάβῃ γυναῖκα τὴν Ἰόλην, οὗτος μετὰ φρίκης ἀποκρούει τὴν ἰδέαν, διότι αἰσθάνεται τοῦτο ὡς δυσσέβειαν πρὸς τὴν τετελευτηκυῖαν αὐτοῦ μητέρα, ἀλλ' ὕστερον ὑπακούει, διότι οὐδεὶς δύναται νὰ ἐπιρρίψῃ κατ' αὐτοῦ μομφήν, ἐὰν καὶ πρὸς ζημίαν τῆς μνήμης τῆς μητρὸς ὑπακούῃ εἰς τὴν ἐκδηλωθεῖσαν τοῦ πατρὸς θέλησιν, λέγει δὲ (1249-1251)·

τοιγὰρ ποιήσω κοὐκ ἀπώσομαι, τὸ σὸν
θεοῖσι δεικνὺς ἔργον· οὐ γὰρ ἄν ποτε
κακὸς φανείην σοί γε πιστεύσας, πάτερ.

Ἀλλὰ τὸ αὐτὸ δρᾶμα περιέχει καὶ ἕτερον χωρίον, ἐν ᾧ ἡ διαμάχη τῶν πρὸς ἀμφοτέρους τοὺς γονεῖς αἰσθημάτων ἐν τῷ στήθει τοῦ Ὕλλου ἀποβαίνει ὑπὲρ τοῦ πατρός· τὸ χωρίον τοῦτο εἶναι τόδε (807-812)·

τοιαῦτα, μῆτερ, πατρὶ βουλεύσασ' ἐμῷ
καὶ δρῶσ' ἐλήφθης, ὧν σε ποίνιμος Δίκη
τίσαιτ' Ἐρινύς τ', εἰ θέμις δ', ἐπεύχομαι·
θέμις δ', ἐπεί μοι τὴν θέμιν σὺ προὔβαλες,
πάντων ἄριστον ἄνδρα τῶν ἐπὶ χθονὶ
κτείνασ', ὁποῖον ἄλλον οὐκ ὄψει ποτέ.

Ἡ ἀναλογία πρὸς τὴν θέσιν τοῦ Ὀρέστου εἶναι ἐνταῦθα προφανής.

Καὶ ἐν τῇ νεωτέρᾳ γραμματείᾳ τῆς Δύσεως ἀπαντᾷ εἷς Ὀρέστης, οὗ ἡ σύγκρισις πρὸς τὸν ἀρχαῖον εἶναι πολὺ διδακτική. Ἡ θέσις τοῦ Ἀμλέτου τοῦ Σαιξσπείρου εἶναι ἡ αὐτὴ τῇ τοῦ Μυκηναίου ἥρωος· καὶ τοῦ Ἀμλέτου ἡ μήτηρ ἀπέκτεινε μετὰ τοῦ ἐραστοῦ αὐτῆς τὸν πατέρα ἐκείνου καὶ κατέλαβε τὸν θρόνον αὐτοῦ, καὶ αὐτὸς ἔχει τὸ καθῆκον τῆς ἐκδικήσεως τοῦ φόνου, μόνον δὲ ἡ ἀνικανότης πρὸς ἀπόφασιν κωλύει αὐτὸν ἀπὸ τῆς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος. Ἀλλ' ἐνταῦθα ἡ ἐπιτασσομένη ἐκδίκησις ἀποβλέπει μόνον εἰς τὸν σφετεριστὴν τοῦ θρόνου, ἐνῷ δὲ ὁ Ὀρέστης καταπνίγων τὸ φυσικὸν αὐτοῦ αἴσθημα ἀναγκάζεται νὰ περιλάβῃ εἰς αὐτὴν καὶ τὴν μητέρα, τὸ φάσμα συμβουλεύει τῷ Ἀμλέτῳ, ἐὰν ἤθελεν ἐγερθῇ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ὁρμή τις πρὸς τοῦτο, νὰ μὴ ὑποχωρήσῃ εἰς ταύτην. Τὸ φάσμα λέγει (Πρ. Α'. σχ. 5)·

> ***Ἀλλ' ὅμως, ὅπως κι' ἂν φερθῇς καὶ ὅ,τι καὶ ἂν κάμῃς,***
> ***κακὸν μὴ βάλῃς εἰς τὸν νοῦν νὰ κάμῃς τῆς μητρός σου!***
> ***Μὴ τὴν ψυχήν σου μὲ αὐτὸ κολάσῃς.***

Ὁ ἀρχαῖος ἥρως διατελεῖ μὲν ὑπὸ τὸ κράτος τραχυτέρου ἔθους, ἀλλ' αἰσθάνεται λεπτότερον.

Ἀναγκαῖον ἐπακολούθημα τοῦ πρὸς τοὺς γονεῖς ὀφειλομένου σεβασμοῦ εἶναι, ὅτι τὰ κοινὰ αὐτῶν τέκνα, οἱ ἀδελφοί, αἰσθάνονται ἀλλήλους στενῶς συνδεδεμένους καὶ ἀμοιβαίαν ἀγάπην ὀφείλοντας. Ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς σχέσεως τῶν ἀρρένων ἀδελφῶν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη κατέχουσι θέσιν ὑπέροχον. Ἡ περιγραφὴ τῆς φιλαδελφίας τοῦ Ἀγαμέμνονος καὶ Μενελάου, οἵα δεικνύεται ἐν τῇ Ἰλιάδι ἐκ τῆς λύπης τοῦ Ἀγαμέμνονος διὰ τὸν τραυματισμὸν τοῦ Μενελάου (4, 148-182) καὶ τοῦ δέους αὐτοῦ περὶ τοῦ ἀδελφοῦ ἐν τῇ ἀρχῇ ἐπικινδύνων ἀγώνων (7, 107. 10, 240), διανοίγει ἡμῖν λαμπρὰν ὄψιν τοῦ ψυχικοῦ βίου τοῦ λαοῦ· χωρία τινὰ μάλιστα, ἐν οἷς μνημονεύεται ἡ βοήθεια, ἣν ἀδελφοὶ χορηγοῦσιν ἀλ-

λήλοις ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης (8, 267. 13, 534), καὶ τὸ πένθος τοῦ Ἕκτορος διὰ τὸν θάνατον τοῦ Πολυδώρου (20, 419), προσλαμβάνουσι δι' αὐτῆς ἀξίαν μείζονα. Καὶ οἱ λόγοι τοῦ Ἀλκινόου ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (8, 546), ὅτι «ἀντὶ κασιγνήτου ξεῖνός θ' ἱκέτης τε τέτυκται ἀνέρι, ὅς τ' ὀλίγον περ ἐπιψαύῃ πραπίδεσσιν», ὑποθέτουσιν ὡς οἴκοθεν δῆλον, ὅτι ἡ ἀδελφικὴ σχέσις εἶναι ἡ στενωτάτη πασῶν· ὁμοίως ὁ Ἀπόλλων ἐν τῇ Ἰλιάδι (24, 47) λέγει, ὅτι φίλτατος πάντων ἐστὶν ὁ ὁμογάστριος κασίγνητος καὶ ὁ υἱὸς καὶ τούτων ἡ ἀπώλεια εἶναι ἡ βαρυτάτη πασῶν [21]). Ἐν τῇ μεθ' Ὅμηρον γραμματολογικῇ περιόδῳ ὁμολογεῖται μὲν ὡσαύτως πανταχοῦ ἡ ἀξία τῆς φιλαδελφίας, ἀλλὰ σπανίως μόνον ἀπαντῶσι τοιαῦται ζωηραὶ περιγραφαὶ τῶν ἐκδηλώσεων αὐτῆς. Ὁ Σοφοκλῆς ἐν τῷ Αἴαντι ἀπονέμει τῷ Τεύκρῳ ἔνθερμον ἀγάπην πρὸς τὸν τεθνεῶτα ἀδελφόν, οἱ δὲ ποιηταὶ οἱ περὶ τὸν μῦθον τοῦ Πολυδεύκους καὶ Κάστορος διατρίψαντες εὕρισκον ἀναμφιβόλως πολλάκις εὐκαιρίαν πρὸς ἀνάπτυξιν ταύτης τῆς ὑποθέσεως· ἐν τούτοις εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ δεκάτῃ ᾠδῇ τῶν Νεμεονικῶν καὶ τὴν τοῦ Πολυδεύκους, τοῦ θεωθέντος υἱοῦ τοῦ Διός, πρὸς τὸν Κάστορα σχέσιν παριστάνει μᾶλλον ὡς σχέσιν κηδεμόνος πρὸς κηδεμονευόμενον ἢ ἀδελφοῦ πρὸς ἀδελφόν [22])· πάντως δὲ τὰ παραδείγματα ταῦτα εἶναι μεμονωμένα. Διότι οὐ μόνον τὰ εἰς τοῦτο τὸ πρᾶγμα ἀναφερόμενα ἀνέκδοτα καὶ ἀποφθέγματα ἠθολόγων, τὰ ἀναγινωσκόμενα ἐν τῷ 84ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Στοβαίου, εἶναι τὸ πλεῖστον ἱκανῶς κενὰ νοήματος, ἀλλὰ καὶ ἡ πραγματεία τοῦ Πλουτάρχου Περὶ φιλαδελφίας εἶναι τοσοῦτον πενιχρὸν ἔργον, ὅσον ὀλίγα ἄλλα τῶν συγγραμμάτων τοῦ Χαιρωνέως φιλοσόφου. Ἡ πραγματεία αὕτη περιέχει σχοινοτενεῖς παραινέσεις πρὸς τοὺς ἀδελφούς, ὅπως τηρῶσι πρὸς ἀλλήλους τὴν προσήκουσαν αὐτοῖς σχέσιν, ἀλλ' εἶναι παντάπασιν ἐνδεὴς τοῦ πλούτου ἐκείνου τῶν ἱστορικῶν καὶ μυθικῶν παραδειγμάτων, ὃν ἄλλως πάντοτε ὁ συγγραφεὺς ἔχει πρόχειρον· τοῦτο εἶναι σημεῖον, ὅτι τὸ ὑλικόν, ὅπερ ἠδύνατο νὰ ἀρυσθῇ ἐξ ἀρχαιοτέρων πηγῶν, ἦτο πάντως μικρόν.

Πρὸς δὲ τούτοις δι' ἁπάσης διήκει ἡ ἰδέα, ὅτι κατὰ τὴν φύσιν τῶν ἀνθρωπίνων πραγμάτων ἡ ζηλοτυπία καὶ ἡ διχόνοια εἶναι τὸ σύνηθες μεταξὺ ἀδελφῶν καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀνάγκη παντὶ τρόπῳ νὰ ἐπινοῶνται μέσα πρὸς ἀντίδρασιν κατὰ τῆς λυπηρᾶς ταύτης καταστάσεως. Καὶ δυστυχῶς ὁ Πλούταρχος συμφωνεῖ ἐν τούτῳ πρὸς σύμπαντα τὸν μεθ' Ὅμηρον ἑλληνικὸν κόσμον· διότι αἱ ἱκανῶς συχναὶ προτροπαὶ πρὸς ἀδελφικὴν σύμπνοιαν καὶ ὁμόνοιαν, ἃς ἤδη ἐν πολλῷ ἀρχαιοτέροις τοῦ Πλουτάρχου χρόνοις εὑρίσκομεν, ὁρμῶνται ἅπασαι ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ὁμόνοια εἶναι σπανία καὶ κατορθοῦται διὰ κατανικήσεως τοῦ ἐγωϊσμοῦ. Ὁ περὶ Ἐτεοκλέους καὶ Πολυνείκους μῦθος δὲν δύναται ἐνταῦθα νὰ ληφθῇ ὡς παράδειγμα, διότι ἡ οὐσία αὐτοῦ εἶναι ἡ ἰδέα τῆς παρὰ φύσιν παραλύσεως τῶν οἰκογενειακῶν αἰσθημάτων ἐν τῷ βασιλικῷ οἴκῳ τῶν Θηβῶν· ἀλλ' ἤδη ὁ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις ἄρχεται ἀπὸ τῆς διαφορᾶς αὐτοῦ πρὸς τὸν ἀδελφὸν καὶ μεμψιμοιρεῖ ἔν τινι χωρίῳ τούτου τοῦ ποιήματος (184), ὅτι «οὐδὲ κασίγνητος φίλος ἔσσεται, ὡς τὸ πάρος περ», καὶ θεωρεῖ τοῦτο ὡς τεκμήριον τῆς τῶν ἠθῶν καταπτώσεως· συγγενὲς τούτοις εἶναι τὸ τοῦ Θεόγνιδος (299. 300)

οὐδεὶς λῇ (θέλει) φίλος εἶναι, ἐπὴν κακὸν ἀνδρὶ γένηται,
οὐδ' ᾧ κ' ἐκ γαστρός, Κύρνε, μιῆς γεγόνῃ.

Ὁ Εὐριπίδης ἔν τινι σκηνῇ τῆς ἐν Αὐλίδι Ἰφιγενείας (317-412) εἰσάγει τὸν Ἀγαμέμνονα καὶ Μενέλαον ἐρίζοντας, ἡ δὲ σκηνὴ αὕτη ζωγραφεῖ τοσοῦτον ζωηρῶς τὸ εἰδεχθὲς τῆς τοιαύτης διαμάχης τῶν ἀδελφῶν, ὥστε ἀναντιρρήτως ὁ ποιητὴς σκοπὸν εἶχε νὰ νουθετήσῃ δι' αὐτῆς τοὺς Ἀθηναίους θεατάς. Ὁ δὲ Ξενοφῶν ἐν δύο χωρίοις τῶν σῳζομένων συγγραμμάτων αὐτοῦ λαμβάνει εὐκαιρίαν νὰ ἐκτιμήσῃ τὴν ἀξίαν τῆς ὁμονοίας τῶν ἀδελφῶν· ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν (2, 3) ὁ Σωκράτης ἐξαίρει τὴν χρησιμότητα τῶν ἀδελφῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ τὰ πλεονεκτήματα τῆς φύσει δεδομένης κοινωνίας ὑπὲρ πᾶσαν ἐπίκτητον· ἐν δὲ τῇ Κύρου

παιδείᾳ (8, 7, 14-24) ὁ ἀποθνήσκων Κῦρος ὑπομιμνήσκει πρὸς τούτοις τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας καὶ ἐκεῖνο, ὅτι ἡ ψυχὴ αὐτοῦ ἐν τῷ ᾅδῃ θὰ χαίρῃ μὲν ἐπὶ τῇ ὁμονοίᾳ αὐτῶν, θὰ ἀλγῇ δὲ ἐπὶ τῇ διχονοίᾳ. Τὰς ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν ἀναπτυσσομένας σκέψεις εὑρίσκομεν πολλάκις παρ' ἄλλοις ὑπὸ διαφόρους μορφάς· ἀλλὰ προσφυέστατα ἴσως διερμηνεύονται ἔν τινι διηγήματι τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 511 c) καὶ ἔν τινι μύθῳ τοῦ Βαβρίου (47). Πατὴρ ὑπέργηρως, μέλλων τελευτήσειν τὸν βίον, ἐκέλευσε τοὺς πολλοὺς αὐτοῦ παῖδας δέσμην ῥάβδων ἐνεγκεῖν καὶ καταθραῦσαι αὐτὴν καὶ κατάξαι συνδεδεμένην καὶ ἀθρόαν· ἐπειδὴ δὲ οὐκ ἠδύναντο, αὐτὸς ἕλκων κατὰ μίαν τὰς ῥάβδους πάσας ῥᾳδίως ἔθραυσε, «τὴν συμφωνίαν αὐτῶν καὶ τὴν ὁμόνοιαν ἰσχυρὸν ἀποφαίνων καὶ δυσκαθαίρετον, ἀσθενὲς δὲ τὴν διάλυσιν καὶ οὐ μόνιμον». Ὅτι ἡ καθαρὰ φιλαδελφία ἐθεωρεῖτο ὡς πρᾶγμα ἀσύνηθες, ἐξάγεται καὶ ἐκ τῆς ἐμβριθείας, μεθ' ἧς ὁ ἱστορικὸς Πολύβιος καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς ἐξαίρουσι τὴν ὕπαρξιν αὐτῆς ἐν τῷ βασιλικῷ οἴκῳ τοῦ Περγάμου. Ὁ ῥηθεὶς ἱστορικὸς ἐξυμνεῖ ὥς τι διαφερόντως σπουδαῖον, ὅτι Ἄτταλος ὁ δεύτερος τὴν ἀποκατάστασιν τῶν τιμῶν εἰς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Εὐμένη, ἃς ἠθέτησαν οἱ Ἀχαιοί, κατέστησεν ἀντικείμενον σοβαρῶν διαπραγματεύσεων (27, 15), ἐμβάλλει δὲ εἰς τὸ στόμα Φιλίππου τοῦ τρίτου βασιλέως τῆς Μακεδονίας λόγον πρὸς τοὺς δύο αὐτοῦ υἱοὺς καὶ ὑπὸ τοῦ Λιβίου (40, 8) ἐπαναλαμβανόμενον, ἐν ᾧ προβάλλει αὐτοῖς τοὺς δύο ἐκείνους Περγαμηνοὺς ὡς φαεινὰ παραδείγματα (24, 8 b).

Πολλῷ συχνοτέρα τῆς ἀγάπης ἀδελφοῦ πρὸς ἀδελφὸν φαίνεται ὅτι ἦτο ἐν τῷ μεθ' Ὅμηρον κόσμῳ ἡ μεταξὺ ἀδελφοῦ καὶ ἀδελφῆς, καὶ μάλιστα ἐν τῇ ἀττικῇ κοινωνίᾳ· διότι, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ ἡ νυμφικὴ σχέσις δὲν ἠδύνατο πολὺ νὰ ἀναπτυχθῇ, ἡ ἀνάγκη πρὸς ἀφοσίωσιν καὶ ἀγάπην, ἣν ἡ καρδία τῆς νεαρᾶς γυναικὸς αἰσθάνεται, ἐζήτει τὴν πλήρωσιν ἐν τῇ ἀγάπῃ πρός τινα τῶν ἀδελφῶν. Ὁ μυθικὸς τύπος τῆς σχέσεως ταύτης εἶναι ἡ Ἠλέκτρα, ἣν ἡ πλαστικὴ πολὺ πλέον ἢ ἡ ποίησις μετεχειρίσθη, ὅπως ἐρ-

μηνεύση καὶ παραστήση τὴν ὑποδειχθεῖσαν ψυχικὴν διάθεσιν ἐν αὐστηρᾷ ἀντιθέσει πρὸς τὸ πάθος τοῦ ἔρωτος. Καὶ εἶναι μὲν τὰ σῳζόμενα σχετικὰ ἔργα τῆς γλυπτικῆς, ἅτινα ὁ O. Jahn[23]) ἐν ἰδίᾳ πραγματείᾳ συνήγαγε καὶ ἐξήτασε, κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν αὐτῶν μεταγενεστέρας ἐποχῆς, ἀλλ' ὅμως ἀναμφιβόλως ἐγένοντο κατὰ μίμησιν ἀττικῶν προτύπων, ἰδίως δὲ εἶναι καταφανὴς ἡ συνάφεια αὐτῶν πρὸς τὰς ὑποθέσεις τῆς ἀττικῆς τραγῳδίας. Ἕτερον παράδειγμα τοιαύτης πρὸς ἀδελφὸν ἀγάπης, συνδεδεμένης ἐν τούτῳ μετὰ τοῦ ζωηροῦ αἰσθήματος, ὅπερ τῷ τεθνεῶτι ὀφείλεται, εἶναι ἡ Ἀντιγόνη ἐν τῷ ὁμωνύμῳ δράματι τοῦ Σοφοκλέους καὶ μάλιστα αὕτη ἐν τῇ παραδεδομένῃ ἡμῖν καὶ ἤδη τῷ Ἀριστοτέλει (Ῥητ. 1417a 28) γνωστῇ μορφῇ τοῦ δράματος διακηρύττει (905-912), ὅτι οὐδὲ χάριν τέκνων, εἰ εἶχε, καὶ συζύγου, θὰ ὑπεβάλετο εἰς ἣν χάριν τοῦ ἀδελφοῦ ὑποβάλλεται θυσίαν· διότι, λέγει,

πόσις μὲν ἄν μοι κατθανόντος ἄλλος ἦν,
καὶ παῖς ἀπ' ἄλλου φωτός, εἰ τοῦδ' ἤμπλακον,
μητρὸς δ' ἐν Ἅιδου καὶ πατρὸς κεκευθότοιν
οὐκ ἔστ' ἀδελφός, ὅστις ἂν βλάστοι ποτέ.

Αὐτὸ δὴ τοῦτο δὲν ἁρμόζει πολὺ εἰς τὴν θέσιν τῆς Ἀντιγόνης καὶ εἶναι προφανῶς μεταφορὰ τῶν λόγων, οὓς ὁ Ἡρόδοτος (3, 119) ἐμβάλλει εἰς τὸ στόμα τῆς γυναικὸς τοῦ Ἰνταφέρνους, εἰς παντελῶς ἀλλοίας σχέσεις, εἴτε ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ποιητοῦ, ὃς διέκειτο φιλικῶς πρὸς τὸν ἱστορικόν, εἴτε ὑπό τινος τῶν ὑποκριτῶν γενομένη φιλοῦντος τὰ ἀποφθέγματα[24]), ἀλλ' ἡ θεωρία, ἐξ ἧς πηγάζει, εἶναι ἀρχαία καὶ ἀττική. Κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου ὁ Δαρεῖος ἀφῆκε τὴν γυναῖκα τοῦ Ἰνταφέρνους ἐλευθέραν νὰ ἐκλέξῃ ἕνα τῶν δεδεμένων οἰκείων αὐτῆς, ὃν ἐβούλετο ἐκ πάντων, αὕτη δὲ προείλετο τὸν ἀδελφόν· ὅτε δὲ ὁ βασιλεὺς ἠρώτησεν αὐτήν, διὰ τί τὸν ἄνδρα τε καὶ τὰ τέκνα καταλιποῦσα, τὸν ἀδελφὸν προυτίμησε νὰ σώσῃ, ἀπεκρίνατο· «ὦ βασιλεῦ, ἀνὴρ μὲν

μοι ἂν ἄλλος γένοιτο, εἰ δαίμων ἐθέλοι, καὶ τέκνα ἄλλα, εἰ ταῦτα ἀποβάλοιμι· πατρὸς δὲ καὶ μητρὸς οὐκέτι μοι ζώντων ἀδελφεὸς ἂν ἄλλος οὐδενὶ τρόπῳ γένοιτο». Ἐκτὸς τοῦ ὅτι ὁ Ἡρόδοτος φιλεῖ νὰ παριστάνῃ τοὺς Πέρσας ὁμοίως τοῖς Ἕλλησιν αἰσθανομένους, θὰ ἦτο ἀδύνατον νὰ εὐδοκιμήσωσιν οἱ λόγοι οὗτοι ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ ἀττικοῦ θεάτρου, ἐὰν μὴ ἐκίνουν συγγενῆ τινα χορδὴν ἐν ταῖς καρδίαις τῶν θεατῶν. Ἐντεῦθεν δὲ διαφωτίζεται προσηκόντως καὶ ὁ ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι (9, 566-572) ἐκτιθέμενος, ὕστερον δὲ ποικιλοτρόπως περικοσμηθεὶς καὶ ἀλλοιωθεὶς μῦθος περὶ τῆς Ἀλθαίας, ἥτις διὰ τῶν ἀρῶν ἐπήνεγκε τὸν ὄλεθρον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Μελεάγρου, διότι ἐφόνευσε τὸν ἀδελφὸν ἐκείνης· εἰς τὸ πρῶτον αὐτῆς αἴσθημα παρίσταται ὁ ἀδελφὸς τοῦ υἱοῦ προσφιλέστερος.

Τὰ πρὸς τοὺς γονεῖς, τὰ τέκνα καὶ τοὺς ἀδελφοὺς καθήκοντα μεταφέρονται φυσικῶς κατά τινα ἔννοιαν καὶ εἰς πάντας τοὺς συγγενεῖς. Κομψῶς ἀποφαίνεται ὁ Ἰάσων τοῦ Πινδάρου, ὁ τύπος ἥρωος ἀγνῶν φρονημάτων καὶ διαθέσεων, «εἴ τις ἔχθρα πέλει Ὁμογόνοις, αἰδὼς καλύψαι» (Π. 4, 145)[25], καὶ ἐπισυνάπτει ταύτῃ τῇ ῥήσει τὰς παραινέσεις περὶ εἰρηνικῆς διαλλαγῆς πρὸς τὸν Πελίαν. Ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἡ κοινὴ γνώμη ἐπέβαλλε τὴν ἀκριβεστάτην τήρησιν τῶν πρὸς τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας καθηκόντων. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου Περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου (39) οἱ ἔγγονοι τοῦ Πολυάρχου λέγουσιν· «καὶ εἰ μὲν Πολύαρχος ὁ πατὴρ ὁ Κλεωνύμου, πάππος δ' ἡμέτερος, ζῶν ἐτύγχανε καὶ τῶν ἐπιτηδείων ἐνδεὴς ὤν, ἢ Κλεώνυμος ἐτελεύτησε θυγατέρας ἀπορουμένας καταλιπών, ἡμεῖς ἂν διὰ τὴν ἀγχιστείαν καὶ τὸν πάππον γηροτροφεῖν ἠναγκαζόμεθα καὶ τὰς Κλεωνύμου θυγατέρας ἢ λαβεῖν αὐτοὶ γυναῖκας ἢ προῖκα ἐπιδιδόντες ἑτέροις ἐκδιδόναι, καὶ ταῦθ' ἡμᾶς καὶ ἡ συγγένεια καὶ οἱ νόμοι καὶ ἡ παρ' ὑμῶν αἰσχύνη ποιεῖν ἠνάγκαζεν ἄν, ἢ ταῖς μεγίσταις ζημίαις καὶ τοῖς ἐσχάτοις ὀνείδεσι περιπεσεῖν». Ἐν δὲ τῷ Κατὰ Νεαίρας λόγῳ (12) ὀνειδίζεται ὡς ἀνανδρότατος ἀνθρώπων ὁ μὴ λαμβάνων δίκην ὑπὲρ ἀδελ-

φῆς καὶ κηδεστῶν καὶ ἀδελφιδῶν καὶ τῆς ἑαυτοῦ γυναικός. Ὡσαύτως ἐὰν μεταξὺ συγγενῶν φύωνται διαφοραί, ὀφείλουσι νὰ εἶναι οὗτοι εὐδιάλλακτοι, καὶ διὰ τοῦτο ὁ εὐνοϊκῶς διακείμενος ἄκων μόνον ἐπιχειρεῖ δίκας κατ' αὐτῶν, ὡς ἐν τῷ προοιμίῳ πολλῶν δικανικῶν λόγων ἀποφαίνονται οἱ ἀντίδικοι οἱ πρὸς τοῦτο ἀναγκαζόμενοι (Ἀντιφ. 1. Δημ. 41. 48. Ἰσαῖ. Πρὸς Διοφ. ΟΑ. II, 232). Ἔτι δ' ἐντονώτερον ἐκφράζεται ὁ Ἰσαῖος ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Κλεωνύμου κλήρου ἐν ᾧ ὁ ἀγορεύων λέγει, ὅτι ἀγωνίζεται πρὸς οἰκείους, οὓς οὐδ' ἀμύνεσθαι καλῶς ἔχει· διότι οὐκ ἐλάττω συμφορὰν ἡγεῖται «κακῶς ποιεῖν τούτους ἀμυνόμενος, οἰκείους ὄντας, ἢ κακῶς παθεῖν ἐξ ἀρχῆς ὑπὸ τούτων», ὅμοια δὲ ἀναγινώσκομεν καὶ ἐν τῷ Κατὰ Διογείτονος λόγῳ τοῦ Λυσίου (1), ὅτι εἶναι αἴσχιστον πρὸς τοὺς οἰκείους διαφέρεσθαι καὶ ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν οὐ μόνον οἱ ἀδικοῦντες χείρους εἶναι δοκοῦσι τοῖς δικασταῖς, ἀλλὰ καὶ οἵτινες ἂν ἔλαττον ὑπὸ τῶν προσηκόντων ἔχοντες ἀνέχεσθαι μὴ δύνωνται. Ἐνίοτε μάλιστα ἐφείδοντο τῶν συγγενῶν μέχρι τοσούτου, ὥστε διὰ τὴν συγγένειαν νὰ μὴ ἐθέλωσι μηδὲ τἀληθῆ ἐναντίον αὐτῶν νὰ μαρτυρῶσιν· οὕτω τοὐλάχιστον ἔπραξε Δεινίας τις, οὗ ἡ διαγωγὴ ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Κατὰ Στεφάνου (Δημ. 45, 56) ἀντιτίθεται πρὸς τὴν τοῦ κατηγορουμένου, ὅστις οὐκ ὤκνησε νὰ μαρτυρήσῃ τὰ ψευδῆ πρὸς ζημίαν τῶν ἑαυτοῦ συγγενῶν. Εἶναι δὲ παντελῶς εὐπρεπὲς νὰ τηρῶσιν οἱ συγγενεῖς φιλικὰς σχέσεις πρὸς ἀλλήλους καὶ νὰ προσκαλῶνται ἀμοιβαίως ἐν ἑορταῖς μάλιστα, οὕτως ὥστε ὁ Ἰσαῖος ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου (33), ἵνα ἀποδείξῃ ὅτι ὁ Κλέων οὐδεμίαν συγγένειαν ἔχει πρὸς τὸν Ἀστύφιλον, λέγει, ὅτι οἱ συγγενεῖς τούτου «πολλάκις ἐληλυθότι αὐτῷ οὐδὲ πώποτε κεχρεανομήκασιν», τ. ἔ. ἐφιλοξένησαν. Τὸ παράγγελμα· χαίρειν μετὰ χαιρόντων καὶ κλαίειν μετὰ κλαιόντων, ἴσχυε πρὸ πάντων μεταξὺ συγγενῶν, διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1165 a 18-21) λέγει· «εἰς γάμους μὲν καλοῦσι τοὺς συγγενεῖς, καὶ εἰς τὰ κήδη (= κηδείας) δὲ μάλιστα οἴονται δεῖν τοὺς συγγενεῖς ἀπαντᾶν διὰ ταὐτό».

Ὅπου οἱ διὰ τῶν δεσμῶν τοῦ αἵματος πρὸς ἀλλήλους συνδεδεμένοι κατέχονται ὑπὸ τοῦ φρονήματος τοιαύτης στενῆς οἰκειότητος, ἐκεῖ ἀναγκαίως καὶ τὸ οἰκογενειακὸν αἴσθημα εἶναι πολὺ ζωηρὸν καὶ ἐνισχύει τὰ ἐλατήρια τὰ ἄγοντα εἰς τὴν τοῦ γένους διατήρησιν. Ἀλλ' ὅμως ἐν Ἀθήναις ἕνεκα τῶν πολλῶν πολέμων, οὓς ἡ πόλις ἦν ἠναγκασμένη νὰ πολεμῇ, συχνάκις ἐξέλειπον τὰ ἀρχαῖα γένη. Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ εἰρήνης (88. 89) ποιεῖται λόγον περὶ τοῦ λυπηροῦ τούτου γεγονότος οἰκτείρων, ὅτι τὰ μὲν ὀνομαστότατα γένη καὶ οἱ οἶκοι οἱ μέγιστοι ἀπόλλυνται, αἱ δὲ φρατρίαι καὶ τὰ ληξιαρχικὰ γραμματεῖα ἐπληρώθησαν τῶν οὐδὲν τῇ πόλει προσηκόντων, πολιτῶν ἐξ ἁπάντων ἀνθρώπων εἰκῇ ἀθροισθέντων· διότι κατὰ τὴν γνώμην αὐτοῦ τὸ γνήσιον καὶ ὀρθὸν φρόνημα, οὗ ἡ πόλις ἔχει χρείαν, μεταδίδοται ἀνόθευτον καὶ ἀκραιφνὲς μόνον ἐν τοῖς ἀρχαίοις οἴκοις. Κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην φαίνεται παντελῶς ὡς λυπηρὰ πλάνη, ὅταν τις ἐγκαταλείπῃ τὸ ἀρχαῖον αὐτοῦ γένος μετὰ τῶν συμφύτων αὐτῷ προτερημάτων, ὅπως υἱοθετούμενος παρ' ἄλλου γείνῃ κληρονόμος μείζονος περιουσίας, ὥσπερ ἔπραξεν ὁ ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ Περὶ τοῦ Δικαιογένους κλήρου λόγου τοῦ Ἰσαίου (47) ψεγόμενος ἀπόγονος τοῦ Ἁρμοδίου. Ἀλλ' ἐν περιπτώσει ἀτεκνίας ἡ υἱοθεσία ἦν τὸ συνηθέστατον καὶ προχειρότατον μέσον πρὸς διατήρησιν τῆς οἰκογενείας. Τὴν υἱοθεσίαν ὤφειλον καὶ τῶν οἰκείων οἱ ὀρθῶς φρονοῦντες οὐχὶ νὰ κωλύωσιν, ἀλλὰ νὰ διευκολύνωσιν. Διὰ τοῦτο ὁ Ἰσαῖος (7, 31) μέμφεται δεινῶς τὰς ἀδελφὰς τοῦ ἀποθανόντος Ἀπολλοδώρου, ὅτι ἐνῷ εἶχον παῖδας οὐδένα ἔδωκαν αὐτῷ πρὸς υἱοθεσίαν, ὅπως διασωθῇ ὁ οἶκος αὐτοῦ, ὁ αἰσχρῶς οὕτω καὶ δεινῶς ἐξηρημωμένος· ὅτι δὲ πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἐξέλεγον τοὺς υἱοὺς τοῦ ἀδελφοῦ, ἀποδεικνύει καὶ ἡ περίπτωσις τοῦ Φιλοκτήμονος ἐν τῷ περὶ αὐτοῦ λόγῳ τοῦ αὐτοῦ ῥήτορος. Ἕτερον ἐπακολούθημα τοῦ περιγραφέντος φρονήματος ἦν τοῦτο, ὅτι τὰ μέλη τῶν ἀρχαίων ἀττικῶν γενῶν ἐν πολλαῖς περιπτώσεσιν ἐλάμβανον γυναῖκας ἐκ τοῦ κύκλου τῆς ἑαυτῶν συγγενείας. Ὁ Σωσίθεος, ὁ ἀπαγγείλας τὸν Πρὸς Μα-

χάρτατον λόγον τοῦ Δημοσθένους, ἔδειξεν, ὡς αὐτὸς λέγει, τὸ οἰκογενειακὸν φρόνημα, τὸ μὲν διότι ἀπέδωκεν εἰς τοὺς τέσσαρας αὐτοῦ υἱοὺς ὀνόματα συγγενῶν ἀνιόντων, τὸ δὲ διότι πρὸς διάσωσιν τοῦ ἀρχαίου γένους τοῦ Βουσέλου ἔδωκε τὴν μονογενῆ αὐτοῦ θυγατέρα οὐδαμόσε ἔξω, ἀλλὰ τῷ ἀδελφιδῷ τῷ ἑαυτοῦ (Δημ. 43, 74), πόσον δὲ συχναὶ ἦσαν αἱ τοιαῦται ἐπιγαμίαι, διδάσκουσι πολυτρόπως οἱ λόγοι τοῦ Ἰσαίου· καὶ μάλιστα ὁ ῥήτωρ οὗτος μεταχειρίζεται ὡς ἀπόδειξιν ἔχθρας, ὅτι ὁ Εὔπολις δύο ἔχων θυγατέρας καὶ ἐκ τῶν αὐτῶν γεγονὼς καὶ χρήμαθ' ὁρῶν κεκτημένον τὸν ἀδελφιδοῦν αὐτοῦ Ἀπολλόδωρον οὐδετέραν αὐτῷ τούτων ἔδωκεν (7, 11. 12). Ὅθεν ὁ Πλάτων διατάσσων ἐν τοῖς Νόμοις (11, 924 e) ῥητῶς, ἵνα ἑκάστοτε εἷς τῶν ἀρρένων συγγενῶν θυγατρὸς ἀπορφανισθείσης νυμφεύηται αὐτήν, ἀκολουθεῖ τρόπον τινὰ τῷ ἐν Ἀθήναις ἰσχύοντι ἐθίμῳ.

Ἐκ τῆς μερίμνης περὶ διατηρήσεως τῶν ἀρχαίων γενῶν ἐπήγαζον καὶ αἱ ἰδιάζουσαι διατάξεις τῆς ἀττικῆς νομοθεσίας περὶ τῶν θυγατέρων, ὧν οἱ πατέρες δὲν κατέλειπον ἄρρενας ἀπογόνους, τῶν λεγομένων ἐπικλήρων. Ἡ ἐπίκληρος ἐθεωρεῖτο πάντῃ ὡς διάδοχος τῆς πατρικῆς οἰκογενείας. Ὁ πλησιέστατος αὐτῆς συγγενὴς εἶχε καθῆκον νὰ φροντίσῃ περὶ ἐκδόσεως αὐτῆς εἰς γάμον, ἐν ἀνάγκῃ δὲ ὁ ἴδιος νὰ νυμφεύηται ταύτην· ὕστερον δὲ εἷς τῶν υἱῶν αὐτῆς ἐγίγνετο κληρονόμος τοῦ μητροπάτορος· καὶ ἐὰν κατὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς ἐτύγχανεν ἤδη ἀνδρὶ ἐκδεδομένη, ἠδύνατο νὰ ἀναγκασθῇ δικαστικῶς εἰς διάλυσιν τοῦ ὑπὸ ἄλλας περιστάσεις συναφθέντος γάμου, ὅπερ ἐνίοτε ἐγέννα ἀλγεινὰς συγκρούσεις μεταξὺ τῆς συζυγικῆς ἀγάπης καὶ τῆς ἀπαιτήσεως τοῦ νόμου (Ἰσαῖ. 3, 64. 10, 19). Ἀλλ' ἐν γένει παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις μετὰ τῆς φροντίδος περὶ διατηρήσεως τῆς οἰκογενείας ἦν ἀχωρίστως συνδεδεμένη ἡ περὶ διασώσεως τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας· περὶ τούτου διδάσκει ἡμᾶς ὁ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους φερόμενος λόγος Πρὸς Λεωχάρην. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ λόγου εἶναι αὕτη, ὅτι ὁ Λεωκράτης καὶ οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ διὰ σειρᾶς πραγματικῶν ἢ πλα-

στῶν εἰσποιήσεων ἐγένοντο κάτοχοι τῆς περιουσίας τοῦ τεθνεῶτος Ἀρχιάδου, ἀλλ' ὅμως δὲν ἔμειναν διαρκῶς ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ. Διότι εἰσάγοντες εἰς αὐτὸν ἕνα υἱὸν ὡς ἀντικαταστάτην καὶ κληρονόμον τῆς οὐσίας, ἐπανήρχοντο εἰς τὸν ἴδιον οἶκον· τὴν πρᾶξιν ταύτην ἀποδεικνύει παράνομον ὁ λέγων, ἀνεψιαδοῦς ὢν τοῦ Ἀρχιάδου. Ἐκ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ὑποθέσεως βλέπομεν, πόσον στενῶς συνδεδεμένη μετὰ τῆς συγγενείας εἶναι ἡ ἐπὶ τῆς κληρονομίας ἀξίωσις καὶ ὅτι ὁ κάτοχος ταύτης ἔχει καθῆκον νὰ μεριμνᾷ περὶ τῆς διατηρήσεως τοῦ γένους. Ὅθεν ἡ κατὰ τοῦ πατρὸς τοῦ κατηγορουμένου μομφὴ (26. 27), ὅτι δι' αὐτὸν ὁ οἶκος τοῦ Ἀρχιάδου, εἰς ὃν εἰσῆλθεν ὡς θετὸς υἱός, ἐξηρήμωται· «τῆς γὰρ οὐσίας τὴν οἰκειότητα, οὐ τῶν ἀνδρῶν τῶν ποιησαμένων (αὐτὸν υἱὸν) διετήρει», καὶ μόνον ὁ κίνδυνος νὰ ἀποβάλῃ τὴν οὐσίαν ταύτην περιερχομένην εἰς τοὺς γνησίους συγγενεῖς τοῦ Ἀρχιάδου ἠνάγκασεν αὐτὸν ἐκ νέου νὰ εἰσποιήσῃ υἱὸν τῷ Ἀρχιάδῃ· διὰ τοῦτο ὁ λέγων διατείνεται (11), ὅτι ἐπέδωκε τὴν κατηγορίαν, ἀξιῶν «τῆς ἐκείνου οὐσίας κληρονομεῖν καὶ τὸ γένος μὴ περιιδεῖν ἐξερημωθέν». Ταύτην τὴν στενὴν συνάφειαν μεταξὺ συγγενείας καὶ δικαιώματος κληρονομικοῦ, ἥτις ἐν Ἀθήναις ἐνοεῖτο διὰ τῆς ἀμφότερα ἐκφραζούσης ἐννοίας τῆς ἀγχιστείας, διηρμήνευον καὶ αἱ διατάξεις τοῦ νόμου. Ἐπειδὴ δὲ διάδοχοι τοῦ γένους ἦσαν οἱ ἄρρενες, κατά τινα συχνάκις μνημονευομένην ἀρχὴν οἱ ἄρρενες συγγενεῖς τοῦ κληροδότου καὶ οἱ τούτων ἀπόγονοι προὐκρίνοντο τῶν θηλέων [26]), ἀλλ' ὁ ἀττικὸς νόμος καὶ ἄλλως ἐξησφάλιζε τὰς συγγενικὰς σχέσεις καὶ τὰ ἐξ αὐτῶν πηγάζοντα δικαιώματα, ἐπέτρεπε δηλονότι ἐναντίον τῆς ἐν ἄλλοις δικαστικοῖς ἀγῶσιν ἰσχυούσης ἀρχῆς νὰ κρίνηται ἐκ νέου ἡ ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τῶν ἡλιαστῶν κριθεῖσα ὑπόθεσις ἐπὶ μόνης τῆς ξενίας, ἤτοι μὴ γνησίας καταγωγῆς, καὶ τῶν ψευδομαρτυριῶν καὶ τῶν κλήρων, διότι ἐν ταύταις ῥαδίως διεκυβεύοντο ἀνεπανόρθωτα οἰκογενειακὰ συμφέροντα (Σχολ. Πλάτ. Νόμ. 937 d). Ὅθεν φυσικὸν πάντως εἶναι, ὅτι ὁ διασῴζων τὸ γένος ὀφείλει νὰ διασῴζῃ καὶ τὴν περιουσίαν,

ἥτις εἶναι τρόπον τινὰ τὸ πραγματικὸν σύμβολον τῆς τοῦ γένους ὑποστάσεως. Ἐὰν δὲ ἐν τῷ μνημονευθέντι λόγῳ Πρὸς Λεωχάρην (23) ὀνειδίζεται ὁ Λεωκράτης καὶ οἱ ἀπόγονοι αὐτοῦ ὡς τὴν μὲν πατρῴαν αὐτῶν οὐσίαν ἀκέραιον φυλάττοντες, τὴν δὲ τοῦ Ἀρχιάδου ἀναλίσκοντες, τοῦτο χαρακτηρίζει τὴν καθόλου θέσιν καὶ διάνοιαν αὐτῶν· ἐνῷ δηλ. αὐτὸ τὸ αἴσθημα μόνον ὁδηγεῖ αὐτοὺς νὰ διαφυλάττωσιν ἐκείνην ἀκέραιον, οὐδόλως μέλει αὐτοῖς περὶ ταύτης, ἣν μόνον νὰ καρπῶνται θέλουσιν. Ἀλλὰ τὰ βαθύτατα αἰσθήματα προσβάλλονται, ὅταν τις, ὡς ἰσχυρίζεται ὁ Λυκοῦργος (25) περὶ τοῦ κατηγορουμένου ὑπ' αὐτοῦ Λεωκράτους, μετοικῶν εἰς ξένην χώραν ἐξάγῃ ἐκ τῆς πατρίδος γῆς καὶ τὰ πατρῷα ἱερά.

Ἐπειδὴ ὁ γάμος ἐχρησίμευε πρὸς διατήρησιν τῆς οἰκογενείας, διὰ τοῦτο ὡς εἰκὸς ἀπενέμετο αὐτῷ μεγάλη σπουδαιότης, κατεβάλλετο δὲ πᾶσα φροντὶς πρὸς πλήρωσιν τῶν εἰς τὴν σύναψιν τοῦ γάμου ἀναγκαίων ὅρων ἔν τε τοῖς ἀρχαιοτέροις καὶ τοῖς μεταγενεστέροις χρόνοις. Ὡς κυριώτατος αὐτοῦ σκοπὸς ἐθεωρεῖτο ἡ παιδοποιία. Ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Μενάνδρου (704) ὁ πατὴρ τῆς κόρης λέγει·

παίδων ἐπ' ἀρότῳ γνησίων
δίδωμί σοί γε τὴν ἐμαυτοῦ θυγατέρα,

πολυάριθμοι δὲ μνεῖαι τοῦ στίχου ὑπὸ μεταγενεστέρων συγγραφέων [27]) οὐδεμίαν ἐπιτρέπουσιν ἀμφιβολίαν, ὅτι αὕτη ἦν τυπικὴ φράσις συνήθης ἐν τοιαύταις περιστάσεσιν. Συμφώνως πρὸς ταῦτα εὐπρόσδεκτος ἀποβαίνει καὶ ἡ γνώμη, ὅτι τὰ τέκνα εἶναι ὁ ἀληθὴς σύνδεσμος τῶν συζύγων. Ἐπὶ ταύτης π. χ. στηρίζεται καὶ ἡ δήλωσις τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ Συμποσίῳ (209 c), ὅτι ἡ πνευματικὴ γέννησις ἱδρύει πολὺ μείζω τῆς τῶν παίδων κοινωνίαν. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου (6) διηγεῖται ὁ Εὐφίλητος, ὅτι, ἀφοῦ ἔγημε, τὸν μὲν ἄλλον χρόνον οὕτω διέκειτο πρὸς τὴν γυναῖκα, ὥστε μήτε λυπεῖν, μήτε λίαν ἐπ' ἐκείνῃ εἶναι ὅ,τι ἂν θέλῃ ποιεῖν, ἐφύλαττέ τε ὡς οἷόν τε ἦν καὶ προσεῖχε τὸν

νοῦν ὥσπερ εἰκὸς ἦν· ἐπειδὴ δὲ παιδίον αὐτῷ ἐγένετο, ἐπίστευεν ἤδη καὶ πάντα τὰ ἑαυτοῦ ἐκείνῃ παρέδωκε, ἡγούμενος ταύτην οἰκειότητα μεγίστην εἶναι. Ὁ δὲ Δημοσθένης ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Πρὸς Βοιωτὸν (23) λέγει· «πολὺ γὰρ μᾶλλον εἰώθασιν, ὧν ἂν ἑαυτοῖς διενεχθῶσιν ἀνὴρ καὶ γυνή, διὰ τοὺς παῖδας καταλλάττεσθαι ἢ δι' ἃ ἂν ἀδικηθῶσιν ὑφ' αὑτῶν, τοὺς κοινοὺς παῖδας πρὸς μισεῖν». Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1162 a 19-29) λέγει ὅτι «οὐ μόνον τῆς τεκνοποιίας χάριν συνοικοῦσιν», ὡς τὰ ἄλλα ζῷα, «ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς τὸν βίον· εὐθὺς γὰρ διῄρηται τὰ ἔργα, καὶ ἔστιν ἕτερα ἀνδρὸς καὶ γυναικός· ἐπαρκοῦσιν οὖν ἀλλήλοις, εἰς τὸ κοινὸν τιθέντες τὰ ἴδια»· ἀλλὰ προστίθησι καὶ τάδε· «σύνδεσμος δὲ τὰ τέκνα δοκεῖ εἶναι· διὸ θᾶττον οἱ ἄτεκνοι διαλύονται· τὰ γὰρ τέκνα κοινὸν ἀγαθὸν ἀμφοῖν, συνέχει δὲ τὸ κοινόν».

Ἡ ἡλικία τῶν συζύγων θεωρεῖται ὡς σπουδαιότατος παράγων πρὸς ἐπιτυχίαν τοῦ σκοποῦ τῆς συνδέσεως αὐτῶν καὶ διὰ τοῦτο πολλάκις γίνεται μελέτης καὶ σκέψεως ὑπόθεσις. Ὁ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (695-699) παραγγέλλει, ἵνα ὁ μὲν ἀνὴρ μήτε τριάκοντα ἐτῶν μάλα πόλλ' ἀπολείπῃ, μήτε τὰ τριάκοντα πολὺ ὑπερβαίνῃ, ἡ δὲ γυνὴ ἄγῃ περίπου τὸ δέκατον ὄγδοον ἔτος. Ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (4, 721 a. 6, 772 d) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Πολιτικοῖς (1335 a 28) κατ' οὐσίαν τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχουσι, πλὴν ὁ Ἀριστοτέλης παρατείνει τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἡλικίαν μέχρι τῶν ἑπτὰ καὶ τριάκοντα ἐτῶν διὰ λόγους σωματικούς· ἄξιον δὲ σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ φιλόσοφος οὗτος, ὅστις ἐν τοῖς ἄλλοις θέλει νὰ ἐπιτρέπῃ εἰς τὴν ἀτομικότητα τοῦ ἀνθρώπου πολλῷ εὐρυτέραν ἐλευθερίαν ἢ ὁ Πλάτων, ἐν τούτῳ τῷ ζητήματι ἀπαιτεῖ πολὺ αὐστηρὰν ἐποπτείαν τῆς πολιτείας, ὅπως τὰ σώματα τῶν τρεφομένων βέλτιστα γίνηται. Καὶ ἓν ἀπόσπασμα ἐκ τοῦ Αἰόλου τοῦ Εὐριπίδου (24) λέγει·

> ***κακὸν γυναῖκα πρὸς νέαν ζεῦξαι νέον,***
> ***μακρὰ γὰρ ἰσχὺς μᾶλλον ἀρσένων μένει,***
> ***θήλεια δ' ἥβη θᾶσσον ἐκλείπει δέμας.***

Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου πολλὰ χωρία ποιητῶν ἐν τῷ 71ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Στοβαίου τεθησαυρισμένα ἀποφαίνονται κατὰ τῆς μεγάλης περὶ τὴν ἡλικίαν διαφορᾶς ἀνδρὸς καὶ γυναικός, ἐν ἄλλοις λόγοις καταχρίνουσι τοὺς ἄνδρας τοὺς συνάπτοντας γάμον ἐν πολὺ προβεβηκυίᾳ ἡλικίᾳ, διότι τὸ μὲν καταστρέφεται ἡ φυσικὴ σχέσις πρὸς τὰ τέκνα, ὅταν ὁ πατὴρ ἀπέχῃ πολὺ αὐτῶν καθ' ἡλικίαν, μάλιστα δὲ διότι ἡ ἔτι νεαρὰ γυνὴ πολὺ ῥᾳδίως ἀποβαίνει δέσποινα τοῦ γέροντος νυμφίου. Περὶ δὲ τῶν θυγατέρων ἔλεγεν ὁ Κλεόβουλος (Στοβ. 70, 16), ὅτι δεῖ συνοικίζειν αὐτὰς ἀνδράσι, τὴν μὲν ἡλικίαν παρθένους τὸ δὲ φρονεῖν γυναῖκας.

Ἀλλὰ καὶ ἡ σκέψις ὅτι ἀμφότερα τὰ μέρη δέον νὰ εὐαρμοστῶσιν ἀλλήλοις κατὰ τὴν κοινωνικὴν θέσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα, ἐπιδρᾷ ἀναγκαίως εἰς τὴν ἐκλογήν. Ἀπὸ ἀριστοκρατικοῦ φρονήματος ὁρμώμενος ὁ Θέογνις ἐκφράζει βαθεῖαν λύπην, ὅτι οἱ σύγχρονοι αὐτῷ εὐγενεῖς κριοὺς μὲν καὶ ὄνους καὶ ἵππους εὐγενεῖς ζητοῦσι,

γῆμαι δὲ κακὴν κακοῦ οὐ μελεδαίνει
ἐσθλὸς ἀνήρ, ἤν οἱ χρήματα πολλὰ διδῷ.
Οὐδὲ γυνὴ κακοῦ ἀνδρὸς ἀναίνεται εἶναι ἄκοιτις
πλουσίου, ἀλλ' ἀφνεὸν βούλεται ἀντ' ἀγαθοῦ,

καὶ οὕτως ὁ πλοῦτος ἔμιξε τὸ γένος (183-192). Καὶ ὅταν ἐν τῇ μὴ περισωθείσῃ Ἀντιόπῃ τοῦ Εὐριπίδου ἕν τῶν προσώπων ἀγγέλλῃ πᾶσι βροτοῖς «ἐσθλῶν ἀπ' ἀνδρῶν εὐγενῆ σπείρειν τέκνα» (ἀπ. 214), ἐκ τῶν αὐτῶν φρονημάτων καὶ σκέψεων κινεῖται. Τὴν ταυτότητα τῆς κοινωνικῆς θέσεως καὶ τῆς καταγωγῆς ἀπαιτοῦσι καὶ ἄνδρες, οἵτινες κυρίως δὲν ἀσπάζονται τὰς ἰδέας τοῦ Μεγαρέως ποιητοῦ, ἢ τουλάχιστον ἐν ταῖς παραινέσεσιν αὐτῶν ἀποβλέπουσιν εἰς ἄλλας κοινωνικὰς τάξεις. Εἰς τὸν Κλεόβουλον ἀποδίδεται τὸ ἀπόφθεγμα· «Γαμεῖν ἐκ τῶν ὁμοίων· ἐὰν γὰρ ἐκ τῶν κρειττόνων, δεσπότας, οὐ συγγενεῖς κτήσῃ» (Στοβ. 3,79). Ὁ δὲ Χείλων ἔλεγε· «γάμους εὐτελεῖς καὶ ἰσοτίμους ποιοῦ» Στοβ.

70, 15)· τῆς δὲ παροιμίας «τὴν κατὰ σαυτὸν ἔλα» λέγεται ὅτι πρῶτος ὁ Πιττακὸς ἐποιήσατο τοιαύτην χρῆσιν (Καλλίμ. ἐπιγρ. 1) [28]· καὶ ὁ Πυθαγόρειος Καλλικρατίδας ὁ Λάκων ἄρχεται τῆς περὶ τοῦ γάμου μελέτης διὰ τοῦ αὐτοῦ παραγγέλματος («γαμίσκοντα δὲ δεῖ γαμὲν ποτὶ τὰν αὐτῶ τύχαν» Στοβ. 85, 18). Ἐν πολλοῖς χωρίοις τῶν τραγικῶν ὡσαύτως ἐπαναλαμβάνεται αὕτη. Ἀλλὰ ζωηρότατα πάντως ἑρμηνεύει τὸ ἀξίωμα τοῦτο ὁ χορὸς ἐν τῷ Προμηθεῖ τοῦ Αἰσχύλου (887-906), ἀποβλέπων εἰς τὰς φοβερὰς περιπετείας, ἃς ἡ Ἰὼ ὑπέστη, διότι ἠξιώθη νὰ γείνῃ τοῦ Διὸς σύνευνος. Ἀλλὰ καὶ ἀπόσπασμά τι τῆς Ἀντιόπης τοῦ Εὐριπίδου (213) λέγει· «κῆδος καθ' αὑτὸν τὸν σοφὸν κτᾶσθαι χρεών», ἕτερον δὲ τῆς Μελανίππης τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (503) ἀποτρέπει ἀπὸ τῶν ἀναρμόστων γάμων, καὶ ἕτερον αὖθις (504) λέγει ἀκριβέστερον·

ὅσοι γαμοῦσι δ' ἢ γένει κρείσσους γάμους
ἢ πολλὰ χρήματ', οὐκ ἐπίστανται γαμεῖν·
τὰ τῆς γυναικὸς γὰρ κρατοῦντ' ἐν δώμασι
δουλοῖ τὸν ἄνδρα, κοὐκέτ' ἔστ' ἐλεύθερος.

Ὅτι δὲ καθόλου συχνάκις ἐδίδετο τὸ παράγγελμα, ὑποδεικνύει ὁ Πηλεὺς ἐν τῇ Ἀνδρομάχῃ (1279-1282), ὅστις στηριζόμενος ἐπὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ πείρας ἀποκρούει αὐτὸ ὡς ἄστοχον. Ἔτι συχνότερον σχεδὸν τραγικοὶ καὶ κωμικοὶ ποιηταὶ κατακρίνουσι τοὺς γάμους τοὺς χάριν προικῶν μεγάλων γιγνομένους (ὅρ Στοβ. 72, 1-11). Ὅτι δὲ καὶ τὸ νὰ ἄγηταί τις μόνον ὑπὸ τοῦ κάλλους εἰς γάμον εἶναι ἐπικίνδυνον, δηλοῦται ἐν δύο χωρίοις τοῦ Εὐριπίδου (Ἀνδρομ. 207. Ἀντιόπης ἀπ. 211)· ὁμοίως δὲ ἀποφαίνονται περὶ τούτου καὶ φιλόσοφοι τῆς ἠθικῆς ὡς ὁ Ἀντίπατρος (Στοβ. 67, 25. 70, 13), ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 138 f. 141 c) καὶ ὁ μεταγενέστερος Ἱεροκλῆς (Στοβ. 67, 24)· ταῦτα συμπληροῦνται ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου λέγοντος (Hieron. adv. Jovin. 1, 36 H), ὅτι τὸ κάλλος, τὰ χρηστὰ ἤθη καὶ ἡ κοσμιότης τῆς οἰκογενείας εἶναι τὰ κυ-

ριώτατα στοιχεῖα, ἅτινα συνήθως ὁρίζουσι τὴν ἐκλογήν. Ὁ δὲ Ἀντίπατρος παραγγέλλων πρὸς τούτοις, ἵνα πρὸ τῆς μνηστείας ἐξετάζηται τὸ τῶν γονέων ἦθος καὶ ὁ τρόπος, μετὰ δὲ ταῦτα, ἂν ἀνέθρεψαν τὴν θυγατέρα συμφώνως πρὸς τὸν ἑαυτῶν τρόπον (Στοβ. 70, 13), περιβάλλει τρόπον τινὰ τὴν τοῦ Θεόγνιδος γνώμην διὰ φιλοσοφικοῦ ἐνδύματος. Ὅσοι δ' ἄλλοι σοβαρώτερον ἐξετάζουσι τὸ ζήτημα, ἀποφαίνονται, ὅτι μάλιστα πάντων εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ζητῆται χρηστότης χαρακτῆρος καὶ ἁρμονία τῶν τοῦ χαρακτῆρος ἰδιωμάτων ἑκατέρωθεν. Κατὰ τὸν Μένανδρον (ἀπ. 576)

δύ' ἔσθ' ἃ κρῖναι τὸν γαμεῖν μέλλοντα δεῖ,
ἤτοι προσηνῆ γ' ὄψιν ἢ χρηστὸν τρόπον·
τὴν γὰρ ὁμόνοιαν τὴν πρὸς ἀλλήλους ποιεῖ.

Τὴν ἰδέαν ταύτην ἀναπτύσσει θεωρητικῶς ὁ Νικόστρατος (70, 12) λέγων, ὅτι ἐκ τῆς ὄψεως καὶ τῆς φωνῆς τῆς γυναικὸς δύναταί τις νὰ κατανοήσῃ καὶ τὸν χαρακτῆρα αὐτῆς. Τὰς ἰδέας ταύτας, ὡς εἰκός, ἀναπτύσσουσιν εὐρύτερον οἱ περὶ τὴν ἠθικὴν διατρίβοντες φιλόσοφοι, ὡς ὁ Πλούτ. (Ἠθ. 138 f. 141 a) καὶ ὁ Μουσώνιος (Στοβ. 70, 14)· ἀλλὰ πρὸ πάντων σημειωτέον, ὅτι οἱ Πυθαγόρειοι, οἵτινες φιλοῦσι νὰ παραβάλλωσι τὰς ποικιλωτάτας σχέσεις πρὸς τὴν μουσικήν, καὶ ἐνταῦθα τὸ αὐτὸ πράττουσι· διότι ἀναντιρρήτως πυθαγόρειον χαρακτῆρα ἔχουσι τὰ ὑπὸ τοῦ Καλλικρατίδου (Στοβ. 70, 11) λεγόμενα· «δεῖ δὲ τὸν μουσικὸν μιμεῖσθαι, τὸν ἴδιον τόνον τῆς φωνῆς ἐκμαθόντα, οὕτω πειρᾶσθαι τὴν μέσην καθιστάνειν, ὅπως καὶ ἐπὶ τὰ βαρέα καὶ ἐπὶ τὰ ὀξέα διαρκέσαι δύνηται, καὶ μήτε ῥήξῃ, μήτε ἀπολίπῃ τὴν στάσιν· οὕτως οὖν δεῖ καὶ γάμον συναρμόζεσθαι πρὸς τὸν ἴδιον τόνον τῆς ψυχῆς, ὅπως μὴ μόνον ἐν εὐτυχίαις συνεκτρέχειν ἀλλήλοις δυνατοὶ ὦσι». Τὴν δὲ τοῖς νεωτέροις πρόχειρον ἰδέαν, ὅτι ποιά τις διαφορὰ χαρακτήρων λυσιτελεῖ πρὸς τοὺς σκοποὺς τοῦ γάμου διηρμήνευσε κατ' ἐξοχὴν ὁ Πλάτων, ὅστις ἔν τε τῷ Πολιτικῷ (310 b-e)

καὶ ἐν τοῖς Νόμοις (6, 773 c) ψέγει ἐκείνους, οἵτινες τὴν ἐν τῷ παραχρῆμα διώκοντες ῥᾳστώνην τοὺς μὲν προσομοίους αὐτοῖς ἀσπάζονται, τοὺς δ' ἀνομοίους οὐ στέργουσι, πλεῖστον τῇ δυσχερείᾳ μέρος ἀπονέμοντες· ἀξιοῖ δὲ ὅπως ἡ πολιτεία θάττους τοῖς ἤθεσι πρὸς βραδυτέρους καὶ βραδυτέρους πρὸς θάττους, σώφρονας πρὸς ἀνδρείους καὶ αἰδήμονας πρὸς τολμηροὺς ἀναγκάζῃ τῇ τῶν γάμων κοινωνίᾳ πορεύεσθαι· « διότι πέφυκεν ἀνδρεία τε ἐν πολλαῖς γενέσεσιν ἄμικτος γεννωμένη σώφρονι φύσει κατὰ μὲν ἀρχὰς ἀκμάζειν ῥώμῃ, τελευτῶσα δὲ ἐξανθεῖν παντάπασι μανίαις· ἡ δὲ αἰδοῦς γε αὖ λίαν πλήρης ψυχὴ καὶ ἀκέραστος τόλμης ἀνδρείας, ἐπὶ δὲ γενεὰς πολλὰς οὕτω γεννηθεῖσα, νωθεστέρα φύεσθαι τοῦ καιροῦ καὶ ἀποτελευτῶσα δὴ παντάπασιν ἀναπηροῦσθαι ».

Ἐπειδὴ οἱ λόγοι τῆς σκοπιμότητος ἐθεωροῦντο ὡς πολὺ βαρύνοντες καὶ ἐπειδὴ πρὸ τῆς συνάψεως τοῦ γάμου τὰς διαπραγματεύσεις πρὸς τὸν μέλλοντα σύζυγον ἀνελάμβανον ἀποκλειστικῶς οἱ ἄρρενες συγγενεῖς τῆς μελλούσης γυναικός, διὰ ταῦτα περιεωρᾶτο μὲν τρόπον τινὰ κατὰ τὴν ἐκλογὴν ἡ ἑκατέρωθεν συμπάθεια, ἀλλ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν, ὅτι παντάπασιν οὐδεμία σημασία εἰς ταύτην ἀπενέμετο. Ὡς φαίνεται, πανταχοῦ σχεδὸν αἱ ἑορταὶ τῶν θεῶν καὶ οἱ ἐν αὐταῖς χοροὶ καὶ ἀγῶνες παρεῖχον εὐπρεπῆ εὐκαιρίαν, ἐν ᾗ κόροι καὶ κόραι ἐθεώρουν μετὰ προσοχῆς καὶ ἐθεωροῦντο, ὅπερ ὁ Πλάτων θεωρεῖ ὡς πολὺ φυσικὸν πρᾶγμα (Νόμ. 6, 771 e), ἐν δὲ τῇ Σπάρτῃ ἦν τοῦτο ἔμπεδος θεσμὸς (Πλούτ. Λυκ. 14)· ὅτι τοῦτο ἐν Ἀθήναις συνέβαινεν, ὑποδεικνύει ἀπόσπασμά τι τοῦ Μενάνδρου (550)· καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Κίῳ τῆς Βιθυνίας « ταῖς παρθένοις ἔθος ἦν εἰς ἱερὰ δημόσια συμπορεύεσθαι καὶ διημερεύειν μετ' ἀλλήλων, οἱ δὲ μνηστῆρες ἐθεῶντο παιζούσας καὶ χορευούσας· ἑσπέρας δὲ πρὸς ἑκάστην ἀνὰ μέρος βαδίζοντες διηκονοῦντο τοῖς αὐτῶν γονεῦσι καὶ ἀδελφοῖς ἄχρι τοῦ καὶ τοὺς πόδας ἀπονίζειν » (Πλούτ. Ἠθ 249 d). Ποιηταὶ πράγματι καὶ βαθέως κατανοοῦντες τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν ᾐσθάνοντο, ποίαν ῥοπὴν ἔχει εἰς τὴν ψυχικὴν ἀνάπτυξιν ὁ παρ-

θενικὸς πόθος. Ἡ Ὀδύσσεια (8,457 κ. ἑ.) διαγράφει διὰ λεπτῶν μέν, ἀλλ' εὐαναγνώστων γραμμῶν τὴν ἐν τῇ καρδίᾳ τῆς Ναυσικᾶς ἐξεγειρομένην συμπάθειαν πρὸς τὸν Ὀδυσσέα· ἡ δὲ ἐνάτη τῶν εἰς Πυθιονίκας ᾠδῶν τοῦ Πινδάρου (97-103) ὑπομιμνήσκει τὰς παρθένους, αἵτινες ἰδοῦσαι τὸν λαμπρὸν νεανίαν Τελεσικράτην πλεῖστα νικήσαντα ἐν τοῖς Παναθηναίοις ἄφωνοι καὶ ἐν ἑαυταῖς εὔχονται ἑκάστη νὰ ἔχῃ αὐτὸν ἄνδρα, ὑποδηλοῖ δ' ἀκριβῶς διὰ τούτων οὐχὶ εὐχὴν πρὸς ὡρισμένον καὶ ἁπτὸν τέλος τείνουσαν, ἀλλὰ μόνον τὰ ὀνειροπολήματα τῆς τῶν νεαρῶν παρθένων φαντασίας. Ἀλλ' ὅτι τὸ ἐνταῦθα διαγελῶν συναίσθημα κατέλειπε πάντοτε ἄθικτον τὴν νυμφικὴν σχέσιν, φαίνεται τοσούτῳ μᾶλλον ἀπίθανον, ὅσῳ συχνότερον μνημονεύεται ἡ ὕπαρξις ἐγκαρδίου συμπαθείας μεταξὺ συζύγων· πρὸς δὲ τούτοις ὁ Σοφοκλῆς δὲν θὰ μετεχειρίζετο βεβαίως ἐν τῷ δράματι αὐτοῦ ὡς παράγοντα τὸν ἀμοιβαῖον ἔρωτα τοῦ Αἵμονος καὶ τῆς μεμνηστευμένης αὐτῷ Ἀντιγόνης, ἐὰν μὴ ὁ πραγματικὸς βίος ἐχορήγει αὐτῷ πρὸς τοῦτο πρότυπα.

Ἐν Ἀθήναις, ὅθεν ἔχομεν τὰς ἀκριβεστάτας εἰδήσεις περὶ τῶν τοῦ γάμου, οἱ συγγενεῖς τῆς νύμφης πλὴν τοῦ καθήκοντος, ὅπερ εἶχον νὰ δοκιμάζωσι πάντα τὰ ἀποβλέποντα εἰς τὴν σκοπιμότητα τοῦ γάμου, ὤφειλον προσέτι νὰ μεριμνῶσιν, ὅπως ἐκείνη ἐν τῇ μελλούσῃ αὐτῆς θέσει ἀπολαύῃ τῆς προσηκούσης τιμῆς. Διὰ τοῦτο παρεδίδετο τῷ μέλλοντι ἀνδρὶ αὐτῆς μετ' ἐπισημότητος, ἥτις ἦν ἐπιτηδεία νὰ ἐγχαράξῃ ἐν τῇ ψυχῇ αὐτοῦ ἀνεξίτηλον ἐντύπωσιν καὶ νὰ διατηρήσῃ ἐν αὐτῷ ζωηρὰν τὴν συνείδησιν περὶ τῆς ἀξίας τοῦ διαπιστευομένου αὐτῷ κειμηλίου. Ἡ πρόσκλησις συγγενῶν ὡς μαρτύρων, ἡ παρασκευὴ πανηγυρικοῦ συμποσίου, ἐν ᾧ πρόδηλον ὅτι δὲν ἔλειπον θρησκευτικαὶ τελεταί, ἐθεωροῦντο διὰ τοῦτο ὡς λίαν οὐσιώδη πράγματα· τοῦτο ὑποδεικνύει ὁ Δημοσθένης, ὅστις ἀφορμὴν λαμβάνων ἐκ τῆς διομολογίας, ἣν ὁ Ὀνήτωρ ἔφασκεν ὅτι συνῆψε πρὸς τὸν γαμβρὸν αὐτοῦ Ἄφοβον, λέγει τάδε (30, 21)· « μὴ γὰρ ὅτι πρὸς τοῦτον τοιοῦτον

ὄντα, ἀλλ' οὐδὲ πρὸς ἄλλον οὐδ' ἂν εἷς οὐδένα τοιοῦτο συνάλλαγμα ποιούμενος ἀμαρτύρως ἂν ἔπραξεν· ἀλλὰ τῶν τοιούτων ἕνεκα καὶ γάμους ποιοῦμεν καὶ τοὺς ἀναγκαιοτάτους παρακαλοῦμεν, ὅτι οὐ πάρεργον, ἀλλ' ἀδελφῶν καὶ θυγατέρων βίους ἐγχειρίζομεν, ὑπὲρ ὧν τὰς ἀσφαλείας μάλιστα σκοποῦμεν».

'Αλλὰ καὶ τῷ νέῳ συζύγῳ ἐπέβαλλε τὸ καθεστὼς ἔθιμον, ἵνα πρῶτον μὲν προσκαλῇ τοὺς πλησιεστάτους αὐτοῦ συγγενεῖς εἰς δεῖπνον ἐν στενωτάτῳ κύκλῳ, εἶτα δὲ τοὺς φράτερας ἅπαντας εἰς ἑστίασιν, ὅπως μετάσχωσι τοῦ εὐφροσύνου οἰκογενειακοῦ συμβάντος, καὶ οὕτως ὁμολογῇ τρόπον τινὰ δημοσίᾳ τὸν γάμον· καὶ ὅπου μὲν ταῦτα ἐγίνοντο, ἠδύναντο νὰ θεωρηθῶσιν ὡς ἀπόδειξις ὅτι ὁ γάμος συνήφθη καὶ ἔχει τὸ νόμιμον κῦρος, ἡ δὲ παράλειψις αὐτῶν ἐμαρτύρει περὶ τοῦ ἐναντίου, ὡς δεικνύουσι πολλὰ χωρία τοῦ 'Ισαίου (3, 76. 3, 79. 8, 9. 8, 18) καὶ τοῦ Δημοσθένους (57, 43). Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ἐθεωρεῖτο συνήθως ἀναγκαῖον, ὅπως ἡ οἰκογένεια χορηγῇ τῇ νύμφῃ προῖκα κατάλληλον, ἐὰν δὲ οἱ πόροι τοῦ πατρὸς ἢ τῶν ἀδελφῶν δὲν ἐπήρκουν πρὸς τοῦτο, εὔποροι συγγενεῖς ἢ καὶ ἄλλοι πολῖται εὕρισκον εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλῶσι τὸ εὐεργετικὸν αὐτῶν φρόνημα ἀναλαμβάνοντες ἀντὶ τῆς οἰκογενείας τὴν προικοδότησιν. Καθόλου δὲ εἰπεῖν δὲν ἤθελον νὰ ὑπανδρεύωσιν ἄνευ προικὸς τὴν κόρην, φοβούμενοι μήπως τότε δὲν τυγχάνῃ τῆς προσηκούσης τιμῆς. Κατά τινα στίχον τοῦ Μενάνδρου (μονόστ. 371) «νύμφη δ' ἄπροικος οὐκ ἔχει παρρησίαν», καὶ κατὰ τὴν διήγησιν ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου ὑπὲρ τῶν 'Αριστοφάνους χρημάτων (15) ὁ πατὴρ τοῦ λέγοντος τὰς ἀδελφὰς τούτου «θελόντων τινῶν λαβεῖν ἀπροίκους πάνυ πλουσίων οὐκ ἔδωκεν, ὅτι ἐδόκουν κάκιον γεγονέναι» καὶ προὐτίμησε νὰ ἐκδώσῃ αὐτὰς πρεπόντως πεπροικισμένας πρὸς ἄνδρας ἧττον εὐποροῦντας. 'Εντεῦθεν προέρχεται καὶ ἡ ἐν τῷ Φορμίωνι τοῦ Τερεντίου, ὅς εἶναι ἀπομίμησις ἑλληνικοῦ πρωτοτύπου, φράσις, ὅτι ὁ γάμος πτωχῆς κόρης μετὰ πλουσίου ἀνδρὸς εἶναι εἰς αὐτὴν δουλεία. 'Εὰν ἐν τῷ Trinummus τοῦ Πλαύτου ἡ πρότασις τοῦ Λυσιτέ-

λους νὰ λάβῃ ἄνευ προικὸς τὴν ἀδελφὴν τοῦ Λεσβονίκου οὐ μόνον κρίνεται ἀπαράδεκτος, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Λεσβόνικος ἀποφαίνεται (690), ὅτι τοιοῦτος γάμος δὲν θὰ διέφερε πολὺ τῆς παλλακείας, ὁ ζωηρὸς χρωματισμὸς τοῦ πράγματος ἁρμόζει βεβαίως πρὸς τὸ ῥωμαϊκὸν ἔθος, ἀλλ' αὐτὴ ἡ ἰδέα, ὅτι τοιοῦτοι γάμοι πρέπει ὅσον εἶναι δυνατὸν νὰ ἀποφεύγωνται, ἀναγκαίως ὑπῆρχεν ἐπίσης ἐν τῷ ἀττικῷ πρωτοτύπῳ τοῦ δράματος. Ἀλλ' ὅτι ἐν Ἀθήναις γάμοι ἄνευ προικὸς δὲν ἦσαν πρᾶγμα παντελῶς ἀνήκουστον, ἐξάγεται ἔκ τε τοῦ μνημονευθέντος χωρίου τοῦ Λυσίου καὶ ἐκ δύο ἑτέρων ἐξ ἄλλων ῥητόρων (Ἰσαῖ. 2, 5. Δημ. 40, 20), ἐν οἷς ὁ ἀντίδικος διατείνεται περὶ γάμου, ὅστις κατὰ τἆλλα δὲν προσβάλλεται, ὅτι ἐγένετο ἄνευ προικὸς[29]). Ἀλλὰ πάντως ὁ ὑπέρτατος λόγος ὑπὲρ τῆς ἰσχύος τοῦ γάμου δὲν ἦτο ἡ προὶξ τῆς γυναικός, ἀλλ' ἡ ἐπίσημος μνήστευσις καὶ ἔκδοσις αὐτῆς ὑπὸ τοῦ πλησιεστάτου ἄρρενος συγγενοῦς, πατρὸς ἢ ἀδελφοῦ ἢ πάππου (Δημ. 44, 49)[30]), ἡ εἰσαγωγὴ αὐτῆς εἰς τὸ κέντρον τῆς οἰκογενειακῆς λατρείας, αἱ κατὰ τοὺς γάμους τελούμεναι διάφοροι θρησκευτικαὶ πράξεις καὶ τὸ ἀξίωμα τῆς ἀστῆς γυναικός, ὅπερ ἡ πενία δὲν ἐξήλειφεν. Τὸ δὲ ἀττικὸν ἔθος ἐσπούδαζε παντὶ τρόπῳ νὰ διατηρῇ ζωηρὰν τὴν συνείδησιν τούτου τοῦ ἀξιώματος. Ἐὰν αἱ γυναῖκες τῆς τάξεως τῶν ἀπελευθέρων ἐθεωροῦντο σχεδὸν ὡς ἄτιμοι, διότι ἐξ αὐτῶν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ προήρχοντο αἱ ἑταῖραι, ἐὰν τὰς παρθένους τῶν πολλάκις πλουσιωτάτων μετοίκων «σκιαδηφορεῖν ἐν ταῖς πομπαῖς ἠνάγκαζον ταῖς ἑαυτῶν κόραις, τὰς δὲ γυναῖκας ταῖς γυναιξίν» (Αἰλ. Ἰ. Π. 6. 1), ἐὰν ἅπασαι αἱ ἱερατικαὶ ὑπηρεσίαι ἀνετίθεντο μετὰ περιδεοῦς ὡς οἷόν τε αὐστηρότητος εἰς τὰς πολίτιδας (Ἰσαῖ. 6, 50. 8, 19), πάντα ταῦτα ἐχρησίμευον εἰς τὸ νὰ περιβάλλωσι τὰς Ἀτθίδας διά τινος αἴγλης καὶ νὰ ὑπομιμνήσκωσι τοὺς ἄνδρας, ὅτι αὗται εἶναι ἐξ ὕλης ὅλως ἐξαιρέτου. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ κατὰ Νεαίρας λόγου ὑποδεικνύει τοῦτο μεθ' ἱκανῆς σαφηνείας, διότι συνηγορῶν ὑπὲρ τῆς σωτηρίας τοῦ νόμου τοῦ ἀπείργοντος τὰς μὴ ἀστὰς ἀπὸ τῶν δι-

καιωμάτων τῶν ἀστῶν, λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τάδε (112-114)· «ὥστε καὶ ὑπὲρ τῶν πολιτίδων σκοπεῖτε, τοῦ μὴ ἀνεκδότους γίγνεσθαι τὰς τῶν πενήτων θυγατέρας· νῦν μὲν γάρ, κἂν ἀπορηθῇ τις, ἱκανὴν προῖκ' αὐτῇ ὁ νόμος συμβάλλεται, ἂν καὶ ὁπωςτιοῦν μετρίαν ἡ φύσις ὄψιν ἀποδῷ· προπηλακισθέντος δὲ τοῦ νόμου ὑφ' ὑμῶν ἀποφυγούσης ταύτης, καὶ ἀκύρου γενομένου, παντελῶς ἤδη ἡ μὲν τῶν πορνῶν ἐργασία ἥξει εἰς τὰς τῶν πολιτίδων θυγατέρας, δι' ἀπορίαν ὅσαι ἂν μὴ δύνωνται ἐκδοθῆναι, τὸ δὲ τῶν ἐλευθέρων γυναικῶν ἀξίωμα εἰς τὰς ἑταίρας, ἂν ἄδειαν λάβωσι τοῦ ἐξεῖναι αὐταῖς παιδοποιεῖσθαι ὡς ἂν βούλωνται καὶ τελετῶν καὶ ἱερῶν καὶ τιμῶν μετέχειν τῶν ἐν τῇ πόλει· ὥστε εἷς ἕκαστος ὑμῶν νομιζέτω, ὁ μὲν ὑπὲρ γυναικός, ὁ δ' ὑπὲρ θυγατρός, ὁ δ' ὑπὲρ μητρός, ὁ δ' ὑπὲρ τῆς πόλεως καὶ τῶν νόμων καὶ τῶν ἱερῶν τὴν ψῆφον φέρειν, τοῦ μὴ ἐξ ἴσου φανῆναι ἐκείνας τιμωμένας ταύτῃ τῇ πόρνῃ, μηδὲ τὰς μετὰ πολλῆς καὶ καλῆς σωφροσύνης καὶ ἐπιμελείας τραφείσας ὑπὸ τῶν προσηκόντων καὶ ἐκδοθείσας κατὰ τοὺς νόμους, ταύτας ἐν τῷ ἴσῳ φαίνεσθαι μετεχούσας τῇ μετὰ πολλῶν καὶ ἀσελγῶν τρόπων πολλάκις πολλοῖς ἑκάστης ἡμέρας συγγεγενημένῃ, ὡς ἕκαστος ἐβούλετο».

Τούτων οὕτως ἐχόντων, θαυμαστὸν φαίνεται, ὅτι τινὲς τῶν πενεστέρων πολιτῶν συγκατέβαινον ἐνίοτε νὰ παραδίδωσι τὰς θυγατέρας ἢ ἀδελφὰς αὐτῶν εἰς ἄλλους ἄνδρας ὡς παλλακάς. Συμβόλαιον, ὅπερ κατ' εὐφημισμὸν ὠνόμαζον, ὥσπερ καὶ τὸ τοῦ γάμου, ἐγγύην, ἐκανόνιζε τὴν σχέσιν καὶ ἐξησφάλιζε τὴν γυναῖκα οἰκονομικῶς ('Ισαῖ. 3, 28. 39). Καὶ αὐτὴ ἡ χρηματικὴ σύνταξις, ἥτις ἐξησφαλίζετο αὐτῇ ἐν περιπτώσει χωρισμοῦ, ὠνομάζετο ὡσαύτως προίξ, ὥσπερ καὶ τὸ ὑπὸ τῆς οἰκογενείας ἐπιδιδόμενον ἀργύριον, ὅπερ ἐπῇρε τὸ φρόνημα τῆς γαμετῆς ('Ισαῖ. 3, 28), καὶ ἐὰν ἄλλος ἐπειρᾶτο νὰ ἐπιφέρῃ βίαν κατ' αὐτῆς, ὁ ἀνὴρ ἐδικαιοῦτο καὶ ὤφειλεν ὑπὲρ αὐτῆς νὰ προτάσσῃ τὴν αὐτὴν ἄμυναν, ἥν περ καὶ ὑπὲρ ἐκείνης, κατὰ τοῦ ἐπιτιθεμένου (Λυσ. 1, 31. Δημ. 23, 55). 'Αλλ' οὐδεμία θρησκευτικὴ τελετή, οὐδεμία πρόσκλη-

σις τῶν συγγενῶν ἢ τῶν φρατέρων καθιέρου καὶ ἐκύρου τὴν εὐδιάλυτον ταύτην σύνδεσιν, τὰ δ' ἐκ ταύτης τέκνα ἔφερον τὴν κηλῖδα τῶν νόθων. Συχνότατα ἴσως ἄνδρες πρεσβύτεροι τὴν ἡλικίαν, ἔχοντες χρείαν περιθάλψεως μᾶλλον παρὰ τῆς γυναικὸς ἢ παιδοποιίας, συνῆπτον τοιαύτας σχέσεις [31]).

Ἡ αὐστηρότης, μεθ' ἧς αἱ μὴ ἀσταὶ ἀπεκλείοντο τοῦ γάμου μετ' ἀνδρῶν ἀστῶν, ἐπήγαζε κατ' οὐσίαν ἐκ τῆς σκέψεως, ὅτι ἡ γυνὴ οὐδὲν ἀλλότριον τοῦ πνεύματος τῶν γνησίων ἀστῶν ὤφειλε νὰ εἰσάγῃ εἰς τὴν οἰκογένειαν. Ὁ Περικλῆς ἔγραψε νόμον « μόνους Ἀθηναίους εἶναι τοὺς ἐκ δυεῖν Ἀθηναίων γεγονότας »· ὥστε, ἐάν τις ἐλάμβανε γυναῖκα ἄλλοθεν, τὰ τέκνα αὐτοῦ δὲν μετεῖχον τῆς πολιτείας (Πλούτ. Περ. 37. Αἰλ. Ἰ. Π. 6, 10. 13, 24). Ἡ κατὰ τῆς Νεαίρας κατηγορία ἐπικαλεῖται μάλιστα καὶ νόμον, « ὃς οὐκ ἐᾷ τὴν ξένην τῷ ἀστῷ συνοικεῖν οὐδὲ τὴν ἀστὴν τῷ ξένῳ, οὐδὲ παιδοποιεῖσθαι, τέχνῃ οὐδὲ μηχανῇ οὐδεμιᾷ », ἐὰν δέ τις ἁλῷ παρὰ ταῦτα ποιῶν, πεπρᾶσθαι κελεύει (16. 17), ἀλλ' ὅμως φαίνεται ἀμφισβητήσιμος ὁ νόμος οὗτος. Σποράδην τοὐλάχιστον φαίνεται ὅτι συνέβαινον τοιοῦτοι γάμοι, διότι ὁ Ἰσαῖος (3, 17) μνημονεύει ὡς γεγονός, ὅτι νέοι τινὲς ἄνθρωποι « ἐπιθυμήσαντες τοιούτων γυναικῶν (δηλ. ἑταιρῶν) καὶ ἀκρατῶς ἔχοντες αὐτῶν, ἐπείσθησαν ὑπ' ἀνοίας εἰς αὐτοὺς τοιοῦτόν τι ἐξαμαρτεῖν », νὰ λάβωσι δηλ. εἰς γάμον ἑταίρας, εἶναι δὲ τολμηρὸν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι αἱ τοιαῦται γυναῖκες ἦσαν πάντοτε πολίτιδες. Πῶς δὲ ἡ οἰκογένεια καὶ οἱ φράτερες διέκειντο πρὸς τὸν γάμον πολίτου μετὰ ξένης, σκιαγραφεῖ ἡμῖν ὁ αὐτὸς ῥήτωρ ἀλλαχοῦ (8, 20), θέλων νὰ ἀνατρέψῃ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ ἀντιδίκου, ὅτι ἡ μήτηρ τῶν πελατῶν αὐτοῦ δὲν ἦτο γνησία θυγάτηρ Ἀθηναίου ἀστοῦ. Γαμήλιος ἑστίασις δηλονότι δὲν ἐγίγνετο οὔτε ἐν τῇ οἰκίᾳ οὔτε ἐν τῇ φρατρίᾳ, ἡ συνήθης πρόσκλησις φίλων παρελείπετο, αἱ γυναῖκες τῶν ἄλλων δημοτῶν δὲν ἐξέλεγον τὴν τοιαύτην εἰς ἱερατικὰς ὑπηρεσίας, τὰ δὲ τέκνα δὲν ἐγίνοντο δεκτὰ εἰς τοὺς φράτερας. Πόσον ὀλίγον δὲ λόγοι φιλανθρωπίας ἐμετρίαζον τὴν αὐστηρότητα τῶν ἰδεῶν τούτων, διδάσκει ἡ ἐν τῷ

λόγῳ Κατὰ Νεαίρας (50-60) ἐκτιθεμένη ἱστορία. Ὁ Φράστωρ μετὰ συνοίκησιν ἑνὸς ἔτους ἐκβάλλει τὴν γυναῖκα αὐτοῦ Φανώ, θυγατέρα τῆς Νεαίρας, ἀνακαλύψας, ὅτι δὲν ἦτο ἀστή· οὐ πολλῷ δὲ χρόνῳ ὕστερον ἠσθένησεν, ἐκείνη δὲ μετὰ τῆς μητρὸς ἐπορεύοντο πρὸς αὐτόν, ἔρημον ὄντα τοῦ θεραπεύσοντος τὸ νόσημα, τὰ πρόσφορα τῇ νόσῳ φέρουσαι καὶ ἐπισκοπούμεναι Ὁ δὲ τὸ μὲν ἐξ εὐγνωμοσύνης, τὸ δὲ διότι δὲν εἶχε πολλὴν ἐλπίδα, ὅτι θὰ σωθῇ ἐκ τῆς νόσου, ἵνα μὴ οἱ συγγενεῖς κληρονομήσωσιν αὐτὸν ἄπαιδα τελευτῶντα, ἀναγνωρίζει τὸν υἱόν, ὃν ἐξ αὐτῆς ἐγέννησε κατὰ τὸν χρόνον τῆς συνοικήσεως· ἀλλ' οἱ φράτερες εἰδότες τὴν καταγωγὴν τοῦ παιδὸς ἀποψηφίζονται αὐτοῦ καὶ οὐκ ἐνέγραψαν αὐτὸν εἰς σφᾶς αὐτούς· ὁ δὲ Φράστωρ, ὡς ἀνέστη τάχιστα ἐξ ἐκείνης τῆς ἀσθενείας καὶ ἀνέλαβεν αὐτὸν καὶ ἔσχεν ἐπιεικῶς τὸ σῶμα, λαμβάνει γυναῖκα ἀστὴν κατὰ τοὺς νόμους. Ὅτι δὲ ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτων ἰδεῶν προσήπτετο ὄνειδος καὶ εἰς ἐκεῖνον τὸν οἰκογενειάρχην, ὅστις ἐξέδιδε τὴν κόρην εἰς γάμον ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, εἶναι πολὺ εὐνόητον· διὰ τοῦτο ὁ Δημοσθένης (24, 202) βαρεῖαν ἐκφέρει μομφὴν κατὰ τοῦ Τιμοκράτους, διότι ἐξέδωκε τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Κερκυραίῳ τινὶ καταλύοντι παρ' αὐτῷ, ὅτε ἦλθεν ὡς πρεσβευτὴς τῆς ἑαυτοῦ πόλεως εἰς Ἀθήνας· ἐξῃρεῖτο μόνον ἡ περίπτωσις, καθ' ἣν αἱ Ἀθῆναι ῥητῶς ἀπένεμον τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιγαμίας εἰς τοὺς πολίτας ξένης πόλεως, ὡς εἰς τοὺς Πλαταιεῖς (Ἰσοκρ. 14, 51) καὶ εἰς τοὺς Εὐβοεῖς (Λυσ. 34, 3), σὺν αὐτῷ δὲ παρεχώρει αὐτοῖς ὡς πρὸς τοῦτο τὰ δικαιώματα τῶν πολιτῶν. Ἀλλ' ἐν τούτοις ἄξιον σημειώσεως εἶναι, ὅτι τὸ ἔθος οὐδὲ τοὺς μεταξὺ ἀστῶν γάμους ἐθεώρει πάντας ὡς ἐξ ἴσου εὐαρμόστους, εἰ καὶ ἡ νομιμότης αὐτῶν οὐδέποτε εἰς οὐδεμίαν ἀμφισβήτησιν ὑπέκειτο, ἀλλ' ὅτι καὶ ἐν αὐτοῖς ἠδύναντο νὰ ὑπάρχωσι καὶ τοιοῦτοι, ἐν οἷς ἡ ἀνισότης τῆς κοινωνικῆς θέσεως διήγειρε τὴν ἔννοιαν τῆς δυσγαμίας· τοὐλάχιστον ὁ Σωκράτης λέγει ἐν τῷ Γοργίᾳ τοῦ Πλάτωνος (512c) περὶ τοῦ μηχανοποιοῦ· «ἀλλὰ σὺ οὐδὲν ἧττον αὐτοῦ καταφρονεῖς καὶ τῆς τέχνης τῆς ἐκείνου, καὶ ὡς ἐν ὀνείδει ἀποκαλέσαις ἂν μηχα-

νοποιόν, καὶ τῷ υἱεῖ αὐτοῦ οὔτ' ἂν δοῦναι θυγατέρα ἐθέλοις, οὔτ' ἂν αὐτὸς τῷ σαυτοῦ λαβεῖν τὴν ἐκείνου ».

'Αξιοσημείωτον ἀντίθεσιν πρὸς τὸν αὐστηρὸν περιορισμόν, εἰς ὃν ὑπεβάλλοντο οἱ 'Αθηναῖοι πολῖται εἰς τὰ τοῦ γάμου, ἀπετέλει καθ' ὅλα τὰ φαινόμενα ἡ ἐλευθερία, ἣν περὶ ταῦτα εἶχον οἱ μέτοικοι καὶ οἱ ἀπελεύθεροι. 'Εν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Ὑπὲρ Φορμίωνος (8. 28 - 30) μνημονεύονται ἱκαναὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς τραπεζῖται, οἵτινες συνήθως ἦσαν ἐκ τῆς μιᾶς ἢ τῆς ἑτέρας τῶν εἰρημένων τάξεων, κατέλειπον εἰς τοὺς πρῴην δούλους αὐτῶν τοὺς καλῶς αὐτοῖς ὑπηρετήσαντας τὰς χήρας αὐτῶν· περὶ τοῦ ἑνὸς τούτων γίγνεται μνεία καὶ ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Κατὰ Στεφάνου (35). 'Επειδὴ ἐν ταῖς κοινωνικαῖς ταύταις τάξεσιν αἱ γυναῖκες δὲν εἶχον τὸ στήριγμα τῆς πατρικῆς οἰκογενείας, εἶναι εὐνόητον, ὅτι οἱ ἄνδρες συχνάκις ἐλάμβανον ἀφορμὴν νὰ ἐξασφαλίζωσι τὸ μέλλον αὐτῶν μετὰ τὴν ἰδίαν τελευτήν, ἀλλὰ σποράδην καὶ ἐν οἴκοις πολιτῶν ἐλαμβάνετο τοιαύτη πρόνοια. Ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ πρώτου λόγου τοῦ Δημοσθένους Κατὰ 'Αφόβου (5), ὁ πατὴρ τοῦ Δημοσθένους ὥρισεν ἐν τῇ διαθήκῃ, ὅπως ὁ Ἄφοβος λάβῃ τὴν χήραν αὐτοῦ γυναῖκα καὶ προῖκα ὀγδοήκοντα μνᾶς, ἡγούμενος ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ θὰ ἐπετροπεύετο κάλλιον ὑπὸ τοῦ 'Αφόβου, ταύτης τῆς οἰκειότητος ἐκείνῳ προσγενομένης. 'Εὰν μηδὲν τοιοῦτον ἦν ὡρισμένον, οἱ ἄρρενες συγγενεῖς τῆς χήρας εἶχον τὸ δικαίωμα καὶ τὸ καθῆκον νὰ μεριμνῶσι περὶ αὐτῆς ('Ισαῖ. 6, 51).

'Επειδὴ ἐν ταῖς διαφόροις ἑλληνικαῖς πόλεσι τοὺς πολίτας ἀπετέλουν ὁμογενῆ στοιχεῖα, δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι οὗτοι, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τοῦ γάμου δίκαια, πανταχοῦ ἦσαν κεχωρισμένοι τῶν ὀθνείων στοιχείων δι' ὁμοίων φραγμῶν, ὥσπερ καὶ ἐν 'Αθήναις, καὶ ὅτι ἡ τήρησις τούτων τῶν φραγμῶν ἐθεωρεῖτο ὡς πρᾶγμα φυσικὸν καὶ ἀναγκαῖον. Τοῦτο πιστοῦται ἔκ τινων διηγήσεων τοῦ Πλουτάρχου. 'Εν Ἄργει, ἐπειδὴ μετὰ τὸν πρὸς Κλεομένη τὸν βασιλέα τῆς Σπάρτης πόλεμον ἐγένετο ὀλιγανδρία, ἐπανορθούμενοι ταύτην, ἐποιήσαντο τοὺς ἀρίστους τῶν περιοίκων πο-

λίτας καὶ τούτοις συνῴκισαν τὰς γυναῖκας, ἀλλ' αὗται ἐδόκουν καὶ τούτους ἀτιμάζειν καὶ περιορᾶν ἐν τῷ συγκαθεύδειν ὡς χείρονας· «ὅθεν ἔθεντο νόμον τὸν κελεύοντα πώγωνα δεῖν ἐχούσας συναναπαύεσθαι τοῖς ἀνδράσι τὰς γεγαμημένας» (Πλούτ. Ἠθ. 245 f). Ἐν Χαλκηδόνι, μετά τινα πόλεμον πρὸς τοὺς Βιθυνοὺς «πολλῆς τὴν πόλιν ἐρημίας ἀνδρῶν κατεχούσης, αἱ μὲν πλεῖσται γυναῖκες ὑπ' ἀνάγκης ἀπελευθέροις καὶ μετοίκοις συνῴκησαν· αἱ δ' ἀνανδρίαν ἀντὶ τοιούτων ἑλόμεναι γάμων, αὐταὶ δι' αὐτῶν ἔπραττον, ὅτου δεηθεῖεν παρὰ δικασταῖς καὶ ἄρχουσιν, ἀπάγουσαι θάτερον μέρος τοῦ προσώπου τῆς καλύπτρας· αἱ δὲ γεγαμημέναι δι' αἰσχύνην ἀναμιμούμεναι ταύτας ὡς ἑ α υ τ ῶ ν β ε λ τ ί ο ν α ς εἰς ἔθος ὅμοιον κατέστησαν» (Πλούτ. Ἠθ. 302 f). Φοβερὰν αὐτόχρημα ταπείνωσιν ἐπειράθη νὰ ἐπιβάλῃ ταῖς Χίων γυναιξὶ Φίλιππος ὁ τρίτος, βασιλεὺς τῆς Μακεδονίας· πολιορκῶν δηλονότι τὴν πόλιν «ἐκήρυξε κήρυγμα βάρβαρον καὶ ὑπερήφανον, ἀφίστασθαι τοὺς οἰκέτας πρὸς ἑαυτὸν ἐπ' ἐλευθερίᾳ καὶ γάμῳ τῆς κεκτημένης, ὡς συνοικιῶν αὐτοὺς ταῖς τῶν δεσποτῶν γυναιξί· δεινὸν δὲ αἱ γυναῖκες καὶ ἄγριον θυμὸν λαβοῦσαι, μετὰ τῶν οἰκετῶν καὶ αὐτῶν συναγανακτούντων καὶ συμπαρόντων, ὥρμησαν ἀναβαίνειν ἐπὶ τὰ τείχη, καὶ λίθους καὶ βέλη προσφέρουσαι, καὶ παρακελευόμεναι καὶ προσλιπαροῦσαι τοῖς μαχομένοις, τέλος δ' ἀμυνόμεναι καὶ βάλλουσαι τοὺς πολεμίους, ἀπώσαντο τὸν Φίλιππον, οὐδενὸς δούλου τοπαράπαν ἀποστάντος πρὸς αὐτόν» (Πλούτ. Ἠθ. 245 b).

Τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος ἀείποτε ᾐσθάνετο τὸν γάμον ὡς θεσμὸν ἱερώτατον, τὴν δὲ τῶν συζύγων σχέσιν ὡς φύσει οἰκειοτάτην. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγων ἐν τῷ ἀνωτέρω (σ. 219) μνημονευθέντι χωρίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, ὅτι οὐ μόνον χάριν τῆς τεκνοποιίας συνοικοῦσιν, ὡς πάντα τὰ ἄλλα ζῷα, ἀλλὰ καὶ τῶν εἰς τὸν βίον πάντων, μεταχειρίζεται φράσιν πολὺ συνήθη. Αὕτη εὕρηται μὲν συχνότατα παρὰ μεταγενεστέροις συγγραφεῦσιν[32]), ἀλλ' ἀπαντᾷ ἤδη παρὰ τῷ Ἰσοκράτει (3, 40), ὅστις παριστάνει τὸν

Νικοκλέα καταγιγνώσκοντα ἐκείνων, « ὅσοι γυναῖκας λαβόντες καὶ κοινωνίαν ποιησάμενοι παντὸς τοῦ βίου μὴ στέργουσιν, οἷς ἔπραξαν, ἀλλὰ ταῖς αὐτῶν ἡδοναῖς λυποῦσι ταύτας, ὑφ' ὧν αὐτοὶ μηδὲν ἀξιοῦσι λυπεῖσθαι, καὶ περὶ μὲν ἄλλας τινὰς κοινωνίας ἐπιεικεῖς σφᾶς αὐτοὺς παρέχουσιν, ἐν δὲ ταῖς πρὸς τὰς γυναῖκας ἐξαμαρτάνουσιν· ἃς ἔδει τοσούτῳ μᾶλλον διαφυλάττειν, ὅσῳ περ οἰκειότεραι καὶ μείζους οὖσαι τῶν ἄλλων τυγχάνουσιν». Θρησκευτικῶς δὲ ἐξεδήλου τὸ ἔθνος τὴν περὶ τοῦ γάμου γνώμην αὐτοῦ, νοοῦν αὐτὸν διατελοῦντα ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Ἥρας, ἥτις τούτου ἕνεκα ἐπεκαλεῖτο Ἥρα Τελεία. Αὕτη φυλάττει τὰς κλῇδας τοῦ γάμου, ὡς λέγει ὁ χορὸς ἐν ταῖς Θεσμοφοριαζούσαις τοῦ Ἀριστοφάνους (976)· ὁ ἱερὸς αὐτῆς μετὰ τοῦ Διὸς σύνδεσμος, ὅστις εἶναι τὸ πρότυπον παντὸς ἀνθρωπίνου γάμου, ἑορτάζεται κατ' ἔτος ἐν Ἀθήναις (Φώτ. ἐν λ. ἱερὸν γάμον)· αὐτῆς ἱερὸς εἶναι ὁ εἰς τοὺς γάμους κατ' ἐξοχὴν ὡρισμένος ἕβδομος μὴν τοῦ ἔτους, ὁ Γαμηλιὼν (Ἡσύχ. ἐν λ.)· αἱ δὲ μεγάλαι ἑορταὶ τῆς Ἥρας ἔν τε τῇ Σάμῳ καὶ ἐν Πλαταιαῖς ἔφερον κατ' οὐσίαν τὸν χαρακτῆρα τῆς παραστάσεως γαμηλίων τελετῶν (Lactant. i. div. 1, 17. Παυσ. 9,3) [33]). Διὰ τοῦτο καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἡ Ἥρα τῆς Ἰλιάδος τηρεῖ τὸ ἀξίωμα αὐτῆς ὡς σύζυγος τοῦ ὑπάτου θεοῦ, δὲν εἶναι ἁπλοῦν στοιχεῖον τῆς ποιητικῆς περικοσμήσεως, ἀλλ' ὡς ἀληθῶς ἐπακολούθημα τῆς θρησκευτικῆς αὐτῆς σημασίας. Ἐκ τῆς ἰδέας τῆς ἱερότητος τοῦ γάμου ἐπήγαζεν ὡσαύτως καὶ ἡ αὐστηρότης, μεθ' ἧς εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς Δήμητρος Θεσμοφόρου ἐν Ἀθήναις μόνον ἄμεμπτοι ἔγγαμοι πολίτιδες ἦσαν δεκταί.

Ἡ ἑλληνικὴ ποίησις ἀπὸ τοῦ Ὁμήρου μέχρι τῶν χρόνων τῆς παρακμῆς ποικιλοτρόπως ἐκφράζει τὴν μεγάλην σημασίαν, ἣν εἶχε παρὰ τῷ ἔθνει ἡ συζυγικὴ σχέσις. Ὀδυσσεὺς καὶ Πηνελόπη Ἕκτωρ καὶ Ἀνδρομάχη, Ἀλκίνοος καὶ Ἀρήτη εἶναι ὀνόματα, ἅτινα ἅμα λεχθέντα ποιοῦσι παντὶ δῆλον, ὅτι ἡ συζυγικὴ πίστις καὶ ἀγάπη ἦν ἐκ τῶν ἰδανικῶν, ἅτινα ἐπλήρουν καὶ ἐθέρμαινον

τὴν καρδίαν τοῦ ἔθνους. Συνᾴδει δὲ τούτοις, ὅτι ἡ ἀπιστία ἐν τῷ γάμῳ διήγειρεν ἀγανάκτησιν, οἵαν οὐδὲν ἕτερον. Ἡ ἁμαρτωλὸς τοῦ ἡρωϊκοῦ ἔπους, ἡ διὰ τῆς βαθείας αὐτῆς μετανοίας τὸν μέγιστον κινοῦσα ἔλεον, εἶναι ἡ μοιχαλὶς Ἑλένη. Τὰ δὲ ὁμηρικὰ ἔπη, εἰ καὶ ἡ διήγησις ἐν αὐτοῖς χωρεῖ σχεδὸν πάντοτε μετ' ἀπαθείας καὶ ἐκ τοῦ ἀντικειμένου ῥυθμίζεται, ὅπου γίνεται μνεία ἀνοσιουργήματος κατὰ τοῦ συζύγου, ἔχουσι προχείρους φράσεις ἑρμηνευούσας τὴν ἀγανάκτησιν. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (11, 326) γίνεται λόγος περὶ τῆς στυγερῆς Ἐριφύλης, «ἣ χρυσὸν φίλου ἀνδρὸς ἐδέξατο τιμήεντα»· τὸ αὐτὸ ἐπίθετον λαμβάνει ἡ Κλυταιμήστρα, διότι συνέπραξε τῷ Αἰγίσθῳ εἰς τὸν φόνον τοῦ Ἀγαμέμνονος (3, 310)· ἐλαφρότερόν τι, ἀλλ' ἀρκούντως σαφῶς ἐκφράζουσι τὸ αὐτὸ αἴσθημα οἱ λόγοι τῆς Ἀθηνᾶς, «ὡς Ἀγαμέμνων ὤλεθ' ὑπ' Αἰγίσθοιο δόλῳ καὶ ἧς ἀλόχοιο» (3, 235)· ὁ χρωματισμὸς τῆς φράσεως γίνεται ζωηρότερος, ὅπου αὐτὸς ὁ παθὼν καὶ ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ Μενέλαος ποιοῦνται λόγον περὶ τοῦ πράγματος (11, 410. 4, 92).

Πόσον συμβάλλεται εἰς τὴν εὐδαιμονίαν τοῦ ἀνδρὸς ἡ κατὰ τὸν γάμον εὐτυχία, εἶναι προσφιλὲς λόγου θέμα κατὰ πάντας τοὺς χρόνους. Περίφημοι εἶναι καὶ πολλάκις ἐπαναλαμβάνονται οἱ λόγοι τοῦ Ὀδυσσέως πρὸς τὴν Ναυσικᾶν (Ὀδ. 6, 182)·

οὐ μὲν γὰρ τοῦ γε κρεῖσσον καὶ ἄρειον
ἢ ὅθ' ὁμοφρονέοντε νοήμασιν οἶκον ἔχητον
ἀνὴρ ἠδὲ γυνή· πόλλ' ἄλγεα δυσμενέεσσιν,
χάρματα δ' εὐμενέτῃσι, μάλιστα δέ τ' ἔκλυον αὐτοί.

Ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις ὁ Ἡσίοδος (702) λέγει·

οὐ μὲν γάρ τι γυναικὸς ἀνὴρ ληΐζετ' ἄμεινον
τῆς ἀγαθῆς, τῆς δ' αὖτε κακῆς οὐ ῥίγιον ἄλλο·

τὴν ἰδέαν ταύτην ἐπαναλαμβάνει οὐ μόνον Σιμωνίδης ὁ Ἀμοργῖνος (ἀπ. 6), ἀλλὰ καὶ ὁ Σοφοκλῆς (ἀπ. 617) καὶ ὁ Εὐριπίδης (Ὀρ. 602. ἀπ. 497), ὡσαύτως δὲ ὁ Θέογνις (1225) λέγει, ὅτι

« οὐδὲν ἀγαθῆς γλυκερώτερόν ἐστι γυναικός ». Σῴζεται ποίημα Σιμωνίδου τοῦ Ἀμοργίνου (ἀπ. 7), ὅπερ προτίθεται μὲν κατὰ τὸ φαινόμενον νὰ ἐκφαυλίσῃ τὰς γυναῖκας περιγράφων χαρακτῆρας γυναικῶν φαύλους, τῇ ἀληθείᾳ δὲ σκοπεῖ νὰ καταστήσῃ τὴν ἀξίαν τοῦ εὐτυχοῦς γάμου διὰ τῆς ἀντιθέσεως ἔτι μᾶλλον καταφανεστέραν· τοῦτο δὲ παρεγνωρίσθη μόνον ἕνεκα τῆς ἐν τέλει αὐτοῦ προσθήκης (94. 118), ἥτις ἐπισκοτίζει τὴν κυρίαν ἔννοιαν τοῦ ποιήματος. Διότι ἡ ῥυπαρά, ἥτις πρὸς τὴν ὗν, ἡ φίλερις, ἥτις πρὸς τὴν κύνα, ἡ ἄστατος, ἥτις πρὸς τὴν θάλασσαν, ἡ ὀκνηρὰ καὶ καλλωπίστρια, ἥτις πρὸς τὴν ἁβρὰν ἵππον, ἡ δυσειδὴς καὶ πονηρά, ἥτις πρὸς τὸν πίθηκον παραβάλλεται, μετά τινων ἄλλων ἧττον κατὰ τὸν χαρακτῆρα διακρινομένων χρησιμεύουσι μόνον ὡς βάσις, ἐφ' ἧς ἀνυψοῦται ἡ φαεινὴ εἰκὼν τῆς ἀληθοῦς οἰκοδεσποίνης καὶ συζύγου, ἧς σύμβολον ἐν τῷ βασιλείῳ τῶν ζώων εἶναι ἡ μέλισσα. Αὕτη εἶναι ἐν πᾶσιν ἄμωμος, θάλλει δ' ὑπὸ τὴν διοίκησιν αὐτῆς καὶ ἐπαύξεται ὁ οἶκος, « φίλη δὲ σὺν φιλοῦντι γηράσκει πόσει | , τεκοῦσα καλὸν κουνομάκλυτον γένος », θεία χάρις περιβάλλει αὐτήν, « οὐδ' ἐν γυναιξὶν ἥδεται καθημένη | , ὅπου λέγουσιν ἀφροδισίους λόγους | · τοίας γυναῖκας ἀνδράσιν χαρίζεται | Ζεὺς τὰς ἀρίστας καὶ πολυφραδεστάτας » [34]). Πόσον δὲ τὸ ποίημα τοῦτο ἦτο γνωστόν, κατανοοῦμεν ἐκ τούτου, ὅτι ἡ κυρία ἰδέα αὐτοῦ ἐπαναλαμβάνεται ὑπὸ μορφὴν πολὺ ἠμαυρωμένην ἐν τοῖς στίχοις, οἵτινες παρὰ Στοβαίῳ (73, 60) διεσώθησαν καὶ τῷ Φωκυλίδῃ ἀποδίδονται. Πόσον ὁ εὐτυχὴς γάμος καταπραΰνει ἐν ταῖς θλίψεσι τὴν ψυχὴν τοῦ ἀνδρὸς οὐκ ὀλίγα χωρία τῶν τραγικῶν ἐξυμνοῦσιν, εὐφραδέστατα δὲ ἴσως τὸ ἐκ τοῦ Φρίξου ἀπόσπασμα τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 819)·

γυνὴ γὰρ ἐν κακοῖσι καὶ νόσοις πόσει
ἥδιστόν ἐστι δῶματ' ἢν οἰκῇ καλῶς,
ὀργήν τε πραΰνουσα καὶ δυσθυμίας
ψυχὴν μεθιστᾶσ'· ἡδὺ κἀπάται φίλων.

Ὁ αὐτὸς δὲ ποιητὴς ὁ τὰς γυναῖκας τοσοῦτον μισήσας παριστάνει ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Αὐλίδι τὴν Κλυταιμήστραν περιγράφουσαν τὴν εὐδαιμονίαν, ἣν ἐν προτέραις κρείττοσιν ἡμέραις παρεσκεύασε τῷ ἑαυτῆς ἀνδρί, ὧδε (1158-1161)·

ἄμεμπτος ἦν γυνή,
εἴς τ' Ἀφροδίτην σωφρονοῦσα καὶ τὸ σὸν
μέλαθρον αὔξουσ', ὥστε σ' εἰσιόντα τε
χαίρειν θύραζέ τ' ἐξιόντ' εὐδαιμονεῖν.

Ὅτι δὲ πλὴν τῶν ἐκδηλώσεων τῆς ἐκτιμήσεως, αἵτινες δύνανται ῥᾳδίως νὰ αὐξηθῶσιν ἐκ τοῦ 67ου καὶ 69ου κεφαλαίου τοῦ Στοβαίου, φέρονται καὶ πολλοὶ θρῆνοι ἐκ ψυχικῆς ἀθυμίας πηγάζοντες, δὲν θὰ ἦτο ἴσως χρεία νὰ μνημονεύσωμεν, ἐὰν μὴ πολλάκις ἐξήγοντο ἐξ αὐτῶν ψευδῆ συμπεράσματα περὶ τῆς γνησίας τοῦ ἔθνους γνώμης· ἐν αὐτοῖς δὲ τούτοις τοῖς θρήνοις ἀναγνωρίζεται ἐμμέσως τὸ μὴ ἐπιτευχθὲν ἰδανικὸν συζυγικῆς εὐδαιμονίας. Ἐν τῇ Θεογονίᾳ τοῦ Ἡσιόδου εἰς τὸν μῦθον περὶ Προμηθέως καὶ Πανδώρας συνάπτεται λόγος τις (590-612), καθ' ὃν αἱ γυναῖκες, αἱ θυγατέρες τῆς Πανδώρας, εἶναι κακὸν δοθὲν τοῖς ἀνδράσιν ὑπὸ τοῦ Διὸς καὶ αὐτῷ δὲ τῷ ἀγαθὴν γυναῖκα λαβόντι τὰ κακὰ καὶ τὰ ἀγαθὰ ἰσοφαρίζουσιν· ἔν τινι κωμῳδίᾳ τοῦ Ἐπιχάρμου (Στοβ. 69, 17) παραβάλλεται τὸ γαμεῖν πρὸς τὸ κυβεύειν, ἐν ᾧ ἡ ἐπιτυχία τῆς βολῆς εἶναι λίαν ἀπίθανος· ἀπόσπασμα δὲ τοῦ Ἱππώνακτος (29) λέγει·

δύ' ἡμέραι γυναικός εἰσιν ἥδισται,
ὅταν γαμῇ τις κἀκφέρῃ τεθνηκυῖαν·

ἔν τινι δὲ ἀποσπάσματι ἀγνώστου τραγικοῦ (ἀπ. 457) προφέρεται ἡ κατάρα «ἐχθροῖσιν εἴη πολεμίαν δάμαρτ' ἔχειν», καὶ οὐδὲν θαυμαστὸν ὅτι καὶ ἄλλα τοιαῦτα πολλάκις παρὰ τοῖς Ἕλλησι συγγραφεῦσιν ἀπαντῶσιν [35]).

Ὡς εἰκὸς οὐ μόνον αἱ πραγματικαὶ διαμορφώσεις τῆς συζυγι-

κῆς σχέσεως ἦσαν ἀτομικῶς καθ' ὑπερβολὴν διάφοροι. ἀλλ' ἠδύνατο καὶ ἐκ τῶν περιστάσεων πλεῖστον νὰ ἐξαρτᾶται, ἐκ τίνος ἀπόψεως ὡρμᾶτο ὁ βουλόμενος νὰ ἀποτείνῃ παραινέσεις πρὸς συζύγους· ἰδίως παρατηροῦμεν, ὅτι ἄλλοτε μὲν τονίζεται ἡ ἀναγκαία ὑποταγὴ τῆς γυναικὸς εἰς τὸν ἄνδρα, ἄλλοτε δὲ ἡ τιμή, ἣν ὁ ἀνὴρ τῇ γυναικὶ ὀφείλει. Τὸ μὲν πρῶτον πράττει ὁ Εὐριπίδης (ἀπ. 549), ὁ Φιλήμων (ἀπ. 135) καὶ ὁ Μένανδρος (ἀπ. 473), ἀποφαινόμενοι ἐν φράσεσιν ἱκανῶς ὁμοίαις, ὅτι πᾶσα σώφρων γυνὴ δούλη πέφυκεν ἀνδρός, ἡ δὲ μὴ σώφρων ἀνοίᾳ τὸν ξυνόνθ' ὑπερφρονεῖ· ὁμοίως δὲ καὶ ἐν Κρήσσαις (ἀπ. 466) λέγει ὁ Εὐριπίδης·

οὐ γάρ ποτ' ἄνδρα τὸν σοφὸν γυναικὶ χρὴ
δοῦναι χαλινοὺς οὐδ ἀφέντ' ἐᾶν κρατεῖν

Τὸ δὲ δεύτερον ποιεῖ ὁ 'Αριστοτέλης ἐν τῷ λατινιστὶ διασωθέντι μέρει τῶν οἰκονομικῶν αὐτοῦ [36] (σ. 651-653), ὅπου εἰς μυθικὰ παραδείγματα ἀναφερόμενος ἀναπτύσσει τὰς πρὸς τὴν γυναῖκα ὀφειλομένας ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς τιμάς, καὶ ὁ Πλούταρχος ('Ηθ. 59f), ὃς ἐν τοῖς βαρυτάτοις ἀνθρωπίνοις ἐλαττώμασιν, ἅτινα ὁ κόλαξ ἐᾷ ἀνεπιτίμητα, καὶ ἅτινα εἶναι γονέων ὀλιγωρία καὶ παίδων ἀμέλεια καὶ πρὸς οἰκείους ὑπεροψία, καταλέγει καὶ τὴν ἀτιμίαν γαμετῆς. Καὶ ὀφείλομεν μὲν ἐνταῦθα νὰ ἔχωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι αἱ γυναῖκες κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Πλουτάρχου ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ῥωμαϊκῶν ἐθίμων ἀπέλαυον μείζονος τιμῆς ἢ ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, ἀλλ' ὅμως τὸ οὐσιῶδες τῆς ἀξιώσεως ἐκείνης οὐδόλως ἦτο ταύτης ἀλλότριον. Διότι ὁ Θεόφραστος, ὁ ἐναντίος τοῦ γάμου, δεινὸν ἡγεῖται, ὅτι ὀνομάζουσι τὴν γυναῖκα δέσποιναν καὶ ἑορτάζουσι τὰ γενέθλια αὐτῆς, καὶ μνημονεύει, ὅτι ὤμνυον κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτῆς ἐπίσης ὥσπερ καὶ κατὰ τῆς τῶν τέκνων (Hieron. adv Jovin. 1, 37 A).

Πόσον ποικίλας παραλλαγὰς δύναται νὰ λάβῃ ἡ συζυγικὴ σχέσις, περὶ τούτου οὐδεὶς ἴσως τῶν συγγραφέων τῆς ἀρχαιότη-

τος διαφωτίζει ἡμᾶς πληρέστερον τοῦ Σοφοκλέους. Ἡ Ἰοκάστη ἐν τῷ Οἰδίποδι Τυράννῳ ἥκιστα παριστάνει τὸ ὕψιστον ἰδανικὸν τῶν γυναικείων χαρακτήρων ἐν τοῖς δράμασι τοῦ Σοφοκλέους, ἀλλὰ μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ ἰδίου ἀνδρὸς βασιλεύει ἄκρα ὁμοφροσύνη καὶ τελειοτάτη πίστις. Ὅταν εἰς τὴν συνείδησιν τοῦ Οἰδίποδος ἀναβαίνῃ ἡ πρώτη προαίσθησις τῆς φοβερᾶς αὐτοῦ θέσεως, ἀξιοῖ νὰ μάθῃ παρ' αὐτοῦ, τί τὸ ταράσσον αὐτὸν τοσοῦτον, καὶ λέγει (769)·

ἀξιῶ δέ που μαθεῖν
κἀγὼ τά γ' ἐν σοὶ δυσφόρως ἔχοντ', ἄναξ,

πρὸς ἃ ὁ Οἰδίπους ἀποκρίνεται·

κοὐ μὴ στερηθῇς γ', ἐς τοσοῦτον ἐλπίδων
ἐμοῦ βεβῶτος· τῷ γὰρ ἂν καὶ μείζονι
λέξαιμ' ἂν ἢ σοί, διὰ τύχης τοιᾶσδ' ἰών;

Ὅταν ἔρχηται πρὸς τὸν Οἰδίποδα ἐρίζοντα ἐνώπιον τοῦ χοροῦ πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτῆς καὶ ἐπιθυμῇ νὰ μάθῃ τὴν αἰτίαν τῆς ἔριδος, ἐκεῖνος λέγει πρὸς αὐτὴν (700)·

ἐρῶ· σὲ γὰρ τῶνδ' ἐς πλέον, γύναι, σέβω.

Τὴν ἐν τῇ καρδίᾳ καὶ ἐν τῇ βουλῇ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς θέσιν ἐπικαλεῖται καὶ ἐν τοῖς λόγοις, δι' ὧν ἐξορκίζει αὐτὸν νὰ πιστεύσῃ εἰς τὸν Κρέοντα ὀμνύοντα, ὅτι εἶναι ἀθῷος (646).

ὦ πρὸς θεῶν πίστευσον, Οἰδίπους, τάδε,
μάλιστα μὲν τόνδ' ὅρκον αἰδεσθεὶς θεῶν,
ἔπειτα κἀμὲ τούσδε θ' οἳ πάρεισί σοι.

Καὶ μάλιστα φαίνεται σχεδόν, ὡς εἰ ὁ Οἰδίπους παραχωρεῖ αὐτῇ πολὺ μεγάλην ἰσχὺν ἐν πᾶσιν αὐτοῦ τοῖς πράγμασι, διότι λέγει περὶ αὐτῆς (580)·

ἂν ᾖ θέλουσα, πάντ' ἐμοῦ κομίζεται,

ὁ δὲ Κρέων λέγει (590-598) φανερῶς, ὅτι πᾶν, ὃ βούλεται, δύναται νὰ κατορθώσῃ παρὰ τῷ γαμβρῷ αὐτοῦ, τῇ βοηθείᾳ δηλονότι αὐτῆς. Ἐν ταῖς Τραχινίαις περιγράφεται ἡ τρυφερὰ ἀγάπη γυναικὸς πρὸς τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα, ἥτις κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκδηλοῦται ὡς σφοδρὸς πόθος τοῦ ἀπόντος, εἶτα δὲ ὑπερβάλλουσα τὸ μέτρον παραπλανᾷ αὐτὴν εἰς ἐπικίνδυνον τόλμημα πρὸς ἀνάκτησιν τῆς καρδίας τοῦ ἀνδρός. Μεγίστης προσοχῆς ἀξία εἶναι ἡ ἀντίθετος ἐκδοχὴ τῆς συζυγικῆς σχέσεως ἐν Αἴαντι τῷ Μαστιγοφόρῳ, εἰ καὶ μεταξὺ Αἴαντος καὶ Τεκμήσσης ἐπικρατεῖ ἐντελῶς ἀμοιβαία συμπάθεια. Ἐκεῖνος ἀπαιτεῖ παρὰ ταύτης πρὸ πάντων ὑποταγήν, αὕτη δὲ μὴ ἀρνουμένη τὸ καθῆκον αὐτῆς τοῦτο ἀξιοῖ νὰ τυγχάνῃ παρ' αὐτοῦ αἰδοῦς καὶ φροντίδος, ἐφ' ὧν ἔχει δικαίωμα διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀφοσίωσιν καὶ διότι πλὴν αὐτοῦ οὐδὲν ἕτερον στήριγμα ἔχει ἐν τῷ κόσμῳ. Διὰ τοῦτο, ὅτε ἡ παράδοξος αὐτοῦ διαγωγὴ διεγείρει τὸ πρῶτον τὴν προσοχὴν τῆς Τεκμήσσης, ἀποκρούει τὴν περιδεᾶ αὐτῆς ἐρώτησιν λέγων (293)·

γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει,

καὶ ἀπαντᾷ ὕστερον πρὸς τὴν παράκλησιν τοῦ χοροῦ ὑπὲρ αὐτῆς (527-528) διὰ τῶνδε·

καὶ κάρτ' ἐπαίνου τεύξεται πρὸς γοῦν ἐμοῦ,
ἐὰν μόνον τὸ ταχθὲν εὖ τολμᾷ τελεῖν.

Αὐτὴ δὲ ἐκφράζει ἐπανειλημμένως τὸν φόβον, ὃν αἰσθάνεται ἀναλογιζομένη τὸν θάνατον αὐτοῦ (392. 496), τὴν δὲ πρὸς αὐτὸν διάθεσιν καὶ τὰς ἐπὶ ταύτης στηριζομένας ἀξιώσεις αὐτῆς ἑρμηνεύουσι κάλλιστα οἱ ἀκόλουθοι στίχοι (518-524)·

τίς δῆτ' ἐμοὶ γένοιτ' ἂν ἀντὶ σοῦ πατρίς;
τίς πλοῦτος; ἐν σοὶ πᾶσ' ἔγωγε σῴζομαι,
ἀλλ' ἴσχε κἀμοῦ μνῆστιν· ἀνδρί τοι χρεὼν
μνήμην προσεῖναι, τερπνὸν εἴ τί που πάθοι.

χάρις χάριν γάρ ἐστιν ἡ τίκτουσ' ἀεί·
ὅτου δ' ἀπορρεῖ μνῆστις εὖ πεπονθότος,
οὐκ ἂν γένοιτ' ἔθ' οὗτος εὐγενὴς ἀνήρ.

Ἄλλως δὲ ὁ ἀκριβέστερος χαρακτηρισμὸς τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὸν ἴδιον αὐτῆς ἄνδρα πηγάζει ἐν μέρει ἐκ τούτου, ὅτι ἡ Τέκμησσα τὸ πρῶτον ὡς αἰχμάλωτος περιῆλθεν ὑπὸ τὴν κυριότητα τοῦ Αἴαντος, ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀλλοιοῖ τὴν θεμελιώδη τοῦ γάμου ἔννοιαν.

Διὰ τῆς Ἰοκάστης καὶ Τεκμήσσης παρέστησεν ὁ Σοφοκλῆς τοὺς δύο πόλους, μεταξὺ τῶν ὁποίων κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐκινεῖτο ἡ θέσις τῆς γυναικὸς ἐν τοῖς πλείστοις τῶν καλῶς ἐχόντων γάμων ἐν Ἀθήναις. Αὕτη ἦν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ μᾶλλον πρὸς τὴν τῆς Ἰοκάστης ὁμοία, ἐὰν ἡ προίξ, ἣν ἡ γυνὴ ἔφερεν, ἦν μεγάλη, ἐὰν δὲ μικρά, μᾶλλον πρὸς τὴν τῆς Τεκμήσσης· οἵα δὲ κατὰ τὴν γνώμην πολλῶν ὤφειλε νὰ εἶναι, ἄριστα, νομίζω, περιγράφουσιν οἱ λόγοι τῆς Ἀνδρομάχης ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπίδου (654-656)·

γλώσσης τε σιγὴν ὄμμα θ' ἥσυχον πόσει
παρεῖχον· ᾔδειν δ' ἁμὲ χρῆν νικᾶν πόσιν,
κείνῳ τε νίκην ὧν ἐχρῆν παριέναι.

Πλὴν τοῦ μεγέθους τῆς προικὸς καὶ ἄλλα περιστατικὰ ἠδύναντο νὰ συντελέσωσιν, ὥστε ἡ γυνὴ νὰ ἄρχῃ τοῦ ἀνδρός, π. χ. μεγάλη περὶ τὴν ἡλικίαν διαφορά, διότι κατὰ τὸ γνωστὸν ἀπόφθεγμα τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 801)[37], «δέσποινα γέροντι νυμφίῳ γυνή», οἱ δὲ κωμικοὶ πολλάκις, φαίνεται, τοιαύτας συζυγικὰς σχέσεις ἐπωφελοῦνται πρὸς τοὺς σκοποὺς αὐτῶν[38]). Κατά τι ἀνέκδοτον, ὃ διηγεῖται ὁ Πλούταρχος (Θεμ. 18), ὁ Θεμιστοκλῆς ἔλεγεν, ὅτι ὁ υἱὸς αὐτοῦ πλεῖστον δύναται τῶν Ἑλλήνων· τοῖς μὲν γὰρ Ἕλλησιν ἐπιτάττουσιν Ἀθηναῖοι, Ἀθηναίοις δ' ὁ Θεμιστοκλῆς, Θεμιστοκλεῖ δὲ ἡ τοῦ υἱοῦ μήτηρ, ὁ δὲ υἱὸς τῇ μητρί· εἰ

καὶ τοῦτο πολὺ δὲν ἀποδεικνύει, εἶναι ὅμως σημειώσεως ἄξιον ἕνεκα τῆς ὑποκειμένης αὐτῷ παραστάσεως. Καθόλου δὲ εἰπεῖν δὲν ἦσαν ἄγνωστοι αἱ συζυγικαὶ σχέσεις, ἐν αἷς τὸ σανδάλιον τῆς γυναικὸς εἰκονικῶς τε καὶ κυριολεκτικῶς ἐπεσείετο κατὰ τῆς κεφαλῆς τοῦ ἀνδρός, διότι καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι βαρεῖαι πληγαὶ διὰ σανδαλίων ἦσαν μέσον σωφρονιστικόν, οὗ ἐποιοῦντο χρῆσιν οὐ μόνον θυμώδεις σύζυγοι κατὰ τῶν ἰδίων ἀνδρῶν, ἀλλὰ καὶ ἑταῖραι ἐρεθιζόμεναι κατὰ τῶν ἐραστῶν[39]). Οἱ νοήμονες ἄνδρες τῆς ἀρχαιότητος ἀπεδοκίμαζον ὁμοφώνως τὴν τοιαύτην συχνάκις ἐν τῷ βίῳ ἀπαντῶσαν ἐπικράτησιν τῆς γυναικὸς καὶ τὴν ἔλλειψιν κραταιᾶς θελήσεως παρὰ τῷ ἀνδρί. Ἐὰν παραβάλωμεν παρὰ τῷ Σοφοκλεῖ τὴν ἐν τῷ χαρακτῆρι τῆς Ἰοκάστης ἐνυπάρχουσαν κουφότητα πρὸς τὸ εὐγενὲς φρόνημα καὶ τὸν ἐντελῶς συνετὸν τρόπον τῆς Τεκμήσσης, εὐκόλως κατανοοῦμεν, ὅτι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ ποιητοῦ σχέσις συζυγική, οἵα ἡ τῆς Τεκμήσσης πρὸς τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα, φέρει καρποὺς ὑγιεστέρους, αὕτη δὲ ἡ γνώμη ἦν ἐν συνόλῳ ἡ τῆς ἀρχαιότητος ἐν γένει. Ὁ Δημόκριτος π. χ. ἀποφαίνεται, ὅτι «ὑπὸ γυναικὸς ἄρχεσθαι ὕβρις ἀνδρὶ ἐσχάτη» (Στοβ. 74,39). Ἐὰν ὁ Πλάτων, οὗτινος ἡ κρίσις περὶ τῶν ἀμοιβαίων σχέσεων τῶν φύλων οὐδόλως δύναται νὰ θεωρηθῇ δόκιμος, ἀποδοκιμάζει σχεδὸν τὰς προῖκας ἐν τοῖς Νόμοις (6, 774 c. πρβλ. 5, 742 c), διότι παρασκευάζουσι τοῖς γήμασι δουλείαν ταπεινὴν καὶ ἀνελεύθερον, ἴσως δὲν πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τοῦτο μεγάλη σημασία· ἀλλὰ πολλῷ μείζονος λόγου ἄξιον εἶναι, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ περιφήμῳ ἐπικρίσει τῶν σπαρτιατικῶν θεσμῶν ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῶν Πολιτικῶν (1270 a 25) ὁμοίως ἀποφαίνεται λέγων· «καίτοι βέλτιον ἦν μηδεμίαν (προῖκα) ἢ ὀλίγην ἢ καὶ μετρίαν τετάχθαι», διότι αἱ μεγάλαι προῖκες παρὰ τοῖς Σπαρτιάταις ἦσαν πηγὴ πολλῶν κακῶν. Πόσον δὲ ὁ Πλούταρχος ἔτι, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ὁποίου ὁ ἰδιωτικὸς βίος εἶχε προσλάβει μείζονα ἀξίαν, θέλει νὰ θεωρῆται ὁ ἀνὴρ ἐνώπιον τῆς γυναικὸς ὡς σεβαστὸν πρόσωπον, καταφαίνεται ἐναργέστατα ἐκ τοῦ ἑξῆς χωρίου τοῦ συγ-

γράμματος αὐτοῦ Πῶς ἄν τις διακρίνειε τὸν κόλακα τοῦ φίλου (71 c)· «ἥκιστα δὲ πρέπει γαμετῆς ἀκουούσης ἄνδρα καὶ παίδων ἐν ὄψει πατέρα καὶ ἐραστὴν ἐρωμένου παρόντος ἢ γνωρίμων διδάσκαλον ἀποκαλύπτειν».

Ἐάν, ἐξ ὅσων γινώσκομεν περὶ τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν, λαμβάνωμεν τὴν ἐντύπωσιν, ὡς εἰ κατὰ τοὺς χρόνους αὐτῆς τὸ ἰδανικὸν τῶν συγγραφέων τούτων πλέον ἢ ἱκανῶς ἐπραγματώθη καὶ αἱ γυναῖκες ἀληθῶς κατέλαβον θέσιν ὅλως ὑποδεεστέραν, τοῦτο συμβαίνει, διότι αἱ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι μάλιστα ἀποκαλυπτόμεναι καὶ πράγματι μάλιστα χαρακτηριστικαὶ ὄψεις τοῦ βίου τῶν ἀνδρῶν διέφευγον κατὰ μέγα μέρος τὴν τῶν γυναικῶν ἐπίδρασιν. Ἀλλὰ βεβαίως δὲν διέφευγε τὸ παρατηρητικὸν πνεῦμα τῶν τότε Ἑλλήνων, πόσον ἡ ἐξωτερικὴ δρᾶσις τοῦ ἀνδρὸς ἐξήρτητο ἐκ τοῦ βαθμοῦ τῆς ἀναπαύσεως, ἣν εὑρίσκει ἐν τῷ οἰκιακῷ αὐτοῦ βίῳ. Κατά τινα διήγησιν τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 144 b), περὶ τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας τῆς ὁποίας οὐδένα λόγον ἔχομεν νὰ ἀμφιβάλλωμεν, «Γοργίου τοῦ ῥήτορος ἀναγνόντος ἐν Ὀλυμπίᾳ λόγον περὶ ὁμονοίας τοῖς Ἕλλησιν ὁ Μελάνθιος ʽοὗτος ἡμῖνʼ, ἔφη, ʽσυμβουλεύει περὶ ὁμονοίας, ὃς αὑτὸν καὶ τὴν γυναῖκα καὶ τὴν θεράπαιναν ἰδίᾳ τρεῖς ὄντας ὁμονοεῖν οὐ πέπεικενʼ· ἦν γὰρ ὡς ἔοικέ τις ἔρως τοῦ Γοργίου καὶ ζηλοτυπία τῆς γυναικὸς πρὸς τὸ θεραπαινίδιον», ἐπιλέγει ὁ Πλούταρχος. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ἀττικὸν ἔθος ἐπέβαλλε τῇ γυναικὶ αὐστηροτάτην οἰκουρίαν καὶ ἀπηγόρευεν αὐτῇ καὶ τὴν μετὰ τῶν φίλων τοῦ ἀνδρὸς ἀναστροφήν, οὗτος ἐν τῇ ἐκλογῇ τῆς συναναστροφῆς αὐτοῦ δὲν εἶχε χρείαν τῆς συγκαταθέσεως τῆς γυναικός, ἀλλ' ἤγετο μόνον ὑπὸ τῆς ἰδίας αὐτοῦ κλίσεως, ἡ δὲ γυνὴ ἐστερεῖτο τῆς εὐκαιρίας, ὅπως διαλεγομένη πρὸς ξένους εὐρύνῃ καὶ διορθοῖ τὰς παραστάσεις περὶ τῶν πραγμάτων, ἅτινα ἀνῆκον ὅλως εἰς τὴν σφαῖραν τῆς τῶν ἀνδρῶν ἐνεργείας. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, ὁ Ἀθηναῖος πολίτης καὶ ἐν τοῖς πολιτικοῖς πράγμασιν, εἰς ἃ ἐδαπάνα μέγα μέρος τοῦ χρόνου καὶ τῆς δυνάμεως, σπανίως μόνον ἠδύνατο νὰ δέχηται ἀπὸ τῆς γυναικὸς ἄλλην

ἐπίδρασιν παρὰ τὴν ἔμμεσον ἐκείνην κώλυσιν ἢ προαγωγήν. Φυσικὴ δὲ ἀκολουθία τῶν σκέψεων τούτων καὶ ἕξεων εἶναι, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ λατινιστὶ διασωθέντι μέρει τῶν Οἰκονομικῶν αὐτοῦ (σ. 647-648) οὐ μόνον πᾶσαν τῆς γυναικὸς ἀνάμιξιν εἰς τὰ πολιτικὰ ἀποδοκιμάζει, ἀλλὰ καὶ ἀπαιτεῖ παρ' αὐτῆς, ἵνα καταλείπῃ τῷ ἀνδρὶ ὅλην τὴν περὶ τοῦ γάμου τῶν υἱῶν καὶ θυγατέρων μέριμναν· διότι καὶ δὲν εἶχεν ἡ γυνὴ εὐκαιρίαν νὰ γνωρίσῃ αὐτὴ τὴν οἰκογένειαν, πρὸς ἣν ἔμελλε νὰ συνάψῃ κηδεστίαν. Πρὸς τοῦτο συμβιβάζεται πάντως, ὅτι ἐν πᾶσι τοῖς ἀναφερομένοις εἰς τὴν ἀγωγὴν τῶν τέκνων, εἰς τὴν διοίκησιν τῆς περιουσίας, τὴν διακόσμησιν τῶν οἰκιακῶν πραγμάτων ἡ γυνὴ προεξῆρχεν, ὁ δὲ ἀνὴρ ἀφῃρεῖτο πᾶσαν περὶ αὐτῶν γνώμην καὶ θέλησιν. Συγχρόνως δὲ καθίσταται εὐνόητον, ὅτι ἕνεκα τῆς ἀποχῆς αὐτῆς ἀπὸ τῶν σπουδαιοτάτων τοῦ ἀνδρὸς συμφερόντων ἡ συζυγικὴ σχέσις ἐλάμβανε ψυχρότητά τινα, ὅπερ φαίνεται ὅτι συχνάκις συνέβαινεν ἀπὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἰδίως, ὅτε τὰ πολιτικὰ πράγματα διήγειρον ἀεὶ ζωηρότερον τὸ διάφορον συμπάντων τῶν πολιτῶν. Ἡ μομφὴ τοῦ Θουκυδίδου, ὅτι ἐν τῷ πολέμῳ ἐκείνῳ ἐπῆλθε κατάστασις, ἐν ᾗ αἱ συγγενικαὶ σχέσεις ἐθεωροῦντο ὡς ἧττον δεσμεύουσαι ἢ αἱ τῶν πολιτικῶν ἑταιρειῶν («καὶ τὸ ξυγγενὲς τοῦ ἑταιρικοῦ ἀλλοτριώτερον ἐγένετο», 3, 82, 6), ἐφηρμόζετο πιθανῶς καὶ εἰς τὸν γάμον. Ἀλλὰ καὶ τοῦτο ἴσως δὲν εἶναι ὅλως τυχαῖον, ὅτι ὁ μὲν Σοφοκλῆς, ὅστις κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἦν ἤδη γέρων ἔχων περὶ πάντων στερεὰς καὶ ἐμπέδους γνώμας καὶ πεποιθήσεις, εἶναι ἐκ τῶν μεγίστων ὑμνητῶν τοῦ γάμου, ὁ δ' Εὐριπίδης, ὅστις τότε εἶχεν ἔτι ἡλικίαν πολλῷ δεκτικωτέραν τῶν ἔξωθεν ἐπιδράσεων, ἐκχύνει ἀπὸ τῆς σκηνῆς παντὶ τρόπῳ τὸ κατὰ τῶν γυναικῶν μῖσος αὐτοῦ καὶ ὁ Ἀριστοφάνης, ὅστις ἐμορφώθη ἐντελῶς ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἐντυπώσεων ἐκείνου τοῦ πολέμου, ἐν τῇ ποιήσει αὐτοῦ μόνον τὰ τοῦ δημοσίου βίου συμφέροντα πραγματεύεται. Ἐν τοῖς μετὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον χρόνοις χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ περιφρόνησις, ἣν ὁ Πλά-

των δεικνύει πρὸς τὸν γάμον, ἔχων πάντως εἰς τοῦτο καὶ ἄλλους ὁμόφρονας. Δὲν ἀρκεῖ, ὅτι μεταξὺ τῶν ἄλλων ἀτόπων τῆς Πολιτείας παραλαμβάνει καὶ τὴν κοινογαμίαν, ἐν δὲ τῷ Συμποσίῳ θεωρεῖ τὸν μεταξὺ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἔρωτα πολὺ ὑποδεέστερον τῆς συνδεούσης ὁμόφρονας φίλους ἀγάπης· ἔτι σαφέστερον ἴσως διδάσκει περικοπή τις ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ Φαίδωνος (60a), πόσον νοσώδης ἦν κατὰ τοῦτο αὐτοῦ τε καὶ ἄλλων συγχρόνων ἡ αἴσθησις. Διηγεῖται μετὰ καταφανοῦς ἡδονῆς καὶ ἐν τῇ ἐλπίδι, ὅτι θὰ αὐξήσῃ οὕτω τὸν πρὸς τὸν διδάσκαλον αὐτοῦ θαυμασμόν, πῶς ὁ Σωκράτης ἀμέσως πρὸ τῆς ἑαυτοῦ τελευτῆς διέταξε νὰ ἀπαγάγωσιν οἴκαδε τὴν κλαίουσαν γυναῖκα αὐτοῦ Ξανθίππην, ὡς ταράττουσαν καὶ ἐνοχλοῦσαν αὐτόν, ὅπως διαλέγηται ἡσύχως πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ φίλους. Ταῦτα δὲ γράφων ὁ Πλάτων εἶχε πεποίθησιν, ὅτι οἱ ἀναγνῶσται κατανοοῦσι καὶ συμφωνοῦσι πρὸς αὐτόν, εἰ καὶ οὐδεὶς ἐν αὐτοῖς ὑπῆρχεν, ὅστις ἐν τῇ νεότητι αὐτοῦ δὲν ἐνετρύφησε καὶ δὲν συνεκινήθη ἀναγινώσκων τὴν περιγραφὴν τοῦ ἀποχαιρετισμοῦ τοῦ Ἕκτορος καὶ τῆς Ἀνδρομάχης ἐν τῇ ἕκτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος.

Εὐτυχῶς ἔχομεν καὶ ἀντίστροφον εἰκόνα, εἰκόνα δηλονότι ὑγιοῦς ἀττικοῦ γάμου ἐκ τῆς αὐτῆς περιόδου, καὶ μάλιστα ὀφείλομεν ταύτην κατὰ τύχην ἐπίσης εἰς μαθητὴν τοῦ Σωκράτους. Ἐν τῷ Οἰκονομικῷ (7-10) περιγράφει ὁ Ξενοφῶν, πῶς ὁ Ἰσχόμαχος εἰσάγει τὴν νεαρὰν αὐτοῦ γυναῖκα εἰς τὰ τοῦ οἴκου αὐτοῦ καὶ διδάσκει αὐτὴν τὰ καθήκοντα, ἃ ἐν αὐτῷ ἔχει. Ὀφείλει νὰ φυλάττῃ τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἀποτεταμιευμένα καὶ νὰ ἐποπτεύῃ καὶ διδάσκῃ τοὺς οἰκέτας, ὅταν δέ τις αὐτῶν ἀρρωστῇ, νὰ φροντίζῃ, ὅπως θεραπεύηται. Ὁ αὐστηρὸς περιορισμὸς εἰς τὰ οἰκιακὰ ἔργα, ἡ μεγάλη δειλία, ὑφ' ἧς κατέχεται ἀναλαμβάνουσα τὰ νέα καθήκοντα, διότι εἶναι παντελῶς ἄπειρος, παρέχουσι τῇ περιγραφῇ εἰδικῶς ἀττικὴν χροιάν, ἀλλὰ μετ' αὐτῆς συνάπτεται ἡ χαριεστάτη λεπτότης ἐν τῇ ἑκατέρωθεν ἀντιλήψει τῆς συζυγικῆς σχέσεως. ἐκ μέρους δὲ τοῦ ἀνδρὸς ὁ ὕψιστος σεβασμὸς πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦ γυναικείου

προορισμοῦ. Ὁ Ἰσχόμαχος ἀναπτύσσει ἀκριβέστερον, πῶς ἀνὴρ καὶ γυνὴ δέονται ἀλλήλων, ἡ δὲ δι᾽ ἀλλήλων συμπλήρωσις εἶναι ἀνάγκη στηριζομένη ἐπὶ θείας διατάξεως. Ἀφοῦ δὲ εἶπεν, ὅτι μέρος μὲν τῶν εἰς τὸν ἀνθρώπινον βίον ἀναγκαίων ἐργασιῶν ἀνάγκη νὰ ἐκτελῆται ἐν ὑπαίθρῳ, ἕτερον δὲ ὑπὸ τὴν στέγην τῆς οἰκίας, χωρεῖ περαιτέρω λέγων (7, 22-29)· «Ἐπεὶ δ᾽ ἀμφότερα ταῦτα καὶ ἔργων καὶ ἐπιμελείας δεῖται, τά τε ἔνδον καὶ τὰ ἔξω, καὶ τὴν φύσιν εὐθὺς παρεσκεύασεν ὁ θεός, ὡς ἐμοὶ δοκεῖ, τὴν μὲν τῆς γυναικὸς ἐπὶ τὰ ἔνδον ἔργα καὶ ἐπιμελήματα, τὴν δὲ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τὰ ἔξω ἔργα καὶ ἐπιμελήματα. Ῥίγη μὲν γὰρ καὶ θάλπη καὶ ὁδοιπορίας καὶ στρατείας τοῦ ἀνδρὸς τὸ σῶμα καὶ τὴν ψυχὴν μᾶλλον δύνασθαι καρτερεῖν κατεσκεύασεν· ὥστε τὰ ἔξω ἐπέταξεν αὐτῷ ἔργα· τῇ δὲ γυναικὶ ἧττον τὸ σῶμα δυνατὸν πρὸς ταῦτα φύσας τὰ ἔνδον ἔργα αὐτῇ προστάξαι μοι δοκεῖ ὁ θεός. Εἰδὼς δὲ ὅτι τῇ γυναικὶ καὶ ἐνέφυσε καὶ προσέταξε τὴν τῶν νεογνῶν τέκνων τροφήν, καὶ τοῦ στέργειν τὰ νεογνὰ βρέφη πλεῖον αὐτῇ ἐδάσατο ἢ τῷ ἀνδρί. Ἐπεὶ δὲ καὶ τὸ φυλάττειν τὰ εἰσενεχθέντα τῇ γυναικὶ προσέταξε, γιγνώσκων ὁ θεὸς ὅτι πρὸς τὸ φυλάττειν οὐ κάκιόν ἐστι φοβερὰν εἶναι τὴν ψυχήν, πλεῖον μέρος καὶ τοῦ φόβου ἐδάσατο τῇ γυναικὶ ἢ τῷ ἀνδρί. Εἰδὼς δὲ ὅτι καὶ ἀρήγειν αὖ δεήσει, ἐάν τις ἀδικῇ, τὸν τὰ ἔξω ἔργα ἔχοντα, τούτῳ αὖ πλεῖον μέρος τοῦ θράσους ἐδάσατο. Ὅτι δ᾽ ἀμφοτέρους δεῖ καὶ διδόναι καὶ λαμβάνειν, τὴν μνήμην καὶ τὴν ἐπιμέλειαν εἰς τὸ μέσον ἀμφοτέροις κατέθηκεν· ὥστε οὐκ ἂν ἔχοις διελεῖν πότερα τὸ ἔθνος τὸ θῆλυ ἢ τὸ ἄρρεν τούτων πλεονεκτεῖ. Καὶ τὸ ἐγκρατεῖς δὲ εἶναι ὧν δεῖ εἰς τὸ μέσον ἀμφοτέροις κατέθηκε, καὶ ἐξουσίαν ἐποίησεν ὁ θεὸς ὁπότερος ἂν ᾖ βελτίων, εἴθ᾽ ὁ ἀνὴρ εἴθ᾽ ἡ γυνή, τοῦτον καὶ πλεῖον φέρεσθαι τούτου τοῦ ἀγαθοῦ. Διὰ δὲ τὸ τὴν φύσιν μὴ πρὸς πάντα ταὐτὰ ἀμφοτέρων εὖ πεφυκέναι, διὰ τοῦτο καὶ δέονται μᾶλλον ἀλλήλων καὶ τὸ ζεῦγος ὠφελιμώτερον ἑαυτῷ γεγένηται, ἃ τὸ ἕτερον ἐλλείπεται τὸ ἕτερον δυνάμενον. Ταῦτα δὲ δεῖ ἡμᾶς, ὦ γύναι, εἰδότας, ἃ ἑκατέρῳ ἡμῶν προστέτακται ὑπὸ τοῦ θεοῦ, πειρᾶσθαι

ὅπως ὡς βέλτιστα τὰ προσήκοντα ἑκάτερον ἡμῶν διαπράττεσθαι». Ὅταν οὕτως ἐξετάζωνται καὶ ὁρίζωνται τὰ καθήκοντα ἑκατέρου τῶν συζύγων, ἐκλείπει φυσικῶς καὶ ἡ σπουδαιότης, ἥτις τοσοῦτον ἡδέως ἀπενέμετο εἰς τὸ μέγεθος τῆς προικός· διὸ ὁ Ἰσχόμαχος λέγει (7, 13)· «Νῦν δὲ δὴ οἶκος ἡμῖν ὅδε κοινός ἐστιν. Εγώ τε γὰρ ὅσα μοι ἔστιν ἅπαντα εἰς τὸ κοινὸν ἀποφαίνω, σύ τε ὅσα ἠνέγκω πάντα εἰς τὸ κοινὸν κατέθηκας· καὶ οὐ τοῦτο δεῖ λογίζεθαι πότερος ἄρα ἀριθμῷ πλείω συμβέβληται ἡμῶν, ἀλλ' ἐκεῖνο δεῖ εὖ εἰδέναι ὅτι ὁπότερος ἂν ἡμῶν βελτίων κοινωνὸς ᾖ, οὗτος τὰ πλείονος ἄξια συμβάλλεται»· ἐν τοῖς λόγοις τούτοις ἐκφράζει ὁ Ἰσχόμαχος τὴν ἀξίωσιν ἐκείνην συζυγικῆς ἁμίλλης, ἥτις, ὡς πρότερον ἐξετέθη (τ. 1, σ. 241), εἶναι συνδεδεμένη πρὸς ἓν τῶν ἰδιαιτάτων χαρακτηριστικῶν τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος. Πόσον δ' ἐκτιμᾷ τὸ ἀξίωμα τῆς γυναικός, ἥτις ἐκπληροῖ τὸν προορισμὸν αὐτῆς, δηλοῦσιν οἱ λόγοι αὐτοῦ οἵδε (7, 42)· «τὸ δὲ πάντων ἥδιστον, ἐὰν βελτίων ἐμοῦ φανῇς, καὶ ἐμὲ σὸν θεράποντα ποιήσῃς, καὶ μὴ δέῃ σε φοβεῖσθαι μὴ προϊούσης τῆς ἡλικίας ἀτιμοτέρα ἐν τῷ οἴκῳ γένῃ, ἀλλὰ πιστεύῃς ὅτι πρεσβυτέρα γιγνομένη ὅσῳ ἂν καὶ ἐμοὶ κοινωνὸς καὶ παισὶν οἴκου φύλαξ ἀμείνων γίγνῃ, τοσούτῳ καὶ τιμιωτέρα ἐν τῷ οἴκῳ ἔσει· τὰ γὰρ καλά τε κἀγαθὰ οὐ διὰ τὰς ὡραιότητας, ἀλλὰ διὰ τὰς ἀρετὰς εἰς τὸν βίον τοῖς ἀνθρώποις ἐπαύξεται». Εἰς τὰ θεωρητικὰ ταῦτα διδάγματα προστίθενται καὶ πρακτικαὶ ὁδηγίαι συζυγικῆς παιδαγωγικῆς. Ἡ νεαρὰ γυνὴ ἔχαιρε κατ' ἀρχὰς νὰ ἐντρίβηται ψιμυθίῳ καὶ νὰ φορῇ ὑψηλὰ ὑποδήματα, ὅπως φαίνηται τῷ ἀνδρὶ λευκοτέρα καὶ μείζων ἢ ἐπεφύκει· ἀλλ' οὗτος ἔπαυσεν αὐτὴν τῆς ἕξεως ταύτης. Διδάσκει αὐτὴν ὅτι τοιαῦται ἀπόπειραι δύνανταί πως νὰ ἐξαπατῶσι τοὺς ἔξω, οἱ δὲ ἀεὶ συζῶντες ἀναγκαίως ἁλίσκονται, ἂν ἐπιχειρῶσιν ἐξαπατᾶν ἀλλήλους, καὶ ὅτι δύναται νὰ δεσμεύσῃ αὐτὸν διαρκῶς πολλῷ ἀσφαλέστερον, ἐὰν μὴ κάθηται ἀεὶ δουλικῶς, ἀλλὰ κινῆται τακτικῶς μεριμνῶσα περὶ τῶν οἰκιακῶν πραγμάτων· οὕτω δὲ γυμναζομένη οὐ μόνον νὰ ἐσθίῃ ἥδιον καὶ νὰ ὑγιαίνῃ μᾶλλον δύναται, ἀλλὰ

καὶ εὐχροωτέρα τῇ ἀληθείᾳ νὰ φαίνηται· εἰς δὲ τὸν ἐξωτερικὸν τρόπον προσνέμει ἡ ἐσωτερικὴ εὔνοια τὴν ἔκφρασιν τῆς χάριτος (10).

Ἀφ᾽ ὅτου ἡ Ἑλλὰς καὶ ἰδίως αἱ Ἀθῆναι ἀπώλεσαν τὴν ἐλευθερίαν, ὁ ἰδιωτικὸς βίος φυσικῶς ἐγένετο τὸ πρώτιστον μέλημα παρὰ πᾶσιν, ἐτύγχανε δὲ καὶ παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι μείζονος λόγου. Ἡ ἵδρυσις οἰκογενειακῆς ἑστίας ἄρχεται νὰ θεωρῆται ὡς ἡ σπουδαιοτάτη ἐποχὴ τοῦ βίου· ἐντεῦθεν τὰ πολλὰ δράματα τοῦ Μενάνδρου, ἐν οἷς ἡ σύναψις εὐτυχοῦς γάμου ὡς ὕψιστος σκοπὸς ἐπιδιώκεται καὶ κατορθοῦται [40]). Εἰς ἡμᾶς τὸ θέμα τοῦτο, ἐπειδὴ μυριάκις ἀπαντᾷ ἐν τῇ νεωτέρᾳ κωμῳδίᾳ, φαίνεται καθ᾽ ὑπερβολὴν κοινὸν καὶ τετριμμένον, ἀλλὰ τότε ἡ ἐπικράτησις αὐτοῦ εἶχεν οὐ μικρὰν σημασίαν εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἐξημερώσεως καὶ τοῦ πολιτισμοῦ· διότι, ἐὰν ἡ περιγραφὴ τοῦ σφοδροῦ ἔρωτος τοῦ Αἵμονος πρὸς τὴν νύμφην αὐτοῦ παρὰ Σοφοκλεῖ (ὅρα ἀνωτ. σ. 224) εἶναι μοναδικὴ ἐν τῇ ἀρχαιοτέρᾳ ποιήσει, ἐφ᾽ ὅσον ἡμεῖς γινώσκομεν, τοῦτο σημαίνει, ὅτι τότε τοιαῦται σχέσεις μικροῦ λόγου ἐθεωροῦντο ἄξιαι. Ἐν γένει ἡ αὔξουσα σπουδαιότης, ἥτις κατὰ τὴν ἀπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου ἀρχομένην περίοδον ἀπενέμετο τῇ οἰκογενειακῇ εὐδαιμονίᾳ, ἐκ πολλῶν τεκμηρίων διαγιγνώσκεται [41]), ὡς π. χ. οὐδεμία χαριεστέρα ἴσως παράστασις εὐδαίμονος οἰκιακοῦ βίου ὑπάρχει τῆς ἐν τῷ 28ῳ εἰδυλλίῳ τοῦ Θεοκρίτου περιγραφομένης. Καὶ οἱ θεωρητικοὶ τῆς μεταξὺ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου καὶ τῆς ἀρχῆς τῆς ἡμετέρας χρονολογίας κειμένης χρονικῆς περιόδου ἄσμενοι κατὰ πάντα τὰ φαινόμενα ἐπελαμβάνοντο τοῦ θέματος περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ γάμου. Ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη ἐποίησε τοῦτο πρῶτος. Ἐκτὸς τοῦ σπουδαίου χωρίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (1162a 16-27), ἐν ᾧ περιγράφει τὸν γάμον ὡς κοινωνίαν ἐρειδομένην ἐπί τε τῆς ἑκατέρωθεν χρησιμότητος καὶ ἐπὶ τῆς χαρᾶς ἑκατέρου μέρους διὰ τὴν τοῦ ἑτέρου ἀρετὴν τὴν συμπληροῦσαν τὴν ἑαυτοῦ, ἔγραψε περὶ τῆς συμβιώσεως ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἴδιον σύγγραμμα, οὗ σπουδαῖα λείψανα

πολυειδῶς ἠλλοιωμένα διεσώθησαν ἐν ἐκείνῃ τῇ δὶς ἤδη μνημονευθείσῃ λατινικῇ μεταφράσει τῆς 13ης ἑκατονταετηρίδος τῇ φερούσῃ τὸ ὄνομα δευτέρου βιβλίου τῶν Οἰκονομικῶν [42]. Ἐν αὐτῇ εὑρίσκομεν σχεδὸν πάσας τὰς σκέψεις ἐκείνας περὶ τοῦ γάμου, ἃς μικρὸν μόνον μεταβεβλημένας ἐπαναλαμβάνουσιν οἱ ἠθολόγοι φιλόσοφοι τῶν κατόπιν χρόνων καὶ ἐκ τούτου συμπεραίνομεν, πόσον οὗτοι ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἦσαν ἐκ τοῦ μεγάλου φιλοσόφου ἐξηρτημένοι. Καὶ ἐν τῷ τρίτῳ καὶ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἀριστοτέλους παραδεδομένων Οἰκονομικῶν, ὅπερ κατὰ μὲν τὸ εἶδος οὐχί, ἀλλὰ κατὰ τὸ κύριον αὐτοῦ περιεχόμενον βεβαίως εἰς αὐτὸν ἀποδοτέον, ἐξετάζεται μετὰ θερμῆς ἀγάπης ἡ σπουδαιότης καὶ ἡ ἀξία τοῦ γάμου κατὰ τρόπον ὑποδηλοῦντα τὴν τοῦ Ξενοφῶντος ἐπίδρασιν [43]· ὥσπερ οὗτος, καὶ ὁ Ἀριστοτέλης παράγει τὴν ἀνάγκην τῆς συμβιώσεως καὶ συμπράξεως αὐτῶν εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ βίου ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς φύσεως τοῦ ἀνδρὸς καὶ τῆς γυναικός. Ὁ Θεόφραστος ἐν ἰδίῳ συγγράμματι ἐπραγματεύετο τὸ ζήτημα, ἂν ὁ σοφὸς ὀφείλει νὰ νυμφεύηται, καὶ κατέληγεν εἰς ἀρνητικὸν συμπέρασμα (**Hieron. adv. Jovin. 1, 36. 37**), ὅπερ εἶναι νέα ἀπόδειξις, ὅτι οἱ Περιπατητικοὶ πολὺ ἠσχολοῦντο εἰς τὸ τοῦ γάμου ζήτημα. Ὁμοίαν γνώμην λέγεται καὶ ὁ Ἐπίκουρος ὅτι εἶχεν (Διογ. Λ. 10, 119. Ἐπίκτ. Διατρ. 1, 23, 3. 3, 7, 19. **Sen. fr. 45 H**), ἀλλ' οὗτος τοὐλάχιστον ἐζήτει οὐχὶ τόσον, ἂν ἐν γένει ὁ γάμος εἶναι ἐπιθυμητός, ὅσον ἂν συμβιβάζεται πρὸς τὴν ἰδιαιτέραν ἀποστολὴν τοῦ φιλοσόφου· καὶ ὁ ὀπαδὸς δὲ αὐτοῦ Φιλόδημος ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ ἀρετῶν καὶ κακιῶν (στ. 2, 3) καταπολεμεῖ μὲν τὰς ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος ἀναπτυσσομένας θεωρίας, ἀλλ' αὐτὸν τὸν γάμον οὐδόλως προσβάλλει. Ὁ μαθητὴς τοῦ Θεοφράστου Δημήτριος ὁ Φαληρεὺς ἔγραψε βιβλίον Περὶ γάμου, περὶ οὗ οὐδὲν ἄλλο πλὴν τοῦ ὀνόματος γινώσκομεν (Διογ. Λ. 5, 81). Περὶ τοῦ αὐτοῦ ἀντικειμένου συνέγραψε βιβλίον εἷς τῶν δύο στωϊκῶν φιλοσόφων, οἵτινες φέρουσι τὸ ὄνομα Ἀντίπατρος· τούτου ἐσώθη

τεμάχιον ἐπιεικῶς μέγα (Στοβ. 67, 25), ὅπερ ἐν συνόλῳ περιέχει μὲν νοήματα ὅμοια πρὸς τὰ τοῦ Ἀριστοτέλους, ἀλλ' εἶναι ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἕνεκα τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁρίζει τὸ ἔργον καὶ τὴν θέσιν τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν γυναῖκα. Ψέγονται οἱ ἄνδρες, οἵτινες δὲν δύνανται νὰ ἄρχωσιν, ἀλλὰ γίγνονται ἡδονῆς δοῦλοι· οἱ μὲν ὑπὸ τοῦ κάλλους τεθηρευμένοι, οἱ δ' ὑπὸ τῆς προικὸς καταχαρίζονται τῇ γυναικὶ καὶ οὐ διδάσκουσιν αὐτὴν περὶ οἰκονομίας οὐδὲν οὐδὲ περὶ αὐξήσεως οἴκου, οὐδὲ τίνος ἕνεκα συνεληλύθασιν, οὐδὲ περὶ θεῶν εὐσεβείας καὶ δόξης καὶ δεισιδαιμονίας οὐδὲ τὸ τῆς τρυφῆς ὀλέθριον παριστᾶσιν οὐδὲ τὸ ἀχάριστον τῶν ἡδονῶν, οὐδὲ ἐθίζουσιν ἀτενίζειν εἰς τὸ ἔμπροσθεν τοῦ βίου καὶ πᾶν τὸ μέλλον ὀρθῇ τῇ γνώμῃ ἐκλογίζεσθαι· ταῦτα πάντα κατ' οὐσίαν εἶναι ἡ αὐτὴ θεωρία, ἀφ' ἧς ὁρμᾶται ὁ Ξενοφῶν καὶ ἐφ' ἧς ἐρείδονται τοσαῦται ἐκδηλώσεις περὶ τῶν γυναικοκρατουμένων ἀνδρῶν. Ἀξία προσοχῆς εἶναι, ἅτε πολεμικῶς κατὰ τοῦ Θεοφράστου καὶ Ἐπικούρου γινομένη, καὶ ἡ ἐν τῷ τέλει τοῦ ῥηθέντος τεμαχίου παρατήρησις, ὅτι φιλόσοφοι καὶ πολιτικοὶ μάλιστα γυναικὸς δέονται, ὅπως ὦσιν ἀπηλλαγμένοι τῶν οἰκιακῶν φροντίδων καὶ ἀπερίσπαστοι ἀσχολῶνται εἰς τὸ ἑαυτῶν ἔργον. Πολυτιμόταται πραγματεῖαι περὶ γάμου, ὧν ἀποσπάσματα ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ Ἀνθολογίῳ ἀπεθησαύρισεν, συνεγράφησαν ὑπὸ Πυθαγορείων, ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, πιθανῶς ἐν τῇ πρώτῃ πρὸ Χριστοῦ ἢ ἐν τῇ πρώτῃ μετὰ Χριστὸν ἑκατονταετηρίδι[44])· τοιοῦτοι εἶναι ὁ Νικόστρατος, ὁ Καλλικρατίδας, ἡ θυγάτηρ τούτου Φίντυς καὶ ἡ Περικτιόνη, ὧν αἱ τελευταῖαι δίδουσιν ἐκτενῆ παραγγέλματα περὶ διαγωγῆς τῆς γυναικὸς ἐν τῷ γάμῳ (Στοβ. 74, 61. 61a. 85, 19). Ἐκ τῶν γνωστοτέρων συγγραφέων τῆς ἐποχῆς τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων ἐπραγματεύθησαν περὶ τῆς ἀξίας τοῦ γάμου κατ' ἐξοχὴν ὁ Μουσώνιος, ὁ Πλούταρχος, ὁ Ἰάμβλιχος, ὁ χαρίεις ποιητὴς Ναυμάχιος καὶ ὁ μεταγενέστερος νεοπλατωνικὸς Ἱεροκλῆς· ἀλλ' ὑπερέχει πολὺ πάντων ὁ Πλούταρχος, τὸ μὲν διότι τὸ ὑπ' αὐτοῦ συνταχθὲν ἔργον τὸ ἐπιγραφόμενον « Γαμικὰ πα-

ραγγέλματα» σώζεται ἡμῖν ἀκέραιον, ἐνῷ τῶν ἄλλων μόνον τεμάχια ἔχομεν παρὰ Στοβαίῳ, τὸ δὲ διότι προφανῶς δὲν κατέθηκεν ἐν αὐτῷ μόνον τὰ ἐξαγόμενα τῶν ἰδίων αὐτοῦ σκέψεων καὶ παρατηρήσεων. Ἐκ τῶν συνειλεγμένων ὑπ' αὐτοῦ σημειώσεων, ὧν ἔνιαι εἶναι αὐτόχρημα ἀποφθέγματα, ἐξάγομεν, ὅτι ἠρύσθησαν ἐξ ἀναγνώσεως ποικίλων συγγραμμάτων, ὥστε ἀποτελοῦσιν οὕτως εἰπεῖν τὸ ἀπόσταγμα πάντων τῶν ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Διαδόχων καὶ ταῖς ἐφεξῆς ἑκατονταετηρίσι περὶ τοῦ γάμου λεχθέντων καὶ γραφέντων.

Τὰ καθήκοντα τοῦ γάμου, ἐπειδὴ τὸ ζήτημα τοῦτο συχνάκις ἐμελετᾶτο, διηρμηνεύθησαν ἐν συγγραφαῖς ἴσως πληρέστερον ἢ τὰ πάσης ἄλλης βιωτικῆς σχέσεως, ἐν δὲ τῇ ἑρμηνείᾳ ταύτῃ αἱ κυριώταται ἰδέαι μένουσι κατὰ τὴν οὐσίαν δι' ἁπάντων τῶν αἰώνων ἀναλλοίωτοι. Ἡδέως οἱ περὶ τὰ ἠθικὰ φιλοσοφοῦντες διατείνονται, ὅτι πασῶν τῶν συγγενικῶν καὶ φιλικῶν σχέσεων οἰκειοτάτη εἶναι ὁ γάμος, καθ' ὅσον εἶναι ἀληθῶς ἄξιος τοῦ ὀνόματος. Ἐν τῷ λατινιστὶ σωζομένῳ μέρει τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους (σ. 653. 654) ἐκτίθεται, πῶς οἱ σύζυγοι οὕτω μόνον δύνανται νὰ εἶναι τοῖς μὲν φίλοις χρήσιμοι τοῖς δ' ἐχθροῖς φοβεροί, ἐὰν ζῶσιν ἐν παντελεῖ ἁρμονίᾳ πρὸς ἀλλήλους, πρὸς ὃ εἶναι καὶ τόδε ἀναγκαῖον, ἵνα ὁ εἷς θεωρῇ καὶ μεταχειρίζηται τοὺς γονεῖς τοῦ ἑτέρου ὡς ἑαυτοῦ ἰδίους, ἀλλαχοῦ δὲ (649) λέγεται, ὅτι ὁ γάμος δοκιμάζεται καὶ στερεοῦται ἐντελῶς μόνον διὰ τῆς κοινῇ ἀμφοτέρους πληξάσης συμφορᾶς· ἡ Περικτιόνη περιγράφει μετὰ θερμότητος τὰ ἀγαθά, ἃ ἡ ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς ἁρμονία διασκορπίζει ἐπὶ τὸν οἶκον ξύμπαντα καὶ τοὺς παῖδας καὶ συγγενεῖς καὶ δούλους· ὅμοια λέγουσιν ὁ Ἀντίπατρος καὶ ὁ Μουσώνιος. Ὁ Πλούταρχος πολλαχοῦ τῶν «Γαμικῶν παραγγελμάτων» μακρὸν λόγον ποιεῖται περὶ τοῦ αὐτοῦ θέματος. Κατ' αὐτόν, «ὥσπερ οἱ φυσικοὶ τῶν ὑγρῶν λέγουσι δι' ὅλων γενέσθαι τὴν κρᾶσιν, οὕτω τῶν γαμούντων καὶ σώματα καὶ χρήματα καὶ φίλους καὶ οἰκείους ἀναμιχθῆναι δι' ἀλλήλων (δεῖ)» (142f)· ἀλλὰ τῆς παραβολῆς

ταύτης εἶχεν ἤδη κάμει χρῆσιν ὁ Ἀντίπατρος (Στοβ. 67, 25)· ἐν τῇ τοῦ γάμου κοινωνίᾳ αἱ λέξεις «τὸ ἐμὸν καὶ τὸ οὐκ ἐμόν» οὐδόλως πρέπει νἀκούωνται· ἀλλ' «ὥσπερ οἱ ἰατροὶ λέγουσι τὰς τῶν εὐωνύμων πληγὰς τὴν αἴσθησιν ἐν τοῖς δεξιοῖς ἀναφέρειν, οὕτω τὴν γυναῖκα τοῖς τοῦ ἀνδρὸς συμπαθεῖν καλὸν καὶ τὸν ἄνδρα τοῖς τῆς γυναικὸς» (140 e)· «φρόνιμος ὁ Ὀδυσσεύς, σώφρων ἡ Πηνελόπη· διὰ τοῦτο μακάριος ὁ γάμος ὁ τούτων καὶ ζηλωτὸς» (140f)· ὑποδεικνύει δέ, καὶ τίνι τρόπῳ εἶναι δυνατὸν νὰ προλαμβάνωνται αἱ διαφοραὶ ἢ ἐκρηγνύμεναι νὰ αἴρωνται (138e. 140a. 143d. e). Ἵνα ἡ τοῦ βίου κοινωνία ᾖ ὡς οἷόν τε τελειοτάτη, συμβουλεύει ὁ Ἱεροκλῆς νὰ μὴ προβαίνωσιν οἱ σύζυγοι ἐν τῇ διαιρέσει τῆς ἐργασίας ἐπὶ πολύ, ἀλλὰ νὰ βοηθῶνται ἀμοιβαίως ἐν τοῖς ἔργοις αὐτῶν (Στοβ. 85, 21), ὁ δὲ Ναυμάχιος, ἵνα ἡ γυνὴ βοηθῇ τῷ ἀνδρὶ διὰ τῶν σκέψεων αὐτῆς ἐν τοῖς ἰδίοις αὐτοῦ ἔργοις, ἀλλὰ μόνον ὅταν ἐκεῖνος παραλαμβάνῃ αὐτὴν σύμβουλον (Στοβ. 74, 7). Ὅτι δὲ ἐν τῇ τοιαύτῃ συμβιώσει καὶ συνεργασίᾳ ἡ γνώμη καὶ ἡ θέλησις τοῦ ἀνδρὸς ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἐν μείζονι μοίρᾳ τὴν ῥοπὴν φέρον στοιχεῖον, πολυτρόπως ἐξαίρεται. Οὕτω κατὰ τὴν λατινικὴν μετάφρασιν τῶν Οἰκονομικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους (648) ἡ γυνὴ ὀφείλει ἐν τῷ χαρακτῆρι τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς νὰ ἀναγνωρίζῃ τὸν ὑπὸ τῆς θεότητος ἐπιβληθέντα αὐτῇ νόμον καὶ δύναται, ὅσῳ προθυμότερον ὑπακούει εἰς τοῦτον, τοσούτῳ ἀσφαλέστερον νὰ κυβερνᾷ ἐν τῇ εἰς αὐτὴν ὑπαγομένῃ σφαίρᾳ τοῦ οἰκιακοῦ βίου. Ὁ Πυθαγόρειος Καλλικρατίδας θέλων νὰ ὁρίσῃ ἀκριβέστερον τὸ εἶδος τῆς ἡγεμονίας τοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὴν γυναῖκα καταλήγει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ὁ ἀνὴρ ἄρχει τῆς γυναικὸς οὔτε τὴν δεσποτικὴν ἀρχήν, κήδεται γὰρ καὶ ἐπιμελεῖται τῆς αὐτοῦ γυναικός· οὔτε τὴν ἐπιστατικὴν καθάπαξ, καὶ αὐτὸς γὰρ μέρος ἐστὶ τῆς κοινωνίας· ἀπολείπεται οὖν τὴν πολιτικήν, καθ' ἣν τίθεται καὶ ὁ ἄρχων καὶ ὁ ἀρχόμενος τὸ κοινῇ συμφέρον (Στοβ. 85, 17)· ἔν τινι ἐπιστολῇ «Περὶ γάμου χρήσεως» ἰδιοποιεῖται ταύτην τὴν θεωρίαν ὁ Ἰάμβλιχος (Στοβ. 74, 57). Τέλος ῥῆσίς τις τοῦ Πλουτάρχου (139c),

ἥτις προέρχεται πάντως ἐκ πηγῆς πυθαγορείου, ὡς φαίνεται ἐκ τῆς παραβολῆς τῆς ἐν αὐτῇ, μαρτυρεῖ πόσον βαθέως αὕτη ἡ φιλοσοφικὴ σχολὴ διενοεῖτο περὶ τοῦ θέματος τούτου. Ὁ Πλούταρχος λέγει· «Ὥσπερ ἂν φθόγγοι δύο σύμφωνοι ληφθῶσι, τοῦ βαρυτέρου γίγνεται τὸ μέλος, οὕτω πᾶσα πρᾶξις ἐν οἰκίᾳ σωφρονούσῃ πράττεται μὲν ὑπ' ἀμφοτέρων ὁμονοούντων, ἐπιφαίνει δὲ τὴν τοῦ ἀνδρὸς ἡγεμονίαν καὶ προαίρεσιν». Ἀδύνατον ἴσως θὰ ἦτο νὰ ὑπαχθῇ μετὰ μείζονος λεπτότητος εἰς τὸ προσῆκον μέτρον ἡ ἀξίωσις, ἐν ᾗ σύμπασα ἡ ἀρχαιότης ἦν σύμφωνος.

Περὶ τῆς παιδαγωγούσης ἐπιδράσεως ἀμφοτέρων τῶν συζύγων ἐπ' ἀλλήλους συχνάκις γίνεται λόγος, ἀλλ', ὡς εἰκός, ἡ τοῦ ἀνδρὸς ἐπὶ τῆς γυναικὸς παρίσταται ὡςσπουδαιοτέρα. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς λατινιστὶ διασωθεῖσιν Οἰκονομικοῖς (650) παραινεῖ τὸν ἄνδρα νὰ θεωρῇ τοῦτο ὡς σοβαρὸν πρᾶγμα, διότι ἡ πνευματικὴ κατάστασις τῶν γυναικῶν ἔχει μεγίστην ῥοπὴν εἰς τὰ τέκνα, καὶ παραβάλλει τὴν πρὸς τοῦτο καταβαλλομένην μέριμναν πρὸς τὴν τοῦ φιλοπόνου γεωργοῦ ὑπὲρ τοῦ ἰδίου αὑτοῦ ἀγροῦ. Κατὰ δὲ τὸν Ἀντίπατρον (Στοβ. 67, 25) ὁ ἀνὴρ ὀφείλει νὰ διδάσκῃ τὴν γυναῖκα τὰ περὶ οἰκονομίας καὶ αὐξήσεως τοῦ οἴκου καὶ τὴν γνῶσιν τῶν ἐν τῷ βίῳ ἔργων ἑκατέρου, νὰ ποδηγετῇ αὐτὴν εἰς τὴν ἀληθῆ εὐσέβειαν, νἀποτρέπῃ ἀπὸ τῆς τρυφῆς καὶ τῶν ἡδονῶν καὶ νὰ ἐθίζῃ «ἀτενίζειν εἰς τὸ ἔμπροσθεν τοῦ βίου καὶ πᾶν τὸ μέλλον ὀρθῇ τῇ γνώμῃ ἐκλογίζεσθαι». Ἐν μιᾷ τῶν ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Ἱπποκράτους φερομένων ἐπιστολῶν (II, 911 L) ἀναγινώσκομεν, ὅτι «ἡ γυνὴ χρῄζει σωφρονίζοντος· ἔχει γὰρ φύσει καὶ τὸ ἀκόλαστον ἐν ἑαυτῇ, ὅπερ, εἰ μὴ καθ' ἡμέραν ἐπικόπτοιτο, ὡς τὰ δένδρα καθυλομανεῖ». Ὅμοια διδάσκει καὶ ὁ Πλούταρχος ἐν τοῖς Γαμικοῖς παραγγέλμασι λέγων· «ἂν γὰρ λόγων χρηστῶν σπέρματα μὴ δέχωνται (αἱ ψυχαὶ τῶν γυναικῶν) μηδὲ κοινωνῶσι παιδείας τοῖς ἀνδράσιν, αὐταὶ καθ' αὑτὰς ἄτοπα πολλὰ καὶ φαῦλα βουλεύματα καὶ πάθη κύουσι» (145 d). Ἐν ἄλλοις χωρίοις τοῦ συγγράμματος λέγει ὁ Πλούταρχος, ὅτι ὁ ἀνὴρ μεταδίδει τῇ γυ-

ναικὶ τὰ ἑαυτοῦ ἰδιώματα, οἷον « ἀνὴρ φιλοσώματος καλλωπίστριαν γυναῖκα ποιεῖ, φιλήδονος ἑταιρικὴν καὶ ἀκόλαστον, φιλάγαθος καὶ φιλόκαλος σώφρονα καὶ κοσμίαν », καὶ νουθετεῖ αὐτὸν νὰ μὴ ἀναισχυντῇ ἐνώπιον τῆς γυναικὸς καὶ μηδένα μᾶλλον αὐτῆς αἰδεῖσθαι, ἐὰν θέλῃ νὰ μὴ καταστήσῃ καὶ αὐτὴν ἀναίσχυντον (140 c. 144 f), ψέγει δὲ καὶ ἐκείνους, οἵτινες λαβόντες « εὐγενεῖς ἢ πλουσίας γυναῖκας οὐχ ἑαυτοὺς ποιοῦσι βελτίους, ἀλλ' ἐκείνας περικολούουσιν, ὡς μᾶλλον ἄρξοντες ταπεινῶν γενομένων» (139 b). Ἐν τῇ παραινέσει, ἣν ὅτε Πλούταρχος (139 d) καὶ ὁ Νικόστρατος (Στοβ. 74, 62. 63) ἀποτείνουσι πρὸς τοὺς ἄνδρας νὰ μὴ ἐπιτρέπωσι ταῖς γυναιξὶ τρυφὴν καὶ πολυτέλειαν, φαίνεται ὅτι εἶχον πρὸ ὀφθαλμῶν τὸν Ἰσχόμαχον τοῦ Ξενοφῶντος, ὃς ἐπίσης ἐν τῇ συζυγικῇ αὐτοῦ παιδαγωγικῇ ἔδωκεν εἰς τοῦτο τὴν προσήκουσαν προσοχήν. Ἡ δὲ παιδαγωγοῦσα ἐπίδρασις τῆς γυναικὸς ἐπὶ τοῦ ἀνδρὸς δύναται μὲν νὰ εἶναι καὶ τοιαύτη, οἵαν ἀποφαίνει αὐτὴν ἀπόσπασμά τι τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 1041) ἔχον ὧδε·

οἰκοφθόρον γὰρ ἄνδρα κωλύει γυνὴ
ἐσθλὴ παραζευχθεῖσα καὶ σῴζει δόμους,

ἀλλ' ἡ σπουδαιοτάτη καὶ ἡ εὐεργετικωτάτη εἶναι, ὅτι ἡ γυνὴ καταπραΰνει τὴν ὀργὴν τοῦ ἀνδρός. Διὰ τοῦτο ἓν τῶν καλλίστων χαρακτηριστικῶν τῆς Ἀλκήστιδος τοῦ Εὐριπίδου εἶναι, ὅτι τῷ τε συζύγῳ αὐτῆς καὶ πᾶσι τοῖς οἰκέταις ἦν μήτηρ, «κακῶν γὰρ μυρίων ἐρρύετο, ὀργὰς μαλάσσουσ' ἀνδρός» (769-771)· γενικὰ περὶ τούτου παραγγέλματα δίδει ὁ Πλούταρχος (143 c) καὶ ὁ Ναυμάχιος (Στοβ. 74, 7).

Ἐκ τῆς ἱερότητος τοῦ γάμου ἀκολουθεῖ ἀναγκαίως, ὅτι ἡ μοιχεία ἐθεωρεῖτο ὡς βαρὺ ἀνοσιούργημα, ὅπερ φυσικῶς δὲν σημαίνει, ὅτι καὶ δὲν συνέβαινε πράγματι πολλάκις, ἔτι δ' ὀλιγώτερον, ὅτι ἐνίοτε ὑπὸ κουφότητος ἢ δυσθυμίας κατεχόμενοι ἄνθρωποι παρίστανον αὐτὴν ὑπερβολικῶς καὶ ἐθεώρουν τὴν συχνότητα

αὐτῆς ὡς κακὸν ἀναπόφευκτον. Ἤδη ὁ Τηλέμαχος ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (1, 215) λέγει μετὰ παιδιᾶς καὶ ἀστεϊσμοῦ·

μήτηρ μέν τέ μέ φησι τοῦ ἔμμεναι, αὐτὰρ ἐγώ γε
οὐκ οἶδ'· οὐ γάρ πώ τις ἑὸν γόνον αὐτὸς ἔγνω,

τὸν ἀστεϊσμὸν δὲ τοῦτον οὐ μόνον ὁ Μένανδρος δὶς ἐπανέλαβεν (ἀπ. 254. 631), ἀλλὰ καὶ ὁ Σοφοκλῆς μετήνεγκεν εἰς μίαν τῶν ἑαυτοῦ τραγῳδιῶν. Τοῦ αὐτοῦ πνεύματος ἐμφορεῖται ὁ κωμικὸς Ἀναξανδρίδης (ἀπ. 52) λέγων, ὅτι, ἐὰν λάβῃ τις ὡραίαν γυναῖκα, αὕτη « οὐδὲν γίνεται | μᾶλλόν τι τοῦ γήμαντος ἢ τῶν γειτόνων», καὶ ὁ Ἀπολλόδωρος ἐν τοῖςδε τοῖς στίχοις·

Καὶ κλείεθ' ἡ θύρα μοχλοῖς· ἀλλ' οὐδὲ εἷς
τέκτων ὀχυρὰν οὕτως ἐποίησεν θύραν,
δι' ἧς γαλῆ καὶ μοιχὸς οὐκ εἰσέρχεται.

Ἐπανειλημμένως δὲ ἀπὸ τῆς σκηνῆς διδάσκονται οἱ ἄνδρες νὰ μὴ φυλάττωσι τοσοῦτον περιδεῶς τὰς ἑαυτῶν γυναῖκας, διότι τοῦτο εἶναι καθαρὰ ματαιοπονία (Εὐρ. ἀπ. 322. 1046. Ἄλεξ. ἀπ. 295. Στοβ. 74, 27α).

Τούτου παραδοξότερον εἶναι, ὅτι, ὅταν κατακρίνηται ἡ μοιχεία ὡς ἀπολύτως αἰσχρὰ πρᾶξις, νοεῖται κατ' ἐξοχὴν μόνον ἡ ἀθέμιτος σχέσις τῆς γυναικὸς πρὸς ξένον ἄνδρα. Διὰ τοιαύτης σχέσεως βαρέως ἐξαμαρτάνουσιν ἀμφότερα τὰ μέρη, ἡ μὲν γυνή, διότι καταπροδίδει τὴν τιμὴν τοῦ ἑαυτῆς φύλου, ὁ δὲ διαφθορεὺς αὐτῆς πρὸ πάντων καὶ διότι ἀθετεῖ τὸ τῆς ξενίας δίκαιον, καθ' ὅσον εἶναι ὁ ξενιζόμενος τῆς οἰκίας, ἧς τὴν εἰρήνην λυμαίνεται. Ἡ τελευταία ὄψις τοῦ πράγματος ἐμφανίζεται κατ' ἐξοχὴν ἐναργὴς ἐν ταῖς μυθικαῖς διηγήσεσι, διότι, ὅσῳ μεῖζον ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις ἐτιμῶντο πάντα τὰ ἐκ τῶν σχέσεων τῆς ξενίας πηγάζοντα καθήκοντα, ὅπερ εἶναι καταφανὲς ἐν ταῖς περιγραφαῖς τῶν ποιητῶν, τοσούτῳ αὐστηρότερον ἀναγκαίως κατεδικάζετο ἐκεῖνος, ὅστις οὐ

μόνον εἰς τοὺς θεοὺς ἠσέβει, ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν ὁποίων συνήφθη ὁ γάμος, ἀλλὰ καὶ εἰς Δία τὸν ξένιον. Ἐν τῇ Ἰλιάδι (3,351-354) ὁ Μενέλαος, μέλλων νὰ βάλῃ τὸ δόρυ ἐναντίον τοῦ Πάριδος, ἐπεύχεται τῷ Διί, ἵνα ἐπιτύχῃ καὶ καταβάλῃ ἐκεῖνον,

ὄφρα τις ἐρρίγῃσι καὶ ὀψιγόνων ἀνθρώπων
ξεινοδόκον κακὰ ῥέξαι, ὅ κεν φιλότητα παράσχῃ.

Ὁ χορὸς ἐν τῷ Ἀγαμέμνονι τοῦ Αἰσχύλου (61. πρβλ. 362. 748) ᾄδει, ὅτι ὁ ξένιος Ζεὺς ἐπιβάλλει τῷ Ἀλεξάνδρῳ τὴν τιμωρίαν· παρ' Εὐριπίδῃ καλεῖται οὗτος ξεναπάτης (Τρῳ. 866). Ἀπὸ ὁμοίου φρονήματος ὁρμᾶται ὁ Ἡρόδοτος τὰς περιπετείας αὐτοῦ διηγούμενος (2, 113-115). Ὁ Πίνδαρος λέγει περὶ τοῦ Πηλέως, ὅτι ἔκνιζον μὲν τὴν ἐπιθυμίαν αὐτοῦ οἱ δελεαστικοὶ λόγοι τῆς Κρηθηΐδος γυναικὸς τοῦ Ἀκάστου, «ἀλλ' εὐθὺς ἀπηνήνατο νύμφην, ξενίου πατρὸς (τοῦ Διὸς) χόλον δείσας» (Νεμ. 5, 33)· ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ ἐλατηρίου κινούμενον παριστάνει Ἀλέξανδρος ὁ Αἰτωλὸς (Ἀνθ. λυρ. ἀπ. 1) τὸν Ἀνθέα, ὅταν ἀποκρούῃ τὴν γυναῖκα τοῦ Μιλησίου Φοβίου. Αἱ διατάξεις τοῦ πολιτικοῦ νόμου ἐν πολλαῖς τῆς Ἑλλάδος πόλεσιν εἶναι ἐντελῶς σύμφωνοι πρὸς ταύτην τὴν θεωρίαν· βεβαίως πολλαχόθεν εἶναι φανερόν, ὅτι ἐδίδετο εἰς τὸν ἀδικούμενον σύζυγον ἐλευθερία, ἂν καὶ κατὰ πόσον ἤθελε νὰ λάβῃ ἐκδίκησιν. Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (8, 332) μνημονεύεται, ὅτι οὗτος ἠδύνατο νὰ λάβῃ παρὰ τοῦ ἁλισκομένου μοιχοῦ χρηματικὴν ἱκανοποίησιν, τὰ μοιχάγρια, ὅτι δὲ τοιαύτη διαλλαγὴ καὶ ἐν Ἀθήναις κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὑψίστης αὐτῶν ἀκμῆς δὲν ἐθεωρεῖτο μὲν ὡς ἐντελῶς νόμιμος, ἀλλ' ὅμως πράγματι πολλάκις ἐλάμβανε χώραν, διδάσκουσι πολλὰ χωρία τῶν ῥητόρων (Κατὰ Νεαίρ. 65. Λυσ. 1, 25-29). Ἐν Ἀθήναις ἐπέτρεπεν ὁ νόμος, ἵνα ὁ σύζυγος τὸν μοιχόν, ὥσπερ καὶ ὁ εἰς βοήθειαν καλούμενος συγγενὴς τὸν διαφθορέα ἀγάμου κόρης ἢ χήρας, νὰ ἀποκτείνῃ παραχρῆμα, ἐὰν συνελάμβανεν αὐτὸν ἐπ' αὐτοφώρῳ, χωρὶς νὰ καταγ-

γέλληται διὰ τοῦτο ὡς φονεὺς εἰς τὸ δικαστήριον· εἶχε δ' ἐξουσίαν, ἐὰν ἤθελε, νὰ προσποιήσῃ αὐτῷ καὶ ἰδιόρρυθμόν τινα σωματικὴν κάκωσιν, τὴν λεγομένην ῥαφανίδωσιν [15])· ἐὰν δὲ δὲν ἠδύνατο νὰ κολάσῃ αὐτὸν παραυτίκα, ἐτρέπετο τὴν εἰς τὸ δικαστήριον ἄγουσαν. Ὁ Ξενοφῶν λέγει (Ἱέρ. 3, 3), ὅτι «μόνους τοὺς μοιχοὺς νομίζουσι πολλαὶ τῶν πόλεων νηποινεὶ ἀποκτείνειν, δῆλον ὅτι διὰ ταῦτα ὅτι λυμαντῆρας αὐτοὺς νομίζουσι τῆς τῶν γυναικῶν φιλίας πρὸς τοὺς ἄνδρας»· ὡσαύτως ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (9,874c) ἐκ θρησκευτικῆς ἀπόψεως διατάσσει, «ἐὰν ἀνὴρ ἐπιτύχῃ γαμετῇ γυναικὶ βιαζομένῃ, κτείνας τὸν βιαζόμενον ἔστω καθαρὸς ἐν τῷ νόμῳ», ὥσπερ καὶ ἐάν τις πατρὶ βοηθῶν θάνατον, μηδὲν ἀνόσιον δρῶντι, κτείνῃ τινά, πρέπει νὰ θεωρῆται καθαρός. Ἐν Τενέδῳ βασιλεύς τις «νόμον ἔθηκε τὸν καταλαμβάνοντα μοιχοὺς ἀναιρεῖν πελέκει ἀμφοτέρους» (Ἀριστοτ. ἀπ. 551. Παροιμιογρ. I, 317)· ὁ τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν νομοθέτης Ζάλευκος προσέταξε τὸν μοιχὸν ἁλόντα ἐκκόπτεσθαι τοὺς ὀφθαλμούς (Αἰλ. Π. Ι. 13, 24. Val. Max. ext. 3)· ἐν Λεπρέῳ καὶ Γορτύνῃ κατησχύνετο δημοσίᾳ καὶ ἐκηρύσσετο διὰ βίου ἄτιμος, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ πόλει ἀπεκλείετο καὶ πάντων τῶν δημοσίων ἀξιωμάτων (Ἡρακλ. Ποντ. 14. Αἰλ. Π. Ἱ. 12, 12). Ἐνιαχοῦ καὶ ἡ γυνὴ ἡ μοιχευομένη ὑπεβάλλετο εἰς ὁμοίας ποινάς· ἐν Λεπρέῳ ἐξέθετον αὐτὴν ἕνδεκα ἡμέρας ἐπ' ἀγορᾶς ἄζωστον ἐν χιτῶνι διαφανεῖ καὶ ὕβριζον (Ἡρακλ. Ποντ. ἑ. ἀ.)· ἐν Πισιδίᾳ περιήγετο μετὰ τοῦ μοιχοῦ κατὰ τὴν πόλιν ἐπὶ ὄνου ἡμέρας τακτάς (Νικόλ. Δαμ. 130)· ἐν Κύμῃ «τῶν γυναικῶν τὴν ἐπὶ μοιχείᾳ ληφθεῖσαν ἀγαγόντες εἰς ἀγοράν, ἐπὶ λίθου τινὸς ἐμφανῆ πᾶσι καθίστασαν· εἶτα οὕτως ἀνεβίβαζον ἐπ' ὄνον, καὶ τὴν πόλιν κύκλῳ περιαχθεῖσαν ἔδει πάλιν ἐπὶ τὸν αὐτὸν λίθον καταστῆναι, καὶ τὸ λοιπὸν ἄτιμον διατελεῖν, ὀνοβάτιν προσαγορευομένην· τὸν δὲ λίθον ἀπὸ τούτου οὐ καθαρὸν νομίζοντες, ἀφωσιοῦντο» (Πλούτ. Ἠθ. 291c. Ἡσύχ. ἐν λ. Ὀνοβάτιδες). Ἡ σκέψις, ἐξ ἧς ταῦτα πηγάζουσιν, ὅτι δηλονότι ἡ μοιχαλὶς διὰ τὸ ἁμάρτημα αὐτῆς εἶναι ἀκάθαρτος, ἐκδηλοῦται καὶ ἐν ταῖς διατάξεσι τῶν Ἀθη-

νῶν, αἵτινες οὐκ εἴων τὴν μοιχευομένην « εἰς τὰ δημοτελῆ ἱερὰ εἰσιέναι, ἵνα μὴ τὰς ἀναμαρτήτους τῶν γυναικῶν ἀναμιγνυμένη διαφθείρῃ· ἐὰν δ' εἰσίῃ, τὸν ἐντυχόντα κελεύει καταρρηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὸν κόσμον ἀφαιρεῖσθαι καὶ τύπτειν » (Αἰσχίν. 1,183. Κατὰ Νεαίρ. 86). Ἐὰν ἡ Θεανὼ « ἐρωτηθεῖσα Ποσταία γυνὴ ἀπ' ἀνδρὸς καθαρεύει, Ἀπὸ μὲν τοῦ ἰδίου, εἶπε, παραχρῆμα, ἀπὸ δὲ τοῦ ἀλλοτρίου οὐδέποτε », ἡ ἀπάντησις αὐτῆς δὲν ἦτο μὲν ἐντελῶς σύμφωνος πρὸς τὰς ἱερατικὰς παραδόσεις, ἀλλὰ πάντως ἐπήγαζεν ἐκ βαθέος καὶ ὑγιοῦς ἐθνικοῦ αἰσθήματος (ὅρ. τ. 1, σ.166). Ἑτέρα Πυθαγορικὴ φιλόσοφος, ἡ Φίντυς, ἀναπτύσσει ἔν τινι περικοπῇ ἐκ τοῦ « Περὶ γυναικὸς σωφροσύνης » συγγράμματος αὐτῆς σῳζομένῃ παρὰ Στοβαίῳ (74, 61) πληρέστατα τοὺς ἐσωτερικοὺς λόγους τῆς αὐστηρᾶς ταύτης ἐκδοχῆς τοῦ πράγματος. « Μέγιστον αἴτιον », λέγει, « καὶ συνεκτικώτατον τῆς σωφροσύνης τὸ περὶ τὴν εὐνὴν εἶναι ἀδιάφθορον καὶ ἄμικτον θυραίῳ ἀνδρί· πρῶτον μὲν γὰρ εἰς τοῦτο παρανομοῦσα ἀδικεῖ γενεθλίους θεούς, οἴκῳ καὶ συγγενείᾳ οὐ γνησίους ἐπικούρους ἀλλὰ νόθους παρεχομένη· ἀδικεῖ δὲ τοὺς φύσει θεοὺς ἐπομόσασα μετὰ τῶν αὐτῆς πατέρων τε καὶ συγγενῶν συνελεύσεσθαι ἐπὶ κοινωνίᾳ βίου καὶ τέκνων γενέσει τῇ κατὰ νόμον· ἀδικεῖ δὲ καὶ τὴν αὐτῆς πατρίδα, μὴ ἐμμένουσα τοῖς ἐνδιατεταγμένοις ... κἀκεῖνο δὲ χρὴ διαλογίζεσθαι, ὡς οὐδὲν καθάρσιον εὑρήσει τῆς ἀμπλακίας ταύτης ἄκος, ὥστε εἰς ἱερὰ θεῶν καὶ βωμοὺς προσερχομένη εἶναι ἁγνὴν καὶ θεοφιλῆ· ἐπὶ γὰρ ταύτῃ τῇ ἀδικίᾳ μάλιστα καὶ τὸ δαιμόνιον ἀσυγγνωμόνητον γίνεται ».

Ἐὰν ἡ τοῦ ἀνδρὸς ἀπιστία πρὸς τὴν γυναῖκα δὲν κατεκρίνετο παρὰ πάντων μετὰ τῆς αὐτῆς αὐστηρότητος, αἴτιον τούτου ἴσως εἶναι ὅτι δὲν ἐθεώρουν ταύτην ἀμέσως ὡς ἀσέβημα πρὸς τοὺς θεούς, ἀλλ' ἐξελάμβανον μόνον ὡς βαρὺ ἀδίκημα πρὸς τὴν ἐκδεδομένην αὐτῷ γυναῖκα, καὶ ὅμως οὐδεὶς ἐχέφρων ἐθεώρει τοῦτο ὡς πρᾶγμα μικροῦ ἄξιον. Ἡ ὑπὸ τοῦ μύθου πλασθεῖσα ζηλοτυπία τῆς οὐρανίου βασιλίσσης Ἥρας πρὸς τὸν θεῖον αὐτῆς σύζυγον,

εἶναι ἀντανάκλασις τοῦ αἰσθήματος, ὅπερ οἴκοθεν νοεῖται, ὅτι πᾶσαν θνητὴν γυναῖκα κατέχει. Ὁ Ἀθήναιος (13, 556 b. c) ὀρθῶς παρατηρεῖ, ὅτι ἡ Ἰλιὰς ἐν τούτῳ διακρίνει τὸ βαρβαρικὸν καὶ ἑλληνικὸν ἔθος· ὁ Πρίαμος, λέγει, πολλαῖς χρῆται γυναιξὶ καὶ ἡ Ἑκάβη οὐ δυσχεραίνει (Ἰλ 8, 304. 21, 85. 22, 48. 24, 497)· παρὰ δὲ τοῖς Ἕλλησιν οὐκ ἀνέχεται ἡ τοῦ Φοίνικος μήτηρ τὴν τοῦ Ἀμύντορος παλλακίδα, ἡ δὲ ἀθέμιτος αὐτῆς σχέσις γεννᾷ ὀλέθρια σκάνδαλα μεταξὺ αὐτῆς καὶ τοῦ ἀνδρὸς (Ἰλ. 9, 450). Διὰ τοῦτο ἴσως δυσκόλως δύναται νὰ εὑρεθῇ Ἑλληνὶς ἔχουσα τὴν ἀγαθότητα τῆς Τρῳάδος Θεανοῦς, γυναικὸς τοῦ Ἀντήνορος, ἥτις τὸν νόθον υἱὸν τούτου Πήδαιον ἔτρεφεν (Ἰλ 5, 71)

ἶσα φίλοισι τέκεσσι, χαριζομένη πόσεϊ ᾧ.

Καὶ γινώσκουσι μὲν τὰ ὁμηρικὰ ἔπη τοιαύτας ἀθεμίτους σχέσεις, οἷα ἡ τοῦ Ἀμύντορος, καὶ τῶν Ἀχαιῶν ἡρώων Ἀγαμέμνονος (Ἰλ. 1, 113) καὶ Τελαμῶνος (Ἰλ. 8, 284), ἀλλ' ὅμως οὐδαμῶς ὑποδεικνύουσιν ὅτι εἶναι ἄμεμπτοι. Ὁ τρόπος τοῦ Λαέρτου, ὅστις ἐτίμα μὲν τὴν Εὐρύκλειαν ἶσα κεδνῇ ἀλόχῳ,

εὐνῇ δ' οὔποτ' ἔμικτο, χόλον δ' ἀλέεινε γυναικός,

φαίνεται μᾶλλον ἐν αὐτοῖς ὡς ὁ μόνος ἄριστος (Ὀδ. 1, 433)· ὁ Μενέλαος μόνον δικαιολογεῖται ἐκ τῶν ὅλως ἐξαιρετικῶν περιστάσεων, ἐάν, μὴ λαβὼν ἐκ τῆς γυναικὸς αὐτοῦ Ἑλένης ἄρρενα κληρονόμον, οὗ ὡς βασιλεὺς τῆς Σπάρτης ἔχει ἀνάγκην, γεννᾷ ἐν τῷ γήρατι αὐτοῦ τὸν Μεγαπένθη ἐκ δούλης, ἐφ' ᾧ ἄλλως καὶ ἡ Ἑλένη οὐδὲν εἶχε δικαίωμα νὰ ὀργισθῇ κατὰ τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς (Ὀδ. 4, 12) [46]. Ὅλως ἐξ ὁμοίων σκέψεων ὁρμῶνται οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ πραγματευόμενοι τοὺς ἡρωϊκοὺς μύθους. Ἡ ἀγαθὴ Δηϊάνειρα ἐν ταῖς Τραχινίαις τοῦ Σοφοκλέους (536—554) θυμοῦσθαι μέν, ὡς λέγει, τῷ ἑαυτῆς ἀνδρὶ οὐκ ἐπίσταται, οὐ γὰρ καλὸν ὀργαίνειν γυναῖκα νοῦν ἔχουσαν ἀλλ' οὐ δύναται ξυνοικεῖν τῇ νέᾳ κόρῃ, κοινωνοῦσα τῶν αὐτῶν γάμων· ἡ δὲ Κλυταιμήστρα

ζητεῖ παρά τε τῷ Αἰσχύλῳ (Ἀγ. 1438—1447) καὶ παρ' Εὐριπίδῃ (Ἠλ. 1032—1040) νὰ δικαιολογήσῃ τὴν προδοσίαν αὐτῆς ὑποδεικνύουσα τὴν πρὸς αὐτὴν ἀπιστίαν τοῦ Ἀγαμέμνονος· ἐν τῇ Ἀνδρομάχῃ δὲν παραδέχεται ἡ Ἑρμιόνη, ὅτι ἡ ἀτεκνία αὐτῆς δύναται νὰ δικαιολογήσῃ τὴν σχέσιν τοῦ Νεοπτολέμου πρὸς τὴν Ἀνδρομάχην. Ἐν δὲ τῷ πραγματικῷ βίῳ ἄνδρες σοβαροί, ὡς ὁ Ἰσοκράτης, καταχρίνουσι τοὺς ἄνδρας, «ὅσοι γυναῖκας λαβόντες καὶ κοινωνίαν ποιησάμενοι παντὸς τοῦ βίου μὴ στέργουσιν οἷς ἔπραξαν, ἀλλὰ ταῖς αὐτῶν ἡδοναῖς λυποῦσι ταύτας, ὑφ' ὧν αὐτοὶ μηδὲν ἀξιοῦσι λυπεῖσθαι» (3, 40). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς οἰκονομικοῖς (1344 a 12) λέγει· «τοῦθ' ὑφηγεῖται δὲ καὶ ὁ κοινὸς νόμος, καθάπερ οἱ Πυθαγόρειοι λέγουσιν, ὥσπερ ἱκέτιν καὶ ἀφ' ἑστίας ἠγμένην, ὡς ἥκιστα δεῖν ἀδικεῖν, ἀδικία δ' ἀνδρὸς αἱ θύραζε συνουσίαι γινόμεναι»· καὶ τὸ ἕβδομον βιβλίον τῶν Πολιτικῶν (1335 b 38 κ. ἑ) παραπλησίαν τινὰ κρίσιν περιέχει. Ὁ Ἰάμβλιχος (Περὶ τοῦ Πυθαγ. βίου 132) διηγεῖται, ὅτι αἱ γυναῖκες τῶν Κροτωνιατῶν παρεκάλεσαν τὸν Πυθαγόραν διαλεχθῆναι περὶ τῆς πρὸς αὐτὰς σωφροσύνης τοῖς ἀνδράσιν αὐτῶν· καὶ τοῦ Πυθαγόρου διαλεχθέντος καὶ τῶν Κροτωνιατῶν πεισθέντων ἀνῃρέθη ἡ τότε ἐπιπολάζουσα ἀκολασία καὶ οἱ Κροτωνιᾶται ἀπηλλάγησαν τῶν παλλακίδων καὶ καθόλου τῆς πρὸς τὰς ἀνεγγύους γυναῖκας ὁμιλίας. Καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων, καίπερ ἄλλως μὴ ὢν διατεθειμένος νὰ συνηγορῇ ὑπὲρ τοῦ γυναικείου φύλου, καταχρίνει ἐν τοῖς Νόμοις πᾶσαν συνουσίαν μὴ ἀποβλέπουσαν εἰς τὴν παιδογονίαν, προστίθησι δέ, ὅτι ὁ νόμος οὗτος διηνεκὴς γενόμενος ἅμα καὶ κρατήσας, μυρία ἀγαθὰ ἔχει, διότι πρὸς τοῖς ἄλλοις ποιεῖ τοὺς ἄνδρας ταῖς γυναιξὶν αὐτῶν οἰκείους καὶ φίλους (8, 839 a), καὶ ἐκφέρει τὴν εὐχήν, ὅπως πᾶς ὁ πράττων ἐναντίον τούτου τοῦ νόμου κηρύσσηται ἄτιμος τῶν ἐν τῇ πόλει ἐπαίνων (8, 841 e). Ἀλλ' οὐ μόνον οἱ λόγοι τοῦ Πλάτωνος σαφῶς λίαν ὑποδεικνύουσιν, ὅτι ἡ πρᾶξις τῶν συγχρόνων αὐτοῦ πόρρω ἀπεῖχε τοῦ ὑπ' αὐτοῦ διαγραφομένου ἰδανικοῦ, ἀλλὰ καὶ διήγησίς τις ἐν τῷ λόγῳ

Κατὰ Νεαίρας (21.22) καὶ ἡ μεμψιμοιρία τῆς Σύρας ἐν τῷ Ἐμπόρῳ (**Mercator**) τοῦ Πλαύτου (807), ἐν ᾧ δράματι προφανῶς τὸ ἀττικὸν ἦθος περιγράφεται, οὐδεμίαν ἐπιτρέπουσιν ἀμφιβολίαν, ὅτι ὁμιλία ἐγγάμων ἀνδρῶν πρὸς ἑταίρας οὐδόλως ἦν σπάνιον πρᾶγμα καὶ ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης οὐχὶ πολὺ αὐστηρῶς ἐκρίνετο. Ἴσως δ' ἀπῃτεῖτο πολὺ ἰσχυρὰ συναίσθησις τῆς οἰκείας τιμῆς καὶ ἀξιοπρεπείας ἐκ μέρους τῆς γυναικός, ἢ ἐκτάκτως μεγάλη ἀκολασία ἐκ μέρους τοῦ ἀνδρός, ὅπως ἀναγκάσῃ ἐκείνην νὰ καταφύγῃ τούτου ἕνεκα πρὸς τὰς ἀρχάς· ἠδύνατο δὲ νὰ ἐγείρῃ κατηγορίαν ἐπὶ αἰκίᾳ, οἵαν ἡ Πανόπη παρὰ τῷ Ἀλκίφρονι (1, 6) ἀπειλεῖ τῷ ἀνδρὶ αὐτῆς [47]), ἢ νὰ ὑποβάλῃ πρότασιν διαζυγίου, ὡς ἤθελε νὰ πράξῃ ἡ τοῦ Ἀλκιβιάδου γυνὴ Ἱππαρέτη (Πλούτ. Ἀλκ. 8. Ψευδανδοκ. 4, 14). Ἄλλως δὲ καὶ ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ πάντως ἐδίδετο καὶ ἠκούετο ἡ συμβουλή, ἣν ἧτε Περικτιόνη (Στοβ. 85, 19) καὶ ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 140b. 144a) συμβουλεύουσι ταῖς γυναιξί, φέρειν τὰ τοῦ ἀνδρὸς ἁμαρτήματα καὶ μὴ ἀγανακτεῖν μηδὲ χαλεπαίνειν, καὶ ἂν ἄλλαις γυναιξὶ ξυγγένηται· «ἀνδράσι μὲν γὰρ ἐπιχωρέεται ἁμαρτίη αὕτη· γυναιξὶ δὲ οὐκέτι, τιμωρίη δ' ἐφέστηκε», λέγει ἡ Περικτιόνη. Ἐν τῇ Εἰρήνῃ τοῦ Ἀριστοφάνους (1138) ὁ χορὸς ἀπαριθμῶν τὰ ἀγαθὰ καὶ τὰς ἀπολαύσεις τῆς εἰρήνης, καταλέγει καὶ τοῦτο, τὸ νὰ φιλῇ ὁ ἀνὴρ τὴν Θρᾷτταν θεράπαιναν, τῆς γυναικὸς λουομένης. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου (12) ἡ γυνὴ τοῦ Εὐφιλήτου, ἡ τὸν μοιχὸν ἔνδον ἔχουσα κεκρυμμένον, πειράζουσα λέγει πρὸς αὐτὸν κελεύοντα ἀπιέναι καὶ δοῦναι τῷ παιδίῳ τὸν τιτθόν, ἵνα παύσηται κλαῖον, «ἵνα σύ γε πειρᾷς ἐνταῦθα τὴν παιδίσκην· καὶ πρότερον δὴ μεθύων εἷλκες αὐτήν». Ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος (10) ὁ Ἰσχόμαχος πείθει τὴν γυναῖκα νὰ μὴ καλλωπίζηται λέγων πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τάδε· «καὶ ὄψις δὲ ὁπόταν ἀ ν τ α γ ω ν ί ζ η τ α ι διακόνῳ, καθαρωτέρα οὖσα πρεπόντως τε μᾶλλον ἠμφιεσμένη κινητικὸν γίγνεται». Ὁ Θεόφραστος εἰς τὰ κακὰ τοῦ γάμου καταλέγει καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ γυνὴ πάντοτε ἀνα-

κρίνει τὸν ἄνδρα, τί εἶπε πρὸς τὴν παιδίσκην. Ὁ Γοργίας κατὰ τὸν Πλούταρχον (Ἠθ. 144c) δὲν ἔζη ἐν εἰρήνῃ πρὸς τὴν ἑαυτοῦ γυναῖκα, διότι τρέφων ἔρωτα πρὸς τὸ θεραπαινίδιον διήγειρε τὴν ζηλοτυπίαν αὐτῆς. Δύναταί τις νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι αἴτιον τούτου ἦν τὸ ἀττικὸν ἔθος, ἅτε ἀντιβαῖνον πρὸς τὴν φύσιν· ἡ ἔλλειψις δηλονότι εὐκαιρίας πρὸς ἐλευθέραν ἐπιμιξίαν τῶν φύλων πρὸς ἄλληλα καθίστα τοὺς ἄνδρας εὐαισθητοτέρους πρὸς τὰ θέλγητρα τῶν μόνων γυναικῶν, πρὸς ἃς πλὴν τῶν ἰδίων συζύγων καὶ θυγατέρων καθ' ἡμέραν ἤρχοντο εἰς ἐπαφήν. Τρυφεραὶ σχέσεις μεταξὺ τῆς οἰκοδεσποίνης καὶ δούλου ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, καθ' ἣν ἡ διάκρισις μεταξὺ ἐλευθέρων καὶ δούλων ἐστηρίζετο ἔτι ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ἀμέσου αἰσθήματος, ἦσαν πιθανῶς ἐκ τῶν σπανιωτάτων ἐξαιρέσεων, ἀλλ' ἐν τοῖς χρόνοις τῆς ῥωμαϊκῆς κυριαρχίας οὐδόλως, φαίνεται, ἦσαν σπάνιαι, διότι ὁ Νικόστρατος ῥητῶς παραινεῖ· «τοὺς οἰκέτας ἐθιστέον οὕτως ὁμιλεῖν, ὅπως μηδενὶ ἐξέστω αὐτῶν πρὸς τὸ οὖς αὐτῇ (τῇ δεσποίνῃ) διαλέγεσθαι λάθρα» (Στοβ. 74,65).

Ἡ καθόλου ἔννοια, καθ' ἣν οἱ Ἕλληνες ἐξεδέχοντο τὸν γάμον, δὲν εἶναι ἐν συνόλῳ ἀλλοτρία πρὸς τὸ ἡμέτερον αἴσθημα· ἀλλ' ὅμως ἐν τοῖς γνωστοῖς ἡμῖν ἐθίμοις διαφόρων χρόνων καὶ τόπων ὑπάρχουσι καὶ στοιχεῖα πρὸς τὰ καθ' ἡμᾶς ἀντιμαχόμενα. Δύο ἰδιάζουσαι τάσεις συμπράττουσιν ἐνταῦθα· πρῶτον δηλ. ἦσαν διατεθειμένοι νὰ ὑπερορῶσι τὰ ἐξ αὐτῆς τῆς οὐσίας τοῦ γάμου πηγάζοντα καθήκοντα, ἐὰν ἄλλα συμφέροντα τῆς ἰδίας αὐτῶν οἰκογενείας κινδυνεύωσι· καὶ δεύτερον ὡς ὁ πολλῷ σπουδαιότατος σκοπὸς τοῦ γάμου θεωρεῖται ἡ παιδοποιία.

Τὴν ἐπίδρασιν τῆς πρώτης τάσεως δυνάμεθα ἡμεῖς μόνον ἐν Ἀθήναις νὰ παρατηρήσωμεν, ὅπου ἡ σημασία τοῦ οἰκογενειακοῦ συνδέσμου ἦν καθ' ὑπερβολὴν μεγάλη. Αἱ πρότερον (σ. 216) μνημονευθεῖσαι διατάξεις τοῦ νόμου περὶ τῶν ἐπικλήρων διδάσκουσι σαφῶς, ὅτι ἠδύνατο ἡ γυνὴ καὶ μετὰ τὸν γάμον νὰ θεωρῆται ὡς μέλος τῆς πατρικῆς οἰκίας. Ἀλλὰ καὶ ἐν ἄλλαις περι-

πτώσεσιν ὁ συνδέων ἐκείνην πρὸς ταύτην δεσμὸς ἦτο πολὺ ἰσχυρός· οὕτως ἀναγινώσκομεν ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Σπουδίαν (4), ὅτι ὁ Πολύευκτος, διαφορᾶς γενομένης αὐτῷ πρὸς τὸν γαμβρὸν Λεωκράτην, ἀφελόμενος τὴν θυγατέρα δίδωσι Σπουδίᾳ. Ἀλλ' ἰδίως, φαίνεται, οἱ πρὸς σύναψιν κανονικοῦ γάμου οὐσιώδεις ὅροι ὑπεχώρουν εἰς τὰς φροντίδας, ἃς οἱ ἄνδρες ὤφειλον νὰ λαμβάνωσι πρὸς ἀποκατάστασιν ἀκλήρων καὶ ἀγάμων συγγενῶν κορῶν. Ἤδη πρότερον (σ. 217) ἐγένετο μνεία, ὅτι αἱ διατάξεις τοῦ Πλάτωνος ἐν τοῖς Νόμοις (11, 924 e. πρβλ. 6, 774 e) περὶ τῆς κηδεμονίας καὶ ἀποκαταστάσεως ἀπωρφανισμένων κορασίων ἔχουσι ποιάν τινα ἐξάρτησιν ἐκ τῶν πραγματικῶν ἐθίμων τῶν Ἀθηνῶν. Κατὰ τὸν Πλάτωνα, «ἐὰν ὁ μὴ διαθέμενος θυγατέρας λίπῃ, τοῦ ἀποθανόντος ἀδελφὸς ὁμοπάτωρ ἢ ἄκληρος ὁμομήτριος ἐχέτω τὴν θυγατέρα καὶ τὸν κλῆρον τοῦ τελευτήσαντος· ἐὰν δὲ μὴ ᾖ ἀδελφός, ἀδελφοῦ δὲ παῖς, ὡσαύτως, ἐὰν ἐν ἡλικίᾳ πρὸς ἀλλήλους ὦσιν· ἐὰν δὲ μηδὲ εἷς τούτων, ἀδελφῆς δὲ παῖς ᾖ, κατὰ ταὐτά· τέταρτος δὲ πατρὸς ἀδελφός, πέμπτος δὲ τούτου παῖς, ἕκτος δὲ ἀδελφῆς πατρὸς ἔκγονος, ὡσαύτως δὲ τὸ γένος ἀεὶ πορευέσθω κατ' ἀγχιστείαν, ἐάν τις παῖδας θηλείας καταλίπῃ, δι' ἀδελφῶν τε καὶ ἀδελφιδῶν ἐπανιόν, ἔμπροσθε μὲν τῶν ἀρρένων, ὕστερον δὲ θηλειῶν ἑνὶ γένει». Ἀλλ' ὅμως τούτοις ἐπισυνάπτει τάδε· «Μὴ δὴ λανθανέτω τὸ τῶν τοιούτων νόμων ἡμᾶς βάρος, ὡς χαλεπῶς ἔστιν ὅτε προστάττει τῷ τοῦ τελευτήσαντος κατὰ γένος οἰκείῳ γαμεῖν τὴν ξυγγενῆ, μὴ δοκεῖ δὲ σκοπεῖν ἃ μυρία ἐν ἀνθρώποις ἐμπόδια γίγνεται τοῖς τοιούτοις ἐπιτάγμασι τοῦ μή τινα ἐθέλειν πείθεσθαι, πρότερον δὲ οὕς τινας ὁτιοῦν ἂν βουληθῆναι παθεῖν, ὁπόταν ἢ σωμάτων νοσήματα καὶ πηρώσεις ἢ διανοίας ἔν τισι τῶν ἐπιταττομένων γαμεῖν ἢ γαμεῖσθαι γίγνηται» (11, 925 d κ. ἑ.). Ἀλλὰ μεγίστης ἀπορίας ἄξιον εἶναι, ὅτι ὁ μὲν Πλάτων ὡς τὸν πλησιέστατον συγγενῆ τὸν δικαιούμενον καὶ ὑποχρεούμενον εἰς τοιοῦτον γάμον ὁρίζει τὸν ἀδελφὸν τοῦ πατρός, ἤτοι τὸν θεῖον, ἐν δὲ τῷ βίῳ σποράδην ἀπαντᾷ καὶ τούτου τοῦ

ορίου υπέρβασις· διότι έχομεν εν Ἀθήναις δύο παραδείγματα γάμου ἀνδρὸς μετ' ἀδελφῆς ὁμοπατρίας μὲν οὐχ ὁμομητρίας δὲ (Πλούτ. Θεμ. 32. Δημ. 57, 21), τρίτον δέ τι, τὸ τοῦ Κίμωνος (Πλούτ. Κίμ. 4. 15. Corn. Nep. Cim. 1), δὲν δύναται μετ' ἀσφαλείας νὰ παραβληθῇ πρὸς ἐκεῖνα, διότι αἱ περὶ τούτου εἰδήσεις θολοῦνται, ὡς φαίνεται, ὑπὸ πολιτικῆς ἔχθρας. Ἀλλ' ὅμως ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἰσχύν, μεθ' ἧς τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα ἐξηγείρετο κατὰ πάσης τοιαύτης αἱμομιξίας, δὲν δυνάμεθα νὰ νοήσωμεν τὰ τοιαῦτα ἄλλως ἢ ὡς ἀνεκτὰς καὶ οὐχὶ καθ' ὑπερβολὴν μεμπτὰς ἐξαιρέσεις· καὶ ἡ σιωπὴ δὲ τοῦ Πλάτωνος ἐν τούτῳ τῷ ζητήματι, ὃς ἡδέως ἀντέχεται παντὸς ὅ,τι παρὰ τοῖς ἑαυτοῦ ὁμοφύλοις θεωρεῖται ὡς κατὰ φύσιν γινόμενον, ἱκανὰ σημαίνει.

Ἡ δὲ λίαν περιωρισμένη ἔννοια τοῦ γάμου ὡς ἔχοντος σκοπὸν κυριώτατον τὴν παιδογονίαν ἐπέδρασεν ἐπικινδύνως κατ' ἐξοχὴν ἐν Σπάρτῃ. Ἐνταῦθα ζωτικὸν πρόβλημα τῆς πολιτείας ἦν τὸ νὰ μεριμνᾷ περὶ ἐπαρκοῦς γενεᾶς νέων πολιτῶν δι' αὐστηρᾶς δημοσίας ἐποπτείας ἐπὶ τοῦ γάμου· διότι οἱ συχνοὶ πόλεμοι περιέστελλον πολλάκις σφόδρα τὸν ἀριθμὸν αὐτῶν· πρὸ πάντων δὲ ἦν ἀναγκαῖον ἀντὶ πάσης θυσίας νὰ φυλάττωνται τὰ βασιλικὰ γένη, ὅπως μὴ ἀποσβεσθῶσιν. Πόσων περιπλοκῶν καὶ συγκρούσεων αἴτιον ἐγίνετο τοῦτο ἐνίοτε, διδάσκουσιν ἡμᾶς ἱκανῶς τὰ ὑπὸ Ἡροδότου ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ (39. 40) ἱστορούμενα περὶ τοῦ βασιλέως Ἀναξανδρίδου. Ἐπειδὴ ἦν ἀπόλυτος ἀνάγκη νὰ προληφθῇ ἡ ἐξερήμωσις τοῦ βασιλικοῦ οἴκου, οἱ ἔφοροι συνεβούλευσαν αὐτῷ νὰ ἐκβάλῃ ἣν εἶχε γυναῖκα, διότι δὲν ἔτικτε τέκνα, καὶ νὰ λάβῃ ἄλλην· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Ἀναξανδρίδης δὲν ἤθελε ν' ἀποπέμψῃ αὐτὴν ἀναμάρτητον ἑαυτῷ οὖσαν, οἱ ἔφοροι εἶπον αὐτῷ· «γυναικὸς μὲν τῆς ἔχεις οὐ προσδεόμεθά σευ τῆς ἐξέσιος· σὺ δὲ ταύτῃ τε ὅσα νῦν παρέχεις πάρεχε καὶ ἄλλην πρὸς ταύτῃ ἐσάγαγε γυναῖκα τεκνοποιόν». Ταῦτα λέγοντες ἔπεισαν τὸν Ἀναξανδρίδην, «μετὰ δὲ γυναῖκας ἔχων δύο διξὰς ἱστίας οἴκεε ποιέων οὐδαμῶς σπαρτιητικά», διότι ἐν Σπάρτῃ ἡ διγαμία ἦν ἀπηγορευμένη.

Τὸ κανονικὸν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἦν νὰ προηγῆται τοῦ δευτέρου γάμου ἡ διάλυσις τοῦ πρώτου· τοῦτο διδάσκει καὶ τὸ ἐν τῷ ἕκτῳ βιβλίῳ τοῦ Ἡροδότου (61-63) ἱστορούμενον παράδειγμα τοῦ Ἀρίστωνος, ὃς δύο γυναῖκας γήμας καὶ ἀποπεμψάμενος, διότι δὲν ἔτικτον παῖδας, εἰσηγάγετο καὶ τρίτην διαζευχθεῖσαν πρότερον ἀπὸ τοῦ ἰδίου ἀνδρός. Ἀλλ' ὅμως καὶ ἐν ταῖς τοιαύταις περιπτώσεσιν, ὧν τὸ ἄτοπον μετριάζουσιν αἱ πρὸς τοῦτο ἀναγκάζουσαι ἔκτακτοι περιστάσεις, διατηρεῖ τὴν ἰσχὺν αὐτῆς ἡ ἀρχὴ τῆς μονογαμίας· διὰ τοῦτο τοσούτῳ ἀκαταληπτότερον ἀποβαίνει τὸ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἱστορούμενον (Λακ. πολ. 1, 7. 8), ὅτι ὁ νομοθέτης ἐπέτρεψε τῷ πρεσβύτῃ τῷ ἔχοντι νέαν γυναῖκα, «ὁποίου ἀνδρὸς σῶμά τε καὶ ψυχὴν ἀγασθείη, τοῦτον ἐπαγομένῳ τεκνοποιήσασθαι· εἰ δέ τις αὖ γυναικὶ μὲν συνοικεῖν μὴ βούλοιτο, τέκνων δὲ ἀξιολόγων ἐπιθυμοίη, καὶ τούτῳ νόμον ἐποίησεν, ἥν τινα εὔτεκνον καὶ γενναίαν ὁρῴη, πείσαντα τὸν ἔχοντα ἐκ ταύτης τεκνοποιεῖσθαι», ὥστε ἦν εἶδός τι πολυανδρίας καθιερωμένον. Θὰ ἠδυνάμεθα νὰ ἀποδώσωμεν ταῦτα εἰς τὴν εὐπιστίαν τοῦ συγγραφέως, ὅστις διηγεῖται αὐτὰ καὶ μετὰ πολλῆς ἀπαθείας, ἐὰν δὲν ἐπεβεβαιοῦντο ὑπὸ τοῦ Πολυβίου, ἀνδρὸς τοσοῦτον συνετοῦ (12, 6b, 8), λέγοντος, ὅτι «παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις καὶ πάτριον ἦν καὶ σύνηθες τρεῖς ἄνδρας ἔχειν τὴν γυναῖκα καὶ τέτταρας» [48])· ἀλλ' ἴσως καὶ οὗτος πλανᾶται χαρακτηρίζων ὡς πάτριον ἔθος, ὅ τι ἠναγκάζοντο ἐκ τῶν περιστάσεων, προϊόντος τοῦ χρόνου, νὰ ἀνέχωνται, ὅπως ἀνακόπτωσι τὴν ἐλάττωσιν τῶν πολιτῶν. «Οἱ δὲ Ἀθηναῖοι, ὥς λέγουσι, βουληθέντες διὰ τὸ λειπανδρεῖν συναυξῆσαι τὸ πλῆθος, ἐψηφίσαντο γαμεῖν μὲν ἀστὴν μίαν, παιδοποιεῖσθαι δὲ καὶ ἐξ ἑτέρας» (Διογ. Λ. 2, 26. πρβλ. Ἀθήν. 13, 556 a). Τοῦτο ἐχρησίμευε πρὸς μείζονα ἐξασφάλισιν τῆς διατηρήσεως τῶν γενῶν, διότι οἱ υἱοὶ τῆς ἀστῆς παλλακῆς τοὐλάχιστον ἀπὸ τῆς ἐνηλικιώσεως αὐτῶν ἐθεωροῦντο ὡς νόμιμοι ἔκγονοι τοῦ πατρὸς αὐτῶν, ἡ δ' ἀρχὴ τῆς μονογαμίας διεσῴζετο, καθ' ὅσον μόνον ἡ νόμιμος γυνὴ συνῴκει τῷ ἀνδρὶ καὶ ἐφύλαττεν ἔν τε τῇ λατρείᾳ καὶ ἐν

τῇ κοινωνίᾳ τὴν θέσιν τῆς γαμετῆς· ἐκ δὲ τῆς οὕτω δημιουργηθείσης καταστάσεως προῆλθον οἱ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους παραδεδομένοι δύο λόγοι Πρὸς Βοιωτόν, ἐν οἷς οἱ υἱοὶ τοῦ Μαντίου καὶ τῆς παλλακῆς Πλαγγόνος κατηγοροῦνται ὑπὸ τοῦ γνησίου υἱοῦ τούτου [49]). Ἐπειδὴ δὲ τοιοῦτοι διπλοῖ γάμοι ἐπεκυροῦντο ἐνίοτε ἐπισήμως καὶ ὑπὸ τῆς πολιτείας, δυνάμεθα ἐκ τούτου νὰ συμπεράνωμεν καὶ περὶ τοῦ τρόπου, καθ᾽ ὃν ἐκρίνετο καθόλου ἡ συζυγικὴ ἀπιστία τοῦ ἀνδρός. Αὕτη δηλονότι ἐκρίνετο μὲν ἠπιώτερον, ἐὰν ἐγίνετο ἐκτὸς τῆς οἰκίας, τοὐναντίον δέ, ἐὰν ἐβεβήλου τὸ ἄδυτον τῆς οἰκίας, ἀπέβαινεν ὕβρις ἐξεγείρουσα τὴν μεγίστην ἀγανάκτησιν· καὶ μάλιστα, εἰ καὶ αἱ Ἑλληνίδες βεβαίως θὰ διέφερον ἀλλήλων πολὺ κατὰ τὴν εὐαισθησίαν, ἐν τούτοις ἡ διαγωγὴ τῆς Ἑρμιόνης, τῆς Δηϊανείρας, τῆς Ἱππαρέτης ἐκ ταύτης τῆς ὄψεως θεωρουμένη πολὺ μᾶλλον εὐνοητοτέρα γίνεται [50]). Ἀλλ᾽ ὅμως ἀναμφιβόλως πολλοὶ τῶν καθαρώτερον τὸ ἠθικὸν φρόνημα ἐχόντων Ἀθηναίων θὰ ἔκρινον κάλλιον νὰ μὴ κάμνωσι χρῆσιν τοῦ νόμου ἐκείνου· διότι αἱ διηγήσεις τοῦ λέγοντος ἐν τοῖς Πρὸς Βοιωτὸν λόγοις ἐμποιοῦσι τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι οὗτος ἀνεξαρτήτως τῶν ἰδιαιτέρων ἀμφισβητημάτων δὲν διατίθεται καλῶς, ὅταν ποιῆται μνείαν τῆς σχέσεως τοῦ πατρὸς αὐτοῦ πρὸς τὴν Πλαγγόνα. Τοὐναντίον ἡ διάλυσις τοῦ γάμου δι᾽ ἀπαιδίαν οὐδὲν εἶχε τὸ ἀντιμαχόμενον πρὸς τὸ κοινὸν αἴσθημα. Ἓν γεγονὸς ἱστορούμενον ὑπὸ τοῦ Ἰσαίου (2, 7-9) δεικνύει τοῦτο σαφῶς. Ὁ Μενεκλῆς ὑφορώμενος τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ καὶ τὴν ἀπαιδίαν, καλέσας τοὺς ἀδελφοὺς τῆς γυναικὸς αὐτοῦ λέγει, ὅτι δὲν εἶναι δίκαιον νὰ συγκαταγηράσῃ αὐτῷ ἡ γυνὴ ἄπαις, καὶ ἐδεῖτο αὐτῶν δοῦναι χάριν ταύτην αὐτῷ, ἐκδοῦναι ἄλλῳ αὐτὴν μετὰ τῆς γνώμης τῆς ἑαυτοῦ· οἱ δ᾽ ἐκέλευον αὐτὸν πείθειν αὐτὴν περὶ τούτων· «κἀκείνη τὸ μὲν πρῶτον οὐδ᾽ ἠνέσχετ᾽ αὐτοῦ λέγοντος, προϊόντος δὲ τοῦ χρόνου, μόλις ἐπείσθη». Διὰ τοῦτο δὲν εἶναι ὅλως ἄσχετος πρὸς τὸν πραγματικὸν βίον ἡ διάταξις τοῦ Πλάτωνος ἐν τοῖς Νόμοις (6,784b), καθ᾽ ἥν, «ἂν ἄγονοί τινες εἰς τοῦτον γίγνωνται τὸν χρόνον (τῶν

δέκα ἐτῶν), μετὰ τῶν οἰκείων καὶ ἀρχουσῶν γυναικῶν διαζεύγνυσθαι κοινῇ βουλευομένους εἰς τὰ πρόσφορα ἑκατέροις, ἐὰν δ᾽ ἀμφισβήτησίς τις γίγνηται περὶ τῶν ἑκατέροις πρεπόντων καὶ προσφόρων, δέκα τῶν νομοφυλάκων ἑλομένους, οἷς ἂν ἐπιτρέψωσιν οἵδε, τούτοις ἐμμένειν». Καὶ αὐτὴ ἡ Μήδεια τοῦ Εὐριπίδου (490) λέγει πρὸς τὸν Ἰάσονα·

εἰ γὰρ ἦσθ᾽ ἄπαις ἔτι,
συγγνώστ᾽ ἂν ἦν σοι τοῦδ᾽ ἐρασθῆναι λέχους.

Ἀλλ᾽ ἐν Ἀθήναις καὶ ἄνευ τοῦ λόγου τῆς ἀπαιδίας ἦν εὔκολον τὸ διαζύγιον. Ὁ Περικλῆς εἶχε γυναῖκα, συνῳκηκυῖαν πρότερον Ἱππονίκῳ, «ἐξ οὗ Καλλίαν ἔτεκε τὸν πλούσιον· ἔτεκε δὲ καὶ παρὰ τῷ Περικλεῖ Ξάνθιππον καὶ Πάραλον. Εἶτα τῆς συμβιώσεως οὐκ οὔσης αὐτοῖς ἀρεστῆς, ἐκείνην μὲν ἑτέρῳ βουλομένην συνεξέδωκεν, αὐτὸς δὲ τὴν Ἀσπασίαν λαβὼν ἔστερξε διαφερόντως» (Πλούτ. Περ. 24). Ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Πρὸς Ὀνήτορα διηγεῖται ὁ Δημοσθένης, ὅτι ἡ ἀδελφὴ τοῦ κατηγορουμένου διεζεύχθη ἀπὸ τοῦ πρώτου αὐτῆς ἀνδρὸς Τιμοκράτους, ἐπειδὴ οὗτος ἔμελλεν ἐπίκληρον λαμβάνειν, εὐθὺς δὲ μετὰ τοῦτο ἔγημεν αὐτὴν ὁ Ἄφοβος, ὁ ἐπίτροπος τοῦ Δημοσθένους, ὅτι δὲ ὁ Ἄφοβος καὶ ὁ Ὀνήτωρ ἔπλασαν καὶ τούτου τοῦ γάμου διάλυσιν, ἵνα κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς ἐπιτροπευομένης περιουσίας δυνηθῇ ὁ Ὀνήτωρ νὰ ἐγείρῃ ἀξιώσεις ἐπί τινος μέρους τῆς τοῦ Ἀφόβου περιουσίας ὡς εἰς τὴν προῖκα ἀνήκοντος. Ἄξιος σημειώσεως εἶναι καὶ ὁ τρόπος, καθ᾽ ὃν ὁ Δημοσθένης ἐλέγχει αὐτοὺς ψευδῆ λέγοντας· «Ἐμοὶ τοίνυν τοσούτων ὑπαρχόντων τεκμηρίων, λέγει, οὐχ ἥκιστ᾽ αὐτὸς ἔδειξεν Ὀνήτωρ ὅτι οὐκ ἀληθινὴν ἐποιήσατο τὴν ἀπόλειψιν (τὸ διαζύγιον), ᾧ γὰρ προσῆκε χαλεπῶς φέρειν, ὡς τὴν προῖκα δούς, ὥς φησιν, ἀντ᾽ ἀργυρίου χωρίον ἀμφισβητούμενον ἀπελάμβανεν, οὗτος οὐχ ὡς διάφορος οὐδ᾽ ὡς ἀδικούμενος, ἀλλ᾽ ὡς οἰκειότατος πάντων τὴν πρὸς ἐμὲ δίκην αὐτῷ συνηγωνίζετο· κἀμὲ μὲν συναποστερῆσαι μετ᾽ ἐκείνου τῶν πατρῴων ἐπεχείρησεν, ὑφ᾽ οὗ

κακὸν οὐδ᾽ ὁτιοῦν ἦν πεπονθώς· Ἀφόβῳ δ᾽, ὃν ἀλλότριον εἶναι προσῆκε νομίζειν, εἴ τι τούτων ἀληθὲς ἦν ὧν νῦν λέγουσι, καὶ τἀμὰ πρὸς τοῖς ἐκείνου περιποιεῖν ἐζήτησεν» (31). Ἄλλως δὲ αἱ διατυπώσεις τοῦ διαζυγίου δὲν εἶναι ἡμῖν ἱκανῶς γνωσταί, τοσοῦτον δὲ μόνον εἶναι φανερόν, ὅτι ἡ μὲν ἐγκατάλειψις τοῦ ἀνδρὸς ὑπὸ τῆς γυναικός, ἡ ἀπόλειψις, ἐγίγνετο ἄλλως ἢ ἡ ἀπόπεμψις τῆς γυναικὸς ὑπὸ τοῦ ἀνδρὸς καὶ ὅτι κατ᾽ ἐκείνην ἔδει αὐτὴ ἡ γυνὴ παροῦσα «τὸ τῆς ἀπολείψεως γράμμα παρὰ τῷ ἄρχοντι θέσθαι μὴ δι᾽ ἑτέρων» (Πλούτ. Ἀλκ. 8). Αἱ δυσχέρειαι αἱ συμπαρομαρτοῦσαι τῇ ἀποπομπῇ τῆς γυναικὸς ἦσαν, φαίνεται, ἀτομικῶς διάφοροι καὶ ἐξηρτημέναι ἐν μέρει ἐκ τῶν ἐν τῷ συμβολαίῳ τοῦ γάμου ὁριζομένων [51]).

Τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος περιστατικά, ἅτινα εἰς ἡμᾶς ἐμποιοῦσιν ἀναγκαίως ἀποστροφήν, θολοῦσι μὲν ποικιλοτρόπως τὴν καθαρὰν καὶ θεμελιώδη ἔννοιαν τοῦ γάμου παρ᾽ Ἕλλησιν, ἀλλ᾽ ὅμως αὐτοὶ οἱ Ἕλληνες ἀκριβῶς τὸν γάμον ἐθεώρουν ὡς ἓν τῶν γνωρισμάτων τῶν μάλιστα διακρινόντων τὴν ἀνωτέραν αὐτῶν ἐξημέρωσιν ἀπὸ τῶν βαρβαρικῶν ἐθίμων. Ἴσως ὁ γάμος μεταξὺ ἀδελφῶν μὴ ὁμομητρίων ἦν ἐνίοτε ἀνεκτὸς ἐν Ἀθήναις, ἀλλ᾽ αἱ παρὰ τοῖς βαρβάροις ἀπαντῶσαι αἱμομιξίαι ἦσαν βδελυκταὶ τοῖς Ἕλλησιν. Τοῦτο ἑρμηνεύει κατ᾽ ἐξοχὴν αὐστηρῶς χωρίον τι τῆς Ἀνδρομάχης τοῦ Εὐριπίδου (173-176), ἀλλὰ καὶ οἱ ἱστορικοὶ συγγραφεῖς πολλάκις ὑποδεικνύουσιν [52]), ἐντεῦθεν δὲ ἐπήγασεν ἰδιάζουσά τις περιπλοκή, ὅτε ἡ Αἴγυπτος περιῆλθεν ὑπὸ τὸ κράτος τῶν Μακεδόνων. Ἐπειδὴ ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ γάμοι μεταξὺ γνησίων ἀδελφῶν οὐ μόνον ἐπετρέποντο, ἀλλὰ καὶ ὡς μιμήσεις τοῦ ὑπὸ τῆς θεᾶς Ἴσιδος δοθέντος παραδείγματος ἐπαινεταὶ ἐθεωροῦντο (Διόδ. 1, 27. Φίλ. Ἰουδ. II, 303), διὰ τοῦτο Πτολεμαῖος ὁ δεύτερος καίπερ Ἕλλην τὸ γένος « Ἀρσινόης ἀδελφῆς ἀμφοτέρωθεν ἐρασθεὶς ἔγημεν αὐτήν, Μακεδόσιν οὐδαμῶς ποιῶν νομιζόμενα, Αἰγυπτίοις μέντοι ὧν ἦρχεν» (Παυσ. 1, 7, 1), δι᾽ ἣν πρᾶξιν πικρῶς ἐσκώφθη ἰδίως ὑπὸ τοῦ Σωτάδου (Ἀθήν. 14, 621 a), ἀλλὰ καὶ

ἐξυμνήθη ὑπὸ τῶν κολάκων, οἷον τοῦ Θεοκρίτου ἐν τῷ ἑβδόμῳ καὶ δεκάτῳ εἰδυλλίῳ (130 κ. ἑ.). Εἶναι πιθανὸν βεβαίως, ὅτι εἰς τὴν γενίκευσιν τοιούτων ὀνειδισμῶν κατὰ τῶν βαρβαρικῶν ἐθίμων, ἴσως μάλιστα καὶ εἰς τὸν συνήθη ἰσχυρισμὸν τῶν Ἑλλήνων, ὅτι οἱ μάγοι τῶν Περσῶν ἀπεδοκίμαζον ὅλως ἀδιακρίτως τοιούτους μεταξὺ συγγενῶν γάμους, συνεβάλλετο καὶ ἡ τάσις πρὸς τὸ παριστάναι ὡς οἷόν τε ζοφερὰ τὰ τῶν βαρβάρων πράγματα· αὐτοὶ δὲ πάντες ἐνεπνέοντο ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος, ὅπερ διερμηνεύουσιν οἱ μῦθοι τοῦ Οἰδίποδος, τῆς Μύρρας, τοῦ Μακαρέως, καὶ περὶ οὗ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (8, 838 b. c) λέγει, ὅτι ἄγραφος ὢν νόμος «ὡς οἷόν τε ἱκανώτατα φυλάττει μήτε φανερῶς μήτε λάθρᾳ συγκαθεύδοντα ἤ πως ἄλλως ἀσπαζόμενον ἅπτεσθαι τούτων» (τῶν συγγενῶν), «σμικρὸν δὲ ῥῆμα κατασβέννυσι πάσας τὰς τοιαύτας ἡδονάς, τὸ ταῦτα εἶναι φάναι μηδαμῶς ὅσια, θεομισῆ δὲ καὶ αἰσχρῶν αἴσχιστα»[53]). Ἐπίσης δὲ ἄσμενοι διακηρύττουσιν οἱ Ἕλληνες, ὅτι ἡ μονογαμία εἶναί τι αὐτοῖς ἰδιάζον. Ἡ Ἰλιὰς μνημονεύει παλλακίδας παρ' Ἀχαιοῖς βασιλεῦσιν, οἷον τῷ Ἀγαμέμνονι, Τελαμῶνι, Ἀμύντορι, ἀλλ' οὐχὶ δευτέρας γυναῖκας, ἐνῷ τὸν Πρίαμον παριστάνει ἐν πολυγαμίᾳ βιοῦντα (ὅρ. ἀν. σ. 257). Τὸ αὐτὸ νόημα ἐκφράζει ὁ μῦθος, ὅταν ὀνομάζῃ ἄλλοτε μὲν τὸν Κέκροπα ἄλλοτε δὲ τὸν υἱὸν τούτου Ἐριχθόνιον εἰσηγητὴν τῆς μονογαμίας ἐν Ἀθήναις[54]). Ὅτι δὲ ἡ Ἀνδρομάχη παρ' Εὐριπίδῃ (215. πρβλ. 243) πειρᾶται νὰ καταστείλῃ τὴν ἀγανάκτησιν τῆς Ἑρμιόνης ἐπὶ τῇ διγαμίᾳ τοῦ συζύγου αὐτῆς ὑποδεικνύουσα τὴν πολυγαμίαν τῶν Θρᾳκῶν, τοῦτο χαρακτηρίζει μὲν τὸ φρόνημα τῆς λαλούσης, σκοπεῖ δ' ἅμα νὰ διεγείρῃ παρὰ τοῖς θεαταῖς τὴν συνείδησιν, ὅτι τὸ βαρβαρικὸν ἔθος εἶναι διάφορον τοῦ ἑλληνικοῦ. Ὁ Αἰσχύλος ἐξαίρει ἐν ταῖς Ἱκέτισι καὶ τρίτον τι σημεῖον, ἐν ᾧ καταφαίνεται ἡ ἀντίθεσις. Οἱ υἱοὶ τοῦ Αἰγύπτου, «φάσκοντες ἐγγύτατα γένους εἶναι» (388), ζητοῦσιν ἐς γάμον τὰς θυγατέρας τοῦ Δαναοῦ, ἡ δὲ ἀξίωσις αὕτη καθόλου μὲν εἶναι σύμφωνος πρὸς τὰ ἐν Ἀθήναις κρατοῦντα ἔθιμα, ἀλλ' ὅμως κατὰ τὴν ἐν τῷ δρά-

ματι ἀναπτυσσομένην θεωρίαν ἀποκρούεται, διότι οὐδεμία βία πρέπει νὰ ἐπενεχθῇ ταῖς κόραις, ἀκόλουθος δὲ τῇ Ἀφροδίτῃ ἐστὶν ἡ Πειθὼ (227. 1033-1040). Ἐν ἄλλαις λέξεσι, τὸ ἑλληνικὸν ἔθος, διάφορον ὂν τοῦ αἰγυπτιακοῦ, ἀπαιτεῖ ἵνα ἡ γυνὴ μόνον ἑκοῦσα συνάπτῃ γάμον [55])

Κατὰ τύχην κρίσις τις ἀσιατικὴ διασωθεῖσα καθίστησιν ἡμᾶς ἱκανοὺς νὰ συμπληρώσωμεν κατά τινα ἔννοιαν ἔτι μᾶλλον τὴν εἰκόνα τῆς διαφορᾶς τῆς μεταξὺ τῶν ἑκατέρωθεν ἐκδοχῶν τοῦ γάμου ὑφεστώσης. Ὁ Ἡρόδοτος (1, 4) διηγεῖται, ὅτι οἱ λόγιοι τῶν Περσῶν ἐθεώρουν ὡς ἀνόητον καὶ ἄδικον πρᾶγμα, ὅτι οἱ Εὐρωπαῖοι ἕνεκα Λακεδαιμονίας γυναικὸς ἁρπασθείσης ἐπεχείρησαν τὸν κατὰ τῆς Τροίας πόλεμον καὶ οὕτω κατέβαλον τὸ σπέρμα ἀτελευτήτου ἔχθρας καὶ ἔριδος τῶν δύο ἠπείρων, ἐνῷ οἱ φρονιμώτεροι Ἀσιᾶται ἁρπαζομένων τῶν γυναικῶν λόγον οὐδένα ἐποιήσαντο. Δὲν πρέπει ἴσως νὰ ἀρνηθῶμεν τοῖς ἀνδράσι τούτοις τὸ γέρας νηφαλίου φρονήσεως, ἀλλὰ τὴν καρδίαν τοῦ ἀνθρώπου καὶ μάλιστα τοῦ Εὐρωπαίου ἐγίγνωσκον βαθύτερον ἐκεῖνοι οἱ Ἕλληνες, οἵτινες ᾖδον τὸν δεκαετῆ πόλεμον τὸν ἕνεκεν τῆς ἀπίστου γυναικὸς γενόμενον [56]).

Εἰς τὴν οἰκογένειαν ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ἀνήκουσι καὶ οἱ οἰκέται· διότι, ὅταν ὁ Σωκράτης ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (4, 4, 17) ἐγκωμιάζῃ τὸν πειθόμενον τοῖς νόμοις, καθ' ὅσον παρ' αὐτοῦ μάλιστα καὶ γονεῖς καὶ οἰκεῖοι καὶ οἰκέται καὶ φίλοι καὶ πολῖται καὶ ξένοι τῶν δικαίων τυγχάνουσιν, ὁ νοῦς τῆς παραθέσεως πάντων τούτων συμφωνεῖ πρὸς τὴν γνώμην συμπάσης τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος. Ἡμεῖς βεβαίως ἀπὸ τοῦ ὕψους τῆς νῦν ἀναπτύξεως τοῦ βίου ἀποδοκιμάζομεν τὴν δουλείαν, ἀλλ' ἡ ἅπαξ ὑπάρχουσα καὶ ἐν τοῖς ἤθεσι τῶν ἀρχαίων πεπολιτισμένων λαῶν τεθεμελιωμένη σχέσις ἐπέβαλλε καθήκοντα, ἃ βαθύτερα πνεύματα πολὺ σοβαρὰ ἐξελάμβανον, ἡ δὲ ἔκθεσις τῆς ἠθι-

χῆς τῶν Ἑλλήνων δὲν δύναται ν' ἀντιπαρέλθῃ αὐτά. Διότι παρ' αὐτοῖς δὲν ἐπεκράτει ἡ γνώμη, ὅτι ὁ δοῦλος μόνον χάριν τοῦ δεσπότου ὑπάρχει, τοὐναντίον ὡρμῶντο ἀπὸ τῆς σκέψεως, ὅτι ἐκεῖνος ἐπίσης εἶχε χρείαν τούτου ὥσπερ καὶ οὗτος ἐκείνου.

Εἰς τὴν γένεσιν καὶ διάδοσιν τῆς δουλείας συντελεῖ πάντως κατὰ πρῶτον τὸ σκληρὸν τοῦ πολέμου δίκαιον τῆς ἀρχαιότητος, ὅπερ ἐπέτρεπεν, ἵνα μετὰ τὴν κατάκτησιν ξένης πόλεως αἱ μὲν γυναῖκες καὶ οἱ παῖδες πωλῶνται ὡς δοῦλοι, οἱ δὲ μάχιμοι ἄνδρες τὸ μὲν μετέχωσι τῆς αὐτῆς τύχης τὸ δὲ πίπτωσι θύματα τοῦ ξίφους τοῦ νικητοῦ· διότι ἡ ἀρχή, ἣν ἡ Ἰλιὰς (9, 593) περὶ τῆς ἁλισκομένης πόλεως θεσπίζει·

ἄνδρας μὲν κτείνουσι, πόλιν δέ τε πῦρ ἀμαθύνει,
τέκνα δέ τ' ἄλλοι ἄγουσι βαθυζώνους τε γυναῖκας,

εἶναι ἔκφρασις πολλάκις ἀσκουμένης πράξεως, περὶ ἧς ὁ Πολύβιος ἔτι (2, 58, 9. 10) μαρτυρεῖ, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ ἐθεωρεῖτο ὡς συνᾴδουσα πρὸς τοὺς νόμους τοῦ πολέμου. Ἐφ' ὅσον ἐν τούτῳ Ἕλληνας καὶ βαρβάρους κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον μετεχειρίζοντο, ἠδύνατο νὰ φαίνηται ἰδιαιτέρου οἴκτου ἀξία ἡ τύχη τῶν τοιούτῳ τρόπῳ ἀφαιρεθέντων τὴν ἐλευθερίαν προσώπων, τὸ φρόνημα δὲ τοῦτο διερμηνεύει πολλάκις ἡ ἔκθεσις μυθικῶν γεγονότων, ἠδύνατο δὲ προσέτι νὰ ἐρριζωθῇ καὶ ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ δουλεία συνεπάγεται καὶ ἠθικήν τινα διαφθοράν, ὡς θρηνολογῶν πως ἀποφαίνεται ὁ Εὔμαιος ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (17, 322) καὶ μετὰ δεινῆς τραχύτητος ὁ ἀριστοκρατικὰ φρονῶν Θέογνις (535. πρβλ. τ. 1, σ. 328). Ἀλλ' εἰ καὶ κατὰ τὸν Πελοποννησιακὸν πόλεμον ἔτι ἔλαβον χώραν πολλαὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς οἱ κάτοικοι ἡττημένων ἑλληνίδων πόλεων ἐξηνδραποδίσθησαν [57]), ὅμως ἡ ἀπὸ τῶν Μηδικῶν ὀξέως ἀναπτυσσομένη συνείδησις τῆς διακρίσεως ἑλληνικοῦ καὶ βαρβαρικοῦ τρόπου ἐπήνεγκε μεταβολὴν τοῦ ἔθους καὶ τῆς θεωρίας. Συνήθισαν, ὥσπερ ἤδη τὰ ἐν χρήσει δουλικὰ ὀνόματα δεικνύουσιν, ἅτινα εἶναι εἰλημμένα ἐκ βαρβάρων ἐθνῶν ἢ

ἐσχηματισμένα κατὰ τὰ παρὰ τούτοις εὔχρηστα κύρια ὀνόματα, νὰ ἐκλέγωσι δούλους κατ' ἐξοχὴν ἀνθρώπους ἐκ τοιούτων καταγομένους· ἰδίως ἐγίνετο τοῦτο ἐν Ἀθήναις, ὡς ἐξάγεται ἐξ ἀναμφισβητήτων δηλώσεων τοῦ Ξενοφῶντος (Ἀπομν. 2, 7, 6) καὶ τοῦ Δημοσθένους (21, 48)· ἀπὸ δὲ τοῦ τέλους τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου ἀνεπτύχθη βαθμηδὸν ἡ ἀρχή, ὅτι παντελῶς ὤφειλον νὰ ἀποφεύγωσι τὸν ἐξανδραποδισμὸν τῶν ἐν πολέμῳ αἰχμαλωτιζομένων Ἑλλήνων, νὰ ἀρκῶνται δὲ μᾶλλον εἰς τὸ νὰ ἀποδίδωσιν ἐπὶ λύτροις αὐτοὺς πρὸς τοὺς ἰδίους συγγενεῖς ἢ συμπολίτας. Ἀκριβέστατα καὶ εὐφραδέστατα διερμηνεύει τὴν ἀρχὴν ταύτην ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ (5, 469 b. c)· ἔξοχοι στρατηγοί, ὡς ὁ Καλλικρατίδας, ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ ὁ Πελοπίδας ἠκολούθουν αὐτῇ εὐσυνειδήτως (Ξεν. Ἑλλ. 1, 6, 14. Πλούτ. Πελ. κ. Μαρκ. σύγκρ. 1)· ὅτε μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Ὀλύνθου ὑπὸ τοῦ Φιλίππου βασιλέως τῆς Μακεδονίας οἱ κάτοικοι ἐξηνδραποδίσθησαν, διήγειραν τὸν οἶκτον πάντων ἰδίως ἐκεῖνοι, οἵτινες ἠναγκάζοντο νὰ σκάπτωσιν ἐν τῷ ἀμπελουργείῳ τοῦ Φιλίππου (Αἰσχίν. 2, 156), τὴν δὲ μεγίστην ἀγανάκτησιν ἐκεῖνοι οἱ Ἕλληνες, οἵτινες δὲν ᾐσχύνθησαν νὰ λάβωσι παρὰ τοῦ Φιλίππου ὡς δωρεὰν γύναια καὶ παιδάρια τῶν Ὀλυνθίων αἰχμάλωτα (Δημ. 19, 305-309). Ἐν σχέσει πρὸς ταῦτα ὁ σεμνὸς τρόπος τῶν ἐν πολέμῳ αἰχμαλωτιζομένων Σπαρτιατῶν καὶ Λακαινῶν, οἵτινες ἢ ἀπέκρουον τὴν ὀνομασίαν τοῦ αἰχμαλώτου ἢ προῃροῦντο τῆς αἰχμαλωσίας τὸν θάνατον, ἐὰν προσετάσσοντο νὰ ἐκτελῶσιν ὑπηρεσίας ταπεινούσας αὐτούς, ἐφανεροῦτο διά τινων ἀνεκδότων, ὧν δείγματα παρέχουσιν ἡμῖν τὰ Πλουτάρχεια Λακώνων καὶ Λακαινῶν ἀποφθέγματα (234 b. c. 242 d).

Οὕτως ἡ ἀντίθεσις ἐλευθέρων καὶ δούλων παρίστατο ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων ὡς ἀπόρροια τῆς ὑψηλοτέρας ἐθνικῆς ἀντιθέσεως, τῆς μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ὑφεστώσης, καὶ δι' αὐτὸ τοῦτο ἀπέβαλε τὴν τραχύτητα αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ πολυθρυλήτῳ ἐκθέσει αὐτοῦ ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ

τῶν Πολιτικῶν (κ. 2-6) διερμηνεύει μόνον, ὅτι οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων ἠσθάνοντο. Ὥσπερ τὸ ἄρρεν φύσει διακρίνεται τοῦ θήλεως καὶ τὸ μέν ἐστι κρεῖττον καὶ ἄρχον τὸ δὲ χεῖρον καὶ ἀρχόμενον, οὕτω καὶ τῶν ἀνθρώπων οἱ μὲν φύσει εἶναι προωρισμένοι νὰ ἄρχωσιν, οἱ δὲ φύσει δοῦλοι· «ἔστι γὰρ φύσει δοῦλος ὁ δυνάμενος ἄλλου εἶναι (διὸ καὶ ἄλλου ἐστὶν) καὶ ὁ κοινωνῶν λόγου τοσοῦτον ὅσον αἰσθάνεσθαι ἀλλὰ μὴ ἔχειν»· καὶ ἐκεῖνοι μὲν εἶναι ἱκανοὶ διὰ τῆς διανοίας αὐτῶν νὰ προνοῶσιν, οὗτοι δὲ τῷ σώματι αὐτῶν νὰ ἐκτελῶσιν· ἐὰν δὲ ἐν τῇ πραγματικότητι δὲν εἶναι πάντοτε ἐκεῖνοι μὲν δεσπόται οὗτοι δὲ δοῦλοι, διότι συχνότατα ἡ πραγματικὴ σχέσις κρέμαται ἐκ τῆς τύχης τοῦ πολέμου, μόνη τούτου αἰτία εἶναι ἡ ἀτέλεια τῶν ἀνθρωπίνων θεσμῶν. Ἀλλ' ἀρχῆθεν οἱ μὲν Ἕλληνες γεννῶνται πρὸς ἐλευθερίαν, οἱ δὲ βάρβαροι πρὸς δουλείαν. Τὰ αὐτὰ περίπου ἐπαναλαμβάνει ὁ ἐκ τῶν νέων Πυθαγορείων Βρύσων, ὅς ἔν τινι ἀποσπάσματι σῳζομένῳ παρὰ Στοβαίῳ (85, 15) διακρίνει τρία εἴδη δούλων λέγων· «ὁ μὲν γάρ τις δοῦλος κατὰ νόμον γίγνεται, ὁ δὲ κατὰ τὸν τρόπον τῆς ψυχῆς, ὁ δὲ τοιοῦτος οὐχ ἁπλῶς δοῦλος οὐδὲ τῇ φύσει δοῦλος, ἀλλὰ τῶν παθῶν δοῦλος καὶ ἐν καταχρήσει δοῦλος καὶ μᾶλλον μοχθηρὸς ἄνθρωπος ἢ δοῦλος κατὰ φύσιν· κατὰ φύσιν δὲ δοῦλος ὁ δυνάμενος αὐτάρκως τὰς διὰ τοῦ σώματος ὑπηρεσίας παρέχεσθαι τοῖς δεσπόταις». Ἐκ τοῦ Ἀριστοτέλους μανθάνομεν, ὅτι ἦσαν ἐν τοῖς πρὸ αὐτοῦ ἢ κατ' αὐτὸν οἱ τἀναντία φάσκοντες, οἱ θεωροῦντες δηλονότι τὴν δουλείαν ὡς παρὰ φύσιν οὖσαν, διότι στηρίζεται ἐπὶ νόμων αὐθαιρέτων· ταύτην τὴν θεωρίαν πειρᾶται ὁ Ἀριστοτέλης νὰ ἀνασκευάσῃ, καθ' ὃν ἀνωτέρω ἐδηλώσαμεν τρόπον. Ὥσπερ ἡ ψυχὴ ἄρχει τοῦ σώματος, τῷ δὲ σώματι κατὰ φύσιν καὶ συμφέρον ἐστὶ τὸ ἄρχεσθαι ὑπὸ τῆς ψυχῆς καὶ τῷ παθητικῷ μορίῳ τῆς ψυχῆς ὑπὸ τοῦ νοῦ καὶ τοῦ μορίου τοῦ λόγον ἔχοντος· ὥσπερ τὰ ἥμερα ζῷα τῶν ἀγρίων βελτίω τὴν φύσιν, τούτοις δὲ πᾶσι βέλτιον ἄρχεσθαι ὑπ' ἀνθρώπου, καὶ ὥσπερ τὸ ἄρρεν κρεῖττον φύσει καὶ ἄρχον τὸ δὲ θῆλυ χεῖρον καὶ ἀρχόμενον· οὕτω καὶ ἐπὶ τῶν

ἀνθρώπων, ὅσοι δηλονότι τοσοῦτον διεστᾶσιν ὅσον ψυχὴ σώματος καὶ ἄνθρωπος θηρίου· διάκεινται δὲ τοῦτον τὸν τρόπον ὅσων ἐστὶν ἔργον ἡ τοῦ σώματος χρῆσις καὶ τοῦτ' ἔστιν ἀπ' αὐτῶν βέλτιστον· οὗτοί εἰσι φύσει δοῦλοι οἷς βέλτιόν ἐστιν ἄρχεσθαι ταύτην τὴν ἀρχήν, ὥσπερ καὶ τοῖς εἰρημένοις (1254b 4 κ.ἑ.). Ἡ ἐνταῦθα σαφῶς ἐκφαινομένη ἰδέα τοῦ φιλοσόφου, ὅτι ὁ δοῦλος ἔχει ἐπίσης χρείαν τοῦ δεσπότου, ὥσπερ οὗτος ἐκείνου, διαφωτίζεται ἔτι μᾶλλον ὑπὸ τῆς ἐν ἑτέρῳ χωρίῳ γινομένης παρατηρήσεως, ὅτι ὁ δοῦλος ὅλως οὐκ ἔχει τὸ βουλευτικὸν μόριον τῆς ψυχῆς, ὅπερ τὸ θῆλυ ἔχει μέν, ἀλλ' ἄκυρον, ὁ δὲ παῖς ἔχει μέν, ἀλλ' ἀτελές (1260a 12). Ἡ ἐν τῇ νεωτέρᾳ πολιτικῇ λεγομένη εὐεργετικὴ ἀπολυταρχία καὶ ἡ ἐφ' ἧς ἐρείδεται θεωρία περὶ τῆς περιωρισμένης διανοίας τῶν ὑπηκόων ἐφαρμόζεται οὕτως ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου.

Οὕτως ἐξεταζομένη ἡ δουλεία ἠδύνατο οὐ μόνον ἐν τοῖς ὀφθαλμοῖς τῶν ἐλευθέρων νὰ ἐμφανίζηται ὡς δεδικαιολογημένη, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ δοῦλοι δὲν εἶχον χρείαν ἄνευ ἄλλου λόγου νὰ θεωρῶσιν αὐτὴν ὡς κατάστασιν δυσάρεστον. Αἱ περιπτώσεις φιλικῆς σχέσεως πρὸς τοὺς δεσπότας ἦσαν τοσοῦτον συχναί, ὥστε οὐδαμῶς ἀμφιβάλλομεν, ὅτι ὁ δοῦλος ὁ παρὰ τῷ Μενάνδρῳ (ἀπ. 698) λέγων·

ὡς κρεῖττόν ἐστι δεσπότου χρηστοῦ τυχεῖν
ἢ ζῆν ταπεινῶς καὶ κακῶς ἐλεύθερον,

ἐκφράζει πάντως, ὅ,τι πλεῖστοι τῶν ὁμοδούλων ἐφρόνουν. Γνωρίζομεν μάλιστα καὶ ἓν βάρβαρον ἔθνος, παρ' ᾧ οἱ ἄνθρωποι ἑκουσίως παρέδιδον τοὺς οἰκείους αὐτῶν εἰς δουλείαν πρόσκαιρον. Ὁ Ἡρόδοτος (5, 6) διηγεῖται, ὅτι οἱ Θρᾷκες ἐπώλουν τὰ τέκνα ἐπ' ἐξαγωγῇ, δηλονότι ὡς δούλους εἰς τὴν Ἑλλάδα διατεθησομένους· ἡ σημείωσις αὕτη τοῦ Ἡροδότου συμπληροῦται ὑπό τινος διηγήσεως τοῦ Ἀντιφῶντος ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (20). Κατὰ ταύτην ὁ Ἡρώδης ἔπλει ἐκ Μυτιλήνης εἰς Αἶνον ἀνδράποδα Θρᾳξὶν ἀνθρώποις ἀπολύσων (νὰ ἀποδώσῃ δηλ. ἐπὶ λύτροις)· συνέπλει δὲ τά τε ἀνδράποδα, ἃ ἔδει αὐτὸν ἀπολῦσαι, καὶ οἱ Θρᾷ-

κες οἱ λυσόμενοι· οἱ συμπλέοντες δηλ. αὐτῷ Θρᾷκες ἦσαν συγγενεῖς τῶν ἀνδραπόδων ἐλθόντες εἰς Μυτιλήνην, ὅπως λυτρώσωσι ταῦτα, ἀλλ' ἐν Αἴνῳ τὸ πρῶτον ἔμελλον νὰ ἀφήσωσιν αὐτὰ ἐλεύθερα. Εἴτε λοιπὸν οἱ συγγενεῖς ἐκεῖνοι ἐξ ἀρχῆς δὲν διενοοῦντο νὰ ἀφήσωσι τοὺς οἰκείους ἐπὶ μακρότερον δούλους, εἴτε ἐν τῷ μεταξὺ ἐγένοντο εὐπορώτεροι, τοσοῦτον εἶναι φανερόν, ὅτι τὸ ἐνταῦθα γινόμενον ἦν ἱκανῶς παραπλήσιον τῆς ἀναλήψεως ἑκουσίου δουλικῆς ὑπηρεσίας παρ' ἄλλῳ. Διότι, ἐὰν οἱ δεσπόται δὲν ἠδύναντο νὰ ἀρνηθῶσι τὴν ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐξαγορὰν τοῦ δούλου ἀντὶ τοῦ συνήθους τιμήματος, ὅπερ ἦν σύμφωνον πρὸς τὸ παρ' ἅπασι τοῖς Ἕλλησι κρατοῦν ἔθος καὶ ὅπερ ἐνταῦθα ἰδίως φαίνεται ὅτι συνέβη, τότε ἡ διαφορὰ δουλείας καὶ ἑκουσίου ὑπηρεσίας εἶναι κυρίως αὕτη, ὅτι ἡ μὲν οἰκογένεια τοῦ πραθέντος δούλου ἐκαρποῦτο κατὰ τὸν χρόνον τῆς δουλείας αὐτοῦ τοὺς τόκους τοῦ ληφθέντος τιμήματος, ὁ δὲ σημερινὸς ὑπηρέτης λαμβάνει κατὰ τὸν χρόνον τῆς ὑπηρεσίας τὸν προσδιωρισμένον μισθόν· καὶ ἐκεῖνο δ' ἔτι εἶναι ἐνδεχόμενον, ὅτι δηλ. ἐνίοτε συνετέλει εἰς τοῦτο καὶ ὁ πόθος νὰ μετάσχωσιν ἑλληνικοῦ βίου καὶ τρόπου. Ὑπῆρχε μάλιστα καὶ πόλις ἑλληνική, ἐν ᾗ ὁ νόμος ἐπέτρεπε τοῖς πολίταις νὰ πράττωσί τι ὅμοιον πρὸς τὸ ὑπὸ τῶν Θρᾳκῶν ἐκείνων πραττόμενον. Ἐν Θήβαις ἦν νόμος ὀρθῶς ἅμα καὶ φιλανθρώπως κείμενος, καθ' ὃν «οὐκ ἐξῆν ἀνδρὶ Θηβαίῳ ἐκθεῖναι παιδίον οὐδὲ εἰς ἐρημίαν αὐτὸ ῥῖψαι θάνατον αὐτοῦ καταψηφισαμένῳ, ἀλλ' εἰ ἦν πένης εἰς τὰ ἔσχατα ὁ τοῦ παιδὸς πατήρ, εἴτε ἄρρεν τοῦτο εἴτε θῆλυ ἦν, ἐπὶ τὰς ἀρχὰς κομίζειν ἐξ ὠδίνων τῶν μητρῴων σὺν τοῖς σπαργάνοις αὐτό· αἱ δὲ παραλαβοῦσαι ἀπεδίδοντο τὸ βρέφος τῷ τιμὴν ἐλαχίστην δόντι· ῥήτρα τε πρὸς αὐτὸν καὶ ὁμολογία ἐγίνετο ἦ μὴν τρέφειν τὸ βρέφος καὶ αὐξηθὲν ἔχειν δοῦλον ἢ δούλην, θρεπτήρια αὐτοῦ τὴν ὑπηρεσίαν λαμβάνοντα» (Αἰλιαν. Π. Ἱ. 2, 7). Ἐντεῦθεν κατανοοῦμεν μάλιστα πόσον στενῶς δύνανται νὰ συνδέωνται δοῦλοι καὶ μέλη οἰκογενείας.

Ἡ περὶ τῶν δούλων μέριμνα καὶ ἡ φυλακὴ αὐτῶν εἶναι πάν-

τοτε οὐχὶ εὐχερὲς ἔργον τοῦ δεσπότου. Κατὰ τὸν Πλούταρχον ('Ηθ. 155 d) ὁ Κλεόβουλος εἶπεν ὅτι οὗτος ὁ οἶκος εἶναι ἄριστος, οὗ ὁ δεσπότης πλείονας ἔχει τῶν φοβουμένων αὐτὸν τοὺς φιλοῦντας· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης (Πολιτ. 1260 b 6) λέγει, ὅτι οὐ καλῶς λέγουσιν «οἱ λόγου τοὺς δούλους ἀποστεροῦντες καὶ φάσκοντες ἐπιτάξει χρῆσθαι μόνον· νουθετητέον γὰρ μᾶλλον τοὺς δούλους ἢ τοὺς παῖδας»· ὁ δὲ μεταγενέστερος ποιητὴς Ναυμάχιος ἐν τῷ περὶ γάμου ποιήματι αὐτοῦ (Στοβ. 74, 7, 27) συμβουλεύει τῇ γυναικί·

μήτε κακὴ δμώεσσι τεοῖς ἔσο μήτε μάλ' ἐσθλὴ
φαίνεο· ῥηΐτεροι γὰρ ἀεί που πῆμα φέρονται.

Ὁ Πλάτων διὰ μακρῶν ἐξετάζει ἐν τῷ ἕκτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (776 d-778 a) τὸ ζήτημα τοῦ ὀρθοῦ πρὸς αὐτοὺς τρόπου κατανοῶν καὶ ὁμολογῶν ἅπασαν αὐτοῦ τὴν δυσχέρειαν. «Πάντες ἂν εἴποιμεν», λέγει, «ὡς χρὴ δούλους ὡς εὐμενεστάτους ἐκτῆσθαι καὶ ἀρίστους· πολλοὶ γὰρ ἀδελφῶν ἤδη δοῦλοι καὶ υἱέων τισὶ κρείττους πρὸς ἀρετὴν πᾶσαν γενόμενοι σεσώκασι δεσπότας καὶ κτήματα τάς τε οἰκήσεις αὐτῶν ὅλας». Διὰ τοῦτο κακῶς ποιοῦσιν ἐκεῖνοι, οἵτινες οὐδὲν πιστεύουσι τῷ γένει τῶν οἰκετῶν, «κατὰ δὲ θηρίων φύσιν κέντροις καὶ μάστιξιν οὐ τρὶς μόνον ἀλλὰ πολλάκις ἀπεργάζονται δούλας τὰς ψυχὰς τῶν οἰκετῶν»· τοὐναντίον καθῆκον εἶναι «μήτε τινὰ ὕβριν ὑβρίζειν εἰς τοὺς οἰκέτας, ἧττον δέ, εἰ δυνατόν, ἀδικεῖν ἢ τοὺς ἐξ ἴσου· διάδηλος γὰρ ὁ φύσει καὶ μὴ πλαστῶς σέβων τὴν δίκην, μισῶν δὲ ὄντως τὸ ἄδικον ἐν τούτοις τῶν ἀνθρώπων, ἐν οἷς αὐτῷ ῥᾴδιον ἀδικεῖν· ὁ περὶ τὰ τῶν δούλων οὖν ἤθη καὶ πράξεις γιγνόμενός τις ἀμίαντος τοῦ τε ἀνοσίου πέρι καὶ ἀδίκου σπείρειν εἰς ἀρετῆς ἔκφυσιν ἱκανώτατος ἂν εἴη». Ἀλλὰ καὶ «κολάζειν ἐν δίκῃ δούλους δεῖ, καὶ μὴ νουθετοῦντας ὡς ἐλευθέρους θρύπτεσθαι ποιεῖν· τὴν δὲ οἰκέτου πρόσρησιν χρὴ σχεδὸν ἐπίταξιν πᾶσαν γίγνεσθαι, μὴ προσπαίζοντας μηδαμῇ μηδαμῶς οἰκέταις, μήτ' οὖν θηλείαις μήτε ἄρρεσιν· ἃ δὴ πρὸς δούλους φι-

λοῦσι πολλοὶ σφόδρα ἀνοήτως· θρύπτοντες χαλεπώτερον ἀπεργάζεσθαι τὸν βίον ἐκείνοις τε ἄρχεσθαι καὶ ἑαυτοῖς ἄρχειν». Διὰ τούτων τῶν λόγων ὁ Πλάτων ἀνυψοῖ μόνον εἰς θεωρίαν ὅ,τι κατὰ διαφόρους χρόνους ἤσκησαν ὡς πρᾶξιν ὅσοι τῶν Ἑλλήνων κατείχοντο ὑπὸ ὑψηλοτέρων ἠθικῶν φρονημάτων· φαίνεται μάλιστα ὡς εἰ οὗτοι ᾐσθάνοντο ἰδιαιτέραν τινὰ χαρὰν νὰ ἐπιδεικνύωσι τὸ δίκαιον αὐτῶν φρόνημα ἐν τῇ θέσει, ἣν ὡς οἰκοδεσπόται εἶχον. Πρότυπον κατὰ τοῦτο εἶναι ἡ βασιλικὴ οἰκογένεια τῆς Ἰθάκης ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ. Ὁ Λαέρτης ἐπρίατο τὴν Εὐρύκλειαν ἀντὶ εἴκοσι βοῶν, «πρωθήβην ἔτ' ἐοῦσαν», ἐτίμα δ' αὐτὴν ἶσα κεδνῇ ἀλόχῳ, ἀλλ' εὐνῇ οὔποτ' ἔμικτο, ἵνα μὴ κινήσῃ τὸν χόλον τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς (1, 432), ἐν δὲ τῷ γήρατι αὐτῆς ἀπολαύει ἡ Εὐρύκλεια μεγίστης τιμῆς· ὁμοίως ἡ ταμία Εὐρυνόμη τυγχάνει σεβασμοῦ καὶ πίστεως· τὸν Εὔμαιον, ὃν ἡ γυνὴ τοῦ Λαέρτου ἐν τῇ νεότητι ἔτρεφε σὺν τῇ θυγατρὶ αὐτῆς, ὀλίγον δέ τι ἧσσον ἐτίμα (15, 365), μεταχειρίζεται ὁ Τηλέμαχος σχεδὸν ὡς πατέρα, διότι δεικνύεται καθ' ὁλοκληρίαν ὁ πιστότατος τοῦ οἴκου φίλος· ἡ Μελανθώ, ἥτις ἀληθῶς ὕστερον ἀποδεικνύεται πολὺ ἀχάριστος, ἀνετράφη ὑπὸ τῆς Πηνελόπης ὡς θυγάτηρ ταύτης (18, 523). Ἀλλὰ τὸ παράδειγμα τῆς τελευταίας δεικνύει συγχρόνως, ὅτι ὁ δεσπότης οὐ μόνον ὅπου παρατηρεῖ ἀγάπην καὶ ἀφοσίωσιν ἀσμένως αἴρει τὸν χωρίζοντα φραγμόν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπιστίαν αὐστηρῶς κολάζει· διότι ὡς ἀκολασταίνουσαν μετὰ τῶν μνηστήρων ἐκρέμασεν αὐτὴν ὁ Τηλέμαχος σὺν ταῖς ἄλλαις δμωαῖς, αἵτινες τοῦ αὐτοῦ ἁμαρτήματος ἔνοχοι κατέστησαν (22, 465-473), ὁ δὲ ἀδελφὸς αὐτῆς Μελάνθιος, ὁ βοηθήσας ἐν τῷ ἀγῶνι τοῖς μνηστῆρσιν, ὑπέστη τὴν ἀσπλαγχνοτάτην τιμωρίαν (22, 475)[59].

Δὲν εἶναι ἀπίθανον, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους, ὧν τὰ ἤθη ἐνταῦθα περιγράφονται, ἡ πρὸς τοὺς πιστοὺς δούλους διάθεσις ἦν τρόπον τινὰ ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ αἰσθήματος, ὅτι ἐν ταῖς ποικίλαις περιπετείαις τοῦ πολέμου οὐδεὶς εἶναι ἀσφαλὴς ἀπὸ τῆς τύχης τῆς δουλείας· ἴσως δὲ ἐθεωροῦντο τρόπον τινὰ καὶ ὡς ἱκέται τῆς οἰ-

κίας, πρὸς οὓς ἰσχύουσι τὰ δίκαια καὶ τὰ καθήκοντα τῆς ξενίας· ἀλλ' ἐν τῇ οὐσίᾳ τοῦ πράγματος εὑρίσκομεν καὶ ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ τὰς αὐτὰς δοξασίας καὶ τὸ αὐτὸ φρόνημα. Ὁ Ἰσχόμαχος τοῦ Ξενοφῶντος συνέταξε τοὺς πολυαρίθμους αὐτοῦ δούλους εἰς μικρὰν πολιτείαν, ἣν μεταχειρίζεται, ὅπως ἀσκῆται ἐν αὐτῇ πρὸς τὰ ἔργα τῆς μεγάλης πολιτείας, ἧς εἶναι πολίτης, μάλιστα δὲ ὅπως γίνηται περὶ τὴν δικαιοσύνην τελειότερος· διότι, ὡς λέγει, οὐδὲν παύεται μελετῶν λέγειν· ἢ γὰρ κατηγοροῦντός τινος τῶν οἰκετῶν ἢ ἀπολογουμένου ἀκούσας ἐλέγχειν πειρᾶται ἢ μέμφεταί τινα πρὸς τοὺς φίλους ἢ ἐπαινεῖ ἢ διαλλάττει τινὰς τῶν ἐπιτηδείων (11, 23). Μετὰ τοῦ πνεύματος δὲ τῆς σοβαρότητος, ὃ δεικνύει ὡς ἀνώτατος ἄρχων, συμβαδίζει ἡ φιλάνθρωπος μέριμνα περὶ αὐτῶν. Ὅταν ὁ Ἰσχόμαχος διδάσκῃ τὴν νεαρὰν αὐτοῦ γυναῖκα τὰ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἔργα αὐτῆς, λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τόδε· «ἓν μέν τοι τῶν σοὶ προσηκόντων ἐπιμελημάτων ἴσως ἀχαριστότερον δόξει εἶναι, ὅτι ὃς ἂν κάμνῃ τῶν οἰκετῶν, τούτων σοι ἐπιμελητέον πάντων, ὅπως θεραπεύηται»· ἡ δὲ γυνὴ ἀποκρίνεται· «ἐπιχαριτώτατον μὲν οὖν, ἢν μέλλωσί γε οἱ καλῶς θεραπευθέντες χάριν εἴσεσθαι καὶ εὐνούστεροι ἢ πρόσθεν ἔσεσθαι» (7, 37). Ὅτι δὲ σχέσεις ὅμοιαι πρὸς τὴν τῆς Εὐρυκλείας ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Ὀδυσσέως καὶ ἐν ἀττικαῖς οἰκογενείαις ἠδύναντο νὰ ἀπαντῶσι, δεικνύουσι τὰ ἱστορούμενα ἐν τῷ Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου λόγῳ τῷ φερομένῳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους (55 κ. ἑ.). Ἐνταῦθα ὁ πατὴρ τοῦ λέγοντος τὴν τιτθὴν τούτου, ἄνθρωπον εὔνουν καὶ πιστὴν, ἀφῆκεν ἐλευθέραν· συνῴκησε δ' αὕτη ἀνδρί, ἐπειδὴ ἀφείθη ἐλευθέρα· ὡς δὲ οὗτος ἀπέθανε καὶ αὐτὴ γραῦς ἦν καὶ οὐκ ἦν ὁ θρέψων, ἐπανῆλθε πρὸς αὐτόν· ὁ δὲ ἐδέξατο αὐτήν, τὸ μὲν διότι ἐθεώρει καθῆκον μὴ περιιδεῖν ἐνδεᾶ οὖσαν τὴν τιτθὴν αὐτοῦ γενομένην, τὸ δὲ διότι καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ ἐπεθύμει νὰ καταλίπῃ τοιαύτην οἰκουρὸν μετ' αὐτῆς, ἐπειδὴ αὐτὸς τριηραρχῶν ἐξέπλει· ἐν τῷ λόγῳ παρίσταται αὕτη ὡς συνεργὸς τῆς οἰκοδεσποίνης, οἱ δὲ αἰκισμοί, οὓς οἱ εἰσπηδήσαντες ταραχοποιοὶ αὐτῇ ἐπήνεγκον,

εἶναι εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν ἐπιτήδειοι νὰ ἐπιτείνωσι τὴν κατ' αὐτῶν ἀγανάκτησιν. Ὅτι δὲ οὐχὶ τυχὸν μόνον δοῦλαι κατελάμβανον τοιαύτας ἐμπιστευτικὰς θέσεις, μαρτυρεῖ ὁ Θεόφραστος ἐν τῷ Περὶ γάμου συγγράμματι λέγων, ὅτι δοῦλοι εὐεργετηθέντες δύνανται νἀποδῶσι τῷ ἀνδρὶ πλείονος ἄξιοι ἢ ἡ σύζυγος.

Ἐὰν ὁ Πλάτων ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι χωρίῳ τῶν Νόμων (6, 777d) λέγῃ, ὅτι οἱ δεσπόται ὀφείλουσι νὰ ἀνατρέφωσι τοὺς δούλους «μὴ μόνον ἐκείνων ἕνεκα, πλέον δὲ αὐτῶν προτιμῶντες», ἐν τῇ φράσει ταύτῃ ἔγκειται, ὅτι ἡ περὶ τῆς εὐτυχίας αὐτῶν σκέψις προϋποτίθεται ὡς οἴκοθεν νοουμένη, πρὸς τοῦτο δὲ οὐδόλως ἀντιφάσκουσι τὰ εἰρημένα γεγονότα. Ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (7,807e) λέγει ὁ Πλάτων· «τὸ γὰρ ὅλην διατελεῖν ἡντινοῦν νύκτα εὕδοντα καὶ ὁντινοῦν τῶν πολιτῶν, καὶ μὴ φανερὸν εἶναι πᾶσι τοῖς οἰκέταις ἐγειρόμενόν τε καὶ ἐξανιστάμενον ἀεὶ πρῶτον, τοῦτο αἰσχρὸν δεῖ δεδόχθαι πᾶσι καὶ οὐχ ἐλευθέρου»· πρὸς ταῦτα συμφωνεῖ καὶ τὸ ἐν τοῖς Οἰκονομικοῖς τοῦ Ἀριστοτέλους (1345 a 13) «ἐγείρεσθαι χρὴ πρότερον δεσπότας οἰκετῶν καὶ καθεύδειν ὕστερον». Πάντες ἴσως δὲν ἠκολούθουν τῷ αὐστηρῷ τούτῳ παραγγέλματι, ἀλλ' ὅτι ἐδίδετο, ἀποδεικνύει πόσον σοβαρὸν πρᾶγμα ἐθεωρεῖτο ἡ παιδαγωγική, ἥτις ὤφειλε νὰ ἐφαρμόζηται εἰς τοὺς δούλους. Περὶ τῶν ἰδιαιτέρων τύπων καὶ βαθμίδων ταύτης πολλὰ διδάσκουσιν ἡμᾶς τὰ γνωστὰ ἡμῖν γεγονότα τοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Τινὲς φιλάνθρωποι δεσπόται ἐζήτουν νὰ σμικρύνωσι τὸ μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν ἰδίων οἰκετῶν χάσμα, ἐκπαιδεύοντες αὐτούς· οὕτως ἐδοκίμαζον τὴν ἐπίδρασιν τῆς ἑλληνικῆς ἐξημερώσεως ἐν μείζονι μέτρῳ ἰδίως οἱ ἀμέσως ἐκ βαρβάρων χωρῶν εἰσαγόμενοι. Πόσον ᾐσθάνοντο τὸ μέγεθος τοῦ εὐεργετήματος τούτου, δεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ δούλου ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ κωμικοῦ Θεοφίλου (1), ὅστις ἐκδηλοῖ τὴν πρὸς τὸν δεσπότην εὐχαριστίαν λέγων·

Καίτοι τί φημι καὶ τί δρᾶν βουλεύομαι;
προδοὺς ἀπιέναι τὸν ἀγαπητὸν δεσπότην,

τὸν τροφέα, τὸν σωτῆρα, δι' ὃν εἶδον νόμους
Ἕλληνας, ἔμαθον γράμματ', ἐμυήθην θεοῖς;

ὑποδεικνύει δὲ ὁ γραμματικὸς ὁ διασώσας τοὺς στίχους τούτους (Β Α ΙΙ, 724), ὅτι τὰ τοιαῦτα δὲν συνέβαινον σποράδην μόνον. Γινώσκομεν περὶ τούτων τὸ παράδειγμα τοῦ τραπεζίτου Πασίωνος ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Στεφάνου (45, 71-76), ὅς κατὰ τὸν εἰρημένον τρόπον τὸν δοῦλον αὐτοῦ Φορμίωνα καὶ γράμματα ἐπαίδευσε καὶ τὴν ἑαυτοῦ τέχνην ἐδίδαξε, ποιήσας αὐτὸν οὕτως Ἕλληνα ἀντὶ βαρβάρου καὶ γνώριμον ἀντ' ἀνδραπόδου, ὥστε ἀπελευθερωθεὶς ἠδυνήθη νὰ ἱδρύσῃ καὶ αὐτὸς τράπεζαν, ἅτινα πάντα ἀνταπέδωκε τῇ οἰκογενείᾳ τοῦ Πασίωνος ὕστερον διὰ βδελυρᾶς ἀχαριστίας. Πολλαὶ διατάξεις ἐσκόπουν εἰς τὴν διέγερσιν καὶ διατήρησιν ἐν τοῖς δούλοις τοῦ αἰσθήματος τῆς οἰκειότητος πρὸς τὴν οἰκογένειαν τοῦ δεσπότου. Τοιοῦτον μέσον πρὸ πάντων ἦτο ἡ συνήθεια νὰ μετέχωσι τῆς κατ' οἶκον θρησκευτικῆς λατρείας· διὰ τοῦτο ἡ Κλυταιμήστρα παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ (Ἀγ. 1036) προσαγορεύει τὴν δορυάλωτον Κασσάνδραν ὡς κοινωνὸν τῶν χερνίβων ἐν τῷ μεγάρῳ αὐτῆς, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης (Οἰκον. 1344 b 19) παρατηρεῖ, ὅτι δεῖ «τὰς θυσίας καὶ τὰς ἀπολαύσεις μᾶλλον τῶν δούλων ἕνεκα ποιεῖσθαι ἢ τῶν ἐλευθέρων». Ἐν Ἀθήναις ἦν ἔθος καθ' ὃ, ὅτε εἰσήγετο νεώνητος οἰκέτης εἰς τὴν οἰκίαν, ἔφερον αὐτὸν ἐπὶ τὴν ἑστίαν καὶ καθίζοντες κατέχεον κατὰ τῆς κεφαλῆς αὐτοῦ ὁ δεσπότης ἢ ἡ δέσποινα ἰσχάδων καὶ καρύων καὶ φοινίκων καὶ ἄλλων τοιούτων πλῆθος εἰς σημεῖον εὐπορίας ὥσπερ καὶ τῶν νυμφίων, ἅτινα ἐκάλουν καταχύσματα [60]). Τινὲς τῶν δεσποτῶν μάλιστα φαίνεται ὅτι ἐμερίμνων, ὥστε καὶ τὰ συμπόσια, ἃ μετὰ τῶν φίλων ἐτέλουν, νὰ μὴ ἀλλοτριῶσιν ἢ ἄλλως πως νὰ βλάπτωσι τοὺς δούλους· οὕτω π. χ. ὁ Ἀγάθων ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος θέλει νὰ καταστήσῃ τὴν ἡμέραν, ἐν ᾗ ἑορτάζει μετ' ἐκλεκτῶν φίλων τὴν ἐν τῷ τραγικῷ ἀγῶνι νίκην αὐτοῦ, καὶ τοῖς δούλοις ἑορτάσιμον, καταλείπων αὐτοῖς ἐν-

τελῶς τὸν τρόπον τῆς θεραπείας καὶ ἐξεγείρων οὕτως ἐν αὐτοῖς τὸ συναίσθημα τῆς αὐτοτελείας (175 b), ὁ δὲ Ἐπίκτητος πιθανῶς ἀποδίδει, ὅ,τι πολὺ πρὸ αὐτοῦ οἱ Ἀθηναῖοι εἶχον εἰπεῖ, ὅταν παραγγέλλῃ· «ἑστιώμενος μέμνησο ὅτι μὴ κάμνων ὑπὸ καμνόντων ὑπουργῇ, ἐσθίων ὑπὸ μὴ ἐσθιόντων, πίνων ὑπὸ μὴ πινόντων, λαλῶν ὑπὸ σιωπώντων, ἀνειμένος ὑπὸ συνεσταλμένων» (Στοβ. 5, 100). Ἐν Ἀθήναις πρὸς τούτοις ἐθεωρεῖτο ἀναγκαῖον νὰ ἀντιδρῶσι κατὰ τῆς κρυψινοίας, ἥτις εὐκόλως γεννᾶται ἐν τοῖς δούλοις, χορηγοῦντες αὐτοῖς ὡς δυνατὸν μεγάλην παρρησίαν, εἰς ἣν ἐκεῖ μεγίστη ἀξία ἀπενέμετο. Ὁ Μένανδρος λέγει (ἀπ. 359)·

Ἂν πάντα δουλεύειν ὁ δοῦλος μανθάνῃ,
πονηρὸς ἔσται· μεταδίδου παρρησίας,
βελτίον' αὐτὸν τοῦτο ποιήσει πολύ.

Ὅτι δὲ ἡδέως ἠκολούθουν τῷ παραγγέλματι τούτῳ τοῦ Μενάνδρου, μαρτυρεῖ ὁ Δημοσθένης (9, 3) λέγων ὅτι ἐν Ἀθήναις πολλοὺς οἰκέτας δύναται νὰ ἴδῃ τις μετὰ πλείονος ἐξουσίας λέγοντας ὅ τι βούλονται, ἢ πολίτας ἐν ἐνίαις τῶν ἄλλων πόλεων· οὐχὶ ἀσχέτως δὲ πρὸς ταῦτα καὶ ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 511 e) ἀντιτίθησι τὴν βραχυλογίαν τοῦ ῥωμαϊκοῦ οἰκέτου, ὅστις μόνον πρὸς τὰ ἐρωτώμενα λαλεῖ καὶ οὐδὲν πλέον, πρὸς τὴν ἀδολεσχίαν τοῦ ἀττικοῦ, ὅστις σκάπτων ἅμα ποιεῖται μακροὺς λόγους πρὸς τὸν δεσπότην. Ὅπως ἀνταμείβωσι τοὺς ἀξίους καὶ πιστοὺς δούλους καὶ οὕτως ἐξασφαλίζωσιν ἔτι μᾶλλον τὴν πίστιν αὐτῶν, ἐπέτρεπον αὐτοῖς νὰ ἱδρύωσιν ἰδίαν οἰκογένειαν, ὅπερ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης συνιστᾷ (Οἰκον. 1344b17). Ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ ὁ Εὔμαιος θεωρεῖ ὡς βέβαιον, ὅτι ὁ Ὀδυσσεὺς ἐὰν ἐπέστρεφεν, θὰ ἔδιδεν αὐτῷ κτῆσιν καὶ οἶκον καὶ κλῆρον εὔμορφόν τε γυναῖκα (14, 63), ὕστερον δὲ (21,214) αὐτὸς ὁ Ὀδυσσεὺς ἐπαγγέλλεται τῷ τε Εὐμαίῳ καὶ τῷ βουκόλῳ Φιλοιτίῳ, ὅτι ἀμφοτέροις ἄξεται ἀλόχους καὶ κτήματ' ὀπάσει οἰκία τ' ἐγγὺς τῶν ἑαυτοῦ τετυγμένα. Ὁμοίως πράττει ὁ Ἰσχόμαχος. Καὶ δὲν θέλει μὲν νὰ ὀνομάσῃ τὰς τῶν δούλων συ-

ζεύξεις γάμους, ἀλλ' ἀκολουθῶν τῇ αὐτῇ ἀρχῇ ἐπιτρέπει αὐτὰς τοῖς χρηστοῖς δούλοις· διότι οὗτοι μὲν «παιδοποιησάμενοι εὐνούστεροι ὡς ἐπὶ τὸ πολύ, οἱ δὲ πονηροὶ συζυγέντες εὐπορώτεροι πρὸς τὸ κακουργεῖν γίγνονται». Τὸ δὲ παρὰ Στοβαίῳ (62, 48) ἱστορούμενον περί τινος φιλανθρώπου δεσπότου συνᾴδει κατ' οὐσίαν πρὸς ταῦτα. Πρὸς τούτοις πάντας τοὺς σπουδαίους δούλους, οὓς ἔκρινον πίστεως ἀξίους, διώριζον ἐπιτρόπους, σχεδὸν δὲ ᾖρον τὸν χωρίζοντα αὐτοὺς καὶ τοὺς ἐλευθέρους φραγμόν· ἐκ ταύτης τῆς συνηθείας ἐξάγει ὁ Ἀριστοτέλης (Οἰκον. 1344 a 26-31) τὸ παράγγελμα τόδε· «τοῖς μὲν ἐλευθεριωτέροις τιμῆς μεταδιδόναι, τοῖς δ' ἐργάταις τροφῆς πλῆθος». Ὅπως πιστώσωμεν αὐτὸ διὰ μαρτυριῶν, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναδράμωμεν εἰς τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους καὶ νὰ ὑπομνήσωμεν ἐκ νέου τὸν τρόπον τῆς οἰκογενείας τοῦ Ὀδυσσέως πρὸς τὸν Εὔμαιον καὶ τὴν Εὐρύκλειαν, διότι τὸ ἱστορικὸν παράδειγμα τοῦ Περικλέους, ὅστις ἀνέθηκε τὴν διοίκησιν πάσης αὐτοῦ τῆς περιουσίας εἰς τὸν δοῦλον Εὐάγγελον (Πλούτ. Περ. 16), λαλεῖ ἐνταῦθα πολὺ σαφέστερον, ἐπίσης δὲ καὶ ἃ ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ Οἰκονομικῷ παριστάνει τὸν Ἰσχόμαχον λέγοντα καὶ ποιοῦντα χαρακτηρίζουσιν ἱκανῶς τὰ παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις ἐθιζόμενα. Ὁ Ἰσχόμαχος ἐν μὲν τῇ οἰκίᾳ ἐποίησε ταμίαν ἐκείνην ἐκ πασῶν τῶν δούλων, ἥτις ἐδόκει εἶναι ἐγκρατεστάτη, πρὸς δὲ τούτοις ᾗ τὸ μνημονικὸν μάλιστα ἐδόκει ἔχειν καὶ τὸ προνοεῖν μή τι κακὸν λάβῃ παρ' αὐτοῦ ἀμελοῦσα· ἵνα ἔχῃ δὲ εὐνοϊκῶς πρὸς τοὺς δεσπότας, μετέδιδον αὐτῇ τῶν εὐφροσυνῶν τοῦ οἴκου καὶ εἰς τὰ λυπηρὰ προσεκάλουν (9, 11-13)· τῶν δὲ κτημάτων αὐτοῦ ἐπιτρόπους καθιστᾷ τοὺς κατὰ πάντα πρὸς τοῦτο ἱκανωτάτους καὶ ἀξιολογωτάτους καὶ διδάσκει πάλιν αὐτούς, ἵνα ἐκ τῶν ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν αὐτῶν δούλων τὸν μὲν κρείττονα βελτίοσι καὶ ἱματίοις καὶ ὑποδήμασι τιμῶσι, τῷ δὲ χείρονι τὰ ἥττω διδῶσι (12, 3-14, 8)· «οὓς δ' ἂν αὖ καταμάθω, λέγει, μὴ τῷ πλέον ἔχειν μόνον διὰ τὴν δικαιοσύνην ἐπαιρομένους, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐπαινεῖσθαι ἐπιθυμοῦντας ὑπ' ἐμοῦ, τούτοις ὥσπερ ἐλευθέροις ἤδη χρῶμαι, οὐ

μόνον πλουτίζων ἀλλὰ καὶ τιμῶν ὡς καλούς τε κἀγαθούς» (14,9).

Ἐκ τούτων εὐκόλως κατανοεῖται, ὅτι αἱ σχέσεις μεταξὺ δεσποτῶν καὶ δούλων ἦσαν πολλάκις οἰκειόταται, περὶ οὗ ἐντελῶς πείθει ἡμᾶς ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα δήλωσις τοῦ Θεοφράστου καὶ τὸ παρατεθὲν ἀπόσπασμα τοῦ κωμικοῦ Θεοφίλου. Ὡραίαν εἰκόνα τῆς ζωηρᾶς μετοχῆς τοῦ δούλου εἰς τὰς συμφορὰς τῆς οἰκογενείας τοῦ δεσπότου παρεῖχεν ἡ τοῦ Μενάνδρου κωμῳδία Πλόκιον, ἧς τὸ περιεχόμενον ἐν κεφαλαίῳ ἀνακοινοῦται ἡμῖν ὁ Γέλλιος (2, 23), ἔτι δὲ αἱ παρὰ τῷ αὐτῷ ποιητῇ (ἀπ. 574), παρ' Ἀντιφάνει (ἀπ. 277) καὶ παρ' Ἀλέξιδι (ἀπ. 53) ἀπαντῶσαι ῥήσεις, καθ' ἃς ὁ δεσπότης εἶναι πατρὶς τῷ ἐστερημένῳ πατρίδος δούλῳ, οἱ δὲ οἰκέται ἔχουσι τοὺς τρόπους ἐμφερεῖς τοῖς δεσπόταις. Ὅθεν καὶ ἐκεῖνο πάντως φυσικὸν φαίνεται, ὅτι ἡ πίστις ἀποθανόντων δούλων ἐξυμνεῖτο δι' ἐπιτυμβίων ἐπιγραφῶν, πολλὰ δὲ τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας ἐπιγράμματα τοιαύτην ἔχουσιν ὑπόθεσιν (Ἀνθ. Παλ. 7, 178. 179. 180. 458). Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον καὶ οἱ εὐνούστατοι τῶν δούλων ἐπόθουν ἐπὶ τέλους τὴν ἀπελευθέρωσιν, ἥτις δὲν ἦτο καθόλου ἰσοδύναμος πρὸς διάλυσιν τῆς πρὸς τὸν δεσπότην σχέσεως· διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης (Οἰκον. 1344 b 15) ἀποφαίνεται, ὅτι «δίκαιον καὶ συμφέρον τὴν ἐλευθερίαν κεῖσθαι ἆθλον». Ἐξαιρέτως δὲ φιλάνθρωποι δεσπόται ἐλάμβανον πρόνοιαν, ὅπως οἱ πιστοὶ δοῦλοι μὴ περιέλθωσιν εἰς χεῖρας δεσποτῶν τοιούτων, παρ' οἷς δὲν θὰ ἀπέλαυον τῆς αὐτῆς εὐμενείας, καὶ ὥριζον ἐν διαθήκῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν αὐτῶν· τοῦτο ἔπραξαν ἰδίως κατὰ Διογένη τὸν Λαέρτιον πολλοὶ φιλόσοφοι· εἷς μάλιστα αὐτῶν, ὁ Λύκων διατάσσει καὶ περὶ τῆς τροφῆς καὶ παιδείας δούλου μικροῦ, ὃς ὕστερον ἔμελλε νὰ ἀπελευθερωθῇ [61]). Ἐκ τοῦ αὐτοῦ φρονήματος ὁρμωμένη ἀντήμειβεν ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν τὰς ἐξόχους ὑπηρεσίας, ἃς δοῦλοι προσέφερον αὐτῇ καταμηνύοντες δεινὰ κακουργήματα, ἢ ἀνδρείως ἐν τῷ πολέμῳ μαχόμενοι, ἐξαγοράζουσα αὐτοὺς εἰς ἐλευθερίαν (Ἀρ. Βατρ. 33. 191. 693. Λυσ. 5, 3. 7, 16. Πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 11, 914 a) [62]). Περὶ τῶν δε-

σμῶν, οἵτινες συνέδεον τοὺς ἀπελευθέρους πάντοτε μετὰ τῶν πρώην δεσποτῶν ἢ τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν, διδάσκουσιν ἡμᾶς ἐξαιρέτως πολλαὶ τῶν δελφικῶν ἐπιγραφῶν. Ἐξ αὐτῶν μανθάνομεν, ὅτι τὸ δῶρον τῆς ἐλευθερίας ἐν πολλαῖς περιπτώσεσιν ἐξαρτᾶται ἐκ φορτικῶν ὅρων, ὅτι π. χ. ὑπεχρεοῦντο νὰ μένωσιν ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ ἢ νὰ ἐκμάθωσιν ὡρισμένην τέχνην ἢ νὰ ἐκτελῶσιν ἔργα ὡρισμένα, ἄλλοτε δὲ πάλιν αἱ ἀξιώσεις τοῦ δεσπότου περιορίζονται μόνον εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ σεβασμοῦ καὶ παρέχουσι τοῖς δούλοις τρόπον τινὰ τὴν θέσιν τέκνων τῶν ἀπελευθερωσάντων αὐτούς, καθ' ὅσον ὑποχρεοῦνται νὰ θεραπεύωσι τούτους ὡς υἱοὶ ἢ θυγατέρες ἢ μετὰ τὴν τελευτὴν αὐτῶν νὰ ποιῶσιν αὐτοῖς τὰς ἐπιταφίους τιμάς [63]). Γενικάς τινας ὑποχρεώσεις τῶν ἀπελευθέρων ἐκανόνιζον οἱ νόμοι τῆς πόλεως. Τοῦτο ἐγίνετο κατ' ἐξοχὴν ἐν Ἀθήναις, ὅπου ἡ ἀποστασία ἀπὸ τοῦ τέως δεσπότου δι' ἐκλογῆς ἑτέρου πάτρωνος ἐκολάζετο [64])· ἀκριβεστέρας δὲ διατάξεις ἀπαιτεῖ ὁ Πλάτων (Νόμ. 11, 915 a) καὶ δεικνύει οὕτω, ὅτι τὰ τοιαῦτα πολὺ σύμφωνα ἦσαν πρὸς τὰς καθόλου κρατούσας δοξασίας. Ὁ Πλάτων λέγει· « ἀγέτω δὲ καὶ τὸν ἀπελεύθερον, ἐάν τις μὴ θεραπεύῃ τοὺς ἀπελευθερώσαντας ἢ μὴ ἱκανῶς· θεραπεία δὲ φοιτᾶν τρὶς τοῦ μηνὸς τὸν ἀπελευθερωθέντα πρὸς τὴν τοῦ ἀπελευθερώσαντος ἑστίαν, ἐπαγγελλόμενον ὅ,τι χρὴ δρᾶν τῶν δικαίων καὶ ἅμα δυνατῶν, καὶ περὶ γάμου ποιεῖν ὅ,τι περ ἂν ξυνδοκῇ τῷ γενομένῳ δεσπότῃ, πλουτεῖν δὲ τοῦ ἀπελευθερώσαντος μὴ ἐξεῖναι μᾶλλον· τὸ δὲ πλέον γιγνέσθω τοῦ δεσπότου ».

Ὅσα μέχρι τοῦδε εἴπομεν καὶ ὅσα ἔδει πρὸ πάντων νὰ εἴπωμεν συμφώνως πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς ἡμετέρας συγγραφῆς, ἀποβλέπουσιν εἰς τὴν ἰδεώδη ὄψιν τῆς δουλείας. Ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος, ὅτι αὕτη ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ κυρίως μόνον ἐπὶ τῶν δούλων τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐργαζομένων, ἴσως δὲ καὶ ἐπὶ τῶν ἐργαζομένων ἐν τοῖς ἀγροῖς τοῦ δεσπότου· οἱ δὲ ἐν τοῖς ἐργοστασίοις ἢ ἐργαστηρίοις ἐργαζόμενοι καὶ οἱ δημόσιοι δοῦλοι οὐδὲν ταύτης ἀπέλαυον· ἀλλὰ καὶ ἐν ἐκείνοις ἴσως ὑπῆρχον πανταχοῦ πλεῖστοι,

οἵτινες ᾐσθάνοντο μόνον τὴν πίεσιν τῆς δουλείας, οὐδαμῶς δὲ μετεῖχον τῆς εὐεργετικῆς οἰκειότητος τοῦ οἰκογενειακοῦ βίου. Διὰ τοῦτο, ὅπου ἐτρέφοντο πολλοὶ δοῦλοι, ἐπαναστάσεις αὐτῶν δὲν ἦσαν πρᾶγμα σπάνιον, ἀπόπειραι δὲ ἀποδράσεως οὐδέποτε ἔλειπον, πολλάκις δὲ ἐγεννᾶτο μεταξὺ δεσπότου καὶ δούλου ἀμοιβαία τις δυσμένεια, οἵαν μετ᾽ ἀμιμήτου ζωηρότητος περιγράφει ὁ βραχὺς διάλογος μεταξὺ Αἰακοῦ καὶ Ξανθίου ἐν τοῖς Βατράχοις τοῦ Ἀριστοφάνους (741-753). Ἀλλ᾽ ὅτι ὁ δοῦλος εἶναι ἐκτὸς τοῦ νόμου, καταφαίνεται μάλιστα ἐν ταῖς δημοσίαις σχέσεσιν. Ἐπειδὴ ὁ δοῦλος ἀπέναντι τοῦ νόμου δὲν θεωρεῖται ὡς αὐτεξούσιος, δὲν δύναται νὰ ἐνεργῇ αὐτοπροσώπως κατηγορίας διὰ προσγενόμενα αὐτῷ ἀδικήματα, ἀλλ᾽ εἶναι ἠναγκασμένος νὰ ἐπιτρέπῃ τῷ ἑαυτοῦ δεσπότῃ τὴν ὑπεράσπισιν τοῦ ἰδίου συμφέροντος καὶ ὑπολείπεται ἐν τούτῳ κατὰ πολὺ καὶ τοῦ μετοίκου, ὅστις εἶναι μὲν ἐπίσης ἠναγκασμένος νὰ ἔχῃ τῶν πολιτῶν ἕνα ὡς προστάτην, ἀλλ᾽ ὅμως ἐκ τῆς προαιρέσεως αὐτοῦ ἐξήρτηται νὰ ἐκλέγῃ πάντοτε ὡς τοιοῦτον ἄνδρα ὡς οἷόν τε δραστηριώτατον. Ἐὰν ὁ δοῦλος καταστῇ ἄξιος ποινῆς, αὕτη εἶναι μόνον αἰκισμὸς τοῦ σώματος, δέσμευσις ἢ στίξις, ἐπειδὴ περιουσίαν ἰδίαν δὲν ἔχει, τὰ δὲ ἰδεώδη ἀγαθὰ τῆς ἐλευθερίας, τῆς ἐν τῇ πατρίδι βιώσεως καὶ τῆς ἀσκήσεως πολιτικῶν ἀξιωμάτων, ὧν τὴν στέρησιν βαθύτατα αἰσθάνεται ὁ πολίτης, δὲν ὑπάρχουσι δι᾽ αὐτόν. Ὁ Δημοσθένης ταύτην τὴν διαφορὰν δούλου καὶ ἐλευθέρου θεωρεῖ μεγίστην, «ὅτι τοῖς μὲν δούλοις τὸ σῶμα τῶν ἀδικημάτων ἁπάντων ὑπεύθυνόν ἐστι, τοῖς δ᾽ ἐλευθέροις ὕστατον τοῦτο προσήκει κολάζειν» (24, 167)· τὸ αὐτὸ δ᾽ ἐννοεῖ καὶ ὁ Ἀριστοφάνης ποιῶν τὸν χορὸν τῶν Σφηκῶν λέγοντα· «παῖδα γὰρ, κἂν ᾖ γέρων | , καλεῖν δίκαιον, ὅστις ἂν πληγὰς λάβῃ» (1247). Ἔτι μᾶλλον ἀλλότριον τῶν ἡμετέρων αἰσθημάτων εἶναι καὶ ἐκεῖνο, ὅτι κατὰ τὸν ἐν Ἀθήναις, ἀναμφιβόλως δὲ καὶ ἐν ταῖς πλείσταις τῶν ἄλλων Ἑλληνίδων πόλεων ἰσχύοντα νόμον ἡ μαρτυρία τῶν δούλων ἐν ταῖς διαδικασίαις οὐδεμίαν εἶχε καθ᾽ ἑαυτὴν σημασίαν, ἀλλ᾽ ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ ἐκβιάζωνται ταύτην βασανί-

ζοντες αὐτοὺς τῇ ἐγκρίσει, πολλάκις δὲ καὶ τῇ προκλήσει τοῦ δεσπότου αὐτῶν. Ἀλλ' ὅμως, ἵνα ἐκτιμήσωμεν τὴν βάσανον ταύτην ὀρθῶς, ὀφείλομεν νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι καὶ πολιτῶν ἡ βάσανος ἐν τῇ πατρίδι αὐτῶν δὲν ἦτο ἀπολύτως ἀνήκουστον πρᾶγμα, ἐὰν ἤθελον νὰ ἀναγκάσωσιν αὐτὸν εἰς ὁμολογίαν τοῦ διαπραχθέντος ὑπ' αὐτοῦ ἐγκλήματος· ἐν Μυτιλήνῃ τοὐλάχιστον φαίνεται ὅτι ἐγίνετο τακτικῶς (Αἰλιαν. Π. Ἱ. 13, 2)· ἐν Ἀθήναις ἐφηρμόζετο κατὰ τοὺς ἀρχαιοτέρους χρόνους, κατηργήθη δὲ διὰ τοῦ ψηφίσματος τοῦ Σκαμανδρίου, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὸ ψήφισμα τοῦτο ἐπετρέπετο ἐν ὅλως ἐκτάκτοις περιπτώσεσι γνώμῃ τῆς βουλῆς (Ἀνδοκ. 1, 43. Πρβλ. Ἀναξιμ. Ῥητ. 17). Ὅτι δὲ ἐν Ἀθήναις ἡ βάσανος ξένων πολιτῶν ἐλευθέρων ἦτο συνηθεστάτη ἐν τοῖς δικαστηρίοις πρὸς εὕρεσιν τῆς ἀληθείας, ἀποδεικνύουσι πολλὰ χωρία τῶν ῥητόρων (Ἀντιφ. 5, 49. Λυσ. 3, 33. 13, 25. 27, 59. Αἰσχίν. 3, 224), παράδοξον μάλιστα πρὸς ταῦτα φαίνεται, ὅτι Ἀθηναῖοι ἀπελεύθεροι δὲν ὑπεβάλλοντο εἰς αὐτήν, ἀλλ' ἐπετρέπετο αὐτοῖς νὰ ὀμνύωσι τὸν ὅρκον τοῦ μάρτυρος (Ἰσοκρ. 17, 49. Δημ. 49, 55) [66]. Κατὰ τὰ εἰρημένα μετεχειρίζοντο τοὺς δούλους κατ' οὐσίαν ὥσπερ καὶ τοὺς ξένους ἐκείνους πολίτας, ἀλλὰ βεβαίως εἶχον ἄμεσον συνείδησιν τῆς ἀνάγκης τοῦ πράττειν πρὸς αὐτοὺς οὕτως. Ἐπειδὴ δηλονότι οἱ δοῦλοι δὲν ἔχουσι τὴν ἱκανότητα τῆς ἠθικῆς προαιρέσεως καὶ τοῦ αὐτεξουσίου, ἐπειδὴ ἐκτὸς τούτου δεσμεύονται ὑπὸ λίαν ἰσχυρῶν λόγων, εἶναι ἀναγκαία ἡ σωματικὴ ἀλγηδών, ὅπως ἐλευθερώσῃ τὴν ψυχὴν αὐτῶν καὶ ἐμποιήσῃ αὐτῇ λήθην τῶν λόγων ἐκείνων· τοῦτο ἐκφράζει σαφέστατα ὁ Ἀντιφῶν ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ χορευτοῦ (23, 25) λέγων, ὅτι οἱ μὲν ἐλεύθεροι σφῶν τ' αὐτῶν ἕνεκα καὶ τοῦ δικαίου φράζουσι τἀληθῆ καὶ τὰ γενόμενα, οἱ δὲ δοῦλοι πρέπει νὰ ἐξαναγκάζωνται πρὸς τοῦτο ἑτέραις ἀνάγκαις, «ὑφ' ὧν καὶ ἢν μέλλωσιν ἀποθανεῖσθαι κατειπόντες, ὅμως ἀναγκάζονται τἀληθῆ λέγειν· ἡ γὰρ παροῦσα ἀνάγκη ἑκάστῳ ἰσχυροτέρα ἐστὶ τῆς μελλούσης ἔσεσθαι». Ἐκ τῶν αὐτόθι λεγομένων βλέπομεν πρὸς τούτοις, ὅτι ἐν ἑκάστῃ ἰδιαιτέρᾳ περι-

πτώσει ἐκρέματο ἐκ τῆς διαθέσεως τοῦ προσδοκῶντος τὰς ἀνακοινώσεις ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ἂν ἤθελε νὰ ἐκτελέσῃ πράγματι τὴν βάσανον ἢ νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὰς δηλώσεις τὰς ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ φόβου αὐτῆς γενομένας· τὰ δὲ εἴδη τῶν βασάνων καὶ τὸ ποσὸν τῆς ἀποζημιώσεως τῆς ἀποδοτέας διὰ τὴν ἐνδεχομένην βλάβην ὡρίζοντο συνήθως διὰ συμβολαίου. Οἴκοθεν δῆλον, ὅτι φιλάνθρωποι δεσπόται πλὴν τῆς προσγινομένης αὐτοῖς ὑλικῆς ζημίας ἐζήτουν καὶ νὰ προφυλάττωσι τοὺς οἰκέτας αὐτῶν ἀπὸ πάσης βασάνου ὑπερβαινούσης τὸ ἀναγκαῖον μέτρον· παραδείγματα τοιαῦτα παρέχουσιν ὁ Νικόβουλος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Πανταίνετον (42) καὶ ὁ Πασίων ἐν τῷ Τραπεζιτικῷ τοῦ Ἱπποκράτους (15. 16), εἰ καὶ ὁ ῥήτωρ καθίστησι πολὺ ὕποπτα τὰ ἐλατήρια τοῦ τελευταίου [67]). Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς βασάνου ἠδύνατο νὰ ἐγερθῇ ἔρις περὶ τῆς σημασίας, ἣν ἤθελον νὰ ἀπονείμωσιν εἰς τὰ ἐξαγόμενα ἐξ αὐτῆς. Οἱ συγγράψαντες θεωρίαν τῆς Ῥητορικῆς, ὁ Ἀριστοτέλης (1376 b 31 κ. ἑ.) καὶ ὁ Ἀναξιμένης (17) ἐκθέτουσι κατὰ τρόπον πολλὰ διδάσκοντα ἡμᾶς, ὅτι ὁ ῥήτωρ δύναται κατὰ τὸ συμφέρον τοῦ ἰδίου πελάτου ἄλλοτε μὲν νὰ παριστᾷ τὰς ὁμολογίας τῶν βασανιζομένων δούλων ὡς τὰς ἀληθεστάτας πασῶν τῶν μαρτυριῶν ἢ νὰ μειοῖ τὴν ἀξιοπιστίαν αὐτῶν λέγων πρῶτον μὲν « ὡς οἱ βασανιζόμενοι τοῖς ἐκδιδοῦσι πολέμιοι γίνονται καὶ διὰ τοῦτο πολλοὶ τῶν δεσποτῶν καταψεύδονται, ἔπειθ' ὅτι πολλάκις τοῖς βασανίζουσιν ὁμολογοῦσιν οὐ τὰς ἀληθείας, ἵν' ὡς τάχιστα τῶν κακῶν παύσωνται »· οἱ σῳζόμενοι λόγοι τῶν ῥητόρων ἐπιβεβαιοῦσι ταῦτα. Πολλάκις ἀπαντᾷ παρ' αὐτοῖς ὁ κοινὸς τόπος, ὅτι ἀκριβεστάτη πασῶν πίστεων νομίζεται καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ ἡ βάσανος, « καὶ ὅπου ἂν δοῦλοι καὶ ἐλεύθεροι παραγένωνται, δέῃ δ' εὑρεθῆναι τὸ ζητούμενον, οὐ χρῆσθε ταῖς τῶν ἐλευθέρων μαρτυρίαις, ἀλλὰ τοὺς δούλους βασανίζοντες οὕτω ζητεῖτε τὴν ἀλήθειαν εὑρεῖν, εἰκότως, ὦ ἄνδρες δικασταί. Τῶν μὲν γὰρ μαρτυρησάντων ἤδη τινὲς οὐ τἀληθῆ μαρτυρῆσαι ἔδοξαν· τῶν δὲ βασανισθέντων οὐδένες πώποτ' ἐξηλέγχθησαν, ὡς οὐκ ἀληθῆ τὰ ἐκ τῆς

βασάνου εἶπον» (Δημ. 30, 37. πρβλ. 47, 8 Ἰσοκρ. 17, 54. Ἰσαῖ. 8, 12)· ἀφ' ἑτέρου ὁ Νικόβουλος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Πανταίνετον (41) ἀποφαίνεται, ὅτι δὲν εἶναι δίκαιον «ἐν οἰκέτου σώματι ἢ ψυχῇ ἢ δύο ὠφληκέναι τάλαντα ἢ μηδὲν τὸν συκοφαντοῦντα ζημιοῦσθαι», ὡσαύτως δὲ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (31-35. πρβλ. 40. 41) δισχυρίζεται ὁ λέγων, ὅτι οἱ βασανιζόμενοι χαρίζονται τοῖς βασανίζουσι, καὶ μάλιστα ὅταν, ὡς ἐν τῇ προκειμένῃ περιπτώσει, ὑπόσχωνται αὐτοῖς ἐλευθερίαν, καὶ ὅτι ὁ βασανιζόμενος δοῦλος ἀποβαλὼν τὴν ἐλπίδα ταύτην, «ἐνταῦθ' ἤδη τῇ ἀληθείᾳ ἐχρῆτο, καὶ ἔλεγεν ὅτι ἐπείσθη ὑπὸ τούτων ἐκείνου καταψεύδεσθαι». Ἐνταῦθα ὑποδεικνύεται ἐν παρόδῳ, ὅτι καὶ ἡ παρουσία ἢ ἀπουσία ἐκείνων, ὧν καταψεύδονται, ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς ὁμολογίας τῶν δούλων (32). Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Περὶ τοῦ σηκοῦ (35) ὁ μὲν κατηγορούμενος εἶναι πρόθυμος, ὅν τινα βούλεται τῶν δούλων παραδοῦναι βασανίζειν, ὁ δὲ κατήγορος δὲν δέχεται, «οὐδὲν φάσκων πιστὸν εἶναι τοῖς θεράπουσιν», πρὸς ὃ ἐκεῖνος διατείνεται, ὅτι δεινόν ἐστιν, «εἰ περὶ αὐτῶν μὲν οἱ βασανιζόμενοι κατηγοροῦσιν, εὖ εἰδότες ὅτι ἀποθανοῦνται, περὶ δὲ τῶν δεσποτῶν, οἷς πεφύκασι κακονούστατοι, μᾶλλον ἂν εἵλοντο ἀνέχεσθαι βασανιζόμενοι ἢ κατειπόντες ἀπηλλάχθαι τῶν παρόντων κακῶν». Παρὰ Λυκούργῳ (30) εὑρίσκομεν ἅπαξ τὴν ἀκριβῶς ἀντίθετον ὑπόθεσιν.

Ὁ συγγραφεὺς τῆς «Ἀθηναίων πολιτείας», ἐνσάρκωσις τοῦ ὀλιγαρχικοῦ φρονήματος, ἀγανακτεῖ ὅτι Ἀθήνησιν ὁ ξένος δοῦλος οὐχ ὑπεξίσταται τῷ ἐλευθέρῳ, οὐδὲ πατάξαι αὐτὸν ἔξεστιν, θαυμάζει δὲ ὅτι «ἐῶσι τοὺς δούλους τρυφᾶν αὐτόθι καὶ μεγαλοπρεπῶς διαιτᾶσθαι ἐνίους» (1, 10. 11). Ὁ ἀνὴρ οὗτος πιστεύει ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξηγηθῇ τοῦτο ἐκ πολιτικῶν λόγων, ἀλλὰ καὶ ἂν τοιοῦτοι λόγοι συνετέλεσαν, ἀναντιρρήτως ὅμως μεγάλως εἰς τοῦτο συνεβάλλετο ἡ φιλανθρωπία τοῦ ἀττικοῦ φρονήματος. Αὕτη φανεροῦται ἐξ ἴσου ἔν τε τῷ ἔθει καὶ ἐν τῷ νόμῳ· καὶ ἐκεῖνο μὲν εὐστόχως ἑρμηνεύει ὁ Ἰσοκράτης λέγων, ὅτι «τὸν τῶν ὑπε-

ροπτικῶν ὄγκον μόλις ἂν οἱ δοῦλοι καρτερήσειαν» (1, 30), ὁ δὲ νόμος ὡς πολλάκις οἱ ῥήτορες μνημονεύουσιν (Αἰσχίν. 1, 17. Δημ. 21, 46-49. πρβλ. Ἀθήν. 6, 266f)· ἔδωκε τὸ δικαίωμα νὰ ἐγείρηται κατηγορία καὶ κατὰ τοῦ εἰς δούλους ὑβρίζοντος, ὥσπερ κατὰ τοῦ εἰς ἐλευθέρους. Τὸν δὲ φονέα ἀλλοτρίου δούλου μετεχειρίζοντο ὥσπερ καὶ τὸν ἀκουσίως ἐλεύθερον ἀποκτείναντα, καὶ διὰ τοῦτο ἐδικάζετο ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου τοῦ ἐπὶ Παλλαδίῳ (Ἰσοκρ. 18, 52. Σχολ. Αἰσχίν. 2, 87)· ἐὰν δὲ ὁ Λυκοῦργος ἀντιθέτως πρὸς ταῦτα (65) ἐγκωμιάζῃ τοὺς ἀρχαίους νομοθέτας διότι δὲν ἔκαμνον διάκρισιν μεταξὺ τοῦ φονεύοντος δούλου καὶ τοῦ φονεύοντος ἐλευθέρου, ἀλλ' ὁμοίως ἐτιμώρουν θανάτῳ ἀμφοτέρους, τὸ πρᾶγμα δὲν εἶναι μὲν ἱστορικὸν ἴσως, ἀλλ' ἡ παρατήρησις τοῦ ῥήτορος μαρτυρεῖ, ὅτι ἡ ὑφεστῶσα διάταξις δὲν ἀνέπαυε τὸ ἠθικὸν αἴσθημα αὐτοῦ τε καὶ τῶν συγχρόνων. Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὸν ἴδιον δεσπότην ἐπροστάτευεν ὁ νόμος τὴν ζωὴν τοῦ δούλου. Ὁ Ἀντιφῶν διαβεβαιοῖ ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (47. 48), ὅτι οὐδὲ πόλει (τῶν συμμαχίδων δηλονότι) ἔξεστιν ἄνευ Ἀθηναίων οὐδένα τῶν τούτοις ἀνηκόντων δούλων θανάτῳ ζημιῶσαι καὶ ὅτι ὁ ἰδιώτης ἐκεῖνος Ἀθηναῖος, οὗ ὁ δοῦλος ἐγένετο ἄξιος θανάτου, ὤφειλε νὰ παραδώσῃ αὐτὸν εἰς τὰς ἀρχάς· ἡμεῖς βεβαίως δὲν κατανοοῦμεν, τίς ἐδικαιοῦτο νὰ ἐμφανισθῇ ὡς κατήγορος, ἐὰν ἐν περιπτώσει, οἵα ἡ τελευταία, ὁ δεσπότης παρέβαινε τὸν νόμον καὶ προέβαινεν εἰς αὐτοδικίαν. Τοσοῦτον εἶναι βέβαιον, ὅτι ὁ ἀποκτείνας δοῦλον ἐθεωρεῖτο ἀκάθαρτος καὶ διὰ τοῦτο εἶχεν ἀνάγκην καθάρσεως· περὶ τούτου ποιεῖται μὲν καὶ ὁ Ἀντιφῶν ἐν ἄλλῳ χωρίῳ λόγον (6, 4), ἀλλ' ἀκριβέστερον ἐκτίθησιν αὐτὸ ὁ Πλάτων (Νόμ. 9, 865 c. d) ἔχων ὑπ' ὄψει καὶ τὰ περὶ τούτου δελφικὰ παραγγέλματα· πόσον δὲ ταῦτα λεπτομερῆ ἦσαν, συμπεραίνομεν ἐκ τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ὁ ἀποκτείνας τὸν ἑαυτοῦ δοῦλον ἔχει χρείαν τῶν αὐτῶν καθαρμῶν, ὧν καὶ ὁ ἀκουσίως ἐλεύθερον ἀποκτείνας, ἐὰν δέ τις ἀποκτείνῃ ἀλλότριον δοῦλον ὡς τὸν ἑαυτοῦ νομίσας, ἔχει ἀνάγκην πολλῷ μειζόνων καὶ πλειόνων καθαρμῶν.

Ἕνεκα τῆς στενῆς σχέσεως, ἣν ἡ δικαστικὴ καταδίωξις τοῦ φόνου εἶχε πρὸς τὴν θρησκευτικὴν αὐτοῦ κάθαρσιν, αὕτη διαφωτίζει τοὐλάχιστον ὀλίγον τὸ περὶ οὗ ἐνταῦθα ὁ λόγος· ἀλλ' ἐν γένει παρατηρεῖται, ὅτι ὅπου ἡ πολιτεία οὐδὲν δίκαιον ἠδύνατο νὰ χορηγῇ τοῖς δούλοις, ἐκεῖ ἡ θρησκεία παρεῖχεν ἔτι αὐτοῖς προστασίαν. Οὕτω π. χ. πολλάκις ἐν ταῖς ἑορταῖς τῶν θεῶν δὲν ἐχωρίζοντο τῶν πολιτῶν, ὡς ἦν συνήθεια. Ἐν τοῖς Ὑακινθίοις τῶν Λακώνων μετεῖχον τῆς ἑορτῆς μετὰ πάντων (Ἀθήν. 4, 139 f)· κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν τῶν Ἑρμαίων ἐν Κρήτῃ εὐωχουμένων τῶν οἰκετῶν οἱ δεσπόται ὑπηρέτουν πρὸς τὰς διακονίας (αὐτ. 14,639b), ὅπερ ἐγίνετο καὶ ἐν Θεσσαλίᾳ (αὐτ. 14, 640 a)· ἐν δὲ Τροιζῆνι πανήγυρις ἐγίνετο πολυήμερος, ἧς ἐν μιᾷ ἡμέρᾳ οἱ δοῦλοι μετὰ τῶν πολιτῶν κοινῇ τε ἠστραγάλιζον καὶ οἱ κύριοι τοὺς δούλους εἱστίων (αὐτ. 14, 639 c)· ἐν Φιγαλείᾳ, ὅτε ἔθυον τοῖς ἥρωσιν, ἐγίνετο μεγάλη βουθυσία καὶ εἱστιῶντο πάντες μετὰ τῶν δούλων (4, 149 c) [68])· ἐν Ἀθήναις δὲ ἠδύναντο οἱ δοῦλοι νὰ μυῶνται καὶ εἰς τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια (Κατὰ Νεαίρ. 21. Θεόφιλ. ἀπ. 1). Ἐν Λακωνικῇ, ὅπου οἱ Εἵλωτες εἰργάζοντο τὴν γῆν, ἀποφέροντες ἀποφορὰν τὴν ἔκπαλαι ὡρισμένην, ἦν κατάρα κατὰ τοῦ μισθώσαντος ἀντὶ πλείονος, ἵνα οἱ μὲν Εἵλωτες κερδαίνοντες ἡδέως ὑπηρετῶσιν, οἱ δὲ ἐλεύθεροι μὴ πλέον ἐπιζητῶσιν (Πλούτ. Ἠθ. 239 e), καὶ οὕτως τὸ ἱερὸν δίκαιον ἐξησφάλιζεν αὐτοῖς πραγματικήν τινα κτῆσιν, ἧς ἡ διάρκεια κατὰ τὰς αὐστηρῶς ἐφαρμοζομένας ἐννοίας περὶ πολίτου ἐξήρτητο ἀναγκαίως ἐκ τῆς θελήσεως τῶν ἐλευθέρων. Ἔτι σημαντικώτερον δὲ εἶναι, ὅτι οἱ δοῦλοι εἰς τὸν ναὸν θεοῦ τινος κατέφευγον, ὁσάκις ἤθελον νὰ ἀπαλλαγῶσιν ἀφορήτου καταστάσεως ἢ νὰ ἀπελευθερωθῶσιν.

Πανταχοῦ τὸ θρησκευτικὸν ἔθος ἐπέτρεπε τοῖς δούλοις, οὓς οἱ δεσπόται κακῶς μετεχειρίζοντο, νὰ ζητῶσι καταφύγιον καὶ σκέπην εἴς τινα βωμόν. Τέλης ὁ Πυθαγόρειος ἔν τινι ἀποσπάσματι παρὰ Στοβαίῳ (5, 67) ἐν παραβολῇ τινι παριστάνει οἰκέτην, ὃς πρὸς τὸν κύριον ἐφ' ἱερὸν καθίσας δικαιολογεῖται «τί μοι μάχῃ;

μή τι σοὶ κέκλοφα; οὐ πᾶν τὸ προσταττόμενον ὑπὸ σοῦ ποιῶ; οὐ τὴν ἀποφορὰν εὐτάκτως σοι φέρω;». Ἡ Σύβαρις λέγεται ὅτι κατεστράφη πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τοῦτο, ὅτι Συβαρίτης τις «τῶν οἰκετῶν τινα μαστιγῶν καὶ τοῦτον καταφυγόντα εἰς τὰ ἱερὰ πάλιν ἐμαστίγου», πράττων οὕτως ἐναντίον τοῦ δοθέντος ὑπὸ τῆς Πυθίας χρησμοῦ «πρότερον θνητὸν θεοῦ ἄνδρα μὴ σέβειν», διότι «ὡς κατέδραμεν ὁ μαστιγούμενος δοῦλος ἐπὶ τὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ μνήματα, ἀφῆκεν αἰδεσθείς» ('Αθήν. 12, 520a. Στέφ. Βυζ. ἐν λ. Σύβαρις. Παροιμιογρ. I, 218). Ἐν Ἀθήναις ὑπῆρχε νόμος, καθ' ὃν ἐὰν δοῦλός τις ὑπέφερε παρὰ τῷ ἄχρι τοῦδε δεσπότῃ, κατέφευγεν εἰς τὸ ἱερὸν τοῦ Θησέως, ἐκεῖ δὲ ᾐτεῖτο πρᾶσιν καὶ δεσπότην μεταβάλλειν ἐπιεικέστερον (Πολυδ. 7, 13. Πλούτ. Ἠθ. 166 d)[69]· ὅμοιος ἦν ὁ θεσμὸς ἐν Ἀνδανίᾳ τῆς Μεσσηνίας ὁ ἐν ἐπιγραφῇ μνημονευόμενος, καθ' ὃν ὁ ἱερεὺς ἔκρινεν, ἂν ὁ δοῦλος ὁ φυγὼν ἐγκατέλιπε τὸν δεσπότην εὐλόγως ἢ ἄνευ λόγου [70]). Ἐν πολλαῖς δὲ πόλεσιν ὑπῆρχε συνήθεια, καθ' ἣν ὁ δοῦλος, ὅστις ἤθελεν ἐκ τῶν καρπῶν τῆς ἐργασίας αὐτοῦ νὰ ἐξαγοράσῃ ἑαυτόν, παρέδιδε τὰς οἰκονομίας αὐτοῦ κατὰ πρῶτον εἴς τι τῶν ἱερῶν, τοῦτο δ' ἐξηγόραζεν αὐτὸν παρὰ τοῦ δεσπότου· διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡ μετάβασις ὑπὸ τὴν κυριαρχίαν τοῦ θεοῦ ἦν τῇ ἀπελευθερώσει ἰσοδύναμος [71]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

Σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὴν πολιτείαν

Ὅτι ἐν τῷ ὁμηρικῷ κόσμῳ ἤδη ἡ πολιτεία ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ προϋπόθεσις πάσης ἡμερώσεως, ὁ δὲ ἐκτὸς αὐτῆς βίος ὡς σύμβολον τῆς ἐσχάτης ἀγριότητος, ὅτι κατὰ τὰς ἐννοίας τῶν κατόπιν χρόνων ὁ πολιτικὸς νόμος εἶναι ἡ πηγὴ πάντων τῶν ἰδιαιτέρων ἠθικῶν θεσμῶν, ἐπραγματεύθημεν ἀλλαχοῦ ἀκριβέστερον (τ. 1, σ. 244-250). Δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο ἡ πολιτεία εἶναι δύναμις περιλαμβάνουσα ὡς οὐδεμία ἄλλη σύμπαντα τὸν βίον τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλὰ καὶ ἄλλοι λόγοι ἐπαυξάνουσι τὴν ἀξίαν αὐτῆς καὶ τὰ ἐντεῦθεν γεννώμενα καθήκοντα. Κατὰ τὴν ἀρχῆθεν κρατοῦσαν παρὰ τοῖς Ἕλλησι θεωρίαν ἡ πολιτεία συμπίπτει καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς τὸ κοινὸν τῆς πόλεως, ἡ δ' ἐπικράτεια αὐτῆς εἶναι συγχρόνως καὶ τὸ ἔδαφος τῆς στενωτέρας πατρίδος τοῦ πολίτου· ἀλλ' ἡ ἀφοσίωσις εἰς ταύτην φέρει τοσοῦτον μᾶλλον τὸν χαρακτῆρα ἀναγκαίας ἀπαιτήσεως, ὅσον ἡ κλίσις τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸ νοεῖν πάντα ὅσα ἔξωθεν προσπίπτουσι τῇ αἰσθήσει ὡς ἔμψυχα ἐμφανίζει καὶ τὸν βῶλον τῆς γῆς, ἐφ' οὗ ἐγεννήθη, ὡς πρόσωπον εὐαίσθητον εἰς ἀγάπην καὶ ἀδιαφορίαν, εὐχαριστίαν καὶ ἀχαριστίαν. Ἔν τινι ὡραίᾳ περικοπῇ τοῦ πλατωνικοῦ Κρίτωνος (50 c-51 c) ἑρμηνεύει ὁ Σωκράτης τὸ αἴσθημα τοῦτο λέγων, ὅτι ἡ πατρὶς καὶ οἱ νόμοι αὐτῆς ἀσκοῦσι πολλῷ μείζονα παιδευτικὴν δύναμιν ἐφ' ἑκάστου τῶν πολιτῶν ἢ οἱ γονεῖς καὶ διὰ τοῦτο ἀπαιτοῦσι παρ' αὐτῶν ἔτι μᾶλλον ἀπόλυτον ὑποταγήν, ἐξαιρέτως δὲ δικαιοῦται νὰ προσδοκᾷ ἡ πατρίς, ὅπως ὁ πολίτης ἐπίσης μηδεμίαν ἀντίστασιν πρὸς αὐτὴν ἀντιτάσσῃ, ὥσπερ οὐδὲ τοῖς γονεῦσιν. Ἡ συχνὴ παραβολὴ

τῆς πατρίδος πρὸς τοὺς γονεῖς, αὐτὴ ἡ ἔννοια τῆς πατρίδος κατανοεῖται ὀρθῶς, οὕτως ἐξεταζομένη. Ὁ μὲν Ἰσοκράτης ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ (125) ἐγκωμιάζων τοὺς προγόνους λέγει, ὅτι ἔστεργον τὴν ἑαυτῶν πατρίδα ὁμοίως ὥσπερ οἱ βέλτιστοι τοὺς πατέρας καὶ τὰς μητέρας τὰς αὐτῶν, ὁ δὲ Λυκοῦργος (48) ἀποφαίνεται, ὅτι «ὥσπερ πρὸς τοὺς φύσει γεννήσαντας καὶ τοὺς ποιητοὺς. τῶν πατέρων οὐχ ὁμοίως ἔχουσιν ἅπαντες ταῖς εὐνοίαις, οὕτω καὶ πρὸς τὰς χώρας τὰς μὴ φύσει προσηκούσας ἀλλ' ὕστερον ἐπικτήτους γενομένας καταδεέστερον διάκεινται». Ἐν τῷ Πρωταγόρᾳ τοῦ Πλάτωνος (346 a. b) λέγει ὁ Σωκράτης, ὅτι οἱ μὲν πονηροὶ ὥσπερ ἄσμενοι ὁρῶσι καὶ ψέγοντες ἐπιδεικνύουσι καὶ κατηγοροῦσι τὴν πονηρίαν τῶν γονέων ἢ τῆς πατρίδος· οἱ δ' ἀγαθοὶ ἐπικρύπτονταί τε καὶ ἐπαινεῖν ἀναγκάζονται. Πόσον ἰσχυρὸν ἦν τὸ αἴσθημα τοῦτο πρὸς τὴν πατρίδα ἐν τῇ στενωτάτῃ σημασίᾳ τῆς λέξεως, ἀκριβῶς παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, μαρτυρεῖ ὁ Θουκυδίδης (2, 14. 16) λέγων, ὅτι οἱ ἐν τοῖς ἀγροῖς οἰκοῦντες μέχρι τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου «ἐβαρύνοντο καὶ χαλεπῶς ἔφερον οἰκίας τε καταλείποντες καὶ ἱερά, ἃ διὰ παντὸς ἦν αὐτοῖς ἐκ τῆς κατὰ τὸ ἀρχαῖον πολιτείας πάτρια, ὥσπερ πόλιν τὴν αὑτοῦ ἀπολείπων ἕκαστος»· ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ αἰσθήματι ἦν ἐρριζωμένη καὶ ἡ πολλάκις σκωφθεῖσα ὑπερηφανία αὐτῶν, ὅτι ἦσαν αὐτόχθονες. Προστίθεται εἰς ταῦτα ὁ στενὸς σύνδεσμος ὁ μεταξὺ τῆς πολιτείας καὶ τῶν θεῶν αὐτῆς ὑπάρχων. Διότι τὸ περὶ τῶν ἡρώων ἰσχῦον, ὅτι δηλονότι νοοῦνται ὡς διατρίβοντες ἐκεῖ μόνον, ὅπου λατρεύονται, ἰσχύει ἐν μικροτέρῳ μέτρῳ καὶ περὶ τῶν θεῶν. Καὶ οὗτοι δηλ. οὐ μόνον ἐκεῖ φιλοχωροῦσιν, ὅπου οἱ ἄνθρωποι τακτικῶς ἀπονέμουσιν αὐτοῖς τὴν προσήκουσαν τιμήν, ἀλλὰ καὶ μεταβάλλεται ποικιλοτρόπως αὐτὴ ἡ φύσις αὐτῶν κατὰ τοὺς τύπους τῆς λατρείας αὐτῶν, ὥστε π. χ. ἡ πολιοῦχος τῶν Ἀθηνῶν θεὰ εἶναι διάφορος τῆς ἐν Σπάρτῃ Ἀθηνᾶς, ὁ ἐν Ἀθήναις τιμώμενος Ἀπόλλων εἶναι διάφορος τοῦ ἐν Δελφοῖς, ἡ δὲ συνείδησις τῆς ἑνότητος τοῦ κοινοῦ τῆς πόλεως εὑρίσκει τὴν ὑπερτάτην αὐτῆς ἐκδήλωσιν ἐν τοῖς ἐθί-

μοις τῆς θείας λατρείας. Ἐὰν ἡ πόλις καταστραφῇ, ἀφανίζονται καὶ ταῦτα συγχρόνως, δὲν ἀντηχοῦσι πλέον ἐν ταῖς ὁδοῖς οἱ ὕμνοι, δὲν ἀναβαίνει πλέον ἐκ τῶν ἐρημωθέντων βωμῶν ἡ κνῖσα τῶν καιομένων θυμάτων· ἐντεῦθεν πηγάζει ἡ παράστασις, ὅτι κατὰ τὴν καταστροφὴν πόλεως φεύγουσιν ἐξ αὐτῆς οἱ θεοί· τῆς παραστάσεως ταύτης ποιεῖται χρῆσιν ὁ χορὸς τῶν παρθένων ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας τοῦ Αἰσχύλου (217), ἵνα πικρῶς ἐλέγξῃ τὸν Ἐτεοκλέα, σαφέστατα δ' ἐκφράζει αὐτὴν ὁ Ποσειδῶν ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπίδου (23-27) λέγων, ὅτι καταλείπει τὸ κλεινὸν Ἴλιον καὶ τοὺς ἑαυτοῦ βωμούς. Ἐπὶ ταύτης στηρίζεται καὶ ἡ διήγησις τοῦ Ἡροδότου (8, 41), καθ' ἥν, ὅτε κατὰ τὸν δεύτερον Μηδικὸν πόλεμον αἱ Ἀθῆναι ἐκινδύνευον, ἡ ἱέρεια ἔκ τινων σημείων διέγνω, ὡς ἐπίστευεν, ὅτι ἡ Ἀθηνᾶ ἐγκατέλιπε τὴν ἀκρόπολιν, οἱ δὲ Ἀθηναῖοι τότε μᾶλλόν τι καὶ προθυμότερον ἐξέλιπον τὴν πόλιν. Δηλώσεις τινὲς τῶν ἀττικῶν ῥητόρων πηγάζουσιν ἐκ τῶν αὐτῶν σκέψεων. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἀποδιδομένου τῷ Λυσίᾳ λόγου Κατ' Ἀνδοκίδου (45) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ ἀσεβήσας ἐπιτείνει κατὰ πολὺ τὸ ἁμάρτημα αὐτοῦ, ὅταν αὐτοὺς τοὺς θεούς, οὓς ἠδίκησε, περιφρονῇ, εἰσιὼν εἰς τὰ ἱερὰ αὐτῶν· ἐν τῷ Πλαταϊκῷ τοῦ Ἰσοκράτους (60) ὁ Πλαταιεὺς ῥήτωρ ὑπομιμνήσκει τοὺς Ἀθηναίους τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἥρωας τοὺς κατέχοντας τὸν τόπον τῶν Πλαταιῶν καὶ προτρέπει νὰ μὴ περιίδωσι τὰς τιμὰς αὐτῶν καταλυομένας, οἷς οἱ πρόγονοι αὐτῶν καλλιερησάμενοι τοιοῦτον ὑπέστησαν κίνδυνον, ὃς καὶ τούτους καὶ τοὺς ἄλλους ἅπαντας Ἕλληνας ἠλευθέρωσεν· ὁ δὲ Λυκοῦργος ἐπανειλημμένως λέγει (1. 17. 26. 150), ὅτι ἡ προδοσία τῆς πατρίδος εἶναι καὶ διὰ τοῦτο φοβερὸν κακούργημα, διότι περιλαμβάνει τὴν ἐγκατάλειψιν τῶν ἱερῶν τῆς χώρας· ὁ Ὑπερείδης (Ἐπιτάφ. 42) ἐγκωμιάζει τοὺς ἐν τῷ Λαμιακῷ πολέμῳ πεσόντας, καὶ διότι ταῖς τιμαῖς τῶν θεῶν καταλυομέναις ἐβοήθησαν, διόπερ εἰκὸς ἐν τῷ Ἅιδῃ πλείστης κηδεμονίας ὑπὸ τοῦ δαιμονίου τυγχάνειν. Τῇ περὶ τῶν ἱερῶν σκέψει συμπαρομαρτεῖ ἡ περὶ τῶν τάφων τῶν προγόνων, οὓς ὁ ἀγαθὸς καὶ

εὐσεβὴς ἀνὴρ αἰσθάνεται ἀνάγκην νὰ τιμᾷ, θεωρεῖ δὲ καθῆκον νὰ φυλάττῃ ἀπὸ πάσης ὕβρεως· διὰ τοῦτο αἱ θῆκαι τῶν προγόνων ὀνομάζονται σὺν τοῖς ἱεροῖς, ὅταν πρόκηται νὰ καταστῇ ζωηρὰ ἐν τῇ συνειδήσει ἡ σημασία τῆς ὑπερασπίσεως τῆς πατρίδος (Αἰσχ. Πέρσ. 404. Πλάτ. Νόμ. 3, 699 c. Λυκ. 8. 147. Αἰσχίν. 2, 152)[1].

Τοὺς δύο τούτους λόγους, οἵτινες ἡνωμένοι ἐπιτάσσουσι τὴν τελείαν ὑποταγὴν καὶ ἀφοσίωσιν εἰς τὴν πατρίδα, κάλλιστα διηρμήνευσεν ὁ Αἰσχύλος ποιῶν ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας τὸν Ἐτεοκλέα λέγοντα πρὸς τοὺς πολίτας τάδε (10-20).

ὑμᾶς δὲ χρὴ νῦν, καὶ τὸν ἐλλείποντ' ἔτι
ἥβης ἀκμαίας καὶ τὸν ἔξηβον χρόνῳ,
βλαστημὸν ἀλδαίνοντα σώματος πολύν,
ὥραν ἔχον θ' ἕκαστον ὥς τι συμπρεπές,
πόλει τ' ἀρήγειν καὶ θεῶν ἐγχωρίων
βωμοῖσι, τιμὰς μὴ 'ξαλειφθῆναί ποτε,
τέκνοις τε, Γῇ τε μητρί, φιλτάτῃ τροφῷ·
ἡ γὰρ νέους ἕρποντας εὐμενεῖ πέδῳ,
ἅπαντα πανδοκοῦσα παιδείας ὄτλον,
ἐθρέψατ' οἰκητῆρας ἀσπιδηφόρους,
πιστοί ποθ' ὡς γένοισθε πρὸς χρέος τόδε·

Τὸ μακρὰν τοῦ πατρίου ἐδάφους ἐπὶ πολὺν χρόνον μένειν ἐφαίνετο τῷ Ἕλληνι βαρὺ καὶ ἀλγεινόν. Τὸν ὁμηρικὸν Ὀδυσσέα οὔτε ἡ Καλυψώ, οὔτε ἡ Κίρκη κατέπεισε νὰ προτιμήσῃ τῆς πατρίδος αὐτήν, διότι

οὐδὲν γλύκιον ἧς πατρίδος οὐδὲ τοκήων
γίγνεται, εἴπερ καί τις ἀπόπροθι πίονα οἶκον
γαίῃ ἐν ἀλλοδαπῇ ναίει ἀπάνευθε τοκήων (Ὀδ. 9, 27-36).

ὁ Φιλοκτήτης τοῦ Σοφοκλέους ἀφαιρεθεὶς τὸ τόξον καὶ εἰς παντελῆ ἀπόγνωσιν περιελθὼν τελευτᾷ τὸν θρῆνον αὐτοῦ ἐν τοῖσδε τοῖς στίχοις (1213-1214)·

ὦ πόλις, ὦ πόλις πατρία,
πῶς ἂν εἰσίδοιμ' ἄθλιός σ' ἀνήρ.

Ἡ ποίησις ἐνταῦθα διερμηνεύει αἴσθημα, εἰς οὗ τὴν γένεσιν πολλάκις ἡ πραγματικότης παρεῖχεν ἀφορμήν. Ὅτε οἱ Φωκαεῖς ἐγκατέλιπον τὴν πόλιν αὐτῶν, ἵνα κτίσωσιν ἐν Κύρνῳ νέαν πατρίδα, ὤμοσαν, ὅτι δὲν θὰ ἐπανέλθωσιν εἰς Φώκαιαν, πρὶν ἢ ὁ σιδηροῦς μύδρος, ὃν ἔρριψαν εἰς τὸν πόντον, ἀναφανῇ· ἀλλ' ἐνῷ ἐστέλλοντο ἐπὶ τὴν Κύρνον, πλέον ἢ τοὺς ἡμίσεας αὐτῶν κατέλαβε πόθος τε καὶ οἶκτος τῆς πόλεως καὶ ἀπέπλευσαν ὀπίσω εἰς Φώκαιαν ἀθετήσαντες τὸν ὅρκον (Ἡρ. 1, 165). Ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ τρίτου βιβλίου τῆς Ἀναβάσεως περιγράφων τὴν μεγάλην ἀπορίαν, ὑφ' ἧς κατελήφθησαν οἱ Ἕλληνες μετὰ τὸν θάνατον τῶν στρατηγῶν, λέγει, ὅτι οὐκ ἠδύνατο «καθεύδειν ὑπὸ λύπης καὶ πόθου πατρίδων, γονέων, γυναικῶν, παίδων, οὓς οὔποτ' ἐνόμιζον ἔτι ὄψεσθαι»· ὁ δὲ Ἰσοκράτης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ ζεύγους (12-14) περιγράφων τὰς ψυχικὰς διαθέσεις τῶν ὑπὸ τῶν Τριάκοντα ἐξ Ἀθηνῶν φυγαδευθέντων πολιτῶν διερμηνεύει ὅλον τὸ πάθος, μεθ' οὗ οὗτοι ἐπόθουν νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν πόλιν αὐτῶν. Πανταχοῦ, ὅπου τὰ πολιτεύματα ἦσαν ἐντελῶς ἀνεπτυγμένα, ὁ ἐθισμὸς εἰς τὴν ἐξάσκησιν τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων καθίστα ἔτι βαρυτέραν τὴν στέρησιν, ἣν ᾐσθάνετο ὁ μακρὰν τοῦ πατρίου ἐδάφους ὤν. Διὰ τοῦτο οἱ Σπαρτιᾶται πρέσβεις πρὸς τὸν Ὑδάρνη συμβουλεύοντα αὐτοῖς νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς τὸν βασιλέα, ἀποκρίνονται, ὅτι διὰ τοῦτο μόνον παρέχει αὐτοῖς τοιαύτην συμβουλήν, διότι οὔπω ἐπειράθη τῆς ἐλευθερίας, οὔτ' εἰ ἔστι γλυκὺ οὔτ' εἰ μή· οὕτως ὑπὸ τοῦ αἰσθήματος μόνου ἀγόμενοι λέγουσι τὸ αὐτὸ σχεδόν, ὅπερ ὁ Εὐριπίδης (Φοιν. 391) διὰ τοῦ Πολυνείκους ἀποφαίνεται λέγων, ὅτι τὸ στέρεσθαι τῆς πατρίδος εἶναι κυρίως τούτου ἕνεκα κακὸν μέγα, διότι ὁ φυγὰς οὐκ ἔχει παρρησίαν· τοῦτο διασαφηνίζει πληρέστατα ἡ ῥῆσις τοῦ Δημοσθένους (ἀπ. 35) «οὐδὲν ἂν εἴη τοῖς ἐλευθέροις μεῖζον ἀτύχημα τοῦ στέρεσθαι τῆς

παρρησίας». Ἐκ τούτων πάντων κατανοεῖται, διὰ τί ἡ ἐξορία, καίπερ συχνὴ οὖσα ἐν ταῖς στάσεσιν, ἀείποτε ἐθεωρήθη ὡς σκληροτάτη τιμωρία· δείγματα τῶν ἐξ αὐτῆς πολλάκις προκαλουμένων ἐκδηλώσεων τῆς ὀδύνης παρέχουσιν αἱ ἐλεγεῖαι τοῦ Θεόγνιδος, ὅς ἐξεβλήθη ἐκ τῆς πατρίδος ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων. Ἀκούει τὴν φωνὴν τῆς ὀξὺ βοώσης ὄρνιθος, ἥτις ἦλθεν ἄγγελος τοῦ ἀρότου εἰς τοὺς βροτοὺς καὶ θλίβεται ἡ καρδία αὐτοῦ, ὅτι ἄλλοι κατέχουσι τοὺς εὐανθεῖς αὐτοῦ ἀγροὺς καὶ τοὺς ἡμιόνους (1197-1202)· τὸ δὲ ἀνιαρότατον τῆς φυγῆς φαίνεται αὐτῷ τοῦτο, ὅτι «οὐκ ἔστι φεύγοντι φίλος καὶ πιστὸς ἑταῖρος» (209)· ἀλλὰ τὰ κακὰ ταῦτα δὲν εἶναι μόνα· αὐτὸς ὁ Θεόγνις ἀναγκάζεται νὰ συμβουλεύσῃ τῷ νεαρῷ αὐτοῦ φίλῳ Κύρνῳ τάδε (333. 334)·

Μή ποτε φεύγοντ' ἄνδρα ἐπ' ἐλπίδι, Κύρνε, φιλήσῃς·
οὐδὲ γὰρ οἴκαδε βὰς γίνεται αὐτὸς ἔτι.

Ἀλλ' ὅμως ταῦτα τὰ τοσοῦτον ζωηρὰ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν αἰσθήματα εἶχον τρόπον τινὰ ὡς ἀντίρροπον τὴν ἰδιάζουσαν ἐκείνην ὁρμὴν τῆς μεταναστεύσεως, ἥτις ἤλαυνεν αὐτοὺς εἰς τὸ νὰ ζητῶσι τὰς ἀπωτάτω κειμένας ἀκτὰς καὶ νὰ παρατηρῶσι μετὰ προσοχῆς τἀλλοτριώτατα ἤθη καὶ ἔθιμα. Ἡ ὁρμὴ αὕτη ἐπληροῦτο ἄνευ οὐδεμιᾶς βλάβης τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπης, ὅτε ἡ πόλις ἐξέπεμπεν ἀποικίαν καὶ παρεῖχεν οὕτω εὐκαιρίαν εἰς μοῖράν τινα τῶν ἑαυτῆς πολιτῶν νὰ ἐνοικισθῶσιν ἐν ἄλλῃ τινὶ ἀκτῇ χωρὶς νὰ παύσωσι νὰ θεωρῶσιν ἑαυτοὺς μέλη τῆς μητροπόλεως ἢ καὶ νὰ διακόψωσι μόνον τὴν μετὰ τῶν ὁμοφύλων συνάφειαν· ἀλλὰ καὶ ὅτε ὁ ἰδιώτης ἀπεδήμει, ἡ ἑκουσία ἀπὸ τῆς πατρίδος ἀπουσία, εἰς ἣν πάντοτε εἶχε τὴν ἐξουσίαν νὰ δώσῃ πέρας, ἦν εἰς τὸ αἴσθημα αὐτοῦ ἀπείρως διάφορος τῆς διὰ τῆς φυγῆς ἐπιβαλλομένης. Ἐν πᾶσι τούτοις ἡ συνήθεια τοῦ ἐν ξέναις χώραις ἀναστρέφεσθαι ἐγέννα ἔσθ' ὅτε ἰδέας ἱκανὰς νὰ μειώσωσι τὴν πρὸς τὴν πατρίδα ἀγάπην· ὅθεν κατανοεῖται, διὰ τί δὲν ἐπετρέπετο τοῖς Σπαρτιάταις

νὰ διατρίβωσιν ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ ἄνευ ἰδιαιτέρας ἀδείας τῶν ἀρχῶν. Ποῖα ἐθεωροῦντο τὰ ἐπακολουθήματα τῆς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διατριβῆς, διδάσκει ἡμᾶς τὸ παράγγελμα, ὅπερ ὁ Ἀμφιάραος ἔδωκε τῷ υἱῷ αὐτοῦ Ἀμφιλόχῳ ἀποδημοῦντι· τοῦτο τὸ παράγγελμα ὑπῆρχεν ἐν ἀρχαίῳ ἐπικῷ ποιήματι (Ἀθήν. 7, 317 a), ἐξ οὗ παρέλαβεν αὐτὸ ὁ Πίνδαρος (ἀπ. 173) καὶ ὁ Θέογνις, ἀλλ' οὗτος ὑπὸ τύπον τινὰ γενικώτερον (213-218)[2]. Κατ' αὐτὸ ὀφείλει ὁ ἀποδημῶν νὰ μιμῆται τὸν πολύποδα, ὅστις προσλαμβάνει τὴν χροιὰν τῶν τόπων, ἐν οἷς κρύπτεται, καὶ νὰ προσαρμόζηται ἀεὶ πρὸς τὸ φρόνημα τῶν ἀνθρώπων, παρ' οἷς ἑκάστοτε διατρίβει. Τὸ παράγγελμα ἐκεῖνο εἶναι τρόπον τινὰ τὸ ἀντίστροφον τῆς τοῦ Εὐριπίδου γνώμης, ὅτι ἡ ἀπώλεια τῆς παρρησίας εἶναι ὁ ἀνιαρότατος καρπὸς τῆς στερήσεως τῆς πατρίδος, διότι ἀπαιτεῖ ἵνα μετὰ συνειδήσεως ὑποκύπτῃ τις εἰς τὰ ἄφυκτα ἐπακολουθήματα τοῦ γεγονότος τούτου, ὁ δὲ πρῶτος διατυπώσας αὐτὸ ἠθέλησε πάντως νὰ παραστήσῃ τὴν τοιαύτην τύχην οἱονεὶ ὡς ἀναπόδραστόν τινα ἀνάγκην, ἀλλὰ δι' αὐτὸ τοῦτο ἐμπεριέχει ὁμολογίαν τῆς ἠθικῆς καταπτώσεως, ἣν ἀναγκαίως σχεδὸν συνεπάγεται ἡ ἐγκατάλειψις τοῦ ἱεροῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος. Ἀλλὰ κατ' ὀλίγον ἡ προϊοῦσα πνευματικὴ ἀνάπτυξις ἠδυνήθη νὰ ἀποκαλύψῃ καὶ τὰς κρείττονας ὄψεις τῆς ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ διατριβῆς. Τὰς ἀρχαιοτάτας ἐκδηλώσεις τῆς ἠλλοιωμένης ταύτης ἀντιλήψεως εὑρίσκομεν παρὰ Δημοκρίτῳ, ὅστις ἴσως ἐν τούτῳ ἠκολούθει ἄλλοις προγενεστέροις. Ἐὰν βεβαίως ὁ ἐξ Ἀβδήρων φιλόσοφος ἐνεκωμίαζε τὴν ξενιτείαν μόνον ὡς σχολεῖον τῆς αὐταρκείας, διότι, ὡς λέγει, «μᾶζα καὶ στιβὰς λιμοῦ καὶ κόπου γλυκύτατα ἰάματα» (ἀπ. 38), οὐδ' ὁ θερμότατος τῆς πατρίδος ἐραστὴς ἴσως ἐν Ἑλλάδι θ' ἀντέλεγεν αὐτῷ· ἀλλ' ὅλως διάφορον νόημα ἔχει ἄλλη τις ῥῆσις αὐτοῦ, ἡ λέγουσα· «ἀνδρὶ σοφῷ πᾶσα γῆ βατή· ψυχῆς γὰρ ἀγαθῆς ὁ ξύμπας κόσμος» (ἀπ. 225). Αὕτη περιέχει ὑπὸ τύπον ἄριστα μεμετρημένον ἰδέαν, ἥτις κατόπιν πολλάκις μεθ' ὑπερβολῆς ἐκηρύχθη· διότι οὐ μόνον περιορίζει τὸ λεγόμενον εἰς τοὺς σοφοὺς καὶ οὕτως ὁμολογεῖ ἐμμέσως,

ὅτι εἰς τὸ μέγα πλῆθος τῶν πολιτῶν εἶναι ἐπικίνδυνος ἡ ἀπὸ τῆς πατρίδος ἀπομάκρυνσις, ἀλλ' ἔχει καὶ ὡς βάσιν τὴν ἐσωτερικὴν συγγένειαν τῆς ἀνθρωπότητος, τοῦτο δὲ δὲν ἐγκλείει τὴν ἀνάγκην παντελοῦς ἀποσπάσεως τοῦ ἀτόμου ἀπὸ τοῦ ἀμέσως περιβάλλοντος καὶ τοῦ φέροντος αὐτὸ ἐδάφους. Ἀλλὰ ταχέως οἱ φιλοσοφοῦντες ἐξῳκειώθησαν πρὸς τὴν θεωρίαν τὴν περιορῶσαν πᾶσαν τῆς πατρίδος σημασίαν καὶ ἐκαυχῶντο, ὅτι ἦσαν πολῖται τοῦ κόσμου. Ἐὰν ἐκπλήττῃ ἡμᾶς ὅτι ὁ Σωκράτης πρῶτος κατὰ τὴν ἀνεπίδεκτον ἀμφιβολίας μαρτυρίαν πολλῶν συγγραφέων (Cic. Tusc. 5, 57, 108. Πλούτ. Ἠθ. 600 f. Ἐπικτ. Διατρ. 1, 9, 1) ὠνόμασεν ἑαυτὸν κόσμιον, ἤτοι τοῦ κόσμου πολίτην, δυνάμεθα μὲν νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ταῦτα λέγων ἰδιοποιεῖτο φράσιν ἤδη παρ' ἄλλοις συνήθη γενομένην, ἀλλ' ὀφείλομεν καὶ νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι ἡ ἰδία αὐτοῦ διανόησις περιεῖχε στοιχεῖόν τι, ὅπερ ἐν τοῖς ἀκολουθήμασιν αὐτοῦ ἦγεν εἰς ἀδιαφορίαν πρὸς τὰς φυσικὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων [3]) καὶ ὅπερ ἐν τῇ σχολῇ αὐτοῦ ἀνεπτύχθη καὶ διεμορφώθη τελειότερον. Ὅθεν οὐδὲν θαυμαστόν, ὅτι ὁ κυνικὸς Διογένης καὶ ὁ Κυρηναϊκὸς Θεόδωρος προῃροῦντο νὰ καλῶσιν ἑαυτοὺς κοσμοπολίτας (Διογ. Λ. 6, 49. 63. 2, 99, Ἐπίκτ. Διατρ. 3,24. Λουκ. βίων πρ. 8), ἔτι δ' ὀλιγώτερον, ὅτι ὁ μεταγενέστερος ἐπιγραμματοποιὸς Μελέαγρος ὁ ἐκ Γαδάρων, ὀπαδὸς τῆς κυνικῆς σχολῆς, ἐμιμήθη τὸ παράδειγμα τοῦ ἀρχαιοτέρου ἀρχηγοῦ τῆς σχολῆς (ἐπιγρ. 137)· ἀλλ' ἡ ἐπίδειξις τοιούτου φρονήματος κατέστη τοσοῦτον προσφιλής, ὥστε ὁ γνωστὸς αὐλητὴς Ἀντιγενίδας λέγεται ὅτι ἀπειλούμενος διὰ φυγῆς ὑπέδειξεν, ὅτι αὐτὸς εἶναι κοσμοπολίτης (Φίλ. Ἰουδ. II, 468), ὅμοιαι δὲ δηλώσεις ἠκούοντο καὶ ἐπὶ τῆς τραγικῆς σκηνῆς (Εὐρ. ἀπ. 774, 1034. Κράτ. ἀπ. 1). Ἐγεννήθη μάλιστα καὶ ἡ παροιμιώδης φράσις, ἣν ἀπεμιμήθησαν καὶ οἱ Ῥωμαῖοι (ὅρ. Cic. Tusc. 5, 37, 108), «πατρίς ἐστι πᾶσ' ἵν' ἂν πράττῃ τις εὖ», καθ' ἧς ὡς εἰκός, ἐξηγέρθη ἡ συνείδησις τῶν τὴν πατρίδα φιλούντων. Ὁ Ἀριστοφάνης κατασκώπτει αὐτὴν ἀμειλίκτως ἐν τῷ Πλούτῳ (1151) μεταχειριζό-

μενος αὐτὴν ὡς σύμβολον τῶν αὐτομολούντων, ὁ δὲ Λυσίας μετὰ σοβαρότητος λέγει κατ' αὐτῆς ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Φίλωνος (6) τάδε· «οἵ φύσει μὲν πολῖταί εἰσι, γνώμῃ δὲ χρῶνται ὡς πᾶσα γῆ πατρὶς αὐτοῖς ἐστιν, ἐν ᾗ ἂν τὰ ἐπιτήδεια ἔχωσιν, οὗτοι δῆλοί εἰσιν, ὅτι ἂν παρέντες τὸ τῆς πόλεως κοινὸν ἀγαθὸν ἐπὶ τὸ ἑαυτῶν ἴδιον κέρδος ἔλθοιεν διὰ τὸ μὴ τὴν πόλιν ἀλλὰ τὴν οὐσίαν πατρίδα ἑαυτοῖς ἡγεῖσθαι» [4]). Ἀλλ' ἡ παροιμία αὕτη οὐδέποτε ἐγένετο σὰρξ καὶ αἷμα παρὰ τοῖς ἀρχαίοις· ἀπόδειξις τούτου ἰσχυροτάτη εἶναι, ὅτι μέχρι τῶν ὑστάτων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος οἱ περὶ τὴν ἠθικὴν φιλοσοφοῦντες μετ' ἰδιαιτέρου ζήλου ἀσχολοῦνται εἰς τὴν εὕρεσιν λόγων παραμυθητικῶν πρὸς φυγάδας· αὕτη δὲ ἡ ἀσχολία προήνεγκεν εἰς τὸ φῶς τὰ «περὶ φυγῆς» συγγράμματα τοῦ Πλουτάρχου, τοῦ Πυθαγορείου Τέλητος, τοῦ Μουσωνίου, παρὰ δὲ τοῖς Ῥωμαίοις μετέσχε τῆς ἀσχολίας ταύτης ἐξαιρέτως ὁ Σενέκας.

Ἕνεκα τούτων τῶν σκέψεων νομίζεται ἐπονείδιστον τὸ περὶ πλείονος ποιεῖσθαι τὴν περὶ τῆς οἰκογενείας μέριμναν ἢ τὴν περὶ τῆς πατρίδος. Ἐν τῇ ὑπὸ τοῦ Λυσίου συνταχθείσῃ «Ἀπολογίᾳ δωροδοχίας» (23. 24) ὁ λέγων, ὅστις πραφανῶς εἶναι ἁπλοῦς τις Ἀθηναῖος, καυχᾶται, ὅτι οὐδέποτε ἐποίησε τοῦτο, διότι, λέγει, «οὐδεπώποτε, λειτουργεῖν ὑπὲρ ὑμῶν δέον, ἐφρόντισα, εἰ τοσούτῳ πενεστέρους τοὺς παῖδας καταλείψω, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον εἰ μὴ προθύμως ποιήσω τὰ προσταχθέντα· οὐδ' εἴποτε κινδυνεύσειν ἐν ταῖς ναυμαχίαις μέλλοιμι, οὐδεπώποτ' ἠλέησα οὐδ' ἐδάκρυσα οὐδ' ἐμνήσθην γυναικὸς οὐδὲ παίδων τῶν ἐμαυτοῦ, οὐδ' ἡγούμην δεινὸν εἶναι εἰ τελευτήσας ὑπὲρ τῆς πατρίδος τὸν βίον ὀρφανοὺς καὶ πατρὸς ἀπεστερημένους αὐτοὺς καταλείψω, ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον εἰ σωθεὶς αἰσχρῶς ὀνείδη καὶ ἐμαυτῷ καὶ ἐκείνοις περιάψω». Ἔτι βαθύτερον αἰσθάνεται τὸ πρᾶγμα ὁ Δημοσθένης, ὃς ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου (205) λέγει περὶ τῶν Ἀθηναίων τῶν κατὰ τοὺς Περσικοὺς πολέμους· «ἡγεῖτο γὰρ αὐτῶν ἕκαστος οὐχὶ τῷ πατρὶ καὶ τῇ μητρὶ μόνον γεγενῆσθαι, ἀλλὰ

καὶ τῇ πατρίδι· διαφέρει δὲ τί; ὅτι ὁ μὲν τοῖς γονεῦσι μόνον γεγενῆσθαι νομίζων τὸν τῆς εἱμαρμένης καὶ τὸν αὐτόματον θάνατον περιμένει, ὁ δὲ καὶ τῇ πατρίδι ὑπὲρ τοῦ μὴ ταύτην ἐπιδεῖν δουλεύουσαν ἀποθνήσκειν ἐθελήσει, καὶ φοβερωτέρας ἡγήσεται τὰς ὕβρεις καὶ τὰς ἀτιμίας, ἃς ἐν δουλευούσῃ τῇ πόλει φέρειν ἀνάγκη, τοῦ θανάτου» (205)[5]. Ἐὰν ὁ Πρόξενος ἐν τῇ Ἀναβάσει (3, 1, 4) γράφει τῷ Ξενοφῶντι, ὅτι κρείττω ἑαυτῷ νομίζει τὸν Κῦρον τῆς πατρίδος, καὶ αὕτη ἡ παράδοξος κρίσις ἀνδρὸς οὐ πολὺ τὴν πατρίδα φιλοῦντος στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἀληθείας, ὅτι τῷ ἀνθρώπῳ ἡ πατρὶς εἶναι φύσει τὸ πάντων κράτιστον. Ἀλλὰ τὸ φρόνημα τοῦτο μὴ νομίσῃ τις ὅτι εἶναι γέννημα τῆς ἀκριβεστέρας ἀναπτύξεως τῆς ἐννοίας τῆς πολιτείας, ἥτις ὡρίμασεν ἐν τῇ μεθ' Ὅμηρον χρονικῇ περιόδῳ· Διαπνεῖ ἤδη τὴν περίφημον σκηνὴν τῆς ἕκτης ῥαψῳδίας τῆς Ἰλιάδος, ἐν ᾗ ὁ Ἕκτωρ ἀποσπᾶται τῆς ἑαυτοῦ γυναικὸς καὶ τοῦ τέκνου, ὅπως κατέλθῃ εἰς τὸν ἀγῶνα ὑπὲρ τῆς Τροίας, δὲν εἶναι δὲ τυχαῖον, ὅτι εἰς τὸ στόμα τοῦ αὐτοῦ ἥρωος ἐν τῇ δωδεκάτῃ ῥαψῳδίᾳ (243) ἐμβάλλεται ἡ ῥῆσις «εἷς οἰωνὸς ἄριστος, ἀμύνεσθαι περὶ πάτρης». Οἴκοθεν δῆλον, ὅτι πάντα ταῦτα δὲν συνιστῶσι τὴν παραμέλησιν τῆς οἰκογενείας· διότι ἡ ἰδέα τοῦ Περικλέους παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 44, 3) «οὐ γὰρ οἷόν τε ἴσον τι ἢ δίκαιον βουλεύεσθαι (περὶ τῆς πατρίδος) οἳ ἂν μὴ καὶ παῖδας ἐκ τοῦ ὁμοίου παραβαλλόμενοι κινδυνεύωσιν» (πρβλ. ἀν. σ. 179), κατέστη κοινὸς τόπος· διότι καὶ ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ παραπρεσβείας (152) ποιεῖται μετά τινος ἀλλοιώσεως χρῆσιν αὐτῆς λέγων, ὅτι εἶναι ἀδύνατον αὐτὸς ὁ ἔχων δύο υἱοὺς καὶ μίαν θυγατέρα νὰ προδώσῃ τὴν πατρίδα, σὺν ταύτῃ δὲ καὶ ἐκείνους[6]). Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει, ὅτι «τὸ τέλειον ἀγαθὸν αὔταρκες εἶναι δοκεῖ· τὸ δὲ αὔταρκες λέγομεν οὐκ αὐτῷ μόνῳ τῷ ζῶντι βίον μονώτην, ἀλλὰ καὶ γονεῦσι καὶ τέκνοις καὶ γυναικὶ καὶ ὅλως τοῖς φίλοις καὶ πολίταις, ἐπειδὴ φύσει πολιτικὸν ὁ ἄνθρωπος» (Ἠθ. Ν. 1097b8-11), θεωρεῖ λοιπὸν ἀμφοτέρας τοῦ βίου τὰς σφαίρας ὡς συνημμένας. Ἀλλ' ἴσως ἐνίοτε δικαιολογεῖται ἡ ἐν τῷ

Λάχητι τοῦ Πλάτωνος (179 c. 180 b) ἐκφερομένη μομφὴ κατ' ἐκείνων, οἵτινες ἀφιερούμενοι ὅλως εἰς τὰ τῆς πόλεως πράγματα ὠλιγώρουν τῆς ἀνατροφῆς τῶν υἱῶν αὐτῶν· συγγενὲς τούτοις εἶναι καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Δημοκρίτου (ἀπ. 213) λεγόμενον, ὅτι εἶναι δυσχερὲς νὰ συμβιβάσῃ τις τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν πρὸς τὴν πολιτείαν καθηκόντων καὶ τῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου.

Εἰς προαγωγὴν τοῦ ὀρθοῦ φρονήματος πρὸς τὴν πολιτείαν εἶχον ποικίλα μέσα μάλιστα αἱ δύο πολιτεῖαι, ἐν αἷς τὸ ὑψηλότερον πολιτικὸν φρόνημα ἔλαβε τὴν μεγίστην ἀνάπτυξιν καὶ περὶ ὧν ἔχομεν τὴν ἀκριβεστάτην γνῶσιν. Ἐν Σπάρτῃ ἡ ἀγωγὴ ἠσκεῖτο ὑπὸ τῆς πολιτείας καὶ ἐσκόπει νὰ καταστήσῃ τὸ ἄτομον μόνον εἰς τοὺς σκοποὺς τοῦ ὅλου ἐπιτήδειον, πάσας δὲ τὰς ἄλλας τάσεις αὐτοῦ νὰ καταπνίξῃ· ἐν Ἀθήναις ἦν ἐπιτετραμμένη τῇ οἰκογενείᾳ μετὰ πλήρους ἐλευθερίας, ἀλλὰ τοσούτῳ μείζονες ἦσαν αἱ ἀξιώσεις, ἃς ἡ πολιτεία ἀπέτεινε πρὸς αὐτήν. Ἐνταῦθα ἴσχυεν ἡ γνώμη, ὅτι τὸ γνήσιον ἀττικὸν φρόνημα πρέπει νὰ μεταλαμπαδεύηται ἐπὶ γενεὰς γενεῶν ἀπὸ πατρὸς εἰς υἱὸν καὶ διὰ τοῦτο παρὰ τῶν βλαστῶν τῶν ἀρχαίων οἴκων εἶναι δυνατὸν νὰ προσδοκᾷ τις μείζονα φιλοπατρίαν ἢ ἐξ ἐκείνων, ὧν αἱ οἰκογένειαι ἀπὸ μικροῦ χρόνου ἐκτήσαντο τὰ πολιτικὰ δικαιώματα. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ νέοι ἄρχοντες ὤφειλον νὰ ἀποδείξωσιν, ὅτι ἦσαν πατρόθεν τε καὶ μητρόθεν γνήσιοι ἀστοὶ μέχρι προπάππων. Ἐκτὸς τῆς πίστεως, ὅτι ἐν ταῖς ἀρχαίαις οἰκογενείαις γεννᾶται καὶ ἀναπτύσσεται ἡ εἰς τὴν πατρίδα ἀφοσίωσις, συνέπραττεν ἐνταῦθα καὶ ἡ σκέψις, ὅτι αἱ ταπεινώσεις, ἃς ἕνεκα τῆς αὐστηρότητος τοῦ ἀττικοῦ δικαίου ὑπέμενον οἱ ξένοι, ἐγέννων σχεδὸν ἀναγκαίως ἐν ταῖς ψυχαῖς αὐτῶν πικρίαν, ἥτις εὐκολώτατα μετεδίδετο εἰς τοὺς ἐκγόνους αὐτῶν, περὶ οὗ σαφέστατα διδάσκει ἡμᾶς ὁ Αἰσχίνης (3, 169) λέγων, ὅτι ἡ περὶ τὸ γένος ἀτυχία ποιεῖ τὸν πολιτευόμενον δυσμενῆ πρὸς τὴν πόλιν. Ἐκ τούτων κατανοεῖται καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους λεγόμενον (8, 89), ὅτι «χρὴ πόλιν εὐδαιμονίζειν μὴ τὴν ἐξ ἁπάντων ἀνθρώπων εἰκῇ πολλοὺς πολίτας ἀθροί-

ζουσαν, ἀλλὰ τὴν τὸ γένος τῶν ἐξ ἀρχῆς τὴν πόλιν οἰκισάντων μᾶλλον τῶν ἄλλων διασῴζουσαν». Καὶ ἡ κτῆσις ἰδίου ἀγροῦ ἐν τῇ Ἀττικῇ, ὅπερ τοῖς ξένοις κατ' ἐξαίρεσιν μόνον ἕνεκα ἰδιαιτέρων ὑπηρεσιῶν ἐπετρέπετο, ἐθεωρεῖτο ὡς ἐγγύησις τῆς πρὸς τὴν πατρίδα ἀφοσιώσεως, καὶ διὰ τοῦτο ἀπήτουν ταύτην ὡς ἀναγκαίαν παρ' ἐκείνων, οἵτινες ἐχειροτονοῦντο στρατηγοί. Ἐὰν προσθέσωμεν τὰς ποικίλας ἀμοιβάς, ἃς ἰδίως αἱ Ἀθῆναι ἐχορήγουν ἕνεκα ἐξόχων ἐκδηλώσεων τῆς φιλοπατρίας, βλέπομεν, ὅτι πολλὰ ἦσαν τὰ ἐξεγείροντα τὴν θέλησιν τοῦ ἀφιεροῦν πάσας τὰς δυνάμεις εἰς τὴν πολιτείαν, οἱ δ' ὑπὸ γενναίου φρονήματος κατεχόμενοι ῥᾳδίως εὕρισκον τὰ ἰδιαίτερα αὐτῶν μέσα πρὸς ἀνάπτυξιν τῆς πρὸς τοῦτο ἀναγκαίας ἱκανότητος. Οὕτω π. χ. ἡ θήρα ἐθεωρεῖτο ὡς προπαρασκευὴ πρὸς τὸν πόλεμον καὶ διὰ τοῦτο ἐν Σπάρτῃ ὁ Λυκοῦργος τοῖς πεπερακόσι τὴν ἡβητικὴν ἡλικίαν νόμιμον ἐποίησε κάλλιστον εἶναι τὸ θηρᾶν (Ξεν. Λακ. πολ. 4, 7)· ἐπὶ τῆς αὐτῆς θεωρίας ἐρείδεται ὁ Κυνηγετικὸς τοῦ Ξενοφῶντος καὶ δύο περικοπαὶ τῆς «Κύρου παιδείας» αὐτοῦ (1, 2, 10. 1, 6, 28-41). Ὁμοίως διανοούμενος ὁ συγγραφεὺς οὗτος ἀποφαίνεται, ὅτι ἡ τῶν ἰδίων ἐπιμέλεια προπαρασκευάζει εἰς τὴν τῶν κοινῶν (Ἀπομν. 3, 4, 12. 3, 6, 14)· κατ' ἐξοχὴν δὲ διὰ τοῦ παραδείγματος τοῦ Ἰσχομάχου (Οἰκον. 11, 23) δεικνύει ὁ Ξενοφῶν, πῶς ὁ πολίτης δύναται νὰ μεταχειρισθῇ τὸ πλῆθος τῶν ἑαυτοῦ δούλων, ὅπως ἀπονέμων τούτοις ἔπαινον καὶ ψόγον καὶ διαλύων τὰς μεταξὺ αὐτῶν φυομένας ἔριδας ἀσκῆται εἰς τὰς πολιτικὰς λειτουργίας.

Ὑπερτάτη πασῶν τῶν πρὸς τὴν πατρίδα ὑποχρεώσεων εἶναι ἡ διὰ τῶν ὅπλων ὑπεράσπισις αὐτῆς· αὕτη ἐθεωρεῖτο μάλιστα πανταχοῦ ἐν τοῖς ἀρχαιοτέροις χρόνοις ὡς οἴκοθεν νοούμενον ἐπακολούθημα τῆς θέσεως τοῦ ἐλευθέρου πολίτου· ἀπὸ δὲ τοῦ τέλους τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐμειώθη μέν πως ἐκ τῆς ὑπεροχῆς, ἣν ἔλαβον τὰ μισθοφορικὰ στρατεύματα, ἡ πολεμικὴ ἱκανότης τῶν πολιτῶν, ἀλλ' ἡ ἀρχὴ τῆς πρὸς ταύτην ὑποχρεώσεως δὲν ἐγκατελείφθη. Πῶς ἐνόουν τὴν σχέσιν ταύτην τοὐλάχιστον ἐν Ἀθή-

ναις, κάλλιστα ἴσως παριστᾷ τόδε, ὅτι ἐνταῦθα ἡ τιμὴ τοῦ νὰ παρατάσσηταί τις ὡς συναγωνιστὴς ἐν ταῖς τάξεσι τῶν πολιτῶν ἀπενέμετο ὡς ἀμοιβὴ πρὸς τοὺς τοιούτους ξένους, οἵτινες εἶχον προσενέγκει μεγάλας ὑπηρεσίας εἰς τὴν πολιτείαν· διότι ἔν τινι σῳζομένῃ ἐπιγραφῇ διὰ τοιαύτην αἰτίαν ἀπονέμεται τῷ Πλαταιεῖ Εὐδήμῳ τὸ δικαίωμα τοῦτο καὶ τὸ τοῦ εἰσφέρειν σὺν τοῖς Ἀθηναίοις τὰς αὐτὰς εἰσφοράς [7]). Τὸ παράδειγμα εἶναι τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον, καθ' ὅσον εἶναι ἐκ τοῦ τρίτου ἔτους τῆς 112ης Ὀλυμπιάδος, ἄρα ἐκ τοῦ χρόνου τοῦ μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην, δυνάμεθα δὲ μετὰ βεβαιότητος νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ πρότερον ὅμοια συνέβησαν. Ὅτι δὲ οἱ ἐν Ἀθήναις μέτοικοι, οὓς ἐν ὁμαλῇ καταστάσει πραγμάτων κατέγραφον εἰς τὸ ναυτικὸν (Θουκ. 1, 143, 1. 3, 16, 1. Δημ. 4, 36), ἐν ἀνάγκῃ δὲ μετεχειρίζοντο καὶ ὡς ὁπλίτας ἰδίως ἐν φρουρίοις (Θουκ. 2, 13, 7. 4, 90, 1. Ξεν. πόρ. 2, 2. Λυκ. 16), σφοδρῶς ἐπεθύμουν νὰ εἰσάγωνται εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ἀθηναίων ἱππέων (Ξεν. πόρ. 2, 5. Ἱππαρχ. 9, 6), ἔχει ἐπίσης σημασίαν [8]). Τὰς ἐν Ἀθήναις κρατούσας ἰδέας οὐχὶ ὀλιγώτερον χαρακτηρίζει καὶ ἐκεῖνο, ὅτι οἱ νέοι ἄρχοντες ὤφειλον ὡρισμένως νὰ ἀποδείξωσιν, ὅτι μετέσχον τῶν ἐκστρατειῶν τῆς πόλεως. Ἀλλὰ πλεῖστα, καὶ οὐχ ἥκιστα οἱ συνήθεις ἐπιτάφιοι, ὑπεμίμνησκον, ὁποία ὑστεροφημία ἀναμένει τοὺς ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἐν πολέμῳ πεσόντας, ἥτις ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων ἐθεωρεῖτο ὡς ἐξόχως πολύτιμον ἀγαθὸν καὶ συνεβάλλετο μεγάλως, ἵνα ἡ φύσει κατέχουσα τὸν ἄνθρωπον φιλοζωΐα κατανικᾶται, ὁ δ' εὐκλεὴς θάνατος φέρῃ ἡδεῖαν ὄψιν. Ἐνίοτε προὐβάλλετο τὸ ζήτημα, ποία τις οὖσα ἡ πολιτεία ποιεῖ τοὺς πολίτας ἀσφαλέστατα ἑτοίμους εἰς τὸ νὰ θυσιάζωνται ὑπὲρ τῆς πατρίδος. Κατὰ τὴν γνώμην ἐνίων βίος οἷος ὁ ἐν Σπάρτῃ, ὃν ἐπίπονον καὶ ἀτερπῆ ὄντα πᾶς τις ἀσμένως θὰ ἐθυσίαζεν, παρεῖχε τὸ ἰσχυρότατον πρὸς τοῦτο ἐλατήριον· διότι ἡ περὶ τούτου κρίσις ἡ ὑπὸ τοῦ μεταγενεστέρου Σερήνου παραδεδομένη (Στοβ. 29, 96) ἀποδίδει ἀναμφιβόλως ὅ,τι ἐν ἀρχαιοτέροις χρόνοις ἐλέγετο· τοὐναντίον ὁ Περικλῆς παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 43, 5) δισχυ-

ρίζεται, ὅτι « οὐχ οἱ κακοπραγοῦντες δικαιότερον ἀφειδοῖεν ἂν τοῦ βίου, οἷς ἐλπὶς οὐκ ἔστ' ἀγαθοῦ, ἀλλ' οἷς ἡ ἐναντία μεταβολὴ ἐν τῷ ζῆν ἔτι κινδυνεύεται».

Ὁ ἐπιπολαίως ἐξετάζων ἠδύνατο νὰ νομίσῃ, ὅτι τὰ ζωηρὰ ἐγκώμια, δι' ὧν ἐξυμνεῖτο ἡ προσωπικὴ ἀνδρεία ἀκαταπαύστως, ἀναγκαίως παρέβλαπτον τρόπον τινὰ τὴν ἐκτίμησιν τῆς ὑπακοῆς, ἥτις ἦν ἐπίσης ἀξιόλογος ἀρετὴ τοῦ στρατιώτου, καὶ τοῦτο τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσον οἱ Ἕλληνες ἀπένεμον μεγάλην ἀξίαν εἰς τὴν δόξαν, εἰς δὲ τὴν σημασίαν τῆς ἀθορύβου ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος εἶχον τὸ πνεῦμα σχετικῶς ὀλιγώτερον ἀνεπτυγμένον.

Ἀλλ' ὅμως οὐδόλως ἐλάνθανεν αὐτούς, πόσου ἦν ἀξία ἡ δευτέρα ἐκείνη ἀρετή, καὶ διὰ τοῦτο ἐπὶ τῆς ἐλλείψεως αὐτῆς ἐφίλουν νὰ μεταχειρίζωνται τὴν ἰσχυρὰν φράσιν τοῦ ψόγου ἄκοσμος, ἀκοσμεῖν (Λυσ. 3, 45. 14, 12. 13. 21. Δημ. 24, 92) [9]. Ἐν τοῖς ἀρχαίοις συγγραφεῦσιν ὑπάρχει εἷς, ὅστις ἐπιλαμβάνεται πάσης προσφερομένης αὐτῷ εὐκαιρίας, ὅπως ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν εἰς τοῦτο, ἐπειδὴ ἡ πεῖρα τοῦ ἰδίου αὐτοῦ στρατιωτικοῦ παρελθόντος καθίστησιν αὐτῷ τοῦτο πρόχειρον· ὁ συγγραφεὺς οὗτος εἶναι ὁ Ξενοφῶν. Οὗτος ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τῆς κυβερνητικῆς καὶ στρατηγικῆς τέχνης τοῦ Κύρου λέγει· « τὸ δ' αὖ πείθεσθαι οὕτω μάλιστ' ἂν ᾤετο ἔμμονον εἶναι τοῖς περὶ αὐτόν, εἰ τοὺς ἀπροφασίστως πειθομένους φανερὸς εἴη μᾶλλον τιμῶν τῶν τὰς μεγίστας ἀρετὰς καὶ ἐπιπονωτάτας δοκούντων παρέχεσθαι » (Κ. II. 8, 1, 29)· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (8, 1, 2) ποιεῖ τὸν ταξίαρχον Χρυσάνταν ἐξαίροντα τὴν σπουδαιότητα τῆς πειθαρχίας· καὶ ἔν τινι τρίτῳ (4, 1, 3) προβάλλει αὐτὸν τοῦτον ὡς λαμπρὸν παράδειγμα τοιαύτης ὑπακοῆς. Ὁ Χρυσάντας δηλονότι ἦν ἀνατεταμένος τὴν μάχαιραν ὡς παίσων πολέμιον· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Κῦρος παρήγγειλεν ὑποχώρησιν καλέσας αὐτὸν ὀνομαστί, « ὑπήκουσέ τε εὐθὺς ἀφείς τε ὃ ἔμελλε ποιεῖν τὸ κελευόμενον ἔπραττεν»· τὸ γεγονὸς τοῦτο ὑπὸ μορφὴν ἀνεκδότου ἐπωφελεῖται καὶ ὁ Ἐπίκτητος (Διατρ. 2, 6, 15) καὶ ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 273 f, πρβλ.

236 e) ἐκ τοῦ Ξενοφῶντος λαβόντες [10]). Ὁ συγγραφεὺς οὗτος πολλάκις λαμβάνει ἀφορμὴν πρὸς δηλώσεις ὁμοίας ἔν τε τῇ Κύρου παιδείᾳ (1, 6, 13. 20. 21. 3, 3, 70) καὶ ἐν ἄλλοις συγγράμμασιν (Ἑλλ. 3, 4, 18. 7, 1, 8. Ἀπομν. 3, 3, 8-15. Οἰκ. 21, 3-8). Ἐνίοτε αἱ περὶ τούτου ἐκφράσεις αὐτοῦ ἐμποιοῦσι τὴν ἐντύπωσιν, ὡς εἰ μᾶλλον ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ ἀρχηγοῦ, ὅπως ἐπίσταται νὰ γεννᾷ παρὰ τοῖς ἀρχομένοις ὑπακοήν, ἢ παρὰ τούτων νὰ προσφέρωσι ταύτην ἑκουσίως. Μία τῶν δηλώσεων αὐτοῦ ῥίπτει καταπληκτικὸν φῶς ἐπὶ τῶν ἐν Ἀθήναις πραγμάτων· λέγει δηλονότι ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν (3, 5, 18. 19), ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι εὔτακτοι μέν εἰσιν ἐν τοῖς ναυτικοῖς, εὐτάκτως δ' ἐν τοῖς γυμνικοῖς ἀγῶσι πείθονται τοῖς ἐπιστάταις, οὐδένων δὲ καταδεέστερον ἐν τοῖς χοροῖς ὑπηρετοῦσι τοῖς διδασκάλοις· ἀλλ', ὅπερ θαυμαστόν, οἱ ὁπλῖται καὶ οἱ ἱππεῖς, οἳ δοκοῦσι καλοκἀγαθίᾳ προκεκρίσθαι τῶν πολιτῶν, ἀπειθέστατοί εἰσι πάντων. Ἄλλως δ' ἕνεκα τοῦ ἰδιάζοντος ὀργανισμοῦ τῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτείας εἶναι πολὺ εὐνόητον, ὅτι οἱ πολῖται αὐτῆς ᾐσθάνοντο ἐναργέστατα τὴν ἀνάγκην τῆς πειθαρχίας τῶν τοῦ στόλου πληρωμάτων· διὰ τοῦτο π. χ. ὁ Νικίας μεμψιμοιρεῖ παρὰ Θουκυδίδῃ (7, 14, 2) διὰ τὴν μικρὰν πρὸς εὐπείθειαν προθυμίαν τῶν ἐν ταῖς ναυσὶν ὑπηρετούντων συμπολιτῶν αὐτοῦ, ὁ δὲ Ἀριστοφάνης (Βατρ. 1071) μέμφεται τὸν Εὐριπίδην, ὅτι «λαλιὰν ἐπιτηδεύσας καὶ στωμυλίαν διδάξας καὶ τοὺς παράλους ἀνέπεισεν ἀνταγορεύειν τοῖς ἄρχουσιν». Εἰς τὸν πεζὸν τῶν Ἀθηναίων στρατόν, ὃν οὐδαμῶς εἶναι ἀνάγκη ἁπλῶς τούτου ἕνεκα νὰ ψέξωμεν ὡς ἀνυπότακτον, ἦν ἐξάπαντος ἄγνωστος ἡ αὐστηρὰ τάξις, ἣν σήμερον ἀπαιτοῦμεν παρὰ στρατοῦ ἠσκημένου· αἱ ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος (219 e-220 d) καὶ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Κόνωνος (3-5) περιγραφαὶ τοῦ ἐν τοῖς στρατοπέδοις βίου ἐν τῇ εἰς Ποτείδαιαν ἐκστρατείᾳ καὶ κατὰ τὴν φρούρησιν τοῦ Πανάκτου δεικνύουσι κατάστασιν, ἐν ᾗ πᾶς στρατιώτης οὐδόλως εἰς τὴν γενικὴν τάξιν ἀποβλέπων ἵσταται καὶ βαδίζει, ἐσθίει καὶ πίνει, κοιμᾶται καὶ

ἐνδύεται, ὅπου καὶ ὅπως αὐτῷ ἀρέσκει, αὐτὴ δὲ ἡ ἀταξία πρέπει νὰ εἶναι ἤδη πολὺ μεγάλη, ὅπως προκαλέσῃ τὴν ἐπέμβασιν τῶν ἀνωτέρων. Κατὰ τοῦτο ἡ ἄκαμπτος σπαρτιατικὴ ἀγωγὴ ἦν πολὺ πλησιεστέρα πρὸς τὰς ἀξιώσεις τῆς σημερινῆς πολεμικῆς τέχνης. Οἱ Λακεδαιμόνιοι στρατιῶται διήγειραν τὸν θαυμασμὸν τοῦ Ξενοφῶντος (Ἑλλ. 5, 2, 6), ὅτε ἐν Μαντινείᾳ ἀμφοτέρωθεν τῆς ὁδοῦ ἀρξάμενοι ἀπὸ τῶν πυλῶν τὰ δόρατα ἔχοντες ἔστασαν, θεώμενοι τοὺς ἀργολίζοντας Μαντινεῖς ἐξιόντας ἐκ τῆς πόλεως, οὓς καὶ μισοῦντες ὅμως ἀπείχοντο αὐτῶν, ὅπερ ὁ Ξενοφῶν θεωρεῖ μέγα τεκμήριον πειθαρχίας. Ἐὰν ἐν Σπάρτῃ προὐβάλλετο τὸ ἐρώτημα, πότερον ἡ ἀνδρεία ἢ ἡ ὑποταγὴ τοῦ στρατιώτου εἶναι μείζονος τιμῆς ἀξία, ἡ ἀπόκρισις μόνον ὑπὲρ τῆς δευτέρας θὰ ἦτο. Κατὰ τὴν ἐν Πλαταιαῖς μάχην ὁ Ἀριστόδημος, ὃς ἐκ τῶν Θερμοπυλῶν μόνος τῶν τριακοσίων σωθεὶς εἶχεν ὄνειδος καὶ ἀτιμίαν, βουλόμενος διὰ τὴν αἰτίαν ταύτην ἀποθανεῖν, λυσσῶν τε καὶ ἐκλείπων τὴν τάξιν κατώρθωσεν ἔργα μεγάλα· τοὐναντίον ὁ Ποσειδώνιος οὐ βουλόμενος ἀποθανεῖν ἐγένετο ἀνὴρ ἀγαθὸς μαχόμενος ὅπου ἐτάχθη, ὅτε δὲ ἔμελλον νὰ δοθῶσι τὰ ἀριστεῖα, ἔγνωσαν οἱ παραγενόμενοι τῶν Σπαρτιατῶν, ὅτι ταῦτα προσήκουσιν εἰς τὸν Ποσειδώνιον. Ἀλλ' ἐὰν ὁ ταῦτα διηγούμενος Ἡρόδοτος (9, 71) ἀποφαίνεται, ὅτι ἡ κρίσις αὕτη ἴσως ἦν καὶ προϊὸν τοῦ φθόνου, ὁ ψόγος αὐτοῦ χαρακτηρίζει ἐπίσης τὸ αἴσθημα σύμπαντος τοῦ ἔθνους, ὥσπερ καὶ ἡ ῥηθεῖσα κρίσις τὸ σπαρτιατικὸν φρόνημα.

Ἐκ τῆς αὐστηρᾶς καταλήψεως τοῦ καθήκοντος τῶν πολιτῶν πρὸς ὑπεράσπισιν τῆς χώρας ἀκολουθεῖ ἀναγκαίως, ὅτι ἡ προδοσία τῆς πατρίδος ἐθεωρεῖτο ὡς βαρύτατον ἔγκλημα, κατεδείχθη δὲ πρότερον (σ. 135. 140-144), ὅτι αὕτη καὶ μετὰ θάνατον ἔτι ἐτιμωρεῖτο, διότι τὸ μὲν ἡρωϊκὸν ἔπος ἀρνεῖται τῷ προδότῃ τὴν ταφήν, ὁ δὲ νόμος τῶν Ἀθηνῶν ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις ἐξέβαλλε τὸν νεκρὸν αὐτοῦ ἐκ τοῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος. Ἡ φιλοπράγμων φαντασία τῶν Ἀθηναίων δὲν ἠμέλησε πρὸς τούτοις νὰ περικοσμήσῃ εἰς τὸ μυθῶδες καὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν οἱ πρόγονοι

αὐτῶν ἐξεδήλωσαν τὴν ἑαυτῶν βδελυγμίαν πρὸς γνωστοὺς προδότας. Κατὰ τὸν Δημοσθένη (18, 204) οἱ Ἀθηναῖοι Κυρσίλον τινὰ ἀποφηνάμενον ὑπακούειν τοῖς ἐπιταττομένοις ὑπὸ τοῦ Ξέρξου κατελίθωσαν, οὐ μόνον αὐτόν, ἀλλὰ καὶ αἱ γυναῖκες τὴν γυναῖκ' αὐτοῦ [11], ὁ δὲ Λυκοῦργος διηγεῖται μάλιστα (112-115), ὅτι καὶ οἱ ἀπολογούμενοι ὑπὲρ τοῦ ὀλιγαρχικοῦ καὶ φίλου τῶν Σπαρτιατῶν Φρυνίχου τοῦ προδιδόντος τὴν πόλιν ἐκηρύχθησαν ἔνοχοι τοῖς αὐτοῖς ἐπιτιμίοις, διότι καὶ αὐτοὶ ἐθανατώθησαν καὶ τὰ ὀστᾶ αὐτῶν, ὥσπερ καὶ τὰ ἐκείνου, ἐρρίφθησαν ἔξω τῆς Ἀττικῆς, ἐνῷ οἱ ἀποκτείναντες τὸν Φρύνιχον ὡς ἀδίκως εἱρχθέντες ἀπελύθησαν.

Κατὰ τὰς ἐν Ἀθήναις κρατούσας ἐννοίας εὐθὺς μετὰ τὸ καθῆκον τῆς προσωπικῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας ἔρχεται τὸ καθῆκον τοῦ παρέχειν ἑαυτὸν ὠφέλιμον τῇ πολιτείᾳ διὰ χρηματικῶν ἀναλωμάτων, εἶχον δὲ αὐτὸ πάντες οἱ πολῖται, ὧν ἡ περιουσία καθίστα αὐτοὺς ἱκανοὺς πρὸς τοῦτο. Ἱκανὰ χρήματα ἤδη ὤφειλον νὰ τελῶσιν οἱ πλούσιοι κατὰ τὸν νόμον εἰς χορηγίας καὶ ἐν περιπτώσει πολέμου εἰς εἰσφορὰς καὶ τριηραρχίας, ἀλλὰ τὸ ἔθος ἀπῄτει, ἵνα εἰ δυνατὸν καὶ πλέον τῶν ἐπιβαλλομένων ὑποχρεώσεων ἀναλαμβάνωσι καὶ ἑκουσίας, εἴτε ὅπως καταστήσωσι τὰς ἑορτὰς λαμπροτέρας, εἴτε δι' ἰδιαιτέρων δωρεῶν γινομένων χάριν τῆς ἀμύνης τῆς χώρας καὶ τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου, περὶ ὧν θὰ εἴπωμεν πλείω καὶ ἐν τῷ κεφαλαίῳ Περὶ κτήσεως. Ἡ ἀπόφανσις τοῦ Ἰσοκράτους (15, 158), ὅτι «τοὺς εὐτελεστέρους ἐν τοῖς ἰδίοις ἢ τοῖς κοινοῖς ὄντας δίκαιόν ἐστιν ἐπαινεῖν», διατυποῖ μόνον ἐν λόγῳ ἀλήθειαν παρὰ πάντων ὁμολογουμένην· ἡ δὲ τοῦ Λυκούργου (139), ὅτι ἄξιος χάριτός ἐστιν «οὐχ εἴ τις ἱπποτετρόφηκεν ἢ κεχορήγηκε λαμπρῶς ἢ τῶν ἄλλων τῶν τοιούτων τι δεδαπάνηκεν, ἀλλ' εἴ τις τετριηράρχηκε λαμπρῶς ἢ τείχη τῇ πατρίδι περιέβαλεν ἢ πρὸς τὴν κοινὴν σωτηρίαν ἐκ τῶν ἰδίων συνευπόρησεν», ἐκφράζει τοὐλάχιστον τὴν γνώμην τῶν φρονιμωτάτων. Ἐξοχώτατον παράδειγμα ἀνδρός, ἐπιδείξαντος τὴν πρὸς τὴν πατρίδα εὔνοιαν διὰ μεγάλων χρηματικῶν θυσιῶν, εἶναι τὸ τοῦ

Δημοσθένους, ὅστις νέος ὢν ἔτι ἐτριηράρχησεν, ὕστερον δὲ μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ μάχην ἐδαπάνησεν ἐκ τῶν ἰδίων σπουδαῖα χρηματικὰ ποσὰ ὑπὲρ τῶν ὀχυρωμάτων τῆς πόλεως, ὅπερ προὐκάλεσε τὴν γνωστὴν πρότασιν τοῦ Κτησιφῶντος καὶ τὴν ἐκ ταύτης ἀναφυεῖσαν δίκην.

Ἀλλ' ἡ ὅλως ἰδιάζουσα ὄψις τῆς πρὸς τὴν πολιτείαν ὑποταγῆς τῶν ἀρχαίων ἀποκαλύπτεται ἐν τῷ τρόπῳ, καθ' ὃν ἡ ἐξάσκησις πολιτικῶν δικαιωμάτων ἀποβαίνει εἰς τὸν ἐλεύθερον πολίτην φυσικὴ ἀνάγκη καὶ ὃν εὐφραδέστατα ἑρμηνεύει ἡ θρηνολογία τοῦ Φιλοκτήτου καλοῦντος ἑαυτὸν ὁμοῦ «ἄφιλον ἔρημον ἄπολιν, ἐν ζῶσιν νεκρόν» (1018). Τὸ ὄνομα τῆς ἐλευθερίας, ὅπερ πάντοτε ἀσκεῖ ἐπὶ τῆς φαντασίας τῶν ἀνθρώπων ἰδιαίτερον θέλγητρον, εἶχε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, ὥσπερ καὶ παρὰ τοῖς νεωτέροις, διττὴν ἔννοιαν, διότι ἐσήμαινεν ἢ τὴν αὐτεξούσιον κρίσιν ἐν τοῖς περὶ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ ζητήμασιν, ἢ τὴν ἀπαλλαγὴν τοῦ πολίτου ἀπὸ παντὸς μὴ ἀναγκαίου κωλύματος, ὁ δὲ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου ἐγκωμιάζει τὴν τῶν Ἀθηναίων πολιτείαν, ὅτι οἱ μετέχοντες αὐτῆς κατ' ἀμφότερά εἰσιν ἐλεύθεροι (2, 37, 2). Ἀλλ' ἡ ἀξία τῆς πρώτης ἐκείνης σημασίας ἦν βαθέως ἐρριζωμένη ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ ἔθνους. Φανερώτατα διδάσκει τοῦτο ἐκείνη ἡ ἀπόκρισις τῶν δύο Σπαρτιατῶν πρὸς τὸν Πέρσην Ὑδάρνη, ἧς ἀνωτέρω (σ. 223) ἐμνήσθημεν· διότι ὅταν οἱ πολῖται τῆς πόλεως, ἥτις πάσης ἄλλης αὐστηρότερον καὶ περιδεέστερον ἐπιτηρεῖ τὸν βίον τῶν ἰδιωτῶν, μεθ' ὑπερηφανίας ἐπιδεικνύουσι τὸ πολύτιμον ἀγαθὸν τῆς ἐλευθερίας αὐτῶν, πρόδηλον, ὅτι νοοῦσιν οὐδὲν ἄλλο ἢ τὴν αὐτόβουλον σύμπραξιν ἐν τοῖς δημοσίοις πράγμασιν [12]). Πῶς ἐπληροῦτο αὕτη ἡ πολιτικὴ ἀνάγκη, βεβαίως μόνον περὶ τῶν Ἀθηνῶν ἔχομεν ἀκριβεστέρας εἰδήσεις. Τὸ μετέχειν τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου καὶ τῶν δικαστηρίων, τὸ δικαίωμα τοῦ ἐγείρειν δίκας καὶ τοῦ ἐκλέγεσθαι εἰς τὰ δημόσια ἀξιώματα ἦσαν τὰ πλεονεκτήματα, ἅτινα διέκρινον τὸν πολίτην Ἀθηναῖον τοῦ μετοίκου, ὅστις εἰς τὰ ἄλλα οὐδεμίαν ᾐσθάνετο πίεσιν καὶ ἠδύνατο κατὰ βούλη-

σιν νὰ ἐπιμελῆται τῶν ἰδίων ἔργων, καὶ ἃ ἦσαν ὁ ζωογόνος ἀὴρ, ὃν δὲν ἐπεθύμει νὰ στερῆται. Διὰ τοῦτο ἡ ἀτιμία, ἤτοι ἡ στέρησις τῶν πολιτικῶν ἐκείνων δικαιωμάτων, ἦν μία τῶν βαρυτάτων ποινῶν, αἵτινες ἠδύναντο νὰ ἐπιβληθῶσιν αὐτῷ, περὶ οὗ ἐξαιρέτως διδάσκει ἡμᾶς ῥῆσίς τις τοῦ Ἰσοκράτους ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ ζεύγους (47)· ὁ Ἰσοκράτης δηλ. νομίζει τὴν ἀτιμίαν μείζω τῆς φυγῆς συμφοράν· «πολὺ γὰρ ἀθλιώτερον παρὰ τοῖς αὐτοῦ πολίταις ἠτιμωμένον οἰκεῖν ἢ παρ᾽ ἑτέροις μετοικεῖν». Ἤδη ἡ στέρησις ἑνὸς μόνου πολιτικοῦ δικαιώματος, ἤτοι ἡ μερικὴ ἀτιμία ἐθεωρεῖτο ὡς ποινή· αὕτη π. χ. ἐπεβάλλετο τοῖς κατηγόροις, οἵτινες δὲν ἠδύναντο οὐδὲ τὸ πέμπτον μέρος τῶν ψήφων τῶν δικαστῶν νὰ λάβωσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν καὶ τούτου ἕνεκα ἀπέβαλλον τὸ δικαίωμα τοῦ εἰσάγειν ὁμοίαν κατηγορίαν. Ἐὰν δέ τις, καίπερ ἱκανὸς πρὸς τοῦτο ὤν, διὰ ῥᾳστώνην ἢ πρόληψιν ἀπέφευγε νὰ μετέχῃ τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συζητήσεων ὡς ῥήτωρ ἢ σύμβουλος τοῦ δήμου, ὑπέπιπτεν ἐξάπαντος εἰς τὸν ψόγον τῶν ἀγαθὰ τῇ πόλει φρονούντων πολιτῶν· διὰ τοῦτο ὁ Σωκράτης μέμφεται ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (3, 7) τὸν Χαρμίδην, διότι, καί περ πολλῷ δυνατώτερος τῶν τὰ πολιτικὰ τότε πραττόντων, ὤκνει προσιέναι τῷ δήμῳ καὶ τῶν τῆς πόλεως πραγμάτων ἐπιμελεῖσθαι. Καὶ ἡ προθυμία, μεθ᾽ ἧς ἀνελάμβανον ἀμισθὶ δημόσια ἀξιώματα, ὀλιγωροῦντες τῶν ἰδίων πραγμάτων, εἶναι σχεδὸν ἄμεσος ἀκολουθία τούτου τοῦ φρονήματος. Ὅτι δ᾽ ἐν Ἀθήναις παρὰ πάντα τὸν αὐστηρὸν ἔλεγχον, εἰς ὃν ὑπεβάλλετο πᾶς ἄρχων, οὐδέποτε ἔλειπον οἱ μνηστῆρες τῶν ἀρχῶν, ὅτι καὶ πάντα ἐκεῖνα τὰ ἀξιώματα, πρὸς ἃ ἀρκετὴ ἦν γενικὴ τῶν πραγμάτων ἐμπειρία καὶ προσωπικὴ δεξιότης, οὐδεμία δὲ ἰδιαιτέρα μόρφωσις ἦν ἀναγκαία, κατελαμβάνοντο εὐχερῶς διὰ κληρώσεως ὑπὸ τῶν μνηστευομένων αὐτά, δεικνύει πόσον ἡ τοιαύτη ἐνέργεια τοῦ πολίτου ἐθεωρεῖτο ὡς αὐτόδηλος. Μετὰ πόσου δὲ ζήλου ἐσπούδαζον περὶ ταῦτα οἱ Ἀθηναῖοι, ὑποδεικνύουσι δύο ἀξιοσημείωτα χωρία τοῦ Ἰσοκράτους (7, 24-27. 12, 145-147), ἅτινα οἰκτείρουσι μὲν εἰς με-

γάλην ὑπερβολὴν τὰς ἐνταῦθα ὑπεισερχομένας ἀδυναμίας τῶν ἀνθρώπων καὶ ἀναζωγραφοῦσιν ἐναντίον τῆς ἀληθείας τὸ παρελθὸν τῶν Ἀθηνῶν διὰ λαμπρῶν χρωμάτων, ἀλλὰ συγχρόνως ἐκφράζουσι λίαν προσηκόντως καὶ τὸ ἰδανικόν, θεωροῦντα τὰς ἀρχὰς « λειτουργίαις ὁμοίας ταῖς ἐνοχλούσαις μέν, οἷς ἂν προσταχθῶσι, τιμὴν δέ τινα περιτιθείσαις αὐτοῖς ». Περὶ τοῦ τρόπου δὲ καθ' ὃν ἐνίοτε ἐπεδίωκον καὶ τὸν δῆμον θωπεύοντες κατελάμβανον τὰς αἱρετὰς ἀρχάς, διδάσκει ἡμᾶς χωρίον τι τῆς ἐν Αὐλίδι Ἰφιγενείας τοῦ Εὐριπίδου (337 - 345), ἐν ᾧ ὁ Μενέλαος λέγει πρὸς τὸν Ἀγαμέμνονα τάδε, εἰλημμένα ἀναμφιβόλως ἐκ τοῦ πραγματικοῦ βίου·

οἶσθ', ὅτ' ἐσπούδαζες ἄρχειν Δαναΐδαις πρὸς Ἴλιον,
τῷ δοκεῖν μὲν οὐχὶ χρήζων, τῷ δὲ βούλεσθαι θέλων,
ὡς ταπεινὸς ἦσθα, πάσης δεξιᾶς προσθιγγάνων
καὶ θύρας ἔχων ἀκλήστους τῷ θέλοντι δημοτῶν
καὶ διδοὺς πρόσρησιν ἑξῆς πᾶσι, κεἰ μή τις θέλοι,
τοῖς τρόποις ζητῶν πρίασθαι τὸ φιλότιμον ἐκ μέσου;
κᾆτ', ἐπεὶ κατέσχες ἀρχάς, μεταβαλὼν ἄλλους τρόπους
τοῖς φίλοισιν οὐκέτ' ἦσθα τοῖς πρὶν ὡς πρόσθεν φίλος,
δυσπρόσιτος ἔσω τε κλῄθρων σπάνιος.

Οὕτως ἐνόμιζον τοὐλάχιστον πάντα τὰ εἰς τὸν θεωρητικὸν βίον κλίνοντα πνεύματα, ὅτι ἡ πρὸς κατάληψιν τῶν ἀρχῶν σπουδὴ ἦν ὑπερμέτρως μεγάλη, τοῦτο δὲ ἐκφράζει μετὰ ψόγου καὶ τὸ ῥῆμα σπουδαρχιᾶν (Ἀριστ. Πολιτ. 1305a31) καὶ τὸ ἐν σχέσει πρὸς τὴν σπουδαρχίαν ταύτην ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους (Ἀχ. 595) πλασθὲν κωμικὸν ὄνομα σπουδαρχίδης[13]).

Ὅτι πάντοτε ἐλάμβανον χώραν καταχρήσεις, οἵας ὁ Ἰσοκράτης μνημονεύει, ἔν τε τῇ διοικήσει τῶν ἀρχῶν καὶ ἐν τῇ ἐξασκήσει τῶν πολιτικῶν δικαιωμάτων ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου καὶ ἐν τοῖς δικαστηρίοις, ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος καὶ πολλάκις γίνεται τούτου μνεία ἐν τοῖς σῳζομένοις συγγράμμασιν,

ἀλλ' ἡμεῖς δὲν δυνάμεθα νὰ παρέλθωμεν τὸ πρᾶγμα, καθ' ὅσον πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν ἔχει μεγάλην σημασίαν, τί ἡ κοινὴ γνώμη ἐν τοῖς τοιούτοις ἐθεώρει ὡς μᾶλλον καὶ ὡς ἧττον ἀθέμιτον. Περὶ τῶν ὠμοτήτων, ἃς οἱ ἄρχοντες διέπραττον ἐνίοτε κατὰ τῶν πολιτῶν, παρέχει ἡμῖν ἐναργεστάτην εἰκόνα τὸ μέρος ἐκεῖνο τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους Κατὰ 'Ανδροτίωνος, ὅπερ περιγράφει τὸν τρόπον τοῦ κατηγορουμένου κατὰ τὴν εἴσπραξιν τῶν ὀφειλομένων εἰσφορῶν (47-68), καὶ τὸ ὁποῖον συγχρόνως δεικνύει, πόσον ἐκεῖναι ἦσαν ἄτοποι καὶ πόσον προσέβαλλον τὰς δημοκρατικὰς ἀρχὰς τῶν 'Αθηναίων. 'Εν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου τῶν 'Αθηναίων, ἀναμφιβόλως δὲ καὶ ἐν ταῖς ἐκκλησίαις ἄλλων δημοκρατικῶν πόλεων, ἐπεκράτει συχνάκις μεγάλη ἐμπάθεια, ἥτις σπουδαίως παρέβλαπτε τὴν σοβαρὰν ἐκτίμησιν τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ κυρίως μόνον ἡ προθυμία τοῦ δήμου νὰ ὑπακούῃ εἰς τὰς συμβουλὰς τῶν ἰσχυόντων προστατῶν καὶ δημαγωγῶν περιώριζεν αὐτήν. Τῶν ἐν τοιαύτῃ ἐκκλησίᾳ πραττομένων, τῶν μέσων, δι' ὧν ἐσπούδαζον νὰ πείθωσι τὸν δῆμον, καθ' ὅσον ἄλλοτε μὲν ἐβάρυνεν ἐν τῇ πλάστιγγι τὸ προσωπικὸν κῦρος, ἄλλοτε δὲ ῥήτωρ τις «ἀθυρόγλωσσος, ἰσχύων θράσει, θορύβῳ τε πίσυνος κἀμαθὴς παρρησίᾳ» ἐξῆπτεν ἐν ταῖς ψυχαῖς τὸ ἄγριον πάθος, ἄλλοτε δ' ἕτερος στρέφων ἐπιτηδείως τὸ πρᾶγμα καὶ ὑπὸ νέαν μορφὴν παριστῶν μετέβαλλε τὰς γνώμας, ἕτερος δέ τις ἡδὺς τοῖς λόγοις, ἀλλὰ κακῶς φρονῶν παρῆγε τὸ πλῆθος· τούτων πάντων παρέχει ἡμῖν ὁ Εὐριπίδης ἐν τῷ 'Ορέστῃ (884-931) εἰκόνα, ἧς δὲν ἠδύνατο νὰ γείνῃ πιστοτέρα. Τὰ ὑπὸ τοῦ Μενελάου ἐν τῷ αὐτῷ δράματι (696-703) λεγόμενα·

Ὅταν γὰρ ἡβᾷ δῆμος εἰς ὀργὴν πεσών,
ὅμοιον ὥστε πῦρ κατασβέσαι λάβρον·
εἰ δ' ἡσύχως τις αὐτὸς ἐντείνοντι μὲν
χαλῶν ὑπείκοι καιρὸν εὐλαβούμενος,
ἴσως ἂν ἐκπνεύσειεν· ὅταν δ' ἀνῇ πνοάς,

τύχοις ἂν αὐτοῦ ῥᾳδίως ὅσον θέλεις.
ἔνεστι δ' οἶκτος, ἔνι δὲ καὶ θυμὸς μέγας,
καραδοκοῦντι κτῆμα τιμιώτατον,

συμφωνοῦσιν ἐντελῶς πρὸς τὰ ἄλλοθεν γνωστὰ ἡμῖν γεγονότα, ἐξαιρέτως δὲ μαρτυρεῖ τρανῶς περὶ τούτου τὸ ὑπὸ τοῦ Θουκυδίδου (3, 36-49) ἱστορούμενον γεγονὸς ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι κατὰ τὸ τέταρτον ἔτος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ὑπὸ ὀργῆς ἀπεφάσισαν νὰ ἀποκτείνωσιν ἅπαντας τοὺς ἡβῶντας Μυτιληναίους καὶ ἔπεμψαν τριήρη πρὸς Πάχητα, ἵνα ἀγγείλῃ τὰ δεδογμένα, «κατὰ τάχος κελεύοντες διαχρήσασθαι Μυτιληναίους»· ἀλλὰ τῇ ὑστεραίᾳ εὐθὺς μετενόησαν καὶ ἀναλογιζόμενοι, ὅτι ἦτο ὠμὸν τὸ βούλευμα, «τριήρη εὐθὺς ἄλλην ἀπέστελλον κατὰ σπουδήν, ὅπως μὴ φθασάσης τῆς προτέρας εὕρωσι διεφθαρμένην τὴν πόλιν». Ὑπὸ διάφορόν πως μορφὴν ἐπανελαμβάνετο ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ δήμου ὑπὸ τοῦ Μενελάου ἐν τῇ ἀλληγορικῇ εἰκόνι τοῦ Παρρασίου, ὅστις μετὰ μεγάλης τέχνης παρέστησε τὸν δῆμον ἔχοντα τὰς διαφορωτάτας ἰδιότητας (« iracundum, injustum, inconstantem, eundem exorabilem, dementem, misericordem, gloriosum, excelsum, humilem, ferocem fugacemque » Πλίν. n. h. 35, 69). ἐπίσης μιμεῖται αὐτὸν ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 799 c) λέγων· «ὁ Ἀθηναίων δῆμος εὐκίνητός ἐστι πρὸς ὀργήν, εὐμετάθετος πρὸς ἔλεον, μᾶλλον ὀξέως ὑπονοεῖν ἢ διδάσκεσθαι καθ' ἡσυχίαν βουλόμενος· ὥσπερ τῶν ἀνδρῶν τοῖς ἀδόξοις καὶ ταπεινοῖς βοηθεῖν προθυμότερος, οὕτω τῶν λόγων τοὺς παιγνιώδεις καὶ γελοίους ἀσπάζεται καὶ προτιμᾷ· τοῖς μὲν ἐπαινοῦσιν αὐτὸν μάλιστα χαίρει, τοῖς δὲ σκώπτουσιν ἥκιστα δυσχεραίνει· φοβερός ἐστιν ἄχρι τῶν ἀρχόντων, εἶτα φιλάνθρωπος ἄχρι τῶν πολεμίων». Εἶναι ἀληθὲς ὅτι καὶ πολλὰ μέτρα ἐλαμβάνοντο κωλύοντα τοὺς ῥήτορας τοῦ νὰ καταχρῶνται τῇ μεγάλῃ ταύτῃ ὀξύτητι τοῦ δήμου πρὸς ὀργήν· τοιοῦτον εἶναι τὸ ἐκ τοῦ πολιτεύματος ἀπορρέον παράγγελμα, καθ' ὃ ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου περὶ οὐδενὸς εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ βουλεύη-

ται, περὶ οὗ πρότερον ἡ βουλὴ δὲν συνέταττε προβούλευμα· τοιαῦται εἶναι πρὸς τούτοις αἱ ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου (3, 4) μνημονευόμεναι νομοθετικαὶ διατάξεις κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς τῶν Ἀθηνῶν ἐλευθερίας, δι' ὧν ἀεὶ νέαι ἀρχαὶ ἐδημιουργοῦντο σκοπὸν ἔχουσαι νὰ καταστέλλωσι τὴν ἐπιπολάζουσαν ἀκολασίαν τῶν ῥητόρων· καὶ τὸ ὑπὸ νεωτέρων σοφῶν παρατηρηθὲν γεγονός, ὅτι ῥήτορες σοβαροί, ὡς ὁ Δημοσθένης, ἐν τοῖς πολιτικοῖς αὐτῶν λόγοις μεταχειρίζονται ὕφος ἠρεμώτερον ἢ ἐν τοῖς δικανικοῖς, εἶναι ἀποτέλεσμα τῆς αὐτῆς σπουδῆς [14]). Οὐχὶ μικρότεραι ἦσαν τοῦ Ἀθηναίου αἱ ἀδυναμίαι, ὅτε ὡς δικαστὴς ἐν τῇ Ἡλιαίᾳ ἔκρινε περὶ τῆς ζωῆς, τῆς πολιτικῆς τιμῆς ἢ τῆς κτήσεως τῶν συμπολιτῶν. Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν τοῖς Σφηξὶ στηλιτευόμενον σφοδρὸν πάθος, μεθ' οὗ πολλοὶ ἐπεδίδοντο εἰς τὸ δικαστικὸν ἔργον καὶ ὃ ἐν μέρει ἐτρέφετο ἐκ τοῦ δραματικοῦ θελγήτρου τῆς διαδικασίας, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς πρόσκαιρός τις ἐπίτασις τῆς ἀναγκαίας εἰς τὴν ὕπαρξιν τῆς δημοκρατίας πολιτικῆς ὁρμῆς καὶ ἦτο ἴσως μόνον παροδικὸν νόσημα, ἀλλ' ὅτι ἔλεος καὶ μῖσος πολλάκις ἐνήργουν ὡς ἰσχυρὰ ἐλατήρια τῶν δικαστικῶν κρίσεων, εἶναι γεγονὸς ἀξιοθρήνητον. Οὐ μόνον ὁ Σωκράτης τῆς πλατωνικῆς Ἀπολογίας, ὅστις διάκειται σκεπτικῶς πρὸς τοὺς δημοκρατικοὺς θεσμούς, ψέγει τὴν συνήθειαν πολλῶν κατηγορουμένων, οἵτινες ἱκετεύουσι μετὰ πολλῶν δακρύων καὶ τὰ παιδία αὐτῶν καὶ ἄλλους τῶν οἰκείων καὶ φίλων πολλοὺς ἀναβιβάζουσιν εἰς τὸ δικαστήριον, ὅπως ὅτι μάλιστα ἐλεηθῶσι, διότι ἐθίζουσι τοὺς δικαστὰς νὰ ἐπιορκῶσι καὶ νὰ ἀσεβῶσιν εἰς τοὺς θεοὺς (34 b - 35 d), ἀλλὰ καὶ οἱ κατὰ τὸ καθεστὼς πολίτευμα βιοῦντες ῥήτορες λαμβάνουσιν ἔσθ' ὅτε ἀφορμὴν πρὸς τοιαύτας θρηνολογίας. Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (18) λέγει, ὅτι ἡ διαβολή, ᾗ πολλοὶ τῶν κατηγόρων χρῶνται, μέγιστον κακόν ἐστι· «τί γὰρ ἂν γένοιτο ταύτης κακουργότερον, ἢ ποιεῖ τοὺς μὲν ψευδομένους εὐδοκιμεῖν, τοὺς δὲ μηδὲν ἡμαρτηκότας δοκεῖν ἀδικεῖν, τοὺς δὲ δικάζοντας ἐπιορκεῖν, ὅλως δὲ τὴν μὲν ἀλήθειαν ἀφανίζει, ψευδῆ δὲ

δόξαν παραστήσασα τοῖς ἀκούουσιν ὃν ἂν τύχῃ τῶν πολιτῶν ἀδίκως ἀπόλλυσιν;» Ὁ Λυκοῦργος (33) λέγει, ὅτι δύναται ὁ κατηγορούμενος «τοῖς λόγοις ψυχαγωγῆσαι καὶ τὴν ὑγρότητα τοῦ ἤθους τῶν δικαστῶν τοῖς δακρύοις εἰς ἔλεον προαγαγέσθαι», καὶ διὰ τοῦτο ὁ προδότης Λεωκράτης τοὺς μὲν οἰκέτας ἀπέφυγε παραδοῦναι πρὸς βάσανον, ἐπέρριψε δὲ ἐπὶ τοὺς δικαστὰς τὴν ἐλπίδα τῆς σωτηρίας. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Διονυσοδώρου (18) ὁ κατηγορούμενος, προκληθεὶς πολλάκις νὰ ἀναθέσῃ τὴν δικαζομένην ὑπόθεσιν εἰς διαιτητάς, ἀποκρίνεται πρὸς τοὺς ἀντιδίκους, ὅτι παντελῶς εὐήθεις εἰσίν, «εἰ ὑπολαμβάνουσιν αὐτὸν οὕτως ἀλογίστως ἔχειν, ὥστ' ἐπὶ διαιτητὴν βαδίζειν, προδήλου ὄντος ὅτι καταγνώσεται αὐτοῦ ἀποτῖσαι τὰ χρήματα, ἐξὸν αὐτῷ ἐπὶ τὸ δικαστήριον ἥκειν φέροντα τἀργύριον, εἶτ' ἐὰν μὲν δύνηται τοὺς δικαστὰς παρακρούσασθαι, ἀπιέναι τἀλλότρια ἔχοντα, εἰ δὲ μή, τηνικαῦτα καταθεῖναι τὰ χρήματα, ὡς ἄνθρωπος οὐ τῷ δικαίῳ πιστεύων, ἀλλὰ διάπειραν τῶν δικαστῶν λαμβάνειν βουλόμενος». Καὶ οἱ σῳζόμενοι δικανικοὶ λόγοι συχνότατα σκοποῦσι μᾶλλον τὴν διέγερσιν τῶν παθῶν ἢ τὴν ἐξακρίβωσιν τῶν γεγονότων, πολλάκις μάλιστα ἐξετάζουσι καὶ χρησιμοποιοῦσι πλὴν τῶν ἄλλων ἐπιχειρημάτων τὰ πολιτικὰ φρονήματα τοῦ κατηγορουμένου καὶ τοῦ κατηγόρου κατὰ τρόπον ἐπιτήδειον νὰ θολώσῃ τὴν κρίσιν τοῦ δικαστηρίου. Πρὸς δὲ τούτοις συνέβαινε κατὰ καιροὺς καὶ δεινότερόν τι ἐν διαφόροις πόλεσι κατά τινα σημείωσιν τοῦ Ἀριστοτέλους (Πολιτ. 1320 a 4)· οἱ ἀσυνείδητοι δημαγωγοὶ δηλονότι ἐπέβαλλον διὰ τῶν δικαστηρίων μεγάλας χρηματικὰς ζημίας τοῖς εὐπόροις ἢ ἐδήμευον τὴν περιουσίαν αὐτῶν ἰσχυριζόμενοι, ὅτι αἱ οἰκονομικαὶ ἀνάγκαι τοῦ δημοσίου ταμείου ἐπέτασσον τοῦτο, ἰδίως δὲ ἡ ἐξεύρεσις πόρων, ἀφ' ὧν τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἀποτίνῃ τακτικῶς τὸν δικαστικὸν μισθόν. Ἐν Ἀθήναις τούτου τοῦ τεχνάσματος χρῆσιν ἐποιεῖτο, φαίνεται, πρὸ πάντων ὁ Ὑπέρβολος, καθ' οὗ σφοδρὰν ἀγανάκτησιν ἐκφράζει ὁ Ἀριστοφάνης (Ἱππ. 1359. 1363)[15], ὁ δὲ Λυσίας ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ λόγου Κατὰ Ἐπι-

κράτους ποιεῖται μνείαν συμμορίας συκοφαντῶν, οἵτινες πολλάκις μεταχειρίζοντο αὐτὸ πρὸς ἰδίους σκοπούς· ἀλλ' ὁ τρόπος, καθ' ὃν καὶ ὁ ποιητὴς ἐκεῖνος καὶ ὁ ῥήτωρ οὗτος ἐξετάζουσι τὸ πρᾶγμα, δεικνύει ὅτι τὸ κοινόν, πρὸς ὃ ἀποτείνονται, αἰσθάνεται ἐξάπαντος μεγίστην ἀγανάκτησιν διὰ τοιαύτας ἐπονειδίστους πράξεις. Ἀλλ' ὁ αὐτὸς Λυσίας, ὅστις ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ μετὰ τοσαύτης σοβαρότητος κρίνει, ἀλλαχοῦ (30, 22. 23) δικαιολογεῖ τὰ τοιαῦτα λέγων, ὅτι «ἡ βουλὴ ἡ βουλεύουσα, ὅταν μὲν ἔχῃ ἱκανὰ χρήματα εἰς διοίκησιν, οὐδὲν ἐξαμαρτάνει, ὅταν δὲ εἰς ἀπορίαν καταστῇ, ἀναγκάζεται εἰσαγγελίας δέχεσθαι καὶ δημεύειν τὰ τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ῥητόρων τοῖς τὰ πονηρότατα λέγουσι πείθεσθαι.» Ἐὰν ὁ συγγραφεὺς τῆς «Ἀθηναίων πολιτείας» (1,13) διισχυρίζεται, ὅτι «ἐν τοῖς δικαστηρίοις οὐ τοῦ δικαίου αὐτοῖς μέλει μᾶλλον ἢ τοῦ αὐτοῖς συμφέροντος», ἐὰν ὁ Ἰσοκράτης λέγει που (15, 169), ὅτι «πολὺ δεινότερον καθέστηκε τὸ δοκεῖν εὐπορεῖν ἢ τὸ φανερῶς ἀδικεῖν», ἀμφότεροι πάντως ἔχουσιν ὅμοια συμβεβηκότα πρὸ ὀφθαλμῶν[16]). Σχετικὴ πρὸς ταῦτα εἶναι καὶ ἡ κατ' ἐξοχὴν παρὰ τῷ Λυσίᾳ (27, 6. 7. 9. 11. 14. 28, 1. 3. 6. 10. 29, 3. 13. Πρβλ. Αἰσχίν. 1, 106. Δημ. 22, 49. 23, 210) παρατηρουμένη ἕξις νὰ ὀνομάζῃ τὰ οἱῳδήποτε τρόπῳ εἰς τὴν κατοχὴν ἰδιωτῶν περιελθόντα δημόσια χρήματα πρὸς τοὺς Ἡλιαστὰς ἢ πρὸς τοὺς δικάζοντας ἐκκλησιαστὰς «τὰ ὑμέτερα» καὶ νὰ διεγείρῃ οὕτως ἐν αὐτοῖς τὴν παράστασιν, ὡς εἰ ἐκ τοῦ νοσφισμοῦ αὐτῶν τρόπον τινὰ αὐτοὶ προσωπικῶς ἐλῃστεύοντο. Οὕτως οἱ ἡλιασταὶ ἐν Ἀθήναις ἦσαν εἰς ποικίλους πειρασμοὺς ἐκτεθειμένοι, καὶ διὰ τοῦτο ὁ ὅρκος αὐτῶν, ὃς ἐχρησίμευεν ὡς ἔρυμα κατ' ἐκείνων, ἐθεωρεῖτο βαρυσήμαντος. Τούτου ἕνεκα εἶχον βαθεῖαν συνείδησιν τῆς ἀντιθέσεως τῶν ὀμωμοκότων καὶ ἀνωμότων. Διὰ ταύτην τὴν ἀντίθεσιν πᾶσαι αἱ προτεινόμεναι μεταβολαὶ τῶν νόμων ὑπεβάλλοντο εἰς ἐπιτροπείαν ἐκ τῶν ἑκάστοτε ἡλιαστῶν, οἵτινες ἐδίκαζον περὶ αὐτῶν. Ὁ Δημοσθένης μεταχειρίζεται αὐτὴν ἅπαξ (24, 78) θέλων νὰ παραστήσῃ, ὅτι εἶναι ἐντελῶς παράνο-

μον αἱ κρίσεις αἱ γενόμεναι ὑπὸ τῶν ὀμωμοκότων νὰ μεταφέρωνται εἰς τοὺς ἀνωμότους. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ Ἡρώδου φόνου (8) ὁ λέγων, ὅπως δείξῃ, ὅτι ἔχει ἀπόλυτον πίστιν εἰς τὴν δικαιοσύνην τῶν δικαστῶν, μεταχειρίζεται τὴν φράσιν· «κἂν ἀνωμότοις ὑμῖν καὶ μὴ κατὰ νόμον μηδένα ἐπιτρέψαιμι περὶ τοῦ σώματος τοῦ ἐμοῦ διαψηφίσασθαι». Οὐχ ἧττον οἱ ῥήτορες φιλοῦσι νὰ ὑπομιμνήσκωσι τοὺς δικαστὰς τὸν ὅρκον αὐτῶν καὶ νὰ διδάσκωσιν αὐτοὺς ὅτι ἐκ τῆς αὐστηρᾶς ἐκπληρώσεως τοῦ καθήκοντος ἐξήρτηται καὶ ἡ ἰδία αὐτῶν ἐσωτερικὴ εὐδαιμονία. Οὕτως ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ λόγου Περὶ τοῦ στεφάνου δὶς (1. 8) ἐξαίρει, ὅτι τελεία ἀμεροληψία συμβάλλεται καὶ πρὸς εὐδοξίαν κοινῇ πάντων καὶ πρὸς εὐσέβειαν ἑκάστῳ. Ὁ Αἰσχίνης λέγει, ὅτι ὁ ἐπιλαθόμενος τοῦ ὅρκου δικαστὴς καταλύει αὐτὸς τὴν αὐτοῦ δυναστείαν, παραδοὺς τὴν ψῆφον αὐτοῦ ἑτέρῳ, καὶ ὁ ὅρκος, ὃν ὀμωμοκὼς δικάζει, συμπαρακολουθῶν αὐτὸν λυπεῖ (3,233). Ὁ Δείναρχος χαρακτηρίζει τὴν ἄδικον ἀθῴωσιν ὡς καταφρόνησιν τῆς πρὸς τοὺς θεοὺς εὐσεβείας· συχνάκις ἐπαναλαμβάνεται, ὅτι ἡ διάνοια τοῦ δικαστοῦ, καίπερ κρύβδην ψηφιζομένου, γίγνεται φανερὰ τοῖς θεοῖς (Λυκ. 146. Κατὰ Νεαίρ. 126)· καὶ περὶ τούτου γίγνεται λόγος, ὅτι δηλ., ὅστις διδάσκει καλῶς τοὺς δικαστάς, εὐεργετεῖ αὐτούς, διότι ὅσῳ ἂν ἀκριβέστερον τὰ πεπραγμένα μάθωσι, τοσούτῳ δικαιοτέραν καὶ εὐορκοτέραν θήσονται τὴν ψῆφον περὶ αὐτῶν (Δημ. 21, 24. 29, 4)· διὰ πάντα ταῦτα ἡ δικαία ψῆφος ὀνομάζεται εὐσεβὴς οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους (18, 126. 19, 212) καὶ τοῦ Δεινάρχου (2, 20), ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου (Ὀρ. 1651. Ἠλ. 1262). Πολὺ εὐλογώτερον τοιαῦται νουθεσίαι ἀποτείνονται πρὸς τὴν συνείδησιν τῶν δικαστῶν, ὅταν πρόκειται περὶ ζωῆς ἢ θανάτου τοῦ δικαζομένου, διὰ τοῦτο εὕρηνται κατ' ἐξοχὴν συχνότατα ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Ἀντιφῶντος τοῖς περὶ φόνων πραγματευομένοις (2, δ, 11. 3, ϐ, 11. 4, ϐ, 7. 5, 91. 96. 6, 3)· συμφώνως πρὸς ταῦτα νομίζει ὁ Αἰσχίνης, ὅτι, ὅπως μειῶνται αἱ βαρεῖαι εὔθυναι τῶν δικαστῶν ἐν ταῖς

φονικαῖς δίκαις ἐπὶ Παλλαδίῳ, ὤφειλεν ὁ νικῶν τῇ ψήφῳ νὰ ἐξορκίζηται, «τἀληθῆ καὶ τὰ δίκαια ψηφίζεσθαι τῶν δικαστῶν ὅσοι τὴν ψῆφον ἤνεγκαν αὐτῷ, καὶ ψεῦδος μηδὲν εἰρηκέναι, εἰ δὲ μή, ἐξώλη αὐτὸν εἶναι ἐπαρᾶσθαι καὶ τὴν οἰκίαν τὴν αὐτοῦ, τοῖς δὲ δικασταῖς εὔχεσθαι πολλὰ καὶ ἀγαθὰ εἶναι» (2, 87. 88).

Ἀλλ' ἰδιαιτέρα πηγὴ ποικίλων ἀποπλανήσεων ἦν ἡ δωροδοκία ἐκείνη, ἥτις ἦτο ἓν ἐκ τῶν ἐθνικῶν ἐλαττωμάτων τῶν Ἑλλήνων καὶ ἧς τὴν ἐπιβλαβῆ ἐπίδρασιν οὐδεμία πολιτικὴ ἐνέργεια ἐντελῶς ἐξέφευγεν. Βεβαίως πολλὰ ἐξ ἐκείνων, ἅτινα διηγοῦνται ῥήτορες, κωμικοὶ ποιηταὶ καὶ ἱστορικοί, δύνανται νὰ ἀποδοθῶσιν εἰς τὴν κλίσιν πρὸς καταλαλιὰν καὶ εἰς τὸ πολιτικὸν πάθος, ἀλλὰ καὶ ἐὰν ἀποβλέψωμεν μόνον εἰς τὰ μάλιστα πάντων ἀξιόπιστα, τὰ ὑπολειπόμενα ἔτι εἶναι ἱκανὰ νὰ διαλύσωσι πᾶσαν ἀμφιβολίαν περὶ τῆς μεγάλης τοῦ κακοῦ ἐξαπλώσεως. Ἵνα ἐκτιμήσωμεν αὐτὸ ὀρθῶς, ὀφείλομεν νὰ ἐξέλθωμεν τρόπον τινὰ τῶν ἰδεῶν, ἐν αἷς εἴμεθα ἐντεθραμμένοι. Εἴμεθα διατεθειμένοι νὰ θεωρῶμεν ὥς τι οἴκοθεν εὐνόητον, ὅτι λειτουργοὶ τοῦ κράτους πιστοὶ εἰς τὸ καθῆκον καὶ ἀπρόσιτοι εἰς δωροδοκίαν ἀναλαμβάνουσι τὸ σπουδαιότατον μέρος τῆς πολιτικῆς ἐργασίας καὶ ἐγχαράττουσι τὴν ἑαυτῶν σφραγῖδα καὶ εἰς τὴν ὑπὸ ἄλλων διαπεραινομένην, δὲν ἐνθυμούμεθα δέ, ὅτι τοιοῦτοι λειτουργοὶ τῆς πολιτείας μορφοῦνται διὰ μακροχρονίου παραδόσεως· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου εὐχερέστατα αὐτούς τε καὶ ἄλλους πολιτικοὺς ἄνδρας, ὅταν αἱ πράξεις αὐτῶν ἀπαρέσκωσιν ἡμῖν, ψέγομεν, ὅτι προσαρμόττονται πρὸς τὸ κρατοῦν ῥεῦμα, ὅτι θηρεύουσιν εὔνοιαν καὶ προαγωγήν. Ὅ,τι παρ' ἡμῖν εἶναι ἡ σπουδὴ αὕτη τῶν πολιτικῶν ὑπαλλήλων, τοῦτο ἦν παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ δωροδοκία. Κατ' ἀρχὴν ἀπεδοκιμάζετο παντάπασιν· ἀλλὰ πραγματικῶς συχνότατα ὁ πολιτικὸς ὑπάλληλος δὲν ἀπετροπιάζετο αὐτήν, ἐὰν μηδεμία μεγάλη ζημία προσεγίνετο ἐντεῦθεν εἰς τὸ δημόσιον συμφέρον[17]), ὑπέκυπτε δ' εἰς τὸν πειρασμὸν τοῦτον οὐχὶ σπανίως, καὶ ὅταν τοῦτο μεγάλως ἐβλάπτετο· εἰς τὸν ἀντίπαλον πάντες προσῆπτον αὐτήν· ὁ τηρῶν δ' ἑαυτὸν ἐλεύθερον ταύτης,

ἐπῃνεῖτο διὰ τὴν εὐστάθειαν τοῦ χαρακτῆρος. Ἐξ αὐτοῦ τούτου κατανοοῦμεν, διὰ τί ἐν τῷ ὅρκῳ ἀρχῶν τινων προσελαμβάνετο ἡ βεβαίωσις, ὅτι θὰ φεύγωσιν αὐτήν, ὡς ἐν τῷ τῶν ἱερομνημόνων τοῦ ἀμφικτυονικοῦ συνεδρίου (CIA. II, 1, 545) καὶ ἐν τῷ τῶν ἐν Ἀθήναις ἀρχόντων. Ἐν τούτοις περὶ τῶν ἐν Ἀθήναις πολιτικῶν πραγμάτων γινώσκομεν ἱκανά, ὥστε νὰ ὁμολογήσωμεν, ὅτι οἱ διάφοροι κλάδοι τοῦ πολιτικοῦ βίου ἐνταῦθα εἰς πολὺ ἄνισον βαθμὸν ἦσαν προσβεβλημένοι ὑπὸ ταύτης τῆς νόσου, εἰ καὶ ἐν γένει εἶναι πολὺ δυσχερὴς εἰς ἡμᾶς ἡ ὀρθὴ ἐκτίμησις τοῦ ἐν λίαν παρῳχημένοις χρόνοις πραγματικῶς ὑπάρχοντος μέτρου τῆς χρηστότητος καὶ τῆς ἀπιστίας. Ὡς πανταχοῦ τῆς Ἑλλάδος οὕτω καὶ ἐν Ἀθήναις συχνότατα περιέπιπτον εἰς τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἁμάρτημα ἀναμφιβόλως οἱ τεχνικῶς προπεπαιδευμένοι πολιτικοὶ ἄνδρες ἐν τῇ στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως· διότι, ἐὰν παραλίπωμεν πάντα τὰ ἱστορικὰ παραδείγματα, ἅτινα ἐνταῦθα δυνάμεθα νὰ προσαγάγωμεν[18]), εἶναι ἀρκούντως σημαντικὴ ἡ παρατήρησις τοῦ Θουκυδίδου (2, 65, 8), ὅτι ὁ Περικλῆς ἐκτήσατο τὴν μεγάλην αὐτοῦ δύναμιν ἐν τῇ πόλει οὐχ ἥκιστα, διότι ἐγένετο διαφανῶς χρημάτων ἀδωρότατος, ὥσπερ καὶ ἕνα αἰῶνα ὕστερον ἡ μεγάλη πίστις, ἧς ἀπήλαυεν ὁ Λυκοῦργος διὰ τὴν ἐλευθεριότητα καὶ δικαιοσύνην αὐτοῦ ὡς ἐπιμελητὴς καὶ ταμίας τῆς κοινῆς προσόδου, παρέχει ἡμῖν νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι ἡ ἀρετὴ αὕτη ἦν σπανία. Ἡ ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ παρατηρουμένη ἀνικανότης τοῦ Ἕλληνος εἰς τὸ νὰ βαστάζῃ τὸ βάρος ὑψηλῶν ἀξιωμάτων ἐν τῷ βίῳ ἦν πάντως ἡ πρώτη καὶ κυρία αἰτία, δι' ἣν πρὸ πάντων ἐκεῖνοι πολλάκις ἐσφάλλοντο, οἷς τὰ πλεῖστα καὶ μέγιστα ἐπετρέποντο· πρὸς δὲ τούτοις πολλάκις ἦτο ἀδύνατον νὰ ὑποβάλλωνται εἰς λυσιτελῆ ἔλεγχον τὰ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ πραχθέντα ἢ ἀπαιτοῦντα πρὸς ὀρθὴν ἐκτίμησιν εἰδικὰς γνώσεις· ἄλλοτε πάλιν ἐκ τῆς πρὸς ἀλλοδαποὺς ἐπιμιξίας εἰθίζοντο εἰς τὸ ὀλιγωρεῖν τῶν ὑπὸ τῆς χρηστότητος ὑπαγορευομένων σκέψεων, ὧν ἐν τῇ πρὸς συμπολίτας ἀναστροφῇ οὐχὶ τοσοῦτον ῥᾳδίως ἐπελανθάνοντο· ἄλλοτε δὲ ἤλαυνεν αὐτοὺς εἰς τὸ

κακὸν ὁ πειρασμός, ὅστις ἐκρύπτετο ἐν τῇ διαχειρίσει μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν. Πολλῷ εὐνοϊκωτέραν παράστασιν δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν ἐν συνόλῳ περὶ τῶν κατεχόντων ἐκεῖνα τὰ ἀξιώματα, εἰς ἃ ἦρκει ἡ συνήθης πεῖρα τῶν πραγμάτων, οἵαν οἱ πλεῖστοι τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν εἶχον, καὶ ὧν ἡ κατάληψις ἐπετρέπετο εἰς τὴν τύχην τῆς κληρώσεως. Οἱ σῳζόμενοι δικανικοὶ λόγοι προσάγουσιν εἰς τὰ ὄμματα ἡμῶν πάμπολα παραδείγματα τοῦ ἀττικοῦ βίου, ἀλλὰ σχεδὸν ἐκπλήττει ἡμᾶς, ὅτι σπανίως ἐν αὐτοῖς μνημονεύονται παραβάσεις τοῦ καθήκοντος ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς κατηγορίας ταύτης, πρὸ πάντων τῆς ἐν αὐταῖς σπουδαιοτάτης, τῶν ἐννέα δηλονότι ἀρχόντων. Οὗτοι, ἐὰν ἡ μαρτυρία τοῦ Πολυδεύκους (8, 86) εἶναι ὀρθή, ὤμνυον πρὸς τοῖς ἄλλοις «καὶ μὴ δωροδοκήσειν, ἢ χρυσοῦν ἀνδριάντα ἀποτῖσαι».

Ἀλλ' οὐδὲν γινώσκομεν παράδειγμα, ὅτι ἐπεβλήθη ποτὲ τοῦτο πράγματι εἴς τινα ἐξ αὐτῶν. Ἐκ τοῦ λόγου Κατὰ Θεοκρίνου (Δημ. 58, 27. 28) μανθάνομεν, ὅτι οἱ τελευταῖοι ἓξ ἄρχοντες, ἤτοι οἱ θεσμοθέται, ἔμελλον ψηφίσματι τοῦ δήμου νὰ ἀποχειροτονηθῶσιν, ἀλλ' ὑπὸ τῶν δεήσεων καὶ ἱκεσιῶν αὐτῶν πεισθεὶς ὁ δῆμος ἀπέδωκε πάλιν αὐτοῖς τοὺς στεφάνους, δηλ. τὰ σύμβολα τῆς ἀρχῆς αὐτῶν· διότι εἷς ἐξ αὐτῶν, ὁ ἀδελφὸς τοῦ κατηγορουμένου Θεοκρίνου, τούτῳ συμβούλῳ χρώμενος ἔδοξεν εἶναι τοιοῦτος, οἷος ὁ Θεοκρίνης, ἤτοι ἄνθρωπος πονηρὸς καὶ συκοφάντης. Ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Μειδίου (112) λέγει ὁ Δημοσθένης, ὅτι οἱ λοιποὶ πολῖται δὲν μετέχουσι τῶν ἴσων καὶ οὐδὲ τῶν ὁμοίων πρὸς τοὺς πλουσίους, «ἀλλὰ καὶ χρόνοι τούτοις τοῦ τὴν δίκην ὑποσχεῖν, οὓς ἂν αὐτοὶ βούλωνται, δίδονται καὶ τἀδικήματα τὰ τούτων ἕωλα ὡς τοὺς δικαστὰς καὶ ψυχρὰ ἀφικνεῖται· τῶν δ' ἄλλων ἕκαστος, ἄν τι συμβῇ, πρόσφατος κρίνεται»· ἀλλ' ἴσως δὲν ἐπιδέχεται ἀμφιβολίαν, ὅτι ἡ γενικὴ μορφή, δι' ἧς ὁ ῥήτωρ περιβάλλει τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον, πρέπει νὰ ἀποδοθῇ εἰς τὴν ὀργήν, ὑφ' ἧς κατέχεται διὰ την γενομένην αὐτῷ ὕβριν[19]. Ἐπίσης τὸ λεγόμενον ὑπ' αὐτοῦ (17), ὅτι ὁ Μειδίας διέφθειρε τὸν ἐπώνυμον ἄρχοντα τὸν ἐπιτετραμμένον τὴν

διεύθυνσιν τῶν Διονυσίων, δὲν πρέπει νὰ ἐξετασθῇ καθ' ἑαυτό, ἀλλ' εἶναι ἀνάγκη κατὰ τὴν ἐκτίμησιν αὐτοῦ νὰ τεθῇ εἰς τὴν πλάστιγγα ὅλη ἡ πολιτικὴ δύναμις καὶ ὅλη ἡ βιαιότης τοῦ Μειδίου. Τοὐναντίον ἰσχυροτάτην ἀπόδειξιν, ὅτι ὁ σύλλογος τῶν ἀρχόντων ἦν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἄμεμπτος, ἀποτελεῖ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ ἐκ τῶν ὑπαρξάντων μελῶν αὐτοῦ συγκροτουμένη βουλὴ τοῦ 'Αρείου Πάγου καθ' ὅλον τὸν βίον τῆς τῶν 'Αθηναίων δημοκρατίας ἦν ἐν μεγίστῃ τιμῇ καὶ ἀξιώματι καὶ εἰς αὐτὴν ἀνετίθεντο πᾶσαι αἱ ὑποθέσεις τῆς πολιτείας, ὅσαι μὴ ἐπιτρέπουσαι ἕτερον ἔλεγχον ἔδει νὰ διαπιστεύωνται εἰς πρόσωπα ἀξιόπιστα. Ὁ Λυσίας (26, 12) φρονεῖ, ὅτι τούτου ἕνεκα ἡ περὶ ταύτης τῆς ἀρχῆς δοκιμασία ὀφείλει νὰ γίνηται ἀκριβεστέρα ἢ ἡ περὶ τῶν ἄλλων ἀρχῶν· ὁ δὲ 'Ισοκράτης (7, 38) διατείνεται, ὅτι οἱ ἐν τοῖς ἄλλοις πράγμασιν οὐκ ἀνεκτοὶ ὄντες, ἐπειδὰν εἰς Ἄρειον πάγον ἀναβῶσιν, ὀκνοῦσι τῇ φύσει χρῆσθαι καὶ μᾶλλον τοῖς ἐκεῖ νομίμοις ἢ ταῖς αὐτῶν κακίαις ἐμμένουσι· καὶ ἐν γένει οἱ ῥήτορες πολλάκις ἐκφράζουσι τὸν μέγιστον σεβασμὸν πρὸς τὴν βουλὴν ταύτην· τὸ αὐτὸ δὲ πράττει καὶ ὁ Ξενοφῶν διὰ τοῦ στόματος τοῦ Σωκράτους ('Απομν. 3, 5, 20), ὅστις ἐν συνόλῳ δυσμενῶς διάκειται πρὸς τοὺς πολιτικοὺς θεσμοὺς τῶν 'Αθηνῶν. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὑπῆρχε τῷ ὄντι παρὰ τοῖς ἀνδράσι τούτοις ἀνάλογόν τι ἐκείνου τοῦ αἰσθήματος τῆς τιμῆς τοῦ ἐκ παραδόσεως μεταδιδομένου, ὅπερ διακρίνει τὴν τάξιν τῶν πολιτικῶν λειτουργῶν τῶν ἀρίστων κρατῶν τῆς σημερινῆς Εὐρώπης, πιθανὸν δὲ εἶναι ὅτι καὶ οἱ ἄλλοι, οἵτινες ὡς ἁπλοῖ πολῖται διῴκουν κληρωτὰς ἀρχάς, ὡς οἱ ἕνδεκα, τὰ διάφορα ὄργανα τῆς ἀστυνομικῆς ἐποπτείας τῆς ἀγορᾶς καὶ ἐπιμιξίας, οἱ πρὸς δοκιμασίαν τῶν ὑπευθύνων ἀρχῶν διοριζόμενοι λογισταί, δὲν ἦσαν ὅλως ἀμέτοχοι τούτου τοῦ φρονήματος [20]).

Ὑποδεεστέραν ἴσως θέσιν κατὰ τοῦτο κατέχει ἡ βουλὴ τῶν πεντακοσίων, εἰ καὶ τὰ μέλη αὐτῆς διὰ κλήρου ἐπίσης ἐξελέγοντο, ὥστε πᾶς πολίτης οὐχὶ ὅλως ἄπειρος τῶν πραγμάτων ἠδύνατο νὰ μετέχῃ αὐτῆς. Ἡ ἀνωτέρω μνημονευθεῖσα παρατήρησις τοῦ

Λυσίου, ὅτι ἡ βουλὴ αὕτη ἕνεκα οἰκονομικῶν δυσχερειῶν τῆς πόλεως ἠναγκάζετο ἐνίοτε νὰ συνιστᾷ ἀδίκους δημεύσεις περιουσιῶν, δὲν δύναται βεβαίως νὰ ληφθῇ ὡς κανὼν πρὸς τὴν ὁλικὴν ἐκτίμησιν τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ἐν χρονικῇ περιόδῳ πλέον ἢ ἑκατὸν ἐτῶν· ἀλλ' ὅμως ἡ ἰσχυρὰ ἔμφασις, μεθ' ἧς ὁ Φανόδημος, βουλευτὴς τοῦ ἔτους Ὀλ. 109, 2, ὁ διὰ τὴν ἔξοχον αὐτοῦ ὑπηρεσίαν ὑπὸ τοῦ δήμου ἀνταμειφθείς, ἐπαινεῖται ἐν τῷ περὶ τούτου ψηφίσματι (CIA II, I, 114) ὡς φιλοτίμως καὶ ἀδωροδοκήτως βουλεύσας [21]), διεγείρει ἀναγκαίως τὴν ὑπόνοιαν, ὅτι οὐχὶ πάντες οἱ πρὸ αὐτοῦ καὶ μετ' αὐτὸν βουλευταὶ μετεῖχον τῆς ἀρετῆς ταύτης. Προσέτι κατά τινα παρατήρησιν ἐν τῷ συγγράμματι περὶ «Ἀθηναίων πολιτείας» (3, 3) φαίνεται, ὅτι οὐχὶ σπανίως πολλοὶ ἔδιδον τοῖς βουλευταῖς ἀργύριον, ὅπως διαπεραίνωνται τάχιον αἱ ὑποθέσεις αὐτῶν.

Τὴν ἐκκλησίαν τοῦ δήμου διὰ τὸ πολυάριθμον τῶν μελῶν αὐτῆς δὲν ἦτο δυνατὸν συνήθως νὰ διαφθείρῃ τις χρήμασιν· ἐν τούτοις ἄνδρες εὐπορώτατοι καὶ τοῦτο ἀπεπειρῶντο, αἱ δὲ ἀπόπειραι αὗται δὲν ἀπετύγχανον, φαίνεται, πάντοτε. Ἐὰν ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ εἰρήνης (50) λέγῃ· «θανάτου τῆς ζημίας ἐπικειμένης ἤν τις ἁλῷ δεκάζων, τοὺς τοῦτο φανερώτατα ποιοῦντας στρατηγοὺς χειροτονοῦμεν, καὶ τὸν πλείστους διαφθεῖραι τῶν πολιτῶν δυνηθέντα, τοῦτον ἐπὶ τὰ μέγιστα τῶν πραγμάτων καθίσταμεν», ἑρμηνεύει μὲν ὁ τρόπος τῆς κατηγορίας ταύτης τὴν προσωπικὴν αὐτοῦ ἀθυμίαν, ἀλλὰ δὲν θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκστομίσῃ ταύτην, ἐὰν δὲν ἦσαν αὐτῷ γνωσταὶ τοιαῦται μερικαὶ περιπτώσεις. Καὶ ὁ Αἰσχίνης μέμφεται τὸν Τίμαρχον (1, 106), ὅτι πάσας τὰς ἀρχάς, ἃς ἦρξε, παρὰ τοὺς νόμους ἐπρίατο· τοῦτο βεβαίως θὰ σημαίνῃ κυρίως νοθεύσεις τῶν ἀποτελεσμάτων τῆς ἐκλογῆς καὶ τῆς κληρώσεως, ὑπ' αὐτοῦ ἐνεργηθείσας [22]), ἀλλ' οὐχ ἧττον καὶ τὴν δι' ἀθεμίτων μέσων ψηφοθηρίαν. Ὁ αὐτὸς ῥήτωρ (2, 76) λέγει, ὅτι Κλεοφῶν ὁ λυροποιός, ὃν πολλοὶ δεδεμένον ἐν πέδαις ἐμνημόνευον, παρενεγράφη αἰσχρῶς πολίτης, διεφθαρκὼς νομῇ χρημά-

των τὸν δῆμον· ὅμοια ἠδύναντο νὰ συμβαίνωσιν, ὅτε ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου ὡς κατέχουσα τὴν ὑπερτάτην ἀρχὴν τῆς πολιτείας καὶ ὡς ἀνωτάτη κυρία τοῦ πολέμου ἔκρινε τὰ παραπτώματα τῶν στρατηγῶν [23]), περὶ οὗ σαφῶς διδάσκει ἡμᾶς τὸ παράδειγμα τοῦ ναυάρχου Ἐργοκλέους, ὃς κατηγορήθη ἐπὶ κλοπῇ καὶ προδοσίᾳ. Ὁ Λυσίας δηλονότι ἐν τῷ κατ' αὐτοῦ λόγῳ (9) μνημονεύει, ὅτι οὗτος πολλοὺς τῶν Ἀθηναίων ἐπεχείρησεν ἀργυρίῳ διαφθείρειν, προτρέπει δὲ (11) τοὺς συμπολίτας φανερώτατα νὰ μὴ ὑποκύψωσιν εἰς τὴν δωροδοκίαν, « ἀλλὰ παράδειγμα πᾶσιν ἀνθρώποις ποιῆσαι καὶ μήτε κέρδος μήτε ἔλεον μήτ' ἄλλο μηδὲν περὶ πλείονος ποιήσασθαι τῆς τούτων τιμωρίας », ἐν δὲ τῷ ὕστερον λεχθέντι λόγῳ Κατὰ Φιλοκράτους διασαφηνίζει μᾶλλον τοὺς λόγους τούτους, διότι κατὰ τὰ ἐν αὐτῷ (12) ἐκτιθέμενα οἱ φίλοι τοῦ Ἐργοκλέους, ὅτε οὗτος ἐκρίνετο, « ἐν τῷ δήμῳ περιιόντες ἔλεγον ὡς πεντακόσιοι μὲν αὐτοῖς εἴησαν ἐκ τοῦ Πειραιῶς δεδεκασμένοι, ἑξακόσιοι δὲ καὶ χίλιοι ἐκ τοῦ ἄστεως ».

Βαρύτατα κατεδικάζετο προφανῶς ἡ δωροδοχία, ἡ λαμβάνουσα χώραν ἐν αὐτῇ τῇ κρίσει τοῦ δικαίου. Ὁ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (221. πρβλ. 39. 264) ἀπειλεῖ τοὺς δωροφάγους βασιλέας, οἳ σκολιαῖς δίκαις κρίνουσι θέμιστας, ὅτι ἡ Δίκη θὰ τιμωρήσῃ αὐτοὺς καὶ τοὺς λαοὺς αὐτῶν, ἀναμφιβόλως δὲ καὶ ἐν τῇ Ἰλιάδι (16, 387) τοιοῦτοι εἶναι οἱ ἐν ἀγορᾷ σκολιὰς κρίνοντες θέμιστας, ὧν τὴν χώραν τούτου ἕνεκα καταπλημμυροῦσι πάντες οἱ ποταμοὶ καὶ καταστρέφουσι τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων. Βεβαίως ἔν τε τοῖς μοναρχικοῖς καὶ τοῖς δημοκρατικοῖς πολιτεύμασιν ἔνιοι τῶν δικαστῶν διέπραξαν τοιαῦτα ἁμαρτήματα· ἀλλ' ἡ ἀττικὴ δημοκρατία ἐφρόντισε νὰ κωλύσῃ ὡς οἷόν τε μάλιστα τὰς τοιαύτας καταχρήσεις ἀναθεῖσα τὴν δικαστικὴν ἐξουσίαν τῇ Ἡλιαίᾳ· διότι ἐν ταύτῃ ὅ τε μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐν ἑκάστῳ τμήματι δικαστῶν καὶ ἡ διάταξις, καθ' ἣν τὴν πρωΐαν τῆς ἡμέρας, ᾗ ἔμελλον νὰ δικάσωσιν, ὡρίζοντο διὰ κλήρου τά τε δικαστήρια καὶ αἱ ἐν ἑκάστῳ αὐτῶν δικαστέαι ὑποθέσεις, ἐχρησίμευον

ὡς προπύργιον κατὰ τῆς δωροδοκίας. Ἐὰν δὲ πρὸς τούτοις ἀναλογισθῶμεν, ὅτι κατὰ τὸν νόμον θάνατος ἦν ἡ ποινή, ἐὰν Ἡλιασταὶ ἐδωροδόκουν, καὶ ὅτι ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν πλείστων ὁ δεδομένος ὅρκος τῷ ὄντι ἦν ζῶσα δύναμις, ὡς μαρτυροῦσιν αἱ πάμπολλαι τῶν ῥητόρων ἐπικλήσεις τοῦ δικαστικοῦ ὅρκου καὶ αἱ μνημονευόμεναι τύψεις τοῦ συνειδότος δωροδοκησάντων δικαστῶν, θὰ κλίνωμεν νὰ πιστεύσωμεν, ὅτι οἱ Ἡλιασταὶ σχετικῶς σπανίως μόνον ὑπέπιπτον εἰς τοιαῦτα ἁμαρτήματα. Περὶ τοῦ χρόνου τοῦ πρὸ τῆς ὀλιγαρχίας τῶν Τετρακοσίων ἔχομεν προσέτι τὴν ἐντελῶς ἀνύποπτον μαρτυρίαν ἀνδρός, ὅστις οὐδενὸς ὁπωσδήποτε δικαίου ψόγου ἐναντίον τῆς αὐτῷ μισητῆς δημοκρατίας θὰ ἀπείχετο· ὁ ἀνὴρ οὗτος εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς « Ἀθηναίων πολιτείας ». Οὗτος μνημονεύων ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ψέγονται, διότι ἀναγκάζουσι τοὺς συμμάχους νὰ πλέωσιν εἰς Ἀθήνας ἐπὶ δίκας, ἀπαριθμεῖ ὅσα ἀγαθὰ ἐντεῦθεν ὁ δῆμος τῶν Ἀθηναίων ἔχει, ὅτι δηλονότι δι' ὅλου τοῦ ἐνιαυτοῦ λαμβάνουσι τὸν δικαστικὸν μισθόν, ὅτι τοὺς μὲν δημοκρατικοὺς ἐξ αὐτῶν σῴζουσι, τοὺς δ' ἐναντίους ἀπολλύουσιν ἐν ταῖς δίκαις, ὅτι αἱ ἐπιδημίαι τῶν συμμάχων αὐξάνουσι τὰς προσόδους τοῦ δημοσίου καὶ τὰ κέρδη τῶν ἐχόντων οἰκίας, πρὸς δὲ τούτοις ἀναγκάζεται ἕκαστος τῶν συμμάχων νὰ κολακεύῃ τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων, γιγνώσκων ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἔλθῃ εἰς Ἀθήνας, ὅπως δῷ καὶ λάβῃ δίκας ἐν τῷ δήμῳ (1, 16-18)· ἀλλ' οὐδὲ λέξιν λέγει, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι προσεδόκων πλουτισμὸν ἐκ δώρων τῶν συμμάχων. Κατά τινα ἔννοιαν συμφωνεῖ τούτοις ἡ διήγησις, ὅτι πρῶτος ἀργύριον ἔδωκε δικασταῖς Ἄνυτος ὁ Ἀνθεμίωνος, ὃς διαταχθεὶς νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν τῆς Πύλου καὶ μὴ ἐκτελέσας τὴν διαταγὴν ἐκρίθη περὶ προδοσίας, ἀλλὰ δεκάσας τὸ δικαστήριον ἀπέφυγεν. Ἡ διήγησις αὕτη δὲν θὰ ἦτο πολὺ ἀξιόπιστος, ἐὰν δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς μαρτυρίας τοῦ Ἀριστοτέλους (Πολιτ. Ἀθ. 27) [24]), διότι ὁ διισχυρισμός, ὅτι πρότερον οὐδὲν τοιοῦτον συνέβη, ἐμποιεῖ τὴν ἐντύπωσιν, ὡς εἰ ἐπήγαζεν ἐκ τῆς γραφίδος ἠθολόγου, οἷος ὁ Ἰσοκράτης, θέλοντος νὰ παραστήσῃ τὸ παρελθὸν

ὡς ἰδανικὸν ὑπόδειγμα, καὶ ἡ περίπτωσις αὕτη ἦν ἐπιτηδεία νὰ διεγείρῃ ῥᾳδίως τοιαύτην ὑπόνοιαν· ἀλλ' ὁπωςδήποτε καὶ αὕτη ἀποδεικνύει, ὅτι τὰ τοιαῦτα ἦσαν σπάνια. Κατ' εὐκαιρίαν φαίνεται ὅτι καὶ κωμικοὶ ἐπελαμβάνοντο τοῦ θέματος τῆς δωροδοκίας τῶν Ἡλιαστῶν, ὡς σαφῶς ἐξάγεται ἐκ τούτου, ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης ἔν τινι βιβλίῳ περὶ τῆς ἀρχαίας κωμῳδίας ἐπραγματεύετο περὶ τούτου, ἐπωφελούμενος δὲ ἀναντιρρήτως τὸ σκῶμμα κωμικοῦ τινος ἡρμήνευε τὸ ὄνομα τῆς ῥυπαρᾶς πράξεως, τὸ δεκάζειν, λέγων ὅτι οἱ δωροδοκοῦντες ἐτοποθετοῦντο δῆθεν κατὰ δεκάδας πρὸς τὸν ἀνδριάντα τοῦ ἥρωος Λύκου τὸν ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ ἐκεῖ ἐλάμβανον τὰ προσδοκώμενα δῶρα [25]). Τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους (18, 11) περί τινος ὅλως γενικῶς λεγόμενον, ὅτι διαφθείρει τοὺς νόμους καὶ τὰ δικαστήρια δεκάζει καὶ τὰς ἀρχὰς λυμαίνεται, δὲν ἔχει πολλὴν σημασίαν· ἀλλ' ἐκ τοῦ λόγου τοῦ Αἰσχίνου Κατὰ Τιμάρχου (86-88) μανθάνομεν, ὅτι ὑπῆρχόν τινες ἐν Ἀθήναις, « οἵπερ ἐνεχείρουν συνδεκάζειν τὴν ἐκκλησίαν καὶ τἄλλα δικαστήρια », οἵτινες κριθέντες θανάτῳ ἐζημιώθησαν. Ὅ τε τρόπος, καθ' ὃν τὸ συμβὰν μνημονεύεται, καὶ ἡ τιμωρία αὐτοῦ παριστῶσιν αὐτὸ ὡς ὅλως ἔκτακτον, ὥστε τὸ ἐξ αὐτοῦ ἐπὶ τῆς γενικῆς καταστάσεως τῶν πραγμάτων ἐπιχυνόμενον φῶς δὲν εἶναι διόλου δυσμενές, ἀλλ' ὅμως ἔχει ἐν ἑαυτῷ καί τι πολλὴν ἐγεῖρον ἀπορίαν. Ὁ αὐτὸς Αἰσχίνης δηλονότι, ὅστις ἀλλαχοῦ τοσοῦτον σοβαρῶς ὑπομιμνήσκει τὴν σημασίαν τῶν ὅρκων τῶν δικαστῶν καὶ ἐν γένει τοσοῦτον ἀσμένως ἐπικαλεῖται τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα, ὅταν τοῦτο λυσιτελῇ πρὸς τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ, δὲν αἰσχύνεται ἐνταῦθα νὰ δικαιολογῇ τοὺς καταδικασθέντας ἐκείνους ἐπὶ δωροδοκίᾳ δικαστὰς λέγων, ὅτι « ἐκεῖνοι μὲν οἱ ταλαίπωροι οὐ δυνάμενοι γῆρας ἅμα καὶ πενίαν ὑπενεγκεῖν, τὰ μέγιστα τῶν ἐν ἀνθρώποις κακῶν, ταύταις ἐχρήσαντο ταῖς συμφοραῖς, ὁ δὲ Τίμαρχος (ἡμάρτανεν) οὐκ ἐθέλων τὴν ἑαυτοῦ βδελυρίαν κατέχειν »· λέγει δ' ἴσως ταῦτα πιστεύων, ὅτι μέρος τῶν ἀκροατῶν αὐτοῦ θὰ δείξῃ συμπάθειάν τινα πρὸς ἐκείνους. Τοῦτο συμβάλλεται εἰς τὸν χαρακτηρισμὸν

αὐτοῦ τοῦ ἰδίου καὶ δὲν πρέπει νὰ παροράται ἐν τῇ περὶ αὐτοῦ κρίσει [26]).

Ἀλλὰ πολὺ μᾶλλον ἢ πάντες οἱ μνημονευθέντες ἐδωροδόκει ἐν Ἀθήναις τάξις τις ἀνθρώπων, οἵτινες δὲν ἦσαν μὲν δημόσιοι λειτουργοί, ἀλλ' ὅμως ἔφερον οὐχὶ σπανίως μεγάλην ῥοπὴν εἰς τὰς δημοσίας κρίσεις· οὗτοι εἶναι οἱ μάρτυρες ἐν τοῖς δικαστηρίοις. Ἤδη ὁ Ἀριστοφάνης ἔν τινι ἀποσπάσματι τῶν Πελαργῶν (426), ἔλεγεν· «ἢν γὰρ ἕν' ἄνδρ' ἄδικον σὺ διώκῃς, ἀντιμαρτυροῦσι δώδεκα τοῖς ἑτέροις ἐπισίτιοι» (δηλ. παράσιτοι)· ἐν δὲ τῇ ἀκμῇ τῆς ἀττικῆς ῥητορείας δὲν ἦτο τὸ πρᾶγμα διάφορον. Ὅτι αἱ διὰ τῆς βασάνου ἐκβιαζόμεναι ὁμολογίαι τῶν δούλων ἐθεωροῦντο ἐν συνόλῳ ἀξιοπιστότεραι ἢ αἱ μαρτυρίαι τῶν ἐλευθέρων, διότι δὲν ἦτο δυσχερὲς νὰ εὕρῃ τις τοὺς ἀναγκαίους μάρτυρας ὑπὲρ ψευδῶν διισχυρισμῶν, ὁμολογεῖ μὲν ἐξ ἴσου ὁ Ἰσαῖος (8, 12), ὁ Δημοσθένης (30, 37) καὶ ὁ Ἰσοκράτης (17, 54), ἐπιρρίπτει δ' ἐπὶ τοῦ πράγματος αὐτόχρημα φοβερὸν φῶς διήγησίς τις τοῦ τελευταίου τῶν μνημονευθέντων ῥητόρων ἐν ἄλλῳ λόγῳ (18, 54)· κατὰ ταύτην δηλονότι ὁ Καλλίμαχος προσήγαγε δέκα καὶ τέσσαρας ἀνθρώπους μαρτυροῦντας, ἅπερ αὐτὸς διισχυρίζετο, ἤτοι τὸν θάνατον γυναικός, ἣν οἱ ἀντίδικοι «ἐλθόντες εἰς τὴν οἰκίαν, ἵνα ἦν κεκρυμμένη, βίᾳ λαβόντες αὐτὴν καὶ ἀγαγόντες ἐπὶ τὸ δικαστήριον ζῶσαν ἅπασι τοῖς παροῦσιν ἐπέδειξαν». Καὶ ἀκριβῶς ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, ἐν ᾗ ἡ δίκη ἐδικάζετο ἐν τῷ ἐπὶ Παλλαδίῳ δικαστηρίῳ ἕνεκεν ἀκουσίου φόνου, ἀποκλείεται ἐντελῶς ἡ ἐλαφρυντικὴ ὑπόθεσις, ὅτι αἱ μαρτυρίαι ἠδύναντο τυχὸν νὰ μὴ εἶναι ἔνορκοι καὶ τὸ ψεῦδος αὐτῶν διὰ τοῦτο δὲν ἠδύνατο ἀναγκαίως νὰ θεωρηθῇ ὡς ἰσοδυναμοῦν πρὸς ἐπιορκίαν· διότι ἡ παράλειψις τῆς ὁρκωμοσίας τῶν μαρτύρων καὶ ἐπὶ ἄλλων δικῶν εἶναι πολὺ ἀπίθανος [27]). Ἀλλὰ θὰ ἦτο λίαν προπετὲς νὰ καταστήσωμεν σύμπαντας τοὺς Ἀθηναίους ὑπευθύνους διὰ τὸ λυπηρὸν τοῦτο φαινόμενον. Ἀναμφιβόλως ὑπῆρχον πάντοτε ἐν Ἀθήναις τοιοῦτοι διεφθαρμένοι ἄνθρωποι, οἵτινες ἦσαν εἰς τὴν διάθεσιν πάσης μερίδος, ἐχούσης

ἀνάγκην τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν, καὶ πρόθυμοι νὰ βεβαιῶσι μεθ' ὅρκου ὡς γεγονὸς ὅ,τι οἱ ἀγοράζοντες ἤθελον, ἐὰν δὲ οἱ Ἡλιασταὶ δὲν διέβλεπον τοῦτο πάντοτε, εἶναι καὶ τοῦτο τεκμήριον, ὅτι ἦσαν εὐάλωτοι, καὶ συνέχεται μετὰ τῶν γενικῶν ἐλαττωμάτων τοῦ θεσμοῦ τούτου. Ἐνίοτε τὸ πρᾶγμα ἦτο καταφανέστατον. Οὕτω π.χ. ὁ Δημοσθένης λέγει ὅτι ὁ Μειδίας συνήγαγεν ἑταιρείαν τοιούτων βδελυρῶν μαρτύρων, ἐπιπροσθείς, ὅτι « δεινοί τινές εἰσι φθείρεσθαι πρὸς τοὺς πλουσίους καὶ παρεῖναικαὶ μαρτυρεῖν » (21, 139)· ἔτι σαφέστερον ἐκφράζεται ὁ συγγραφεὺς τοῦ λόγου Πρὸς Ἄφοβον (54), ὅστις μιμούμενος προφανῶς ἀρχαιοτέρους ῥήτορας, μέμφεται τὸν κατηγορούμενον, ὅτι διὰ μαρτύρων οὐ τἀληθῆ μαρτυρεῖν εἰθισμένων ἐλπίζει, ὅτι ῥᾳδίως θὰ ἐξαπατήσῃ τοὺς δικαστάς. Ἔν τισι περιπτώσεσιν ἴσως παρεπλάνα εἰς τὸ ἁμάρτημα τοῦτο καὶ ἡ παρὰ τοῖς Ἕλλησι τοσάκις εἰς ὑπερβολὴν καταντῶσα ἔννοια τῆς φιλίας, εἰ καὶ σοβαρώτερα πνεύματα κατείχοντο ὑπὸ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι πᾶσαι αἱ ἀξιώσεις, ἃς οἱ φίλοι ἢ ἡ πατρὶς τυχὸν ἠδύναντο νὰ προβάλλωσιν, ὤφειλον νὰ σιγῶσιν ἀπολύτως πρὸ τῆς ἁγιότητος τοῦ ὅρκου [28]). Οὕτω π. χ. διηγοῦνται, ὅτι ὁ Περικλῆς παρακληθεὶς ὑπό τινος φίλου νὰ ὑποστηρίξῃ διὰ ψευδομαρτυρίας τὴν ὑπόθεσιν αὐτοῦ, ἀπεκρίνατο, ὅτι ὀφείλει τις νὰ βοηθῇ τοῖς φίλοις μόνον μέχρι τῶν ὑπὸ τῶν βωμῶν τιθεμένων ὁρίων (Γέλλ. 1, 3, 20), ὅπου ἥ τε ἄτοπος ἀξίωσις καὶ ἡ ἀπόκρισις δεικνύουσιν, ὅτι οὐχὶ πάντες εἶχον τοιαύτας αὐστηρὰς ἀρχάς. Ἀλλὰ τοσούτῳ εὐνοητότερον καθίσταται, διὰ τί ἐκεῖνοι ἐκ τῶν δικαζομένων, οἵτινες δὲν ἤθελον νὰ ἐξαπατήσωσι τοὺς δικαστάς, ἀλλὰ νὰ διασώσωσι τὸ ἑαυτῶν δίκαιον, ἐσπούδαζον, ὅπως οἱ μάρτυρες αὐτῶν φημίζωνται ὡς ἀξιόπιστοι. Καὶ ὑπῆρχον δὲ τοιοῦτοι· αἱ δὲ Ἀθῆναι ἦσαν ὑπερήφανοι, διότι μεταξὺ τῶν πολιτῶν αὐτῶν συχνότερον καὶ ἀσφαλέστερον εὑρίσκοντο, ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ πόλει, διότι τοῦτο εἶναι τὸ νόημα τῆς παροιμιώδους καταστάσης φράσεως « Ἀττικὸς μάρτυς » καὶ « Ἀττικὴ πίστις » (Παροιμιογρ. I, 209. 215). Ἀλλ' οὕτω κατανοεῖται κάλλιον καὶ τὸ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους λε-

γόμενον ἐν τῷ Γοργίᾳ τοῦ Πλάτωνος (471 e), ὅτι τῷ δικαστηρίῳ «οἱ ἕτεροι τοὺς ἑτέρους δοκοῦσιν ἐλέγχειν, ἐπειδὰν τῶν λόγων ὧν ἂν λέγωσι μάρτυρας πολλοὺς παρέχωνται καὶ εὐδοκίμους»· τὸ κύριον νόημα τῆς σωκρατικῆς ταύτης ῥήσεως ἐπαναλαμβάνεται μετά τινος διαφορᾶς ἐν τῷ νόθῳ διαλόγῳ Ἐρυξίᾳ (399 b). Δι' αὐτὸ τοῦτο ὁ λέγων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀντιφῶντος Περὶ τοῦ χορευτοῦ (23) προὔτεινε ῥητῶς τοιούτους μάρτυρας, «οἵ σφῶν τ' αὐτῶν ἕνεκα καὶ τοῦ δικαίου ἔφραζον ἂν τἀληθῆ καὶ τὰ γενόμενα», ἔνθα αἱ ἀραιῶς τυπωθεῖσαι λέξεις βασίζονται ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἀντιλήψεως τοῦ ὅρκου, ἥτις τοσάκις ἐκφράζεται, προκειμένου περὶ τῶν δικαστῶν· αὕτη ἐπαναλαμβάνεται μετ' ὀλίγον ἐν τῇ φράσει ὅτι «ὅρκοι καὶ πίστεις τοῖς ἐλευθέροις μέγιστα καὶ περὶ πλείστου ἐστίν» (25). Καὶ τῷ ὄντι ἡ ἰδέα αὕτη ἐδέσποζεν ὑπὲρ πᾶσαν ἄλλην τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων.

Ἐν τοῖς εἰρημένοις ἠθελήσαμεν τὴν ἐνίοτε ἐκφραζομένην ὑπερβολικὴν γνώμην περὶ τῆς δωροδοκίας τῶν δημοσίων λειτουργῶν ἐν Ἀθήναις νὰ περιορίσωμεν εἰς τὸ προσῆκον αὐτῇ μέτρον· ἐὰν δὲ πρὸς τούτοις ἀναλογισθῶμεν, ὅτι σχεδὸν ταὐτοχρόνως τῇ ἐντεῦθεν πηγαζούσῃ μομφῇ κατὰ τῆς δημοκρατίας τῶν Ἀθηνῶν ἐγείρεται προθύμως καὶ ἡ ἄλλη, ὅτι δηλονότι αὕτη ἀπηνέστατα κατεπίεζε τοὺς εὐπόρους αὐτῆς πολίτας τὸ μὲν διὰ τῶν συχνάκις διατασσομένων δημεύσεων τῆς περιουσίας αὐτῶν τὸ δὲ διὰ τῶν ἐπιβαλλομένων αὐτοῖς ὑπερόγκων βαρῶν, ἐνῷ, ἀκριβέστερον ἐὰν ἐξετασθῶσιν, ἡ μία μομφὴ ἀναιρεῖ τὴν ἑτέραν, οἱ πλούσιοι οὐδέποτε θὰ ἦτο δυνατὸν νὰ στερῶνται μέσων, δι' ὧν νὰ ἀποκρούωσι πᾶσαν ἄδικον φαινομένην αὐτοῖς ἀξίωσιν. Ἀλλὰ καὶ ἡ τελευταία αὕτη μομφὴ ἐπὶ τοσοῦτον μόνον δικαιολογεῖται, ὅσον πραγματικῶς ἐν μερικαῖς περιπτώσεσι, περὶ ὧν ἀνωτέρω ἐγένετο λόγος, ἡ καταδίκη εἰς δήμευσιν τῶν ὑπαρχόντων ἐπεβάλλετο μᾶλλον ὑπὸ λόγων οἰκονομικῶν ἢ ὑπὸ τοῦ ποινικοῦ δικαίου· τοὐναντίον δὲ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἀνετίθεντο τοῖς πλουσίοις ποικίλαι προσωπικαὶ λειτουργίαι ὑπὲρ τοῦ ὅλου, εἶναι ἴσως ἡ ἀρίστη

καὶ μάλιστα ἀξιομίμητος ὄψις τῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτείας· εἰς τὸ ζήτημα τοῦτο θὰ ἐπανέλθωμεν κατωτέρω, ὅταν ἐξετάσωμεν τὴν περὶ κτήσεως θεωρίαν τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' εἶναι ἀληθές, ὅτι διὰ τὴν συχνὴν μεταβολὴν τῶν γενικῶν σχέσεων τῆς εὐπορίας, τῶν πραγματικῶν ἀναγκῶν τῆς πολιτείας καὶ τῆς γνώμης περὶ τοῦ κοινῇ συμφέροντος ἀνεφύοντο ἀμφιβολίαι ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τῆς ὡς ὀρθῆς ἀνεγνωρισμένης ἀρχῆς, αἵτινες συνεπήγοντο δυσχερείας καὶ ἀτοπήματα καὶ παρεῖχον ἀφορμὴν εἰς μεμψιμοιρίας. Ὅσα διηγεῖται ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου (107) περὶ τῶν μόχθων, οὓς κατέβαλλον οἱ πλούσιοι, ὅπως ματαιώσωσι τὴν ὑπ' αὐτοῦ σχεδιασθεῖσαν μεταρρύθμισιν τοῦ νόμου περὶ τριηραρχιῶν, διότι ηὔξανε τὰ ἐπιβαλλόμενα αὐτοῖς βάρη, εἶναι ἀναμφιβόλως μόνον ἓν ἐκ πολλῶν παράδειγμα τῆς ἀντιστάσεως, ἣν πᾶσα μεταβολὴ ἐν τοιούτοις πράγμασιν, εἴτε εὐεργετικὴ εἴτε μή, διήγειρε παρ' ἐκείνων, ὧν τὰ συμφέροντα προσεβάλλοντο, ἀλλ' εἰς ἡμᾶς χρησιμεύουσι συγχρόνως καὶ ὡς παραίνεσις νὰ μὴ ἀγώμεθα ἐν τῇ ἡμετέρᾳ γνώμῃ ἐκ τῶν κρίσεων τῶν ἐκ τοιούτων κύκλων προερχομένων. Οὐδὲν τούτου φυσικώτερον, ὅτι οἱ πλούσιοι ἔσθ' ὅτε ἐγόγγυζον διὰ τὸ πλῆθος τῶν παρ' αὐτῶν ἀπαιτουμένων, θὰ ἦτο δὲ ἀκατανόητον, ἐὰν τὰ αἰσθήματα αὐτῶν δὲν διηρμηνεύοντο καὶ ἐν τοῖς συγγράμμασιν, ὅπερ τῷ ὄντι πολλάκις γίνεται κατὰ τρόπον σχεδὸν στερεότυπον. Ὁ κορυφαῖος τῆς χορείας τῶν περὶ τούτου μνείαν ποιουμένων εἶναι ὁ συγγραφεὺς τῆς «Ἀθηναίων πολιτείας», ὅστις παριστᾷ ἐν τῷ συνήθει σαρκαστικῷ αὐτοῦ τρόπῳ ὡς κατὰ βάθος φυσικὸν τῆς δημοκρατίας παρεπόμενον, ὅτι ἀναγκάζει τοὺς πλουσίους εἰς λειτουργίας, τὸ μὲν ὅπως λαμβάνῃ ὁ δῆμος ἀργύριον, τὸ δὲ ὅπως ἐκεῖνοι πενέστεροι γίγνωνται (1, 13)· ὁ Ἀντιφάνης ἔν τινι κωμῳδίᾳ (ἀπ. 202) λέγει·

Ὅστις ἄνθρωπος δὲ φὺς
ἀσφαλές τι κτῆμ' ὑπάρχειν τῷ βίῳ λογίζεται,
πλεῖστον ἡμάρτηκεν· ἢ γὰρ εἰσφορά τις ἥρπακεν·

τἄνδοθεν πάντ', ἢ δίκη τις περιπεσὼν ἀπώλετο.
ἢ στρατηγήσας προσῶφλεν, ἢ χορηγὸς αἱρεθεὶς
ἱμάτια χρυσᾶ παρασχὼν τῷ χορῷ ῥάκος φορεῖ,
ἢ τριηραρχῶν ἀπήγξατ' ἢ πλέων ἥλωκέ ποι,
ἢ βαδίζων ἢ καθεύδων κατακέκοφθ' ὑπ' οἰκετῶν.
οὐ βέβαιον οὐδὲν ἐστι, πλὴν ὅσ' ἂν καθ' ἡμέραν
εἰς ἑαυτὸν ἡδέως τις εἰσαναλίσκων τύχῃ·

ὁ ὀλιγαρχικὸς τοῦ Θεοφράστου (Χαρ. 26) λέγει· « πότε παυσόμεθα ὑπὸ τῶν λειτουργιῶν καὶ τῶν τριηραρχιῶν ἀπολλύμενοι; » Ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος (2, 6) ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν Κριτόβουλον οἰόμενον ὅτι εἶναι πολὺ πλουσιώτερος αὐτοῦ ὑποδεικνύει τὰς διαφόρους λειτουργίας, ἃς ὀφείλει ὡς πλούσιος νὰ ἀναλαμβάνῃ καὶ πρὸς ἃς ἴσως δὲν ἐπαρκεῖ ὁ πλοῦτος, ὃν κέκτηται, καὶ εἶναι ἀνάγκη νὰ φροντίζῃ, ὅπως ἀεὶ αὐξάνῃ αὐτόν· ὁ Σωκράτης πιθανῶς παρῳδεῖ ἐν τοῖς λόγοις τούτοις τὰ καθ' ἡμέραν ἐκ στόματος τῶν πλουσίων ἀκουόμενα. Ἀλλ' εὐτυχῶς πλὴν τούτων τῶν γογγυζόντων κατὰ τῶν ἐπιβαλλομένων αὐτοῖς ὑπὸ τῆς πολιτείας ὑποχρεώσεων ὑπῆρχον ἐν Ἀθήναις πάντοτε καὶ ἄνδρες, οἵτινες ἦσαν ὑπερήφανοι, διότι εἰσέφερον ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος ἑκουσίως πολὺ πλείω τῶν ὑπὸ τοῦ νόμου αὐτοῖς ἐπιταττομένων. Μία ἀμίμητος σκηνὴ τῶν Ἐκκλησιαζουσῶν τοῦ Ἀριστοφάνους (728-833) περιγράφει, καίπερ μετὰ κωμικοῦ σκώμματος, τὴν ἀντίθεσιν ταύτην τῶν αἰσθημάτων καὶ φρονημάτων. Ἡ ἐκκλησία τοῦ δήμου ἐξέδωκε ψήφισμα, ἵνα πάντες τὴν περιουσίαν αὐτῶν καταθέσωσιν εἰς τὸ κοινόν· εἷς πολίτης σπεύδει μετὰ μεγίστης προθυμίας εἰς τὴν ἀγοράν, ὅπως ἐκτελέσῃ τὸ προσταχθέν· ἕτερος δὲ καταγελᾷ αὐτοῦ λέγων ὅτι οὐδὲν θὰ πράξῃ, πρὶν ἂν ἴδῃ τὸ πλῆθος ὅ,τι βουλεύεται· ἐκεῖνος μὲν παριστάνει τὴν κρείττονα, οὗτος δὲ τὴν χείρονα τῶν δύο ψυχῶν, αἵτινες ὁμοῦ συνῴκουν ἐν τοῖς στήθεσι τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων [29]).

Ἐκρίναμεν ἀναγκαῖον νὰ ἐξετάσωμεν ἐνταῦθα ἐκτενέστερον ἢ ὅσον ἁρμόζει εἰς τὸν σκοπὸν ἡμῶν τὴν πραγματικὴν κατάστασιν

τῆς ἀττικῆς κοινωνίας, διότι ὁ βαθμὸς τῆς ἀποδοκιμασίας, ἧς ἐτύγχανον παρὰ τῆς δημοσίας γνώμης αἱ συμβαίνουσαι ἀταξίαι, ἔχουσιν ἐνταῦθα ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἤδη ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐξήτασαν ταύτας ποικιλοτρόπως οἱ πολέμιοι τῆς δημοκρατίας· διότι οἵ τε φιλόσοφοι καὶ οἱ μὴ τοιοῦτοι συγγραφεῖς [30]) πολλάκις κατέστησαν ἀντικείμενον ἐρεύνης τά τε πλεονεκτήματα καὶ τὰ μειονεκτήματα τῶν τριῶν κυριωτάτων πολιτευμάτων. Ἐπειδὴ ἐν Ἀθήναις ἡ τάσις πρὸς ἐξέτασιν γενικῶν θεωρητικῶν ζητημάτων ἦτο μείζων ἢ ἀλλαχοῦ, ἐπειδὴ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ πολλοὶ δὲν εὕρισκον τὸ καθεστὼς ἐν ἁρμονίᾳ πρὸς τὰ πρακτικὰ αὐτῶν συμφέροντα, ἐπειδὴ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ὀξυδερκέστατος πρὸς τὰς σκιερὰς ὄψεις τῆς ἰδίας αὐτοῦ κοινωνικῆς θέσεως καὶ τῶν ἀμέσως περιβαλλόντων αὐτὸν πραγμάτων, ἀποβαίνει εὐνόητον ὅτι ἀεὶ μέγας ἦτο ὁ ἀριθμὸς ἐκείνων τῶν πολιτῶν, οἵτινες ὡς λακωνίζοντες, ὡς πολιτικῶς δρῶντες ὀλιγαρχικοὶ ἢ ὡς συγγραφεῖς ὁμοφρονοῦντες ταύτῃ τῇ πολιτικῇ φατρίᾳ κατεπολέμουν τὴν ὑπάρχουσαν δημοκρατίαν. Ἀλλ' εἶναι ἀληθές, ὅτι αὕτη ἔσχε τὴν ἰδιάζουσαν τύχην, ὅτι αἱ κρίσεις τῶν τοιούτων ἐχθρῶν περὶ αὐτῆς κατὰ μέγα μέρος ὥρισαν καὶ τὰς τῶν νεωτέρων, συνεβάλετο δὲ πρὸς τοῦτο καὶ τὸ γεγονός, ὅτι αἱ παραδοθεῖσαι ἡμῖν εἰδήσεις περὶ αὐτῆς εἶναι ἱκανῶς ἄφθονοι, ὅπως καταστήσωσιν ἡμῖν γνωστὴν τὴν ἀληθῆ αὐτῆς κατάστασιν μετὰ πάσης κηλιδούσης αὐτὴν ἀσχημίας, ἐνῷ περὶ τοῦ πολιτικοῦ βίου τῶν Σπαρτιατῶν περιῆλθεν εἰς ἡμᾶς μόνον ἀτελεστάτη τις εἰκὼν περιβεβλημένη τὴν μαρμαρυγήν, δι' ἧς οἱ ὑπὲρ ἐκείνου ἐνθουσιῶντες ἐκάλλυναν καὶ ἐλάμπρυναν αὐτήν, περὶ δὲ τοῦ πολιτικοῦ βίου ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν σχεδὸν οὐδὲν γινώσκομεν. Οὕτω, προκειμένου περὶ Ἀθηνῶν, πολλάκις οἱ κρίνοντες παντελῶς ἐπελάθοντο, ὅτι οὐδεπώποτε ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὑπῆρξε πολίτευμα ἢ νομοθεσία, μὴ γεννήσασα πολυαρίθμους δυσχερείας. Ἀκόμη δὲν εὑρέθη τὸ πολίτευμα, ὑφ' ὃ ἡ ἰδιοτέλεια, ἡ πρόληψις καὶ ἡ ἀδικία δὲν λαμβάνουσιν εὐκαιρίαν νὰ ἐξασκῶσι τὸ εἰδεχθὲς αὐτῶν ἔργον· ἀλλ', ὅταν πρόκηται νὰ

ἐκτιμηθῶσι πολιτεύματα, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρῶνται ὡς εὐτελέστατα ἐκεῖνα, ἅτινα μάλιστα πάντων εἶναι ἐπιτήδεια νὰ ἐξεγείρωσι τὰς πνευματικὰς τοῦ λαοῦ δυνάμεις καὶ ἐν οἷς ἐπικρατεῖ ἡ εἰλικρινὴς θέλησις νὰ βελτιῶσιν ὅσον ἐστὶν ἀνυστὸν πάντα ὅσα ὁμολογοῦνται κακῶς ἔχοντα. Ὅτι τὸ πρῶτον ἐγίνετο ἐν Ἀθήναις, εἶναι ἀναμφίβολον, ἀλλὰ καὶ τὸ δεύτερον συνέβαινεν αὐτόθι βεβαίως πλέον ἢ ἐν πάσῃ ἄλλῃ πολιτείᾳ τῆς Ἑλλάδος, διότι οὐδέποτε ἀπέκαμον οἱ Ἀθηναῖοι ἐπινοοῦντες διατάξεις, αἵτινες ἐφαίνοντο παρέχουσαι τὴν ὡς οἷόν τε μεγίστην ἀσφάλειαν κατὰ τῶν καταχρήσεων. Ἐὰν ὁ Θουκυδίδης (8, 97, 2) κρίνων τὸ πολίτευμα τὸ εἰσαχθὲν ἐν Ἀθήναις μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν τετρακοσίων κατὰ τὸ 411 λέγει· «καὶ οὐχ ἥκιστα δὴ τὸν πρῶτον χρόνον ἐπί γ' ἐμοῦ Ἀθηναῖοι φαίνονται εὖ πολιτεύσαντες· μετρία γὰρ ἥ τε ἐς τοὺς ὀλίγους καὶ τοὺς πολλοὺς ξύγκρασις ἐγένετο», παραβάλλει αὐτὸ μόνον πρὸς τὰ πολιτικὰ φαινόμενα τῶν πρὸ τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου χρόνων καὶ τῶν δύο πρώτων τούτου δεκαετηρίδων, ἀλλ' εἶναι ἀδύνατον ἐκ τῶν λόγων αὐτοῦ νὰ ἐξαγάγωμεν ἀπόδειξιν ὑπὲρ τῆς γνώμης, ὅτι καὶ τὸ δημιουργηθὲν κατὰ τὸ ἔτος 403 μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν τριάκοντα, ὅπερ ἡμεῖς μόνον γνωρίζομεν ἀκριβέστερον, ὑπελείπετο ἐκείνου. Τὸ πολίτευμα τοῦτο εἶχεν ἀναντιρρήτως ἐναργέστερον τὸν δημοκρατικὸν χαρακτῆρα, ἢ ἐκεῖνο, οὗ τὴν μετρίαν ξύγκρασιν τῶν διαφόρων στοιχείων ἐπαινεῖ ὁ Θουκυδίδης· διότι ἡ ἀρχὴ τῶν τριάκοντα ἦν ἀσυγκρίτως βιαιοτέρα τῆς τῶν τετρακοσίων καὶ προὐκάλεσε τούτου ἕνεκα ἀναγκαίως ἰσχυροτέραν ἀντίδρασιν. Ἀλλ' αὐστηρῶς χωρίσαν τὴν νομοθεσίαν καὶ τὴν δικαιοσύνην ἀπὸ τῶν πολιτικῶν ψηφισμάτων, καθιέρωσε τὴν ἀρχήν· «Ψήφισμα μηδὲν μήτε βουλῆς μήτε δήμου νόμου κυριώτερον εἶναι» (Ἀνδοκ. 1, 89. Δημ. 23, 87), ἀπαιτοῦν τὴν προηγουμένην ἀκριβῆ μελέτην πάντων τῶν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ συζητητέων θεμάτων ὑπὸ τῆς βουλῆς τῶν πεντακοσίων, προνοῆσαν δὲ καὶ περὶ τῶν μέσων, δι' ὧν ἐχαλιναγώγει τὰ πάθη τῶν ῥητόρων, παρεῖχεν ἱκανὰ δείγματα ἀγαθοῦ πολιτεύματος, ὅπερ δὲν πρέπει

τούτου ἕνεκα νὰ ἀτιμάζηται, διότι ὁ σκοπὸς τῶν νενομοθετημένων διατάξεων δὲν ἐξεπληροῦτο πάντοτε. Ἐὰν δὲ ὡς τὸ μάλιστα τρωτὸν μέρος αὐτοῦ πρέπει ἀναμφιβόλως νὰ θεωρῶνται αἱ περὶ τῶν οἰκονομικῶν διατάξεις αὐτοῦ, ἀλλ' ὅμως καὶ ἐν ταύταις δὲν εἶναι πάντα ζοφερά. Ἐπιγραφὴ ἐσχάτως ἀνευρεθεῖσα (CIA II, I, add. 115 b) διδάσκει, ὅτι ἐν ἐκτάκτοις ἀναλώμασι τῆς πολιτείας οὐδαμῶς ἤρκει τὸ ψήφισμα τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου, ἀλλ' ἦν πρὸς τοῦτο ἀναγκαία ἡ συγκατάθεσις τῆς ἀρχῆς τῶν Νομοθετῶν, ἔνθα βλέπομεν ἤδη προδιατετυπωμένην μίαν τῶν σπουδαιοτάτων βάσεων τοῦ σημερινοῦ συνταγματικοῦ δικαίου, τὸν ὁρισμὸν τοῦ προϋπολογισμοῦ διὰ νόμων [31]). Ἡ πραγματικῶς ὑπὲρ τὰ δώδεκα ἔτη διαρκέσασα καὶ μετὰ χρηστότητος καὶ περιουσίας διεξαχθεῖσα ἐπιμέλεια τῶν δημοσίων προσόδων ὑπὸ Λυκούργου τοῦ ῥήτορος περιποιεῖ τιμὴν οὐ μόνον τῷ δήμῳ, ὃς ἀνέθηκεν αὐτῷ ταύτην, ἀλλὰ καὶ τῇ τάξει, εἰς ἣν ὁ Λυκοῦργος ἀνῆκεν. Ὀλέθριον πάντως ἦτο, ὅτι τὰ περισσεύματα τοῦ δημοσίου ταμείου ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς λαμπροτέρας τῶν ἑορτῶν τελέσεως ἐδαπανῶντο εἰς δωρεὰς πρὸς τὸ πλῆθος, ἡ δὲ δόξα τοῦ Εὐβούλου, ὅστις κατέστησε τοῦτο μόνιμον συνήθειαν, δὲν εἶναι ἐπίζηλος, ἀλλὰ τοσούτῳ μείζονος τιμῆς ἄξιος εἶναι ὁ Δημοσθένης, ὅστις κατώρθωσε νὰ καταπαύσῃ τὴν ἀλόγιστον ταύτην σπατάλην τῶν δημοσίων χρημάτων καὶ νὰ πείσῃ τὸν δῆμον νὰ ἀφιερώσῃ αὐτὰ εἰς τὸν ἐξοπλισμὸν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου. Ἀληθῶς, καὶ ἐὰν ὁ μέγας οὗτος πολιτικὸς μηδεμίαν ἄλλην ὑπηρεσίαν παρεῖχε τῇ πόλει ἢ ταύτην, ὅτι δηλονότι ἐξήγειρε πάλιν ἐν ταῖς ψυχαῖς τῶν συμπολιτῶν τὸ φρόνημα τῆς ἐθελοθυσίας ὑπὲρ γενναίων καὶ ὑψηλῶν σκοπῶν, θὰ ἦτο αὕτη ἱκανὴ νὰ καταστήσῃ τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἀθάνατον.

Ἀλλ' ἐάν τε ὑπὸ τὴν φαεινὴν ἐάν τε ὑπὸ τὴν σκιερὰν αὐτῆς ὄψιν θελήσῃ τις νὰ θεωρήσῃ τὴν ἀττικὴν δημοκρατίαν, τί ὁ χρηστὸς ἀνὴρ ὤφειλε νὰ πράττῃ ἐν αὐτῇ, περὶ τούτου οὐδεμία ἀμφιβολία ἠδύνατο νὰ ὑπάρχῃ ἐν πάσαις ταῖς σχέσεσι, περὶ ὧν μέχρι τοῦδε ἐγένετο λόγος. Ἄλλως εἶχε τὸ πρᾶγμα ἐν ἄλλῳ τινὶ κλάδῳ

πολιτικῆς δράσεως, ἐν τῇ ὑποστηρίξει δηλονότι τοῦ κοινοῦ διὰ καταγγελίας ἐκείνων, οἵτινες παρέβαινον τοὺς νόμους αὐτοῦ, διότι κατὰ πόσον αὕτη ἐπετάσσετο ἑνὶ ἑκάστῳ πολίτῃ, περὶ τούτου αἱ γνῶμαι οὐκ ὀλίγον διέφερον. Λέγεται μέν, ὅτι ὁ «Σόλων ἐρωτηθείς, πῶς ἂν μὴ γίγνοιτο ἀδίκημα ἐν πόλει, εἶπεν, εἰ ὁμοίως ἀγανακτοῖεν οἱ μὴ ἀδικούμενοι τοῖς ἀδικουμένοις» (Στοβ. 43, 77. 131), ἀλλὰ δὲν ἠθέλησαν νὰ ἐξαγάγωσιν ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι πᾶς τις ἔχει καθῆκον νὰ καταδιώκῃ δικαστικῶς τὸν ἀδικοῦντα, τὸ μὲν διότι ἐφοβοῦντο τὰς εὐθύνας, ἃς φέρει ὁ κατήγορος, τὸ δὲ διότι τὸ ἐπιμελῶς καὶ ἐπίτηδες περὶ ταῦτα σπουδάζειν ἐθεωρεῖτο φορτικόν. Ἐκεῖναι ἦσαν μὲν κατ' ἐξοχὴν αἰσθηταὶ ἐν ταῖς ἐπὶ Παλλαδίῳ γενομέναις κατηγορίαις ἕνεκεν ἀκουσίου φόνου, ἐν αἷς οἱ βαρεῖς ὅρκοι, δι' ὧν ὁ κατήγορος μετὰ τὴν καταδίκην ὤφειλεν ἔτι ἅπαξ νὰ βεβαιώσῃ τὴν ἀλήθειαν τῶν ἰσχυρισμῶν αὐτοῦ, εἶχον διαρρήδην τὸν σκοπὸν νὰ μειώσωσι τῶν δικαστῶν τὰς εὐθύνας (Αἰσχίν. 2, 87. 88), ἀλλὰ καὶ ἐν πάσαις ταῖς ἄλλαις ποινικαῖς δίκαις ἀναμφιβόλως ᾐσθάνοντο αὐτάς. Ὡσαύτως γενικῶς ἐκδηλοῦται ἡ διάθεσις πρὸς τὸ ἀποφεύγειν εἰ δυνατὸν τὸ μῖσος, ὅπερ διεγείρει καθ' ἑαυτοῦ ὁ κατὰ τῶν συμπολιτῶν ἀντεπεξερχόμενος· πρὸς τοῦτο συνεβάλλετο καὶ τόδε, ὅτι τῆς διακρίσεως ποινικῶν καὶ πολιτικῶν δικῶν δὲν εἶχον τότε πολὺ σαφῆ συνείδησιν καὶ ὅτι ἡ φιλοδικία καθόλου ἐκίνει τὴν ἀγανάκτησιν ὡς οἷόν τε πλείστων. Κατὰ τὴν διήγησιν τὴν ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου (Δημ. 47, 70) οἱ ἐξηγηταὶ τοῦ ἱεροῦ δικαίου ἀποτρέπουσι τὸν δικαζόμενον νὰ καταδιώξῃ διὰ φόνον τοὺς ἀντιδίκους αὐτοῦ, οἵτινες, ᾔκισαν τὴν γραῖαν τιτθὴν αὐτοῦ, τελευτήσασαν ἔπειτα ἐκ τούτου· διότι οὐδεὶς συγγενικὸς δεσμὸς ἢ ἄλλη τις ἄμεσος σχέσις ἐπέβαλλεν αὐτῷ τὸ καθῆκον τοῦτο καὶ τούτου ἕνεκα τὸ πρᾶγμα, ἐὰν νικήσῃ ἐν τῇ δίκῃ, θὰ διεγείρῃ τὸν φθόνον τῶν ἄλλων. Ὁ Ἰσοκράτης αἰσθανόμενος, ὅτι τοῦτο φέρει αὐτῷ τιμὴν παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις, δεικνύει (15, 237-239), ὅτι ἐν ταῖς σανίσι ταῖς ὑπὸ τῶν δικαστικῶν ἀρχῶν ἐκτιθε-

μέναις οὐδαμοῦ τὸ ὄνομα αὐτοῦ εὑρίσκεται γεγραμμένον, οὔτε ἐν τῇ τάξει τῶν κατηγόρων οὔτε ἐν τῇ τῶν κατηγορουμένων· ὡσαύτως ὁ ἀδύνατος τοῦ Λυσίου (24, 24) διατείνεται, ὅτι δι' αὐτὸν οὐδεὶς πώποτε εἰς ἀγῶνα καταστὰς ἀπώλεσε τὴν οὐσίαν· ἦσαν δὲ πιθανὸν ἱκανῶς συχναὶ περιπτώσεις τοιαῦται, οἵα ἡ ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Θεοκρίνου (Δημ. 58, 59) μνημονευομένη, ἔνθα ὁ ἀγορεύων λέγει, ὅτι «παροξύνουσι μὲν αὐτὸν ἅπαντες καὶ συνάχθεσθαί φασι τοῖς γεγενημένοις, . . συμπράττειν δ' οὐδεὶς ἐθέλει τῶν εἰπόντων, οὐδέ φησιν ἀπεχθάνεσθαι βούλεσθαι φανερῶς· οὕτως ἔλαττον παρά τισι τὸ δίκαιον ἰσχύει τῆς παρρησίας». Ἔν τισι περιστάσεσιν, ἐάν τις δὲν ἠδύνατο νὰ ἀποφύγῃ τὴν κατηγορίαν, ἠδύνατο ὅμως νὰ μετριάσῃ τὴν ἐν αὐτῇ ἐνοῦσαν πικρίαν, προτείνων μετὰ τὴν καταδίκην ὡς οἷόν τε ἐλαφροτάτην ποινήν· οὕτω π. χ. ὁ Ἀπολλόδωρος, ὅς κατὰ ψήφισμα ὢν πολίτης ἐνόμιζεν ὅτι ὤφειλε νὰ εἶναι πολὺ προφυλακτικός, ἐδεήθη τῶν δικαστῶν βουλομένων νὰ τιμωρήσωσι τὸν ἀντίδικον αὐτοῦ Ἀρεθούσιον θανάτῳ (διότι ἄξια θανάτου ἔπραξεν εἰς αὐτόν), ἵνα ἐπιβάλωσιν αὐτῷ τὴν τιμωρίαν, ἣν οἱ περὶ ἐκεῖνον ὥριζον· δηλ. ἑνὸς ταλάντου ζημίαν (Δημ. 53, 18). Πολλάκις βεβαίως θὰ ἐφηρμόζετο ἡ γνώμη, ἣν ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀριστοκράτους (190) ἐκφράζει, καθ' ἥν, ἐάν τις μηδὲν ὑπερμέγεθες τὴν πόλιν βλάπτῃ, τὸ καταγγέλλειν τοῦτον, ἢ κακῶς ἰδίᾳ πεπονθότος ἢ συκοφαντοῦντος ἴδιόν ἐστιν· τὸ δὲ ἐναντιοῦσθαι τῷ μέγα πρᾶγμα ἀλυσιτελὲς τῇ πόλει παρασκευάζοντι εἶναι ἔργον χρηστοῦ καὶ φιλοπόλιδος ἀνδρός. Ἀλλ' ἐν γένει καθιερώθη ἀρχή τις, ἣν ὁ μὲν Λυσίας (12, 2) ἀναγνωρίζει ὡς ὀρθῶς τοὐλάχιστον ἐν τῷ πρὸ τοῦ χρόνῳ ἰσχύουσαν, ὁ δὲ Λυκοῦργος (3-6) ἐπικρίνει αὐτὴν σοβαρῶς ὡς τὸ κοινὸν συμφέρον βλάπτουσαν· κατὰ τὴν ἀρχὴν ταύτην, ὅταν δὲν πρόκειται περὶ προσωπικοῦ ἀδικήματος, πρεπωδέστατον εἶναι νὰ ἐμφανίζηται ὡς κατήγορος τοῦ ἀδικοῦντος ὁ πρὸς τοῦτον ἐν ἐχθρικῇ σχέσει διατελῶν. Παρὰ τούτῳ θεωρεῖται ὡς ἀπόρροια φυσικοῦ καὶ δεδικαιολογημένου αἰσθήματος, ὅ,τι παρὰ παντὶ ἄλλῳ ῥᾳδίως ἐμποιεῖ

τὴν ἐντύπωσιν τῆς μοχθηρίας· τί ὡς ἐκ τούτου θεωρεῖται ὡς κανονικόν, τούτου παράδειγμα διδακτικώτατον παρέχει ὁ λόγος Κατὰ Θεοκρίνου, οὗ ἐν τῷ προοιμίῳ λέγεται, ὅτι ὁ κατήγορος ἕνεκα τῆς ὑπὸ τοῦ κατηγορουμένου προσγενομένης τῷ πατρὶ αὐτοῦ ἀδικίας οὐδόλως θέλει φεισθῇ αὐτοῦ. Ἐκεῖνοι, οἵτινες μὴ ἔχοντες τοιαύτας ἰδιαιτέρας ἀφορμὰς ἐξήσκουν ὡς τακτικὸν ἐπάγγελμα τὸ ἀναζητεῖν καὶ καταμηνύειν εἰς τὰ δικαστήρια τὰ κακουργήματα ἄλλων, ἐθεωροῦντο ὑπὸ τῆς κοινῆς γνώμης ὡς φέροντες ποιάν τινα κηλῖδα καὶ ἐκαλοῦντο διὰ τοῦ περιφρονητικοῦ ὀνόματος τῶν συκοφαντῶν [32]), πρὸς ὃ συνετέλει μάλιστα, ὅτι συχνότατα δὲν ἐνεπνέοντο ὑπὸ τῆς εἰλικρινοῦς πρὸς τοὺς νόμους ἀγάπης, ὥσπερ ὁ Λυκοῦργος καὶ οἱ τούτῳ ὅμοιοι, ἀλλ' ἠλαύνοντο ἐκ λόγων πολὺ ὑπόπτου φύσεως. Πολλοὶ τῶν τοιούτων ἐπελαμβάνοντο πάσης προσφερομένης αὐτοῖς εὐκαιρίας εἰς δικαστικὰς μηνύσεις, ὅπως καταστῶσι φοβεροὶ καὶ περιποιήσωσιν ἑαυτοῖς δύναμιν καὶ ὄνομα· ἀλλὰ πολλάκις δὲν ἐφρόντιζον πολὺ περὶ τῆς ἀληθείας τῶν κατηγοριῶν, ἃς κατὰ τῶν συμπολιτῶν ἤγειρον οὕτως, ὥστε αὗται ὀλίγον μόνον διέφερον τῶν διαβολῶν (Αἰσχίν. 2, 145. Ἰσοκρ. 15, 241. 288. Δημ. 18, 189. 242)· ἕτεροι δὲ πάλιν ποιούμενοι κατάχρησιν τῆς δικανικῆς αὐτῶν δεξιότητος, ἠπείλουν ἀγωγὴν τοῖς ἰδιώταις, οἵτινες προὐτίμων τῶν δικονομικῶν διατριβῶν τῆς ποινικῆς δίκης χρηματικήν τινα θυσίαν, καὶ ἐλάμβανον οὕτω παρ' αὐτῶν χρήματα. Ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 9) λέγει ὁ Κρίτων, ὅτι τινὲς ἄγουσιν αὐτὸν εἰς δίκας, οὐχ ὅτι ἀδικοῦνται ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλ' ὅτι νομίζουσιν ἥδιον ἂν αὐτὸν ἀργύριον τελέσαι ἢ πράγματα ἔχειν· κατὰ συμβουλὴν δὲ τοῦ Σωκράτους ἀπηλλάγη αὐτῶν ἀντιτάξας τὸν Ἀρχέδημον, πάνυ ἱκανὸν εἰπεῖν τι καὶ πρᾶξαι, ὃς ἀνευρίσκων πολλὰ μὲν ἀδικήματα πολλοὺς δ' ἐχθροὺς τῶν συκοφαντούντων τὸν Κρίτωνα, προσεκαλεῖτο αὐτοὺς εἰς δίκην δημοσίαν καὶ οὕτως ἠνάγκασε νὰ παύσωσιν ἐνοχλοῦντες ἐκεῖνον· ἄλλα παραδείγματα ἀναγινώσκομεν πολλάκις παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν· ἀλλ' ὁ τέλειος

τύπος τοῦ θιάσου τούτου εἶναι ἐκεῖνος ὁ Θεοκρίνης, οὗ τὸ ἔργον περιγράφει ὁ Ἐπιχάρης ἐν τῷ κατ' αὐτοῦ συντεταγμένῳ λόγῳ, τῷ φέροντι τὸ ὄνομα τοῦ Δημοσθένους. Ἡ πολιτεία βεβαίως δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἀνέχηται, ὥστε ἡ ἀπονομὴ τῆς ποινικῆς δικαιοσύνης διὰ τοιούτων σκευωριῶν νὰ ἀστοχῇ τοῦ σκοποῦ αὐτῆς καὶ ἐπειρᾶτο κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ περιστέλλῃ αὐτάς. Οὕτω π. χ. συκοφάνται τοῦ κατὰ πρῶτον περιγραφέντος εἴδους χαλκεύοντες ἐξ ἐπαγγέλματος κακοήθεις κατηγορίας ἐναντίον ἀθῴων, ἀπεδοκιμάζοντο δημοσίᾳ ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας ὡς ἐχούσης τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν· ἡ τοιαύτη ἀποδοκιμασία ἐλέγετο προβολή (Αἰσχίν. 2, 145. Ἰσοκρ. 15, 314. Πολυδ. 8, 46).

Κατὰ τῆς συκοφαντίας τῆς μετ' ἐκβιασμῶν συνδεδεμένης, ἥτις ἔφερε τὸ ὄνομα τοῦτο ἐν στενωτέρᾳ δικανικῇ σημασίᾳ ἠδύνατο νὰ γείνῃ δικαστικὴ μήνυσις, ὡς π. χ. ὁ Ἀγόρατος διὰ συκοφαντίαν κατεδικάσθη εἰς ζημίαν μυρίων δραχμῶν (Λυσ. 13, 65. πρβλ. Ἰσοκρ. ἐ. ἀ. Πολυδ. 8, 88)· καὶ μάλιστα, ὅπως προφυλάξῃ ὁ νόμος τοὺς ἐμπόρους καὶ τοὺς ναυκλήρους ἀπὸ ἐνοχλήσεων, ἐθεώρει ἀξιόποινον πᾶσαν κατ' αὐτῶν γενομένην κατηγορίαν ἕνεκεν ἀθετήσεως δῆθεν τῶν περὶ ναυτιλίας νόμων, ἥτις δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ ἀποχρώντων ἐπιχειρημάτων (Κατὰ Θεοκρ. 11)[33]). Ἀλλ' ὅμως τοσοῦτον ὀλίγον ἐπέτυχεν ἡ ἄρσις τῆς κακοηθείας ταύτης, ὥστε, ὡς ἀποδεικνύουσι τὰ παραδείγματα μαρτύρων τινῶν ὑπὸ τοῦ Ἐπιχάρους προσαχθέντων (ἐ. ἀ. 34. 35) καὶ τοῦ λέγοντος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἰσοκράτους Πρὸς Καλλίμαχον (9. 10), ὡμολόγουν ἄνευ οὐδεμιᾶς αἰσχύνης τὴν πρᾶξιν, ἐὰν τοὺς ἐνοχλοῦντας διὰ χρημάτων ἐφίμουν. Οὐ μόνον δὲ φιλήσυχοι ἰδιῶται ἀπηλλάσσοντο κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον διὰ χρημάτων ἀπὸ δημοσίων ἐνοχλήσεων, ἀλλὰ καὶ ἱκανώτατοι πολιτικοὶ ἄνδρες εὕρισκον ἐνίοτε τοῦτο ὡς τὸ μόνον μέσον, ὅπως αἴρωσι τὰ παρεμβαλλόμενα εἰς τὴν δρᾶσιν αὐτῶν ἐμπόδια καὶ κερδαίνωσι χρόνον καὶ δύναμιν εἰς τὸ νὰ μεριμνῶσι περὶ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος· τοῦτο, φαίνεται, ἔπραξεν ὁ Δημοσθένης καὶ ὁ Ὑπερείδης πρὸς τὸν Θεοκρίνην, ἐὰν

ὁ Ἐπιχάρης ἐν τούτῳ δὲν διαστρέφῃ παρὰ πολὺ τὴν ἀλήθειαν (ἔ. ἀ. 35, 42)· ὁμοίαν περίπτωσιν τοῦ Λυκούργου μνημονεύει ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 541 f, 842 a), ἴσως δὲ καὶ ὁ Καλλίστρατος διὰ τῆς αὐτῆς μεθόδου κατεσίγαζε τὸν Μελάνωπον οὐ μόνον ὡς πολιτικὸν ἀντίπαλον, ἀλλὰ καὶ ὡς κατήγορον αὐτοῦ (Πλούτ. Δημ. 13)[34]), Ῥίπτοντες ἓν βλέμμα εἰς τὰ πράγματα ταῦτα, καθορῶμεν ἐναργέστατα τὰ μεγάλα ἀγαθὰ τοῦ νῦν ἰσχύοντος θεσμοῦ τῶν δημοσίων κατηγόρων καὶ εἰσαγγελέων, ὅστις τοὐλάχιστον ἐν συνόλῳ παρέχει ἐγγύησιν, ὅτι οὔτε ἡ καταδίωξις τοῦ κακουργήματος ἐγκαταλιμπάνεται εἰς τὴν τύχην, οὔτε ἡ κατηγορία ἀποβαίνει πηγὴ διηνεκοῦς ἐνοχλήσεως τῶν ἀναιτίων. Τοῦτο συνέχεται μετά τινος καθολικῆς διαφορᾶς τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἐν τῇ μελέτῃ τῆς ὁποίας ἡ πλάστιγξ ἀναγκαίως ῥέπει ὑπὲρ τῶν νῦν ἰσχυόντων πολιτικῶν θεσμῶν, ἀλλ' ἐν αὐτῇ δὲν πρόκειται τοσοῦτον περὶ τῆς ἀντιθέσεως τῆς δημοκρατίας πρὸς ἄλλα πολιτεύματα, ὅσον περὶ τῆς μεταξὺ ἀρχαίων καὶ νεωτέρων πολιτευμάτων. Αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι ἀνέμενον καθόλου τὴν πρωτοβουλίαν τῶν ἰδιωτῶν ἐπὶ πραγμάτων οὐκ ὀλίγων, ἐν οἷς αἱ σημεριναὶ ἐπιτρέπουσιν αὐτὴν κατὰ πρῶτον τοὐλάχιστον εἰς λειτουργοὺς εἰδικῶς περὶ ταῦτα ὄντας, τοῦτο δὲ παρώξυνε μὲν κατ' ἐξοχὴν ἐν Ἀθήναις εἰς ἀξιοθαύμαστον καὶ πλήρη ἐθελοθυσίας δρᾶσιν, ἀλλ' ὅμως ἠνοίγετο οὕτως εὐχερέστερον ἡ θύρα εἰς τὴν διαφθοράν, διότι τὸ νὰ παραλείπῃ τις ὑπὸ ξένου δακτύλου ὠθούμενος ὅ,τι πᾶς ἄλλος ἐπίσης καλῶς δύναται νὰ πράξῃ, φαίνεται πολλῷ ἀλυπότερον ἢ νὰ περιέλθῃ τις εἰς ἀντίφασιν πρὸς ἐκεῖνο, ὅπερ τὸ ὑπὸ τοῦ προσώπου ἀναληφθὲν καθῆκον ἐπιτάσσει. Ἀναμφιβόλως ὁ Δημοσθένης προσφέρει παράδειγμα ἐπαῖρον τὸ φρόνημα, ὅταν μετὰ τὴν ἀγγελίαν, ὅτι ἡ Ἐλάτεια κατελήφθη ὑπὸ τῶν Μακεδόνων, ἀναβαίνῃ εἰς τὸ βῆμα καὶ ἀναπτύσσῃ πρὸς τὸν ἐκκλησιάζοντα δῆμον σχέδιον ἀμύνης ἀκριβέστατα περιεσκεμμένον, ἐνῷ πολλάκις τοῦ κήρυκος ἐρωτῶντος «τίς ἀγορεύειν βούλεται», οὐδεὶς ἀνίστατο, ἁπάντων μὲν τῶν στρατηγῶν παρόντων, ἁπάντων δὲ τῶν ῥητό-

ρων, οἵτινες οὐχ ἧττον ἦσαν πρὸς τοῦτο τεταγμένοι (Δημ. 18, 170 κ. ἑ.), ἀλλὰ τὸ δικαίωμα τοῦ σιγᾶν, οὗ οὗτοι ἐποιήσαντο χρῆσιν ἕνεκεν ἀμηχανίας, ἠδύνατο νὰ ἀσκηθῇ ποτε διὰ χείρους αἰτίας, ἡ δὲ ὑπεύθυνος ἀρχὴ τῶν νῦν ὑπουργῶν δύναται ἐν παρομοίᾳ θέσει καὶ εἰς φύσιν ἐλάττονα ἠθικὴν δύναμιν τῆς τοῦ Δημοσθένους ἔχουσαν νὰ ἐμπνεύσῃ ἐπινοίας καὶ θέλησιν.

Ὁ Δημοσθένης εἶχεν ἀκριβεστάτην συνείδησιν τῶν εὐθυνῶν, αἵτινες ἐβάρυνον αὐτὸν ὡς ἀνεγνωρισμένον σύμβουλον τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων, ἐδήλωσε δὲ τοῦτο ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου διὰ λόγων βαθύτατον ἐχόντων νόημα (66). Κηρύττει, ὅτι τὸ καθῆκον τῆς πολιτείας γίνεται καθῆκον τοῦ συμβούλου αὐτῆς, καὶ λέγει μὲν οὕτω ὅ,τι κατ' οὐσίαν ἦν οἴκοθεν δῆλον τοῖς Ἕλλησιν, ἀλλ' οὐδεὶς ἴσως ἄλλος ἡρμήνευσεν αὐτὸ μετὰ τῆς αὐτῆς ἀκριβείας, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἡ πολιτεία ἔχει ἴδιον κύκλον καθηκόντων. Τὰ καθήκοντα ταῦτα εἶναι ἀληθῶς ποικιλώτατα.

Φυσικῶς ὥσπερ τοῦ ἀτόμου οὕτω καὶ τῆς πολιτείας τὸ ὕψιστον τῶν καθηκόντων εἶναι τὸ πρὸς τοὺς θεούς. Ἐπιμελεῖται διαφερόντως τῆς θείας λατρείας, τοὺς περὶ αὐτῆς προνοοῦντας νόμους θεωρεῖ ὡς τοὺς σπουδαιοτάτους πάντων, κολάζει τὴν ἀσέβειαν μετ' ἐξαιρέτου αὐστηρότητος καὶ διὰ τοῦτο ἡ ὑπὸ ξένων καταπάτησις τῶν περὶ τὴν θείαν λατρείαν νομίμων, ἅτινα ἡ πολιτεία ὀφείλει νὰ διασῴζῃ, δύναται νὰ ἀποβῇ λίαν δεδικαιολογημένη ἀφορμὴ πρὸς πόλεμον. Τοῦτο συνέβαινεν εὐχερέστατα καὶ συχνότατα, ὅτε πολλαὶ πολιτεῖαι ἦσαν ἡνωμέναι εἰς ἀμφικτυονίαν ῥητὸν σκοπὸν ἔχουσαν τὴν ἐπιμέλειαν καὶ προστασίαν ἱεροῦ τινος, ὡς π. χ. ὁ ὑπὸ τῶν ἐν Δελφοῖς Ἀμφικτυόνων ἐπιχειρηθεὶς πόλεμος ἔσχεν ἀφορμὴν τὴν βιαίαν δῆθεν κατάληψιν τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ, ἀλλὰ καὶ πόλεις ἰδίᾳ ἐλάμβανον ὁμοίας ἀφορμάς, ὅπως ἐκδηλῶσι τὸ εὐσεβὲς αὐτῶν φρόνημα. Ἐθεωρεῖτο ὡς μέγα καύχημα τῶν Ἀθηνῶν, ὅτι τῇ συμβουλῇ τοῦ Σόλωνος ἐκίνησαν τὸν πόλεμον ἐναντίον τῶν εἰς τὸ ἱερὸν τὸ ἐν Δελφοῖς ἀσεβούντων παρανομωτάτων Κιρραίων (Αἰσχίν. 3, 107. 108. Πλούτ. Σόλ. 11)· ὁ μακροχρόνιος πόλε-

μος τῶν Ἀθηναίων πρὸς τοὺς Αἰγινήτας ἐξερράγη, διότι οἱ Αἰγινῆται ἥρπασαν τῶν Ἐπιδαυρίων δύο ἀγάλματα πεποιημένα ἐκ τοῦ ξύλου τῆς ἱερωτάτης ἐν τῇ Ἀττικῇ ἐλαίας καὶ ἐγένοντο αἴτιοι, ὥστε οἱ Ἐπιδαύριοι νὰ μὴ πέμπωσιν, ἃς συνέθεντο τοῖς Ἀθηναίοις θυσίας πρὸς τὰς παρ' αὐτοῖς λατρευομένας θεότητας, τὴν πολιάδα Ἀθηνᾶν καὶ τὸν Ἐρεχθέα (Ἡρόδ. 5, 82-87)· οἱ Ἀργεῖοι ἐπολέμησαν πρὸς τοὺς Ἐπιδαυρίους προφασιζόμενοι, ὅτι δὲν ἀπέπεμπον ἣν ὤφειλον θυσίαν πρὸς Ἀπόλλωνα τὸν Πυθαέα (Θουκ. 5, 53). Εἶναι περιττὸν νὰ εἴπωμεν, ὅτι πράγματι ἐν πᾶσι τούτοις τὰ πολιτικὰ συμφέροντα ἦσαν τὰ πρῶτα αἴτια, ἀλλ' ὁ λαὸς ἐθεώρει ὡς ἀξιολογώτατον μαχητὴν ἐκεῖνον, ὅστις ἔσυρε τὸ ξίφος ὑπὲρ τῆς ἀκραιφνοῦς διατηρήσεως τῶν κατὰ τὴν θείαν λατρείαν.

Ἐπειδὴ ἡ πολιτεία κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τελειοτέρας αὐτῆς ἀναπτύξεως καὶ διακοσμήσεως ἐθεωρεῖτο ὡς περιλαμβάνουσα πάσας τὰς ὄψεις τοῦ βίου τοῦ πολίτου, ἰδίως δὲ ὡς ὁρίζουσα τὰς ἐννοίας αὐτοῦ περὶ δικαίου καὶ ἀδίκου, ἐπήγαζεν ἐντεῦθεν τὸ καθῆκον αὐτῆς οὐ μόνον τοὺς νόμους νὰ διατάσσῃ τοιουτοτρόπως, ὥστε νὰ χρησιμεύωσιν ὡς ῥυθμισταὶ τῆς ἠθικότητος, ἀλλὰ καὶ νὰ διατηρῇ ζῶν ἐν τῇ συνειδήσει τῶν πολιτῶν τὸ ἠθικὸν ἰδεῶδες διὰ πάντων τῶν εἰς διάθεσιν αὐτῆς ὑπαρχόντων μέσων. Πρὸς τοῦτο ἔδει νὰ συμπράττωσιν «ἥ τε τῶν ἀδικούντων τιμωρία καὶ ἡ τοῖς ἀγαθοῖς ἀνδράσι διδομένη δωρεά», ὡς λέγει ὁ Λυκοῦργος ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ χωρίῳ (10), ἐντελῶς σύμφωνος ὢν πρὸς τὸ ἐν Ἀθήναις πραττόμενον. Σκοπὸς τῆς τιμωρίας κατὰ τὴν δοξασίαν τοῦ λαοῦ, ὡς σαφέστατα ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Νεαίρας (77) λέγεται, εἶναι ὅδε, ἵνα οἵ τε ἀσελγῶς καταφρονοῦντες τῶν νόμων, ἀναιδῶς δ' ἠσεβηκότες εἰς τοὺς θεοὺς τῶν ἠδικημένων δίκην δῶσιν, οἵ τ' ἄλλοι πρόνοιαν ποιῶνται καὶ φοβῶνται μηδὲν εἰς τοὺς θεοὺς καὶ τὴν πόλιν ἁμαρτάνειν· ἡ δὲ φιλοσοφικὴ θεωρία τοὐναντίον ὑπελάμβανεν ὡς τοιοῦτον ἢ μόνον τὸ δεύτερον, ἢ σὺν αὐτῷ ἐν εὐνοϊκῇ περιπτώσει καὶ τὴν διόρθωσιν τοῦ κακούργου· τῆς θεω-

ρίας ταύτης εἰσηγητὴς φαίνεται ὅτι ἐγένετο μὲν ὁ Πρωταγόρας (ὅρ. Πλάτ. Πρωτ. 324 a. b), ἠσπάσατο δὲ καθ' ὁλοκληρίαν ὁ Πλάτων (Γοργ. 477 a. 525 b. Νόμ. 11, 934 a) [35]. Εἴτε ἐκ ταύτης εἴτε ἐξ ἐκείνης τῆς ἀρχῆς ὡρμᾶτο ἡ τιμωροῦσα καὶ ἀνταμείβουσα δρᾶσις τῆς πολιτείας, ἀμφότεραι ἔτεινον εἰς τὸν αὐτὸν σκοπόν, ἡ δὲ δευτέρα ἔλαβεν ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς δημοκρατίαις, ἐξοχώτατα δ' ἐν Ἀθήναις, μεγίστην ἔκτασιν. Ἐνταῦθα οὐχὶ σπανίως ἄνδρες παρασχόντες μεγάλας τῇ πατρίδι ὑπηρεσίας, ὡς ὁ Θρασύβουλος καὶ οἱ περὶ αὐτόν, ἢ ἐκεῖνοι οἱ πολῖται, οἵτινες ἐτίμων αὐτὴν νικῶντες ἔν τινι τῶν πανελληνίων πανηγύρεων, ἐλάμβανον παρὰ τῆς πόλεως ἀργύριον ὡς ἀμοιβήν· ἀντ' αὐτῶν δὲ ἠμείβοντο ὑπό τινας περιστάσεις οἱ υἱοί, ὡς συνέβη τῷ Ἀριστείδῃ, ὅστις πένης ἐτελεύτησεν· εἰς ἄλλους δὲ ἐδίδοντο ἀγροὶ ἐν χώραις ἀνηκούσαις εἰς τὰς Ἀθήνας, οἷον ἐν Σαλαμῖνι ἢ ἐν Εὐβοίᾳ καὶ ἀλλαχοῦ, καὶ εἰς ἄλλους πάλιν ἐχορηγεῖτο ἀτέλεια ἀπὸ τῶν συνήθων λειτουργιῶν, ἥτις συχνάκις ἐξετείνετο καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν. Ἔτι πλείονες ἦσαν αἱ ἀμοιβαὶ αἱ καθαρῶς τιμῆς χάριν ἀπονεμόμεναι καὶ οὐδὲν ὑλικὸν κέρδος φέρουσαι [36]), οἷον ὁ δημοσίᾳ γινόμενος ἔπαινος, ἡ ἐν στήλῃ ἀναγραφὴ τοῦ εὐεργέτου, ἡ προεδρία ἐν τῷ θεάτρῳ, ἐν τῇ βουλῇ ἢ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ, ἡ ἀναλώμασι δημοσίοις ταφὴ ἰδίως τῶν ἐν πολέμῳ ὑπὲρ πατρίδος πεσόντων, ἡ κατ' ἀρχὰς μὲν σπανιωτάτη ὕστερον δὲ ἀεὶ συχνοτέρα γινομένη τιμὴ δι' ἀνεγέρσεως ἀνδριάντος· καὶ ἡ τοῖς ἀπογόνοις τῶν κατ' ἐξοχὴν τιμωμένων εὐεργετῶν τῆς πόλεως χορηγουμένη σίτησις ἐν πρυτανείῳ, ἥτις ἴσως εἶναι μάλιστα γνωστὴ ἐκ τῆς ἱστορίας τοῦ Σωκράτους, καταλεκτέα μᾶλλον εἰς τὴν δευτέραν ἢ εἰς τὴν πρώτην τάξιν τῶν ἀμοιβῶν. Καὶ ἡ δημοσία στεφάνωσις εἶχεν ὡσαύτως μόνον ἠθικὴν σημασίαν, ἐὰν πρὸς τοῦτο μετεχειρίζοντο στεφάνους ἐκ κοτίνου, ὡς ἦτο κατ' ἀρχὰς σύνηθες· ἀλλ' ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Δημοσθένους ἐπεκράτησε τὸ ἔθος νὰ ἀπονέμωσι χρυσοῦς στεφάνους. Ἐκτὸς τούτων ὑπῆρχεν ὑπὲρ τῶν ἐν πολέμῳ τελευτησάντων νόμος, καθ' ὃν ἡ πολιτεία ἀνελάμ-

έδανε τὴν ἐπιμέλειαν περὶ τῆς ἀνατροφῆς τῶν τέκνων αὐτῶν, καὶ εἰς αὐτοὺς δὲ τοὺς μὴ πολίτας, τοὺς παρασχόντας τῇ πόλει ἀξιολόγους ὑπηρεσίας, ἀπενέμοντο ποικίλαι τιμαί[37]). Ἀλλὰ μετὰ τοῦ καθήκοντος τούτου τῆς πολιτείας τοῦ παρορμᾶν τοὺς πολίτας εἰς τὴν ἀρετὴν διὰ τοιούτων μέσων ἦν συνδεδεμένον τὸ ἕτερον καθῆκον τοῦ μὴ λαμβάνειν ὀπίσω τὸ τοιουτοτρόπως χορηγούμενον· αὕτη ἡ ἰδέα διήκει διὰ παντὸς τοῦ λόγου τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Λεπτίνην. Πλὴν τῶν εἰρημένων καὶ διὰ πολλῶν ἄλλων καὶ ποικίλων μέσων ἐπαίδευε τοὺς πολίτας εἰς ἀρετὴν ἡ πόλις. Ἐρρύθμιζε τοὺς ἀγῶνας, οἵτινες μεγάλως συνεβάλλοντο εἰς τὴν ἐξέγερσιν παντὸς εἴδους σωματικῆς καὶ πνευματικῆς ἱκανότητος, καὶ ὧν τὴν ἐξαίρετον ὑπὸ τῶν Ἀθηνῶν ἐπιμέλειαν ἐξυμνεῖ ὁ Ἰσοκράτης (4, 45. 46), ἀλλ' ἐμερίμνα πρὸς ταύτοις, ὅπως παρέχῃ ἀεὶ τοῖς πολίταις θεάματα ἀναπτεροῦντα καὶ ἐνθουσιάζοντα τὸ φρόνημα. Οὕτως εἰς τὴν δύναμιν τῶν ἱστορικῶν ἀναμνήσεων, ἃς ὁ Δημοσθένης μάλιστα φιλεῖ νὰ ἐξεγείρῃ (ὅρ. τ. 1, σ. 255), προσετίθετο ἡ ἐξευγενίζουσα καὶ ἐξυψοῦσα τὸν ἄνθρωπον ἐπίδρασις τῶν καλλιτεχνικῶν ἔργων· τὸ ἤρεμον μεγαλεῖον τῶν ἀγαλμάτων τῶν θεῶν, ἡ ἀρχιτεκτονικὴ ἁρμονία τῶν ναῶν, ἡ μεγαλοπρέπεια τῶν ἑορτῶν ἐξύψου τὰς ψυχὰς καὶ ἐποίει αὐτὰς δεκτικὰς τῶν μεγίστων καὶ καλλίστων. Οὐδεὶς ἄλλος ἴσως κατενόησε τοσοῦτον σαφῶς τὴν συνάφειαν ταύτην τῆς τέχνης πρὸς τὰ ἔργα τῆς πολιτείας, ὅσον ὁ Περικλῆς· διὰ τοῦτο οὐ μόνον ἐκόσμησε τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα διὰ λαμπρῶν ἔργων, ἀλλὰ καὶ ἐμερίμνησε διὰ τῆς περὶ τῶν θεωρικῶν νομοθετικῆς διατάξεως νὰ καταστήσῃ πᾶσι τοῖς πολίταις προσιτὴν τὴν ἀπόλαυσιν τῶν δραματικῶν ἀγώνων, ἥτις τηλικαύτην εἶχεν ἀξίαν εἰς τὴν προαγωγὴν τοῦ πνευματικοῦ βίου. Πόσον δὲ ἀκριβῶς ἡ θεραπεία τοῦ κλάδου τούτου τῆς καλλιτεχνίας καὶ ἡ διατήρησις τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς ἐπὶ τῶν ψυχῶν ἐθεωρεῖτο ἀεὶ ὡς εἷς τῶν ἀναγκαίων ὅρων τῆς ὑπάρξεως τῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτείας, διδάσκει ἡμᾶς σαφέστατα τὸ γεγονός,

ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ αὐστηρότατος καὶ πρακτικώτατος τὸν νοῦν Λυκοῦργος ἐπιμελῶς ὑπὲρ αὐτοῦ ἐφρόντισεν.

Ἐκ τοῦ ἀνωτέρω ὑποτυπωθέντος σκοποῦ τῆς πολιτείας ἀκολουθεῖ ἀναγκαίως, ὅτι αὕτη ὀφείλει κατὰ τὸ δυνατὸν νὰ ἀποσοβῇ ἀπὸ τῶν πολιτῶν καὶ μάλιστα τῶν νεωτέρων πᾶσαν ἐπίδρασιν τὰ χρηστὰ ἤδη διαφθείρουσαν, περὶ τούτου δὲ ἐμερίμνων κατ' ἐξοχὴν αἱ Ἀθῆναι, εἰ καὶ ἐν συνόλῳ παρεχώρουν εὐρὺ στάδιον εἰς τὴν ἀτομικὴν ἐλευθερίαν. Δὲν δυνάμεθα μὲν νὰ ἐξακριβώσωμεν λεπτομερῶς, ἐπὶ πόσον ἐξικνεῖτο ἡ κατὰ καιροὺς τῇ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλῇ ἀνατιθεμένη ἀστυνομικὴ τῶν ἠθῶν ἐπιτήρησις καὶ τίνα ἰδιαίτερα καθήκοντα εἶχον οἱ δημοσίᾳ διοριζόμενοι ἐπιστάται τῶν γυμνασίων καὶ τῶν παλαιστρῶν, ἀλλ' ὅμως, ἐξ ὅσων περὶ τούτου λέγουσιν ἐπ' εὐκαιρίαις οἱ συγγραφεῖς, διαγιγνώσκομεν τὴν πρόθυμον σπουδὴν τῆς πολιτείας εἰς προαγωγὴν τῆς κοσμιότητος καὶ σωφροσύνης παρὰ τῇ νεολαίᾳ [38]· ἀλλ' αὐστηρότερον ἐφρόντιζεν ἡ νομοθεσία νὰ ἀπείργῃ μακρὰν αὐτῆς τὰ σπέρματα ὀλεθρίου φρονήματος, ἄνδρες δὲ αὐστηροὶ τὰ ἤθη ἀπαιτοῦσιν ἔτι πλείω τῶν ὑπ' αὐτῆς ἐπιτελουμένων. Ὅτι ὁ Πλάτων θέλει νὰ ἐκβάλῃ παντελῶς ἐκ τῆς ἰδεώδους αὐτοῦ πολιτείας τοὺς ποιητάς, εἶναι μὲν τοῦτο ἀκολουθία τῆς ἰδέας τῆς ἀρχαίας πολιτείας μονομερὴς καὶ εἰς τὰ ἔσχατα χωροῦσα, ἀλλ' ὑπὸ πάντων ἐθεωρεῖτο ὡς αἴτημα, ἵνα μηδεμία ἐξ αὐτῶν τυχὸν προερχομένη ἐπιβλαβὴς ἐνέργεια γίνηται ἀνεκτή, ἔχει δὲ τοῦτο στενωτάτην σχέσιν πρὸς τὴν ἰδέαν, ἣν εἶχον περὶ τῶν ποιητῶν, ὅτι ἦσαν οἱ παιδευταὶ τοῦ πνεύματος τῶν πολιτῶν (ὅρ. τ. 1, σ. 250)· ὁ Σόλων αὐτὸς ἤδη λέγεται ὅτι δὲν ἐθεώρει ὅλως ἀκίνδυνον τὴν παράστασιν τῶν τραγῳδιῶν τοῦ Θέσπιδος, κατά τινα σημείωσιν μάλιστα καὶ ἐκώλυσεν αὐτὸν τραγῳδίας ἄγειν τε καὶ διδάσκειν, ὡς ἀνωφελῆ τὴν ψευδολογίαν (Πλούτ. Σόλ. 29. Διογ. Λ. 1, 59). Ὅτι δὲ ὁ τραγικὸς Φρύνιχος ἐτιμωρήθη, διότι διδάξας ἐν τῷ θεάτρῳ τὴν «Μιλήτου ἅλωσιν» ἐκίνησεν εἰς δάκρυα τοὺς θεατάς (Ἡρ. 6, 21), εἶναι πολὺ σημαντικόν, ἀλλὰ καὶ ἡ κρίσις τοῦ Ἀριστοφάνους περὶ τοῦ Εὐριπίδου,

καθ' οὗ βεβαίως μόνον τὰ ὅπλα τῆς ποιητικῆς κριτικῆς μεταχειρίζεται, ὥσπερ καὶ ὁ μέγας αὐτοῦ ἐνθουσιασμὸς ὑπὲρ τοῦ Αἰσχύλου τοῦ φιλοπατρίαν καὶ θάρρος ἀνδρικὸν ἀποπνέοντος, ἐπὶ τῆς αὐτῆς βάσεως στηρίζεται. Ἡ πολιτεία ἀγρύπνως ἐμερίμνα πρὸ πάντων, ὅπως μὴ οἱ νέοι ἐμποτίζωνται τὸ δηλητήριον ἐπικινδύνου φρονήματος. Διὰ τοιοῦτον λόγον λέγεται ὅτι ὁ σοφιστὴς Πρόδικος ἐξεβλήθη ἔκ τινος γυμνασίου ἐν Ἀθήναις (Πλάτ. Ἐρυξ. 399a, ὁ δὲ νόμος ὁ τιμωρῶν τὸν διαφθείροντα τοὺς νέους ἐφηρμόσθη οὐ μόνον ἐν τῇ δίκῃ τοῦ Σωκράτους, ἐν ᾗ ἡ ἐπὶ τούτῳ τῷ ἐγκλήματι κατηγορία ἦν συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἐπὶ ἀσεβείᾳ, ἀλλ' ἀποτελεῖ τὴν βάσιν καὶ τοῦ λόγου τοῦ Ἰσοκράτους Περὶ ἀντιδόσεως [39]). Διὰ τοῦτο μόνον ξενίζει ἡμᾶς ἡ ὕπαρξις τοιούτου νόμου, διότι ἡ ἐποπτεία τῆς προσφερομένης τοῖς μέλλουσι πολίταις πνευματικῆς τροφῆς δὲν ἀσκεῖται κατὰ διατάξεις ἐκ τῶν προτέρων ἐπιτρεπούσας ἢ ἀπαγορευούσας, ἀλλ' ἔχει τὸν τύπον τῆς δικαστικῆς ἀνακρίσεως, ἀλλὰ τοῦτο προέρχεται ἐκ τῆς ἀτελοῦς ἀναπτύξεως τῆς διοικητικῆς καθόλου ἐνεργείας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησι καὶ ἐκ τῆς κλίσεως τοῦ νὰ μεταφέρωσι τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τῶν τὰς σπουδαιοτάτας εὐθύνας ὑπεχουσῶν κρίσεων ὡς δυνατὸν μάλιστα εἰς τὰ δικαστήρια. Καθ' ἑαυτὴν ἐξεταζομένη ἡ ἰδέα τοιαύτης ἐποπτείας ἐν μικρᾷ δημοκρατίᾳ, ἧς ἡ ὕπαρξις ἐξήρτηται ἐκ τῆς προθύμου ἀφοσιώσεως τῶν μελῶν αὐτῆς, ἦν σχεδὸν οἴκοθεν σαφής· καὶ τοῦθ', ὅπερ νῦν καλοῦμεν ἐλευθερίαν περὶ τὸ διδάσκειν, μετὰ σοβαρότητος μόνον κραταιὰ μοναρχία δύναται νὰ βαστάσῃ, ἥτις κέκτηται τὰ μέσα νὰ μεριμνᾷ, ὅπως αἱ πολέμιαι αὐτῇ θεωρίαι μένωσι μόνον θεωρίαι, ἀλλὰ καὶ ἀείποτε ἔχει τὴν δύναμιν νὰ ἀντιτάσσῃ πρὸς αὐτὰς πνευματικὸν ἀντίρροπον, παρασκευάζουσα ἐλεύθερον ἐνεργείας στάδιον τοῖς ἀντικειμένοις πρὸς ἐκείνας διδάγμασιν. Ἐκεῖνος ὁ νόμος λοιπὸν ἐχρησίμευσε σὺν τῷ ἑτέρῳ τῷ περὶ τῆς θείας λατρείας ὡς ὅπλον κατὰ τοῦ Σωκράτους, εὐθὺς ὡς πολιτικόν τι συμφέρον ἐπέβαλε τὴν καταδίωξιν αὐτοῦ, ἐνῷ τέως διετέλει ἀνέγκλητος.

Ἀλλ' ὅσῳ σπουδαιότερα καὶ ποικιλώτερα εἶναι τὰ ἀγαθά, ἅτινα ἡ πολιτεία φροντίζει νὰ διασώζῃ πρὸς εὐημερίαν τῶν πολιτῶν αὐτῆς, τοσούτῳ μᾶλλον ἐπιβάλλεται αὐτῇ τὸ καθῆκον τῆς αὐτοσυντηρησίας, ἡ ἀνάγκη νὰ διατηρῇ τὴν θέσιν καὶ τὰ δίκαια αὐτῆς ἀπέναντι τῶν ξένων· οὕτω πατοῦμεν τὸ ἔδαφος τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, πρὸς ἠθικὴν ἐξέτασιν τῆς ὁποίας δὲν ἦτο εὔκολον εἰς τοὺς Ἕλληνας νὰ εὕρωσι τὰς ὀρθὰς ἀρχάς. Ἐπειδὴ ἡμεῖς σήμερον ὀλιγώτερον εἴμεθα εἰθισμένοι νὰ θεωρῶμεν τὴν πολιτείαν ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ ἀτόμου, ἐπειδὴ ἐκτὸς τούτου παρ' ἡμῖν τὸ σύνολον ἧττον ἀμέσως ἐπιδρᾷ ἐπὶ τῆς διευθύνσεως τῶν ἐξωτερικῶν πραγμάτων, κατανοοῦμεν εὐκοπώτερον ἐκείνων, ὅτι ὁ κυβερνήτης τῆς πολιτείας εἶναι ἀντιπρόσωπος ἀλλοτρίου συμφέροντος, ὅστις ὀφείλει ὥσπερ τις κηδεμὼν νὰ φυλάττῃ κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ τὸ ἀμφίβολον ἔτι δίκαιον τοῦ ὑπὸ τὴν κηδεμονίαν αὐτοῦ διατελοῦντος καὶ ὅστις οὐδεμίαν μείζονα ἀμέλειαν καθήκοντος θὰ ἠδύνατο νὰ διαπράξῃ, ἢ ἐὰν τὰ διαπεπιστευμένα αὐτῷ ἤθελεν ἕνεκα οἱωνδήποτε αἰσθηματικῶν λόγων νὰ τάξῃ ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ τῆς περὶ ἄλλων φροντίδος. Καὶ εἰς τὴν αἴσθησιν ἐκείνων προσέπιπτεν ἀναγκαίως ἡ ἀλήθεια, ὅτι αἱ σχέσεις τῶν πολιτειῶν πρὸς ἀλλήλας ἀπαιτοῦσιν ἑτέρους κανόνας ἐκτιμήσεως, ἢ αἱ ἀμοιβαῖαι σχέσεις τῶν ἀτόμων, καὶ τὴν ἀπάτην ἐν αὐταῖς δὲν εἶναι δυνατὸν πάντοτε νὰ ἀποφεύγῃ τις, ὅτι ἡ ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ ἐπιτρεπομένη ἀρχή, καθ' ἣν κρεῖττόν ἐστιν ἀδικεῖσθαι ἢ ἀδικεῖν, εἶναι ἀπολύτως ἀνεφάρμοστος ἐπὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, ὅτι ἡ πολιτεία ὀφείλει πρὸ πάντων διὰ τῆς πρὸς τοὺς πολεμίους αὐτῆς αὐστηρότητος νὰ διεγείρῃ καὶ διατρέφῃ τὴν πίστιν εἰς τὴν ἑαυτῆς δύναμιν, ἀλλ' ἡ γλῶσσα τῆς ἀληθείας ταύτης ἐτάραττε πολυειδῶς τὰς συνειδήσεις καὶ ἔφερε τὸν κλονισμὸν εἰς τὰς ἠθικὰς ἐννοίας. Αἱ περιπτώσεις, καθ' ἃς ἔξοχοι πολιτικοὶ ἄνδρες ἐνόμιζον ὅτι ἦτον ἀναγκαῖον νὰ πράξωσιν ὅ τι ἐν ἐν τῷ ἰδιωτικῷ βίῳ ἐθεωρεῖτο ἀπολύτως ὡς ἀθέμιτον, διήγειρον τὴν προσοχὴν πάντων καὶ ἐνεχαράσσοντο ζωηρόταται ἐν τῇ μνήμῃ τοῦ ἔθνους. Ὡς ἀποτομώτατοι

πάντων ἐν ταῖς ἐξωτερικαῖς αὐτῶν σχέσεσιν ἐθεωροῦντο οἱ Σπαρτιᾶται, περὶ ὧν παρὰ μὲν Θουκυδίδῃ (5, 105, 4), ἀναγινώσκομεν, ὅτι πρὸς σφᾶς μὲν αὐτοὺς καὶ τὰ ἐπιχώρια νόμιμα πλεῖστα ἀρετῇ χρῶνται· πρὸς δὲ τοὺς ἄλλους.. ἐπιφανέστατα πάντων ἀνθρώπων τὰ μὲν ἡδέα καλὰ νομίζουσι, τὰ δὲ ξυμφέροντα δίκαια· ὁ δὲ Πολύβιος (6, 48, 8) λέγει, ὅτι ὁ Λυκοῦργος «ἀφιλοτιμοτάτους καὶ νουνεχεστάτους ποιήσας (τοὺς Σπαρτιάτας) περί τε τοὺς ἰδίους βίους καὶ τὰ τῆς σφετέρας πόλεως νόμιμα, πρὸς τοὺς ἄλλους Ἕλληνας φιλοτιμοτάτους καὶ φιλαρχοτάτους καὶ πλεονεκτικωτάτους ἀπέλιπε». Ἐντεῦθεν κατανοοῦνται εὐκολώτερον τοιαῦτα ἀποφθέγματα, οἷον τὸ τοῦ Κλεομένους, καθ' ὃ «ὅ,τι ἂν κακόν τις ποιῇ τοὺς πολεμίους, τοῦτο καὶ παρὰ θεοῖς καὶ ἀνθρώποις δίκης ὑπέρτερον νομίζεται» (Πλούτ. Ἠθ. 223 b), καὶ τὸ τοῦ Λυσάνδρου, «ὅπου ἡ λεοντῆ μὴ ἐφικνεῖται, προσραπτέον ἐκεῖ τὴν ἀλωπεκῆν» (Πλούτ. Λυσ. 7. Ἠθ. 190 e). Ἐπίσης κατὰ ταῦτα οὐδόλως εἶναι θαυμαστόν, ὅτι ὁ Ἀγησίλαος ὑπερήσπισε τὸν Φοιβίδαν, ὃς οὐ προσταχθεὶς ὑπὸ τῆς πόλεως κατέλαβεν ἐν εἰρήνῃ τὴν Καδμείαν, ἀκρόπολιν τῶν Θηβῶν, λέγων, «ὅτι εἰ μὲν βλαβερὰ τῇ Λακεδαίμονι πεπραχὼς εἴη, δίκαιος εἴη ζημιοῦσθαι· εἰ δὲ ἀγαθά, ἀρχαῖον εἶναι νόμιμον ἐξεῖναι τὰ τοιαῦτα αὐτοσχεδιάζειν» (Ξεν. Ἑλλ. 5, 2, 32). Ἐν Ἀθήναις ἐξοχώτατος τύπος τοιούτου πολιτικοῦ ἀνεδείχθη ὁ Θεμιστοκλῆς, ὃς ἀνενδοιάστως μετεχειρίζετο πάντα τὰ μέσα τὰ ἐπιτήδεια πρὸς διάσωσιν τῆς ἐν Ἑλλάδι δυναστείας καὶ ὑπεροχῆς τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος· ἐξαιρέτως κατέστη εἰς τοῦτο περιβόητος ὁ τρόπος, καθ' ὃν διεβουκόλει τοὺς Σπαρτιάτας λέγων αὐτοῖς, ὅτι ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν δὲν τειχίζεται, καὶ παρατείνας τὴν ἐν τῇ Σπάρτῃ διατριβὴν ὡς πρεσβευτής, ἕως οὗ τὸ τεῖχος ἔλαβεν ὕψος ἱκανόν, ὥστε νὰ σώζῃ τοὺς ἐνοικοῦντας. Πόσον διάφοροι ἦσαν αἱ κρίσεις περὶ τῆς πράξεως ταύτης τοῦ Θεμιστοκλέους, διδάσκει ἡμᾶς σαφέστατα ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Πρὸς Λεπτίνην (74), ἔνθα παραβάλλων πρὸς ταύτην τὴν τοῦ Κόνωνος λέγει· «ὅσῳ τὸ φανερῶς τοῦ λάθρᾳ κρεῖττον καὶ τὸ νικῶντας τοῦ παρακρουσαμένους

πράττειν ὁτιοῦν ἐντιμότερον, τοσούτῳ κάλλιον Κόνωνα τὰ τείχη στῆσαι Θεμιστοκλέους· ὁ μὲν γὰρ λαθών, ὁ δὲ νικήσας τοὺς κωλύσοντας αὔτ' ἐποίησεν», ἀλλὰ γιγνώσκων ὁ Δημοσθένης, ὅτι ταῦτα λέγων ἔμελλε νὰ προσβάλῃ τὰ αἰσθήματα πολλῶν ἀκροατῶν τιμώντων τὴν μνήμην τοῦ μεγάλου ἱδρυτοῦ τῆς ναυτικῆς δυνάμεως τῶν Ἀθηνῶν προτάσσει τῶν παρατεθέντων λόγων τὴν παράκλησιν· «καὶ πρὸς Διός, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μηδεὶς φθόνῳ τὸ μέλλον ἀκούσῃ, ἀλλ' ἂν ἀληθὲς ᾖ σκοπείτω». Ἐφίλουν δ' ἄλλως ν' ἀντιτάσσωσι πρὸς τὸν πανοῦργον Θεμιστοκλέα τὸν σύγχρονον καὶ ἀντίπαλον αὐτοῦ πολιτικόν, τὸν δίκαιον Ἀριστείδην, καὶ νὰ παριστῶσι τὸ φρόνημα αὐτῶν διὰ χαρακτηριστικῶν ἀνεκδότων. Διηγοῦνται, ὅτι, ὅτε ὁ Θεμιστοκλῆς εἶπε πρὸς τὸν δῆμον, «ὡς ἔχει τι βούλευμα καὶ γνώμην ἀπόρρητον, ὠφέλιμον δὲ τῇ πόλει καὶ σωτήριον, ἐκέλευσαν Ἀριστείδην μόνον ἀκοῦσαι καὶ συνδοκιμάσαι. Φράσαντος δὲ τῷ Ἀριστείδῃ τοῦ Θεμιστοκλέους, ὡς διανοεῖται τὸν ναύσταθμον ἐμπρῆσαι τῶν Ἑλλήνων, οὕτω γὰρ ἔσεσθαι μεγίστους καὶ κυρίους ἁπάντων τοὺς Ἀθηναίους, παρελθὼν εἰς τὸν δῆμον ὁ Ἀριστείδης ἔφη τῆς πράξεως, ἣν Θεμιστοκλῆς πράττειν διανοεῖται, μήτε λυσιτελεστέραν ἄλλην μήτ' ἀδικωτέραν εἶναι» (Πλούτ. Ἀριστ. 22)· ἡ διήγησις αὕτη διδάσκει ἡμᾶς, ὅτι ὁ μὲν Θεμιστοκλῆς μόνον τὸ συμφέρον τῆς ἑαυτοῦ πόλεως ἐσκόπει, ὁ δὲ Ἀριστείδης δὲν ἦτο ἀδιάφορος περὶ τὴν ἐκλογὴν τῶν μέσων· ὅταν δὲ πάλιν ἀναγινώσκωμεν, ὅτι ὁ Ἀριστείδης συνεβούλευε τοῖς Ἀθηναίοις, ὅπως τὴν ἐπιορκίαν τρέψαντες εἰς αὐτόν, ὅστις ὤμοσε πρὸς τοὺς Ἕλληνας ὑπὲρ τῶν Ἀθηναίων, ᾗ συμφέρει χρῶνται τοῖς πράγμασιν (Πλούτ. Ἀριστ. 25), οἱ λόγοι οὗτοι διερμηνεύουσι τὴν θεωρίαν, ὅτι καὶ ὁ πολιτικός, ὅστις ἄκων μόνον ἐγκαταλείπει τὰς τρίβους τῆς δικαιοσύνης, ὑπὸ τῆς ἀνάγκης τῶν πραγμάτων ὠθούμενος παρεκκλίνει ἀπὸ τῶν ἰδίων αὐτοῦ ἀρχῶν. Ὅσον μικρὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ πραγματικὴ βάσις ἀμφοτέρων τούτων τῶν ἱστορημάτων, γίνεται ἐξ αὐτῶν κατάδηλον, πόσον τὰ ἐκ τοιούτων παρατηρήσεων ἀναφυόμενα ζητήματα ἀπησχόλουν τὰ πνεύματα.

Κατὰ τὰς ἐμφυλίους στάσεις τῶν ὀλιγαρχικῶν καὶ δημοκρατικῶν πρὸς ἀλλήλας, αἵτινες ἐσπάρασσον τὴν Ἑλλάδα ἐν τῷ πελοποννησιακῷ πολέμῳ, προσετέθη τούτοις καί τι ἕτερον· ᾐσθάνοντο δηλονότι τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ὁ τρόπος τοῦ ἀντιπάλου ἀφεύκτως καὶ εἰκότως παντάπασιν ἀσκεῖ ἐπὶ τοῦ ἰδίου τρόπου, ἡ δὲ ἀμοιβαία δυσπιστία τῶν φατριῶν ἐπέτεινεν ἐξάπαντος τὴν καθολικὴν τῶν ἠθῶν ἔκλυσιν. Τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν δὲν πρέπει τις νὰ ἐπιτρέπῃ τῷ ἐχθρῷ, ὅστις εἶναι ἕτοιμος πρὸς ἐπίθεσιν καὶ γνωστὸς ὡς τοιοῦτος, τὴν ἐκλογὴν τῆς πρὸς αὐτὸν εὐνοϊκῆς στιγμῆς, ἀλλὰ νὰ προλαμβάνῃ αὐτόν, δύνανται ἐν παντὶ χρόνῳ μόνον ὑπὸ αἰσθημάτων κατεχόμενοι καὶ οὐχὶ πρακτικοὶ ἄνδρες, ἢ ὑποκριταὶ νὰ καταπολεμῶσιν· ἀλλ' ἦν τεκμήριον τῆς τῶν πάντων διαλύσεως, ὅτι αἱ ἀφορμαὶ πρὸς ἐφαρμογὴν αὐτῆς ἦσαν τοσοῦτον συχναί, καὶ ἔτι πλέον, ὅτι ἐν ἐμφυλίοις πολέμοις ἐλάμβανον χώραν, καὶ διὰ τοῦτο μνημονεύει αὐτὴν ὁ Θουκυΐδδης ἐν τῇ περιφήμῳ περιγραφῇ τῆς τότε ἠθικῆς καταπτώσεως («ἁπλῶς δὲ ὁ φθάσας τὸν μέλλοντα κακόν τι δρᾶν ἐπῃνεῖτο, καὶ ὁ ἐπικελεύσας τὸν μὴ διανοούμενον» 3, 82, 5). Ἀλλ' ὅτι ἡ πολιτεία δὲν πρέπει ἐκ λόγων τοῦ δικαίου νὰ θυσιάζῃ τὸ ἑαυτῆς συμφέρον ὑπὲρ τῶν πολεμίων αὐτῆς, οἵτινες εἶναι ἕτοιμοι πρὸς πᾶσαν ἀδικίαν, οὐδὲ τὸν Δημοσθένη τὸν τοσοῦτον ἰδεώδη φρονήματα τρέφοντα διέλαθε· διότι οὗτος ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας (25-28) χλευάζει τοὺς ἀξιοῦντας τοῦτο παρὰ τῶν Ἀθηνῶν καὶ κηρύττει τὸ δόγμα· «πάντων μὲν τὰ δίκαια ποιεῖν ὡρμημένων αἰσχρὸν ἡμᾶς μόνους μὴ ἐθέλειν, ἁπάντων δὲ τῶν ἄλλων ὅπως ἀδικεῖν δυνήσονται παρασκευαζομένων μόνους ἡμᾶς τὰ δίκαια προτείνεσθαι, μηδενὸς ἀντιλαμβανομένους, οὐ δικαιοσύνην, ἀλλ' ἀνανδρίαν ἡγοῦμαι». Κατὰ τὸ αὐτὸ ἀκριβῶς πνεῦμα λέγει ὁ Ἰσοκράτης (12, 117. 118) μετά τινος ἀποδοκιμασίας τῶν ἕτερα φρονούντων, ὅτι πάντες οἱ νοῦν ἔχοντες ἐνόμιζον, ὅτι ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ κρείττων ἐστὶν ἡ αἵρεσις τοῦ δεινὰ ποιεῖν ἑτέρους ἢ πάσχειν αὐτοὺς καὶ τοῦ μὴ δικαίως τῶν ἄλλων ἄρχειν μᾶλλον ἢ φεύγοντας τὴν αἰτίαν ταύτην ἀδί-

κως ἑτέροις δουλεύειν. Τούτου ἕνεκα καὶ τὴν πρᾶξιν ἐκείνου, ὅστις τὸ ὑπὸ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως ἐπιτασσόμενον παρέλειπεν ὑποκρινόμενος ἀρετήν, ὠνόμαζον περιφρονητικῶς ἀνδραγαθίζεσθαι (ὅρα τ. 1, σ. 373).

Ἐκ τῶν ὑπὸ τῆς πράξεως τοῦ βίου καθιερωθέντων ἐξήγαγον ἐν πρώτοις σοφισταί τινες εὐρύτατα θεωρητικὰ συμπεράσματα, δι' ὧν σφόδρα προσέκρουσαν πρὸς τὰς γνώμας πολλῶν πολιτῶν. Οἱ ἀντιπρόσωποι τούτων τῶν ἀποπειρῶν εἶναι ὁ Καλλικλῆς τοῦ πλατωνικοῦ Γοργίου (482c-484c) καὶ ὁ Θρασύμαχος τῆς πλατωνικῆς Πολιτείας (1, 338 c)· ἐκεῖνος μὲν διατείνεται, ὅτι «νόμῳ μὲν τοῦτο ἄδικον καὶ αἰσχρὸν λέγεται, τὸ πλέον ζητεῖν ἔχειν τῶν πολλῶν, καὶ ἀδικεῖν αὐτὸ καλοῦσιν· ἡ δέ γε φύσις αὐτὴ ἀποφαίνει αὐτό, ὅτι δίκαιόν ἐστι τὸν ἀμείνω τοῦ χείρονος πλέον ἔχειν καὶ τὸν δυνατώτερον τοῦ ἀδυνατωτέρου», ὁ δὲ Θρασύμαχος ἀποφαίνεται, ὅτι τὸ δίκαιον οὐκ ἄλλο τί ἐστιν ἢ τὸ τοῦ κρείττονος συμφέρον[40]). Ἀλλὰ πολυειδῶς ἐξητάζετο ἡ διάκρισις δικαίου καὶ συμφέροντος καὶ ἡ ἀξία αὐτῆς ἐν τῇ πολιτικῇ· ἐξαιρέτως δὲ ἀποτελεῖ σπουδαῖον παράγοντα ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τῶν ἀντιθέτων φατριῶν παρὰ Θουκυδίδῃ. Αἱ δημηγορίαι, δι' ὧν οἱ πρέσβεις τῶν Κερκυραίων καὶ Κορινθίων παρὰ τῷ ἱστορικῷ τούτῳ (1, 32-43) ζητοῦσι νὰ προσελκύσωσιν ἑκάτεροι πρὸς ἑαυτοὺς τὴν ἐκκλησίαν τῶν Ἀθηναίων, συμπληροῦσιν ἀλλήλας οὕτως, ὥστε ἐκεῖνοι μὲν προβάλλουσιν ὑπὲρ τῆς χρείας αὐτῶν ὡς λόγους μόνον τὰ συμφέροντα τῶν Ἀθηναίων, οὗτοι δὲ λόγους ἐκ τοῦ δικαίου πηγάζοντας· ἀλλ' ἡ περαιτέρω ἀνάπτυξις διδάσκει συγχρόνως, ὅτι ἀμφότεροι πράγματι ἐδικαιοῦντο νὰ ἐλπίζωσιν, ὅτι τὰ ἐπιχειρήματα αὐτῶν ἐνεποίουν τοῖς Ἀθηναίοις ἐντύπωσιν, διότι οὗτοι κατ' ἀρχὰς ἀμφεταλαντεύθησαν γενομένης καὶ δὶς ἐκκλησίας, τέλος ἐψηφίσαντο ὑπὲρ τῶν Κερκυραίων, ἀλλὰ καὶ πρὸς τούτους δὲν συνῆψαν, ἣν αὐτοὶ ἀπήτουν τελείαν συμμαχίαν. Κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον ἀντιπαλαίουσιν αἱ γνῶμαι ἐν τῷ διαλόγῳ τῶν Ἀθηναίων καὶ Μηλίων ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ (84-

113). Οἱ μὲν Ἀθηναῖοι λέγουσιν, ὅτι βούλονται νὰ ὑποτάξωσι τὴν νῆσον Μῆλον, διότι ἡ πολιτικὴ ἀνάγκη ἐπιβάλλει αὐτοῖς τοῦτο, διαρρήδην δὲ ἀφίστανται πάσης δικαιολογίας, διότι οὕτω θὰ ἔλεγον λόγους καλοὺς μέν, ἀλλ' οὐχὶ ἀληθεῖς· οἱ δὲ Μήλιοι προβάλλουσι τὸ ἀναμφισβήτητον αὐτῶν δίκαιον καὶ ἐλπίζουσιν εἰς τὴν βοήθειαν τῶν θεῶν, διότι ὅσιοι πρὸς οὐ δικαίους ἵστανται· ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνοι καὶ οὗτοι διαφωτίζουσιν ἐν τῷ μεταξὺ τὴν ὑπόθεσιν κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε καὶ ἐκ τῆς ἀρχῆς τοῦ ἀντιπάλου φαίνεται ὅτι ἐξάγεται τὸ παρ' ἑκατέρων ἀπαιτούμενον. Οἱ μὲν Ἀθηναῖοι δηλονότι διατείνονται, ὅτι δὲν ἀντιβαίνουσι πρὸς τὴν βούλησιν τῶν θεῶν, ὅταν ἕπωνται τῷ ἀναλλοιώτῳ καὶ ἀναγκαίῳ νόμῳ τῆς φύσεως, καθ' ὃν ὁ δυνατώτερος ἄρχει τοῦ ἀδυνατωτέρου (105), οἱ δὲ Μήλιοι ὑπομιμνήσκουσιν ἐκείνους, ὅτι ὁ σήμερον δυνατώτερος αὔριον ἐνδέχεται νὰ εἶναι ἀδυνατώτερος καὶ διὰ τοῦτο ὁ δυνατώτερος περὶ τοῦ ὀρθῶς νοουμένου ἰδίου συμφέροντος κήδεται, ἐὰν μεριμνᾷ περὶ τῆς σωτηρίας γενικῶν τινων ἀρχῶν τοῦ δικαίου (90). Ἐν οἷς ἑκάτεροι ὑποχωροῦσι τοῖς ἑτέροις ὑποδεικνύεται ἡ γνώμη αὐτοῦ τοῦ συγγραφέως, οἵα ἑρμηνεύεται ἀκριβέστατα καὶ σαφέστατα ἐν τῷ λόγῳ τῶν ἐν Σπάρτῃ Ἀθηναίων πρέσβεων ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ (76)· ἐκεῖ ἀνακηρύσσεται τὸ δίκαιον τοῦ δυνατωτέρου ὡς ἀναγκαῖον θεμέλιον πάσης πολιτικῆς ἰσχύος, ἀλλὰ συγχρόνως λέγεται ὅτι «ἐπαινεῖσθαι ἄξιοί εἰσιν, οἵτινες χρησάμενοι τῇ ἀνθρωπείᾳ φύσει, ὥστε ἑτέρων ἄρχειν, δικαιότεροι ἢ κατὰ τὴν ὑπάρχουσαν δύναμιν γεγένηνται»[41]). Ἀλλ' ἡ διάστασις τῶν δύο γνωμῶν ἔχει καὶ τὴν ψυχολογικὴν αὐτῆς ὄψιν, ἥτις καταφανεστάτη γίνεται ἡμῖν ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ τοῦ Σοφοκλέους· διότι ἡ ἐν αὐτῷ παριστανομένη ἀντίθεσις στρέφεται μὲν κυρίως περὶ τὸ ζήτημα τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῆς φιλαληθείας, καὶ ὡς τοιαύτη θὰ ἐξετασθῇ καὶ ὕστερον, ἀλλὰ τὰ πρότυπα αὐτῆς προφανῶς πρέπει νὰ ζητηθῶσιν ἐν τῷ πεδίῳ τῆς πολιτικῆς δράσεως. Ὅπως σωθῇ ὁ στρατὸς τῶν Ἀχαιῶν ἀπὸ βεβαίου ὀλέθρου ἓν μόνον μέσον ὑπάρχει, ἡ προσαγωγὴ τοῦ Φιλοκτήτου καὶ τῶν

τόξων αὐτοῦ, καὶ ἐπειδὴ δὲν εἶναι δυνατὸν ὁ θανασίμως ὑβρισθεὶς υἱὸς τοῦ Ποίαντος διὰ τῆς πειθοῦς νὰ ἐπανέλθῃ πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ἀπήλασαν αὐτόν, διὰ τοῦτο ἡ θέσις τῶν πραγμάτων ἐπιβάλλει νὰ ἀναγκάσωσιν αὐτὸν πρὸς τοῦτο δι' ἀπάτης· αὕτη εἶναι ἡ γνώμη τοῦ Ὀδυσσέως. Ὁ δὲ Νεοπτόλεμος, ὅστις κατ' ἀρχὰς εἶναι ἥσυχος ἀναλογιζόμενος, ὅτι ἐκτελεῖ μόνον τὰς διαταγὰς τῶν ἀνωτέρων αὐτοῦ, αἰσθάνεται βραδύτερον μέν, ἀλλὰ βαθύτερον, ὅτι δὲν δύναται νὰ καταπροδῷ τὸν εἰς τὴν βοήθειαν αὐτοῦ ἐλπίσαντα, νὰ ἐξαπατήσῃ τὸν ἄνευ οὐδεμιᾶς ὑποψίας αὐτῷ πιστεύσαντα, καὶ τέλος ὑπακούει εἰς τὴν φωνὴν τῆς ἑαυτοῦ συνειδήσεως. Ἀφ' ἑνὸς μὲν ἵσταται ἡ φροντὶς περὶ τῆς εὐτυχίας καὶ δυστυχίας τῶν μυριάδων Ἀχαιῶν τῶν πρὸ τῆς Τροίας ἐστρατοπεδευμένων περὶ τῆς τιμῆς τοῦ ἑλληνικοῦ ὀνόματος, ἥτις εἶναι ἀνεπανορθώτως συνδεδεμένη μετὰ τῆς ἁλώσεως τοῦ Ἰλίου, ἑτέρωθεν δὲ ἡ ἀψευδεστάτη φωνὴ τοῦ συνειδότος, ὅπερ ἐπιτάττει ἐξ ἴσου τὴν προστασίαν τοῦ βοηθείας χρείαν ἔχοντος καὶ τὴν μετὰ θρησκευτικῆς εὐλαβείας τήρησιν τοῦ δοθέντος λόγου. Ἡ ἐν τῷ δράματι τοῦ Σοφοκλέους ἐκτυλισσομένη σύγκρουσις ἐτάραξεν ἴσως τὴν ψυχὴν τῶν Ἑλλήνων πολιτικῶν ἐν νυξὶν ἀύπνοις καὶ θλιβεραῖς, μόνον δὲ ὁ ἐπιπόλαιος δύναται νὰ ψέξῃ ὡς προπετῆ ἐκεῖνον, ὅστις ἐπὶ τέλους ἐβουλεύσατο ὥσπερ ὁ Ὀδυσσεύς.

Λεπτὸν καὶ πολλῆς προσοχῆς ἄξιον χαρακτηριστικὸν τοῦ σοφοκλείου δράματος εἶναι, ὅτι ἡ πεποίθησις, ἣν ὁ Νεοπτόλεμος ἐμπνέει τῷ Φιλοκτήτῃ, ἀποτρέπει αὐτὸν νὰ λάβῃ παρὰ τούτου ὅρκον, καὶ ἀρκεῖται μόναν δεξιὰν λαμβάνων καὶ διδούς· διότι οὕτω καθίσταται ἠθικῶς δυνατὴ ἡ πρὸς τὸ συμφέρον τῶν Ἀχαιῶν προεσχεδιασμένη ἀπάτη. Ἡ δ' ἐνταῦθα ἐνυπάρχουσα διδασκαλία συμφωνεῖ πρός τινα πολιτικὴν ἀρχήν, ἥτις ἐν τῇ θεωρίᾳ οὐδέποτε ἐπολεμήθη. Βάσις πασῶν τῶν διεθνῶν σχέσεων ἦν ἡ θρησκεία, πᾶσαι αἱ συμμαχίαι καθηγιάζοντο διὰ κοινῶν θυσιῶν, πᾶσαι αἱ συνθῆκαι ἐπεκυροῦντο διὰ πανηγυρικῶν ὅρκων, ἐν οἷς πολλάκις ἀπηγγέλλοντο φοβεραὶ ἀραὶ κατὰ τῶν τυχὸν ἐπιορκησόντων· διὰ

τοῦτο ἡ πολιτεία, ἥτις μετὰ κουφονοίας ἠθέτει τὰς τοιούτῳ τρόπῳ ἀναληφθείσας ὑποχρεώσεις, ὤφειλε νὰ προσδοκᾷ κατὰ τὰς δοξασίας τῆς ἀρχαιότητος τὸν ὄλεθρον ἐκ τῆς ὀργῆς τῶν θεῶν, καὶ διὰ τοῦτο παρὰ πᾶσαν τὴν κλίσιν πρὸς τὸ ἐξαπατᾶν ἀλλήλους μεγάλως ἐφοβοῦντο τοῦτο. Τὰ συμβάντα πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου δεικνύουσι τοῦτο σαφέστατα, διότι, εἰ καὶ αἱ σχέσεις ἦσαν εἰς τὸν ἔσχατον βαθμὸν τεταμέναι, δμως ἑκάτεροι σφόδρα ὤκνουν νὰ πράξωσί τι ἀντιβαῖνον πρὸς τὰς συνθήκας. Καὶ αὐτοὶ οἱ πρέσβεις τῶν Κερκυραίων παρὰ Θουκυδίδῃ, οὓς ἡ περιδεὴς εὐσυνειδησία πολλῶν Ἀθηναίων ἐν τοιούτοις πράγμασι προφανεῖς παρέχει δυσχερείας (1, 38, 1), δὲν δύνανται νὰ παρέλθωσιν ἐν σιγῇ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν τῷ λόγῳ αὐτῶν, ὅς μόνον εἰς τὸ πολιτικὸν συμφέρον ἀποβλέπει, καὶ πειρῶνται νὰ παράσχωσιν εἰς τὰς πρὸς τὴν Σπάρτην σπονδάς, ὑφ' ὧν αἱ Ἀθῆναι δεσμεύονται, ὡς οἷόν τε εὐνοϊκωτάτην πρὸς τὴν ὑπόθεσιν αὐτῶν ἑρμηνείαν. Ἐν τῇ περαιτέρῳ ἐκτυλίξει τῶν γεγονότων, ὡς περιγράφει αὐτὴν ὁ ἱστορικός, φαίνεται ὅτι καὶ ἡ τήρησις τοῦ ὅρκου φέρει τοὺς ἀγαθοὺς αὐτῆς καρπούς, ὥσπερ ἡ παράβασις αὐτοῦ τοὺς κακούς. Διότι κατὰ τὸν Θουκυδίδην (7, 18) οἱ Σπαρτιᾶται ἐν μὲν τῷ προτέρῳ πολέμῳ εἰκότως ἐνόμιζον δυστυχεῖν, καθ' ὅσον αὐτῶν μᾶλλον ἐγένετο τὸ παρανόμημα, «ὅτι τε εἰς Πλάταιαν ἦλθον Θηβαῖοι ἐν σπονδαῖς, καί, εἰρημένον ἐν ταῖς πρότερον ξυνθήκαις ὅπλα μὴ ἐπιφέρειν, ἢν δίκας ἐθέλωσι διδόναι, αὐτοὶ οὐχ ὑπήκουον εἰς δίκας προκαλουμένων τῶν Ἀθηναίων»· ἐν δὲ τῷ ὑστέρῳ, τῷ λεγομένῳ δεκελεικῷ, ἤλπιζον ἐπὶ τὴν νίκην, διότι ἐνόμιζον, ὅτι τὰς σπονδὰς πρότεροι οἱ Ἀθηναῖοι ἔλυσαν. Ἐπίσης ὁ Ξενοφῶν πρεσβεύει, ὅτι οἱ Θεοὶ οὔτε τῶν ἀσεβούντων οὔτε τῶν ἀνόσια ποιούντων ἀμελοῦσιν, ὡς ἀποδεικνύει πλὴν ἄλλων τὸ παράδειγμα τῶν Λακεδαιμονίων, οἵτινες «ὀμόσαντες αὐτονόμους ἐάσειν τὰς πόλεις τὴν ἐν Θήβαις ἀκρόπολιν κατασχόντες ὑπ' αὐτῶν μόνων τῶν ἀδικηθέντων ἐκολάσθησαν» (Ἑλλην. 5, 4, 1). Εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι πράγματι αἱ παρασπονδήσεις δὲν ἦσαν σπάνιόν τι χρῆμα ἐν τῇ

ἑλληνικῇ ἱστορίᾳ, ἀλλὰ κατὰ πᾶσαν πιθανότητα οἱ λαοὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ᾐσθάνοντο βαθύτερον, ἢ οἱ τὰ πράγματα διευθύνοντες πολιτικοὶ ἄνδρες, τοὺς θρησκευτικοὺς δισταγμούς, οἵτινες ἦσαν ἐπιτήδειοι νἀποτρέψωσιν αὐτοὺς τῆς ἐπιορκίας, ὥστε οἱ ἀρχηγοὶ αὐτῶν μόνον μετὰ προφυλάξεως ἠδύναντο νὰ συμβουλεύωσι τοιαῦτα· πολὺ διδακτικὸν εἰς τοῦτο εἶναι τὸ ἀνέκδοτον ἐκεῖνο, καθ' ὃ ὁ Ἀριστείδης ἐκέλευε τοὺς Ἀθηναίους «τὴν ἐπιορκίαν τρέψαντας εἰς αὐτὸν ᾗ συμφέρει χρῆσθαι τοῖς πράγμασιν» (Πλούτ. Ἀριστ. 15). Ἀλλὰ πλὴν τῆς πιστῆς τηρήσεως τῶν σπονδῶν καὶ ἡ αὐστηρὰ διαφύλαξις τῶν φιλικῶν σχέσεων, ἃς συνῆψαν αἱ πολιτεῖαι πρὸς ἀλλήλας, ἐθεωρεῖτο ὡς ἀναγκαία ἀπαίτησις σοβαρᾶς καὶ σεμνῆς πολιτικῆς· τοῦτο κηρύττουσιν ἐκ συμφώνου οἱ Πλαταιεῖς ῥήτορες παρὰ Θουκυδίδῃ (3, 56, 7) καὶ ὁ Φλιάσιος Πατροκλῆς παρὰ Ξενοφῶντι (Ἑλλ. 6, 5, 41).

Ἐὰν ὁ Θουκυδίδης ἀπεδέχετο μετὰ περιορισμῶν τὸ δίκαιον ἐκεῖνο τοῦ δυνατωτέρου, ὅπερ τινὲς τῶν σοφιστῶν ἀπεριορίστως ἐλάμβανον ὡς ἀφετηρίαν τῆς πολιτικῆς αὐτῶν θεωρίας, ἤγετο ὑπὸ τῆς γνώμης, ὅτι μόνον δι' αὐτοῦ δύναται νὰ ἐξομαλισθῇ ἡ ὁδὸς εἰς τὴν δημιουργίαν εὐρυτέρων πολιτικῶν ὀργανισμῶν. Ἐξαιρέτως ἐθεώρει τοῦτο ἀναγκαῖον εἰς τῶν Ἀθηναίων τὸ κράτος, οὗ τὴν αὔξησιν καὶ ἐμπέδωσιν ὑπελάμβανεν ὡς ἀναγκαίαν καὶ συμφέρουσαν τῇ Ἑλλάδι· τῆς γνώμης ταύτης, ἥτις διήκει διὰ παντὸς τοῦ ἔργου τοῦ Θουκυδίδου, διδάσκαλος ἀναμφιβόλως ἐγένετο ὁ Περικλῆς. Καὶ εἰς τὸ στόμα τούτου φιλεῖ νὰ ἐμβάλλῃ ὁ ἱστορικὸς ῥήσεις, ὑφ' ὧν διαφωτίζονται οἱ ὅροι καὶ ἡ ὑψηλοτέρα σημασία τῆς δυνάμεως. Οὗτος εἶναι ὁ Περικλῆς, ὃς κατὰ τὰς πρώτας διαπραγματεύσεις πρὸς τὴν Σπάρτην συμβουλεύει τοῖς Ἀθηναίοις μὴ εἴκειν Πελοποννησίοις μηδὲ τὸ ἐλάχιστον, διότι ὑποχωροῦντες ἐν τοῖς μικροῖς, εὐθὺς καὶ ἄλλα μείζονα ἐπιταχθήσονται ὡς φόβῳ καὶ ἐν ἐκείνοις ὑπακούσοντες (1, 140. 141), καὶ ὅστις ἐν τῷ ἐπιταφίῳ ἐνθουσιῶν λέγει, ὅτι ἡ δύναμις τῶν Ἀθηνῶν ἀσκεῖ ἐπὶ τῆς φαντασίας γόητρον ὑπέρτερον καὶ ἐκείνου τῶν ἡρωϊκῶν

χρόνων, οὓς οἱ ποιηταὶ ἐξύμνησαν καὶ ἐλάμπρυναν· «μόνη γὰρ τῶν νῦν ἀκοῆς κρείσσων ἐς πεῖραν ἔρχεται, καὶ μόνη οὔτε τῷ πολεμίῳ ἐπελθόντι ἀγανάκτησιν ἔχει ὑφ' οἵων κακοπαθεῖ, οὔτε τῷ ὑπηκόῳ κατάμεμψιν ὡς οὐχ ὑπ' ἀξίων ἄρχεται» (2, 41, 3). Καὶ ἡ λέξις, δι' ἧς φιλεῖ νὰ ὀνομάζῃ ταύτην, τὸ οὐδέτερο πληθυντικὸν αὐτὰ (1, 144, 4. 2, 36, 4. 2, 43, 1), δεικνύει πόσον ἡ ἔννοια αὐτῆς ἐδέσποζε τῶν νοημάτων τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρὸς καὶ πόσον ὀλίγον ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα παρέχει αὐτῷ μέσον ἐπιτήδειον, ὅπως περιλάβῃ ἐν στερεῷ πλαισίῳ τὴν πρὸ τῆς ψυχῆς αὐτοῦ αἰωρουμένην εἰκόνα ἐκείνης τῆς δυνάμεως[42]. Τούτων οὕτως ἐχόντων δικαιούμεθα νἀμφιβάλλωμεν, ἂν ὁ Περικλῆς, ὡς ἐκ πρώτης ὄψεως δύναται νὰ φανῇ (πρβλ. Θουκ. 2, 43, 1), διὰ τοῦτο μόνον θεωρεῖ τὴν δύναμιν τῆς πολιτείας ὡς ἠθικὸν παράγοντα τοῦ ἐθνικοῦ βίου, διότι ἡ θέα αὐτῆς ἐπαίρει τὸ φρόνημα τοῦ πολίτου καὶ καθιστᾷ αὐτὸν ἱκανὸν πρὸς τολμηρὰς ἐπιχειρήσεις, δυνάμεθα δὲ μᾶλλον νὰ ὑπολάβωμεν αὐτὸν φρονοῦντα, ὅτι ἐκείνη καὶ διὰ τοῦτο εἶναι τοιαύτη, διότι ἐμπερικλείει ἐν ἑαυτῇ σοβαρὰς εὐθύνας καὶ φέρει τὴν συνείδησιν τούτων εἰς εὐρεῖς κύκλους. Πῶς ἐν τῇ ἀδυναμίᾳ τῆς πολιτείας ὁ ἄνθρωπος μαραίνεται, διότι οὐδαμοῦ ἐν τῷ περιβάλλοντι αὐτὸν προσπίπτει εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ τὸ παράδειγμα ἀληθῶς ὑπευθύνου δράσεως καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἐν αὐτῷ εὐκόλως ἀποσβέννυται ἡ συνείδησις ὑψηλοτέρου τινὸς σκοποῦ τοῦ βίου, περὶ τούτου πειθόμεθα ἀδιστάκτως, ἐὰν ἀποβλέψωμεν εἰς τὴν κατάστασιν τῶν μικρῶν πολιτειῶν τῆς Ἑλλάδος ἐν τῇ περιόδῳ τῇ μεταξὺ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου καὶ τῆς μακεδονικῆς δυναστείας. Δὲν ὑπάρχει ἀληθῶς θλιβερωτέρα εἰκὼν ἐκείνης, ἣν περὶ μιᾶς τούτων, πρὸς ἣν βεβαίως αἱ πλεῖσται τῶν ἄλλων ἦσαν ὁμοιόταται, σχηματίζομεν ἐκ τοῦ στρατιωτικοῦ συγγράμματος Αἰνείου τοῦ Τακτικοῦ τοῦ εἰς τὴν περίοδον ταύτην ἀνήκοντος, λαμπροτάτην δὲ ἀντίθεσιν πρὸς ταύτην ἀποτελοῦσι τῷ ὄντι αἱ σύγχρονοι Ἀθῆναι διὰ τὴν ἐν αὐταῖς ὑπάρχουσαν περιουσίαν πολιτικοῦ φρονήματος καὶ ἐθελοθυσίας, ἀλλ' ἕνεκα τῶν παραδόσεων περὶ τῆς

προτέρας αὐτῶν δυνάμεως διετηρεῖτο καὶ παρὰ τοῖς πολίταις αὐτῶν ζῶσα ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ δρᾶσις καὶ ἡ κατάστασις τῆς πατρίδος αὐτῶν ἐνεῖχέ τινα ἔλλειψιν, ἣν ὁ Δημοσθένης ἀκριβέστατα ἡρμήνευσεν.

Πρὸς τὰς γενικὰς ἀρχάς, ὑφ' ὧν ὁ Περικλῆς κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ ἱστορικοῦ αὐτοῦ ἤγετο, συνεφώνουν αἱ πράξεις αὐτοῦ· ἰδίως δ' ἐξεδηλώθησαν αὗται ἐν τῇ διοργανώσει, ἣν τῇ ἀττικῇ συμμαχίᾳ ἔδωκεν. Ἐν ταύτῃ ἐσπούδασεν ἐπιμελῶς ὁ Περικλῆς, ὅπως τὴν ἔλλειψιν ἐσωτερικῆς δυνάμεως πρὸς ἐπέκτασιν, ἥτις ἦν φυσικὴ εἰς πολιτείαν ἐντὸς στενοῦ χώρου περιωρισμένην, νὰ ἀναπληρώσῃ συναρμολογῶν περὶ ταύτην σφαῖράν τινα πολιτικῆς δυνάμεως, ἐὰν δὲ ἡ διακόσμησις καὶ ἡ οἰκονομία τῆς συμμαχίας ἔφερον πολλὰς ἀτελείας, ἡ κυριωτάτη αἰτία τούτου ἦν, ὅτι ἡ ἡγεμονεύουσα πόλις δὲν εἶχε τὴν ἰσχύν, δι' ἧς ἠδύνατο νὰ συνδέσῃ πρὸς ἑαυτὴν τὰς ἄλλας μετὰ τῆς ἀσφαλείας φυσικοῦ νόμου, ὡς ὁ ἥλιος τοὺς πλανήτας. Αἱ ὠμότητες, ἃς οἱ Ἀθηναῖοι διέπραξαν πρὸς τοὺς ἑαυτῶν συμμάχους ὑπὸ τὸ κράτος τῶν ἀναξίων διαδόχων τοῦ Περικλέους, πρέπει βεβαίως νὰ στηλιτεύωνται, ἀλλ' ὁ κρίνων αὐτὰς ὀφείλει νὰ ἐνθυμῆται, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ συμπληρῶσι τὴν ἀνεπαρκῆ ὑλικὴν αὐτῶν δύναμιν διὰ τῆς ἠθικῆς ἐνεργείας τῆς τρομοκρατίας, διότι ἀπολύτως ἔδει νὰ καταπνίγηται ἡ παράστασις, ὅτι ἡ ἀποστασία εἶναι τοὐλάχιστον ἀξία καὶ ἀποπείρας. Κρείττονα ὁμοσπονδίαν δὲν κατώρθωσε νὰ ἱδρύσῃ ἡ ἐκ δημοκρατικῶν πόλεων συγκειμένη Ἑλλὰς ἐν τοῖς χρόνοις πρὸ τῆς μακεδονικῆς περιόδου, ἐὰν δὲ δικαίως οὐκ ὀλίγας ἐλλείψεις εὑρίσκωμεν ἐν τῇ συμμαχίᾳ τῶν Ἀθηναίων, εἶναι βεβαίως ἄξιον τοῦ κόπου νὰ παραβάλωμεν πρὸς αὐτὴν τὴν ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῆς Σπάρτης συνταχθεῖσαν πελοποννησιακήν. Τὴν ἔλλειψιν τῆς ἑνότητος ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῆς συμμαχίας ταύτης, τὴν βραδύτητα περὶ τὸ βουλεύεσθαι, τὴν ἀπέχθειαν τῶν μελῶν αὐτῆς πρὸς τὸ εἰσφέρειν ὑπὲρ κοινῶν σκοπῶν, τὴν βαρύτητα τῶν στρατιωτικῶν αὐτῆς κινήσεων, πάντα ταῦτα περιγράφει ὁ Περικλῆς

παρὰ Θουκυδίδῃ (1, 141), ἡ δὲ περιγραφὴ δύναται νὰ θεωρηθῇ τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιόπιστος, διότι συμφωνεῖ κατ' οὐσίαν πρὸς τὴν τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης 'Αρχιδάμου (1, 80). Μετὰ τὴν λῆξιν τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἐπανελήφθησαν τὰ αὐτὰ φαινόμενα ἐν τῇ 'Αττικῇ συμμαχίᾳ τῇ ἀνακαινισθείσῃ ὑπὸ Τιμοθέου, Χαβρίου καὶ Καλλιστράτου, ἡ δὲ πρόσκαιρος τῶν Σπαρτιατῶν ἡγεμονία ἐγένετο πολλῷ βιαιοτέρα τῆς τῶν 'Αθηναίων, καὶ ἡ βραχύβιος τῶν Θηβαίων ἐστερεῖτο τῶν ὅρων τῆς στερεᾶς διοργανώσεως. Νέας πολιτείας δὲν ἠδυνήθη πλέον ἡ δημοκρατικὴ 'Ελλὰς νὰ παραγάγῃ· ἀλλ' εἶναι πάντως πολὺ σημαντικόν, ὅτι ἥ τε Σπάρτη καὶ αἱ 'Αθῆναι, αἵτινες μόναι ἀπέδειξαν, ὅτι εἶχον τὴν ἱκανότητα νὰ σχηματίσωσι κέντρα πολιτικῆς κρυσταλλώσεως, ὀφείλουσι τὸν ἀφορισμὸν τοῦ ἐδάφους αὐτῶν καὶ σὺν αὐτῷ τὰ ἀσάλευτα θεμέλια τῆς ἑαυτῶν ὑπάρξεως εἰς τὴν δραστηριότητα ἀρχαίων βασιλέων. 'Εξαιρέτως αἱ δημοκρατικαὶ 'Αθῆναι συνεχῶς ἐξύμνουν τὴν μνήμην τοῦ Θησέως, ὅστις κατώρθωσε νὰ ἑνώσῃ τὰς πρότερον αὐτονόμους μικρὰς πόλεις τῆς 'Αττικῆς εἰς μίαν πολιτείαν ἀξίαν τοῦ ὀνόματος· τοῦτο εἶναι τεκμήριον, ὅτι ὁ λαὸς οὐδέποτε ἀποβάλλει τὸ αἴσθημα τῆς ἠθικῆς σημασίας τῆς πολιτικῆς δυνάμεως.

'Αλλ' ὅμως κατὰ πάντας τοὺς χρόνους οὐδὲν προὐκάλεσε τοσοῦτον ἰσχυρὰν ἀντίστασιν, ὅσην ἡ ἰδέα τῆς κραταιᾶς δυνάμεως καὶ τὰ ἐπακόλουθα αὐτῆς. 'Ο παιδευτὴς τοῦ πολίτου, ὁ φύλαξ τῆς θρησκείας καὶ τῶν πατρῴων τάφων αὐτοῦ ἦν ἡ πόλις, πάντα δὲ τὰ αἰσθήματα, τὰ συνδέοντα ἐκεῖνον πρὸς ταύτην, ἀντεμάχοντο πρὸς πᾶσαν μείωσιν τοῦ ἀξιώματος, ἣν ἡ πόλις θὰ ἔπασχε προσχωροῦσα πρὸς μεῖζόν τι ὅλον. Καὶ αὐτοὶ οἱ πολῖται τῆς ἐχούσης τὴν ἡγεμονίαν πόλεως ἠδύναντο νὰ φρονῶσιν, ὅτι τοῦτο εἶναι παρεκτροπὴ ἀπὸ τῶν ἀληθῶν πολιτικῶν σκοπῶν· ἀλλ' ἐξ ἅπαντες οἱ ἄλλοι, οἵτινες οὕτω περιήρχοντο ὑπό τινα δεσποτείαν, ᾐσθάνοντο, ὅτι δυσκόλως συμβιβάζεται πρὸς τὴν φυσικὴν ἀγάπην τοῦ πατρίου ἐδάφους· ἡ δὲ γνησία ἀνδρεία τότε μόνον ἐφαίνετο ἔχουσα

ὑψηλὸν σκοπόν, ὅτε ἔμελλε νὰ ἀποσοβήσῃ ἀπὸ τούτου ἄμεσον κίνδυνον [43]. Οὕτως ἡ ἕνωσις μετὰ τῶν Ἀθηνῶν ἐγίνετο προθύμως δεκτή, ὅτε αἱ περιστάσεις ἐπέβαλλον τὴν σύμπραξιν, ὁ δὲ ἐνθουσιασμὸς τῆς στιγμῆς κατεσίγαζε τοὺς ἀντιθέτους λογισμούς, ἀλλ' εὐθὺς ὡς ἤθελον νὰ σκεφθῶσι σοβαρῶς περὶ τῶν ὑποχρεώσεων, αἵτινες ἐπήγαζον ἐκ τῆς συμμαχίας, ἐγεννᾶτο μεταμέλεια καὶ διάθεσις πρὸς ἀπείθειαν. Διὰ τοῦτο δὲ καὶ ἐν πᾶσι τοῖς πολέμοις τῶν δύο πρωτευουσῶν πόλεων τῆς Ἑλλάδος πρὸς ἀλλήλας; ἡ ἐλευθερία τῶν συμμάχων προὐβάλλετο ὡς σκοπός, τοῦτο δὲ ἔφερε τὸ ποθούμενον ἀποτέλεσμα ἐν εὐρυτάτοις κύκλοις. Ταύτην τὴν ἐλευθερίαν ἀπῄτει ἡ Σπάρτη παρὰ τῶν Ἀθηνῶν κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου· περὶ ταύτην ἐστρέφοντο πᾶσαι αἱ κατὰ τῶν Ἀθηνῶν ἐκτοξευόμεναι κατηγορίαι κατὰ τὸν πόλεμον ἐκ τοῦ στρατοπέδου τῶν ἀντιπάλων (Θουκ. 3, 10. 4, 60. 4, 85. 6, 76)· αὕτη ἦν εἷς ἐκ τῶν ὅρων, ἐφ' οἷς ἐγένετο ἡ τοσοῦτον ἐπιβλαβὴς τοῖς Ἀθηναίοις εἰρήνη τοῦ Ἀνταλκίδου (Ξεν. Ἑλλ. 5, 1, 31)· ἀλλὰ καὶ οἱ Ἀθηναῖοι ἐμέμφοντο τοὺς Σπαρτιάτας, ὅτι δὲν παρεῖχον τὴν ἐλευθερίαν τοῖς συμμάχοις, ὅτε κατεῖχον τὴν ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος (Ἰσοκρ. 8, 67). Ἀλλὰ ἐντὸς τῶν Ἀθηνῶν περὶ τὰ μέσα τῆς τετάρτης πρὸ Χριστοῦ ἑκατονταετηρίδος εὗρε παμπόλλους ὀπαδοὺς ἡ θεωρία, καθ' ἣν τὸ ἀξίωμα μεγάλης δυνάμεως ἦν ὀχληρὸν καὶ δαπανηρὸν φορτίον, μόνον ἱκανὸν νὰ ἐξεγείρῃ τὴν δυσπιστίαν τῶν ἄλλων Ἑλλήνων, ὁ δὲ ἀληθὴς προορισμὸς τῆς πολιτείας εἶναι νὰ διατάξῃ καλῶς τὰς προσόδους αὐτῆς, νὰ αὐξήσῃ ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτῆς τὴν εὐημερίαν διὰ τῆς προαγωγῆς τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς βιομηχανίας, οὕτω δε συγχρόνως νὰ ἔχῃ πάντοτε τὰ μέσα τὰ ἀναγκαιοῦντα πρὸς μεγαλοπρεπῆ τέλεσιν τῶν ἑορτῶν· τὴν θεωρίαν ταύτην ἀναπτύσσει ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ προσόδων καὶ ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ εἰρήνης, ἐν δὲ τῇ πολιτικῇ ἐφήρμοσεν ὁ Εὔβουλος [44]. Ἀλλὰ τὴν ἰδέαν τῆς δυνάμεως ἐπολέμησε καὶ ὁ Πλάτων, ὅστις οὐδὲν εἶχε κοινὸν πρὸς τὰς τάσεις

ταύτας καὶ ὡρμᾶτο ἀπὸ ἀρχῶν πολὺ ὑψηλοτέρων ἢ ὁ Ξενοφῶν καὶ ὁ Ἰσοκράτης. Ὁ Πλάτων ἐν μὲν τῷ Γοργίᾳ (517c) θεωρεῖ τὰς ναῦς, τὰ τείχη καὶ τὰ νεώρια καὶ ἄλλα τοιαῦτα πολλὰ ἐκπορισθέντα ὑπὸ Περικλέους καὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ πολιτικῶν ἀνδρῶν ὡς ἔργα τῆς κολακείας τοῦ δήμου οὐδεμίαν ἔχοντα ἀξίαν εἰ, τὴν ἠθικὴν βελτίωσιν τοῦ πολίτου, ἐν δὲ τῇ Πολιτείᾳ (6,496 b) λέγει, ὅτι σμικρὰ πόλις δύναται νὰ γείνῃ φυτώριον φιλοσόφων, ὅταν ἐν αὐτῇ μεγάλη ψυχὴ φυῇ καὶ ἀτιμάσασα τὰ τῆς πόλεως ὑπερίδῃ. Ἐν μὲν τῷ πρώτῳ χωρίῳ ἄγει αὐτὸν ἡ θεωρία περὶ τοῦ παιδαγωγικοῦ σκοποῦ τῆς πολιτείας, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἡ ἀνάγκη τῆς ἡσυχίας τοῦ φιλοσοφοῦντος, ἀλλ' ἕνεκα τοῦ ἰδίου συστήματος, ᾧ ἀκολουθεῖ. δὲν κατανοεῖ, πόσον μὲν ἐκείνη προάγεται ἐκ τοῦ ὑψηλοῦ αἰσθήματος τῶν πατρίων ἀναμνήσεων καὶ ἐκ τῆς εὐθύνης τοῦ ἀξιώματος τῆς δυνάμεως, πόσον δὲ ὁ φιλόσοφος ὠφελεῖται ἐκ τῶν παρορμήσεων τῶν περὶ αὐτόν, ὅταν σπουδαιότατα συμφέροντα ἀπασχολῶσιν αὐτούς.

Ἦτο μὲν ἰσχυρὰ ἐν τῇ φύσει τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἡ ὁρμὴ ἡ ὠθοῦσα εἰς τὴν καθαρὰν ἀπομόνωσιν τῶν πόλεων, ἀλλ' αὕτη οὐ μόνον ἔργῳ ἦτο ἀδύνατος, ἀλλ' ἀντέδρα κατ' αὐτῆς καὶ ἕτερόν τι σπουδαιότατον αἴσθημα, ὑφ' οὗ δὲν κατείχοντο μόνον οἱ κάτοικοι τῶν ἐχουσῶν τὴν ἡγεμονίαν πόλεων. Οἱ Περσικοὶ πόλεμοι κατέστησαν γενικὸν τὸ αἴσθημα τῆς ἐθνικῆς ἑνότητος· τὰ ἐξοχώτατα ἔργα τῆς πλαστικῆς τέχνης, τῆς ποιήσεως, τῆς ἱστοριογραφίας ἐξέφραζον τὴν μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἀντίθεσιν· ἐπεβάλλετο ἡ ἀνάγκη, ὅπως τὰ ἐσωτερικῶς συνδεδεμένα μὴ μένωσιν ἐντελῶς διῃρημένα ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι οἱ μακροχρόνιοι ἐμφύλιοι πόλεμοι, οὓς ἄνδρες νοήμονες καὶ τὴν πατρίδα φιλοῦντες, ὡς ὁ Ἡρόδοτος (7, 9, 6), σφοδρῶς ἀπεδοκίμαζον, ἐπεσκότησαν τὴν ἐξεγερθεῖσαν συνείδησιν τῆς ἑνότητος, καὶ μάλιστα ἀφοῦ συχνάκις οὐδὲ εἰς τῶν Περσῶν τὴν βοήθειαν ἀπηξίουν νὰ καταφεύγωσιν. Ἀλλ', ἐπειδὴ οἱ πόλεμοι οὗτοι ἐπήνεγκον τὸ ἀποτέλεσμα, ὅτι πανταχοῦ οἱ δημοκρατικοὶ τῆς μιᾶς χώρας ἐνόμιζον ὅτι ἦσαν οἰκειότεροι πρὸς τοὺς δημοκρατικοὺς τῆς ἑτέ-

ρας ἢ πρὸς τοὺς συμπολίτας τῆς ἀντιπάλου φατρίας καὶ οἱ ὀλιγαρχικοὶ πρὸς τοὺς ὀλιγαρχικοὺς ὡσαύτως, διὰ τοῦτο συνεβάλοντο τὸ ἑαυτῶν μέρος εἰς τὸ νὰ καταπέσωσιν οἱ τοπικοὶ φραγμοί, οἵτινες τέως ἐχώριζον τὰς πόλεις. Μετὰ δὲ τὸ πέρας τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου ἡ ἐθνικὴ συνείδησις τῶν Ἑλλήνων ἔσχε μεγάλην ῥοπὴν καὶ πρὸς τὸν τρόπον τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου. Ἐλέχθη πρότερον ἤδη (σ. 269. 270), ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἀπέφευγον νὰ μεταχειρίζωνται ὡς ἀνδράποδα τοὺς ἐκ τῶν πολέμων αἰχμαλώτους Ἕλληνας, ἐὰν δέ που ἐγίνετο τοιοῦτόν τι, ἐθεωρεῖτο ὡς ἀνάξιον τοῦ Ἕλληνος· ἀλλ' εἰθίζοντο ἤδη πολυειδῶς καὶ νὰ θεωρῶσιν ὡς λυπηρὸν πρᾶγμα, ὁσάκις ἠναγκάζοντο νὰ ἀντιπαρατάσσωνται ἐναντίον ἀλλήλων ὡς πολέμιοι. Ὅτε ὁ Ἀγησίλαος ἔμελλε νὰ διαβῇ ἐκ τῆς Ἀσίας εἰς τὴν Εὐρώπην, «οἱ πολλοὶ τῶν στρατιωτῶν μένειν ἐπεθύμουν μᾶλλον ἢ ἐφ' Ἕλληνας στρατεύεσθαι» (Ξεν. Ἑλλ. 4, 2, 5), οἱ δὲ Ἠλεῖοι προφανῶς ἔπραττον συμφώνως πρὸς τὸ κοινὸν φρόνημα, ὅτε τὸν Ἆγιν πεμφθέντα θῦσαι τῷ Διὶ κατὰ μαντείαν τινὰ «ἐκώλυον μὴ προσεύχεσθαι νίκην πολέμου, λέγοντες, ὡς καὶ τὸ ἀρχαῖον εἴη οὕτω νόμιμον, μὴ χρηστηριάζεσθαι τοὺς Ἕλληνας ἐφ' Ἑλλήνων πολέμῳ» (Ξεν. Ἑλλ. 3, 2, 22). Καὶ ὁ Πλάτων διερμηνεύει τὸ φρόνημα τῶν χρόνων ἐκείνων καὶ οὐχὶ ἁπλῶς ἰδίαν γνώμην λέγων ἐν τῇ Πολιτείᾳ (5, 469c—471c), ὅτι οἱ Ἕλληνες τὴν πρὸς ἀλλήλους διαφορὰν ὀφείλουσι νὰ ὀνομάζωσι στάσιν, οὐ πόλεμον, νὰ σωφρονίζωσι δ' ἀλλήλους εὐμενῶς, οὐκ ἐπὶ δουλείᾳ κολάζοντες οὐδ' ἐπ' ὀλέθρῳ, σωφρονισταὶ ὄντες οὐ πολέμιοι. Οὐδ' ἄρα τὴν Ἑλλάδα Ἕλληνες ὄντες κεροῦσιν, οὐδὲ οἰκήσεις ἐμπρήσουσιν.. ἀλλὰ μέχρι τούτου ποιήσονται τὴν διαφοράν, μέχρι οὗ ἂν οἱ αἴτιοι ἀναγκασθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀναιτίων ἀλγούντων δοῦναι δίκην· οἱ δὲ νικῶντες οὐδὲ πρὸς τὰ ἱερὰ τὰ σκυλευθέντα ὅπλα οἴσουσιν ὡς ἀναθήσοντες, φοβούμενοι μή τι μίασμα ᾖ πρὸς ἱερὸν τὰ τοιαῦτα ἀπὸ τῶν οἰκείων φέρειν.

Καὶ τῶν Ἀθηναίων οἱ ἀγῶνες πρὸς ἐπέκτασιν τοῦ κράτους

αὐτῶν ἐδικαιολογοῦντο ἐντεῦθεν, ὅτι οἱ ἄριστοι πολιτικοὶ ἄνδρες αὐτῶν ἐθεώρουν πρὸ πάντων τὰς Ἀθήνας ὡς τὸ δεδομένον κέντρον τῆς ἑνώσεως ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων· ἂν ἡ αὐτὴ ἰδέα ἐπεδοκιμάζετο καὶ ἐπεκράτει καὶ ἔξω τῶν τειχῶν τῆς πόλεως ταύτης, κατὰ πόσον ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ εἰς πρακτικὰ ἀποτελέσματα, τοῦτο ἦτο ζήτημα ὑπάρξεως εἰς τὸ μέλλον τῆς Ἑλλάδος. Περὶ τῆς ἐν τούτῳ κρατούσης διαστάσεως τῶν γνωμῶν ἔννοιάν τινα χορηγεῖ ἡμῖν ἡ ἀντιλογία τῶν Πλαταιῶν καὶ Θηβαίων παρὰ Θουκυδίδῃ (3,53-67), ὧν οἱ μὲν διατείνονται ὑπὲρ ἑαυτῶν, ὅτι ἀεὶ ἦσαν πιστοὶ εἰς τὸ ἐθνικὸν συμφέρον, οἱ δὲ Θηβαῖοι μέμφονται αὐτοὺς ὅτι ἀγωνίζονται ὑπὲρ τοῦ συμφέροντος οὐχὶ τῶν Ἑλλήνων ἀλλὰ τῶν Ἀθηναίων. Ἡ διάστασις αὕτη ὥριζεν ἐπὶ ἑκατονταετηρίδας τὰς κρίσεις καὶ τὰς πράξεις τῶν Ἑλλήνων. Ὁ Δημοσθένης ἐθεώρει ὡς πρᾶγμα οὐδεμιᾶς χρῇζον ἀποδείξεως, ὅτι πάντες οἱ πολιτικοὶ τῶν μικρῶν πόλεων, ὅσοι ἀντὶ τῶν Ἀθηναίων προῃροῦντο τὸν Φίλιππον, ἦσαν προδόται τοῦ ἔθνους, ἀλλ' ὁ Πολύβιος μέμφεται τὸν Δημοσθένη, « διότι πικρότατον ὄνειδος τοῖς ἐπιφανεστάτοις τῶν Ἑλλήνων εἰκῇ καὶ ἀκρίτως προσέρριψε. . εἰ τηροῦντες, λέγει, τὰ πρὸς τὰς πατρίδας δίκαια κρίσει πραγμάτων διεφέροντο, νομίζοντες οὐ ταὐτὸ συμφέρον εἶναι καὶ ταῖς ἑαυτῶν πόλεσιν, οὐ δήπου διὰ τοῦτο καλεῖσθαι προδότας ἐχρῆν αὐτοὺς ὑπὸ Δημοσθένους· ὁ δὲ πάντα μετρῶν πρὸς τὸ τῆς ἰδίας πατρίδος συμφέρον, καὶ πάντας ἡγούμενος δεῖν τοὺς Ἕλληνας ἀποβλέπειν πρὸς Ἀθηναίους, εἰ δὲ μή, προδότας ἀποκαλῶν, ἀγνοεῖν μοι δοκεῖ καὶ πολὺ παραπαίειν τῆς ἀληθείας» (18, 14). Εἶναι ἀδύνατον νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ Πολύβιος ἔχει παντελῶς ἄδικον. Οὐχὶ ἡ μοχθηρὰ θέλησις, ἀλλ' ἡ ἀνάγκη τῶν πραγμάτων ἐκώλυε τὴν σύμπραξιν κατὰ τῶν ἔξωθεν πολεμίων ὑπὸ τὴν ἡγεμονίαν τῶν Ἀθηναίων. Ἐπὶ μίαν καὶ ἡμίσειαν ἑκατονταετηρίδα εἶχον συντελέσει αἱ Ἀθῆναι ἀπαράμιλλον ἔργον πνευματικῆς ἀναπτύξεως καὶ σὺν αὐτῇ τὴν κρατίστην πολιτικὴν ἐργασίαν, περὶ ἧς ἡ ἱστορία τῆς ἀρχαιότητος γινώσκει· θὰ ἦτο ἀσύγγνωστος ῥαθυμία, ἐὰν ἀμαχητεὶ παρεχώρουν ἑτέροις τὴν

ἡγεμονίαν τῆς Ἑλλάδος· πρὸς ἐκείνους, οἵτινες παρὰ τὰς ἀντιρρήσεις τῶν ψυχρότερον σκεπτομένων πολιτῶν τοιαύτην ἰδέαν εἶχον περὶ τῶν Ἀθηνῶν καὶ κατὰ ταύτην ἔπραττον, πάντως ὀφείλουσιν οἱ ἐπιγιγνόμενοι νἀπονείμωσιν ἀκεραίαν τὴν ἑαυτῶν συμπάθειαν. Ἀλλ', ἐὰν οἱ πόθοι αὐτῶν ἀπέτυχον, τούτου αἴτια ὁ πρακτικὸς πολιτικὸς εὑρίσκει τὰ ἀνεπαρκῆ ὑλικὰ μέσα τῶν Ἀθηνῶν, τὴν αὔξουσαν παράλυσιν τῶν πολιτικῶν στρατευμάτων καὶ τὴν ἀντικατάστασιν αὐτῶν διὰ μισθοφόρων γεγυμνασμένων καὶ τὴν ἀνεξίτηλον πρὸς κεχωρισμένην καὶ αὐτοτελῆ ὕπαρξιν ὁρμὴν τῶν ἑλληνικῶν δημοκρατιῶν· ὅστις δὲ ἀγαπᾷ νὰ ἐξετάσῃ τὴν ἱστορίαν ἀπὸ ἀρχῶν ἰδανικῶν, τοῦτον δὲν δύναται νὰ διαλάθῃ καὶ ἑτέρα τις ἔτι βαθύτερον ἐρριζωμένη ἔλλειψις, ἥτις εἶχε πρὸς τοῦτο ῥοπήν. Τὸ πνεῦμα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ δὲν ἦτο ἱκανὸν νὰ ἐνθουσιᾷ ὑπὲρ μέλλοντος ἰδανικοῦ, ὅπερ δὲν ἐπήγαζεν ἐκ τοῦ παρελθόντος [45]), οὐδεμία δὲ δημώδης παράδοσις προανήγγελλε τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων ἵδρυσιν πολιτείας ἑνούσης σύμπαν τὸ ἔθνος· ἰδιῶται μὲν πολλοὶ ἐπόθουν τὴν γένεσιν ταύτης, ἀλλὰ τὸ πλῆθος τῶν Ἑλλήνων δὲν εἶχε τὴν ἱκανότητα νὰ πιστεύῃ εἰς αὐτήν. Ἐν Μακεδονίᾳ ἦτο πεπρωμένον νὰ γεννηθῇ ὁ ἡγεμών, ὅστις ἐν τῇ νεαρᾷ αὐτοῦ ψυχῇ ἀπεμάξατο τὴν εἰκόνα τοῦ δαιμονίου Πηλείδου Ἀχιλλέως καὶ ἐκ τῆς θέας ταύτης τῆς εἰκόνος ἠρύσατο τὴν δύναμιν νὰ ὁδηγήσῃ τοὺς Ἕλληνας κατὰ τοῦ πατροπαραδότου ἐχθροῦ καὶ οὕτω νὰ ἑνώσῃ αὐτούς. Ἀλλ' ὁ τρόπος τῆς ἑνώσεως ταύτης, δι' ἧς ἡ Ἑλλὰς ἐπαύσατο ἐς ἀεὶ φέρουσα ἐν ἑαυτῇ τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος, συνεπήγετο φυσικῶς καὶ βαρεῖάν τινα ἀπώλειαν. Αἱ κατακτήσεις τοῦ Ἀλεξάνδρου ἤνοιξαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν εὐρείας χώρας καὶ ἐπὶ αἰῶνας ἐκέντρισαν αὐτὴν εἰς παραγωγὴν μεγάλης ἀφθονίας νέων ἀγλαῶν καρπῶν, ἀλλὰ τὸ ἀνδρικὸν φρόνημα τοῦ ἔθνους ἠφανίσθη, διότι τοῦτο ἀπώλεσε τὴν πρωτοβουλίαν περὶ τῶν ἑαυτοῦ τυχῶν, καὶ μόνον ἐν σπανίαις περιπτώσεσιν ἐγέννων ἔτι αἱ παρὰ τοῖς ἰδίοις αὐτῶν πολίταις εἰς οὐδένειαν καταπεσοῦσαι δημοκρατίαι τὸ πολύτιμον κειμήλιον τῆς πολιτικῆς ἀρετῆς [46]).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

Σχέσεις τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν πλησίον.

Τὰ καθήκοντα ἑνὸς ἑκάστου πρὸς τὰ μέλη τῆς ἑαυτοῦ οἰκογενείας καὶ τὰ πρὸς τοὺς συμπολίτας, ἅτινα ἐξητάσθησαν ἐν τοῖς δύο προηγουμένοις κεφαλαίοις, ὑπάγονται ὑπὸ κοινήν τινα γενικωτέραν ἔννοιαν· διότι τὸ ζῆν χάριν ἄλλων, τὸ βοηθεῖν κατὰ τὸ δυνατὸν ἑτέροις εἶναι καὶ ἀσμένως ὁμολογεῖται ὡς σπουδαῖον τέλος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις τοῦ Εὐριπίδου (2-5) λέγει ὁ Ἰόλαος·

ὁ μὲν δίκαιος τοῖς πέλας πέφυκ' ἀνήρ,
ὁ δ' εἰς τὸ κέρδος λῆμ' ἔχων ἀνειμένον
πόλει τ' ἄχρηστος καὶ συναλλάσσειν βαρύς,
αὑτῷ δ' ἄριστος·

ὅτι πάντοτε ὀφείλει τις νὰ ποιῇ ἀγαθὰ τοὺς ἄλλους ἀνθρώπους, εἶναι τὸ νόημα ἀποσπάσματός τινος ἀγνώστου τραγικοῦ (ἀπ. 338), στίχος δέ τις τοῦ Μενάνδρου (ἀπ. 781) λέγει·

τοῦτ' ἔστι τὸ ζῆν, οὐχ ἑαυτῷ ζῆν μόνον

Ὁ Πλάτων ἐν τῷ Γοργίᾳ (507 e) λέγει ὅτι ὁ ἀκόλαστος ζῇ βίον λῃστοῦ· «οὔτε γὰρ ἂν ἄλλῳ ἀνθρώπῳ προσφιλὴς ἂν εἴη ὁ τοιοῦτος οὔτε θεῷ· κοινωνεῖν γὰρ ἀδύνατος· ὅτῳ δὲ μὴ ἔνι κοινωνία, φιλία οὐκ ἂν εἴη», ἐπικαλεῖται δὲ ὑπὲρ τούτων ἀρχαίων σοφῶν ῥῆσιν, καθ' ἣν καὶ οὐρανὸν καὶ γῆν καὶ θεοὺς καὶ ἀνθρώπους ἡ κοινωνία συνέχει καὶ ἡ φιλία. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομα-

χείοις Ἠθικοῖς (1097 b 8) λέγει, ὅτι «τὸ τέλειον ἀγαθὸν αὔταρκες εἶναι δοκεῖ· τὸ δὲ αὔταρκες λέγομεν οὐκ αὐτῷ μόνῳ τῷ ζῶντι βίον μονώτην, ἀλλὰ καὶ γονεῦσι καὶ τέκνοις καὶ γυναικὶ καὶ ὅλως τοῖς φίλοις καὶ πολίταις». Ἐνταῦθα δὲ πρὸ πάντων πρόκειται οὐχὶ τοσοῦτον περὶ καθήκοντος, ὅπερ ὀφείλει νὰ ἐκτελῆται, ἀλλὰ περὶ φρονήματος ὅλον τὸν ἄνθρωπον κατέχοντος. Διὰ τοῦτο ἡ ἑλληνικὴ διάνοια ἀπονέμει τηλικαύτην ἀξίαν εἰς τὸ φιλεῖν· διὰ τοῦτο ἡ λέξις φιλόστοργος ἡ σημαίνουσα τὴν πρὸς τοῦτο ἱκανότητα καὶ διάθεσιν περιέχει τηλικοῦτον ἔπαινον· διὰ τοῦτο μετὰ τῆς λέξεως ἄστοργος συνάπτεται παράστασις τοσοῦτον ἀποτρόπαιος (ὅρ. τ. 1, σ. 252). Ἐν γένει ἐν τῇ γλωσσικῇ ἐκφράσει πολυειδῶς συναλλάσσονται ὁ γενικὸς ἠθικὸς ἔπαινος καὶ ὁ ἔπαινος τοῦ ἰδιαιτέρου τρόπου πρὸς ἄλλους. Ἡ λέξις ἀρετή, δι' ἧς ἡ ἀναπτυσσομένη φιλοσοφικὴ γλῶσσα ἐδήλου τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικότητος, παρὰ Θουκυδίδῃ καὶ ἄλλοις σημαίνει τὴν πρὸς ἄλλους γενομένην εὐεργεσίαν καὶ τὴν πρὸς αὐτοὺς εὔνοιαν (πρβλ. τ. 1, σ. 369)· τὸ ἐπίθετον εὐγνώμων, ὅπερ ἀρχῆθεν δηλοῖ τὸν ὀρθῶς φρονοῦντα καὶ κρίνοντα, σημαίνει συχνάκις τὸν ἐπιεικῆ, ὥςπερ τὸ ἀντίθετον αὐτοῦ ἀγνώμων τὸν σκληρὸν καὶ αὐστηρὸν πρὸς τοὺς ἄλλους· ἡ δὲ ἀντίστοιχος ῥηματικὴ φράσις εὖ φρονεῖν σημαίνει ποτὲ (Εὐρ. Ἰφ. Αὐ. 1190) μετά τινος ψόγου μάλιστα τὴν εὔνοιαν προς ἐκείνους, οἵτινες δὲν εἶναι ταύτης ἄξιοι.

Τὸ ἀνωτέρω ἐκ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν παρατεθὲν χωρίον τοῦ Ἀριστοτέλους εἶναι διὰ τοῦτο ἄξιον ἰδιαιτέρας προσοχῆς, διότι τίθησι μὲν τὸ χάριν ἄλλων ζῆν ὡς τέλος τοῦ βίου, ἀλλὰ συγχρόνως προϋποτίθησιν ὑπάρχουσαν ἤδη πλησιεστέραν τινὰ σχέσιν πρὸς τοὺς ἄλλους τούτους καὶ οὕτω περιορίζει τὸν κύκλον αὐτῶν κατὰ τρόπον ἀξιοσημείωτον. Οὐχὶ οἱ ἄνθρωποι ὡς τοιοῦτοι, ἀλλὰ τὰ μέλη τῆς οἰκογενείας, οἱ φίλοι, οἱ πολῖται παρέχουσι τὴν εὐκαιρίαν πρὸς ἐκπλήρωσιν τοῦ ὑποδεικνυομένου προορισμοῦ τοῦ ἀνθρώπου, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης λέγων ταῦτα ἐν συνόλῳ διερμηνεύει τὸ παρὰ τῷ οἰκείῳ ἔθνει κρατοῦν φρόνημα. Ὅταν δὲ ὁ

αὐτὸς φιλόσοφος ἀλλαχοῦ (1155a21) λέγῃ· «ἴδοι δ' ἄν τις καὶ ἐν ταῖς πλάναις ὡς οἰκεῖον ἅπας ἄνθρωπος ἀνθρώπῳ καὶ φίλον»[1], καὶ ταῦτα πηγάζουσιν ἔκ τινος αἰσθήματος, ὅπερ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἦν ἀνέκαθεν ἰσχυρότατον. Ἡ ἀλήθεια εἶναι, ὅτι οἱ Ἕλληνες τὰ πρὸς τοὺς βοηθείας δεομένους καθήκοντα ἐθεώρουν ἐξ ἴσου σπουδαῖα, ὥσπερ καὶ τὰ πρὸς τοὺς ἀδελφοὺς ἢ τοὺς ὁμοεθνεῖς, ἀλλὰ δὲν ἦσαν εἰθισμένοι νὰ ὑπάγωσιν ἀμφότερα ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἀρχήν, διότι ἡ ἰδιαιτέρα σχέσις ἐκείνου, ὃν εἶχον ἀπέναντι ἑαυτῶν, οὐχὶ δὲ ἡ ἰδιότης αὐτοῦ ὡς μέλους τῆς ἀνθρωπότητος ὥριζεν ἑκάστοτε ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῶν τὸ πρὸς τοῦτον ἠθικὸν καθῆκον. Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον ἐπεβάλλετο τρόπον τινὰ ὡς γεγονός, ὅτι πᾶν ὅ τι ὀφείλει τις τῷ ἑτέρῳ, ὀφείλει τοῦτο τῷ ἀνθρώπῳ, καὶ διὰ τοῦτο ἡ τελευταῖον παρατεθεῖσα ῥῆσις τοῦ Σταγειρίτου οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἀκριβὴς διατύπωσις εὐνοήτου συμπεράσματος ἐκ προτάσεων πρὸ πολλοῦ δεδομένων. Ἤδη δὲ καὶ πολὺ πρὸ αὐτοῦ ἐν τῇ γλώσσῃ τῶν Ἀθηναίων ἐξεδηλώθη θεωρία τις, λίαν παραπλησία πρὸς τὴν τοῦ Ἀριστοτέλους· διότι τὸ πρὸς ἄλλους ἀγαθὰ φρονεῖν καὶ πράττειν ἐφίλουν νὰ ὀνομάζωσι φιλανθρωπίαν, οἱ δὲ ῥήτορες αὐτῶν δὲν ἀποκάμνουσιν ἐγκωμιάζοντες τὴν ἀρετὴν ταύτην ὡς τὴν ἐξοχωτάτην ὄψιν τοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἀθηναίων. Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Φιλίππῳ (116) συνιστᾷ πραότητα καὶ φιλανθρωπίαν ὡς ἰδιότητας οὐ μόνον παρὰ τοῖς ἀνθρώποις εὐδοκιμούσας, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο μείζονος λόγου ἀξίας, διότι καὶ οἱ Ὀλύμπιοι θεοὶ μάλιστα τούτων ἕνεκα τιμῶνται· ἐν δὲ τῷ Πανηγυρικῷ (29) λόγον ποιούμενος περὶ τοῦ ἐλευσινίου μύθου τῆς Δήμητρος καὶ Κόρης ἐπισυνάπτει τάδε· «οὕτως ἡ πόλις ἡμῶν οὐ μόνον θεοφιλῶς ἀλλὰ καὶ φιλανθρώπως ἔσχεν, ὥστε κυρία γενομένη τοσούτων ἀγαθῶν οὐκ ἐφθόνησε τοῖς ἄλλοις, ἀλλ' ὧν ἔλαβεν ἅπασι μετέδωκεν». Ὁ Αἰσχίνης (2,30) λέγει, ὅτι ἐν ταῖς πρὸς Φίλιππον διαπραγματεύσεσι διεξῄει τὴν φιλανθρωπίαν τῶν Ἀθηναίων, ἣν καὶ ἠδικημένοι πρὸς τοὺς Μακεδόνας ἐπέδειξαν. Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ κατὰ Μειδίου (12) λέγει· «ἡμεῖς, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι,

πάντες εἰς τοσοῦτον ἀφῖχθε φιλανθρωπίας καὶ εὐσεβείας ὥστε καὶ τῶν πρότερον γεγενημένων ἀδικημάτων τὸ λαμβάνειν δίκην ἐπέσχετε ταύτας τὰς ἡμέρας», κατὰ τὰς ἑορτὰς δηλονότι τῶν Διονυσίων· ἐν δὲ τῷ Κατὰ Τιμοκράτους (51) λέγει, σχεδὸν ψέγων πως, ὅτι ὁ θεὶς τὸν νόμον περὶ τῶν ἀτίμων καὶ περὶ τῶν ὀφειλετῶν τοῦ δημοσίου ᾔδει τὴν φιλανθρωπίαν καὶ τὴν πραότητα τῶν Ἀθηναίων, καὶ διὰ ταύτην ἑώρα περὶ πολλῶν αὐτοὺς ἑκόντας ἤδη ποτὲ μεγάλα ζημιωθέντας· καὶ τούτου ἕνεκα ἐμερίμνησεν, ὅπως μὴ καταχρῶνται ταύταις οἱ ἐν ταῖς δίκαις κινδυνεύοντες [2]. Καὶ ὁ Ξενοφῶν ποιεῖ τὸν Κῦρον αὐτοῦ, ὃν θέλει νὰ παραστήσῃ ὡς πρότυπον πάσης ἀρετῆς κατὰ τὰς ἀττικὰς ἐννοίας, λέγοντα κατὰ τὰς τελευταίας τοῦ βίου στιγμάς· «ἐγὼ δὲ καὶ ἄλλως φιλάνθρωπος ἐγενόμην καὶ νῦν ἡδέως ἄν μοι δοκῶ κοινωνῆσαι τοῦ εὐεργετοῦντος ἀνθρώπους» (8, 7, 25). Πλὴν τῆς φράσεως ταύτης τῆς ἐν οὐσιαστικῷ, ἐπιθετικῷ καὶ ἐπιρρηματικῷ τύπῳ εὐχρήστου ἀπαντᾷ καὶ τὸ ἐπίρρημα ἀνθρωπίνως (Ἀνδοκ. 1,57. Δημ. 18, 252. 23, 70. 23, 82), ὅπερ σημαίνει ὅτι ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον θεωρεῖται ὡς καθῆκον πρὸς ἄλλους, συγχρόνως νοεῖται καὶ ὡς ἐν τῇ ἰδιαιτάτῃ φύσει τοῦ ἀνθρώπου τεθεμελιωμένον. Ἐὰν δὲ εἶναι ἀληθὲς τὸ περὶ τοῦ Ἀριστοτέλους λεγόμενον, ὅτι «αἰτηθείς ποτε ἔρανον ὑπὸ μοχθηροῦ καὶ παρασχόμενος, ἐπειδὴ ἐπελάβετό τις αὐτοῦ ὅτι τοιούτῳ ἔδωκεν, οὐ τῷ ἀνθρώπῳ, ἔφη, ἀλλὰ τῷ ἀνθρωπίνῳ», ἡρμήνευσε κατὰ ταύτην τὴν ὄψιν ἀκριβέστατα τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐν τῇ γλώσσῃ ἐμφαινομένου δημώδους αἰσθήματος.

Ἡ ἰδέα, ὅτι τὸ ἀπαιτούμενον φρόνημα ἐπιχωριάζει κατ' ἐξοχὴν ἐν Ἀθήναις, δὲν ἐκδηλοῦται, ὡς εἰκός, μόνον διὰ τῆς λέξεως φιλανθρωπία ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλων φράσεων ἐνίοτε· οὕτω ὁ Ἰσοκράτης ἰδίως ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (20) λέγει, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοί εἰσιν ἐλεημονέστατοι καὶ πραότατοι ἁπάντων τῶν Ἑλλήνων, ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ λόγου (300) λέγει, ὅτι οὐδένες εἰσὶ πραότεροι οὐδὲ κοινότεροι (τῶν Ἀθηναίων) οὐδ' οἷς οἰ-

χειότερον ἄν τις τὸν ἅπαντα βίον συνδιατρίψειεν· ὅμοιον ἔπαινον τῶν Ἀθηναίων διὰ τὴν πρὸς τὰς ἄλλας πόλεις πραότητα αὐτῶν ἐκφέρει διὰ στόματος τοῦ Πλαταιέως ῥήτορος ἐν τῷ Πλαταϊκῷ (17, 18). Καὶ ὁ Φλιάσιος Πατροκλῆς ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς τοῦ Ξενοφῶντος (6, 5, 45) λέγει, ὅτι ἐζήλου τὴν πόλιν τῶν Ἀθηναίων, ὅτι πάντας καὶ τοὺς ἀδικουμένους καὶ τοὺς φοβουμένους εἰς αὐτὴν καταφεύγοντας ἐπικουρίας ἤκουε τυγχάνειν. Τοσαύτας μαρτυρίας ἔχοντες πρὸ ὀφθαλμῶν δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς καὶ ἐτίμων καὶ ἔργῳ ἐπεδείκνυον τὴν πρὸς τὸ βοηθεῖν προθυμίαν καὶ τὴν πραότητα καὶ ἦσαν εἰς ταῦτα ὑπέρτεροι οὐ μόνον τῶν ἀρχαιοτέρων αὐτῶν προγόνων, ἀλλὰ καὶ τῶν κατοίκων ἄλλων ἑλληνίδων πόλεων. Ἴσως μάλιστα ἡ ἀνάπτυξις καὶ μόρφωσις τούτου τοῦ φρονήματος ἦν ὁ κάλλιστος τῶν καρπῶν, οὓς ἡ μεγάλη πνευματικὴ πρόοδος ἐν ἐκείνῃ τῇ περιόδῳ παρήγαγεν. Ἴσως δὲ καὶ ἡ εἰκασία δὲν εἶναι πολὺ τολμηρά, ὅτι ἔχει πρὸς τὰ εἰρημένα συνάφειαν καὶ ἡ κατὰ τὴν περίοδον ταύτην παρατηρουμένη κάθαρσις τῶν θρησκευτικῶν ἐννοιῶν καὶ ἡ ἀπὸ τῆς εἰκόνος τῶν θεῶν ἀπάλειψις παντὸς ὅ,τι παρίστησιν αὐτοὺς ὡς ἐκδικητικούς, εὐερεθίστους καὶ τοῖς ἀνθρώποις δυσμενεῖς (ὅρ. τ. 1, σ. 184. 185)· ἀλλ' ὅμως θὰ ἦτο ἀναγκαῖον νὰ ἐμβλέψωμεν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ λαοῦ βαθύτερον ἢ ὅσον δυνάμεθα, ὅπως παρακολουθήσωμεν τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐν ταῖς λεπτομερείαις. Σαφέστερον προσπίπτει τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν ἕτερόν τι. Ἡ γνησία ἑλληνικὴ κλίσις πρὸς τὸ περιβάλλειν τὰ πνευματικὰ ἐλατήρια, ὑφ' ὧν κινεῖται τὸ παρόν, διὰ μυθικῆς μορφῆς καὶ μεταφέρειν εἰς παλαιοτάτους χρόνους, ἐδείχθη καὶ ἐν τῷ περὶ οὗ νῦν ἡμῖν ὁ λόγος, καὶ μάλιστα ἐν πρώτοις ἀφοῦ οἱ Ἀθηναῖοι ἀνέγραψαν τὰς ἀρετὰς ἐκείνας ὡς ἐξόχους ἰδιότητας ἐν τῇ εἰκόνι τοῦ γενάρχου αὐτῶν ἥρωος Θησέως, οἷος περιγράφεται ἰδίως ἐν τῷ τοῦ Σοφοκλέους Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ καὶ ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Εὐριπίδου, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ῥήτορσι κατέστη προσφιλὲς θέμα ἐγκωμίων. Ὡσαύτως ὁ ἀρχηγὸς ἀρχαίου τινὸς ἱερατικοῦ γένους ἐν

Ἀττικῇ, ὁ Βουζύγης, ἐξυμνεῖτο ὡς πρῶτος διδάξας τὰ ἁπλούστατα καθήκοντα, ἅτινα ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἐκπληροῖ πρὸς πάντα ἄλλον ἄνθρωπον καὶ ἀπειλήσας τοῖς ὀλιγωροῦσιν αὐτῶν δι' ἀρῶν, αἵτινες ὑπὸ τὸ ὄνομα Βουζύγου ἀραὶ ἀπέβησαν παροιμιώδεις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων (Δίφιλ. ἀπ. 59. Κλήμ. Ἀλεξ. Στρωμ. 2, 23, 139. Σχολ. Σοφ. Ἀντ. 255. Παροιμιογρ. I, 388, Cic. de offic. 1, 16, 52. 3, 13, 54). Ταῦτα ἐπανελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν ἀπογόνων αὐτοῦ κατ' ἔτος ἔν τινι ἑορτῇ τῆς Δήμητρος· διότι, ἐπειδὴ κατὰ τὰς ἀττικὰς δοξασίας ἡ ἀνωτέρα ἐξημέρωσις ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐκ τῆς ἐπιμελείας τῆς γεωργίας καὶ οὕτως ὀφείλεται κατ' ἐξοχὴν τῇ Δήμητρι, ἡ ἑορτὴ ταύτης παρεῖχε τὴν καταλληλοτάτην πρὸς τοῦτο εὐκαιρίαν. Αἱ ἀραὶ τοῦ Βουζύγου προὐφύλαττον οὐ μόνον τοὺς ζῶντας ἀλλὰ καὶ τοὺς τεθνεῶτας, διότι ἡ φειδὼ τούτων ἐθεωρεῖτο ὡς ἓν τῶν κυριωτάτων γνωρισμάτων τῆς προϊούσης ἐξημερώσεως· ἀπηυθύνοντο δὲ κατ' ἐκείνων, οἵτινες εὑρόντες νεκρὸν ἄταφον δὲν ἐκάλυπτον γῆν ἐπιφέροντες, ἢ τῷ αἰτοῦντι πῦρ ἢ ὕδωρ δὲν παρεῖχον, ἢ τῷ πλανωμένῳ δὲν ἐδείκνυον τὴν ὁδόν, ἢ συνεβούλευον ἄλλῳ ὅ,τι ὡς ἐπιβλαβὲς ἐθεώρουν. Ἴσως ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ ἐξαπατᾶν τὸν αἰτοῦντα συμβουλὴν προσετέθη ὕστερον προϊόντος τοῦ χρόνου, ἀφοῦ τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν δεῖξιν τῆς ὁδοῦ παράγγελμα ἔλαβεν εὐρυτέραν τινὰ ἑρμηνείαν· ἀλλ' ἐξάπαντος καὶ ἄνευ τῶν ἄλλων καθ' ἑαυτὸ εἶναι μία τῶν σπουδαιοτάτων ἀπαιτήσεων τοῦ κοινωνικοῦ τρόπου, ἥτις εὗρε τὴν ἰδιαιτέραν αὐτῆς ἔκφρασιν ἐν τῇ παροιμιώδει φράσει ἱερὰ ξυμβουλὴ (Πλάτ. Θεάγ. 122b. Ξεν. Ἀν. 5, 6, 4)[3].

Ἀλλ' ὅμως τὰ ὑπὸ τῶν ἀρῶν τοῦ Βουζύγου ὁριζόμενα καθήκοντα ἐπέτρεπον ἐξαίρεσιν, ὁσάκις τις εἶχεν ἐνώπιον ἑαυτοῦ ἀκάθαρτον ἄνθρωπον, διότι πρὸς τοῦτον δὲν ἦτο θεμιτὸν νὰ διαλέγηται, ὥστε τοιουτοτρόπως καθίστατο οἴκοθεν ἀδύνατον νὰ δείξῃ αὐτῷ τὴν ὁδὸν ἢ νὰ παράσχῃ συμβουλήν, καὶ τοὐλάχιστον ἐν ἐκείναις ταῖς περιπτώσεσιν, ἐν αἷς ἡ κοινὴ γνώμη ἀπεῖργέ τινα τῆς πρὸς

ἀνθρώπους κοινωνίας διὰ βαρὺ παράπτωμα, ὡς ἐν τῇ τοῦ Καλλιξένου (ὅρ. τ. 1, σ. 161), ἀπηγορεύετο πρὸς τούτοις ῥητῶς καὶ τὸ νὰ παρέχωσιν αὐτῷ πῦρ ἢ ὕδωρ. Τοῦτο ἦτο καθ' ὑπερβολὴν βαρεῖα μορφὴ πολιτικῆς καταστροφῆς, ἐντελὴς ἀτίμωσις· ὡς συνάγεται ἐκ τῶν διατάξεων, ἃς ἐκδίδει ὁ Περίανδρος παρ' Ἡροδότῳ (3, 52) περὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Λυκόφρονος καὶ ἀναλόγως πρὸς αὐτὸν ὁ Οἰδίπους τοῦ Σοφοκλέους (Οἰδ. Τ. 236-243) περὶ τοῦ φονέως τοῦ Λαΐου, ἠδύνατο αὕτη ἐν μοναρχικαῖς πολιτείαις νὰ ἀποβῇ ἐνίοτε ποινικὸν μέσον ἐν τῇ κυρίᾳ ἐννοίᾳ· οἱ Ἀχαρνᾶνες κατὰ τὸν περὶ τῶν ὅλων ἀγῶνα αὐτῶν πρὸς τοὺς Αἰτωλοὺς ἠπείλησαν αὐτὴν ἐκείνοις, οἵτινες ἤθελον τραπῇ εἰς φυγὴν ἐκ τῆς μάχης ὡς ἡττημένοι (Liv. 26, 25, 12. Σουΐδ. ἐν λ. ἐναύειν). Ἐνίοτε κατέφευγον εἰς τὸ μέσον τοῦτο καὶ οἱ ὑπὲρ ἑαυτῶν ἀμυνόμενοι κατὰ τῶν κακούργων· οὕτω π. χ. οἱ κατήγοροι τοῦ Ἀριστογείτονος διηγοῦνται, ὅτι οἱ συνδεσμῶται αὐτοῦ ἐψηφίσαντο μήτε πυρός, μήτε λύχνου, μήτε ποτοῦ, μήτε βρωτοῦ μηδενὸς μηδένα τούτῳ κοινωνεῖν (Δημ. 25, 61. Δείν. 2, 9). Ἀλλ' ἡ οὕτω γενομένη ἀτίμωσις ἠδύνατο καὶ νὰ ἐπιταθῇ ἔτι πλέον, καθόσον ὁ φονεὺς τοῦ ὑποπεσόντος εἰς ἐγκληματικὴν πρᾶξιν, ἐκηρύσσετο ῥητῶς ἀθῶος καὶ καθαρὸς ὑπὸ θρησκευτικὴν ἔποψιν. Τοὐλάχιστον ὁ ῥήτωρ Λυκοῦργος δισχυρίζεται (125), ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῆς δημοκρατίας ἐψηφίσαντο καὶ ὤμοσαν, «ἐάν τις τυραννίδι ἐπιθῆται ἢ τὴν πόλιν προδιδῷ ἢ τὸν δῆμον καταλύῃ, τὸν αἰσθανόμενον καθαρὸν εἶναι ἀποκτείναντα» (τὸν τοιοῦτον), τὸ αὐτὸ δὲ ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τῷ νόμῳ τῷ παρεμβεβλημένῳ ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἀνδοκίδου Περὶ τῶν μυστηρίων (96-98)[4].

Ἡ ἀπομόνωσις, ἐν ᾗ αἱ ἀρχαῖαι πολιτεῖαι διετέλουν πρὸς ἀλλήλας, ἡ ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν ἔτι ἀναντιρρήτως ἐπικρατοῦσα καὶ βαθμηδὸν μόλις ἐκλείπουσα δοξασία, ὅτι ὁ πόλεμος εἶναι ἡ φυσικὴ καὶ κανονικὴ σχέσις αὐτῶν, ἥτις μόνον ἕνεκα ἰδιαιτέρων συνθηκῶν ὑποχωρεῖ εἰς τὴν τῆς εἰρήνης, συνεβάλετο με-

γάλως εἰς τὴν κατάπνιξιν τοῦ φυσικοῦ αἰσθήματος περὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους οἰκειότητος τῶν ἀνθρώπων. Ἀλλ' οὐδὲν ἧττον τὸ αἴσθημα τοῦτο, προϊόντος τοῦ χρόνου, διηγείρετο ἀεὶ ζωηρότερον, ὡς μαρτυρεῖ οὐχ ἥκιστα αὐτὸς ὁ τρόπος τῆς διεξαγωγῆς τοῦ πολέμου· διότι ἀκριβῶς ἡ προϊοῦσα ἐξημέρωσις τοῦ πολεμικοῦ δικαίου εἶναι καταφανεστάτη. Ὅσον δ' ἀφορᾷ εἰς τὸν τρόπον, καθ' ὃν μετεχειρίζοντο τοὺς νεκροὺς τῶν πολεμίων, εἴδομεν ἀλλαχοῦ, πόσον ὁ περὶ τούτων ὡς εὐσεβὴς καὶ ἀπαράβατος ἰσχύων νόμος ἐν ἱστορικοῖς χρόνοις καὶ ἰδίως ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων σοβαρώτατα φυλασσόμενος διέφερε τῆς ἀδιαφορίας καὶ πολυειδοῦς ὠμότητος, ἥτις ἐχαρακτήριζε τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους (ὅρ. ἀν. σ. 129 - 134), ἀλλὰ τοῦτο ἔχει καὶ πρὸς ἄλλα στοιχεῖα συνάφειαν. Ἐπὶ ἑνὸς σημείου ὑπεμφαίνει αὐτὸ τὸ ἔπος ἤδη, ὅτι ἀγών τις ὑπῆρχε μεταξὺ ὠμοτέρας τινὸς καὶ ἡμερωτέρας ἐκδοχῆς τοῦ διεθνοῦς δικαίου· ἡ Ὀδύσσεια δηλονότι διηγεῖται (1,260-264), ὅτι ὁ Ἐφυραῖος Ἶλος οὐκ ἔδωκε τὸ ἀνδροφόνον φάρμακον, ὃ ᾔτει ὁ Ὀδυσσεὺς παρ' αὐτοῦ, «ὄφρα οἱ εἴη ἰοὺς χρίεσθαι χαλκήρεας», διότι ἐφοβεῖτο τὴν νέμεσιν τῶν ἀθανάτων θεῶν, ἀλλ' ὁ Τάφιος Ἀγχίαλος ἔδωκεν αὐτό· ταῦτα τεκμηριοῦσιν, ὅτι τὴν χρῆσιν ὅπλων τοιούτῳ φαρμάκῳ κεχρισμένων ἄλλοι μὲν ἐθεώρουν ὡς θεμιτήν, ἄλλοι δὲ ὡς ἀθέμιτον. Ἐν τοῖς κατόπιν χρόνοις ἡ μεταβολὴ τῶν ἠθῶν ἐκδηλοῦται μάλιστα ἐν τῷ τρόπῳ, καθ' ὃν μετεχειρίζοντο ἐκείνους, οἵτινες ζῶντες περιέπιπτον εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν πολεμίων. Κατ' ἀρχὴν ἐφηρμόζετο πάντοτε τὸ δίκαιον τοῦ ἀποκτείνειν πάντας τοὺς ἡβῶντας κατοίκους τῆς ἁλούσης πόλεως, τὰς δὲ γυναῖκας καὶ τὰ παιδία ἐξανδραποδίζεσθαι, ἀλλ' ἡ ἐντελὴς ἐφαρμογὴ αὐτοῦ, ἥτις παρ' Ὁμήρῳ (Ἰλ. 9,593) ὡς πρᾶγμα παντάπασιν οἴκοθεν δῆλον μνημονεύεται, ἐθεωρεῖτο πάντοτε ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις ὡς μεγάλη σκληρότης. Αὕτη ἦν τὸ βιαιότατον μέτρον, ὃ οἱ Ἀθηναῖοι ἐν τῷ πελοποννησιακῷ πολέμῳ ὑπὸ τοῦ Κλέωνος ὠθούμενοι ἐβουλεύσαντο νὰ μεταχειρισθῶσι κατὰ τῶν Μυτιληναίων, κατὰ δὲ τῶν Σκιωναίων πράγματι μετεχειρίσθησαν, ὅπως κολάσωσι τὰς πόλεις ταύτας διὰ

τὴν ἀποστασίαν καὶ οὕτω στηρίξωσι τὴν κλονιζομένην αὐτῶν συμμαχίαν (Θουκ. 3,36. 5,32. πρβλ. Ξεν. Ἑλλ. 2, 2, 3)· ταύτην ὁμοίως μετεχειρίσθησαν καὶ πρὸς τοὺς παραδοθέντας Πλαταιεῖς οἱ Σπαρτιᾶται, διότι δῆθεν ἐδείχθησαν ἄπιστοι πρὸς αὐτούς (Θουκ. 3,68). Ἐὰν πρὸς τούτοις ἀναλογισθῶμεν, ὅτι κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου (7,156) τῶν ἐν Σικελίᾳ Μεγαρέων οἱ παχεῖς, ἐπειδὴ ἤραντο πόλεμον κατὰ τοῦ Γέλωνος, προσεδόκων ἀπολεῖσθαι διὰ τοῦτο, ἐξεπλάγησαν δὲ διὰ τὴν πραότητα αὐτοῦ, ὅτε ἀντὶ τούτου ἀγαγὼν εἰς τὰς Συρακούσας πολίτας ἐποίησε, πειθόμεθα ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἔκτακτόν τι ἔγκλημα τῶν πολεμίων ἔδει νὰ παράσχῃ ἀφορμήν, ὅπως καταφεύγωσιν εἰς τὸ ἔσχατον ἐκεῖνο μέτρον. Ἐὰν ἦτο ἀναγκαῖον νὰ καταστῇ ἀδύνατος πᾶσα ἐνδεχομένη ἐπανάληψις τοῦ ἀγῶνος ὑπ' αὐτῶν, ἀπέκοπτον τότε καὶ τὸν δεξιὸν ἀντίχειρα αὐτῶν καὶ οὕτω κατώρθουν συγχρόνως, ὥστε μόνον ὡς ἐρέται νὰ εἶναι χρήσιμοι καὶ μηδένα φόβον ἀντιστάσεως νὰ ἐμπνέωσι· κατὰ τοῦτον τὸν τρόπον, ὅστις ἡμῖν μὲν ἐμποιεῖ τὴν ἐντύπωσιν ἀπανθρώπου βαρβαρότητος, ἀλλ' ἐν τῇ ἀρχαιότητι παραβαλλόμενος πρὸς τὸ δεινότερον ἐκεῖνο μέτρον ἄλλως πως πρέπει νὰ κρίνηται, ἐτιμώρησαν οἱ Ἀθηναῖοι τοὺς Αἰγινήτας, ὅτε ἐγένοντο κύριοι τῆς νήσου αὐτῶν (Cic. de offic. 3, 11, 46). Ἀλλ' ἐν συνόλῳ ἴσχυσε τὸ ἔθος νὰ μεταχειρίζωνται καὶ τοὺς μαχίμους ἄνδρας ὥσπερ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδία, τ. ἔ. νὰ μεταχειρίζωνται ἢ νὰ πωλῶσιν αὐτοὺς ὡς ἀνδράποδα, ὡς τοιαῦτα παραδείγματα μνημονεύομεν ἐνταῦθα τὰ ἐκ τοῦ Θουκυδίδου (1, 98) γνωστὰ τῆς Ἠϊόνος καὶ τῆς Σκύρου. Ἐν σχέσει πρὸς ταῦτα ἄξιος σημειώσεως εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Κῦρος παρὰ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 7, 5, 73) ὁρίζει τὸ παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις ἰσχῦον πολεμικὸν δίκαιον [5]). Κατ' αὐτὸν «νόμος ἐν πᾶσιν ἀνθρώποις ἀΐδιός ἐστιν, ὅταν πολεμούντων πόλις ἁλῷ, τῶν ἑλόντων εἶναι καὶ τὰ σώματα τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ τὰ χρήματα», ἔνθα ἡ λέξις σώματα σημαίνει, ὅτι ἥ τε ζωὴ καὶ ἡ χρῆσις τῶν ἁλόντων ἀνθρώπων εἶναι ἐν τῇ ἐξουσίᾳ τοῦ νικητοῦ, ὅστις ἄρα ἢ ἀποκτείνει ἢ

μεταχειρίζεται αὐτοὺς ὡς ἀνδράποδα. Κατὰ τὸ δίκαιον τοῦ πολέμου καὶ οἱ ἐν αὐτῇ τῇ μάχῃ αἰχμαλωτιζόμενοι ἄνδρες ἐθεωροῦντο ἀναγκαίως ἴσοι πρὸς τοὺς κατὰ τὸν ἀνωτέρω τρόπον ὑποχειρίους τοῖς πολεμίοις γενομένους, ἀλλ' ὅμως φαίνεται ὅτι οἱ αἰχμάλωτοι ἐν συνόλῳ ἠξιοῦντο μείζονος φειδοῦς, διότι μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν νικητῶν ἱδρύετο ἀναγκαίως ποιά τις κοινωνία, ἥτις ἐνίοτε ἠδύνατο νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ξενίας· περὶ τούτου θὰ γείνῃ λόγος καὶ ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ. Τὸ ἀποκτείνειν τοὺς τοιούτους αἰχμαλώτους φαίνεται ὅτι ἐθεωρεῖτο ὡς παντελῶς ἀθέμιτον· ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις τοῦ Εὐριπίδου (966) τοὐλάχιστον ὁ ἄγγελος λέγει πρὸς τὴν ἐμπαθῆ Ἀλκμήνην θέλουσαν νἀποκτείνῃ τὸν Εὐρυσθέα, ὅτι οὐ καλόν ἐστιν κτανεῖν ὅντιν' ἂν γε ζῶνθ' ἕλωσιν ἐν μάχῃ, οὕτω δοκεῖ τοῖς προστάταις τῆςδε χώρας, δηλ. τῶν Ἀθηνῶν· κατὰ δὲ τὸν Ἡρόδοτον (1, 167), ἐπειδὴ οἱ Ἀγυλλαῖοι κατέλευσαν τοὺς αἰχμαλώτους Φωκαεῖς, πάντα τὰ παριόντα τὸν χῶρον, ἐν ᾧ οἱ Φωκαεῖς καταλευσθέντες ἔκειντο, ἐγίνοντο διάστροφα καὶ ἔμπηρα καὶ ἀπόπληκτα, ὁμοίως πρόβατα καὶ ὑποζύγια καὶ ἄνθρωποι. Ὅτι ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀθηναίων Φιλοκλῆς κατὰ τὴν ἐν Αἰγὸς ποταμοῖς μάχην συλλαβὼν δύο τριήρεις, Κορινθίαν καὶ Ἀνδρίαν, τοὺς ἄνδρας ἐξ αὐτῶν πάντας κατεκρήμνισεν εἰς τὴν θάλασσαν, ἐθεώρησαν οἱ Λακεδαιμόνιοι καὶ οἱ σύμμαχοι αὐτῶν τοσοῦτον δεινὸν ἀνοσιούργημα, ὥστε ἀπήτησαν πρὸς ἀντεκδίκησιν τὴν σφαγὴν πάντων τῶν Ἀθηναίων αἰχμαλώτων, ἣν ὁ Λύσανδρος ἐπέτρεψεν (Ξεν. Ἑλλ. 2, 1, 32. Πλούτ. Λυσ. 13. Παυσ, 9, 32, 6). Ἐν τῇ αὐτῇ περιστάσει μνημονεύεται ὅτι ὁ Φιλοκλῆς ἔπεισε τοὺς Ἀθηναίους ψηφίσασθαι ἀποκόπτειν τὸν δεξιὸν ἀντίχειρα πάντων τῶν ζωγρηθέντων, εἰ κρατήσειαν τῇ ναυμαχίᾳ, τοῦθ' ὅπερ δηλονότι οἱ πρόγονοι αὐτῶν ἐποίησαν τοὺς Αἰγινήτας, ἀλλὰ καὶ τοῦτο διήγειρε παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις τὴν ἐσχάτην ἀγανάκτησιν. Τὸ ἔθος κατέστη ἔτι ἡμερώτερον ἐν τῇ περιόδῳ τῇ μετὰ τὸν πελοποννησιακὸν πόλεμον. Ὁ Ξενοφῶν ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ μεταφέρει τὸ ἐνταῦθα ἐκδη-

λούμενον φιλάνθρωπον φρόνημα εἰς τὸν ἥρωα τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ, τὸν Κῦρον· οὗτος λέγει μὲν πρὸς τοὺς φίλους καὶ συμμάχους αὐτοῦ, ὅτι τῆς ἁλούσης πόλεως πάντα καὶ τὰ σώματα τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ τὰ χρήματα εἶναι τῶν ἑλόντων, ἀλλὰ μετὰ ταῦτα προστίθησιν· «οὔκουν ἀδικίᾳ γε ἕξετε ὅ,τι ἂν ἔχητε, ἀλλὰ φιλανθρωπίᾳ οὐκ ἀφαιρήσεσθε, ἥν τι ἐᾶτε ἔχειν αὐτούς» (7, 5, 73)· οἰκτείρει δ' ὅτι οἱ πολέμιοι αὐτοῦ, ἀγαθοὶ ἄνδρες ὄντες, ἀπώλοντο (7, 1, 41)· συμφωνεῖ δὲ πρὸς τὸν βασιλέα τῶν Ἀσσυρίων «τοῖς μὲν ἐργαζομένοις εἰρήνην εἶναι, τοῖς δ' ὁπλοφόροις πόλεμον» (5, 4, 24-27). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι πράγματι ἔν τισι περιπτώσεσιν ἠσκεῖτο ἔτι κατὰ τῶν ἡττημένων ἡ ὠμότης ἐκείνη ἡ ἐν τοῖς προτέροις χρόνοις συχνάκις ἀπαντῶσα, ὡς π. χ. κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Σηστοῦ ὑπὸ τοῦ Χάρητος (Διόδ. 16, 34, 3), ἀλλὰ καθόλου ἤρξαντο ἤδη νὰ νομίζωσιν, ὅτι δὲν εἶναι θεμιτὸν νὰ πωλῶνται ὡς δοῦλοι Ἕλληνες, εἴτε ἐν φανερᾷ μάχῃ αἰχμαλωτισθέντες εἴτε περιελθόντες ὑπὸ τὸ κράτος τῶν πολεμίων, διότι ἡ πόλις αὐτῶν ἑάλω, καὶ προῃροῦντο μόνον νὰ κερδαίνωσι τὰ λύτρα τὰ πρὸς ἐξαγορὰν αὐτῶν διδόμενα. Εἰς τοῦτο μεγάλως συνεβάλλετο τὸ ἀεὶ ἰσχυρότερον γινόμενον αἴσθημα περὶ τῆς ἀξίας τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους καὶ περὶ τοῦ μόνου προορισμοῦ τῶν βαρβάρων πρὸς τὸ δουλεύειν [6]). Δυνάμεθα δὲ νὰ παραβάλωμεν πρὸς ταῦτα τὸ ἐξ ἀρχαιοτέρων ἤδη χρόνων καταγόμενον δόγμα τῆς δελφικῆς Ἀμφικτυονίας τοῦ μηδεμίαν πόλιν τῶν Ἀμφικτυονίδων ἀνάστατον ποιεῖν μηδ' ὑδάτων ναματιαίων εἴργειν μήτ' ἐν πολέμῳ μήτ' ἐν εἰρήνῃ· τὸ δόγμα τοῦτο δὲν μετέβαλλε κυρίως τὸ πολεμικὸν δίκαιον, ἀλλ' ἐκώλυε μόνον τὴν πλήρη αὐτοῦ ἐφαρμογὴν ἐν ταῖς διὰ τοῦ θρησκευτικοῦ συνδέσμου συνεχομέναις Ἀμφικτυονίσι πόλεσιν, αἵτινες διὰ τοῦτο μόνον ἐν περιωρισμένῳ πως μέτρῳ ἠδύναντο νὰ περιέλθωσιν εἰς ἐμπόλεμον πρὸς ἀλλήλας κατάστασιν.

Ὁ σχετικῶς φιλάνθρωπος τρόπος πρὸς τοὺς ἐν αὐτῷ τῷ ἀγῶνι αἰχμαλωτιζομένους ἐν πλείσταις περιπτώσεσιν εἶχε καὶ ἕτερόν τινα λόγον· πᾶς δηλονότι ἑκουσίως τῷ ἀντιπάλῳ παραδιδόμενος

καὶ περὶ τῆς ζωῆς ἱκετεύων αὐτὸν παρίστατο αὐτῷ ὡς ἱκέτης καὶ ὡς τοιοῦτος ἐτύγχανεν ὧν οἱ ἱκέται ἱερῶν δικαίων. Τοιαῦτα παραδείγματα παρέχουσιν ἡμῖν ἤδη τὰ ὁμηρικὰ ἔπη, ὅπερ σημαίνει, ὅτι τὸ ἐν αὐτοῖς ἐκδηλούμενον ἐθνικὸν ἦθος ἀρχῆθεν ἐκράτει παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Ἐν τῇ εἰκοστῇ πρώτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος ὁ Λυκάων προσπίπτει εἰς τοὺς πόδας τοῦ Ἀχιλλέως, ἐλπίζων ὅτι θὰ ἀποσοβήσῃ οὕτω τὸν ἀπειλούμενον αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Ἀχιλλέως θάνατον, καὶ λέγει ῥητῶς, ὅτι εἶναι ἱκέτης αὐτῷ, εἰ καὶ τοῦτο οὐδὲν αὐτὸν ὠφέλησεν (74)· ἐν τῇ πλαστῇ διηγήσει περὶ τῶν προτέρων αὐτοῦ περιπετειῶν ἐν τῇ δεκάτῃ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ὀδυσσείας λέγει ὁ Ὀδυσσεύς, ὅτι ἡττηθεὶς ἐν τῇ πρὸς τοὺς Αἰγυπτίους μάχῃ, αὐτίκα κατέθηκε τὰ ὅπλα καὶ προσελθὼν τῷ βασιλεῖ αὐτῶν ἥψατο τῶν γονάτων αὐτοῦ ὡς ἱκέτης, ὁ δ' ἐρρύσατο καὶ ἔσωσεν αὐτόν, εἰς δίφρον δὲ καθίσας ἦγεν οἴκαδε δάκρυ χέοντα (273-284)· ὁμοίως ὁ Εὐριπίδης λέγει περὶ τοῦ Ὀδυσσέως (Ἑκ. 245), ὅτι ἐλθὼν εἰς Ἴλιον ὡς κατάσκοπος καὶ ἀνακαλυφθεὶς ἐσώθη ἀψάμενος τῶν γονάτων τῆς Ἑκάβης. Ἀντὶ τοῦ ἅπτεσθαι τῶν γονάτων, ὅπερ ἐνταῦθα πανταχοῦ ἐμφανίζεται ὡς σύμβολον τῆς ὑποταγῆς καὶ ἱκεσίας, ἐν ἱστορικοῖς χρόνοις εἶναι ἐν χρήσει τὸ χεῖρας προΐσχεσθαι· τοῦτο πολλάκις μνημονεύεται παρὰ Θουκυδίδῃ, ἅπαξ δὲ μετὰ τῆς προσθήκης, ὅτι νόμος ἐστὶ τοῖς Ἕλλησι μὴ κτείνειν τοὺς χεῖρας προϊσχομένους (3, 58, 3. 66, 2. 67, 5)[7]).

Τὸ ἐνταῦθα ἐκδηλούμενον γενικὸν αἴσθημα εἶχεν ὡς ὀλίγα ἄλλα βαθείας τὰς ῥίζας ἐν τῇ καρδίᾳ τοῦ Ἕλληνος, ἡ δὲ σημασία αὐτοῦ περιελάμβανεν ἁπάσας τὰς ἐκφάνσεις τοῦ βίου καὶ τούτου ἕνεκα καὶ εἰς τὸν πόλεμον ἔσχε πάντως ῥοπήν. Δι' αὐτὸ δὴ τοῦτο, ὅτι ἡ φυσικὴ συγγένεια τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους εἶχεν ἐπισκοτισθῇ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἔθνους, πᾶν ὅ,τι συνῆπτε μεταξὺ τῶν ἀτόμων ἰδιάζοντά τινα σύνδεσμον ἐτύγχανε διαφερόντως προσοχῆς καὶ ἐπιμελείας, τοιαύτη δὲ ἦν οὐ μόνον ἡ κοινωνία τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας καὶ τῶν ὁμοφύλων, ἀλλὰ κατ' ἐξοχὴν καὶ ἐκείνη ἡ προσέγγισις, ἣν παρά-

γει ἡ μεθ' ὅλης τῆς πίστεως γινομένη παράκλησις μεταξὺ τοῦ παρακαλοῦντος καὶ ἐκείνου, πρὸς ὃν ἡ παράκλησις ἀποτείνεται. Ἐνταῦθα στηρίζεται ἡ ἔννοια τοῦ ἱκέτου, ἀνθρώπου δηλονότι, ὅστις προσέρχεται πρὸς ἄλλον καὶ ἀποτείνει πρὸς αὐτὸν ἐπίσημον αἴτησιν, καὶ ἀξιοῖ ἵνα ἐν πάσῃ περιπτώσει τύχῃ φειδοῦς παρὰ τούτου, δικαιοῦται δὲ καὶ νὰ προσδοκᾷ, ὅτι οὗτος θὰ βασανίσῃ τὴν αἴτησιν καὶ δὲν θὰ ἀπορρίψῃ αὐτὴν ἄνευ λόγων ἀποχρώντων. Σαφῶς περιγράφεται ἡ σχέσις αὕτη ἐν τῇ εἰκοστῇ τετάρτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος. Ὁ Ζεὺς πέμψας τὴν Ἶριν κελεύει τὸν Πρίαμον, ἵνα ἔλθῃ εἰς τὴν σκηνὴν τοῦ Ἀχιλλέως καὶ λύσηται τὸν νεκρὸν τοῦ Ἕκτορος, βέβαιος ὤν, ὅτι ἐκεῖνος «οὔτ' ἄφρων ἐστὶν οὔτ' ἄσκοπος οὔτ' ἀλιτήμων, ἀλλὰ μάλ' ἐνδυκέως ἱκέτεω πεφιδήσεται ἀνδρός» (158. 187)· αὐτὸς δὲ ὁ Πηλείδης ἀποφεύγει περιδεῶς πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ ἐρεθίσῃ αὐτὸν κατὰ τοῦ Πριάμου, γιγνώσκων ὅτι οὕτω θὰ διαπράξῃ βαρὺ ἁμάρτημα εἰς τὰς ἐντολὰς τοῦ Διός (570). Ὅλως τὸ ἐναντίον τούτου πράττει ὁ Ἀγαμέμνων ἐν τῇ πρώτῃ ῥαψῳδίᾳ, ὅστις οὐ μόνον ἀρνεῖται τῷ ἱκετεύοντι Χρύσῃ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς θυγατρὸς αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ἀποπέμπει αὐτὸν ἐκ τοῦ στρατοπέδου τῶν Ἀχαιῶν διὰ λόγων ἀπειλητικῶν· ἀλλὰ διὰ τοῦτο καὶ ἐτιμωρήθη δεινῶς αὐτός τε καὶ ὁ στρατὸς ὑπὸ τοῦ Ἀπόλλωνος. Ἡ ἰδιαιτέρα προστασία τῶν θεῶν, ὑφ' ἣν διατελοῦσιν οἱ ἱκέται, ἀποτελεῖ ἐν γένει τὴν οὐσίαν ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς σχέσεως καὶ τοῦ δικαίου αὐτῶν. Ὡς ὑπάρχει Ζεὺς ξένιος καὶ φίλιος, οὕτως ὑπάρχει καὶ Ζεὺς ἱκέσιος, ὃν αἱ Ἱκέτιδες τοῦ Αἰσχύλου πολλάκις ἐπικαλοῦνται καὶ τὴν ὀργὴν αὐτοῦ παραινεῖ νὰ φυλάττωνται χρησμός τις παρὰ τοῦ ἐν Δωδώνῃ Διὸς εἰς Ἀθήνας ἀφικόμενος (Παυσ. 7, 25, 1)· ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (5, 730a) λέγει· «ξενικῶν δ' αὖ καὶ ἐπιχωρίων ἁμαρτημάτων τὸ περὶ τοὺς ἱκέτας μέγιστον γίγνεται ἁμάρτημα ἑκάστοις· μεθ' οὗ γὰρ ἱκετεύσας μάρτυρος ὁ ἱκέτης θεοῦ ἔτυχεν ὁμολογιῶν, φύλαξ διαφέρων οὗτος τοῦ παθόντος γίγνεται, ὥστ' οὐκ ἄν ποτε ἀτιμώρητος πάθοι ὁ τυχὼν ὧν ἔπαθεν». Ἰδιάζουσά τις τυπικὴ τελετή,

μεθ' ἧς συνήθως γίνεται ἡ αἴτησις τῶν ἱκετῶν, ἐκφράζει τὴν θρησκευτικὴν σημασίαν τῆς θέσεως αὐτῶν· ἄλλοτε μὲν καταθέτουσιν ἐπὶ τῶν βωμῶν ἐριοστέπτους κλάδους, ἱκετηρίαν (Αἰσχ. Ἱκ. 22. 192. Αἰσχίν. 2, 15), ἄλλοτε δὲ ἅπτονται ταῖς χερσὶν ἱερῶν πραγμάτων ἐν ναοῖς ἢ ἐν ἄλλοις τόποις (Εὐρ. Ἡρακλ. 33. Ἡρόδ. 3, 48. Ἀνδοκ. 2, 15. Θουκ. 1, 24, 7. Αἰσχίν. 1, 60)· ἐνίοτε δὲ παραφυλάττουσι τὸν καιρόν, καθ' ὃν ἄγουσιν ἑορτὴν ἐκεῖνοι, οὓς ἱκετεύουσιν (Ἡρόδ. 6,108). Ἡ σχέσις αὐτῶν καθίσταται οὕτως ὁμοία πρὸς τὴν σχέσιν ἐκείνων, οἵτινες καταδιωκόμενοι καταφεύγουσιν εἰς τὸ ἄσυλον ἱεροῦ τινος, καὶ ἐπειδὴ τὰ πρὸς αὐτοὺς καθήκοντα πηγάζουσιν ἐκ θρησκευτικῶν δοξασιῶν, διὰ τοῦτο καὶ ἡ ἐκπλήρωσις αὐτῶν χαρακτηρίζεται ὑπὸ τῶν τραγικῶν ἰδίως ὡς εὐσέβεια (ὅρ. τ. 1, σ. 380). Ὅταν ὁ πρὸς ὃν ἱκνεῖταί τις ἱκέτης ἀνιστῇ αὐτὸν ἀπὸ τῆς θέσεως, ἣν ἐξελέξατο, τοῦτο εἶναι σημεῖον, ὅτι χορηγεῖ αὐτῷ τὸ αἰτούμενον, δὲν δύναται δὲ νὰ ἀρνηθῇ πλέον, ἣν ἔδωκεν ὑπόσχεσιν, ἄλλως διαπράττει ἔγκλημα φοβερᾶς ἀπιστίας (Σοφ. Οἰ. Κ. 276. 1286. Θουκ 1,126,11. 1,128,1. 1,137,1. 3,38,2) [8].

Ἐν μιᾷ περιπτώσει, καὶ δὴ συχνοτάτῃ, ἠδύνατο ἡ ἐκτέλεσις τῆς αἰτήσεως τοῦ ἱκέτου νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀμέσως ἐκ τοῦ δικαίου τοῦ ἀσύλου πηγάζουσα. Ἡ περίπτωσις αὕτη εἶναι ἐκείνη, καθ' ἣν ὁ ἱκέτης ἐπεθύμει μόνον νὰ μὴ παραδοθῇ τοῖς ἐχθροῖς αὐτοῦ, διότι ἀπὸ τούτου ἦν ἐκ τῶν προτέρων ἐξησφαλισμένος, ἐν ὅσῳ ἔμενεν ἐν τῷ ἱερῷ τόπῳ, κατέλειπε δὲ τοῦτον μόνον ἐπὶ τῷ ῥητῷ ἢ σιωπηλῷ ὅρῳ, ὅτι ἐκεῖνοι, οἵτινες συνήθιζον νὰ θύωσι καὶ νὰ προσεύχωνται ἐν αὐτῷ, ἤθελον θεωρεῖ αὐτὸν καὶ τοῦ λοιποῦ ὡς ἱκέτην τῆς ἐν αὐτῷ λατρευομένης θεότητος. Οἱ κάτοικοι τῆς χώρας, εἰς ἣν ὁ ἱκέτης κατέφευγε, περιέπιπτον εὐκόλως ἕνεκα τούτου εἰς ἀμηχανίαν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἐν Ἀθήναις γενόμενα, ὅτε ὁ Ἅρπαλος ἐζήτησεν αὐτόθι καταφύγιον· ἐπειδὴ οὔτε εἰς τὸν Ἀλέξανδρον ἤθελον νὰ παραδῶσιν αὐτὸν οὔτε εἰς πόλεμον νέον χάριν αὐτοῦ νὰ περιπλακῶσιν, ἐκέλευσαν αὐτὸν κατὰ συμβουλὴν τοῦ Δημοσθέ-

νους νὰ ἀπέλθῃ λάθρᾳ ἐκ τῆς πόλεως καὶ οὕτω κατὰ τὸ φαινόμενον αὐτοὶ νὰ μένωσιν ἀναίτιοι [9]). Ἐντεῦθεν δύναται νὰ ἐξαχθῇ μόνον ὁ κανὼν ὅδε· ἐὰν πόλις τις αἰσθάνηται ἑαυτὴν πολὺ ἀδύνατον εἰς τὸ νὰ ὑπερασπίσῃ τὸν πρὸς αὐτὴν ὡς ἱκέτην καταφεύγοντα, ἢ μὴ κρίνῃ αὐτὸν τούτου ἄξιον, προλέγει αὐτῷ πρότερον νὰ μὴ πατήσῃ τὸ ἔδαφος αὐτῆς. Ἀλλ', ἐὰν ἤδη τοῦτο ἐγένετο καὶ ἡ σχέσις ἐπεσφραγίσθη διὰ τῆς ἐπικλήσεως τῶν θεῶν, τὸ ἐντεῦθεν ἐκπηγάζον καθῆκον θεωρεῖται ἱερὸν καὶ ἀπαράβατον. Ἡ ἐπερώτησις, ἣν οἱ Κυμαῖοι ἀποτείνουσι πρὸς τὸ ἐν Βραγχίδαις μαντεῖον, ἂν ἐπιτρέπεται νὰ παραδῶσι τοῖς Πέρσαις τὸν πρὸς αὐτοὺς καταφυγόντα Πακτύην, εἶναι ἀναιδὴς ὕβρις κατὰ τοῦ θεοῦ, ὃν ἐρωτῶσιν· ἡ δὲ τιμωρία αὐτῶν εἶναι καταφατικὴ ἀπόκρισις πρὸς αὐτούς, ἵνα ἀσεβήσαντες θᾶττον ἀπόλωνται καὶ μὴ τὸ λοιπὸν περὶ ἱκετῶν ἐκδόσεως πορεύωνται ἐπὶ τὸ χρηστήριον. Ὁ ταῦτα διηγούμενος Ἡρόδοτος (1, 159) [10]) γνωρίζει ἡμῖν ἐπίσης καὶ τὸν διάφορον ταύτης καὶ μόνον ὀρθὸν τρόπον τοῦ Παυσανίου καὶ τῶν Σαμίων· ὁ μὲν ἔσωσε τὴν θυγατέρα τοῦ Κῴου Ἡγητορίδου, ἥτις οὖσα αἰχμάλωτος ηὐτομόλησεν ἐκ τοῦ στρατοπέδου τῶν Περσῶν εἰς τοὺς Λακεδαιμονίους καὶ ἐπεκαλέσατο τὴν προστασίαν τοῦ Παυσανίου, οἱ δὲ Σάμιοι Κερκυραίων παῖδας τριακοσίους, οὓς Περίανδρος ὁ Κυψέλου εἰς Σάρδεις ἀπέπεμψε πρὸς Ἀλυάττην ἐπ' ἐκτομῇ (9, 76. 3, 48). Ὁ Πλούταρχος διηγεῖται (Ἠθ. 254 b), ὅτι συνέστη ποτὲ πόλεμος μεταξὺ Μιλήτου καὶ Νάξου, διότι οἱ Νάξιοι δὲν ἤθελον νὰ ἐκδῶσι τοῖς Μιλησίοις γυναῖκά τινα, ἥτις ἐγκαταλιποῦσα τὸν ἄνδρα αὐτῆς καὶ τῷ ἐραστῇ ἀκολουθήσασα ἀπῆλθεν εἰς Νάξον καὶ ἐκεῖ ἐκάθισεν ἱκέτις τῆς Ἑστίας. Ὁ Ἀριστοκράτης ἔγραψε ψήφισμα ἐν τῇ βουλῇ τοιοῦτον· ἐάν τις ἀποκτείνῃ Χαρίδημον, ἀγώγιμος ἔστω ἐξ ἁπάσης τῆς Ἀθηναίων συμμαχίδος· ὁ δὲ Δημοσθένης ὁ τοῦτο καταπολεμῶν, θεωρεῖ αὐτὸ κατὰ τοῦτο ἀτοπώτατον, ὅτι «τοὺς τὸν ἤδη πεφευγότα κατὰ τὸν κοινὸν ἁπάντων ἀνθρώπων νόμον, ὃς κεῖται τὸν φεύγοντα δέχεσθαι, ὑποδεξαμένους ἐκσπόνδους εἶναι γράφει, ἐὰν μὴ τὸν ἱκέτην ἐκδο-

τον διδῶσιν» (23, 85). Πολλάκις δὲ τοῦτο ἐχρησίμευσε καὶ ἐν τῇ τραγῳδίᾳ ὡς ὑπόθεσις, ὅτι γενναῖος ἡγεμὼν ἐπὶ παντὶ κινδύνῳ παρέχει ἐν τῇ χώρᾳ αὐτοῦ καταφύγιον τοῖς φεύγουσι καὶ ὑπερασπίζει αὐτοὺς ἐνόπλως κατὰ τῶν διωκόντων αὐτούς· τοῦτο ποιεῖ ὁ Θησεὺς ἐν τῷ Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ τοῦ Σοφοκλέους, ὁ Πελασγὸς ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου, ὁ Δημοφῶν ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις τοῦ Εὐριπίδου, καὶ ἰδίως τὸ δρᾶμα τοῦτο πολλάκις λαμβάνει εὐκαιρίαν νὰ ἐκδηλώσῃ καὶ ἐξάρῃ τὰς ἐν τούτῳ κρατούσας ἀρχάς, αἷς πρὸ πάντων ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἀκολουθεῖ (107. 223. 243. 329. 425. 462)· τούτου καὶ οἱ ῥήτορες πολλάκις ποιοῦνται μνείαν (Ἰσοκρ. 4, 54. 12, 194. Ψευδολυσ. 2, 11). Ἐὰν ἡ ἀξίωσις τοῦ ἱκέτου δὲν περιωρίζετο μόνον εἰς τὸ νὰ εὕρῃ καταφύγιον καὶ προστασίαν ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνου, οὗ τὴν βοήθειαν ἐπεκαλεῖτο, ἠδύνατο οὗτος νὰ ἀπορρίπτῃ αὐτὴν ἢ κατὰ τὴν φράσιν, ἣν ἅπαξ μεταχειρίζεται ὁ Θουκυδίδης (1, 24, 7) νὰ μὴ δέχηται τὴν ἱκετηρίαν· ἀλλὰ πάντως ἡ σοβαρότης, ὑφ᾽ ἧς αὕτη περιεβάλλετο, ἐπέβαλλε μεγάλην προσοχὴν καὶ περίσκεψιν. Τὸ παράδειγμα τοῦ Μιλησίου Ἀρισταγόρου παρ᾽ Ἡροδότῳ (5, 51), ὅστις ζητῶν βοήθειαν κατὰ τῶν Περσῶν ἀπεπέμφθη ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Σπάρτης Κλεομένους, εἶτα δὲ λαβὼν ἱκετηρίαν ἐπορεύθη εἰς τὴν οἰκίαν αὐτοῦ, ὅπως ἐπαναλάβῃ τὴν αἴτησιν, καθίστησι φανερὰν τὴν διαφορὰν τῆς κατὰ τὸν ἐπίσημον τύπον γενομένης ἱκεσίας ἀπὸ τῆς ἁπλῆς παρακλήσεως. Πολὺ εὐνόητον εἶναι, ὅτι ἡ αἴτησις πολεμικῆς βοηθείας καθόλου τοιοῦτον τύπον συνήθως περιεβάλλετο. Τοῦτον τὸν ἐπίσημον τύπον τῆς αἰτήσεως μετεχειρίσθησαν οἱ Πλαταιεῖς, ὅτε ἐπεθύμουν νὰ προσληφθῶσιν εἰς τὴν συμμαχίαν τῶν Ἀθηναίων, ἡ Φερετίμη, ὅτε ἐζήτει τὴν βοήθειαν τοῦ βασιλέως τῶν Αἰγυπτίων Ἀρυάνδου κατὰ τῶν Βαρκαίων, ὁ δῆμος τῶν Ἐπιδαμνίων, ὅτε ἐδέοντο τῶν Κερκυραίων «μὴ σφᾶς περιορᾶν φθειρομένους, ἀλλὰ τούς τε φεύγοντας ξυναλλάξαι σφίσι καὶ τὸν τῶν βαρβάρων πόλεμον καταλῦσαι» (Ἡρόδ. 6, 108. 4, 165. Θουκ. 1, 24, 7)· γνωστότερον πάντων τούτων εἶναι μυθῶδές τι

συμβάν, ἡ ἐπίκλησις δηλονότι τῆς βοηθείας τοῦ Θησέως κατὰ τῶν Θηβῶν ὑπὸ τοῦ Ἀδράστου καὶ τῶν μητέρων τῶν πεσόντων Ἀργείων ἀρχηγῶν, διότι οἱ Θηβαῖοι ἠρνοῦντο τὴν τῶν νεκρῶν ἀπόδοσιν. Ὁ Ἀθηναῖος ἥρως δεξάμενος τὴν αἴτησιν ταύτην, παρέσχε τὸ φρόνημα καὶ τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ ὡς ὑπόδειγμα τοῖς ἐπιγιγνομένοις πολίταις αὐτοῦ διὰ δύο λόγους, διότι ἔδειξε ταὐτοχρόνως προθυμίαν πρὸς ταχεῖαν καὶ ἰσχυρὰν βοήθειαν καὶ λεπτὴν εὐαισθησίαν πρὸς τὸ δίκαιον τῶν τεθνεώτων, ἐξυμνοῦσι δ' αὐτὸν διὰ τοῦτο ἥ τε τραγῳδία τοῦ Εὐριπίδου, ἥτις φέρει τὸ ὄνομα Ἱκέτιδες, λίαν χαρακτηριστικὸν τῆς κυρίας ὑποθέσεως, καὶ πολλὰ χωρία τοῦ Ἰσοκράτους (4, 54. 12, 169. 14, 53). Οἴκοθεν δῆλον ὅτι εἰς τὸ μέσον τοῦτο τῆς ἱκεσίας ἠδύνατό τις νὰ καταφύγῃ καὶ χάριν ἰδιωτικῶν συμφερόντων, τούτου παράδειγμα ἔχομεν τὸ πραχθὲν ὑπὸ τοῦ Ἀνδοκίδου ἐν τῷ βουλευτηρίῳ, ὃς καταληφθεὶς ὑπὸ αἰφνιδίου κινδύνου προσεπήδησεν εὐθὺς πρὸς τὴν ἑστίαν καὶ ἐλάβετο τῶν ἱερῶν (Ἀνδοκ. 2, 15). Πόσον δὲ ὁ ἱκέτης στηριζόμενος ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ ἐθίμου εἶχε πεποίθησιν περὶ τῆς στιγμιαίας αὐτοῦ ἀσφαλείας, διδάσκει σαφέστατα ἡ διήγησις τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 251 e) περὶ τῶν ἑκκαίδεκα ἱερῶν γυναικῶν τῶν Ἠλείων, αἵτινες «ἱκετηρίας καὶ στέμματα τῶν ἀπὸ τοῦ θεοῦ λαβοῦσαι, περὶ τὴν ἀγορὰν ἀπήντησαν τῷ (τυράννῳ) Ἀριστοτίμῳ, καὶ τῶν δορυφόρων ὑπ' αἰδοῦς διαστάντων, ἔστησαν τὸ πρῶτον σιωπῇ ὁσίως προϊσχόμεναι τὰς ἱκετηρίας» [11]).

Ἐὰν εἴχομεν ἀνάγκην ἀποδείξεως, ὅτι καὶ ἐκεῖνος, ὅστις ἄνευ τοιαύτης ἐπιδείξεως προσήρχετο βοηθείας δεόμενος, ἀπέλαυε μέχρι τινὸς βαθμοῦ τῆς αὐτῆς αἰδοῦς καὶ συμπαθείας, ἧσπερ καὶ ὁ ἱκέτης, ἠδυνάμεθα νὰ λάβωμεν ταύτην ἐκ τῆς ῥήσεως ταύτης τοῦ Δημοκρίτου· «ξείνοισι μεταδίδου καὶ τοῖσι δεομένοισι ἐκ τῶν ἐόντων· ὁ γὰρ μὴ διδοὺς δεομένῳ οὐδὲ αὐτὸς λήψεται δεόμενος» (ἀπ. 243). Ἀλλ' ἡ ῥῆσις αὕτη ἐπιδέχεται καὶ ἑτέραν ἑρμηνείαν. Ἐπειδὴ δηλονότι ἡ λέξις δεόμενος σημαίνει οὐ μόνον τὸν παρακαλοῦντα ἀλλὰ καὶ τὸν χρείαν ἔχοντα, δύναται τὸ χωρίον νὰ ση-

μαίνῃ, ὅτι ὁ φιλόσοφος ἀπαιτεῖ, ἵνα ὁ διδοὺς ἐξ οἰκείας πρωτοβουλίας καὶ προαιρέσεως ἀναζητῇ τοὺς ἐνδεεῖς καὶ δυστυχεῖς. Ἀλλ', ὅπως δήποτε καὶ ἂν ἑρμηνευθῇ ἡ ῥῆσις, τὸ νόημα αὐτῆς τοὐλάχιστον συμφωνεῖ ἐντελῶς πρὸς τὸ ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ πολυειδῶς ἐκδηλούμενον φρόνημα. Παραίνεσίς τις ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ φιλοσόφου διατυπωθεῖσα (ἀπ. 202) ἀσμένως ἐπαναλαμβάνεται. Αὕτη ἔχει ὧδε· « ἀδικεομένοισι τιμωρέειν κατὰ δύναμιν χρὴ καὶ μὴ παριέναι· τὸ μὲν γὰρ τοιοῦτον δίκαιον καὶ ἀγαθόν, τὸ δὲ μὴ τοιοῦτον ἄδικον καὶ κακόν»· καὶ ὁ θεὸς Πλοῦτος παρ' Ἀριστοφάνει ἔφασκε βοηθεῖν τοῖς ἀδικουμένοις ἀεὶ (Πλ. 1026), ἔν τινι δὲ κωμῳδίᾳ τοῦ Μενάνδρου (ἀπ. 276) ἐρωτᾷ εὐγενὴς νεανίας·

Εἰ τοὺς ἀδικηθέντας, πάτερ, φευξούμεθα,
τίσιν ἂν βοηθήσαιμεν ἄλλοις ῥᾳδίως;

Ἡ μεγάλη ἐκτίμησις τῆς πρὸς τὸ βοηθεῖν προθυμίας ἐκφράζεται οὐχ ἧττον ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τοῦ Θησέως ἐν τῷ Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ· διότι, εἰ καὶ ὁ Οἰδίπους ἕστηκεν ἐνώπιον αὐτοῦ ὡς ἱκέτης, ἀλλ' ὅμως ὅλη ἡ στάσις τοῦ Θησέως δεικνύει, ὅτι πάντων θὰ ἦτο ἐνδεής, ἐὰν τοιαῦται εὐκαιρίαι δὲν προσεφέροντο αὐτῷ. Ὅμοιον ἦθος ἀπένειμεν ἕτερος τραγικὸς ἑτέρῳ ἥρωϊ, βέβαιος ὢν προφανῶς ὅτι θὰ διεγείρῃ τὴν συμπάθειαν τῶν θεατῶν πρὸς αὐτόν. Ὁ Ἀχιλλεὺς ἐν τῇ ἐν Αὐλίδι Ἰφιγενείᾳ τοῦ Εὐριπίδου μαθών, ὅτι ἡ Ἰφιγένεια μέλλει νὰ θυσιασθῇ καὶ ὅτι ὁ Ἀγαμέμνων ἤγαγεν αὐτὴν εἰς τὸ στρατόπεδον προφασιζόμενος γάμον αὐτῆς μετὰ τοῦ Ἀχιλλέως, σκοπὸν ἔχων νὰ ἐμποδίσῃ τὴν θυσίαν, ἀποτείνει ἐν σφοδρᾷ ἐξάψει πρὸς τὴν Κλυταιμήστραν τοὺς λόγους τούσδε (897)·

ἔκλυον οὖσαν ἀθλίαν σε, τὸ δ' ἐμὸν οὐ φαύλως φέρω·

ὅτι ἔχει ἐνώπιον ἑαυτοῦ μητέρα δυστυχῆ, εἶναι ἡ πρώτη σκέψις ἡ δεσπόζουσα αὐτοῦ, ἡ δὲ δευτέρα, ὅτι ἐγένετο ἐπονείδιστος κατάχρησις τοῦ ἰδίου ὀνόματος. Ἡ εἰκὼν τοῦ φρονήματος αὐτοῦ συμπληροῦται ἐν τῇ προόδῳ τοῦ διαλόγου, ὅταν εἰς τὴν ἐρώτησιν τῆς Κλυταιμήστρας (992)·

βούλει νιν (τὴν 'Ιφ.) ἱκέτιν σὸν περιπτύξαι γόνυ;

ἀποκρίνεται ἀρνητικῶς (998-1004), αὐτὴ δ' ἡ ἐρώτησις, ὅσον καὶ ἂν ξενίζῃ σήμερον τὸν ἀναγνώστην, προσεπιμαρτυρεῖ τὴν ἀξίαν, ἣν ὁ μνημονευθεὶς τύπος τῆς ἱκεσίας εἶχε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Ἀλλὰ πρὸς τὴν ἐπαινετὴν πρᾶξιν τοῦ Θησέως ἐκείνου καὶ τούτου τοῦ Ἀχιλλέως συνεφώνουν τὰ ἐν Ἀθήναις νόμιμα καὶ ἔθιμα κατὰ διαφόρους ὄψεις. Ἡ πολιτεία τῶν Ἀθηναίων ἐβοήθει οὐ μόνον τοῖς ἐκ τοῦ πολέμου πεπηρωμένοις κατά τινα νόμον εἰς τὸν Πεισίστρατον ἀναγόμενον, ἀλλ' ἐν γένει πᾶσι τοῖς πολίταις, οἵτινες ἕνεκα σωματικῶν ἐλαττωμάτων ἢ ἀδυναμίας δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ πορίζωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν (οἱ ἀδύνατοι)· ἐχορήγει δὲ προσέτι καὶ τοῖς παισὶ τῶν ἐν πολέμῳ πεσόντων τὰ πρὸς τροφὴν μέχρι τῆς ἐνηλικιώσεως αὐτῶν [12]). Πόσον οἱ εὔποροι ἰδιῶται ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐθεώρουν καθῆκον νὰ βοηθῶσι τοῖς πενεστέροις διὰ χρημάτων, θὰ ἐξετασθῇ καὶ ἀλλαχοῦ, ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα προέβαινε καὶ περαιτέρω. Ὁ Περικλῆς ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ἤθους τῶν ἑαυτοῦ συμπολιτῶν παρὰ Θουκυδίδῃ προστίθησιν ἐν λόγοις σφόδρα ἀπηχοῦσι τὴν ἀνωτέρω παρατεθεῖσαν παραίνεσιν τοῦ Δημοκρίτου καὶ τόδε περὶ αὐτῶν, ὅτι οὐ μόνον τῶν ἀεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων ἀκροῶνται, ἀλλὰ «καὶ τῶν νόμων, καὶ μάλιστα αὐτῶν ὅσοι τε ἐπ' ὠφελίᾳ τῶν ἀδικουμένων κεῖνται καὶ ὅσοι ἄγραφοι ὄντες αἰσχύνην ὁμολογουμένην φέρουσιν» (2, 37, 3), ἴσως δὲ πολλῷ ἔτι μείζονος ἀξίαν μαρτυρίαν παρέχει αὐτοῖς αὐτὸς ὁ ἱστορικὸς ἐν ἑτέρῳ χωρίῳ τῆς ξυγγραφῆς αὐτοῦ. Ἐν τῇ περιφήμῳ περιγραφῇ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἐνσκήψαντος λοιμοῦ λέγει μὲν πολλὰ περὶ τῆς ὠμῆς φιλαυτίας, τῆς ἀναισθησίας, τῆς ὀλιγωρίας ἱερῶν καὶ ὁσίων ὁμοίως, τῆς καταπτώσεως τῶν ἠθῶν, ἣν τὸ νόσημα ἐπήνεγκεν, ἀλλὰ καὶ μνημονεύει, ὅτι «οἱ ἀρετῆς τι μεταποιούμενοι αἰσχύνῃ ἠφείδουν σφῶν αὐτῶν, ἐσιόντεν παρὰ φίλους», ὅπως θεραπεύωσιν αὐτούς (2, 51, 5). Ὅτι ἡ ὥρα τοῦ ἐσχάτου κινδύνου παρὰ τούτοις μὲν ἀποκαλύπτει τὰς ἀγενεστάτας, παρ' ἐκείνοις δὲ τὰς εὐ-

γενεστάτας ὄψεις τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τοῦτο τὸ ἀεὶ ἐπαναλαμβανόμενον φαινόμενον προσπίπτει τοῖς ὀφθαλμοῖς ἡμῶν καὶ ἐκ τῶν λόγων τοῦ Θουκυδίδου.

Ἀλλ' ὅ,τι κατ' ἐξοχὴν ἦν καύχημα τῶν Ἀθηναίων, δὲν ἦτο διὰ τοῦτο ὅλως ἀλλότριον τῶν λοιπῶν Ἑλλήνων. Καὶ οἱ Πριηνεῖς διηγοῦντο περὶ τοῦ σοφοῦ αὐτῶν Βίαντος, ὅτι « Μεσσηνίας τὸ γένος ἐπισήμους παρθένους λυτρωσάμενος παρὰ λῃστῶν ἦγεν ὡς ἰδίας θυγατέρας ἐντίμως· μετὰ δέ τινας χρόνους παραγενομένων τῶν συγγενῶν κατὰ ζήτησιν, ἀπέδωκεν αὐτὰς οὔτε τροφεῖα πραξάμενος οὔτε λύτρα, τοὐναντίον δὲ τῶν ἰδίων πολλὰ δωρησάμενος » (Διόδ. 9, 131)· ὁ δὲ Πίνδαρος ἐγκωμιάζων τὸν βασιλέα τοῦ Ἀκράγαντος Θήρωνα, ἀναφωνεῖ ἐν τέλει (Ὀλ. 2,108-110)·

ἐπεὶ ψάμμος ἀριθμὸν περιπέφευγεν,
καὶ κεῖνος ὅσα χάρματ' ἄλλοις ἔθηκεν,
τίς ἂν φράσαι δύναιτο ;

Ἀλλ' ὅμως πρόδηλον, ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι ἀείποτε διεκρίνοντο πάντων διὰ τὴν πρὸς τὸ βοηθεῖν τοῖς ἀτυχοῦσι προθυμίαν. Ἀλλ' αὕτη δὲν κατανοεῖται καλῶς, ἐὰν ὑποληφθῇ ὡς ἁπλῆ ἐκδήλωσις τῆς συνειδήσεως τοῦ καθήκοντος· τοὐναντίον προϋποτίθησιν ἀναγκαίως ἰσχυρὰν ἀνάπτυξιν τοῦ συμπαθητικοῦ συναισθήματος. Καὶ τῷ ὄντι τοῦτο ἐτιμᾶτο ἀεὶ μεγάλως ἐν Ἀθήναις. Ὅταν ὁ Ὀρέστης λέγῃ ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Εὐριπίδου (294), ὅτι « ἔνεστιν οἶκτος ἀμαθίῃ μὲν οὐδαμοῦ, σοφοῖσι δ' ἀνδρῶν », λαλεῖ ὅλως κατὰ τὸ πνεῦμα τῶν Ἀθηναίων. Οὗτοι εἶχον ἐν τῇ ἀγορᾷ Ἐλέου βωμόν, « ᾧ μόνοι τιμὰς Ἑλλήνων νέμουσιν Ἀθηναῖοι » κατὰ τὸν Παυσανίαν (1, 17, 1. πρβλ. Ἀπολλόδ. 2,8,1. 3,7,1)· ὁ δὲ Φωκίων διηρμήνευε γνήσιον ἀττικὸν φρόνημα λέγων· « οὔτε ἐξ ἱεροῦ βωμὸν οὔτε ἐκ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ἀφαιρετέον τὸν ἔλεον » (Στοβ. 1, 31)· ὅστις δὲ ἐπειρᾶτο νὰ συγκεφαλαιώσῃ τὰ διακριτικὰ γνωρίσματα τοῦ ἀττικοῦ δήμου, ὡς ὁ Παρράσιος ἐν τῇ γνωστῇ αὐτοῦ γραφῇ (Plin. n. h. 35, 69) καὶ ὁ Πλούταρχος ἔν τινι χω-

ρίῳ τῶν Πολιτικῶν παραγγελμάτων (799e), δὲν ἠδύνατο νὰ παραλείπῃ ἐν αὐτοῖς τὸν ἔλεον. Ἡ φιλοσοφία, ἡ μετὰ τοὺς δοκίμους χρόνους, ἐξετάζουσα ἀκριβέστερον εὕρισκε βεβαίως ὅτι πάντα τὰ εἴδη τοῦ ἐλέου ἔχουσι τὴν αὐτὴν ἀξίαν. Ὅτε ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ περιφήμῳ αὐτοῦ ὁρισμῷ τῆς τραγῳδίας ὥριζεν ὡς σκοπὸν ταύτης τὴν κάθαρσιν τοῦ φόβου καὶ ἐλέου, ἀπέφαινεν ἄρα τὰ δύο ταῦτα παθήματα ὡς ἀφετηρίας τοῦ τραγικοῦ αἰσθήματος (1449b 27), ὡμολόγει ὅτι ἀμφότερα ἐξ ἴσου εἶναι ἐκ τῶν πρωτίστων συστατικῶν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ἀλλ' ἐνταῦθα οὐδεμίαν ἐξήνεγκε κρίσιν περὶ τῆς ἠθικῆς αὐτῶν ἀξίας· πρὸς τοῦτο παρεῖχον αὐτῷ μᾶλλον εὐκαιρίαν αἱ ἐν τῇ ῥητορικῇ ἐκθέσεις αὐτοῦ. Ἔν τινι τούτων, ἔνθα ὁ λόγος περὶ ἐλέου (1385b13 - 1386b8), δηλοῖ ἰδίως πολὺ σαφῶς, ὅτι τὸ αἴσθημα τοῦτο οὐδέποτε εἶναι ἐντελῶς ἐλεύθερον ποιᾶς τινος ἀναφορᾶς πρὸς τὸ ἐλεοῦν πρόσωπον· «δῆλον γὰρ ὅτι ἀνάγκη τὸν μέλλοντα ἐλεήσειν ὑπάρχειν τοιοῦτον οἷον οἴεσθαι παθεῖν ἄν τι κακὸν ἢ αὐτὸν ἢ τῶν αὐτοῦ τινὰ καὶ τοιοῦτο κακὸν οἷον εἴρηται ἐν τῷ ὅρῳ», οὗ δηλονότι ἀνάξιός ἐστι τυγχάνειν (1385b14. 34). Ἐνταῦθα ἤδη κατανοεῖ ὁ ἀναγνώστης, ὅτι μείζονα ἀξίαν ἔχει ὁ ἔλεος, ὅταν ὁ ἐλεῶν ἔχῃ τὴν συνείδησιν ὅτι ὁ πάσχων ἀναξίως πάσχει, ἢ ὅταν ἐπικρατῇ ἐν αὐτῷ ἡ περὶ ἑαυτοῦ σκέψις, ὅτι ἐνδέχεταί ποτε νὰ πάθῃ τὸ αὐτό, ὕστερον δὲ μανθάνει πόσον τοῦτο συνᾴδει πρὸς τὴν γνώμην τοῦ φιλοσόφου, ἐν τῷ κεφαλαίῳ δηλ., ἐν ᾧ ὁ Ἀριστοτέλης χαρακτηρίζει τοὺς νέους καὶ τοὺς γέροντας. Ἐκεῖ λέγει (1389b8. 1390a19), ὅτι καὶ οἱ νέοι καὶ οἱ γέροντες εἶναι ἐπίσης ἐλεητικοί, ἀλλ' ἐκ διαφόρων λόγων· ἐκεῖνοι μὲν «διὰ τὸ πάντας χρηστοὺς καὶ βελτίους ὑπολαμβάνειν· τῇ γὰρ αὐτῶν ἀκακίᾳ τοὺς πέλας μετροῦσιν, ὥστ' ἀνάξια πάσχειν ὑπολαμβάνουσιν αὐτούς»· οἱ δὲ γέροντες «οὐ διὰ τοὐτὸ τοῖς νέοις· οἱ μὲν γὰρ διὰ φιλανθρωπίαν, οἱ δὲ δι' ἀσθένειαν· πάντα γὰρ οἴονται ἐγγὺς εἶναι αὐτοῖς παθεῖν»· οἴκοθεν δὲ φανερὸν πρὸς τίνας κλίνει ἡ συμπάθεια τοῦ Σταγειρίτου. Ἡ Στοά, ἥτις ἐν γένει κατεπολέμει πάντα τὰ πάθη, ἀπέρριπτε καὶ τὸν

ἔλεον [13])· ἀλλὰ λέγουσα πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι κρεῖττόν ἐστι τὸ βοηθεῖν τοῖς ἀτυχοῦσιν ἢ τὸ συναλγεῖν αὐτοῖς (Sen. de clem. 2, 5, 6. Πλούτ. Ἠθ. 468 b), ἠγνόει ὅτι ἡ θεωρία αὐτῆς ἦγεν ἀσφαλῶς εἰς τὴν ἔμφραξιν τῆς πλουσιωτάτης πηγῆς πάσης πρὸς τὸ δι' ἔργων βοηθεῖν προθυμίας.

Ὁ ὁρισμὸς τοῦ Ἀριστοτέλους, ὅτι ὁ ἔλεος λύπη τίς ἐστιν ἐπὶ φαινομένῳ κακῷ φθαρτικῷ καὶ λυπηρῷ τοῦ ἀναξίου τυγχάνειν, δύναται νὰ φανῇ στενὸς οὕτω διατυπούμενος· ἀλλὰ διασαφηνίζεται καὶ συμπληροῦται θαυμασίως, ἐξ ὧν ὁ φιλόσοφος λέγει ἐν τῷ τρισκαιδεκάτῳ κεφαλαίῳ τῆς Ποιητικῆς ἐξετάζων τὰ ἀναγκαῖα γνωρίσματα τῶν τραγικῶν ὑποθέσεων. Ἐνταῦθα δεικνύει «ὅτι οὔτε τοὺς ἐπιεικεῖς ἄνδρας δεῖ μεταβάλλοντας φαίνεσθαι ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν (οὐ γὰρ φοβερὸν οὐδὲ ἐλεεινὸν τοῦτο, ἀλλὰ μιαρόν ἐστιν), .. οὔτε τὸν σφόδρα πονηρὸν ἐξ εὐτυχίας εἰς δυστυχίαν μεταπίπτειν· τὸ μὲν γὰρ φιλάνθρωπον ἔχοι ἂν ἡ τοιαύτη σύστασις, ἀλλ' οὔτε ἔλεον οὔτε φόβον· ὁ μὲν γὰρ περὶ τὸν ἀνάξιόν ἐστι δυστυχοῦντα, ὁ δὲ περὶ τὸν ὅμοιον, ἔλεος μὲν περὶ τὸν ἀνάξιον, φόβος δὲ περὶ τὸν ὅμοιον· ὁ μεταξὺ ἄρα τούτων λοιπός· ἔστι δὲ τοιοῦτος ὁ μήτε ἀρετῇ διαφέρων καὶ δικαιοσύνῃ, μήτε διὰ κακίαν καὶ μοχθηρίαν μεταβάλλων εἰς τὴν δυστυχίαν, ἀλλὰ δι' ἁμαρτίαν τινά» Ἐντεῦθεν καθίσταται φανερώτατον, ὅτι ἡ ἔννοια τοῦ ἀναξίως δυστυχοῦντος παρ' Ἀριστοτέλει δὲν συμπίπτει τυχὸν παντάπασι τῇ ἐννοίᾳ τοῦ ἀναιτίως πάσχοντος, ἀλλὰ περιλαμβάνει καὶ τὴν ἔννοιαν ἐκείνου, ἐν ᾧ τὸ μέτρον τῆς δυστυχίας ὑπερβαίνει κατὰ πολὺ τὸ τῆς ὑπαιτιότητος. Ἡ ἀξία ἣν ἡ οὕτω σχηματισθεῖσα γνώμη ἔχει πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τῆς τραγῳδίας, τοσοῦτον ἐδοκιμάσθη ὑπὸ τῆς νεωτέρας αἰσθητικῆς, ὥστε εἶναι περιττὸν νὰ ἐπανέλθωμεν εἰς αὐτήν, ἀλλ' ἔχει καὶ ἠθικῶς ἐξεταζομένη τὴν ἰδιάζουσαν αὐτῆς σημασίαν, ἐφ' ἧς πρέπον εἶναι νὰ ἐνδιατρίψωμεν ἡμεῖς ὀλίγον. Τὸ δόγμα βεβαίως, καθ' ὃ ὀφείλομεν ν' ἀποστρέφωμεν τὸ πρόσωπον ἀπὸ τοῦ παντελῶς ἀναιτίου παθήματος ὡς πράγματος μιαροῦ, δικαιολογεῖται μόνον

ἐν τῇ τέχνῃ οὐχὶ δὲ καὶ ἐν τῷ βίῳ· ἀλλὰ βεβαίως καὶ ἀναφορικῶς πρὸς τὸν βίον εἶναι γεγονὸς εὐδιάγνωστον καὶ εὐνόητον, ὅτι ὁ ἔλεος, ὃν παρ' ἄλλοις διεγείρει βαρεῖά τις συμφορά, μᾶλλον ἐπιτείνεται ἢ ἐλαττοῦται, ὅταν πρὸς ταύτην συμβάλληται καί τις ἰδία ἁμαρτία τοῦ πάσχοντος, διότι τότε καταδύει εἰς τὴν ψυχὴν ἔτι μᾶλλον ὀξύτερον κέντρον, ὁ δὲ βαθύτερον αἰσθανόμενος μάρτυς τῆς συμφορᾶς προτρέπεται διὰ τοῦτο μᾶλλον εἰς τὸ νὰ ἀναφέρῃ καὶ συγκρίνῃ πρὸς ἑαυτὸν τὸν πάσχοντα, ἡ δὲ ἀναφορὰ αὕτη δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ χωρισθῇ παντελῶς ἀπὸ τῆς διεγέρσεως τοῦ ἐλέου. Οὐκ ὀλίγα μάλιστα χωρία τῶν ἀττικῶν ῥητόρων μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ συνείδησις τοῦ λαοῦ ἐθεώρει τὸν ἔλεον περίπου ἀπὸ ταύτης τῆς ὄψεως κατ' ἐξοχὴν καὶ ὑπὸ ταύτην τὴν ἔννοιαν ἀπήτει αὐτόν· συνεβάλλοντο δὲ πρὸς τοῦτο καὶ αἱ φράσεις ἐκεῖναι, αἵτινες ὑπῆγον τὴν ἁμαρτίαν τὴν μὴ ἐκ παντελοῦς πωρώσεως πηγάζουσαν ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς συμφορᾶς (ὅρ. τ - 1, σ. 451 - 454. 455 - 458). Ἴσως διὰ τοῦτο ὁ ἔλεος ὠφέλει τὰ μέγιστα τοὺς διαπράξαντας ἀκουσίως φόνον, διότι οὗτος συνεπήγετο βαρὺ μίασμα, ὅπερ ἦν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ ἔθνους συμφορὰ πολὺ ὑπερβαίνουσα τὸ μέτρον τοῦ ἁμαρτήματος αὐτῶν· τοῦτο ὑποδεικνύει ὁ Δημοσθένης λέγων (21, 43)· «οἱ φονικοὶ (νόμοι) τοὺς μὲν ἐκ προνοίας ἀποκτιννύντας θανάτῳ καὶ ἀειφυγίᾳ καὶ δημεύσει τῶν ὑπαρχόντων ζημιοῦσι, τοὺς δ' ἀκουσίως αἰδέσεως καὶ φιλανθρωπίας πολλῆς ἠξίωσαν». Ἀλλὰ καὶ ἄλλοι ἁμαρτάνοντες εἶχον ἀξίωσιν νὰ κρίνωνται ἐπίσης ἐπιεικῶς· ἐντεῦθεν τὸ ὑπὸ τοῦ Λούπου Ῥουτιλίου διασωθὲν λόγιον τοῦ αὐτοῦ Δημοσθένους (ἀπ. 67), ὅτι ἐκεῖνον ἡγεῖται κακόν, ὃς τοὺς ἄλλους λίαν αὐστηρῶς κρίνει. Τούτου ἕνεκα αἱ ἔννοιαι ἔλεος καὶ συγγνώμη πολλάκις παρατίθενται ὡς σχεδὸν ταὐτοσήμαντοι. Ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Μειδίου (100) ὁ εἰρημένος ῥήτωρ, πολλὰ εἰπὼν περὶ τῆς ὕβρεως καὶ τῆς ἀσπλαγχνίας τοῦ κατηγορουμένου, προστίθησιν· «οὐδείς ἐστι δίκαιος τυγχάνειν ἐλέου τῶν μηδένα ἐλεούντων οὐδὲ συγγνώμης τῶν ἀσυγγνωμόνων». Ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀνδροτίωνος (57) αἰτιᾶται τὸν κατηγορούμενον, ὅτι μετὰ

μεγίστης ἀπανθρωπίας προσηνεχύραζε δύο πόρνας οὐκ ὀφειλούσας εἰσφοράς, πρὸς ἀναίρεσιν δὲ τῆς ἐνστάσεως, ὅτι ἐκεῖναι ἦσαν ἄξιαι νὰ πάθωσι ταῦτα, ἐπισυνάπτει τάδε· « ἀλλ' οὐ ταῦτα λέγουσιν οἱ νόμοι οὐδὲ τὰ τῆς πολιτείας ἔθη, ἃ φυλακτέον ἡμῖν· ἀλλ' ἔνεστιν ἔλεος, συγγνώμη, πάνθ' ὅσα προσήκει τοῖς ἐλευθέροις ». Ἐν τῷ Κατὰ Μειδίου λόγῳ (184. 185) λέγει, ὅτι μεγάλη τοῖς ἀδικοῦσιν ἅπασι μερὶς καὶ πλεονεξία ἐστὶν ἡ τῶν τρόπων πραότης τῶν Ἀθηναίων, ἧς ὁ Μειδίας οὐδαμῶς ἐστιν ἄξιος· διότι, ἐάν τις ᾖ μέτριος καὶ φιλάνθρωπος καὶ πολλοὺς ἐλεῶν, τούτῳ ταὐτὸ δίκαιον ὑπάρχειν παρὰ πάντων, ἄν ποτ' εἰς χρείαν καὶ ἀγῶνα ἀφίκηται· ἐὰν δέ τις ἄλλος ᾖ ἀναιδὴς καὶ πολλοὺς ὑβρίζων, καὶ τοὺς μὲν πτωχούς, τοὺς δὲ καθάρματα, τοὺς δ' οὐδὲν ὑπολαμβάνων εἶναι (ὥσπερ ὁ Μειδίας δηλονότι), τούτῳ τὰς αὐτὰς δίκαιον ὑπάρχειν φοράς, ἅσπερ αὐτὸς εἰσενήνοχε τοῖς ἄλλοις. Τὸ ἀξίωμα, καθ' ὃ πᾶς τις ὀφείλει νὰ μετρῆται ᾧ μέτρῳ αὐτὸς τοὺς ἄλλους μετρεῖ, ἀπηχοῖ ἐν πᾶσι τούτοις τοῖς λόγοις. Ὁμοίαν θεωρίαν διαβλέπομεν καὶ ἐν τοῖς λόγοις, οὓς ἐν τῷ Κατὰ Ἀνδροτίωνος λόγῳ (62 ἀποτείνει πρὸς ἐκεῖνον, ὃς τὰς ἰδίας συμφορὰς ἑκάστῳ ὠνείδιζε καὶ προὔφερεν· « εἴτε γὰρ ἦσαν ἀληθεῖς, οὐ σοὶ ῥητέαι· πολλὰ γὰρ ἡμῶν ἕκαστος οὐχ ὡς βούλεται πράττει ». Ἐνταῦθα δυνάμεθα νὰ μνημονεύσωμεν καὶ τ' ὑπὸ τοῦ Αἰσχίνου (3, 174) λεγόμενον, ὅτι οἱ τὰ τῶν πλησίον αἰσχρὰ λίαν σαφῶς λέγοντες μισοῦνται. Ἡ στενὴ συνάφεια μεταξὺ συγγνώμης καὶ ἐλέου ἐκδηλοῦται καὶ ἐν τῇ ἀρχῇ, καθ' ἣν πτωχοὶ ἁμαρτάνοντες πρέπει νὰ κρίνωνται ἐπιεικέστερον ἢ οἱ πλούσιοι, ἥτις ἀρχὴ ἀναπτύσσεται ἐξαιρέτως ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Κατὰ Στεφάνου (Ψευδοδημ. 45, 67), ἔνθα ἀναγινώσκομεν τάδε· « καὶ μήν, ὦ ἄνδρες Ἀθηναῖοι, μᾶλλον ἄξιον ὀργίλως ἔχειν τοῖς μετ' εὐπορίας πονηροῖς ἢ τοῖς μετ' ἐνδείας. Τοῖς μὲν γὰρ ἡ τῆς ἀνάγκης χρεία φέρει τινὰ συγγνώμην παρὰ τοῖς ἀνθρωπίνως λογιζομένοις· οἱ δ' ἐκ περιουσίας, ὥσπερ οὗτος, πονηροὶ οὐδεμίαν πρόφασιν δικαίαν ἔχοιεν ἂν εἰπεῖν, ἀλλ' αἰσχροκερδίᾳ καὶ πλεονεξίᾳ καὶ ὕβρει καὶ τῷ τὰς αὐ-

τῶν συστάσεις κυριωτέρας τῶν νόμων ἀξιοῦν εἶναι ταῦτα φανήσονται πράττοντες». Ἐκ τῆς αὐτῆς γνώμης ὁρμᾶται καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ὅταν ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ (83) λέγῃ, ὅτι «ἄξιόν εστι πολλὴν συγγνώμην ἔχειν τοῖς ἐνδεέσιν, εἰ μηδὲν τῶν κοινῶν φροντίζουσιν, ἀλλὰ τοῦτο σκοποῦσιν, ὁπόθεν τὴν ἀεὶ παροῦσαν ἡμέραν διάξουσιν». Ὅτι δὲ μία τῶν ἰσχυροτάτων ἐκφράσεων τοῦ ἠθικοῦ ἐπαίνου, ἃς ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἐδημιούργησεν, ἡ λέξις ἐ π ι ε ι κ ή ς, κατήντησε νὰ σημαίνῃ τὴν μετὰ συγγνώμης καὶ φιλανθρωπίας κρίσιν ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν αὐστηρὰν δικαιοσύνην (ὅρ. τ. 1, σ. 394), ἔχει τὴν ἀρχὴν ἐν τῷ αὐτῷ αἰσθήματι. Τοῦτο διερμηνεύει καὶ ὁ Ἡρόδοτος κατὰ τὸν οἰκεῖον αὐτῷ τρόπον, ὅταν λέγῃ περὶ τῶν Περσῶν· «αἰνέω δὲ καὶ τόνδε τὸν νόμον, τὸ μὴ μιῆς αἰτίης εἵνεκα μήτε αὐτὸν τὸν βασιλέα μηδένα φονεύειν, μήτε τῶν ἄλλων Περσέων μηδένα τῶν ἑωυτοῦ οἰκετέων ἐπὶ μιῇ αἰτίῃ ἀνήκεστον πάθος ἔρδειν· ἀλλὰ λογισάμενος ἢν εὑρίσκῃ πλέω τε καὶ μέζω τὰ ἀδικήματα ἐόντα τῶν ὑπουργημάτων, οὕτω τῷ θυμῷ χρᾶται» (1, 137).

Ἀναμφιβόλως τὸ ἑλληνικὸν αἴσθημα ἀπήτει, ὅπως τις δύνηται νὰ τρέφῃ τὴν συμπάθειαν πρὸς τὸν πλησίον παρὰ τὰς ἀδυναμίας αὐτοῦ, καὶ μάλιστα τρόπον τινὰ ἕνεκα τῶν ἀδυναμιῶν αὐτοῦ· ἀλλὰ προβάλλεται ἅμα καὶ τὸ ἐρώτημα, ἂν ἦτο ἱκανὸν νὰ συμβιβάζῃ μετὰ τῆς ἀγάπης πρὸς τὸν ἁμαρτωλὸν τὸ μῖσος κατὰ τῆς ἁμαρτίας. Ἐὰν ἠδυνάμεθα πρὸς ταύτην τὴν ἐρώτησιν νὰ δώσωμεν διαρρήδην ἀρνητικὴν ἀπόκρισιν, θὰ εὑρίσκομεν ἴσως οὕτως τὸ σπουδαιότατον διακριτικὸν γνώρισμα τῆς ἠθικότητος τῶν Ἑλλήνων ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς, ἀλλὰ δὲν τολμῶμεν ἀπολύτως νὰ ἐκφράσωμεν τοιαύτην, διότι ἀντίκειται πρὸς αὐτὴν τὸ γεγονός, ὅτι ἐν τῇ ἐνεργείᾳ τῆς τραγῳδίας συνδυάζεται εὐκόλως μέγας βαθμὸς συμπαθείας διὰ τὰ παθήματα τοῦ ἥρωος μετ' ἰσχυρᾶς ἀποδοκιμασίας τῶν πράξεων αὐτοῦ [14]). Ἀλλ' ὁπωσδήποτε τοῦτο εἶναι μοναδικὸν στοιχεῖον τῆς μεγίστης ἐξυψώσεως τοῦ ἐθνικοῦ αἰσθήματος. Ἐν γένει ὁ Ἕλλην δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ διακρίνῃ ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ τὴν πρᾶξιν καὶ τὸν πράττοντα ἀπ' ἀλλήλων· καὶ ἐπε-

στήσαμεν δὲ ἤδη πρότερον (τ. 1, σ. 377. 415. 455.) τὴν προσοχὴν εἰς τὰ δύο χαρακτηριστικὰ γεγονότα, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα τὴν ποιότητα τῆς πράξεως ἀποδίδει τῷ πράττοντι ὡς ὑποκειμένῳ καὶ ὅτι ἐν αὐτῇ τὰ πρὸς ἔπαινον ἢ ψόγον τῶν ἀτόμων ὡρισμένα ἐπίθετα ὑπόκεινται εἰς παραλλαγὰς ἀσυγκρίτως πολλῷ ποικιλωτέρας καὶ πλουσιωτέρας ἢ αἱ λέξεις αἱ σημαίνουσαι τὸ συμφωνοῦν ἢ ἀντιφάσκον πρὸς τὸ περιεχόμενον τῆς ἠθικότητος. Τὸ ἐν ταῖς συλλογαῖς τῶν ὑστέρων ῥωμαϊκῶν χρόνων πολλάκις μετά τινων περὶ τὰς λέξεις διαφορῶν ἐπαναλαμβανόμενον ἀπόφθεγμα: Pacem cum hominibus, bellum cum vitiis habe (ἔχε εἰρήνην μὲν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, πόλεμον δὲ πρὸς τὰς κακίας) [15]), ἀναντιρρήτως δὲν εἶναι εἰλημμένον ἢ κατεσκευασμένον καθ' ὑπόδειγμα ἀρχαίου Ἕλληνος συγγραφέως, ἀλλ' ἀνεβλάστησεν ἐπὶ χριστιανικοῦ ἐδάφους. Ἡ ἔλλειψις τῆς τοιαύτης διακρίσεως ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἑλλήνων ἐπέδρα ἀναγκαίως καὶ ἐπὶ τῆς μορφῆς, ἣν προσελάμβανεν ἡ ἀπαίτησις τῆς ἐπιεικείας πρὸς τὸν πλησίον. Ἐὰν ἀπὸ τῆς ἐπιδοκιμασίας ἢ ἀποδοκιμασίας τῆς πράξεως ἐφαίνετο ἀχώριστος οὖσα ἡ τοῦ αὐτουργοῦ αὐτῆς παρὰ τῷ κρίνοντι, ἐν τῇ συγχωρήσει τούτου περιελαμβάνετο ἀμέσως καὶ ἡ συγχώρησις ἐκείνης, καὶ διὰ τοῦτο ὁ πρὸς τὸν ἁμαρτάνοντα ἔλεος, ἐὰν δὲν ἐκρατεῖτο ἐντὸς ὡρισμένων ὁρίων, ἐκινδύνευε νὰ μεταπέσῃ εἰς ἠθικὴν ἀδιαφορίαν. Διὰ τοῦτο ἦν ἐξηρτημένος παντελῶς ἐκ τοῦ βαθμοῦ τοῦ διαπραχθέντος ὑπ' ἐκείνου κακοῦ καὶ δεδικαιολογημένος μόνον, ἐφ' ὅσον ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ ἐπὶ τούτου ἡ ἔννοια τοῦ ἁμαρτήματος ἐν τῇ σημασίᾳ, ἣν ἐξητάσαμεν καὶ ἀνελύσαμεν πρότερον ἐν τῷ περὶ τῶν ἠθικῶν ὅρων κεφαλαίῳ (τ. 1, σ. 457), ἀπηγορεύετο δέ, ἐὰν τὸ διαπραχθὲν κακὸν ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀδίκημα, κακούργημα ἢ ὕβρις. Τὰ ὑπὸ τοῦ Πλάτωνος ἐν τοῖς Νόμοις (5, 731 b-d) λεγόμενα, ὅτι ὁ ἀγαθὸς πρέπει νὰ εἶναι θυμοειδὴς καὶ πρᾶος ἑκάστοτε, ὅπως ἐλεῇ μὲν τὸν ἰάσιμα κακὰ ἔχοντα, τῷ δ' ἀκράτως καὶ ἀπαραμυθήτως πλημμελεῖ καὶ κακῷ ἀφιῇ τὴν ὀργήν, ἐκφράζουσι κατὰ τοῦτο ὅ,τι πάντες ᾐσθάνοντο·

ὁμοίως δὲ καὶ ἡ ῥῆσις τοῦ Δημοκρίτου (ἀπ. 120) «ἔστι ῥᾴδιον μὲν ἐπαινέειν, ἃ μὴ χρή, καὶ ψέγειν, ἑκάτερον δὲ πονηροῦ τινος ἤθεος», καὶ τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ Κλεοβούλου «ἀρετῆς οἰκεῖον ἀδικίαν μισεῖν» (Στοβ. 3, 79). Ἀλλ' ὅστις ἐσπούδαζε καὶ τοῦ φαύλου ἀνθρώπου νὰ ἐξευρίσκῃ ἔτι παντοῖα ἀγαθὰ ἰδιώματα καὶ νὰ ἐκφέρῃ αὐτὰ εἰς τὸ φῶς πάσῃ δυνάμει, ὅστις ἠσμένιζε νὰ κηρύττῃ, ὅτι τῇ ἀληθείᾳ οὐδείς ἐστι χρηστός, ἡ δὲ διαφορὰ τῆς ἠθικῆς ἀξίας τῶν ἀνθρώπων δὲν εἶναι κυρίως μεγάλη, ὅστις μετὰ σπουδῆς ὠστίζετο πρὸς τὸν ἐπὶ δικαστηρίου κρινόμενον καὶ ᾤκτειρε τὴν καταδίκην αὐτοῦ, οὗτος ἐνομίζετο φιλοπόνηρος, ὡς δεικνύει τὸ εἰκοστὸν ἔνατον κεφάλαιον τοῦ Θεοφράστου, ὅπερ εἶναι περιγραφὴ τοιούτου χαρακτῆρος. Ἡ λέξις φιλοπόνηρος σημαίνει οὐ μόνον τὸν φιλοῦντα τοὺς πονηρούς, ἀλλὰ καὶ τὸν φιλοῦντα τὸ πονηρόν· ἡ ἀντίθετος ταύτης μισοπόνηρος, ὁ μισῶν τοὺς πονηροὺς ἢ τὸ πονηρὸν, ἦν εὐάρεστος τῇ ἀκοῇ. Αὕτη ἡ ἰδιότης ἐχρησίμευεν ἐν τῷ δικαστηρίῳ ὡς ἀγαθὴ σύστασις παρὰ τοῖς δικασταῖς, ἥνπερ καὶ παρ' αὐτῶν τούτων οὐδὲν ἧττον ἠξίουν καὶ προσεδόκων (Αἰσχίν. 1, 69. 2, 171. Λυσ. 30, 35. Δημ. 21, 218), ὁ δὲ Φιλόδημος (περὶ ὀργῆς στ. 36) καὶ ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 462 f. 463 e. 482 c. πρβλ. 537 d) εὕρισκον ἀφορμὴν νὰ οἰκτείρωσιν, ὅτι τοῦ ὀνόματος μισοπονηρία συχνότατα ἐποιοῦντο κατάχρησιν, ὅπως δι' εὐσχήμου περικαλύμματος ἐπικρύπτωσι τὸν σφοδρὸν θυμὸν καὶ ἄλλα πάθη τῆς ψυχῆς καὶ νοσήματα. Ἡ παρατήρησις τούτων τῶν φιλοσόφων ἦν βεβαίως εὔλογος καὶ ὀρθή, ἀλλ' ὁ σήμερον ταῦτα ἐξετάζων δύναται συγχρόνως ἄριστα νὰ κατανοήσῃ, ὅτι ἡ δημοκρατικὴ κοινωνία τῶν ἀρχαιοτέρων χρόνων ἕνεκα τῶν ὅρων τῆς ὑπάρξεως αὐτῆς ἀναγκαίως προσεδόκα, ὅπως πᾶς διαπράττων βαρὺ ἀδίκημα διεγείρῃ παρὰ τοῖς συμπολίταις ἰσχυρὰν ἠθικὴν ἀγανάκτησιν, καὶ ὅτι διὰ τοῦτο ἐξ ἀνάγκης μεγάλως ἐτίμα ἐκεῖνον, οὗ ἐν τῇ ψυχῇ ἡ ἱκανότης πρὸς τοιαύτην ἀγανάκτησιν ἦν διαφερόντως ἀνεπτυγμένη.

Ὅθεν δῆλον, ὅτι ὁ ἔλεος ἦν δεδικαιολογημένος, ἐὰν ὁ ἐλεού-

μενος ἦν ἄξιος αὐτοῦ· ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἡδέως ἐθεώρουν αὐτὸν ὡς ἐπιβαλλόμενον. Ἐπειδὴ δὲ ἀπενέμετο καὶ πρὸς ἐκείνην τὴν δυστυχίαν, ἥτις ἔγκειται ἐν τῇ ἁμαρτίᾳ ἢ γεννᾶται ἐξ αὐτῆς, καὶ ἐπειδὴ πρὸς ταύτην ἐκδηλοῦται ὡς φειδώ τις καὶ φιλανθρωπία, διὰ τοῦτο ἤδη αἱ πρακτικαὶ ἀξιώσεις χωροῦσι καὶ πέραν τῆς δι' ἔργων βοηθείας· ὁ ἔλεος κινεῖ δηλονότι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ νὰ παραλείπῃ ὡς οἷόν τε πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ αὐξήσῃ τὰ παθήματα τοῦ πλησίον ἢ ἐν γένει λύπην μόνον αὐτῷ νὰ παρασκευάσῃ. Ὁ Ἡσίοδος (Ἔ. καὶ Ἡ. 717) καὶ ὁ Θαλῆς (Στοβ. 3, 79) ὑπὸ διάφορόν πως τύπον ἀποφαίνονται, ὅτι δὲν πρέπει νὰ ὀνειδίζῃ τις τοῖς πένησι καὶ κακοπραγοῦσι, τὸ δὲ λόγιον τοῦτο ἐπαναλαμβάνεται παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι τῶν κατόπιν χρόνων συχνότατα, ὡς δεικνύει ἡ συλλογὴ τοῦ 112ου κεφαλαίου τοῦ Στοβαίου. Ἐὰν εἰς τὴν μόρφωσιν καὶ τήρησιν αὐτοῦ συνεβάλλετο τυχὸν ἡ στενὴ σχέσις, εἰς ἣν οἱ ἀρχαιότεροι Ἕλληνες ἔφερον τὸ ἔγκλημα καὶ τὸ δυστύχημα πρὸς ἄλληλα, θὰ ἐφανεροῦτο καὶ ἐν αὐτῷ ἡ πρὸς ἄλληλα μετάπτωσις τοῦ ἐλέου καὶ τῆς ἐπιεικείας. Φυσικὸν ὑπόδειγμα τοῦ τρόπου εὐγενοῦς ἀνδρὸς πρὸς τὸ ἁπλοῦν δυστύχημα ἀποτελεῖ ὁ Ἀλκίνοος τῆς Ὀδυσσείας, ὅστις ἰδὼν ὅτι τὸ ᾆσμα τοῦ Δημοδόκου διεγείρει ἀλγεινὰς ἀναμνήσεις ἐν τοῖς στήθεσι τοῦ Ὀδυσσέως, διατάσσει ἐκεῖνον εὐθὺς νὰ διακόψῃ αὐτὸ (8, 533). Ἡ ἀττικὴ περίοδος ἀσπάζεται τὸ βιωτικὸν παράγγελμα, καθ' ὃ ὁ εὐεργέτης δὲν πρέπει νὰ κάμνῃ λόγον περὶ τῆς γενομένης εὐεργεσίας οὔτε πρὸς τὸν εὐεργετηθέντα οὔτε πρὸς ἄλλους· τὸ παράγγελμα τοῦτο δὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν τοῦ ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ· «Μὴ γνώτω ἡ ἀριστερά σου τί ποιεῖ ἡ δεξιά σου»· ἐν αὐτῷ καταφαίνεται ἐναργέστατα τὸ ἀδιαίρετον τοῦ γνησίου ἐλέου ἀπὸ τῆς φιλανθρωπίας. Παρὰ τῷ Λυσίᾳ (19, 59) ὁ υἱὸς τοῦ Ἀριστοφάνους μνημονεύων τὰς εὐεργεσίας, ἃς ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἄλλους εὐηργέτησε, λέγει περὶ αὐτοῦ· «καὶ ταῦτ' ἐποίει ἡγούμενος εἶναι ἀνδρὸς ἀγαθοῦ ὠφελεῖν τοὺς φίλους καὶ εἰ μηδεὶς μέλλοι εἴσεσθαι· νῦν δὲ πρέπον ἐστὶ καὶ ὑμᾶς ἀκοῦσαί μου». Ἔτι σαφέ-

στερον ἐκφράζεται ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου (268. 269). Μὴ θέλων νὰ παράσχῃ οὐδεμίαν μαρτυρίαν περὶ τῶν εὐεργεσιῶν, ἃς ἐποίησε, λέγει· « ἐγὼ γὰρ οὕτω πως ὑπείληφα· ἐγὼ νομίζω τὸν μὲν εὖ παθόντα δεῖν μεμνῆσθαι πάντα τὸν χρόνον, τὸν δὲ ποιήσαντα εὐθὺς ἐπιλελῆσθαι, εἰ δεῖ τὸν μὲν χρηστοῦ, τὸν δὲ μὴ μικροψύχου ποιεῖν ἔργον ἀνθρώπου. Τὸ δὲ τὰς ἰδίας εὐεργεσίας ὑπομιμνήσκειν καὶ λέγειν μικροῦ δεῖν ὅμοιόν ἐστι τῷ ὀνειδίζειν ». Ὁ δὲ κωμικὸς Μένανδρος ἔλεγεν (ἀπ. 679)·

Ἐὰν τροφὴν δοὺς τὸν λαβόντ' ὀνειδίσῃς,
ἀψινθίῳ κατέπασας ἀττικὸν μέλι.

Ἐν τοῖς ἀξιοφιλήτοις ἀνθρώποις καταλέγει ὁ Ἀριστοτέλης (Ῥητ. 1381 b 2) « καὶ τοὺς μὴ ὀνειδιστὰς μήτε τῶν ἁμαρτημάτων μήτε τῶν εὐεργετημάτων ». Ὁ Πλούταρχος, ἴσως ἀρχαιοτέρῳ τινὶ ἑπόμενος, λέγει, ὅτι τεκμήριον τοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ ἐστιν « δόντα τῷ φίλῳ καὶ γνώριμον εὐεργετήσαντα μὴ φράσαι πρὸς ἑτέρους » (Ἠθ. 81 a)· ἐν ἄλλῳ δὲ χωρίῳ μνημονεύων δύο παραδείγματα, ἐν οἷς ὁ εὐεργέτης ἐπειράθη νὰ διαλάθῃ παντελῶς τὸν εὐεργετούμενον, ἐπιλέγει· « οὕτως οἶμαι καὶ τοὺς θεοὺς εὐεργετεῖν τὰ πολλὰ λανθάνοντας, αὐτῷ τῷ χαρίζεσθαι καὶ εὖ ποιεῖν φύσιν ἔχοντας ἥδεσθαι » (63 c-63f) Διὰ τοῦτο τοσούτῳ ἀπεχθέστερος φαίνεται ὁ ὑπερήφανος τοῦ Θεοφράστου (Χαρ. 24), ὅστις εὖ ποιήσας φάσκει μεμνῆσθαι.

Ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ φείδηταί τις τῶν αἰσθημάτων μόνον τῶν δυστυχῶν καὶ ἐκείνων, πρὸς οὓς λαμβάνει εὐκαιρίαν νὰ παράσχῃ βοήθειαν. Ἡ αὐτὴ ὁρμὴ τῆς καρδίας, ἥτις κινεῖ τὸν ἄνθρωπον νὰ θεραπεύῃ τὰς πληγὰς τοῦ πλησίον καὶ ἀποτρέπει αὐτὸν τοῦ νὰ ἀναξαίνῃ αὐτὰς ἀλογίστως, γεννᾷ τὴν ἀνάγκην τοῦ μὴ λυπεῖν αὐτὸν καθόλου, ἐκ ταύτης δὲ ἀναπτυσσομένης προκύπτουσιν ἕτεραι ἀξιώσεις, αἵτινες περιβάλλουσιν ἅπαντα τὸν κοινωνικὸν βίον.

Ἐν πρώτοις εἶναι σπουδαῖον νὰ μὴ τρέφῃ τις πρὸς τοὺς ἄλλους δυσπιστίαν ἄνευ ἀνάγκης· διὰ τοῦτο ἀπὸ διαφόρων ὁρμώμενοι ἀρχῶν ἐξαίρουσι παρὰ Θουκυδίδῃ ὁ μὲν Κορίνθιος πρεσβευ-

τῆς τῶν Σπαρτιατῶν ὁ δὲ Περικλῆς τῶν Ἀθηναίων τὸ πιστὸν τῆς πρὸς τοὺς ἄλλους ὁμιλίας ὡς ἰδιότητα ἀξιέπαινον (1, 68, 1. 2, 40, 5). Ἐπίσης ὁ ὑπὸ τοῦ Θεοφράστου (Χαρ. 18) ἀκριβέστατα περιγραφόμενος χαρακτὴρ τοῦ ἀπίστου, ὅστις ἐν πάσαις ταῖς σχέσεσι τοῦ βίου περιδεέστατα φυλάσσεται, ὅπως μηδεὶς μηδὲν κλέψῃ ἢ ἀποστερήσῃ αὐτόν, διδάσκει σαφῶς, πόσον ὁ τοιοῦτος τρόπος ἦν βδελυκτὸς πρὸς τὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων· καὶ ὁ Πλούταρχος λαμβάνει που εὐκαιρίαν νὰ ἀποτρέψῃ ἀπ' αὐτοῦ (Ἠθ. 464 a). Ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ τοῦ Σοφοκλέους εἶναι πολὺ χαρακτηριστικόν, ὅτι ὁ Φιλοκτήτης δὲν ἀπαιτεῖ παρὰ τοῦ Νεοπτολέμου νὰ βεβαιώσῃ δι' ὅρκου τὴν ὑπόσχεσιν, ὅτι δὲν θὰ ἐγκαταλίπῃ αὐτὸν ἔρημον, ἀλλὰ μόνον χειρὸς πίστιν (811-813. πρβλ. 942), ὁμοίως δὲ ἐν τῷ Οἰδίποδι ἐπὶ Κολωνῷ (650) ὁ Οἰδίπους λέγει πρὸς τὸν Θησέα·

οὔτοι σ' ὑφ' ὅρκου γ' ὡς κακὸν πιστώσομαι.

Ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσιν ἡ ἀπαίτησις τοῦ ὅρκου παρ' ἐκείνου, εἰς οὗ τὴν μεγαλοψυχίαν συγχρόνως ἔχει τις πεποίθησιν, θὰ ἦτο πρᾶγμα λίαν ὑβριστικόν [16]). Ἑτέρα περίστασις, καθ' ἣν μετά τινος προτιμήσεως θεωρεῖται ἀναγκαῖον τὸ φείδεσθαι τῶν ἀλλοτρίων αἰσθημάτων, ἀποβλέπει εἰς τὴν κατάλληλον ἐπίδρασιν ἐπὶ ὠργισμένων. Ὅτι δὲν πρέπει νὰ πειρᾶταί τις ὅπως καταπραΰνῃ αὐτοὺς κατὰ τὴν στιγμὴν τοῦ σφοδροτάτου αὐτῶν ἐρεθισμοῦ, ἀλλὰ νὰ ἀναμένῃ τὴν κατάλληλον πρὸς τοῦτο στιγμήν, τοῦτο μεταχειρίζεται μὲν ὁ Προμηθεὺς παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ (Προμ. 379), ὡς γνωστόν, παραγγέλλει δ' ἐντόνως ὁ Ἰσοκράτης (1, 31), ὁ δὲ Εὐριπίδης ἐφαρμόζει (Ὀρ. 698-701) ἐπὶ τῶν ἰδιαιτέρων σχέσεων τοῦ πολιτικοῦ ἀνδρὸς πρὸς τὸν δῆμον καὶ ὁ Πλούταρχος (143c) ἐπὶ τῶν τῆς γαμετῆς πρὸς τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα. Ἀλλὰ καὶ καθόλου οἱ ἀρχαῖοι συγγραφεῖς ποικιλοτρόπως μαρτυροῦσιν, ὅτι οἱ Ἕλληνες παρετήρουν ἐπιμελῶς καὶ ἀκριβῶς τὸ διεγεῖρον παρὰ τοῖς ἄλλοις ἡδονὴν ἢ ἀηδίαν καὶ περὶ πολλοῦ ἐποιοῦντο τὸ ἀντέχεσθαι

μὲν τοῦ πρώτου ἀποφεύγειν δὲ τὸ δεύτερον ἐν τῇ πρὸς ἀλλήλους ὁμιλίᾳ. Ἡ Ὀδύσσεια ἤδη ἐν πολλοῖς δεικνύει τὴν μεγάλην ἀξίαν, ἥτις ἀπενέμετο εἰς τοὺς λεπτοὺς τρόπους τῆς ἀναστροφῆς ἐν τοῖς κύκλοις, ἀφ' ὧν ἕλκει τὴν καταγωγήν. Ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ τετάρτῃ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν (127-131) περιγράφει τὸν καθ' ὑπερβολὴν ἀξιέραστον τρόπον, ᾧ ὁ εἰς τὴν Ἰωλκὸν ἐπανακάμψας Ἰάσων ὑποδέχεται τοὺς συγγενεῖς αὐτοῦ, οὓς πέντε ἡμέρας καὶ νύκτας ἐξένιζε, πᾶσαν εὐφροσύνην αὐτοῖς παρέχων, καὶ σαφῶς δεικνύει, ὅτι ἡ εὐγενὴς συμπεριφορὰ εἰς τὸν τέλειον ἥρωα οὐ μόνον κόσμος εἶναι ἀγαπητός, ἀλλ' ἐθεωρεῖτο καὶ ὡς ἀπαίτησις. Πόσον αὐτὸς ὁ Πίνδαρος ἠπίστατο τὴν τέχνην τῆς συναναστροφῆς, δεικνύει ἐναργέστατα ἡ τρίτη τῶν Πυθιονικῶν ᾠδή, ἥτις ἔχει σκοπὸν νὰ παρηγορήσῃ τὸν βασιλέα τῶν Συρακουσῶν Ἱέρωνα ἀσθενοῦντα καὶ ἐκτελεῖ τὸ ἔργον τοῦτο ἐμμελέστατα, διότι ὁ ποιητὴς δὲν πειρᾶται παντάπασιν εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς νὰ ἐπιδράσῃ διὰ φορτικῶν λογικῶν ἐπιχειρημάτων, ἀλλ' ἄγεται ὅλως ὑπὸ τῆς συμπαθείας πρὸς τὸν ἀσθενῆ βασιλέα, ἐκ τῆς ἀναπτύξεως δὲ τῶν ἰδίων αὐτοῦ πόθων, οὓς ἡ διάθεσις αὕτη διεγείρει ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ, ἐκπηγάζουσιν ἀφ' ἑαυτῶν οἱ παραμυθητικοὶ λόγοι [17]). Ἀπόσπασμά τι ἐκ τῆς Ἰνοῦς τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 417) τάσσει ἐν τοῖς ἐξοχωτάτοις τοῦ εὐγενοῦς ἀνδρὸς γνωρίσμασι

σιγᾶν θ' ὅπου χρὴ καὶ λέγειν ἵν' ἀσφαλές,
ὁρᾶν θ ἃ δεῖ με κοὐχ ὁρᾶν ἃ μὴ χρεών.

Ὅτι οἱ Ἀττικοὶ τὸν φιλόφρονα πρὸς τοὺς ἄλλους τρόπον, ἐξαιρέτως ἐν τῇ σχέσει τῶν πολιτικῶς, ἠθικῶς ἢ χρηματικῶς ἰσχυροτέρων πρὸς τοὺς ἀδυνατωτέρους, φιλοῦσι νὰ σημαίνωσι διὰ τοῦ ἐπιθέτου μέτριος, ὅπερ δηλοῖ σπουδαίαν ἠθικὴν ἐκτίμησιν, παρετηρήσαμεν ἀλλαχοῦ (τ. 1, σ. 390). Ἐν δύο τῶν σωζομένων δικανικῶν λόγων λαμβάνεται ὡς ἐπιχείρημα περὶ τῆς φαυλότητος τοῦ χαρακτῆρος τῶν κατηγορουμένων ὁ σκυθρωπὸς καὶ μισάνθρωπος αὐτῶν τρόπος (Ψευδοδημ. 25, 52. 45, 68)· τοὐναντίον ἡ

εὐπροσηγορία παριστάνεται ἐν τῇ τραγῳδίᾳ ὡς πλείστην χάριν ἔχουσα (Εὐρ. Ἱππ. 95. Ἱκ. 869)· ὡσαύτως ὁ Ἰσοκράτης ἐξυμνεῖ τοὺς χαρίεντας τρόπους, οὓς οἱ μαθηταὶ τῶν φιλοσόφων προσκτῶνται ὡς ἀγαθὸν καρπὸν ἧς ἀπήλαυσαν διδασκαλίας (15, 204). Πρὸς ὁμοίας παραινέσεις ἡδέως ἐπιλαμβάνεται ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὡς συγγραφεὺς πάσης εὐκαιρίας (1, 15. 20. 30. 12, 31)[18]· ἐν τοῖς πεπαιδευμένοις τάσσει πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ « τοὺς πρεπόντως καὶ δικαίως ὁμιλοῦντας τοῖς ἀεὶ πλησιάζουσι, καὶ τὰς μὲν τῶν ἄλλων ἀηδίας καὶ βαρύτητας εὐκόλως καὶ ῥᾳδίως φέροντας, σφᾶς δ' αὐτοὺς ὡς δυνατὸν ἐλαφροτάτους καὶ μετριωτάτους τοῖς συνοῦσι παρέχοντας » (12, 31). Ὡς ἱστορικὸν παράδειγμα ὅλως ἐξαιρέτου κοινωνικῆς δεξιότητος παρίσταται ἡμῖν ὁ Σωκράτης εἴς τε τὰ ἄλλα καὶ διὰ τὴν ἱκανότητα ἣν εἶχε παίζων ἅμα νὰ σπουδάζῃ (ὅρ. Ξεν. Ἀπομν. 1, 3, 8)[9]), ὁ δὲ πραγματικὸς αὐτοῦ τρόπος προφανῶς ἔσχε μεγάλην ῥοπὴν ἐπὶ τῶν τοῦ βίου ἰδανικῶν τοῦ τε Πλάτωνος καὶ τοῦ Ξενοφῶντος. Ὅτε ὁ Πλάτων « τὸν Ξενοκράτη, τἄλλα γενναῖον ὄντα καὶ μέγαν, αὐστηρότατον δὲ τῷ ἤθει, παρεκάλει θύειν ταῖς Χάρισι » (Πλούτ. Ἠθ. 769 d), δηλῶν αὐτῷ ὅτι καὶ τὸ ἀγαθὸν πρέπει νὰ γίνηται μετὰ χάριτος, εἶχε πιθανῶς ἐν τῇ διανοίᾳ αὐτοῦ τὴν εἰκόνα τοῦ ἰδίου διδασκάλου, τὸ αὐτὸ δὲ πάντως συνέβαινε καὶ παρὰ τῷ Ξενοφῶντι, ὅτε ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ περιεκόσμει τὸν Κῦρον διὰ μεγάλης κοινωνικῆς δεξιότητος (1, 4, 4. 2, 2, 1).

Μετὰ μεγίστης προσοχῆς ἐμελέτησε τὰς κοινωνικὰς ἀρετὰς ἡ ἠθικὴ τῆς σχολῆς τῶν Περιπατητικῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἀφιεροῖ ἓν τῶν τερπνοτάτων κεφαλαίων τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν, τὸ δωδέκατον τοῦ τετάρτου βιβλίου, εἰς τὴν περιγραφὴν τῶν ἰδιοτήτων τοῦ περὶ τὰς κοινωνικὰς σχέσεις εὐφυοῦς, ὃς κατέχει τὸ ὀρθὸν μέσον τοῦ ἀ ρ έ σ κ ο υ καὶ δ υ σ κ ό λ ο υ ἢ δ υ σ έ ρ ι δ ο ς. Παραβάλλει δὲ τὸν τρόπον αὐτοῦ, πρὸς δήλωσιν τοῦ ὁποίου ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἔχει ὄνομα, πρὸς τὰς ἐκδηλώσεις τῆς φιλίας, ἧς διαφέρει κατὰ τοῦτο, « ὅτι ἄνευ πάθους ἐστὶν καὶ τοῦ στέργειν οἷς ὁμιλεῖ·

οὐ γὰρ τῷ φιλεῖν ἢ ἐχθαίρειν ἀποδέχεται ἕκαστα ὡς δεῖ, ἀλλὰ τῷ τοιοῦτος εἶναι», φύσει δηλονότι. Ὁ τοιοῦτος, ὃν σήμερον δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν φιλόφρονα ἢ ἀβρόφρονα, καθόλου φροντίζει νὰ μὴ λυπῇ ἄλλους, ἀλλ' ὅσον ἐν αὐτῷ ἐστι νὰ ἡδύνῃ, ἀλλὰ «ἀναφέρων πρὸς τὸ καλὸν καὶ τὸ συμφέρον στοχάσεται τοῦ ἢ λυπεῖν ἢ συνηδύνειν»· ἐὰν δὲ μὴ ᾖ αὐτῷ καλὸν ἢ βλαβερὸν νὰ ἀρέσκῃ τοῖς ἄλλοις, «δυσχερανεῖ, καὶ προαιρήσεται λυπεῖν· κἂν τῷ ποιοῦντι δ' ἀσχημοσύνην φέρῃ, καὶ ταύτην μὴ μικράν, ἢ βλάβην, ἡ δ' ἐναντίωσις μικρὰν λύπην, οὐκ ἀποδέξεται, ἀλλὰ δυσχερανεῖ. Διαφερόντως δὲ ὁμιλήσει τοῖς ἐν ἀξιώμασι καὶ τοῖς τυχοῦσι, καὶ μᾶλλον ἢ ἧττον γνωρίμοις, ὁμοίως δὲ καὶ κατὰ τὰς ἄλλας διαφοράς, ἑκάστοις ἀπονέμων τὸ πρέπον, καὶ καθ' αὑτὸ μὲν αἱρούμενος τὸ συνηδύνειν, λυπεῖν δὲ εὐλαβούμενος, τοῖς δὲ ἀποβαίνουσιν, ἐὰν ᾖ μείζω, συνεπόμενος, λέγω δὲ τῷ καλῷ καὶ τῷ συμφέροντι». Ἀλλὰ καὶ ὁ καλὸς τρόπος τοῦ ἐμμελῶς παίζοντος εὐτραπέλου, ὅστις κεῖται ἐν τῷ μέσῳ τοῦ φορτικοῦ βωμολόχου, ὃς πάντως τοῦ γελοίου γλιχόμενος μᾶλλον στοχάζεται τοῦ γέλωτα ποιῆσαι ἢ τοῦ λέγειν εὐσχήμονα καὶ μὴ λυπεῖν τὸν σκωπτόμενον, καὶ τοῦ ἀγροίκου, ὃς οὔτε αὐτὸς λέγει τι γελοῖον τοῖς τε λέγουσι δυσχεραίνει, εὗρε θέσιν ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἀρετῶν (1108 a 23) καὶ περιγράφεται ἐν τῷ δεκάτῳ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ εἰρημένου βιβλίου. Ὁ Εὔδημος μεταβάλλει ἔν τισι τὰς δοξασίας τοῦ διδασκάλου. Δοξάζει δηλονότι καὶ αὐτὸς ὥσπερ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι ἐν τοῖς περὶ ὧν ὁ λόγος πράγμασιν αἱ μεσότητες εἶναι ἐπαινεταί, ἀλλὰ ἀποφαίνεται ὅτι «οὔκ εἰσιν ἀρεταί, οὐδ' αἱ ἐναντίαι κακίαι· ἄνευ προαιρέσεως γάρ» (1234 a 23-25)· πλὴν δὲ τούτου ὁρίζει τὴν φιλίαν μεσότητα ἔχθρας καὶ κολακείας, τὴν δὲ σεμνότητα μεσότητα αὐθαδείας καὶ ἀρεσκείας (1233 b 29-38). Ἕτερος μαθητὴς τοῦ Σταγειρίτου, ὁ Θεόφραστος, ἔγραψε βιβλίον φέρον τὸ ὄνομα· ὁμιλητικὸς (Διογ. Λ. 5, 47), οὗ ἡ ἀπώλεια εἶναι πολὺ λυπηρά· ἀλλ' οἱ ἐκ τῆς ἠθικῆς αὐτοῦ ἀπανθισθέντες χαρακτῆρες μαρτυροῦσι περὶ τοῦ ἐν τῷ βιβλίῳ ἐκείνῳ κρατοῦντος πνεύματος.

Ἐκ τούτων βλέπομεν, πόσον ἐπιμελῶς παρετήρησεν ὁ συγγραφεὺς τὰς λεπτότητας τῶν τρόπων, ἅμα δὲ καὶ πόσον ἀκριβῶς τὸ ἔθνος αὐτοῦ ἠπίστατο νὰ σημαίνῃ ἰδίοις ὀνόμασιν ἐξαιρέτως πάσας τὰς διαφορὰς ἐν ἐκείναις ταῖς σχέσεσι τῆς συμπεριφορᾶς, αἵτινες ἦσαν ἐπιτήδειαι νὰ λυπῶσιν ἑτέρους. Περιγράφεται ἐνταῦθα ὁ ἄκαιρος, ὃς τοιοῦτός ἐστιν, « οἷος ἀσχολευμένῳ προσελθὼν ἀνακοινοῦσθαι· καὶ πρὸς τὴν αὐτοῦ ἐρωμένην κωμάζειν πυρέττουσαν· καὶ θύοντας καὶ ἀναλίσκοντας ἥκειν τόκον ἀπαιτήσων » κ.τ.τ. Ἀναγινώσκομεν περιγραφὴν τοῦ περιέργου, ὃς πλεῖον ἐπαναγκάζει τὸν παῖδα κεράσαι ἢ ὅσον δύνανται οἱ παρόντες ἐκπιεῖν· καὶ διείργει τοὺς μαχομένους καὶ οὓς οὐ γινώσκει· καὶ ἀτραποῦ ἡγεῖται, εἶτα οὐ δύναται εὑρεῖν οὗ πορεύεται κ.τ.τ. Ἀναγινώσκομεν περὶ τοῦ ἀηδοῦς, ὃς « τοιοῦτός τις, οἷος ἐγείρειν ἄρτι καθεύδοντα εἰσελθών, ἵνα αὐτῷ λαλῇ· καὶ ἐσθίων δὲ ἅμα διηγεῖσθαι, ὡς ἐλλέβορον πιὼν ἄνω καὶ κάτω καθαρθείη καὶ ζωμοῦ τοῦ παρακειμένου ἐν τοῖς ὑποχωρήμασιν αὐτῷ μελαντέρα ἡ χολή· καὶ ἐρωτῆσαι δὲ δεινὸς ἐναντίον τῶν οἰκείων· Εἰπέ, μάμμη, ὅτ' ὤδινες καὶ ἔτικτές με, ποία τις ἡμέρα; καὶ ξενίζων δὲ λέγειν ὅτι οἱ φίλοι αὐτοῦ εἰσιν ὁ τετρημένος πίθος· εὖ ποιῶν γὰρ αὐτοὺς οὐ δύνασθαι ἐμπλῆσαι » κ. ἄ. τ. Ἀναγινώσκομεν περὶ τοῦ δυσχεροῦς, ὅστις διὰ τῆς ἀφορήτου ἀκαθαρσίας αὐτοῦ ἀποβαίνει ἡ μάστιξ τῶν περὶ αὐτόν. Ἀναγινώσκομεν περὶ τοῦ βδελυροῦ, ὅς ἐστι τοιοῦτος, « οἷος ἀπαντήσας γυναιξὶν ἐλευθέραις ἀνασυράμενος δεῖξαι τὸ αἰδοῖον· καὶ ἐν θεάτρῳ κροτεῖν, ὅταν οἱ ἄλλοι παύωνται, καὶ συρίττειν, οὓς ἡδέως θεωροῦσιν οἱ λοιποί· καὶ ἡττημένῳ δὲ μεγάλην δίκην ἀπιόντι ἀπὸ τοῦ δικαστηρίου προσελθεῖν καὶ συνησθῆναι » κ.τ.τ. Ἀναγινώσκομεν περὶ τοῦ αὐθάδους, ὃς πᾶσαν φιλικὴν ἢ ἀθῴαν προσέγγισιν βαναύσως ἀποκρούει· καὶ οὐκ ἔχει συγγνώμην οὔτε τῷ ῥυπώσαντι αὐτὸν ἀκουσίως οὔτε τῷ ὤσαντι οὔτε τῷ ἐμβάντι· καὶ περὶ τοῦ ὑπερηφάνου, ὃς τῷ σπεύδοντι ἀπὸ δείπνου ἐντεύξεσθαι φάσκει ἐν τῷ περιπατεῖν· καὶ ἐπιστέλλων οὐ γράφει, ὅτι « χαρίζοιο ἄν μοι », ἀλλ' ὅτι « Βούλομαι γενέσθαι » καὶ» Ἀπ-

ἔσταλκα πρός σε ληψομένους», καὶ «Ὅπως μὴ ἄλλως ἔσται» καὶ «Τὴν ταχίστην»· καὶ ἑστιῶν τοὺς φίλους αὐτὸς οὐ συνδειπνεῖ, ἀλλὰ τῶν ὑφ' αὐτόν τινι συντάξαι αὐτῶν ἐπιμελεῖσθαι κ.τ.τ. Ὅτι καὶ ὁ ἄπιστος εἶναι χαρακτὴρ πολὺ ἀπεχθὴς πρὸς τὸ αἴσθημα τοῦ Ἕλληνος καὶ ὡς τοιοῦτος περιγράφεται ἐν τῷ βιβλίῳ τοῦ Θεοφράστου, ἐμνημονεύθη ἤδη ἀνωτέρω. Ἐκτὸς τοῦ Θεοφράστου ὁ Πλούταρχος ἐκ τῶν γνωστῶν ἡμῖν συγγραφέων διδάσκει ἡμᾶς μάλιστα περὶ τῶν κοινωνικῶν τρόπων καὶ σχέσεων, καὶ ἐπειδὴ φιλεῖ νὰ ἀρύηται ἐξ ἐκείνου, πολὺ πιθανὸν καθίσταται, ὅτι ὀφείλει τῷ Θεοφράστῳ καὶ ἐν τούτοις μέρος τοῦ ὑλικοῦ αὐτοῦ· ἐκ τῶν συγγραμμάτων δὲ αὐτοῦ ἄξια λόγου κατὰ τοῦτο εἶναι τὰ Περὶ ἀδολεσχίας, Περὶ πολυπραγμοσύνης, Περὶ δυσωπίας, Περὶ τοῦ ἑαυτὸν ἐπαινεῖν ἀνεπιφθόνως καὶ τὰ Συμποσιακὰ προβλήματα. Πολλὰ τῶν ἐν αὐτοῖς περιεχομένων, ὡς καὶ ἡ συναγωγὴ παραδειγμάτων εὐφυῶν ἀπαντήσεων, δι' ὧν ἀποκρούονται ἀξιώσεις ἄτοποι (534 b - 535 b), ἢ αἱ συμβουλαὶ αὐτοῦ περὶ τῆς καταλλήλου ἐκλογῆς τῶν τοῦ διαλόγου ὑποθέσεων (612 f - 615 c 629 e - 634 f) παρέχουσι τῷ σημερινῷ ἀναγνώστῃ διαφερόντως ἐναργῆ εἰκόνα τῆς ἠθικῆς ἀξίας, ἣν ὁ Ἕλλην ἀπένεμε τῇ περὶ τοὺς κοινωνικοὺς τρόπους εὐστοχίᾳ· ἐν τοῖς Συμποσιακοῖς μάλιστα καὶ ζητήματα ἐθιμοτυπίας, οἷον πόσους ὀφείλει νὰ καλῇ συγχρόνως ὁ ἑστιῶν καὶ ἂν πρέπει νὰ ὁρίζῃ τὴν θέσιν ἑκάστου (678 c - 679 e. 615 d - 619 a), ὑπετάσσοντο εἰς ὑψηλοτέρας ἀρχάς. Ἄλλως δὲ φαίνεται ὅτι ζητήματα, οἷα τὰ ἄρτι μνημονευθέντα, ἀνέκαθεν ἦσάν πως προσφιλῆ τοῖς Ἕλλησι· διότι ὥσπερ παρὰ Πλουτάρχῳ (707 a 710 a) ζητεῖται ἤδη παρὰ Πλάτωνι ἐν τῷ Συμποσίῳ (174 a - c), ἂν εἶναι πρέπον νὰ προσέλθῃ τις ἄκλητος ἐπὶ δεῖπνον ἀκολουθῶν ἑτέρῳ κεκλημένῳ ἐπὶ τοῦτο.

Ἡ περιπατητικὴ σχολὴ συνετέλεσεν, ὡς φαίνεται, εἰς τὴν ἐπὶ πλέον ἀνάπτυξιν τῆς θεωρίας τῶν κοινωνικῶν τρόπων, διότι ἔρριψε τὸ βλέμμα κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς ὑπερβολὰς τῆς σπουδῆς περὶ τὸ ἀρέσκειν ἑτέροις καὶ τὰς λεπτομερείας αὐτῶν καὶ προή-

νεγκεν εἰς τὸ φῶς τὸ ἐπίμεμπτον αὐτῶν. Διότι οὐ μόνον τὸ ἐλάττωμα τοῦ φιλαρέσκου ἐξετάζεται ἐν τῷ συστήματι αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἔν τινι κεφαλαίῳ τῶν τοῦ Θεοφράστου χαρακτήρων (2) περιγράφεται ἡ κολακεία διὰ χρωμάτων λίαν ἀποτροπαίων, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης ἔν τινι χωρίῳ τῆς Ῥητορικῆς (1383b 32-35) κατατάσσει καὶ τὴν κολακείαν ἐν τοῖς κακοῖς, ἐφ' οἷς ἀνάγκη αἰσχύνεσθαι. Οὐχὶ βεβαίως διότι αὕτη δὲν γίγνεται ἀλλαχοῦ ἀντικείμενον παρατηρήσεως· τὸ δέκατον καὶ τέταρτον κεφάλαιον τοῦ Στοβαίου ἀποδεικνύει ὅλως τὸ ἐναντίον· ἐν αὐτῷ εἰσι συνηγμέναι οὐκ ὀλίγαι ῥήσεις, θέμα ἔχουσαι τὸ ἐπαχθὲς ταύτης τῆς κακίας. Ἀλλ' ὅμως ἐκεῖνο εἶναι πολὺ εὐεξήγητον, ὅτι, ὅπου ὁ γράφων ἐσκόπει μόνον νὰ παράσχῃ μερικὰς συμβουλὰς περὶ τῆς ὁμιλίας, οὐχὶ τέλειον σύστημα τοῦ ὀρθοῦ καὶ ἀτόπου ἐν τῇ κοινωνικῇ συμπεριφορᾷ, περιωρίζετο κατ' ἐξοχὴν εἰς ἐκεῖνο, ὅπερ ἐχρησίμευε νὰ παραγάγῃ ἀγαθὴν ἐντύπωσιν παρ' ἄλλοις καὶ νὰ ἀποφεύγῃ τὴν προσβολὴν τῶν αἰσθημάτων αὐτῶν. Ἀλλ' ὁ ἐθισμὸς τοῦ ἀπονέμειν εἰς πάντα τὰ τοιαῦτα ἀξίαν ἔχει κατὰ πολλὰς ἐπόψεις μεγάλην σπουδαιότητα. Ἐπειδὴ ἡ συνήθεια αὕτη ἐκτείνεται ἐπὶ πάντας ἐκείνους, πρὸς οὓς ἔχει τις σχέσιν, ποιεῖ λεληθότως ὥστε νὰ βλέπῃ τις ἐν ἐκείνῳ, ὃν ἔχει ἐνώπιον ἑαυτοῦ, μᾶλλον τὸν ἄνθρωπον καθόλου ἢ τὸ μέλος τῆς αὐτῆς οἰκογενείας ἢ τὸν συμπολίτην ἢ τὸν βοηθείας δεόμενον ξένον ἢ ἱκέτην· οὕτω αἴρει τοὺς φραγμοὺς τῆς στενῆς ἐκείνης θεωρίας, ἥτις ἀποβλέπει μόνον εἰς τοιαύτας ἰδιαιτέρας σχέσεις, καὶ χορηγεῖ εἰς τὴν ἰδέαν τῆς φιλανθρωπίας, ἣν οἱ Ἀθηναῖοι τοσοῦτον ἀσμενίζουσι νὰ ἐκφέρωσι, πραγματικὴν ὑπόστασιν. Τούτοις προστίθεται καί τι ἕτερον. Ἐπειδὴ ὁ τρόπος, ὅστις ἀλογίστως καὶ ἀδιαφόρως λυπεῖ ἄλλους, ἀνάγεται εἰς τὴν ὕβριν καὶ διὰ τοῦτο π. χ. ὁ ὁμιλητικὸς ἀντιτίθεται ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους (1,30) ἀμέσως πρὸς τὸν ὑπεροπτικόν, ἡ μετὰ τῆς προσηκούσης προσοχῆς καὶ φειδοῦς μεταχείρισις τῶν ἄλλων εἶναι ἀπόρροια τῆς λεπτῆς ἐκείνης εὐλαβείας, ἣν οἱ Ἕλληνες αἰδῶ ἐκάλουν καὶ πολὺ ἐτίμων ὡς ἕνα τῶν σπου-

δαιοτάτων παραγόντων τῆς ἠθικότητος. Ὑπάγεται δέ, ὡς γινώσκομεν, ἐξαιρέτως καὶ ὁ ἔλεος, ὃς τοῖς ἀτυχοῦσι παρέχεται, καὶ ἡ συγγνώμη ἡ διδομένη τοῖς ἀκουσίως ἀποκτείνουσιν ὑπὸ ταύτην τὴν ἔννοιαν (ὅρ. τ. 1, σ. 209. τ. 2, σ. 171)· ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου γίνεται καταφανές, ὅτι αὕτη τότε κατ' ἐξοχὴν ἐφαρμόζεται, ὅταν ἡ πρὸς τὸν πλησίον φιλανθρωπία πηγάζῃ ἐκ τοῦ βαθυτάτου τῆς ψυχῆς συναισθήματος.

Ἐπειδὴ ἡ αἰδὼς καθόλου ὁρίζει τὸν τρόπον πρὸς τὸν πλησίον, πλὴν τῶν δυστυχούντων προσφέρεται πρὸ πάντων πρὸς τοὺς ἀνωτέρους. Ἴσως μάλιστα πάντων παρίστανται πρὸς τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα αἰδοῦς ἄξιοι οἱ τὴν ἡλικίαν ἀνώτεροι, διότι παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἡ αἰδὼς πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους ἦν περίπου τὸ αὐτό, ὅπερ νῦν ἡ πρὸς τὰς κυρίας, τὸ γνώρισμα δηλονότι ἀληθοῦς μορφώσεως τῆς καρδίας καὶ λεπτοτέρου ἤθους. Ἡ Ἶρις, ἵνα πείσῃ τὸν Ποσειδῶνα νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὸν ἑαυτοῦ πρεσβύτερον ἀδελφὸν Δία ἐν τῇ Ἰλιάδι (15, 204), ὑπομιμνήσκει αὐτὸν « ὡς πρεσβυτέροισιν ἐρινύες αἰὲν ἕπονται », καὶ τῷ ὄντι τοῦτο ἰσχύει πανταχοῦ καὶ πάντοτε. Αὐτὰ τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα παρέχουσι πολλὰς περὶ τούτου μαρτυρίας. Ὁ Ἀντίλοχος ὁμολογεῖ, ὅτι οἱ θεοὶ τιμῶσι παλαιοτέρους ἀνθρώπους, οἷοι ἦσαν πρὸς αὐτὸν ὁ Αἴας καὶ ὁ Ὀδυσσεύς (Ἰλ. 23, 787 - 791)· ὁ Νέστωρ εὑρίσκει παραμυθίαν διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς νεανικῆς ῥώμης ἐν τῇ τιμῇ, ἧς ἀπολαύει ὡς γέρων παρὰ τοῖς Ἀχαιοῖς (Ἰλ. 23, 649)· ὁ Πρίαμος τολμᾷ νὰ πορευθῇ εἰς τὴν κλισίην τοῦ Ἀχιλλέως ἐλπίζων, ὅτι οὗτος θὰ αἰδεσθῇ τὴν ἡλικίαν καὶ θὰ ἐλεήσῃ τὸ γῆρας αὐτοῦ (Ἰλ. 22, 419. πρβλ. 24, 516)· ἡ δὲ Πηνελόπη πρὸς τὴν τροφὸν Εὐρύκλειαν, ἥτις ἤγειρεν αὐτὴν ἐκ τοῦ ὕπνου, ὅπως ἀναγγείλῃ τὴν ἄφιξιν τοῦ Ὀδυσσέως, λέγει (Ὀδ. 23, 20 κ. ἑ.)·

εἰ γάρ τίς μ' ἄλλη γε γυναικῶν, αἵ μοι ἔασιν,
ταῦτ' ἐλθοῦσ' ἤγγειλε καὶ ἐξ ὕπνου μ' ἀνέγειρεν,
τῷ κε τάχα στυγερῶς μιν ἐγὼν ἀπέπεμψα νέεσθαι
αὖτις ἔσω μέγαρον· σὲ δὲ τοῦτό γε γῆρας ὀνήσει·

Ὁ Εὐριπίδης ἐν δύο χωρίοις τῶν τραγῳδιῶν αὐτοῦ (Ἡρ. μ. 556. Ὀρ. 549. πρβλ 631) μετεχειρίσθη ὡς ἐλατήριον τὸ φυσικὸν αἴσθημα τῆς αἰδοῦς, ὃ τὸ γῆρας ἐμπνέει. Ὁ Πλάτων λέγει ἐν τοῖς Νόμοις (879b. e), ὅτι «τὸ πρεσβύτερον οὐ σμικρῷ τοῦ νεωτέρου ἐστὶ πρεσβευόμενον ἔν τε θεοῖσι καὶ ἐν ἀνθρώποις τοῖς μέλλουσι σῴζεσθαι καὶ εὐδαιμονεῖν· αἰκίαν οὖν περὶ πρεσβύτερον ἐν πόλει γενομένην ὑπὸ νεωτέρου ἰδεῖν αἰσχρὸν καὶ θεομισές»· ὁ Κῦρος τοῦ Ξενοφῶντος λέγει πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ παῖδας· «ἐπαιδεύθην δὲ καὶ αὐτὸς οὕτως ὑπὸ τῆσδε τῆς ἐμῆς τε καὶ ὑμετέρας πατρίδος, τοῖς πρεσβυτέροις οὐ μόνον ἀδελφοῖς ἀλλὰ καὶ πολίταις καὶ ὁδῶν καὶ θάκων καὶ λόγων ὑπείκειν, καὶ ὑμᾶς δέ, ὦ παῖδες, οὕτως ἐξ ἀρχῆς ἐπαίδευον, τοὺς μὲν γεραιτέρους προτιμᾶν, τῶν δὲ νεωτέρων προτετιμῆσθαι» (Κ. Π. 8, 7, 10)· ὁ δὲ Σωκράτης αὐτοῦ λέγει, ὅτι «ὁδοῦ παραχωρῆσαι τὸν νεώτερον πρεσβυτέρῳ συντυγχάνοντι πανταχοῦ νομίζεται, καὶ καθήμενον ὑπαναστῆναι, καὶ κοίτῃ μαλακῇ τιμῆσαι, καὶ λόγων ὑπεῖξαι» (Ἀπομν. 2, 3, 16)· ἐν ταῖς Νεφέλαις τοῦ Ἀριστοφάνους (993) καυχᾶται πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Δίκαιος λόγος, ὅτι παιδεύει τοὺς παῖδας «τῶν θάκων τοῖς πρεσβυτέροις ὑπανίστασθαι προσιοῦσιν». Ὁ Ἰσοκράτης, ὅστις ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ παριστάνει τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἰδεῶδες τῆς ἀρετῆς ὡς ὑπὸ τῶν προγόνων ἐκτελούμενον, λέγει μεταξὺ ἄλλων καὶ τάδε (49)· «ἀντειπεῖν δὲ τοῖς πρεσβυτέροις ἢ λοιδορήσασθαι δεινότερον ἐνόμιζον ἢ περὶ τοὺς γονέας ἐξαμαρτεῖν»· ἀλλ' ἐὰν ταῦτα λέγων ὑπεδήλου συγχρόνως, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ δὲν ἐγίνετο οὕτως, δὲν εἶναι ὁ μόνος περὶ τούτου θλιβόμενος. Διότι πολλοὶ ἐνόμιζον, ὅτι οἱ τότε Ἀθηναῖοι ὑπελείποντο ἐν τούτῳ πολὺ τῶν Σπαρτιατῶν. Τοιοῦτον εἶναι τὸ φρόνημα Περικλέους τοῦ νεωτέρου λέγοντος παρὰ Ξενοφῶντι (Ἀπομν. 3, 5, 15)· «πότε γὰρ οὕτως Ἀθηναῖοι ὥσπερ Λακεδαιμόνιοι πρεσβυτέρους αἰδέσονται, οἳ ἀπὸ τῶν πατέρων ἄρχονται καταφρονεῖν τῶν γεραιτέρων;» πόσον τὰ ἤθη τῶν Λακεδαιμονίων ἦσαν διάφορα τῶν ἀττικῶν κατὰ τοῦτο, μαρτυρεῖ τὸ ὑπὸ Πλουτάρχου καὶ ἄλλων

ἱστορούμενον ἀνέκδοτον τόδε· «Παναθηναίων γὰρ ὄντων οἱ Ἀττικοὶ γέροντα προεπηλάκιζον, προσκαλούμενοι μὲν ὡς παραδεξόμενοι, εἰ δὲ παραγένοιτο, οὐ προσδεχόμενοι· ὡς δὲ διεξιὼν σχεδὸν ἅπαντας, ἐγένετο κατὰ τοὺς Λακεδαιμονίων θεωρούς, ἅπαντες τῶν βάθρων ἀναστάντες, τοῦ τόπου παρεχώρουν· ἀγασθεὶς δὲ ὁ ὄχλος ἐπὶ τῷ γεγονότι, ἐκρότησε μετὰ πολλῆς ἐπισημασίας, καί τις εἶπε τῶν Σπαρτιατῶν, Νὴ τὼ Σιώ, ἴσασι μὲν οἱ Ἀθηναῖοι τὰ καλά, οὐ πράσσουσι δὲ «(Πλούτ. Ἠθ. 235 d. Cic. Cat. m. 18, 63. Val. Max. 4, 5, ext. 2). Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐν Σπάρτῃ συνετέλεσε πρὸς τοῦτο καὶ ὁ νόμος, ὅπως ἡ ἀπαίτησις τοῦ φυσικοῦ αἰσθήματος μὴ ἀπόληται ἐκ τῶν ψυχῶν, διότι ἐκεῖ οἱ πρεσβύτεροι ἤσκουν οὐ μόνον ἐν πᾶσι ταῖς πράγμασι διηνεκῶς τὸ ἑαυτῶν κράτος ἐπὶ τῶν νεωτέρων, ἀλλ' εἶχον μάλιστα καὶ τὸ δικαίωμα νὰ παίωσι τοὺς ἀλλοτρίους παῖδας, ὥσπερ τοὺς ἰδίους υἱοὺς (Ξεν. Λακ. Πολ. 6, 1. 2. Διον. Ἁλικ. ἀπ. 20, 13. Πλούτ. Λυκ. 17. Ἠθ. 237 d. πρβλ. Πλάτ. Νόμ. 9, 879 c). Ἔτι περαιτέρω ἐχώρει ἡ νομοθεσία τῶν Ταρτησσίων, ἥτις δὲν ἐπέτρεπε νεωτέρῳ πρεσβυτέρου καταμαρτυρεῖν (Νικ. Δαμ. ἀπ. 103)[21]).

Ἐάν τις ἐλάμβανεν εὐκαιρίαν διὰ πράξεώς τινος νὰ εὐφράνῃ ἄλλον, ἠδύνατο κατὰ τὴν χαρακτηριστικὴν συνήθειαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης αὕτη ἡ εὐεργεσία νὰ ὑπαχθῇ ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν, ἥτις ἐχρησίμευε καὶ εἰς δήλωσιν τῆς ἀνταποδόσεως, τῆς εὐχαριστίας, δηλ. ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς χάριτος· ἀλλ' ὅμως ὅτε Δημόκριτος (ἀπ. 160) καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (Ῥητ. 1385 a 19. b 2) ἀποφαίνονται, ὅτι χάρις ἐστίν, ὅταν ὁ χαριζόμενος δὲν ἀποβλέπῃ πρὸς τὴν ἀμοιβήν, ἀλλὰ πρὸς τὸ εὖ δρᾶν ἕτερον μὴ δι' ἑαυτὸν ἀλλὰ δι' ἐκεῖνον. Ἐντεῦθεν γίνεται δῆλον, πόσον ἐφαίνετο ἀναγκαία ἡ παντελὴς ἐλευθεριότης ἐν τῷ εὖ ποιεῖν καὶ ὑπουργεῖν ἑτέροις, καὶ διὰ τοῦτο οἱ εὐαισθητότεροι ἐθεώρουν ἀσυγχώρητον τὸ ἀπαιτεῖν εὐχαρίστησιν ἐπὶ τούτῳ· μαρτυροῦσι περὶ τούτου ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀγησιλάου, ὅστις παριστάνει τὸν ἥρωα αὐτοῦ ὡς ὑπόδειγμα κατὰ τοῦτο (4, 4), καὶ ὁ φιλόσοφος Ὑψαῖος (Ἰω. Δαμ.

2, 12, 28). Ἀλλὰ τοσούτῳ ἱερώτερον καθῆκον εὐχαριστίας εἶχεν ὁ εὖ παθών, ὅπερ πολλαχῶς συνέδεον μετὰ τῆς λίαν διαδεδομένης λατρείας τῶν Χαρίτων, εἰ καὶ τὸ ὄνομα τούτων καθ' ἑαυτὸ εἶναι πολυσήμαντον. Ὁ Ἀριστοτέλης, διδάξαι βουλόμενος τὸν Ἀλέξανδρον ὅτι ὁμοίως χρὴ εὐεργετεῖν καὶ τὰς μεγάλας πόλεις καὶ τὰς μικράς, ἔγραφε πρὸς αὐτόν· «οἱ γὰρ θεοὶ ἐπ' ἀμφοτέραις ἴσοι· ὥστ' ἐπεὶ αἱ χάριτες θεαί, ἴσαι ἀποκείσονταί σοι παρ' ἀμφοτέραις» (1580 b 35 κ. ἑ.)· ὁ Εὔδημος ἔλεγεν, ὅτι ὁ σκοπὸς τοῦ ἱεροῦ τῶν Χαρίτων τοῦ πανταχοῦ τοῖς ὀφθαλμοῖς προσπίπτοντος ἦτο νὰ ὑπομιμνήσκῃ τὴν ἀνταπόδοσιν τῆς εὐεργεσίας 1133 a 3)· ὁ δὲ Χρύσιππος ἐπειράθη νὰ συνάψῃ μετὰ τῶν μυθολογικῶν ὀνομάτων τῶν τριῶν Χαρίτων τὰς ἐννοίας τοῦ διδόναι χάριν, τοῦ δέχεσθαι καὶ τοῦ ἀνταποδιδόναι (Sen. de benef. 1, 3, 8)· ἡ συμφωνία αὕτη τῶν φιλοσόφων καθίστησι πιθανόν, ὅτι καὶ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ αἱ Χάριτες παρίσταντο κατ' ἐξοχὴν ὡς ἀντιπροσωπεύουσαι εἴτε τὴν εὐχαριστίαν εἴτε τὴν ἀμοιβαίαν ἐπίδειξιν εὐνοίας [22]). Οἱ ποιηταὶ ἐπιμελῶς ἐσπούδαζον ποικιλοτρόπως νὰ ὑποστηρίζωσι τὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην ἀξίωσιν διὰ τῶν λόγων αὐτῶν. Ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ δευτέρᾳ ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν (21 - 24) λέγει, ὅτι ταῖς τῶν θεῶν ἐντολαῖς καὶ βουλήσεσιν ὁ Ἰξίων τῷ ταχεῖ τροχῷ πανταχοῦ δινούμενος λέγει τοῖς βροτοῖς· «Τὸν εὐεργέταν ἀγαναῖς ἀμοιβαῖς ἐποιχομένους τίνεσθαι». Ὁ δὲ Θέογνις λέγει (105 - 112).

Δειλοὺς εὖ ἔρδοντι ματαιοτάτη χάρις ἐστίν·
ἶσον καὶ σπείρειν πόντον ἁλὸς πολιῆς·
οὔτε γὰρ ἂν πόντον σπείρων βαθὺ λήϊον ἀμῷς,
οὔτε κακοὺς εὖ δρῶν εὖ πάλιν ἀντιλάβοις....
οἱ δ' ἀγαθοὶ τὸ μέγιστον ἐπαυρίσκουσι παθόντες,
μνῆμα δ' ἔχουσ' ἀγαθῶν καὶ χάριν ἐξοπίσω.

Ἀμφότερα τὰ μέρη τῆς κρίσεως αὐτοῦ φαίνεται, ὅτι κατέστησαν κοινοὶ τόποι καὶ εὑρίσκομεν αὐτὰ ὑπ' ἄλλην μορφὴν παρὰ τῷ

Σοφοκλεῖ· τοῦ μὲν πρώτου ποιεῖται χρῆσιν ἐν τῷ Αἴαντι, ὅπου ἡ Τέκμησσα λέγει πρὸς τὸν σύζυγον αὐτῆς (523.524)·

ὅτου δ' ἀπορρεῖ μνῆστις εὖ πεπονθότος
οὐκ ἂν γένοιτ' ἔθ' οὗτος εὐγενὴς ἀνήρ·

τοῦ δὲ δευτέρου ἐν τῇ σκηνῇ τοῦ Φιλοκτήτου, ἐν ᾗ οὗτος παραδίδει ἄνευ ὑποψίας τὸ τόξον τῷ Νεοπτολέμῳ ἐξ εὐγνωμοσύνης, καὶ ὁ Νεοπτόλεμος κρύπτει τὴν ἑαυτοῦ ἀπορίαν ἐν τοῖς λόγοις τοῖσδε (672. 673)·

ὅστις γὰρ εὖ δρᾶν εὖ παθὼν ἐπίσταται,
παντὸς γένοιτ' ἂν κτήματος κρείσσων φίλος.

Ὁ Εὐριπίδης ἐν Ἡρακλεῖ μαινομένῳ ποιεῖ τὸν γενάρχην ἥρωα τῆς Ἀττικῆς λέγοντα πρὸς τὸν Ἀμφιτρύονα (1169-1171)·

τίνων δ' ἀμοιβὰς ὧν ὑπῆρξεν Ἡρακλῆς
σώσας με νέρθεν, ἦλθον, εἴ τι δεῖ, γέρον,
ἢ χειρὸς ὑμᾶς τῆς ἐμῆς ἢ συμμάχων·

ἡ δὲ πρᾶξις τοῦ Θησέως καθίσταται ἔτι λαμπροτέρα, καθ' ὅσον ἔν τινι προηγουμένῃ περικοπῇ τοῦ δράματος ὀνειδίζει ὁ Ἀμφιτρύων τὴν Ἑλλάδα ὡς ἀχάριστον πρὸς τὸν Ἡρακλέα (222-226). Οἴκοθεν δῆλον, ὅτι ἐκδηλώσεις τοιούτου φρονήματος εὑρίσκομεν ἐπίσης καὶ παρὰ τοῖς πεζογράφοις. Ὁ λόγος τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Λεπτίνην στρέφεται κατὰ μέγα μέρος περὶ τὴν ἰδέαν, ὅτι θὰ ἦτο αἴσχιστον τοῖς Ἀθηναίοις νὰ ὑπακούσωσιν εἰς τὴν συμβουλὴν τοῦ Λεπτίνου καὶ νὰ ἀποστερήσωσι τοὺς ἀπογόνους τῶν εὐεργετῶν αὐτῶν τῆς πρὸς ἀμοιβὴν δοθείσης αὐτοῖς ἀτελείας ἀπὸ τῶν δημοσίων λειτουργιῶν, λέγει δ' ἐν αὐτῷ ὁ Δημοσθένης (6), ὅτι οἱ τοὺς ἀγαθόν τι ποιοῦντας ἑαυτοὺς μὴ τοῖς ὁμοίοις ἀμειβόμενοι κακίας δόξαν ἔχουσι, καὶ ἀλλαχοῦ (39), ὅτι «παρὰ πᾶσιν ἀνθρώποις μᾶλλόν ἐστιν ἔθος διὰ τοὺς εὐεργέτας καὶ ἄλλους τινὰς εὖ ποιεῖν τῶν μὴ χρηστῶν ἢ διὰ τοὺς φαύλους τοὺς ὁμολογουμένως ἀξίους

χάριτος τὰ δοθέντ' ἀφαιρεῖσθαι». Ὁ δὲ Σωκράτης τοῦ Ξενοφῶντος πολλάκις ποιεῖται λόγον περὶ τῆς ἀξίας τῆς εὐχαριστίας. Κατ' οὐσίαν ἐκφράζει τὴν ἰδέαν τοῦ Πινδάρου καταλέγων ἐν τοῖς θείοις νόμοις καὶ τὸ ἀντευεργετεῖν τοὺς εὖ ποιοῦντας (Ἀπομν. 4, 4, 24), καὶ τὴν τοῦ Θεόγνιδος, ὅταν λέγων περὶ τοῦ ἀρίστου τρόπου τῆς κτήσεως φίλων ὑπομιμνήσκῃ, ὅτι οἱ πονηροὶ πολὺ πλειόνων εὐεργεσιῶν ἢ οἱ χρηστοὶ δέονται· ἐν τρίτῳ τινὶ χωρίῳ ἀποτείνει πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ Λαμπροκλέα σοβαρὰς παραινέσεις εἰς τοῦτο ἀναφερομένας (2, 2, 1-3), ἔνθα λέγεται, ὅτι ἡ ἀχαριστία ἐστὶν εἰλικρινής τις ἀδικία. Τὴν ἐνταῦθα ἐκδηλουμένην ἔννοιαν τῆς ἀχαριστίας ἑρμηνεύει ἅπαξ ὁ συγγραφεὺς καὶ ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (5, 3, 31) καὶ διηγεῖται προσέτι ἐν αὐτῇ (1, 2, 7), ὅτι ἐν τῇ ἀνατροφῇ τῶν παίδων παρὰ Πέρσαις ἡ τιμωρία τῆς ἀχαριστίας ἐχρησίμευεν ὡς μέσον παιδαγωγικόν [23]), ὅπερ ἔχει συνάφειαν πρὸς τὸ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἐνίοτε προβαλλόμενον ζήτημα, ἂν αὕτη πρέπει γενικῶς νὰ ὁρισθῇ διὰ νόμου. Ὅτι ὁ Ξενοφῶν θὰ ἐπεδοκίμαζε προθύμως τοιαύτην διάταξιν, φαίνεται ὅτι προκύπτει καὶ ἐντεῦθεν καὶ ἔκ τινος ὑποδείξεως ἐν τῷ διαλόγῳ τοῦ Σωκράτους πρὸς τὸν Λαμπροκλέα ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν (2, 2. 13), ὁ δὲ μιμητὴς αὐτοῦ, ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀγησιλάου, ἀκολουθεῖ εἰς τοῦτο τῷ Ξενοφῶντι (4, 2), ἀλλ' ἐν ὅλῳ ἡ ἀρχαιότης ἄλλως ἔκρινεν. Ὁ Ὑψαῖος ἀπεφαίνετο, ὅτι «εἰκότως οἱ νομοθέται μόνης ἀχαριστίας δίκας οὐχ ὁρίζουσιν, ὡς τοῦ μὲν εὖ ποιοῦντος τὴν μεγίστην ἀμοιβὴν ἐν οἷς ἔτυχεν εὖ ποιῶν ἀπειληφότος, τοῦ δὲ ἀχαρίστου τὴν ἀξίαν τίνοντος δίκην ἐν ᾧ λανθάνει τῷ μεγίστῳ κακῷ συνεχόμενος ἀχαριστίᾳ» (Ἰω. Δαμ. 2, 12, 29)· ἄλλους λόγους, εἰλημμένους προφανῶς ἐξ Ἑλλήνων φιλοσόφων, μετεχειρίσθη ὁ Σενέκας ἐν τῇ ἀγούσῃ εἰς τὸ αὐτὸ συμπέρασμα ἐρευνῇ αὐτοῦ ἐν τῷ περὶ τῶν εὐεργεσιῶν συγγράμματι (3, 6-17). Ἐνταῦθα σαφῶς καὶ ἀκριβῶς ἀναπτύσσει ὁ Σενέκας, ὅτι ἡ βίᾳ ἐπιβαλλομένη ἔκφρασις τῆς εὐχαριστίας αὐτή τε θὰ ἦτο ἀσήμαντος καὶ τὴν εὐεργεσίαν θὰ καθίστα ἀσήμαντον, ὅτι εἶναι πρᾶγμα ἀδύνατον νὰ ὁρισθῇ διὰ νό-

μου ὁ χρόνος, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ὀφείλει νὰ γίνηται, ὅτι ὁ δικαστὴς ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν θὰ ἠδύνατο παντάπασι νὰ ἐκτιμήσῃ τὸ μέγεθος τῆς ὑπὸ τοῦ ἑνὸς προσενεχθείσης θυσίας καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἑτέρου ἐκτελεσθείσης ὑπηρεσίας· ὅσῳ δὲ πειστικώτεροι εἶναι οἱ λόγοι οὗτοι, τοσούτῳ μᾶλλον θὰ εἶναί τις διατεθειμένος μετά τινος ἀμφιβολίας νὰ παραδεχθῇ τὴν παρεμβαλλομένην σημείωσιν, καθ' ἣν ἐν Μακεδονίᾳ ἐπετρέπετο ἡ ἐν δικαστηρίῳ κατηγορία κατὰ τοῦ ἀχαρίστου (3, 6, 2).

Ἀφορμὴν εἰς τὸν περὶ τοιαύτης νομοθετικῆς διατάξεως λόγον καὶ καθόλου εἰς τὴν συχνὴν ὑπόμνησιν τῆς ἀξίας τῆς εὐχαριστίας παρεῖχεν ἀναμφιβόλως τοῖς Ἕλλησιν ἡ θλιβερὰ πεῖρα, ὅτι ἐν τῷ βίῳ δὲν ἦτο πολὺ συχνὸν ἐκεῖνο, ὅπερ τοῖς λεπτότερον αἰσθανομένοις ἐφαίνετο ὡς αὐτόθεν δῆλον. Σὺν τούτοις δὲ παρετήρουν καὶ ἐκεῖνο, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ εὐεργέται ἐφίλουν μᾶλλον τοὺς εὐεργετουμένους ἢ οὗτοι ἐκείνους. Ὅταν ὁ Περικλῆς ἐκφράζῃ τοῦτο παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 40, 4) λέγων· «βεβαιότερος δὲ ὁ δράσας τὴν χάριν ὥστε ὀφειλομένην δι' εὐνοίας ᾧ δέδωκε σῴζειν· ὁ δ' ἀντοφείλων ἀμβλύτερος, εἰδὼς οὐκ ἐς χάριν, ἀλλ' ἐς ὀφείλημα τὴν ἀρετὴν ἀποδώσων», ὑποδεικνύει ἐν τούτοις συγχρόνως τὴν ἐξήγησιν, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (9, 7) χαρακτηρίζει ὡς τὴν παρ' Ἕλλησι συνήθη. Συνήθιζον δηλαδὴ νὰ θεωρῶσι τὴν σχέσιν ταύτην ὑπὸ τὴν εἰκόνα τοῦ δανειστοῦ καὶ ὀφειλέτου· «καθάπερ οὖν ἐπὶ τῶν δανείων οἱ μὲν ὀφείλοντες βούλονται μὴ εἶναι οἷς ὀφείλουσιν, οἱ δανείσαντες δὲ καὶ ἐπιμελοῦνται τῆς τῶν ὀφειλόντων σωτηρίας, οὕτω καὶ οἱ εὐεργετήσαντες βούλονται εἶναι τοὺς παθόντας ὡς κομιούμενοι τὰς χάριτας, τοῖς δ' οὐκ ἔστιν ἐπιμελὲς τὸ ἀνταποδοῦναι». Ἀλλ' ὁ Ἀριστοτέλης ἀντιλέγει πρὸς ταύτην τὴν παρὰ τοῖς πλείστοις κρατοῦσαν γνώμην ὧδε· «δόξειε δ' ἂν φυσικώτερον εἶναι τὸ αἴτιον, καὶ οὐχ ὅμοιον τῷ περὶ τοὺς δανείσαντας· οὐ γάρ ἐστι φίλησις περὶ ἐκείνους, ἀλλὰ τοῦ σῴζεσθαι βούλησις τῆς κομιδῆς ἕνεκα· οἱ δὲ εὖ πεποιηκότες φιλοῦσι καὶ ἀγαπῶσι τοὺς πεπονθότας κἂν μηδὲν ὦσι χρήσιμοι

μηδ' εἰς ὕστερον γένοιντ' ἄν· ὅπερ καὶ ἐπὶ τῶν τεχνιτῶν συμβέβηκεν· πᾶς γὰρ τὸ οἰκεῖον ἔργον ἀγαπᾷ μᾶλλον ἢ ἀγαπηθείη ἂν ὑπὸ τοῦ ἔργου ἐμψύχου γενομένου, μάλιστα δ' ἴσως τοῦτο περὶ τοὺς ποιητὰς συμβαίνει· ὑπεραγαπῶσι γὰρ οὗτοι τὰ οἰκεῖα ποιήματα, στέργοντες ὥσπερ τέκνα· τοιούτῳ δὴ ἔοικε καὶ τὸ τῶν εὐεργετῶν· τὸ γὰρ εὖ πεπονθὸς ἔργον ἐστὶν αὐτῶν· τοῦτο δὴ ἀγαπῶσι μᾶλλον ἢ τὸ ἔργον τὸν ποιήσαντα».

Ἐὰν ὁ Ξενοφῶν τῷ ἑαυτοῦ διδασκάλῳ Σωκράτει ἑπόμενος ὑπέτασσε τὴν εὐχαριστίαν εἰς τὴν γενικωτέραν ἔννοιαν τῆς δικαιοσύνης, συνεβάλλετο πρὸς τοῦτο καί τις παράστασις, ἥτις κατά τινα σημείωσιν ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (1138 b 22), τῷ ἀποδιδομένῳ ὑπὸ τῶν νεωτέρων εἰς τὸν Εὔδημον, διεδόθη κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τῶν Πυθαγορείων. Οὗτοι ὁρμώμενοι ἀπὸ τοῦ εἰς τὸν Ῥαδάμανθυν ἀναφερομένου στίχου·

εἴ κε πάθοι τά τ' ἔρεξε, δίκη κ' ἰθεῖα γένοιτο,

ὡρίζοντο ἁπλῶς τὸ δίκαιον ὡς τὸ ἀντιπεπονθὸς ἄλλῳ, οὐδεμίαν διάκρισιν ποιούμενοι, ὡς φαίνεται, τῆς πράξεως τοῦ δικαστοῦ ἀπὸ τῆς τοῦ ἰδιώτου, ὅστις ὑπὸ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ αἰσθήματος ἀγόμενος ἀνταποδίδει ὃ ὑπ' ἄλλων ἔπαθεν, οὕτω δὲ κατὰ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἀμοιβὴ καὶ ποινή, χάρις καὶ ἐκδίκησις ἐθεωρήθησαν ὡς ἀπόρροιαι τῆς αὐτῆς ἠθικῆς ἀνάγκης. Ὅτι τοιουτοτρόπως καὶ ἡ ἐκδίκησις καθίσταται ἀναγκαῖος παράγων, συνῇδε μὲν πρὸς τὸ αἴσθημα τοῦ λαοῦ, ὅπερ δὲν ἠδύνατο νὰ μὴ ἀπαιτῇ αὐτήν, ἀλλὰ ἐπιτρέπεται νὰ θεωρῆται ἀληθῶς ὡς ἔχουσα ἀξίαν ἴσην τῇ εὐχαριστίᾳ καὶ κατὰ πόσον δικαιολογεῖται; Τοῦτο ἄγει ἡμᾶς εἰς ἓν τῶν δυσχερεστάτων ἠθικῶν προβλημάτων, περὶ οὗ ἡ γνώμη τῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος οὐδαμῶς ἦν ἐντελῶς σταθερά.

Ὁ ὁρισμὸς τῶν Πυθαγορείων ἐξελάμβανεν οὐ μόνον τὴν εὐχαριστίαν καὶ τὴν ἐκδίκησιν ὡς δύο ὄψεις τοῦ αὐτοῦ πράγματος, ἀλλὰ καὶ ἔφερεν ἀμφοτέρας εἰς ἄμεσον συνάφειαν πρὸς τὴν ἔννοιαν τῆς ἀμοιβῆς καὶ ποινῆς· ὁ ἀνταποδιδοὺς ὃ παρ' ἄλλου ἔπαθεν

ἀγαθὸν ἢ κακὸν πράττει τρόπον τινὰ ὡς δικαστὴς ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ὑποθέσει. Αὕτη ἡ θεωρία φαίνεται τὸ πρῶτον μόνον ὡς ἀπόπειρα πρὸς τὸ ὑπαγαγεῖν τὰ ἑτεροειδῆ ὑπὸ κοινὴν ἔννοιαν, ἀλλ' ἕνεκα φυσικῆς τινος ὁλκῆς τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας περιέχει καὶ στοιχεῖόν τι ψυχολογικῆς ἀληθείας, ὅπερ δὲν πρέπει νὰ μένῃ ἀνεπίσκεπτον. Ὁ ἄνθρωπος δηλονότι εἶναι ἀείποτε διατεθειμένος νὰ ῥυθμίζῃ τὴν περὶ τοῦ ἄλλου κρίσιν κατὰ μέγα μέρος πρὸς τὸν τρόπον, καθ' ὃν οὗτος φέρεται πρὸς αὐτόν, τὴν δὲ περὶ ἀλλοτρίων πράξεων κρίσιν κατὰ τὴν ἐντύπωσιν, ἣν ἐν αὐτῷ διεγείρουσιν· ἄσμενος θεωρεῖ τὴν πρὸς αὐτὸν γενομένην εὐεργεσίαν ὡς σημεῖον ἀγαθοῦ χαρακτῆρος· εἶναι δυσχερὲς εἰς αὐτὸν νὰ ἀντέχηται τῆς διαφορᾶς, ἥτις ὑπάρχει μεταξὺ τῆς ἀδικίας καθόλου καὶ τῆς συμβάσης αὐτῷ βλάβης. Παρὰ τοῖς Ἕλλησι καθίσταται τοῦτο καὶ ἐντεῦθεν φανερόν, ὅτι ἡ γλῶσσα αὐτῶν μεταχειρίζεται ἐν μέρει τὰς αὐτὰς φράσεις πρὸς δήλωσιν τοῦ ἐπαίνου καὶ τοῦ ψόγου ἐπί τε τοῦ γενικοῦ ἠθικοῦ τρόπου καὶ ἐπὶ τοῦ πρὸς ἄτομα κατ' ἰδίαν, διότι ὅ,τι ἐν τούτῳ ἰσχύει κατὰ τὰ πρότερον λεχθέντα (σ. 361) περὶ τῶν λέξεων τῶν σημαινουσῶν ἐπιδοκιμασίαν, τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ περὶ τῶν σημαινουσῶν ἀποδοκιμασίαν. Τὸ ῥῆμα ἀδικεῖν ἔχει διττὴν σημασίαν, δηλοῦν κατὰ τὰ συμφραζόμενα ἄλλοτε μὲν τὴν γενικήν, ἄλλοτε δὲ τὴν ἀτομικὴν ἀναφοράν, ἐὰν δὲ ὁ Δημόκριτος (ἀπ. 149) ἀποφαίνεται, ὅτι «μεγαλοψυχίη τὸ φέρειν πραέως πλημμελείην», ἡ λέξις αὕτη ἐπιτρέπει τὴν κατ' ἀμφοτέρας ἑρμηνείαν. Καὶ ἐπὶ τῆς συγγνώμης ἢ συγχωρήσεως ἐκτείνεται ἡ ἀναλογία, διότι εἴτε εἰς ἁμάρτημα εἴτε εἰς ἀδίκημα παρέχεται αὕτη, δὲν φαίνεται εἰς τὸ αἴσθημα ὥς τι κατ' οὐσίαν διάφορον, ἐὰν δὲ π. χ. ὁ Ἀράσπας ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ τοῦ Ξενοφῶντος (6, 1, 37) ἐγκωμιάζῃ τὸν Κῦρον, ὅτι εἶναι «πρᾷός τε καὶ συγγνώμων τῶν ἀνθρωπίνων ἁμαρτημάτων», ἐν τῇ περιπτώσει, ἣν κυρίως ἔχει ἐν νῷ ταῦτα λέγων ὁ Ἀράσπας, ἐμπεριέχεται πράγματι ἐν τῷ ἁμαρτήματι καὶ ἀδίκημα. Ἀλλ' ὅμως τὰ ὅρια, ἐντὸς τῶν ὁποίων κατὰ τὰς ἐννοίας τῶν Ἑλλήνων ἀπῃτεῖτο

ἡ συγγνώμη ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ ἁμαρτήματος, δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ μετενεχθῶσιν εὐθὺς εἰς τὴν σφαῖραν τοῦ ἀδικήματος, διότι δὲν ἠδύναντο νὰ ῥυθμίζωσι τὴν πρὸς τὸν αὐτουργὸν διαγωγήν, ὥσπερ κατὰ τὸ βάρος καὶ τὸ προαιρετικὸν τοῦ ἁμαρτήματος, οὕτω καὶ κατὰ τὸ μέγεθος τοῦ προσωπικοῦ ἀδικήματος μόνον. Πῶς πρέπει τοῦτο νὰ ῥυθμίζηται, μέχρι τίνος βαθμοῦ δύναταί τις νὰ ὑποκύπτῃ εἰς τὴν ἐντεῦθεν ἐξεγειρομένην ἀγανάκτησιν καὶ νὰ ἐκφράζῃ αὐτήν, εἶναι ζήτημα, ὅπερ πολὺ ἀπησχόλησε τὴν διάνοιαν καὶ τὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων. Τὸ ζήτημα τοῦτο ἀποτελεῖ τὴν κυρίαν βάσιν τοῦ ἀρχαιοτάτου τῶν γνωστῶν ἡμῖν ἑλληνικῶν ποιημάτων. Ὅτι ὁ Ἀχιλλεὺς ἕνεκα τῆς βιαίας ἀπαγωγῆς τῆς Βρισηΐδος ἀποστρέφεται τὸν Ἀγαμέμνονα ὡς ἐχθρὸν καὶ ζητεῖ νὰ ἐκδικηθῇ αὐτὸν ἀπεχόμενος τοῦ πολέμου, εἶναι ἀπόρροια φυσικοῦ αἰσθήματος καὶ δὲν προσάπτει αὐτῷ ὄνειδος ἐνώπιον τῶν συνδρώντων προσώπων καὶ τοῦ ποιητοῦ· ἀλλ' ὅτι, καὶ ἀφοῦ ὁ Ἀγαμέμνων ἐπειράθη νὰ ἐξιλεώσῃ αὐτὸν ἐπανορθῶν τὸ γενόμενον ἀδίκημα, μένει ἀδιάλλακτος καὶ δείκνυται ἀδυσώπητος καὶ πρὸς αὐτοῦ τοῦ πατρικοῦ φίλου τὰς παρακλήσεις, τοῦ γηραιοῦ Φοίνικος, πράττει ἄδικον, ὅπερ ὕστερον σκληρῶς ἀπέτισεν. Ὁ λόγος τοῦ Φοίνικος πρὸς αὐτὸν ἐν τῇ ἐνάτῃ ῥαψῳδίᾳ τῆς Ἰλιάδος (434-605) δηλοῖ σαφέστατα τὸ φρόνημα, ὅπερ ἀπαιτεῖται. Καὶ αὐτοὶ οἱ θεοί, λέγει ὁ γηραιὸς Φοῖνιξ, εἶναι στρεπτοί, «τῶν περ καὶ μείζων ἀρετὴ τιμή τε βίη τε», καὶ τούτους κάμπτουσιν οἱ ἄνθρωποι διὰ θυσιῶν καὶ εὐαρέστων εὐχωλῶν λισσόμενοι, ὅταν τις ὑπερβῇ καὶ ἁμάρτῃ, ὥστε καὶ ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ παρέχῃ ἀκρόασιν εἰς τὰς ἱκεσίας τοῦ ἀδικήσαντος· διότι αἱ Λιταὶ εἶναι θυγατέρες τοῦ Διὸς καὶ καταγγέλλουσι πρὸς τὸν θεῖον αὐτῶν πατέρα πάντα, ὅστις μένει ἀπρόσιτος εἰς αὐτάς. Καὶ ἀποτελεῖ μὲν ἐνταῦθα κυρίως ἡ ἀναγνώρισις τοῦ ἁμαρτήματος ὑπὸ τοῦ ἀδικήσαντος τὴν ἀφετηρίαν τῆς ἐξετάσεως, ἀλλὰ δὲν θὰ πλανηθῶμεν ἴσως, ἐὰν ὡς διέπουσαν ἀρχὴν ὑποθώμεθα εὐρυτέραν τινὰ θεωρίαν, ἥτις στενὴν ἔχει συνάφειαν πρὸς τὸ κέντρον τοῦ ἑλληνικοῦ φρονήματος. Βαθύτερον

παντὸς ἄλλου ἦν ἐρριζωμένη ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Ἕλληνος ἡ πρὸς τὴν ὕβριν ἀπέχθεια. Ὁ Ἕλλην ὁ πρὸς τὴν ὕβριν ἀδιάφορος, ἥτις ἔκειτο ἐν τῇ πρὸς αὐτὸν τὸν ἴδιον γενομένῃ βαρείᾳ προσβολῇ, ἀπηρνεῖτο τὸ αἴσθημα τοῦτο, ἀλλ' ἐκεῖνος, ὅστις δὲν περιώριζε παντάπασι τὸ φιλέκδικον αὐτοῦ αἴσθημα, περιέπιπτεν οὕτως αὐτὸς εἰς ὕβριν.

Αὕτη ἡ ἐκδοχὴ παρέχει τὴν κλεῖδα πρὸς λύσιν πολλῶν ἀντιφάσεων, ἃς ἐκ πρώτης ὄψεως δεικνύουσιν αἱ ἐκφερόμεναι κρίσεις περὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἀνταποδόσεως καὶ τῆς συγχωρήσεως. Ἀναμφιβόλως τὸ ἀπόφθεγμα τοῦ σοφοῦ Χίλωνος « Ἀδικούμενος διαλλάσσου, ὑβριζόμενος τιμωροῦ » (Στοβ. 3, 79) ἐξέφραζεν ἀρχὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην. Βεβαίως ὁ προσδιορισμὸς τοῦ σημείου, ἐν ᾧ ἄρχεται ἡ μὴ ἀνεκτὴ ὕβρις, καθίστατο οὕτως ἔργον τῆς ἠθικῆς εὐστοχίας, οὕτως ὥστε τὸ ὅριον ἠδύνατο ἑκάστοτε νὰ χαραχθῇ διάφορον ἀναλόγως τοῦ αἰσθήματος καὶ φρονήματος. Βεβαίως οἱ πλεῖστοι τῶν Ἑλλήνων ᾐσθάνοντο ὥσπερ ὁ ἀγορεύων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Τιμοκράτους, ὅστις, ἐπειδὴ κατηγορήθη ὑπὸ τοῦ Ἀνδροτίωνος ἀδίκως ὡς πατροκτόνος, ἐθεώρει τοῦτον ὡς ἀδιάλλακτον ἐχθρὸν (8) καὶ διὰ τοῦτο ἐπιλαβόμενος δοθείσης εὐκαιρίας ἐξεδικήθη αὐτὸν κατηγορήσας ἐν τῷ δικαστηρίῳ. Τοὐναντίον τὸ νὰ φέρῃ τις μετά τινος ἀπαθείας ἀδίκημα οὐχὶ πολὺ βαρὺ θεωρεῖται ἴδιον εὐγενοῦς καὶ ἐλευθέρου φρονήματος καὶ ὀρθῆς παιδείας· ταύτην τὴν ἰδέαν ἑρμηνεύουσιν ἰδίως τὰ ἀποφθέγματα τῶν πρὸ τῆς ἀττικῆς περιόδου σοφῶν. Εἰς τὸν Θαλῆν ἀποδίδοται τὸ ἀπόφθεγμα· « Ἀνέχου ὑπὸ τῶν πλησίον μικρὰ ἐλαττούμενος » (Στοβ. 3, 79). Τῷ Πιττακῷ προσγράφεται τὸ καὶ ὑπ' ἄλλην μορφὴν [24]) βεβαίως παραδεδομένον λόγιον· « Συγγνώμη τιμωρίας ἀμείνων· τὸ μὲν γὰρ ἡμέρου φύσεώς ἐστι, τὸ δὲ θηριώδους » (Στοβ. 19, 14). Ὁ δὲ Πυθαγόρας ἔλεγε· « Μεγάλην παιδείαν νόμιζε, δι' ἧς δυνήσῃ φέρειν ἀπαιδευσίαν » (Στοβ. 19, 8), ὅπου συγχρόνως ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ προϋπόθεσις, ὅτι ὁ ἀδικῶν μόνον δι' ἀπαιδευσίαν ἀδικεῖ, ὁ δὲ Χίλων ἐρωτηθείς,

τί δύσκολον; εἶπε· Τὸ τὰ ἀπόρρητα σιωπῆσαι, καὶ σχολὴν εὖ θέσθαι, καὶ ἀδικούμενον δύνασθαι φέρειν (Διογ. Λ. 1, 69), ἡ δὲ οὕτως ὑποδεικνυομένη ἀξίωσις ἔλαβε παρὰ τοῖς συμπολίταις αὐτοῦ Σπαρτιάταις προφανῶς κῦρος παροιμιῶδες. Ἐν ταῖς εὐχαῖς αὐτῶν προσετίθεσαν τὸ «ἀδικεῖσθαι δύνασθαι» (Πλούτ. Ἠθ. 239 a)· αὐτὸς ὁ Χίλων «πρὸς τὸν ἀδελφὸν δυσφοροῦντα, ὅτι μὴ ἔφορος ἐγένετο, αὐτοῦ ὄντος, Ἐγὼ μὲν γὰρ ἐπίσταμαι, εἶπεν, ἀδικεῖσθαι, σὺ δὲ οὔ» (Διογ. Λ. 1, 68)· τὴν αὐτὴν ἀπόκρισιν ἔδωκε Τήλεχλος ὁ βασιλεὺς πρὸς τὸν ἀδελφὸν ἐγκαλοῦντα τοῖς πολίταις ὡς ἀγνωμονέστερον αὐτῷ προσφερομένοις ἢ ἐκείνῳ (Πλούτ. Ἠθ. 190 a). Τὴν φράσιν τῶν Σπαρτιατῶν παρέλαβε καὶ ὁ Μένανδρος ἔν τινι κωμῳδίᾳ, ἐν ᾗ λέγεται (ἀπ. 95)[25]·

Οὗτος κράτιστός ἐστ' ἀνήρ,
ὅστις ἀδικεῖσθαι πλεῖστ' ἐπίστατ' ἐγκρατῶς.

Ὡς βάσις αὐτῆς σαφῶς καταδεικνύεται ἡ ἐν τῇ ῥήσει τοῦ Χίλωνος ἀκριβέστατα ἐκφραζομένη σκέψις, ὅτι ἡ ζητουμένη συγγνώμη ἀπαιτεῖ νὰ κρατῇ τις ἑαυτοῦ καὶ ὅτι τὸ φυσικὸν εἰς τὸν ἄνθρωπον καθ' ἑαυτὸν εἶναι τὸ εἴκειν τῷ θυμῷ καὶ τὸ μελετᾶν ἐκδίκησιν. Πόσον τὸ πάθος τῆς ὀργῆς ἐδέσποζε τῶν ψυχῶν τῶν Ἑλλήνων, ἀπέδειξεν ἤδη ἡ ἔρευνα ἡμῶν περὶ τῶν αἰτίων τῆς ἠθικῆς ἀποπλανήσεως (τ. 1, σ. 320. 321), ὡσαύτως δὲ εὑρίσκομεν φράσεις, ἐξ ὧν κατανοοῦμεν, πόσον ῥᾳδίως ἡ ἀγρία ἐκδίκησις ἠδύνατο νὰ καταστῇ ἐλατήριον τῶν πράξεων αὐτῶν. Τὴν ζωηροτάτην ἴσως τούτου εἰκόνα ἐν τοῖς σῳζομένοις συγγράμμασιν ἀναγράφει ὁ Ἀριστοφάνης ἐν τοῖς Ἀχαρνεῦσιν, ἐξ ὧν συγκροτεῖ τὸν χορὸν τῆς ὁμωνύμου κωμῳδίας καὶ οἵτινες φλεγόμενοι ὑπὸ ἀκατασχέτου ἐπιθυμίας νὰ λάβωσιν ἐκδίκησιν διὰ τὴν καταστροφὴν τῶν ἀμπελώνων αὐτῶν ὑπὸ τῶν Σπαρτιατῶν δὲν δύνανται νὰ ὑποφέρωσι τὰς περὶ εἰρήνης καὶ σπονδῶν σκέψεις. Ἄνευ τῆς προσμίξεως τοῦ κωμικοῦ, ἥτις ἐνταῦθα εἶναι ἀναγκαία ἕνεκα τοῦ χαρακτῆρος τῆς

περιγραφῆς, ὅμοιον φρόνημα ἑρμηνεύεται ἐν τοῖς στίχοις τοῦ Θεόγνιδος, ἐν οἷς οὗτος ἀπειλεῖ δι' ὀλέθρου τοὺς ἅρπαγας τῶν κτημάτων αὐτοῦ (343 - 350), ὡς καὶ ἐν τῇ κατάρᾳ τοῦ Αἴαντος κατὰ τῶν Ἀτρειδῶν παρὰ Σοφοκλεῖ (835 - 844). Καὶ ὁ Εὐριπίδης παριστάνει τοιαῦτα φρονήματα. Οἱ λόγοι, δι' ὧν ἐν τῇ Ἀνδρομάχῃ αὐτοῦ ὁ Ὀρέστης δηλοῖ, ὅτι προτίθεται νὰ διαφθείρῃ τὸν Νεοπτόλεμον, διότι ὠνείδισεν αὐτὸν ὡς μητροκτόνον καὶ θρασέως ἀπέπεμψεν (993 - 1008), ἡ ἐκδήλωσις τῆς χαρᾶς τῆς Μηδείας διὰ τὸ ἄλγος, ὃ παρεσκεύασε τῷ Ἰάσονι φονεύσασα τὰ ἴδια αὐτῆς τέκνα (1351 - 1404), ἀποπνέουσιν ἰσχυρὸν τὸ γλυκὺ συναίσθημα τῆς ἐκδικήσεως, οἷον ὁ ποιητὴς ἀναμφιβόλως καὶ ἐν τοῖς περὶ αὐτὸν ἐλάμβανεν εὐκαιρίαν νὰ παρατηρῇ, εἰ καὶ ἐνταῦθα μεταχειρίζεται αὐτὴν πρὸς χαρακτηρισμὸν τοῦ Πελοποννησίου Ὀρέστου καὶ τῆς βαρβάρου Μηδείας. Οἴκοθεν δῆλον, ὅτι ἡ ἐκδίκησις, ὡς ἡ βάρβαρος Μήδεια ἀσκεῖ αὐτήν, πολὺ ὑπερβαίνουσα τὸ μέτρον, προσέβαλλε τὸ ἑλληνικὸν αἴσθημα, ὥσπερ δὲ ἐνταῦθα ὁ ποιητής, λαμβάνει καὶ ὁ Ἡρόδοτος δὶς ἀφορμὴν νὰ προσαγάγῃ τοῖς ἀναγνώσταις αὐτοῦ παραδείγματα ἀποτρεπτικὰ τοιούτων ὑπερβολῶν. Ὁ Ἀστυάγης, ὅπως τιμωρήσῃ τὸν Ἅρπαγον διὰ τὴν ἀπιστίαν αὐτοῦ, παρέθηκεν αὐτῷ εἰς τροφὴν τὸ κρέας τοῦ παιδὸς αὐτοῦ καὶ τιμωρεῖται διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν θεῶν, διότι θεοβλαβὴς γενόμενος ἀπέδειξε τὸν δυστυχῆ πατέρα στρατηγὸν καὶ οὕτω ἐπέσπευσεν αὐτὸς τὸν ἑαυτοῦ ὄλεθρον (1, 119. 127). Τὸ δεύτερον παράδειγμα εἶναι τὸ τῆς Κυρηναίας Φερετίμης. Αὕτη ἀνεσκολόπισε κύκλῳ τοῦ τείχους τοὺς εὐγενεῖς Βαρκαίους τοὺς ἀποκτείναντας τὸν υἱὸν αὐτῆς, τῶν δὲ γυναικῶν αὐτῶν ἀπέτεμε τοὺς μαστούς· ἀλλὰ καὶ αὐτὴ κακῶς ἀπέθανε, διότι ζῶσα ἐγένετο σκωληκόβρωτος (4, 202. 205), ὁ δὲ ἱστορικὸς ἐπισυνάπτει τὴν παρατήρησιν· «ὡς ἄρα ἀνθρώποισι αἱ λίην ἰσχυραὶ τιμωρίαι πρὸς θεῶν ἐπίφθονοι γίνονται» [26]). Τοὐναντίον ἡ ἐντὸς τῶν ὁρίων αὐτῆς γινομένη ἀνταπόδοσις τοῦ κακοῦ θεωρεῖται ὡς πρᾶγμα ἐντελῶς κανονικόν. Ὁ χορὸς τοῦ Οἰδίποδος ἐπὶ Κολωνῷ, ὅπως δικαιολογήσῃ

τὴν ἀνταπόδοσιν τῆς ἀπάτης δι' ἀπάτης πρὸς τὸν Οἰδίποδα, ἐπικαλεῖται τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν «οὐδενὶ μοιριδία τίσις ἔρχεται, ἂν προπάθῃ τὸ τίνειν», ἧς τὸ δογματικὸν οὕτως εἰπεῖν κῦρος οὐδεμίαν ἐπιτρέπει ἀμφιβολίαν (228-233). Ὁ Δημόκριτος, ὅστις τοσοῦτον φιλεῖ νὰ μένῃ σύμφωνος πρὸς τὴν δημώδη ἠθικήν, λέγει· «φρονήσιος ἔργον μέλλουσαν ἀδικίην φυλάξασθαι, ἀναλγησίης δὲ τὴν γενομένην μὴ ἀμύνασθαι», ἔνθα ἡ λέξις ἀμύνεσθαι ἐκφράζει κατὰ χαρακτηριστικὸν τρόπον τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὴν γνώμην τοῦ λαοῦ παραλείπει τὴν ἑαυτοῦ ὑπεράσπισιν ὁ ἀμελῶν τῆς ἀνταποδόσεως, διότι ἐνοῖ τὴν σημασίαν ταύτης καὶ τὴν τῆς ἀμύνης. Καὶ ὁ Ἀρχίλοχος ἔν τινι τῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ (65) καυχᾶται λέγων·

ἓν δ' ἐπίσταμαι μέγα,
τὸν κακῶς με δρῶντα δεινοῖς ἀνταμείβεσθαι κακοῖς.

Ὅπου ἡ ἐκδίκησις δὲν ὑπερέβαινε τὰ ὅρια τῆς εὐχῆς, φαίνεται ὅτι ἡ φαντασία ἐπανεπαύετο ἐνίοτε ἐν τῇ ἰδέᾳ ποιᾶς τινος συμμετρίας μεταξὺ τῶν κακῶν, ἅ τις ἔπαθεν αὐτός, καὶ ἐκείνων, ἅτινα ἔμελλον νὰ καταλάβωσι τὸν δράστην αὐτῶν· παρὰ Σοφοκλεῖ τοὐλάχιστον εὑρίσκομεν πολλὰ τοιαῦτα παραδείγματα. Ὁ Ἡρακλῆς ἐν ταῖς Τραχινίαις (1038) καταρᾶται τὴν Δηϊάνειραν· «ὧδ' ἐπίδοιμι πεσοῦσαν αὔτως, ὧδ' αὔτως ὥς μ' ὤλεσεν»· ὁ Φιλοκτήτης βαυκαλίζεται ὑπὸ τῆς σκέψεως, πῶς θὰ ἦτο δυνατὸν οἱ Ἀτρεῖδαι καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς τὸν ἴσον χρόνον νὰ τρέφωσι τὴν νόσον, ἥτις αὐτὸν βασανίζει (Φιλ. 794. 1113)· ἡ δὲ Ἀντιγόνη εὔχεται τοῖς περὶ τὸν Κρέοντα λέγουσα (927)·

εἰ δ' οἵδ' ἁμαρτάνουσι, μὴ πλείω κακὰ
πάθοιεν ἢ καὶ δρῶσιν ἐκδίκως ἐμέ.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, ἐν ταῖς πραγματικαῖς σχέσεσι τῶν ἱστορικῶν χρόνων τὸ δικαίωμα τοῦ ἄγεσθαι ἐκ τῆς ἐπιθυμίας τῆς ἐκδικήσεως περιωρίζετο ὑπὸ τῆς σκέψεως, ὅτι δὲν ἔπρεπε νὰ βλάπτων-

ται ἐξ αὐτῆς ἡ δημοσία τάξις καὶ τὰ ἄλλα συμφέροντα τῆς πολιτείας. Ἐξετέθη πρότερον (σ. 169-172), ὅτι ὁ νόμος τὴν καθ' ἑαυτὴν οὐ μόνον θεμιτήν, ἀλλὰ καὶ ἐπιτασσομένην δι' αἵματος ἐκδίκησιν φονευθέντων συγγενῶν ὑπέτασσεν εἰς τὸν τύπον τῆς ἐπισήμου κατηγορίας, καὶ ἐν ἐλαφροτέραις δὲ περιπτώσεσιν οἴκοθεν δῆλον, ὅτι ἡ δικαστικὴ καταδίωξις τοῦ ἀδικήσαντος ἦν τὸ φυσικὸν μέσον τῆς ἐκδικήσεως. Ἀλλ' ὅμως εὐγενεῖς φύσεις δὲν ἠγνόουν, ὅτι καὶ τοῦτο δὲν ἔπρεπε νὰ ἐφαρμόζηται ἐπὶ βλάβῃ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος· διὰ τοῦτο μία τῶν βαρυτάτων μομφῶν, ἃς ὁ Δημοσθένης ἐκφέρει κατὰ τοῦ Αἰσχίνου, εἶναι, ὅτι τὴν ῥητορικὴν αὐτοῦ δύναμιν καταναλίσκει οὐ μόνον εἰς τὸ λέγειν ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τούτων, εἴ τις ἐλύπησέ τι αὐτὸν ἢ προσέκρουσέ που· «οὐ γὰρ αὐτῇ δικαίως, οὐδ' ἐφ' ἃ συμφέρει τῇ πόλει χρῆται», ἐνῷ ὁ Δημοσθένης μεταχειρίζεται τὴν ἑαυτοῦ ὑπὲρ τῶν πολιτῶν ἀεὶ καὶ οὐδαμοῦ κατ' αὐτῶν οὐδ' ἰδίᾳ (18, 277-307· πρβ. 8, 71). Ἀλλὰ καὶ ἄλλως δὲν ἐθεωρεῖτο εὐπρεπὲς νὰ εἰσάγηται πᾶσα μεταξὺ πολιτῶν διαφορὰ ἀμέσως εἰς τὰ δικαστήρια· τοὐναντίον ἡ φιλοδικία ἔφερεν ἀεὶ κηλῖδα καταφανῆ. Ὁ Ἰσοκράτης καυχώμενος λέγει περὶ ἑαυτοῦ· «οὕτω γὰρ βεβίωκα τὸν παρελθόντα χρόνον, ὥστε μηδένα μοι πώποτε μήτ' ἐν ὀλιγαρχίᾳ μήτ' ἐν δημοκρατίᾳ μήθ' ὕβριν μήτ' ἀδικίαν ἐγκαλέσαι, μηδ' εἶναι μήτε διαιτητὴν μήτε δικαστήν, ὅστις περὶ τῶν ἐμοὶ πεπραγμένων φανήσεται γεγενημένος· ἠπιστάμην γὰρ αὐτὸς μὲν εἰς τοὺς ἄλλους μηδὲν ἐξαμαρτάνειν, ἀδικούμενος δὲ μὴ μετὰ δικαστηρίου ποιεῖσθαι τὰς τιμωρίας, ἀλλ' ἐν τοῖς φίλοις τοῖς ἐκείνων διαλύεσθαι περὶ τῶν ἀμφισβητουμένων» (15, 27). Οἱ δ' ἐπιχειροῦντες δίκας διαβεβαιοῦνται συνήθως, ὅτι κατέφυγον εἰς τὸ δικαστήριον, ἀφ' οὗ ἐξήντλησαν πᾶσαν περὶ διαλλαγῆς ἀπόπειραν· τοῦτο πράττει π. χ. ὁ ἀγορεύων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Σπουδίαν (1)· ὁμοίως ὁ ἐν τῷ Πρὸς Φαίνιππον (12)· ὡσαύτως καὶ ὁ ἐν τῷ Κατὰ Διονυσοδώρου λέγει, ὅτι κατ' ἀρχὰς ἡγεῖτο, ὅτι ἔπρεπε νὰ θυσιάσῃ μέρος τῶν δικαίων αὐτοῦ ἀξιώσεων, ἵνα μὴ φαίνηται φι-

λόδικος (14). Καὶ ὁ τρόπος, καθ' ὃν ὁ Μαντίθεος ἐν τῷ λόγῳ Πρὸς Βοιωτὸν περὶ προικὸς μητρῴας (32) ἀναιρεῖ τὴν δόξαν, ὅτι ὁ ἀντίδικος αὐτοῦ εἶναι δῆθεν ἀπράγμων τις ἄνθρωπος καὶ οὐ φιλόδικος, ἀποδεικνύει τὴν εὐνοϊκὴν ὑπὲρ τῶν τοιούτων πρόληψιν, ὡσαύτως δὲ καὶ ἡ ἐπιμέλεια, μεθ' ἧς ἐν τῇ δευτέρᾳ τετραλογίᾳ τοῦ Ἀντιφῶντος (6, 1) ὁ κατηγορούμενος βεβαιοῖ, ὅτι ἥκιστα τοιοῦτος ὢν καὶ βουλόμενος εἶναι, ὑπ' αὐτῆς τῆς συμφορᾶς ἠναγκάσθη παρὰ τὸν ἄλλον τρόπον ὑπὲρ πραγμάτων ἀπολογεῖσθαι, ὧν χαλεπῶς μὲν τὴν ἀκρίβειαν ἔγνω, ἔτι δὲ ἀπορωτέρως διάκειται, ὅπως χρὴ τοῖς δικασταῖς ἑρμηνεῦσαι ταῦτα. Ὅτι ἐν ταῖς ποινικαῖς δίκαις μόνον ὁ προσωπικὸς ἐχθρὸς τοῦ κατηγορητέου ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐθεωρεῖτο ὡς ἁρμόδιος πρὸς τὴν κατηγορίαν, ἐλέχθη ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ τῶν καθηκόντων πρὸς τὴν πολιτείαν (σ.333).

Ἀλλ' ἐὰν ἐγεννᾶτο τὸ ζήτημα, ἂν πρέπει νὰ παρέχῃ τις συγγνώμην ἢ οὔ, πρὸς λύσιν αὐτοῦ ὡς πολὺ σπουδαῖος παράγων ἐθεωρεῖτο ὁ ἀπὸ τῆς στιγμῆς τοῦ ἀδικήματος διαρρεύσας χρόνος. Ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης λέγῃ ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1380b 6)· «παύει ὀργὴν χρόνος», παρέχει βραχεῖαν διατύπωσιν ἐκείνου, ὅπερ ἀνέκαθεν ὡς κανὼν τῆς κρίσεως ἐδέσποζεν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἔθνους. Ἤδη παρὰ τῷ ὁμηρικῷ Ἀχιλλεῖ αἰσθανόμεθα τρόπον τινά, ὅτι ἡ στιγμιαία ἔξαψις τῆς ὀργῆς αὐτοῦ μετὰ τὴν προσγενομένην αὐτῷ βαρεῖαν προσβολὴν θεωρεῖται ὡς ὅλως φυσικόν, ἀλλ' ἡ μακρὰ αὐτοῦ μῆνις καὶ παρὰ τὴν προσφερομένην ὑπὸ τοῦ Ἀγαμέμνονος ἱκανοποίησιν ὑπερβαίνει τὸ μέτρον. Καὶ ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις αὕτη ἡ γνώμη ἀνεπτύσσετο ἀεὶ τελειότερον. Τὸ συμβολικὸν ἀπόφθεγμα τῶν Πυθαγορείων· «χύτρας ἴχνος συγχεῖν ἐν τῇ τέφρᾳ» (Διογ. Λ. 8, 17) ἑρμηνεύεται ἐν τοῖς Συμποσιακοῖς τοῦ Πλουτάρχου (728 b), «ὅτι δεῖ μηδὲν ὀργῆς ἔνδηλον ἀπολιπεῖν ἴχνος, ἀλλ' ὅταν ἀναζέσασα παύσηται καὶ καταστῇ, πᾶσαν ἐξηλεῖφθαι μνησικακίαν». Οἱ Ἀττικοὶ ἀσμένως κηρύττουσι πολλάκις τὴν αὐτὴν ἀρχήν, ἀποδοκιμάζουσι δὲ καὶ αὐτὴν τὴν ὀργήν, ἥτις μακρὸν μετὰ τὸ γενόμενον ἀδίκημα ἐκρήγνυται.

Ἐν τῷ Κατὰ Μειδίου λόγῳ (41) ἀναιρεῖ ὁ Δημοσθένης τὴν πρόφασιν τοῦ ἀντιπάλου, ὅτι ἐν ὀργῇ ἔπραξε, λέγων «ἃ μὲν ἄν τις ἄφνω τὸν λογισμὸν φθάσας ἐξαχθῇ πρᾶξαι, κἂν ὑβριστικῶς ποιήσῃ, δι' ὀργήν γ' ἔνι φῆσαι πεποιηκέναι· ἃ δ' ἂν ἐκ πολλοῦ συνεχῶς ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας παρὰ τοὺς νόμους πράττων τις φωρᾶται, οὐ μόνον δήπου τοῦ μὴ μετ' ὀργῆς ἀπέχει, ἀλλὰ καὶ βεβουλευμένως ὁ τοιοῦτος ὑβρίζων ἐστὶν ἤδη φανερός». Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Πρὸς Πανταίνετον (2) λέγει ὁ Νικόβουλος· «εἰ μὲν ἐπεπόνθει τι τούτων ὁ Πανταίνετος, ὧν νῦν ἐγκαλεῖ, κατ' ἐκείνους ἂν τοὺς χρόνους εὐθὺς ἐφαίνετό μοι δικαζόμενος, ἐν οἷς τὸ συμβόλαιον ἡμῖν πρὸς ἀλλήλους ἐγένετο, ἁπάντων ἀνθρώπων εἰωθότων παρ' αὐτὰ τἀδικήματα μᾶλλον ἢ χρόνων ἐγγεγενημένων ἀγανακτεῖν». Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Πρὸς Σίμωνα (39) ἀναγινώσκομεν· «τὸ δὲ μέγιστον καὶ περιφανέστατον πάντων· ὁ γὰρ ἀδικηθεὶς καὶ ἐπιβουλευθεὶς ὑπ' ἐμοῦ, ὥς φησιν, οὐκ ἐτόλμησε τεσσάρων ἐτῶν ἐπισκήψασθαι εἰς ὑμᾶς· καὶ οἱ μὲν ἄλλοι ὅταν ἐρῶσι καὶ ἀποστερῶνται ὧν ἐπιθυμοῦσι καὶ συγκοπῶσιν, ὀργιζόμενοι παραχρῆμα τιμωρεῖσθαι ζητοῦσιν, οὗτος δὲ χρόνοις ὕστερον». Ὁ Δημοσθένης μεταχειρίζεται μάλιστα ἅπαξ (23, 60) τὴν ἐνταῦθα ἐκδηλουμένην θεωρίαν πρὸς ἑρμηνείαν τοῦ νόμου, ὅστις δὲν ἐπιβάλλει τιμωρίαν, ἐάν τις ἀμυνόμενος ἀποκτείνῃ εὐθὺς τὸν ἀδίκως ἀπάγοντα, λέγων· «τῷ προσγράψαι τὸ εὐθὺς ἀφεῖλε τὸν τοῦ βουλεύσασθαί τι κακὸν χρόνον». Ὑπὸ τὸ κράτος πάντως τῆς παρατηρήσεως, ὅτι ἡ ἀχαριστία εἶναι συχνὸν πρᾶγμα, ἐλέγετο μὲν ἐνίοτε ὅτι οἱ κακῶς πεπονθότες μέμνηνται μᾶλλον ἢ οἱ εὖ, ἀλλ' ὁ ῥήτωρ ὁ τοῦ λόγου τούτου μνείαν ποιούμενος (Ψευδολυσ. 20, 32) χαρακτηρίζει αὐτὸν ὡς τὸν πάντων πονηρότατον, ὁ δὲ Ξενοφῶν ἐν τῇ πρὸς τοὺς στρατιώτας ἀπολογίᾳ αὐτοῦ (5, 8, 26) λέγει, ὅτι «καλόν τε καὶ δίκαιον καὶ ὅσιον καὶ ἥδιον τῶν ἀγαθῶν μᾶλλον ἢ τῶν κακῶν μεμνῆσθαι».

Τούτων ἕνεκα τὸ μνησικακεῖν ἐθεωρεῖτο ὡς ἀγεννές, τὸ δὲ ἀποφεύγειν αὐτὸ ὡς καρπὸς ἀληθινῆς παιδείας. Κατὰ τοῦτο εἶναι

ἐξόχως διδακτικόν, ὅτι ὁ Αἰσχίνης (3, 208) ὀνομάζει τὸ μὴ μνησικακεῖν «τὸ κάλλιστον ἐκ παιδείας ῥῆμα». Ὁ Ἀριστοτέλης περιγράφων ἐν τῷ τετάρτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τὸν μεγαλόψυχον λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι «οὐδὲ μνησίκακός (ἐστιν)· οὐ γὰρ μεγαλοψύχου τὸ ἀπομνημονεύειν, ἄλλως τε καὶ κακά, ἀλλὰ μᾶλλον παρορᾶν» (1125 a 3)· ὡσαύτως ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1381 b 4) κατατάσσει ἐν τοῖς ἀξιοφιλήτοις «καὶ τοὺς μὴ μνησικάκους, μηδὲ φυλακτικοὺς τῶν ἐγκλημάτων, ἀλλ' εὐκαταλλάκτους». Ἥδιστα ἐξύμνουν οἱ Ἀθηναῖοι τὴν μεγαλοφροσύνην, μεθ' ἧς οἱ ἀπὸ τῆς Φυλῆς κατελθόντες δημοκρατικοὶ μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν τριάκοντα ἐκήρυξαν ἀμνηστίαν πάντων τῶν κακῶν, ἃ πρότερον ὑπέστησαν, καὶ πρὸς τὸ συμφέρον τῆς πατρίδος συνῆψαν νέον σύνδεσμον ὁμονοίας πρὸς τοὺς τέως ἀντιπάλους αὐτῶν. Οὕτω π. χ. ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι χωρίῳ εἰπών, ὅτι αὐτοὶ ἐφθέγξαντο τὸ κάλλιστον ἐκεῖνο ῥῆμα μὴ μνησικακεῖν, ἐπιμαρτύρεται αὐτοὺς καὶ ἀντιτάσσει πρὸς τὴν διαγωγὴν αὐτῶν τὴν τοῦ Δημοσθένους, ὅστις ζητεῖ νὰ ἀναφλέγῃ ἐκ νέου τὴν παλαιὰν τῶν φατριῶν ἔχθραν (ἑλκοποιεῖ). Ὁμοίως ὁ Λυσίας ἐν τῷ λόγῳ Ὑπὲρ τοῦ Νικίου ἀδελφοῦ προβάλλει αὐτοὺς ὡς παράδειγμα ἐκείνοις, οἵτινες ἐκ κερδοσκοπίας ὀνειδίζουσιν ἄνευ λόγου τὸ πολιτικὸν παρελθὸν τῆς οἰκογενείας τοῦ ἀγορεύοντος (18.19), ἔνθα ἐπισυνάπτει τὴν παρατήρησιν, ὅτι «πλείων συγγνώμη μνησικακεῖν νεωστὶ κατεληλυθόσιν, ἔτι τῆς ὀργῆς οὔσης προσφάτου, ἢ τοσούτῳ χρόνῳ ὕστερον ἐπὶ τιμωρίαν τῶν παρεληλυθότων τραπέσθαι». Ἐν ἄλλοις χωρίοις ἐκθειάζουσιν ὅ τε Αἰσχίνης (2, 176) καὶ ὁ Ἰσοκράτης (18, 2. 3, 23. 24. πρβλ. 16, 43) καί ὁ Ἀνδοκίδης (1, 90. 91. πρβλ. 1, 81) ἐν τοῖς τότε συμβεβηκόσιν ὡς σπουδαῖον καὶ ἐπαινετόν, ὅτι οἱ πολῖται πάντες μετὰ τὰς διαλλαγὰς δι' ὅρκου ἐπεκύρωσαν τὸ μὴ μνησικακεῖν. Ἐντεῦθεν ὁρμώμενος ὁ τελευταῖος τῶν εἰρημένων ῥητόρων λέγει (1, 95) ἐπισκώπτων περί τινος Ἐπιχάρους, ὃς ἐπὶ τῶν τριάκοντα ἐβούλευεν, μετὰ δὲ τὴν κατάλυσιν αὐτῶν ὑπεκρίνετο τὸν δεινὸν

δημοκρατικόν, ὅτι «μνησικακεῖ αὐτὸς ἑαυτῷ»· ὡς ὑπόδειγμα δέ, πρὸς ὃ οὗτοι ἔπραττον, παριστάνει τὴν ὁμοίαν διαγωγὴν τῶν προγόνων κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Μηδικῶν, ὅθεν προσπίπτει ἔτι εὐνοϊκώτερον φῶς ἐπὶ τοῦ καθόλου χαρακτῆρος τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ (1, 108. 109) Καὶ ἐπειδὴ οἱ Ἕλληνες ἐφίλουν νὰ μεταφέρωσι τὰς ἀρχάς, αἵτινες ἐκανόνιζον τὸν τρόπον τῶν πολιτῶν καὶ τῶν ἰδιωτῶν πρὸς ἀλλήλους, εἰς τὰς σχέσεις τῶν πόλεων πρὸς ἀλλήλας, ἐκράτησεν ἡ συνήθεια νὰ καθιστῶσι τὸ «μὴ μνησικακεῖν» κανόνα καὶ τῆς ἐξωτερικῆς πολιτικῆς, νὰ στιγματίζωσι δὲ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀντιβαίνουσαν διαγωγὴν ὡς ἀγεννῆ· ἡ θεωρία αὕτη βεβαίως ἠδύνατο ὕστερον ῥᾳδίως νὰ χρησιμεύσῃ, ὅπως δικαιολογῆται πᾶσα μεταβολὴ ἐν ταῖς συνθήκαις ὑπὸ τῆς μεταβολῆς τῶν συμφερόντων ἐπιβαλλομένη. Διὰ τοῦτο ἐν τῷ Πλαταϊκῷ τοῦ Ἰσοκράτους (14) λέγει ὁ Πλαταιεὺς ῥήτωρ, ὅτι «τοὺς μὲν Θηβαίους εἰρήνης οὔσης οὐ προσῆκε μνησικακεῖν περὶ τῶν τότε γεγενημένων, ἐκεῖνοι δὲ (οἱ Σπαρτιᾶται) ἐν τῷ πολέμῳ προδοθέντες εἰκότως ἂν παρ' ἡμῶν τὴν μεγίστην δίκην ἐλάμβανον». Ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τῆς Ῥοδίων ἐλευθερίας (14-16) ἀναπτύσσει τὴν ἰδέαν, ὅτι οἱ Ῥόδιοι σωφρονισθέντες ἐκ τῶν παθημάτων κατενόησαν τὴν ἀξίαν τῆς πρὸς τοὺς Ἀθηναίους συμμαχίας, καὶ ἐξάγει ἐντεῦθεν τὸ συμπέρασμα, ὅτι χρὴ «πειρᾶσθαι σῴζειν τοὺς ἄνδρας καὶ μὴ μνησικακεῖν». Ἐν δὲ τῷ Περὶ τοῦ στεφάνου ἐπὶ ἱστορικῶν παραδειγμάτων ἐρειδόμενος ἐγκωμιάζει τὴν πολιτικὴν τῶν Ἀθηναίων, ὅτι πᾶσι τοῖς Ἕλλησιν ἔδειξαν, ὅτι κἂν ὁτιοῦν τις εἰς αὐτοὺς ἐξαμάρτῃ, τούτῳ τὴν ὀργὴν εἰς τἄλλα ἔχουσιν, ἐὰν δὲ ὑπὲρ σωτηρίας ἢ ἐλευθερίας κίνδυνος αὐτοὺς καταλαμβάνῃ, οὔτε μνησικακοῦσιν οὔθ' ὑπολογίζονται· αὐτὸς δὲ περὶ ἑαυτοῦ λέγει, ὅτι ὡς σύμβουλος τῆς πόλεως ὀφείλει νὰ μένῃ πιστὸς ταῖς παραδόσεσι τῆς πατρίδος αὐτοῦ καὶ δὲν δύναται νὰ συμβουλεύσῃ τὸ μνησικακεῖν πρὸς τοὺς σωτηρίαν αἰτοῦντας Βυζαντίους δι' ὅσα πρὸς τοὺς Ἀθηναίους ἐξήμαρτον (95-101. πρβλ. 94). Πανταχοῦ ἐπαναλαμβάνεται ἐνταῦθα ἡ ἔννοια τοῦ μνησικακεῖν κατὰ τρόπον σα-

φῶς δηλοῦντα, ὅτι τοῦτο ἐθεωρεῖτο ὡς πρᾶγμα ὅλως ἀγεννές [27]). Ἐν δὲ τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀριστοκράτους λαμβάνει ὁ ῥήτωρ ἀφορμὴν μάλιστα νὰ καταπολεμήσῃ ψευδῆ τινα ἐφαρμογὴν τῆς ὑπὸ πάντων ὡς ὀρθῆς ὁμολογουμένης ἀρχῆς· ἀντιλέγει δηλονότι πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ἐφαρμόζουσιν αὐτὴν ὑπὲρ τοῦ Κερσοβλέπτου καὶ τοῦ Χαριδήμου, ὅτι δὲν ἁρμόζει εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτῶν, διότι οἱ ῥηθέντες δὲν ἐπειράθησαν νὰ μετατρέψωσι παλαιὰν ἔχθραν εἰς φιλίαν, ἀλλ' ὑπὸ τὸ πρόσχημα τῆς φιλίας ἔβλαψαν τὴν πολιτείαν τῶν Ἀθηναίων (191 - 193). Διατείνεται δέ, ὅτι οὐχὶ πᾶσα ἐξέτασις τοῦ παρελθόντος ἀνδρός τινος περιέχει μνησικακίαν ἐν τῇ ἀπεχθεῖ ἐκείνῃ σημασίᾳ, λέγων· « καὶ μὴν περὶ τοῦ γε μὴ μνησικακεῖν ἔγωγε ὧδέ πως λέγω· ὁ μὲν ἕνεκα τοῦ κακόν τι ποιεῖν τὰ τοιαῦτ' ἐξετάζων μνησικακεῖ, ὁ δὲ ὑπὲρ τοῦ μὴ παθεῖν, ἀλλὰ φυλάξασθαι σκοπῶν σωφρονεῖ ».

Ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ λαοῦ κρατοῦσαν δοξασίαν, ὅτι ἡ παραχρῆμα ἐκδίκησις εἶναι φυσικὴ καὶ ἀναγκαία, ἐμορφώθη ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τελεία τις ἀντίθεσις. Εὑρίσκομεν ταύτην τὸ πρῶτον ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Πλάτωνος, ἀλλ' ὅμως αὐτὸς οὗτος ὁ φιλόσοφος ὑποδεικνύει, ὅτι ἤδη παρὰ τοῖς συγχρόνοις αὐτοῦ εἶχεν ἐν τούτῳ καὶ ἄλλους ὁμόφρονας καίπερ οὐ πολλούς. Ἀντιλέγει δηλονότι ἐν τῷ Κρίτωνι (49 a - e) διὰ στόματος τοῦ Σωκράτους πρὸς τὴν δόξαν τῶν πολλῶν, ὅτι ὁ ἀδικούμενος πρέπει νὰ ἀνταδικῇ καὶ ὁ κακῶς πάσχων νὰ ἀντικακουργῇ, διότι παντάπασιν « οὔτ' ἀνταδικεῖν δεῖ οὔτε κακῶς ποιεῖν οὐδένα ἀνθρώπων, οὐδ' ἂν ὁτιοῦν πάσχῃ τις ὑπ' αὐτῶν »· εἶτα δ' ἐξακολουθεῖ λέγων ὁ Σωκράτης πρὸς τὸν Κρίτωνα· « οἶδα γὰρ ὅτι ὀλίγοις τισὶ ταῦτα καὶ δοκεῖ καὶ δόξει. Οἷς οὖν οὕτω δέδοκται καὶ οἷς μή, τούτοις οὐκ ἔστι κοινὴ βουλή, ἀλλ' ἀνάγκη τούτους ἀλλήλων καταφρονεῖν, ὁρῶντας τὰ ἀλλήλων βουλεύματα, σκόπει δὴ οὖν καὶ σὺ εὖ μάλα, πότερον κοινωνεῖς καὶ ξυνδοκεῖ σοι καὶ ἀρχώμεθα ἐντεῦθεν βουλευόμενοι, ὡς οὐδέποτε ὀρθῶς ἔχοντος οὔτε τοῦ ἀδικεῖν οὔτε τοῦ ἀνταδικεῖν οὔτε κακῶς πάσχοντα ἀμύνεσθαι ἀντιδρῶντα κακῶς·

ἢ ἀφίστασαι καὶ οὐ κοινωνεῖς τῆς ἀρχῆς; » Ἡ δυσαρέστησις, ἣν ὁ Καλλικλῆς ἐν τῷ Γοργίᾳ (486 c) ἐκφράζει περὶ ἀνθρώπων, οἷος ὁ Σωκράτης, οὕς, « εἴτι καὶ ἀγροικότερον εἰρῆσθαι, ἔξεστιν ἐπὶ κόρρης τύπτοντα μὴ διδόναι δίκην », ὑποδεικνύει ὡσαύτως, ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τῆς δημώδους δόξης πολλάκις ἐλάμβανον ἀφορμὴν ν' ἀντεπεξέρχωνται κατὰ φρονήματος ὅλως ἀλλοτρίου πρὸς αὐτούς. Ὅταν δὲ ὁ Πλάτων ἐν ἄλλῃ περικοπῇ τοῦ αὐτοῦ διαλόγου ἀποδεικνύῃ (474 b - 475 e), ὅτι ἀδικεῖν ἐστι κάκιον ἢ ἀδικεῖσθαι, καὶ οὕτω σμικρύνῃ τὴν σημασίαν, ἣν τὸ ἀδικεῖσθαι παρὰ τοῖς πολλοῖς εἶχε, καὶ ταῦτα χρησιμεύουσι πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀρχῆς, ἣν πρεσβεύει· λυσιτελεῖ δ' αὐτῷ ἐνταῦθά τε καὶ ἐν τῷ Κρίτωνι ἡ διττὴ σημασία τοῦ ῥήματος ἀδικεῖν (ὅρ. ἀνωτ. σ. 404), ὅπερ δύναται νὰ σημαίνῃ οὐ μόνον τὴν προσωπικὴν βλάβην ἀλλὰ καὶ τὸ ἠθικῶς ἄδικον. Καὶ ἐν τῇ Ἀπολογίᾳ ποιεῖ τὸν Σωκράτη λέγοντα τοιαῦτα, ἅτινα ἐντελῶς καταλήγουσιν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θεωρίαν. Ὁ Σωκράτης δηλονότι λέγει ἐν αὐτῇ, ὅτι οὔτε ὁ Μέλητος οὔτε ὁ Ἄνυτος δύναται νὰ βλάψῃ αὐτόν· διότι οὐκ ἔστι θεμιτὸν ἀμείνονι ἀνδρὶ ὑπὸ χείρονος βλάπτεσθαι, καὶ διότι ὁ θάνατος, ἡ ἐξορία καὶ ἡ ἀτίμωσις, ἃ δύνανται νὰ παρασκευάσωσιν αὐτῷ, δὲν εἶναι τοσοῦτον μεγάλα κακά, ὅσον ἡ ἠθικὴ ζημία, ἣν πάσχει ὁ ἄνδρα ἀδίκως ἐπιχειρῶν ἀποκτιννύναι (30 c. d). Ἐκ πρώτης ὄψεως δύναται νὰ φανῇ, ὅτι τὰ ἐνταῦθα λεγόμενα ἐναντίον τοῦ ἄλλου σκοποῦ καὶ τῆς οἰκονομίας ἐκείνης τῆς Ἀπολογίας εἶναι ἐντελῶς ἀλλότρια τοῦ ἱστορικοῦ Σωκράτους, διότι οὗτος κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ξενοφῶντος ἐπρέσβευεν, ὅτι ἀρετὴ ἀνδρός ἐστι νὰ νικᾷ τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιῶν τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς [28]). Καὶ ὅμως δὲν ὑπάρχει ἐνταῦθα ἀπόλυτος ἀντίφασις. Ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ περὶ φιλίας θὰ ἴδωμεν ὅτι αἱ ἔννοιαι τοῦ ἀδικήσαντος καὶ τοῦ ἐχθροῦ οὐδαμῶς ταυτίζονται· ἀλλὰ δι' αὐτὸ τοῦτο ἡ ἀναισθησία πρὸς τὴν προσωπικὴν προσβολὴν εἶναι ἔτι συμβιβαστὴ πρὸς σφοδρὰν καὶ καταστρεπτικὴν μάλιστα ἐναντίωσιν κατ' ἐκείνου, ὃν δι' ἄλλους λόγους δικαιοῦταί τις νὰ θεωρῇ ὡς ἐχθρόν, τοῦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον τὸ μνημονευθὲν χωρίον ἀποδί-

δει τηλικαύτην σημασίαν εἰς τὴν ἀνισότητα τῶν ἀντιπάλων. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἡ ἐν αὐτῷ ἐκδηλουμένη θεωρία περιέχει τὸ σπέρμα τῆς παντελοῦς ἐκείνης ἀδιαφορίας, ἣν οἱ φιλόσοφοι τῶν ὑστέρων χρόνων τῆς ἀρχαιότητος συνίστων νἀντιτάσσῃ τις πρὸς πᾶσαν προσβολήν, ὥσπερ καθόλου ἡ ψυχικὴ γαλήνη, μεθ' ἧς ὁ Σωκράτης ἐχώρει πρὸς τὸν θάνατον, εἶναι ὑπόδειγμα ἀπαθείας οὐδαμῶς ὑπὸ τῶν τρικυμιῶν τοῦ βίου ταρασσομένης, ἣν ἐκεῖνοι ἐθεώρουν ὡς τὸ ἠθικὸν αὐτῶν ἰδεῶδες. Ἤδη ὁ ἱδρυτὴς τῆς κυνικῆς σχολῆς, ὁ Ἀντισθένης[29]), «ἀκούσας ποτὲ ὅτι Πλάτων αὐτὸν κακῶς λέγει, Βασιλικόν, ἔφη, καλῶς ποιοῦντα κακῶς ἀκούειν» (Διογ. Λ. 6, 3. Ἐπίκτ. Διατρ. 4, 6, 20. Μ. Αὐρήλ. 7, 36)· ἀλλ' ἡ παρὰ πᾶσιν ὁμολογουμένη ἀκολουθία τῆς τεθείσης ἀρχῆς ἦν, ἵνα ὁ σοφός, εἰ δυνατόν, ἢ παντελῶς ἐλεύθερος ἀπὸ τοῦ πάθους τῆς ὀργῆς ἢ τοὐλάχιστον καταπολεμῇ αὐτὴν δραστηρίως. Διὰ τοῦτο οἱ φιλοσοφοῦντες ἡδέως ἐμνημόνευον πάντοτε περιστατικόν τι ἐκ τοῦ βίου τοῦ Πλάτωνος, προβάλλοντες αὐτὸ ὡς ὑπόδειγμα· λέγεται δηλ. ὅτι «ὁ Πλάτων δούλῳ λίχνῳ καὶ βδελυρῷ θυμωθείς, τὸν τῆς ἀδελφῆς υἱὸν Σπεύσιππον καλέσας, Τοῦτον, ἔφησεν ἀπελθών, κρότησον· ἐγὼ γὰρ πάνυ θυμοῦμαι» (Πλούτ. Ἠθ. 10 d)[30]). Διὰ τῆς καθολικῶς ἐπικρατούσης κλίσεως εἰς τὸ περικοσμεῖν τὰ τοιαῦτα ποικιλοτρόπως καὶ μεταφέρειν εἰς διάφορα πρόσωπα, ἀπεδίδετο καὶ τῷ Ἀρχύτᾳ καὶ τῷ βασιλεῖ τῆς Σπάρτης Χαρίλλῳ ἐντελῶς ὁμοία διαγωγή[31]), ἀλλὰ δὲν ἔλειπε καὶ ἡ ἀντίθετος ταύτης εἰκών. Διηγοῦντο δηλονότι περὶ τοῦ Πλουτάρχου, ὅτι πρὸς τὸν δοῦλον, ὅστις τὴν ἐπιβληθεῖσαν αὐτῷ τιμωρίαν ἤθελε νὰ εὕρῃ ἀντιφάσκουσαν πρὸς τὰς φιλοσοφικὰς θεωρίας τοῦ κυρίου, ἀπεκρίνατο, ὅτι τὸ ἀπαθὲς σχῆμα τοῦ προσώπου δεικνύει ἱκανῶς, ὅτι δὲν ἐπέβαλεν ἐκείνην τὴν τιμωρίαν ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ὀργῆς (Gell. n. A. 1, 26). Πολὺ ἔξοχον θέσιν εἶχεν ἡ καταδίκη τῆς ὀργῆς ἐν τῷ συστήματι τῶν Στωϊκῶν, ἀλλὰ καὶ αἱ πλατωνικαὶ ἰδέαι, ὅτι ὁ σοφὸς δὲν προσβάλλεται ὑπὸ τῆς ἀδικίας καὶ ὅτι αὕτη δὲν βλάπτει τὸν ἀδικούμενον, ἀλλὰ τὸν ἀδικοῦντα, ἦσαν πρό-

χειροι τῷ Ζήνωνι καὶ τῷ Χρυσίππῳ (Διογ. Λ. 7, 123. Στοβ. ἐκλ. ἠθ 2, 6, 6. σ. 200. 204. 226) καὶ ἐπαναλαμβάνονται πολλάκις παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων· παρὰ Σενέκᾳ προστίθεται καὶ ἡ ἑτέρα ἀρχή, ὅτι πᾶς ἄνθρωπος ὑπόκειται εἰς τὴν ἁμαρτίαν καὶ διὰ τοῦτο ὀφείλει νὰ εἶναι ἐπιεικὴς πρὸς τοὺς ἁμαρτάνοντας [32]). Καὶ αὐτὸς ὁ Πλούταρχος, ὅστις ἐν πολλοῖς ἄλλοις εἶναι πολέμιος τῆς Στωϊκῆς σχολῆς, ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ Περὶ ἀοργησίας ἀποφαίνεται περὶ τούτου συμφώνως πρὸς τὸ πνεῦμα αὐτῆς. Ὅτι καὶ οἱ Ἐπικούρειοι κατ' οὐσίαν ἠσπάζοντο τὴν ἀρχὴν τῶν Στωϊκῶν καὶ μόνον ὀλίγον τι συνεμορφοῦντο πρὸς τὸ ἄμεσον αἴσθημα τοῦ φυσικοῦ ἀνθρώπου, δεικνύουσι τὰ λεγόμενα ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Φιλοδήμου Περὶ ὀργῆς [33])· κατὰ τοῦτα ὀρθῶς ἔχει, ὅτι ὁ σοφὸς ταράσσεται ὑπὸ τῆς προσγινομένης αὐτῷ ἀδικίας καὶ τούτου ἕνεκα παραχωρεῖ ἐν τῇ ἑαυτοῦ ψυχῇ τόπον τῇ ὀργῇ, ἀλλὰ δὲν παραφέρεται ἐξ αὐτῆς μέχρι σφοδρᾶς ταραχῆς καὶ μέχρι ἐκδικήσεως. Συγχρόνως μανθάνομεν ἐντεῦθεν (43-46), ὅτι οἱ πρὸ τοῦ συγγραφέως φιλόσοφοι διέκρινον τὸν θυμόν, ὅστις εἶναι σφοδροτέρα θυμικὴ ἐξέγερσις καὶ περιέχει καὶ τὴν ἔννοιαν τῆς γλυκύτητος τῆς ἐκδικήσεως, τῆς ὀργῆς, ἥτις εἶναι ἠπιωτέρα τοῦ θυμικοῦ κίνησις, οἴκοθεν δὲ δῆλον ὅτι ὁ συγγραφεὺς κατὰ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην μόνον ταύτην εὑρίσκει ἐντὸς ὁρίων τινῶν δεδικαιολογημένην [34]).

Διάφορον τούτων γνώμην τῶν ἀπὸ τῆς συνειδήσεως τοῦ λαοῦ ἀπομακρυνομένων ἰδεολόγων ἔχει ὁ μέγας θετικὸς φιλόσοφος ἐν τῇ ἠθικῇ Ἀριστοτέλης, οὗ οἱ ὀπαδοὶ διὰ τοῦτο βεβαίως πολυειδῶς ὑπ' ἐκείνων κατεπολεμοῦντο [35]). Ὁ Ἀριστοτέλης ἐρευνᾷ ἐν τῷ ἑνδεκάτῳ κεφαλαίῳ τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τὴν ἠθικὴν ἀξίαν τῆς ὀργιλότητος καὶ τῆς πραότητος, ἐξετάζων μὲν κατὰ πρῶτον τὰς διὰ τῶν λέξεων τούτων σημαινομένας ψυχικὰς διαθέσεις, ἀλλὰ καὶ τὰς ἐκδηλώσεις αὐτῶν ἐν πράξεσι τιμωρίας καὶ συγγνώμης. Κατ' αὐτὸν ἡ πραότης ἐστὶ μεσότης περὶ ὀργάς, καὶ ἡ μὲν ὑπερβολὴ δύναται νὰ ὀνομασθῇ ὀργιλότης, ἡ δ'

ἔλλειψις, ἥτις ἐστὶν ἀνώνυμος κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη, δύναται νὰ ὀνομασθῇ ἀοργησία ἢ ἀναλγησία· ἀλλ' ἡ πραότης ἀποκλίνει μᾶλλον πρὸς τὴν ἔλλειψιν, διότι ὁ πρᾶος δὲν εἶναι τιμωρητικός, ἀλλὰ μᾶλλον συγγνωμονικός. Ἐὰν τὸ ὄνομα τοῦτο ὀρθῶς ἐκφράζῃ τὸν ὀρθὸν περὶ τοῦτο τρόπον, πρᾶός ἐστιν ὁ ἐφ' οἷς δεῖ καὶ οἷς δεῖ ὀργιζόμενος, ἔτι δὲ ὡς δεῖ καὶ ὅτε καὶ ὅσον χρόνον, διότι ὁ οὕτω ποιῶν ἐπαινεῖται. Ἀναπτύσσων ταῦτα περαιτέρω λέγει, ὅτι εἶναι ἀνδραποδῶδες τὸ προπηλακιζόμενον ἀνέχεσθαι καὶ τοὺς οἰκείους περιορᾶν προπηλακιζομένους· ὅτι ἡ ἀνταπόδοσις παύει τῆς ὀργῆς, ἡδονὴν ἀντὶ τῆς λύπης ἐμποιοῦσα, τούτου δὲ μὴ γινομένου τὸ βάρος ἔχουσιν· ὅτι ἀνθρωπικώτερόν ἐστι τὸ τιμωρεῖσθαι· ἐν πᾶσι τούτοις παρατηροῦμεν, ὅτι ὁ μέγας φιλόσοφος διατελεῖ ὑπὸ τὸ κράτος τῆς δοξασίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ πειρᾶται νὰ ἀποδώσῃ αὐτῇ δίκαιον. Λέγει δηλονότι· «οὐ γὰρ ῥᾴδιον διορίσαι τὸ πῶς καὶ τίσιν καὶ ἐπὶ ποίοις καὶ πόσον χρόνον ὀργιστέον, καὶ τὸ μέχρι τίνος ὀρθῶς ποιεῖ τις ἢ ἁμαρτάνει· ὁ μὲν γὰρ μικρὸν παρεκβαίνων οὐ ψέγεται, οὔτ' ἐπὶ τὸ μᾶλλον οὔτ' ἐπὶ τὸ ἧττον· ἐνίοτε δὲ καὶ τοὺς ἐλλείποντας ἐπαινοῦμεν καὶ πράους φαμέν, καὶ τοὺς χαλεπαίνοντας ἀνδρώδεις ὡς δυναμένους ἄρχειν. Ὁ δὴ πόσον καὶ πῶς παρεκβαίνων ψεκτός, οὐ ῥᾴδιον τῷ λόγῳ ἀποδοῦναι· ἐν γὰρ τοῖς καθ' ἕκαστα καὶ τῇ αἰσθήσει ἡ κρίσις, ἀλλὰ τό γε τοσοῦτον δῆλον, ὅτι ἡ μὲν μέση ἕξις ἐπαινετή, καθ' ἣν οἷς δεῖ ὀργιζόμεθα καὶ ἐφ' οἷς δεῖ καὶ ὡς δεῖ καὶ πάντα τὰ τοιαῦτα, αἱ δ' ὑπερβολαὶ καὶ ἐλλείψεις ψεκταί, καὶ ἐπὶ μικρὸν μὲν γινόμεναι ἠρέμα, ἐπὶ πλέον δὲ μᾶλλον, ἐπὶ πολὺ δὲ σφόδρα». Οἱ λόγοι οὗτοι καταλείπουσιν οὐ μόνον εἰς τὴν διαφορὰν τοῦ χαρακτῆρος, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν ἠθικὴν μελέτην τοιαύτην εὐρυχωρίαν, ὥστε δύναταί τις πάντως νὰ ἀπονείμῃ αὐτοῖς κῦρος ἐς ἀεί· διότι καὶ ἡ φαινομένη ἄκρα ἀντίθεσις μεταξὺ τῶν ἀξιώσεων τῆς ἀρχαίας καὶ τῶν τῆς χριστιανικῆς ἠθικῆς, ἀκριβέστερον ἐξεταζομένη, ἀποδεικνύεται ἀναφερομένη εἰς τὸ ποσόν. Ὁ κανὼν βεβαίως, ὃν παρέχει τὸ πέμπτον αἴτημα τῆς Κυριακῆς προσευχῆς περὶ τῆς διαγωγῆς πρὸς τὸν ἀδικήσαντα ἡμᾶς,

δὲν δύναται εὐθὺς οὕτω νὰ ἐφαρμοσθῇ καὶ εἰς τὸν προσβάλλοντα τὰς ἀδελφὰς ἡμῶν. Ὥσπερ δὲ ἡ Καινὴ Διαθήκη ἐν τῷ ῥητῷ «Ἥλιος μὴ ἐπιδυέτω ἐπὶ παροργισμῷ ὑμῶν» ἀναγνωρίζει τὸ δίκαιον τῆς στιγμιαίας ἐξάψεως τοῦ θυμοῦ, οὕτως ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀσπαζόμενος τὸ ὑπὸ τοῦ Δημοκρίτου καὶ ἄλλων τὴν προσήκουσαν διατύπωσιν λαβὸν ἀξίωμα τῆς ἀρχαιότητος ἀναγκαίως κατέκρινε τὸ ἀγεννὲς φρόνημα ἐκείνου, ὅστις διὰ προσβολὴν αὐτῷ μόνῳ γενομένην ἐζήτει καὶ μετὰ μακρὸν χρόνον ἐκδίκησιν.

Ἡ ἀληθὴς διαφορὰ μεταξὺ τοῦ Ἕλληνος καὶ τοῦ χριστιανοῦ ἔγκειται, ὡς τὰ πρότερον λεχθέντα ἱκανῶς ἀπέδειξαν, μᾶλλον ἐν τῷδε, ὅτι ἐκεῖνος δὲν εἶχε σαφῆ καὶ καθαρὰν συνείδησιν περὶ τῶν καθηκόντων πρὸς τὸν ἄνθρωπον ὡς τοιοῦτον. Δὲν ἦτο δὲ τυχαῖον, ὅτι ἡ αὐτὴ φιλοσοφικὴ σχολὴ ἡ ἀπολύτως ἀποδοκιμάζουσα τὴν ὀργὴν καὶ τὸ φιλέκδικον, ἡ Στωϊκή, εἶναι καὶ ἡ ἐν τῇ ἀρχαιότητι ἀκριβέστατα ἐξενεγκοῦσα τὴν ἰδέαν τῆς οἰκειότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἰδέα αὕτη πολὺ μὲν προσήγγιζεν ἤδη ποικιλοτρόπως πρὸς τὰ αἰσθήματα τῶν δοκίμων χρόνων καὶ ἀναφαίνεται ἐν σποραδικαῖς ἐκφράσεσι παρ' Ἀριστοτέλει καὶ τοῖς ὀπαδοῖς καὶ διαδόχοις αὐτοῦ [36]), ἀλλ' οἱ Στωϊκοὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἔθεσαν αὐτὴν πρῶτοι εἰς τὸ κέντρον τοῦ φιλοσοφικοῦ συστήματος αὐτῶν καὶ παρεσκεύασαν οὕτω τόπον τῷ χριστιανισμῷ. Τὸ δόγμα, καθ' ὃ πάντες οἱ ἄνθρωποι ἐξ ἴσου πρέπει νὰ εἶναι ἀντικείμενον τῆς ἡμετέρας συμπαθείας καὶ ἀγάπης, διότι μεθ' ἡμῶν εἶναι μέλη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ γένους, ὅπερ ἐστὶ θείας καταγωγῆς, κηρύσσεται ἐμβριθῶς ὑπὸ τοῦ Σενέκα, τοῦ Ἐπικτήτου καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου καὶ ἐξ αὐτοῦ παράγονται τὰ ἐλατήρια τῆς διαγωγῆς [37]). Ἡ θεωρία τοῦ Ἕλληνος τῶν δοκίμων χρόνων, ὅστις τὰ πρὸς τὸ ἄτομον, ὅπερ ἔβλεπεν ἐνώπιον αὐτοῦ, καθήκοντα ἦν εἰθισμένος πάντοτε νὰ σταθμίζῃ κατὰ τὰς ἰδιαιτέρας σχέσεις πρὸς αὐτό, παραβαλλομένη πρὸς ἐκείνην, ἦν ἀναντιρρήτως στενή· ἀλλ' ὅμως δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν, ὅτι βαθύτερον καὶ θερμότερον ᾐσθάνοντο τὴν ἱερότητα τῶν οὕτω στενώτερον νοουμένων καθηκόν-

των. Ἀλλὰ τούτου ἕνεκα οὐ μόνον πᾶσαι αἱ ἀξιώσεις αἱ ἐρειδόμεται ἐπὶ τῆς οἰκογενειακῆς σχέσεως εἶχον μέγιστον κῦρος, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν σχέσεων ἐκείνων, αἵτινες κατ' ἀρχὰς φέρουσι παροδικὸν χαρακτῆρα, ἠδύναντο νὰ συναφθῶσι δεσμοὶ διαρκεῖς ἔχοντες μεγάλην ἠθικὴν ἀξίαν. Ἐπειδὴ ὁ ἱκέτης ἐν ταῖς πλείσταις τῶν περιπτώσεων ἦν συγχρόνως καὶ ἀλλοδαπὸς καὶ ἐπειδὴ τούτου ἕνεκα ἡ παρ' αὐτοῦ ζητουμένη βοήθεια περιελάμβανε σχεδὸν πάντοτε καὶ τὴν ὑποδοχὴν αὐτοῦ ἐν τῇ οἰκίᾳ ἐκείνου, πρὸς ὃν κατέφευγεν, ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τοῦτον μετεβάλλετο εἰς ξενίαν. Ὅπου ὁ μὲν παρεῖχεν εὐεργεσίας, ὁ δὲ ἀνταπέδιδεν αὐτὰς μετ' εὐχαριστίας, ἢ ὅπου ἡ κοινωνικὴ ἐπιμιξία καὶ πᾶν τὸ ἐν αὐτῇ εὐφραῖνον καὶ ἐπαῖρον ἔφερεν εἰς ἀμοιβαίαν προσέγγισιν δύο ἀνθρώπους, ἐκεῖ ἠδύνατο ἐκ τοῦ οὕτω συναφθέντος δεσμοῦ νὰ ἀναπτυχθῇ ἡ ἐγκάρδιος ἐκείνη κοινότης τοῦ βίου, ἣν ὠνόμαζον φιλίαν. Ἀφ' ἑτέρου ἐν τῷ ἐδάφει τῆς περιγραφείσης δοξασίας ἦν ἐπίσης δυνατὸν βεβαίως, ὥστε μεταξὺ δύο ἀνθρώπων, οἵτινες δὲν ἀνῆκον εἰς πόλεις διατελούσας ἐν πολέμῳ, ἢ ὁ ἕτερος αὐτῶν δὲν ἦτο ἀποκεκλεισμένος τῆς πολιτικῆς κοινωνίας δι' ἀτιμώσεως, ἕνεκά τινος αἰτίας διιστώσης αὐτοὺς νὰ ἐκλείπῃ πᾶσα ὑποχρέωσις καὶ οὕτω νὰ ἀντιτάσσωνται ὡς ἐχθροὶ πρὸς ἀλλήλους. Ὅπου δὲ ξενία, ὅπου φιλία ἀλλὰ καὶ ὅπου ὡς ἄμεσος ταύτης ἀντίθεσις ἔχθρα ὑπῆρχεν, ἐκεῖ ἐμορφοῦντο ἑκάστοτε ἰδιαίτεροι κανόνες τῆς διαγωγῆς, οὓς θὰ ἐξετάσωμεν ἐν τοῖς δυσὶν ἑπομένοις κεφαλαίοις.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

Περὶ τῆς ξενίας.

Κατὰ τοὺς ἡρωϊκοὺς χρόνους, καθ' οὓς αἱ κοινωνίαι ἀκόμη δὲν ἦσαν ἀνεπτυγμέναι, ὁ ἀλλοδαπὸς οὐδεμιᾶς ἐννόμου προστασίας ἀπήλαυεν ἐν τῇ χώρᾳ, εἰς ἣν ἡ τύχη αὐτοῦ ἤγαγεν αὐτόν· ἀλλὰ τοσούτῳ μείζονες ἦσαν αἱ προσωπικαὶ περιθάλψεις, αἵτινες ὠφείλοντο καὶ ἀπενέμοντο αὐτῷ ὑπὸ παντὸς ὁπωσοῦν αἰσθανομένου ἀνθρώπου. Διὰ τοῦτο αἱ κατὰ τὴν ἡμετέραν ἀντίληψιν κεχωρισμέναι ἔννοιαι τοῦ ἀλλοδαποῦ καὶ τοῦ ξενιζομένου συγχωνεύονται εἰς μίαν μόνην, τὴν τοῦ ξένου, ἥτις περιλαμβάνει ἐξ ἴσου τόν τε δεχόμενον καὶ τὸν παρέχοντα τὴν φιλοξενίαν, αἱ δὲ διὰ τῆς λέξεως ταύτης ἐκφραζόμεναι παραστάσεις διατηροῦσι καὶ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις τὸ κράτος αὐτῶν ἐπὶ τῶν ψυχῶν. Τὰ ἐκ τῆς σχέσεως ταύτης ἐκπηγάζοντα καθήκοντα ἦσαν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ξενίου Διός· ἡ δὲ πίστις εἰς τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἀσκούμενον δικαστικὸν ἀξίωμα ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς ἰδέας, ἣν ἀκριβέστατα διερμηνεύει ὁ Πλάτων ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (729 e) λέγων· «σχεδὸν γὰρ πάντ' ἐστὶ τὰ τῶν ξένων καὶ εἰς τοὺς ξένους ἁμαρτήματα παρὰ τὰ τῶν πολιτῶν εἰς θεὸν ἀνηρτημένα τιμωρὸν μᾶλλον· ἔρημος γὰρ ὢν ὁ ξένος ἑταίρων τε καὶ ξυγγενῶν ἐλεεινότερος ἀνθρώποις καὶ θεοῖς».

Ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς μύθοις ὁ πρὸς τοὺς ξένους τρόπους ἀποτελεῖ ἕνα τῶν ὑπερτάτων κανόνων πρὸς διάκρισιν ἡμερώσεως καὶ βαρβαρότητος. Αἱ μάλιστα διαβόητοι μυθικαὶ μορφαὶ εἶναι ἐκεῖνοι, οἵτινες κακουργοῦσιν εἰς τοὺς παρ' αὐτοῖς καταλύοντας ἢ ἀνυπό-

πτως διερχομένους ξένους· ὁ Προκρούστης διαφθείρει τοὺς ξένους ἐπιβούλως διὰ τῆς κλίνης, ἐν ᾗ κατακλίνει αὐτούς· ὁ Σκείρων ἐκρήμνιζεν αὐτοὺς διὰ λακτίσματος εἰς τὴν θάλασσαν· ὁ Σίνις κάμπτων πίτυς προσδεῖ ἀπ' αὐτῶν, αὗται δ' ἀφιέμεναι καὶ ἕλκουσαι ἑκατέρωσε τὸν δεδεμένον διασπῶσιν αὐτούς (Ξεν. Ἀπομν. 2, 1, 14. Διόδ. 4, 59. Πλούτ. Θησ. 8-11. Παυσ. 2, 1, 4). Ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν οἱ μὲν ἄγριοι Λαιστρυγόνες καὶ οἱ Κύκλωπες οὐδὲν δίκαιον ξενίας γινώσκουσιν, ἀλλ' ἐξημερωμένοι λαοὶ θεωροῦσιν αὐτὸ ὅλως ἱερόν· ὁ εἰς ἄγνωστον χώραν ἐρχόμενος ἐρωτᾷ μάλιστα, ἂν οἱ κάτοικοι εἶναι ἄγριοι καὶ ἄδικοι ἢ φιλόξενοι καὶ τὸν θεὸν φοβούμενοι (Ὀδ. 6, 121), ἔνθα ἱκανῶς ὑποδεικνύεται ὅτι αἱ δύο τελευταῖαι ἰδιότητες σχεδὸν ταυτίζονται. Οὕτω δὲ καὶ ἐν τῇ γνωστῇ ῥήσει τοῦ Αἰσχύλου ἐν τοῖς Ἑπτὰ ἐπὶ Θήβας (605), καθ' ἣν ὁ δίκαιος ἀνὴρ ἀναγκαίως μετέχει τῆς τύχης τῶν ἀνοσίων αὐτοῦ συμπολιτῶν, ὥσπερ καὶ ὁ εὐσεβὴς τῆς τῶν ἀσεβῶν συμπλωτήρων, ἐκεῖνοι καλοῦνται ἐχθρόξενοί τε καὶ θεῶν ἀμνήμονες, ἄρα τὸ ἓν θεωρεῖται μετὰ τοῦ ἑτέρου νοούμενον[1]). Ὁ Πολύβιος ἔτι (4, 20, 1) λέγει, ὅτι «τὸ τῶν Ἀρκάδων ἔθνος ἔχει τινὰ παρὰ πᾶσι τοῖς Ἕλλησιν ἐπ' ἀρετῇ φήμην οὐ μόνον διὰ τὴν ἐν τοῖς ἤθεσι καὶ βίοις φιλοξενίαν καὶ φιλανθρωπίαν, μάλιστα δὲ διὰ τὴν εἰς τὸ θεῖον εὐσέβειαν». Ὅμοιον φρόνημα ἐκδηλοῦσιν οἱ συγγραφεῖς οἱ μετὰ προφανοῦς ἡδονῆς διηγούμενοι περὶ βαρβάρων ἐθνῶν, ἅτινα διὰ νόμων προάγουσι τὴν πρὸς τοὺς ξένους περιηγητὰς φιλοξενίαν, ὡς ὁ Νικόλαος Δαμασκηνὸς (ἀπ. 105. 127) περὶ τῶν Κελτῶν καὶ Θυνῶν καὶ ὁ Αἰλιανὸς περὶ τῶν Λευκανῶν (Ἱ. Π. 4, 1), καὶ Ἡρακλείδης ὁ Ποντικὸς (ἀπ. 18) λέγων, ὅτι τὴν Φάσιν πρότερον κατῴκουν φῦλα ἀνθρωποφάγα, ἔπειτα δὲ Μιλήσιοι, οἵτινες ἦσαν τοσοῦτον φιλόξενοι, ὥστε ἐφωδίαζον τοὺς εἰς τὴν χώραν αὐτῶν ῥιπτομένους ναυαγοὺς διὰ χρημάτων καὶ οὕτως ἀπέπεμπον.

Καὶ ἕκαστος ἀνὴρ ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις ἐκτιμᾶται οὐχ ἥκιστα ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ἐπίσταται νὰ ἀσκῇ εὐγενῆ φιλοξε-

νίαν. Ἡ Ἰλιὰς ἐγκωμιάζει τὸν Ἄξυλον, διότι πλούσιος ὢν καὶ παρὰ τὴν ὁδὸν οἰκῶν ἐφιλοξένει πάντας τοὺς διαβάτας (6, 15), καὶ ἡ Ὀδύσσεια μνημονεύει ὡς μίαν τῶν ἀρετῶν τοῦ Ὀδυσσέως, ὅτι ὑπὲρ πάντα ἄλλον ἦν πρόθυμος εἰς τὸ δέχεσθαι ξένους καὶ ἀποπέμπειν εἰς τὴν ἰδίαν αὐτῶν πατρίδα (19, 314). Ἡ Ὀδύσσεια διδάσκει ποικιλοτρόπως τοὺς κανόνας, οἵτινες συνήθως ἐν τούτῳ τηροῦνται, διότι ἡ ὑποδοχὴ τοῦ Τηλεμάχου καὶ Πεισιστράτου παρὰ τῷ Μενελάῳ, ἡ τοῦ Ὀδυσσέως παρὰ τῷ Ἀλκινόῳ καὶ ἡ τοῦ αὐτοῦ Ὀδυσσέως παρὰ τῷ Εὐμαίῳ παρέχουσιν ἱκανὴν ἀφορμὴν εἰς περιγραφὴν αὐτῶν. Τοιοῦτοι κανόνες εἶναι, ὅτι ἐν τῇ ὑποδοχῇ τοῦ εἰς τὸν ἴδιον οἶκον ἀφικομένου ξένου δὲν πρέπει νὰ εἶναί τις βραδὺς (4, 31-36), ὅτι ὀφείλει νὰ μεριμνᾷ περὶ πασῶν τῶν ἀναγκῶν αὐτοῦ καὶ τιμᾷ αὐτὸν ὡς οἷόν τε μάλιστα (7, 169. 14, 56), ὅτι περὶ τοῦ ὀνόματος καὶ τῶν σκοπῶν αὐτοῦ ἐρωτᾷ τὸν ξένον, ἀφοῦ ἐκπληρώσῃ τὰ σπουδαιότατα πρὸς αὐτὸν καθήκοντα (1, 123. 8, 548. πρβλ. Ἰλ. 6, 174), ὅτι δὲν ἀναγκάζει αὐτὸν νὰ μένῃ μακρότερον χρόνον ἢ ὅσον αὐτῷ ἀρέσκει (15, 68)· πρὸ πάντων δὲ δὲν πρέπει κατὰ τὴν ἀναχώρησιν αὐτοῦ νὰ λείπωσι τὰ δῶρα (ξένια) τὰ πρὸς τὴν κατάστασιν ἀμφοτέρων τῶν μερῶν ἀνάλογα (1, 313, 9, 267. 11, 357. 13, 10. 15, 113 κτλ.). Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου καὶ ὁ ξενιζόμενος ἔχει ποικίλας ὑποχρεώσεις πρὸς τὸν ξενίζοντα· ὁ Ὀδυσσεὺς δὲν θέλει νὰ ἀνταγωνισθῇ πρὸς τὸν υἱὸν τοῦ Ἀλκινόου, διότι, λέγει (8, 209),

ἄφρων δὴ κεῖνός γε καὶ οὐτιδανὸς πέλει ἀνήρ,
ὅστις ξεινοδόκῳ ἔριδα προφέρεται ἀέθλων.

Ὅταν δὲ συναφθῇ μεταξὺ δύο ἀνδρῶν σχέσις ξενίας, κληρονομοῦσι ταύτην τε καὶ τὰ ἐξ αὐτῆς πηγάζοντα δικαιώματα καὶ καθήκοντα καὶ οἱ παῖδες καὶ παίδων παῖδες, ἐφ' ᾧ κεῖται ἡ φράσις «ξεῖνος πατρώϊος» (1, 175. πρβλ. Ἰλ. 6, 215)[2]. Ἡ τραγῳδία περιγράφει τὰ σχετικὰ ἤθη τοῦ τῶν ἡρώων βίου οὐσιωδῶς κατὰ τὸν

αὐτὸν τρόπον. Ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (670) καυχᾶται ἡ Κλυταιμήστρα, ὅτι ἐν τῷ βασιλικῷ οἴκῳ τοῦ Ἄργους εὑρίσκει ὁ κεκμηκὼς ὁδοιπόρος καὶ θερμὰ λουτρὰ καὶ στρωμνήν· ἀλλὰ τῆς Ἀλκήστιδος τοῦ Εὐριπίδου μία τῶν κυριωτάτων ἰδεῶν εἶναι ἡ σπουδαιότης τῶν τῆς ξενίας καθηκόντων, ἥτις παρὰ τὴν ἐνιαχοῦ τὸ γελοῖον παραψαύουσαν ἀνάπτυξιν τοῦ δράματος προκύπτει μεθ' ἱκανῆς σαφηνείας· διότι ὁ Ἄδμητος, ὅστις ἤδη ποτὲ ἠδυνήθη νὰ δείξῃ τὴν φιλοξενίαν αὐτοῦ καὶ πρὸς τὸν θεὸν Ἀπόλλωνα, εὑρίσκει ἐν τῷ δράματι εὐκαιρίαν νὰ ἀσκήσῃ ταύτην πρὸς τὸν Ἡρακλέα ὑπὸ περιστάσεις διαφερόντως δεινάς. Ὁ Ἡρακλῆς μετὰ μακρὰν πορείαν ἔρχεται κεκμηκὼς εἰς Φεράς, ὁ δὲ Ἄδμητος δὲν δύναται μὲν νἀποκρύψῃ τούτῳ, ὅτι ἡ οἰκία αὐτοῦ πενθεῖ ἕνεκα θανάτου, ἀλλ' ὅμως δέχεται καὶ δὲν ἀπελαύνει αὐτόν, μὴ φανερῶν ὅτι ἡ ἀποθανοῦσα εἶναι ἡ γυνὴ αὐτοῦ· τοῦτο πρὸ πάντων τοσοῦτον συγκινεῖ τὸν Ἡρακλέα, ὥστε ἐπιχειρεῖ νὰ ἀναγάγῃ ἐκ τοῦ Ἅιδου τὴν Ἄλκηστιν (853-860).

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἡ παράβασις τοῦ δικαίου τῆς ξενίας ἐμφανίζεται ὡς ἓν τῶν βαρυτάτων ἀνοσιουργημάτων, ἅτινα ἐν γένει δύνανται νὰ πραχθῶσιν. Διὰ λέξεων, αἵτινες ἐκφράζουσι μεγίστην ἀγανάκτησιν, ἐπικρίνει ἡ Ὀδύσσεια τὸν Ἡρακλέα, ὅστις κατέκτεινεν ἐν τῷ ἑαυτοῦ οἴκῳ τὸν Ἴφιτον ξένον ὄντα (Ὀδ. 21, 27-29)· ἐντελῶς σύμφωνος πρὸς ταῦτα εἶναι ἡ εἰρωνικὴ δήλωσις τοῦ Εὐμαίου πρὸς τὸν Ὀδυσσέα (14, 402-406)·

ξεῖν', οὕτω γάρ κέν μοι ἐϋκλείη τ' ἀρετή τε
εἴη ἐπ' ἀνθρώπους, ἅμα τ' αὐτίκα καὶ μετόπισθεν,
ὅς σ' ἐπεὶ ἐς κλισίην ἄγαγον καὶ ξείνια δῶκα,
αὖτις δὲ κτείναιμι φίλον τ' ἀπὸ θυμὸν ἑλοίμην.

Κατὰ τὸ αὐτὸ πνεῦμα περιγράφει ὁ Εὐριπίδης ἐν τῇ Ἑκάβῃ τὴν φοβερὰν πρᾶξιν τοῦ Πολυμήστορος, πρὸς ὃν ὁ ξένος αὐτοῦ Πρίαμος εἶχε διαπιστεύσει τὸν νέον Πολύδωρον καὶ τὸ χρυσίον αὐτοῦ,

ὁ δὲ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Τροίας ἐκεῖνον μὲν ἀπέκτεινε, τοῦτο δὲ ἥρπασεν. Ἡ ὑπὸ τῆς Ἑκάβης ληφθεῖσα ἐκδίκησις, ἥτις ἐτύφλωσεν αὐτόν, ἐπιδοκιμάζεται ἐντελῶς ὑπὸ τοῦ χοροῦ καὶ τοῦ Ἀγαμέμνονος, ὁ δὲ ποιητὴς ἐπωφελεῖται τὴν εὐκαιρίαν, ὅπως ἐξάρῃ τὴν διαφορὰν Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων λέγων (1247-1248)·

τάχ' οὖν παρ' ὑμῖν ῥᾴδιον ξενοκτονεῖν·
ἡμῖν δέ γ' αἰσχρὸν τοῖσιν Ἕλλησιν τόδε.

Ὁ Αἰλιανὸς (Ἰ. Π. 13, 2) διηγεῖται, ὅτι ὁ Μυτιληναῖος Μακαρεύς, ἱερεὺς τοῦ Διονύσου, ἔπραξεν οἷα ὁ Πολυμήστωρ πρὸς τὸν Πολύδωρον καὶ ἀπέτισε τὸ ἀνοσιούργημα τῷ ὀλέθρῳ σύμπαντος τοῦ γένους αὐτοῦ. Καὶ ὁ Πίνδαρος (Ὀλ. 11, 34) ἐκλαμβάνει τὸν ὄλεθρον τοῦ βασιλέως τῶν Ἐπειῶν Αὐγέου ὡς τιμωρίαν, διότι ἐξηπάτησε τὸν ξένον αὐτοῦ. Εἴπομεν δὲ ἤδη ἀλλαχοῦ (σ. 253-255), ὅτι ὁ διαφθορεὺς γυναικός, ἧς ὁ σύζυγος ξενίζει αὐτὸν ἐν τῷ ἰδίῳ οἴκῳ, θεωρεῖται ἰδίως καὶ ὡς ἀσεβῶν εἰς τὸ δίκαιον τῆς ξενίας καὶ διὰ τοῦτο καταχρίνεται αὐστηρότερον· δι' αὐτὸ τοῦτο ἔν τε τῇ Ἰλιάδι (3, 353. 13, 621) καὶ παρὰ τῷ Αἰσχύλῳ (Ἀγ. 61. 362. 748) ἀναμένεται ἡ τιμωρία τοῦ Πάριδος παρὰ τοῦ ξενίου Διός. Ἀπὸ ὁμοίας δὲ σκέψεως ὁρμωμένη ἡ Μήδεια τοῦ Εὐριπίδου χαρακτηρίζει τὸν Ἰάσονα (1392) ὡς ξεναπάτην, οὗ οὐδεὶς θεὸς ἐπακούσεται, διότι ὡς ξένη καὶ ὡς σύζυγος αὐτοῦ δύναται νὰ ἔχῃ ἀξίωσιν ἐπὶ τοῦ δικαίου τῆς ξενίας ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ.

Πρόδηλον ὅτι ὁ ξένος κατὰ μέγα μέρος διὰ τοῦτο ἀξιοῦται τοσαύτης θεραπείας, διότι ῥητῶς ἢ σιωπηλῶς παρίσταται ὡς ἱκέτης καὶ διὰ τοῦτο ἀπολαύει ἀμέσως παντὸς δικαιώματος ἐκ τῆς ἰδιότητος ταύτης ἀπορρέοντος· τούτου ἕνεκα ἐν τῷ ὁμηρικῷ ἔπει καὶ ἐν τῇ τραγῳδίᾳ εὐκόλως ἐξαλείφεται ἡ διαφορὰ τῶν ἐννοιῶν ἐκείνων, τοῦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον κατὰ πάντας τοὺς χρόνους κατ' ἐξαίρεσιν μόνον ἐνεφανίζετό τις τῶν ἐγχωρίων ὡς

ἱκέτης. Ἐξαιρέτως ἡ σχέσις τοῦ Ὀδυσσέως παρὰ τοῖς Φαίαξιν εἶναι τοιαύτη, ὥστε δύναται ὅλως ἐξ ἴσου νὰ θεωρηθῇ ὑπ' ἀμφοτέρας τὰς ὄψεις· ὀνομάζουσιν αὐτὸν τιμητικῶς πάντοτε ξένον, ἀλλὰ φύλαξ αὐτοῦ εἶναι ὁ ἱκετήσιος Ζεύς, «ὅς θ' ἱκέτῃσιν ἅμ' αἰδοίοισιν ὀπηδεῖ» (7, 165. 7, 181. 13, 213), καὶ πρὸς αὐτὸν ἀποβλέπων λέγει ὁ Ἀλκίνοος (8, 546. 547)·

> *ἀντὶ κασιγνήτου ξεῖνός θ' ἱκέτης τε τέτυκται*
> *ἀνέρι, ὅς τ' ὀλίγον περ ἐπιψαύῃ πραπίδεσσιν.*

Ὡσαύτως ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου ἡ ἰδιότης τῶν Δαναΐδων ὡς ξένων καὶ ἡ ἰδιότης αὐτῶν ὡς ἱκετίδων εἶναι ἀχώριστοι. Ἡ ῥῆσις τοῦ Ἡσιόδου (Ἔ. καὶ Ἡ. 327-332)

> *ἶσον δ' ὅς θ' ἱκέτην ὅς τε ξεῖνον κακὸν ἔρξῃ,*
> *ὅς τε κασιγνήτοιο ἑοῦ ἀνὰ δέμνια βαίνῃ*

καὶ ἡ τοῦ Θεόγνιδος (143. 144) «οὐδείς πω ξεῖνον ἐξαπατήσας οὐδ' ἱκέτην θνητῶν ἀθανάτους ἔλαθεν», ἑρμηνεύουσι τὸ αὐτὸ νόημα. Παρ' Ὁμήρῳ μάλιστα ἡ σύγκρασις αὕτη τῶν ἐννοιῶν χωρεῖ μέχρι τοσούτου, ὥστε ἐν τῇ παροιμιώδει φράσει «πρὸς Διός εἰσιν ἅπαντες ξεῖνοί τε πτωχοί τε» τὸ κατώτατον γένος τῶν ἱκετῶν ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ, τὸ τῶν ἐπαιτῶν (πτωχῶν), μνημονεύεται σὺν τοῖς ξένοις ὡς ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ Διὸς διατελοῦν (Ὀδ. 6, 207. 14, 57)[3]. Ἀλλ' οὐχ ἧττον τὴν ἱερότητα τοῦ δικαίου τῆς ξενίας ἐνισχύει καὶ ἕτερός τις θρησκευτικὸς λόγος, ἡ ὑποχρέωσις δηλ., ἣν ἐπιβάλλει ἡ κοινότης τῆς τραπέζης, ἥτις καθιδρύεται μεταξὺ τοῦ ξένου καὶ τοῦ ξενίζοντος ἀπὸ τῆς στιγμῆς, καθ' ἣν οὗτος ἐδέξατο ἐκεῖνον ἐν τῷ οἴκῳ αὐτοῦ. Τοῦτο εἶναι τὸ νόημα τῆς ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ πολλάκις (14, 158. 17, 155. 20, 230. 21, 28) μνημονευομένης ἐπισήμου ἐπικλήσεως τῆς «ξενίας τραπέζης»· ἀλλ' ἐνταῦθα ἐκφράζεται ἐθνικὴ δοξασία μεγάλην ἔχουσα σπουδαιότητα.

Ἐπειδὴ ἐν παντὶ δείπνῳ ἐτελοῦντο σπονδαί, ταῖς δὲ πλείσταις τῶν θυσιῶν παρηκολούθουν εὐωχίαι τῶν θυόντων, διὰ τοῦτο κοινότης τραπέζης καὶ κοινότης θυσίας δὲν δύνανται παντάπασι νὰ νοῶνται κεχωρισμέναι· ἀλλ' οὐδὲν συνδέει κατὰ τὰς ἑλληνικὰς δοξασίας τοὺς ἀνθρώπους στενώτερον πρὸς ἀλλήλους τῆς κοινότητος τῆς λατρείας. Αἱ ἀρχαιόταται ὁμοσπονδίαι, ὡς ἡ δελφικὴ Ἀμφικτυονία καὶ ἡ μετὰ τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος συνδεδεμένη Ἀμφικυονία τῶν Ἰώνων, εἶχον ὡς κέντρον αὐτῶν τὴν κοινὴν λατρείαν τινὸς τῶν θεῶν· ἡ ἕνωσις δύο τέως διῃρημένων ἢ πρὸς ἀλλήλας μαχομένων πολιτειῶν ἐπεσφραγίζετο διὰ κοινῆς λατρείας, ὡς δεικνύει ἡ μυθικὴ διήγησις περὶ τῆς ἀνακωχῆς μεταξὺ Σπάρτης καὶ Ἤλιδος καὶ τῆς μετ' αὐτῆς συναπτομένης κοινῆς θυσίας ἐν Ὀλυμπίᾳ καὶ ἡ μᾶλλον ἀξιόπιστος περὶ τῆς εἰρήνης, ἣν συνῆψαν αἱ Ἀθῆναι πρὸς τὴν Ἐλευσῖνα· παράδειγμα δὲ ἐκ τῶν ἱστορικῶν χρόνων παρέχει τὸ γεγονός, οὗ τὴν σπουδαιότητα ἐξαίρει ὁ Ἰσοκράτης (12, 92), ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι πρὸς ἀπόδειξιν τῆς μεταξὺ αὐτῶν καὶ τῶν Πλαταιῶν ὑφισταμένης στενῆς συμμαχίας ἔθυσαν τοῖς θεοῖς τούτων ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κοινοῦ ἀγῶνος. Περὶ τῶν πανελληνίων πανηγύρεων λέγει ὁ Ἰσοκράτης (4, 43), ὅτι ἐχρησίμευον εἰς τὸ νὰ ἀναμιμνῄσκωνται οἱ Ἕλληνες τὴν πρὸς ἀλλήλους συγγένειαν καὶ νὰ γίνωνται εἰς τὸν λοιπὸν χρόνον εὐμενέστεροι πρὸς ἀλλήλους καὶ τάς τε παλαιὰς ξενίας νὰ ἀνανεῶσι καὶ καινὰς ἑτέρας νὰ συνάπτωσι. Πᾶσα οἰκογένεια, πᾶσα φατρία, πᾶσα φυλὴ εἶχε τὰ ἴδια αὐτῆς ἱερά· ὅτι ἐν τούτοις ἐπεδιώκετο μετὰ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ὁ κοινωνικὸς σκοπός, λέγει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1160 a 19). Διὰ τοῦτο ὁ τῶν μυστῶν κῆρυξ Κλεόκριτος ἐν τοῖς Ἑλληνικοῖς τοῦ Ξενοφῶντος (2, 4, 20), ὅπως πείσῃ τοὺς ὀλιγαρχικοὺς εἰς διαλλαγήν, ὑπομιμνῄσκει αὐτοὺς ἱερὰ τὰ σεμνότατα καὶ θυσίας καὶ ἑορτὰς τὰς καλλίστας, ὧν ἑκάτεροι μετέσχον. Πολλαὶ διηγήσεις περὶ συμβάντων τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐπικυροῦσι τὰ εἰρημένα. Ὁ ἐν τῷ Αἰγινητικῷ τοῦ Ἰσοκράτους ἀγορεύων (10), ὅπως ἀποδείξῃ τὴν μεγάλην φιλίαν, τὴν συνδέουσαν

αὐτὸν καὶ τὸν Θρασύλοχον, λέγει, ὅτι οὔτε θυσίαν οὔτε θεωρίαν οὔτ' ἄλλην ἑορτὴν οὐδεμίαν χωρὶς ἀλλήλων ἦγον. Ὁ λόγος τοῦ Ἰσαίου Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου ἀναιρεῖ τὸν δισχυρισμὸν τοῦ ἀντιδίκου, ὅτι ὁ ἀποθανὼν Ἀστύφιλος τὸν υἱὸν τοῦ ἐξαδέλφου αὐτοῦ Κλέωνος προσέλαβεν ὡς θετόν, πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ διὰ τοῦ ἐπιχειρήματος, ὅτι ὁ Ἀστύφιλος οὐδέποτε ἦλθε μετὰ τοῦ Κλέωνος εἰς τὰς θυσίας, ἐν αἷς περ οἱ ἄλλοι Ἀθηναῖοι ἑστιῶνται, ὅπερ θὰ ἦτο ἀδύνατον, ἐὰν τῷ ὄντι εἶχε τοσαύτην οἰκειότητα πρὸς αὐτόν (21). Παρὰ τῷ Λυσίᾳ (8, 5) λέγουσιν οἱ συνουσιασταί, οἵτινες ἤθελον νὰ ἀπαλλαγῶσιν ἑνὸς τῶν ἑταίρων αὐτῶν, ὅτι οὗτος ἀκόντων αὐτῶν ξυνεθεώρει Ἐλευσῖνάδε· διότι ἡ ἐν τοιαύτῃ περιστάσει ἐπιδιωκομένη κοινωνία θὰ συνηγόρει σαφῶς ὑπὲρ τῆς ὑπαρχούσης σχέσεως. Ἐν τῷ λόγῳ κατὰ Θεοκρίνου (39. 40) ἀναγινώσκομεν, ὅτι οἱ συκοφάνται προσποιοῦνται μόνον πολλάκις ἔχθραν πρὸς ἀλλήλους, ἐπὶ μὲν τῶν δικαστηρίων καὶ τοῦ βήματος ἐχθροὶ εἶναι φάσκοντες ἀλλήλοις, ἰδίᾳ δὲ ταὐτὰ πράττοντες καὶ μετέχοντες τῶν λημμάτων, καὶ τοτὲ μὲν λοιδορούμενοι, μικρὸν δὲ διαλιπόντες τοῖς αὐτοῖς τούτοις ἐνδεκάζοντες καὶ τῶν αὐτῶν ἱερῶν κοινωνοῦντες.

Ἡ κοινωνία τῆς τραπέζης ἐπιτείνει ἔτι μᾶλλον τὴν ὑποχρέωσιν, ἣν ἐγκλείει ἡ κοινότης τῆς θυσίας. Ἐν τῷ δείπνῳ, ὃ κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου (9, 16) παρεσκεύασεν ὁ Θηβαῖος Ἀτταγῖνος, Πέρσης τις βουλόμενος νὰ εἴπῃ πρὸς τὸν ὁμόκλινον αὐτοῦ Ὀρχομένιον ἃ προγινώσκει περὶ τῆς τύχης τῶν Περσῶν ἐν Πλαταιαῖς, δικαιολογεῖ τοῦτο λέγων, ὅτι ἐκεῖνος ἐγένετο αὐτῷ « ὁμοτράπεζός τε καὶ ὁμόσπονδος ». Τὰ ἐντεῦθεν ἀπορρέοντα καθήκοντα ἐκφράζει ἡ παροιμία « ἅλες καὶ τράπεζα » ἡ τὴν ἱερότητα τούτων δηλοῦσα. « Ἅλας καὶ τράπεζαν μὴ παραβαίνειν » λέγεται ὅτι ἡ Θέμις χρηστηριάζουσα παρῄνει, ὅτι τοῖς κοινωνήσασι τούτων φίλοις χρῆσθαι δεῖ (Παροιμιογρ. II, 141)· στίχος τις τοῦ Ἀρχιλόχου (ἀπ. 96) ἀποτεινόμενος πρὸς τὸν Λυκάμβην λέγει· « ὅρκον δ' ἐνοσφίσθης μέγαν, ἅλας τε καὶ τράπε-

ζαν»· ἐν ταῖς συλλογαῖς τῶν παροιμιῶν πολλάκις ἡ φράσις μνημονεύεται (Παροιμιογρ. I, 24)· ἐν τοῖς Αἰθιοπικοῖς τοῦ Ἡλιοδώρου (6, 2) ἀπαντᾷ ἡ ἐπίκλησις· «πρὸς ξενίων καὶ φιλίων θεῶν, πρὸς ἁλῶν καὶ τραπέζης»· οἱ δὲ συγγραφεῖς τῆς Βυζαντιακῆς περιόδου τῇ συνηθείᾳ τῆς ἀρχαιότητος ἑπόμενοι μεταχειρίζονται ἐπίσης αὐτὴν ἡδέως [4]). Τὴν διὰ ταύτης τῆς φράσεως ἐκφραζομένην ἀρχὴν παραδέχονται ὅ τε Κέλσος καὶ ὁ Ὠριγένης, καθόσον ἐκεῖνος μὲν διισχυρίζεται, ὅτι «ἀνθρώπῳ ὁ κοινωνήσας τραπέζης οὐκ ἂν αὐτῷ ἐπιβουλεύσειεν», ὁ δὲ Ὠριγένης ἀντιδιατείνεται ὅτι «πολλοί, κοινωνήσαντες ἁλῶν καὶ τραπέζης, ἐπεβούλευσαν τοῖς συνεστίοις· καὶ πλήρης ἐστὶν ἡ Ἑλλήνων καὶ βαρβάρων ἱστορία τοιούτων παραδειγμάτων» (Ὠριγ. κατὰ Κέλ. 2, 21, σ. 74). Οἱ δόκιμοι συγγραφεῖς πολλὰς μαρτυρίας παρέχουσιν, ὅτι οἱ μὴ τηροῦντες τὸ ἀξίωμα ἐκεῖνο ὑπέκειντο εἰς αὐστηρότατον ψόγον. Ὁ Κλεάνωρ παρὰ Ξενοφῶντι (Ἀν. 3, 2, 4) μέμφεται τὸν Τισσαφέρνη ἰδίως, διότι «οὐδὲ Δία ξένιον ᾐδέσθη, ἀλλὰ Κλεάρχῳ καὶ ὁμοτράπεζος γενόμενος αὐτοῖς τούτοις ἐξαπατήσας τοὺς ἄνδρας ἀπολώλεκεν». Ἐπίσης ἡ Ἑκάβη τοῦ Εὐριπίδου (791 - 793) ὀνειδίζει τὸν Πολυμήστορα ὡς ξένον ἀνοσιώτατον,

ὃς οὔτε τοὺς γῆς νέρθεν οὔτε τοὺς ἄνω
δείσας δέδρακεν ἔργον ἀνοσιώτατον
κοινῆς τραπέζης πολλάκις τυχὼν ἐμοί.

Ὁ Αἰσχίνης, ὅστις ἐξόχως ἐπίσταται νὰ ἐπωφελῆται τὰ θρησκευτικὰ αἰσθήματα τοῦ δήμου πρὸς τοὺς ἰδίους αὐτοῦ σκοπούς, χαλκεύει καὶ ἐκ τούτου ὅπλα κατὰ τοῦ Δημοσθένους λέγων, ὅτι οὗτος πολλάκις ἠναγκάσθη νὰ ὑποτάξῃ τὴν ἱερότητα τῆς τραπέζης εἰς ἀνώτερα πολιτικὰ συμφέροντα· διότι εἷς ὢν τῶν τριηράρχων καὶ περιάγων τὸν στρατηγὸν Κηφισόδοτον ἐπὶ τῆς νεὼς καὶ συσσιτῶν καὶ συνθύων καὶ συσπένδων, οὐκ ὤκνησεν ἀπ' εἰσαγγελίας αὐτοῦ κρινομένου περὶ θανάτου κατήγορος γενέσθαι (Αἰσχίν. 3, 52)· κατὰ

τὴν πρὸς Φίλιππον πρεσβείαν τὴν ὑπὲρ τῆς εἰρήνης γενομένην σύσσιτος καὶ ὁμόσπονδος γενόμενος τῶν συμπρέσβεων, ὕστερον ἀντεπεξῆλθε κατ' αὐτῶν (Αἰσχίν. 2, 22. 55)· ἐνήργησε νὰ θανατωθῇ ὁ κατάσκοπος Ἀναξῖνος, παρ' ᾧ ἐν Ὠρεῷ κατέλυε καὶ ἀπὸ τῆς αὐτῆς τραπέζης ἔφαγε καὶ ἔπιε καὶ ἔσπεισεν (Αἰσχίν. 3, 224). Ἐν δύο τῶν περιπτώσεων τούτων ἐδικαιολογήθη ὁ Δημοσθένης λέγων, ὅτι τοὺς τῆς πόλεως ἅλας περὶ πλείονος ἐποιήσατο τῆς ξενικῆς τραπέζης (Αἰσχίν. 3, 224. 2, 22, πρβλ. Δημ. 19, 189-191)· ταῦτα λέγων ὡμολόγει καὶ αὐτὸς τὴν ἀρχήν, ἣν ὁ ἀντίπαλος αὐτοῦ συνίστη, ἀλλ' ἐποιήσατο ταύτης ἄλλην ἐφαρμογήν.

Προϊούσης τῆς ἀναπτύξεως καὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιμιξίας τῶν ἑλληνικῶν φυλῶν ἡ σημασία τοῦ πρώτου τῶν δύο στοιχείων, ἐν οἷς ἔχει τὰς ῥίζας ἡ ἐθνικὴ ἀντίληψις τοῦ δικαίου τῆς ξενίας, τρόπον τινὰ ἐμειοῦτο. Αἱ πολιτεῖαι ἀνεγνώριζον τὰ πρὸς τοὺς ἀλλοδαποὺς ἰσχύοντα καθήκοντα καὶ ἐνομοθέτησαν τὰ ἀναγκαῖα μέτρα ὑπὲρ αὐτῶν, ὥστε ταῦτα ἐπαύσαντο διατελοῦντα μόνον ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ θείου νόμου, ἐνῷ τὸ δόγμα, καθ' ὃ ὁ Ζεὺς ὁ ξένιος εἶναι φύλαξ αὐτῶν, ἔμενεν ἀδιάσειστον. Κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ οὕτω ἀλλοιωθέντος ἤθους ἀναγράφει ὁ Πλάτων ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (879 d. e) παραγγέλματα, πῶς πρέπει οἱ ἀστυνόμοι τῆς πόλεως νὰ φέρωνται, ὅταν ἀναφύωνται διαφοραὶ ἐγχωρίου πρὸς ἀλλοδαπόν· ἐὰν ὁ δεύτερος ἔχῃ ἄδικον, οἱ ἀστυνόμοι παραλαβόντες τε καὶ ἀνακρίναντες, τὸν ξενικὸν αὖ θεὸν εὐλαβούμενοι, ἐὰν ἄρα ἀδίκως δοκῇ ὁ ξένος τὸν ἐπιχώριον τύπτειν, τῇ μάστιγι τὸν ξένον ὅσας ἂν αὐτὸς πατάξῃ τοσαύτας δόντες τῆς θρασυξενίας παυόντων· ἐὰν δὲ μὴ ἀδικῇ, ἀπειλήσαντές τε καὶ ὀνειδίσαντες τῷ ἀπαγαγόντι μεθιέντων ἄμφω· ἡ πρὸς αὐτὸν αὐτοδικία ἀπαγορεύεται ἀπολύτως τῷ ἐγχωρίῳ. Κατὰ πόσον αἱ ἐν ἑκάστῃ χώρᾳ ὑπάρχουσαι νομοθετικαὶ διατάξεις συμφωνοῦσι τούτοις, δὲν γινώσκομεν, ἀλλὰ δυνάμεθα νὰ παρατηρήσωμεν σαφῶς, ὅτι πανταχοῦ σχεδὸν ἐπεκράτει ἡ τάσις πρὸς τὸ λαμβάνειν περὶ τῶν ξένων μέριμναν. Τὸ λεγόμενον ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῷ συγγράμματι

Περὶ προσόδων (3, 12. 13), ὅτι καλὸν εἶναι νὰ οἰκοδομήσῃ ἡ πόλις καὶ τοῖς ἐμπόροις προσήκοντας τόπους ὠνῇ τε καὶ πράσει καὶ τοῖς εἰσαφικνουμένοις δημόσια καταγώγια, εἶχεν ἐξάπαντος σχέσιν πρὸς τὰ ἀλλαχοῦ εἰθισμένα. Ἐὰν εἴς ἱερόν τι ἐσύχναζον πολλοὶ ξένοι, ἦσαν καταγώγια περὶ αὐτὸ ᾠκοδομημένα χάριν αὐτῶν, ὅπερ εἶναι γνωστὸν ἰδίως περὶ τῆς Ὀλυμπίας (Σχολ. Πινδ. Ὀλ. 11, 55) καὶ περὶ τοῦ ἐν Πλαταιαῖς Ἡραίου, παρ' ᾧ οἱ Λακεδαιμόνιοι μετὰ τὴν κατεδάφισιν τῆς πόλεως ᾠκοδόμησαν τοιαῦτα (Θουκ. 3, 68, 3)[5]. Ἐνίοτε αἱ πόλεις, ἐν τῇ χώρᾳ τῶν ὁποίων συνέρρεον εἰς τὰς ἑορτὰς πολλοὶ ξένοι, διώριζον ἰδιαιτέρους ἄρχοντας, οὓς ἐκάλουν προξένους, καθῆκον ἔχοντας νὰ ἐπιμελῶνται ἐκείνων, καὶ εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι μία τῶν πόλεων τούτων ἦν πλὴν τῶν Δελφῶν (Εὐρ. Ἴ. 551. 1039. Ἀνδρομ. 1103) καὶ ἡ Σπάρτη (Ἡρ. 6, 57)[6], ἡ αὐτὴ Σπάρτη, ἥτις, ὅπως τηρῇ ὡς οἷόν τε μυστικοὺς τοὺς θεσμοὺς αὐτῆς, ἐποίει οὐχὶ σπανίως ξενηλασίας[7]). Συχνότατα βεβαίως μετὰ τῆς αὐτῆς λέξεως συνῆπτον ἕτερον νόημα καὶ ἐσήμαινον σχέσιν, ἥτις πλέον πάσης ἄλλης ἦν ἐπιτηδεία νὰ καταρρίψῃ τοὺς στερεοὺς φραγμούς, δι' ὧν ἀπεκλείοντο αἱ πόλεις ἀπ' ἀλλήλων. Μία πόλις διώριζεν ἕνα πολίτην ἄλλης πόλεως πρόξενον αὐτῆς καὶ ἀνετίθει αὐτῷ οὕτω τὴν ὑπεράσπισιν τῶν συμφερόντων τῶν ἰδίων πολιτῶν τῶν διατριβόντων ἐν τῇ χώρᾳ ἐκείνης, ἔδιδεν ἄρα αὐτῷ θέσιν ὁμοίαν πρὸς ἐκείνην, ἣν κατέχουσιν οἱ σημερινοὶ πρόξενοι (Πολυδ. 3, 59)[8]). Ἐπειδὴ πρὸς τούτοις ἡ ἐπίτασις τῆς ἐπιμιξίας ἐπέφερε πανταχοῦ τὴν οἰκοδόμησιν ξενώνων, ἐν οἷς ὁ ξένος ἠδύνατο νὰ εὑρίσκῃ κατάλυμα ἰδίοις ἀναλώμασιν[9]), διὰ τοῦτο ἐπαύσατο μὲν ἡ ἰδιωτικὴ φιλοξενία κατὰ πάσας τὰς ὄψεις οὖσα πραγματικὴ ἀνάγκη, ἀλλ' ἦν πάντοτε πρᾶγμα κόσμον φέρον τοῖς γενναίοις ἀνδράσιν. Πῶς ἐνοεῖτο ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν δημοσίαν φιλοξενίαν τῶν ἱερῶν καὶ τῶν πόλεων, περὶ τούτου διδάσκουσιν ἡμᾶς ὅσα ὁ Πλάτων ἐν τῷ δωδεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (952 d - 953 e) συνιστᾷ ὡς πρὸς τοῦτο περὶ τῆς σχεδιαζομένης ἀποικίας· λέγει δηλονότι ὅτι τέτταρές

εἰσι ξένοι, ὧν δεῖ πέρι λόγον τινὰ ποιεῖσθαι· ὁ μὲν πρῶτός ἐστιν ὁ ἔμπορος, « ὃν ἀγοραῖς καὶ λιμέσι καὶ δημοσίοις οἰκοδομήμασιν ἔξω τῆς πόλεως πρὸς τῇ πόλει ὑποδέχεσθαι χρὴ τοὺς ἐπὶ τούτοις ἄρχοντας τεταγμένους »· δεύτερος δ' ἐστὶν ὁ ἐρχόμενος πρὸς θεωρίαν τῶν ἑορτῶν καὶ πανηγύρεων· « τῷ δὴ τοιούτῳ παντὶ χρὴ καταλύσεις πρὸς ἱεροῖς εἶναι φιλοξενίαις ἀνθρώπων παρεσκευασμένας, χρὴ δὲ καὶ τῶν τοιούτων ἱερέας τε καὶ νεωκόρους ἐπιμελεῖσθαι καὶ τημελεῖν· τρίτον δὲ ξένον ὑποδέχεσθαι χρὴ δημοσίᾳ τὸν κατά τι δημόσιον ἐξ ἄλλης χώρας ἀφιγμένον, ὃν στρατηγοῖς τε καὶ ἱππάρχοις καὶ ταξιάρχοις ὑποδεκτέον ἐστὶ μόνοις . . . τέταρτος δέ, ἄν ποτέ τις ἀφίκηται, σπάνιος μέν, ἂν δ' οὖν ποτέ τις ἔλθῃ τῶν παρ' ἡμῖν θεωρῶν ἀντίστροφος ἐξ ἄλλης χώρας, πρὸς τούτῳ δ' ἀξιῶν τι καλὸν ἰδεῖν τῶν ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι διαφέρον ἐν καλλοναῖς ἢ καὶ δεῖξαί τι κατὰ ταὐτὰ ἄλλῃ πόλει. Ἴτω μὲν νῦν πᾶς ἀκέλευστος ὁ τοιοῦτος ἐπὶ τὰς τῶν πλουσίων καὶ σοφῶν θύρας, τοιοῦτος ἕτερος αὐτὸς ὤν· ἐπὶ γὰρ τὴν τοῦ τῆς παιδείας ἐπιμελουμένου πάσης οἴκησιν ἴτω πιστεύων ἱκανῶς εἶναι ξένος τῷ τοιούτῳ ξένῳ, ἢ τὴν τῶν νικηφόρων τινὸς ἐπ' ἀρετῇ ». Ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ ἐξαιρομένων γνωρισμάτων, ἃ ἔχει ἡ διὰ τοιαύτης ἰδιωτικῆς φιλοξενίας προσφερομένη τιμή, τὸ ἐξοχώτατον εἶναι τόδε, ὅτι ἐν αὐτῇ δὲν λείπουσι τὰ δῶρα ἐκεῖνα, ἅτινα ὁ ξενίζων τῷ ἀπερχομένῳ ξένῳ χορηγεῖ ὡς ἐφόδιον καὶ ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς σύμβολον διαρκοῦς συνδέσμου ἀμφοτέρων. Ταῦτα κρίνονται ἐπίσης ὡς ἀμέσως τῇ ξενίᾳ ἀνήκοντα ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Πλατωνικοῦ Μένωνος (91 a) καὶ ἐν ἑτέρῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τοῦ Ἀριστοτέλους (1123 a 3), ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑποδοχῆς ξένων ὥς τινος τῶν πρεπωδεστάτων ἀνδρὶ πλουσίῳ δαπανημάτων [10])· εἰς τοῦτο λοιπὸν κρατεῖ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις ἐντελῶς τὸ ἔθος τῶν ἀρχαιοτέρων. Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν αὐτοῖς ἡ φιλοξενία ἦν μᾶλλον τῆς προαιρέσεως ἔργον, τὰ ἐξ αὐτῆς πηγάζοντα καθήκοντα ἐφαίνοντο μᾶλλον ἐπιτεινόμενα ἢ μειούμενα· ἐξαιρέτως παρέμεινεν ἡ ἀρχὴ τῆς ἀπὸ πατέρων εἰς παῖδας παραδόσεως τῆς ξενίας ἐν ταῖς οἰκο-

[illegible] ἐν τῇ χώρᾳ [illegible], ἣν κατέχου-
σι [illegible] Πολυβ. 3, 59 [illegible]. Ἐπειδὴ πρὸς τού-
τοις ἡ ἔκτασις τῆς ἐπιμιξίας ἐπέφερε πανταχοῦ τὴν οἰκοδόμησιν
ξενώνων, ἐν οἷς ὁ ξένος ἠδύνατο νὰ εὑρίσκῃ κατάλυμα ἰδίοις ἀνα-
λώμασι, διὰ τοῦτο ἐπαύσατο μὲν ἡ ἰδιωτικὴ φιλοξενία κατ' [illegible]
[illegible] πραγματική [illegible] ἀλλ' ἦν πά[illegible]
[illegible] φέρον τοῖς γενναίοις [illegible]. Πῶς ἐνο[illegible]
σχέσις αὐτῆς πρὸς τὴν δημοσίαν φιλο[illegible] ἱερῶν καὶ
πόλεων, περὶ τούτου διδάσκουσιν ἡμᾶς [illegible] ἐν τῷ
δεκάτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (952 d-953 [illegible] ὡς πρὸς [illegible]
περὶ τῆς σχεδιαζομένης [illegible]ίας· λέγε[illegible] ὅτι τέτ[illegible]

εἰσὶ [illegible] ὁ μὲν πρῶτός ἐστιν ὁ [illegible] οἰκοδομήμασιν ἔξω τῆς [illegible] χρὴ τοὺς ἐπὶ τούτοις ἄρχοντας [illegible] ὁ ἐρχόμενος πρὸς θεωρίαν [illegible] τῷ δὴ τοιούτῳ παντὶ χρὴ [illegible] ἐνδόντων παρεσκευασμένας. [illegible] καὶ νεωκόρους ἐπιμελεῖσθαι [illegible] ὑποδέχεσθαι χρὴ δημοσίᾳ τὸν [illegible], ἐν στρατηγοῖς τε καὶ [illegible] ἐστὶ μόνοις . . . τέταρτος δέ, [illegible]. ἂν δ' οὖν ποτέ τις ἔλθῃ τῶν [illegible] ἐξ ἄλλης χώρας, πρὸς τούτῳ [illegible] ἐν ταῖς ἄλλαις πόλεσι διαφέρον ἐν [illegible] ἄλλῃ πόλει. Ἴτω μὲν νῦν [illegible] ἐπὶ τὰς τῶν πλουσίων καὶ σοφῶν θύρας, [illegible] ἐπὶ γὰρ τὴν τοῦ τῆς παιδείας ἐπιμελ[illegible] πιστεύων ἱκανῶς εἶναι ξένος τῷ τοιούτῳ [illegible] τινὸς ἐπ' ἀρετῇ ». Ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ [illegible], ἃ ἔχει ἡ διὰ τοιαύτης ἰδιωτείας τῆς φιλοξενίας [illegible] τὸ ἐξοχώτατον εἶναι τόδε, ὅτι ἐν αὐτῇ [illegible], ἅτινα ὁ ξενίζων τῷ ἀπερχομένῳ ξένῳ [illegible] καὶ ἅτινα χρησιμεύουσιν ὡς σύμβολον [illegible]. Ταῦτα κρίνονται ἐπίσης ὡς ἀμέσως τῇ ξενίᾳ [illegible] χωρίῳ τοῦ Πλατωνικοῦ Μένωνος (91 a) καὶ ἐν ἑτέρῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν τοῦ Ἀριστο[illegible] 123 a 3), ἐν οἷς γίνεται λόγος περὶ τῆς ὑποδοχῆς ξένων [illegible] ἀνδρὶ πλουσίῳ δαπανημάτων [10]· εἰς [illegible] ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις ἐντελῶς τὸ ἔθος τῶν [illegible] Ἀλλ' ἐπειδὴ ἐν αὐτοῖς ἡ φιλοξενία ἦν μᾶλλον τῆς [illegible], τὰ ἐξ αὐτῆς πηγάζοντα καθήκοντα ἐφαίνοντο [illegible] ἢ μειούμενα· ἐξαιρέτως παρέμεινεν ἡ ἀρχὴ [illegible] παραδόσεως τῆς ξενίας ἐν ταῖς οἰκο-

γενείαις· τοῦτο δὲ κατωρθοῦτο ὧδε· «οἱ ἐπιξενούμενοί τισιν, ἀστράγαλον κατατέμνοντες, θάτερον μὲν αὐτοὶ κατεῖχον μέρος, θάτερον δὲ κατελίμπανον τοῖς ὑποδεξαμένοις, ἵνα, εἰ δέοι πάλιν αὐτοὺς ἢ τοὺς ἐκείνων ἐπιξενοῦσθαι πρὸς ἀλλήλους, ἐπαγόμενοι τὸ ἥμισυ ἀστραγάλιον ἀνανεοῖντο τὴν ξενίαν» (Σχολ. Εὐρ. Μηδ. 613. Πλάτ. Συμπ. 191 d).

Ἰδιάζουσαι ἀμηχανίαι ἐγεννῶντο, ἐὰν δύο ξένοι ἕνεκα πολέμου ἐκραγέντος μεταξὺ τῶν πόλεων αὐτῶν ἀντετάσσοντο ὡς ἐχθροὶ πρὸς ἀλλήλους. Τί ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὑπηγόρευε τὸ φυσικὸν αἴσθημα, περιγράφει περίφημόν τι ἐπεισόδιον τῆς Ἰλιάδος (6, 119-236). Ὁ Γλαῦκος καὶ ὁ Διομήδης συναντῶσιν ἀλλήλοις ἐν τῷ πεδίῳ τῆς μάχης, ἀνακαλύπτουσιν ὅτι εἶναι πατρῷοι ξένοι, ἀνταλλάσσουσι δῶρα καὶ ἀποχωρίζονται συμφωνήσαντες ὅπως ἀποφεύγωσι τὰ δόρατα ἀλλήλων καὶ ἐν τῷ ὁμίλῳ τῶν μαχομένων. Ἀλλὰ τὸ παράδειγμα τοῦτο ἠδύνατο νὰ ἐφαρμοσθῇ μόνον ἐκεῖ, ὅπου ἕκαστος μαχητὴς τῆς μιᾶς μερίδος ἠδύνατο νὰ ἀναζητῇ ἢ νὰ φεύγῃ τὸν μαχητὴν τῆς ἑτέρας, οὐχὶ δὲ καὶ ὅπου πλῆθος ἐμάχετο ἐναντίον πλήθους, καὶ ἐὰν οὕτως ὁ ξένος κατέβαλλέ ποτε διὰ τῆς λόγχης τὸν ἑαυτοῦ ξένον, τοῦτο ἦτο μὲν πρᾶγμα ἀξιολύπητον, ἀλλὰ καὶ ἄφυκτον, ἀνάγκη τοῦ πολέμου, ἧς χρῆσιν ποιεῖται ὁ Ἀγησίλαος παρὰ Ξενοφῶντι (Ἑλλ. 4, 1, 34) ἀπολογούμενος πρὸς τὸν Φαρνάβαζον ὑπὲρ τῶν Σπαρτιατῶν ὀνειδίζοντα αὐτοῖς διὰ τὴν πρὸς αὐτὸν ἀχαριστίαν. Ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, φύσει ἕκαστος φροντίζει ὡς οἷόν τε μάλιστα περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν πολεμίων ἀνήκοντος ξένου καὶ τῶν τούτου κτημάτων· τούτου ἕνεκα ὁ Περικλῆς ἐφοβεῖτο μάλιστα κατὰ τὴν ἔκρηξιν τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, μήπως ὁ Ἀρχίδαμος, ὃς ἐτύγχανεν αὐτῷ ξένος ὤν, ἢ αὐτὸς ἰδίᾳ βουλόμενος χαρίζεσθαι τοὺς ἀγροὺς αὐτοῦ παραλίπῃ καὶ μὴ δῃώσῃ, ἢ καὶ Λακεδαιμονίων κελευσάντων ἐπὶ διαβολῇ τῇ ἑαυτοῦ γένηται τοῦτο» (Θουκ. 2, 13, 1)[11]. Ἐὰν ἡ μία τῶν ἐμπολέμων πόλεων εἶχε δημοσίους ξένους ἐν τοῖς κατοίκοις τῆς ἑτέ-

ρας, οὗτοι προθύμως ἐνήργουν πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον, πειρώμενοι νὰ ἀνακουφίσωσι τὴν τύχην τῶν εἰς αἰχμαλωσίαν περιπεσόντων πολιτῶν ἐκείνης ἢ μεριμνῶντες περὶ ἀπολυτρώσεως αὐτῶν, ὡς ἔπραττεν ὁ Ἀλκιβιάδης π. χ., ὅστις θεραπεύων τοὺς ἐκ τῆς Σφακτηρίας αἰχμαλώτους Σπαρτιάτας, διενοεῖτο ἀνανεώσασθαι τὴν παλαιὰν προξενίαν, ἣν ὁ πάππος αὐτοῦ δι' ἔγκλημά τι ἀπεῖπεν (Θουκ. 5, 43, 2. 6, 89, 2). Καὶ νέαι σχέσεις ξενίας ἠδύναντο νὰ συναφθῶσιν ἐν πολέμοις. Παρετηρήσαμεν πρότερον (σ. 370), ὅτι ὁ αἰχμάλωτος κατὰ πρῶτον εἶχε τὴν ἰδιότητα τοῦ ἱκέτου καὶ ἕνεκα ταύτης ἠδύνατο νὰ ἀξιοῖ φιλανθρωπίαν· ἐὰν δὲ πρὸς τούτοις μετεῖχε τῶν ἀλῶν καὶ τῆς τραπέζης ἐκείνου, ὑφ' οὗ τὸ κράτος περιῆλθεν, εἰσήρχετο εἰς τὰ ἐντεῦθεν ἀπορρέοντα δικαιώματα. Ἡ φράσις δορύξενος, ἥτις κατ' ἀρχὰς ἐχρησίμευε πρὸς δήλωσιν τοιούτων περιπτώσεων (Σουΐδ. ἐν λ. Ἀμμών. σ. 119), εἶτα δὲ μετηνέχθη βεβαίως καὶ ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ εἰς ἄλλου εἴδους ξένους [12]), λέγεται ὅτι καθιερώθη τὸ πρῶτον ἔν τινι πολέμῳ τῶν κωμῶν τῆς Μεγαρίδος πρὸς ἀλλήλας, περὶ οὗ ἱστορεῖ ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 295 e), ἀλλὰ τὴν δι' αὐτῆς ἐκφραζομένην ἔννοιαν εὑρίσκομεν ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι. Διότι ἐν αὐτῇ ὑπομιμνήσκει ὁ τοῦ Πριάμου υἱὸς Λυκάων τὸν Ἀχιλλέα, ὅτι ὡς αἰχμάλωτος ἔφαγε παρ' αὐτῷ ἄρτον καὶ διὰ τοῦτο ἐλπίζει, εἰ καὶ ματαίως, ὅτι θὰ καταπραΰνῃ τὸν θυμὸν αὐτοῦ (21, 74-79), ἔνθα σημειωτέον, ὅτι καὶ ἐνταῦθα ἡ ἔννοια τοῦ ἱκέτου ἐφαρμόζεται κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε φαίνεται σχεδὸν ὅτι οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ταπεινοτέρα ἔκφρασις τῆς ἐννοίας τοῦ ξένου.

Αἱ ἀξιώσεις τῆς φιλοξενίας ὑπηγορεύθησαν ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτῶν ὑπὸ τῶν εὐγενεστάτων ἀνθρωπίνων καὶ θρησκευτικῶν συναισθημάτων, ἀλλ' αἱ ἀφορμαὶ πρὸς ἐκτέλεσιν αὐτῶν ἦσαν τοσοῦτον συχναί, ὥστε ἐνίοτε συγκατεμιγνύοντο ἐν ταύτῃ καί τινα ἧττον ἁγνὰ ἐλατήρια καὶ φρονήματα. Πολὺ εὐκόλως ἠδύνατο ὁ μάταιος νὰ παραχθῇ εἰς τὸ νὰ ἐπαίρηται ἐπὶ ἀληθεῖ ἢ προσπεποιημένῃ ὑπερβολῇ φιλοξενίας, ὡς π. χ. ὁ ἀλαζὼν τοῦ Θεοφράστου (23)

ὅστις προσποιεῖται ὅτι μέλλει νὰ πωλήσῃ τὴν οἰκίαν «διὰ τὸ ἐλάττω εἶναι αὐτῷ πρὸς τὰς ξενοδοχίας»· ἐπὶ τοιούτων παρατηρήσεων ἴσως στηρίζεται ἤδη τὸ παράγγελμα τοῦ Ἡσιόδου (Ἔ. καὶ Ἡ. 715)

μηδὲ πολύξεινον μηδ' ἄξεινον καλέεσθαι.

Κατά τινα δήλωσιν, ἣν ὁ Ἡρόδοτος (7, 237) ἐκφέρει διὰ στόματος τοῦ Ξέρξου καὶ ἥτις τοσοῦτον συμφωνεῖ πρὸς τὴν χειρίστην ὄψιν τοῦ ἐθνικοῦ χαρακτῆρος τῶν Ἑλλήνων, ὥστε πολλάκις θὰ περιεῖχε κόκκον τινὰ ἀληθείας, ὁ ξένος πρὸς τὸν ξένον εὖ πράττοντα διάκειται εὐμενέστατα, διότι ὁ εἷς οὐκ ἐμποδίζει τὸν ἕτερον ὥσπερ ὁ πολίτης τὸν πολίτην, καὶ διὰ τοῦτο δὲν δύναται νὰ διεγείρῃ τὸν φθόνον αὐτοῦ. Ὅτι οἱ ξένοι οὐχὶ σπανίως ἐγίνοντο φορτικοί, ἐκδηλοῦται ἐν τῇ μετὰ τὸν Εὐριπίδην (Ἡρ. μ. 305. 306) πολλάκις ἐπαναληφθείσῃ ῥήσει·

ὡς τὰ ξένων πρόσωπα φεύγουσιν φίλοις
ἓν ἦμαρ ἡδὺ βλέμμ' ἔχειν φασὶν μόνον.

Ἔν τινι δὲ κωμῳδίᾳ τοῦ Πλαύτου (mil. gl. 741) ἀπαντᾷ μεταβεβλημένη κατά τι, διότι ἐκεῖ λέγεται, ὅτι πᾶς ξένος μετὰ τριήμερον διανομὴν εἶναι ὀχληρὸς τῷ ξενίζοντι. Καὶ ὁ Ἀνακρέων λέγων (ἀπ. 84), ὅτι ἐκεῖνοι οἱ ξένοι εἰσὶν εὐάρεστοι, οἵτινες ἔχουσι χρείαν στέγης μόνον καὶ πυρός, παραπλήσιον νόημα ἐκφράζει. Ἀλλ' ἐν συνόλῳ θεωρουμένη ἡ ἐκτίμησις καὶ ἄσκησις τῆς φιλοξενίας, ἣν οἱ Ἕλληνες διὰ πασῶν τῶν περιόδων τῆς ἱστορίας αὐτῶν διετήρησαν, εἶναι μία τῶν καλλίστων ὄψεων τοῦ ψυχικοῦ αὐτῶν βίου [13].

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ

Φιλία καὶ ἔχθρα.

Ὥσπερ ἐκ τῆς προστασίας, ἥτις ἐχορηγεῖτο τοῖς χρείαν ἔχουσι ξένοις, οὕτως καὶ ἐκ τῶν ἀμοιβαίων εὐεργεσιῶν καὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ συνήθει συναναστροφῇ τηρήσεως πάντων, ὅσα ἐν γένει διεγείρουσιν εὐαρέσκειαν, ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ διαρκὴς σχέσις, ἡ τῆς φιλίας. Παραδόξως ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα δὲν ἔχει λέξιν μετ' ἀκριβοῦς συμμετρίας δηλοῦσαν τὴν σχέσιν ταύτην· διότι τὸ ἐπίθετον φίλος σημαίνει ἐν γένει πάντα προσφιλῆ καὶ ἀγαπητὸν οὐδὲ τὸν προσφιλέστατον οἰκεῖον ἀποκλείουσα, διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης (Ῥητ. 1381b 33) τὸ ἐκ τοῦ ἐπιθέτου ἐκείνου παραγόμενον ἀφῃρημένον οὐσιαστικὸν φιλία θεωρεῖ ὡς γένος, οὗ εἴδη εἰσὶν ἑταιρεία οἰκειότης συγγένεια καὶ ὅσα τοιαῦτα. Ἀλλὰ τὸ πρᾶγμα ἀείποτε παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐτιμᾶτο διαφερόντως, ἡ δὲ συνείδησις τῶν ἐντεῦθεν ἐπιβαλλομένων καθηκόντων καὶ ὑποχρεώσεων ἦν παρ' αὐτοῖς ζωηροτάτη. Ἐτίμων δὲ ὥσπερ ξένιον οὕτω καὶ φίλιον Δία, οὗ ναὸς ὑπῆρχεν ἐν Μεγαλοπόλει (Παυσ. 8, 31, 2) καὶ ὃν ἐν τῷ διαλόγῳ ἐπεκαλεῖτο ὁ βουλόμενος νὰ παροτρύνῃ τὸν φίλον πρὸς ἔκφρασιν εἰλικρινοῦς γνώμης (Πλάτ. Εὐθύφρ. 6b. Γοργ. 500b). Οἱ φιλόσοφοι πασῶν τῶν σχολῶν ἐθεώρουν τὴν περὶ φιλίας διδασκαλίαν ὡς ἓν τῶν σπουδαιοτάτων κεφαλαίων τῆς πρακτικῆς ἠθικῆς· οἱ Πυθαγόρειοι καὶ ὁ Δημόκριτος, οἱ Σωκρατικοὶ καὶ οἱ Περιπατητικοί, οἱ Στωϊκοὶ καὶ οἱ Ἐπικούρειοι ἡμιλλῶντο, ὅπως ἐξετάσωσι καὶ ἐξακριβώσωσιν αὐτὴν ἐκ πάσης ὄψεως. Πάντων τούτων σπουδαιότατος ἡμῖν εἶναι ὁ Ἀριστοτέλης, ὅστις ἀφιέρωσεν εἰς τὴν

φιλίαν τὰ δύο προτελευταῖα βιβλία τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν· μετ' αὐτὰ τὴν πλείστην ὕλην πρὸς διδασκαλίαν ἡμῶν παρέχουσι τὰ ἔργα τοῦ Ξενοφῶντος καὶ πᾶν ὅ,τι ὁ Πλούταρχος ἠρύσατο καὶ παρέλαβεν ἐν τοῖς ἑαυτοῦ συγγράμμασιν ἐκ τῶν πραγματειῶν τοῦ Θεοφράστου[1]) καὶ ἄλλων προγενεστέρων αὐτοῦ συγγραφέων.

Κατὰ τὰ διδασκόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τοῦ εἰρημένου συγγράμματος (κ. 2-4) δύναταί τις νὰ ἐπιδιώκῃ τὴν φιλίαν ἢ διὰ τὸ χρήσιμον ἢ διὰ τὸ ἡδὺ ἢ διὰ τἀγαθόν, ἀλλ' ὅμως μόνον ἡ διὰ τὸ ἀγαθὸν ὑπὸ ἀγαθῶν συναφθεῖσα φιλικὴ σχέσις μόνιμός ἐστιν καὶ τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον αὕτη περιέχει ἐν ἑαυτῇ καὶ τὸ ἡδὺ καὶ χρήσιμον, διότι οἱ ἀγαθοὶ φίλοι καὶ ὠφέλιμοί εἰσι καὶ ἡδεῖς ἀλλήλοις. Ἀλλὰ τὴν εἰλικρινεστάτην αὐτῆς ἀξίαν ὁρίζει ἐν τῷ τελευταίῳ κεφαλαίῳ τοῦ ἐνάτου βιβλίου λέγων, ὅτι οἱ ἀληθεῖς φίλοι «δοκοῦσι καὶ βελτίους γίνεσθαι ἐνεργοῦντες καὶ διορθοῦντες ἀλλήλους· ἀπομάττονται γὰρ παρ' ἀλλήλων οἷς ἀρέσκονται». Τοῦτο ἔχει στενωτάτην συνάφειαν πρὸς τὴν μεγάλην ἐπὶ τῆς ἠθικότητος ῥοπήν, ἣν οἱ Ἕλληνες καθόλου εἰς τὴν συναναστροφὴν ἀπένεμον· διότι καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ὑπομιμνήσκει ἐνταῦθα τὸν στίχον τοῦ Θεόγνιδος (35) «ἐσθλῶν μὲν γὰρ ἀπ' ἐσθλὰ διδάξεαι». Ἀλλ' ἀποφαίνων τὴν τὸ ἡδὺ καὶ τὴν τὸ χρήσιμον θηρεύουσαν φιλίαν πολὺ καταδεεστέραν τῆς τοῦ ἀγαθοῦ στοχαζομένης, ἐξέρχεται τρόπον τινὰ τῆς δοξασίας τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ὅστις δὲν ἔκαμνε τοιαύτην διάκρισιν, ἀλλὰ περιέβαλλε διὰ τῆς αἴγλης τῆς ὑψίστης ἰδανικότητος τάς τε ὑπηρεσίας, ἃς οἱ φίλοι πρὸς ἀλλήλους τελοῦσι καὶ τὴν ἀπόλαυσιν, ἣν ἡ πρὸς αὐτοὺς ὁμιλία χορηγεῖ. Τί ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἀπῄτει μάλιστα παρὰ τῆς φιλίας, τοῦτο ἑρμηνεύεται σαφέστατα ἴσως ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Ἱέρωνος παρὰ Ξενοφῶντι (3, 2)· «Ὅς γὰρ ἂν φιλῆται δήπου ὑπό τινων, ἡδέως μὲν τοῦτον οἱ φιλοῦντες παρόντα ὁρῶσιν, ἡδέως δ' εὖ ποιοῦσι, ποθοῦσι δέ, ἄν που ἀπίῃ, ἥδιστα δὲ πάλιν προσιόντα δέχονται, συνήδονται δ' ἐπὶ τοῖς αὐτοῦ ἀγαθοῖς, συνεπικουροῦσι δέ, ἐάν τι σφαλλόμενον ὁρῶσιν».

Ἡ δι' ἔργων βοήθεια ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ὡς λίαν οὐσιῶδες γνώρισμα καὶ σύνδεσμος τῆς φιλίας, ὡς ἀποδεικνύουσιν ἤδη ἐκεῖνα τὰ μυθικὰ καὶ ἱστορικὰ παραδείγματα, ἅτινα εἰς τὴν παράστασιν τῆς ἐννοίας τῆς φιλίας κατέστησαν τρόπον τινὰ παροιμιώδη. Ὁ Θησεὺς βοηθεῖ τῷ Πειρίθῳ ἐν τῷ κατὰ τοὺς γάμους αὐτοῦ ἐκραγέντι ἀγῶνι πρὸς τοὺς Κενταύρους, ὁ δὲ Πειρίθους χάριν ἀποδιδοὺς βοηθεῖ τῷ Θησεῖ κατὰ τὴν ἀπαγωγὴν τῆς Ἑλένης ἐκ Σπάρτης καὶ οὗτος πάλιν ἀποδίδει τὴν εὐεργεσίαν συνακολουθῶν ἐκείνῳ εἰς τὸν Ἅιδην πρὸς ἁρπαγὴν τῆς Περσεφόνης. Κατὰ τὴν περίφημον διήγησιν, ἣν καὶ ὁ Σχίλλερ διὰ τῆς ποιήσεως ἐλάμπρυνεν, ὁ Δάμων γίνεται ἐγγυητὴς ὑπὲρ τοῦ Φιντίου, καταδικασθέντος εἰς θάνατον ὑπὸ Διονυσίου τοῦ τυράννου ὡς ἐπιβουλεύοντος αὐτῷ, ὅπως οὗτος μεταβῇ ἐπ' ὀλίγον χρόνον εἰς τὴν πατρίδα αὐτοῦ καὶ τακτοποιήσῃ τὰ ἑαυτοῦ πράγματα, καὶ ὁ Φιντίας παραγίγνεται εἰς τὴν ὡρισμένην ὥραν, ὅπως ὑποστῇ τὴν ἐκτέλεσιν τῆς καταδίκης [2]). Ὁ Ἐπαμεινώνδας ἔσωσε τὸν Πελοπίδαν κινδυνεύοντα κατὰ τὴν εἰς Μαντίνειαν στρατείαν, ἣν συνεστρατεύσαντο Λακεδαιμονίοις ἔτι φίλοις οὖσι καὶ συμμάχοις, καὶ ἔκτοτε ἀμοιβαίως ὑπεστήριζον ἀλλήλους εἰλικρινέστατα ἐν ταῖς πολιτικαῖς αὐτῶν ἐπιχειρήσεσιν (Πλούτ. Πελοπ. 4). Ὁμοίως ἔκρινον οἱ Ἕλληνες καὶ ἐν ταῖς καθημεριναῖς σχέσεσι τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου. Ἀληθινὸν φίλον καλεῖ ὁ Νικόστρατος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους τὸν ἀγορεύοντα, διότι ἐβοήθησεν αὐτῷ δεομένῳ (53, 7), οὗτος δὲ ἐπαναλαμβάνει τὴν ὀνομασίαν ὡς ὀρθήν. Ὁ Ἰσοκράτης ἀποτείνει πρὸς τὸν Δημόνικον (25) καὶ τὴν παραίνεσιν τήνδε· «οὕτως ἄριστα χρήσει τοῖς φίλοις, ἐὰν μὴ προσμένῃς τὰς παρ' ἐκείνων δεήσεις, ἀλλ' αὐτεπάγγελτος αὐτοῖς ἐν τοῖς καιροῖς βοηθῇς». Ἐκ τοῦ αὐτοῦ φρονήματος ὁρμώμενος ὁ ἀγορεύων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου Περὶ τοῦ Φιλοκτήμονος κλήρου (1. 2) παριστᾷ τὴν βοήθειαν, ἣν παρέσχε τῷ υἱῷ ἀρχαίας φιλικῆς οἰκογενείας ὡς πρᾶγμα οἴκοθεν δῆλον· ὅτε οὗτος ἐξέπλει εἰς Σικελίαν τριηραρχῶν, συνεξέπλευσε καὶ ὁ φίλος καίπερ προειδὼς πάντας τοὺς

ἐσομένους κινδύνους καὶ θὰ ἦτο ἄτοπον, λέγει, ἐὰν ὑπομείνας ἐκεῖνα τότε νῦν δὲν συνηγορήσῃ αὐτῷ πρὸ τοῦ δικαστηρίου περὶ κληρονομίας ἀγωνιζομένῳ. Ἐν τῷ Αἰγινητικῷ τοῦ Ἰσοκράτους (11) λέγει ὁ κατηγορούμενος, ὅτι τὸν φίλον αὐτοῦ Θρασύλοχον φθόῃ σχόμενον καὶ πολὺν χρόνον ἀσθενήσαντα οὕτως ἐπιπόνως καὶ καλῶς αὐτὸν ἐθεράπευσεν, ὥστ' ἐκεῖνον μὴ νομίζειν ἀξίαν αὐτῷ δύνασθαι χάριν ἀποδοῦναι τῶν πεπραγμένων· ταῦτα δὲ λέγων ὑποδεικνύει ὅτι οὗτος ἐκ φύσεως ὥρμα πρὸς ἀπόδοσιν χάριτος. Ἀλλ' ὅμως ἡ συνείδησις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐξηγείρετο ὅλως κατὰ τῆς σκέψεως, ὅτι ἡ φιλία δύναται νὰ ἐκτιμηθῇ μόνον κατὰ τὴν ὠφέλειαν, ἣν παρέχει· καὶ τὸν Σωκράτην ὠνείδισαν οἱ κατήγοροι αὐτοῦ, ὅτι ἐξήτασε τὴν φιλίαν μόνον ἐκ ταύτης τῆς ἀρχῆς, τὴν δὲ ψιλὴν εὔνοιαν τὴν οὐδεμίαν ὠφέλειαν παρέχουσαν ἀπέφαινεν οὐδενὸς οὖσαν ἀξίαν. Ὁ Ξενοφῶν, παρ' οὗ ταῦτα μανθάνομεν, ἀπολογεῖται ὑπὲρ τοῦ διδασκάλου (Ἀπομν. 1, 2, 52-55), λέγων ὅτι οὗτος «ἐπιδεικνύων ὅτι τὸ ἄφρον ἄτιμόν ἐστι παρεκάλει ἐπιμέλεσθαι τοῦ ὡς φρονιμώτατον εἶναι καὶ ὠφελιμώτατον, ὅπως ἐάν τε ὑπὸ πατρὸς ἐάν τε ὑπὸ ἀδελφοῦ ἐάν τε ὑπ' ἄλλου τινος βούληται τιμᾶσθαι, μὴ τῷ οἰκεῖος εἶναι πιστεύων ἀμελῇ, ἀλλὰ πειρᾶται ὑφ' ὧν ἂν βούληται τιμᾶσθαι, τούτοις ὠφέλιμος εἶναι». Ἡ δικαιολογία βεβαίως δὲν εἶναι ἐντελῶς ἐπιτυχής, ἐὰν τοὐλάχιστον ληφθῶσιν ὑπ' ὄψιν καὶ ὅσα αὐτὸς ὁ Ξενοφῶν λέγει ἐν ἄλλοις χωρίοις τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος περὶ τοῦ Σωκράτους. Οὕτω π. χ. συμβουλεύει ὁ Σωκράτης τῷ Διοδώρῳ, ὅπως βοηθήσῃ τινὶ τῶν γνωρίμων κινδυνεύοντι δι' ἔνδειαν ἀπολέσθαι, «καὶ οὐ πολὺ τελέσας ἐκτήσατο φίλον, ὃς ἔργον εἶχε σκοπεῖν ὅ,τι ἂν ἢ λέγων ἢ πράττων ὠφελοίη τε καὶ εὐφραίνοι Διόδωρον» (2, 10)· ὡσαύτως συμβουλεύει τῷ Κρίτωνι, ὅπως δι' εὐεργεσιῶν ὑποχρεώσῃ τὸν πένητα μὲν ἀλλὰ φιλόχρηστον Ἀριστόδημον, οὗτινος ἡ εὐγλωττία καὶ ἡ προσοχὴ εἰς πάντα τὰ ἐν τῇ πόλει συμβαίνοντα δύναται νὰ χρησιμεύῃ ἐκείνῳ ὡς ὅπλον κατὰ τῶν ἐπιβουλῶν τῶν συκοφαντῶν, τὴν δὲ σχέσιν ταύτην ὀνομάζει

φιλίαν (2, 9). Ἀλλὰ καὶ ὅσα ἀλλαχοῦ λέγει (2, 6, 1-5) περὶ τῆς χρησιμότητος τῶν ἀγαθῶν καὶ τοῦ ἐπιβλαβοῦς τῶν κακῶν φίλων, ἐξαιρέτως δὲ περὶ τῶν ἐνοχλήσεων τῆς πρὸς τοὺς δευτέρους συναναστροφῆς, ῥυθμίζονται πολὺ πρὸς τὴν κατὰ τὸ ὠφέλιμον ἀρχήν· ἀλλ' ἐνταῦθα δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν τὴν ἐναλλαγὴν τῶν ἐννοιῶν ἀγαθὸς καὶ ὠφέλιμος, κακὸς καὶ ἀνωφελὴς ἐν τῇ φρασιολογίᾳ τοῦ Σωκράτους.

Ἀλλὰ καὶ ἡ ἡδονή, ἣν παρέχει ἡ φιλία, ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ πολὺ μείζονος ἀξία ἢ ὅσον ἠδύνατο νὰ φανῇ ἐκ τῶν λόγων τοῦ Ἀριστοτέλους. Ὅταν ἀναγινώσκωμεν παρὰ τῷ Ἀριστοφάνει (Νεφ. 1005-1008), ὅτι ὁ γνήσιος νεανίας μακρὰν τῶν σοφιστικῶν λήρων τῆς ἀγορᾶς περιπατεῖ ἐν τῇ Ἀκαδημείᾳ «μετὰ σώφρονος ἡλικιώτου», ὅταν ἐκ τοῦ πλατωνικοῦ Λύσιδος ἀνταυγάζῃ χαρίεσσα ἡ νεανικὴ φιλία τοῦ ἥρωος τοῦ διαλόγου πρὸς τὸν Μενέξενον, ὅταν ἔργον τέχνης τῆς κάτω Ἰταλίας καθαρωτάτης ἑλληνικῆς ὑποθέσεως, ἡ Φικορώνειος κίστη [3]), δεικνύῃ ἡμῖν νεανίαν, ὅστις περιβάλλων διὰ τοῦ βραχίονος τὸν τράχηλον ἑτέρου προσβλέπει εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς αὐτοῦ μετ' οἰκειότητος, αἰσθανόμεθα, ὁποῖον πλήρωμα ὑγιοῦς φαιδρότητος ἐξέχεον τοιαῦται σχέσεις ἐπὶ τὸν βίον τῆς νεότητος. Περιπαθέστατα περιγράφει ὁ Αἰγινήτης ἐν τῷ Αἰγινητικῷ τοῦ Ἰσοκράτους (10) τὴν στενὴν φιλίαν, ἥτις ἐκ παίδων συνέδησεν αὐτὸν πρὸς τὸν Θρασύλοχον· «ἕως μὲν γὰρ παῖδες ἦμεν», λέγει, «περὶ πλείονος ἡμᾶς αὐτοὺς ἡγούμεθα ἢ τοὺς ἀδελφοὺς καὶ οὔτε θυσίαν οὔτε θεωρίαν οὔτ' ἄλλην ἑορτὴν οὐδεμίαν χωρὶς ἀλλήλων ἤγομεν· ἐπειδὴ δ' ἄνδρες ἐγενόμεθα, οὐδὲν πώποτ' ἐναντίον ἡμῖν αὐτοῖς ἐπράξαμεν, ἀλλὰ καὶ τῶν ἰδίων ἐκοινωνοῦμεν καὶ πρὸς τὰ τῆς πόλεως ὁμοίως διεκείμεθα καὶ φίλοις καὶ ξένοις τοῖς αὐτοῖς ἐχρώμεθα». Ἀλλὰ καὶ ἐκείνη ἡ φιλικὴ ὁμιλία πρεσβυτέρων ἀνδρῶν πρὸς νεωτέρους, ἡ ἐπιδιώκουσα σωματικὴν ὁμοῦ καὶ πνευματικὴν εὐαρέστησιν, ἥτις πολυειδῶς διαφθαρεῖσα τοσαύτας βδελυγμίας ἐγέννησεν, ἦτο ἐν τῇ πρώτῃ ἁγνῇ αὐτῆς μορφῇ πηγὴ ἀληθοῦς ψυχικῆς ἀγαλλιάσεως, ἥτις

οὔτε ἐκ τῶν παρεκβάσεων αὐτῆς πρέπει νὰ κρίνηται οὔτε διὰ τοῦτο νὰ καταφρονῆται, διότι εἰς ἡμᾶς καθίσταται δυσχερὲς νὰ ἀναπαραστήσωμεν τὰς ἐν ταύτῃ κρατούσας ψυχικὰς διαθέσεις· ἀνεφύοντο μάλιστα ἐντεῦθεν ποικιλοτρόπως σχέσεις ὅμοιαι πρὸς τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ὑποτυπωθὲν ἰδανικόν, καθ' ὃ σκοπὸς τῆς φιλίας ὀφείλει νὰ εἶναι τὸ ἀγαθόν, τ. ἔ. ἡ ἠθικὴ τελείωσις. Ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ τῶν ἐλατηρίων, ἅτινα κατὰ τὰς δοξασίας τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων κινοῦσι τὸν ἄνθρωπον εἰς τὸ ἀγαθόν, ἐγένετο ἤδη λόγος περὶ τῆς ἀξίας, ἥτις ἀπενέμετο κατὰ τοῦτο ἐξαιρέτως ἐν Κρήτῃ καὶ Σπάρτῃ εἰς τὴν ὁμιλίαν ἀνδρὸς καὶ νεανίου (τ. 1, σ. 253. 254)· καὶ ἐν Κρήτῃ μὲν πρὸς τὴν σχέσιν ταύτην, ἥτις ἐθεωρεῖτο ὡς κέντρον πρὸς ἀρετήν, ἀνεμίχθησαν καὶ πολὺ ἀκάθαρτα ἐλατήρια, ἀλλὰ τὸ σπαρτιατικὸν ἔθος κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας μαρτυρίας τοῦ Ξενοφῶντος (Λακεδ. πολ. 2, 13. Συμπ. 8, 35) φαίνεται ὅτι ἐν συνόλῳ διέμενεν ἄμεμπτον. Καθόλου δὲ ὀφείλομεν τῷ εἰρημένῳ συγγραφεῖ πολλὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ ἰδιάζοντος τούτου κεφαλαίου τοῦ συναισθητικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Χωρίον τι τῆς Κύρου Παιδείας, ὅπερ περιγράφει τὴν ἀμοιβαίαν ἀγάπην Μήδου τινὸς καὶ τοῦ Κύρου ἔτι παιδὸς ὄντος (1, 4, 27. 28), δεικνύει σαφῶς, πόσον μεγάλην τρυφερότητα ἠδύνατο ἡ τοιαύτη σχέσις νὰ ἀναπτύξῃ ἐν ἁγναῖς καρδίαις· τὰ ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ Συμποσίου (10-16) ὑπὸ Κριτοβούλου λεγόμενα δὲν ἐμποιοῦσιν ἡμῖν ἐπίσης ἀγαθὴν ἐντύπωσιν, ἀλλ' ὡς ἔκφρασις τῶν συναισθημάτων εἶναι οὐχ ἧττον χαρακτηριστικά. Πρὸς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ πράγματος μάλιστα συμβάλλεται τὸ ὄγδοον κεφάλαιον τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος. Ὁ Σωκράτης ἐνταῦθα ἀποδοκιμάζων φανερῶς πάσας τὰς σχέσεις τὰς ἐπιδιωκούσας ὑλικὴν ἀπόλαυσιν, ἐξυμνεῖ ἐκείνας, αἵτινες σκοπὸν ἔχουσι τὴν προαγωγὴν τοῦ ἐρωμένου νεανίου εἰς τὴν ἀρετήν· αὗται, ἐπειδὴ οὐδέποτε ἐμποιοῦσι κόρον, οὐ μόνον φέρουσιν ἐν ἑαυταῖς τὸ ἐχέγγυον τῆς διαρκείας καὶ οὐ μόνον γεννῶσι τὴν ἀμοιβαίαν συμπάθειαν, ἥτις καθιστᾷ ἀμφοτέρους εὐδαιμονεστάτους, ἀλλὰ καὶ ἀναγκάζουσι τὸν

ἄνδρα, ὅστις θέλει νὰ καταστήσῃ ἀγαθὸν τὸν ὑπ' αὐτοῦ φιλούμενον, νὰ εἶναι καὶ αὐτὸς ἀγαθὸς καὶ ποιοῦσιν ὥστε ἡ τοῦτον ἐμψυχοῦσα φιλοτιμία νὰ ἐπιδρᾷ ἐπ' ἐκεῖνον (12-39). Οὐχὶ διάφορος φαίνεται ἡ γνώμη τοῦ διδασκάλου τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν· ἦν μὲν δηλονότι φανερὸς οὐ τῶν τὰ σώματα πρὸς ὥραν, ἀλλὰ τῶν τὰς ψυχὰς πρὸς ἀρετὴν εὖ πεφυκότων ἐφιέμενος (4, 1, 2. πρβλ. 1, 6, 13), ἀποτρέπει δὲ κατὰ ποικιλωτάτους τρόπους ἀπὸ τῶν σαρκικῶν περὶ ταῦτα ἐπιθυμιῶν (1, 2, 29. 1, 3, 8-13. 1, 6, 13. 2, 8, 1-6)· ἃ δὲ λέγει περὶ τούτου ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ (3, 402 d-404 c) καὶ ἐν τοῖς Νόμοις (8, 836 a-837 d), περιέχουσι τὰ αὐτὰ κατ' οὐσίαν νοήματα, ἀλλ' ἐν τῷ Φαίδρῳ (249 d-256 e) καὶ ἐν τῷ Συμποσίῳ (204 c-212 a) ἀναπτύσσει πολὺ ὑψηλοτέρας ἀρχάς. Τὸ σωματικὸν κάλλος τοῦ ἐρωμένου νεανίου ἀποβαίνει κατὰ ταῦτα σπουδαιότατος παράγων πρὸς τὴν πνευματικὴν ἐπίδρασιν, διότι χρησιμεύει τῷ ἐρῶντι ὡς μέσον τῆς ἀναμνήσεως τῆς ἀϊδίου ἰδέας τοῦ καλοῦ, ἣν ἐθεάσατο ἐν τῇ οὐρανίᾳ αὐτοῦ ὑπάρξει, καὶ διὰ τοῦτο πρὸ πάντων εἶναι ἐπιτήδειον νὰ ἀναπτερώσῃ τὴν ψυχὴν καὶ καταστήσῃ αὐτὴν ἱκανὴν πρὸς γέννησιν εὐγενῶν νοημάτων (πρβλ. τ. 1, σ. 256). Ἀλλ' ἐν μὲν τῷ Συμποσίῳ συνάπτεται τούτοις ἡ παρατήρησις, ὅτι τοῦτο εἶναι ὁ πρῶτος βαθμὸς πρὸς τὴν γνῶσιν τῶν ἰδεῶν καθόλου, οὕτω δὲ πρὸς τὴν τελείαν σοφίαν, ἐν δὲ τῷ Φαίδρῳ ζωγραφεῖται ἡ ἀμέσως ἐπιγιγνομένη κατάστασις καὶ περιγράφεται δι' ἐνθουσιαζόντων λόγων, πῶς τὸ ῥεῦμα τοῦ ἱμέρου φέρεται πολὺ ἀπὸ τοῦ ἐρωμένου πρὸς τὸν ἐραστήν, πληροῦν δὲ αὐτὸν ἔξω ἀπορρεῖ· «καὶ οἷον πνεῦμα ἤ τις ἠχὼ ἀπὸ λείων τε καὶ στερεῶν ἁλλομένη πάλιν ὅθεν ὡρμήθη φέρεται, οὕτω τὸ τοῦ κάλλους ῥεῦμα πάλιν εἰς τὸν καλὸν διὰ τῶν ὀμμάτων ἰόν, ᾗ πέφυκεν ἐπὶ τὴν ψυχὴν ἰέναι ἀφικόμενον.. τὴν τοῦ ἐρωμένου αὖ ψυχὴν ἔρωτος ἐνέπλησεν· ἐρᾷ μὲν οὖν, ὅτου δέ, ἀπορεῖ· καὶ οὐδ' ὅτι πέπονθεν οἶδεν οὐδ' ἔχει φράσαι, ἀλλ' οἷον ἀπ' ἄλλου ὀφθαλμίας ἀπολελαυκὼς πρόφασιν εἰπεῖν οὐκ ἔχει, ὥσπερ δὲ ἐν κατόπτρῳ ἐν τῷ ἐρῶντι ἑαυτὸν ὁρῶν λέληθε· καὶ

ὅταν μὲν ἐκεῖνος παρῇ, λήγει κατὰ ταὐτὰ ἐκείνῳ τῆς ὀδύνης· ὅταν δὲ ἀπῇ, κατὰ ταὐτὰ αὖ ποθεῖ καὶ ποθεῖται, εἴδωλον ἔρωτος ἀντέρωτα ἔχων· καλεῖ δὲ αὐτὸν καὶ οἴεται οὐκ ἔρωτα, ἀλλὰ φιλίαν εἶναι» (255 c - e). Ὅτι δὲ αἱ ἐνθουσιαστικαὶ σχέσεις μεταξὺ ἀνδρῶν καὶ νεανίσκων συχνότατα μετεβάλλοντο εἰς διαρκεῖς φιλίας, ὑποδεικνύουσιν οὐ μόνον ἀμφότεροι οἱ μνημονευθέντες Σωκρατικοί, ἀλλ' ἐπιβεβαιοῖ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης (Ἠθ. Νικ. 1157 a 10) λέγων, ὅτι πολλοὶ τῶν τοιούτων διαμένουσι φίλοι, «ἐὰν ἐκ τῆς συνηθείας τὰ ἤθη στέρξωσιν, ὁμοήθεις ὄντες».

Ἀλλ' εἰς τὴν ἡδονήν, ἣν παρέχει ἡ φιλία, ἀνήκει καὶ ἡ ἀναπόσπαστος ἀπ' αὐτῆς ἀμοιβαία κοινωνία χαρᾶς καὶ λύπης, αὕτη δὲ ἡ ἡδέως ἐκφραζομένη ἔννοια εἶναι πάλιν καθ' ὁλοκληρίαν ἡμῖν καταληπτή. Μετὰ τῶν φίλων συνήδεσθαι μὲν ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς, συνάχθεσθαι δ' ἐπὶ τοῖς κακοῖς εἶναι ἀξίωσις σχεδὸν παροιμιῶδες προσλαβοῦσα κῦρος. Ἡ ἀξίωσις ἐκφέρεται ἐν τῷ ἀνωτέρω (σ. 438) παρατεθέντι χωρίῳ ἐκ τοῦ Ἱέρωνος τοῦ Ξενοφῶντος μετά τινος ἐλαφρᾶς ἀλλοιώσεως, καθ' ὅσον ἐν ταὐτῷ ὑποδεικνύεται, πόσον στενὴν συνάφειαν ἔχει τὸ συλλυπεῖσθαι ἐπὶ τῇ δυστυχίᾳ πρὸς τὴν προθυμίαν εἰς τὸ βοηθεῖν δι' ἔργων· ἐν τῇ καθαρωτάτῃ αὐτῆς μορφῇ ἀπαντᾷ ἐν τῷ Συμποσίῳ (8, 18) καὶ ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ τοῦ αὐτοῦ συγγραφέως (1, 6, 24. 8, 2, 2), διότι ἡ ἐκπλήρωσις αὐτῆς ἔχει χώραν ἔν τε τοῖς προτερήμασι τῶν καθαρῶς πνευματικῶν σχέσεων τῆς νεότητος καὶ ἐν ταῖς ἀρεταῖς τοῦ Κύρου. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν μὲν τῇ Ῥητορικῇ (1381 a 4) θεωρεῖ αὐτὴν ὡς ἓν τῶν ὑψίστων γνωρισμάτων τῆς φιλίας λέγων, ὅτι «ἀνάγκη φίλον εἶναι τὸν συνηδόμενον τοῖς ἀγαθοῖς καὶ συναλγοῦντα τοῖς λυπηροῖς μὴ διά τι ἕτερον ἀλλὰ δι' ἐκεῖνον»· ἐν δὲ τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (9, 11), ἔνθα ἐξετάζεται τὸ ζήτημα· «πότερον ἐν εὐτυχίαις μᾶλλον φίλων δεῖ ἢ ἐν δυστυχίαις», ἀποτελεῖ τὴν δεσπόζουσαν ἀρχοειδῆ ἔννοιαν. Κατὰ τὰ ἐνταῦθα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους λεγόμενα ἡ ἐν ταῖς εὐτυχίαις τῶν φίλων παρουσία τήν τε διαγωγὴν ἡδεῖαν ἔχει καὶ τὴν ἔννοιαν ὅτι ἥδονται

ἐπὶ τοῖς αὐτοῦ ἀγαθοῖς, παρέχουσι δὲ οἱ φίλοι καὶ εὐκαιρίαν τῷ εὐτυχοῦντι πρὸς τὸ εὐεργετεῖν· ἐν δὲ ταῖς δυστυχίαις εἶναι ἀναγκαία, διότι κουφίζονται οἱ λυπούμενοι συναλγούντων τῶν φίλων· ἡ δὲ ἀπόκρισις πρὸς τὸ τεθὲν ἐρώτημα εἶναι, ὅτι ἡ φιλία ἀναγκαιότερον μὲν ἐν ταῖς ἀτυχίαις, κάλλιον δ' ἐν ταῖς εὐτυχίαις. Ἀλλ' ὁ σοφὸς Χίλων ἤδη λέγεται ὅτι ἔδωκε τὸ βιωτικὸν παράγγελμα· «Ἐπὶ τὰ δεῖπνα τῶν φίλων βραδέως πορεύου, ἐπὶ δὲ τὰς ἀτυχίας ταχέως» (Στοβ. 3, 79). Πάντες εἶχον συνείδησιν, πόσην ἀξίαν ἔχει ἐν ταῖς δυστυχίαις ἡ παρουσία καὶ παραμυθία τῶν φίλων, πρὸς οὓς δύναται νὰ εἴπῃ καὶ νὰ κλαύσῃ τὸν πόνον τῆς ψυχῆς αὐτοῦ ὁ ἀτυχῶν· ῥήσεις διαφόρων συγγραφέων ἑρμηνεύουσαι τοῦτο εὕρηνται τεθησαυρισμέναι ἐν τῷ 113ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Στοβαίου.

Πολλαχῶς ἡ ἑλληνικὴ ἀρχαιότης ἠγάπα νὰ νοῇ τὸ ἰδανικὸν τῆς φιλίας ἐν τῇ ἑνώσει δύο μόνον φίλων φανερούμενον ἐν τῷ βίῳ· καὶ τοιαῦτα ζεύγη φίλων τὰ γνωστότατα εἶναι μυθικὰ μὲν ὁ Θησεὺς καὶ Πειρίθους, Ἀχιλλεὺς καὶ Πάτροκλος, Ὀρέστης καὶ Πυλάδης, ἱστορικὰ δὲ ὁ Φιντίας καὶ ὁ Δάμων, ὁ Ἐπαμεινώνδας καὶ ὁ Πελοπίδας. Ἐκ ταύτης τῆς θεωρίας προῆλθε τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἑκάστοτε λεγόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ αὐτοῦ Εὐδήμου ἐπαναληφθὲν λόγιον «ὦ φίλοι, οὐδεὶς φίλος» (Διογ. Λ. 5, 21. Ἠθ. Εὐδ. 1245b 20). Τὴν ἀληθῆ γνώμην τοῦ Σταγειρίτου μανθάνομεν ἐκ τοῦ δεκάτου κεφαλαίου τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν. Ἐνταῦθα συνιστᾷ ἐν πρώτοις ὁ Ἀριστοτέλης «μήτ' ἄφιλον εἶναι μήτ' αὖ πολύφιλον καθ' ὑπερβολήν», τὸ δὲ πλῆθος τῶν φίλων νὰ εἶναι ὡρισμένον, «καὶ ἴσως οἱ πλεῖστοι μεθ' ὧν ἂν δύναιτό τις συζῆν· ὅτι δ' οὐχ οἷόν τε πολλοῖς συζῆν καὶ διανέμειν αὑτόν, οὐκ ἄδηλον. Χαλεπὸν δὲ γίνεται καὶ τὸ συγχαίρειν καὶ τὸ συναλγεῖν οἰκείως πολλοῖς· εἰκὸς γὰρ συμπίπτειν ἅμα τῷ μὲν συνήδεσθαι τῷ δὲ συνάχθεσθαι». Τὴν ἰδέαν τοῦ Ἀριστοτέλους ἀνέπτυξεν ἐπὶ πλέον ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Περὶ πολυφιλίας· ἀλλ' ὅμως ἄλλοι φιλόσοφοι εἶχον ἄλλην περὶ τούτου γνώμην. Οἱ Στωϊκοὶ ἐθεώρουν τὴν

πολυφιλίαν ἀγαθὸν (Διογ. Λ. 7, 124), οἱ δὲ εἰς τἄλλα ἀντίπαλοι αὐτῶν Ἐπικούρειοι συνεφώνουν τοὐλάχιστον πρὸς αὐτοὺς ἐν τῇ πράξει τοῦ βίου λέγοντες, ὅτι μάρτυρες ἱκανοὶ τῆς ἀνυπερβλήτου πρὸς πάντας εὐγνωμοσύνης τοῦ Ἐπικούρου εἶναι καὶ οἱ φίλοι αὐτοῦ, «τοσοῦτοι τὸ πλῆθος, ὡς μηδ' ἂν πόλεσιν ὅλαις μετρεῖσθαι δύνασθαι» (Διογ. Λ. 10, 9. Cic. de fin. 1, 20, 65).

Τὸ κατ' οὐσίαν ψυχολογικὸν ζήτημα, πόθεν ἡ ἕλξις ἐκείνη, ἐξ ἧς πηγάζει τὸ συναίσθημα τῆς φιλίας, τίθεται παρὰ τοῖς φιλοσόφοις τοσοῦτον συχνὰ καὶ ὑπὸ τοσαύτας μορφάς, ὥστε προφανῶς ἀπησχόλησεν ἁπάντων τὰ πνεύματα καὶ δὲν ὀφείλει τὴν ἀρχὴν μόνον εἰς τὴν σχολήν. Κατὰ τούτους μὲν συνάγει εἰς φιλίαν ἡ ὁμοιότης τοῦ χαρακτῆρος· κατ' ἐκείνους δὲ πάλιν ἡ ἀνομοιότης εἶναι ὁ ἰσχυρότατος μοχλὸς τῆς συνδέσεως, διότι αὕτη ἀναγκάζει εἰς ἀμοιβαίαν συμπλήρωσιν. Οἱ μὲν ἐφίλουν νὰ ἀναφέρωνται εἰς τὸν ὁμηρικὸν στίχον·

ὡς αἰεὶ τὸν ὁμοῖον ἄγει θεὸς ὡς τὸν ὁμοῖον

(Ὀδ. 17, 218), ἐπεκαλοῦντο δε πρὸς τούτοις καὶ τὴν πιθανῶς ἐξ ἀρχαίας ποιητικῆς ῥήσεως γεννηθεῖσαν παροιμίαν «κολοιὸς ποτὶ κολοιόν»[4]), εὕρισκον δὲ καὶ ἐν τῇ θεωρίᾳ τοῦ Ἐμπεδοκλέους περὶ τῶν δύο αἰτίων τῆς κινήσεως ἐν τῷ κόσμῳ, τῆς φιλίας καὶ τοῦ νείκους, στήριγμα τῆς γνώμης αὐτῶν, διότι κατὰ τὸν φιλόσοφον τοῦτον τὰ ὁμοειδῆ ἕλκουσιν ἄλληλα. Οἱ δὲ ἕτεροι ἀντέτασσον ὑπὲρ τῆς ἰδίας γνώμης τὸ κῦρος τοῦ γνωστοῦ στίχου τοῦ Ἡσιόδου

καὶ κεραμεὺς κεραμεῖ κοτέει καὶ τέκτονι τέκτων

(Ἔ. καὶ Ἡ. 25), ὅτι ἡ ὁμοιότης τῶν ἀσχολιῶν μᾶλλον χωρίζει ἢ συνάπτει, ἔλεγον, ὅτι ἐν τῷ βίῳ τῆς φύσεως πανταχοῦ ἐπικρατεῖ ἡ τάσις πρὸς συμπλήρωσιν καὶ ἐξίσωσιν τῶν ἀντιθέτων, ἐκτὸς δὲ τούτων ὑπεμίμνησκον ῥῆσίν τινα του Ἡρακλείτου, καθ' ἣν «τὸ ἀντίξουν συμφέρον καὶ ἐκ τῶν διαφερόντων καλλίστη ἁρμονία καὶ πάντα κατ' ἔριν γίνεται». Ὅτι πράγματι ἐγίνετο τοι-

αὕτη ἀμφισβήτησις, διδάσκει ἰδίως ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1155a32-b8)· βαθύτερον εἰσάγει ἡμᾶς εἰς τὰς γνώμας ἑκατέρων ὁ Πλάτων ἐν τῷ Λύσιδι (214a-216e) καὶ ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (837a. b.). Τὰ ἐν τῷ Λύσιδι λεγόμενα στρέφονται περὶ τοῦτο, ὅτι ἡ ὁμοιότης μόνον τοὺς ἀγαθοὺς ἄγει εἰς φιλίαν, τοὺς κακοὺς τοὐναντίον ἕνεκα τῆς ἀδικίας, ἣν διαπράττουσι, τοσούτῳ μᾶλλον εἰς διάστασιν ἄγει· ἀλλὰ καὶ ἡ πρότασις, ὅτι τὰ ἐναντία ἕλκονται ἀμοιβαίως, ἀποδεικνύεται ἐπίσης ὅτι δὲν δύναται ἀπολύτως νὰ ἐφαρμοσθῇ, διότι οὔτε τὸ κακὸν τῷ ἀγαθῷ οὔτε τὸ ἀγαθὸν τῷ κακῷ δύναται νὰ γείνῃ φίλον· ἐπειδὴ λοιπὸν οὔτε τἀγαθὸν τἀγαθῷ οὔτε τὸ κακὸν τῷ κακῷ οὔτε τἀγαθὸν τῷ κακῷ φίλον ἐστί, «λείπεται δή, εἴπερ τῴ τί ἐστι φίλον, τὸ μήτε ἀγαθὸν μήτε κακὸν φίλον εἶναι ἢ τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ τοιούτου οἷον αὐτό ἐστιν», ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ὅμοιον τῷ ὁμοίῳ οὐ γίγνεται φίλον, «τῷ ἀγαθῷ τὸ μήτε ἀγαθὸν μήτε κακὸν μόνῳ μόνον συμβαίνει γίγνεσθαι φίλον», σῳζόμενον οὕτω ὑπ' ἐκείνου ἀπὸ τοῦ κακοῦ. Κατὰ τὰ συμπεράσματα, ἅτινα ὁ Πλάτων ἐξάγει ἐκ τῶν προτάσεων τούτων ἐν τοῖς Νόμοις, ἡ μὲν ἀπὸ ἐναντίων φιλία ἐστὶ δεινὴ καὶ ἀγρία καὶ τὸ κοινὸν οὐ πολλάκις ἔχουσα ἐν ἡμῖν, ἡ δ' ἐκ τῶν ὁμοίων ἥμερός τε καὶ κοινὴ διὰ βίου, ἀλλ' εἶναι καὶ τρίτη τις δυνατὴ μεταξὺ τῶν δύο τούτων, ὅπερ ἐνταῦθα ἐφαρμόζεται κυρίως ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ καὶ σωματικοῦ ἔρωτος. Ἡ ἀρχή, ἐφ' ἧς πάντα ταῦτα στηρίζονται, ὅτι οὔτε ὁ ἀγαθὸς τῷ κακῷ οὔτε ὁ κακὸς τῷ κακῷ δύναται νὰ εἶναι φίλος, εἶναι τοῦ Σωκράτους, ὃς ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 6, 14-26) διαλέγεται περὶ τούτου πρὸς τὸν Κριτόβουλον. Κατὰ τὸν διάλογον τοῦτον τοῦ Σωκράτους μόνοι οἱ ἀγαθοὶ δύνανται νὰ εἶναι φίλοι τῶν ἀγαθῶν, διότι οὗτοι μόνοι εἶναι ἀπηλλαγμένοι φθόνου καὶ διὰ τὴν ἀρετὴν αἱροῦνται ἄνευ πόνου τὰ μέτρια κεκτῆσθαι μᾶλλον ἢ διὰ πολέμου πάντων κυριεύειν, ὥστε εἶναι ἱκανοὶ νὰ σέβωνται καὶ νὰ προάγωσι τὰ δικαιώματα καὶ τὰ συμφέροντα τῶν ἄλλων· ἡ ἰδέα αὕτη ἀπαντᾷ ὑπὸ ἀρνητικὴν μορφὴν καὶ ἐν

τῷ Γοργίᾳ τοῦ Πλάτωνος (510b-511a), ἐπίσης δὲ καὶ ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Πολεμάρχου ἐν τῇ Πολιτείᾳ (1, 335a) διαφαίνεται

Ἐν πάσῃ περιπτώσει δὲν πρέπει νὰ συνάπτῃ τις ἀλογίστως σχέσιν τοσοῦτον σπουδαίαν, οἷα εἶναι ἡ φιλία. Ὁ Σωκράτης ἐρωτώμενος ὑπὸ τοῦ Κριτοβούλου, πῶς χρὴ φίλον τοῦτον ποιεῖσθαι, ὃς ἂν ἡμῖν ἄξιος φιλίας δοκῇ εἶναι; Πρῶτον, ἔφη, τὰ παρὰ τῶν θεῶν ἐπισκεπτέον, εἰ συμβουλεύουσιν αὐτὸν φίλον ποιεῖσθαι (Ξεν. Ἀπομν. 2, 6, 8). Διὰ τοῦτο ὁ Ἀριστοτέλης λέγει «κατὰ τὴν παροιμίαν οὐκ ἔστιν εἰδῆσαι ἀλλήλους πρὶν τοὺς λεγομένους ἅλας συναναλῶσαι» (Ἠθ. Νικ. 1156b 26. πρβλ. Πλούτ. Ἠθ. 94a. 482b)[5]. Ἡ ἰδιαιτέρα διατύπωσις τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους μνημονευομένης παροιμίας φαίνεται ὅτι ὀφείλεται εἰς σκεπτικήν τινα ἀντίδρασιν κατὰ τῆς συνήθους παρὰ τοῖς Ἕλλησι δοξασίας, καθ' ἣν ἅλες καὶ τράπεζα ὡς τοιαῦτα, τ. ἔ. καὶ ἡ ἅπαξ μόνον λαβοῦσα χώραν κοινωνία τραπέζης, περιβάλλουσι τοὺς ἀνθρώπους διὰ μυστηριώδους τινὸς δεσμοῦ, ὃν ὁ καταπατῶν ἀνοσιουργεῖ (ὅρ. ἀν. σ. 429-331). Ὁ Σόλων ἡρμήνευσε τὴν ἐνταῦθα περιεχομένην ἰδέαν ἐν τῷ παραγγέλματι· «Φίλους μὴ ταχὺ κτῶ· οὓς δ' ἂν κτήσῃ, μὴ ἀποδοκίμαζε» (Διογ. Λ. 1, 60. Στοβ. 3, 79). Ἡδέως δὲ παρετήρουν καὶ ἐξήταζον καὶ τὰ γνωρίσματα, ἐξ ὧν οἱ φίλοι δοκιμάζονται. Περὶ ταῦτα ἀσχολεῖται π. χ. ἓν κεφάλαιον τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος (2, 6) καὶ μέρος τῶν Πρὸς Δημόνικον παραινέσεων τοῦ Ἰσοκράτους (24-26), ἀμφότεροι δὲ οὗτοι οἱ συγγραφεῖς σαφέστατα δηλοῦσιν, ὅτι ὁ ἀσφαλέστατος κανὼν πρὸς ἐκτίμησιν τοῦ μέλλοντος νέου φίλου εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν κέχρηται τοῖς πρότερον φίλοις. Ὁ Ἰσοκράτης ἐπισυνάπτει ταύτῃ καὶ ἑτέρας παραινέσεις· ὀφείλει τις νὰ λαμβάνῃ πεῖραν τῆς ἐχεμυθίας καὶ τῆς εἰς τὸ βοηθεῖν προθυμίας τοῦ δοκιμαζομένου, ἀνακοινούμενος αὐτῷ περὶ τῶν ῥητῶν ὡς ἀπορρήτων καὶ προσποιούμενος, ὅτι ἔχει ἀνάγκην, ἐνῷ δὲν ἔχει· νὰ δοκιμάζῃ αὐτοὺς ἔκ τε τῆς περὶ τὸν βίον ἀτυχίας καὶ τῆς ἐν τοῖς κινδύνοις κοινωνίας· ὀφείλει ἐν τῇ ἐκλογῇ τῶν φίλων νὰ προσέχῃ κατ' ἐξοχὴν καὶ εἰς

τοῦτο, ἂν ἐπὶ τοῖς ἀγαθοῖς δὲν φθονοῦσι· «πολλοὶ γὰρ ἀτυχοῦσι μὲν συνάχθονται, καλῶς δὲ πράττουσι φθονοῦσι» (πρβλ. τ. 1, σ. 319). Πόσον τὸ περὶ τὴν ἐκλογὴν ἁμαρτάνειν εἶναι φευκτόν, ᾐσθάνετο ζωηρῶς καὶ βαθέως τὸ ἔθνος, ὅπερ ἦν εἰθισμένον νὰ θεωρῇ τὴν πρὸς τοὺς κακοὺς ὁμιλίαν ὡς μίαν τῶν ἐπικινδυνοτάτων πηγῶν ἠθικῆς διαφθορᾶς (ὅρ. τ. 1, σ. 336). Ὅθεν καὶ ὁ Σόλων παρήγγελλε· «Μὴ κακοῖς ὁμίλει» (Διογ. Λ. I, 60. Στοβ. 3, 79), καὶ τὸ τῶν Πυθαγορείων ἀπόφθεγμα «μηδὲ χελιδόνας ἐν οἰκίᾳ δέχεσθαι» τοιοῦτον νόημα φαίνεται ὅτι εἶχε (Πορφύρ. Πυθ. β. 42), περὶ τοῦ Χαρώνδα μάλιστα ἱστορεῖ ὁ Διόδωρος, ὅτι «ἀπηγόρευσε τῇ τῶν πονηρῶν φιλίᾳ τε καὶ συνηθείᾳ χρήσασθαι καὶ δίκας ἐποίησε κακομιλίας καὶ προστίμοις μεγάλοις ἐπέγραψε τοὺς ἁμαρτάνειν μέλλοντας» (12, 12, 4).

«Μὴ φίλον ἐξαπάτα» ἦν ἐπιγεγραμμένον ἐπί τινος τῶν Ἑρμῶν, οὓς ἐν Ἀθήναις ὁ Ἵππαρχος ἔστησεν (Πλάτ. Ἵππαρχ. 229 b)· τοῦτο δεικνύει ἐναργέστατα πόσον σπουδαῖα ἐθεωροῦντο τὰ καθήκοντα τὰ ἐκ τῆς φιλίας ἀπορρέοντα. Τίνα ἦσαν ταῦτα, προκύπτει ἐκ τῶν ἰδιοτήτων, πρὸς ἃς ὀφείλει τις νὰ ἐπιστήσῃ τὴν προσοχὴν ἐν τῇ ἐκλογῇ νέων φίλων κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἐκ τῶν πρὸς Δημόνικον παραινέσεων τοῦ Ἰσοκράτους ληφθέντα παραγγέλματα· ἐκτὸς δὲ τούτων οὐσιῶδες εἶναι, ὅπως ἡ σχέσις διατηρῆται διὰ τακτικῆς συναναστροφῆς καὶ μεταδοτικότητος μετὰ πάσης οἰκειότητος καὶ πίστεως. Ὥσπερ ἡ κοινότης τῶν δείπνων καὶ τῶν θυσιῶν διανοίγει τὰς ψυχὰς πρὸς ἀλλήλας, οὕτω χρησιμεύει καὶ ὅπως τρέφῃ καὶ ζωογονῇ τὴν ἀμοιβαίαν εὔνοιαν, ὅθεν εἶναι πολὺ φυσικὸν νὰ συμβαίνῃ συχνάκις μεταξὺ φίλων· τοῦτο γίνεται κατάδηλον ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς σχέσεως τοῦ Θρασυλόχου πρὸς τὸν λέγοντα ἐν τῷ Αἰγινητικῷ τοῦ Ἰσοκράτους, ὑπόκειται δὲ καὶ ἐν τῷ παραγγέλματι τοῦ Ἡσιόδου (Ἔ. καὶ Ἡ. 342)·

τὸν φιλέοντ' ἐπὶ δαῖτα καλεῖν, τὸν δ' ἐχθρὸν ἐᾶσαι.

Ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους μνημονευόμενος στίχος (Ἠθ. Ν. 1157b 13), ὁ παροιμίας τόπον πιθανώτατα καταλαβὼν

πολλὰς δὴ φιλίας ἀπροσηγορία διέλυσεν

ὑποδεικνύει τοὺς κινδύνους, οὓς διατρέχει ἡ φιλία ἐκ τῆς παραλείψεως τῆς ἀμοιβαίας ἐκδηλώσεως, αἰτία δὲ ταύτης δύναται νὰ εἶναι οὐ μόνον ὁ τοπικὸς χωρισμός, ἀλλὰ καὶ ἡ παραμέλησις τῆς ἀμοιβαίας ἐπισκέψεως καὶ ἀνταλλαγῆς φρονημάτων. Ὅτι πρέπει ν' ἀποφεύγωσι ταύτην, εἶναι πρόδηλον· περὶ δὲ τοῦ τοπικοῦ χωρισμοῦ δίδοται πολλάκις ὁ κανών, καθ' ὃν ὀφείλει τις νὰ μνημονεύῃ τῶν ἀπόντων φίλων ἐν τῇ καρδίᾳ αὐτοῦ καὶ ἐν τοῖς λόγοις ἐπίσης ὥσπερ καὶ τῶν παρόντων. Ὁ κανὼν οὗτος φαίνεται ὅτι διετυπώθη ὡρισμένως τὸ πρῶτον ἔν τινι ἀποφθέγματι τοῦ Πιττακοῦ ἢ Θάλεω (Στοϐ. 3, 79. Διογ. Λ. 1, 37)· ὁμοίως ἐπαναλαμϐάνεται παρ' Ἰσοκράτει (1, 26)· ἡ τήρησις αὐτοῦ ἀνακηρύσσεται οὐ μόνον ὑπὸ τοῦ Εὐριπίδου ἐν τῷ χαρακτηρισμῷ τοῦ Καπανέως (Ἱκ. 867), ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους ἐν τῇ γενικῇ ἀπαριθμήσει τῶν ἀξιοφιλήτων (Ῥητ. 1381ϐ 24) ὡς μία τῶν χαριεστάτων τοῦ ἀνθρώπου ἰδιοτήτων. Ἐὰν δὲ κατὰ τὰ πρότερον εἰρημένα οἱ Ἕλληνες μετὰ μεγάλης προσοχῆς παρετήρουν τὸ εὐφραῖνον ἢ λυποῦν ἄλλους, ἔγκειται ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος, ὅτι ἡ πρὸς τοὺς φίλους ὁμιλία παρεῖχε κατ' ἐξοχὴν εὐκαιρίαν πρὸς ἐφαρμογὴν τούτου. Αὐστηρὸν χωρισμὸν τοῦ φίλου ἀπὸ τοῦ κόλακος ἀπῄτουν ἐξαιρέτως οἱ φιλόσοφοι· ὁ Θεόφραστος ἰδίως, οὗ τινος ἡ πραγματεία ἐχρησίμευσεν ὡς πηγὴ τοῦ συγγράμματος τοῦ Πλουτάρχου, ἀνέπτυξε τὰ διακρίνοντα ἀμφοτέρους γνωρίσματα [6])· ἀλλ' αὐτὸ τοῦτο τὸ σύγγραμμα μνημονεύει, ὅτι καὶ ὁ φίλος ὀφείλει νὰ ἐκλέγῃ τρόπον ἀρεστὸν καὶ νἀποφεύγῃ πᾶσαν περιττὴν τραχύτητα, ὅταν παραινῇ τῷ ἁμαρτάνοντι φίλῳ (73α-74e). Ὅτι δ' ἐν περιπτώσει διαφορῶν πρὸς τοὺς φίλους «χρὴ ταχείας ποιεῖσθαι τὰς πρὸς τοὺς φίλους διαλλαγὰς τὰ ἁμαρτήματα ῥᾷον φέροντας μετὰ τῆς ἀμνηστίας», τοσοῦτον συχνὰ

ἐλέγετο, ὥστε ὁ Στοβαῖος συνήγαγε τὰς εἰς τοῦτο τὸ ζήτημα ἀναφερομένας ῥήσεις ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ τῶν ἠθικῶν αὐτοῦ ἐκλογῶν (Φωτ. βιβλ. 113α 38).

Ἐπειδὴ ἐν τῇ φιλίᾳ ἀπῃτεῖτο πρὸ πάντων εὐστάθεια καὶ μονιμότης, οὐχ ἥκιστα ἀπησχόλει τοὺς φιλοσόφους τὸ ζήτημα, πότε δικαιοῦταί τις νὰ διαλύῃ τὴν φιλίαν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐξετάζει αὐτὸ ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (κ. 3) καὶ ἐξάγει ἐκ τῶν ἀρχῶν αὐτοῦ τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἐν ταῖς φιλίαις ταῖς συναπτομέναις μόνον διὰ τὸ χρήσιμον ἢ τὸ ἡδὺ τὸ πρᾶγμα οὐδεμίαν ἔχει δυσχέρειαν, διότι αὗται διαλύονται, ὅταν μηκέτι ταῦτ' ἔχωσιν καὶ μόνον τότε « ἐγκαλέσειεν ἄν τις, εἰ διὰ τὸ χρήσιμον ἢ τὸ ἡδὺ ἀγαπῶν προσεποιεῖτο διὰ τὸ ἦθος· καὶ ὅταν μὲν διαψευσθῇ τις καὶ ὑπολάβῃ φιλεῖσθαι διὰ τὸ ἦθος, μηδὲν τοιοῦτον ἐκείνου πράττοντος, ἑαυτὸν αἰτιῷτ' ἄν· ὅταν δ' ὑπὸ τῆς ἐκείνου προσποιήσεως ἀπατηθῇ, δίκαιον ἐγκαλεῖν τῷ ἀπατήσαντι, καὶ μᾶλλον ἢ τοῖς τὸ νόμισμα κιβδηλεύουσιν, ὅσῳ περὶ τιμιώτερον ἡ κακουργία ». Ἐὰν δέ τις φιλῇ τὸν ἄλλον ὡς ἀγαθόν, γένηται δὲ μοχθηρὸς καὶ δοκῇ, ὀφείλει βεβαίως νὰ ἐμμένῃ ἐν τῇ ἀρχῇ, ὅτι φιλία μετὰ κακοῦ εἶναι καθ' ἑαυτὸ πρᾶγμα ἀδύνατον, ἀλλὰ πρὶν διαλύσῃ τὴν φιλίαν νὰ ἐξετάσῃ ἀκριβῶς, ἂν ἡ κακία εἶναι τῷ ὄντι ἀνίατος, « ἐπανόρθωσιν δὲ ἔχουσι μᾶλλον βοηθητέον εἰς τὸ ἦθος ἢ τὴν οὐσίαν (περιουσίαν), ὅσῳ βέλτιον καὶ τῆς φιλίας οἰκειότερον ». Καὶ τοῦτο ἐξετάζει ὁ Σταγειρίτης, ἂν ἡ παιδικὴ φιλία πρέπει νὰ διαρκῇ, « εἰ ὁ μὲν διαμένοι τὴν διάνοιαν παῖς, ὁ δ' ἀνὴρ εἴη οἷος κράτιστος », καὶ ἀποφαίνεται ὅτι συμβιοῦν μὲν τούτῳ οὐχ οἷόν τε, ἀλλὰ « δεῖ μνείαν ἔχειν τῆς γενομένης συνηθείας, καὶ καθάπερ φίλοις μᾶλλον ἢ ὀθνείοις οἰόμεθα δεῖν χαρίζεσθαι, οὕτω καὶ τοῖς γενομένοις ἀπονεμητέον τι διὰ τὴν προγεγενημένην φιλίαν, ὅταν μὴ δι' ὑπερβολὴν μοχθηρίας ἡ διάλυσις γένηται ». Ἐκ τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 1039 b) μανθάνομεν, ὅτι ὁ Χρύσιππος ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Περὶ φιλίας ἐδίδασκεν, « ὡς οὐκ ἐπὶ πᾶσι δεῖ τοῖς ἁμαρτήμασι τὰς φιλίας διαλύεσθαι·

προσήκει γὰρ τὰ μὲν ὅλως παραπέμπεσθαι, τὰ δὲ μικρᾶς ἐπιστροφῆς τυγχάνειν, τὰ δὲ καὶ ἐπὶ μεῖζον, τὰ δὲ ὅλως διαλύσεως ἀξιοῦσθαι»· Ἀλλ' ὁ Πλούταρχος μέμφεται αὐτὸν, ὅτι δὲν κατώρθωσε νὰ ἐξέλθῃ τῶν γενικῶν τούτων καὶ ἀορίστων κρίσεων καὶ νὰ προσδιορίσῃ ὁπωσοῦν σταθερὰ διακριτικὰ γνωρίσματα. Ἡ συνείδησις τοῦ λαοῦ ἠρκεῖτο πιθανῶς νἀκολουθῇ τῷ κανόνι, ὃν ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Μειδίου (118) τίθησι λέγων· «μετρία δίκη παρὰ τῶν φίλων ἐστίν, ἄν τι δοκῶσι πεποιηκέναι δεινόν, μηκέτι τῆς λοιπῆς φιλίας κοινωνεῖν, τὸ δὲ τιμωρεῖσθαι καὶ ἐπεξιέναι τοῖς πεπονθόσι καὶ τοῖς ἐχθροῖς παραλείπηται».

Ἀλλ' ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους γενομένη διάκρισις τῶν τριῶν εἰδῶν τῆς φιλίας ἦν μὲν ἀλλοτρία τῆς συνειδήσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, ἀλλ' ὅμως ὀρθοτάτη, καθ' ὅσον συνῇδε πρὸς τὰ γεγονότα τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Διότι ἀπέβλεπε μὲν τὸ ἰδεῶδες τοῦ ἔθνους εἰς τοῦτο, ὅπως ἡ γνησία φιλία ἔχῃ ὡς καρποὺς ἐξ ἴσου καὶ ἀχωρίστους ἀλλήλων ἀμοιβαίαν βοήθειαν, ὑψίστην ἀπόλαυσιν καὶ ἠθικὴν προαγωγήν, ἀλλ' ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ ἦσαν λίαν συχναὶ σχέσεις, ὧν σκοπὸς ἦν μόνη ἡ ὠφέλεια ἢ μόνη ἡ ἡδονή, ἡ δὲ συνήθεια νὰ ὑπάγωνται καὶ αὗται ὑπ' ἐκείνην τὴν ἔννοιαν ἔβλαπτε σπουδαίως. Αὕτη πολλαχῶς ἀτοπώτατα πράγματα περιέβαλλε διά τινος φαινομένης μόνον δικαιολογίας καὶ ἐβεβήλου κατὰ θλιβερὸν τρόπον τὸ ὄνομα τῆς φιλίας.

Ἤδη ἐκ τῶν ἀνωτέρω (σ. 440) λεχθέντων περὶ τῆς γνώμης τοῦ Σωκράτους καὶ τῆς ὑπὲρ αὐτῆς ἀπολογίας τοῦ Ξενοφῶντος προκύπτει, ὅτι ἐν τῇ περὶ τὴν κτῆσιν τῶν φίλων σπουδῇ οὐχὶ σπανίως ἐδέσποζε πλέον τοῦ δέοντος ὁ ὑπολογισμὸς τῆς ὠφελείας, ἣν οἱ φίλοι παρέχουσι· διότι τοῦ Σωκράτους αἱ συμβουλαὶ περὶ τούτου οὐδεμίαν ἐντύπωσιν ἠδύναντο νὰ ἐμποιήσωσιν, ἐὰν μὴ εὕρισκον ψυχὰς εὐδιαθέτους πρὸς τοῦτο. Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου ἦσαν καὶ εἰθισμένοι νὰ θεωρῶσι τὴν δραστήριον τῶν φίλων βοήθειαν τοσοῦτον ἀναγκαίαν, ὥστε τὴν πρὸς ταύτην ὑποχρέωσιν δὲν περιώριζον πάντοτε εἰς ἐκεῖνο, ὅπερ καθόλου εἶναι δίκαιον καὶ ἄδικον, ἕνεκα

δὲ τούτου ἐγεννᾶτο ἰδιάζουσά τις ἀμφιβολία, κατὰ πόσον διὰ τοῦτο ἐπετρέπετο νὰ θετῶνται ἄλλαι ἠθικαὶ ἀξιώσεις, ἥτις ἀμφιβολία ἀπησχόλει οὐ μόνον τὴν ἠθικὴν συνείδησιν τῶν πραττόντων ἀνθρώπων, ἀλλὰ καὶ τὴν διάνοιαν τῶν θεωρητικῶς τὰ πράγματα ἐξεταζόντων φιλοσόφων. Κατὰ τὸν Γέλλιον (1, 3) καὶ Διογένη τὸν Λαέρτιον (1, 71) ὁ Χίλων, γηραιὸς ἤδη ὤν, εἶπεν ὡς οὐδὲν συνειδείη ἄγνωμον ἑαυτῷ ἐν τῷ βίῳ· ἐδίσταζε δὲ περὶ ἑνός. Κρίνων γάρ ποτε φίλῳ δίκην, αὐτὸς μὲν κατὰ τὸν νόμον, τοὺς δὲ ἑτέρους τοὺς συνδικάζοντας ἔπεισεν ἀποδικάσαι αὐτοῦ, ἵνα ἀμφότερα, καὶ τὸν νόμον καὶ τὸν φίλον τηρήσῃ. Ἐάν τις ἐξετάσῃ τὴν ἐσωτερικὴν σημασίαν τῆς ὅλως ἰδιορρύθμου ταύτης πράξεως, πείθεται, ὅτι ὁ ὅρκος εἶναι τὸ ὅριον τῆς ὑπὲρ τοῦ φίλου ἐπιτρεπομένης ἀδικίας. Ὁ Χίλων μόνον παραβαίνων τὸν δικαστικὸν ὅρκον ἠδύνατο αὐτὸς νὰ ἐξενέγκῃ κρίσιν ἀθῳωτικήν, ἀλλὰ τοὺς δύο ἄλλους δικαστὰς ἠδύνατο, ὅπως διασώσῃ τὸ καθῆκον τῆς φιλίας, νὰ πείσῃ δι' ἀπατηλῶν ἐπιχειρημάτων, διότι εἰς τοῦτο οὐδεὶς ὅρκος ἐδέσμευεν αὐτόν. Τὸ αὐτὸ ἀξίωμα διαλάμπει καὶ ἐν τῇ ἀποκρίσει, ἣν ἔδωκεν ὁ Περικλῆς πρὸς φίλον τινὰ μαρτυρίας ψευδοῦς δεόμενον, ᾗ προσῆν καὶ ὅρκος, εἰπὼν ὅτι ὀφείλει μὲν νὰ συμπράττῃ τοῖς φίλοις, ἀλλὰ μέχρι τῶν θεῶν. Ὁ Γέλλιος, ὅστις ἐπίσης ἱστορεῖ τοῦτο [7]), ποιεῖται λόγον ἐν τῷ αὐτῷ χωρίῳ περὶ τῶν φιλοσόφων, οἵτινες ἐπραγματεύθησαν περὶ τοῦ ζητήματος, ἂν πρέπει νὰ βοηθῇ τις τῷ φίλῳ παρὰ τὸ δίκαιον καὶ πόσον καὶ τίνι τρόπῳ. Βαθύτατα καὶ ἀκριβέστατα πάντων λέγεται ὅτι ἐποίησε τοῦτο ὁ Θεόφραστος. Τὸ δὲ ἐξαγόμενον τῆς ἐρεύνης αὐτοῦ ἦν τόδε, ὅτι δύναταί τις νὰ ἀναλαμβάνῃ τὸ ὄνειδος μικρᾶς ἀδικίας, ἐὰν ἐκ ταύτης πηγάζῃ μεγάλη τις ὠφέλεια τοῦ φίλου, διότι αὕτη ἀντισταθμίζει ἐκεῖνο· ἀλλὰ προστίθησιν, ὅτι ἐν ἑκάστῃ μερικῇ περιπτώσει ἔχουσιν ἑκάστοτε ῥοπὴν ἐπὶ τῆς κρίσεως καὶ ἰδιαίτεροι λόγοι, ἐξ οὗ καθίσταται ἀδύνατον νὰ δοθῶσι γενικοὶ κανόνες. Ὡς συνήγορον ὁμοίας γνώμης μνημονεύει ὁ Γέλλιος τὸν Φαβωρῖνον· ὡσαύτως ὁ Κικέρων ἐν τῷ βιβλίῳ περὶ φιλίας (17, 61) πρεσβεύει

τὸ ἀξίωμα, ὅτι μικρά τις παρεκτροπὴ ἀπὸ τῆς ὁδοῦ τοῦ ὀρθοῦ ἐπιτρέπεται, ὅταν μέλλῃ νὰ σώσῃ τις τὴν ζωὴν ἢ τὴν ἀγαθὴν φήμην τοῦ φίλου. Ἀλλ' ἐγγὺς ἦν ὁ κίνδυνος, ἵνα ἡ ἀθέτησις τῶν αὐστηρῶν ἀξιώσεων τῆς δικαιοσύνης χάριν τῶν φίλων μὴ κρατηθῇ ἐντὸς τῶν ὑπὸ τῆς θεωρίας ταύτης χαραχθέντων ὁρίων· τὸν κίνδυνον δὲ τοῦτον δὲν ἐξέφυγον πάντοτε οἱ Ἕλληνες, διότι ἰδίως ὅτε διεκυβεύοντο δημόσια πράγματα, συχνότατα προὐτιμῶντο τοῦ κοινοῦ συμφέροντος αἱ ὑποχρεώσεις τῆς φιλίας. Ἡ σχέσις, ἐν ᾗ κατ' ἐξοχὴν ἐν Ἀθήναις πολλάκις διεπράττοντο τοιαῦτα ἁμαρτήματα, ἔφερε τὸ χαρακτηριστικὸν ὄνομα τῆς ἑταιρείας, ἥτις κυρίως μὲν ὤφειλε νὰ σημαίνῃ φίλων κοινωνίαν, ἀλλὰ πράγματι ἐδήλου σύνδεσμον ἀνδρῶν ἐπιδιωκόντων πολιτικοὺς σκοπούς.

Περὶ τοῦ ζητήματος ἂν ἐπιτρέπεται νὰ εἰσέρχηταί τις εἰς τοιαύτην ἑταιρείαν καὶ τῇ βοηθείᾳ αὐτῆς νὰ προάγῃ καὶ τὰ ἀτομικὰ αὐτοῦ συμφέροντα, ἔξοχοι πολιτικοὶ εἶχον καθ' ὑπερβολὴν διαφόρους γνώμας· περὶ τούτου ποικίλα διδάγματα παρέχουσιν ἡμῖν τὰ Πολιτικὰ παραγγέλματα τοῦ Πλουτάρχου (806 f-808 b) καὶ αἱ βιογραφίαι τοῦ Ἀριστείδου (2) καὶ τοῦ Ἀγησιλάου (23). Κατὰ ταῦτα «ὁ Θεμιστοκλῆς πρὸς τὸν ἀποφηνάμενον, ὡς ἄρξει καλῶς ἴσον ἅπασι παρέχων ἑαυτόν, Μηδέποτε, εἶπεν, εἰς τοιοῦτον ἐγὼ καθίσαιμι θρόνον, ἐν ᾧ πλέον οὐχ ἕξουσιν οἱ φίλοι παρ' ἐμοὶ τῶν μὴ φίλων»· ὁμοίως λέγεται ὁ Ἀγησίλαος, ὅτι ἔδειξε μεγάλην ἀδυναμίαν πρὸς τοὺς ἑαυτοῦ φίλους καὶ κατέβαλε π. χ. πᾶσαν αὐτοῦ τὴν ἰσχύν, ὅπως μένωσιν ἀτιμώρητοι αἱ αὐθαίρετοι πράξεις τοῦ Φοιβίδου καὶ τοῦ Σφοδρίου. Ἀλλ' ἕτεροι πολιτικοὶ τῶν Ἀθηνῶν εἶχον ὅλως ἀντιθέτους ἀρχάς. Ὁ δίκαιος Ἀριστείδης οὐδεμιᾶς ἑταιρείας μετέσχεν, ἀλλὰ «καθ' ἑαυτὸν ὥσπερ ὁδὸν ἰδίαν ἐβάδιζε διὰ τῆς πολιτείας, πρῶτον μὲν οὐ βουλόμενος συναδικεῖν τοῖς ἑταίροις ἢ λυπηρὸς εἶναι μὴ χαριζόμενος, ἔπειτα τὴν ἀπὸ τῶν φίλων δύναμιν οὐκ ὀλίγους ἰδὼν ἐπαίρουσαν ἀδικεῖν ἐφυλάττετο, μόνῳ τῷ χρηστὰ καὶ δίκαια πράττειν καὶ λέγειν ἀξιῶν θαρρεῖν τὸν ἀγαθὸν πολίτην». Ὁ Κλέων, «ὅτε πρῶτον

ἔγνω τῆς πολιτείας ἅπτεσθαι, τοὺς φίλους συναγαγὼν εἰς ταὐτό, διελύσατο τὴν φιλίαν πρὸς αὐτούς, ὡς πολλὰ τῆς ὀρθῆς καὶ δικαίας προαιρέσεως μαλάσσουσαν ἐν τῇ πολιτείᾳ καὶ παράγουσαν»· τὴν πρᾶξιν ταύτην ἐκφαυλίζει μὲν ὁ ἱστορῶν αὐτὴν Πλούταρχος ἐπαναλαμβάνων τὴν φερομένην τοῦ κοινοῦ κρίσιν περὶ αὐτοῦ, ἀλλ' ὁ σήμερον ἐξετάζων θεωρεῖ αὐτὴν ὡς περιποιοῦσαν τιμὴν τῷ ἀνδρί, αἰσθανομένῳ τὰ πολιτικὰ αὐτοῦ καθήκοντα. Ὁ δὲ Φωκίων οὐδὲ τῷ γαμβρῷ αὐτοῦ Χαρίλλῳ, δίκην ἔχοντι περὶ τῶν Ἁρπαλείων, συνεισῆλθεν, ἀλλ', Ἐγώ σε, φήσας, ἐπὶ πᾶσι τοῖς δικαίοις ἐποιησάμην κηδεστήν, ᾤχετο ἀπιών[8]). Ἀλλ' ὅτι τὸ δόγμα τοῦ Θεμιστοκλέους πλεῖστοι ἠσπάζοντο, δηλοῖ σαφῶς ῥῆσίς τις τοῦ Μένωνος ἐν τῷ ὁμωνύμῳ διαλόγῳ τοῦ Πλάτωνος (71 e)· διότι οὗτος γίνεται διερμηνεὺς μόνον γνώμης διαδεδομένης ἐν τοῖς συγχρόνοις αὐτοῦ, λέγων «ὅτι αὕτη ἐστὶν ἀνδρὸς ἀρετή, ἱκανὸν εἶναι τὰ τῆς πόλεως πράττειν, καὶ πράττοντα τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιεῖν, τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς, καὶ αὐτὸν εὐλαβεῖσθαι μηδὲν τοιοῦτον παθεῖν». Καὶ ὁ Σωκράτης ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 6, 25) λόγον ποιούμενος περὶ τῆς ἀξίας, ἣν ἔχει ὁ τῶν καλῶν κἀγαθῶν σύνδεσμος, ἀποφαίνεται ὅτι ὁ τοιούτους ἔχων συνεργοὺς καὶ τὴν πόλιν δυνατώτερος ἔσται εὐεργετεῖν καὶ τοῖς φίλοις τὰ δίκαια βοηθεῖν· τοῦτο οὕτω λεγόμενον εἶναι βεβαίως ὅλως ἀνεπίληπτον, ἀλλ' ἐν χρόνοις, καθ' οὓς πάντας κατεῖχεν ἡ μανία πρὸς τὰς πολιτικὰς ἑταιρείας, ῥᾳδίως ἠδύνατο νὰ ὁδηγήσῃ εἰς ἐπικίνδυνα συμπεράσματα, διότι τὰ ὅρια τῆς ἐννοίας τῶν δικαίων βεβαίως ὑπὸ πολλῶν ἐχαράσσοντο πολλῷ εὐρύτερα, ἢ ὅσον ἐφρόνει ὁ Σωκράτης. Ἀλλ' ὅτι ἐν τοῖς τότε πολιτικοῖς ἀγῶσι πολλαχῶς καὶ ὡς καθῆκον ἐθεωρεῖτο τὸ βοηθεῖν τοῖς φίλοις καὶ ἄδικον ἔχουσιν, ἀποδεικνύει ἀκριβέστατα ἴσως χωρίον τι τοῦ Λυσίου ἐν τῷ πρώτῳ λόγῳ Κατὰ Ἀλκιβιάδου (τοῦ νεωτέρου), ἔνθα λέγεται, ὅτι οἱ ἑταῖροι τούτου «δοκοῦσι βελτίους εἶναι σῴζοντες τοὺς φίλους» (19). Ἔν τινι χωρίῳ τοῦ λόγου Κατὰ Λεωκράτους (138) ὑποδεικνύει ὁ Λυκοῦργος, ὅτι παρὰ πολλοῖς ἴσως ἥ τε φι-

λία καὶ ἡ συγγένεια ἠδύνατο νὰ χρησιμεύσῃ ὡς δικαιολόγησις, ἐάν τις ἐτάσσετο ὑπὲρ τοῦ κατηγορουμένου καὶ ἐζήτει νὰ σώσῃ αὐτόν· ἀλλ' ἡ δικαιολογία αὕτη ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ δὲν ὠφέλει τοὺς συναπολογουμένους. Ἀφ' οὗ δὲ ἅπαξ εἰθίσθησαν εἰς τὴν ἔκφρασιν ταύτην, ἠδύναντο νὰ καταχρῶνται τῷ εὐγενεῖ ὀνόματι τῆς φιλίας πρὸς παρακάλυψιν καὶ τῶν χειρίστων πραγμάτων. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Κόνωνος (34. 35) διηγεῖται ὁ λέγων περὶ συλλόγου ἀνθρώπων, οἵτινες μεθ' ἡμέραν μὲν ἐμφανίζονται πάντοτε ὡς λίαν ἔντιμοι καὶ σοβαροί, νύκτωρ δέ, «ἐπειδὰν συλλεγῶσι καὶ μετ' ἀλλήλων γένωνται, κακῶν καὶ αἰσχρῶν οὐδὲν ἐλλείπουσι· καὶ ταῦτα τὰ λαμπρὰ καὶ νεανικά ἐστιν αὐτῶν· Οὐ γὰρ ἡμεῖς μαρτυρήσομεν ἀλλήλοις; οὐ γὰρ ταῦθ' ἑταίρων ἐστὶ καὶ φίλων;»

Καὶ ἕτερόν τι ἐλάττωμα εἶχεν ἡ ἰδέα, ὅτι ἡ δραστήριος ὑποστήριξις τῶν φίλων εἶναι τὸ κυριώτατον πάντων ἐν τῇ φιλίᾳ. Τοῦτο ἔχει τὴν ῥίζαν ἐν τῇ μεγάλῃ ἐκείνῃ ἐκτιμήσει τῆς ἁμίλλης, ἥτις πολλαχόθεν ὥριζε τὴν περὶ τοῦ βίου ἀντίληψιν τοῦ ἔθνους (πρβλ. τ. 1, σ. 240-244), ἀλλὰ δι' αὐτὸ τοῦτο ξενίζει πολὺ τὸν σημερινὸν παρατηρητήν. Ἐκεῖνο ὅπερ ὁ Περικλῆς ἐν τῷ ἐπιταφίῳ (Θουκ. 2, 40, 4) ἐγκωμιάζει ὡς πλεονέκτημα τῆς τῶν Ἀθηναίων πολιτείας, ὅτι δηλονότι οὐ πάσχοντες εὖ, ἀλλὰ δρῶντες κτῶνται τοὺς φίλους, ἔχει συνάφειαν πρός τι ἀξίωμα τοῦ ἰδωτικοῦ βίου, καθ' ὃ ἀγαθὸς ἀνὴρ δὲν πρέπει ἐν τούτῳ νὰ νικᾶται ὑπὸ τῶν φίλων, νὰ μὴ γίνηται τρόπον τινὰ ὀφειλέτης αὐτῶν. Ὁ Σωκράτης γράφει πρὸς τὸν Δημόνικον (26)· «Ὁμοίως αἰσχρὸν εἶναι νόμιζε τῶν ἐχθρῶν νικᾶσθαι ταῖς κακοποιίαις καὶ τῶν φίλων ἡττᾶσθαι ταῖς εὐεργεσίαις». Συχνάκις ἐξήνεγκον τὴν ἀρχὴν ἐκείνην ἰδίως ὁ Σωκράτης καὶ ὁ μαθητὴς αὐτοῦ Ξενοφῶν. Καθὰ λέγει ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1398 a 24-26), «Σωκράτης οὐκ ἔφη βαδίζειν ὡς Ἀρχέλαον· ὕβριν γὰρ ἔφη εἶναι τὸ μὴ δύνασθαι ἀμύνασθαι ὁμοίως εὖ παθόντα, ὥσπερ καὶ κακῶς». Ἔν τινι χωρίῳ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος (2, 5, 4. 5) λέγει, ὅτι ὅστις εὖ πάσχων ἀνέχεται, μηδὲν φροντίζων τοῦ ἀντευεργετεῖν,

ἀνωφελὴς ἂν εἴη φίλος· πρέπει δὲ νὰ ποιῆταί τις φίλον ἐκεῖνον, «ὅστις ἐγκρατὴς μὲν εἴη τῶν διὰ τοῦ σώματος ἡδονῶν, εὔνους δὲ καὶ εὐσύμβολος ὢν τυγχάνει καὶ φιλόνικος πρὸς τὸ μὴ λείπεσθαι εὖ ποιῶν τοὺς εὐεργετοῦντας αὐτόν, ὥστε λυσιτελεῖν τοῖς χρωμένοις». Ἐπαινεῖ τὸν Κριτόβουλον, πρὸς ὃν οἱ λόγοι οὗτοι ἀποτείνονται, ὅτι ἔγνωκεν ἀνδρὸς ἀρετὴν εἶναι νικᾶν τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιοῦντα, τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς (2, 6, 35), καὶ τὸν Ἑρμογένη, ὅτι ᾐσχύνετο εἰ ὠφελούμενος ὑπό τινος μὴ ἀντωφέλει αὐτόν (2, 10, 3). Αὐτὸς δὲ ὁ Ξενοφῶν τοσοῦτον σοβαρῶς ἐκλαμβάνει τὴν ἀξίαν τῆς τοιαύτης νίκης, ὥστε οὐ μόνον τὸν πρεσβύτερον Κῦρον ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (5, 1, 29), ἀλλὰ καὶ τὸν νεώτερον ἐν τῇ Ἀναβάσει (1, 9, 11) ποιεῖ μάλιστα εὐχομένους, ἵνα ταύτης παρὰ θεοῦ τύχωσιν· ἐν ἄλλῳ δέ τινι χωρίῳ τῆς Κύρου παιδείας (8, 2, 13) λέγει· «τὸ μὲν μεγέθει δώρων ὑπερβάλλειν πλουσιώτατον ὄντα οὐ θαυμαστόν· τὸ δὲ τῇ θεραπείᾳ καὶ τῇ ἐπιμελείᾳ τῶν φίλων βασιλεύοντα περιγίγνεσθαι τοῦτο ἀξιολογώτερον»· καὶ ἔν τινι τρίτῳ (5, 3, 32) συνιστᾷ αὐτὸ ὡς μέσον πρὸς κτῆσιν φίλων. Ἐν ταύταις ταῖς ἐφαρμογαῖς τὸ ἀξίωμα ἐκεῖνο μεταφέρεται καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὴν πολιτικὴν παλαίστραν καὶ διὰ τοῦτο ἀποβάλλει καὶ πᾶν τὸ ξενίζον ἡμᾶς· ἀλλ' ἀρχῆθεν ἐφηρμόζετο ἐν ταῖς σχέσεσι τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου, καὶ ἐνταῦθα ἡ δι' αὐτοῦ ἑρμηνευομένη θεωρία, ἥτις ἀποκλείει πᾶσαν ἀνύποπτον παραδοχὴν τοῦ εὐμενῶς προσφερομένου, ἔχει τι, ὅπερ ἀντιβαίνει πρὸς τὸ ἡμέτερον αἴσθημα. Δυσχερὲς ἀποβαίνει ἡμῖν νὰ συμβιβάσωμεν αὐτὸ πρὸς τὴν ἄλλην θερμότητα τῆς ἑλληνικῆς φιλίας· ἐν τούτοις διὰ τὰς μνημονευθείσας ῥήσεις τοῦ Περικλέους καὶ τοῦ Ἰσοκράτους οὐδαμῶς δικαιούμεθα νὰ θεωρῶμεν αὐτὸ ὡς μόνῳ τῷ Σωκράτει ἰδιάζον. Λέγει δὲ καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1169b 11), ὅτι φίλου ἔργον μᾶλλόν ἐστι τὸ εὖ ποιεῖν ἢ πάσχειν[9]).

Αἱ τὴν ἡδονὴν διώκουσαι φιλίαι, τοὐλάχιστον αἱ συνάπτουσαι ἄνδρας καὶ νεανίσκους, οὐ μόνον ὑπέκειντο εἰς συχνὴν διαφθορὰν διὰ τὴν παρακολουθοῦσαν αὐταῖς ὑλικὴν ἀπόλαυσιν, ἀλλὰ καὶ αἱ

κρίσεις περὶ τοῦ ἐν αὐταῖς θεμιτοῦ ἦσαν λίαν διάφοροι. Ἐν Σπάρτῃ φαίνεται ὅτι ἐν συνόλῳ ἐκράτουν αὐστηραὶ ἀρχαὶ (ὅρ. ἀν. σ. 442)· ἐν Κρήτῃ, Ἤλιδι καὶ Βοιωτίᾳ οὐδὲν πονηρὸν εὕρισκον ἐν ἐκείνῳ, ὅπερ ἡμῖν φαίνεται λίαν στυγερὸν (Ξεν. Συμπ. 8, 34. Λακ. Πολ. 2, 12. Πλάτ. Συμπ. 182 b. Νόμ. 1, 636 b. Ἡρακλ. Ποντ. 3, 5. Στράβ. 10, 483)· ἐν Ἀθήναις εἶχόν τινα ἐλευθερίαν ἀτομικαὶ γνῶμαι περὶ τῶν ὁρίων τοῦ θεμιτοῦ· ἐαν δὲ ἐνταῦθα ὁ ἑταιρήσας ἐστερεῖτο παντὸς πολιτικοῦ δικαιώματος (Αἰσχίν. 1, 19. Δημ. 22, 30. 73)[10]), ἀλλ' ὅμως καὶ τὴν σοβαρὰν γνώμην, ἣν ὁ Σωκράτης εἶχε περὶ τούτου κατὰ τὸν Ξενοφῶντα, ἠσπάζοντο μὲν πολλοὶ τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ, ἀλλ' οὐδαμῶς πάντες[11]). Ἰδίως ἐκηρύχθη πολλάκις ἐν αὐτοῖς τὸ ἐπισφαλὲς δόγμα, ὅτι χάριν τῆς ἐπ' ἀρετῇ καὶ σοφίᾳ προκοπῆς αὐτοῦ δύναται ὁ νέος πρὸς τὸν ἄνδρα νὰ ὑπερβῇ τὰ ὅρια τοῦ χρηστοῦ ἤθους· τὸ δόγμα τοῦτο ἀναπτύσσει κατ' ἐξοχὴν ὁ λόγος τοῦ Παυσανίου ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος, περὶ αὐτοῦ δὲ λέγει ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 752 a), ὅτι πολλαχῶς ἐχρησίμευεν ὡς εὐπρεπὴς πρόφασις ἀκολασίας[12]).

Ἡ φιλία ἠδύνατο νὰ διαφθαρῇ, καὶ ἐὰν ἡ σφοδρότης τοῦ συναισθήματος ἐν αὐτῇ ἐγίνετο πολὺ μεγάλη. Ἡ κρᾶσις τῶν Ἑλλήνων πολὺ ῥᾳδίως παρῆγεν εἰς τοῦτο, ἀλλ' ἐπειδὴ ἐκ τούτου προσεβάλλετο τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα τοῦ μέτρου, ἀείποτ' ἐδίδοντο αἱ προσήκουσαι νουθεσίαι, ὡς π. χ. ὑπὸ τοῦ Ἡσιόδου παραινοῦντος (Ἔ. καὶ Ἡ. 707)·

μηδὲ κασιγνήτῳ ἶσον ποιεῖσθαι ἑταῖρον,

καὶ ὑπὸ τοῦ Βίαντος, ὅστις ἔλεγεν, ὅτι ὀφείλομεν νὰ φιλῶμεν ὡς μισήσοντες καὶ νὰ μισῶμεν ὡς φιλήσοντες. Τὸ τελευταῖον παράγγελμα βεβαίως ὀλίγιστοι μόνον ἐπεδοκίμαζον. Ἐπειδὴ δὲ ἀναμφιβόλως ἐν ταῖς πολιτικαῖς σχέσεσιν εἶναι πολὺ δεδικαιολογημένον, διὰ τοῦτο ἐποιήσατο αὐτοῦ χρῆσιν εἷς τῶν μεγίστων πολιτικῶν τῆς ἀρχαιότητος, ὁ Δημοσθένης, συμβουλεύων ὅπως μή τις ὑπὸ στιγμιαίας τινὸς ψυχικῆς διαθέσεως κινούμενος ἐκτρέπηται χάριν ἑνὸς ἀτόμου εἰς βουλεύματα, μεγάλα καὶ σπουδαῖα τὰ ἐπα-

κολουθήματα ἔχοντα (23, 122), ἀλλ' ἐν τῇ ἐφαρμογῇ ἐπὶ τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐφαίνετο τοσοῦτον ψυχρὰν διδασκαλίαν περιέχον, ὥστε πάντοτε ἐξηγέρθη κατ' αὐτοῦ τὸ φυσικὸν αἴσθημα· καὶ ἡ ἀντιλογία, ἣν ὁ Κικέρων ἐν τῷ Λαιλίῳ (16, 59, 60) παριστάνει τὸν Σκιπίωνα ποιούμενον κατ' αὐτοῦ, οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ τὸ ἀπήχημα κρίσεως παρ' αὐτοῖς τοῖς Ἕλλησι γενικῶς κρατούσης. Ὁ Ἀριστοτέλης δὲν ἀποκρύπτει τὴν ἀηδίαν, ἣν ἐν αὐτῷ διεγείρει, διότι ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ἤθους τῶν γερόντων τῇ ἥκιστα εὐνοϊκῇ πρὸς αὐτοὺς λέγει, ὅτι οἱ γέροντες οὔτε φιλοῦσι σφόδρα οὔτε μισοῦσιν, «ἀλλὰ κατὰ τὴν Βίαντος ὑποθήκην καὶ φιλοῦσιν ὡς μισήσοντες καὶ μισοῦσιν ὡς φιλήσοντες» (1389 b 23), ἔν τινι δὲ ἄλλῳ χωρίῳ (1395 a 24-31) λέγει, ὅτι τὸ πρῶτον μέρος τῆς ὑποθήκης δύναταί τις νὰ μεταβάλῃ οὕτω· «δεῖ φιλεῖν ὡς ἀεὶ φιλήσοντα». Λεπτότατα ἑρμηνεύει τὴν περὶ αὐτῆς ἰδίαν γνώμην ὁ Σοφοκλῆς· ἐμβάλλει δηλονότι αὐτὴν εἰς τὸ στόμα τοῦ ἀπεγνωσμένου Αἴαντος ἐν τῷ διφορουμένην ἔννοιαν ἔχοντι μονολόγῳ, ἐν ᾧ ἐκφράζει τὴν πρόθεσιν, ὅτι τὸ λοιπὸν θὰ μάθῃ νὰ ὑπείκῃ τοῖς Ἀτρείδαις καὶ νὰ σέβῃ αὐτούς, ὅπως ἀποκρύψῃ τὸν σκοπὸν τῆς αὐτοχειρίας (678-683). Ὁ Πίνδαρος ἐν τῇ ἰδίᾳ αὐτοῦ ἐξομολογήσει, ἣν κατὰ τὸ τελευταῖον μέρος τῆς δευτέρας ᾠδῆς τῶν Πυθιονικῶν ποιεῖται πρὸς τὸν βασιλέα Ἱέρωνα, ἐγκαταπλέκει τὴν εὐχὴν τήνδε· «φίλον εἴη φιλεῖν· ποτὶ δ' ἐχθρὸν ἅτ' ἐχθρὸς ἐὼν λύκοιο δίκαν ὑποθεύσομαι» (83-85), ἴσως δὲ δὲν πλανᾶταί τις παραδεχόμενος ὅτι καὶ αὐτὸς ταῦτα λέγων θέλει διαρρήδην νὰ ἐναντιωθῇ τῇ γνώμῃ τοῦ Βίαντος [13]).

Ἀλλ' ἡ σφοδρότης ἐκείνη τοῦ συναισθήματος, ἥτις παρεῖχεν ἀφορμὴν εἰς παραινέσεις τοιαύτας, οἷαι αἱ μνημονευθεῖσαι, ἦτο καὶ ἡ αἰτία τῆς συχνῆς ἔχθρας. Ὁ σοφὸς Χίλων «ἀκούσας τινὸς λέγοντος μηδένα ἔχειν ἐχθρόν, ἠρώτησεν, εἰ μηδένα ἔχει φίλον, νομίζων ἐξ ἀνάγκης ἐπακολουθεῖν καὶ συνεμπλέκεσθαι φιλίαις ἀπεχθείας» (Διογ. Λ. 1, 69. Γέλλ. 1, 3, 31). Ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου τὸ μῖσος γειτνιάζει τῇ ἀγάπῃ, καὶ συνήθως ὁ πρὸς ἔνθερμον ἀγάπην διατεθειμένος εἶναι τοιοῦτος καὶ πρὸς σφοδρὸν μῖ-

σος. Τοιοῦτοι ἦσαν οἱ Ἕλληνες· ὅθεν οὐδὲν θαυμαστόν, ἂν ἐδούλευον τῇ ἔχθρᾳ οὕτως ἀπηνῶς, ὥσπερ ἀφ' ἑτέρου μετ' εὐγενοῦς ἐνθουσιασμοῦ παρεδίδοντο εἰς τὴν φιλίαν. Ἰδιαίτερα ἰδιώματα τοῦ ἐθνικοῦ αὐτῶν χαρακτῆρος συνετέλεσαν, ὥστε νὰ καταστήσωσιν ἐκείνην οὕτως εἰπεῖν νόμιμον σχέσιν ἔχουσαν τὰ ἴδια αὐτῆς καθήκοντα καὶ δικαιώματα.

Ὅσῳ εὐκολώτερον εἰς ὀργὴν ἐξήπτοντο, ὅσῳ χαλεπώτερον ἐγίνετο αὐτοῖς νὰ φέρωσι τὸ θέαμα τῆς ἀλλοτρίας εὐδαιμονίας, τοσούτῳ μείζων ἦν ὁ κίνδυνος τοῦ νὰ δηλητηριασθῶσιν αἱ ἐγκαρδιώταται φιλίαι αὐτῶν ὑπὸ τοιούτων αἰσθημάτων. Περὶ τοῦ φθόνου καθίσταται τοῦτο δῆλον ἤδη ἐκ τῶν ἀλλαχοῦ (τ. 1, σ. 319) μνημονευθέντων χωρίων τοῦ Ἰσοκράτους καὶ Ξενοφῶντος, ἅτινα δεικνύουσιν, ὅτι τοῖς Ἕλλησι καθόλου φυσικώτερον ἦν τὸ κλαίειν μετὰ κλαιόντων ἢ τὸ χαίρειν μετὰ χαιρόντων· καὶ ἡ ἀπόκρισις τοῦ Κλεοβούλου, ὅστις «ἐρωτηθείς, τίνα δεῖ φυλάττεσθαι, εἶπε τῶν μὲν φίλων τὸν φθόνον, τῶν δὲ ἐχθρῶν τὴν ἐπιβουλήν» (Ἀνθολ. Μον. 207), δηλοῖ ὅτι τὸ πρᾶγμα ἦν συνηθέστατον. Οὐχ ἧττον σπουδαία εἶναι ἡ μαρτυρία τοῦ Σωκράτους ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 6, 23). Ὁ Σωκράτης ἀναπτύσσει ἐνταῦθα τὴν ἰδέαν, ὅτι ἀληθὴς φιλία μόνον μεταξὺ καλῶν κἀγαθῶν εἶναι δυνατή, καὶ πρὸς ἀπόδειξιν τούτου λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις τάδε· «δύνανται δὲ καὶ χρημάτων οὐ μόνον τοῦ πλεονεκτεῖν ἀπεχόμενοι νομίμως κοινωνεῖν, ἀλλὰ καὶ ἐπαρκεῖν ἀλλήλοις· δύνανται δὲ καὶ τὴν ἔριν οὐ μόνον ἀλύπως, ἀλλὰ καὶ συμφερόντως ἀλλήλοις διατίθεσθαι, καὶ τὴν ὀργὴν κωλύειν εἰς τὸ μεταμελησόμενον προϊέναι· τὸν δὲ φθόνον παντάπασιν ἀφαιροῦσι, τὰ μὲν ἑαυτῶν ἀγαθὰ τοῖς φίλοις οἰκεῖα παρέχοντες, τὰ δὲ τῶν φίλων ἑαυτῶν νομίζοντες». Ἐκ τούτων ἐννοοῦμεν, ὅτι ἐν τῷ πραγματικῷ βίῳ τὸ μὲν ἰδανικὸν τῆς φιλίας ἦν πολὺ σπάνιον, ὁ δὲ κίνδυνος αὐτῆς ἐκ τῶν ἐνταῦθα ὑποδεικνυομένων σκοπέλων κατὰ πολὺ συχνότερος. Ὡς δραστικώτατον φάρμακον ἐναντίον τούτου τοῦ κινδύνου ἐθεώρουν τὴν ὕπαρξιν προσώπων, ἅτινα ἐχρησίμευον

ὡς ὀχετοὶ τρόπον τινά, δι' ὧν ἀπεκαθαίροντο τὰ πάθη τῆς φιλονεικίας καὶ τοῦ φθόνου τὰ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ἐρριζωμένα καὶ ἐφυλάσσετο ἀπὸ τοῦ μολύσματος αὐτῶν ἡ ἱερὰ χώρα τῆς φιλίας. Μετὰ πάσης τῆς ἀκριβείας ἐκφράζει τοῦτο βεβαίως ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Πῶς ἄν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο, λέγων τάδε· «Ἐπεὶ δὲ πάσαις κορυδαλλίσι χρὴ λόφον ἐγγενέσθαι κατὰ τὸν Σιμωνίδην, καὶ πᾶσα φύσις ἀνθρώπου φέρει φιλονεικίαν καὶ ζηλοτυπίαν καὶ φθόνον, κενεοφρόνων ἀνδρῶν ἑταῖρον, ὥς φησι Πίνδαρος, οὐ μετρίως ἄν τις ὠφελοῖτο τῶν παθῶν τούτων ποιούμενος εἰς τοὺς ἐχθροὺς ἀποκαθάρσεις καὶ ἀποστρέφων ὥσπερ ὀχετοὺς πορρωτάτω τῶν ἑταίρων καὶ οἰκείων» (91 e). Ἀλλ' ὅτι ὁ συγγραφεὺς οὗτος δὲν ἦτο ὁ πρῶτος Ἕλλην ὁ οὕτω σκεπτόμενος, δεικνύει τὸ ὑπ' αὐτοῦ πρὸς βεβαίωσιν τοῦ ἰσχυρισμοῦ αὐτοῦ παρατιθέμενον καὶ ἀλλαχοῦ μνημονευόμενον (Ἠθ. 813 a. πρβλ. Αἰλιαν. Ἱ. Π. 14, 25) παράδειγμα τοῦ Ὀνομαδήμου, πολιτικοῦ ἀνδρὸς τῶν ἐμπειροτάτων ἐν Χίῳ, ὅστις νικήσας τῇ στάσει «παρῄνει τοῖς ἑταίροις μὴ πάντας ἐξελάσαι τοὺς ἀντιστασιάσαντας, ἀλλ' ὑπολιπέσθαι τινάς, ὅπως, ἔφη, μὴ πρὸς τοὺς φίλους ἀρξώμεθα διαφέρεσθαι, τῶν ἐχθρῶν παντάπασιν ἀπαλλαγέντες». Ὅμοιον δὲ φρόνημα ἀναμφιβόλως περιέχουσι καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἐν τῷ Φιλήβῳ τοῦ Πλάτωνος (49 d) λεγόμενα καὶ ὑπὸ τοῦ Πρωτάρχου ἐπιδοκιμαζόμενα, ὅτι ἐπὶ μὲν τοῖς τῶν ἐχθρῶν κακοῖς οὔτ' ἄδικον οὔτε φθονερόν ἐστι τὸ χαίρειν· τὰ δέ γε τῶν φίλων ὁρῶντας ἔστιν ὅτε κακὰ μὴ λυπεῖσθαι, χαίρειν δὲ ἄδικόν ἐστιν. Τοῦτο ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τὸ πρότερον (τ. 1, σ. 319. 320) λεχθέν, ὅτι περὶ φθόνου πραγματικοῦ μόνον ἐν τῇ σχέσει πρὸς τοὺς φίλους ἠδύνατο νὰ γείνῃ λόγος, ἀλλὰ συγχρόνως δεικνύει, ὅτι ἐθεώρουν καὶ αὐτὴν τὴν χαιρεκακίαν ὡς ἐν τῷ φθόνῳ ὑπάρχουσαν καὶ σὺν αὐτῷ δεδομένην. Τῷ ὄντι πρῶτος ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1108 b 5) διέκρινε λογικῶς τὴν ἐπιχαιρεκακίαν τοῦ φθόνου, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1386 b 34) ἀποφαίνεται, ὅτι τοῦ αὐτοῦ ἤθους ἅπαντα

ταὐτά ἐστιν· «ὁ γὰρ αὐτός ἐστιν ἐπιχαιρέκακος καὶ φθονερός».

Ἀλλ' ὅμως ὑπάρχει καὶ εὐγενέστερός τις λόγος, ὅστις ἀπένεμεν ἀξίαν εἰς τὴν ὕπαρξιν τῶν ἐχθρῶν· ὁ ἀναλογιζόμενος δηλονότι τὴν ἐξ αὐτῶν προσδοκωμένην χλεύην ἠναγκάζετο νὰ προσέχῃ ἑαυτῷ καὶ μηδεμίαν λαβὴν νὰ παρέχῃ. Ἀπὸ τῆς ὄψεως ταύτης ἐξετάζεται τὸ πρᾶγμα, ὅσον ἡμεῖς γινώσκομεν, τὸ πρῶτον ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Παυσανίου ἐν τῷ συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος. Οἱ ὀνειδισμοὶ τῶν ἐχθρῶν καὶ αἱ νουθεσίαι τῶν φίλων, ὡς αὐτόθι λέγεται (183 b), ἠδύναντο νὰ ἐμποδίζωσι πάντα, ὅστις ἢ χρήματα βουλόμενος παρά του λαβεῖν ἢ ἀρχὴν ἄρξαι ἤ τιν' ἄλλην δύναμιν ἐθέλει ποιεῖν οἷά περ οἱ ἐρασταὶ πρὸς τὰ παιδικὰ ἄνευ ὀνείδους δύνανται νὰ πράττωσιν, εὐκόλως δ' αἰσθάνεταί τις ὅτι οἱ ὀνειδισμοὶ κυρίως ἐθεωροῦντο ὡς μείζονα ἐντύπωσιν ἐμποιοῦντες. Οἱ φιλόσοφοι τῆς Κυνικῆς σχολῆς Ἀντισθένης καὶ Διογένης ἠσπάσθησαν τὴν ἀρχὴν ταύτην, διότι ἔλεγον, «ὅτι τοῖς μέλλουσι σῴζεσθαι φίλων δεῖ γνησίων ἢ διαπύρων ἐχθρῶν· οἱ μὲν γὰρ νουθετοῦντες τοὺς ἁμαρτάνοντας, οἱ δὲ λοιδοροῦντες ἀποτρέπουσιν» (Πλούτ. Ἠθ. 74c. 82a. 89b). Ἐκτενέστατα ἐξήτασε τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ συγγράμματι αὐτοῦ Πῶς ἄν τις ἀπ' ἐχθρῶν ὠφελοῖτο, ἐν ᾧ συγχρόνως ἀποδεικνύει, ὅτι τοιαῦται σχέσεις συντελοῦσιν εἰς τὴν μόρφωσιν τοῦ χαρακτῆρος, καὶ διότι ἐθίζουσι τὸν ἄνθρωπον εἰς σεμνὴν ἠρεμίαν καὶ γενναῖον φρόνημα καὶ παροξύνουσι πρὸς ἀγαθὴν ἅμιλλαν.

Πρὸς τούτοις ἡ ἔχθρα εἶχεν ἰδιάζουσαν σημασίαν ἐν τῇ σφαίρᾳ τοῦ δικαίου. Ἐπειδὴ ἐν οὐκ ὀλίγαις περιπτώσεσιν, ἐν αἷς σήμερον ὁ πολίτης ἀναμένει τὴν ἄμυναν ἢ καταδίωξιν ἀπὸ τῆς κραταιᾶς χειρὸς τῆς πολιτείας, καὶ ἡ τὴν μεγίστην ἀνάπτυξιν λαβοῦσα ἀρχαία πολιτεία δὲν εἶχε τὰ πρὸς τοῦτο ἀναγκαῖα ὄργανα, διὰ τοῦτο καὶ αὐτὴ ἡ τελειότατα ὠργανισμένη δημοκρατία τῶν Ἀθηνῶν κατέλειπεν ἱκανῶς εὐρὺ στάδιον εἰς τὴν αὐτοδικίαν τῶν οἰκογενειῶν καὶ τῶν ἀτόμων, ἐντεῦθεν δὲ ἐγεννήθησαν μεταξὺ πολιτῶν σχέσεις οὐ μικρὰν ἀναλογίαν πρὸς τὸν πόλεμον ἔχουσαι.

Σαφέστατα δηλοῖ τοῦτο ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Ἀριστοκράτους (56). Δικαιολογεῖ τὸν ἀττικὸν νόμον, ὅστις, ἐάν τις ἀπέκτεινεν ὑπερασπιζόμενος σύζυγον ἢ θυγατέρα, ἐκήρυττε τοῦτον ἀθῷον, ὀρθότατα ποιῶν, ὡς λέγει ὁ Δημοσθένης· « ὅτι ὑπὲρ ὧν τοῖς πολεμίοις μαχόμεθα, ἵνα μὴ πάσχωσιν ὑβριστικὸν μηδ' ἀσελγὲς μηδέν, ὑπὲρ τούτων καὶ τοὺς φιλίους, ἐὰν παρὰ τὸν νόμον εἰς αὐτοὺς ὑβρίζωσι καὶ διαφθείρωσιν, ἔδωκεν ἀποκτεῖναι ». Ἡ ἐκ τοῦ φόνου μέλους τῆς οἰκογενείας ἐπιβαλλομένη τοῖς πλησιεστάτοις συγγενέσιν ἐκδίκησις ἔχει ἐντελῶς ὅμοιον χαρακτῆρα· ἀντικατέστησε μὲν ὁ νόμος τῆς πολιτείας τὴν βάρβαρον δι' αἵματος ἐκδίκησιν διὰ τῆς δικαστικῆς καταδιώξεως (ὅρ. ἀν. σ. 169. 170), ἀλλ' ὅμως τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος ἐν τοῖς περὶ τούτου πρακτέοις ἦν ἐν τῇ ἰδιωτικῇ ἐνεργείᾳ ἐκείνων, οἵτινες σοβαρὸν καθῆκον παρέβαινον, ἐὰν παρέλειπον τὴν κατηγορίαν. Τὸ ἔθος καταλεῖπον τὴν δικαστικὴν καταδίωξιν ἄλλων κακούργων εἰς τοὺς προσωπικοὺς ἐχθροὺς αὐτῶν, ἀνεγνώριζεν ὡσαύτως, ὅτι ὅλη ἡ σχέσις αὕτη ἦτο τρόπον τινὰ ἀναγκαία ἐντὸς τῆς ὑφεστώσης κοινωνικῆς καταστάσεως.

Πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος, πότε δικαιοῦταί τις νὰ θεωρῇ καὶ νὰ μεταχειρίζηται ἄλλον ὡς ἐχθρόν, ὀφείλομεν, ὡς οἴκοθεν δῆλον, νὰ παραβλέψωμεν τὰ ἐν τῷ ἔπει καὶ τῇ τραγῳδίᾳ περιγραφόμενα συμβάντα, διότι ταῦτα ἀναφέρονται εἰς σχέσεις ἐντελῶς διαφερούσας τῶν τοῦ ἰδιωτικοῦ βίου ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις. Ἐν πρώτοις ἀναμιμνησκόμεθα ἐνταῦθα ἐκείνην τὴν βαθέως ἐν τῇ διανοίᾳ τῶν Ἑλλήνων ἐρριζωμένην ἕξιν νὰ μὴ χωρίζωσιν ἐν τῇ ἠθικῇ κρίσει τὸ πρόσωπον ἀπὸ τοῦ πράγματος, ἧς ἕνεκα ἀπήτουν μετὰ τοῦ μίσους πρὸς τὸ κακὸν συγχρόνως καὶ τὸ πρὸς τὸν κακὸν (ὅρ. ἀν. σ. 384-386), εὐνόητον δέ, ὅτι τοῦτον ἡδέως ἐθεώρουν ὡς ἐχθρόν. Ὅθεν συνᾴδει βεβαίως πρὸς τὸ φρόνημα τῶν πλείστων Ἑλλήνων τὸ ὑπὸ τοῦ Πολεμάρχου λεγόμενον ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (1, 334 c), ὅτι « εἰκὸς μέν, οὓς ἄν τις ἡγῆται χρηστούς, φιλεῖν, οὓς δ' ἂν πονηρούς, μισεῖν ».

Ὡσαύτως τὰ ἐν ταῖς πολιτικαῖς φατρίαις ἐπικρατοῦντα πάθη

ῥᾳδίως παρέπειθον, ὥστε τὸν πολιτικὸν ἀντίπαλον νὰ θεωρῇ τις ἅμα καὶ προσωπικὸν ἐχθρόν. Ἐν ταῖς καταστάσεσι τῶν ἀρχαιοτέρων δημοκρατιῶν, ἐν αἷς αἱ πολιτικαὶ στάσεις τοσοῦτον ῥᾳδίως μετέπιπτον εἰς τὸν ἐμφύλιον πόλεμον, ὁ πολιτικὸς ἀντίπαλος ἠδύνατο μάλιστα νὰ ἐκληφθῇ παραπλήσιος τῷ ἐν πολέμῳ ἐχθρῷ· ὁ Θέογνις ἐχθροὺς αὐτοῦ νομίζει τοὺς δημοκρατικοὺς τῶν Μεγάρων, ὑφ' ὧν ἐξεβλήθη τοῦ οἴκου καὶ τῶν κτημάτων αὐτοῦ. Αἱ ἐν τοιαύταις σχέσεσι μορφωθεῖσαι δοξασίαι ἐπέδρων ἐν τῇ ἐπιδοκιμασίᾳ, ἧς ἐτύγχανε πάντοτε ὁ πολιτικὸς φόνος ἐν περιπτώσεσι δεινῆς βλάβης τοῦ κοινοῦ συμφέροντος ὑπὸ τῶν ἀντιπάλων· ἀλλά, καὶ ὅπου αἱ ἀντιθέσεις ἐπάλαιον ἐντὸς τῶν ὁρίων τοῦ νόμου, ὡς συνέβαινεν ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ ἐν τῇ ἀνεπτυγμένῃ δημοκρατίᾳ τῶν Ἀθηνῶν, τὸ φυσικὸν ἦτο, ὅτι ὁ ἀγὼν τῶν πολιτικῶν δογμάτων ἐξῆπτε τὰ πάθη, μεγάλη δὲ ἐξαίρεσις βεβαίως ἦν ὁ τρόπος τοῦ Φωκίωνος, ὅστις μόνον ἐν τοῖς δημοσίοις ἀγῶσι δεινὸς καὶ ἀπαραίτητος ὢν ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος, ἐν τοῖς ἰδίοις ἀμηνίτως καὶ φιλανθρώπως ἐχρῆτο τοῖς ἐκεῖ διαφερομένοις (Πλούτ. Ἠθ. 809 e). Ἐν πλείσταις περιπτώσεσι βεβαίως ὁ ὀπαδὸς τῆς ἀντιπάλου μερίδος ἐθεωρεῖτο ὡς λυμεὼν τῆς πατρίδος καὶ διὰ τοῦτο ὡς κακὸς ἄνθρωπος· καὶ πολλάκις μὲν αἱ τοιαῦται κρίσεις δὲν ἦσαν ὀρθαὶ ἴσως, ἀλλ' ὁ Δημοσθένης τοὐλάχιστον εἶχεν ἀναντιρρήτως δίκαιον, ὅτε ἐξήταζε τὸν Αἰσχίνην ἀπὸ τοιαύτης ἐπόψεως. Ἀλλὰ καὶ ὅτε τὰ πολιτικὰ κόμματα οὐδὲν ἄλλο ἦσαν ἢ συμμορίαι, ἃς διῄρει οὐχὶ ἡ διαφορὰ τῶν πολιτικῶν ἰδεῶν, ἀλλ' ἡ τῶν προσωπικῶν συμφερόντων, ἠδύνατο ἡ τοσοῦτον ῥᾳδίως ἐπιγιγνομένη ὑπερβολὴ ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς φιλίας νὰ συντελέσῃ, ὥστε τὰ μέλη μιᾶς ἀλλοτρίας ἑταιρείας νὰ θεωρῶνται ὡς ἐχθροί, διότι ἐγίνοντο ἐμπόδιον εἰς τοὺς σκοπούς, οὓς τὰ μέλη τῆς ἑτέρας ἐπεδίωκον, εἰς ἃ ἀπεδίδοντο πάντα τὰ δικαιώματα τῆς φιλίας.

Ὅτι δειναὶ ὕβρεις ἐναντίον μέλους οἰκογενείας ἠδύναντο νὰ ἐπιβάλλωσι τοῖς οἰκείοις καὶ ἰδίως τοῖς ἐκγόνοις τούτου τὸ καθῆκον τῆς ἀποκρούσεως τοῦ ὑβρίσαντος καὶ οὕτω νὰ γεννῶσι διαρ-

κεῖς οἰκογενειακὰς ἔχθρας, ἔχει βαθεῖαν τὴν ῥίζαν ἐν τῷ ἤθει τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ καὶ πηγάζει ἐκ τοῦ αὐτοῦ φρονήματος, ὅπερ ἐκδηλοῦται ἐν τῇ ἐκδικήσει δι' αἵματος. Παραδείγματα τούτου εὑρίσκομεν πολλὰ παρὰ τοῖς ῥήτορσιν. Ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ λόγου Κατὰ Θεοκρίνου λέγει ὁ ἀγορεύων, ὅτι ἀνέλαβε τὴν κατηγορίαν, διότι ὁ Θεοκρίνης ἔρριψε τὸν πατέρα αὐτοῦ εἰς δυστυχίαν καὶ ἐλπίζει, ὅτι οἱ δικασταὶ θὰ ἀκούσωσιν αὐτοῦ μετ' εὐνοίας, ὅτι τῷ πατρὶ βοηθῶν καὶ πειθόμενος ἀγωνίζεται. Ὡσαύτως ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ λόγου Κατὰ Νεαίρας λέγει ὁ κατήγορος, ὅτι ἐπέδωκε τὴν κατηγορίαν κατ' αὐτῆς, διότι ἠδικήθησαν ὑπὸ τοῦ Στεφάνου τοῦ συζύγου ἐκείνης μεγάλα καὶ εἰς κινδύνους κατέστησαν ὅ τε κηδεστὴς καὶ αὐτὸς καὶ ἡ ἀδελφὴ καὶ ἡ γυνὴ αὐτοῦ, ὥστ' οὐχ ὑπάρχων, ἀλλὰ τιμωρούμενος ἀγωνίζεται τὸν ἀγῶνα τοῦτον. Ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Ἀστυφίλου κλήρου (19. 20) διηγεῖται ὁ τούτου ἀδελφός, ὅτι, ὅτε ἀπέθνησκεν Εὐθυκράτης ὁ πατὴρ Ἀστυφίλου, ἐπέσκηψε τοῖς οἰκείοις μηδένα ποτὲ ἐᾶσαι ἐλθεῖν τῶν Θουδίππου ἐπὶ τὸ μνῆμα τὸ ἑαυτοῦ καὶ διὰ τοῦτο ὁ υἱὸς τοῦ Εὐθυκράτους Ἀστύφιλος, οὐδὲ πώποτε διελέχθη τῷ υἱῷ τοῦ Θουδίππου Κλέωνι οὐχ ἡγούμενος ὅσιον εἶναι, τοιαύτην αἰτίαν ἔχοντος Θουδίππου περὶ τὸν αὐτοῦ πατέρα, τῷ ἐκείνου υἱεῖ διαλέγεσθαι.

Ἀλλ' ὅτι ἐνίοτε καὶ βαρὺ ἀδίκημα, ὃ αὐτὸς ἔπαθέ τις, ἠδύνατο νὰ γείνῃ αἴτιον ἔχθρας διαρκοῦς πρὸς τὸν ἀδικήσαντα, εἶναι πρᾶγμα ἀνθρώπινον· ἀπόδειξις τούτου ἔστω ἡ πρότερον (σ. 406) ἤδη μνημονευθεῖσα δήλωσις τοῦ Διοδώρου παρὰ Δημοσθένει, ὅτι ἡγεῖτο τὸν Ἀνδροτίωνα ἀδιάλλακτον ἐχθρόν, διότι συκοφαντήσας αὐτὸν ὅτι τὸν ἑαυτοῦ πατέρα ἀπέκτεινε καὶ ἀσεβείας γραφὴν κατασκευάσας εἰς ἀγῶνα κατέστησεν (Δημ. 24, 8).

Περιστάσεις, οἷα ἡ τελευταῖον μνημονευθεῖσα, ἐλάμβανον πάντως χώραν, ἀλλὰ καθόλου οὐδὲν θὰ ἦτο ἐπισφαλέστερον ἢ τὸ ἐναλλάσσειν τὴν ἔννοιαν τοῦ ἐχθροῦ πρὸς τὴν τοῦ προσωπικῶς ἀδικήσαντος. Ἡ ἔχθρα ὥσπερ καὶ ἡ φιλία περιέχει τὴν ἔννοιαν μακροτέρας διαρκείας, ἐνῷ πρὸς τὸ ἁπλοῦν προσωπικὸν ἀδίκημα

ἡ μακροτέρα μνησικακία δὲν θεωρεῖται ὡς φυσική, τοῦτο συνήθως πρέπει ταχέως ἢ νὰ ἀνταποδοθῇ ἢ νὰ συγχωρηθῇ. Δι' αὐτὸ τοῦτο παροδικὴ διατάραξις τῆς ὁμονοίας ἐκ προσωπικοῦ ἀδικήματος δύναται μεταξὺ φίλων νὰ λάβῃ χώραν, ὡς τὸ παράγγελμα τοῦ Ἡσιόδου (Ἔ. καὶ Ἡ. 709-713) σαφέστατα δεικνύει, καθ' ὃ ἐὰν ὁ φίλος σὲ λυπήσῃ

ἤ τι ἔπος εἰπὼν ἀποθύμιον ἠὲ καὶ ἔρξας,
δὶς τόσα τίνυσθαι μεμνημένος· εἰ δέ σέ γ' αὖτις
ἡγεῖτ' ἐς φιλότητα, δίκην δ' ἐθέλησι παρασχεῖν,
δέξασθαι·

ὅμοια παραγγέλματα περιεῖχε πιθανῶς τὸ μὴ περισωθὲν κεφάλαιον τῶν Ἐκλογῶν τοῦ Στοβαίου «Ὅτι χρὴ ταχείας ποιεῖσθαι τὰς πρὸς τοὺς φίλους διαλλαγάς» κτλ. (ὅρ. ἀν. σ. 451). Ἀλλὰ πρὸς τὴν ἔχθραν ἔχει ἡ ἐκ τῆς προσβολῆς παραχθεῖσα κατάστασις ὡς ἡ ὀργὴ πρὸς τὸ μῖσος. Διότι ἐν συνόλῳ τοὐλάχιστον δύνανται ἐπὶ τῆς ψυχικῆς διαθέσεως πρὸς τὸν ἀδικήσαντα καὶ τῆς πρὸς τὸν ἐχθρὸν νὰ ἐφαρμοσθῶσιν αἱ διαφοραί, ἃς ὁ Ἀριστοτέλης καταδεικνύει ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1382a1-15) ὡς ὑπαρχούσας μεταξὺ τῶν δύο ἐκείνων παθῶν· αἱ διαφοραὶ αὐταί εἰσιν αἵδε· «ἡ μὲν ὀργὴ ἀεὶ περὶ τὰ καθ' ἕκαστα, τὸ δὲ μῖσος καὶ πρὸς τὰ γένη· τὸν γὰρ κλέπτην μισεῖ καὶ τὸν συκοφάντην ἅπας· καὶ τὸ μὲν ἰατὸν χρόνῳ, τὸ δ' ἀνίατον· καὶ τὸ μὲν λύπης ἔφεσις, τὸ δὲ κακοῦ· καὶ τὸ μὲν μετὰ λύπης, τὸ δ' οὐ μετὰ λύπης· ὁ μὲν γὰρ ὀργιζόμενος λυπεῖται, ὁ δὲ μισῶν οὔ· καὶ ὁ μὲν πολλῶν ἂν γενομένων ἐλεήσειεν, ὁ δ' οὐδενός· ὁ μὲν γὰρ ἀντιπαθεῖν βούλεται ᾧ ὀργίζεται, ὁ δὲ μὴ εἶναι». Εὐκόλως παρατηροῦμεν ἐνταῦθα, ὅτι ὁ Σταγειρίτης συμφωνεῖ πρὸς τὴν γνώμην σύμπαντος τοῦ ἔθνους ἐν τούτῳ, ὅτι οὐδαμῶς θεωρεῖ τὸ μῖσος ὡς πρᾶγμα ἀπολύτου ἀποδοκιμασίας ἄξιον, διότι παρὰ τοῖς Ἕλλησι τὸ ἄξιον ἀποδοκιμασίας αἴσθημα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπον ἦν οὐχὶ τὸ μῖσος, ἀλλ'

ὁ φθόνος. Τοῦτο τὸ γεγονὸς διασαφηνίζει ἡμῖν κάλλιστα ὁ Πλούταρχος ἐν τῇ πραγματείᾳ Περὶ φθόνου καὶ μίσους, ἐν ᾗ ἀποδεικνύει, ὅτι τὸ μὲν μῖσος συχνότατα, ὁ δὲ φθόνος οὐδέποτε πηγάζει ἐκ δικαίας αἰτίας καὶ ὅτι ἐκεῖνο μὲν στρέφεται φύσει πρὸς τὸ κακόν, οὗτος δὲ τοὐλάχιστον ἐν πολλαῖς περιπτώσεσι πρὸς τὸ ἀγαθὸν τοῦ φθονουμένου, διότι τὸν φθόνον ἐγείρουσι τά τε ἠθικὰ πλεονεκτήματα καὶ ἡ εὐτυχία τοῦ ἄλλου· τούτοις δ' ἐπισυνάπτεται καὶ ἡ σπουδαία παρατήρησις, «ὅτι μισεῖν μὲν πολλοὺς ὁμολογοῦσιν ἔνιοι, φθονεῖν δ' οὐδενὶ λέγουσιν» (537d).

Ἐπειδὴ κατὰ τὴν ἀντίληψιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους ἓν ἐκ τῶν ἔργων τῆς ἔχθρας ἦν νὰ κωλύῃ, ὅπως ἡ φιλία βλάπτηται ἐκ τῆς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ ὑπαρχούσης ἤδη ῥοπῆς πρὸς φθόνον καὶ χαιρεκακίαν, συνήθισαν νὰ θεωρῶσι τὴν χαρὰν ἐπὶ τοῖς παθήμασι τοῦ ἐχθροῦ ὡς συναίσθημα οὐ μόνον εἰς τὸν ὕψιστον βαθμὸν ἡδύ, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐντελῶς θεμιτόν, ὥσπερ ὑποδεικνύει καὶ τὸ ἀνωτέρω ἤδη (σ. 461) μνημονευθὲν χωρίον τοῦ πλατωνικοῦ Φιλήβου. Ἤδη ὁ Θαλῆς λέγεται ὅτι ἐρωτηθεὶς «Πῶς ἂν τις ἀτυχίαν ῥᾷστα φέρει; εἰ τοὺς ἐχθροὺς χεῖρον πράσσοντας βλέποι», εἶπεν (Διογ. Λ. 1,36). Ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις τοῦ Εὐριπίδου (938-940) ὁ ἄγγελος ἄγων τὸν Εὐρυσθέα λέγει πρὸς τὴν Ἀλκμήνην·

ἐμοὶ δὲ πρὸς σὲ τόνδ' ἐπιστέλλουσ' ἄγειν,
τέρψαι θέλοντες σὴν φρέν'· ἐκ γὰρ εὐτυχοῦς
ἥδιστον ἐχθρὸν ἄνδρα δυστυχοῦνθ' ὁρᾶν.

Ἐν Ἡρακλεῖ Μαινομένῳ τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (731 - 733) ὁ Ἀμφιτρύων ἐκδηλοῖ τὴν χαρὰν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Λύκου λέγων·

εἶμι δ' ὡς ἴδω νεκρὸν
πίπτοντ'· ἔχει γὰρ ἡδονὰς θνήσκων ἀνὴρ
ἐχθρὸς τίνων τε τῶν δεδραμένων δίκην.

Καὶ ἐν ταῖς Βάκχαις ὁ ὑπὸ πάθους κατεχόμενος ἐχθρὸς δὶς ἐπα-

ναλαμβάνει τὸν ἐπῳδὸν ἐν σχέσει πρὸς τὸν ἐπικείμενον θάνατον τοῦ Πενθέως (877-880 καὶ 897-900)·

Τί τὸ σοφὸν ἢ τί τὸ κάλλιον
παρὰ θεῶν γέρας ἐν βροτοῖς
ἢ χεῖρ' ὑπὲρ κορυφᾶς
τῶν ἐχθρῶν κρείσσω κατέχειν;

'Αλλὰ τὸ βλάπτειν τοὺς ἐχθροὺς ἔχει παρὰ τοῖς Ἕλλησι καὶ ἑτέραν τινὰ ἠθικὴν ἀξίαν. Ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ τῶν τεχνικῶν ὅρων τοῦ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ ἐγένετο λόγος περὶ τῆς χαρακτηριστικῆς ἐκείνης ἐννοίας τῆς ἀ ρ ε τ ῆ ς, ἐξ ἧς οἱ ἠθικοὶ φιλόσοφοι ἐμόρφωσαν τὴν τῆς ἠθικῆς ἀρετῆς· ἀλλ' ἡ θεωρία τοῦ λαοῦ συνῆπτε μετ' αὐτῆς τὴν ἔννοιαν ἐκείνου τοῦ προτερήματος προσώπου ἢ πράγματος, οὗ ἕνεκα τοῦτο μάλιστα τιμᾶται, διότι δι' αὐτοῦ ἐκπληροῖ τὸν ἰδιαίτερον αὐτοῦ προορισμὸν (τ. 1, σ. 368. 369), κατὰ τὴν σημασίαν δὲ ταύτην ἡ ἱκανότης τοῦ εὖ ποιεῖν τὸν φίλον καὶ κακῶς τὸν ἐχθρὸν ἐθεωρεῖτο ὡς ἡ πρωτίστη τοῦ ἀνδρὸς ἀρετή. Ἔν τινι χωρίῳ τοῦ πλατωνικοῦ διαλόγου Μένωνος (71 e), ἐν ᾧ γίγνεται λόγος περὶ τῆς διαφορᾶς τῆς ἀρετῆς τῶν διαφόρων φύλων καὶ ἡλικιῶν, ταύτην τὴν γνώμην ἀποφαίνεται ὁ Θεσσαλὸς Μένων· ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 6, 35) ἀποδίδοται τῷ Κριτοβούλῳ ὑπὸ τὴν μορφὴν τήνδε· «νικᾶν τοὺς μὲν φίλους εὖ ποιοῦντα τοὺς δ' ἐχθροὺς κακῶς» καὶ ἐνταῦθα ἐπαναλαμβάνεται ὀλίγον μεταβεβλημένη, ὅταν ὁ Σωκράτης ἐν ἑτέρῳ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος (2, 3, 14) ὑπομιμνήσκῃ τὸν Χαιρεκράτη, ὅτι «πλείστου γε δοκεῖ ἀνὴρ ἐπαίνου ἄξιος εἶναι, ὃς ἂν φθάνῃ τοὺς μὲν πολεμίους κακῶς ποιῶν, τοὺς δὲ φίλους εὐεργετῶν»· καὶ καθόλου πολλαὶ ἐκφράσεις τῶν συγγραφέων ἐκ ταύτης τῆς ἰδέας πηγάζουσιν, ἐν αἷς ὁ τοιοῦτος τρόπος θεωρεῖται ὡς τὸ φυσικὸν τέλος, πρὸς ὃ ὀφείλει νὰ τείνῃ ὁ ἀνὴρ καὶ μόνον ἡ ἔννοια τῆς ἀρετῆς δὲν ὀνομάζεται διαρρήδην. Μία τῶν ἐνθερ-

μοτάτων καὶ πρωτίστων εὐχῶν, ἃς ὁ Σόλων εὔχεται ἐν ταῖς «Ὑποθήκαις εἰς ἑαυτὸν» εἶναι αὕτη (13, 5)·

εἶναι δὲ γλυκὺν ὧδε φίλοις, ἐχθροῖσι δὲ πικρόν,
τοῖσι μὲν αἰδοῖον, τοῖσι δὲ δεινὸν ἰδεῖν.

Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Ὑπὲρ τοῦ στρατιώτου (14), ὅπως ἀποδείξῃ ὁ ἀγορεύων, ὅτι ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸν Σώστρατον οὐδόλως μετέβαλεν εἰς τἆλλα τὴν θέσιν αὐτοῦ, διατείνεται, ὅτι γνώριμος γενόμενος διὰ τῆς ἐκείνου δυναστείας οὔτ' ἐχθρὸν ἐτιμωρήσατο, οὔτε φίλον εὐηργέτησεν· κατωτέρω δὲ λέγει πρὸς τοὺς δικαστάς (20)· «τούτων μὲν ἀδικούντων μετρίως ἂν ἠγανάκτουν, ἡγούμενος τετάχθαι τοὺς μὲν ἐχθροὺς κακῶς ποιεῖν, τοὺς δὲ φίλους εὖ· παρ' ὑμῶν δὲ τοῦ δικαίου στερηθεὶς πολὺ ἂν μᾶλλον λυπηθείην». Ἐν τῷ λόγῳ Κατ' Ἀνδοκίδου, ὅστις φέρει ὡσαύτως τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου, ὁ κατηγορούμενος καθίσταται τὸ μὲν καταγέλαστος, τὸ δὲ βδελυκτὸς, διότι καταγγέλλεται, ὅτι «τέχνην ταύτην ἔχει, τοὺς μὲν ἐχθροὺς μηδὲν ποιεῖν κακόν, τοὺς δὲ φίλους ὅ,τι ἂν δύνηται κακόν» (7). Ἐν τῷ Ἱέρωνι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 2) μακαρίζει ὁ Σιμωνίδης τοὺς βασιλεῖς, ὅτι ἱκανώτατοί εἰσι κακῶσαι μὲν ἐχθρούς, ὀνῆσαι δὲ φίλους. Ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ ὁ ἀποθνήσκων Κῦρος περαίνει τὴν πρὸς τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ παραίνεσιν λέγων· «τοῦτο μέμνησθέ μου τελευταῖον, τοὺς φίλους εὐεργετοῦντες καὶ τοὺς ἐχθροὺς δυνήσεσθε κολάζειν» (8, 7, 28), ὁ δὲ Ἀστυάγης ἐν αὐτῇ ἔχει μεγάλας ἐλπίδας περὶ τοῦ Κύρου «ἄνδρα ἔσεσθαι ἱκανὸν καὶ φίλους ὠφελεῖν καὶ ἐχθροὺς ἀνιᾶν» (1, 4, 25). Καὶ ὁ Πολέμαρχος ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (331 e-332 b) ὁρμᾶται ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ ἀπὸ τῆς ἀρχῆς, ὅτι δικαιοσύνη ἐστὶ τὸ τὰ ὀφειλόμενα ἑκάστῳ ἀποδιδόναι, ὀφείλει δέ τις τοὺς μὲν φίλους ἀγαθὸν μέν τι δρᾶν, κακὸν δὲ μηδέν· τῷ δὲ ἐχθρῷ παρά γε τοῦ ἐχθροῦ ὀφείλεται, ὅπερ καὶ προσήκει, κακόν τι[14]).

Ὅτι πᾶσα πολιτεία ὀφείλει ἐκεῖνο νὰ ἐπιδιώκῃ, ὡς σύμμαχος

μὲν νὰ εἶναι περιζήτητος, ὡς ἐχθρὸς δὲ φοβερός, ὁμολογεῖται καὶ σήμερον· ἐὰν δὲ οἱ Ἕλληνες εἶχον τὴν αὐτὴν ἀξίωσιν παρὰ τοῦ ἰδιώτου, τοῦτο κατὰ μέγα μέρος ἦν ἐπακολούθημα κοινωνικῆς καταστάσεως, ἐν ᾗ ἡ σωτηρία τοσούτων συμφερόντων διετέλει καταλελειμμένη εἰς τὴν ἐλευθέραν δρᾶσιν τῶν ἀτόμων· εἶχε δ' ἅμα ῥοπὴν πρὸς τοῦτο ἐκείνη ἡ ἐν τοῖς ἡγουμένοις πολλαχῶς καταδειχθεῖσα οὐσιώδης ἔλλειψις τῆς ἐθνικῆς ἠθικῆς τῶν Ἑλλήνων, ἥτις καὶ ἐν τῇ ἐνδεχομένῃ περιπτώσει τῆς ἀτιμώσεως καὶ τῆς κατάρας ἐξεδηλοῦτο, ἡ ἔλλειψις δηλονότι σαφοῦς συνειδήσεως τῆς σχέσεως τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν ἄνθρωπον ᾗ τοιοῦτον. Ἀλλ' ὅμως θὰ ἦτο ὅλως ἐσφαλμένον νὰ ὑπολάβωμεν, ὅτι οὐδὲν στοιχεῖον μετριάζον τὸ πρᾶγμα παρείπετο ταύτῃ τῇ μεταφορᾷ τῆς ἰδέας τοῦ πολέμου εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον. Ἐν πρώτοις παρατηροῦμεν, ὅτι τὸ πλεονέκτημα, ὅπερ τις κερδαίνει δραστηρίως κατὰ τῶν ἑαυτοῦ ἐχθρῶν ἐπεξιών, ἔχει σημασίαν μόνον πρὸς τὴν ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ ἰσχὺν αὐτοῦ, ἀλλὰ μάτην ἠθέλομεν ζητήσει ἔνδειξίν τινα, ὅτι οὕτως γίγνεται καὶ τοῖς θεοῖς ἀρεστότερος. Φαίνεται σχεδὸν τοὐναντίον, ὡς εἰ τὸ διαλλακτικὸν ἦθος θεωρεῖται μᾶλλον ὡς ἐφελκόμενον τὴν τῶν θεῶν εὔνοιαν. Τοῦτο συνάγεται ἐκ τοῦ πολλάκις ὑπὸ τῶν ἀττικῶν ῥητόρων (Ἀντιφ. 6, 39. Ἰσοκρ. 17, 17. Δημ. 36, 15) μνημονευομένου ἔθους, καθ' ὃ οἱ ἀντίδικοι, ἐὰν ἤθελον νὰ διαλύσωσιν εἰρηνικῶς τὰς διαφορὰς αὐτῶν, συνήρχοντο ἐν ἱεροῖς [15]· καὶ μάλιστα ἔν τινι χωρίῳ τοῦ Ἴωνος τοῦ Εὐριπίδου (1045-1047) ὁ παιδαγωγὸς φέρει εἰς ποιάν τινα ἀντίθεσιν τὴν εὐσέβειαν πρὸς τὴν βλάβην τῶν ἐχθρῶν λέγων·

τὴν δ' εὐσέβειαν εὐτυχοῦσι μὲν καλὸν
τιμᾶν· ὅταν δὲ πολεμίους δρᾶσαι κακῶς
θέλῃ τις, οὐδεὶς ἐμποδὼν κεῖται νόμος.

Ὅτι δὲ ἐν τῷ βλάπτειν τοὺς ἐχθροὺς μόνον ἡ ἐκτίμησις παρὰ τοῖς ἀνθρώποις ὑποφαίνεται ὡς ἀμοιβή, ἐκφράζει καὶ στίχος τις τῆς

Μηδείας τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (810), καθ' ὃν τῶν τοιούτων ὁ βίος ἐστὶν εὐκλεέστατος, οἵτινες τοῖς μὲν ἐχθροῖς εἰσι βαρεῖς, τοῖς δὲ φίλοις εὐμενεῖς [16]). Πρὸς τούτοις εἶναι πολὺ εὐνόητον, ὅτι τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα τοῦ μέτρου, ὅπερ ἤδη ἐλάμβανεν ἀφορμὴν ἔσθ' ὅτε νὰ ἀποδοκιμάζῃ τὰς ὑπερβολὰς τοῦ συναισθήματος τῆς φιλίας, ἀντετάσσετο ἔτι σαφέστερον πρὸς τὴν ἐκβαίνουσαν τοῦ προσήκοντος ὁρίου ἔχθραν. Τὸ προσῆκον δὲ ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει διερμηνεύει μετὰ πάσης τῆς σαφηνείας ἡ παραίνεσις τοῦ χοροῦ πρὸς τὴν Ἠλέκτραν παρὰ Σοφοκλεῖ (Ἠλ. 177)·

μήθ' οἷς ἐχθαίρεις ὑπεράχθεο μήτ' ἐπιλάθου.

Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἀναμφιβόλως συνεφώνει πρὸς φυσικόν τι καὶ λίαν διαδεδομένον αἴσθημα, ὅτε τοῦ παραγγέλματος τοῦ Βίαντος, ὅτι ὀφείλει τις νὰ φιλῇ ὡς μισήσων καὶ νὰ μισῇ ὡς φιλήσων, μόνον τὸ δεύτερον μέρος ἐπεδοκίμαζε (ὅρ. ἀν. σ. 459), ἴσως δὲ καὶ ὁ Σοφοκλῆς τοιαύτην τινὰ ἰδέαν προὐτίθετο νὰ ἐκδηλώσῃ, ὅτε ἐποίει τὸν Αἴαντα τὸ παράγγελμα ἐκεῖνο ἐπαναλαμβάνοντα. Εἰ καὶ μεταχειρίζεται δηλονότι ὁ ποιητὴς αὐτὸ κυρίως πρὸς χαρακτηρισμὸν τῆς στιγμιαίας ψυχικῆς διαθέσεως τοῦ ἥρωος αὐτοῦ (ὅρ. ἀν σ. 459), ὅμως δεικνύει συγχρόνως διὰ τῆς οἰκονομίας τοῦ δράματος, ὅτι ἡ πραγματικὴ προϋπόθεσις τοῦ περὶ τῶν ἐχθρῶν διαλαμβάνοντος μέρους ἐμπεριέχει ἀλήθειαν, διότι ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ ἀσπονδότατος ἐχθρὸς τοῦ ζῶντος Αἴαντος, μεταβάλλεται μετὰ τὸν τούτου θάνατον εἰς φίλον αὐτοῦ.

Ἕτερος λόγος ἐπιτήδειος εἰς τὸ νὰ περιστέλλῃ τὴν λίαν ἄμετρον ἐπίδειξιν τῆς ἔχθρας, ἦν ὁ αὐτοσεβασμός. Καὶ ὕστερον [17]) θὰ γείνῃ λόγος περὶ τούτου, ὅτι τὸ ἀληθεύειν ᾐσθάνετο ἐν πρώτοις ὁ Ἕλλην ὡς ἀπαίτησιν τῆς προσωπικῆς αὐτοῦ ἀξιοπρεπείας· ἐντεῦθεν συνάγεται σχεδὸν ἀμέσως, ὅτι καὶ ἐν τῷ ἀγῶνι κατὰ τοῦ ἐχθροῦ δὲν πρέπει νὰ γίνηται χρῆσις τῶν ὅπλων τῆς συκοφαντίας καὶ διαβολῆς. Τοὐναντίον τὸ ἀποδιδόναι αὐτῷ πᾶσαν δικαιοσύνην φαί-

νεται ὡς τὸ πρεπωδέστατον. Κατά τι λόγιον παλαιᾶς δημώδους σοφίας, ὅπερ ὁ Πίνδαρος (Πυθ. 9, 93-96) ἀνάγει εἰς τὸν θαλάσσιον γέροντα Νηρέα, ὀφείλει τις καὶ τὸν ἐχθρὸν αἰνεῖν σὺν δίκῃ γε καλὰ πράττοντα· ἐν ἄλλῃ δὲ ᾠδῇ (Πυθ. 2, 52-56) λέγει, ὅτι αὐτὸς ὀφείλει νὰ φεύγῃ τὰς κακηγορίας, διότι εἶδε «τὰ πολλὰ ἐν ἀμηχανίᾳ τὸν ψογερὸν Ἀρχίλοχον βαρυλόγοις ἔχθεσιν πιαινόμενον»[18]. Ὁ Πιττακὸς παρήγγελλε· «φίλον μὴ λέγειν κακῶς, ἀλλὰ μηδὲ ἐχθρὸν» (Διογ. Λ. 1, 78). Ὁ κυνικὸς Διογένης ἐρωτηθεὶς «Πῶς ἀμυνοῦμαι τὸν ἐχθρόν; Αὐτὸς καλὸς κἀγαθὸς γενόμενος», εἶπεν· ὁ δὲ ἱστορῶν τοῦτο Πλούταρχος ἀναπτύσσει ἔτι σαφέστερον τὴν ἐν τῇ ἀποκρίσει τοῦ Διογένους ὑπάρχουσαν ἔννοιαν λέγων, ὅτι κατὰ τὸν Πίνδαρον «νικώμενοι ἄνδρες ἀγρυξίᾳ δέδενται, οὐχ ἁπλῶς οὐδὲ πάντες, ἀλλ' ὅσοι νικωμένους αὐτοὺς ὁρῶσιν ὑπὸ τῶν ἐχθρῶν ἐπιμελείᾳ χρηστότητι μεγαλοφροσύνῃ φιλανθρωπίαις εὐεργεσίαις.. εἰ θέλεις ἀνιᾶν τὸν μισοῦντα μὴ λοιδόρει κίναιδον μηδὲ μαλακὸν μηδ' ἀκόλαστον μηδὲ βωμολόχον μηδ' ἀνελεύθερον, ἀλλ' αὐτὸς ἀνὴρ ἴσθι καὶ σωφρόνει καὶ ἀλήθευε καὶ χρῶ φιλανθρώπως καὶ δικαίως τοῖς ἐντυγχάνουσιν» (Ἠθ. 88 b. c)[19]. Ἀλλ' ὅμως οὗτοι οἱ κανόνες οἱ ὑπὸ πεφωτισμένων πνευμάτων τεθέντες δὲν ἐφηρμόζοντο πάντοτε ἐν τοῖς δοκίμοις χρόνοις τῆς Ἑλλάδος· τοὐναντίον, ὡς σαφέστατα ἀποδεικνύουσι τὰ σῳζόμενα ἔργα τῶν ἀττικῶν ῥητόρων, οἱ ἄνδρες τῶν χρόνων τούτων ἐφίλουν νὰ ἀφίνωσι τὴν γλῶσσαν αὐτῶν παντάπασιν ἀχαλίνωτον ἐν ταῖς κατὰ τῶν ἀντιπάλων λογομαχίαις. Οὐδ' αὐτὸς ὁ Δημοσθένης, ὡς γνωστόν, ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου ἐθεώρησεν ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἰδίαν ἀξιοπρέπειαν νὰ διασύρῃ τὰς προσωπικὰς καὶ οἰκογενειακὰς σχέσεις τοῦ Αἰσχίνου, ὅπως διεγείρῃ τῶν ἀκροατῶν τὸν γέλωτα, ἀλλ' ἡ εὐθυκρισία ἐκώλυσεν αὐτὸν νὰ μακρηγορήσῃ περὶ τούτων.

Ἀλλὰ σποράδην καὶ λίαν ἐνωρὶς μάλιστα ἀνακύπτει ἐν ταῖς ἠθικαῖς σχέσεσι τῶν Ἑλλήνων τάσις τις πρὸς τὸ ἀποκρούειν τὴν ἔχθραν καθόλου, οὐ μόνον τὰς ὑπερβολὰς αὐτῆς, διότι ἐδίδετο ἡ

συμβουλὴ νὰ μεταβάλλῃ τις εἰ δυνατὸν τοὺς ἐχθροὺς εἰς φίλους. Κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν ὁ Κλεόβουλος οὐ μόνον ἐν γένει παρήγγελλεν «Ἔχθρας διαλύειν» (Στοβ. 3, 79), ἀλλὰ καὶ «ἔλεγε τὸν φίλον δεῖν εὐεργετεῖν, ὅπως ᾖ μᾶλλον φίλος· τὸν δὲ ἐχθρὸν φίλον ποιεῖν· φυλάσσεσθαι γὰρ τῶν μὲν φίλων τὸν ψόγον, τῶν δὲ ἐχθρῶν τὴν ἐπιβουλήν» (Διογ. Λ. 1, 91). Ὅμοιον εἶναι τὸ νόημα καὶ τῆς πυθαγορείου ῥήσεως «Ἀλλήλοις ὁμιλεῖν, ὡς τοὺς μὲν φίλους ἐχθροὺς μὴ ποιῆσαι, τοὺς δὲ ἐχθροὺς φίλους ἐργάσασθαι» (Διογ. Λ. 8, 23). Ἐκ τῶν ἀποδιδομένων τῷ Πριηνεῖ Βίαντι γνωμῶν εἶναι καὶ αὕτη· «ἥδιον ἔλεγε δικάζειν μεταξὺ ἐχθρῶν ἢ φίλων· τῶν μὲν γὰρ φίλων πάντως ἐχθρὸν ἔσεσθαι τὸν ἕτερον· τῶν δὲ ἐχθρῶν τὸν ἕτερον φίλον» (Διογ. Λ. 1, 87). Ὁ βασιλεὺς τῆς Σπάρτης Ἀρίστων, «ἐπαινοῦντός τινος τὴν τοῦ Κλεομένους χρείαν, ὅτι ἐρωτηθείς, τί δεῖ τὸν ἀγαθὸν βασιλέα ποιεῖν, εἶπε, τοὺς μὲν φίλους εὐεργετεῖν, τοὺς δὲ ἐχθροὺς κακῶς ποιεῖν. Καὶ πόσῳ κρεῖσσον, ἔφη, ὦ λῷστε, τοὺς μὲν φίλους εὐεργετεῖν, τοὺς δὲ ἐχθροὺς φίλους ποιεῖν» (Ψευδοπλούτ. Ἠθ. 218a) [20]). Φαίνεται βεβαίως, ὅτι ἐν ταύταις ταῖς ἐξ ἀρχαιοτέρων χρόνων προερχομέναις παραινέσεσιν ἡ κρατοῦσα ἀρχὴ δὲν εἶναι τοσοῦτον ἡ ἰδέα, ὅτι τὸ μισεῖν εἶναι ἀγεννές, ὅσον ἡ ἰδέα, ὅτι τὸ ἔχειν πολλοὺς ἐχθροὺς εἶναι ἐπικίνδυνον· ἐὰν δὲ ἡ ἐντύπωσις αὕτη δὲν ἀπατᾷ ἡμᾶς, καθίσταται τοσούτῳ εὐνοητότερον διὰ τί τὸ φρόνημα ἐκεῖνο, ὅπερ μὴ ἀναλογιζόμενον περιδεῶς τὰ ἐπακόλουθα ἐλάμβανεν ὡς στάθμην τὸ φυσικὸν αἴσθημα, καθόλου ἦν συμπαθέστερον καὶ ἐθεωρεῖτο ὡς τὸ ἀξιοπρεπέστερον.

Ἐπὶ διαφόρου παντάπασιν ἐδάφους βαίνει ὁ Πλάτων. Οὗτος ἐν τῷ Γοργίᾳ ἐξάγει ἐκ τῆς προτάσεως, ὅτι τῷ ἐχθρῷ κακὰ μόνον εὔχεταί τις, τὸ συμπέρασμα, ὅτι παντὶ τρόπῳ πρέπει νὰ κωλύῃ τις εἰ δυνατὸν καὶ τὴν τιμωρίαν αὐτοῦ, διότι αὕτη ἐπιφέρει βελτίωσιν καὶ διὰ τοῦτο εἶναι ἀγαθὸν (480e. 481a), τοῦτο δὲ λέγων ἀσκεῖ κριτικὴν συμπάσης τῆς κοινῆς ἐννοίας τῆς ἔχθρας· ἀλλὰ τὴν ἀληθῆ γνώμην τοῦ Πλάτωνος περὶ αὐτῆς μανθάνομεν

ἐκ τοῦ πρώτου βιβλίου τῆς Πολιτείας. Ἐνταῦθα καταπολεμεῖ διὰ στόματος τοῦ Σωκράτους τὴν ὑπὸ τοῦ Πολεμάρχου (ὅρα ἀν. σ. 469) ἐκτιθεμένην γνώμην, ὅτι δικαιοσύνη ἐστὶ τοὺς μὲν φίλους ὠφελεῖν τοὺς δ' ἐχθροὺς βλάπτειν (334b-336a)· αὕτη κατὰ τὸν Πλάτωνα οὐδὲ τότε εἶναι ἀληθής, ὅταν τις τὸν μὲν φίλον νομίζῃ τὸν αὐτὸν τῷ ἀγαθῷ τὸν δὲ ἐχθρὸν τῷ κακῷ· διότι πᾶσα βλάβη εἰς τοῦτο τείνει, νὰ καταστήσῃ χεῖρον τὸ βλαπτόμενον, ἀλλὰ τὸ ποιεῖν τὸν κακὸν ἔτι χείρω εἶναι ἀδύνατον νὰ θεωρηθῇ ὡς ἔργον τῆς δικαιοσύνης. Ἀναντιρρήτως τοῦτο ἔχει συνάφειαν πρὸς τὴν γνώμην τοῦ Πλάτωνος, ὅτι τὸ ἀνταδικεῖν δὲν εἶναι θεμιτὸν (ὅρ. ἀν. σ. 415) καὶ ὅτι σκοπὸς τῆς τιμωρίας πλὴν τῆς ἀποτροπῆς τῶν ἄλλων εἶναι οὐχὶ ἡ ἀνταπόδοσις, ἀλλ' ἡ βελτίωσις τοῦ κακούργου (ὅρ. ἀν. σ. 339)· ἀλλὰ συγχρόνως ἔχει πρὸς ταῦτα ῥοπὴν ἡ ἐν τῇ Πολιτείᾳ ἰσχυρότατα ἐκδηλουμένη τάσις πρὸς τὸ ἀπονεῖμαι τῇ πολιτείᾳ ὡς δυνατὸν εὐρυτάτην ἐξουσίαν, διότι αὕτη κατὰ λογικὴν ἀκολουθίαν ἄγει εἰς τοῦτο, ὅπως μετὰ τῆς αὐτοβουλίας τῶν ἰδιωτῶν καθόλου ἀποβάλλῃ ἰδιαιτέρως τὴν ἑαυτῆς σημασίαν καὶ ἡ ἀλληλεγγύη τῆς οἰκογενείας, ἑνὸς τῶν σπουδαιοτάτων αἰτίων τῆς προσωπικῆς ἔχθρας παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν [21]).

Ἡ Στωϊκὴ σχολὴ ταῖς ἀρχαῖς τοῦ συστήματος ἀκολουθοῦσα ἀπὸ τῆς πρώτης αὐτῆς συστάσεως ἀπέρριπτε σὺν τοῖς λοιποῖς πάθεσι καὶ τὸ μῖσος, τὴν ψυχολογικὴν βάσιν τῆς ἔχθρας (πρβλ. Διογ. Λ. 7, 113)· ἐν τῇ βαθμῖδι τῆς ἀναπτύξεως, εἰς ἣν ἀνῆλθε κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, προσετέθη καί τις ὑψηλοτέρα ἀρχή. Ἡ ἀξίωσις ἐκείνη, ὅπως ὡς ἄνθρωποι φιλῶμεν τὸν ἄνθρωπον ὡς ὃν ἄμεσον συγγένειαν πρὸς ἡμᾶς ἔχον (ὅρ. ἀν. σ. 420), ὤφειλε κατὰ τὸ ὑπὸ τοῦ Σενέκα (de ira 1, 14, 2. de otio 1, 4) ὑποδεικνυόμενον καὶ ὑπὸ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου διαρρήδην καὶ ἐπανειλημμένως (2, 1. 7, 22. 7, 70. 9, 11. 9, 27. 11, 13) κηρυττόμενον δόγμα νὰ ἐφαρμόζηται καὶ πρὸς ἐκείνους, οἵτινες μισοῦσιν ἡμᾶς, καὶ πρὸς τοὺς βαρέως ἁμαρτάνοντας,

τοῦτο δὲ τοσούτῳ μᾶλλον, καθόσον μάλιστα οἱ θεοί, οἵτινες πᾶσι, δικαίοις καὶ ἀδίκοις, εὐμενῶς χορηγοῦσι τὰ ἀγαθὰ αὐτῶν, παρέχουσιν ἡμῖν ὑπόδειγμα τούτου, ἡμεῖς δὲ οὐδαμῶς ἐσμεν ἀναμάρτητοι[22]. Ἀληθὴς ἀλλοτριότης μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἦν ἀδύνατος κατὰ τὰς ἰδέας τῶν ἀνδρῶν τούτων· τοιουτοτρόπως ἀνῄρουν τὴν πρώτην καὶ κυρίαν βάσιν τῆς παρὰ τοῖς ἀρχαίοις ἐννοίας τῆς ἔχθρας.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ

Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κτῆσις αὐτοῦ.

Πρὸς ἀξιοπρεπῆ τέλεσιν τῶν τῆς θείας λατρείας, προαγωγὴν τῶν συμφερόντων τῆς πατρίδος καὶ βοήθειαν τῶν φίλων ἐν πλείσταις περιπτώσεσιν εἶναι ἀναγκαῖα ὑλικὰ μέσα· διὰ τοῦτο οἱ Ἕλληνες τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς, ἰδίως τῆς ἀττικῆς περιόδου, ἀπένεμον μεγάλην ἠθικὴν ἀξίαν εἰς τὴν κτῆσιν. Πρὸς τούτοις ἡ ἀνεξαρτησία ἀπ' ἄλλων ἦν παρ' αὐτοῖς μέγιστον ἀγαθόν· διὰ τοῦτον βεβαίως τὸν λόγον τὸ πορίζεσθαι τὰ ἐπιτήδεια διὰ τῆς ἐργασίας τοῦ σώματος ἐθεωρεῖτο πολλαχῶς ὡς ταπεινοῦν τὸν ἄνθρωπον καὶ μάλιστα ἡ ἀνάγκη τοῦ δουλεύειν παρ' ἑτέροις ὡς πολὺ λυπηρὰ τοῖςτε ἐλευθέροις ἀνδράσι καὶ ταῖς ἐλευθέραις γυναιξὶ (Ξεν. Ἀπομν. 2, 8, 4. Δημ. 57, 35. 45)[1]). Ἡμεῖς ἴσως ἐκ τῶν ἰδίων κρίνοντες ὀρθότατα δυνάμεθα νὰ χαρακτηρίσωμεν τὸ τοιοῦτον φρόνημα ὡς ψευδῆ ὑπερηφανίαν καὶ νὰ ἀποδῶμεν αὐτὸ εἰς τὴν ἔλλειψιν τῆς γνώσεως, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι προωρισμένος νὰ ἐρείδηται ἐφ' ἑαυτοῦ, ἀλλὰ νἀποτελῇ μέλος ὑπηρετοῦν ἐν τῷ ὀργανισμῷ τῆς κοινωνίας· ἀλλ' ὅμως δὲν δυνάμεθα νὰ παρίδωμεν, ὅτι ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς ἀνεξαρτησίας ὑπάρχει καὶ ἕτερόν τι, ὅπερ εἶναι πολυτιμότερον ἢ ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῆς ἀνάγκης τοῦ δουλεύειν ἄλλοις. Ἴσως οὐδεὶς οὔτε τῶν ἀρχαίων οὔτε τῶν νεωτέρων κατεῖδε τοῦτο ὀξυδερκέστερον τοῦ Πλάτωνος, εἰ καὶ τὰ περὶ αὐτοῦ λεκτέα μόνον συγκεκαλυμμένως τρόπον τινὰ ὑποδεικνύει. Παρ' αὐτῷ δηλονότι ὁ Κέφαλος ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (331 a. b) πρὸς τὴν ἐρώτησιν τοῦ Σωκράτους· «τί μέγιστον οἴει ἀγαθὸν ἀπολελαυκέναι

τοῦ πολλὴν οὐσίαν κεκτῆσθαι», ἀποκρίνεται· «πρὸς τοῦτο ἔγωγε τίθημι τὴν τῶν χρημάτων κτῆσιν πλείστου ἀξίαν εἶναι, οὔτι παντὶ ἀνδρί, ἀλλὰ τῷ ἐπιεικεῖ· τὸ γὰρ μηδὲ ἄκοντά τινα ἐξαπατῆσαι ἢ ψεύσασθαι, μηδ' αὖ ὀφείλοντα ἢ θεῷ θυσίας τινὰς ἢ ἀνθρώπῳ χρήματα ἔπειτα ἐκεῖσε (εἰς Ἅιδου) ἀπιέναι δεδιότα, μέγα μέρος εἰς τοῦτο ἡ τῶν χρημάτων κτῆσις συμβάλλεται». Καὶ ἐὰν ἐκ τῶν λόγων τούτων οὐ μόνον ἀφέλωμεν τὸ εἰς τοὺς θεοὺς ἀφορῶν, ἀλλὰ καὶ τὴν κρίσιν τῆς πρὸς τοὺς ἀνθρώπους σχέσεως θεωρήσωμεν ἐν μέρει ὡς πηγάζουσαν ἐκ τῆς νοσερᾶς ἐκείνης ῥοπῆς τῶν Ἑλλήνων πρὸς τὸ μηδὲ παρὰ τῶν φίλων νὰ δέχωνται εὐεργεσίας, χωρὶς νὰ ἀνταποδίδωσι καὶ εἰ δυνατὸν νὰ ὑπερβάλλωσιν αὐτάς, πάντοτε τὰ ὑπολειπόμενα ἐκ τῆς ἰδέας τοῦ Κεφάλου ἐμπεριέχουσι γενικήν τινα ἀλήθειαν, καθόσον τὸ ὑπ' αὐτοῦ ῥηθὲν εἰς τὴν γλῶσσαν τῶν ἡμερῶν ἡμῶν μεθερμηνευόμενον σημαίνει, ὅτι ὁ μὲν ἀκτήμων εἶναι ἠναγκασμένος εἰς ἀγῶνα περὶ τῆς ὑπάρξεως, ἐν τῷ ὁποίῳ ἀφεύκτως θὰ ἐπενέγκῃ τοῖς ὁμοίοις αὐτοῦ πληγάς, ὁ δὲ ἔχων δὲν ὑπόκειται εἰς τὴν ἀνάγκην ταύτην. Τῷ ὄντι οἱ λόγοι ἐκεῖνοι ἅπτονται τοῦ σημείου, ἐν ᾧ γίνεται μάλιστα αἰσθητὸν τὸ σκληρὸν τῆς πείρας γεγονός, ὅτι ἡ διάκρισις πενήτων καὶ πλουσίων κατ' ἀναλλοίωτον νόμον τοῦ σύμπαντος παρέπεται τῇ ἐξημερώσει, καὶ ὅτι, οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων, πολὺ ἐργῶδες εἶναι νὰ ἐξεύρῃ τις διαλλακτήριόν τινα ἐξίσωσιν τῆς ἀντιθέσεως ἐκείνης, καθ' ἣν ὁ μὲν ἔχων ἀπειλεῖται ὑπὸ τοῦ πειρασμοῦ πρὸς ἔπαρσιν, ὁ δὲ ἀκτήμων ἔχει τὸ εὐεργέτημα νὰ ἐνθυμῆται ζωηρότερον τὸν προορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου. Πόσον δ' ἄλλως καὶ οἱ Ἕλληνες ᾐσθάνοντο τοὺς ἑκατέρωθεν ἀπειλοῦντας ἠθικοὺς κινδύνους, περὶ τούτου προσήχθησαν πολλαὶ μαρτυρίαι ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου τῷ πραγματευομένῳ περὶ τῶν αἰτίων τῆς ἀπὸ τοῦ ἀγαθοῦ ἐκτροπῆς (τ. 1, σ. 331-335).

Ἀλλ' ὅπως ἀναπτυχθῶσιν αἱ ἐκ τῆς κτήσεως πηγάζουσαι ἠθικαὶ σχέσεις, ἔδει αὕτη νὰ προστατεύηται ἐν ταῖς χερσὶ τοῦ κεκτημένου ἀπὸ τῶν ἐπιθέσεων, ἕως οὗ δὲ κατορθωθῇ τοῦτο ἐν

τοῖς πλείστοις τόποις, ἐχρειάσθη μακρὸς χρόνος· διότι τὸ αἴσθημα τῆς ἱερότητος τῆς ἀλλοτρίας ἰδιοκτησίας δὲν ἦτο οὐδόλως ἀνέκαθεν ἐκ τῶν γνωριμωτάτων ἰδιοτήτων τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους. Τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα ἰδίως δεικνύουσι πολλὰ τεκμήρια ἀδιαφορίας περὶ τοῦτο, ἣν ἡμεῖς δυσκόλως μόνον δυνάμεθα νὰ φέρωμεν εἰς ἁρμονίαν πρὸς τὴν ἐν αὐτοῖς περιγραφομένην εἰς τἆλλα ἐξημέρωσιν. Ἴσως δύναται ἐν μέρει νἀποδοθῇ ἡ ἀδιαφορία ἐκείνη εἰς τὴν ἐν τοῖς κύκλοις τῶν εὐγενῶν, ἐξ ὧν προῆλθον ἐκεῖνα τὰ ποιήματα, ἐπικρατοῦσαν κλίσιν πρὸς ἐναντίωσιν κατὰ τῶν δοξασιῶν τοῦ πλήθους τῶν δημιουργῶν, ὡς ἐκαλοῦντο τότε οἱ ἄλλοι πολῖται. Λεηλασία καὶ πειρατεία θεωροῦνται ἐν αὐτοῖς καθ' ὁλοκληρίαν ὡς πράγματα εὐνόητα· μόνον ἐναντίον φιλίων λαῶν δὲν πρέπει νὰ διαπράττωνται, διότι τούτου ἕνεκα π. χ. ὁ πατὴρ τοῦ Ἀντινόου ἐξήγειρε καθ' ἑαυτοῦ τὸν χόλον τῶν Ἰθακησίων (Ὀδ. 16, 425-427). Ὁ Ἀχιλλεὺς καυχᾶται (Ἰλ. 328), ὅτι «δώδεκα σὺν νηυσὶ πόλεις ἀλάπαξ' ἀνθρώπων», ὅπως προμηθεύσῃ τροφὴν τῷ Ἀγαμέμνονι καὶ τῷ στρατῷ αὐτοῦ. Ὁ Ὀδυσσεὺς ἐληίσατο τοὺς δμῶας αὐτοῦ, ὡς διηγεῖται ἀνερυθριάστως ὁ Τηλέμαχος (Ὀδ. 1, 398), καὶ προτίθεται, ἀφοῦ ἔλαβε κατοχὴν πάλιν τῶν κτημάτων αὐτοῦ, τὰ μῆλα, ἃ οἱ ὑπερφίαλοι μνηστῆρες κατέκειραν, κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον πάλιν νὰ συμπληρώσῃ (Ὀδ. 23, 357)· ἐν τῇ ἐπανόδῳ ἐκ τῆς Τροίας, ὡς αὐτὸς διηγεῖται, ἐπόρθησε τὴν πόλιν τῶν Κικόνων, τὴν δὲ λείαν διένειμε τοῖς ἑταίροις αὐτοῦ (Ὀδ. 9, 39-42). Ὡσαύτως ἐν ταῖς πλασταῖς αὐτοῦ διηγήσεσι λέγει περὶ τῶν ληστειῶν ὡς περὶ πράγματος ὅλως ἀνεπιλήπτου (Ὀδ. 14, 229-234. 17, 424-434), ὥσπερ καὶ ἐν ἄλλαις περιστάσεσι προϋποτίθεται ὡς γνωστόν, ὅτι τοιαῦται συμβαίνουσιν (Ἰλ. 1, 154. Ὀδ. 11, 402. 24, 112). Ἐάν τις ἔχῃ τὴν ἀπαιτουμένην δύναμιν καὶ ἀδυνατῇ νὰ λάβῃ ὀπίσω ὅσα ἀπώλεσε καλῷ τῷ τρόπῳ, ὡς φαίνεται ὅτι κατώρθωσέ ποτε ὁ Ὀδυσσεὺς παρὰ τοῖς Μεσσηνίοις (Ὀδ. 21, 16-21), πράττει ἐξάπαντος ὀρθῶς, ἀντεκδικούμενος καὶ ληστεύων καὶ αὐτὸς τοὺς λη-

στεύσαντας· τοιοῦτός τις ἀγὼν ἐναντίον τῶν Ἠλείων π. χ. εἶναι μία τῶν προσφιλεστάτων νεανικῶν ἀναμνήσεων τοῦ γηραιοῦ Νέστορος (Ἰλ. 11, 670-689). Ξένοι ἄγνωστοι οὐδαμῶς προσβάλλονται ἐρωτώμενοι ἂν εἶναι λῃσταὶ (Ὀδ. 3, 71-74 9, 252 -255. Ὕμν. Ἀπόλλ. Πυθ. 452-455). Βεβαίως δὲν λείπει ἡ συνείδησις, ὅτι οἱ θεοὶ δὲν κρίνουσι τὰ τοιαῦτα ἐπίσης ἐπιεικῶς· διότι ὁ Εὔμαιος ὑπομιμνήσκει, ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ ἐκ συστήματος λῃσταί, διαφέροντες κατὰ τοῦτο τῶν μνηστήρων, καταλαμβάνονται ἐνίοτε ὑπὸ τοῦ φόβου τῆς ἐκ τῆς θείας δίκης ἀπειλουμένης τιμωρίας (Ὀδ. 14, 85-88)· ἀλλὰ κατὰ πάντας τοὺς χρόνους συμβαίνει, ὥστε κατὰ τὴν συνήθη τῶν ἀνθρώπων κρίσιν νὰ θεωρῆταί τι ὡς φυσικόν, ὅπερ κατὰ τοὺς αἰωνίους νόμους τοὺς διέποντας τὸν κόσμον ὀφείλει νὰ κηρύσσηται ἀθέμιτον. Ὁ Θουκυδίδης ἐξήτασεν ἐπισταμένως τὴν ἰδιόρρυθμον ταύτην πρωτόγονον τῶν Ἑλλήνων κατάστασιν καὶ διεσαφήνισεν αὐτὴν διὰ τῶν ἀναλόγων ἐθίμων συγχρόνων βαρβάρων λαῶν (1, 5)· ὁ δὲ Ἀρίσταρχος ἀντιλέγων πρὸς αὐτὸν (Σχολ. Ὀδ. 3, 71), διότι ἡ λαμβανομένη λεία ἦν ἑκάστοτε λεία πολέμου, παρέβλεπεν, ὅτι ἐν ταῖς περὶ ὧν ὁ λόγος περιπτώσεσιν αἱ ἐκστρατεῖαι ἐπεχειροῦντο ἁπλῶς χάριν αὐτῆς ἢ ἐξετείνοντο μέχρι τῶν λῃστευομένων τόπων, χωρὶς οὐδεὶς ἄλλος λόγος πρὸς τοῦτο νὰ ὑπάρχῃ [2]). Ἐντὸς τῶν εἰρηνικῶν σχέσεων τῆς αὐτοτελοῦς κοινότητος ἡ ἰδιοκτησία προστατεύεται ὑπὸ τοῦ δικαίου· διότι περὶ ταύτην περιστρέφονται αἱ δίκαι, ὧν παράδειγμα εἰκονίζεται ἐπὶ τῆς ἀσπίδος τοῦ Ἀχιλλέως τῆς ἐν τῇ Ἰλιάδι περιγραφομένης (18, 497) καὶ αἵτινες μνημονεύονται ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ (9, 112. 12, 439). Διὰ τοῦτο ἡ ἀναιδὴς καταστροφὴ τῆς ἰδιοκτησίας τοῦ Ὀδυσσέως ὑπὸ τῶν μνηστήρων εἶναι ἀνοσιούργημα, περὶ οὗ ὁ φρόνιμος παρατηρητὴς οὐδὲν ἄλλο δύναται νὰ προσδοκᾷ ἢ ὅτι οἱ θεοὶ θὰ τιμωρήσωσιν αὐτὸ (Ὀδ. 2, 143-145). Ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἰδίους συμπολίτας τὰ εἰς τὸ ἐμὸν καὶ σὸν ἀναφερόμενα ἀξιώματα δὲν εἶναι καθ' ὑπερβολὴν αὐστηρά, διότι καὶ ἀγαθοὶ καὶ δίκαιοι βασιλεῖς εἰσπράτ-

τουσι παρὰ τῶν λαῶν αὐτῶν φόρους πρὸς σκοποὺς ὅλως ἀσχέτους πρὸς τὸ κοινὸν συμφέρον. Ὁ Ἀλκίνοος θεωρεῖ ἄτοπον νὰ καταβάλῃ αὐτὸς πάντα τὰ ξένια, ἅτινα ἔδωκε τῷ Ὀδυσσεῖ, καὶ διὰ τοῦτο προτίθεται νὰ ζητήσῃ παρὰ τῶν Φαιάκων τὸ τίμημα αὐτῶν, ὅπερ οἱ περὶ αὐτὸν γέροντες ἐπιδοκιμάζουσιν (Ὀδ. 13, 14-16). Ὁ οἴκαδε νοστήσας Ὀδυσσεὺς διανοεῖται πρὸς συμπλήρωσιν τῶν ποιμνίων αὐτοῦ πολλὰ μὲν αὐτὸς ληστρικῶς νὰ ἁρπάσῃ, ἄλλα δὲ νὰ ζητήσῃ παρὰ τῶν Ἰθακησίων (Ὀδ. 23, 357) [3]. Τὴν καθόλου δὲ κατάστασιν τῶν ἠθῶν χαρακτηρίζει πως ὁ Ἡσίοδος ἐν Ἔργοις καὶ Ἡμέραις (320. 356) λέγων, ὅτι «χρήματα δ' οὐχ ἁρπακτά, θεόσδοτα πολλὸν ἀμείνω» καὶ ὅτι «Δὼς ἀγαθή, ἅρπαξ δὲ κακή, θανάτοιο δότειρα».

Ὅτι ἡ συνήθεια τοῦ θεωρεῖν τὴν πειρατείαν ὡς ἔντιμον ἔργον ἔν τισι χώραις τῆς Ἑλλάδος ἧττον ἐξημερωμέναις διετηρήθη καὶ μετὰ τοὺς ὁμηρικοὺς χρόνους, μανθάνομεν ἐκ τοῦ ἀνωτέρω σημειωθέντος χωρίου τοῦ Θουκυδίδου· ἐπιβεβαιοῦται δὲ ἔκ τινος ἐπιγραφῆς τῆς πέμπτης ἑκατονταετηρίδος περιεχούσης συνθήκην, ἣν συνῆψαν πρὸς ἀλλήλας αἱ Λοκρικαὶ πόλεις Χάλειον καὶ Οἰάνθεια πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦ νὰ φείδωνται ἀμοιβαίως ἀλλήλων ἐν τῇ ἐξασκήσει τῆς πειρατείας [4]. Πόσον οἱ Φωκαεῖς ἦσαν ἔκδοτοι εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τῆς κερδοσκοπίας καὶ πόσον ἡδέως ἦγον καὶ ἔφερον ἅπαντας τοὺς περιοίκους ἐν ταῖς ἀποικίαις αὐτῶν, μνημονεύεται πολλάκις (Ἡρ. 1, 166. Ἰουστῖν. 43, 3, 5)· ὁ Φωκαεὺς Διονύσιος μετὰ τὴν ἧτταν τῶν Ἰώνων τρεῖς ναῦς ἑλὼν τῶν πολεμίων ἀπέπλευσεν εἰς Φοινίκην, γαύλους δὲ ἐνταῦθα καταδύσας καὶ χρήματα πολλὰ λαβὼν ἔπλευσεν εἰς Σικελίαν, ὁρμώμενος δὲ ἐντεῦθεν ληστὴς ἐγένετο Ἑλλήνων μὲν οὐδενός, Καρχηδονίων δὲ καὶ Τυρρηνῶν (Ἡρ. 6, 17). Ἡ ληστεία τῶν πολλάκις ὡς ἡμιβαρβάρων περιγραφομένων Αἰτωλῶν φαίνεται ὅτι κατέστη παροιμιώδης ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ εἰς Δημήτριον τὸν Πολιορκητὴν ὕμνου (ὅρ. Ἀθήν. 6, 253 f), μνημονεύει δέ που αὐτὴν καὶ ὁ Πολύβιος (30, 11). Ἀλλὰ καὶ ἐν πολιτείαις πεπολιτισμέναις ἐξέλειπεν ὁ

σεβασμὸς τῆς ἰδιωτικῆς κτήσεως εὐθύς, ἀφοῦ περιήρχοντο εἰς ἐμπόλεμον κατάστασιν. Ὁ Ἡρόδοτος ὑποδεικνύει (3, 39), ὅτι Πολυκράτης ὁ Σάμιος ἔπραττεν ἀκριβῶς, ὅπως ἐν τοῖς ἡρωϊκοῖς χρόνοις ἦν ἔθος, ἔφερε δὲ καὶ ἦγε πάντας διακρίνων οὐδένα. Καθόλου δὲ φαίνεται ὅτι ἡ πειρατεία ἤκμαζεν ἐν τῇ νήσῳ Σάμῳ. Εἶχεν ἐκεῖ οἱονεὶ παράδοσίν τινα περὶ τῆς καθιδρύσεως αὐτῆς, καθ' ἣν οἱ Σάμιοι «κατὰ χρησμὸν ἐκ τῆς νήσου μεταστάντες εἰς Μυκάλην ἀπὸ λῃστείας δέκα ἔτη διεγένοντο· καὶ μετὰ ταῦτα πλεύσαντες αὖθις εἰς τὴν νῆσον ἐκράτησαν τῶν πολεμίων» (Πλούτ. Ἠθ. 303 d)[5]. Ἥκιστα ἐκπλήττει ἡμᾶς, ὅτι ἐν τῷ πολέμῳ ἐσυλῶντο τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα τῶν πολεμίων (Θουκ. 2, 69, 1. Δημ. 35, 26. Ὑπόθ. Δημ. 24. Ἀριστοτ. Οἰκον. 1347 b 23)[6], διότι καὶ ὁ πόλεμος τῶν νεωτέρων χρόνων ἐπὶ μακρὸν διετήρησε ταύτην τὴν συνήθειαν. Καὶ ὅτε ξένη χώρα ὑπεδουλοῦτο ἐντελῶς διὰ πολέμου, ἐθεωρεῖτο μόνον ὡς φυσικὸν ἐπακολούθημα, ἐὰν οἱ πολῖται αὐτῆς ἀπέβαλλον οὐ μόνον τὰ πολιτικὰ αὐτῶν δικαιώματα, ἀλλὰ καὶ σύμπασαν τὴν περιουσίαν κινητὴν καὶ ἀκίνητον, ἁρπαζομένην ὑπὸ τῶν νικητῶν, τοῦτο δὲ συνέβαινεν οὐ μόνον κατὰ τὰς ἀρχαίας μεταναστεύσεις καὶ τοὺς ἀποικισμούς, ἀλλὰ καὶ ὕστερον ἔτι ἐθεωρεῖτο ὡς δίκαιον τοῦ πολέμου. Οὕτω π. χ. οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν ὑποταγὴν τῆς Χαλκίδος, Ἱστιαίας, Ποτειδαίας, Αἰγίνης Λέσβου, Σκιώνης, Μήλου διένειμαν τὰς γαίας τῶν προτέρων κατοίκων εἰς συμπολίτας αὐτῶν, οἵτινες διὰ τοῦτο ἐκαλοῦντο κληροῦχοι· ἐποίουν δὲ τοῦτο καὶ ὅπως τιμωρήσωσι σκληρότατα τὰς ἀπὸ τῆς συμμαχίας αὐτῶν ἀφισταμένας πόλεις [7]). Ὁ Κῦρος τοῦ Ξενοφῶντος, ὅστις, ὡς ἤδη ἐμνημονεύθη πρότερον (σ. 369), κηρύττει τὸν ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ ἰσχύοντα νόμον (Κ. Π. 7, 5, 73), λέγει διαρρήδην· «φιλανθρωπίᾳ οὐκ ἀφαιρήσεσθε, ἥν τι ἐᾶτε ἔχειν αὐτούς» [8]). Ὅτι δὲ καὶ ἐν Βαβυλῶνι ἀφαιρούμενος τοὺς οὐχ ὑπακούοντας ἃ εἶχον ἐδίδου ἄλλοις ὑπακούουσιν αὐτῷ προθύμως (Κ. Π. 8, 1, 20), ἐξηγεῖται ἐκ τῆς καταστάσεως ἄρτι ὑποταχθείσης χώρας.

Καὶ ἐν τῷ ἐσωτερικῷ βίῳ τῆς πολιτείας προὐτείνοντο οὐχὶ

σπανίως ἔν τισι χώραις μεταβολαὶ τῶν περὶ τὴν κτῆσιν σχέσεων, χωρὶς νὰ θεωρῆται τοῦτο ἄδικον. Ἐπειδὴ δὲ ὁ ἀγὼν τῶν κομμάτων πολλαχῶς ἐνομίζετο ἴσος πρὸς ἐξωτερικὸν πόλεμον, ἠδύνατο καὶ ἐν ἐκείνῳ νὰ ἐφαρμόζηται ὁ νόμος, καθ' ὃν τὰ τῶν ἡττωμένων ἐστὶ τῶν νικώντων, καὶ τῷ ὄντι φαίνεται ὅτι κατ' ἐξοχήν, ὅτε οἱ ὀλιγαρχικοὶ πόλεώς τινος ἐξέπιπτον ὑπὸ τῶν δημοκρατικῶν, δὲν ἦσαν ὅλως σπάνιον πρᾶγμα αἱ δημεύσεις τῆς περιουσίας αὐτῶν. Διότι τὸ παράδειγμα τοῦ Μεγαρέως Θεόγνιδος, ὅστις κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἐστερήθη τῆς πατρίδος καὶ τῆς περιουσίας, δὲν ἦτο μοναδικόν, καθ' ὅσον ὁ Ἀριστοτέλης ὑποδηλοῖ ἐν τοῖς Πολιτικοῖς (1306 b 36), ὅτι τοιαῦται περιπτώσεις ἦσαν συχναί. Ἐνίοτε ἐμελετᾶτο καὶ νέα διανομὴ τῶν γαιῶν. Ὁ Ἀριστοτέλης μνημονεύει ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ αὐτοῦ χωρίου (1307 a 1), ὅτι κατὰ τὸν δεύτερον Μεσσηνιακὸν πόλεμον «θλιβόμενοί τινες διὰ τὸν πόλεμον ἠξίουν ἀνάδαστον ποιεῖν τὴν χώραν»· ἐν Λεοντίνοις τῷ 422 π. Χ. «ὁ δῆμος τὴν γῆν ἐπενόει ἀναδάσασθαι» (Θουκ. 5, 4, 2)· ὡσαύτως ὁ Πλάτων ὑπαινίσσεται ἔν τε τῇ Πολιτείᾳ (8, 566 a) καὶ ἐν τοῖς Νόμοις (3, 684 d. e. 5, 736 e), ὅτι τοιοῦτοι ἀναδασμοὶ συνέβαινον. Ἐν τούτοις τὸ μόνον γνωστὸν ἡμῖν παράδειγμα τῆς ἐπιτυχοῦς ἐκτελέσεως τοιούτου σχεδίου, τὸ τοῦ Κλεομένους τοῦ τρίτου ἐν Σπάρτῃ, εἶναι τοῦ τρίτου π. Χ. αἰῶνος [9]). Μετὰ τῆς ἰδέας τοῦ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς συνήπτετο εὐκόλως ἡ τῆς παντελοῦς ἢ μερικῆς ἀποκοπῆς τῶν ἰδιωτικῶν χρεῶν οὕτως, ὥστε ἐν Ἀθήναις ἀμφότερα ἐπίσης ἐτιμωροῦντο (ὅρα κατ. σ. 487) καὶ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς σημειωθεῖσι χωρίοις ὀνομάζει ὁμοῦ ἀμφότερα. Αἰνείας ὁ τακτικὸς λέγει ἐν τοῖς Πολιορκητικοῖς (14), ὅτι ἐν καιροῖς λίαν ἐπικινδύνοις ὀφείλει ὁ στρατηγὸς νὰ προάγῃ τὸ πλῆθος τῶν πολιτῶν εἰς ὁμόνοιαν καὶ δι' ἄλλων μέσων καὶ ἀφαιρῶν τῶν ὀφειλημάτων τι μέρος ἢ καὶ πάντα, ὅταν δέῃ· προστίθησι δὲ ὅτι ἐν ἑτέρᾳ αὐτοῦ βίβλῳ, τῇ Ποριστικῇ, δηλωτικῶς γέγραπται, «ὅπως ἴσως καὶ ἀλύπως ταῦτα γιγνόμενα πράττοιτο καὶ ἐξ οἵων πόρων πορίζοιτο». Τί ἠδύνατο νὰ συμβῇ ἐνίοτε ἐν ἀναρχικοῖς χρόνοις, διδάσκει τὸ

ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (Ἠθ. 295 d. πρβλ. 304 e) ἱστορούμενον περὶ τῆς ἐν Μεγάροις καταστάσεως μετὰ τὴν ἀπέλασιν τοῦ τυράννου Θεαγένους· οἱ Μεγαρεῖς δηλονότι πλὴν τῆς ἄλλης ἀσελγείας καὶ ὕβρεως, μεθ' ἧς προσεφέροντο πρὸς τοὺς πλουσίους, «τέλος δόγμα θέμενοι, τοὺς τόκους ἀνεπράττοντο παρὰ τῶν δανειστῶν, οὓς δεδωκότες ἐτύγχανον, παλιντοκίαν τὸ γινόμενον προσαγορεύσαντες».

Εἰς τὴν φαντασίαν τῶν Ἑλλήνων ἐπὶ μακρὸν χρόνον ἐνεποίει ἐντύπωσιν ἡ τόλμη, πανουργία καὶ δεξιότης, αἵτινες ἐν τῇ ληστείᾳ καὶ κλοπῇ ἀποκαλύπτονται, ὥσπερ παρὰ τοῖς νεωτέροις λαοῖς τὸ θέλγητρον τοῦ ληστρικοῦ μυθιστορήματος ἀείποτε διετέλεσεν ἀκμαῖον. Ἐκεῖνος ὁ ἐκ τῆς Ὀδυσσείας ἤδη γνωστὸς (19, 394) Αὐτόλυκος, ὅστις κατὰ τὸν Φερεκύδην (ἀπ. 63) ἐν τῇ παρὰ τὸν Παρνασσὸν κατοικίᾳ αὐτοῦ πλεῖστα κλέπτων ἐθησαύριζεν καὶ παρὰ τοῦ θείου αὐτοῦ πατρὸς Ἑρμοῦ εἶχε τὴν τέχνην, «ὥστε τοὺς ἀνθρώπους, ὅτε κλέπτοι τι, λανθάνειν, καὶ τὰ θρέμματα τῆς λείας ἀλλοιοῦν εἰς ὃ θέλοι μορφῆς», ὥστε ἐγίνοντο τοῖς προτέροις κυρίοις ἀγνώριστα, ἦν τύπος ἐμπνέων τοῖς Ἕλλησι φυσικήν τινα συμπάθειαν. Παραστάσεις τινὲς ἀστεῖαι εἰς αὐτὸν τὸν θεὸν ἀναφερόμεναι προῆλθον ἐκ παραπλησίου φρονήματος· ὁ εἰς αὐτὸν ὁμηρικὸς ὕμνος διηγεῖται μετὰ θυμηδίας τὴν πανουργίαν, μεθ' ἧς εὐθὺς ἅμα γεννηθεὶς ἀναΐξας ἐκ τοῦ λίκνου ἔκλεψε τὰς βοῦς τοῦ Ἀπόλλωνος, ὕστερον δὲ ἀνακαλυφθεὶς ἠρνεῖτο λέγων «οὐκ ἴδον, οὐ πυθόμην, οὐκ ἄλλου μῦθον ἄκουσα» (263)· κατά τινα ἑορτὴν αὐτοῦ ἐν Σάμῳ ἐπετρέπετο τῷ βουλομένῳ κλέπτειν καὶ λωποδυτεῖν (Πλούτ. Ἠθ. 303 d). Ἐκ τούτων κατανοεῖται εὐκολώτερον ὁ σπαρτιατικὸς θεσμός, καθ' ὃν ἡ εἰς τὴν κλοπὴν εἰσήγησις ἐχρησίμευεν ὡς ἐκπαιδευτικὸν μέσον τῆς νεολαίας καὶ ὤφειλον μόνον νὰ προσέχωσι μὴ φωραθῶσιν. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἐνταῦθα προὔκειτο κυρίως περὶ κλοπῶν ἐκ τῶν ἀγρῶν καὶ κήπων, ἃς ὁ λαὸς πάντοτε βεβαίως ἔκρινεν ἠπιώτερον ἄλλων· ἅμα δ' εἶχε ῥοπήν τινα πρὸς τοῦτο μία τῶν καλλίστων τῶν Σπαρτιατῶν ἕξεων,

ἢ τοῦ εὐκόλως ἀλλήλοις μεταδιδόναι ὧν εἶχεν ἕκαστος. Ὁ Ξενοφῶν ποιεῖται μνείαν τοῦ θεσμοῦ ἐκείνου ἐν τῇ Ἀναβάσει (4, 6, 14,)[10]), καὶ ἐπισυνάπτει τὴν παρατήρησιν, ὅτι παρὰ τοῖς Λακεδαιμονίοις οὐκ αἰσχρὸν ἀλλὰ καλόν ἐστι κλέπτειν ὅσα μὴ κωλύει νόμος· διὰ τοῦτο καὶ ὁ Βρασίδας παρὰ Θουκυδίδῃ (5, 9, 5) λέγει περὶ τῆς ἐν τῷ πολέμῳ πανουργίας· «τὰ κλέμματα ταῦτα καλλίστην δόξαν ἔχει, ἃ τὸν πολέμιον μάλιστ' ἄν τις ἀπατήσας τοὺς φίλους μέγιστ' ἂν ὠφελήσειεν»· τοὐναντίον ἐπὶ τῶν ῥητόρων τῶν ἐν Ἀθήναις λεγομένη ἡ λέξις δηλοῖ δριμύτατον ψόγον (π. χ. Αἰσχίν. 3, 100. 101. Δημ. 18, 31).

Ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου δὲν διαφεύγουσι τὸν προσεκτικὸν παρατηρητὴν καὶ τὰ ἴχνη τῆς ἐξεγέρσεως καὶ ἀναπτύξεως αὐστηρῶν περὶ ἰδιοκτησίας ἐννοιῶν ἐν τῷ πνεύματι τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἡ συνείδησις περὶ τοῦ ἀθίκτου τῆς ἰδιοκτησίας κορυφοῦται τρόπον τινὰ ἐν τῇ ἰδέᾳ, ὅτι καὶ αὐτὸ τὸ εὕρημα δὲν εἶναι ἀδέσποτον, ἀλλ' ἀνήκει εἰς τὸν πρώην αὐτοῦ κύριον· ἡ ῥητὴ ἐκδήλωσις ταύτης τῆς ἰδέας φαίνεται, ὅτι ἀπετέλεσε τὸ ὅριον, ἀφ' οὗ ἄρχεται ἐν ταῖς χώραις ἀνωτέρας ἐξημερώσεως ὁ σοβαρὸς σεβασμὸς τοῦ ἐμοῦ καὶ σοῦ. «Ἃ μὴ κατέθου, μὴ ἀνέλῃ» εἶναι κατὰ τὸν Πλάτωνα (Νόμ. 11, 913 c) νομοθέτημα παλαιοῦ ἀνδρὸς οὐδαμῇ ἀγενοῦς, ὅπερ Διογένης ὁ Λαέρτιος (1, 57) ἀποδίδωσι τῷ Σόλωνι[11])· εἰς τὴν δήλωσιν ταύτην τοῦ Διογένους ἠδυνάμεθα νὰ πιστεύσωμεν, ἐὰν μὴ συνήπτετο εἰς τὸ λόγιον ἐκεῖνο ἡ σημείωσις· «εἰ δὲ μή, θάνατος ἡ ζημία». Ἀλλὰ καὶ αὕτη ἡ καθ' ἑαυτὴν οὐχὶ ἀξιόπιστος σημείωσις προσλαμβάνει ἰδιάζουσάν τινα σημασίαν, ἐάν τις παραβάλῃ αὐτὴν πρὸς ἄλλας τινάς, καθ' ἃς ὁ μὲν Δράκων εἰς πᾶσαν κλοπήν, καὶ εἰς αὐτὴν τὴν τῶν λαχάνων ἢ ὀπωρῶν (Πλούτ. Σόλ. 17. Γέλλ. 11, 18, 3), ὁ δὲ Σόλων τοὐλάχιστον εἰς πᾶσαν νυκτερινὴν κλοπὴν ἐπέβαλλε τὴν ποινὴν τοῦ θανάτου, οὗτος μάλιστα «καὶ τοὺς βόλιτον ὑφελομένους ἐκόλαζεν» (Σχολ. Ἀριστ. Ἱππ. 658. Παροιμιογρ. I, 388). Διότι εἶναι μὲν φανερὰ ἡ ὑπερβολή, ἣν αἱ διατάξεις αὗται ἐνέχουσιν[12]), ἀλλ' ὅμως καταφαίνεται ἐν αὐταῖς τὸ γε-

γονός, ὅτι οἱ ἀρχαῖοι νομοθέται ἐπεμελήθησαν σφόδρα, ὅπως προστατεύσωσιν ἐνεργῶς τὴν ἰδιοκτησίαν, καὶ ὅτι τοῦτο κατέλιπεν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ λαοῦ ζωηροτάτην ἀνάμνησιν. Καὶ αἱ εἰδήσεις δέ, ἃς ἔχομεν περὶ τῶν νομοθεσιῶν ἐκείνων, αἵτινες πρῶται πασῶν κατεγράφησαν, τῆς τοῦ Ζαλεύκου δηλ. καὶ Χαρώνδα, καίπερ ἐνδεεῖς οὖσαι κατὰ τἆλλα, πείθουσιν ἡμᾶς, ὅτι ὁμοία τις τάσις ἐν αὐταῖς ἐκράτει, καθ' ὅσον ἥ τε διάταξις τοῦ Ζαλεύκου περὶ τοῦ τίς ἔδει κρατεῖν τῶν ἀμφισβητουμένων ἕως τῆς κρίσεως (Πολύβ. 12, 16, 4) καὶ ἡ τοῦ Χαρώνδα περὶ τῶν δικῶν τῶν ψευδομαρτυριῶν (Ἀριστοτ. Πολιτ. 1274 b 7) εἰς τοῦτο τὸ κεφάλαιον προφανῶς ἀνάγονται [13]). Ὅτι δ' αἱ τοιαῦται τάσεις ἐν μέρει προήρχοντο ἐκ τῶν ἐν Δελφοῖς ἱερέων, εἶναι μὲν πολὺ πιθανόν, ἀλλὰ δὲν ἀποδεικνύεται· ἐκείνη μάλιστα ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ ἰδιοποιεῖσθαι τὸ εὑρεθὲν ἀλλότριον πρᾶγμα, ὡς εἶναι διατετυπωμένη, ἐμποιεῖ τὴν ἐντύπωσιν δόγματος ἐκεῖθεν διαδοθέντος, ἄλλως τε καὶ ἀφοῦ δὲν ἦτο μόνον ἐν Ἀθήναις γνωστόν, διότι κατὰ τὸν Αἰλιανὸν (Ἱ. Π. 3, 46) «Σταγειριτῶν νόμος οὗτος καὶ πάντη Ἑλληνικός· ὃ μὴ κατέθου, φησί, μὴ λάμβανε». Ἀλλὰ τὴν μεταβολὴν περὶ τὴν κρίσιν παντὸς εἴδους λῃστείας, τὴν συντελεσθεῖσαν ἐν ταῖς μᾶλλον ἐξημερωμέναις χώραις τῆς Ἑλλάδος, χαρακτηρίζει ἐπιγραφὴ τῆς Τέω (CIG 3044), ἀνήκουσα πιθανῶς εἰς τὸν πέμπτον π. Χ. αἰῶνα, ἐν ᾗ ἐκφέρεται ἀρὰ κατὰ λῃστῶν, πειρατῶν καὶ πάντων τῶν ἀποδεχομένων αὐτοὺς εἰς τὸν ἴδιον οἶκον. Πολὺ σαφὴς εἶναι καὶ ἡ διαμαρτύρησις τῆς ἐξημερώσεως τῶν ἠθῶν κατὰ τῆς συμπαθείας, ἥτις ἕνεκά τινος ποιητικοῦ ἐνδιαφέροντος πολλαχῶς ἀπενέμετο πρὸς τοὺς λῃστὰς καὶ κλέπτας, ἡ περιεχομένη ἐν τῇ ῥήσει τοῦ Πλάτωνος (Νόμ. 12, 941 b), ὅτι «κλοπὴ μὲν χρημάτων ἀνελεύθερον, ἁρπαγὴ δὲ ἀναίσχυντον», ἥτις πιθανῶς ἔχει τὴν ἀρχὴν ἀπό τινος παλαιοτέρας τυπικῆς φράσεως.

Ἡ ἱστορικῶς ἀποδεδειγμένη δρᾶσις τοῦ Σόλωνος συνέπιπτε προφανῶς ἐν χρόνοις, καθ' οὓς αἱ γνῶμαι περὶ τῆς σημασίας τῆς

ἰδιοκτησίας ἦσαν ἐν τῷ σταδίῳ τῆς μεταβάσεως. Ὅτε ὁ Σόλων, ὅστις ἀείποτε ἐθεωρήθη ὡς εἷς τῶν σοφωτάτων καὶ δικαιοτάτων ἀνδρῶν τῆς ἀρχαιότητος καὶ ἐσεμνύνετο ἐπὶ τῇ πράξει αὐτοῦ, διὰ τῆς περιφήμου αὐτοῦ σεισαχθείας ἀφῄρει τὰς ἀσφαλείας τῶν δανειστῶν ἀπαγορεύσας τὸ ἐπὶ ὑποθήκῃ τοῦ σώματος δανείζειν καὶ καταργήσας τὰς κτηματικὰς ὑποθήκας, πρὸς δὲ τούτοις ἠλάττου τὴν ἀξίαν τῶν ὑπαρχόντων χρεῶν διὰ τῆς ἐλαττώσεως τῆς ἀξίας τῆς νομισματικῆς μονάδος, ἔπραττε ταῦτα μετὰ τῆς ἀρίστης πεποιθήσεως καὶ ἦν παντελῶς ἀπηλλαγμένος τῆς σκέψεως, ὅτι ἔβλαπτε καλῶς κεκτημένα δικαιώματα τῶν δανειστῶν. Ἡ ὁδηγοῦσα αὐτὸν ἀρχὴ γίνεται ἡμῖν φανερά, ἐὰν λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν, ὅτι ἐν τῇ εἰς τάξεις διακοσμήσει τῶν πολιτῶν κατὰ τὸ τίμημα ὡρμήθη μόνον ἀπὸ τῆς ἐγγείου κτήσεως. Πρόδηλον, ὅτι ταύτην μόνην ἐθεώρει ὡς ἀληθῆ ἰδιοκτησίαν καθ' ὅλην τὴν σημασίαν τῆς λέξεως, τὴν δὲ κινητὴν οὐσίαν ὥς τι τοσοῦτον εὐμετάβλητον, ὥστε δὲν ἐκρίνετο ἀξία τῆς αὐτῆς προσοχῆς καὶ τῆς αὐτῆς προστασίας ὑπὸ τῆς πολιτείας· διὰ τοῦτο ἡ ἀπελευθέρωσις ἐκείνης ἀπὸ παντὸς ἐπιβεβλημένου αὐτῇ δεσμοῦ ἔμελλεν ἀναγκαίως ἔτι μᾶλλον νὰ θεωρηθῇ ὡς εὐεργέτημα. Ὁ Σόλων ὡρμᾶτο ἀπὸ τῆς αὐτῆς θεωρίας, καθ' ἣν οἱ ὅροι τῶν ἀγρῶν, οἵτινες ἤδη ἐν τῇ Ἰλιάδι (21, 405) μνημονεύονται, διατελοῦσιν ὑπὸ τὴν προστασίαν τοῦ ὁρίου Διὸς (Πλάτ. Νόμ. 8, 842 e). Ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις ἡ ἐντελῶς ἀναπτυχθεῖσα δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων διηρμήνευσε τὴν ἰδέαν τοῦ ἀπαραβιάστου τῆς κτήσεως τῶν ἀνεπιλήπτων πολιτῶν ἐν εἰρήνῃ διά τινος τέως ἀγνώστου ἐν τῇ ἱστορίᾳ ἀναπτύξεως καὶ τελειοποιήσεως τῶν τὴν ἀσφάλειαν αὐτῆς προστατευόντων νόμων καὶ παρέσχεν οὕτω εἰς σύμπασαν τὴν ἀνθρωπότητα εὐεργεσίαν ἀνεκτίμητον. Ἀναμφιβόλως οὐδέποτε ἔλειπον ἐν Ἀθήναις ὡς καὶ ἀλλαχοῦ πολυάριθμα παραδείγματα φανερᾶς τε καὶ λαθραίας ἁρπαγῆς, ἀλλ' ἡ ἀρχὴ ἡ κρατοῦσα ἔν τε τῷ δικαίῳ καὶ ἐν ταῖς ἠθικαῖς κρίσεσιν ἦν ἀμετακινήτως ὡρισμένη. Ὑπάρχουσι δὲ καὶ τεκμήρια, ὅτι ἐν ταῖς ψυχαῖς

τῶν Ἀθηναίων εἶχεν ἐντυπωθῇ βαθεῖα ἀποστροφὴ πρὸς πᾶν μέτρον τεῖνον εἰς ἄφεσιν τῶν χρεῶν ἢ ἀναδασμὸν τῆς γῆς. Ὁ Πλάτων ἐν δυσὶ χωρίοις ἤδη ἀνωτέρω μνημονευθεῖσι (Πολ. 8, 566a. Νόμ. 3, 684 d) ὑποδεικνύει, ὅτι ἦσαν εἰθισμένοι νὰ θεωρῶσι ταῦτα αὐτόχρημα ὡς τὸ φοβερώτατον πάντων τῶν κακῶν, ὅσα ἠδύναντο νὰ συμβῶσιν ἔν τινι πολιτείᾳ. Ὁ τῶν Λακεδαιμονίων ἐπαινέτης ἐν τῷ Παναθηναϊκῷ τοῦ Ἰσοκράτους (259) ὁρμώμενος οὐχὶ ἐξ ἀκριβοῦς γνώσεως τῶν γεγονότων, ἀλλὰ βεβαίως ἔκ τινος γνησίας ἀττικῆς ἰδέας περὶ θεμιτοῦ καὶ ἀθεμίτου, λέγει ἐγκωμιάζων τὴν Σπάρτην, ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ ἐπιδείξῃ ἐν αὐτῇ οὔτε χρεῶν ἀποκοπὰς οὔτε γῆς ἀναδασμόν. Ὁ γραμματικὸς ὁ λίαν ἀδεξίως συνθεὶς τὸν ὅρκον τῶν Ἡλιαστῶν, ἀλλὰ καί τινα πλείστου ἡμῖν ἄξια ἐν αὐτῷ συνδιαπλέξας (Δημ. 24, 149-151), διέσωσεν ἡμῖν πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τεμάχιόν τι ὅρκου, ὅστις ἐδόθη ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων πολιτῶν ἔν τινι εὐκαιρίᾳ, ἴσως μετὰ τὴν κατάλυσιν τῶν τριάκοντα, καὶ ἐν ᾧ οἱ ὀμνύοντες λέγουσιν, ὅτι οὐδέποτε ψηφιοῦνται τῶν χρεῶν τῶν ἰδίων ἀποκοπὰς οὐδὲ γῆς ἀναδασμὸν τῆς Ἀθηναίων οὐδ' οἰκιῶν [14]). Ὁμοίως ἐν τῇ μεταξὺ Μακεδόνων καὶ Ἑλλήνων γενομένῃ συνθήκῃ τῇ λεγομένῃ κορινθιακῇ, ὑπῆρχεν, ὡς ἀναγινώσκομεν ἐν τῷ εἰς αὐτὴν ἀναφερομένῳ λόγῳ Περὶ τῶν πρὸς Ἀλέξανδρον συνθηκῶν (Ψευδοδημ. 17 15), ἄρθρον, καθ' ὃ πάντες οἱ μετέχοντες αὐτῆς ὤφειλον νἀπέχωνται παντὸς τοιούτου νεωτερισμοῦ. Ἕτερον ἐπακολούθημα τοῦ ἐν τούτοις ἐκφαινομένου φρονήματος εἶναι, ὅτι φιλοσοφικαὶ περὶ πολιτείας θεωρίαι τείνουσαι εἰς τὴν ἐξίσωσιν τῆς κτήσεως ἢ κοινοκτημοσύνην δὲν εὕρισκον ἀποδοχήν. Ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ καὶ ὁ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους (Πολιτ. 1266 a 39) μνημονευόμενος Φαλέας ὁ Χαλκηδόνιος, οἱ διδάξαντες τὴν ἰσότητα καὶ τὴν κοινότητα τῆς κτήσεως, δὲν ἦσαν βεβαίως μόνοι τοιαύτας ἀρχὰς πρεσβεύοντες, ἀλλὰ τὸ σκῶμμα τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν ταῖς Ἐκκλησιαζούσαις, διδάσκει σαφῶς, ὅτι ἐν συνόλῳ δὲν εἶχον οἱ Ἕλληνες διάθεσιν νὰ ἐκλαμβάνωσι σοβαρὰ τὰ τοιαῦτα δόγματα. [15]).

Ἡ ἀνάμνησις τῶν ἀγώνων τῶν καταβληθέντων πρὸς μόρφωσιν αὐστηρῶν ἐννοιῶν τοῦ ἐμοῦ καὶ σοῦ δὲν ἠδύνατο νὰ παρέλθῃ χωρὶς νὰ καταλίπῃ ἴχνη ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ λαοῦ, καὶ ἐπειδὴ πρὸς τούτοις ἡ κτῆσις ἐθεωρεῖτο ὡς ἀπολύτως ἀναγκαία πρὸς ἐπιτέλεσιν τοῦ ἠθικοῦ ἰδεώδους τῶν Ἑλλήνων (ὅρ. ἀν. σ. 476), διὰ τοῦτο ἔτι εὐχερέστερον κατανοοῦμεν, διὰ τί συνήθιζον νὰ ὑπολαμβάνωσιν αὐτὴν ὡς ἀγαθὸν μέγιστον καὶ τοῦτο ἡδέως ἐξέφραζον. Διὸ ὁ Θέογνις συμβουλεύει παντὶ κινδύνῳ νὰ φεύγῃ τις τὴν πενίαν, ἥτις πάντων μάλιστα δαμάζει τὸ φρόνημα τοῦ ἀγαθοῦ ἀνδρὸς (173-180), ὁ δὲ Πίνδαρος ἐν πολλοῖς χωρίοις τῶν ποιημάτων αὐτοῦ ὀνομάζει τὸν πλοῦτον κατὰ τρόπον σαφῶς δηλοῦντα, πόσον ἡ ἀξία αὐτοῦ ἦν αἰσθητή. Σκόλιόν τι, οὗ ὁ ποιητὴς ἀμφισβητεῖται, ἀπαριθμεῖ τὰ ὕψιστα ἀγαθὰ τοῦ βίου κατὰ τὴν τάξιν τήνδε·

Ὑγιαίνειν μὲν ἄριστον ἀνδρὶ θνητῷ,
δεύτερον δὲ φυὰν καλὸν γενέσθαι,
τὸ τρίτον δὲ πλουτεῖν ἀδόλως,
καὶ τὸ τέταρτον ἡβᾶν μετὰ τῶν φίλων.

Ὅπου δὲ ἀλλαχοῦ γίνεται λόγος περὶ τῶν κυρίων συστατικῶν τῆς εὐδαιμονίας κατὰ τὰς δοξασίας τοῦ λαοῦ, ὡς ἐν τῷ Μείζονι Ἱππίᾳ τοῦ Πλάτωνος (291 d) καὶ ἐν τῇ Ῥητορικῇ τοῦ Ἀριστοτέλους (1360 b 18), πάντοτε ὑπάρχει ἐν αὐτοῖς καὶ τὸ πλουτεῖν [16])· ἡ ἀντίθετος γνώμη, καθ' ἣν τοῦτο ὡς καὶ ἡ κτῆσις καθόλου εἶναι πρᾶγμα ἀδιάφορον, εἶχε τόπον κυρίως μόνον ἐν ἐκείνοις τοῖς φιλοσοφικοῖς συστήμασιν, ἅτινα ἀπέσπων τὸν ἄνθρωπον ἐκ τῶν φυσικῶν αὐτοῦ σχέσεων, ὡς ἡ κυνικὴ καὶ στωϊκὴ σχολή [17]). Λίαν ἀξιοσημείωτον τούτου παράδειγμα παρέχει ἡμῖν ὁ ψευδῶς τὸ ὄνομα τοῦ Πλάτωνος φέρων διάλογος Ἐρυξίας, ὅστις διερμηνεύει τὸ φρόνημα τῆς κυνικῆς σχολῆς καὶ τελευτᾷ εἰς τὸ συμπέρασμα τόδε· «ἀναγκαῖον ἄρα φαίνεται κατά γε τοῦτον τὸν λόγον, οἷς τυγχάνει πολλὰ χρήματα ὄντα, τούτους καὶ πολλῶν δεῖσθαι τῶν

πρὸς τὴν τοῦ σώματος θεραπείαν ἐπιτηδείων· τὰ γὰρ πρὸς τοῦτο χρήσιμα ὄντα χρήματα ἐφαίνετο· ὥστε ἐξ ἀνάγκης ἂν ἡμῖν φαίνοιντο οἱ πλουσιώτατοι μοχθηρότατα διακείμενοι, εἴπερ γε καὶ πλείστων τοιούτων ἐνδεεῖς ὄντες ». Ἔξω τῶν φιλοσοφικῶν τούτων κύκλων εὑρίσκομεν βεβαίως ἔσθ' ὅτε ἐπαίνους τῆς παιδαγωγικῆς ἀξίας τῆς πενίας, διότι ταπεινοῖ τὴν ἔπαρσιν καὶ ἐξεγείρει τὴν δραστηριότητα καὶ τὸ ἐφευρετικὸν πνεῦμα [18]), καὶ τὴν γνώμην ὅτι τὸ πλουτεῖν τοῖς μὲν καλοῖς κἀγαθοῖς τῶν ἀνθρώπων καὶ τοῖς ἐπισταμένοις χρῆσθαι τοῖς χρήμασιν ἀγαθόν ἐστι, τοῖς δὲ μοχθηροῖς καὶ ἀνεπιστήμοσι κακὸν (Δημόκρ. ἀπ. 57. Ἐρυξ. 397 ε)· ἀλλ' ἀληθὴς καταφρόνησις τοῦ πλούτου δύναται ἐνταῦθα μόνον ἐκ τοῦ ἐγωϊσμοῦ νὰ πηγάζῃ καὶ διὰ τοῦτο εἶναι εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς ἠθικοὺς τοῦ βίου παράγοντας. Ὁ Ξενοφῶν βουλόμενος προφανῶς νὰ ἐπιδείξῃ τὴν ἑαυτοῦ ἀποδοκιμασίαν περιέγραψεν ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (8, 3, 35-48) τὸν Φεραύλαν ὡς τοιοῦτον παράδειγμα, τὸ δὲ τοῦ Ἀνακρέοντος, ὅστις « δωρεὰν παρὰ Πολυκράτους λαβὼν πέντε τάλαντα, ὡς ἐφρόντισεν ἐπ' αὐτοῖς δυοῖν νυκτοῖν, ἀπέδωκεν αὐτά, εἰπὼν οὐ τιμᾶσθαι αὐτὰ τῆς ἐπ' αὐτοῖς φροντίδος » (Στοβ. 93, 25. 38) [19]), προέρχεται ἴσως ἔκ τινος στιγμιαίας διαθέσεως. Τῷ Φεραύλᾳ τοῦ Ξενοφῶντος εἶναι ὀχληρὸς ὁ πλοῦτος, διότι ἡ ἐπιμέλεια αὐτοῦ παρέχει πράγματα, διότι οἱ οἰκέται διαρκῶς αἰτοῦσιν οἱ μὲν σῖτον, πολλοὶ δὲ πιεῖν, πολλοὶ δὲ ἱμάτια καὶ τὰ τοιαῦτα· πρὸς δὲ τούτοις καὶ διότι ἰδίως ἀνάγκη « τὸν πολλὰ ἔχοντα πολλὰ καὶ δαπανᾶν καὶ εἰς θεοὺς καὶ εἰς φίλους καὶ εἰς ξένους ». Ὁ Ξενοφῶν ἀντιτάσσει πρὸς αὐτὸν τὸν Σάκαν, ὅστις ἐπίσταται νὰ ἐκτιμᾷ πληρέστατα τὴν ἀξίαν τῶν ὑπὸ τοῦ Φεραύλα καταφρονουμένων καὶ διὰ τοῦτο δέχεται ἄσμενος τὴν πρότασιν, ὅπως ἀπαλλάξῃ αὐτὸν τοῦ πλούτου ἐπὶ τῷ ὅρῳ νὰ τρέφῃ αὐτὸν διὰ βίου· καὶ οὕτως ὁ μὲν Σάκας « ἡγεῖτο εὐδαίμων γεγενῆσθαι, ὅτι πολλῶν ἦρχε χρημάτων· ὁ δ' αὖ ἐνόμιζε μακαριώτατος εἶναι, ὅτι ἐπίτροπον ἕξοι, σχολὴν παρέχοντα πράττειν ὅ,τι ἂν αὐτῷ ἡδὺ ᾖ ». Ἔτι δὲ σαφέ-

στερον ἐκφέρει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην ὁ Ξενοφῶν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ ἥρωος τῆς Κύρου παιδείας· διότι ὁ Κῦρος λέγει· « ἐγὼ οὐ τοὺς πλεῖστα ἔχοντας καὶ φυλάττοντας πλεῖστα εὐδαιμονεστάτους ἡγοῦμαι· οἱ γὰρ τὰ τείχη φυλάττοντες οὕτως ἂν εὐδαιμονέστατοι εἴησαν· πάντα γὰρ τὰ ἐν ταῖς πόλεσι φυλάττουσιν· ἀλλ' ὃς ἂν κτᾶσθαί τε πλεῖστα δύνηται σὺν τῷ δικαίῳ, χρῆσθαί τε πλείστοις σὺν τῷ καλῷ, τοῦτον ἐγὼ εὐδαιμονέστατον νομίζω » (8, 2, 20-23). Ἐπειδὴ δὲ ὁ Ξενοφῶν καὶ τῷ Ἰσχομάχῳ τὸ αὐτὸ ἀξίωμα ἀποδίδωσι (Οἰκον. 11, 9), διὰ τοῦτο δυσκόλως δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν, ὅτι καὶ ὁ διδάσκαλος αὐτοῦ Σωκράτης ἐν τῇ θεωρίᾳ τὰ αὐτὰ ἐφρόνει καὶ ὅτι μόνον ὁ ἰδιαίτερος αὐτοῦ προορισμὸς ἐκώλυεν αὐτόν, ὅπως φροντίσῃ περὶ πλουτισμοῦ· διὰ τοῦτο μετὰ μείζονος βεβαιότητος δυνάμεθα τὴν παρὰ Στοβαίῳ (93, 37) τῷ Σωκράτει ἀποδιδομένην ῥῆσιν, ὅτι τὸ πλουτεῖν οὐδενός ἐστιν ἄξιον, νὰ προσνείμωμεν εἴς τινα τῶν Κυνικῶν ἢ Στωϊκῶν, ὅστις ἐζήτει νὰ ὑποστηρίξῃ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην διὰ τοῦ κύρους τοῦ πατρὸς τῆς ἠθικῆς φιλοσοφίας. Ἡ ἀπὸ τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῇ ἐκτιμήσει τῆς σχέσεως ταύτης τοσοῦτον ὡρισμένως διατυπωθεῖσα ἔννοια εὕρηται ποικιλοτρόπως καὶ παρ' ἄλλοις τῶν συγγραφέων τῆς δοκίμου περιόδου. Ὁ Ἀντιφῶν ἔν τινι τῶν ἀφανισθέντων αὐτοῦ λόγων (ἀπ. 128) περιέβαλεν αὐτὴν διὰ τῆς διηγήσεως τῆσδε· « ὡς ἄρα ἰδὼν ἀνὴρ ἄνδρα ἕτερον ἀργύριον ἀναιρούμενον πολὺ ἐδεῖτό οἱ δανεῖσαι ἐπὶ τόκῳ, ὁ δ' οὐκ ἠθέλησεν, ἀλλ' ἦν οἷος ἀπιστεῖν τε καὶ μὴ ὠφελεῖν μηδένα, φέρων δ' ἀπέθετό ποι δή· καί τις καταμαθὼν τοῦτο ποιοῦντα ὑφείλετο· ὑστέρῳ δὲ χρόνῳ ἐλθὼν οὐχ εὕρισκε τὰ χρήματα ὁ καταθέμενος, περιαλγῶν οὖν τῇ συμφορᾷ τά τε ἄλλα καὶ ὅτι οὐκ ἔχρητε τῷ δεομένῳ, ὃ ἂν αὐτῷ καὶ σῶον ἦν καὶ ἕτερον προσέφερεν· ἀπαντήσας δὴ τῷ ἀνδρὶ τῷ τότε δανειζομένῳ ἀπωλοφύρετο τὴν συμφοράν, ὅτι ἐξήμαρτε καὶ ὅτι οἱ μεταμέλει οὐ χαρισαμένῳ, ἀλλ' ἀχαριστήσαντι· ὁ δ' αὐτὸν ἐκέλευε μὴ φροντίζειν, ἀλλὰ νομίζειν αὐτῷ εἶναι καὶ μὴ ἀπολωλέναι, καταθέμενον λίθον εἰς τὸ αὐτὸ χωρίον· πάντως γὰρ οὐδ' ὅτε

ἣν σοι ἐχρῶ αὐτῷ, ὅθεν μηδὲ νῦν νόμιζε στέρεσθαι μηδενός». Ὁ Ἰσοκράτης ἐν ταῖς Πρὸς Δημόνικον παραινέσεσιν ἐγκωμιάζει τὸν πατέρα τούτου, διότι «οὐδὲ τὸν πλοῦτον παρακαίρως ἠγάπα, ἀλλ' ἀπέλαυε μὲν τῶν παρόντων ἀγαθῶν, ὡς θνητός, ἐπεμελεῖτο δὲ τῶν ὑπαρχόντων ὡς ἀθάνατος· οὐδὲ ταπεινῶς διῴκει τὸν ἑαυτοῦ βίον, ἀλλὰ φιλόκαλος ἦν καὶ μεγαλοπρεπὴς καὶ τοῖς φίλοις κοινὸς» (9, 10)· ἐν ἑτέρῳ δὲ χωρίῳ τοῦ αὐτοῦ λόγου (27) λέγει, ὅτι οἱ περὶ τὸν πλοῦτον σπουδάζοντες μέν, χρῆσθαι δὲ τοῖς ὑπάρχουσι μὴ δυνάμενοι παραπλήσιον πάσχουσιν, «ὥσπερ ἂν εἴ τις ἵππον κτήσαιτο καλὸν κακῶς ἱππεύειν ἐπιστάμενος». Τὸ ὑπὸ τοῦ Περικλέους παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 40, 1) πρὸς ἔπαινον τῶν Ἀθηναίων λεγόμενον· «πλούτῳ τε ἔργου μᾶλλον καιρῷ ἢ λόγου κόμπῳ χρώμεθα», ἐκ τοῦ αὐτοῦ πηγάζει φρονήματος. Ὁ Ἀντιφάνης λέγει ἔν τινι ἀποσπάσματι (229)·

Τοῦ γάρ τις ἄλλου πρὸς θεῶν οὕνεκα
εὔξαιτο πλουτεῖν εὐπορεῖν τε χρημάτων
ἢ τοῦ δύνασθαι παραβοηθεῖν τοῖς φίλοις,
σπείρειν τε καρπὸν Χάριτος ἡδίστης θεῶν;

ἔν τινι δὲ τοῦ Μενάνδρου (130) λέγει ὁ υἱὸς πρὸς τὸν πατέρα·

διόπερ ἐγώ σέ φημι δεῖν, ὅσον χρόνον
εἶ κύριος, χρῆσθαί σε γενναίως. πάτερ,
αὐτόν, ἐπικουρεῖν πᾶσιν, εὐπόρους ποιεῖν
οὓς ἂν δύνῃ πλείστους διὰ σαυτοῦ· τοῦτο γὰρ
ἀθάνατόν ἐστι, κἂν ποτε πταίσας τύχῃς,
ἐκεῖθεν ἔσται ταὐτὸ τοῦτό σοι πάλιν,
πολλῷ δὲ κρεῖττόν ἐστιν ἐμφανὴς φίλος
ἢ πλοῦτος ἀφανής, ὃν σὺ κατορύξας ἔχεις.

Καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1361 a 23) ἐξετάζων τὰ συστατικὰ τῆς εὐδαιμονίας, ὧν ἐστι καὶ ὁ πλοῦτος, παρατηρεῖ

ὅτι «ὅλως τὸ πλουτεῖν ἐστὶν ἐν τῷ χρῆσθαι μᾶλλον ἢ ἐν τῷ κεκτῆσθαι». Πολλὰ τῶν ἤδη εἰρημένων ὑπομιμνήσκουσιν ἡμᾶς τὴν παραβολὴν τῆς Καινῆς Διαθήκης περὶ τῶν ταλάντων, ἄλλως τε καὶ ἀφοῦ παρὰ τῷ Ξενοφῶντι καὶ παρ' Ἀντιφῶντι ἡ κατόρυξις τῶν θησαυρῶν στιγματίζεται ῥητῶς ὡς πρᾶξις μωρά· ἀλλὰ τοῦτο ἰσχύει ἐντελῶς περὶ τοῦ ἑξῆς χωρίου τῶν Φοινισσῶν τοῦ Εὐριπίδου, ὅπερ ἕνεκα τοῦ θρησκευτικοῦ αὐτοῦ νοήματος εἶναι λίαν συγγενὲς πρὸς ἐκείνην τὴν παραβολὴν (555-557) [20]·

οὔτοι τὰ χρήματ' ἴδια κέκτηνται βροτοί,
τὰ τῶν θεῶν δ' ἔχοντες ἐπιμελούμεθα·
ὅταν δὲ χρήζωσ', αὔτ' ἀφαιροῦνται πάλιν.

Ἄλλως δὲ δυνάμεθα ἴσως νὰ θεωρήσωμεν ὡς χαρακτηριστικὸν τῆς διαφωνίας τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν, ὅτι Βίων ὁ Βορυσθενίτης, ὃς κατ' ἀρχὰς μὲν προείλετο τὴν Κυνικὴν ἀγωγήν, λαβὼν τρίβωνα καὶ πήραν, ἔπειτα δ' ἐπὶ τὰ Θεοδώρεια μετῆλθε, διακούσας τοῦ Κυρηναϊκοῦ Θεοδώρου τοῦ ἀθέου, «ἔλεγε καταγελάστους εἶναι τοὺς σπουδάζοντας περὶ πλοῦτον, ὃν τύχη μὲν παρέχει, ἀνελευθερία δὲ φυλάττει, χρηστότης δὲ ἀφαιρεῖται» (Στοβ. 93, 34), ἄλλοτε δὲ πάλιν «πρὸς πλούσιον μικρολόγον, οὐχ οὗτος, ἔφη, τὴν οὐσίαν κέκτηται, ἀλλ' ἡ οὐσία τοῦτον» (Διογ. Λ. 4, 50). Ἀλλ' ὅμως ἐκ τοιούτων μεμονωμένων ῥήσεων, καὶ ἐὰν δεχώμεθα, ὅτι ἀναντιρρήτως ἐκεῖνοι ἐξήνεγκον αὐτάς, οἷς ἀποδίδονται, ὀλίγιστα δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, διότι οὔτε τὴν συνέχειαν, ἐν ᾗ ἐλέχθησαν, γινώσκομεν, οὔτε τὰ συμπεράσματα, ἅτινα ἐξ αὐτῶν ἐξήγοντο· ἐν δὲ τῇ προκειμένῃ περιπτώσει προστίθεται καὶ τοῦτο, ὅτι αὐτῷ τῷ Διογένει παρὰ Στοβαίῳ (92, 13. 93, 35) ἀποδίδονται δύο ῥήσεις, ὧν ἑκατέρα συμφωνεῖ περίπου πρὸς ἑκατέραν τῶν εἰρημένων. Ἡ μία μάλιστα τούτων διερμηνεύει κομψότατα τὴν ἄλλως παρ' ἅπασι τοῖς Ἕλλησι κρατοῦσαν γνωμην, διότι ὁμοιοῖ τοὺς πλουσίους, οἵτινες δὲν καταναλί-

σκουσι τὸν πλοῦτον αὐτῶν πρὸς εὐγενεῖς σκοπούς, ἀλλ' εἰς τὰς σαρκικὰς αὐτῶν ἡδονάς, τοῖς ἐπὶ τῶν δυσβάτων καὶ ἀποκρήμνων φυομένοις δένδροις καὶ ἀμπέλοις, ὧν τὸν καρπὸν δὲν λαμβάνουσιν ἄνθρωποι, ἀλλὰ κόρακες καὶ παραπλήσια τούτοις ζῷα καταναλίσκουσιν.

Παρατηρεῖται δὲ πανταχοῦ, ὅτι ἥδιον καὶ συχνότερον προσεῖχον εἰς τὸ ἠθικὸν μέρος τῆς χρήσεως τῶν χρημάτων ἢ εἰς τὸ τῆς κτήσεως αὐτῶν. Τὰ ἐν τῷ βίῳ ἀπαντῶντα παραδείγματα ἀνδρῶν ἐντίμως τὸν πλοῦτον κτησαμένων δὲν ἔμενον μὲν βεβαίως ἀπαρατήρητα, ὡς ἀποδεικνύει ὁ ὑπὸ τοῦ Σωκράτους ἐν τῷ Μένωνι τοῦ Πλάτωνος (90 a) τῷ 'Ανθεμίωνι ἀπονεμόμενος ἔπαινος, ἀλλὰ τὸ ὑπὸ τοῦ 'Αριστοτέλους ('Ηθ. Ν. 1120 a 8-15) τὴν προσήκουσαν διατύπωσιν λαβὸν αἴσθημα, ὅτι ἐν τῇ κτήσει τῶν χρημάτων δύναταί τις νὰ φεύγῃ μόνον τὸ αἰσχροπραγεῖν, μόνῃ δὲ τῇ χρήσει ἕπεται τὸ εὖ ποιεῖν καὶ τὸ καλὰ πράττειν, ἐδέσποζε τῶν ψυχῶν ποικιλοτρόπως. Οὐδὲν θαυμαστόν, ὅτι ὁ τῶν ἰδεῶν εἰσηγητὴς Πλάτων, τρέφων μεγάλην ἀποστροφὴν πρὸς τὸ χρηματιστικὸν ἔργον, ἀποδοκιμάζει ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (550 c-551 b) παντελῶς τὸ πολίτευμα, ἐν ᾧ οἱ πλούσιοι τιμῶνται καὶ θαυμάζονται καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς ἄγονται, οἱ δὲ πένητες ἀτιμάζονται, διότι προάγει τὴν πρὸς τὸν χρηματισμὸν τάσιν, ἥτις διατελεῖ εἰς ἄμεσον ἀντίθεσιν πρὸς τὴν περὶ τὴν ἀρετὴν σπουδήν· ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (741 e-743 c) περιορίζει τὸν χρηματισμὸν εἰς ταῦτα μόνον, «ὅσα γεωργία δίδωσι καὶ φέρει, καὶ τούτων ὁπόσα μὴ χρηματιζόμενον ἀναγκάσει ἀμελεῖν ὧν ἕνεκα πέφυκε τὰ χρήματα· ταῦτα δ' ἐστὶ ψυχὴ καὶ σῶμα, ἃ χωρὶς γυμναστικῆς καὶ τῆς ἄλλης παιδείας οὐκ ἄν ποτε γένοιτο ἄξια λόγου». Αἰτιολογεῖ δὲ τὸν περιορισμὸν τοῦτον ὡς ἑξῆς· ὁ ἀγαθὸς νομοθέτης βούλεται καὶ δύναται νὰ καταστήσῃ τοὺς πολίτας εὐδαίμονας ἅμα καὶ ἀγαθούς· πλουσίους δ' αὖ σφόδρα καὶ ἀγαθοὺς οὐχί· εἰ δ' ἔστι τοῦτο οὕτως ἔχον, ὁ πλούσιος δὲν δύναται τῇ ἀληθείᾳ νὰ γείνῃ εὐδαίμων μὴ καὶ ἀγαθὸς ὤν· ἀγαθὸς δὲ ὢν δια-

φερόντως δὲν δύναται νὰ εἶναι καὶ πλούσιος διαφερόντως· διότι ἡ ἐκ τοῦ δικαίου κτῆσις οὐδὲ τὸ ἥμισυ εἶναι τῆς ἐκ τοῦ δικαίου ἅμα καὶ ἀδίκου, τὰ δὲ ἀναλώματα τὰ καλὰ καὶ εἰς καλὰ δαπανώμενα εἶναι διπλάσια τῶν μήτε καλῶς μήτε αἰσχρῶς ἀναλισκομένων· ὥστε ὁ ἀναλίσκων τε εἰς τὰ καλὰ καὶ κτώμενος ἐκ τῶν δικαίων μόνον οὔτ' ἂν διαφέρων πλούτῳ ῥᾳδίως ἄν ποτε γένοιτο οὐδ' αὖ σφόδρα πένης καὶ ὁ λόγος ἔχει ὀρθῶς, ὡς οὔκ εἰσιν οἱ παμπλούσιοι ἀγαθοί· εἰ δὲ μὴ ἀγαθοί, οὐδὲ εὐδαίμονες. Ἀλλὰ συγχρόνως ὑποδηλοῖ ὁ Πλάτων καὶ ἕτερόν τινα λόγον πολὺ ἀξιοσημείωτον. Αἰσθάνεται δηλονότι καὶ αὐτὸς τὴν ἰδιότροπον ἐκείνην πρὸς τὸ νόμισμα ὡς τοιοῦτον ἀπέχθειαν, ἧς τὰ ἴχνη εὑρίσκομεν ἔν τισιν ἰδίοις κύκλοις τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων. Αὕτη ἡ ἀπέχθεια ἴσως πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς αἰτία, ὅτι εἰς τὰ ἰδεώδη χαρακτηριστικά, δι' ὧν τὰ ὁμηρικὰ ποιήματα περιεκόσμησαν τὴν ἡρωϊκὴν ἡλικίαν τοῦ ἔθνους, ἀνήκει καὶ ἡ ἄγνοια τοῦ νομίσματος καὶ ἡ χρῆσις μόνου τοῦ δι' ἀνταλλαγῆς ἐμπορίου· ἐπίσης δι' αὐτῆς ἐξηγεῖται καὶ ἡ ἀπαγόρευσις τῆς σπαρτιατικῆς νομοθεσίας ὅπως οἱ ἰδιῶται μὴ ἔχωσι χρυσᾶ ἢ ἀργυρᾶ νομίσματα, ἥτις ἀπαγόρευσις δὲν ἐτηρεῖτο μέν, ὡς νοεῖται οἴκοθεν, ἀλλὰ τυπικῶς ἴσχυε μέχρι τῶν χρόνων τοῦ Λυσάνδρου [21]) καὶ ἣν ὁ Πλάτων ἔχει προφανῶς ἐν τοῖς περὶ τούτου λόγοις αὐτοῦ πρὸ ὀφθαλμῶν. Ἀλλὰ τὴν ἀκριβεστάτην ἴσως ἔκφρασιν εὑρίσκει ἐκείνη ἡ ἀπέχθεια ἐν ταῖς ἐρεύναις τοῦ Ἀριστοτέλους περὶ τῆς σχέσεως τῆς κτητικῆς καὶ οἰκονομικῆς ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Πολιτικῶν (κ. 8-11), αἵτινες ἐμπνέονται καθ' ὁλοκληρίαν ὑπὸ τῆς σκέψεως, ὅτι τὸ νόμισμα εἶναι ἀναγκαῖον κακὸν ἐπιβεβλημένον ὑπὸ τῶν ἀναγκῶν τῆς ἐμπορικῆς συναλλαγῆς. Κατὰ τοὺς λόγους τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ ἄνθρωπος ἀναγκαίως ἐκφαυλίζεται ἠθικῶς διὰ τοῦ χρηματισμοῦ ἐκείνου, οὗ τέλος ἐστὶ μόνον τὸ νόμισμα καὶ οὐχὶ αἱ πραγματικαὶ ἀξίαι· διότι μετὰ τούτων μὲν συνάπτεται ἀμέσως ἡ ἰδέα τῆς χρήσεως αὐτῶν, ἐν δὲ τῷ νομίσματι ἀφανίζεται ἐκ τῆς συνειδήσεως ἡ σχέσις τοῦ μέσου πρὸς τὸν σκοπὸν

καὶ τούτου ἕνεκα γεννᾶται ἀναγκαίως ἀπεριόριστος χρηματισμός· «πάντες γὰρ εἰς ἄπειρον αὔξουσιν οἱ χρηματιζόμενοι τὸ νόμισμα». Διὰ τοῦτο ἰδίως λέγει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅτι τοῦ τοκιστοῦ τὸ ἔργον (ἡ ὀβολοστατική) εὐλογώτατα μισεῖται «διὰ τὸ ἀπ' αὐτοῦ τοῦ νομίσματος εἶναι τὴν κτῆσιν καὶ οὐκ ἐφ' ᾧ περ ἐπορισάμεθα· μεταβολῆς γὰρ ἐγένετο χάριν, ὁ δὲ τόκος αὐτὸ ποιεῖ πλέον.. ὥστε καὶ μάλιστα παρὰ φύσιν οὗτος τῶν χρηματισμῶν ἐστιν» (1258b2-8)· συμφωνεῖ δ' ἐν τούτοις ἐντελῶς πρὸς τὸν Δημοσθένην εἰπόντα, ὅτι μισοῦσιν Ἀθηναῖοι τοὺς δανείζοντας (37, 52)[22]). Ἡ καὶ κατὰ τἆλλα δυσμενὴς τοῦ Ἀριστοτέλους κρίσις περὶ τοῦ ἐμπορίου ἔχει συνάφειαν πρὸς τὸ γεγονός, ὅτι ἐν Ἀθήναις ἐν συνόλῳ ἐπεκράτει μεγάλη δυσπιστία κατὰ τῶν σιτοπωλῶν, ὡς ἐξάγεται ἐκ τοῦ κατ' αὐτῶν λόγου τοῦ Λυσίου καὶ ἐκ τοῦ Κατὰ Διονυσοδώρου τοῦ Δημοσθένους. Καὶ ἐπειδὴ πρὸς τούτοις κατὰ τὰς ἐν πολλαῖς πόλεσι κρατούσας δοξασίας, περὶ ὧν θὰ γείνῃ λόγος καὶ ἐν τῷ ἑπομένῳ κεφαλαίῳ, τὰ πλεῖστα τῶν ἄλλων χρηματιστικῶν ἔργων ἐθεωροῦντο ὡσαύτως ὡς ταπεινοῦντα τὸν ἐργαζόμενον, οὐδὲν ἄλλο ἢ ἀποτόμως διατετυπωμένην ἀλήθειαν ἐκφράζει ὁ λέγων, ὅτι κατὰ τὴν θεωρίαν πλείστων Ἑλλήνων μόνον ἐκεῖνος διατελεῖ ἐν καταστάσει ἀληθῶς ἀξίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἐκληρονόμησε ἐπαρκῆ περιουσίαν, οὐχὶ ὁ κτησάμενος αὐτὴν διὰ τῆς ἑαυτοῦ ἐργασίας.

Ἀναντιρρήτως ἡ γνώμη αὕτη εἶναι πολὺ στενή, ἀλλὰ δὲν δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, ὅτι περιέχει λογικὴν ἀντίφασιν. Ὅσῳ μᾶλλον ἐφαίνετο, ὅτι ἡ διάθεσις πρὸς εὐγενῆ χρῆσιν τοῦ πλούτου εἶναι ἀναγκαίως μία τῶν ἰδιοτήτων τοῦ ἀληθῶς ἐλευθέρου ἀνδρός, τοσούτῳ μείζονα αἴσθησιν ἐνεποίει τὸ γεγονός, ὅτι αὕτη σπανίως μόνον ἑνοῦται ἐν τῷ αὐτῷ ἀτόμῳ μετὰ τῆς ἱκανότητος πρὸς κτῆσιν τῶν χρημάτων. Ὁ Κέφαλος ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος ὁμολογεῖ, ὅτι τὴν μεγάλην περιουσίαν τοῦ πάππου ὁ πατὴρ αὐτοῦ ἠλάττωσε κατὰ πολύ, αὐτὸς δὲ ἀγαπᾷ, ἐὰν μὴ ἐλάττω καταλίπῃ τοῖς ἑαυτοῦ παισίν, ἀλλὰ βραχεῖ γέ τινι πλείω ἢ παρ-

ἔλαβεν, ὁ δὲ Σωκράτης προστίθησι τὴν γενικὴν παρατήρησιν, ὅτι ὡς τὸ πολὺ οἱ κληρονομοῦντες περιουσίαν δὲν ἀγαπῶσι σφόδρα τὰ χρήματα· «οἱ δὲ κτησάμενοι διπλῇ ἢ οἱ ἄλλοι ἀσπάζονται αὐτά· ὥσπερ γὰρ οἱ ποιηταὶ τὰ αὐτῶν ποιήματα καὶ οἱ πατέρες τοὺς παῖδας ἀγαπῶσι, ταύτῃ τε δὴ καὶ οἱ χρηματισάμενοι περὶ τὰ χρήματα σπουδάζουσιν ὡς ἔργον ἑαυτῶν» (1, 330 b. c). Ὁ Ἀριστοτέλης ἀναγνωρίζει ἐντελῶς τὸ εὔστοχον ταύτης τῆς παρατηρήσεως, διότι ποιεῖται χρῆσιν αὐτῆς ἐν τοῖς Ἠθικοῖς Νικομαχείοις οὐ μόνον ἐν τῇ περιγραφῇ τῆς ἐλευθεριότητος (1120 b 11), ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἐξετάσει τοῦ ψυχολογικοῦ φαινομένου, ὅτι οἱ εὖ πεποιηκότες φιλοῦσι καὶ ἀγαπῶσι τοὺς πεπονθότας μᾶλλον ἢ οὗτοι ἐκείνους, λέγων ὅτι «τὰ ἐπιπόνως γενόμενα πάντες μᾶλλον στέργουσιν, οἷον καὶ τὰ χρήματα οἱ κτησάμενοι τῶν παραλαβόντων (1168 a 22). Ὅτι ἀμφότεροι οἱ φιλόσοφοι κατὰ βάθος νοοῦσι μόνον τὸν κυρίως λεγόμενον πλοῦτον, ἐν ᾧ ἡ μὲν ἐλευθεριότης εἶναι φυσική, ἡ δὲ σπουδὴ πρὸς αὔξησιν τῶν ὑπαρχόντων σχεδὸν περιττή, τοῦτο ἔχει στενὴν συνάφειαν μετὰ τῆς ἀνωτέρω μνημονευθείσης ἐκδοχῆς τοῦ βίου παρὰ πολλοῖς τῶν ἑαυτῶν ὁμοφύλων· ἀλλὰ τὸ αἴσθημα ἡμῶν πάντως ἱκανοποιεῖται, διότι εὑρίσκομεν ἄλλον Ἕλληνα, ὅστις οὐ μόνον τὰς περὶ ὧν ὁ λόγος ἡμῶν ἐνταῦθα ἀξιώσεις, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄρτι μνημονευθὲν γεγονὸς ἐξετάζει καὶ νοεῖ οὕτως, ὡς φανεροῦνται ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς μετρίας κτήσεως. Οὗτος εἶναι ὁ Δημόκριτος, οὗ ῥῆσίς τις (ἀπ. 33) λέγει· «φειδώ τοι καὶ λιμὸς χρηστή, ἐν καιρῷ δὲ καὶ δαπάνη· γινώσκειν δ' ἀγαθοῦ»· ἐν ἑτέρᾳ δὲ (ἀπ. 70) ἀποφαίνεται ὁ Δημόκριτος, ὅτι «οἱ τῶν φειδωλῶν παῖδες ἀμαθεῖς γινόμενοι, .. ἣν ἁμάρτωσι τοῦ πατρικοῦ τύπου τοῦ ἐπιμελοῦς καὶ φειδωλοῦ, φιλοῦσι διαφθείρεσθαι» [23]). Οὐχ ἧττον δὲ ὀρθῶς διηρμήνευσε καὶ τὸν κανόνα τοῦ χρηματισμοῦ, εἰπών· «χρήματα πορίζειν μὲν οὐκ ἀχρήϊον, ἐξ ἀδικίας δὲ πάντων κάκιον» (ἀπ. 61).

Τί ἀπῄτει τὸ αἴσθημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ παρὰ τοῦ σπουδαίου ἀνδρὸς κατὰ τὰς ἐκτεθείσας δοξασίας, ἐξήτασε καὶ ἀνέπτυ-

ξεν ἀκριβέστατα ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς ἓξ πρώτοις κεφαλαίοις τοῦ τετάρτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν. Συμφώνως πρὸς τὰς γενικὰς ἀρχὰς τοῦ ἠθικοῦ συστήματος αὐτοῦ θεωρεῖ ὡς διακείμενον ὀρθῶς περὶ δόσιν καὶ λῆψιν χρημάτων τὸν τηροῦντα τὸ μέσον μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων τῆς ἀνελευθερίας καὶ ἀσωτίας καὶ διδόντα τοῦ καλοῦ ἕνεκα καὶ ὀρθῶς· τ. ἔ. οἷς δεῖ καὶ ὅσα καὶ ὅτε καὶ τἆλλα ὅσα ἕπεται τῇ ὀρθῇ δόσει· τοῦτον ὀνομάζει ἐλευθέριον (πρβλ. τ. 1, 411). Ἄξιον δὲ σημειώσεως, ὅτι ὁ Σταγειρίτης ἐκ τῶν δύο ἐκείνων ἀντιθέτων κακιῶν τὴν ἀσωτίαν θεωρεῖ ὡς τὴν ἠθικῶς πολλῷ ἧττον ἐπικίνδυνον, τὸ μὲν διότι δὲν πηγάζει ἐκ τῆς φαυλότητος τοῦ χαρακτῆρος, ἀλλὰ μόνον ἐκ τῆς ἐλλείψεως ἀγωγῆς καὶ φρονήσεως, τὸ δὲ διότι ἀναιρεῖται σχεδὸν ἐξ ἀνάγκης ὑπὸ τῶν ἰδίων αὐτῆς ἐπακολουθημάτων, τὸ δὲ διότι σὺν τῇ ἡλικίᾳ ἀμβλύνεται. Μετὰ τὴν ἐλευθεριότητα πραγματεύεται ἐφεξῆς ὁ Ἀριστοτέλης τὴν μεγαλοπρέπειαν, ἥτις ἐστὶν ὡσαύτως «ἀρετή τις περὶ χρήματα· οὐχ ὥσπερ δ' ἡ ἐλευθεριότης διατείνει περὶ πάσας τὰς ἐν χρήμασι πράξεις, ἀλλὰ περὶ τὰς δαπανηρὰς μόνον· καθάπερ γὰρ τοὔνομα αὐτὸ σημαίνει, ἐν μεγέθει πρέπουσα δαπάνη ἐστίν· ἔστι δὲ τῶν δαπανημάτων οἷα λέγομεν τὰ τίμια, οἷον τὰ περὶ θεούς, ἀναθήματα καὶ κατασκευαὶ καὶ θυσίαι, καὶ ὅσα πρὸς τὸ κοινὸν εὐφιλοτίμητά ἐστιν, οἷον εἴ που χορηγεῖν οἴονται δεῖν λαμπρῶς ἢ τριηραρχεῖν ἢ καὶ ἑστιᾶν τὴν πόλιν». Καὶ ταύτῃ δ' ἀντίκεινται δύο κακίαι, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἡ ἀπειροκαλία, οὐχ ὑπερβάλλουσα τῷ μεγέθει περὶ ἃ δεῖ, ἀλλ' ἐν οἷς οὐ δεῖ καὶ ὡς οὐ δεῖ λαμπρυνομένη, ἰδιάζει δὲ τοῖς βαναύσοις, διὸ καὶ βαναυσία καλεῖται, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἡ μικροπρέπεια· ὁ μικροπρεπὴς περὶ πάντα ἐλλείπει, καὶ τὰ μέγιστα ἀναλώσας ἐν μικρῷ τὸ καλὸν ἀπόλλυσιν. Ἐντεῦθεν βλέπομεν ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἀρετὴ δὲν διαφέρει τῆς ἐλευθεριότητος κατὰ ποσὸν μόνον· διότι ὁ μὲν μεγαλοπρεπὴς συγχρόνως ἀποβλέπει εἰς τὴν ἐπίτευξιν ἁρμονίας ἱκανοποιούσης τὸ συναίσθημα τοῦ καλοῦ, ὁ δὲ ἐλευθέριος ἐπιδιώκει μόνον τὴν κατόρθωσιν τοῦ πρακτικοῦ σκοποῦ. Ἐκ τῶν

λεχθέντων ἐξάγονται ἤδη γενικῶς τὰ κυριώτατα ἁμαρτήματα, ἅτινα ὀφείλει νὰ ἀποφεύγῃ ὅστις θέλει νὰ ἐκτελέσῃ τὸ ὀρθόν· ἀλλ' ἐκτὸς τούτων ὑπάρχουσι καὶ ἕτερα, ἀφ' ὧν ἀποτρέπεται ὁ πράττων. Ἐὰν συμβαίνῃ τῷ ἀληθῶς ἐλευθερίῳ «παρὰ τὸ δέον καὶ τὸ καλῶς ἔχον ἀναλίσκειν, λυπήσεται, μετρίως δὲ καὶ ὡς δεῖ· τῆς ἀρετῆς γὰρ καὶ ἥδεσθαι καὶ λυπεῖσθαι ἐφ' οἷς δεῖ καὶ ὡς δεῖ» (Ἠθ. Ν. 1121 a 1)· πρὸς ταύτην τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἀριστοτέλους συμφωνεῖ ἡ πρᾶξις τοῦ Ἰσοκράτους, ᾧ ἐπεβλήθη ποτὲ παρανόμως ἡ τριηραρχία, ὡς διηγεῖται ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (5), καὶ ὅστις ἤνεγκε τὴν δαπάνην οὕτως, «ὥσπερ προσήκει τοὺς μήτε λίαν ὑπὸ τῶν τοιούτων ἐκταραττομένους μήτε παντάπασιν ἀσώτως μηδ' ὀλιγώρως πρὸς χρήματα διακειμένους». Ἀλλ' ἔτι σπουδαιότερον εἶναι τὸ ἑπόμενον. Ἡ ὀρθὴ χρῆσις τῶν χρημάτων εἶναι ἓν τῶν σοβαρωτάτων τοῦ βίου καθηκόντων, παραμελεῖ δὲ τούτου παντελῶς ὅστις ἐκ ῥᾳστώνης καὶ ἀπερισκεψίας δὲν βασανίζει τὴν ἀξίαν τῶν σκοπῶν, πρὸς οὕς, καὶ τῶν προσώπων, οἷς δίδωσιν. Ὁ Ἀριστοτέλης τρὶς ἐφίστησιν εἰς τοῦτο τὴν προσοχὴν ἐν τῷ περὶ ἐλευθεριότητος κεφαλαίῳ (1120a 27. b 3. b 20), ἐὰν δὲ ἤθελεν εἶναι ἀληθὲς ὅτι αὐτὸς οὗτος ἐψέχθη ποτέ, διότι ἔδωκεν ἔρανον μοχθηρῷ ἀνθρώπῳ (ὅρ. ἀν. σ. 363), τοῦτο θὰ ἀπεδείκνυεν ἔτι σαφέστερον, ὅτι τὸ ἀξίωμα πάντες ἀπεδέχοντο. Ἐπιβεβαιοῦται δὲ τοῦτο καὶ ἀλλαχόθεν. Ὁ Νικίας, ἀνὴρ κατὰ πάντα ἔντιμος, ἐψέγετο κατὰ τὸν Πλούταρχον (4), διότι φοβούμενος, ἐδίδου οὐχ ἧττον τοῖς κακῶς ποιεῖν δυναμένοις ἢ τοῖς εὖ πάσχειν ἀξίοις. Πρὸς τοιοῦτόν τινα λέγει ὁ Ἐπίχαρμος ἔν τινι κωμῳδίᾳ·

Οὐ φιλάνθρωπος τύ γ' ἐσσ'· ἔχεις νόσον· χαίρεις διδούς.

Ὁ δὲ Σωκράτης ἔλεγε τῆς αὐτῆς ἁμαρτίας εἶναι τὸ διδόναι οἷς μὴ δεῖ καὶ τὸ μὴ διδόναι οἷς δεῖ (Ἀνθ. Μον. 246). Ὁ αὐτὸς Σωκράτης (Στοβ. 15, 8) ἢ κατ' ἄλλους ὁ Δημόκριτος (ἀπ. 173) «ἰδών τινα προχείρως πᾶσι χαριζόμενον καὶ ἀνεξετάστως ὑπηρετούμενον· Κακῶς, εἶπεν, ἀπόλοιο, ὅτι τὰς Χάριτας παρθένους οὔσας πόρνας

ἐποίησας». Τὰ σήμερον γινόμενα ὑπομιμνησκόμεθα, ὅταν ἐν τοῖς Λακωνικοῖς ἀποφθέγμασι τοῖς φέρουσι τὸ ὄνομα τοῦ Πλουτάρχου ('Ηθ. 235 e) ἀναγινώσκωμεν, ὅτι «ἐπαίτης ᾔτησε Λάκωνα. 'Αλλ' εἰ δοίην σοι, ἔφη, μᾶλλον πτωχεύσεις· τῆς δὲ ἀσχημοσύνης σου ταύτης ὁ πρῶτος μεταδοὺς αἴτιος, ἀργόν σε ποιήσας». 'Αλλὰ καὶ ἡ περιδεὴς καὶ λεπτολόγος προσοχὴ εἰς πᾶσαν λεπτομέρειαν τῶν δαπανημάτων δὲν ἐθεωρεῖτο παντάπασι καλόν, διότι ἀναγκαίως ταπεινοῖ τὸ πνεῦμα καὶ παραβλάπτει τὴν ἐλευθερίαν ἐκείνην τοῦ βίου, ἥτις μόνη ἐστὶ τῷ σπουδαίῳ ἀνδρὶ πρέπουσα. Πόσον ἀηδὴς ἦν αὕτη τοῖς Ἕλλησιν, ἀποδεικνύουσι σαφέστατα ἴσως τὰ πολυάριθμα σκωπτικὰ ὀνόματα, ἅτινα εἶχε πρόχειρα ἐπὶ τῶν ἐχόντων τοῦτο τὸ ἐλάττωμα ὁ ἑλληνικὸς λαὸς καὶ ἅτινα οἱ ἰαμβογράφοι καὶ οἱ ἀττικοὶ κωμικοὶ κατ' ἐξοχὴν ἰδιοποιοῦντο καὶ μετεχειρίζοντο, οἷον κίμβικες, γλίσχροι, ἰξοί, ῥυποκόνδυλοι, γνίφωνες, κυμινοπρίσται, κυμινοπριστοκαρδαμογλύφοι, κυμινοκίμβικες, λιμοί, λιμοκίμβικες, συκοτραγίδαι, θυμβρεπίδειπνοι, μυσάλμαι, θρῖπες ἢ σκνῖπες καὶ ἄλλα ὅμοια[24]). Τοῦ μικρολόγου, ὡς ὀνομάζεται ὁ τοιοῦτος ἐν τῇ γραφομένῃ γλώσσῃ, ζωηροτάτην εἰκόνα διαγράφει τὸ δέκατον κεφάλαιον τῶν Χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου. Ἐν δείπνῳ ἀριθμεῖ τὰς κύλικας, πόσας ἕκαστος τῶν συνδειπνούντων ἔπιεν· ἐν ἀρχῇ δὲ αὐτοῦ ἐλάχιστον σπένδει τῇ 'Αρτέμιδι καὶ ἐάν τις οἰκέτης κατάξῃ χύτραν ἢ λοπάδα, εἰσπράττει τὴν ζημίαν ἀπὸ τῶν πρὸς τροφὴν αὐτῷ διδομένων· ὅταν δὲ ἡ γυνὴ ἀπολέσῃ μικρόν τι νόμισμα, μεταφέρει τὰς κλίνας καὶ τὰς κιβωτοὺς καὶ διφᾷ τὰ καλύμματα, ὅπως εὕρῃ αὐτό· οὐδένα ἐᾷ νὰ συκοτραγήσῃ ἐκ τοῦ αὐτοῦ κήπου, οὔτε νὰ πορευθῇ διὰ τοῦ ἑαυτοῦ ἀγροῦ, οὔτε ἐλαίαν ἢ φοίνικα τῶν χαμαὶ κειμένων νὰ λάβῃ. Δεινὸς δὲ καὶ ὑπερημερίαν πρᾶξαι καὶ τόκον τόκου ἀπαιτῆσαι· καὶ ἑστιῶν τοὺς δημότας μικρὰ τὰ κρέα κόψας παρατίθησι· καὶ ἐκ ληκυθίων πάνυ μικρῶν οἱ μικρολόγοι ἀλείφονται καὶ ἐν χρῷ κείρονται, φοροῦσιν ἱμάτια ἐλάττω τῶν μηρῶν καὶ πρὸς τοὺς γναφεῖς διατείνονται, ὅπως τὸ ἱμάτιον αὐτοῖς ἕξει πολλὴν γῆν, ἵνα μὴ ταχὺ ῥυπαίνηται. Τοῖς 'Αθηναί-

οις ἀνιαρὰ ἦν ἰδίως ἡ φιλαργυρία καὶ μικρολογία τῶν Μεγαρέων, ὡς ἐξάγεται ἔκ τινος παρατηρήσεως ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Νεαίρας (36) καί τινος ἐκφράσεως τοῦ Διογένους (Πλούτ. Ἠθ. 526 c)· ἀλλὰ βεβαίως πάντοτε καὶ πανταχοῦ οἱ ἄνθρωποι βλέπουσιν ὀξυδερκέστατα τὰς τῶν γειτόνων ἀδυναμίας καὶ ἡδέως ἐκτοξεύουσι κατ' αὐτῶν τὰ βέλη τοῦ σκώμματος.

Ὅτι τὴν χρῆσιν τοῦ πλούτου πρέπει νὰ διδαχθῇ τις, ἀλλ' ὅτι καὶ ὁ παραμελῶν αὐτῆς κινεῖ ἄλλοτε μὲν τὴν ἀγανάκτησιν ἄλλοτε δὲ τὸν οἶκτον, εἶναι ἀλήθεια, ἣν πᾶς εὐκόλως κατανοεῖ, καὶ ἣν κατ' ἐξοχὴν τὰ ἐν ταῖς κωμῳδίαις τοῦ Μενάνδρου δρῶντα πρόσωπα ἡδέως ἀπὸ τῆς σκηνῆς ἐδίδαξαν (ὅρ. ἀπ. 311. 599. 600). Εὐλόγως δὲ ἐπῃνεῖτο παρὰ πάντων ὁ πλούσιος, ὅστις ἠπίστατο νὰ μεταχειρίζηται ὀρθῶς τὸν ἑαυτοῦ πλοῦτον καὶ μετέδιδε τοῖς ἐνδεέσιν ἐκ τοῦ ἰδίου περισσεύματος. Ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ μεταφέρων τὸ ἰδεῶδες αὐτοῦ εἰς τὰς Ἀθήνας τοῦ Σόλωνος, εἰς ἃς τῇ ἀληθείᾳ ἴσως ἦν ἔτι ἱκανῶς ξένον, λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις, ὅτι οἱ τὰς οὐσίας ἔχοντες οὐ μόνον «οὐχ ὑπερεώρων τοὺς καταδεέστερον πράττοντας, ἀλλ' ὑπολαμβάνοντες αἰσχύνην αὐτοῖς εἶναι τὴν τῶν πολιτῶν ἀπορίαν ἐπήμυνον ταῖς ἐνδείαις, τοῖς μὲν γεωργίας ἐπὶ μετρίαις μισθώσεσι παραδιδόντες, τοῖς δ' εἰς τὰς ἄλλας ἐργασίας ἀφορμὴν παρέχοντες», οὕτω δὲ ἅμα τούς τε πολίτας ὠφέλουν καὶ τὰ σφέτερ' αὐτῶν ἐνεργὰ καθίστασαν· καὶ «αἱ μὲν κτήσεις ἀσφαλεῖς ἦσαν, οἷσπερ κατὰ τὸ δίκαιον ὑπῆρχον, αἱ δὲ χρήσεις κοιναὶ πᾶσι τοῖς δεομένοις τῶν πολιτῶν» (32. 35). Ἐν τούτοις ὁ Κίμων ἤδη ἐκτήσατο τὴν ἀγάπην τῶν ἑαυτοῦ συμπολιτῶν κατὰ μέγα μέρος, διότι «τῶν τε ἀγρῶν τοὺς φραγμοὺς ἀφεῖλεν, ἵνα καὶ τοῖς ξένοις καὶ τῶν πολιτῶν τοῖς δεομένοις ἀδεῶς ὑπάρχῃ λαμβάνειν τὰς ὀπώρας, καὶ δεῖπνον οἴκοι παρ' αὐτῷ λιτὸν μέν, ἀρκοῦν δὲ πολλοῖς, ἐποιεῖτο καθ' ἡμέραν, ἐφ' ὃ τῶν πενήτων ὁ βουλόμενος εἰσῄει καὶ διατροφὴν εἶχεν ἀπράγμονα, μόνοις τοῖς δημοσίοις σχολάζων» (Πλούτ. Κίμ. 10. Ἀθήν. 12, 533 a-c). Ἐν δὲ τοῖς χρόνοις, περὶ ὧν

ἔχομεν ἀκριβεστάτην γνῶσιν, Ἀθηναῖοι πολῖται ἄσμενοι ἐπιδεικνύουσιν ὑπὲρ ἑαυτῶν ὅσα τυχὸν τοιαῦτα ἔπραξαν. Ἔνιοι ἐφιλοτιμοῦντο νὰ προικίζωσι τὰς θυγατέρας ἢ ἀδελφὰς τῶν πενεστέρων πολιτῶν ἢ νὰ λυτρῶσιν αἰχμαλώτους, ὡς περὶ ἑαυτοῦ διηγεῖται ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ στεφάνου (288) [25]) καὶ ὁ ἀγορεύων ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Περὶ τῶν Ἀριστοφάνους χρημάτων, ὅστις παρεῖχεν ἀργύριον εἰς ταφὴν πενήτων (59). Ὁ Μαντίθεος ἐν τῇ ἀπολογίᾳ, ἣν ὁ Λυσίας χάριν αὐτοῦ ἔγραψε (14), λέγει πρὸς τοῖς ἄλλοις ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ὅτι πρὸ τῆς εἰς Ἁλίαρτον ἐξόδου «εἰδὼς τῶν δημοτῶν ἐνίους πολίτας μὲν χρηστοὺς ὄντας καὶ προθύμους, ἐφοδίων δ' ἀποροῦντας, εἶπεν ὅτι χρὴ τοὺς ἔχοντας παρέχειν τὰ ἐπιτήδεια τοῖς ἀπόρως διακειμένοις καὶ οὐ μόνον τοῦτο συνεβούλευε τοῖς ἄλλοις, ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ἔδωκε δυοῖν ἀνδροῖν τριάκοντα δραχμὰς ἑκατέρῳ, οὐχ ὡς πολλὰ κεκτημένος, ἀλλ' ἵνα παράδειγμα τοῦτο τοῖς ἄλλοις γένηται». Τὸ συχνάκις μνημονευόμενον [26]) ἔθος τοῦ συλλέγειν ὑπὲρ φίλου εἰς ἔνδειαν περιελθόντος ἐράνους, οἵτινες ἀπεδίδοντο, ὅτε τὰ τούτου πράγματα πάλιν ἐβελτιοῦντο, ἐκ τοῦ αὐτοῦ φρονήματος πηγάζει· σημειωτέον δὲ ὅτι κατὰ τὰς ὑποδείξεις τοῦ συγγραφέως τῶν λόγων Κατὰ Στεφάνου (Ψευδοδημ. 45, 69) καὶ τοῦ Θεοφράστου (Χαρ. 15. 22. πρβλ. 1) πολὺ ἀπεδοκιμάζετο ὅστις ἀπέφευγε τοιαύτας ὑποχρεώσεις ἢ βραδέως αὐτὰς ἐξεπλήρου. Ἀλλ' ἐάν τις ἐν τοιαύταις περιστάσεσι δὲν ἤθελε νὰ πράττῃ μόνον τὸ ἑαυτῷ πρέπον, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν ἄλλων ὀρθῶς νὰ κρίνηται, ἀναγκαῖον ἦν πρὸς τοῦτο ὅπως οὗτοι μὴ ἔχωσιν ἐσφαλμένην γνῶσιν περὶ τῆς καταστάσεως αὐτοῦ, ἐντεῦθεν δ' ἕπεται ἀναγκαίως σχεδὸν τὸ ὑπὸ τοῦ Ξενοφῶντος (Κ. Π. 8, 4, 32-34) τῷ Κύρῳ ἀποδιδόμενον ἀξίωμα νὰ μὴ θέλῃ τις νὰ φαίνηται μήτε πλουσιώτερος μήτε πτωχότερος τοῦ ὄντος, ἀλλὰ τὴν χρηματικὴν αὐτοῦ δύναμιν φανερὰν ποιήσας ἐκ ταύτης νὰ ἀγωνίζηται περὶ καλοκαγαθίας.

Ἡ ἀκριβὴς αἴσθησις τῶν τῇ ἰδιοκτησίᾳ παρεπομένων καθηκόντων, ἡ διακρίνουσα τοὺς Ἕλληνας, ἐξεδηλοῦτο τοὐλάχιστον

ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν τοῖς πολιτικοῖς θεσμοῖς, οὗτοι δὲ τἀνάπαλιν συνετέλουν πρὸς διατήρησιν αὐτῆς. Ὅτι αἱ λεγόμεναι εἰσφοραὶ αὐτόθι δὲν ἦσαν πολὺ ἀγαπηταὶ καὶ μόνον ἐν καιρῷ πολέμου ἐπεβάλλοντο [27]), δὲν ἀντιφάσκει πρὸς τοῦτο· διότι αὗται εἶναι μᾶλλον ἐπιτήδειαι νὰ ἀμβλύνωσι παρὰ τῷ πλουσίῳ τὴν αἴσθησιν τῶν ἑαυτοῦ ὑποχρεώσεων ἐμπνέουσαι αὐτῷ τὴν ἰδέαν, ὅτι εἰσφέρων μείζονα ποσότητα χρημάτων ἢ ὁ πενέστερος αὐτοῦ συμπολίτης, συμβάλλεται ἤδη οὕτω πλείω ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ συμφέροντος ἢ οὗτος. Ἀλλ' ἡ τῶν Ἀθηναίων πολιτεία ἠπίστατο ὅσον οὐδεμία ἄλλη νὰ συνάπτῃ μετὰ τῶν χρημάτων τὸ προσωπικὸν καθῆκον· διότι καὶ ἀφοῦ αἱ ὑπὸ τοῦ Σόλωνος κατὰ τὸ τίμημα ἱδρυθεῖσαι τάξεις τῶν πολιτῶν ἀπώλεσαν πᾶσαν πολιτικὴν σημασίαν, διετηρήθη ὁ θεσμός, καθ' ὃν οἱ πλουσιώτατοι τῶν πολιτῶν ἔν τε τῷ πολέμῳ καὶ ἐν εἰρήνῃ ἐτέλουν τὴν τῶν ἱππέων ὑπηρεσίαν, ὑπεχρεοῦντο δ' ὡσαύτως νὰ μεριμνῶσι περὶ τῆς λαμπρότητος τῶν δημοσίων ἑορτῶν συγκροτοῦντες καὶ διδάσκοντες τοὺς ἐν αὐταῖς εἰσαγομένους χοροὺς καὶ ἐπιμελούμενοι τῶν πρὸς ταῦτα συμπραττόντων ἀγωνιστῶν, νὰ ἑστιῶσι τοὺς φυλέτας αὐτῶν καὶ πρὸ πάντων ἐν πολέμῳ νὰ ἐξοπλίζωσι καὶ νὰ διευθύνωσι τὰς τριήρεις ἤ, ὅπως μεταχειρισθῶμεν τὴν πάντα ταῦτα συγκεφαλαιοῦσαν τεχνικὴν ἔκφρασιν, νὰ ἀναλαμβάνωσι τὰς λειτουργίας. Εἶναι ἀληθές, ὅτι αὐτὴ ἡ καθ' ἡμᾶς σπουδαιοτάτη τῶν λειτουργιῶν τούτων, ἡ τριηραρχία, προσέλαβεν ἐπὶ τέλους χαρακτῆρα ἐντελῶς οἰκονομικόν, διότι ἡ ἐκ τῆς πτωχεύσεως πολλῶν ἀττικῶν οἰκογενειῶν προελθοῦσα ἐλάττωσις τῶν πλουσίων πολιτῶν ἠνάγκασε τὴν πόλιν νὰ εἰσαγάγῃ τριηραρχικὰς ἑταιρείας, αἵτινες συνεβάλλοντο εἰς τὰς λειτουργίας ἀναλόγως τῆς περιουσίας αὐτῶν· ἀλλὰ τοῦτο δηλοῖ παντελῆ ἐγκατάλειψιν τῆς ἀρχικῆς ἰδέας τοῦ πράγματος. Κατὰ ταύτην τοὐναντίον ἡ λειτουργία αὕτη ἦν ἐξηρτημένη παντελῶς ἐκ τοῦ προσώπου τοῦ τριηράρχου, διὸ καὶ ὁ νόμος ἀπῄτει τὴν παρουσίαν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς νεὼς καὶ δὲν ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ διορίζῃ ἀναπληρωτὴν (Δημ. 50, 43) [28]). Οὐδὲν

ἄλλο εἶναι ἢ ἐπακολούθημα τοῦ ὑπὸ τῆς πολιτείας ἐπιδιωκομένου καὶ προαγομένου σκοποῦ, ὅτι πλούσιοι πολῖται ἐν τοιαύταις λειτουργίαις πολλάκις ἀνελάμβανον ἑκουσίως πλέον τοῦ ὀφειλομένου ἢ ὑπὲρ τοῦ κοινοῦ ἀγαθοῦ παρεῖχον ἐκτάκτους συνεισφορὰς (ἐπιδόσεις), ὅπερ ἔπραξεν ἰδίως ὁ Δημοσθένης· ἐνίοτε δὲ καὶ ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ τοῦ δήμου πρὸς τοιαύτας προὐτρέποντο [29]). Ἐάν τις παρὰ τὰς πλουσίας αὐτοῦ προσόδους δὲν εἶχε πρὸς ταῦτα φιλοτιμίαν, ἠδύναντο οἱ ἀντίπαλοι αὐτοῦ εὐκόλως νὰ μεταχειρισθῶσι τοῦτο, ὅπως ἐξεγείρωσι μῖσος ἐναντίον αὐτοῦ, ὡς γίνεται π. χ. ἐν τοῖς λόγοις Κατὰ Μειδίου, Κατὰ Ἀφόβου καὶ Κατὰ Στεφάνου (Δημ. 21, 161. 28, 22. 45, 66) [30]). Τοὐναντίον ὁ ἀγορεύων ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Εὐέργου καὶ Μνησιβούλου διατείνεται ὑπὲρ ἑαυτοῦ, ὅτι κέκτηται πολλῷ ἐλάττω, ἢ ὅσα οἱ ἀντίδικοι αὐτοῦ ὑπολαμβάνουσι, διότι τὸ μέγιστον μέρος τῆς περιουσίας αὐτοῦ ἐδαπάνησεν εἰς τὰς λειτουργίας, τὰς εἰσφορὰς καὶ ἑκουσίους δωρεὰς πρὸς τὴν πόλιν (54), καθόλου δὲ φιλοῦσιν οἱ διαδικαζόμενοι ἐν τοῖς δικανικοῖς λόγοις νὰ ἀναμιμνήσκωσι τὰς ὑπ' αὐτῶν εἰς λειτουργίας γενομένας δαπάνας (ὅρ. π. χ. Ἀντιφ. 2, 6, 12. Ψευδανδοκ. 4, 42. Λυσ. 3, 47. 7, 31. Δημ. 54, 44).

Ἐπὶ μακρὸν δὲ χρόνον καὶ ἀντέβαινε μάλιστα πρὸς τὸ ἔθος νὰ ἔχῃ ὁ Ἀθηναῖος ὁπωσοῦν περιττὴν πολυτέλειαν, τοὐναντίον ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ αὐτοῦ ὑπηρετούντων δούλων ἦν μικρός, ἡ δὲ κατοικία ἀκαλλώπιστος· καὶ ὁ Λυσίας δὲ λέγει (19, 30), ὅτι «οὐδ' οἱ πάλαι πλούσιοι δοκοῦντες εἶναι ἄξια λόγου (ἔπιπλα) ἔχοιεν ἂν ἐξενεγκεῖν· ἐνίοτε γὰρ οὐκ ἔστιν, οὐδ' ἐάν τις πάνυ ἐπιθυμῇ, πρίασθαι τοιαῦτα, ἃ κτησαμένῳ εἰς τὸν λοιπὸν χρόνον ἡδονὴν ἂν παρέχοι», ὅπερ δηλοῖ ὅτι δὲν ὑπῆρχε ζήτησις. Οἱ σύγχρονοι τοῦ Δημοσθένους ἤδη ἐθαύμαζον βεβαίως, εἴ τις διετήρει λαμπρὰν θεραπείαν καὶ εἶχε πολυτελῆ σκεύη καὶ οἰκίας σεμνὰς ᾠκοδόμει· ἀλλὰ καὶ ὁ ῥήτωρ ἐθεώρει ταῦτα ὡς σημεῖον διαφθορᾶς καὶ ἔψεγεν αὐτὰ σοβαρῶς (3, 29. 21, 159. 23, 208), ἡ δὲ κρίσις αὐτοῦ περὶ τούτων εἶναι ἐντελῶς σύμφωνος πρὸς τὴν τοῦ Πλάτω-

ἐν Ἀθήναις καὶ ἐν τοῖς πολιτικοῖς θεσμοῖς
συνετέλουν πρὸς διατήρησιν αὐτῆς. Ὅτι
αὐτόθι δὲν ἦσαν πολὺ ἀγαπηταὶ καὶ
ἐπεβάλλοντο [27]), δὲν ἀντιφάσκει πρ
μᾶλλον ἐπιτήδειαι νὰ ἀμβλύνωσι
τῶν ἑαυτοῦ ὑποχρεώσεων ἐμπ
φέρων μείζονα ποσότητα χρ
πολίτης, συμβάλλεται ἤδη
ροντος ἢ οὗτος. Ἀλλ' ἡ
οὐδεμία ἄλλη νὰ συν
καθῆκον· διότι καὶ
ἱδρυθεῖσαι τάξεις τ
σίαν, διετηρήθη
ἔν τε τῷ πολέμ ... ειπλα
σίαν, ὑπεχρε ... ἀπέφευγον λοιπὸν νὰ
τητος τῶν ... ἐγγὺς τῆς πενίας τῶν ἀπόρων
ἐν αὐταῖς ... αι νὰ λυπῶσιν οὕτως αὐτούς. Καὶ ἐπειδὴ
συμπρα ... μενον αἴσθημα ἦν συχνὸν καὶ ὑπὸ πάντων
πρὸ π ... ήνεγκεν ὁ Λυκοῦργος νόμον μὴ ἐλαύνειν τὰς γυναῖ-
ήρει ... λευσῖνα ἐν τοῖς μυστηρίοις ἐπὶ ζευγῶν, ὅπως μὴ αἱ πτω-
σα ... αι ἐπισκιάζωνται ὑπὸ τῶν πλουσίων (Ψευδοπλούτ. Ἠθ.
F ,2 a. Αἰλιαν. Ἰ. Π. 13, 24) καὶ ὁ Δείναρχος (1, 36) ψέγει τὸν
Δημοσθένη, ὅτι ἐπὶ φορείου κατεκομίζετο τὴν εἰς Πειραιᾶ ὁδὸν καὶ
τὰς τῶν πενήτων ἀπορίας ἐκ τούτου ὠνείδιζεν.

Ἐάν, ὡς οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ, ἡ προϊοῦσα ἠθικοποίησις τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἓν τῶν σπουδαιοτάτων ἐν τῷ μέλλοντι ἔργων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, οὗτος οὐκ ὀλίγα δύναται περὶ τούτου νὰ μάθῃ παρὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν πρώτοις παρὰ τῶν Ἀθηναίων· οὐδὲν ἧττον ἡ περὶ τοῦ πράγματος ἀντίληψις αὐτῶν εἶναι μὲν εὐγενής, ἀλλ' εἰς τὸν σήμερον ἐξετάζοντα αὐτὴν δεικνύει χάσμα τι ἰδιαζούσης φύσεως. Πλειστάκις γίνεται λόγος, ὅτι ἡ ἀξία τῶν χρημάτων ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι καθιστῶσι τὸν ἔχοντα

ῇ τοῖς φίλοις καὶ ἄλλοις πολίταις ἢ νὰ προάγῃ τοὺς
τείας καὶ τῆς δημοσίου λατρείας, ὁ δὲ δαπανῶν
οχὴν εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἡδονὰς ψέγεται πι-
ὅπου τοῦτο ἐξαίρεται, ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς
νείας τίθεται κατὰ τρόπον περίεργον ἐν
ος μάλιστα ἀποφαίνεται, ὅτι «ἡ τέ-
ωγὴ πρόφασίς ἐστι φιλαργυρίης,
9) [33]· καὶ ἐξάγεται μὲν ἐκ τῶν
γνώμην εἶχον, ἀλλὰ φαίνεται
ανικὰ φρονήματα τρεφόντων
ορον δόξαν ἢ αὐτὸς εἶχον
Ἑλλήνων περὶ τῆς ση-
ειαν, ἣν ζωηρότατον·
ο σύμβολον τῆς οἰκογενειακῆς
επιθυμία νὰ ἐξασφαλίζωσι δι' αὐτῆς τὴν
έκνων δὲν παρίστατο ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῶν ὡς
οιαίτερον δικαίωμα, καὶ διὰ τοῦτο ᾐσθάνοντο τὴν διατή-
ρησιν αὐτῆς ὡς καθῆκον εὐσεβείας πρὸς τοὺς προγόνους μᾶλλον ἢ ὡς καθῆκον τῆς ἐπιμελείας περὶ τῶν ἀπογόνων. Δύο χωρία τοῦ Πινδάρου εἶναι κατὰ τοῦτο πολὺ χαρακτηριστικά. Ἐν τῇ ἑνδεκάτῃ τῶν Ὀλυμπιονικῶν ᾠδῇ (86-90) λέγει, ὅτι ὁ ἐν τῷ γήρατι γεννώμενος γνήσιος παῖς ἔρχεται ποθεινὸς τῷ πατρὶ καὶ σφόδρα εὐφραίνει τὴν καρδίαν αὐτοῦ, διότι ὁ πλοῦτος ὁ δεσπότην λαχὼν ἀλλότριον τοῦ γένους καὶ ἔξωθεν ἐπαγόμενον εἶναι στυγερώτατος τῷ πατρί, ὥσπερ καὶ ὅταν ὁ νικήσας ἐν τοῖς ἀγῶσιν ἄνευ ἐπινικίου ᾠδῆς κατέρχεται εἰς τὸν Ἅδην ματαίως μοχθήσας καὶ βραχεῖάν τινα τέρψιν παρ' αὐτὴν τὴν νίκην μόνον ἀπολαύσας· ἐν δὲ τῇ ὀγδόῃ τῶν Πυθιονικῶν (58) ὀνομάζει ὑπερηφάνως τὸν ἴδιον υἱὸν φύλακα τῶν ἑαυτοῦ κτεάνων [34]). Παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ἐκδηλοῦται ἡ αὐτὴ θεωρία ἐν τούτῳ, ὅτι ἐν τῇ νομικῇ γλώσσῃ αὐτῶν ἡ λέξις οἶκος σημαίνει καὶ τὸ γένος καὶ τὴν περιουσίαν τῆς οἰκογενείας, ἐν δὲ ταῖς κληρονομικαῖς αὐτῶν δίκαις συνήθως

νος (Πολ. 3, 373 a). Τοὐναντίον δὲ κατὰ τοὺς χρόνους τῶν Μηδικῶν αἱ ἐν τῷ ἄστει κατοικίαι ἦσαν τοσοῦτον ἁπλαῖ, ὥστε « τὴν Ἀριστείδου καὶ τὴν Μιλτιάδου καὶ τῶν τότε λαμπρῶν οἰκίαν, λέγει ὁ Δημοσθένης, εἴ τις ἄρα οἶδεν ὑμῶν ὁποία ποτ' ἐστίν, ὁρᾷ τῆς τοῦ γείτονος οὐδὲν σεμνοτέραν οὖσαν » (3, 26. 23, 207) [31]), ἐπιβεβαιοῖ δὲ τοῦτο καί τις σημείωσις τοῦ Δικαιάρχου (ἀπ. 59, § 1) περὶ τοῦ μικροῦ ἀριθμοῦ μεγαλοπρεπῶν οἰκιῶν ἐν Ἀθήναις. Ἀλλ' ἐν πᾶσι τούτοις οἱ Ἀθηναῖοι δὲν ἦσαν ἀναίσθητοι πρὸς τὴν ἀπόλαυσιν, ἣν παρέχει ἡ μετὰ φιλοκαλίας διακόσμησις τῆς κατοικίας, διὸ ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου (2, 38, 1) ἐγκωμιάζει αὐτοὺς καὶ διὰ τοῦτο τὸ προτέρημα, ὅτι χρῶνται « ἰδίαις κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν, ὧν καθ' ἡμέραν ἡ τέρψις τὸ λυπηρὸν ἐκπλήσσει» [32]). Οἱ αὐτοὶ πλούσιοι, ὧν αἱ ἐν τῷ ἄστει κατοικίαι ἦσαν τοσοῦτον ἁπλαῖ εἶχον ἐν τοῖς ἀγροῖς οἰκοδομὰς μεγαλοπρεπεῖς καὶ ἔπιπλα πολυτελῆ (Θουκ. 2, 65, 2. Ἰσοκρ. 7, 52)· ἀπέφευγον λοιπὸν νὰ ἐπιδεικνύωσι τὸν πλοῦτον αὐτῶν ἐγγὺς τῆς πενίας τῶν ἀπόρων συμπολιτῶν ἐν τῷ ἄστει καὶ νὰ λυπῶσιν οὕτως αὐτούς. Καὶ ἐπειδὴ τὸ ἐνταῦθα ἐκδηλούμενον αἴσθημα ἦν συχνὸν καὶ ὑπὸ πάντων κατενοεῖτο, εἰσήνεγκεν ὁ Λυκοῦργος νόμον μὴ ἐλαύνειν τὰς γυναῖκας εἰς Ἐλευσῖνα ἐν τοῖς μυστηρίοις ἐπὶ ζευγῶν, ὅπως μὴ αἱ πτωχότεραι ἐπισκιάζωνται ὑπὸ τῶν πλουσίων (Ψευδοπλούτ. Ἠθ. 842 a. Αἰλιαν. Ἰ. Π. 13, 24) καὶ ὁ Δείναρχος (1, 36) ψέγει τὸν Δημοσθένη, ὅτι ἐπὶ φορείου κατεκομίζετο τὴν εἰς Πειραιᾶ ὁδὸν καὶ τὰς τῶν πενήτων ἀπορίας ἐκ τούτου ὠνείδιζεν.

Ἐάν, ὡς οὐδεὶς δύναται νὰ ἀμφιβάλλῃ, ἡ προϊοῦσα ἠθικοποίησις τῆς ἰδιοκτησίας εἶναι ἓν τῶν σπουδαιοτάτων ἐν τῷ μέλλοντι ἔργων τοῦ εὐρωπαϊκοῦ κόσμου, οὗτος οὐκ ὀλίγα δύναται περὶ τούτου νὰ μάθῃ παρὰ τῶν Ἑλλήνων καὶ ἐν πρώτοις παρὰ τῶν Ἀθηναίων· οὐδὲν ἧττον ἡ περὶ τοῦ πράγματος ἀντίληψις αὐτῶν εἶναι μὲν εὐγενής, ἀλλ' εἰς τὸν σήμερον ἐξετάζοντα αὐτὴν δεικνύει χάσμα τι ἰδιαζούσης φύσεως. Πλειστάκις γίνεται λόγος, ὅτι ἡ ἀξία τῶν χρημάτων ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι καθιστῶσι τὸν ἔχοντα

ἱκανὸν νὰ βοηθῇ τοῖς φίλοις καὶ ἄλλοις πολίταις ἢ νὰ προάγῃ τοὺς σκοποὺς τῆς πολιτείας καὶ τῆς δημοσίου λατρείας, ὁ δὲ δαπανῶν τὸν πλοῦτον κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς ἰδίας αὐτοῦ ἡδονὰς ψέγεται πικρῶς, ἀλλὰ πανταχοῦ, ὅπου τοῦτο ἐξαίρεται, ἡ σχέσις αὐτοῦ πρὸς τὸ συμφέρον τῆς οἰκογενείας τίθεται κατὰ τρόπον περίεργον ἐν ὑστέρᾳ μοίρᾳ. Ὁ Δημόκριτος μάλιστα ἀποφαίνεται, ὅτι «ἡ τέκνοισι ἄγαν χρημάτων ξυναγωγὴ πρόφασίς ἐστι φιλαργυρίης, τρόπον ἴδιον ἐλέγχουσα» (ἀπ. 69) [33]· καὶ ἐξάγεται μὲν ἐκ τῶν λόγων τούτων, ὅτι πολλοὶ ἄλλην γνώμην εἶχον, ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ πλεῖστοι τῶν ἰδανικὰ φρονήματα τρεφόντων ὁμοφύλων τοῦ Δημοκρίτου ἥκιστα διάφορον δόξαν ἢ αὐτὸς εἶχον περὶ τούτου. Ἐν τούτοις τὸ αἴσθημα τῶν Ἑλλήνων περὶ τῆς σημασίας, ἣν ἔχει ἡ περιουσία εἰς τὴν οἰκογένειαν, ἦν ζωηρότατον· πλὴν ἐθεώρουν αὐτὴν μᾶλλον ὡς τὸ σύμβολον τῆς οἰκογενειακῆς συνεχείας καθόλου, ἡ δ' ἐπιθυμία νὰ ἐξασφαλίζωσι δι' αὐτῆς τὴν εὐημερίαν τῶν τέκνων δὲν παρίστατο ἐν τῇ συνειδήσει αὐτῶν ὡς ἔχουσα ἰδιαίτερον δικαίωμα, καὶ διὰ τοῦτο ᾐσθάνοντο τὴν διατήρησιν αὐτῆς ὡς καθῆκον εὐσεβείας πρὸς τοὺς προγόνους μᾶλλον ἢ ὡς καθῆκον τῆς ἐπιμελείας περὶ τῶν ἀπογόνων. Δύο χωρία τοῦ Πινδάρου εἶναι κατὰ τοῦτο πολὺ χαρακτηριστικά. Ἐν τῇ ἑνδεκάτῃ τῶν Ὀλυμπιονικῶν ᾠδῇ (86-90) λέγει, ὅτι ὁ ἐν τῷ γήρατι γεννώμενος γνήσιος παῖς ἔρχεται ποθεινὸς τῷ πατρὶ καὶ σφόδρα εὐφραίνει τὴν καρδίαν αὐτοῦ, διότι ὁ πλοῦτος ὁ δεσπότην λαχὼν ἀλλότριον τοῦ γένους καὶ ἔξωθεν ἐπαγόμενον εἶναι στυγερώτατος τῷ πατρί, ὥσπερ καὶ ὅταν ὁ νικήσας ἐν τοῖς ἀγῶσιν ἄνευ ἐπινικίου ᾠδῆς κατέρχεται εἰς τὸν Ἅδην ματαίως μοχθήσας καὶ βραχεῖάν τινα τέρψιν παρ' αὐτὴν τὴν νίκην μόνον ἀπολαύσας· ἐν δὲ τῇ ὀγδόῃ τῶν Πυθιονικῶν (58) ὀνομάζει ὑπερηφάνως τὸν ἴδιον υἱὸν φύλακα τῶν ἑαυτοῦ κτεάνων [34]. Παρὰ τοῖς Ἀττικοῖς ἐκδηλοῦται ἡ αὐτὴ θεωρία ἐν τούτῳ, ὅτι ἐν τῇ νομικῇ γλώσσῃ αὐτῶν ἡ λέξις οἶκος σημαίνει καὶ τὸ γένος καὶ τὴν περιουσίαν τῆς οἰκογενείας, ἐν δὲ ταῖς κληρονομικαῖς αὐτῶν δίκαις συνήθως

μεγάλη χρῆσις γίνεται τῆς σκέψεως, ὅτι μετὰ τῆς ὑλικῆς περιουσίας σῴζεται συγχρόνως τὸ ἰδεῶδες δίκαιον τῆς στενῆς πρὸς τοὺς τεθνεῶτας συγγενείας. Ἀλλ' ὅστις ἐσπατάλα τὴν παρὰ τοῦ πατρὸς αὐτοῦ κληρονομηθεῖσαν περιουσίαν, οὗτος ὑπέκυπτεν οὐ μόνον εἰς τὸ ὄνειδος τῆς κουφονοίας, ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πολλῷ βαρύτερον τῆς ἀσεβείας. Ὁ Αἰσχίνης μνημονεύει νόμον (1, 30), ὅστις οὐκ εἴα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ λέγειν τὸν κατεδηδοκότα τὰ πατρῷα ἢ ὧν ἂν κληρονόμος γένηται, ἐξακοντίζει δὲ καὶ κατὰ τοῦ μεγάλου ἀντιπάλου αὐτοῦ Δημοσθένους, ὅπως προσάψῃ αὐτῷ δεινότατον αἶσχος, κατὰ τρόπον ἀδικώτατον τὴν κατηγορίαν τοιαύτης σπατάλης τῆς πατρῴας οὐσίας (3, 170). Τὴν βαρυτάτην μομφὴν ἐπεσπᾶτο αὕτη, ὅτε ὁ σπαταλῶν ἐπώλει ἀγροτικὰ κτήματα, ὅπου συνέπραττεν ἐνίοτε καὶ τὸ περιστατικόν, ὅτι ταῦτα ἦσαν αἱ ἕδραι τῶν οἰκογενειακῶν ἱερῶν καὶ ἐν αὐτοῖς ἦσαν οἱ οἰκογενειακοὶ τάφοι, ὧν ἡ ἐπιμέλεια ἦν ἐκ τῶν ἱερωτάτων καθηκόντων τῶν ἀπογόνων. Διὰ τοῦτο ὁ Αἰσχίνης (1, 96-100) ὀνειδίζει τὸν Τίμαρχον, ὅτι δὲν ᾐσχύνθη νὰ πωλήσῃ πάντα τὰ πατρῷα κτήματα οὐδὲ τοῦ Ἀλωπεκῆσι χωρίου ἀπέσχετο, «ἱκετευούσης καὶ ἀντιβολούσης τῆς μητρὸς ἐᾶσαι καὶ μὴ ἀποδόσθαι, ἀλλ' εἰ μή τι ἄλλο, ἐνταφῆναι ὑπολιπεῖν αὐτῇ»· ὁμοίως ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Ἰσαίου Περὶ τοῦ Ἀπολλοδώρου κλήρου (31) ψέγονται πικρῶς οἱ πεπρακότες τὰ κτήματα τοῦ Ἀπολλοδώρου. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὑπῆρχεν ἐν Λοκροῖς νόμος μὴ πωλεῖν τὴν οὐσίαν, ἐὰν μὴ φανερὰν ἀτυχίαν δείξῃ συμβεβηκυῖαν (Ἀριστοτ. Πολιτ. 1266 b 19), ἕτερος δὲ ἐν Σπάρτῃ ἴσως οὐχὶ πάντοτε τηρούμενος ἀπηγόρευε καθόλου τὴν πώλησιν (Ἡρακλ. Ποντ. 2) [35]).

Τοιουτοτρόπως δίδοται ἡμῖν συγχρόνως ἡ κλεὶς πρὸς κατανόησιν ἐκείνου, ὅπερ ξενίζει ἡμᾶς ἐν τῷ τρόπῳ, καθ' ὃν οἱ Ἕλληνες νοοῦσι τὴν περιουσίαν. Ὡς βάσις δηλονότι τῆς οἰκογενειακῆς περιουσίας συμφώνως πρὸς τὴν δοξασίαν, ἀφ' ἧς ὡρμᾶτο ὁ Σόλων, ἐθεωρεῖτο καθ' ὁλοκληρίαν ἡ ἔγγειος κτῆσις, μεθ' ἧς συνεδέοντο αἱ ἀναμνήσεις τῶν προγόνων καὶ ἥν τις ὤφειλεν οὐχὶ το-

σοῦτον νὰ ἐπεκτείνῃ ὅσον νὰ διαφυλάξῃ. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι καὶ αὕτη ἐν πολιτείαις οὐχὶ τοσοῦτον εὐνομουμέναις ἐκινδύνευε νὰ δημεύηται ὑπὸ τοῦ νικῶντος κόμματος ἢ ὑπὸ ξένων κατακτητῶν, ἀλλ' ὅμως ἀείποτε παρεῖχε μείζονα ἐγγύησιν τῆς διαρκείας ἢ ἡ κινητὴ οὐσία· πάντως δὲ ἐν πολιτείαις, ἐν αἷς τὸ δίκαιον ἦν σεβαστὸν καὶ ἡ ὕπαρξις αὐτῶν ἀσφαλής, ὡς ἐν 'Αθήναις ἰδίως, ἠδύνατο νὰ θεωρῆται ἡ ἀκίνητος οὐσία ὡς ἀναφαίρετος. 'Αφορμαὶ πρὸς αὔξησιν δὲν ἦσαν βεβαίως συχναί, ἀλλ' ἡ διαφορὰ αὐτῆς ἀπὸ τῆς εὐκόλως αὐξανομένης καὶ εὐκόλως πάλιν ἀφανιζομένης κινητῆς οὐσίας καθίστατο τοσούτῳ μᾶλλον αἰσθητή, καθ' ὅσον δὲν ὑπῆρχον τὰ μέσα τοῦ νὰ διαθέτωσι ταύτην κατὰ τρόπον ἐντελῶς αὐτὴν ἐξασφαλίζοντα ὅπως σήμερον νοοῦμεν τοῦτο. Διότι εἴτε διετήρει τις δούλους ἐργαζομένους ἐν ἐργοστασίοις, ὅπως καταστήσῃ τὰ κεφάλαια αὐτοῦ ἐνεργά, εἴτε μετεῖχε τῆς ἐργασίας μεταλλείων, εἴτε κατετίθετο αὐτὰ παρὰ τραπεζίτῃ, εἴτε ἐπὶ ὑποθήκῃ τοῦ φορτίου τοῦ ἐκπλέοντος πλοίου παρεῖχε ναυτικὰ δάνεια, ἢ καὶ ἐπὶ ἐγγείῳ ὑποθήκῃ ἐδάνειζε, κατ' ἐξαίρεσιν μόνον εὕρισκεν ἐναντίον ζημιῶν προστασίαν τοιαύτην, οἵαν οἱ θεσμοὶ τῶν νεωτέρων εὐνομουμένων κρατῶν ὡς κανόνα τοὐλάχιστον τῷ σοβαρῶς ζητοῦντι παρέχουσι· τούτου ἕνεκα καὶ οἱ τόκοι ἦσαν μεγάλοι[36]). Καὶ ἠδύναντο μὲν ἤδη αἱ πραγματικαὶ αὗται καταστάσεις νὰ κωλύωσι τὸν Ἕλληνα τοῦ νὰ μεριμνᾷ μετὰ πεποιθήσεως, ὅπως ἀποταμιεύῃ χάριν τῶν ἰδίων τέκνων καὶ ἀπογόνων, ἀλλὰ συνέπραττεν ὡς σπουδαῖος πνευματικὸς παράγων καὶ ἐκείνη ἡ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ κατέχουσα θρησκευτικὴ διάθεσις, ἥτις παρίστανεν αὐτῷ τὸ μέλλον ὡς πρᾶγμα παντελῶς ἀβέβαιον, πᾶσαν δὲ σοβαρὰν εἰς αὐτὸ ἐλπίδα ὡς προπέτειαν (ὅρ. ἀν. σ. 90-103)· ὅθεν φυσικὸν ἦν, ὅτι ὁ βαθύτερον τὸν σκοπὸν τοῦ βίου ἐξετάζων ἀσμένως ἐσπούδαζε νὰ διαφυλάττῃ μὲν μετ' εὐχαριστίας τὴν κληρονομίαν τῶν προγόνων, νὰ δαπανᾷ δὲ τὰς προσόδους τῆς ἡμέρας ἀξιοπρεπέστατα χάριν γενναίων σκοπῶν. 'Εξ αὐτῶν τούτων κατανοεῖται, διὰ τί ἐν θέσει ἐκπρεπεστάτῃ, οἷα ἦν ἡ εἰσ-

οδος τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ, εὗρε τόπον τὸ ἀπὸ ἐγγυήσεων ἀποτρέπον λόγιον· «ἐγγύα, πάρα δ' ἄτα», ἥτις ὕστερον ἀπέβη παροιμία, ἧς ἡδέως ἐποιοῦντο χρῆσιν [37])· διότι ἡ ἐγγύησις, ἐπειδὴ ἐν αὐτῇ ἐκδηλοῦται ψευδὴς πεποίθησις περὶ τοῦ μέλλοντος, ἠδύνατο εὐκολώτατα νὰ ἐμποιήσῃ ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Ἕλληνος τὴν ἐντύπωσιν οὐ μόνον τῆς ἀβουλίας ἀλλὰ καὶ τῆς ὑπερφροσύνης. Διὰ τὸν αὐτὸν λόγον ὁ Δημόκριτος συνεβούλευε· «μικρὰ διδόναι βούλου μᾶλλον ἢ μεγάλα ἐγγυᾶν» (ἀπ. 157) καὶ παρήγγελλεν, ἵνα ὁ δυνάμενος χαρίζεσθαι μὴ βραδύνῃ, οὐ μόνον διότι ἡ βραδύτης λυμαίνεται τὴν δόσιν, ἀλλὰ καὶ διότι τὰ πράγματα δὲν εἶναι μόνιμα (ἀπ. 155. 156).

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ

Καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτόν.

Δυνατὸν ἴσως ἐκ πρώτης ὄψεως νὰ φανῇ ἀμφίβολον, ἂν ἡ συνείδησις τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐγίνωσκε καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτόν, διότι τὸ φίλαυτον ἦν παρ' αὐτῷ πρᾶγμα ἐπονείδιστον καὶ οἱ ἑαυτοὺς μάλιστ' ἀγαπῶντες ἐπετιμῶντο καὶ ὡς ἐν αἰσχρῷ φίλαυτοι ἀπεκαλοῦντο κατὰ τὸν Ἀριστοτέλη. Ἀλλ' ἐὰν ἐξετάσωμεν μετὰ προσοχῆς τὰ ἐν τῷ ὀγδόῳ κεφαλαίῳ τοῦ ἐνάτου βιβλίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν καὶ παραβάλωμεν αὐτὰ πρὸς τὰ ὑπὸ τοῦ διδασκάλου αὐτοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (731 d - 732 b) λεγόμενα, κατανοοῦμεν, ὅτι ὑπῆρχον περὶ τούτου δύο ἀντίθετοι γνῶμαι, προελθοῦσαι ἐκ τῆς ἐλλείψεως τεχνικῶν ὅρων τῆς γλώσσης. Ὁ μὲν Πλάτων καταπολεμεῖ τοὺς λέγοντας, ὅτι « φίλος αὐτῷ πᾶς ἄνθρωπος φύσει τ' ἐστὶ καὶ καὶ ὀρθῶς ἔχει τὸ δεῖν εἶναι τοιοῦτον », καὶ ἀποδεικνύει ὅτι τοῦτο τῇ ἀληθείᾳ « πολλῶν ἁμαρτημάτων διὰ τὴν σφόδρα ἑαυτοῦ φιλίαν αἴτιον ἑκάστῳ γίγνεται ἑκάστοτε »· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης τοὐναντίον ἀντιλέγει πρὸς τοὺς φάσκοντας ὅτι τὸ φίλαυτον καὶ τὸ φαῦλον τὸ αὐτό ἐστι καὶ παρατηρεῖ, ὅτι ὑπάρχουσι δύο εἴδη φιλαύτων· οἱ μὲν ἑαυτοῖς ἀπονέμουσι τὸ πλεῖον ἐν χρήμασι καὶ τιμαῖς καὶ ἡδοναῖς ταῖς σωματικαῖς καὶ οἱ τοιοῦτοι δικαίως ὀνειδίζονται· οἱ δὲ ἀπονέμουσιν ἑαυτοῖς τὰ κάλλιστα καὶ μάλιστ' ἀγαθὰ καὶ εἶναι πρόθυμοι νὰ θυσιάζωσι καὶ χρήματα καὶ τιμὰς καὶ ὅλως τὰ περιμάχητα ἀγαθὰ περιποιούμενοι ἑαυτοῖς τὸ καλόν· οὗτοι εἰκότως δοκοῦσι σπουδαῖοι εἶναι, ἀντὶ πάντων αἱρούμενοι τὸ καλόν. Ἐν

τοῖς Ἠθικοῖς συγγράμμασι τοῦ Πλουτάρχου ἀπαντᾷ ἡ λέξις πολλάκις ὅλως ἐπὶ τῆς δημώδους κακῆς σημασίας [1]).

Πραγματικῶς δὲ οὐδέποτε οὐδεὶς Ἕλλην ἠδύνατο νὰ ἀποδοκιμάσῃ τὴν φιλαυτίαν ἐκείνην, ἣν ὁ Ἀριστοτέλης συνίστησιν, ἑτέρα δέ τις ἀξίωσις, τοὐλάχιστον πρὸς αὐτὴν στενωτάτην ἔχουσα σχέσιν, ἡ τῆς αὐτογνωσίας, κατεῖχεν ἀνέκαθεν ἔξοχον θέσιν ἐν τῇ δημώδει ἠθικῇ. Ὡς πρόσρησις τρόπον τινὰ τοῦ θεοῦ πρὸς τὸν εἰσιόντα ἦν ἐπιγεγραμμένον ἐν τοῖς προπυλαίοις τοῦ ἐν Δελφοῖς ναοῦ τὸ λόγιον· «Γνῶθι σαυτόν», ὅπερ πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν τῶν Ἑλλήνων, ἔλαβε διαφόρους ἑρμηνείας καὶ ἤγαγεν εἰς τὸ φῶς πολυάριθμα συγγράμματα [2]). Πολλοὶ ἐνόουν τὴν αὐτογνωσίαν μόνον ὡς παρατήρησιν τῶν ἰδίων ἁμαρτημάτων. Ὁ Πυθαγόρας παρήγγελλεν ἑκάστοτε τοῖς ἑαυτοῦ μαθηταῖς νὰ λέγωσι καθ' ἑκάστην εἰς τὸν οἶκον εἰσιόντες τάδε (Διογ. Λ. 8, 22. Πλούτ. Ἠθ. 168 b. 515 f)·

Πῇ παρέβην; τί δ' ἔρεξα; τί μοι δέον οὐκ ἐτελέσθη;

Ἐν τῷ 23ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου τοῦ Στοβαίου, ὅπερ φέρει τὴν χαρακτηριστικὴν ἐπιγραφὴν «περὶ φιλαυτίας», διότι αὕτη προϋποτίθεται ὡς τὸ ἀντίθετον τῆς αὐτογνωσίας, εἶναι συνηγμέναι ῥήσεις τοῦ Εὐριπίδου, τοῦ Μενάνδρου, τοῦ Πλάτωνος, τοῦ Σωσικράτους καὶ ἄλλων συγγραφέων, αἵτινες ἐξετάζουσι τὸ ἀναγκαῖον ἅμα καὶ τὸ σπάνιον τῆς γνώσεως τῶν ἁμαρτημάτων τούτων καὶ καταλήγουσι περίπου εἰς τὸ νόημα τῆς τοῦ εὐαγγελίου παραβολῆς περὶ δοκοῦ καὶ κάρφους. Χαρακτηριστικώτατον ἴσως ἐν ταῖς ῥήσεσι ταύταις εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Αἰσώπου λεχθέν, ὅτι ἕκαστος ἡμῶν φέρει δύο πήρας, τὴν μὲν ἔμπροσθεν τὴν δὲ ὄπισθεν· καὶ εἰς μὲν τὴν ἔμπροσθεν ἀποτίθησι τὰ τῶν ἄλλων ἁμαρτήματα, εἰς δὲ τὴν ὄπισθεν τὰ ἑαυτοῦ· διὸ οὐδὲ καθορᾷ αὐτά [3]). Ἀλλὰ τὸ δελφικὸν λόγιον δὲν ἐνοεῖτο πάντοτε ἐν ταύτῃ τῇ στενῇ σημασίᾳ. Ἐν τῷ Χαρμίδῃ τοῦ Πλάτωνος εἷς ἐκ τῶν ὁρισμῶν τῆς σωφροσύνης, οὓς ὁ Χαρμίδης ἀποδίδωσιν, εἶναι καὶ ὅδε,

ὅτι σωφροσύνη ἐστὶ τὸ γιγνώσκειν ἑαυτὸν (164 d), γιγνώσκει δ' ἑαυτὸν ὁ ἐξετάζων τί τε τυγχάνει εἰδὼς καὶ τί μή (167 a). Κατὰ ταῦτα τὸ λόγιον ἐκεῖνο σημαίνει, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἔχῃ σαφῆ γνῶσιν περὶ τῶν δυνάμεων καὶ τοῦ προορισμοῦ αὐτοῦ, τὴν δ' ἑρμηνείαν ταύτην εὑρίσκομεν οὐχὶ σπανίως καὶ ἀλλαχοῦ. Αὕτη ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς διηγήσεως τοῦ Ξενοφῶντος ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ (7, 2, 20-25) περὶ ὅσων ἐδέησε νὰ λάβῃ πεῖραν ὁ Κροῖσος, ἕως οὗ κατενόησε τί ἐστι τὸ γιγνώσκειν ἑαυτόν, ὃ συνέστησεν αὐτῷ ὁ Ἀπόλλων· διήκει ὡσαύτως διά τινων ῥήσεων ἐκ τῶν ἐν τῷ 21ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου τοῦ Στοβαίου συνειλεγμένων, ὧν προτάσσεται ὡς ἐπιγραφὴ τὸ λόγιον [4]). Ὅτι ὁ Σωκράτης, ὅστις ἥδιστα αὐτῷ ἐχρῆτο, ταύτην πάντοτε τὴν σημασίαν ἀπέδιδεν αὐτῷ, περὶ τούτου οὐδεμίαν ἐπιτρέπουσιν ἴσως ἀμφιβολίαν τὰ σχετικὰ χωρία τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος (3, 9, 6. 4, 2, 24-29) καὶ τοῦ πρώτου Ἀλκιβιάδου (129-133). Ἐὰν δὲ ἐν τῷ τελευταίῳ χωρίῳ λέγεται, ὅτι εἶναι παγχάλεπον καὶ οὐ παντὸς τὸ γνῶναι ἑαυτόν, καὶ ὑποδεικνύεται, ὅτι διὰ τοῦτο δὴ ἀνετέθη εἰς τὸν ἐν Πυθοῖ ναὸν καὶ ἐντεῦθεν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους ἐκηρύσσετο, δυνάμεθα νὰ παραβάλωμεν πρὸς ταῦτα τὸ τοῦ Χείλωνος, ὅστις «ἐρωτηθεὶς τί χαλεπώτατον, Τὸ γιγνώσκειν ἑαυτόν, ἔφη· πολλὰ γὰρ ὑπὸ φιλαυτίας ἕκαστον ἑαυτῷ προστιθέναι» (Στοβ. 21, 13)· ἀλλ' ἅπαξ μόνον, ὅσον ἡμεῖς γινώσκομεν, ἐκηρύχθη ἐν Ἑλλάδι τὸ γινώσκειν ἑαυτὸν ὡς αὐτόχρημα ἀδύνατον, ἐν τοῖς ἀξιομνημονεύτοις δηλονότι στίχοις τοῦ τραγικοῦ Ἴωνος (ἀπ. 55)·

> *τὸ γνῶθι σαυτὸν ἐν λόγοις οὐδὲν μέγα,*
> *ἔργῳ μόνος δὲ τοῦτ' ἐπίσταται θεός.*

Πρὶν προβῶμεν εἰς τὰ ἐντεῦθεν συναγόμενα συμπεράσματα περὶ τῆς πραγματικῆς κατὰ τοῦτο καταστάσεως τῶν Ἑλλήνων, ὠφέλιμον εἶναι νὰ ῥίψωμεν ἓν βλέμμα εἴς τινας τῶν ἀξιολογωτάτων νεωτέρων κρίσεων περὶ τοῦ δυνατοῦ καὶ τῆς ἀξίας τῆς αὐτογνωσίας. Ὁ Γκαῖτε διενοεῖτο ὥσπερ ὁ Ἴων, ὅτε ἔν τινι διαλόγῳ

πρὸς τὸν Ἔκκερμαν ἔλεγεν· «Ἐλέχθη πάντοτε καὶ πολλάκις, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ σπουδάζῃ ὅπως γνῷ ἑαυτόν. Αὕτη εἶναι παράδοξος ἀπαίτησις, ἣν μέχρι τοῦδε οὐδεὶς ἐξεπλήρωσε καὶ ἣν ἀληθῶς οὐδεὶς ὀφείλει νὰ ἐκπληρώσῃ. Ὁ ἄνθρωπος πάσῃ ψυχῇ καὶ διανοίᾳ εἶναι προσηλωμένος εἰς τὸ ἐξωτερικόν, εἰς τὸν περὶ αὐτὸν κόσμον, καὶ ὀφείλει νὰ γνωρίσῃ καὶ ὑποτάξῃ τοῦτον ἑαυτῷ ἐπὶ τοσοῦτον, ὅσον ἔχει χρείαν πρὸς τοὺς σκοποὺς αὐτοῦ. Περὶ ἑαυτοῦ δὲ γινώσκει μόνον, ὅταν ἀπολαύῃ ἢ πάσχῃ, καὶ οὕτως ὑπὸ τῶν λυπῶν μόνον καὶ ἡδονῶν διδάσκεται περὶ ἑαυτοῦ, τί ὀφείλει νὰ ἐπιδιωκῃ ἢ νὰ φεύγῃ. Ἄλλως ὁ ἄνθρωπος διατελεῖ ἐν τῷ σκότει, οὐκ εἰδὼς οὔτε πόθεν ἔρχεται οὔτε ποῦ πορεύεται, μικρὰ περὶ τοῦ κόσμου ἐπιστάμενος καὶ ἐλάχιστα περὶ ἑαυτοῦ». Ἀλλ' ἡ γνώμη τοῦ μεγάλου ποιητοῦ δὲν ὑπῆρξε πάντοτε ἡ αὐτή, διότι ἐν ταῖς Σκέψεσι καὶ Ἀξιώμασι (Reflexionen und Maximen) γράφει· «Πῶς δύναταί τις γνῶναι ἑαυτόν; Διὰ τῆς θεωρίας οὐδέποτε, ἀλλὰ πάντως διὰ τῆς πράξεως. Πειρῶ νὰ ἐκτελῇς τὸ καθῆκόν σου, καὶ εὐθὺς γινώσκεις, τί εἶσαι». Πολὺ πλέον προσεγγίζει εἰς τὴν παρ' Ἕλλησιν ἐπικρατοῦσαν θεωρίαν ἔξοχός τις Ἰταλός. Τὸ πλῆρες νοημάτων δέκατον ἕβδομον κεφάλαιον τῶν ἄλλως λίαν πενιχρῶν παρατηρήσεων τοῦ Ἀλεξάνδρου Μαντζόνι περὶ τῆς ἠθικῆς τῶν καθολικῶν χαρακτηρίζει ὡς πηγὴν τῆς ἀληθοῦς ταπεινοφροσύνης, ἥτις ἐστὶ πολὺ διάφορος τῆς ψευδοῦς ἡμῶν αὐτῶν ὑποτιμήσεως, τὴν ἀληθῆ αὐτογνωσίαν, ἥτις ἀείποτε ἔχει ἐν τῷ νῷ τί ἐδέξατο καὶ πόσον εἰς τὸ ἁμαρτάνειν ὑπόκειται. Κατὰ τὰ ὑπ' αὐτοῦ λεγόμενα ὁ ταπεινόφρων φεύγει τοὺς ἐπαίνους τῶν ἀνθρώπων, διότι προσάγουσιν ἐνώπιον αὐτοῦ μόνον μέρος ἑαυτοῦ καὶ οὕτω συγχέουσι τὴν καθαρὰν αὐτῶν αὐτογνωσίαν, καὶ εἶναι οὐ μόνον διὰ τοῦτο τόσον ἀξιοφίλητος, διότι δὲν ἐμποδίζει τῇ φιλαυτίᾳ τῶν ἄλλων, ἀλλ' ἰδίως καὶ διὰ τοῦτο, διότι καταπολεμῶν τὸ κέντρον τῆς ἰδίας φιλαυτίας παρέχει τῇ ἀληθείᾳ τὴν τιμήν.

Οὕτως αἱ περὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνῶμαι παρά τε τοῖς

ἀρχαίοις καὶ τοῖς νεωτέροις διίστανται· ἀλλ' ἔχει μεγίστην σημασίαν πρὸς τὴν θέσιν τοῦ ἀνθρώπου ἐν τῷ κόσμῳ, ἂν θεωρεῖ ἢ οὐ ἐφικτὴν τὴν μόρφωσιν ὀρθῆς κρίσεως περὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ δυνάμεων καὶ τῆς σχέσεως αὐτῶν πρὸς τὰς τῶν ἄλλων. Διότι ἐν μὲν τῇ πρώτῃ περιπτώσει ὁ ἀγὼν αὐτοῦ εἶναι δεδικαιολογημένος, ἐὰν καταβάλλῃ τὰ πάντα, ὅπως ζητήσῃ καὶ εὕρῃ ἐν τῷ βίῳ τὴν καταλληλοτάτην πρὸς ἀνάπτυξιν αὐτῶν θέσιν, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ ἔχει ἀεὶ ἀναγκαίως ἐν τῇ μνήμῃ, ὅτι αἱ περὶ τούτων παραστάσεις αὐτοῦ δὲν εἶναι ἐλεύθεραι, καὶ ἢ ἐπιτρέπει εἰς ἀνωτέραν τινὰ δύναμιν νὰ ὑποδείξῃ αὐτῷ τὸν ἀληθῆ αὐτοῦ προορισμόν, ἢ παραδίδοται εἰς τὸν λογισμόν, ὅτι ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ οἱ ξένοι κρίνουσιν ὀρθότερον περὶ τῆς δυνάμεως ἑνὸς ἑκάστου ἢ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος. Σήμερον δὲν ἀπαιτεῖται ἐξάπαντος, ὅπως ὁ ἄνθρωπος ἄγηται πάντοτε ὑπὸ τῆς δευτέρας τούτων τῶν θεωριῶν, ἀλλ' ὅσοι ποιοῦσι τοῦτο διεγείρουσι μείζονα συμπάθειαν, ἐν ᾧ οἱ τῇ πρώτῃ ἀκολουθοῦντες, ὅταν μάλιστα ὁ ἀγὼν αὐτῶν ἀποβαίνῃ μάταιος, ψέγονται ὡς ὑπερήφανοι καὶ ὡς μὴ κατανοοῦντες τὰ πράγματα. Ἐνταῦθα συμπράττει καὶ τοῦτο, ὅτι σήμερον ἀπονέμεται μεγάλη ἠθικὴ ἀξία εἰς τὴν πιστὴν ἐκπλήρωσιν τοῦ καθήκοντος ὑπὸ τῶν κατεχόντων ταπεινοτέρας θέσεις ἐν τῷ βίῳ καὶ δυσκόλως μόνον πιστεύεται, ὅτι τὸ σπουδαῖον ἔργον ἀπαιτεῖ μόνον τὸν πρὸς τοῦτο ἀκριβῶς ἐπιτήδειον ἄνδρα [5]). Οἱ ἀρχαῖοι Ἕλληνες, οἵτινες πολὺ σπανιώτερον ἀμφέβαλλον περὶ τοῦ δυνατοῦ τῆς ὀρθῆς ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου ἐκτιμήσεως τῶν ἰδίων δυνάμεων καὶ περὶ ταπεινῶν ἐν τῷ βίῳ θέσεων διάφορον γνώμην εἶχον, εὕρισκον εὔλογον, ὅτι πᾶς τις οὐδένα κόπον καὶ μόχθον ἐπτοεῖτο, ὅπως καταλάβῃ τὴν θέσιν, ἥτις ἐπέτρεπεν αὐτῷ τὴν τελείαν ἀνάπτυξιν καὶ χρῆσιν πασῶν τῶν δυνάμεων αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ φιλοτιμία, περὶ τῆς δυνάμεως τῆς ὁποίας ὡς ἐλατηρίου τῶν ἠθικῶν πράξεων ἐγένετο πρότερον λόγος (ὅρ. τ. 1, σ. 228-234), ἐθεωρεῖτο οὐχ ἧττον σπουδαία, διότι παρώξυνε πρὸς τοιούτους ἀγῶνας. Πρὸς ταῦτα ἔχει συνάφειαν ἡ ἰδιάζουσα μορφή, ἣν ἐν τῷ στό-

ματι τῶν Ἑλλήνων ὑπέστη κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ ἔννοια τῆς νεμέσεως, ἤτοι τοῦ αἰσθήματος τοῦ δικαίου[6]), διότι ἡ ἰδιότης, ἣν ἡ λέξις αὕτη δηλοῖ, ἀπαιτεῖ καθόλου συμφωνίαν μεταξὺ ἀξίας καὶ ἀμοιβῆς ἐν τῷ κόσμῳ, ἰδίως δ' εἰσὶν «οἱ ἀξιοῦντες αὐτοὶ αὐτούς, ὧν ἑτέρους μὴ ἀξιοῦσι, νεμεσητικοὶ τούτοις καὶ τούτων» (Ῥητ. 2, 9). Ἡ μὴ χρῆσις τῶν ἰδίων δυνάμεων ὑπόκειται κατὰ τὰς τοιαύτας θεωρίας εἰς σοβαρώτατον ψόγον. Ὁ Πλούταρχος καταπολεμῶν δριμέως ἔν τινι τῶν σῳζομένων συγγραμμάτων αὐτοῦ τὴν ῥῆσιν τοῦ Ἐπικούρου «λάθε βιώσας», οὐδὲν ἄλλο ἐποίει ἢ διηρμήνευε θεωρητικῶς τὸ ἀνέκαθεν παρὰ τῷ ἔθνει αὐτοῦ ἐπικρατοῦν φρόνημα· τὸ αὐτὸ φρονεῖ καὶ ὁ Πίνδαρος, ὅταν ἐν δυσὶ χωρίοις τῶν ἐπινικίων αὐτοῦ μετὰ περιφρονήσεως λέγῃ περὶ τοῦ νέου, ὅστις παρὰ μητρὶ μένων ἀκίνδυνον αἰῶνα πέσσει, καὶ ἐκείνου ὅστις ἀνώνυμον γῆρας ἐν σκότῳ καθήμενος ἕψει μάτην, ἀπάντων καλῶν ἄμοιρος (Πυθ. 4, 186. Ὀλ. 1, 82), καὶ τὸ συχνάκις μνημονευόμενον ἀπόφθεγμα τοῦ Πυθαγόρου «ἐπὶ χοίνικος μὴ καθίζειν» τὴν αὐτὴν εἶχε σημασίαν κατὰ τὴν ἑρμηνείαν πολλῶν τοὐλάχιστον[7]). Φυσικῶς δὲν ἀντιφάσκει παντάπασι πρὸς ταῦτα τὸ παράγγελμα τοῦ Δημοκρίτου (ἀπ. 92) νὰ μὴ ἐπιχειρῇ τις πολλά, μηδὲ ὑπὲρ τὴν ἑαυτοῦ δύναμιν καὶ φύσιν, ἀλλ' ἐξαίρει μόνον τὴν ἑτέραν ὄψιν τῆς αὐτῆς ἰδέας. Ἄλλως δὲ καθίσταται ἐκ τούτου σαφές, ὅτι ἡ νεωτέρα θεωρία κατ' οὐσίαν ὀλιγώτερον διαφέρει τῆς ἀρχαίας ἢ ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, διότι καὶ κατ' αὐτήν, ἵνα μεταχειρισθῶμεν τὰς φράσεις τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀπολύτως ἀποδοκιμάζεται τὸ τιθέναι τὸν λύχνον ὑπὸ τὸν μόδιον καὶ κρύπτειν τὸ παραδοθὲν αὐτῷ τάλαντον[8])· ἡ διαφορὰ ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ νεωτέρα θεωρία θεωρεῖ πολλαχῶς μὲν ἐπισφαλὲς τὸ νὰ προορίζῃ ὁ ἄνθρωπος αὐτὸς ἑαυτῷ τὴν ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ ἀποστολήν, ὡς δυνατὴν δὲ τὴν δαψιλῆ χρῆσιν τῶν δυνάμεων ἐν πάσῃ τοῦ βίου θέσει.

Ἐκ τούτων, ἃ ἡ ἀρχαιότης ἐν συνόλῳ ἐθεώρει ὡς ἐπιβαλλόμενα, ἐξάγεται καὶ ἑτέρα τις ἀξίωσις. Ὅστις θέλει νὰ καταλάβῃ

ἐν τῷ κόσμῳ τὴν προσήκουσαν θέσιν, ὀφείλει δι' ὅλου αὐτοῦ τοῦ τρόπου νὰ μεριμνᾷ, ὅπως μήτε πλέον μήτε ἔλαττον τοῦ δέοντος τιμᾶται ὑπὸ τῶν συμπολιτῶν, τ. ἔ. πρέπει νὰ ἐμφανίζῃ ἑαυτὸν ἐν τῷ κόσμῳ οὕτως, ὥστε νὰ ἀποκόπτῃ πᾶσαν πλάνην τῶν ἄλλων περὶ ἑαυτοῦ. Εἴπερ τι καὶ ἄλλο ᾐσθάνετο ὁ ὑγιᾶ φύσιν ἔχων Ἕλλην ταύτην τὴν ἀνάγκην· καὶ ἀληθῶς ἡ τάσις πρὸς τὸ ἐκδηλοῦν ἀπροκαλύπτως τὴν ἰδίαν ἀτομικὴν φύσιν εἶναι ἐκ τῶν μάλιστα διακριτικῶν γνωρισμάτων τοῦ λαοῦ τούτου καὶ αὕτη συνεβάλετο ὡς ὀλίγα ἄλλα εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ αὐτὸ ἱκανὸν νὰ μεγαλουργήσῃ ἔν τε τῇ ποιήσει καὶ ἐν τῇ τέχνῃ. Διὰ τοῦτο ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἀρετῶν ὁ Ἀριστοτέλης (Ἠθ. Νικ. 4, 13. 1127a 25), συμφωνῶν ἀναμφιβόλως πρὸς τὴν καθόλου συνήθη γλωσσικὴν ἔκφρασιν, ὁρίζεται τὸν «ἀληθευτικὸν ὡς ὁμολογοῦντα ἔν τε τῷ λόγῳ καὶ ἐν τῷ βίῳ τὰ ὑπάρχοντα εἶναι περὶ αὐτόν», ἀπονέμει δὲ ὁ φιλόσοφος τῇ ἀρετῇ ταύτῃ ἰδιαιτέραν ἀξίαν, καθ' ὅσον ἐμποιεῖ ἀποστροφὴν πρὸς τὸ ψεῦδος· «ὁ γὰρ φιλαλήθης, καὶ ἐν οἷς μὴ διαφέρει ἀληθεύων, ἀληθεύσει καὶ ἐν οἷς διαφέρει ἔτι μᾶλλον· ὡς γὰρ αἰσχρὸν τὸ ψεῦδος εὐλαβήσεται, ὅ γε καὶ καθ' αὑτὸ ηὐλαβεῖτο» (1127 b 3-7).

Ἡ ἀρχὴ τοῦ Ἀριστοτέλους, καθ' ἣν πᾶσα ἀρετὴ εἶναι μεσότης δύο κακιῶν, ἐν ὀλίγαις περιπτώσεσιν ἴσως ἐφαρμόζεται τοσοῦτον τελείως, ὅσον ἐν ταύτῃ, διότι ἐνταῦθα ἡ μὲν μία κακία εἶναι ὁ τρόπος ἐκείνου, ὅστις θέλει νὰ φαίνηται πλέον τοῦ ὄντος, ἡ δ' ἑτέρα ὁ τοῦ θέλοντος νὰ φαίνηται ἔλαττον τοῦ ὄντος· καὶ ἐκεῖνος μὲν εἶναι ὁ ἀλαζών, οὗτος δὲ λέγεται εἴρων. Ὁ ἀλαζὼν προσποιεῖται μείζω τῶν ὑπαρχόντων, ὅπως ἀπολαύσῃ πλεονεκτημάτων, ὧν ἄλλως θὰ ἐστερεῖτο, ἢ τοὐλάχιστον, ὅπως φαίνηται ὅτι ἔχει μείζω τῆς προσηκούσης αὐτῷ ἀξίαν· ἀλλ' ὁ σκοπὸς τοῦ εἴρωνος δὲν εἶναι τοσοῦτον ἁπλῶς εὐνόητος καὶ διὰ τοῦτο ἦν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις θέμα ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιον, πρὸς ὃ συνετέλει καὶ τὸ ὅτι αὐτὴ ἡ λέξις δὲν εἶχε πάντοτε ἐντελῶς τὴν αὐτὴν σημασίαν. Ὡς δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ Ἀριστοφάνους (Νεφ.

449) καταλέγοντος τὸ ὄνομα μετ' ἄλλων πολλῶν ψόγον ἐκφραζόντων καὶ ἐκ τῆς χρήσεως τοῦ ἐξ αὐτοῦ παραγομένου ἐπιθέτου εἰρωνικός, φαίνεται ὅτι ἡ λέξις κατ' ἀρχὰς ἐσήμαινεν ἐκεῖνον, ὅστις κρύπτει τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ γνώμην, ὅπως ἐμπαίζῃ ἄλλους, εἶναι ἄρα ὑποκριτὴς ἅμα καὶ σκώπτης. Ἀλλ' ὅμως, ἐν ᾧ τὸ παράγωγον ἐκεῖνο ἐπίθετον καὶ τὸ ἐπίρρημα διετήρησε ταύτην τὴν κακὴν σημασίαν, τὸ ἁπλοῦν ἔλαβε βαθμηδὸν σημασίαν ἠπιωτέραν. Ἴσως ὑπὸ τὸ κράτος τῆς στενωτέρας σχέσεως, ἣν ἡ ἔννοια τοῦ ἀληθευτικοῦ εἶχε λάβει, συνήθισαν λέγοντες εἴρωνα νὰ νοῶσιν ἐκεῖνον, ὅστις τὰς ἰδίας αὐτοῦ γνώσεις, δυνάμεις καὶ πράξεις ἐπίτηδες σμικρύνει· προφανῶς αὕτη ἡ ἐκδοχὴ ἦν γενικὴ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἀριστοτέλους καὶ εἶχεν ἀποβῆ τοιαύτη ἴσως ἀπὸ τοῦ Σωκράτους, ὅστις ἐθεωρεῖτο τρόπον τινὰ ὡς τύπος τοιαύτης τοὺς Ἕλληνας ἱκανῶς ξενιζούσης διαγωγῆς, διότι τὰς διηνεκεῖς αὐτοῦ ὁμολογίας, ὅτι οὐδὲν οἶδε, καὶ τὴν σπουδὴν αὐτοῦ τοῦ ἐξάγειν ἐξ ἄλλων τὰ ἴδια αὐτοῦ νοήματα δὲν ἠδύναντο ἄλλως νὰ ἑρμηνεύσωσιν. Ἡ μετάβασις ἐκ τῆς χείρονος εἰς τὴν ἠπιωτέραν σημασίαν τῆς λέξεως ἐξηγεῖταί πως ἐντεῦθεν· ἀλλὰ τούτοις προστίθεται καὶ τόδε, ὅτι ὁ ἑαυτὸν σμικρύνων, ὁ εἴρων, ἀναγκαίως σχεδὸν μεγαλύνει τοὺς ἄλλους παρὰ τὸ πρέπον ἐν σχέσει πρὸς ἑαυτὸν καὶ ὅτι τοῦτο, ἐπειδὴ δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ γνώμην, φαίνεται ὅτι ἀποβαίνει πρὸς ἐμπαιγμὸν αὐτῶν. Ἀλλ' οἱ περιπατητικοὶ ἐγγύτερον ἐξετάσαντες τὸ ζήτημα, πόθεν δύναται νὰ κινηθῇ τις ὥστε ἐν ἀντιφάσει πρὸς τὴν φυσικὴν τοῦ ἀνθρώπου ὁρμὴν νὰ σμικρύνῃ ἑαυτόν, εὕρισκον τέσσαρας διαφόρους περιπτώσεις, ἐν αἷς τοῦτο ἑρμηνεύεται. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1127 b 23) λέγει ὅτι «οἱ εἴρωνες ἐπὶ τὸ ἔλαττον λέγοντες χαριέστεροι τὰ ἤθη φαίνονται· οὐ γὰρ κέρδους ἕνεκα δοκοῦσι λέγειν, ἀλλὰ φεύγοντες τὸ ὀγκηρόν»· κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν μικρὰ δόσις τῆς εἰρωνείας, ἐν ᾗ οὐδεὶς βαθύτερος σκοπὸς κρατεῖ, εἶναι ἀβλαβὲς ἄρτυμα τοῦ κοινωνικοῦ τρόπου. Ἀφ' ἑτέρου, ὡς ὑποδεικνύει ὁ Ἀριστοτέλης (1124 b 30), ὁ μεγαλόψυχος εἶ-

ναι εἴρων πρὸς τοὺς πολλούς· διότι οὗτοι φαίνονται αὐτῷ τοσοῦτον σμικροί, ὥστε δὲν νομίζει ἄξιον τοῦ κόπου νὰ ἐμφανίζηται πρὸς αὐτοὺς ὅλως τοιοῦτος οἷος εἶναι, ἄλλως τε καὶ ἀφοῦ γίγνεται ὁμοιότερος καὶ ἡδίων αὐτοῖς, ὅταν μὴ ποιῇ τοῦτο, τοῦτο δὲ ἴσως νοεῖ ὁ φιλόσοφος, λέγων ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1379 b 31), ὅτι ἡ εἰρωνεία καταφρονητικόν ἐστιν. Ἐπικινδυνότερον ἤδη εἶναι τὸ τρίτον ἐλατήριον. Ὁ ἀλαζὼν διορᾶται συνήθως τοσοῦτον ῥᾳδίως, ὥστε ὁ σκοπὸς αὐτοῦ ματαιοῦται· ὅστις τῷ ὄντι θέλει νὰ ἐπιδείξῃ τὰς δυνάμεις αὐτοῦ μείζονας, οὗτος ἐπιτυγχάνει τοῦ σκοποῦ πολὺ ἀσφαλέστερον, ὅταν κερδαίνῃ τῶν ἄλλων τὴν συμπάθειαν προφασιζόμενος κολακευτικῶς, ὅτι νομίζει ἑαυτὸν κατώτερον ἐκείνων· οὕτως ἐκλαμβανόμενος ὁ εἴρων διαφέρει τοῦ ἀλαζόνος κατὰ τοῦτο μόνον, ὅτι δεξιώτερον αὐτοῦ ἄρχεται τοῦ ἔργου. Ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη ὑποδεικνύει τὴν σχέσιν ταύτην λέγων, ὅτι « ἡ εἰρωνεία ἐνίοτε ἀλαζονεία φαίνεται, οἷον ἡ τῶν Λακώνων ἐσθής· καὶ γὰρ ἡ ὑπερβολὴ καὶ ἡ λίαν ἔλλειψις ἀλαζονικὸν » (1127 b 28)· ἀλλ' ἀκριβέστερον ἀνέπτυξεν αὐτὴν ὁ περιπατητικὸς Ἀρίστων ἔν τινι κεφαλαίῳ μὴ περισωθέντος συγγράμματος, οὗτινος σύνοψιν περιέλαβεν ὁ Φιλόδημος εἰς τὸ δέκατον βιβλίον τοῦ συγγράμματος αὐτοῦ Περὶ κακιῶν. Εἰς τὸ εἶδος τοῦτο τοῦ εἰρωνικοῦ χαρακτῆρος οὐσιώδη τινὰ συστατικὰ ἐχορήγησεν ὁ Σωκράτης, διότι σωκρατικὸν εἶναι τὸ νὰ λέγῃ μέν τις, ὅτι αὐτὸς οὐδὲν οἶδεν, νὰ ἐκλαμβάνῃ δὲ κατὰ τὸ φαινόμενον τοὺς ἑτέρους ὡς εἰδότας, ἐπίσης δὲ καὶ ἡ συνήθεια τοῦ ἀπονέμειν πρὸς πάντα προσαγορευόμενον ἓν τιμητικὸν ἐπίθετον. Τέταρτος χαρακτὴρ εἴρωνος εἶναι ὁ ἐν τῷ πρώτῳ κεφαλαίῳ τῶν χαρακτήρων τοῦ Θεοφράστου περιγραφόμενος· ἀλλ' ἐν τῇ περιγραφῇ ταύτῃ εἰσὶν ἀναμεμιγμένα καὶ συστατικά τινα, τὰ ὁποῖα δὲν ἀπορρέουσι τοσοῦτον ἐκ τῆς ἰδιότητος ταύτης, ὅσον ἐκ τῆς καθόλου πνευματικῆς καταστάσεως τῆς ταύτῃ συμπαρομαρτούσης, πλὴν δὲ τούτου πολλὰ κατέστησεν ἀσαφῆ καὶ ἡ κατὰ περίληψιν παραδοθεῖσα ἡμῖν μορφὴ τοῦ χαρακτῆρος τούτου τοῦ Θεοφράστου. Τὸ οὐσιῶδες ἐν τούτῳ εἶναι τὸ ν' ἀρνῆταί τις πᾶσαν

δύναμιν καὶ γνῶσιν, ὅπως ἐκφεύγῃ πᾶσαν ὀχληρὰν τῶν ἀνθρώπων ἀπαίτησιν. Ὁ τοιοῦτος εἴρων εὑρίσκει π. χ. πάντοτε προφάσεις, ὅπως ἀπομακρύνῃ ἀφ' ἑαυτοῦ πάντα ἐρχόμενον, ἵνα αἰτήσῃ τι παρ' αὐτοῦ, ἰδίως δὲ τοὺς ζητοῦντας δάνεια ἢ ἐράνους πρὸς ἀγαθοεργὸν σκοπόν· ἐὰν ἀκούσῃ τι, προσποιεῖται ὅτι δὲν ἤκουσε, καὶ ἰδὼν λέγει ὅτι οὐχ ἑώρακε, καὶ ὁμολογήσας ἰσχυρίζεται, ὅτι οὐ μέμνηται, ἵνα μὴ καλῆται ὡς μάρτυς· ἐάν τις τῶν γνωρίμων καταγγέλλῃ αὐτῷ ἕτερον, φυλάσσεται ὡς οἷόν τε μάλιστα νὰ μὴ εὑρεθῇ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ ἐξενέγκῃ ἰδίαν γνώμην περὶ τοῦ ἀμφισβητουμένου. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ χαρακτῆρος εἶχεν ἐν νῷ μόνον τὰ παράδοξα ἀτοπήματα, ἅτινα τοιοῦτον ἦθος ἐν τῷ ἠθικῷ βίῳ συνεπάγεται· ἀλλ' ἐν τοῖς χρόνοις, καθ' οὓς ἡ δημοκρατία τῶν Ἀθηναίων διετέλει ἔτι ἐν τῇ ὑψίστῃ ἀκμῇ, προσεῖχον εἰς τὸν κίνδυνον, ὅστις πηγάζει ἐκ τοῦ τοιούτου χαρακτῆρος ἐν τοῖς δημοσίοις πράγμασι, διότι ἐνταῦθα προῆγε τὸν τοιοῦτον πολίτην εἰς τὸ νὰ ἀμελῇ τῶν ἀναγκαίως ἐπιβαλλομένων αὐτῷ καθηκόντων προφασιζόμενος ἔλλειψιν δυνάμεως ἢ γνώσεως. Διὰ τοῦτο τὸ ἐκ τῆς λέξεως παραγόμενον οὐσιαστικὸν εἰρωνεία καὶ τὸ ῥῆμα εἰρωνεύομαι ἀπέβησαν ἐπὶ τοῦ ῥητορικοῦ βήματος φράσεις δηλοῦσαι τὴν ἀδράνειαν τὴν ἐκ τῆς ἐλλείψεως πεποιθήσεως εἰς τὰς ἰδίας δυνάμεις πηγάζουσαν καὶ τὴν πατρίδα μεγάλως βλάπτουσαν, ὡς δεικνύουσι δύο χωρία τοῦ Δημοσθένους ἐν τῷ πρώτῳ Κατὰ Φιλίππου (7. 37) καὶ ἐν τοῦ Δεινάρχου (2, 11)[9]. Ἄλλως δὲ εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι καὶ ἡ ἔννοια τοῦ ἀλαζόνος ἠδύνατο νὰ ἔχῃ καὶ μεταφορικὴν χρῆσιν σημαίνουσα τὸν γελωτοποιόν· ἀλλ' ὁ Ξενοφῶν ψέγει ἐν τῇ Κύρου παιδείᾳ ταύτην τὴν συνήθειαν, λέγων ὅτι ὁ μὲν ἀλαζὼν ὄνομα κεῖται ἐπὶ τοῖς προσποιουμένοις, ὅτι μείζω δύνανται, τοῦ λαβεῖν τι ἕνεκα καὶ κερδᾶναι· « οἱ δὲ μηχανώμενοι γέλωτα τοῖς συνοῦσι μήτε ἐπὶ τῷ αὐτῶν κέρδει μήτ' ἐπὶ ζημίᾳ τῶν ἀκουόντων μήτε ἐπὶ βλάβῃ μηδεμιᾷ, οὗτοι ἀστεῖοι ἂν καὶ εὐχάριτες δικαιότερον ὀνομάζοιντο μᾶλλον ἢ ἀλαζόνες » (2,2,12)· τοῦτο δηλοῖ σαφῶς, ὅτι ἡ ἀκριβεστέρα χρῆσις τῶν δύο περὶ ὧν

ἡμῖν ὁ λόγος ἐννοιῶν δὲν ὠφείλετο μόνον εἰς τὴν φιλοσοφικὴν ἀνάγκην τῆς διακρίσεως τῶν ἐννοιῶν ἐν τῇ σχολῇ, ἀλλ' ᾐσθάνοντο αὐτὴν ἅπαντες.

Ἡ λέξις ἀληθευτικὸς ἡ σημαίνουσα τὸν μέσον μεταξὺ ἀλαζόνος καὶ εἴρωνος ἀντικατεστάθη ταχέως ἐν τῇ περιπατητικῇ σχολῇ διὰ τῆς αὐθέκαστος. Ἀφ' οὗ ὁ Ἀριστοτέλης ἤδη ὑπεδήλωσεν, ὅτι ἐνταῦθα καὶ αὕτη ἡ λέξις ἐπίσης θὰ ἥρμοζεν ὥσπερ ἐκείνη (1127 a 23), ὁ Εὔδημος ἀπέφηνεν αὐτὴν ὡς τῇ κοινῇ γλώσσῃ συνήθη (1233 b 38), τοῦτο δὲ ἐπιβεβαιοῖ χωρίον τι τοῦ κωμικοῦ Φιλήμονος (ἀπ. 85, 6), ἐν ᾧ ὁ αὐθέκαστος ἀντιτίθεται πρὸς τὸν εἴρωνα· ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις βεβαίως ὑπέστη ἡ λέξις καὶ ἄλλην μεταβολήν, διότι μετηνέχθη ἐπὶ ἐκεῖνον, ὅστις οὐδεμίαν διδασκαλίαν παρ' ἄλλων δέχεται, διότι ἀεὶ θεωρεῖ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην ἀναμάρτητον, καὶ οὕτω μετέπεσεν εἰς τὴν ἐπίψογον σημασίαν τοῦ στρυφνοῦ καὶ δυσκόλου ἀνδρός[10]). Ὅταν πρόκηται ἁπλῶς περὶ γενικῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὴν ἰδιότητα τοῦ εἰλικρινοῦς (ἀληθευτικοῦ) ἄνευ ῥητῆς δηλώσεως τῆς ἰδιαιτέρας μεταβολῆς τῆς ἐννοίας, ἐν ᾗ δεικνύεται ἡ εἰκὼν τοῦ ἰδίου προσώπου, ἡ μὲν λέξις ἀλαζὼν σημαίνει τὸν δι' ἔλλειψιν εὐσταθοῦς ἕξεως ἀβέβαιον, ἡ δὲ λέξις εἴρων, ἐν ᾗ οὕτως ὁ ψόγος γίνεται πάλιν αἰσθητότερος, δηλοῖ τὸν κρυψίνουν. Διὰ τοῦτο ἐν τῷ Ἐλάττονι Ἱππίᾳ τοῦ Πλάτωνος ὁ Ἀχιλλεὺς ἕνεκα τῶν ἀπερισκέπτων ἀπειλῶν, αἵτινες μένουσι λόγοι κενοί, καλεῖται ἀλαζὼν καὶ κατηγορεῖται, ὅτι ψευδῶς ὑπολαμβάνει τὸν ἀνομοιότατον αὐτῷ Ὀδυσσέα ὡς τοιοῦτον (371 a. 369 e)· τοὐναντίον ἐν τῷ προμνημονευθέντι χωρίῳ τοῦ Φιλήμονος ἡ ἀλώπηξ καλεῖται εἴρων. Ἠπιώτερόν πως ἠχεῖ ἡ τελευταία λέξις, καίπερ ἄλλως τὴν αὐτὴν γενικὴν σημασίαν διατηροῦσα, ὅταν ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1382 b 21), ἀπαριθμῶν ἐκείνους, οἵτινες εἶναι φοβερώτεροι τῶν ὀξυθύμων καὶ παρρησιαστικῶν, ὀνομάζῃ τὸν εἴρωνα μεταξὺ τοῦ πράου καὶ τοῦ πανούργου καὶ ὅταν ὁ Πολύστρατος (VII b 6)[11]) μεταχειρίζηται τὸ ῥῆμα εἰρωνεύομαι ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ προσαρ-

μόζεσθαι ταῖς τοῦ λαοῦ δοξασίαις. Φαίνεται τρόπον τινά, ὡς εἰ ἡ γενικὴ ἀντίθεσις μεταξὺ τοῦ ἀληθεύειν καὶ μὴ ἀληθεύειν, ἥτις διὰ τῆς ἀκριβεστέρας διαμορφώσεως τῶν τεχνικῶν ὅρων περιεστάλη κατὰ τὸ φαινόμενον εἰς τὴν μεταξὺ ἀληθοῦς καὶ μὴ ἀληθοῦς παραστάσεως τοῦ προσώπου, ἀνέκυπτεν ἐξ ἀνάγκης ἀεὶ ἐκ νέου ἐν τῇ συνειδήσει. Καὶ πολὺ εἰκότως· διότι εἶναι βαθέως ἐγκεχαραγμένη ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ ἀνθρώπου καὶ διότι τὸ ἀληθεύειν ἔχει ἀνεξίτηλον τὸ κάλλος, καὶ ὅταν δὲν θεωρῆται ἐν πάσῃ περιπτώσει ὡς ἠθικὴ ἀξίωσις.

Ἁρμόζει νὰ ἐπισυνάψωμεν τοῖς εἰρημένοις τὴν ἐξέτασιν περὶ τῆς ἀξίας, ἣν τὸ ἀληθεύειν ἐν τῇ γενικῇ ἐκείνῃ σημασίᾳ ἔχει παρὰ τοῖς Ἕλλησιν, εἰ καὶ ἡ ὑπαγωγὴ τῆς ἰδιότητος ταύτης εἰς τὰ καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτὸν δὲν εἶναι ὁ μόνος δυνατὸς τρόπος τῆς ἠθικῆς αὐτῆς παραγωγῆς. Διότι τὸ ἀληθεύειν καθ' ἑαυτὸ δύναται νὰ θεωρηθῇ κατὰ τρεῖς διαφόρους ἀρχάς. Δύναταί τις νὰ ἀπαιτήσῃ αὐτὸ ἢ διότι δι' αὐτοῦ μὲν προάγεται ἡ ἐσωτερικὴ κοινωνία μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, διὰ δὲ τῆς παραβάσεως αὐτοῦ καταστρέφεται, ἢ διότι ὁ ἄνθρωπος διὰ τῆς ἰδιότητος ταύτης μετέχει πως τῆς πρὸς τὸ θεῖον ὁμοιώσεως, ἢ διότι δι' αὐτῆς διασώζει τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἀξίωμα. Τὸ γνήσιον ἔδαφος τῆς πρώτης τῶν τριῶν τούτων θεωριῶν εἶναι μόνον ἡ χριστιανικὴ φιλοσοφία, καθ' ἣν τὸ ἀνθρώπινον γένος πέφυκε πρὸς ἐσωτερικὴν κοινωνίαν, ὁ δὲ προορισμὸς πάντων εἶναι νὰ ἐργάζωνται πρὸς ἀποκατάστασιν ταύτης, πρὸς τὸν σκοπὸν δὲ τοῦτον ἀντιστρατεύεται πᾶν ὅ,τι ἄνευ ἀνάγκης ἀλλοτριοῖ τοὺς ἀνθρώπους· αὕτη παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐκδηλοῦται κυρίως μόνον ἔν τισι χωρίοις τοῦ Πλάτωνος, ὅστις λέγει ἅπαξ, ὅτι ὁ ἄπιστος, ᾧ φίλον ψεῦδος ἑκούσιον, μένει ἄφιλος καὶ ἔρημος (Νόμ. 5, 730 c), ἐν ἄλλοις δὲ χωρίοις ἀποδοκιμάζει ἐντόνως πάντα, ὅστις ἐναντίον τῶν κρειττόνων αὐτοῦ ψεύδεται (Πολ. 3, 389 e. Νόμ. 11, 917a). Ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐθνικὴν ἐκείνην δοξασίαν, καθ' ἣν ἡ μεταφορὰ τῆς ἐμπολέμου καταστάσεως εἰς τὸν ἰδιωτικὸν βίον εἶναι ἐντελῶς δεδικαιολογημένη, ὁ

ἄνθρωπος οὐδαμῶς ὀφείλει οὑτωσὶν οἴκοθεν νὰ λέγῃ πρὸς τὸν ἄλλον τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ στενωτέρα δὲ σχέσις φαίνεται ὅτι καθόλου ἐπιβάλλει μόνον, ὅπως ἀποφεύγηται πᾶσα ἀπάτη σκοποῦσα τὴν βλάβην τοῦ ἑτέρου. Ἀλλ' ὁ Ἕλλην εἶχε βεβαίως ἱκανῶς ἀνδρῶδες τὸ φρόνημα, ὥστε νὰ αἰσθάνηται μὲν τὸ κάλλος τῆς ἀληθείας, νὰ βδελύσσηται δὲ τὴν ἀσχημίαν τοῦ ψεύδους, καὶ διὰ τοῦτο αἱ δύο συγγενεύουσαι ἀλλήλαις θεωρίαι, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἀληθεύων ὁμοιοῦται πρὸς τὸν θεὸν καὶ ὅτι τὸ ἀληθεύειν εἶναι ἀπαίτησις τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ ἀξιώματος, ἦσαν αὐτῷ ἐντελῶς οἰκεῖαι καὶ γνώριμοι. Ἡ πρώτη θεωρία ἐμορφώθη ἐν τοῖς κύκλοις ἐκείνοις, ὧν αἱ δοξασίαι ἔλαβον τὸν ἰδιαίτερον αὐτῶν χαρακτῆρα ἐκ τῆς λατρείας τοῦ ἐν Δελφοῖς Ἀπόλλωνος· ὁ ἐν τοιαύταις δοξασίαις ἐντεθραμμένος Πυθαγόρας «ἐρωτηθεὶς τί ποιοῦσιν ἄνθρωποι θεοῖς ὅμοιον, ἔφη, Ἐὰν ἀληθεύωσιν» (Στοβ. 11, 25), ὁ δὲ Πίνδαρος, ὅστις τοσοῦτον ἀσμένως ἐνέκυπτεν εἰς τὴν φύσιν τοῦ Ἀπόλλωνος, ἀποφαίνεται ἔν τε τῇ τρίτῃ (29) καὶ ἐν τῇ ἐνάτῃ (42) ᾠδῇ τῶν Πυθιονικῶν, ὅτι τὸν σεμνὸν καὶ λαμπρὸν θεὸν οὐ θεμιτὸν ψεύδει θιγεῖν. Καὶ ἐν τοῖς μετὰ ταῦτα χρόνοις εὑρίσκομεν ὅμοια φρονήματα. Ὁ Ἰσοκράτης ἔν τινι ἀποσπάσματι (ἀπ. 29) λέγει ὅτι «οἱ ἄνθρωποι τότε γίνονται βελτίους, ὅταν θεῷ προσέρχωνται· ὅμοιον δὲ ἔχουσι θεῷ τὸ εὐεργετεῖν καὶ τὸ ἀληθεύειν»· καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Πολυβίου ὑπῆρχεν ἡ ῥῆσις «τὸ μανθάνειν ἀψευδεῖν πρὸς τοὺς θεοὺς ὑπόθυψίς ἐστι τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀληθείας» » (6, 1, 13). Ἡ δὲ θεωρία, καθ' ἣν τὸ ἀληθεύειν εἶναι ἀπαίτησις τῆς οἰκείας ἀξιοπρεπείας καὶ ἥτις διακρίνεται τῆς ἄρτι ἐξετασθείσης σχεδὸν μόνον διὰ τῆς ἀφαιρέσεως τοῦ θρησκευτικοῦ στοιχείου, δὲν διετυπώθη μὲν τοσοῦτον ἀκριβῶς ὥσπερ ἐκεῖναι διὰ λέξεων, ἀλλ' ὅμως τοσούτῳ συχνότερον ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν τῆς νοήσεως. Διότι ὡς τοιαύτη χρησιμεύει, ὅταν ἐξαίρηται τὸ αἶσχος τοῦ ψεύδους, ὅταν τὸ ἀληθεύειν θεωρῆται ὡς ἀνάγκη τοῦ συναισθανομένου τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν ἀνθρώπου ἢ ὅταν, ὥς ποτε συμβαίνει παρ' Εὐριπίδῃ (Φοιν. 392), τὸ μὴ λέγειν ἅ τις φρονεῖ κηρύσσηται ὡς

δουλικόν· ἀλλὰ σαφέστατα πάντων ἐκφράζει αὐτὴν ὁ Ἀριστοτέλης. Ὁ φιλόσοφος οὗτος δηλονότι διαγράφει ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς τὸν τοῦ μεγαλοψύχου χαρακτῆρα τοιοῦτον, ὅστις ἀείποτε σπουδάζει, ὅπως ἐν μηδενὶ μηδὲν ἑαυτοῦ ἀνάξιον πράττῃ, ἓν δὲ τῶν οὐσιωδῶν αὐτοῦ γνωρισμάτων εἶναι, ὅτι αὐτῷ μέλει τῆς ἀληθείας μᾶλλον ἢ τῆς δόξης, καὶ λέγει καὶ πράττει φανερῶς· παρρησιαστὴς γὰρ διὰ τὸ καταφρονεῖν· διὸ καὶ ἀληθευτικός (1124 b 27-30).

Τὸ ψεῦδος ἐθεώρει ὁ Ἕλλην ἐν πρώτοις ὡς δεινὴν ταπείνωσιν τοῦ ψευδομένου προσώπου, ἀλλὰ δι' αὐτὸ τοῦτο ἠδύναντο νὰ συμβῶσι περιπτώσεις, ἐν αἷς ἀπέσπα τὸν ἔπαινον αὐτοῦ ἡ θυσία, εἰς ἣν ὑπεβάλλετο ὁ χάριν ἀνωτέρου σκοποῦ εἰς τὸ ψεῦδος συγκαταβαίνων. Οὕτως ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων ἤδη χρόνων δυνάμεθα νὰ παρακολουθήσωμεν δύο ῥεύματα τῆς κρίσεως, καθ' ὅσον ἄλλοτε μὲν ἀναφαίνεται ἡ ἀπόλυτος ἀπαίτησις τῆς ἀληθείας, ἄλλοτε δὲ εὐνοϊκῶς κρίνεται ἡ ἐπιτηδειότης ἐν ἐκείναις ταῖς ἀπάταις, αἵτινες φαίνονται ἄφυκτοι ἐν τῷ ἀγῶνι τοῦ βίου. Ὁ ἥρως τῆς Ἰλιάδος διερμηνεύει τὴν ἀποστροφὴν αὐτοῦ πρὸς τὸ ψεῦδος, ἥτις εἶναι ἐκ τῶν οὐσιωδεστάτων αὐτοῦ χαρακτηριστικῶν, ἐν τῷ διστίχῳ τῆς ἐνάτης ῥαψῳδίας (312. 313), ὥςπερ ἐν ἄρθρῳ πίστεως, λέγων·

Ἐχθρὸς γάρ μοι κεῖνος ὁμῶς Ἀΐδαο πύλῃσιν
ὅς χ' ἕτερον μὲν κεύθῃ ἐνὶ φρεσίν, ἄλλο δὲ εἴπῃ,

ἔν τινι δὲ στίχῳ τῆς Ὀδυσσείας (3, 20), ὃν ὁ Πλούταρχος παραγγέλλει τῇ νεολαίᾳ νὰ ἐντυπώσῃ ἐν τῇ μνήμῃ (Ἠθ. 32α), λέγεται περὶ τοῦ Νέστορος·

ψεῦδος δ' οὐκ ἐρέει· μάλα γὰρ πεπνυμένος ἐστί·

ὅτι τοὐλάχιστον ἐν τοῖς ἐντόνοις λόγοις τοῦ Ἀχιλλέως ὁ τῆς προσωπικῆς ἀξιοπρεπείας λόγος εἶναι τὸ μόνον ἐλατήριον, εἶναι εὔδηλον. Ἀλλ' ὁ πολύτλας Ὀδυσσεύς, ᾧ ἡ μοῖρα τὰς μεγίστας δυσχερείας ἐπισωρεύει, πλειστάκις μόνον διὰ δόλων δύναται νὰ

ἐπιτύχῃ τοῦ σκοποῦ καὶ καυχᾶται αὐτὸς ὁ ἴδιος ἐπὶ τούτοις ('Οδ. 9, 19)· διὰ τοῦτο δὲ καὶ ὁ μῦθος ἐποίησεν αὐτὸν ἔγγονον τοῦ Αὐτολύκου,

ὃς ἀνθρώπους ἐκέκαστο
κλεπτοσύνῃ θ' ὅρκῳ τε· θεὸς δέ οἱ αὐτὸς ἔδωκεν,

ὁ Ἑρμῆς δηλονότι ('Οδ. 19, 395)[12]. Ὁ Σόλων ἠκολούθει πιθανῶς δόγματι ὁμοίῳ πρὸς τὸ τοῦ Πυθαγόρου, ὅτε σὺν τοῖς ἄλλοις παρήγγελλε καὶ τὸ μὴ ψεύδεσθαι (Διογ. Λ. 1, 60), τὸ δ' αὐτὸ δυνάμεθα νὰ εἰκάσωμεν περὶ τοῦ Θεόγνιδος, ὅστις παρατηρεῖ ὅτι τὸ ψεῦδος ἐν ἀρχῇ παρέχει μικρὰν χάριν, ἀλλ' εἰς τέλος αἰσχρὸν δὴ κέρδος καὶ κακὸν γίνεται (607). Ἐν δὲ τοῖς φρονήμασι τοῦ Πινδάρου τοῦ εὐλαβῶς τὸν Ἀπόλλωνα λατρεύοντος ἀκτινοβολεῖ τι ἐκ τοῦ ἀπαυγάσματος τῆς καθαρότητος τοῦ θεοῦ, ᾧ ἐξ ὅλης ψυχῆς ἦν ὑποτεταγμένος. Τὸ ἴδιον αὐτοῦ ἦθος εἰκονίζει ὁ ποιητὴς οὗτος ἐν τῇ ὀγδόῃ ᾠδῇ τῶν Νεμεονικῶν· ἀποστρέφεται ἐκ βάθους ψυχῆς χαρακτῆρα, οἷον ἡ ἐθνικὴ παράδοσις ἐν τῷ Ὀδυσσεῖ εἰς τύπον ἐνεχάραξεν καὶ ἀρέσκει αὐτῷ μόνον ὁ ἐν τῷ Αἴαντι ἐνσεσαρκωμένος ἀντίθετος πόλος τοῦ ἑλληνισμοῦ· διὰ τοῦτο θέλει ἀείποτε νὰ βαδίζῃ ἁπλῆς ζωῆς κελεύθους, φεύγων πᾶσαν ῥυπαρὰν κολακείαν καὶ μόνον τὰ αἰνετὰ αἰνῶν. Πρὸς δὲ τὸν Ἱέρωνα λέγει (Πυθ. 1, 86)· «ἀψευδεῖ δὲ πρὸς ἄκμονι χάλκευε γλῶσσαν». Ὅταν ἀνὴρ τοιούτων φρονημάτων περαίνῃ τὸ ἐγκώμιον τοῦ Ψαύμιδος διὰ τῶν λέξεων· «οὐ ψεύδεϊ τέγξω λόγον» ('Ολ. 4, 15), οἱ λόγοι αὐτοῦ ἰσχύουσι καὶ ἔξω τῆς συναφείας τοῦ μερικοῦ χωρίου, ἐν ᾧ ἀπαντῶσι· καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἀξιώσει, ἣν ποιεῖ τὸν Πελίαν ἀποτείνοντα πρὸς τὸν Ἰάσονα· «ἐχθίστοισι μὴ ψεύδεσι καταμιάνας εἰπὲ γένναν», διαγιγνώσκεται ἡ θεμελιώδης αὐτοῦ καὶ τῶν περὶ αὐτὸν γνώμη (Πυθ. 4, 99). Τὸ αὐτὸ φρόνημα ἐμφαίνεται καὶ ἐν τοῖς λόγοις, δι' ὧν ἐν τῇ ἑνδεκάτῃ τῶν Ὀλυμπιονικῶν ᾠδῇ (13) ἐγκωμιάζει τὴν πόλιν τῶν Ἐπιζεφυρίων Λοκρῶν, ἣν νέμει ἀτρέκεια, τ. ἔ. ἡ φιλαλήθεια, εἰ καὶ ἐνταῦθα δὲν πρόκειται

τοσοῦτον περὶ τῆς ἀληθείας τῶν λόγων, ἀλλὰ περὶ τῆς πιστῆς ἐκπληρώσεως τῆς δοθείσης ὑποσχέσεως, καὶ ἐν οἷς λέγει ὁ ποιητὴς ἐν τῷ αὐτῷ ποιήματι (53-55), ὅτι μόνος ὁ χρόνος ἐξελέγχει τὴν ἀλήθειαν τῶν ἐν τῷ παρελθόντι συμβάντων. Ἐν ἀρχῇ δέ τινος μὴ περισωθέντος ποιήματος λέγει· «Ἀρχὰ μεγάλας ἀρετᾶς, ὤνασσ' Ἀλάθεια, μὴ πταίσῃς ἐμὰν σύνθεσιν τραχεῖ ποτὶ ψεύδει» (ἀπ. 221). Ἐν τῇ ἀττικῇ περιόδῳ, ἐφ' ὅσον δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τῶν σῳζομένων συγγραμμάτων, ἐπιπολάζει μᾶλλον νηφάλιός τις καὶ πρακτικὴ γνώμη ἀντίθετος πρὸς τὴν ἰδεώδη ταύτην θεωρίαν, ἀλλὰ μὴ δεσπόζουσα μόνη τῶν πνευμάτων. Ὅτι ὁ Αἰσχύλος παρέστησεν ἕν τῶν ἐν τοῖς δράμασιν αὐτοῦ προσώπων λέγον·

ἀπάτης δικαίας οὐκ ἀποστατεῖ θεός

(ἀπ. 294), δὲν εἶναι ἴσως πολλοῦ λόγου ἄξιον, εἰ καὶ ὁ στίχος ποιεῖ τρόπον τινὰ ἐντύπωσιν παροιμιώδους φράσεως· ἀλλὰ τοσούτῳ μᾶλλον ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι παράγγελμά τι τοῦ Δημοκρίτου λέγει· «ἀληθομυθέειν χρεὼν ὅπου λώϊον» (ἀπ. 125), ἄρα δὲν ἀπαιτεῖ ἀπόλυτον φιλαλήθειαν, πρὸς τοῦτο δὲ συμφωνεῖ ὁ Πλάτων (Νόμ. 11, 916d) χαρακτηρίζων ὡς γνώμην τῶν πολλῶν, ὅτι «τὸ ψεῦδος καὶ ἡ ἀπάτη ἐν καιρῷ γιγνόμενον ἑκάστοτε πολλάκις ἂν ὀρθῶς ἔχοι, τὸν καιρὸν δὲ καὶ ὅπου καὶ ὁπότε ἀτάκτως καὶ ἀορίστως ἐῶντες τῇ λέξει ταύτῃ πολλὰ ζημιοῦνταί τε καὶ ζημιοῦσιν ἑτέρους». Ἐν γένει φαίνεται, ὅτι τὸ ψεῦδος οὐ μόνον ἐν τῇ ἐπιμιξίᾳ πρὸς τοὺς ἐχθροὺς ἐπεδοκιμάζετο, ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς φίλους ἐθεωρεῖτο θεμιτόν, ὅτε ἦτο ἀνάγκη νὰ παρηγορήσῃ τις ἢ νὰ ἐνθαρρύνῃ αὐτούς, ἡ δὲ σωκρατικὴ σχολὴ ἀνύψωσεν εἰς θεωρίαν τὸ ἀξίωμα τοῦτο, ὅπερ ἐν τῇ πράξει τοσοῦτον ἡδέως ἐφηρμόζετο. Ὁ Ἀγησίλαος μαθών, ὅτι ὁ στόλος τῶν Λακεδαιμονίων ἡττήθη περὶ τὴν Κνίδον, τὸ μὲν πρῶτον χαλεπῶς ἤνεγκεν, ἔπειτα δὲ μεταβαλὼν ἔλεγεν, ὅτι ἐτελεύτησε μὲν ὁ ναύαρχος Πείσανδρος, ἀλλ' ἐνίκα ἐν τῇ γενομένῃ ναυμαχίᾳ· ἅμα δὲ ταῦτα λέγων

καὶ ἐδουθύτει ὡς εὐαγγέλια καὶ πολλοῖς διέπεμπε τῶν τεθυμένων, ἐξ οὗ λαδόντες θάρρος οἱ τοῦ Ἀγησιλάου στρατιῶται ἐνίκησαν τοὺς πολεμίους (Ξεν. Ἑλλ. 4, 3, 14. Πλούτ. Ἀγησ. 17)· ὁ δὲ φίλος τοῦ Ἀγησιλάου Ξενοφῶν (Ἀπομν. 4, 2, 14-18) διδάσκει διὰ στόματος τοῦ Σωκράτους, ὅτι, ἐάν τις στρατηγὸς ὁρῶν ἀθύμως ἔχον τὸ στράτευμα ψευσάμενος φήσῃ συμμάχους προσιέναι, καὶ τῷ ψεύδει τούτῳ παύσῃ τῆς ἀθυμίας τοὺς στρατιώτας, πράττει δίκαια, ὥσπερ καὶ ὅταν ἐξαπατᾷ τὸν ἐχθρόν. Ὡσαύτως λέγει ὁ Πλάτων ἐν τῇ Πολιτείᾳ (2, 382 c), ὅτι τὸ ἐν τοῖς λόγοις ψεῦδος οὐκ ἔστιν ἄξιον μίσους, ὅταν λέγηται πρὸς τοὺς πολεμίους καὶ ὅταν πρὸς ἐκείνους τῶν καλουμένων φίλων, οἳ ἂν διὰ μανίαν ἤ τινα ἄνοιαν κακόν τι ἐπιχειρῶσι πράττειν, ἀποτροπῆς ἕνεκα ὡς φάρμακον χρήσιμον γίγνηται, καὶ μεταχειρίζεται τὴν ἐπικρατοῦσαν γνώμην εἰς τὴν κατασκευὴν τῆς ἰδανικῆς αὐτοῦ πολιτείας παρέχων τοῖς ἄρχουσι τὸ ἀπόλυτον δικαίωμα νὰ μεταχειρίζωνται τὸ ψεῦδος ἐπ' ὠφελείᾳ τῆς πόλεως, ὥσπερ ὁ ἰατρὸς τὸ φάρμακον (Πολ. 2, 389 b. 5, 459 c)· ἰδίως συμδουλεύει αὐτοῖς νὰ προάγωσι τὴν φιλοπατρίαν διὰ ψευδῶν εὐφυῶν, εἰς ἃ προϊόντος τοῦ χρόνου ἐθίζονται καὶ αὐτοὶ κατὰ τὰς περιστάσεις νὰ πιστεύωσιν (Πολ. 3, 414 b-415 d), καὶ δι' ἀπάτης ἐπιτηδείας νὰ ποιῶσιν ὥστε οἱ ἄριστοι ἄνδρες νὰ συγγίγνωνται ταῖς ἀρίσταις ὡς πλειστάκις, οἱ δὲ φαυλότατοι ταῖς φαυλοτάταις τοὐναντίον (5, 459 c-460 a)[13]). Ἀλλ' ὅμως ἐν πᾶσι τούτοις διήκει τὸ αἴσθημα, ὅτι τὸ ψεῦδος εἶναι μὲν κατὰ περιστάσεις ἀναγκαῖον, ἀλλὰ καθ' ἑαυτὸ πρᾶγμα ἀπεχθές· ἰδίως ἐν ἑνὶ τῶν μνησθέντων χωρίων (3, 414 d. e) παρεμβάλλει τὴν παρατήρησιν, ὅτι παράγγελμα οἷον τὸ ἐξενεχθὲν δὲν δύναται νὰ δοθῇ ἄνευ ὄκνου καὶ ἐσωτερικῆς αἰσχύνης. — Ἀλλ' ἐν ἄλλῳ χωρίῳ παραγγέλλει αὐστηρότατα τοῖς ἄρχουσι νὰ μὴ ἀνέχωνται, ὥστε οἱ ἀρχόμενοι νὰ ψεύδωνται πρὸς αὐτούς, ἵνα μὴ ἐντεῦθεν γεννηθῇ συνήθεια λίαν ὀλεθρία εἰς τὴν πόλιν (3, 389 b-d)· ἔτι δὲ σαφέστερον ἀποδοκιμάζει ἐν τοῖς Νόμοις (11, 917 a) πᾶν ψεῦδος πρὸς ἐκείνους,

οἷς ὀφείλεται τιμὴ καὶ σέβας (πρβλ. ἀν. σ. 520). Ἡδέως δὲ διατρίβει ἐν πάσῃ εὐκαιρίᾳ περὶ τὴν ἀξίαν τῆς ἀληθείας. Ἐν τῷ Γοργίᾳ (525 α) περιγράφων τὴν ἐξέτασιν τῆς ψυχῆς ἑκάστου τῶν τετελευτηκότων ὑπὸ τῶν ἐν Ἅιδου δικαστῶν λέγει περὶ τῆς αἰσχρότητος, ἣν ἐγχαράττει ταῖς ψυχαῖς ἡ ἕξις τοῦ ψεύδεσθαι· ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (382 a-e) λέγει διαρρήδην, ὅτι ὁ θεός ἐστι κομιδῇ ἁπλοῦν καὶ ἀληθὲς ἔν τε ἔργῳ καὶ ἐν λόγῳ καὶ ὅτι θεοί τε καὶ ἄνθρωποι μισοῦσι τὸ ψεῦδος, ὅπερ ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τὸ τοῦ Πυθαγόρου δόγμα· ἐν δὲ τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (730 b) ὑποδεικνύει δι' ἐνθέρμων λόγων, ὅτι ἡ «ἀλήθεια πάντων μὲν ἀγαθῶν θεοῖς ἡγεῖται, πάντων δὲ ἀνθρώποις». Παράλληλα τούτοις χωρία εἶναι ἐπίσης συχνὰ παρ' ἄλλοις ἀττικοῖς συγγραφεῦσιν. Ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ τοῦ Σοφοκλέους λέγει ὁ ἥρως τοῦ δράματος πρὸς τὸν Ὀδυσσέα· «θεοὺς προτείνων τοὺς θεοὺς ψευδεῖς τίθης» (992), οἵτινες δηλονότι εἰσὶ πάντῃ ἀψευδεῖς, ἔν τινι δὲ ἀποσπάσματι τοῦ Ἀκρισίου (59) λέγεται·

«ἀλλ' οὐδὲν ἕρπει ψεῦδος ἐς γῆρας χρόνου.

Περὶ δὲ τῆς ἰδιαζούσης δυνάμεως, ἣν ἡ ἀλήθεια ἀπονέμει τῷ λόγῳ, ἀποφαίνεται ὁ τραγικὸς οὗτος ἔν τινι περισωθέντι στίχῳ (ἀπ. 737) λέγων, ὅτι «τἀληθὲς ἀεὶ πλεῖστον ἰσχύει λόγου», τὸ αὐτὸ δὲ νόημα διὰ βραχυτέρων ἑρμηνεύει καὶ ἐν ἄλλοις ἔτι χωρίοις (Οἰ. τ. 356. 369. Τηρ. ἀπ. 526)· ὡς ῥητορικὸν κοινὸν τόπον μεταχειρίζεται αὐτὸ ὁ Αἰσχίνης πρὸς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ λέγων, ὅτι «οὕτως ἰσχυρόν ἐστιν ἡ ἀλήθεια, ὥστε πάντων ἐπικρατεῖ τῶν ἀνθρωπίνων λογισμῶν» (1, 84). Ἐν τοῖς παραγγέλμασιν, ἅτινα ὁ Ἰσοκράτης ἐπιστέλλει πρὸς τὸν Νικοκλέα εὕρηται καὶ τόδε· «διὰ παντὸς τοῦ χρόνου τὴν ἀλήθειαν οὕτω φαίνου προτιμῶν, ὥστε πιστοτέρους εἶναι τοὺς σοὺς λόγους μᾶλλον ἢ τοὺς τῶν ἄλλων ὅρκους» (Ἰσοκρ. 2, 22)[14].

Οἱ Ἕλληνες ἐφίλουν νὰ προβάλλωσιν ἑαυτοῖς κατὰ τοῦτο ὡς

κάτοπτρον ἕτερόν τι ἔθνος, παρ' ᾧ τὸ αἴσθημα τῆς φιλαληθείας ἦν ἐξαιρέτως ἀνεπτυγμένον, τοὺς Πέρσας δηλονότι. Ὁ Ἡρόδοτος, ὅστις ἄλλως πλάττει μὲν ἀποφθέγματα, ἀλλ' οὐχὶ καὶ ἔθιμα ἀλλοεθνῶν πρὸς παραίνεσιν τῶν ὁμοφύλων αὐτοῦ, μαρτυρεῖ περὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι οἱ Πέρσαι ἐπαίδευον τοὺς παῖδας « ἀπὸ πενταέτεος ἀρξάμενοι μέχρι εἰκοσαέτεος, τρία μοῦνα, ἱππεύειν καὶ τοξεύειν καὶ ἀληθίζεσθαι, πάντων δ' αἴσχιστον τὸ ψεύδεσθαι ἐνόμιζον » (1, 136. 138)[15], περὶ τούτου δὲ δὲν δυνάμεθα νὰ ἀμφιβάλλωμεν, διότι κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ αὐτοῦ ἱστορικοῦ (3, 72) ὁ Δαρεῖος ἀπετέλει ἐξαίρεσιν ἐκείνου τοῦ φρονήματος. Μάλιστα δ' εἶχε λόγον νὰ κάμῃ χρῆσιν τῆς περσικῆς ταύτης συνηθείας ὁ Ξενοφῶν, ὅστις πολλαχῶς μεταχειρίζεται τοὺς Πέρσας ὡς ἰδεώδεις Ἕλληνας. Ὁ Κῦρος αὐτοῦ συμβουλεύει τῷ Τιγράνῃ ἐν τῇ δίκῃ τἀληθῆ λέγειν, ἵνα αὐτῷ ἕν γε ἀπῇ τὸ εὐμισητότατον· « τὸ γὰρ ψευδόμενον φαίνεσθαι, λέγει, εὖ ἴσθι ὅτι καὶ τοῦ συγγνώμης τινὸς τυγχάνειν ἐμποδὼν μάλιστα ἀνθρώποις γίγνεται » (Κ. Π. 3, 1, 9). Ὁ Καμβύσης τοῦ Ξενοφῶντος διηγεῖται πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ, ὅτι ἐπὶ τῶν προγόνων αὐτῶν ἐγένετό ποτε ἀνὴρ διδάσκαλος τῶν παίδων, ὃς ἐδίδασκεν ἄρα τοὺς παῖδας μὴ ψεύδεσθαι καὶ ψεύδεσθαι, καὶ μὴ ἐξαπατᾶν καὶ ἐξαπατᾶν· διώριζε δὲ τούτων ἅ τε πρὸς τοὺς φίλους ποιητέον καὶ ἃ πρὸς ἐχθρούς· ἀλλ' ἐπειδή τινες οὐκ ἀπέσχοντο οὐδ' ἀπὸ τῶν φίλων τὸ μὴ οὐ πλεονεκτεῖν αὐτῶν πειρᾶσθαι, ἐγένετο ἐκ τούτων ῥήτρα ἁπλῶς διδάσκειν τοὺς παῖδας ἀληθεύειν καὶ μὴ ἐξαπατᾶν καὶ μὴ πλεονεκτεῖν, ὁπότε δὲ ἔχοιεν τὴν ἡλικίαν ὥριμον, ἤδη καὶ τὰ πρὸς τοὺς πολεμίους νόμιμα ἐδόκει ἀσφαλὲς εἶναι διδάσκειν (Κ. Π. 1, 6, 31-34). Οὕτως ἀπονέμεται εἰς τὸ ἀληθεύειν μεγάλη παιδαγωγικὴ ἀξία καὶ ταύτην εἶχεν ἐν νῷ ὁ Πλούταρχος συνιστῶν ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ ἀοργησίας (464 b) « ἵνα πρὸς ἄσκησιν ἀπεχώμεθα ψευδολογίας χρόνον ὡρισμένον, αὐτοῖς προσέχοντες, πῶς ἀληθεύσομεν ἔν γε παιδιᾷ καὶ μετὰ σπουδῆς ἁπάσης », ὥσπερ ἀσκούμεθα καὶ εἰς τὴν ἐγκράτειαν νηστεύοντες.

Οὐδὲν ἐξευτελίζει τὸν ἄνθρωπον μεῖζον τῆς πρὸς τὴν ἀλήθειαν ὀλιγωρίας, καὶ ὅμως ἡ ἀλήθεια οὐ λυσιτελεῖ πάντοτε, ἡ θλιβερὰ αὕτη γνῶσις διηνεκῶς ἐπεβάλλετο τοῖς Ἕλλησιν· πότε ὤφειλε νὰ ὁρίζῃ τὴν πρᾶξιν τοῦτο καὶ πότε ἐκεῖνο, ἠδύνατο νὰ εἶναι συχνότατα ζήτημα, οὗ ἡ λύσις ἐξήρτητο ἐκ τοῦ ἀτόμου. Ἐνταῦθα στηρίζεται ἡ ψυχολογικὴ σύγκρουσις, ἣν ὁ Σοφοκλῆς ὡς ἀριστοτέχνης ἐν τῷ Φιλοκτήτῃ διεπέρανεν. Ὁ Ὀδυσσεύς, ὁ ἐξοχώτατος τεχνίτης περὶ τὸ ὑφαίνειν δόλους, θέλει νὰ μεταχειρισθῇ ὡς ὄργανον τὸν Νεοπτόλεμον, ὅπως ἐξαπατήσῃ καὶ προσαγάγῃ εἰς τὴν ναῦν αὐτοῦ τὸν Φιλοκτήτην, οὗ οἱ Ἀχαιοὶ χρείαν ἔχουσι, διότι ἄνευ αὐτοῦ καὶ τῶν τόξων αὐτοῦ δὲν δύνανται νὰ κυριεύσωσι τὴν Τροίαν. Ἀλλ' ὁ Νεοπτόλεμος, ὁ γνήσιος υἱὸς τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς καὶ πρὸς τὸ ψεῦδος τὴν αὐτὴν τρέφων ἀποστροφήν, ἣν ἡ Ἰλιὰς τῷ Ἀχιλλεῖ ἀποδίδωσιν, ἄκων ἀναλαμβάνει τὴν ἀνατεθεῖσαν αὐτῷ ὑπηρεσίαν τὸ μὲν ὑποτασσόμενος τῷ ἀνωτέρῳ, τὸ δὲ ἀναλογιζόμενος τὴν δόξαν τῆς ἐπιτυχίας τοῦ σκοποῦ, καὶ τέλος, συγκινηθεὶς ἐκ τῆς ἀμηχανίας καὶ ἐρημίας καὶ τῆς ἀκάκου πίστεως τοῦ δυστυχοῦς πάσχοντος, καθίσταται ἀνίκανος πλέον νὰ συντελέσῃ αὐτήν, ὁμολογῶν (902. 903), ὅτι

ἅπαντα δυσχέρεια, τὴν αὑτοῦ φύσιν
ὅταν λιπών τις δρᾷ τὰ μὴ προσεικότα.

Ἡ ἀντίθεσις τῶν δύο χαρακτήρων ἐκδηλοῦται εὐκρινῶς εὐθὺς ἐν τῇ πρώτῃ στιχομυθίᾳ (108. 109), ὅπου ὁ Νεοπτόλεμος ἐρωτᾷ·

οὐκ αἰσχρὸν ἡγεῖ δῆτα τὸ ψευδῆ λέγειν;

καὶ ὁ Ὀδυσσεὺς ἀποκρίνεται·

οὔκ, εἰ τὸ σωθῆναί γε τὸ ψεῦδος φέρει.

Ἡ σύγκρουσις διὰ τοῦτο εἶναι τοσοῦτον βαθυτέρα, διότι ὁ Ὀδυσσεὺς ἀπαιτεῖ τὴν ἀπάτην ἕνεκα τοῦ ὑψίστου συμφέροντος τῶν Ἀχαιῶν, ὅπερ ἡ εἰλικρίνεια τοῦ νεανίου ῥίπτει εἰς τὸν ἔσχατον κίνδυνον· τούτου ἕνεκα ἐμνήσθημεν ἤδη αὐτοῦ πρότερον (σ. 348).

Μόνον θεὸς δύναται νὰ ἐπενέγκῃ τὴν λύσιν· οὗτος εἶναι ὁ Ἡρακλῆς, ὅστις ἐν τῷ τέλει τοῦ δράματος πείθει τὸν Φιλοκτήτην νὰ παύσηται ἀνθιστάμενος καὶ νὰ ἀπέλθῃ σὺν αὐτοῖς εἰς Τροίαν πρὸς σωτηρίαν ἑαυτοῦ καὶ τῶν Ἀχαιῶν. Ὁ ποιητὴς ὑποδεικνύει σαφῶς, ὅτι ἀναγνωρίζει τὸ δόγμα τοῦ Ὀδυσσέως ὡς δεδικαιολογημένον, ἐνῷ ἡ συμπάθεια αὐτοῦ στρέφεται πρὸς τὸν Νεοπτόλεμον. Ἀλλ' ἐὰν ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν ἡ πρᾶξις ἀνδρὸς οἷος ὁ Ὀδυσσεὺς ἔχῃ ὡς ἀποχρῶν ἐλατήριον τὴν ἱερότητα καθήκοντος ὑπερτέρου πάσης ἄλλης ὑποχρεώσεως, δὲν δύνανται ὅμως νὰ δικαιολογηθῶσι καθ' ὅμοιον τρόπον καὶ αἱ περιπτώσεις ἐκεῖναι, ἐν αἷς ζητεῖ τις νὰ καταστήσῃ ἑαυτῷ τὸν ἀγῶνα ἐλαφρότερον ἐξευτελίζων ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων τὸν ὀχληρὸν ἀντίπαλον ἐναντίον τῆς ἀληθείας. Ἐν συνόλῳ καὶ ἐν Ἑλλάδι πάντοτε τοῦτο ἀνεγνωρίζετο, ὁ διαβάλλων δηλονότι, οὐχ ἧττον δὲ καὶ ὁ τῇ διαβολῇ μετὰ κουφότητος παρέχων ἀκρόασιν αὐστηρῶς κατεκρίνοντο. Ὁ αὐστηρῶς τῆς ἀληθείας ἐχόμενος Πίνδαρος, ὅς «ἐρωτηθεὶς τί πρίονος ὀξύτερον, εἶπε· διαβολή», καὶ ὅστις ἔν τινι τῶν σῳζομένων ποιημάτων (Πυθ. 2, 76) ἀποφαίνεται, ὅτι αἱ διαβολαὶ εἶναι ἄμαχον κακὸν ἀμφοτέροις (τῷ τε διαβαλλομένῳ καὶ τῷ πρὸς ὃν διαβάλλουσι δηλ.), λέγει που (Πυθ. 9, 95), ὅτι ὁ ἅλιος γέρων Νηρεὺς «αἰνεῖν καὶ τὸν ἐχθρὸν παντὶ θυμῷ σύν γε δίκᾳ καλὰ ῥέζοντ' ἔννεπεν» (πρβλ. ἀν. σ. 472)· ἀλλ' ὁ τρόπος, καθ' ὃν μνημονεύει τοῦτο, ὑποδεικνύει, ὅτι τὸ ἀξίωμα τοῦτο δὲν ἐπρέσβευον ἀνεξαιρέτως ἅπαντες. Κρίσεις διαφορωτάτων συγγραφέων ἀναφερόμεναι εἰς τὸν ἐκ τῆς διαβολῆς πηγάζοντα δεινὸν κίνδυνον, ὧν ἀξιολογωτάτη εἶναι ἡ τοῦ Πέρσου Ἀρταβάνου παρ' Ἡροδότῳ (7, 10, 7), ἀπεθησαύρισεν ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ εἰκοστῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου· ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (5, 731 a) ἀποφαίνεται, ὅτι «ὁ φθονερὸς τῇ τῶν ἄλλων διαβολῇ δεῖν οἰόμενος ὑπερέχειν αὐτός τε ἧττον συντείνει πρὸς ἀρετὴν τὴν ἀληθῆ, τούς τε ἀνθαμιλλωμένους εἰς ἀθυμίαν καθίστησι τῷ ἀδίκως ψέγεσθαι»· ὁ Λουκιανὸς ἐν ἰδιαιτέρῳ συγγράμματι παραινεῖ σοβαρῶς νὰ μὴ πι-

στεύῃ μηδεὶς ἀπερισκέπτως τῇ διαβολῇ· γραφὴ δέ τις τοῦ Ἀπελλοῦ, ἧς τὸ κέντρον ἀπετέλει αὕτη ἐν μορφῇ ἀλληγορικῇ, διηρμήνευε τὴν αὐτὴν ἰδέαν. Παρὰ πάντα ταῦτα παράδοξον φαίνεται, ὅτι ἐν τῷ ἀνωτέρω μνημονευθέντι διαλόγῳ τοῦ Καμβύσου πρὸς τὸν υἱὸν αὐτοῦ παρὰ Ξενοφῶντι ὑποδεικνύεται ἡ γνώμη, ὅτι καὶ ἡ διαβολὴ κατὰ τὰς περιστάσεις ἐπιτρέπεται, διότι ὁ ἀρχαῖος ἐκεῖνος Πέρσης διδάσκαλος ἐδίδασκε τοὺς παῖδας καὶ τί περὶ τούτου ἦν θεμιτόν (Κ. Π. 1, 6, 31). Οἱ Ἕλληνες δυστυχῶς συχνότατα ἤγοντο ὑπ' αὐτῆς, ὡς δεικνύουσιν ἰδίως οἱ δικανικοὶ λόγοι τῶν ἀττικῶν ῥητόρων.

Ἐκτὸς τῆς ἰδιορρύθμου ἐκείνης ὑποδηλώσεως τοῦ Ξενοφῶντος, ἥτις ἴσως οὐδὲ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ γνώμην καθαρῶς ἑρμηνεύει, αἱ ἀρχαί, ἃς οἱ Ἕλληνες τῶν δοκίμων χρόνων ἐν τῇ θεωρίᾳ ἐπρέσβευον, δὲν θὰ ἦσαν πολὺ διάφοροι ἐκείνων, αἵτινες σήμερον ἐν τῇ πράξει κρατοῦσιν, ἐὰν μόνον προστεθῇ εἰς τὴν πλάστιγγα, ὅτι παρ' αὐτοῖς ἡ ἐμπόλεμος κατάστασις ἦν ἀσυγκρίτως πολὺ συχνοτέρα ἢ νῦν καὶ ἐθεωρεῖτο ἐντελῶς ὡς κανονική. Ἀλλ' ἐν τῇ δικαιολογήσει τῶν παρεκβάσεων ἐκείνων ἀπὸ τῆς ἀληθείας, ἃς ἐπιτρέπομεν ἑαυτοῖς χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ ἐκείνη ἡ κατάστασις καὶ αἵτινες ἕνεκα τῆς μείζονος ἀναπτύξεως τῶν σχέσεων τοῦ ἰδιωτικοῦ ἡμῶν βίου εἶναι ἴσως ἔτι μᾶλλον ποικιλόμορφοι, ὁρμώμεθα βεβαίως ἀπὸ ἄλλης ἀρχῆς, ἥτις εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ τῆς ἀκριβεστέρας γνώσεως τῆς ἀμοιβαίας ἐσωτερικῆς συναφείας τῶν ἀνθρωπίνων ἁμαρτημάτων ἐν τῇ νεωτέρᾳ κοινωνίᾳ. Διότι ἡ φράσις « ἀναγκαῖον ψεῦδος », ἣν ἐν τοιαύταις περιπτώσεσιν ἔχομεν πρόχειρον, ὑποδεικνύει, ὅτι, ἐπειδὴ πρότερον ἐγένετό τι, ὅπερ δὲν ὤφειλε νὰ γείνῃ, ἢ δὲν ἐγένετο ἐκεῖνο, ὅπερ ὤφειλε νὰ γείνῃ, ἐγεννήθη κατάστασις ἔκρυθμος, ἐξ ἧς ἀδυνατοῦμεν νὰ εὕρωμεν παραχρῆμα τὴν ὁδὸν πρὸς τὴν ἐκτέλεσιν ἐκείνου, ὅπερ ὀφείλει νὰ γείνῃ· ἡ φράσις ἐκείνη περιέχει τὴν ὁμολογίαν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος οὐδέποτε δύναται ἀεὶ νὰ μένῃ ἄθικτος ὑπὸ τῆς ἀτελείας τοῦ κόσμου, ἐν ᾧ ἐτέθη, ὅταν ἡ νῦν βούλησις αὐτοῦ εἶναι ἐντελῶς ἁγνή. Τὸ ἀναγκαῖον ψεῦδος

καθίσταται ἄψυκτον ἐκ τῆς μικρᾶς δυνάμεως, μεθ' ἧς οἱ ἠθικοὶ παράγοντες ἐν ἡμῖν ἐνεργοῦσιν, διότι συχνάκις μεταχειριζόμεθα αὐτό, ἐπειδὴ κατὰ τὴν δεδομένην στιγμὴν λείπει ἡμῖν ἡ κατάλληλος λέξις ἡ μήτε τὴν ἀλήθειαν μήτε τὴν ἀγάπην ἀποφάσκουσα, καὶ ἐπίσης συχνὰ εἶναι ἐκδήλωσις τῆς ἡμετέρας ἀδυναμίας ἀπέναντι τῆς ἁμαρτίας. Ἐπειδὴ ὁ λόγος ἡμῶν δὲν ἔχει τὴν ἀπαιτουμένην σχύν, ὅπως τρέψῃ τὸν νοῦν τοῦ πρὸς ὀλεθρίαν πρᾶξιν ὁρμήσαντος φίλου, ἐπειδὴ τὸ βλέμμα ἡμῶν δὲν εἶναι ἱκανῶς αὐστηρόν, ὅπως τιμωρήσῃ τὸν αὐτόκλητον ἐξεταστὴν τοῦ πιστευθέντος ἡμῖν ἀπορρήτου, ἐπειδὴ ἡ μέριμνα ἡμῶν δὲν εἶναι ἱκανῶς ἄγρυπνος, ὅπως ἐμποδίσῃ ἐν τοῖς πλησιεστάτοις ἡμῖν προσώποις τὴν ἀναβλάστησιν ψυχικῶν διαθέσεων, αἵτινες ἀπειλοῦσι νὰ διασείσωσι τὰς βιωτικὰς αὐτῶν σχέσεις, ἀλλ' εἰς τοὺς ὀφθαλμοὺς τῶν ξένων εἶναι ἀπόλυτος ἀνάγκη νὰ μένωσι κεκρυμμέναι, καταφεύγομεν εἰς τὸ ψεῦδος, ὅπως ἀποτρέψωμεν τὰ χαλεπώτατα ἐπακόλουθα ἐκείνου, ὅπερ δὲν ἔχομεν τὴν δύναμιν νὰ καταπνίξωμεν. Ἐν συνειδήσει ὑπολειπόμεθα τοῦ ἰδεώδους ἡμῶν, διότι φέρομεν ἐφ' ἑαυτῶν τὰ δεσμὰ ἀλληλουχίας τινὸς ἁμαρτημάτων, ἅτινα δὲν εἴμεθα ἱκανοὶ παραχρῆμα νὰ διαρρήξωμεν. Ἡ ἰδέα αὕτη ἦν ξένη τοῖς Ἕλλησιν. Παρ' αὐτοῖς τὸ ἄτομον ᾐσθάνετο ἴσως τὸ ψεῦδος ὡς βαρὺν ἑαυτοῦ ἐξευτελισμὸν ἢ καὶ ἀνεγνώριζεν ὡς πρᾶγμα προσωπικῶς αὐτῷ ἀδύνατον, καθὼς δεικνύει τὸ παράδειγμα τοῦ Νεοπτολέμου· ἀλλ' ὅστις χάριν ὑψηλοτέρου συμφέροντος προῃρεῖτο αὐτό, ἔπραττε τοῦτο οὐδόλως φρονῶν, ὅτι παρέβαινε θεῖόν τινα ἢ ἀνθρώπινον νόμον. Πρὸς ταῦτα ἔχει συνάφειαν τὸ λίαν ἀξιοσημείωτον γεγονός, ὅτι ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα διὰ τῆς αὐτῆς λέξεως ψεῦδος σημαίνει τὴν λελογισμένην διαστροφὴν τῆς ἀληθείας, τὴν ἀκούσιον πλάνην καὶ τὴν ἀπὸ τῆς πραγματικότητος ἀπομακρυνομένην ποιητικὴν διακόσμησιν χωρὶς νὰ παραλλάσσῃ τὸν ἐν αὐτῇ ἐγκείμενον ψόγον. Ἐνταῦθα ἐκδηλοῦται σαφέστατα πόσον στενὴν συγγένειαν ἔχει ἡ σχετικῶς ἀτελὴς ἀνάπτυξις τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀληθείας παρὰ τοῖς Ἕλλησι πρὸς τὴν ἀπαράμιλλον ἐκείνην τέχνην τοῦ καλοῦ, ἥτις ἐμψυχώνει

τὴν ποίησιν καὶ τὰ δημιουργήματα τῆς πλαστικῆς αὐτῶν. Ἐν τῇ Θεογονίᾳ (27) λέγουσιν αἱ Μοῦσαι πρὸς τὸν Ἡσίοδον·

ἴδμεν ψεύδεα πολλὰ λέγειν ἐτύμοισιν ὁμοῖα·

ἐν δὲ τῇ Ὀδυσσείᾳ λέγεται περὶ τοῦ Ὀδυσσέως, ὅστις ἵνα μείνῃ ἀγνώριστος διηγεῖται πρὸς τὴν Πηνελόπην φαντασιώδη πράγματα, ὅτι (19, 203)

ἴσκε ψεύδεα πολλὰ λέγων ἐτύμοισιν ὁμοῖα·

ἀλλ' εὐρυτάτην χρῆσιν τῆς πολυσημάντου λέξεως ποιεῖται ὁ Πλάτων. Ἡ μετὰ παιδιᾶς διεξαγομένη διαλεκτικὴ τοῦ Ἐλάσσονος αὐτοῦ Ἱππίου καταλήγει εἰς τόδε, ὅτι οἱ ἑκόντες ψευδόμενοι καὶ ἐξαπατῶντες βελτίους εἰσὶν ἢ οἱ ἄκοντες (372 d)· ὡς ἀναπτύσσει ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (382 a - c), ἡ ἐν τῇ ψυχῇ ἄγνοια ἡ τοῦ ἐψευσμένου, ἡ πλάνη δηλονότι, εἶναι τὸ ὡς ἀληθῶς, ἤτοι τὸ γνήσιον ψεῦδος, οὗ τὸ πολλῷ ἧττον ὀλέθριον ψεῦδος, τὸ ἐν τοῖς λόγοις, μίμημά τί ἐστι καὶ ὕστερον γεγονὸς εἴδωλον, οὐ πάνυ ἄκρατον ψεῦδος· ἐν δὲ τῷ Σοφιστῇ (260 e) πραγματεύεται τὸ ψεῦδος τὸ ἐν δόξαις καὶ τὸ ἐν λόγοις ὡς ἐπακολούθημα τῆς κοινωνίας τοῦ μὴ ὄντος καὶ τοῦ ὄντος ἐν τῇ διανοίᾳ τοῦ ἀνθρώπου, καὶ ἐκ ταύτης τῆς κοινωνίας παράγει τὴν ἀπάτην καὶ τὰ εἴδωλα τῆς φαντασίας. Ἡ ἰδέα τοῦ Ἐλάσσονος Ἱππίου διατυποῦται, ὡς εἴδομεν, ἐν τῇ φράσει, ὅτι οἱ ἑκόντες ψευδόμενοι βελτίους εἰσὶν ἢ οἱ ἄκοντες (371 e), ταύτην δὲ τὴν διάκρισιν ἐφαρμόζει ὁ Πλάτων καὶ ἀλλαχοῦ· ἐν τῷ ἑβδόμῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (535 e) καλεῖ ἀνάπηρον τὴν ψυχὴν ἐκείνην, «ἣ ἂν τὸ μὲν ἑκούσιον ψεῦδος μισῇ καὶ χαλεπῶς φέρῃ αὐτή τε καὶ ἑτέρων ψευδομένων ὑπεραγανακτῇ, τὸ δ' ἀκούσιον εὐκόλως προσδέχηται καὶ ἀμαθαίνουσά που ἁλισκομένη μὴ ἀγανακτῇ, ἀλλ' εὐχερῶς ὥσπερ θηρίον ὕειον ἐν ἀμαθίᾳ μολύνηται»· ἐν τῷ πέμπτῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (730 c) διασαφηνίζει τὴν ἀξίαν τῆς ἀληθείας λέγων, ὅτι ἄπιστός ἐστιν, ᾧ φίλον ψεῦδος ἑκούσιον, ὅτῳ δὲ ἀκούσιον, ἄνους.

Ἡ διπλῆ σημασία τῆς ἁπλῆς λέξεως ψεῦδος παρατηρεῖται καὶ παρ' Ἀριστοτέλει, ὅστις ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ἀνωτέρω μνημονευθέντος κεφαλαίου τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν περὶ τῆς ὀρθῆς μεσότητος μεταξὺ τοῦ ἀλαζόνος καὶ τοῦ εἴρωνος μεταχειρίζεται αὐτὴν ἐπὶ τῆς σημασίας τοῦ ἐν λόγοις ψεύδους (1127 a 29), ἐν πολλοῖς δὲ ἄλλοις χωρίοις τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ τοὐναντίον ἐπὶ τῆς σημασίας τῆς πλάνης [16]), ἀλλ' ὅμως ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ κεφαλαίῳ Τῶν μετὰ τὰ φυσικὰ (Δ,29) ζητεῖ νὰ ἄρῃ τὴν ἀοριστίαν ἀπαιτῶν νὰ διακρίνωνται ἀλλήλων τὸ ψεῦδος ὡς πρᾶγμα καὶ ὁ ψευδὴς ἄνθρωπος, ὀνομάζει δὲ ψευδῆ ἄνθρωπον τὸν εὐχερῆ καὶ προαιρετικὸν τῶν ψευδῶν λόγων μὴ δι' ἕτερόν τι ἀλλὰ δι' αὐτὸ (1025 a 2). Μεταγενέστεροι δὲ ἠθικοὶ φιλόσοφοι διέκρινον τὸν ψευδόμενον τοῦ ψεῦδος λέγοντος, ἀλλὰ διεφώνουν περὶ τῆς σημασίας, ἣν ἀπένεμον τῇ συνθέτῳ φράσει. Ἕλλην τις, οὗ τὴν γνώμην ἰδιοποιεῖται ὁ Νιγίδιος Φίγυλος παρὰ Γελλίῳ (11, 11), ἀνέφερε τὴν φράσιν «ψεῦδος λέγειν» εἰς τὸν ἐκ πλάνης μὴ λέγοντα τὴν ἀλήθειαν, ὁ δὲ Σέξτος ὁ Ἐμπειρικὸς (Πρὸς μαθ. 7, 42. 43) πρὸς ἐκεῖνον, ὅστις κατὰ τὸν ὑπὸ Πλάτωνος καὶ Ξενοφῶντος ἐπιδοκιμαζόμενον τρόπον λέγει τὸ ψεῦδος χάριν ὑψηλοτέρου σκοποῦ, ἐνῷ κατ' ἀμφοτέρους τὸ ἁπλοῦν ῥῆμα σημαίνει τὸ ἀπὸ πονηρᾶς γνώμης διαστρέφειν τὴν ἀλήθειαν. Πόσον δὲ ἐν γένει τὰ σχετικὰ ζητήματα ἀπησχόλουν τὰ πνεύματα κατὰ πάντας τοὺς χρόνους, περὶ τούτου μαρτυροῦσι πολυειδῶς τὸ ἑνδέκατον καὶ δωδέκατον κεφάλαιον τοῦ Στοβαίου.

Ὡς ὑπεδείχθη ἐν τοῖς προηγουμένοις, αἱ μαρτυρίαι τῶν σῳζομένων συγγραφέων φαίνονται ὑποστηρίζουσαι τὴν ὑπόθεσιν, ὅτι ἐν τῇ μεταξὺ Ὁμήρου καὶ τῶν Περσικῶν πολέμων περιόδῳ ἐκράτησεν ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ τὸ κράτος τοῦ ἐν Δελφοῖς μαντείου μείζων τις ἐκτίμησις τοῦ αἰσθήματος τῆς ἀληθείας ἢ ἐν τῇ ἀπὸ τῶν Περσικῶν πολέμων ἀρχομένῃ· βεβαίως ἡ ἀτελὴς γνῶσις, ἣν περὶ ἐκείνης ἔχομεν, ἀποτρέπει ἐξ ἀνάγκης ἡμᾶς ἀπὸ λίαν βεβαίων συμπερασμάτων ἐν τοιούτοις πράγμασιν. Ἀλλ', ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ

πρᾶγμα, τοῦτο ἀπέναντι παντὸς ἄλλου δυνάμεθα νὰ διατρανώσωμεν, ὅτι ἐν τοῖς μετὰ τὰ Μηδικὰ χρόνοις ὑπῆρχε τάξις τις ἀνδρῶν, οἵτινες οὐ μόνον ἕνεκα προσωπικοῦ τινος αἰσθήματος ἐφίλουν τὴν ἀλήθειαν, ἀλλ' ἐθεώρουν ὡς κύριον αὐτῶν προορισμὸν νὰ εἶναι κήρυκες τῆς ἀληθείας· οἱ ἄνδρες οὗτοι εἶναι οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι, οἱ προπάτορες ἄρα τῶν μεταγενεστέρων ἀνδρῶν τῆς ἐπιστήμης. Γινώσκομεν, πόσον ἐμόχθησεν ὁ Ἡρόδοτος καὶ ὁ Θουκυδίδης, ὅπως ἐξακριβώσωσι τὰ ἐν τῷ θέματι αὐτῶν περιλαμβανόμενα ἐθνογραφικὰ καὶ ἱστορικὰ γεγονότα καὶ παραδῶσιν αὐτὰ ἐλεύθερα πάσης πλάνης εἰς τοὺς ἐπιγιγνομένους, γνωρίζομεν δὲ τὸ μετριόφρον ἅμα καὶ ὑπερήφανον ὄνομα ἱστορία (=ἐξερεύνηνησις), ὅπερ ὁ Ἡρόδοτος ἀπέδωκεν εἰς τὸ γένος τοῦτο τῆς πνευματικῆς ἐργασίας καὶ ὃ φέρει αὕτη ἔκτοτε. Ὁ Σωκράτης ἀπέθανε, διότι ἐν τῇ ἀπολογίᾳ αὐτοῦ δὲν ἠθέλησε νὰ συγκαλύψῃ καὶ διαστρέψῃ τὰ γεγονότα κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν τοῖς δικαστηρίοις τῶν Ἀθηνῶν συνήθειαν, ἤ, ἀφοῦ ἐκηρύχθη ἔνοχος, νὰ ἀντιπροτείνῃ τιμωρίαν ἠπιωτέραν, παραδεκτὴν ὑπὸ τοῦ δικαστηρίου, καὶ νὰ ὁμολογήσῃ οὕτω τὴν ὀρθότητα τῆς κρίσεως τῶν δικαστῶν· ἐν τῷ δευτέρῳ τούτῳ ζητήματι μονομερῶς ἀκολουθήσας τῇ ἀρχῇ αὐτοῦ ὑπερέβη τὸ ὀρθὸν μέτρον, ἀλλ' ἐν γένει μένων πιστὸς εἰς τὰς ἰδίας πεποιθήσεις κατέλιπεν ὑπόδειγμα πᾶσι τοῖς ἀφιερουμένοις εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ἀληθείας. Καὶ ὁ Ἰσοκράτης αἰσθάνεται ὡς φιλόσοφος καὶ λαλεῖ ἐν συνειδήσει τοῦ ἀξιώματος τοῦ γνησίου προορισμοῦ τοῦ συγγραφέως, ὅτε ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (272), μέλλων νὰ κάμῃ λόγον περὶ τῆς ὀρθῆς χρήσεως τῆς σοφίας ἐν τῇ ῥητορείᾳ, λέγει· « ἃ δ' ἐστὶ τῶν ἐπιτηδευμάτων ταύτην ἔχοντα τὴν δύναμιν, ἔχω μὲν εἰπεῖν, ὀκνῶ δὲ λέγειν· οὕτω γάρ ἐστι σφόδρα καὶ παράδοξα καὶ πολὺ τῆς τῶν ἄλλων ἀφεστῶτα διανοίας, ὥστε φοβοῦμαι, μὴ τὴν ἀρχὴν αὐτῶν ἀκούσαντες θορύβου καὶ βοῆς ἅπαν ἐμπλήσητε τὸ δικαστήριον· ὅμως δὲ καίπερ οὕτω διακείμενος ἐπιχειρήσω διαλεχθῆναι περὶ αὐτῶν· αἰσχύνομαι γὰρ εἴ τισι δόξω δεδιὼς ὑπὲρ γήρως καὶ μικροῦ βίου προ-

διδόναι τὴν ἀλήθειαν». Ἀλλὰ πρὸ πάντων τὸ αἴσθημα τοῦ καθήκοντος τοῦ φιλοσόφου ἑρμηνεύουσιν οἱ περίφημοι καταστάντες λόγοι τοῦ Ἀριστοτέλους, οὓς προτάσσει τῆς περὶ τῶν ἰδεῶν τοῦ Πλάτωνος ζητήσεως ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν· ἡ τοιαύτη ζήτησις, λέγει, γίγνεται προσάντης «διὰ τὸ φίλους ἄνδρας εἰσαγαγεῖν τὰ εἴδη· δόξειε δ' ἂν ἴσως βέλτιον εἶναι καὶ δεῖν ἐπὶ σωτηρίᾳ γε τῆς ἀληθείας καὶ τὰ οἰκεῖα ἀναιρεῖν, ἄλλως τε καὶ φιλοσόφους ὄντας· ἀμφοῖν γὰρ ὄντοιν φίλοιν ὅσιον προτιμᾶν τὴν ἀλήθειαν» (1096 a 16)· οἱ λόγοι οὗτοι μόνον πρὸς τὸ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Πλάτωνός ποτε (Πολ. 10, 595 c) ἐκδηλωθὲν φρόνημα συμφωνοῦσι καὶ οἵτινες ἐς ἀεὶ θὰ τιμῶνται, ἕως ἂν ὑπάρχῃ ἐπιστήμη, ἥτις δὲν καταπίπτει εἰς θεράπαιναν τῶν προσωπικῶν ἢ κομματικῶν συμφερόντων[17]). Καὶ ἡ ἐσωτερικὴ θερμότης, μεθ' ἧς ἐκφέρονται οἱ λόγοι οὗτοι, εἶναι ἐντελῶς χαρακτηριστικὸν τοῦ Ἕλληνος. Οὐδεμία ἀμφιβολία, ὅτι οἱ Ῥωμαῖοι ἔν τε ταῖς ἐμπορικαῖς συναλλαγαῖς καὶ ἐν πάσαις ταῖς σχέσεσι τοῦ κοινωνικοῦ βίου ἦσαν ἀσυγκρίτως πολλῷ ἀξιοπιστότεροι τῶν Ἑλλήνων, ἀλλ' ἡ Ῥώμη, ἧς οἱ ἱστορικοὶ καὶ οἱ φιλόσοφοι ἐσκόπουν μόνον πῶς νὰ μορφώσωσι καὶ ἠθικῶς ὑψώσωσι τοὺς συμπολίτας αὐτῶν, οὔτε ἱστορικὸν παρήγαγεν ἀφιερώσαντα τὸν ἑαυτοῦ βίον εἰς τὴν εὕρεσιν τῆς ἱστορικῆς ἀληθείας, οὔτε φιλόσοφον τῆς ἀληθείας χάριν τὸν θάνατον προελόμενον.

Ἀναγκαῖον ἦν νὰ πραγματευθῶμεν τὸ ἀληθεύειν ἐν τῷ κεφαλαίῳ περὶ τῶν καθηκόντων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτόν, διότι καὶ οἱ Ἕλληνες ὡς τοιοῦτον πρώτιστα καὶ μάλιστα ἐθεώρουν αὐτό· ἀλλ' ἀπὸ ἄλλης ἀρχῆς ἐξεταζόμενον δύναται νὰ καταλεχθῇ καὶ εἰς τὰ κοινωνικὰ καθήκοντα. Τοιαύτην διπλῆν ἐξέτασιν ἐπιδέχονται καθ' ἑαυτὰς καὶ πολλαὶ ἄλλαι ἠθικαὶ σχέσεις, ἐν αἷς τὸ κατ' ἐξοχὴν ἐνεργὸν ἐλατήριόν ἐστιν ἡ φροντὶς περὶ τῆς διασώσεως τῆς ἀγαθῆς φήμης καὶ τῆς καθαρότητος τοῦ συνειδότος. Ἐπειδὴ πᾶσα δικαία πρᾶξις λυσιτελεῖ τῷ πράξαντι, διὰ τοῦτο ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ προοιμίῳ τοῦ λόγου Περὶ τοῦ στεφάνου ὑπομιμνήσκει τοὺς

δικαστάς, ὅτι ὑπὲρ αὐτῶν καὶ τῆς εὐσεβείας τε καὶ δόξης αὐτῶν ἐστι τὸ ὁμοίως ἀμφοῖν ἀκροάσασθαι· τὸ αὐτὸ κατ' οὐσίαν φρονεῖ ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν ἐπαινῇ τὸν φίλαυτον, ὅστις περιποιεῖται ἑαυτῷ τὸ καλόν, πάντα τἄλλα περιμάχητα ἀγαθὰ προϊέμενος (ὅρ. ἀν. σ. 509). Ἐφ' ὅσον τοῦτο στηρίζεται ἐπὶ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὰ ἐλατήρια τῆς ἠθικότητος τελευτῶσιν εἰς ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν μορφὴν τῆς ἰδίας εὐαρεστήσεως, αἱ ἐντεῦθεν ἐξαγόμεναι θεωρητικαὶ ἀρχαὶ ἐξητάσθησαν βεβαίως ἤδη ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου· ἀλλ' ὅμως ἐκ τῆς ἀξίας τῶν ἀγαθῶν, ἐν οἷς ζητεῖται τὸ κέντρον πρὸς τὴν ἀρετήν, καὶ ἐκ τῆς ἀνάγκης ἅμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅπως παιδεύῃ ἑαυτόν, προκύπτουσί τινες κανόνες τῆς διαγωγῆς, ὧν ἡ ἄμεσος ἐνέργεια περιορίζεται μόνον ἐπὶ τοῦ δρῶντος ὑποκειμένου· τούτους εἶναι ἀνάγκη νῦν νὰ ἐρευνήσωμεν.

Ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἀπέχηται παντὸς ὅ,τι δύναται νὰ διαταράξῃ τὴν σχέσιν αὐτοῦ πρὸς τοὺς θεοὺς ἢ νὰ καταστῇ αὐτῷ πηγὴ ἠθικῆς βλάβης· ὅθεν κατὰ τὰς ἑλληνικὰς δοξασίας ὀφείλει ν' ἀποφεύγῃ πᾶν τὸ καθιστῶν σφόδρα εὐδαίμονα ἢ εὐφραῖνον αὐτόν, ὅπερ τοσοῦτον ῥᾳδίως δύναται νὰ ἀποβῇ αὐτῷ ἐπικίνδυνον. Ὑπὸ τὸ κράτος τῆς ἰδέας ταύτης πειρᾶται ὁ Πολυκράτης νὰ ἀπαλλαγῇ τοῦ πολυτιμοτάτου αὐτῷ δακτυλίου· γενικώτερον ἐκφράζεται αὕτη ἔν τινι χωρίῳ τῶν χορικῶν τοῦ Αἰσχύλου, ὅπερ δυστυχῶς ἐφθαρμένον παρεδόθη ἡμῖν (Ἀγ. 1001-1017) καὶ ὅπερ ὑπομιμνήσκει τὸ παράδειγμα τοῦ ναυτιλλομένου, ὅστις, ὅπως σώσῃ τὸ πλοῖον, ἐκβάλλει μέρος τοῦ φορτίου αὐτοῦ· καὶ ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (5, 728 e) συνιστᾷ μέσον τι μέτρον, ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν καλλονήν, τὴν ἰσχὺν καὶ τὴν ὑγείαν τοῦ σώματος, ὡσαύτως δὲ καὶ εἰς τὴν τῶν χρημάτων καὶ κτημάτων κτῆσιν· «τὰ μὲν ὑπέρογκα γὰρ ἑκάστων τούτων ἔχθρας καὶ στάσεις ἀπεργάζεται ταῖς πόλεσι καὶ ἰδίᾳ, τὰ δ' ἐλλείποντα δουλείας ὡς ἐπὶ τὸ πολύ». Κατ' οὐσίαν οὐχὶ διάφορον τούτων εἶναι τὸ νόημα ἑνὸς τῶν ἀξιολογωτάτων ἀποσπασμάτων τοῦ Δημοκρίτου (20), ὃ συμβουλεύει νὰ ἐπιθυμῇ ὁ ἄνθρωπος μόνον τῶν ἐφικτῶν καὶ

ἐν τῇ ἐκτιμήσει τῆς ἰδίας τύχης νὰ μὴ ἀποβλέπῃ πρὸς τοὺς εὐδαιμονεστέρους, ἀλλὰ νὰ παραβάλλῃ τὸν ἑαυτοῦ βίον πρὸς τὸν τῶν φαυλότερον πρασσόντων καὶ νὰ μακαρίζῃ ἑαυτόν, ἐνθυμούμενος ἃ πάσχουσιν, ὅπως βέλτιον αὐτῶν πράσσῃ τε καὶ διάγῃ. Ἀλλ' ἡ ἐνταῦθα κειμένη ἀξίωσις ἐπιδέχεται ἔτι εὐρυτέραν μορφήν. Ὅτι ἐν πάσῃ πράξει καὶ ἐν παντὶ αἰσθήματι ἡ ὑπερβολὴ εἶναι ὀλεθρία, εἶναι ἰδέα ὡς οὐδεμία ἄλλη δεσπόζουσα τῆς διανοίας τῶν Ἑλλήνων, συνεβάλετο δὲ τὰ μέγιστα πρὸς τοῦτο, ὅπως τὸ ἐπίθετον μέτριος καταλάβῃ ἐξοχωτάτην θέσιν ἐν ταῖς δηλούσαις ἠθικὸν ἔπαινον φράσεσιν (ὅρ. τ. 1, σ. 389-392). Τὰ εἰς τοῦτον ἢ ἐκεῖνον τῶν ἑπτὰ σοφῶν ἀποδιδόμενα ἀποφθέγματα «Πᾶν μέτρον ἄριστον» καὶ «Μηδὲν ἄγαν» ἐπαναλαμβάνονται ὑπὸ τῶν διαφορωτάτων συγγραφέων [18]), ὁ δὲ Πίνδαρος ἐν τῇ πέμπτῃ ᾠδῇ τῶν Ἰσθμιονικῶν (71) μετὰ τῶν ἄλλων ἀρετῶν τοῦ Αἰγινήτου αὐτοῦ φίλου Λάμπωνος ἐγκωμιάζει καὶ ταύτην, ὅτι «μέτρα μὲν γνώμῃ διώκει, μέτρα δὲ καὶ κατέχει», ὑποδεικνύων ἅμα, ὅτι ἡ ἐκτέλεσις τούτου τοῦ παραγγέλματος δὲν εἶναι πάντοτε ὅλως εὐχερής. Ἰσχύει δὲ τοῦτο φυσικῶς καὶ ἐπὶ προσωπικῶν αἰσθημάτων κατ' ἐξοχήν Διὰ τοῦτο ὁ χορὸς ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ τοῦ Σοφοκλέους (140) ψέγει τὴν ἄμετρον σφοδρότητα τῆς λύπης, ὑφ' ἧς ἡ ἡρωὶς τοῦ δράματος κατέχεται. Καὶ ἐκεῖνος μάλιστα, ὅστις ὑφίσταται ὕβριν παρ' ἄλλου, δύναται νὰ θεωρηθῇ διὰ τοῦτο ἰδιαιτέρου ἐπαίνου ἄξιος, ἐὰν ἠξεύρῃ νὰ καταπιέζῃ τὴν δικαίαν ὀργὴν τῆς στιγμῆς καὶ νὰ εἰσάγῃ τὸ πρᾶγμα εἰς τὴν νόμιμον ὁδὸν τῆς δικαστικῆς καταδιώξεως· οὕτως ὁ Δημοσθένης (21, 73. 74) τὴν σώφρονα ἀνοχὴν αὑτοῦ πρὸς τὴν ὕβριν τοῦ Μειδίου παραβάλλει πρὸς τὴν πολλῷ ἐμπαθεστέραν διαγωγὴν ἑτέρου τινός, ὅμοια πρὸς αὐτὸν παθόντος, καὶ ἀπαιτεῖ τὴν ἐπιδοκιμασίαν τῆς ἑαυτοῦ διαγωγῆς. Ἐν τῇ ὑπὸ Λυσίου συνταχθείσῃ Ἀπολογίᾳ δωροδοκίας (19) ὁ λέγων δεῖται τῶν δικαστῶν «μὴ μόνον τῶν δημοσίων λειτουργιῶν αὐτοῦ μεμνῆσθαι, ἀλλὰ τῶν ἰδίων ἐπιτηδευμάτων ἐνθυμεῖσθαι, ἡγουμένους ταύτην εἶναι τὴν λει-

τουργίαν ἐπιπονωτάτην, διὰ τέλους τὸν πάντα χρόνον κόσμιον εἶναι καὶ σώφρονα καὶ μήθ' ὑφ' ἡδονῆς ἡττηθῆναι μήθ' ὑπὸ κέρδους ἐπαρθῆναι»· ὁ δὲ Ἰσοκράτης τάσσει εἰς τοὺς πεπαιδευμένους πρὸς τοῖς ἄλλοις «τοὺς τῶν μὲν ἡδονῶν ἀεὶ κρατοῦντας, τῶν δὲ συμφορῶν μὴ λίαν ἡττωμένους, ἀλλ' ἀνδρωδῶς ἐν αὐταῖς διακειμένους καὶ τῆς φύσεως ἀξίως, ἧς μετέχοντες τυγχάνομεν» (12, 31)· ὅμοιαι ῥήσεις ἐκ δραμάτων τοῦ Μενάνδρου καὶ Εὐριπίδου εἰσὶ τεθησαυρισμέναι παρὰ Στοβαίῳ (89, 1. 9). Κατ' οὐσίαν τοῦ αὐτοῦ πράγματος ἑτέρα μόνον ἔκφρασις εἶναι ἡ πλεῖστον τιμωμένη ἐγκράτεια, διότι αὕτη σημαίνει τὴν ἱκανότητα τοῦ ἀνθίστασθαι πρός τε τὰς λύπας καὶ πρὸς τὸ δέλεαρ τῶν αἰσθητικῶν θελγήτρων· ὡς πρὸς τὸ δεύτερον ἔξοχα παραδείγματα ἐγκρατείας ἔχομεν τὸν Ἀγησίλαον, ὡς περιγράφει αὐτὸν ὁ συγγραφεὺς τοῦ εἰς τὸν Ἀγησίλαον ἐγκωμίου (5, 4-7) καὶ τὸν Σωκράτη κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Πλάτωνος ἐν τῷ τέλει τοῦ Συμποσίου[19]). Ἡ περιπατητικὴ σχολὴ ἔστρεψε τὴν προσοχὴν αὐτῆς εἰς τὴν ἐγκράτειαν τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσον αἱ μετ' αὐτῆς συνδεόμεναι ἔρευναι εἶχον στενὴν σχέσιν πρὸς τὸ ζήτημα, ἂν ἡ γνῶσις τοῦ ἀγαθοῦ τῷ ὄντι, ὡς διετείνετο ὁ Πλάτων, ἀμέσως ἐπιφέρει τὴν πρᾶξιν αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ὁ Εὔδημος ἰδίως ἀφιεροῖ εἰς αὐτὴν τὰ ἕνδεκα πρῶτα κεφάλαια τοῦ ἕκτου βιβλίου τῶν Ἠθικῶν αὐτοῦ. Ἐνταῦθα περιλαμβάνει ἡ ἐγκράτεια καὶ ἐκείνην τὴν ἰδιότητα, ἣν ἡμεῖς χαρακτηρίζομεν ὡς ἀκολουθίαν, διότι καὶ αὕτη ἐν τούτῳ ἐπίσης ἔχει τὴν ῥίζαν, ὅτι ὁ ἄνθρωπος δὲν ὑπόκειται εἰς τὸ κράτος τῶν ἐξωτερικῶν ἐντυπώσεων τοσοῦτον, ὥστε ὑπ' αὐτῶν ἀγόμενος νὰ ἐπιλανθάνηται τῶν ἰδίων αὐτοῦ φρονημάτων καὶ προαιρέσεων· ἀλλ' αὐστηρῶς διακρίνεται τοῦ κατὰ τὴν ἔννοιαν ταύτην ἐγκρατοῦς ὁ ἰσχυρογνώμων, ὅστις ἐμμένει ὁποιαοῦν δόξῃ, καὶ τῇ φαύλῃ καὶ ἐσφαλμένῃ (1151 b 5). Ἐπίσης μεγάλην ἀξίαν ἀπονέμει εἰς τὴν ἀκολουθίαν καὶ ὁ ἱδρυτὴς τῆς σχολῆς, ὅστις ἐν τῷ ἐνάτῳ βιβλίῳ τῶν Νικομαχείων Ἠθικῶν (1166 a 13) ἐξαίρει καὶ ταύτην τὴν ἰδιότητα τοῦ σπουδαίου, ὅτι ὁμογνωμονεῖ ἑαυτῷ καὶ τῶν αὐ-

τῶν ὀρέγεται κατὰ πᾶσαν τὴν ψυχήν. Τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχει ὁ Ἰσοκράτης, ὅστις ἐγκωμιάζει τὸν Εὐαγόραν οὐχ ἥκιστα καὶ διότι «οὐδὲ πρὸς ἓν ἀτάκτως οὐδ' ἀνωμάλως διέκειτο, ἀλλ' ὁμοίως τὰς ἐν τοῖς ἔργοις ὁμολογίας ὥσπερ τὰς ἐν τοῖς λόγοις διεφύλαττεν» (9, 44).

Ὅτι ἐκ τῶν ἀγαθῶν, ἅτινα παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἔχουσι πολὺ μεγάλην ἀξίαν καὶ διὰ τοῦτο θεωροῦνται ὡς παράγοντες τοῦ ἠθικοῦ βίου, εἶναι κατ' ἐξοχὴν καὶ ἡ εὐμενὴς ὁλικὴ κρίσις τῶν ἀνθρώπων, ἐλέχθη ἀλλαχοῦ (ὅρ. τ. 1, σ. 208-234)· διὰ τοῦτο ἔτι μεῖζον καθῆκον ἔχει πρὸς ἑαυτὸν ὁ ἄνθρωπος νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν ἀγαθὴν γνώμην τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ καὶ νὰ πράττῃ μὲν πᾶν τὸ προάγον, νὰ παραλείπῃ δὲ πᾶν τὸ βλάπτον ταύτην. Ἐντεῦθεν πηγάζουσι ποικίλα βιωτικὰ παραγγέλματα. Τὰ δύο παραγγέλματα τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰσοκράτους ἐν τῷ Νικοκλεῖ (50. 52) διδόμενα· «μὴ σπεύδετε πλουτεῖν μᾶλλον ἢ χρηστοὶ δοκεῖν εἶναι, γιγνώσκοντες, ὅτι καὶ τῶν Ἑλλήνων καὶ τῶν βαρβάρων οἱ μεγίστας ἐπ' ἀρετῇ δόξας ἔχοντες πλείστων ἀγαθῶν δεσπόται καθίστανται», καὶ «μηδὲν ἀποκρύπτεσθε μήθ' ὧν κέκτησθε μήθ' ὧν ποιεῖτε μήθ' ὧν μέλλετε πράττειν, εἰδότες, ὅτι περὶ τὰ κεκρυμμένα τῶν πραγμάτων ἀναγκαῖόν ἐστι πολλοὺς φόβους γίγνεσθαι», χαρακτηρίζουσι κατὰ τοῦτο τὴν παρὰ πᾶσι κρατοῦσαν θεωρίαν. Διὰ τοῦτο καὶ ἡ προσφιλὴς ἀποτροπὴ ἀπὸ τῆς τῶν κακῶν ὁμιλίας, ἣν ἐθεώρουν πρώτιστα καὶ μάλιστα ὡς διαφθείρουσαν τὰ χρηστὰ ἤθη καὶ ὡς μὴ συμβιβαζομένην πρὸς τὴν ἀληθῆ φιλίαν (πρβλ. τ. 1, σ. 336. τ. 2, σ. 448), ἠδύνατο νὰ γίνηται καὶ τούτου ἕνεκα, ὅτι αἱ κακαὶ ὁμιλίαι δυσφημίζουσι παρ' ἄλλοις τὸν χρώμενον αὐταῖς· τοῦτο τὸ νόημα ἔχει ὁ μῦθος τοῦ Βαβρίου (13), καθ' ὃν ὁ πελαργὸς ἁλοὺς σὺν ταῖς γεράνοις ταῖς πορθούσαις τὰ σπαρτὰ ὑπὸ τοῦ γεωργοῦ, ἀπώλετο μετ' αὐτῶν καίπερ ἀναίτιος ὤν. Πρὸς τοῦτο παραβλητέον τὸ ὑπὸ τοῦ ῥήτορος Λυκούργου (135) περὶ τῶν συνηγόρων τοῦ Λεωκράτους λεγόμενον, ὅτι, ἐπειδὴ τοῖς αὐτοῖς ἤθεσι χρῶνται, τὴν πρὸς τοῦτον φιλίαν διαφυλάττουσιν. Ἴσως ὁ

Ἕλλην ἀνὴρ περὶ τούτου μάλιστα ὤφειλε νὰ μεριμνᾷ, ὅπως καὶ ἐν ἰδιωτικαῖς σχέσεσιν ἀποφεύγῃ δηλονότι τὴν δόκησιν τῆς δειλίας, ἣν λίαν χαρακτηριστικῶς ἀνανδρίαν ἐκάλει. Ὁ Φαῖδρος ἐν τῷ λόγῳ αὐτοῦ περὶ τῆς δυνάμεως, ἣν ὁ ἔρως ἀσκεῖ ἐπὶ τῆς ἀρετῆς τῶν ἀνθρώπων, ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος καλεῖ ἐπονείδιστα ἔργα τὸ αἰσχρόν τι ποιεῖν καὶ τὸ πάσχοντα ὑπό τινος δι' ἀνανδρίαν μὴ ἀμύνεσθαι, καὶ προστίθησι τὴν παρατήρησιν, ὅτι οὔτ' ἂν ὑπὸ πατρὸς ὀφθεὶς οὕτως ἀλγήσειεν ἂν ὁ τοιοῦτος οὔτε ὑπὸ ἑταίρων οὔτε ὑπὸ ἄλλου οὐδενὸς ὡς ὑπὸ παιδικῶν (178d). Κατὰ τὸν Δημοσθένη (24, 53) τὸ μὲν ποιεῖν ὁτιοῦν τοῖς δεομένοις χρηστῶν, τὸ δὲ τοῖς ἐπιτάττουσιν ἀνάνδρων ἀνθρώπων ἔργον ἐστίν. Καὶ ὅταν τὸ αἴσθημα τοῦτο ἀποπλανᾷ τὸν ἄνθρωπον, εὐκόλως ὁ Ἕλλην παρέχει πρὸς αὐτὸ ἐλαφράν τινα συμπάθειαν· αὐτὸς ὁ κατήγορος ἐν τῇ πρώτῃ τετραλογίᾳ τοῦ Ἀντιφῶντος (α, 8) ἀπονέμει ἔπαινόν τινα τῷ κατηγορουμένῳ, διότι, καίπερ εἰδὼς ὅτι θὰ καταδικασθῇ διὰ τὸν φόνον τοῦ ἐχθροῦ αὐτοῦ, ὅμως «τιμωρησαμένῳ κάλλιον ἔδοξεν αὐτῷ ταῦτα πάσχειν, ἢ ἀνάνδρως μηδὲν ἀντιδράσαντα ὑπὸ τῆς γραφῆς διαφθαρῆναι», καὶ εὑρίσκει ἐν τούτῳ πληρεστάτην ψυχολογικὴν ἐξήγησιν τοῦ κακουργήματος.

Ἀλλ' ὁ ἀνὴρ ὀφείλει καὶ ἐν τῷ ἐξωτερικῷ αὐτοῦ τρόπῳ νὰ λαμβάνῃ σχῆμα ἀξιοπρεπές· διότι ἡ παράστασις περὶ τῆς σπουδαιότητος τούτου ἦν τοσοῦτον ζωηρὰ ἐν τῷ ἔθνει, ὥστε ὁ ἔπαινος, ὃν ἐκφράζει ἡ λέξις εὐσχήμων, καὶ ὁ ψόγος, ὃν δηλοῖ ἡ λέξις ἀσχήμων, προσέλαβον σπουδαιότητα κατὰ πολλὰ ὑπερβαίνουσαν τὴν πρώτην καὶ κυρίαν σημασίαν τούτων τῶν λέξεων (ὅρ. τ. 1, σ. 388. 436)[20]. Ὁ Πλάτων χρῆσιν ποιούμενος τοῦ ῥήματος τοῦ ἐκ τῆς πρώτης τῶν δύο εἰρημένων λέξεων παραγομένου λέγει· «διὸ δὴ γελώτων τε εἴργεσθαι χρὴ τῶν ἐξαισίων καὶ δακρύων, παραγγέλλειν δὲ παντὶ πάντ' ἄνδρα καὶ ὅλην περιχάρειαν πᾶσαν ἀποκρυπτόμενον καὶ περιωδυνίαν εὐσχημονεῖν πειρᾶσθαι» (Νόμ. 5, 732c). Ἀλλ' ἐνίοτε τὰ περὶ τούτου παραγγέλματα ἀποβλέ-

πουσι καὶ εἰς πράγματα, ἅτινα ἡμεῖς θεωροῦμεν ὡς σχετικῶς ἀδιάφορα καὶ πάντως ἐξωτερικά· ἀλλὰ πόσον στενῶς συνδεδεμένα ἐθεώρουν ἐν τούτοις τὸ ἐσωτερικὸν καὶ τὸ ἐξωτερικόν, ἀποδεικνύει σαφέστατα ὁ Ἀριστοτέλης λέγων (Ῥητ. 1381 b 1), ὅτι οἱ ἄνθρωποι πρὸς τοῖς ἄλλοις φιλοῦσι «καὶ τοὺς καθαρίους περὶ ὄψιν, περὶ ἀμπεχόνην, περὶ ὅλον τὸν βίον.». Ὁ Χίλων παρήγγελλεν· «Ἐν ὁδῷ μὴ σπεῦδε προάγειν μηδὲ τὴν χεῖρα κινεῖν· μανικὸν γάρ» (Στοβ. 3, 79)· ὁ δὲ Δημόκριτος ἔλεγε· «τάχος καὶ ἔπειξις ἀπέστω τοῦ ἐσθίειν· κυνῶδες γὰρ τοῦτο καὶ θηρίῳ μᾶλλον ἢ ἀνθρώπῳ πρέπον» (ἀπ. 244). Καὶ ὁ Ξενοφῶν, ἵνα παράσχῃ τοῖς ὁμοεθνέσιν αὐτοῦ ὑπόδειγμα, διηγεῖται, ὅτι «ἐπ' οὐδενὶ βρώματι οὐδὲ πώματι Πέρσης ἀνὴρ τῶν πεπαιδευμένων οὔτ' ἂν ὄμμασιν ἐκπεπληγμένος καταφανὴς γένοιτο οὔτε ἁρπαγῇ οὔτε τῷ νῷ μὴ οὐχὶ προσκοπεῖν ἅπερ ἂν καὶ μὴ ἐπὶ σίτῳ ὤν.. τὸ δὲ κεκινῆσθαι ὑπὸ τῶν βρωμάτων καὶ τῆς πόσεως πάνυ αὐτοῖς ὑικὸν καὶ θηριῶδες δοκεῖ εἶναι» (Κ. Π. 5, 2, 17). Ὅτι ἐν τοῖς χρόνοις τοῦ Αἰσχίνου προὐβάλλοντο ὡς παραδείγματα πρὸς μίμησιν οἱ ἀρχαῖοι ἐκεῖνοι ῥήτορες, ὁ Περικλῆς καὶ Θεμιστοκλῆς καὶ Ἀριστείδης, οἵτινες οὕτω σώφρονες ἦσαν, ὥστε ὃ πάντες οἱ κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Αἰσχίνου ἐν ἔθει ἔπραττον, «τὸ τὴν χεῖρα ἔξω ἔχοντες λέγειν, τότε τοῦτο θρασύ τι ἐδόκει εἶναι καὶ εὐλαβοῦντο αὐτὸ πράττειν», πηγάζει ἐξ ὁμοίου φρονήματος (Αἰσχίν. 1, 25). Ἐν γένει ἡ φοίτησις εἰς τὰ καπηλεῖα, ἀνθ' ὧν προὐτίμων τὰ κουρεῖα ἢ ἄλλα ἐργαστήρια ὡς τόπους συνεντεύξεως καὶ διαλέξεως, ἐθεωρεῖτο ὡς ἀσυμβίβαστος πρὸς τὸ ἐλευθέρῳ ἀνδρὶ ἐμπρέπον σχῆμα. Ἔν τινι λόγῳ τοῦ Ὑπερείδου (ἀπ. 164) μνημονεύεται, ὅτι οἱ Ἀρεοπαγῖται ἀριστήσαντά τινα ἐν καπηλείῳ ἐκώλυσαν ἀνιέναι εἰς Ἄρειον πάγον. Ὁ Ἰσοκράτης εἰς τὴν ἰδεώδη εἰκόνα τοῦ παρελθόντος τῶν Ἀθηνῶν, ἣν ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ διαγράφει, προστίθησι καὶ τόδε, ὅτι «ἐν καπηλείῳ φαγεῖν ἢ πιεῖν οὐδεὶς οὐδ' ἂν οἰκέτης ἐπιεικὴς ἐτόλμησεν» (49). Περὶ τοῦ Δημοσθένους διηγοῦνται, ὅτι κληθεὶς ὑπὸ τοῦ Διογένους ἀριστῶντος ἐν καπηλείῳ, δὲν ὑπή-

κουσεν εἰς τὴν πρόσκλησιν· ὁ δὲ Διογένης «αἰσχύνῃ, ἔφη, Δημόσθενες, παρελθεῖν εἰς καπηλεῖον; καὶ μὴν ὁ κύριός σου καθ' ἑκάστην ἡμέραν ἐνθάδε ἔσεισι, τοὺς δημότας λέγων καὶ τοὺς καθ' ἕνα· δηλῶν ὅτι οἱ δημηγόροι καὶ οἱ ῥήτορες δοῦλοι τοῦ πλήθους εἰσί» (Αἰλιαν. Ἱ. Π. 9, 19)· ἄλλοτε δὲ πάλιν ὁ Διογένης «θεασάμενος αὐτὸν ἐν καπηλείῳ αἰσχυνόμενον καὶ ὑποχωροῦντα, εἶπεν· Ὅσῳ μᾶλλον ὑποχωρεῖς, τοσούτῳ μᾶλλον ἐν τῷ καπηλείῳ ἔσει» (Πλούτ. Ἠθ. 847 f. Διογ. Λ. 6, 34). Ὅτι ὁ κυνικὸς οὗτος ἡδέως ἐφοίτα εἰς τοιούτους τόπους, συνᾴδει καθ' ὁλοκληρίαν πρὸς τὸν χαρακτῆρα καὶ τὰς ἀρχὰς αὐτοῦ· κατὰ Διογένη τὸν Λαέρτιον (6, 66) «ὀνειδιζόμενος ὅτι ἐν καπηλείῳ πίνει, Καὶ ἐν κουρείῳ, ἔφη, κείρομαι». Τὸ μεθύσκεσθαι οἱ μὲν Σπαρτιᾶται ἐθεώρουν πάμπαν ὡς ἀσυγχώρητον, οἱ δ' Ἀθηναῖοι ἐπέτρεπον αὐτὸ ἐν ταῖς τοῦ τὸν οἶνον δόντος θεοῦ ἑορταῖς, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῶν Νόμων τοῦ Πλάτωνος (1, 637 e. 6, 775 b). Οὐ μόνον δ' ἐν ταῖς πράξεσιν, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς λόγοις ἐπετάσσετο ἡ κοσμιότης. Διὰ τοῦτο ὁ Ἰσοκράτης ἐν δυσὶ χωρίοις τῶν λόγων αὐτοῦ (12, 267. 19, 28) ποιεῖται ἀορίστως μόνον μνείαν νοσήματος οὐκ εὐπρεποῦς ῥηθῆναι. Ὁ κατήγορος ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους Κατὰ Κόνωνος ὀκνεῖ νὰ ὀνομάσῃ ἐνώπιον τῶν δικαστῶν τὰς δεινὰς βλασφημίας, ἃς οἱ περὶ τὸν Κόνωνα καταβαλόντες αὐτὸν εἰς τὸν βόρβορον καὶ πολυειδῶς αἰκίσαντες ἔλεγον ἐναντίον αὐτοῦ κειμένου (54, 9). Ὁ Αἰσχίνης ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Τιμάρχου ἐξαιτεῖται τὴν συγγνώμην τῶν δικαστῶν, ἐὰν ἀναγκαζόμενος λέγειν περὶ ἐπιτηδευμάτων φύσει μὲν μὴ καλῶν, τούτῳ δὲ πεπραγμένων ἐξαχθῇ τι ῥῆμα εἰπεῖν, ὅ ἐστιν ὅμοιον τοῖς ἔργοις τοῦ Τιμάρχου (37. 38), ἐπαναλαμβάνει εἶτα τὴν δέησιν ἐν ἄλλῃ περιπτώσει, καθ' ἣν εἶναι ἠναγκασμένος νὰ εἴπῃ τοιοῦτον ῥῆμα (52), ἐν ἄλλῃ δὲ πάλιν λέγει· «ἃ οὗτος ἔργῳ πράττων οὐκ ᾐσχύνετο, ταῦτ' ἐγὼ λόγῳ σαφῶς ἐν ὑμῖν εἰπὼν οὐκ ἂν ἐδεξάμην ζῆν» (55). Φαίνεται σχεδὸν ὡς εἰ διὰ τοιούτους λόγους δίκαι ὅμοιαι πρὸς τὰς σήμερον κεκλεισμένων τῶν θυρῶν δικαζο-

μένας δὲν εἰσήγοντο εἰς τὴν Ἡλιαίαν, ἀλλ' εἰς τὴν πολλῷ ὀλιγαριθμοτέραν βουλὴν τοῦ Ἀρείου πάγου. Οὕτω λοιπὸν ἡ βουλὴ αὕτη κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ λόγου Κατὰ Νεαίρας (79-83) τιμωρήσασα τὴν θυγατέρα ταύτης, διότι παρεισέδυ εἰς ἱερατικὸν ἀξίωμα ἀναξία οὖσα, ἔπραξε τοῦτο οὐ μόνον ὑπὸ θρησκευτικῶν ἀλλὰ καὶ ὑπὸ λόγων εὐπρεπείας ἀγομένη[21])· δι' ὁμοίους λόγους ἴσως ἀνέλαβεν ἡ ἐν Ἀρείῳ πάγῳ βουλὴ νὰ κρίνῃ περὶ τῆς κατηγορίας, εἰς ἣν ἀναφέρεται ὁ λόγος τοῦ Λυσίου Πρὸς Σίμωνα καὶ ἧς ἀφορμὴ ἐγένετο ἔρις τις ἕνεκα καλοῦ μειρακίου ἀναφυεῖσα μεταξὺ τῶν δικαζομένων.

Ἀλλ' οἴκοθεν δῆλον, ὅτι ἡ περὶ τὴν κοσμιότητα σπουδὴ δὲν πρέπει νὰ διαφθείρηται εἰς ὑπερβολὰς ἐκτρεπομένη· τοῦτο σαφέστατα ἴσως ἐκφράζει τὸ εἰς τὸν Πυθαγόραν ἀποδιδόμενον δόγμα. «Αἰδὼς καὶ εὐλάβειά ἐστι μήτε γέλωτι κατέχεσθαι μήτε σκυθρωπάζειν» (Διογ. Λ. 8, 23). Ἀλλὰ καὶ ἡ ἠθικὴ τῶν περιπατητικῶν ἥτις ἐθεώρει τὴν αὐθάδειαν ὡς ὑπερβολὴν φευκτέαν, ἐπέστησεν ἐπὶ τοῦτο τὴν προσοχήν· διότι ὁ μὲν Ἀριστοτέλης (1367 a 37) μέμφεται τὴν γλῶσσαν τῶν ῥητόρων ἐκείνων, οἵτινες μεροληπτοῦντες ὀνομάζουσι τὸν αὐθάδη μεγαλοπρεπῆ καὶ σεμνόν, ὁ δὲ Εὔδημος (1233 b 34) ἀποφαίνει τὴν σεμνότητα μεσότητα αὐθαδείας καὶ ἀρεσκείας (ὅρ. ἀν. σ. 392). Ἥκιστα δ' ὀφείλει τις ἀντὶ τῆς ἀληθοῦς κοσμιότητος νὰ θεραπεύῃ τὴν ἁπλῆν δόκησιν αὐτῆς· κατὰ ταύτην τὴν ἔννοιαν ἐγκωμιάζει ὁ Ἰσοκράτης τὸν Εὐαγόραν (9, 44) ὡς ὄντα σεμνὸν «οὐ ταῖς τοῦ προσώπου συναγωγαῖς ἀλλὰ ταῖς τοῦ βίου κατασκευαῖς»· ὁ δὲ κωμικὸς Φιλήμων λέγει (ἀπ.5)·

Οὐκ ἂν λαλῇ τις μικρόν, ἐστὶ κόσμιος,
οὐδ' ἂν πορεύηταί τις εἰς τὴν γῆν βλέπων·
ὁ δ' ἥλικον μὲν ἡ φύσις φέρει λαλῶν,
μηδὲν ποιῶν δ' ἄσχημον, οὗτος κόσμιος.

Οὐδαμῶς δ' ἀντιφάσκει πρὸς τὴν ἀπαιτουμένην σεμνότητα τοῦ τρόπου, ἐὰν μέχρι τινὸς ἡ ἀμέριμνος ῥαστώνη τιμᾶται, οἵαν ὁ Περι-

κλῆς τοῦ Θουκυδίδου (2, 39, 4) ὡς χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τῶν Ἀθηναίων μνημονεύει μεταχειριζόμενος τὴν λέξιν ῥᾳθυμία ἐπὶ σημασίας ἐπαινετικῆς, ἥτις ἄλλως δηλοῖ μετὰ ψόγου τὴν κουφόνοιαν, ἔσχε δ' ἐν τούτῳ μιμητὴν τὸν Ἰσοκράτη, ᾧ ἡ ἐπαινετικὴ σημασία (9, 42. 12, 128. 15, 147) εἶναι ἐπίσης συνήθης ὡς καὶ ἡ ψεκτικὴ (δρ. 7, 10. 9, 45. 13, 1. 15, 244. 286. 289).

Ἐν μέτρῳ ἔτι πολλῷ μείζονι ἢ τοῖς ἀνδράσιν ἐπεβάλλετο ἡ κοσμιότης τοῖς μειρακίοις καὶ νεανίσκοις· διότι, ἐπειδὴ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθους ἐπήγαζον ἱκανοὶ κίνδυνοι αὐτοῖς, εἶχον χρείαν μεγάλης συστολῆς καὶ ὤφειλον νὰ ἀποφεύγωσι πᾶν ὅ,τι ἄνευ ἀνάγκης ἠδύνατο νὰ τρέψῃ τὴν προσοχὴν τῶν ἀνδρῶν ἐπ' αὐτούς. Ἀπὸ γνησίου νεανικοῦ φρονήματος ὁρμώμενος ὁ Χαρμίδης παρὰ Πλάτωνι (159 b) εἰς τὴν ἐρώτησιν, τί ἐστι σωφροσύνη, ἀποκρίνεται, «ὅτι οἱ δοκεῖ σωφροσύνη εἶναι τὸ κοσμίως πάντα πράττειν καὶ ἡσυχῇ, ἔν τε ταῖς ὁδοῖς βαδίζειν καὶ διαλέγεσθαι, καὶ τὰ ἄλλα πάντα ὡσαύτως ποιεῖν»· ὥσπερ δὴ καὶ ὁ Ξενοφῶν ἀποφαίνεται ὅτι ὁ Λυκοῦργος «τὸ αἰδεῖσθαι ἰσχυρῶς ἐμφυσιῶσαι τοῖς μειρακίοις βουλόμενος καὶ ἐν ταῖς ὁδοῖς ἐπέταξεν ἐντὸς μὲν τοῦ ἱματίου τὼ χεῖρε ἔχειν, σιγῇ δὲ πορεύεσθαι, περιβλέπειν δὲ μηδαμοῖ, ἀλλ' αὐτὰ τὰ πρὸ τῶν ποδῶν ὁρᾶν» (Λακεδ. πολ. 3, 4). Ἔν τινι ἀξιοσημειώτῳ χωρίῳ τῆς Πολιτείας τοῦ Πλάτωνος (4, 425 a. b) γίνεται λόγος περὶ τῶν καρπῶν τῆς ὀρθῆς παιδείας, ἐν οἷς ὁ φιλόσοφος ὀνομάζει «σιγάς τε τῶν νεωτέρων παρὰ πρεσβυτέροις, ἃς πρέπει, καὶ κατακλίσεις καὶ ἐπαναστάσεις καὶ γονέων θεραπείας, καὶ κουράς γε καὶ ἀμπεχόνας καὶ ὑποδέσεις καὶ ὅλον τὸν τοῦ σώματος σχηματισμὸν καὶ τἆλλα ὅσα τοιαῦτα». Τί ἐθεωρεῖτο ἐν Ἀθήναις καθόλου ὡς ἀπαίτησις καλῆς ἀγωγῆς, οἷα ἐπεκράτει γενικῶς ἐν τῇ περιόδῳ τῇ πρὸ τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου, τούτου λεπτομερεστάτην καὶ ζωηρὰν περιγραφὴν παρέχει ὁ Δίκαιος λόγος ἐν ταῖς Νεφέλαις τοῦ Ἀριστοφάνους (961 - 1008), ἐν ᾗ τὴν βάσιν ἀποτελεῖ τὸ ἐπιμελῶς ἀποφεύγειν πᾶν ὅτι δύναται νὰ ἐρεθίσῃ τὸν ἐραστήν, πλὴν

δὲ τούτου μεγάλη ἀξία δίδοται καὶ εἰς τὸ μακρὰν τῶν λήρων τῆς ἀγορᾶς μένειν· ἐν τῇ ἀντιπαραθέσει τοῦ σώφρονος καὶ τοῦ ἀχρήστου μειρακίου ἐν τοῖς Δαιταλεῦσιν ἀναμφιβόλως ὁ ποιητὴς ἐποιεῖτο λόγον περὶ τῆς ἐπελθούσης μεταβολῆς τῶν καιρῶν (Σχολ. Ἀριστ. Νεφ. 521). Ὁμοίως ὁ Ἰσοκράτης ἐν τῷ Ἀρεοπαγιτικῷ (48) λέγει, ὅτι κατὰ τοὺς παλαιοὺς χρόνους «οὐκ ἐν τοῖς σκιραφείοις οἱ νεώτεροι διέτριβον, οὐδ' ἐν ταῖς αὐλητρίσιν, οὐδ' ἐν τοῖς τοιούτοις συλλόγοις, ἐν οἷς νῦν διημερεύουσιν, ἀλλ' ἐν τοῖς ἐπιτηδεύμασιν ἔμενον, ἐν οἷς ἐτάχθησαν θαυμάζοντες καὶ ζηλοῦντες τοὺς ἐν τούτοις πρωτεύοντας· οὕτω δ' ἔφευγον τὴν ἀγοράν, ὥστ' εἰ καί ποτε διελθεῖν ἀναγκασθεῖεν, μετὰ πολλῆς αἰδοῦς καὶ σωφροσύνης ἐφαίνοντο τοῦτο ποιοῦντες»· ἡ ἰδέα αὕτη ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (286. 287).

Εἰς τὴν μείωσιν τῆς κοσμιότητος, περὶ ἧς οἱ δύο ῥηθέντες συγγραφεῖς θρηνολογοῦσι, φαίνεται ὅτι συνετέλεσεν ἐκεῖνο τὸ ἑλληνικὸν ἔθος, ὅπερ ἐγένετο ἰσχυρότατος μοχλὸς τῆς ἀναπτύξεως τοῦ πλαστικοῦ αἰσθήματος, ὅτι δηλονότι δὲν ἐθεωρεῖτο ἄτοπον νὰ ἐμφανίζωνται γυμνοὶ ἄνδρες καὶ μειράκια ἐν ταῖς παλαίστραις ἢ ἐν δημοσίοις ἀγῶσιν. Ὁ Ἡρόδοτος (1, 10) λέγει, ὅτι παρὰ τοῖς Λυδοῖς, σχεδὸν δὲ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις βαρβάροις, καὶ ἄνδρα ὀφθῆναι γυμνὸν ἐς αἰσχύνην μεγάλην φέρει, καὶ οἱ Ῥωμαῖοι κατὰ τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἐννίου παρὰ Κικέρωνι (Tusc. 4, 33, 70) ἀπεστρέφοντο παντελῶς τὰς παρὰ τοῖς Ἕλλησι καθιερωμένας συνηθείας. Ἀλλὰ καὶ αὗται διῆλθον πολλὰς φάσεις. Κατὰ τὸν Πλάτωνα δὲν ἦτο «πολὺς χρόνος ἐξ οὗ τοῖς Ἕλλησιν ἐδόκει αἰσχρὰ εἶναι καὶ γελοῖα, ἅπερ νῦν τοῖς πολλοῖς τῶν βαρβάρων, γυμνοὺς ἄνδρας ὁρᾶσθαι», πρῶτοι δὲ οἱ Κρῆτες καὶ οἱ Λακεδαιμόνιοι εἰσήγαγον τὸ ἔθος τῶν γυμνικῶν ἀσκήσεων (Πολ. 5, 452 c). Τὸ πάλαι ἐν τῷ Ὀλυμπιακῷ ἀγῶνι διαζώματα ἔχοντες περὶ τὰ αἰδοῖα οἱ ἀθληταὶ ἠγωνίζοντο, ὡς λέγει ὁ Θουκυδίδης, ἀλλ' ἡ συνήθεια αὕτη βαθμηδὸν ἐξέλιπε καὶ πιθανῶς οἱ μὲν σταδιοδρομοῦν-

τες ἀπέβαλον πρωϊμώτατα τὸ διάζωμα, οἱ δὲ παλαισταὶ καὶ πύκται ὀλίγον πρὸ τοῦ Θουκυδίδου χρόνον [22]).

Εἰς τὴν ὑψίστην κατὰ τὰς ἡμετέρας ἰδέας ὑπερβολὴν τῆς αὐστηρότητος ἀνεπτύχθη, προϊόντος τοῦ χρόνου, ἡ ἔννοια τῆς κοσμιότητος ἐν σχέσει πρὸς τὰς γυναῖκας. Αἱ γυναῖκες τῶν ὁμηρικῶν χρόνων εἶχον ἐν τῇ πρὸς τοὺς ἄνδρας ὁμιλίᾳ ἐλευθερίαν ἱκανῶς συμφωνοῦσαν πρὸς τὰς ἡμετέρας συνηθείας· ἀλλ' εἰς τὰς ἀτθίδας ἐν τῇ ἀκμῇ τῶν Ἀθηνῶν ἐπέβαλλε τὸ ἔθος ἐν πᾶσι τὴν μεγίστην συστολήν. Εἰς τὸν Ἀθηναῖον τῶν τοῦ Θεμιστοκλέους ἢ τοῦ Λυσίου χρόνων ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἡ Πηνελόπη ἐνεφανίζετο πρὸς τοὺς μνηστῆρας, ἐξ ἀνάγκης θὰ ἐφαίνετο σχεδὸν τοσοῦτον παράδοξος, ὅσον ἐν ταῖς ἡμέραις ἡμῶν εἰς τὸν Ἰνδὸν ἡ ἐλευθέρα κοινωνία τῶν φύλων παρὰ τοῖς Ἄγγλοις· καὶ τοῦ Ἀριστοτέλους ὁ μαθητὴς Δικαίαρχος ἐξεδήλωσέ ποτε τὸν θαυμασμὸν αὐτοῦ ἐπὶ τούτῳ (ἀπ. 33 a). Ὁποῖον ἦν τὸ σπαρτιατικὸν ἔθος περὶ τὰ τοιαῦτα, δὲν δυνάμεθα σαφῶς νὰ διακρίνωμεν διὰ τὴν σύγχυσιν τῶν περὶ τούτου εἰδήσεων· ἔνθεν μὲν αἱ κόραι, αἵτινες διεπόνουν τὰ σώματα πάσαις ταῖς σωματικαῖς ἀσκήσεσιν, ὅπως γεννῶσιν εὐρώστους καὶ πολεμικοὺς παῖδας, ἐνεφανίζοντο δημοσίᾳ κατὰ τρόπον ξενίζοντα πάντας τοὺς ἄλλους Ἕλληνας (Εὐρ. Ἀνδρομ. 597. Πλούτ. Λυκ. 14)· ἑτέρωθεν δὲ αἱ ἀξιώσεις αἱ πρὸς τὰς ἐγγάμους γυναῖκας ἀποτεινόμεναι δὲν φαίνονται διάφοροι πολὺ τῶν ἐν Ἀθήναις συνήθων· διότι εἰς δύο Σπαρτιάτας ἀποδίδονται λόγοι, καθ' οὓς «περὶ τῶν καλῶν κἀγαθῶν γυναικῶν οὐδένα δεῖ λόγον εἰκῇ λέγεσθαι, ἀγνοεῖσθαι δ' αὐτὰς τὸ παράπαν, ὁποῖαι τυγχάνουσι, πλὴν μόνοις τοῖς συμβιοῦσιν» (Ψευδοπλούτ. Ἠθ. 217 f. 220 d). Τοῦτο εἶναι ἡ αὐτὴ θεωρία, ἧς τὴν καλλίστην ἐφαρμογὴν ποιεῖται ὁ Περικλῆς ἐν τῷ ἐπιταφίῳ παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 45, 2), ὑπομιμνήσκων τὰς χήρας τῶν ἐν τῷ πολέμῳ πεσόντων, ὅτι ἡ μεγάλη δόξα αὐτῶν εἶναι, ἐὰν μὴ γένωνται χείρους τῆς ὑπαρχούσης φύσεως καὶ ἐὰν ἐλάχιστος λόγος πρὸς ἔπαινον ἢ ψόγον γίνηται περὶ αὐτῶν ἐν τοῖς ἀνδράσιν· οὐδὲν ἠδύνατο νὰ κωλύσῃ αὐτὰς

ἀνυσιμώτερον ἀπὸ πάσης ἀτόπου ἐκδηλώσεως τῆς λύπης ἢ αὕτη ἡ παραίνεσις. Συμφώνως πρὸς τὴν ἐνταῦθα ὑποδεικνυομένην ἐκδοχὴν τῆς θέσεως τοῦ γυναικείου φύλου, ἀλλ' ἐν ἐπαισθητῇ καὶ βεβουλευμένῃ ἴσως ἀντιθέσει πρὸς τὴν ἐν τῇ Ὀδυσσείᾳ κρατοῦσαν περιγράφει ἡ ἀττικὴ τραγῳδία ἐπανειλημμένως τὴν ἰδιάζουσαν συστολὴν καὶ ἀμηχανίαν, εἰς ἣν προκαλεῖ ἡ συνάντησις γυναικὸς μετ' ἀνδρὸς ξένου. Ἐν ταῖς Χοηφόροις τοῦ Αἰσχύλου (664) ὁ Ὀρέστης ἐν τῷ βασιλικῷ οἴκῳ τοῦ Ἄργους ἐπιθυμεῖ νὰ ὑποδεχθῇ αὐτὸν ἀνὴρ μᾶλλον ἢ γυνή, ὅπως ἐκφράζηται μετὰ μείζονος θάρρους· ἐν τῇ ἐν Αὐλίδι Ἰφιγενείᾳ τοῦ Εὐριπίδου (819-834) ἡ φιλόφρων ὑπάντησις τῆς Κλυταιμήστρας ἐμβάλλει τὸν Ἀχιλλέα εἰς ἀμηχανίαν· ἐν τῇ Ἑκάβῃ τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (974) ἡ γηραιὰ Ἑκάβη, δικαιολογεῖται ὅτι δὲν προσβλέπει τὸν Πολυμήστορα λέγουσα, ὅτι αἴτιον τούτου εἶναι ὁ νόμος «γυναῖκας ἀνδρῶν μὴ βλέπειν ἐναντίον»· ἐν τῇ Ἠλέκτρᾳ (343) ἡ ἡρωῒς ἐπισπᾶται τὴν μομφὴν τοῦ ἀνδρὸς αὐτῆς, διότι ἵσταται μετὰ τῶν ἄρτι ἀφιγμένων ξένων νεανιῶν καὶ διαλέγεται πρὸς αὐτούς. Μάλιστα δ' ἐπιβάλλεται ταῖς παρθένοις ἡ συστολή. Δι' ἐμβριθῶν λόγων παραινεῖ ὁ Δαναὸς ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Αἰσχύλου (980-1013) τὰς θυγατέρας αὐτοῦ νὰ διατηρήσωσι τὸ παρθενικὸν ἦθος· ἐν τῇ Ἰφιγενείᾳ ἐν Αὐλίδι τοῦ Εὐριπίδου (1338) ὑποχωρεῖ ἔντρομος ἡ Ἰφιγένεια, ἀνδρῶν ὄχλον εἰσορῶσα πέλας· ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις (474) ἀπαιτεῖ ἡ Μακαρία, ὅπως λάβωσιν ὑπ' ὄψιν τὰς ἰδιαιτέρας περιστάσεις, αἵτινες ἀναγκάζουσιν αὐτὴν νὰ ἐξέλθῃ τοῦ ἱεροῦ, καὶ μὴ προσθῶσιν αὐτῇ θράσος· ἐν τῷ Ὀρέστῃ (108) κατ' ἀρχὰς ἐντρέπεται ἡ Ἑλένη νὰ πέμψῃ τὴν θυγατέρα αὐτῆς Ἑρμιόνην φέρουσαν χοὰς εἰς τὸν τάφον τῆς ἀδελφῆς Κλυταιμήστρας, διότι «εἰς ὄχλον ἕρπειν παρθένοισιν οὐ καλόν», ἀλλ' ἡ παρατήρησις τῆς Ἠλέκτρας, ὅτι τὸ πρὸς τὴν θανοῦσαν χρέος δικαιολογεῖ τὴν ἔξοδον, μεταπείθει αὐτήν. Ἀλλὰ πάντα ταῦτα ἐκφράζουσι μόνον τὰ πρὸς τὰς συνηθείας τοῦ πραγματικοῦ βίου ἐν Ἀθήναις τοὐλάχιστον συνᾴδοντα· καὶ ὁ συγγραφεὺς δὲ τοῦ Ἀγησιλάου νομίζει,

ὅτι παριστᾷ ἐναργέστατα τὴν ἡσυχίαν, μεθ' ἧς ὁ ὑπ' αὐτοῦ ἐγκωμιαζόμενος στρατηγὸς ἦγε τὸ στράτευμα, παραβάλλων τὸ βάδισμα αὐτοῦ πρὸς τὸ τῆς σωφρονεστάτης παρθένου (6, 7), ἡ δὲ γυνὴ τοῦ Ἰσχομάχου, ὡς λέγεται ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος (7, 5), ἀνετρέφετο ὑπὸ τῆς μητρὸς αὐτῆς οὕτως, ὥστε ἐλάχιστα μὲν ἑώρα, ἐλάχιστα δ' ἤκουεν, ἐλάχιστα δ' ἠρώτα. Διὰ ταῦτα αἱ γενικῶς περίπου ἰσχύουσαι ἔννοιαι περὶ κοσμιότητος ἀπῄτουν παρὰ τῆς γυναικὸς δύο κατ' ἐξοχὴν ἰδιότητας, τὴν σιγὴν καὶ τὸν κατ' οἶκον περιορισμόν, εἰς ἅς, ὡς ἐκ τῆς αὐτῆς ῥίζης φυομένη, προσετίθετο ἐνίοτε καὶ ἡ ἀπὸ τοῦ καλλωπισμοῦ ἀποχή. Βραχεῖς εἰσιν, ἀλλὰ διηνεκῶς ἐπαναλαμβάνονται οἱ λόγοι, δι' ὧν ὁ Αἴας παρὰ Σοφοκλεῖ (292) ἐπιβάλλει σιωπὴν εἰς τὴν Τέκμησσαν·

Γύναι, γυναιξὶ κόσμον ἡ σιγὴ φέρει,

καὶ ἀπαντῶσι πάλιν ὀλίγον μεταβεβλημένοι ἐν ἀποσπάσματι τοῦ Ἀκρισίου τοῦ αὐτοῦ ποιητοῦ (61) καὶ ἔν τινι χωρίῳ τῶν Ἡρακλειδῶν τοῦ Εὐριπίδου (476), οὕτως ὥστε ὁ παροιμιώδης αὐτῶν χαρακτὴρ εἶναι καταφανής· ἀπόφθεγμα τοῦ Δημοκρίτου (176) λέγει· « κόσμος ὀλιγομυθίη γυναικί· καλὸν δὲ καὶ κόσμου λιτότης ». Ἐν τῷ Μελεάγρῳ τοῦ Εὐριπίδου (ἀπ. 525) ἐλέγετο·

ἔνδον μένουσαν τὴν γυναῖκ' εἶναι χρεὼν
ἐσθλήν, θύρασι δ' ἀξίαν τοῦ μηδενός.

Τοῦ αὐτοῦ φρονήματος ἐμφορουμένη ἡ Ἀνδρομάχη καυχᾶται ἔν τινι χωρίῳ τῶν Τρῳάδων αὐτοῦ (645-653), ὅτι ὡς σύζυγος τοῦ Ἕκτορος διέτριβεν ἀεὶ ἔνδον ἀποφεύγουσα τῶν θηλειῶν τὰ κομψὰ ἔπη, τὸν δὲ νοῦν διδάσκαλον οἴκοθεν χρηστὸν ἔχουσα. Ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Πρὸς Σίμωνα (6) βεβαιοῖ ὁ λέγων, ὅτι ἡ ἀδελφὴ καὶ αἱ ἀδελφιδαῖ αὐτοῦ « οὕτω κοσμίως βεβιώκασιν, ὥστε καὶ ὑπὸ τῶν οἰκείων ὁρώμεναι αἰσχύνεσθαι ». Ἐν τῇ περιγραφῇ τοῦ ῥήτορος Λυκούργου (40) ἐκπρεπὲς γνώρισμα τῆς φοβερᾶς ταραχῆς,

ἥτις κατέλαβε τὰς Ἀθήνας μετὰ τὴν ἐν Χαιρωνείᾳ ἧτταν, ἦν τὸ «ὁρᾶν ἐπὶ μὲν τῶν θυρῶν γυναῖκας ἐλευθέρας περιφόβους κατεπτηχυίας καὶ πυνθανομένας εἰ ζῶσι, τὰς μὲν ὑπὲρ ἀνδρός, τὰς δ' ὑπὲρ πατρός, τὰς δ' ὑπὲρ ἀδελφῶν, ἀναξίως ἑαυτῶν καὶ τῆς πόλεως ὠρυομένας»· τὸν ἀντίθετον τρόπον τινὰ πόλον ἀποτελεῖ ἡ χαρὰ τῶν γυναικῶν ἐν Θήβαις μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Πελοπίδου ἐλευθέρωσιν τῆς πατρίδος αὐτῶν, «αἱ δὲ γυναῖκες», λέγει ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 598c), «ὡς ἑκάστη περὶ τοῦ προσήκοντος ἤκουσεν, οὐκ ἐμμένουσαι τοῖς Βοιωτῶν ἤθεσιν, ἐξέτρεχον πρὸς ἀλλήλας καὶ διεπυνθάνοντο παρὰ τῶν ἀπαντώντων». Ἀμφότεραι αἱ περιπτώσεις, ἀσυνήθεις οὖσαι, ὑπομιμνήσκουσι τὴν σκηνὴν τῆς Ἀνδρομάχης τοῦ Εὐριπίδου (876. 877), ἐν ᾗ ἡ τροφὸς συμβουλεύει τῇ καταπεπληγμένῃ Ἑρμιόνῃ·

ἀλλ' εἴσιθ' εἴσω, μηδὲ φαντάζου δόμων
πάροιθε τῶνδε, μή τιν' αἰσχύνην λάβῃς.

Ἀπεχθὴς εἶναι διὰ τοῦτο καὶ ἡ γυνή, ἥτις ὑπὸ τῆς ὀργῆς ἀφαρπαζομένη καταδιώκει τὸν ἄνδρα αὐτῆς εἰς τὴν ὁδὸν ταῖς λοιδορίαις, ὡς περιγράφει αὐτὴν ὁ Μένανδρος (ἀπ. 238)·

Τοὺς τῆς γαμετῆς ὅρους ὑπερβαίνεις, γύναι,
τὴν αὐλίαν· πέρας γὰρ αὔλιος θύρα
ἐλευθέρᾳ γυναικὶ νενόμιστ' οἰκίας·
τὸ δ' ἐπιδιώκειν εἴς τε τὴν ὁδὸν τρέχειν,
ἔτι λοιδορουμένην, κυνός ἐστ' ἔργον.

Καὶ αἱ μοιχευόμεναι γυναῖκες, ἃς ὁ Ἀριστοφάνης μεταχειρίζεται ἐν τῇ Εἰρήνῃ (980) εἴς τινα παραβολήν, «παρακλίνασαι τῆς αὐλείας παρακύπτουσιν· κἄν τις προσέχῃ τὸν νοῦν αὐταῖς, ἀναχωροῦσιν», ὅπερ ὑπαινίσσεται καὶ ἐν τῇ παραβάσει τῶν Θεσμοφοριαζουσῶν (797)· ἐν τῇ αὐτῇ παραβάσει ἀναγινώσκομεν καὶ τάδε (792)· «κἂν ἐξέλθῃ τὸ γύναιόν ποι, κᾆθ' εὕρητ' αὐτὸ θύρασιν,

μανίας μαίνεσθε». Ἔγκειται βεβαίως ἐν τῇ φύσει τοῦ πράγματος, ὅτι τὸ καθῆκον τοῦ ἔνδον μένειν δὲν ἐπιβάλλεται πάσῃ ἡλικίᾳ μετὰ τῆς αὐτῆς αὐστηρότητος· διὰ τοῦτο κατ' ἐξοχὴν εἰς τὰς παρθένους ἐπιτάσσεται τοῦτο (Εὐρ. Ἡρακλ. 474. Ὀρ. 108)· καὶ διὰ τοῦτο ὁ Ὑπερείδης λέγει (ἀπ. 236)· «δεῖ τὴν ἐκ τῆς οἰκίας ἐκπορευομένην ἐν τοιαύτῃ καταστάσει εἶναι τῆς ἡλικίας, ὥστε τοὺς ἀπαντῶντας πυνθάνεσθαι, μὴ τίνος ἐστὶ γυνή, ἀλλὰ τίνος μήτηρ». Ἐφ' ὅσον ὁ βίος δὲν ἠνάγκαζε τὰς πενεστέρας τάξεις τῶν πολιτίδων εἰς ἐξαιρέσεις, σχεδὸν μόνον αἱ ἑορταὶ τῶν θεῶν καὶ αἱ ταφαὶ τῶν πλησιεστάτων συγγενῶν ἐθεωροῦντο ὡς νόμιμοι αἰτίαι τῆς ἐξόδου τῶν γυναικῶν, ἀλλὰ καὶ αὗται δὲν ἦσαν ἀκίνδυνοι ἴσως δι' αὐτὸ τὸ σπάνιον αὐτῶν. Τὴν πιθανῶς πολλάκις γενομένην πεῖραν διετύπωσεν ὁ Θεόφραστος λέγων· «οὔτε ὁρᾶν οὔτε ὁρᾶσθαι γυναῖκα, καὶ ταῦτα ἐξησκημένην πρὸς κάλλος· ἐπισπᾶται γὰρ ἀμφότερα πρὸς ἃ μὴ δεῖ» (Στοβ. 74, 42). Παράδειγμα τοιοῦτον παρέχει ἡ γυνὴ τοῦ Εὐφιλήτου, ἧς ἡ μοιχεία εἶναι ἡ ἀρχὴ τῆς σειρᾶς τῶν ἐν τῷ λόγῳ τοῦ Λυσίου Ὑπὲρ τοῦ Ἐρατοσθένους φόνου ἱστορουμένων συμβάντων καὶ ἥτις ἐπ' ἐκφορὰν τῆς μητρὸς τοῦ Εὐφιλήτου ἀκολουθήσασα καὶ ὀφθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἐρατοσθένους, χρόνῳ ὑπὸ τούτου διεφθάρη. Πολλαὶ νομοθετικαὶ διατάξεις ἐν Ἀθήναις ἰσχύουσαι, ἃς ὁ Πλούταρχος (Σόλ. 21) ἀποδίδωσι τῷ Σόλωνι, σκοποῦσι προφανῶς νὰ περιορίσωσιν ὡς οἷόν τε μάλιστα τὰς τοιαύτας ἀφορμὰς καὶ νὰ ἄρωσι πᾶν ὅ,τι ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ὡς προσβάλλον τὴν κοσμιότητα. Οἱ νόμοι οὗτοι δὲν ἐπέτρεπον τῇ γυναικὶ νύκτωρ πορεύεσθαι πλὴν ἁμάξῃ κομιζομένην λύχνου προφαίνοντος, ἐκέλευον δὲ ἐξιέναι ἱματίων τριῶν μὴ πλέον ἔχουσαν, μηδὲ βρωτὸν ἢ ποτὸν πλείονος ἢ ὀβολοῦ φερομένην. «Ἀμυχὰς δὲ κοπτομένων καὶ τὸ θρηνεῖν πεποιημένα καὶ τὸ κωκύειν ἄλλον ἐν ταφαῖς ἑτέρων ἀφεῖλεν» (ὁ Σόλων)· τοῦτο ὑπομιμνήσκει σφόδρα τὴν παραίνεσιν τοῦ Περικλέους. Ἔτι αὐστηρότερος τοῦ ἐν Ἀθήναις φαίνεται ὅτι ἐγένετο ὁ νόμος τῶν Συρακοσίων· διότι οὗτος κατὰ τὸν Φύλαρχον (ἀπ. 45) ἐκέλευε «τὰς γυναῖκας μὴ κοσμεῖ-

σθαι χρυσῷ μηδ' ἀνθινὰ φορεῖν μηδ' ἐσθῆτας ἔχειν πορφυρᾶς ἐχούσας παρυφάς, ἐὰν μή τις αὐτῶν συγχωρῇ ἑταίρα εἶναι κοινή.. καὶ τὴν ἐλευθέραν μὴ ἐκπορεύεσθαι ἡλίου δεδυκότος, ἐὰν μὴ μοιχευθησομένην· ἐκωλύετο δὲ καὶ ἡμέρας ἐξιέναι ἄνευ τῶν γυναικονόμων ἀκολουθούσης αὐτῇ μιᾶς θεραπαινίδος». Ἡ συμφωνία τοῦ ἐν Συρακούσαις κρατοῦντος φρονήματος καὶ τοῦ ἐν Ἀθήναις ἀποδεικνύεται καὶ ἐκ τῶν στίχων τούτων τοῦ Ἐπιχάρμου (Στοβ. 69, 17)·

Εἰ δὲ καὶ φιλέξοδόν τε καὶ λάλον καὶ δαψιλῇ (λάβοις),
οὐ γυναῖχ' ἕξεις, διὰ βίου δ' ἀτυχίαν κοσμουμέναν [23].

Ἐν τῇ περιόδῳ τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας τῇ ἀρχομένῃ ἀπὸ Ἀλεξάνδρου τοῦ Μεγάλου, ἐν ᾗ αἱ πόλεις ἀπώλεσαν τὴν δημοκρατικὴν ἐλευθερίαν, οἱ ἄνδρες πολὺ ὀλιγώτερον ἢ πρὸ τοῦ ἐλάμβανον ἀφορμὴν νὰ μεριμνῶσι κατ' ἐξοχὴν περὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων καὶ διὰ τοῦτο, ὡς ἐκ πολλῶν τεκμηρίων συνάγεται, ἤρξατο ὁ οἰκογενειακὸς βίος νὰ προσλαμβάνῃ μείζονα σπουδαιότητα. Φαίνεται μὲν ὅτι ἕνεκα τούτου καὶ τὸ γυναικεῖον φῦλον ἀναλαμβάνει πάλιν ἐλευθερωτέραν πως θέσιν, ἀλλ' ὅμως δὲν πρέπει βεβαίως νὰ παρίδωμεν, ὅτι ἐν τοῖς συγγράμμασι δὲν ἐξετάζεται πλέον μόνον τὸ ἀττικὸν ἦθος καὶ φρόνημα. Χαρακτηριστικώτατον γνώρισμα τῆς γενομένης μεταβολῆς εἶναι ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἐν τῷ εἰκοστῷ ὀγδόῳ εἰδυλλίῳ τοῦ Θεοκρίτου, ὅπερ εἶναι πλείστου ἄξιον καὶ ὡς περιγραφὴ συζυγικοῦ βίου πάντα τἀγαθὰ παρέχοντος, περιγράφεται ἡ σχέσις τοῦ ποιητοῦ πρὸς τὸν οἶκον τοῦ ἰατροῦ Νικίου ἐν Μιλήτῳ. Ἀφιεροῖ τῇ γυναικὶ τοῦ Νικίου ἠλακάτην, τὸ σύμβολον εὐγενοῦς γυναικείας ἀρετῆς, οἱ δὲ στίχοι, δι' ὧν προσφέρει τὸ προσφυῶς ἐκλεχθὲν δῶρον, δεικνύουσιν, ὅτι θεωρεῖ ἑαυτὸν ὡς φίλον οὐ μόνον τοῦ ἀνδρός, ἀλλὰ τοῦ ζεύγους καὶ ὅτι ὁ ἀξιέραστος τρόπος τῆς ξενιζούσης οὐχ ἧττον ἢ ὁ τοῦ ξενίζοντος συμβάλλεται εἰς τὸ νὰ καταστήσῃ τῷ ξένῳ ἡδεῖαν τὴν

ἐν τῷ οἴκῳ διατριβήν· τὰ τοιαῦτα θὰ ἦσαν ἀδύνατα ἐν Ἀθήναις καθ' ὃν χρόνον ἤκμαζεν ἐκεῖ ἡ ἐλευθερία. Καὶ αἱ ἐν τῷ δεκάτῳ πέμπτῳ εἰδυλλίῳ ἐμφανιζόμεναι δύο γυναῖκες, οὗ τόπος εἶναι ἡ Ἀλεξάνδρεια ἐπὶ Πτολεμαίου τοῦ Φιλαδέλφου, κινοῦνται μετὰ μεγάλης ἐλευθερίας. Αἱ γυναῖκες αὗται, οὐχὶ ὅπως τυχὸν ἐκπληρώσωσι θρησκευτικὸν καθῆκον, ἀλλὰ μόνον ὅπως κορέσωσι τὴν φιλοθεαμοσύνην αὐτῶν, ὠθίζονται διὰ τοῦ πυκνοτάτου ὄχλου τῶν ἀνθρώπων μέχρι τῶν βασιλείων, ὅπου ἡ βασίλισσα εἶχε παρασκευάσει μεγαλοπρεπεῖς τελετὰς εἰς τὴν ἑορτὴν τοῦ Ἀδώνιδος· πρότερον ἀντήλλασσον συχνότατα ἐπισκέψεις, ὁ δὲ ἀνὴρ τῆς μιᾶς μὴ δυνάμενος ἄλλως πως νὰ ἐμποδίσῃ τὴν ὀχληρὰν ταύτην συναναστροφὴν ἐξελέξατο κατοικίαν πολὺ μακρὰν κειμένην.

Οἱ φιλοσοφήσαντες καὶ ἔτι μᾶλλον αἱ φιλοσοφήσασαι περὶ τῆς ἠθικῆς ἐν τῇ μετὰ τοὺς δοκίμους χρόνους περιόδῳ πολλαχῶς ἐσπούδασαν, ὅπως ἀναγάγωσιν εἰς θεωρητικὸν σύστημα πάντα ὅσα ἡ ἀττικὴ περίοδος αὐστηρότατα ταῖς γυναιξὶν ἐπέβαλλεν. Ἐκ τῶν περὶ τούτου σωθέντων φιλοσοφημάτων ἀξιολογώταται εἶναι αἱ παρὰ Στοβαίῳ (74, 61. 61 a) τεθησαυρισμέναι περικοπαὶ τοῦ συγγράμματος τῆς Πυθαγορείου Φίντυος «Περὶ γυναικὸς σωφροσύνας». Ἡ Φίντυς θεμελιοῖ τὰς ἀξιώσεις αὐτῆς ἐπὶ τῆς θεωρίας, ὅτι ἐκ τῶν τεσσάρων κυρίων πλατωνικῶν ἀρετῶν ἡ μὲν ἀνδρεία, ἡ δικαιοσύνη καὶ ἡ σοφία εἶναι κατ' ἐξοχὴν ἀρεταὶ τοῦ ἀνδρός, ἡ δὲ σωφροσύνη εἶναι τῇ γυναικὶ ἀναγκαιοτάτη, ἐντεῦθεν δὲ παράγει πάσας τὰς λοιπὰς ἀρετὰς αὐτῆς· διότι ἐκ ταύτης τῆς ἰδιότητος ἕπεται ἡ ἁγνότης, ἡ περὶ τὸν κόσμον τοῦ σώματος μετριότης, ἡ περὶ τὰς ἐξόδους ἐκ τῆς ἰδίας οἰκίας προσοχή, ἡ ἀποχὴ ἀπὸ τῶν ὀργιασμῶν καὶ ἡ ἐν τῇ θυσίᾳ τῇ πρὸς τὸ θεῖον εὐλάβεια καὶ μετριότης. Ἐκ τῆς ἀκριβεστέρας ἀναπτύξεως τοῦ τρίτου καθήκοντος καταφαίνεται ἐπίσης, ὅτι οἱ σύγχρονοι τῆς Πυθαγορείας δὲν ἐσκέπτοντο πλέον περὶ τοῦ περιορισμοῦ, εἰς ὃν ὀφείλουσιν αἱ γυναῖκες νὰ ὑποβάλλωσιν ἑαυτάς, ὥσπερ οἱ Ἀθηναῖοι τῶν καλῶν χρόνων· διότι αὕτη θεωρεῖ ὡς δεδικαιολογημένας ἀφορμὰς τῆς

ἐξόδου τῆς γυναικὸς οὐ μόνον τὰς δημοτελεῖς θυσίας πρὸς τοὺς πολιούχους θεούς, ἵνα μετάσχῃ τούτων ὑπὲρ ἑαυτῆς καὶ τοῦ ἀνδρὸς καὶ τοῦ παντὸς οἴκου, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀγορὰν πραγμάτων καὶ τὰς θεωρίας, συνίστησι δὲ μόνον, ὅπως ἡ ἔξοδος γίνηται ἐν ἡμέρᾳ πληθούσης ἀγορᾶς, καὶ νὰ χειραγωγῆται ἡ γυνὴ εὐκόσμως ὑπὸ μιᾶς ἢ κατὰ τὸ πλεῖστον ὑπὸ δύο θεραπαινῶν. Λίαν ἀξιοσημείωτος εἶναι καὶ ἡ τοὺς νόμους τοῦ Σόλωνος ὑπομιμνήσκουσα γνώμη αὐτῆς, ὅτι ἡ εὐνομουμένη πόλις, ὅπως διασώζῃ τὸ αἴσθημα τῆς ἰσότητος μεταξὺ τῶν πολιτῶν αὐτῆς, ὀφείλει νὰ ἀπαγορεύῃ ταῖς γυναιξὶ τὸν πολυτελῆ καλλωπισμόν, ἀποδιώκουσα καὶ αὐτοὺς τοὺς τεχνίτας τοὺς ἐργαζομένους τὰ εἴδη τῆς πολυτελείας. Συγγενὴς πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην εἶναι ἡ γνώμη τῆς Περικτιόνης (Στοβ. 85, 19), ὅτι ἡ γυνὴ ὀφείλει νὰ ἐπιδιώκῃ ἁρμονίαν πλήρη φρονήσεώς τε καὶ σωφροσύνης· ἐν τοῖς περαιτέρω διδάγμασιν αὐτῆς περὶ τῆς συζυγικῆς σχέσεως παρεμβάλλεται καὶ ἐμβριθής τις ἀποτροπὴ ἀπὸ τοῦ καλλωπισμοῦ τοιαύτη, οἵα ἀπαντᾷ καὶ ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ συγγράμματος τοῦ Νικοστράτου Περὶ γάμου (Στοβ. 74, 62-63). Ἐκ τοῦ αὐτοῦ θεωρητικοῦ συστήματος πηγάζει καὶ ἡ ὑπὸ Στοβαίου (74, 32) διατηρηθεῖσα γνώμη τῆς Πυθαγορείου Θεανοῦς, ἥτις ἐρωτηθεῖσα πῶς ἔνδοξος ἔσται, ἔφη·

ἱστὸν ἐποιχομένη καὶ ἐμὸν λέχος ἀντιόωσα

(Ἰλ. 1, 31). Ἀλλ' ὅμως ὑπῆρχε καί τις ἠθικὸς φιλόσοφος, ὅστις δὲν συνεμερίζετο τὴν κοινὴν γνώμην τῆς ἀρχαιότητος περὶ τῶν τεθειμένων τῷ γυναικείῳ φύλῳ φραγμῶν. Οὗτος εἶναι ὁ Πλούταρχος, οὗ τὸ σύγγραμα «Γυναικῶν ἀρεταὶ» πρόδηλον ἔχει σκοπὸν νὰ ἀνατρέψῃ τὴν γνωστὴν ῥῆσιν τοῦ Περικλέους ἐν τῷ ἐπιταφίῳ καὶ δι' ἱστορικῶν παραδειγμάτων νἀποδείξῃ, ὅτι καὶ αἱ γυναῖκες εἶναι ἱκαναὶ νὰ περιποιήσωσιν ἑαυταῖς δι' ἐξόχων κατορθωμάτων μεγάλην δόξαν, χωρὶς νὰ πράττωσιν οὕτως οὐδὲν πρὸς τὴν φύσιν αὐτῶν ἀντιβαῖνον. Ἐν τῷ προοιμίῳ ἀποφαίνεται, ὅτι «ἄριστα ἔχει ὁ Ῥωμαίων νόμος, ὥσπερ ἀνδράσι, καὶ γυναιξὶ δη-

μοσίᾳ μετὰ τὴν τελευτὴν τοὺς προσήκοντας ἀποδιδοὺς ἐπαίνους»· τῷ ὄντι ἡ διαφορὰ αὕτη πολὺ χαρακτηρίζει καὶ τῶν λαῶν τὰ φρονήματα καὶ τῶν χρόνων ἐν μέρει [24]).

Καὶ ὅπου τὸ ἄτομον ὡς τοιοῦτον εἶχέ τινα σημασίαν, ὡς ἐν Ἀθήναις ἰδίως, ὁ κύκλος ἐν τούτοις τῶν ἐνταῦθα ἀναγομένων καθηκόντων δὲν ἦτο ἀκόμη τέλειος· τοὐναντίον οὐσιῶδες καθῆκον ἦν καὶ ἡ μέριμνα περὶ ἁρμονικῆς τοῦ ἰδίου προσώπου ἀναπτύξεως συμφώνως πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν φύσιν. Τοιαύτην πλήρη μόρφωσιν τοῦ ἀτόμου ὥρισεν ὁ Περικλῆς ὡς ἰδεῶδες τοῦ βίου τῶν Ἀθηναίων ὁρμώμενος ἐκ τῆς γνώμης, ὅτι ἡ ἰσότης πάντων ἐν τῇ πολιτείᾳ ἔχει ὡς προϋπόθεσιν τὴν ἐξύψωσιν τοῦ φρονήματος παντὸς πολίτου· διὰ τοῦτο ἐκόσμησε τὰς Ἀθήνας διὰ τῶν λαμπροτάτων θεαμάτων, διὰ τοῦτο παρέσχε διὰ τοῦ περὶ θεωρικῶν νόμου καὶ εἰς τὸν πενέστερον πολίτην εὐκαιρίαν νὰ ἀρύηται τὴν πνευματικὴν αὐτοῦ τροφὴν ἐκ τῶν μεγαλοπρεπῶν ἔργων τῆς δραματικῆς ποιήσεως. Διὰ τοῦτο τοσοῦτον χαρακτηριστικοὶ αὐτοῦ τε καὶ τῶν Ἀθηνῶν εἰσιν οἱ λόγοι, δι' ὧν ἐν τῷ ἐπιταφίῳ παρὰ Θουκυδίδῃ (2, 41, 1) περαίνει τὰ περὶ τοῦ πνεύματος τῶν συμπολιτῶν αὐτοῦ εἰρημένα· «Ξυνελών τε λέγω τήν τε πᾶσαν πόλιν τῆς Ἑλλάδος παίδευσιν εἶναι καὶ καθ' ἕκαστον δοκεῖν ἄν μοι τὸν αὐτὸν ἄνδρα παρ' ἡμῶν ἐπὶ πλεῖστ' ἂν εἴδη καὶ μετὰ χαρίτων μάλιστ' ἂν εὐτραπέλως τὸ σῶμα αὔταρκες παρέχεσθαι». Ὅτι ἡ ὀνομασία «καλὸς κἀγαθὸς» ἑρμηνεύει κατὰ τρόπον εὐνόητον τοῖς Ἕλλησι τὴν ἐν τοῖς λόγοις ἐκείνοις περιεχομένην ἀξίωσιν, ἐξετέθη ἀλλαχοῦ ἀκριβέστερον (τ. 1, σ. 405-411). Εἶναι ἀληθὲς ὅτι κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοῦτο τὸ ἐν εὐγενεστάτῃ ἐννοίᾳ δημοκρατικὸν ἰδεῶδες, καὶ μάλιστα κατὰ πάντα τὰ φαινόμενα ἐν ὀλιγαρχικοῖς κατ' ἐξοχὴν κύκλοις, ἀνεστηλοῦτο ἕτερόν τι, ὅπερ ἔτεινεν εἰς μείζονα περιορισμὸν τοῦ ἀνθρώπου εἰς τὰ τῇ θέσει καὶ τῇ φύσει αὐτοῦ πρέποντα καὶ ἡρμηνεύετο διὰ τῆς παροιμιώδους καταστάσης φράσεως «τὰ ἑαυτοῦ πράττειν». Ὥσπερ ὁ ὀλιγαρχικὸς Εὔανδρος, καθ' οὗ ἐγράφη ὁ εἰκοστὸς ἕκτος λόγος τοῦ Λυσίου (ὅρ. § 3), οὕτω

καὶ ὁ ὀλιγαρχικὸς ἐπίσης Κριτίας εἶχεν, ὡς δεικνύουσιν οἱ λόγοι αὐτοῦ ἐν τῷ Χαρμίδῃ τοῦ Πλάτωνος (161-163), ἰδιαιτέραν στοργὴν πρὸς τὸ ἀξίωμα τοῦτο, καὶ ὁ Κρίτων ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 9, 1) θρηνεῖ, ὅτι «χαλεπὸν ὁ βίος Ἀθήνησιν εἴη ἀνδρὶ βουλομένῳ τὰ ἑαυτοῦ πράττειν». Καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων ἀπαιτεῖ παρ' ἑκάστου τῶν τριῶν γενῶν τῆς πολιτείας αὐτοῦ «πράττειν τὰ ἑαυτοῦ καὶ μὴ πολυπραγμονεῖν» (Πολ. 4, 433 a. d. 441 e)· ἐν δὲ τῷ πρώτῳ Ἀλκιβιάδῃ (127) μνημονεύεται ὡς ἔκφρασις φυσικῆς τινος καὶ οἱονεὶ οἴκοθεν δήλης τάξεως τοῦ βίου· ὕστερον μετήνεγκεν αὐτὸ ὁ Χρύσιππος εἰς τὸν βίον τοῦ σοφοῦ, λέγων ὅτι ὁ φρόνιμος καὶ ἀπράγμων ἐστὶ καὶ ὀλιγοπράγμων καὶ τὰ αὑτοῦ πράττει (Πλούτ. Ἠθ. 1043 a) [25]. Τοῦτο ἔχει μεμακρυσμένην τινὰ συγγένειαν πρὸς τὴν σημερινὴν ἔννοιαν τοῦ ἔργου, ἐν ᾧ ἐκλήθη ἕκαστος, τὴν περιλαμβάνουσαν καὶ ὁρίζουσαν πᾶσαν τοῦ ἀνθρώπου τὴν ὕπαρξιν, ὑπομιμνήσκει δ' ἡμᾶς τὸ λόγιον τοῦ Göthe (Dichtung und Wahrheit B. 12), ὅτι «ἐν εἰρήνῃ ἡ φιλοπατρία ἔγκειται κυρίως ἐν τούτῳ μόνον, νὰ σαρώνῃ ἕκαστος τὰ πρὸ τῆς θύρας αὑτοῦ, νὰ ἐπιμελῆται τοῦ οἰκείου ἔργου, νὰ μανθάνῃ δὲ καὶ τὸ μάθημα αὑτοῦ, ὅπως τὰ ἐν τῷ οἴκῳ εὖ ἔχωσιν».

Ἀλλὰ καθόλου ἡ τελεία ἐκείνη ἀνάπτυξις τῶν δυνάμεων, ἣν ὁ Περικλῆς ἐξυμνεῖ ἐν τοῖς Ἀθηναίοις, ἦτο τοὐλάχιστον ἐν πάσαις ταῖς μᾶλλον ἀνεπτυγμέναις χώραις τῆς Ἑλλάδος ὁ σκοπὸς σπουδῆς, ἣν πάντως ἐθεώρουν ὡς δεδικαιολογημένην. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἐν μέρει ὁ ἔπαινος ὁ ἀπονεμόμενος εἰς ἐκεῖνον, ὅστις λυπεῖται διὰ τὴν στέρησιν προτερήματος, ὃ ἄλλοι ἔχουσιν. Καὶ ἡμεῖς λέγομεν ἐνίοτε, ὅτι φθονοῦμέν τινα διὰ ταύτην ἢ ἐκείνην τὴν ἰδιότητα, χωρὶς νὰ θέλωμεν νὰ εἴπωμεν κακὸν τοῦτο λέγοντες· ἀλλ' ἡ ἔκφρασις ἡμῶν καταμηνύει τὴν ἔλλειψιν τῆς αἰσθήσεως τῆς μεγάλης διαφορᾶς μεταξὺ τῆς λύπης, ἣν διεγείρει ἡ ἔλλειψις τοῦ προτερήματος παρ' ἡμῖν αὐτοῖς, καὶ ἐκείνης, ἣν γεννᾷ ἡ ὕπαρξις αὐτοῦ παρὰ τῷ ἄλλῳ. Οἱ Ἕλληνες ἐγνώριζον, ὅτι μόνον ἡ τελευταία λύπη εἶναι ἀληθῶς φθόνος καὶ ἀξία ψόγου, καὶ κατ' ἀν-

τίθεσιν πρὸς ταύτην ὠνόμαζον τὴν πρώτην ζῆλον, καίπερ μὴ ἐπιλανθανόμενοι τῆς συνδεούσης αὐτὰς συγγενείας. Ὅτι ὁ ζῆλος εὐκολώτατα μεταπίπτει εἰς φθόνον, ὑποδεικνύεται σαφέστατα ἐν τῷ Μενεξένῳ (242 a)· ἐν ἄλλοις δὲ πλατωνικοῖς διαλόγοις, ὧν ἡ γνησιότης εἶναι ἧττον ἀμφισβητήσιμος, ἐν τῷ Φιλήβῳ (47 e) καὶ ἐν τοῖς Νόμοις (3, 679 c), ὀνομάζονται μάλιστα ὁμοῦ ἀμφότερα ἐπὶ ἐννοίας ψεκτικῆς [26])· καὶ ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Δημοκρίτου (20) θεωρεῖται ὡς εὐτυχὲς ἐπακολούθημα τῆς αὐταρκείας, ὅτι ἀπαλλάσσει τὸν ἄνθρωπον ἀπό τε τοῦ ζήλου καὶ τοῦ φθόνου καὶ τῶν ἐχθρικῶν διαθέσεων. Ἀλλ' ὁ αὐτὸς Δημόκριτος λέγει ἀλλαχοῦ (ἀπ. 148), ὅτι « ἡ τῶν ἀγαθῶν ἔρις ὠφελεῖ τὸν ζηλοῦντα, μὴ βλάπτουσα τὸν ζηλούμενον », ἔτι δὲ σαφέστερον διαλευκαίνει ὁ Ἀριστοτέλης τὴν ἰδιάζουσαν σημασίαν τοῦ ψυχικοῦ τούτου πάθους ἐν τῷ δευτέρῳ βιβλίῳ τῆς Ῥητορικῆς. Διότι ἀποφαίνεται ἐν αὐτῷ, ὅτι οἱ ἄνθρωποι φιλοῦσι πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ἐκείνους, « ὑφ' ὧν ζηλοῦσθαι βούλονται καὶ μὴ φθονεῖσθαι » (1381 b 21), κατωτέρω δὲ ἐν ἰδίῳ κεφαλαίῳ ὁρίζεται ὁ Ἀριστοτέλης τὸν ζῆλον, ὅτι « λύπη τίς ἐστιν ἐπὶ φαινομένῃ παρουσίᾳ ἀγαθῶν ἐντίμων καὶ ἐνδεχομένων αὐτῷ λαβεῖν περὶ τοὺς ὁμοίους τῇ φύσει, οὐχ ὅτι ἄλλῳ, ἀλλ' ὅτι οὐχὶ καὶ αὐτῷ ἐστιν », ἔντιμα δὲ ἀγαθὰ καὶ ζηλωτὰ ἄρα εἶναι πλοῦτος καὶ πολυφιλία καὶ ἀρχαί, αἱ ἀρεταὶ καὶ ὅσα τοῖς ἄλλοις ὠφέλιμα καὶ εὐεργετικά, κάλλος καὶ ὑγεία, ἀνδρεία καὶ σοφία [27]).

Ὅτι αἱ ἄρτι ὀνομασθεῖσαι σωματικαὶ ἀρεταὶ δὲν ἐθεωροῦντο παρὰ τοῖς Ἕλλησι κατώτεραι τῶν πνευματικῶν, τοῦτο ἀκολουθεῖ ἐκ τῆς καθολικῆς τοῦ ἔθνους θεωρίας, ἥτις ἐκδηλοῦται ὁλοσχερῶς καὶ ἐν τῇ ἐπιβαλλομένῃ εἰς τὸ ἄτομον παιδεύσει. Διότι ἐν ταύτῃ μέγα σημαίνει ἡ ἀνάπτυξις τῆς εὐκινησίας καὶ δυνάμεως τῶν μυῶν διὰ τῆς γυμναστικῆς, πόσον δὲ σπουδαία ὑπελαμβάνετο ἡ μέριμνα περὶ τῆς ὑγείας, καταφαίνεται πανταχοῦ· καὶ ἠρίθμουν δὲ αὐτὴν σὺν τοῖς χρήμασιν ἐν τοῖς ἐξοχωτάτοις συστατικοῖς τῆς εὐδαιμονίας. Τὸ ἐν τῷ ναῷ τοῦ Δηλίου Ἀπόλλωνος

ἐπίγραμμα, ὅπερ ὡς τὸ ἀρχαιότατον δοκίμιον ἠθικῶν συνωνύμων ἔχει ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα (ὅρ. τ. 1, σ. 416), ὀνομάζει κάλλιστον μὲν τὸ δικαιότατον, λῷστον δὲ τὸ ὑγιαίνειν καὶ ἥδιστον τὸ τυχεῖν οὗ τις ἐρᾷ, ἔν τινι δὲ πολλάκις μνημονευθέντι σκολίῳ (ὅρ. ἀν. σ. 488) λέγεται, ὅτι «ὑγιαίνειν ἄριστον παντὶ θνητῷ». Τὸ νὰ εἶναί τις ἄνοσος, ἀπαθὴς κακῶν, εὔπαις, εὐειδὴς εἶναι κατὰ τὸν Σόλωνα (Ἡρ. 1, 32) οὐσιώδη συστατικὰ τῆς εὐδαιμονίας. Ἐν τῷ Μείζονι Ἱππίᾳ (291 d) ἀποφαίνεται ὁ σοφιστής, οὗ τὸ ὄνομα φέρει ὁ διάλογος, ὅτι «ἀεὶ καὶ παντὶ καὶ πανταχοῦ κάλλιστόν ἐστιν ἀνδρί, πλουτοῦντι, ὑγιαίνοντι, τιμωμένῳ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ἀφικομένῳ εἰς γῆρας, τοὺς αὐτοῦ γονέας τελευτήσαντας καλῶς περιστείλαντι, ὑπὸ τῶν αὐτοῦ ἐκγόνων καλῶς καὶ μεγαλοπρεπῶς ταφῆναι». Ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος (11,8) ὁ Ἰσχόμαχος λέγει, ὅτι θεραπεύων τοὺς θεοὺς «πειρᾶται ποιεῖν ὡς ἂν θέμις ᾖ αὐτῷ εὐχομένῳ καὶ ὑγιείας τυγχάνειν καὶ ῥώμης σώματος καὶ τιμῆς ἐν πόλει καὶ εὐνοίας ἐν φίλοις καὶ ἐν πολέμῳ καλῆς σωτηρίας καὶ πλούτου καλῶς αὐξομένου». Ὁ Ἰσαῖος ἐν τῷ λόγῳ Περὶ τοῦ Κίρωνος κλήρου (16) διηγεῖται, ὅτι ὁ τετελευτηκὼς Κίρων θύων τῷ Διὶ τῷ Κτησίῳ ηὔχετο διδόναι τοῖς ἐγγόνοις ὑγίειαν καὶ κτῆσιν ἀγαθήν. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1360 b 19-23) ὀνομάζει ὡς μέρη τῆς εὐδαιμονίας «εὐγένειαν, πολυφιλίαν, χρηστοφιλίαν, πλοῦτον, εὐτεκνίαν, πολυτεκνίαν, εὐγηρίαν, ἔτι τὰς τοῦ σώματος ἀρετάς, οἷον ὑγίειαν, κάλλος, ἰσχύν, μέγεθος, δύναμιν ἀγωνιστικήν». Πρόδηλον ὅτι ἔδει νὰ λαμβάνηται πρόνοια περὶ τῆς διατηρήσεως τῶν σπουδαίων τούτων ἀγαθῶν, ἐξόχως τῆς ὑγείας, πρὸς τοῦτο δὲ ἐσκόπει οὐ μόνον ἡ γυμναστική, ἀλλὰ σχετικῶς πρωΐμως προῆλθεν εἰς τὸ φῶς καί τις θεωρία τῆς διαιτητικῆς, καὶ μάλιστα ἀνεπτύχθη ὑπὸ τοῦ Ἡροδίκου μέχρι ὑπερβολῆς, ἣν ψέγει ὁ Πλάτων (Πολ. 3, 405c-408b) [28]. Ἀλλ' ὅμως δὲν ἦτο τοσοῦτον ἀναγκαῖον νὰ διατελῇ τις ὑπὸ τὸ κράτος τοιούτων θεωριῶν, ὅπως λαμβάνῃ τὴν προσήκουσαν περὶ τούτων ἐπιμέλειαν· ὁ Σωκράτης ἤδη κατὰ

τὸν Ξενοφῶντα ('Απομν. 4, 7, 9) παρήνει πάντας τοὺς συνόντας αὐτῷ πρὸς τοῦτο, ὁ δὲ 'Ισχόμαχος παρὰ τῷ αὐτῷ συγγραφεῖ (Οἰκον. 11, 12-18) διηγεῖται διὰ μακρῶν, πῶς ἡ περὶ τῆς σωματικῆς εὐεξίας φροντὶς ῥυθμίζει τὰ δεῖπνα, τὰς ἱππασίας καὶ τοὺς περιπάτους καὶ ἐν γένει πᾶσαν αὐτοῦ τὴν δίαιταν.

Τί ἐπεδιώκετο διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν πνευματικῶν δυνάμεων, δεικνύει ἡ μεγάλη ἀνάπτυξις τοῦ καλλιτεχνικοῦ αἰσθήματος, ἥτις παρατηρεῖται κατ' ἐξοχὴν μὲν ἐν 'Αθήναις, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ εἶναι πολὺ αἰσθητή. Ὅθεν οὐδὲν θαυμαστόν, ἂν ἡ ἀπειροκαλία, ὡς δεικνύουσι δύο χωρία ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (3, 403 c. 405 b) καὶ ἡ ἐπὶ ταύτῃ ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους κατὰ τοῦ 'Ανδροτίωνος γινομένη μομφὴ (22, 75), ἐφαίνετο τοῖς 'Αθηναίοις σχεδὸν ὡς ἠθικὸν ἁμάρτημα [29]), καὶ ἂν οἱ Βοιωτοί, οἵτινες ἐφημίζοντο ὡς ἀπειρόκαλοι, εἶχον διὰ τοῦτο πολὺ κακὴν ὑπόληψιν, ὅπερ ἐκφράζει καὶ ἡ παροιμία «ὗς Βοιωτία» [30]). Πρὸς τούτοις εἰς τὴν κανονικὴν ἀνάπτυξιν τῆς ψυχῆς ἐθεωρεῖτο ἡ περὶ τὴν μουσικὴν ἀσχολία ἐν τῇ νεότητι ἐπίσης ἀναγκαία, ὥσπερ εἰς τὴν τοῦ σώματος ἡ ἄσκησις ἐν τῇ γυμναστικῇ, καὶ διὰ τοῦτο ἀμφότεραι ὑπό τε τοῦ 'Αριστοφάνους (Βατρ. 729) καὶ τοῦ Πλάτωνος θεωροῦνται ὡς ἔχουσαι στενωτάτην κατὰ τοῦτο σχέσιν πρὸς ἀλλήλας. Διότι ὁ εὐαίσθητος Ἕλλην ἀπέδιδεν εἰς τὴν μουσικὴν οὐ μόνον βαθέως εἰσδύνουσαν εἰς τὴν ψυχὴν ἐνέργειαν, ἀλλὰ καὶ πολλαχῶς μεταβάλλουσαν αὐτήν. Ὁ Τέρπανδρος λέγεται ὅτι διὰ τῶν μελῳδιῶν αὐτοῦ κατέλυσέ ποτε στάσιν γενομένην παρὰ Λακεδαιμονίοις, ὁ δὲ Πυθαγόρας διὰ σοβαροῦ μέλους ἀνεχαίτισε κούφους τινὰς νεανίας τοῦ νὰ ἐπιτεθῶσιν ἐναντίον οἰκίας κοσμίου, καὶ ὁ Πυθαγόρειος Κλεινίας, «εἴ ποτε συνέβαινε χαλεπαίνειν αὐτὸν δι' ὀργήν, ἀναλαμβάνων τὴν λύραν ἐκιθάριζεν», πρὸς δὲ τοὺς πυνθανομένους τὴν αἰτίαν ἀπεκρίνετο ἐμμελῶς ὅτι πραΰνεται (Πλούτ. 'Ηθ. 1146 b. Quinct. 1, 10, 32. Αἰλ. 'Ι. Π. 14, 23. 'Αθήν. 14, 623 f)· πάντα ταῦτα τὰ διηγήματα διερμηνεύουσι τὴν αὐτὴν ὑπὸ πάντων ὁμολογουμένην ἀρχήν, καὶ οὐδὲν ἄλλο ἢ φυσικὴ ἀκολου-

θία ταύτης εἶναι, ὅτι περὶ πλείστου ἐποιοῦντο τὴν ἐπίδρασιν τῆς μουσικῆς ἐπὶ τῆς παιδικῆς ἡλικίας. Διὰ τοῦτο ὁ Πλάτων λέγει ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (401 d) ἐντελῶς συμφωνῶν πρὸς τὰς βάσεις τῆς πράξεως τοῦ ἔθνους, ὅτι «μάλιστα καταδύεται εἰς τὸ ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὅ τε ῥυθμὸς καὶ ἁρμονία, καὶ ἐρρωμενέστατα ἅπτεται αὐτῆς, φέροντα τὴν εὐσχημοσύνην, καὶ ποιεῖ εὐσχήμονα, ἐάν τις ὀρθῶς τραφῇ, εἰ δὲ μή, τοὐναντίον»· οὐχ ἧττον ὁ Ἀριστοτέλης, ἐρευνῶν ἐν τοῖς τρισὶ τελευταίοις κεφαλαίοις τοῦ ὀγδόου βιβλίου τῶν Πολιτικῶν τὰς διαφόρους χρήσεις τῆς μουσικῆς, διακρίνει ἐν αὐταῖς μάλιστα τὴν παιδαγωγικήν [31]). Ἐν σχέσει πρὸς ταῦτα ἡ σύμμετρος καὶ ἀμοιβαία ἐπίδρασις γνώσεως καὶ πρακτικῆς δυνάμεως ἐθεωρεῖτο ὡς σκοπὸς σφόδρα μὲν ἐπιθυμητός, πλὴν δυσέφικτος, διότι ἐν συνόλῳ ἐκράτει ἡ γνώμη, ὅτι ταῦτα συνήθως διατελοῦσιν ἐν ἀντιστρόφῳ σχέσει πρὸς ἄλληλα. Ὁ Ἀριστοτέλης λέγει ἐν τοῖς Πολιτικοῖς (7, 7), ὅτι «τὰ μὲν ἐν τοῖς ψυχροῖς τόποις ἔθνη καὶ τὰ περὶ τὴν Εὐρώπην θυμοῦ μέν ἐστι πλήρη, διανοίας δὲ ἐνδεέστερα καὶ τέχνης, τὰ δὲ περὶ τὴν Ἀσίαν διανοητικὰ μὲν καὶ τεχνικὰ τὴν ψυχήν, ἄθυμα δέ, τὸ δὲ τῶν Ἑλλήνων γένος, ὥσπερ μεσεύει κατὰ τοὺς τόπους, οὕτως ἀμφοῖν μετέχει· καὶ γὰρ ἔνθυμον καὶ διανοητικόν ἐστιν»· ἀλλὰ πρόδρομος τρόπον τινὰ τῆς ἰδέας ταύτης ἐγένετο ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου, ὅστις δι' ὅμοια πλεονεκτήματα ἐγκωμιάζει τοὺς Ἀθηναίους, τοὺς κατ' ἐξοχὴν Ἕλληνας (2, 40). Ὁ Περικλῆς ὑποδεικνύων τοὺς κινδύνους, οὓς συνεπάγεται ἡ ὑπερβολικὴ ἀφοσίωσις εἰς τὰ πνευματικὰ συμφέροντα, λέγει· «φιλοκαλοῦμεν γὰρ μετ' εὐτελείας καὶ φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας»· καὶ κατωτέρω συνάπτει τὴν θεωρίαν τήνδε· «διαφερόντως γὰρ δὴ καὶ τόδε ἔχομεν ὥστε τολμᾶν τε οἱ αὐτοὶ μάλιστα καὶ περὶ ὧν ἐπιχειρήσομεν ἐκλογίζεσθαι· ὃ τοῖς ἄλλοις, ἀμαθία μὲν θράσος, λογισμὸς δὲ ὄκνον φέρει. Κράτιστοι δ' ἂν τὴν ψυχὴν δικαίως κριθεῖεν οἱ τά τε δεινὰ καὶ ἡδέα σαφέστατα γιγνώσκοντες καὶ διὰ ταῦτα μὴ ἀποτρεπόμενοι ἐκ τῶν κινδύνων». Ἐξ αὐτοῦ τούτου

κατανοεῖται ἡ κατὰ τοὺς χρόνους τοὺς πρὸ τοῦ Μεγάλου Ἀλεξάνδρου ἐπικρατοῦσα σχετικὴ καταφρόνησις τῶν ἐπιστημῶν, αἵτινες ἐν συνόλῳ ἐθεωροῦντο μόνον ὡς ἐπιτήδειον παιδαγωγικὸν μέσον τῶν ὡριμωτέρων νέων, οὐχὶ δὲ καὶ ὡς ἔργον ἄξιον τῶν ἐλευθέρων ἀνδρῶν. Περὶ τῆς ἐξαπλώσεως τῆς γνώμης ταύτης ἀψευδεῖς μάρτυρες εἶναι ὁ Ἰσοκράτης καὶ ὁ ἐν τῷ Γοργίᾳ τοῦ Πλάτωνος ἐμφανιζόμενος Καλλικλῆς. Ὁ μὲν Ἰσοκράτης ἀναπτύσσει ἔν τε τῷ Παναθηναϊκῷ (26-29) καὶ ἐν τῷ λόγῳ Περὶ ἀντιδόσεως (261-269), ὅτι ἡ διατριβὴ περὶ τὴν γεωμετρίαν, ἀστρονομίαν καὶ τοὺς διαλόγους τοὺς ἐριστικοὺς καλουμένους εἶναι ὠφελιμωτάτη καὶ μάλιστα πρέπουσα τοῖς νέοις, οὐ μόνον διότι ὀξύνει τὸν νοῦν, ἀλλὰ καὶ διότι ἀποτρέπει αὐτοὺς πολλῶν ἁμαρτημάτων· ἀλλὰ τοῖς πρεσβυτέροις καὶ τοῖς εἰς ἄνδρας δεδοκιμασμένοις αἱ μελέται αὗται οὐκέτι ἁρμόττουσιν· «ὁρῶ γάρ, λέγει, ἐνίους τῶν ἐπὶ τοῖς μαθήμασι τούτοις οὕτως ἀπηκριβωμένων ὥστε καὶ τοὺς ἄλλους διδάσκειν, οὔτ' εὐκαίρως ταῖς ἐπιστήμαις αἷς ἔχουσι χρωμένους, ἔν τε ταῖς ἄλλαις πραγματείαις ταῖς περὶ τὸν βίον ἀφρονεστέρους ὄντας τῶν μαθητῶν»· ἔτι δριμύτερον ἀποφαίνεται ὁ Καλλικλῆς περὶ τῆς φιλοσοφίας καθόλου (Γοργ. 484 c 486 d) [32]). Ὁ Εὐριπίδης προφανῶς ἤκουσε πολλάκις τοιαύτας κρίσεις καὶ θρηνολογεῖ περὶ τούτου διὰ στόματος τῆς Μηδείας (294-301). Καὶ τὰ σκώμματα, ἅτινα ἔβαλλον τὸν Σωκράτη ἕνεκα τῶν δῆθεν μετεωρολογικῶν αὐτοῦ φροντισμάτων καὶ ὧν ἐγένετο μὲν ὄργανον ὁ Ἀριστοφάνης ἐν ταῖς Νεφέλαις, ὑπαινίσσεται δ' αὐτὰ καὶ αὐτὸς ὁ Σωκράτης ἐν τῷ οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος (11, 3) λέγων, ὅτι «ἀνήρ ἐστιν, ὃς ἀδολεσχεῖν τε δοκεῖ καὶ ἀερομετρεῖν», ἐπήγαζον ἐκ δοξασιῶν συγγενῶν πρὸς τὰς εἰρημένας. Ἐὰν μάλιστα ὁ Ξενοφῶν ὀρθῶς διδάσκῃ ἡμᾶς περὶ τῶν ἀρχῶν τοῦ ἑαυτοῦ διδασκάλου ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασιν (1, 1, 11. 4, 7), οὐδ' ὁ Σωκράτης εἶχε γνώμην διάφορον τῆς τῶν σκωπτόντων αὐτόν, διότι «ἐδίδασκε μέχρι ὅτου δέοι ἔμπειρον εἶναι ἑκάστου πράγματος τὸν ὀρθῶς πεπαιδευμένον· ὅλως δὲ τῶν οὐρανίων, ᾗ ἕκαστα ὁ θεὸς

μηχανᾶται, ἀπέτρεπεν· οὔτε γὰρ εὑρετὰ ἀνθρώποις αὐτὰ ἐνόμιζεν εἶναι οὔτε χαρίζεσθαι θεοῖς ἂν ἡγεῖτο τὸν ζητοῦντα ἃ ἐκεῖνοι σαφηνίσαι οὐκ ἐβουλήθησαν». Ἐν πᾶσι τούτοις συνέπραττε καὶ τὸ περιστατικόν, ὅτι ἐκείνη ἡ πολλάκις λεπτολόγος φαινομένη ἀκριβολογία περὶ τὴν ἑρμηνείαν τῶν νοημάτων, ἧς ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα μεγάλην ἔχει χρείαν, προσέβαλλε τὴν καλλιαισθησίαν τῶν Ἑλλήνων· τὸ αἴσθημα τοῦτο ἐκφράζει ζωηρῶς ἐν τῷ Θεαιτήτῳ (184 c) ὁ Πλάτων, τούτῳ δ' ἑπόμενος καὶ ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Μετὰ τὰ φυσικὰ (995 a 8-12). Ἡ ἑλληνικὴ φιλοσοφία, ἀφοῦ ἐγένετο δύναμις τοῦ βίου ἀνεγνωρισμένη, ἐπέβαλλεν ἑαυτῇ τὴν ἀξίωσιν νὰ συντελῇ εἰς τὴν βελτίωσιν τῶν ἀνθρωπίνων πράξεων καὶ τῶν πολιτικῶν θεσμῶν· ἡ σπουδὴ αὕτη ἄρχεται ἤδη πραγματικῶς ἀπὸ τοῦ Σωκράτους καὶ Πλάτωνος, κατά τινα ἔννοιαν μάλιστα ἀπὸ τοῦ Πρωταγόρου (ὅρ. Πλάτ. Πρωτ. 318 θ). Ἀλλ' εἶναι πολὺ ἀξιοσημείωτον, ὅτι οἱ ἀρχαιότεροι Ἕλληνες, ὅπως ἑρμηνεύσωσι διὰ μυθικῶν πλασμάτων τὴν ἀντίθεσιν τοῦ πρακτικοῦ καὶ θεωρητικοῦ βίου, ἀντέταξαν τῷ κυνηγῷ Ζήθῳ τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Ἀμφίονα τὸν εἰς τὰς Μούσας παραδεδομένον· τοῦ παραδείγματος τούτου καὶ ὁ Καλλικλῆς ποιεῖται χρῆσιν ἐν τῷ μνημονευθέντι χωρίῳ, διότι τὴν δεδικαιολογημένην πρὸς ἐκεῖνον ἀντίθεσιν ἀποτελεῖ οὐχὶ ὁ φιλόσοφος, ἀλλ' ὁ θεόπνευστος ποιητὴς καὶ μουσικός [33]).

Ὅσῳ μᾶλλον ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τὸ ἠθικὸν αὐτῆς μέρος ἐγίνετο τὸ κυριώτατον, τοσούτῳ μᾶλλον ὑπεβάλλοντο εἰς ἀκριβῆ ἔρευναν τὰ μέσα, ἅτινα ἐθεωροῦντο ἐπιτήδεια νὰ προαγάγωσι τὴν ἀγωγὴν τοῦ ἀτόμου εἰς τὴν ἀρετήν. Δι' ἡμᾶς σαφέστατα ἑρμηνεύεται τοῦτο ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου «Πῶς ἄν τις αἴσθοιτο ἑαυτοῦ προκόπτοντος ἐπ' ἀρετῇ» καὶ ἐν ταῖς λεπτομερεστάταις περὶ τούτου συμβουλαῖς ταῖς ἐν αὐτῷ διδομέναις· ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ ἐκδηλοῦται πολυειδῶς καὶ πολυτρόπως. Ἀφοῦ ἀπενεμήθη εἰς τὴν ἠθικὴν μόρφωσιν τοῦ ἀνθρώπου ἡ πρωτίστη ἀξία καὶ σπουδαιότης, ὑπεχώρησε φυσικῶς ἡ ἰδέα τῆς παντελοῦς ἀναπτύ-

ξεως πασῶν τῶν φυσικῶν δυνάμεων, ἥτις ὑπῆρξε τὸ ἰδεῶδες τῶν χρόνων τῆς ἀκμῆς τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ὑπερίσχυσε κατὰ πολὺ ἡ ἀρχὴ ἐκείνη, ἣν τότε ἠσπάζετο ὁ Κριτίας καὶ οἱ ὁμόφρονες αὐτοῦ (ὅρ. σ. 554). Διότι οὐδόλως τυχαῖον εἶναι, ὅτι ὁ στωϊκὸς Χρύσιππος συνέταξεν ἴδιον σύγγραμμα Περὶ βίων, ἤτοι περὶ ἐπιτηδευμάτων (Πλούτ. Ἠθ. 1043 a-c) καὶ ὅτι ὁ Πλούταρχος, ἀναμφιβόλως ἀρχαιοτέροις φιλοσόφοις ἀκολουθῶν, ἐν δυσὶ χωρίοις τῶν Πολιτικῶν παραγγελμάτων (812 c. 819 b) ἐπιμελῶς λίαν ἐξαίρει τὴν ἀξίαν τῆς διαιρέσεως τῆς ἐργασίας ἐν τῷ πολιτικῷ βίῳ.

Ὅτι οἱ Ἕλληνες ἀείποτε ἐθεώρησαν τὴν ἐπαρκῆ περιουσίαν ὡς ἓν τῶν σπουδαιοτάτων ἀγαθῶν τοῦ βίου καὶ ὅτι τὰ πρὸς τοῦτο ἀναγόμενα καθήκοντα ἅπτονται τῶν διαφορωτάτων βιωτικῶν σχέσεων, ἐξετέθη ἀκριβέστερον ἐν τῷ προηγουμένῳ κεφαλαίῳ· ἀλλὰ τὸ καθῆκον πρὸς δρᾶσιν ἐπιβάλλει τῷ ἀνθρώπῳ οὐχὶ μόνον ἡ ἐν ταῖς πλείσταις τῶν περιπτώσεων ὑπάρχουσα ἀνάγκη τῆς κτήσεως ἢ αὐξήσεως τῶν χρημάτων, ἀλλὰ πρὸ πάντων ὁ ὑπὸ τῆς φύσεως δεδομένος αὐτῷ προορισμός. Ὅτι πᾶς ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἐκπληρώσῃ τοῦτον, ὅτι πάντες οἱ ὑψηλοὶ σκοποὶ τοῦ βίου μόνον διὰ μεγάλων ἀγώνων καὶ πόνων κατορθοῦνται, ἣν παρ᾽ ἅπασι τοῖς Ἕλλησι δόγμα οὐδεμίαν ἐπιτρέπον ἀντίρρησιν, θὰ ἦτο δὲ ἐνταῦθα ὅλως περιττὸν νὰ ἐπαναλάβωμεν τὰς εἰς τοῦτο ἀναφερομένας πολυαρίθμους ῥήσεις Ἑλλήνων συγγραφέων, ἃς ὁ Στοβαῖος ἀπεθησαύρισεν ἐν τῷ εἰκοστῷ ἐνάτῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου· μάλιστα παροιμιώδης ἐξ αὐτῶν κατέστη ὁ στίχος τοῦ Ἐπιχάρμου·

Τῶν πόνων πωλοῦσιν ἡμῖν πάντα τἀγάθ᾽ οἱ θεοί.

Ὅτι καὶ ὁ πλούσιος δὲν ἠδύνατο νὰ ἐκφύγῃ τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην, δεικνύουσιν ἐναργέστατα αἱ ἀξιώσεις, ἃς πανταχοῦ πρὸς αὐτὸν ἡ πολιτεία ἀπέτεινεν· ὡς ἀρχὴν ὑποδεικνύει τοῦτο ὁ Πλάτων ἐπικαλούμενος ῥῆσίν τινα τοῦ Φωκυλίδου ἐν τῷ τρίτῳ βιβλίῳ τῆς Πολιτείας (407 a), ἧς τὸ νόημα εἶναι ὅτι ὁ βίος ἄνευ ἔργου ἐστὶν ἀβίωτος. Ἀλλὰ δὲν ἐθεωρεῖτο πάντοτε πᾶν ἔργον

ἐξ ἴσου πρέπον ἀνδρὶ ἐλευθέρῳ. Ἤδη ἐν τῷ ἀποφθέγματι τοῦ Ἡσιόδου·

Ἔργον δ' οὐδὲν ὄνειδος, ἀεργίη δέ τ' ὄνειδος

(Ἔ. καὶ Ἡ. 311) καταφαίνεται ὁ σκοπὸς τῆς ἀντιλογίας πρὸς τὴν ἐναντίαν γνώμην, ἐν δὲ τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις τῆς Ἑλλάδος ἐπικρατεῖ πολλαχῶς τοιαύτη γνώμη. Ἡ ἔννοια τῆς βαναυσικῆς ἐργασίας, ἥτις κατὰ τὴν ἀρχικὴν τῆς λέξεως σημασίαν ἀναφέρεται κυρίως εἰς τὸν πρὸς πῦρ ἐργαζόμενον τεχνίτην, εἶναι πολὺ χαρακτηριστικὴ τοῦ πράγματος· πόσον μέγα ἦν τὸ ὄνειδος τὸ ὑπὸ τῆς λέξεως ταύτης ἐκφραζόμενον, δεικνύει ὁ Ξενοφῶν (Οἰκον. 4, 2. 6, 5) καὶ ὁ Πλάτων (Πολ. 9, 590c. Νόμ. 5, 741 e) ἐπανειλημμένως [34]). Διὰ τοῦτο ὁ Ἡρόδοτος (2, 167) προβάλλει τὸ ἐρώτημα, μὴ οἱ Ἕλληνες ἔμαθον παρὰ τῶν Αἰγυπτίων νὰ καταφρονῶσι τὰς βαναυσικὰς τέχνας, ἀλλὰ δὲν δύναται νὰ κρίνῃ ἀτρεκέως περὶ τούτου, διότι ὁρᾷ πάντας σχεδὸν τοὺς βαρβάρους ἀτιμοτέρους ἡγουμένους τοὺς τὰς τέχνας μανθάνοντας καὶ τοὺς ἐκγόνους τούτων· ἐν ταύτῃ τῇ εὐκαιρίᾳ μανθάνομεν, ὅτι πάντων τῶν Ἑλλήνων ἥκιστα οἱ Κορίνθιοι ὠνείδιζον τοὺς χειροτέχνας. Ἐν γένει δὲ ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ πλέον ἢ ἔλαττον εὐκόλως παρατηρεῖται διαφορά τις μεταξὺ ἀριστοκρατικῶν καὶ δημοκρατικῶν πολιτειῶν. Εἰς τὸν ἐλεύθερον Σπαρτιάτην, ὅστις μόνον προορισμὸν τοῦ βίου εἶχε τὴν ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος εἰς τὰ πολεμικὰ μόρφωσιν, ἀπηγορεύετο πᾶσα χρηματικὴ τέχνη· ἐν Θεσπιαῖς ἐθεωρεῖτο αἰσχρὸν τὸ μανθάνειν τέχνην· ἐν Θήβαις δὲ ἦν νόμος τὸν δέκα ἐτῶν μὴ ἀπεσχημένον τῆς ἀγορᾶς καὶ τῶν βαναύσων ἔργων μὴ μετέχειν ἀρχῆς [35]). Ἐν αὐστηρᾷ ἀντιθέσει πρὸς τοὺς περιορισμοὺς τούτους αἱ νομοθετικαὶ διατάξεις τῶν Ἀθηνῶν ἐζήτουν νὰ προάγωσι καὶ νὰ προστατεύωσι πᾶσαν χρηματιστικὴν ἐργασίαν, παρετηρεῖτο δὲ βεβαίως ἐν αὐταῖς καὶ τάσις τις πρὸς καταπολέμησιν τῆς ὑπαρχούσης παρὰ τῷ λαῷ προλήψεως. Ἡ τιμή, ἧς ἀπήλαυεν ἡ λατρεία τοῦ Ἡφαίστου καὶ τοῦ Προμη-

θέως, τῶν γνησίων θεῶν πάσης χειροτεχνίας, ἡ μεγάλη εὐλάβεια, ἣν «πᾶς ὁ χειρῶναξ λεώς», ὡς εἶπέ ποτε ὁ Σοφοκλῆς (ἀπ. 759), ἐτέλει τῇ Ἐργάνῃ Ἀθηνᾷ, μαρτυροῦσι περὶ τῆς ἀξίας, ἥτις ἀπεδίδετο ταῖς τέχναις ἐν τῇ πόλει ταύτῃ [36]). Ὁ Πλούταρχος (Σόλ. 22) ἱστορεῖ, ὅτι ὁ Σόλων «πρὸς τὰς τέχνας ἔτρεψε τοὺς πολίτας καὶ νόμον ἔγραψεν, υἱῷ τρέφειν τὸν πατέρα μὴ διδαξάμενον τέχνην ἐπάναγκες μὴ εἶναι», καὶ ὅτι «ταῖς τέχναις ἀξίωμα περιέθηκε καὶ τὴν ἐξ Ἀρείου πάγου βουλὴν ἔταξεν ἐπισκοπεῖν, ὅθεν ἕκαστος ἔχει τὰ ἐπιτήδεια, καὶ τοὺς ἀργοὺς κολάζειν». Ὁ τελευταῖος νόμος ἀποδίδοται ὑπ' ἄλλων εἰς τὸν Δράκοντα ἢ τὸν Πεισίστρατον (ὅρ. Πλούτ. Σόλ. 31. Πολυδ. 8, 42. Διογ. Λ. 1, 55), ὁ δὲ Ἡρόδοτος λέγει (2,177), ὅτι ὁ Σόλων λαβὼν ἐξ Αἰγύπτου τοῦτον τὸν νόμον Ἀθηναίοις ἔθετο [37]). Ὁ Αἰσχίνης (1, 27) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ νομοθέτης οὐκ ἀπελαύνει τοῦ βήματος, εἴ τις τέχνην τινὰ ἐργάζεται ἐπικουρῶν τῇ ἀναγκαίᾳ τροφῇ, ἀλλὰ καὶ τούτους καὶ μάλιστα ἀσπάζεται· ἐπὶ τῆς αὐτῆς ἰδέας ἐρείδεται ὁ νόμος ὁ ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους (57, 30) μνημονευόμενος, ὁ κελεύων «ἔνοχον εἶναι τῇ κακηγορίᾳ τὸν τὴν ἐργασίαν τὴν ἐν τῇ ἀγορᾷ ἢ τῶν πολιτῶν ἢ τῶν πολιτίδων ὀνειδίζοντά τινι». Σαφέστατα διατυποῦται ἡ ἐν Ἀθήναις ἰσχύουσα ἀρχὴ ὑπὸ Θουκυδίδου (2, 40, 1) ἐμβάλλοντος εἰς τὸ στόμα τοῦ Περικλέους τοὺς λόγους τούσδε· «καὶ τὸ πένεσθαι οὐχ ὁμολογεῖν τινι αἰσχρόν, ἀλλὰ μὴ διαφεύγειν ἔργῳ αἴσχιον». Ἀλλ' ὅμως πολλοῦ ἔδει ὥστε ἡ ἀρχὴ αὕτη νὰ ὁμολογῆται καὶ ἐφαρμόζηται ἐν πάσαις αὐτῆς ταῖς ἀκολουθίαις. Ὁ Ξενοφῶν διηγεῖται ἐν τῷ ἑβδόμῳ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου βιβλίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων, ὅτι ἐπὶ τῆς ἀρχῆς τῶν Τριάκοντα ὁ Ἀρίσταρχος περιῆλθεν εἰς τὴν μεγίστην ἀμηχανίαν, διότι αἱ ἀδελφαὶ καὶ ἀδελφιδαῖ καὶ ἀνεψιαὶ αὐτοῦ ὑπὸ τῆς πενίας ἀναγκαζόμεναι κατέφυγον εἰς αὐτόν, ἀλλὰ κατ' ἀρχὰς οὐδ' ἐπῆλθεν αὐτῷ κατὰ νοῦν νὰ προτρέψῃ αὐτὰς εἰς τὸ νὰ πορίζωνται τὰ ἀναγκαῖα διὰ γυναικείων ἔργων, τεκμήριον, ὅτι τοιαύτη ἰδέα ἦν πολὺ ξένη εἰς τὸν εὐγενοῦς καταγωγῆς Ἀθη-

ναῖον· ὁ Σωκράτης πρῶτον ἐπέστησε τὴν προσοχὴν αὐτοῦ εἰς τοῦτο καὶ ἀπήλλαξεν αὐτὸν τῆς ἀμηχανίας, ὥστε τέλος ἐλθὼν πρὸς τὸν Σωκράτην ὁ Ἀρίσταρχος διηγεῖτο ὅτι αἱ περὶ αὐτὸν γυναῖκες ἐκ τῆς ἐργασίας ἱλαραὶ ἀντὶ σκυθρωπῶν ἦσαν καὶ ἐφίλουν αὐτὸν ὡς κηδεμόνα καὶ ὅτι ᾐτιῶντο αὐτὸν μόνον τῶν ἐν τῇ οἰκίᾳ ἀργὸν ἐσθίειν [38]). Ἐν τῷ κατόπιν κεφαλαίῳ τοῦ αὐτοῦ συγγράμματος γίγνεται λόγος περὶ ἀνδρός, ὅστις ἀπολέσας ἐν τῷ πολέμῳ τὰ ἐν τῇ ὑπερορίᾳ κτήματα, ἐν δὲ τῇ Ἀττικῇ οὐδὲν τοῦ πατρὸς καταλιπόντος αὐτῷ, ἀναγκάζεται τῷ σώματι ἐργαζόμενος πορίζεσθαι τὰ ἐπιτήδεια καὶ μετὰ κόπου πείθεται νὰ ἀναλάβῃ τὴν ἐπιστασίαν κτημάτων ἀλλοτρίων, ἥτις εἶναι ἐργασία μᾶλλον σύμφωνος καὶ πρὸς τὰς δυνάμεις καὶ πρὸς τὴν ἡλικίαν αὐτοῦ, διότι δὲν δύναται νὰ ὑπομείνῃ τὴν δουλείαν παρ' ἄλλῳ· ὅπερ πολὺ χαρακτηρίζει τὴν καθόλου ἐπικρατοῦσαν γνώμην περὶ τῆς προσωπικῆς ἐλευθερίας. Ὅτι δ' ἀφ' ἑτέρου ἡ ἔνδεια κατὰ περιστάσεις ἦν παντὸς προστάγματος ἀνωτέρα, δεικνύει σαφέστατα τὸ γεγονός, ὅτι μετὰ τὸ τέλος τοῦ πελοποννησιακοῦ πολέμου οὐκ ὀλίγαι ἀσταὶ γυναῖκες ἐν Ἀθήναις δὲν ἀπηξίουν νὰ τιτθεύωσιν, ὅπως πορίζωνται τὰ πρὸς τὸ ζῆν (Δημ. 57, 35. 45). Ἀλλ' ὑπῆρχον βεβαίως χειρωναξίαι τινές, εἰς ἃς ὅλως ἰδιαίτερον ὄνειδος προσήπτετο, ὥστε ὁ Πολυδεύκης, ὅστις ἐν τούτῳ ἀκολουθεῖ πιθανῶς τινι τῶν ἀρχαίων ἀτθιδογράφων, ἀπαριθμεῖ αὐτὰς ἐν ἰδιαιτέρῳ κεφαλαίῳ (6, 128) [39]). Τοιαῦται δ' ἦσαν οὐχὶ μόνον ἐκεῖναι, αἵτινες ἕνεκα τῆς ποιότητος τῆς ἐργασίας αὐτῶν προσέκρουον εἰς τὴν ἠθικήν, οἷον τὸ τῶν πορνοβοσκῶν καὶ τῶν καπήλων, ἀλλὰ καὶ οἱ πορθμεῖς, οἱ ὀπωροπῶλαι καὶ ἀλλαντοπῶλαι, οἱ βυρσοδέψαι εἰς τὴν αὐτὴν ὑπέκειντο καταφρόνησιν. Ἀλλὰ πρὸ πάντων οἱ σκυτοτόμοι ἐθεωροῦντο ὡς τάξις πολὺ ταπεινή, διότι ἡ ἐργασία ἠνάγκαζεν αὐτοὺς εἰς τὸν ἑδραῖον βίον καὶ ἀπεστέρει τῆς ἐν τῷ καθαρῷ ἀέρι ὑγιεινῆς διατριβῆς· ἡ γνώμη αὕτη ἑρμηνεύεται διὰ τῆς παροιμίας· «οὐδὲν ἀνδρῶν λευκῶν ὄφελος ἢ σκυτοτομεῖν» (Παροιμ. I, 441), ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ πολυτρόπως ἐκδηλοῦται.

Οὕτως ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος (5, 456 d) ἐρωτᾶται· «πότερον οἴει ἡμῖν ἀμείνους ἄνδρας ἐξειργάσθαι τοὺς φύλακας τυχόντας ἧς διήλθομεν παιδείας, ἢ τοὺς σκυτοτόμους τῇ σκυτικῇ παιδευθέντας;» ἐν δὲ τῷ Χαρμίδῃ (163 b) ἀποδεικνύεται γελοία ἡ ἰδέα, ὅτι ὁ Ἡσίοδος λέγων «οὐδὲν ἔργον ὄνειδος» ἐνόει καὶ τὸ τοῦ σκυτοτομοῦντος καὶ τοῦ ταριχοπωλοῦντος. Κατά τινα τῶν αἰσωπείων μύθων (136) ὁ Ζεὺς προσέταξε τὸν Ἑρμῆν νὰ ἐγχέῃ πᾶσι τοῖς τεχνίταις φάρμακον ψεύδους· ὁ δὲ ἐνέχεεν ἑκάστῳ ἴσον μέτρον. Ἐπειδὴ δὲ μόνος ὁ σκυτεὺς ὑπελείφθη καὶ φάρμακον πολὺ εἶχε μείνει, λαβὼν ἐνέχεεν αὐτῷ ὅλον. Καὶ ἐκ τούτου συνέβη τοὺς τεχνίτας ἅπαντας ψεύδεσθαι, μάλιστα δὲ πάντων τοὺς σκυτέας. Ἐκ τῶν ἀσχολουμένων εἰς ἐμπορικὰς ἐργασίας οἱ μικροπῶλαι διὰ τὴν συνήθη αὐτοῖς ῥοπὴν πρὸς τὸ ἀπατᾶν κατεφρονοῦντο ἐπίσης ὥσπερ καὶ οἱ κάπηλοι, ὧν οὐδὲ κατὰ τὸ ὄνομα διεκρίνοντο, διότι καὶ ἐκεῖνοι κάπηλοι ὠνομάζοντο· καὶ ἐκεῖνοι, οἵτινες εἶχον ἔργον τὸ δανείζειν ἐπὶ τόκοις κατά τινα σημείωσιν τοῦ Δημοσθένους ἐν τῷ λόγῳ Πρὸς Πανταίνετον (52) ἐμισοῦντο ἐν Ἀθήναις τοὐλάχιστον, καὶ ἦσαν ἠναγκασμένοι νὰ τυγχάνωσι συγγνώμης διὰ τὸ μισητὸν αὐτῶν ἔργον εὐεργετοῦντες καὶ ἠπίως μεταχειριζόμενοι τοὺς ὀφειλέτας αὐτῶν[40]· πλεῖστον δ' ἐτιμᾶτο, ὡς ὁ ῥήτωρ ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ αὐτοῦ χωρίου ὑποδεικνύει (54) ὁ μεγαλέμπορος, ὅστις πλέων καὶ κινδυνεύων ἐκέρδαινε τὰ χρήματα. Τοῦτο φυσικῶς δὲν κωλύει ὅπως καὶ ὁ τραπεζίτης διὰ τῆς ἀπολύτου ἀξιοπιστίας περιποιῇ ἑαυτῷ μείζονα ὑπόληψιν, ὡς παρατηρεῖ ὁ Δημοσθένης ἐν τῷ λόγῳ Πρὸς Φορμίωνα (44, 57). Ἡ παρὰ τῷ δήμῳ τῶν Ἀθηναίων οὐδέποτε ἐντελῶς ἀποσβεσθεῖσα ἀποστροφὴ πρὸς τὰς ταπεινοτέρας τέχνας δὲν κατεπολεμεῖτο ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, ἀλλ' ὑπεθάλπετο καὶ ἐνισχύετο. Ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος (4, 2. πρβλ. 6, 5) δικαιολογεῖ ὁ Σωκράτης τὴν γενικὴν πρόληψιν κατὰ τῶν βαναυσικῶν λεγομένων τεχνῶν λέγων, ὅτι «καταλυμαίνονται τὰ σώματα τῶν τε ἐργαζομένων καὶ τῶν ἐπιμελομένων, ἀναγκάζουσαι καθῆσθαι καὶ σκιατραφεῖ-

σθαι, ἔνιαι δὲ καὶ πρὸς πῦρ ἡμερεύειν· τῶν δὲ σωμάτων θηλυνομένων καὶ αἱ ψυχαὶ πολὺ ἀρρωστότεραι γίγνονται· καὶ ἀσχολίας δὲ μάλιστα ἔχουσι καὶ φίλων καὶ πόλεως συνεπιμελεῖσθαι»· ἐνταῦθα ὑποφαίνεται ἡ ἐν τῷ αὐτῷ συγγράμματι (7, 30. 31) ἐκφερομένη ἰδέα, ὅτι «τῇ μὲν γυναικὶ κάλλιον ἔνδον μένειν ἢ θυραυλεῖν, τῷ δὲ ἀνδρὶ αἴσχιον ἔνδον μένειν ἢ τῶν ἔξω ἐπιμελεῖσθαι· εἰ δέ τις παρ' ἃ ὁ θεὸς ἔφυσε ποιεῖ, ἴσως τι καὶ ἀτακτῶν τοὺς θεοὺς οὐ λήθει καὶ δίκην δίδωσιν ἀμελῶν τῶν ἔργων τῶν ἑαυτοῦ ἢ πράττων τὰ τῆς γυναικὸς ἔργα». Ἐντελῶς τὸ αὐτὸ φρονεῖ ὁ Πλάτων λέγων ἔν τινι χωρίῳ τῆς Πολιτείας (6, 495 d), ὅτι ἐκεῖνοι, οἵτινες ἐκ τῶν τεχνῶν ἐκπηδῶσιν εἰς τὴν φιλοσοφίαν, «ἀτελεῖς μὲν τὰς φύσεις, ὑπὸ δὲ τῶν τεχνῶν τε καὶ δημιουργιῶν, ὥσπερ τὰ σώματα λελώβηνται, οὕτω καὶ τὰς ψυχὰς ξυγκεκλασμένοι τε καὶ ἀποτεθρυμμένοι διὰ τὰς βαναυσίας τυγχάνουσιν», ἐν ἑτέρῳ δὲ χωρίῳ (9, 590 c) λέγει, ὅτι ἡ βαναυσία καὶ χειροτεχνία διὰ τοῦτο φέρουσιν ὄνειδος, ὅτι ὁ τοιοῦτος ἄνθρωπος ἀσθενὲς φύσει ἔχει τὸ τοῦ βελτίστου εἶδος (τὸ λογικόν), ὥστε δὲν δύναται νὰ ἄρχῃ τῶν ἐν αὐτῷ θρεμμάτων (τῶν ὑλικῶν ἐπιθυμιῶν), ἀλλὰ θεραπεύει ἐκεῖνα καὶ τὰ θωπεύματα αὐτῶν μόνον δύναται μανθάνειν. Ἐν δὲ τοῖς Νόμοις (8, 846 d-847 a) διατάσσει μάλιστα, ὅπως μηδεὶς ἐπιχώριος ᾖ τῶν περὶ τὰ δημιουργικὰ τεχνήματα διαπονούντων· «τέχνην γὰρ ἱκανὴν πολλῆς ἀσκήσεως ἅμα καὶ μαθημάτων πολλῶν δεομένην κέκτηται πολίτης ἀνὴρ τὸν κοινὸν τῆς πόλεως κόσμον σῴζων καὶ κτώμενος». Ὁ αὐτὸς δὲ Ἀριστοτέλης, ὅστις ἐν τῇ Ῥητορικῇ (1361 a 7) λέγει· «θηλειῶν δὲ ἀρετὴ σώματος μὲν κάλλος καὶ μέγεθος, ψυχῆς δὲ σωφροσύνη καὶ φιλεργία ἄνευ ἀνελευθερίας», ἀποφαίνεται περὶ τῶν ἀνδρῶν σχεδὸν ἔτι αὐστηρότερον τοῦ Πλάτωνος. Ἐν μὲν τῷ ἑβδόμῳ βιβλίῳ τῶν Πολιτικῶν (1328 b 39-41) λέγει, ὅτι «οὔτε βάναυσον βίον οὔτ' ἀγοραῖον δεῖ ζῆν τοὺς πολίτας· ἀγεννὴς γὰρ ὁ τοιοῦτος βίος καὶ πρὸς ἀρετὴν ὑπεναντίος»· τοῦτο δὲ ἀναπτύσσει ἔτι μᾶλλον ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ (1337 b 8-15) λέγων· «βά-

ναυσον δ' ἔργον εἶναι δεῖ τοῦτο νομίζειν καὶ τέχνην ταύτην καὶ μάθησιν, ὅσαι πρὸς τὰς χρήσεις καὶ τὰς πράξεις τὰς τῆς ἀρετῆς ἄχρηστον ἀπεργάζονται τὸ σῶμα τῶν ἐλευθέρων ἢ τὴν ψυχὴν ἢ τὴν διάνοιαν· διὸ τάς τε τοιαύτας τέχνας, ὅσαι τὸ σῶμα παρασκευάζουσι χεῖρον διακεῖσθαι βαναύσους καλοῦμεν [41]), καὶ τὰς μισθαρνικὰς ἐργασίας· ἄσχολον γὰρ ποιοῦσι τὴν διάνοιαν καὶ ταπεινήν». Εἰς τὴν ὑπερτάτην ταύτην ἀρχήν, ἀφ' ἧς ἐνταῦθα τὸ πρᾶγμα ἐξετάζεται, προστίθενται καὶ δύο ἕτεραι, πρῶτον ἐκείνη, καθ' ἣν τὸ μηδεμίαν ἐργάζεσθαι βάναυσον τέχνην ἐστὶν ἐλευθέρου ἀνδρὸς καὶ μὴ πρὸς ἄλλον ζῶντος (Ῥητ. 1367a31. πρβλ. 1381a22), ὃ ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τὴν γνώμην τοῦ φίλου τοῦ Σωκράτους ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (ὅρ. ἀν. σ. 564), καὶ δεύτερον ἥδε, ὅτι οἱ τὰς ἀνελευθέρους ἐργασίας ἐργαζόμενοι, καὶ μάλιστα τὰς ταπεινοτάτας, γίνονται αἰσχροκερδεῖς, ἕνεκα κέρδους, καὶ τούτου μικροῦ, ὀνείδη ὑπομένοντες (Ἠθ. Ν. 1122a2).

Ἀλλ', ἵνα μὴ ἡ ἐργασία διαφθείρῃ τὴν τοσοῦτον ἐπιθυμητὴν συμμετρίαν συμπάσης τῆς ὑποστάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ἵνα μὴ ἐκ τοῦ βάρους τῆς ἐργασίας παραλύηται καὶ αὐτὴ ἡ εὐτονία πρὸς ἐξακολούθησιν αὐτῆς, εἶναι ἀναγκαῖον νὰ διακόπτηται διὰ τῶν ἀναπαύσεων καὶ τῆς ἀπολαύσεως κατὰ τρόπον κατάλληλον. Τοῦτο ᾐσθάνοντο οἱ Ἕλληνες ζωηρότατα καὶ οὐχ ἥκιστα τοῦτο ἐρρύθμιζε τὰς ἑορτὰς τῶν θεῶν. Ὅτε ἦγον χορούς, ὅτε ᾖδον παιᾶνας, ὅτε ἐτέλουν ἀγῶνας, ὅτε ἀνήγειρον λαμπροὺς ναοὺς καὶ ἵδρυον ἐν αὐτοῖς οὐχ ἧττον λαμπρὰ ἀγάλματα, ὅτε ἐδίδασκον δράματα, ἐσκόπουν διὰ τούτων οὐ μόνον τοὺς θεοὺς νὰ τιμῶσιν, ἀλλὰ καὶ τὰς ψυχὰς τῶν θεωμένων καὶ ἀκουόντων νὰ ἐξυψῶσι καὶ νὰ λύωσιν ἐκ τῶν δεσμῶν τοῦ καθ' ἡμέραν βίου. Διὰ τοῦτο ὁ Περικλῆς τοῦ Θουκυδίδου (2, 38, 1) λέγει· «καὶ μὴν καὶ τῶν πόνων πλείστας ἀναπαύλας τῇ γνώμῃ ἐπορισάμεθα, ἀγῶσι γε καὶ θυσίαις διετησίαις νομίζοντες». Τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἐκφέρει ἡ βραχεῖα ῥῆσις τοῦ Δημοκρίτου (ἀπ. 32) «βίος ἀνεόρταστος μακρὴ ὁδὸς ἀπανδό-

κευτος»· ὑπὸ ἄλλην μορφὴν ἐπαναλαμβάνεται, ἐν οἷς ὁ βασιλεὺς τῶν Αἰγυπτίων Ἄμασις λέγει παρ' Ἡροδότῳ (2, 173). Ὅτε οἱ φίλοι ἔψεξαν αὐτόν, διότι μόνον πρὸ μεσημβρίας κατεγίνετο εἰς τὰ βασιλικὰ αὐτοῦ ἔργα, ὕστερον δὲ ἔπινέ τε καὶ κατέσκωπτε τοὺς συμπότας, ἀπεκρίνετο πρὸς αὐτοὺς τάδε· «τὰ τόξα οἱ κεκτημένοι, ἐπὰν δέωνται χρῆσθαι, ἐντανύουσι· εἰ γὰρ δὴ τὸν πάντα χρόνον ἐντεταμένα εἴη, ἐκραγείη ἄν, ὥστε ἐς τὸ δέον οὐκ ἂν ἔχοιεν αὐτοῖς χρῆσθαι· οὕτω δὴ καὶ ἀνθρώπου κατάστασις· εἰ ἐθέλοι κατεσπουδάσθαι ἀεὶ μηδὲ ἐς παιδιὰν τὸ μέρος ἑαυτὸν ἀνιέναι, λάθοι ἂν ἤτοι μανεὶς ἢ ὅ γε ἀπόπληκτος γενόμενος· ἃ ἐγὼ ἐπιστάμενος μέρος ἑκατέρῳ νέμω». Τοῦ Πυθαγορείου Δίωνος (Στοβ. 62, 4 b) ἡ παραβολὴ τοῦ ἀνθρώπου πρὸς λύραν καὶ τόξον, ἅτινα δὲν πρέπει νὰ μένωσιν ἀεὶ ἐντεταμένα, προῆλθεν ἴσως ἐξ ἀναμνήσεως τῶν εἰρημένων. Ὅσον εἶναι δυνατὸν ἔτι νὰ γνωσθῇ τοῦτο μετὰ χιλιετηρίδας, φαίνεται ὅτι ὁ βίος τῶν ἀρχαίων Ἑλλήνων ἀπετέλει τὸ εὐτυχὲς μέσον μεταξὺ τῆς κατατριβούσης ἀσχολίας τῶν σημερινῶν βορείων Ἀμερικανῶν καὶ τῆς ἀποχαυνούσης ἀεργίας (far niente) τῶν σημερινῶν λατινικῶν ἐθνῶν τῆς μεσημβρινῆς Εὐρώπης.

Ἀνάπτυξις καὶ διατήρησις τῶν σωματικῶν καὶ πνευματικῶν δυνάμεων εἶναι κατὰ τὰ εἰρημένα τὸ προσωπικὸν ἰδεῶδες παντὸς ἐλευθέρου Ἕλληνος· ἐὰν αἱ δυνάμεις αὗται ἐν μέρει ἢ ὅλως παραλυθῶσιν, δύναται νὰ θεωρηθῇ πλέον βιωτὸς ὁ βίος; Ἐν γένει πολὺ ἔκλινον οἱ Ἕλληνες εἰς ἀρνητικὴν λύσιν τούτου τοῦ ζητήματος· ὁ Ὅμηρος ὀνομάζει τὸ γῆρας λυγρὸν καὶ στυγερόν, ὁ δὲ διάλογος Ἀξίοχος (367 c) ὑποδεικνύων τὰ παραδείγματα τοῦ Τροφωνίου καὶ Ἀγαμήδους, ὥσπερ καὶ τοῦ Κλεόβιδος καὶ Βίτωνος, ἀναπτύσσει τὴν ἰδέαν, ὅτι, «ὃν οἱ θεοὶ φιλοῦσιν, ἀποθνήσκει νέος», ὡς ἐν τῷ γνωστῷ στίχῳ ὁ Μένανδρος (ἀπ. 128) αὐτὴν διετύπωσεν. Διὰ τοῦτο πολλαχῶς ἐψέγετο καὶ αὐτὴ ἡ ἰατρικὴ θεραπεία, ἥτις ὡς ἡ τοῦ Ἡροδίκου ἔτεινε μόνον εἰς τὸ νὰ παρατείνῃ ὡς δυνατὸν μάλιστα τὸν βίον διὰ περιδεοῦς τηρήσεως πάσης διαιτητικῆς προφυλά-

ξεως, οὐχὶ δὲ καὶ νὰ ἀποκαταστήσῃ τὴν ἱκανότητα τῆς ἀκμαίας χρήσεως τῶν δυνάμεων. Ὁ Πλάτων λέγει περὶ τοῦ ἱδρυτοῦ ταύτης τῆς διαιτητικῆς, ὅστις ἐφ' ἑαυτοῦ ἐφήρμοσεν αὐτήν, ὅτι «διὰ βίου ἔζη ἀποκναιόμενος, εἴ τι τῆς εἰωθυίας διαίτης ἐκβαίη, δυσθανατῶν δὲ ὑπὸ σοφίας εἰς γῆρας ἀφίκετο» (Πολ. 3, 406 b), παρατηρεῖ δὲ ὅτι αὕτη «καὶ πρὸς μαθήσεις ἁστινασοῦν καὶ ἐννοήσεις καὶ μελέτας πρὸς ἑαυτὸν χαλεπή.. καὶ πάντῃ ἐμπόδιος» (407 b. c)· ὁ δὲ Ἀριστοτέλης λέγει· «πολλοὶ ὑγιαίνουσιν, ὥσπερ Ἡρόδικος λέγεται, οὓς οὐδεὶς ἂν εὐδαιμονίσειε τῆς ὑγιείας διὰ τὸ πάντων ἀπέχεσθαι τῶν ἀνθρωπίνων ἢ τῶν πλείστων» (Ῥητ. 1361 b 5)· ὁ δὲ Σπαρτιάτης Παυσανίας ὁ Πλειστοάνακτος «κράτιστον ἔλεγε τοῦτον ἰατρὸν εἶναι τὸν μὴ κατασήποντα τοὺς ἀρρωστοῦντας, ἀλλὰ τάχιστα θάπτοντα» (Πλούτ. Ἠθ. 231 a). Ὅθεν δὲν θὰ ἠδύνατο κυρίως νὰ φανῇ πολὺ παράδοξον, ἐάν τις ἐθεώρει ἐπιτετραμμένον ν' ἀπαλλάσσηται τοιούτου ἀθλίου βίου καταστρέφων αὐτόν· ἀλλ' ὅμως τοῦτο ὅλως σποράδην μόνον ἀπαντᾷ ἐντὸς τῶν κύκλων ἐκείνων, οἵτινες βαίνουσιν ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς ἐθνικῆς παραδόσεως. Παρὰ τοῖς Κείοις ἦν ἔθος καθιερωμένον νὰ προλαμβάνῃ τις τὰς ἐνοχλήσεις τοῦ γήρατος τελευτῶν τὸν βίον διὰ κωνείου [42])· ἀλλ' ἐνταῦθα ἀναμφιβόλως συνέπραττε καὶ τοῦτο, ὅτι οἱ Κεῖοι, οἵτινες καὶ τὴν τέφραν τῶν τετελευτηκότων διεσκόρπιζον ἐν τῇ θαλάσσῃ καὶ τὸ ἐπ' αὐτοῖς πένθος ἀπέφευγον, ὡρμῶντο ἀπὸ θρησκευτικῶν δοξασιῶν, αἵτινες ἦσαν παντελῶς διάφοροι τῶν ἀλλαχοῦ κρατουσῶν (ὅρ. ἀν. σ. 150). Οἱ δὲ ἄλλοι Ἕλληνες καὶ ἐκτὸς τοῦ ἐξ αὐτῆς πηγάζοντος μιάσματος ἐθεώρουν τὴν αὐτοκτονίαν ὡς ὁμοίαν τινὰ ἐπανάστασιν ἐναντίον τῶν ὑπὸ τῶν θεῶν τεθέντων φυσικῶν νόμων, ὥσπερ καὶ τὴν διόρυξιν ἰσθμῶν ἢ τὴν γεφύρωσιν πορθμῶν (πρβλ. ἀν. σ. 108), ἴσως μάλιστα ἡ ἐκ τῆς αὐτοκτονίας ἐντύπωσις ἦτο μόνον κατὰ ποσὸν ἰσχυροτέρα, ἄλλως δὲ οὐχὶ πολὺ διάφορος ἐκείνης, ἣν ἐποίουν ἐκεῖναι αἱ ἐπίσης παρὰ φύσιν οὖσαι ἀπόπειραι τοῦ παρατείνειν τὸν βίον διὰ τῆς διαιτητικῆς ὑπὲρ τὰ τεθέντα αὐτῷ ὅρια. Ἡ γενικὴ γνώμη ἐξεδη-

λοῦτο ἐν ταῖς νομοθεσίαις διαφόρων πόλεων, καθ' ὅσον ὁ αὐτόχειρ ἐστερεῖτο ὅλως ἢ ἐν μέρει τῶν ἐπιταφίων τιμῶν (ὅρ. ἀν. σ. 136), οὗ ἕνεκα ὁ Εὔδημος (1138 a 12) συγκεφαλαιῶν τὸ νόημα τῶν διαφόρων τούτων νόμων λέγει· «καὶ ἡ πόλις ζημιοῖ (τὸν ἀποκτείνοντα ἑαυτόν), καί τις ἀτιμία πρόσεστι τῷ ἑαυτὸν διαφθείραντι ὡς τὴν πόλιν ἀδικοῦντι». Ἴσως οὐδεμία ἀνάγκη εἶναι νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα, ὅτι τὸ θυσιάζειν τὴν ἰδίαν ζωὴν ὑπὲρ τῆς πατρίδος καὶ τῶν οἰκείων, ὅπερ ποιεῖ ὁ Μενοικεὺς ἐν ταῖς Φοινίσσαις καὶ ἡ Μακαρία ἐν τοῖς Ἡρακλείδαις τοῦ Εὐριπίδου συμφώνως πρὸς ῥητὴν ἐντολὴν τοῦ θεοῦ, δὲν ὑπάγονται εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς αὐτοχειρίας, ὥσπερ οὐδὲ ἡ κατὰ διαταγὴν τῆς πολιτείας γινομένη αὐτοκτονία τοῦ καταδίκου διὰ τοῦ κωνείου. Ταύτης δὲν διαφέρει κατ' οὐσίαν καὶ ἡ πρᾶξις τῆς Ἀντιγόνης παρὰ Σοφοκλεῖ, ἥτις κλεισθεῖσα κατὰ διαταγὴν τοῦ Κρέοντος ἐν τύμβῳ, ὅπως ἀποθάνῃ λιμῷ, ἐπήνεγκεν ἑαυτῇ τὸν θάνατον κρεμασθεῖσα βρόχῳ· ἐν τῷ Ὀρέστῃ τοῦ Εὐριπίδου (947-954) ἐπιβάλλεται τοῖς καταδεδικασμένοις Ὀρέστῃ καὶ Ἠλέκτρᾳ αὐτόχειρ σφαγή, ἀλλὰ τὸ εἶδος αὐτῆς καταλείπεται τῇ ἐκλογῇ αὐτῶν.

Ἀλλ' ὁ κατ' ἀρχὴν σχεδὸν πανταχοῦ ἀναγνωριζόμενος κανὼν ὑφίστατο ἐν τοῖς πράγμασι ποικίλους περιορισμούς. Ὥσπερ ἐν πολλοῖς κύκλοις τοῦ νεωτέρου βίου ἡ προσωπικὴ τιμή, ἐπειδὴ δὲν ἀποβλέπει μόνον εἰς τὸν βραχὺν βίον τοῦ ἀτόμου, ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διαμένουσαν μνήμην καὶ τὴν οἰκογένειαν αὐτοῦ, θεωρεῖται ὡς τηλικοῦτον ἀγαθόν, ὥστε ἡ κηλίδωσις αὐτῆς ἀναγκαίως ὀφείλει νὰ ἀποπλύνηται δι' αἵματος, φαίνεται δὲ δικαιολογοῦσα τὴν παράβασιν τῆς θείας ἐντολῆς τοῦ μὴ φονεύειν τὸν πλησίον, οὕτω καὶ ὁ ἀρχαῖος Ἕλλην τὴν παρὰ τοῖς συμπολίταις ἀγαθὴν ὑπόληψιν ἐθεώρει τοσοῦτον σπουδαίαν, ὥστε ἡ ἀνεπανόρθωτος βλάβη αὐτῆς ἠδύνατο νὰ προτρέψῃ τὸν ἄνθρωπον εἰς τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς ἀπωλείας διὰ τῆς θυσίας τῆς ἰδίας αὐτοῦ ζωῆς. Γνωστὸν παράδειγμα εἶναι ὁ Αἴας ἐν τῇ τραγῳδίᾳ τοῦ Σοφοκλέους. Ἡ ἀποτυχοῦσα αὐτοῦ ἀπόπειρα νὰ φονεύσῃ τοὺς Ἀτρείδας καὶ τοὺς στρα-

τιώτας αὐτῶν, ἀνθ' ὧν μαινόμενος ἐκλαμβάνει τὰ ποίμνια, ὑπέσκαψε τὴν παρὰ τῷ στρατῷ τῶν Ἀχαιῶν ὑπόληψιν αὐτοῦ κατὰ τρόπον ἀνεπανόρθωτον, οὕτως ὥστε ἡ ἰδέα νὰ παρατείνῃ ὑπὸ τοιαύτας περιστάσεις τὸν ἑαυτοῦ βίον εἶναι εἰς αὐτὸν ἀφόρητος. Ὁ χορός, καίπερ ἐπιθυμῶν νὰ μεταπείσῃ αὐτόν, ὅμως ὁμολογεῖ, ὅτι ἡ βουλὴ τοῦ Αἴαντος οὐκ ἔστιν ἀπόβλητος, ἀλλὰ προϊὸν τῆς ἰδίας αὐτοῦ φρενὸς (479. 481-482)· αὐτὸς ὁ Αἴας αἰτιολογεῖ τὸ βούλευμα αὐτοῦ λέγων, ὅτι

πεῖρά τις ζητητέα
τοιάδ', ἀφ' ἧς γέροντι δηλώσω πατρὶ
μήτοι φύσιν γ' ἄσπλαγχνος ἐκ κείνου γεγώς,

καὶ ὅτι «ἢ καλῶς ζῆν ἢ καλῶς τεθνηκέναι τὸν εὐγενῆ χρὴ» (470-480)· κατωτέρω δὲ καλεῖ τὸν θάνατον ἐξαγνισμὸν τῶν ἰδίων λυμάτων (655). Γνώμην ἀντίθετον τῆς τοῦ Αἴαντος ἐκφέρει ὁ μαινόμενος Ἡρακλῆς τοῦ Εὐριπίδου, οὗ ἡ θέσις ἄλλως ἔχει ὁμοιότητά τινα πρὸς τὴν ἐκείνου. Καὶ ἐν αὐτῷ ἡ αἰσχύνη ἐπὶ τῷ φόνῳ τῶν ἑαυτοῦ τέκνων διεγείρει σκέψεις περὶ θανάτου, πλὴν οὐ μόνον ἀναχαιτίζεται ἀπὸ τούτων ἐκ τῶν λόγων τοῦ Θησέως, ἀλλὰ καὶ ὁμολογεῖ ὅτι θὰ δειχθῇ δειλὸς ἐκλείπων τὸν βίον·

ταῖς συμφοραῖς γὰρ ὅστις οὐχ ὑφίσταται,
οὐδ' ἀνδρὸς ἂν δύναιθ' ὑποστῆναι βέλος
ἐγκαρτερήσας θάνατον (1347-1352).

Ἡ συνείδησις φοβεροῦ μιάσματος εἶναι ἡ αἰτία, δι' ἣν ὁ Φρὺξ Ἄδραστος ἔσφαξεν ἑαυτὸν κατὰ τὴν διήγησιν τοῦ Ἡροδότου (1, 45), ἀφ' οὗ πρῶτον μὲν ἐφόνευσε τὸν ἑαυτοῦ ἀδελφόν, εἶτα δὲ τὸν καθήραντα αὐτὸν υἱὸν τοῦ Κροίσου, αἰσθανόμενος, ὅτι εἶναι πάντων τῶν ἀνθρώπων, οὓς αὐτὸς ᾔδει, βαρυσυμφορώτατος. Ἀπολύτως δεδικαιολογημένη ἐθεωρεῖτο ἡ αὐτοχειρία, ὅτε ἐχρησίμευεν ὡς μέσον, δι' οὗ διέφευγέ τις αἰχμαλωσίαν ἐπονείδιστον ἢ τὴν

ἀνάγκην τοῦ νὰ ὑπηρετῇ τοῖς πολεμίοις τῆς ἑαυτοῦ πατρίδος. Οἱ διαθρυλήσαντες τὴν διήγησιν, ὅτι ὁ Θεμιστοκλῆς ἐπέθηκε τὴν τελευτὴν τῷ βίῳ πιὼν αἷμα ταύρειον, ὅπως μὴ ἀναγκασθῇ νὰ ὑπηρετήσῃ τῷ βασιλεῖ τῶν Περσῶν ἐναντίον τῶν Ἀθηνῶν [43]), ἐβούλοντο νὰ τιμήσωσιν οὕτω τὴν μνήμην αὐτοῦ· ὁ Δημοσθένης ἔπιε τὸ κώνειον, ἵνα μὴ ἐμπέσῃ εἰς τὰς χεῖρας τῶν Μακεδόνων καὶ ἐπαινεῖται διὰ τοῦτο διαφερόντως ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου (σύγκρ. Δημ. κ. Κικ. 5)· παρθέναι Μιλήσιαι καὶ Κορίνθιαι, αἵτινες κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς πατρίδος προείλοντο τῆς δουλείας καὶ αἰχμαλωσίας τὸν θάνατον, ἐγκωμιάζονται ἐν ἐπιγράμμασι τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνθολογίας (Ἀνθ. Παλ. 7, 492. 493). Ἐκ τοῦ αὐτοῦ φρονήματος πηγάζει ἡ ὑπόσχεσις, ἣν ὁ Μενέλαος δίδει τῇ Ἑλένῃ παρ' Εὐριπίδῃ (835-842), ὅτι ἐὰν ἀποτύχῃ ἡ ἀπόπειρα τῆς φυγῆς αὐτῶν, θὰ ἀποκτείνῃ πρῶτον αὐτὴν καὶ ἐπὶ τοῦ τύμβου αὐτῆς ὕστερον καὶ ἑαυτόν, ἵνα μὴ αὐτὴ μὲν σύζυγος, ἐκεῖνος δὲ αἰχμάλωτος τοῦ Θεοκλυμένου γένηται. Παρὰ τῷ Αἵμονι ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους (1234-1239) φαίνονται δύο ἐλατήρια ἐνεργοῦντα, ἡ ἀπόγνωσις διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς μνηστῆς καὶ ἡ μετάνοια διὰ τὴν κατὰ τοῦ ἑαυτοῦ πατρὸς ἐπίθεσιν. Παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις οὐχὶ σπανίως ἴσως ἤγαγον εἰς τὴν αὐτοχειρίαν τύψεις τῆς συνειδήσεως· ὁ Αἰσχίνης τοὐλάχιστον ἐν τῷ λόγῳ Περὶ παραπρεσβείας (88) μνημονεύει περιπτώσεις, ἐν αἷς δικασταὶ περὶ φόνων κρίναντες ἀνῃρήκασιν ὕστερον ἑαυτοὺς ἐλεγχόμενοι ὑπὸ τοῦ συνειδότος ὅτι οὐ δικαίως ἔκριναν, ὁ δὲ Ἀριστοτέλης λέγει ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1166 b 11-13), ὅτι «οἷς πολλὰ καὶ δεινὰ πέπρακται, καὶ διὰ τὴν μοχθηρίαν μισοῦνται, φεύγουσι τὸ ζῆν καὶ ἀναιροῦσιν ἑαυτούς». Ὁ Εὐξίθεος ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ Πρὸς Εὐβουλίδην λόγου τοῦ Δημοσθένους (70) λέγει μάλιστα· «πρότερον ἢ προλείπειν τοὺς οἰκείους (εἰς φυγὴν καταδικαζόμενος), εἰ μὴ δυνατὸν ὑπ' αὐτῶν εἴη σωθῆναι, ἀποκτείναιμ' ἂν ἐμαυτόν, ὥστ' ἐν τῇ πατρίδι γε ὑπὸ τούτων ταφῆναι». Ἔτι εὐκολώτερον τῶν ἀνδρῶν προῃροῦντο αἱ γυναῖκες ἐν σφοδρᾷ ψυχικῇ ταραχῇ

διατελοῦσαι τὸν θάνατον· περὶ τῶν εἰς τοῦτο ὠθούντων ἐλατηρίων διδάσκουσιν ἡμᾶς τὰ πολυάριθμα παραδείγματα, ἅτινα ἐν Ἀθήναις οἱ τραγικοὶ ποιηταὶ προσῆγον τοῖς θεαταῖς αὐτῶν ἀπὸ τῆς σκηνῆς. Ἡ Ἰοκάστη ἐτελεύτησε κρεμασθεῖσα ὑπὸ τὴν βαρεῖαν τύψιν τοῦ συνειδότος δι' ὃ διέπραξεν ἔγκλημα, ἡ Φαίδρα αἰσχυνομένη ὅτι ὡμολόγησε τὸν ἔρωτα αὐτῆς πρὸς τὸν Ἱππόλυτον, ἡ Λήδα, διότι δὲν θέλει νὰ ἐπιζήσῃ τοῦ αἴσχους ὃ προσῆψεν αὐτῇ ἡ θυγάτηρ αὐτῆς Ἑλένη (Εὐρ. Ἑλ. 133 - 136. 686), ἡ Ἠριγόνη λυπηθεῖσα διὰ τὴν ἀθῴωσιν τοῦ Ὀρέστου, ἐξ ἧς οἱ γονεῖς αὐτῆς Αἴγισθος καὶ Κλυταιμήστρα ἔτι μᾶλλον ἐξετίθεντο (Δίκτ. 6, 4)· ἡ Δηϊάνειρα πλήττει ἑαυτὴν διὰ φασγάνου μεταμεληθεῖσα διὰ τὴν ἀπερισκεψίαν, μεθ' ἧς ἐπήνεγκε τὸν θάνατον τοῦ ἑαυτῆς συζύγου, ἡ Εὐρυδίκη ἐν τῇ Ἀντιγόνῃ τοῦ Σοφοκλέους ἀποσφάζει ἑαυτὴν λυπηθεῖσα διὰ τὴν συμφοράν, ἣν τὸ πάθος τοῦ συζύγου αὐτῆς Κρέοντος καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Αἵμονος παρεσκεύασεν ἐν τῷ οἴκῳ αὐτῆς· ἡ Σθενέβοια παρ' Εὐριπίδῃ μὴ φέρουσα τὴν λύπην, ὅτι ὁ Βελλεροφόντης κατεφρόνησε τὸν ἔρωτα αὐτῆς, κωνείῳ ἐχρήσατο (Σχολ. Ἀριστ. Βατρ. 1043). Σαφέστατα ἐκφράζει ἡ Φαίδρα ἐν τῷ Ἱππολύτῳ τοῦ Εὐριπίδου (715 - 721) τὴν ἐλπίδα, ὅτι ταχέως τελευτῶσα τὸν βίον καταλείπει τοῖς ἑαυτῆς παισὶν ὄνομα ἀκηλίδωτον, ἀλλ' ἐν πάσαις ταῖς μνημονευθείσαις περιπτώσεσιν ἐνυπάρχει ἡ συνείδησις, ὅτι οὕτως ἢ ἄλλως ἀφόρητον ὄνειδος ἦν παρεσκευασμένον τῷ αὐτόχειρι ἢ τοῖς οἰκείοις αὐτῆς. Ὁμοίως ἡ Ἑρμιόνη ἐν τῇ Ἀνδρομάχῃ (807 - 813) θέλει νὰ ἀποθάνῃ, φοβουμένη τὸν ἑαυτῆς ἄνδρα, διότι ἐβουλεύσατο νὰ ἀποκτείνῃ τὴν Ἀνδρομάχην καὶ τὸν παῖδα αὐτῆς· τοὐναντίον ἡ Ἑκάβη ἐν ταῖς Τρῳάσιν (1012 - 1014) ὀνειδίζει τῇ Ἑλένῃ λέγουσα·

ποῦ δῆτ' ἐλήφθης ἢ βρόχους ἀρτωμένη
ἢ φάσγανον θήγουσ', ἃ γενναία γυνὴ
δράσειεν ἂν ποθοῦσα τὸν πάρος πόσιν;

Δι' οὐδένα τοιοῦτον ἠθικὸν λόγον, ἀλλὰ μόνον ἐκ θεατρικῆς παρα-

φορᾶς, ἐν ᾗ οὐ σμικρὸν μέρος συμβάλλεται ἡ σκέψις τῆς ὑστεροφημίας, προείλετο ἡ Εὐάδνη ἐν ταῖς Ἱκέτισι (1012-1071) νὰ ῥιφθῇ εἰς τὴν πυρὰν τοῦ συζύγου αὐτῆς· διὰ τὴν σφοδρότητα τοῦ πάθους τῶν Ἑλληνίδων ἴσως συνέβαινον ἐνίοτε τοιαῦτα ἐν τῷ βίῳ. Ἀλλ' οὐχὶ σπανίως ἴσως καὶ ἔτι μικρότερα πράγματα παρεῖχον πρὸς τοῦτο ἀφορμήν· οὕτως ὁ Ἀριστοφάνης (Βατρ. 1050. 1051) λέγει, ὅτι ὁ Εὐριπίδης διὰ τῆς Σθενεβοίας αὐτοῦ ἀνέπεισε γενναίας καὶ γενναίων ἀνδρῶν ἀλόχους κώνεια πιεῖν, αἰσχυνθείσας διὰ τοὺς Βελλεροφόντας αὐτοῦ· τὰς Μιλησίων παρθένους κατέλαβέ ποτε δεινὸν πάθος καὶ ἀλλόκοτον· «πάσας γὰρ ἐξαίφνης ἐπιθυμία θανάτου καὶ πρὸς ἀγχόνην ὁρμὴ περιμανὴς ἐνέπιπτε, πολλαὶ δ' ἀπήγχοντο λανθάνουσαι· ἄχρις οὗ γνώμῃ νοῦν ἔχοντος ἀνδρὸς ἐγράφη προβούλευμα τὰς ἀπαγχομένας γυμνὰς ἐκκομίζεσθαι διὰ τῆς ἀγορᾶς· καὶ τοῦτο κυρωθὲν οὐ μόνον ἐπέσχεν, ἀλλὰ καὶ παντελῶς ἔπαυσε θανατώσας τὰς παρθένους» (Πλούτ. Ἠθ. 249 c). Ὅτι τοιαῦται ἀποπλανήσεις οὐδέποτε ἐκρίνοντο ἐπιεικῶς, οἴκοθεν δῆλον· ἀλλ' οὐδόλως παράδοξον, ὅτι ἡ ἠθικὴ κρίσις περὶ τούτου, πότε ἡ αὐτοχειρία δύναται νὰ ἐπιδοκιμασθῇ ἢ τοὐλάχιστον νὰ δικαιολογηθῇ, ἥκιστα ἦν σταθερά. Ὅθεν γίνεται καταληπτὸς ὁ νόμος τῶν Μασσαλιωτῶν, παρ' οἷς ἡ βουλὴ τῶν ἑξακοσίων ὤφειλε νὰ κρίνῃ περὶ τούτου, ἂν ὁ βουλόμενος νὰ πίῃ τὸ κώνειον εἶχε πρὸς τοῦτο λόγον ἀποχρῶντα (Val. Max. 2, 6, 7)· ἐὰν ἐμμείνωμεν ἐν τῇ παραβολῇ τῆς αὐτοχειρίας τῶν ἀρχαίων πρὸς τὴν μονομαχίαν τῶν νεωτέρων, τοῦτο ὑπομιμνήσκει ἡμᾶς τὰ σημερινὰ συμβούλια τιμῆς, εἰς ἃ οἱ ἀξιωματικοὶ καταφεύγουσιν.

Ἔτι ἧττον θαυμαστόν ἐστιν, ὅτι οἱ φιλόσοφοι πολὺ σοβαρῶς ἐμελέτησαν τὸ ζήτημα, ἂν τὸ ἀποκτείνειν ἑαυτὸν θεμιτόν ἐστιν. Οἱ Πυθαγόρειοι ἀπὸ θρησκευτικῶν ἀρχῶν ὁρμώμενοι ἀποφατικῶς ἔλυον αὐτό. Κατ' αὐτοὺς ἡ ψυχὴ ἐτέθη τῇ βουλήσει τῶν θεῶν εἰς τὸ σῶμα ὥσπερ εἰς εἱρκτὴν καὶ οὐδὲν ἔχει δικαίωμα ὁ ἄνθρωπος νὰ λύῃ ἑαυτὸν τῶν δεσμῶν τούτων οὐδὲ ν' ἀποδιδράσκῃ, ἐὰν δὲ πει-

ρᾶται τούτου, περιπίπτει εἰς τιμωρίαν ἔτι βαρυτέραν ταύτης τῆς καθείρξεως· πρὸς δὲ τούτοις πᾶς ἄνθρωπος εἶναι κτῆμα θεοῦ καὶ ὥσπερ ὁ δοῦλος καὶ πᾶν ἄλλο θρέμμα, οὕτω καὶ ἐκεῖνος δὲν δικαιοῦται νὰ ἀποδιδράσκῃ τὸν ἑαυτοῦ κύριον δι' ἑκουσίου θανάτου[44]). Ὁ Πλάτων ἐκτίθησι καὶ ἀσπάζεται τὴν θεωρίαν αὐτῶν ἐν τῷ Φαίδωνι (61 b - 62 c)· διάφορόν πως γνώμην ἐκφέρει ἐν τοῖς Νόμοις (9, 873 c. d.), ὅπου ἐν γένει μὲν ἀπαιτεῖ νὰ τιμωρῆται ὁ ἀποκτείνας ἑαυτὸν θαπτόμενος κατὰ μόνας μηδὲ μεθ' ἑνὸς ξυντάφου ἐν τοῖς ἐρημοτάτοις τόποις τῆς χώρας ἀκλεῶς, ἀλλ' ἐξαιρεῖ ἐκεῖνον, ὅστις ἀποκτείνει ἑαυτόν, περιωδύνῳ ἀφύκτῳ προσπεσούσῃ τύχῃ ἀναγκασθεὶς ἢ αἰσχύνης τινὸς ἀπόρου καὶ ἀβίου μεταλαχών, καὶ συνιστᾷ μάλιστα τὸν ἑκούσιον θάνατον (854 c) ὡς τὸ ἔσχατον μέσον ἀπαλλαγῆς ἀπὸ πειρασμοῦ ἀκαταμαχήτου. Ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τῷ περὶ ἀνδρείας κεφαλαίῳ (Ἠθ. Ν. 1116 a 12), ὅπως καταπολεμήσῃ, ὡς φαίνεται, γνώμην πολλάκις ἐκφερομένην λέγει ὅτι «τὸ ἀποθνήσκειν φεύγοντα πενίαν ἢ ἔρωτα ἤ τι λυπηρὸν οὐκ ἀνδρείου, ἀλλὰ μᾶλλον δειλοῦ· μαλακία γὰρ τὸ φεύγειν τὰ ἐπίπονα, καὶ οὐχ ὅτι καλὸν ὑπομένει, ἀλλὰ φεύγων κακόν», ἀλλά, ἴσως οὐχὶ κατὰ τύχην, δὲν μνημονεύει τοῦ αἴσχους ὡς ἐλατηρίου τοῦ ἑκουσίου θανάτου· ὁ δὲ μαθητὴς αὐτοῦ Εὔδημος ἑπόμενος τῷ διδασκάλῳ βεβαίως ἀποφαίνεται (1138 a 9-14), ὅτι «ὁ δι' ὀργὴν ἑαυτὸν σφάττων ἑκὼν τοῦτο δρᾷ παρὰ τὸν ὀρθὸν λόγον, ὃ οὐκ ἐᾷ ὁ νόμος· ἀδικεῖ ἄρα. ἀλλὰ τίνα; ἢ τὴν πόλιν, αὑτὸν δ' οὔ; .. διὸ καὶ ἡ πόλις ζημιοῖ καί τις ἀτιμία πρόσεστι τῷ ἑαυτὸν διαφθείραντι ὡς τὴν πόλιν ἀδικοῦντι». Πρὸς τὰς ἀρχὰς ταύτας οὐδόλως ἀντιφάσκει ὁ Ἀριστοτέλης, ὅταν γράφῃ πρὸς τὸν Ἀντίπατρον ὑπὲρ τοῦ φυγάδος τοῦ γέροντος (1582 a 4)· «εἰ δὲ πρὸς ἁπάσας οἴχεται φυγὰς οὕτως ὥστε μὴ κατάγειν, δῆλον ὡς τοῖς γε εἰς Ἅιδου κατελθεῖν βουλομένοις οὐδεὶς φθόνος»· διότι δικαιολογῶν οὕτω τὸν ἑκούσιον θάνατον ἐν μιᾷ μόνῃ περιπτώσει, ὁμολογεῖ ὅτι καθόλου εἶναι ἀποδοκιμαστέος. Ἐκ τούτου ἀπόλλυσι βεβαίως τοσούτῳ μᾶλλον τὴν ἀξιοπιστίαν ἡ καὶ ἄλλως ἐνδεῶς

μόνον μαρτυρουμένη εἴδησις, ὅτι ὁ μέγας φιλόσοφος ἔθηκε πέρας τῷ βίῳ πιὼν κώνειον [45]). Ὅλως εἰς τὰ ἴχνη τοῦ Πλάτωνος καὶ τῶν Πυθαγορείων ἐβάδισαν οἱ Νεοπλατωνικοί, ἐξ ὧν ὁ Πλωτῖνος ἰδίως (Ἐνν. I, IX, 85) ἀποφαίνεται, ὅτι ἡ πρόωρος λύσις τῆς ψυχῆς ἀπὸ τοῦ σώματος ἀναγκάζει αὐτὴν νὰ εἰσέλθῃ αὖθις εἰς σῶμα, διὰ τοῦτο ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ ἀναμένῃ τὸν φυσικὸν θάνατον, ὅστις σημειοῖ τὸν χρόνον τῆς ὡριμότητος αὐτῆς πρὸς ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ σώματος.

Παρὰ τοῖς Κυνικοῖς καὶ Κυρηναϊκοῖς τὸ ζήτημα τοῦτο δὲν ἀπετέλει σπουδαῖον στοιχεῖον τοῦ ἠθικοῦ συστήματος. Εἷς τῶν ἱδρυτῶν τῆς Κυνικῆς σχολῆς ἔλεγε τὸ πολυσήμαντον ἐκεῖνο «Δεῖ κτᾶσθαι νοῦν ἢ βρόχον» (Πλούτ. Ἠθ. 1039 f. Διογ. Λ. 6, 24)· παρὰ δὲ τοῖς Κυρηναϊκοῖς ἐπεκράτουν ἐντελῶς ἀντιφατικαὶ γνῶμαι, διότι ὁ μὲν Ἡγησίας συνίστα τὸν θάνατον ἐνθέρμως καὶ ἔπεισε πολλοὺς τῶν ὀπαδῶν αὐτοῦ νὰ θανατωθῶσι, διὸ καὶ Πεισιθάνατος ἐκλήθη [46]), ὁ δὲ Θεόδωρος « ἔλεγε καὶ εὔλογον εἶναι τὸν σπουδαῖον μὴ ἐξαγαγεῖν ὑπὲρ τῆς πατρίδος ἑαυτὸν » (Διογ. Λ. 2, 98. Στοβ. 119, 16). Οἱ δὲ Ἐπικούρειοι δὲν ἐπέτρεπον μὲν αὐτὸν ἐπὶ μετρίων συμφορῶν, ἀλλὰ συνίστων ἐπὶ τῶν ἀφορήτων [47]). Σπουδαιότατον κατέστη τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐν τῇ ἠθικῇ τῶν Στωϊκῶν, διότι κατὰ ταύτην ἡ ἐλευθερία τοῦ σοφοῦ ἀπὸ παντὸς ἐξωτερικοῦ ἐβασίζετο ἐν μέρει ἐπὶ τοῦ δόγματος, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ ἐκ τοῦ βίου ἑκουσία ἐξαγωγή. Αἱ οὐδένα ψόγον ἐνέχουσαι πολυάριθμοι φράσεις, ἃς πρὸς τοῦτο εἶχον προχείρους καὶ ὧν γνωστοτάτη ἐστὶν ἡ ʽ εὔλογος ἐξαγωγή ʼ [48]), χαρακτηρίζουσι τὴν θεωρίαν αὐτῶν ἐπίσης, ὥσπερ καὶ τὸ ὅτι τὴν ὑπὲρ τῆς πατρίδος θυσίαν τῆς ζωῆς ἢ ὑπὲρ τῶν φίλων δὲν διέκρινον τῆς ἐξ ἰδίου συμφέροντος αὐτοχειρίας. Αἱ παρὰ Διογένει Λαερτίῳ (7, 130) καὶ Πλουτάρχῳ (Ἠθ. 1039 e. f. 1042 d. 1063 d) ἐκτὸς τῆς ἑαυτῶν συναφείας παραδιδόμεναι γνῶμαι ἀρχαιοτέρων Στωϊκῶν, τοῦ Ζήνωνος καὶ Χρυσίππου, ἀτελέστατα μόνον δεικνύουσι πῶς ᾐτιολόγουν τὰς προτάσεις αὐτῶν· ἀλλ' ἔχομεν πληρεστέρας ἐκθέσεις παρὰ τῶν Στωϊ-

κῶν τῆς ἐποχῆς τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, τοῦ Σενέκα, Μουσωνίου, Ἐπικτήτου, Μάρκου Αὐρηλίου. Εἰ καὶ δὲν συμφωνοῦσιν αὗται ἐν πάσαις ταῖς λεπτομερείαις, ὅμως πᾶσαι καταλήγουσιν εἰς τοῦτο, ὅτι ὁ σοφὸς ὀφείλει νὰ τελευτᾷ τὸν βίον, ὅταν καταστῇ διὰ παντὸς ἀδύνατος αὐτῷ ἡ ἐπιδίωξις ἐκείνου, ὅπερ ἀπονέμει ἀξίαν τῷ βίῳ [49]· ἐὰν τοῦτο συμβῇ, ὀφείλει νὰ ἐγκαταλίπῃ τὸ σῶμα, ὥσπερ τις καταλείπει οἰκίαν καταστᾶσαν ἀκατοίκητον, μόνον δ' ὁ Ἐπίκτητος παρέχει τῇ ἰδέᾳ ταύτῃ θρησκευτικὸν τύπον θεωρῶν τὴν ὕπαρξιν τοιαύτης ἀφορμῆς ὡς ὑπόδειξιν τῆς θεότητος, ὅτι εἶναι καιρὸς νὰ λυθῇ τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος· ἄλλως δὲ ἀκριβῶς ἐν τούτῳ τῷ κεφαλαίῳ καταφαίνεται σαφέστατα ἡ κλίσις τοῦ συστήματος πρὸς τὸ νὰ ἀποσπάσῃ τὸ ἄτομον τῶν πραγματικῶν τοῦ βίου σχέσεων. Ἡ λογικὴ ἀνακολουθία, ἥτις ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ σχολὴ τῶν Στωϊκῶν ἐθεώρει πάντα τὰ πράγματα ἐκτὸς τῆς ἀρετῆς ὡς ἀδιάφορα καὶ ὅμως τοιαῦτα ἀδιάφορα πράγματα ἐξελάμβανον ὡς ἀποχρῶντα λόγον τῆς αὐτοχειρίας, ἥτις ἀνακολουθία φαίνεται ὅτι παρὰ Χρυσίππῳ ἦν διαφερόντως καταφανής, πολλάκις προεβλήθη πρὸς αὐτούς, ἐν τῇ ἀρχαιότητι δὲ κατ' ἐξοχὴν ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ στωϊκῶν ἐναντιωμάτων (1042 a - e) καὶ ἐν τῷ 'Περὶ τῶν κοινῶν ἐννοιῶν πρὸς τοὺς Στωϊκοὺς' (1063 c - 1064 c). Ἡ πρὸς ὑπεράσπισιν τοῦ συστήματος γενομένη ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἀπόπειρα, ἡ ἐρειδομένη ἐπὶ τῆς ἐκδοχῆς, ὅτι μόνῳ τῷ τελείῳ σοφῷ ἐπέτρεπε τὴν αὐτοχειρίαν, ἐὰν ἐκ τῆς παρατάσεως τοῦ βίου ἠπειλεῖτο ἡ ἀρετὴ αὐτοῦ [50], πρέπει νὰ θεωρῆται ὡς ἀποτυχοῦσα· μᾶλλον ἴσως στοχάζεται τοῦ ὀρθοῦ ἡ ἐπὶ τῶν ὑποδείξεων τοῦ Πλουτάρχου στηριζομένη γνώμη, ὅτι τῶν ἀρχῶν τοῦ συστήματος ἀκολουθία ἦν τὸ νὰ καταλέγῃ τὴν ζωὴν εἰς τὰ ἀδιάφορα πράγματα [51]. Εἶναι γεγονός, ὅτι ἡ αὐτοχειρία ἦν συχνὴ παρά τε τοῖς Στωϊκοῖς καὶ παρὰ τοῖς πολλαχῶς συγγενεύουσι πρὸς αὐτοὺς Κυνικοῖς, καὶ ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι ἡ γόνιμος φαντασία τῶν τὰ ἀνέκδοτα περισυλλεγόντων συγγραφέων ηὔξησε κατά τι τὸν ἀριθ-

μὸν τῶν παραδειγμάτων· ἔπραττον δὲ οὗτοι συμφώνως τῇ θεωρίᾳ αὐτῶν, ὅ,τι ὁ Ἀκαδημαϊκὸς μόνον ἐν ἀντιφάσει πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἠδύνατο νὰ πράξῃ. Λέγεται ὅτι ἑκούσιον θάνατον ὑπέστησαν ἐκ τῶν Ἑλλήνων Στωϊκῶν ὁ Ζήνων, ὁ Κλεάνθης, Ἀντίπατρος ὁ Ταρσεὺς καὶ ὁ Ἐρατοσθένης, ἐκ τῶν Κυνικῶν δὲ ὁ Διογένης, ὁ Μητροκλῆς, ὁ Μένιππος, ὁ Δημῶναξ καὶ ὁ Περεγρῖνος Πρωτεύς, καὶ ἐκ τῶν Ἀκαδημαϊκῶν ὁ Σπεύσιππος καὶ ὁ Κλειτόμαχος, ἐφ' ὧν ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ὡς αἰτία σημειοῦται ἀφόρητός τις νοσηρὰ κατάστασις [52]. Τὴν κυριωτάτην διαφορὰν τῶν γνωμῶν τῶν φιλοσοφικῶν σχολῶν ἑρμηνεύει τὸ ἱστορούμενον περὶ τοῦ Καρνεάδου ὅτι «Ἀντιπάτρου αὐτὸν ἐξαγαγόντος γέρων ὢν δύο κύλικας ἐκέρασε, τὴν μὲν κωνείου τὴν δὲ οἰνομέλιτος, καὶ τὴν τοῦ κωνείου τοῖς λοιποῖς στωϊκοῖς εἰπὼν προπίνειν τὴν τοῦ οἰνομέλιτος ἐξέπιε, διαπαίζων τὴν σπουδὴν τῶν ἑκουσίως ἐκλειπόντων τὸν βίον» (Στοβ. 119, 19)· ἀλλὰ πόσον τῷ ὄντι ἀπησχόλει τὰ πνεύματα τὸ ζήτημα, ἂν ἡ αὐτοχειρία εἶναι θεμιτόν, ἐν τῇ περιόδῳ τῇ μετὰ τοὺς δοκίμους χρόνους καὶ πόσον διάφοροι ἦσαν αἱ περὶ τούτου γνῶμαι, καταφαίνεται σαφέστατα ἐξ ὧν ἱστορεῖ ὁ Πλούταρχος ἐν τῷ βίῳ τοῦ Κλεομένους (31) περί τινος διαλόγου τοῦ βασιλέως τούτου πρὸς τὸν φίλον αὐτοῦ Θηρυκίωνα. Ὁ Κλεομένης μετὰ τὴν ἐν Σελλασίᾳ ἧτταν βούλεται νὰ διαπεραιωθῇ εἰς Αἴγυπτον, ὅπως ἐπικαλέσηται τὴν βοήθειαν τοῦ Πτολεμαίου κατὰ τῶν Μακεδόνων. Ὁ Θηρυκίων διατείνεται, ὅτι ἡ ἐπίκλησις τοῦ Πτολεμαίου ἤθελεν ἐπενέγκει αὐτοῖς δουλείαν αἰσχροτέραν τῆς ὑπὸ τὸν νικήσαντα αὐτοὺς Ἀντίγονον· διὰ τοῦτο προτείνει νὰ ἀπαλλάξωσιν ἑαυτοὺς τῆς τοιαύτης αἰσχύνης δι' ἑκουσίου θανάτου· ὁ Κλεομένης ἀντιλέγει πρὸς αὐτόν, ὅτι ἡ ἕνεκα τοῦ ἰδίου συμφέροντος μόνον φυγὴ ἐκ τοῦ βίου, ὅταν οὗτος ἐνδέχηται νὰ εἶναι ἔτι τῇ πατρίδι ὠφέλιμος, εἶναι σημεῖον ἀνανδρίας χεῖρον τῆς φυγῆς ἐν τῇ μάχῃ, ὁ δ' αὐθαίρετος θάνατος δὲν πρέπει νὰ εἶναι φυγὴ πράξεων, ἀλλὰ πρᾶξις· ἀλλ' οὐδέτερος πείθει τὸν ἕτερον. Διάφορον πάλιν κατά τι γνώμην ἀμφοτέρων τούτων ἔχει ὁ Πολύ-

βιος ἀποφαινόμενος, ὅτι «οὐκ ἔλαττον ἀγεννίας σημεῖον τὸ μηδὲν αὐτῷ συνειδότα μοχθηρὸν προεξάγειν ἐκ τοῦ ζῆν αὐτόν, ποτὲ μὲν τὰς τῶν ἀντιπολιτευομένων ἀνατάσεις καταπλαγέντα, ποτὲ δὲ τὴν τῶν κρατούντων ἐξουσίαν, τοῦ παρὰ τὸ καθῆκον φιλοζωεῖν» (30, 7, 8)[53]).

Ὅτι δὲ οἱ Στωϊκοὶ κατ' ἐξοχὴν ὑπέβαλλον τὴν αὐτοχειρίαν εἰς ἔρευναν καὶ ἐδικαιολόγουν αὐτήν, τοῦτο ἔχει στενὴν σχέσιν πρὸς τὸν καθόλου χαρακτῆρα τοῦ συστήματος αὐτῶν· διότι παρ' αὐτοῖς λόγοι θρησκευτικοὶ ἢ κοινωνικοὶ οὐδένα φραγμὸν ἀπετέλουν δυνάμενον νὰ κωλύσῃ αὐτοὺς ἀπὸ τῆς καταστροφῆς τῆς ἰδίας ζωῆς, ὁπότε ὁ σκοπὸς ταύτης, ἡ ἡσυχία τοῦ σοφοῦ, δὲν ἐφαίνετο πλέον ἐφικτός. Ἀλλὰ καθόλου ὁ τρόπος, καθ' ὃν οὗτοι ὥσπερ καὶ οἱ Κυνικοὶ ἐθεώρουν τὸ ἐν' ἑαυτῷ ἀναπαυόμενον ἄτομον ὡς τὸ κέντρον τῆς ἠθικῆς, ἔχει μεγίστην σπουδαιότητα. Ἡμεῖς μὲν ἐν τῇ ἀρχῇ τοῦ κεφαλαίου τούτου ἐξεφράσαμεν τὴν ἀμφιβολίαν, ἂν ἡ συνείδησις τοῦ λαοῦ ἐγίνωσκεν ἀληθῶς καθήκοντα τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτόν· ἀλλ' αἱ δύο εἰρημέναι σχολαί, αὐστηρῶς ἐὰν ἐξετάσωμεν, μόνον τοιαῦτα ἐγίνωσκον, διότι ἐν πάσῃ πράξει καὶ πάσῃ παραλείψει πρὸς τοῦτο ἀπέβλεπον, πόσον προάγει τὴν ἀρετὴν καὶ εὐδαιμονίαν τοῦ σοφοῦ. Ὅτι ἡ ἀδιαφορία τῶν Κυνικῶν πρὸς τὴν οἰκογένειαν καὶ πολιτείαν καὶ ἡ καταφρόνησις τοῦ ἔθους ἐν τούτῳ ἔχουσι τὴν ῥίζαν, εἶναι προφανές, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς ἡ θεωρητικὴ ἐκείνη ἀρχὴ ἔχει πάντως ῥοπὴν πρὸς τὰς ἀξιώσεις τοῦ πρακτικοῦ βίου. Ὅταν οἱ Στωϊκοὶ ἀποδοκιμάζωσι τὸ διώκειν τιμὴν καὶ ὑπόληψιν, ὅταν θεωρῶσιν ἑαυτοὺς κοσμοπολίτας, ὅταν μηδὲ τὴν ἀποστροφὴν τοῦ ἔθνους πρὸς γάμους μετὰ στενῶν συγγενῶν συμμερίζωνται[54]), δηλοῦσι διὰ τούτων, ὅτι θέλουσι νὰ ἀποσπάσωσι τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τῶν δεδομένων ὅρων τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ καὶ νὰ περιορίσωσιν εἰς ἑαυτόν. Ὅπου δὲ ὁ Στωϊκὸς ἐξάγει πλήρεις τὰς ἀκολουθίας τοῦ συστήματος, ἐκεῖ ὁ χωρισμὸς οὗτος ἐπεκτείνεται καὶ εἰς πάσας τὰς ψυχικὰς σχέσεις, ὅπερ ἐκφράζει ἐν πάσῃ ἀκριβείᾳ τὸ Ἐγχειρίδιον τοῦ Ἐπικτήτου, οὗ αἱ ἀρχαὶ κατὰ

τοῦτο δὲν εἶναι ἐντελῶς σύμφωνοι πρὸς τὰς τοῦ Σενέκα καὶ τοῦ Μάρκου Αὐρηλίου. Τὸ ἀπέχεσθαι παντός, ὅπερ δύναται νὰ ταράξῃ τὴν ψυχικὴν γαλήνην τοῦ σοφοῦ, εἶναι κατὰ τὸ Ἐγχειρίδιον ἡ ὑπερτάτη βιωτικὴ μέριμνα. Κατὰ τὸν Ἐπίκτητον οὐ μόνον δὲν πρέπει νὰ θρηνῇ ὁ ἄνθρωπος διὰ τὴν ἀπώλειαν τῆς γυναικὸς ἢ τοῦ τέκνου, ὡς οὐδὲ καὶ παντὸς ἄλλου κτήματος (26· πρβλ. 18), ἀλλὰ καὶ διὰ τὰ ἁμαρτήματα τοῦ παιδὸς δὲν πρέπει νὰ ταράσσηται· διότι «κρεῖσσον τὸν παῖδα κακὸν εἶναι», λέγει, «ἢ σὲ κακοδαίμονα» (12, 1. 14, 1)· «ὅταν δὲ κλαίοντα ἴδῃς τινὰ ἐν πένθει, πρόσεχε μή σε ἡ φαντασία συναρπάσῃ.. Μέχρι μέν τοι λόγου μὴ ὄκνει συμπεριφέρεσθαι αὐτῷ, κἂν οὕτω τύχῃ καὶ συνεπιστενάξαι· πρόσεχε μέντοι μὴ καὶ ἔσωθεν στενάξῃς» (16). Θὰ ἦτο δὲ πλάνη νὰ νομίζωμεν, ὅτι ὁ ἀπελεύθερος Φρὺξ μόνος προβαίνει μέχρι τοιαύτης ὑπερβολῆς ἐν τῇ ἐφαρμογῇ τοῦ συστήματος· διότι ὁμοίας σκέψεις εὑρίσκομεν καὶ ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου Περὶ εὐθυμίας, εἰ καὶ ὁ συγγραφεὺς οὗτος δὲν ἦτο ὀπαδὸς τῆς Στοᾶς [55]). Συμφωνῶν ἐντελῶς πρὸς ὅσα διατάσσει ὁ Ἐπίκτητος περὶ τοῦ τρόπου πρὸς τὸν ἁμαρτάνοντα υἱὸν συνιστᾷ ὁ Πλούταρχος, ἐρειδόμενος ἐπὶ τῶν παραδειγμάτων τοῦ βασιλέως τῶν Σπαρτιατῶν Ἄγιδος καὶ τοῦ Μεγαρέως φιλοσόφου Στίλπωνος, ἵνα μηδεὶς ταράσσηται ἐκ τῆς ἀπιστίας τῆς γυναικὸς ἢ ἐκ τῆς ἀκολασίας τῆς θυγατρὸς (467 f. 468 a) [56]). Τὴν ἡμετέραν συμπάθειαν διεγείρει πολὺ μᾶλλον ἡ ὑπὸ τοῦ Ἰσαίου μνημονευομένη μήτηρ, ἥτις καθημένη ἐν τῷ τῆς Εἰλειθυίας ἱερῷ ἐνεκάλει τῷ πονηρῷ υἱῷ αὐτῆς (ὅρ. ἀν. σ. 183), ἢ ὁ σοφὸς ὁ οὕτω κρίνων· ἀλλ' ἔχοντες τοιούτους συλλογισμοὺς πρὸ ὀφθαλμῶν τοσούτῳ εὐκολώτερον κατανοοῦμεν τὴν ἀπέχθειαν, ἣν τὸ φρόνημα τοῦ σοφοῦ πολυειδῶς διήγειρε καὶ ἐν τῇ ἀρχαιότητι. Σπουδαῖον κάτοπτρον ταύτης εἶναι τὰ συγγράμματα Λουκιανοῦ τοῦ Σαμοσατέως. Ὁ Λουκιανὸς σκοπὸν ἔχει κυρίως νὰ μαστιγώσῃ μόνον τὴν κενότητα, ὑπόκρισιν καὶ πλεονεξίαν τῶν προσώπων, ἅτινα κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦ μετέβαλον εἰς ἐπάγγελμα τὸ λέγειν περὶ ἀρετῆς καὶ σοφίας, καὶ

συνέγραψε μάλιστα τὸν Ἀλιέα πρὸς τὸν ῥητὸν σκοπὸν ν' ἀποκρούσῃ τὴν παρεξήγησιν, ὅτι δῆθεν αὐτὸς αἰτιᾶται τὰς φιλοσοφικὰς σχολὰς καθ' ἑαυτὰς διὰ τὰς πράξεις αὐτῶν, ἀλλ' ὅμως ἀναντιρρήτως ἀποστρέφεται καὶ τὰ ἠθικὰ δόγματα, ἅτινα αὗται κηρύττουσιν. Ὅταν παριστάνῃ τὸν παράσιτον λέγοντα (Παρασ. 52. 53), ὅτι οὐδεὶς προσεγγίζει μᾶλλον αὐτοῦ εἰς τὸ ἰδεῶδες τοῦ τελείου σοφοῦ, ὅς οὔτε ὀργίζεται ἐπ' οὐδενὶ οὔτε λυπεῖται καὶ οὔτε δόξης οὔτε χρημάτων ἐπιθυμεῖ οὔτε οἰκογένειαν κέκτηται, αὕτη ἡ κωμικὴ κριτικὴ τῆς Κυνικῆς καὶ Στωϊκῆς σχολῆς περιέχει στοιχεῖον ἀληθείας τοσοῦτον μέγα, ὥστε δὲν δύναται νὰ ἐκληφθῇ ἁπλῶς ὡς στιγμιαία ἔκρηξις χλευαστικῆς διαθέσεως [57]).

Ὅτι ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ τῶν Ἐπικουρείων δὲν εἶναι κατὰ βάθος τοσοῦτον διάφορος τῆς τῶν Στωϊκῶν, ὅσον ἐκ πρώτης ὄψεως φαίνεται, διότι ἡ ἡδονὴ ἐκείνων εἶναι κατ' οὐσίαν πολὺ συγγενὴς πρὸς τὴν αὐτάρκειαν τούτων καὶ σχεδὸν ἀποβαίνει ἠπιωτέρα τις ἀντίληψις τῆς αὐτῆς ἰδέας, πολλάκις παρετηρήθη. Ἀλλ' ἡ συνήθεια τοῦ ζητεῖν τὴν ἀφετηρίαν πάσης ἠθικῆς ἀξιώσεως ἐν τῷ ἀτόμῳ, ὅπερ νοητέον ὡς ἀπομεμονωμένον, καθίστατο καθόλου ἀεὶ γενικωτέρα, ὅσῳ μᾶλλον ἠμαυροῦτο ἡ συνείδησις τῆς σημασίας ἐκείνων τῶν πραγματικῶν δυνάμεων, αἵτινες ἐν τοῖς δοκίμοις χρόνοις συνεῖχον τὴν ἑλληνικὴν κοινωνίαν. Ἐπακολούθημα τούτου εἶναι τὸ ἤδη ἐν τῇ ἐρεύνῃ τῶν ἠθικῶν ὅρων (ὅρ. τ 1, σ. 413) μνημονευθὲν γεγονός, ὅτι πρὸς περιληπτικὴν ἐκδήλωσιν τοῦ ἠθικοῦ ἐπαίνου κατέστη συνήθης ἡ λέξις μεγαλόψυχος, ἥτις σημαίνει κυρίως τὸν ἐπιμελῶς ἑαυτῷ προσέχοντα, τὸν μετὰ σπουδῆς ἀποφεύγοντα πᾶσαν ὀλιγωρίαν τῆς ἰδίας ἀξιοπρεπείας, εἶναι δὲ πρὸς τὸν ἡμέτερον σκοπὸν σπουδαῖον νὰ ἐξετάσωμεν ἀκριβέστερόν πως τὰς χρήσεις αὐτῆς. Πληρέστατα περὶ τούτων διδασκόμεθα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους.

Κατὰ τὰ ἐν Ἀναλυτικοῖς ὑστέροις (97b 15-25) λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Ἀριστοτέλους μεγαλόψυχός ἐστιν οὐ μόνον πᾶς ὅστις οὐκ ἀνέχεται ὑβριζόμενος, ὡς ὁ μηνίων Ἀχιλλεύς, ὁ ἑαυτὸν ἀπο-

κτείνας Αἴας καὶ ὁ μετὰ τῶν ἐχθρῶν τῇ πατρίδι πολεμήσας Ἀλκιβιάδης, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος ὅστις εἶναι ἀδιάφορος καὶ ἀπαθὴς πρὸς πάσας τὰς εὐτυχίας καὶ ἀτυχίας, διότι εἶναι κρείττων τούτων· ἀλλ' ὁ Σταγειρίτης δὲν παρέχει λύσιν τοῦ αἰνίγματος τῆς διπλῆς ταύτης σημασίας. Κατὰ τὰς ἡμετέρας ἀρχὰς ἡ λύσις ζητητέα ἐν τῷδε, ὅτι οὐσιῶδες γνώρισμα τοῦ μεγαλοψύχου εἶναι νὰ ὀλιγωρῇ πάντων ἀπέναντι τοῦ προσωπικοῦ αὐτοῦ ἀξιώματος, ἀλλ' ἡ οὐσία τούτου ὁρίζεται διάφορος κατὰ τὴν διάφορον τοῦ βίου ἀντίληψιν· ἐὰν θεωρῇ τὴν παρὰ τοῖς συμπολίταις ὑπόληψιν ὡς μέγα ἀγαθὸν καὶ πᾶσαν ὕβριν ὡς ἀλγεινὴν ταπείνωσιν, ἀνάγκη νὰ καταβάλλῃ πᾶσαν αὐτοῦ τὴν σπουδὴν ὅπως διασῴζῃ μὲν ἐκείνην, ἀποκρούῃ δὲ ταύτην· ἐὰν δὲ μηδέτερον τούτων ταράττῃ τὴν ἐσωτερικὴν αὐτοῦ γαλήνην, ἀποδεικνύει διὰ τῆς πρὸς ταῦτα ἀδιαφορίας τὴν ἀληθῆ αὐτοῦ ἀξίαν. Ὅθεν δύναται ἡ μεγαλοψυχία νὰ εἶναι μέγιστος ἔπαινος κατὰ μὲν τὴν πρώτην σημασίαν παντὶ φιλοτίμῳ πολίτῃ τῆς τῶν Ἀθηναίων δημοκρατίας, κατὰ δὲ τὴν δευτέραν τῷ ἐπ' ἀρετῇ σεμνυνομένῳ Κυνικῷ ἢ Στωϊκῷ, οὐδὲν δὲ θαυμαστόν, ὅτι ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐννοίᾳ φαίνεται πολλάκις παρ' ἀττικοῖς συγγραφεῦσι τοῦ τετάρτου αἰῶνος σχεδὸν ταυτοσήμαντος τῇ φιλοτιμίᾳ (Ξεν. Ἑλλ. 6, 1, 9. Ἰσοκρ. 9, 3. Δημ. 18, 68. 23, 205). Ἀλλ' ὁ Ἀριστοτέλης κατεχώρισε τὴν ἰδιότητα ταύτην καὶ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ἀρετῶν ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (B. 4, κ. 7-9), ἐνταῦθα δ' ἔχει τύπον, ὅστις πρὸς οὐδέτερον μὲν τῶν ἄρτι μνημονευθέντων συμπίπτει ἐντελῶς, ἀλλὰ πρὸς ἑκάτερον ἔχει κοινά τινα γνωρίσματα. Ἡ μεγαλοψυχία θεωρεῖται ὡς ἡ ὀρθὴ μεσότης μεταξὺ μικροψυχίας καὶ χαυνότητος. Οὐσιῶδες δὲ γνώρισμα τοῦ μεγαλοψύχου εἶναι, ὅτι ἀξιοῖ ἑαυτὸν μεγάλων ἄξιος ὢν καὶ ὅτι ἐντεῦθεν πηγάζει ἡ ἀδιαφορία πρὸς πάντα τὰ ἐκτὸς αὐτοῦ, ἐνῷ ὁ μὲν χαῦνος ἀξιοῖ ἑαυτὸν μεγάλων ἀνάξιος ὤν, ὁ δὲ μικρόψυχος ἐλαττόνων ἢ ἄξιος. Καίπερ δὲ περὶ τιμὰς ὢν ὁ μεγαλόψυχος, ὅμως αἐπὶ μὲν ταῖς μεγάλαις καὶ ὑπὸ τῶν σπουδαίων ἀπονεμομέναις τιμαῖς μετρίως

ἡσθήσεται, ὡς τῶν οἰκείων τυγχάνων ἢ καὶ ἐλαττόνων (ἀρετῆς γὰρ παντελοῦς οὐκ ἂν γένοιτο ἀξία τιμή), οὐ μὴν ἀλλ' ἀποδέξεταί γε τῷ μὴ ἔχειν αὐτοὺς μείζω αὐτῷ ἀπονέμειν· τῆς δὲ παρὰ τῶν τυχόντων καὶ ἐπὶ μικροῖς πάμπαν ὀλιγωρήσει (οὐ γὰρ τούτων ἄξιος)»· ὁ ἐξωτερικὸς δὲ αὐτοῦ τρόπος καθόλου δεικνύει, ὅτι οὐδὲν ἐξάπτει αὐτὸν εἰς σφοδρὸν ζῆλον. Βλέπομεν, ὅτι οὗτος ὁ μεγαλόψυχος προσεγγίζει πρὸς τὸν πρῶτον ἐν τοῖς Ἀναλυτικοῖς μνημονευθέντα τύπον, καθ' ὅσον ἐφίεται ἐπίσης τῆς παρ' ἄλλοις ὑπολήψεως, πρὸς δὲ τὸν δεύτερον αὖθις καθ' ὅσον εἰς τὰς μερικὰς ἐκδηλώσεις τῆς τιμῆς αὐτῶν μικρὰν ἀπονέμει ἀξίαν καὶ καθόλου πάντα τὰ ἐκτὸς μικρὸν μόνον ἅπτονται αὐτοῦ. Ἡ σεμνότης αὐτοῦ εἶναι συγγενὴς πρὸς τὴν συνείδησιν τῆς ἀρετῆς παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς, ἀλλὰ διακρίνεται ταύτης, καθότι ἡ παρὰ τοῖς ἄλλοις ὑπόληψις συμπεριλαμβάνεται ἐν αὐτῇ· οὕτω τὸ ἰδεῶδες τοῦ μεγαλοψύχου ἀποτελεῖ τρόπον τινὰ μεσάζον μέλος μεταξὺ τοῦ ἰδεώδους τοῦ Ἀθηναίου πολίτου καὶ τοῦ ἰδεώδους τοῦ Στωϊκοῦ. Διὰ τοῦτο ἡ ἀκριβεστέρα περιγραφὴ τοῦ χαρακτῆρος τούτου ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς ἔχει ὅλως ἐξαίρετον σπουδαιότητα, διότι παρ' αὐτοῦ γίνονται σχεδὸν πάντα, ὅσα κατὰ τὰ ὑφ' ἡμῶν ἐν τῷδε τῷ κεφαλαίῳ ἐκτεθέντα ἀπήτει ἡ τοῦ λαοῦ συνείδησις ὡς καθῆκον τοῦ ἀνθρώπου πρὸς ἑαυτόν. Ὁ μεγαλόψυχος ἔχει πρὸ πάντων ὀρθὴν περὶ ἑαυτοῦ γνῶσιν καὶ ἀπαιτεῖ τούτου ἕνεκα τὴν πρέπουσαν αὐτῷ θέσιν ἐν τῷ βίῳ καὶ τὰς προσηκούσας αὐτῷ τιμάς, ἐν ᾧ ὁ μικρόψυχος καὶ ὁ χαῦνος ἁμαρτάνουσιν ἐν τούτῳ, ὅτι ὁ μὲν κρίνει τὴν ἑαυτοῦ ἀξίαν καὶ δύναμιν ἥττονα, ὁ δὲ μείζονα (1125a22. 28)· ὁ μεγαλόψυχος εἶναι καὶ φανερόμισος καὶ φανερόφιλος· τὸ γὰρ λανθάνειν φοβουμένου· καὶ μέλει αὐτῷ τῆς ἀληθείας μᾶλλον ἢ τῆς δόξης, καὶ λέγει καὶ πράττει φανερῶς· παρρησιαστὴς γὰρ διὰ τὸ καταφρονεῖν· διὸ καὶ ἀληθευτικὸς (1124b26-30)· «καὶ κίνησις δὲ βραδεῖα τοῦ μεγαλοψύχου δοκεῖ εἶναι, καὶ φωνὴ βαρεῖα, καὶ λέξις στάσιμος· οὐ γὰρ σπευστικὸς ὁ περὶ ὀλίγα σπουδάζων, οὐδὲ σύντονος ὁ μηδὲν μέγα οἰό-

μενος· ἡ δ' ὀξυφωνία καὶ ἡ ταχυτὴς διὰ τούτων» (1125a 12-16)· «καὶ οἷός ἐστι κεκτῆσθαι μᾶλλον τὰ καλὰ καὶ ἄκαρπα τῶν καρπίμων καὶ ὠφελίμων» (1125a 11). Καὶ αὗται μὲν αἱ ἰδιότητες τῶν μεγαλοψύχων διεγείρουσι τὴν συμπάθειαν τοῦ νεωτέρου παρατηρητοῦ, ἀλλ' οὐχ ἥκιστα καὶ αἵδε· ὅτι «καὶ περὶ πλοῦτον καὶ δυναστείαν καὶ πᾶσαν εὐτυχίαν καὶ ἀτυχίαν μετρίως ἕξει, ὅπως ἂν γίνηται, καὶ οὔτε εὐτυχῶν περιχαρὴς ἔσται οὔτε ἀτυχῶν περίλυπος» (1124a 14), ὅτι «καὶ μεγαλοκίνδυνος, καὶ ὅταν κινδυνεύῃ, ἀφειδὴς τοῦ βίου ὡς οὐκ ἄξιον ὂν πάντως ζῆν» ὅτι ἐν ταῖς ὁμιλίαις εἶναι φιλοπροσήγορος (1124b 18-21)[58])· καὶ ἀργός ἐστι καὶ μελλητής, πλὴν ὅπου τιμὴ μεγάλη ἢ ἔργον, καὶ ὀλίγων μὲν πρακτικός, μεγάλων δὲ καὶ ὀνομαστῶν (1124b24 -26)· «οὐδ' ἀνθρωπολόγος ἐστίν· οὔτε γὰρ περὶ ἑαυτοῦ ἐρεῖ οὔτε περὶ ἑτέρου· οὔτε γὰρ ἵνα ἐπαινῆται μέλει αὐτῷ οὔθ' ὅπως οἱ ἄλλοι ψέγωνται, οὐδ' αὖ ἐπαινετικός ἐστιν· διόπερ οὐδὲ κακολόγος, οὐδὲ τῶν ἐχθρῶν, εἰ μὴ δι' ὕβριν» (1125a 5-9)· «καὶ οἷος εὖ ποιεῖν, εὐεργετούμενος δὲ αἰσχύνεται· τὸ μὲν γὰρ ὑπερέχοντος, τὸ δ' ὑπερεχομένου, καὶ ἀντευεργετικὸς πλειόνων» (1124b 9 - 12)· ἡ τελευταία αὕτη ἰδιότης εἶναι ἀπόρροια γνησίου ἐθνικοῦ φρονήματος (ὅρ. ἀν. σ. 456).

Ἀλλ' ἐν πᾶσι τοῖς περὶ τοῦ μεγαλοψύχου εἰρημένοις ἐνυπάρχει τι, ὅπερ ἀηδῶς ἡμᾶς διατίθησιν. Ἐν τῷ χαρακτῆρι τούτῳ οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ τῆς συνειδήσεως τοῦ παντὶ ἀτόμῳ τεθειμένου φραγμοῦ καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς τηρήσεως τοῦ μέτρου, ἣν οἱ ἀρχαιότεροι Ἕλληνες ἀπῄτουν· τοὐναντίον πᾶσαι αἱ φωτειναὶ αὐτοῦ ἰδιότητες ἐρείδονται ἐπὶ τῆς ἰσχυρᾶς εἰς ἑαυτὸν πίστεως καὶ ἐπί τινος ἐξ ἴσου ἰσχυρᾶς τῶν ἀνθρώπων καταφρονήσεως. Ἐὰν δὲ προστεθῇ, ὅτι ὁ μεγαλόψυχος ἐναντίον τοῦ καθόλου ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων παραδεδεγμένου κανόνος (ὅρ. ἀν. σ. 387. 398 κ. ἑ.) μνημονεύει μὲν ὧν ἂν εὖ ποιήσῃ, ὑφ' ὧν δ' ἂν πάθῃ οὔ· ἐλάττων γὰρ ὁ παθὼν εὖ τοῦ ποιήσαντος (1124 b 12-17), γεννᾶται τὸ ἐρώτημα, ἂν ὁ φιλόσοφος ἀληθῶς πάντα τὰ χαρακτηριστικὰ τῆς

διαγραφομένης ὑπ' αὐτοῦ εἰκόνος ἐθεώρει ὡς ἐπαινετά. Ἡ λύσις τῆς ἀπορίας ταύτης κεῖται ἴσως ἐν μέρει ἐν τῷ περιγραφικῷ χαρακτῆρι τῆς ἠθικῆς τοῦ Ἀριστοτέλους, πρὸς ὃν οὐδόλως εἶναι ἐναντίον, ἐὰν ἐν τῇ ἐκτεθείσῃ περιγραφῇ τοῦ μεγαλοψύχου, τ. ἔ. τοῦ κατὰ μίαν ὡρισμένην ἀρετὴν ἀγαθοῦ, περιλαμβάνονται καὶ ἐκεῖνα τὰ ἐλαττώματα, ἅτινα συνήθως εἶναι σύμφυτα τοῖς προτερήμασιν αὐτοῦ· πλὴν τούτου δὲν πρέπει νὰ παρίδωμεν, ὅτι ὁ Σταγειρίτης ἀπαιτεῖ ὡς βάσιν τῆς μεγαλοψυχίας παντελῆ ἀρετὴν καὶ οὕτω περιορίζει πολὺ τὰς περιπτώσεις, ἐν αἷς δύναται νὰ γείνῃ λόγος περὶ αὐτῆς. Ἀλλ', ὁπωςδήποτε καὶ ἂν κρίνῃ τις περὶ τούτου, τὴν ξενίζουσαν ἡμᾶς καταφρόνησιν τῶν ἀνθρώπων ἔχει κοινὴν ὁ μεγαλόψυχος μετὰ τοῦ Κυνικοῦ καὶ τοῦ αὐστηροῦ Στωϊκοῦ, εἶναι δ' ἡμῖν παρ' αὐτῷ ἀπεχθεστέρα ἢ παρὰ τούτοις διὰ τοῦτο μόνον, ὅτι ἀξιοῖ νὰ τιμᾶται παρ' ἐκείνων, οὓς περιφρονεῖ. Καθ' ἑαυτὴν δὲ εἶναι εὐνόητος, διότι εὐθὺς ὡς πᾶσαι αἱ ἀξιώσεις ἐστηρίζοντο ἐπὶ τῆς προσωπικῆς ἀξίας τοῦ ἀτόμου, αὕτη ἀπέβαινε μᾶλλον ἐπιβάλλουσα, ἐὰν ἠδύνατο νὰ μετρηθῇ διὰ τῆς τῶν ἄλλων φαυλότητος.

Τὴν δημοκρατικὴν κοινότητα τῆς πόλεως, ἥτις διετήρει ἐν ταῖς ψυχαῖς ἀκοίμητον τὸ αἴσθημα τῶν καθηκόντων πρὸς τοὺς πολιούχους θεούς, πρὸς τοὺς προαπελθόντας οἰκείους, πρὸς τὴν οἰκογένειαν, πρὸς τοὺς συμπολίτας, πρὸς τοὺς βοηθείας δεομένους ξένους, ἀντικατέστησε βραδέως καὶ κατὰ μικρὸν ἡ ἀνωτέρα κοινωνία τῆς ἀνθρωπότητος· ἐν τῇ περιόδῳ τῆς μεταβάσεως, ἐν ᾗ ἡ σημασία ἐκείνης μὲν εἶχεν ἐξαλειφθῇ ἐκ τῆς συνειδήσεως, ταύτης δὲ δὲν εἶχεν ἀκόμη γνωσθῇ, ἐκράτησαν καὶ διεδόθησαν αἱ θεωρίαι ἐκεῖναι, καθ' ἃς τὸ ἄτομον δύναται ἀπὸ τοῦ ὕψους αὐτοῦ νὰ ῥίπτῃ ἀδιαφορίας βλέμμα πρὸς τὸν περιβάλλοντα αὐτὸ κόσμον καὶ νὰ ζητῇ ἐν ἑαυτῷ τὸν κανόνα τῶν ἑαυτοῦ πράξεων. Ἀναντίρρητον εἶναι, ὅτι ἡ Στοὰ ἠρύσατο ἐκ τῆς τοιαύτης θεωρίας οὐ μικρὰν ἠθικὴν δύναμιν· ἀλλ' οὐχὶ πάντοτε οὐδὲ πάντες οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς ἐνέμειναν ἐν ταύτῃ. Οἱ ὀπαδοὶ αὐτῆς ἐν τοῖς χρόνοις τῆς

ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας ἐκαλλιέργησαν παρὰ τοῖς ἐθνικοῖς τὴν ἰδέαν τῆς ἀδελφότητος πάντων τῶν ἀνθρώπων. Εὐρεῖαν ἔχοντες καρδίαν ἐπίστευον, ὅτι δύνανται νὰ περιλάβωσι διὰ τῆς αὐτῆς ἀγάπης σύμπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος· ἀλλὰ θερμότερον αὐτῶν ᾐσθάνετο καὶ κατελάμβανεν ὁ Ἀθηναῖος τῶν τῆς ἀκμῆς χρόνων τὰ ἄμεσον σχέσιν πρὸς αὐτὸν ἔχοντα πράγματα· ἡ ἕνωσις τῆς εὐρύτητος ἐκείνης καὶ ταύτης τῆς θέρμης εἶναι ἰδανικόν, οὗ τὴν πραγμάτωσιν ἔχει καθῆκον νὰ ἐπιδιώκῃ ὁ χριστιανικὸς κόσμος.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΡΩΤΟΝ

1) Πρβλ. σ. 349. 350 καὶ σ. 453.

2) Πρβλ. τ. 1, σ. 265. 266, 380 καὶ τ. 2, σ. 314. 315.

3) Πρβλ. περὶ τούτου τ. 1, σ. 286. 287.

4) Ὅρα προσέτι Καλλίμ. ἐπιγρ. 25. Ἀρισταίν. 2, 20. Διογενειαν. 3, 37. ἄλλα χωρία ὅρα Παροιμιογρ. 1, 221. Εν τῷ συγγράμματι τοῦ Χορικίου τῷ ἐκδοθέντι ὑπὸ Ch. Graux ἐν τῷ Revue de Philologie 1877, σ. 212-247 ἀναφέρεται πρὸς τούτοις (σ. 218) καὶ ὁ ἑπόμενος στίχος ἀγνώστου ποιητοῦ· «μὴ δείμαινε θεούς, ἐράων ἢν ψεῦδος ὀμόσσῃς».

5) Πρβλ. Lasaulx, Studien des classischen Alterthums σ. 200. K. F. Hermann, Lehrbuch der gottes dienstlichas Alterthümer § 22, ἀρ. 8. Becker, Charicles (ἐκδοθεὶς ὑπὸ K. F. Hermman) τ. 1. σ. 153. 154.

6) Πολὺ ἐπιπολαιότερον πραγματεύεται τὸ ἀντικείμενον τοῦτο ἡ ῥητορικὴ τοῦ Ἀναξιμένους κεφ. 17.

7) Ὁποία τις ἡ διαφορὰ μεταξὺ τοῦ ἐπιορκεῖν καὶ βλάπτειν τοὺς ὅρκους, ἣν τὸ σχόλιον Ἰλ. Γ, 276 ἀποδίδει τῷ Ἀριστοτέλει, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐξεύρωμεν, διότι τὸ ἐν τῷ σχολίῳ σημειούμενον εἶναι ἀπεσπασμένον τῆς συνεχείας αὐτοῦ καὶ ἀπομεμονωμένον ἀποβαίνει ἀκατάληπτον.

8) Πρβλ. περὶ τῶν πολυαρίθμων χωρίων ἐν οἷς γίγνεται μνεία τοῦ Εὐριπιδείου στίχου, τὴν εἰς αὐτὸ σημείωσιν τοῦ **Valckenaer** καὶ **Markland** εἰς Μαξ. Τυρίου Διατρ. 40. Ὅρα ἰδίως Πλάτ. Θεαίτ. 154 d. Συμπ. 199α. Ἀθην. 3, 122 β. Cic. de off. 3, 29. 108. Λουκ. Βίων πρ. 9. Σουΐδ. ἐν λ. μῶρος.

9) Πρβλ. περὶ τοῦ ὅρκου ἐν γένει **Lasaulx, Studien des classischen Alterthums** σ. 177-207. **Nägelsbach, nachhomerische Theologie** σ. 241-245. **Schömann, griechiche Alterthümer** τ. 2, 3η ἔκδ. σ. 267-278. Περὶ τῆς ἀρχικῆς αὐτοῦ σημασίας ὡς ἐνδεχομένης ἀρᾶς κατ' αὐτοῦ τοῦ ὀμνύοντος ἐγένετο λόγος πρότερον ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ σ. 88-90.

10) Πρβλ. τ. 1, σ. 22 καὶ σ. 172. 173.

11) Εἰς τοὺς παρατεθέντας λόγους σημειοῖ ὁ **F. A. Wolf: Sententia ipsa quam est vera, quam generosa, quam Christiano homine digna! Quanto minus malorum vidisset orbis, si semper homines ab ista calumnia religionis abstinuissent!**

12) Πρβλ. τ. 1, σ. 81.

13) Συγγενής πως τούτοις εἶναι καὶ ὁ μῦθος τοῦ Μαρσύου, ὃν ὁ Ἀπόλλων ἐξέδειρεν ἐρίσαντα αὐτῷ περὶ μουσικῆς καὶ ἡττηθέντα· ἀλλ' ἡ ἀρχικὴ αὐτοῦ ἔννοια εἶναι ἄλλη,

διότι ὁ Μαρσύας εἶναι κυρίως θεὸς ὥσπερ καὶ ὁ Ἀπόλλων, ἐκεῖνος μὲν ὁ ἀντιπρόσωπος τοῦ φρυγίου αὐλοῦ, οὗτος δὲ τῆς γνησίας ἑλληνικῆς κιθάρας.

14) Ἐκ τοῦ Σχολ. Ἰλ. Β, 336 προκύπτει, ὅτι τὸν ἀγῶνα τοῦ Ἡρακλέους ἐν Πύλῳ, καθ' ὃν ἔτρωσε τὸν Ἄρη, τὸν Ἅιδην καὶ τὴν Ἥραν (Ἡσ. ἐν ἀσπ. Ἡρ. 359. Ἀπολλόδ. 2, 7, 3. Σχολ. Ἰλ. Ε, 392) ἐπραγματεύοντο αἱ Ἠοῖαι· ἐν τῷ ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀσπὶς Ἡρακλέους σωθέντι τμήματι τοῦ ποιήματος τούτου τιτρώσκει ὁ Ἡρακλῆς καὶ δευτέραν φορὰν τὸν Ἄρη (458-462).

15) Πρβλ. περὶ τῶν ἀεὶ προϊόντος τοῦ χρόνου συχνοτέρων γινομένων ἀποθεώσεων ἐν Ἑλλάδι **Welcker, griechische Götterlehre** τ. 3, σ. 291-311, περὶ δὲ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων συμβάντων ἐν Ἀθήναις **A. Schäfer, Demosthenes und seine Zeit.** 3, 1, 285. 317. 329 καὶ **Zeller, die Philosophie der Griechen** 3η ἔκδ. 2, 2, σ. 38.

16) Πρβλ. **v. Limburg-Brouwer, histoire de la civilisation morale et religieuse des Grecs** τ. 8, σ. 293, 294. **Nägelsbach, machnomerische Theologie** σ. 202.

17) Πρόδηλον ὅτι τὰ λεγόμενα ὑπὸ Διοδώρου (13,6) καὶ Παυσανίου (10, 28, 3) ὅτι ὁ Νικίας γενόμενος τοῦ ἱεροῦ κύριος οὐδὲν ἐκίνησε τῶν ἐν αὐτῷ ἀναθημάτων δὲν εἶναι ἀξιόπιστα· πρβλ. **Grote, Gechichte Griechenlands** τ. 4, σ. 171 τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως.

18) Πρβλ. τὴν σημείωσιν τοῦ **Bähr** εἰς Ἡρόδ. 5, 102. **Wecklein, über die Tradition der Perserkriege** σ. 21-31.

19) Πρβλ. **Markhauser, Polybius** σ. 10. 106.

20) Πρβλ. περὶ τῶν μετεωρολογικῶν δοξασιῶν τοῦ Ἀναξαγόρου **Zeller Philos. der Griechen,** 3η ἔκδ. 1, 820-22. Περὶ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων δικαστικῶν καταδιώξεων τῶν φιλοσόφων πρβλ. ἐν γένει **Schömann griechische Alterthümer**, 2, 584, 588, περὶ δὲ τῆς δίκης τοῦ Πρωταγόρου ἰδίως **Frei, quaestiones Protagoreae 63. 64**, περὶ τῆς δίκης τοῦ Ἀριστοτέλους **Zeller, Philos. der Gr.** 2, 2, 37. 38.

21) Ὅρα περὶ τούτου τὸ ἄφθονον ὑλικὸν τὸ συνειγμένον ὑπὸ **K. F. Hermann. Lehrbuch des godesdienstlichen Alterthümer** § 27, **Nägelsbach Nachhomerische Theologie** σ. 196-200 καὶ **Schömann, Griech. Alterthümer,** 2 σ. 250-256.

22) Τοιαῦτα παραδείγματα ἱκανὰ συνέλεξεν ὁ **Nägelsbach nachhomer. Theologie** σ. 219. Ἀξία ἰδίας προσοχῆς εἶναι καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Διοδώρου 13, 102 μνημονευομένη περίπτωσις, ἐν ᾗ ὁ Διομέδων, εἷς τῶν παρὰ τὰς Ἀργινούσας νικησάντων στρατηγῶν, καίπερ καταδικασθεὶς ἐν Ἀθήναις συνιστᾷ ἐπιμόνως, ὅπως πληρωθῇ ἡ εὐχὴ ἡ δοθεῖσα τῷ Διί, τῷ Ἀπόλλωνι καὶ ταῖς Εὐμενίσιν.

23) Πρβλ. περὶ τούτου **Steinhart** ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ **H. Müller,** τ. 1, σ. 519.

24) Περὶ τῆς κυρίας σημασίας τῶν λέξεων τούτων ὅρα τὰ ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ τοῦ πρώτου βιβλίου λεχθέντα.

25) Μεγάλην ὁμοιότητα πρὸς τὴν ἀρχὴν ταύτην τοῦ Σωκράτους ἔχουσι τὰ ὑπὸ τοῦ **Schleiermacher** λεγόμενα, **Predigten** τ. 3, σ. 59-70.

26) Πρβλ. **Schömann, Commentar zu Isäos** σ. 387. **Welcker, griech. Götterlehre,** 2, 203. 204.

27) Πρβλ. **Nägelsbach, homerische Theologie,** 2α ἔκδ. σ. 216. **Schömann griech. Alterthümer,** 2, σ. 258, περὶ δὲ τοῦ Εὐριπίδου **Lübker, zur Theologie und Ethik des Euripides** σ. 12. 13.

28) Ὅρα Dodone et ses ruines τοῦ Κ. Καραπάνου, 34-36.

29) Πρβλ. τὰ χωρία τοῦ Δημοσθένους 6, 37. 8, 49. 9, 54. 14, 39. 18, 1. 18, 321. 20, 167. 21, 108. 23, 5, 35, 40. 36, 51. 36, 53. 36, 61. 43, 68. 54, 41. 55, 9. 55, 35, ὁμοίως τὰ τοῦ Ἀντιφῶντος 6, 40, τοῦ Λυκούργου 1, τοῦ Αἰσχίνου 1, 70. 3, 156. Ταύταις ταῖς τυπικαῖς φράσεσι συγγενεῖς εἶναι καὶ αἵδε· «νὴ τὸν Ἡρακλέα καὶ πάντας θεούς» Δημ. 18, 294. «ὦ γῆ καὶ θεοὶ» Δημ. 18, 294. 22, 78. 24, 186 καὶ «μὰ τὸν Δία καὶ τὸν Ἀπόλλω καὶ τὴν Δήμητρα» Ψευδοδημ. 52, 9 (πρβλ. G. H. Schäfer, apparatu criticus ad Demosthenem 1,802. Mätzner zu Antiphon 6, 40. Blass, die attische Beredtsamkeit, 3, 1, 153). Οἱ διαφέροντες τούτων τύποι ὅρκων «νὴ τοὺς θεοὺς καὶ τὰς θεὰς» καὶ «πρὸς τῶν θεῶν καὶ δαιμόνων» ἐν τῷ λόγῳ Πρὸς Φαίνιππον § 6 καὶ § 17 θεωροῦνται ὡς τεκμήρια τῆς μὴ γνησιότητος τοῦ λόγου τούτου· ὅρα G. H. Schäfer appar. crit. ad Dem. 5 ,67. A. Schäfer. Demosthenes und seine Zeit 3, 2, 284. Ἀλλ' ὅτι οἱ μιμηταὶ τοῦ μεγάλου ῥήτορος εἶχον ὑπ' ὄψει καὶ τοὺς γνησίους τοῦ Δημοσθένους λόγους, μαρτυρεῖ ὁ πρῶτος λόγος Κατὰ Ἀριστογείτονος (13, 31. 65), ὁ Πρὸς Ζηνόθεμιν (10. 31) καὶ ὁ δεύτερος Πρὸς Βοιωτὸν (53).

30) Πολυάριθμα παραδείγματα τοιούτων μνημείων ἐξητάσθησαν ὑπὸ τοῦ E. Curtius ἐν τῇ Archäologische Zeitung 1867, Nº 226· παράβαλε δὲ περὶ τῶν ἀναθημάτων τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων K. F. Hermann, Lehrbuch der Gottes dienstlichen Alterthümer § 20, N. 9 καὶ Schömann griech Altertümer, 2, σ. 213-221.

31) Πρβλ. περὶ τῆς προσευχῆς ἐν γένει Lasaulx, Studien des classischen Alterthums 137-156. Nägelsbach, nachhom Theologie 221-217. Schömann, gr. Alterthümer, 2, 257-265.

32) Πρβλ. J. Bernays, Theophrastos' Schrift über Frömmigkeit σ. 103-107.

33) Πρβλ. τοῦ G. Hermman τὴν σημείωσιν εἰς Αἰσχύλου Προμηθέα 498.

34) Ὅτι οὐ μόνον ἡ ἐν πρότερον ἤδη μνημονευθεῖσα περικοπὴ κ. 20-32, ἀλλ' ὅλον τὸ τμῆμα ἀπὸ κ 5-32 τοῦ δευτέρου βιβλίου τοῦ Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων συγγράμματος τοῦ Πορφυρίου κατ' οὐσίαν εἶναι εἰλημμένον ἐκ τοῦ Θεοφράστου, ἀπέδειξεν ὁ Bernays ἐν τῷ ἀνωτέρω σημειωθέντι συγγράμματι αὐτοῦ (σημ. 32), σ. 35 κ. ἑ.

35) Καὶ ἡ ἐν τῷ Ἀνθολογίῳ τοῦ Μονάχου ἀρ. 243 (πρβλ. καὶ Στοβ. Ἀνθ. τ. 4, σ. 144) τῷ Σωκράτει ἀποδιδομένη ῥῆσις· «οἱ τὰ ἀπὸ κακῶν ἔργων εἰς τὰς καλὰς ἀναλίσκοντες λειτουργίας ὅμοιον ποιοῦσι τοῖς ἀπὸ ἱεροσυλίας εὐσεβοῦσιν», κατ' οὐσίαν τὸ αὐτὸ νόημα ἐκφράζει.

36) Πρβλ. Lobeck, Aglaophamus 1, 625. Nägelsbach, nachhom. Theologie 201. Schömann, Opuscula academica 3, 433.

37. Περὶ τῶν θυσιῶν ἐν γένει πρβλ. K. F. Hermann. Lehrbuch der Gottes dienstlichen Alterthümer der Griechen § 25-28 καὶ Schömann, gr. Alterthümer τ. 2, σ. 221-256. τ. 2, σ. 221-256.

38) Διὰ τοῦτο ἡ σπουδαιότης τοῦ εὐσχημονεῖν καὶ ἡ φαυλότης τοῦ ἀσχημονεῖν ἐν καιρῷ τῆς θείας λατρείας· ὅρα τ. 1, σ. 388. 348, σημ. 17. 484, σημ. 30.

39) Πρβλ. περὶ ταύτης J. Bernays, ἔ. ἀ. σ. 76. 77.

40) Ἐκ τῶν τὰ τοιαῦτα σκωπτουσῶν κωμῳδιῶν οἱ Ἰδαῖοι τοῦ Κρατίνου ἦσαν μία τῶν σπουδαιοτάτων πρβλ. Bergk, de reliquiis comoediae Atticae antiquae σ.108-111.

41) Κατὰ τὰ ἐν τῷ κειμένῳ ἐκτεθέντα δὲν φαίνεται ἀληθὴς ἡ γνώμη τοῦ Schömann (Opuscula academica 3, 428-438), ὅστις ἑπόμενος τῷ Lobeck (Aglaophamus

1, 664-670) θεωρεῖ ἐσφαλμένην τὴν εἴδησιν τοῦ Ἰωσήπου περὶ νόμου ἐν Ἀθήναις ἀπαγορεύοντος τὴν εἰσαγωγὴν ξένων θεῶν· τοὐναντίον ὀρθοτέρα ἐνταῦθα εἶναι ἡ γνώμη τοῦ **K F. Hermann gottesdienstliche Alterthümer** § 10, ἀρ. 10). Ἐὰν δὲ τὸ σχόλιον εἰς τοῦ Ἀριστοφάνους τὸν Πλοῦτον στ. 431 τὴν τύχην ἐκείνου τοῦ μητραγύρτου, ὅστις εἰσήγαγεν εἰς τὰς Ἀθήνας τὰ μυστήρια τῆς μεγάλης μητρός, καὶ τὸν ὑπ' αὐτοῦ χλευασμὸν τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων εἰς μανίαν ἀνάγῃ, τοῦτο οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἓν τῶν πολλῶν γνωρισμάτων τοῦ λίαν ἐπισφαλοῦς πραγματισμοῦ, ὑφ' οὗ ἐδεσπόζοντο οἱ συγγραφεῖς, ἐξ ὧν ὁ σχολιαστὴς ἔλαβε τὴν εἴδησιν· ὁμολογητέον μόνον, ὅτι ἡ μαρτυρία τοῦ Σερουίου εἰς τὴν Αἰνειάδα τοῦ Οὐεργιλλίου 8, 187 οὐδεμίαν ἔχει σημασίαν.

42) Ὅρα περὶ τούτου τ. 1, σ. 307. 463, σημ. 3.

43) Παραδείγματα τοῦ τελευταίου εἴδους παρέχουσιν οἱ Φλιάσιοι καὶ οἱ Μαντινεῖς ἐπικαλούμενοι τὰς ἐκεχειρίας αὐτῶν παρὰ Ξεν. Ἑλλ. 4, 2, 16. 5, 2, 2.

44) Ὅτι καὶ ταῦτα ἀνῆκον εἰς τὰ μαντεῖα τὰ ὑπὸ τῶν πόλεων ἐπερωτώμενα, μαρτυρεῖ ἰδίως ἡ ἐγκοίμησις ἑνὸς τῶν Ἐφόρων ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Πασιφάας (Πλούτ. Κλεομ. 7. **Cic. de div.** 1, 43, 96) καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ δήμου τῶν Ἀθηναίων ψηφισθεῖσα ἀποστολὴ τοῦ Εὐξενίππου εἰς Ὠρωπόν, περὶ ἧς πραγματεύεται ὁ λόγος τοῦ Ὑπερείδου ὑπὲρ Εὐξενίππου.

45) Πρβλ. Περὶ τῆς ἐξηγήσεως τῶν ὀνείρων **B. Büchsenschütz, Traum und Traum-deutung im Alterthume, Berlin 1868.**

46) Σχεδὸν ἔτι χείρους πολλῶν ἐκ τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος ἐν τῷ κειμένῳ μάντεων φαίνεται ὅτι ἦσαν οἱ ὑπὸ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν δυσὶ χωρίοις (Ἱπ. 999. Ὀρν. 960) σκωπτόμενοι χρησμολόγοι, οἵτινες ἠσχολοῦντο περὶ τὴν διάδοσιν ἀρχαίων χρησμῶν, ἰδίως τοῦ Βάκιδος. Ὁ Θουκυδίδης (8, 1, 1) λέγει ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι μετὰ τὴν ἐν Σικελίᾳ πανωλεθρίαν «ὠργίζοντο καὶ τοῖς χρησμολόγοις τε καὶ μάντεσι καὶ ὁπόσοι τι τότε αὐτοὺς ἐπήλπισαν ὡς λήψονται Σικελίαν».

47) Πῶς προσεφέροντο πρὸς τοὺς κοινοὺς μάντεις τοὐλάχιστον ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις, δηλοῖ ἐναργῶς ὁ μῦθος τοῦ Βαβρίου (54), ἐν ᾧ εὐνοῦχος ἦλθε πρός τινα τοιοῦτον, ἵνα ἐρωτήσῃ, ἂν θὰ γεννήσῃ παῖδας.

48) Τοιαύτας τινὰς ἐκφράσεις συνήγαγεν ὁ **Nägelsbach, hom Theologie** σ. 177-180.

49) Πρβλ. περὶ τῶν χρησμῶν καὶ τῶν ἄλλων θείων σημείων καθόλου v. **Limburg-Brouwer, histoire de la civilisation morale et religieuse des grecs.** τ. 6. σ. 1-179. τ. 8. σ. 245-250. 290-295. **K. F. Hermann, Lehrbuch der gottesdienstl. Alterthümer** § 37-41. **Nägelsbach, nachhomer. Theologie** σ. 162-191.

50) Πρβλ. περὶ ταύτης τῆς ὄψεως τοῦ θρησκευτικοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων v. **Limburg-Brouwer** τ. 8, σ. 194.

51) Ὅμοιον εἶναι τὸ νόημα καὶ τοῦ 30ου καὶ 48ου μύθου τοῦ Βραβίου.

52) Πρβλ. **Meineke, historia critica comicorum graecorum** σ. 32.

53) Περὶ τῆς διαφορᾶς ταύτης ἐν τῇ ἐκδοχῇ ἀμφοτέρων τῶν ποιητῶν ἔγραψεν ὁ συγγραφεὺς ἐκτενέστερον ἐν τῷ **Rheinisches Museum. Ig.** 10, σ. 333. 334 σημ. πρβλ. καὶ τὰ ἐν **Pindar's Leben** σ. 149 σημειωθέντα. Ὅτι μία τῶν μεταβολῶν, ἃς ὁ Προμηθεὺς ἐπήνεγκεν ἐν τῇ καταστάσει τῶν ἀνθρώπων εἶναι καὶ ὅτι ἔπαυσεν αὐτοὺς τοῦ νὰ προβλέπωσι τὸν θάνατον, εἶναι στοιχεῖον τοῦ μύθου ἁπαντῶν καὶ ἐν τῷ Γοργίᾳ τοῦ Πλάτωνος 523d.

54) Ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ **Pindar's Leben und Dichtung** σ. 526 ὑποδεικνύει ὁ συγγρ. ὅτι εἶναι δυνατόν, ὅτι κατὰ τὸν μῦθον τοῦτον ἡ Ἐλπίς, ἀπολυθεῖσα ἐκ τοῦ πίθου τῆς

Πανδώρας ἐδέσμευσε τὸν ἄνθρωπον (τὸν Ἐπιμηθέα κατὰ τὴν μυθικὴν ἔκφρασιν) καὶ εἰς τὴν δέσμευσιν προσέθηκε τὰς βασάνους τοῦ πυρός, ἀλλ' ὁ Προμηθεὺς ἔλυσε τὰ δεσμὰ καὶ ἔσδισε τὸ πῦρ δι' ὕδατος.

55) Πρβλ. **Valkenaer, animadversiones ad Ammonium** σ. 45. Καὶ οἱ λόγοι τοῦ Λουκιανοῦ, Νεκρ. διαλ. 5, 2 «πολλὰ κἀκεῖνος εὖ μάλα διαβουκολεῖ αὐτοὺς καὶ ἐπελπίζει» προϋποθέτουσι τὴν φράσιν ταύτην.

56) Σημειωθήτω ἐνταῦθα ἐν παρόδῳ, ὅτι τὸ ὑπὸ τοῦ **Schleiermacher, Predigten** τ. 3, σ. 17. 18, λεγόμενον περὶ τῆς βλαβερᾶς ἐπιδράσεως τῶν εἰκόνων τοῦ μέλλοντος ἐπὶ τῶν πράξεων κατ' οὐσίαν πολὺ προσεγγίζει τῇ παρὰ τοῖς Ἕλλησι κρατούσῃ ἐννοίᾳ τῆς ἐλπίδος.

57) Ἐκ τοῦ μνημονευθέντος χωρίου τοῦ Ἀντιφῶντος καθίσταται πιθανωτέρα ἡ γνώμη τοῦ **Toup**, ὅτι παρ' Ἡσυχίῳ αἱ λέξεις «βουκολεῖσθαι· χρησταῖς ἐλπίσιν» πρέπει νὰ συμπληρωθῶσι διὰ τοῦ ἀπατᾶσθαι, τῆς τοῦ **Valkenaer** προτείνοντος νὰ διορθωθῶσιν οὕτω· «βουκολεῖσθαι· χρήσασθαι ἐλπίσιν»· διότι φαίνεται σχεδὸν ὅτι ἡ μὲν 'χρηστὴ ἐλπίς' περιέχει μόνον τὴν ἔννοιαν τῆς ἐλπίδος ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν φόβον, τοὐναντίον δὲ «ἀγαθὴ ἐλπὶς» περιέχει τοὐλάχιστον ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον τὴν ἔννοιαν τῆς εἰς τὸν θεὸν μετ' ἐλπίδος πεποιθήσεως. Διάφορόν πως σημασίαν λαμβάνει ἡ τελευταία φράσις, ὅταν ὁ Κῦρος παρὰ τῷ Ξενοφῶντι (Κ. Π. 1, 5, 13) μεταχειρίζηται αὐτὴν ἐπὶ τῶν ἐλπίδων, ἃς οἱ οἰκεῖοι αὐτοῦ ἐπ' αὐτὸν στηρίζουσιν. Πῶς ἡ ἀγαθὴ ἐλπὶς περιεφράζετο ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Αἰσχύλου Ἀγαμ. 101 δὲν δυνάμεθα νὰ προσδιορίσωμεν διὰ τὸ ἀβέβαιον τῆς γραφῆς.

58) Πλείω περὶ τῆς ἐκδοχῆς τῆς ἐλπίδος ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀρχαιότητι προσφέρει τὸ σύγγραμμα τοῦ **Theodor Birt, Elpides, Marburg 1881**, ἐν ᾧ μετὰ πολυμαθείας ἀποδεικνύεται, πόσον συχνὰ αἱ κυρίως ὑπὸ τὴν ἔννοιαν ταύτην περιλαμβανόμεναι προσδοκίαι τῶν πτωχῶν, οἵτινες ὠνειροπόλουν αἰφνίδιον πλουτισμόν, ἐχρησίμευσαν ὡς ὑπόθεσις τῆς ποιήσεως.

59) Πολλὰς τοιαύτας φράσεις ταπεινοφροσύνην δηλούσας (σιγῇ, πρᾴως καὶ τὸ ἐπίθετον ταπεινός) συνήγαγεν ὁ **Autenrieth** ἐν τῇ δευτέρᾳ ἐκδόσει τῆς Ὁμηρικῆς θεολογίας τοῦ **Nägelsbach** σ. 336.

60) Πλουσίαν ἐκλογὴν ἄλλων σχετικῶν χωρίων ἐκ ποιητῶν καὶ πεζογράφων προσφέρει τὸ 108ον κεφάλαιον τοῦ Στοβαίου.

61) Πρβλ. **H. Brunn, Geschichte der griechischen Künstler** 1, σ. 361. 367 καὶ περί τινων ἀπομιμήσεων τοῦ λυσιππείου ἔργου **O. Jahn** ἐν τοῖς: **Berichte der k. sächs. Ges. der Wissenschaften** 1853, σ. 49-59. **Brunn** ἐν τῷ **Archäologischer Anzeiger** 1857, σ. 35. **Conze**, αὐτόθι 1867 σ. 73.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

1) Πρβλ. Αἰσχ. Ἀγ. 1022-1024. Εὐρ. Ἀλκ. 122-129. Πλάτ. Πολ. 3, 408 b. c. Σχολ. Πινδ. Πυθ. 3, 96. Ἀπολλόδ. 3, 10, 3, 4. Ἄλλα χωρία ὅρα παρὰ **Heyne, ad Apollodori bibliothecam observationes** σ. 281, καὶ παρὰ **Tournier, Némésis et la jalousie des Dieux** σ. 81.

2) Griechische Götterlehre τ. 1, σ. 229-244

3) Πρβλ. περὶ τούτου τὰ σημειούμενα ἐν τῷ Philologischer Anzeiger τ. 3. σ. 408.

4) Ὅτι τὰ θύματα, ἅτινα ἐλάμβανον ὁ Ἀχελῷος καὶ ὁ Ἐρασῖνος, μόνον οὕτω δύνανται νὰ νοηθῶσιν, ὡς ἐκτίθεται ἐν τῷ κειμένῳ, ἐξάγεται ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν μνημονεύονται. Ὁποῖαί τινες ἦσαν αἱ θυσίαι, ἃς οἱ Τημενίδαι κατὰ τὸν Ἡρόδοτον (8, 138) ἔθυσαν ἐν Μακεδονίᾳ τῷ πλησίον τῆς Λεβαίης πόλεως ποταμῷ ὡς σωτῆρι, δὲν γίγνεται φανερὸν ἐκ τῶν λέξεων τοῦ ἱστορικοῦ· ἡ δὲ θυσία τῶν λευκῶν ἵππων, ἣν οἱ Πέρσαι τελοῦσι τῷ Στρυμόνι (Ἡρ. 7, 113), ἐγένετο πιθανῶς κατὰ τὸ ἐπιχώριον αὐτῶν ἔθος τὸ ὑπὸ τοῦ Στράβωνος περιγραφόμενον 15, 732. 733 Πρβλ. περὶ τῶν μορφῶν τῆς λατρείας τῶν ποταμῶν Welcker, griech. Götterlehre 1, 652-655. 3, 44-48.

5) Περὶ τῆς συμβολικῆς ταύτης σημασίας τῆς θυσίας τῆς κόμης πρβλ. τὴν διατριβὴν τοῦ Wieseler, über Haaropfer ἐν τῷ Φιλολόγῳ, ἔτ. 9, σ. 711 - 715· πρβλ. πρὸς τούτοις Bötticher, der Baumcultus der Hellenen σ. 92-97. Ussing zu Theophrast Char. 21 καὶ ἰδ ὡς O. Jahn zu Persius Sat. 2, 70, ὅπου εἶναι συνηγμένον πλούσιον ὑλικὸν περὶ τῶν διαφόρων θεῶν, τῶν τοιαύταις θυσίαις τιμωμένων. Παραδείγματα δὲ θυσίας τῆς κόμης εἰς ποταμίους θεοὺς σημειωθήτωσαν τάδε· Ἰλ. 23, 146. Αἰσχ. Χο. 6. Παυσ. 1, 37, 2. 8, 2 , 2. 8, 41, 3. Φιλόστρ. εἰκ. 1, 7. Φιλόστρ. Ἡρ. 12, 2.

6) Τὸ πρῶτον εἶναι γνώμη τοῦ Γροτίου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος τ. 3, σ. 14, 15 τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως, τὸ δὲ δεύτερον τοῦ Wecklein, über die Tradition der Perserkriege σ. 18-20.

7) Πρβλ. Welcker, Kleine Schriften 3, σ. 57 - 63. griech. Götterlehre 3, 67 - 70. P. Stengel ἐν τῷ Ἑρμῇ τ. 16, σ. 346 - 350.

8) Τὸ ἀληθὲς νόημα, ὅπερ περιέχεται ἐν τοῖς ὑπερβολικοῖς δισχυρισμοῖς τοῦ C. Bötticher (Der Baumcultus der Hellenen, Berlin 1856) περιορίζεται ἐν τῷ κειμένῳ ἐντὸς τοῦ ὀρθοῦ μέτρου· ἀλλ' ὡς εὐκόλως δυνάμεθα νὰ πεισθῶμεν ἐκ τοῦ ὑπ' αὐτοῦ συναθροισθέντος ὑλικοῦ, ἡ λατρεία τῶν δένδρων ἦν παρὰ τοῖς Ῥωμαίοις πλέον ἀνεπτυγμένη ἢ παρὰ τοῖς Ἕλλησιν. Πρβλ. καὶ Welcker griech. Götterl. 3, 57 - 60.

9) Πρβλ. Schömann, griechische Alterthümer 2, 244, 245.

10) Πρβλ. Lobeck, Aglaoph. 1, 677, Schömann, griech. Alterth. 2, 245.

11) Πρβλ. τὰ ἄλλα χωρία παρὰ τῷ Zeller, Philosophie der Griechen, 3η ἐκδ. 1, 270, 6. 271, 5.

12) Πρβλ. περὶ πάντων τούτων τὰς μακρὰς ἀναλύσεις τοῦ Jacob Bernays, Theoprastos' Schrift über Frömmigkeit, Berlin 1866.

13) Πρβλ. περὶ ταύτης Heindorf εἰς Πρωταγόραν Πλάτωνος 320 a.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

1) Πρβλ. περί τε τῶν ἐνταῦθα καὶ ἐν τοῖς ἑπομένοις μνημονευομένων λεπτομερειῶν τὰ ἐν τοῖς τοῦ Friedrich Realien ἐν τῇ Ἰλιάδι καὶ Ὀδυσσείᾳ σ. 191 -195 καὶ ἐν τῇ Ὁμηρικῇ Θεολογίᾳ τοῦ Nägelsbach παρατιθέμενα χωρία.

2) Διάφορός πως εἶναι ἡ ἔκθεσις τοῦ πράγματος παρὰ τῷ συγγραφεῖ τοῦ βίου τῶν δέκα ῥητόρων (Πλούτ. Ἠθ. 849 a).

3) Ὅρα ἰδίως Διόδωρον 13, 100 - 102, ἐν τῇ ἐκθέσει τοῦ ὁποίου ἡ εἰς τὴν μὴ ταφὴν τῶν νεκρῶν ἀπονεμομένη σπουδαιότης τονίζεται μᾶλλον ἢ ἐν τῇ τοῦ Ξενοφῶντος Ἑλλ. 1, 7. 2, 3. 32. Πρβλ. Grote, Ἱστορ. τῆς Ἑλλ. τ. 4, σ. 443 τῆς γερμαν. μεταφράσεως. Ἀλλὰ καὶ τὸ τεμάχιον λόγου τινός, ὅπερ ἐξ αἰγυπτιακοῦ παπύρου ἐξέδωκεν ὁ E Egger ἐν τοῖς Mémoires d'histoire ancienne et de philologie 1. 181 - 184, ἔχει τὸ αὐτὸ ὡς ὑπόθεσιν, ὅπερ καὶ ἡ δίκη κατὰ τῶν στρατηγῶν ἐκείνων.

4) Πρβλ. W. Vischer ἐν τῷ Rheinisches Museum ἔτος 20. σ. 445 - 448 καὶ Le Blaut ἐν· Comptes rendus des séances de l' Académie des inscriptions et belles-lettres 1872. σ. 377 - 380. Ἀλλ' αἱ περιπτώσεις τοῦ Νικοφήμου καὶ Ἀριστοφάνους (οἵτινες «ἄκριτοι ἀπέθανον, πρὶν παραγενέσθαι τινὰ αὐτοῖς ἐλεγχομένοις ὡς ἠδίκουν· οὐδεὶς γὰρ οὐδ' εἶδεν ἐκείνους μετὰ τὴν σύλληψιν· οὐδὲ γὰρ θάψαι τὰ σώματ' αὐτῶν ἀπέδωκαν» Λυσ. 1 , 7) καὶ τοῦ Ὑπερβόλου, περὶ οὗ ὁ Θεόπομπος (ἀπ. 103) διηγεῖτο, ὅτι οἱ ὀλιγαρχικοὶ Ἀθηναῖοι ἐν Σάμῳ ῥάψαντες τὸν νεκρὸν αὐτοῦ εἰς σάκκον ἔρριψαν εἰς τὴν θάλασσαν, δὲν ἀνήκουσιν ἐνταῦθα.

5) Πρβλ. περὶ τῶν λοιπῶν μαρτυριῶν K. F. Hermann, Privatalterthümer § 73. ἀρ. 24 καὶ Becker καὶ K. F. Hermann, Charikles, 2α ἔκδ. τ. 3, σ. 124.

6) Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ ἐκ τοῦ Ἐπιτιμίδου εἰλημμένη παρατήρησις τοῦ Αἰλιανοῦ (Ἱ. Π. 4, 7), ὅτι «οἱ Λακεδαιμόνιοι Παυσανίαν μηδίσαντα οὐ μόνον λιμῷ ἀπέκτειναν, ἀλλὰ καὶ τὸν νεκρὸν ἐξέβαλον αὐτοῦ ἐκτὸς τῶν ὅρων», ἀλλ' ἐπειδὴ διαφωνεῖ πρὸς τὴν τοῦ Θουκυδίδου, θεωρητέα ὡς ἀνακριβὴς ἀντίληψις τῶν γεγονότων.

7) Ὁ Welcker (Kl. Schriften 2, 291 καὶ epinscher Cyclus 2, 238) θέλει νὰ ἀναγάγῃ τὴν δοξασίαν ταύτην εἰς τὴν μικρὰν Ἰλιάδα καὶ νὰ ἐπωφεληθῇ εἰς ἀποκατάστασιν ταύτης, ἀλλ' ἐν ἄλλῳ χωρίῳ (Kleine Schriften, 2, 504) ὁμολογεῖ, ὅτι τὸ ὅλον πρᾶγμα ἐνδέχεται νὰ εἶναι προϊὸν πυθαγορείων δογμάτων. Τῷ ὄντι φαίνεται πιθανώτατον ὅτ ὁ νόμος ἐκεῖνος κατὰ τῶν ἑαυτοὺς ἀποκτεινόντων ἀπηγγέλθη ἔν τινι τραγῳδίᾳ ὑπὸ τοῦ Κάλχαντος, διότι οὗτος λέγεται ὅτι ἦν ὁ εἰσαγαγὼν ταύτην τὴν ἀπαγόρευσιν.

8) Ὅτι ὁ Φιλόστρατος (2, 30) ἐν τῇ περιγραφῇ εἰκόνος παριστώσης τὸν θάνατον τῆς Εὐάδνης μεταφέρει τὴν ταφὴν τοῦ Καπανέως εἰς τὸ Ἄργος, εἶναι ἐκ τῶν ῥητορικῶν προσθηκῶν, ὧν γέμει ὁ σοφιστὴς οὗτος. Κατὰ τὸν ἀρχαῖον μῦθον, ὡς παριστᾷ καὶ ὁ Εὐριπίδης αὐτόν, ὁ Καπανεὺς ἐτάφη ἐν τῷ τόπῳ τοῦ θανάτου αὐτοῦ πρὸ τῶν Θηβῶν. — Πρβλ. κατὰ τὰ ἄλλα περὶ τοῦ ἐν τῷ κειμένῳ ἐκτιθεμένου τρόπου, καθ' ὃν μετεχειρίζοντο τοὺς αὐτόχειρας καὶ τοὺς κεραυνοβλήτους K. F. Hermann, Lehrbuch der griech. Privatalterthümer § 62, 28. Becker und K. Fr. Hermann, Charikles 3, 123-125.

9) Ὅτι αἱ παράγραφοι 57 καὶ 58 τοῦ λόγου Πρὸς Μακάρτατον, ἂν καὶ πολλαχῶς συμφωνοῦσι πρὸς τὸ ἐν ἐπιγραφῇ σωθὲν ἔγγραφον, εἰς οὗ τὴν μεγάλην σπουδαιότητα ἐπέστησε πρῶτος τὴν προσοχὴν ὁ U. Köhler ἐν τῷ Ἑρμῇ τ. 2, σ. 27-36 (νῦν CIA ἀρ. 61), ἐν τούτοις δὲν εἶναι ἄμεσος ἀντιγραφὴ τοῦ παλαιοῦ νόμου, ἀλλ' ὀφείλουσι τὴν ἀρχὴν αὐτῶν εἰς ἀποκατάστασιν αὐτοῦ γενομένην δι' ὑλικοῦ τὸ μέγιστον μέρος χαλοῦ, καταφαίνεται ἐναργέστατα ἐκ τῆς μεγάλης διαφορᾶς τῆς διατάξεως αὐτῶν ἀπὸ τῆς ἐν ἐκείνῃ τῇ ἐπιγραφῇ· διότι ἡ ὑπὸ τοῦ Köhler (ἐ. ἀν. σ. 31) μετ' ἀμφιβολίας ἐξενεχθεῖσα γνώμη, ὅτι αὐτὸς ὁ ῥήτωρ ἐξελέξατο τὰ διὰ τὴν συγγένειαν σχετιζόμενα χωρία καὶ χωρὶς νἀποβλέψῃ εἰς τὴν ἀρχικὴν τάξιν αὐτῶν προέταξε τὰ εἰς τὸν σκοπὸν αὐτοῦ σπουδαιότατα, στηρίζεται ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι τὰ παρεμβεβλημένα ἔγγραφα ἀπετέλουν μέρος τῆς ἀρχαίας παραδόσεως τοῦ κειμένου τοῦ Δημοσθένους, αὕτη δὲ ἀνατρέπεται ῥᾳδίως διὰ τοῦ

γεγονότος ὅτι ἐν τῇ ἀριθμήσει τῶν γραμμῶν τοῦ κώδικος Σ δὲν συναριθμοῦνται (ὅρ. Ritschl, Opusc. philol I, 181). Λεπτομερεστέραν περὶ τούτου ἀνάλυσιν παρέχει ὁ A. Philippi. Jahrbuch für Philologie und Pädagogik, τ. 105 σ. 594, σ. 605-607. Περὶ δὲ τῶν λίαν πολλῶν διατριβῶν, αἵτινες ἐγράφησαν περὶ τῶν ἐν τοῖς σωζομένοις λόγοις παρεμβεβλημένων ἐγγράφων ὅρα J. J Wortmann, de decretis in Demosthenis Aeschinea exstantibus Atticis libelloque Aeschinis σ. 2-6.

10) Ὁ συγγραφεὺς τὴν περὶ τούτου λίαν πως περιωρισμένην γνώμην, ἣν εἶχε δημοσιεύσει ἐν τῇ Symbola philologorum Bonnensium σ. 248. διώρθωσεν ἤδη ἐν Philolog. Anzeigen τ. 3, σ. 299, ἑπόμενος ταῖς ἐκθέσεσι τοῦ W. Vischer ἐν τῷ Rheinisches Museum ἔτ. 20. σελ. 444-452, καὶ τοῦ Joh. Müller, die thebanischen Tragödien des Sophokles σ. 127-132.

11) Πρβλ. περὶ τῶν ἐθίμων τῆς ταφῆς ἐν ταῖς λεπτομερείαις Becker, Charikles τ. 3, σ. 85-104, ὅπου πρὸς τοῖς ἄλλοις καταδεικνύεται, ὅτι ἥτε ταφὴ καὶ ἡ καῦσις τῶν νεκρῶν ἦσαν ἐξ ἴσου ἐν χρήσει.

12) Πρβλ. περὶ τῶν ἐθίμων τούτων τῶν Κείων Welcker, Kleine Schriften 2, 502.

13) Τὸ μὲν πρῶτον ἐξαίρει ὁ Poppo (κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Δούκα), τὸ δὲ δεύτερον ὁ Krahner (Philologus ἔτ. 10. σ. 508). Ἐσφαλμέναι εἶναι πᾶσαι αἱ ἑρμηνεῖαι, αἵτινες ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εὑρίσκουσι παραίνεσιν πρὸς τὴν κατ' οἶκον ἀρετήν.

14) Ἐξ ἐσφαλμένης ἑρμηνείας τοῦ χωρίου τῆς Ὀδυσσείας 9, 65 προῆλθεν, ὡς ἀπέδειξεν ὁ Nitzsch (erklärende Anmerkungen zu Homer's Odyssee τ. 3, σ. 17), ἡ ἰδέα ὅτι ἡ ψ υ χ α γ ω γ ί α ἔκειτο ἐν τούτῳ, ὅτι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ὁ ἀποθανὼν ἐκαλεῖτο τρὶς διὰ τοῦ ἰδίου ὀνόματος.

15) Πρβλ. περὶ τῶν λεπτομερειῶν τούτων τῶν περὶ τοὺς νεκροὺς θρησκευτικῶν τελετῶν Schömann, commentarii in Isaeum σ. 222. 223. griechische Alterthümer 2, 477.571-573. Becker, Charicles 3, 115. 120-122.

16) Πρβλ. τὰ παραδείγματα παρὰ Lobeck, Aglaophamus 1, 276. 277.

17) Πρβλ. περὶ τούτου καὶ περὶ τῶν λεπτομερειῶν τῶν ἄλλων περὶ τὸ πένθος ἐθίμων Becker, Charicles 3. 116-120.

18) Πρβλ. περὶ τούτου K. Fr. Hermann, Lehrbuch der griechischen Privatalterthümer § 39. ἀρ. 33. καὶ Becker, Charicles 3, 113, 114.

19) Κατὰ τὸν Σουΐδ. ἐ. ἀν. ἡ κατηγορία αὕτη ἦτο ἡ ἔ ν δ ε ι ξ ι ς, ἀλλὰ τὴν ὀρθότητα τῆς γνώμης αὐτοῦ ἀμφισβητοῦσιν ὁ Meier καὶ ὁ Schömann, attischer Process σ. 244. 482. Ὁ αὐτὸς λεξικογράφος (ἐν λ. ἀποιχόμενα, καὶ ἐν λ. παῦε) παρατηρεῖ, ὅτι οἱ λόγοι τοῦ Τρυγαίου ἐν τῇ Εἰρήνῃ τοῦ Ἀριστοφάνους (648) «παῦε παῦ', ὦ δέσποθ' Ἑρμῆ, μὴ λέγε, ἀλλ' ἔα τὸν ἄνδρ' ἐκεῖνον οὔπερ ἔστ' εἶναι κάτω», ὑποδεικνύουσιν ὅτι δὲν ἐπετρέπετο τὸ κακολογεῖν τοὺς τεθνεῶτας.

20) Τὸ σχόλιον εἰς Ἰλ. Α, 690 λέγει περὶ τούτου «παρ' Ὁμήρῳ οὐκ οἴδαμεν φονέα καθαιρόμενον, ἀλλ' ἀντιτίνοντα ἢ φυγαδευόμενον». Πρβλ. Lobeck, Aglaoph. 1, 300. Nägelsbach homerische Theologie 292-294. Schömann, griech. Alterthümer 1,48, καὶ περὶ τῆς καθάρσεως τοῦ φόνου τὰ λεχθέντα ἐν τ. 1, σ. 119-122 καὶ σ. 382, Σημ. 55-57.

21) Πρβλ. περὶ αὐτοῦ ἀνωτέρω σημ. 9.

22) Πρβλ. Πολυδ. 8, 65. Ἁρποκρατίωνα καὶ Ἐτ. Μ. ἐν λ. ἐ π ε ν ε γ κ ε ῖ ν δόρυ· λεξικὸν ῥητορικὸν ἐν Βεκκήρου Ἀνεκδότοις I, 237, 30. Καὶ ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπί-

δου (στ. 1148) αἴρεται δόρυ ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἀπὸ τοῦ Τρωϊκοῦ πύργου ῥιφθέντος Ἀστυάνακτος, ἐπίσης κατά τινα ἀττικὴν παράδοσιν παρ' Ἁρποκρατίωνος μνημονευομένην ἐπὶ τοῦ τάφου τῆς ὑπὸ τοῦ Κεφάλου ἀκουσίως φονευθείσης Προκρίδος.

23) Ἡ αἴδεσις αὕτη μνημονεύεται καὶ παρὰ τοῦ Δημοσθένους 21, 43. 23, 72. Περὶ πάντων τῶν εἰς τὴν κατηγορίαν ταύτην ἀναγομένων ὅρα A. **Philippi, der Areopag und die Epheten** σ. 68-84.

24) Ἄλλως κρίνει ὁ **Schömann, antiquitates juris publici Graecorum** σ. 297 καὶ **griech. Alterthümer** 1, 499· ἀλλ' ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ παρατιθεμένῳ χωρίῳ τοῦ Δημ. 22, 2 κατασκευάζεται ἡ ἐπὶ τὸν θεῖον τοῦ ἀγορεύοντος γραφὴ ἀσεβείας, οὐχὶ διότι παρέλιπε νὰ καταμηνύσῃ εἰς τὸν Ἄρειον πάγον τὸν νομιζόμενον πατροκτόνον, ἀλλὰ διότι συνήει εἰς ταὐτὸ οἴκημα τῷ ἀγορεύοντι.

25) Ἡ πρᾶξις αὕτη ἐλέγετο ἀνδροληψία ἢ ἀνδρολήψιον καὶ μνημονεύεται πολλάκις ὑπὸ τῶν λεξικογράφων μετὰ τοῦ χωρίου τοῦ Δημοσθένους. Ὅρ. Ἁρποκρ. ἐν λ. Πολυδ. 8, 50. Β. Α. Ι, 213. Ἐτ. Μ. 101, 54. Πρβλ. **Meier und Schömann, der attische Process** σ. 278.

26) Ὅτι αἱ δοξασίαι αὗται εἶναι ἄγνωστοι τοῖς ὁμηρικοῖς ἔπεσι, πρὸς ἃ ὅλως ἀντιφάσκουσιν ἐν τῇ περὶ τοῦ θανάτου ἰδέᾳ, περὶ τούτου ὅρ. **Lobeck, Aglaoph.** 1, 302, καὶ **Nitzsch. erklärende Anmerkungen zu Homer's Odyssee** τ. 3, σ. 166.

27) Ἄλλας παραπομπὰς περὶ τοῦ πράγματος ὅρα παρὰ **Wyttenbach** εἰς Πλούτ. ἑ. ἀν.

28) Ὅρ. περὶ τοῦ μασχαλίζειν ἢ ἀκρωτηριάζειν σχολ. Ἀπολλ. Ῥ. 4, 477 (ὅπου μνημονεύεται ἡ πρᾶξις αὕτη ἕνεκα τοῦ φόνου τοῦ Ἀψύρτου)· σχολ. Σοφ. Ἠλ. 445. Σουΐδ. ἐν λ. ἐμασχαλίσθη, μασχαλισθῆναι καὶ μασχαλίσματα. Ἐτ. Μ. ἐν λ. ἀπάργματα. Ἡσύχ. ἐν λ. μασχαλίσματα. Πρβλ. **Küster** εἰς τὰ τρία χωρία τοῦ Σουΐδα καὶ **Limburg-Brouwer** τ. 8, σ. 134, ὅστις σχετίζει τὸ πρᾶγμα πρὸς τὴν δοξασίαν, ὅτι ὁ τεθνεὼς διατηρεῖ ἐν τῷ Ἅδῃ τὸ σχῆμα τοῦ σώματος καὶ τὴν περιβολὴν αὐτοῦ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

1) Διὰ μακροτάτων ἴσως ἐκτίθενται οἱ διάφοροι λόγοι οἱ ὑπὲρ τῆς συντηρήσεως τῆς οἰκογενείας ὑπὸ τῶν μεταγενεστέρων φιλοσόφων Μουσωνίου καὶ Ἱεροκλέους παρὰ Στοβαίῳ 75, 14. 15.

2) Ὡς βάσις τῶν ἐν τῷ κειμένῳ λεχθέντων κεῖται ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ἐν **Pindar's Leben und Dichtung** σ. 402-405 ἀναπτυχθεῖσα ἑρμηνεία τοῦ χωρίου, καθ' ἣν ὑπὸ τὸ ὄνομα Ἀλκμᾶνα ἐν στ. 57 νοεῖ ὁ ποιητὴς τὸν ἴδιον αὐτοῦ υἱόν, ἡ δὲ ἑρμηνεία αὕτη εἶναι ἡ μόνη πρὸς τὸ νόημα καὶ τὴν συνάφειαν σύμφωνος· διότι οὐ μόνον παρέχει ἐντελῶς φυσικήν τινα ἀκολουθίαν νοημάτων, ἀλλ' εἶναι καὶ ἐντελῶς σύμφωνος πρὸς τὴν γλωσσικὴν τοῦ Πινδάρου χρῆσιν, ὃς ἐν Πυθ. 2,55 καὶ Πυθ. 4, 289 μεταχειρίζεται ἐπίσης τὰ ὀνόματα Ἀρχίλοχος καὶ Ἄτλας ὅλως εἰκονικῶς, ὡς καὶ ἐνταῦθα τὸ ὄνομα Ἀλκμέων καὶ ἐν Ὀλ. 11, 84 καὶ Ἰσθμ. 5, 15 τὸ ῥῆμα ἀντιάζειν καὶ ἐν Ἰσθμ. 2, 2 τὸ ῥῆμα συνάντεσθαι ὡσαύτως μεταχειρίζεται, ὥσπερ ἐνταῦθα ἐν στ. 59 τὸ ὑπαντᾶν. Ἡ ἀντίθετος ταύτῃ ἑρμηνεία, καθ' ἣν ὁ ἥρως Ἀλκμέων, οὗ τὸ ἱερὸν νοεῖται ὡς γειτονεῦον τῇ οἰκίᾳ τοῦ Πινδάρου, ὑποτίθεται ὡς προφητεύσας τῷ Πιν-

δάρῳ τὴν ἐν τοῖς Πυθίοις νίκην τοῦ 'Αριστομένους, καταλείπει ἀνεξήγητον πρῶτον διὰ τί ὁ Πίνδαρος ἀντιτίθησιν ἑαυτὸν τῷ 'Αμφιαράῳ διὰ τῶν λέξεων « χαίρων δὲ καὶ αὐτὸς» στ. 56, δεύτερον διὰ τί ἐν ἐπισήμῳ ἐπικλήσει τοῦ 'Απόλλωνος χαρακτηρίζει τὴν νίκην τοῦ νεαροῦ φίλου στ. 64 ὡς τὸ μέγιστον τῶν χαρμάτων, ἃ αὐτόθι ὁ θεὸς ὤπασεν αὐτῷ, καὶ τρίτον διὰ τί ὁ ποιητὴς τοὺς ἀφιερωμένους τῷ νικητῇ καὶ τῇ αὐτοῦ οἰκογενείᾳ ὕμνους ὅλως ἀποτόμως διακόπτει παρεμβάλλων τοὺς εἰς ἑαυτὸν ἀναφερομένους λόγους στ. 67-69.

3) Πρβλ. περὶ τούτου τοῦ εἴδους τοῦ ὅρκου **Lasaulx, Studien des classischen Alterthums** σ. 196.

4) 'Εν τῷ χωρίῳ τοῦ Συμποσίου αἱ λέξεις « ἀλλ' ὑπὸ τοῦ νόμου ἀναγκάζονται » θεωροῦνται μὲν ὑπὸ τῶν νεωτέρων ἐκδοτῶν ὡς ἀμφίβολοι, ἀλλ' εἶναι ζήτημα, ἂν δικαίως, διότι δὲν ἀπαιτοῦσιν ἀναγκαίως τὴν ἀναφορὰν εἰς νόμον ἐν 'Αθήναις ὑπάρχοντα. (Πρβλ. τὴν ἑπομένην σημείωσιν).

5) 'Ο ὑπὸ τοῦ 'Ισαίου ἐν άν. μνημονευόμενος νόμος, καθ' ὃν οἱ ἄρχοντες ὤφειλον νὰ μεριμνῶσιν, ὅπως μὴ ἐξερημῶνται οἱ οἶκοι, εἶναι πιθανῶς ἡ μόνη πραγματικὴ βάσις τῆς παρὰ Πλουτάρχῳ ('Ηθ. 493 e) σημειώσεως, καθ' ἣν ἐν 'Αθήναις ὑπῆρχον ὥσπερ καὶ ἐν Σπάρτῃ νόμοι ἀγάμου καὶ ὀψιγάμου καὶ ἥτις διὰ τοῦτο εἶναι ἀναξία πίστεως, διότι αἱ γνωσταὶ ἡμῖν πράξεις τοῦ ἀττικοῦ βίου οὐδὲ ἓν παράδειγμα τοιαύτης ἐπεμβάσεως τῆς πολιτείας εἰς τὴν τοῦ γάμου σύναψιν παρέχουσιν. Δι' αὐτὸ τοῦτο ἡ τοῦ Πλάτωνος παρατήρησις ἐν τῷ Συμποσίῳ, περὶ ἧς ὁ λόγος ἐν τῇ προηγουμένῃ σημειώσει, ὡς καὶ ἡ μνεία γ ρ α φ ῆ ς ἀ γ α μ ί ο υ καὶ ἐκτὸς τῆς Σπάρτης ἀπαντώσης παρὰ Πολυβ. 8,40 ἀναφέρονται εἰς ἄλλας πόλεις καὶ οὐχὶ εἰς τὰς 'Αθήνας. Ἔτι ὀλιγώτερον ἀξιόπιστα εἶναι ὅσα ὁ Πλούταρχος γράφει ἐν τῷ βίῳ τοῦ Σόλωνος κ. 20 καὶ ἐν τῷ 'Ερωτικῷ 769 a περὶ νόμων τοῦ Σόλωνος κανονιζόντων τὰς σχέσεις τῶν συζύγων. 'Αλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων, ὅστις ἄλλως εἶναι φίλος τῆς αὐστηρᾶς ἐπιβλέψεως τῆς πολιτείας, θεωρεῖ ἐν τοῖς Νόμοις (7, 789 e) γελοῖον τὸ τιθέναι νόμους κανονίζοντας τὴν δίαιταν τῆς κυούσης καὶ τὴν ὑπηρεσίαν τῶν τροφῶν κατὰ τὴν νηπιακὴν ἡλικίαν τῶν παίδων, οἷος κατὰ πᾶσαν πιθανότητα ἐν Σπάρτῃ ὑπῆρχεν· ἐν τῷ ζητήματι τούτῳ ὁ 'Αριστοτέλης ἐν τοῖς Πολιτικοῖς (1335 b 14) χωρεῖ πορρωτέρω τοῦ Πλάτωνος. Πρβλ. **Becker, Charikles** 3,282· ἄλλως φρονεῖ ὁ **K. F. Hermann, griechische Privatalterthümer** § 29, 2, καὶ **H. Göll** ἐν τῇ ἐπεξεργασίᾳ τοῦ συγγράμματος τοῦ **Becker Charikles** τ. 3 σ. 342.

6) Παρὰ τῷ **Cramer, Anecd. Oxon. III**, 193· «ἐκτιθέντων γάρ, φησίν, 'Αθηναίων τὰ γένη Μεγαρεῖς ἀναιρούμενοι ἔτρεφον».

7) Καθὼς ὀρθῶς παρατηρεῖ ὁ Γρότε ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς 'Ελλάδος τ. 2, σ. 79 τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως, εἶναι ἀπολύτως ἀπίστευτον, ὅτι ὁ Σέξτος ὁ 'Εμπειρικὸς Πυρρών. ὑποτυπ. 3, 211, δίκαιον εἶχε διισχυριζόμενος, ὅτι « ὁ Σόλων 'Αθηναίοις τὸν περὶ τῶν ἀκρίτων νόμον ἔθετο, καθ' ὃν φονεύειν ἑκάστῳ τὸν ἑαυτοῦ παῖδα ἐπέτρεψεν »· διότι τοῦτο θὰ ἀντέφασκε πρὸς τὸ ὅλον πνεῦμα τῆς ἐν 'Αθήναις νομοθεσίας. Τὰ αἴτια, ἐξ ὧν ἐν τῇ τραγῳδίᾳ ὁ Λάϊος, ἡ Τυρώ, ἡ Κρέουσα, ἡ 'Αλόπη, ἡ Αὐγή, ἡ Μελανίππη ἐκθέτουσι τοὺς παῖδας αὐτῶν (πβρλ. **Welcker, griech. Trag.** 2, 548) εἶναι τοσοῦτον ἰδιοφυᾶ, ὥστε οὐδὲν δυνάμεθα νὰ συναγάγωμεν ἐξ αὐτῶν περὶ τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, ὅτι δὲ καὶ ἐκ τῆς τοῦ Πλατ. Πολιτ. 5, 460c οὐδὲν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος, ὀρθῶς σημειοῦται ὁ **Stallbaum** ἐν τῷ σχολίῳ τοῦ χωρίου τούτου. Τοὐναντίον εἶναι πολλῆς προσοχῆς ἄξιον, ὅτι πρὸς διατήρησιν τῆς ὀρθῆς κατ' ἀριθμὸν ἀναλογίας τοῦ πληθυσμοῦ αὐτὸς ὁ 'Αριστοτέλης ἀποφαίνεται (Πολιτ. 1335 b 23), ὅτι « πρὶν αἴσθησιν ἐγγε-

νέσθαι καὶ ζωήν, ἐμποιεῖσθαι δεῖ τὴν ἄμβλωσιν » τοῦ ἐμβρύου, ἀναμφιβόλως ἐπὶ ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς ἰσχυούσης νομοθεσίας ἐρειδόμενος. Περὶ τοῦ ἔθους τῆς τῶν νηπίων ἐκθέσεως πρβλ. Schömann, antiquitates juris publici Graecorum σ. 331. K. F. Hermann, griech. Privatalterthümer § 11, ἀρ. 6. § 32, ἀρ. 13. Becker, Charikles ἐκδ. H Göll τ. 1, σ. 303. τ. 2, σ. 22-24.

8) Πρβλ. Valckenaer, animadversiones ad Ammonium σ. 26. K. Fr. Hermann, gr. Alterth. § 11, ἀρ. 11 - 13. Ὅτι καὶ ὁ Δημοσθένης Πρὸς Βοι. 1, 39 ἐβούλετο νὰ ὑποδείξῃ τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐνταῦθα δικαίωμα τοῦ πατρός, ὀρθῶς φαίνεται νὰ ἀμφιβάλλῃ ὁ Valckenaer.

9) Πρβλ. Köchly ἐν τῷ literarhistorisches Taschenbuch 1847, σ. 377-379. Ἄλλην γνώμην ἔχει ὁ Rauchenstein, die Alkestis des Euripides, Aarau 1847, σ. 12.

10) Καὶ εἰς τὸ Περσικὸν κράτος ὁ Ξενοφῶν, K. Π. 1, 2, ἀπονέμει ὁμοίαν μέριμναν περὶ τῆς τῶν παίδων ἀγωγῆς, ὅπως, ὡς οἴκοθεν δῆλον, ἐπανεύρῃ καὶ ἐκεῖ τὸ ἰδεῶδες τῆς σπαρτιατικῆς πολιτείας.

11) Ὅρα πλὴν τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευθέντων χωρίων προσέτι Φίλ. περὶ δεκαλ. § 23. Πορφύρ. Περὶ ἀποχῆς ἐμψύχων 3, 11, καὶ πρβλ. Jacobs εἰς τὸ χωρίον τοῦ Αἰλιανοῦ καὶ τὴν τοῦ G. Wolff σημείωσιν εἰς Σοφ. Ἠλ. 1058.

12) Πρβλ. Welcker griech. Trag. 1, 255 - 257. Bernhardy. gr. Lit. 2, 2, 292 - 294. Soph tragg. ed. Bergk σ. XVII, XVIII. Soph. fabulae ed. G. Dindorf τ. VIII, σ. XLII - XLV. Περὶ τῆς γραφῆς παρανοίας ἐν γένει πρβλ. Meier und Schömann, att. Process 296 - 298.

13) Ἴσως ἔχει σχέσιν πρὸς τὴν θρησκευτικὴν σχεδὸν σημασίαν, ἣν οὕτως ἐλάμβανε τὸ ἅπαξ τεθὲν ὄνομα, καὶ ἡ πολυτρόπως μαρτυρουμένη εὐλάβεια τῶν ποιητῶν τῆς δοκίμου περιόδου τοῦ νὰ μεταβάλλωσι χάριν τοῦ στίχου τὸ ὄνομα τοῦ προσώπου. Ὅρα περὶ ταύτης Meineke, Analecta Alexandr. σ. 261. poetarum choliambi σ. 139.

14) Πρβλ. Welcker, gr. Tragg. 3, 1224. Ὁ μεγαρικὸς μῦθος περὶ τῆς Σκύλλης ἐγένετο ἐγχώριος καὶ ἐν τῇ νήσῳ Τάφῳ μεταβληθέντων τῶν ὀνομάτων· ἐνταῦθα ἀντὶ τοῦ Νίσου εἶναι ὁ Πτερέλαος, ἀντὶ δὲ τῆς Σκύλλης ἡ Κομαιθὼ καὶ ἀντὶ τοῦ Μίνωος ὁ Ἀμφιτρύων (ὅρα Ἀπολλόδ. 2, 4, 7).

15) Ὅρα O. Jahn, Arch Zeitung 1847, σ. 39, καὶ Dielthey, Arch. Ztg. 1874, σ. 88, πρὸς ὃν οὐκ ὀρθῶς φαίνεται νὰ ἀντιλέγῃ ὁ Körte, über Personificationen psychologischer Affecte σ. 41.

16) Πρβλ. τ. 1, σ. 241. 242. σ. 392, σημ. 8. Ἂν. καὶ εἰς τὸν μῦθον τοῦ Τηλεγόνου ὑπὸ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ποιητοῦ παρενεβλήθη τοιαύτη τις ἀξίωσις, τυγχάνει ἡμῖν ἄγνωστον.

17) Ἡ ἀπροσδόκητος τῷ ὄντι μνεία τῆς Κλυταιμνήστρας ἐν τῷ στίχῳ τῆς Ὀδ. 3, 310 φαίνεται νὰ συνηγορῇ ὑπὲρ τοιαύτης ἐκδοχῆς· πρβλ. Nitzsch, erkl. Anmerkungen zu Hom. Od. 1, σ. 204. 205.

18) Τὸ ἐκ τοῦ Ἀλκμέωνος τοῦ Θεοδέκτου παρ' Ἀριστοτέλει (Ῥητ. 1397 b 6) σωθὲν χαρακτηριστικὸν ἀπόσπασμα δεικνύει ἄλλως ἀξιοσημείωτον ἀπομίμησιν τῶν ὑπὸ τοῦ Τυνδάρεω ἐν τῷ Ὀρέστῃ τοῦ Εὐριπίδου λεγομένων, στίχ. 538. 539.

19) Πρβλ. περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν τὸ ἔπος μεταχειρίζεται τὸν μῦθον, Welcker, ep. Cyclus 1, 206-210. 2, 380-405. Nitzsch, Beiträge zur Gechichte der ep. Poesie der Griechen σ. 449, περὶ δὲ τῆς χρήσεως αὐτοῦ ἐν τῇ τραγῳδίᾳ Welker, gr. Tragg. 1, 269-285. 2, 575-583. 3, 884. 1056-1058. 1075.

20) Πρβλ. περὶ τούτου τὰ ἐν τ. 1, σ. 272. 278 σημειωθέντα.

21) Πρβλ. Nägelsbach, hom. Theol. σ. 269.

22) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως Pindar's Leben und Dichtung σ. 478.

23) Berichte über die Verhandlungen der k. sächs. Ges. der Wissenschaften. Philol.—hist. Cl., 1861, σ. 100 κ. ἑ.

24) Πρβλ. περὶ τῶν ἀμφισβητήσεων τούτων ἰδίως Ciassen ἐν Verhandlungen der kieler Philologen-Versammlung σ. 109-116.

25) Πρβλ. περὶ τῆς ἐννοίας καὶ τῆς στίξεως τοῦ χωρίου τούτου, οὗ ἡ συνήθης ἑρμηνεία στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐσφαλμένης ἐντελῶς ὑποθέσεως, ὅτι ἡ λέξις αἰδώς δύναται νὰ σημαίνῃ τὸ ποιεῖν τινα αἰδεῖσθαι, αἰσχύνεσθαι, τοῦ συγγραφέως Pindar's Leben und Dichtung, σ. 300.301.

26) Πρβλ. περὶ τῶν ὁρίων, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἡ ἀρχὴ αὕτη ἰσχύει, de Boor, über das attische Intestaterbrecht σ. 1-76. Ὅρα καὶ Buermann ἐν τῷ Rhein. Museum τ. 32, σ. 353 κ. ἑ.

27) Ὅρα ἰδίως Λουκ. Τιμ. 17. Ἀλκίφρ. 1, 6. Ἀρισταίν. 1, 19. Ἰσίδωρον Πηλουσιώτην 3, 243. Πρβλ. Hemsterhuys εἰς τὸ χωρίον τοῦ Λουκιανοῦ καὶ Lasaulx, Studien des class. Alterthums σ. 382.

28) Ὅρα πλὴν τούτων Διογ. Λ. 1, 80. Πλούτ. Ἠθ 13 f: Σχολ. Αἰσχ. Προμ. 887 καὶ Σουίδ. ἐν λ. τὴν κατὰ σαυτὸν ἕλα, ὅστις παρατηρεῖ, ὅτι ἄλλοι ἀποδίδουσι τὸ γνωμικὸν εἰς Σόλωνα, Χείλωνα ἢ εἰς τοὺς ἐν Δελφοῖς ἱερεῖς. Πρβλ. Menagius εἰς τὸ χωρίον τοῦ Διογένους Λαερτίου.

29) Πρβλ. Schömann ἐν τῷ Commentar zu Isäos σ. 233.

30) Καὶ ὁ ἐν Δημ. 46,18 μνημονευόμενος νόμος, ἐν ᾧ ἐξάπαντος ὑπάρχουσι γνήσια συστατικά, ἔχει πρὸς τοῦτο σημασίαν· ἄλλα σχετικὰ ὅρα παρὰ Meier und Schömann, att. Process σ. 409. Ποίαν ἀξίαν ἔχουσιν αἱ κατὰ τοὺς γάμους γινόμεναι θρησκευτικαὶ τελεταὶ πρὸς τὴν ὅλην συζυγικὴν σχέσιν, ἀκριβέστατα ἴσως ὑποδεικνύει ὁ Πλάτων ἐν τοῖς Νόμοις (8, 841 d) λέγων «ταῖς μετὰ θεῶν καὶ ἱερῶν γάμων ἐλθούσαις εἰς τὴν οἰκίαν».

31) Τοῦτο συνάγεται ἐκ τῆς φράσεως τοῦ Κατὰ Νεαίρας λόγου § 122: «τὰς μὲν γὰρ ἑταίρας ἡδονῆς ἕνεκα ἔχομεν, τὰς δὲ παλλακὰς τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας τοῦ σώματος, τὰς δὲ γυναῖκα τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως καὶ τῶν ἔνδον φύλακα πιστὸν ἔχειν». Ὅτι αἱ λέξεις ἐγγυᾶν καὶ ἐγγύη κατὰ τὴ κυρίαν αὐτῶν σημασίαν ἀναφέρονται μόνον εἰς τὴν προηγουμένην τοῦ ἀληθινοῦ γάμου μνηστείαν, δεικνύουσι σαφέστατα χωρία, οἷα Δημ. 44,49 καὶ Πλάτ. Νόμ. 6, 774 e. Περὶ τῆς θέσεως τῶν ἀστῶν παλλακῶν ὀρθότατα ἐπραγματεύθη ὁ H. Buermann, Jahrbücher für class. Philol Supplementband 9, σ. 573-582.

32) Ὅρα τὰ χωρία (Πλούτ. Ἠθ. 138 c. Στοβ. Ἀνθ. 69, 23. 74, 61. 85, 17) παρὰ Lasaulx, Studien des cl. Alterthums σ. 384.

33) Πρβλ. Welcker, griech. Götterlehre 2, 316 κ. ἑ. Schömann griech. Alterthümer 2, 514 κ. ἑ.

34) Ὅτι τὸ τελευταῖον μέρος τοῦ ποιήματος εἶναι ὀθνεῖον, παρετήρησεν ὀρθῶς ὅ τε Bernhardy (Grundz. der gr. Litt. 2, 1, 430) καὶ ὁ Bergk (P. l. gr. 2, 452 τῆς 4ης ἐκδ.) καὶ πᾶς ἀπροκατάληπτος ἀναγνώστης πείθεται. Καὶ ἐν τοῖς προηγουμένοις μέρεσιν αὐτοῦ δὲν εἶναι βεβαίως πάντα ἐν τάξει· ἰδίως ἡ γηΐνη γυνὴ καὶ ἐκ παλιντριβέος ὄνου γενομένη εἶναι τοσοῦτον ὅμοιαι, ὥστε δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς διάφορα εἴδη, ἡ δὲ ἐξ

ἀλώπεκος δὲν χαρακτηρίζεται πολὺ σαφῶς· ἀλλ' ὅμως καὶ αἱ μεγάλαι μεταβολαὶ αἱ ὑπὸ τοῦ O. Ribbeck (Rhein. Museum 20, 74-89) ἐπιχειρηθεῖσαι δὲν εἶναι πρὸς διόρθωσιν ἀναγκαῖαι.

35) Πλείω τοιαῦτα συνέλεξεν ὁ Lasaulx, Studien des class. Alterthums, σ. 399-405· ἕτερα εὕρηνται παρ' Ἀθηναίῳ 13, 558 e - 559 f καὶ ἐν τῷ 68ῳ, 69ῳ καὶ 73ῳ κεφαλαίῳ τοῦ Ἀνθολογίου τοῦ Στοβαίου.

36) Παρὰ Val. Rosè, Aristoteles pseudepigraphus, 1863.

37) Ὁ στίχος οὗτος τοῦ Εὐριπίδου μικρὸν ἠλλοιωμένος (Δ. γ. γαμοῦντι ν. γ.) περιελήφθη καὶ εἰς τὰ Μονόστιχα τοῦ Μενάνδρου (129)· τὸ αὐτὸ νόημα ἐπαναλαμβάνεται αὐτόθι ἐν στίχ. 110 ὧδε· «Γέρων γενόμενος μὴ γάμει νεωτέραν».

38) Πρβλ. λ. χ. Ἀναξανδρίδου ἀπ. 52. Ἀλέξιδος ἀπ. 289.

39) Οὕτω π. χ. Ἀριστ. Λυσ. 657. Ἀνθ. Παλ. 10, 55, 5. Ter. Eun. 5, 7, 4. Pers. sat. 5, 169. Πρβλ. Meineke, Menandri et Philemonis reliquiae σ. 68.

40) Ὅρα Ἀνθ. Παλ. τ. 2, σ. 875 (append. 377). Ovid. Trist. 2, 369. Πλούτ. Ἠθ. 712 c. Πρβλ. Menandri et Philemonis rell. σ. XXVIII. XXIX. G. Guizot, Ménandre σ. 316-318.

41) Τὴν ἐπίδρασιν, ἣν αὕτη ἡ μεταβολὴ τοῦ ἔθους ἤσκησεν ἐπὶ τῶν εἰκαστικῶν τεχνῶν, ὑπέδειξεν ὁ W. Helbig, Ann. dell' Inst. di corrisp. arch. τ. XLI, σ. 149-155.

42) Πρβλ. Valentin Rose. Aristot. pseudep. σ. 180-182. 644-654. Aristotelis opera ed. Acad. r. Bor. σ. 1507-1508. Fragmenta Aristotelis coll. Heitz, Par. 1869, σ. 153-156. Aristotelis Politicorum 1. VIII rec. Susemihl σ. LV-LVIII.

43) Ὅτι συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου τούτου εἶναι ὁ Θεόφραστος, ὡς παραδέχονται ὁ Schömann, Opusc. acad. III, 206-243, καὶ ὁ Zeller, Philos. der. Gr. 2, 2, 944, στηριζόμενοι ἐπὶ τῆς σημειώσεως τοῦ Φιλοδήμου (vol. Herc. III, col. 7), εἶναι διὰ τοῦτο ἀπίθανόν πως, διότι ὁ φιλόσοφος οὗτος ἐν τοῖς ὑπὸ τοῦ Ἱερωνύμου περὶ αὐτοῦ γραφομένοις κρίνει τὸν γάμον ἀπὸ ὅλως διαφόρου ἀπόψεως (πρβλ. Göttling, Ἀριστοτέλους Οἰκονομικὸς praef. σ. XIII-XVI). Ὅτι ἡ οὐσία τοῦ περιεχομένου εἶναι ἀριστοτελική, εἰς οὐδεμίαν ὑπόκειται ἀμφιβολίαν.

44) Πρβλ. Zeller. Philos. der Griechen 3, 2, 101. Ὅτι δὲ ὁ παρὰ Στοβαίῳ 74, 63-65 ὡς συγγραφεὺς βιβλίου Περὶ γάμου ἀπαντῶν Νικόστρατος εἶναι ὁ τὸ ὄνομα τοῦτο ἔχων Στωϊκὸς φιλόσοφος (ὅρα Zeller 3, 1, 48), ἴσως ἐπιτρέπεται νὰ ἀμφιβάλλωμεν.

45) Πρβλ. περὶ τῆς ῥαφανιδώσεως ταύτης Meier und Schömann. att. Process σ. 328, σημ. 8, καὶ K. F. Hermann. gr. Privatalterthümer § 29 ἀρ. 3, περὶ τῆς κατὰ τοῦ μοιχοῦ ἐν γένει ἐνεργείας Meier und Schömann σ. 327-332 καὶ Becker, Charikles τ. 3, σ. 324. 325. Ὅτι ἠδύνατο νὰ ἐπιδοθῇ τοῖς Θεσμοθέταις «γραφὴ μοιχείας», ἐξάγεται ἐκ τοῦ Πολυδεύκους 8, 40 καὶ Ἀριστοτέλους ἀπ. 378. 379. Ὅτι δὲ ἐθεωρεῖτο τοὐλάχιστον ὡς ἀναξιοπρεπές, ἐὰν ὁ παθὼν σύζυγος, ἀντὶ εὐθὺς νὰ λάβῃ αὐτὸς δίκην παρὰ τοῦ μοιχοῦ ἢ νὰ καταδιώξῃ αὐτὸν δικαστικῶς, διηλλάσσετο πρὸς αὐτὸν διὰ χρημάτων, διδάσκει σαφέστατα τὸ ἐν τῷ κειμένῳ σημειούμενον χωρίον τοῦ Λυσίου.

46) Τὴν ὀρθὴν περὶ τούτου γνώμην ἀνέπτυξεν ὁ Lasaulx, Studien des class. Alterthums σ. 394, ἀντιθέτως πρὸς τὸν Nägelsbach. hom. Theologie σ. 259, καὶ Friedreich, Realien id der Il. und Odyss. σ. 207-208.

47) Ἐὰν ὁ Becker, Charikles 2, 53, ἀρνεῖται τὴν ἀποδεικτικὴν δύναμιν τοῦ χωρίου τούτου, ἀντιπαρατηροῦμεν αὐτῷ, ὅτι αἱ ὑποθέσεις τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀλκίφρονος κατὰ

μέγα μέρος εἶναι εἰλημμέναι ἐκ τῆς ἀττικῆς κωμῳδίας, καὶ τὰ ὑπὸ **Meier und Schömann. att. Process** σ. 289 προσέτι παρατεθέντα χωρία (Σχολ. 'Αρ. Ἱππ. 399. Λουκ δὶς κατ. 26-29. Διογ, Λ. 4, 17) καθιστῶσι πιθανὴν τὴν ἕνεκα τοιούτου λόγου μεμψιμοιρίαν αὐτῆς.

48) Τὸ χωρίον τοῦ Πολυβίου πλῆρες εἶναι· « παρὰ μὲν τοῖς Λακεδαιμονίοις καὶ πάτριον ἦν καὶ σύνηθες τρεῖς ἄνδρας ἔχειν τὴν γυναῖκα καὶ τέτταρας, τοτὲ δὲ καὶ πλείους ἀδελφοὺς ὄντας, καὶ τὰ τέκνα τούτων εἶναι κοινά, καὶ γεννήσαντα παῖδας ἱκανοὺς ἐκδόσθαι γυναῖκά τινι τῶν φίλων καλὸν καὶ σύνηθες ». Ἡ ἀντίστοιχος σημείωσις Νικολάου τοῦ Δαμασκηνοῦ· « ταῖς δὲ αὐτῶν γυναιξὶ παρακελεύονται ἐκ τῶν εὐειδεστάτων κύεσθαι καὶ ἀστῶν καὶ ξένων » (παρὰ Στοβ. 44. 41) φέρει ἐν ἑαυτῇ τὴν σφραγῖδα τοῦ ὑπερβολικοῦ. Τῷ Ξενοφῶντι ἀκολουθεῖ ὁ Πλούταρχος ἐν βίῳ Λυκούργου 15.

49) Περὶ τῆς περιπτώσεως τοῦ Μαντίου καὶ τῆς σημασίας, ἣν αὕτη ἔχει εἰς τὴν κατανόησιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐν τῷ κειμένῳ νόμου, ἐπραγματεύθη ὁ **H. Buermann, Jahrbücher für cl. Phil. Supplementband 9**, σ. 569-**584**· ἀλλ' ἐὰν τῶν οὕτω ληφθέντων συμπερασμάτων ποιῆται περαιτέρω (σ. 584-594) χρῆσιν ὅπως ἀποδείξῃ ἀληθεῖς τὰς εἰδήσεις περὶ τοῦ Σωκράτους, ὅτι πλὴν τῆς γαμετῆς εἶχε καὶ παλλακίδα, ἡ ἀναίρεσις τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου ἔγκειται ἐν τοῖς ἰδίοις αὐτοῦ ἐπιχειρήμασιν. Διότι ὅπως ἀποδείξῃ τὸν ἰσχυρισμὸν αὐτοῦ, ἅμα δὲ δικαιώσῃ πράγματι τὰς εἰδήσεις τῶν συγγραφέων, ἀναγκάζεται νὰ παραδεχθῇ, ὅτι ἡ μὲν Μυρτὼ ἦν ἡ γαμετή, ἡ δὲ Ξανθίππη παλλακὶς τοῦ Σωκράτους· ἀλλὰ πρὸς τοῦτο ἀντιφάσκουσιν ἔνθεν μὲν ἡ φήμη περὶ τῆς Ξανθίππης ὡς γυναικὸς ἀφορήτου, ἣν παρὰ τοῖς ἀρχαίοις εἶχεν, ἔνθεν δὲ ἡ ἐμφάνισις αὐτῆς ἐν τῷ Φαίδωνι τοῦ Πλάτωνος, πρὸς δὲ τούτοις αἵ τε ἐν τῷ διαλόγῳ τούτῳ δηλώσεις (**60 a. 116 b**) καὶ αἱ ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (2, 2) ἐπιτρέπουσι καθ' ὁλοκληρίαν τὸ συμπέρασμα, ὅτι αὕτη ἦν ἡ μήτηρ πάντων τῶν τριῶν υἱῶν τοῦ Σωκράτους, διότι τὸ ἐν τῷ Φαίδωνι (**60 a**) μνημονευόμενον παιδίον οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ μικρὸς ἔτι τὴν ἡλικίαν υἱός. Σαφέστατα ἀντιμάχεται πρὸς τὴν ἀξιοπιστίαν ἐκείνων τῶν εἰδήσεων τὸ ὑπὸ τοῦ **Zeller, Philos. d. Griechen 3, 1, 52**, ἀκολουθοῦντος τῷ Ἀθηναίῳ (**13, 556 a**) ἐξαιρόμενον περιστατικόν, ὅτι οἱ σύγχρονοι τοῦ Σωκράτους, οὐδὲ τῶν κωμικῶν ἐξαιρουμένων, οὐδεμίαν περὶ τοῦ πράγματος ποιοῦνται μνείαν· μόνον ἐν παρόδῳ σημειωθήτω καὶ τοῦτο, ὅτι καὶ ἡ γνωστὴ πενία τοῦ Σωκράτους, πολὺ ἀπίθανον καθιστᾷ τὴν τοιαύτην διγαμίαν. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχῃ τὸ πρᾶγμα, τὸ ὅτι ἠδύνατο νὰ γεννηθῇ τοιαύτη τις ἰδέα, εἶναι εἷς ἐκ τῶν λόγων, ἐξ ὧν δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν τὴν πραγματικὴν ὕπαρξιν τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐν τῷ κειμένῳ νόμου.

50) Εἰς τοῦτο ἐπέστησε τὴν προσοχὴν πολὺ ὀρθῶς ὁ **Buermann**, ἐ. ἀ. σ. 580.

51) Ὁ **K. Fr. Hermann, gr. Privatalterthümer**, § 30, 16-21. ὑποδηλῶν, ὅτι ὁ ἀνὴρ ὁ ἀποπέμπων τὴν γυναῖκα ὤφειλε μόνον νὰ ἀποδώσῃ τὴν προῖκα, δὲν στοχάζεται ἴσως τοῦ ὀρθοῦ. Διότι τὸ χωρίον τοῦ Ἰσαίου 3, 36, ὅπερ ὀνομάζει τὴν προῖκα ὡς τὸ μόνον ἐμπόδιον τῆς διαλύσεως τῆς σχέσεως μεταξὺ Πύρρου καὶ τῆς ἀδελφῆς τοῦ Νικοδήμου, δὲν ἀναφέρεται εἰς νόμιμον γάμον, ἀλλ' εἰς παλλακείαν, ἐν ᾗ διὰ τῆς μνημονευθείσης φράσεως ἐνοεῖτο ἡ ἐν περιπτώσει ἀποπέμψεως διὰ συμβολαίου ὡρισμένη χρηματικὴ ἀποζημίωσις (προλ. ἀν. σ. 227)· ἀλλ' ὁ ὑπὸ τοῦ **Becker, Charikles 3, 327**, ὀρθῶς παρατιθέμενος στίχος τοῦ Ἄμφιδος (ἀπ. 1) «ἡ μὲν νόμῳ γὰρ καταφρονοῦσ' ἔνδον μένει» μαρτυρεῖ ὅλως κατὰ τῆς ὑποθέσεως, ὅτι ἦτο δυνατὴ ἡ ὅλως αὐθαίρετος ἐκ νέου διάλυσις τοῦ γάμου, ἐπίσης δὲ καὶ οἱ πολλοὶ μάρτυρες, οἵτινες παρὰ Λυσίᾳ 14, 28 προσάγονται ὑπὸ τοῦ Ἱππο-

νίκου ὅπως ἀποδείξωσι τὴν ὀρθότητα τοῦ λόγου τῆς διαζεύξεως. Ἐνίοτε ἠδύνατο βεβαίως νὰ καταστήσῃ τὴν διάζευξιν δυσχερῆ καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ προὶξ ἐν τῷ γαμικῷ συμβολαίῳ ἐξετιμᾶτο εἰς χρηματικὴν ἀξίαν, ἣν δὲν διετήρει τοὐλάχιστον πάντοτε· διότι τοῦτο δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν ἐκ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν παρὰ Δημοσθένει 41, 27 τὰ τῇ νεωτέρᾳ θυγατρὶ τοῦ Πολυεύκτου κατὰ τὸν γάμον αὐτῆς μετὰ τοῦ Σπουδίου δοθέντα πράγματα καταλογίζονται εἰς τὴν προῖκα. Ἡ ὅλως αὐθαίρετος ἐκτίμησις ἐνταῦθα δὲν ἠδύνατο νὰ φανῇ ἀξιόμεμπτος, καθ' ὅσον μάλιστα τὸ ἑλληνικὸν ῥῆμα τ ι μ ᾶ ν, ὡς ἀποδεικνύει ἡ μεταφορὰ αὐτοῦ εἰς τὰς δικαστικὰς ποινὰς καὶ εἰς τὴν κατάταξιν εἰς τὰς φορολογικὰς τάξεις, σημαίνει οὐχὶ τοσοῦτον πραγματικὴν ἀξίαν, ὅσον ἀξίαν ὁριζομένην χάριν τῶν ἐντεῦθεν παρακτέων νομικῶν ἀκολουθημάτων. Πρβλ. περὶ τοῦ ζητήματος τῶν διαζυγίων **Luxac, lectiones atticae** σ. 59-61 καὶ **Meier** κ. **Schömann, att. Process** σ. 413 κ. ἑ.

52) Ὅρ Ξάνθον ἀπ. 28. Κτησίαν κεφ. 54 καὶ παρὰ Τερτυλλιανῷ apol. σ. 10. Σωτίων παρὰ Διογ. Λ. 1, 7. Στράβ. 15, 735. Ἀλλὰ πρὸς τὰς εἰδήσεις τῶν συγγραφέων τούτων δὲν συμφωνεῖ ἐντελῶς ἡ διήγησις τοῦ Ἡροδότου 3, 31, ἐξ ἧς συνάγεται ὅτι παρὰ τοῖς Πέρσαις οἱ μεταξὺ ἀδελφῶν γάμοι οὐδόλως θεωροῦνται ὡς κανονικοί. Πρβλ. **Bähr** εἰς τὸ χωρίον τοῦτο καὶ **Creuzer, historicorum gr. ant. fragmenta** σ. 223· ὅρα ἀφ' ἑτέρου καὶ **Duncker, Gesch. des Alterthums**, β' ἔκδ. τ. 2 σ. 422. Ὅτι δὲ οἱ Αἰγύπτιοι δὲν ἐπεδοκίμαζον τοὺς μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων γάμους, διδάσκει ἡ ἱστορία τοῦ Μυκερίνου παρ' Ἡροδότῳ 2, 131.

53) Σφόδρα παράδοξον εἶναι, ὅτι ἐν τῇ περικοπῇ τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος (4, 4,20-23), ἐν ᾗ ἐκτίθεται ἡ γνώμη τοῦ Σωκράτους, οὐδεμία γίνεται μνεία περὶ τοῦ ἀθεμίτου τῶν μεταξὺ ἀδελφῶν γάμων, μόνον δὲ περὶ τοιούτων μεταξὺ γονέων καὶ τέκνων μεθ' ἱκανῆς ἐπιπολαιότητος γίνεται συζήτησις. Κατανοοῦμεν ἐντεῦθεν, πόσον δυσκόλως κατώρθουν οἱ ἀεὶ λόγους θεωρητικοὺς ζητοῦντες Σωκρατικοὶ νὰ ἱκανοποιήσωσι τὰς ἀξιώσεις ἁπλοῦ φυσικοῦ αἰσθήματος· τοῦτο δὲ συνεβάλετο ἐπίσης τὸ ἑαυτοῦ μέρος ἀναμφιβόλως εἰς τὸ νὰ διεγείρῃ κατ' αὐτῶν πολλὰς ἀντιπαθείας· ὕστερον δὲ ἡ Στωϊκὴ σχολὴ ἐβάδισε κατὰ τοῦτο εἰς τὰ ἴχνη αὐτῶν (ὅρ. σ. 580 καὶ κατωτέρω κεφ. 10, σημ. 54). Πόσον δὲ ἰσχυρὸν ἦν ἐν τούτῳ τὸ αἴσθημα τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθνους, καταφαίνεται καὶ ἐξ ὧν ὁ κατηγορούμενος διηγεῖται ἐν τῷ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Λυσίου φερομένῳ πρώτῳ λόγῳ Κατὰ Ἀλκιβιάδου (28. 29) ἐν τόνῳ σφοδρᾶς ἀγανακτήσεως. Τοσούτῳ ὀλιγώτερον ἀξιόπιστος φαίνεται καὶ ὁ ἐπ' οὐδεμιᾶς μαρτυρίας ἐρειδόμενος ἰσχυρισμὸς Φίλωνος τοῦ Ἰουδαίου (II, 303), ὅτι ἐν Σπάρτῃ συνέβαινε τὸ ἀντίθετον ἢ ἐν Ἀθήναις, δηλ. ἐπετρέπετο ὁ γάμος μεταξὺ ἑτεροθαλῶν ἀδελφῶν ὁμομητρίων, οὐχὶ δὲ καὶ ὁμοπατρίων.

54) Ὅρ. Ἀθήν. 13,555 d. Κεδρην. τ. 1, σ. 145. 8. Ἄλλα χωρία ὅρα παρὰ **Lasaulx** ἑ. ἀ. σ. 385.

55) Πρβλ **Welcker, Kleine Schriften 4**, σ. 121-125.

56) Πρβλ. περὶ τῆς ἑλληνικῆς ἐκδοχῆς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν πραγματείαν τοῦ **Lasaulx** «**zur Geschichte und Philosophie der Ehe bei den Griechen**» ἐν τοῖς τούτου **Studien des classischen Alterthums** σ. 374-458. Ἄλλα ἀνάγνωθι παρὰ **Becker, Charikles** 2, 52-54 καὶ 3, 276-328.

57) Πρβλ. κατωτέρω σ. 367. 368 καὶ τὰ παραδείγματα τὰ παρατιθέμενα ὑπὸ τοῦ **Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griech. Alterthume** σ. 111.112.

58) Ἡ περὶ τούτου ἐγερθεῖσα ἀμφιβολία ὑπὸ τοῦ **E. Curtius, Anecdota Delphica**

σ. 10, καὶ K. F. Hermann, gr. Staatsaltt. § 114, 14, δύναται νὰ λυθῇ, ἐὰν ὑποθέσωμεν, ὅτι γενική τις νομικὴ ὑποχρέωσις τοῦ δεσπότου νὰ ἀπελευθεροῖ τὸν δοῦλον λαμβάνων χρηματικὸν τίμημα δὲν ὑπῆρχεν ὄντως, ἀλλὰ τὸ κρατοῦν ἔθος δὲν ἐπέτρεπεν αὐτῷ νὰ ἀρνῆται τὴν τοιαύτην ἀπελευθέρωσιν.

59) Πρβλ. τὴν ἐκτενῆ ἔκθεσιν τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος σχέσεων παρὰ **Friedreich, die Realien in der Iliade und Odyssee** σ. 222-229.

60) Ὅρα Ἀρ. Πλοῦτ. 789-795 μετὰ τῶν σχολίων. Δημ. 45, 74. Πολυδ. 3, 77. Ἀρποκρατ. καὶ Σουΐδ. ἐν λ. καταχύσματα. **Bekkeri Anecdota** 1, 269. Μάξιμ. Πλανούδ. παρὰ **Walz, Rhetores graeci** 5. 529. Πρβλ. **Büchsenschütz** ἐνθ. ἀ. σ. 169.

61) Οἱ φιλόσοφοι οὗτοι εἶναι ὁ Πλάτων, ὁ Ἀριστοτέλης, ὁ Θεόφραστος, ὁ Στράτων. ὁ Λύκων καὶ ὁ Ἐπίκουρος (ὅρα Διογ. Λ. 3, 42. 5. 15. 55. 63. 72. 73. 10, 21)· ἀξιοσημείωτος ἐνταῦθα εἶναι καὶ ἡ διάταξις, δι' ἧς ὁ Θεόφραστος εἰς δύο τῶν ἀπελευθέρων αὐτοῦ, οὓς πολὺ ἐκτιμᾷ, δίδωσι καὶ μίαν παιδίσκην (5, 54). Ἄλλα τινὰ παραδείγματα ἐξάγονται ἐκ τοῦ **Inscriptions recueillies à Delphes par C. Wescher et P. Foucart** ἀρ. 419. 436. Πρβλ. **Büchsenschütz** ἐ. ἀ. σ. 174.

62) Πρβλ. **Böckh, Staatshaushaltung der Athener** 1, σ. 366. **K. Fr. Hermann, griech. Privatalterthümer** § 59, 4. **Becker, Charikles neu bearbeitet von H. Göll** 3, σ. 44.

63) Πρβλ. τὰ παρὰ **Büchsenschütz** ἐ. ἀ. σ. 176-180 καὶ ἐν **Becker's Charikles** ὑπὸ **Göll** 3, σ. 44-46 παρατιθέμενα.

64) Ὅρα Ἁρποκρατίωνα ἐν λ. ἀποστασίου, ὅθεν ἀποδεικνύεται ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἄλλα εἴδη τῆς ἀξιοποίνου ἀποστάσεως ἀπὸ τοῦ ἀπελευθερώσαντος πλὴν τῆς ἀναζητήσεως ἑτέρου προστάτου, ἀλλὰ δυστυχῶς δὲν δηλοῦται τίνα ἦσαν ταῦτα.

65) Πρβλ. περὶ τῆς ἐπαναστάσεως τῶν δούλων τὰ ὑπὸ τοῦ **Büchsenschütz** ἐ. ἀ. σ. 143-145 προσαγόμενα, περὶ τῶν ἀποπειρῶν τῆς ἀποδράσεως σ. 157, περὶ δὲ τῆς κακῆς σχέσεως μεταξὺ δεσπότου καὶ δούλου σ. 155. 156. Βεβαίως σπανίως μόνον ἴσως τὸ χωρίζον ἀμφοτέρους χάσμα ἐγίνετο τοσοῦτον μέγα καὶ ἀνυπέρβλητον, ὥς ποτε ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Διονυσίου τυράννου τῶν Συρακουσῶν, ὅστις ἠνάγκασεν ἔν τινι κυριευθείσῃ πόλει τοὺς δούλους τῶν ἐξοχωτάτων ἀνδρῶν νὰ συζευχθῶσι μετὰ τῶν γυναικῶν, θυγατέρων καὶ ἀδελφῶν τῶν ἰδίων δεσποτῶν, ὅπως δημιουργήσῃ δι' αὐτῶν κόμμα (Αἰν. Τακτ. 40, 3. 4).

66) Πρβλ. **Meier** κ. **Schömann, att. Process** σ. 685. 686. **Böckh, Staatshaush. d. Ath.** 1, 253.

67) Παράστασίν τινα κατὰ προσέγγισιν περὶ τοῦ βασανισμοῦ τῶν δούλων παρέχει ἡμῖν ἡ περιγραφὴ τοῦ Ἀριστοφάνους ἐν τοῖς Βατράχοις συμφώνως βέβαια πρὸς τοὺς σκοποὺς τῆς κωμῳδίας (642-663). Πρβλ. κατὰ τὰ ἄλλα **Becker, Charikles** ἐκδ. **K. F. Hermann** 3, σ. 35.

68) Πρβλ. **K. F. Hermann, gottes dienstl. Alterthümer** § 43, 10, καὶ **Büchsenschütz** ἐ. ἀ. σ. 149. 150.

69) Πρβλ. περὶ τοῦ δικαιώματος τῶν ἐν Ἀθήναις δούλων νὰ αἰτῶνται πρᾶσιν εἰς ἄλλον δεσπότην **Hemsterhuys** εἰς Λουκ. Θε. διαλ. 24, 2. **Meier** κ. **Schömann, att. Process** σ. 403-405. **Büchenschütz** ἐ. ἀ. σ. 153.

70) Πρβλ. περὶ τῆς τῶν μυστηρίων ἐπιγραφῆς τῆς Ἀνδανίας **Sauppe, Abhh. d. Gött. Ges. d. Wissenchaften** τ. 8, καὶ **Büchsenschütz** ἐ. ἀ.

71) Περὶ τοῦ μνημονευθέντος τρόπου τῆς ἐξαγορᾶς, ἧς πολλὰ παραδείγματα ὑπάρ-

χουσιν ἐξ ἐπιγραφῶν, πρβλ. E. Curtius, Anecdota Delphica σ. 16-47. Inscriptions recueillies à Delphes par C. Wescher et P. Foucart σ. 33-291. Büchsenschütz ἐ. ἀ. σ. 174-176. Περὶ τῶν δούλων καθόλου πρβλ. πλὴν τῆς ἀνωτέρω πολλάκις μνημονευθείσης συγγραφῆς τοῦ Büchsenschütz σ. 104-208 ἰδίως Becker, Charicles 3, σ. 1-43, καὶ Wallon, histoire de l'esclavage dans l'antiquité τ. 1. Paris 1847.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΠΕΜΠΤΟΝ

1) Ὅτι ἡ παράθεσις αὕτη παρὰ τοῖς συγγραφεῦσι τῆς μετὰ τὴν ἀκμὴν περιόδου ἀπέβη τυπική, ἐσημειώθη ἐν σ. 157 (πρβλ. σ. 596, Σημ. 16).

2) Ἦρα περὶ τούτου Böckh, Pindari opera II. 2, 650. Welcker, der epische Cyclus 2, 346. Bergk, P. l. gr. 1, 383. 2, 139. 140. Ὁ J. Bernays, über das phokylideische Gedicht σ. XII, λέγει ὅτι τὸ παράγγελμα ἔδωκεν εἰς τὸν Ἀμφίλοχον παιδαγωγός τις καὶ οὐχὶ ὁ Ἀμφιάραος.

3) Χαρακτηριστικοῦ τινος στοιχείου σχετικοῦ πρὸς ταῦτα ἐμνήσθημεν ἐν σ. 603, Σημ. 53. Περὶ τοῦ κοσμοπολιτισμοῦ τοῦ Σωκράτους ὅρα καὶ Bernays, Phokion, σ. 31. 112.

4) Πρβλ. περὶ τῆς παροιμίας τοὺς ἑρμηνευτὰς εἰς τὸ χωρίον τοῦ Πλούτου καὶ περὶ τῶν κοσμοπολιτικῶν φρονημάτων παρὰ τοῖς ἀρχαίοις Ἕλλησιν ἐν γένει Le Blant ἐν τῷ Comptes rendus des séances de l' Académie des inscriptions et belles-lettres 1872 σ. 374-395.

5) Πρβλ. τὴν ἀπομίμησιν τοῦ χωρίου τούτου ὑπὸ τοῦ Ἱεροκλέους παρὰ Στοβ. 75,14.

6) Δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν, ἂν ὁ Λεωνίδας διὰ τοῦτο μόνον Σπαρτιάτας ἔχοντας ἤδη τέκνα προσέλαβεν εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῶν Θερμοπυλῶν (Ἡρ. 7, 205), διότι προσεδόκα παρ' αὐτῶν μείζονα φιλοπατρίαν, ἢ διότι παρ' αὐτοῖς ἦν βέβαιος, ὅτι δὲν θὰ ἐσβέννυντο αἱ οἰκογένειαι αὐτῶν· πρβλ. Gilbert, Studien zur altspart. Gesch. σ. 169.

7) Πρβλ. περὶ τῆς ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένης ἐπιγραφῆς, ἥτις εἶναι ἐκδεδομένη ἐν τῷ CIA II, 1, ἀρ. 176. E. Egger Mémoires d' hist. anc. et de philol. σ. 60. Τοῦ συγγραφέως antiquitatum graecarum Capita duo σ. XV.

8) Πρβλ. Böckh Staatshaush d. Ath. 1, σ. 364, 365 K. F. Hermann, griech. Staatsalterthümer § 115, 13.

9) Πρβλ. καὶ τὰ ἐν τ. 1 σ. 486, Σημ. 45 ἀναφερόμενα.

10) Πρβλ. Wyttenbach εἰς Πλούτ. Ἠθ. 236 e. Hertlein εἰς Ξενοφῶντος Κύρου παιδείαν 4. 1, 3. 8. 1, 2.

11) Ὅτι ἐνταῦθα ἔχομεν μυθώδη τινὰ διακόσμησιν τῶν συμβάντων, διδάσκει ἡ σύγκρισις πρὸς τὸ παρ' Ἡροδ. 9, 5 ἱστορούμενον.

12) Ἐν παρόδῳ σημειωτέον ἐνταῦθα, ὅτι ἡ θεωρία ἐκείνη, καθ' ἣν ἡ ἐλευθερία ἔγκειται ἐν ὡς ἔνεστι παντελεῖ ἄρσει πάντων τῶν ἀστυνομικῶν περιορισμῶν τῶν ἰδιωτῶν ἐν ταῖς πράξεσιν αὐτῶν, χλευάζεται ὑπὸ τῆς παρὰ Στράβωνι Β. 7, ἀπ. 8 μνημονευομένης κερκυραϊκῆς παροιμίας «ἐλευθέρα Κέρκυρα, χέζ' ὅπου θέλεις».

13) Ἐὰν ἡ εἰκασία τοῦ J. Bernays (ἐν τῷ Hermes τ. 6, σ. 118-124) εἶναι ὀρθή, καθ' ἣν παρ' Ἀριστοτέλει Πολιτ. 1295b12 ἀναγνωστέον· «ἔτι δ' ἥκισθ' οὗτοι φυγαρ-

χοῦσι καὶ σπουδαρχοῦσιν· ταῦτα δ' ἀμφότερα βλαβερὰ ταῖς πόλεσιν», ὑπῆρχεν ἔκφρασις ψέγουσα καὶ τοὺς εὐγενεῖς τοὺς φεύγοντας συχνάκις τὰ δημόσια ἀξιώματα, δηλ. τὸ ῥῆγμα φυγαρχεῖν. Αἱ ὑποψίαι, ἃς ὁ **Susemihl (Jahrbücher f. Philol, u. Pädag.** τ. 103, σ. 790-792) προήνεγκεν ἐναντίον τῆς ἀριστοτελικῆς καταγωγῆς τοῦ περὶ οὗ ὁ λόγος μέρους τῆς προτάσεως, δὲν φαίνονται βάσιμοι, διότι ὁ διὰ τῶν λέξεων «πρὸς δὲ τούτοις οἱ μὲν» ἀρχόμενος λόγος περιέχει πράγματι νέον νόημα καὶ οὐχὶ ἀνάπτυξιν τοῦ ἀμέσως προηγουμένου.

14) Ὅρα **Blass, die att. Beredtsamkeit** 3, 1, 80-82.

15) Ὅ,τι ὁ Ἀριστοφάνης κατὰ τὴν αὐτὴν ἔννοιαν ἀποδίδει τῷ Κλέωνι (Ἱππ. 259 κ. ἑ. 774 κ. ἑ.) εἶναι μᾶλλον ἀόριστον καὶ ἀναφέρεται ἴσως μόνον εἰς τὴν μετ' ἐμπαθείας καταβαλλομένην ὑπ' αὐτοῦ σπουδὴν πρὸς ἀνίχνευσιν πάντων τῶν οἰῳδήποτε τρόπῳ τὰ δημόσια νοσφιζομένων.

16) Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἐπιλόγου τῆς Κύρου παιδείας τοῦ Ξενοφῶντος μετήνεγκεν ὅσα ἐν Ἀθήναις πολλοὶ ἐνόμιζον ὅτι παρετήρουν εἰς τὰ πράγματα τῶν συγχρόνων αὐτοῦ Περσῶν (8 8, 6).

17) Ὅτι, ἐὰν ἡ σημειουμένη προϋπόθεσις ἦν ὀρθή, πολλάκις λίαν χαλαρῶς ἐσκέπτοντο καὶ ἐθεώρουν τὴν δωροδοχίαν δικαιολογουμένην, δεικνύουσιν ὁ Πλάτων, Νομ. 12, 955 c, καὶ ὁ Ὑπερείδης Κατὰ Δημ. ἀπ. 10, στ. XXI. Πρβλ. **Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume** σ. 284.

18) Τοιαῦτα παραδείγματα συνήγαγεν ὁ **Büchsenschütz** ἑ. ἀ. σ. 284 κ. ἑ.

19) Προϊὸν τῆς ψυχικῆς ταύτης διαθέσεως εἶναι καὶ ἡ παρατήρησις «ἐπειδή τις εἰσάγει» § 3.

20) Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Αἰσχίνου (1, 107) ὁ Τίμαρχος ὡς λογιστὴς ἐδωροδόκησεν· ἀλλ' ὁ ῥήτωρ οὗτος δὲν εἶναι πολὺ ἀξιόπιστος ἐν ταῖς κατηγορίαις, ἃς σωρεύει ἐπὶ τοῦ κατηγορουμένου τούτου. Ἐὰν ὁ **Müller-Strübing (Aristophanes und die historische Kritik** σ. 350 κ. ἑ.) ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Λυσίου (22, 7-16) συμπεραίνει, ὅτι οἱ διὰ κλήρου ἐπίσης διωρισμένοι σιτοφύλακες ἐνίοτε ἐδεκάζοντο ὑπὸ τῶν ἐμπόρων, εἶναι δυνατὸν τοῦτο ἕνεκα τοῦ ἰσχυροῦ πειρασμοῦ, εἰς ὃν ἡ τάξις αὕτη τῶν ὑπαλλήλων ἦν ἐκτεθειμένη, εἰ καὶ ἐκ τῶν λόγων τοῦ ῥήτορος δὲν ἐξάγεται τοῦτο ἀναγκαίως· ἀλλὰ βεβαίως ἄλλην μορφὴν θὰ εἶχον οἱ λόγοι οὗτοι, ἐὰν ὑπῆρχε λόγος νὰ θεωρῶνται οἱ τοιοῦτοι δεκασμοὶ ὡς ὅλως σύνηθες πρᾶγμα. Τέλος αἱ εἰκασίαι τοῦ εἰρημένου συγγραφέως (ἑ. ἀ. σ. 354. 355), ὅτι πάντες οἱ κληρωτοὶ ἄρχοντες ἐδωροδόκουν, δὲν εἶναι ὀρθαί· φαίνεται μᾶλλον ὅτι εἰς τοὺς τοιούτους ἐφίλουν νὰ ἐπιρρίπτωσιν ἐλλείψεις τινάς, ἃς αἱ ἐμπορικαὶ καὶ ταμιακαὶ ἐργασίαι συνεπάγονται, διότι προσεδόκων ὡς ἐπὶ τὸ πολὺ παρ' αὐτῶν χρηστοτέραν διοίκησιν, ἢ παρὰ τῶν αἱρετῶν ἀρχόντων.

21) Τὸ ψήφισμα λέγει· «τιμῆσαι ὃς ἂν δοκῇ αὐτῇ ἄριστα λέγων καὶ πράττων καὶ ἀδωροδοκήτως ὑπὲρ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων διατιτελεκέναι τὸν ἐνιαυτόν»· καὶ περαιτέρω· «ἐπειδὴ Φανόδημος Διύλλου Θυμαιτάδης καλῶς καὶ φιλοτίμως καὶ ἀδωροδοκήτως βεβούλευκεν λέγων καὶ πράττων τὰ ἄριστα ὑπὲρ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου τοῦ Ἀθηναίων καὶ τῶν συμμάχων». Ὅτι δὲ διὰ τὴν ἀρετὴν ταύτην καὶ ἐν ἄλλαις πόλεσιν ἠμείβοντο δημοσίᾳ οἱ ἄξιοι ἀμοιβῆς, δεικνύει ἡ ἐπιγραφὴ ἡ ἐκ Μυλάσων ἐν τῷ **CIG**, 2603, τοὐλάχιστον κατὰ τὴν πιθανὴν συμπλήρωσιν τοῦ **Böckh**.

22) Ὁμοίως ὁ Αἰσχίνης ὀνειδίζει τὸν Δημοσθένη (3, 62. 73), ὅτι διὰ χρημάτων ἐγένετο βουλευτής.

23) Περὶ τῆς πολιτικῆς σημασίας τῆς ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας τοῦ δήμου ἐξασκουμένης πειθαρχικῆς δικαστικῆς ἐξουσίας ὅρα τοῦ συγγραφέως **de Atheniensis reipublicae indole democratica, Marburg** 1865 σ. XII. XIII.

24) Αὕτη ἡ διήγησις εὕρηται προσέτι παρὰ Διοδώρῳ 13, 64, παρὰ Πλουτάρχῳ Κοριολ. 14, καὶ παρὰ τῷ Σχολιαστῇ τοῦ Αἰσχίνου 1, 87.

25) Ὅρα Ἁρποκρατίωνα ἐν λ. δεκάζων. Τὴν ἐξήγησιν ταύτην τοῦ Ἐρατοσθένους ἐπαναλαμβάνουσι καὶ τὸ Ῥητορικὸν λεξικὸν (ΒΑ. I, 236) καὶ τὸ Μέγα Ἐτυμολογικὸν σ. 254, 30 χωρὶς νὰ δηλῶσι τὸν συγγραφέα, ἐξ οὗ λαμβάνουσιν αὐτήν, ἀλλὰ παραδόξως θεωροῦσιν ὡς πρῶτον δεκάσαντα τοὺς δικαστὰς τὸν Μέλητα, συγχέοντες ἴσως τὰ δύο ὀνόματα Ἄνυτος καὶ Μέλητος. Πρβλ. **Ruhnken** εἰς Τιμ. λεξ. πλατ. ἐν λ. δεκάζει καὶ **K. F. Hermann, griech. Staatsalterthümer** § 160, 9. Ἀλλ' ὅτι ὁ θεσμὸς τῶν Ἡλιαστῶν εἶχε τῷ ὄντι σκοπὸν νὰ καταστήσῃ ὡς οἷόν τε δυσχερέστατον τὸν δεκασμὸν τῶν δικαστῶν, ὀρθῶς ἀναπτύσσουσιν ὁ **Grote, Gesch. Gr.** 3, 294, καὶ ὁ **Oncken, Athen und Hellas**, 1, 276 στηριζόμενοι ἐπί τινος χωρίου τῆς « Ἀθηναίων πολιτείας » (3, 7).

26) Τοῦτο ὑπεδείχθη ἤδη ἐν **Rhein. Museum** 15, σ. 225. 226. Πρβλ. καὶ **Blass, att. Beredsamkeit** 3, 2, 144.

27) Ὅτι τοῦτο συνέβαινε συχνάκις εἶναι παλαιοτέρα τις γνώμη τοῦ **Schömann, att. Proc.** σ. 675 σημ., ἣν ὕστερον ἐγκατέλιπεν, **gr. Alterthümer** 1, 514.

28) Πρβλ. περὶ τούτου τὰ κατωτέρω ἐν σελ. 349 - 352 ἐκτιθέμενα.

29) Ὅλως πόρρωθεν ὑπομιμνήσκει τοῦτο ὁ στ. 1065 τῶν Βατράχων τοῦ Ἀριστοφάνους, καθ' ὃν οἱ πλούσιοι ἐδιδάχθησαν ἐκ τῶν σοφισμάτων τοῦ Εὐριπίδου νὰ ὑποκρίνωνται πενίαν, ὅπως ἀποφεύγωσι τὰς τριηραρχίας κ.τ.τ.

30) Ἐκ τῶν μὴ φιλοσόφων συγγραφέων σημειοῦμεν ἐνταῦθα μόνον Πίνδ. Πυθ. 2, 86-88. Ἡρ. 3, 80 - 82. Εὐρ. Ἰκ. 403 - 455. Αἰσχίν. 1, 4. 5.

31) Εἰς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο ζήτημα ἐφείλκυσε τὴν προσοχὴν ὁ **M. Fränkel, die attischen Geshworenengerichte** σ. 23. 24.

32) Ἐὰν ἡ εὐφυὴς εἰκασία τοῦ **Böckh (Staatshaush.** 1, σ. 63. ἑτέρας ἑρμηνείας ὅρα αὐτόθι σ. 63) εἶναι ὀρθή, ὅτι τὸ ὄνομα συκοφάντης ἐσήμαινε κατ' ἀρχὰς ἐκεῖνον, ὅστις δὲν ᾐσχύνετο νὰ καταμηνύῃ τοσοῦτον ἀσήμαντον παράπτωμα, οἷον εἶναι ἡ ἀφαίρεσις σύκων ἐπὶ ἀλλοτρίας γῆς, τοῦτο θὰ ἐπεβεβαίου ὅτι ἡ σημειωθεῖσα γνώμη ἦν γενική.

33) Πρβλ. περὶ τῆς προσβολῆς τοῦ συγγραφέως **de Athen. reipubl. indole democratica** σ. X. Ὅτι ὁ Πολυδεύκης (8, 46) τὴν «γραφὴν συκοφαντίας» μόνον ἕνεκα συγχύσεως ὑπάγει εἰς ταύτην τὴν ἔννοιαν, ἐννοεῖται οἴκοθεν· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ δημοσίᾳ γινόμενος στιγματισμὸς ὑπὸ τῆς ἐκκλησίας οὐδὲν ἔχει κοινὸν πρὸς τὴν δικαστικὴν καταδίωξιν, καὶ ἐκεῖνο εἶναι εὔδηλον, ὅτι, ὡς ὑποδεικνύεται ἐν τῷ κειμένῳ, ἐκεῖνος ἐφηρμόζετο ἐπὶ ἄλλου εἴδους συκοφαντίας παρὰ ταύτην, ἥτις προϋποθέτει ἀκριβῶς ὡρισμένον ἁμάρτημα. Αὕτη ἠδύνατο ἄλλως νὰ εἰσαχθῇ καὶ ὡς γραφὴ παρὰ τοῖς θεσμοθέταις καὶ ὡς εἰσαγγελία (ὅρ. Ἰσοκρ. 15, 314)· περὶ ἐνδείξεως καὶ ἀπαγωγῆς γίνεται λόγος μόνον ἐπὶ τῶν ἐκβιασμῶν τῶν γινομένων ἐναντίον ἐμπόρων καὶ ναυκλήρων (Κατὰ Θεοκρ. 11)· ὁμοίως δὲ ἔχει τὸ πρᾶγμα καὶ περὶ τοῦ λεγομένου ὑπὸ τοῦ Πολυδεύκους (8, 47) ὅτι ἡ φάσις ἐφηρμόζετο ἐναντίον τῶν συκοφαντῶν. Πολλὰ διδασκόμεθα περὶ τοῦ ἔργου τῶν συκοφαντῶν καὶ ἐκ τῶν χωρίων Ἀριστ. Βατρ. 258 - 265. Ψευδοδημ. 25, 41. Φιλιππίδου ἀπ. 30. Πρβλ. ἐν γένει **Meier u. Schömann att. Process** 335. **Westermann** ἐν τῷ

ἐγκυκλοπ. λεξικῷ τοῦ **Pauly** τ. 6, σ. 1526. **Büchsenschütz, Besitz u. Erwerb im gr. Alterthum** 569.

34) Οὕτως εἰκάζει ὁ **A. Schäfer, Demosthenes und seine Zeit** 3, 2, 277.

35) Πρβλ. περὶ ταύτης τῆς γνώμης τοῦ Πλάτωνος **Zeller, Philos. d. Gr.** 2, 1, 744. Μετά τινος τροποποιήσεως ἐπαναλαμβάνεται αὕτη παρὰ Ξενοφῶντι, ὅταν οὗτος ἀπολογούμενος ἐν τῇ Ἀναβάσει, διότι ἔπαισε στρατιώτας τινάς, λέγει ὅτι ἐπ' ἀγαθῷ ἐκόλασεν αὐτοὺς καὶ ἔπαισε πύξ, ὅπως μὴ λόγχῃ ὑπὸ τῶν πολεμίων παίοιντο (5, 8, 18).

36) Περὶ τοῦ πλεονεκτήματος, ὃ τὸ εἶδος τοῦτο τῆς ἀμοιβῆς ἔχει πρὸς τὸ ἕτερον, ἄξια προσοχῆς εἶναι ὅσα λέγει ὁ Πλούταρχος, Ἠθ. 820 f.

37) Πρβλ. περὶ τούτου τοῦ συστήματος δημοσίων ἀμοιβῶν **Westermann, de publicis Atheniensium honoribus ac praemiis, Lips. 1830. E. Egger, Mémoires d'hist. anc. et de philol.** σ. 58 κ. ἑ. ἰδιαιτέρως δὲ περὶ τῆς ἐν πρυτανείῳ σιτήσεως **R. Schöll** ἐν τῷ Ἑρμῇ τ. 6, σ. 14 κ. ἑ. Ἐκ δὲ τῶν παρ' ἀρχαίοις χωρίων τῶν ἐξαιρόντων τὰ ἀποτελέσματα τοιούτων ἀμοιβῶν, ὑποδεικνύομεν ἐνταῦθα ἰδίως τὸ ἐπίγραμμα τὸ πρὸς τιμὴν τῶν ἐπὶ τῷ Στρυμόνι νικησάντων Ἀθηναίων παρ' Αἰσχίνῃ 3, 184 (πρβλ. Πλούτ. Κίμ. 7) καὶ τὰς ἰδίας κρίσεις τούτου τοῦ ῥήτορος 3, 154 καὶ 3, 246. Παραδείγματα ἀνδρῶν, ὧν οἱ ἀπόγονοι ἐτιμήθησαν καὶ ἐκτὸς τῶν Ἀθηνῶν ἀπαριθμεῖ ὁ Πλούταρχος Ἠθ. 557 f - 558 b.

38) Πρβλ. περὶ τούτων **Schömann, griech. Alterthümer** 1, 538. 539, ὅστις οὐκ ὀρθῶς ἴσως κρίνει ὅτι οἱ σωφρονισταὶ ἦσαν ἀρχὴ τὸ πρῶτον κατὰ τοὺς μακεδονικοὺς χρόνους θεσπισθεῖσα.

39) Ὁποία τις ἦν ἡ ἀπαγόρευσις τοῦ λόγων τέχνην μὴ διδάσκειν τοὺς νέους, ἣν ὁ Κριτίας ἔγραψεν ἐν τοῖς νόμοις, δὲν καθίσταται ἐντελῶς σαφὲς ἐκ τοῦ σχετικοῦ χωρίου τῶν Ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ξενοφῶντος (1, 2, 31 - 38).

40) Ἰδιάζουσάν τινα συμπλήρωσιν τούτων τῶν γνωμῶν ἀποτελεῖ ἡ ἐν τοῖς Ἀπομνημονεύμασι τοῦ Ξενοφῶντος (1, 2, 44 - 46) τῷ Περικλεῖ ἀποδιδομένη, καθ' ἣν ἡ διαφορὰ μεταξὺ νόμου καὶ βίας ἔγκειται ἐν τῷδε, ὅτι ἐν ἐκείνῳ μὲν ὁ ἄρχων πείθει τὸν ἀρχόμενον νὰ ὑποταχθῇ εἰς τὴν θέλησιν αὐτοῦ, ἐν δὲ τῇ βίᾳ ἀναγκάζει αὐτὸν πρὸς τοῦτο.

41) Πρβλ. περὶ τοῦ τρόπου, καθ' ὃν ὁ ἱστορικὸς πραγματεύεται τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἀντίθεσιν τῶν γνωμῶν, **Roscher, Klio** τ. 1, σ. 257 - 270.

42) Ὅτι ὁ Ἀλκιβιάδης μιμεῖται τοῦτο (Θουκ. 6, 18, 6), ποιεῖ τὸ πρᾶγμα ἔτι σαφέστερον.

43) Τὸ πρὸς τὸ φυσικὸν αἴσθημα σύμφωνον, καθ' ὃ ὁ ἐπὶ τοῦ ἐδάφους τῆς πατρίδος τελούμενος ἀμυντικὸς πόλεμος πλεονεκτεῖ παντὸς ἐπιθετικοῦ, διερμηνεύουσιν ἴσως εὐφραδέστατα οἱ λόγοι τῆς Κασσάνδρας ἐν ταῖς Τρῳάσι τοῦ Εὐριπίδου 365 - 393,

44) Πρβλ. **A. Schäfer, Demosthenes und seine Zeit** 1, 167 - 173. **Oncken, Isokrates und Athen** 78 - 105. **Blass, die attische Beredsamkeit** 2, 273 - 278. 452.

45) Πρβλ. τὰ περὶ τούτου ἐν σ. 69 λεχθέντα.

46) Διάφορον τῆς ἐμῆς κρίσιν ἐκφέρει περὶ τῆς ἀττικῆς πολιτείας καὶ τῶν τελευταίων ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγώνων τῶν Ἀθηνῶν ὁ **Jacob Bernays** ἐν τῷ ἀμέσως πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ δημοσιευθέντι συγγράμματι· « **Phokion und seine neueren Beurtheiler, ein Beitrag zur Geschichte der griechischen Philosophie und Politik, Berlin 1881** ». Ἀλλ' οὗτος εὐκόλως συνεπάθει πρὸς ἐκείνους, οἵτινες ἦσαν ἀντίθετοι πρὸς τὰς πραγματικὰς καταστάσεις τοῦ ἑλληνικοῦ βίου. Οὐ μόνον δ' ἐν τούτῳ, ἀλλὰ ἐν πᾶσι τοῖς

κεφαλαίοις τοῦ ἤδη πρὸς τὸ πέρας χωροῦντος ἔργου μου συχνότατα ἐφαντάσθην αὐτὸν ὡς ἀναγνώστην, θά μοι ἐπιτραπῇ δὲ ἐνταῦθα νὰ ἐκφράσω τὴν βαθεῖαν λύπην, ὅτι ὁ μεταστὰς φίλος δὲν δύναται πλέον νὰ ἐξενέγκῃ περὶ αὐτοῦ ἐπιδοκιμασίαν καὶ ἀντίρρησιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΚΤΟΝ

1) Εἰς ἀνάλογόν τινα δήλωσιν τοῦ Θεοφράστου, καθ' ἣν ὁ Ἕλλην τῷ Ἕλληνι ὁ δὲ βάρβαρος τῷ βαρβάρῳ, πάντες δὲ οἱ ἄνθρωποι οὐ μόνον ἀλλήλοις οἰκεῖοί τε καὶ συγγενεῖς εἰσιν, ἀλλὰ καὶ πᾶσι τοῖς ζῴοις (ὅρ. Πορφύρ. περὶ ἀπ. ἐμψ. 3, 25) ἐφίστησι τὴν προσοχὴν ὁ J. Bernays, Theophrastos' Schrift über Frömmigkeit σ. 100, καὶ ἅμα ἐξαίρει (σ. 101. 102), ὅτι ἡ ἠθικὴ τῶν Περιπατητικῶν κατὰ πάντα τὰ φαινόμενα ἐπεξέτεινεν ἔτι μᾶλλον τὰς σκέψεις ταύτας. Ἐπικαλούμενος δηλονότι τὴν ῥῆσιν ἐκείνην τοῦ Θεοφράστου θεωρεῖ ὡς λίαν πιθανόν, ὅτι ἡ ἀξίωσις Ἀντιόχου τοῦ Ἀσκαλωνίτου παρὰ Κικέρωνι (de finibus 5, 23, 65), καθ' ἣν ἡ πρὸς τοὺς πλησιεστάτους οἰκείους καὶ πρὸς τοὺς ὁμοφύλους ἀγάπη ὀφείλει νὰ ἀποβῇ caritas generis humani, προῆλθεν ὑπὸ τὴν μορφὴν ταύτην ἐκ τῆς σχολῆς τῶν Περιπατητικῶν· τὴν γνώμην ταύτην ἐπεβεβαίωσεν ὁ Zeller, Philos. der Griechen, 3, 1, 607, προσαγαγὼν τὴν ἐκ τοῦ Ἀρείου Διδύμου προερχομένην σύνοψιν τῆς ἠθικῆς τῶν Περιπατητικῶν παρὰ Στοβαίῳ, Ἐκλ. ἠθ. 2, 6, 7, σ. 250. 252.

2) Πρβλ. Nägelsbach, nachhom. Theologie σ. 262. 263.

3) Πρβλ. περὶ τῶν ἀρῶν Βουζύγου Lasaulx, Studien des cl. Alterthums σ. 168. M. Haupt ἐν τῷ Ἑρμῇ τ. 5, σ. 36. 37. J. Bernays ἐν τῷ Monatsbericht der Kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin, Ὀκτ. 1876, σ. 604 - 608. ὅρα καὶ ἀν. τ. 1, σ. 111. τ. 2, σ. 140.

4) Πρβλ. περὶ τοῦ εἴδους τούτου τῆς ἀτιμώσεως Wesseling καὶ Valckenaer εἰς Ἡροδ. 7, 231.

5) Καὶ ἡ φράσις τοῦ Πολυβίου 2, 58, 9. 10 κατ' οὐσίαν τὸ αὐτὸ νόημα παρέχει.

6) Πρβλ. ἀν. σ. 269. 270 καὶ Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume σ. 110-113

7) Ὅτι καὶ ἐν τοῖς ἱστορικοῖς χρόνοις ὡς σύμβολον τῆς ἱκεσίας ἥπτοντο ἐνίοτε τῶν γονάτων, μαρτυρεῖ ἡ παρὰ τῷ Ἡροδότῳ 9, 76 διήγησις· ἀλλὰ καθόλου φαίνεται ἐθεωρεῖτο τοῦτο ὡς κατ' ἐξοχὴν ἔθος τῶν ἡρωϊκῶν χρόνων· πρβλ. πλὴν τῶν ἐν τῷ κειμένῳ σημειωθέντων χωρίων Ἰλ. 24, 478. Εὐρ. Ἑλ. 894.

8) Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι τὸ ἀνιστάναι ἀπαντᾷ καὶ παρ' Ὁμήρῳ ἤδη ἐπὶ τοιαύτης σημασίας, ὅταν πρόκηται νὰ δηλωθῇ, ὅτι γίνεται δεκτὴ ἡ αἴτησις τοῦ ἱκετεύοντος ἢ παρέχεται ἡ ξενία τῷ ταύτης χρῄζοντι ξένῳ (Ἰλ. 24, 515. Ὀδ. 7, 163. 14, 319). Πρβλ. περὶ τοῦ ἔθους τούτου Nitsch, erkl. Anmerkungen zu Homer's Odyss. 3, σ. 98. Wunder εἰς Σοφ. Οἰ. Κ. 272. Classen εἰς Θουκ. 1, 126, 11.

9) Πρβλ. Rhein. Museum 15, σ. 223.

10) Περὶ δὲ τῶν Χίων, οἵτινες κατόπιν ἐξέδωκαν τὸν Πακτύην, διηγεῖται ὁ Ἡρόδοτος (1, 160), ὅτι ἐκ τοῦ Ἀταρνέως, ὃν ἔλαβον παρὰ τῶν Περσῶν ὡς ἀνταμοιβὴν ἐπὶ πολὺν χρόνον οὐδὲν ἐκαρποῦντο, περὶ τιμωρίας αὐτῶν κυρίως δὲν γίνεται λόγος.

11) Πρβλ. περὶ τῶν δικαίων τῶν ἱκετῶν Nägelsbach, Nachhomer. Theol. σ. 253 - 255.

12) Πρβλ. Τὰς ἐκτενεῖς ἀποδείξεις παρὰ Böckh., Staatshaush. d. Athener 1, 342 - 346.

13) Πρβλ. Zeller, Philos. d. Gr. 3, 1, 234. 289.

14) Παρατηρητέον ἐνταῦθα ἴσως, ὅτι ὁ Ἀριστοτέλης, προτάσσων πρὸς ἐξέτασιν τῆς τραγῳδίας τὸν ὑπὸ τῶν περιπετειῶν τοῦ ἥρωος ἐγειρόμενον ἔλεον ἐν συναφείᾳ μετὰ τῆς ἁμαρτίας αὐτοῦ, ἀπομακρύνεταί πως ἀπὸ τῆς παρὰ τοῖς Ἕλλησι συνήθους ἐκδοχῆς τῆς ποιήσεως· διότι κατὰ ταύτην, ὡς ἐξετέθη πρότερον (τ. 1, σ. 203. 204), ὁ σκοπὸς τοῦ ποιητοῦ ἦτο κατ' ἐξοχὴν τὸ παραινεῖν διὰ παραδειγμάτων καὶ γνωμῶν εἰς τὴν ἀρετήν. Ἐκ τούτου, ὅτι κατὰ τὰ λεχθέντα ἐν τῇ ἑλληνικῇ ἀρχαιότητι δύο γνῶμαι περὶ τῆς οὐσίας τῆς ποιήσεως κρατοῦσιν, ἐξ ὧν ἡ μὲν ἐξαίρει μᾶλλον τὸ ἠθικὸν ἡ δὲ τὸ ψυχολογικὸν μᾶλλον μέρος αὐτῆς, ἀνεφύη ἐν μέρει ἡ ἔρις ἡ μεταξὺ τοῦ **J. Bernays (Zwei Abhandlungen über die aristotelische Theorie des Drama** σ. 57-63· πρβλ. σ. 127) καὶ **L. Spengel (Abhandlungen der philos.-philol. Cl. d. k. bair. Akad p. Wiss.** τ. 9, 1, σ. 46-49). Ἀλλὰ θὰ ἐπλανᾶτό τις, ἐὰν ἐνόμιζεν, ὅτι ἡ ἀριστοτελικὴ ἐκδοχὴ τῆς ἐνεργείας τῆς τραγῳδίας δὲν ἔχει σημασίαν εἰς τὴν ἠθικήν· τοὐναντίον ἀπ' αὐτῆς κατανοεῖται τὸ πρῶτον ὀρθῶς ἐκεῖνο, ὃ κατὰ πάντας τοὺς χρόνους ἀπετέλει τὴν ἐξευγενίζουσαν δύναμιν τῆς γνησίας ποιήσεως. Αὕτη διδάσκει τὸν ἀκροατὴν ἢ ἀναγνώστην νὰ μετρῇ τοὺς ἀνθρωπίνους πειρασμοὺς ἐν τῇ ἀπείρῳ ἀνισότητι αὐτῶν οὐχὶ μόνον δι' ἐκείνων, οἵτινες πρὸς αὐτὸν προσέρχονται· οὕτως αὐτὴ ποιεῖ τὴν καρδίαν αὐτοῦ ἐλευθέραν καὶ εὐρεῖαν καὶ καταπολεμεῖ ἐν αὐτῷ τὸν μέγιστον ἐχθρὸν πάσης ἀληθοῦς φιλανθρωπίας, τὸν φαρισαϊσμόν.

15) **Pseudoseneca de moribus** 34. **Proverbia** 45. Πρβλ. **Publii Syri sententiae rec. Wölfflin** σ. 122. **Comicorum romanorum fragmenta secundis curis rec. O. Ribbeck** σ. 368.

16) Ἀντίθεσιν χαρακτηριστικὴν πρὸς τοῦτο ἀποτελεῖ ἡ Μήδεια τοῦ Εὐριπίδου, ἥτις εἶναι μὲν πρόθυμος νὰ παράσχῃ πίστιν εἰς τοὺς ὅρκους τοῦ Αἰγέως, ἀρνεῖται δὲ ταύτην εἰς τὴν ἁπλῆν ὑπόσχεσιν αὐτοῦ (735-740). Ἡ σημασία τοῦ δεξιὰν διδόναι ἢ ἐμβάλλειν ὡς συμβολικῆς ἐκφράσεως τῆς ὑποσχέσεως μνημονεύεται πολλάκις παρὰ τοῖς συγγραφεῦσιν (ὅρα π. χ. Σοφ. Οἰ. Κ, 1632. Τραχ. 1181. Εὐρ. Ἑλ. 838. Ξεν. Κ. Π. 4, 2, 7. 4. 6. 10. 8, 8, 2), ἐπ' αὐτῆς βασίζεται καὶ τὸ πυθαγόρειον παράγγελμα «μὴ ῥᾳδίως δεξιὰν ἐμβάλλειν» (Διογ. Λ. 8, 17)· ὅπου δὲ περιγράφονται περσικὰ ἔθιμα δύναται καὶ μόνη ἡ λέξις δεξιὰ νὰ λάβῃ τὴν σημασίαν τῆς ὑποσχέσεως, ὡς ἐν ταῖς φράσεσι; δεξιὰν πέμπειν ἢ δεξιὰν φέρειν (ὅρ. π. χ. Ξεν. Κ. Π. 6, 1, 11. Ἀναβ. 2, 4, 1· Ψευδοξεν. Ἀγησ. 3, 4). Πρβλ. **Hertlein** εἰς Ξεν. Κ. Π. 4, 2, 7.

17) Πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Pindar's Leben und Dichtung** σ. 235. 236. Πολὺ σοφὰς παρατηρήσεις περὶ τοῦ ἐμμελεστάτου τρόπου, καθ' ὃν ὁ Πίνδαρος ἐπίσταται νὰ περιβάλλῃ τὰς πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς παραινέσεις, ἔχει ὁ **Alfred Croiset, la poésie de Pindare** σ. 285.

18) Παρατηρητέον ἐνταῦθα, ὅτι ἐγὼ τὰς Πρὸς Δημόνικον παραινέσεις τῇ κρίσει τοῦ **Sauppe** ἑπόμενος (**Or. Att.** 2, 245) θεωρῶ ὡς γνήσιον ἔργον τοῦ Ἰσοκράτους, διότι φαίνεται ὅτι τοὐλάχιστον τὰ κυριώτατα αὐτῶν μέρη καὶ πρὸ πάντων τὰ νοήματα ἀπὸ τούτου τοῦ ῥήτορος ἔχουσι τὴν καταγωγήν. Πρβλ. περὶ τῶν γραφέντων περὶ τοῦ ζητήματος τούτου **Blass, att. Beredsamkeit.** 2, 255.

19) Πρβλ. περὶ τούτου τὰς παρατηρήσεις τοῦ **A. Hug** ἐν τῇ εἰσαγωγῇ εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος σ. XV.

20) Πρβλ. περὶ τούτου **Nâgelsbach. hom. Theologie** σ. 246.

21) Πρβλ. **Nägelsbach. nachhomer-Theologie** σ. 258-259. **K. F. Hermann, griech. Staatsaltertümer** § 27. 18-20.

22) Πρβλ. **Welcker, griech. Götterl.** τ. 3, σ. 221.

23) Πρβλ. περὶ τοῦ Ξενοφῶντος ὡς πηγῆς τῆς ἀρχαίας ἐκδοχῆς τῆς εὐχαριστίας **Nägelsbach, nachhom. Theol.** σ. 251. 252.

24) Κατὰ τὴν Παμφίλην παρὰ Διογένει Λαερτίῳ 1, 76 τὸ ἀπόφθεγμα ἔλεγε. «συγγνώμη μετανοίας κρείσσων», καὶ ἐλέχθη ἀναφορικῶς πρὸς τὸν φονέα τοῦ υἱοῦ τοῦ Πιττακοῦ.

25) Πρβλ. **Wyttenbach, animadvertiones in Plutarchi opera mor.**, εἰς σελ. 190a.

26) Ὁ μιμητὴς τοῦ Ἡροδότου Παυσανίας ἐπαναλαμβάνει τὴν ῥῆσιν καὶ ἐφαρμόζει αὐτὴν ἐπὶ τῆς Ἀντιόπης, ἥτις ἕνεκα τῆς ὠμῆς ἐκδικήσεως, ἣν οἱ υἱοὶ αὐτῆς ἔλαβον παρὰ τῆς Δίρκης ἐμάνη καὶ ἐκστᾶσα τῶν φρενῶν ἐπλανᾶτο ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα (9, 17, 4).

27) Σημειωτέον ἐν παρόδῳ, ὅτι ὁ Διόδωρος (31, 8, 2) τοῦθ' ὅπερ οἱ ῥήτορες τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς δημοκρατίας ἐγκωμιάζουσι παρὰ ταῖς συμπολίταις αὐτῶν, μεταφέρει εἰς τὸν τρόπον τῆς ῥωμαϊκῆς συγκλήτου πρὸς τοὺς Μακεδόνας καὶ Ἰλλυριούς.

28) Πρβλ. τὰ περὶ τούτου ἐν. π. 456 σημειωθέντα.

29) Παρὰ Πλουτάρχῳ, βί. Ἀλεξ. 41 (πρβλ. Ἠθ. 181 f), ἀποδίδοται ἡ ῥῆσις Ἀλεξάνδρῳ τῷ Μεγάλῳ. Πρβλ. περὶ τούτου **Wyttenbach, animadversiones** εἰς Πλουτ. Ἠθ. σ. 181 f.

30) Ὅρα προσέτι Πλούτ. Ἠθ. 551 a. 1108a. Διογ. Λ. 3, 38. **Sen. de ira** 3, 12. **Val. Max** 4, 1. Στοβ. 20, 43. Ἀν'. Μον. 234. Μόνον διὰ λάθος μνήμης πάντως μεταφέρεται τὸ ἀνέκδοτον εἰς τὸν Σωκράτη **Sen. de ira** 1, 15. Πρβλ. περὶ τούτου **Wyttenbach** εἰς Πλούτ. 551 a.

31) Περὶ τοῦ Ἀρχύτα διηγοῦνται τοῦτο ὁ Πλούτ. Ἠθ. 10 d. 551 b. **Cic. Tusc. disp.** 4, 36, 78. **Val. Max** 4, 1, Περὶ τοῦ Χαρίλλου Ψευδοπλούτ. Ἠθ. 189 f. 232 c. Εἰς ῥήσεις ὁμοίας ἐκ πυθαγορικῶν κύκλων ἐπέστησε τὴν προσοχὴν ὁ **Wyttenbach** εἰς Πλούτ. 551 b.

32) Πρβλ. περὶ πάντων τῶν ἐν τῷ κειμένῳ ἐκτεθέντων. **L. P Hüpeden, Commentatio, qua comparatur doctrina de amore inimicorum christiana cum ea, quae tum in nonnulis veteris Testamenti locis tum in libris philosophorum graecorum et romanorum tradidur, Gott. 1817**, καὶ περὶ τῆς ἐννοίας τῆς ὀργῆς παρὰ τοῖς Στωϊκοῖς **Zeller, Philos d. Gr.** 3, 1, 234.

33) Πόσον ταῦτα συγγενεύουσι πρὸς τὰ τοῦ Σενέκα ἐν τοῖς περὶ ὀργῆς βιβλίοις κατέδειξεν ὁ **Bücheler, Ztschrft f. d öst. Gymn. 1864**, σ. 587. 591.

34) Ποικιλωτέραν διαίρεσιν τῆς ὀργῆς ποιοῦσι κατὰ τὸν Διογένη Λαέρτιον 7, 113. 114 καὶ Στοβαῖον ἐκλ. ἠθ. 2, 6, 6, σ. 174. 176 οἱ Στωϊκοί, ἀλλὰ κατὰ πάντα τὰ φαινόμενα δὲν ἐποιοῦντο διάκρισιν ὡς πρὸς τὸν βαθμόν, καθ' ὃν τὰ διάφορα εἴδη εἶναι ἀποδοκιμαστέα.

35) Πολὺ ἄλλως ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι ὁ Θεόφραστος, καίπερ μετὰ τῆς σχολῆς αὐτοῦ θεωρεῖ τὸν θυμὸν ὡς δεδικαιολογημένον, ὅμως ἀπαγορεύει τὸ ἐν θυμῷ πράττειν. λέγων ὅτι «δοκεῖ σχολῇ μᾶλλον ἀμύνεσθαι ζητεῖν ἢ ταχέως ἀλυσιτελῶς ἑαυτῷ κολάσαι τὸν ἐχθρόν» (Στοβ. 19, 12).

36) Πρβλ. τὰ ἐν Σημ. 1 περὶ περιπατητικῆς σχολῆς σημειωθέντα. Ἐν σχέσει πρὸς ταῦτα ἔχει ἰδιάζουσαν σπουδαιότητα τὸ ὅτι ὁ Ἐρατοσθένης παρὰ Στράβωνι 1, 66, ἑπόμενος προφανῶς Στωϊκοῖς, ψέγει τὸν Ἀριστοτέλη παραινέσαντα τῷ Μεγάλῳ Ἀλεξάνδρῳ «τοῖς μὲν Ἕλλησιν ὡς φίλοις χρῆσθαι τοῖς δὲ βαρβάροις ὡς πολεμίοις» (πρβλ. Πλούτ. Ἠθ. 329 a. b). Πρβλ. **Zeller, Philos. der Griechen** 3, 1, 299. 302.

37) Τὸ σπέρμα τούτων εἶναι προφανῶς ἡ ἰδέα τοῦ Ζήνωνος, ὅτι οἱ ἄνθρωποι ὀφείλουσι νὰ θεωρῶσιν ἑαυτοὺς οὐχὶ ὡς πολίτας ταύτης ἢ ἐκείνης τῆς πολιτείας ἰδίᾳ ἀλλὰ μιᾶς μεγάλης κοσμοπολιτείας (Πλούτ. Ἠθ. 329 a. b)· ἀλλ' ὅμως οἱ ἐν τῷ κειμένῳ ὀνομασθέν-

τες Στωϊκοὶ τῶν αὐτοκρατορικῶν χρόνων ἐφήρμοσαν αὐτὴν εἰς τὴν ἠθικήν. Πρβλ· **Häpeden** ἐν τῷ ἀνωτ. σημ. 32 μνημονευθέντι συγγράμματι σ. 75. 81. 85. **Zeller, Phil. der Griechen** 3, 1, 287. 299.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΒΔΟΜΟΝ

1) Ἐντελῶς παραπλήσιον τούτοις εἶναι, ὅτι καὶ ἐν ταῖς Εὐμ. 545 ἡ προς τοὺς ξένους συμπεριφορὰ μνημονεύεται μετὰ τῆς πρὸς τοὺς γονεῖς ὡς ἴσην ἀξίαν ἔχουσα.

2) Πλείω περὶ τῆς ξενίας ἐν τοῖς ὁμηρικοῖς ποιήμασιν ὅρα παρὰ **Nägelsbach, hom. Theol.** σ. 297 - 301.

3) Πρβλ. περὶ τῆς θέσεως τῶν πτωχῶν κατὰ τοῦτο **Nägelsbach hom. Theol.** σ. 301. 302.

4) Ἐκ τῶν παρὰ τοῖς Βυζαντιακοῖς συγγραφεῦσι χρήσεων σημειωτέαι ἐνταῦθα· Ἰω. Χρυσ. τ. 4, σ. 699 (λόγος περὶ Ἄννης 1) «ἐπειδὰν ξένον τινὰ καταχθέντα πρὸς ἡμᾶς ἡμέρας τινὰς ὑποδεξάμενοι φιλοφρόνως, καὶ λόγων αὐτῷ καὶ ἁλῶν κοινωνήσαντες, ἀποπέμψωμεν» κτλ. Ψευδοκλήμ. ἐπιστ. πρὸς Ἰάκ. 9· «ἡ κοινὴ τῶν ἁλῶν μετάληψις». Τοῦ αὐτοῦ ὁμ. 6, κ. 26· «ὁ δὲ στοργῆς καὶ προτροπῆς χάριν ἐπαινέσας με καὶ εὐλογήσας, ἁλῶν μεταλαβὼν» κτλ. Τοῦ αὐτοῦ ὁμ. 13, 8· «ὅπως κοινῶν ἁλῶν καὶ τραπέζης μεταλαβεῖν δυνηθῶμεν» (Πρβλ. προσέτι **Dressel, Index zu Clemens Romanus** ἐν λ. ἅλες)· Θεοδωρ. Ὑρταχ. ἐν τοῖς τοῦ **Boissonade** ἀνεκδότοις τ. 3, σ. 15, 16: «ἀμέλει περιβόλων μὲν ἱερῶν ἐκτετόπιστο, πασῶν δὲ θυσιῶν ἐξωστράκιστο, ἀποδεδοκίμαστο τελετῆς, ἀπεψήφιστο προσφορᾶς, ἱερατικῆς συνουσίας ἀπεῖρκτο, δημοτικῆς, ἀλλοτρίας, συμφυλέτιδος· τί δεῖ μηκύνειν; οὐ τῆς αὐτῆς τραπέζης ἀπεσιτεῖτο, οὐδὲ τῶν αὐτῶν τοῖς ἄλλοις ἁλῶν ἐκοινώνει». — Γεωργίου Λαπίθου «στίχοι πολιτικοὶ» (ἐν **Notices et extraits des Manuscrits de la Bilb. du Roi** τ. XII, 2) στ. 773 - 776 :— Ἡ δὲ τραπέζης τῆς αὐτῆς καὶ ἁλῶν κοινωνία

Τοσοῦτον πᾶσιν ἔδοξεν αἰδέσιμος ἀρχαίοις,
ὡς καὶ νόμον εἰσαγαγεῖν τοὺς κοινωνοὺς τραπέζης
γεγονότας μὴ ἀνελεῖν ἐξεῖναι τὸ παράπαν.

Λεξικὸν ἐν Βεκκ. Ἀνεκδ. 1, 384· «ἁλὸς θείοιο . . . δικαίου μέν, καθότι μυστικῶς οὕτω προσαγορεύεται· σπονδαὶ γὰρ καὶ ὁμεστίων καὶ ἱερῶν καὶ ἱερέων καὶ τραπέζης κοινωνία τούτῳ χαρακτηρίζονται· ἀναγκαῖον δὲ πρὸς διαμονὴν καὶ ἐπιτηδειότητα καὶ εὐεξίαν τῶν χρησίμων ἀνθρώποις». — Εὐστάθ. ἐν Ἰλ. I, 449· «φιλίας οἱ ἅλες σύμβολον· διὸ καὶ τοῖς ἐπιξενουμένοις παρετίθεντο πρὸ τῶν ἄλλων βρωμάτων». Τοιαῦται εἶναι καὶ αἱ φράσεις «οἱ ἅλες τῆς ὁμολογίας» παρὰ Θεοφυλάκτῳ ἱστ. VI, 151 d καὶ «οἱ ἅλες τῆς φιλοφροσύνης» παρὰ τῷ αὐτῷ. Πρβλ. **Valckenari Schediasma** ἐν: **Hemsterhusii et Valckenari orationes** (L. B. 1784) σ. 369. 370. **Selecta e scholis Valckenarii editore Ev. Wassenbergh** τ. I (Amstelod. 1815) σ. 301. 302. **F. Jacobs ad Anthol. gr.** τ. 7, σ. 241. τ. 12, σ. 436. **Boissonade** ἐν **Poetarum grec. Syll.** τ. 15, σ. 182. **Lobeck, Aglaoph.** 1, 87. 88. **v. Leutsch, Paroemiogr. gr.** 1. 24. (Ὁ Στέφανος ἐν τῷ Θησαυρῷ ἐν λ. ἅλες ἤθελε καὶ παρὰ Δημ. 21, 118 τὸ «εἰ δὲ λαλῶν μὲν καὶ ὁμωρόφιος γιγνόμενος ὡς οὐδὲν εἰργασμένῳ φανήσεται» νὰ διορθωθῇ «εἰ δὲ ἁλῶν μὲν κοινωνήσας καὶ ὁμωρόφιος γενόμενος κτλ.»).

5) Ἄλλα παραδείγματα σημειοῦνται ἐν **Becker, Charikles**, ἐκδ. **Göll**, τ. 2, σ. 5-7.

6) Ὅτι καὶ ἐν Πετιλίᾳ τῆς Βρεττίας ὑπῆρχον τοιοῦτοι πρόξενοι, εἰκάζει ὁ **Böckh**, **CIG** τ. Ι, σ. 12, βασιζόμενος ἐπὶ τῆς αὐτόθι δημοσιευθείσης ἐπιγραφῆς μετὰ πιθανότητος.

7) Πρβλ. περὶ τῶν ξενηλασιῶν τῶν Σπαρτιατῶν **Schömann, gr. Alterthümer** τ. 1, σ. 291.

8) Πρβλ. περὶ τῶν δύο τάξεων τῶν προξένων **Böckh, CIG** τ. 1, σ. 11-12. σ. 731 **Baumstark** ἐν **Pauly's Realencyclopädie** τ. 3, σ. 1522-1524.

9) Πρβλ. περὶ τούτων **Becker, Charikles, von Göll**, τ. 2, σ. 7-11.

10) Ἱστορικὰ παραδείγματα τῆς ἐφαρμογῆς τούτου τοῦ ἀξιώματος εὕρηνται συνηγμένα ἐν **Becker, Charikles, von Göll**, τ. 2, σ. 2-4.

11) Συγγενές πως πρὸς ταῦτα εἶναι, ὅτι ὁ Δημοσθένης, ἵνα μὴ οἱ συμπολῖται αὐτοῦ ἀμφιβάλλωσι περὶ τῆς ἀμεροληψίας τῶν συμβουλῶν αὐτοῦ πρὸς ὑποστήριξιν τῶν Ῥοδίων, θεωρεῖ ἀναγκαῖον νὰ δηλώσῃ ῥητῶς, ὅτι οὔτε προξενεῖ τῶν ἀνδρῶν, οὔτε ἰδίᾳ ξένος αὐτῶν οὐδείς ἐστιν αὐτῷ (15, 15).

12) Πρβλ. **Valckenaer, animadversiones ad Ammonium** σ. 198-201.

13) Πρβλ. περὶ τῆς ἑλληνικῆς φιλοξενίας πλὴν τῶν ἐν τοῖς ἄνω ἤδη μνημονευθέντων συγγραφέων ἰδίως **Nägelsbach, nachhom.. Theol** σ. 252. 253. **K. F. Hermann, Lehrb. d. gr. Privatalterthümer** § 52 **Shömann, gr. Alterthümer** 2, 20-25.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΟΓΔΟΟΝ

1) Πρβλ. τ. 1, σ. 462, σημ. 16. Ὅτι τὰ τρία βιβλία τοῦ Θεοφράστου περὶ φιλίας μετεχειρίσθη καὶ ὁ Κικέρων, μνημονεύει ὁ Γέλλιος Ν. Α. 1, 3, 11. Πρβλ. περὶ αὐτοῦ **Zeller, Philos. der Griechen** 2, 2, 862 - 864.

2) Πρβλ. περὶ τούτου **F. W. Val. Schmidt. Balladen und Romanzen der deutschen Dichter Bürger, Stolberg und Schiller, Berl.** 1827, σ. 225 - 237.

3) **Die Ficoronische Ciste des Collegio Romano in neuen Nachbildungen herausgegeben von E. Braun, Leipzig** 1848, σ. 2.

4) Ὅρ. περὶ τῆς παροιμίας Ἀριστοτ. Ἠθ. Ν. 1155 a 34. Ῥητ. 1371 b 17. Ἠθ. Εὐδ. 1235 a 8. Ἠθ. Μεγ. 1208 b 9. Παροιμιογρ. Ι, 44. Σουΐδ. ἐν λ. κολοιός. Πρβλ. **Wyttenbach, animadvv. in Plut opp. mor.** εἰς σελ. 93 e.

5) Ὅρα πλὴν τούτων Ἠθ. Εὐδ. 1238 a 2. **Cic. Lael.** 19, 67. Παροιμιογρ. Ι, 356. ΙΙ, 57. 142. Πρβλ. **Wyttenbach, animadvv.** εἰς **Plut. opp mor.** εἰς σελ. 94 a. Κατὰ τοὺς Παροιμιογράφους ἡ παροιμία ἐφηρμόσθη τὸ πρῶτον ἐπὶ τῶν ἀχαρίστων.

6) Πρβλ. τ. 1, σ. 53. σ. 462, σημ. 16. Ἡ ὑποκειμένη ἐνταῦθα γνώμη ἐκφράζεται καὶ ἐν τοῖς λόγοις τοῦ Φωκίωνος πρὸς τὸν Ἀντίπατρον τοῖς μνημονευομένοις ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῷ συγγράμματι Περὶ δυσωπίας 533 a: « οὐ δύνασαί μοι καὶ φίλῳ χρῆσθαι καὶ κόλακι ».

7) Παρὰ Πλουτάρχῳ, ὅστις ἐπίσης ἱστορεῖ τὸ ἀνέκδοτον (Ἠθ. 531 c. 808 a. Πρβλ. Ψευδοπλούτ. Ἠθ. 186 c), ἡ ἀπόκρισις ἔχει ὧδε· « μέχρι τοῦ βωμοῦ φίλος εἰμί». Ἡ ἰδέα ἐπαναλαμβάνεται καὶ ἐν τοῖς λόγοις τοῦ ῥήτορος Λυκούργου (ἀπ. 98) « δεῖ φίλοις καὶ τοῖς οἰκείοις βοηθεῖν ἄχρι τοῦ μὴ ἐπιορκεῖν ».

8) Σημειωτέον ἐνταῦθα ἐν παρόδῳ, ὅτι ἡ περὶ ἧς ὁ λόγος ἐν τῷ κειμένῳ ἀντίθεσις κατ' οὐσίαν ἐπαναλαμβάνεται ἐν τῇ ἀγγλικῇ καὶ γερμανικῇ ἐκδοχῇ τῶν πολιτικῶν κομμάτων, περὶ τῆς διαφορᾶς τῶν ὁποίων πραγματεύεται ἐμβριθῶς ὁ **H. v. Treitschke, Historische und politische Aufsätze**, 4η ἔκδ. τ. 3, σ. 458 - 461.

9) Παραπλήσιόν πως φρόνημα, ἀλλὰ πρὸς τὸ ἡμέτερον αἴσθημα ἧττον ἀντιμαχόμενον ἐκδηλοῖ ὁ Εὐριπίδης ἐν ταῖς Ἱκέτισιν (875) λέγων, ὅτι ὁ Ἐτέοκλος καίπερ ἐνδεὴς ὢν

φίλων χρυσὸν πολλάκις δωρουμένων
οὐκ εἰσεδέξατ' οἶκον ὥστε τοὺς τρόπους
δούλους παρασχεῖν χρημάτων ζευχθεὶς ὕπο.

10) Πρβλ. περὶ τούτου τὰ σημειωθέντα ἐν τ. 1, σ. 157. 339. 468, σημ. 58.

11) Περὶ τούτου διδάσκουσιν ἡμᾶς κατ' ἐξοχὴν αἱ δύο ῥήσεις τοῦ Συμποσίου τοῦ Πλάτωνος· «ὥστε τινὰς τολμᾶν λέγειν ὡς αἰσχρὸν χαρίζεσθαι ἐρασταῖς», καὶ «ἐγὼ δὴ τοιούτῳ ἀνδρὶ πολὺ μᾶλλον ἂν μὴ χαριζόμενος αἰσχυνοίμην τοὺς φρονίμους ἢ χαριζόμενος τούς τε πολλοὺς καὶ ἄφρονας» (182 a. 218 d.). Ἐν γένει οἱ ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος λόγοι πληροφοροῦσιν ἡμᾶς περὶ τῆς ἀσταθείας τῶν περὶ τούτου γνωμῶν· ὅτι δ' ἐνταῦθα καὶ τὸ πολύσημον τοῦ ῥήματος χαρίζεσθαι, ὅπερ δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ σημαίνῃ τὸ χείριστον, εἶναι προσοχῆς ἄξιον, κατέδειξεν ὁ M. **Wohlrab** ἐν τῇ πραγματείᾳ αὐτοῦ περὶ τοῦ ζητήματος ἐν **Jahn's Jahrbücher** τ. 119, σ. 673-677. Ἀθηναῖοί τινες ἐσκέπτοντο βεβαίως ὥσπερ ὁ Αἰσχίνης, ὃς ἐν τῷ λόγῳ Κατὰ Τιμάρχου 135-140 ἀποδοκιμάζει μόνον, ὅσα ὑπάγονται εἰς τὸν νόμον, περὶ δὲ τῶν ἄλλων ἀποφαίνεται μεθ' ἱκανῆς ἐπιπολαιότητος· ἀλλ' ἀφ' ἑτέρου αἱ πρῶται παράγραφοι τοῦ λόγου τοῦ Λυσίου Πρὸς Σίμωνα δεικνύουσιν, ὅτι ἡδέως ἀπέφευγον τοὐλάχιστον νὰ λαλῶσι δημοσίᾳ περὶ τοιούτων. Σωφροσύνη ἐν δεινῷ πειρασμῷ ἐπεδοκιμάζετο βεβαίως παρὰ πάντων ἐξ ἴσου, ὡς ἀποφαίνεται ὁ Ἀλκιβιάδης ἐν τῷ Συμποσίῳ τοῦ Πλάτωνος περὶ Σωκράτους καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ Ἀγησιλάου περὶ τοῦ ἥρωος αὐτοῦ.

12) Πολὺ ἀξιοσημείωτον εἶναι, ὅτι καὶ αὐτὸς ὁ Πλάτων ἐν τῷ Φαίδρῳ (256 b-e) ἀποφαίνεται ὅτι ἡ εὐεργετικὴ τοῦ ἔρωτος ἐνέργεια μειοῦται μέν, ἀλλὰ δὲν καταστρέφεται, ὅταν ἕνεκα παροδικῆς ἐπικρατήσεως τῶν κατωτέρων ὁρμῶν ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ψυχαῖς ἐνίοτε μιαίνηται ὑπὸ τῆς σαρκικῆς ὀρέξεως. Ἐν ταῖς πραγματικαῖς προϋποθέσεσι τοῦτο καταλήγει περίπου εἰς τὸ αὐτό, ὡς ἡ ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων (837 b-d) γινομένη διάκρισις τριῶν εἰδῶν τοῦ ἔρωτος, πνευματικοῦ, σωματικοῦ καὶ μικτοῦ ἐξ ἀμφοτέρων, πλὴν ὅτι ἐνταῦθα ἀπορρίπτει τὰ δύο τελευταῖα εἴδη παντελῶς καὶ ἐπανέρχεται εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχήν, ἣν ἔχει καὶ ἐν Νόμ. 1, 636 b καὶ Πολ. 3, 403 b. Κατὰ τὸ Ἀνθολ. Μον. 178 ὁ Διογένης «θεασάμενος μειράκιον εὔμορφον καὶ διὰ τοῦτο φιλούμενον ἔφη, ὦ, σπούδασον τοὺς τοῦ σώματος ἐραστὰς ἐπὶ τὴν ψυχὴν μεταγαγεῖν», τὸ δὲ ὑπολαμβάνειν τοῦτο δυνατὸν ἔχει τοὐλάχιστον συνάφειάν τινα μετὰ τῆς ἐν τῷ κειμένῳ ἐξεταζομένης γνώμης. Σημειωτέον δ' ἄλλως, ὅτι ὁ Ἀθήναιος (13, 602 e) καὶ ἐκ τραγῳδιῶν τοῦ Αἰσχύλου καὶ Σοφοκλέους προσάγει στίχους ὑποδεικνύοντας σχέσεις τῆς παιδεραστίας καὶ ὅτι ὁ Πλούταρχος (Ἠθ. 712 c) ἐγκωμιάζει τὸν Μένανδρον, διότι ἐν τοσούτοις αὐτοῦ δράμασι παιδὸς ἔρως δὲν μνημονεύεται. Ὅτι δὲ ἐκτὸς τῆς βδελυκτῆς ἡμῖν σωματικῆς ἡδονῆς ἐνίοτε αἱ τοιαῦται σχέσεις παρῆγον καὶ εἰδεχθεῖς αἰσθημάτων ἐκδηλώσεις, δεικνύει ἰδίως τὸ 23ον εἰδύλλιον τοῦ Θεοκρίτου. Πρβλ. περὶ τῆς ὄψεως ταύτης τοῦ βίου τῶν Ἑλλήνων **K. F. Hermann, gr. Privatalterthümer** § 29, 17-24. **Becker, Charikles** ἐκδ. **K. F. Hermann.** τ. 2, σ 199-230. **Zeller Platon's Gastmahl übersetzt und erläutert** σ. 89-93. Περὶ τῶν διαφόρων γνωμῶν, αἵτινες ἐπεκράτουν παρὰ τοῖς Ἀθηναίοις περὶ τούτου **A. Hug** ἐν τῷ **Rheinisches Museum** τ. 29, σ. 440-444 καὶ ἐν τῇ εἰσαγωγῇ εἰς τὸ Συμπόσιον τοῦ Πλάτωνος σ. XVII-XXI.

13) Ὁ Γέλλιος (1, 3, 30) ἀποδίδει τὸ ῥητὸν οὐχὶ εἰς τὸν Βίαντα, ἀλλ' εἰς τὸν Χίλωνα· ἀλλαχοῦ δὲ (17, 14, 4) μνημονεύει λατινικὴν αὐτοῦ μετάφρασιν ὑπὸ Ποβλιλίου

Σύρου ἔχουσαν ὧδε· **Ita amicum habeas posse ut facile fieri hunc inimicum putes.** Ὁ Διογένης Λαέρτιος (1,87) μόνον τὸ πρῶτον μέρος «φιλεῖν ὡς μισήσοντας» μνημονεύει ὡς ὑπὸ τοῦ Βιάντος λεχθέν. Πρβλ. περὶ τούτου **Seyffert zu Cicero's Lälius** σ. 369. 370.

14) Ὅτι προὐβάλλετο μὲν τὸ ζήτημα, τίς πρῶτος διετύπωσε ταύτην τὴν πρότασιν, ἀλλὰ δὲν ἠδύνατο νὰ λυθῇ μετὰ βεβαιότητος, ἐξάγεται ἐκ τῶν λόγων τοῦ Σωκράτους ἐν τῇ περαιτέρω ἀναπτύξει τοῦ διαλόγου 335 f. 336 a.

15) Πρβλ. **Mätzner zu Antiphon** 6, 39. Ὅτι καὶ ἐν Σπάρτῃ συνέβαινον ὅμοια, δεικνύει τὸ παρὰ Ψευδοπλουτ. Λακων. ἀποφθ. 218 d περὶ Ἀρχιδάμου ἱστορούμενον.

16) Τὸ ἐν τῷ κειμένῳ λεγόμενον δὲν ἀποκλείει, ὅτι δύναταί τις νὰ ἱκετεύῃ τοὺς θεούς, ὥσπερ περὶ ὑγείας ἢ εὐκλείας παρὰ τοῖς ἀνθρώποις, οὕτω καὶ περὶ τῆς δυνάμεως, ἥτις καθιστᾷ τινα ἱκανὸν νὰ ὠφελῇ τοὺς φίλους καὶ νὰ βλάπτῃ τοὺς ἐχθρούς, ὁ Σόλων τοὐλάχιστον ἐξαιτεῖται ταύτην παρὰ τῶν Μουσῶν ἐν ταῖς «Ὑποθήκαις εἰς ἑαυτόν» ταῖς μνημονευομέναις ἐν σ. 469. Ἐν τῇ σχετικῇ εὐχῇ Κύρου τοῦ νεωτέρου πρὸς τοὺς θεούς, ἥτις μνημονεύεται ἐν τῇ Ἀναβάσει τοῦ Ξενοφῶντος 1, 9, 11, εἶναι λίαν ἀξιοσημείωτον ὅτι ἡ αἴτησις ἀποβλέπει οὐχὶ εἰς τὸ κακῶς ποιεῖν ἢ βλάπτειν, ἀλλ' εἰς τὸ ἀλέξεσθαι τοὺς ἐχθρούς· δὲν πρέπει ἐπίσης νὰ παρίδωμεν ὅτι κυρίως ἐνταῦθα νοοῦνται πολιτικαὶ σχέσεις. Ἡ ἐν τῇ Πολιτείᾳ τοῦ Πλάτωνος 2, 364 c μνημονευομένη δύναμις τῶν ὀρφικῶν ἀγυρτῶν καὶ μάντεων, δι' ἧς, ἐάν τις ἐχθρόν τινα πημῆναι ἐθέλῃ, δύνανται νὰ πείθωσι τοὺς θεοὺς νὰ ὑπηρετῶσιν αὐτοῖς, ἡ οὐδὲν κοινὸν ἔχουσα πρὸς τὴν σοβαρότητα τῆς θρησκευτικῆς ἀρᾶς, ἀνήκει εἰς τὴν σφαῖραν τῆς κατωτέρας δεισιδαιμονίας.

17) Ὅρα σ. 520 κ. ἑ.

18) Πρβλ. περὶ τῆς ἑρμηνείας τοῦ χωρίου τούτου **Commentationes Mommsenianae** σ. 62 σημ.

19) Τὸ ῥητὸν τοῦ Διογένους παρατίθεται καὶ ἐν Πλουτ. Ἠθ. 21 e, περὶ ἄλλων ἐπαναλήψεων τοῦ αὐτοῦ νοήματος ὅρ. **Wyttenbach** εἰς τὸ χωρίον τοῦτο.

20) Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ συγγραφέως τῶν Λακωνικῶν ἀποφθεγμάτων, παρ' ᾧ ἀπαντᾷ τὸ ἐν τῷ κειμένῳ παρατεθὲν χωρίον, ἡ ῥῆσις αὕτη δὲν εἶναι τοῦ Ἀρίστωνος, ἀλλὰ τοῦ Σωκράτους· ἀλλὰ τοῦτο φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἐκ παρανοήσεως, διότι αἱ ἄλλαι εἰδήσεις ἡμῶν δὲν ἐπιβεβαιοῦσι τοῦτο. Ἐντελῶς ἐσφαλμένον θὰ ἦτο, ἐάν τις ἤθελε νὰ ἐξαγάγῃ τοιαύτην γνώμην ἐκ τῆς Κύρου παιδείας τοῦ Ξενοφῶντος, ἔργον παντελῶς σωκρατικῶν ἰδεῶν μεστοῦ, διότι οἱ πολυάριθμοι ἐχθροί, οὓς ὁ Κῦρος ἐν αὐτῇ μεταβάλλει εἰς φίλους, δὲν εἶναι ἰδιῶται, ἀλλὰ ἐκ πολέμου ἐχθροί.

21) Πρβλ. περὶ τῆς γνώμης τοῦ Πλάτωνος **Hüpeden** ἑ. ἀ. (ὅρ. ἀν. σ. 611, σημ. 32) σ. 43-50. **Kriton übersetzt von Nüsslin** σ. 35-37. **Zeller, Philos. d. Griechen** 2, 1, 503.

22) Πρβλ. **Hüpeden** ἑ. ἀ. σ. 72 75. 86. 87. **Zeller, Philos. d. Griechen** 3, 1, 299. 762. 763.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΕΝΑΤΟΝ

1) Πρβλ. τὰ κατωτέρω σ. 565 σημειούμενα.

2) Πρβλ. **Nitzsch, erkl. Anmerkungen Zu Hom. Od.** 1. σ. 63. 147 κ. ἑ. **Welcker, der epische Cyclus** 2, σ. 27. 28. **Nägelsbach, hom. Theol.** σ. 294-296. Ἄλλως φρονεῖ ὁ **Schömann, griech. Alterthümer** 1, σ. 46. 47.

3) Τὸ χωρίον τῆς Ὀδ. 2, 76-79 δὲν ἠδύνατο πρὸς ταῦτα νὰ παραβληθῇ· ἔτι μᾶλλον διάφορος εἶναι ἡ ἐν Ὀδ. 22, 55-59 ὑπὸ Εὐρυμάχου γενομένη προσφορά.

4) Rangabé antiquités helleniques Nr 356 b. Ross, alte locrische Inschrift von Chaleion oder Oeantheia, Leipzig 1854. Inscriptiones graecae antiquissimae praeter Atticas in Attica repertas ed. H. Roehl, Berol. 1882, ἀρ. 322. Περὶ τοῦ χρόνου καθ' ὃν ἐγράφη ὅρ. A. Kirchoff, Studien zur Geschichte des griechischen Alphabets, 3η ἔκδ. σ. 136. Ὁ Kirchhoff ἐπειράθη νὰ μειώσῃ τὴν σπουδαιότητα τῆς συνθήκης ταύτης ἐν Philologus Jg. 13, 3-6, νομίζων ὅτι ἠδύνατο ἐν αὐτῇ νὰ ἑρμηνεύσῃ τὸ ῥῆμα συλᾶν οὕτως ὥστε νὰ νοῆται ἡ κατοχὴ ξένου πλοίου ἐπὶ τῇ βάσει πολιτικῆς τινος ἀπαιτήσεως ἐξεταστέας ὕστερον ἐνώπιον τοῦ ἁρμοδίου δικαστηρίου. Ἀλλὰ πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην δὲν ἀντιφάσκει μόνον ἡ ἐν τῷ μνημονευθέντι χωρίῳ μαρτυρία τοῦ Θουκυδίδου περὶ τῶν ἕξεων τῶν Ὀζολῶν Λοκρῶν. Παρὰ τοῖς ἀττικοῖς ῥήτορσι καὶ ἐν τοῖς Οἰκονομικοῖς τοῦ Ἀριστοτέλους ἡ φράσις «σῦλα διδόναι» ἢ «σῦλα ποιεῖσθαι» σημαίνει τὴν ἔκδοσιν ἀδείας πρὸς τὸ λῃστεύειν τὰ ἐμπορικὰ πλοῖα ὡς πρᾶξιν ἐχθρικὴν μιᾶς πόλεως ἐναντίον ἑτέρας (πρβλ. σ. 481 καὶ τὰ ἐν σημ. 6 παρατιθέμενα συγγράμματα), καὶ ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Δημ. 35, 26 «ὥσπερ δεδομένων σύλων Φασηλίταις κατ' Ἀθηναίων» τὸ αὐτὸ σημαίνει, ἐνῷ τὸ προηγούμενον σεσυλήμεθα σημαίνει μόνον τὸ διηρπάσμεθα. Ἐν τῇ λοκρικῇ ἐπιγραφῇ παραδίδονται οἱ ξένοι συλλήβδην τοῖς πολίταις τῶν δύο συνθηκολογουσῶν πόλεων τρόπον τινὰ ὡς ἀντικείμενον τῆς συλήσεως· τοῦτο μόνον ἐξάγεται ἐκ τῆς τιμωρίας τῆς ἐπιβαλλομένης εἰς τὸ «ἀδίκως συλᾶν», ὅτι ὥσπερ καὶ ἐν τῇ περιπτώσει τῇ μνημονευομένῃ ἐν τοῖς Οἰκονομικοῖς τοῦ Ἀριστοτέλους (1347 b 29) ἡ οὕτω δοθεῖσα ἄδεια ἐξήρτητο ἐξ ὅρων περιοριστικῶν, οἵτινες δυστυχῶς εἶναι ἡμῖν ἄγνωστοι.

5) Πρβλ. K. F. Hermann, gr. Staatsalterthümer § 9, 10. Grote, Gesch. Griechenlands τ. 4, σ. 460. 478 τῆς γερμανικῆς μεταφράσεως. Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume σ. 519. 520.

6) Πρβλ. Schömann, Antiquitates juris publ. Graecorum σ. 367. Böckh, Staatshaushaltung der Athener τ. 1, σ. 763. Büchsenschütz, ἑ. ἀ. σ. 520.

7) Πρβλ. περὶ τῶν κληρουχιῶν τούτων Böckh, Staatsh. d. Ath. 1, 555-556.

8) Ὡς τοιαύτη ἐπιείκεια ἐν μέρει ὑπὸ τῶν περιστάσεων ἐπιβεβλημένη ἐθεωρεῖτο π. χ. ὅτι οἱ στρατηγοὶ τῶν Ἀθηναίων μετὰ τὴν παράδοσιν τῆς Ποτειδαίας ἐπέτρεψαν τοῖς κατοίκοις «ἐξελθεῖν αὐτοὺς καὶ παῖδας καὶ γυναῖκας καὶ τοὺς ἐπικούρους ξὺν ἑνὶ ἱματίῳ, γυναῖκας δὲ ξὺν δυοῖν, καὶ ἀργύριόν τι ῥητὸν ἔχοντας ἐφόδιον» (Θουκ. 2, 70. πρβλ. Διόδ. 12, 46). Πρβλ. Böckh, Staatsh. d. Ath. 1, 762.

9) Πρβλ. περὶ τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων δημεύσεων τῆς περιουσίας καὶ τοῦ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς Büchsenschütz, ἑ. ἀ. σ. 35-37. Ὁ Grote, τ. 4 σ. 108. 109 τῆς γερμ. μτφρ. παραδέχεται, ὅτι ὁ ἀναδασμός, ὃν διενοοῦντο οἱ Λεοντῖνοι, ἦν νόμιμος ἀπαλλοτρίωσις μετ' ἀποζημιώσεως τῶν προτέρων κυρίων· ἀλλ' ἡ ἀποστροφὴ τῶν Ἀθηναίων κατὰ τοῦ ἀναδασμοῦ τῆς γῆς κατανοεῖται μόνον, ἐὰν ὑπολάβωμεν, ὅτι παραδείγματα αὐτοῦ ὡς πραγματικῆς διαρπαγῆς τῆς ἰδιοκτησίας ἔλαβον χώραν ἐν ἄλλαις πολιτείαις, ἐὰν δὲ ταῦτα παραδεχώμεθα, δὲν ὑπάρχει λόγος νὰ θεωρήσωμεν αὐτὸν ὡς ἀδύνατον ἐν Λεοντίνοις.

10) Ἕτεραι μνεῖαι περὶ τούτου εὕρηνται ἐν Ξεν. Λακ. πολ. 2, 6. Πλουτ. Λυκ. 17. Ψευδοπλουτ. Ἠθ. 234 a. b.

11) Πρβλ. περὶ τούτου K. F. Hermann, gr. Privatalterthümer § 63. N. 9. J. Bernays ἐν Monatsber. d. Kgl. Akad. d. Wiss. zu Berlin. Ὀκτ. 1876. σ. 600. Διάφορόν πως διατύπωσιν τῆς ῥήσεως παρέχει ὁ Πλάτων ἐν τῷ ὀγδόῳ βιβλίῳ τῶν Νόμων 844 e.

12) Τὸ αὐτὸ ἰσχύει φυσικῶς, καὶ ὅταν ὁ Δημοσθένης ἐν τῇ συνεχείᾳ τοῦ ἐν τῷ κει-

μένῳ παρατεθέντος χωρίου (24,114) μνημονεύῃ διατάξεις τοῦ Σόλωνος, καθ' ἃς καὶ εἴ-τίς γ' ἐκ Λυκείου ἢ ἐξ 'Ακαδημείας ἢ ἐκ Κυνοσάργους ἱμάτιον ἢ ληκύθιον ἢ ἄλλο τι φαυλότατον ἢ τῶν σκευῶν τι τῶν ἐκ τῶν γυμνασίων ὑφέλοιτο ἢ ἐκ τῶν λιμένων, ὑπὲρ δέκα δραχμάς, καὶ τούτοις θάνατον ἐνομοθέτησεν εἶναι τὴν ζημίαν». 'Αλλ' ὅτι ἐν ἱστορικοῖς χρόνοις ὑπῆρξάν ποτε καί που ἀληθῶς νόμοι, καθ' οὓς ἡ κλοπὴ ἐν ὡρισμέναις περιπτώσεσιν ἠδύνατο νὰ τιμωρῆται διὰ θανάτου, ἐξάγεται ἐκ τῶν τοῦ 'Αριστοτέλους Προβλημάτων 953 a 3.

13) Πρβλ. περὶ τούτων **K. F. Hermann, gr. Staatsalterthümer** § 89, 20. 21. 'Οποία τις ἦν ἡ ἀπαγόρευσις τῶν χρεωστικῶν συμβολαίων ὑπὸ Ζαλεύκου (Παροιμιογρ. 1, 116) ἢ τῆς πιστώσεως ἐν γένει ὑπὸ Χαρώνδα (Στοβ. 44, 22), ἀνάγκη νὰ ἀφεθῇ παντάπασιν ἀνεξέταστον. 'Εὰν τὸ πρᾶγμα ἤθελεν ἔχει ἱστορικόν τινα πυρῆνα, ἐστηρίζοντο αὗται ἐπὶ ὁμοίων σκέψεων, ὥσπερ ἐκεῖναι, αἵτινες παριστῶσι τὰς ἐγγυήσεις ἐπισφαλεῖς (ὅρ. κατ. σ. 508).

14) Πρβλ. **Westermann, de jurisjurandi judicum Atheniensium formula II**, σ. 3-7.

15) Πρβλ. περὶ θεωριῶν τοιούτων **Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume** σ. 21-29.

16) Ἕτερά τινα ὅμοια μνημονεύονται κατωτέρω σ. 557.

17) Πρβλ. περὶ μὲν τῶν Κυνικῶν π. χ. τὸ ὑπ' 'Αντισθένους παρὰ Ξενοφῶντι συμπ 4, 34-44, περὶ δὲ τῶν Στωϊκῶν π. χ. Λουκιανοῦ Λαπίθ. 36. 'Αθήν. 6, 233 6.

18) Ῥήσεις τοιαύτας ἀπεθησαύρισεν ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ 93ῳ, 95ῳ καὶ 97ῳ κεφαλαίῳ τοῦ 'Ανθολογίου.

19) Τὸ αὐτὸ νόημα ὑπὸ διάφορόν πως μορφὴν ἐπαναλαμβάνεται ἔν τινι ἀποσπάσματι τοῦ Μενάνδρου (274), ἐν ᾧ πτωχός τις μετὰ θαυμασμοῦ ὑπομιμνήσκει τὰς μερίμνας, ἃς ἐπιβάλλει τοῖς πλουσίοις ἡ διατήρησις τῆς περιουσίας.

20) Ἡ αὐτὴ ἐκδοχὴ τῆς ἰδιοκτησίας, ἀλλὰ διαφόρως πως ἐφαρμοζομένη, ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ 'Εγχειριδίῳ τοῦ 'Επικτήτου κ. 11.

21) Τοῦτο ἐξάγεται σαφῶς ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Πλουτάρχου (Λυσ.19) περὶ τοῦ συστρατήγου τοῦ Λυσάνδρου Θώρακος, ὃν οἱ ἔφοροι, ἀργύριον ἰδίᾳ κεκτημένον ἀπέκτειναν· διότι εἶναι τοσοῦτον ὡρισμένη, ὥστε δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ προῆλθεν ἐκ παρεξηγήσεως. Συνέβη ἐνταῦθα ὃ πολλάκις ἐγίνετο (πρβλ. τοῦ συγγραφέως **Antiquitatum graecarum capita duo** σ. VI)· ἐξῆγον εἰς φῶς νόμον εἰς ἀχρηστίαν μὲν ἤδη περιπεσόντα, ἀλλ' ἐπισήμως μὴ καταργηθέντα, ὅπως ἐφαρμόσωσιν αὐτὸν ἐναντίον πολιτικοῦ ἀντιπάλου. Πρβλ. **Böckh, Staatsh. d. Ath.** τ. 1, σ. 773. Ἄλλως φρονεῖ ὁ **H. Stein** ἐν **Jahn, Jahrbücher** τ. 89, σ. 332 κ. ἑ. καὶ ὁ **Oncken, die Staatslehre des Aristoteles** 1, σ. 228.

22) Ὅτι ἐν ταῖς 'Αθήναις τῶν δοκίμων χρόνων οἱ τόκοι συχνάκις κατέστρεφον ὅλην τὴν περιουσίαν τοῦ ὀφειλέτου, ὑποδεικνύεται ἐν τῷ πρώτῳ 'Ολυνθιακῷ λόγῳ τοῦ Δημοσθένους § 15. Πῶς εἶχε τοῦτο ἐν τοῖς χρόνοις τῶν Ῥωμαίων αὐτοκρατόρων, μανθάνομεν ἐκ τοῦ συγγράμματος τοῦ Πλουτάρχου Περὶ τοῦ μὴ δεῖν δανείζεσθαι.

23) Τὸ αὐτὸ περίπου νόημα περιέχει ἡ παρὰ Στοβαίῳ 29, 98 Κηφισοδώρῳ τινὶ προσγραφομένη ῥῆσις.

24) Οἱ κίμβικες καὶ γλίσχροι μνημονεύονται καὶ ἐν τοῖς Νικομαχείοις 'Ηθικοῖς 1121 b 22· αἱ δὲ ἄλλαι σημειωθεῖσαι ὀνομασίαι εὕρηνται παρ' Εὐσταθίῳ 'Οδ. 17, 455· συμπληρώσεις παρέχουσιν ὁ 'Αριστοφάνης, Λουκιανός, Φρύνιχος καὶ 'Ησύχιος. Συναγωγὴν αὐτῶν ἔχει ὁ **Casaubonus** ἐν τοῖς Χαρακτῆρσι τοῦ Θεοφράστου κ. 10. Πρβλ. προσέτι **Lobeck zu Prhynichos** σ. 399.

25) Ὅτι ἰδίοις ἀναλώμασιν ἐλύσατο αἰχμαλώτους, μνημονεύει καὶ ἐν 8, 70 καὶ 19, 229.

26) Ὅρα ἰδίως Πλάτ. Νόμ. 11, 915 e. Ἀντιφ. 2, 6, 9. Δημ. 21, 184. 25, 21. 53, 11. Φιλήμ. ἀπ. 83. Θεόφρ. Χαρ. 17. Πρβλ. τοῦ **Casaubonus** τὴν σημείωσιν ἐν Θεοφράστου Χαρ. κ. 15.

27) Πρβλ. **Böckh, Staatsh. d. Ath. I**, σ. 408. 618 κ. ἑ.

28) Πρβλ. περὶ τῶν σχέσεων τούτων **Böckh, Staatsh d. Ath. I**, σ. 708 κ. ἑ. **Schömann, griech. Alterthümer** τ. 1, σ, 489 κ. ἑ.

29) Πρβλ. περὶ τούτων τῶν ἐπιδόσεων **Böckh** ἐ. ἀ. 1, 764. **Schömann**, ἐ. ἀ. 1, 481.

30) Κατηγορία ἐπὶ τῇ πάνυ σμικρᾷ ἐπιδόσει τοῦ Δικαιογένους εὕρηται καὶ παρ' Ἰσαίῳ 5, 37.

31) Ὁ μιμητής, ὁ συγγράψας τὸν «Περὶ συντάξεως» λόγον ἐπαναλαμβάνει τοῦτο ἐν § 28 - 31.

32) Ἐν τῇ ἐκτιμήσει τῆς ἀποφάσεώς ταύτης πρέπει νὰ ἐνθυμώμεθα, ὅτι ὁ ἱστορικὸς ἕνεκα τῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὰς φαιδρυνούσας πάντας δημοσίους ἑορτὰς γενικεύει ἐκεῖνο, ὅπερ σχετικῶς σπανίως μόνον συνέβαινεν. Ἀλλὰ καὶ περὶ τοῦ Ἀλκιβιάδου, ὅστις ἠνάγκασε τὸν Ἀγάθαρχον νὰ ζωγραφήσῃ τὴν οἰκίαν αὐτοῦ (Ψευδανδοκ. 4, 17. Πλούτ. Ἀλκ. 16), εἶναι ἀμφίβολον, ἂν νοεῖται οἰκία ἐν τῷ ἄστει ἢ ἀγροτικὴ ἔπαυλις, εἰ καὶ πολὺ πιθανὸν εἶναι, ὅτι ὁ ἀνὴρ οὗτος καὶ ἐν τῷ ἄστει μεγάλην πολυτέλειαν ἀνέπτυξεν, ὁ δὲ ψόγος τῆς συνηθείας τοῦ κοσμεῖν τὰς οἰκίας ποικίλμασιν ὁ ἐν τῷ Οἰκονομικῷ τοῦ Ξενοφῶντος ἀναφέρεται προφανῶς εἰς ἀγροτικὰς οἰκίας (3, 1. 9, 2. πρβλ. Ἀπομν. 3, 8, 10). Ἐντύπωσιν προξενοῦσι τὰ λεγόμενα ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους περὶ τῆς μεγάλης ἀξίας τῶν χρυσῶν κοσμημάτων καὶ ἐκπωμάτων τῆς μητρὸς αὐτοῦ (27, 10. 13), ἀλλὰ φαίνεται ὅτι ταῦτα ἦσαν ἀρχαῖα οἰκογενειακὰ κειμήλια.

33) Ἐκτενέστερον ἀναπτύσσεται ἡ ὑπὸ τοῦ Δημοκρίτου ἐκφερομένη ἐνταῦθα ἰδέα ἐν τῷ συγγράμματι τοῦ Πλουτάρχου Περὶ φιλοπλουτίας 526 a - 527 a

34) Ὑποτίθεται ἐνταῦθα ὅτι ἡ ὑπὸ τοῦ συγγραφέως (**Pindar's Leben und Dichtung** σ. 404) διδομένη ἑρμηνεία εἶναι ὀρθή, περὶ ἧς ὅρα τὰ ἐν σελ. 597, σημ. 2 κεφ. τετάρτου σημειωθέντα.

35) Ὁ Ἡρακλείδης λέγει κατὰ λέξιν τάδε· «πωλεῖν δὲ γῆν Λακεδαιμονίοις αἰσχρὸν νενόμισται· τῆς δ' ἀρχαίας μοίρας οὐδὲ ἔξεστιν». Συμπληροῖ ταῦτα ἡ σημείωσις τοῦ Ἀριστοτέλους (Πολιτ. 1270 a 19), καθ' ἣν ὁ Λυκοῦργος ὠνεῖσθαι ἢ πωλεῖν τὴν ὑπάρχουσαν (χώραν) ἐποίησεν οὐ καλόν, ὀρθῶς ποιήσας, διδόναι δὲ καὶ καταλείπειν ἐξουσίαν ἔδωκε τοῖς βουλομένοις».

36) Πρβλ. **Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume** σ. 482 - 506.

37) Ὅρ. Πλάτ. Χαρμ. 165 a μετὰ τοῦ σχολίου· Διόδ. 9, 9. Παροιμιογρ. I, 394. II, 70. Ἐπίχαρμον παρὰ Κλήμ. Ἀλεξ. στρωμ. 6, 2, 21. Πρβλ. πρὸς ταῦτα **Schatz** ἐν **Philologus** τ. 24, σ. 213.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ

1) Ὅρ. Πλούτ. Ἠθ. 40 f. 48 f. 65 e. 66 e. 111 e. πρβλ. καὶ Σύγκρ. Θησ. καὶ Ῥωμ. 2. Δίων 46 Ἀρατ. 1.

2) Ὅρ. περὶ τούτου τ. 1, σ. 17. σ. 461, σημ. 2. Τὸ πλῆθος τῶν περὶ τούτου συγγραμμάτων μνημονεύει ἰδίως καὶ ὁ Πλούτ. Ἠθ. 385 d.

3) Τὸ αὐτὸ νόημα ἔχει ἡ ῥῆσις τοῦ Δημοκρίτου (Στοβ. 13, 26) «Κρέσσον τὰ οἰκήϊα ἁμαρτήματα ἐλέγχειν ἢ τὰ ὀθνεῖα».

4) Σαφέστατα τοιοῦτον εἶναι τὸ ἀπόσπασμα τῶν Κωνειαζομένων τοῦ Μενάνδρου (ἀπ. 293)· «Τὸ γνῶθι σαυτόν ἐστιν ἂν τὰ πράγματα Ἴδῃς τὰ σαυτοῦ καὶ τί σοι ποιητέον» Ἄλλως δὲ ἡ κωμῳδία καθόλου πολλάκις ἐμνημόνευε τοῦ λογίου· ἐν τοῖς σῳζομένοις ἀποσπάσμασι μνημονεύεται προσέτι παρὰ Μενάνδρῳ ἀπ. 232.242. Μονόστ. 584.730 καὶ παρὰ Φιλήμονι ἀπ. 158.

5) Ἡ πρώτη τῶν ἐν τῷ κειμένῳ σημειουμένων δύο θεωριῶν ἀναπτύσσεται ἄριστα ἔν τινι τῶν κηρυγμάτων τοῦ **Schleiermacher** «**Wie wir die Verschiedenheit der Geistesgaben zu betrachten haben**› **Predigten**, τ. 1, σ. 187-203), ἡ δευτέρα ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τοῦ λίαν ἀξίου ἀναγνώσεως δευτέρου κεφαλαίου τοῦ συγγράμματος τοῦ **A. Lange Über die Albeiterfrage** (3 ἐκδ. **Winterthur 1875**) τοῦ φέροντος τὸν τίτλον «**der Kampf um die bevorzugte Stellung**», ἐν ᾧ συγχρόνως ἐξετάζεται μετὰ νοημοσύνης ἡ ἐπίδρασις τῆς ἀνωτέρας θέσεως ἐπὶ τῆς ἀναπτύξεως τῶν φυσικῶν δυνάμεων. Ὁ πυρὴν τῆς γνώμης αὐτοῦ κεῖται ἐν οἷς λέγει περὶ τῆς θέσεως τοῦ παραγκωνιζομένου (σ. 48)· «ὅθεν ἐὰν ὁ τοιοῦτος μεμψιμοιρῇ, διότι δὲν προάγεται, οἱ δὲ ἄλλοι θεωρῶσιν αὐτὸν ὡς κενόφρονα δυσηρεστημένον, πολλάκις ἀμφότεροι ἔχουσι κατά τινα ἔννοιαν δίκαιον· πλὴν ὤφειλεν ὁ μὲν πρῶτος νὰ κατανοήσῃ, ὅτι τὸ μεῖζον μέρος τῆς μομφῆς αὐτοῦ ἀποβλέπει εἰς τὴν φύσιν καὶ εἰς τοὺς ἐπικρατοῦντας νῦν κοινωνικοὺς θεσμούς, οἱ δὲ δεύτεροι ὤφειλον νὰ συλλογισθῶσιν, ὅτι συνήθως ὑπὸ τοιαῦτα συναισθήματα κρύπτονται πραγματικαὶ δυνάμεις, αἵτινες ἐκφαίνονται συγχρόνως ὡς ὁρμαὶ μὴ ἐκπληρούμεναι».

6) Πρβλ. περὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῆς ἐννοίας ταύτης ἐν τῇ ὁμηρικῇ γλώσσῃ τ. 1, σ. 184.

7) Ἰδίως παρὰ Πορφυρίῳ Πυθ. βι'. § 42 ἑρμηνεύεται τὸ ἀπόφθεγμα διὰ τοῦ «οἷον μὴ ἀργὸν ζῆν»· αἱ ἀλλαχοῦ μνεῖαι αὐτοῦ ἀριθμοῦνται ὑπὸ τοῦ **Wyttenbach, animadversiones** εἰς Πλούτ. Ἠθ. σ. 12 e.

8) Ἴσως ἡ κατὰ τοιαύτης διαγωγῆς ἀγανάκτησις οὐδέποτε εὗρεν ἰσχυροτέραν ἐκδήλωσιν ἢ ἐν τοῖς περιφήμοις στίχοις τοῦ Δάντου (Ἅδ. 3): **Questo misero modo Tengon l'anime triste di coloro, Che visser senza infamia e senza lodo**, καί, **Che quest'era la setta dei cattivi A Dio spiacenti ed a'nemici sui.**

9) Περὶ τοῦ ζωηροῦ ἐνδιαφέροντος, μεθ' οὗ οἱ Περιπατητικοὶ διεπραγματεύοντο τὰ διάφορα ἐλατήρια τὰ ὁρίζοντα τὸν τρόπον τοῦ εἴρωνος, ἐποιήσατο ἤδη λόγον ὁ συγγραφεὺς ἐν τῇ διατριβῇ αὐτοῦ: **de** εἴρωνος **notione apud Aristonem et Theophrastum**, 1873. Μετὰ ταῦτα ἠρεύνησεν ὁ **O. Ribbeck** ἐν τῷ **Rhein. Museum** τ. 31, σ. 381-400 σύμπασαν τὴν ἱστορίαν τῆς λέξεως εἴρων ἐκτενέστερον καὶ ὀρθῶς διετράνωσε τὴν ἐν ἀρχῇ πολὺ δυσμενῆ σημασίαν αὐτῆς. Ἀλλ' ἐνῷ ὁ εἰρημένος σοφὸς κατέληξεν οὕτως ἀναμφιβόλως εἰς συμπέρασμα γονιμώτατον, ἀφ' ἑτέρου αἱ ἐκ τῆς διαφορᾶς ἐκείνης τῶν ἐλατηρίων πηγάζουσαι παραλλαγαὶ τῆς εἰρωνείας, αἱ ἐν τοῖς ἀρχαίοις συγγράμμασιν ἐκδηλούμεναι, φαίνονται ὅτι δὲν ἐκτιμῶνται καθ' ὅλην αὐτῶν τὴν σπουδαιότητα.

10) Περὶ τοῦ πρώτου διδάσκει ἡμᾶς ὁ Φιλόδημος ἐν τῷ δεκάτῳ βιβλίῳ Περὶ κακιῶν (στ. 17-19), ὅπου αὐθέκαστος ἐξετάζεται ὡς ἀσθενέστερός τις βαθμὸς τοῦ αὐθάδους· ἡ σημασία τοῦ σκυθρωποῦ καὶ δυσκόλου καθόλου εἶναι συχνὴ παρὰ Πλουτάρχῳ. Πρβλ. **Wyttenbach, animadvv. in Plut. opp. mor.** σ. 11 e.

11) Ὅρ. **Gomperz** ἐν τῷ Ἑρμῇ τ. 11, σ. 409.

12) Πρβλ. τὰ ἐν σ. 483. 484 περὶ τοῦ ἥρωος τούτου τῶν κλεπτῶν λεχθέντα.

13) Πρβλ. **Gernhard, Questionum Platonicarum sqecimen alterum, 1840.**

14) Τοιαύτας ῥήσεις συνήγαγεν ὁ Στοβαῖος ἐν τῷ 11ῳ κεφ. καὶ Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνός ΙΙ, κεφ. 31.

15) Τῷ Ἡροδότῳ ἀκολουθῶν διηγεῖται καὶ Νικόλαος ὁ Δαμασκηνὸς ἀπ. 132 περὶ τῆς παρὰ Πέρσαις παιδείας τῶν παίδων εἰς τὸ ἀληθεύειν.

16) Πόσον συνήθης ἦτο ἡ σημασία αὕτη καθόλου τοῖς φιλοσόφοις, δεικνύει καὶ τὸ 18ον ἀπόσπασμα τοῦ Φιλολάου (ὅρ. σ. 145 παρὰ Böckh).

17) Ἀπήχησιν τῶν ἀριστοτελικῶν λόγων εὑρίσκομεν παρὰ Πολυβ. 16, 14, 6-10 ὅστις θεωρεῖ καθῆκον τοῦ ἱστορικοῦ τὸ μὴ ψευδογραφεῖν κατὰ προαίρεσιν ἢ πατρίδος ἕνεκεν ἢ φίλων.

18) Πρβλ. Valckenaer εἰς Εὐριπ. Ἱππόλ. 264.

19) Πρβλ. τὰ ἀνωτέρω σ. 614, σημ. 11 σημειωθέντα.

20) Πρὸς τὸ εὐσχημονεῖν συγγενές ἐστι τὸ παρ' Αἰσχίνῃ 2, 151 ἀπαντῶν οὐσιαστικὸν εὐαγωγία· ὅτι καὶ ἡ ἐν τῷ πρώτῳ τόμῳ σ. 385-387 ἐξετασθεῖσα ἔννοια τοῦ κοσμίου ἐν πολλοῖς συγγενεύει πρὸς τὴν τοῦ εὐσχήμονος, ἀρκεῖ ἐνταῦθα μόνον νὰ ὑπομνήσωμεν. Ἡ δὲ σημασία τοῦ ἀσχημονεῖν εἶναι ἴσως ἐναργεστάτη ἐν τῷ χωρίῳ τοῦ Δημοσθένους 22, 53.

21) Πρβλ. τὰ ἐν Rheinisches Museum Jg. 15, σ. 227 σημειωθέντα.

22) Πρβλ. Böckh, CIG 1, σ. 555. Becker Charikles (ἐκδ. K. F. Hermann τ. 2, σ. 168. Classen εἰς Θουκυδ. 1, 6.

23) Πρβλ. περὶ πάντων τούτων Becker Charikles (ἐκδ. K. F. Hermann) τ. 3, σ. 255-275. Κατὰ διάφορόν πως τρόπον ἐξετάζει τὸ πρᾶγμα ὁ Göll ἐν τῇ ὑπ' αὐτοῦ γενομένῃ ἐκδόσει τοῦ Χαρικλέους τοῦ Becker τ. 3, σ. 329-331.

24) Σφόδρα χαρακτηριστικὸν κατὰ τοῦτο εἶναι τὸ ὑπὸ τοῦ Πλουτάρχου ἐν τῷ Ἐρωτικῷ κ. 2-10 ἱστορούμενον περὶ τῆς πλουσίας χήρας Ἰσμηνοδώρας ἐν Θεσπιαῖς· τοῦτο θὰ ἦτο παντελῶς ἀδύνατον ἐν ταῖς Ἀθήναις τῶν δοκίμων χρόνων. Καὶ τοῦτο εἶναι ἄξιον σημειώσεως, ὅτι κατὰ τὰς Ἐρωτικὰς διηγήσεις τοῦ Πλουτάρχου 773 d αἱ θυγατέρες τοῦ Σκεδάσου ἐν Λεύκτροις ὑποδέχονται τοὺς Σπαρτιάτας ξένους αὐταὶ τοῦ πατρὸς ἀποδημοῦντος, ἐνῷ ἐν ταῖς ἄλλαις διηγήσεσι περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως (πρβλ. περὶ αὐτῶν τ. 1, σ. 465, σημ. 32) τὸ πρᾶγμα ἄλλως παρίσταται. Ἀφ' ἑτέρου δὲν πρέπει νὰ μένῃ ἀπαρατήρητον, ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους μὲν τοῦ Πλουτάρχου ἦσαν θυρωροί, « πάλαι δὲ ῥόπτρα κρουόμενα πρὸς ταῖς θύραις αἴσθησιν παρεῖχεν, ἵνα μὴ τὴν οἰκοδέσποιναν ἐν μέσῳ καταλάβῃ ὁ ἀλλότριος ἢ τὴν παρθένον » (Πλούτ. Ἠθ. 516 e). Περὶ τῆς ἰσχύος τοῦ ἑλληνικοῦ ἔθους τῶν ἀρχαίων χρόνων μαρτυροῦσι πρὸς τούτοις καὶ αἱ παρ' Ἡροδ. 5, 18. Ξεν. Ἑλλ. 5, 4, 4 μνημονευόμεναι περιπτώσεις ἢ ὡς δυναταὶ προϋποτιθέμεναι, ἐν αἷς ὑβρισταὶ ἄρχοντες πειρῶνται νὰ καταπατήσωσιν αὐτό, ἀπαιτοῦντες τὴν παρουσίαν ἐλευθέρων γυναικῶν ἐν συμποσίοις.

25) Ἡ φράσις « τἀμαυτοῦ πράττειν ἐπιστάμενον » παρ' Ἰσαίῳ 7, 34 δὲν πρέπει νὰ σχετισθῇ πρὸς ταῦτα, διότι αὕτη ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν ἱκανότητα τοῦ διοικεῖν τὰ πράγματα τοῦ ἰδίου οἴκου, οὐχὶ εἰς τὸν περιορισμὸν τῆς ἐνεργείας εἰς τὴν σφαῖραν ταύτην. Πρβλ. ἄλλως περὶ τῆς φράσεως Steinhart ἐν τῇ μεταφράσει τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ Müller τ. 1, σ. 282.

26) Ἁπλῶς χάριν ῥητορικῆς ἀντιθέσεως καὶ ἄνευ πραγματικῆς ἀντιθέσεως ἐννοιῶν λέγεται ἐν τῷ Ἐπιταφίῳ τοῦ Ψευδολυσίου § 48· « διὰ ζῆλον τῶν γεγενημένων καὶ φθόνον τῶν πεπραγμένων ».

27) Ὅτι ὁ ζῆλος δύναται νὰ ἀποβλέπῃ καὶ εἰς πράγματα, ἅτινα οὐδόλως ἔπρεπε νὰ εἶναι ἀντικείμενα ἐπιθυμίας, καὶ τότε εἶναι ἄξιος ἀποδοκιμασίας, οὗ παράδειγμα παρέχει

τὸ ὑπὸ τοῦ Δημοσθένους 9, 39 λεγόμενον, εἶναι οἴκοθεν δῆλον· ἀλλ' ὁ αὐτὸς ῥήτωρ γνωρίζει ἡμῖν 22, 73. 74 καὶ τὸν πρὸς ἅμιλλαν παροτρύνοντα ἐπαινετικὸν ζῆλον, ὅστις εἶναι στενότατα μετὰ τῆς φιλοτιμίας συνδεδεμένος καὶ διὰ τοῦτο σὺν αὐτῇ ὀνομάζεται.

28) Πρβλ. περὶ τῆς διαιτητικῆς τῶν Ἑλλήνων τὰς σημειώσεις παρὰ **K. F. Hermann, griech. Privatalterthümer** § 23, 9. § 38, 29.

29) Ἐντεῦθεν κατανοοῦμεν τελειότερον, διὰ τί ὁ Ἀριστοτέλης ἐν τοῖς Νικομαχείοις Ἠθικοῖς (1122 a 31) τὴν ὑπερβολὴν τῆς μεγαλοπρεπείας ὀνομάζει βαναυσίαν ἅμα καὶ ἀπειροκαλίαν (πρβλ. ἀν. σ. 497).

30) Πρβλ. περὶ τῆς παροιμίας ταύτης **Böckh, Pindari opera** II, 2, 162. Ὅτι οἱ Θηβαῖοι ἐχαρακτηρίζοντο ἐν γένει ὡς ἀ ν α ί σ θ η τ ο ι, ἐξάγεται ἐκ τοῦ Δημοσθένους 5, 15. 18, 43.

31) Πρβλ. **Wachsmuth, hellenische Alterthumskunde**, 6' ἐκδ. τ. 2 σ. 725-732. **K. F. Hermann, gr. Privatalterthümer** § 5. 8. § 7, 25.

32) Ἀκουσίως ἐνθυμεῖταί τις ἐν τοιαύταις κρίσεσι τοὺς λόγους τοῦ **Dahlmann** (**Politik** σ. 288) οἵτινες βεβαίως εἰς οὐδένα ἐφαρμόζονται ὀλιγώτερον ἢ εἰς τὸν ἄνδρα τὸν γράψαντα αὐτούς. «Τὸ χάσμα μεταξὺ τοῦ εἰδέναι καὶ τοῦ δύνασθαι, τῆς ἰσχύος τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἰσχύος τοῦ χαρακτῆρος, κατέστη τεραστίως μέγα. Οἱ μάλιστα περὶ ἀνδρείας ἀναγινώσκοντες καὶ διδάσκοντες εἶναι ἀνδρεῖοι; προσφέρουσι πράγματι τῇ πατρίδι θυσίας; Δὲν εἶναι οἱ πλεῖστοι τῶν εἰδότων ἔξωθεν μᾶλλον διὰ τῆς ἐπιστήμης κεχρισμένοι ἢ κατεχόμενοι ἐνδομύχως ὑπ' αὐτῆς, δὲν κωλύονται ὑπ' αὐτῆς ἐν τῇ κινήσει αὐτῶν, ἀντὶ νὰ κατοπτρίζηται ἡ ἀνταύγεια τῶν εὐγενεστάτων ἀσχολιῶν ἐν παντὶ ἔργῳ τοῦ ἀληθῶς ἐπισταμένου;...... Πᾶσα γνῶσις, ἣν ἁπλῶς παρεδέξατό τις, εἶναι νοσηρὰ καὶ ποιεῖ νοσηρὸν τὸν ἔχοντα. Διὰ τοῦτο ποῦ ἐμφιλοχωρεῖ μᾶλλον ἡ ἀρρωστία ἢ παρὰ τοῖς σοφοῖς;.... Ποῦ ἐλλείπει συχνότερον ἡ ἰσχυρὰ ἐκείνη ἰσορροπία τῶν πνευματικῶν καὶ σωματικῶν ἐνεργειῶν, ἥτις διακρίνει τὸν ἄρτιον ἄνθρωπον;»

33) Τὴν σχέσιν ταύτην ὑποδεικνύει καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Ἱππομέδοντος ἐν ταῖς Ἱκέτισι τοῦ Εὐριπίδου 882-887, ἔνθα αἱ ἡ δ ο ν α ὶ τ ῶ ν Μ ο υ σ ῶ ν καὶ ὁ μ α λ θ α κ ὸ ς β ί ο ς ἀντιτίθενται πρὸς τὸ ἔργον τοῦ κυνηγοῦ καὶ τοῦ πολεμιστοῦ.

34) Πρβλ. περὶ τῆς σημασίας τῆς λέξεως ταύτης **Heindorf** ἐς τὸν Θεαίτατον τοῦ Πλάτωνος § 85. **Frohberger, de opificum apud veteres Graecos conditione** σ. 14. **Büchsenschütz, Besitz und Erwerb im griechischen Alterthume** σ. 272 - 273.

35) Πρβλ. περὶ Σπάρτης Ξεν. Λακ. πολ. 7. 2. Πλουτ. Λυκ. 4. 24. Ἀγησ. 26. Αἰλ. Ἱ. Π. 6, 6. Σχολ. Αἰσχίν. 1, 27· περὶ Θεσπιῶν Ἡρακλ. Ποντ. Πολ. 43· περὶ δὲ τῶν Θηβῶν Ἀριστοτ. Πολιτ. 1278 a 25. 1321 a 28. Τὴν ἀντίθεσιν τοῦ ἀττικοῦ ἤθους πρὸς τὸ σπαρτιατικὸν χαρακτηρίζει τὸ ἐν τοῖς Λακωνικοῖς ἀποφθέγμασι τοῦ Ψευδοπλουτάρχου 236 b λεγόμενον περὶ τῶν ἐντυπώσεων, ἃς ὁ εἰς Ἀθήνας ἐλθὼν Σπαρτιάτης ἔλαβε. Πρβλ. **Büschenschütz**, ἐ. ἀ. σ. 268. 269.

36) Πρβλ. περὶ τῆς λατρείας τῆς Ἐργάνης Ἀθηνᾶς **Welcker, gr. Götterl.** τ. 2, σ. 298-303, περὶ τῆς τοῦ Ἡφαίστου καὶ τοῦ Προμηθέως **Frohberger, de opificum apud veteres graecos conditioue** σ. 5. 6 καὶ τὰ αὐτόθι σ. 34 παρατιθέμενα συγγράμματα.

37) Ἡ «δίκη ἀργίας» μνημονεύεται καὶ ἐν τῷ ῥητορικῷ λεξικῷ ἐν B. 'A. I, 310· ὅμοιοι νόμοι ὑπῆρχον κατὰ τὸν Δίφιλον (παρ' Ἀθην. 6, 227 e) ἐν Κορίνθῳ καὶ κατὰ τὸν Νικόλαον τὸν Δαμασκηνὸν (ἀπ. 108) ἐν Λευκανίᾳ. Πρβλ. **Büschenschütz** ἐ. ἀ. σ. 260.

38) Τὴν μεταβολὴν τῶν δοξασιῶν ἐν τοῖς ἀλεξανδρινοῖς χρόνοις ἐν συγκρίσει πρὸς τὰ ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευόμενα χαρακτηρίζει τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Ἀντιπάτρου (Ἀνθ. Παλ,

6, 174), καθ' ὃ τρεῖς γυναῖκες καυχῶνται ὅτι δίχα παντὸς ὀνείδους διῆλθεν ἑκάστη τὴν ζωήν, ποριζομένη διὰ τῆς ἐργασίας τῶν ἰδίων χειρῶν τὰ ἐπιτήδεια.

39) Ὅρα προσέτι Ἀριστείδην τ. II, σ. 4 Ddf. Πρβλ. Frohberger ἐ. ἀ. σ. 31.

40) Πρβλ. περὶ τούτου, ὅ τι ἀνωτέρω σ. 495 ἐσημειώθη.

41) Ἡ ἰδέα αὕτη ἀπαραλλάκτως ἐκφράζεται καὶ ἐν τῷ πρώτῳ βιβλίῳ τῶν Πολιτικῶν 1258 b 37.

42) Πρβλ. Böckh, gesammelte kleine Schriften τ. 7, σ. 345-349. Welcker. Kl. Schriften 2, 502. 503.

43) Πρβλ. Grote, Gesch. Griech. 3, σ. 223. 224 τῆς γερμ. μεταφρ.

44) Ὅρ. Φιλόλαον παρὰ Πλάτωνι (Φαίδ. 61 e) καὶ Ὀλυμπιόδωρον (ὅρ. Wyttenbach, annotatio in Platonis Phaedonem σ. 130). Εὐξίθεον παρ' Ἀθην. 4, 157 c' πρβλ. καὶ Κικέρωνα ἐν τῷ Cato major 20, 73. Ἐκ τῶν νεωτέρων πρβλ. Böckh ἐν τῷ Φιλολάῳ σ. 177-184. Zeller, Philos. d. Griechen 1, 388. 389.

45) Πρβλ. Zeller 2, 2, 40.

46) Πρβλ. περὶ Ἡγησίου τοῦ πεισιθανάτου Zeller, 2, 1, 294. σημ. 1.

47) Πρβλ. Zeller, 3, 1, 455.

48) Ἄλλας πολλὰς φράσεις, ὧν πρὸς τοῦτο ἐποιοῦντο χρῆσιν, ὅρα παρὰ Baumhauer, περὶ τῆς εὐλόγου ἐξαγωγῆς, Trai. ad Rhen. 1842 σ. 244.

49) Πρβλ. Baumhauer σ. 220-241 καὶ Zeller 3, 1, 305 - 309.

50) Πρβλ. Baumhauer ἐ. ἀ. σ. 242-265. Σύνοψιν τῶν σπουδαιοτάτων ἐκ τῶν νεωτέρων περὶ τούτου κρίσεων παρέχει οὗτος ἐν σ 259-263. Αἱ εἰδικῶς εἰς τὸν Κάτωνα ἀναφερόμεναι εἶναι συνηγμέναι ἐν σ. 277-284. Ὅρα πρὸς τούτοις περὶ τοῦ ὅλου ζητήματος Cicero de officiis libri ed. a C. Beiero τ. 1, σ. 350-355.

51) Ὅρα K. F. Hermann ἐν Göttingische gelehrte Anzeigen 1843, τ. 2, σ. 1378-1382. Zeller ἐ. ἀ. σ. 308.

52) Πρβλ. τὰς παραθέσεις παρὰ τῷ Baumhauer σ. 221-226 301-303. 311-312.

53) Πρβλ. περὶ τῆς αὐτοχειρίας παρὰ τοῖς Ἕλλησιν ἐν γένει Welcker, Kl. Scriften 2, 502-506. K. F. Hermann. griech. Privatalterthümer § 62, 25-28.

54) Πρβλ. Zeller, Philos. der Griechen 3, 1, 283.

55) Πρβλ. τὰ περὶ τούτου ἐν τ. 1, σ. 54 λεχθέντα.

56) Ἡ παραβολὴ τῶν παραδειγμάτων τούτων ἀποδεικνύει συγχρόνως, ὅτι ἐν τοῖς χωρίοις τοῦ Ἐγχειριδίου τοῦ Ἐπικτήτου 12, 1 καὶ 14,1 τοῖς ἐν τῷ κειμένῳ σημειωθεῖσιν ἡ λέξις παῖς δὲν σημαίνει τὸν δοῦλον, ἀλλὰ τὸν υἱόν, ὅπερ ἄλλως καὶ ἐκ τῶν συμφραζομένων ἐξάγεται.

57) Περὶ τῆς σχέσεως τοῦ Λουκιανοῦ πρὸς τὴν φιλοσοφίαν καὶ τοὺς φιλοσόφους ὅρα Jacob, Charakteristik Lucian's von Samosata σ. 53-57. Διάφορόν πως γνώμην ἔχει ὁ J. Bernays, Lucian und die Kyniker, Berlin 1879. Πρβλ. καὶ Zeller, Philos. der Griechen 3, 1, 820-822.

58) Ἐκ τῆς μνείας ταύτης παρ' Ἀριστοτέλει ἐξηγεῖται ἴσως, ὅτι ἡ λέξις, ὡς ἐν τοῖς λεγομένοις Ὅροις τοῦ Πλάτωνος ὑποδεικνύεται (412 e), ἐσήμαινεν ἔσθ' ὅτε αὐτὴν τὴν ἐν ταῖς ὁμιλίαις εὐπρέπειαν καὶ δεξιότητα. Ἐκτὸς τούτου ἡ συνήθεια τοῦ διδόναι εἰς φράσεις δηλούσας ἔπαινον διά τινος εἰρωνικῆς μετατροπῆς σημασίαν ψόγου, ἥτις συνήθεια εἶναι κοινὴ εἰς πάσας τὰς γλώσσας, ἤγαγε καὶ εἰς τὴν ἐν τῷ δευτέρῳ Ἀλκιβιάδῃ (140c. 150 c) ἀπαντῶσαν χρῆσιν, ἔνθα λέγεται ὅτι ἡ μεγαλοψυχία ἐστὶ «τὸ κάλλιστον τῶν ἐν ἀφροσύνῃ ὀνομάτων».

ΠΙΝΑΞ ΤΩΝ ΗΘΙΚΩΝ ΦΡΑΣΕΩΝ

ΣΥΝΟΨΙΣ ΤΩΝ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΒΙΒΛΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΚΑΤΟΝ

ΠΑΡΟΡΑΜΑΤΑ

Σελ. 9 σειρὰ 8 ἄνωθεν ἀντὶ ofs γραπτέον off σελ. 14 σειρὰ 15 ἄν. ἀντὶ ὅτι γρ. ὅτε, σελ. 62 σειρὰ 10 ἄν. ἀντὶ δεξιόντες γρ. διεξιόντες, σελ. 71 σειρὰ 15 ἄν. ἀντὶ τὸ ἐν Δελφοῖσι γρ. τῷ ἐν Δ., σελ. 78 σειρὰ 15 κάτωθεν ἀντὶ τὰ πόλεων γρ τὰ τῶν πόλ., σελ. 97 σειρὰ 8 κάτ. ἀντὶ μείζονα γρ. μείζονος, σελ. 101 σειρὰ 7 κάτ. ἀντὶ τοῦ Διός γρ. τῶν Διός, σελ. 171 σειρὰ 1 κάτ. ἀντὶ χονευθέντα γρ. φονευθ., σελ. 253 σειρὰ 13 ἄν. ἀντὶ γαλὴ γρ. γαλῇ, σελ. 287 σειρὰ 10 ἄν. ἀντὶ δούλου γρ. δοῦλον, σελ. 287 σειρὰ 11 ἄν. ἀντὶ ἐλευθέρου γρ. ἐλεύθερον, σελ. 294 σειρὰ 13 ἄν. ἀντὶ ἠδύνατο γρ. ἠδύναντο, σελ. 296 σειρὰ 4 κάτ. ἀντὶ ἀγαθῆς ὁ ξύμπας γρ. ἀγαθῆς πατρὶς ὁ ξ., σελ. 307 σειρὰ 11 κάτ. ἀντὶ 223 γρ. 294, σελ. 329 σειρὰ 3 ἄν. ἀντὶ ἔχουσι γρ. ἔχει, σελ. 346 σειρὰ 2 ἄν. ἀντὶ ἀλλήλας γρ. ἀλλήλους, σελ. 378 σειρὰ 3 κάτ. ἀντὶ ἐσιόντεν γρ. ἐσιόντες, σελ. 531 σειρὰ 7 ἄν. ἀντὶ σχὺν γρ. ἰσχύν, σελ. 547 σειρὰ 6 ἄν. ἀντὶ εἰς ἣν γρ. ἣν, σελ. 585 σειρὰ 4 ἄν. ἀντὶ τῶν μεγαλοψύχων γρ. τοῦ μεγαλ.

